



आयुर्वेदीय महाकोश अर्थात्

आयुर्वेदीय शब्दकोश

संस्कृत-संस्कृत-मराठी प्रथम खण्ड (अ ते न)






आयुर्वेदीय महाकोश

अर्थात्

आयुर्वेदीय शब्दकोश

संस्कृत-संस्कृत-मराठी प्रथम खण्ड

(अ ते न)

संपादक व भाषान्तरकार

आयुर्वेदाचार्य वेणीमाधवशास्त्री जोशी

आयुर्वेदविशारद नारायण हरी जोशी



१९६८

महाराष्ट्र राज्य साहित्य आणि संस्कृति मंडळ

मुंबई

प्रकाशक :
तर्कतीर्थ लक्ष्मणशास्त्री जोशी
अध्यक्ष :
महाराष्ट्र राज्य साहित्य आणि संस्कृति मंडळ, मुंबई १

●

●

किंमत रु. ७५

●

मुद्रक :
लक्ष्मीबाई नारायण चौधरी,
निर्णय सागर प्रेस,
२६-२८, डॉ. एम्. बी. वेलकर स्ट्रीट,
मुंबई २.

निवेदन

महाराष्ट्रराज्यसाहित्य व संस्कृति मंडळाच्या वतीने हा आयुर्वेदीयशब्दकोश निर्मित व संपादित झाला असून आता प्रकाशित होत आहे. भारताच्या प्राचीन संस्कृतीमध्ये अनेक भौतिक विज्ञाने व शास्त्रे निर्माण झाली. आयुर्वेद, गणित, ज्योतिष, धातुविद्या, वास्तुविद्या इत्यादि भौतिक विज्ञाने झाली त्या सर्वांत आयुर्वेद ही अति प्राचीन विद्या होय. या विद्येचा उगम मुख्यत: अथर्ववेदामध्ये झाला. त्यानंतर अनेक महर्षींनी मानवी जीवनाचा सर्वांगीण अभ्यास करून मानवीजीवन व मानवाभोवतालचे भौतिक विश्व यांच्या आघात–प्रत्याघाताचे अवलोकन करून ते समग्र जीवनविज्ञान आयुर्वेदांत मांडले. वनस्पती व त्यांचा रोगपरिहाराकरिता होणारा उपयोग एवढाच आयुर्वेदाचा विषय काही लोक समजतात, परंतु ते खरे नाही. मानवी शरिराचे व मनाचे स्वास्थ्य कसे कायम ठेवता येईल या उद्देशाने मानवी जीवनाचा, शरीरव्यापारांचा व मनोव्यापारांचाही विचार या शास्त्रात आलेला आहे. व्यापक अशी तत्वज्ञानात्मक बैठक महर्षींनी आयुर्वेदाला दिली आहे. रोगांची किंवा अस्वास्थ्याची कार्यकारणभाव-मालिका यात निश्चित केलेली आहे. शरीर, इंद्रिये व मन यांच्या स्वास्थ्याची अस्वास्थ्याचीही कार्यकारणभाव-मालिका यात निश्चित केलेली आहे. या दोन कार्यकारणभाव-मालिका अनुभवाने व प्रयोगाने निश्चित करीत असतांना कांही एक गृहीतकृत्येही यात मांडलेली आहेत. ह्या गृहीत-कृत्यांची आधुनिक विज्ञानातील गृहीतकृत्यांसारखी यथार्थता किंवा अयथार्थता शोधण्याची प्रक्रियाही या शास्त्रात सांगितलेली आहे.

आयुर्वेदातील त्रिदोष विचार, सप्तधातुविचार व मन आणि शरीर यांच्या परस्परावलंबित्वाचा विचार आयुर्वेदातील गृहीतकृत्यांमध्ये समाविष्ट होतो. त्या गृहीतकृत्यांची व्यवस्थित समीक्षा आधुनिक देहेंद्रिय-मनोविज्ञानाच्या प्रकाशात अजून झालेली नाही. आयु-र्वेदातील स्वास्थ्योपाय, रोगोपपत्ति व रोगपरिहारोप-पत्ति यांची समीक्षा करीत असता या गृहीत-कृत्यांचीही समीक्षा करणे अगत्याचे आहे. आधुनिक विज्ञानाची कसोटी लावून त्यात सत्य व असत्य किती हे निश्चित करणे अजून आवश्यक आहे.

या समीक्षेस आवश्यक असे संपूर्ण आयु-र्वेदाचे अध्ययन करण्यास हा कोश आवश्यक असा व महत्वाचा ठरेल यात आम्हास शंका नाही. एव-ढेच नव्हे तर अशा तऱ्हेचा व्यापक संदर्भग्रंथ अजूनपर्यंत कोणत्याही भाषेत झालेला नाही. आयुर्वेद व आधुनिक वैद्यकविद्येमध्ये निष्णात असलेले पंडित, आयुर्वेदाचे अध्यापक व विद्यार्थी या सर्वांना अत्यंत उपयोगी होणारा हा ग्रंथ त्यांच्या हाती देण्यास आम्हांस अत्यंत आनंद होत आहे. या कोशास "आयुर्वेदीय शब्दकोश" अशी जरी नम्र संज्ञा दिलेली असली तरी वस्तुत: हा कोश संपूर्ण अर्थाने आयु-र्वेदाचा विश्वकोश किंवा ज्ञानकोशच होय असे म्हणता येईल.

महाराष्ट्रराज्य साहित्य आणि संस्कृतिमंडळाने मराठी भाषेला विद्यापीठीय शिक्षणाचे माध्यम बनवि-ण्याचा एक व्यापक व विविध प्रकारचा कार्यक्रम आखला आहे. व तो कार्यवाहीत आणला जात आहे. त्याचेच हा कोश हे निश्चित प्रत्यंतर आहे. वैद्य श्री वेणीमाधवशास्त्री जोशी, श्री. वैद्य ना. ह. जोशी आणि त्यांचे इतर सहकारी श्री. वैद्य दत्तात्रेय शास्त्री जळूकर व वैद्य एकनाथशास्त्री काशीकर यांनी अत्यंत परिश्रम घेऊन या ग्रंथातील संस्कृत भागाचे पुन: संपादन आणि मराठी भाषांतर केले याबद्दल मंडळाच्या वतीने आम्ही त्यांचे आभार मानतो.

मुंबई
दिनांक २५-११-६८

लक्ष्मणशास्त्री जोशी
अध्यक्ष,
महाराष्ट्र राज्य साहित्य आणि संस्कृति मंडळ.

आयुर्वेदीय-शब्द-कोश

या आयुर्वेदीयशब्दकोशाच्या निर्मितीचा इतिहास असा आहे. पंधरा वर्षांपूर्वी मुंबई सरकारने नेमलेल्या आयुर्वेद-संशोधनमंडळाने आयुर्वेदीयशब्दकोश निर्माण करण्याचे ठरविले. आयुर्वेदीयशब्दकोशाची आयुर्वेद क्षेत्रात अत्यंत जरुरी होती. हा आयुर्वेदीय शब्दकोश तयार होण्यापूर्वी एकही शब्दकोश आयुर्वेदीय परिभाषेच्या साहाय्याने तयार झालेला नव्हता. "वैधकशब्दसिंधु" सारखा एखादा कोश प्रसिद्ध झाला होता. तथापि त्यांतील शब्दांना केवळ वैद्यक ग्रंथांचाच आधार होता असे नाही; शिवाय त्यांचा अर्थ देताना केवळ आयुर्वेदीय परिभाषा वापरली नव्हती.

आयुर्वेदाच्या विद्यालयीन शिक्षणाला सुरुवात होऊन ६० पेक्षा अधिक वर्षे झालीं असल्यामुळे त्या शिक्षण-क्रमात शिकविल्या जाणाऱ्या ग्रंथांचे निरनिराळे अर्थ समजण्यासाठी एखाद्या शास्त्रोक्त परिभाषेसह अर्थ सांगणाऱ्या शब्दकोशाची नितांत गरज होती. विद्यालयात शिकविणाऱ्या शिक्षकांना, विद्यार्थ्यांना व शास्त्र परिशीलन करणाऱ्या शास्त्रज्ञांना याची उणीव फार भासत होती. अनेक सभा-परिषदांमध्ये, तसेच सरकारने नेमलेल्या कमिट्यांपुढे अशा कोशाची जोरदार मागणी होऊ लागली. या मागणीचा विचार करून "आयुर्वेदीय शब्दकोश" संस्कृत-मध्ये तयार करण्याचे निश्चित केले.

या शब्दकोशासाठी आयुर्वेदातील सुप्रसिद्ध ग्रंथ, तसेच आयुर्वेदीय औषधीकरणासाठी वापरले जाणारे ग्रंथ, म्हणून पुढील ग्रंथांच्या आधाराने आयुर्वेदीय शब्दकोश तयार करण्याचे ठरले.

पुस्तकाचें नांव	लेखक	टीकाकार	प्रकाशन	प्रसिद्धी वर्ष.
१ चरकसंहिता	वैद्य जादवजी त्रिकमजी आचार्य	चक्रदत्त	निर्णयसागर प्रेस मुंबई २	१९४१
२ सुश्रुतसंहिता	वैद्य जादवजी त्रिकमजी आणि नारायण राम आचार्य	डल्हण	निर्णयसागर प्रेस, मुंबई २	१९३८
३ अष्टांगसंग्रह			वैद्य तर्टे	
४ अष्टांगहृदय	भिषगाचार्य हरिशास्त्री पराडकर वैद्य; अकोला	१ अरुणदत्त व २ हेमाद्रि	निर्णयसागर प्रेस, मुंबई २	१९३९
५ काश्यपसंहिता (कौमारभृत्यप्रकरण)	सं. पं. हेमराज शर्मा, नेपाल	भिषगाचार्य पं. सत्यपाल शर्मा	चौखम्बा संस्कृत सीरिज बनारस— १	१९५३
६ माधवनिदान	वैद्य जादवजी त्रिकमजी आचार्य	१ मधुकोष २ आतङ्क-दर्पण	निर्णयसागर प्रेस, मुंबई २	१९५५
७ रसरत्नसमुच्चय	पं. हजारीलाल शुक्ल		पं. हजारीलाल शुक्ल.	
८ धन्वन्तरी–निघंटु राजनिघंटुसहित			आनंदाश्रम मुद्रणालय पुणें.	

या कामाचे स्वरूप बोर्डाने निश्चित करताना अनेक शास्त्रज्ञांचा सल्ला घेतला होता. विशेषेकरून कै. वैद्य यादवजी त्रिकमजी आचार्य, कै. वैद्य गणेशशास्त्री जोशी, हकीम दलजितसिंह चुनार, मिर्झापूर, (उत्तरप्रदेश) वैद्य जीवराम कालीदास, गोंडल; डॉ. प्राणजीवनदास मेहता, जामनगर; डॉ. घाणेकर (बनारस) इत्यादींचे मार्गदर्शन या कामामध्ये मिळाल्यामुळे कार्यपद्धति निश्चित करण्यास सुकर झाले.

या कोशाचे स्वरूप, सर्व क्षेत्रांतील लोकांना उपयोगी पडेल, या दृष्टीने निश्चित करण्याचे ठरले.

ग्रंथांतील शब्द घेण्याची रीती पुढीलप्रमाणे ठरली—

आयुर्वेदकोशः	
पदम्	अर्थः
उद्धरणम्	
दिनम्	ग्रन्थस्थानम्
लेखकः	परीक्षकः

तसेच शब्दार्थ निश्चित करण्याबाबत पुढील संकेत निश्चित करण्यात आले.

१) ज्या शब्दांना आयुर्वेदात विशिष्ट अर्थ आहे असेच शब्द घ्यावेत, सामान्य संस्कृत शब्द रद्द करावेत.

२) एका शब्दाची जेवढी कार्डे असतील त्यांचा क्रम अर्थदृष्ट्या प्रथमतः तपासून घ्यावा.

३) कार्डावर करावयाच्या संपादकीय संस्करणासाठी तांबडी पेन्सिल किंवा शाई वापरावी.

४) जे कार्ड संपूर्णपणे रद्द करावयाचे असेल त्यावर उजव्या कोपऱ्यात फुली मारावी.

५) कार्डातील जो भाग मुद्रणप्रतीत घ्यावयाचा, त्याच्या खाली आडवी रेघ मारावी, रेघ रद्द करावयाची असल्यास तिच्यावर उभ्या रेघा माराव्यात.

६) शब्दाचे प्रथमान्त एकवचनी रूप बदलून मूळरूप द्यावे. त्याच्यापुढे लिंगनिर्देश करावा (पु. स्त्री. न.)

७) ज्या शब्दात कांही वैशिष्ट्य असेल, त्याचे उद्धरण अवश्य द्यावे (संदर्भासह) व त्याच्या खाली रेघ मारावी.

८) एका शब्दाचे दोन किंवा अधिक अर्थ असल्यास प्रत्येक अर्थागणिक योग्य उद्धरण अवश्य घ्यावे.

९) वनस्पतिवाचक शब्दाच्या अर्थात तिची देशभाषांतील नावे उपलब्ध होतील तेवढी देवनागरी लिपीत द्यावी-वनस्पतीच्या नावात भाषांचा क्रम व संक्षेप खालील प्रमाणे असावा.

१) म.— मराठी (देवनागरी लिपी)
२) हिं.— हिंदी —,,—
३) गु.— गुजराथी —,,—
४) बं.— बंगाली —,,—
५) ता.— तामीळ —,,—
६) फा.— फारसी —,,—

१०) संपादकीय संस्करण पुरे झाल्यावर कार्डावर शब्दाची व्युत्पत्ति शक्य असेल तेथे देण्यात यावी. व्युत्पत्ति देण्याचा कृत्रिम प्रयत्न करू नये.

११) सामासिक पदातील मुख्य पदाची व्युत्पत्ति पूर्वी दिली असेल तर सामासिक पदात तिची पुनरुक्ति करण्याची आवश्यकता नाही.

१२) मुद्रणप्रतीतील क्रम पुढीलप्रमाणे राहील :— शब्द, लिंग, व्युत्पत्ति, संस्कृत अर्थ, उपोद्बलक उद्धरण, शब्दाचा दुसरा अर्थ (असल्यास) उपोद्बलक उद्धरण, (वनस्पति असल्यास देशी नावे).

१३) मुद्रणप्रत तयार झाल्यानंतर तिच्यावर "टाईप" योजनेसाठी आवश्यक त्या खुणा कराव्या.

१४) सामासिक शब्दामध्ये प्रधान अवयवाला वर्तुळ करून हायफन देऊन पुढील अवयव जोडावा व अवयवाखाली लाल रेघ काढावी.

१५) मूळ ग्रंथात साक्षात असलेलाच शब्द कोशासाठी कार्डात लिहावा. ग्रंथात नसलेला नवा जोडशब्द तयार करून लिहू नये.

याप्रमाणे सर्व नियम व उपनियमांबावत बोर्डाने चर्चा करून हे काम प्रत्यक्ष करण्याच्या दृष्टीने वैदिक संशोधन मंडळाच्या कार्यवाहांशी चर्चा केली, व आयुर्वेद

संशोधन मंडळाचा शब्दकोश विभाग, टिळकस्मारक-मंदिरात वैदिक संशोधन मंडळाच्या जागेत सुरू करण्याचे ठरले. त्यासाठी लागणारे कर्मचारी, लागणारी लेखनसामुग्री, छपाई, फर्नीचर, ग्रंथ, तज्ञांचे मार्गदर्शन, मंडळाच्या सभासदांची त्यावर देखरेख इत्यादी सर्व मंडळाच्या संपूर्ण खर्चाने सुरू करण्याचे ठरले. वैदिकसंशोधनमंडळाच्या जागेत हे काम होत असल्यामुळे वैदिकसंशोधनमंडळाला सुपरव्हिजन चार्जेस (देखरेख शुल्क) देऊन हे काम मंडळाने तेथे करून घेतले. त्या ठिकाणी ६४००० (चौसष्ट हजार) कार्डे तयार झाली व सुमारे ३५००० (पस्तीस हजार) शब्द संपादनासाठी तयार झाले. आयुर्वेदसंशोधनमंडळाच्या वाङ्मयसंशोधन विभागाने या संस्कृतमध्ये तयार केलेल्या कोशाची संपूर्ण तपासणी केली व बराचसा अपुरेपणा दिसल्यामुळे हे सर्व काम पुण्याहून मुंबईस आयुर्वेद संशोधन मंडळाच्या कार्यालयात आणले; व तेथे संशोधन मंडळाचे सदस्य वैद्य वेणीमाधवशास्त्री व वैद्य ना. ह. जोशी यांच्या देखरेखीखाली दोन साहाय्यक संशोधकांची नेमणूक करून हे काम क्रमशः परत तपासून योग्य त्या दुरुस्त्या करण्यास सुरुवात केली. हे काम आयुर्वेद संशोधन मंडळाचे अस्तित्व १।५।१९६१ ला संपेपर्यंत चालू होते. पुढे आयुर्वेद संशोधन मंडळाची सर्व कामे स्थगित केल्यामुळे हेही काम संपूर्ण स्थगित झाले. पुढे सरकारने हे काम पुन्हा चालू ठेवण्याबाबत वैद्य वेणीमाधव शास्त्री जोशी व वैद्य ना. ह. जोशी यांची GOVT. RESOLUTION NO. AVD 1161 / 36687 / H–16th FEB. 1962 प्रमाणे नेमणूक केली व परत त्या कामाची जुळवाजुळव व त्या कामाकडे लक्ष देण्यास सुरुवात झाली. परंतु तेथे योग्य तऱ्हेचा कर्मचारी वर्ग उपलब्ध नसल्यामुळे या कामाला योग्य तो वेग येऊ शकला नाही. आयुर्वेदसंशोधनमंडळ बंद झाल्याने या कामाचा व मंडळाच्या इतर कामाचा सर्वनाश ओढवेल आणि मंडळाने मेहनत घेऊन केलेल्या कामाची नावनिशाणीही राहाणार नाही; या आत्यंतिक काळजीने मंडळाचे माजी अध्यक्ष वैद्य गं. वि. पुराणिक यांनी त्या वेळचे आरोग्यमंत्री नामदार मधुकरराव चौधरी यांना पत्र लिहून या शब्दकोशाच्या संरक्षणाची जबाबदारी सरकारने स्वतः घेऊन अगर कोणाकडून करवून घेऊन हे दुर्मिळ काम नष्ट होऊ देऊ नये अशी विनंती केली. अधिक चर्चेत सदरचे काम साहित्यसंस्कृतिमंडळाला आपल्या कामात समाविष्ट करून घेता येते काय ? याची माहिती मिळवावी असे ठरले व त्याप्रमाणे साहित्य संस्कृति मंडळाचे अध्यक्ष तर्कतीर्थ लक्ष्मणशास्त्री जोशी यांच्याशी सविस्तर चर्चा केल्यावर " हे काम साहित्यसंस्कृतिमंडळाला आपल्या कामात समाविष्ट करून घेता येईल, परंतु केवळ संस्कृतमध्ये तयार केलेल्या या कोशात मराठी भाषांतरही दिले पाहिजे या अटीवरच ! " असा अभिप्राय त्यांनी व्यक्त केला. त्याप्रमाणे ६।५।१९६३ रोजी हे स्थगित शब्दकोशाचे काम साहित्यसंस्कृतिमंडळाच्या ताब्यात द्यावे असा हुकूम नामदार आरोग्यमंत्र्यांनी दिला.

या हुकुमाप्रमाणे कोशाचे हस्तलिखित व इतर साहित्य साहित्यसंस्कृतिमंडळाकडे आले व मंडळाने पूर्वी काम करीत असलेल्याच वैद्य वेणीमाधवशास्त्री जोशी व वैद्य, ना. ह. जोशी यांना कोश तपासण्याचे काम चालू ठेवण्यास सांगितले.

साहित्यसंस्कृतिमंडळाच्या निर्णयाप्रमाणे सदर कोशाचे मराठी भाषांतरासह संपूर्ण संपादन वरील दोन्ही आयुर्वेदीय तज्ञांनी करावे असे साहित्यसंस्कृतिमंडळाने ठरविले. या दोन्ही तज्ञांनी पूर्वीच्या हस्तलिखितातील असंख्य दोष दुरुस्त केले, अनेक ठिकाणी नसलेला ग्रंथाधार शोधून तो जरूर त्या ठिकाणी दाखल केला. चुकीचे संदर्भ दुरुस्त केले, अपुरे अर्थ पूर्ण केले. ज्या ठिकाणी शब्दांचा क्रम बदलणे आवश्यक होते, त्या ठिकाणी ते क्रम बदलले. व्याकरणदृष्ट्या दिलेली व्युत्पत्ति, वैद्यकदृष्ट्या योग्य नसेल, त्या ठिकाणी वैद्यकदृष्ट्या योग्य ती ठेवली. यासाठी साहित्यसंस्कृतिमंडळाने जरूर तो कर्मचारी वर्ग नेमला. या दोन्ही संपादकांनी केलेल्या मराठी भाषांतरासह सर्व मजकुराचे परत

हस्तलिखित तयार करण्यात आले व त्याला साहित्य-संस्कृतिमंडळाने मान्यता दिली. त्यानंतर त्या कोशाचे छपाईचे काम कसे करावे याबाबत चर्चा होऊन हे काम निर्णयसागर प्रेसमध्ये छापावे, याच्या ३००० प्रती, संस्कृत-संस्कृत आणि २००० प्रती संस्कृत–संस्कृत–मराठी, छापाव्या असे ठरले. त्याप्रमाणे निर्णयसागर प्रेसमध्ये हे काम छापून पूर्ण करण्यात आले.

कोशरचनेचे स्वरूप व प्रयोजन

आयुर्वेदीय शब्दकोश हाती घेण्यापूर्वी वाचकांची कल्पना त्या कोशात आयुर्वेदशास्त्रात असलेले पारिभाषिक शब्द आणि त्यांचे अर्थ एवढेच यात असणार, अशी असणे स्वाभाविक आहे. परंतु हा कोश प्रत्यक्ष उघडून पाहिल्यावर त्यांना आपल्या कल्पनेहून फारच वैशिष्ट्यपूर्ण असा हा कोश असल्याचे दिसून येईल. कारण केवळ शब्द आणि अर्थ ह्या कोशात दिलेले नाहीत तर कोशात आलेला प्रत्येक शब्द आयुर्वेदाच्या ज्या विभागात आलेला आहे त्याला अनुसरून त्या शब्दाने आयुर्वेदशास्त्रात व्यक्त होणाऱ्या कल्पनांचा परिपोष निरनिराळ्या ग्रंथाधारांनी केला असल्याचें वाचकांस आढळणार आहे. आयुर्वेदीय शब्दकोश हे ह्या कोशाचे नाव अगदी आरंभापासून शेवटपर्यंत आम्ही कायम ठेवले आहे हे जरी खरे असले तरी ग्रंथाचे संपूर्ण मुद्रण झाल्यावर एकंदर विस्तार लक्षात घेऊन 'आयुर्वेदीय महाकोश' हे नाव ह्या ग्रंथाला अधिक समर्पक ठरेल असे आम्हास वाटून तेच मागाहून दिले गेले आहे हे वाचकांच्या ध्यानी येईल व तेच सार्थ असल्याचे त्यांनाही पटेल असा आम्हाला विश्वास आहे. आमच्या म्हणण्याच्या पुष्टीसाठी त्या महाकोशातील कांही वैशिष्टे वाचकांच्या नजरेस आणणे इष्ट वाटते.

मुख्य विषय

१) स्वास्थ्य म्हणजे आरोग्य, २) अस्वास्थ्य म्हणजे रोग, त्यांचे स्वरूप, लक्षणे व कारणमीमांसा, ३) स्वास्थ्यास व अस्वास्थ्यनिवारणास कारणीभूत औषधें, ४) अन्न आणि मानवी वर्तन व विहार, ५) शरिराचे घटक व त्यांचे व्यापार आणि ६) रोगनाशक उपचार. हे ६ विषय मुख्य असून त्यांना उपबृंहक अशा विषयांचेही शब्द त्यांच्या विवरणासह यामध्ये आलेले आहेत.

उदाहरणार्थ—

स्वास्थ्य — ह्या विभागात स्वस्थ शब्दाचा अर्थ, स्वस्थ पुरुष-लक्षण, तसेच निरनिराळे प्रकार व चिकित्सेनंतर प्राप्त होणारे स्वास्थ्य-लक्षण ह्यांचे विवेचन करणारे शब्द आले आहेत.

अस्वास्थ्य — ह्या विभागात रोगविवेचन विषयक शब्द आहेत. त्या विवेचनात विकाराचे नाव, त्याचे पर्यायवाचक शब्द, दोषादि दृष्टीने होणारे त्याचे प्रकार, रोगोत्पत्तीची कारणे, पूर्वरूपे, स्पष्ट लक्षणे, उपशयानुपशयविचार, साध्यासाध्यत्व, उपद्रव, रिष्ट लक्षणे, रोगनिवारक तात्त्विक चिकित्सा, रोगपुन्हा न होण्यासाठी करावयाचे उपचार व संपूर्ण रोगनिवृत्तिलक्षणे अशा गोष्टी दृष्टीपुढे ठेवून त्या त्या शब्दाखाली ती माहिती देण्याचा प्रयत्न केला आहे.

औषधें – अन्न – मानवी वर्तन व विहार – औषधवाचक शब्द, त्याचे पर्याय, गुणधर्म, उपयोगाच्या बाबतीत विधिनिषेध, औषधीद्रव्यांची शुद्धि व संस्कार असे विवेचन दिले गेले आहे.

अन्न—हे धान्य, फळे कंद मांस इ० स्वरूपातच असल्याने त्याचे गुणधर्मवाचक शब्द पर्यायासह दिले आहेत.

विहाराच्या दृष्टीने स्वास्थ्य व अस्वास्थ्य अशा दोन्ही अवस्थांना अनुसरून आचरणात आणावयाच्या नियमांचे वाचक शब्द ह्या विभागात विवेचनासह घेतले गेले आहेत.

वनस्पतींच्या बाबतींत त्या त्या वनस्पतींची पर्यायवाचक नावे व अर्थाला अनुसरून वनस्पतीचे स्वरूपदर्शक वर्णन दिले असून निरनिराळ्या प्रचलित भाषांतील नावेही दर्शविली आहेत.

रोगनाशक उपचार या दृष्टीने आलेल्या शब्दांचे वर्णन त्या उपचारांच्या प्रक्रियांसह दिलेले आहे.

वर्णानुक्रम

या कोशात वर्णानुक्रम लावताना नव्या पद्धतीचाच अवलंब केला आहे.

उदाहरणार्थ—'अ', 'आ' अशा वर्णानुक्रमे शब्दांचा प्रारंभ न करता 'अंश' शब्द प्रारंभी घेतला आहे. तसेच 'क्ष' वर्णाचे आद्याक्षरी शब्द 'क' नंतर आणि 'ज्ञ' चे 'ज' नंतर घेतले आहेत असे वाचकांस आढळेल.

कोशाचे प्रयोजन

१) आयुर्वेदीय विद्यार्थ्यांना त्या त्या संदर्भावरून विषयाचे आकलन सुलभ व्हावे.

२) आयुर्वेदीय अध्यापकांना अध्यापनाच्या दृष्टीने एकच विषय भिन्नभिन्न ग्रंथांतून कसा आला ह्याचा तुलनात्मक अभ्यास परिभाषा व पर्याय यांच्या टाचणावरून करून अध्यापन सुकर व्हावे.

३) इतर शास्त्रांच्या संशोधकांनाही आयुर्वेदाची 'शास्त्रीय तत्त्वे' व मुद्दे आपापल्या विषयास पोषक म्हणून पाहणे शक्य व्हावे.

४) आयुर्वेदव्यवसाय व इतर कोणत्याही शास्त्राचा अभ्यास नसलेल्या परंतु आयुर्वेद हा एक आवडीचा विषय म्हणून त्याचे नित्य परिशीलन करणाऱ्या विद्वानांनाही आयुर्वेदशास्त्राचा ज्ञानानंद अनुभवता यावा.

आतां आयुर्वेदाबद्दल थोडेसे निवेदन देणे इष्ट आहे.

आयुर्वेद शब्दाची निरुक्ति—

'आयुषः वेदः–' आयुर्वेदः आयुष्याचे ज्ञान म्हणजेच आयुर्वेद. याचा अर्थ हितकर, अहितकर, सुखी, दुःखी आयुष्य व त्याला हितकर व अहितकर काय यांचे ज्ञान असा होतो, अर्थात हितकर सेवन व अहितकर याग याकरताच या ज्ञानाची (आयुर्वेदाची) आवश्यकता आहे. "हिताहितं सुखं दुःखं आयुस्तस्य हिताहितं मानं च तस्य यत्रोक्तं आयुर्वेदः स उच्यते" ह्या शास्त्रीय वचनांतून हेच म्हटले आहे.

आयुष्य म्हणजे काय?

"शरीरेन्द्रियसत्वात्मसंयोगःआयुः" म्हणजेच शरीर, कर्मेंद्रिये, ज्ञानेंद्रिये, मन, आत्मा यांचा संयोग ज्या एका विशिष्ट कालावधीपर्यंत धारण केला जातो तो संपूर्ण कालावधी. धारि आणि जीवित अशी ह्याचीच दुसरी नावे होत.

आयुर्वेदीय तत्त्वानुसार चिकित्साधिष्ठान पुरुष हा २४ तत्त्वांचा मानला असून त्याला धारण करणारे शरीर हे पंचमहाभूतविकारात्मक आहे. त्या शरिराला होणाऱ्या सुखदुःखादि द्वंद्वात्मक संवेदनांचा भोक्ता व साक्षी आत्मा म्हटला गेला आहे. संपूर्ण विश्वात ओतप्रोत भरून असलेल्या विशाल व संपूर्ण अशा आत्मस्वरूपाचा अत्यल्प असा एक अंश देहामध्ये आत्मस्वरूपात अवतीर्ण झालेला आहे. ज्या अनंत ब्रह्मांडातून तो ह्या शरिरात आला, त्याच अनंत ब्रह्मांडात तो देहनाशानंतर पुनश्च विलीन होणार असून ह्या शरिराचेही पंचमहाभूतात्मक घटक शेवटी त्याच विशालस्वरूप पंचमहाभूतात विलीन व्हावयाचे आहेत. अवतीर्ण होण्याच्या ह्या स्थितीला जन्म आणि विलीनावस्थेला मृत्यु असे म्हटले जाते. अशा जन्म व मृत्यु ह्या दोन टोकांतील जे कालात्मक अंतर ते आयुष्य होय.

निरामय दीर्घायुष्य म्हणजे काय?—

आमय म्हणजे रोग किंवा दुःख! आत्मसंनिविष्ट शरिराशी दुःखाचा संयोग होणे म्हणजेच रोग होय! 'तद् दुःखसंयोगो व्याधिः' हीच व्याधि ह्या शब्दाची व्याख्या आहे. व्याधीलाच रोग किंवा पाप्मा म्हटले आहे. शरिराशी हा दुःखसंयोग न होणे हे जितक्या कालावधीपर्यंत लांबणीवर पडेल तोपर्यंत आयुष्य निरामय म्हणजे निरोगी असे लाभेल. परंतु जन्माबरोबरच पूर्वकर्माचे गाठोडे बरोबर घेऊन प्राणी जन्माला येत असल्याने जन्म म्हणजेच दुःख असे म्हटले जाते. क्षणाक्षणाला 'शीर्यते' म्हणजे

झिजते किंवा शरीरकर्मामुळे नाश पावते म्हणूनच देहाला शरीर हे नाव दिले गेले आहे. 'शीर्यते इति शरीरम् !'

आयुर्वेदाचे परमोच्च उद्दिष्ट—

निरामय दीर्घायुष्य संपादन केले म्हणजे मानवाची इतिकर्तव्यता संपली असे आयुर्वेदास संमत नाही; तर मानवजन्माचे सार्थक ऐहिक आणि पारलौकिक कल्याण साधन केल्यानेच होणार आहे. त्यालाच अभ्युदय आणि निःश्रेयस असेही म्हटले आहे. "मोक्षे निवृत्तिर्निःशेषा योगो मोक्षःप्रवर्तकः" असे आयुर्वेदप्रवर्तक ऋषींनी घोषित केले आहे. मोक्षसाधन जो योग तोच मानवाचे अंतिम उद्दिष्ट असले पाहिजे. जन्म म्हणजेच दुःख हे पूर्वी सांगितले आहेच. अर्थातच त्या दुःखांतून मुक्त होणे म्हणजेच जन्ममरणाच्या चक्रांतून सुटणे होय; व या दृष्टीनेच दुःखाचा आत्यंतिक नाश हाच मोक्ष होय अशी त्याची व्याख्या होऊं शकते.

पुरुषार्थचतुष्टय संपादनासाठी "आरोग्य" ही अत्यावश्यक अशी बाब आहे. आरोग्य नसताना एकही पुरुषार्थ मानव साधू शकणार नाही हे मुख्यतः आयुर्वेदाने आवर्जून सांगितले आहे. "धर्मार्थकाममोक्षाणां आरोग्यं मूलमुत्तमम्" हे आयुर्वेदीय शास्त्रसूत्र हेच सांगते.

कालनिर्णय

प्राचीन संहिताग्रंथांचा कालनिर्णय ही एक फार मोठी गुंतागुंतीची कठीण समस्या आहे. ग्रंथांचा काळ, मिती वगैरे लिहिणे व ग्रंथकाराने स्वतःचे नाव लिहिणे ही प्रथा प्राचीन काळी जवळजवळ आढळत नाही म्हटले तरी चालेल. विद्याग्रहण ज्या गुरूकडून केले त्या गुरूचा किंवा पित्याचा उल्लेख कोठे कोठे जरी आढळत असला तरी निरनिराळ्या काळात त्याच नावाचे महर्षि होऊन गेले असल्याने, व एकाच निरनिराळ्या शास्त्राच्या ग्रंथांचाही उल्लेख आढळत असल्याने आयुर्वेदशास्त्राचे ग्रंथकर्तृत्व कोणत्या नावाकडे दिले जावे हे कळत नाही. तसेच गोत्र किंवा सांप्रदायाचेंच नाव धारण करूनही ग्रंथरचनेची प्रवृत्ती असल्याने त्या गोत्रातील वा सांप्रदायातील कितव्या पिढीच्या पुरुषाने तेच नाव धारण करून ग्रंथरचना केली हे निश्चित समजणे शक्य होत नाही. ह्या व आणखीही अनेक अडचणींच्या कारणामुळे ग्रंथकर्त्यांच्या कालनिर्णयाविषयी जिज्ञासा उत्पन्न झालेल्या अनेक संशोधकांनी दूरान्वयाच्या संबंधावर निरनिराळी अनुमाने करून निरनिराळे निर्णय घेतलेले आढळतात. अशा अनुमानांच्या संकलनावर एखादा निर्णय निश्चयात्मक व्यक्त करावा लागतो. चरकाच्या कालनिर्णय करू म्हटल्यास ती एकच व्यक्ती नसून तो एक संप्रदाय होता, व त्यांचे अनुयायी आपणास 'चरक' म्हणवीत असत. यामुळे चरक या नावाचा आधार म्हणून उल्लेख करणारे ग्रंथकार 'इति चरकाः' असा उल्लेख करतांना आढळतात. यावरून अग्निवेश संहितेचा संस्कारकर्ता लेखक एक चरक होय एवढेच निश्चित होते. त्याचा कालनिर्णय हा एक इतिहाससंशोधनाचाच विषय आहे. त्यामुळे वेळोवेळी निरनिराळ्या संशोधक दृष्टीच्या लेखकांनी जे जे अभिप्राय कल्पनेने निवेदन केले आहेत त्यावरच अवलंबून राहून व त्यावरूनच सर्व साधारण कालनिर्णय त्या त्या संहिताग्रंथांबद्दल येथे नमूद करण्यांत येत आहे. प्रायः प्राचीन संहिता ग्रंथांच्याच कालनिर्णयाबद्दल हा अंदाज आहे. अर्वाचीन ग्रंथांबद्दलही अगदी निश्चित कांही सांगता येत नसले तरी इसवी सनाच्या कोणत्या शतकात ते ते ग्रंथकार झाले हे सांगता येते. या दृष्टीनेच ह्या कालनिर्णयाकडे पाहिले पाहिजे. चरक व सुश्रुत संहितांच्या प्रास्ताविक लेखात कै. वै. यादवजी आचार्य यांचे निवेदनच येथे आधार म्हणून मानले आहे.

१ अग्निवेश संहिता काल — प्रसिद्ध ज्योतिषशास्त्रसंशोधक कै. श्री. शंकर बाळकृष्ण दीक्षित यांनी अनेक आधार देऊन तो इ. स. पूर्वी ३ हजार वर्षांचा सिद्ध केला आहे. इ. स. पूर्वी ८ शें वर्षांचा हा काल असल्याचे एका पाश्चात्य संशोधकाने म्हटले आहे.

२ सुश्रुत संहिता — वर लिहिलेल्या ज्योतिषशास्त्रसंशोधक कै. शं. बा. दीक्षित ह्यांनी सुश्रुत कालनिर्णय निवेदन करताना असे म्हटले आहे की, भारतात वारगणना प्रवृत्ती शकारंभाच्या अगोदर एक हजार वर्षां-

पूर्वी सुरू झाली असून त्याच काळात सुश्रुताची ग्रंथरचना झाली असली पाहिजे असे सिद्ध केले आहे. हेसलर नामक एका पाश्चात्य संशोधकानेंही ह्याच काल संमत केला आहे. इ. स. पूर्वी एक हजार असेच त्याचे मत आहे; तर हार्ले नामक दुसऱ्या एका संशोधकाने ह्याच काळ विक्रमीय शकापूर्वी ६ व्या शतकाचा ठरविला आहे.

३ वाग्भट---ह्या नावाचे २ संहिताकार झाले असे प्रसिद्ध आयुर्वेदीय ग्रंथ मालेचे प्रकाशक कै. यादवजी त्रिकमजी आचार्य यांनी अनेक संशोधनपूर्ण आधार देऊन सिद्ध केले आहे. ते अष्टांगसंग्रहकार वाग्भट याला वृद्धवाग्भट असे म्हणतात, वाहट असेही त्याचे एक नाव आहे. इसवी सन ६२५ च्या सुमारास हा ग्रंथकार होऊन गेला. आणि त्यानंतर ह्याच अष्टांगसंग्रह संहितेचे नातिसंक्षेप–विस्तर असे संकलन करून 'अष्टांगहृदय' संहिता करणारा वाग्भट हा ८ व्या शतकात झाला असे ते म्हणतात. यादवजींच्या स्वतःच्या मते वाग्भटाचा काल ६ व्या शतकाचा आहे. तर ज्ञानकोशकार कै. श्री. व्यं. केतकर ह्यांच्या ज्ञानकोशात हा काळ ८ व्या शतकाचा गृहीत धरला आहे.

४ काश्यपसंहिता-- कृतयुग संपून त्रेतायुगाच्या सुरुवातीला अधर्मप्रवृत्ती सुरू होऊन रोग वाढू लागून जनता त्रस्त होऊ लागली असता ब्रह्मदेवाच्या आज्ञेने कश्यपमुनींनी आपल्या ज्ञानदृष्टीने निर्माण केलेली काश्यपसंहिता ही आद्य संहिता समजली जाते. पुढे जीवक नामक एका पंचवर्षीय बालकाने त्या संहितेचे ग्रहण करून ऋषिजनांपुढे ठेविली. परंतु अल्पवयी बालकाने केलेल्या ह्या संहितेला ऋषींनी मान्यता दिली नाही. तेव्हां त्या जीवक बालकाने गंगाऱ्हदात कनखल क्षेत्रात अवगाहन केले व वृद्ध देह धारण केला. हा चमत्कार पाहिल्यावर मात्र त्या काश्यपसंहितेला वृद्धजीवकीय तंत्र असे नाव मिळाले. पुढे कलिप्रभावांत तेही तंत्र नष्ट होत असता अनायास नामक यक्षाने त्याचे ग्रहण केले व त्या अनायास यक्षाकडून वात्स्य नामक शिष्याने ते ग्रहण केले असा ह्या संहितेचा इतिहास आहे. वात्स्य हा वृद्ध जीवकीय वंशातील असल्याने हे तंत्र त्याने पुढे वृद्धजीवकीय तंत्र या नावानेच प्रचारित केले. तथापि मूळ कर्ता कश्यपमुनी असल्याचे ध्यानी घेऊन 'काश्यपसंहिता–वृद्धजीवकीय तंत्र' असे ह्या संहितेचे नामकरण झाले.

संहिता वैशिष्ट्य

चरक (अग्निवेश महर्षीविरचित)

उपलब्ध आयुर्वेदीय संहिताग्रंथांत अग्निवेशसंहिता ही एक अत्यंत प्राचीन संहिता म्हणून समजली जाते. त्यानंतर निरनिराळ्या ऋषीमहर्षींनींही संहिता रचना केल्याचे आढळते. अर्थातच त्या त्या संहिताकारांचे वैशिष्ट्य असणारच! निरनिराळ्या संहिताकारांचे वैशिष्ट्य समजून घ्यावयास पाहिजे. त्या दृष्टीने प्रथमतः अग्निवेशसंहितेविषयी उल्लेख केला पाहिजे. कारण हीच संहिता पुढे चरक संहिता नावाने प्रसिद्धीस आली.

१) ह्या चरक संहितेत आयुर्वेदशास्त्रीय तत्त्वांची मांडणी अनेक दर्शनशास्त्रांच्या सिद्धांतांना अनुसरून केली आहे असे दिसून येते. सांख्यांनी पंचविंशति तत्त्वे मानली आहेत तर पुनर्वसुपरंपरेत चतुर्विंशति तत्त्वांचा पुरुषच मानला आहे.

२) मानवी जीवन शारीरिक व मानसिक असे द्विविध आहे. अशा उभय स्वरूपात आरोग्य संपन्न करणे आयुर्वेदाचे अंतिम उद्दिष्ट आहे आणि शारीरिक आरोग्य व मानसिक आरोग्य परस्परावलंबी आहे; या दृष्टीची आयुर्वेदाची विचारसरणी आहे. म्हणून जन्म म्हणजेच दुःख आणि मोक्षसाधन म्हणजे दुःखनाश! हे तत्त्व चिकित्सा प्रतिपादन करताना या संहितेत दृष्टीपुढे असलेले दिसते. चिकित्सेचे ४ विभाग कल्पिले आहेत. ते ४ विभाग म्हणजे (१) रोगनाशिनी चिकित्सा, (२) प्रकृतिस्थापनी

चिकित्सा (३) रासायनी, चिकित्सा (४) नैष्ठिकी चिकित्सा हे होत. ह्या ४ ही प्रकारांच्या निमित्त उत्तरोत्तर क्रमशः अधिकाधिक वरच्या प्रतीचे देह धातु मन यांचे प्रकृतित्व (समत्व) प्रस्थापित करण्याचे उपचार स्पष्ट दाखविले आहेत.

३) 'अतत्त्वाभिनिवेश' हा संशोधन संशमनादी रोगनाशनी आणि नैष्ठिक चिकित्सेने बरा होणारा विकार आचार्यांनी सांगितला आहे.

४) सप्तधातु व मन यांचा परस्परसंबंध सारासारत्वाच्या दृष्टीनें खोल असा विचार प्रथम अग्निवेशांनीच केला आहे.

५) धातूच्या सारासारत्वावरच मानसिक व इतरही कोणकोणत्या अमूर्त भावांचे श्रेष्ठ—कनिष्ठत्व अवलंबून आहे याचे यथायोग्य सविस्तर दिग्दर्शन आचार्यांनी केले आहे.

६) आशयापकर्ष होऊन सम दोषांमुळेही विकार होतात हे आचार्यांनी दाखविले व त्यावरील उपचारही सांगितले.

७) हेतुविपरीत, व्याधिविपरीत, हेतुव्याधिविपरीत, हेतुविपरीतार्थकारी, व्याधिविपरीतार्थकारी व हेतुव्याधिविपरीतार्थकारी अशी सहा प्रकारची मूलगामी चिकित्सा आचार्यांनी निवेदन केली आहे. यांतील शेवटच्या तीन प्रकारात दिसायला समान दिसत असूनही रोगशमनाचे इष्ट कार्य साधणाऱ्या चिकित्सेचे प्रतिपादन केले आहे.

८) मंडूर, लोह, शिलाजतु, सुवर्ण, वैडूर्य (रत्न), मणी व पारद यांचा उपयोग औषधीकार्यांत प्रथम आचार्यांनी प्रतिपादन केला आहे.

९) गूळ व मध हीं वनस्पतिजन्य व तूप हे प्राणिज द्रव्य अशी हीं तीन द्रव्ये आणि गूळ, साखर, मध ह्या तीन द्रव्यांनी तयार केलेले आसव हीं जितकी जुनी तितकी अधिक श्रेष्ठ व गुणावह होतात ही कल्पना यांचीच आहे.

१०) सामाजिक स्वास्थ्याचाही विचार संहिताकाराच्या दृष्टीतून सुटला नाही. पृथ्वी, जल, वायु, इ०च्या विकृतीमुळेसुद्धा जनपदोध्वंसक रोग होतात व यांच्या विकृतीच्या अनेक कारणांपैकीच 'भूत' म्हणजे जंतु हेही कारण असल्याचे तसेच विकार न करणारे सहज कृमीही आचार्यांनी दर्शविले आहे.

११) मनुष्याच्या शरिरातील सर्व श्रेष्ठ उत्तमोत्तम घटक जो ओज धातु त्याला खाणाऱ्या सूक्ष्म भूतांची (जंतूंची) माहिती निराळीच सांगितली आहे. ते जंतु इतरजंतूंपेक्षा निराळेच होत असे श्रीअग्निवेश म्हणतात.

(१२) रोगनाशनापेक्षाही ते उत्पन्नच न व्हावे या दृष्टीने संहिताकारांनी विशेष लक्ष घालून कांही नियम सुचवले आहेत. (उदा०—लवण रसाचे सतत व अधिक सेवननाने रोग होतात ही गोष्ट) 'आहारसंभवं वस्तु रोगाश्च आहारसंभवाः' म्हणजे प्राण्याचा जन्म आहारापासून होतो आणि त्याला होणारे सर्व रोगसुद्धा आहारामुळे होतात हे सांगून आरोग्य—अनारोग्याच्या दृष्टीने आहार-विहारावर भर देऊन स्वास्थ्यरक्षण करण्यास सुचवले आहे.

१३) रुग्णांच्या भावभावनांचाही मानसिक दृष्ट्या विचार करून रोगनिरसनासाठी त्यांच्या मनातील श्रद्धा, भक्ती इ०चा उपयोग करण्यासंबंधीच्या अभ्यासपूर्ण सूचना आचार्यांनी दिल्या आहेत. वैदिक देवतांच्या उपासना, अग्नि, वायु, विष्णु, इंद्र, शंकर आदि देवतांच्या पूजन, अर्चन, प्रार्थनेचा उल्लेख केला आहे.

१४) अग्निवेशानी प्रतिपादित केलेले विषमज्वर हे संतर्पणजन्य अर्थातच दोषांच्या गुरुत्वाने होणारे आहेत हेही एक वैशिष्ट्य होय.

१५) आयुर्वेदाचे अध्ययन करू इच्छिणाऱ्या शिष्याची निवड करताना त्याचे गुणविशेष लक्षात घ्यावेत, वर्ण विचारात घेण्याची आवश्यकता नाही असा आचार्यांनी आपला दृष्टिकोन ठेवलेला दिसतो. त्यांच्या विचारे वर्ण हा जन्माने होत नसून अध्ययन आणि कर्म यांनीच बनतात असे आहे.

१६) अनधिकृत आणि अनधीत म्हणजे राज्यशासनाने संमत न केलेला आणि शास्त्र न शिकलेला वैद्य समाजात असू नये यावरही आचार्यांचा कटाक्ष होता. अशा वैद्यांना 'छद्मचर' म्हणजे ढोंगी किंवा सिद्धसाधक अशा शब्दांनी त्यांनी धिःकारले आहे. शिवाय व्यवसायी वैद्यासाठी आचार्यांनी नीतिनियमही सांगितले आहेत.

१७) प्राचीन अन्य संहितांपेक्षा एक विशेष अशी गोष्ट प्रतिसंस्कर्ता दृढबल यांनी सांगितली ती वातावृत वातविकार ही होय.

सुश्रुत

चरक संहितेबरोबरच सुश्रुत संहितेचे नाव सर्वतोमुखी आहे. सुश्रुताचार्यांनी सुद्धा आपली ही संहिता वैशिष्ट्यपूर्ण अशी रचली आहे. इतर संहितांहून सुश्रुतसंहितेचे महत्त्व आगळेच आहे. या संहितेची कांही वैशिष्टे आहेत. तीं अशीं—

१) इतर संहिताकारांनी वात, पित्त आणि कफ असे तीन दोष मानले आहेत तर सुश्रुताचार्यांनी 'रक्त' हा चवथा दोष मानला आहे. शस्त्रक्रियाप्रधान असा हा संहिताग्रंथ आहे. शस्त्रक्रियेत जीविताधार रक्ताशीच संबंध येत असल्याने त्याचे महत्त्व त्रिदोषाप्रमाणेच सुश्रुतांना वाटले असले पाहिजे.

२) जरी सुश्रुतसंहिता हा शल्य म्हणजे शस्त्रचिकित्साप्रधान ग्रंथ असला तरी हे शस्त्रकर्म शक्य तो कसे टाळता येईल, अगदी कमीतकमी व अपरिहार्य म्हणूनच ते करावे लागेल, शक्य तो शस्त्रकर्मावाचूनच रोगी बरा करता यावा ह्या दृष्टीने व त्या त्या अवस्थेनुसार पूर्व चिकित्सा कशी करावी हे सुश्रुताचार्यांनी आपल्या संहितेत प्रतिपादन केले आहे.

शल्य शब्दाची व्याप्ती सुश्रुताचार्यांनी केवळ एखाद्या बाह्य वस्तूचा होणारा शरीरप्रवेश अशी संकुचित स्वरूपाची केलेली नसून मन आणि शरीर ह्या दोहोंनाही बाधक असे जे रज व तम हे दोन मानसिक दोष व वातपित्तकफ हे शारिरिक दोष त्यांना सुद्धा शल्य मानलेले आहे; व म्हणून युद्धप्रसंगी शरिरात घुसणाऱ्या शत्रूकडील बाणाच्या टोकांची शल्ये किंवा अन्य आघात अपघातादि निमित्ताने शरिरात प्रविष्ट होणारे शल्यरूप पदार्थ कसे काढावेत याबद्दल जशी विस्तृत माहिती दिली तशीच रज तम व वातपित्तकफ ह्या दोषरूप शल्यांचेही निष्कासन मनाच्या खोलीतून व शरिरातून कसे करता येते हेही सुश्रुताचार्यांनी सांगितले आहे. उन्माद, अपस्मार, ग्रहबाधा यांवरील चिकित्सा हेच सांगते. शिवाय शालाक्यतंत्र म्हणजे सळयांचा उपयोग करून रोगावर करावयाचे नाक, कान, घसा इ० वरील उपचार, व प्रसूतिशास्त्र हे सुद्धा सुश्रुताचार्यांनी वैशिष्ट्यपूर्ण सांगितले.

३) कांही कांही रोगांवर सुश्रुताचार्यांनी रक्तस्रुती, क्षारचिकित्सा, अग्निकर्म म्हणजे डागण्याची चिकित्सा आणि शस्त्रक्रियेचे जे उपचार निवेदन केले आहेत ते असे आश्चर्यकारक वाटतात की शारीरशास्त्र दृष्टीने त्यांचा कार्यकारण संबंध लावता येत नाही. तथापि त्या चिकित्साप्रयोगांनी प्राप्त होणाऱ्या यशावरून रोगस्थान आणि चिकित्सास्थान यांचा परस्पर संबंध असलाच पाहिजे हे मान्य करावे लागते.

४) तुटले अथवा छेदले गेलेले अवयव पूर्ववत् करण्यासाठी दुसऱ्या ठिकाणची त्वचा व मांस काढून त्यांचे कलम त्या अवयवावर करण्याचा शस्त्रक्रियेचा एक प्रकार सुश्रुतसंहितेत वर्णिलेला आढळतो. अलीकडे अशाच प्रकारची शस्त्रक्रिया प्लास्टिक सर्जरी या नावाने केली जाते हे पाहिले म्हणजे सुश्रुताचार्यांचे त्याकाळचे हे कौशल्य वैशिष्ट्यपूर्णच म्हटले पाहिजे.

५) शारीरशास्त्राच्या अभ्यासासाठी शवच्छेदनाची विशिष्ट पद्धती सुश्रुताचार्यांनी वर्णिली आहे.

६) भूत चिकित्सा म्हणजे जंतुचिकित्सा, भूतांची वैशिष्टे, त्यांचे स्वभाव, त्यांची स्थाने, त्यांच्यामुळे होणारे रोग, एका व्यक्तीकडून अन्य व्यक्तीस स्पर्शानें होण्याचे प्रसंग व त्यामुळे त्या दुसऱ्या व्यक्तीला होणारे औपसर्गिक रोग, यांची विस्तृत कल्पना सुश्रुताने मांडली आहे. ही जंतूंच्या स्वभाव कार्याशी जुळती आहे.

७) विपाककल्पना ही एक आयुर्वेद शास्त्रात वैशिष्ट्यपूर्णच आहे. तथापि त्याही बाबतीत सुश्रुताचार्यांनी इतर ग्रंथकार रसविपाक कल्पना प्रतिपादन करतात तशी न करता 'द्रव्यविपाक' कल्पनेचा पुरस्कार केला आहे.

८) सुश्रुतप्रतिपादित विषमज्वर ह्या चरकप्रतिपादित विषमज्वरासारखा संतर्पणजन्य गुरुदोषात्मक नाही तर तो अल्प दोषकृत आहे. शिवाय विषमज्वराचे स्थानाश्रित विषमज्वर म्हणूनही आणखी निराळे प्रकार सुश्रुताचार्यांनी प्रतिपादन केले आहेत.

९) व्रणरोग्यांसाठी व्रणितागार स्वतंत्र असावे असे सुश्रुताचार्यांनी त्याच्या रचनेचेही दिग्दर्शन करून प्रतिपादिले आहे. तसेच केवळ व्रण ह्या एकाच विकाराचे अवस्थापरत्वे ६० प्रकारचे उपचारही आपल्या संहितेतून वर्णिले आहेत.

१०) बाळंतिणीसाठी सूतिकागार व बालकांसाठी कुमारागाराची योजना सुश्रुताचार्यांनी सुचविली आहे.

११) विषचिकित्सेचा विस्तृत विचार सुश्रुताचार्यांनी आपल्या संहितेतून केला असून स्थावर म्हणजे कंद, मुळें, फळें, पानें, फुलें, रस, चीक अशा वनौषधींच्या विषांचा अंगपरत्वे विचार, खनिज विषारी द्रव्यांचा विचार आणि जंगम म्हणजे सर्प, विंचू, पाल, माशा इ० व वाघ, सिंह, कुत्रा इ० प्राण्यांच्या दंशामुळे होणाऱ्या विषाचा विचार आणि त्यावरील उपचारही विस्तृत स्वरूपात सुश्रुताचार्यांनी सांगितले आहेत.

१२) यंत्रे आणि शस्त्रे यांच्याही बाबतीत त्यांची घडण, धारांचे तीक्ष्णत्व, त्या बोथट झाल्यास त्यांना पाणी देण्याचे निरनिराळे प्रकार, यंत्रांची पकड, त्यांच्या ओळखीसाठी त्या त्या यंत्रशास्त्राला दिलेली अन्वर्थक नावे, त्यांचे गुण आणि कार्य अशा सर्वांगीण दृष्टीचे विवेचन सुश्रुत संहितेत आढळते.

१३) कोणताही रोग व्यक्त होण्यापूर्वी केवळ पूर्वरूपावरून तो जाणावयाचा नसतो तर त्या पूर्वरूपाच्याही अगोदरच्या तीन अवस्थांतून तो वाढत असतो. त्या अवस्था म्हणजेच पूर्वरूपाच्या अगोदर प्रसरावस्था, तिच्याही पूर्वी प्रकोपावस्था आणि सर्वांआधी संचयावस्था होत. हें ही सुश्रुताचार्यांनी सांगून तदनुसार चिकित्साही निवेदन केली आहे.

वाग्भट

चरक, सुश्रुतानंतर विशेष अभ्यसनीय दृष्टीने वाग्भट ह्या ग्रंथकारांच्या संहितांचे वैशिष्ट्य डोळ्यात भरण्याजोगे आहे. अष्टांगहृदय आणि अष्टांगसंग्रह असे दोन संहिताग्रंथ वाग्भटांचे आहेत. ह्या दोहींचे रचनाकार वाग्भट दोन वेगळे आहेत. अष्टांगहृदय संहिताग्रंथकार वाग्भट हा मागाहून झाला आणि अष्टांगसंग्रहकार वाग्भट हा अगोदर होऊन गेला असून ‘ वृद्धवाग्भट ’ असे त्याला संबोधिले जाते. तथापि त्याविषयींचा ऊहापोह करण्याचे हे स्थान नव्हे. वृद्धवाग्भटाचीच छोटी आवृत्ती म्हणून अष्टांगहृदय संहिता असल्याचे अष्टांगहृदयकार वाग्भटानेच स्वतः म्हटले आहे. त्या दृष्टीनें त्या वाग्भटाचे वैशिष्ट्य पाहावयाचे आहे.

१) शास्त्रीय ग्रंथरचनेच्या दृष्टीने वाग्भट हा श्रेष्ठ ग्रंथ होय हे कुणीही मान्य करील. या ग्रंथातील सूत्रस्थान हे आयुर्वेदीय तत्त्वज्ञान परिपूर्ण झाले आहे. ह्या स्थानाच्या पहिल्याच अध्यायात संपूर्ण ग्रंथांत पुढे येणाऱ्या विषयांचे सूतोवाच केले असून त्या विषयांचा विस्तार पुढील अध्यायात व इतर स्थानातून केला आहे. निदान–चिकित्सादि स्थानांच्या विस्ताराची भूमिका सूत्रस्थानात आढळते.

२) अत्यंत थोडक्यात सूत्रमय भाषेत पुष्कळ आशय येईल अशा सूत्रांची सुंदर गुंफण वाग्भटाने केली आहे.

३) ग्रंथरचनेचे संकेत ठरवून त्याप्रमाणे द्विरुक्ति न करता विषयविस्तार करण्याचे कौशल्य वाग्भटाच्या ठिकाणी आढळते.

४) वृद्ध वाग्भट प्रासादिक कवीही होता. हे त्यानी काव्यमय रोचक वर्णने प्रसंगानुसार केलेली वाचली म्हणजे सहज पटते. काव्यबद्ध रचनेमुळे वाग्भटाचे काव्य पठनसुलभही झाले आहे.

५) चिकित्सास्थानही अत्यंत उत्कृष्ट झाले आहे. रोग्याच्या पूर्वरूपापासून पुढे पुढे क्रमशः होणाऱ्या अवस्थांचे दिग्दर्शन आणि तदनुसार चिकित्सा हे वाग्भटाचे वैशिष्टचच म्हणता येईल.

६) वाग्भटाने धर्माचा अभिनिवेश न धरता ‘ सर्वधर्मेषु मध्यमाम् ’ अशा भूमिकेचाच पुरस्कार केला आहे. सर्व

लोकांनी आपापल्या इष्टदेवतेचे पूजन अर्चन करावे असाच आदेशही दिला आहे. शिव, शिवसुत, तारा अशा हिंदु आणि जैन – बौद्ध देवतांची उपासना कुष्ठासारख्या रोगावर सुचवली आहे. यावरूनच त्याची धर्माग्रही वृत्ती नव्हती हे दिसून येते.

काश्यपसंहितेचे वैशिष्ट्य

काश्यपसंहिता आणि वृद्धजीवकीय तंत्र या नावाने आज आपणासमक्ष उपलब्ध असलेला ग्रंथ हा बराचसा अपूर्ण व त्रुटित आहे. नेपाळ संस्थानचे राजगुरु वैद्य पंडित हेमराजशर्मा यांनी महत्प्रयासांनी ताडपत्रावरून संशोधित करून तो प्रसिद्ध केलेला आहे. यामुळे वाळवीने खाल्लेल्या व जीर्णशीर्ण झालेल्या या ताडपत्रांवरील बरीचशी सूत्रे अपूर्ण, अर्धवट अथवा संपूर्ण नष्ट झालेली आढळतात. तथापि उपलब्ध ग्रंथ वाचल्यानंतर हा ग्रंथ बालकांच्या आरोग्याला उद्देशून लिहिलेला आहे असे दिसते. त्याला अनुलक्षून बालकाच्या मातेची गर्भधारणा, त्यातील संभाव्य उपद्रव आणि उपचार तसेच प्रसूतीनंतरचे उपचार यांचे मार्मिक वर्णन या संहितेत आहे व पुढे बालकाचे आरोग्यरक्षण, संवर्धन व रोगापहरण याला उद्देशून सविस्तर असे विवेचन केलेले आहे.

१) प्रसूतीकाल समीप आला असता जेव्हा वेणा येणे बंद होते किंवा त्या फारच उशीरा उशीरा येत असतात अशा वेळी निरनिराळ्या वैद्यक ग्रंथांतून गर्भिणीने त्यावेळी हाती मुसळ घेऊन साळी वगैरे सारखे धान्य कांडावे अथवा अन्य श्रम करावे; त्याचप्रमाणे मुद्दाम जांभया आणणे, अथवा इकडे तिकडे फिरणे अशा गोष्टी करावयास सांगितल्या आहेत. परंतु काश्यपांनी या गोष्टींचा तीव्र निषेध केलेला आहे.

जीवक मुनि म्हणतात—" केचिदस्यामवस्थायां व्यायामं मुसलादिकं चंक्रमणाद्यं च भिषजः ब्रुवते हितम् । वर्जनीयं तु तत्सर्वं भगवान् आह कश्यपः ॥

त्यांचे म्हणणे:–" नार्याःप्रसवकाले हि शरीरमुपमृद्यते ।
त्रयो दोषाः प्रकुप्यन्ति विचाल्यन्ते च धातवः ।
गर्भिणी तदवस्था हि यत्नधार्या विशेषतः"

या सूत्रातून त्यांनी स्पष्ट मांडले आहे. ही गोष्ट काश्यपांच्या सूक्ष्मावलोकनाचे वैशिष्ट्य दर्शविते.

२) बालकांच्या विकाराचे स्थान व स्वरूप ओळखण्याची विशिष्ट चिन्हे दिली आहेत.

३) बालकांना होणाऱ्या क्षयासारख्या चिन्हांनी युक्त अशा बालशोष, फक्क इ० नावांनी ओळखल्या जाणाऱ्या रोगांचेही इतरत्र न आढळणारे वर्णन अत्यंत मार्मिक असे ह्या संहितेत उपचारांसह पाहावयास सापडते.

४) रसात् रक्तं ततो मांसं इ० शारीर धातु घटकांची क्रमशः म्हणजे अनुलोम पद्धतीने उत्पत्ती होते हे प्रतिपादन सर्वच वैद्यक ग्रंथांतून आढळते परंतु मानवी जीवाची गर्भस्थ होणारी प्रथम वाढ क्रमशः उलट गतीने म्हणजे प्रतिलोम गतीने अर्थात् शुक्रानंतर मज्जा, नंतर अस्थि अशा क्रमाने रक्तापर्यंतचे धातु निर्माण होतात हे स्पष्टपणे आपल्या सूत्रांतून ह्या काश्यपसंहितेतच सांगितलेले आढळते.

माधवनिदान

इसवी सनाच्या सातव्या शतकात ' माधवकर ' नामक पंडितांनी केवळ निदानविषयक अशी केलेली ग्रंथ रचना ' माधवनिदान ' ह्या नावाने प्रसिद्ध झाली. आयुर्वेदाच्या अभ्यासक्रमात पुष्कळशा विद्यालयातून पाठ्यपुस्तक म्हणून हा ग्रंथ शिकविला जातो. ' निदाने माधवः श्रेष्ठः ' इतकी ह्या ग्रंथाची ख्याती आहे. याचीही काही वैशिष्ट्ये आहेत.

(१) रोगनिदानाच्या बाबतीत चरक, सुश्रुत, वाग्भट, विदेह इ० प्राचीन ग्रंथवचनांचा संग्रह.

(२) सोपी, सरळ संस्कृत पद्यरचना.

(३) मधुकोश आणि आतंकदर्पण यांसारख्या विस्तृत टीकांचे भाग्य शार्ङ्गधर संहितेखेरोज इतर वैद्यक ग्रंथांना फारच थोडे लाभले आहे व याचे कारण माधवकराचे उपयुक्त संकलन होय असे म्हटले तरी चालेल.

४) संग्रहणी निदानात " पृथग् वातादिनिर्दिष्टहेतुलिंगसमागमे त्रिदोषे निर्दिशेदेवं " ह्या श्लोकात शेवटी

'तेषां वक्ष्यामि भेषजम्' हें वाक्य हा एकच दोष ह्या ग्रंथात आढळतो. संपूर्ण ग्रंथ हा रोगनिदान ग्रंथ आहे. त्यात चिकित्सा म्हणजे औषधी योजनेचा सुतरां संबंध नसल्याने ही ओळ अप्रस्तुतच ठरते.

शार्ङ्गधर

शार्ङ्गधर इ. स. १३६३ च्या सुमारास झाल्याचा उल्लेख हिस्टरी ऑफ इंडियन फार्मसी ह्या ग्रंथाचे लेखक श्री. श्रीवास्तव यांनी केला आहे. या ग्रंथाच्या आरंभी आलोचक म्हणून पशुरामशास्त्री यांनींच कांहीं वैशिष्टें लिहिली आहेत. तीं अशी---

१) लघुत्रयी म्हणून ज्या तीन आयुर्वेद ग्रंथांचा उल्लेख आहे त्यांमध्ये शार्ङ्गधर संहितेचा अंतर्भाव आहे.

२) ह्यातील शारीर हा विषय अत्यल्प असून तो चरकातून घेतलेला आहे.

३) नेत्र, जिव्हा, मूत्र व नाडी यांच्या भिन्नभिन्न स्वरूपावरून रोगविशेष कसे ओळखावे हे लिहिले आहे.

४) रोगांची फक्त संख्या दिली आहे.

५) निघंटु विषय ह्या ग्रंथात घेतला नाही.

६) क्काथ, अवलेह, चूर्ण, गुटी, रस, आसवे आणि अरिष्टे यांचे प्रयोग अनुभूत असे दिले आहेत.

७) ह्या ग्रंथावर दीपिका, गूढार्थदीपिका व आयुर्वेद-दीपिका अशा तीन टीका झाल्या.

योगरत्नाकर

प्रो. प. कृ. गोडे ह्या संशोधकांनी भारत इतिहास संशोधन मंडळापुढे वाचलेल्या 'योगरत्नाकराचा कालनिर्णय' ह्या विषयावरील निबंधामध्ये इ. स. १६५० नंतर पण १७ व्या शतकात योगरत्नाकर ग्रंथ झाला असावा असे म्हटले आहे. याचे एक गमक म्हणून देताना या ग्रंथात तमाखू ह्या वनस्पतीचे गुणधर्म दिले गेले आहेत व इ. स. १६५० च्या सुमारास तमाखू प्रचारात आली असल्याने त्यानंतरच्या नजीकच्या काळातच ह्या ग्रंथाची रचना झाली असावी.

भावप्रकाश

आयुर्वेदाच्या अभ्यासक्रमात 'लघुत्रयी' म्हणून ज्या ग्रंथांचा समावेश केला गेला आहे त्यांतच 'भावप्रकाश' या ग्रंथाचा उल्लेख आहे. दुसरे दोन ग्रंथ योगरत्नाकर आणि शार्ङ्गधर हे होत. ज्यांना आपण प्राचीन संहिताग्रंथ म्हटलें आहे त्या चरक, सुश्रुत, वाग्भट ह्यांच्यानंतर पुष्कळच दीर्घकाळाने ह्या तीन ग्रंथांचे प्रकाशन झाले व ह्या तीनही ग्रंथांतून चरक, सुश्रुत, वाग्भट ह्या संहिता-ग्रंथांचे आधार घेतले असल्यानेच यांना लघुत्रयी नाव दिले गेले व नंतरच संहिताग्रंथ हे तीनही मोठे ग्रंथ म्हणून त्यांना आपोआपच बृहत्त्रयी नाव मिळाले.

काल---भावप्रकाश ग्रंथरचनाकार भावमिश्र असून लटकनमिश्र हे यांच्या पिताजींचे नांव होते. भावमिश्र इसवी सनाच्या १५५० च्या सुमारास झाले असे संशो-धकांच्या निवेदनावरून म्हणता येते. अत्यंत सोपी रचना व प्रस्तुत काळाला अनुसरून प्रचलित अशा गोष्टींचा समावेश ह्या ग्रंथात असल्याचे दिसून येते.

१) इतर सर्वही ग्रंथांपेक्षा अगदी डोळ्यात भरण्या-जोगे ह्या भावप्रकाशाचे वैशिष्ट्य म्हणजे संपूर्ण ग्रंथातून 'हरीतक्यादि निघंटु' ह्या नावाचा एक विभागच स्वतंत्र कल्पून त्यात बहुतेक औषधिद्रव्यांचे गुणधर्म सांगितले आहेत.

२) प्राचीन संहिताग्रंथांतून ज्या औषधिद्रव्यांची नावे आली नाहीत व जीं द्रव्ये त्या नंतरच्या काळी प्रचा-रात आली, अशा कितीतरी द्रव्यांचे शास्त्रीय नामकरण करून त्यांचे गुणधर्म विवेचनपूर्वक चिकित्साकार्यात त्यांचा समावेश केला आहे. अफू, कापूर, खजूर, सुलेमानी लवण, खुरासानी ओवा इ० नावे उदाहरणार्थ होत.

३) पोर्तुगीजांचा प्रवेश भारतात झाल्यानंतरच सध्या ज्याला गरमीचा रोग किंवा उपदंश म्हणतात तो भारतात आला. पोर्तुगीजांना 'फिरंगी' हे म्हटले गेल्यामुळे उप-दंशाच्या भयंकर चिन्हांनी युक्त अशा ह्या रोगाला भाव-मिश्राने रोगनिदानात 'फिरंगोपदंश' नावाने समाविष्ट केले व त्यावरील चिकित्साही सांगितली.

मप्रकाशे देशे कोथयेत्। सम्यक् प्रकुथितं चोद्धृत्य ततो देहं सप्तरात्रादुशीरबालवेणुवल्कलकूर्चानामन्यतमेन शनैः शनैरवघर्षयंस्त्वगादीन्सर्वानेव बाह्याभ्यन्तरानङ्गप्रत्यङ्गविशेषान् यथोक्तान् लक्षयेच्चक्षुषा (सु. शा. ५. ४९)
अंगोपांगे शास्त्रोक्त वर्णनानुसार पाहून, अभ्यासून निश्चित करणे. शंभराच्या आंतल्या वयाच्या, दीर्घकालीन रोगाने न पीडलेल्या, सर्व अंगोपांगे असलेल्या, विषाने न मेलेल्या व्यक्तीचे प्रेत आतडी व मळ काढून टाकून, वाहत्या पाण्यात दर्भ, मुंजा, वल्कले, सण इत्यादीपैकी एकात सर्वत्र गुंडाळून, पिंजऱ्यात घालून, अंधेऱ्या जागी ठेवून कुजवावे. चांगले कुजले आहे असे पाहून सात दिवसांनीं वाळ्याचे धागे, केश, बांबूची साल इत्यादींचे कुंचले करून त्यांनी हळूहळू खरडून त्वचादिबाह्य व इतर अभ्यंतर सर्व अंगप्रत्यंगाचे शास्त्रोक्तविशेष प्रत्यक्ष डोळ्यांनी अभ्यासावे.

–विवर्णता–स्त्री., **स्वाभाविकवर्णस्य अन्यथा भावः** (चचि. १२.११) स्वाभाविक वर्णात बदल.

–वेदना–स्त्री., **रोगलक्षण०, अङ्गमर्दः** (चनि. २.६) अंगपीडा.

–व्यसनिन्–वि., **छिन्ननासादिः एवंप्रकारः दूतः मरणसूचकः** (च. इं. १२.१७)
नाक इत्यादी झडलेला असा दूत रोग्याचा मरणसूचक होय.

–शीर (र्य) ण–न., **रोगलक्षण०, शरीरावयवानां विगलनम्, चत्वारिंशत् पित्तविकारेष्वेकः** (कासू. २७.३५) बोटे इत्यादी अवयव गळणे, झरणे, झडणे. चाळीस पित्तविकारांपैकी एक.

–शूल–पु., **रोगलक्षण०, अङ्गमर्दः** (चचि. ३.२४४) अवयवात शूळ होणे.

–संशोष–पु., **रोगलक्षण०, कार्श्यम्** (चचि.२८.७३) अवयव सुकणे, कृश होणे, वाळणे.

–सदन–न., **रोगलक्षण०, अङ्गसादः** (अहसू. १७.१६) अंग गळल्यासारखे वाटणें.
अवयवानां ग्लानिः, अङ्गानामनुत्साहः, रसदोषजविकारेष्वेकः
अवयवांची ग्लानि, अनुत्साह, रसदोषापासून होणाऱ्या विकारांपैकी एक.

–साद–पु., **रोगलक्षण०, अङ्गसदनम्** (सुउ. २४.२३) (अहसू. ४.१०) गळल्यासारखे वाटणे.

–सावर्ण्य–न., **अङ्गसमानवर्णता** (सुचि. ९.३८) अंगाच्या त्वचेच्या रंगासारखा रंग.

अङ्गावदरण–न., **रोग०, अङ्गस्यावदरणं स्फुटनं विदारणं च, चत्वारिंशत्पित्तविकारेष्वेकः** (चसू. २०.१४) त्वचा फाटणे, पाय इ. फुटणे. ४० पित्तविकारांपैकी एक.

अङ्गावसादन–न., **रोगलक्षण०, अङ्गानां दौर्बल्यम्** (चचि. १.३३) अंग गळणे, अवयवांची अशक्तता.

अङ्गार–पु., **अग्निः** (चसू. १४.२८) विस्तव.
अभस्मसात्कृतो दग्धकाष्ठखण्डः (सुसू. २९.११)
कोकिलः (र. ७.१६)
भस्म न झालेला निखारा. जळल्या लाकडाचा तुकडा.

–कोष्ठकस्तम्भ–पु., **अग्निकुण्डस्तम्भः** (असंसू.२६.१५) निखाऱ्यांनीं भरलेला पोकळ खांब.

–कोष्ठी–स्त्री., **साग्निमृण्मयकोश०, खराणां द्रव्याणां सत्त्वपातनी कोष्ठी** (र. १०.३४–३८) कठीण द्रव्यांचे सत्व पाडण्याकरितां तयार केलेली कोठी.

–ग्रन्थिक–वनस्पति० **हिमावली** (रा. परि. १५.१८) वसु. एक वनस्पति.

–चूडक–पु., **प्रतुदपक्षि०** (चसू.२७.५२) एक पक्षी.

–यान–न., **अङ्गारपूर्णशकटिका** (सुउ. ६४.२५) **अग्नियानम्** (असंसू. ४.१८)
निखाऱ्यांनी भरलेली शेगडी.

–वल्लरी–स्त्री., **वनस्पति०, भार्गी** (ध. १.६८) (रा. ६.९५) भारंगी.

–वल्लिका–वल्ली–स्त्री., **वनस्पति०, भार्गी** (ध. १.६८) **महाकरञ्जः** (ध. ५.११०) भारंगी, मोठा करंज.

–शूल्य–वि., **शूलस्थं कृत्वा अङ्गारे भर्जितम्** (चसू. २६.८४)
सळईवर लपेटून निखाऱ्यावर भाजलेले (मांस.)

अङ्गारकमणि–पु., **जाङ्गमद्रव्य०, प्रवालम्** (रा. १३.७३) प्रवाळ, प्राणिज द्रव्य.

अङ्गिरस–पु., **महर्षि०, हिमालये इन्द्रादेशाद् रसायनप्रयोगं कृतवान्** (चचि. १ [४] ३)
एक महर्षि., इंद्राच्या आदेशाने हिमालयात रसायनप्रयोग करणारे ऋषि.

अङ्गुल–न., **मान०** (असंशा. ७.३३) अंगुळी.

–मित–न., **अङ्गुलमानम्** (सुशा. ६.२८) अंगुळभर, बोटभर, बोटा इतके.

–राजि–पु., **राजिमान् सर्पविशेषः**
(सुक. ४.३४ (३) एक सर्प. (पट्टे असलेला.)

अङ्गुलास्थि–पु., **अङ्गुलगतमस्थि** (का. शरीरविचय)
बोटाचे हाड.

अङ्गुलि–स्त्री., **हस्तपादशाखासु प्रत्यङ्ग०, प्रतिशाखायां पञ्च, मिलित्वा विंशतिः** (सुशा. ५.४)
अङ्गुष्ठः, प्रदेशिनी, मध्यमा, अनामिका, कनिष्ठिका चेतिक्रमेण पञ्चाङ्गुलयः (सुसू. ३५.१२)
हातपाय या शाखांचे उपांग, बोट. प्रत्येक शाखेला पांच मिळून वीस. अंगठा, दुसरे, मधले, चौथे व लहान बोट मिळून ५ बोटे.

–त्राणक–न., **यन्त्र०**, (असंसू. ३४.१२.)
बोटात घालावयाचे यंत्र.

–दाह–पु., **रोगलक्षण०, सविषान्नपानरसस्पर्शेन कराङ्गुलीनां ज्वलनम्** (चचि. २३.११२)
बोटाची आग–सविष अन्नादिकांच्या स्पर्शाने होणारी.

–पर्वन्–न., **मान०, अङ्गुलस्य विशेषतः करमध्यमाङ्गुलस्य (आढमल्ल) मध्यभागः सन्धिस्वरूपः, अयं शरीरमानार्थमुपयुज्यते** (सुसू. ३५.१२)
(चवि. ८.११७) बोटाचे पेरे. मधल्या बोटाचे पेरे, शरीराच्या मापनाकरिता उपयुक्त.
अवयव०., अंगुलिग्रंथिः (सुसू. ३५.४)
बोटाचा उंचवटा.
अवयव०., अङ्गुलिशलाका (सुसू. १८.१८)
बोटाच्या हाडांपैकी एक हाड. अंगुळीची सळई-सारखी हाडे.

–प्रमाण–न., **प्रमाण०, अङ्गुलिः, करशाखा, तया मानम्** (चवि. ८.११७)
बोटभर, बोटाइतके. अंगुली म्हणजे हाताची शाखा, तिच्या मापाने मोजणें.

–फला–स्त्री., **वनस्पति०, निष्पावी**
(रा. परि. ७.१००) आबई.

–शस्त्र–न., **शस्त्र०, तच्च द्विविधम् (१) अन्तर्मुखसंज्ञितं कुशतरशशधरकानुकारिणाऽर्धद्वयसंहितमध्यकीलितेन मध्यमाङ्गुल्यङ्गुष्ठप्रविष्टलोहकटकनियमितं शस्त्रम् (२) एकावयवं मध्यमाङ्गुलीप्रविष्टकण्टकं शस्त्रम्** (सुचि. १५.१२)
अंगठा व मधले बोट यांत पकडावयाचे व केवळ मधल्या बोटात घालावयाचे असे दोन प्रकारचे शस्त्र.

–शस्त्रक–न., **अङ्गुलिशस्त्रम्** (अहृसू. २६.१३)
(असंसू. ३४-२६) तर्जनीत घालावयाचे शस्त्र.

–शूल–पु., **रोगलक्षण०** (चसि.२.१६) बोटातला शूळ.

–शोष–पु., **रोगलक्षण०**, (चसि. २.१६)
बोट वाळणे, सुकणे, कृश होणे.

–सन्धि–पु., **शारीर०, अङ्गुलीनां सन्धिः**
(चचि. २९.२६) बोटामधील सांधा.

–स्तम्भ–पु., **रोगलक्षण०, अङ्गुलेर्निश्चलत्वम्**
(चसि. २.१६)
बोट ताठरणे, बोटाची हालचाल न होणे.

अङ्गुलिका–स्त्री., **कीट० तन्नामकपिपीलिकाभेदः; तया दष्टे श्वयथुरग्निस्पर्शवद्दाहशोफौ भवतः** (सुक. ८.३४)
मुंगीसारखा एक किडा. हा चावला तर सूज, निखाऱ्याच्या स्पर्शासारखा दाह होतो.

अङ्गुली–स्त्री., **शारीर०, अङ्गुलिः** (सुचि. ३.२४)
बोट. अंगुळी.

अङ्गुल्यन्तर–न., **स्थानविशेषः** (सुनि. १३.३२)
दोन बोटांमधील अंतर जोडणारी तळांतील त्वचा, अंतर, पोकळी.

अङ्गुष्ठ–पु., **अङ्गुलिः सार्धत्र्यङ्गुलप्रमाणः** (सुसू. ३५.१२)
आंगठा. साडेतीन अंगुळाइतका.

–मूल–न., **अङ्गुष्ठस्य मूलभागः** (सुसू. ३५.१२)
अंगठ्याचे मूळ.

–संमित– वि., **अंगुष्ठपरिणाहा (वर्त्तिः)**
(चसू. ५.२४) आंगठ्याच्या घेराइतकी जाड (वात)

अङ्गुष्ठोदरप्रमाण–न., **प्रमाण० विंशतितमभागोनषड्यवप्रमाणम्=५$\frac{१९}{२०}$ यवाः** (सु. शा. ४.४)
आंगठ्याच्या दोन्ही पेराच्या मध्यावर–संधीवर असलेल्या भागाच्या घेराइतके. पाच पूर्णांक एकोणवीस वीसांश जवां इतके.

अङ्घ्रि–पु., **शारीर०, पादः** (अहृसू. २.३१) पाय.

–मूलम्–(वृक्षादेः) (र. १४.९४)
झाड इत्यादींचे मूळ.

–बला–स्त्री. **वनस्पति० पृश्निपर्णी** (ध. १.९०)
पिठवण.

अचक्षुष्य–वि., **चक्षुषेऽहितम्** (अहृसू. ५.५५)
डोळ्याला–दृष्टीला अहितकर.

अचङ्क्रमणशील–वि., **आस्यासुखी, चङ्क्रमणं गमनागमनं यो न करोति** (च. चि. २९.८)
जाणे, येणे, चालणे यांचा नेहमी कंटाळा करणारा, नेहमी बसून राहाणारा.

अचरणा–स्त्री., **योनिरोग०, अधावनाचरणादचरणा**
(चसू. १९.४ (९) **अधावनाज्जाता जन्तवः**

मप्रकाशे देशे कोथयेत् । सम्यक् प्रकुथितं चोद्धृत्य ततो देहं सप्तरात्रादुशीरबालवेणुवल्कलकूर्चानामन्यतमेन शनैः शनैरवघर्षयंस्त्वगादीन्सर्वानेव बाह्याभ्यन्तरानङ्गप्रत्यङ्गविशेषान् यथोक्तान् लक्षयेच्चक्षुषा (सु. शा. ५. ४९)
अंगोपांगे शास्त्रोक्त वर्णनानुसार पाहून, अभ्यासून निश्चित करणे. शंभराच्या आंतल्या वयाच्या, दीर्घकालीन रोगाने न पीडलेल्या, सर्व अंगोपांगे असलेल्या, विषाने न मेलेल्या व्यक्तीचे प्रेत आतडी व मळ काढून टाकून, वाहत्या पाण्यात दर्भ, मुंजा, वल्कले, सण इत्यादीपैकी एकात सर्वत्र गुंडाळून, पिंजऱ्यात घालून, अंधेऱ्या जागी ठेवून कुजवावे. चांगले कुजले आहे असे पाहून सात दिवसांनीं वाळ्याचे धागे, केश, बांबूची साल इत्यादींचे कुंचले करून त्यांनी हळूहळू खरडून त्वचादिबाह्य व इतर अभ्यंतर सर्व अंगप्रत्यंगाचे शास्त्रोक्तविशेष प्रत्यक्ष डोळ्यांनी अभ्यासावे.

–विवर्णता–स्त्री., **स्वाभाविकवर्णस्य अन्यथा भावः** (चचि. १२.११) स्वाभाविक वर्णात बदल.

–वेदना–स्त्री., **रोगलक्षण०, अङ्गमर्दः** (चनि. २.६) अंगपीडा.

–व्यसनिन्–वि., **छिन्ननासादिः एवंप्रकारः दूतः मरणसूचकः** (च. इं. १२.१७)
नाक इत्यादी झडलेला असा दूत रोग्याचा मरणसूचक होय.

–शीर (र्य) ण–न., **रोगलक्षण०, शरीरावयवानां विगलनम्, चत्वारिंशत् पित्तविकारेष्वेकः** (कासू. २७.३५) बोटे इत्यादी अवयव गळणे, झरणे, झडणे. चाळीस पित्तविकारांपैकी एक.

–शूल–पु., **रोगलक्षण०, अङ्गमर्दः** (चचि. ३.२४४) अवयवात शूळ होणे.

–संशोष–पु., **रोगलक्षण०, कार्श्यम्** (चचि.२८.७३) अवयव सुकणे, कृश होणे, वाळणे.

–सदन–न., **रोगलक्षण०, अङ्गसादः** (अहसू. १७.१६) अंग गळल्यासारखे वाटणें.
अवयवानां ग्लानिः, अङ्गानामनुत्साहः, रसदोषजविकारेष्वेकः
अवयवांची ग्लानि, अनुत्साह, रसदोषापासून होणाऱ्या विकारांपैकी एक.

–साद–पु., **रोगलक्षण०, अङ्गसदनम्** (सुउ. २४.२३) (अहसू. ४.१०) गळल्यासारखे वाटणे.

–सावर्ण्य–न., **अङ्गसमानवर्णता** (सुचि. ९.३८) अंगाच्या त्वचेच्या रंगासारखा रंग.

अङ्गावदरण–न., **रोग०, अङ्गस्यावदरणं स्फुटनं विदारणं च, चत्वारिंशत्पित्तविकारेष्वेकः** (चसू. २०.१४) त्वचा फाटणे, पाय इ. फुटणे. ४० पित्तविकारांपैकी एक.

अङ्गावसादन–न., **रोगलक्षण०, अङ्गानां दौर्बल्यम्** (चचि. १.३३) अंग गळणे, अवयवांची अशक्तता.

अङ्गार–पु., **अग्निः** (चसू. १४.२८) विस्तव.
अभस्मसात्कृतो दग्धकाष्ठखण्डः (सुसू. २९.११)
कोकिलः (र. ७.१६)
भस्म न झालेला निखारा. जळल्या लाकडाचा तुकडा.

–कोष्ठकस्तम्भ–पु., **अग्निकुण्डस्तम्भः** (असंसू.२६.१५) निखाऱ्यांनीं भरलेला पोकळ खांब.

–कोष्ठी–स्त्री., **साग्निमृण्मयकोश०, खराणां द्रव्याणां सत्त्वपातनी कोष्ठी** (र. १०.३४–३८) कठीण द्रव्यांचे सत्व पाडण्याकरितां तयार केलेली कोठी.

–ग्रन्थिक–वनस्पति० **हिमावली** (रा. परि. १५.१८) वसु. एक वनस्पति.

–चूडक–पु., प्रतुदपक्षि० (चसू.२७.५२) एक पक्षी.

–यान–न., **अङ्गारपूर्णशकटिका** (सुउ. ६४.२५) **अग्नियानम्** (असंसू. ४.१८)
निखाऱ्यांनी भरलेली शेगडी.

–वल्लरी–स्त्री., **वनस्पति०, भार्गी** (ध. १.६८) (रा. ६.९५) भारंगी.

–वल्लिका–वल्ली–स्त्री., **वनस्पति०, भार्गी** (ध. १.६८) **महाकरञ्जः** (ध. ५.११०) भारंगी, मोठा करंज.

–शूल्य–वि., **शूलस्थं कृत्वा अङ्गारे भर्जितम्** (चसू. २६.८४)
सळईवर लपेटून निखाऱ्यावर भाजलेले (मांस.)

अङ्गारकमणि–पु., जाङ्गमद्रव्य०, **प्रवालम्** (रा. १३.७३) प्रवाळ, प्राणिज द्रव्य.

अङ्गिरस–पु., **महर्षि०, हिमालये इन्द्रादेशाद् रसायनप्रयोगं कृतवान्.** (चचि. १ [४] ३)
एक महर्षि., इंद्राच्या आदेशाने हिमालयात रसायनप्रयोग करणारे ऋषि.

अङ्गुल–न., **मान०** (असंशा. ७.३३) अंगुळी.

–मित–न., **अङ्गुलमानम्** (सुशा. ६.२८) अंगुळभर, बोटभर, बोटा इतके.

–राजि–पु., **राजिमान् सर्पविशेषः** (सुक. ४.३४ (३) एक सर्प. (पट्टे असलेला.)

अङ्गुलास्थि–पु., **अङ्गुलगतमस्थि** (का. शरीरविचय) बोटाचे हाड.

अङ्गुलि–स्त्री., **हस्तपादशाखासु प्रत्यङ्ग०, प्रतिशाखायां पञ्च, मिलित्वा विंशतिः** (सुशा. ५.४) **अङ्गुष्ठः, प्रदेशिनी, मध्यमा, अनामिका, कनिष्ठिका चेतिक्रमेण पञ्चाङ्गुलयः** (सुसू. ३५.१२) हातपाय या शाखांचे उपांग, बोट. प्रत्येक शाखेला पांच मिळून वीस. अंगठा, दुसरे, मधले, चौथे व लहान बोट मिळून ५ बोटे.

–त्राणक–न., **यन्त्र०**, (असंसू. ३४.१२.) बोटात घालावयाचे यंत्र.

–दाह–पु., **रोगलक्षण०, सविषान्नपानरसस्पर्शेन कराङ्गुलीनां ज्वलनम्** (चचि. २३.११२) बोटाची आग–सविष अन्नादिकांच्या स्पर्शाने होणारी.

–पर्वन्–न., **मान०, अङ्गुलस्य विशेषतः करमध्यमाङ्गुलस्य (आढमल्ल) मध्यभागः सन्धिस्वरूपः, अयं शरीरमानार्थमुपयुज्यते** (सुसू. ३५.१२) (चवि. ८.११७) बोटाचे पेरे. मधल्या बोटाचे पेरे, शरीराच्या मापनाकरिता उपयुक्त.

अवयव०., अंगुलिग्रंथिः (सुसू. ३५.४) बोटाचा उंचवटा.

अवयव०., अङ्गुलिशलाका (सुसू. १८.१८) बोटाच्या हाडांपैकी एक हाड. अंगुळीची सळई-सारखी हाडे.

–प्रमाण–न., **प्रमाण०, अङ्गुलिः, करशाखा, तया मानम्** (चवि. ८.११७) बोटभर, बोटाइतके. अंगुली म्हणजे हाताची शाखा, तिच्या मापाने मोजणें.

–फला–स्त्री., **वनस्पति०, निष्पावी** (रा. परि. ७.१००) आबई.

–शस्त्र–न., **शस्त्र०, तच्च द्विविधम् (१) अन्तर्मुखसंज्ञितं कृशतरशशधरकानुकारिणाऽर्धद्वयसंहितमध्यकीलितेन मध्यमाङ्गुल्यङ्गुष्ठप्रविष्टलोहकटकनियमितं शस्त्रम् (२) एकावयवं मध्यमाङ्गुलीप्रविष्टकण्टकं शस्त्रम्** (सुचि. १५.१२) अंगठा व मधले बोट यांत पकडावयाचे व केवळ मधल्या बोटात घालावयाचे असे दोन प्रकारचे शस्त्र.

–शस्त्रक–न., **अङ्गुलिशस्त्रम्** (अहसू. २६.१३) (असंसू. ३४-२६) तर्जनीत घालावयाचे शस्त्र.

–शूल–पु., **रोगलक्षण०** (चसि. २.१६) बोटातला शूळ.

–शोष–पु., **रोगलक्षण०**, (चसि. २.१६) बोट वाळणे, सुकणे, कृश होणे.

–सन्धि–पु., **शारीर०, अङ्गुलीनां सन्धिः** (चचि. २९.२६) बोटामधील सांधा.

–स्तम्भ–पु., **रोगलक्षण०, अङ्गुलेर्निश्चलत्वम्** (चसि. २.१६) बोट ताठरणे, बोटाची हालचाल न होणे.

अङ्गुलिका–स्त्री., **कीट० तन्नामकपिपीलिकाभेदः; तया दष्टे श्वयथुरग्निस्पर्शवद्दाहशोफौ भवतः** (सुक. ८.३४) मुंगीसारखा एक किडा. हा चावला तर सूज, निखाऱ्याच्या स्पर्शासारखा दाह होतो.

अङ्गुली–स्त्री., **शारीर०, अङ्गुलिः** (सुचि. ३.२४) बोट. अंगुळी.

अङ्गुल्यन्तर–न., **स्थानविशेषः** (सुनि. १३.३२) दोन बोटांमधील अंतर जोडणारी तळांतील त्वचा, अंतर, पोकळी.

अङ्गुष्ठ–पु., **अङ्गुलिः सार्धत्र्यङ्गुलप्रमाणः** (सुसू. ३५.१२) आंगठा. साडेतीन अंगुळाइतका.

–मूल–न., **अङ्गुष्ठस्य मूलभागः** (सुसू. ३५.१२) अंगठ्याचे मूळ.

–संमित– वि., **अंगुष्ठपरिणाहा (वर्तिः)** (चसू. ५.२४) आंगठ्याच्या घेराइतकी जाड (वात)

अङ्गुष्ठोदरप्रमाण–न., **प्रमाण० विंशतितमभागोनषड्यवप्रमाणम्**-५$\frac{१९}{२०}$ **यवाः** (सु. शा. ४.४) आंगठ्याच्या दोन्ही पेराच्या मध्यावर–संधीवर असलेल्या भागाच्या घेराइतके. पाच पूर्णांक एकोणवीस वीसांश जवां इतके.

अङ्घ्रि–पु., **शारीर०, पादः** (अहसू. २.३१) पाय.

–मूलम्–**(वृक्षादेः)** (र. १४.९४) झाड इत्यादीचे मूळ.

–बला–स्त्री. **वनस्पति० पृश्निपर्णी** (ध. १.९०) पिठवण.

अचक्षुष्य–वि., **चक्षुषेऽहितम्** (अहसू. ५.५५) डोळ्याला–दृष्टीला अहितकर.

अचङ्क्रमणशील–वि., **आस्यासुखी, चङ्क्रमणं गमनागमनं यो न करोति** (च. चि. २९.८) जाणे, येणे, चालणे यांचा नेहमी कंटाळा करणारा, नेहमी बसून राहाणारा.

अचरणा–स्त्री., **योनिरोग०, अधावनाचरणादचरणा** (चसू. १९.४ (९) **अधावनाज्जाता जन्तवः**

योन्यां कण्डूं कुर्वन्ति, तया कण्ड्वा स्त्री अतिनरकाङ्क्षिणी भवति (चचि. ३०.१८)

श्लेष्मजा–यस्यां स्त्री ग्राम्यधर्मे पुरुषादधिका भवति, तेन बीजं न गृह्णाति (सुउ. ३८.१६)

(विप्लुता,) (अहृउ. ३३.४९)

योनिरोग. गुह्यभाग नित्य न धुतल्यामुळे अस्वच्छतेने कृमी होऊन हा रोग होतो. कृमींनी खाज येते. यामुळे पुरुषेच्छा फार असते. कफदोषाधिक्याने संभोगात ती स्त्री पुरुषापेक्षा जास्त ठरते म्हणून बीज ग्रहण करीत नाही.

अचला–स्त्री., **पार्थिवद्रव्य०, मनःशिला** (र. १२.१०४) मनशीळ.

अचिकित्स्य–वि.. **चिकित्सितुमशक्यः, असाध्यः (रोगः) बलमांसक्षये सति अष्टौ व्याधयः चिकित्सार्थमनर्हा भवन्ति, वातव्याधिः, अपस्मारः, कुष्टम् , शोफः, उदरम्, गुल्मः, मधुमेहः, राजयक्ष्मा च ।** (चइ. ९.८–९)

चिकित्सेला अयोग्य–असाध्य. बलमांसक्षय असताना आठ रोग असाध्य होतात. ते हे :–वातरोग, अपस्मार, कुष्ठ, सूज, उदर, गुल्म, मधुमेह, आणि क्षय.

अचिन्त्य–वि., **चिन्तनशक्तिबाह्यम्, चिन्तनशक्त्यतीतः, रसवीर्यविपाकादिनियमैरचिन्तनीयप्रभावयुक्तत्वादचिन्त्यः** (सु. शा. ३.४)

ज्याचा विचार करता येत नाही असा. विचारशक्तीच्या आवांक्यात नसलेला. द्रव्याच्या ज्या कार्याची रसवीर्यादिकांच्या नियमांनी उपपत्ति लागत नाही असे विशिष्ट कार्य प्रभावाचे समजले जाणे हे अचिंत्य होय.

अचिरजात–वि., **असंपूर्णकाले जातः, विच्युतः** (च. शा. ४.२९)

नऊ महिने पूर्ण होण्यापूर्वी जन्मलेला, स्थानभ्रष्ट.

अचिरप्रजाता–वि., **अचिरप्रसूता** (चनि. ३.१३) नुकतीच प्रसूत झालेली.

अचेतन–वि., **जडः, प्रकृतिः तत्कार्याणि च अचेतनवर्गः** (सु. शा. १.८) जड, निर्जीव, प्रकृति, तिची कार्ये हा अचेतनवर्ग होय.

हतौजो ज्वरलक्षण० जाग्रदवस्थायां स्वप्नावस्थायां च चेतनारहितो भवति; हतौजो ज्वररोगी (सुउ. ३९.४३.)

ज्ञानशून्य, जागेपणी व झोपेतही चेतनारहित, मूर्च्छित. ओज नष्ट झालेला ज्वरी मूर्च्छित होतो.

निरिन्द्रियम् (चसू. २६.१०) इंद्रियविरहित.

अचेतस–वि., **रोगलक्षण०, नष्टसंज्ञः** (सु.चि.३४.१९) ज्ञानशून्य, मूर्च्छित.

अचोक्ष–वि., **अपवित्रम्, मलिनम्** (सुसू. ४६.४७६) अपवित्र, मलिन.

अचौक्ष–वि., **अचोक्षम्** (सुउ.६०.५४) अपवित्र, मलिन.

अच्छ–वि., **अघनम्** (चचि. १०.१०)

दाट–घट्ट नसलेलें, पातळ.

केवलम् (सुशा. १०.२२)

मिश्रण नसलेले, केवळ तेच.

तनु (सुसू. ४५.१९९) पातळ.

निर्मलम् (चशा. ८.४८) मलरहित, स्वच्छ.

केवलम् (चसू. १३.७) केवळ.

–पान–न., **केवलस्नेहपानम्** (सुचि. ३१.२१)

केवळ स्नेहाचे (तूप, तेल, इ.) पान–पिणे.

–पेय–पु., **केवलस्नेहपानम्, अच्छश्च पेयश्च** (चक्र० चसू. १३.२६)

तत्पानविधिः (अहृसू. १६.२९–३०)

केवळ स्नेहच पिणे, त्याचा विधि.

–वारुणी–स्त्री., **स्वच्छसुरा** (असंचि. ९ पृ. ५९)

स्वच्छ–पातळ दारू.

–सुरा–स्त्री., **विशदं मद्यम्** (अहृसू. ३.१२)

पातळ दारू.

–स्नेह–पु., **केवलस्नेहः** (सुचि. ३१.२१)

केवळ स्नेह, मिश्र नव्हे, सिद्ध नव्हे.

अच्छिद्र–वि. **निबिडम्** (चशा. ६.२८) छिद्रे नसलेले.

अच्युतावास–पु., **वनस्पति० पिप्पलः, अश्वत्थः** (रा. ११.११८) पिंपळ.

अज–पु., **प्राणि०, अयं वातप्रकृतिः** (सुशा. ४.६७) बोकड. बकरा.

अजचर्म धूमार्थमुपयुक्तम् (सुउ. ६०.३८)

अजपुरीषस्य क्षारो विसूचिकामुदावर्तं वाताष्ठीलां च नाशयेत् (चचि. १३.१६२)

अजबस्तिर्नामाजस्य मूत्राशयः, बस्त्याख्योपक्रमार्थमुपयुज्यते (चसि. ९.५२)

अजमांसगुणाः–अदोषलं, नातिशीतगुरुस्निग्धं शरीरधातुसामान्यादनभिष्यन्दि बृंहणं च (चसू. २७.६१–६३)

अजमांसरसो राजयक्ष्मणि प्रशस्यते (चचि. ८.६७)

अजमेदो नेत्ररोगेषु रसाञ्जनार्थमुपयुज्यते (असंउ. १९ पृ. २४७)

इदं शाखादमेदसामग्र्यम् (चसू. २५.३८)

अजयकृत्प्लीहानावुभावपि नक्तान्ध्ये नेत्ररोगे शूल्य-पक्वौ भक्षणार्थमुपयुज्येते (सुउ. १७.२६)
तथा च नेत्ररोगेषु तर्पणाद्युपक्रमेषूपयुज्यतेऽस्य यकृत् (असंउ. १९ (पृ. २४९)
नक्तान्ध्येऽजयकृत्प्लीहानावञ्जनार्थमुपयुज्येते
(सुउ. १७.२६)
अजरोमाणि ग्रहचिकित्सायां धूमार्थमुपयुज्यन्ते,
(सुसू. ६०.३८)

शेळीचे चामडे धुरीला उपयुक्त, बकऱ्याचे लेंड्यांचा क्षार अजीर्णजन्य शूल, उलटे पोट फुगणे, व वाताष्ठीला यांचा नाश करते, बकऱ्याचा मूत्राशय बस्तीच्या उपचाराकरिता उपयोगात आणला जातो. **मांसगुण**— दोषरहित, थोडे थंड, थोडे जड, थोडे स्निग्ध, मानवाच्या शारीर धातूशी समान असल्यामुळे पौष्टिक पण शरिरात गरजेपेक्षा जास्त आर्द्रता निर्माण करीत नाही. **मांसरस**— क्षयामध्ये प्रशस्त. **चरबी**— नेत्ररोगामध्ये चरबीमधून रसांजन उपयोगात आणतात. झुडपांच्या शाखा खाणाऱ्यांच्या चरबीमध्ये बकऱ्याची चरबी श्रेष्ठ, रातांधळ्यामध्ये यकृत आणि प्लीहा सळईवर भाजून खाण्यास देतात, तसेच अनेक नेत्ररोगामध्ये डोळा भरणे (नेत्रतर्पण) इत्यादी उपचारांसाठी यकृताचा उपयोग करतात, रातांधळ्यात ह्याच्या यकृत आणि प्लीहेचा अंजनाकरता उपयोग करतात. ह्याचे केस भूतबाधेत धुरी देण्यास उपयुक्त.

अजा–स्त्री., पशु०, छागी (चसू. १.९३)
बर्करी (सुउ. ४१.५६) शेळी (सुसू. ४५.५२)
अजाघृतगुणाः–दीपनीयं, चक्षुष्यं, बलवर्धनं, कासे, श्वासे, क्षये, चापि पथ्यं, पाके लघु (सुसू. ४५.९८)
अजादधिगुणाः–कफपित्तघ्नं, लघु, वातक्षयापहं, दुर्नामश्वासकासेषु हितमग्नेश्च दीपनम् (सुसू. ४५.६८)
मधुरं कषायमुष्णं मधुरपाकं रुच्यं पाचनं नेत्रदोषघ्नम् (ध. ६. १९१; रा. १५.२४७)
अजादुग्धगुणाः– शोषिणां हितं, दीपनं, लघु, संग्राहि, श्वासकासरक्तपित्तनुत्, सर्वव्याधिहरं, गोदुग्धतुल्यगुणं च, "अजानामल्पकायत्वात्कटुतिक्तनिषेवणात् । नात्यम्बुपानाद्व्यायामात्सर्वव्याधिहरं पयः ॥" (सुसू. ४५.५१)
'अजाक्षीरं शोषघ्नस्तन्यसात्म्यसंग्राहिकरक्तपित्तप्रशमनानां श्रेष्ठम्' (चसू. २५. ४०.)
अजामांसगुणाः–मधुरं, नातिशीतं, स्निग्धं, लघु, रुच्यं, बल्यं, पुष्टिकरं, वातपित्तघ्नं च
(ध. ६.३८५ रा. १७.४०५)
अजामूत्रं भेषजत्वेनोपयुज्यते, तत्तु कषायमधुरं, पथ्यं दोषहरणं च (चसू. १.१००)
इदं लवणानुरसं कटु, रूक्षं, तीक्ष्णोष्णं, लघु, पित्तलं च भवति, "कृमिशोफोदरानाहशूलपाण्डुकफानिलान् । गुल्मारुचिविषश्वित्रकुष्ठार्शांसि जयेल्लघु" (अहसू. ५.८३)
आघ्राणेन हिक्काशमनं भवति (सुउ. ५०.२२)
अजामेदो मूढवाते उपयुक्तम् (चचि. ११.२७)
अजालेण्डं शोषे उद्वर्तनेनोपयुक्तम् (का राजयक्ष्माचि) अजाशकृत्कषायतिक्तं हिध्माश्वासहरम्
(असंसू. ६.१४५)
अजालयो बर्करीगृहम्, तत्सेवनेन शोषनाशो भवति
यथाहि–अजाशकृन्मूत्रपयोघृतासृङ्मांसालयानि प्रतिसेवमानः । स्नानादि नानाविधिना जहाति मासादशेषं नियमेन शोषम् ॥ (सुउ. ४१.५६)

अजा— म्हणजे बकरी, **तुपाचे गुण**— दीपक, बलवर्धक, खोकला, श्वास, क्षय ह्यांच्यात पथ्यकर, पचनास हलके, डोळ्याला हितकर, **दह्याचे गुण**— तुरट, गोड, रुचकर, पचनानंतर गोड, हलके, दीपक, पाचक अग्नीला हितकारक, उष्ण, कफपित्तनाशक, वातजक्षयनाशक, मूळव्याध, खोकला व डोळ्याचे दोष नाहीसे करणारे. **दुधाचे गुण**— हलके, दीपक, मळ घट्ट करणारे, क्षयात हितकर, श्वास, खोकला व रक्तपित्त नाहीसे करणारे, गुणाने गाईच्या दुधासारखे असते. शेळीचे शरीर लहान असून तिखट आणि कडु आहार, पाणी कमी पिणे, श्रम चांगले होणे ह्या कारणांनी तिचे दूध सर्व व्याधिनाशक आहे. शेळीचे दूध क्षयनाशक, दुधाचे सात्म्य होणे, मळ बांधणे आणि रक्तपित्त नाहीसे करणे ही कार्ये करणाऱ्या सर्व द्रव्यात श्रेष्ठ. **मांसाचे गुण**— गोड, स्निग्ध, हलके, रुचकर, थोडे थंड, बलवर्धक, पुष्टिकारक, वातपित्तनाशक. **मूत्राचे गुण**— तुरट, गोड, पथ्यकर, दोषहारक, तिखट, आणि मागाहून खारट, रुक्ष, तीक्ष्ण, उष्ण, पित्तवर्धक, कृमी, सूज, उदर, पोटफुगी, शूल, पाण्डु, गुल्म अरुचि, विष, कोड, कुष्ठ, मूळव्याध आणि कफवात जिंकते. ह्याचा वास घेतल्याने उचकी नाहीशी होते. वाताचा रोध झाला असताना चरबी उपयुक्त, क्षयामध्ये

लेंडीचे उटणे उपयोगी, लेंडीचा काढा तुरट, कडु आणि उचकी, श्वासनाशक आहे. शेळ्यांच्या गोठ्यात क्षयी राहिल्याने क्षय जातो, शेळीचा मळ, मूत्र, दूध, तूप, रक्त, मांस यांचे सेवन आणि शेळ्या बांधण्याच्या गोठ्यांत राहणे तसेच स्नानादिकांमध्ये नानाप्रकारांनी ह्यांचे सेवन केले तर महिन्यामध्ये क्षय निश्चितपणे नाहीसा होतो.

–करीष–पु. न., **अजपुरीषम्** (चचि. १३.१६२)
शेळीच्या लेंड्या.

–कर्ण–(पु., **वृक्ष० शालभेदः** (चवि. ८.१४४)
पत्रमस्य छागकर्णवत्; 'पियाल साल' 'साल' इति लोके (सुचि. १९.३३ ड.)
सागाचा प्रकार. याची पाने शेळीच्या कानासारखी असतात.
सर्जः, (सुसू. ३८.१२)
'गन्धमुण्ड' इत्येके (ड.सुचि. ९.१४) राळेचा वृक्ष.
असनः गीलकोऽश्वकर्णः पूर्वदेशे प्रसिद्धः (ड. सुचि. ३४.१७)
गीलक, अश्वकर्ण ही दुसरी नावे आहेत. पूर्व देशात प्रसिद्ध वृक्ष. असाणा.

–कर्णक–पु., **वनस्पति० सर्जकः** (रा. ९.२०४)
राळेचा वृक्ष.
वनस्पति०, अजशृङ्गी (चवि. १ (४) ७)
अजगन्धा, 'बोबई' इति लोके (ड.सुचि. १७.१४)
सोमसमवीर्या महौषधिः (सुचि. ३०.५)
हस्तिपर्णपलाशस्य तुल्यपर्णा द्विपर्णिनी । अजस्तनाभकन्दा तु सक्षीरा क्षुपरूपिणी । अजा महौषधिर्ज्ञेया शङ्खकुन्देन्दुपाण्डुरा ॥ (सुचि. ३०.१७–१८)

–गन्धा–स्त्री., **वनस्पति०, अजमोदा, 'फोफान्धी' इति केचित्** (च. सू. २.४–५)
'फोफान्धा' इति ख्याता (चचि. २३.२१३)
किरमाणी ओवा.
अरण्यतुलसी (सुसू. ३७.१३–१५) रानतुळस.
वनयवानी (चसू. २७.१७३)
वनयवानी गुणाः–सुगन्धा, रोचनी, नातिकटुका दोषोत्क्लेशिनी च (चसू. २७.१७३)
'जवानिका', 'बोथई' इत्यन्ये (ड. सुसू.४४.१६)
रानओवा. गुण— सुगंधी, रोचक, थोडा तिखट, दोष उत्चंबळविणारा.
बोथयिका, लतौषधी इत्यन्ये (ड. सुसू. ३७.६)
बोवयिका (ड. सुचि. ५.२८)
'बोवयिका' (बोविका) (सुचि. १८.४८)
अजगन्धाया गुणाः–कटुः, उष्णा, वह्निकृत्, वातकफघ्नी, ज्वरगुल्माष्ठीलानाहशूलोदरकर्णरोगघ्नी च (ध. २.१०१)
गुण— तिखट, उष्ण, अग्निवर्धक, कफवातनाशक, ताप, गुल्म, अष्ठीला, पोटफुगी, शूल, उदर, कानाचे रोगनाशक.
अजगंधा— बोबई ही वनस्पती सोमसदृशवीर्यशाली आहे. हस्तिपर्ण पळसासारखी, दोनपानांची, शेळीच्या स्तनाच्या रंगरूपाची, झुडपासारखी असते. शंख, कुंदकळी किंवा चंद्राप्रमाणे शुभ्र असते.

–गर–पु., **बिलेशय महासर्प० स निर्विषः, असौ ग्रसनात् शरीरप्राणहरो भवति** (सुक, ४.३८)
सोऽर्शसां हितः । (सुसू. ४६.७८)
अजगर, निर्विष महासर्प, हा प्राण्यांना गिळतो. मूळव्याधीला हितकर.

–गरी–स्त्री., **वनस्पति०, सोमसमवीर्या महौषधिः** (सुचि. ३०.५)
कपिलैः चित्रैः मण्डलैः सर्पाभा, पंचपर्णिनी, पंचारत्निप्रमाणा च भवति (सुचि.३०.१०)
उत्पत्तिस्थानमस्याः सिंधुनददेवसुंदह्रदयोश्च जलान्तः (सुचि. ३०.३०–३२)
सोमवल्ली सारखी महौषधि, पिंगट, चित्रविचित्र मंडले असलेली, सर्पासारखी, पाच पानांची, पाच हात लांब. स्थान—सिंधुनद, देवसुंद सरोवर यांच्या पाण्याच्या काठी.

–गल्लि (ल्ली)–स्त्री., **अजगल्लिका** (र. २५.१, सुशा. ४.४) क्षुद्र रोग.

–गल्लिका–स्त्री., **क्षुद्र रोग० तस्याः अधिष्ठानं तृतीया त्वक् श्वेता नाम (सुनि. १३.४) कफवाताभ्यां स्निग्धा, सवर्णा, नीरुजा, मुद्गनिभा पिटिका जायते; एषा बालानां भवति** (असंउ. ३६ (पृ. ३१४)
बालरोग. श्वेता त्वचेवर कफवाताने स्निग्ध, त्वचेच्या रंगासारखी, वेदनाविरहित, मुगासारखी पुळी होते.

–दण्डी–स्त्री., **वनस्पति०, ब्रह्मदण्डी** (रा. परि. ५.४७)
उत्कटारी सारखी कांटेरी पाने व फळे असणारी वनस्पति.

–भक्षा–स्त्री., **वनस्पति०, धन्वयासः** (रा. ३.२२)
धमासा.

–मुदा–स्त्री., **वनस्पति०, अजमोदा** (र. २७.१२६)
ओवा.

–मोदक–पु., वनस्पति०, अजमोदा (चसू. २३.१८) ओवा.

–मोदा–स्त्री., वनस्पति० (चसू. ४.९. [६]
यवनिका (सुसू. ३८.२२)
दीप्यकः (असंसू. १६. ४०) (अहसू. १५.३३)
गुणाः— तिक्ता, कटुः, उष्णा, रूक्षा, वह्निदीपनी, रुचिकरी, कफवातघ्नी, हिक्का–आध्मान–अरुचि–कृमिजठरामयघ्नी (ध. २.९९)
अजमोदा, ओवा. गुण— कडु, तिखट, उष्ण, रूक्ष, अग्निदीपक, रुचकर, कफवातनाशक, उचकी, पोटफुगी, अरुचि, कृमि, पोटाचे रोगनाशक.

–मोदाद्वय–न., **अजमोदा, यवानी**
(च. र. १६.५८) अजमोदा आणि ओवा.

–रुहा–स्त्री., कन्द०, अगद०, " **कन्दः श्वेतः सपिण्डको भेदे चाञ्जनसन्निभः । गन्धलेपनपानैस्तु विषं जरयते नृणाम् । दष्टानां विषपीतानां ये चान्ये विषमोहिताः । विषं जरयते तेषां तस्मादजरुहा स्मृता ।**"
(सुक. १.७८)
एक कंद. हा पांढरा, गुठळ्या असलेला, कापला तर सुरम्यासारखा काळा, याच्या वासाने, लेपाने व पिण्याने विष जिरते. दंश किंवा खानपानांतील विषाचे उपद्रव नष्ट होतात.

–लोमी–स्त्री., वनस्पति०, **सोमसमवीर्यमहौषधि०**
(सुचि. ३०.५)
" **गोलोमी चाजलोमी च रोमशे कन्दसम्भवे** "
(सुचि. ३०.२३)
उत्पत्तिस्थानं काश्मीरस्थं क्षुद्रकमानससंसरः
(सुचि. ३०.३३)
सोमासारखी महौषधि. गाय, किंवा बकरीच्या केसांसारखे केस असलेला कंद. काश्मिरात लहान मानस सरोवराजवळ मिळते.
श्वेतदूर्वा (सुउ.६०.४७) पांढरी हरळी.

–शृङ्गी–स्त्री., वनस्पति०, **कर्कटशृङ्गी, विषाणिका**
(चक. ११.१३)
मेढिकः, वल्लिपञ्चमूलेष्वेकम्. (सुसू. ३८.७२)
मेषशृङ्गी, (सुसू. ३७.१३–१५)
काकडशिंगी, मेढशिंगी. वल्लीपंचमूळांतील एक.

अजका–स्त्री., नेत्ररोग०, **पर्यायः अजकाजातम्, नेत्रकृष्णगतो रोगः** (सुउ. ५.३) काळ्या बुबुळाचा रोग.

–जात–पु., न., नेत्ररोग० (सुउ. १. ३६.)
अस्मिन् रोगे नेत्रकृष्णभागे अजापुरीषप्रतिमः रुजावान्, सलोहितः, लोहितपिच्छिलाश्रुः, कृष्णभागं विदार्य एकोच्छ्रायो भवति (सुउ. ५.१०)
चिकित्सा—अजकां पार्श्वतो विद्ध्वा सूच्या चोदकं विस्राव्य व्रणं च सर्पिषा सह गोमांसचूर्णेन पूरयेत्; यदि अजकाजातस्य वर्त्म उच्चतां गच्छेत् तदा बहुशोऽवलिखेत् (सुउ. १३.३६-३७)
काळ्या बुबुळावर शेळीच्या लेंडीसारखा वेदनायुक्त लाल, लालचिकट आसूयुक्त, काळे बुबूळ फोडून एक उंचवटा निर्माण होतो. उपचार— बाजूने सुईने पाणी काढून तुपात गाईच्या मांसाचे चूर्ण कालवून व्रणात भरावे. जर कडा वर येईल तर पुष्कळ खरडून काढावी.

अजटा–अजटी–स्त्री., वनस्पति०, **भूधात्री, भूम्यामलकी**
(काचि. बालग्रह. पृ. १०१) भुईआवळी.

अजडा–स्त्री., धान्य०, वनस्पति०, **शूकशिम्बी**
(चचि. २ [२] १८–१९)
भुईआवळी, खाजकुहिली, शूकशिंबी.

अजर–न., **सुवर्णम्** (रा. १३.३) सोने.
वि, जरारहितम् (चचि. ३.१४) म्हातारपणरहित.

अजरक–न., **अजीर्णम्** (असंचि.१८ (पृ.१०२) अजीर्ण.

अजरण–न., रोगलक्षण०, **अजीर्णम्** (र. २१.११५) अजीर्ण.

अजरा–स्त्री., वनस्पति०, **जीर्णदारुः, वृद्धदारुभेदः**
(रा. १५७) वरधारा.

अजस्र–वि., **संततम्** (असंउ. २३ (पृ. १६८) अखंड, निरंतर.

–आहार–वि., **अनवरताहारशीलः** (सुशा. ४.९०) सारखा खाणारा, खादाड.

अजाक्षी–स्त्री., **काकोदुम्बरिका** (रा. ११.१४३) काळा उंबर, खर्वती.

अजाजिक–पु., **जीरकम्** (रा. ६.१००) जिरे.

अजाजी–स्त्री., **जीरकम्** (चसू. २.४) **कृष्णजीरकम्** (र.२३. ३६–३७) **यवानी** (र.१६.५८) **शुक्लजीरकम्** (रा. ६.१०२) जिरे, काळे जिरे, ओवा, पांढरे जिरे.

अजातव्यञ्जन–वि., **स्त्रीपुरुषभेदानुमापकलिङ्गं श्मश्र्वादिकं यस्य न संजातम्** (चवि. ८.१२२) स्त्रीपुरुष-भेद-दर्शक चिन्ह मिशा इत्यादी नसणारा.

अजातसार–वि., **गर्भोत्पत्तिप्रारम्भाच्चतुर्थमासपर्यन्तं गर्भः प्रशस्तगुणरहितो मृदुधातुः साररहितश्च भवति सोऽजातसार इत्युच्यते** (चशा. ८.२३) चवथ्या महिन्यापर्यंत धातूंची पूर्ण वाढ झाली नाही असा

गर्भ, हाडे इत्यादी सारवान धातु न झालेला, मऊ धातूंचा सारगुण रहित गर्भ.

अजादनी–स्त्री., **धन्वयासः** (रा. ३.२२) धमासा.

अजान्त्री–स्त्री., **वृद्धदारुकः** (ध. ४.१०७, रा. ३.१५६) **बस्तान्त्री** (रा. ३.२) वरधारा.

–अजिघ्रत्व–न., **गन्धाज्ञता** (सुचि. ३९.३०) गंध-ज्ञानाची असमर्थता. वास न कळणे.

अजित–पु., **अगद०, स्थावरजङ्गमानां विषाणां जेता** (सुक. ५.६३–६५) विष जिंकणारे औषध. (वि.,) **न जितं** (सुक. २.४९) न जिंकलेले. **प्राणि०, अजितनामकः मूषिकविशेषः तस्य दंशलक्षणम् अंगकृष्णत्वं, छर्दिः मूर्च्छा, हृद्‍ग्रहश्च,** (सुक.७.२१) एका जातीचा उंदीर. डसल्यास अंग काळे, ओकारी, मूर्च्छा, हृदय जखडणे ही चिन्हे होतात. **सर्पिर्विशेषः** (सुउ. ३९.२६४.) एक सिद्ध तूप.

अजिता–स्त्री., **खनिज०, सौराष्ट्री** (ध. ३.१०५) तुरटी, फटकी.

अजितात्मा–वि., **अजितेन्द्रियः** (सुउ. ५६.५) मन ताब्यात नसलेला.

अजिन–न., **जाङ्गमद्रव्य०, व्याघ्रादिचर्म** (चसू. ६.१५) **सुखस्पर्शरोमचर्म** (अहसू. ३.१३) कातडे, वाघ इत्यादींचे कातडे. सुखकारक स्पर्श असणाऱ्या केसांचे कातडे. पु., **प्राणि०, मूषिकभेदः** (असंउ.४६) एक प्रकारचा उंदीर.

अजिर–पु., **मूषकविशेषः** (असंउ. ४६) एकप्रकारचा उंदीर.

अजीर्ण–न., **रोग०, आहारस्य अपचनम्** (चसू. १.९२) **सामान्यलक्षणम्– "तस्य लिङ्गमजीर्णस्य विष्टम्भः सदनं तथा । शिरसो रुक् च मूर्च्छा च भ्रमः पृष्ठकटिग्रहः ॥ जृम्भाङ्गमर्दस्तृष्णा च ज्वरश्छर्दिप्रवाहणम् । अरोचकोऽविपाकश्च घोरमन्नविषं च तत् ॥"** (चचि. १५.४५) **अजीर्णम्–आमं विदग्धं विष्टब्धम् इति कफपित्तानिलैः त्रिविधम् । केचित् रसशेषाजीर्णं चतुर्थमिच्छन्ति ।** (सुसू. ४६.४९८–५०१) **आमाजीर्णलक्षणम्– अजीर्णमन्नं माधुर्यं गतमामसंज्ञम् ।** (सुसू. ४६.४९९) **"तत्रामे गुरुतोत्क्लेदः शोफो गण्डाक्षिकूटयोः । उद्‍गारश्च यथाभुक्तमविदग्धः प्रवर्तते ॥"** (असंउ. ११.५५) **विदग्धाजीर्णलक्षणम्– "विदग्धे भ्रमतृण्मूर्च्छाः पित्ताच्च विविधा रुजः । उद्‍गारश्च सधूमाम्लः स्वेदो दाहश्च जायते" ॥** (मा.) **विष्टब्धाजीर्णलक्षणम्– "विष्टब्धे शूलमाध्मानं विविधा वातवेदनाः । मलवाताप्रवृत्तिश्च स्तम्भो मोहाङ्गपीडनम् ॥"** (मा.) **रसशेषाजीर्णलक्षणम्– आहारस्य एव पक्वस्य उर्वरितो रसो रस शेषः, तद् भवमजीर्णम् । तत्र उद्‍गारशुद्धावपि भक्तकांक्षा न जायते, हृद्‍गुरुता लालास्रावश्च भवति ।** (सुसू. ४६.४९८–५०३) **"रसशेषेन्नऽविद्वेषो हृदयाशुद्धिगौरवे । यावत् संतिष्ठते ह्यस्य दुष्टोऽन्नस्य रसो हृदि । तावन्मर्माणि भिद्यन्ते विषं पीतवतो यथा ।"** (मा.) **अजीर्णहेतुः– अत्यम्बुपान–विषमाशन–वेगविधारण–स्वप्नविपर्ययैः** (सुसू. ४६.५००) **चिन्ता–शोक–भय–क्रोध–दुःखशय्या– प्रजागरैश्च मात्राभ्यवहृतं पथ्यमप्यन्नं न जीर्यति । अजीर्णोपद्रवाः– मूर्च्छा–प्रलाप–वमथु–प्रसेक–सदन–भ्रमादयः कदाचित् मरणमपि ।** (सुसू. ४६.५०४) **अजीर्णचिकित्सा– "लंघनं कार्यमामे तु विष्टब्धे स्वेदनं भृशम् । विदग्धे वमनं यद्वा यथावस्थं हितं भवेत् ॥"** (असंसू. ११.५८) अजीर्ण म्हणजे आहाराचे अपचन. **सामान्य लक्षण**–मलवातांचा अवरोध, अंग गळणे, डोके दुखणे, पाठ व कमर धरणे, जांभई, तहान, ताप, ओकारी, कुंथणे, अंग दुखणे, अरुचि, अन्न न पचणे, मूर्च्छा, भ्रम. **प्रकार**–चार. (१) **आमाजीर्ण लक्षण**–ज्यात न जिरलेले अन्न गोड होते, ते आमाजीर्ण. जडपणा, घशाशी येणे, गाल आणि डोळ्याची खोबण ह्यावर सूज, खाल्लेल्या अन्नाचे करपट नसलेले ढेकर येतात. (२) **विदग्धाजीर्ण**–छातीतून धूर निघत आहे असे वाटणे, आंबट ढेकर, घाम, दाह, भ्रम, तहान, मूर्च्छा, पित्ताची अनेक लक्षणे. (३) **विष्टब्धाजीर्ण**–पोटफुगी, शूल, मल आणि वात यांचा अवरोध, अंग ताठणे, अंग दुखणे, विचार करता न येणे, आणखी इतर वाताची चिन्हे. (४) **रसशेषाजीर्ण**–आहाराचा पक्व झालेला रस जेव्हा शरिराच्या गरजेपेक्षा अधिक असतो, शरिराकडून सर्वच्या सर्व आत्मसात केला जात नाही आणि काही रस शिल्लक राहातो त्याला रसशेषाजीर्ण म्हणतात. ढेकर शुद्ध येऊनही खाण्याची इच्छा होत नाही. हृदय जड, लाळ गळते, हृदय अशुद्ध, जोपर्यंत हृदयामध्ये असा रस असतो तोपर्यंत विष प्यालेल्या माणसाप्रमाणे त्याच्या हृदयात वेदना होतात. **कारणे**–अवेळी कमी जास्त खाणे, अतिशय पाणी पिणे, मलादिकांचे वेग अडवणे, आणि दिवसा झोप, रात्री जागरण, चिन्ता, शोक, भय, राग, त्रासदायक

शय्या, ह्या कारणांनी पथ्याचे अन्न प्रमाणात घेऊनही जिरत नाही. **उपद्रव**–मूर्च्छा, बडबड, ओकारी, तोंडाला पाणी सुटणे, अंग गळणे, भ्रम इ. केव्हा मरण सुद्धा. **उपचार**–आमाजीर्णात लंघन, विदग्धात ओकारी, विष्टब्धात खूप शेकणे, घाम काढणे शिवाय अवस्थेला अनुसरून जे असेल ते. रसशेषाजीर्ण असता न खाता दिवसा थोडी झोप घ्यावी. व भूक लागली तर हलके व मोजके खावे.

–कण्टक–पु., **सिद्धयोग०** (र. १६.११३–१५)
एक सिद्ध औषधि योग.

–शीलिन्–वि., **अजीर्णाशनशीली** (अहसू. ८.१३)
अजीर्ण असताना खाण्याची खोड असणारा.

अजीर्णाध्यशन–न., **अजीर्णाशनम् अध्यशनं च** (चसि. १२.१४ (५)
एतद् ग्रहणीदूषणानां श्रेष्ठं (चसू. २५.४०)
मुखशोषाध्मानशूलनिस्तोदपिपासागात्रसादच्छर्द्यतीसारमूर्च्छाज्वरप्रवाहणामविषकरं च ।
अजीर्णावर जेवण व जेवणावर जेवण. हे ग्रहणी दुष्ट करणाऱ्यात श्रेष्ठ. तोंडाचा शोष, पोटफुगी, शूल, टोचणी, तहान, अंग गळणे, ओकारी, अतिसार, मूर्च्छा, ज्वर, आमांशाची हगवण, आमविष करणारे.

अजीर्णाशन–न., **व्युष्टाजीर्णे चतुर्विधे भोजनम्** (काखि. ६.६१)
ग्रहणीदूषणानां श्रेष्ठम् (असंसू. १३.३) अजीर्ण झाले असताना जेवण. ग्रहणी दुष्ट करणाऱ्यात श्रेष्ठ.

–शीलिन्–**अजीर्णस्यापक्वस्याशनमजीर्णाशनम्, तत् शीलितुं शीलं यस्य सः ।** (चवि. २.१२)
अजीर्ण झाले असताना जेवण्याची खोड असणारा.

अजीर्णाहार–वि., **अजीर्ण आहारो यस्य** (असंसू. १०)
ज्याचा आहार जिरला नाही असा, अजीर्णी.

अजेय–वि., **सिद्धघृतस्य नाम** (सुक. २.४७–४९)
इदं घृतं सर्वविषहरं दूषीविषापहं विशेषेण ।
औषधांनी सिद्ध केलेल्या एका तुपाचे नाव. हे सर्वविषहर; विशेषे करून दूषी विषनाशक आहे.

–आख्य–वि., **अजेयं नाम यस्य, तत्** (सुक.१–८०) (असंसू. ८) अजेय नावाचे सिद्ध तूप.

अज्वर–वि., **ज्वरमुक्तः**
"विगतक्लमसंतापमव्यथं विमलेन्द्रियम् ।
युक्तं प्रकृतिसत्त्वेन विद्यात् पुरुषमज्वरम् ॥"
(चचि. ३.३२९)
ज्वर निघालेला. **चिन्हे**–थकवा, तापणे व वेदना जाणे, इंद्रिये निर्मल होणे, व शरीर नेहमीसारखे होणे.

अञ्जन–न., **पार्थिवद्रव्य०, सौवीरमञ्जनम्** (चसू. ३.५)
सुरमा प्रकार.
स्रोतोजमञ्जनम् (चसू. ५.३९) सुरमा प्रकार.
रसाञ्जनम् (सुउ. ४५.३२)
दारुहळदीचा काढा व दूध आटवून केलेला खवा. हे डोळ्याची शुद्धि करणारे अंजन.
कज्जलम् (सुसू. १३.११) काजळ.
अञ्जनप्रकाराः–
गुटिकारसचूर्णानि त्रिविधानि अञ्जनानि । महाबलानां रोगाणां–गुटिकाञ्जनम्, मध्यानां रसक्रियाञ्जनं, हीनानां चूर्णाञ्जनं (नेत्ररोगेषु) योजयेत् (सुउ. १८.५८, असंसू. ३२.९) **पुनश्च लेखनं रोपणं दृष्टिप्रसादनमिति त्रिविधमञ्जनम्** (अहसू. २३.१०–१२)
स्नेहनम् इति चतुर्थम् (असंसू. ३२.७)
अञ्जनगुणाः–सुखं लघुनिरीक्षणं, चक्षुषा दृढं दर्शनं, नेत्ररोगेभ्यः संरक्षा च (सुचि. २४.१७–१९)
सौवीराणि सर्वाणि अञ्जनानि भृङ्गराजपत्ररसैः विशुध्यन्ति (र. ३.११४)
अञ्जनसत्त्वपातनविधिः–
मनःशिलासत्त्वपातनविधिवत् अञ्जनानां सत्त्वपातनं कार्यम् । (र. ३.११५)
अञ्जनायोग्याः–श्रम–उदावर्त–रुदित–मद्य–क्रोध–भय–ज्वर–वेगाघात–शिरोदोषैरार्तानाम् अञ्जनं नेष्यते; रागरुक्तिमिरास्रावशूलसंरम्भाद्युत्पत्तिभयात् । (सुउ. १८.६८–६९)
अंजनाचे प्रकार–गुटी, चूर्ण व रसक्रिया. महा बलवान् रोगात गुटिकेचे अंजन, मध्यात रसक्रिया (आटवलेला काढा) अल्प बलवान् रोगांत चूर्ण अंजनाला उपयुक्त. पुन्हा चार प्रकार–दोष खरडून काढणारे, जखम भरून आणणारे व दोष नाहीसे करून दृष्टि स्वच्छ करणारे व डोळ्याला स्निग्ध करणारे. **गुण**–लहान पदार्थ ही सहज पहाता येणे. दृष्टि बळकट होणे व डोळ्याच्या रोगापासून डोळ्याचे रक्षण करणे. **शुद्धि**–सर्व सुरमे माक्याच्या पानांच्या रसात शुद्ध होतात. **सत्व पाडणे**–मनशिळेचे सत्व पाडण्याच्या विधिप्रमाणे. अंजनास **अयोग्य**–थकवा, पोट उलटे फुगणे, रडणे, मद्य पिणे, राग, भय, ज्वर, मलमूत्रादिकांचे वेग अडले असता, डोकेदुखी असताना

अंजन करूं नये, केल्यास लाली, वेदना, अंधेरी इ. दृष्टिदोष, व स्राव, शूल, सूज इत्यादि उपद्रव होतील. **व्यजनं लक्षणमिति यावत्** (सुउ.६०.२३) लक्षण.

अञ्जनकी–स्त्री., **वनस्पति० नीलाञ्जनिका, शारदं फलं, श्रीफलिकेति लोके. श्रीफलिका, नीली, महानीली इति यावत्** (ध. १.२३२–३४ रा. ४.३५३ पृ. ५५) **पित्तार्बुदे अस्या रसेषु घृतपानं प्रशस्तम्** (सुचि. १८.३४) काळा दाणा. पित्तात्मक अर्बुदावर याच्या रसाबरोबर तूप प्यावे.

अञ्जना–स्त्री., **नेत्ररोग०, अञ्जननामिका** (सुउ. १.३७) रांजणवाडी.

–नामिका–स्त्री., **नेत्ररोग०, नेत्रवर्त्मनि जातः पिडकास्वरूपः** (सुउ. ३.१५) (असंउ. ११. पृ. ८८)
लक्षणानि–"दाहतोदवती ताम्रा पिडका वर्त्मसंभवा।
मृद्‌वी मंदरुजा सूक्ष्मा ज्ञेया साऽञ्जननामिका ॥"
(सुउ. ३.१५)
रांजणवाडी. डोळ्याच्या पापणीवर होणारी पुळी. लक्षणे— दाह व टोचणीयुक्त, तांबडी, मृदु, थोडी वेदना असलेली लहान पुळी.
वर्त्ममध्ये वर्त्मान्ते वा रक्तेन ताम्रा मुद्‌गमात्रा कण्डू–ऊषा–रुग्वती स्थिरा पिटिका।
(असंउ. ११ पृ. ८८)
पापणीमध्ये किंवा शेवटी रक्तदुष्टीने तांबडी मुगाएवढी, खाज, आग, वेदनायुक्त स्थिर पुळी.

–पत्रिका–स्त्री., **वनस्पति०, ' काजळी ' इति लोके, कार्पासीभेदः कृष्णकार्पासी,** (र. ३०.८१) काळी कपाशी. काजळी.

–पात्र–न., **उपकरण० अञ्जनार्थं पात्रम्; पात्रे तु कुर्यात् सौवर्णे मधुरम्, राजते अम्लम्, मेषशृङ्गमये लवणम्, कांस्ये तिक्तम्, वैदूर्यमये अश्ममये वा कटुकम्, ताम्रमये आयसे वा कषायम्, नलप्लक्षपद्मकस्फटिकशंखान्यतमे शीतम्, एवमव्यापन्नगुणं भवत्यञ्जनम्**
(असंसू. ३२.१०)
काजळाची डबी–करंडा. सोन्याच्या करंड्यात गोड; चांदीच्यात आंबट; मेंढ्याच्या शिंगाच्यात खारट; काशाच्यात कडू; वैडूर्यमणी किंवा दगडाच्या करंड्यात तिखट; तांबे किंवा लोखंडाच्यात तुरट; नळ, नांदरूख, पद्मकाष्ठ, स्फटिक, शंख यांच्या भांड्यात थंड. असे अंजन ठेवले तर बिघडत नाही.

–युग्म–न., **स्रोतोञ्जनं रसाञ्जनं च** (अहसू. १५.३७) अंजनांची जोडी. स्रोतोंजन व रसांजन.

–वर्ति–स्त्री., **नेत्राञ्जनविधावौषधिद्रव्याणि जले पिष्ट्वा कृता वर्तिः** (सुउ. ११.६–७) औषधे पाण्यांत वाटून केलेली वात, कांडी.

–विधि–पु., **अञ्जनप्रयोगः** (अहसू. २३.१) अंजनाची रीति–पद्धत.

–व्यापद्–स्त्री., **अञ्जनदोषः** (सुउ. १८.६९–७३) अंजनाने उत्पन्न होणारे दोष.

अञ्जनाभ–वि., **अञ्जनवर्णं, कृष्णवर्णम्** (सुचि. २५.३६) अंजनाच्या रंगासारखे काळे.

अञ्जनाभक–न., **कन्दविष०** (असंउ ४०) एक विषारी कंद.

अञ्जनादिगण–पु., **अञ्जनादिवनस्पतीनां वर्गः**
"अञ्जनादिर्गणो ह्येष रक्तपित्तनिबर्हणः ।
विषोपशमनो दाहं निहन्त्याभ्यन्तरं तथा ॥"
(सुसू. ३८.४१–४२)
अंजन इत्यादि वनस्पतींचा वर्ग. हा रक्तपित्तनाशक विषशामक व अंतर्दाहनाशक. अंजन–सुरमा.

अञ्जनिका–स्त्री., **नेत्ररोग० अञ्जनवाटी, अञ्जनपेटिका इत्यर्थः** (असंसू. ८.९६) रांजणवाडी.

अञ्जनी–स्त्री., **वनस्पति०, कालाञ्जनी** (रा. परि. ४.४३) **कटुका** (रा. ६.५६) कुटकी.

अञ्जलि–पु., **मान०** (चक. १२.९३)
चतुर्गुणं पलम् अञ्जलिः 'कुडव' इति पर्यायः; प्रसृतिद्वयम् कुडवप्रमाणम् (ड. सुचि. २९.१०)
पलद्वयं तु प्रसृतं तद् द्वयं कुडवोऽञ्जलिः (र. ११.७)
सोळा तोळे वजन. ओंजळभर (माप) २ प्रसृति= कुडव. २ पल=प्रसृत.
सादरं करद्वययोजनम् (सुउ. ३७.१५)
आदराने दोन्ही हात जोडणे.

अञ्जलिका–स्त्री., **शलाका० अञ्जल्याकारदर्वीविशेषः**
(असंसू. ३४.१७)
एक सळई, यंत्रप्रकार, ओंजळीच्या आकाराची पळी.

अञ्जलिकारिका–स्त्री., **वनस्पति० लज्जालुः** (ध. ४.१०९) लाजाळू. अंजली करणारी.

अञ्जलिमुख–न., **स्वस्तिकयन्त्र०, जलकुक्कुटमुखसदृशं यन्त्रम्** (सुसू. ७.१०) यंत्रप्रकार. पाणकोंबड्याच्या तोंडासारखे यंत्र.

अटजी–स्त्री., **वनस्पति०, तुलसी, आश्चोतनार्थमुपयुक्ता** (काखि. १३.४१) तुळस. डोळ्यात थेंब घालण्यास उपयुक्त.

अटरूषक–पु., **वनस्पति०, वासा** (ध. १.२३) अडुळसा.

अटालत्व–न., **विस्तृतत्वम्** (चनि. ३.१४)
विवृतत्वम् (चशा. ४.१६)
पसरटपणा, उघडेपणा, मोकळेपणा.

अट्टहासक–पु., **वनस्पति०, कुन्दः** (रा. १०.२५६) कुंद.

अणिमन्–पु., **सूक्ष्मत्वम्, अणुभावत्वम्, अष्टसिद्धिषु एका** (र. १.५३) सूक्ष्म होण्याची सिद्धि. अणुसारखे सूक्ष्म होणे. अष्टसिद्धींपैकी एक.

अणिमोक्ष–पु., **कीलमोक्षः** (चवि. ३.३८)
गाडीच्या कण्याची खीळ–खिळी पडणे.

अणु–पु., **तृणधान्य०, चीनः, अयं गुणैः श्यामाकसदृशः कषायमधुरलघुवातलः** (चसू. २७.१७)
वऱ्याच्या तांदुळा सारखे बारीक धान्य. तुरट, गोड, हलके, वातुळ.
वनस्पति०, अश्मन्तकः (सुउ. १९.१३) आपटा.
धान्य०, व्रीहिः (रा. १६.७९) भाताचा प्रकार.
मान०, आरम्भकमानम्, सूक्ष्मं, लघु (र. ११.१)
कमीतकमी, लहानांत लहान, सूक्ष्मांत सूक्ष्म, असे आरंभाचे माप.
अतिसूक्ष्मम् (चवि. ७.१०) अतीशय सूक्ष्म.
अल्पम् (सुशा. ३.३) थोडे.

–ज्योतिस्–वि., **अरिष्टलक्षण०, स्तोकदृक्, अल्पतेजाः** (असंशा. १०.२९)
निश्चित मरण येणार असे दाखविणारे चिन्ह.
स्वल्पप्रकाशः, ज्योतिः, सकलशरीरान्तर्गतं तेजः, मन्दप्रभः (चइ. ११.३) थोडा प्रकाश. शरीरस्थ तेज, मंदप्रभा असलेले, अकारण एकदम कमी होणे.

–ज्योतीय–वि., **अध्याय०** (चइ. ११.१)
अध्यायाचे नाव.

–ता–स्त्री., **अल्पता, व्याध्यादीनां मार्दवम्** (चसू. १६.५) कमीपणा. रोगादिकांचे सौम्य स्वरूप.

–तैल–न., **योग०, अणूनां स्रोतसां हितम्, अणूनीन्द्रियस्रोतांसि प्रविशति** (चसू. ५.५६) **तस्योत्पादनविधिः** (चचि. २६.१४१ अहसू. २०.३७)
तिलपरिपीडनोपकरणकाष्ठान्याहृत्यानल्पकालं तैलपरिपीतान्यणूनि खण्डशः कल्पयित्वा अवक्षुद्य महति कटाहे पानीयेनाभिप्लाव्य क्राथयेत्, ततः स्नेहमम्बुपृष्ठाद्यदुदेति तत् सरकपाण्योरन्यतरेणादाय वातघ्नौषधप्रतीवापं स्नेहपाककल्पेन विपचेत्, एतदणुतैलमुपदिशन्ति वातरोगिषु; अणुभ्यस्तैलद्रव्येभ्यो निष्पाद्यत इत्यणुतैलम्। (सुचि. ४.२८)

अथ महापञ्चमूलकाष्ठैर्बहुभिरवदह्यावनिप्रदेशमसितमुषितमेकरात्रमुपशान्तेऽङ्गारावपोह्य भस्मनिवृत्तां भूमिं विदारिगन्धादिसिद्धेन तैलघटशतेन तुल्यपयसाऽभिषिच्यैकरात्रमवस्थाप्य ततो यावती मृत्तिका स्निग्धा स्यात्तामादायोष्णोदकेन महति कटाहेऽभ्यासिञ्चेत्, तत्र यत्तैलमुत्तिष्ठेत्तत् पाणिभ्यां पर्यादाय स्वनुगुप्तं निदध्यात्; ततस्तैलं वातहरौषधक्काथ-मांसरस-क्षीराम्लभागसहस्रेण सहस्रपाकं विपचेद्यावता कालेन शक्नुयात् पक्तुं, प्रतिवापश्चात्र हैमवता दक्षिणापथगाश्च गन्धा वातघ्नानि च; तस्मिन् सिध्यति शङ्खानाध्मापयेद्दुन्दुभीनाघातयेच्छत्रं धारयेद्वालव्यजनैश्च वीजयेद्ब्राह्मणसहस्रं भोजयेत्, तत् साधु सिद्धमवतार्य सौवर्णे राजते मृण्मये वा पात्रे स्वनुगुप्तं निदध्यात्, तदेतत् सहस्रपाकमप्रतिवारवीर्यं राजार्हं तैलम्; एवं भागशतविपक्वं शतपाकम्। (सुचि. ४.२९)

अणुतेल–सिद्ध तेलाचे नाव, अणु म्हणजे सूक्ष्म; अशा स्रोतसांना जे हितकारक किंवा सूक्ष्म इन्द्रियांच्या स्रोतसांमध्ये जे प्रवेश करते ते अणुतेल, अणु म्हणजे सूक्ष्म. अशा तैल द्रव्यापासून जे तयार केले जाते ते अणु तेल. **तयार करण्याचा विधि**–तेल काढण्याच्या घाण्याची लाकडे घेऊन त्यांचे तुकडे करून, कुटून मोठ्या कढईत पाणी घालून कढवावे. दीर्घकालपर्यंत त्या लाकडांमध्ये जे तेल मुरलेले होते, ते पाण्याच्या वर तरंगते, ते मातीच्या पात्रानें किंवा हातानें वेगळे करून वातघ्न औषधांची चटणी घालून तेल तयार करण्याच्या पद्धतीने कढवावे. वात रोगांमध्ये चांगले.

(२) मोठ्या पंचमुळाची लाकडे काळ्या जमिनीवर जाळावी. अग्नि शान्त झाल्यानंतर राख काढून घ्यावी. नंतर साल्वणादि गणाने सिद्ध तेल समप्रमाण दूध घेऊन त्या जमिनीवर विपुल प्रमाणांत शिंपडावे. रात्रीनंतर त्या तेलाने भिजलेली सर्व माती मोठ्या कढईत घेऊन तिच्यावर कढत पाणी ओतावे. त्या पाण्यावर जे तेल तरंगेल ते एकत्र करून नीट झाकून ठेवावे. ते तेल पुन्हा वातहारक औषधांचा काढा, मांस रस, दूध, आंबट-रस घालून विधियुक्त असे सिद्ध करावे. असे हजार वेळा करावे म्हणजे हजारपाकी तेल तयार होते. दाक्षिणात्य वैद्य चन्दन इ वातघ्न सुगंधी द्रव्ये व उत्तरेचे वैद्य केशर कस्तुरि व वातघ्न द्रव्यांची चटणी वापरतात. हे तेल सिद्ध

झाल्यानंतर सोन्याच्या, रुप्याच्या, किंवा माती वा दगडाच्या भांड्यामध्ये व्यवस्थित झाकून ठेवावे. हे तेल सिद्ध झाले म्हणजे शंख, दुंदुभि वाजवाव्या. छत्र धारण करावे. पंख्याने वारा घालावा. हजार ब्राह्मणांना जेवण घालावे. हे अतिशय वीर्यवान, राजाला देण्यासारखे तेल बनते. हेच तेल शंभर वेळा पचवले असता शंभर पाकी होते.

–त्व–न., **सूक्ष्मत्वम्, मनसो गुणः** (चशा. (१.१९) सूक्ष्मपणा.

–द्वारा–वि., **सूचीमुखी** (चचि. ३०.३२) (सुचि. १.४६) अगदी चिंचोळे तोंड असलेली (योनी).

–बहुविदारित–न., **पाटितास्थिभङ्गलक्षणम्, अणूनि बहूनि विदारणानि यस्य तत्** (सुनि. १५.१०) अतिशय बारीक आणि पुष्कळ तुकडे झालेले हाड. आघाताने फुटलेल्या हाडाचे लक्षण.

–मुख–वि., **अणु सूक्ष्मं मुखं यस्य सः** (सुचि. १.५४) ज्याचे तोंड अगदी बारीक आहे असा व्रण.

–मुष्टिक–पु., वनस्पति० **विषमुष्टिः** (रा. परि. ४.३९) कुचला.

–रेवती–स्त्री., वनस्पति० **दन्ती** (रा. ६.३३९) दांती.

–स्रोतस–न., **सूक्ष्मस्रोतः** (चक. १.५) अगदीं बारीक वाहिन्या.
वि.. **अत्यल्पाग्रच्छिद्रम्** (सुचि. ३६.९) टोकावरचें अति बारीक छिद्र.

अण्वस्थि–न., **अल्पास्थि** (सुशा. ४.१२) लहान हाड.

अण्ड–न., जाङ्गमद्रव्य०, **प्राण्याधारं वर्तुलम्** (सुचि. २६.२६ चचि. २ (१) ४९) अंडे.
मुष्कः (सुचि. २६.२५ चचि. २ (१) ४२) वृषण, अंड.

–गज–पु., **वनस्पति०, चक्रमर्दः** (ध. ४.५) टाकळा, तरोटा.

–घ्नी–स्त्री., **रेवतीग्रहजुष्टयोनि०, यस्मिन् स्त्रिया अण्डं प्रपतति** (कारेवतीक. ३६.३७) पुनःपुन्हा गर्भस्राव गर्भपात होण्याची खोड असलेली स्त्री.

–ज–वि., **एका जंगमयोनिः, अण्डाज्जातः अण्डजः, 'खगसर्पसरीसृपप्रभृतीन्यण्डजानि'** (सुसू. १.३०) अण्ड्यांतून ज्यांचा जन्म होतो ते पक्षी, सर्प इ० प्राणी.
पु., **पक्षी** (चनि. ४.५०) पक्षी.

–लौहित्य–पु., **शूकधान्य०** (असंसू. ७.१६) राळे, वरी यासारखे धान्य.

–हस्तिन्–पु., **वनस्पति० चक्रमर्दः** (रा. ४.८) टाकळा, तरोटा.

अण्डिका–स्त्री., **मान० चत्वारो यवाः, चत्वारो माषा इत्यन्ये** (चक. १२.८८) वजन, चार जव किंवा चार उडीद इतक्या तोलाचे वजन.

अतत्त्वाभिनिवेश–पु., **मानसरोग० हेतुलक्षणादिरजोमोहावृतात्मनः तस्य रोगिणो दोषाः हृदयं समुपाश्रित्य, मनोबुद्धिवहाः सिराः संदूष्य तिष्ठन्ति। वृद्धाभ्यां रजस्तमोभ्यां बुद्धौ मनसि च आवृते व्याकुले हृदये अल्पचेतनो मूढो दोषैः नित्यानित्ये हिताहिते बुद्धिं विषमां कुरुते** (चचि. १०.५७–६३) रजोगुण व मोह यांनीं व्याप्त मनाच्या रोग्याचे दोष हृदयाचा आश्रय करून मन व बुद्धिवह शिरांना दुष्ट करतात. रज व तमोगुणाच्या वृद्धीने बुद्धि व मन आवृत होऊन हृदय व्याकुळ झाल्यामुळे चैतन्य व बुद्धि दुष्ट दोषांनी नष्ट होते. तेव्हा नित्य–अनित्य, हित–अहित विषयक, विचार विपरीत होतात.

अतन्द्रित–वि., **अनलसम्** (सुचि. २.६१) आळस नसलेला, उद्योगी, दक्ष.

अतर्पण–वि., **पुष्टिक्षयकरम्, मेदोहानिकरम्** (चसू. २१.२०) शरीर घटक कमी करणारे, मेदोनाशक, क्षयकर असे औषध, अन्न, विहार.

अतसी–स्त्री., तैलधान्य० (चसू. ३.१८)
उपनाहोपयोगि (चसू. १४.३६)
उमा (चसू. १३.१०)
उष्णातसी स्वादुरसाऽनिलघ्नी पित्तोल्बणा कटुविपाका (सुसू. ४६.४९)
अतसीलेपः शूलघ्नः (चचि.२९.१४०)
शोथपाचनी (सुसू. ३७.९)
आळशी, अळशी, जवस.
अतसीगुणाः–मधुरा तिक्ता उष्णा गुरुः कटुविपाका बल्या शुक्रघ्नी रक्तघ्नी पित्तकफघ्नी कुष्टघ्नी च (ध. ६.११५)

–तैल–न., **उमाबीजतैलम् प्रमेहे शाकसिद्धार्थमुपयुज्यते** (सुचि. ११.६)
तद्गुणाः–उष्णं त्वग्दोषकृत् कफपित्तकृत् (सुसू. ४५.११५)
मधुरं, कषायं, पिच्छिलं, बलासकृत्, वातघ्नं, कफकासघ्नं च (रा. ५.१९६)

आळशी–अळशी–हिचे पोटीस करतात. हिचा लेप शूलनाशक, सूज पचवतो. **गुण**–गोड, कडू, उष्ण, जड, पचनानंतर तिखट, बलवर्धक, शुक्रनाशक, रक्तनाशक, पित्तकफ व कुष्ठनाशक. **हिचे तेल**–प्रमेहावर भाजीला फोडणी देण्याकरिता उपयुक्त. **तेलाचे गुण**–उष्ण, गोड, तुरट, बुळबुळित, वातघ्न, कफाचा खोकलानाशक, कफकर व त्वचेचे दोष करणारे.

अतिकथन–न., **बहुभाषणम्** (सुशा. १.२५)
फार बोलणे, बडबडणे, बडबड.

अतिकन्दक–पु., वनस्पति० **हस्तिकंदः** (रा. परि. ७.३५)
अतिशय मोठा कंद, हस्तिकंद.

अतिकल्य–वि., **अतिनीरोगः** (चचि. १. (४). ३)
अति निरोगी, अत्युत्कृष्ट आरोग्यसंपन्न.

अतिकामा–वि., **निवृत्तेच्छेऽपि पुरुषे मैथुनमिच्छन्ती** (चशा. ८.६) पुरुषाची इच्छा नसतां संभोगानंतरही लगेच पुन्हां संभोगाची इच्छा असणारी स्त्री.

अतिकाय–वि., **बृहच्छरीरो मनुष्यः, प्रवृद्धलिङ्गः** (सुउ. ३८.१८)
फार मोठ्या शरिराचा मनुष्य, धिप्पाड, अगडबंब, फार मोठे व जाड लिंग असणारा मनुष्य.

अतिकार्श्य–न., **अपचयलक्षण० बलाभावः** (सुसू. १५.३३)
अतिकृशता, किडकिडीतपणा, रोडकेपणा, अशक्त.

अतिकेसर–रा–पु. स्त्री., **वनस्पति०, कुब्जकः** (रा. १०.२४८., ध. ५.१४६)
खूप केसर असलेला सुगंधी फुलांचा एक वृक्ष.

अतिक्रम–पु., **प्रमादः** (अहसू. १८.३८)
अपराध, अमर्याद वागणे, मर्यादा सोडणे.

अतिक्रान्त–वि., **तन्त्रयुक्ति० पूर्वं भूतम्** (सुउ. ६५.१६)
शास्त्राच्या योजना समजून घेण्याचे जे ३२ मुद्दे–युक्त्या त्यांपैकी एक युक्ति. पूर्वी झालेले.

अतिक्रान्तता–स्त्री., **दूरगमनम्** (सुनि. १५.७)
दूर जाणे.

अतिक्रान्तमद्य–न., **व्यापन्नमद्यम्** (चचि. १४.९)
बिघडलेले मद्य.

अतिक्रान्तावेक्षण–न., **तन्त्रयुक्ति०, यत् पूर्वमुक्तं तदतिक्रान्तं नाम अतीतं तस्य अवेक्षणम्** (सुउ. ६५.३१)
पूर्वी सांगितलेले ते अतिक्रांत व त्याचे अवलोकन

अतिक्लीब–वि., **अतिविलम्बितोच्चारणम्** (चसू. ८.२४)
बोलताना एक शब्द उच्चारल्यावर फार वेळाने दुसरा शब्द उच्चारणे. (हा दोष आहे)

अतिक्षिप्त–न., **अस्थिभग्न०, अतिप्रेरितं भग्नम्; द्वयोः सन्ध्यस्थ्नोः दूरगमनम्** (सुचि. ३.१८)
निखळलेल्या सांध्याची हाडे एकमेकांपासून अधिक दूर जाणे; दोन हाडांमध्ये अधिक अंतर उत्पन्न होणे. **यस्मिन् सन्धिमुक्ते लक्षणम्–अतिक्षिप्ते द्वयोः संध्यस्थ्नोः अतिक्रान्तता वेदना च भवति** (सुनि. १५.७)
चिकित्सासूत्रम्–अतिक्षिप्तमधोगतं चोपरि वर्तयेत् (सुचि. ३.१८)
फार वेदना होतात. उपचार–खाली सुटलेले हाड वर न्यावे व बसवावे.

अतिगति–स्त्री., **दूरप्रवेशः** (चसि. ५.५)
बस्तीच्या नळीचा गुदद्वारांत मर्यादेपेक्षा अधिक आत प्रवेश होणे–आत जाणे (हा बस्तिनळीच्या दोषाचा परिणाम.)

अतिगन्ध–पु., **खनिज०, गन्धकः** (रा. १३.१६६) गंधक.
वनस्पति०, भूतृणः (रा. ८.७३) रोहिसगवत.
वनस्पति०, मुद्गरः (रा. १०.२१) एक सुगंधी फूल.

अतिगन्धालु–स्त्री., **वनस्पति०, पुत्रदात्री** (रा. परि. ३. ४७) पांढऱ्या फुलांची वाटोळ्या पानांची अति सुगंधी वनस्पति.

अतिगन्धिका–स्त्री., **वनस्पति०** (ध. २.९)
शेरणी, हपुषा.

अतिगुहा–स्त्री., **शालिपर्णी** (चचि. २३.२१३)
पृश्निपर्णी (सुसू. १९.२९) सालवण, पिठवण

अतिचङ्क्रमण–न., **अत्यधिकं संचरणम्** (चसि. १२. (३) १४) पुष्कळ चाल.

अतिचरण–न., **मैथुनम्** (सुउ. ३८.१६) संभोग.

(अतिचरणा)–स्त्री., **रोग० योनिरोग०, अतिव्यवायेन कुपितः पवनः स्त्रियाः योनौ शोफसुप्तिरुजः करोति** (चचि. ३०.१९)
श्लेष्मजयोनिरोग०, या अतिव्यवायाद् बीजं न विन्दति, गर्भधारणं न करोति (ड. सुउ. ३८.१६)
अति संभोगजन्य होणारा एक योनिरोग, वाताने सूज, वेदना व स्पर्शनाश होतो, बीजधारणा होत नाहीं. गर्भधारणा होत नाहीं.

अतिचरा–स्त्री., **वन स्पति०, पद्मा** (ध. ४.९०)
सुगंधी मुळाची पाण्यात होणारी वनस्पति.

अतिचर्या–स्त्री., अत्यटनम् (सुसू. २१.१९) खूप भटकणें.

अतिच्छत्रक–पु., भूतृणः (रा. ८.७२) रोहिस गवत.

अतिच्छत्रा–स्त्री., वनस्पति०, शतपुष्पा (चचि. ९.४६) बडीशेप.

अरुणकोकिलाक्षः (चवि. ८.१३९) तालीमखाना प्रकार.

मधुरिका (चचि.१ (४).६) एक वनस्पति.

द्रोणपुष्पीभेदः (सुसू. १९.२९) द्रोणपुष्पीचा प्रकार.

सोमसमवीर्यमहौषधि० उत्पत्तिस्थानम् काश्मीरस्थं क्षुद्रकमानसं सरः (सुचि. ३०.३२–३३)

"एकपत्रा महावीर्या भिन्नाञ्जनसमप्रभा। छत्राऽति-च्छत्रके विद्याद्रक्षोघ्ने कन्दसंभवे" ॥ (सुचि.३०.१४)

महौषधि० (सुचि. ३०.५) सोमरसासारखी. महौषधि, काश्मिरातील लहान मानससरोवराजवळ सापडते. एक पानाची, फार वीर्यवान्, फुटलेल्या सुरम्यासारखी, काळी, कंदापासून होणारी, भूतनाशक अशा छत्रा व अतिछत्रा नावाच्या २ सोम वनस्पती.

गौतमा (असंउ. ९ (पृ. ७६) हळद, गोरोचन.

विषाणिका (अरुण. अहृसू. २९.३१) मेढशिंगी.

अतिजाड्य–न., रोगलक्षण०, अतिशयक्लेदः (सुचि. ३६.२२) अति ओलसर, अति जड.

अतितन्द्रा–स्त्री., रोगलक्षण०, तन्द्राऽऽधिक्यम् (चसू. ५.३१) अति गुंगी.

अतितर्पण–न., अतिबृंहणम् (सुशा. ३.१६) अति पौष्टिक आहाराचार.

अतितीक्ष्णा–स्त्री., वनस्पति०, राजिका (ध. ४.६०) मोहरी, काळी मोहरी.

अतितीव्रा–स्त्री., गण्डदूर्वा (रा. ८.२३४) गांठी दूर्वा.

अतितृप्ति–स्त्री., रोगलक्षण० रक्तस्यास्रुतिहेतुः (अहृसू. २७.३५)

अत्यंत तृप्त होणे, पूर्ण संतोष, पोटाला तडस लागेल इतकें जेवण. हे झाल्यावर रक्तस्राव करू नये.

अतितेजस–न., विद्युत्सदृशं तीक्ष्णं तेजः

वज्राग्निः (सुसू. १२.३९)

विजे सारखा अग्नि. अति तीव्राग्नि.

अतिथि–पु., खनिजद्रव्य० शिलाजतु (ध. ३.१६५) शिलाजतु.

–व्रत–वि., अतिथौ यथोचितम् अर्घ्यादियुक्तं व्रतमाचरतीति अतिथिव्रतः (चशा. ४ (२).३७) आतिथ्याचे व्रत, आलेल्याचा यथोचित सत्कार करण्याचे व्रत.

अतिदग्ध–न., रोग०, चतुर्विधेष्वग्निदग्धेषु एकम्, **'अतिदग्धे मांसावलम्बनं गात्रविश्लेषः सिरास्नायुसन्ध्यस्थिव्यापादनमतिमात्रं, ज्वरदाह-पिपासामूर्च्छाश्चोपद्रवा भवन्ति, व्रणश्च अस्य चिरेण रोहति, रूढश्च विवर्णो भवति** (सुसू. १२.१६) अति प्रमाणात जळलेले; लक्षण–मांस लोंबते, अवयव निखळतो, शिरा स्नायु संधि अस्थि यांना अतिशय झळ लागते, ताप, दाह, तहान, मूर्च्छा होतात, व्रण दीर्घ काळाने रुजतो, रुजलेल्याचा वर्ण बिघडतो.

अतिदाह–पु., रोग०, अतिदग्धता (अहृसू. ३०.४८) अतिप्रमाणात जळणे.

अतिदीप्ति–स्त्री., अतितीक्ष्णता, अतिदीपनम् (अहृसू. ११.३४) अतिशय प्रदीप्त होणे

अतिदीप्य–पु., वनस्पति०, चित्रकभेदः (रा. ६.१२७) (द्र० 'चित्रक') चित्रक प्रकार.

अतिदृष्टिप्रेरण–न., शलाकाभ्रमणे दोषविशेषः, तस्माद् रक्तस्रवणं रक्ताभरूपदर्शनं च भवति (असंउ. १७ (पृ. १२८)

दृष्टीला अति प्रेरणा. सळई अधिक फिरविल्यानें होणारा एक दोष, रक्तस्राव लाल दिसणें.

अतिदेश–पु., तन्त्रयुक्ति० यत्किंचिदेव प्रकाश्यार्थमनु-क्तार्थसाधनाय एव 'एवं अन्यदपि प्रत्येतव्यमिति परिभाष्यते' (चसि. १२.४२)

एक विधान करून, अर्थ सांगून इतरत्रही असेच समजावे असे सांगणे.

प्रकृतेन अनागतस्य साधनमतिदेशः (सुउ. ६५.१७) प्रस्तुत विधानाने पुढे ही असेच समजावे असे सांगणे.

अतिदेह–पु., महाभोगशरीरः (असंसू. ६.६४) मोठे धिप्पाड शरीर, अगडबंब शरीर.

अतिद्रव–वि., द्रवभूयिष्ठम् (असंसू. १०.७९) फार पातळ.

अतिद्रवाशन–न., अतिद्रवद्रव्याणामाहारः

गुणाः–बहुमूत्रता, प्रतिश्यायः, विड्भेदः, पार्श्वभेदः, उत्क्लेशश्च (काखि. ५.३५) अतिशय पातळ आहार घेणे.

गुण–अतिमूत्रता, पडसे, मळ फुटणे, फासळ्यात फूट व दोष उचंबळणे.

अतिनिद्रता–स्त्री., रोगलक्षण० (चसू. ५.३१) अतिशय झोप येणे

"अपच्यमानो बाहुल्यात् स्रोतांस्यावृणुते कफः ।
ततः स्रोतःसु रुद्धेषु जायते गात्रगौरवम् ।
गुरुगात्रस्य चालस्यमालस्यादतिनिद्रता"
(असंसू. ९.५२–५३)

न पचलेला कफ स्रोतसे रुद्ध करतो, त्यामुळे अवयव जड पडतात. म्हणून आळस, व आळसाने अति झोप.

अतिनिरूढ–वि., **बस्तिव्यापद्०, अतिविरेचनवल्लक्षणानि अस्य** (सुचि. ३८.१०)
आवश्यकतेपेक्षा निरूह बस्ति अधिक दिलेला. (अति रेच झाल्याप्रमाणे लक्षणे होतात.)

अतिपतित–वि., **विगतः व्यतीतः** (चवि. ५.१२८)
गेलेला, भूतकालीन.

अतिपत्र–पु., **वनस्पति०, हस्तिकन्दः** (रा. परि. ७.३५)
फार मोठा कंद.

अतिपत्रक–पु., **वनस्पति०, सागः** (रा. ९.६) साग.

अतिपातित–वि., **रोगलक्षण०, अस्थिभङ्गस्य प्रकारः, यत्र अस्थि निःशेषतः छिन्नं वर्तते, भग्नम्** (सुनि. १५.१०) हाडाचा संपूर्ण चुरा होणे.
स्थानाच्च्युतम्, अवलम्बमानम्, भग्नम् (सुसू. १८.३०)
आपल्या स्थानातून निसटून लोंबू लागलेले हाड.

अतिपातिन्–वि., **आशुकारि** (सुसू. ५.४१)
ज्यात वेगाने बिघाड वाढत आहे असा व्रण.

अतिपिञ्जर–वि., **रोगलक्षण०, बहुपिञ्जरवान् (व्रणः)** (चचि. २५.२४) तांबुस पिवळा. फार पिंगट व्रण.

अतिपिडक–वि., **रोगलक्षण०, बहुपिडकायुक्तः (व्रणः) दुष्टव्रणभेदः** (चचि. २५.२४)
पुष्कळ पुळया असलेला व्रण.

अतिपूतिक–वि., **रोगलक्षण०, बहुपूययुक्तः (व्रणः)** (चचि. २५.२४)
ज्यात अति प्रमाणात पू असतो तो (व्रण).

अतिप्रताम्यत्–वि., **अत्यर्थं ताम्यन् तमः प्रपश्यन्** (सुनि. १६.६१)
डोळ्यापुढे अतिशय अंधेरी येत असलेला रुग्ण.

अतिप्रलाप–पु., **रोग०, अशीतिवातविकारेष्वेकः; अतिजल्पनम्, असंबद्धबहुभाषित्वम्** (चसू. २०.११)
अतिबडबड, असंबद्ध बडबड. ऐशी वातविकारांपैकी.

अतिप्रवयस–वि., **अतिप्रवरं वयो यस्य** (चचि. ३०.१७७) अतिवृद्ध.

अतिप्रवृत्त–वि., **अतिनिर्गतम्** (सुसू. १४.३०)
अतिप्रमाणात स्रवलेले रक्त.

अतिप्रवृत्तिः–स्त्री.. **अतियोगः** (चवि. ५.२४)
स्रोतसातून वाहाणारे घटक शरिरातून अतिप्रमाणांत बाहेर जाणे.

अतिप्रसङ्ग–पु., **अतिमैथुनम्** (सुउ. ५८.५१)
अतिप्राचुर्यम्, दीर्घकालानुबन्धो वा (सुशा. २.१८)
अतिसंभोग. अतिविपुलता. दीर्घकाल संबंध.
अत्यभिधानदोषः (चवि. ५.४) अतिशयोक्तिदोष.

अतिबला–स्त्री., **वनस्पति०, बला, बलाभेदः** (चसू. १५.४४) चिकणा.
पीतबला, बलाभेद; (सुचि. ४.१०) पिवळा–चिकणा.
कङ्कतिका (सुक. ८.५१) चिकणा.
काकतिक्ता (चचि. ३.२६७)
गुणाः—तिक्ता, कटुः, वातघ्नी, कृमिदाहतृष्णाविषच्छर्दिक्लेदघ्नी च (ध. १–२८६)
मोठा चिकणा. कडु, तिखट, वातनाशक, कृमि, दाह, तहान, विष, ओकारी, ओलावा नाशक.

अतिबाल–वि., **असंपूर्णसर्वधातुः** (चचि., २(४).४१)
ज्याचे सर्व धातु संपूर्ण वाढले नाहींत असा लहान बाल.

अतिबृंहित–वि., **अतिशयेन बृंहणं, अनपेक्षितमात्रया सेवनं येन कृतं सः; अतिबृंहणम् 'अतिस्थौल्यापचीमेहज्वरोदरभगंदरान् । काससंन्यासकृच्छ्रामकुष्ठादीनतिदारुणान्' करोति** (अहसू. १४.१९)
अतिशय आणि अतिप्रमाणात पौष्टिक द्रव्ये सेवन केलेला. अतिबृंहणानें अतिस्थूलता, अपची, मेह, ज्वर, उदर, भगंदर, खोकला, संन्यास, मूत्रकृच्छ्र, आमविकार कुष्ठादि भयंकर स्वरूपात होतात.

अतिभाष्य–न., **अत्यधिकभाषणम्** (चसि. १२.१३(१)
वाजवीपेक्षा अति प्रमाणात भाषण.

अतिमहायोनि–स्त्री., **अतिविवृता योनिः, सान्निपातिकी योनिव्यापत्, महायोनिपर्यायः**
अतिविस्तृत–मोठ्या तोंडाची योनि.

अतिमात्र–वि., **मात्रयाऽधिकम्** (अहसू. ८.४)
प्रमाणाने अधिक.

अतिमात्रक–वि., **संयोगात् स्वरूपात् प्रवृत्तेः वा आधिक्यम्,** (अहसू. १.१९)
संयोग, स्वरूप किंवा प्रवृत्तीमुळे झालेली वाढ.

अतिमात्रप्रणीत–वि., **पुनः पुनः अतिशयेन वा प्रणिहितं (नेत्रम्)**
अति प्रमाणात किंवा वारंवार प्रवेश केलेली वस्तीची नळी.

अतिमात्राशन—न., **कर्म०, मात्रामतिक्रम्य आहार-ग्रहणम्** (चसू. २५.४०)
प्रमाणापेक्षा अतिशय अधिक आहार घेणे.

अतिमुक्त—पु., **वनस्पति०, तिन्दुकः** (सुचि. ३१.५)
टेंभुरणी.
आवन्तकः (सुउ. ४५.१६)
गुणाः—कषायः, शिशिरः, सुगन्धिः, श्रमहरः, हृद्यः, पित्तघ्नः, पित्तदाहज्वरोन्मादहिक्काच्छर्दिघ्नश्च (रा.१०.२६१) शेवंतीचा प्रकार. तुरट, थंड सुगंधी, श्रमहर, हृदयाला हितकर, पितघ्न, दाह, ज्वर, उन्माद, उचकी व ओकारी नाशक.

अतिमुक्तक—पु., **वनस्पति०, अतिमुक्तः** (रा. १०.२६०)
माधवीलता, 'अवेतक' इति लोके
(ड, सुउ. ६०.३४) शेवंती.
–तैल—न., **तैल०, आवन्तकतैलम्** (सुसू. ४५.१२०)
शेवंतीचें तेल. टेंभुरणीच्या बीचे तेल.

अतिमुक्ता—स्त्री., **वनस्पति०, अतिमुक्तकः**
(असंउ २ पृ. २७) टेंभुरणी, शेवंती.
–तैल—न., **स्नेह०,** (ध. ६.१४१)
तद्गुणाः—शीतं, गुरु, श्लेष्मलं, केश्यं, वात-पित्तघ्नम्
टेंभुरणीच्या बीचे तेल. थंड, जड, कफकर, केसांना हितकर, वातपित्तहर.

अतिमुस्तक—पु., **वनस्पति०, मुस्तकभेदः** (असंचि. २३)
नागरमोथा प्रकार.

अतिमोदा—स्त्री., **वनस्पति०, वनमल्लिका**
(रा. १०.२३६)
गणिकारी (रा. परि. १०.३१) रानमोगरी

अतियव—पु., **वनस्पति०, धान्य०, निःशूकः कृष्णारुण-यवः** (सुसू. ४६.४३.)
कुसळविरहित. काळसर, तांबडसर जव.

अतियोग—पु., **वाङ्मनःशरीराणामतिप्रवृत्तिः**
(चसू. ११.३९)
मन, इंद्रिये थकेपर्यंत कामे करणे.
अतिप्रयोगः (सुचि. ३४.२२)
रेचकादि औषधांचा अतिप्रमाणात उपयोग.
अतिमात्रस्वलक्षणता (चसू. ११.४२)
ऋतूंचे स्वरूप अतिशय वाढलेले असणे
अतिमात्रं संयोगः (चसू. ११.३७)
शरीर व काळ, द्रव्ये, कर्मे यांचा अति संबंध-संयोग येणे.

अतिरसा—स्त्री., **वनस्पति०, शतावरी** (चसू. ४.१०)
ऋद्धिः (चसू. ४.१०) अष्टवर्गापैकी एक.
जलजं यष्टिमधु (चचि. १०.३५)
एक प्रकारचा ज्येष्टमध.
क्लीतनकं यष्टिमधुविशेषः (रा. ६.१८४)
एक प्रकारचा ज्येष्ट मध.
रास्ना (ध. १.२७०) रास्ना.
मूर्वा (असंउ. १० पृ. ८४) मोरवेल.

अतिरुहा—स्त्री., **वनस्पति०, मांसरोहिणी** (ध. ४.९४)
एक सुगंधी द्रव्य.

अतिरूढ—वि., **अतिवृद्धम्** (सुउ. ७.१६–१७)
अतिशय वाढलेले.

अतिरोप्य—पु., **ये शालयः एकवारमुत्पाट्य द्विस्त्रिर्वा अन्यत्र रोप्यन्ते ते.**
"रोप्यातिरोप्या लघवः शीघ्रपाका गुणोत्तराः।
अदाहिनो दोषहरा बल्या मूत्रविवर्धनाः॥"
(सुसू. ४६.१८)
एका ठिकाणी लावलेले ज्या साळीचे (रोप) एकदा वा अनेकदा दुसरीकडे पुन्हा लावले जाते ते.

अतिलङ्घन—न., **लङ्घनव्यापत्, अतिमात्रं लङ्घनम् अत्यपतर्पणम्। अतिलङ्घनाद् बलहानिः, पिपासा, मुखशोषः, तंद्रा, निद्रा, अनिद्रा वा भ्रमः क्लमः श्वासाद्युपद्रवाः कास–स्वरक्षय–च्छर्दि–हिक्कादयो भवन्ति** (सुउ., ३९.१००)
धातूचा क्षय व अवयवही क्षीण होऊन विकार होण्याइतके लंघन. लंघनाचे अनिष्ट परिणाम–अति लंघनाने बलक्षीणता, तहान, तोंड सुकणे, झापड, झोप येणे किंवा झोप उडणे, भ्रम, अति थकवा, श्वास, खोकला, आवाज क्षीण, ओकारी, उचकी इत्यादि विकार होतात.

अतिलवण—वि., **लवणभूयिष्ठम्** (असंसू. १०)
फार खारट.

अतिलोल—वि., **अतिचपलः, अतिलोलुपः**
(सुउ.६०.१५) फार चपळ. अति लालचावलेला.

अतिवर्तन—न., **अतिप्रवृत्तिः, बहिर्गमनम्**
(चसू. १७.७७)
मळाची अति प्रवृत्ति, दोषधातु बाहेर जाणे.
(परिव०) **कठिनीकरणम् 'पुरीषं चातिवर्तयेत्' उष्ट्रादिपुरीषवत् कठिनं कुर्यात् इति**
(ड, सुउ. ५५.३८) कठिण करणे. उंट इत्यादीच्या मळा सारखा मळ कठिण करणे.

(परिव०) परित्यागः, 'लिङ्गानि कदाचिन्नातिवर्तते' न परित्यज्य याति इत्यर्थः
(ड. सुउ. ३९.८२) परित्याग, टाकणे, वातादिकांची चिन्हे सोडून इतर चिन्हे होत नाहीत.

अतिवाक्करण–(वि.) अतिभाषमाणः (चचि. ९.२१)
फार बोलणारा, वटवट करणारा, बडबडणारा.

अतिविष–न., वनस्पति०, अतिविषा (चचि. ६.३८)
अतिविष.

अतिविषम–वि., एकं संवृतमपरं विस्तृतम् (चइ. ३.६)
एक अगदी आखूड तर दुसरे फार लांब.

अतिविषा–स्त्री., वनस्पति० (चसू. २५.४०)
गुणाः—तिक्ता, कटुः, उष्णा, कटुपाका, पाचनी, दीपनी, कफपित्तघ्नी, ज्वरामाऽतिसारकासविषच्छर्दिघ्नी (ध. १.१०) अतिविष.
गुण–कडु, तिखट, उष्ण, पचनानंतर तिखट, दीपक, पाचक, कफपित्तनाशक, ज्वर, आमातिसार, खोकला, विष, ओकारीनाशक.
श्यामाभेदः (सुउ. ४०.३५) काळे तेड प्रकार.
भङ्गुरा (अहसू.१५.३५) अतिविषाचे दुसरे नाव.

अतिवृत्तपुरीषता–स्त्री., गुल्मपूर्वरूपलक्षण०, उदावर्तः (चनि. ३.१५) मळाचे अगदी गोल खडे, लेंड्या.
गुल्मरोगाचें पूर्वलक्षण, उदावर्त रोग.

अतिवृत्ति–स्त्री., अतिप्रवृत्तिः (सुशा. २.१९)
अतिमूत्र किंवा अति शौचास होणे.

अतिशयोपवर्णन–न., अतिरिक्तस्याऽर्थस्य ख्यापनम्
(सुउ.६५.३३) फार वर्णन करणे; वाढवून सांगणे.

अतिशीताशिन्–वि., अतिशीतान्नभोजी (काखि. ५.३०)
दोषाः—शूलं, कफवाताभिवृद्धिः, ग्रहणीमार्दवं, कासो हिक्का च.
थंडगार अन्न खाणारा, याचे दोष–शूल, ग्रहणी अशक्त होणे, खोकला, उचकी, कफ व वात यांची वाढ.

अतिशुष्काशन–न., शुष्कद्रव्यभूयिष्ठं भोजनम्
(काखि. ५.३६) अगदीं कोरडे अन्न खाणे.
दोषाः—विष्टम्भो मूत्रशकृद्विबन्धोऽतृप्तिश्च
दोष–वाताचा अवष्टंभ, लघ्वी व शौचाला अडणे व अतृप्ति.

अतिश्लिष्ट–वि., नेत्रप्रत्यासन्नम् (चशा. १.१२३)
अगदी डोळ्याजवळ धरलेले.

अतिसमय–पु., बहुभिः मिलित्वा कृतो नियमः
(चसू. ८.२५) बहुमताने केलेला नियम.

अतिसरण–न., रोगलक्षण०, अतीसारः (र. १६.४१)
अतिसार, हगवण.

अतिसार–पु., (अतीसार) रोग०,
निरुक्तिः—अतिसरणात् अतिसारः
(असंनि. ८.१७)
अत्यन्तसरणात् अतीसारः (सुउ. ४०.१)
संप्राप्तिः—अब् धातुः अन्तरग्निं मन्दीकृत्य वातप्रेरितः सन् पुरीषयुक्तः अतीव अधःसरति।
(सुउ ४०.६)

उत्पत्तिकथा—आदिकाले खलु यज्ञेषु पशवः समालभनीया बभूवुः; नालम्भाय प्रक्रियन्तेस्म। ततो दक्षयज्ञं प्रत्यवरकालं मनोः पुत्राणां नरिष्यन्नाभागेक्ष्वाकुनृगशर्यात्यादीनां क्रतुषु पशूनामेवाभ्यनुज्ञानात् पशवः प्रोक्षणमवापुः। अतश्च प्रत्यवरकालं पृषध्रेण दीर्घसत्रेण यजता पशूनामलाभाद्गवामालम्भः प्रवर्तितः। तं दृष्ट्वा प्रव्यथिता भूतगणाः तेषां चोपयोगादुपाकृतानां गवां गौरवादौष्ण्यादसात्म्यत्वादशस्तोपयोगाच्चोपहताग्नीनामुपहतमनसां चातीसारः पूर्वमुत्पन्नः पृषध्रयज्ञे। (चचि.१९.४)
तथा चान्यत्र—
"दीर्घसत्रेण यजतः पृषध्रस्य महात्मनः। आलभ्याः पशवः क्षीणास्ततो गावः प्रकल्पिताः॥
तासामुपकृतानां च गवामत्यर्थसेवनात्। असात्म्यत्वादथोष्णत्वाद् गौरवाच्च विशेषतः॥ अतिस्नेहाच्च संक्षीणो जाठराग्निस्तदा किल। अतीसारः पुरोत्पन्नो दोषधातुमलाश्रयः॥ अथ तेनैव कल्पेन सम्प्रत्येष महागदः"। संख्या–षड् अतीसाराः, वातज–पित्तज–कफज–संनिपातज–शोकज–आमजाः इति। पुनः द्विविधः सामः निरामश्च तथा सासृक् निरस्रश्च।
(असंनि. ८.१४)

पूर्वरूपाणि हृदय–नाभि–गुद–उदर–कुक्षीणां कुक्षिषु वा पीडा, गात्राणां ग्लानिः वैकल्यं वा वातस्य संनिरोधः, वर्चसः अप्रवृत्तिः, आध्मानम्, अन्नाविपाकश्च। (सुउ. ४०.७–९)

१) वातजः अतिसारः–पक्वं वा विबद्धम् अल्पाल्पं सशब्दं सशूलफेनपिच्छापरिकर्तिकं हृष्टरोमा विनिःश्वसन् शुष्कमुखः कट्यूरुत्रिकजानुपृष्ठपार्श्वशूली, भ्रष्टगुदः मुहुर्मुहुः विग्रथितम् उपवेश्यते पुरीषं वातात्। (चचि. १९.५)

२) पित्तजः अतिसारः–हारिद्रं हरितं नीलं कृष्णं रक्तपित्तोपहितमतिदुर्गन्धमतिसार्यते पुरीषं, तृष्णा-

दाहस्वेदमूर्च्छाशूलब्रध्नसंतापपाकपरीत इति । (चचि. १९.६)

३) कफजः अतिसारः–स्निग्धं, श्वेतं, पिच्छिलं, तन्तुमदामं, गुरु, दुर्गन्धं, श्लेष्मोपहितम्, अनुबद्धशूलं, अल्पाल्पम्, अभीक्ष्णम् अतिसार्यते सप्रवाहिकं, गुरूदरगुदबस्तिवङ्क्षणदेशः, कृतेऽप्यकृतसंज्ञः, सलोमहर्षः, सोत्क्लेशः, निद्रालस्यपरीतः सदनोऽन्नद्वेषी चेति । (चचि. १९.७)

४) संनिपातजः अतिसारः–अस्मिन् पुरीषं वराहस्नेहमांसाम्बुसदृशं भवति । वाताद्यतीसारत्रयलक्षणयुक्तोऽयम् अतीसारः कृच्छ्रसाध्यो भवति । (मा)

५) शोकजः अतिसारः–शोकजातिसारः वातपित्तातिसारसमलिङ्गः । (असंनि. ८.१४)

संप्राप्तिः–

तैस्तैर्भावैः शोचतोऽल्पाशनस्य जन्तोर्बाष्पोष्मा कोष्ठं गत्वा वह्निमाविश्य तस्य रक्तं क्षोभयेत्, तच्च रक्तमधस्तात्काकणन्तीप्रकाशं (गुञ्जाफलसंकाशं) विड्विमिश्रं ह्यविड्वा निर्गन्धं गन्धवद्वा निर्गच्छेत्, अयं शोकोत्पन्नोऽतिसारो दुश्चिकित्स्यो वैद्यैः कष्टसाध्य इति प्रदिष्टः । (सुउ. ४०.९३–९४ मा.)

भयजः अतिसारः–भयेन क्षोभिते चित्ते सपित्तं द्रावयेच्छकृत् । वायुस्ततोऽतिसार्येत क्षिप्रमुष्णं द्रवं प्लवम् । वातपित्तसमं लिङ्गैराहुः । (असं. ८.१३)

६) आमजः अतिसारः–आमाजीर्णोपद्रुताः संप्रदुष्टा दोषाः कोष्ठं क्षोभयन्तः सन्तः कृच्छ्रात् नानावर्णं न एकशः, बहुशः, सभक्तं ससिक्थं सारयन्ति (सुउ. ४०.१६)

अतीसारे शकृद्वर्णाः–

हारिद्रः, हरितः, नीलः, मांजिष्ठः, मांसधावनाभः, रक्तः, कृष्णः, श्वेतः, वराहमेदःसदृशः इत्येवमादयः। (चचि. १९.९)

अतीसारोपद्रवाः–श्वासः, शूलं, पिपासा, क्षीणत्वं, ज्वरनिपीडितत्वम् (सुसू. ३३.१९)

शोफ–शूल–ज्वर–तृष्णा–श्वास–कास–अरोचक–च्छर्दि–हिक्का–मूर्च्छादयः अतीसारोपसर्गाः (सुउ. ४०.२०–२१)

असाध्यलक्षणानि–यस्य पुरीषं घृत–मेदो–वेसवाराम्बु तैलादिवत्, मज्जासदृशं, क्षीरतुल्यं, मधुतुल्यं, मञ्जिष्ठोपमं, मस्तुलुंगसदृशम्, आमगंधिकं, शीतम्, उष्णं, कुणपगन्धिकं, सौवीराञ्जनसदृशं, नीलादिरेखायुतं, मयूरपिच्छासदृशैः संव्यासम्, पूयतुल्यं, पङ्काभं च अस्ति । उत्साहादिरहितः असंवृतगुदः पक्वगुदत्वे सति बहिर्निर्गतोष्मकः शोफाद्युपद्रवैर्युक्तः अजितेन्द्रियश्च न चिकित्स्यः । (सुउ. ४०.१९)

पूर्वकाली यज्ञांत पशु घ्यावे लागत. ते आणले गेले नाहीत. नंतर दक्षाकडील यज्ञाचे वेळी नरिष्यन्, नाभाग, इक्ष्वाकु, नृग, शर्याती इत्यादी मनुपुत्रांच्या आज्ञेने यज्ञांमध्ये पशूचे प्रोक्षण केले गेले. त्यापुढे पशु न मिळाल्यामुळे दीर्घकालीन यज्ञ करणाऱ्या पृषध्राने गाईच घेतल्या. त्याचे ते कृत्य पाहून समस्त भूतगण दुःखी झाले. यज्ञकर्मांत उपयोगांत आणलेल्या त्या गाईचे मांस पचनास जड, उष्ण, न मानवणारे, आणि अप्रशस्त केलेल्या उपयोगाने विषण्ण मन असलेल्या त्या भूतगणांचा जठराग्नि मंद होऊन हा अतिसार प्रथम उत्पन्न झाला.

दुसरें मत—दीर्घकालीन यज्ञ करणाऱ्या त्या पृषध्राला मिळालेले पशु क्षीण होते. म्हणून त्यांचे ऐवजी गाई आणल्या गेल्या. त्या उपकारी गाईंचे मांस बरेच खाल्ल्यामुळे, ते न मानवल्यामुळे, उष्ण व जड असल्यामुळे आणि अति स्निग्धतेमुळे जठराग्नि क्षीण झाला. व दोषधातुमलांच्या आश्रयाने हा अतिसार पूर्वी उत्पन्न झाला.

संख्या—वातज, पित्तज, कफज, संनिपातज, शोकज, आणि आमज असे सहा प्रकार अतिसाराचे असून त्यांतच पुन्हा साम, निराम तसेच सरक्त व निरक्त असे दोन दोन प्रकार संभवतात.

पूर्वरूपे—हृदय, नाभि, गुद, पोट व कुशी मध्ये किंवा संपूर्ण पोटात व कुशीत पीडा, अवयवांना थकवा किंवा ते विकल होणे, वायूचा अवरोध, मलप्रवृत्ति नसणे, पोट फुगणे व अन्न न पचणे.

१ **वातज अतिसार**—पक्व किंवा अडून, थोडे थोडे, शब्दयुक्त, शूलयुक्त, फेसाळ, बुळबुळित, कातरल्यासारखी पीडायुक्त शौचास होणे व अंगावर रोमांच येणे, सुस्कारे टाकणे, तोंड सुकणे, कमर, मांड्या, माकडहाड, गुडघे, पाठ, व बरगड्या यांत शूळ, अंग बाहेर येणे, आणि वारंवार गाठाळलेला मळ होणे, या लक्षणांनीं युक्त असतो.

२ **पित्तज अतिसार**—पिवळे, हिरवे, निळे, काळे, रक्तपित्तयुक्त, अति दुर्गंधयुक्त मलप्रवृत्ति व तहान, दाह, घाम, मूर्च्छा, शूल, ब्रध्न, संताप होऊन गुद पिकणे या लक्षणांनी युक्त असतो.

३ **कफज अतिसार**—स्निग्ध, पांढरा, बुळबुळीत, तंतुयुक्त, जड, दुर्गंधी, कफयुक्त; सारखा शूल, थोडे थोडे, वारंवार, पातळ शौचास होणे, कुंथणे, पोट, गुद, बस्ति व जांघाडे ह्या भागांत जडत्व, शौच होऊनही न झालेसे वाटणे, अंगावर रोमांच येणे, तोंडाला पाणी सुटणे, झोप, आळस, थकवा आणि अन्नाचा तिटकारा ह्या लक्षणांनी युक्त असतो.

४ **संनिपातज अतिसार**—ह्यात मळ डुकराची चरबी अथवा मांस धुतलेल्या पाण्यासारखा होतो, वातादि तीनही दोषांची लक्षणे असणारा हा अतिसार कृच्छ्रसाध्य असतो.

५ **शोकज अतिसार**—हा वातपित्तज अतिसाराच्या लक्षणांनी युक्त असतो.

शोकज अतिसार संप्राप्ति—निरनिराळ्या कारणांनी शोक करून कमी आहार घेणाऱ्या मनुष्याचा अश्रूंचा ऊष्मा कोठ्यात जाऊन जठराग्नीत शिरतो; व रक्ताचा क्षोभ करतो. गुदमार्गाने ते रक्त मलयुक्त किंवा मलरहित, वासरहित किंवा वासयुक्त, गुंजेच्या रंगासारखे लाल असे पडते. हा शोकज अतिसार कष्टसाध्य म्हटला आहे.

६ **भयज अतिसार**—भीतीने चित्तक्षुब्ध झाले असता वायु पित्तासह मळाला पातळ करून उष्ण द्रवरूपात बाहेर टाकतो. यात वातपित्तज अतिसाराची लक्षणे होतात.

७ **आमज अतिसार**—आमाजीर्णामुळे दुष्ट झालेले दोष कोठ्याचा क्षोभ करून निरनिराळ्या रंगांनी युक्त, एका वा अनेकवेळी अन्नयुक्त न पचलेल्या शितांसह मळाची प्रवृत्ति होते.

अतिसारात मळाचे रंग—पिवळा, हिरवा, निळा, किरमिजी, मांस धुतलेल्या पाण्यासारखा, तांबडा, काळा, पांढरा, डुकराच्या चरबीसारखा इत्यादी.

अतिसाराचे उपद्रव—श्वास, शूळ, तहान, क्षीणता, ताप, सूज, खोकला, अरुचि, वांती, उचकी, मूर्च्छा इ.

असाध्यलक्षणे—अतिसारात तूप, चरबी, मांसाची चटणी धुतल्यासारख्या पाण्याच्या रंगाचे, तेल, मज्जा, दूध, मध, मंजिष्ठ, किंवा मेंदूच्या रंगाचे, आमगंधी, थंड, उष्ण, प्रेतासारखा गंध असणारे, सुरम्यासारखे, निळ्या व इतर रंगाच्या रेषायुक्त, किंवा मोराच्या पंखासारखे चकचकित व रंगयुक्त, पुवासारखे किंवा चिखलासारखे शौचाला होते. उत्साह वगैरे नष्ट होतो, गुदमार्ग मिटला जात नाही, गुदमार्ग पिकून बाहेरून उष्ण वाटते, सूज इ० उपद्रवांचा उद्भव झाला असून तो रोगी जर इंद्रियांवर ताबा ठेवणारा नसेल तर अतिसार असाध्य असतो.

अतिसारघ्नी—स्त्री., **वनस्पति० अतिविषा** (ध. १.११)
अतिविष.

अतिसारिकी—वि., **अतिसारविकारशमनी** (चवि. ५.२८)
अतिसार नाशक.

अतिसृति—स्त्री., **रोग०, अतीसारः** (र. १६.६१)
मलादि द्रव्ये फार प्रमाणात सरणे–स्रवणे.

अतिसौरभ—पु., **आम्रः** (ध. ५.३) आंबा.

अतिसौहित्य—न., **अतितृप्तिः, तृप्त्यतिक्रमः** (असंसू ११.७) (चसू. ५.७)
गळ्याला येईपर्यंत–ओ येईपर्यंत खाणे. पोटाला तडस लागेपर्यंत जेवणे.

अतिसंवृता—स्त्री., **योनिव्यापत्०, अतिसंकुचितमुखी, सूचीवक्त्रा** (सुउ. ३८.१९)
अतिशय लहान तोंडाची योनी. सुईच्या तोंडासारखी योनी.

अतिस्थौल्य—न., **विंशतिश्लेष्मविकारेषु एकः** (चसू. २०.१७) वीस कफ विकारांतील एक.
अतिस्थूलता, अयं मेदोदोषजः (सुसू. २४.९)
अति लठ्ठपणा. गलेलठ्ठपणा. हा मेदोदोषापासून होतो.

अतिस्वप्न—पु., **निद्राधिक्यम्** (चसू. २६.४३ (१)
फार झोप.

अतिस्वेद—पु., **रोगलक्षण०, अतिशयेन स्वेदः, चत्वारिंशतिपित्तविकारेषु एकः** (चसू. २०.१४)
फार घाम. चाळीस पित्तविकारांतील एक.

अतिस्वेदन—न., **रोगलक्षण०, स्वेदस्य अत्यधिकत्वम्** (चनि. ५.७)
फार घाम काढणें. घामाचे अति आधिक्य.

अतीत—वि., **पतित** (सुशा. १०.५७) पडलेला, गेलेला.

अतीतकाल—न., **निग्रहस्थानविशेषः, अतीतकालं नाम यत् पूर्वं वाच्यं तत् पश्चाद् उच्यते ।** (चवि. ८.५८)
प्रतिपक्षाला वादात पराभूत करावयाचे स्थान. योग्यवेळी जे बोलावयाचे ते वेळ निघून गेल्यावर बोलणें.
व्यतिक्रान्तकालम् (सुचि. २४.९८)
टळलेली वेळ. गेलेली वेळ.

अतीतवासस्—न., **जीर्णवस्त्रम्** (सुचि. २४.१०१)
जुने कापड; जुने व फाटके वस्त्र.

अतीतागमन–न., गतकाले जातस्य पुनरागमनम् (चशा. १.८८)
मागे झालेला पुन्हा होणे (उ. थंडीताप.)

अतीतावेक्षण–न., तन्त्रयुक्तिविशेषः, अतीतावेक्षणं नाम यत् अतीतमेव उच्यते । (चसि. १२.४४)
ग्रंथ लावण्याची एक पद्धति. अगोदर सांगितलेलेच प्रकरणानुसार पुन्हा सांगणे.

अतीन्द्रिय–न., चक्षुरादिभ्यः इन्द्रियेभ्यः सूक्ष्मतरं, दुरवबोधम्, अतिक्रान्तम् इन्द्रियम् अतीन्द्रियम्, इन्द्रियं चक्षुरादिकम् अतिक्रम्य वर्तते इति वा । (चसू. ८.४)
डोळे इत्यादि इंद्रियांच्या ग्रहणशक्तीच्या पलीकडचे (ज्ञान.) इंद्रियांच्या आकलन शक्तीच्या बाहेरचे.

अतीसार–पु., अतिसारः (सुउ. ४०.६) हगवण, अतिसार.

अतुल्यगोत्र–वि., असगोत्रः (चशा. २.३)
भिन्न गोत्राचा.

अतुल्यगोत्रीय–पु., अध्याय० (चशा. २.१)
अध्यायाचे नाव. स्त्री पुरुष या विषम गोत्रीयांबद्दल माहिती.

अतुल्यवीर्य–वि., विषमवीर्यः (चक. १२.५६)
असमान वीर्याचा.

अतृप्ति–स्त्री., रोग० चत्वारिंशत्पित्तविकारेषु एकः (चसू २०.१४)
इच्छा पुरी न होणे, असंतोष, असमाधान, अपुरी इच्छा पुरी न होणे. ४० पित्तविकारांतील एक.
रोगलक्षण० (असंसू. २०.१४) तृप्ति न होणें.

अतैल–न., सर्षपस्नेहादि (चवि. ८.१५०)
तिळाखेरीज इतर मोहरी इत्यादिकांपासून काढलेला स्नेह–तेल इत्यादी.

अत्यग्नि–पु., रोग०, अतिप्रदीप्तः अग्निः, तीक्ष्णाग्निः (चसू. २७.२१९)
तीव्र अग्नि. जड व जास्त अन्न पचन करणारा अग्नि.

अत्यन्तशोणित–न., खनिजद्रव्य०, सुवर्णगैरिकम् (ध. ३.१७०) सोनकाव.

अत्यम्ल–न., वनस्पति०, वृक्षाम्लम् (रा. ६.१४४)
अतिआंबट. कोकम, अमसूल.

–पर्णी–स्त्री., वनस्पति०, गुणाः–अम्ला, तीक्ष्णा, दीपनी, रुच्या, वातश्लेष्मघ्नी, प्लीह–शूल–गुल्मघ्नी च (रा. परिशिष्ट पृ. ३३२) अतिशय आंबट पानांची रानवेल.
गुण–आंबट, तीक्ष्ण, दीपक, रुचिकारक, वातकफनाशक व प्लीहा, शूल, गुल्मनाशक.

अत्यम्ला–स्त्री., वनस्पति०, वनबीजपूरकः (रा. ११.३३)
रानमहाळुंग.

अत्यय–पु., व्यापत्, विनाशः (सुचि. ३७.८०) (सुचि. ३३.४५) रोग, उपद्रव, नाश.

अत्यर्क–पु., वनस्पति०, राजार्कः, अर्कभेदः, शुक्लार्कः (रा. १०.२९) पांढरी रुई.

अत्यर्थ–वि., अत्यधिकम् (चइ. ७.३०)
अतिशय, प्रमाणाबाहेर.

–रसिक–वि., अतिस्वादुरसयुक्तः (चइ. २.२२)
अतिगोड, अतिमधुर.

–विवृत–वि., अतिशयेन निर्गता (चइ. ८.११)
फार लोंबलेली.

–संवृत–वि., अत्यधिकान्तःप्रविष्टा (चइ. ८.११)
फार आत शिरलेली.

अत्यादान–न., अतिप्रमाणेन ग्रहणम् (चशा. १.१२४)
अति प्रमाणात खाणे–घेणे.
अतिच्छेदनम् (सुचि. २२.५१) अधिक तोडणे, कापणे.

अत्यानन्दा–स्त्री., योनिरोग०, अतिविषयसेवनेनापि तृप्तिं न गच्छति इति स्वरूपम् (सुउ. ३८.१५)
अतिसंभोगानेही तृप्ति–समाधान न मिळणारी.

अत्यासन–न., अतिमात्रम् आसनम् (चसि. १२.१४(४)
सारखे बसून रहाणे.

अत्युग्र–न., वनस्पति०, हिङ्गु (ध. २.३६) हिंग.
वि.,–कर्णकर्कशः, श्रुतिपरुषः (चशा. १.११८)
कानाला कर्कश लागणारे.

–गन्धा–स्त्री., वनस्पति०, गिरिकर्णी (ध. ४.८५)
गोकर्णी.

अत्युत्पिण्डित–वि., अत्यर्थनिर्गतम् (चइं. ३.६)
अतिशय बाहेर आलेले (डोळे)

अत्युल्बणानिल–वि., अतिप्रबलवाता (चसू. १३.६८)
अतिशय वाताचा प्रकोप असलेली (ग्रहणी)

अत्युष्णगात्र–वि., रोगलक्षण०, अत्युष्णावयवः (सुउ. ३९.२४)
अतिशय उष्ण झालेले आहेत अवयव ज्याचे तो (ज्वरी)

अत्यूह–पु., प्रतुदपक्षिविशेषः, डाहुकः, दात्यूहः इति पाठान्तरम् । (चसू. २७.५०)
एक पक्षी, टोचून भक्ष्य खाणारा.

अत्रि–पु., आयुर्वेदज्ञः महर्षि० (चचि. १ (४) ३)
एक मोठे ऋषि. आयुर्वेदशास्त्रज्ञ.

–ज–पु., **अत्रिपुत्रः** (चचि. १२.४)
अत्रि ऋषींचे चिरंजीव

–पुत्र–पु., **आत्रेयः पुनर्वसुः** (अहसू. १.३)
अत्रि ऋषींचे पुत्र पुनर्वसु.

अत्र्यात्मज–पु., **अत्रिपुत्रः** (चचि· १२.३)
अत्रि ऋषीचे पुत्र.

अथ–अ., **च, समुच्चये** (चचि. १२.११)
आणि, समुच्चय दर्शक अव्यय.

अथर्वन्–पु., **अथर्ववेदः** (चसू. ३०.२०) अथर्ववेद.
अथर्ववेदविद् (सुसू. ३४,६) अथर्ववेदज्ञ.

अथर्वणकृत–वि., **अथर्ववेदप्रणीताभिचारिक–मन्त्रैः कृतो मारणात्मको रोगविशेषः । 'दैवबलप्रवृत्ता ये देवद्रोहादभिशस्तका अथर्वणकृता उपसर्गजाश्च; तेऽपि द्विविधाः—विद्युदशनिकृताः पिशाचादि-कृताश्च, पुनश्च द्विविधाः-संसर्गजा आकस्मिकाश्च'** (सुसू. २४.७)
अथर्ववेदोक्त जारणमारणाच्या मंत्रांनी उत्पन्न झालेला मारक रोग. दैवाने होणारे, देवांच्या द्रोहाने होणारे, शापादींनी होणारे, अथर्व मंत्रप्रयोगाने होणारे व उपसर्गाने होणारे रोग. हे सुद्धां २ प्रकारचे आहेत; १ वीज किंवा वज्रपाताने होणारे व २ पिशाचादि बाधेने होणारे. पुनश्च २ प्रकार; संसर्गज आणि आकस्मिक.

अथर्ववेद–पु., **ऋग्वेदादिचतुर्षु वेदेषु एकः** (सुसू. १.६)
ऋग्वेदादि चार वेदांपैकी एक वेद.
'इह खलु आयुर्वेदो नाम उपाङ्गम् अथर्ववेदस्य'
आयुर्वेद अथर्ववेदाचे उपांग आहे.

अदभ्र–पु., **श्लेष्मप्रकोपणः सौम्यकीटविशेषः** (असंउ. ४३ पृ. ३५१)
कफ प्रकोपी एक सौम्य किडा.

अदिति–स्त्री., **देवता०, सूर्यमाता** (असंशा. १२.८)
सूर्याची आई.

अदृढसौहृद–वि., **शिथिलस्नेहः** (सुशा. ४.६५)
दृढ मैत्री नसलेला.

अदृढस्नेहकोष्ठ–वि., **निर्बलस्निग्धकोष्ठः; स्नेहनं स्नेहः, दृढः स्नेहकोष्ठो यस्य स दृढस्नेहकोष्ठः । न दृढस्नेह-कोष्ठोऽदृढस्नेहकोष्ठः इति** (अरुण. अहसू. १९.३७) स्नेहाने बलवान् कोठा नसलेला, दुबळा, कमी स्निग्ध कोठा असलेला.

अदृष्ट–न., **सर्वजनसामान्याधर्मः; विदृष्टम्** (सुसू. ६.१६) (सुशा. ८.३)
सामान्य जनतेकडून घडणारा अधर्म; न दिसलेले.

–कारित–वि., **अदृष्टेन सर्वजनसामान्येनाधर्मेण कारितं, कर्तुं प्रयोजितम्** (ड. सुसू. ६.१६)
दैववशात् सामान्य जनाकडून करविलेले वा करण्याचे योजलेले कृत्य.

–शोणिता–वि., **रोगलक्षण, शोणितदर्शनं विनाऽपि शूलं भवति यस्याः सा** (असंशा. ४.५)
योनिमार्गातून रक्तस्राव दिसत नसतानाही जिला शूल होत आहे ती.

–सूर्य–वि., **ईषद् दृष्टः सूर्यो यस्मिन तत्** (अहसू. ३.२४)
ज्यात सूर्य दिसतो न दिसतो असे (उपवन.)

–हेतु–पु., **प्राक्तनकर्महेतुः, अनाकलित–हेतुः** (सुसू. २१.१०)
आकलन होत नाही असा हेतु; दैव हा हेतु.

अदृष्टार्तवा–वि., **ऋतुकालेऽदृष्टमार्तवं यस्याः सा** (सुशा. ३.६) ऋतुकाळ असूनही जिला आर्तव दिसत नाही अशी स्त्री.

अदृष्टार्थ–वि., **प्रमाणान्तरेण यस्य अर्थस्योपलब्धिः न भवति सः** (चवि. ८.३८)
कोणत्याही पुराव्याने ज्याचे ज्ञान होऊ शकत नाही असा विषय. उ०—पुनर्जन्म किंवा मोक्षाचे अस्तित्व.

अदृष्टिपूतना (अन्धपूतना)–स्त्री., **स्त्रीशरीरधारी ग्रह-विशेषः** (असंउ. ३)
स्त्रीच्या आकाराचा ग्रह. (भूत, पिशाच्च)

अदेशिक (अदैष्टिक)–वि., **वैदेशिकः, अनुत्तमस्थान-निवासी; दुर्दैवयुक्तः** (र. ७.३०) ज्याचे निवास-स्थान उत्तम नाही असा, विदेशी, दुर्दैवी.

अद्धा–अ., **अवितथम्** (चइ. ४.४) खरे, खरोखर.

अद्भुतरूप–न,. **न कदापि यद्भवति तदद्भुतम्, आश्चर्यम्, आश्चर्यकारिरूपम्** (च. शा. ६.२७)
सामान्यतः जे कधीच होत नाही ते, आश्चर्यकारक रूप. आश्चर्य.

अद्य–न., **भक्ताद्यन्नम्** (सुसू. ४६.४९४)
खाण्याजोगे (भात इ०)

अद्यतन–न., **वधस्थानम्** (सुसू. २.१०)
वध करण्याचे स्थान.

अद्रि–पु., **पर्वतः** (ध. ३.३४) (रां. २.३५) पर्वत, पहाड.

–कर्णिका–स्त्री. **वनस्पति०, गिरिकर्णिका** (र. २९.३४) गोकर्णी

–कर्णी–स्त्री., **वनस्पति०, गिरिकर्णी** (रा. ३.१२३)
गोकर्णी

–ज–न., **महारसविशेषः शिलाजतु** (र. २.१)
शिलाजतु

–(जा)–स्त्री., **सैंहली पिप्पली** (रा. ६.१२०)
सिंहली पिंपळी.

–जतु–न., **शिलाजतु** (चचि. १६.१८) शिलाजित

अधरगुद–न., **शारीर०, येन पुरीषं निष्कामति तत्, पञ्चदशकोष्ठाङ्गेष्वेकम्** (चशा. ७.१०)
गुदाचा खालचा भाग. (ज्याने मळ बाहेर टाकला जातो.) एक कोष्टांग.

अधरवासस्–न., **शरीरस्याधो नाभेर्धारितं वस्त्रम्** (असंसू. ३.९३)
नाभीचे खाली नेसलेले वस्त्र (धोतर इ.)

अधरौष्ठ–पु., **अधस्तनः ओष्ठः** (सुसू. ३१.५)
खालचा ओठ.

अधर्म–पु., **पापम्** (सुशा. १.१६)
कायवाङ्मनसां दुश्चरितम् (सुसू. ६.१९)
पूर्वजन्मकृतं पापम् (सुशा. ३.३६)
ऐहिकः अधर्मः (चवि. ३.२०)
अधर्म, पाप, कायावाचामनाने वाईट वागणे, पूर्वजन्माचे पाप, इहलोकीचे पाप.

अधस्–अव्य., **अधस्तात्** (सुउ. ३९.२११)
अल्पम्, अर्वाक् (सूचि. ३७.१०२)
खालचा, थोडा, अलीकडचा.

(अधः) काय–पु., न., **शरीरस्याधोभागः** (सुशा. ६.२६) शरिराचा खालचा भाग.

–कायशोष–पु., **लक्षण०, सक्थिशाखावयवस्य शोषः,**
मांड्यासह खालचा पायाचा भाग सुकणें.
शुष्कत्वम्,–नितम्बमर्मविद्धस्य लक्षणम् (सुशा. ६.२६)
ढुंगणातील मर्मस्थानी आघात झाल्याचे चिन्ह.

–पात–पु., **पारदसंस्कार०, अधःपातनम्** (र. ९.९)
पाऱ्यावरील एक संस्कार. औषधीत खललेला पारा अधःपातन यंत्राच्या वरच्या मडक्याच्या बुडाला लावून, त्या मडक्यावर अग्नि पेटवून, वाफेने खालच्या मडक्यात आणणे.

–पातन–न., **पारद संस्कार०** (र. २.३४)
पहा 'अधःपात'

–पातनकोष्ठी–स्त्री., **यन्त्र,० अङ्गारकोष्ठीभेदः** (र. २.३४)
अभ्रकादिकांचे सत्व तयार होऊन खाली कोठीच्या भागातच पडावे अशी कोठी. मोठी मूस.

–पुष्पी–स्त्री., **वनस्पति० गोजिह्वा** (रा. ६.१८०)
पाथरी.

–शय–वि., **अधोमुखशायी** (सुउ. २७.१३ ड)
तोंड खाली करून झोपणारा

–शल्य–पु., **वनस्पति० अपामार्गः** (ध. १.२६०)
आघाडा.

–शोधन–परिव० न., **अधःशोधनं नाम विरेचनास्थापनम्** (सुचि. २.८६)
रेचक किंवा शोधन बस्तीने गुदद्वाराने केलेली शुद्धि.

–स्रंसिन्–वि., **विष्यन्दनशीलम्** (चसू. २६.४३.(३)
खाली पाझरणारे, स्रवणारे.

(अधो) गतिस्वभाव–वि., **अर्वाग्गमनशीलम्** (सुसू. ४१.४ (१)
खाली खाली जाण्याचा स्वभाव असणारे.

–गुडा–स्त्री., **वनस्पति०, वृद्धदारक** (चसू. १.७७)
वरधारा.

–भक्त–वि., **भैषज्यकाल० भक्तस्यानन्तरम्** (सुउ. ६४.७०) (काखिल. ३.४७.)
जेवणानंतर.
व्यानाख्ये विगुणे प्रातराशस्यान्ते, उदानाख्ये विगुणे सायमाशस्यान्ते, तत् पूर्वकायस्य बलाधानार्थं तद्गतेषु व्याधिषु श्लैष्मिकेषु च प्रशमाय स्थूलीकरणार्थं च। (असंसू. २३.)
व्यान वायूच्या विकृतीत सकाळच्या जेवणानंतर, उदानाच्या विकृतीवर संध्याकाळच्या जेवणानंतर औषध घ्यावे. ते शरिराच्या भागातील वरच्या अवयवांचे बळ वाढवते, त्यातील रोगांवर, कफज रोगांवर व स्थूल होण्याकरिता उपयुक्त.

–भाग–वि., **अधो गुदेन दोषनिर्हरणं भजत इति** (चक. १.४) गुदमार्गाने–अधोमार्गाने दोष निर्हरण करणारे (रेचक).

–भागहर–वि., **विरेचनम्** (सुसू. ३९.४)
अधोभागातील दोष हरण करणारे (रेचक)

–भागिक–वि., **विरेचनद्रव्यम्** (सुचि. ३४.६)
पहा 'अधो भागहर.'

–भाज–वि., **निम्नगतिमत्** (चसू. २६.४१)
खालचे बाजूस जाणारा.

–मुखा–स्त्री., **वनस्पति० गोजिह्वा** (रा. ६.१८०)
गोजिव्हा, पाथरी.

अधारणत्व—न., **धारणाशक्तेरभावः** (चवि. ८.१८)
धारणा शक्तीचा अभाव.

अधिक—न. वि., **वाक्यदोषप्रकारः अधिकं नाम यन्न्यून-विपरीतम्, यद्वाऽऽयुर्वेदे भाष्यमाणे बार्हस्पत्यमौ-शनसमन्यद्वा यत्किंचिदप्रतिसंबद्धार्थमुच्यते यद्वा पुनः प्रतिसंबद्धार्थमपि द्विरभिधीयते तत्पुनरुक्त-दोषत्वादधिकम्** (चवि. ८.५४)
वक्त्याच्या वाक्यातील जे दोष असतात त्या अनेक दोषांपैकी एक दोष. आयुर्वेदातील विषय बोलत असतां बार्हस्पत्य किंवा औशनसमतविषयक किंवा इतर शास्त्रातील असंबद्ध अर्थ सांगणे किंवा संबद्ध अर्थ पुनः उगीचच सांगणे. पुनरुक्ति करणे.
वि., **अतिरिक्तः** (सुनि. १६.२४)
नित्यापेक्षा अधिक.

—दन्त—पु., **दन्तमूलगतरोग०** (सुचि. २२.२३)
'अधिदन्त' द्रष्टव्यः
दातांच्या स्वाभाविक संख्येपेक्षां अधिक दात येणे.

—दन्तता—स्त्री., **दन्तानां संख्याधिक्यम्** (कासू. २०.६)
दातांच्या संख्येचे आधिक्य. अधिक दात येणे.

—मांसज—अर्मन्—न., **नेत्रशुक्लगतरोग०, अधिमांसार्म** (सुउ. ४.६)
डोळ्याच्या पांढऱ्या भागावर मांस वाढणे, वडस.

अधिकण्टक—पु., **वनस्पति०, धन्वयासः** (ध. १.२२)
धमासा.

अधिकरण—न., **आधारः** (सुसू. ३५.३५) आधार.
तन्त्रयुक्ति०, यमथमधिकृत्योच्यते तदधिकरणम् (चसि. १२.४१) (सुउ. ६२.८)
जो विषय—मुद्दा विवेचनाकरिता आधारभूत असतो—ज्या बद्दल सांगितले जाते तो.
स्थानम्, अंगम्, आशयो वा द्रव्याणि यत्र कर्म कुर्वन्ति तदधिकरणम् (चसू. २६.१३; सुसू. ४१.५)
स्थान, अंग, किंवा आशय, दोषधातुमल, इंद्रिये व मूर्तामूर्त भाव, यांपैकी द्रव्ये ज्यावर कार्य करतात ते अधिकरण.
सिद्धान्त—पु., **यस्मिन्नधिकरणे प्रस्तूयमानेऽन्यान्य-प्यधिकरणानि सिद्धानि भवन्ति** (चवि. ८.३७)
ज्या सांगितलेल्या मुद्यावर किंवा सिद्धांतावर दुसरेही मुद्दे किंवा सिद्धांत सिद्ध होतात ते. जसे—जो मुक्त झाला तो पूर्व कर्मबंधनात नसतो. असे म्हटले की कर्मफल, मोक्ष, पुरुषाचा पुनर्जन्म इ० आपोआपच सिद्ध होतात.

अधिकाङ्ग—वि., **प्राकृतापेक्षयाऽधिकेनाङ्गेन युक्तः** (असंशा. २.५४)
नित्याच्या अवयवांपेक्षा एकादा अवयव अधिक असणे (सहावे बोट इ०)

अधिकार—पु., **अधिकरणम्, विषयः** (चवि. ७.८)
योग्यत्वम् (सुसू. २६.७)
योग्यता, विषय, अधिकरण, अधिकार.

अधिजिह्व—पु., **जिह्वागतरोग० जिह्वायाः प्रबन्धनेऽधस्ता-ज्जिह्वाङ्ग (ग्र) तुल्यः शोफः सहाङ्कुरः कफपित्त-रक्तैर्लालोषास्तम्भयुतः खरस्पर्शयुतो रुक्कण्डूभ्यां युतः वाक्याहारविघातं करोति** (असंउ २५)
जिभेचा रोग—जिभेच्या बंधनावर खालीं जिभेच्या टोकासारखी अंकुरयुक्त सूज येते. वेदना, खाज, दाह, ताठरपणा, खरखरीतपणा असतो, लाळ गळते, आहार घेणे, बोलणें यांस अडथळा होतो, कफ-पित्तरक्तदोषांनी हा होतो.
कण्ठगतरोग० (सुनि. १६.५२)
घशांतील रोग.

अधिजिह्विका—स्त्री., **रोग०, अधिजिह्वसंज्ञः** (चचि. १२.७७)
जिभेच्या खालच्या भागातील विकार

अधिदन्त—पु., **अस्थिप्रदोषजदन्तमूलगतरोग०** (चसू. २८.१६) (सुनि. १६.२४)
अस्थिधातुदुष्टीने दाताच्या मुळाशी होणारा रोग.
अधिको दन्तः सोऽधिदन्ताख्यो रोगः तस्यैव वर्धनः, वर्धनकः, खलिवर्धनः, खलवर्द्धन इति पर्यायाः। तत्र अधिदन्ते जायमाने रुग् जायते जातमात्रे सा प्रशाम्यति। (मानि. असंउ. २५)
दाताच्या स्वाभाविक संख्येपेक्षा अधिक दात येणे. तो येत असता वेदना होते, व आल्या नंतर थांबते. पर्यायी नावे वर आहेत. वर्धनक इ०

अधिदैवत—न., **अधिष्ठात्री देवता, यथा—बुद्धेर्ब्रह्मा, अहंकारस्य ईश्वरः, मनसश्चन्द्रमाः, दिशः श्रोत्रस्य, त्वचो वायुः, सूर्यश्चक्षुषः, रसनस्यापः, पृथिवी घ्राणस्य, वाचोऽग्निः, हस्तयोरिन्द्रः, पादयोर्विष्णुः, पायोर्मित्रः, प्रजापतिरुपस्थस्येति।** (सुशा. १.७)
विशिष्ट कार्यकारी देवता. पुढे 'अधिभूत' पहा.

अधिपति—पु., **ग्रीवां प्रत्यूर्ध्वं सद्यःप्राणहरं संधिमर्म।** (सुशा. ६.६; ७, ९)

मस्तकाभ्यन्तरोपरिष्टात् सिरासन्धिः; संनिपातो रोमावर्तोऽधिपतिः; तत्रापि सद्योमरणम्। संख्याया एकमर्धाङ्गुलप्रमाणं च तत् (सुशा. ६.२७)
आघाताने मरण आणणारे डोक्यातील मर्म. डोक्यावरील केसांचा भोवरा जेथे दिसतो तेथे आत मेंदूचे हे संधिमर्म आहे. याला रोमावर्त असेही म्हणतात. यावर आघात झाला तर मरण येते, अर्ध्या अंगुळाएवढे हे मर्म आहे.

अधिभूत–न., बुध्द्यहंकारमनःश्रोत्रादिज्ञानेन्द्रियपञ्चक-वागादिकर्मेन्द्रियपञ्चकानां विषयाः (सुशा. १.७)
बुद्धि अहंकार मन आणि श्रोत्रादि ज्ञानेंद्रिये व वाचा इत्यादि कर्मेंद्रिये यांचे विषय.

अधिमन्थ–पु., नेत्ररोग० (सुसू. १४.३०)
अभिष्यन्दस्यैव अचिकित्सितस्य तीव्रं स्वरूपमधिमन्थः (सुउ. ६.११)
ऊर्ध्वजत्रुगानामङ्गानां चातिमन्थनादधिमन्थः (असंउ. १९)
सामान्यलक्षणम्–नेत्रमुत्पाट्यत इव, अत्यर्थं निर्मथ्यत इव, शिरसोऽर्धं च निर्मथ्यत इव वेदना (सुउ. ६.११)
सर्वेऽधिमन्था यथास्वमभिष्यन्देभ्योऽधिकवेदना भवन्ति, शङ्खदन्तकपालेषु अतिरुक्राश्च (असंउ. १८)
अधिमन्थाश्चत्वारः वात–पित्त–कफ–रक्तभेदेन (सुउ. ६.३)
वातजाधिमन्थलक्षणम्–नेत्रस्योत्पाटनं, मन्थनं, संघर्ष–तोद–निर्भेद–मांससंरब्धाविलाकुञ्चनं–आस्फोटन–आध्मान–वेपथु–व्यधनेत्यादिलक्षणानि शिरसोऽर्धभागे भवन्ति (सुउ. ६.१२–१३)
कर्णयोर्नदनं भ्रमः ललाटाक्षिभ्रुवादयः अरण्या मथ्यन्त इव (असंउ. १८)
पित्तजाधिमन्थ लक्षणम्–नेत्रं रक्तराजिचितं, स्रावि, वह्निनेवावदह्यते, दाहि, यकृत्पिण्डोपमं, क्षारेणाक्तं यथा क्षतं तद्वत्, प्रपक्वोच्छूनवर्त्मान्तं, सस्वेदं, पीतदर्शनं, मूर्च्छाशिरोदाहयुतं च भवति (सुउ. ६.१४–१५) (असंउ. १८)
कफजाधिमन्थलक्षणम्–नातिसंरब्धं (नातिक्षुब्धं) नेत्रं, स्रावः, कण्डूः, शैत्यं, गौरवं, पैच्छिल्यं, दूषिका, हर्षणं, भवति दुःखरूपं च पश्यति पांशुपूर्णमिवाविलं नासाध्मानं, शिरोदुःखं च जायते (सुउ. ६.१६–१७)
कृष्णमण्डलं नतं शुक्लमण्डलमुन्नतम् (असंउ. १८)
रक्तजाधिमन्थलक्षणम्–बन्धुजीवप्रतीकाशं, स्पर्शनाक्षमं, ताम्यति, रक्तास्रावः, निस्तोदो भवति, अग्निनिभा दिशः पश्यति, कृष्णभागो रक्तमग्नोऽरिष्टवच्च लक्ष्यते, दीप्तरक्तपर्यन्तमक्षि इति (सुउ. ६.१८–१९)
डोळे आल्यावर काही योग्य उपचार न केल्यास तीव्र स्वरूपात्मक अधिमंथ हा रोग होतो.
ऊर्ध्वजत्रुगत अवयवांची जणु घुसळण होते म्हणून याला अधिमंथ म्हणतात.

सामान्य लक्षण–डोळा जणु उपटला जात आहेसे वाटते व खूपच घुसळल्या सारखे डोळ्यात व अर्ध्या डोक्यात वाटते. त्या त्या दोषांनी होणाऱ्या डोळे येण्याच्या विकारापेक्षा अधिमंथ रोगात वेदना फार असतात. कानशील, दात व कपाळात अत्यंत पीडा होते. वातज, पित्तज, कफज, व रक्तज असे अधिमंथाचे ४ प्रकार आहेत.

वातज अधिमंथ लक्षण–डोळा उपटल्या सारखा वाटणे, घुसळला वा घासला जात आहेसे वाटणे, आणि अर्ध्या डोक्यात टोचणी, फुटल्या सारखी पीडा, डोळ्याच्या मांसात खळबळ, ते गढूळ होणे व आकुंचित होणे, फुटणे, फुगणे, कंप, व तीव्र व्यथा इ. लक्षणे होऊन कानात आवाज, भोवळ, कपाळ, डोळा आणि भुवई इ० मध्ये घुसळल्यासारखे वाटते.

पित्तज अधिमंथ लक्षण–डोळ्यात लाल रेषा उमटणे, स्राव होणे, विस्तवाने जळत आहेसे वाटते, दाह होतो, यकृताच्या रंगाप्रमाणे किंवा जखमेवर क्षार लावल्यावर दिसावा तसे दिसते, डोळ्याच्या कडांचे शेवट पिकलेले, व सूजयुक्त होऊन घाम येतो, सर्व पिवळे दिसते, मूर्च्छा आणि डोक्यात दाह होतो.

कफज अधिमंथ लक्षण–यात क्षोभ फार नसतो, स्राव, खाज, शैत्य, जडत्व, बुळबुळीतपणा, डोळ्यातून घाण येते, डोळा फडफडतो, पाहाण्याची क्रिया कष्टाने घडते, धुळीचे कण गेल्यासारखा व डोळा गढूळ वाटतो, नाक फुगते, डोके दुखते, काळे मंडल दबल्यासारखे आणि पांढरे मंडळ वर उचलून आल्यासारखे होते.

रक्तज अधिमंथ लक्षण–बंधुजीव–दुपारीच्या फुलासारखा डोळ्याचा लाल रंग होतो, स्पर्श सहन होत नाही, डोळ्यात खुपणे, रक्तस्राव, टोचणी, सगळ्या

दिशा पेटल्या सारखे दिसते, काळ बुबुळ रक्तात बुडालेल्या रिठ्याप्रमाणे दिसते, डोळ्याचे शेवटचे भाग पेटल्या सारखे लाल दिसतात.

अधिमांस–न., **रोग०, अधिरूढं मांसम्, बहिर्मार्गे त्वङ्मांसस्थितो मांसप्रदोषजोऽयं रोगः** (चसू. ११.४९) (सुसू. २४.९)
मांसावर मांस वाढणे. त्वचा व मांस यात बाह्यभागी मांस धातूच्या दुष्टीमुळे हा रोग होतो.
पु., **दन्तमूलगतरोगः, अधिमांसकपर्यायः** (सुनि., १६.१३) (**विशेषार्थेऽधिमांसको द्र०**)
दातांच्या मुळाशी होणारा रोग (अधिमांसक–पहा)
–विकार–पु., **अधिमांसविशेषः, अर्शोरोगः** (चचि. १४.५)
शिश्नापत्यपथगलतालुमुखनासिकाकर्णाक्षिवर्त्मत्वचादिगतानामधिमांसानां 'अर्शांसि' इति संज्ञा तन्त्रान्तरे । (चचि. ५.६)
जननेंद्रिय, योनि, गुद, गळा, टाळु, तोंड, दाताचे मूळ, नाक, कान, डोळ्याची पापणी, कातडी यांवर मांसांकुर वाढतात, त्यांना शास्त्रात अर्श म्हणतात.

अधिमांसक–पु., दन्तमूलगतरोगः (अहृउ. २१.२७) (सुनि. १६.२६)
कफदोषेण हानव्ये पश्चिमदन्तमूलमांसे उत्पन्नोऽयं व्याधिर्महाशोथयुक्तो महारुजो लालास्रावी कीलवद्धनुकर्णरुजाकरो भवति, भोजनं च प्रतिहन्ति । छेद्योऽयं रोगः (सुचि. २२.२४) (सुसू. २५.५)
कफ दोषामुळे हनुवटीच्या आंत दाढांच्या मुळाशी मांसात अत्यंत सूज, पीडा, लाळ स्रवणे, व खिळा ठोकल्या प्रमाणे हनुवटी व कानात पीडा करणारा रोग. यात जेवण जात नाही; हा रोग शस्त्राने छेदन करण्यासारखा आहे.

अधिमांसार्मन्–न., **नेत्रशुक्लगतरोग०,** (सुउ. ४.६) **शुष्कासृक्पिण्डवच्छ्यावं बहलं पृथु यन्मांसं सिते नेत्रभागे जायते तत्** (असंउ. १३)
डोळ्याच्या पांढऱ्या भागावर सुकट रक्ताच्या गुठळीसारखे काळसर घट्ट पसरट असे मांस वाढते ते (वडस).

अधिष्ठान–न., **स्थानम्** (चशा. ७.७) **आश्रयः** (सुसू. १.२२) **दूष्यम्** (चचि. १४.६)
स्थान, आश्रयस्थान. दोष ज्यांना दूषित करतात ते धातु, उपधातु, मल, अवयव इ.ना दूष्य म्हणतात.

अधृति–स्त्री., **असंतोषः** (सुउ. ४५.९)
असंतोष, धैर्य नसणे.

अधृष्य–वि., **आक्रमितुमशक्यम्** (काधूपकल्प.,)
आक्रमण करण्यास अशक्य. ज्याच्या वर आक्रमण करणे अशक्य तो.

अधौत–वि., **अशुद्धम्, अक्रियमाणशौचम्** (सुनि. १३.५७) न धुतलेले.

अध्यण्डा–स्त्री., **वनस्पति०, शूकशिम्बी, कपिकच्छुः, सौरपाका** (चचि. ३.२६७)
खाजकुहिली, कवच बीज, मेढशिंगी, भुईआवळी.

अध्यमृता–स्त्री., **वनस्पति०, त्रिवृच्छ्यामा** (रा. ६.३६९) काळे तेड.

अध्यर्ध–वि., **अधिकार्धम्** (सुचि. ९.१८) दीड.
–धार–न., **शस्त्र०, तद् ह्रस्ववक्त्रं छेदने भेदने च योज्यम्** (अहृसू. २६.७) एक शस्त्र. लहान तोंडाचें; तोडण्यास व फोडण्यास उपयुक्त.
–मास–पु., **पक्षत्रयम्, सार्धमासः** (सुशा. १०.१६) दीड महिना.

अध्यर्बुद–न., **रोग०, अर्बुदभेदः, अर्बुदोपरिजातमर्बुदम्** (सुनि. ११.२०) अर्बुद या रोगाचा एक प्रकार. एका अर्बुदावर दुसरे अर्बुद झालेले .

अध्यवसान–न., **निश्चयः** (चवि. ४.५) निश्चय.

अध्यवसाय–पु., **बुद्धेर्व्यापारः** (सुशा. १.१७)
बुद्धीचे व्यापार, प्रयत्न.

अध्यशन–न., **अशनप्रकार० पूर्वभक्तेऽपरिणते भोजनम्** (काखि. ६.५९ चचि. १५.२३६)
पूर्वीचे खाल्लेले पचले नसता जेवण.
अजीर्णे भोजनम् (सुसू. ४६.५०९)
अजीर्ण झाले असता जेवण.
ग्रहणीदूषणानामग्र्यम् (चसू. २५.४०)
अध्यशन हे ग्रहणी या अवयवाची दुष्टिकरणाऱ्या सर्व कारणांत श्रेष्ट कारण होय.

अध्यस्थि–न., **रोग०, अस्थनि यदधिकमस्थि तत्, अस्थिवृद्धिदोषेण जायमानो रोगः**(चसू. २८.१६) (सुसू. २४.९) हाडावर हाड वाढणे. अस्थिधातूच्या वृद्धीमुळे होणारा रोग.

अध्यात्म–वि., **आत्मानमधिकृत्य प्रवर्तमानम्** (चसू. ८.१३)
आत्मन्यधि अध्यात्मम्, आत्मशब्दोऽत्र स्वशरीरवचनः (सुशा. १.७)
आत्म्याचा विचार करण्याला प्रवृत्त झालेला, येथे आत्मा हा शब्द स्वशरीरवाचक होय.
तत्त्वम्–न., (चसू. २५.२८) तत्व.

अध्यात्माधिभूताधिदैवतवर्णनम्–हा अध्यात्म अधिभूत व अधिदैवताचा तक्ता.

अध्यात्मम्	अतधिभूम्	अधिदैवतम् ।
१) बुद्धिः	बोद्धव्यम्	ब्रह्मा
२) अहंकारः	अहंकर्तव्यम्	ईश्वरः, रुद्रः
३) मनः	मन्तव्यम्	चन्द्रमाः
४) श्रोत्रम्	श्रोतव्यम्	दिशः
५) त्वचा (त्वक्)	स्पर्शनीयम्	वायुः
६) चक्षुः	दृश्यम्	सूर्यः
७) रसनम्	रसनीयम्	आपः, वरुणः
८) घ्राणम्	घ्रातव्यम्	पृथिवी, भूमिः.
९) वाचा (वाक्)	वक्तव्यम्	अग्निः
१०) हस्तौ	आदातव्यम्	इन्द्रः
११) पादौ	गन्तव्यम्	विष्णुः
१२) पायुः	विसर्जनीयम्	मित्रः
१३) उपस्थम्	आनन्दनीयम्	प्रजापतिः ।

–लोक–पु., **सर्वप्राणिजनः** (चसू. २६.४४)
सर्व प्राणिवर्ग.
चेतनलोकः (चचि. २६.२९२)
सचेतन द्रव्ये, प्राणी, वनस्पती इत्यादी.

अध्याय–पु., **प्रकरणम्, अधिकृत्यार्थमध्यायनामसंज्ञा प्रतिष्ठिता** (चसू. ३०.७०)
प्रकरण, अध्याय, एक विषय घेऊन त्यावर विवेचन असलेला ग्रंथाचा विभाग.

अध्रुष–पु., **तालुगतरोग०, तालुदेशे लोहितः स्तब्धः रुग्ज्वराढ्यः शोफः** (सुनि. १६.४२)
टाळूला होणारा रोग. वेदना व ज्वरयुक्त लाल रंगाची सूज.

अध्वन्–पु., **मार्गः, मार्गाक्रमणम्, प्रभूतं पर्यटनम्** (सुउ. ५८.२२)
रस्ता; रस्ता चालणे; पुष्कळ प्रवास करणे.
दीर्घमार्गाटनम् (सुउ. ४१.१६)
लांब प्रवास करणे.

(अध्व–) कर्शित–वि., **अध्वगमनेन कर्शितः** (चसू. १३.४७) खूप चालण्याने कृश झालेला, रोडावलेला.

–गमन–न., **पादाभ्यां प्रदीर्घमार्गगमनम्** (सुनि. ८.३)
खूप लांब चालणे,

–प्रशोष–पु., **रोग०, शोषभेदः, अध्वा दीर्घमार्गाटनं, तेन जातो धातुक्षयः** (सुउ. ४१.२१)
एक सारखे खूप चालण्याने झालेला धातुक्षय; शोषाचा-क्षयाचा एक प्रकार.
तेन स्रस्ताङ्गता संसृष्टपरुषच्छविः प्रसुप्तगात्रावयवत्वं शुष्कक्लोमगलाननत्वं भवति । (सुउ. ४१.२१)
त्याने अंग गळणे, अवयव सुन्न होणे, रूप रूक्ष व गळा, तोंड आणि क्लोम सुकणे ही चिन्हे होतात.

–हत–वि., **अध्वना हतः, श्रान्तः** (चसि. २.८)
चालण्याने थकलेला.

अध्वर–पु., **यागः** (सुचि. २९.१०) यज्ञ, याग.

अनक्ष–वि., **इंद्रियरहितम्** (सुशा. ३.१८)
डोळा इत्यादि इंद्रिये नसलेला.

अनङ्ग–पु., **कामः.** मदन.
न, मैथुनायोग्यमङ्गम्. संभोगास अयोग्य अंग.
अङ्ग–जघनं, नाङ्गं-अनङ्गमङ्गसदृशं जघनकार्यनिर्वर्तनयोग्यं मुखादिकमुच्यते । केचिन्मुखेन तत् कुर्वन्ति, तन्निषिध्यते । (अहसू. ७.७१ अरुण)
मैथुनास अयोग्य अवयव, वास्तविक गुह्य अवयव नसतां त्याचा गुह्य अवयवासारखा उपयोग करणे,

उ० मुख. काही लोक मुखाचा उपयोग गुह्य अवयवासारखा मैथुनासाठी करतात, त्याचा निषेध केला आहे.

अनङ्गदीपन–वि., **कामोत्तेजकम्** (सुसू. ६.२६) विषयवासना वाढविणारे.

अनध्यक्ष–वि., **यस्याः पालनकर्ता समीपस्थो नास्ति सा स्त्री** (चवि. ८.१३) पालक जवळ नसलेली स्त्री.

अननुयोग–पु., अनुयोगाभावः, **'अनुयोज्यस्याननुयोगः' इति निग्रहस्थानविशेषः, इदं गौतमनये पर्यनुयोज्योपेक्षणं नाम निग्रहस्थानम्** (चवि. ८.६५) हे वाद पराजयाचे लक्षण. अनुयोगाच्या विपरीत. पहा–अनुयोग.

अननुयोज्य–न., **वादे निग्रहस्थानविशेषः अनुयोज्यस्य विपर्ययः** (चवि. ८.५१)
पहा 'अनुयोज्य' अनुयोज्याचा विपर्यय.

अनन्त–वि., **अविनाशी** (सुशा. १.९) अंत–नाश नसलेला.
पु., **वनस्पति०, धन्वयासः** (ध. १.२२ पृ. ११) धमासा.
दिव्यसर्प०, (असंउ. ४१ पृ. ३३०) दिव्य साप.
न., **खनिज० अभ्रकम्** (रा. १३,२) अभ्रक.
खनिज०, सुवर्णम् (सुशा. १०.१३) सोने.
–चूर्ण–न., **सुवर्णचूर्णम्** (सुशा. १०.१३)
सोन्याचा अत्यंत बारीक चुरा.
–वात–पु., **शिरोरोग०, त्रिदोषात्मको रोगः अस्मिन्मन्याघाटयोरतितीव्रा रुजः अक्षिभ्रुवशङ्खदेशेषु दोषाणामवस्थितिः गण्डपार्श्वेषु कम्पः हनुग्रहः, नयनामयाश्च भवन्ति** (चसि. ९.८६) (सुउ. २५.१३,१४)
अनंतवात; हा त्रिदोषात्मक शिरोरोग आहे. यात मान व घसा या ठिकाणी तीव्र वेदना, डोळे, भुवया व कानशील या ठिकाणी दोषांचा बिघाड, गाल व फासळ्यामध्ये कंप, हनुवटी जखडणे व डोळ्याचे रोग होतात.

अनन्ता–स्त्री., **वनस्पति०, उत्पलसारिवा, दुग्धगर्भावल्ली** (सुचि. ३.६१) अनंतमूळ वेल.
दूर्वा (सुशा. १०.६०) दूर्वा, हरळी.
अनन्तमूलम् (चसू. ४.१५) अनंतमूळ.
धन्वयासः (सुउ. ३९.२०८) धमासा.
तृण०, श्वेतदूर्वा (ध. ४.१४४) पांढरी दूर्वा.
अग्निमन्थः (रा. ९.१३६) अरणी.
नागवल्ली (ध. ३.१) विड्याच्या पानाची वेल.

अनन्न–न., **निरन्नम्, औषधसेवनकालः** (अहसू. १३.३७)
अनन्नं नाम केवलमौषधं ह्यस्तनेऽन्ने जीर्णे प्रातः उपयुज्यते, तस्मिंश्च जीर्णे पुनराहारः। निरन्नोपयोगात्तदतिवीर्यं भवति। तस्माद् बलवत्सु रोगिषु कफोद्रेके च तत् प्रशस्तम्। बालवृद्धवनितासुकुमारेषु तद्ग्लानिकरं भवति। (सुउ.६४.६७ असंसू. २३) **अभक्तम् इति पर्यायः।**
पोटात अन्न नसताना औषध घेण्याचा एक काळ. पूर्व दिवसाचे अन्न पचल्यावर सकाळी केवळ औषध घेणे व ते जिरल्यावर पुन्हा आहार घेणे या काळाला अनन्न काल म्हणतात. अन्न न घेता औषध घेतल्यास ते तीक्ष्ण वीर्य होते म्हणून बलवान रोग्यांना कफाधिक्य असता ते देणे योग्य असते. बाल, वृद्ध, स्त्रिया व सुकुमारांना ते ग्लानी आणते. 'अभक्त' हा त्याचा पर्याय शब्द.

अनन्नाभिलाष–पु., **रोगलक्षण० अनन्नाभिनन्दनम्** (चनि. १.३३) अन्नाची इच्छा नसणे.
कफजविकार०, मधुररसातियोगोद्भवो विकारः। (चसू. २६.४३ (१)
गोड रसाच्या अतियोगाने होणारा कफज रोग.

अनपत्य–वि., **क्षीणशुक्रः** (र. १२.७)
शुक्रक्षीण, अपत्य नसलेला.

अनपर–वि., **अनन्यः, अपरशब्दः परवाचकः, '(प्रकृतिपुरुषौ) 'उभावपि नित्यौ उभावप्यनपरौ' न विद्यतेऽपरो याभ्यां तावनपरौ यतस्तावेव प्रकृतिपुरुषौ महदादिभ्यः परौ।** (सुशा. १.९)
एक. प्रकृति आणि पुरुष दोघे ही नित्य व दोघेही परस्पर सारखे. दोघांहून अन्य श्रेष्ठ नाही त्याअर्थी प्रकृति–पुरुषच श्रेष्ठ आहेत.

अनपवादप्रति (ती) कार–वि., **योऽपवादस्य नाम निन्दायाः प्रतिकारं न करोति** (चवि. ८.१३)
निन्देचा प्रतिकार न करणारा.

अनभिषङ्ग–पु., **फलनिरपेक्षया बुद्ध्या श्रेयःकर्मकरणम्, सात्त्विकगुणविशेषः** (सुशा. १.१८)
फलाची अपेक्षा न करतां कर्म करणारा, सात्विक गुणाचा विशेष.

अनभिष्यन्दि–वि., **व्याधीनामनुत्पादकम्, सद्यो व्याधिकरणीयामवस्थां स्यन्दयत्यापादयति यद् द्रव्यं तदभिष्यन्दि, स्रोतसामुपलेपकारि वा, तद् विपरीतमनभिष्यन्दि** (सुचि. ३२.२९ (ड.)

रोग उत्पन्न न करणारे द्रव्य. रोग त्वरित होण्याची अवस्था करणारे, स्रोतसांना लपेटून–माखून स्रोतोरोध करणारे द्रव्य ते अभिष्यंदी. त्याच्या विपरीत ते अनभिष्यन्दी.

दोषान् व्याधीन् झटिति यदभिष्यन्दते उत्पादयति तदभिष्यन्दि, विपर्ययेणानभिष्यन्दि ।
(सुसू. ४५.२५ (ड.)

दोष किंवा रोग त्वरित उत्पन्न करते ते द्रव्य अभिष्यन्दी, या उलट कार्य करणारे अनभिष्यन्दी.

अनर्थ–वि., **अर्थरहितम्** (चशा. ३.१५)
निरर्थक, अर्थहीन, अर्थ नसलेले.

अनर्थक–न., **वाक्यदोष० अर्थहीनमक्षरग्राममात्रम्** (चवि. ८.५४)
अर्थहीन वाक्य. ज्यात केवळ पुष्कळ अक्षरे आहेत असे.

अनर्थान्तर–न., **एकार्थः, समानार्थः** (चवि. ६.४)
भिन्न अर्थ नसलेले. अभिन्नार्थी, एका अर्थाचे समान अर्थाचे पर्यायशब्द.

अनल–पु., **तेजः, अग्निः** (सुशा. १.४) विस्तव
खनिज०, स्वर्णम् (र. ८.१७) सोने
वनस्पति० चित्रकः (ध. २.८१) चित्रक
वनस्पति०, भल्लातकः (रा. ११.२०) बिब्बा.

–दल–न., **रसभस्मना बद्धरसेनान्येन वा लोहेन किमपि मृतं लोहं पीतवर्णं प्रजायते तत्, स्वर्णदलमित्यपरपर्यायः** (र. ८.१७)
पाऱ्याच्या भस्माने, बद्धपाऱ्याने किंवा एकाद्या धातूने मारलेला धातु जेव्हा पिवळा होतो तेव्हा त्याला अनलदल किंवा स्वर्णदल म्हणतात.

–प्रभा–स्त्री., **वनस्पति०, ज्योतिष्मती.** (रा. ३.३९५) मालकांगोणी.

–भ्रंश–पु., **रोगलक्षण० अग्निमान्द्यम्** (र. १२.१२७) अग्निमांद्य.

–साद–पु., **लक्षण०, अग्निमान्द्यम्** (सुसू. ४६.२४५) अग्निमांद्य.

अनलङ्कारिक–वि., **शरीरविभूषणार्थे यन्न प्रयुज्यते** (चवि. ७.७)
भूषणाकरितां ज्याचा उपयोग केला जात नाही ते.

अनवद्य–वि., **अगर्ह्यः, निर्दोषः** (अहउ. ४०.४१)
अनिंद्य, निर्मल, दोषरहित.

अनवपतितशब्द–वि., **अग्राम्यशब्दम्** (चवि., ८.३)
सभ्यशब्द, शिष्टशब्द.

अनवबद्ध–वि., **त्वङ्मांसादिधातुषु अनासक्तम्, शल्यप्रकारः** (सुसू. २७.३)
त्वचा, मांस इत्यादी धातूंमध्ये पक्के रुतून न बसलेले एक प्रकारचे शल्य.

अनवस्थान–न., **रोगलक्षण० चाञ्चल्यम्, अस्थिरत्वम् चलचित्तत्वम्** (चनि. १.२१)
चंचलपणा, अस्थिरपणा, मनाचा अनिश्चितपणा.

अनवस्थायी–वि., **चञ्चलचित्तः, अस्थिरमतिः** (सुशा. ४.९०)
चंचल मनाचा, अस्थिर विचाराचा.

अनवस्थित–वि., **स्थानान्तरप्राप्तम्** (सुउ. ३९.१०३)
एके ठिकाणाहून दुसरीकडे गेलेला; चंचल.

–चित्तत्व–न., **चित्तस्यानवस्थितिः** (चसू. २०.११)
मनाची अनिश्चितता, मनाची अस्थिरता.

–सत्त्व–वि., **चञ्चलचित्तः** (असंसू. ८.१९)
चंचल मनाचा. अस्थिर मनाचा.

अनवस्थितात्मन्–वि., **चञ्चलचित्तः** (सुशा. ४.६५)
अव्यवस्थित विचाराचा, अस्थिर विचारांचा, चंचल मनाचा.

अनवहितत्व–न., **अन्यमनस्कत्वम्, अवधानरहितत्वम्** (चवि. ८.१८)
चालू विषयात मन नसणे, लक्ष दुसरीकडे असणे, लक्ष न देणे.

अनवाप्ति–स्त्री., **अनुपलब्धिः** (सुचि. ३४.४)
इच्छिलेले न मिळणे, इष्टाची अप्राप्ति, पाहिजे ते न मिळणे.

अनशन–न., **लङ्घनम्** (चनि., १.२८)
'आयुषो ह्रासकराणां श्रेष्ठम्' (चसू. २५.४०)
उपोषण, उपास. निरोगी मनुष्याने उपास करणे हे आयुष्याचा नाश करणाऱ्या उपायात श्रेष्ठ आहे.
अल्पभोजनम् तद्वातप्रकोपकारणम् (सुसू. २१.१९)
थोडे खाणे, थोडे जेवणे, हे वाताचा प्रकोप करणारे आहे.

अनस्थि–वि., **अल्पकोमलास्थि** (सुशा. २.४७)
थोडी कोमल हाडे असलेला (गर्भ).
बीजरहितं (फलादि) (चचि. १.५८)
बी (आठळी) नसलेली फळे इत्यादी.

अनहङ्कृत– वि., **अहंकारहीनः, अनुद्धतः** (चवि. ८.८)
गर्वरहित, ताठा नसणारा, उद्धट नसलेला.

अनागत–वि., **ईषदागतः** (सुचि. २४.१)
थोडा–किंचित् (अल्प प्रमाणात) आलेला.

भविष्यत् (चशा. १.९१)
पुढे होणारे, पुढच्या काळात होणारे,
भविष्यकालः (रा. परि० २१.१८)
भावीकाल, भविष्य काळ.

-विज्ञान-न., ग्रहलक्षण०, भविष्यद्विज्ञानम् (सुउ. ६०.४)
भविष्याचे ज्ञान, पुढे काय होणार त्याचे ज्ञान.

अनागताबाधाप्रतिषेधनीय-पु., अध्याय०, (सुचि. २४.१)
पुढे होऊ शकणाऱ्या रोगांचे प्रतिबंधक उपचार ज्यात सांगितले आहेत असा अध्याय.

अनागतावी-वि., अप्राप्तप्रसववेदना (चशा. ८.४०)
प्रसूतीच्या वेणा न आलेली.

अनागतावेक्षण-न., तन्त्रयुक्ति०, यदनागतं विधिं प्रमाणीकृत्यार्थसाधनम् (चसि. १२.४४)
पुढे येणाऱ्या विधानाचा निर्देश करून अर्थ स्पष्ट करणे.
अनागतस्य भविष्यतोऽवेक्षणमवलोकनं कार्यार्थम् (सुउ. ६५.३०)
पुढील अमक्या प्रकरणात हा विषय येईल असे विधान.

अनातपशुष्क-वि., आतपे यन्न शुष्कम्; छायाशुष्कम् (चचि. १.५८)
उन्हात न सुकविलेले, छायेत सुकविलेले.

अनातुर-वि., स्वस्थः, रोगरहितः (चइ. ८.८)
निरोगी, अरोगी, स्वस्थ.

अनात्मवत्-वि., अजितेन्द्रियः, अपथ्यसेवी (सुचि. ३.३)
आत्मा, प्रयत्नः इति पर्यायौ, स्वास्थ्यानुवृत्त्यनुकूल-प्रयत्नशून्यः (हाराणचंद्र सुनि. २.४)
मूढबुद्धिः (सुचि. ३०.४)
मनोनिग्रह नसलेला.
मनावर ताबा नसलेला, अपथ्य सेवन करणारा, आरोग्याला पोषक प्रयत्न न करणारा. मूर्ख. आत्मा व प्रयत्न हे पर्याय आहेत.

अनादरोपक्रान्त-वि., असम्यगुपक्रान्तः (चचि. २१.४२)
योग्य चिकित्सा झाली नाही असा.

अनादिः-वि., न विद्यते आदिः कारणं (उत्पत्तिः) यस्य, उत्पत्तिरहितः (सुशा. १.९)
आरंभ नसलेला, जन्म नसलेला, ज्याला कारण-उत्पत्ति नाहीं असा.

अनादिनिधन-वि., जन्ममृत्युरहितम्; आद्यन्तरहितम् (असंसू. ४.३)
जन्ममृत्युरहित, आरंभ व शेवट नसलेला, नित्य.

अनादिमध्यनिधन-वि., आदिरुत्पत्तिः आद्यन्तयोरन्तरा मध्यं, निधनं विनाशः एतैर्वर्जितः (कालादिः) (सुसू. ६.३) नित्य. (काल इ०)
आरंभ, मध्य व शेवट नसलेला.

अनानुपूर्व्य-न., यथोक्तक्रमत्यागः यथा-उष्णं निषेव्य सहसा शीतसेवा, तद्विपर्ययश्च; अनुचिते काले शीतोष्णसेवा च । (चनि. ५.६)
शास्त्रोक्त क्रम न पाळणे, तो टाळणे. उष्ण द्रव्याचा उपयोग केल्यावर लगेच थंड द्रव्याचा उपयोग करणे किंवा या उलट क्रमाने एकदम उपयोग करणे, क्रम न ठेवता विपरीत गुणी द्रव्यांचा उपयोग करणे. अनुचित काळी थंड उष्ण सेवन करणे.

अनाप्यायमान-वि., अतृप्यन्, न वर्धमानः (चनि. ६.१०)
न वाढणारे, पुष्ट न होणारे, तृप्ति न होणारे.

अनामक-पु., बालरोग०, मातृकादोषः, गुदकुट्टः (असंउ. २)
या नावांचा मुलांना होणारा रोग.

अनामन्-पु., बालरोग०, गुदकुट्टः (असंउ. २)
'अनामक' पहा.

अनामय-न., रोगाभावः, आरोग्यम्,
रोग नसणे. रोगशून्य.

अनामा-स्त्री., अनामिका (र. ७.२९)
करंगळी जवळचे बोट.

अनामिका-स्त्री., शारीर०, अङ्गुष्ठाच्चतुर्थाङ्गुलिः, (सुसू. ३५.१२) आंगठ्यापासून चवथे बोट.

अनामी-स्त्री., अनामिका (अहृसू. २५.३८)
पहा 'अनामा'.

अनायत्तत्त्व-न., अनधीनत्वम् (सुचि. ३०.४)
स्वाधीन नसणे, आधीन नसणे.

अनायास-पु., यक्षनाम०, येन नष्टं काश्यपतन्त्रं कलियुगे धारितम् (काकल्प. २४)
यक्षाचे नांव. ज्याने नष्ट झालेले काश्यपतंत्र कलियुगांत पुन्हा तयार केले.

अनायुष्य-वि., आयुषो ह्रासकरम् (चनि [illegible]
आयुष्यनाशक. आयुष्याला अहित

अनार्तव-वि., अयोग्यर्तुभूत्पन्न
(चसू. २७.३१६) (
योग्य ऋतूमध्ये उत्पन्न

अनार्तवस्तना–वि., **अरजस्का, अल्पस्तनी च** (सुउ. ३८.१८)
विटाळ न आलेली व लहान स्तन असलेली स्त्री.

अनार्य–वि., **आराद् दूरात् पापेभ्यो यातः इति आर्यः, तद्विपरीतो ऽनार्यः** (चक्र. चसू. ८.१९)
जो पापापासून दूर तो आर्य; त्याच्या विपरीत तो अनार्य.

अनार्यक–न., **वनस्पति०, काष्ठागरु, अगरु** (ध. ३.२५) (रा. १२.४२) अगरू.

अनार्यतिक्त–पु., **वनस्पति०, किराततिक्तः** (ध. १.३३) काडेचिराईत.

अनाविल–वि., **प्रसन्नम्** (सुचि. १२.२०)
गढूळ नसलेले, स्वच्छ.

–दर्शन–न., वि., **अकलुषिता दृष्टिः, निर्मलदृष्टि-युक्तम्** (सुउ. १९.७) निर्मळ– स्वच्छ दिसणारे. निर्मल दृष्टि युक्त, निर्मल दृष्टी.

अनास्थाप्य–वि., **आस्थापनबस्तावयोग्यः** (चसि. २.१४) निरूह–मळाची शुद्धि करणारा वस्ति देण्यास अयोग्य.

अनिग्रह–पु., **यन्त्र०, अनिबन्धनः संदंशयन्त्रभेदः** (सुसू. ७.११)
धरावयाची मूठ नसलेले यंत्र. संदंश यंत्राचा प्रकार.

अनिज–वि., **आगन्तुः** (चचि. १२.४)
आपल्या–स्वतःच्या शरीरस्थ दोषापासून न झालेला रोग. बाह्य कारणापासून झालेला रोग.

अनित्यता–स्त्री. **मरणम्** (चसू. ३०.२५) मरण.

अनिमित्त–वि., **तदात्वेऽनुपलभ्यमाननिमित्ता** (चइं. १.७)
त्यावेळी ज्याचे कारण सांपडत - दिसत नाही असे ते

अनिमिषाक्ष–वि., **रोगलक्षण०, स्तब्धाक्षः** (सुनि. १.७३)
पापणी न मिटणारा डोळा. निश्चल डोळा.

अनिर्देशकारित्व–न., **रोगिदोषः, वैद्योपदिष्टानाम-कर्तृत्वम्, अनिर्देशकारित्वमरिष्टानां अग्र्यम्** (चसू. २५.४०)
रोग्याचा हा एक दोष. वैद्याने सांगितलेले पथ्या–पथ्य न पाळणे. हे मरण दर्शक चिन्हात मुख्य चिन्ह आहे.

अनिर्देश्यरस–वि., **अव्यक्तरसम्** (सुसू. ४५.३)
ज्याचा रस व्यक्त होत नाही असे द्रव्य (शुद्ध पाणी.)

अनिर्वेद–पु., **दौर्मनस्याभावः, उत्साहः, 'अनिर्वेदो वार्तलक्षणानां श्रेष्ठम्'** (चसू. २५.४०)
खिन्नतेचा अभाव. उमेद–उत्साह–प्रसन्नता हे आरोग्याच्या सर्व लक्षणात श्रेष्ठ आहे.

अनिल–पु., **देवता०, वायुः** (सुसू. २१.८) वायुदेवता. वात. **वातदोषः** (अहसू. १.११) त्रिदोषांपैकी वात दोष.

–ग्रह–पु., **रोग० वातावरोधः अशीतिवातरोगेष्वेकः** (कासू. २७.१९–२०)
वाताने अवयव धरणे - जखडणे. ऐशी वातरोगां-पैकी एक.

–घ्नक–पु., **वनस्पति० बिभीतकः।** बेहडा.

–ज्वर–पु., **रोग० वातज्वरः** (र. १२.२१)
वातज्वर; वात दोषाने आलेला ताप.

–मूढता–स्त्री., **रोगलक्षण० वायोः सम्यगसंचारः** (अहसू. १३.२३)
वाताचा संचार योग्य न होणे. वात रोकला जाणे.

–रक्त–न., **रोग० वातरक्तसंज्ञकः; वातादिमिश्रं रक्तम्** (असंशा. ६.२२) या नावाचा रोग. वातप्रधान दोषांनी दुष्ट झालेले रक्त.

–सूदन–वि., **वातनाशकम्** (चचि. १७.९०)
वातनाशक. वातशामक.

अनिलान्तक–पु., **वनस्पति० इङ्गुदी** (रापरि. ८.१७) हिंगणबेट.

अनिलापह–पु., **वनस्पति० कुलित्थः** (ध. ६.१०५) कुळीथ; हुलगे.
वि., **वातघ्नं** (सुचि. २२.३६) वातनाशक.

अनिलायन–न., **वायुमार्गः** (सुनि. १६.६१)
वाताच्या संचाराचा मार्ग.

अनिलारि–पु., **योग० 'वातारि' इति प्रसिद्धः** (र. २१.५०) या नावाचा औषधि योग.

अनिष्टदिष्ट–वि., **अहितकरत्वेन उक्तम्, अनिष्टकारकं दैवम्** (असंउ. ३३) अहितकारक म्हणून सांगित-लेले. अनिष्टकारक असे दैव.

–पाक–पु., **अनिष्टपूर्वकर्मभिः उत्पन्नः पाकः** (असंउ. ३३)
अनिष्ट अशा पूर्व कर्मांचे उत्पन्न झालेले फळ, संकट, दुर्दैवाचा फेरा.

अनुकण्ठन–न., **स्तोकपानम्** (असंउ. २४.)
अल्पपान. थोडे पिणे.

अनुकरण–न., **अनुकृतिः** (चनि. ७.७ (१)
अनुकरण. नक्कल.

अनुकर्ण–न., **कर्णसमीपदेशः** (असंशा. ७.२३)
कानाजवळचा भाग.

अनुकूला–स्त्री., **वनस्पति० दन्ती** (रा. ६.३३८)
दाती.

अनुकेसरा–स्त्री., **वनस्पति० मुस्ता** (रा. ६.६२)
नागरमोथा.

अनुक्रोश–परिव० पु., **दया, अनुकम्पा**
(चशा.४.३८ (१)
दया, माया, ममता, कृपा, करुणा.

अनुग–वि., **व्याप्तम्** (सुउ. ४७.६७) व्यापलेले. पसरलेले.

अनुगत–वि., **एकीभूतम्** (सुचि. ५.२२)
एक झालेले. एकरूप.

अनुगामिन्–वि., **रोगानुगामी** (असंसू. २२)
मागोमाग जाणारे. रोगाच्या पाठोपाठ होणारे (उपद्रव)

अनुगुण–वि., **अनुकूलः** (सुनि. ३.१४)
अनुकूल - स्वतःच्या मार्गात अप्रतिहत संचार करणारा. अनुलोम.

अनुगुप्त–वि., **कृतरक्षं, वाताद्यननुगमनीयम्**
(चवि. ७.२२) औषध भांड्यात घालून, झाकण घालून, कपड्याने झांकून, वारा इ० शिरूं नये म्हणून तोंड बांधून ठेवलेले.

अनुग्रथित–वि., **विग्रथितम्** (चचि. १९.५)
ज्या वातज अतिसारात मळाच्या लहान मोठ्या गाठी पडतात तो.

अनुचित–वि., **अनभ्यस्तम्** (सुचि. २४.९७)
ज्याची संवय नाही असे (आहार्य पदार्थ.)

अनुज–न., **वनस्पति० प्रपौण्डरीकम्**
(ध. ३.९२ रा. १२.१५४) पांढरे कमळ.

अनुतर्ष–न., **अनुपानम्, मुहुर्मुहुः दीयमानं पानम्**
(चचि २४.१४.८) तहानेला अनुसरून थोड्या थोड्या वेळाने करावयाचे पान.

अनुत्तम–वि., **अत्युत्कृष्टः** (सुनि. ३.१४)
सर्वोत्तम. सर्वात श्रेष्ठ—उत्तम—उत्कृष्ट.

अनुत्थित–वि., **नोन्नमिता** (असंसू. ३६.८)
वर उचलून न आलेली, त्वचेत उठून न दिसणारी.

अनुत्सेक–पु.,वि., **क्रोधस्य गर्वस्य च अभावः, क्रोधरहितः, अनुद्धतो वा** (चवि. ८.१३) क्रोधाचा, गर्वाचा अभाव. क्रोधरहित. उद्धट नसलेला, विनयशील.

अनुदक्षिण–अ., **सव्यम्** (असंसू. ३) डावे.

अनुद्वृत्त–वि., **अनुच्छलितम्, अवमितम्, कर्षणकृत-परावृत्त्या हि दंष्ट्राणामधोमुखत्वम्** (सुक. ३.२९)
न उसळलेले, न ओकलेले, ओढल्यावर उलटल्यानंतर सापाच्या दाढेचे टोक खाली होणे.

अनुधूप–पु., **धूपप्रकार०, धूपस्य अनु - पश्चात् दीयते यः सः (काक धूप०)**
धूप दिल्यानंतर पुन्हा द्यावयाचा धूप.

अनुनय–पु., **सान्त्वनापूर्वकं वचनादि** (सुउ. ४६.२३)
सांत्वनपर बोलणे, विनंति, प्रेमाचे बोलणे, मनधरणी.

अनुन्नत–वि., **ईषदुन्नतः, तनुः** (सुनि., १०.३)
किंचित वर आलेले, पातळ.

अनुपक्रम–वि., **न विद्यते उपक्रमः प्रतीकारः यस्य सः, असाध्यस्यैकः प्रकारः, प्रत्याख्येय इति यावत्**
(चसू. १०.९) (असंसू. २)
लक्षणानि–त्रिदोषजः क्रियापथमतिक्रान्तः, सर्वमार्गानुसारी, औत्सुक्यारतिसंमोहकरः, इन्द्रियनाशनः, सारिष्टो, दुर्बले सुसंवृद्धो व्याधिः प्रत्याख्येयो भवति । (चसू. १०.१९–२०)
ज्या विकारात किंवा विकाराच्या अवस्थेत उपचार केल्याचा उपयोग नाही. उपचार नाही असा रोग किंवा रोगावस्था. असाध्य रोगाचा किंवा रोगावस्थेचा एक प्रकार. असाध्य लक्षणे - त्रिदोषज, चिकित्सेच्या मार्गापलीकडचा, सर्व मार्गात पोचलेला, तीव्र इच्छा, निरुत्साह, संमोह, इंद्रियनाशक उपद्रव-युक्त, दुर्बलांचा वाढलेला व्याधि असाध्य होतो.

अनुपक्व–वि., **अपक्वो हीनपक्वो वा** (र. १८.२९)
कच्चा किंवा कमी पिकलेला - थोडा पिकलेला.

अनुपचारवचन–न., **अननुकूलवचनम्, प्रतिकूलवाक्यम्**
(चसू. ११.३९) प्रतिकूल वाक्य, विरुद्ध वाक्य. अनुकूल नसलेले वाक्य.

अनुपत्यक–वि., **यद्विदूरम् अन्यस्य महतो गृहस्य तत् (गृहम्)** (चसू. १५.६)
मोठ्या घरापासून दूर नसणारे घर. मोठ्या घराजवळचे लहान घर.

अनुपद्रव–वि., **उपद्रवरहितम्** (चचि. ३.५०)
उपद्रव नसलेले.

अनुपशय–पु., **असात्म्यम्, दुःखकारकम्**
(चसू. ११.३८)
व्याध्यसात्म्यम् (अहनि. १.८)
औषधान्नविहाराणामसुखकर उपयोगो रोगेषु, अयमुपक्रमो गूढलिङ्गव्याधीनां परीक्षायामुपशयेन साकं प्रयुज्यते (चनि. १.१०) (चवि. ४.८)
शरिराशी आत्मसात न होणारे. दुःख - वेदनाकारक.

व्याधीला सात्म्य न होणारे; व्याधी वाढविणारा. या उपायाने अव्यक्त चिन्हे असलेल्या रोगाचा निश्चय करण्यास मदत होते.

अनुपस्कृतविद्य–वि., **शास्त्रान्तरज्ञानेन नास्त्येवोपस्कृता विद्या यस्य सः; आयुर्वेदज्ञः सन् शास्त्रान्तरेणापि असंस्कृतः** (चवि. ८.४)
एका शास्त्राखेरीज अन्यशास्त्रांच्या ज्ञानाने आपल्या शास्त्राचे ज्ञान ज्याने परिपुष्ट व प्रगल्भ केले नाही असा. आयुर्वेदज्ञ असूनही दुसऱ्या शास्त्राचा संपर्क नसणारा.

अनुपहतरेतस्–वि., **शुद्धशुक्रः, सुप्रजाजननक्षमः** (चशा. ३.३) शुद्ध शुक्र असलेला. चांगली संतति निर्माण करण्याची योग्यता असलेला.

अनुपातिन्–वि., **सम्बन्धि** (चशा. १.८१)
संबंध असलेला.

अनुपान–नि., **अन्नादनु पश्चात्पीयते तत्** (सुसू, ४६.४१९)
गुणाः–अनुपानं तर्पयति प्रीणयति ऊर्जयति बृंहयति पर्याप्तिं अभिनिर्वर्तयति, भुक्तमवसादयति, अन्नसंघातं भिनत्ति, मार्दवमापादयति, क्लेदयति, जरयति आहारस्य सुखपरिणामितां आशुव्यवायितां चोपजनयति, आयुषे बलाय च भवति (चसू. २७.३२५)
तदादौ कर्शयेत्पीतम्, स्थापयेन्मध्यसेवितम्। पश्चात्पीतं बृंहयति तस्माद्वीक्ष्य प्रयोजयेत्। (सुसू. ४६.४३८)
'अनुपाने तु सलिलमेव श्रेष्ठम् सर्वरसयोनित्वात्सर्वभूतसात्म्यत्वात् जीवनादिगुणयोगाच्च' (असंसू. १०.४२)
दोषभेदेनानुपानम्–
**'स्निग्धोष्णं मारुते पथ्यं कफे रूक्षोष्णमिष्यते।
अनुपानं हितं चापि पित्ते मधुरशीतलम्॥
हितं शोणितपित्तिभ्यः क्षीरमिक्षुरसस्तथा।
अर्कशेलुशिरीषाणामासवास्तु विषार्तिषु॥'** (सुसू. ४६,४२९)
सर्वद्रव्याणामनुपानानि (सुसू. ४६) **इत्यत्र द्रष्टव्यानि**
**अनुपाने वर्ज्याः –
ऊर्ध्वजत्रुगदश्वासकासप्रसेकहिध्मास्वरभेदोरःक्षतिनः गीतभाष्यप्रसक्ताश्च** (असंसू. १०.५५–५६)
अन्न घेतल्यानंतर जे प्याले जाते ते अनुपान होय; त्याचे गुण–झीज भरून काढते, रुचि निर्माण करते, उत्साह वाढवते, पुष्टि करते, तृप्ति करते, अन्न खाली नेते, ओले करते, जिरवते, शारीर घटकात पर्यवसान करून घटक शरीरात लौकर पाठविते, आयुष्यबल वाढविते. तेच जेवणाच्या अगोदर प्याले तर कृशता व नंतर प्याले तर पुष्टि करते व मध्ये प्याले तर सारखेच शरीर राहाते. पाणीच अनुपान म्हणून श्रेष्ठ. ते सर्व रसांचे कारण. सर्व प्राण्यांना सात्म्य असून ह्यात जीवनादि गुण आहेत; म्हणून स्निग्ध, उष्ण, वातावर; रूक्ष उष्ण कफावर; गोड थंड पित्तावर उपयुक्त. रक्त पित्तास उसाचा रस. रुई, भोकर, शिरस यांची आसवे विषावर उपयुक्त, पण आवाज फुटणे, मानेच्या वरचे रोग, श्वास, खोकला, तोंडाला पाणी सुटणे, यावर व छातीतली जखम असलेले, गाणारे व वक्ते याना अनुपान वर्ज्य.

अनुपाश्रित–वि., **आसनरहितम्** (सुचि. २४.९८)
बैठकीशिवाय. आसन नसलेला.

अनुपीत–वि., **भावितम्** (सुउ.११.११) भावना दिलेले.

अनुपूर्ववृत्त–वि., **यदनुपूर्वशः वृत्तं नाम वर्तुलं तत्** (असंशा. ८.३२)
पूर्वी सांगितल्या प्रमाणे वर्तुळ.

अनुपूर्वशः–अ., **पूर्वसदृशः; अनुशब्दः सदृशार्थोऽत्र** (सुचि. २.३४) पूर्वी सांगितल्या सारखे.

अनुप्रणिधान–न., **प्रयत्नः, कर्तव्यम्** (चवि. ६.१४)
प्रयत्न, कर्तव्य. योग्य उपयोग.

अनुप्रविष्ट–वि., **अनन्तरप्रविष्टम्, यथा पृथिव्यादिभूतस्य उत्पत्त्यनन्तरमन्यस्य जलादेस्तत्र प्रवेशः तद्विशिष्टमनुप्रविष्टम्** (सुशा. १.२१)
नंतर प्रविष्ट झालेले. पृथ्वी इत्यादि भूते निर्माण झाल्यावर नंतर जलादि भूतांचा त्यात प्रवेश झाला; ते अनुप्रविष्ट.

अनुप्राप्त–वि., **आश्रितः** (सुनि. ८.३)
स्थानात झालेला. अपत्यपथात प्रसवमार्गात आलेला.

अनुबद्धशूल–वि., **रोगलक्षण० पश्चात्सातत्येन शूलयुतम्** (चचि. १९.७)
मागाहून सतत शूलयुक्त. (कफातिसार)

अनुबन्ध–पु., **सम्बन्धः** (चवि. ६.९)
उत्तरकालः अन्यकालो वा (चवि. ३.४६)
पुनरुद्भवः (सुउ. ३९.१६४)
पश्चाद्भाविफलम् 'अनुबन्धः खलु स यः कर्तारमव

इयमनुबध्नाति, कार्यादुत्तरकालं कार्यनिमित्तः शुभो वाऽप्यशुभो वा भावः' (चवि. ८.७४)
कार्यस्य आयतीयं (उत्तरकालिकं) फलम् (चवि. ८.३)
कारणम् (सुउ. ३९.५६)
आयुः अनुबन्धाति आयुरपरापरशरीरादिसंयोगरूपतया (चसू. १.४२)
परतन्त्रः—व्याधिर्दोषो वा (चवि. ६.११)
नित्य संबंध. नंतरचा किंवा दुसरा काल. पुन्हां उत्पन्न होणे. मागाहून मिळणारे फळ कर्त्याला अवश्य प्राप्त होत राहते. कार्याच्या निमित्ताने ते कार्य संपल्यानंतर मिळत राहणारे शुभ किंवा अशुभ फळ. कार्यानंतर मिळणारे फळ. कारण. आयुष्य. शरीर, इंद्रिये, सत्त्व आत्मा यांचा परस्पराशी अखंड संबंध राहाणे म्हणजे आयुष्य. परतंत्र व्याधी, उपद्रव किंवा दोष.
अनुबध्नाति अनुबध्यते इति अनुबन्धः, अनुगामित्वम्, गौणत्वेन स्थितिः (अहृचि. ३.७०)
पुढे असणाऱ्याशी मागाहून संबद्ध तो असणारा अनुबंध. मागाहून जाणे. गौणरूपाने अस्तित्व.

—कोप—वि., **दीर्घकालक्रुद्धम्** (चशा. ४.३८ (२)
दीर्घकाळ सारखा रागावणाऱ्याचा राग. फारां दिवसांचा राग.

अनुबन्ध्य—पु., **स्वतन्त्रः स्पष्टाकृतिः यथास्वं समुत्थानोपशयश्च** (असंसू. २२)
स्वतंत्र, स्पष्ट स्वरूपाचा (चिन्हांचा). स्वतःला निर्माण करणाऱ्या कारणांनी उत्पन्न झालेला, व स्वतःच्या उपचारांनी शमन पावणारा.

अनुबल—वि., **अनुबन्धरूपः** (चचि. ३.४४)
दोषाला मदत करणारा दोष. मागाहून बलवान झालेला धातुदोष.

अनुबाधन—वि., **दीर्घकालावस्थायि विकारकारि** (चचि. १.५)
कालान्तरेण प्राणहरणम् (असंसू. १२)
दीर्घकाल शरिराला बाधक विकारकारी होणारे. (कुष्ठासारखे विकार करणारे) कालांतराने प्राणहारक.

अनुमत—न., **तन्त्रयुक्ति० परमतमप्रतिषिद्धमनुमतम्** (सुउ. ६५.२८)
यथा ''गर्भशल्यस्य जरायुप्रपातनं कर्म संशमनमित्येके'' इत्यादि एकीयमतं प्रतिपाद्य अप्रतिषेधादनुमन्यते (चसि. १२.४३)
ज्याचा निषेध केला नाही असे परमत संमत समजावे. जसे– गर्भशल्याचे संशमन म्हणजे जरायु (वार) पाडणे असे एकमत. असेच आणखी कोणतेही एकमत त्याचा निषेध न झाला तर ते संमत समजावे. मूकसंमति.

अनुमान—न., प्रमाण० **अनुमीयते अनेन वस्तुस्वरूपमिति** (चसू. ११.७)
युक्त्यपेक्षः तर्कः (चवि. ८.४०)
तर्कः; अप्रत्यक्षज्ञानम् (सुसू. १४.३)
ज्याच्या योगाने एकाद्या वस्तूचे अनुमान (तर्क) केले जाते ते अनुमान. युक्तीच्या सहाय्याने केलेला तर्क (अनुमान). तर्क म्हणजे अप्रत्यक्ष ज्ञान.

अनुमार्जन—(परिव०) न., **अनुमर्दनम्** (सुचि. ३.३२)
प्रच्युतस्य सन्ध्यस्थ्नो मार्गोपलम्भार्थम् अनुमार्जनं विधेयम् ।
जपून मर्दन करणे. निखळलेल्या सांध्याचे हाड कसे बसविता येईल हे ठरविण्याकरितां–मार्ग समजण्याकरितां करावयाचे मर्दन.

अनुयन्त्र—न., **स्वल्पयन्त्रकार्यकरम्** (अहसू. २५.३९–४०) यंत्राचे थोडे कार्य करणारे.
पर्यायः—उपयन्त्रम् (सुसू. ७.१५) उपयंत्र.
अनुयन्त्राणि—अयस्कान्तरज्जुचर्मान्तर्वस्त्राश्ममुद्गरपाणिपादतलाङ्गुलिजिह्वादन्तनखमुखशाखावालचलोष्मकालपाकहर्षभयानि (असंसू. ३४)
अनुयन्त्रे–लोहचुंबक, दोरी, चामडे, कपडा, दगड, लाकडाचे हात, पाय, तळहात, करंगळी, जीभ, दांत, नखे, तोंड, झाडाची फांदी, केस, वात, उष्मा, काल, पक्वावस्था, हर्ष, भय.

अनुयव—पु., **वनस्पति०, शूकधान्य० निःशूको यवः**
कुसळे नसलेला जव.
तद्गुणाः यवाल्पयूनाः (अहसू. ६.१५)
जवाच्या गुणासारखा पण थोडा कमी गुणाचा.

अनुयोग—पु., **प्रश्नः, तद्विद्यानां तद्विद्यैः सार्धं तन्त्रे तन्त्रैकदेशे वा प्रश्नः प्रश्नैकदेशो वा** (चवि. ८.५२)
प्रश्न. तज्ज्ञाने तज्ज्ञाला शास्त्र किंवा शास्त्रातील एकाद्या मुद्याबद्दल ज्ञानादिकाच्या परीक्षेसाठी विचारलेला प्रश्न किंवा प्रश्नाचा अंश.

अनुयोज्य—न., **तन्त्रयुक्ति०, अनुयोज्यं नाम यद्वाक्यं**

वाक्यदोषयुक्तं तत्, सामान्यतो व्याहृतेष्वर्थेषु विशेषग्रहणार्थं यद् वाक्यं तदप्यनुयोज्यम् (चवि. ८.५०)
शास्त्रार्थ लावण्याच्या युक्तीतील एक मुद्दा. जे वाक्य वाक्यदोषांनी युक्त आहे ते. सामान्यतः सांगितलेल्या अर्थातील विशेष ग्रहणाची पृच्छा करणारे वाक्यही अनुयोज्य होय.

अनुरस–पु., **पश्चादुपलभ्यते यो रसः** (चसू. २६.२३)
प्रथम अनुभवाला आलेल्या रसानंतर जो रस व्यक्त होतो, अनुभवाला येतो तो; जिभेला कळतो तो.

अनुलेप–पु., **लेपनम्** (सुउ. ११.६) लेप.

अनुलेपन–न., उपक्रम०, **स्नानाद्यनन्तरं गन्धद्रव्यैः शरीरस्य लेपः** (चनि. १.३६)
गुणाः–'सौभाग्यदं वर्णकरं प्रीत्योजोबलवर्धनम् । स्वेददौर्गन्ध्यवैवर्ण्यश्रमघ्नमनुलेपनम् ॥' (सुचि. २४.६३)
अनुलेपने अयोग्या :– येषां स्नानं निषिद्धं तेषामनुलेपनमपि निषिद्धम् । (सुचि. २४.६४)
स्नानादि नंतर सुगंधी द्रव्यांचा अंगाला लेप करणे. गुण–सौभाग्यदायक, वर्ण सुधारणारा, प्रीति, ओज, बलवर्धक, घाम, दुर्गंध, वाईट वर्ण, थकवा नाशक आहे. स्नान ज्यांना निषिद्ध त्यांना लेप सुद्धा निषिद्ध.
–परिक्लेशन–न.,रोगलक्षण०, **गन्धचन्दनादिलेपने क्लेशः** (चनि. १.३३)
अगरूचंदनादिकांचा लेप केल्यानंतर होणारा त्रास–क्लेश.

अनुलोम–वि., **अधोमार्गगामि, विरेचनमिति यावत्** (चसि, ६.३)
अधोगामी रेचक इत्यादि.
लोमानुकूलम्–येनैवावर्तेन लोमानि सन्ति तेनैवावर्तेन शस्त्रावचारणम् (सुसू. ५.७)
केश–रोम याची जी दिशा त्या दिशेने शस्त्र चालविणे.
शल्यतन्त्रे प्रवेशमार्गेणैव शल्यस्याहरणं प्रतिलोमं, तद्विपरीतमनुलोमम् (सुसू. २७.६)
शरिरांत शल्य ज्या दिशेने–द्वाराने घुसले–शिरले त्या द्वाराने काढणे याला प्रतिलोम व शल्याग्राच्या दिशेने–प्रतिलोमाच्या विपरीत काढणे ह्याला अनुलोम म्हणावे.
–ग–वि., **अधोगम्** (चिनि. २.१७)
खाली जाणारे (रेचक)
–अधोमार्गगतः–व्याध्यादिः (चइ. ७.२०)
नाभीच्या खालच्या भागात होणारे रोग इत्यादी.
–विशोधन–न., उपक्रम०, **अधोमार्गेण शोधनं विरेचनं बस्तिश्च** (काखील. ७.३) अधो मार्गाने मल दोषांची शुद्धि करणारे रेचक, बस्ति इत्यादि.
–संभाषा–स्त्री., वादप्रकार०, **सन्धायसंभाषा** (चवि., ८.१७) वादाचा प्रकार. शास्त्राचा बोध होण्याच्या दृष्टीने करावयाचा वाद; संवाद.
–हरण–न., उपक्रम०, **रेचनम्, अधोमार्गेण मलनिस्सरणम्** (चवि., ७.२७) अधोमार्गाने मल घालवण्याचा उपाय, रेचक, मूत्र रेचक, बस्ति.

अनुलोमता–स्त्री., **अधोमार्गेण सुखेनैव निःसरणम्** (चसू., १६.६) अधोमार्गाने सुखाने मळ, वात, मूत्र, शुक्र, रज निघणे–सरणे.

अनुलोमन–न., उपक्रम०, **संशोधनं–तस्य साधनं विरेचनं बस्तिश्च** (सुचि., १४.९)
शोधन (विरेचन, वस्ति इ.)
अनुलोमगत्या मूढगर्भादिशल्याहरणम् (सुशा. १०.१०)
योनि इ. अधो द्वारातून मूढ गर्भ–अडलेला गर्भ इत्यादि शल्यांचे हरण करणे.
वि., **वातादीनामधःप्रवर्तनम्** (सुसू. ४६.३१९)
वात, मल, मूत्र, शुक्र, रज यांची सुखाने प्रवृत्ति होणे.

अनुलोमनी–वि., **अनुलोमकारिणी** (अहसू. ८.१६)
अनुलोमन करणारी.

अनुल्वण–वि., **अनुद्धतः** (अहसू. २.३१)
भडक नसलेला; उत्तान नसलेला. साधा स्वच्छ (वेश)

अनुवक्रग–वि., **ग्रहः समाक्रान्तं राशिं मुक्त्वा पुनः भुक्तराशिं नक्षत्रं वा याति स वक्रगः, पुनश्चानुगत एवोत्तरस्थानेऽनुवक्रगः ।** (सुसू. ३२.४)
ज्या राशीतून किंवा नक्षत्रातून ग्रह जात आहे ती राशि वा नक्षत्र (मागे वळून) सोडून परत येणारा ग्रह वक्रग. पुन्हा पुढील नक्षत्रात वा राशीत जाणारा ग्रह अनुवक्रग.

अनुवर्ण–न., **रसक्रियायां निर्दिष्टभागादधिकद्रव्यप्रक्षेपणम्** (र. ८.४९)
रसक्रियेमध्ये सांगितलेल्या प्रमाणापेक्षा अधिक द्रव्य घालणे.

अनुवर्तन–न., **यथापूर्ववर्तनम्** (चसू. १६.६)
अनुविधानं, स्वीकरणम् (चसू. १३.१३)
पूर्वी प्रमाणे होणे, स्वीकारणे, घेणे.
(परिव.) **अनुकूलवर्तनम्** (सुशा. १०.४६)
अनुकूल वर्तन.

अनुवर्तमान—वि., ज्वरादीनां विकाराणां बलवत्त्वेन दीर्घकालमनुवर्तनम्, परस्परबलमभिवर्धयन्, एककालं वर्तमानो वा (चवि. ६.८)
ज्वरादि विकारांचे प्राबल्याने दीर्घकाल अस्तित्व. विकारांनी परस्परांचे बल वाढविणे किंवा एका वेळी—काळी असणे.

अनुवासन—न., उपक्रम०, स्नेहः (चवि. ८.१५०)
स्नेहबस्तिः (चसू. १.९०)
तैलप्रधानो बस्तिः (चसू. २.१४)
'अनुवसन्नपि न दूषयति अनुदिवसमपि वा दीयते इत्यनुवासनम्' (सुचि. ३५.१८.)
अनुवासनं यथार्हौषधसिद्धः स्नेहनार्थे स्नेहः स्नेहविधौ, स चतुर्धा अभिहितः । (असंसू. २८.७)
अनुवासनप्रकारा द्रव्याणि च—
"अनुवासनं तु स्नेह एव। स्नेहस्तु द्विविधः स्थावरात्मको जङ्गमात्मकश्च । तत्र स्थावरात्मकः स्नेहस्तैलमतैलं च । तद्द्वयं तैलमेव कृत्वोपदेक्ष्यामः, सर्वस्तैलप्राधान्यात् । जङ्गमात्मकस्तु वसा मज्जा सर्पिरिति । तेषां तैलवसामज्जासर्पिषां यथापूर्वं श्रेष्ठं वातश्लेष्मविकारेषु अनुवासनीयेषु, यथोत्तरं तु पित्तविकारिषु, सर्व एव वा सर्वविकारेष्वपि योगमुपयान्ति संस्कारविधिविशेषादिति । "
(चवि. ८.१५०)
मात्राबस्तिरपि अनुवासनस्य भेद एव
(असंसू. २८)
उत्तरबस्तिरपि स्नेहनेऽनुवासनवत् । (असंसू. २८)
अनुवास्याः—य एव आस्थाप्यास्त एवानुवास्याः । रूक्षातिदीप्ताग्नयः केवलानिलार्ताः च विशेषेण
(चसि. २.१९)
अननुवास्याः—य एव अनास्थाप्यास्त एवाननुवास्याः तथा निरन्नपाण्डुरोगकामलाप्रमेहप्रतिश्याय-प्लीहकफोदराढ्यवातवर्चोभेदार्तपीतविषगरपित्तक-फाभिष्यन्दगुरुकोष्ठातिस्थूलश्लीपदगलगण्डापचीकृ-मिणकोष्ठाः । (असंसू. २८)
अनुवासनमात्रा—मध्यवयस्कमाश्रित्य अनुवासनस्योत्तमादिमात्राभेदेन त्रैविध्यमुक्तम् यथा—षट्पली तु भवेच्छ्रेष्ठा मध्यमा त्रिपली भवेत् । कनीयस्यध्यर्धपला त्रिधा मात्राऽनुवासने । गयी तु यथा प्रमाणविहिताच्च बस्तेः पादांशः स्नेहबस्तिः स्नेहविकल्पोऽर्धमात्रापकृष्टोऽनुवासनं, तस्यापि विकल्पः अर्धमात्रा प्रकृष्टोऽपरिहार्यो मात्राबस्तिरिति । एतेन तन्मते षट्पलप्रमाणः स्नेहबस्तिः तदर्धेन पलत्रयप्रमाणमनुवासनम् । तस्यार्धेन सार्धपलप्रमाणः मात्राबस्तिरिति (सुचि. ३५.१८)
अनुवासनस्य विधिः कालश्च—
'विरेचनात्सप्तरात्रे गते जातबलाय वै ।
कृतान्नायानुवास्याय सम्यग्देयोऽनुवासनः ॥
(सुचि. ३७.३)
यः अनुवासनार्हः तस्य साधुतया अभ्यङ्गस्तथोष्णाम्बुना शनैः स्वेदनं करणीयम् । अनन्तरं शास्त्रानुसारेण भोजनं कृत्वा चङ्क्रमणं कार्यम् । शकृन्मूत्रविसर्जनानन्तरं तस्मै अनुवासनं (अनुवासनबस्तिः) देयम्; अनुवासनस्य निरूहोक्तविधिना प्रणिधानं कार्यम् । (सुचि. ३७.५८—५९)
अनुवासनबस्तिप्रदानानन्तरं वाक्शतपर्यन्तं हस्तपादाद्यङ्गानि प्रसार्य उत्तानावस्थायामेव तिष्ठेत् । गात्रप्रसरणात् स्नेहवीर्यं सर्वशरीरे विसर्पति । अनन्तरं तस्य हस्तपादतलयोः स्फिचोश्च (स्नेहस्य शीघ्रागमननिषेधार्थम्) शनैः शनैस्त्रीन् त्रीन् वारान् ताडयेत् । तदनन्तरमातुरेण सह शय्यां त्रीन् वारानुत्क्षिपेत् । एवं दत्तबस्तौ तेन पुरुषेण मन्दायासं मितभाषणं च कर्तव्यम् । स्वास्तीर्णायां शय्यायां यथेच्छम् आसीत । स्नेहाचारिके तेन मन्नेन भाव्यम् ।
(सुचि. ३७.६०—६२)
सम्यगनुवासितस्य लक्षणम्—
सम्यगनुवासितस्य पुरुषस्य दत्तोऽनुवासनबस्तिः अनिलेन पुरीषेण च सह शीघ्रं त्रिचतुरादियामात् प्रत्यागच्छति । अत्र ओषचोषादिवेदना न भवन्ति ।
(सुचि. ३७.६७)
अनुवासनोपगानि द्रव्याणि यानि अनुवासनक्रियायां साहाय्ये नोपगच्छन्ति । (चसू. ४.८)
अनुवासनोपग - गणः 'रास्नासुरदारुबिल्वमदनशतपुष्पावृश्चीरपुनर्नवाश्वदंष्ट्राऽग्निमन्थश्योनाका इति दशेमान्यनुवासनोपगानि भवन्ति ।'
(चसू. ४.१३)
एक उपचार. स्नेह; तेल तूप इत्यादि स्नेहांचा बस्ति. तेल ज्यात मुख्य आहे असा बस्ति.
जवळ असूनही जो दूषित करीत नाही अथवा दररोजही दिला जातो तो अनुवासन. शरिराचे स्नेहन व्हावे याकरिता योग्य औषधांनी सिद्ध केलेला स्नेह स्नेहविधीमध्ये सांगितला आहे. (तो चार प्रकारचा—तेल, तूप, वसा, मज्जा.)

अनुवासन म्हणजे स्नेहच. तो स्थावर व जंगम असा दोन प्रकारचा. स्थावर तेल किंवा थोडे तेल असलेला पदार्थ. तेल हेच प्रधान म्हणून ते दोन्ही तेल म्हणूनच समजावे. जंगम स्नेह म्हणजे तूप, वसा व मज्जा. तेल, वसा, मज्जा, तूप यातून वात कफ विकारात पहिले तेल हे सर्वात श्रेष्ठ, व पित्तविकाराकरिता तूप हे सर्वात श्रेष्ठ. तूप व सर्व स्नेह संस्कारांनी सर्वविकारांत उपयुक्त. मात्रा बस्ति हा अनुवासनाचाच एक प्रकार. उत्तर बस्ति सुद्धा अनुवासनासारखाच स्नेहनात आहे. **अनुवासनास योग्य**–जे निरूहास योग्य तेच अनुवासनास योग्य होत. त्यात विशेषतः जे रूक्ष अति दीप्त अग्नि असलेले व केवळ वाताने पीडलेले ते. **अनुवासनाला अयोग्य**–जे निरूहास अयोग्य ते. तसेच अन्न न घेतलेले, पांडु, कामला, प्रमेह, पडसे, प्लीहा, कफोदर, ऊरुस्तंभ, मल, मेदपीडित, मद्यपी, विष, गर, पित्त कफाने डोळे येणे, जड कोठा, अति-स्थूल, हत्तीपाय रोग, गलगंड, न पिकणाऱ्या जुन्या गंडमाळा, कृमि होण्याची कोठ्याला सवय असलेले. **अनुवासनाची मात्रा**–मध्यमवयी मनुष्याला सहा पले उत्तम; तीन पले मध्यम; व दीड पल लहान मात्रा; अशी तीन प्रकारची मात्रा होय. **गर्गाचे मत**– निरूहबस्तीच्या एक चतुर्थांश स्नेह बस्ती, यापेक्षा स्नेह अर्धा कमी अनुवासन व ह्यात अर्धा कमी मात्राबस्ति होय. या मतानुसार सहा पले स्नेहबस्ति, तीन पले अनुवासन व दीड पल मात्रा बस्ति. त्याचा **विधि व काल**–रेचक देऊन सात दिवसानंतर नेहमी सारखी शक्ति आली, अन्न नेहमीचे आहारात घेत असला की अनुवासन द्यावा. त्याला चांगला अभ्यंग करावा, ऊनपाण्याने हळू हळू शेकून, योग्य जेवण करून थोडे फिरावे, शौच व मूत्रविसर्जन करून अनुवासन द्यावा तो निरूहाप्रमाणेच द्यावा. नंतर शंभर अक्षरे मोजी पर्यंत हातपाय पसरून उताणेच पडावे, अव-यव पसरण्याने स्नेहाचे वीर्य सर्व शरिरात पसरते. नंतर स्नेह त्वरित परत येऊ नये म्हणून तळहात, तळपाय व ढुंगण यांवर तीन वेळा ठोकावे. नंतर रोग्यासह खाट तीन वेळा वर उचलावी. या नंतर रोग्याने मितभाषी असावे व कमी हालचाल करावी. यथेच्छ हातपाय पसरून अंथरुणावर आडवे असावे. स्नेहनाचे सर्व नियम पाळावेत. **अनुवासन चांगले लागू झाल्याचे लक्षण**–अनुवासन बस्ति वात व मळ यांबरोबर तीन चार प्रहरांनी वेगाने बाहेर येतो. आग, दाह इ. सारखी वेदना होत नाही. अनुवासनोपग गण–रास्ना, देवदार, बेल, गेळफळ, बडीशेप, दोन्ही पुनर्नवा, गोखरू, अरणी, व टेंटु–ही द्रव्ये अनुवासन चांगले व्हावे म्हणून उपयोगी पडणारी होत.

अनुवासित–वि., **दत्तानुवासनः** (असंसू. २८.४६) (सुचि. ३८.३)
ज्याला अनुवासन बस्ति दिला आहे तो.

अनुवास्य–वि., **अनुवासनयोग्यः** (चसि. २.१९)
अनुवासन बस्ति ज्याला देणे आवश्यक आहे तो.

अनुविद्ध–वि., **मिश्रितम्** (सुनि. ६.१०)
मिश्रित; मिसळलेला.

अनुवृत्ति–स्त्री., **सातत्यम्** (चसू. १२.८)
सततपणा, अखंड. मध्ये खंड न पाडता पुनः पुनः क्रिया करणे.

अनुवेल्लित–न., **व्रणबन्ध०, अनुवेल्लितं शाखासु** (सुसू. १८.१७) शाखासाठी (हातपाय) उप-योगात आणावयाचा व्रणादि बांधण्याचा पट्टा.

अनुशय–पु., **अनुबन्धः, अनुसृत्य सम्बन्धः, सतत-सम्बन्धः, प्राप्तिः** (चसू. २१.१२)
पाठोपाठ असलेला. लगेच मागच्या क्रमात असलेला संबंध. नित्य संबंध. प्राप्ति.
कोपः (चचि., ६.३) **उपाधिः** (काखिल. १.२२)
प्रकोप, उपाधि.

अनुशयी–स्त्री., **क्षुद्ररोग०, कफान्मस्तके जायमाना सवर्णा अल्पसंरम्भा अन्तःप्रपाका गम्भीरपिटिका** (सुनि. १३.२३) एक रोग. डोक्यावर होणारी पुळी. ती कफाने होते, त्वचेच्या रंगाची, थोडा क्षोभ असलेली, आत पिकणारी, खोल पुळी.

अनुशस्त्र–न., **हीनशस्त्रं शस्त्रसदृशं वा, शस्त्रकर्मसाधक-द्रव्यान्तरम्** (सुसू. ८.१५) शस्त्र नसून शस्त्राचे कार्य करणारे, शस्त्र कर्माने जे साध्य करावयाचे ते साध्य करणारे शस्त्राखेरीज इतर द्रव्य.
अनुशस्त्राणि तु जलौकःक्षाराग्निसूर्यकान्तकाचस्फ-टिककुरुविन्दनखशाकशेफालिकादिखरपत्रसमुद्रफेन-शुष्कगोमयादीनि (असंसू. ३४.३२)
(अहसू. २६.२७)
अनुशस्त्र–जळू, क्षार, अग्नि, सूर्यकांत, काच, स्फटिक, कुरुंद, नख, खरखरीत पाने. (साग, पारिजातक इत्यादीची) समुद्रफेस, सुकलेली शेणी इ.

अनुशासन–न., उपदेशः (कावि) शिष्योपक्रमणीय०
उपदेश. शिष्याला शास्त्रोपदेश ज्यात केलेला आहे तो.

अनुशिष्टिप्रतिकार–वि., आज्ञाधारकः (चवि. ८.८)
आज्ञाधारक.

अनुषङ्गिन्–वि., पुनर्भावि (चसू. २५.४०)
पुन्हा होणारा.
चिरकालस्थायी (चचि.२१.३४) चिरकाल राहणारा.

अनुष्ण–वि., अल्पोष्मा (चचि. ३,२८१) थोडे उष्ण.
–**वल्लिका**–स्त्री., वनस्पति० नीलदूर्वा (रा. ८.२२६)
हिरवी दूर्वा.
–**वृक्ष**–पु., वनस्पति० शीतवीर्ययुक्तो वृक्षः यथा–क्षीरिवृक्षः (सुसू. ३७.२३)
शीत वीर्य असलेला वृक्ष, जसे वड इ. क्षीरीवृक्ष; (दूध निघणारे वृक्ष).

अनुसन्दिग्ध–वि., सन्देहयोग्यो विषयः
(चवि.८.४३) शंका निर्माण होऊ शकणारा विषय.

अनुसमाधि–पु., अनुष्ठानम् (चशा. ४.४१)
आचरण करणे.

अनुसुख–अ., यथासुखम् (सुशा. १०.९)
सुखाप्रमाणे. सुखावह वाटेल असे.

अनूक–न., सादृश्यम् (चशा. ४.३६) सारखेपणा.
प्राक्तनी अव्यवहिता जातिः (चशा. २.२७)
पूर्वजन्माची जी देहजाति होती ती.
शीलम् (सुशा. ४.६७) **स्वभावः, स्वररूपचेष्टानुकरणम्** (अहशा. ३.८९) स्वभाव.
स्वभाव, स्वर, रूप, हालचाल यांचे अनुकरण.

अनून–अ., निरवशेषेण साकल्येन (काखिल., ५.२६)
निःशेष, सर्व.

अनूप–वि., अम्बुप्रायदेशविशेषः, 'प्रचुरोदकवृक्षः निवातः दुर्लभातपः बहुदोषश्च अनूपः' (चवि.३.४८)
सोऽहितदेशानामग्र्यः, (चसू. २५.४०)
अनुगता आपो यस्मिन् सोऽनूपः (चसू. १९.१६)
ज्या देशात पाणी पुष्कळ आहे असा देश. ज्यात पाणी व झाडे फार आहेत, वारा कमी, ऊन दुर्लभ, शरिरात दोष फार होण्याची प्रवृत्ति, तो देश. मानवी प्रकृतीला जे अहितकर देश त्यात अनूप प्रमुख.
–**ज**–न., वनस्पति०, आर्द्रकम् (ध. २.८४)
(रा. ६.१३२) आले.

अनूपालु–पु., वनस्पति०, पानीयालुः,
गुणाः–पानीयालुस्त्रिदोषघ्नः संतर्पणकरः परः,
पाण्यात होणारा आळू. (रा. ७.३१)
गुण–त्रिदोष नाशक व अतिपुष्टिकर.

अनृजु–न., वनस्पति०, तगरम् (ध. ३.५३)
तगर.

अनृतु–पु., रजःस्रावेतरकालः (सुशा. २.१८)
रजःस्रावाचे दिवस सोडून बाकीचे दिवस.

अनेकशफ–वि., विभक्तखुरः छागादिपशुः
(सुसू. ४६.४३३)
ज्यांचे खुर विभागलेले असतात ते बोकड इ. पशु.

अनेकाग्र–वि., व्याकुलचित्तः (असंशा. १०.२१)
(चइ. ११.३) व्यग्र मनाचा. व्याकुळ अंतःकरणाचा. अनेक ठिकाणी मन असलेला.

अनेकान्त–पु., तन्त्रयुक्ति०, 'क्वचित्तथा क्वचिदन्यथा इति यः, सः अनेकान्तः' यथा–केचिदाचार्या ब्रुवते द्रव्यं प्रधानं केचिद्रसं केचिद्वीर्यं केचिद्विपाकमिति । (सुउ. ६५.२४)
एखाद्या विषयाबद्दल एक मत असे आहे व दुसरे मत निराळे आहे, अशा विषयाला अनेकान्त म्हणतात. उ. द्रव्य प्रधान असे एकमत तर रस, वीर्य, विपाक ही प्रधान अशी अन्य मते असणे.

अनौषध–न., दोषकोपनद्रव्यम् तद् द्विप्रकारम्, बाधनम् अनुबाधनं च; तत्र सद्यःप्राणहरं बाधनं, कालान्तरेण प्राणहरम् अनुबाधनम् (असंसू. १२)
वि., अचिकित्सितम्, चिकित्सायामौषधिरूपेणानुपयुक्तम् (अहसू. ९.१०)
दोष प्रकोपक द्रव्य. ते २ प्रकारचे, बाधन व अनुबाधन, तत्काल प्राणहारक ते बाधन व कालांतराने प्राणहारक ते अनुबाधन.
चिकित्सेमध्ये औषध म्हणून निरुपयोगी.

अनौषधिभूत–वि., व्याधिनिवारणेऽनुपयुक्तम्
(सुसू. ४१.५) रोगनिवारणाकरिता निरुपयोगी.

अन्त–पु., मरणम् (चइ. १.२२) मरण.
समाप्तिः, निर्णयः, "वादान्सप्रतिवादान् हि वदन्तो निश्चितानिव । पक्षान्तं नैव गच्छन्ति तिलपीडकवद्गतौ ॥ (चसू. २५.२७)
समाप्ति, निर्णय, टोक. आपापल्या पक्षाचे मुद्दे निश्चित असल्याप्रमाणे मांडूनही वादी प्रतिवादी कोणत्याच निर्णयात्मक स्थितीला पोचत नाहीत अशी स्थिती.
उत्तरकालः (चइ. ६.१८) शेवटचा काल.
हस्तपादाद्यन्तिममङ्गम् (चइ. ९.६ सुउ. ४४.३९)
हातपाय इ. शेवटचे अवयव.
कनीनिकापाङ्गम् (सुउ. १८.६६)

डोळ्याचा आतला कोपरा (कनीनिका) व बाहेरचा कोपरा (अपांग)

अन्तक–पु., रोग०, **संनिपातज्वरभेदः, तल्लक्षणम्–दाहं परितापनं च करोति, मोहं ददाति, शिरःप्रकम्पं विदधाति, हिक्कां तनोति, कसनं च करोति। असाध्योऽयम्, मर्यादा त्वस्य दश दिनानि।** (**मा ज्वरः**) एका सन्निपात ज्वराचे नाव. लक्षणे– दाह, अंग तापणे. विचारशक्ति मंदावणे, डोके सारखे हलणे, उचकी, खोकला. ज्वराची मर्यादा दहा दिवस. हा ज्वर असाध्य.

अन्तर्–अ., **मध्ये** (सुसू. ३२.४) आंत.

–गल–पु., शारीर०, **गलस्यान्तर्भागः** (चसू. १८.२२) गळ्याचा आतील भाग.

–गृह–न., **मध्यगृहम्** (सुचि. २७.८) माजघर, घराचा मधला भाग.

–ज–वि., **अन्तर्मार्गाश्रितः** (चचि. २१.२७) अंतर्मार्गात असलेला, उद्भवलेला.

–दाह–पु., **चत्वारिंशत्पित्तविकारेष्वेकः** (चसू. २०.१४) ४० पित्तविकारांपैकी एक. **लक्षण०, शरीरस्यान्तोऽन्त्रादावुष्णस्पर्शरूपो दाहः** (चचि. ३.३९) **कोष्ठे दाहः** (असंसू. २०) जठर, आंतडी इ. आतल्या अवयवात होणारा उष्ण-स्पर्शरूप दाह. अन्तःकोष्ठातील दाह.

–धूम–वि., **संस्कार०, शरावे प्रस्थापितस्यौषधिद्रव्यस्य पिधानान्याच्छाद्याधस्तादग्नौ तथा पचनं यथा धूमो न बहिर्गच्छति** (चचि. १५.१७५) (र. २८.३२) संपुटात एखादे द्रव्य ठेवून झाकणाने संपुट बंद करून विस्तवावर ठेवणे; यात औषधी द्रव्य जळताना धूर बाहेर येऊ नये ही योजना.

–नखमुष्टि–पु., स्त्री., **अन्तरीकृतनखमुष्टिपरिमाणम्** (चक. १.१४) **अन्तर्नखा मुष्टिः, यस्मिन्मुष्टौ नखानि न दृश्यन्त इत्यर्थः** (असंक. १) नखे आत असलेली मूठ. नखे दिसणार नाहीत अशी मूठ.

–महानाद–पु., भैषज्य०, **शङ्खः** (रा. १३.२४३) शंख

–मुख–वि., **मुखान्तर्गतम्** (सुशा. ८.८) तोंडात असलेला–गेलेला.

न., **शस्त्र०, अध्यर्धमङ्गुलफलं केशप्रमाणधारमष्टाङ्गुलप्रमाणदीर्घं जिह्मधारमर्धचन्द्राननं मध्यमुखं विस्रावणोपयोगि शस्त्रम्** (सुसू. ८.३) एक शस्त्र. दीड अंगुलाचे पाते, केसाप्रमाणे सूक्ष्म व तीक्ष्णधार, आठ अंगुळे लांब, अर्धचंद्रासारखे मुख मध्यभागी असलेले; स्राव करण्याच्या कामी येणारे शस्त्र.

–मुखमुष्टि–स्त्री., **अन्तर्नखमुष्टिः** (असंक. १) पहा. अंतर्नख मुष्टि.

–मुखी–स्त्री., योनिव्यापद्०, **विंशतियोनिरोगेष्वेकः** (चचि. ३०.३०–३१) **तल्लक्षणम्–अत्याशितायाः सुरते विषमं स्थितायाः वायुरन्नेनोत्पीडितः सन् योनेः स्रोतसि स्थितश्च सन् सास्थिमांसं तीव्ररुजं योनेर्मुखं वक्रयेत् साऽन्तर्मुखी, वक्रमुखी वा** (असंउ. ३८) वाकडी योनि. वीस योनि रोगांपैकी एक. अतिजेवण केल्यावर वेड्यावाकड्या अंगाने संभोग घेणारीचा वायु अन्नाने पीडित होऊन योनीचे तोंड वाकडे करतो. अस्थि, मांस यात तीव्र वेदना होतात.

–मृत–वि., **गर्भकुक्षौ मृतः** (सुनि. ८.१२) गर्भाशयात मेलेला गर्भ.

–लोहित–वि., लक्षण०, **कोष्ठमध्यपतितं रुधिरम्** (सुचि. २.५१) ज्याच्या आतडी इ. आतल्या अवयवात रक्तस्राव झाला आहे असा. **यस्य कोष्ठमध्ये रक्तस्य स्रावः, बहिरनिःसृतरक्तम्** (मा. १७) कोठ्यात रक्तस्राव झालेला. बाहेर न स्रवणारे रक्त.

–वक्त्रदाह–पु., **अन्तर्मुखे दाहः** (असंसू. ८) तोंडाच्या आत होत असलेला दाह.

–वत्नी–स्त्री., **गर्भिणी** (चशा. ८. १६) गर्भिणी.

–विद्रधि–स्त्री., **शरीरस्यान्तरङ्गेषूत्पन्नो विद्रधिः** (सुसू. ४३.३) (सुशा. ८.१७) अंतरवयवात झालेला विद्रधि.

–वेग–वि., **अन्तःकोष्ठादौ वेगो नाम गतिर्यस्य सः** (चचि. ३.३३) अंतरवयवावर अनिष्ट परिणाम करणारा. आत गेलेला.

अन्तर–न., **अवकाशः, छिद्रम्** (सुशा. ९. १३) भोक, छिद्र.

अवसरः, कालः (सुउ. ३९. ३२०) काळ, काळाचे अंतर.

मध्यम् (सुसू. ३५. १२) मध्य-आतला भाग. आत.

कारणम् (चसू. २७.३४७) कारण.

–पान–न., **पाचनम्** (**औषधम्**) (चसि.८.२३) पिण्याचे पाचक औषध.

—पानक—न., क्वाथः, पानम् (असंउ. २.) काढा.
—भक्त—न., औषधकाल०, **यत्पूर्वाह्णभक्ते जीर्णे मध्याह्ने भेषजमुपयुज्यते, तस्मिंश्च जीर्णे पुनरपराह्णे भोजनम्** (असंसू. २३)
सकाळचे जेवण जिरल्यानंतर माध्यान्ही जे औषध दिले जाते व ते जिरल्यानंतर पुन्हा तिसरे प्रहरी जेवण घेणे. दोन जेवणांमधला औषधाचा काळ.

अन्तराग्नि—पु., जठराग्निः (चचि. १५.२१४) (सुचि. ३१.५६) पाचकाग्नि. अन्नपाचक.

अन्तरा—अ. मध्ये (सुचि. ३७.७०) मध्ये.
—भक्त—न. औषधकाल०, **यत्पूर्वापरयोर्भक्तयोः प्रातःसायन्तनयोर्भोजनयोः अन्तरा—मध्ये पीयते** (सुउ. ६४.७३)
दुपारचे (पूर्व) व सायंकाळचे (अपर) या दोन जेवणांच्या मधल्या काळात औषध घेतले जावे हा औषधकाल अंतरा भक्त म्हटला जातो.

अन्तरात्मन्—पु., जीवः, आत्मा (चशा. ४.८) अंतरात्मा, आत्मा, जीव.

अन्तराधि—पु., **शिरोबाहुसक्थिवर्ज्यः, सर्वो मध्यमः भागः, अन्तरा धीयन्ते शिरःप्रभृतयः पञ्चावयवा यस्मिन्** (चशा. ७.५) (सुसू. ३५.१२)
डोके, बाहू, मांड्यां खेरीज शरिराचा मधला भाग.

अन्तरायाम—पु., वातरोग०, **तल्लक्षणम्—अन्तरायम्यते ग्रीवा, मन्या च स्तभ्यते, भृशं दन्तानां दशनं, लाला, पृष्ठायामः, शिरोग्रहो, जृम्भा, वदनसङ्गश्च** (चचि. २८.४३–४४) **तत्संप्राप्तिः—यदा वातो मन्ये संस्तभ्यान्तर्धमनीरुपेत्य सकलं देहं व्याप्नोति तदा जत्रुरायम्यतेऽङ्गमन्तर्धनुरिव भवति, नेत्रयोः स्तम्भं कफोद्गमं च करोति** (असंनि.१५)
आतला धनुर्वात. ज्या धनुर्वातात शरीर आत पोटाच्या बाजूला वाकते तो. लक्षणे—मान आत वाकते, ताठरते, दात चावणे, लाळ गळणे, पाठ ताणणे, डोके जखडणे, जांभई, तोंड मिटते. संप्राप्ति—जेव्हा वात मन्या नामक धमन्यात येऊन सर्व शरीर व्यापतो, तेव्हा मान ताठते, आंग धनुष्यासारखे आत वाकते, खवाड्याचे भाग ताणले जातात, डोळे थिजतात. व कफाची वांती होते.

अन्तराशय—पु., महास्रोतः (चक. १२.५२)
आतले आशय (आमाशय—जठर आतडे इ.) सर्व पचन मार्ग.

अन्तराश्रय—पु., कोष्ठम् (चचि. २५.२६)
आतल्या अवयवांचा आश्रय. कोष्ठ, कोठा.

अन्तरिक्ष—न., खनिज., अभ्रकम् (रा. १३.२) अभ्रक.
—जल—न., दिव्योदकम् (रा. १४.३२०)
आकाशातून पडलेले (पावसाचे) शुद्ध पाणी.

अन्तरिक्षानुकारिन्—वि., **आन्तरिक्षं जलं यदनुकरोति** (अहृसू. ५.५) पावसाच्या शुद्ध पाण्याच्या खालोखाल—जवळच्या गुणाचे पाणी.

अन्तरूष्मन्—पु., **दोषधातुमलसन्निपातजनितोऽग्निः** (असंशा. ६) अन्नपाचक अग्नि. हा अग्नि दोष, धातु, मल, यांच्या अग्नींच्या एकत्रीकरणाने—एकीकरणाने निर्माण झालेला असतो.

अन्तः—कुक्षि—पु., **गर्भाशयान्तर्भागः** (चशा. ६.२२) गर्भाशयाचा अंतर्भाग.
—कोटरपुष्पी—स्त्री. वनस्पति०, **नीलबुध्ना** (चसू. १.८२)
नीलबुध्ना किंवा काळीबुध्ना नावाची वनस्पती.
—कोष्ठ—पु., **आभ्यन्तरमार्गः** (चसि. २.९)
सर्व पचनमार्ग. महास्रोतस्.
—परिमार्जन—न., भेषज०, **यदन्तःशरीरमनुप्रविश्य व्याधीन्प्रमार्ष्टि तद्भेषजम्** (चसू. ११.५५)
जे औषध पचन मार्गात कार्य करून आहारापासून उत्पन्न होणारे रोग-दोष बाहेर काढते—शरीरातून घालवते ते.
—प्रविष्ट—वि. **अन्तराकृष्टं जिह्वादि** (चसि. ६.५४)
आत गेलेले जीभ इ. अवयव.
—शल्य—वि., **अन्तर्गतं शल्यं यस्मिंस्तत्** (अहृसू. २८.२) ज्या शरिरात सलणारी—खुपणारी वस्तु आत गेली आहे ती.

अन्त्य—वि., **मरणस्वरूपम्** (चइ. १२.४४)
शेवटचे. मरणासारखे.

अन्त्यावसायिनी—स्त्री., **चण्डाला स्त्री** (चशा. ८.५२)
चांडाळीण.

अन्त्र—न., शारीर., कोष्ठाङ्ग. (सुशा. ५.९) कोठ्याचे एक अंग, आतडे.
तदुत्पत्तिः—रक्तश्लेष्मप्रसादाद्भवति (सुशा. ४.२६–२७)
रक्तमांसप्रसादादन्त्राणि (असंशा. ५.४८)
द्विकान्यन्त्राणि स्थूलक्षुद्रभेदेन बृहल्लघुभेदेन वा (सुशा. ५.६)
आयामः—सार्धत्रिव्यामान्यन्त्राणि पुंसाम्, स्त्रीणामर्धव्यामहीनानि (सुशा. ५.९)

उत्पत्ति–रक्त व कफ यांच्या प्रसादरूप अंशांपासून होते. रक्त मांस यांच्या प्रसादांशापासून होते. मोठे व लहान दोन प्रकारचे आतडे असून ते ३॥ वाव पुरुषाचे व ३ वाव स्त्रीचे असते.

शुष्कान्त्रम्, उपयन्त्रेऽन्येकम् (अहसू. २५.४०) **शस्त्रच्छेदानन्तरं सिरादिबन्धनार्थमस्य प्रयोगः ।**
एक उपयंत्र. शस्त्राने छेद घेतल्यानंतर शीर इत्यादि बांधण्यास उपयुक्त.

–कूज–पु., **रोगलक्षण, अव्यक्तशब्दः गुडगुडादिशब्दो वा पक्वाशयस्थकुपितवातकृतः** (सुनि. १.२३)
पक्वाशयस्थ कुपित वाताने पोटात गुडगुड, कुरकुर इ. प्रकाराने रोग्याला भासमान होणारा शब्द.

–कूजन–न. **रोगलक्षण०, अन्त्रकूजः** (सुक. ३.८) पहा 'अन्त्रकूज'.

–पाचक–न. **स्थावरविषभेदः, सप्तसु त्वक्सारनिर्यास-विषेषु एकम्** (सुक २.५)
वनस्पतिज विषांपैकी एक विष. त्वचा, नार, डिंक इत्यादि विषांपैकी एक.

–पूरण–न. **रोगलक्षण०, अन्त्राशयेऽभिन्नेऽपि सूक्ष्मैः, खैः अन्त्रस्य रक्तेन पूरणम्, तेन अन्त्राशयस्य गौरवं भवति** (सुचि. २.१८)
अंत्रात रक्तस्राव होऊन तो भरणे. त्यावेळी अंत्राचा भाग जड वाटतो.

–भेदन–न., **रोगलक्षण०, अन्त्रे भेदनवद् वेदना भवति** (चचि. १३.१४)
आंतड्यात फोडल्या सारखी वेदना होणे. फूट लागणे.

–वर्ध्मन्–**रोग०, अन्त्रवृद्धिः** (अहसू. २५.३६) अंतर्गळ.

–वल्लिका–स्त्री., **वनस्पति०, सौम्या** (रापरि. ३.३१) सोमवल्लीच्या गुणासारख्या गुणांची एक वेल.

–वृद्धि–स्त्री., **रोग०, तत्संप्राप्तिर्लक्षणं च–भारहरणा-द्यायासविशेषैः प्रकुपितो वायुः स्थूलान्त्रस्येतरस्य चैकदेशं क्षुद्रान्त्रावयवं वा विगुणमादाय स्वनि-वेशादधो गत्वा वङ्क्षणसंधिमुपेत्य तत्र ग्रन्थ्याभं श्वयथुं करोति, तदुपेक्षणेन कालान्तरेण फलकोशं प्रविश्य मुष्कवृद्धिं करोति, आध्मातो बस्तिरिवाततः प्रदीर्घो भवति, अवपीडितश्च सशब्दमूर्ध्वमुपैति, विमुक्तश्च पुनराध्मायते ।**
(सुनि., १२.६) (अहनि. ११.२९)
अंतर्गळ. संप्राप्ति व लक्षण–भार वाहणे इत्यादि श्रमांनी प्रकुपित वायु स्थूलांत्र लध्वंत्राचा एखादा भाग किंवा क्षुद्रांत्राला विकृत करून खाली जांघेच्या सांध्यात जाऊन गाठीसारखी सूज करतो; त्याचे उपचार न केले तर तो भाग वृषणात शिरून वृषणाची वाढ करतो ते वृषण फुगले की बस्तीप्रमाणे ताणले जाते, मोठे होते. दाबले की शब्द करीत वर जाते, दाब काढला की पुन्हां ते मोठे होते.

अन्त्रवृद्धिर्द्विविधा–यदा तु स्वनिवेशादधोगतमन्त्रं फलकोशं प्रविश्य मुष्कवृद्धिं करोति तदा सा 'कोशप्राप्ता' इति कथ्यते (सुचि. १९.२२) **यदा तु स्वनिवेशादधोगतमन्त्रं फलकोशमप्राप्तमन्तरैव तिष्ठति तदा 'अप्राप्तफलकोशा' इति कथ्यते**
(सुचि. १९.२१)
अंतर्गळ दोन प्रकारचा–अंडकोशात उतरलेला. अंडकोशात न उतरलेला. पहिल्या प्रकारात आतडे आपल्या ठिकाणाहून खाली अंडकोशात शिरून अंडवृद्धि होते; दुसऱ्या प्रकारात अंडकोशात न उतरता मध्यंतरीच राहते.

–संमूर्च्छन–न., **रोगलक्षण०, अन्त्रपरिवर्तनम्, बद्धगुदोदरस्य हेतुष्वेकः** (चचि. १३.३९)
आतडीत आतडी घुसणे. बद्धगुदोदराचे एक कारण.

–स्फुटन–न., **रोगलक्षण०, अंत्रे स्फुटनवद्वेदना** (चचि. १३.१४) आतड्यात फुटल्याप्रमाणे वेदना.

अन्त्राद–पु., **कृमि०, असौ कफजोऽन्त्राण्यत्तीत्यन्त्रादः** (चसू. १९.४) (९)
कफ दोषाने झालेले आतडी खाणारे कृमि.

अन्त्रालजी–स्त्री., **क्षुद्ररोग०, कफवातजा घनाऽवक्रो-न्नता परिमण्डलाऽल्पपूया पिटिका**
या नावाची पुळी. कफवातापासून घट्ट सरळ गोल उचलून आलेली थोडा पू असलेली अशी पुळी.

अन्ध–वि., **दृष्टिहीनः** (सुशा. २.२५) आंधळा.

–कारी–स्त्री., **पारददोष०, कृष्णत्वकरः कञ्चुकाख्यो दोषः** (र., ११.२२) पाऱ्यातील एक दोष. त्वचा काळी करणारा कंचुकी नावाचा दोष.

–पूतना–स्त्री. **रोग०, बालानां ग्रहरोगेष्वेकः, तल्लक्षणम्–एतज्जुष्टोऽर्भकः स्तनद्वेषातिसारकास-हिक्काच्छर्दि–ज्वरादिभिः पीड्यमानो दुष्टवर्णतनु-रधोमुखशयानो काञ्जिकाद्यम्लगन्धिकश्च भवति** (सुउ. २७.१३) **दृष्टिसादोऽक्षिरुक्कण्डूः पोथ-कीजन्म शूनता स्वरक्षीणता वेपथुर्मत्स्यगन्धित्वं च भवति** (असंउ. ३) **स्त्रीविग्रहवान्ग्रहः, तच्चिकित्सा–**

' अक्षिरोगचिकित्साभिः शमयेदन्धपूतनाम् '
(का. बालग्रहचिकित्सा)

मुलांचा एक ग्रहरोग. लक्षण–स्तनाचा तिटकारा, अतिसार, खोकला, ओकारी, ज्वर इत्यादींनी पीडलेले, वर्ण व शरीर बिघडून खाली तोंड करून निजणारे व कांजी इत्यादिकांप्रमाणे अंगाचा आंबट वास येणारे मूल असून दृष्टी कमी, वेदना, खाज खुपऱ्यांची सूज, स्वर क्षीण, कंप, माशासारखी घाण. यावर झोळ्याचे उपचार करावे.

–पूतनाप्रतिषेध–पु. अध्याय० (सुउ. ३३.)
अध्यायाचे नांव

–मूषा–स्त्री., **यन्त्र०, मूषाभेदः, मूका मूषा, संपुटिता मूषा** (र. २.१३७) झांकण घालून मातकापड किंवा योग्य त्या औषधांनी संधिलेप केलेली मूस.

–यन्त्र–न., **अन्धमूषा** (र. ५.४३) पहा–'अंधमूषा'.

–वडवाग्नि–पु., **यन्त्र० यद् गन्धकादिजारणार्थ-मुपयुज्यते** (र. २७.७८)
पाऱ्यात गंधक इ. जिरवण्याकरिता उपयुक्त यंत्र–मूस.

अन्धालजी–स्त्री. **क्षुद्ररोग०, दुष्टौ श्लेष्मानिलौ स्नायुश्रिता अवक्त्रामल्पपूयामकण्डुरामामोदुम्बरसंकाशां परि-मण्डलामन्तर्मुखीं पिडिकां** जनयतः, **साऽन्धालजी** (सुनि. १३.६); **'अलजी'. नाम्ना वाग्भटे, आन्त्रालजी–नाम्ना माधवनिदानेऽस्य निर्देशः ।**
' अंत्रालजी ' पहा
दुष्ट कफवातामुळे स्नायूमध्ये तोंड नसलेली, थोड्या पुवाची, खाजेची, कच्च्या उंबराच्या रंगाची भोवती कडा असलेली व आत तोंड असलेली पुळी होते ती.

अन्धाहिक–पु., **सर्प० जलबिलशायीति प्रसिद्धस्तस्य दंशोऽन्धत्वकरः** (सुक. ४.३८)
निर्विषसर्प०,–(सुक. ४.३४) (४)
ज्याच्या डसण्याने मनुष्य आंधळा होतो असा सर्प. निर्विष सर्प.

अन्ध्रण–न., **बन्धनम्** (र. १०.५.) बंधन.

अन्न–न., **अद्यते इत्यन्नम्** (सुक. १.१)
अन्न. खाण्याचे पदार्थ. खाणे.
आहारः (सुसू. ४६.४६४) खाद्य पदार्थ.
ओदनम् (सुउ. ३९.३१८) भात.
अन्नपानम् (सुउ. ६४.५) खाद्य पेय.
" **अन्नं वृत्तिकराणां श्रेष्ठम्** " (चसू. २५.४०)
जगविणाऱ्या सर्व द्रव्यात अन्न हे श्रेष्ठ आहे.

–काल–पु. **अन्नग्रहणयोग्यः कालः** (चचि. १९.२३) (अहसू. १८.२९) जेवणाची योग्य वेळ.

–क्रम–पु. **भोजनजनितः श्रमः** (सुसू. ४६.४८७)
जेवणाने आलेला थकवा. जेवण अंगावर येणे. जेवणाने आलेली ग्लानि.

–गति–स्त्री., **अन्नगमनमार्गः, अन्नवहस्रोतः**
(सुनि. १६.५३)
शरिरातील अन्नाचा संचारमार्ग, पचनमार्ग.

–गृद्धि–स्त्री., **रोगलक्षण०, अन्नाभिलाषा**
(चसि. २.१८) अन्नाची इच्छा.

–जा–वि., **हिक्काभेदः** (सुउ. ५०.१०) **भक्तोद्भवे-त्यस्य पर्यायः** (अहनि. ४.१९) **त्वरयाऽयुक्तिसेवितैः रूक्षतीक्ष्णासात्म्यान्नपानैर्या भवति, सात्म्यान्नपानेन च या शमं याति सा** (अहनि. ४.१९–२१)
उचकीचा एक प्रकार. जेवताना लागणारी उचकी. त्वरेने, अव्यवस्थित, रुक्ष, तीक्ष्ण, असात्म्य, अन्न-पानाने ही होते व सात्म्य अन्नपानाने शमते.

–जात–न., **आहार्याणि द्रव्याणि** (चनि. २.४)
सर्वप्रकारचे अन्न. अन्न म्हणून ज्याचा उपयोग होऊ शकतो ते सर्व.

–त्रिक–न., **त्रिविधमन्नम्** वातपित्तकफकरमिति
(चचि. २४.६९)
अन्नत्रय, वातकर. पित्तकर, व कफकर अशी अन्नत्रयी.

–द्विष्–वि., **अन्नं द्वेष्टीति अन्नद्विट्** (चसू. १३.५५)
अन्नाचा द्वेष–कंटाळा ज्याला आहे तो. अन्नशत्रु. अन्न नको नको वाटणारा. अन्नाचा वीट आलेला.

–द्वेष–पु. **रोगलक्षण० अन्नस्य द्वेषः, पित्तज्वर-लक्षणेषु एकम्** (चनि. १.२४)
अन्नाचा द्वेष—कंटाळा--वीट. अन्न नकोसे वाटणे.

–पक्तृ–पु. जाठराग्निः (चचि. १५.३८.)
पाचकाग्नि.

–परिवर्त–पु. **अन्नस्य परिवर्तः देशादिहेतुकोऽन्न-विनिमयः** (चनि. १.२८.)
देश, ऋतुकाल इ. ना अनुसरून अन्नात केलेला बदल.
सहसैवाक्रमेण कृतान्नाभ्यासः (अहनि. १.२१)
क्रम सोडून एकदम केलेला अन्नाचा बदल.

–परिवर्तन–न. **असात्म्यभोजनम्, क्रीतान्नभोजनम्**
(अहनि. १.२१)
शरिराला सात्म्य न होणारे जेवण. विकत आणलेले जेवण–अन्न.

–पान–(न.) **आहारः, अन्नपानं च**
(असंसू. १०.७५) अन्नपान, खाद्यपेय, आहार.

—पानक्रम—पु., **आहारविधानम्** (चचि. ३.१९६)
अन्नपान कसे घेतले पाहिजे याबद्दलचा विधि. भोजनाचे शास्त्र.

—पानरक्षाकल्प—पु., **अध्याय०** (सुक. १.१)
खाद्यपेय पदार्थांचे रक्षण कसे करावे हे सांगणारा अध्याय.

—पानरस—पु., **अन्नपानस्य सारः सर्वधातूनां पोषकः स्थायी रसः**, (सुसू. १४.११)
पचनानंतर तयार झालेले शरीर घटक. पोषक अन्नपानातील पोषक अंश. रस धातु.

—पानविधि—पु., **अध्याय०** (सुसू. ४६.१)
पहा 'अन्नपानक्रम.'

—प्रवेश—पु., **मुखद्वारा अन्नस्य कोष्ठे प्रापणम्** (अहृसू. १२.५)
अन्न तोंडाने घशातून जठरात येऊन पोहोचणे.

—प्राशन—न., **संस्कार० बालेभ्यः प्रथमतः अन्नप्रदानम्** (असंउ. १) **तच्च षष्ठे मासि कुर्यात्**, (सुशा. १०.४९) **जातदन्तस्य दशमे मासि कारयेत्** (काखिल. १२.१५–५८)
तान्ह्या मुलांना प्रथमच अन्न देणे-लावणे. उष्टावण. सहाव्या महिन्यात किंवा दात आल्यानंतर दहाव्या महिन्यात उष्टावण करावे.

—मद—पु., **रोगलक्षण० अन्नेन भुक्तेन हर्षक्षयः** (सुक. २.३०) खाल्लेल्या अन्नाने झालेला आनंदनाश.

—मय—वि., **अन्नेन युक्तः, 'देहेऽन्नमयाः सर्वे भावाः'** (असंशा. ६) अन्नमय. शरीरांतार्गत सर्व (भाव) घटक अन्नाचे आहेत. अन्नमय आहेत.

—रक्षा—स्त्री., **अध्याय०** (अहृसू. ७)
अन्नाचे रक्षण. अध्यायाचे नाव.

—रस—पु., **भक्तमण्डः** (असंशा. ६)
निःशेषपरिपक्वस्य अन्नस्य रसः (सुचि. ३७.४८)
भाताची अतिपातळ पेज. शिजलेल्या भाताची शिते नसलेली पेज.

—रसखेद पु., **रोगलक्षण०, अन्नरसे खेदः, अवसादः, सर्वरसेषु अनिच्छा** (चनि. १.२१) कोणत्याही रसाचे अन्न नकोसे वाटणे. षड्रसांची अनिच्छा.

—वहस्रोतस्—न., **शारीर० अन्नवहमार्गः** (असंशा. ६) **तस्य मूलम्—आमाशयः वामं च पार्श्वम्** (चवि. ५.८) **आमाशयः अन्नवाहिन्यश्च (धमन्यः)** (सुशा. ९.१२) **दुष्टिलक्षणानि—अनन्नाभिलषणम् अरोचकाविपाकौ छर्दिश्च** (चवि. ५.८) **दुष्टिकारणानि—अतिमात्रस्य अकाले अहितस्य च भोजनात् पावकस्य च वैगुण्यात् अन्नवाहीनि स्रोतांसि दुष्यन्ति** (चवि. ५.१२) **विद्धलक्षणानि—आध्मानं, शूलान्नद्वेषौ, छर्दिः, पिपासा, आन्ध्यं, मरणं च** । (सुशा. ९.१२)
शरिरातला अन्नवहनमार्ग. पचनमार्ग. आमाशय ते पक्वाशय अखेरपर्यंतचा मार्ग. त्याचे मूळ आमाशय व डावी बाजू. आमाशय व अन्नवाही धमन्या. दुष्टिलक्षणे—अन्नाची अनिच्छा, अरुचि, अपचन व ओकारी. कारणे—अतिप्रमाणात, अकाली, अहितकर जेवण व अग्नीचे वैगुण्य यांनी अन्नवह स्रोतसे दुष्ट होतात. ती छेदली गेली तर लक्षणे—पोट फुगणे, शूल, अन्नाचा तिटकारा, ओकारी, तहान, आंधळेपणा व मरण.

—वहनाडी—स्त्री., **अन्नवहस्रोतः** (र. १३.४८)
अन्नवह स्रोतस.

—वाहिनी—धमनी स्त्री., **शारीर० सा च अन्नवहस्रोतसोः मूलम् " अन्नवहे द्वे तयोर्मूलम् आमाशयोऽन्नवाहिन्यश्च धमन्यः** (सुशा. ९.१२)
अन्नवहन करणारी प्रेरक धमनी. ती अन्नवहस्रोतसांचे मूळ आहे. अन्नवह स्रोतसे दोन. त्यांचे आमाशय व अन्नवाही धमन्या मूळ आहे.

—विष—न., **अजीर्णविषमाशनादिकारणैर्दुष्टेनाग्निनाऽपच्यमानं शुक्तत्वं प्राप्तं विषवत् परिणामकरमन्नम्** (चचि. १५.४६) अजीर्ण विषमाशनादि कारणांनी अग्नि दुष्ट होऊन न पचलेले व आंबट झालेले. विषासारखा परिणाम करणारे अन्न.

—वीर्य—न., **अन्नप्रभावः** (अहृसू. १२.१५) अन्नाचा प्रभाव, वीर्य.

—शल्य—न., **शल्यभूतमन्नम्** (सुसू. २७.५)
अन्नरूपी शल्य.

—श्रद्धा—स्त्री., **भक्ताकाङ्क्षा** (सुउ. ६४.८४)
जेवणाची इच्छा.

—संयोग—पु., **अन्नोपयोगः** (अहृसू. २९.१५)
अन्नाचा उपयोग.

अन्नाद—वि. **अन्नमत्तीति अन्नादः, केवलान्नभक्षको बालस्तृतीयादिसंवत्सरादूर्ध्वं भवति** (सुसू. ३५.२९)
केवळ अन्न खाणारे मूल-तिसऱ्या वर्षापासून ते केवळ अन्न खाणारे होते.

अन्नादि—पु., **अन्नस्य भक्तस्य आदिः आरम्भः** (अहृसू. १३.३७–३८)

यस्मिन् भुक्ते पश्चात् तत्कालमेव भुक्तं भुज्यते। तदपानाख्ये वायौ विगुणे सति दीयते। सुखपरिणामकरत्वादग्लानिकरत्वाच्च वृद्धशिशुभीरुकृशाङ्गनासु तत् प्रशस्तं भवति। प्राग्भक्तं, भक्तादौ इत्यस्य पर्यायौ। (सुउं. ६४.६९)
औषध घेण्याचा काळ. औषध घेतल्यानंतर लगेच जेवण घेण्याने औषध घेण्याचा निर्माण केलेला काल. जेवणाचा आरंभकाल. अपानवायूच्या विकृतीवर हा औषधकाल चांगला. अन्न सुखाने पचते. ग्लानि येत नाही, म्हातारे, बालक, भित्रे, कृश यांना उत्तम. प्राग्भक्त, भक्तादि हे याचे पर्याय. पहा—अन्नादि.

अन्नानुपान न., **अन्नस्य अनुपानम्** (चसू. २७.३१९)
जेवणानंतरचे पेय.

अन्नावग्रह—वि., **अन्नेन अवग्रहः सहसोर्ध्वकायप्रतिबन्धोऽवष्टम्भो यस्येति अन्नावग्रहम्, अन्नमध्यप्रयुक्तम् अन्नात् पूर्वं वा, "काठिन्याद्यः पुरीषं तु कृच्छ्रान्मुञ्चति मानवः। स घृतं लवणैर्युक्तं नरोऽन्नावग्रहं पिबेत्** (चचि. १५.२०५) (अहृचि. १०.७२ अरुण) (असंचि. १२)
औषधाचे कार्य ऊर्ध्व भागावर होण्याला प्रतिबंध करण्याकरिता औषध घेतल्यावर अन्न घेणे. जेवणाचे आरंभी किंवा मध्ये औषध घेणे. मळ कठीण झाल्यामुळे जेव्हां विसर्जनास त्रास होतो तेव्हां सैंधव घालून गरम तूप या काळी घ्यावे.

अन्नाश्रद्धा—स्त्री., **रोग० अन्नविद्वेषः रसदोषजविकारेषु एकः** (सुसू. २४.९)
अन्नावर अनिच्छा--इच्छा न होणे. अन्नद्वेष.

—अन्य—न., **अपरम्** (सुचि. १४.८) दुसरे.

—धान्य—न., **विजातीय—धान्यम्** (अहृसू., ६.१४१)
दुसरे--दुसऱ्या जातीचे धान्य.

—परिवार—वि., **अन्यव्याधिपरिवाराः** (असंसू.२१) **परतन्त्ररूपाः** जो रोग असताना दुसऱ्या रोगाचा परिवार व्यक्त झालेला असतो तो. परतंत्र व्याधीने युक्त मुख्य व्याधि.

—प्रकृति—वि., **विजातीयप्रकृतिः** (चशा. ६.११)
दुसऱ्या जातीची प्रकृति.

—भाव—(परिव.) पु., **स्वरूपाच्च्युतस्य विपरीतगुणावाप्तिः, यथा कृष्णानां शुक्लता** (सुसू. ३२.३) **मरणम्** (सुचि. १४.८)
मूळ गुण जाऊन त्यांच्या उलट गुण येणे. काळा रंग जाऊन पांढरा रंग येणे. मरण.

—योनि—स्त्री., **असवर्णा** (चसू. ८.२२)
दुसऱ्या वर्णाची, जातीची.
अजामहिष्यादिः (अहृसू. ७.७०) शेळी, म्हैस इ०
विपरीत—कारणम् (सुसू. ४२.८)
दुसरे कारण, उलट कारण.

—लक्षण—वि., **यः भविष्यद्व्याधिख्यापकः पूर्वरूपसंज्ञकः** (सुसू. ३५.१८)
पुढे होणाऱ्या रोगाचें दर्शक, पूर्वरूप.

—शास्त्र—न., **आयुर्वेदेतराणि व्याकरणसांख्यज्योतिःशास्त्रादीनि; कायचिकित्सादीनि इत्यन्ये।** (सुसू.४.६)
आयुर्वेदेतर शास्त्रे व्याकरण, सांख्य, ज्योतिष इ० होत. अन्य म्हणजे कायचिकित्सा शास्त्राला शल्यशास्त्र, शल्यशास्त्राला कायचिकित्सा, काय व शल्यशास्त्राला ऊर्ध्वांगचिकित्सा अशी ही परस्परांना अन्य शास्त्रे होत असे एकमत.

अन्यतरनिष्ठा—स्त्री., **अन्यतररूपाऽवस्था**
(चवि. ८.१३४) कोणता तरी एक पक्ष स्वीकारणे.

अन्यतस्—अव्य., **पृष्ठतः** (सुउ. ६.२७) पाठीमागे.

(अन्यतो) वात—पु., **नेत्ररोग०, योऽवटुकर्णशिरोहनुस्थो मन्यागतो वा अन्यतो गतो वा वातः भ्रुवि लोचने वा रुजां करोति, सोऽन्यतोवातः। अन्यतः स्थितः वायुः अन्यतो वेदनां करोति इत्यतः अन्यतोवातः** (सुउ., ६.२७;) **वायुः मन्याक्षिशङ्खतः अन्यतो वा तीव्रां व्यथां करोति, नेत्रञ्च पैच्छिल्यरागशोफादिरहितं पर्यश्रुसङ्कुचितं विदधाति।** (असंउ १८)
डोळ्याचा एक रोग. मानेचा मागचा भाग. कान डोके हनुवटी मान किंवा इतरत्र असलेला वायु डोळे, मान, कानशीळ, अथवा इतरत्रही तीव्र पीडा करतो; आणि डोळ्यांना बुळबुळितपणा, लाली, सूज इ० होत नाही व अश्रूंचाही संकोच होतो.

अन्यथा—अ., **प्रकारान्तरेण, अतथात्वे वा**
(चचि. ३.६५) (चशा. ८.५५)
निराळ्या प्रकाराने किंवा अवास्तवतेने.

—काम—पु., **अगम्यागमनम्** (अहृसू. २.२१)
अगम्य—निषिद्ध स्त्रीशी संभोग.

—कार—वि., **भिन्नरूपम्** (अहृसू.१२.६९) निराळे रूप

—क्रिया—स्त्री., **अन्यथाकरणम्, संस्काराधानम्**
(चसू. १६.३३) निराळे करणे, संस्कार करणे.

–चर–वि., **विमार्गगः** (सुउ. २०.६)
मार्ग सोडलेला, अन्य मार्गात गेलेला.

–दर्शिन्–वि., **अन्यप्रकारदर्शी** (सुसू. २.७)
चुकीचे शिकविणारा.

–भाव–पु., **विपरिणामः, स्वरूपाचलनम्** (सुशा. ४.७८)
मुळात बदल. निराळा भाव, स्वतःच्या रूपात बदल.

अन्या–स्त्री., **वनस्पति०, हरीतकी** (र. २२.८१)
हिरडा.

अन्यादोडी–स्त्री., **वनस्पति०, जीवन्तीभेदः**
तद्गुणाः–कटु, तिक्ता, उष्णा, दीपनी, रुच्या, कफवातघ्नी, कण्ठामयरक्तपित्तदाहघ्नी च ।
"अन्यादोडी तु जीवन्ती शाकश्रेष्ठा सुखालुका ।
बहुपर्णी दीर्घपत्रा सूक्ष्मपत्रा च जीवनी"
(रा. परि. ४.४१–४२)
हरिणदोडीचा एक प्रकार. गुण–तिखट, कडु, उष्ण, दीपक, रुचकर, कफवातघ्न, घशाचा रोग, रक्तपित्त, दाहनाशक, ही भाज्यांत श्रेष्ठ. सूक्ष्म पण लांब आणि पुष्कळ पानांची भाजी.
दोडीच्या दुसऱ्या जातीचे जीवंती, शाकश्रेष्ठा, सुखालुका, बहुपर्णी, दीर्घपत्रा, सूक्ष्मपत्रा आणि जीवंती हे पर्यायशब्द आहेत.

अन्यान्यता–स्त्री., **भेदः** (चशा. १.४९) भेद.

अन्येद्यु–पु., **रोग०, अन्येद्युष्कः** (चचि. ३.३४)
पाळीच्या ज्वराचा एक प्रकार, एका दिवसात एकदा येतो तो ताप.

अन्येद्युष्क–पु., **रोग०, विषमज्वरभेदः, अहोरात्रे यः एककालं प्रवर्तते** (चशा. १.११३)
(सुउ. ३९.७०) (चचि. ३.३५३)
दिवस रात्रीतून एकदा येणारा ज्वर. पहा. 'अन्येद्यु'

अन्योन्य–वि., **परस्परम्** (सुशा. १.२१)
(चशा. १.३७) परस्पर, एकमेक.

–मूर्च्छन–न., **परस्परमिश्रीभावः**
(अहृसू. १३.२६) परस्परात मिसळणे.

अन्योन्यानुप्रविष्ट–वि., **परस्परानुप्रविष्टम् । आकाशवायुतेजजलपृथ्वीनां परस्परानुप्रवेशेन पाञ्चभौतिकद्रव्यनिष्पत्तिः, एवं तानि अन्योन्यानुप्रविष्टानि ।**
(सुशा. १.२१) आकाशादिभूते एकमेकात प्रविष्ट होऊन पांचभौतिक द्रव्यांची निर्मिति होते. एकमेकात प्रविष्ट होणे.

अन्योन्यावरण–न., **परस्परावरणम्, यथा एकदोषेण अन्यदोषस्य मार्गावरोधः** (चचि. २८.१९९)
एका दोषाने दुसऱ्या दोषाचा मार्ग रुद्ध करणे.

अन्वक्षम्–अ., **तत्क्षणमेव, न क्षणान्तरे; अक्षस्य यन्त्रस्य अनु–पश्चात् अन्वक्षम्** (सुशा. ३.४)
(सुचि. ३७.६४)
त्याच क्षणी, दुसऱ्या क्षणी नाही. यंत्राच्या मागे.

अन्वय–पु., **अनुबन्धः, संबन्धः** (चनि. ८.१८) संबंध.
संभूतिः (चचि. ३.१७६–१७७) जन्म, कारण.
कुलं, वंशो वा (सुसू. २.३) कुल, वंश.

अन्वास–पु., **अनुवासनम्** (असंसू. २९) स्नेहबस्ति.

अन्वासन–न., **अनुवासनम्** (अहृसू. १९.२) स्नेहबस्ति.

अप्–स्त्री., **महाभूत०, जलम्** (चसू. ८.९) पाणी.
इदं सत्त्वतमोबहुलम् । (सुशा. १.२०)
हे सत्व व तम गुणाधिक होय.
देवता०, रसनस्य अधिदैवतम् आपः । (सुशा. १.७)
जलदेवता. (रसनेंद्रियाची.)

–चर–पु., **जलचरः** (अहृसू. ६.५०)
पाण्यांत संचार करणारे.

–पान–न., **जलपानम्** (अहृसू. २८.३९) पाणी पिणे.

–(अब्)–धातु–पु., **कायद्रवः श्लेष्मपित्तरसादिकः** (सुउ. ४०.६)
शरिरातील जल धातु. पित्त, कफ, रस इत्यादि.
स्वेदः (सुउ. ३९.२४) घाम.
शरीरधातुगतः उदकभागः (चचि. २२.१९)
शारीर धातूंतील द्रवांश.

अपकर्षण–न., **तन्त्रयुक्ति०, पृथक्करणम्, अपवादेन कथनम् ।** (सुउ. ६५.१८)
पृथक्करण. अपवादाच्या आधाराने विधान करणे.
ह्रासः (सुचि., ६.१७) क्षय, नाश.
दुर्बलीभवनम् (सुउ. ६२.६) दुर्बळ होणे.
ऊर्ध्वगतस्याधःकर्षणम् (सुचि., १५.३)
ऊर्ध्वगत दोषादिकांना खाली आणणे, अधोमार्गाने बाहेर आणणे.
चिकित्सोपक्रमः, निर्हरणम् । तच्च द्विविधम् बाह्यान्तर–भेदेन । तत्र बाह्यमपकर्षणं ग्रन्थ्यर्बुदोपपक्ष्मकृमिशल्यादिषु शस्त्रहस्तयन्त्रादिभिः । अभ्यन्तरं पुनर्वमनविरेचनादिभिः । (असंसू. १२.६)
चिकित्सेचा एक उपक्रम. मलनिर्हरण–ते दोन प्रकारचे–बाह्य व अंतर्गत. शस्त्रादिकांनी ग्रंथ्यादिकातील बाह्य व वमन विरेचनादिकांनी अंतर्गत दोष बाहेर काढले जातात.

अपक्ति–स्त्री., **रोग०, विंशतिश्लेष्मविकारेषु एकः**
(चसू. २०.१७) (अहृसू. १२.५३)
अपचन, वीस कफविकारापैकी एक.

अपक्षेपण–न., **अङ्गस्याऽधोनयनम्** (अहसू. १२.७)
शरीरावयव खाली नेणे.

अपगम–पु., **निर्गमनम्** (असंनि. २)
बाहेर काढणे. निघणे, निघून जाणे.

अपगमन–न., **देहान्तरगमनम्** (चशा. ३.१३)
निराळ्या देहात जाणे.

अपचय–पु., **रोगलक्षण०, कृशत्वम्** (सुसू. १०.५)
क्षय. शरिराचा कृशपणा. किडकिडितपणा.

अपचार–पु., **अपथ्याचरणम्** (चचि. ३.२५)
अपथ्य आहारादिकांचे सेवन.
दुष्टाहाराचारौ (सुसू. २४.५) (सुउ. २७.६)
दोष दुष्टि करणारा आहारविहार–वागणूक.

अपचारिन्–वि., **अयथार्थकारी** (सुचि. ५.४)
अयोग्य कार्य करणारा, अयोग्य मार्गाने चालणारा.

अपचित–वि., **नष्टम्, अप्राप्तम्** (सुउ. ५७.१६)
नाहीसे झालेले. न मिळालेले

अपचिति–स्त्री., **पूजा** (चनि., ७.२३)
पूजा (देव इत्यादिकांची.)

अपची–स्त्री., **रोग० बहिर्मार्गजः** (चसू. ११.४९ असंउ. ३४) बाह्यमार्गात उत्पन्न झालेला विकार.
अयं ग्रन्थिरूपः व्याधिः चिरकारी च ।
(सुनि. ११.११,)
हा दीर्घकाल रहाणारा रोग. जुनाट गण्डमाळा. हा ग्रंथिस्वरूप व दीर्घकालीन विकार.
स्थानमस्य रोहिणी नाम त्वक् (सुशा. ४.४,) (चचि. २८.१३५.,) याचे स्थान रोहिणी त्वचा.
निरुक्तिः–चयप्रकर्षात् अपची ।
ज्यांत शरीरदोषाचा अत्यधिक संचय होतो तो रोग.
संप्राप्तिः–हन्वस्थिकक्षाक्षकबाहुसन्धिमन्यागलेषु उपचितं मेदः कफश्च ग्रन्थिं कुरुतः। लक्षणम्–स्थिरा वृत्ता आयता स्निग्धा अल्परुजा ग्रन्थिर्भवति। आमलकास्थिमात्रैः मत्स्याण्डजालप्रतिमैः अनन्यवर्णैः ग्रन्थिभिः सा उपचीयमाना भवति। ताः कण्डुयुताः प्रभिन्नाः स्रवन्ति, नश्यन्ति, भवन्ति च अन्याः। अयं रोगः सुदुस्तरः । (सुनि. ११.१०) **अस्य 'गण्डमाला' इत्यपरं नाम** (असंउ. ३४.) **अस्मिन् शस्त्रकर्मापि क्रियते ।** (सुचि. १८.२७.)
संप्राप्ति–हनुवटीचे हाडाचा संधी, काख, गळसरीचे धनुष्यासारखे हाड, व बाहु यांचे सांधे, मान व गळा यांत संचित मेद व कफ दोष गाठ उत्पन्न करतात. **लक्षण**–स्थिर, वाटोळ्या, पसरट, स्निग्ध थोड्या वेदनायुक्त गांठी होतात. आवळ्याच्या अठळी एवढ्या, माशांच्या अंड्याच्या जाळ्यासारख्या, त्वचेच्या रंगाच्या असतात; त्यांना खाज असते, फुटल्यानंतर त्यांतून स्राव होतो; त्या नाहीशा होतात; व पुन्हा दुसऱ्या होतात. हा रोग फार कठीण असतो. याला गंडमाळा असे नाव आहे. यात शस्त्रकर्मही करतात.

अपतंसन–न., **रोगलक्षण०, पतनम्**
(चचि. २८.१८) पडणे.
अपतन्त्रक–(पु.,) **वातरोग०** (सुनि. १.६६;)
संप्राप्तिलक्षणे–अधःप्रतिहतो वातः कफान्वितः सन्नूर्ध्वं व्रजन् हृदाश्रिता नाडीः प्रविश्य हृदयं शिरः शङ्खौ च पीडयन् गात्रं परितः आक्षिपेत्, धनुर्वच्च नामयेत्, तदा कृच्छ्रादुच्छ्वसिति, कपोत इव कूजति, स्तब्धस्रस्तमीलितदृक् निःसंज्ञश्च भवति। (चसि. २.२२) (चसि. ९.१२–१४ असंनि. १५.) एक वातरोग. आंचके आणि बेशुद्धि यांत प्राधान्याने ही असतात. वाताच्या खाली जाण्याच्या गतीला अडथळा झाला तर तो कफयुक्त होऊन वर येऊन हृदयाच्या नाड्यात शिरून हृदय, शिर, शंख यांना पीडित करून हातपाय भोंवताली आपटतो, धनुष्यासारखा वाकवतो, तेव्हां तो रोगी कष्टाने श्वास घेतो, पारव्यासारखा आवाज करतो, डोळे मिटलेले, दडस, गळालेले असतात. त्याला शुद्धि नसते.

अपतर्पण–(न.,) **लङ्घनम्, अनशनादि**
(चवि. २.१३) लंघन. आहार वर्ज्य करणे इत्यादि.
तत् त्रिप्रकारम्–लङ्घनम्, लङ्घनपाचनम्, दोषावसेचनं च (च. ३.४०)
लंघन प्रकार तीन; लंघन, लंघन पाचन व तिसरा प्रकार दोष रेचकादिकांनी बाहेर काढणे.
चिकित्सोपक्रमः (असंसू. २४; अहसू. १४.१)
चिकित्सेपैकी एक उपाय.
कर्शनम् (चसू. २३.२९)
कृशता आणणारे उपचार.
व्रणस्य षष्ट्युपक्रमेषु एकः (सुचि. १.८)
ऊर्ध्वमारुततृष्णाक्षुन्मुखशोषश्रमान्वितगर्भिणीवृद्धबालभीरवश्चैतेऽपतर्पणे निषिद्धाः
(सुचि. १.१२)

अपतर्पणद्रव्यं नाम लङ्घनद्रव्यं तच्च अग्निवाय्वाकाशात्मकम् (अहृसू. १४.३)

यथा—कुलत्थादीनि (अहृसू. २४.२१,२२.३६)

व्रणाच्या साठ उपायांपैकी एक. ऊर्ध्व—वात, तहान, तोंड सुकणे. भूक, क्षय, श्रम झालेले, गर्भिणी, बाल, भित्रा यांना लंघन देऊ नये. अपतर्पण द्रव्य म्हणजे लंघन द्रव्य. ते अग्नि वायु आकाश महाभूतात्मक असते. जसे कुळीथ इत्यादि.

अपतर्पित—वि., **कर्शितः** (सुचि. २३.४) **अपतर्पितस्य रूपाणि—शूलम्, अरतिः, आध्मानम्, गुदप्रकोपः, ज्वरः, अङ्गदाहः, श्रमः, मोहः, तृष्णा, शय्यासनस्त्रीविषयेष्वभक्तिः** (का. भोजनकल्प. १७.१८)

कृश करणाऱ्या उपायांनी कृश झालेला. लक्षणे—शूल, बेचैनी, पोटफुगी, गुदाचा क्षोभ, ज्वर, अंगाचा दाह, थकवा, विचार कुंठित होणे, तहान, शय्या, आसन, स्त्रीसंभोग न आवडणे.

अपतानक—पु., वातरोग०, (चसि. २.२२) **अयं मध्यममार्गजः** (चसू. ११.४९) **आक्षेपकभेदः** (सुनि. १.५२) **यः आक्षेपकः अन्तराऽन्तरा पातयति, सः अपतानकः, स त्रिविधः दण्डापतानकः अन्तरायामः बहिरायामः च। संप्राप्तिः लक्षणं च—अधःप्रतिहतो वायुः ऊर्ध्वं व्रजन् हृदाश्रिताः नाडीः प्रविश्य हृदयं शिरः शङ्खौ च पीडयन् परितः गात्रमाक्षिपति धनुर्वच्च नामयति, तत्र कृच्छ्रादुच्छ्वासः, स्तब्धस्रस्तमीलितदृक्त्वम्, कपोत इव कूजनम् निःसंज्ञता च । किंच वायुना हृदि मुक्ते स्वास्थ्यं, हृदि चावृते अस्वास्थ्यं ।** (चचि ९.१४) पहा. 'अपतंत्रक' (असंनि. १५) **(अपतान—पाठः)** (अहृनि. १५.१९—२०) **तस्य रिष्टलक्षणानि—स्रस्ताक्षत्वं भ्रुवि वक्रता स्वेदो वेपथुः प्रलापित्वं खट्वापातित्वं (खट्वापादकल्पैः हस्तपादैः प्रसृतैः पतनशीलत्वम्) बहिरायामित्वं च** (सुचि. ५.१८) पहा. 'अपतंत्रक.'

अपतानक—आचके, अवयवांची फेक व ताण. हा वातरोग मध्यम मार्गातील विकार आहे. आक्षेपकाचा प्रकार. जो मधून मधून मनुष्याला पाडतो तो आक्षेपक—अपतानक होय. याचे प्रकार तीन—दंडापतानक (लाकडासारखा ताठ अवयवाचा) अंतरायाम (आतला धनुर्वात) बहिरायाम (बाहेरचा धनुर्वात) संप्राप्ति व लक्षणे—वायूच्या अधोमार्गात अडथळा आल्यास तो वर येतो व हृदयातील नाडीत प्रवेश करून हृदय, डोके, शंख यात पीडा करून आजूबाजूस भोवताली हात पाय, व गात्रे आपटतो—फेकतो व धनुष्यासारखे नमवतो, कष्टाने उच्छ्वास, डोळे जखडलेले, गळालेले व मिटलेले, पारव्या प्रमाणे आवाज करणे व संज्ञा नाश होणे. हृदय वाताने मोकळे केले की विकार मुक्ति व वाताने व्यापले की विकारोत्पत्ति. मरणदर्शक लक्षणे—डोळे गळणे, भुवया वाकड्या होणे, घाम, कंप, बडबड, खाटेवर हातपाय आपटणे, व बाहेरच्या बाजूला (पाठीकडे) वाकडे होणे.

अभिघातनिमित्तः—आघातजन्यः अपतानकः स च असाध्यः (सुनि., १.५९)

आघातजन्य. अपतानक रोग. हा जखमेपासून झालेला असाध्य.

गर्भपातनिमित्तः—गर्भपतनकारणाज्जातः अपतानकः, स धातुक्षयात्प्रकुपितेन केवलवातेन भवति; सोऽप्यसाध्यः (सुनि., १.५९)

गर्भपात झाल्यावर त्यामुळे झालेला, तो धातुक्षयाने प्रकुपित झालेल्या केवल वाताने होतो तोही असाध्य.

शोणितातिस्रावजः धातुक्षयात्प्रकुपित; केवलवातजः, सोऽपि असाध्यः (सुनि. १.५९)

रक्ताचा अतिस्राव झाल्यामुळे झालेला. धातुक्षयाने प्रकुपित, केवळ वाताने झालेला असेल तर तोही असाध्य.

अपत्य—न., **संततिः** (सुचि. २६.३९)

मूल, संतति, अपत्य.

—जीव—पु., **वनस्पति०, पुत्रजीवः** (रा. परिशिष्ट ९.३१)

पुत्रजीवी वृक्ष, याच्या फुलाच्या माळा पुत्र व्हावा म्हणून घालतात.

—जीवक—पु., **वनस्पति०, पुत्रजीवः ।** (रा. परि. ९.३१)

पुत्रजीवी वृक्ष. ('पहा—पुत्रजीव'.)

—दा—स्त्री., **वनस्पति०, पुत्रदा** (रा. परि. ४ पृ. ३३७)

पुत्रदात्री (वृक्ष).

—पथ—पु., **शारीर०, अपत्यमार्गः, कुक्षिस्थः गर्भः येन पथा निष्क्रामति, स गर्भस्य मार्गः ।** (चशा. ६.२४) (चचि. १४.६)

गर्भवतीचा गर्भ बाहेर येण्याचा मार्ग. योनिमार्ग.

योनिः (सुनि. ८.३) (असंशा. ४.२९)

स्त्रीचे गुह्यांग. योनि.

–मार्ग–पु., **शारीर०, योनिमार्गः** (चचि. ३०.२२३) योनिमार्ग. गर्भ बाहेर येण्याचा मार्ग.

–संतान–न., **अपत्यपरम्परा, पुत्रपौत्रादिवंशसातत्यम्** (चचि १.९)

पुत्रपरंपरा. पुत्र, नातु, पणतु इ. संततीची परंपरा.

अपत्रवल्लिका–स्त्री., **वनस्पति०, सौम्या** (रा. परि. ३.३१)

पानें नसलेली, शाखांना कांडी असलेली वनस्पति.

अपथ्य–वि., **अहितम्** (अहसू. २.७)

शरिराला अहितकर, दोषवर्धक, रोगकर.

अपदंश–पु., **रोग०, उपदंशः** (असंउ. ३८)

दुष्ट योनिसंभोगाने उत्पन्न होणारा रोग.

अपदेश–पु., **तन्त्रयुक्ति०, अनेन कारणेन इति कार्यं प्रति हेतुकथनम्; यथा मधुरः श्लेष्माणमभिवर्धयति,** (सुउ. ६५.१५) **अपदेशो नाम यत्प्रतिज्ञानार्थसाधनाय हेतुवचनम् । यथा–"वाताज्जलं जलाद् देशं देशात्कालं विद्यादुष्परिहार्यत्वात् गरीयस्तरम्–"** । (चसि. १२.४२.)

अमक्या कारणाने हे झाले असे कार्याचे कारण सांगणे, सहेतुक विधान करणे; जसे–गोड रस कफाला वाढवितो. एखादा मुद्दा स्वीकारण्याचा हेतु सांगणे. वातापेक्षा जल, जलापेक्षा देश, देशापेक्षा काल, परिहार करण्यास कठीण म्हणून ते बलवत्तर आहेत.

अपद्वार–न., **अमार्गः** (सुक. १.२२)

नित्याचा नसलेला मार्ग. बाजूचे दार. आडमार्गाचे दार.

अपनयन–न., **दूरीकरणम्** (सुचि. ३८.५,) **यथा बालस्य स्तनादपनयनम्, स्तनपानाद् दूरीकरणम्.** (असंउ.) । दूर करणे, सोडवणे.

आईचे दुधापासून मुलाला सोडविणे.

अपप्रजाता–स्त्री. **अकाले पतितगर्भा** (सुनि. ९.२६) **असम्यक् प्रजाता नाम अयथाकालप्रसूता** (सुउ. ३९.२२)

अकाली प्रसूत झालेली–गर्भ पडलेली स्त्री.

अपप्रसूता–स्त्री., **असम्यक् प्रसूता** (अहसू. १६.८)

नीट प्रसूत न झालेली स्त्री

अपबाध्यमान–वि. **मर्मपीडाकरम्** (सुसू. २७.१३)

मर्मांना पीडा देणारे

अपवाहुक–पु., **रोग०, अवबाहुकः** (असंनि. १५) (सुनि. १.८२)

ज्यात हात आखडतो तो वातविकार, खांद्याच्या सांध्यातील शिरा स्नायु आखडतात.

अपमार्जन–न., **मृजा, स्वच्छीकरणम्** (चशा. ८.२७)

धुणे, स्वच्छ करणे.

शातनम् (**केशनखरोमादेः**) (सुचि. २४.७३.)

कातरणे (केस नखे इत्यादि.)

अपरा–स्त्री. **शारीर०, गर्भिण्या गर्भाशये गर्भस्य पोषणार्थं जातः, गर्भनाभिनाडीसंबद्धः अवयवविशेषः 'अमरा' इति लोके ख्यातः** (चशा. ६.२३,) **गर्भिण्याः आर्तवं गर्भेण अधः प्रतिहतम् अपरं अपरं चोपचीयमानम् 'अपरा' इत्याहुः ।** (असंशा. २,) (सुशा. ४.४,) **गर्भावरणं जरायुसंज्ञम् ।** (सुचि. १५.१७.) **गर्भावरणविशेषः ।**

गर्भाची नाळ व गर्भिणीचा गर्भाशय यांच्यामध्ये गर्भाशयाला संलग्न गर्भपोषणाकरिता झालेला अवयव; वार, गर्भिणीचे रज गर्भाने अवरुद्ध झाल्याने ते वर वर (अपर) येऊन वाढते त्याचा बनणारा अवयव अपरा होय.

'उल्ब' इति लोके (सुचि. ३७.१२५) **अपतिता अपरा आनाहाध्मानौ कुरुते ।** (सुशा. १०.२१)

गर्भावरचे आवरण; (गर्भाची पिशवी) वार. वार पडली नाही तर पोट फुगते वायु ही वाढतो.

–मुख–न., **जरायुमुखम्** (काशा. जातिसूत्रीय पृ. ५७) गर्भावरणाचें तोंड.

अपराजित–पु., **सविषकीट०, कणभः ।** (सुक. ८.२६) **योग०, ग्रह–कृत–मानसोन्मादादिविकारघ्नः** (सुउ. ६०.४७)

एक विषारी किडा. ग्रहपीडेने झालेल्या उन्माद इत्यादि मानसविकारांचा नाशक एक योग.

अपराजिता–स्त्री., **वर्ति०, तिमिरकुकूणकादिनेत्रामयघ्नी** (असंउ. १९) या नावाची कांडी डोळ्याचे रोग नाहीसे करणारी आहे.

वनस्पति०, विष्णुक्रान्ता, शमी, हपुषा, गिरिकर्णी, शेफालिः (निर्गुण्डीभेदः) (ध. ५.१७३) (रा. ८.१५५) विष्णुक्रांता. शमी, शेरणी, पांढरी गोकर्णी, एक प्रकारची निर्गुंडी.

अपरान्त–पु., **देश०, कोङ्कणः** (अहसू. ५.११)

कोंकण.

अपराह्ण–पु., **दिनभाग०, दिनस्य तृतीयः प्रहरः** (सुशा. २.२८)

पञ्चधा विभक्तेऽहनि चतुर्थो भागः, द्विधा विभक्तेऽहनि द्वितीयो भागः (सुचि. २८.३)
दिवसाचा तिसरा प्रहर. दिवसाचे पाच भाग केले तर चवथा भाग. दोन भाग केले तर दुसरा भाग.

अपरिज्ञान—न., **वादे निग्रहस्थान०** (चवि. ८.३५)
(**अविज्ञातार्थम् इति न्यायसू०** (५.२.९)
अर्थवादात अडवणुकीचे स्थान माहित नसणे. विषय पूर्ण न येणे.

अपरिनिष्ठित—वि., **अनुभवहीनः** (सुसू. ३.४८) (असंसू. २.१०) अननुभवी, अनुभव नसलेला.

अपरिपक्व—वि., **आमम्** (सुनि. ६.४) कच्चा

अपरिम्लान—पु., **वनस्पति०, कुर(रु)बकः, रक्तसैरेयकः कुरुबकः स्मृतः** (ध. १. २७८,) (रा. १०.४१२) तांबडी कोन्हांटी.

अपरु—पु., **वनस्पति०, खदिरः** (ताम्रकंटकः रा. ८.३६ पृ. १२) खैर. तांबड्या काट्याचा.

अपर्यागत—वि., **अपक्वम्** (सुसू. ४६.२१०) अपक्व—कच्चे.

अपर्युषित—वि., **तद्दिनसिद्धम् अन्नादि** (सुसू. ४६.३३९)
त्याच दिवशी शिजविलेले. ताजे (अन्न इ०) शिळे नसलेले.

अपर्वदण्ड—पु., **वनस्पति०, रामकाण्डः, रामशरः**
तद्गुणाः—अम्लः कषायः ईषदुष्णः रुचिप्रदः पित्तकृत् कफवातघ्नः च (रा. परि. ८.३६)
बाणासारखी गवताची जात (सरकांडे) एक प्रकारचा ऊस. गुण—आंबट, तुरट, थोडा उष्ण, रुचिदायक, पित्तकर, कफवातनाशक.

अपलाप—पु., **मर्म०, वक्षोमर्म** (सुशा. ६.६)
अंसकूटयोः अधस्तात् पार्श्वोपरिभागयोः (सुशा. ६.२५) **एष सिरामर्म** (सुशा. ६.७)
कालान्तरप्राणहरः (सुशा. ६.११) **संख्यया द्वौ** (**वामदक्षिणभेदेन**) **मानम् अर्धाऽङ्गुलम्** (सुशा. ६.२५)
तत्र विद्धे रक्तेन पूयभावगतेन मरणम्
या नावाचे छातीमधले खांद्याच्या खाली फासळ्यांच्या वर हे आहे, हे शिरांचे मर्म, कालांतराने प्राण नाशक आहे, डावे उजवे असे दोन्हीकडे आहे. प्रमाण अर्धा अंगुल. ते कापले तर पू होऊन मरण.

अपवर्ग—पु., **तन्त्रयुक्ती०, साकल्येनोद्दिष्टस्य एकदेशापकर्षणम्** (चसि. १२.४३)
सामान्य विधानातून कांहीं अंश वगळणे. अपवाद युक्त विधान. सुकलेली फळे, भाज्या, मांस याखेरीज इतर शिळे खाऊ नये, शिळे खाऊ नये. या सामान्य विधानांतून फळे इत्यादी वगळली; हे अपवर्गाचे उदाहरण.
अभिव्याप्य अपकर्षणम्, यथा अस्वेद्या विषोपसृष्टाः अन्यत्र कीटविषात् (सुउ. ६५.१८)
व्यापक नियम सांगून त्याला अपवाद सुचवणे; जसे—विषपीडिताला खेद देऊ नये हा नियम असला तरी कीट विष पीडेला खेद द्यावा असा अपवाद सांगणे हे सुद्धा अपवर्गाचे उदाहरण होय.
मोक्षः (चसू. २७.३५०—३५१) मोक्ष.
निवृत्तिः (चशा. ५.११) व्यवहारातून मुक्त.

अपवाद—पु., **यत्र कश्चिन्नियमो न संगच्छते तद् उदाहरणम्** (चवि. ८.१३४) (असंसू. २३.८)
ज्याला सामान्य नियम लागत नाही, असे उदाहरण.

अपवृत्त—वि., **विपरीतानुष्ठानपरः** (सुउ. ६०.२६)
विपरीत करणारा.
वलितम् (सुचि. १५.९.) घेरलेले, व्यापलेले.
स्थानात् स्रस्तम् (सुसू. ११.२८., चचि. ३०.४५.)
स्वस्थानातून निखळलेले, ढळलेले.

अपशोक—पु., **वनस्पति०, अशोकः** (रा. १०.२-७०.,)
अशोक वृक्ष.

अपसव्य—वि., **अपसव्यम्; दक्षिणमित्यर्थः** (असंसू. ३.४७.,) डावें.
—वस्त्र— अपसव्योपवीतः (सुउ. ६०.१२.,)
उजव्या खांद्यावरून व डाव्या हाताखालून घातलेले जानवे.
—वासस्—(परिव., वि.,) **दक्षिणाङ्गाश्रितमुत्तरीयवासः यस्य सः** (सुसू. २९.८.)
उजव्या खांद्यावरून घेऊन डाव्या हाताखालून ज्याने वस्त्र घेतले तो.

अपस्तन—वि., **त्यक्तस्तनपानः** (कासं. खिल., ८.१०५.) अ., **स्तनाद्विदूरम्** (असंउ. १,.७१.)
अंगावरचे दूध पीत नसलेले. स्तनपान सोडलेले.

अपस्तन्य—वि., **त्यक्तस्तन्यः** (अहृउ. १.३९.,)
अंगावरचे दूध सोडलेले (तान्हे मूल)

अपस्तम्भ—पु., **वक्षःस्थानगतं मर्म** (सुशा. ६.१०)
स्थानम्—उरसःपार्श्वद्वयं वामदक्षिणभेदेन एतत् सिरामर्म, तत्र व्यधे सति शोणितपूर्णकोष्ठतया वातपूर्णकोष्ठतया कासश्वासाभ्यां कालान्तरेण मरणम्, संख्यया द्वौ, मानम् अर्धाङ्गुलम्
(असंशा. ६.६.,) छातीतील एक मर्म.

स्थान–डाव्या उजव्या फासळ्यात. हे शिरेचे मर्म. ते कापल्यास रक्ताने व वाताने कोठा पूर्ण भरतो यामुळे खोकला व श्वास यांनी कालांतराने मरण येते. संख्या दोन. प्रमाण अर्धे अंगुळ.

अपस्मार–पु., रोग०, निरुक्तिः–स्मारः (स्मृतिः) नाम भूतार्थविज्ञानम् तद् भूतार्थविज्ञानं यस्मिन्नपगतं भवति स व्याधिरपस्मारः (सुउ. ६१.३)

तत्र तमः प्रवेशः बीभत्सचेष्टाश्च स्मृतिबुद्धिसत्त्वसंप्लवाद् भवन्ति (चचि. १०.३. चनि. ८.५) अस्मिंश्च विकारे किञ्चित्कालावस्थिता विगतसंज्ञता भवति ।

संप्राप्तिः– रजस्तमोभ्यामुपहतचेतसां प्रकुपिता दोषाः अन्तरात्मनः श्रेष्ठतममायतनं हृदयं तथा इन्द्रियायतनानि च उपसृत्य पर्यवतिष्ठन्ते । तत्रावस्थिताः सन्तः कामक्रोधभयलोभमोहहर्षशोकचिन्तोद्वेगादिभिश्च ईरिता हृदयमिन्द्रियायतनानि सहसाभिपूरयन्ति तेन च जन्तुरपस्मरति (चनि. ८.४)

अपस्मारव्याधौ कुपिता मलाः द्वादशाहात्, पक्षाद् मासाद्वा स्तोककालान्तरं वेगं कुर्वन्ति (चचि. १०.१३)

देवे वर्षत्यपि यथा भूमौ बीजानि कानिचित् ।
शरदि प्रतिरोहन्ति तथा व्याधिसमुद्भवः ॥
(सुउ. ६१.२०)

प्रथमा उत्पत्तिः– दक्षाध्वरध्वंसे विविधभूताशुचिस्पर्शात् देहिनामपस्माराणामुत्पत्तिः अभूत् (चनि. ८.११)

संख्या–चतुर्विधोऽपस्मारः वातजः पित्तजः कफजः संनिपातजः (सुउ ६१.१०.११; चनि. (१०.८. चनि. ८.३)

पूर्वरूपम्–भ्रूव्युदासः, सततमक्ष्णोः वैकृतम्, अशब्दश्रवणं, लालासिङ्घाणकप्रस्रवणम्, अनन्नाभिलाषा, अरोचकाविपाकौ, हृदयग्रहः, कुक्षेराटोपः, दौर्बल्यम्, अस्थिभेदः, अङ्गमर्दः, मोहः, तमसो दर्शनम्, मूर्च्छा, अभीक्ष्णं भ्रमः, स्वप्ने मदनर्तनव्यथनवेपनपतनादीनि (चनि. ८.६)

"हृत्कम्पः शून्यता स्वेदः ध्यानं मूर्च्छा प्रमूढता ।
निद्रानाशश्च तस्मिँस्तु भविष्यति भवत्यथ ।"
(सुउ. ६१.७)

रूपम्–अविद्यमानानि रूपाणि पश्यति, पतति, जिह्वाक्षिभ्रुवः प्रस्फुरन्ति । स्रवल्लालः हस्तौ पादौ विक्षिपन् दोषवेगे विगते सुप्तवत्प्रतिबुध्यते । (चचि. १०.७,८)

वातजोऽपस्मारः– अभीक्ष्णमपस्मरणम्, उत्पिण्डिताक्षित्वम्, असाम्ना विलपनं, फेनोद्वमनम्। अतीवग्रीवाध्मानं, पूरितस्तब्धग्रीवत्वम्, आविद्धशिरस्त्वं, विषमविनताङ्गुलित्वं, पाणिपादानवस्थितत्वम्, नखनयनवदनत्वचाम् अरुणपरुषश्यावत्वम्, अनवस्थितचपलपरुषरूक्षरूपदर्शनं, वातलानुपशयत्वं, विपरीतोपशयत्वं च क्षणेन ससंज्ञत्वं चेति लक्षणानि । (चनि. ८.८) (१)

'कम्पते प्रदशेद्दन्तान् फेनोद्वामी श्वसित्यपि ।
परुषारुणकृष्णानि पश्येद् रूपाणि चानिलात् ॥'
(चचि. १०.९)

'वेपमानो दशन् दन्तान् श्वसन् फेनं वमन्नपि ।
यो ब्रूयाद् विकृतं सत्त्वं कृष्णं मामनुधावति ॥'
ततो मे चित्तनाशः स्यात् सोऽपस्मारोऽनिलात्मकः ।'
(सुउ. ६१.११,१२)

वातापस्मारे 'हृदि तोदः' इति विशेषलक्षणम् (सुउ. ६१.१६)

पित्तजोऽपस्मारः– अभीक्ष्णमपस्मरणं, क्षणेन ससंज्ञत्वम्, अवकूजनं, भूम्यास्फालनं, नखनयनवदनत्वचां हरितहारिद्रताम्रत्वं, रुधिरोक्षितोग्रभैरवादीप्तरूषितरूपदर्शनं, पित्तलानुपशयत्वं, विपरीतोपशयत्वं चेति लक्षणानि । (चनि. ८.८) (२)

'पीतफेनाङ्गवक्त्राक्षः पीतासृग्रूपदर्शनः ।
सतृष्णोष्णानलव्याप्तलोकदर्शी च पैत्तिकः ॥'
(चचि. १०.१०)

'तृट्तापस्वेदमूर्च्छार्तो धुन्वन्नङ्गानि विह्वलः ।
यो ब्रूयाद् विकृतं सत्वं पीतं मामनुधावति ॥
ततो मे चित्तनाशः स्यात्स पित्तभव उच्यते ।'
(सुउ. ६१.१३,१४)

कफजोऽपस्मारः–चिरादपस्मरणं, चिराच्च संज्ञाप्राप्तिः, पतनं, नातिविकृतचेष्टत्वं, लालोद्वमनं, नखनयनत्वचां शुक्लत्वं, शुक्लगुरुस्निग्धरूपदर्शनं, श्लेष्मलानुपशयत्वं, विपरीतोपशयत्वं चेति लक्षणानि (चनि. ८.८ (३)

'शुक्लफेनाङ्गवक्त्राक्षः शीतोहृष्टाङ्गजो गुरुः ।
पश्यन् शुक्लानि रूपाणि श्लैष्मिको मुच्यते चिरात् ॥
(चचि. १०.११)

'शीतहृल्लासनिद्रार्तः पतन्भूमौ वमन्कफम् ।
यो ब्रूयाद्विकृतं सत्त्वं शुक्लं मामनुधावति ॥
ततो मे चित्तनाशः स्यात्सोऽपस्मारः कफात्मकः
(सुउ. ६१.१४,१५)

संनिपातजोऽपस्मारः—समवेतसर्वलिङ्गम् अपस्मारं सांनिपातिकं विद्यात् । असौ असाध्यः
(चनि. ८.८ (४)

त्रिषु अपि वातजादिषु अपस्मारेषु प्रलापः, कूजनं, क्लेशः इति प्रत्येकं लक्षणानि भवन्ति
(सुउ. ६१.१६)

अपस्मारो व्याधिः न दोषजः इति केषांचिन्मतम् । आगन्तुरपस्मारः नास्ति इति सुश्रुतमतम्
(सुउ. ६१.१७,१९)

अपस्मारोपद्रवाः—बहुशः अपस्मरणं, प्रक्षीणता, भ्रूचलितत्वं, नेत्रद्वयविकृतियुक्तत्वम्
(सुसू. ३३.२६)

अपस्मारस्य अरिष्टलक्षणम्—
मत्तं नृत्यन्तमाविध्य प्रेतो हरति यं नरम् ।
स्वप्ने हरति तं मृत्युरपस्मारपुरःसरः ॥
असत्तमः पश्यति यो यः शृणोत्यसतः स्वनान् ।
बहून् बहुविधान् जाग्रत्सोऽपस्मारेण बध्यते ॥
(चइ. ५.२२,२३, असंउ. १०, अहृउ. ७.)

स्मार म्हणजे स्मृति किंवा गतगोष्टींचे यथार्थ ज्ञान. ते ज्यात नष्ट होते तो रोग अपस्मार. यात अंधारात शिरल्यासारखे वाटणे, वेडीवाकडी हालचाल ह्या सर्व गोष्टी स्मरणशक्ति, विचारशक्ति आणि मन विकृत झाल्यामुळे घडतात.

संप्राप्ति—रज व तमो गुणांनी मन दूषित होऊन प्रकुपित दोष अंतरात्म्याचे श्रेष्ठतम स्थान जे हृदय आणि इंद्रियांची स्थाने यात प्रवेश करून राहतात; व तेथे असताना काम, क्रोध, भय, लोभ, मोह, हर्ष, शोक, चिंता, उद्वेग इ० विकारांनी प्रेरित होऊन हृदय व इंद्रिय स्थानांना एकदम व्यापतात; आणि त्यामुळे मनुष्य ह्या विकाराने पीडित होतो.' ह्या अपस्मार रोगात कुपित झालेले दोष बारा, पंधरा दिवसांनी किंवा महिन्याने अथवा थोड्या वेळानंतर वेग उत्पन्न करतात. .पाऊस पडला असताही जशी काही बीजे शरद ऋतूतच उगवतात तसाच प्रकार ह्या रोगाच्या वेगाचा आहे.

उत्पत्तीविषयी पौराणिक कथा—दक्षाच्या यज्ञाचा विध्वंस झाल्यावेळी नानाविध भूतांचा अपवित्र स्पर्श होऊन ह्या अपस्माराची मानवाचे ठिकाणी उत्पत्ती झाली. संख्या—वातज, पित्तज, कफज आणि संनिपातज असे ४ प्रकार ह्याचे आहेत.

पूर्वरूप—भुवया वाकड्या होणे, डोळे एकसारखे विकृत होणे, बोललेले ऐकू न येणे, लाळ व शेंबूड जाणे अन्नाविषयी इच्छा नसणे, अरुचि, अपचन, हृदय जखडणे, पोटात गुडगुड आवाज, दुर्बलता, हाडे फुटतात असे वाटणे, आंगाला आळोखे पिळोखे येणे, काहीही न सुचणे, समोर अंधार वाटणे, मूर्च्छा, वारंवार भोवळ, स्वप्नात उन्मत्त होऊन नाचणे, कंप, पडणे, भोसकल्यासारखी पीडा, हृदयात थरकाप, ध्यानमग्नासारखी स्थिति, घाम, मूर्च्छा, विचारशक्ति आणि निद्रानाश ही ह्या रोगाची सूचक लक्षणे आहेत. स्पष्टलक्षणे—जे प्रत्यक्षात नाहीत असे देखावे दिसणे, पडणे, जीभ, डोळे, भुवया यांचे ठिकाणी स्फुरण, लाळ गळणे, हातपाय आपटू लागणे, आणि वेग शांत झाला कीं झोपेतून उठल्या प्रमाणे जागे होणे. वातज अपस्मार—वेग वारंवार येतात, डोळे वर उचलल्या सारखे, जोराने रडणे, फेसयुक्त वांती, मान अतिशय फुगणे, भरल्यासारखी व ताठ होणे, डोके वाकडे होणे, बोटे वेडीवाकडी वळणे, हातपाय एका स्थितीत न राहणे, नखे, डोळे, तोंड आणि त्वचा तांबुस, खरखरित, काळसर होणे, अव्यवस्थित चंचल, कठोर, रूक्ष अशी दृश्ये दिसणे, वातुळ द्रव्यांनी बरे न वाटणे व त्या विरुद्ध द्रव्यांनी बरे वाटणे, थोड्याच वेळात शुद्धि येणे, दातखाणे ही लक्षणे होऊन अकाळ विकाळ काळापुरुष माझ्याकडे धावत येतो म्हणून माझे मन अस्वस्थ होते असे तो रोगी म्हणतो. हृदयात टोचणी हे विशेष लक्षण ह्या प्रकारात असते.

पित्तज अपस्मार—वेग वारंवार येऊन क्षणभरातच शुद्धि येणे, कण्हणे, जमीन थोपटणे, नखे, डोळे, तोंड, त्वचा ह्यांचा रंग हिरवा, पिवळा, तांबडा, होणे, सर्वत्र रक्त शिंपले आहे असे उग्र, भीतिदायक व पेटल्यासारखे देखावे दिसणे, पित्तकारक द्रव्ये न सहन होणे व त्या विरुद्ध द्रव्यांनी बरे वाटणे, येणारा फेस, आंग, तोंड डोळे पिवळे व देखावेही पिवळे व रक्तासारखे लाल दिसणे, तहान, उष्णता, सगळ्या दिशा अग्नीने पेटल्यासारख्या दिसणे, ताप, घाम, मूर्च्छा, सर्व अवयव सारखे हलवीत असणे, विव्हल होणे, कुणीतरी

वेडावाकडा प्राणी माझ्याकडे धावत येतो व म्हणून माझे चित्त व्याकुळ होते असे तो म्हणतो.

कफज अपस्मार–वेग फार उशिरा येऊन शुद्धी सुद्धां उशिराच येणे, पडतो, वेडीवाकडी हालचाल विशेष करीत नाही, लाळेचीच वांती होते, नखे, डोळे, त्वचा पांढरी, सर्व द्रव्ये पांढरी, मोठी व स्निग्ध दिसतात; कफकारक पदार्थ मानवत नाहीत व त्या विरुद्ध द्रव्यांनी बरे वाटते; येणारा फेस पांढरा असतो, सर्व अवयव तोंड व डोळे पांढरे पडतात. आंग गार पडते, रोमांच येतात, जडत्व वाटते, वेगही पुष्कळ उशिरा ओसरतो, उम्हासे येतात, झोप खूप येते, जमिनीवर पडत असतांच कफाची वांती होते, कुणीतरी पांढरी वेडी वाकडी आकृति माझेकडे धावत येते त्यामुळे माझे चित्त अस्वस्थ होते असे तो म्हणतो.

सन्निपातज अपस्मार—सर्व ही दोषांची लक्षणे सन्निपातज अपस्मारात होतात; तो असाध्य असतो. ह्या वातादि दोषांनी होणाऱ्या तीनही अपस्मारांमध्ये बडबड, कण्हणे व अतिक्लेश ही लक्षणे असतात.

अपस्मारव्याधि दोषांच्या बिघाडाने होत नाही, असे काहींचे मत आहे. आगंतु अपस्मार नाही, असे सुश्रुतमत आहे. अपस्माराचे उपद्रव–वेग पुष्कळ येणे, अतिक्षीणता, भुवया चाळवणे, दोन्ही डोळ्यांची ठेवण बिघडते.

अरिष्टलक्षणे—स्वप्नात उन्मत्त होऊन जो नाचतो, व ज्या माणसाला यम खेचून नेत आहे असे दिसते, अंधार नसता ज्याला अंधार वाटतो, आवाज होत नसताही ज्याला जागेपणी निरनिराळ्या प्रकारचे आवाज ऐकू येतात तो अपस्मार रोगी मरतो.

–चिकित्सित–(न.,) **अध्याय०** (चचि. १०) अध्यायाचे नाव.

–नाशन–पु., **योग०** (र. २३.८–१६) अपस्मार नाहीसा करणारा एक योग.

–निदान–न., **अध्याय०** (चनि. ८.) अध्यायाचे नाव. यात अपस्माराची कारणे इ० माहिती दिली आहे.

–प्रतिषेध–पु., **अध्याय०**, (सुउ. ६१.) अध्यायाचे नाव. यात अपस्मारावरचे उपचार दिले आहेत.

अपस्मृति–स्त्री., **रोग०, अपस्मारः** (अहृसू. २७.१२.) अपस्मार.

आ. को. ९

अपस्वर–क्रि. वि., अव्य., **विकृतस्वरं यथा भवति तथा** (चइ. ९.१४., असंशा. ९.) विकृत स्वर, बेसूर स्वर.

अपाक– वि., **अविद्यमानपाकः, ईषत्पाको वा.** (सुचि. १.३३.) न पचलेले किंवा थोडे पचलेले.

अपाकिन्–वि.. **जठरानलेन पक्तुमशक्यम्** (सुक. २.२०) पाचकाग्नीने पचणे अशक्य असलेले.

अपाङ्ग–पु., **शारीर०, भ्रूपुच्छान्तः** (सुसू. २३.६.) भुवईच्या शेपटाचे शेवटचे टोंक.

नेत्रसंधिविशेषः (असंशा. ५.) डोळ्याचा बाहेरचा संधि.

शङ्खसंधिः, शङ्खः (ड. सुउ. ६२.३३.) कानशील.

(अपाङ्गी)–स्त्री., **शारीर०, सिराविशेषः, भ्रूपुच्छान्तस्थ सिरा** (सुशा. ८.१७.) **अक्ष्यामयेषु अस्याः व्यधनमुक्तम्.** भुवईच्या शेवटी असलेली शीर. डोळ्यांच्या विकारात हिचा वेध करण्यास सांगितले आहे.

देश–पु., **शारीर०, कर्णपुत्रिकाया अधस्तिर्यग्देशः** (सुसू. १६.२३.) कानाच्या पाळीचा खालचा भाग.

–मर्मन्–न., **भ्रूपुच्छान्तयोरधः अक्ष्णोः बाह्यतः अपाङ्गौ नाम मर्मणी तयोर्व्यधात् आन्ध्यं, दृष्ट्युपघातो वा भवति** (सुशा. ६.२७.) **एतदपाङ्गमर्म, शिरोमर्म, सिरामर्म च. विद्धं च सद् वैकल्यकरं, संख्यया द्वे** (सुशा. ७.२२.) **मानतोऽर्धाङ्गुलञ्च ।** (सुशा. ६.२७.) एक मर्म. भुवईच्या शेवटी, खाली डोळ्याच्या बाहेर आहे. ह्याचा वेध झाल्याने अंधत्व किंवा दृष्टीला अपाय होतो. हे शिरोमर्म व सिरामर्म आहे. विकलता निर्माण करणारे हे दोन्ही बाजूस अर्धे अर्धे अंगुल आहे.

अपांधातु–पु., **अब्धातुः, कायद्रवः** (सुउ. ४०.६) जलधातु. शरिरातील द्रव.

अपान–पु., **शारीरवायुविशेषः** (सुनि. १.१९) **तन्निरुक्तिः–अपानिति अधोदेशान्निःसरति, इत्यपानः, कर्म चास्य मूत्रपुरीषादेरधः अपनयनम् ।** शरिरातील एक वायु. खालच्या द्वाराने (गुदद्वाराने) सरणारा तो. कर्म–मूत्र विष्ठादिकांना खाली नेणे,

न., गुदस्थानम् (अहृसू. १२.९.,) गुद अवयव.

निश्वासः (चशा. १.७०) बाहेर सोडलेला श्वास.

अपामार्ग–वनस्पति०, (चसू. २.३,) **श्वेतापामार्गः रक्तापामार्गः तोयापामार्गश्चेति त्रिविधः; अस्य मूलं**

व्रणेषु मांसवर्धनार्थमुपयुज्यते । (सुसू. ३७.३०;) **बीजानि च शीर्षविरेचनार्थमुपयुज्यन्ते ।** (चसू. २.३–५;) **अपामार्गक्षारोऽपि उपयुज्यते ।** (सुसू. ११.११;) **'अन्धडक' इति लोके** (सुसू. ३९.६) **अपामार्गगुणाः—तिक्तः कटुः, उष्णः, ग्राही, वान्तिकृत्, कफघ्नः, अर्शः कण्डूदरामय–रक्तविकार–व्रणसिध्मापची–मेहघ्नः**

(ध. १.२६०, रा. ४.२६४.२६५)

'अपामार्गः सरस्तीक्ष्णः दीपनस्तिक्तकः कटुः । पाचनो रोचनश्छर्दिकफमेदोऽनिलापहः ॥ निहन्ति हृद्रुजाध्मानकण्डूशूलोदरापचीः ।' (भा प्र०)

आघाड्याचे पांढरा, तांबडा, आणि जलीय आघाडा असे तीन प्रकार आहेत. याचे मूळ व्रणातील मांस वाढण्याला, बी डोक्याचे रेचक म्हणून योजतात. याचा क्षारही उपयुक्त. 'गुण–' कडु, तिखट, उष्ण, तीक्ष्ण, मळ बांधणारा, मूळव्याध, खाज, उदर, रक्तविकार, व्रण, कोड, जुन्या गंडमाळा, प्रमेहनाशक व दीपक पाचक, मेद, हृदयातील वेदना, पोटफुगी, शूलनाशक, वांती करणारा, कफनाशक, सारक, तीक्ष्ण, वातनाशक, शूलहर.

–तण्डुल–पु., **अपामार्गस्य निस्तुषं बीजम्** (चसू. २०.१) आघाड्याचे टरफल काढलेले बी.

–तण्डुलीय–पु., अध्याय (चसू. २) अध्यायाचे नाव.

अपाय– पु., **अभावः** (चचि. २२.८१) **व्याध्यपगमनम्** **हानिः** (चइ. १.३) अभाव, रोगमुक्ती, नाश.

अपार्थ–(क)–वि,. **प्राकृतार्थरहितं, निरर्थकम्, व्यर्थम्** (सुक. १.२०)

योग्य अर्थ नसलेले काहीतरी, निरर्थक, व्यर्थ.

न; वाक्यदोषविशेषः, अर्थयुक्तपदानि परस्परमसंबध्दानि यत्र प्रयुक्तानि तत्र तद् वचनमपार्थकम् । यथा चक्रनक्रवंशाः । अपार्थकं नाम यद् अर्थवच्च परस्परेण चायुज्यमानार्थकम् (चवि. ८.५४)

एक वाक्यदोष. ज्यात असंबद्ध अर्थाचे शब्द योजले आहेत असे. युक्त शब्दांच्या परस्पर संबद्ध अर्थाचा बोध न होणारे वाक्य.

अपालाप–न., **मर्मविशेषः, अपलापः** (असंशा. ७) एक मर्म.

अपांवाहिस्रोतस्–न., **उदकवहस्रोतः** (सुउ. ४८.५) जलवह स्रोतस.

अपाश्रय–पु., **प्रतिवाहकः, उपधानम्** (सुशा. १०.३) **प्राङ्गणावरणम्, मत्तवारणः (हलायुधकोशः)** उशी; अंगणांत अंथरावयाचे अंथरूण, कुंपण, झाडांचे कुंपण, माजलेला हत्ती.

अपिधान–न., **कपाटम्, आच्छादनम्** (चशा. ८.३३) दाराची फळी, आच्छादन.

अपीनस्–पु., **रोग०, नासारोग०, दुष्टप्रतिश्याय०, पीनसः** (चचि. २६.११४ सुउ. २२.६) दुष्ट पडसे, पीनस.

अपुनर्भव–पु., **पुनरुत्पादाभावः** (असंसू. २.१२) पुनर्निर्माणाचा अभाव.

पुनः पूर्वरूपग्रहणे पूर्वप्रकृतेः अङ्गीकारे वाऽसमर्थः (लोहादीनाम्) (र. ८.२८) धातूंचे भस्म झाल्यानंतर पुन्हा त्या धातूचे स्वरूप प्राप्त न होणे.

–कर–वि., **नष्टस्य पुनरुत्पत्तिनिवारकम्** (असंसू. १२.३) नष्ट झालेल्याची पुन्हा उत्पत्ति होऊ न देणारे.

अपुनर्भाव–पु., **अपुनर्भवः** (अहसू. ७.–५०.र. १०.४९) पुन्हां न होणे.

अपुष्प–पु., **वनस्पति०, उदुम्बरः** (र. २२.१५५) उंबर.

–फलद्–पु., **पनसः** (रा. परि. ११.१०) फणस.

–फलसंबन्ध–पु., **उदुम्बरः** (ध. ५.८६) उंबर.

अपुंस्–पु., **लक्षण०, क्लीबः** (चचि. ३०.१८९-१९०) नपुंसक.

अपूप–पु., **कृतान्न०,** (चसू. २७.२६५) घारगा, वडा, अनारसा इ०

मण्डकः (असंउ. ४)

पिष्टकृतास्तनवो विस्तृता अपूपाः (अहसू. ६.४२) घारगे, अनारसे, मांडा, वडा, पिठाचा पातळ म्हणजे झिरझिरीत केलेला पदार्थ.

धान्य०, गोधूमः (रा. १६. १५१) गहू.

अपूर्व–(परिव. वि.) **प्रथमम् ।** (सुचि.२६.१९) प्रथम.

–वैद्य–पु., **अपूर्वः, आश्चर्यभूतः वैद्यः** (अहसू. १.१) पूर्वीच्या वैद्यातील प्रथम वैद्य. आश्चर्य वाटण्यासारखा वैद्य.

–संभव–पु., **अभूतपूर्वस्योत्पत्तिः** (असंशा. १२.३) पूर्वी न झालेले निर्माण होणे, पूर्वी नसलेल्याची उत्पत्ति.

अपेतराक्षसी–स्त्री., **तुलसी, सुरसा** (चचि. १०.३९) तुळस.

अपेलव–वि., **उद्धृतस्नेहम्** (चचि. १३.१०१) स्नेह काढून घेतलेले, लोणी काढून घेतलेले.

अपेहिवाता–स्त्री., **वनस्पति०, प्रसारणी** (सुचि. १८.४)
चांदवेल.

अपोह्य–वि., **अपसारणीयम्, त्याज्यम्** (सुउ. ६०.२१)
त्याज्य. दूर सारण्यासारखे.

अप्रकम्प्य–वि., **स्थिरः, अपरिवर्तनीयः**
(अहसू. ७.५०) स्थिर, न बदलणारे.

अप्रकृतक–वि., **प्रकरणसम्बद्धार्थरहितम्**
(चवि. ८.६०) प्रकरणाशी जुळता अर्थ नसलेले.

अप्रगुण–वि., **विचलितम्, विकृतम्, यत्स्वकार्यं न करोति** (चसू. १३.५७)
अस्थिर, विकृत. जे स्वतःचे कार्य करीत नाही.

अप्रचेतन–वि., **स्पर्शज्ञानरहितम्** (सुचि. ५.३२)
स्पर्शज्ञान नसलेले. स्पर्शज्ञानाचा अभाव.

अप्रजस्–वि., **अपत्यरहितम्** (असंसू. ९.६९)
संततिरहित. विनापत्य. निपुत्रिक.

अप्रजा–स्त्री., **योनिरोग०, लब्धगर्भायाः असृक्स्रावेण गर्भो न तिष्ठति** (चचि. ३०.१६)
एक योनिरोग. रक्तस्रावाने गर्भस्राव होण्याची खोड असल्याने ती निपुत्रिक रहाते; म्हणून या विकारास 'अप्रजा' म्हणतात.

अप्रतान्त–वि., **अबुभुक्षितः** (चचि. १५.२३३)
भूक न लागलेला.

अप्रतिकारसेविन्–वि., **चिकित्सामकुर्वाणः**
(सुउ. २०.८)
चिकित्सा न करणारा रोगी, औषध न घेणारा रोगी.

अप्रतिवार–वि., **दुर्निवार्यम्** (सुचि. ४.२९)
दुर्निवार, अनिवार्य.

–वीर्य–वि., **दुर्निवारशक्तिः** (सुनि. १६.५३)
(सुचि. ४.२९) पराभूत न होणारे बल.

अप्रतिषिद्ध–वि., **अनिषिद्धम्** । (सुउ. ६५.२८)
निषिद्ध नसणारे.

अप्रतिसम्बद्धार्थ–वि., **वाक्यदोष०, असंबद्धम्, असङ्गतम्** (वाक्यादि) (चवि. ८.५४)
असंबद्ध–विसंगत वाक्य.

अप्रतीघात–पु., **अस्पर्शत्वम्, आकाशस्य स्पर्शनेन्द्रिय-गोचरं लक्षणम्** (चशा. १.२९) **'येनेन्द्रियेण यस्य भावो गृह्यते तेनैवेन्द्रियेण तस्याभावोऽपि गृह्यते' इति नियमात्** ।
स्पर्शाभाव. स्पर्शाचा अभाव. ज्या इंद्रियाने ज्याचा भाव ग्रहण करता येतो त्याच इंद्रियाने त्याचा अभावही घेतला जातो असा नियम आहे.

अप्रतिहननम्–(सुशा. ७.८)
अप्रतिबंध, अडथळा नसणे, अविरोध.

अप्रमत्त–वि., **सावधानः** (सुचि. ९.४१) सावध.

अप्रमेय–वि., **प्रमातुमशक्यम्** (सुसू. ४६.३३१)
अपरिमित, मोजण्यास अशक्य, न मोजता येण्यासारखे.

अप्रयत–वि., **अपवित्रम्** (चइ. १२.१०) अपवित्र.

–भाव–पु., **अशुचित्वम्** (असंउ. ७) अशुद्धत्व.

अप्रवात–पु., **अप्रवेगो वायुः** (असंसू. १२)
वाऱ्याची झुळुक.

अप्रहर्ष–पु., **लक्षण०, स्त्रीविषयेऽनभिलाषः, लिङ्गशैथिल्यम्** (सुसू. २४.९)
वैषयिक इच्छा नसणे. लिंगाची शिथिलता. स्त्रीची इच्छा नसणे.

अप्राप्तफलकोशा–(वि.,) **वृषणग्रन्थिकोशमप्राप्ता,** (**अन्त्रवृद्धिप्रकारः,**) (सुचि. १९.३१)
वृषणात न उतरलेला अंतर्गळ

अप्राप्तातीतकाल–(वि.,) **कालपूर्वं, कालातीतं वा** (सुसू.) (४६.४७१)
योग्य काळापूर्वी. योग्य काळ टळल्यानंतर.

अप्राप्तावी–(वि.,) **अनागतप्रसववेदना**
(सुशा. १०.९) वेणा न आलेली. वेणा नसलेली.

अप्राप्तोदीरण–(न.,) **लक्षण०, वेगाभावेऽपि वेगोदीरणम्** (चचि. ३०. २३३)
मलमूत्रोत्सर्जनाची संवेदना नसताना ही मुद्दाम उत्सर्जनाचा प्रयत्न, कुंथणे

अफल–पु., **व्रीहिः** (रा.१६.११७) एक प्रकारचे तांदूळ.

अफूक–न., **निर्यास० खसखसफलस्य निर्यासः, उपविषभेदः, तद्गुणाः–शोधनं शोषणं, ग्राहि, वृष्यं, बल्यं, वातपित्तकरं, कफघ्नं संनिपातघ्नं च** (ध. ६.१२१.) खसखशीच्या फळाचा डिंक. अफू. अफीण. एक उपविष.

गुण–शोषक, शोधक, मळ घट्ट करणारी, शुक्र व बल यांना हितकर, वातपित्तकर, कफनाशक, संनिपातनाशक.

अफेन–न., **अफूकम्** (रा. ६.१९१)
अफू, अफीण

अफेनक–न., **अफूकम्** (ध. ६.१२१) अफू, अफीम.

अबद्धमांसहर–(वि.,) **लक्षण०, अनिबिडमांसहरः,** (चचि. १ पा. २.३)
शिथिलमांसनाशक, शिथिलत्व नाहीसे करून बद्धमांस निर्माण करणारे.

अबन्ध्य–वि., **बन्धनायोग्यम्** (सुसू. १८.३२)
बांधण्यास अयोग्य.
अबलश्रोत्र–वि., **लक्षण०, रुद्धश्रवणमार्गः, शब्द-श्रवणासमर्थः** (अहृसू. २०.२७)
ज्याचा कान अबल आहे तो. बहिरा.
ऐकण्याचा मार्ग अडवला गेला आहे तो.
अबला–स्त्री. **स्त्री** (सुशा. ३.१२) स्त्री.
–क्षीर–न., **स्त्रीस्तन्यम्** (सुउ. १२.४३)
अंगावरचे दूध. मानवी स्त्रीचे दूध.
अबात्मक–वि., **आप्यम्, जलीयम्** (सुशा. ४.१२)
जलीय. आप्य. ज्यात आप महाभूत जास्त आहे ते द्रव्य.
अबीज–वि., **प्रजोत्पादनेऽसमर्थम्** (सुशा. २.५)
बीज नसलेला. प्रजोत्पादनाला असमर्थ.
अबुद्धित्व– न., **अबोधः, मन्दबुध्दित्वम्** (चसू. १६.१५) अज्ञानत्व. मंदबुद्धित्व.
अब्ज–न., **कुमुदम्** (ध. ४.१५४)
कमल. पाण्यात झालेले.
अब्जिनी–स्त्री., **पद्मिनी** (ध. १.४०) कमलिनी.
अब्द–पु., **मुस्ता** (सुचि. ३८.५१) नागरमोथा.
वालकम् (र. १८.४८) वाळा.
–ध्वनि–पु., **वनस्पति०, तण्डुलीयकः** (र. १०.२२)
तांदुळजा.
अब्धि–पुं., **समुद्रः** (रा. ३.४) समुद्र.
–डिण्डीर–न., **समुद्रफेनः** (र. २४.१४)
(अहृसू. १५.२५) समुद्रफेस.
अब्रह्मचर्य–न., **स्त्रीसमागमः** (अहृसू. ७.५२)
स्त्रीसंभोग, स्त्रीसेवन.
अभक्त–न., **अभोजनं, विगुणं भोजनम्** (चचि. १२.५)
औषधकालविशेषः, यत् केवलमन्नरहितमौषधम् उपयुज्यते तत्, अनन्नमिति पर्यायोऽप्यत्रावधेयः । (सुउ. ६४.६६, असंसू. २३.१३)
भोजन नसणे, दुष्ट आहार–खाणे.
एक औषधि काल. रिकामे पोटी औषध घेणे ते अनन्न
–च्छन्द–पु., **रोगलक्षण०, भक्तारुचिः**(सुउ.४१.१३)
भोजनानभिलाषः (ड. सुचि. २.१४)
अन्नाची अरुचि. जेवण करू नये असे वाटणे, अन्नाची अनिच्छा
वि., अन्नश्रध्दाविहीनः, 'यस्य नान्ने भवेच्छ्रध्दा सोऽभक्तच्छंद उच्यते । कुपितस्य भयार्तस्य यश्च भक्तनिरोधजः । (मा. नि. अरोचक–मधु)
अन्नावरची इच्छा नष्ट झालेला. रागावणे, भीति, व मुद्दाम अन्न न खाणे यांमुळें हा विकार होतो.
–रुज्–स्त्री., **अन्नारुचिः** (सुउ. ४९.११)
अन्नाबद्दल अरुचि.
अभङ्गुर–वि., **राजिरहितम्** (सुसू. ३६.३)
भेगारहित, रेषारहित.
अभय–न., **वनस्पति०, हरीतकी** (चसू. ५.६४) हिंरडा.
उशीरम् (चसू. ३.२९) काळा वाळा.
अभया–स्त्री., **वनस्पति०, हरीतकी** (चसू. २६.५१)
हिरडा.
–गुड–पु., **पाण्डुरोगघ्नो योग०** (सुउ. ४४.१६)
पांडुरोगनाशक एका योगाचे नांव. हिरडा गूळयुक्त.
–प्रयोग–पु., **अभयायाः प्रयोगः संतर्पणव्यापत्तिनाश-कोऽयम्** (चसू. २३.१७)
पुष्टिवर्धक द्रव्यांच्या अतिसेवनाने झालेल्या विकारा-वर उपयुक्त असा प्रयोग.
–प्राश–पु., **योग०, हरीतकीप्राशोऽगस्त्यहरीतक्यादि-प्राशो वा** (चसू. २३.९)
हिरड्याचा चाटून खाण्यासारखा कल्प.
अभयामलकीय–पु., **अध्यायपाद०** (चचि. १ पा. १)
या नावाचा एका अध्यायाचा विभाग.
अभयारिष्ट–पु., **मद्य०, ग्रहणीपाण्डुहृद्रोगादिहरः, विशेषेण अर्शोघ्नः** (चचि. १४.१३८–१४३)
ग्रहणी, पांडु, हृद्रोग इ० नाशक असे हिरड्याचे अरिष्ट, विशेषतः मूळव्याधनाशक.
अभाव–पु., **विनाशः** (चचि. १३.५१) नाश.
अभिकाम–वि., **अभिलाषुकः** (सुउ. ६०.१२)
अभिलाषा–इच्छा असलेला.
स्त्रीसंजिगमिषुः (सुचि. २४.१३१)
स्त्रीसंगमाची इच्छा असलेला
अभिकामा–वि., **पुरुषसंजिगमिषुः** (सुचि. २४.१३१)
पुरुषसंगमाची इच्छा असलेली.
अभिखिन्न–वि., **लक्षण०, आक्रान्तम्** (चक. १२.८)
व्याप्त (दोषांनी)
अभिग्राहक–वि., **अधिष्टातृ** (चशा. ३.१३)
अधिष्ठाता. (मन)
अभिघात–पु., **आघातः** (चचि. ३.१११–११२)
आघात.
–काल–पु., **शरीरप्रवेशकालः** (चनि. ७.१७)
शरिरात प्रवेश करण्याची वेळ, शरिरावर हल्ला कर-ण्याची वेळ.

अभिघार–पु., न., **क्षीरविकार०, घृतम्** (ध. ६.१४४) तूप.

अभिघारित–वि., **ईषद् घृताक्तं** (सुचि. ३०.५) थोड्या तुपाने माखलेले.

अभिचार–पु., **प्रयोग०, हिंसार्थोऽथर्वमन्त्रहोमादिः, आगन्तुज्वरस्य हेतु०,** (चचि. ३.१११–११२) हिंसेकरितां मंत्रहोमादि करणे. हे आगंतुकज्वराचे कारण आहे.

मन्त्रादिभिर्मारणप्रयोगः (सुउ. ३९.७९) मंत्रादिकांनी केलेला मारण प्रयोग.

अभिजन– पु., **विशुद्धकुलम्** (चसू. ८.१८,) शुद्ध कूळ.

अभिजित्– पु., **ऋषि०, रोगापहरणचिन्तार्थं हिमवतः पार्श्वे समेतेष्वेकः** (चसू. १.१०) एक ऋषि. रोगोपचारांच्या विचारविनिमयाचे वेळी हिमालयाच्या उतरणीवर जमलेल्या ऋषींपैकी एक.

अभिज्ञान–न., **चिह्नम्** (चशा. ८.४४) चिन्ह, खूण.

अभिताप– पु., **रोगलक्षण०, तापः रोग०, अश्वज्वर०** (अंसनि. १.५) तापणे, तप्त होणे. घोड्याच्या एका ज्वराचे नाव.

अभितापन–वि., **सर्वतः तापयतीति** (सुउ. २०.१२) सर्व बाजूंनी तापविते ते.

अभितापन–वि., **रोगलक्षण०, अभितो द्रवणं नाम पलायनम्, यथा पित्तोन्मादे** (चनि. ७.७ (२) पित्तज उन्मादासारख्या विकारात रोगी पळतो तसे पळणे.

अभिद्रुत–वि., **लक्षण०, पीडितम्** (सुउ. ५५.१८) पीडलेला.

अभिद्रोह–पु., **परपीडार्था प्रवृत्तिः** (चवि. ४.८) **शत्रुभावः, वैरम्** (चनि. १.१५) दुसऱ्यांना त्रास देण्याची प्रवृत्ति, वैर, शत्रुत्व.

अभिधर्षण–न., **धृष्टता, अनादरः पूज्येषु** (चशा. १.१०४) उद्धटपणा, फाजिलपणा. पूज्य व्यक्तीविषयी अनादर.

आवेशः (चचि. ९.१६) शरीरप्रवेश (पिशाचादिकांचा)

अभिधारण–न., **यन्त्र०, अग्निधारणयन्त्रम्** (र. १६.६०) अग्निधारक यंत्र.

अभिध्या–स्त्री., **मनसा पराभिद्रोहचिन्तनम्** (चसू. ७.२७) दुसऱ्यांना त्रास देण्याच्या–हाल करण्याच्या दृष्टीने विचार अथवा योजना करणे.

परगुणाद्यसहिष्णुता (अहसू. २.२२) दुसऱ्याच्या गुणांचा–उत्कर्षाचा मत्सर करणे.

अभिध्यातृ–वि., **मनसा द्रोहणशीलः** (चशा. ८.२१) मनाने द्वेष करण्याच्या स्वभावाचा. द्वेषी.

अभिध्यायिन्–वि., **ध्यानशीलः, चिन्तनशीलः** (असंशा. २) ध्यानी, विचारी. नेहमी ध्यान–चिंतन करणारा.

अभिनव–वि., **अनतिक्रान्तसंवत्सरम्** (सुसू. ३६.७) वर्षाच्या आतले. (नवे.) नव्या वनस्पति वापराव्या.

अभिनिर्वृत्ति–स्त्री., **उत्पत्तिः** (चवि. ८.७२) उत्पत्ति **व्यक्तता** (चशा. ३.१२) व्यक्त होणे. उत्पन्न होणे.

अभिनिवेश–(परिव.) पु., **निश्चयः** (चसि. २.२५) निश्चय.

अभिन्नचक्षुस्–वि., **अभिन्नतारकः, अभिन्नदृष्टिः** (चचि. २६.२५६) ज्याचा डोळा फुटला नाही तो. बाहुली शाबूत असलेला.

अभिन्यास–पु., **रोग० सन्निपातज्वरभेदः,** एक त्रिदोषज ज्वर. एकदोषी ज्वर. एक अविसर्गी दोषी ज्वर.

संप्राप्तिः–उरःस्रोतोनुगामिन आमाभिवृद्ध्या प्रकुपितास्त्रयो दोषा बुद्धीन्द्रियमनोगताः सन्तो महाघोरमभिन्यासं जनयन्ति । अस्य मर्यादा पञ्चदिनानि ।

तेनास्य रुग्णस्य श्रुतौ नेत्रे च प्रसुप्तिः, न कस्यांचित् चेष्टायामीहा, तथा च गन्धस्पर्शशब्दानां नैव बोधः। अनेन रुग्णेन शिरोऽभीक्ष्णं लुठ्यते, आहारो नाभिनन्द्यते, कूज्यते, तुद्यते, परिवर्तनमीह्यते, अल्पमल्पं किञ्चित् प्रभाष्यते च । अयम् अभिन्यासो ज्वरोऽसाध्यः (मानि. २३)

संप्राप्ती–आमाच्या वृद्धीने प्रकुपित तिन्ही दोष उरः-स्थानात व बुद्धि इंद्रिये व मनाला दुष्ट करून महा घोर असा हा ज्वर उत्पन्न करतात. मर्यादा ५ दिवस. याने रोग्याला दिसत नाही, ऐकू येत नाही, वास, स्पर्श, शब्द यांचा बोध होत नाही, हालचालीची इच्छा होत नाही, मात्र डोके सारखे हालते, कण्हतो, थोडे थोडे बोलतो, आहार घेत नाही, कूस बदलावी असे वाटते. हा अभिन्यासज्वर असाध्य आहे.

अभिपन्न–वि., **आक्रान्तः** (सुउ. ४२.८९) ताब्यात घेतलेला, व्यापलेला.

अभिप्रपन्न–वि., **अभिमुखं प्राप्तम्** (सुशा. ९.७) समोर आलेला, समोर असणारा,

अभिप्राय–पु., **अभ्यर्थनम्, भोजनादीच्छा, 'श्रद्धामभिप्रायेण परीक्षेत'** (चवि. ४.८) भोजनादिकांची इच्छा, अन्नपानेच्छा, मागणी, ही अन्नाची इच्छा मागणीने परीक्षावी.

अभिप्रेत–वि., **निर्णीतं स्वीकृतं च यत्तत्** (अहसू. १२.१३) निर्णय करून जे स्वीकारले आहे ते. ठरवून घेतलेले.

अभिप्रेर्यमाण–वि., **गतिमान्, प्रेरितः** (सुशा. ३.४) गतियुक्त, प्रेरणा झालेला–केलेला.

अभिप्लावन–(परिव.) न., **प्रक्षेपणम्, मिश्रीकरणम्** (सुचि. ४.२८) त्यात टाकणे, मिश्रण करणे.

अभिभव–पु., **पराभवः** (सुनि. ५.६) पराभव, पराजय.

अभिभवन–(परिव.) न., **अभिभवः, कुट्टनम्** (सुचि.२८.१९) कुटणे, चूर्ण–पिष्ट करणे.

अभिमान–पु., **अहंकारः** (अहसू. १२.१३) अहंकार, गर्व, ताठा, अहंमन्यता.

अभिमुख–वि., **संमुखः** (सुशा. ५.४५) सामोरा आलेला, समोर असलेला.

अभिमृष्ट–वि., **मर्दितम्** (सुक. ४.१३) पायाखाली आलेला, चेपलेला, चुरडलेला.

अभियात्–वि., **गच्छत्** (चनि. ६.६) जाणारा.

अभियुक्त–वि., **अनुष्ठानपरम्** (अहसू. १२.७३) सतत अभ्यास करणारा. शास्त्रचिंतक.

अभियोग–पु., **सोत्साहः दीर्घः प्रयत्नः** (चवि. ८.१४) उत्साहाने दीर्घकाळ केलेला प्रयत्न.

अभिलाष–पुं., **इच्छा** (चनि. ७.७(२) इच्छा.

अभिवाहिन्–वि., **अभिवहनशीलम्** (सुशा. ९.१३) नित्यवाही. नेहमी वाहणारा.

अभिविधान–न., **आनुगुण्येन अवस्थानम्** (चवि. ८.७८) अनुकूल गुणाने असणे.

अभिवृद्धि–स्त्री., **विशेषरूपेण वृध्दिः** (चनि. १.२१) अधिक वाढ, विशेष वाढ.

अभिव्यञ्जक–पु., **ज्ञापकः** (सुसू. ४१.३) व्यक्त–स्पष्ट करून येईल असे स्वरूप. आपल्या वर्गाची ओळख पटविणारे दर्शक संबंध.

अभिशङ्का–स्त्री., **अभिषङ्गः, मनोभिषङ्गः, कामाद्यभिषङ्गः** (सुउ. ३९.२१) उच्छृंखल विकारांचा मनाशी संबंध, उच्छृंखल कामविकाराचा संबंध.

अभिशतक–पु., **मिथ्याभिशंसजन्यरोग०, ऋषीणामाऽऽक्रोशाज्जातो रोगः** (सुसू. २४.७) शापजनित. शापापासून झालेला. ऋषींच्या आक्रोशाने होणारा रोग.

अभिशस्तक–पु., **अभिशप्तकः** (सुसू. २४.७) ऋषींच्या आक्रोशाने झालेला रोग.

अभिशाप–पु., **देवद्विजसिध्दादीनामभिशपनम्।** (सुउ. ३९.२१) **शापः,** (चचि. ३.१११–११२) **आगन्तुज्वरनिदान०,** (चनि. १.३०) **मन्त्रविशेषः** (सुसू. ६.१९) देव ब्राह्मण सिद्ध इत्यादींचा शाप. आगंतु ज्वराचे कारण; विशेषमंत्र.

–जज्वर–परिव. पु., **रोग०, आगंतुज्वर०** (चनि. १.३०) देव ब्राह्मणादिकांचे शापापासून आलेला ज्वर, एक आगंतुज्वर.

अभिषङ्ग–पु., **भूतादिसंसर्गः** (चचि. ३.१११–११२, (चसू. २०४) भूतादिकांचा संपर्क–शरीर प्रवेश.

–ज–ज्वर–परिव. पु., **आगंतुज्वर०** (चनि. १.३०) **ग्रहाभिषंगाद् अकस्माद् हसितरुदिते भवतः।** (असंनि. २.३७) भूतसंपर्कज ज्वर. यात एकदम हसणे रडणे होते.

अभिषव–पु., **आसुतकल्प०, मद्यम्** (काखि. ३.३५) आसवांसारखा एक कल्प, मद्य. विरजण.

अभिषवण–न., **मिश्रणम्** (चशा. ८.१७) मिश्रण.

अभिषुक–पु., **फल०, उत्तरापथिकं फलम्,** (चचि.२९.६६) **'पिस्ता' इति केचित्, (अहको.)** पिस्ता. एक पौष्टिक फळ. काबुल इत्यादी भागातील प्रसिद्ध फळ, यातून तेल निघते. गुण–गोड, जड, उष्ण, स्निग्ध, बलदायक, पौष्टिक, शुक्राला हितकर, वातघ्न, कफपित्त वाढवणारे. अंगुर असे ही म्हणतात. बदाम, पिस्ते, अक्रोड इ०

" वाताममभिषुकाक्षोटमुकूलकनिकोचकः।
गुरूष्णस्निग्धमधुराः सोरुमाणा बलप्रदाः॥
वातघ्ना बृंहणा वृष्याः कफपित्ताभिवर्धनाः।"
(चसू. २७.१५७,१५८)

काबुलादौ प्रसिद्धः फलविशेषः, अभिषुरिति लोके। (सुसू.४६.१८६, उ;) **स्नेहयोनिफलम्**–(१३.१०,) **अङ्कुर इति हाराणचंद्रः।**

अभिषुत–वि., **निषिक्तम्, मिश्रितम्** (चशा.८.१७) **ऋत्विग्भिः स्नापितं पीडितम्** (सुचि.२९.१०) विरजण (दही, आसव इ० सारखे) मिश्रित, विरजण टाकलेले.

अभिषूक—पु., अभिषुकः (अहसू.६.१२०)
पहा ‘अभिषुत’, यज्ञकर्त्या ब्राह्मणांनी समन्त्रक दावून चोळून प्रोक्षण केलेले.

अभिषेक—पु., संस्कार०, **अग्नौ विद्रुते लोहे निमेषाष्टकानन्तरं परिक्षिप्तं जलम् । द्रुते वह्निस्थिते लोहे विरम्याष्टनिमेषकम् । सलिलस्य परिक्षेपः सोऽभिषेक इति स्मृतः ॥**" (र.८.५५)
लोखंडाचा रस तयार झाल्यावर ८ निमेष थांबून पाणी टाकणे

अभिष्टुति—स्त्री., **स्तुतिः अभीष्टः स्तोत्रपाठः** (चइ. १२.७८) स्तुति, इष्टसिध्यर्थ स्तोत्रपाठ करणे.

अभिष्यण्ण—त्रि. वि., **अभिष्यन्दयुक्तम्, मेदःकफाभिव्याप्तम्** (सुचि. ४०.४४) स्रावयुक्त. मेदकफाने व्यापलेले.
द्रवप्रधानश्लेष्मविकारयुक्तम् (चसू. १३.५४)
द्रवात्मक, कफविकारयुक्त.
—गुद—वि., गुदात्स्रावोऽभिष्यन्दते यस्य सः, अतिसारविकारयुक्तो वा । (चसू.१३.५४)
स्रावीगुद, किंवा अतिसारयुक्त गुद. गुदस्राव होत असलेला.

अभिष्यण्णानन—वि., **मुखात् स्रावोऽभिष्यन्दते यस्य सः अत्यधिकलालास्रावी वा अन्यश्लेष्मविकारी वा** (चसू.१३.५४) ज्याच्या मुखातून स्राव होत आहे तो. खूप लाल गळणारे किंवा कफविकारयुक्त तोंड.

अभिष्यन्द—पु., **दोषधातुमलस्रोतःसु क्लेदः** (सुसू. ४६.५१)
दोषधातुमळ यांच्या स्रोतसातून होणारा स्राव.
मूत्रनिस्यन्दः (सुचि. १२.१९) मूत्रस्राव.
नेत्ररोग०, ‘प्रायेण सर्वे नयनामयास्तु भवन्त्यभिष्यन्दनिमित्तमूलाः’ । (सुउ. ६.५)
संख्यासंप्राप्तिः—वातजः, पित्तजः, कफजः, रक्तज इति चतुर्विधः । (मा)
वातजः—**निस्तोद-स्तम्भ-रोमहर्ष-संघर्ष-पारुष्य-शिरोभिताप-विशुष्कत्वादिवातजलक्षणानि नेत्रे भवन्ति** । (सुउ. ६.६)
नासानाहोऽल्पशोफता, शङ्खाक्षिभ्रूललाटास्यानां तोदस्फुरणभेदनानि, शुष्काल्पा दूषिका, अच्छं शीतमश्रु, चला रुजः कृच्छ्रान्निमेषोन्मेषणम्, जन्तूनां सर्पणमिव वेदना । अक्षि आध्मातमिव सूक्ष्मशल्यैः आचितमिव चाभाति । स्निग्धोष्णैश्च उपशमनम् । (असंउ. १८)
पित्तजः—**दाहः प्रपाकः शिशिराभिनन्दः धूमायनं बाष्पसमुच्छ्रयः इति पित्तजलक्षणानि भवन्ति** । (सुउ. ६.७)
शोफो, वर्त्मनः बहिःश्यावता, अन्तःक्लेदः पीतोष्णमश्रु,रागपीताभदर्शनमक्ष्णः क्षारोक्षितत्वं क्षतत्वं च । (असंउ. १८)
कफजः—**उष्णाभिलाषः नेत्रगुरुता, अक्षिशोफः, उपदेहः, श्वैत्यमतिशैत्यम्, मुहुः पिच्छिलः स्रावः** । (सुउ. ६.८)
महान् कण्डुः, निद्रा, अन्नानभिनंदनं, सान्द्रस्निग्धबहुश्वेतपिच्छावद्दूषिकाश्रुता भवति । (असंउ. १८)
रक्तजः—“ **ताम्राश्रुता लोहितनेत्रता च । राज्यः समन्तादतिलोहिताश्च । पित्तस्य लिङ्गानि च यानि तानि रक्ताभिपन्ने नयने भवन्ति** ।” (सुउ. ६.९)
अश्रुराजिदूषिका, शुक्लमण्डलदर्शनानां रक्तत्वं तथा च पित्ताभिष्यन्दलक्षणानि । (असंउ. १८)
अयं साध्यो नेत्ररोगः ।

डोळे येणे—बहुधा डोळ्याचे सर्व रोग डोळे आल्यामुळे होतात. **संख्या संप्राप्ति**—वातज, पित्तज, कफज व रक्तज असे चार प्रकार.

वातज—टोचणी, ताठरपणा, रोमांच, करकरणे, खरखरीतपणा, डोके तापणे, डोळे कोरडे असणे, सूज थोडी असणे, नाक फुगणे, शंख, डोळे, भुवई, कपाळ, तोंड, यात टोचणी, स्फुरण व फोडल्यासारखी वेदना डोळ्याला सुकट व थोडा मळ, स्वच्छ थंड आसू, वेदना अस्थिर, कष्टाने डोळ्यांची उघडझाप, डोळ्यातून जणु किडे वळवळतात अशी वेदना, डोळा फुगल्यासारखा, त्यात बारीक कुसळे अडकल्यासारखा भास आणि स्निग्ध व उष्ण उपायांनी बरे वाटणे.

पित्तज—दाह, पापण्यांना बाहेरून काळसरपणा, आत स्राव, अश्रु पिवळे उष्ण व फार येणे, सूज, धूर निघाल्यासारखे वाटणे, डोळा पिकतो, त्यात क्षार घातल्यासारखी वेदना, जखम, लाली, पिवळे दिसणे आणि डोळ्याला व रोग्याला थंडाव्याची इच्छा.

कफज—डोळे जड, सूज, घाण, पांढरेपणा अतिथंडावा. मधून मन बुळबुळीत स्राव, [illegible]
झोप, अन्नाचा द्वेष, दाट स्निग्ध पां[illegible]
पुष्कळ अश्रु येणे व उष्ण पदार्थांची

रक्तज—डोळे लाल, अश्रु लाल, डोळ्यांभोवती अति लाल शिरा उमटणे, पित्ताची बाकीची चिन्हे व घाण नेत्रातील शुक्र मंडलही लाल व सर्व दृश्ये लाल दिसणे ही लक्षणे होतात. हा रोग साध्य आहे.

–नाशिनी–स्त्री., सिध्दौषधि०, **नेत्राभिष्यन्दनाशिनी वर्तिः** (र. २३.३२)
एक सिद्ध तयार औषधि. नेत्ररोगनाशक औषधी कांडी.

अभिष्यन्दन–वि., **अभिष्यन्दकरं दध्यादि** (अहृसू. १३.१८)
जलांश अधिक करणारे, स्राववर्धक दही इ०

अभिष्यन्दमान–वि., **आपूर्यमाणम्** (चनि. ५.९)
व्याप्ति वाढवणारे, त्वचेवर खूप पसरणारे (कुष्ठ.)

अभिष्यन्दिन्–वि., **दोषधातुमलस्रोतसां क्लेदप्राप्तिजनकम्** (सुसू. ४६.५०)
दोषधातुमलस्रोतसात आर्द्रता, क्लिन्नता, क्लेद, स्राव निर्माण करणारे.
गुण०, उपलेपकारी (सुचि. ४०.३१)
उपलेप करणारे. चिकट स्राव करणारे.
आभिमुख्येन स्यन्दयति मालिन्यात् स्रोतसां स्रुतिरूपं श्लेष्माणं करोति (अहृसू. ६.२५)
स्रोतसे दोषांनी मलिन–दुष्ट झाल्यामुळे तेथे स्राव होतो. स्रावरूपी कफ होतो.

अभिष्वङ्ग–पु., **आसक्तिः** (असंशा. ५.१९)
आसक्ति.

अभिसन्न–वि., **अभितः सर्वथा अवसन्नम्** (चचि. ८.५७)
सर्व बाजूंनी खाली गेलेले, सर्व धातूपधातुअवयवांचा क्षय म्हणजे सर्व बाजूंनी क्षीण होत असलेले शरीर.

अभिसंप्लव–पु., **आत्मनोऽभिमतः अनात्मन्यभिसंप्लवः । आत्मनोऽनात्मगोचरतया आत्मबुध्दिरित्यर्थः** (चशा. ५.१०) आत्मबुद्धी.

अभिसर–वि., **आनेता, प्राणानामभिसरः प्राणानामानेता,** (चसू. २९.५)
आणणारा. प्राण आणणारा, रक्षण करणारा.

अभिहत–न., **अभिघातः** (सुसू. ४२.९८) (२)
मारणे, आघात, मार लागलेला भाग, आघातजन्य सूज.

अभिहनन–न., **शस्त्रादिभिस्ताडनम्** (चनि. ७.७ (२)
शस्त्रादिकांनी मारणे.

अभिहुत–वि., **ऋत्विग्भिरग्नौ प्रक्षिप्तम्** (सुचि. २९.१०)
याज्ञिकांनी अग्नीमध्ये टाकलेले द्रव्य. (समिधा, घृत इ०)

अभीराजि–पु., **कीट०, अनेन दष्टे सति वातप्रकोपः वातरोगाश्च भवन्ति ।** (सुक. ८.५–८)
एक किडा, हा चावला तर वातप्रकोप होऊन वातरोग होतात.

अभीरु–स्त्री., **वनस्पति०, शतावरी** (सुउ. ४२.७०)
शतावरी.

अभीक्ष्ण–अ., **पुनः पुनः, अनवरतम्** (चसू. ८.६)
पुन्हां पुन्हां, अखंड. सातत्याने.

अभीष्ट–पु., **तिलकः** (रा. १०. २६७)
एक रेचक वनस्पति.

अभेद्य–न., **हीरकम्** (ध. ६.५६.) हिरा.

अभेषज–न., **यदौषधाद् विपरीतं तत् । विपरीतं नाम रोगजननलक्षणार्थकारि । 'अभेषजमिति ज्ञेयं विपरीतं यदौषधात् ।** (चचि. १.१५) **अभेषजं द्विविधं–बाधनं सानुबाधनं च** (चचि. २.५)
जें औषध नाही. शरिरात रोगोत्पादक. अभेषज प्रकार दोन-एक ताबडतोब बाधक व दुसरा दीर्घ कालाने बाधक होणारा.

अभ्यक्त–वि., **लिप्तम्** (सुचि. ३४.१२) माखलेले.
–सन्निभ–वि., **तैलस्निग्धकल्पः**, (चइ. ८.९)
तेलासारखे स्निग्ध. जणूं कांही तेल तूप लावल्यासारखे.

अभ्यङ्ग–पु., **उपक्रम०, शरीरे तैलविमर्दनम् । 'तथा शरीरमभ्यङ्गाद् दृढं सुत्वक्च जायते ।'** (चसू. ५.८६)
गुणाः–अभ्यङ्गो मार्दवकरः कफवातनिरोधनः ।
धातूनां पुष्टिजननो मृजावर्णबलप्रदः ।
(सुचि. २४.३०.) **स्नेहस्य सिरामुखादिभिः शरीरसन्तर्पणकालं केचिदत्र पठन्ति ।**
"रोमान्तेष्वनुदेहस्य स्थित्वा मात्राशतत्रयम् ।
ततः प्रविशति स्नेहश्चतुर्भिर्गच्छति त्वचम् ॥
रक्तं गच्छति मात्राणां शतैः पञ्चभिरेव तु ।
षड्भिर्मांसं प्रपद्येत मेदः सप्तभिरेव च ॥
शतैरष्टाभिरस्थीनि मज्जानं नवभिर्व्रजेत् ।
तत्रस्थान् शमयेद्रोगान् वातपित्तकफात्मकान् ॥"
(सुचि. २४.३०–३४ ड.)
अभ्यङ्गनिषेधः–
'केवलं सामदोषेषु न कथंचन योजयेत् ।
तरुणज्वर्यजीर्णी च नाभ्यक्तव्यौ कथंचन ॥

"तथा विरिक्तो वान्तश्च निरूढो यश्च मानवः ।
पूर्वयोः कृच्छ्रता व्याधेरसाध्यत्वमथापि वा ॥
शेषाणां तदहः प्रोक्ता अग्निमान्द्यादयो गदाः ।
सन्तर्पणसमुत्थानां रोगाणां नैव कारयेत् ॥"
(सुचि.२४,३५-३७)

अभ्यंग—शरिराला तेलाचे मर्दन, तेल अंगात जिरवणे. याने त्वचा व शरीर बळकट होते व त्वचा चांगली नितळ रहाते. गुण—मृदुता, शरीर—शुद्धि, वर्ण व बलप्रद आहे, धातूंची पुष्टि व कफवाताचा नाश होतो. स्नेहनाचा शरिरात जिरण्याचा काल—त्वचेवर केसांच्या मुळाशी अभ्यंगाचा स्नेह तीनशे मात्रा (लहान अक्षर मोजण्या इतका काळ म्हणजे एक मात्रा) काल रहातो. चारशे मात्रा कालाने त्वचेत, पाचशे मात्रा कालाने रक्तात, सहाशे नंतर मांसात, सातशे नंतर मेदात, आठशे नंतर अस्थीत, नउशे नंतर मज्जेत समाविष्ट होऊन तेथले वातपित्तकफसंबंधी रोग नष्ट करतो.

निषेध—केवल साम दोष, अजीर्णी, नवज्वरी, रेच झालेला, वांत्या व बस्तीविधि झालेला यांना अभ्यंग करू नये. पहिले दोन विकार म्हणजे आमदोष आणि अजीर्ण यांत अभ्यंग केल्यास ते रोग कष्टसाध्य किंवा असाध्य होतात. व इतरांमध्ये केल्यास अग्निमांद्यादि रोग होतात. पौष्टिक खाद्यपेय सेवनाने झालेल्या रोगात अभ्यंग करूच नये.

अभ्यञ्जन—न., अभ्यङ्गः (चसू. १.८७,) **तैलम्** (ध. ६.१२५) **अञ्जनप्रकार०** (असंउ. १४) **(प्रत्यंजन' पाठः इंदु.)**
अंगाला तेल लावणे. तेल, अंजनाचा एक प्रकार

—यन्त्र—न., यन्त्र०, **अभ्यञ्जनयन्त्रं षडङ्गुलं बस्तियन्त्राकारं मुखतोऽकर्णिकं मूलमुखयोरङ्गुष्ठकलायप्रवेशस्रोतस्कम्** (असंसू. ३४.१३.)
एक यंत्र; बस्तीच्या यंत्राच्या आकाराचे; नळी सहा अंगुळे लांब, मुळात आंगठ्या एवढे आणि तोंडाशी वाटाण्या एवढे छिद्र असलेले यंत्र.

अभ्यनुज्ञा—स्त्री., **निग्रहस्थान०, 'अभ्यनुज्ञा नाम सा यः इष्टानिष्टाभ्युपगमः'** (चवि. ८.६२,) **मतानुज्ञा च "स्वपक्षदोषाभ्युपगमात् परपक्षदोषप्रसङ्गः** (गौ. न्या. सू. ५.२.२१)
आपला दोष कबूल केला म्हणजे दुसऱ्या पक्षाचा दोषारोप लादून घेणे.

अभ्यन्तरयातनेत्र—वि., **रोगलक्षण०, कोटरान्तःप्रविष्टाक्षिगोलकः** (सुउ. ५६.११))
ज्याचे डोळे खोल गेले आहेत असा.

अभ्यन्तरायाम—पु., वातरोग०, **अन्तरायामः** (चचि.२८.३५)
**" अभ्यन्तरं धनुरिव यदा नमति मानवः ।
तदास्याऽभ्यन्तरायामं कुरुते मारुतो बली "**
(सुनि. १.५६) शरीर आतून धनुष्यासारखे वाकडे करणारा वातरोग.

अभ्यर्दित—वि., **पीडितम्** (सुउ. ४९.९)
पीडित. त्रस्त.

अभ्यवपात—पु., **परमार्थतोऽनात्मनि ममता** (चशा. ५.१०) स्वतःवर खरोखर ममता नसणे.

अभ्यवहरण—परिव. न., **भोजनम्** (सुचि. २३.४)
आहार, भोजन, जेवण करणे.

अभ्यवहार—पु., **आहारः** (चसू. २५.४०.)
भोजन, आहार.

अभ्यवहार्य—वि., **अभ्यवहर्तुं भोक्तुं योग्यम्, भक्षणीयम** (चनि. ४.५०) खाण्याचे—खाण्यासारखे पदार्थ.

अभ्यवहृत—वि., **भक्षितम्** (असंसू. १०)
खाल्लेले अन्न, घेतलेला आहार.

अभ्यसूया—स्त्री., **छिद्रान्वेषितया परगुणेषु दोषारोपणम्** (सुसू. १.२५-३) दुसऱ्याचे व्यंग दाखविण्याकरितां त्याच्या गुणांवर दोषारोप करणे.

अभ्यागमन—**अभिव्यक्तिः** (चनि.१.२१)
प्रकट करणे.

अभ्यास—पु., **सततक्रिया, भावाभ्यसनम् शीलनम्,** (चसू. २६.३० अहसू. १२.५५) **सामीप्यम्** (सुनि.४.५)
नियमाने क्रिया करणे. सराव करणे. संवय करणे. पुनः पुन्हा करणे. संनिध—जवळ असणे.

अभ्युग्र—वि., **अभ्युद्गतम्** (चइ. १२.४३)
स्पष्ट दिसत असलेले (अरिष्ट.)

अभ्युदय—पु., **स्वर्गः** (चसू. ११.२७.) **सुखस्य हेतुः, सुखागमः** (सुसू. ३५.३७)
स्वर्ग, (सुखाचा हेतु, सुख प्राप्त होणे.)

अभ्युदीरण—परिव.- न., **प्रकोपनम्, वर्धनम्** (सुसू. १२.१७) दोषांचा प्रकोप होणे. दोष वाढणे.

अभ्युपगम—पु., **गुरुवाक्यादीनामङ्गीकारः** (सुसू. ६.२०)
गुरूंनी सांगितलेल्या वाक्यादिकांचा अंगीकार करणे.

–सिद्धान्त–पु., **अभ्युपगमसिद्धान्तो नाम सः, यमर्थमसिद्धमपरीक्षितमनुपदिष्टमहेतुकं वा वादकालेऽभ्युपगच्छन्ति भिषजः ।** (चवि. ८.३७,) **अपरीक्षिताभ्युपगमात् तद्विशेषपरीक्षणम् अभ्युपगमसिद्धान्तः ।** (गौ. न्या. सू. १.१.३१)
ज्याला कारण दिसत नाही. जो सिद्ध केला गेला नाही, ज्याची तज्ञांनी परीक्षा केली नाही व जो आगमात शास्त्रकारांनी सांगितला नाही असा जो सिद्धांत वैद्य वादाचे वेळी पुढे मांडतात तो.
जो सिद्ध झाला नाही, परीक्षिला गेला नाही, कुणी सांगितला नाही अशा मुद्याचा वाद प्रसंगी आश्रय करण्याची वैद्यांची पद्धति म्हणजे अभ्युपगम सिद्धांत.

अभ्युपपत्तृ–पु., **अकम्पानुकम्पया अनुग्रहीता** (चसू. ८.१८)
संकटात सापडलेल्यांचा रक्षणकर्ता.

अभ्युपाय–पु., **अमोघः उपायः, सुष्ठु साधनम्** (असंसू. २२.१६)
रामबाण उपाय. व्यर्थ न जाणारा उपचार. चांगले साधन.

अभ्र–न., **वनस्पति०, मुस्ता** (सुउ. १०.४)
मेघः (सुक. ७.४१) **अभ्रकम्, महारसेष्वेकम् ।** (र. २.१)
नागरमोथा. मेघ. अभ्रक. एक महारस.

–कदली–स्त्री., **वनस्पति० वन्यकदली, वर्षणात् प्रागेव मेघानां गर्जनाशब्देनापीयमङ्कुरिता भवति, कोंकणे प्रसिद्धा** (र. १९.३९)
रानकेळ. हिला पावसाळ्यापूर्वीच ढग आले असता त्यांच्या गर्जनेने सुद्धा अंकुर फुटतात. कोकणात प्रसिद्ध.

–काल–पु., **वर्षाऋतुः, श्रावणभाद्रपदौ** (चशा. २.४५)
वर्षाऋतु. श्रावण भाद्रपद हे दोन महिने.

–ग्रास–पु., **पारदसंस्कार०** (र. १.३१)
भुकेलेल्या पाऱ्यात त्याच्या ६४ अभ्रक घालून शास्त्रोक्त विधीने तो अभ्रकाचा घास जिरवितात.

–पटव–न., **अभ्रकम्** (ध. परि. ६.३–४)
अभ्रक.

–संप्लव–पु., **मेघानां सर्वतोगमनम्** (सुउ. ७.२१)
मेघांचा आकाशात सर्वत्र संचार.

–सार–पु., **वनस्पति० कर्पूरः** (रा. १२.५६)
कापूर.

अभ्रक–न., **महारस० तद्गुणाः–स्निग्धं, प्रज्ञाकरं, जरानाशनं, वृष्यम्, आयुष्यं, बल्यं, रुच्यं, दीपनं, पाचनं, वातपित्तघ्नं, क्षयघ्नं, सकलगदघ्नं च ।** (ध. परि. ६.३–४.)
महारसांपैकी एक. अभ्रक. गुण–स्निग्ध, बुद्धिवर्धक, शुक्र, आयुष्य, बल, रुचि यांना हितकर; पाचक, दीपक, वार्धक्य, क्षय, सर्वरोगनाशक, वातपित्तनाशक.

अभ्रङ्कष–वि., **अत्युच्चम्** (अहसू. ३.३३)
अतिशय उंच. ढगांना किंवा आकाशाला भिडणारे.

अभ्योष–पु., **काण्डस्थः अपक्वो भृष्टो यवः** (असंसू. १०)
झाडावरचा भाजलेला जव. जवाचा उळा. हुळा.

अमत्र–न., **शरावस्थाल्यादिपात्रम्** (चइ. १२.३९.,) (असंनि. ५–९.)
परळ, थाळी इत्यादी पात्र.

अमत्रक–न., **अमत्रम्** (कासि. १) भांडे.

अमर–पु., **देवः** (सुचि. २८.२६) देव.
खनिज०, पारदः (रा. १३.४२) पारा.
वनस्पति०, देवदारुः (सुचि. ३७.११) देवदार.

–कण्टिका–स्त्री., **वनस्पति०, शतावरी** (रा. ४.४३७) शतावरी.

–काष्ठ–न., **देवदारुः** (सुउ. ११.८) देवदार.

–गुरु–पु., **धन्वन्तरिः** (सुनि. ९.३) धन्वन्तरी.

–तरु–पु., **देवदारुः** (असंचि. २.३) देवदार.

–दारु–न., **देवदारुः** (ध. १.७७) देवदार.

–प्रभु–पु., **इन्द्रः** (चसू. १.२२) इंद्र.

–वर–पु., **देवश्रेष्ठः** (सुसू. १.३) देवात श्रेष्ठ; इंद्र.

–वरायुधसाह्वय–पु., **वनस्पति०, वज्रकन्दः** (सुचि. १७.४१) वज्रकंद; रताळू.

अमरा–स्त्री., **वनस्पति०, निर्गुण्डी** (असंउ. ८)
निगडी. निर्गुंडी.
इन्द्रवारुणी (रा. ३.३७) इंद्रावण, कवंडळ.
मूर्वा (रा. ३.१०) मोरवेल.
नदीवटः (रा. ११.११६) वड.
अपरा, गर्भस्य नाभिनाडीप्रतिबध्दा 'अमरा' इति लोके । चक्र०, (चशा. ६.२३) (**'अपरा' द्रष्टव्या**) 'अपरा' पहा. वार.

अमराजरा–स्त्री., **कुमारी** (रापरि. ५.१०) कोरफड.

अमरार्त–वि., **देवगृहीतम्** (चचि. ९.६८)
देवांनी पछाडलेला–धरलेला.

अमराह्व–पु., **वनस्पति०, देवदारुः** (सुउ. ५२.१४) देवदार.

अमरी–स्त्री., **मूर्वा** (रा. ३.१०) मोरवेल.
कृष्णपुष्पा, निर्गुण्डी (र. २३.१९) निगडी, निर्गुंडी.
नीलदूर्वा (र. २३.१९) हिरवी–निळी दूर्वा.
आकाशवल्ली, तन्तुमयीयं निष्पत्रा वृक्षोपर्येवोत्पद्य तिष्ठति, 'अमरवेल' इति लोके (र. २३.१९)
अमरवेल. पाने नसलेली पिवळ्या धाग्यांची झाडांवर उत्पन्न होऊन वाढते.

अमर्त्य–वि., **अमानुषम्** (चचि. ९.१७)
अमानुष. माणसाच्या हातून न घडणारे.

अमर्ष–पु., **अक्षान्तिः, असहिष्णुता** (चचि. ९.१२) (चनि. ७.८) क्रोध, मत्सर, असहिष्णुता.

अमर्षण–वि., **असहिष्णुः, अक्षमी** (सुशा. ४.९०)
सहनशक्ति नसलेला. मत्सरी, द्वेषी, चिडखोर.

अमलभास्कर–पु., **यस्मिन् दिनभागे अमलः प्रबलरश्मिर्भास्करः स मध्याह्नः** (चसू. १३.१९)
ज्या माध्यान्ही (दिवशी) स्वच्छ चटका घेणारे कडक ऊन्ह पडले आहे तो वेळ.

अमला–स्त्री., **सातला** (ध. १.२३८) शिकेकाई.

अमात्रा–स्त्री., **मात्राया हीनत्वमाधिक्यं वा** (असंसू. ११.१०) प्रमाणापेक्षा कमी किंवा अधिक.

अमात्रावत्त्व–न., **मात्राया हीनत्वमधिकत्वं वा** (चवि. २.७) प्रमाणापेक्षा न्यूनत्व किंवा अधिकत्व.

अमात्राशन–न., **अशनस्य हीनताऽऽधिक्यं वा** (असंसू. १०.३४) जरूरीपेक्षा कमी किंवा अधिक आहार करणे.

अमानुषोपसर्गप्रतिषेध–पु., **अध्याय०** (सुउ. ६०.१)
एक अध्याय. ज्यांत भूतपिशाच इ० बद्दल माहिती (विकार उपचार इ०) दिली आहे तो.

अमिलातक–पु., **वनस्पति०, राजतरणी** (रा. १०.२४६)
एक सुगंधी फुलांची वनस्पती, मोठी शेवंती.

अमूर्तत्व–न., **अदृश्यत्वम्** (चसू. २०.१२)
आकार नसलेले. अदृश्य.

अमृणाल–न., **उशीरम्** (चसू. ३.२६) काळा वाळा.
लामज्जकम् (ध. ३.८६.) वाळा.

अमृत–न., **समुद्रमन्थनोद्भूतमृत्युहरद्रव्य०** (सुचि. १५.६)
समुद्रमंथनापासून जे मृत्युहर द्रव्य उत्पन्न झाले ते.
जरादिहरम् (चचि. १.७८) जरा–वार्धक्यहर.
वि., **अमृतमिव दोषप्रकोपस्याकरणात्** (सुसू. ड ४५.३)
अमृत जसे दोष करीत नाही; तसे जे दोष करीत नाही ते.

–कन्दा–स्त्री., **गुडूची** (ध. १.५) गुळवेल.

–घृत–न., **सिद्धघृत०, तद्गुणाः–परं विषसंशमनम्, मृतं संजीवयेत्** (चचि. २३.२४२–२४९) (सुक. ६.१२.१३)
विषशमनाचे उत्कृष्ट कार्य करणारे सिद्ध तूप.
घृतम्–(ध. ६.१४४. रा. १५.२०२) तूप.
वनस्पति०, गुडूची (र. १८.२१४) गुळवेल.
पारदः (रा. १३.४१) पारा.
विषम्, वत्सनागाख्यम् (र. १२.६९) बचनाग.
पु., **वाराहीकन्दः** (रा. ७.१३५) डुक्करकंद.
मकुष्ठकः (रा. १६.१४५) मटकी–मठ

–प्राशघृत–न., **सिद्धघृत०** (चचि. ११.३५–४३)
एक सिद्ध घृत.

–फल–न., **वनस्पति०, आमलकम्** (चचि. ७.१४७)
आवळा.
पु., **वनस्पति०, पटोलम्** (ध. १.५०) पडवळ.

–फला–स्त्री., **द्राक्षा** (रा. ११.७४) द्राक्ष.

–फलाख्य–न., **पारे(ले)वतम्** (रा. ११.८८) खजूर.

–रसपाक–पु., **योग० भल्लातकघृतप्राशः** (असंउ. ४९) बिब्याने सिद्ध केलेले एक घृत.

–रसा–स्त्री., **द्राक्षा** (रा. ११.७६) द्राक्ष.

–लता–स्त्री., **गुडूची** (ध. १.१) गुळवेल.

–वटी–स्त्री., **सिद्धौषधि०, इयमजीर्णश्लेष्मवातघ्नी** (र. १६.१६०–१६१)
अजीर्ण आणि कफवातनाशक वटी.

–वल्ली–स्त्री., **गुडूची** (चचि. १.७७) गुळवेल.

–संभवा–स्त्री., **गुडूची** (ध. १.३) गुळवेल.

–स्रवा–स्त्री., **वनस्पति०** रुदंती, रुद्रवंती.
"ज्ञेयाऽमृतस्रवा वृक्षरुहाख्या तोयवल्लिका। घनवल्लीसितलतानामभिः शरसंमिता ॥"
गुणाः–ईषत्तिक्ता पथ्या–रसायनी विषघ्नी व्रण–कुष्ठ–आम–कामला–श्वयथुघ्नी, इयं चित्रकूटप्रदेशे प्रसिद्धा (रा. परि. ३.४५.)
गुण– थोडी कडू, पथ्यकर रसादि धातूंची वृद्धि करणारी, विषनाशक, व्रण, कुष्ठ, आम, कावीळ, सूजनाशक. ही चित्रकूटात प्रसिद्ध.
स्त्री., **रुदन्ती.** (रा. परि. ५.१५) रुदन्ती. रुद्रवंती.

–हस्त–वि., **पताकादिचिह्नांकितपाणिकः, अनामिकाधःस्थरेखाङ्कः** (र. ७.२९.)

ज्या हातावर पताका इत्यादी चिन्हे असतात तो हात. ज्याच्या अनामिकेच्या (शेवटून दुसऱ्या बोटाच्या) खाली रेषांचे चिन्ह असते तो.

अमृतक–पु., **वनस्पति०, आम्रातकः** (असंसू. २६.६) अंबाडा, चाकवत.

अमृतका–स्त्री., **गुडूची** (चसू. १४.३१) गुळवेल.

अमृता–स्त्री., **वनस्पति०, गुडूची** (सुसू. १२.२३.) (चसू. २५.४०) गुळवेल.

हरीतकी, (ध. १.२०५) हिरडा.

आमलकम् (रा. ११.३२५) आवळा.

इंद्रवारुणी (रा. ३.३७३) इंद्रावण, कवंडळ.

तांबूली (ध. परि. ३.१) विड्याच्या पानांची वेल.

दूर्वा (रा. ८.२२७) दूर्वा.

द्रष्टव्या दूर्वा, दूर्वाभेदः, नीलदूर्वा (रा. ८.२२६) हिरवी दूर्वा.

आसुत०, सुरा (रा. १४.३०२) दारू.

खनिज०, तुवरी, सौराष्ट्री (ध. ३.१०५) तुरटी.

अमृतासङ्गः खर्परिकातुत्थकम् (ड. सुक. १.५४) कलखापरी. मोरचूद.

–कन्द–पु., **वनस्पति०, गुडूचीकन्दः** (र. ११.५७) गुळवेलीचा कंद.

–क्षार–पु., **गुडूचीक्षारः** (सुउ. ४१.३८) गुळवेलीचा क्षार.

–द्वय–न., **गुडूची हरीतकी च** (सुचि. ३७.२०) गुळवेल आणि हिरडा.

–फल–पु., **पटोलः** (ध. १.५०) पडवळ, कडू पडवळ.

–सङ्ग–न., **तुत्थम्** (चसू. ३.१०) मोरचूद.

मयूरतुत्थम् (चचि. १४.५५) मोरचूद.

कर्परिका अमृता गुडूची आसङ्गो रसाञ्जनम् (असंउ.३०) कलखापरी, मोरचूद, गुळवेल, रसांजन.

–संज्ञ–पु., **खर्परिकातुत्थम्** (चचि. ७.११४) कलखापरी, मोरचूद .

अमृताख्यघृत–न., **सिद्धघृत०, इदं विषबाधायां हृदयरक्षाकरम्** (सुक. १.७९–८०.) विषाची बाधा झाल्यावर द्यावयाचे सिद्ध तूप. हृदयाचे रक्षक.

अमृतागम–पु., **अमृतं गुणः, तदुत्पत्तिः** (चचि. १. ३.११.) गुणांची उत्पत्ती.

अमृताद्यतैल–न., **सिद्धतैल०, इदमुन्मादादिहरं वातरक्तादिहरं च** (चचि. २८.१५७) (चचि. २९.१०३–१०९) गुळवेल इत्यादींनी सिद्ध केलेले तेल. उन्माद, वातरक्तादि विकार नाशक.

अमृतार्णव–पु., **सिद्धौषधि०**, (र. १८.१८५–८८.) एक सिद्ध औषधि.

अमृतोद्भव–वि., **अमृतेन सहोद्भवो यस्य** (सुनि. १.३) अमृतासह उत्पन्न झालेले.

न., **तुत्थम्** (रा. १३.२०५) मोरचूद.

(अमृतोद्भवा) स्त्री. **ताम्बूली** (ध. ३.१.) विड्याचे पान. विड्याच्या पानांची वेल.

अमोघा–स्त्री., **वनस्पति०, पाटला** (चसू. ४.१८) पाडळ.

विडङ्गम् (ध. २.११) वावडिंग.

आमलकी (चसू. ४.१८) आवळकाठी.

लक्ष्मणा (चसू. ४.१८) पांढरी भुईरिंगणी.

अमोह–पु., **मोहाभावः, निश्चिन्तमनस्कता** (सुसू. ३४.१४) मोह नसणे, निश्चिंत मन असणे.

अम्बर–न., **वस्त्रम्** (सुचि. ३०.७) वस्त्र.

आकाशम् (सुचि. ३५.२७) आकाश.

अभ्रकम् (रा. १३.२) अभ्रक.

–धारण–न., **वस्त्रधारणम्** (चसू. ५.९५) अंगावर वस्त्र घेणे.

–पीयूष–न., **विष्णुपदामृतम्** (शा. १.५.४९) विष्णूच्या पायाचे अमृत. आकाशातील अमृत, शुद्ध हवा.

अम्बष्ठका–स्त्री., **वनस्पति०, अम्बष्ठा** (ध. ३.११६) पहाडमूळ.

अम्बष्ठकी–स्त्री., **वनस्पति०, पाठा** (ध. १.७०) पहाडमूळ.

अकर्णविद्धा (चक्र. चसू. ४.९) पहाडमूळ.

अम्बष्ठा–स्त्री., **वनस्पति०, पाठा** (चचि. १५.११३) पहाडमूळ.

पाठा मयूरशिखाख्या (अहृसू. १५.४०) मयूरशिखा. मोरशिखा.

यूथिका (रा. १०.२५०) जुई.

क्षुद्राम्लिका (रा. ५.४४) चुका.

महाकरञ्जः (ध. ५.११०) मोठा करंज.

माचिका, 'साकूर' इति लोके (ड. सुचि.११.१०) अंबिका–'अंबष्ठा' पहा.

'मोहवा' इति लोके, 'सूक्ष्मपत्रा' चाङ्गेरी, 'अम्बाडा 'अम्बिका' (र. १०.८०–८१)

'साकुरडा' (सुउ. २१४८) अम्बिका—माचिका
अम्बष्ठागुणाः—
'अम्बिका तु रसे तिक्ता तथोष्णा कफनाशनी ।
अर्शोघ्नी श्वयथूत्थानपरिपन्थितया स्मृता ॥'
अंबिका गुण—कडु, उष्ण, कफनाशक, मूळव्याध, सूजनाशक.
'माचिका तु कषाया च कण्ठ्या वातबलासजित् ।
पित्तप्रकोपशमनी व्रणशोधनरोपणी ॥'
माचिका गुण—तुरट, घशाला हितकर, पित्तकफवातनाशक, व्रणशोधक व रोपक.
''अम्बष्ठा सा कषायाम्ला कफकण्ठरुजापहा ।
वातामयबलासघ्नी रुचिकृद्दीपनी परा ।'' (ध. ३.११६)
अंबष्ठा गुण—तुरट, आंबट, कफ व घशाचे रोगनाशक, वातकफनाशक रुचि उत्पन्न करणारी, दीपक.
अम्बष्ठादिगण—पु., **वर्ग०** (सुसू. ३८.४६)
तद्गुणाः—पक्वाऽतीसारनाशनः, संधानीयः पित्ते हितः व्रणरोपणः (असंसू. १६.३२.)
हा अंबष्ठादिगण हाड सांधणारा, पित्ताला हितकर असून पक्वातिसार नाशक व व्रणरोपक आहे.

अम्बष्ठिका—स्त्री., **अम्बष्ठा** (रा. ४.१७०) पहाडमूळ.
अम्बा—स्त्री., **अम्बष्ठा** (ध. ३.११६) पहाडमूळ.
अम्बाला—स्त्री., **अम्बष्ठा** (रा. ४.१७०) पहाडमूळ.
अम्बालिका—स्त्री., **अम्बष्ठा** (ध. ३.११६) पहाडमूळ.
अम्बिका—स्त्री., **अम्बष्ठा** (ध. ३.११६) पहाडमूळ.
श्वेताम्ली (रा. परि. ४.३७) पहाडमूळ.

अम्बु—न., **जलम्** (सुशा. २.३३) पाणी.
जलमहाभूतम् (चचि. १५.२९) जल महाभूत.
वनस्पति०, वालकम्, सुगन्धितृणविशेषः, 'वाळा' 'खस' इति लोके (र. १२.६८) वाळा, खस.
आहारपाकजो व्यापी रसधातुः (सुशा. २.३३) आहार पचनाने उत्पन्न झालेला सर्व शरीरव्यापी रसधातु.
स्वरसः (र. २.८६) वनस्पतीचा रस. अंगरस.
—कर्मन्—न., **क्लेदसंश्लेषादिकं जलकर्म** (अहसू. १२.१५)
ओलसरपणा, एकमेकांशी संबद्ध असणे इ० जलकर्मे होत.
—कामित्व—न., **रोगलक्षण०, तृष्णास्वलक्षणम्** (चचि. २२.८)
शरिराला पाण्याची जरूरी—इच्छा प्रगट करणे, तहान हे त्याचे लक्षण आहे.
—कुक्कुट—पु., **जलचरपक्षिविशेषः** (असंसू. ७)
पाणकोंबडा. पाण्यात रहाणारा एक पक्षी.
—कुक्कुटिका—स्त्री., **जलकुक्कुटी कृष्णवर्णा, 'बुडियाक' इति लोके** (सुसू. ४६.१०५)
पाणकोंबडी, ही कृष्ण वर्णाची असते.
—कुक्कुटी—स्त्री., **वारिचरपक्षि०, जलकुक्कुटी** (चसू. २७.४३)
पाणकोंबडी. पाण्यात रहाणारा एक पक्षी
—चर— पु., **हंसादिप्राणि०** (चसि. १२.१८) (४)
हंस, बगळे इ० प्राणी.
—ज—जन्म—न., **वनस्पति०, कुमुदम्** (रा. १०.२४३)
कुमुद नावाचे कमळ.
सैन्धवम्, लवण०, उशीरविशेषः वत्सनाभो वा (र. ११.४७)
सैंधव (मीठ). किंवा एक प्रकारचा वाळा, किंवा बचनाग.
पु., **शङ्खः** (सुक., ४.२६) शंख.
—द—पु., **मेघः** (र. ४.२९) मेघ, ढग.
मुस्ता (सुउ. ६१.३१) नागरमोथा.
अश्मन्तकः (रा. ९.२९०) आपटा.
—द्—क्षय—पु., **शरदृतुः** (सुचि. ३०.२५)
शरदृतु.
—दागम—पु., **वर्षाऋतुः** (सुचि. ३०.३२)
वर्षाऋतु. पावसाळा.
—दानीक—न., **मेघघटा** (सुचि. ३०.३८)
मेघसमुदाय.
—धर—पु., **मुस्ता** (ध. १.४०) नागरमोथा.
—धिस्रवा—स्त्री., **कुमारी** (रा.परि. ५.११) कोरफड.
—पान—न., **जलपानम्** (अहसू. ५.१३) पाणी पिणे.
—पूर्ण—पु., **रोग०, उल्बकः** (असंउ. २) जन्मकाळी बालकाच्या कंठातील कफ न काढल्यामुळे होणारा रोग; यांत आचके येणे, श्वास, इ० उपद्रव होतात.
—प्रसाद—पु., **वनस्पति०, कतकम्** (रा. ११.२३५)
निवळी.
—प्रसादनफल—न., **कतकम्** (ध. ३.१७२)
निवळीचे फळ. निवळीचे बी.
—योनि—वि., **जलोत्पन्नम्** (अहसू. ९.२)
पाण्यात उत्पन्न होणारे.
—रुह—न., **कुमुदम्, पुण्डरीकरक्तोत्पलादिकम्** (सुउ. ४७.६३)
श्वेतकमल, तांबडे निळे कमळ इत्यादी.

–रुहा–स्त्री., पद्मा (रा. ५.१३१) स्थलकमलिनी.

–लम्ब–वि., अम्बुना लम्बमानः, अतिनिर्भरत्वात् । (अहृसू. ३.४२)
जलभाराने आकाशातून नेहमीच्या उंचीपेक्षा खाली आलेले, लोंबलेले मेघ.

–वल्लिका–स्त्री., कारवल्ली (रा.७.२७८)
कर्टोलीसारखे काटेरी फळ.

–वह–वि., उदकवहम् (चचि. २०.१६.)
जलवह स्रोतस.

–वासा–स्त्री., पाटला (ध.१. १२०) पाडळ.

–वासिनी–स्त्री., (ध. १२०) पाडळ.

–वाहिन्–वि., उदकवहम् (चवि., ६.११)
उदकवह स्रोतस.

–संभव–वि., समुद्रोत्पन्नम्, अम्बुसंभवत्वेन विषस्य वर्षाप्रकोपित्वम् (चचि. २३.६;७)
समुद्रमंथनाने निर्माण झाले ते (विष) पाण्यामधून निघाले म्हणून विषाचा पावसाळ्यात प्रकोप होत असतो.

अम्भस्–न., जलम् (ध. ६.३०२) पाणी.
(अम्भः) श्यामाका–स्त्री., वनस्पति०, जलजा ओडिका (चसू. २७.१७)
सावे, वऱ्यांचे तांदूळ.

–ज–न., कुमुदम् (रा. १०.२४३)
श्वेतकमल, तांबडे कमळ.

–जपत्र–न., कमलपत्रम् (अहृसू. २४.१८)
एतत् पुटपाके उपयुज्यते.
कमळाची पाने; ही पुटपाकाला उपयोगी.

–द–पु., मुस्ता (सुउ. ३९.२२४) नागरमोथा.

–धर–पु., वनस्पति०, मुस्तम् (सुउ. ५२.३१)
नागरमोथा.

–धि–पु., समुद्रफेनः (र. ३०.५७) समुद्रफेस.

–धिपल्लव–पु., प्रवालम् (रा. १३.७३) प्रवाळ.

–रुह–न., कुमुदम् (रा. १०.२४३) कमळ.
कुमुद या नावाचे कमळ.

–सार–न., मौक्तिकम् (रा. १३.६६) मोती.

अम्ल–पु., रस०, तद्गुणकर्माणि—अम्लरसः भुक्तं रोचयति, अग्निं दीपयति, देहं बृंहयति, ऊर्जयति, मनो बोधयति, इन्द्रियाणि दृढीकरोति, बलं वर्धयति, वातमनुलोमयति, हृदयं तर्पयति, आस्यम् आस्रावयति, भुक्तमपकर्षयति, क्लेदयति; जरयति, प्रीणयति, लघुः, उष्णः, स्निग्धश्च । स एवंगुणोऽपि एक एव अत्यर्थम् उपयुज्यमानः दन्तान् हर्षयति, तर्षयति, संमीलयति अक्षिणी, संवेजयति लोमानि, कफं विलापयति, पित्तमभिवर्धयति, रक्तं दूषयति, मांसं विदहति, कायं शिथिलीकरोति क्षीणक्षतकृशदुर्बलानां श्वयथुमापादयति अपि क्षताभिहतदष्टदग्धभग्नशूनप्रच्युतावमूत्रितपरिसर्पितमर्दितच्छिन्नभिन्नविश्लिष्टोद्विद्धोत्पिष्टादीनि पाचयति आग्नेयस्वभावात्, परिदहति कण्ठमुरो हृदयं च । (चसू. २६. (२)
अम्लोऽग्निदीप्तिकृत् स्निग्धो हृद्यः पाचनरोचनः ।
उष्णवीर्यो हिमस्पर्शः प्रीणनः क्लेदनो लघुः । (अहृसू. १०.१०)
प्रायोऽम्लं पित्तलम्, अन्यत्र दाडिमामलकात् (असंसू. १८.२६)
भूतेजसोर्बाहुल्यादम्लो रसो भवति (असंसू. १८)

आंबट रस-एक रस. गुणकर्मे—अन्नाला रुचकर बनवतो, अग्नि प्रदीप्त करतो. पुष्टि, उत्साह, बल वाढवितो. इंद्रिये बलवान करतो, मनाला जागृत ठेवतो, हृदयाला पुष्ट करतो, वात सरवितो, अन्न ओले करतो, जिरवतो, खाली नेतो, मनाला आवडतो. तो हलका उष्ण स्निग्ध असून तोंडाला स्राव निर्माण करतो.

अति उपयोगाचे अनिष्ट परिणाम—दांत शिवशिवतात, तहान लागते, डोळे मिटवितो, रोमांच उभे करतो, कफ वितळवितो, पित्त वाढवितो, रक्त दूषित करतो, मांसाचा विदाह करतो, शरीर शिथिल करतो, क्षीण झालेला, उरात जखम झालेला, कृश, दुर्बल, यांना सूज निर्माण करतो. जखमेने पिडलेला, कृमिकीटादींनी चावलेला, जळालेला, हाड मोडून सूज आलेला, सांधा निखळलेला, मूत्रविष व स्पर्श विषाची बाधा झालेला, तसेच जर अंग रगडले गेले, अंग पिकले, कापले, फुटले, निखळले, भोसकले गेले तर ते स्थान आग्नेय धर्मामुळे पिकवितो. घसा, छाती व हृदय यात जळजळ उत्पन्न करतो.

अम्लरस स्निग्ध, हृदयाला बल्य, स्पर्शाला थंड पण वीर्याने उष्ण आहे. पाचक, रुचिकर, उष्णवीर्य, स्पर्शाने थंड, आवडणारा, स्राव निर्माण करणारा, लघु गुणाचा आहे.

अम्लरस डाळिंब व आवळा यांखेरीज इतरत्र पित्त वाढविणारा आहे; पृथ्वी व अग्नि या दोन महाभूतांनी अम्लरस उत्पन्न झाला आहे.

वनस्पति०, मातुलुङ्गम् (रा. ११.२६) महाळुंग.

अम्लवेतसः–(ध. २.९६)
अम्लवेतस. चुका, दारू, शिरका इ०
आसुत०, सुरासौवीरकधान्याम्लादिकम्
(ड. सुचि. ५.१८) दारू, शिरका इ०
काञ्जिकम् (चसू. १४.३३) आंबट कांजी.
मथिततक्रं० (ध. ६.१४६)
घुसळलेले ताक, ताकाचा प्रकार.

अम्लक–पु., लक्षण० **चत्वारिंशत्पित्तविकारेष्वेकः** (चसू. २०.१४) **सान्तदाहहृदयशूलोद्गारोम्लकः** (असंसू. २०) ४० पित्तविकारांपैकी एक विकार छातीत–घशात आंबट येणे. त्याबरोबर छातीत जळजळ, हृदयात शूल, आंबट ढेकर येणे.

–काञ्जिक–न., **मद्यविशेषः, तद्गुणा अवस्रंसि विबन्धघ्नं दीपनं च। स्पर्शात् दाहज्वरघ्नं पानात् वातकफापहं च।** (चसू. २७.१९२) आंबट कांजी. एक दारू; अंगाला लावल्याने दाह व तापनाशक आणि पिण्याने वातकफनाशक

–काञ्जिकबीज–न., **अम्लकाधःस्थितद्रव्यम्** (सुसू. ११.२१)
आंबट कांजीच्या तळाला सांचलेला भाग.

–काण्ड–न., **लवणतृणम्** (रा.परि. ८.५७)
पान खारट व कांडे आंबट असलेले गवत.

–कामता–स्त्री., **रोगलक्षण०, अम्लेच्छा** (चशा. ४.१६) आंबटाची इच्छा.

–गण–पु., **वर्ग०,** (सुचि. १.५२)
आंबट द्रव्यांचा एक गट–एक समूह

–गन्ध–पु., **अम्लसहचरितगन्धः** (चचि. २५.२७)
आंबट वास, ज्या वासाबरोबर ते द्रव्य आंबट असल्याची जाणीव होते तो वास.

–चुक्रिका–स्त्री., **चिञ्चा** (रा. ११.४१) चिंचा.

–चूड–पु. **चिञ्चा** (रा. ११.४१) चिंचा.

–जम्बीरक–पु., **निम्बूकं** (रा. ११.२२) लिंबू.

–नायक–पु., **अम्लवेतसः** (रा. ६. १४७)
अम्लवेतस, आंबटचुका.

–नित्य–वि., **नित्याम्लरससेवी** (चशा. ८.२१)
नेहमी आंबट रस खाणारा.

–पञ्चक–न.,
पञ्चाम्लकं समुद्दिष्टं तच्चोक्तं चाम्लपञ्चकम् ॥
' कोलदाडिमवृक्षाम्लचुल्लिकाचुक्रिकारसम् । (र. १०.८३)
आंबट पंचकडी, पाच आंबट द्रव्यांचा गट. बोर, डाळिंब अमसूल चिंच व चुका. हे अम्लपंचक होय.
बीजपूरकजम्बीरं नारङ्गं साम्लवेतसम् ।
फलं पञ्चाम्लकं ख्यातं तिन्तिडीसहितं परम् ।' (ध. ७.५३) महाळुंग, ईडनिंबु, संत्रे, अम्लवेतस, आणि चिंच हे फलांचे अम्लपंचक होय.

–पत्रक–पु., **वनस्पति० अश्मन्तकः** (ध. १.१९४) **भेण्डा** (रा. परि. ४.२५) आपटा.

–पत्रिका–स्त्री., **वनस्पति०, क्षुद्राम्लिका** (रा. ५.४३)
आंबट रसाची पाने असलेली वेल.

–पत्री–स्त्री., **क्षुद्राम्लिका, पलाशी** (रा. ५.४४)
पहा 'अम्लपत्रिका'.

–पर्णी–स्त्री., **शाक०, चुक्रिका, ' चांगेरी ' ' चुका ' इति लोके** (र. ५.६६) चुका (आंबटचुका).

–पाक–वि., **अम्लः पाको यस्य सः** (अहृसू. ५.६३)
पचन झाल्यानंतर ज्याचा पाक आंबट होतो ते द्रव्य.

–पित्त–न., **रोग०, अम्लपित्तोद्गिरणस्वरूपो व्याधिः स्वहेतूपचितं विदग्धं अम्लगुणोद्रिक्तं पित्तमिति यावत् । अम्लपित्तसामान्यलक्षणम्—अविपाकः क्लमोत्क्लेशौ तिक्ताम्लोद्गारगौरवं । हृत्कण्ठदाहोऽरुचिश्चेति । अस्मिन् रोगे पित्तं प्रधानं वातकफावप्यत्रानुगौ गौरवोद्गारकम्पादिना ज्ञेयौ । ऊर्ध्वाधोगमनभेदाद्द्विविधमम्लपित्तम्, तत्राधोगतस्य लक्षणम्—तृड्दाहमूर्च्छाभ्रममोहास्तथैव हरितपीतकृष्णरक्तादिबहुवर्णं दुर्गन्धि च तदम्लपित्तमधोमार्गेण प्रयाति (मधु.)। कदाचिद् हृल्लासकोठानलसादहर्षस्वेदाङ्गपीतत्वादीनि लक्षणानि भवन्ति। ऊर्ध्वगामिनोऽम्लपित्तस्य लक्षणानि—वान्तं पित्तं हरित्पीतकनीलकृष्णमारक्तं रक्ताभं मांसोदकाभं तथैवातीवाम्लमतिपिच्छिलाच्छं लवणकटुतिक्तादिविविधरसयुक्तं श्लेष्मानुजातं चास्ति। भुक्ते विदग्धेऽथवाप्यभुक्ते कदाचित्तिक्ताम्लवमिं करोति, एवंविधमेवोद्गारं करोति। तथैव कण्ठहृत्कुक्षिदाहं शिरसश्च रुजं करोति। करचरणदाहमौष्ण्यं महतीमरुचिं ज्वरं कफपित्तं जनयति । कण्डूमण्डलपिडकाशतनिचितगात्रं रोगचयं च करोति। अम्लपित्ते वातस्य कफस्य वा संसर्गान्नानालक्षणानि भवन्ति । तेन तदम्लपित्तं भिषङ्मोहकरमस्ति। तत्र वातसंसृष्टेऽम्लपित्ते कम्पप्रलापमूर्च्छाचिमिचिमिगात्रावसादशूलानि तमसो दर्शनं विभ्रमविमोहहर्षादीनि लक्षणानि । कफसंसृष्टे तु**

कफनिष्ठीवनगौरवजडताऽरुचिशीतसादवमिलेपास्तथा दहनसादबलसादकण्डूनिद्राश्चेति । अम्लपित्तस्य साध्यासाध्यता—नवाम्लपित्तरोगः साध्यो यत्नेन, चिरोत्थितस्तु याप्यो भवति कस्यचित्कृच्छ्रसाध्योऽपि भवति । (मा. अम्लपित्तनिदानम्) काश्यपस्तु प्रकुपितवातादीनामन्यतमो दोषः कायाग्निं मन्दीकरोति । मन्दाग्नौ चाशितादिकमामाशये स्थितं शुक्ततां याति पित्तदूषणात्, रसधातौ व्यम्ले सति भुक्तं विदह्यते, एवमयं व्याधिरामाशयोत्थस्तदाश्रये च कफपित्ते इत्यम्लपित्तसंप्राप्तिं वर्णयति, तथैवानूपदेशे प्रायेणैषः रोगः संभवतीति । (काखिल. १६)

अम्लपित्त—ज्या रोगात घशात आंबट येत असते तो विकार, विदाही द्रव्यांनी विदाही अम्ल गुण वाढलेले पित्त. **सामान्य लक्षण**—अन्न न पचणे, थकवा, अन्न घशात येणे, कडु आंबट ढेकर, जडपणा, हृदय घसा यात दाह व रुचिनाश. दोष—यात पित्त प्रधान. वात कफ पित्ताला मदत करितात. हे जडपणा ढेकर कंप इत्यादी चिन्हावरून जाणावे. प्रकार २ ऊर्ध्व आणि अधोग. **अधोगाची लक्षणे**—तहान, दाह, मूर्च्छा, भ्रम, विचार न करवणे, हिरवे पिवळे काळे तांबडे असे अनेक वर्णाचे दुर्गंधि अम्लपित्त खालच्या मार्गाने जाते, केव्हा तोंडाला पाणी सुटणे. अंगावर गांधी, अग्निमांद्य, रोमांच, घाम, शरीर पिवळे होणे ही लक्षणे होतात. ऊर्ध्वग म्हणजे वरच्या भागाच्या **अम्लपित्ताची लक्षणे**—ओकारीतले पित्त हिरवे, पिवळे, निळे, काळे, तांबूस, रक्तासारखे, मांसासारखे, तसेच अतिशय आंबट, बुळबुळीत किंवा पातळ (खारट तिखट कडु इत्यादी अनेक रसयुक्त कफाची जोड मिळाल्याने) होते. जेवण पचू लागल्यावर किंवा जेवण न होता ही कडु आंबट वांती होते, असेच ढेकर येतात, डोके दुखते, घसा हृदय कुशी यात दाह, हातापायांची आग, गरमी, अतिशय रुचिनाश, ज्वर व कफपित्त वाढतात, खाज, गांधी, पुळ्या यांनी अवयव व्यापले जातात. अम्लपित्तात वातकफांच्या संबंधामुळे निरनिराळी वैद्याच्या विचाराला संभ्रम निर्माण करणारी लक्षणे होतात. वातामुळे कंप, मूर्च्छा, बडबड, चिमचिम वेदना, अवयव गळाल्यासारखे, शूळ अंधेरी, भ्रम, मोह, रोमांच इत्यादि लक्षणे व कफामुळे कफाचे बेडके, जडपणा, अरुची, थंडी वाजणे, ग्लानी, ओकारी, तोंड लेपटल्यासारखे, अग्निमांद्य, क्षीणता, खाज व झोप ही लक्षणे होतात. **साध्यासाध्यता**—नवा यत्नाने साध्य, दीर्घकालीन औषधोपचारापुरता बरा, क्वचित् कष्टाने साध्य. काश्यप **निदान—कारणे**—आनूप देशात होतो. दोष अग्नि मंद करतो, खाल्लेले पदार्थ आमशयात पित्त दूषित करून आंबट होतात. रस धातु आंबट होऊन खाल्लेले जळजळते; म्हणून हा आमाशयाश्रयी रोग. याच्या आश्रयाने कफ पित्त दोष असतात.

—पूर—न., **वनस्पति०, वृक्षाम्लम्** (रा. ६.१४३) अम्लवेतस. अमसूल.

—पेषित—वि., **काञ्जिकपेषितम्** (सुउ. २६.३५) आंबट कांजीत वाटलेले.

—प्रियता—स्त्री., **आमलक्यादिष्वम्लवस्तुषु प्रीतिः** (चनि. १.३३) आंबट रसाची आवड. आवळकाठी निंबू इत्यादि आंबट वस्तूंची आवड.

—प्रीति—स्त्री., **लक्षण०, अम्लरसवस्तुषु प्रियता** (अहसू. ११.१७) पहा 'अम्लप्रियता',

—फल—पु., **वनस्पति०** (आम्रः रा. ११.२) आंबा. **वृक्षाम्लम्** (रा. ११.२) आमसोल, कोकंब.

—फलासव—पु., **आसव०** (सुसू. ४६.४३२) आंबट फळाचे आसव.

—बदर—न., **वनस्पति०** (चसू. ४.१४) आंबट बोर.

—बीज—न., **वनस्पति०, वृक्षाम्लम्** (रा. ६.१४४) आमसोल, कोकंब.

—महीरुह—पु., **वृक्षाम्लम्** (ध. २.९५) अमसूल, कोकंब.

—मेह—पु., **रोग०, पित्तजप्रमेह०** (सुनि. ६.११) **'अम्लरसगन्धमम्लमेही मेहति** प्रमेहाचा एक प्रकार, आंबट रसाचे आंबट वासाचे मूत्र यात होते.

—योग—पु., **अम्लरसोपयोगः मधुरतृप्तस्य पथ्यम् अम्लम्** (सुसू. ४६.४१९) मधुररसाच्या तृप्तीनंतर आंबट रसाचा उपयोग हितावह.

—लोणिका—स्त्री., **क्षुद्राम्लिका** (ध. ५.३६) आंबट रसाची पाने असलेली वेल.

—वनी—स्त्री., **क्षुद्राम्लिका** (रा. ५.४४) पहा 'अम्ललोणिका'.

—वर्ग—पु., **सौवीरकतुषोदकधान्याम्लादिख्यातः** (सुसू. ११.१९) कांजी व तिचे प्रकारांचा समूह.

–वल्ली–स्त्री., **तिलकन्दः** (रा.परि. ७.५३)
कण्हेरीच्या पानासारखी मोठी पाने असलेली वनस्पती.

–वाटक–पु., **आम्रातकः** (ध. ५.१२) अमसोल.

–वास्तुक–न., **चुक्रम्** (रा. ७,६४) चुका.

–विपाक–पु., **विपाक०, त्रिविधविपाकेषु एकः** (अहसू. १२.२६)
तीन प्रकारच्या विपाकांपैकी एक विपाक.

–वृक्ष–पु., **वृक्षाम्लम्** (ध. २.९५) अमसोल.

–वेतस–पु., न. **वनस्पति०** (चसू. २७.१५२)
अम्लवेतसगुणाः–कषायः कटुः अत्यम्लः उष्णः रूक्षः अरोचकघ्नः कफवातघ्नः तृट् जन्त्वर्शोहृद्बाधाश्मरीगुल्मश्रमघ्नः (ध. २.९७)
अम्लवेतसफलगुणाः–अम्लवेतसस्य फलं रूक्षोष्णं वातश्लेष्मघ्नं भेदनं च वर्तते। (चसू. २७.१५२)
गुण–तुरट, तिखट, अति आंबट, उष्ण, रूक्ष, अरुचिनाशक, कफवातनाशक, तहान, जंतु, मूळव्याध, हृद्रोग, मूतखडा, गुल्म, श्रमनाशक आहे. अम्लवेतस फळाचे गुण–रूक्ष, उष्ण, वात कफनाशक, मळ फोडणारे.

–शाक–न., **वृक्षाम्लम्** (रा. ६.१४३)
आंबट चुका.

–शाकाख्य–न., **चुक्रम्** (रा. ७.६४)
आंबटचुका.

–शाख–पु., **वृक्षाम्लम्** (ध. २.९५) अमसोल.

–शृत–वि., **अम्लैः पाचितम्** (**तैलघृतादि**) (सुउ. ४०.१०८)
अम्ल द्रव्यांसह पचविलेले सिद्ध तेल–घृत इत्यादी.

–सर्पिस्–न., **चाङ्गेरीघृतम्** (चचि. १९.११६)
चाङ्गेरीकोलदध्यम्लनागरक्षारसंयुतमुत्कथितं घृतमम्लघृतं (चक्र) चाङ्गेरीघृतं वेत्युच्यते। घृतमिदं गुदभ्रंशरुजापहं पानेऽनुवासने च निरामाणां प्रशस्यते। (चचि. १९.४२–४३)
चांगेरी (चुका) इत्यादी द्रव्यांनी सिद्ध केलेले तूप. गुदभ्रंशाची पीडा शमविते, आमदोष नसता निरामावस्थेत पिण्याला व अनुवासन बस्तीला उपयोगी.

–सात्म्यता–स्त्री., **अम्लरसाभ्यासः** (काखिल. ५.४३)
अम्लद्रव्याणां सातत्येनोपसेवनम्
अम्लरसाचे सातत्याने सेवन करून त्याचे शरिराशी केलेले सात्म्य. अम्लरसाचे सतत सेवन.

–सार–पु., **अम्लवेतसः** (रा. ६.१४६) अम्लवेतस.
निम्बूकः (रा. ११.२२) ईडलिंबू. लिंबू.
चिञ्चायाः सारः (रा. ११.४१) चिंचेचे सार.
हिन्तालः (रा. ९.९८) शिंदी.
आसुत० (रा. १५.२९२) आसव, शिरका.

–सारक–पु., **आसुत० काञ्जिकम्** (रा. १५. २९४)
कांजी.

–स्कन्ध–पु., **आम्राम्रातकाद्यम्लद्रव्यसंग्रहः**
(चवि. ८.१४०) आंबा इत्यादि अम्ल द्रव्यांचा समूह.

(अम्ला), स्त्री., **चिञ्चा, क्षुद्राम्लिका** (रा. ११.३)
चिंच, अंबोशी.

अम्लाङ्कुश–पु., **अम्लवेतसः** (रा. ६.१४७)
अम्लवेतस.

अम्लातकी–स्त्री. **पलाशी** (रा. प. ३.५०.)
अम्लपत्रिका.

अम्लादिवाटा–स्त्री., **ताम्बूली, नागवल्ली** (रा. ११.७)
विड्याच्या पानांची वेल.

अम्लाध्युषित–न., **नेत्ररोग०** (सुउ. १.३२)
लक्षणम्–अम्लेन विदाहिना वा भुक्तेन यस्मिन् नेत्रं संछादितं लोहितकैः सनीलैः शोफान्वितं च भवति, पैत्तिकोऽयं साध्यश्च (सुउ. ६.२८)
एक नेत्ररोग.
लक्षण–आंबट किंवा घशाशी जळजळ करणाऱ्या अन्नाने तांबड्या निळ्या शिरा व सूजयुक्त डोळा होतो असा हा पित्तज रोग साध्य आहे.

अम्लाशिन्–वि., **अम्लरससेवी** (असंसू. ६)
अम्लरस सेवन करणारा.

अम्लिक–न., **चिञ्चा** (र. १०.८०)
चिंच.

अम्लिका–स्त्री., **चिञ्चा, पलाशी, कन्दप्रधाना कामरूपे प्रसिद्धा अम्लिका । अम्लस्कन्धे एकं द्रव्यम् ।**
(चवि. ८.१४०) चिंच, अम्लपत्रिका. आसाम प्रांतात अधिक प्रसिद्ध; कंद प्रधान चिंचेची जात.
रोगलक्षण० अम्लोद्गारः (सुसू. २१.२७)
आंबट ढेकर.

–कन्द–पु., **शाक० तद्गुणाः–लघुः नात्युष्णः ग्राही वातकफघ्नः ग्रहण्यर्शोमदात्ययेषु शस्तः**
(चसू. २७.१२१) भाजीचा एक प्रकारचा कांदा; गुण–हलका, थोडा उष्ण, मळ बांधणारा, वातकफनाशक, ग्रहणी, मूळव्याध, मद्यपानाचे विकारनाशक.

अम्ली–स्त्री., **चिञ्चा** (रा. ११.३६) चिंच

अम्लीका–स्त्री., **वनस्पति० चिञ्चा** (अहृसू. १०.२५)
चिंच.
लक्षण०, अम्लोद्गारः (सुनि. २.८) आंबट ढेकर.
–भाव–पु., **पाकोन्मुखता** (अहृसू. २६.४८)
लगेच तोंडाचा पाक होईल किंवा तोंड येईल अशी अवस्था.

अम्लोद्गार–पु., **रोगलक्षण० अम्लोद्गिरणम्** (असंसू. ३६.) आंबट ढेकर, रोगलक्षण.

अम्लोद्गिरण–न., **रोगलक्षण०, पित्तलक्षण०, अम्लरसयुक्तमुद्गिरणम्** (चसू. १७.३३) आंबट ढेकर.

अम्लोषित–पु., **नेत्ररोग० अम्लाध्युषितम् तत्संप्राप्तिलक्षणानि च–पित्तरक्तोल्बणैः मलैः अम्लतां नीतोऽन्नसारः सिराभिः नेत्रमारूढः सन् नेत्रं श्यावलोहितं सशोफपाकदाहाश्रु आविलदर्शनं च करोति।** (असंउ. १८.)
एक नेत्ररोग. लक्षण–पित्तरक्ताधिक दोषांनी (मळांनी) आंबट बनविलेला अन्नाचा रसधातु शिरांकडून डोळ्याकडे नेला जाऊन डोळा काळा तांबडा होतो, त्याला सूज येते, पिकतो, दाहयुक्त अश्रू व गढूळ म्हणजे सारवल्या प्रमाणे दिसते.

अयथाप्राण–अ., **प्राणा बलम्, तदतिक्रम्य यथा स्यात् तथा** (असंसू. १३.) शक्तीच्या बाहेर श्रम–कार्य करणे.

अयथाबल–अ., **शक्त्यतिक्रमेण** (चचि. ८.१५)
वि., **स्वबलाधिकबलापेक्षी (आरम्भः)** (चचि. ८.१३) शक्तीच्या बाहेर, स्वतःच्या शक्तीपेक्षा अधिक शक्तीचे काम करू इच्छिणारा.

अयथारम्भ–पु., **अयोग्यः उपक्रमः** (सुचि. ९.३)
अयोग्य आरंभ.

अयन–न., **गमनमार्गः** (चवि. ५.३ असंशा. ६.)
जाण्याचा मार्ग.
सूर्यमार्गः, अयने द्वे दक्षिणायनमुत्तरायणं च। वर्षाशरद्हेमन्ता ऋतवो दक्षिणायने, शिशिरवसन्तग्रीष्मा उत्तरायणे (अहृसू. ३.२) (असंसू. ४)
उत्तरायणम्, सूर्यस्य उत्तरदिग्गमनकालः। (सुसू. ६.७)
दक्षिणायन व उत्तरायण अशी २ अयने वर्षाची होतात. वर्षा, शरद्, व हेमंत हे दक्षिणायन व शिशिर, वसंत, ग्रीष्म हे उत्तरायण. सूर्याचा दक्षिण दिशा आक्रमणाचा काल दक्षिणायन व उत्तर दिशा आक्रमणाचा काल उत्तरायण.

–भूत–वि., **अभ्यासान्मार्गीभूतमिव, अभ्यस्तम्** (चवि. ८.२५)
अभ्यासाने मार्गाला लागल्यासारखा. अभ्यास केलेला.

–मुख–न., **गतिद्वारम्** (चनि. ६.११)
गमनमार्गः (चसू. २८.५)
गमनाचा मार्ग. जाण्याचे द्वार. गतीचे दार.

अयन्त्रणसुख–वि., **न विद्यते यन्त्रणा (मर्यादा) यस्मिन् तथाविधं सुखं यस्मिन्** (अहृसू. १३.७)
ज्यात सुखाला मर्यादा नाही असे अमर्याद सुख असलेले. असीम सुख असलेले.

अयस्–न., **खनिजधातु० लोहम्** (ध. ६.२६)
एक धातु. लोखंड.
लोहं वाजीकरणार्थमुपयुज्यते (असंउ. ५०)
बहुवचनेन त्रपु–सीस–ताम्र–रजत–कृष्ण–लोहादिधातूनां स्वीकारः क्रियते (सुउ. ५४.३१)
लोह विषयशक्ति वाढविण्यास देतात. अनेकवचनाने कथील, शिसे, तांबे. रुपे, काळे लोह यांचाही समावेश होतो.

(अयः) शिष्ट–न., **खनिज०, लोहोच्छिष्टम् लोहकिट्टम्, मंडूरः** (ध. ६.३५) मंडूर.

–कान्त–न., पु. **खनिजधातु०, कान्तलोहम्** (रा. १३.२७)
लोहधात्वाकर्षणार्थमुपयुज्यते (सुसू. ७. १५)
स च आकर्षकद्रावकचुम्बकभ्रामकभेदात् चतुर्विधः (सुसू. ७.१५)
ज्याला आकर्षणशक्ति आहे असा धातु. लोहचुंबक. प्रकार चार; आकर्षक, द्रावक, चुंबक आणि भ्रामक.
उपयन्त्रेष्वेकः। यद्यप्ययस्कान्त इति सामान्येनोपात्तस्तथाप्यत्र कर्षको ग्राह्यः (सुसू. २७.४)
उपयंत्रांपैकी एक. लोहचुंबक. जरी येथे कांतलोह असे सामान्यतया म्हटले असले तरी लोहचुंबकच घेणे.

–कृति–स्त्री., **लोहकल्पविशेषः, तत्कल्पना–तीक्ष्णलोहपत्राणि तनूनि लवणवर्गप्रदिग्धानि गोमयाग्निप्रतप्तानि त्रिफलाशालसारादिकषायेण षोडशवारान् निर्वापयेत्, ततः खदिराङ्गारतप्तानि उपशान्ततापानि सूक्ष्मचूर्णानि कारयेत् घनतान्तवपरिस्राविताानि** (सुचि. १०.११) **इयमयस्कृतिः दुःसाध्यमपि कुष्ठं मेहं वा साधयति, स्थूलं कर्शयति पाण्डुशोफमपहन्ति सन्नमग्निमुद्धरति विशेषतो राजयक्ष्मघ्नी।** (असंचि. २१)

लोहाचा एक कल्प. पोलादाचे पातळ पत्रे लवणवर्गातील मिठांचा लेप करून शेणींच्या विस्तवात तापवून त्रिफला साग इत्यादीवर्गाच्या काढ्यात विझवावे; असे १६ वेळा करावे, नंतर खैराच्या निखाऱ्यात लाल करून विझल्यानंतर वस्त्रगाळ चूर्ण करावे. ही अयस्कृति दुःसाध्य कुष्ठ, प्रमेह नाहीसे करते, कृशता करिते, पांडु, सूज, क्षय, अग्निमांद्य नाहीशी करते. विशेषतः क्षयनाशक.

(अयो) गुड–पु., **लौहगुडिका** (चसू. १.१३१)
लोहाची गोळी.

–घटन–न., **लोहस्य निर्माणम्** (असंसू. ४०)
लोखंडाची निर्मिति.

–मल–न., **लोहसिङ्घाणकम्, एतत्पाण्डुरोगशमनम्** (सुउ. ४४.२४)
मंडूर. हे पांडुरोगनाशक आहे.
खनिजविशेषः, लोहोच्छिष्टम् (रा. १३.३६) मंडूर
मण्डूरः (रा. १६.१२२)
मंडूर.

–रजस्–न., **लोहचूर्णम् तच्च पाण्डुरोगशमनम्। "सप्तरात्रं गवां मूत्रे भावितं वाप्ययोरजः। पाण्डुरोगप्रशान्त्यर्थं पयसा पाययेद्भिषक्॥"** (चचि. १६.६७)
लोहाचे काजळासारखे सूक्ष्म व मऊ चूर्ण. सात दिवस गोमूत्राची भावना देऊन पांडुरोगाकरिता दुधाबरोबर द्यावे. लोह ही असेच द्यावे.
अयोरजः पाण्डुघ्नानां श्रेष्ठम् (असंसू. १३)
लोखंडाचे चूर्ण सर्व पांडुरोगनाशक औषधामध्ये श्रेष्ठ आहे.

–स्तम्भिनी–स्त्री. वनस्पति० **लिङ्गिनी** (रापरि. ३.१७) शिवलिंगी.

अयान–न., **हस्त्यश्वरथादिसामान्ययानव्यतिरिक्तं यानम्** (चनि. ७.७) हत्ती, घोडा, रथ इत्यादी सामान्य वाहनांखेरीज वाहन.

अयुक्तियुक्त–वि., **मात्राकालादीनविचार्य सेवितम्** (अहनि. ६.१०)
प्रमाण, काल इत्यादींचा विचार न करता सेवन केलेले.

अयुग्म–वि., **विषमसंख्याकम्** (चशा. ८.४)
एक, तीन, पाच अशा विषम संख्येचे.

–ग्रन्थि–वि., **युगलग्रन्थिरहितम्** (सु.चि. २४.५)
एकेरी ग्रन्थियुक्त; दुहेरी गाठी नसलेले.

–पर्ण–पु., **सप्तपर्णः** (रा. १२.१३८)
सप्तपर्ण. सातवीण.

अयुत–न., **संख्याविशेषः दशसहस्रम्** (सुउ. ६०.२२)
दहा हजार.

अयोग–पु., **ईषद्योगः** (सुशा. २.५३)
थोडा योग. थोडा संबंध.
असम्यग्योगः अतियोगमिथ्यायोगौ (चवि. ७.६)
योग्य योग नसणे. अतियोग. मिथ्यायोग.
प्रतिलोम्येन न चाल्पं वा प्रवर्तनम् (चसि.६.३१)
वांतीचे रेचकाचे औषध इत्यादी मुळीच बाहेर न जाणे, थोडे जाणे किंवा उलट मार्गाने जाणे.
अभावः, असंयोगः, सर्वशः अप्रवृत्तिः, हीनयोगस्यापि समावेशोऽस्मिन्। (चसू. ११-३७; ३९; ४२;).
अभाव, संयोग न होणे, मुळीच प्रवृत्ति न होणे, थोडा योग या सर्वांचा अयोगामध्ये समावेश होतो.

अयोनि–स्त्री., **योनिरुत्पत्तिकारणम्। अयोनिः अप्रजा वन्ध्या वा। अयोग्ययोनिः** (चचि. ३०,१३५)
योनि म्हणजे उत्पत्तीचे कारण व अयोनि म्हणजे संतती नसलेली किंवा वंध्या स्त्री. अयोग्ययोनि.
योनीतरमुखादिस्थानम् (सुचि. २४.११९)
योनिखेरीज मुख, गुद इत्यादि स्थाने.

अयौगिक–वि., **योगानुपयोगि** (चवि. ८.१४९)
योग होण्याला उपयोगी नसलले, न जुळणारे.

अरक–पु., **चक्रनाभितः चक्रपरिघपर्यन्तं गतं चक्राधारं काष्ठम्** (सुशा. ७.४)
आरे. चाकाच्या तुंब्यापासून धावेपर्यंत असलेले त्रिज्येसारखे लाकडी भाग.

अरकीलिका–स्त्री.. रोग० **चर्मकीलम् अरशलाकाकारा कीलिका** (काचि. पृ. १२८)
चामखीळ. सळईच्या आकाराची खिळी, खिळा.

अरजस्का–स्त्री., रोग०, **विंशतियोनिव्यापत्सु एका। अनार्तवा योनिः तल्लक्षणम्–योनिगर्भाशयस्थं पित्तम् आर्तवं सन्दूषयेत् तत्र कार्श्यं वैवर्ण्यं च भवति।** (चचि. ३०.१७)
वीस योनिविकारातील एक विकार. रजःस्राव नसलेली योनि व गर्भाशयस्थ पित्त आर्तव दुष्ट करते, कृशता आणते व वर्ण बिघडविते.

अरणि–स्त्री., **अग्न्युत्थापनकाष्ठम्** (चसि. ९.७६)
यज्ञात अग्नि निर्माण करणारे लाकूड.

वनस्पति०, अग्निमन्थभेदः (रा. ९.१३८)
टाकळीचा प्रकार (अरणी)
–निभ–वि., अग्निदाहोपमः (वेदनादिः)
(चसि. ९.७६)
अग्नि लागल्यासारखी, दाहक. (वेदना)

अरणिक–पु., (वनस्पति०) अग्निमन्थः
(अहसू. १५.२४) टाकळी.

अरणी–स्त्री., (वनस्पति०) अग्निमन्थः (ध. १.११०)
टाकळी.
दन्तीभेदः, तद्गुणाः–तिक्ता उष्णा दीपनी शोधनी कफवातघ्नी शूलत्वग्दोषोदरार्शोघ्नी च (ध. १.२२५)
दांतीचा प्रकार.
गुण–कडु, उष्ण, दीपक, शोधक, कफवातनाशक, शूल, त्वचादोष, उदर, मूळव्याधनाशक.

अरण्य–न., वनम् (रा. ११.११२) वन, अरण्य.
–कदली–स्त्री., (वनस्पति०) गिरिकदली
(रा. ११.११२) रानकेळ.
–कार्पासी–स्त्री., वनस्पति० भारद्वाजी. तद्गुणाः–हिमा रुच्या व्रण-शस्त्रक्षतापहा (रा.परि. ४.४७) वातसंशमनवर्गे एकं द्रव्यम् (सुसू. ३९.७)
पानात्यये शमनी; कार्पासिनी, वनकार्पासिनी इत्यपरपर्यायाः (सुउ. ४७.३४)
रानकापशी. गुण–थंड, रुचकर, व्रण, शस्त्राची जखमनाशक. वातशामक वर्गापैकी एक. मदात्ययरोग नाशक. कापशी, रानकापशी ही दुसरी नावे.
कुलत्थिका–स्त्री., वनस्पति०, कुलत्थिका
(रापरि. ५.१८) रानकुळीथ.
–कुसुम्भ–पु., वनस्पति०, कुसुम्भभेदः
(रापरि. ४.१८९) रान करडई.
–गवय– पु., पशुविशेषः, कूलचरवर्गीयः वन्यगवयः
(सुसू. ४६. ९४) रानगाय.
–जीर–पु., वनस्पति०, वनजीरः (कः)
(रा. ६.१०७) रानजिरे.
–धान्य–न., वनस्पति०, नीवारः (ध. ६.८७)
वनस्पति० शालिः (ध. ६७१.) देवभात.
–मुद्ग–पु., वनस्पति०, मकुष्ठकः–का
(रा. १६.१४५) रानमूग.
–मुद्गा–स्त्री., वनस्पति०, मुद्गपर्णी (रा. ३.१७५)
रानमुगाचे झाड.
–वासिनी–स्त्री., वनस्पति०, अल्पम्लपर्णी
(रापरि. ३.३९) वेल सुरण.
–वास्तुक–पु., वनस्पति०, कुणञ्जरः (रापरि.५.२९)
रानचाकवत.
–सूरण–पु., वनस्पति–, सूरणभेदः, सितसूरणः
(रा. ७.८) रानसुरण. पांढरा सुरण.

अरति–स्त्री., मनस्तापजनितरोगलक्षणम् (अहसू. १.३३)
(चचि. ३.३६) असुखम्, न कुत्रापि स्थानासनादौ अवस्थितिः, चेतसोऽनिर्वृतिः ।
अस्वस्थता. स्वस्थता न वाटणे. मनाची व्यग्रता. बसणे उठणे इ. कशातही बरे न वाटणे.

अरत्नि–पु., स्त्री., शारीर०, कफोणिका
(चवि. ८.१०७)
प्रकोष्ठः, (चशा. ७६) मानविशेषः, निष्कनिष्ठेन मुष्टिना हस्तेन यत् परिमाणं तत्, विंशत्यङ्गुलहस्तः (चसू. १४.४६) विस्तृतकनिष्ठिकाङ्गुलिमुष्टिकहस्तः, चतुर्विंशत्यङ्गुलहस्तः
(सुचि. ३०१०) (सुशा. ८.८)
कोपरापासून करंगळीच्या टोंकापर्यंतचे अंतर चोविस अंगुळे. किंवा वीस अंगुळे प्रमाणाचा हात.

अरला–स्त्री., पक्षि० (असंशा. १२) एक पक्षी.

अरलु–पु., वनस्पति०, टिण्टुकः (र. १६.९५)
'टेंटू' इति लोके । टेंटु.
–त्वक्–स्त्री., वनस्पति०, टिण्टुकस्य त्वक्
(सुउ. ४०.४१) टेंटूची साल.

अरलुक–पु., वनस्पति० टिण्टुकः (ध. १.११४)
वनस्पति०, मयूरजङ्घः (असंउ. ५४) टेंटु.

अरविन्द–न., वनस्पति० कमलम्, रक्तपद्मम्
(रा. १०.२४३) कुमुदम् (ध. ४.१५४)
कमळ, रक्तकमळ, कुमुद नावाचे कमळ.
खनिजधातु०, ताम्रम् (रा. १३.१०) तांबे.

अरसग्राहिता–स्त्री., रोगलक्षण० रसानवबोधकत्वम्
(सुशा. ६.२७) रस न समजणे, रसाचे अज्ञान.

अरसज्ञता–स्त्री., रोग०, अशीतिवातविकारेष्वेकः
(चसू.२०.११) रसस्य अप्रतिपत्तिः (चसू. २८.९)
ऐशी वातरोगांपैकी एक. रसाचे अज्ञान–ज्ञान न होणे

अरसज्ञा–वि., कामोपभोगेऽरसिका (चचि. ३०.१३६)
संभोगाचे वेळी होणाऱ्या सुखाचा आस्वाद न घेण्याची प्रवृत्ति असणारी स्त्री.

अरि–पु., खदिरः (रा. ८.४०) खैर.
–मर्द–पु., कासमर्दः (ध. ४.११) कासविंदा.
–मेद–पु., वनस्पति० इरिमेदः खदिरभेदः
शेण्याखैर.

विट्खदिर इति (चसू. ४.१७) (सुसू.१४.३६)
'दुर्गन्धखैर' इति महाराष्ट्रभाषायाम् वनस्पति०, बिल्वः (ध. १.१०७) बेल.
क्षारवृक्षविशेषः रामकः (सुक. ६.३)
क्षार काढण्याचे एक झाड.

–मेदक–पु., **वनस्पति०, इरिमेदः** (ध. ५.१३३)
शेण्या खैर.
कीटविशेषः, मूत्रपुरीषविषोऽसौ, अग्निप्रकृतिकः पित्तजरोगान् करोति। (सुक. ३.५, ८.९)
एक दाहक किडा.
आग्नेयकीटविशेषः (असंउ. ४३)
दाहक किडा, याच्या मूत्रात व विष्ठेंत विष असते. पित्तविकार करतो. अग्निप्रकृतीचा हा किडा असतो.

–मेदा–स्त्री., **वनस्पति०, विट्खदिरः** (चसू. ४.१८)
शेण्या खैर.

–लोह–न., **लोहादिधातुशत्रुः, एकस्थयोः लोहयोः अग्नियोगेन गारकोष्ठीस्थमूषायां धमनेन प्रथमं यन्नश्यति तस्य ततोऽवशिष्टं चिरकालस्थायि द्वितीयं लोहं अरिः इति निगद्यते। यथा-ताम्रवङ्गौ, ताम्ररजते स्वर्णरजते इत्येवमादीनि** (र. ५.१७)
एका धातूचे भस्म ज्या अन्य धातूने होते तो धातु. दोन धातु एकत्र फुंकले असता जो दुसऱ्याला मारून स्वतः तसाच रहातो तो.
ताम्रशत्रुः यशदः, (र. ५.१७)
तांब्याचा शत्रु जसद.

अरिष्ट–वि., **न विद्यते पूर्वं रिष्टं यस्य** (अहशा. ५.२)
न., **भविष्यतो मरणस्य लिङ्गम्** (सुसू. २८.२)
भावी मरणाचे दर्शक चिन्ह.
नियतमरणख्यापकं लिङ्गम्। (चइ. २.५)
मरण निश्चित येणार असल्याचे सूचक चिन्ह, मरणाचे लक्षण
शरीरशीलप्रकृतीनामकस्मादनिमित्ततः विपर्यासः। (सुसू. ३०.२) शरीर, प्रकृति व स्वभाव यांमध्ये एकदम अकारण बदल होणे.
पर्यायः–रिष्टं चापि तदुच्यते
याचा रिष्ट हा पर्याय शब्द आहे.
अरिष्टमृत्युसंबंधः–सुश्रुतमतेन रिष्टे दृष्टेऽपि रसायनतपोजप्यतत्परैरमलैर्ब्राह्मणैस्तस्य निवारणं शक्यम्। (सुसू. २८.४)
चरकमतेन तु सर्वथाऽशक्यम्। (चइ. २.५)
सुश्रुतमताने रिष्टलक्षण दिसले तरी रसायनसेवन, आणि पवित्र ब्राह्मणांनी केलेले जप इ० मुळे त्याचे निवारण होते. चरकमताने असे होणे सर्वथा अशक्य.

–पुरःसर–वि., **अरिष्टपूर्वकम्** (चइ. २.५)
अरिष्ट पूर्वी असलेले.

–पाक–पु., **अरिष्टफलम्** (सुसू. २८.५)
अरिष्टाचे फळ.

अरिष्टक–पु., **वनस्पति०, कृष्णवर्तुलफलः, 'रीठा' इति लोके** (उ० सुशा.४.२) **कृष्णफलः** (इ. असंउ.४४)
अरिष्टम्, फेनिलम् (सुउ. ३१.७)
रिठा. फेस निर्माण करणारे फळ. काळे वाटोळे फळ.

अरिष्टा–स्त्री., **वनस्पति०, कटुरोहिणी, प्रजास्थापनगणे एकं द्रव्यम्** (चसू. ४.१८) कुटकी.
कुटकी. प्रजास्थापनद्रव्यापैकी एक
कटुका–(रा. १.३८) कुटकी.
नागबला–(रा. १.२८४)
झुंझुरटी. चिकण्याचा एक प्रकार.
मन्त्रसंस्कृता रज्जुः, सर्पदष्टस्य दंशोपर्यरिष्टां बध्नीयात् (चचि. २३.२५,) **मन्त्रसूत्रवेणिकाया नाम** (असंउ. ४२)
मंतरलेली दोरी. सर्प चावल्यावर दंशस्थानाच्या वर बांधावयाची मंतरलेली दोरी.

–तैल–न., **स्नेह०, निम्बतैलम्** (ध. ६.१३९)
कडुनिंब तेल.

अरिष्टाभ–वि., **अरिष्टसदृशम्** (चइ. २.६)
अरिष्टासारखे.
पु., न., **आसुत०, सुरा** (रा. १४.३०३) **मद्य० 'आसवसदृक्सन्धान०', ''पक्वौषधाम्बुसिद्धं यन्मद्यं तत्स्यादरिष्टकम्। अरिष्टं लघुपाकेन सर्वतश्च गुणाधिकम्॥ अरिष्टस्य गुणा ज्ञेया बीजद्रव्यगुणैः समाः** (भाप्र. सन्धान. २१.२२) **तद्गुणाः– 'शोषार्शोग्रहणी' दोषपाण्डुरोगारुचिज्वरान्। हन्त्यरिष्टः कफकृतान् रोगान् रोचनदीपनः'॥** (चसू. २७.१८५)
अयं द्रव्यसंयोगसंस्काराद्गुणैरधिको बहुदोषहरो दोषाणां शमनो, दीपनः, कफवातघ्नः सरः पित्तविरोधनः। शूलाध्मानोदरप्लीहज्वराजीर्णार्शसां हितः। (सुसू. ४५.१९४)
द्रव्य शिजवून केलेले आसव, दारु, मद्याचा प्रकार. शिजवलेल्या औषधांपासून तयार केलेले जे मद्य ते अरिष्ट. हे लवकर पचणारे असल्यामुळे गुणाने

सर्वात अधिक; अरिष्टाचे गुण त्याच्या मूळ द्रव्यांच्या गुणांप्रमाणे असतात. क्षय, मूळव्याध, ग्रहणी, पांडु, रुचिनाश, ज्वर, वात कफरोगनाशक, पित्ताला अविरोधि, रुचकर, व अग्निदीपक असते. अरिष्ट द्रव्यांचा संयोग संस्कार यांमुळे पुष्कळ दोषनाशक, सारक, पित्तविरोधी, शूल, पोटफुगी, उदर, प्लीहा, ज्वर, अजीर्ण, मूळव्याध यांना हितकर आहे.

न., **यत्र रिष्टं तत्, सुरक्षितं, सूतिकागृहादि** (सुशा. १०.५)

जे धोक्याचे नाही ते सुरक्षित. प्रसूतिगृह इत्यादी.

पु., **वनस्पति०, पार्वतेयः निम्बः** (चचि. ३.२५८) पर्वतनिंब,

फेनिलवृक्षः (सुचि. ९.२८) **रीठाकरञ्जः** (रा. ९.१८६) रिठा, रिठ्याचे झाड.

किराततिक्तः (ध. १.३४) काडेचिराईत

लशुनः (ध. ४.६६) लसूण,

निम्बः (सुउ. ३९.२२२) कडु निंब.

अरुंषिका–स्त्री., **क्षुद्ररोग०, अयं मूर्धस्थानगतः आदौ पिटिकारूपः पश्चाद्व्रणरूपश्च व्याधिः । लक्षणम्– पित्तासृक्श्लेष्मजन्तुभिः कङ्गुसिद्धार्थफलरूपा बहुमुखाः क्लेदबहुलाः पिटिकाः केशभूमौ स्युः ।** (सुनि. १३.३६; असंउ. २७) **बालानां सा त्रिदोषजा । सा च चतुर्धा–वाताधिकाया लक्षणम्–शूलतोदाऽऽटोपस्फुरणाऽऽनाहपामायुक्ता । पित्ताधिकाया लक्षणम्–ज्वरतृष्णादाहमोहमदप्रलापयुक्ता । कफाधिकाया लक्षणम्–शैत्यपैच्छिल्यबहुक्लेदारुचिस्तैमित्ययुक्ता । त्रिदोषाधिकापूर्वोक्तवातादिसर्वलक्षणा । तत्र चिकित्सासूत्रम्–'अरुंषिकासु सततं शिरसो मुण्डनं हितम् । स्नापनं म्रक्षणं चैव व्रणतैलैरनेकशः'** (काचि. द्विव्रणीय.)

केसांच्या त्वचेत स्राव. पू. खाज होणाऱ्या पुळ्या. खवडे.

अगोदर पुळी नंतर जखम स्वरूपाने डोक्यात होणारा रोग. कफपित्त रक्त व जंतु यांनी कांग किंवा मोहरी येवढ्या अनेक तोंडांच्या पुष्कळ लस वहाणाऱ्या पुळ्या केसात मुळाशी होतात. हा मुलांना होणारा त्रिदोषज विकार. प्रकार चार. **वाताधिक**–शूल, टोचणी, पोटफुगी, गुडगुड, स्फुरण, मलबद्धता व खरजेच्या पुळ्या इत्यादि युक्त. **पित्ताधिक**–ताप, तहान, दाह, मोह, मद, बडबडयुक्त. **कफाधिक**– थंडी, अत्यंत बुळबुळीतपणा, ओले वस्त्र गुंडाळल्या-सारखे वाटणे, रुचिनाश इत्यादि. **त्रिदोषयुक्त**– सर्व लक्षणे. **उपचार**–मुंडन नेहमी करावे व अनेकदा व्रणशोधक काढ्यांनी धुणे व रोपक तेलांनी खवड्याना चोळावे. व तेलात माखलेले ठेवावे.

अरुचि–स्त्री., **लक्षण०, अरोचकः, प्रार्थितान्नभक्षणाऽसामर्थ्यम्** (चसू. १३.२१)

इच्छिलेले अन्न खाल्ले न जाणे, (समोर आल्यावर नकोसे होणे.)

(चचि. १६.१४;) **रुचेरभावः** रुचि नसणे.

अन्नाजीर्णेन मुखस्य विरसत्वम् ।

अजीर्णाने तोंड विरस होणे.

(र. २.५३) **अन्नाभिलाषाभावः ।** (अहनि. २.७)

अन्नाची अभिलाषा (इच्छा) नसणें.

अरुज–पु., **आरग्वधः** (रा. ९.३३४) बहावा.

अरुण–वि., **ईषद्रक्तवर्णम्** (सुचि. २३.५)

किंचित लाल रंगाचे.

पु., **वनस्पति० पुन्नागः** (रा. परि. १०.११)

तांबड्या फुलाचा वृक्ष.

गुडः (रा. १४.१९८) गूळ.

खनिज०, हिङ्गुलः (र. २०.६८) हिंगूळ.

मूषिक० एतद्दष्टे क्रुद्धो वातो वातजान्विकारान्कुरुते, दंशे ग्रन्थिमण्डलकर्णिका उग्रः पिडकोपचयो भृशदारुणः शोफश्च जायते (सुक. ७.२५ असंउ. ४६)

एक प्रकारचा उंदीर. हा डसल्याने वातज विकार होतात. गांठी, काठ असलेली गोल चकंदळे होतात. पुष्कळ पुळ्या व सूज येते.

न., **वनस्पति०, कुङ्कुमम्** (रा. १२.२१) केशर.

खनिज०, सिन्दूरम् (रा. १२.१६१) शेंदूर.

–कमल–न., **रक्तपद्मम्** (रा. १०.२४१) लाल कमळ.

–कुष्ठ–न., **रोग०, महाकुष्ठेष्वेकं, तद्वातदोषोत्कटतया भवति, लक्षणम्–तनुविसर्पितोदभेदस्वापयुक्तम् । एतदुत्पत्तावेव असाध्यम् व्याधिस्वभावात् । गयी** (सुनि ५.८)

तांबडे कुष्ठ. महाकुष्ठांपैकी एक. हे वाताधिक दोषाने होते, हे पातळ, पसरणारे, टोचणी, फूट सुनबहिरी युक्त–हे झाल्यापासूनच असाध्य स्वभावाचे आहे.

–दत्त–पु., **। वाग्भटकृतस्याऽष्टाङ्गहृदयाख्यस्य ग्रन्थस्य टीकाकारः अनेन सर्वाङ्गसुन्दरा नाम टीका कृता** (अहसू. १.१)

अष्टांगहृदयाच्या टीकाकाराचे नांव. सर्वांगसुंदरा नांवाची टीका याने केली,

-मधुर-न., **विष० रक्तवत्सनाभः** (र. १८.१६२) तांबडा बचनाग.

-वर्णता-स्त्री., **ईषत्ताम्ररूपता, ईषद्रक्तवर्णता** (चचि. ९.१०)

फिकट लाल रंग असणे. किंचित तांबडेपणा.

-वर्णत्व-न., **लक्षण०, ईषत्ताम्ररक्तवर्णता,** (चनि. १.२१) थोडा तांबुसपणा.

-विष-न., **प्रदीपननाम्नाऽऽख्यातं रक्तं दीप्तिमद्विषम् तच्च महादाहकरम्** (र. १८.४) अतिदाह करणारे तांबुस रंगाचे एक प्रदीपन नावाचे चमकणारे विष.

अरुणा-स्त्री., **मञ्जिष्ठा** (ध. १.१७) मंजिष्ट.
गुञ्जा (रा. ४.४६) गुंजा.
इंद्रवारुणी (रा. ३.३७१) कवंडळ.
अतिविषा (रा. ६.८) अतिविष.

-सिरा- (सुशा. ७.१८) द्र० **'सिरा'** शिराचा एक प्रकार. वातवह शिरा.

अरुणाक्षता-स्त्री., **लक्षण०, चक्षुष ईषद्रक्तत्वम्** (चनि. ७.७) (१)
तांबुस डोळे असणे. डोळ्याचा तांबुसपणा.

अरुणाभ-वि., **ईषल्लोहितम्** (सुसू. ४४.३) किंचित तांबडे.

अरुणावभासत्व (**ता**)-न., स्त्री., **अरुणवर्णत्वम्, अशीतिवातविकारेष्वेकः** (असंसू. २०., चसू. २०. ११)
ऐशी वातविकारातील एक विकार. तांबुस रंगाची छटा दिसणे.

अरुणी-स्त्री०, **वनस्पति०, मञ्जिष्ठा, जया इति केचित्** (र. २४.१७) मंजिष्ट, जया.

अरुन्तुद-वि., **मर्मस्पृक्, मर्मभेदकवचनादि,** (असंसू. ३) मर्मभेदक. मर्मस्पर्शी. मर्मभेदी.

अरुन्धती-स्त्री., **तारका०,** (चइ. ११.५) **वसिष्ठभार्या,** (सुसू. ३०.२०) एक तारका; वसिष्ठाची बायको.

अरुष्क-पु., **भल्लातकः** (ध. ३.१४३) बिब्बा. भिलावा.

अरुष्कर-पु; न; **भल्लातकः, कुष्ठघ्नगणोक्तं द्रव्यम्** (चसू. ४.११-१३); **'अरुष्करश्चित्रकमूलं च शुष्कार्शः-प्रशमनानां श्रेष्ठम्** (असंसू १३)
बिब्बा. भिलावा, कुष्ठघ्न गणांतील एक द्रव्य. बिब्बा व चित्रकमूल सुकी मूळव्याधनाशक औषधीत श्रेष्ठ.

(**अरुष्का**)-स्त्री., **क्षुद्ररोग०, अरुंषिका** (चसू. १३.३५) 'खवडा' पहा. 'अरुंषिका.'

अरुस्-पु., न., **रोग०, व्रणः** (सुनि. १३.३६, चशा. ७.४) जखम.

अरोग-वि., **व्याधिरहितः, नीरोगः** (असंसू. ५) निरोगी.

-ता-स्त्री., **आरोग्यम्**, (अहसू. १.२०) रोगरहित असणे, निरोगीपणा.

-वृत्त-न., **स्वस्थवृत्तम्** (चशा. ८.६५) रोग होऊ नये म्हणून अगोदरची निरोगी मनुष्याची वागणूक.

अरोचक-पु., **रोगलक्षण०, प्रार्थितेऽपि उपयोगसमयेऽनभिलाषः** (चचि. ९.२२)
मुखप्रविष्टस्यापि नाभ्यवहारः (सुसू. २४.९)
रोग०, तत्पर्यायाः अभक्तच्छन्दोऽङ्गीक्रियते । तथा च वृद्धभोजः जन्तोः मुखे प्रक्षिप्तं चान्नं मुहुः न स्वदते इत्येव लक्षणोऽरोचकः यस्मिन् विकारे सति, भोजनं मनसा चिन्तयित्वा दृष्ट्वा श्रुत्वाऽपि वा द्वेषमायाति जंतुः, स भक्तद्वेष इत्युच्यते । यस्मिन् चान्ने श्रद्धा न भवेत् सोऽभक्तच्छंद इत्युच्यते । (ड. सुउ. ५७.३)
सम्प्राप्तिः-दोषैः पृथक्सर्वैश्च तथा कामक्रोध-शोकभयलोभाश्चित्तविपर्ययाच्चाऽन्नवहेषु स्रोतस्सु हृदि च प्रगाढे व्याप्तेऽन्ने रुचिर्न भवति । (चचि. २६.१२४ सुउ. ५७. ३)
संख्या-पञ्च अरोचका वातज-पित्तज-कफज-सन्निपातज-मनःसन्तापाद्यागन्तुजभेदात् (असंनि. ५)
लक्षणानि-वातजे परिहृष्टदन्तत्वं कषायवक्त्रत्वम् (चचि.२६. १२४)
हृच्छूलं हृत्पीडनमाननवैरस्यं च (सुउ. ५७.४) (असंनि. ५)
पित्तजे-कट्वम्लमुष्णं विरसं पूति च जायते । (चचि.२६.१२५)
हृदये दाहचोषयोर्बाहुल्यं जिह्वातिक्तत्वं मूर्च्छा पिपासा च (सुउ. ५७.४)
कफजे-वक्त्रं माधुर्यपैच्छिल्यगुरुत्वशैत्यविबद्धसम्बद्धयुतं भवति । (चचि. २६.१२५)
कण्डूः श्लेष्मस्रुतिरङ्गग्लानिस्तन्द्रा मधुरास्यत्वं कण्ठसादोऽभ्यवहरणाद्यशक्तिश्च (सुउ.५७.५)

सन्निपातजे–नैकरसं मुखं भवति
(चचि. २६.१२६)
सर्वदोषलिङ्गानि भवन्ति (सुउ. ५७.५)
विरसमुखत्वम् (असंनि. ५)
आगन्तुजोऽरोचकः–हेतुः शोकभयातिलोभक्रोधाऽहृद्याशनाऽहृद्यगन्धादिः स्यात्। (चचि. २६.१२६) **लक्षणम्–वैगुण्यं नाम मनसो व्याकुलत्वं मोहो जडता च। अस्मिन्नरोचके सामान्या चिकित्सा–भोजने रुच्युत्पादनाय आप्तुं शक्यं यद्यत् तस्य प्रियं तस्मै तत्तद्देयम्, मनोदैन्यविनाशाय बोधनंमेव महद्भेषजं नान्यत्।** (सुउ. ५७.१६) **चिन्ताकृतोऽशुचिदर्शनजश्चाऽरोचक आगन्तौ अरोचकेऽन्तर्भवति। अस्मिंश्चित्तविपर्ययाज्जाठराग्नेरुपघातो भवति, अत्राऽप्युपरिनिर्दिष्टा प्रियवस्त्वादिप्रदानरूपा चिकित्सा करणीया। एतेषु सान्निपातिकोऽसाध्यः।** (सुउ. ५७. ५)

अन्न खावेसे वाटते. पण समोर आल्यावर खावेसे वाटत नाही. तोंडात घातल्यावर खाल्ले जात नाही. अभक्तच्छंद, अन्नद्वेष, भक्तोपघात अशी इतर नावे आहेत. त्यातही परस्पर थोडा भेद आहे असे काहींचे म्हणणे आहे. वृद्धभोज म्हणतो "जेव्हा तोंडात घातलेल्या अन्नाचा स्वाद मनुष्याला कळत नाही तेव्हा ते **अरुचीचे** लक्षण होय." या विकारात मनाने भोजनाची केलेली नुसती कल्पना, किंवा समोर आलेले भोजन पाहून वा भोजनाच्या गोष्टी ऐकूनही त्याबद्दल द्वेष उत्पन्न होतो तो **भक्तद्वेष** होय. ज्या विकारात अन्नाची इच्छाच होत नाही तो **अभक्तच्छंदविकार.**

संप्राप्ति–निरनिराळ्या तीन दोषांनी, सर्व दोष मिळून, तसेच काम, क्रोध, शोक, भय, लोभ इ० मुळे चित्त उद्विग्न होऊन अन्नवह स्रोतसात व हृदयाच्या खोलीपर्यंत प्रवेश केला असेल तेव्हा अन्नाबद्दल रुचि उत्पन्न होत नाही.

संख्या–वातज, पित्तज, कफज, संनिपातज, मनःसंतापादि आगंतुज असे पाच प्रकार संभवतात.

वातज अरोचकलक्षण–दात शिवशिवणे, तोंड तुरट होणे, हृदयात शूळ, पीडा, तोंड बेचव होणे.

पित्तज अरोचकलक्षण–तोंड तिखट, आंबट, उष्ण, बेचव होते, हृदयात दाह, व आग यांचा फार त्रास, जीभ कडू, मूर्च्छा, व तहान लागणे.

कफज अरोचकलक्षण–तोंड गुळमट होणे, बुळबुळीतपणा, जडत्व, थंडपणा, जखडल्यासारखे, चिकटल्यासारखे होणे, खाज, कफाचा स्राव, अंग गळणे, झापड, आवाज पडणे, व गिळण्याची क्रिया होत नाही.

संनिपातज अरोचकलक्षण–निरनिराळी रुचि तोंडात उत्पन्न होते. व सर्व दोषांची लक्षणे होतात. विशेषतः तोंड बेचव होते.

आगंतुज अरोचकलक्षण–वर सांगितलेल्या शोकभयादिमुळे हा विकार होतो. न आवडणारे अन्न, न आवडणारे वास यामुळे सुद्धा होतो. मनाची व्याकुळता, मोह, जडत्व ही लक्षणे होतात.

सामान्य चिकित्सा–भोजनाविषयी जेणे करून रुचि उत्पन्न होईल व जे त्याला आवडेल ते द्यावे. मनोदैन्य घालवण्याचे आवड अथवा जाणीव निर्माण करणे हेच मोठे औषध आहे. चिंतेमुळे व अपवित्र दृश्य पाहिल्यामुळे उत्पन्न होणारा अरोचक विकार ह्याच आगंतु अरोचकात समाविष्ट होतो. या विकारात चित्ताच्या अस्वस्थतेमुळे जठराग्नि नष्ट होतो. अशावेळी सुध्दा वर सांगितल्याप्रमाणे आवडत्या वस्तु देऊन उपचार करावा.

ह्या प्रकारातील सांनिपातिक प्रकार असाध्य.

अरोचिष्णु–वि. **अरोचनशील; अरुचिकरः**
(चसू. २६.४३(५))
नेहमी अरुचि असणारा, रुचकर नसणारा. बेचव.

अर्क–पु., **सूर्यः, सूर्यदेवता** (अहसू. १८.१६)
सूर्य, सूर्यदेवता.
कुरुविन्दो मणिविशेषः, ताम्रमित्यन्ये
(चचि. ७.८६) माणिक रत्न. तांबे.
वनस्पति०, (चसू. १.११४) **अर्को द्विविधः, श्वेतरक्तभेदात्। अस्य मूलं त्वक् पत्रं पुष्पं बीजं चेति पञ्चांगं तथा क्षीरं क्षारश्चापि चिकित्सायामुपयुज्यन्ते।**
रुई. मंदार. रुईचे पांढरी व तांबडी असे २ प्रकार. मूळ, साल, पान, फूल, बी हे पंचांग. त्याचप्रमाणे याचे दूध, यापासून काढलेला क्षार, औषध म्हणून उपयोगी.
श्वेतार्क–मूलं शिरोविरेचनम् (सुसू. ३९.६) **भूतघ्नं** (असंउ. ८) **व्रणसंशोधनं घृतेन सह,** (सुसू. ३७.१६) **अस्य पल्लवः मूलं त्वक्च**

कुष्ठहराणि । (चचि. ७.११२) अङ्कुरः रक्तस्रावणार्थम् (असंसू. ३६) विशेषतस्त्वक् कृमियुक्तव्रणे उपयुक्ता (अहृसू. २९.७६) पत्रं नाडीस्वेदार्थमुपयुज्यते (चसू. १४.३१) पुष्पं कृमिनाशनार्थं जलविषनाशनार्थमुपयुक्तम् (असंसू. ८) तथा शूलोदरघ्नं च; बीजं गलगोडीविषं जयेत् (चचि. २३.२१६) क्षीरं कुष्ठहरप्रदेहे (चसू. ३.१२) वमने विरेचने च, (चसू. १.११४) श्वदंशे विषनिर्हरणार्थं विशोधनरूपेणोपयुज्यते (सुक. ७.५१) अर्कक्षारस्तु शोषिणे तज्जलसंस्कृतयवभक्ष्यरूपेण दीयते (सुउ. ४१.३८) अस्य काष्ठं दन्तपवनार्थमुपयुज्यते, (चसू. ५.७३) अर्कः उपविषम् (ध. ७.१३०) अर्कस्य सामान्यगुणाः—तिक्तः कटुः उष्णः शोधनो दीपनः सरो वातघ्नः कण्डू–व्रण–शोफ–जन्तु–कुष्ठ–प्लीह–कृमिघ्नः । (ध. ४.१३) सर्पविषे हृदयावरणार्थम् उपयुज्यते । (सुक. ५.१७–१८) स्वेदोपगं, भेदनीयम् (चसू. ४. १३,९) उदररोगे लेपार्थम् (असंचि. १७) क्षीरमर्कस्य तिक्तोष्णं स्निग्धं सलवणं लघु । कुष्ठगुल्मोदरहरं श्रेष्ठमेतद्विरेचनम् ॥ (भाप्र.,) रक्तार्कपुष्पमाखुविषघ्नम् (शानि.,) अर्को द्विविधोऽपि वातसंशमनः (सुसू. ३९.७) श्वेतार्कः अर्शसाम् आलेपनार्थमुपयुक्तः (सुचि. ६.१२)

रुई, मांदार. याचे पंचांग दूध व क्षार उपयुक्त. पांढऱ्या रुईचे मूळ—झोक्याचे रेचक, भूतबाधानाशक तुपाबरोबर दिल्याने व्रणशोधन, पाने मूळ साल कुष्ठहर, अंकुर रक्तस्राव व्हावा म्हणून उपयुक्त. विशेषतः—**साल**—कृमियुक्त व्रणात उपयोगी. **पाने** नाडीस्वेद देण्याकरिता.

फुले—कृमि, जलविष, शूल व उदरनाशक. बी गलगोडी कृमीचे विषनाशक. पांढऱ्या रुईचे दूध नासत नाही. ते कुष्ठावर लावण्यास, वांती व रेचक म्हणून व कुत्र्याच्या दंशावर विष काढण्याकरिता वांती व रेचक म्हणून उपयुक्त. **क्षार**—क्षाराच्या पाण्यात जव भिजवून नंतर वाळवून ते क्षयावर आहाराला उपयुक्त. **काडी**—दातवणाकरिता. रुई हे उपविष आहे. **गुण**—कडु, तिखट, उष्ण, शोधन, दीपक, सारक, वातनाशक, खाज, सूज, व्रण, जंतु, कुष्ठ, प्लीहा, कृमिनाशक. सर्वविषात हृदयावर आवरणाकरिता देतात. घामाकरिता उपयोगी. मळ फुटावा म्हणून उदरात लेपाकरिता उपयुक्त. **दूध**—कडु, थोडे खारट, उष्ण, स्निग्ध, हलके, कुष्ठ, उदर, गुल्महारक, श्रेष्ठ रेचक. तांबड्या रुईचे फूल उंदराचे विषनाशक. पांढरी रुई मूळव्याधीत लेप म्हणून उपयुक्त. दोन्ही प्रकार वातशामक.

–कान्ता–स्त्री., **सुवर्चला** (रा. ४.१४४)
ब्राह्मी प्रकार.

–चन्दन–न., **वनस्पति०, चन्दन०, रक्तचन्दनम्** (रा. १२.१०) रक्तचंदन.

–पर्णी–स्त्री., **वनस्पति०, अलर्कः इन्दु 'राजार्क' इति यावत्** (असंउ. ४५) पांढरी रुई.

–पुष्पी–स्त्री., **वनस्पति०, अर्कपत्रसदृशी लता, अन्ये 'अर्कपर्णम्' इत्याहुः । मण्डूकपर्ण्यादिवर्गे शाक०** (सुसू. ४६.२६२)
रुईच्या पानासारखी पाने असणारी वेल.
श्वेतदूर्वा०, वृक्षजातिः (ड. सुशा. १०.६९)
पांढरी दूर्वा.

–प्रिया–स्त्री., जपा (रा. परि. १०.३९)
जासवंद; ब्राह्मी प्रकार.

–भक्ता–स्त्री., **वनस्पति०, आदित्यभक्ता** (रा.४.१४४) सूर्यफुली.

–मूर्ति–पु., **सिद्धयोग०, ज्वरादिहरः** (र. २३.३)
ज्वरहर एक सिद्ध औषध.

–वल्लभ–पु., **वनस्पति०, बन्धूकः** (रा. परि. १०.३५) दुपारी. असाणा.

–वेध–न., **वनस्पति०, तालीसपत्रम्** (रा. ६.८२)
तालीसपत्र.

–हिता–स्त्री., वनस्पति०, **आदित्यभक्ता** (रा. ४.१४४) सूर्यफुली, ब्राह्मी प्रकार.

अर्कादिगण–पु., **अर्कादिवर्गः अर्कालर्ककरञ्जद्वयनागदन्तीमयूरकभार्गीरास्नेन्द्रपुष्पीक्षुद्रश्वेतामहाश्वेतावृश्चिकाल्यलवणास्तापसवृक्षश्च इत्यर्कादिको गणः, एष कफमेदोविषापहः, कृमिकुष्ठप्रशमनो विशेषाद् व्रणशोधनश्च ।** (सुसू. ३८. १६–१७, असंसू. १६)
रुई, मांदार, दोन्ही करंज, सूर्यकमल, आघाडा, भार्गी, रास्ना, काळ्या फुलांचा करंज, अतिविष, गोकर्णी, मेढशिंगी, मालकांगोणी, हिंगणबेट हा गण कफमेदविनाशक विशेषतः व्रणशोधक आहे.

अर्कादिवर्ग–पु., **अर्कादिगणः** (अहसू. १५.२८-२९)
रुई इ० वनस्पतीचा गण.

अर्कावर्त–पु., **शिरोरोग०, सूर्यावर्तः** (चसि. ९.८६)
डोक्याचा एक रोग. सकाळपासून दुपारपर्यंत दुःख वाढत जाणारा व सायंकाळपर्यंत कमी कमी होत जाणारा रोग.

अर्केश–पु., **सिद्धयोग०, अर्शोहरः** (र.१५.६६)
मुळव्याधनाशक एक सिद्ध औषध.

अर्केश्वर–पु., **सिद्धयोग, सुप्तवातविनाशकः**
(र. २१.१९) सुनबहिरी (वात) नाशक योग.

अर्कोत्तम–वनस्पति०, **अर्क, मन्दारः. व्रणशोधनोऽसौ**
(सुसू. ३७.१६) मंदार, पांढरी रुई.

अर्कोत्तमा–स्त्री., **अर्कसहिता उत्तमा (त्रिफला)**
(सुसू. ३७.१६) रुईसह त्रिफळा. रुईयुक्त त्रिफळा.

अर्गल–पु., न., स्त्री., **द्वारबन्धनम्**
(असंउ. २५; अहशा. ३.५१.) अडसर. आगळ.

अर्गला–स्त्री; **द्वारबन्धनम्** (अहशा. ३.५,)
अडसर. आगळ. (दार आंतून बंद करण्यासाठी वापरावयाचा लाकडी किंवा लोखंडी दांडा.)

अर्घ्यार्ह–पु., **वनस्पति०, मुचकुन्दः** (रा. परि. १०.२५)
सुगंधि पुष्पांचा एक वृक्ष.

अर्चन–न., **पूजनम्** (अहसू. ४.३३) पूजा, अर्चा.

अर्चनाकाम–वि., **योऽर्चनामिच्छति, अर्चनार्थं पुष्पधूपादिकमन्विष्यति वा, सः** (चचि. ९.२३)
पूजा करू इच्छिणारा, पुजारी, पूजक. पूजेकरिता फुले धूप इत्यादी गोळा करणारा.

अर्चिस्–न., **ज्वाला, तेजः** (अहसू. ७.१४)
जाळ, प्रकाश.

अर्जक–पु., **वनस्पति०, श्वेतपर्णासः** (चसू. २७.१७०)
पांढरा अजवला, पांढरी तुळस.
हरितशाक०, कुठेरकः (उ. सुसू. ३९.६)
अजवला, तुळस.
तुलसीभेदः (चचि. ११.८५) तुळशीचा एक प्रकार.
बर्बरिकाकारः लघुमञ्जरीकः सूक्ष्मपत्रः निर्गन्धः श्वेतकुठेरकः (ड. सुसू. ३८.१८) पांढरा अजवला.
अर्जकमूलं योनिरोगेषु उपयुज्यते (असंउ. ३९)
अर्जकबीजमरण्यतुलसीबीजम् (असंशा. ३)
एतद्बीजकल्कः किक्किसव्याधौ लेपादिषु उपयुज्यते (असंशा. ३)
अर्जकगुणाः–तिक्तः शीतवीर्यः कटुः (ध.) तथा च उष्णवीर्यः (इति रा,) लघुः, रूक्षः, तीक्ष्णः, कटुपाकः, पित्तवर्धनः (सुसू. ४६.२३५)
श्लेष्मघ्नः विषघ्नः दुष्टरक्तघ्नश्च (ध. ४.५४)
अयं नाडीस्वेदार्थमुपयुज्यते (चसू. १४.३२)
अस्य शाकं हृद्यमास्वादनीयं पित्तोत्क्लेशकरं च (चसू. २७.१७०)

अजवल्यासारखा लहान मंजरीचा लहान पानांचा वास नसलेला पांढरा अजवला. याचे मूळ योनिरोगावर उपयोगी. अर्जकबी म्हणजे रान तुळशीचे बी. याची चटणी किक्किश नावाच्या रोगावर लेपाकरिता उपयुक्त. गुण–कडु, तिखट, उष्ण, हलके, रूक्ष, तीक्ष्ण, तिखट (पचनानंतर) पित्तवर्धक, कफनाशक, विषघ्न, रक्तदुष्टिनाशक, नाडीस्वेदाकरिता उपयोगी. याची भाजी स्वादिष्ट, हृदयाला हितकर व पित्ताला उचंबळविते.

अर्जुन–वि., **श्वेतः धवलः** (सुनि. १०.१२)
अर्जुनसादडा.
नेत्ररोग० नेत्रस्य शुक्लभागे शशरुधिरोपम एको बिन्दुर्भवति (सुउ. ४.७)
लक्षणम्–नीरुक्श्लक्ष्णः शशलोहितलोहितो बिन्दुर्नेत्रस्य शुक्लभागे भवति (असंउ. १३)
साध्योऽयम् (सुउ. १.३८)
अहिरा. डोळ्यातील पांढऱ्या कवडीवर सशाच्या रक्तासारखा तांबडा बिंदु होणे. तो बुळबुळीत व वेदनारहित असतो.
वनस्पति० (चसू.४.१७, सुसू, ३८.८) (अहसू. १५.४१)
श्वेतवल्कलवान् वृक्षः पुष्पं नेत्राञ्जने उपयुज्यते (सुउ. १२.११)
स्थावरजङ्गमविषे धूपार्थमुपयुज्यते (असंसू. ८)
अर्जुनः प्रदेहेन कुष्ठहरः (चसू. ३.५)
उदर्दप्रशमनः (चसू. ४.१७)
विशेषेण हृद्रोगे उपयुक्तः (चचि. २६.९८)
शीतकषायः रक्तपित्तप्रशमनः (सुउ. ४५.२३)
अर्जुनगुणाः–कषायः उष्णः (शीत इति भाप्र.) वातरोगवर्धनः, पित्तकफघ्नः, व्रणश्रमतृष्णाघ्नः (ध. ५.११४)
मेदोमेहव्रणघ्नः (भाप्र.) रक्तस्तम्भकृत् इति (ध. ५.११४)

पांढऱ्या सालीचा वृक्ष, सर्व विषयावर धुरी देण्यास, कुष्ठावर लेपाकरिता, चकंदळावर पिण्याकरिता व लेपाकरिता उपयुक्त. हृद्रोग व रक्तपित्त यात उपयुक्त. फूल डोळ्यात अंजनाकरता उपयुक्त. गुण–तुरट, उष्ण, व्रण, श्रम, तहान, प्रमेहाचे व्रण, मेदोरोग, पित्तकफनाशक, रक्तस्तंभक, वातरोगवर्धक.

अर्णव–पु., **समुद्रः** (चइ. १२.८४) समुद्र.

–फेन–पु., **प्राणिजद्रव्य०, समुद्रफेनः** (चचि. २६.२४७) समुद्रफेस.

–मल–पु., **समुद्रफेनः** (सुउ. १७.२१) समुद्रफेस. **पर्यायः उपयोगश्च–फेनः, अनुशस्त्रम्, लेखने प्रयुक्तम्।** (असंसू. ३४, सुचि. १.४०) समुद्रफेस हा अनुशस्त्र आहे, खरडण्या करिता त्याचा उपयोग करितात.

न., **जलम्** (रा. १४.३१७) पाणी.

(अर्णो) भव–पु., **जाङ्गमद्रव्य०, शङ्खः** (रा. १३.२४३) शंख.

अर्ति–स्त्री., **रोगलक्षणं वा पीडा, शूलः व्याधिः** (सुचि. ३७.६६; चशा. १.८८) शूळ. पीडा, रोग.

–काल–पु., **व्याधिसमयः** (चशा. १.८९) रोगकाळ.

–विस्मरण–न., **वेदनाविस्मृतिः, वेदनाशमनं वा** (चशा. ८.३१) होत असलेल्या वेदनांचे विस्मरण. वेदनांचे शमन.

अर्थ–पु., **प्रयोजनम्** (चसू. २६.१२) कारण. **अर्थ्यते याच्यते इत्यर्थः** (सुशा. १०.५३) (अहृसू. १.२) ज्याची मागणी केली जाते तो अर्थ.

इन्द्रियार्थः, शब्दादिगुणः (चसू. १.४९) इंद्रियाची मागणी ज्याबद्दल तो. उ० श्रोत्रेंद्रियाची मागणी शब्द.

शारीर० हृदयम् (चसू. ३०.३) हृदय.

अभिधेयः (चसू. २६.३७) ज्याचे बद्दल सांगावयाचे आहे तो.

प्रकरणम् (चसू. २६.१०) ज्या विभागात एका विषयाबद्दल सांगण्यासारखे सर्व सांगितलेले असते तो विभाग.

शब्दादितन्मात्रा, बीजात्मकमाकाशम् आदिभूतम् (चशा. १.१७) शब्दस्पर्शादि तन्मात्रा. बीजात्मक आकाश, पहिले भूत.

–चिन्तक–वि., **शारीरावयव–हृदयचिन्तकः** (चसू. ३०.५) शरीरावयव, हृदय यांबद्दल विचार करणारे शास्त्रज्ञ.

–तत्त्व–न., **विषयस्य निश्चितं ज्ञानम् सिद्धान्तो वा.** (चवि., ८.७) विषयाचे निश्चित ज्ञान. सिद्धांत.

–पञ्चक–न., **विषयपञ्चकं शब्दादि** (चसू. ३०.४) शब्दस्पर्शादि विषयांची पंचकडी.

–पुनरुक्त–न., **वाक्यदोष०, स एवार्थः शब्दान्तरेण पुनर्यत्राभिधीयते तत्र उपर्युक्तो दोषः यथा 'भेषजमौषधं साधनमिति'** (चवि. ८.५४) तोच अर्थ पुन्हा निराळ्या शब्दाने जेथे सांगितला जातो तेथे हा दोष असतो. उदा० भेषज, औषध, साधन इ०

–प्राप्ति–स्त्री., **प्रमाण०, अर्थापत्तिः। 'अर्थप्राप्तिर्नाम यत्र एकेनार्थेन उक्तेन अपरस्यार्थस्य अनुक्तस्यापि सिद्धिः।** (चवि. ८.४८) ज्या ठिकाणी सांगितलेल्या एका अर्थाने दुसऱ्या न सांगितलेल्या अर्थाची प्राप्ति होते.

–योजन–न., **लीनस्य असङ्गतस्य चार्थस्य प्रकाशनं, संगतीकरणम्** (सुउ. ६५.४) गर्भित अथवा सुसंगत नसलेला अर्थ स्पष्ट करणे वा संगति दाखविणे.

–वश–पु., **अर्थानुरोधः** (सुसू. १.४०) अर्थाला अनुसरून.

–संग्रह–पु., **अर्थानां संक्षेपेण प्रतिपादनम्** (चनि. १.१४) अर्थांचे संक्षेपाने प्रतिपादन.

–संतति–स्त्री., **अर्थसमूहः** (सुसू. ३.१२) अर्थविस्तार, उत्पन्न होणारे अनेक अर्थ.

–साधन–न., **प्रयोजनसिद्धिः** (सुसू. ३.५३) ग्रंथाच्या प्रयोजनाची म्हणजे आरोग्याची सिद्धि.

–सिद्धक–पु., **वनस्पति० निर्गुण्डी** (रा. ४.११७) निर्गुंडी.

अर्थान्तर–न., **प्रकृतादर्थाद् अप्रतिसंबद्धार्थम्** (गौसू. ५.२-७); **"अर्थान्तरं नाम एकस्मिन् वक्तव्येऽपरं यदाह, यथा ज्वरलक्षणे वाच्ये प्रमेहलक्षणमाह"** (चवि. ८.६४.) जे सांगावयाचे ते न सांगता दुसरेच सांगणे ज्वराचे लक्षण म्हणून प्रमेहाचे लक्षणच सांगणे.

अर्थापत्ति–स्त्री., **तन्त्रयुक्ति०, "यद् अकीर्तितम् पद्यते सा अर्थापत्तिः।"** (सुउ. ६५ ... **च नक्तं दधिभोजननिषेधः अर्थाद्दिवा**

पद्यते । (चसि. १२.४२;) अन्यच्च पीनो देवदत्तो दिवा न भुङ्क्ते अर्थाद्रात्रौ भुङ्क्ते ।

जे न सांगितलेले अर्थावरून समजते ते. जसे–रात्री दही खाऊ नये असे म्हटले पण सांगितलेले नसताही "दिवसा दही खावे" हे अर्थावरून समजते. तसेच 'पुष्ट देवदत्त दिवसा जेवत नाही' असे म्हटल्यावर 'अर्थातच तो रात्री जेवतो' हे अर्थावरून समजते.

अर्थाभास–वि., **छलभेद० अर्थवदिव आभासते इति; 'वाग्वस्तुमात्रमेव,'** (चवि. ८.५६)

अर्थाचा आभास करणारे. निरर्थक बोलणे.

अर्थिन्–वि., **याचकः** (चचि. २४.२०)

याचक, मागणारा.

अर्थ्य–वि., **अर्थादनपेता, अर्थेन अप्रधानेन मध्यमस्थानीयेन युक्ता ।** (असंसू. ३) अर्थ न सुटलेली.

अर्दन्–न., (परिव०) **हिंसा, प्रपीडनम्** (सुनि. १.६९)

त्रास. छळ. मार.

अर्दित–पु., न., **रोग०, अशीतिवातविकारेष्वेकः** (चसू. २०.११)

मध्यममार्गजो वातव्याधिः (चसू. ११.४९)

'एकायामः' इति अपरे (अहनि. १५.३७)

सामान्यरूपम्–मुखं जिह्मं करोति (चसू. २०.११)

संप्राप्तिः–प्रकुपितो वायुः शिरोनासौष्टचिबुकललाटेक्षणसन्धिगः सन् मुखमर्दयित्वा मुखार्धं ग्रीवां च वक्रीकृत्य अर्दितं जनयति (सुनि. १.६९)

पूर्वरूपाणि–रोमहर्षः वेपथुः आविलनेत्रता वायोरूर्ध्वं प्रसर्पणम् त्वचि स्वापः तोदः मन्याग्रहः हनुग्रहश्च (सुनि. १,७१)

लक्षणम्–उक्तं हसितमीक्षितं वायुर्वक्रीकरोति । शिरःकम्पः, वाक्सङ्गः, स्तब्धनेत्रता, दन्तचालः, स्वरभङ्गः, श्रुतिहानिः, क्षवग्रहः, गन्धाज्ञानं, स्मृतेर्मोहः, सुप्तस्य त्रासः, निष्ठीवस्य पार्श्वतो गमनम्, एकस्याक्ष्णः निमीलनम्, जत्रोरूर्ध्वं शरीरार्धे अधरे वा तीव्रा रुजो जायन्ते (असंनि. १५)

चरके तु मुखार्धवच्छरीरार्धव्यापकोऽर्दितः पठितः (चचि. २८.३८)

तस्य संप्राप्तिः–अतिवृद्धो वायुः शरीरार्धमेकं प्रपद्य बाहुं, पादं जानु चोपशोष्य वक्त्रार्धं वक्रीकरोति तस्य लक्षणानि–मुखं जिह्मं करोति, नासाभ्रूललाटाक्षिहनुः वक्रीकरोति, आस्ये भोजनं वक्रं व्रजति न समं, मुखेन खादति किन्तु वक्त्रैकदेशेन, वक्रनासिका, कथने स्तब्धनेत्रत्वम्, क्षवथुनिग्रहः, अस्य वाक् दीना, जिह्वा, समुत्क्षिप्ता कला च सती सज्जति, दन्ताश्चलन्ति, श्रवणौ बाध्येते, स्वरो भिद्यते, पादहस्ताक्षिजङ्घोरुशङ्खश्रवणगण्डानां रुजा भवन्ति ।

(चचि.२८.३८–४२)

आर्दितः वेगितया न सर्वकालं भवति । अर्धाङ्गस्तु सर्वकालं व्याप्य भवति । चक्रः ।

वेगित्वेनार्दिते कदाचिद्वेदना भवति, अर्धांगवाते तु सर्वदैवेति भेदः (मधुकोशः) । असाध्यलक्षणम्–क्षीणस्यानिमिषाक्षस्य प्रसक्ताव्यक्तभाषिणः वेपनस्य चार्दितं न सिध्यति, तथा च गाढं त्रिवर्षमपि न सिध्यति (सुनि. १.७३)

ऐंशी वातविकारातील एक. ज्यात तोंड वाकडे होते तो रोग. तोंडाच्या अर्ध्या भागावर नियंत्रण नाहीसे होते तो रोग. याला एकायाम असेही म्हणतात. **सामान्य स्वरूप**–तोंड वाकडे होणे. **संप्राप्ति**–प्रकुपित वायु डोके नाक ओठ हनुवटी कपाळ डोळे यांच्या सांध्यात जाऊन तोंडाचा अर्धा भाग व मान वाकडी करतो. **पूर्वरूपे**–रोमांच, कंप, डोळे गढूळ, कातडीला स्पर्श न कळणे. टोचणी, वायू वर पसरणे, तोंड, मान आणि हनुवटी जखडणे. **रूपे**–बोलताना हसतोसे दिसते. तेही वायूमुळे वाकडे होते, डोक्याला कंप, बोल अडखळणे, डोळे स्तब्ध, दांत कटकटतात आवाज पडणे, ऐकू न येणे, शिंक येत असता थांबणे, वास न कळणे, स्मरणात घोटाळा, झोपेत भीति, तोंडाच्या एका कोपऱ्यातून लाळ गळणे, एक डोळा मिटणे, मानेच्यावर शरीरार्धात किंवा ओठात तीव्र वेदना. चरकात अर्धांगवाताला अर्दित म्हटले आहे ह्याची संप्राप्ति–वायु अति वृद्ध होऊन शरिराच्या अर्ध्या भागाला व्यापतो व त्या बाजूचा हात पाय गुडघा शुष्क करतो, अर्धे तोंड वाकडे करतो. वरील लक्षणे असून शिवाय नाक भुवई कपाळ डोळा हनुवटी वाकडी, तोंडात घास वाकडा जातो, सरळ तोंडाने न खातां वाकड्या एका बाजूने तो खातो, नाक वाकडे, बोलताना डोळा ताठतो, शिंक अडते, बोलणे दीनवाणे, वेडेवाकडे होते. जीभ वाकडी व थरथरणारी दिसते आणि अस्पष्ट व अडखळत उच्चार करते. दात हलतात, कानाला पीडा होते, हातपाय, डोळे, पिंडऱ्या, मांड्या, शंख, कान, गाल ह्या अवयवात वेदना. **अर्दित व अर्धांगात फरक**–अर्दिताचा

वेग येत असल्यामुळे तो नेहमी रहात नाही, अर्धांग सर्वकाळ रहात असतो. अर्दितात केव्हा तरी वेदना असतात पण अर्धांगवातात नेहमी वेदना असतात. **असाध्य लक्षण**–क्षीण, डोळे मिटत नसलेला, अडखळत व अस्पष्ट बोलणारा व कंप असणारा तसेच तीन वर्षे झालेला साध्य होत नाही.

–अर्दिताकृतिकरण–न., **अर्दितस्य व्याधेः आकृतिकरणं तेन अर्धवक्त्रभ्रमणादिरूपकरणम्** (चनि. ७.६)
तोंड वाकडे करणे. तोंड वेडेवाकडे करणे.

अर्ध–वि., **विभागः** (र. १५.५८, चइ.१.२१)
हिस्सा वाटा, तुकडा.

–कटीशूल–पु., **रोगलक्षण०, वातरोगे यस्मिन्नन्यतरः कटीभागः शूल्यते ।** (र. १५.५८)
ज्या वातरोगात कमरेच्या एका बाजूच्या भागात शूळ होतो तो.

–कपाटसन्धिक–पु., **बन्ध०, पञ्चदशकर्णबन्धेष्वेकः बाह्यदीर्घैकपालिः इतराल्पपाल्यासह अभ्यन्तरसन्धानेन अर्धकपाटवद्यत्र सन्धी यते स बन्धः ।** (सुसू. १६.१०)
कर्णबंधाच्या १५ प्रकारापैकी एक; कानाबाहेरची लांब असलेली पाळी दुसऱ्या लहान पाळीशी दाराच्या एका फळी सारखी सांधण्याचा प्रकार.

–काय–पु., **शरीरस्य दक्षिणो वामो वा पक्षः** (अहृनि. १५.३९)
शरिराचा उजवा किंवा डावा अर्धा भाग.

–कैशिकी–वि., **शस्त्रधारा० अर्धकेशप्रमाणा तन्वी** (**धारा०**) (सुसू. ८.१०)
अर्ध्या केसा इतकी बारीक (शस्त्राची धार.)

–(चन्द्र)–पु., **आकृति०, यत्रार्धचन्द्रवद् आकृतिर्दाहेन जायते सः ।** (असंसू. ४०)
अर्धचंद्राच्या आकारासारखा डाग दिला जातो तो. दाह.

–(चन्द्रा)–स्त्री., **त्रिवृच्छ्यामा** (ध. १. २४३)
काळे तेड. काळे निशोत्तर.

–चन्द्राकृति–वि., **छेद०, अर्धचन्द्राकारः** (सुसू. ५.१४) शस्त्राने केलेला अर्धचंद्राकार छेद.

–चन्द्रानन–न., **शस्त्र०, अर्धचन्द्रास्यसंज्ञं शस्त्रम् ।** (अहृसू. २६.११) या नांवाचे शस्त्र.

–चन्द्रिका–स्त्री. **वनस्पति०, कर्णस्फोटा** (रापरि. ३.४१) कानफोडी, तिळवण.

–तिक्त–पु., **किराततिक्तः** (रा. ९.५२)
काडे चिराईत.

–तृतीय–वि., **अर्धं तृतीयं यस्य तत्, तृतीयादूनार्धम्, सार्धद्वयम् इति ।** (सुचि. ३१.७) अडीच.

–धार–न., **शस्त्र०, एतत्संज्ञकं छेदनोपयोगि तिर्यग्धारं शस्त्रम्** (चशा. ८.४४) **एतस्य शस्त्रस्य अर्धपर्यन्तमेव धारा वर्तते, तस्मादर्धधारम् ।** (सुसू. ८.३) **एतद्वक्रधारम् (चक्रधारं पाठः) आयामे अष्टाङ्गुलं फलसन्धौ अङ्गुलविस्तारं, द्व्यङ्गुलदीर्घं, भेदनेऽपि उपयोगि शस्त्रम् ।** (सुसू. ८.३)
या नावाचे तोडण्याच्या कामाचे एक शस्त्र. ज्याला तिरकी अर्धी धार असते. आठ अंगुळे लांब फाळाच्या सांध्याजवळ एक अंगुळ पसरट दोन अंगुळे लांब असलेले. फोडण्याच्या ही उपयोगाचे असते.

–पलिक–वि., **मान० अर्धपलम् कर्षद्वयपरिमितम्** (सुचि. २८.३)
दोन तोळे.

–पात्र–न., **अर्धाढकम्** (सुउ. ५८.५३) बत्तीस तोळे.

–भेद–पु., **शिरोरोग० अर्धावभेदकापरपर्यायः** (सुउ. २५.१६)
अर्धे डोके दुखणे. अर्धशिशी.

–मास–न., **काल०, पक्षः** (असंशा. ९.२३)
अर्धा महिना. एक पक्ष.

–मासूरी–वि., **शस्त्रधारा० मसूरदलधारार्धतन्वी** (असंसू. ३४.३५)
मसूरीच्या डाळीच्या कडेच्या निम्मे धार असलेले शस्त्र.

–रात्र–पु., न., **मध्यरात्रः** (सुचि. २४.११७) **रात्रेर्मध्ययामद्वयं ' सात्त्विका अर्धरात्र स्वपन्ति** (ड. सुशा. ·

तत् स्वभावः–" भूगोलाधःस्थितसूर्यत्वाद् भावेऽपि कालस्वभावात् आहारवशाच्च लिङ्गानि भवन्तीति भिषजो मन्यन्ते र चयप्रकोपप्रशमविषयानुरोधात् ज्ञेयम्" (सुसू. ६.

अर्धी रात्र, मध्यरात्र. रात्रीचे मधले दोन सात्विक प्रकृतीच्या व्यक्ति अर्धी रात्र झोप तिचा स्वभाव – भूगोलाच्या खाली सूर्य अस सूर्याच्या उन्हाच्या अभावाने सुद्धा ज्यो आणि काळाच्या स्वभावाने व आहाराने र चिन्हे होतात असे वैद्य समजतात. हे दोषांच्य प्रकोप व प्रशमाच्या अनुरोधाने समजावे.

–लाङ्गल–क., पु., **भगन्दरे प्रयुक्तानां छेदानामेकतमः छेद०, पार्श्वच्छेदोऽर्धलाङ्गलः अर्धहलसदृशच्छेदः** (असंउ. ३३) '**दललाङ्गलः' अस्य पर्यायः** (अहृउ. २८.३०)

भगंदरात शस्त्राने घ्यावयाचा छेद. अर्ध्या नांगरासारख्या आकाराचा छेद. दललांगल हा पर्याय शब्द.

–वेदधर–वि., **अर्धज्ञानधरः शास्त्रज्ञः कर्मज्ञो वा** (सुसू. ३.५०)

अर्धवट ज्ञान घेतलेले शास्त्रज्ञ किंवा कर्मकार.

–शक्ति–स्त्री., **स्वशक्त्यर्धम्, बलार्धम्.** (अहृसू. २.११)

अर्धी शक्ति. अर्धे बळ.

–शिरोरुजा–स्त्री., **रोग० अर्धावभेदकः** (का. दुष्प्रजातचि. ११.१२)

अर्धे डोके दुखणे.

–सौहित्य–न., **अर्धतृप्तिः** (सुसू. ४६.४९५; असंसू. ११)

अर्धी तृप्ति. अर्धे समाधान.

अर्धाङ्गवात–पु., **रोग० पक्षवधः** (र. २१.१५)

पक्षाघात; अर्धांगवात.

अर्धाढक–न., **मान० द्वात्रिंशत्पलानि, चतुःषष्टिपलानि इत्येके।** (सुउ. ५५.४५)

बत्तीस पळे. १२८ तोळे. ६४ पळे २५६ तोळे. (अन्यमत.)

अर्धावभेद–(क., पु. न.,) **शिरोरोग० अर्धे तु मूर्ध्नः सोऽर्धावभेदकः।** (अहृउ. २३.७.)

अर्धे डोके दुखणे.

संप्राप्तिः–कुपितो वातः केवलः सकफो वा शिरसोऽर्धे गृहीत्वा मन्याभ्रूकर्णशंखाक्षिललाटार्धे शस्त्रारणिनिभां तीव्रां वेदनां कुर्यात्।

(चसि. ९.७४.७६;) **लक्षणम्-शिरोर्धभागेऽकस्मात् पक्षाद्दशाहाद्वा भेद-तोद-भ्रम-शूला भवन्ति, अतिवृद्धस्तु लोचनं कर्णं वा विनाशयेत्।**

(सुउ. २५.१५; असंउ. २७;) **त्रिदोषजोऽयं व्याधिः।** (सुउ. २५.१५;) **व्याधिरयं चिकित्सितं विनाऽपि उपशाम्यति** (असंउ. २७)

संप्राप्ति–कुपित, सकफ किंवा केवळ वात डोक्याचा अर्धा भाग पकडून मान, भुवई, कान, शंख, डोळा, अर्धे कपाळ येथे शस्त्राने कापल्यासारखे दुःख देतो.

लक्षण–डोक्याच्या अर्ध्या भागात एकदम, पंध्रवड्याने, दहा दिवसांनी फोडल्या प्रमाणे, टोचल्याप्रमाणे शूल व भ्रम होतो. अतिशय वाढला तर कान किंवा डोळा जातो. त्रिदोषज विकार. उपचारावाचून ही हा कमी होतो.

अर्बुद–पु., **पर्वत०, गुर्जरप्रान्तीयः, 'अबूचा पहाड' इति लोके। अस्मिन् पर्वते 'चन्द्रमाः' इति सोमविशेषः उपलभ्यते।** (सुचि. २९.२७) **अस्य पार्श्वे मृद्दारशृङ्गकमुपलभ्यते।** (र. ३.१६२)

या पर्वतावर एक प्रकारची सोमवल्ली सापडते. त्याचे बाजूला उतरणीवर मुर्दाडशिंग सापडते.

न., **द्वितीयमासे नपुंसकगर्भस्य रूपं संस्थानं वा** (सुशा. ३.१८)। **तत् संस्थानं डल्हणमतेन वर्तुलफलार्धम्। गयीमतेन शाल्मलीमुकुलाकारम्** (सुशा. ३.१८) **इन्दुमतेन परिवृत्तम्** (असंशा. २)

चक्रपाणिमतेन वर्तुलोन्नतम् (चशा. ४.१०)

दुसऱ्या महिन्यातील नपुंसक गर्भाचा आकार. त्याचा आकार अर्ध्या गोल फळासारखा, सावरीच्या किंचित् उमललेल्या कळीसारखा, गोल वाटोळा, वर आलेला असा निरनिराळ्या प्रकारचा सांगतात.

पु., न., **रोग०, उत्सेधप्रधानः,** (चसू. १८.३३) **ग्रन्थिसदृशोऽयम्** (सुनि. ११.१३) **संप्राप्तिः–वृद्धा दोषा अनियतदेशे मांसमभिप्रदूष्य ग्रन्थिसदृशमुत्सेधं कुर्वन्ति। अस्य अधिष्ठानं रोहिणी नाम त्वक्** (सुशा. ४.४)

लक्षणम्–तत् मांसोपचितं वृत्तं स्थिरं मन्दरुजं महद् अनल्पमूलं चिरवृद्धि अपाकं च भवति। अस्यापाकत्वे कारणम्–कफाधिकत्वं मेदोबहुत्वं दोषस्थिरत्वं ग्रथनं च (सुनि. ११.१३, १४, २१) **अर्बुदोऽयं ग्रथितो महान् भवति।** (असंउ. ३४)

सङ्ख्यातः षड्विधम्, वात–पित्त–कफ–रक्त–मांस–मेदोज–भेदात् (सुनि. ११.१४)

लक्षणानि–वातपित्तकफमेदोजानां लक्षणानि वातादिग्रन्थिलक्षणैः समानानि भवन्ति (सुनि. ११.१५) **रक्तजस्य संप्राप्तिलक्षणे–प्रदुष्टो दोषो रुधिरं संपीड्य सिराश्च संकुच्य शोणितं पाचयेत्। अनन्तरं मांसाङ्कुरैराचितमाशु वृद्धं मांसपिण्डं सस्रावमुन्नह्यति। अजस्रं दुष्टरुधिरप्रवृत्तिं करोति। रक्तार्बुदपीडितः रक्तक्षयोपद्रवपीडितत्वात् पाण्डुर्भवति** (सुनि. ११.१६)

रक्तार्बुदमेतदसाध्यम् (सुनि.११.१७)
रक्तार्बुदं तालुमध्यगतम्–तस्य लक्षणम्–तालुमध्ये पद्माकारः शोफो भवति । तेन मांसपिण्डं साङ्कुरम् उद्गतं भवति (भोजः) प्रदुष्टं रक्तं स्रवति, तेन चातुरः पाण्डुर्भवति (सुनि. १६.४३)
अत्र भोजवचनम्–" उपर्यैव भवेन्नद्धो यथा पद्मस्य कर्णिका । पार्श्वतश्चाङ्कुरैर्दीर्घैः नाशा (नासा ?) चाप्यवसीदति ॥ श्लेष्मरक्तसमुत्थानं तत्ताल्वर्बुद-संज्ञितम् । " गयी
ताल्वर्बुदमसाध्यम्. मांसजार्बुदस्य संप्राप्तिः लक्षणं च–मुष्टिप्रहारादिभिरर्दितेऽङ्गे प्रदुष्टं मांसमवेदनं स्निग्धमनन्यवर्णं त्वक्सदृशवर्णम् अपाकम् अश्मोपमम् अप्रचाल्यं शोफं करोति, विशेषतश्च एतत् मांसपरायणस्य भवति । एतदसाध्यम्
(सुनि. ११.१८)

अर्बुदसाध्यासाध्यता–वात–पित्त–कफ–मेदोजानि । चत्वारि अर्बुदानि साध्यानि । रक्तमांसजे द्वे असाध्ये । (असंउ. ३४,) साध्येष्वपि यत् संप्रस्रुतं मर्मणि स्रोतस्सु वा जातं, यच्च अचाल्यं, पूर्वजातेऽर्बुदे जातं तदसाध्यम् । (सुनि. ११.१९,) अत्र चिकित्सासूत्रम्-'सर्वाण्यर्बुदानि छेद्यविषयाणि । (सुसू. २५.३,) अर्बुदमशेषं समुद्धरेत् । सशेष-दोषमाशु पुनर्भवति । (सुचि. १८.४२) अर्बुदेऽग्निकर्म-चिकित्साऽपि क्रियते (सुसू. १२.१०); अर्बुदस्थानानि-अर्बुदानि क्वचिदेवानियतप्रदेशे, कपाल (असंउ. २७) तालु (असंउ. २७) नासा (सुउ. २२.१८) नेत्रवर्त्मादि (सुउ. ३.२४) नियतप्रदेशेष्वपि संभवन्ति ।

एक रोग. उंचावलेली सूज मुख्य असते. गाठी सारखा प्रकार. **संप्राप्ति**–वाढलेले दोष शरिराच्या कोणत्याही भागात मांसाची दुष्टि करून गाठी सारखी सूज निर्माण करतात, रोहिणी नावाची त्वचा याचे अधिष्ठान. **लक्षण**–ते मांसाने पुष्ट वाटोळे स्थिर मंद वेदना-युक्त मोठे विस्तृत मूळ असलेले दीर्घकाळ वाढणारे न पिकणारे असते. **न पिकण्याचे कारण** स्थिर स्वभावी होय. कफाधिक दोष व मेदोधातूचे आधिक्य असून दोष एके ठिकाणी जमा होतात म्हणून गाठ मोठी होते. **संख्या**–सहा. वात, पित्त, कफ, रक्त, मांस, मेदोज असे. लक्षणे–वातग्रंथी इत्यादी ग्रंथी सारखी होतात. **रक्तार्बुद**–दुष्ट झालेला दोष रक्त दुष्ट करून शिरांचा संकोच करून रक्ताचे पचन करतो. नंतर मांसाच्या अंकुरांनी साचलेला लवकर वाढणारा मांसाचा पिंड उत्पन्न करतात, त्यातून रक्तस्राव होतो. दुष्ट रक्ताचा स्राव होतो म्हणून रक्तक्षय व त्यामुळे पांडु होतो, म्हणून रक्तार्बुद असाध्य असतो. टाळूला रक्तार्बुद होतो. ती सूज कमलाकार असते. मांसांकुर वर उचलून येतात व त्यातून रक्त स्रवते म्हणून तो पांडूने पीडित होतो. हा असाध्य असतो, कफ रक्त दुष्टि यात असते. **मांसार्बुद**–मांस नेहमी खाणाऱ्याच्या अंगावर बुक्की इ० प्रहार होऊन शरिराच्या भागावर दुष्ट मांस त्वचेच्या रंगा-सारखी, स्निग्ध, वेदना नसलेली, दगडासारखी कठीण, न हालणारी न पिकणारी सूज करतो. हा अर्बुद असाध्य. **साध्यासाध्यत्व**–वात, कफ, पित्त, मेदोज हे चार साध्य. रक्तज व मांसज असाध्य. साध्यातही जे फार पसरते, जे मर्मात किंवा स्रोतसात होते, जे हालत नाही, जे प्रथम झालेल्या अर्बुदावर होते ते असाध्य. **अर्बुदोपचार**–सर्व अर्बुदे छेदण्याचा विषय आहे. सर्व अर्बुदे मुळापासून काढावीत, मुळात थोडे शिल्लक राहिले तरी ते पुन्हां लवकर वाढते, अग्नीने डागही द्यावा. अर्बुदाची **स्थाने**–कवटी, टाळू, नाक, डोळ्याच्या पापण्या व इतर ठराविक भागांवरही होतो.

अर्बुर–न., आहुल्यम् (रा. परि. ४.३३)
तरवड, तरोटा.

अर्मण–पु. न., मान०, द्रोणः, चतुर्गुणः कंसः (असंक. ८.)
चतुराढकं, चतुर्विंशत्यधिकसहस्रतोलम् (र. ११.८)
दहाशे चोवीस तोळे.

अर्मन्–न., नेत्ररोग०, नेत्रस्य शुक्लमण्डलगतो मांस-संचयरूपो व्याधिः, तस्य प्रकाराः–प्रस्तार्यर्म, शुक्लार्म, क्षतजार्म, (लोहितार्म) अधिमांसार्म, स्नाय्वर्म इति पञ्च (सुउ. ४.३)
डोळ्याच्या पांढऱ्या भागावर मांसाची वाढ होते त्याला हे नांव आहे. त्याचे प्रकार, प्रस्तारी, शु[illegible] क्षतज, अधिमांस व स्नायु मर्म असे ५ आहेत

अर्वाचीन–वि., नातिदूरप्रविष्टम् (अहसू. २८.
फार आत न शिरलेले, अलीकडचे.

अर्शस्–न., रोग०, निरुक्तिः-"अरिवत् विशर शांसि" । (असंनि. ७.)

गुदकीलस्वरूपमेतत् अर्शसां क्षेत्रमधिष्ठानं च सर्वेषां चार्शसां गुदस्यार्धपञ्चाङ्गुलावकाशे त्रिभागान्तरास्तिस्रो गुदवलयः क्षेत्रमिति, केचित्तु भूयांसमेव देशमुपदिशन्ति अर्शसां तद्यथा– शिश्नमपत्यपथं गलतालुमुखनासिकाकर्णाक्षिवर्त्मानि त्वक् चेति । तदस्त्यधिमांसदेशतया, गुदवलिजानां तु अर्शांसीति संज्ञा तत्रेऽस्मिन् (चचि. १४.६) सर्वेषां चार्शसामधिष्ठानं मेदो मांसं त्वक् च । (चचि. १४.६) (असंनि. ७) अयं बहिर्मार्गजो व्याधिस्तथा अन्तर्मार्गजोऽपि । (चसू. ११.४९) तस्याधिष्ठानं मांसधरा नाम त्वक् । (सुशा. ४.४)

संप्राप्तिः–यथोक्तैश्चयप्रकोपणैः प्रकुपिता दोषाः शोणितसहिता वा यथोक्तं प्रसृताः प्रधानधमनीरनुप्रपद्य अधो गत्वा गुदमागम्य गुदवलीः प्रदूष्य तत्र मांसप्ररोहाञ्जनयन्ति (सुनि. २.४)

" दोषास्त्वङ्मांसमेदांसि सन्दूष्य विविधाकृतीन् ।
मांसाङ्कुरानपानादौ कुर्वन्त्यर्शांसि तान् जगुः ॥ "
(अहृनि. ७.२)

संख्या–द्विविधान्यर्शांसि कानिचित् सहजानि, कानिचिज्जातस्योत्तरकालजानि; तत्र बीजं गुदवलिबीजोपतप्तमायतनमर्शसां सहजानाम् । तत्र द्विविधो बीजोपतप्तौ हेतुः–मातापित्रोरपचारः पूर्वकृतं च कर्म । तत्र सहजानि सह जातानि शरीरेण ।
(चचि. १४.५)

अथेतराणि षड्विधानि पृथग्दोषैः संसृष्टैः सन्निपतितैः शोणितेन च । तत्र वातश्लेष्मोत्तराणि शुष्काणि, रक्तपित्तोत्तराण्यार्द्राणि । (असंनि. ७) 'षडर्शांसि भवन्ति वातपित्तकफशोणितसन्निपातैः सहजानि चेति ।' (सुनि. २.३) पूर्वरूपाणि–

' विष्टम्भोऽन्नस्य दौर्बल्यं कुक्षेराटोप एव च ।
कार्श्यमुद्गारबाहुल्यं सक्थिसादोऽल्पविट्कता ॥
ग्रहणीदोषपाण्ड्वर्तेराशङ्का चोदरस्य च ।
पूर्वरूपाणि निर्दिष्टान्यर्शसामभिवृद्धये ॥ '
(चचि. १४.२१)

सुश्रुते तु–अन्नेऽश्रद्धा, कृच्छ्रात्पक्तिः, परिदाहः, पिपासा, अक्ष्णोः श्वयथुः, अन्त्रकूजनं, गुदपरिकर्तनं, कासः, श्वासः बलहानिः
भ्रमस्तन्द्रा निद्रेन्द्रियदौर्बल्यं च । (सुनि. २.८) अश्मगर्भाभनाभित्वम्, बहुमूत्रत्वम्, आलस्यं गुल्मरोगाशङ्का च । (असंनि. ७)

सामान्यरूपम्–पूर्वरूपाणि प्रव्यक्ततराणि भवन्ति (सुनि. २.९) सर्व एव अर्शसो भवति अतिकृशो विवर्णः क्षामो दीनः प्रचुरविबद्धवातमूत्रपुरीषः; अश्मरीशर्करावान् अनियतविबद्धमुक्तामपक्वविभिन्नशुष्कवर्चाः अन्तरान्तराश्वेतपाण्डुहरितरक्तपीतारुणतनुसान्द्रपिच्छिलोपवेशी नाभिवंक्षणोद्देशप्रचुरपरिकर्तिकान्वितः सगुदशूलप्रवाहिकापरिहर्षप्रमोहः, अल्पशुक्रप्रजः, अल्पभुक्, सिरासन्ततगात्रः, क्रोधनो दुरुपचारः, कासश्वासतृष्णापीनसारोचकपाणिपादवदनाक्षिकूटश्वयथुक्षवथुवेपथुवमथुपरीतः, तैमिरिकः, शिरःशूली, क्षामभिन्नस्वरः, कर्णरोगी, सज्वरः, साङ्गमर्दः, सर्वपर्वास्थिशूलः, अन्तरान्तरा हृदयकुक्षिपार्श्वपृष्ठबस्तित्रिकग्रहोपतप्तः, प्रध्यानपरः परमालसश्च । (असंनि. ७), वातजार्शोलक्षणानि–परिशुष्कारुणविवर्णानि विषममध्यानि, कदम्बपुष्पतुण्डिकेरीनाडीमुकुलसूचीमुखाकृतीनि च भवन्ति अर्शांसि । तैरुपद्रुतः सशूलं संहतमुपवेश्यते, कटीपृष्ठपार्श्वमेढ्रगुदनाभिप्रदेशेषु चास्य वेदना भवन्ति, गुल्माष्ठीलाप्लीहोदराणि च अस्य तन्निमित्तान्येव भवन्ति, कृष्णत्वङ्नखनयनदशनवदनमूत्रपुरीषश्च पुरुषो भवति । (सुनि. २.१०). तीक्ष्णस्फुटितमुखानि, सिद्धार्थबिम्बीखर्जूरफलप्रमाणानि वक्राणि शूलोदावर्तकराणि अर्शांसि भवन्ति । (असंनि. ७) पित्तजार्शोलक्षणानि-पित्तात् नीलाग्राणि तनूनि विसर्पीणि पीतावभासानि यकृत्प्रकाशानि शुकजिह्वासंस्थानानि यवमध्यानि जलौकोवक्त्रसदृशानि प्रक्लिन्नानि च भवन्ति , अर्शांसि । तैरुपद्रुतः सदाहं सरुधिरमतिसार्यते, ज्वरदाहपिपासामूर्च्छाश्च अस्योपद्रवा भवन्ति, पीतत्वङ्नखनयनदशनवदनमूत्रपुरीषश्च पुरुषो भवति (सुनि. २.११) किञ्च तानि रक्तपीत–कृष्णानि, मृदुशिथिलानि, स्पर्शासहानि, विस्रगन्धीनि दाहपाकवन्ति अरुचिकराणि च (असंनि. ७)

श्लेष्मजार्शोलक्षणानि–श्लेष्मजानि श्वेतानि महामूलानि स्थिराणि वृत्तानि स्निग्धानि पाण्डूनि करीरपनसास्थिगोस्तनाकाराणि, न भिद्यन्ते न स्रवन्ति, कण्डूबहुलानि च भवन्त्यर्शांसि । तैरुपद्रुतः सश्लेष्माणमनल्पं मांसधावनप्रकाशमतिसार्यते, शोफशीतज्वरारोचकाविपाकशिरोगौरवाणि चास्य तन्निमित्तान्येव भवन्ति शुक्लत्वङ्नखनयनदशनवदनमूत्रपुरीषश्च पुरुषो भवति (सुनि. २.१२)

गुरुस्तब्धश्लक्ष्णपिच्छिलानि सुप्तसुप्तानि स्पर्शक्षमाणि वंक्षणानाह–नाभिपरिकर्तिका–हृल्लास–प्रसेक-कास-श्वास–कृच्छ्रमूत्र–प्रमेहेन्द्रियोपलेपाग्निमार्दवक्लैब्या-मविकारप्रबलानि भवन्ति (असंनि. ७)

रक्तजार्शो-लक्षणानि–रक्तजानि न्यग्रोधप्ररोहविद्रुम-काकणन्तिकाफलसदृशानि पित्तलक्षणानि च, यदा अवगाढपुरीषपीडितानि भवन्ति तदा अत्यर्थं दुष्टमनल्पमसृक् सहसा विसृजन्ति, तस्य चाति-प्रवृत्तौ शोणितातियोगोपद्रवा भवन्ति ।
(सुनि. २.१३)

सन्निपातजानि अर्शांसि सर्वदोषलक्षणयुक्तानि
(सुनि. २.१४)

सहजार्शोलक्षणानि–तेषां दोषत एव प्रसाधनं कर्तव्यम् । विशेषतश्चैतानि दुर्दर्शनानि परुषाणि पांसूनि दारुणानि अन्तर्मुखानि । तैरुपद्रुतः कृशः अल्पभुक् सिरासन्ततगात्रः, अल्पप्रजः क्षीणरेताः क्षामस्वरः, क्रोधनः, अल्पाग्निप्राणः, परमालसश्च, तथा घ्राणनासाशिरोऽक्षिश्रवणरोगी सततम् अन्त्रकू-जाटोपहृदयोपलेपारोचकप्रभृतिभिः पीड्यते ।
(सुनि. २.१०–१५)

अर्शसां परमः उपद्रवः उदावर्तः दुर्नाम्नामित्यु-दावर्तः परमोऽयमुपद्रवः ।" (असंनि. ७)

अर्शोऽरिष्टानि–
" तृष्णारोचकशूलार्तमतिप्रसृतशोणितम् ।
शोफातीसारसंयुक्तमर्शोव्याधिर्विनाशयेत् ।"
(सुसू. ३३.१०)

साध्यासाध्यत्वम्–बाह्यवलिजातानि, अचिरोत्पति-तानि अर्शांसि सुखसाध्यानि, द्वितीयवलौ आश्रि-तानि द्वन्द्वजानि परिसंवत्सराणि कृच्छ्रसाध्यानि । त्रिदोषाणि सहजानि च अभ्यन्तरवलौ स्थितानि असाध्यानि । (चचि. १४.२६–३२)

अर्शसां चिकित्सासूत्रम्–
" यद्वायोरानुलोम्याय यदग्निबलवृद्धये ।
अन्नपानौषधद्रव्यं तत्सेव्यं नित्यमर्शसैः ॥"
(चचि. १४.२४७)

चतुर्विधोऽर्शसां साधनोपायः । तद्यथा–भेषजं, क्षारोऽग्निः शस्त्रमिति । अचिरकालजातान्यल्पदोष-लिङ्गोपद्रवाणि भेषजसाध्यानि । भेषजेषु कुटज-भल्लातकौ श्रेष्ठौ । मृदुप्रसृतावगाढान्युच्छ्रितानि क्षारेण । कर्कशस्थिरपृथुकठिनान्यग्निना तनुमू-लान्युच्छ्रितानि क्लेदयन्ति च शस्त्रेण । शस्त्रकर्म तु

अभुक्तवतः कुर्वीत (सुचि. ६.१३–१९)
(सुसू. ५.१६

अपथ्यम्–
" वेगावरोधस्त्रीपृष्ठयानानि उत्कटुकासनम् ।
यथास्वं दोषलं चान्नम् अर्शस्सु परिवर्जयेत् ॥"
(सुचि. ६.२२)

अन्यानि अर्शांसि–

कर्णजम् अर्शः, कर्णरोग०, कर्णस्थानाश्रितम् संप्राप्तिः–प्रकुपिता दोषा ऊर्ध्वमागताः कर्णेऽर्शांसि जनयन्ति । लक्षणानि-कर्णबाधिर्यं, शूलं, पूति-कर्णता च (सुनि. २.१७)

घ्राणजम् अर्शः, नासागतरोग०, संप्राप्तिः–प्रकुपिता दोषा ऊर्ध्वमागता घ्राणयोः मांसशोणिते प्रदूष्य अर्शांसि जनयन्ति ।

लक्षणानि-अतिमात्रप्रतिश्यायः, क्षवथुः, कृच्छ्रो-च्छ्वासता, पूतिनस्यं, सानुनासिकवाक्यत्वं, शिरो-दुःखं च भवति (सुनि. २.१७)

त्वक्स्थम् अर्शः–त्वग्गतरोग०, चर्मकीलपर्यायः व्यानो वायुः कफं गृहीत्वा त्वचो बहिः कीलो-पमं स्थिरखरमर्शः करोति (मा. सुनि. २.१८)

नाभिजम् अर्शः-नाभिरोग०, लक्षणम्–"गंडूपदास्य-रूपाणि पिच्छिलानि मृदूनि च" । (सुनि. २.१७)

नेत्रजम् अर्शः–नेत्ररोग०, प्रकुपिता दोषा ऊर्ध्वमा-गता मांसशोणिते प्रदूष्य नेत्रयोरर्शांसि जनयन्ति । लक्षणानि-वर्त्मावरोधः नेत्रवेदना, नेत्रस्रावः, दर्श-ननाशश्चापि (सुनि. २.१७)

मेढ्रजं योनिजं च अर्शः–प्रकुपितास्तु दोषाः मेढ्रमभिप्रपन्ना मांसशोणिते प्रदूष्य कण्डूं जन-यन्ति । ततः कण्डूयनात् क्षतं समुपजायते । तस्मिंश्च क्षते दुष्टमांसजाः प्ररोहाः पिच्छिलरुधिर-स्राविणो जायन्ते, कूर्चकिनोऽभ्यन्तरम् उपरिष्टाद्वा, ते तु शेफो विनाशयन्ति, उपघ्नन्ति च पुंस्त्वम् । योनिमभिप्रपन्नाः सुकुमारान् दुर्गन्धान् पिच्छि-लरुधिरस्राविणः छत्राकारान् करीरान् जनयन्ति ते तु योनिमुपघ्नन्ति आर्तवं च । (सुनि. २.१७)

वक्त्रजम् अर्शः–

लक्षणानि–कण्ठौष्ठतालूनामन्यतमस्मिन् स्थाने उत्प-न्नेष्वर्शस्सु गद्गदवाक्यता रसाज्ञानं, मुखरोगाश्च भवन्ति (सुनि. २.१७)

मूळव्याध. अरिवत् म्हणजे शत्रूसारखे ठार करतो तो विकार. **स्थाने**–गुदात खिळ्यासारखा अंकुर स्वरूप

असतो. ५॥ अंगुलमर्यादेच्या तिन्ही गुदवलींवर होतो. यापेक्षाही अधिक मार्ग असतो असे एक मत. शिश्न, योनि, गळा, टाळू, तोंड, नाक, कान, डोळ्याच्या पापण्या व कातडी. वास्तविक हा विकार अधिमांसा-धाराने होत असतो, पण गुदात असलेल्या वली-वरील रोगालाच मुख्यतः अर्श ही संज्ञा लावतात. सर्वांचे अधिष्ठान मेद, मांस, त्वचा होय. हा बहि-र्मार्गज तसाच अंतर्मार्गज रोग. अधिष्ठान मांसधरा त्वचा. **संप्राप्ति**–दोष रक्तासह मुख्य शिरेत येऊन खाली जाऊन गुदात येऊन गुदवली दूषित करून तेथे मांसाचे अंकुर उत्पन्न करतात, दोष त्वचा मांस व मेद दुष्ट करून गुद इत्यादी ठिकाणी मूळव्याध करतात. **दोन प्रकार**–१ गुदवलीचे बीजच दोषांनी दुष्ट झाले तर जन्मतः मूळव्याध होते. ती **सहज,** शरीराबरो-बरच जी जन्मते ती. याला कारण आई व बाप यांचे अपचार व पूर्वकर्म. २ **जन्मानंतरची.** तिचे प्रकार ६. एकाकी दोषांची तीन, मिश्र दोषांची, संनिपाताची व रक्ताची. वातकफाधिक असते ती सुकी मूळव्याध व रक्तपित्ताधिक असते ती ओली मूळव्याध.

पूर्वरूपे–अन्नाची इच्छा नसणे, अशक्तता, कुशीत गुडगुड, कृशता, पुष्कळ ढेकरा, मांड्या गळणे, मळ थोडा, ग्रहणी उदर व पांडु हे रोग झाल्याची शंका, कष्टाने अन्नपचन, प्रादेशिक दाह, तहान, डोळ्यावर सूज, गुदात कातरल्यासारखी वेदना, खोकला, श्वास, बलनाश, भ्रम, झापड, झोप, इंद्रियांची दुर्बलता, बेंबीजवळ दगड असल्याचा भास, लघ्वीला अधिक होणे, आळस, गुल्मरोगाची शंका. **सामान्य रूप**–वरील पूर्वरूपे अधिक व्यक्त होतात. वाढतात. अर्शाचे सर्व रोगी अतिकृश, विकृत वर्णाचे, थकलेले, मनाने निराश असतात. वात मळमूत्रांचा अतिशय अवरोध, मूतखडा, मूत्ररेव, मधून मधून पांढरा, पांढरट हिरवा, लाल, पिवळा, लालसर, दाट, पातळ, बुळबुळीत मळ पडणे. बेंबी ओटीपोट यात सारखी कातरल्या-सारखी वेदना, गुदात शूल, कुंथ, रोमांच, विचार न सुचणे, शुक्र व प्रजा अल्प, थोडा आहार, अवयवांवर शिरा पसरलेल्या, रागीट, उपचार करण्यास कठीण, खोकला, श्वास, तहान, पडसे, रुचिनाश, हातपाय तोंड डोळे यावर सूज, शिंक, कंप, वांती, अंधेरी, डोकेदुखी, थकलेला फुटलेला स्वर, कानाचा रोग, ज्वरयुक्त अंगदुखी, पेरी व हाडे फुटणे मधून मधून हृदय, कुशी, फासळ्या, पाठ, बस्ति माकडहाड तापलेले असणे, नेहमी सचिंत व आळशी असणे ही चिन्हे होतात. **वातज**–सुकट वाकडे तांबुस मोड, त्वचा इत्यादी काळसर, गुल्मादि रोग, शूल पोटफुगी इ० वातज विकारयुक्त. **पित्तज**–तांबडे, लाल, पिवळे, काळे, निळ्या टोकाचे, पोपटाच्या जिभेसारखे, मऊ, ढिले, स्पर्श सहन न होणारे, ओलसर कोंब. आग व रक्त युक्त अतिसार ताप दाह तहान मूर्च्छा व त्वचा इ० पिवळी असतात. **कफज**–पांढरे, मोठ्या स्थिर मुळाचे, वाटोळे, स्निग्ध स्थिर, गुळगुळीत, बुळबुळीत, गाईच्या स्तनासारखे. स्पर्श सहन करणारे मोड. सूज, थंडी वाजून ज्वर, अरुचि, अपचन, आमविकार, प्रमेह इत्यादी विकार-युक्त. तोंडाला पाणी व घशाशी उचंबळणे, खोकला श्वासयुक्त. त्वचा इत्यादी पांढरी असलेला असा तो रोगी असतो. त्या त्या दोषाच्या मूळव्याधीत त्या त्या दोषांची आणखीही चिन्हे होतात. **रक्तज**–वडाचे कोंब, प्रवाळ, गुंजांसारखे लाल मोड. पित्ताची सर्व-लक्षणे. जेव्हा कठीण मळ असतो तेव्हा एकदम दुष्ट व पुष्कळ रक्त जाते. ते अति गेल्याने अनिष्ट परि-णाम होतात. **संनिपातज**–सर्वदोष लक्षणे होतात. **सहज**–खरखरीत, कठीण, आत तोंडे असलेले मोड. त्यांनी रोगी कृश, भूक कमी झालेला, अंगावर शिरा पसरलेला, अल्पसंततीचा, शुक्रक्षीण, स्वरक्षीण, रागीट, त्राण नसलेला, आळशी असतो. आतड्यात आवाज, पोटफुगी, हृदय लपेटल्याप्रमाणे, अरुचि ही चिन्हे असतात. यांत दोषांना अनुसरून उपचार करावे. पोट वरच्या भागाकडे फुगणे हा फार मोठा उपद्रव मूळव्याधीत होतो. **साध्यासाध्यत्व**–बाहेरच्या वलीवर व नुकतीच झालेली व एक दोषाची सुखसाध्य; दुसऱ्या वलीवर झालेली व दोन दोषांची एक वर्षाचे आंतील कष्टसाध्य. त्रिदोषज सहज व आतल्या वलीवरची असाध्य. **उपचाराचे सूत्र**–वाताची खाली सरण्याची प्रवृत्ति करील व अग्नीचे सामर्थ्य वाढवील ते अन्न आणि औषध मूळ-व्याधीत उपयुक्त.

उपचार–चार प्रकारचे. औषध, क्षार, अग्नि, व शस्त्र. **औषधसाध्य**–थोडा दोष, थोडी चिन्हे व उपद्रव आणि नवीन असलेले मोड. या स्थितीत कुडा व बिब्बा हे अधिक उपयुक्त. **क्षारसाध्य**–मऊ, पसरलेले, खोल व वर उचलून आलेले मोड. **अग्निसाध्य**–खरखरीत स्थिर कठिण जाड मोड.

शस्त्रसाध्य–बारीक मुळे असलेली व ओलसर मूळव्याध, यांचे अनर्श पोटी शस्त्रकर्म करावे. **अपथ्य**–मळमूत्रांच्या वेगांचा अवरोध, संभोग, घोडा बैल इत्यादी वाहनांच्या पाठीवर बसणे व उकीडवे बसणे, त्या त्या दोषाचे अन्न ही वर्ज्य आहेत. दुसऱ्या मूळव्याधी पैकीं **कानात होणारी**–शूल, पू व बहिरेपणा या लक्षणांनीं युक्त. **नाकात होणारी**–अतिशय पडसे, सूज, कष्टाने श्वास, नाकाला घाण, डोकेदुखी व नाकात बोलणे ह्या चिन्हांनी युक्त असून यात मांस रक्त ही दूषित असतात. **त्वचेवरची मूळव्याध**–हिला चामखीळ म्हणतात. येथे वायु कफाच्या सहाय्याने स्थिर खरखरीत खिळ्यासारखे मोड उत्पन्न करतो. **बेंबीतली मूळव्याध**–ही गांडुळाच्या तोंडासारखी बुळबुळीत व मऊ असते. **डोळ्यातील मूळव्याध**–या विकारात मांस रक्त दूषित होतात. पापण्या उघड झाप करतांना त्रास, डोळ्यात वेदना, स्राव व दृष्टीनाश ही चिन्हे असतात. **योनि, लिंग यांची मूळव्याध**–येथे ही मांस रक्त यांची दुष्टि असते. खाज, खाजविल्याने व्रण, व्रणात मांसाचे अंकुर बुळबुळीत व रक्तस्रावी होतात. **लिंगाच्या** आत किंवा वर अंकुरांचे गुच्छ होऊन लिंगाचा नाश व नपुंसकत्व करतात. **योनीत** नाजूक, दुर्गंधी, बुळबुळीत, रक्तस्राव करणारे, छत्रीच्या आकाराचे कोंब होतात; ते मासिक स्राव व योनीचा नाश करतात. **तोंडातली मूळव्याध**–घसा ओठ टाळू यांपैकी कोठेही होते. हिच्यामुळे गेंगाणे बोलणे, रस न समजणे व तोंडाचे रोग होतात.

(अर्शः) कुठार–क., पु., **सिद्धयोग० अर्शोघ्नश्चायम्** (र. १५.९ र. १५.६९) मूळव्याधनाशक एक योग.

अर्शोग्रन्थि–पु. **रोग० अर्शोऽनुग्रथितवर्चस्त्वम्** (चचि. १५.१०२)

मळाच्या गाठी मूळव्याधीच्या विकारात असणे.

–घ्न–पु., **वनस्पति०, कन्द०, सूरणः** (ध. परि. ४.६) सुरण.

योग० शूलार्शोहरः (र. १५.३०)

शूल व मूळव्याधनाशक.

वि., **कषाय० अर्शोहरो महाकषायः; पञ्चशन्महाकषायेष्वेकः** (चसू. ४.८) मूळव्याधनाशक काढा. पन्नास मोठ्या काढ्यांपैकी एक.

–घ्नवटक–पु., **सिद्धयोग० अर्शोनाशनः अग्निदीप्तिकरश्च** (र. १५.२५) मूळव्याधनाशक अग्निवर्धक असे सिद्धवटक. (औषधी वड्या)

–भगन्दर–पु., **रोग० भगन्दरभेदः** (असंउ. ३३)

तत्स्वरूपम्–कफपित्ते पूर्वोत्थमर्शः आश्रित्य कुप्यतः अर्शोमूले कण्डू–दाहादिमान् शोफो भवेत् सः पक्वभिन्नः सन् अर्शसः मूलं क्लेदयन् गतिभिरजस्रं स्रवति (असंउ. ३३)

हा भगंदराचा एक प्रकार आहे. प्रारंभीं अर्श झाल्यावर त्याच्या मुळाशी भगंदर होणे. **स्वरूप**–पूर्वीच झालेल्या मूळव्याधीच्या आश्रयाने कफपित्त हे दोष कुपित होऊन तेथेच खाज, आगयुक्त सूज होते, ती पिकते व ती फुटून मूळव्याधीचे मुळात भगंदर होऊन तो सारखा गळत असतो.

–यन्त्र–न., **नाडीयन्त्रम्** (सुसू. ७.१३)

यन्त्राकृतिः–तत्र यन्त्रं लोहं, दान्तं, शार्ङ्गं वार्क्षं वा गोस्तनाकारं चतुरङ्गुलायतं पञ्चाङ्गुलपरिणाहं पुंसां षडङ्गुलपरिणाहं नारीणां तलायतम् (सुचि. ६.११)

तत् त्रिविधम् (असंसू. ३४)

द्विपार्श्वच्छिद्रं एकपार्श्वच्छिद्रं छिद्ररहितं च (इन्दु)

छिद्रं त्र्यङ्गुलायतमङ्गुष्ठोदरविस्तारम् । यदङ्गुलमवशिष्टं तस्याधोऽर्धाङ्गुलमुपरि तथार्धाङ्गुलोच्छ्रितोद्वृत्तकर्णिकम् । द्विच्छिद्रं दर्शनार्थम् एकच्छिद्रं शस्त्रक्षाराग्निकर्मणि, एकच्छिद्रेणैतेषामतिक्रमो न भवति तृतीयं छिद्ररहितं शम्याख्यं अर्शःपीडनार्थम् ॥ (असंसू. ३४)

पोकळ (नळीसारखे) यंत्र. ज्याचे योगाने मूळव्याधीची तपासणी करता येते. यंत्राची आकृति–ते लोखंड, दात, शिंग, लाकूड यांपैकी कशाचेही करावे. गाईच्या स्तनासारखे चार अंगुळे लांब पाच अंगुळे घेराचे पुरुषासाठी व सहा अंगुळे घेराचे व त्यांच्या त्यांच्या तळहाताएवढे स्त्रियांसाठी असावे. प्रकार तीन–एका बाजूला छिद्र असलेले, दोन्ही बाजूला छिद्र असलेले किंवा छिद्र नसलेले. छिद्र तीन अंगुळे लांब व अंगठ्याच्या मधल्या भागाइतके रुंद असावे. राहिलेल्या एक अंगुळात त्याच्या खाली अर्धा अंगुळ अंतरावर अर्धा अंगुळ वर उचलून आलेली वाटोळी पाळी (कर्णिका) दोन छिद्रांची करावी. दोन छिद्रांचे यंत्र विकार पहाण्याकरिता व दुसरे एक छिद्राचे यंत्र शस्त्र आणि क्षारकर्माकरिता. तिसरे छिद्ररहित यंत्र शमी नावाचे आहे ते मोड दाबण्याच्या उपयोगाचे असते.

एकच छिद्र असले तर नीट पाहता न आल्याने शस्त्रक्षार कर्म योग्य होणार नाही.

—वर्त्मन्—न., **नेत्ररोग० अयं नेत्रवर्त्मनि पिडकारूपो भवति। ताः पिडकाः ग्रीष्मकर्कटीबीजनिभाः मन्द-वेदनाः सूक्ष्माः खराः भवन्ति** (सुसू. ३.१३) डोळ्याच्या पापणीच्या आंत होणारी पुळी. ह्या पुळ्या उन्हाळ्यात होणाऱ्या काकडीच्या बीसारख्या होतात. त्या सूक्ष्म, खरखरीत असतात. वेदना सौम्य असतात.

तत्स्वरूपम्-अन्तर्वर्त्म रक्तेन स्तब्धं स्निग्धं रक्तं सदाहरुक् स्रावि अधिमांसं जायते, विच्छिन्नं च विवर्धते, (असंउ. १२); **साध्यः अयं व्याधिः,** (सुउ. १.४१); **अस्य चिकित्सा शुष्कार्शोवत् कार्या** (सुउ. १५.२९.)

स्वरूप—पापणीच्या आतला भाग रक्ताने स्तब्ध, स्निग्ध, तांबडे दाह वेदनायुक्त स्राव होणारे मांसांकुर वाढलेला, फाटे फुटून वाढतो. साध्य आहे. सुक्या मूळव्याधीसारखे उपचार करावेत.

अर्शस्—वि., **अर्शोरोगयुक्तो** (चसि. २.१८) **अर्शोरोगी,** (सुचि. ३२.१९) मूळव्याध असलेला रोगी.

अर्हत्—पु., **बुद्धः** (अहृसू. १८.१८.) बुद्ध.

अर्हि—स्त्री., **यन्त्र० यस्योपरि लोहादिकं संस्थाप्य घनेन संकुट्यते** (र. ७.५); **'ऐरण' इति लोके।** ऐरण.

अल—न., **खनिजधातुविष०, हरितालम्** (चचि. १७.७८); हरताळ.

वृश्चिकलाङ्गूलम् (सु. क. ३.५)

विंचू इत्यादिकांचे शेपूट. नांगी.

—गर्द—पु., **सर्प० दर्वीकरः** (सुक. ४.३४ [१]) नाग-

—(गर्दा)—स्त्री., **जलूका० सविषजलौकानामन्यतमा सा रोमशा महापार्श्वा कृष्णमुखी च** (सुसू. १३.११.)

विषारी जळवांच्या जातीतील एक प्रकार. ही जळू लवयुक्त मोठ्या कुशीची काळ्या तोंडाची असते.

—विष—न., **विष० वृश्चिककण्टकविषम्,**

विंचवाच्या नांगीतील विष.

अल-आर-शब्देनात्र वृश्चिक-लाङ्गूलस्थितः ज्ञेयः, (सुक. ३.५) नांगी. विंचवाच्या शेपटीचा काटा.

—विषा—स्त्री., **लूता० इयमुद्दिदा वायुरोगदा च भवति** (असंउ. ४४); **दंशलक्षणानि-दंशस्थाने पीतलोहितमण्डलाः पिटकाः सर्षपप्रमाणा भवन्ति तालुशोषज्वररुजाच्छर्दिदाहशिरःकम्पाः भवन्ति** (असंउ. ४५

एक विषारी किडा. जमिनीत होणारा. वातरोगकर. दंशलक्षणे—डसल्या जागेवर पिवळी तांबडी चकंदळे मोहरीसारख्या पुळ्या. ताप, वेदना, टाळू सुकणे, ओकारी, दाह, डोके कापणे.

अलक—न., **हरितालम्, तालम्** (र. २१.१३९)

हरताळ.

अलका—स्त्री., **नगर० यक्षनगरी** (असंउ. ५)

यक्षाची नगरी.

अलकाधिपति—पु., **कुबेरः** (सुक. ७.६१) कुबेर

अलक्त—न., **वनस्पति०, कुसुम्भम्** (ध. ६.११८

—रस—पु.. **अलक्तस्य रसः** (चचि. १७.१३२)

अलक्तकरस—**क्षौद्रेण श्रेष्ठः रक्तवान्तिहरः** (र. १४.२

करडई. अळिता. अळित्याचा रस मधाबरोबर रक्ताची वांती नाहीशी करण्यात श्रेष्ठ.

अलक्तक—पु., न., **भैषज्य० लाक्षा०** (ध. ३.८२

लाख.

कर्पटः वस्त्रम् (सुसू. १२.९) वस्त्र, कापड.

आर्द्रालक्तकः, आर्द्रकर्पटः ओले फडके.

अलक्ष्मी—स्त्री., **तेजोहीनता, कान्तिहीनता, मालिन्य** (चसू. ५.९५

निस्तेजत्व, तेजोहीन, कान्ति नसलेला. मळकट.

अलङ्करण—न., **भूषाकरणम्** (चनि. ७.७ [१])

अलंकार घालणे, दागिने घालणे.

अलजी—स्त्री., **क्षुद्ररोग०, यवाकारा मांसाश्रि घना अवक्त्रा कफवाताभ्यां जायमाना पिड** (असंउ. ३६) एक पुटकुळीसारखा रोग.

'अन्धालजी' नाम्ना सुश्रुते 'अन्त्रालजी' ना माधवनिदानेऽस्या निर्देशः (सुनि. १३.६)

जवासारखी मांसाश्रयी घट्ट तोंड नसलेली क वातापासून झालेली पुळी; अंधालजी, अंत्रालज हिला म्हणतात.

प्रमेहपिडका (चनि. ४.४८)

एषा स्फोटवती दारुणा ताम्रा सशूला परिस्रुत बहिर्मार्गाश्रिता पिटका रक्तोल्बणा साध्या अ मेदस्कप्रमेहपीडितेषु जायते

(सुनि. ६.१८, चचि. १२.८

(चसू. १७.१०६, चसू. ११.४

विना प्रमेहमपि एषा दुष्टमेदसो जायते

(चसू. १७.१०

यथा बालानां तेषु एषा बहूपद्रवा आशुपाका विसर्पवती च भवति (काचि. द्विव्रणीय)

भेद्यपिडकेयम् (सुसू. २५.६)

प्रमेह, मधुमेह यांत अंगावर फोडा सारख्या अनेक आकाराच्या लहान मोठ्या पुळ्या अशा पुळ्यांपैकी एका जातीच्या पुळीला 'काळपुळी' असे म्हणतात. ही फोडांनी युक्त, कठीण, तांबडी, शूलयुक्त, अग्रस्रावी, रक्तदोष अधिक असणारी, साध्य असून थोडा मेद असलेल्या प्रमेही रोग्याला होते. प्रमेह नसतानाही ही मेददुष्टि असलेल्याला होते, मुलांना ही लवकर पिकणारी पुष्कळ उपद्रवांनी युक्त व पसरणारी होते. हिचा भेद करूनच बरी करता येते.

शूकदोष० दुष्टशूकावचारणात् लिङ्गे जायमाना प्रमेहपिडकालजीलक्षणैर्युक्ता (सुनि. १४.७) **'प्रमेहदोषजा अधःकाये विशेषेण शूकदोषजा लिङ्गे' गयदासः ।**

लिंग वाढविण्याकरिता केलेल्या चुकीच्या उपचारांनी लिंगावर व प्रमेहाने खालच्या अवयवावर पुळी होते. प्रमेहात होणाऱ्या अलजीची लक्षणे दिसतात.

नेत्रसंधिगतरोग०, (सुउ. २.३)

ताम्रतादाहशूलतोदाश्रुसंकुलतादिपर्वणीलिङ्गैरुपेता इयं पिडका शुक्लकृष्णसंधौ भवति । (सुउ. २.८) **पर्वण्यलज्योः स्थानलक्षणयोरैक्येऽपि तनुत्वस्थूलताभ्यां भेदः, तन्वी पर्वणी स्थूला पुनरलजी, असाध्यश्च** (सुउ. १.३९)

डोळ्याच्या मध्ये होणारी पुळी. पांढरे व काळे बुबुळाच्या सांध्यावर ही होते. तांबडी, दाह, शूल, टोचणी, आसूंचा भर. पर्वणी रोगासारखी होते. पर्वणी पातळ पण अलजी स्थूल जाड. ही असाध्य.

नेत्रवर्त्मगतरोग०, कनीनिके वर्त्मनोर्बहिर्भागे पक्वो रक्तपूयस्रावी ग्रन्थिरयम् स्रुतः सन् मुहुर्मुहुराध्मायते (अहृउ. ८.२३) **भेद्योऽयं रोगः**

(अहृउ. ८.२७)

डोळ्याच्या पोटाच्या बाहेर होणारी पुळी. ही गाठ पिकते, रक्त पू स्रवतो, पुन्हा सांचतो. हा शस्त्राने फोडण्याचा एक रोग आहे.

अलम्बुषा—स्त्री., **वनस्पति०, लज्जालुकाभेदः** (असंचि. १०) लाजाळूचा एक प्रकार.

महाश्रावणी, महामुण्डीका, (असंचि. १०) **'गोरखमुण्डी' इति लोके ।** गोरखमुंडी, महामुंडी.

अलर्क—पु., रोग० **सारमेयदष्टस्य ज्वररोगः "अलर्कः कुक्कुरेषु"** (असंउ. ४६.१)

उन्मत्तकुक्कुरः उन्मत्तशृगालतरक्षुऋक्षव्याघ्रादयो वा, (सुक.७.६२) **तल्लक्षणम्—शुनः श्लेष्मोल्बणा दोषाः संज्ञावहाः सिराः श्रिताः संज्ञां मुष्णन्तः तस्य धातूनामतिदारुणं क्षोभं कुर्वते । तेन स सारमेयो लालावान् अन्धो बधिरः नताननः स्रस्तपुच्छहनुस्कन्धश्च सन् सर्वतोऽभिधावति ।**

(असंउ. ४६) (सुक. ७.४३–४५)

पिसाळलेल्या कुत्र्याच्या दंशामुळे ताप. अलर्क म्हणजे पिसाळलेला कुत्रा. त्याचे लक्षण कफाधिक दोष संज्ञावाही धमन्यांचा व धातूंचा क्षोभ करतात त्यामुळे कुत्रा इत्यादी प्राणी आंधळे बहिरे खाली मान घातलेले हनुवटी खांदे शेपूट गळालेले लाळ गळत सर्वत्र धावतात.

वनस्पति०, अर्कः, (ध. ४.१६) रुई.

श्वेतार्कः, मन्दारः (चसि. १०.२३) **राजार्कः** (ध. ४.१६) पांढरी रुई, मंदार.

—जुष्ट—वि., **उन्मत्तकुक्कुरादिना दष्टः** (सुक. ७.६१) पिसाळलेला कुत्रा इ० ज्याला चावला आहे तो.

—विष—रोग, **उन्मत्तकुक्कुरदंष्ट्राविषम्,** (सुक. ७.५८), **लक्षणम्—एतेन हृद्रोगः शिरोरोगो ज्वरः स्तम्भतृष्णामूर्च्छाश्च भवन्ति । स्रुतः कृष्णमसृक् क्षरति** (असंउ. ४६)

असाध्यलक्षणम्—यस्य कुक्कुरदष्टस्य विषं स्वयं कुप्येत्, स न जीवति । (सुक. ७.५८),

येन दष्टः तच्चेष्टारुतं कुर्वन्नादर्शसलिलादिषु तमेव चाकस्मात् पश्यन् विनश्यति । (असंउ. ४६) **उपद्रवः—अलर्कविषे भूतानुबन्धो भवति** (सुक. ७.५९) **चिकित्सा—दंशस्थाने उष्णसर्पिषा दाहः । अगदैश्च प्रदेहः । पुराणघृतपानं देयम्**

(असंउ. ४६)

भूतानुबन्धनाशार्थं दैवव्यपाश्रयचिकित्सा कार्या ।

(सुक. ७.५९)

पिसाळलेल्या कुत्र्याच्या दाढेतले विष—याने हृदयाचे, डोक्याचे रोग, ताप, तहान, मूर्च्छा, ताठरपणा, हे उपद्रव होतात. दंशाच्या व्रणातून काळे रक्त स्रवते व स्पर्शज्ञान नाहीसे होते. **असाध्य लक्षण**—ते विष प्रकुपित होऊन चावलेल्या कुत्र्यासारखी धावाधाव करू लागला तसेच आरसा पाणी यात जो त्या कुत्र्याला पहातो ते अशुभ लक्षण होय; तो

रोगी मरतो. **उपद्रव**–कुत्र्याच्या विषाने भूतानुबंध होतो. **उपचार**– दंशाची जागा गरम तुपाने जाळावी. विषनाशक लेप लावावा. जुने तूप पाजावे. भूताचा जो संसर्ग असतो तो नाहीसा करण्याकरिता होम इत्यादी उपचार करावे.

अलवणा–स्त्री., ज्योतिष्मती (सुसू. ३८.१६)
मालकांगोणी.

अलस–वि., **निश्चलः, गतिहीनः**, (अहृसू. ८.११)
पु., **क्षुद्ररोग०, अस्मिन् दुष्टकर्दमसंस्पर्शात् शोणितकफदोषाच्चाङ्गुल्यः व्रणकण्डूक्लेदान्वितान्तराः भवन्ति** (सुनि. १३.३२ असंउ.३६)
स्थिर, न हालणारा (व्रण) यात विषारी चिखलाच्या स्पर्शाने अंगुळीच्या बेचक्यात व्रण होऊन कफ रक्त दुष्टीने खाज येते व स्राव होतो.
चिखली. दुष्ट चिखलाने बोटाच्या बेचक्यात होणारा व्रण.

अलसकः–**अजीर्णजन्यरोग०**, (अहृसू. ८.१२)
तीव्राजीर्णाने होणारा रोग.
लाघर–लाघरव–लाघरको ज्वरांगमर्दभ्रमसादतन्द्राक्षयान्वितो कुम्भकामलानामा पाण्डुरोगभेदः, (सुउ. ४४.६-१२)
हलीमकः, पाण्डुरोगभेदः, (असंनि. १३)
कुंभकामला नांवाचा पांडुरोगाचा एक प्रकार. ज्वर, अंगदुखी, भ्रम, झापड, क्षय, गळाठा ही चिन्हे होतात. लाघर, लाघरव, लाघरक ही त्याची दुसरी नावे आहेत.
अलासः, जिह्वागतरोग०, (असंउ. २५)
जिभेचा रोग.
मूषिक०, (सुक. ७.४), **तद्दष्टलक्षणम्–दंष्ट्रे रुजा ज्वरः ऊर्ध्ववायुर्ग्रीवास्तम्भश्च** (सुक. ७.१८)
एक उंदीर. दंशाच्या जागी वेदना, ज्वर, वायु वर जातो, मान ताठरते.

अलसक–वि., **मन्दगतिः** (चचि. २१.३८)
ज्याची गति मंद आहे असा.
पु., **अजीर्णरोग०, निरुक्तिः–**
"प्रयाति नोर्ध्वं नाधस्तादाहारो न च पच्यते ।
आमाशयेऽलसीभूतस्तेन सोऽलसकः स्मृतः" (असंसू. ११)
अजीर्ण रोगाचा प्रकार. या अजीर्णाच्या प्रकारात अन्न उलटीने तोंडातून बाहेर जात नाही. किंवा अतिसार होऊन खालूनही बाहेर जात नाही आणि पचतही नाही आळश्यासारखे पडून रहाते.
लक्षणम्–आमदुष्टिजन्यश्छर्द्यतीसाररहितोऽन्तर्मार्गजोऽयं व्याधिः । संप्राप्तिः–दुर्बलस्याल्पाग्नेर्बहुश्लेष्मणो वातमूत्रपुरीषवेगविधारिणः स्थिरगुरुबहुरूक्षशुष्कान्नसेविनस्तदन्नपानमनिलप्रपीडितं श्लेष्मणा च विबद्धमार्गमतिमात्रप्रलीनमलसत्वान्न बहिर्मुखीभवति, ततश्छर्द्यतीसारवर्ज्यान्यामप्रदोषलिङ्गान्यतिमात्राण्यभिदर्शयति । (चवि. २.११)
शूलादीन्युपजनयत्यतिमात्राणि (असंसू. ११)
कुक्षावानाहः प्रतमनं निरुद्धवायोरितस्ततो धावनमधोवातनिरोधः पुरीषाप्रवृत्तिस्तृष्णावरोध उद्गारावरोधोऽन्त्रकूजनमार्तस्येव दुःखशब्दश्चेत्येतानि लक्षणानि (सुउ. ५६.७–८)
साध्यासाध्यता–नैकदोषोद्भवः कृच्छ्रसाध्यः (सुउ. ५६.३ ड.)
बाल–अलसकलक्षणम्–'शिरो न धारयति यो भिद्यते जृम्भते मुहुः । स्तनं पिबति नात्यर्थं ग्रथितं छर्दयत्यपि ॥ विषादाध्मानारुचिभिर्विद्यादलसकं शिशोः ॥ (कासू. २५.२७–२८)
संप्राप्ति–दुर्बल, अग्नि मंद असलेला, कफाधिक्य झालेला, वात, मूत्र, पुरीष वेग धारण करणारा, घट्ट, जड, पुष्कळ, रूक्ष व कोरडे अन्न सेवन करणारा, अशा व्यक्तीचे अन्नपान वातदुष्ट होऊन कफाने मार्ग अडल्यामुळे व तेथेच विलीन आणि हालचाल रहित झाल्यामुळे शरिराबाहेर जात नाही, यामुळे वांती व अतिसार या वाचून आमदोषाची सर्व लक्षणे पुष्कळ प्रमाणात होतात. शूल वगैरेही फार होतो, पोट फुगते, जीव घाबरतो, खाली जाणारा वायु अडल्यामुळे इतस्ततः जातो व खालील मार्गाचा अवरोध होऊन मलप्रवृत्ति अडते, तहान, व ढेकर ह्या क्रिया अडतात, आतड्यात गुरगुर, एखाद्या अतिदुःखी व्यक्तीसारखे बोलतो.
साध्यासाध्यता–एक दोषापेक्षा अधिक दोषांची दुष्टि असलेला हा रोग कष्टसाध्य असतो.
वालकांचा अलसक विकार लक्षणे–मूल डोके धरू शकत नाही, त्याला आपले आंग फुटत आहेसे वाटते, ते वारंवार जांभया घेते, विशेष स्तनपान करीत नाही, वांती गाठाळल्या सारखी होते. खिन्नता, पोट फुगणे, आणि अरुचि त्या लक्षणांवरून विकार ओळखावा.

न., क्षुद्रकुष्ठरोग०, तच्च वातकफाधिकम्
(चचि. ७.२९)
कण्डूमद्भिः सरागैर्गण्डैः संयुक्तम् (चचि. ७.२३)
क्षुद्र कुष्ठ प्रकार. खाजवणारे, लाल फोड असलेला कुष्ठ प्रकार.

अलसल–न., निश्चलता (असंसू. ११) स्तब्धता.

अलसान्द्र–पु., शिम्बिधान्य० राजमाषः चवलः (हेमा)
'चवळी' इति लोके; गुणाः–कषायरसप्रभावान्नपुरीषभेदी न मूत्रलो नैव कफस्य कर्ता रसे पाके च मधुरः सन्तर्पणः स्तन्यकरो रुचिप्रदश्च
(सुसू. ४६.४५) चवळी.
चवळीचे गुणधर्म–तुरट रसामुळे मलाचा भेद करीत नाही, मूत्रल नाही, कफही वाढवीत नाही. रस आणि विपाक मधुर आहे. तृप्तिकारक, दूध उत्पन्न करणारी व रुचकर आहे.

अलसीभूत–वि., स्त्यानो विष्टब्धः (चवि. २.१३)
न हालणारा. स्तब्ध. निश्चल.

अलाघव–न., रोगलक्षण० गौरवम्, लाघवस्याभावः
(चसू. १४.२०) जडपणा. हलकेपणा नसणे.

अलातवर्ण–अलातस्तप्ताङ्गारः तस्य वर्णो यस्मिंस्तत्
(चइ. ३.६)
विस्तवासारखा–निखाऱ्यासारखा ज्याचा वर्ण आहे.

अलाबु (बू)–स्त्री., न., वल्लीफलशाक०
(चसू. २७.११२)
दीर्घवर्तुलादिभेदादनेकविधा (सुसू. ४६.२.१५)
गुणाः–मधुराऽतिशीतला रूक्षा गुर्वी भिन्नविट्का च।
दुध्या पोपळा. दीर्घ वर्तुळ, गोल, इत्यादी अनेक आकाराचे. गुण–गोड, अति थंड, रूक्ष, जड, मळ फोडणारा.
न., पु., नाडीयन्त्रम् (सुसू. ७.१३) तुंबडी.
यन्त्रार्थे अलाबु कटुकं प्रयोजयेत् (सुसू. १३.७)
अवगाढत्वचि स्थितसुप्तकफदुष्टशोणितनिर्हरणार्थम् इदं यन्त्रमुपयुज्यते (सुशा. ९.२५.२६)
(अहसू. २६. ५४ सुसू. १३.४)
यन्त्रस्वरूपम्–द्वादशाङ्गुलदीर्घोऽष्टादशांगुलपरिणाहस्त्रिचतुरङ्गुलवृत्तसमुच्छ्रितमुखः (असंसू. ३४)
कार्यपद्धतिः–परिवेष्टितप्रदीप्तकुशजपिचुगर्भश्च प्रयोज्यः। (असंसू. ३४)
सान्तर्दीपया मध्यदीपसहितया अलाब्वा शोणितावसेचनं कार्यम्। (सुसू. १३.८)
एक नाडीयंत्र; यासाठी कडु भोपळा उपयुक्त. त्वचेत खोल असलेला दुष्ट कफ व रक्त काढण्याकरिता हे यंत्र (तुंबडी) उपयुक्त, स्वरूप–बारा अंगुळे लांब, आठ अंगुळे घेर व तीन चार अंगुळे गोल तोंड असलेली. कार्यपद्धति–आत दर्भाची पुरचुंडी कापूस इत्यादी पेटवलेली वस्तु ठेवून किंवा आत दिवा ठेवून तुंबडी लावावी, म्हणजे रक्तस्राव होईल.
–शकल–न., तुम्बीफलकर्परिका, व्रणबन्धनद्रव्येष्वेकम् (सुसू. १८.१६)
व्रणबंधन साधनांपैकी एक साधन, दुध्या भोपळ्याचे कपटे. तुकडे.

अलाम्बु–स्त्री., क्षीरतुम्बी (रा. १.२३९)
दुध्या भोपळा.

अलास (अलस)–पु., जिह्वागतरोग०,
(सुनि. १६.३८)
अयं जिह्वायास्तलेऽधोभागे प्रगाढशोफः कफपित्तरक्ताज्जिह्वास्तम्भकर उन्नतः पक्वो मांसशातनो मत्स्यगन्धिर्भवेत् (अहउ. २१.३३)
जिभेच्या खाली तळाशी खोल अशी आलेली सूज, कफपित्त व रक्तदोषामुळे जीभ ताठ करणारी उंच, पिकून मांस झडत असणारी व माशांसारखी घाण येणारी सूज.
त्रिदोषजोऽयमसाध्यः (सुनि. १६.३८ ड.)
चिकित्सासूत्रम्–नवोत्थिते तीक्ष्णाः प्रतिसारणा देयाः सिरावेधनं च, न चात्र शस्त्रमवचारयेत्।
(असंउ. २६)
हा रोग त्रिदोषाचा. नव्या रोगावर तीक्ष्ण औषधे सारवावीत, शीर तोडून रक्त काढावे, शस्त्राने कापू नये.

अलि–पु., कीट०, वृश्चिकः (असंउ. ४२) विंचू.
वनस्पति०, भृङ्गराजः (र. २९.४४) माका.
स्त्री., वृश्चिकाली (र. २९.४४)
विंचवी, मेढशिंगी.
अमरवल्ली–(र. २१.३३) अमरवेल.
–कुलसंकुल–पु., वनस्पति०, कुब्जकः
(रा.१०.२४८) कांटेशेवती.
–दूर्वा–स्त्री., तृण०, मालादूर्वा० द्रष्टव्या 'दूर्वा'
(रा. ८.२३२) दूर्वांचा एक प्रकार, पहा 'दूर्वा'
–नीलकेश–वि., भृङ्गवर्णवन्नीलकेशः श्लेष्मप्रकृति–
–लिङ्गम्–(सुशा. ४.७३)
काळ्या केसांचा. कफ प्रकृतीचे एक चिन्ह.

–पत्रिका–स्त्री., वनस्पति० (रापरि. ५.४०) चिंचुवा.

–पर्णी–स्त्री., वनस्पति०, वृश्चिकाली (रापरि. ९.७) विंचवी.

–मोहनी–स्त्री., वनस्पति०, केविका (रापरि.१०.३३) तेजस्वी फुलांची जोड फळांची वनस्पती केवार (कोकणांत)

–स्कन्ध–पु., वनस्पति०, कुलित्थः (ध. ६.१०५) कुळीथ.

अलिका–स्त्री., वनस्पति०, भृङ्गराजः (र. २.६८) माका.

अलिङ्ग–वि., यस्य लिङ्गं न विद्यते सः (सुशा. १.९) ज्याला कोणतेही लिंग नाही तो.

अलिञ्जर–पु., बहुजलधरपात्रम् (असंचि. ९.) पुष्कळ पाणी मावणारे पात्र.

अलोचन–वि., निर्जालका (कुटिः) (चसू. १४.५२) जिला जाळी–खिडकी नाही अशी झोपडी.

अलोड्य–वि., अक्षोभ्यम् (अक्षरम्) (चशा. ३.८) न हलण्या सारखे, क्षुब्ध न होणारे नष्ट न होणारे.

अल्प–वि., यथोचितप्रमाणहीनम् (सुचि.३६.११) प्रमाणापेक्षा कमी, थोडे.

–कायत्व–न., शरीरस्य अल्पप्रमाणत्वम् (सुसू. ४५.५६) शरीर लहान असणे. बुटके शरीर, बुटकेपणा.

–क्षीरा–वि., अल्पं क्षीरं यस्याः सा (काश्यपसू.लेहाध्याय) जिला थोडे दूध आहे अशी.

–दोषेन्धन–वि., अल्पं दोषस्वरूपमिन्धनं यस्य सः (सुउ. ३९.६५) ज्याला दोषरूपी इंधन–जळण थोडे आहे असा अग्नी.

–निद्रता–स्त्री., रोगलक्षण० निद्राल्पत्वम् (अहसू. ११.७) अपुरी–थोडी झोप असणे.

–पत्रिका–स्त्री., अपामार्गभेदः क्षुद्रापामार्गः (रा. ४.३९) लहान जातीचा आघाडा.

–प्राण–वि., कायवाङ्मानसीषु क्रियास्वल्पशक्तिः अल्पबलः (सुसू. १५.३३) कमी शक्तीचा, कायावाचा मनाच्या क्रियात थोडी शक्ति असलेला. कमी जीवन शक्तीचा. जीवनशक्ति कमी असणे.

–प्राणता–स्त्री., लक्षण० मानसबलहानिः मांसापचयः क्रियास्वशक्तिः (चनि. १.३३) मनाच्या बलाचा नाश, मांसाची क्षीणता, कृश होण्याकडे प्रवृत्ति. कोणत्याही कामामध्ये दुर्बलता.

–प्राणत्व–न., लक्षण० अल्पशक्तित्वम् (सुसू. १५.३३) थोडी शक्ति असणे. जीवन शक्ति कमी असणे.

–बलत्व–न., लक्षण० उत्साहहानिः (सुसू. १५.३३) थोडे बल असणे. उत्साह कमी होणे.

–बस्तित्व–न., आयामे बस्तेरल्पत्वम् (सुनि. ३.११) लहान बस्ति असणे.

–मेदस्क–वि., लक्षण० क्षीणमेदस्कः (चचि. १६.६) मेद थोडा आहे असा. क्षीण मेदाचा.

–रक्त–वि., लक्षण०, क्षीणरक्तः (चचि.१६.६) रक्त क्षीण असलेला.

–रेतस्–वि., लक्षण० अल्पशुक्रः क्षीणवीर्यः (सुचि. २६.४) शुक्र क्षीण–शुक्र अल्प असलेला. (परिव०) प्रकृत्यैव स्तोकरेताः (सुसू. १.८ [८]) मूळचाच शुक्र कमी असलेला. शुक्र असार.

–वह्नि–वि., लक्षण० अल्पाग्निः (अहसू. ८.१०) ज्याचा अग्नी अल्प आहे असा.

–वेगता–स्त्री., लक्षण० मंदगतित्वम् यथा पक्वशोफे (अहसू. २९.५) ज्वरादिकांचा वेग कमी होणे. जसे सूज पिकली की ज्वर सौम्य होतो.

–शुक्रता–स्त्री., लक्षण० शुक्रहीनता (सुशा. ६.२४) शुक्र क्षीण होणे–असणे.

–सत्त्व–वि., लक्षण० अल्पमनोबलः (चचि. ९.५) (असंसू. २३) दुबळ्या मनाचा.

–साधन–वि., अल्पभेषजः (चवि. ८.११८) औषधे इत्यादी चिकित्सेची साधने थोडी असलेला.

अल्पाभिष्यन्दिन्-वि., गुण० दोषधातुमलस्रोतसां मंदक्लेदप्राप्तिजनकम् (सुसू. ४५.५०) स्रोतसांत थोड्या प्रमाणात ओलावा निर्माण करणारे.

अल्पायुस्–वि., अदीर्घायुः (सुसू. ३५.४) लक्षणानि–पर्वाणि ह्रस्वानि मेहनं सुमहद् उरसि अनुलोमप्रतिलोमावर्त–मनायतं पृष्ठं श्रवणौ स्थानात् ऊर्ध्वौ नासिका उच्चा, हसतो जल्पतो च दन्तमांसप्रदर्शनं भ्रान्तवद्दर्शनं पञ्चविंशतिवर्षाणि जीवति (सुसू. ३५.४ ९–११) थोडे आयुष्य असणारा. लक्षणे–पेरी लहान, लिंग मोठे, छातीवर उलट सुलट केसांचा भोवरा, पाठ अरुंद, कान व नाक त्यांच्या स्थानापेक्षा वर उंच

असणे, हसता बोलता दाताच्या हिरड्या दिसणे, भ्रांतिष्ठासारखी दृष्टि असणे, अशा लक्षणांचा मनुष्य २५ वर्षे आयुष्याचा समजावा.

अल्पक–पु., **वनस्पति०, धन्वयासः** (रा. ३.२५) धमासा.

अल्पास्थि–न., **परूषकम्** (रा. ११.८४) फालसा.

अल्पीयःखा–वि., **लक्षण०, अल्पतरयोनिद्वारा, अल्पतरं खं योनिमुखं यस्याः सा** (सुनि. १३.५०) **कन्या ह्यनार्तवाऽल्पीयःखा भवति, (मधुकोशः)** फार लहान योनिद्वार असलेली कन्या. लहान योनिद्वाराची व रजःस्राव थोडा असलेली अशी असते.

अलुका–स्त्री., **वनस्पति०, धान्यकम्** (ध. २.६३) धणे.

अवकर–पु., **विष्किरपक्षि०** (चसू. २७.४९) उकरून भक्ष्य खाणाऱ्या (कोंबडा इ०) पक्ष्यांपैकी एक.

अवकाशकर–वि., **स्रोतोविकासी** (चसू. २६.४३ (३) स्रोतसांचा विकास करणारे; स्रोतोरोध नाहीसे करणारे.

अवकुश–पु., **पर्णमृग०, गोलाङ्गूलः वानरः** (सुसू. ४६.७६) वानरजातीय एक प्राणी. पाने खाणारा. **जलजप्राणि०** (काखिल. २४.५३) जलात उत्पन्न होणारा एक प्राणी.

अवकूलन–(**परिव०**)न., **पाचनम्, अग्नावुष्णीकरणम्** (सुउ. ४०.८२) पचन करणे, शिजवणे. अग्नीवर उष्ण करणे, उकळणे.

अवक्रान्ति–स्त्री., **अवतरणम्, उत्पत्तिः संप्राप्तिः स्वरूपलाभः** (सुशा. ३.१) (चशा. ३.१)(अहृशा.) (१.१) (असंशा. २.१) अवतरणे, निर्माण होणे, प्राप्त होणे, स्वरूप प्राप्त होणे,

अवक्षिप्त–न., **संधिमुक्तप्रकारः, सन्धिविश्लेषस्तीव्रा च रुक्** (असंउ. ३२) (सुनि. १५.७) निखळलेल्या सांध्याचा एक प्रकार; त्याबरोबर तीव्र दुःख असते.

अवक्षिप्त–त्व–न., **तिर्यक्क्षिप्तत्वम्** (सुसू. ३२.४) सांधा तिर्कस ढळणे–निखळणे.

अवक्षुत–न., **छिक्का** (चइ. १२.२६.) शिंक.

अवक्षोदन–(**परिव०**) न., **सुष्ठु चूर्णीकरणम्** (सुचि. ४.२८) चांगले चूर्ण करणे. सूक्ष्म चूर्ण करणे.

अवगाढ–वि., **अभ्यन्तराश्रयम्** (सुशा. ८.२६) **गम्भीरम्** (सुचि. १. १३१.) **अभ्यन्तरमूलम्** (सुनि. १०.६) आत खोल असलेले. ज्याचे मूळ आत आहे असे.

–दोष–वि., **रोगलक्षण० अभ्यन्तरपूयम्** (सुसू. १७.१४) आत–खोल पू असलेला. (शोथ)

–पद–अ., **बहुप्रविष्टशस्त्रपदम्** (असंउ. २८) जरुरीपेक्षा शस्त्राचे अधिक आत जाणे, शस्त्राने वाजवीपेक्षा अधिक कापणे.

अवगाह –पु., **चिरं जलावस्थानम्** (चसू. ६.४७) दीर्घ काल पाण्यात डुंबणे.
स्नानम् (चसू. १.११२) स्नान.
द्रवपूर्णभाजने निमज्जनम् (सुउ. ३९.२७४) पाणी असलेल्या भांड्यात बसणे–असणे.
द्रवस्वेदप्रकारः, अवगाहस्वेदः (असंसू. २६) **यथा क्षीरतैलघृतपिशितरसोष्णसलिलकोष्ठावगाहः** (चसू. १४.४५) द्रव द्रव्याने घाम काढण्याचा प्रकार. वाफारा. गरम दूध–तेल– तूप, मांसरस, अथवा ऊन पाण्याच्या कोठीत बसणे.

–स्वेद–पु., **उपक्रम० अवगाहनेन स्वेदः** (अहृसू. १७.११) गरम दूध–तेल–तूप, मांसरस, पाणी इत्यादीमध्ये बसणे–असणे, त्यांचा शेक घेणे.

अवगाहन–न., **मज्जनम्** (सुचि. २४.३३) बुडणे. **उपक्रम० तैलघृतपयःक्वाथपूरितद्रोण्यां शरीरावयवस्य मज्जनम्** (चचि. २८.१०९) गरम तेल–तूप–दूध–काढा असलेल्या डोणीत शरीर-शरिराचा अवयव बुडविणे.

अवगुण्ठन–न., **उपक्रम०, अक्ष्णश्चूर्णवस्त्रादिभिराच्छादनम्** (असंउ. १९) एक उपचार. सूक्ष्म चूर्ण वस्त्रादिकात बांधून डोळ्यावर ठेवणे.

अवंगुत्थ–न., **शाक० वेगनामा, काकादनीत्यर्थः** (सुसू. ४६.२२१) गुंजा.

अवघट्टन–न., **ताडनम्** (सुशा. ८.१९) कुटणे.

अवघातक–पु., **आरग्वधः** (चक. ८.३) बहावा.

अवचारण–(**परिव०**) न., **योजना, उपयोगः** (सुचि. २९.१२) योजणे, उपयोग करणे.

अवचूर्णन–न., **चूर्णस्य विकिरणम्** (चचि. ७.१०४) चूर्ण भुरभुरणे, पसरणे.
व्रणोपक्रमः (सुचि. १.८) व्रणाची एक चिकित्सा.
व्रणोपरि चूर्णप्रक्षेपः (सुचि. २१.३) व्रणावर चूर्ण विखुरणे.

स च शोधनरोपणभेदेन द्विविधः (सुचि. १.७४)
(सुसू. ३८.१९, २७–२८)
व्रणाची शुद्धि करणे व व्रण रुझवून आणणे असे दोन प्रकार.

अवचेष्टित–न., कर्म० उत्थानचङ्क्रमणादि
(सुउ. ३९.१६३)
उठणे चालणे इत्यादी शरिराची हालचाल.

अवच्छादन–न., लेपनमुद्वर्तनं वा (चचि. २३.१७४)
लेप करणे किंवा उटणे लावणे.

अवजृम्भण–न., रोगलक्षण०, आकुञ्चनं प्रसारणं वा
(चशा. ८.२७)
गात्रप्रसारणम् (चक्रः) (परिव०) (चशा.८.३८
अवयव आखुड करणे. आखडून घेणे किंवा पसरणे)
अवयव पसरणे.

अवट–पु., गर्तः (सुउ. २९.८) खड्डा.

अवटु–पु., शारीर०, ग्रीवायाः पश्चिमो भागः
(सुउ. ६.२७)
कृकाटिकाभागसन्धौ गर्तः (सुचि.३ .३८)
पु., गर्तः (सुसू. ३५.१२)
मानेचा मागचा भाग. खड्डा. गळ्यांतील हाडाच्या संधीजवळ असलेली खाच.

अवडीन–न., पक्षिणोऽवक्षेपणम् (काइ. १९)
पक्ष्यांची खाली झेप घेणे.

अवतत–वि., व्याप्तम् (सुउ. ५७.३) व्यापलेले.

अवतरण–न., प्रवेशः (सुचि. २४.९१) प्रवेश करणे.

अवतारगवेषिन्–वि., छिद्रान्वेषी (असंउ. ७)
छिद्र पाहणारा. व्यंग पाहणारा.

अवदंश–पु., पानरुचिजननार्थं यद् व्यञ्जनं भक्ष्यते तत्
(चचि. २४.१८)
पेयाची रुचि होण्यासाठी चटणी इ० तोंडी लावणे.

–क्षम–वि., रुचिजनने समर्थः (चसू. २७.१४५)
रुचि उत्पन्न करण्यासारखे, रुचकर.
शिग्रुः पु., (ध. ४.३९) शेवगा (गोडा)

अवदरण–न., रोगलक्षण०, विदरणम् (सुनि. ६.१३)
फाटणे. भेगा पडणे.

अवदात–पु., गौरः (चशा. ८.९) गोरा (रंग).

–वर्ण–वि. गौरवर्णः, पीतवर्णः (चशा. ८.१५)
गोरा वर्ण, गोरा रंग, पिवळा वर्ण.

अवदानवचन–न., प्रशस्तवचनम् (कासू. २८.५)
'चांगले बोलणे.

अवद्य–वि., निन्द्यम् (असंनि. ६) निंद्य, वाईट.

अवधूनन–न., उत्क्षिप्य चालनम् (सुचि. ३६.१३)
वर उचलून चालणे, हालवणे.

अवनतशिरस्क–वि., अवनतं शिरो यस्मिंस्तत्
(चशा. ८.२४)
ज्यांत शिर खालच्या पातळीवर राहील असे शयन–अशी शय्या–अशी खाट.

अवनद्ध–वि., वेष्टितम् (चचि. १.७५)
वेष्टिलेला. गुंडाळलेला. वेढलेला.

अवनाम–पु., अवनमनम् (असंशा. ८)
खाली वाकणे, खाली लवणे.

अवनामित–वि., अधोगतम् (सुचि. ३.१६)
खाली गेलेले.

अवनिप्रदेश–पु., भूमिप्रदेशः (सुचि. ४.२९)
जमिनीचा भाग.

अवनी–स्त्री., वनस्पति०, त्रायमाणा (रा. ५.३७९)
त्रायमाण.

अवनुन्नत्व–न., प्रेरितत्वम् (चनि. १.२१)
प्रेरणा देणे. चालना देणे.

अवन्ति–स्त्री., मालवप्रदेशः, मालवाः (अहसू. ५.११)
माळवा.

–सोम– न., काञ्जिकम् (चचि. १९.२६) कांजी.

अवन्ध्य–वि., सफलम् (अहशा. १.२८) सफल.

अवन्ध्या–स्त्री., कर्कोटकी (ध. १.१८७) कर्टोले.

अवपतित–वि., (परिव०) ग्राम्यम् (चवि. ८.३)
गांवठी, गांवढळ.

अवपाटन–न., शस्त्रकर्म० (र. २५.१२)
विदारणम् (सुनि. १३.५०) कापणे. फाडणे.

अवपाटिका–स्त्री., क्षुद्ररोग० मेढ्रचर्मावपाटनजन्यविकारः
लक्षणम्–यदा नरोऽल्पीयःखां कन्यां स्त्रियं वा हर्षाद्बलाद्वा गच्छेत् हस्ताभिघाताद्वा बलेन चर्मोद्वर्तयति तदाऽस्य मेढ्रचर्मावपाट्यते । इयमेवावपाटिका
(सुनि., १३.५०–५२)
जेव्हां पुरुष संकुचित योनिद्वार असलेल्या स्त्रीशी आनंदाने वा बलात्काराने समागम करतो, किंवा लिंगावरील त्वचा हाताने मुद्दाम चुरगळतो तेव्हां इंद्रियाची त्वचा फाटते, तो हा विकार. पुरुषाच्या जननेंद्रियाचा आघातजन्य विकार.

अवपाटित–वि., एकदेशोत्पाटितम् (चनि. १.२१)
एकादा भाग सोलल्यासारखी, उपटल्यासारखी (वेदना)

अवपीड–पु., उपक्रम० (चसू. २४.४६)

अवपीड्य दीयत इति (सुउ. २३.४)
नासया प्रणीयमानः कल्कोऽवपीडसंज्ञः (असंसू. २९)
स द्विविधः–शोधनस्तम्भनश्च 'स्यादवपीडो द्विधा मतः' शिरोविरेचनार्थं शोधनप्रकारः
(चसि. ९.९०)
घ्राणप्रवृत्ते रुधिरे स्तम्भनः (चचि. ४.९७)
उन्मादे उपक्रम० (चनि.७.८)
कृमिदन्तरोगे हितकरः श्लेष्माभिष्यन्देऽपि उपयुक्तः
(सुउ. ११.३)
संज्ञाप्रबोधनार्थं विविधरोगेषूपयोगः–
" विषाभिघातसंन्यासमूर्च्छामोहापतन्त्रके ।
मदापस्मारकामार्तिचिन्ताक्रोधभयादिषु ॥
मानसेषु च रोगेषु मूढव्याकुलचेतसाम् ।
संज्ञाप्रबोधहेत्वर्थमवपीडं प्रयोजयेत्" ॥
(सुचि. (ड. विदेह.) ४०.४४, ४५)
अपतानकविकारे सद्यःसंज्ञाप्रबोधनार्थं तीक्ष्णोऽवपीडः (नस्यं) दीयते (सुचि. ५.५.१८)
स च तीक्ष्णैः शुण्ठ्यादिभिः कल्कक्वाथरसादिभिः कृतोऽवतिष्ठते यस्याष्टौ बिन्दव उत्तमा मात्रा, षण्मध्यमा, चत्वारः कनिष्ठा (अहृसू. २०.७)
एक उपचार. नाक या अवयवाला दाबून दिला जाणारा उपचार, नाकात घालावयाची औषधी चटणी. प्रकार २. १ डोक्याचे शोधन करणारा व त्यातील दोषांचे व धातूंचे स्तंभन करणारा. विशुद्ध रक्त नाकातून जात असेल तर स्तंभक व शिरोविरेचनाकरता शोधन प्रकार उपयुक्त. उन्माद, किडके दात, कफाने डोळे येणे, संज्ञानाश–बेशुद्धी यांवर तसेच विष, आघात, मूर्च्छा, संन्यास, विचार नीट करता न येणे, आचके, मद, अपस्मार, कामातुरता, चिंता, राग, भय, इत्यादी मानसरोग मन व्याकुळ असणे यांवर उपयुक्त. मधून मधून आचके येणे यात बेशुद्धि असताना तीक्ष्ण औषध नाकात घालावे. सुंठ इत्यादींची चटणी काढा रस इत्यादी आठ थेंब उत्तम, सहा मध्यम, चार थेंब हे कनिष्ठ प्रमाण होय.

अवपीडक–न., स्नेहयोजना (चसू. ७.७)
तस्य योजनाद्वयं यथा–' मूत्रजेषु तु पाने च प्राग्भक्तं शस्यते घृतम् । जीर्णान्तिकं चोत्तमया मात्रया योजनाद्वयम्' । (अहृसू. ४.६, ७)
या पद्धतीत जेवणाचे पूर्वी व जेवण जिरल्यानंतर असे २ वेळा उत्तम म्हणजे पूर्ण मात्रेनें औषधि तूप तेल इ० देणे. मूत्रविकारात या पद्धतीने स्नेह देतात.

अवबद्ध–वि., विशेषेणाऽसक्तम् (सुसू. २७.३)
शल्यप्रकारः शरिरात खोल रुतलेले–पक्के रुतलेले शल्य.

अवबद्धदोष–वि., अतिबद्धदोषम् (८.१२७)
अति स्थिर झालेले दोष.

अव (प) बाहुक–पु., वातरोग, सम्प्राप्तिर्लक्षणं च–अंसदेशस्थितो वायुरंसबन्धनं सिराश्चाकुञ्च्यावबाहुकं जनयेत् (सुनि. १.८२)
अस्यैकः प्रकारः कफवातनिमित्तजः (मधुकोशः)
अन्यो धातुक्षयनिमित्तजवातकोपजनितः
(सुचि. ५.२३)
चिकित्सासूत्रम्–धातुक्षयनिमित्तजे सिराव्यधो निषिद्धः (सुचि. ५.२३)
अत्र बृंहणं नस्यं हितम् (अहृसू. २०.४)
खांद्याच्या ठिकाणचा वायु तेथली बंधने व शिरा आकुंचित करून अवबाहुक करतो. प्रकार २. कफवातज व धातुक्षयज. वाताने बाहूंची हालचाल होणे त्रासदायक होते. हात आखडतो तो विकार.
उपचार–धातुक्षयात रक्त काढणे निषिद्ध. येथे पौष्टिक तेल इ० नाकात घालणे हिताचे.

अवभञ्जन–न., वेदना० संचूर्णनवद् वेदना
(सुसू. २२.११)
अवयवांचा चुरा होत आहे अशा वेदना.

अवभासिनी–स्त्री., शरीर० सप्तत्वक्षु प्रथमा, सर्ववर्णान् अवभासयति, पञ्चविधां छायां च प्रकाशयति व्रीहेरष्टादशभागप्रमाणा सिध्मपद्मकण्टकाधिष्ठाना
(सुशा. ४.४)
चरके ' उदकधरा ' अष्टांगसंग्रहे ' भासिनी ' नाम्ना निर्दिष्टा (चशा. ७.४) (असंशा. ५)
सात त्वचांपैकी पहिली त्वचा, सर्व वर्ण प्रकट करते. पाच प्रकारच्या छाया दाखविते तांदळाच्या १८ व्या भागाइतकी, शिबे, पद्मकंटक इ० ची अधिष्ठान. उदकधरा, भासिनीही हिला म्हणतात.

अवमन्थ–क–पु., शूकदोषनिमित्तरोग० (सुनि. १४.८)
ग्रथितशोफवान् गुह्यस्थानगतः कफवातासृग्भिर्जायते
(सुनि. १४.८)
संप्राप्तिर्लक्षणं च–गुह्यस्थाने बहवो दीर्घा मध्यतो दीर्यमाणा वेदनारोमहर्षवत्यः पिटिका भवन्ति
(असंउ. ३८)
' अधिमन्थ ' इति माधवे, भेद्यरोगोऽयम्
(सुसू. २५.६)
पुरुष जननेंद्रियाचा एक विकार, इंद्रिय जाड व मोठे करण्याकरितां करावयाचे उपचार चुकीने केल्याने

होणारा विकार; कफ, वात, व रक्त दुष्टीने हा होतो. इंद्रियावर गाठाळ सूज, मोठ्या, लांब, पुष्कळ पुळ्या होतात. त्या मधून फाटतात. वेदना व रोमांच त्यात असतात. अधिमंथही याला म्हणतात. हा शस्त्राने फोडण्याचा रोग आहे.

कर्णव्यधे उपद्रव०, कर्णपाल्या असम्यग्व्यधेन जायमान उपद्रवः, कण्डूकरोऽयम् (सुसू. १६.२६ (७) कान टोचण्यात चूक झाली तर होणारा उपद्रव. हा खाज करतो.

अवमन्थन—न., (परिव०) **रक्तस्रावणोपक्रम०, उत्कृत्य चालनम्, आरया चर्मकारशस्त्रेणात्रमध्य रक्तं स्राव-येदित्यर्थः** (सुचि. ३.२३)
शिरेतून रक्तस्राव करीत असता, तो योग्य होत नसेल तर आरीने शीर उकरून व उचकटून व्यवस्थित रक्तस्राव करणे.

अवमर्शन—न., **घर्षणम्; स्पर्शनम्** (सुक. ८.३९)
घासणे, स्पर्श करणे.

अवमानित—वि., **उपेक्षितम्** (सुशा.२.५१)
उपेक्षा केलेले.

अवमार्जन—न., **मार्जनम्, यथा विषस्य प्रतिलोमेन मार्जनं मन्त्रैरेव कार्यमिति** (चचि. ३३.६१)
विष ज्या दिशेने शरिरांत जाते—चढते त्याच्या उलट दिशेने (मंत्र म्हणून) हाताने चोळून उतरविणे.

अवमूत्रित—न., **मूत्रविषैर्जन्तुभिर्मूत्रितम्** (चसू. २६.४३ (२) विषारी मूत्र असलेल्या प्राण्याच्या मूत्राची बाधा झालेला.

अवम्य—वि., **वमनायोग्यः** (चसि. २,८)
वमन—वांती करण्याला अयोग्य, वांतीचे औषध देण्याला अयोग्य रोगी.

अवयव—पु., **शरीरस्य अङ्गम्** (सुसू. १४.३) **तदवयवाः प्रत्यङ्गानीति** (सुसू. ३५.१२) (चवि. ८.११७; चसू. २७.३३४)
शरिराच्या डोके इत्यादी मुख्य भागांना अवयवांना अंग व त्यांच्या भागांना म्हणजे शरिराच्या उप-भागांना उपअवयवांना प्रत्यंग म्हणतात.
परमाणुरूपाऽवयवांशाः (चशा. ७.१७)
परमाणुरूप शारीर अंश.
घटकात्मकद्रव्यम्। (चवि. १.१०)
शरीराचे घटक सूक्ष्म द्रव्य.
—प्रभाव—पु., **अवयवात्मकद्रव्यस्य गुणविशेषः** (चवि. १.१०) द्रव्याच्या अवयवांचा विशेष गुण.

—सदन—न., **रोगलक्षण० गात्रसादः** (असंसू. २०)
अवयव गळल्यासारखे वाटणे.
—समुत्थ—वि., **एकदेशोत्थितः** (सुचि., २३.३)
शरिराच्या एका विभागात उत्पन्न झालेला.

अवयवावसाद—पु., **रोगलक्षण० अवयवस्य स्वकर्मण्य-सामर्थ्यम्** (सुसू. २५.३६–३७)
अवयवाला स्वतःचे कर्म करण्यामध्ये सामर्थ्य नसणे.

अवर—वि., **कनिष्ठम्** (चसि., १.१२) लहान, धाकटा. **निकृष्टम्** (असंसू. १०) वाईट दर्जाचे, खालच्या प्रतीचे.
—काल—पु., **हीनकालः अयोगकालः** (चचि. १९.५)
रूक्षादि द्रव्यांच्या सेवनाला ऋतूंपैकी ग्रीष्म, वर्षा हे अवर काल. अयोग्य काल.
—सत्त्व—वि., **हीनसत्त्व** (चवि. ८.११९.)
अवल मनाचा. सत्वहीन.

अवरान्न—न., **वैदलाऽन्नं माषादि** (सुसू. ४६.४९)
द्विदल—उडीद इत्यादि धान्ये.

अवरुद्ध—वि., **संग्रहीतम्** (सुसू. २२.८) संग्रह केलेले.

अवरोध—पु., **संग्रहः** (सुसू. २४.४) **समावेशः** (सुसू. ४.६) **अन्तर्भावः, संकलनम्** (चचि. १३.३८) जमा करणे, गोळा करणे, एकत्र करणे. समाविष्ट करणे, मिळविणे.
स्कन्धदेशः (सुसू. २९.१०) खांदा.
—रत—वि.,**परिजनावृतः अन्तःपुरस्थो वा** (सुशा. १०.५०)
परिवारात असलेला, माजघरात असलेला, स्त्रियांच्या जागेत असलेला.

अवरोधन—न., **निग्रहः, नियमनम्** (चनि. ७.८)
अडथळा, आवरणे, ताब्यात ठेवणे. निरोध. अडवणे.

अवरोहिन्—पु., **वनस्पति० वटः** (रा. ११.११३) वड.

अवलम्बक—पु., **कफदोष०, अवलम्बनादवलम्बकः कफः** (असंसू २०)
अवलंबक नांवाचा कफ. याचे उर हे स्थान. उरः-स्थानात आश्रय करणारा. ज्याच्यावर उर अवलंबून आहे तो (कफ)

अवलम्बन—न., **अवलम्बककफस्य स्थैर्यबलदानधारणादि कर्म** (अहसू. १२.१६)
स्थिरत्व निर्माण करणे, बल देणे, धारणादि कार्ये अवलंबक कफाची होत.

अवलम्बिन्—वि., **लम्बनशीलः** (सुनि. १६.६२)
लोंबणारा.

अवलिका–स्त्री., **वनस्पति०, धान्यकम्** (रा. ६.९७)
धणे.

अवलेखन–न., **शस्त्रकर्म० घर्षणेनोन्नतभागस्य निम्नताकरणम्** (सुचि.९.१०)
वाढलेला भाग खरडून काढून सपाट करणे, सारखा करणे.
कङ्कतिकादिना केशप्रसाधनम् (सुक. १.२५)
फणी, कंगवा यांनी केस विंचरून व्यवस्थित करणे.

अवलेपन–न., **लेपनम्** (सुचि. ४.३०) लेप करणे.

अवलेहिका–स्त्री., **लेह्यमौषधम्** (सुसू. ४६.४१२)
चाटण्याचे औषध.

अवल्गुज–पु., **वनस्पति०, बाकुची** (चसू. २७.३३)
(ध. १.१६५) बावची.
(**अवल्गुजा**) स्त्री., **अवल्गुजः** (चसू. २७.३३)
(ध. १. १६५) न., बावची.

–**फल**–न., **बाकुचीबीजम्, एतत्कफवातप्रणुत्**
(सुसू. ४२.११) (असंसू. १२.९१) बावचीचे बी.
हे कफवातनाशक आहे.

–**रसायन**–न., **बाकुचीरसायनम्** (सुचि. २८.३)
रसायन विधीने बावचीचे सेवन.

अवशातन–न., **मांसस्य शटितत्वाद्गलनम्** (सुक. ४.३७)
मांसाचे निर्जीव अंश गळणे, गळून पडणे.

अवश्यकार्य–वि., **अवश्यं करणीयम् (मूत्रोत्सर्गादिकम्)**
(अहसू. ३.९) अगदी जरूरीचे कर्म, जे केलेच पाहिजे ते कर्म (लघ्वी, शौच इ०)

अवश्यंभाविन्–वि., **यन्निश्चयेन भवति** (असंनि. १.४)
जे निश्चित होते ते. निश्चित होणारे.

अवश्याय–पु., **हिमम्** (चसि. ९.७४) **मेघं विना सूक्ष्मजलनिपातः** (सुउ. ६४.११) बर्फ, दंव. मेघावाचून पडणारे तुषार स्वरूपाचे पाणी. (हिवाळ्यात)

अवष्टब्ध–वि., **कृतावष्टम्भः धारितः** (असंनि. ५)
रोखून धरलेला, आवरलेला.

अवष्टम्भ–पु., **धारणम्, देहधारणशक्तिः**
(अहसू. ११.५) **धैर्यम्** (चशा. ५.१२)
धरणे, देहधारणशक्ति.

–**कर**–वि., **आधारदायकम्, अवलम्बनप्रदम्**
(चसू. २४.७८०) आधार देणारे, अवलंबून असणाऱ्याचा आधार होणारे.

अवष्टम्भन–वि., **बलप्रदम्** (चसू. ५.१०२) बलदायक.

अवसन्न–वि., **अवसादहेतोः अन्तःप्रविष्टम्** (सुउ. १९.६)
आत गेलेला (डोळा)

–**वर्त्मन्**–वि., **अवसन्नानि प्रान्तभूतानि वर्त्मानि यस्य सः** (चचि. २५.२४)
ज्याच्या कडा खाली आहेत असा व्रण.

अवसर्पण–न., **ह्रासः** (काशा. पृ. ४४) नाश.

अवसर्पिणी– स्त्री., **अशुभः कालः,** अशुभ काल.
अवनतिकालः (काशा. पृ. ४४)
अवनतीचा अपकर्षाचा काळ.

अवसाद–पु., **चित्तदेहयोर्ग्लानिः** (सुसू.१५.१३)
मन व शरीर यांचा थकवा.

अवसादक–पु., **ग्लानिः मनोऽवसादः** (चसू. १६.१४)
अशक्तता आणणारा, मन व शरीर यांना थकवा आणणारा.

अवसादन–न., **रोगलक्षण० अप्रवृत्तिः वैकल्यं, ग्लानिः**
(सुसू. ३२.३, सुचि. ३७.९१)
प्रवृत्ति नसणे. विकलत्व. थकवा. ग्लानी.
व्रणोपक्रमः, उन्नतव्रणस्य उत्सन्नमांसस्य वा निम्नत्वकरणम् (सुचि. १.८., चचि. २५.४२)
व्रणांचे मांस किंवा इतर भाग वर उचलून आले असताना खाली करणे

–**गण**–पु., **अवसादनार्थे प्रयुक्तानां द्रव्याणां वर्गः**
(सुउ. १२.१५)
अवसादन करण्याकरिता उपयुक्त द्रव्यांचा वर्ग.
कासीसं सैन्धवं किण्वं कुरुविन्दो मनःशिला ।
कुक्कुटाण्डकपालानि सुमनोमुकुलानि च ।
फले शैरीषकारञ्जे धातुचूर्णानि यानि च ।
व्रणेषूत्सन्नमांसेषु प्रशस्तान्यवसादने ।
(सुसू. ३७. ३१)
हिराकस, सैंधव, दारूचा गाळ, कुरुंद, मनशीळ, कोंबड्याच्या अंड्याची टरफले, फुलांच्या कळ्या, सिरस व करंजाची फळे, धातूंची चूर्णे ही व्रणातील वर आलेलें मांस कमी करतात.

अवसादनी–स्त्री., **वनस्पति०, शिंशपा** (ध. ५.१२१)
शिसव.

अवसादिन्–वि., **भूमौ पतितं लीनं भवति**
(चचि. १९.५)
जो मळ जमिनीवर पडला की जमिनीत जिरतो तो. (अतिसाराचा मळ)

अवसान–न., **विनाशः** (चवि. ३.३८) नाश.

अवसेक–पु., **परिषेकः** (सुउ. ४७.३६) सिंचन.
क्षरणम् (सुचि. ३६.७)
घासून अंतस्त्वचा सोलली जाणे–व्रण होणे.

अवसेचन–न., **विस्रावणम्** (असंसू. ३६०)
दोष बाहेर काढणे, रक्तस्रुति.
व्रणोपक्रमवर्गः, अवसेचनशब्दोऽत्र वमनविरेकशोणितविस्रावणाद्यन्तर्बहिःप्रमार्जने वर्तते, न तु केवल एव विस्रावणे (सुसू. १७.१७)
व्रणाचे उपचार. येथे हा अवसेचन शब्द केवळ रक्तस्रुतिसाठी वापरला नसून वमन विरेचन रक्तस्रुति इ० अंतर्बाह्य शुद्धीकरणाच्या अर्थाने वापरला आहे.

अवस्तीर्ण–वि., **आच्छादितम्** (सुउ. ५०.९)
आच्छादिलेले.

अवस्था–स्त्री., **कालविभागः दशा** (चवि. ८.१३२) (सुसू. ३५.३०) (सुउ. ४७.११)
वयाची अवस्था बाल्य तारुण्य इ० पूर्व, मध्य व उत्तर अवस्था (मद्याच्या परिणामाच्या.)

अवस्थान–न., **स्थैर्यम् स्थिरमतित्वम्** (चवि. ४.१०) (परिव०) **अन्तर्भावः** (सुचि. २.९७.)
स्थिरत्व स्थिरबुद्धित्व. समावेश.

अवस्थान्तरवाहुल्य–न., **अवस्थाविशेषाणां प्राचुर्यम्** (सुसू. २०.१०)
अनेक भिन्न भिन्न विशेष अवस्था असणे.

अवस्थित–वि., **अल्पस्थानाश्रितम्** (सुचि. ४.११)
–सत्त्व–वि., **स्थिरसत्त्वम्** (चवि. ८.१२४)
थोड्या मर्यादित स्थानात असलेला. स्थिर मनाचा.

अवस्रंसमान–वि., **अधःपतमानः** (सुनि. ८.३)
खाली पडणारा.

अवस्रस्तत्व– न., **स्थानादधःप्रलम्बनम्** (सुसू. ३२.४)
मूळ ठिकाणाहून लोंबणारे, लोंबणे.

अवाक्पुष्पी–स्त्री., **वनस्पति०, शतपुष्पा** (ध. २.१)
मिश्रेया (रा. ४.५) बडीशेप, बाळंतशेप.
अपामार्गः (चचि. ७.११४) आघाडा.
अधःपुष्पी (चचि. २९.६२) गोजिव्हा.

अवाक्शिरस्–वि., **नतमस्तकः** (चवि. ८.१३)
मस्तक लवलेला.
निम्नशिराः (चशा. ६.२४) खाली डोके केलेला.

अवाक्शिरसीय–पु., **अध्याय०** (चइ. ८.१)
मरणसूचक चिन्हे सांगितलेल्या अध्यायाचे नांव.

अवाङ्मुख–वि., **अधोमुखः** (सुचि. ८.२७) अधोमुख.

अवाप्ति–(परिव०) स्त्री., **प्राप्तिः** (सुचि. ३४.४) (चवि. ८,९०) मिळणे.

अवारणीय–वि., **न विद्यते वारणं येषां तानधिकृत्य कृतः** (सुसू. ३३.१) निवारण न करता येणारे असे जे जे रोग त्या सर्वांस उद्देशून केलेला. (अध्याय)

अवार्यता–स्त्री., **असाध्यता** (सुसू. ३३.३)
साध्य न होणे.

अवार्यवीर्य–वि., **अप्रतिहतवीर्यः** (सुक. ५.६३)
ज्याचे वीर्य कमी न होणारे आहे. सतत टिकणाऱ्या वीर्याचा.

अवालुक–पु., **वनस्पति०, पानीयालुः** (रापरि. ७.३१)
आळू. पाण्याचा अळू.

अवि–स्त्री., **पशू०, उरभ्रः मेषः अविदुग्धम्–मधुरं, स्निग्धं, गुरु पित्तकफावहं–केवलवातेषु पथ्यम्, वातकासे हितम्** (सुसू. ४५.५४–५५) **हिक्का–श्वासकरमुष्णम्** (चसू. २७. २२३)
' श्लेष्मपित्तजननानां श्रेष्ठम् ' (चसू. २५.४०)
' क्षीराणामहिततमम् ' (चसू. २५.३९)
आविकं दधि – मधुरं मधुरपाकमल्पभिष्यंदि दोषलं कफवातप्रकोपकम् दुर्नामकोपनम् (सुसू. ४५.७१–७२) **तद्घृतम् – लघुपाकं न च पित्तलम् कफवातघ्नं योनिरोगशोषकंपेषु हितम्** (सुसू. ४५.१०१)
अहृद्यानाम् अग्र्यम् (असंसू. १३)
अविमूत्रम्–तिक्तकटुकं, सक्षारमुष्णं वातघ्नं कासश्वासप्लीहोदरशोषवर्चोग्रहेषु हितम् (सुसू. ४५.२२४) **आघ्राणेन हिक्काघ्नम्** (सुउ. ५०.२२) **अविमांसम् – मधुरं शीतं गुरु बृंहणम** (चसू. २७.६२) **अतिशीतं, स्निग्धं, त्रिदोषकरमभिष्यंदि** (अहसू. ६,६४) **औरभ्रं मधुरं शीतं गुरु विष्टम्भि बृंहणम् । आविकं मधुरं मांसं किंचिद्गुरु बलप्रदम् ॥** (रा. १७.४०८)
मेंढा. मेंढीचे **दूध** गोड, स्निग्ध, जड, उष्ण, केवळ वातावर व वाताच्या खोकल्याला हितकर, उचकी व श्वास कारक. कफ व पित्तकारक द्रव्यात श्रेष्ठ. सर्व दुधात अहितकारक. **दही**–गोड, पचनानंतर गोड, अतिशय आर्द्रताकारक व दोषोत्पादक, मूळव्याध, कफवातप्रकोपक. **तूप**–पचल्यावर हलके, कफवातनाशक पण पित्तवर्धक नाही. योनिरोग, क्षय, कंप, यावर हितकर. हृदयाला अहितकर असणाऱ्यात श्रेष्ठ. **मूत्र**–कडु तिखट, क्षारयुक्त, उष्ण, वातनाशक, खोकला, श्वास, प्लीहा, उदर, क्षय, व मलावरोधात हितकर, हुंगल्याने उचकीनाशक. **मांस**–गोड, थंड, जड, स्निग्ध, पौष्टिक, त्रिदोषकारक, आर्द्रता आणणारे, मलावष्टम्भक, बलप्रद.

–प्रिय–पु., **वनस्पति०, श्यामाकः** (रा. १६.१४०)
सांवा, वऱ्यांचे तांदूळ.

–प्रिया–स्त्री., **वनस्पति०, श्वेता** (रा. ५.४६)
सुरीसारख्या पानांची पांढरी वनस्पति.

अविकल्पक–वि., **न शरीरस्य कृत्रिमतापादिगुणेन भेदकः तथौषधस्य च न प्रमाणोत्कर्षापकर्षभेदकारकः** (चवि. ८.१२८)
जो शरिराचा कृत्रिमतापादि गुणांनी विभाग करीत नाहीं. तसेच औषधाचा प्रमाणाच्या कमीजास्तपणाने भेद करीत नाही असा.

अविकारिन्–वि., **गुणव्यापत्तौ अपि अल्पविकारं निर्विकारं वा** (सुसू. ३४.२३)
मूळचा गुण विघडला तरी विकार न करणारे, किंवा अल्पविकारकर.

अविक्लवकर–वि., **अग्लानिकरम्, अहर्षकरं च** (सुसू. ३५.३७)
थकवा न निर्माण करणारे, उत्साह न उत्पन्न करणारे.

अविक्रिसि– स्त्री., **केवलप्रयोगः** (चवि. ८.१३६)
केवळ एका द्रव्याचा उपयोग, असंयुक्त द्रव्याचा म्हणजे एकाकी द्रव्याचा प्रयोग.

अविघात–पु., **विघातकराभिघातादिविरहः** (चशा. ६.१२)
नाश करणाऱ्या अभिघातादिकांचा अभाव.

अविचेष्टन–न., **लक्षण०, निष्क्रियत्वम्** (चचि. १८.१७)
निष्क्रियत्व, चेष्टानाश.

अविदग्ध–वि., **असंयुक्त** (सुउ. ६३.४)
संयोग न झालेले, एकाकी.

अविधेय–वि., **आज्ञापितोऽपि यः यथानिर्देशं कर्म न करोति** (चसि. २.६ असंसू. २.२०)
आज्ञा केल्यावरही त्याप्रमाणे जो काम करीत नाही तो. आज्ञेची अवज्ञा करणारा.

अविपाक–पु., **लक्षण०, अजीर्णम्** (चसू. १६.१३)
अजीर्ण. अपचन,

अविपाकता–स्त्री., **लक्षण०, अजीर्णावस्था** (सुसू. ४५.१५) अपचनावस्था.

अविभाग–पु., **अपृथक्त्वम्** (सुशा. ९.३)
विभाग नसणे. अभेदत्व. अभिन्नत्व.

अविभ्रम–वि., **अग्लानिकरः** (चवि. ८.९४)
थकवा न आणणारे.

अविमुक्त–पु., **वनस्पति०, अतिमुक्तकः** (ध. ५.१५३)
सुगंधी फुलांची वनस्पति. कस्तुर मोगरा, लिवस, टेंभुरणी, कुसरी.

अविवर्ण–वि., **ईषद्विविधवर्णम्**
अनेक वर्णांच्या थोड्या थोड्या छटा असलेले.
यत् वस्त्रादिलग्नं सत् प्रक्षाल्यमानमपि न विवर्णतां याति तत् (सुसू. १४.२२) वस्त्राला लागलेला रंग ते वस्त्र धुतल्यावरही जात नाही ते.
ईषद्विवर्णः (सुनि. ११.६)
त्वचेच्या वर्णापेक्षा थोडा भिन्न वर्ण.
अविशिष्टवर्णम् (सुउ. २२.१६) निरनिराळ्या वर्णांचे.

अविशारद–पु., **अदृष्टसभः** (चवि. ८.२१)
ज्याने सभा कधी पाहिली नाही असा.

अविशुद्ध–वि., **वमनविरेचनाभ्यामविशुद्धदेहः** (सुचि. ३७.९३)
वमनविरेचनांनी ज्याचे शरीर शुद्ध झालेले नाही असा. वमनविरेचन न घेतलेला.

अविशेष–पु., **ज्ञाज्ञयोः प्रकृतिविकारयोः प्रवृत्तिनिवृत्त्योश्च सामान्यदर्शनम्** (चशा. ५.१०)
ज्ञानी अज्ञानी, प्रकृति विकृति, प्रवृत्ति निवृत्ति, यात कांही फरक न दिसणे.

–ग्राहिन्–वि., **ज्ञाज्ञद्वन्द्वेषु सामान्यदर्शी** (चशा. ५.१०) ज्ञानी व अज्ञानी अशा जोड्यांना सारखेच लेखणारा–समजणारा.

अविशोषित–वि., **अलंघितम्, असम्यग् लंघितम्** (का. विशेषकल्प० पृ. २१९)
लंघन न केलेला, चांगले लंघन न झालेला.

अविषादकर–वि., **शरीरमनसोरग्लानिकरम्** (चवि. ८.९४)
शरीर आणि मन यांना थकवा न आणणारे.

अविसरण–न., **अप्रसरणम्** (सुनि. १०.१६)
प्रसरण न पावणे, न पसरणे.

अविसर्गिन्–वि., **अविसर्जनशीलः** (सुउ. ३९.६९)
टिकाऊ, सतत राहाणारा.

अवीनस–पु., **नासागतरोग०, तस्य लक्षणानि–सघुर्घुरश्वासः, पीनसाधिकवेदना, अजेरिव नासिका प्रक्लिन्ना सती अविच्छिन्नं पिच्छिलं शीतं पक्वं घनं सिंघाणकं स्रवति, अष्टांगहृदयेऽयं रोगः 'अपीनस' नाम्ना निर्दिष्टः** (असंउ. २३)
नाकाच्या रोगाचे नाव. लक्षणे–घुर्घुर आवाज करीत श्वास, पडश्याच्या अधिक वेदना, मेंढ्याप्रमाणे नाक ओले व सतत बुळबुळीत, पिकलेला, दाट शेंबूड गळतो. अपीनस असेही याला म्हणतात.

अवृत्ति–वि., **न विद्यते वृत्तिर्जीविका यस्य** (अहसू. २.२२) ज्याला उपजीविकेचे साधन नाही असा. निर्वाहाचे साधन नसलेला.

अवेक्षण–न., **अवेक्षा, परीक्षणम्** (चचि. ३०.२९६) परीक्षा करणे.

अवेक्ष्यावेक्ष्यकारिन्–वि., **समीक्ष्यकारी** (चवि. ८.१३) सर्व बाजूंनी विचार करणारा.

अव्यक्त–वि., **न व्यक्तम्, अदृश्यमूर्तिकम्, सूक्ष्मम्** (सुनि. १.७) व्यक्त नसलेले. ज्याचा स्पष्ट आकार दिसत नाही; सूक्ष्म. डोळ्याला न दिसणारे.

न., **प्रकृतिः मूलप्रकृतिः सांख्ये** (सुशा. १.३) प्रकृति व पुरुष यांपैकी प्रकृति. सांख्यशास्त्रातील मूळ प्रकृति.

–विग्रह–वि., **विद्यमानाविद्यमानांगप्रत्यंगः** सूक्ष्म अंगप्रत्यंगांपैकी काही आहेत, काही नाहीत असा पहिल्या महिन्याचा गर्भ.

अंगानां च बीजरूपतया स्थितत्वेन सत्त्वम् अव्यक्तभावाच्चासत्त्वम् (चशा. ४.९) बीज रूपाने अस्तित्व पण अव्यक्त असल्याने अस्तित्व नाही असे दिसते. बीजरूपाने अंगावयव आहेत म्हणून ज्याला गर्भ आहे म्हणावे पण ते सर्व अव्यक्त असल्याने तसे म्हणताही येत नाही असा.

अव्यथा–स्त्री., **वनस्पति० कदली, गुडूची, हरीतकी वा** (चसू. ४.१८ (चक्र०) केळ, गुळवेल, किंवा हिरडा.

अव्यध्य–वि., **वेधनायोग्या** (सुशा. ७.२२) वेध करण्याला योग्य नसलेली (शीर)

अव्यय–वि., **निर्विकारः** (सुशा. ३.४) विकार नसलेला, नाश नसलेला.

पु., **आत्मा** (चशा. ४.८) आत्मा.

अव्यवसाय–पु., **अनिश्चयः, संशयः** (चसू. २५.४०) निश्चय नसणे, संशय.

अव्यवस्था–स्त्री., **अनियमः** (असंनि. २.२२) नियम नसणे.

अव्यवस्थितमति–वि., **अनवस्थितबुद्धिनिश्चयः** (सुशा., ४.६६) ज्याला निश्चित एक निर्णय घेता येत नाही असा. अस्थिर बुद्धीचा.

अव्यापक–वि., **अव्याप्तिदोषग्रस्तम्** (चवि. ८.६७) अव्याप्तिदोषाने युक्त.

अव्यापत्ति–स्त्री., **रोगराहित्यम्, आरोग्यम्** (चवि. ८.८९) रोगाभाव, रोग नसणे. आरोग्य.

अव्यापन्न–वि., **प्रकृतिस्थम्, अविकृतम्** (सुसू. २१.३) न बिघडलेले, अविकृत, निर्दोष.

–ऋतुकृत–वि., **कालस्वभावकृतः, पित्तादिचयकृतः** (सुसू. २४.७) कालाच्या स्वभावाने निर्माण झालेले जसे रोग. वसंतात कफ प्रकोप होऊन रोग होणे हा काळाचा स्वभाव आहे. पित्तादिकांच्या चय प्रकोपांनी केलेले रोग.

अव्याहत-गति–वि., **अपरित्यक्तस्वमार्गः, अनवरुद्धमार्गः** (चचि. २८.४) ज्याच्या गतीला अडथळा नाही असा, स्वतःचा मार्ग न सोडलेला. ज्याच्या मार्गात अडथळा नाही असा.

अशक्य–वि., **असाध्यम्** (चचि. १७.१४९) साध्य न होणारे.

–प्रातिलोम्यत्व–न., **यस्य प्रातिलोम्यं नाम अनुलोम, वैपरीत्येन नयनम् अशक्यं, तत् अशक्यप्रातिलोम्यं, तस्य भावः, यथा उभयमार्गगे रक्तपित्ते वमनम् अपथ्यम् ऊर्ध्वप्रवृत्तत्वात्, विरेचनमपथ्यम् अधः- प्रवृत्तत्वात्** (असंनि. ३) रक्तपित्तात प्रतिलोम म्हणजे उलट मार्गाने दोषहरण करणे आवश्यक आहे. अधोग रक्तपित्ताला वांतीचे औषध व ऊर्ध्वग रक्तपित्ताला रेचक योग्य आहे. पण अधोग व ऊर्ध्वग अशा उभयमार्गी रक्तपित्ताला वमन देणे अपथ्य आहे कारण ते ऊर्ध्व मार्गाने जाणार व विरेचन अधोमार्ग प्रवृत्तीमुळे अपथ्य अशा स्थितीला अशक्यप्रातिलोम्यत्व असे म्हणतात.

अशन–पु., **वनस्पति०, बीजकः** (सुउ. ४५. ३४) डाळिंब.

न., **भोजनम्, अन्नम्** (सुचि. ३७.५५) **अयुक्ताशनप्रकाराः—समशनं, विषमाशनम्, अध्यशनं, विरुद्धाशनं विरुद्धवीर्याशनं वा, अमात्राशनं, अजीर्णाशनम्, अल्पशनं, प्रमिताशनं, प्रसृताशनम्, अतिरूक्षाशनमित्येवमादयः। एते प्रकारा आमयोत्पत्तौ मूलहेतुभूताः सन्ति, केचित्तु घोरव्याधिजनका मृत्युकारका वा भवन्ति** (चचि. १५.२३५; चसू. २५.४०; चसू. २६.१०३; सुसू. ४६.५०८; सुसू. २०.१९; काखि. ५.६०–६२) **अपथ्यकराणामेतेषामशनानां विवरणं तत्तत्स्थाने द्रष्टव्यम्।**

जेवण, अन्न. अयोग्य जेवणाचे प्रकार–पथ्यापथ्य एकत्र खाणे, अकाली पुष्कळ किंवा थोडे खाणे, जेवल्यावर जेवणे, विरुद्ध रसाचे, विरुद्ध वीर्याचे, शरीराला आवश्यक असलेल्या प्रमाणापेक्षा कमी

जास्त खाणे, अजीर्णावर खाणे, अति खाणे, अगदी मोजके खाणे, वेळ टळल्यावर किंवा अगदी थोडे खाणे, भूक तहान शमल्यावर खाणे, अतिशय रूक्ष खाणे, ही रोगाची मूळ कारणे होत. हे प्रकार घोर रोगकारक किंवा मृत्युकारक होतात.

–प्रविचार–पु., **स्वस्थावस्थानां** वयःप्रकृतिसात्म्या- **सात्म्यरोगादीनवेक्ष्य कृताः शीतोष्णस्निग्धरूक्षद्रव- शुष्कैककालिका द्विकालिकौषधयुक्तमात्राहीनदोष- प्रशमनवृत्त्यर्था द्वादशविधा अशन–प्रविभागाः** (सुउ. ६४.५६)

भोजनाचा युक्तायुक्त विचार करण्याचे बारा प्रकारचे मुद्दे आहेत. ते अशनप्रविचार होत. स्वस्थ व रोगी यांचे वय, प्रकृति, सात्म्य, असात्म्य; रोग इत्यादींना पाहून केलेले थंड उष्ण; स्निग्ध रूक्ष; पातळ सुकलेले; एका वेळी दोन्ही वेळी; औषध युक्त, कमी प्रमाण, दोषशमन व जीवना-करिता असे बारा विभाग होतात.

अशनायित–वि., **बुभुक्षितः** (सुचि. २९.१२) भुकेलेला.

अशनि–पु., **मुशलवदधःपतनशीलो मारणात्मकः पदार्थ- विशेषः** (सुसू. २४.७)

आकाशातून पडणारा एक प्रकारचा मारक पदार्थ.

वज्रम् (सुक. ४.३६) वज्र नावाचे हत्यार.

खनिजद्रव्य०, हीरकम् (ध. ६.५५) हिरा.

अशब्द–पु., **शब्दाभावः** (चइ. ४.१९)

शब्दाचा अभाव.

–श्रवण–न., **लक्षण० शब्दाभावेऽपि शब्दश्रवणम्** (चचि. ८.६) शब्दांचा अभाव असूनही शब्द ऐकायला येणे. कानात आवाज होणे.

रोग० अशीतिवातविकारेषु एकः (चसू. २०.११) ऐंशी वातविकारांपैकी एक. कानात आवाज होणे.

–श्रुति–स्त्री., **लक्षण० अशब्दश्रवणम्** (असंसू. २०) नसते शब्द ऐकायला येणे. कानात आवाज होणे.

अशस्त–वि., **अमंगलम् अप्रशस्तम्** (असंसू. ३)

मंगल नाही ते अमंगल. प्रशस्त न वाटणारे.

–स्वप्नदर्शन–न., **अप्रशस्तानाममङ्गलानां वा स्वप्नानां दर्शनम्** (चसू. १६.१५)

अमंगल किंवा वाईट स्वप्ने दिसणे.

अशस्त्रकृत्य–वि., **शस्त्रकर्मण्ययोग्या** (सुशा. ७.२२)

शस्त्रकर्म करता येण्यासारखा नाही असा रोग. शस्त्रकर्माला अयोग्य.

अशाखा–स्त्री., **वनस्पति०, शूली** (रापरि. ८.६८)

शूलासारख्या पानांची फांद्या नसलेली पाण्याच्या आश्रयाने होणारी वनस्पती.

अशित–न., (चसू. २८.३) **चतुर्विधान्नस्यैकः प्रकारः** (सुशा. ४.१९) **भक्तादि** (सुसू. ४६.४९४)

भात इत्यादि अन्न. चार प्रकारच्या अन्नांपैकी एक.

भोज्यम् अद्यम् इत्यस्य पर्यायौ (सुसू. १४.३)

पेयलेह्याद्यभक्ष्याणां गुरु विद्याद्यथोत्तरम् (सुसू.४६.४९४)

पेय, लेह्य, अद्य, भक्ष्य हे प्रकार उत्तरोत्तर जड. यालाच अद्य, भोज्य म्हणतात.

वि. कृतभोजनः (सुसू. ४६.४८२)

भोजन केलेला, जेवलेला.

–जफल–पु., **वनस्पति०, मधुनारिकेरः** (रा. ११.११०) गोड नारळ, मोहाचा नारळ.

अशिर–न., **खनिजद्रव्य०, हीरकम्** (ध. ६.५६) हिरा.

अशुक्लचंदन–न., **रक्तचंदनम्** (सुउ. ५०.१७)

रक्तचंदन.

अशुचिदर्शन–न., **अमेध्यवस्तुदर्शनम्, बीभत्सादिदर्श- नम्** (सुउ. ५७.६) ओंगळ किळसवाण्या वस्तूंचे दर्शन. घाणेरड्या वस्तूंचे दर्शन.

अशुद्ध–वि., **अकृतस्नेहस्वेदवमनविरेचनः** (सुचि. ३७.४३)

शोधन न केलेला. वमनविरेचन न केलेला.

कलुषितम् (सुचि. २४.११७) दूषित.

अशुभोदय–वि., **मरणकारणम्** (चइ. ४.६)

मरणदर्शक लक्षण.

अशोक–पु., **वृक्ष० लोहितकुसुमः** (सुसू. ३८.१४ (ड) **अयं वसंते पुष्पितो भवति** (सुसू. ६.२७.२९) **अस्य त्वक्पुष्पबीजपल्लवादयो भैषज्यार्थमुपयुज्यन्ते । पुष्पमंजनार्थमुपयुज्यते** (सुउ. १७.८) **बीजं कास- शमनार्थमुपदिष्टम्** (काचि.) **वेदनास्थापनगणे एकं द्रव्यम्** (चसू. ४.१८)

अशोक. हा लाल फुलांचा वृक्ष वसंतात फुलतो. याची साल, फुले, बी, पाने इत्यादी औषधाकरिता उपयुक्त. अंजनाकरिता फूल, व खोकला आणि वेदना कमी करण्याकरिता बी उपयोगी.

अशोकगुणाः–मधुरः (रा), **तिक्तः कषायश्च** (भाप्र.), **शीतो, हृद्यः सन्धानीयः, कृमिहारकः** (रा.) **ग्राही, वर्ण्यः** (भाप्र.), **पित्तघ्नः, अर्शः,कृम्या-**

पचिव्रणदाहश्रमगुल्मशूलोदराध्माननाशनः (रा.) तृषाशोषविषास्रजित् (भाप्र.) (ध.५.१५९)
अशोकगुण—गोड, कडु, तुरट, थंड असून हृदय आणि वर्ण यांना हितकर, हाडांना जोडणारा, मळ घट्ट करणारा, पित्तनाशक, मूळव्याध, कृमि, जुन्या गंडमाळा, व्रण, दाह, श्रम, गुल्म, शूल, उदर, पोटफुगी, तहान, क्षय, विष व रक्तस्राव यांना जिंकतो.

–रोहिणी—स्त्री., वनस्पति०, कटुका. संज्ञास्थापनगणे., (चसू. ४.१८; चक. १.२३) कुटकी.
अशोकसदृशपत्रा लता (चक. १.२३)
अशोकाच्या पानासारख्या पानांची वेल.

अशोचा—स्त्री., वनस्पति० व्रीहिः (रा. १६.१००)
तांदूळ.

अशौण्ड—पु.,, अमद्यपः, शुण्डा मद्यशाला, तत्प्रचारी शौण्डः, न शौण्डः अशौण्डः, मद्यनिवृत्तः इति (चवि. ८.१३)
मद्य न पिणारा, मद्यपान सोडलेला. शुंडा म्हणजे मद्यशाळा; व तेथे जाणारा तो शौंड. तेथे न जाणारा व मद्य सोडणारा तो अशौंड.

अश्मन्—पु., पाषाणः (असंउ. १ पृ. १) दगड.
खनिजद्रव्य०, मनःशिला (र. ३०.५६) मनशीळ.
स्वर्णमाक्षिकम् (र. ३०.५६) सुवर्णमाक्षिक.
रोग०, अश्मरी (असंसू. ५.२३) मुतखडा.
अनुयत्र०, (अहृसू. २५.३९) उपयंत्र, अनुयंत्र.
सुश्रुतेऽष्ठीलाश्मनाम्ना एतदनुयत्रं पठितम् (सुसू. ७.१५)
सुश्रुतात अष्ठीलाश्म नावाचे हे उपयंत्र सांगितले आहे.

(अश्म)–कदली—स्त्री., वनस्पति०, काष्ठकदली (रा. ११.११०) रानकेळ.

–केतु स्त्री., क्षुद्रपाषाणभेदा (रा. ५.२१५)
हलका पाषाणभेद.

–गर्दभ—पु., रोग०, पाषाणगर्दभः (र. २५.२) एक रोग.

–गर्भ वि., अश्मा गर्भेऽभ्यन्तरे यस्य तत् मणिविशेषः, मरकतम् (असंसू. २१.४) मरकत.
मणी, पाच, पाचू; ज्याच्या गर्भात अश्मा म्हणजे दगड आहे तो.

–गर्भज न., मणिविशेषः (ध. ६.४९) पाचू.

–घनस्वेद पु., त्रयोदशस्वेदेष्वेकः (चसू. १४.३९) घनाश्मस्वेदः, अस्य पर्यायः (असंसू. २६) स्वेदनविधिः—पुरुषायाममात्रमधिकं वा घनं समं च शिलातलं वातहरदारुदीप्तेनाग्निना सर्वतस्तापयित्वाऽग्निमपोह्योष्णोदकेन प्रोक्ष्य तं कौषेयाविकसंस्तरं कृत्वा तस्मिन् स्वभ्यक्तसर्वाङ्गः कौरवाजिनकौषेयप्रावाराद्यैः सुसंवृतः स्वापं कुर्यात् ।
(चसू. १४.४७.५०)
तेरा प्रकारच्या घाम काढण्याच्या प्रकारांपैकी एक. कृति—मनुष्याच्या लांबी इतकी किंवा थोडी अधिक लांब पक्की सपाट शिळा वातनाशक औषधे जाळून सर्व बाजूने तापवावी, नंतर तो अग्नि दूर करून ऊन पाणी शिंपावे व त्यावर लोकरीचे वस्त्र किंवा मृगचर्म, कांबळे इ० पांघरून झोपावे.

–घ्न—पु., वनस्पति०, पाषाणभेदः (ध. १.१५७)
पाषाणभेद

–ज—न., खनिजद्रव्य०, शिलाजतु (ध. ३.१६५)
शिलाजित.
मुंडलोहम्, लोह० (रा. १३.२९)
लोहाचा एक प्रकार.

–जतु—न., शिलाजतु (चचि. १६.८१) शिलाजित.

–जतुक—न., खनिजद्रव्य०, शिलाजतु. (रा. १३.२२९) शिलाजित.

–ज-जतु—(परिव.) न., शिलाजतु (सुउ. ४१.५७)
शिलाजित.

–जित्—वनस्पति०, पाषाणभेदः (ध. १.१५७)
पाषाणभेद.

–भिद्—पु., वनस्पति०, पाषाणभेदः, (चचि. २६.४६) पाषाणभेद.

–भेद—पु., वनस्पति०, पाषाणभेदः (सुउ. ५८.४७)
पाषाणभेद.

–भेदक—पु., वनस्पति०, (चसू. २३.१५) (ध. १.१५७) पाषाणभेद.

–मलचूडा—स्त्री., वनस्पति०, गुंजा (रा. ३.४७)
गुंजा.

–लाक्षा—स्त्री., खनिजद्रव्य०, शिलाजतु (रा. १३.२२९) शिलाजित.

–सार—पु., शिलाजतु (सुउ. ५९.२४.२५)
शिलाजित.
पु., न., लौहम् (र. ५.१) लोह.

–स्वेद—पु., अश्मघनस्वेद०, (चचि. ३.४८.४९)
पहा. 'अश्मघनस्वेद'.

अश्मक–पु., जानपद०, अवन्तिजनपदस्य **दक्षिणपश्चिमस्यां दिशि स्थितो गोदातटवर्ती जनपदः यस्य राजधानीं प्रतिष्ठानं, पौंडन्यं वा मन्यन्त ऐतिह्यविदः; तत्रस्थो जनो वा** (चचि. ३०.३१७) एका प्रदेशाचे नाव.
अवंतीच्या दक्षिण पश्चिम दिशेला गोदेच्या तीरावर असलेला प्रदेश; पैठण याची राजधानी.

अश्मन्त–न., वनस्पति०, **अश्मन्तकः** (असंसू. १५) आपटा.

अश्मन्तक–पु., वृक्ष० **मालुयासदृशपत्रो वृक्षः,** (चसू. १.११४)
अम्लोटसदृशो यमलपत्रकः (सुसू. ४६.१७०) **युग्मपत्रकः,** (सुचि. २५.१९) आपटा.
अम्लोटकसदृशो वृक्षः, तस्य वल्कलं सीवनार्थमुपयुज्यते (सुसू. २५.२०) **मालुकपर्णः** (असंउ. ४४) (इंदु पृ. ३६५.६६) **अश्मन्तकगुणाः**— **कषायो, मधुरः शीतः, संग्राही पित्तकफघ्नः रक्तदोषप्रमेहविदाहतृष्णाविषमज्वरविषच्छर्दिप्रभृतिरोगघ्नः** (ध. १.१९४) **मूत्रसंग्रहणीयगणे उपदिष्टम् एकं द्रव्यम्** (चसू. ४.१५) **अश्मन्तकफलगुणाः**— **कषायं हिमं स्वादु वातकफजित् च** (सुसू. ४६.१७०)
मालुया, मालुक, अम्लोट, अम्लोटक या नावाच्या झाडाच्या पानांसारखा आपटा. याच्या सालीचे धागे शिवण्याकरिता उपयुक्त. गुण—तुरट, गोड, थंड, मळ बांधणारा, कफपित्तनाशक, रक्तदोष, प्रमेह, छातीतली जळजळ, तहान, थंडीताप, विष, ओकारी इत्यादीनाशक, मूत्र कमी करणाऱ्या गणात आहे. फळाचे गुण—तुरट, गोड, थंड, वातकफनाशक.
वनस्पति०, पाषाणभेदी, पाषाणभेदः, अम्लस्कन्धे द्रव्य० (चवि. ८.१४०)
पाषाणभेद. आंबट वर्गातील एक.
अम्लपत्रः (सुशा. १०.५९)
आंबट पानांची वनस्पती.
गर्भस्रावपरिहारार्थं गर्भिण्या द्वितीयमासे उपयुज्यते। (सुशा. १०.६२) गर्भाचा स्राव होऊ नये म्हणून. गर्भिणीला दुसऱ्या महिन्याला देतात.
पतिष्यति गर्भे शोणितस्यादर्शने वेदनायां च सत्यामश्मन्तकशतावरीपयस्या सिद्धं पयः पाययेत (सुशा. १०.५७)
गर्भपाताच्या वेळी रक्तस्राव नसताना व वेदना असता आपटा व शतावरीसिद्ध आणि क्षीरकाकोली सिद्ध दूध द्यावे.
मणिविशेषः (सुउ. १५.२६.२८) मण्यांपैकी एक.

अश्मरी–स्त्री., रोग०, **मार्गे स्रोतसि वा विशेषतो मूत्रमार्गे संभूतः पाषाणविशेषः। हेतुः संप्राप्तिश्च सुश्रुते—तत्र असंशोधनशीलस्यापथ्यकारिणः प्रकुपितः श्लेष्मा मूत्रसंपृक्तोऽनुप्रविश्य बस्तिमश्मरीं जनयति** (सुनि. ३.४) **संप्राप्तिश्च चरके—पवनो बस्तिगतं सशुक्रं मूत्रं सपित्तं कफं वा यदा विशोषयेत्तदाऽश्मरी उपजायते, यथा गोः पित्तेषु रोचना भवति** (चचि. २६.३६)
अप्सु स्वच्छा (स्था) स्वपि यथा निषिक्तासु नवे घटे; कालान्तरेण पङ्कः स्यादश्मरी—संभवस्तथा। संहन्त्यापो यथा दिव्या मारुतोऽग्निश्च वैद्युतः। तद्वद्बलासं बस्तिस्थमूष्मा संहन्ति सानिलः (सुनि. ३.२४.२७)
अश्मरीपूर्वरूपम्—सुश्रुते—
ज्वरो बस्तिपीडारोचकौ मूत्रकृच्छ्रं बस्तिशिरोमुष्कशेफसां वेदना कृच्छ्रावसादो बस्तगंधत्वं मूत्रस्येति। यथास्ववेदनावर्णं दुष्टं सान्द्रमथाविलम्। पूर्वरूपेऽश्मनः कृच्छ्रान्मूत्रं सृजति मानवः॥ (सुनि., ३.५.६)
अश्मरीसामान्यलक्षणम्—सुश्रुते—
'अथ जातासु (अश्मरीषु) नाभिबस्तिसेवनीमेहनेष्वन्यतमस्मिन् महती वेदना मूत्रधारासंगः सरुधिरमूत्रता मूत्रविकिरणं गोमेदप्रकाशमत्याविलं ससिकतं विसृजति धावनलङ्घनप्लवनपृष्ठयानोष्णाध्वगमनैश्चास्य वेदना भवन्ति (सुनि. ३.८)
अश्मरीसंख्या—चतस्रोऽश्मर्यो भवन्ति श्लेष्माधिष्ठानाः तद्यथा—श्लेष्मणा, वातेन, पित्तेन, शुक्रेण च. (सुनि., ३.३)
वाताश्मरीलक्षणम्—तस्य (वाताश्मरीपीडितस्य) मूत्रप्रतिघातात्तीव्रवेदना भवति, तदाऽत्यर्थं पीड्यमानो दन्तान् खादति, नाभिं पीडयति मेढ्रं प्रमृद्नाति, पायुं स्पृशति, विशर्धते, विदहति- वातमूत्रपुरीषाणि कृच्छ्रेणास्य च मेहतो निःसरन्ति, वातिका—अश्मरीरूपम्—
अश्मरी चात्र श्यावा परुषा विषमा खरा कदम्बपुष्पवत्कण्टकाचिता भवति, तां

वातिकीमिति विद्यात् (सुनि. ३.१०)
अश्मरी (पित्तजा)–
तस्य मूत्रप्रतिघाताद् ऊष्यते चूष्यते दह्यते पच्यत इव बस्तिरुष्णवातश्च भवति। अश्मरी चात्र सरक्तपीतावभासा कृष्णा भल्लातकास्थिप्रतिमा मधुवर्णा वा भवति (सुनि. ३.९)
अश्मरी (कफजा)–
तस्य मूत्रप्रतिघाताद्दाल्यते भिद्यते निस्तुद्यत इव च बस्तिः गुरुः शीतश्च भवति। अश्मरी चात्र श्वेता स्निग्धा महती कुक्कुटाण्डप्रतीकाशा मधूकपुष्पवर्णा वा भवति (सुनि. ३.८)
शुक्राश्मरीलक्षणम्–
'सा मूत्रमार्गमावृणोति मूत्रकृच्छ्रं बस्तिवेदनां वृषणयोश्च श्वयथुमापादयति, पीडितमात्रे च तस्मिन्नेव प्रदेशे प्रविलयमापद्यते। (सुनि. ३.१२)
शर्करा सिकतामेहो भस्माख्यश्चेत्यश्मरीविकाराः (सुनि. ३.१३)
मूत्रमार्गगताया अश्मर्या लक्षणम्–
दौर्बल्यं सदनं कार्श्यं कुक्षिशूलमरोचकः। पाण्डुत्वमुष्णवातश्च तृष्णा हृत्पीडनं वमिश्चेति। (सुनि. ३.१७) **प्रायेण वातजादयस्तिस्रोऽश्मर्यो बालानां जायन्ते।** (सुनि. ३. ११)
खडा. मूतखडा. मार्गात स्रोतसात विशेषतः मूत्रमार्गात झालेला खडा. **हेतु व संप्राप्ति**–शरीर शुद्ध न करण्याच्या प्रवृत्तीच्या माणसाला अपथ्य करण्याने दुष्ट कफ मूत्रात दुष्टि करून बस्तीमध्ये खडा करतो. वात बस्तीतील शुक्रासह मूत्र किंवा पित्तासह कफ शोषतो, तेव्हां गाईच्या पित्तात जसे रोचन होते तसा खडा होतो. स्वच्छ पाण्यात टाकून ठेवलेल्या कोऱ्या घड्यात जसा काही काळाने चिखल होतो तसे किंवा आकाशातील पाण्याला वायु, विद्युत व अग्नि घट्ट करितात त्या प्रमाणे बस्तीतील कफाला ऊष्मा घट्ट करतो; म्हणजेच खडा–मूतखडा करतो. **पूर्वरूपे**–कष्टाने लघ्वी, बस्तीत वेदना, बस्तीचा वरचा भाग, वृषण, लिंग, यात कष्टयुक्त वेदना, अंगग्लानि, लघ्वीला बोकडासारखी घाण, ज्वर, अरुचि, दोषांना अनुसरून वेदनायुक्त आणि दोषानुरूप रंगाचे दाट व गढूळ मूत्र होते.
सामान्य लक्षणे–नाभि, बस्ति शिवण, लिंग यांपैकी कशातही मोठ्या वेदना, मूत्रधारा अडकणे, लघ्वीत रक्त, मूत्र सरळ न पडता इकडे तिकडे पडणे, गोमेद मण्यासारखे, अतिशय गढूळ, वाळूच्या कणांनी युक्त मूत्र होते. धावणे, पोहणे, उल्लंघन, वाहनाच्या पाठीवर बसणे, घाम येणे, मार्गक्रमण यांनी वेदना वाढतात **संख्या**–चार. या सर्व अश्मरी कफाच्या आधाराने होतात, कफ पित्त वात व शुक्र यांनी होतात. **वाताश्मरी** लक्षणे–मूत्र अडून तीव्र वेदना होतात, रोगी दांत खातो, बेंबी दाबतो, लिंग चुरगळतो, गुदाला स्पर्श करतो त्याचा अधोवायु आवाजयुक्त सरतो, लघ्वी करतांना लघ्वी, वात, मळ कष्टाने बाहेर येतात. लिंगात जळजळते. अश्मरीचे **स्वरूप**–कळंबाच्या फुलासारखा, कांट्युक्त, काळा, खरखरीत, विषम व रूक्ष असा खडा असतो. **पित्तज**–मूत्र अडल्यावर गरम होते, चोखल्याप्रमाणे, जाळल्याप्रमाणे, शिजल्याप्रमाणे बस्ति वाटतो, उष्णवात होतो. **स्वरूप**–लालसर, पिवळट, काळी किंवा मधासारखी बिब्ब्याच्या बीसारखी अश्मरी (खडा) असते.
कफज–मूत्र अडल्यानंतर बस्तीमध्ये फाडल्याप्रमाणे, फोडल्याप्रमाणे, टोचल्याप्रमाणे वेदना होतात. बस्ति जड व थंड असतो. **स्वरूप**–खडा पांढरा, स्निग्ध, मोठा, कोंबड्याच्या अंड्यासारखा किंवा मोहाच्या फुलाच्या रंगाचा असतो. **शुक्राचा खडा**–हा मूत्रमार्ग अडवतो. कष्टाने लघ्वी होते. बस्तीत वेदना आणि वृषणात सूज येते. दाबल्यानंतर तेथे तो दाबला जाऊन नाहींसा होतो.
शर्करामेह, सिकतामेह व भस्समेह हे याचेच प्रकार होत.
मूत्रमार्गात खडा गेल्याची लक्षणे–कुशीत शूळ, हृदयात पीडा, वांती, तहान, अरुचि, अंग गळणे, दुर्बलता, कृशता, त्वचेचा पांढरेपणा, उष्णवात. वातजादि तिन्ही मूतखडे मुलांना होतात. शुक्राचा खडा त्यांना होत नाही, मोठ्यांनाच होतो.
–व्रण–पु., **बस्तेरश्मरीहरणशस्त्रकर्मजन्यव्रणः** (सुशा. ६.३४)
मूतखडा काढताना शस्त्रकर्मामुळे झालेला व्रण.

अश्मोत्थ–न., **खनिजद्रव्य०, शिलाजतु** (रा. १३.२२९) शिलाजित.

अश्रद्धा–स्त्री. **रोगलक्षण०, अश्रद्धायां मुखप्रविष्टस्याऽऽहारस्याऽभ्यवहरणं भवत्येव परंत्वनिच्छा. रसप्रदोषजरोगेष्वेकः** (चसू. २८.९)
रोगांचे लक्षण–तोंडात घातलेले अन्न खाल्ले जाते परंतु इच्छा नसते. रसदुष्टीचा एक रोग.

अश्रु–न., नेत्रोदकम् (सुउ. ५५.४)
डोळ्यातील पाणी, आसू.

–जोदावर्त–पु., उदावर्तव्याधिविशेषः **हर्षशोकाभ्यां समुद्भूतान्यश्रूणि तेभ्यः समुत्पन्न उदावर्तः । आनंदजं शोकसमुद्भवं वा अश्रुप्रवृत्त्युन्मुखं यः निग्रहान्न मुंचति तस्य शिरोगुरुत्वं तीव्रा नयनामयाः पीनसप्रतिश्यायादयश्च भवन्ति ।** (सुउ.५५.१२ ड)
आनंद शोक इत्यादिकांनी अश्रू ओघळणार इतक्यात ते मनोनिग्रहाने आवरले, त्यांचा रोध केला, ते आडवले, थांबवले तर हा रोग होतो.
लक्षणे–डोके जड, पडसे, नाकाचे इतर रोग व डोळ्याचे रोग होतात.

–पात–पु., लक्षण० रोदनम् (सुशा. २.२५)
आसू गळणे–ओघळणे, रडणे, एक लक्षण.

–मार्ग–पु., अश्रुस्रोतः (सुउ. १. ११.१२)
अश्रुवह स्रोतसे.

–मोक्ष–पु., लक्षण० अश्रुनिःसारणम् (सुउ. ५५.२८)
अश्रु वाहणे, गळणे, ओघळणे, सोडणे.

–सिरा,–(ड सुउ. २.५)
अश्रुवाही शिरा, अश्रुवाहिनी धमनी (मा. मधुकोश)
अश्रुवहन करणारी शीर, अश्रुवहन करणारी धमनी.

अश्र्वागमन–न., रोगलक्षण० **अश्रूणाम् आगमनम्** (चनि. १.३३) आसू येणे.

अश्व–पु., पशु० घोटक (च.सू. २७.३५) घोडा.
कफप्रकृतिकोऽयम् (सुशा. ४.७६)
अश्वमांसगुणाः–उष्णं, लघु, बल्यं, पित्तकरं, दाहकरं, वातघ्नं. प्राणि० **श्वेताश्वस्य खुरमषीनवनीतेन युक्ता व्यङ्गेष्वञ्जनार्थमुपयुज्यते** (असंउ. ३७ पृ. २७९)
अश्वजद्रव्याणाम् उपयोगाः—
दन्तः–एडगजादियोगे कुष्ठप्रशमनार्थम् उपयुक्तः (चचि. ७.१६०)
पित्तम्–शिरःस्थितविषप्रशमनार्थम् उपदिष्टम् (चचि. २३.७२.)
मांसम्–शोषिणे हितम् (सुउ. ४१.३७)
मूत्रम्–दीपनं कटुतीक्ष्णोष्णं वातचेतोविकारनुत् वातहरं कृमिदद्रुषु शस्तं च (सुसू. ४५.२२५)
कुष्ठविषव्रणापहम् (सुसू. १.१०४)
शकृद्रसः– रक्तपित्तशमनः (चचि. ४.६९)
अश्वास्थिक्षारः–हस्तिमेहे पानार्थमुपयुज्यते (सुचि. ११.९)
घोड्याची प्रकृति कफाची–**मांसाचे गुण**–उष्ण. हलके, पित्तकर. वातनाशक, दाहकारक, बलवर्धक. **खुर**–पांढऱ्या घोड्याच्या खुराची मषी–कोळसा बारीक करून लोण्यात कालवून लावावे म्हणजे हे वांगावर उपयुक्त होते. **पित्त**–डोक्यातील विषारशामक. **दात**–तरवड इत्यादि औषधी योगात, कुष्ठाकरिता. **मांस**–क्षयाकरिता. **मूत्र**–अग्निदीपक, तिखट, तीक्ष्ण, उष्ण, वातज मानसिक विकारनाशक, कृमि, गजकर्ण, कुष्ठ, विष, व्रणनाशक. **लेंडीचा रस**–रक्तपित्तातील रक्तस्रावशामक, हाडाचा क्षार, हत्तीप्रमेहावर पिण्याकरिता.

–कटक–पु., **घोटककविकाचूडकम्** (सुसू. ७.१५)
घोड्याच्या लगामाची चुडी–बांगडी–गोलकडी.

–कर्ण–पु., वनस्पति० **शालवृक्षः सर्जरसभेदः जांगलदेशे विशेषेण जायते** (चक. १.८) **सर्जभेदः** (सुक. ६.२२) **ह्रस्वशालाः गन्धमुण्डः अश्वत्थसदृशो वृक्षः पूर्वदेशे प्रसिद्धः** (सुसू. ३८. ८.९)
हिमालयोत्तरे पार्श्वे अश्वकर्णो महाद्रुमः (र. २.१४२)
साग, राळेचा वृक्ष. त्याचा एक प्रकार. वातभूयिष्ठ जांगल देशात हा अधिक होतो. लहान वृक्ष. पिंपळासारखा, पूर्वेकडील देशात प्रसिद्ध आहे. हिमालयाच्या उत्तरेच्या उतरणीवर हा महावृक्ष असतो.
अश्वकर्णः गर्दभाण्डः (सुउ. ३१.५)
लाखी पिंपरी.
जरणद्रुमः (रापरि. ९.३)
लांब पानाची कडु तिखट रक्तपित्तनाशक रक्तदोषनाशक अशी वनस्पति.
कुशिकः (अहसू. १५.१९) साग. बेहडा.
जरणद्रुमोऽश्वकर्णस्तार्क्ष्यप्रसवश्च सस्यसंवरणो धन्यश्च दीर्घपर्णः कुशिकस्तरुः कौशिकश्चापि (रा.परि.९.३)
अश्वकर्णगुणाः—अश्वकर्णः कटुस्तिक्तः स्निग्धः पित्तास्रनाशनः । ज्वरविस्फोटकण्डुघ्नः शिरोदोषार्तिकृन्तनः ॥ (रापरि. ९.३)
गुण–तिखट, कडु, स्निग्ध, रक्तपित्तातील रक्तस्राव-

नाशक, ज्वर, फोड, खाज, डोक्याचे दोष व दुखणे नाशक. ह्याची पर्याय नावे मुळांत आहेत.

उदर्दप्रशमनगणे (चसू. ४.१७)
अंगावर येणाऱ्या कफपित्ताच्या चकंदळांवर उपयुक्त. औषधांच्या गणांतील एक.

अश्वकर्णत्वक्चूर्णं व्रणरोपणार्थमुपयुक्तम् (सुसू. ३७.२७)
सालीचे चूर्ण व्रण रुझवून आणण्याकरिता.

उपदंशे लेपनार्थम् (सु. उ. ३१.५)
गरमीच्या सुजेवर व व्रणावर लेप देण्याकरिता.

अस्य पुष्पं महासुगंधिनामागदे उपयुक्तम् । (सुक. ६.२२)
फूल–महासुगंधी नावाच्या विषनाशक योगात उपयुक्त.

अश्वकर्णस्य फलं कषायरसप्राये क्षीरिवृक्षफलादिवर्गे वर्णितम् (सुसू. ४६.१६३)
फळ–तुरट रसाच्या वड पिंपळ यांसारख्या क्षीरीवृक्षांच्या फळ इत्यादी वर्गात.

फलगुणाः–कषायं, मधुरं, रूक्षं, गुरु, शीतलं, लेखनं, विबन्धाध्मानजननं, स्तम्भनं, वातकोपनं, कफपित्तजित् (असंसू. ७.१८१.८४)
गुण–तुरट, गोड, रूक्ष, जड, थंड, दोष खरडून काढणारे, मळ बांधून पोट फुगविते. मळाचे स्तंभन करणारे, वातवर्धक व कफपित्तनाशक.

अश्वकर्णः मधुस्रवा इति नाम्ना पूर्वदेशे प्रसिद्धः चतुष्पादादिनखदन्तपरिक्षते अयं लेपार्थम् उपयुज्यते । (असंउ. ४६)
मधुस्रवा नावाने पूर्व देशात प्रसिद्ध, चतुष्पादादिकांच्या नख, दातांच्या जखमांवर लेप करण्याकरितां.

N. O.—Dipterocar paceae
L.—Shorea Robusta Gaertu
Eng.—Sal Tree
हिं.—साल
म.—साल
गु.—साळ
बं.—साल, राल, धूना
त.—तल्रा Taloora

अस्थिभग्न० काण्डभङ्गस्य प्रकारः अश्वकर्णवद् विपुलास्थिनिर्गमादश्वकर्णम् (सुनि. १५.१०)
भंगलेल्या हाडाचा प्रकार, हाडाचा तिरका तुटलेला तुकडा बाहेर येतो तो घोड्याच्या कानासारखा दिसतो.

–कर्णक–न., **अस्थिभग्न० अश्वकर्णम्** (सुनि. १५.१०)
हाडभंग, भंगलेल्या हाडाचा प्रकार.

–क्षुर–पु., **वनस्पति० गिरिकर्णिका** (ध. ४.८४)
गोकर्णी,—पांढरी, निळी.

–खरज–पु., **पशु० अश्वतरः** (ध. ३८४.२६७)
खेचर.

–खुरक–पु., **वनस्पति० स्यंदन–कोकिलाक्षः** (चक्र.) **श्वेतस्पंदः** (चचि. २३.२४५)
स्यंदन एक वनस्पती. स्यंदन, तिवस.
कोकिलाक्षः तालीमखाना.

–खुरा–स्त्री., **वनस्पति०, गिरिकर्णी** (असंउ. ४ पृ. ३९) गोकर्णी.

–गन्ध– **पशु० गवयः** (धपरि. ६.३४)
गवा, वनगाय.

–गन्धा–स्त्री., **वनस्पति०** (चसू. ४.१०)
इयं मदगंधिका कषायतिक्तरसा, कटुः (रा. ४. ४०३; ध. १.२७२)

**"अश्वगन्धाऽनिलश्लेष्मश्वित्रशोथक्षयापहा ।
बल्या रसायनी तिक्ता कषायोष्णातिशुक्रला ॥"** (भा. प्र. ५.४.१९०)

बल्यगणे (च. सू. ४.१०)
बृंहणीयगणे (चसू. ४.९)
मूलम् ऊर्ध्वभागदोषहरम् (सुसू. ३९.३)
रसायनविधिनोपयुज्यते (असंउ. ४९ पृ. ४४५)
कृशानां पुष्टिं कुरुते (रा. १८.१८७)
कर्णपालिरोगेऽभ्यंगतैले उपयुक्तम् (सुचि. २५.२६)
व्रणरोपणवर्तिषूपयुज्यते (सुसू. ३७.२३)
श्लेष्मजशोफप्रलेपे उपयुक्तम् (सुसू. ३७.६)
कण्ड्वादिहरमुद्वर्तनार्थम् (चसू. ६.८)
अश्वगंधाक्षारं श्वासे मधुसर्पिषा सह लिह्यात् (चचि. १७.१७०)

अश्वगंधासवः प्रसहमांसाशने अनुपानार्थं उपदिष्टः (सुसू. ४६.४३३)

वनस्पति० अश्वगन्धा (र. २०.१३५) आस्कंद
एक वनस्पती–तुरट, कडु, तिखट, उष्ण, वातकफनाशक, बलवर्धक, रसादि धातूंचे पोषण सुधारणारी, अति शुक्रवर्धक, क्षय, सूज, व कोड नाशक कृश मनुष्याला पुष्ट करते, रसायन म्हणून उपयुक्त

त्या विधीने द्यावे. शरिराच्या वरच्या भागातील दोष-नाशक. तेल—कानाच्या पाळीच्या रोगात लावावयाच्या तेलात चांगले.

वात—व्रण रुझवून आणावयाच्या वातीला लावण्यास. लेप—कफज सुजेवर लेप देण्यास. उटणे—कण्डू इ० नाशार्थ उटण्यात उपयुक्त. क्षार—श्वासावर मधतुपात चाटवावा. आसव—आक्रमक, हिंसक प्राण्यांचे मांस खाल्ल्यावर अनुपानाकरिता.

–घ्न–पु., **वनस्पति० करवीर** (ध. ४.१)
कण्हेर, पांढरी कण्हेर.

–घ्नी–स्त्री. **वनस्पति० तेजोवती** (ध. १.२६६)
पिवळे तेल निघणारी वेल.

–जल–न., **अश्वमूत्रम्** (र. ५.२२३)
घोड्याचे मूत.

–तर–पु., **पशु० वेगसरः स च–**
अश्वायां खराज्जातः (च. सू. २७.३५)
प्रसह वर्गीय प्राणी.
एक पशू. घोडीला गाढवापासून झालेला; खेचर.

अश्वत्थ–पु., **वनस्पति०, पिप्पलः** (चक. १.८; सुसू. ३८.४८) पिंपळ.

(अश्वत्था)–स्त्री., **वनस्पति० श्रीवल्ली.** (रापरि. ८.३३)
आंबट तिखट व अति आंबट फळांची कांटेरी वेल.

(अश्वत्थी)–स्त्री., **वनस्पति० पिप्पलीभेद.**
(रा. ११.१२२) पिंपळीचा प्रकार, पानपिंपळी.

–फलम्–न., **पिप्पलस्य फलम्** (चसू. २७.१६४)
पिंपळाचे फळ.

–फला–स्त्री., हपुषा. (ध. २.९) (रा.४.१४)
लहान शेरणी.

–बला–स्त्री., **शाक०**
शाकं आश्वबलं रूक्षं बद्धविण्मूत्रमारुतम् (सुसू. ४६.२६१) **अर्शःसु क्षारपातनानंतरं पथ्यम्; शाकार्थमुपयुज्यते** (सुचि. ६–८)
मेथी गुण—रूक्ष, मळमूत्र वात यांचे स्तंभन करणारी, मूळव्याधीत क्षार लावून मोड गळून गेल्यावर पथ्याला चांगली उपयुक्त भाजी.

–मार–पु., **वनस्पति० करवीरः, श्वेतकरवीरः, स्थावर-मूलविषविशेषः** (सुक. २.५)

–मारक–पु., **करवीरः** (ध. ४–१; रा. १०.१)
पांढरी कण्हेर.

–मूत्री–स्त्री., **वनस्पति० सल्लकी.**
(ध. ३.१३५; सुउ. ४२.९४,९५) साळई वृक्ष.

–मोहक–पु., **वनस्पति० करवीरः** (ध. ४.१.)
कण्हेर

–युज्–पु., **नक्षत्र० अश्विनी.** (चक. ९.१३)
अश्विनी नक्षत्र. २७ नक्षत्रांपैकी पहिले.

–रोधक–पु., **वनस्पति० करवीरः** (रा. १०.१.)
वनस्पती, कण्हेर.

–लिण्ड–न., **अश्वशकृत्** (असंउ. २ पृ. २६)
घोड्याचा मळ—लेंडी—पुरीष.

–संनिभा–स्त्री., **वनस्पति० पिप्पलीविशेषः**
पिंपळीचा एक प्रकार. पानपिंपळी. (रा. ११.१२२)

–हन्–पु., **करवीरः** (चसू. ३.१७; ध. ४.१.)
कण्हेर.

अश्वा–स्त्री., तुरगी. **अश्वादुग्धम् अम्लं, लवणं, लघु, वृष्यं, दीपनं, देहस्थैर्यकरं, बल्यं, गौरवकांतिकृत्, सरं, रुचिकरं, श्वासवातहरम्** (ध. ६.१७२)
अश्वायाः शकृद्रस–क्षीर–मांसरस–रुधिरैर्द्राक्षाऽश्व-गन्धा–मगधा–सिताभिः सिद्धम् घृतं शोषघ्नम् । (सुउ. ४१.४९)
घोडी. **दूध**—आंबट, खारट, वृष्य, हलके, अग्निदीपक सारक, वातनाशक, रुचि करणारे, श्वासनाशक, शुक्रवर्धक, बलकारक, शरीर स्थिर व भारी करणारे, आणि अंगकांति, मांस, रस, रक्त, वाढवणारे आहे. **लेंडीचा रस**—द्राक्षे, आसकंद, पिंपळी, खडीसाखर यांनी सिद्ध तूप क्षयावर हितकर.
स्त्री., **वनस्पति० अश्वगन्धा.** (अहृचि. २३)
आस्कंद

अश्वाऽपान न., **वडवायोनिः** (सुसू. २३.१२)
घोडीची योनि.

अश्वान्तक–पु., **वनस्पति० करवीरः** (रा. १०.२)
कण्हेर.

अश्वावरोहक–पु., **वनस्पति० अश्वगन्धा** (ध. १.२७२)
अश्वकर्णः इक्षुरको वा. (चसि. १०.३७)
एक वनस्पती. आस्कंद. राळेचा वृक्ष, तालीमखाना

अश्वावरोहिका–स्त्री., **अश्वगंधा.** (चसि. १०.३७)
आस्कंद

अश्विन्–पु., देवता० (**नित्यं द्विवचनान्तः**) **अश्विनौ**
अश्विनौ देवभिषजौ यज्ञवाहाविति स्मृतौ ।
प्रजापतेरायुर्वेदमधीत्येन्द्राय दत्तवन्तौ ॥ (चसू. १.४.५)
यज्ञस्य च्छिन्नं शिरस्ताभ्यां पुनः समाहितं; पूष्णः

प्रशीर्णाः दशनाः भगस्य नष्टे नेत्रे वज्रिणो भुजस्तम्भश्च ताभ्यामेव चिकित्सितः पुनः सुखीकृतः सोमाभिपतितश्चंद्रो राजयक्ष्मणा गृहीतश्च चिकित्सितः पुनः सुखीकृतः ।
वीतवर्णस्वरोपेतो विकृतिं गतः कामी भार्गवश्च्यवनो वृद्धः सन् ताभ्यां पुनर्युवा कृतः । एतैरन्यैश्च बहुभिः कर्मभिर्भिषगुत्तमौ इन्द्रादीनां महात्मनां भृशं पूज्यौ बभूवतुः । द्विजातिभिः ग्रहाः स्तोत्राणि मन्त्राः धूम्राः पशवस्तथा नाना हवींषि च ताभ्यां प्रकल्प्यन्ते । शक्रोऽश्विभ्यां सह स्तवने सोममश्नुते भगवान् सौत्रामण्यामश्विभ्यां सह मोदते । वेदवाक्येषु इन्द्राग्नी अश्विनौ च द्विजैर्यथा स्तूयन्ते । न तथाऽन्या देवताः । अजरैरमरैर्विबुधैरधिपैर्ध्रुवैर्भिषजावश्विनौ पूज्येते । (चचि. १.४ ४० तः ४९)
एक देवता. नेहमी द्विवचनी प्रयोग. अश्विनौ हे देवांचे वैद्य. यज्ञात हविर्भागाचे अधिकारी. त्यांनी प्रजापतीपाशी आयुर्वेदाचे अध्ययन करून तो इंद्राला शिकविला. अश्विनीकुमारांनी यज्ञाचे कापलेले डोके पुन्हा सांधले. पूषन् या बारा आदित्यांपैकी एका देवतेचे दात गळून पडले होते ते पुन्हा निर्माण केले. त्यापैकीच भग या विवाहदेवतेचे आंधळे झालेले डोळे बरे केले. इंद्राचे आखडलेले हात चांगले केले. चंद्राचा राजयक्ष्मा—क्षय—नाहीसा केला. असे सर्वांना सुखी केले. आरोग्यसंपन्न केले. ज्याचा वर्ण स्वर बिघडला असा अति विषय सेवन करणारा वृद्ध च्यवन ऋषि पुनः तरुण केला; अशा अनेक यशस्वी औषधोपचारांनी जे वैद्यवर समजले गेले ते अश्विनीकुमार इंद्रादिकांनी पूज्य मानले. इंद्र अश्विनीकुमारासह यज्ञात सोमपान करतो व सौत्रामणी यज्ञात आनंद अनुभवितो. ब्राह्मण इंद्र, अग्नि, अश्विनीकुमार यांची वेदांच्या ऋचांनी जशी स्तुति करतात तशी अन्य देवतांची करीत नाहीत. तशीच अश्विनीकुमारांची स्तुति ज्यांना वार्धक्य नाही, मरण नाही, शहाणे, मुख्य, शाश्वत असे देव करतात व त्यांची पूजा करतात. ब्राह्मणही त्यांना सोमपान करावयाची पात्रे स्तोत्र, मंत्र, कपिल—पिंगट-वर्णाचे पशू तसेच नाना प्रकारचे अन्न, तूप इत्यादी त्यांच्या करिता देतात.

अष्टन्—वि., संख्या० (चसू. १९.१)
आठ संख्या, अंक

—कट्वर—न., योग० गृध्रस्यूरुग्रहादिषूपयुज्यते (चचि. २७.४७)
ताक. औषधियुक्त ताक. कमरेतून मांडी, पोटरी, टाच, पावलापर्यंत दोरीसारखी चमकणारी वेदना होणारा विकार (गृध्रसी), मांडी जखडणे इत्यादी विकारात उपयोगी.

—धातुकी—वि., अष्टतत्त्वसमुदायात्मिका खादिपञ्चकबुद्ध्यव्यक्ताहंकाररूपा (चशा. १.६३) (चशा. ११.७)
आठ धातु—धारक—घटक—तत्वे एकत्र असलेली आकाशादि पाच व बुद्धि अहंकार आणि अव्यक्त मिळून अष्टधातुकी होते.

—पदी—स्त्री., वनस्पति० मल्लिका (ध. ५.१३४)
मोगरी, मोगऱ्याचे फूल.

—मान—न., मान० प्रसृतम् द्वे पले प्रसृतं विदुः अष्टमानं तु विज्ञेयं । (चक. १२.९३)
दोन पळे; आठ तोळे; प्रसृत एक तोल. एक मापन. वजन.

—मासिकरसायनम्—न., सिद्धौषधि० (र. २६.१७.२२) एक सिद्धऔषधि.

—रात्र—न., अष्टमी रात्रिः अष्टरात्रमन्तरं कृत्वा अष्टानां रात्रीणां समाहारः (चसू. ५.१५)
आठ रात्री. आठ रात्रींचे अंतर ठेवून आठ रात्रींचा काळ. अखंड आठ रात्री.

—रूप—वि., अष्टौ रूपाणि यस्य तत्; यथा अष्टरूपम अव्यक्तम् (सुशा. १.३)
प्रकृति इत्यादि आठ रूपें ज्याची आहेत ते. जसे—अष्टरूप अव्यक्त.

—वर्ग—पु., गणविशेषः
द्वे मेदे द्वे च काकोल्यौ जीवकर्षभकौ तथा ।
ऋद्धिर्वृद्धिश्च तैः सर्वैरष्टवर्ग उदाहृतः ॥ (शार्ङ्गधर मअ. १९)
अष्टवर्ग. आठांचा वर्ग. दोन मेदा, दोन काकोल्या, जीवक, ऋषभक, ऋद्धि व वृद्धि या आठ वनस्पतींचा वर्ग.

—विधशस्त्रकर्मीय—पु., अष्टविधशस्त्रकर्माधिकृत्य कृतोऽध्यायः सुश्रुते सूत्रस्थानस्य पंचविंशतितमः अध्यायः । (सुसू. २५.१)
आठ प्रकारचे शस्त्रकर्म, ह्या विषयाचे विवेचन केलेल्या सुश्रुतसंहितेतील अध्यायाचे नाव.

–शतो (ता)रिष्ट–पु., **योग० काश्मर्य धात्रील्यादीनां सप्तफलानां जीर्णगुडस्य च प्रत्येकं शतमस्मिन् अरिष्टे उपयुक्तम् । एतदरिष्टं शोथशामकम् ।**
(चचि. १२.३२, ३३. असंचि. १९)
एक योग० शिवण, आवळा इत्यादी सात फळे व जुना गूळ ही शंभर शंभर तोळे घेऊन त्यांचे केलेले अरिष्ट; हे सूजनाशक आहे.

–(अष्टा) कपाल–वि., **अष्टसु कपालेषु पाचितः** हविर्द्रव्य० (काशा. जातिसूत्रीय० ८)
आठ खापरात भाजलेले–शिजविलेले होमाचे एक द्रव्य.

–पद–न., **खनिज० सुवर्णम्** (रा. १३.२.)
पु., **चतुरंगक्रीडनार्थं पटः** (सुसू. ३०.१९)
अष्टपदेन लेखाभिः कोष्ठसंतानं चतुरंगक्रीडनार्थमुच्यते (ड.सुसू. ३०.१९)
खाणीतले सोने.
सारीपाट, सोंगट्यांचा पट रेघांनी ८।८ चौकट घरे केलेला ४ पट्टे ४ बाजूला शिवून केलेला बुद्धिबळाचा पट.

अष्टांग–वि., **अष्टावंगानि यस्य** (सुसू. १.९) **शल्यं, शालाक्यं, कायचिकित्सा, भूतविद्या, कौमारभृत्यम्, अगदतन्त्रं, रसायनतन्त्रम्, वाजीकरणतन्त्रमिति अष्टावङ्गान्यायुर्वेदस्य एवमयमायुर्वेदोऽष्टाङ्ग उपदिश्यते ।** (सुसू. १.७.९)
ज्याला आठ अंगे आहेत असा. १ शल्य काढण्याचे शस्त्रकर्म २ सळईने औषधांचा उपयोग करावयाच्या कान, नाक, डोळे इत्यादींचे रोगांची चिकित्सा, ३ ताप, अतिसार अशा रोगांची–अग्नीची चिकित्सा ४ सूक्ष्म अदृश्य जीवाच्या शरीरप्रवेशामुळे होणाऱ्या रोगांची चिकित्सा, ५ बालकांच्या रोगांची चिकित्सा, ६ विषांची चिकित्सा, ७ म्हातारपणाची चिकित्सा, व ८ प्रजा बलवान व्हावी म्हणून शुक्राचे सामर्थ्य निर्माण करावयाची माहिती ज्या अंगामध्ये दिली आहे. अशी आठ अंगे असलेला आयुर्वेद.

–पूरण–वि., **अष्टाङ्गानां पूरयिता.** (असंसू. १)
आठही अंगे पूर्ण करणारा.

–लवण–न., **भैषज्य०**
सौवर्चलमजाजी च वृक्षाम्लं साम्लवेतसम् । त्वगेलामरिचार्धांशं शर्कराभागयोजितम् ॥ एतल्लवणमष्टांगमुच्यते । तत् परमग्निसंदीपनं स्रोतोविशोधनं कफप्राये मदात्यये उपयुज्यते ।
(चचि. २४.१७७, १७८)

एक औषधियोग. यात पादेलोण, जिरे, अमसूल, अम्लवेतस, दालचिनी, वेलची, मिरे ही समभाग घेऊन यांचा अर्धा भाग साखर घालून योग होतो, हे चांगले अग्नि वाढविणारे, स्रोतसांची शुद्धि करणारे, व कफाधिक मद्यपानजन्य विकारावर उपयुक्त.

–संग्रह–पु., **अष्टाङ्गानि संहृत्य कृतः संग्रहः**
(असंसू. १) आयुर्वेदाची आठ अंगे एकत्र केलेला संग्रह–अष्टांगसंग्रह.

–हृदय–न., **वाग्भटकृत आयुर्वेदीयो ग्रन्थः**
(अहसू. १.५) वाग्भटकृत आयुर्वेदीय ग्रन्थ

अष्टोदरीय–पु., **चरकसूत्रस्थानस्य एकोनविंशोऽध्यायः**
(चसू. १९.१)
चरकसूत्रस्थानातील एका अध्यायाचे नाव. आरंभी आठ उदरांच्या उल्लेखामुळे ते नाव दिले.

अष्टौनिन्दितीय–पु., **चरकसूत्रस्थानस्यैकविंशोध्यायः**
(चसू. २१.१)
चरक सूत्रस्थानातील एका अध्यायाचे नाव–शारीर विषयक निंद्य अशा आठ दोषांचे विवेचन असलेला.

–अष्टामिका–स्त्री., **मान० द्वे सुवर्णे.**
(चक. १२.९१)
कर्षद्वयम् (असंक. ८) तोल. मापन. वजन. दोन तोळे.

अष्टील (ला)–स्त्री., पु., **उत्तरापथे प्रसिद्धो वर्तुलपाषाणः चर्मकाराणां वर्तुलदीर्घालौहिभाण्डिः**
(ड सुनि. १.९०)
दीर्घो लोहमयो ग्रन्थिर्लोहकारेषु प्रसिद्धः. (चक्र)
(चचि. १३.३७)
शारीर० नरशरीरे ग्रन्थिसदृशो बस्तिद्वारस्थितोऽवयवः पौरुषमित्यपरं नाम.
(सुनि. ३.१९)
रोग० त्रयोदशबस्तिविकारेष्वेकः तत्संप्राप्तिलक्षणे–वायुर्बस्तिगुदमाध्मापयन्रुध्वा चोन्नतां चलां तीव्रार्तिमष्ठीलां करोति, तया मूत्रविण्मार्गाणामवरोधो भवति । (चसि. ९.३६)
उत्तर प्रांतात गोल दगड प्रसिद्ध. लंब गोल आकाराचे लोखंडी भांडे; पेटी; लांबट गोल लोखंडाचा गोळा लोहारांकडे असतो तो. शारीर अवयव–पुरुषाच्या शरिरात ग्रंथीसारखा बस्तीच्या द्वारात असलेला अवयव. पौरुषग्रंथी–१३ बस्ति विकारांपैकी एक रोग. संप्राप्ती व लक्षणे–प्रकुपित वायु बस्ति व गुद यांना व्यापून रोध करून उंचावलेली हालणारी तीव्र वेदना

होणारी आठळीसारखी गाठ करतो. तिच्याने लघ्वी व मळ यांच्या मार्गाचा रोध होतो व मार्ग अडविला जातो.

सुश्रुतेऽयं रोगो वातविकारेषु " वाताष्ठीला " इति नाम्ना वर्णितः । (सुनि. १.९०)

अष्ठीलिकाऽस्य पर्यायः (शारं. १.७.१०९)

सुश्रुतात हा विकार वातविकारात आहे. नाव वाताष्ठीला आहे. अष्ठीलिका हा आणखी एक पर्याय.

अष्ठीलाश्मन्–पु., **दीर्घवर्तुलपाषाणः उपयंत्रम्** (सुसू. ७.१५)

अस्थिदेशोत्तुण्डितस्य शल्यस्याहरणार्थं हस्ततल-भग्नस्य चिकित्सार्थमस्योपयोगः (सुचि. ३.३५; सुसू. १७.११)

लंबगोल दगड. एक उपयंत्र. अस्थिमध्ये उत्तुण्डित–वर टोक आहे असें शल्य काढण्याकरिता व हाताच्या तळव्याचा भंग झाल्यास त्याच्या चिकित्सेकरता उपयुक्त.

अष्ठीलिका–स्त्री., **वातरोगः, वाताष्ठीला अष्ठीला वा ।** (र. १८.१८७)

गुह्यरोगः, विषमा कठिना भुग्ना वातकृता पिटका । (अहृउ. ३३.१६)

सुश्रुतेऽयं रोगः शूकदोषेषु लिखितः (सुनि. १४.५)

एक वातरोग० वाताष्ठीला किंवा अष्ठीला. जननेंद्रियावर होणारी एक पुळी. ही वाकडी, कठीण, आणि तिचा काही भाग उंच काही नीच असतो. जननेंद्रिय जाडे व मोठे करण्याच्या उपचारात चूक झाल्याने हा शूकदोष होतो असे सुश्रुतात म्हटले आहे.

असंकीर्ण–वि., **असंकटम्, असंकुलम्** (सुसू. ४६.४४६)
धोका नसलेले, संकट नसलेले, विस्तृत.

असंकुलप्रकरण–वि., **अनाकीर्णप्रकरणम् अमिश्रीकृतप्रकरणं वा ।** (चवि. ८.३)
विषयानुरूप प्रकरण. अनेक विषयांचे मिश्रण नसलेले प्रकरण.

असंजातसारत्व–न., **काठिन्याभावः** (असंशा. ४)
कठिणता न आलेले. विशुद्धतर धातुत्व निर्माण न झालेले.

असंवृतगुद–**रोगलक्षण० असंकुचितगुदः विवृतगुदः ।** (सुउ. ४०.२१)
रोगाचे एक लक्षण. न आवळलेले गुद; बंद नसलेले गुद; गुदद्वार खुले असणे, उघडे गुद, न मिटलेले गुद.

असंसर्ग–वि., **असक्तवेगः** (चक्र. चसि. १२.९)
मलमूत्र विसर्जनाचे वेग व्यवस्थित असलेला. मल-बद्धता मूत्ररोध इत्यादींचा अवरोध नसलेला.

–अमैथुनम्–पु., (सुसू. १९.१५) मैथुन न करणे.

असंहत–वि., **नात्यच्छं नातिघनम्** (सुसू. १४.२२) **द्रवम्** (अहृसू. २७.१) अतिपातळ किंवा अति घट्ट नसलेले, सरबरीत, मध्यम-द्रव, पातळ.

असत्–वि., **अनाचारः पुरुषः** (सुचि. २४.१३३)
अनाचारी–दुराचारी–दुर्वर्तनी मनुष्य.

–पक्ष–पु., **अनागमपक्षसिद्धः पक्षः** (चसू. ३०.८२)
अनागमाची बाजू–मत सिद्ध न करणारा पक्ष. आगम-शास्त्रकारांचे विधान किंवा शास्त्रकारांची विधाने चूक आहेत असे दाखविण्याचा प्रयत्न करणारा पक्ष.

–प्रदर्शिन्–पु., **रोगलक्षण० अयथार्थं पश्यति** (सुउ. १९. ६.७)
जसे असते तसे न पाहणारा–विकृत पाहणारा.

–वादिन्–**प्रतिरसपाकवादी, पाकत्रयवादी, गुणकर्तृत्व-वादी वा सुश्रुतमतानुसारेणासद्वाद्यस्ति.** (सुउ. ६५.५)
खोटे बोलणारे. प्रत्येक रसाचा पाक त्याच रसात होतो असे मानणारे, तीन पाक मानणारे, गुणांचे कर्तृत्व मानणारे सुश्रुतमतानुसार असद्वादी होत.

(असद्) ग्रहणम्–न., **अयथार्थज्ञानम्** (चसू. २५.४०)
अयोग्य, खोटे–चुकीचे ज्ञान, चुकीचा समज.

असन–पु., **वनस्पति० उदर्दप्रशमनगणोक्तमेकं द्रव्यम्** (चसू. ४.१७)
अंगावर उठणाऱ्या पित्ताच्या चकंदळांचे शमन करणाऱ्या गणातील एक द्रव्य.

दन्तकाष्ठोपयोगि द्रव्यम् । (चसू. ५.७३)
दातवणाच्या उपयोगी याची काडी येते.

बीजकः पूर्वदेशे प्रसिद्धः छागकर्णसदृशपत्रः पीतशालः (सुसू. ३८. ८)
पूर्व देशात प्रसिद्ध. शेळीच्या कानासारखी पाने असलेला, पिवळा शाल, असाणा.

शृङ्गाटकादिवर्गोक्तं प्रमेहघ्नमेकं द्रव्यम् (सुचि. ११.१०)

बीजकसारः (ड. सुचि. ९.३०)

विजयसारः (र. २०.९८)

अशनस्तु महासर्जः सौरिर्बन्धूकपुष्पकः ।
प्रियको बीजकः श्यामः सुनीलः प्रियशालकः ॥

हीं असाण्याची नांवे आहेत.

असनगुणाः—कटुकषायस्तिक्तः उष्णः सारकः कफ-वातघ्नः पित्तास्रवातार्तिगलदोषरक्तमण्डलादिरोगघ्नः (ध. ५.१२५)

असाण्याचे गुण—तिखट, तुरट, कडु, उष्ण, सारक, कफवातनाशक, रक्तपित्तविकारातील रक्तस्रावनाशक, वाताच्या वेदना, गळ्यातील दोष, व त्वचेवर येणारी लाल चकंदळे इत्यादी रोगनाशक.

—पर्णी—स्त्री., **वनस्पति० अपराजिता** (चवि. ८.१३९) **दारुपर्णी** (चचि. २६.७०) गोकर्णी.

—पुष्पक पु., **षष्टिकभेदः कृष्णषष्टिकः** (सुसू. ४६.८) साठे तांदुळाचा प्रकार. काळी साळ.

असनादि—पु., **द्रव्यगणः असनः आदिः यस्मिन्। तस्य द्रव्याणि—असनतिनिशभूर्जश्वेतवाहप्रकीर्याः खदिर—कदरभण्डी शिंशपामेषशृङ्ग्यः त्रिहिमतलपलाशा-जोङ्गकः शाकशालक्रमुक्तधवकुलिङ्गच्छागकर्णा-श्वकर्णाश्च ।**

(अहसू. १५.१९.२०)

असन प्रधान असलेल्या द्रव्यांचा गट.

गटातील औषधे—असाणा, तिवस, भूर्जवृक्ष, अर्जुन व काटेकरंज, खैर, पांढरा खैर, सिरस, सिसव, मेंढशिंगी, तिन्ही चंदन, ताड, पळस, अगरू, देवदार, राळेचा वृक्ष, धावडा, सुपारी, इंद्रजव, अजकर्ण, साग.

गुणाः—श्वित्रकुष्ठकफक्रिमिपांडुरोगप्रमेहमेदोदोष-निबर्हणः

गुण—कोड, कुष्ठ, कृमि, पांडुरोग, प्रमेह, मेद व कफनाशक.

असन्धिभग्न—न., **रोग०, भग्नप्रकारः संधिं त्यक्त्वाऽन्य-स्थाने भग्नम्** (असं. उ.२२)

सुश्रुतेऽस्य "काण्डभग्न" इति निर्देशः (सुनि. १५.४)

एतद् भग्नं द्वादशविधम्—कर्कटकम्, अश्वकर्णं, चूर्णितं, पिच्चितम्, अस्थिच्छलितं, काण्डभग्नं, मज्जा-नुगतम्, अतिपातितं, वक्रं, छिन्नं, पाटितं, स्फुटि-तमिति । (सुनि. १५.८)

एक रोग, अस्थिभंगाचा प्रकार. संधि सोडून अन्य ठिकाणी हाड मोडणे, भंगणे. सुश्रुतात याला कांडभग्न म्हणतात याचे १२ प्रकार मुळात सांगितलेल्या नावाचे आहेत.

असम्पातिन्—वि., **सुनिर्गतम्** (चशा. ८.५१) चांगले निघालेले. व्यवस्थित बाहेर आलेले, पडलेले.

असात्म्य—न., **शरीरेण सह यदात्मतामविकृतरूपतां न याति तत्। एतेन यदुपयुक्तं प्राकृतरूपोपघातकं भवति तत् असात्म्यम्** (चशा. १.१२७)

जे शरिराशी आत्मसात्—एकरूप होत नाही, शरिराचे घटक बनत नाही, उलट उपयुक्त न होता शरिराला घातक होते ते असात्म्य.

—अभ्याससात्म्याभावः (सुशा. १०.२८)

सतत सेवन करूनही आत्मसात् न होणे. सवय नसल्याने आत्मसात् न होणे, नवीनच घेतल्याने आत्मसात् न होणे—शरिराला उपकारक न होता अपकार करणारे असणे.

—ज—वि., **सहसा पूर्वाभ्यासत्यागादपराभ्याससेवना-ज्जातः ।** (अहसू. ३०.५९)

सवयीचे एकदम सोडून सवय नसलेले एकदम सेवन केल्याने, आत्मसात् न झाल्याने त्यापासून झालेले रोग.

—भोजन—न., **अनभ्यस्तद्रव्याणां सेवनम् ।** (चचि. १५.४२)

शरिरात आत्मसात् होऊ शकत नाहीत अशा पदार्थांचे जेवण. बिनसवयीचा आहार.

—सेवन—अनभ्यस्तानां वाङ्मनःकर्मणां सेवनम् (काखि. ६.५८)

सवय नसलेली वाचिक व मानसिक कामे करणे.

असात्म्यार्थसंयोगः—पु., **असात्म्यविषयेणेन्द्रियस्य संयोगः स त्रिविधः अयोगातियोगमिथ्या-योगरूपः ।** (चशा. १.१२७)

शरिराला आत्मसात् न होणाऱ्या विषयांचा इंद्रि-यांशी होणारा संयोग. बिनसवयीच्या विषयांचा इंद्रियांशी होणारा संयोग. तो कमी, अति व वेडा-वाकडा—विकृत असा तीन प्रकारचा संभवतो.

असात्म्यार्थागम—पु., **विषयाणां हीनमिथ्यातियोगाः असात्म्या भवन्ति, तथाविधविषयैः सह इंद्रियाणां संयोगः ।** (चशा. १.९८)

इंद्रियाशी कमी, अति व अयोग्य रीतीने त्या त्या विषयांचा संबंध येणे. हे संबंध—संयोग इंद्रि-यांना—शरिराला आत्मसात् करता येत नाहीत म्हणजे ते असात्म्य असतात. असात्म्य अशा विषयांचा अर्थांचा इंद्रियांशी योग येणे.

असात्म्येन्द्रियार्थसंयोग—पु., **असात्म्यार्थैः सहेन्द्रि-याणां संयोगः** (चनि. १.३)

इंद्रियांशी—शरिराशी आत्मसात् न होणाऱ्या अशा असात्म्य विषयांचा इंद्रियांशी संयोग.

असात्म्येन्द्रियार्थसंयोगसारणी

इन्द्रियं	अयोगः	अतियोगः	मिथ्यायोगः
१ श्रवणम्	अश्रवणम्	अतिश्रवणम्	उच्चपरुषभीषणादिश्रवणम्
२ स्पर्शनम्	अस्पर्शनम्	अतिस्पर्शनम्	अभिघातविषवातादिस्पर्शनम्
३ दर्शनम्	अदर्शनम्	अतिदर्शनम्	सूक्ष्मातिदूरभास्वद्दर्शनम्
४ घ्राणम्	अनाघ्राणम्	अत्याघ्राणम्	पूत्यमेध्यातितीक्ष्णोग्राघ्राणम्
५ रसनम्	अरसग्रहणम्	अतिरसग्रहणम्	अपथ्यविषमरसग्रहणम्

सर्वव्याधिसाधारणं त्रिविधं निदानम् असात्म्येन्द्रियार्थ-
संयोगस्तस्मिन्नेकं निदानम्, प्रज्ञापराधः परिणामश्चान्यौ द्वौ।
(चशा. १.११८ तः १२६) (चवि. १.३)

असात्म्य इंद्रियार्थांच्या संयोगाची सारणी

इंद्रिय	अयोग	अतियोग	मिथ्यायोग
१ श्रवण (कर्ण)	न ऐकणे थोडे ऐकणे	फार ऐकणे	अति मोठा कर्कश भयंकर इत्यादी आवाज ऐकणे
२ स्पर्शन (त्वगिंद्रिय)	स्पर्श नसणे थोडा असणे	फार स्पर्श असणे	आघात, विष, विषारी-वायु यांचा स्पर्श
३ दर्शनेंद्रिय (नेत्र)	न पाहणे थोडे पाहणे	फार पाहणे	सूक्ष्म अतिदूरचे अति तेजस्वी पाहणे.
४ घ्राणं (नासा)	वास न घेणे थोडा वास घेणे	एकसारखा सतत वास घेणे. फार वास घेणे.	कुजलेले, घाण, अतितीक्ष्ण उग्र वास घेणे,
५ रसना (जिव्हेंद्रिय)	रस न घेणे थोडा रस घेणे	अतिरस घेणे	बिन सवयीचे, अपथ्यांचे नियमविरहित सेवन

सर्व रोगांना सर्वसाधारण तीन प्रकारची कारणे होतात. त्यांत असात्म्येंद्रियार्थसंयोग (वर आहेच) हे एक कारण व प्रज्ञापराध (बुद्धि, मन नको म्हणत असता ते करणे) आणि परिणाम म्हणजे काल ही दुसरी दोन कारणे होत.

असाधक–वि., **अपरिणामकरम्, अकार्यकरम्** (चवि. ८.५५)
परिणाम न करणारे, कार्य न करणारे.
यद्वाक्येन हेतुरहितेन वाक्यविषयस्य सिद्धिर्न भवति तत्। (चवि. ८.६७)
हेतुरहित अशा ज्या वाक्याने वाक्यातील विषयाची सिद्धि होत नाही ते असाधक वाक्य.

असाध्य–वि., **न विद्यते साधनं यस्य.** (चसू. १.६३)
न., **न अनुपक्रमम्, तद्याप्यमनुपक्रममिति कृत्वा द्विविधम्।** (असंसू. २ चसू. १०.९)
"प्रत्याख्येय" इत्यस्य पर्यायः स च विशेषेणानुपक्रमे व्याधौ प्रयुज्यते। (चसू. १०.१९)
जे बरे होण्याला साधन–उपाय नाही ते, बरे न होणारे. बरे होण्याच्या मर्यादेबाहेर गेलेले. याचे दोन प्रकार–याप्य व अनुपक्रम्य. पथ्य, औषध आहे तोंवर बरे. औषध नसले अपथ्य झाले की पुन्हा त्रासदायक ते याप्य. ज्याला उपाय–उपचार–उपक्रम नाही ते अनुपक्रम याला प्रत्याख्येय हा दुसरा पर्याय शब्द आहे.

असाध्वीक्षित–न., **अमंगलदृष्टिः** (कासू. १९)
अशुभ दृष्टि, वाईट दृष्टि.

असामन्–न., **विस्वरः, उच्चस्वरः** (चनि. ८.८) (चइं. ८.१९)
विकृत स्वर, उंच स्वर, मोठा स्वर.

असार–वि., **अभ्यन्तरसारवर्जितम्** (सुसू. २९.१२)
गर नसलेले, गाभा नसलेले, पोकळ.
विशुद्धतरधातुविहीनः, सारशब्देन विशुद्धतरो धातुरुच्यते (चवि. ८.११४)
सार म्हणजे विशुद्ध तर–अतिशुद्ध–उत्तम दर्जाचा धातु; असार म्हणजे हीन दर्जाचा धातु असलेला.
यंत्रदोष० अशुद्धलोहादिघटितं, तनु दुर्बलम्० (सुसू. ७.१९)
न., **वनस्पति० काष्ठागरु, अगरुविशेषः** (रा. १२.४२)
यंत्रातील एक दोष. अशुद्ध धातूचे–लोखंडाचे–बनविलेले बारीक किंवा असमर्थ बनविलेले (यंत्र). तकलुपी तकलादी, बनविलेले यंत्र.

असित–वि., **ईषत् कृष्णम्।** (सुउ. ४१.२५)
थोडे काळे; काळसर.
कृष्णवर्णम् (सुनि. १०.४) काळे.
पु., **मूषिकः अस्य विषेण रक्तच्छर्दिः जायते।** (अष्टांगसंउ. ४.४६ पृ. ३७४) एक प्रकारचा उंदीर; याच्या विषाने रक्ताची उलटी होते.
पु., **वनस्पति०, मुद्गः** (ध. ६.८१)
एक वनस्पती. मूग.
ऋषि० रोगापहरणचिंतनार्थं हिमवतः पार्श्वे समेतेषु महर्षिष्वेकः (चसू. १.८)
एक ऋषि. रोगनाशक उपायांच्या विचारविनिमयाकरितां हिमालयाच्या उतरणीवर जमलेल्या ऋषींपैकी एक.

असिता–स्त्री., **वनस्पति० पिप्पली.** (चचि. १९.१०७)
एक वनस्पती; पिंपळी.
आग्नेयलूतविशेषः, इयं स्वेदजा तथा पित्तविकारकारिणी, तस्याः दंशो विड्गन्धिः कृष्णक्लेदशोफयुक्तो भवति तथा कृष्णः दुष्टरक्तस्रावश्च। (असंउ. ४४,४५ पृ. ३६२,३७१)
उष्ण प्रकृतीचा एक किडा. हा उष्णतेने घामापासून उत्पन्न होणारा, पित्ताचे विकार करणारा. ह्याच्या दंशाच्या जागेला विष्ठेसारखा दुर्गंध येतो, काळी ओलसर सूज व पाण्यासारखा स्राव असतो. काळे दुष्ट रक्त स्रवते.

–घन–न., **खनिजधातु०, कृष्णाभ्रकम्** (र. २७.३७)
खाणीतला एक धातु. काळे अभ्रक.
राजीसिरासंतत, वि. असिता नाम कृष्णा राज्यः सिराश्च ताभिः संततं व्याप्तम्। (चचि. १३.२५)
काळ्या रेषा व शिरा यांनी भरलेली त्वचा.

–सर्षप–पु., **धान्य० रक्तसर्षपः**
सिद्धार्थकवत् अस्य गुणाः
"पाके रसे चापि कटुः प्रदिष्टः।
सिद्धार्थकः शोणितपित्तकोपि॥
तीक्ष्णोष्णरूक्षः कफमारुतघ्न-
स्तथा गुणश्चासितसर्षपोऽपि॥" (सुसू. ४६.४९)
एक धान्य, लाल मोहरी. गुण–तिखट रस व पचनानंतर ही तिखट. कफवातनाशक, पित्तवर्धक, रक्तदुष्टि करणारी. तीक्ष्ण, उष्ण, रूक्ष आहे.

–सोम–पु., **वनस्पति० सोमलता.** (र. ३०.४८)
सोमलता.

–(असित–असिता)–असितांजनी, स्त्री., वनस्पति. कालाञ्जनी (रा. परि. ४.४३)
मळ, आम, कृमि काढून टाकणारी वनस्पती.

-असितानन-पु., वनस्पति० बिल्व. (ध. १.१०७)
बेल.
-असितालु-पु., वनस्पति० नीलालुः (रा. ७.३२)
काळा आळू.
असितोत्पल-न., वनस्पति० नीलोत्पलं कृष्णोत्पलमित्यर्थः । (चशा. ८.२४ रा. १०.२४८)
निळे कमळ, काळे कमळ.
असिपत्र-पु., वनस्पति० इक्षु. (रा. १४.१८०) ऊस
असिशिंबि (बी)-स्त्री., वनस्पति० तद्गुणाः । मधुरा, कषाया, शीतला, रुचिदायिनी, श्लेष्मपित्तजित्, व्रणदोषघ्नी । (रा. ७.९७)
तरवारीसारखी मोठ्या आकाराची गोड,तुरट, थंड, कफपित्तनाशक, व्रण दोष नाशक, रुचिदायक शेंग.
असु-पु., प्राणाः (चइ. ११.२४) प्राण. जीव.
जीवितम् (अहृसू. ७.४२) आयुष्य, जगणे.
-क्षय-लक्षण० प्राणक्षयः (चइं. ११.२४)
मृत्युः (सुसू. १.४१)
हे एक लक्षण. जीवनशक्तीचा क्षय. मृत्यु.
असुर-पु., भूताधिपति. (असंउ. ७ पृष्ठ ५९)
आक्रमक रोगकर सूक्ष्म जीवांचा एक अधिपति-मुख्य.
भैषज्य० बिडलवण, अर्क (र. ११.९१)
एक औषध, बिडलवण, रुई.
असूयक-वि., परोत्कर्षासहिष्णुः परगुणमत्सरी असुरकायस्य लक्षणमेतत् (सुशा. ४.८८)
दुसऱ्याचा उत्कर्ष सहन न होणारा. दुसऱ्याच्या गुणांचा मत्सर, हेवा करणारा. आसुर प्रकृतीचे एक लक्षण.
असूयन-न., द्वेषबुद्धिः अपरिपूर्णता इति इंदुः (असंनि. ५.२७) द्वेष करणारी बुद्धि.
असूया-स्त्री.,- गुणेषु दोषारोपणम् । (सुशा. ४.९१)
दुसऱ्याच्या गुणावर दोषांचा आरोप करण्याची वृत्ति-खोड.
नागकेसरम् (र. १७.६६)
नागकेशर.
(असृक्)-क्षय पु., लक्षण० रक्तक्षयः । (चचि. १६.३३)
एक लक्षण, रक्तक्षय.
-पित्त-न., रोग० रक्तपित्तम् । (अहृसू. ५.३३)
एक रोग. शरिरात व शरिराबाहेर रक्तस्राव होणे.
-प्रक्लेद-पु.,लक्षण० अस्रावस्रवणम् । (असंचि. २०)
एक लक्षण. रक्तस्राव.

-संपद्-स्त्री., आर्तवस्य सुष्टुभावः शुद्धार्तवमित्यर्थः (चशा. २.६)
आर्तवाचे योग्य गुण. शुद्ध आर्तव. शुद्ध रज-मासिक.
-स्रावण-वि., रक्तस्रावकरः (सुनि. १.१८)
रक्तस्राव करणारा.
न., पंचकर्म० रक्तविस्रावणं, रक्तमोक्षणम् (असंसू. २४-४६)
एक उपचार. पंचकर्मांपैकीं एक. रक्तस्राव करणे. जळु, शिंग, तुंबडी, शीर तोडून रक्त काढणे.
(असृग्)-दर-पु., स्त्रीरोग० असृग् रजः दीर्यते अस्मिन् इति असृग्दरः-प्रदरः-रक्तप्रदरः (चचि. ३०-८७) (सुशा. २.१८)
स्त्रियांचा एक रोग. असृग् म्हणजे रज, दीर्यते-स्रवते ज्या विकारात तो. अधिक रजस्राव होणे. प्रदर, रक्तप्रदरही म्हणतात.
-धरा-स्त्री., षट्त्वक्षु द्वितीया (चशा. ७.४) सुश्रुते लोहिता नाम्नाऽस्या निर्देशः (सुशा. ४.४)
चरकाने सांगितलेल्या सहा त्वचांपैकी दुसरी. सुश्रुतात हिला लोहिता म्हटले आहे.
असृगर्बुद-न., गुह्यरोगः (अहृउ ३३.२४)
लक्षणम्-अस्मिन् रोगे शिश्ने सरागासितस्फोटानां पिटिकानां चोत्पत्तिर्भवति तीव्रा च वेदना । सुश्रुतेऽयं रोगो रक्तार्बुदनाम्ना शूकदोषेषु लिखितः (सुनि. १४.१३)
जननेंद्रियाचा विकार.
लक्षण-जननेंद्रियावर लालकाळसर फोड, पुळ्या होतात. तीव्र वेदना असतात. सुश्रुतात हा रोग रक्तार्बुद नावाने शूक दोष प्रकरणात दिला आहे.
असृगामय-पु., लक्षणम् रक्तष्ठीवनम् (सुउ. ४१.१५)
लक्षण. घशातून रक्त येणे. रक्ताची थुंकी, रक्ताचा खाकरा.
असृग्वहा-वि., समा, गूढा, स्निग्धा, शुद्धरक्तवहा सिरा (असंशा. ६)
सिराप्रकारः (सुशा. ७.१८)
शुद्ध रक्त वाहणारी, वरून न दिसणारी सम व स्निग्ध शीर. शिरांचा एक प्रकार.
असृज्-न., शारीरधातु० रक्तधातुः (चसू. १.६८)
शरिरातील एक धातु.
स्त्रीशोणितम्, आर्तवमित्यर्थः (सुनि. ९.२७)
स्त्रीचे मासिक रज. महिन्याचा रक्तस्राव-विटाळ.
वनस्पति० कुंकुमम्. (ध. ३.१२) केशर.

स्त्री., वनस्पति० स्पृक्का. (घ. ३.६२)
प्रमेह, मूतखडा नाशक, दुर्गंध नाशक, सुगंधी वनस्पती.

अस्कन्दमान–वि., अस्त्यानम् (सुसू. १४.४१)
न गोठणारे. न साकळणारे. न थिजणारे.

अस्कन्दिन्–वि., स्त्यानत्वरहितम् (सुसू. १४.२१)
न गोठणारे, न साकळणारे, न थिजणारे.

अस्कन्न–वि., अस्त्यानम् (अहृउ. ३६.५२)
न गोठणारे, न साकळणारे, न थिजणारे.

अस्त–न., रहितम्, गतम् (सुसू. ४४.५)
रहित. शेवट. शेवटास जाणे. मावळणे.

–दोष–वि., दोषरहितम् (सुसू. ४४.५)
दोषरहित, निर्दोष. दोष नसलेले.

–पलित–वि., लक्षण० पलितरोगवर्जितः ।
(अहृसू. २०.३९)
एक लक्षण. पलित रोग गेलेला. पलित रोग नसलेला.
पलित–पिकलेले (केस) पांढरे केस नसलेला.

अस्थानहासिन्–वि., लक्षण० कालेऽप्रसङ्गे हसतीत्यस्थानहासिन् । (असंसू. ८)
अस्थानी हसणारा. अवेळी हसणारा; प्रसंग वेळ न पाहता हसणारा.

अस्थायित्व–न., अस्थिरत्वम्, अनवस्थितत्वम्
(सुसू. १५.३७)
स्थिर नसणे. एके ठिकाणी न राहाणे, चंचल, अव्यवस्थितपणा, अनिश्चितपणा.

अस्थि–न., शारीरधातु० रसादिसप्तधातुष्वेकः ।
(अहृसू. १.१३)
देहे शरीरधारकः कठिनतमः सारो धातुः
(सुसू. ४.५ (सुशा. ५.१८)
अस्थ्नो जनिः (उत्पत्तिः) स्वोष्मणः कृतः पृथिव्यग्न्यनिलादीनां संघातः खरत्वं प्रकरोति । ततोऽस्य नृणामस्थि जायते । अस्थ्नां मध्ये समीरणः सौषिर्यं करोति । (चचि. १५.३०.३१)
अस्थ्यपि द्रवरूपमस्त्येव स्रोतोवाह्यमिति कृत्वा (चक्र. चवि. ५.८) उत्पत्तिकालः सुश्रुतमतेन रसोत्पत्त्यनन्तरं विंशतितमे दिनेऽस्थि धातुर्भवति ।
(डसुसू. १४.१४)
पराशरमते–षष्ठे दिनेऽस्थि जायते.
(चक्र. चचि. १५.३१)
अस्थीनि देहधारणं मज्ज्ञः पुष्टिं च कुर्वन्ति
(सुसू. १५.४ (१)

तत्स्वरूपम्–कठिनं स्थिरम् (अहृशा. ३.५)
मज्जपूर्णं सुषिरम् (का. शा.)
अस्थिसाराणां लक्षणम्–पार्ष्णिगुल्फजान्वरत्निजत्रुचिबुकशिरःपर्वस्थूलाः स्थूलास्थिनखदन्ताश्च अस्थिसाराः । ते महोत्साहाः क्रियावन्तः क्लेशसहाः सारस्थिरशरीरा आयुष्मन्तश्च भवन्ति
(चवि. ८.१०९)
महाशिरःस्कन्धदृढदंतहन्वस्थिनखास्थिभिरन्विताः ।
(सुसू. ३५.१६)
दोषसंबन्धः–तत्रास्थनि स्थितो वायुः
(अहृसू. ११.२६)
अस्थिमानं निर्दिष्टमागमे । स्वनामविशेषात् पञ्चप्रकाराण्यस्थीनि । तद्यथा–कपालरुचकतरुणवलयनलकानि । (सुशा. ५.२०)
देहोर्ध्वताधारणं मज्ज्ञः पोषणं च तस्य कर्म
(असंसू. १९)
शरीरिणां त्वङ्मांसेषु तस्माच्चिरविनष्टेष्वस्थीनि न विनश्यन्ति यत एतानि देहिनां साराणि । अत्र सिराभिः स्नायुभिश्च निबद्धानि मांसान्यस्थीन्यालम्बनं कृत्वा न शीर्यन्ते न पतन्ति च ।
(सुशा. ५.२१)
तस्योपधातुः–दन्ताः (शार्ङ्ग) नखरोमाण्यस्थ्नां मलः ' स्यात् किट्टं केशलोमास्थ्नाम् ' (चचि. १५.१९)
क्षीणमस्थिदन्तनखरोमकेशशातनरौक्ष्यपारुष्यसंधिशैथिल्यास्थितोदास्थिबद्धमांसाभिलाषैर्देहं पीडयति । (असंसू. १९)
वृद्धमस्थि अध्यस्थिभिरधिदन्तैश्च देहं पीडयति
(असंसू. १९)
चिकित्सा–अस्थिसमानगुणः समानगुणभूयिष्ठो वाऽऽहारः (चशा. ६.९)
यथा–मज्जास्थिस्नेहसंयुतानि मांसानि
(डसुसू. १५.२९)
तरुणास्थीनि (चशा. ६.१०)
क्षीरबस्तयश्च (असंसू. १९)
अस्थिसंख्या:–त्रीणि सषष्टीन्यस्थिशतानि वेदवादिनो भाषन्ते
शल्यतन्त्रेषु तु त्रीण्येव शतानि । तेषां सविंशमस्थिशतं शाखासु सप्तदशोत्तरं शतं श्रोणिपार्श्वपृष्ठोरःसु ग्रीवां प्रत्यूर्ध्वं त्रिषष्टिः एवमस्थ्नां त्रीणि शतानि पूर्यन्ते । एकैकस्यां तु पादाङ्गुल्यां त्रीणि त्रीणि तानि

पञ्चदश, तलकूर्चगुल्फसंश्रितानि दश, पार्ष्ण्यामेकं, जङ्घायां द्वे, जानुन्येकम्, एकमूराविति त्रिंशदेव-मेकस्मिन् सक्थ्नि भवन्ति, एतेनेतरसक्थिबाहू च व्याख्यातौ, श्रोण्यां पञ्च; तेषां गुदभगनितम्बेषु चत्वारि, त्रिकसंश्रितमेकं, पार्श्वे षट्त्रिंशदेकस्मिन्, द्वितीयेऽप्येवं पृष्ठे त्रिंशत्, अष्टावुरसि द्वे अंसफलके ग्रीवायां नव, कण्ठनाड्यां चत्वारि, द्वे हन्वोः, दन्ता द्वात्रिंशत्, नासायां त्रीणि, एकं तालुनि, गण्डकर्णशङ्खेष्वेकैकं, षट् शिरसीति । एतानि पञ्चविधानि भवन्ति; तद्यथा, कपालरुचक-तरुणवलयनलकसंज्ञानि । तेषां जानुनितम्बांस-गण्डतालुशङ्खशिरःसु कपालानि, दशनास्तु रुचकानि घ्राणकर्णग्रीवाक्षिकोषेषु तरुणानि पार्श्वपृष्ठोरःसु वलयानि, शेषाणि नलकसंज्ञानि(सुशा. ५.१८–२०) शरिरांतील रस इत्यादी सात धातूंपैकी एक धातु. शरिराचे धारण करणारा सर्वात कठिण धातु.

पृथिवी, अग्नि, वायु इत्यादिकांचे एकत्र पचन, होऊन खरत्व, कठिणत्व निर्माण होते. खर म्हणजे कठिण घटक निर्माण होतात व नंतर अस्थि उत्पन्न होतात. अस्थींमध्ये वायु पोकळी-सच्छिद्रता निर्माण करतो. स्रोतसातून वाहणारा द्रवरूपही अस्थि शरिरांत आहे. पोषक सूक्ष्म अस्थिघटक रसवाहिनीतून अस्थिवह स्रोतसांत जातात व त्यातून वाहत असतांना अस्थींचे पोषण करतात. आहारापासून रसाची उत्पत्ति झाल्यानंतर विसाव्या दिवशी अस्थि धातूची उत्पत्ति होते हे सुश्रुत मत आहे. पराशर मते सहाव्या दिवशी अस्थि धातु होतो. **कार्य**–देहाचे धारण व मज्जेचे पोषण करणे **स्वरूप**–कठिण, स्थिर, सच्छिद्र व पोकळ आणि मज्जेने भरलेले.

१–शारीरलक्षणे–**अस्थिसारपुरुषलक्षणे** मोठे डोके व खांदे, टाच, घोटा, गुडघा, कोपर, खांद्याचा सांधा, हनुवटी, डोके, पेरी, हाडे, नख दांत ही जाड व पक्के कणखर असतात.

२–मानसिक व इतर लक्षणे– अस्थिसार व्यक्ति फार मोठ्या उत्साही, कष्टाळू, क्लेश सहन करणाऱ्या, सतत काम करणाऱ्या, आयुष्यमान् असतात. सुखा-दुःखाचे परिणाम त्यांच्या शरिरावर होत नाहीत. कृश असतील तर लगेच पुष्ट होत नाहीत किंवा पुष्ट असतील तर लगेच कृश होत नाहीत. कारण त्यांचे शरीर स्थिर असते व भरीव असते.

दोषसंबंध–अस्थीमध्ये वायु असतो.

प्रकार–रचनेला अनुसरून पांच प्रकार १–खापरा-सारखे ते कपाल २–दात रुचक ३–कान नाक इत्यादीतील अस्थि तरुण ४–फांसळ्यासारखे ते वलय ५–व हातपायांसारख्या अवयवांतील नळ्या हे नलक अस्थि.

कर्म– शरिराला उभ्या अवस्थेत ठेवणे व मज्जेचे पोषण. शरिराचे त्वचा मांस नष्ट झाले तरी दीर्घकालानंतर ही हाडे राहतातच. नष्ट होत नाहीत. म्हणूनच ते शरीराचे सार होत. आधारभूत हाडांवर शिरांनी व स्नायूंनी मांस बांधलेले असते. हाडांचा आधार असल्याने ते विरत नाही व पडतही नाही. **उपधातु**–शार्ङ्गधर दात हे हाडांचा उपधातु मानतात. **मळ**–नख केश हे अस्थींचे मळ होत. **अस्थिक्षीणता झाल्यास**–दात, नख, लव, केश गळतात. त्वचेवर रूक्षता व खरखरीतपणा येतो. सांधे ढिले होतात, हाडात टोचल्यासारख्या वेदना व अस्थीला चिकटलेले मांस खाण्याची इच्छा होते. **अस्थिवृद्धि झाल्यास**–हाडावर हाडे व दातावर दात वाढतात. **उपचार**–अस्थींच्या समान गुणाचा किंवा समानगुण भूयिष्ठ असा आहार द्यावा; जसे– मज्जा, कोवळीं हाडे व स्नेहयुक्त मांस, कडुरसाने सिद्ध दूध तूप, क्षीरबस्ति, तुपाचा बस्ति. **संख्या**–काय-चिकित्सक ३६० व शल्यचिकित्सक ३०० अस्थि समजतात. शाखेत १२०, फासळ्या, पाठ व उर यात ११७ मानेत ६३ अशी ३०० संख्या. एकेका पायाच्या अंगुळीत तीन तीन अशीं १५, तळपाय, घोटा यांत १०, टाचेत १ पोटरीत दोन, गुड-घ्यात एक, मांडीत एक अशी तीस एका टांगेत. इतर टांग व हातात तीस तीस हाडे. कंबरेत पांच, पैकी त्रिकात एक व गुद, ढुंगण व योनि भाग यात चार. छातीच्या एका बाजूस छत्तीस, दुसऱ्या बाजूस छत्तीस, पाठीत तीस, उरात आठ, असंफलक दोन मानेत नऊ, गळ्यात चार, हनुवटीत दोन, बत्तीस दात, नाकात तीन, टाळूत एक, गण्ड, कर्ण, शंखात एकेक, व डोक्यात सहा. प्रकारानुरूप गुडघे, नितंब, अंस, गाल, टाळू. शंख व डोके यात खापरासारखी, दात रुचक. नाक, कान, मान, डोळ्याची खोवण, यात तरुण. फासळ्या पाठ व ऊर यात वलय, व बाकी नलक.

अस्थिसंख्यातुलनाकोष्टकम्

अस्थिनाम	चरक	सुश्रुत	अ. संग्रह	काश्यप.
नखाः	२०	—	२०	
पाणिपादशलाकाः	२०	पाणिपादतला-स्थीनि १६	२०	
पाणिपादाङ्गुल्यस्थीनि	६०	६०	६०	
पाणिपादशलाकाधिष्ठानानि	४	—	शलाकाबंधनम् ४	
पादगुल्फाः	४	२	२	
पादकूर्चास्थीनि	—	१०	४	
हस्तकूर्चास्थि	—	मणिबन्धास्थि	—	
पार्ष्ण्यस्थिनी	२	२	२	
मणिकौ	२	—	—	
अरत्न्यस्थीनि	४	प्रकोष्ठास्थीनि ४	४	
जङ्घास्थीनि	४	४	४	
जान्वस्थिनी	२	२	२	
जानुकपालिके	२	—	—	
ऊरुनलके (ऊर्वस्थि कूर्परम्)	२	२	२	
बाहुनलके (बाह्वस्थि)	२	२	२	
श्रोणिफलके	२	—	—	
भगास्थि	१	१	१	
नितम्बास्थिनी	—	२	२	
गुदास्थि	—	१	—	
त्रिकसंश्रितम्	—	१	१	
पर्शुकाः	२४	पार्श्वास्थीनि ७४	२४	
स्थालकास्थीनि	२४		२४	
स्थालकार्बुदानि	२४		२४	
अंसौ	२	—	२	
अंसफलके	२	२	२	
अक्षकास्थिनी	२	२	२	
जत्रु	१	—	२	
उरोस्थीनि	१४	६	८	
पृष्ठगतास्थीनि	४५	३०	३०	
ग्रीवागतास्थीनि	१५	९	१३	
कण्ठनाडीगतास्थीनि	—	४	४	
हन्वस्थि	१	२	२	
हनुमूलबन्धनास्थिनी	२			

अस्थिसंख्यातुलनाकोष्टकम्

अस्थिनाम	चरक	सुश्रुत	अ. संग्रह	काश्यप.
नासिकागण्डकूटललाटास्थि	१	—	—	
नासास्थीनि	—	३	३	
गण्डास्थिनी	—	२	२	
कर्णास्थिनी	—	२	२	
शङ्खास्थिनी	२	२	२	
तालुकास्थिनी	२	१	२	
दंताः	३२	३२	३२	
दन्तोलूखलाः	३२	—	३२	
शिरःकपालास्थीनि	४	६	६	
सम्पूर्णसंख्या	३६०	२८६		३४८

फलबीजम्, कुलकम् (चचि. १ (१.४७)
फळातील आठळी.
इदमाहारौषधार्थे प्रयुक्तं द्रव्यम् (चसू. १.६९)
आहार व औषध यात उपयोगात आणलेले हे द्रव्य.
शिखिबर्हिबलाकास्थ्नां धूमो विषनुत् (चचि. २३.९८)
मोर, कोंवडा, बगळे यांच्या हाडांचा धूर विष नष्ट करतो.
अस्थिक्षये तरुणास्थि । (चशा. ६.१०)
अस्थिक्षयात तरुण-कोवळी हाडे उपयुक्त.

—क्षत—न., **लक्षण० अस्थनि जातं क्षतम् ।** (सुसू. २३.८) हाडात झालेले क्षत. जखम.

—गत—वि., **अस्थिमध्यान्तराले प्रविष्टम्** (सुसू. २६.१०) हाडामध्ये आत शिरलेले.

—ग्रन्थि—पु., **रोग० अस्थिजो ग्रन्थिः, अस्थिभङ्गाभिघाताभ्यामुन्नतावनतं तु यत् अस्थि सोऽस्थिग्रन्थिः** (असंउ. ३४)
हाडाची गाठ. हाडभंगले, हाडावर आघात झाला तर हाडाचा काही भाग दबतो, काही उंचावतो. हा हाडाचा उंचवट्याचा भाग अस्थिग्रंथी होय.

—च्छलित—न., **रोग० अस्थिच्छल्लमिव विद्यते यस्मिँस्तत् । अस्थिकाण्डभग्नस्य प्रकारः**
फुटलेल्या हाडातील एक तुकडा दबणे व एक उंचावणे.
लक्षणम्—यत्पार्श्वयोरस्थिहीनोद्गतं तद् । (डसुनि. १५.१०)
पार्श्वगतस्तोकाऽस्थिविश्लेषाद्भवति (मा) ।
लक्षण—बाजूला हाडाचा एकभाग दबतो व एक उंचावतो. हाडाच्या पृष्ठभागावरचा थोडा भाग हाडापासून सुटतो, झाडाच्या वेगळया झालेल्या सालीसारखा असतो तो. किंवा ओली काडी मोडल्याप्रमाणे असतो तो.

—च्छल्लिक—न., **रोग० अस्थिच्छलिम्** (डसुनि. १५.१०) पहा 'च्छलित'

—(च्छल्लिका)—स्त्री., **रोग० अस्थिच्छलितम्** (असंउ. ३२ पृ. २३६) पहा 'च्छलित'

—च्छल्लित—न., **रोग० अस्थिच्छलितम् ।** (सुनि. १५.८) पहा 'च्छलित'

—जाल—न., **शरीरस्थरचना० अस्थिकृतजालम् अस्थिजालानि चत्वारि, एकैकस्मिन्मणिबन्धे गुल्फे च ।** (सुशा. ५.१२)
शरिरातील रचनेचा विशेष, हाडांचे जाळे, समुदाय. प्रत्येक मनगटात व घोट्यात अशी चार जाळी.

—तोद—पु., **लक्षण० अस्थनि सूचिविद्धवद्वेदना** (सुसू. २४.९ अहृसू. ११.१९)
एक लक्षण. हाडात सुया टोचल्याप्रमाणे होणारी वेदना

—दोषज—वि., **अस्थिदोषोद्भवम् ।** (सुसू. २४.९) हाडातील दोषापासून झालेले.

—दोषजव्याधि—पु., **रोग० अस्थिदोषेण जनितो व्याधिः स च अध्यस्थिः, अधिदन्तः, दन्तभेदः,**

अस्थिभेदः, अस्थिशूलम्, विवर्णता, केशलोमनखश्मश्रुदोषाश्च । (चसू. २८.१६)
कुनखप्रभृतयः अस्थिदोषजाः (सुसू. २४.९)
एक रोग. अस्थिमधील दोषाने झालेले रोग. हाडावर हाड, दातावर दात फुटणे, हाड फुटणे, हाडातील शूळ, वर्ण बिघडणे, केस, लव, नख, दाढी, मिशी यांची विकृति, व नखविकृति या अस्थिदोषांपासून होतात.

–नेत्र–न., यन्त्र० **अस्थ्नां कृतं बस्तिनेत्रम्** (चसि. ३.७)
बस्तियंत्राचा एक भाग. बस्तीला लावलेली गुदात घालावयासाठी केलेली हाडाची नळी.

–पञ्जर–पु., **कङ्कालः** (काफक्कचि.)
हाडाचा पिंजरा; हाडाचा सापळा.

–पर्व–न., **अस्थिसंधिः** (सुनि. १.३९)
हाडाचे पेर, हाडाचा संधि.

–प्रदोषजव्याधि–पु., **रोग० अस्थिदोषजव्याधिः** (चसू. २८.१६) हाडातील दोषामुळे झालेला रोग.

–भङ्ग–पु., **रोग० अस्थिसन्धानभग्नता, अस्थ्नां भङ्गः, भग्नं वा; तद्विविधं; सन्धिमुक्तं, काण्डभग्नं च ।** (सुनि. १५.३–४)
एक रोग, हाडाचा भंग, हाडाच्या सांध्यात मोडणे किंवा हाडाच्या अंगात मोडणे; याचे दोन प्रकार; संधीतून हाड निखळणे व हाड मध्येच मोडणे.

–भेद–पु., **व्याधिलक्षण० अस्थीनि भिद्यन्ते इव यस्यां सा वेदना ।** (चनि. ८.६)
एक लक्षण. हाडे फुटल्याप्रमाणे वेदना.
अस्थ्नः भेदः अस्थिभङ्गः । (चचि. २५.३२)
हाडाचा भंग. हाड फुटणे.

–मध्यमज्जन्–पु., **अस्थ्नः मध्यभागे स्थितो मज्जधातुः** (चचि. १५.२६)
अस्थीच्या मध्ये असलेला मज्जाधातु.

–मर्मन्–न., **मर्मभेद० अष्टावस्थिमर्माणि** (सुशा. ६.४)
यस्य मर्मणो लक्षणानि च. सन्निपातेऽस्थिबाहुल्यं बाहुल्येनास्थिजनितानि द्वे कटीकतरुणे, द्वौ नितम्बौ द्वे अंसफलके द्वौ शङ्खौ च इत्येवमष्टौ । (डसुशा. ६.७ असंशा. ७.२९)
मर्मांचा प्रकार. वर्ग. आठ अस्थिमर्मे. ज्या मर्मांच्या लक्षणात अस्थिविकृतीची लक्षणे दिसतात तें.

–वहस्रोतस्–न., **अस्थिवहानां स्रोतसां मेदोमूलम्** (चवि. ५.८) **अस्थिवहनार्थं स्रोतः** (चवि. ५.८)
तस्य दुष्टिहेतुः–अतिव्यायामादतिसंक्षोभादस्थ्नामतिविघट्टनाद्वातलानां च सेवनादस्थिवाहीनि स्रोतांसि दुष्यन्ति । (चवि. ५.१७)
तत्कृतरोगाः–अध्यस्थ्यधिदन्तौ दन्तास्थि भेदशूलौ विवर्णता केशलोमनखश्मश्रुदोषाश्च भवन्ति । (चसू. २८.१६)
(सुश्रुतसंहितायामस्थिवहानां स्रोतसां नोल्लेखः)
अस्थीचे परिपोषक अस्थिघटक ज्या स्रोतसातून बाहुल्याने वाहतात ती. अस्थिवहनाकरिता असलेले स्रोतस. त्याचे मूल मेद. त्यांच्या दुष्टीची कारणे–अतिव्यायामामुळे अंगाला धक्के बसल्याने, हाडे खिळखिळी होण्याने, हाडे अगदी आवळून बांधल्यामुळे, वातुळ पदार्थांच्या सेवनामुळे, अस्थिवह स्रोतसे दुष्ट होतात. होणारे रोग–हाडावर हाड व दातावर दात, दात व हाडे यात फूट व शूळ, वर्ण बिघडणे, नख, केश, लव, दाढी, मिशी, यात विकृति. (सुश्रुतात याचा उल्लेख नाही.)

–विदष्ट–वि., **अस्थन्यत्यासक्तम्** (सुसू. २७.१४)
हाडात अतिशय रुतलेले, फार खोल गेलेले.

–विद्ध–वि., **रोग०, अस्थन्यभिताडितः; लक्षणम्–निशादिनेषु घोरा रुजः सर्वास्ववस्थास्वशान्तिस्तृष्णाऽङ्गसादः श्वयथू रुक् च ।** (सुसू. २५.३९)
एक रोग. हाड फुटले तर रात्रंदिवस घोर वेदना, सर्व अवस्थात बेचैनी, तहान, अंग गळणे, सूज व वेदना.

–विमुक्त–वि., **बीजरहितम् ।** (सुसू. ४४.६२)
आठळी रहित, बी काढलेले.

–विवर–न., **अस्थिच्छिद्रम् ।** (सुसू. २७.२४)
हाडाची पोकळी

–विष–न., विष०, **'विषहतास्थि सर्पकण्टकवरटीमत्स्यास्थि चेत्यस्थिविषाणि'** (सुक. ३.५)
एक विष. विषाने दूषित झालेले हाड. सर्पाचे हाड, गांधील माशी, माशाचे हाड इत्यादी अस्थिविषे.

–शल्य–न., शल्य०, **अस्थिरूपं शल्यम्; अन्नेन सहाभ्यवहृतमस्थिशल्यं यदा गुदेऽसम्यगागतं भवति तदा शरीरबाधाकरं भवति** (सुनि., ४.९) **मत्स्यकण्टकमन्यद्वाऽस्थिशल्यं कण्ठेऽवलग्नं सूत्रेण सूत्रप्लोतेन वा वेष्टितयाऽङ्गुल्याऽपहरेत् ।** (असंसू. ३७.१२)

एक शल्य. हाडाच्या जातीची सलणारी वस्तु. अन्ना-बरोबर गिळलेले शल्य–सल जेव्हा गुदाजवळ वेडे वाकडे येऊन तेथे थांबते तेव्हा ते शरिराला बाधक होते. माशाचा काटा, दुसरे हाडाचे शल्य, घशात अडकते तेव्हा दोरा किंवा कापूस बोटाला गुंडाळून त्या बोटाने काढावे.

–शून्यता–स्त्री., **रोगलक्षण०, रिक्तता, पूरणाभावात् । मज्जक्षयेऽल्पशुक्रता पर्वभेदोऽस्थिनिस्तोदोऽस्थिशून्यता च ।** (सुसू. १५.९)

एक रोग. लक्षण–अस्थीचे पूरण जो मज्जा धातु तो कमी झाल्यामुळे क्षीण झाल्यासुळे अस्थि–हाड रिकामे होते, त्याची पोकळी वाढते. अस्थि शून्य होतो; शिवाय शुक्र धातु अल्प होतो, पेरी फुटल्याप्रमाणे दुखतात व हाडात टोचणी ही लक्षणे होतात.

–शूल–न., **रोगलक्षण० मध्यममार्गजो रोगः** (चसू. ११.४९) रोगाचे एक लक्षण.
मध्यम मार्गातील रोग.
अस्थिविद्धवद् वेदना । अस्थिप्रदोषजविकारेष्वेकः (सुसू. २४.९) हाड फुटल्याप्रमाणे वेदना.
हाड दुष्ट झाल्यामुळे होणाऱ्या रोगांपैकी एक.
लक्षण० मज्जास्थिकुपितानिलस्यैकं लक्षणम्–अस्थि-पर्वणां भेदः सन्धिशूलं, मांसबलक्षयः संतता रुक् अस्वप्नश्च मज्जास्थिकुपितेऽनिले भवन्ति । (चचि. २८.३३)

एक लक्षण. मज्जा व अस्थि यात प्रकुपित झालेल्या वायूचे लक्षण. हाडाच्या पेऱ्यामध्ये फूट. संधिशूळ. मांसबलक्षय. सातत्याने अखंड वेदना. झोप थोडी किंवा मुळीच नसते. ही लक्षणे जोडीला असतात.

–शोष–पु., **लक्षण० अस्थिशोषम् अस्थिगतवातस्यैकं लक्षणम् ।** (सुनि. १.२८)
अत्राऽऽस्थापनं प्रधानतमं चिकित्सितम् (चसि. २.१६)

एक चिन्ह. हाड शुष्क होणे, सुकणे, क्षीण होणे. अस्थिगत वाताचे एक लक्षण. उपचार–मलहर व स्नेहबस्ति येथे प्राधान्याने उपयुक्त–सर्वोत्तम उपाय.

–श्वेत–वि., **अस्थिवत् श्वेतः ।** (चइं. ८.१३)
हाडाप्रमाणे पांढरा.

–संघात–पु., **अस्थिमेलनम् चतुर्दशाऽस्थ्नां संघाताः तेषां स्थानानि एकैको गुल्फजानुवंक्षणमणिबन्धकूर्परकक्षासु त्रिकशिरसोरेकैकः** (सुशा. ५.१६ असंशा. ५.६६)

हाडांचा मेळावा. हाडांचा समूह. हे चौदा आहेत. त्यांची स्थाने. प्रत्येक घोटा, गुडघा, जांघ, मनगट, कोपर, काख यात मिळून बारा. त्रिक व डोके यात एकेक. एकंदर चौदा.

–सन्धि–पु., **अस्थिमेलनस्थानम्–सन्धि** (असंशा. ५.९५)
हाडे एकमेकांशी जुळण्याचे स्थान. सांधा. संधि.

–सम्बन्धन–पु., वनस्पति० **प्रियङ्गुः** (धनि. ६.९०)
एक वनस्पती. गव्हला.

–स्राव–पु., **रोग०** (र. ३०–३०.६६)
एक रोग. अस्थीमधील स्राव.

अस्थ्याश्रय–वि., **अस्थिसंश्रित ।** (चसू. २८.२७) **अत्र भेषजं–पञ्चकर्माणि वमनविरेकनस्यादीनि तथा तिक्तोपहितक्षीरसर्पींषि च ।** (चसू. २८.२७)
हाडाचा आधार असलेला. हाडावर आधारलेला. हाडाच्या आश्रयाने असलेला.
उपचार–पंचकर्मे म्हणजे वांती, रेचक, नस्य इत्यादी. तसेच कडू द्रव्यांनी सिद्ध दूध, तूप.

–सार–पु., **अस्थिसारः शक्तिर्देहस्य श्रेष्ठो धातुर्वा यस्य सः ।** (चवि. ८.१०७)
लक्षणम्–महाशिरःस्कन्धः दृढदन्तहन्वस्थिनखः । (सुसू. ३५.१६)

गुणाः महोत्साहाः, क्रियावन्तः, क्लेशसहाः सारस्थिरशरीराः आयुष्मन्तश्च । (चवि. ८.१.७)

ज्याच्या शरिरात अस्थिधातू, विशुद्धतर–उत्तम दर्जाचा आहे असा. ज्याच्या शरिरात इतर धातूंच्या मानाने अस्थिधातू अधिक चांगल्या दर्जाचा–गुण कर्मांचा आहे असा. ज्याच्या शरिरात अस्थिधातू श्रेष्ठ आहे असा लक्षणः– डोके व खांदे मोठे असणे; दांत, नखे व हनुवटीचे हाड बळकट–पक्के असणे. गुण–असे लोक सदा मोठे उत्साही, कामात नित्य गर्क, कष्ट सहन करणारे, त्यांचे शरीर उत्तम गुणांचे–दर्जाचे असून आनंद दुःख, सुख, कष्ट यांच्यामुळे लगेच पुष्ट किंवा क्षीण न होणारे असते; व ते दीर्घायुषी असतात.
अस्थिकंकाल, अस्थिपंजर (सुशा. ५.२१)
हाडांचा पिंजरा. हाडांचा सापळा.
मज्जा–(रा. ६.३८२)
मज्जाधातु. अस्थि धातूचे घटकांचे पचनाने त्यापासून

उत्तम दर्जाचा शरिराला उपयुक्त असा जो घटक निर्माण होतो तो मज्जाघटक. म्हणून तो अस्थीचा सार.

–स्तम्भ–पु., **लक्षणम्० अस्थिगतिविघातः** (चसि. २.१६)
एक लक्षण. हाडांची गति थांबणे. हाडांची हालचाल थांबणे. हाडे ताठरणे. जखडणे.

अस्थिर–वि., **चलम्** (सुचि. २२.२९)
हालते. स्थिर नसलेले, चंचल, चल.
अकठिनम् (सुचि. ५.३२) कठीण नसलेले, मृदु.

–जल–न., **वहत्पानीयम्** । (सुचि. ३.५६)
वाहणारे पाणी. वाहते पाणी.

अस्निग्ध–वि., **ईषत्स्निग्धम्** । (सुचि. ३७.४५)
न स्निग्धः–अस्निग्धस्य लक्षणानि-पुरीषं ग्रथितं, रूक्षं वायुः अप्रगुणः, पक्ता, मृदुः, गात्रस्य खरत्वं रौक्ष्यं च (चसू. १३.५७)
थोडे स्निग्ध, स्निग्ध नसणे. रूक्ष. लक्षणे–पुरीष–मळ गाठाळलेला व रूक्ष. वात कार्य करीत नाही.
अग्नि मंद. अवयव रूक्ष व खरखरीत

–दारुक–न., **वनस्पति० देवदारु** (रा. १२.१०४)
देवदार.

अस्पर्शारि–पु., **वनस्पति० धन्वयासः** (र. २५.७६)
एक वनस्पती. धमासा.

अस्र–पु., **कोण, धारा** (र. २.५७)
कोण–कोपरा. धार.
न., **शारीर धातु० रक्तम्** (र. २०. १९७)
शरिराचा धातू. रक्त.
नयनजलम् (डसुक. ३.३५)
डोळ्यातील पाणी. अश्रु. आसु.
वनस्पति० कुंकुमम् (ध. ३.१२) एक वनस्पती. केशर.
अस्रशब्दः स्राववाची ' आस्रावः(सुनि. १०.१२)
स्राव. गळ. गळणे.

–खदिर–पु., **वनस्पति० खदिरः** (रा. ८.३६)
खैर. लाल काळसर खैर.

–पवन–न., **रोग० वातरक्तम्** (अहसू. १०.१३)
एकरोग–वातरक्त. रक्तपिती.

–बिन्दुच्छदा–स्त्री., **वनस्पति० लक्ष्मणा** (रापरि. ७.५६)
एक वनस्पती. पांढरी रिंगणी. ही पुत्रदायक आहे.

–मण्डल–न., **रोग० लोहितमण्डलम्, रक्तदोषजरोगेष्वेकः** (चसू. २८.१३)
एक चिन्ह. एक रोग. रक्ताचे मंडल, रक्ताचे चकंदळ. तांबडे चकंदळ, रक्ताच्या दोषांपासून होणाऱ्या रोगांपैकी एक.

–रोधिनी–स्त्री., **वनस्पति० लज्जालु** (रा. ५.१६०)
एक वनस्पती. लाजाळू.

–वात–पु., **रोग० वातरक्तम्** । (र. २८.५२)
एक रोग. वातरक्त. रक्तपिती.

–विशोधन–वि., **रक्तदुष्टिहरम्** । (अहसू. १०.२०)
रक्त शुद्ध करणे, रक्तातील दोष काढणे, रक्त काढणे.

–विस्रुति–स्त्री., **उपक्रम० रक्तस्य स्रावः रक्त मोक्षः** (असंसू. २४)
एक उपचार. रक्त काढणे. रक्ताचा स्राव करणे.

अस्रिपत्–वि., **पालिपत्, धारावत्** । (सुचि. ३५.३२)
धार असलेला, कडा असलेला.

अस्व–वि., **आत्मव्यतिरिक्तम्, अनात्मीयम्** (चशा. ५.१२)
आपल्या खेरीज, आपले नसलेले. दुसरा. दुसऱ्याचे.

अस्वप्न–पु., **रोग० निद्राल्पत्वं, निद्रानाशः अशीति वातविकारेष्वेकः** । (चसू. २०.११)
एक रोग. थोडी झोप येणे. झोपेचा नाश. झोप न येणे. ८० वातविकारांपैकी एक

अस्विन्न–वि., **अस्वेदितम्** (सुचि. ३७.९३)
घाम न काढलेले. न शिजविलेले उष्णता न लावलेले.

अस्वेद–पु., **लक्षण० स्वेदराहित्यं स्वेदावरोधो वा** (चचि. ३.४०) **स्वेदायोगः** (अहसू. २७.३६)
एक लक्षण. घाम न येणे, घाम विरहित. घामाचा अवरोध.

अस्वेदन–न., **व्याधिलक्षण० घर्माभावः स्वेदाभावः** (चनि. ५.७ सुउ. ४६.२२)
एक लक्षण. घाम न येणे. घामाचा अभाव.

अस्वेद्य–वि., **स्वेदानर्हः** (अहसू. १७.२१)
शेकण्यास अयोग्य. घाम काढण्यास अयोग्य. वाफारा देण्यास अयोग्य.

अहतवासा–वि., **अहतम् अधौतं शुद्धं शुक्लं वा वासो वस्त्रम् तदावृता सा अहतवासा** (सुशा. २.२५)
न धुतलेले (कोरे) शुद्ध पांढरे वस्त्र, अशा वस्त्राने युक्त, असे वस्त्र नेसलेली, असे वस्त्र पांघरलेली.

अहन्–न., **दिनम्** (अहसू. १.८) दिवस

(अहः) स्वप्न–पु., **दिवा स्वापः** (अहसू. १६.२७)
दिवसा झोप घेणे, दिवसाची झोप,

(अहो) रात्र–पु.. न., **कालविभागः दिवा निशम् त्रिशन्मुहूर्तमहोरात्रम्** (सुसू. ६.५)
सूर्योदयद्वय–परिच्छिन्नः कालः
श. क. द्रु., **शरदि वसन्ते च सममहोरात्रं भवति** (सुसू. ४६.४७०–७१)
काळविभाग. रात्रंदिन. दिवस रात्र. तीस मुहूर्त. दोन सूर्योदयामधील काळ.
शरद् ऋतु व वसंत यात रात्र व दिवस सामान्यतः सारखे असतात.

अहंकार–पु., **अभिमानः राजसगुणः** (सुशा. १.१८)
प्रकृतेः महान् महतोऽहङ्कार उत्पद्यते अयं त्रिगुणात्मकः सांख्यानां पञ्चविंशतितत्त्वेष्वेकः (सुशा. १.४)
अहंभाव, अहंमन्यता, अभिमान, ताठा, गर्व, मीपणा हा राजसगुण. त्रिगुणात्मक एक तत्व. प्रकृति पासून महान् व त्यापासून अहंकार उत्पन्न झाला. सांख्यांच्या पंचवीस तत्वांपैकीं एक

अहर्षण–न., **शुक्रप्रदोषजरोग० सत्यपि ध्वजोत्थाने मैथुनाशक्तिः** (चक्र. चसू. २८.१८)
स्त्रीसेवनेऽनुत्साहः ।
शुक्राच्या दृष्टीने होणारा रोग. जननेंद्रिय ताठ होऊनही मैथुन करवत नाही. संभोगाविषयी व संभोगात आनंद नसणारा.

अहास्यहासिन्–पु., **लक्षण० अहास्यविषये हास्यवान्** (चइ. ११.२०)
एक लक्षण. हसण्यासारखा विषय नसताना हसणारा; अस्थानी हसणारा

अहि–पु., **प्राणि० सर्प०** (असंउ. ४१पृ. ३३२)
सरपटणारा एक प्राणी; साप.
वनस्पति० नागकेसरः (र. २६.५६)
एक वनस्पती; नागकेशर
खनिजद्रव्य० सीसकम् (र., ५.२२०)
खाणीतले एक द्रव्य. सिसे.

–केसर–पु., न., **वनस्पति० नागकेसरः** (असंचि ९ तर्टेप्रत पृ. ५५)
एक वनस्पती नागकेशर.

–चर्मन्–न., **सर्पनिर्मोकः घृतेन सह धूपार्थम् उपयुज्यते** (असंउ. ४ पृ. ३८)
सापाची कात. तुपासह धूप देण्याकरिता कात व तूप यांची धुरी देतात,

–च्छत्रा–स्त्री., **वनस्पति० शतपुष्पा** । (रा. ४.१)
एक वनस्पती. बडीशेप, बाळंतशेप.

(इक्षुविकार)–शर्करा. (ध. २.१०४)
उसाचा एक पदार्थ; साखर.

–ज–पु., **कीट०, वायव्यकीट** (असंउ. ४३ पृ. ३५१)
एक किडा. वातप्रकृतीचा किडा.

–दमनी–स्त्री., **वनस्पति० नागदमनी**
एक वनस्पती. नागदवणी

–दर्वी–स्त्री., **वनस्पति० नागदमनी दर्वीकन्दः दर्वीकरकन्दः** (र. ३०.४६)
एक वनस्पती. नागदवणी. सापकंद

–निर्मोक–पु., **जाङ्गमद्रव्य० सर्पकञ्चुकः**(असंचि.१०) (तर्टेप्रत पृ. ५७)
मषी चास्य गण्डमालादिष्वभ्यङ्गार्थम् । (असंउ. ३५ पृ. २६५)
एक प्राणिज द्रव्य. सापाची कात. हिची मशेरी गंडमाळेवर तेलातून लावण्यास उपयुक्त.

–निर्मोचक–पु., **सर्पकञ्चुकः सर्पनिर्मोकः धूपार्थमुपयुक्तः** (र. २३.६)
सापाची कात पहा 'अहिनिर्मोक धुरी करिता उपयुक्त.

–पताक–पु., **सर्प० स निर्विषः'** (सुक. ४.३४) (४)
एक साप. हा निर्विष असतो.

–पुष्प–न., **वनस्पति० नागकेसरम्** (सुचि. १७.२८)
एक वनस्पती; नागकेशर.

–पूतन–न., **बालरोगः** (सुनि. १३.५८)
पर्यायाः–केचित्तं मातृकादोषं वदंत्यन्येऽहिपूतनम पृष्ठारुर्गुदकुट्टं च केचिच्च तमनामिकम् । (अहउ. २.७०)
संप्राप्तिर्लक्षणानि च–दुष्टस्तन्यस्य पानेन मलस्याधावनेन च कण्डूदाहरुजावद्भिः पिडकाभिः समाचितः । अहिपूतनको नाम यथादोषं सुदारुणः ॥ भोजः ॥ स्विन्नस्यास्नाप्यमानस्य शिशोः शकृन्मूत्रसमायुक्तेऽधौते गुदे रक्तकफप्रकोपादन्तः- कण्डूमान् भूयरूपद्रवस्ताम्रो व्रणो जायते । तस्य कण्डूयनादनेके स्फोटा उद्भवन्ति तेषामेकीभूतं घोरं व्रणमहिपूतनं विद्यात् (सुनि. १३.५८, अहउ. २.६९)
साध्यासाध्यता–साध्योऽयं रोगो बालानाम् ।
चिकित्सा–मातुः स्तन्यं पित्तश्लेष्महरैः शोधयेत्

अन्तरपानार्थे श्वेतचन्दनं श्रृतशीताम्बुना देयम् । पानार्थे पटोलपत्रत्रिफलारसांजनविपाचितं घृतं बालकाय दद्यात्; व्रणपरिषेकार्थे त्रिफला बदरीप्लक्षत्वक्क्वाथं, व्रणलेपनार्थे श्वेतचन्दनक्षौद्रताक्ष्यशैललेपः; रागकण्डूत्कटे जलौकसा रक्तस्रावं कुर्यात् ।
एक बालरोग. अहिपूतना. अहिपूतनक. मातृका दोष. पूतना, पृष्टारु, गुदकंद, गुदकुट्टक, गुदकुट्ट, अनामिक हे पर्याय,

संप्राप्ति व लक्षणे–अंगावरच्या सदोष दुधाने, मळ नीट न धुतल्याने गुदाच्या भागात खाज, आग, वेदना असलेल्या पुळया होतात. हा त्रासदायक रोग आहे. घाम आलेल्या मुलाला स्नान न घातले व मळमूत्र न धुता तसेच ठेवले तर रक्त कफ प्रकोपामुळे आतून खाजणारा अति उपद्रव युक्त, तांबडा व्रण होतो. तो खाजविल्याने अनेक फोड होतात. ते सर्व एक झाले म्हणजे एक मोठा आणि अति त्रासदायक व्रण होतो. त्यालाच अहिपूतना म्हणतात.

साध्यासाध्य–हा साध्य आहे. आईचे दूध कफपित्तनाशक औषधांनी शुद्ध करावे. पडवळाची पाने, त्रिफळा, रसांजन यांनी सिद्ध तूप मुलाला द्यावे. पांढरे चंदन थंड पाण्यांत मधून मधून द्यावे. त्रिफळा, बोरीची पाने, पिंपरीची साल यांचा काढा शिंपडावा. पांढरे चंदन, मध, रसांजन व्रणाला लेप करण्याकरिता. लाली, कंड, अधिक असल्यास जळवा लावून रक्त काढावे.

–फणामुखं–पु., **यन्त्र० शङ्क्वाकारः शलाका–यन्त्रस्य भेदः, "व्यूहनक्रियौ द्वादश षोडशाङ्गुलौ द्वावहिफणामुखौ"** (असंसू. ३४.१५) **सुश्रुते इदं यन्त्रं सर्पफणमुखं यन्त्रनाम्ना निर्दिष्टम्** (सुसू. ७.१४)
एक सळई यंत्र. शंकूच्या आकाराची सळई. अडकलेले शल्य वेगळे करण्याकरिता एक बारा अंगुळे व एक सोळा अंगुळे लांब, दोघांचे तोंड सापाच्या फणी सारखे असते. सुश्रुतात हे सर्पफणामुख नावाने सांगितले आहे.

–फणावक्त्र–न., **यन्त्र० अहिफणामुखम्** (अहृसू. २५.३१) **अहिफणामुखयन्त्रम्**
नागाच्या फणीसारखे तोंड असलेले यंत्र. पहा 'अहिफणामुखं.'

–फेनक–न., **वनस्पति निर्यास० अफूकम् ।** (ध६. १२१ रा. ६.१९१) वनस्पतीचा डिंक. अफू.

–भुक्–स्त्री., **वनस्पति० नाकुलि** (रा ७,१५२)
गन्धनाकुली (रा. ७.१५२)
एक वनस्पती. मुगुंस वेल.

–मर्दिनी–स्त्री., **वनस्पति० गन्धनाकुली** (रा. ७.१५४) एक वनस्पती. मुंगुसवेल.

–मार–क–पु., **वनस्पति० इरिमेदः ।** (ध. ५.१३३)
हिवर प्रकार. गंधी हिवर.

–मेद–क–पु., **वनस्पति० इरिमेदः ।** (ध. ५.१३३)
हिवर प्रकार. गंधी हिवर.

–लता–स्त्री., **वनस्पति० गन्धनाकुली** (रा. ७.१५४)
मुंगुसवेल.

अहिंस्रा–स्त्री., **वनस्पति० बृहती** (सुसू. ३७.३)
डोरली.
जटामांसी (सुउ. ४५.३३) जटामांसी.

अहिण्डुका–स्त्री., **सविषकीट० विश्वम्भरभेदः ड. लक्षणम्–दष्टस्थाने तोददाहकण्डूशोथाश्च भवन्ति** (सुक. ८.३३)
चिकित्सा–तद्विषनाशकः शिरीषाद्यगदः
"शिरीषं तगरं कुष्ठं शालिपर्णी सहानिशे ।
अहिण्डुकाभिर्दष्टानामगदो विषनाशनः ।" (सुक. ८.५२)
विषारी किडा. विश्वंभर किड्यातील एक प्रकार. लक्षण–डसल्याच्या ठिकाणी टोचणी, आग, खाज, सूज. उपचार–सिरस, तगर, कोष्ठ, सालवण, रानमूग, दारुहळद, हळद यांचे चूर्ण, काढा उपयुक्त; याला शिरीषादि अगद म्हणतात.

अहित–वि., **अपथ्यम् ।** (असंसू. १०.३१)
अहितकर. अपथ्याचे. समधातूंना विषम करणारे व विषम धातूंना अधिक विषम करणारे–बिघडविणारे, दूषित करणारे. अपथ्यकर. अपथ्याचे रोग वाढविणारे.

–सम्भूत–वि., **अपथ्यादिभिर्वृद्धिङ्गतः** (सुउ. ३९.६६)
अपथ्यादिकांनी वाढलेला.

अहित्थ–पु., **वनस्पति० वनमेथिका** (ध. ६.११३)
रानमेथी

अहृद्य–वि., **मनसोऽप्रियम्** (सुचि. २६.९)
मनाला न आवडणारे; मनाला अप्रिय.
अरुचिकरम् । (सुउ. ४९.३)
रुचि बिघडविणारे; रुचीला चागले नसणारे.
हृदयाय अहितम् । (अहृसू. ५.२६)
हृदयाला हितकर न होणारे; हृदयाला अहितकर, घातक.

अहेतु–पु., **असाधको हेतुः हेत्वाभासः । अहेतुस्तु चरकविमाने त्रिविधः; प्रकरणसमः संशयसमो वर्ण्यसमश्च** । (चवि. ८.५७)
साध्य न साधणारा हेतु; हेतु आहे असा आभास. चरकाने अहेतूचे तीन प्रकार सांगितले आहेत ते असे–
१ प्रकरणसम–उदाहरण–'नित्य असणारा आत्मा शरिरापासून वेगळा आहे.' असे एकाने म्हटल्यावर 'ज्या अर्थी आत्मा शरिराहून वेगळा आहे त्या अर्थी तो नित्य आहे. कारण शरीर अनित्य आहे' असें दुसऱ्याने म्हणावे. व त्यावरून शरिराहून आत्मा वेगळ्या धर्माचा आहे. असे सिद्ध करणे हा प्रकरणसम अहेतु.
२ संशयसम–जो हेतु संशयाच्या उत्पत्तीला तोच त्याच्या निराकरणालाही लागू असणे. उदाहरणार्थ– 'हा आयुर्वेद क्षेत्रातील आहे' असे एकाने म्हटल्यावर दुसऱ्याने 'पण तो चिकित्सक आहे कीं नाही ?' असे म्हणावे तेव्हां त्याला 'ज्या अर्थी याचे क्षेत्र आयुर्वेद आहे त्या अर्थी तो चिकित्सक आहेच' असे उत्तर देणे हा संशयसम अहेतु.
३ वर्ण्यसम–वर्णन करावयाच्या विशिष्ट कारणाहून जो निराळा नाही तो. उदाहरणार्थ–स्पर्श नसल्याने बुद्धि ही शब्दाप्रमाणेच अनित्य आहे. या ठिकाणी वर्णन करण्यायोग्य शब्द जर आहे तर बुद्धीही तशीच; म्हणून वर्णन करण्यात दोघांमध्ये वैशिष्ट असे नाहीच. म्हणून हा वर्ण्यसम अहेतु.
–क–वि., **हेतुरहितम् कारणरहितम्** (सुउ. ४०.१६३)
हेतुरहित, कारणरहित.

अह्रीक–वि., **ह्री लज्जा, तद्धीनः लज्जाहीनः** ।
(चशा.८२१) लाज रहित, निर्लज्ज, लाज नसलेला.

आकण्ठम्–अव्य., **तृप्तिपर्यंतम्, कण्ठपर्यंतम् अतिमात्रम्** । (अहसू. १८.१४)
पोट भरून, गळ्यापर्यंत, तृप्ति होईपर्यंत, अतिशय.

आकर–पु., **उपादानम्** । (असंसू. ६.१३३.३४)
कारणरूप द्रव्य.
ज्याचे आसव, अरिष्ट इत्यादि औषध बनते असे द्रव्य.
खनिः (र. २३.३९)
खाण, खजिना
समुदायः (असंसू. ६.१३४)
समूह, साठा.
–संकर–पु., **उत्पत्तिकारणानां संयोगः** (असंसू. ६.१३४)
उत्पत्तीच्या कारणांचा संयोग, मिश्रण.

आकरालका–स्त्री., **विदलधान्य० मसूरिका.** (ध. ६.९५)
मसुरीची डाळ.

आकर्णिकम्–अव्य., **कर्णिकां मर्यादीकृत्य** (सुचि. ३८.३)
कर्णिकपर्यन्त.
बस्तीच्या विधीत गुदात घालावयाच्या नळीला नेत्र म्हणतात. बस्ती आणि ही नळी (नेत्र) यांमध्ये गोल रुंद चकती असते तिला कर्णिका म्हणतात.

आकस्मिक–वि., **कारणं यस्य नोपलभ्यते तद् विनैव संसर्गप्राक्तनकर्मपीडित्वेन जातो रोगः** । (सुसू. २४.७)
ज्याचे कारण सापडत नाही. ज्याला ज्ञात कारण नाही, दोषांच्या संसर्गावांचून पूर्वकर्माने होणारा. कर्मज.

आकाङ्क्षा–स्त्री., **इच्छा०** (सुचि. ३७.६९)
इच्छा. अपेक्षा.

आकार—**रूपम्** । (च. इं. १.३)
आकार; रूप; लक्षण.

आकार–पु., **अभिनयः** (चवि. ८.२०)
अभिनय, भाषणशैली.
हावभाव. शब्द. चेहरा व हातपाय यांच्या अनुरूप हालचालीने भाव व्यक्त करणे.
आकृतिः लक्षणम् । (अह. नि. १)
आकृति. लक्षण. स्वरूप. रूप.
–करभ पु., **वनस्पति० गुणाः–कटुक उष्णो बलकृद्वातघ्नः शोथप्रतिश्यायघ्नश्च,** (शालिग्रामनि.)
No—Compositae
L—Anacylus Pyrethrum
Eng—Pellitony
हिं.—अकरकरा; म.—अक्कलकारा;
गु.—अक्कलकरो; बं.—अकीरकोरा
ता.—अक्किरकारम्;

आकाश–न., **महाभूत० नभः, सत्वबहुलमिदम्** (सुशा. १.२०)
एक महाभूत; आभाळ, अंतराळ, अंतरिक्ष.
–गङ्गा स्त्री., **नभसि नद्याकारा घनतारकसंततिः** । (सुसू. ३०.२०)
आकाशात नदीच्या आकारासारखा दिसणारा अगणित तारकांचा समूह, पंक्ति.

-ज-वि., **आकाशोत्पन्नं द्रव्यगुणादिकम्** (असंशा. ५)
आकाशापासून उत्पन्न झालेला द्रव्य, गुण कर्म.

-दर्शन-न., **नीलवर्णज्वालाया दर्शनम्** (र. १३.३३)
आकाश दर्शन. कोष्ठिकायंत्रात मूषा ठेवून धमन केल्यास अशा आकाशी रंगाच्या निळ्या ज्वालेचे होणारे दर्शन.

-देवता 'आकाशं खानि ते पान्तु' इति (सुसू. ५.२८)
एक देवता.
खनिज० अभ्रकम् । (रा. १३.२)
अभ्रक, एक खनिज.

-मांसी-स्त्री., **वनस्पति० गुणाः शीता वर्णकारिणी, शोफव्रणनाडीरुजालूतागर्दभजालघ्नी च** ।
(रा. १२.९५)
No.—VALERIANACEAE
L.—NOR DAS TOCHYE JATA MANSI
ENG.—SPIKENARD.
हिं.-जटामांसी;
म.-जटामांसी;
फारसी-सुबूल.
गुण-थंड, वर्णसुधारक सूज, नाडीव्रण, पीडाहर लूताविष व गर्दभजाल रोगनाशक.

-वल्ली-स्त्री., **वनस्पति० ख वल्ली०** (रापरि. ३.१९)
आकाशवेल, अमरवेल.

-सलिल-न., **दिव्योदकम्** । (रा. १४.३२०)
आकाशातून पडणारे पाणी; पावसाचे पाणी.

आकाशात्मक-वि., **आकाशीयम्** । (चशा. ४.१२)
आकाशगुणभूयिष्ठं द्रव्यादि । (चसू. २६.११)
आकाश महाभूताचे गुणकर्म आधिक्याने असलेले द्रव्य. आकाशाचे, आकाशयुक्त.

आकुञ्चन-न., **संकोचक्रिया** (सुशा. ७.३)
आकुंचन, आकसणे, खेचणे, आखडणे.
कुटिलीकरणवद् वेदनाविशेषः (सुसू. २२.११)
ओढ लागणे, खेचणे अशा प्रकारची वेदना.

आकुल-वि., **व्यस्तं व्याकुलमसंगतम्** (चवि. ८.६७)
गोंधळलेला.

आकुली-स्त्री., **वनस्पति० गन्धनाकुली**
(र. १७.६९-७५)
गंधनाकुली. चांभारआवळी.

आकृति-स्त्री., **लक्षणम्** (चचि. ३.८-९)
रूप, लक्षण, आकार.

आकृष्ट-न., **आक्रोशः** (सुसू. २९.४४)
आक्रोशाचा आवाज, खोल गेलेला आवाज.

आकोटनम्-न., **पीडनं, ताडनम्** । (चशा. ८.४१)
ठोकणे, दाबणे, थापट्या मारणे.

आकोठितम्-वि., **ताडितम्** । (चचि. १३.४८)
ठोकलेला. पोटावर बोटे ठेवून त्यावर दुसऱ्या हाताच्या बोटांनी ठोकण्यासारखे.

आक्त-वि., **मिश्रितम्** । (सुचि. ९.१६)
मिश्रित, युक्त, माखलेले, चोपडलेले.

आक्रन्द-पु., **आक्रोशस्वनः** । (सुसू. २९.४४)
रडण्याचा आवाज; आक्रोश.

आक्रमण-न., **क्रामणं, संक्रामणम्** । **घनसारचतुर्जात-कंकोलं कटुकीफ (प) लम् फ (प) लं ताम्बूल-वल्लीनां रसस्याक्रमणं परम्** । (र. ३०.९०)
कापूर, दालचिनी, तमालपत्र, वेलची, नागकेशर, कंकोळ, कुटकी ही द्रव्ये ४ तोळे व विड्याची पाने ४ तोळे ही शरिरात पारदाचा सम्यक् संचार करणारी द्रव्ये.

आक्रय-पु., **मूल्यम्** । (चसू. १५.३) मूल्य. किंमत.

आक्ष-वि., **अक्षस्य बिभीतकस्येदं तैलफलादि**
(सुसू. ४६.२००)
अक्ष-बेहड्या संबंधी; बेहड्याचे फळ, तेल, इत्यादी.

आक्षिक-न., **बिभीतकम्** । (सुसू. ४६.१९४) बेहडा.
अक्षिकीफलम् । (सुसू. ४६.१९४ ड.)
बेहड्याचे फळ.

आक्षिकी-स्त्री., **बैभीतकी (बिभीतककृता) सुरेयं पाण्डुरोगव्रणहिता दीपनी च** ।
(चसू. २७.१८६) बेहड्याची बनलेली दारू. पांडुरोग नाशक, व्रणाला हितकर व दीपन आहे.

आक्षेप-पु., **आकर्षणम्** । (अहसू. २८.५)
आकर्षण, आकुंचन. (स्नायूत शल्य गेले तर)
आदानम् (अहसू. २१.१२) घेणे. पिणे. (धूम)
क्षोभः (अहसू. ५.९)
उसळणे, वर उडणे (दगडावर आपटलेले पाणी.)
वातरोग० आक्षेपक० (चचि. २८.२३)
आक्षेपकनामकः एकः वातिकः रोगः एक वातरोग.

आक्षेपक-पु., **वातरोग० अशीतिर्वातविकारेष्वेकः** ।
(चसू. २०.११)
निरुक्तिः-हस्त्यारूढपुरुषस्येव देहचालनादाक्षेपादा-क्षेपकः 'मुहुर्मुहुस्तदाक्षेपक इति स्मृतः ।
(सुनि. १.५१)

ज्या वातरोगात मधून मधून हातपाय अव्यस्थितपणें फेकले जातात तो रोग. हत्तीवर बसलेल्या पुरुषाप्रमाणे शरिराचे अवयव व शरीर हालत असते तो आक्षेपक रोग. ऐशी वातरोगांपैकी एक.

संप्राप्ति–यदा कुपितो वायुः सर्वा धमनीरभ्येति तदा स मुहुर्मुहुर्देहमाक्षिपति। (सुनि. १.५१)

लक्षणम्–गात्राणां पाणिपादयोश्च मुहुराक्षेपणं सस्नायुकण्डराणां सिराणां संशोषणञ्च। सर्वेष्वाक्षेपकेषु गते वेगे स्वास्थ्यं भवति।

(चचि. २८.५०)

अपतानकस्य दण्डायामादिभेदा आक्षेपकस्य विशेषाः। (सुनि. ५२.५८)

संप्राप्ति–जेव्हा प्रकुपित वायु सर्व धमन्यांस दुष्ट करतो. तेव्हां शरिरास आचके आणतो. **लक्षण**–हातपाय व इतर गात्रे यांना मधून मधून झटके येणे व स्नायु, कंडरा, शिरा यांचे शोषण. याचा वेग गेल्यावर पुन्हा पहिल्यासारखे वाटते. दंडायाम इत्यादि अपतानकाचे प्रकार आक्षेपकाचेच विशेष होत.

आक्षेपण–न., **अंगविक्षेपः** (सुनि.१.३१)

अङ्गस्याकर्षणेन त्रोटनम् (इन्दु) (सुनि. १५.३)

अंगविक्षेप. हातपाय फेकणे, आपटणे.

आक्षोड–पु., **अक्षोटः** (ध. ५.६०) आक्रोड.

आखु–पु., **मूषकः** (सुशा. ४.६७) उंदीर.

वृक्षमूषिकः (सुउ. ४१.३६)

झाडावर राहाणारा उंदीर.

–कर्णिका–स्त्री., **वनस्पति० मूषककर्णी, मूषिकपर्णी.** (चसू. ४.११ र. ११.५२–५७) उंदीरकानी.

–कर्णी–स्त्री., **वनस्पति० मूषककर्णी–मूषकपर्णी.**

(चसू. ४.११ (१५)

NO.—IPOMOCA RENNIFO RMIS

∠—LECT CARE MOFIFLO. RA

हिं.—मूसाकानी.

म.—उंदीरकानी, भोपनी.

गु.—उंदीरकानी

बं.—उंदूरकानी पाना

त.—चवारिया रकून्तल

–गोरोमुष, सतर.

त्रसि., ८.९.१०)

दन्ती नामक वनस्पति० दाती, दाती मूळ.

–घृत–न., **योग० इदं मूषकैः सह विपक्कमस्ति, ऊर्ध्वजत्रुजरोगेषूपयुज्यते।** (चचि. २६.१७५)

एका सिद्ध तुपाचे नांव. हे उंदराचे मांस शिजवून करतात. हे मान व डोके यांतील विकारांवर उपयोगी.

–पार्णिका–स्त्री., **वनस्पति० द्रवन्ती** (ध. १.२२९)

(चचि. ३०.१०७)

उंदिरकानी; द्रवन्ती नावाची वनस्पति.

–पर्णी–स्त्री., **वनस्पति० दन्ती.** (चसि. ८९.१०)

दांती.

–विन्ना–स्त्री., **वनस्पति० मूषकपर्णी, मूषिकपर्णी**

(असंउ. ४६ पृ. ३७८) उंदीरकानी

–विषहन–पु., **वनस्पति० देवदाली** (ध. १.१७३)

देवडांगरी.

–वृक्ष–वनस्पति० मदनफलम्

(असंउ. ४६ पृ. ३७८) गेळफळ

आगति–स्त्री., **संप्राप्ति.** (चनि. १.११)

रोगाचे कारण घडल्यानंतर दोष कसे दुष्ट झाले, शरिरात कसे कोठून कोठे गेले आणि रोग निर्माण केला हे स्पष्ट करणारी पद्धत.

आगन्तु–वि., **पश्चात्कालभावि** (चइ. १२.६५)

पुढे प्राप्त होणारे (आरोग्य)

बाह्यहेतुजोऽभिघातनिमित्तो निजेतरो रोगप्रकारः

(चसू. २०.३, सुसू. १.२५)

बाह्य कारणांनी उत्पन्न होणारा. आघातापासून होणारा (रोग)

हेतवः–अभिशापाभिषङ्गाभिघातपतनपीडनबन्धनव्यधनरज्जुदहनशस्त्राशनिभूतोपसर्गविषवाय्वग्निक्षतभङ्गादयः (चसू. २०.४, अहसू. ४.३२)

कारणे—शाप, जारण मारण, आघात, पडणे, दाबले जाणे, बांधणे, टोंचणे, दोराने बांधणे, जळणे, शस्त्राचा मार, वीज, भूतांचा संपर्क, विष, वायूची बाधा, जखम, हाड मोडणे इत्यादी.

निजागन्त्वोर्भेदः–निजो दोषोत्थः; तस्मिन् पूर्वं वातादयो वैषम्यमापद्यन्ते, ततो व्यथाऽभिनिर्वर्तते बाह्यहेतुजस्त्वागन्तुः तस्मिन् प्रहारेण व्यथापूर्वमुपजायते ततो दोषवैषम्यम् (असंसू. २२)

निज व आगंतु यात भेद–निज हा दोषांपासून होतो. त्यात प्रथम वातादि दोषांचे वैषम्य उत्पन्न होते; नंतर विकार–पीडा निर्माण होते, आगंतु हा बाह्य

कारणांनी होतो; त्यात प्रहार–आघात प्रथम होतो नंतर दोषांची विषमता निर्माण होते.

आगन्तुभेदाः–शारीराः मानसाश्च (चसू. १.३६)

आगंतूचे २ प्रकार १ शारीर व २ मानसिक.

आगन्तुरोगाः–आगन्तुज्वरः (असंनि. २.३५)

आगन्तुविद्रधिः (सुनि. ९.१३)

आगन्तुशोफः (चसू. १८.४)

आगन्तुशल्यम् (सुसू. २६.६) **एते शारीराः।**

कामक्रोधलोभाद्याश्च मानसाः। (अहसू. ४.३२)

आगंतुशारीररोगः–आगंतुज्वर, विद्रधि, सूज, शल्य, इत्यादी.

आगंतुमानसिकविकारः—
काम, क्रोध, लोभ इत्यादी.

–भवा–वि., **सप्तविधनिद्रास्वेका** (असंसू. ९.६८)

झोपेच्या सात प्रकारांपैकी एक.

शस्त्रप्रहारादिना जाता सुश्रुते 'आगन्तुकी' नाम्नैषा निर्दिष्टा।

शस्त्रप्रहार इत्यादी कारणांनी येणारी झोप. ही आगंतु म्हटली आहे.

आगन्तुक–वि., **शारीरेतरशल्यप्रकारः।** (सुसू. २६.४)

शारीरं दन्तरोमनखादिधातवोऽन्नमला दोषाश्च दुष्टाः आगन्त्वपि शारीरशल्यव्यतिरेकेण यावन्तो पदार्थास्तृणकाष्ठपाषाणलोहलोष्टप्रभृतयो दुःख-मुत्पादयन्ति। (सुसू. २६.६)

दोष, नख, दात, इत्यादि शारीर शल्यांखेरीज गवत लाकूड इत्यादि बाह्य पदार्थ शरिरात गेले की जे शल्य होते त्याला आगन्तुक शल्य म्हणतात.

आगन्तुकी–वि., **सप्तविधनिद्रास्वेका।** (चसू. २१.५८)

रिष्टभूता, शस्त्रप्रहारादिना वा जाता विसंज्ञता। 'आगन्तुभवा' नाम्नाऽस्या निर्देशो वाग्भटे (अहसू. ९.६८)

सात प्रकारच्या झोपांपैकी एक झोप. ही मरण-दर्शक.

शस्त्र प्रहारादिकांनी येणारी मूर्च्छारूपी एक झोप.

आगम–पु., **आगच्छत्यस्मादिति आगमो हेतुः** (चवि. २२.२४)

हेतुः, कारणं, निदानं योगः संयोगो वा (चशा. १.९८)

ज्याच्या पासून आला तो आगम; म्हणजे कारण, हेतु. रोगकारण. रोगज्ञानाचे कारण. एकत्र येणे. संयोग.

आगमनं, प्रवेशः, प्रारम्भो वा (अहनि. २.१०)

येणे, प्रवेश, प्रारंभ, आरंभ,

आयुर्वेदः, तस्योपदेशो वा (असंसू. २२)

आयुर्वेद. आयुर्वेदाचा उपदेश.

आगमयति बोधयति सूक्ष्मविप्रकृष्टानर्थानित्यागमः.

वेदः, शास्त्रम् (सुसू. ४०.४)

जो सूक्ष्म व खोल असा अर्थ समजावून सांगतो तो आगम; वेद, शास्त्र.

परीक्षणार्थे प्रयुक्तेषु प्रमाणेष्वेकम् (सुसू. १.१६)

आप्तागमः। (चसू. ११.२८)

आप्तोपदेशः। (चवि. ४.३)

आप्तवचनम्। (चवि. ४.४)

ऐतिह्यम्। (चवि. ८.४१)

इत्येतेऽस्य पर्यायाः

परीक्षणाकरिता आवश्यक अशा प्रमाणांपैकी एक प्रमाण. आप्तागम इत्यादि आगम शब्दाचे पर्याय शब्द आहेत.

प्राचीनो रसाचार्यः। (र. ३.५२)

एक प्राचीन रसाचार्य.

आगमावर्ता–स्त्री., **वनस्पति० वृश्चिकाली** (रा. गं. २.८)

विंचवी. हिंदीमध्ये विच्छुबूटी म्हणतात.

आगस्त्य–वि., **अगस्त्यवृक्षस्येदम्** (सुसू. ४६.२८२)

हदग्याच्या झाडाचे पान, फूल इत्यादी.

आगार–न., **गृहम्, स्थानम्.** (सु.चि. ३.४)

घर. स्थान. रहाण्याची किंवा वस्तु ठेवण्याची जागा.

–कर्णिका–स्त्री., **गृहसंबन्धिकाष्ठः, गृहाच्छादनमध्ये गृहाच्छादनकाष्ठनिबन्धनी।** (च.सू. ३०.५)

घराचे एक लाकूड. घराच्या छताच्या लाकडांना जोडणारे लाकूड; आढे.

–गोधिका–स्त्री., **प्राणि० गृहगोधिका** (सु.चि. १.१०८) पाल.

–धूम–पु., **भित्तिषु संचितो धूमः, गृहधूमः** (सु.चि. ९.१०)

भिंतीवर जमा झालेला धूर; घेरोसा.

आग्नेय–न., **कृत्तिकानक्षत्रम्** (असंउ. ४१ पृ. ३३८)

कृत्तिका नक्षत्र

खनिज. सुवर्णम् (रा. १३.३) सोने.

महाभूतस्याग्नेः शरीरकार्यं शरीरांशो वा

आग्नेयानि–दर्शनं रूपं

पित्तमूष्मा पक्तिः संतापो मेधा वर्णो भास्तेजः शौर्यञ्चेति (असंशा. ५.११) (च.शा. ७.१६)

अग्नि या महाभूताचे शरीरकार्य किंवा शरीरांश

पित्त, उष्णता, पचन, संताप, बुद्धि, वर्ण, प्रभा, तेज, शौर्य ही सर्व आग्नेय आहेत.

यदग्निगुणभूयिष्ठं तत् तेजोभूयिष्ठम् (सु.शा. ३.३) अग्नीचे गुण ज्यात आधिक्याने आहेत ते द्रव्य.

आग्नेयी–स्त्री.,–छाया० **इयं विशुद्धरक्ता दीप्ताभा दर्शनप्रिया च** । (चइ. ७.११)
एक छाया; विशुद्ध रक्ताची तेजस्वी व मोहक अशी ही छाया असते.

–ऋतु–पु., **आग्नेयकालः, ग्रीष्मः** (सुचि. ३.८–९)
ग्रीष्मऋतु, उष्णऋतु, उन्हाळा.

–काल–पु., **आदानकालः** (असंसू. ४.६)
खाणारा काल; प्राणिमात्राचे बल खाणारा–नाहीसे करणारा काल.

–ज्वर–पु., **ज्वरस्य विधिभेदः** (चचि. ३.३२)
ज्यात शरिराची उष्णता अधिक होते तो. एक ज्वरप्रकार.

–धूप–पु., धूप. **का धूपकल्पाध्यायः**
धूपाचा एक प्रकार.

–मर्मन्–न., **तेजोभूयिष्ठं मर्म, तच्च सद्यःप्राणहरम्** । (सुशा. ६.१६)
या मर्मावर आघात झाल्यावर ताबडतोब प्राणनाश होतो. हे आग्नेय मर्म होय.

–लोक–पु., **अग्निभूताधिदैवतस्वभावो लोकः** (सुसू. १.२२) आग्नेय स्वभावाची जीव सृष्टि.

–विसर्प–पु., रोग. **विसर्पविशेषः आग्नेयो वातपित्ताभ्याम्** । (चचि. २१.१४)
धावऱ्याचा एक प्रकार; वात आणि पित्त या दोषांपासून हा होतो.

–व्याधि–पु., **पैत्तिको रोगः** (चनि. १.४)
पित्तात्मक रोग

आघट्टक– पु.,वनस्पति. **अपामार्गभेदः, रक्तापामार्गः, अपामार्गः** (रा. ४.३९०) लाल आघाडा.

आघात–पु., **अवरोधः, दुष्टिः** (सुउ. ५८.१)
अडणे; जसे–मूत्राघात. मूत्रदुष्टि.

–काल–पु., **ग्रहादीनामावेशकालः** (चचि. ९.११)
पिशाचादि ग्रहांचा शरिरात प्रवेश करण्याचा काल.

आघातन–न., **वधस्थानम्, घातस्थानम्** (चसू. ८.१९)
वधस्थान; सुळावर देण्याचे स्थान, फाशी देण्याचे न

आघ्रात–वि., **उत्पलादिपुष्पानुप्रविष्टं नस्योपयोज्यं वामकं द्रव्यं; घ्राणेन गृहीतम्**
चिकित्सेचा विशेष; ओकारी करणाऱ्या इत्यादी द्रव्यांचे चूर्ण नीलकमळासारख्या फुलावर पसरून ओकारी होण्याकरिता हुंगणे, हुंगलेला, वास घेतलेला.

आचमन–न., **योनिप्रक्षालनोदकम्** (सुशा. २.१२–१३ ड.)
योनि धुण्याचे पाणी. योनि धुणे, गुळण्या करणे.
वनस्पति० वालकम् (ध. १.४७)
वाळा, सुगन्धी वाळा.

आचमनीय–वि., **पात्र० आचम्यते येन पात्रेण तत्** (चसू. १५. ७)
ज्या पात्राने आचमन केले जाते ते पात्र. संध्येची पळी, आचमन करण्याचे पाणी.

आचय–पु., **समन्ताच्चयनम्, समुदायः** (अहसू. ७.२३)
चारी बाजूंनी केलेला संचय, समुदाय, समूह.

आचार–पु., **शास्त्रशिक्षाकृतो व्यवहारः** (चइं. १.३)
शास्त्रोक्त व्यवहार. शास्त्राला धरून केलेला व्यवहार.
कायवाङ्मानसं कर्म । (सुसू. १.२७)
शरिराचे, वाचेचे, मनाचे कर्म. या तिघांच्या द्वारे होणारे कर्म.
कुलदेशाद्यनुगतं लौकिकं विधानम् (सुसू. २.३)
कूळ, देश, इत्यादींच्या रूढीप्रमाणे करावयाचा व्यवहार. वागणूक.

–चपल–वि., **सर्पसत्वलक्षण० व्यापारे चपलः** । (सुशा. ४.८९–९०)
सर्पांच्या स्वभावाप्रमाणे असलेल्या व्यक्तीचे एक लक्षण. चंचल, आचार, व्यवहार अगदी झटपट करणारा.

–रसायन–न., **आचार एव रसायनम् यथा सत्यभाषणं, अक्रोधः, मद्यमैथुनान्निवृत्तिः, अहिंसा, प्रियभाषणं जपशौचपरता, धैर्यं, दाननित्यता, देवगोब्राह्मणाचार्य-गुरुवृद्धार्चनरतिः, नित्यमानृशंस्यपरता, नित्यं करुणार्द्रता, समजागरणस्वप्नता, युक्तिज्ञता,शस्ताचारता, अध्यात्मप्रवणेंद्रियता, वृद्धास्तिकजितात्मनां सेवा, धर्मशास्त्रपरता च आचरणमेतत् नित्यरसायनमेव अपि च एतैर्गुणैस्समुदितै रसायनं यः प्रयुङ्क्ते स यथोक्तान्सर्वान्रसायनगुणान् समश्नुते** । (चचि. १.४ ३०–३५)

शरिरातील रसादि धातु विशुद्ध व बलवान्–सारवान् करणारे ते रसायन. ज्या आचरणाने शरीर, रसादि धातु विशुद्ध व सारवान् होतात ते आचार रसायन. खरे बोलणे, न रागावणे, मद्यपान व मैथुनापासून अलिप्त असणे, अहिंसा, प्रियभाषण, जप, पवित्र आचरण, धैर्य, दान प्रवृत्ति, देव, गाय, ब्राह्मण, आचार्य, गुरु, वृद्ध यांची पूजा करण्याची प्रवृत्ति, दयाळु वृत्ति, परदुःखाने दुःखी होण्याचा स्वभाव, जागणे व झोप यांत सारखी वृत्ति, उत्तम योजकता, गर्व नसणे, सभ्य आचरण, इंद्रियांची प्रवृत्ति अध्यात्माकडे असणे, वृद्ध व आस्तिक आणि जितेंद्रिय व्यक्तींची सेवा, धर्मशास्त्रावर निष्ठा ह्या गुणांचे आचरण म्हणजे नित्य रसायनच होय. आणि अशा गुणांनी युक्त जो मनुष्य रसायन सेवन करतो तो शास्त्रात सांगितलेले त्याचे सर्व फल मिळवतो.

–विधि–पु., पथ्याचारः—**उष्णोदकोपचारी ब्रह्मचारी, क्षपाशयश्च स्यात्, यान्यहानि स्नेहं पिबेत्तान्यहानि, व्यायामवेगसंरोधशोकवर्षहिमातपप्रवातयानयानाध्वभाष्यात्यशनसंस्थितिनीचात्युच्चोपधानाहःस्वप्नधूमरजांसि च त्यजेत्। अग्रेऽपि तावन्त्येवाहानि व्यायामादि सर्वं त्यजेत्, सर्वकर्मसु व्याधिक्षीणेषु च प्रायोऽयमेव क्रमः**

(असंसू. २५.४१–४४)

हितकर आचार. वांती, रेचक इत्यादींनी शरिराचे शोधन घेतल्यावर व शोधन झाल्यावर तसेच शोधन घेण्यापूर्वी तूप, तेल इत्यादी स्नेह घेतल्यावर ही करावयाचे सर्व व्यवहार ऊन पाण्याने करणे, ब्रह्मचर्य पालन, रात्री झोप घेणे, जितके दिवस स्नेहपान केले असेल तितके दिवस व्यायाम, मलमूत्र इत्यादींचे वेग अडवणे, शोक, हर्ष, थंडी, ऊन्ह, सोसाट्याचा वारा, वाहनावर प्रवास, पायी प्रवास, अतिभाषण, अतिभोजन, अतिबैठक, अगदी उंच किंवा अगदी कमी उसे घेणे, दिवसा झोप; धूर व धूळ इ. सर्व गोष्टीपुढे ही सोडाव्या. सर्व पंचकर्म आणि व्याधींनी क्षीण झालेल्यांनीही असेच वागावे, हा पथ्याचार.

आचारिक–वि., **स्नेहविध्युक्तः** आहारादिनियमः

(अहृसू. २८. २५)

रेचक इ. शरीरशुद्धि करणारी औषधे घेण्यापूर्वी तूप तेल इत्यादि स्नेह घ्यावयाचे असतात. ते घेण्याचा विधि व त्यानंतर करावयाचे पथ्याचरण.

आरोग्यनियमः । (सुचि. ६.४)

आरोग्याचे नियम. स्वस्थाचरण.

चर्या. (सुचि. ३८.११३)

रात्रंदिवस वागावयाचे नियम.

आचार्य–पु., **गुरुः, शास्त्राधिगमहेतूनां श्रेष्ठः** ।

(च. सू. २५.४०)

गुरु, उपदेशक, शास्त्र कळण्याच्या सर्व कारणात गुरु श्रेष्ठ आहे.

मोक्षशास्त्रोपदेष्टा । (चशा. ५.१२)

मोक्षाचे ज्ञान देणारा.

आचित–वि., **व्याप्तम्** । (सुनि. १६.६)

व्याप्त, परिपूर्ण, भरलेला.

युक्तम् । (सुचि. ३०.३५) युक्त, सहित.

आचूची–स्त्री., **बालानामौषधदानस्य साधनम्** ।

(कासि. ३ (पृ. १५४)

मुलांना औषध देण्याचे साधन; चमचा, बोंडले, शिंप.

आचूषण–न., उपक्रम० **चूषणम्–शृङ्गेण, अलाबुना (ब्वा) मुखेन वा स्तन्य–रक्तादीनां निष्कासनम्**

(सुसू. ७.१७)

चोखणे. स्तनातील विकृत दूध, रक्त इ० चोखणे व फेकून देणे. शिंग, तुंबडी, यांनी ही दूध रक्त ओढून घेणे हा एक उपचार आहे.

आच्छादन–न., **आवरणम्** । (अहृसू. २६.४१)

झाकण. आवरण.

आवापः (र. ८.५४)

वितळलेल्या धातूत योग्य द्रव्य टाकणे याला आच्छादन, आवाप, प्रतिवाप म्हणतात.

आज–वि., **अजस्य अजायाः वा इदम्**

बकऱ्याचे–बकरीचे मूत्र, दूध, इत्यादी.

आजन्म–अ., **जन्मप्रभृति.** (अहृसू. १०.७)

जन्मापासून.

–सात्म्य–न., **जन्मकालाद्यदुपशेते तत्**

(अहृसू. १०.७)

जन्मापासून आत्मसात् झालेले; पथ्यकर.

–सुरभिपत्र–पु., **वनस्पति. जम्बीरः** (रा. १०.८१)

मरवा, मरूबक, जम्बीर, ईडनिंबू.

आजानेय–पु., **उत्तमकुलजातोऽश्वः** । (चशा.८.९)

“ **आजानन्ति यतः संज्ञामाजानेयास्ततः स्मृताः** ”

(शब्दक. अश्वतन्त्रे.)

जातिवंत घोडा. मालकाच्या इशाऱ्याच्या सूक्ष्म छटांचा अर्थ समजणारा.

आज्ञा—स्त्री., **अनुल्लङ्घनीय आदेशः** (सुसू. ३४.१०–११)
आज्ञा. उल्लंघन करू नये असा आदेश.
–विधेय–वि., **आदेशकारी** (सु. क. १.१४–१६)
आदेश देणारा, आज्ञापक, आज्ञा देणारा.
–सिद्ध–न., **सिद्धयोग. कमलाविलासरसस्य अपरं नाम, निश्चितगुणकारि** (र. २६.५२–५३)
कमलाविलास नामक रस–औषधीचे दुसरे नाव अचूक गुणदायक.

आज्य–न., **घृतम्** (रस. २.७५) तूप.

आञ्छन–न., **आकर्षणेन स्वस्थाने स्थापनम्** (सुचि. ३.१८)
यन्त्रकर्म. (सुसू. ७.१७)
भग्नोपक्रमः (सुचि. ३.१८)
ढळलेले हाड ओढून स्वस्थानी आणून ठेवणे, हे एक यंत्रकर्म आहे. मोडलेल्या हाडाचा उपचार.

आटक–पु., **गुग्गुलुः** (र. २०.१३०–१३६) गुग्गूळ.

आटरूष–पु., **वनस्पति० वासकः अयं तिक्तः कटुस्तुवरकः** (भा. प्र.) **शीतो, लघुः, स्वर्यो, हृद्यो, वातकृत्** (भा. प्र.) **कफपित्तघ्नो, रक्तविकारकासक्षयच्छर्दिकुष्ठज्वरतृष्णारक्तपित्तकामलावैकल्यादिघ्नः शाकार्थमप्युपयुज्यते.** (ध. १.२३ (च.सु. ३.३) (सु. सु. ४६.२६२.२७०)
गुण–कडू, तिखट, तुरट, थंड, लघु, आवाजाला हितकर, हृदयाला हितकर, वातकर, कफपित्तनाशक रक्तविकार, खोकला, क्षय, वांती, कोड, ताप, तहान, रक्त–पित्तविकारात स्रवणारे रक्त थांबवणारा व कावीळ, विकलतानाशक असून भाजीसाठी ही वापरतात.
NO.—ACAN THACEAE
L.—ADHATODA VASIKA
हिं.—अडूसा, विसोंटा, वासा.
म.—अडुळसा
गु.—अरडुसो.
बं.—वाकस, छोट वाकस.
त.—अधडोडे.

आटरूषक–पु., **आटरूषः** (सु.सू. ४६.२६२.२७०)
अडुळसा.
–स्त्री., वनस्पति०, कण्टकारीभेदः, कासघ्नी इति नाम (ध. १.९८)
[illegible]णीचा एक प्रकार, कासनाशक म्हणून 'कासघ्नी'

आटा–स्त्री., **पक्षि०**, (अहृसू. २६.१०)
आटी पक्षी. समुद्रात राहाणारा बगळ्यासारखा पक्षी–आडी.
–मुख–न., **शस्त्र० आटीमुखम्** (असंसू. ३४.२७) (सु.सू. ८.४)
आटीपक्षाच्या तोंडाप्रमाणे चोंचीप्रमाणे तोंड असलेले शस्त्र.
–वदन–न., **शस्त्र० आटीमुखम्** (अहृसू. २६.१०)
पहा 'आटीमुख'.

आटालत्व–न., **विस्तृतत्वम् अटालत्वम्** (चनि. ३.१४)
विस्तृतपणा (योनीचा)

आटी–स्त्री., **पक्षि० जलवर्धनी** (सुसू. ८.४)
अयं समुद्रतीरे कोङ्कणप्रान्ते उपलभ्यते, बकसदृशः प्रसिद्धः पक्षी. द्रष्टव्यं 'आटा'.
–मुख–न., **शस्त्र० अङ्गुष्ठायतं फलं, सप्ताङ्गुलं वृन्तं, केशप्रमाणधारं विस्रावणोपयोगि शस्त्रम्** (सुसू.८.३) पहा 'आटा'.

आटोप–पु., **रोगलक्षण० उदरे गुडगुडशब्दः** (चनि. ८.६) पोटांत 'गुडगुड' शब्द होणे.
उदरापूरः (सुउ. ४२.८) उदर पुरेपूर भरणे.
नाभेरधो मन्दसञ्चारवायुता । (असंनि.११)
बेंबीच्या खाली वाताचा थोडा संचार; बेंबीच्या खालचे पोट थोडे फुगणे.
ईषत्सशब्दमाध्मानम् । (सुसू. १५.१५)
वाताने गुडगुड इ. थोडे थोडे होत असणे; पोटाची फुगवटी.
वातादीनामप्रवृत्तिः (सुक. १.४२)
वात, मल मूत्र यांची विसर्जन होण्याची अप्रवृत्ति. वातादिकांचा अवरोध.
रुजापूर्वकक्षोभः । (सुनि. ९.२०)
पीडायुक्त वाताचा क्षोभ.
क्षोभः (अहृसू. २८.८) फुगवटी. वाताचा क्षोभ.

आडूक–न., **पात्र० बालानामौषधप्रदानार्थं क्षुद्रनौकाकारं साधनम्** (कासि. ३ पृ. १५५)
मुलाना औषध देण्याकरिता छोट्या नावेच्या आकाराचे साधन, चमचा बोंडले, शिंप.

आढ–न., **मान० आढकम्** (र. ९.३९)
चारप्रस्थ; दोनशे छप्पन्न तोळे.

आढक–न., **मान० चतुःप्रस्थमाढकम्** (चक. १२.९४)
षट्पञ्चाशदधिकद्विशततोलमानम् २५६ तोलकाः (र. १४.५६)

पात्रकापरपर्यायम् (र. ११.८)
दोनशे छपन्न तोळे 'पात्रक' पर्याय शब्द.

(आढकी)–स्त्री., **खनिज० सौराष्ट्री** (ध. ३.१०६)
खनिज. तुरटी. सोरठी माती.
वनस्पति०शिम्बीधान्य०
(चसू. २१.२६ ध. ६.९३)
तद्गुणाः–कषाया, स्वादुः शीता कटुर्लघुः किञ्चिद्वा-तकरी, संग्राहिणी, कफपित्तघ्नी, मेदोरक्तपित्तघ्नी, लेपोपयोगिनी च, त्रिप्रकारैषा सितासितरक्तभेदात्।
(ध. ६.९३)
गुण–तुरट, मधुर, थंड, तिखट, लघु, थोडा वात वाढविणारी, मल घट्ट करणारी, कफपित्तनाशक, मेद रक्तपित्तनाशक व लेपाच्या उपयोगी. हिचे प्रकार ३ पांढरी, काळी व तांबडी.
NO.—PAPILIONACEAE
L—CAJANUSINDICUS
ENG.—PIGIEON PEA, DHULL
हिं. —अडहर. अरहर. तोर. ड्डमुर.
म. —तुरटी.
गु. —तुवर, डंगरी.
बं. —अडहर, आइरी.
त. —तुवरै, इयवै.
फा. —शाखुल.

आढ्य–वि., **धनवान्** (अहृसू. १.२९)
धनवान्, धनाढ्य, श्रीमंत, धनवंत.
–पवन–पु., **रोग० ऊरुस्तम्भः** (अहृसू. १५.३६)
मांड्या ताठरणे. एक रोग. मांड्यांची हालचाल न होणे. आढ्यवात, वातरक्त. श्रीमंतांना होणारा रोग.
–मारुत–पु.. **रोग० आढ्यवातः वातरक्तम्**
(अहृसू. १९.८) पहा "आढ्य पवन"
–रोग–पु., **वातरक्तम्** (असंनि. १६.५)
वातरक्त नामक रोग, पहा "आढ्यपवन"
–रोगिन्–वि., **वातरक्ती** (अ.हृ.सू. १७.२२)
वातरक्ताने पीडित.
–वात–पु., **रोग० वातरक्तम्, अयमाढ्यानां प्रायो भवतीत्याढ्यरोगः** (चक्र) चचि. २९.११)
पहा 'आढ्यपवन'.

आणि–स्त्री., **मर्म७ जानुन ऊर्ध्वमुभयतस्त्र्यङ्गुलम् आणी नाम, स्नायुमर्मैतद् वैकल्यकरं च। तत्र (विद्धस्य) शोफाभिवृद्धिः स्तब्धसक्थिता च** (सुशा. ६.७)
गुडघ्याच्या वर दोन्ही बाजूस तीन अंगुळ असलेले एक मर्मस्थल, हे स्नायुमर्म, यावर आघात झाल्याने अवयवांना विकलता येते.

आणी–स्त्री., **आणि मर्म** (सुशा. ६.७) पहा. 'आणि'

आण्डूक–न., **खनिज०, वङ्गम्** (रा. १३.१४)
खनिज. कथिल.

आतङ्क–पु., **व्याधिः, दोषाः, यक्ष्म, ज्वरः**
(चनि. १.५, चवि. ६.४, चचि. ३.११)
रोग, ज्वर, दोष, इत्यादी.
–विपरीत–वि., **केवलव्याधिघ्नं भेषजम्**
(चवि. २.१३)
रोगाचे कारण जे दोष त्यांचा नाश न करिता केवळ रोगाचा नाश करणारे.

आतत–वि., **व्याप्तम्।** (सुशा. ९.९)
(सुसू. १७.५, सुनि. १२.६)
व्याप्त. भरपूर. पूर्ण व्यापलेले. पसरलेले विस्तीर्ण त्वक्संकोचरहित.
ताणलेले. फुललेले. सुरकुत्या नाहीशा झालेले.
विस्तीर्ण.

आतप–पु.. **सूर्यातपः, रविप्रकाशः, तेजःपरमाणुपुञ्जः,**
तद्गुणाः–पित्ततृष्णाग्निस्वेदमूर्च्छाभ्रमास्रकृत्
(सुचि. २४,८६)
उन्ह. ऊन. सूर्याच्या तेजाच्या परमाणूंचा समुदाय, पुंज. गुण–पित्त, तहान. अग्नि, घाम, मूर्च्छा, भ्रम व रक्तदोष करणारे.
–त्र–न., **छत्रम्** (असंशा. ८.३२)
उन्हापासून रक्षण करणारे, छत्री, पंखा.
लंघनप्रकारः, आतपसेवनम्। (चसू. १२.१८)
मध्यबलस्थूलमनुष्येषु स्थौल्यापनयनाय
(चसू. १२.२३) **दुष्टव्रणपीडितेषु कुष्ठिषु तैल-पानाभ्यङ्गादनन्तरमन्तःशोधनार्थं प्रयुक्तश्चिकित्सो-पक्रमः** (सुचि. ९.६६)
लंघनाचा एक प्रकार.
मध्यवल स्थूल व्यक्तीची स्थूलता घालवण्यासाठी, दुष्टव्रणपीडित कुष्ठरोगी, यांना व तैलपान, अभ्यंग, करविल्यानंतर अंतःशुद्धीसाठी करावयाचा चिकित्सा प्रकार.
–दग्ध–परिवः **रोग० सूर्यातपादिभिः दाहः**
(सुसू. १२.३८)
उन्हाची झळ लागणे. झळई; झळीचा ताप (ज्वर)
–सह–वि., **य आतपं सहते सः** (चसू. १३.४७)
ऊन्ह सहन करणारा.

–सहत्व–न., **लक्षण० आतपसेवने क्षमत्वम्**
(चनि. १.३३) ऊन्ह सहन करण्याचे सामर्थ्य.

–हत–वि., **सूर्यतेजसा हतम्** । (चसू. २७.३१६)
उन्हाने बेजार झालेला. चक्कर आलेला.

आतपासहत्व–वि., **लक्षण० आतपस्यासहिष्णुत्वम्**
(चनि. १.३३) उन्ह सहन न होणे.

आतस्य–वि., **अतस्या इदम्** । (चसू. २७.२९२)
अळशीचे (तेल इ.)

आतुर–वि., **रोगी.** (चसू. १.२४, सुचि. ३३.५)
रोगी. आजारी.

–गुण–पु., **रोगिणो गुणः " निर्देशकारित्वमातुरगुणानां श्रेष्ठम् "** (चसू. २५.४०) (असंसू. १३,) **द्रष्ट० ' रोगिन्. '**
रोग्याचा गुण; वैद्याची आज्ञा पालन करणे; हा गुण रोग्याच्या गुणांत श्रेष्ठ.

आतुरावस्था–स्त्री., **आतुरस्यावस्थारूपः कालः, स कालाकालरूपो द्विविधः कार्याकार्यविचारतः** ।
(चवि. ८.१३२)
रोग्याची अवस्था (काल) कोणता उपचार योग्य किंवा अयोग्य या दृष्टीने, तो काल दोन प्रकारचा अहे.

आतुरोपक्रमणीय–पु., **अध्याय०** (सुसू. ३५.१)
अध्यायाचे नाव. कोणत्या रोग्याची चिकित्सा करावी कोणाची करू नये हे दाखविणारा.

आतुरोपद्रवचिकित्सित–न., **अध्याय ०**
(सुचि. ३९.१)
अध्यायाचे नांव. रोग्याला होणाऱ्या उपद्रवांची चिकित्सा सांगणारा.

आतुर्य–न., **आतुरस्य भावः रोगः** (चचि. १.७९)
रोग. आजार. अनारोग्य

आत्त–वि., **गृहीतम्** । (अहृसू. १.२८)
मिळविलेले, घेतलेले, प्राप्त केलेले, प्राप्त झालेले.

आत्मन्–पु., **जीवः ज्ञानप्रतिसंधाता, क्षेत्रज्ञः**
(चसू. १.४२) (सुशा. ५.३)
जीव. आत्मा. ज्ञानी. क्षेत्रज्ञ, शरीरज्ञ.
देहः (सुशा. ३.७) शरीर.
कर्मात्मा, बद्धपुरुषः (सुसू. १५.४१)
देह. शरीर, आत्मा.
जीवात्मा, मनः (चवि. ८.३९)
जीव. शरीरात बद्ध झालेला जीवात्मा. मन.

गुप्त–न., **आत्मगुप्तायाः फलम्, कपिकच्छुः**
(सुसू. ४६.३६)
कुहिली, खाजकुहिली–कवचबीज.

(–गुप्ता)–स्त्री., **वनस्पति० कपिकच्छुः**
(सुउ. ५२.४१) पहा ' आत्मगुप्त '.

–गुप्तातैल–न., **कपिकच्छुबीजभवं तैलम्**
(ध. ६.१३५) कवचबीजाचे तेल.

–गुप्ताशूक–पु., **वनस्पति० कपिकच्छोः शूकः**
(चसू. १८.४)
खाजकुहिलीचे खाजणारे कांटे; कुसळे.

–ज–वि., **आत्मनो जायत इति** (च.शा. ३.३)
आत्म्यापासून झालेला.
न., **गर्भस्यात्मजन्यो भावः** (च. शा. ३.१६)
तासु तासु योनिषूत्पत्तिरायुरात्मज्ञानं मन इन्द्रियाणि प्राणापानौ प्रेरणं धारणमाकृति–स्वर–वर्णविशेषाः सुखदुःखे इच्छाद्वेषौ चेतना धृतिर्बुद्धिः स्मृतिरहङ्कारः प्रयत्नश्चेति (च.शा. ३.१०)
गर्भशरिरांत आत्म्यापासून निर्माण झालेले भाव. त्या त्या योनीत जन्म घेणे. आयुष्य, आत्मज्ञान. इंद्रिये, सुखदुःख इत्यादि भाव.
मन्मथः (च.चि. २.३–३०)
मदन, काम, कामदेव.

–जा–स्त्री., **वनस्पति० पुत्रजीवा (चक्र)**
(च.चि. ३.२६७) पुत्रजीवी. वनस्पति.

–प्रत्यक्ष–वि. **मानसप्रत्यक्षज्ञानविषयः, सुखदुःखेच्छाद्वेषादय आत्मप्रत्यक्षाः** (च.वि. ८.३९)
सुख, दुःख, इच्छा, द्वेष आदि आत्म्याचे प्रत्यक्ष विषय आहेत. चिंत्य, विचार्य इत्यादि विषय मनाचे प्रत्यक्ष ज्ञानविषय आहेत.

–रक्षा–स्त्री., **भूतावेशनिषेधार्थं मन्त्रैरात्मनो रक्षणम्**
(चचि. २३.६१)
भूत पिशाच्च यांपासून आपले रक्षण मंत्रांनी करणे.
वनस्पति० इन्द्रवारुणीभेदः, महेन्द्रवारुणी,
(ध. १.२५०) मोठे कवंडळ, इंद्रावण.

–लिङ्ग–न., **स्वरूपम्** । (सुनि. १०.३)
आत्म्याचे स्वरूप, आपले रूप, आपले लक्षण.

–वत्–वि., **बुद्धिमान्** । (सुसू. ३४.९)
निपुण, विद्वान्, बुद्धिमान्.
वशी, संयमी (सुचि. ५.१९)
जितेंद्रिय, मन ताब्यात ठेवणारा, मनोनिग्रही.

–विज्ञान–न., **आत्मविद्या.** (असंसू. ५.४२)
आत्मज्ञान. आत्म्यासंबंधी ज्ञानशास्त्र.

–शल्या–स्त्री., वनस्पति० = शतावरी
(रा. ४.४३९) शतावरी.

–संपद्–स्त्री., **अर्थग्रहणे प्रयत्नशालित्वम्।**
(चसू. ८.४)
अर्थाचे ग्रहण करण्याकरिता प्रयत्न करण्याचा स्वभाव.
आत्मनः चिरायुष्वकारकधर्मयुक्तता
(चशा. ६.३०)
दीर्घायुर्षी व्हावे म्हणून आयुष्यभर धर्माचरण करण्याची प्रवृत्ति असणे.
आत्मनः शुक्रशोणितसंयोगाधिष्ठातुः शुभजीवकर्मयुक्तत्वम्। (चशा. २.६)
शुक्रशोणित संयोगात अधिष्ठाता असलेल्या जीवाचे शुभकर्मयुक्तत्व असणे.

–साक्षिक–वि., **आत्मोपलभ्यमानम्** (चशा. १.८३)
आत्म्याच्या अस्तित्वाने–साक्षित्वाने प्राप्त होणारे–ज्ञात होणारे.

–सात्म्य–न., **आत्मनः स्वस्य सात्म्यम्**
(चवि. १.२५)
स्वतःच्या शरिरात आत्मसात् होणारे.

आत्मोद्भवा–स्त्री., वनस्पति० **माषपर्णी** (रा. ३.१७२)
माषपर्णी, जंगली उडीद, रान उडीद.

आत्ययिक–वि., **अत्ययो विनाशो भवति अस्मादिति विघातकः** (च.नि. २.११)
अत्यय– नाश ज्याच्यामुळे होतो तो (रोग), मारक, घातक.

आत्रेय–पु., ऋषि० **अत्रेरपत्यमात्रेयः पुनर्वस्वपरनामा, भरद्वाजशिष्यः, अग्निवेशादीनां गुरुः, भरद्वाजादायुर्वेदं प्रतिगृह्य शिष्येभ्यो दत्तवान्।** (च.सू. १.२)
अत्रीचा मुलगा आत्रेय. पुनर्वसु हे दुसरे नाव. भरद्वाजाचा शिष्य.
अग्निवेशादिकांचा गुरु. आत्रेयाने भरद्वाजापासून आयुर्वेद ग्रहण करून अग्निवेशादिकांना शिकविला.

–भद्रकाप्यीय–पु., अध्याय० (च.सू. २६.१)
आत्रेय, भद्रकाप्य इत्यादी अनेक आयुर्वेदज्ञांच्या मध्ये रसवीर्यादींबद्दल झालेली शास्त्रचर्चा ग्रथित केलेला अध्याय.

–भिक्षु–पु., ऋषि० (चसू. १.९) एक ऋषि.

–शासन–न., **आत्रेयस्य वैद्यकशास्त्रम्** (चसू. १.९३)
आत्रेय (पुनर्वसु) ऋषिद्वारा रचित वैद्यकशास्त्र.

आथर्वण–पु., वेद० **अथर्ववेदः** अथर्ववेद.

आदंशशोफ–पु., रोगलक्षण० **दंशस्याऽऽसमन्ताज्जायमानः शोफः।** (सु.क ४.३७)
दंशाचे भोवती उत्पन्न झालेला शोथ, सूज.

आदर्श–पु., **दर्पणः** (चइ. १२.७७) आरसा.
प्रतिबिम्बदर्शनार्थं पूर्णचंद्राकारं कांस्यमयः
(सुसू. ३०.२१)
प्रतिबिंब पाहण्याकरितां पूर्णचंद्राच्या आकाराचा काशाचा आरसा.

–मण्डल–पु., सर्प० **मण्डलिजातीयः**
(सुक.४.३४) (२) घणस, घोणस

आदान–पु., न; काल० **आददाति क्षपयति पृथिव्याः सौम्यांशं प्राणिनां च बलमित्यादानम्।**
(चसू. ६.४)
वसंतग्रीष्मवर्षास्त्रय ऋतवः आदानकालः अस्मिन्सूर्यः प्राणिनां बलमादत्ते (चचि. ३.४७)
जो काल आदत्ते–आददाति खातो, म्हणून सृष्टीतील सौम्यांश क्षीण होतो आणि प्राण्यांचे बलही क्षीण होते तो आदान (काल). वसंत, ग्रीष्म व वर्षाकाल हे ऋतु आदानकाल होत.
न०, **आवापः प्रक्षेपः** (सुसू. ४६.३५२)
टाकणे. आंत घालणे. मिसळणे.
ग्रहणम्. हस्तस्य विषयः (सुशा. १.५) घेणे हा हाताचा विषय.

–कर्मन्–वि., **आदानमाहारप्रणयनं कर्म यस्य स (प्राणः)** (चचि. १५.६)
आहार गिळणे, आहाराची मागणी करणे, हे कर्म असलेला (प्राण)

आदानी–स्त्री., वनस्पति० **घोषकभेदः।**
(चशा. ४.८७) मोठे घोसाळे.

आदारिबिम्बी–स्त्री., वनस्पति० **आदारशिम्बी, आलिः आउलिः** (डसुउ. ४४.१९) 'आदारी' पहा.

आदारी–स्त्री., वनस्पति० **वेल्लान्तरसदृशपुष्पा लोहितफला, आलिः** (डसुउ. ४४.१९)
आलि नावांची वनस्पति.
वनस्पति० **'आदारी काकहन्ताळी तोया खदिरवल्यपि'** (इन्दु) असंउ. १ पृ. ४)
काक हन्ताळी, तोया, खदिरवल्ली ही दुसरी नावे.

आदि–पु., **कारणम्, उत्पत्तिः** (सुशा. १.४)
कारण, उत्पत्ति, जन्म.

–काल–पु., **कृतयुगम्** (चचि. १९.४)
कृतयुग, सत्ययुग.

–देव–पु., **शङ्करः ब्रह्मादिर्वा** (सुसू. १.२१)
महादेव=शंकर अथवा ब्रह्मा आदि

–बलप्रवृत्त–वि., **शुक्रशोणितस्थितदोषजनितः तेऽपि द्विविधा मातृजाः पितृजाश्च** (सुसू. २४.५)
शुक्र व शोणित यात असलेल्या दोषांनी उत्पन्न झालेले (विकार) ते दोन प्रकारचे. मातेपासून व पित्यापासून झालेले.

–मधु–न., **पुराण मधु** (र. १७.६२–६४)
जुना–पुराणा मध.

–वन्ध्या–स्त्री., **वन्ध्याभेद० आजन्मवन्ध्या, पापकर्मविनिर्मिता** (र. २२.१–२) जन्मतः वंध्या.

आदित्य– पुः, **देवता० रविः, असावेव स्वरश्मिभिः शीतोष्णवर्षाः गतिविशेषेण कालविभागं च कुरुते** (सुसू. ६.४)
सूर्य. एक देवता. गतिविशेषाने आपल्या किरणांच्या प्रभावाने शीत, उष्ण आणि वर्षा असा कालविभाग करणारी देवता.
पुरा द्वादश आदित्या आसन्, इन्द्रो भगः पूषाऽर्यमा मित्रावरुणौ धाता विवस्वानंशो भास्करस्त्वष्टा विष्णुरिति, तेषां त्रयोदशो गुहोऽभवदहस्पतिर्नाम ।
पूर्वी इंद्र, भग इ० १२ आदित्य होते. पुढे गुह नावाचा तेरावा आदित्य झाला. अहस्पति हे त्याचे नांव.
(का. रेवतीकल्प ६. पृ. १८८)

–कान्ता–स्त्री., **वनस्पति० आदित्यभक्ता** (ध. ४.९८) आदित्यभक्ता, हुरहुर, सूर्यमुखी

–पर्णिनी–स्त्री., **वनस्पति० सोमसमवीर्यौषधिः तदुत्पत्तिस्थानं देवसुंदहृदः सिंधुनदश्च ।**
सोम या वनस्पतीसारखी वीर्यवान् औषधि. उत्पत्तिस्थान देवसुंद नावाचा ऱ्हद आणि सिंधुनद.
कालः वसन्तर्तुः (सुचि. ३०–३१)
हिचा काल, वसंत ऋतु
एषां मूलिनी, सुरक्तांशुककोमलैः पञ्चभिः पत्रैर्युक्ता, आदित्यानुवर्तिनी, कनकाभा, जलान्तेषु सर्वतः परिसर्पिणी च (सुचि. ३०.१९–२०)
ह्यांपैकीं मुळे असलेली सोम तांबुस रंगाची कोवळी पांच पाने असलेली असते. आदित्यानुवर्तिनी नांवाची सोम सुवर्ण रंगाची असते. जलप्रदेशात सर्वत्र होते.

–पर्णी–स्त्री., **वनस्पति० आदित्यपर्णिनी सूर्यावर्तः** (चक्र) (चचि. २६.२६८) सूर्यफुली.
सूर्यकान्ता, सूर्यवल्ली (चचि. १. (४) ७)
एक वेल.
आदित्यानुवर्तिनी (सुचि. ३०–३१)
सूर्यफुली. सूर्याच्याकडे वळणारी.

–भक्ता–स्त्री., **वनस्पति० सुवर्चला सूर्यमुखी तद्गुणाः–कटुस्तिक्तोष्णा, (शीता. रा.) स्वर्या, कफघ्नी, स्फोटत्वग्दोष–कण्डू–व्रण–कुष्ठ–भूत–ग्रह–शीतज्वरघ्नी च** (ध. ४.९९)
N.O. COMPOSIEAE
(NAD. VOL. I/614)
L.—HELIANTHUS ANNOUS LINN.
हिं.—सूरजमुखी
म.—सूर्यफूल, सूरजमुखी
गु.—सूरजमुख
बं.—सूरजमुखी
त.—आदित्य भक्तिचेट्टु
फा.—गुली अफताब
सूर्यफूल–गुण–तिखट, कडु, उष्ण, स्वराला, हितकर, कफनाशक, फोड, त्वचेचे दोष, खाज, व्रण, कुष्ठ, भूतग्रहबाधा व थंडीतापनाशक.

–वल्ली–स्त्री., **वनस्पति० आदित्यभक्ता** (ध. ४.९८)
पहा ' आदित्यभक्ता '

आदिम–पु., **कश्चिद्रससिद्धिप्रदायकः सिद्धः** (र. १.२–५)
एक सिद्ध; पाऱ्याच्या क्रियात सिद्धि प्राप्त करून देणारा.

आदृत–वि., **सादरः** (सु.क १.२४)
आदरयुक्त, आदराचा.

आदेयवाक्य–वि., **ग्राह्यवचनः (ग्राह्यं वचनं यस्येति)** (चशा. ४.३७–३)
ज्याचे वचन ग्राह्य असते असा.

आद्य–न., **अन्नम् ।** (चसू. ६.५०)
खाण्यासारखे, खाण्याचे, अन्न.

आद्मत–वि., **आध्मायमानः** (चसि. २.१२)
वायूचा अवरोध झाल्याने फुललेले पोट.

आधान–न., **स्थापनम् ।** (असंनि. १.२१)
स्थापना. स्थापन करणे.

आधार–पु., **औषधिधारणार्थं नेत्रगोलकाद्बहिः माषपिष्टकृता पाली** (असंसू. ३३.४)

औषध रहावे म्हणून डोळ्याच्या भोंवती उडदाच्या पिठाची केलेली पाळी.

कफामपित्तपक्वादीनामाशयोऽधिष्ठानं वा । (अहृशा. ३.१०)

कफ, आम पित्त, पक्व इत्यादींचा आशय किंवा अधिष्ठान.

आधारी—स्त्री., वनस्पति॰ **गुडूची, शतावरी** (र. १७.४३–४६) गुळवेल. शतावरी.

आधि—पु., **मनोव्याधिः** । (असंउ. ९. (पृ. ७३) मनाचे व्याधी—मानसिक विकार.

आधिदैविक—वि., **देवेष्वधिकृत्य यद्वर्तते तदाधिदैविकम्** (सुसू. २४.४)

देव, गंधर्व, पिशाच, वीज, इत्यादि दैवी कारणांनी होणारे विकार.

आधिभौतिक—वि., **भूतेष्वधिकृत्य यत्प्रवर्तते तदाधिभौतिकम्** । (सुसू. २४.४)

भूत म्हणजे प्राणी. त्यांच्याकडून होणारे, शस्त्रांनी किंवा व्याघ्र सर्प इत्यादिकांकडून होणारे (रोग.)

आध्मात—वि., **आध्मानयुक्तपुरुषः** । (असंसू. २७.१०) **वातपूर्णम्** । (सुनि. १.८८)

वायूने भरलेले. पोट फुगलेला.

—कन्धर—वि., **समन्ताद्ध्माता कंधरा ग्रीवा यस्य** (अहृउ. ७–१०)

सगळ्या बाजूने फुगलेल्या मानेचा.

—ग्रीव—वि., **पूरितस्तब्धग्रीवः** । (चनि. ८.८)

स्तब्ध व फुगलेल्या मानेचा.

आध्मान—न., **रोगलक्षण॰ उदरे वायोरतीव संचयः अनिलपूरणम्** । (चसू. २६.१०२)

रोगाचे लक्षण. पोटात वायूचा अतिशय संचय होणे.

वातरोग॰, वातनिरोधाद्यदा उदरमतीवाऽऽध्मातमत्युग्ररुजं साटोपं च भवति तं रोगमाध्मानमिति विद्यात् (सुनि. १.८८.)

वाग्भटे 'आनाह' इत्यस्य संज्ञा (अहृनि. ११.६०)

एक वात रोग. यात वाताच्या अवरोधाने अति पोट फुगणें, अतिशय तीव्र शूळ, गुडगुड इ. लक्षणे होतात.

वाग्भटात याला 'आनाह' म्हटले आहे.

अस्य चिकित्सा—लंघनं, पाणितापः (स्वेदनं) फलवर्तिक्रिया पाचनीय—दीपनीय,—बस्तिप्रयोगाः लङ्घनानन्तरमन्नकाले जीरकादि—दीपनसिद्धान्यन्नानि च देयानि (सुचि. ५.२६)

याची चिकित्सा—लंघन. हात ऊन करून त्यांनी पोट शेकणे, देवडांगरी सारख्या फळाची वात गुदात घालणे, पाचन, दीपन औषधे, बस्ति (मलहर) देणे; लंघनानंतर जिरे इ. अग्निदीपक द्रव्ये घालून केलेले अन्न द्यावे.

आध्मापन—न., **आध्मानम्** (चसि. १.३३) पोट फुगणे.

आध्यात्मिक—वि., **आत्मसंबद्धम्, आत्मन्यधिकृत्य वर्तत इति.** (सुसू. २४.४)

आत्मा म्हणजे समनस्क शरीर. वातपित्तकफोद्भव शारीरिक आणि रजस्तमोजन्य मानसिक रोग हे आध्यात्मिक विकार होत.

आनडुह—वि., **वृषभस्येदम् (चर्मादि)** (चशा. ८.१०) बैलाचे जे चामडे, रक्त, मांस, इत्यादि ते.

आनद्ध—वि., **आनाहयुक्तम्, आध्मातम्** (सुउ. २४.६)

आनाहयुक्त, फुगलेले.

आच्छादितम् (सुसू. ६.३१)

आच्छादिलेले, झांकलेले.

—बस्ति—वि., **रोगलक्षण॰ आध्मातमूत्राधारः** (सुउ. ५५.१०)

एक रोग लक्षण. फुगलेला भरलेला मूत्राशय.

—बस्तिता—स्त्री., **बस्तिप्रदेशेऽत्याध्मानम्** (सुशा. ९.१२)

बस्तिप्रदेशात अतिशय फुगवटी असणे.

आनन—न., **शारीर॰ मुखम्** । (असंशा. ८.३०)

तोंड, मुख.

मुखकुहरम्—तोंडाचे विवर, पोकळी.

—दूषिक—पु., **क्षुद्ररोग॰ मुखदूषिका** (र. २५.२)

तोंडावरच्या पुळ्या. तारुण्यपिटिका.

आनन्द—पु., **कामः** (सुशा. १.५)

मदन. जननेंद्रियाचा विषय.

—भैरव—पु., **सिद्धयोग॰ त्रिदोषजातिसारघ्नः** (र. १६.७–१०)

त्रिदोषज अतिसारनाशक एक औषध.

(–भैरवी)—स्त्री., **सिद्धयोग॰ इयमश्मरीं हन्ति** । (र. १७.१२.–१३) अश्मरीनाशक सिद्धयोग.

—भैरवघृत—न., **सिद्धयोग॰ त्वग्वातघ्नमिदम्** (र. २१.१७०–७१)

त्वचेत कुपित झालेल्या वाताचे शमन करणारे सिद्ध तूप.

आनाम–पु., आनमनम्, वक्रीकरणम् (सुचि. ३३.४६)
वांकवणे, वांकडे करणे.

आनाह–पु., स्थौल्यम्, परिणाहः (अहृसू. २५.१४)
स्थूलता, घेर वाढणे, फुलणे.

रोगलक्षण० उदरस्याध्मानम् वायुना परीपूरणम् । (चवि. २.७)
रोगाचे लक्षण, पोट फुगणे, वाताने पूर्ण भरणे.

रोग० तस्य संप्राप्तिः–क्रमेण निचितमामं शकृद्वा भूयो विगुणानिलेन (उन्मार्गवायुना) विबद्धं सद् यथामार्गं न प्रवर्तते, स आनाहः (सुउ. ५६.२०–२१)

"यस्य वातः प्रकुपितः कुक्षिमाश्रित्य तिष्ठति । नाधो व्रजति नाप्यूर्ध्वमानाहस्तस्य जायते ॥" (चसू. १८.३२)

स आमसमुद्भवः पुरीषजश्च, आमसमुद्भवे तृष्णा, प्रतिश्यायः, शिरोविदाहः, आमाशये शूलमामाशयगुरुत्वमुत्क्लेशनमुद्गारविघातनं चेति लक्षणानि (सुउ. ५६.२१–२२)

पुरीषजानाहलक्षणानि–कटि–पृष्ठ–पुरीष–मूत्राणां स्तंभशूलौ, श्वासः, कुक्ष्यानाहः विड्वमनं, वातवर्चोनिरोधः, तृष्णोद्गारावरोधः कुक्षौ निरुद्धवायोरुपरिधावनम् (सुउ. ५६.२२–२३)

बालानामानाहरोगे लक्षणानि–विशालस्तब्धनयनता पर्वभेदोऽरतिः क्लमो मूत्रानिलविट्रोधश्च (कासू.२५.१९)

वंक्षणाश्रये आनाहे लक्षणम्–वंक्षणप्रदेशे संनद्धवातादिवत् (चचि. १४.१३३)

सामान्यचिकित्सा––स्वेदनपाचने गुदे वर्तिनिवेशनं नाड्या चूर्णप्रधमनं निरूहानुवासनबस्तिश्च । (सुउ. ५६.२४–२५)

एक रोग. संप्राप्ति–सांचलेला आम किंवा मळ वर जाणाऱ्या दुष्ट वायूने दाट व घट्ट होऊन गुदद्वाराने बाहेर जात नाही त्यामुळे फुगलेले पोट म्हणजे आनाह. प्रकुपित वात कुशीत राहून खाली सरत नाही व वरही जात नाही त्या फुगलेल्या पोटाला आनाह म्हणतात. याचे दोन प्रकार; आमज व मळाचा. आमाच्या आनाहात तहान, पडसे, डोळ्याची आग. आमाशयात शूल, जडपणा, घशाशी पित्त येणे, ढेकर, अपुरे येणे. मळाच्या आनाहात लक्षणे–कंबर पाठ ताठरणे, मळमूत्र यांचा अवरोध, शूळ, श्वास, कुशी फुगणे, ओकारीत विष्ठा येणे, मळ वात यांचा अवरोध, तहान, ढेकर अर्धवट येणे, कुशीत वायु वर वर चढतो व इकडे तिकडे संचार करतो. **मुलाच्या पोटफुगीची लक्षणे**–डोळे मोठे व ताठरलेले असणे, पेऱ्यात फूट, बेचैनी, थकवा, मळ, मूत्र, वात यांचा अवरोध–**ओटीपोटात फुगवटीची लक्षणे**–ओटीपोटात वात मळ मूत्र यांचा अवरोध. **सामान्य उपचारः**–घाम काढणे, शेकणे, पाचक औषध देणे, गुदात औषधी वाती घालणे, नळीने चूर्ण फुंकणे, शोधक व स्नेहवस्ति देणे.

आनील–न., खनिज० वङ्गम् (ध. ६.१३) कथील.

आनुपूर्वी–स्त्री., क्रमः परिपाटी (सुउ. ६५.२९)
क्रम, अनुसार, परिपाटी, अनुक्रम.

आनुबन्धिक–वि., अनुबध्नाति, जन्मान्तरेऽप्यनुगच्छतीति । (चवि. ८.३७)
संबंध ठेवणारा, मागचे बंधन असणारा. दुसऱ्या जन्मातही मागे जाणारा.

आनुलोमिक–वि., अनुलोमत्वकरम् (अहृसू. १९।४७.४८)
अनुलोमन करणारा. स्वाभाविक मार्गाने जाण्याची प्रवृत्ति निर्माण करणारा. घालवणारा.

आनुलोम्य–न., प्रवर्तकत्वम् । (सुनि. १.१०)
योग्य मार्गाने करणे योग्य मार्गाने घालवण्याचा धर्म.

आनुवासनिक–वि., अनुवासनबस्तावुपयुक्तम् (स्नेहादि) (चचि. ३.२५१)
अनुवासन बस्तीला उपयुक्त द्रव्ये (स्नेह इ.)

आनूप–वि., अनूपसंश्रयादानूपः (चसू. २७.५४)
जलभूयिष्ठ देशात रहाणारा जो तो आनूप.
पु., जलभूयिष्ठो देशः जलभूयिष्ठ देश.

तल्लक्षणम्–तत्र बहूदकनिम्नोन्नतनदीवर्षगहनो मृदुशीतानिलो बहुमहापर्वतवृक्षो मृदुसुकुमारोपचितशरीरमनुष्यप्रायः कफवातरोगभूयिष्ठश्चानूपः (सुसू. ३५.४२)

हिन्तालतमालनारिकेलकदलीवनगहनः सरित्समुद्रपर्यन्तप्रायः शिशिरपवन बहुलोवञ्जुलवानीरोपशोभिततीराभिः सरिद्भिरुपगतभूमिभागः (चक. १.८)

अहितदेशानां श्रेष्ठः । (चसू. २५.४०)
ज्या प्रदेशात मोठे पर्वत उंच–सखल असे विषम जलाशय, नद्या, पाऊस, झाडी पुष्कळ आहेत. मृदु व थंड वारा सतत वहातो, ज्यात शिंदी, तमाल, नारळ, केळ यांची वने भरपूर आहेत. बोरु, वेत,

अशोक, तिवस यांनी तीर भरलेल्या नद्या व समुद्र असून ज्यात मृदु सुकुमार पुष्ट शरिराचा मानव आहे, कफवातदोषभूयिष्ठ रोग अधिक होतात तो प्रदेश आनूप होय.

–पिशित–न., **आनूपप्रदेशस्थप्राणिनां मांसम्** (चसू. ५.५)
आनूप देशात रहाणाऱ्या प्राण्यांचे मांस.
स च पञ्चविधः–कूलचराः, प्लवाः, कोषस्थाः, पादिनो मत्स्याश्च (सुसू. ४६.९३)
प्रकार पांच— १ पाण्याच्या काठाशी संचार करणारे, २ पाण्यात तरंगणारे, ३ कोशात रहाणारे शंख इत्यादि, ४ मासे ५ पाय असणारे.

–भूमि–स्त्री., **आनूपदेशः, आनूपभूमिः अहितदेशानां श्रेष्ठा** (असंसू. १३.३)
सर्व अहितकर देशात आनूप देश श्रेष्ठ.

–मज्जा–स्त्री., स्नेह० **महिषादीनां मज्जा; तस्याः गुणाः–मधुरा, गुर्वी, उष्णा, वातघ्नी च** (सुसू. ४५.१३१)
म्हैस इत्यादी प्राण्यांची मज्जा गुण–मधुर, जड, उष्ण, आणि वातनाशक.

–मांस–न., **आनूपदेशचारि प्राणिजं मांसम् तद्गुरूष्ण-स्निग्धमधुरं बलोपचयवर्धनं वृष्यं वातहरं कफपित्त-वर्धनं व्यायामदीप्ताग्निभ्यो हितम्** (चसू. २७.५७)
आनूप देशातील प्राण्यांचे मांस शक्ति व शरिराची वाढ करणारे. **त्याचे गुण**–गुरु, उष्ण, स्निग्ध, मधुर, शुक्रवर्धक, वातनाशक, कफपित्त, वाढवणारे, व्यायाम करणारे व ज्यांचा जठराग्नि प्रदीप्त आहे अशांना हितकर.

–वर्ग–पु., **आनूपदेशवासिप्राणिवर्गः** (सुसू. ४६.९३)
आनूपदेशातील प्राण्यांचा वर्ग; समूह.

–वारि–न., **आनूपदेशस्थं जलम्, तदनेकदोषम-भिष्यन्दि गर्हितं च** (सुसू. ४५.३७)
आनूप देशातील पाणी; अनेक दोष निर्माण करणारे व शरिरातील धातु अधिक आर्द्र करणारे आणि सेवन करण्याला अगदीं अयोग्य– टाकाऊ आहे.

–शफ–पु., **महिषादीनां खुरः** । (सुचि. १.९२)
म्हैस इत्यादि प्राण्यांचे खूर.

आनृतिकत्व–न., **राजसगुण०, मिथ्यावचनशीलता** (सुशा. १.१८)
खोटे बोलण्याचा स्वभाव; खोटेपणा,

आनृशंस्य–न., **सात्त्विकगुण० अक्रूरकर्मकारित्वम्** (सुशा. १.१८) दयायुक्त कार्य करण्याचा धर्म.

आन्तरिक्ष–वि., **आकाशीयभावः आकाशभूतगुणः आन्तरिक्षास्तु–शब्दः शब्देन्द्रियं सर्वच्छिद्रसमूहो विविक्तता च.** (सुशा. १.१९)
आकाशा–संबंधी, आकाश महाभूताचे गुण० शब्द, शब्देंद्रिय, शरिरातील पोकळी आणि प्रत्येक घटकाचे भिन्नत्व हे आकाश महाभूताचे गुण होत.
वि., **आकाशभूयिष्ठम्** । (चशा. ७.१६)
आकाश महाभूताच्या गुणांचे आधिक्य असलेला.
वि., **अन्तरिक्षादागतम्, मेघोदकम्, उदकानां श्रेष्ठम्** । (सुसू. ४५.३ चसू. २५.४०)
आकाशातून पडलेले पाणी. पावसाचे पाणी. सर्व पाण्यात पिण्याकरिता श्रेष्ठ आहे.

आन्तरीक्षानुकारिन्–वि., **यदन्तरीक्षमनुकरोति स्वच्छ-त्वादिभिर्गुणैः** । (असंसू. ६)
स्वच्छता इत्यादी गुणांनी जे पावसाच्या पाण्याची बरोबरी करील ते; झरा इत्यादिकांचे पाणी.

आन्ध्य–न., **नेत्ररोग० अन्धत्वम्, लिङ्गनाशः** (सुशा. ६.२७ असंउ. १७) आंधळेपणा. दृष्टिनाश.

आन्ध्र–पु., **दाक्षिणात्यजनपदविशेषः** (असंशा. १२.१९)
मद्रासच्या उत्तरेस व ओरिसाच्या दक्षिणेस बंगालच्या आखाताला लागून असलेला प्रदेश.

आपगा– स्त्री., **नदी** (सुचि. ३०.३९)
जिच्यातून पाण्याचा प्रवाह सारखा वाहात असतो ती–नदी.

आपद्–स्त्री., **संकटम्, व्याधिः** । (चसू. १५.३)
संकट, रोग. आपत्ति.

आपन्न–वि., **प्राप्तम्** (चशा. ४.९)
प्राप्त झालेला, मिळालेला.

–गर्भा–वि., **लब्धगर्भा, गर्भिणी** (असंशा. ४.३)
पोटांत गर्भ असलेली गर्भिणी.

–सत्वा–स्त्री., **लब्धगर्भा, गर्भिणी** (सुउ. ४९.४–५)
जिने निराळा जीव प्राप्त केला आहे अशी. गर्भिणी.

आपमार्ग–पु., **वनस्पति० अपामार्गः** (र. २५.८६)
आघाडा.

आपाकशाक–न., **वनस्पति० आर्द्रकम्** (ध २.८५)
आले, ओली सुंठ.

आपातभद्र–वि., **आपाततः कल्याणकारी** (चवि. १.१६)

तावडतोब कल्याण करणारा.

आपान–पु., **धूमस्याक्षेपविसर्गौ** (चसू. ५.३६)
धूर पिणे आणि सोडणे, धूम्रपान.
न., **पानम्, मद्यपानम्** (चचि. २४.७५)
मद्य–दारू पिणे.
तत् सात्विक – राजस – तामसभेदात् त्रिविधम् (चचि. २४.७५–७८)

आपिञ्जर–न., **खनिज० सुवर्णम्** (रा. १३.२)
सोने.

आपीत–पु., **वनस्पति० नन्दीवृक्षः** (ध. ३.१८)
नांदरुखी.
न., **खनिज० स्वर्णमाक्षिकम् द्रष्टव्यं ' माक्षिक '** (रा. १३.२०९) सुवर्णमाक्षिक.
न., **वनस्पति० पद्मकेसरम्** (ध.४.१६५)
कमळातील केसर.

आपोथन–न., **विश्लेषणम्** (सुचि. ३.५२)
विश्लेषण करणे, पृथक् करणे, पृथक्करण.
प्रहरणम् (चचि. १.१४७)
प्रहार करणे, ठोकणे, मारणे, आघात करणे, झोडणेप.

आपोथिताग्र–वि. **ईषत्क्षुण्णाग्रम्** (चसू. ५.७१.७२)
जिचे टोक ठेचलेले आहे व अग्रभागाचा कुंचला बनविलेली. (दंतधावनाची काडी)

आप्त–वि., **यथार्थवक्ता, अवितर्कस्मृतिविभागविद् निष्प्रीत्युपतापदर्शी** (चवि. ४.४)
जसे असेल तसे बोलणारा. सत्यवादी. निश्चित व संपूर्ण ज्ञान असलेला, प्रेम किंवा द्वेष ह्या परस्पर विरुद्ध भावनांच्या आहारी न जातां योग्य ते दाखविणारा, वास्तवदर्शी.
यथार्थम् (चक्र) (चवि. ८.८२)
योग्य, जसेच्या तसे.
–वचन–न., **आप्तोपदेशः** (चवि. ४.४)
आप्ताने सांगितलेला उपदेश, आप्ताचे विधान.

आप्तागम–पु., **वेदः शास्त्रवादः** (चसू. ११.२७)
वेद. शास्त्रवचन. शास्त्र.

आप्तास्थित–वि., **आप्तैराश्रितम्** (सुसू. ४६.४४६)
आप्त जेथे असतात ते. आप्तांच्या ताब्यात असलेले.

आप्तोपदेश–पु., **ऐतिह्यम् आप्तवचनं वेदादिः** (चवि. ८.४१) आप्ताचे वचन; वेदवचन.
–अनु–वि., **आप्तस्योपसेवकः आप्तवचनानुकारी**- (असंसू. ५.४६)
मानणारा, आप्तवचनाला अनुसरणारा.

आप्ति–स्त्री., **संप्राप्तिः** (अहृसू. १.२२)
रोगाचे कारण निर्माण झाल्यापासून रोग निर्माण होईपर्यंत झालेले वातादि दोषांचे व्यापार.

आप्य–वि., **जलीयम्** (सुशा. १.१९)
जलीय तत्व, जलतत्व.
पाञ्चभौतिकमपि जलगुणभूयिष्ठम् (चसू. २६.११)
पांचभौतिक द्रव्य असून जे जलमहाभूताचे गुण उत्कटत्वाने व्यक्त करते ते. (द्रव्य).
यद् द्रवसरमन्दस्निग्धमृदुपिच्छिलं रसरुधिरवसा-कफपित्तमूत्रस्वेदादि तदाप्यं रसो रसनं च अब्धातु-प्रधानम् । (चशा. ७.१६)
जे द्रव, सरणारे, मन्द, स्निग्ध, मृदु, बुळबुळीत ह्या गुणाचे रसादि धातु ते आप्य होत.
रसधातु व रसनेंद्रिय आप्य च होत.
आप्यास्तु–रसो रसनेन्द्रियं सर्वद्रवसमूहो, गुरुता, शैत्यं, स्नेहो, रेतश्च (सुशा. १.१९)
शरिरातील रसधातु, रसनेन्द्रिय, सर्व द्रवधातु, गुरुता, शीतता, स्नेह आणि शुक्र हे आप्य धातु होत.

आप्यायन–न., **वर्धनम्** (सुसू. १.८. (८)
शरिराचे वर्धन. वाढ–पुष्टि.

आप्यायनक–न., **घटयन्त्रम् रसस्य बलकारकम्** (र. ९.५१)
पारदाला कार्य करण्याला समर्थ करणारे यंत्र. घटयंत्र.

आप्यायमान–वि., **पुष्यमाणम्** । (असंसू. ४.७)
पुष्ट होणारे. पुष्ट–पुष्ट केला जाणारा.

आप्लावन–न., **द्रवम्, द्रवद्रव्यम्** (चशा. ८.४१)
पातळ–प्रवाही द्रव्य, द्रव पदार्थ.
भावना, मूत्रादिभिर्द्रव्याणां भावनम् (सुसू. ४४.८४–८५)
मूत्रादिकांची भावना औषधाला देणे.

आप्लुत–वि., **व्याप्तम्** (चइं. १०.१४)
व्याप्त, पूर्ण, भरलेले.
मिश्रितम्, पूर्णम् (सुचि. ८.३०)
भरपूर मिसळलेले. पुरेपूर.

आफोट–पु., **वनस्पति० आस्फोटः अर्कभेदः** (काखि. १५.१७)
आफोटी. रुई, रुईचा प्रकार.

आबाध–पु., **शारीरो मानसो वा व्याधिः** (सुसू.२४.१२)
शारीर किंवा मानसिक व्याधी.

पीडा (सुसू. ४६.४३८–३९)
पीडा, त्रास, व्यथा, वेदना.

(आबाधा)–स्त्री., **पीडा** (सुचि.२४.१)
त्रास, व्यथा, वेदना.

–वर्जन–न., **मर्मोपघातकहेतुवर्जनम्** (चसि. ९.१०)
मर्मावर आघात करणारे कारण वर्ज करणे–टाळणे.

आभरण–न., **भूषणम्, पोषणम्** (असंसू. ८.४४)
आभूषण, पोषण, डागिना, अलंकार.

आभा–स्त्री., **वृक्ष० बब्बूलः (बर्बुरः)**
(र. २३. ४३–४४)
बाभूळ वृक्ष.

आभास–पु., **पारदबन्ध०, योगयुक्तः पारदः पुटनानन्तरं भावनानन्तरं च यदा विमुक्तो भूत्वा स्वभावं याति तदाऽनेन शब्देन व्यवह्रियते** (र. ८.१७)
पुटितो यो रसो याति योगं मुक्त्वा स्वभावताम् ।
भावितो धातुमूलाद्यैराभासो गुणवैकृतैः ॥
(र. ११.६८)
निरनिराळ्या गुण प्रकारांनी युक्त अशा धातूंनी व मुळे वगैरेंनी भावना देऊन पुटे दिल्यानंतर योगात असलेला जो पारा योगातून पृथक् होऊन स्वाभाविक अवस्थेत येतो त्याला आभास म्हणतात.

आभिप्रायिक–वि., **अभिप्रायप्रयोजकम्, इष्टम्**
(चशा. ८.५०)
इष्ट, प्रिय, मनात ठरविलेले.

आभीर–पु., **कुरुक्षेत्राद्दक्षिणां दिशमाश्रितो देशः; गुर्जरदेशस्य दक्षिणपूर्वभागस्थो नर्मदामुखप्रदेशः ।**
(काखिल. २५.१४)
कुरुक्षेत्राच्या दक्षिणेस गुजरातच्या दक्षिणपूर्व भागात नर्मदेच्या मुखाजवळील प्रदेश.

आभुग्न–वि., **ईषज्जिह्मम्, कुब्जीभूतम्**
(सुनि. १५.१०)
वाकडा झालेला, थोडा कुबडा झालेला–वाकलेला.

–शिरस्–वि., **संकुचितं शिरः यस्य स आभुग्नशिराः गर्भः** (सुनि. ८.५)
ज्याचे डोके वाकले आहे असा गर्भ. डोके संकुचित झालेला गर्भ.

–सक्थी–वि., **मूढगर्भ० यस्य आभुग्ने संकुचिते सक्थिनी जङ्घे सः** (सुचि. १५.९)
एक मूढगर्भप्रकार, ज्याच्या मांड्या संकुचित झाल्या आहेत असा (गर्भ).

–सक्थी–वि., **यस्याः जानुमध्ये सक्थिनी संकुचिते सा** (सुशा. १०.८)
जिने मांड्या गुडघ्यामध्ये संकुचित केल्या आहेत–आखडून घेतल्या आहेत अशी.

आभोग–पु., **परिपूर्णता, प्रमाणं, विस्तारः परिधिर्मध्यभागः ।** (र. १०.३४–३९)
परिपूर्ण, घेर, मधला भाग, विस्तृत प्रमाण.

आभ्यन्तर–वि., **शरीरान्तर्वर्ति ।** (सुउ. २३.५)
शरिरामध्ये असणारा मार्ग.
पु., **शारीर० महास्रोतः** (असंसू. २२.१५)
तोंडापासून गुदापर्यंतचा आंतला मार्ग. महास्रोतस.

आम–वि., **अपक्वम् ।** (सुसू, ४६,२०९)
कच्चे, अपक्व. (फळ)
अशृतम्, अक्वथितम् (पयः स्नेह इ०)
(चनि. २.४)
न शिजवलेले (अन्न). न उकळलेले (दूध, तूप, पाणी) इ०.
पु., **जठरानलदौर्बल्यादामाशयगतोऽपक्वोऽन्नरसः ।**
(अहृसू. १३.२५)
पाचकाग्नीच्या दुर्बलतेने न पचलेला असा आमाशयात प्राप्त झालेला जो अन्नरस त्याला आम म्हणतात.
धात्वग्निदौर्बल्यादधातुस्थितोऽपक्वोऽन्नरसः धात्वग्निभिरपाकादामः (सुसू. १५.३२ (डल्हण)
धात्वग्नींच्या दुर्बलतेमुळे न पचलेला व धातुस्वरूपाला न पोचलेला असा अन्नरस आम होय.
कोद्रवेभ्य उत्पन्नविषस्येव अतिदुष्टदोषाणामन्योन्यसंमूर्च्छनादुत्पन्नो आमः (अहृसू. १३.२६)
कोद्रु या धान्यापासून जसे विष निर्माण होते तशी अतिशय दुष्ट झालेल्या दोषांच्या परस्पर मिश्रणापासून आमरूपी विषाची उत्पत्ति होते.
मलसंचयः प्रथमा दोषदुष्टिर्वा
(चचि. १५.९३ (चक्र)
मलसंचय अधिक होणे. दोषांची प्रथम दुष्टि.
आमस्वरूपम्–गुरु, अनेकवर्णं, स्निग्धं, बहुपिच्छिलं तन्तुमद्, दुर्गन्धं, द्रवरूपम् ।
(अहृसू.१३.१७ (अरुणदत्त)
आमाशयाचे स्वरूपः–जड, अनेक रंगांचा, स्निग्ध, फार बुळबुळीत, तंतु असलेला, दुर्गंधी, पातळ (मल)

आमावस्था—आमसंपृक्ता दोषा दूष्या रोगाश्च सामाः, आमवियुक्ता निरामा इत्युच्यते । (अहृसू. १३.२७)
आमाने भरलेले–आमाने युक्त दोष, दूष्य–धातु आणि रोग साम होत. आमविरहित जे ते निराम म्हटले जातात.
रोग० विंशतिकफरोगेष्वेकः (कासू. २७.४१)
स द्विविधः-विसूचिका अलसकश्च (चसू. १९.३)
दण्डालसकविलम्बिकारोगावामजन्यौ (अहृसू. ८.१३–२८)
कफाच्या वीस रोगांपैकी एक, प्रकार दोन–विसूचिका व अलसक. दंडालसक विलंबिका हे रोगही आमजन्यच होत.

–कोशिन्–वि., **आरूढकर्णस्य वर्धनेन जायमानोऽयं दोषः, असम्यग्रूढमध्यकर्णः** (सुसू. १६.२४)
कानाच्या वाढवावयाच्या मध्यभागात केलेली जखम पूर्ण न भरता जर पुढील क्रिया केली तर कान तुटतो ती स्थिति ज्याचा मध्य भाग चांगला रुजला नाही असा कान.

–गन्धास्यत्व–न., **रोगलक्षण० रक्तपित्तस्य वक्त्रे विस्रगन्धित्वम् ।** (अहृनि. ३.५)
रक्तपित्ताचे एक लक्षण. तोंडाला आमासारखी दुर्गंधि येणे.

–(गन्धा)–स्त्री., **वनस्पति० व्रीहिः** (रा. १६.१०९)
तांदूळ.

–गन्धि–वि., **आमस्यापक्वाऽऽहाररसस्वरूपस्य गन्धोऽस्यास्तीति, विस्रगन्धिः अम्लगन्धिर्वा** (चचि. १५.५४)
अपक्वआहाररसस्वरूप; आमासारखी दुर्गंधी ज्याला आहे. वाईट वासाचा. घाण वासाचा, आंबट वासाचा.

–गन्धिक–वि., **आमगन्धि, आमगन्धयुक्तः** (सुउ. ४०.१७५)
आमाचा वास असलेला.

–गन्धित्व–न., **रोगलक्षण० रक्तपित्ते पूर्वरूपविशेषः ।** (चनि. २.६)
रक्तपित्ताच्या पूर्वरूपांत हे चिन्ह होते. आमाची घाण तोंडाला येणे.

–गर्भ–पु., **षण्मासं यावद्गर्भः** (सुउ. ४२.१३)
सहा महिन्याच्या आंतला गर्भ.
अपक्वो गर्भोऽण्डादिरूपः (चशा. ६.१०)
अंडे इत्यादि स्वरूपाचा असतो तो. अपक्व गर्भ.

–(गर्भा)–स्त्री., **आमो गर्भो यस्याः सा** (चशा. ८.३१)
आम गर्भ असलेली स्त्री.

–गर्भभ्रंश–पु., **रोग० आमगर्भस्य भ्रष्टता पतनं वा** (असंसू. २७.७)
अपक्व गर्भ स्थानापासून सुटणे; अपक्व गर्भ पडणे.

–गर्भशेष–पु., **आमगर्भपतनानन्तरं तस्य अपरादिकः शल्यरूपः शेषः** (असंशा. ४.१०)
अपक्व गर्भ पडल्यानंतर त्याची गर्भाशयात शिल्लक राहिलेली वार, इत्यादि शेष. हा शेष शल्यरूप असतो.

–घ्नी–स्त्री., **वनस्पति० कटुका** (ध. १.३८)
कुटकी.

–ज्वर–पु., **रोगावस्था० तरुणज्वरः सामज्वरः आमावस्थितो ज्वरः ।** (अहृसू. १८.७)
रोगाची एक अवस्था. नवज्वर, अपक्व ज्वर, तरुण-ज्वर. आमदोषांनी उत्पन्न झालेला ज्वर, सामज्वर.

–तैल–न., **अपक्वतैलम्, तिलकल्कनिपीडनेन मुष्टितः परिस्रुतं तैलम्** (सुसू. १६.७)
कच्चे तेल, तीळ कुटून, मुठीत घट्ट दाबल्यानंतर निघालेले तेल. मुठेल (तेल).
सद्यस्कमनग्निसंबद्धं तैलम् (सुचि. ३.३४)
घाण्याचे नुकतेच काढलेले अग्नीचा संबंध न आलेले तेल.
तलभङ्गेऽस्थिभङ्गे च परिषेकार्थमुपयुज्यते । (असंउ. ३२ (पृ. २४१)
हातापायाचे तळवे फाटले किंवा तळव्यातील हाडे किंवा इतर हाडे तुटल्यावर या तेलाचे सिंचन उपयुक्त आहे.

–दोष–पु., **अग्निमान्द्यादपक्वो रसधातुरामाशयस्थो दुष्टश्च आम इत्युच्यते; स एव आमदोषः** (सुउ. ५०.४)
मंदाग्नीने अपक्व आणि दूषित रसधातूचे आमाशयातील स्वरूप.

–पक्वाशय–पु., **शारीर० आमस्य पक्वस्य चाशयः, कोष्ठः, महास्रोतः शरीरमध्यमित्येतस्य पर्यायाः आभ्यन्तररोगमार्गश्च** (चसू. ११.४८)
आमान्नाचा व पक्व अन्नाचा जो आशय तो. याचेच अंतःकोष्ठ, महास्रोतस, शरीराचा मध्य, आंतला रोगमार्ग हे पर्याय शब्द आहेत.

–पक्वाशयचर–वि., **कोष्ठचरः** (सुनि. १.१६)
आमाशयापासून पक्वाशयापर्यंत संचार करणारा. कोष्ठसंचारी महास्रोतसात संचार करणारा, समान वायु.

–पक्वाशयान्तर–न., **आमाशयस्य पक्वाशयस्य च यदन्तरं तद्, आमाशयपक्वाशययोर्मध्यभागः** (सुशा. ९.७)
आमाशय व पक्वाशय या दोघांत जे अंतर ते. आमाशय व पक्वाशय यांमधील भाग–पित्ताशय.

–पक्वैषणीय–वि., अध्यायसंज्ञाविशेषः, **सुश्रुतसूत्रस्थानगतसप्तदशोऽध्यायः** (सुसू. १७.१)
अध्यायाचे नांव. यात आम आणि पक्व दोषासंबंधीं वर्णन आहे.

–पाचन–वि., **आमस्य पाचनं करोति तत्** (सुसू. ३८.२३)
आमाचे पाचन करणारे.

–पित्त–न., **आमावरोधवृद्धपित्तम् ।** (चचि. २३.१५)
आमाने अवरोध केल्याने वाढलेले पित्त. अपक्व पित्त.

–प्रजाता–स्त्री., **या आमगर्भं प्रसूते सा ।** (चसि. २.१४)
आमगर्भ पडलेली स्त्री. आमगर्भाला जन्म देणारी स्त्री.

–प्रदोष–पु., **रोग०, आमः, अपरिपक्वरस–धातुरूपेणाऽऽमेन जनितो विकारः** (चवि. २.१०)
आंम. आमदोष. अपरिपक्व रसधातुरूप आमाने झालेला रोग.

–प्रदोषिकी–वि., **आमविकारशमनी चिकित्सा** (चवि. ५.२६)
आमविकारनाशक चिकित्सा.

–मत्स्यगन्धिन्–वि., **आममत्स्यस्येव गन्धो यस्य तत् (पुरीषम्)** (चचि. १९.९)
कच्च्या माशाच्या घाणीसारखी घाण ज्याला आहे तो (पुरीष–मळ)

–यव–पु., **ईषद्भृष्ट–अदलितयवः** (चचि. २२.२८)
थोडे भाजलेले न दळलेले जव.

–लिङ्ग–वि., **आमलक्षणान्वितम्** (अहसू. ८.२८)
आमाची लक्षणे असलेला. आमाचे लक्षण.

–लोष्ट–न., **आममृत्पिण्डः** (सुउ. ४६.२१
न भाजलेले मातीचे ढेकूळ.

–वात–पु., **रोग०** (चचि. २८.१९५)
एक रोग० संधिवाताचा एक प्रकार.
सम्प्राप्तिः–मन्दाग्नेर्विरुद्धाहारचेष्टस्य निश्चलस्य स्निग्धान्नं भुक्त्वा व्यायामं कुर्वतो नरस्य वायुप्रेरित आमः श्लेष्मस्थानं गच्छति ततो वातविदग्धः सन् धमनीः प्रतिपद्यते, वातपित्तकफदूषित आमः स्रोतांस्यभिष्यन्दयति, दौर्बल्यं हृदयगौरवं च करोति, स्वरूपम्–युगपत्कुपितावामवातौ अन्तः-कोष्ठे त्रिकसंधिप्रवेशकौ सन्तौ गात्रं स्तब्धं कुरुतः स व्याधिरामवात उच्यते । सामान्यलक्षणम्–अङ्गमर्दस्तृष्णाऽरुचिरालस्यं ज्वरोऽपाको गौरवमङ्गशूनता च ।

अतिवृद्धामवातलक्षणम्–हस्तपादशिरोगुल्फत्रिकजानूरुसंधिषु सरुजशोथं करोति, स देशो वृश्चिकैर्व्याविद्ध इवात्यर्थं रुजते, तत्र दोषलक्षणानि–पवनानुगे आमवाते शूलः, पित्तानुगे दाहरागौ, कफदुष्टे स्तैमित्यं कण्डुर्गुरुता च भवति । उपद्रवाः–अग्निदौर्बल्यं प्रसेकोऽरुचिर्गौरवमुत्साहहानिर्वैरस्यं दाहो बहुमूत्रता कुक्षिकाठिन्यं शूलं निद्रानाशः तृट्छर्दिर्भ्रमो मूर्च्छा हृद्ग्रहो विड्ग्रहो जाड्यमन्त्रकूजनमानाहश्च । साध्यासाध्यत्वम्–एकदोषानुगः साध्यो द्विदोषजो याप्यः, सांनिपातिकः सर्वदेहचरः कृच्छ्रः (मा०)

आमवात; संधिवाताचा एक प्रकार. संप्राप्ति–मंदाग्नि असून विरोधी आहारविहार करणारा, हालचाल न करणारा, स्निग्धान्न खाऊन त्याने व्यायाम न केला तर वायूने नेलेला आम कफस्थानात जातो, नंतर वाताने दुष्ट होऊन धमन्यात येतो, विदग्धतेने पित्त दुष्टि होते, असा वातपित्तकफदूषित आम स्रोतसात आर्द्रता उत्पन्न करतो; दुर्बलता व हृदयात जडपणा करतो. **स्वरूप**–एकदम प्रकुपित आम व वात अंतःकोष्ठात माकडहाडांच्या सांध्यात व इतर सांध्यात प्रवेश करितात व अवयवांची हालचाल बंद करतात. त्या रोगाला आमवात म्हणतात. **सामान्य लक्षणे**–अंग मर्दन केल्याप्रमाणे दुखते, तहान, रुचिनाश, आळस, ताप, अपचन, जडपणा व अंग सुजणे. अतिवाढलेल्या **आमवाताची लक्षणे**–हात-पाय, घोंटा, माकडहाड, गुडघा, मांडी, डोके, यांच्या सांध्यात वेदनायुक्त सूज करतो. तेथे विंचू चावल्यासारख्या वेदना होतात, **दोषलक्षणे**–वाताचा संबंध

असेल तर शूल, पित्ताचा असेल तर आग व लाली, कफाचा असेल तर ओल्या कपड्याने गुंडाळल्या सारखे वाटणे, खाज, जडपणा ही चिन्हे प्रधान असतात. **उपद्रव**–अग्नि दुर्बल, तोंडाला पाणी सुटणे, अरुचि, जडपणा, उत्साहहानि, तोंड विरस होणे, दाह आणि लघ्वी पुष्कळ, कुशीत कठिणपणा, शूळ, निद्रानाश, तहान, ओकारी, भ्रम, बेशुद्धि, हृदय जखडणे, मळ घट्ट व कडक होणे, जडपणा, आंतड्यात आवाज होणे, पोट फुगणे. **साध्यासाध्यत्व**–एका दोषाचा संबंध असेल तर साध्य, दोन दोषांचा संबंध असेल तर औषधोपचारापुरते बरे वाटते. संनिपाताची व सर्व शरीरव्यापी सूज असेल तर कष्टाने बरे वाटते.

–विकार–पु., **अजीर्णान्नजन्याधिः** (अहसू. ८.२०) अन्नाचे अजीर्ण झाल्याने होणारा रोग.

–विष–न., **रोग० विषसदृशलिङ्ग आमदुष्टिजन्यः असावाशुकारित्वाद्विरुद्धोपक्रमत्वादसाध्यः** (चवि. २.१२)

आमदुष्टीने विषासारखी चिन्हे होतात असा विकार. शीघ्रपरिणामी स्वभावामुळे आणि यावर बहुतेक चिकित्सा कोणत्या ना कोणत्या दोषाच्या विरुद्ध होते म्हणून तो असाध्य असतो. उदाहरणार्थ— शीतोपचार विषाला योग्य पण आमाच्या विरुद्ध होतात. आणि उष्णोपचार आमाला उपयुक्त पण विषाला विरुद्ध होतात.

–शकृत्–न., **अपक्वपुरीषम् ; इदं कुक्षिशूलहेतुः** (सुउ. ४२.१२४)

अपक्व मळ. याने पोटात शूळ होतो.

–शूल–पु., **रोग० आमाज्जायमानः शूलः** (र. ३०.३७)

आमजन्य–आमाने होणारा शूळ.

शोफ–पु., **आमावस्थितः शोफः** (अहसू. २९.२) नवी सूज, कच्ची सूज.

–सन्न–वि., **आमेन मन्दीभूतः** (अहसू. ८.१८) आमाने मंद झालेला (अग्नि.)

आमण्ड–पु., **वनस्पति० एरण्डः** (ध. १.२९५) एरंड.

आमय–पु., **रोगः** (चनि. १.५)

प्रायेणामसमुत्थत्वेनामयः (चक्रः)

रोग बहुधा आमापासून होतो म्हणून त्याला आमय म्हणतात.

लिङ्गम्–लिङ्गरूपो व्याधिः । (चसू. २९.४)

चिन्ह, चिन्हरूप व्याधी.

न., **वनस्पति० कुष्ठम्** । (सुउ. ३९.२५६) कोष्ठकोळिंजन

आमलक–न., वनस्पति०आवळा.

तद्गुणाः–अम्लं, तिक्तं, मधुरं, शीतं, लघु, रूक्षं । (सुसू. ४४.७०–७१.)

वृष्यं रसायनं रुच्यं त्रिदोषघ्नं विशेषतः । पित्तघ्नं ज्वरदाहवमनप्रमेहशोफपित्तास्रश्रमविबन्धाध्मान-विष्टम्भघ्नम् (ध. १.२१५)

इदं वयःस्थापनानां श्रेष्ठम् (चसू. २५.४०)

दाडिमाद्यम्लफलेषु श्रेष्ठम् (सुसू. ४६.३३४)

कुष्ठघ्नगणोक्तमेकं द्रव्यम् । (चसू. ४.११–१३)

कासहरगणोक्तमेकं द्रव्यम् । (चसू. ४.१६)

विरेचनोपगगणोक्तमेकं द्रव्यम् (चसू. ४.१३)

तन्मज्जा–अस्थ्यभ्यन्तरं स्निग्धमधुरद्रव्यम् ;

तद्गुणाः–मधुरकषायं, पित्तनाशनं, तृष्णाच्छर्दि-निलघ्नं च (सुसू. ४६.२०६)

च्यवनप्राशाद्यनेकरसायनयोगानामामलकं प्रधानं द्रव्यम् (च. चि. १.१)

बालमामलकं व्यङ्गेऽञ्जनार्थमुपयुज्यते । (असंउ. ३७)

N.O.—EUPHOR BIACEAE
ENG.—EMBLICA MYRO BALAN
L.-EMBLICA OFFICINALIS

हिं. — आमला
म. — आवळा
गु. — आवळो
बं. — आम्ला
त. — (तुप्पो)
फा. — आम्लझम्

आवळा–गुण–आंबट, कडु, मधुर, थंड, हलका, रूक्ष, सर्वधातुपोषणक्रम सुधारणारा, शुक्रधातूला हितकर, रुचकर, त्रिदोषनाशक, विशेषतः पित्तनाशक, ज्वर, दाह, वांती, प्रमेह, सूज, रक्तपित्तातील रक्तस्राव, श्रम, अवरोध, व पोटफुगी नाशक. हा तारुण्य कायम ठेवणाऱ्या औषधात श्रेष्ठ. डाळिंब इत्यादि आंबट फळात हा श्रेष्ठ, कुष्ठनाशक, खोकलानाशक व रेचकास उपकारक अशा गणातील एक द्रव्य. आवळ्याच्या आठळीतील गर स्निग्ध, गोड, तुरट, पित्तनाशक, तहान, ओकारी, वातनाशक. च्यवनप्राश इत्यादि योगांत आवळा मुख्य द्रव्य. कोवळा आवळा वांग या रोगात अंजनाकरिता उपयुक्त.

(आमलकी)–स्त्री., वनस्पति० आमलकम्। (चक १०८)
तद्बीजं पाण्डुरे असृग्दरे प्रशस्तम्।
(चचि. ३०. ११६–११७) आवळा.
ह्याचे बी श्वेत आणि रक्तप्रदररोगात उपयुक्त असते.

–घृत–न., सिद्धघृत०
आवळा इ० द्रव्यांनी सिद्धघृत०
रसायनविध्युपयुक्तं चेद् अजरायुःप्रदं सर्वामयप्रशमनं च (चचि. १ (२) ४–६)
रसायन विधीने याचा उपयोग केला तर म्हातारपणरहित आयुष्य प्राप्त होऊन सर्व रोग नष्ट होतात.

–रसायन–न., सिद्धयोग० दीर्घायुःप्राप्त्यर्थमुपयुज्यते (चचि. १ (१) ७५)
दीर्घायुष्य प्राप्तीसाठी उपयोग होतो.

आमलकावलेह–पु., आमलककल्प अजराऽऽयुःप्रदम्
(चचि. १ (२) ७)
आवळ्याचा एक कल्प. म्हातारपणरहित दीर्घायुष्यप्रद.

आमलकाद्यघृत–न., सिद्धघृत० पित्तगुल्मशमनमेतत्
(चचि. ५.१२२)
आवळा इत्यादि द्रव्यांनी सिद्ध तूप.

(आमलकी) पत्र–न., वनस्पति० तालीसकम्
(ध. २.५३) तालीसपत्र.

आमलक्यादिगण–पु., आमलकीहरीतकीपिप्पल्यश्चित्रकश्चेति गणोऽयं सर्वज्वरापहः कफारोचकनाशनो दीपनश्चक्षुष्यो वृष्यश्च (सुसू. ३८.६०–६१)
आंवळा इत्यादि औषधांचा एक गण.
हा गण सर्व ज्वरनाशक, कफ, अरुचिनाशक, अग्निदीपक, डोळ्यांना हितकर आणि पुष्टिकारक.

आमलसार–पु., गन्धकभेदः शुकपिच्छाख्यः पीतवर्णः।
(र. ३.१५)
गंधकाचा एक प्रकार. पिवळा गंधक. शुकपिच्छ हे याचे दुसरे नाव.

आमाजीर्ण–न., रोग० अजीर्णभेदः अजीर्णम्
(सुउ. ४०.९५)
अजीर्ण रोगाचा एक प्रकार.

आमातिसार–पु., रोग० आमेनारब्धोऽतिसारः
(अहृसू. १९.४)
अतिसारस्य आमावस्था (चचि. १९.१५)
आमजन्य अतिसार. अतिसारातील आमावस्था.

आमानिल–पु., रोग० आमवातः (र. २१.५०)
एक रोग. आमवात. संधिवाताचा एक प्रकार.

आमान्वय–पु., आमसंबन्धः (चशा. ८.२५)
आमाचा संबंध.

आमाशय–पु., शारीर० आशयविशेषः, **जन्तोर्नाभिस्तनान्तरमामाशय इत्युच्यते, अन्नाशितं खादितं पीतं लीढं च विपच्यते।** (चवि. २.१७)
अन्नवहानां स्रोतसां मूलम्। (चवि. ५.८)
पञ्चदशकोष्ठाङ्गेष्वेकः। (चशा. ७.१०)
ज्यात चारही प्रकारचे अन्न पचते असा छातीपासून नाभीपर्यंत पसरलेला अवयव. पंधरा कोष्ठांगांपैकी एक. कफ व पित्तस्थान. अन्नवह स्रोतसांचे मूळ.
अयं पित्ताशयस्योपरिष्टात्तत्प्रत्यनीकत्वादूर्ध्वगतित्वात्तेजसश्चंद्र इव आदित्यस्य स चतुर्विधस्याऽऽहारस्याऽऽधारः स च तत्रौदकगुणैराहारः प्रक्लिन्नो भिन्नसंघातः सुखजरश्च भवति, अयम् आमाशयः श्लेष्मस्थानम् (सुसू. २१.१२.)
पित्ताशयाच्या वर असलेला अवयव हा फक्त चारही प्रकारच्या आहाराचा आधार. तेथे जलीय गुणांनी युक्त आर्द्रस्वरूप आहार खूप ओला, विरळ व सुखाने जिरण्यासारखा होतो. अन्न पचन याच्या खाली होते. हा आमाशय कफस्थान. चरक ज्याला आमाशय म्हणतात त्याचे सुश्रुत आमाशय व पित्ताशय असे दोन विभाग कल्पितात.
स्पष्टीकरण—जलीय गुणयुक्त आहार ज्यात आहे असा शीतगुणी चंद्रासारखा आमाशय हा त्याच्या विरुद्ध तैजसगुणी पित्ताशयरूपी सूर्याच्या वर असतो.
असौ विशेषेण पित्तस्य स्थानम् 'आमपक्वाशयौ स्थानं विशेषात्पित्तवातयोः' (कासू. २७.१२)
आमाशय विशेषतः पित्ताचे स्थान होय. चरकमताचा हा आमाशय होय. आमाशय व पक्वाशय ही स्थाने विशेषतः क्रमाने पित्त व वाताची स्थाने होत.

आमाशयद्वार–न., शारीर० आमाशयद्वारसमीपे वर्तमानम् (हृदयाख्यं मर्म) (सुशा. ६.२५)
आमाशयाच्या तोंडाशी असणारा अवयव. (हृदय)

आमाशयसमुत्थ–वि., आमाशयाश्रयम् कफपित्तजं सर्वमेव रोगानीकम्। (चवि. ६.३)
आमाशयात उत्पन्न होणारा, आमाशयात आश्रय करणारा, आमाशयात होणारा, सर्व कफपित्तात्मक रोगसमुदाय.

आमाशयोत्क्लेश–पु., आमाशये दोषाणामुत्क्लेशनम्
(चचि. २०.८.)
आमाशयाचा उत्क्लेश. आमाशयातील दोष उचंबळणे; दोष घशापर्यंत गरळ रूपाने येणे. घशाशी येणे.

आमाशयोष्मन्–पु., जाठराग्निः । (चचि. ३.२७३)
जठराग्नि. आमाशयातील अग्नि.

आमिष–न., जङ्गमद्रव्यम् मांसम् (चसू. १.६८)
मांस.
निर्यास० गुग्गुल (सुचि. ३७.१५)
गोंद, गुग्गुल.

आमुष्मिक–वि., परलोकभवम् । (सुसू. १.४)
परलोकात होणारा.

आमोद–पु., वनस्पति० शतावरी (र. २१.१३९)
शतावरी नामक वनस्पति.
–जननी–स्त्री., वनस्पति० ताम्बूलं (ली)
(ध. ३.२) विड्याचे पान, ताम्बूल.

आम्नाय–पु., आगमः (चशा. ८.४६) वेदः । वेदशास्त्र.

आम्भस्–वि., आप्यम् । (असंशा. ५.१२) जलीय द्रव्य.

(आम्भसी)–वि., छायाविशेषः शुद्धवैडूर्यविमला सुस्निग्धा छाया (चइं. ७.१२)
एक प्रकारची छाया, शुद्धवैडूर्य मण्यासारखी विमल व सुस्निग्ध छाया.

आम्र–पु., न., वनस्पति० आंबा.
वृक्षविशेषः अस्य फलं भक्षणार्थं तथा पुष्पपल्लवबीजादीनि च भैषज्यार्थमुपयुज्यन्ते,संपकाम्रफलगुणाः– मधुरं कषायानुरसं गुरु स्वादुपाकं हृद्यं वर्णकरं रुच्यं रक्तमांसबलप्रदं बृंहणं शुक्रवर्धनं वातघ्नं पित्ताविरोधि च । (ध. ५.१)
अस्य पुष्पं दृष्टिरोगेष्वञ्जनार्थमुपयुज्यते ।
(सुउ. १७.८–१०)
अस्य पल्लवाश्छर्दिनिग्रहणम् (चसू. ४.१४ (२८)
अस्यास्थि पुरीषसंग्रहणीयम् (चसू. ४.१५ (३१)
अस्य फलं मूत्रसंग्रहणीयम् (चसू. ४.१५ (३३)
तथा रक्तपित्तशमनम् । (सुउ. ४५.२३)
बालामं कषायकट्वम्लं रूक्षं वातास्रपित्तकृच्च ।
(असंसू. ७.१८८)
पर्यागतामं साम्लं स्वादु स्निग्धं गुरुमारुतघ्नमपित्तलं हृद्यं श्लेष्ममांसशुक्रबलप्रदं च ।
(असंसू. ७.१८९–९०)
राजाम्रं (आम्रभेदः) तुवरं स्वादु विशदं शीतलं गुरु ग्राहि रूक्षं विबन्धाध्मानवातकृत् कफपित्तनुच्च
(भाप्र.)
(आम्रभेदः) बालं कोशाम्रं ग्राहि
ोष्णं गुरु पित्तलं च (भाप्र.)

N.O.—ANACARDIACEAE
L.—MANGIFEKA INDICA
ENG.—MANGO
हिं.—आम
म.—आंबा
गु.—आंबो
बं.—आम
त.—मामरं, तितळे, मांति

आंबा. याचे फळ खाण्याकरिता उपयुक्त. फुले, पाने, कोय इत्यादि औषधाकरितां उपयुक्त. चांगला पिकलेला आंबा–गुण–गोड, मागाहून तुरट, जड, रुचकर, पचनानंतर गोड, हृदयाला हितकर, वर्ण सुधारणारा, पौष्टिक, रक्तमांस यांना बलप्रद, शुक्रवर्धक, वातनाशक, पित्ताला अविरोधी आहे. याचे फूल दृष्टिरोगात अंजनाकरिता उपयुक्त; याच्या पानाने ओकारी नाहीशी होते, कोय मळ घट्ट करते, फळ लघवीला कमी करते, रक्तपित्तशामक आहे. **वाळ आंबा** तुरट, तिखट, आंबट, रूक्ष, वातरक्त व पित्तकर आहे. **पाडाला आलेला आंबा** आंबट रस, गोड, स्निग्ध, जड, वातघ्न, थोडा पित्तकर, हृदयाला हितकर, विशद म्हणजे आर्द्रताशोषक व रोपणकार्यकर, कफ, मांस, शुक्र व बळ देणारा **रायवळ आंबा**– तुरट, गोड, थंड, जड, मळ घट्ट करणारा, रूक्ष, कफपित्तहर, अवरोध, पोटफुगी व वात करतो. **कोवळा रानआंबा** आंबट, मळ बांधणारा, उष्ण, जड, वातघ्न, पित्तकर.

न., **मान० पलम्, द्वे पलार्धे आम्रम्**
(चक. १२.९२)
एक वजन. पलनामक एक मान (वजन)

–गन्धकृत्–पु., वनस्पति० समाष्टीलः
(रापरि. ४.१)
नवाम्र वा काकाम्र नामक वनस्पति.

–पल्लव–पु. कोमलमाम्रपर्णम्, छर्दिनिग्रहणगणोक्तं द्रव्यम् । (चसू. ४.१४–२८)
आंब्याची कोंवळी पाने. वांती बंद करणाऱ्या औषधिगणातील एक द्रव्य.

–पेशी–स्त्री., शुष्कः आम्रसारभागः
(र. १६.१७–२४)
कच्चेपणी सुकवलेल्या आंब्याच्या गराच्या फोडी.

–शालि–पु., शालि० रक्तशालिः (रा. ६.८७)
लाल साळ, लाल तांदूळ,

आम्रातक–पु., न., वनस्पति० आम्रसदृशफलवृक्षः "आम्राटकः", "वनाम्रः", "आम्राडकः" (चक्र) इत्यपि नामानि
तत्फलगुणाः—कषायं मधुरमम्लं शीतं गुरु वृष्यं रक्तपित्तकरं कफकरं किञ्चिद्वातकृद् दीपनं च. (ध. ५.१२)
तथा बृंहणं तर्पणं बल्यं च, इदं विष्टभ्य जीर्यति (सुसू. ४६.१५५)
हृद्यगणोक्तमेकं द्रव्यम् । (चसू. ४.१०)
N.O.—ANACARDIACEAE
L.-SPONDIASMANGIFERA
हिं.—अंवाडा
म.—आंबाडा
गु.—जंगली आंबो, अंभेडा
बं—आमडा
आंबाडा–आंब्यासारखे फळ असणारा वृक्ष. दुसरी तीन नावे वर दिली आहेत. **फळाचे गुण**–तुरट, गोड, आंबट, थंड, जड, शुक्राला हितकर, रक्तस्राव करणारा, कफ व किंचित वातकर, अग्निदीपक, तृप्ति व पुष्टि करणारा, बलवर्धक. हा पोटात वात धरून पचतो. हृदयास हितकर गणातील एक द्रव्य.

आम्रान्त–पु., वनस्पति० राजाम्रः (ध. ५.११)
कलमी आंब्याचे फळ. हापूस, लंगडा, इत्यादी.

आम्रास्थि–न., आम्रफलान्तर्गतं कठिनं बीजम्, बीजान्तर्गतमज्जा, पुरीषसंग्रहणीयगणोक्तं द्रव्यम् । (चसू. ४.१५–३१)
आंब्याची कोय. कोयीचे कठिण कवच. कोयीचा गर.

आम्रास्थिमध्य–न., आम्रफलमज्जा, पक्कातिसारजित् (सुउ. ४०.७०)
आंब्याच्या कोयीचा गर पक्व अतिसारनाशक.

आयत–वि., दीर्घम् (सुचि. २४.४) दीर्घ. लांब.
–यामा–वि., दीर्घप्रहरा निशा । (सुसू. ४६.४६८)
मोठी रात्र (हिवाळी रात्र)

आयतन– न., स्थानम् । (चसू. २९.३)
स्थान, वसतिस्थान, ठिकाण.
स्थान अधिष्ठानहेतुः निदानम् । (चनि. १.३)
जागा, आसन, आधार हेतु, निदान, कारण.

आयताक्ष–वि., रिष्टलक्षण० आयतेऽक्षिणी यस्य सः, विस्फारितनेत्रः । (चइं. १०.९)
मरणदर्शक चिन्ह. विस्तारलेले डोळे. वटारल्या सारखे डोळे.

आयत्त–वि., आधीनम् । (अहसू. ७.५३)
वश, अधिकारातला, स्वाधीन.

आयम–न., आकर्षणम् । (चचि. २८.४४) द्विधाभवनम् । (सुउ. ५१.१२)
आकर्षण, ओढणे, ओढ, खेचणे, खेंच.

आयम्यमान–वि., आकृष्यमाणम् । (सुउ. ५१.१३)
आकर्षित होणारा. ओढलेला, ओढला जाणारा, ताणला जाणारा.

आयस्–न., खनिज० तीक्ष्णलोहम् द्र० ' लोह. ' (रा. १३.३०) लोखंड, पोलाद. पहा ' लोह '
वि., लोहनिर्मितम् । (र. ३.१७३)
लोखंडापासून–पोलादापासून बनविलेले.
–चूर्ण–न., लोहचूर्णम्, गोमूत्रयुक्तत्रिफलासहितं पाण्डुरोगशमनम् । (सुउ. ४४.२१)
लोहाचे चूर्ण, पोलादाचे चूर्ण.पांडुरोगनाशक.
–पात्र–न., लोहपात्रम्, घृतमायसे पात्रे निदध्यात् । (असंसू. १०.३६)
लोखंडाचे भांडे, पोलादाचे भांडे, तूप लोहपात्रांत ठेवावे.
–पिण्डक–पु., लोहपिण्डः । (असंसू. ६.२६)
लोखंडाचा गोळा.
–पूटक–न., लोहभवं पूटकम् । चसू. १४.२६)
लोखंडाचे एकावर एक झाकून बसतील असे लोखंडी २ परळ किंवा करंड.
–भाजन–न., लोहपात्रम् । तत्र कषायरसप्रधानमञ्जनं स्थापयेत् । (अहसू. ३०.१६; सुउ. ४४.३२–३३)
लोखंडाचे भांडे यात कषायरस प्रधान अंजन ठेवावे.
=मल–न., लोहकिट्टम्, इदं कुम्भाव्हयं पाण्डुरोगं हन्ति। (सुउ. ४४.३२-३३) मंडूर. लोखंडाचे किट्ट. कुंभकामला (पांडुरोग प्रकार) नाशक.

आयाम–पु., रोगलक्षणम्, अवयवानामनैच्छिक आतानः। (चसू. १४.२४)
रोगामुळे–दुष्टवाताने अवयवांना इच्छेविरुद्ध ताण. तणावा–ताणणे. धनुर्वात.
वातरोग० स द्विविधः अन्तरायामो बाह्यायामश्च । (चचि. २८.३५)
हा वात रोग दोन प्रकारचा. एक आंतला धनुर्वात, दुसरा बाहेरचा धनुर्वात.
दैर्घ्यम् । (चवि. ८.११७) दीर्घता. लांबी.
–विस्तारसम–वि., इष्टशरीरलक्षणम्. आयामो दैर्घ्यं

विस्तारस्तिर्यक्परिमाणं समं यस्य तत् शरीरम्.
(चवि. ८.११७)
आरोग्ययुक्त शरिराचे नैसर्गिक लक्षण. उंची व रुंदी समान असणे.

–व्यायामोत्तुण्डिता–स्त्री., **बालनाभिरोग० नाड्या असम्यक्कल्पनोत्पन्ननाभिपाकजनितो दोषः, आयामव्यायामाभ्यां दीर्घपीनत्वयुता** (चशा. ८.४५)
सुश्रुते 'तुण्डि' इति संज्ञितो रोगः।
(सुशा. १०.४३)
बालकाच्या बेंबीचा रोग. नाळ नीट न कापल्यामुळे बेंबी पिकते व त्यामुळे हा रोग होतो. ती नाळ वेडीवांकडी ओढल्यामुळे, ताणल्यामुळे, अधिक घेराची, उंच फुगलेली अशी होते. सुश्रुत ग्रंथात याला तुंडी म्हणतात.

आयास–पु., **अल्पक्रियया श्रमः।** (चसू. १७.६६) **श्रमाधिक्यम्, असौ सर्वापथ्यानां श्रेष्ठः।** (चसू. २५.४०) **दुःखम्।** (चनि. ७.४)
थोड्या हालचालीने श्रम होणे, थकवा वाटणे, श्रमाधिक्य हे सर्व अपथ्यातले मोठे अपथ्य. दुःख.

आयुध–न., **शस्त्रम्** (असंसू. ४०.१५)
हत्यार, शस्त्र, औजार.

आयुष्य–वि., **आयुषे हितम्, आयुर्वर्धनम्**
(अहृसू. २.१६)
आयुष्याला हितकर. आयुष्य वाढविणारे.

आयुस्–न.. **शरीरेन्द्रियसत्वात्मसंयोगः, जीवितम्**
पर्यायाः–धारि, अनुबन्धः, नित्यगः
(चसू. १.४२)
शरीर, इन्द्रिय, मन व आत्मा यांचा संयोग. धारि, अनुबंध, नित्यग हे याचे पर्याय शब्द.

आयुष्यम्–प्राणलक्षणवायुना योगः। (चवि. ८.९१) (३.३४)
आयुष्य. प्राणवायूचा शरिराशी संयोग. जीविताचा अवधि–काळ. आयुष्याचे मान–मर्यादा.
दीर्घायुः दीर्घजीवितम्। (चइं. १२.८८)
दीर्घायुष्य, दीर्घ जीवित.
न., **घृतम्** (रा. १५.२०२) तूप.

(आयुः) क्षपण–न., **आयुर्विनाशः** (सुचि. २९.१५)
आयुष्याचा नाश. मरण.

(आयुर्) ज्ञ–पु., **आयुर्वेदज्ञः, आयुर्ज्ञानवान् वैद्यः**
(असंशा. १०.३५)
आयुष्याचे ज्ञान असणारा; आयुर्वेदज्ञ. वैद्य.

–ज्ञानफल–न., **आयुर्मानज्ञानस्य फलम्, आयुर्ज्ञानफलं तु विद्यादनायुषि भेषजदानम्** (चइं. ११.२८)
आयुष्याच्या ज्ञानाचे फळ. अल्पायुषी आहेसे कळल्यास औषध देता येते.

–प्रकर्ष–पु., **परमदीर्घायुष्ट्वम्।** (चचि. १ (१.७३)
आयुष्याची परमावधि. खूप दीर्घायुष्य.

–प्रकर्षकृत्–वि., **परमदीर्घजीवितकरः**
(चचि. १ (३) २३) दीर्घायुष्य वाढविणारे

–प्रकर्षार्थ–वि., **आयुःप्रकर्षः प्रयोजनं यस्य**
(चचि. १ (४) ३७)
आयुष्याची खूप वाढ होणे हेच ध्येय असलेले.

–प्रद–वि.,**दीर्घायुःप्रदः।** (चचि. १ (३.४७)
दीर्घायुष्य देणारा.

–वृद्धिकृद्गण–पु., **दानं, दया, शीलं, सत्यं, कृतज्ञता, ब्रह्मचर्यं, मैत्री रसायनानीति पुण्यायुर्वृद्धिकराण्येतानि** (र. ३०.११३)
पुण्य व आयुष्याची वृद्धि करणारा गण.
दान, दया, शील, सत्य, उपकार जाणणे, ब्रह्मचर्य मैत्री व रसायन हा तो गण.

–वेद–पु., **आयुषो वेदः भिषजां शास्त्रम् आयुर्वेदयतीत्यायुर्वेदः** (चसू. ३०.२३)
आयुष्याचा वेद. वैद्यांचे शास्त्र. आयुष्य जाणणारा आयुर्वेद.
आयुरस्मिन्विद्यत इति ज्यात आयुष्यज्ञान असते.
आयुर्ज्ञायतेऽनेनेति आयुष्य ज्याच्याने समजते.
आयुरनेन प्राप्नोतीति (सुसू. १.१५)
ज्याच्याने आयुष्य मिळते.
हिताहितसुखदुःखादिभेदाच्चतुर्विधमायुः एतस्य चतुर्विधस्यायुषो हिताहितं मानमित्येतदस्मिन् व्याख्यातम् (अहृसू. १.२)
अयं वातपित्तकफाश्रयः, (कवि. १) **आयुर्वेदो नामोपाङ्गमथर्ववेदस्यानुत्पाद्यैव प्रजाः श्लोकशतसहस्रमध्यायसहस्रं च कृतवान् स्वयम्भूस्तस्य पुनरष्टधा विभजनं तेनैव कृतम्।** (सुसू. १.६)
तस्याष्टावङ्गानि–कायचिकित्सा, शालाक्यं, शल्यापहर्तृकं, विषगरवैरोधिकप्रशमनं, भूतविद्या, कौमारभृत्यकं, रसायनं, वाजीकरणमिति।
(चसू. ३०.२८)
अयं चरक–सुश्रुत–काश्यपवाग्भटादिमहर्षिभिः संहितारूपेण परिष्कृतः, अस्य प्रयोजनम् व्याध्युपसृष्टानां व्याधिपरिमोक्षः स्वस्थानां स्वास्थ्यरक्षणं चेति) (सुसू. १.१४)

आयुर्वेदोऽमृतानां जीवितप्रदानहेतूनां श्रेष्ठः । (चक्र. चसू. २५.४०)

आयुर्वेद :–आयुष्याचा वेद, ज्यात हितकर, अहितकर, सुखकर, दुःखकर असे चार प्रकारचे आयुष्य व त्याला हितकर व अहितकर, त्याचे प्रमाण इत्यादि सांगितले आहे ते शास्त्र. हे वातपित्त व कफ यांचे वर आधारले आहे. आयुर्वेद हा अथर्ववेदाचे उपांग आहे, प्रजा निर्माण करण्यापूर्वीच एक लक्ष श्लोकांचा हजार अध्यायांचा आयुर्वेद स्वयंभू भगवानाने केला; त्यानेच आठ विभागात विभागून तो केला. **आठ वर्ग**–कायचिकित्सा, सळईच्या उपयोगाचे रोग, शल्यात्मक रोग, विष, गर, विरोधि द्रव्यांचे शामक, भूतविद्या, बालचिकित्सा, सर्वधातुपरिपोषण, शुक्रधातुपरिपोषण अशी आठ अंगे. हा चरक, सुश्रुत, काश्यप, वाग्भटादि मोठ्या ऋषींनी संहिता रूपाने ग्रथित केला. याचे प्रयोजन व्याधिग्रस्तांची व्याधिमुक्ति व स्वस्थांचे स्वास्थ्यरक्षण हे आहे. आयुर्वेद अमृतांमध्ये व जीवित दान करणाऱ्या कारणात (शास्त्र) श्रेष्ठ आहे.

–वेदरसायन–न., **टीका, संज्ञाविशेषः, हेमाद्रिणा कृता अष्टाङ्गहृदयस्य टीका ।**
अष्टांगहृदयावरची टीका. हेमाद्रीची टीका.

–वैदिकसमय–पु., **संकेतविशेषः, आयुर्वेद अस्य शब्दस्य अयमर्थो भवतीति** (चवि. ८.५४)
एक संकेत. आयुर्वेदात या शब्दाचा हा अर्थ होतो असा संकेत.

(आयुष्) काम–वि., **दीर्घायुष्कामः** (चचि. २[४]४०) (चचि. १ [१] ५७) दीर्घआयुष्याची इच्छा.

(आयुष्) कामरसायन–न., **रसायनविशेषः युक्तरथादि** (सुचि. २८.९.२४)
दीर्घायुष्य वाढविणारे रसायन.

–कामीय–वि., **अध्यायसंज्ञा०** (अहसू. १.१)
अध्यायाचे नांव. यात दीर्घायुष्याचा विचार केला आहे

–मत्–वि., **दीर्घायुः** (सुसू. ३४.२१)
आयुष्यमान्. दीर्घायुषी.
पु., वनस्पति० **जीवकः** (ध. ५.१५५)
अष्टवर्गापैकी एक वनस्पति. जीवक.

आर–न., खनिज० **पित्तलम्** (१.१२.२१) पितळ.
रौप्यम् (र. ५.२१९) रुपे; चांदी.
मुण्डलोहम् (रा. १३.२९) मुंडलोह.
वृश्चिकपुच्छकण्टकः (सुक. ३.५)
विंचवाच्या शेपटीचा काटा, नांगीचा काटा.

–कूट–पु., न., **पित्तलम्** (र. ५.२१९) पितळ.

आरग्वध–पु., वनस्पति० **तद्गुणाः तिक्तोऽतिमधुरः** (रा) **उष्णः, शीतः** (रा) **गुरुः त्रिदोषघ्नो, विशेषतः कफघ्नः कृमिशूलोदरप्रमेहमूत्रकृच्छ्रगुल्मज्वरकण्डूकुष्ठविष्टम्भघ्नश्च ।** (ध. १.२१९)
अयं मृदुर्मधुरशीतलश्च, हृद्रोगवातासृगुदावर्तादिरोगेषु बाले वृद्धे क्षीणे क्षते सुकुमारे मानवे चाधिकं पथ्यः । (चक्र. ८.४–५) **कुष्ठघ्नगणोक्तमेकं द्रव्यम् ।** (चसू. ४.११.१३) **फलमस्य विरेचनार्थं प्रयुज्यते ।** (चसू. २.१०) **कषायोऽस्य विद्रध्यादिधावनार्थमुपयुज्यते** (सुचि. १६.२४) **मूलं वल्मीकलेपनार्थम् ।** (सुचि. २०.५०)
N. O.—LEGUMINOSAE, CACSALPINIACEAE
L.—CASSIA FISTULA
ENG.—PURGING CASSIA
हिं.—अमलतास
म.—बाहवा
गु.—गरमालो
बं —सोन्दाल
त.—कोन्रै
फा.—खियारे चंबर
बहावा. गुण–कडु, अतिगोड, उष्ण, जड, मृदु, त्रिदोषनाशक पण विशेषतः कफनाशक, कृमिशूल, उदर, प्रमेह, कष्टाने लघ्वी होणे, गुल्म, ज्वर, खाज, कुष्ट, अवष्टंभनाशक, हृद्रोग, वातरक्त, वात वर चढणे इत्यादि रोगनाशक, बालक, वृद्ध, क्षीण, उरःक्षती, सुकुमार मनुष्य, यांना अधिक पथ्यकर याचे **फळ** रेचक. कुष्ठघ्न गणातील एक द्रव्य. विद्रधि इत्यादिकांचे व्रण धुण्याकरिता याचा काढा व वारुळरोगावर लेपाकरिता मूळ उपयुक्त.

आरग्वधादिगण–पु., **आरग्वधमदनगोपघोण्टाकण्टकीकुटजपाठापाटलामूर्वेन्द्रयवसप्तपर्णनिम्बकुरुण्टकदासीकुरुण्टकगुडूचीचित्रकशार्ङ्ग (ङ्गे) ष्टाकरञ्जद्वयपटोलकिराततिक्तकानि सुषवी चेति, अयं श्लेष्मविषापहः मेहकुष्ठज्वरवमीकण्डूघ्नो व्रणशोधनश्च ।** (सुसू. ३८.६–७) (अहसू. १५,१८)
बहावा इत्यादींचा गण–बहावा, गेळफळ, एक जातीची सुपारी, वेहेकळ, कुडा, पहाडमूळ, पाडळ, मोरवेल, इंद्रजव, सप्तपर्णी, निंब, कोऱ्हांटी, निळी कोऱ्हांटी, गुळवेल, चित्रक, कावळी, दोन्ही करंज,

पडवळ, काडेचिराईत, कारले हा गण कफ, विष, प्रमेह, कुष्ठ, ज्वर, वांती, कंडूनाशक, व्रणशुद्धिकर.

आरग्वधादिघृत—न., सिद्धघृत० कफगुल्मापहमिदम् (सुउ. ४२.३७)
बहावा इत्यादि द्रव्यांनी सिद्ध तूप. कफगुल्मनाशक.

आरग्वधीय—वि., अध्यायसंज्ञा० (चसू. ३.१०)
अध्यायाचे नांव.

आरणिक—पु., वनस्पति० अग्निमन्थः (ध. १.१११)
अरणी नामक वनस्पति, टहाकळ.

आरण्यमाष—पु., माष० तद्गुणाः—स्वजात्यपेक्षया रूक्षः कषायोऽविदाही च (सुसू. ४६.३६)
जंगली उडीद. रान उडीद. खऱ्या उडदापेक्षा रूक्ष व तुरट असून विदाह न करणारा.

आरतकम्पन—न., रोगलक्षण० अविश्रान्तकम्पनम् (चइं. ७.२७)
अखंड कंपन; सारखा कंप, सतत कंप, कांपरे.

आरनाल—न., पु., आसुत० काञ्जिकम् (चचि. २७.४६)
निस्तुषीकृतैरामैः पक्वैर्वा संधितैर्गोधूमैरारनालं भवति, (भाप्र.)
गव्हाची तुसे काढून टाकून ते कच्चे किंवा पक्के आंबवून केलेले आंबट द्रवद्रव्य; गव्हाची कांजी (आंबट)

आरम्भ—पु., प्रयत्नः कृतिः (चवि. ८.६७)
प्रयत्न, कार्य. कार्याची सुरवात करणे—कृति.
चिकित्सा (चनि. ३.१६) रोगोपचार, औषधोपचार

—फल—न., कर्मफलं कर्मपरिणामो वा (चवि. ८.३८)
कर्माचे फळ—कर्माचा परिणाम.

—सामर्थ्य—न., उपक्रमसामर्थ्यम् । (सुसू. ४०.३)
सुरू केलेल्या उपक्रमाचे सामर्थ्य.

आरा—स्त्री., व्यधनोपयोगि शस्त्रम् । **अष्टाङ्गुलायामं वा, अर्धाङ्गुलवृत्तास्यं तिलप्रमाणफलं दूर्वाङ्कुरपरीणाहं, गोपुच्छसन्निभवृन्तं शस्त्रं चर्मकाराणामारेव** (सुसू. ८.४ (ड) अहसू. २६.२५)
आरी (चांभाराची) सारखे शस्त्र.
उपयोगः—**कर्णपालीव्यधने** (सुसू. १६.२)
पक्वामसंशये शोफव्यधने (अहसू. २६.२५)
अस्थनि वायौ निरुद्धे सति अस्थिवेधनार्थम् (सुचि. ४.९०) **उन्मादे मदविनाशार्थं व्यथादाने प्रयुक्तमेतत्** (सुउ. ६२.१९)
आरी; विंधण्याचे शस्त्र; आठ अंगुळे लांब, त्याचे तोंड अर्धा अंगुळ वाटोळे, फाळाचा तिळा एवढा घेर, दूर्वांकुरा एवढी गाईच्या शेपटासारखी मूठ असलेले शस्त्र. सूज कच्ची की पिकलेली हे पहाण्याचे वेळी भोक पाडण्याला तसेच उन्मादात रोग्याला टोचून त्रास देण्याकरिता उपयोग करतात.
वारिचरवर्गीयः पक्षी (चसू. २७.४३)
पाण्यात राहाणारा पक्षी.

—कुट्ट—न., खनिज० पित्तलम् । (रा. १३.१७)
पितळ.

आराम—पु., उपवनं, उद्यानम् (सुशा. ७.३)
बाग, बगीचा—उद्यान.

—शीतला—स्त्री., वनस्पति० नन्दा, महानन्दा वा, तद्गुणाः—**तिक्ता शीतला पित्तहारिणी दाहशोषशमनी विस्फोटव्रणरोपणी च ।** (रापरि. १०.५२)
एक वनस्पति, नंदा, महानंदा ही दुसरी नावे. **गुण**—कडु, थंड, पित्तहारक, दाह, शोषशामक फोडांचे व्रणरोपक.

आराव—पु.,शब्दः ध्वनिः (चवि. ३.७. (३)
आवाज, शब्द, ध्वनि.

आरुक—न., वनस्पति० फलविशेषः तद्गुणाः—**मधुरं शीतं हृद्यमर्शःप्रमेहगुल्मरक्तदोषघ्नम् ।**
(ध. ५.३८) **कार्तिकेयपुरे प्रसिद्धमिदम्, संपक्वफलं नात्युष्णं गुरु स्वादुप्रायं मुखप्रियं बृंहणं क्षिप्रं जरणशीलं नातिदोषलं च.**
(चसू. २७.१३२); **अनेनैव नाम्ना प्रसिद्धम् ।**
(सुसू. २२.८ ड)
इदं हिमालयदेशे काबूलदेशे चोपलभ्यते
अलबुखार **गुण**—गोड, थंड, हृदयास हितकर, मूळव्याध, प्रमेह, गुल्म, रक्तदोष नाशक, याचे पिकलेले फळ थोडे उष्ण, जड, गोड, आवडणारे, पौष्टिक, लवकर जिरणारे, थोडे दोष करणारे. हिमालयांत व काबूल देशात उपलब्ध.
N. O.—ROSACEAE
L.—PRUNUS COMMUNIS
हिं.—आलुबुखारा
म.—अलबुखार, अरुक
गु.—आलु
बं.—आलुबखेरा

आरुष्कर—न., पु., वनस्पति० भल्लातकः । (सुसू. ४६.१९६)
भिलावा, बिब्बा.

—तैल—न., **भल्लातकस्नेहः** । (असंसू. ६.१०६)
भिलाव्याचे तेल.

आरुष्करोत्थतैल—न., **भल्लातकस्नेहः** (ध. ६.१३८)
भिलाव्याचे तेल.

आरेवत—पु., **वनस्पति० आरग्वधः** । (ध., १.२१९)
बाहवा.
न., **वनस्पति० पारेवतम्** । (ध.५.६६)
पारेवत नांवाची वनस्पति.

आरोग्य—न., **धातुसाम्यम्, प्रकृतिः सुखम्** (चसू. ९.४)
आरोग्य. प्रकृति, सुख, निरोगीपणा. धातुसाम्य.
तल्लक्षणम्—सत्वलक्षणसंयोगः, वैद्यद्विजातिषु भक्तिः, साध्यत्वं, निर्वेदाभावः (आत्मन्यवज्ञा) **च**, (चइ. १२.८७) **आरोग्यलक्षणानि—अन्नाभिलाषो, भुक्तस्य सुखेन परिपाकः सृष्टविण्मूत्रवातत्वं, शरीरस्य लाघवं, सुप्रसन्नेन्द्रियत्वं, सुखस्वप्न—प्रबोधनं बलवर्णायुषां लाभः, सौमनस्यं, समाग्निता चेति** (काखि. ५.६–८)
आरोग्यं धर्मार्थकाममोक्षाणां मूलम् । (चसू. १.१५)
आरोग्याचे लक्षण—सत्वाचे गुण अंगी येणे, वैद्य व ब्राह्मणांवर भक्ति, कोणताही रोग सहज साध्य होणे, दुःख, खेद यांचा अभाव, अन्नाची इच्छा, खाल्लेले सुखाने पचणे, अग्नि सम असणे, मळमूत्र, वात वेळेवर व्यवस्थित बाहेर पडणे, शरीर हलके वाटणे, बल, वर्ण व आयुष्य चांगले असणे, सुखाने झोप येणे, व जागे झाल्यावर हुषारी वाटणे, इंद्रिये सुप्रसन्न असणे व मन आनंदी असणे. आरोग्य हे धर्म, अर्थ, काम व मोक्ष यांचे मूळ होय. आरोग्यामुळे बल, आयुष्य, सुख तसेच इतर इच्छित गोष्टींचा लाभ होतो.

—वर्धनी—स्त्री., **सिद्धयोग० इयं नागार्जुनप्रणीता गुटी एषा पाचनी, दीपनी, हृद्या, मेदोविनाशिनी मलशुद्धिकरी सर्वरोगेषु प्रशस्ता विशेषतः कुष्टेषु** । (र. २०.१११)
एक सिद्ध औषध. हे नागार्जुनाने बनविले. हे पाचक, दीपक, हृदयाला हितकर, मेदनाशक, मळ शुद्ध करणारे, सर्व रोगात प्रशस्त आहे. विशेषतः कुष्टरोगात अधिक उपयुक्त.

—शिम्बी—स्त्री., **वनस्पति०** आरग्वधभेदः **कर्णिकारः** (ध. १.१२१) बहावा.

—सागर—पु., **सिद्धियोग०, पाण्डुरोगार्शःश्वास—शिरोरोगवमिज्वराग्निमान्द्योदावर्तघ्नः** (र. १९.६९–७६)
एक सिद्ध योग. पांडुरोग, मूळव्याध, श्वास, डोकेदुखी, वांती, ज्वर, अग्निमांद्य, वात वर चढणे हे रोग नाहींसे करतो.

आरोग्यवृत्ती—स्त्री., **आरोग्यस्य सातत्यम्** (चवि.३.३६)
सातत्याने आरोग्य असणे. सततारोग्य, नित्यनिरोगी, अखंडनिरोगी, सतत स्वस्थ, नित्यसुखी, सदासुखी, नित्यानंदी, स्वास्थ्य, सुख, आनंद यांचे सातत्य.

आरोट—पु., **पारदबन्ध० सम्यक् शोधितो रसः आरोटः कथ्यते, अयं क्षेत्रीकरणे श्रेष्ठः; शनैर्व्याधिविनाशनश्च** । (र. ११.६७)
वि., **शुद्धम्** । (र. २९.२३)
सम्यक् शुद्ध पारा. पारा चांगला शुद्ध केला की त्याला आरोट म्हणतात. हा शरीर उत्कृष्ट बनवून रोग नाश करितो.

आरोहद्व्यधा—वि., उपर्युपर्यारोपितशस्त्रपदा । (सुशा. ८.१९)
ज्या शिरेतून रक्तस्राव करावयाचा आहे तिच्यावर पुन्हा पुन्हा शस्त्राने जखमा केल्यावर तिला 'आरोहद्व्यधा' शिरा म्हणतात. धेनुका हे दुसरे नाव.

आर्घ्य—न., **मधु० अर्घा नाम मधुमक्षिकास्ताभिः संपादितं मधु आर्घ्यसंज्ञम्, तद्गुणाः—अतिचक्षुष्यं, कफपित्तहरं, रसे कषायं, पाके कटु, बल्यं, तिक्तमवातकृच्च** । (सुसू. ४५.१३३–३८)
उष्णेन सहार्घ्यं न विरुध्यते । (ड.)
अर्घा जातीच्या मधमाशांनी जमवलेला मध. हा मध उष्णाबरोबर घेतला असता विरुद्ध होत नाही. **गुण**—तो डोळ्यांना अतिशय हितावह, कफपित्तहर, बलकारक, तुरट, कडु, पचल्यावर तिखट, थोडा वात करणारा, बलकर.

आर्त—वि., **पीडितः** (सुसू. ४६.४४४) रोगी, पिडलेला.

—गल—पु., स्त्री., **वनस्पति० नीलसहचरः** (सु. उ. १७.५१) निळी कोन्हांटी.
कण्टकफलः (सु. उ. ९.१९) एरंड.
ककुभः सुगन्धमूलः, 'कौहा' इति पूर्वदेशे प्रसिद्धः । (सुसू. ३८.१०)
सुगंधिमुळांचा अर्जुनसादडा.

—गला—स्त्री., **वनस्पति० नीलसहचरः** (सुउ. १७.५१)
नीलसहचराख्य—आर्तगलगुणाः—कटुस्तिक्तः चक्षुष्यः

कफमारुतघ्नः शूलकण्डूकुष्ठव्रणत्वग्दोषशोफघ्नः
(रा, १०.४१८-४२०)
निळा कोन्हांटा. निळी कोन्हांटी; **गुण**—तिखट, कडु, कफवातघ्न, डोळयास हितकर, शूल, खाज, कुष्ठ, व्रण, त्वचेचे दोष व सूजनाशक.

आर्तव—न., **स्त्रीगतोपधातु० शोणितं, रजः** (सुशा. २.५) **स्त्रीबीजम्** । (सुशा. २.३६) **शुक्रम्** (सुसू. १४.१४३) रज. मासिक रक्त; मासिक, स्त्रीशुक्र, स्त्रीबीज.

व्याख्या—रक्तमेव स्त्रीणां मासे मासे गर्भकोष्टमनुप्राप्य त्र्यहं प्रवर्तमानमार्तवमित्याहुः (असंशा. १) **आर्तवस्य प्रतिमासं स्त्रावो भवति, द्वादशवर्षादारभ्य पञ्चाशतपर्यन्तमत ऊर्ध्वं क्षयं याति** (अहशा. १.७)

शुद्धार्तवलक्षणम्—प्रतिमासमुत्पद्यमानं पिच्छदाहार्तिरहितं पञ्चरात्रानुबन्धि नातिबहु नात्यल्पं च ।
(चचि. ३०.२२५)
गुञ्जाफलपद्मालक्तकेन्द्रगोपसंकाशं च ।
(चचि. ३०.२२६)
शशरुधिरलाक्षारसोपमं धौतं च विरज्यमानं शुद्धम् ।
(असंशा. १.२०)

क्षीणार्तवं नाम आर्तवस्य स्वप्रमाणहानिः; तल्लक्षणम्—यथोचितकालादर्शनमार्तवस्याल्पता योनिवेदना च
(सुसू. १५.१२)

दुष्टार्तवमष्टविधम्—वातार्तवं, पित्तार्तवं, श्लेष्मार्तवं, रक्तेन कुणपार्तवं, श्लेष्मवाताभ्यां ग्रन्थ्यार्तवं, रक्तपित्ताभ्यां पूयार्तवं, मारुतपित्ततः क्षीणार्तवं, सन्निपातेन मूत्रपुरीषगंधि, ग्रन्थ्यार्तवं, पूतिपूयार्तवं, क्षीणार्तवं, मूत्रपुरीषार्तवं चासाध्यमन्यत्साध्यम् ।
(सुशा. २.५)

उपचितार्तवम्—काले मासेनोपचितमार्तवं वायुधमनीभ्यां योनिमुखं नयति, एतदीषत्कृष्णं स्निग्धं चास्ति । (सुशा. ३.१०)

आर्तवादर्शनसंप्राप्तिः दोषावृतमार्गत्वादार्तवं नश्यति
(सुशा. २.२१)

आर्तववहे द्वे स्त्रोतसी—तयोर्मूलं गर्भाशयः आर्तववाहिन्यश्च धमन्यः तत्र विद्धाया वन्ध्यात्वं मैथुनासहिष्णुत्वमार्तवनाशश्च । (सुशा. ९.१२)

आर्तव व्याख्या—स्त्रियांना प्रत्येक महिन्याला गर्भाशयातून येऊन तीन दिवस योनीतून जे स्रवते ते रक्त. **काल**—वयाच्या बाराव्या वर्षापासून पन्नासाव्या वर्षापर्यंन ते दर महिन्याला स्रवते; नंतर ते क्षीण होते, । नाही. **शुद्ध आर्तव लक्षण**—बुळबुळीतपणा, दाह, पीडारहित, पांच रात्री स्रवणारे. अति नाही, फार कमी नाही, गुंजा, लाल कमळ, अलिता, मृगकिडा, सशाचे रक्त, लाख यांच्या सारखे लाल, त्याने भरलेले कापड धुतल्यावर डाग न रहाणारे शुद्ध आर्तव होय. क्षीण म्हणजे योग्य प्रमाणापेक्षां कमी आर्तव योग्य काळी न दिसणे व योनिवेदना. आर्तव दुष्टींचे प्रकार आठ, वातपित्तकफ दुष्ट ३ प्रकार, ४ रक्त दुष्टीने प्रेतासारखी दुर्गंधी, कफवाताने गाठाळ ६ रक्तपित्ताने पू युक्त, ७ वातपित्ताने क्षीण, संनिपाताने विष्ठा व मूत्र यांच्या सारखी घाण असते शेवटचे पाच असाध्य. पहिले तीन साध्य. **संचित आर्तव**—हे महिन्याने वायु धमनींनी योनिमुखाकडे नेतो ते थोडे काळे व स्निग्ध असते.

अदृष्ट आर्तव—दोषांनी मार्ग रुद्ध केला की ते दिसत नाही. **स्त्रोतसे**—दोन. त्यांचे मूळ गर्भाशय व आर्तववाहिनी धमन्या. त्या कापल्या गेल्यास वांझपणा येतो व संभोग सहन होत नाही व आर्तव नाश होतो. वि., **यथोचितकालसंभवम्, वसन्ताद्यृतूद्भवम् ।**
(चवि., ८.४)
ज्या ऋतूत जे जे व्हावयाचे ते ते होणे, उचित काल निर्माण.

—दुष्टि—(दोषः) स्त्री., **लक्षण० आर्तवविकारः**
(असंशा. १.३०)
रजोदुष्टि, रजोविकार. बीजदुष्टि, बीजविकार. शुक्रदुष्टि, शुक्रविकार.

—वह—वि., **गर्भाशयस्य रक्तवाहिन्यः**
(सुशा. ४.२४)
गर्भाशयातील रक्त वाहणारी स्रोतसे.

—वाहिनी—वि., **गर्भाशयस्य रक्तवाहिन्यो धमन्यः**
(सुशा. ९.१२)
गर्भाशयातील रजोवाहिनी धमन्या; बीजवाहिनी धमन्या.

—विषा—वि., **कीट० लूता, आर्तवे विषं यस्याः सा ।**
(सुक. ३.५)
जिच्या रजामध्ये विष असते त्या विषारी रजाच्या (लूता) नावाचे किडे.

आर्तवादर्शन—न., **लक्षण० आर्तवस्यादर्शनम्, गर्भोत्पत्तिलक्षणेष्वेकम् ।** (चशा. ४.१६)
रज न दिसणे, रजःस्राव बंद होणे, गर्भधारणेचे एक लक्षण.

आर्तवार्ति–स्त्री., आर्तवरोगः (सुशा. २.१३)
रजाचे रोग, शुक्राचे रोग, बीजाचे रोग.

आर्द्र–न., वनस्पति० **आर्द्रकम्** । (र. २२.८०)
आले. सुंठीचा ओला कांदा–कंद.

–पाणिन्–वि., **आर्द्रहस्तः; आर्द्रपाणिनमनुवासयेदित्यस्य भोजनादविलम्बितकालेऽनुवासयेदित्यर्थः ।** (सुचि. ३७.५४)
ओल्या हाताचा. जेवणानंतर हात धुतलेला. भोजन होतांच (ओले हात असतांना) अनुवासन–स्नेहबस्ति द्यावयाचा असतो.

–पेशिका–स्त्री., **आर्द्रकदीर्घखण्डम्** ।

–माषा–स्त्री., वनस्पति० **माषपर्णी** । (ध. १.१३६)
रानउडीद.

–शाक–न. वनस्पति०, **आर्द्रकम्** । (ध. २.८५)
आले. ताजी–ओली सुंठ.

–संतानता–स्त्री., **आर्द्रः करुणरसभावितत्वात् त्यक्तकाठिन्यः संतानश्चित्तवृत्ति–परंपरा यस्येत्यार्द्रसंतानः, तस्य भाव आर्द्रसंतानता, परमकारुणिकत्वम् । (हे०)** (अ.हृ.सू. २.४६)
सतत करुणार्द्रता, सतत–केव्हाही पाझरणारे अंतःकरण असणे, सतत दयार्द्रता.
(चचि. २४.१७६) आल्याचे लांब तुकडे.

आर्द्रक–न., वनस्पति०, कन्द० **शुण्ठीविशेषः तद्गुणाः– कटूष्णं विपाके शीतलं लघु हृद्यं दीपनं रुचिदं स्वर्यं वृष्यं कफवातघ्नं शोफकण्ठरोगविबन्धानाहशूलघ्नम् ।** (ध. २.८४)
स्वादुपाकि (र. १७.११८–१२०)
एक कंद. ताजा सुंठीचा कंद; आलें. गुण–तिखट, उष्ण, पचण्यानंतर गोड, थंड, हलके, रुचकर, दीपक, हृदय, स्वर, शुक्र यांना हितकर, कफवातनाशक, सूज, कंठरोग, अवरोध, पोटफुगी, शूलनाशक.

आर्द्रा–स्त्री., **आर्द्रकम्, अतिविषा** । (ध. १.११)
आले. अतिविष.
वि., **अशुष्कम्, क्लिन्नम्** (र. २३.७०–७४)
ओला. भिजलेला. न सुकलेला.

आर्द्राख्य–न. वनस्पति० **आर्द्रकम्** । (ध. २.८५)
आले.

आर्द्राञ्जन–न., **रसाञ्जनम्, नेत्ररोगे प्रतिसारणार्थमुपयुज्यते ।** (सुउ. १३.६–८)
रसांजन. दारुहळदीचा शिरा; नेत्ररोगात डोळ्यात घालण्यासाठी उपयुक्त.

आर्द्रिका–स्त्री., वनस्पति० **आर्द्रधानिका** (अरुण) **कुस्तुम्बरी** (हे० अहृसू. ६.१०९)
कोथिंबीर. ओले धणे.

आर्य–पु., **साधुवृत्तः** । (असंसू. ८.४)
चांगल्या वागणुकीचा, सद्वृत्त, सद्वर्तनी, सदाचारी, शालीन. चारित्र्यवान्.

–परिग्रह–वि., **आर्यः परिग्रहो नाम भार्यादिपरिवारो यस्य सः ।** (असंसू. ८.४)
बायको मुले इत्यादि सद्गुणी परिवार असलेला.

–प्रकृतिक–वि., **आर्यस्य श्रेष्ठस्येव स्वभावो यस्य सः । उदारमनस्कः, उदात्तचरितः** (चवि. ८.८)
चारित्र्यवान् पुरुषाच्या स्वभावासारखा स्वभाव असलेला. उदार मनाचा, श्रेष्ठ चारित्र्याचा.

आर्या–स्त्री., **श्रेष्ठ, प्रजा** (इं. असंउ. १ पृ. ४)
श्रेष्ठ स्त्री, गुणवती, शालिनी, सुगृहिणी.

–तारा–स्त्री., देवताविशेषः (असंसू. ८.९४)
एक बौद्ध देवता.

आर्यापराजिता–स्त्री., विद्या० **एषा मातुर्बालकस्य च रक्षित्री ।** (असंउ. १ पृ. ४)
बाळ–बाळंतिणीचे रक्षण करणारी देवता.

आर्यापर्णशबरी–स्त्री., विद्या० **एषा मातुर्बालकस्य च रक्षित्री ।** (असंउ. १ (पृ. ४)
बाळबाळंतिणीचे रक्षण करणारी देवता.

आर्यावलोकितेश्वर–पु., देवता० **चिकित्साद्यारम्भेऽसावर्च्यते ।** (असंसू. ८.९४)
बौद्धाची एक देवता० चिकित्सा करतांना प्रथम पूजा करावयाची देवता.

आर्ष–वि., **सात्विककायेषु एकः ऋषिसत्वाधिष्ठितः ।** (चशा. ४.३७ (२)
सत्वगुणाचा, सात्विक, ऋषीच्या स्वभावाचा, सात्विक प्रकृतीचा, सात्विक प्रकृतीच्या व्यक्तींच्या प्रकारांपैकी एक.
ऋषिकृतम् । (चसू. ३०.१७) ऋषींनी केलेले.

–भी–स्त्री., वनस्पति० **कपिकच्छूः** (रा. ३.२०१)
कवचबीज, खाजकुहिली.

आल–न., खनिज० **हरितालम्** (ड. सुउ. ५२.२२)
गोदंती हरताल, एकखनिज द्रव्य.
वृश्चिकपुच्छकण्टकः । (सुक. ३.५)
विंचवाच्या नांगीचा काटा, नांगी.

–विषा–स्त्री., **लूता०** (सुक. ८.१०९-११०)
एक प्रकारची लूत. विषारी कीटक.

आलक–न., खनिज० **हरितालम्** । (र. ९.७४)
हरताळ.
वनस्पति० शालिपर्णीविशेषः (ध. १.८८)
सालवण. विशेषप्रकारची सालवण.

आलक्तक–न., **अङ्गरागोपयोगिद्रव्य० अलक्तकम्**
उटणे किंवा नखे इ. रंगवण्याचे द्रव्य. अळता. अळिता. लाखेचा रस.

आलभ्य–वि., **वध्यः, आलभनयोग्यः** । (चवि. ८.५४)
वध्य, वध करण्यास योग्य.

आलम्बन–न., **आधारः** । (सुशा. ५.५३)
आश्रय, आधार.

आलम्भ–पु., **मारणम्, यज्ञीयबलिः, हिंसनम्** । (चचि. १९.४)
यज्ञांतला बळी. मारणे. ठार मारणे.

आलर्क–वि., **उन्मत्तसारमेयसंबन्धि विषादि** । (असंउ. ४६, पृ. ३८१)
पिसाळलेल्या कुत्र्याचे विष इत्यादी.

आलस्य–न., लक्षण० **कर्माभावः** । (चचि. ३.२८-२९)
शक्तस्यापि कर्मण्यनुत्साहः । (र. १९.४४)
काम करण्याची क्षमता असूनही ते करण्याची प्रवृत्ति नसणे. कार्यक्षमता असून अप्रवृत्ति. समर्थाचा अनुत्साह.

आलाल–वि., **लालेव, समन्ताल्लालारूपम्** ।
(चनि. ४.२२) लाळेसारखे.
–मेह–पु., **प्रमेहभेदः, कफदोषप्रधानः** (चनि. ४.१०)
वाग्भटे अयं 'लालामेहः' ।
(अहनि. १०.१३; असंनि. १०)
प्रमेहाचा एक प्रकार. कफदोषप्रधान प्रमेह. वाग्भटात याला लालामेह असे नाव आहे.
अस्मिन् प्रमेहे मूत्रं लालेव तन्तुयुतं पिच्छिलं भवति । (चनि. ४.२२)
ह्या रोगात लघ्वी लाळेप्रमाणे तंतुयुक्त व बुळबुळीत होते.

आलिकन्द–पु., वनस्पति० **मालाकन्दः** ।(रापरि. ७.४४)
मालाकन्द.

आलु–पु.,न., वनस्पति० **कन्दविशेषः** । (चसू.२५.३९)
अळू.
इदं रक्तपित्तहरं शीतं मधुरं गुरु बहुशुक्रकरं स्तन्यवृद्धिकरं च (सुसू. ४६.२९८–९९)
गुल्मे वर्ज्यम् । (सुउ. ४२.७५–७६)
हा गोड, रक्तपित्तनाशक, थंड, जड, पुष्कळ शुक्र वृद्धि करणारा, अंगावरचे दूध वाढविणारा, गुल्मरोगात वर्ज्य.
कासालुः । (रा.परि. ७.२८) कासालु.

आलुक–पु, न., **आलुः** । (चसू. २५.३९)
आलुकं कन्दानामहिततमम् ।
अळू. सर्व प्रकारच्या कंदात अहितकारक.

आलुड्–क्रि., **विलोडन** । (सुसू. ४३.३)
आलोडणे. घुसळणे, घोटणे, घोटून एकजीव करणे.

आलूक–न., वनस्पति०, **एलवालुकम्** । (ध. ३.७६)
कवठासारखे सुगंधी खरबूज.

आलेप–पु., उपक्रम० **लेपः** । (सुसू. १८.६)
एक उपचार. लेप; प्रलेप.

आलेपन–न., उपक्रम० **लेपः** (चसू. १.९०)
लेप करणे, लेप, प्रलेप, एक उपचार.

आलोचक–पु., **दृष्टिस्थोऽग्निः स एवाऽऽलोचकपित्तमित्युच्यते** । (सुसू. २१.१०)
नेत्रेंद्रियातील अग्नि तोच आलोचक पित्त.
न., पित्त० दृष्टिस्थं रूपालोचनाच्चालोचकम् ।
(असंसू. २०.५)
दृष्टीच्या ठिकाणी असणारे पित्त. आलोचन म्हणजे रूपदर्शन करणारे म्हणून आलोचक.
खनिज० कान्तलोहप्रकारः (ध.६.२९)
लोहचुंबक. लोहाचा एक प्रकार.

आलोडन–न., **द्रवीकरणम्, द्रुतत्वापादनम्** ।
(चचि ७.४५) आर्द्र करणे. पातळ करणे.
मज्जनम् (र.२.१५७)
बुडवणे, भावना देणे.

आवन्तिक–वि., **अवन्तिदेशस्थितो जनः । आवन्तिकाः तैलाऽम्लसात्म्याः** । (चचि. ३०.२१७)
अवन्ति माळव्याची राजधानी. आवन्तिक म्हणजे माळव्याचे रहिवाशी; ह्यांना अधिक तेल आणि आंबट खाण्याची सवय आहे.

आवरण–न., **अवरोधः, गतिनिरोधः** (चचि. २८.५९)
अवरोध. गती अडवणे.

आवर्त–पु., **वर्तुलम्, मण्डलम्** । (सुशा. ५.४३)
गोलार्ध, गोल, मण्डल.
मर्म० स्थानम्ः–भ्रुवोरुपरि संख्या–द्वौ आवर्तौ मानम्–अर्धाङ्गुलम्; प्रकारः–सन्धिमर्म, वैकल्यकरं च विद्धलक्षणम्–आन्ध्यं दृष्ट्युपघातो वा ।
(सुशा. ६.६)

एक मर्मस्थान–भुंवयीच्या वर; यावर आघात झाला तर दृष्टीला मांद्य किंवा आंधळेपणा येतो.

कीट० वातप्रकोपणोऽयम् । (असंउ. ४३)
एक किडा. याच्या दंशाने वातप्रकोप होतो.

न., **खनिज० माक्षिकम्** (**हेममाक्षिकम्**) (ध. ३.१४८) खनिजद्रव्य–सुवर्णमाक्षिक.

आवर्तक–पु., **भ्रमिः** (चइ. ८.६) भोंवरा.
कीट० अष्टादश वायव्यकीटेष्वेकः (सुक. ८–६–८)
१८ वातप्रकोपक कीटकांपैकी एक किडा.

आवर्तकी–स्त्री., **वनस्पति० कषाया; अम्ला; शीता; वृष्या; ऊर्ध्वाधोदोषनाशिनी, पित्तघ्नी, अतिसार-कुष्ठघ्नी च** । (ध. १.१९८)
चांभार आवळी, चांभार तरवड; गुण–तुरट, अम्ल, शीत, धातुवर्धक, ऊर्ध्व व अधोदोषनाशक, पित्त, अतिसार व कुष्ठनाशक.

वनस्पति० अरणी । (ध. १.२२५) टाकळी.

वनस्पति० दन्तीभेदः, लता. (असंचि. २१)
एक लता. दातीचा एक प्रकार.

नेत्ररोगेषु लिङ्गनाशोपद्रवविशेषः, श्वेतारुणा आवर्तवद् अनवस्थिता तारा एनां न विध्येत् । (असंउ. १७)
नेत्ररोगात एक उपद्रव. पांढरी तांबुस, भोवऱ्यासारखी चंचल नेत्रतारका हिचा वेध करूं नये.

आवर्तन–न., **संस्कार०** (**परिव.**) **द्रवीकरणम् द्रावयित्वा मर्दनेन एकीकरणम्–गालनम्** । (र. ११.११०)
एक संस्कार. पातळ करणे, गाळणे. पातळ करून एकत्र करून मिसळणे, खलणे.

आवसथ–पु., न. **गृहम्** । (चचि. १. [२] ११)
घर.

आवस्थिक–वि., **विकारविशेषितः बाल्याद्यवस्थाविशेषितः** (**कालः**) (चवि. १.२२ (६)
रोगाचा विशेष (काल). बाल्य इत्यादि अवस्थेचा विशेष काल.

(**आवस्थिकी**)–स्त्री., **तत्तदवस्थाविशेषे प्रयोगोचिता (चिकित्सा क्रिया वा)** (चचि. १५.१९८)
अवस्थानुरूपा चिकित्सा । (चचि. २९ १६५)
त्या त्या विशेष अवस्थेला अनुसरून जी चिकित्सा करणे आवश्यक असते ती चिकित्सा किंवा क्रिया.

आवान–वि., **शुष्कम्** । (चसि. ६.८०)
शुष्क होणे, सुकणे, सुकलेले.

आवाप–पु., **प्रक्षेपः स्नेहादिषु द्रव्यप्रक्षेपः** (चचि. २८.१७१)
द्रुते लोहादौ द्रव्यान्तरस्य प्रक्षेपः (र. ८.५४)
तेल तूप इ. स्नेहात तो सिद्ध करितांना घालावयाचा कल्क, चटणी.
लोह, सोने, रुपे इत्यादी धातूंच्या रसात इतर द्रव्य घालणे.

आवास–पु., **संस्कारानन्तरं पुनः पूर्वस्वभावं प्राप्तः पारदः** । (र. ८.१७)
संस्कारानंतर पुनः पहिली स्थिती प्राप्त झालेला पारा. संस्कारापूर्वीसारखा झालेला संस्कारानंतरचा पारा.

पु., **आश्रयः अधिष्ठानम्** । (अहृशा. ३.९३)
आश्रय. अधिष्ठान. आधार.

आविक–वि., **अविः प्राणिविशेषः उरभ्रः तस्येदमाविकम्** । (चसू. २७.६२)
अवि म्हणजे मेंढी म्हणून मेंढीचे ते आविक.

न., **उरभ्ररोमव्यूतं वस्त्रम्, कम्बलः** (सुसू. १८.१६)
मेंढीच्या केसांचे (लोकरीचे) विणलेले वस्त्र, कांबळा, रग, शाल, इत्यादी.

–शाटक–पु., न., **कम्बलः** (चसू. १४.३७)
कांबळा, रग, शाल इत्यादी.

आविग्न–पु., न., **वनस्पति०–करमर्दकम्** (ध. ५.१०२)
करवंद.

आविद्ध–वि., **वक्रम्** । (चवि. ८.२०) वांकडे.

शिरस्क–वि., **ताडितशिरस्कः** । (चनि. ८.८१)
वाकड्या मानेचा–डोक्याचा; भिंत इत्यादीवर डोके आपटलेला.

आविल–वि., **घनम्, कलुषम्, समलम्** (अहृसू. २७.४१ सुउ. ६.१२)
घट्ट. गढूळ. मळयुक्त.

–दर्शन–न., **लक्षण० आकुलदर्शनम्** (सुउ. ६.२६)
गढूळ दृष्टि, भुरकट दिसणे.

–मूत्र–वि., **लक्षण० कलुषमूत्रलक्षणः** (सुनि. ६.२६)
गढूळ लघ्वी होणे हे लक्षण असलेला.

–मूत्रता–स्त्री., **लक्षण० कलुषमूत्रता** (अहृनि. १०.७) गढूळ लघ्वी होणे.

–लोचन–वि., **लक्षण० दूषिकास्राभ्यां मलिने लोचने यस्य** । (सुक. ५.४१)
एक लक्षण. मळ व रक्त यांनी गढूळ डोळे ज्याचे आहेत तो.

आविलाक्ष–वि., लक्षण० **ओदनमण्डवदश्रुपूर्णेक्षणः ।**
एक लक्षण. भाताच्या पातळ पेजेसारखे अश्रुयुक्त डोळे ज्याचे आहेत तो.

आविष्ट–वि., **ग्रस्तः** (सुचि. ३६.७)
युक्त; भरलेला, पिडलेला.

आवी–स्त्री., **प्रसववेदना, गर्भनिष्क्रमणकाले जायमानः शूलविशेषः ।** (सुशा. १०.९ चशा. ८.३७)
योनेर्मूत्रकफप्रसेकादीन्यावीलिङ्गानि वा
(सुनि. ८.१२)
प्रसूतीच्या वेदना. गर्भ बाहेर येण्याचे वेळी होणाऱ्या वेदना; योनीतून मूत्र कफ इत्यादी प्रकारचा स्राव येणे.

आवृत–**अभिसर्पता बलवता दोषेण अभिभूतो दुर्बलो दोषः प्रत्यावृत्तः सन् ' आवृतः ' इत्युच्यते**
(सुचि. ५.२९ ङ; चचि. २८.६५)
आच्छादितः (र. १२.५)
संचारी व बलवान दोषाने दुर्बल दोषाला अडवले की तो दुर्बल दोष आवृत झाला असे म्हणतात. आच्छादित.

–गति–वि., रुद्धगतिः (चसू १७.८०)
ज्याची गती अडवली आहे तो.

–मार्ग–वि., (परिव०) **प्रतिबद्धमार्गः ।**
(सुशा. २.२१) ज्याचा मार्ग अडवला आहे.

–मार्गत्व–न., **अवरुद्धगतित्वम् ।** (चसू. २१.५)
गती (मार्ग) अडवलेली स्थिती.

आवृत्ति–स्त्री., **आवरणम् ।** (र. २१.१८५)
आवरण. झाकण. आच्छादन.

आवेगी–स्त्री., **वृद्धदारुकः ।** (ध. ४,१०७) वरधारा.

–आवेधन–(परिव०) न., **ताडनम्, आघातः**
(अहृउ. ७.१०) ठोकणे. मारणे, आघात करणे.

आवेश–पु., **पिशाचराक्षसग्रहादिभिर्ग्रहणम्, येन अपस्मारोन्मादादयो विकाराः संजायन्ते** (र. २३.६)
पिशाच्च, राक्षस, ग्रह इत्यादींनी धरणे; याने अपस्मार उन्माद इत्यादी विकार उत्पन्न होतात.
परपुरशरीरप्रवेशः, योगिनामैश्वरबलविशेषः ।
(चशा. १.१४१)
दुसऱ्याच्या शरिरात प्रवेश ही योग्यांची एक दिव्य शक्ति आहे.

।शन–न., **भूतविद्यासमुद्दिष्टोपचारविशेषः समन्त्रसर्षपादिभिस्ताडनम्, भूताभिषंगोत्थज्वरे त्रय ण्चाराः—बन्धः, आवेशनं, पूजनं च ।**
(सुउ. ३९.२६५)
भूतविद्या नावाच्या शास्त्रात सांगितलेले विशेष उपचार; मंत्र म्हणून मोहरी इत्यादि द्रव्ये रोग्याच्या शरिरावर जोराने फेकावयाची, त्यांचा मारा करावयाचा; हे उपचार ३ प्रकारचे बंधन, आवेशन, पूजन.

आव्यध–क्रि., **ताडने ।** (अहृउ. ७.९०)
आदळणे, ठोकणे, हाणमार करणे.

आशय–पु., शारीर० **अवस्थानविशेषः अधिष्ठानं सञ्चयस्थानम्, आधारः** (सुशा. ५.८)
द्रव्याचे आधिक्याने अस्तित्व असलेले स्थान. मूलस्थान. उत्पत्तिस्थान. संचयस्थान, आधार.
शरीरधात्ववकाशः स्रोतो वा आशयः
(चवि. ५.९)
शरीरधातूंच्या अस्तित्वाचे अवकाशरूप स्थान किंवा स्रोतस रूपाने असलेले स्थान.
पुरुषाणामाशयाः सप्त–वाताशयः, पित्ताशयः, श्लेष्माशयो, रक्ताशयः, आमाशयः, पक्वाशयो, मूत्राशय इति स्त्रीणां तु अष्टमोऽधिको गर्भाशय इति (सुशा. ५.८)
शार्ङ्गधरे स्त्रीणां त्रयोऽधिका आशयाः उक्ताः धराशयः (गर्भाशयः) स्तन्याशयौ च ।
(शार्ङ्गधर प्रथमखंड)
काश्यपसंहितायां तु ' विण्मूत्रक्रिमिपक्वामकफवाताशया इति पूर्वतः किञ्चित् भेदेन सप्ताशया गणिताः (काखिल. ९.१६)
पुरुषांचे आशय सात. वात, पित्त, कफ, रक्त, आम, पक्व, मूत्र असे सात आशय. स्त्रीला एक अधिक गर्भाशय तो आठवा. शार्ङ्गधरात स्त्रियांचे तीन आशय अधिक सांगितले आहेत. गर्भाशय व दुधाचे दोन आशय–स्तन. काश्यपाने विष्ठा, मूत्र, क्रिमि, पक्व, आम, कफ व वात यांचे मिळून सात आशय सांगितले आहेत.

–संभव–पु., **आशयानामुत्पत्तिः वायुराशय्य आसमन्तात् निवासं कृत्वाऽभ्यासयोगेनाऽऽशयसंभवं करोति ।** (सुशा. ४.३०)
आशयाची उत्पत्ति–वायु मांसादि धातूंमध्ये रहातो व हळू हळू सतत पोकळी निर्माण करून आशयाची उत्पत्ती करतो.

आशादिरिपुसंभव पु., **निर्यास० भूमिजो गुग्गुलुः**
(रा. १२.१८८)
जमिनीतून निघणारा एक–सत्ववान् पदार्थ. एक प्रकारचा गुग्गूळ.

आशिस्—स्त्री., आशंसनम् , आशीर्वादः प्रशंसा । (सुचि. १९.६९)
आशीर्वाद, प्रशंसा, मंगलकामनासूचक वाक्य.
फलश्रुतिः (च.चि. १ (२) ९)
फळ, परिणाम, लाभ, उपयोग, नफा.

आशीविष—न., **मूलविषम्** । (असंड. ४१ इन्दु)
पु., **दर्वीकरसर्पविशेषः भौमः** । (सुक. ४.३४ (९)
दृष्टिनिश्वसनादिभिः, परमाशासनेन इच्छामात्रेण वाऽशुघातको दिव्यः सर्पः । (चचि. २३.१६०)
एक विषारी मूळ. एका जातीचा जमिनीवर राहाणारा सर्प. नागजातीचा एक साप. दृष्टी, निश्वास, इत्यादी किंवा केवळ इच्छेने जो ताबडतोब घात करतो असा दिव्य सर्प.

आशीविषोपम—वि., **सद्योमारणे आशीविषदिव्यसर्पसमाः, श्मशानचैत्यवल्मीकाश्रयाः चक्रवज्रगदाकुन्तत्रिशूलजटाधराः, रक्तास्यनयना ये भौमसर्पास्ते आशीविषोपमाः सन्ति** । (असंड. ४२)
आशीविषा सारखे. अतिभयंकर विष असलेल्या दिव्य सर्पासारखे चक्र, वज्र, गदा, त्रिशूळ, जटा धारण करणारे, लाल डोळे व तोंड असलेले जे जमिनीवरचे सर्प ते भयंकर विषाचे असतात; तत्कालप्राणहारक.

आशु—(अव्य०,) **शीघ्रम्** (सुक. २.२२)
लवकर, जलद, जल्दी-त्वरेने, घाईने, ताबडतोब.
वि., **विषगुणः शीघ्रं प्राणहननकारि** (सुक. २.१९)
लवकर प्राण घेणारा, ठार मारणारा.
द्रव्यगुणः तैलं यथाऽम्भसि तथा देहे शीघ्रं धावमानः । (भाव. पूर्वखण्ड)
तेल जसे पाण्यात तसा शरिरात त्वरित पसरणारा.

–कर—वि., **शीघ्रघाती** । (अहउ. ३५.७)
लवकर जीव घेणारा.

–कारिन्—वि., **रोगगुणः दोषगुणो वा** (सुनि. १.९ अहनि. ३.१७)
रोगाचा वा दोषाचा गुण. शीघ्र परिणामकारी.
शीघ्रमत्ययकारी, य आशु शरीरघातं करोति । (चनि. २.११)
लवकर शरिराचा नाश करणारा. जीव घेणारा.
द्रव्यगुणः—तैलं यथाऽम्भसि तथा देहे शीघ्रं धावमानः (सुसू. ४६.५२४)
द्रव्याचा गुण—तेल जसे पाण्यावर टाकताच ताबडतोब पसरते तसेच जे द्रव्य ताबडतोब सर्व शरिरात पसरते ते.

–कारितर—वि., **अतिशीघ्रं प्राणात्ययकारी** (असंड. ४०)
अतिशय त्वरेने प्राण नाश करणारे.

–कोपित—पु. **व्रीहिः** (रा. १६.११२)
तांदुळाचा एक प्रकार.

–क्रिया—स्त्री., **लघुहस्तता, शीघ्रशस्त्रकर्मकरणम्, शस्त्रवैद्यस्य गुणः; आशुक्रियया रोगिणः क्लेशो न भवति** (सुसू. ५.१०)
हा शस्त्रवैद्याचा गुण आहे. हलक्या हाताचा, **शस्त्रक्रिया** लवकर करणारा. या योगाने शस्त्रक्रिया **चटकन** होते व रोग्याला क्लेश होत नाहीत.

–ग—वि., **शीघ्रगामी** । (चचि. २४.३०)
त्वरेने जाणारा, शरिरात पसरणारा.

–घातिन्—वि. **आशुमारकम्** । (सुक. ३.३९)
त्वरेने प्राणनाश करणारा.

–जा— वि)., **शीघ्रं जायमाना** । (सुनि. १४.६)
लवकर उत्पन्न होणारी

–त्व—न., **आशुगत्वम्, शीघ्रप्रसरणशीलता** । (सुसू. ४६.५२४; सुउ. ४७.५)
त्वरेने जाणे, त्वरेने पसरणे.

–पाकिता—स्त्री., **शीघ्रपाककारित्वम्** । (अहसू. ९.१८)
झटकन पिकण्याचा स्वभाव, गुण.

–भावन—न., **आशुगत्वम्, शीघ्राविष्करणशीलता** । (चचि. २४.३२)
त्वरेने जाणे—जाण्याचा गुण. झटकन **व्यक्त करण्याचा** स्वभाव.

आश्चोतन—न., **नेत्ररोगेषु उपक्रम० अक्षिपूरणम् नेत्रे औषधबिन्दुपातनं परिषेको वा** (चचि. २६.२३९; सुउ. ९.४)
नेत्ररोगावरचा एक उपक्रम-उपचार. **डोळ्यात** औषधाचे थेंब घालणे, डोळ्यावर **औषध शिंपडणे**, त्याचे सिंचन करणे. प्रोक्षण करणे, **किंवा डोळ्या**-भोवती पाळी तयार करून डोळा बुडेल **इतके औषध** पाळीत घालणे.

–विधि—पु.; **निवातस्थानस्य तस्य आतुरस्य वैद्यो वामेन पाणिना लोचनमुन्मील्याऽपाङ्गदेशे भाज**

निधायाऽन्येन नाम दक्षिणकरेण पिचुवर्त्या शुक्त्या प्रलम्बमानया दश द्वादश वा बिन्दून् द्व्यङ्गुलात् नातिनिकटात् नातिदूरात् कनीनिकेऽवसेचयेत् । अनन्तरं कोमलेन वस्त्रखण्डेन शोधयित्वा चैलेन कोष्णजलप्लुतेनाऽक्षि मृदु स्वेदयेत् । तत्रापि वातकफयोः स्वेदनं पित्तरक्तयोस्तु शीतमिति ।

(अहृसू. २३.२-६)

स्नेहन-लेखन-रोपणभेदेन त्रिविधमाश्चोतनमुक्तम्, लेखने सप्ताऽष्टौ वा बिन्दवः, स्नेहने दश बिन्दवो, रोपणे तु द्वादश ।

औषधधारणकालः-लेखनं वाक्शतं धार्यम्, स्नेहनं द्वे वाक्शते धार्यम्, रोपणं तु त्रीणि वाक्शतानि ।

(सुउ. १८.४६)

रोगी निवांत जागी घेऊन त्याला निजवून त्याच्या डोळ्याच्या बाहेरच्या कोपराजवळ एक भांडे ठेवणे; वैद्याने डाव्या हाताने डोळा उघडून उजव्या हाताने शिंपीत औषध घेऊन तिला कापसाची लोंबती वात जोडून दोन अंगुळावर तिचे शेवटचे टोक धरून (अति जवळ किंवा अतिदूर न धरतां) औषधाचे दहा बारा थेंब बुबुळावर सोडावेत. नंतर अगदी मऊ फडक्याने ते पुसून, दुसऱ्या बोळ्याने कोमट पाण्याने डोळा हळुवार शेकावा; असे वातकफ दोषावर शेकावे, रक्त आणि पित्तावर थंड उपचार करावा.

आश्चोतन प्रकार ३-स्नेहन, लेखन, रोपण. लेखनाकरिता सात आठ बिंदु, स्नेहनाकरिता दहा बिंदु, रोपणाकरितां बारा बिंदु उपयोगात आणावे.

औषध धरून ठेवण्याचा वेळ लेखन औषध शंभर, स्नेहनाकरिता दोनशे, व रोपणाकरिता तीनशे अक्षरे उच्चारणाचा वेळ असावा.

आश्चोतनाञ्जनविधि-पु., **अध्यायसंज्ञा०**

(अहृसू. २३.१)

डोळ्यात अंजन घालणे व इतरही आश्चोतनासारखे उपचार करणे यांचा विधी सांगितलेला अध्याय.

आश्मरथ्य-पु., **ऋषि०, रोगापहरणचिन्तनार्थं हिमवतः पार्श्वे समेतेषु महर्षिष्वेकः** (चसू. १.१०)

रोगोपचारांच्या उपायांचा विचार करण्यासाठी जमलेल्या ऋषींपैकी एक ऋषि.

आश्रम-पु., **तपस्विनां निवासस्थानम्** (सुशा. ३.२४)

तपस्वी ऋषि मुनि यांचे निवासस्थान.

जीवनवृत्तिमुद्दिश्य कृत आयुषो भागविशेषः ब्रह्मचारि-गृहस्थ-वानप्रस्थ-यतयश्चत्वार आश्रमाः ।

(सुसू. २९.५)

जीवनयात्रा चालविण्याच्या उद्देशाने आयुष्याचे केलेले चार विशिष्ट भाग. (१) ब्रह्मचर्याश्रम (२) गृहस्थाश्रम (३) वानप्रस्थाश्रम आणि (४) संन्यासाश्रम.

आश्रय-पु., **अधिष्ठानम्** । (चचि. ३.३५)

आधार. आसरा; अवलंबस्थान.

आश्लेष-पु., **परिष्वङ्गः, आलिङ्गनम्** । (अहृसू. ७.६७)

आलिंगन, संबंध. कवटाळणे, मिठी मारणे.

आश्वबल-वि., **अश्वबलाया इदम्** । (सुसू. ४६. २६१)

मोठ्या पानांची मेथी.

आश्वयुज-पु., **आश्विनमासः** । (अहृसू. ५,४)

आश्विनमास.

आश्वलायन-पु., **ऋषि० रोगापहरणचिन्तनार्थं हिमवतः पार्श्वे समेतेषु महर्षिष्वेकः** (चसू. १.९)

रोगहरण चिंतक एक ऋषि. आश्वलायन ऋषि.

आश्वास-पु., **आश्वासनम्, आश्वासो बलकराणां श्रेष्ठः ।**

(असंसू. १३.३)

आश्वासन देणे. धीर देणे, ग्वाही देणे.

कबूल करणे; आश्वासन बल-शक्ति निर्माण करणाऱ्या कारणात श्रेष्ठ आहे.

सांत्वन (सुशा. २.२८)

शांत करणे, दुःख कमी करणे, राग कमी करणे.

-कर-वि., **सान्त्वनकरम्, प्राणबलकरम्, उदकमाश्वासकराणां श्रेष्ठम्** । (चसू. २५.४०)

सांत्वन-शांत करणारे, दुःखनिरसन करून धीर देणारे, प्राणाला बलदायक, क्रोध कमी करणारे, पाणी हे आश्वासन (शांत) करणाऱ्या सर्व द्रव्यात श्रेष्ठ आहे.

-जनन-वि., **मार्गादिशुष्कदेहानां प्राणजननम्**

(सुसू. ४५.३)

चालण्याच्या व इतर श्रमाने थकलेल्यांना शक्तिदायक.

आश्वासन-न., **उपक्रम० यथा योनियन्त्रपीडितस्य जातमात्रस्य शिशोर्मूर्च्छानिवारणार्थं प्राणजननार्थं प्राणानां प्रत्यानयनाय वा शीतेन जलेन सेचनम् ।**

(सुशा. १०.१३)

हा एक उपचार आहे. प्रसूति होताना त्रास झाला असल्यास किंवा योनियंत्राने बालकाचे डोके दाबले गेले असल्यास किंवा त्याला आलेली मूर्छा नाहीशी व्हावी, त्याला हुशारी यावी, प्राण गेला असे दिसत असतां तो परत यावा आणि बल यावे म्हणून थंड पाण्याने सिंचन करणे,

आसंग—पु., रसाञ्जनम्। (असंउ. ३०)
रसाञ्जन; रसौत.

आसंगिम—पु., उपक्रम० विशेषः पञ्चदशकर्णबन्धेष्वेकः। (सुसू. १६.१०)
एक उपचार, साधन. पंधरा कर्णबंधांपैकी एक बंध.

आसन—न., उपवेशनम्, उपविष्टस्य स्थितिः (सुसू. १९.१२)
बसणे, बैठक, चटई. सतरंजी, पाट इत्यादि बसण्याची वस्तु. पद्मासन इत्यादि योगासने.

आसन्दी—स्त्री., आसन० (काखिल. ११.२०)
लहान खाट, खुर्ची.

आसन्नप्रसवा—वि., अद्य वा श्वो वा आसन्नः प्रसवः यस्याः सा (गर्भिणी) (अहशा. १.७४)
आज उद्या बाळंत होण्याचा संभव असलेली. (गर्भिणी)
तस्याः लक्षणानि—क्लमो ग्लानिर्मुक्तबन्धने इव अक्षिणी निष्ठीविकामूत्रपुरीषबाहुल्यं शिथिलकुक्षिताऽधोगुरुत्वम्। अनन्नाभिलाषः उदरहृदयकटिबस्तिवङ्क्षणेषु वेदना, योन्यां च तोदभेदशूलस्फुरणस्रवणानि भवन्ति। तदनन्तरम् आवीनां प्रादुर्भावो गर्भोदकप्रवाहश्च। (असंशा. ३.१६)
आज उद्या बाळंत होणारीची लक्षणे—थकवा, ग्लानी, डोळे सुजल्याप्रमाणे वाटणे, थुंकी अधिक, लघवी व शौचाला अधिक होणे, कुशी ढिल्या वाटणे, ओटीपोटात खाली जड वाटणे, अन्नाची इच्छा नाहीशी होणे, पोट, हृदय, कंबर, बस्ति, जांघ यात वेदना, योनीत टोचणी, फूट, शूल, स्फुरण व स्राव होतो नंतर वेणा येतात व गर्भोदकाचा प्रवाह सुरू होतो.

आसव— पु., न., मद्यम्, आसवाश्च नानाविधौषधक्वाथगुडादि कृत्वा धातक्यादिचूर्णाधिवासिताः। (सुचि. ६.२१).
यद् अपक्वौषधाम्बुभ्यां सिद्धं मद्यं स आसवः। (शाम. १०.२)
नानाप्रकारच्या औषधांचा रस, काढा, गूळ इत्यादी द्रव्ये आणि धायटी इत्यादी चूर्णे एकत्र करून भांड्याचे तोंड बांधून धान्यराशीत विशिष्ट काल ठेवल्यानंतर तयार झालेला कल्प. कच्चे औषध व पाणी यांचेपासून तयार होणारे ते आसव, व काढ्यापासून तयार होणारे ते अरिष्ट.

—द्रु—पु., तालः (रा. ९.९३) ताडवृक्ष.

—योनि—स्त्री., आसवकारणम्, येन आसवः निर्मातुं शक्यस्तत्, धान्य-फल-मूल-सार-पुष्प-काण्ड-पत्र-त्वचोऽष्टौ चाऽऽसवयोनयः शर्करानवमीकाः एवं नवधान्यासवाः, सुरा-सौवीर-तुषोदक-मैरेय-मेदक-धान्याम्लाः षट्; फलासवाः षड्विंशतिः—मृद्वी-काखर्जूर-काश्मर्यधन्वन-राजादन-तृणशून्य-परूषकाऽभयाऽऽमलक-मृगलिण्डिका-जाम्बव-कपित्थ कुवल-बदर-कर्कन्धु-पीलु-प्रियाल-पनस-न्यग्रोधाऽश्वत्थ-प्लक्ष-कपीतनोदुम्बराऽजमोद-शृङ्गाटकशङ्खिनीफलासवाः।
मूलासवा एकादश-विदारिगन्धाऽश्वगन्धा-कृष्णगन्धा-शतावरी-श्यामा- त्रिवृद्-दन्ती-द्रवन्ती-बिल्वोरुबूक-चित्रकमूलाद्याः। सारासवा विंशतिः—शालप्रियका-अश्वकर्ण-चन्दन--स्यन्दन--खदिर--सप्तपर्णोऽर्जुनाऽसनाऽरिमेद-तिन्दुक---किणिही--शमी--शुक्ति-शिंशपा-शिरीष-वञ्जुल-धन्वन-मधूकाद्याः। पुष्पासवा दशः—पद्मो-त्पल-नलिन--कुमुद-सौगन्धिक-पुण्डरीक-शतपत्र-मधूक-प्रियङ्गु-धातकीपुष्पैर्दश; काण्डासवाश्चत्वारः--इक्षु--काण्डे-क्षिवक्षुबालिका-पुण्ड्रकाः।
पत्रासवौ द्वौ—पटोल-ताडकपत्रासवौ। त्वगासवाश्चत्वारः—तिल्वक-लोध्रै-लवालुक-क्रमुकसम्भवाः। शर्करासव एकः, एवं चतुरशीतिरासवा भवन्ति। (चसू. २५.४९)

आसवाची कारणरूप द्रव्ये—धान्ये, फळें, फुले, मुळे, नार, कांडी, पाने, साली ही आसवाची आठ द्रव्ये होत व नववे साखर अशी नऊ **धान्यासवे** होत. सुरा, सौवीरक, तूस काढलेल्या जवाचे तुषांचा आंबट द्रव, मैरेय, मेदक, (पांढरी दारू) व कांजी ही ६ धान्याम्ले. फलासवे सव्वीस-मनुक, खजूर, शिवणफळ, धामणी, खिरणी, केवडीची फळे, फालसा, हिरडा, आवळा, जांभूळ, कवठ, मोठे बोर, मध्यम बोर, लहान बोर, पीलु, चारोळी, फणस, वड, पिंपळ, पिंपरी, सुपारी, उंबर, अजमोदा, ओवा, शिंगाडे, साखवेल ही **फलासवे** होत. **मूळांची ११ आसवे**—सालवण, आसकंद, शेवगा, शतावरी, काळे तेड, पांढरे तेड, दांती, लहान दांती, बेल, एरंड, चित्रक.

नाराचीं (गाभा) २० आसवे— साग, मोठा कळंब, एक साग, चंदन, तिवस, खैर, पांढरा खैर,

सातवीण, अर्जुन सादडा, असाणा, शेण्याखैर, टेंभुरणी, आघाडा, शमी, बोर, शिसव, शिरस, जलवेतस, धामणी, मोह.

फुलांची १० आसवे—आरक्त आठ पाकळ्यांचे कमळ, निळे कमळ, पांढरे आठ पाकळ्यांचे कमळ, कमळाचा आणखी एक प्रकार. अनेक पानांचे पांढरे कमळ व तांबुस कमळ, मोह, गव्हला, धायटी.

कांडासव चार—कासतृण, ऊस, तालीमखाना व पौंड्रक जातीचा ऊस. **पत्रासव दोन**—पडवळ(कडु) व वरधारा पाने.

सालीची आसवे चार—दोन्ही रोध्र, एलवालुक नांवाचे सुगंधी द्रव्य, सुपारी. व साखरेचे आसव एक अशी एकूण चौऱ्यायशी आसवे.

आसवाम्ल—न., **अम्लद्रव्य० द्विक्षारसैन्धवादिकानां काञ्जिके मिश्रणं कृत्वाऽम्लत्वं यावद् भूमौ स्थापयित्वा जायमानः पारदस्य दीपनोपयोगी कल्पः** (र. ११.५०)

एक सिद्ध अम्लद्रव्यप्रकार. कांजीमध्ये दोन क्षार सैंधव इत्यादी द्रव्यांचे मिश्रण करून आंबट होई तो जमिनीत ठेवून तयार झालेला कल्प. हा पाऱ्याची धातु खाण्याची भूक वाढविणारा आहे.

आसादित—वि., **साधितम्** (सुचि. २८.२३)

सांधलेला. मिळविलेला. संपादिलेला. ठेवलेला.

आसिक्तक्षीरिक—वि., **अध्यायपादसंज्ञा० चरकसंहितायां चिकित्सास्थाने वाजीकरणाध्यायस्य द्वितीयपादस्य नाम** (चचि. २ (२) १)

चरकसंहितेच्या चिकित्सास्थानातील वाजीकरण अध्यायाच्या दुसऱ्या पादाचे नाव.

आसीन—पु., **वनस्पति० तिन्दुकादिकफपित्तजिद्गणे एकं द्रव्यम्, तस्य फलगुणाः कषायमधुरं रूक्षं शीतलं गुरु लेखनं विबन्धाध्मानजननं स्तम्भनं वातकोपनम्।** (असंसू. ७.१८१–१८४)

एक वनस्पती० टेंभुरणीच्या गणातील एक द्रव्य. हा गण कफपित्त जिंकणारा आहे. फळ—तुरट, गोड, रूक्ष, थंड, जड, दोष खरडून काढणारे, अवरोध, पोटफुगी करणारे, स्तंभक व वातकोपक.

आसीनप्रचलायित—न., **स्थिति० प्रचल इव आचरति आसीनस्य नाम उपविष्टस्य प्रचलायितं नाम अवघूर्णितम्; न तु प्रस्वपनं सर्वसार्विकया, गुणाः— आसीनप्रचलायितं तु अरूक्षमनभिष्यन्दि च भवति। उक्तं च खारणादिना—'इन्द्रियातिश्रमाद्रूक्षो वातलो जागरो निशि, तदालस्याद्दिवास्वप्नः स्निग्धः पित्तकफोल्बणः आसीनप्रचलः स्वप्नो निरभिष्यन्दिबृंहणः' इति** (अहृसू. ७.५६)

बसून झोंप घेणे, बसून डुलक्या घेणे, आडवे होऊन झोप घेणे. गुण—थोडे रूक्ष, आर्द्रता न वाढविणारे. रात्रीचे जागरण इंद्रियांच्या अतिश्रमाने रूक्ष, वातुळ; आळसामुळे दिवसा घेतलेली झोप स्निग्ध कफपित्तवर्धक आणि बसून डुलक्या घेणे. हे ओलावा न वाढविता पौष्टिक.

आसुत—न., **शुक्तसन्धितं कन्दादिकम्, चिरकालावस्थानादम्लीभूतं कन्दादियुक्तं शुक्तम्, आसुतमुच्यते** (चसू. २७.२८४; अहृसू. ५.७८)

कंदमुळे, पाणी व गूळ घालून भांड्यात ठेवावे व ते भांडे धान्य राशीत ठेवून आंबट झाल्यानंतर तयार झालेले पेय.

आसुर—वि., **असुरस्येदम्।** (सुशा. ४.८९)

असुराचे जे ते आसुर, असुरासंबंधी; असुराच्या स्वभावाचा.

आसुरी—स्त्री., **वनस्पति० राजिका** (र. ३०.६३) राई.

न., **लवण० बिडम्** (ध. २.२८)

बिडलवण, एक प्रकारचे मीठ,

वि., **राजसकायविशेषः**

लक्षणम्—ऐश्वर्यवान् रौद्रः शूरस्तीव्रकोपः परगुणे मत्सरी एकाशी निर्दयः आत्मपूजको बह्वाशी च। (चशा. ४.४५) (सुशा. ४.८८)

रजोगुणी शरिराचा एक प्रकार. ऐश्वर्यवान, भयंकर, शूर, महारागीट, दुसऱ्याच्या सद्गुणांचा मत्सर करणारा, एकटाच खाणारा, निर्दय, स्वतःची प्रौढी मिरविणारा, आणि खादाड.

—सत्व—वि., **राजसकाय०**

आसुरकायः। (सुशा. ४.८८)

दैत्यांच्या स्वभावाचा मनुष्य.

आसूरी—स्त्री., **वनस्पति० राजिका** (र. ३०–६३; असंसू. ७)

शाक० राजिका मण्डका वा फञ्जीचिल्ल्यादिगणे। (चसू. २७.१०१)

एक भाजी. मोहरीची भाजी; फंजी चिल्ली इत्यादि गणामधील एक वनस्पति.

आसेक्य—पु., **षण्ढविशेषः** (सुशा. २.४४)

षंढ, नपुंसक, सवीर्य—असून नपुंसक.

पित्रोर्बीजस्याल्पबलत्वादासेक्यो भवति । सरेतस्कोऽयं षण्ढः । सोऽन्यपुरुषान्निजमुखे व्यवायं कारयित्वा ततः सिक्तं शुक्रं प्राश्य ध्वजोच्छ्रायं लभते । अतो ' मुखयोनिः ' इति व्यपदिष्टः ।

(सुशा. २.३८)

चरके ' वक्री ' नाम्नाऽस्य निर्देशः

(चशा. २.२०)

अष्टांगसंग्रहे मातुः पितुर्वाऽत्यल्पबलबीजत्वादासेक्योत्पत्तिर्निर्दिष्टा; न तु मातापित्रोरत्यल्पबीजत्वात् । द्वयोर्बीजदोषाद् वक्रध्वजस्योत्पत्तिः कथिता । (असंशा. २)

माता पित्याचे बीज अतिशय अल्प बळाचे असल्याने आसेक्य नावाचा षंढ होतो. याला रेत असते. तो दुसऱ्या पुरुषाला आपल्या तोंडात मैथुन करावयास सांगून तोंडात पडलेले शुक्र पिऊन नंतर त्याला चेतना येते व त्याचे शिश्न ताठ होते; याला मुखयोनि असेहि म्हणतात. चरकांत ' वक्री ' **वाकडा** म्हणतात. अष्टांगसंग्रहात आई किंवा बाप यांच्या बीजाच्या अतिशय अशक्ततेमुळे हा होतो. असे म्हटले आहे. दोघांचे बीज जर दोषयुक्त असले तर वाकड्या इंद्रियाचा होतो. तो आसेक्य किंवा वक्री षंढ होय.

आसोट–पु., **वृक्ष० वनस्पति० अक्षोटः** (चवि. ११.३७) आक्रोड.

आस्तरण–न., **शयनादिषु यद् अजिनकम्बलादिकं भूमौ आस्तीर्यते तत्** (असंसू. ८.४३)

गादी, आंथरूण इत्यादिकांवर चादर, कांबळा इत्यादि आंथरतात ते. कांबळा, मृगचर्म, चटई, सतरंजी, गालिचा आंथरणे; आस्तर, आवरण, पलंगपोस.

आस्तिक–वि., **दत्तमस्ति हुतमस्ति परलोकोऽस्तीत्येवं मतिर्यस्य सः** (सुसू. ३४.२२)

मानवी जीवनात दान, हवन, परलोक ह्या कल्पनांना प्राधान्याने स्थान आहे असे मानणारा.

आस्तिक्य–न., **सात्विकगुणः, अस्ति धर्ममोक्षपरलोकादिकमिति मतिरस्येति आस्तिकः**

एक सात्विक गुण–धर्म, मोक्ष; परलोक, इत्यादींना मानवी जीवनात स्थान आहे अशी बुद्धि असलेला.

आस्थापन–न., उपक्रम० **निरूहबस्तिः ।** (चसू. १.८४)

वयःस्थापनाद्दोषस्थापनाद्वाऽऽस्थापनमित्युच्यते ।

(असंसू. २८.६)

एक उपचार. समप्रकृति व धातुसारत्व दृष्टीने योग्य वय दिसत नसल्यास ते निर्माण करणे, स्थापन करणे—विषम-वृद्ध किंवा क्षीण दोष समत्वाला आणणे, दोषांचे समत्व स्थापन करणे हे कार्य करणारा बस्ति उपचार तो आस्थापन.

आस्थापनद्रव्यप्रमाणं तु प्रथमे वर्षे प्रकुञ्चस्ततः परं प्रतिवर्षं प्रकुञ्चमभिवर्धयेदाषट् प्रसृतेभ्यः । ततश्चोर्ध्वं प्रसृताभिवृद्धिरष्टादशवर्षस्य तु द्वादशप्रसृता । इदं मानं सप्तति वर्षाणि यावत् । परं चातो दशैव । अन्ये पुनर्द्वादशप्रसृतार्हस्यापि अष्टाविच्छन्ति । (असंसू. २८.२२)

द्रव्यांचे प्रमाण—पहिल्या वर्षी ४ तोळे नंतर प्रत्येक वर्षी ४–४ तोळे वाढवून ४८ तोळ्यापर्यंत वाढवावे. नंतर ८–८ तोळे वाढवावे अठराव्या वर्षापर्यंत ९६ तोळ्या इतके हे प्रमाण सत्तर वर्षापर्यंत. यानंतर ऐंशीच तोळे. अन्य मत ६४ तोळे आहे.

आस्थापनं भुक्तवते न देयम् ।

(सुचि. ३८.१९.२०)

आस्थापन बस्ति जेवण झाल्यावर देऊ नये.

—स्कन्ध–पु., **आस्थापनोपयुक्ता द्रव्यगणाः–ते च षट्–मधुराम्ललवणकटुकतिक्तकषायभेदात्**

(चवि. ८.१३७)

आस्थापनाला उपयुक्त द्रव्यांचा समूह. ते सहा रसांचे सहा गण.

आस्थापनोपग–वि., **आस्थापनक्रियायां सहायत्वेन अपायक्षपणपूर्वकं गुणवर्धनपूर्वकं च उपगच्छतीति, सप्तमहाकषायवर्गे एको गणः, त्रिवृद्बिल्वपिप्पलीकुष्ठसर्षपवचावत्सकफलशतपुष्पामधुकमदनफलानीति दशेऽमान्यास्थापनोपगानि भवन्ति ।**

(चसू. ४.१३)

आस्थापनाला सहाय्यक म्हणजे अपाय न होऊ देता गुणवर्धन पूर्वक मदत करण्याच्या दृष्टीने मुख्य द्रव्यांना सहाय्यक असतात ते. सप्तमहाकषाय वर्गातील एक गण. निशोत्तर, बेल, पिंपळी, कोष्ठ, मोहरी, वेखंड, इंद्रजव इत्यादी.

आस्थाप्य–वि., **आस्थापनयोग्यो व्याधिः रोगी वा; विशेषतस्तु सर्वाङ्गैकाङ्गकुक्षिरोगवातवर्चोमूत्रशुक्रसङ्गबलवर्णमांसरेतक्षयदोषाध्मानाङ्गसुप्तिक्रिमिकोष्ठोदावर्तशुद्धातिसारपर्वभेदाऽभितापप्लीहगुल्मशूलहृद्रोगभगन्दरोन्मादज्वरब्रध्नशिरःकर्णशूलहृदयपार्श्वपृष्ठकटीग्रहवेपनाक्षेपकगौरवातिलाघवरजःक्षयार्तविष-**

मान्निस्फिक्जानुजङ्घोरुगुल्फपार्ष्णिप्रपदयोनिबाह्वङ्गुलिस्तनान्तदन्तनखपर्वास्थिशूलशोषस्तम्भाऽऽन्त्रकूजपरिकर्तिकाऽल्पाल्पसशब्दोग्रगन्धोत्थानादयो वातव्याधयो । विशेषेण महारोगाध्यायोक्ताश्चैतेष्वास्थापनं प्रधानतममित्युक्तम् ।

(चसि. २. १६)

आस्थापन देण्यास योग्य रोगी किंवा रोग. सर्वांग रोग, एकांग (पक्षाघात) रोग, कुशीतले रोग. वात, मूत्र, मळ, शुक्र यांचा अवरोध, बल, वर्ण, मांस, व शुक्रक्षीण, पोटफुगी, स्पर्शनाश, कृमि, वात वर चढणे, पक्व अतिसार, पेरी दुखणे, अवयव दाह, प्लीहा, गुल्मशूल, हृद्रोग, भगंदर, उन्माद, ज्वर, वृषणवृद्धि शिर व कर्णशूळ, हृदय फासळ्या पाठ कंबर जखडणे, कंप, झटका येणे, जडपणा, अतिशय हलकेपण, रजःक्षय, विषम अग्नि, कुल्ले, गुडघे जांघ, मांडी, घोटे, टाच, तळपाय योनि, बाहु, अंगुली, स्तनाग्र, दांत, नख, पेरी, हाडें यात शूल ही सुकणे व ताठरणे, आंतड्यात आवाज कातरल्या सारखी वेदना, थोडा थोडा सशब्द उग्रवासाचा मळ होणे इत्यादी वातरोग. विशेषतः महारोगाध्यायातील रोगात आस्थापन प्रामुख्याने द्यावे.

आस्फालन–न., **ताडनम् , उल्लालम् ।**
(र. २. १६४ अहृसू. ५.९)
हलवणे, आदळणे, आपटणे, फेकणे, थापटणे, थोपटणे, ताडन करणे. आघात, थाप, ताडन.

आस्फोट–पु., **अर्कः** (रा. १०.२५) रुई, मांदार.

आस्फोटक–पु., **आफोटः** (रा. १०.२५) रुई, मांदार.

आस्फोटन–न., **कम्पः, प्रहरणम् ।** (सुउ. ६२.८) कंप, प्रहार करणे, तडाखा, जोराचा दणका, सणणीत ठोका, चपराक, दंड थोपटणे.

आस्फोटा (ता)–स्त्री., **वनस्पति० सारिवा ।** (सुउ. ३९.२५७) सारिवा, उपळसरी, अनंतमूळ.
अर्कः (सुउ.३९.२५७) रुई, मंदार.
विष्णुक्रान्ता–(र. २९.७९) विष्णुक्रांता.
अमरमल्लिका । (चचि. २३.२४३) चमेली.
गिरिकर्णिका । (र. २५.७) गोकर्णी.
मुकुन्दा । (असंउ. ६) मुकुंदा.
अस्फुरमल्लिका । (चचि. १५.१२५)
क प्रकारचा मोगरा.
न., **वनस्पति० अर्कः रक्तार्कः**
१) रुई, तांबडी रुई.
सारिवा (सुउ. ११.११)
सारिवा, उपळसरी, अनंतमूळ
रक्तार्कः (च. चि. ७.११२) तांबडी रुई.

(आस्फोता)–स्त्री., आस्फोटा (सुसू. ११.११)
पहा ' आस्फोटा '

–पल्लव–पु., न., **अर्कस्य पल्लवः कल्कादिभिर्व्रणशोधनायोपयुज्यते ।** (असंउ. ३५) रुईचे पान. पाने वाटून इतर प्रकारे व्रणशोधनात उपयोग.

–मूलसिद्धघृत–न., **योग० अर्कमूलसिद्धं घृतम् । अस्य पानं मूषिक-विषापहं भवति ।** (सु. क.७.४८) रुईच्या मुळाने सिद्ध असे घृत. उंदराचे विषनाशक.

आस्य–न., **शारीर० मुखम् ।** (चवि. ८.११७)
मुखकुहरम् । (सुउ. ४१.२०)
प्रमाणतः पञ्चाङ्गुलमास्यम् (चवि. ८.११७)
शरीराचा अवयव, तोंडाची पोकळी. प्रमाण ५ अंगुळे.

–गन्ध–पु., **मुखगन्धः ।** (चसू. ५.२९) तोंडाचा दुर्गंध. तोंडाची घाण

–दाह–पु., **रोगलक्षणं मुखदाहः** (चसि. २.१३) रोगाचे लक्षण. तोंडाची आग. तोंड येणे. तिखट सहन न होणे.

–पाक–पु., **रोग लक्षण० मुख-पाकः** (अहृसू. २.४) तोंड येणे, तोंडात छाले पडणे, तोंड उकलणे. व्रण होणे. तोंडाला तिखट न लागूं देणे.

–पूति–स्त्री., **रोगलक्षण० मुखदुर्गन्धः ।**
(असंसू. ३.३१)
तोंडाला दुर्गंध–घाण. रोगाचे लक्षण.

–प्रसेक–पु., **रोगलक्षण० मुखस्रावः** (असंसू.३.३१) रोगाचे लक्षण; तोंडाला पाणी सुटणे. गुळण्या येणे.

–बाष्प–न., **मुखफूत्कारजनितोष्मा; ईषदभ्याहतं नयनमास्यबाष्पसंस्वेदितं चेत् क्षणेन तन्नीरुजं भवति ।** (सुउ. १९.५)
तोंडाने घातलेल्या फुंकरेची उष्ण वाफ; डोळ्यात खूप असेल तर फुंकर घालून मिळालेल्या उष्णतेने ती खूप-वेदना चटकन कमी होते.

–मल–पु., **मुखस्थो मलः ।** (असंसू. ३.३१) तोंडातला मळ, चिकटा; जिभेचा मळ

–रोग–पु., **मुखरोगः** (चचि. २.२२) तोंडाचा रोग.

–लेप–पु., **उपक्रम० मुखलेपः ।** (सुउ. १९.३) तोंडावर लावण्याचा लेप.

--विपाक-पु., रोग० मुखदाहः चत्वारिंशत् पित्त-विकारेष्वेकः (चसू. २०.१४)
तोंड येणे, तोंडाची आग, तोंडात छाले पडणे, व्रण होणे. ४० पित्तविकारांपैकी एक.

--वैरस्य-न., रोगलक्षण० उचिताद् आस्यरसाद् अन्यथात्वम् । (चसू. २८.९)
तोंडाचा स्वाभाविक रस बदलून निराळा रस होणे, तोंड विरस होणे. पदार्थांचा रस न लागणे, अन्न मातीसारखे विरस—नीरस लागणे.

--शोफ-पु., रोगलक्षण० मुखशोफः अर्शरोगे रिष्ट-लक्षणमेकम् (असंशा. ११.१२)
तोंडावरची सूज. एक रोगलक्षण.

--शोष-पु., रोगलक्षण० मुखशोषः (अहृसू. ६.१३२)
तोंड सुकणे, तोंडाला कोरड पडणे.

--संस्रवण-न., रोगलक्षण० मुखे लालास्रावः (चनि. ७.६, चशा. ४.१६)
तोंडाला पाणी सुटणे, लाळ सुटणे, गुळण्या येणे.

--स्रवण-न., रोगलक्षण० आस्यलालास्रावः
तोंडाला पाणी येणे, लाळ सुटणे.

आस्या-स्त्री., आसनम्, स्थितिः, सुखोपविष्टस्य स्थितिः । (सुचि., २४.७८)
बसणे, बैठक, स्वस्थ बसणे. सुखासीनत्व.
तद्गुणाः—वर्णकरी, कफकरी, स्थौल्यकरी, सौकुमार्य-करी सुखदा च (सुचि. २४.७९)
गुण—वर्ण चांगला करणारे, कफ, स्थूलता व सुकुमारत्व करणारे व सुखदायक.

--सुख-न., उपाविष्टस्य चेष्टोपरमः तेन कृतं सुखम् (चचि. ६.४)
सुखासीनाचे सुख; बसून राहाण्यातील सुख; निश्चिंत बसण्याचे सुख.

आस्योपदेह-पु., रोगलक्षण० मुखे मलोपलेपः (चचि. १५,६८)
एक रोग लक्षण. तोंडात मळाचा लपेटा, तोंडाचा चिकटा.

आस्योपलेप-पु., रोगलक्षण० मुखलिप्तता । (अहृसू. १६.२३)
तोंडाचा लपेटा, तोंडाचा चिकटा, जिभेचा लेप; चिकटा.

आस्राव-पु., स्रवणम् । (चसू. ५.२८)
नासारोग० अत्र जलोपमः श्लेष्माऽजस्रं नासापुटात्स्रवति । (र. २४.२०)
नाकाची गळ, कफाचा पाण्यासारखा स्राव नाकातून एक सारखा गळतो. नाकाचा एक रोग.

आस्वादन-न., रसग्रहणम् । (सुचि. २९.१०)
रसाचा आस्वाद घेणे. चाखणे. रसाची चव. रुचि. गोडी घेणे.

आहत-न., आहननम् आघातः " नपुंसके भावे क्तः " (चसू. १३.९६) (सुसू. २९.४५)
आघात झालेला, मार खाल्लेला, आघात, मार.
रोगकारण० आघात । (चसू. १३.१६)
आगंतु रोगाचे एक कारण; मार, ठोका, दणका.

आहरण-न., यन्त्रकर्म० उपक्रम० आनयनम् निर्हरणं वा शल्यस्य । (सुसू. ७.१७, सुचि. १.८)
यंत्राचे एक कर्म. एक उपचार, शल्य बाहेर आणणे किंवा काढणे, बाहेर ओढणे.

--हेतु-पु., (शल्यस्य) आहरणोपायः, महतामणूनां वा सर्वशल्यानां द्वावेवाऽऽहरणहेतू भवतः—प्रति-लोमोऽनुलोमश्च (सुसू. २७.६)
शरिरातील शल्य बाहेर काढण्याच्या उपायांचे दोन प्रकार आहेत. ज्या मार्गाने—दिशेने शल्य आत गेले त्याच्या उलट मार्गाने—दिशेने शल्य बाहेर काढणे हा प्रतिलोम हेतु व ते शल्य त्याच दिशेने पुढे ढकलून काढणे हा अनुलोम हेतु होय.

आहरणोपाय-पु., आकर्षणोपायः (अहृसू. २८.१९)
काढण्याचा, ओढण्याचा उपाय.

आहव-पु., संग्राम (सुसू. २.१०)
युद्ध, संघर्ष, लढाई, संग्राम.

आहार-पु., आह्रियते इति आहारः, अन्नपानादि सर्वम्, स च प्राणिनां प्राणहेतुर्मूलं पुनर्बलवर्णौजसां च ।
खाल्ला जातो तो आहार. अन्नपान इत्यादि सर्व. सर्व प्राण्यांच्या प्राणाच्या अस्तित्वाचे कारण. बल, वर्ण, ओज, यांचे मूळ.
ब्रह्मादेरपि लोकस्य स्थित्युत्पत्तिविनाशहेतुः आहारः, आहारादेवाऽभिवृद्धिर्बलमारोग्यं वर्णेन्द्रियप्रसादश्च, तथा ह्याहारवैषम्यादस्वास्थ्यम् । (सुसू. ४६.३)
संक्षेपेण सर्वमन्ने प्रतिष्ठितम् (चसू. २७.३५०)
स्वरूपम्—पञ्चमहाभूतात्मके देहे आहारोऽपि पाञ्च-भौतिकः, सम्यग् विपक्वो भूत्वा स्वान् गुणान-भिवर्धयति । स पुनः षड्रसात्मकः—मधुराम्ल-लवणकटुतिक्तकषायभेदेन गुणतः पुनर्गुरुलघुभेदेन द्विधा । (सुसू. ४६.५२५)

आहारगुणाः--आहारसम्पत्--बलवृद्धिकर--भावेष्वाहारः प्रीणनः सद्यो बलकृद्देहधारकस्तृप्तिकरः, उष्णं, स्निग्धं मात्रावद्वीर्योऽविरुद्धमित्याहारसाद्गुण्यम्; आहारकर्माणि--सद्यः प्रीणनो, बलकृद्देहधारकः, आयुष्करो, भ्राजिष्णुत्वकृत् समुत्साहकरः, स्मृतिकर ओजस्करोऽग्निवर्धनश्च ।
(सुचि. २४.६८)

आहारप्रकाराः—चतुर्विधमन्नम्—पेय—लेह्य—भोज्य—भक्ष्यभेदात् । (सुसू. ४६.४९४)
षड्विधम्--चूष्य--पेय—लेह्य—भक्ष्य—भोज्य—चर्व्य—भेदात्-- (भापू. ४)
अष्टविधं पुनरन्नमिति केचित् । भोज्य--पेय--चोष्य—लेह्य--खाद्य--चर्व्य--निष्पेय--भक्ष्यभेदात्
(ध. ७.८६)

स्वभावभेदेन आहारो द्विविधः गुरुर्लघुश्च; दिव्योदकरक्तशालिषष्टिकमुद्गैणलावादयो लघवः, क्षीरेक्षुव्रीहिमाषानूपामिषादयो गुरवः ।
(असंसू. १०.५)

तत्र सप्त आहारकल्पनाः--स्वभाव--संयोग--संस्कार-मात्रा--देश--कालोपयोग--व्यवस्थाभेदेन स्वास्थ्यास्वास्थ्यफलानां हेतुभूताः । (असंसू. १०.४)

आहारकालः—स्वस्थानस्थेषु दोषेषु स्रोतःसु विमलेषु च । जातायां च—प्रकाङ्क्षायामन्नकालं विदुर्बुधाः ॥ (काखिल० ५.१०)
विसृष्टे, विण्मूत्रे, विशदेन्द्रिये, गुरुत्वरहिते देहे, मधुराम्लधूमगन्धिवियुक्ते उद्गारे, निराकुले हृदयेऽधः प्रवहति वाते, भक्ताकाङ्क्षायामनायासश्रमरहिते, बुभुक्षोदयात्स्तब्धतारहिते कुक्षावाहारो दातव्यः । (सुउ. ६४.८४)

आहारमात्रा—आहारस्य सम्यग् युक्तं प्रमाणं पुनरग्निबलापेक्षि, दुर्बलाग्निविवृद्धये एककालं तथा हीनमात्र एव आहारो दातव्यः । (सुउ. २. ६४.६५) यावान् आहार एककालं भुज्यते पुरुषेण, स आहारराशिः (असंसू. १०.९) तस्य प्रमाणं तु जठरस्य द्वौ भागावन्नेन प्रपूरयेत् जलादिना पानेनैकमंशं प्रपूरयेच्चतुर्थं तु पवनादीनामाश्रयमवशेषयेत् ।
(अहसू. ८.४६)

आहारगतिः परिणामश्च—स खलु विधिवत् अभ्यवहृतमन्नजातं प्राणेन वायुना कोष्ठमाकृष्टं द्रवैर्विभिन्नसंघातं स्नेहेन मृदूकृतमामाशयस्थं समानेन अभिसंधुक्षितोऽन्तरग्निः पचति यथा बाह्याग्निः स्थालीस्थतोयतण्डुलं पचति (असंशा. ६.५७)

आहारपरिणामकरा भावाः--पुनरूष्मा वायुः, क्लेदः, स्नेहः, कालः, समयोगश्च इति । तत्रोष्मा पाचयति, वायुरपकर्षति, क्लेदः शैथिल्यमापादयति, स्नेहो मार्दवं जनयति, कालः सर्वंवपुर्व्याप्तिमभिनिर्वर्तयति । समयोगस्त्वेषां परिणामधातुसाम्यकरः संपद्यते । (असंसू. १०.६१)

(कोष्ठात् हृदयं प्राप्तः) आहाररसो व्यानविक्षिप्तो यथास्वं सप्तसु धात्वग्निषु क्रमात् पच्यमानः स्वात्मभावप्रच्युतिसमनन्तरमेव प्राप्तरक्तादिधातुसंज्ञकः कालवदस्खलितबलप्रमाणो देहमूर्जयित्वा धातून् धातुमलांश्च पुष्णाति । (असंशा. ६.६४)

आहारविधिः—उष्णं स्निग्धं मात्रावत् जीर्णे वीर्याविरुद्धमिष्टे देशे, इष्टसर्वोपकरणं नातिद्रुतं, नातिविलम्बितमजल्पन्, अहसन् तन्मना भुञ्जीत । आत्मानं च सम्यगभिसमीक्ष्य भुञ्जीत । अयं विधिः अरोगाणामातुराणां च हिततमो भवति ।
(चवि. १.२४)

आहारविधिविशेषाऽऽयतनानि अष्टौ । प्रकृति—करण—संयोग--राशि—देशकालोपयोगसंस्थोपयोक्तार—इत्यष्टौ । (चवि. १.२१)

बुभुक्षितेन पुरुषेण वातपित्तप्रशमनाय प्रथमं मधुरो रसः ग्राह्यः सः पक्वाशयगतं वायुं जयति । अम्ललवणौ मध्यभोजनस्थौ पित्ताशयेऽग्निदीप्तिं कुरुतः अन्ते कफजयाय कट्वादयः । मतांतरं त्वादौ फलानि भुञ्जीत दाडिमादीनि, ततः पेयान् ततो भोज्यान् भक्ष्यांश्च अत्रापि घनं पूर्वं समश्नीयादिति केचिदाहुः । (सुसू. ४६.४६० तः ४६३ ड)

बालानां पुष्टिवर्धकमन्नं--शालिषष्टिकानां विशेषतः पुराणानां निस्तुषैः क्षालितैर्भृष्टैस्तण्डुलैः साधिताः सस्नेहलवणाः द्रवाः लेह्याः, तथा च गोधूमानां यवानां वा चूर्णं यथासात्म्यं देशाग्निबलकालं क्षुधां चाऽभिसमीक्ष्य बालकमाशयेत् ।
(काखिल. १२.१९—२०.२३)

ब्रह्मादि देव व जीववर्ग यांची उत्पत्ती स्थिति नाश यांचे कारण आहार आहे; आहारापासूनच शरीर मन यांची वाढ, बळ, आरोग्य, वर्ण, इंद्रियांची प्रसन्नता होते. आहाराच्या वैषम्यापासून विकार होतात. सारांश सर्व अन्नावर अवलंबून आहे.

स्वरूप—या पंचमहाभूतात्मक शरिरांत पंचमहाभूतात्मक आहारच चांगला पचून आपले गुण वाढवितो. तो सहा रसांचा—गोड आंबट खारट तिखट कडु तुरट या रसांचा आहार. पुनः जड व हलका असा दोन प्रकारचा. **गुणवान आहार**—बल वाढविणारा, आवडणारा, ताबडतोब शक्तिदायक, शरीरधारक, तृप्तिकर, उष्ण, स्निग्ध, परिमित, वीर्याने विरुद्ध नसलेला असा असावा. **आहाराची कर्मे**—वरील कर्मे व शिवाय आयुष्यकर तेज उत्साह स्मृति ओज करणारा व अग्नि वाढविणारा असतो. **प्रकार** चार; **पेय**—पिण्यास योग्य द्रवपदार्थ, **लेह**—श्रीखंडासारखे चाटावयाचे; **भोज्य**—मऊ भात वगैरे विशेष न चावता खाण्यासारखे व **भक्ष्य**—लाडू भाकरी ऊस इ. कडक चावून खाण्यासारखे.

६ **प्रकार—चूष्य** म्हणजे चोखून खाण्यासारखे आंबा वगैरे. **चर्व्य** म्हणजे दातानी चावून खाण्यासारखे हे आणखी २.

८ **प्रकार—निष्पेय** म्हणजे कुटून किंवा वाटून खाण्यासारख्या कोरड्या ओल्या चटण्या वगैरे; आणि **खाद्य** म्हणजे खडिसाखर, फुटाणे यासारखे असे आणखी २ मिळून ८ प्रकार होतात.

अन्नाचे स्वभावतः दोन प्रकार; जड व हलके. पावसाचे पाणी, तांबडी साळ, साठे तांदूळ, मूग, काळाहरीण, व लावा यांचे मांस हे हलके. दूध, ऊस, व्रीही जातीचा तांदूळ, उडीद, झाडी व पाणी पुष्कळ असलेल्या प्रदेशातील मांस हे जड अन्न. या सात कल्पनांनी अन्न रोगकर किंवा आरोग्यदायक होते. १ **स्वभाव**—मेंढीचे मांस स्वभावतःच अनारोग्यकर, २ **संयोग**—साठे तांदूळ हलके पण डाळीशी संयोग करून खिचडी केली की ते जड होतात. ३ **संस्कार**—तांदूळ अग्निसंस्काराने लाह्या केल्या तर हलका, पोहे केले तर जड. ४ **मात्रा**—अति मात्रेने विकारकर. ५ **देश**—पुष्कळ पाणी व झाडीच्या प्रदेशातील प्राण्याचे मांस जड व त्या प्रदेशात कफकर अन्न खाल्ले तर विकार करणारे होते. रूक्षप्रदेशातले अन्न व मांस याच्या उलट गुणांचे असते. ६ **कालोपयोग—हेमंतात** उष्ण, स्निग्ध, जड अन्न उपयुक्त तर **ग्रीष्मात** स्निग्ध, द्रव, शीत उपयुक्त. ७ **व्यवस्था**—प्रथम मधुर पदार्थ खाणे नंतर खारट आंबट व नंतर कडु तिखट पदार्थ खाणे हितकर. याच्या उलट अहितकर.

आहाराचा काळ—शौचाला व लघ्वीला साफ झाले आहे, दोष आपल्या स्थानात आहेत, स्रोतसे व इंद्रिये स्वच्छ आहेत, शरीर हलके आहे, गोड आंबट धुरकट नसलेले म्हणजे शुद्ध ढेकर येत आहेत, अपानवायु व्यवस्थित सरतो, हृदय निर्दोष आहे, थकवा नाही, पोट हलके असून खाण्याची इच्छा व भूक लागली की अन्न घ्यावे. **आहाराचे प्रमाण**—अग्नीच्या पचनशक्तीप्रमाणे; अग्नि दुर्बळ असेल तर एक वेळच जेवावे किंवा कमी जेवावे. एक वेळच्या जेवणात चांगले पचेल असे जितके अन्न घेऊ शकेल ते प्रमाण. ती राशी. जठराचे दोन भाग अन्नाने व एक भाग पाण्याने पूर्ण भरून एक भाग वायू इत्यादींच्या संचाराकरिता रिकामा ठेवावा.

आहाराची गति व पचन—विधियुक्त घेतलेले अन्न प्राण वायूकडून जठरात नेले जाते; द्रवाने ते बारीक—सूक्ष्म केले जाते, स्नेहाने मऊ करून, समान वायूकडून प्रदीप्त केलेल्या अंतस्थ अग्नीने थाळीतल्या पाणी व तांदुळाला बाह्य अग्नीने पचवावे तसे ते पचविले जाते. **आहाराचे रूपांतर करणाऱ्या गोष्टी**—उष्णता, वात, ओलावा, (द्रव) स्नेह, काळ, व मितप्रमाणाचे शरिराला गरज असलेलेच अन्न ह्या होत. यातील उष्णता पचवते, वात खाली खाली नेतो, ओलावा अन्न शिथिल करतो, स्नेह ते मऊ करतो, काल ते सर्व शरीरभर नेतो व ह्या सर्व गोष्टी यथायोग्य झाल्याने धातूचे साम्य होते. कोठ्यातून हृदयात गेलेला अन्नरस व्यान वायूकडून शरीरभर फेकला जाऊन यथायोग्य सातही धात्वग्नीने क्रमाने पचत जातो व त्याचे रूपांतर रक्तादि धातूंमध्ये होते. काळाप्रमाणे अखंड पचणारा व शरिराला बल व उत्साह देणारा अन्नरस त्या त्या धातूंना व धातुमळांना पुष्ट करतो. **जेवणाचा विधि**—पूर्वीचे खाल्लेले अन्न जिरल्यानंतर प्रसन्न अशा ठिकाणी आवश्यक सर्व साधनासह शरिराची गरज लक्ष्यात घेऊन योग्य प्रमाणात अति घाई न करता व न रेंगाळता, न बोलता, न हासता, जेवणाकडेच लक्ष्य ठेवून स्वतःच्या रोगी निरोगी शरीरमनाचा विचार करून जेवावे.

उपयुक्त किंवा अनुपयुक्त आहाराच्या विधीची **कारणे**—स्वभाव (जड इ.) संस्कार, संयोग, प्रमाण, देश, काल, नियम व उपयोग करणारा ही आठ होत. **भोजनात रसाचा क्रम**—प्रथम वातपित्तशमना-

करिता गोड रस घ्यावा; तो पक्वाशयातील वायु शमवितो. आंबट खारट हे भोजनामध्ये घेतल्याने पित्ताशयात अग्नि प्रदीप्त करतात, भोजनात शेवटी तिखट कडु व तुरट रस घेऊन कफ जिंकला जातो. एक **दुसरे मत**—प्रथम डाळिंब इत्यादि फळे खावीत; नंतर पेयपदार्थ, नंतर भात इत्यादि व कठिण पदार्थ. यात ही प्रथम कठीण (भक्ष्य) घ्यावे असे एक मत आहे. **बालकांचा पौष्टिक आहार**—साठे तांदुळाचा भात विशेषतः तुषरहित धुतलेले जुने तांदूळ भाजून त्याचे स्नेह व मीठ घालून केलेले चाटून खाण्याजोगे स्वरूप तसेच जव किंवा गव्हाचे पीठ, देश, अग्नि, बल, काळ, सात्म्य व भूक पाहून बालकाला द्यावे.

–परिणामधातु–पु., **आहारपरिणामभवो धातुः रसाख्यः** । (चनि. १.२०) (चशा. ७.१५)
आहाराचे पचन झाल्यावर व तो शरीर गुण–भावात परिणत झाल्यावर बनलेला रसधातु.

–प्रसादाख्य–वि., **आहारप्रसाद इति आख्या यस्य सः रसः** । (चमू. २८.४)
आहार पचल्यानंतर उत्पन्न होणारा आहारसाररूप–प्रसादरूप, आहारप्रसाद या नांवाने संबोधिलेला रस.

–मल–पु., **आहारस्य मलः, विण्मूत्रम् इत्यर्थः** (सुसू. ४६.५२८)
वातोऽपि आहारमलः । (चसू. २८.४ चक्र)
आहाराचा मल. विष्ठामूत्र इत्यादि, वातही आहाराचा मल होय.

–रस–पु., **रस गतौ धातुः अहरहः गच्छति इत्यतो रसः** (सुसू. १४.१३)
रस धातूचा अर्थ गती असा आहे. रात्रंदिवस जात असतो, शरिरात फिरत असतो–रहातो तो रस.
तत्र पाञ्चभौतिकस्य चतुर्विधस्य षड्रसस्य द्विविध-वीर्यस्याष्टविधवीर्यस्य वाऽनेकगुणस्योपयुक्तस्य आहारस्य सम्यक् परिणतस्य यस्तेजोभूतः सारः परमसूक्ष्मः स रसः इत्युच्यते, तस्य हृदयं स्थानम् । (सुसू. १४.३)
तत्र सर्वधातूनाम् अन्नपानरसः प्रीणयिता भवति ।
"रसजं पुरुषं विद्याद्रसं रक्षेत् प्रयत्नतः ।
अन्नात्पानाच्च मतिमान् आचाराच्चाप्यतन्द्रितः" ॥ (सुसू. १४.१२)
पृथ्वी इ. पंचमहाभूतात्मक चावण्यासारखे पिण्यासारखे इ. चार प्रकारचे सहा रसांचे दोन किंवा आठ वीर्यांनी युक्त, अनेक गुणांचे अन्न व्यवस्थित पचल्यावर जो तेजोभूत प्रसाद रूप व साररूप अतिशय सूक्ष्म अंश तो रस म्हटला जातो. त्याचे हृदय हे स्थान होय. अन्नपानाचा पचनानंतर बनलेला रस सर्वधातूंचा परिपोषक आहे. पुरुष रसाचा असतो म्हणून रस विकृत होऊ नये यासाठी अन्नपान व आचारविचाराच्या बाबतीत त्याने जपावे.

–विधिविधान–न., **आहारविषये नियमकथनम्** । (चवि. १.३४)
आहार कसा घ्यावा याचा जो विधी त्याबद्दल सांगणे. आहार विषयक नियम.

–शक्ति–स्त्री., **आहारग्रहणस्य सामर्थ्यम्; रुग्णपरीक्षणस्यैकं साधनम् आहारशक्तिः अभ्यवहरणशक्त्या जरणशक्त्या च परीक्ष्यते** (चवि. ८.१२०)
आहारग्रहण व पचनसामर्थ्य. रोगी आहार किती घेऊ शकतो व पचवू शकतो ते सामर्थ्य जाणून घेणे रोग्याच्या परिक्षेचे एक साधन आहे.

आहार्य–पु., **पञ्चदशकर्णबन्धेषु एकः । द्रष्टव्यः कर्णबन्धः** (सुसू. १६.१०)
कानाच्या पंधरा बंधांपैकी एक. पहा 'कर्णबन्धः'
न., **आहरणीयम्, आकर्षणीयम् शस्त्रकर्म; शस्त्रकर्मस्वेकम्**
शस्त्रकर्मांपैकी एक, शरिरातील शल्यरूप द्रव्य ओढून, खेचून काढणे

–विषय–**शर्करास्त्रिस्रः, दन्तमलः, अश्मरी, शल्यं, मूढगर्भः, गुदे निचितं वर्चः इति आहार्यविषयाः**, (सुसू. २५.११–१२)
मूत्रशर्करा तीन प्रकारची, दातावर साचलेला मळ, मूतखडा, शल्य, गुदमार्गात अडकलेला मळ, मूढगर्भ इत्यादि हे सर्व बाहेर काढावयाचे विषय होत.

आहित–वि., **प्रयुक्तम्** (सुचि. २७.४)
उपयोगात आणलेले. प्रयोग केलेले.

आहुल्य–न., वनस्पति०
तिक्तम्; शीतम्; चक्षुष्यम्; पित्त–दोषनुत्; मुखरुक्कुष्ठकण्डूतिजन्तु–शूलव्रणापहम्
आहुल्यं हलुराख्यं च गरं तखटं तथा । शिम्बीफलं सुपुष्पं स्यादर्बुरं दन्तकाष्ठकम् । हेमपुष्पं तथा पीतपुष्पं काञ्चनपुष्पकम् । नृपमङ्गल्यकं चैव शरत्पुष्पं त्रिरेकधा ॥ (रा. ४.३३–३४)

एक वनस्पति. सोनतरवड. पिंवळ्या फुलांचे शेंग येणारे छोटे झाड. शरदृतूत फुले येतात. **गुण**– कडू, शीत, डोळ्याला हितावह, पित्तघ्न, मुखरोग, कुष्ठ, खाज, जंतु, शूळ आणि व्रणनाशक.

इ

इक्षु–पु., वनस्पति० तृण० तस्य गुणाः—

मधुरः, मधुरविपाकः, गुरुः, शीतः, स्निग्धः, बल्यः, वृष्यः, मूत्रलः, रक्तपित्तप्रशमनः कृमिकफकरश्च (सुसू. ४५.१४८; ध. ४.१२०)

बालेक्षुः–कफकरः मेदकरः मेहकरश्च तरुणेक्षुः–स्वादुः, ईषत्तीक्ष्णः, वातहृत्, पित्तनुत्,

वृद्धेक्षुः–रक्तपित्तहरः क्षतहृत्, बलवीर्यकृत् (भाप्र. इक्षुवर्गे;)

मूत्रजननानां श्रेष्ठः (चसू. २५.४०)

श्रमहरद्रव्येष्वेकम् (चसू. ४.१६)

शुक्रशोधनद्रव्यम् (चसू. ४.१२)

इक्षुजातयः–पौण्ड्कः, भीरुकः, वंशकः, श्वेतपोरकः, (शतपोरकः) कान्तारः, तापसेक्षुः, काष्ठेक्षुः, (काण्डेक्षुः); सूचिपत्रकः, नैपालः, दीर्घपत्रः, नीलपोरः, कोशकृत् इत्येता द्वादश, तासां गुणाः– **पौण्ड्कः भीरुकश्च**–सुशीतः, मधुरः, स्निग्धः, बृंहणः, श्लेष्मलः, सरः, अविदाही, गुरुः, वृष्यः। **वंशकस्तु** आभ्यां तुल्यगुणः किञ्चित्सक्षारश्च। **श्वेतपोरस्तु** वंशकवत् किञ्चिदुष्णः वातहा च। तथैव कान्तारतापसौ वंशकानुगतौ।

काष्ठेक्षुरपि एवंगुणः परं वातप्रकोपणश्च, सूचिपत्रः, नीलपोरः, नेपालः, दीर्घपत्रकः। एते वातलाः कफपित्तघ्नाः, कषायाः विदाहिनः।

कोषकारः–गुरुः शीतो रक्तपित्तक्षयापहः (सुसू. ४५.१४९ तः १५५)

अवयवविशेषेणेक्षोर्माधुर्यम्–इक्षो रसः अतीव मधुरो मूले, मध्ये मधुरः, अग्रेषु पर्वसंधिषु च इक्षूणां लवणो रसः स एव दन्तनिष्पीडितः, अविदाही, कफकरो, वातपित्तनिवारणो वक्त्रप्रह्लादनो वृष्यश्च। यान्त्रिकस्तु गुरुः विदाही विष्टम्भी च (सुसू. ४५.१५५ तः ५८)

इक्षुरसपानं श्रेष्ठं पाण्डुरोगे (सुउ. ४४.१८)

सर्वोदरेषु च (असंचि. १७.)

रक्तपित्ते च (चचि. ४.९; सुसू. ४६.४३१)

इक्षुरसपूपकः–कृतान्नविशेषः इक्षुरसे भाविताः पोलिकाः गुर्व्यस्तर्पणा वृष्याश्च (चसू. २७.२६९)

इक्षुविकृतयः–इक्षोः जाताः फाणितगुडशर्करादयः (सुसू. ४५.१५९)

इक्षुशुक्तम्–इक्षुरसजन्यः आसुत–विशेषः स लघुः, (असंसू. ६.१३६)

N. O.—GRAMIMEAE
L.—SACCHAHRUM OFFICINARUM
ENG.—SUGAR CANE

हिं.–गन्ना, इख, उंख, गांडा, पौंडा
गु.–शेरडी
म.–ऊस. ऊंस
बं.–इक्षु. आक. कुशिर
ता.–इक्कु
फा.–नेशकर, केशकर.

ऊस गुण–गोड, पचल्यावरही गोड, जड, थंड, स्निग्ध, बलकर, शुक्रधातूला हितकर, मूत्रल, रक्तपित्तशामक, कृमि व कफकारक.

कोवळा ऊस–कफ, मेद व प्रमेहकारक. **पूर्ण वाढीचा ऊस**–गोड, थोडा तीक्ष्ण वात व पित्तनाशक. **जुनाट ऊस**–रक्तपित्तहारक व जखमनाशक, बलवीर्यकारक.

मूत्रजनक द्रव्यात श्रेष्ठ; श्रमहारक, शुक्रशोधक. उसाच्या जाती १२ सर्व समान गुणांचे पण पौंड्रक व भीरुक हे सारक; वंशक थोडा क्षारयुक्त, श्वेतपोर थोडा उष्ण क्षारयुक्त व वातहारक, वंशकाप्रमाणेच कांतार व तापस; काष्ठेक्षुही तसाच पण वात प्रकोपक, कोषकार जड, थंड, रक्तपित्त, क्षयनाशक. बाकीचे चार तुरट, वातुळ, कफपित्तनाशक, जळजळ करणारे. **अवयवानुरूप गुण**-रस-मुळात अतिगोड, मध्ये गोड, शेवटी व पेऱ्यांच्या सांध्यात खारट, दांताने चावून खाल्ला तर–जळजळ न करणारा, कफकर, वातपित्तनाशक, तोंडाला आनंददायक व शुक्राला हितकर. यंत्राने काढलेला रस–जड, जळजळणारा व अवष्टंभक. पांडुरोगात, सर्व उदरात व रक्तपित्तात उसाचा रस पिणे चांगले. उसाच्या रसात केलेल्या पोळ्या पुऱ्या इत्यादी पचायला जड, धातूंचे पोषण करणाऱ्या, शुक्रवर्धक. **उसाचे पदार्थ** काकवी, गूळ, साखर इत्यादी. उसाचा शिरका हलका.

–काण्ड–पु., काशः (ध. ४.१३०) (असंसू. १४.३) कास गवत, दर्भाचा एक प्रकार, कासाड तृण.

–कुसुम–काशः (ध. ४.१३०) पहा 'इक्षुकाण्ड'.

–गन्ध–पु., **वनस्पति० क्षुद्रगोक्षुरः** (रा. १.१३१)
लहान गोखरू, सराटा.

–गन्धा–स्त्री., **क्षीरविदारी** (ध., १.१४९)
क्षीरविदारी, दुधीभुईकोहळा, पांढरा भुईकोहळा.
कोकिलाक्षः (रापरि. ४.४९) इक्षुविरक, तालीमखाना.

–ज–वि., **शाक०** (सुसू. ४६.२९३)
उसामध्ये उत्पन्न होणारी भाजी.

–जात–पु., **गुडः** (सुचि. ९.४४)
उसापासून उत्पन्न होणारा गूळ.

–दर्भा–स्त्री., **वनस्पति०, मधुरा, कषाया, रुच्या, सन्तर्पणी, कफपित्तहरा, स्निग्धा; लघुः।**
(रा.परि. ८.४७) गोडदर्भ.
गुण– मधुर, तुरट, रुचकर, तृप्तिकर, कफपित्तहर, स्निग्ध, लघु,

–पत्रक–पु., **जूर्णा** (रा. १६.१६७) जोंधळा.

–बालिका–स्त्री., **कोकिलाक्षः** (असंसू. १५.२२)
तालीमखाना.

–बालिकारसमेह– पु., **श्लेष्मनिमित्तः प्रमेहभेदः: इक्षुमेहः** (चसू. १९.४(९)
इक्षुमेह, एक प्रमेह.

–मूल–न., **इक्षोर्मूलम्, महाकषायवर्गे कण्ठ्यगणे एकं द्रव्यम्** (चसू. ४.१०)
पञ्चतृणमूलेष्वेकम् (चचि १.४४)
उसाचे मूळ, तृणपंचमुळातले एक द्रव्य.
पु., **मोरटः** (चसू.४.१०) मोरवेलीचा एक प्रकार.

–मेह–पु., **प्रमेहरोग० अस्मिन् रोगे रुग्णः इक्षुरस––मिवातिमधुरं, शीतम् ईषत्पिच्छिलाविलं च मेहति।** (असंनि. १०.११)
इक्षुमेह, एक प्रमेह. ह्या रोगात उसाच्या रसाप्रमाणे अतिगोड, थंड, किंचित बुळबुळीत व गढूळ असे लघ्वीला होते.
चिकित्सा––इक्षुमेहिन वैजयन्तीकषायं पाययेत। वैजयन्ती नाम अग्निमन्थः (सुचि. ११.९)
इक्षुमेहावर वैजयन्तीचा–अरणीचा काढा द्यावा.

–योनि–स्त्री., **इक्षुजाति० करङ्कशालिः अतीवमधुरः इक्षुरयम्** (रा. १४.१८५)
उसाची एक जात. रसाळ व अति गोड ऊस.

–वर्ग–पु., **इक्षुगणः, पौण्ड्रकादयः सर्वे इक्षवः** (अहसू. ५.४२.५४)
उसाचा गण; सर्व उसांचा समूह.

–वल्लरी–स्त्री., **क्षीरविदारी** (रा. ७.१९६)
दुधीभुईकोहळा, पांढरा भुईकोहळा.

–वल्ली–स्त्री., **क्षीरविदारी** (ध. १.१४९)
पांढरा भुईकोहळा.

–वाटिका–स्त्री., **इक्षुजातिविशेषः, करङ्कशालिः,** (रा. १४.१८५)
उसाचा एक प्रकार; अतिमधुर व रसाळ ऊस.

–वाटी–स्त्री., **इक्षुवाटिका** (रा. १४.१८५)
अतिमधुर व रसाळ ऊस.

–वालिका–स्त्री., **कोकिलाक्षः** तालीमखाना.
इक्षुवालिका, खागालिका, स्तन्यजननगणे एकं द्रव्यम् (चसू. ४.१२)
दुग्धोपादकगणातील एक द्रव्य.
काश तृणम् (चसू. ४.१२) काश, दर्भाची जात.

–वालिकामेह–पु., **रोग० कफजप्रमेहविशेषः, इक्षुरसतुल्यमूत्रत्वादिक्षुमेहः।** इक्षुमेह एक कफज प्रमेह.

–वालिकारसमेह–पु., **प्रमेहरोग० इक्षुमेहः कफप्रधानः प्रमेहभेदः** (चनि. ४.१०)
इक्षुमेह. एक कफज मेह.

–वालु–स्त्री., **वनस्पति० इक्षुवालिका** (असंक. ४)
तालीमखाना

–विकार–**इक्षुजातं द्रव्यम्; इक्षुविकृतिः गुडफाणितशर्करादिः प्रमेहरोगे वर्ज्यः** पु., (सुचि. ११.५)
उसाचे काकवी, गूळ, साखर इत्यादि विकार.

–विकृति–स्त्री., **इक्षुजातं द्रव्यम् , इक्षुविकारः** (चसू. ५.५)
उसापासून झालेले गूळ काकवी. साखर इ० द्रव्ये.

–सार–पु., **गुडः** (ध. ४.१२८) गूळ.

इक्षुक–पु., **वनस्पतिः० शरभेदः स्थूलशरः** (सुसू. ३८. ७५) (ध. ४.१३५)
शर नांवाच्या गवतातला प्रकार. एक वनस्पती.

इक्षुर–पु., **इक्षुभेदः, कृष्णेक्षुः** (रा. १४.१८७)
काळा ऊस.
शरः, स्थूलशरः (रा. ८.२११; ध. ४.१३५)
कोकिलाक्षः (रापरि. ४.४९) तालीमखाना.

इक्षुरक–पु., **कोकिलाक्षः** (चसू. ४.१२) तालीमखाना.
काशः (ध. ४.१३०) काश गवत.
वनस्पति० स्थूलशरः (रा. ८.२१२) काश गवत.

इक्ष्वाकु–पु., **राज० यस्य पुत्रा राजतैलोपयोगेन गतिमायुर्बलं सुखं च लेभिरे (का० फक्करोगचिकित्सा०)**

एक राजा, ज्याच्या मुलांना राजतैलोपयोगाने आयुष्य बळ, चालण्याची योग्यता व सुख मिळाले तो.

वैवस्वतमनोः पुत्रविशेषः (चचि. १९.४)

वैवस्वत मनूचा पुत्र.

कटुतुम्बी (चस. २.७)

अस्याः पुष्पं वमनार्थमुपयुज्यते (सुसू. ४३.७)

कडू भोपळा. याच्या फुलांचा उपयोग वांती होण्याकरितां केला जातो.

क्षीरतुम्बी (रा. ७.२३८)

दुधी, दुध्या भोपळा. हा गोड, स्निग्ध, पित्तघ्न, गर्भ-पोषक, वृष्य, बलपुष्टिवर्धक आहे.

–कल्प–पु., **इक्ष्वाकोः कल्पः चरकसहितायां कल्प-स्थाने तृतीयाध्यायस्य नाम** (चक. ३.१)

अध्यायाचे नांव. इक्ष्वाकूचे कल्प या अध्यायात आहेत.

–कुसुम–न., **इक्ष्वाकुः कटुकालाबुः तस्याः पुष्पम्; वमनार्थमुपदिष्टम्** (सुसू. ४३.७)

कडु भोपळ्याचे फूल. त्याचा उपयोग वांती होण्या-करिता होतो.

इक्ष्वादि–वि., **इक्षुरादिर्यस्य सः** (वर्गः)

तृणपञ्चमूलपठितानां शरवर्जितानामिक्षुकुशकाश-शालिमूलादीनां वर्गः (चसि. ८.४०)

ऊस इत्यादि तृणपंचमूळातील शर मूळ वर्ज्य करून राहिलेली चार मुळे.

इक्ष्वारिका–स्त्री., **काशः** (असंचि. ५) काश, कास.

इङ्गितज्ञ–वि., **मर्मज्ञः - वैद्यः** (सुक. १.१८)

मर्मज्ञ (वैद्य) मर्म जाणणारा.

इङ्गुद–पु., इङ्गुदी (असंसू.३.२१) हिंगणबेट. एक झाड.

पुत्रजीवः (चचि. १८.६९)

मुलगा व्हावा म्हणून याच्या फुलाच्या माळा गळयात घालतात. पुत्रजीव वृक्ष.

(इङ्गुदी)–स्त्री., **वनस्पति० मदगन्धिवृक्षः तस्य त्वक् शिरोविरेचनार्थमुपयुज्यते** (सुसू. ३९.६)

हिंगणबेट.

तस्या गुणाः–कटुरुष्णा, रसायनी, वातघ्नी, कफघ्नी, जन्तुघ्नी, व्रणघ्नी, फेनिला, लघुर्मदगन्धिनी च । (रा. परि. ८.१७)

N. O.—SIMA ROUBACEAE
L.—BALANITES ROXBFRG
HIVI
ENG.—DELIL

हिं.–हिंगण, हिंगोट, इंगोट.
म.–हिंगणबेट
गु –हिंगर
बं.–हिंगोर, जियापुता.
त.–नानजुंडा. इंकुणमरं

हिंगणबेटाची साल डोक्याचे रेचक म्हणून उपयुक्त. फळाचे **गुण**–तिखट, उष्ण, हलके, रसादिधातुवर्धक, वात, कफ, जंतु, व्रणनाशक, फेसाळ व हत्तीच्या मदासारखा वास येणारे.

–क्षार–पु., **इङ्गुदीवृक्षस्य क्षारः भेषज द्रव्य० लौह-रसायने उपयुक्तः** (चचि. १ (३) १५)

हिंगणबेट या झाडाचा क्षार. एक औषधीय द्रव्य लोहरसायनात उपयुक्त.

–तैल–न., **इङ्गुदीबीजतैलम्, तच्च प्रमेहे शाकसि-द्ध्यर्थमुपयुज्यते ।** (सुचि. ११.६)

तस्या गुणाः–अनिलकफकृमिकुष्ठप्रमेहशिरोरोगाप-हरम् (सुसू. ४५.११५)

हिंगणबेटाच्या बीतील मगजाचे तेल. प्रमेहात भाज्यांना फोडणीला उपयुक्त. **गुण**– वात, कफ, कृमि, कुष्ठ, प्रमेह व शिरोरोगनाशक.

–त्वच्–स्त्री., **इङ्गुदीवल्कलम्, धूम्रपाने उपयुक्तम्** (सुउ. ५२.२२)

हिंगणबेटाच्या झाडाची अंतर साल धूम्रपानात उपयोगी आहे.

–फल–न., **इङ्गुदीवृक्षस्य फलं, तस्य गुणाः–तिक्त-मधुरं, स्निग्धोष्णं, कफवातघ्नं च** (चसू.२७.१४६)

इङ्गुदीफलान्तर्गतो मज्जा रक्तपित्तशमनः (सुउ. ४५.२६)

हिंगणबेटाचे फळ गुण–कडू, गोड, स्निग्ध, उष्ण, कफ, वातनाशक आहे. याचा मगज कफपित्तनाशक आहे.

–बीज–न., **इङ्गुदीवृक्षस्य बीजम्** (सुचि. २५.२२)

हिंगणबेटाचे बी.

–मज्जन्–पु., **इङ्गुदीफलान्तर्गतो मज्जा** (सुउ. ४५.२६)

हिंगणबेटाच्या फळातील मगज. मज्जा. गर.

–मूल–न., **इङ्गुदीवृक्षस्य मूलम्, ग्रन्थ्यादौ लेपार्थमु-पयुज्यते** (असंउ. ३५)

हिंगणबेटाचे मूळ. गांठी इत्यादिकांवर लेपाकरिता उपयुक्त.

इच्छा–स्त्री., **आत्मगुण० इदं मम अस्त्वित्यभिलाषः, कामः, अर्थाभिलाषः** (सुशा. १.१७ सुसू. १.२५ (३) इच्छा. आत्म्याचा एक गुण. हे मला असावे. पाहिजे असा भाव व्यक्त होणारा गुण. अभिलाषा.

इच्छाभिघात–पु., **वाञ्छितस्याऽप्राप्तिः, वाञ्छित-पदार्थाऽनवाप्त्या अरोचकोत्पत्तिः, इच्छाभिघातः; चित्तविपर्ययजारोचकस्य निदानविशेषः। एतेन कायाग्निरुपहन्यते ततश्चाऽरोचकः** (सुउ. ५७.१६) इच्छेवर आघात होणे; इच्छा पुरी न होणे. इच्छा सारखी मारली जाणे. इच्छिलेले न मिळणे. हवा असलेल्या पदार्थाची प्राप्ती न झाल्याने अरोचक होतो. इच्छाभिघात चित्तविपर्ययजन्य अरोचकाचे एक विशेष कारण आहे. त्याने पाचक अग्नीचा नाश होतो व नंतर अरोचक होतो.

इज्या–स्त्री., **यागः** (सुशा. ४.८१) यज्ञ, याग, होम.

इडाजात–पु., **गुग्गुलुः** (रा. १२. १८८) गुग्गूळ.

इण्डरी–स्त्री., **पक्वान्नः (वै. श. सिं.) पदार्थ०** (असंउ. ४९) एक पक्वान्न. इडली.

इत्कट–पु., **शर०** (**इन्दुः**, असंचि. १३)
शर. बाण, एक दर्भ, काश.
वनस्पति० महती खगाली (सुचि. ७.९ ड.)
बोरू, देवनळ, पांढरा वेत.
सूक्ष्मपत्रिका दीर्घलोहितयष्टिका काण्डविशेषरूपा 'इकडी' इति लोके (अरुणदत्तः अहृसू. १५.२४) लाल बोरू.
तृणविशेषः, स्तन्यजननगणे एकं द्रव्यम् (चसू. ४.१२)
एक गवत, दूध निर्माण करणाऱ्या द्रव्यांपैकी एक, काशतृण, काश गवत.

–मूल–शरभेदविशेषस्य मूलम्; स्तन्यजननं मूत्रविरेच-नीयं च (चसू. ४.१२.१५)
दर्भ, शर या वर्गातील वनस्पतीचे मूळ, दूध उत्पन्न करते व लघ्वी अधिक करते.

इन्दीवर–न., **नीलोत्पलं, नीलपद्मम्** (सुशा. ४.७२) नील कमल, निळे कमळ.
दीर्घपत्रो बहुलपुष्पः कर्णपूरकाख्यः शरबालिका-भेदः (सुचि. ७.११.१७) ताड, वाळा, केळ, केवडा.
कुरण्टकभेदो दीर्घपत्रो बहुलपुष्पः क्षुपविशेषः (सुसू. ३८.१२)
कोऱ्हांटीचा एक प्रकार; लांब पानाचे पुष्कळ फुलांचे झुडुप, पेंढरी.

इन्दीवरी–स्त्री., **वनस्पति० गुणाः—कटुः शीता पित्तश्लेष्मा-पहारिका चक्षुष्या कासदोषघ्नी व्रणकृमिहरा च**
इन्दीवरी युग्मफला दीर्घवृंतोत्तमारणी।
पुष्प-मञ्जरिका द्रोणी करम्भा नलिका च सा ॥
(रापरि. ३.२७) महाशतावरी
एक जोड फळांची वनस्पति गुण—तिखट, थंड, पित्त-कफनाशक, डोळ्याला हितावह, खोकला, व्रण व कृमिनाशक.

–कन्द–पु., **कमलकन्दः, कन्दवर्गे एकः** (सुसू. ४६.२९८)
कमळाचा—निळ्या कमलाचा कांदा. कंदवर्गातील एक कंद.

इन्दीवरिणी–स्त्री., **वनस्पति० उत्पलिनी** (रा. १०.२५०) निळ्या कमळाची वेल.

इन्दु–पु., **अष्टाङ्गसंग्रहस्य, अष्टाङ्गहृदयस्य च 'शशिलेखा'। टीकायाः कर्ता, आचार्यवाग्भटस्य शिष्येषु प्रधानः** - अष्टाङ्गसंग्रह व अष्टांगहृदयाच्या 'शशिलेखा' या टीकेचा कर्ता वाग्भटाचार्यांचा एक मुख्य शिष्य.
संख्यासंकेतः; एक संख्याया संकेतशब्दः (र. २६.५४)
एक या संख्येचा संकेतवाचक शब्द.
कर्पूरः, (ध. ३.३१) कापूर.
चुक्रिकाशाकम् (र. १६.५८) एक भाजी; अंबाडा
प्रसारणी (र. १६.५८) चांदवेल.

–कमल–न., **कुमुदम्** (रा. १०.२४६)
कुमुद नावाचे कमळ.

–कलिका–स्त्री., **केतकी** (रा. १०.२)
केतकी, केवडा, केवडी.

–खण्डा–स्त्री., **कर्कटशृङ्गी** (रा. ६.१११)
काकडशिंगी.

–पुष्पिका–स्त्री., **कलिकारी** (फ. ४.९)
कळलावी, लांगली, खड्या नाग.

–रत्न–न., **मौक्तिकम्** (र. २३.३९)
मौक्तिक, मोती.

–राजी–स्त्री., **बाकुची** (असंउ. ४४)
सोमराजी, बाकुची, बावची.

–रेखा–स्त्री., **बाकुची** (र. १८.४७)
बाकुची, बावची.

–लेखा–स्त्री., **बाकुची** (ध. १.१६६)
बाकुची, बावची.

–लोहक–न., रौप्यम् (रा. १३.८) चांदी, रुपे.

–शफरी–स्त्री., अश्मन्तकः (रा. ९.२९०)
अश्मन्तक, आपटा, घोळ, चुका, कोरळ.

इन्दुक–पु., अश्मन्तकः (रा. नि. ९.२९०)
अश्मन्तक, पाषाणभेद.

–कन्द्–पु., शाक० केसुककन्दः (चसू. २७.११४)
एक प्रकारचा भाजीचा कांदा.

इन्द्र–पु., देवता० देवानामधिपतिः भरद्वाजाय आयुर्वेदं दत्तवान् (चसू. १.३)
आयुर्वेदतन्त्रं ब्रह्मा प्रोवाच ततः प्रजापतिः अधिजगे तस्माद् अश्विनौ अश्विभ्याम् इन्द्रः भृग्वादिमहर्षिभ्यो रसायनं वाजीकरणं चोपदिदेश (सुसू. १.२०; चचि. १.४)
श्लेष्मप्रकृतिदेवः (सुशा. ४.७६)
हस्तयोरधिदैवतमिन्द्रः (सुशा. १.७)
'सत्वमिन्द्रोऽभिरक्षतु' इति रक्षामन्त्रः, (सुसू. ५.२६)
देवांचा राजा. भरद्वाजाला इन्द्राने आयुर्वेद शिकविला आयुर्वेद शास्त्र ब्रह्मदेवाने प्रतिपादन केले ते प्रजापतीने ग्रहण केले; त्याचेकडून अश्विनीकुमारांनी व त्यांचेकडून इंद्राने ग्रहण केल्यावर तो भृगु आदि महर्षींना रसायन वाजीकरण सांगता झाला. इंद्र हा कफप्रकृतीचा देव. हात या इंद्रियाचे ते दैवत. सत्वमिन्द्रोऽभिरक्षतु' असा रक्षणार्थ जपावयाचा व इतर विधीकरतां उपयोगात आणावयाचा मंत्र म्हटला जातो.
सूर्यः (असंशा. १२.) सूर्य, भानु, रवि, आदित्य.
इन्द्रनीलसंज्ञको मणि० (सुसू. ४६.३२९.३३०)
इंद्रनीळ, नीळ, शनीचा खडा.

–कील–पु., स्थान० **इन्द्रार्थं कीला न्यस्यन्ते यस्मिन् देशे स प्रदेशः यागार्थं निखातयूपोपलक्षितः ।** (सुचि. २४.८९)
इंद्राकरिता म्हणजेच यज्ञयागाकरिता ज्या स्थानाची योजना केली त्या स्थानाभोंवती व त्या स्थानामध्ये संकेताप्रमाणे खुंट, खिळे; इ० ठोकून आखलेली जागा.

–गोप–पु., **मृगनक्षत्रे संजातो रक्तवर्णकः लघुकीट०**
मृगनक्षत्रात उत्पन्न झालेला लाल रंगाचा लहान किडा. वीरबहुटी, मृगकिडा.
अस्य गुणाः–उष्णो, रूक्षोऽर्धावभेदकतन्द्रादिकफप्रधानरोगनाशनो, योनिशैथिल्यनाशनश्च । (र. २२.१२५) (चचि. ३०.२२६)
इन्द्रगोपकसंयुक्तं केतकीस्वरसं सैन्धवं स्वर्णपुष्पिकां वैक्रान्तं च सर्वं भाण्डे विनिक्षिपेत्सप्ताहं स्वेदयेत्तस्मिन्; अनया रीत्या वैक्रान्तद्रुतिर्भवति (र. ४.७६)
गुण–उष्ण, रुक्ष, अर्धे डोके दुखणे, झापड इत्यादि कफाधिक रोग व योनीची शिथिलता नाशक.
वैक्रांताची द्रुती–इंद्रगोप किडा, केवड्याचा रस, काटे धोत्र्याचा रस, सैंधव व वैक्रांत ही एकत्र एक आठवडा शिजवावी म्हणजे द्रुती होते.

–गोपक–पु., इन्द्रगोपः (चचि. ३०.२२६)
वीरबहुटी, मृगकिडा, तांबडा किडा.

–चिर्भिटा–स्त्री., इन्द्रवारुणी (रा. ३.३७१)
इन्द्रायण, कडु इंद्रायण, कवंडळ.

–द्–पु., **सप्तविंशतिसंख्याकेष्वन्यतमो रससिद्धिप्रदायकः** (र. १.३)
सत्तावीस रससिद्धांपैकी एक रससिद्ध.

–दारु–पु., देवदारुः (ध. १.७६) देवदार.

–धनुस्–न., **मेघावृते नभसि सूर्यकिरणैः संजाता सप्तवर्णयुता भासमाना धनुराकृतिः** (असंसू. ४.४१)
मेघांनी भरलेल्या आकाशात सूर्यकिरणांनी सात वर्णांचे भासमान होणारे धनुष्य. पाऊस पडत असता सूर्य किरणांनी सात वर्णांचे आकाशात भासमान होणारे धनुष्य.

–धूम–पु., **प्राचीनो रसाचार्यः** (र. ६.४९–५३)
एक प्राचीन रसाचार्य.

–नील–पु., **नीलवर्णो मणि०** (असंसू. ४.४०)
नीलम, नीलमणी, नीळ. शनीचा खडा.

–पर्णी–वनस्पति० **इन्द्रपुष्पी, लाङ्गलिकी** (सुचि. १७.१५) कळलावी.

–पुष्पी–स्त्री., वनस्पति० **कण्टकीकृष्णपुष्पकरञ्जः वृक्षः** (सुसू. ३८.१६)
काळ्या फुलांचा करंज; काटेकरंज.
लाङ्गलकी, कलिकारी इत्यर्थः (सुसू. ३८.१७)
कळलावी.

–बस्ति–पु., मर्म० **पार्ष्णिं प्रति त्रयोदशाङ्गुले जङ्घामध्ये अधःशाखायां तथैव करमूलंप्रति प्रकोष्ठमध्ये ऊर्ध्वशाखायाम् स्थितं कालान्तरप्राणहरमर्धाङ्गुलपरिमितं मांसमर्मेदम्, तत्र विद्धे सति शोणितक्षयेण मरणं भवति । संख्या–प्रतिशाखमेकम् एवं चत्वारि** (सुशा. ६.६)

एक मर्म. टाचेच्या वर तेरा अंगुळे पिंढरीमध्ये पायात व हातात कोपराखाली मनगटांच्यावर हे मर्म आहे. अर्धा अंगुळ मापाचे मांसमर्म आहे. सात दिवसानंतर मृत्यु आणणारे. रक्तस्राव होऊन मृत्यु येतो. प्रत्येक शाखेत एक अशी चार मर्मे होत.

–बीज–न., **इन्द्रयवः कुटजबीजम्** (सुसू. ४४.२७)
इन्द्रयव, इंद्रजव, कुडाबीज, कुड्याचे बी.

–मद्–पु., **जलौकारोगः असम्यग्वमनात् सततं च निपातनाज्जायमानोऽयं जलौकसां रोगः; अष्टांगहृदये 'रक्तमद' इति नाम्ना तस्य निर्देशः, अनेन रोगेण पीडिता जलौका न चेष्टते सलिलं प्राप्य च सीदति; रक्तावसेचने तस्याः प्रयोगो निषिद्धः**
(सुसू. १३.२२; अहृसू. २६-३९)
हा जळवांचा विकार आहे. रक्त शोषल्यानंतर जळवा पिळून रक्त नीट काढले नाही तर हा रोग होतो. याला रक्तमदही म्हणतात. याने जळू हालचाल करीत नाही, पाण्याने ती गळाठल्यासारखी होते, रक्त काढण्याला ती निरुपयोगी.

–मुष्कक–न., **कन्दविषः** (असंउ. ४०)
एक कन्दजन्य विष.

–यव–पु., **कुटजबीजम्, कुटजवृक्षकस्य यवाकृतिबीजवत्त्वात्।** कुड्याचे बी, इन्द्रजव.
गुणाः–कटुस्तिक्त उष्णः (शीतः इति राजनिघण्टौ) दीपनः रक्तार्शोनाशनः अतिसारवमिशूलघ्नः, त्रिदोषघ्नश्च। (चक. ५.४ सुसू. ३८.६ ध.२.१५)
ENG.-SEEDS OF HOLARR HENA
ANTI DYSENTERICA
गुण–तिखट, कडु, उष्ण, दीपक, रक्तमूळव्याध, अतिसार, वांती, शूळ व त्रिदोषनाशक.

–लुप्त–न., **रोग० क्षुद्ररोग०** चाई.
रोमकूपानुगं पित्तं वातेन सह मूर्च्छितं, रोमाणि च्यावयति, ततः श्लेष्मा स शोणितो रोमकूपान् रुणद्धि ततोऽन्येषां रोम्णामसंभवः
(सुनि. १३.३३.३४)
इन्द्रलुप्तं श्मश्रुणि भवति, इति कार्तिकः। (मानि.)
पर्यायशब्दाः–खालित्यं, रुज्या, रुह्या, खल्लिः
(अहृउ. २३.२६)
लवणरसस्याऽतियोगोऽस्य एको हेतुः
(चसू. २६.४३ (३)
इन्द्रलुप्ते वाग्भटमतेन केशानां शातनं सहसा भवति
(अहृउ. २३.२६९)
तत्र चिकित्सा–इन्द्रलुप्ते स्निग्ध-स्विन्नस्य मूर्ध्नि सिरां मोक्षयेत्। शिलाकासीसतुत्थकैः समरिचैः कल्कैर्लेपः कार्यः, अथवा कुटन्नटदारुकल्कैर्लेपनं शस्तम्, अवगाढं प्रच्छयित्वा गुञ्जाकल्कैर्मुहुर्मुहुर्लेपयेत्। (सुचि. २०.२४ तः २६)
तथैव इन्द्रलुप्तापहम् अभ्यञ्जने शस्तं मालत्यादितैलम् (सुचि. २०.२६)
ALOPESIA
चाई–केसांच्या मुळाशी पित्त वाताने युक्त व दुष्ट होऊन केस मुळातून नाहीसे करते. व नंतर रक्तासह कफ तेथे मार्ग रुद्ध करतो म्हणून दुसरे केस येत नाहीत. केस एकदम गळतात. हा रोग दाढी मिशी इत्यादी मध्ये होतो. त्याचे चार पर्याय वर दिले आहेत. मिठाचा किंवा लवणरसाचा अति उपयोग केल्याने हा होतो. **उपचार**–पोटात स्नेहन, डोक्याला अभ्यंग करून शेकून तेथली शीर तोडावी. मनशीळ, हिराकस, मोरचूद, मिरी यांचा लेप किंवा नागरमोथा, देवदार यांच्या चटणीचा लेप करावा. अगोदर खोल फासण्या पाडून रक्त काढून गुंजांची चटणी मधुन मधून लावावी. तसेच जात्यादितेल इत्यादी सिद्ध तेलाचा अभ्यंग करावा.

–वज्राग्नि–पु., **विद्युत्तेजोदग्धः आगन्तुकरोगः**
(सुसू. १२.३९)
अंगावर वीज पडून जळालेला. विजेने भाजलेला; हा आगंतुक रोग.

–वडवा–स्त्री., **जातहारिणी, रेवतीग्रह०** (का० रेवतीकल्प० ५५)
जन्म होताच बालकाला मारणारा एक प्रकारचा रेवती ग्रह.

–वल्लरी–स्त्री., **इन्द्रवारुणी** (रा. ३.३७२)
इंद्रायण, इंद्रवारुणी, कडुइंद्रावण, कवंडळ.

–वल्ली–स्त्री., **वनस्पति० मत्स्याक्षकः मत्साण्डकः गण्डदूर्वा इति वा** (सुउ. २८.७)
गांठी दूर्वा. कवंडळ.
वनस्पति० ऐन्द्री (असंउ. ६)
लघुकवंडळ, वेलची, सुंठ.

–वारु–पु., **इन्द्रवारुणी** (ध. १.२४८)
कवंडळ. इंद्रावण, इंद्रायण.

–वारुणिका–स्त्री., **इन्द्रवारुणी** (र. १२.२९७–९८)
इन्द्रायण, कडुइंद्रावण, कवंडळ.

–वारुणी–वनस्पति० लता० (ध. १.२४८)
गुणाः–कटुका–तिक्ता–अत्युष्णा (ध) **शीता** (रा) **रेचनी–कफघ्नी–कृमि–व्रणोदरगुल्मकुष्ठज्वरापहा ।**
N. O. CUCURBETACEAE
L.—CETRULLUS COLOCYNTHIS
ENG.—BITTER CUCUMBER
हिं.—इन्द्रायण, फरफेंदु, बडी इन्द्रफला
म.—कडु **इन्द्रावण, कवंडळ,** लघु **इन्द्रावण.**
गु.—इंदरवाणियु, गावसुकणु, इन्द्रवरुणा.
बं.—राखालशशा, राखालताड्डु, कुंदरुकीवडमाकाल.
त.—पेयिकोम्मट्टी.
फा.—खुर्जयल्तल्ख.
गुण–तिखट, कडु, अति उष्ण, किंवा अति थंड नव्हे, रेचक, कफनाशक, कृमि, व्रण, उदर, गुल्म, कुष्ठ व ज्वरनाशक.

–वृक्ष–पु., **कुटजः** (सुउ. ६१.३४)
कुटज वृक्ष; कुड्याचे झाड, कुडा.
देवदारुः (ध. १.७७) देवदार, देवदाराचे झाड.

–वृद्धा–स्त्री., **रोग० क्षुद्ररोगेष्वेकः**
लक्षणम्–वातपित्तोत्था पद्मपुष्करवत् मध्ये पिडकाभिः समाचिता पिडकी (सुनि. १३.११) **अ. संग्रहे तु सैव विद्धेति नाम्नोल्लिखिता** (असंउ. ३६)
तत्र चिकित्सा–पित्तजविसर्पवत् क्रिया कार्या, मधुरौषधैः सिद्धैर्घृतैः रोपणीया (सुचि. २०.७–८)
एक क्षुद्र रोग. अनेक बारीक बारीक पुळ्यांनी युक्त. मोठी पुळी. विद्धा असेही हिला म्हणतात.
उपचार–पित्तज धावऱ्यासारखे.
गोड औषधांनी तयार केलेल्या तुपाने जखमा भरून आणाव्या.

–सुरा–स्त्री., **इन्द्रवारुणी** (सुचि. ३७.३४)
कवंडळ, कडु इंद्रावण.

–सूनु–पु., **अर्जुनः** (रानि. ९.१९२)
अर्जुनवृक्ष, अर्जुनसादडा.

इन्द्रा–स्त्री., **कोकिलाक्षः** (चक. ७.१९)
इक्षुरक, तालीमखाना.

इन्द्राक्ष–पु., **ऋषभकः** (ध. १.१२५)
ऋषभक, अष्टवर्गापैकी एक.

इन्द्राणिशाक–न., **वनस्पति० मत्स्याक्षकम्**
निर्गुण्डी वा (चचि. २१.९०) निर्गुंडी.

–घृत–न., **लशुनादिसिद्धघृत० राजयक्ष्मचिकित्सिते उपयुक्तम्** (**काचि. राजयक्ष्माचिकित्सा**)
लशुन इत्यादि द्रव्यांनी सिद्ध घृत. क्षयरोगात उपयोगी.

इन्द्राणी–स्त्री., **इन्द्रवारुणी** (र. २१.२७)
इंद्रायण, कडुइंद्रावण, कवंडळ; वेलची, निर्गुंडी.
शेफाली निर्गुंडी (रा. ४.११९) निर्गुंडी.
वनस्पति, भद्रैला (**स्थूलैला** रा. ६.७१)
मोठी वेलची.
कृष्णनिर्गुण्डी (चचि. २१.८५) काळी निर्गुंडी.

इन्द्राभ–पक्षि–पु., **मल्लकङ्कः** (चसू. २७.४९)
एक पक्षी.

इन्द्रायुध–न., **शक्रधनुः** (सुसू. १३.११) इन्द्रधनुष्य.
हीरकम्, खनिजोपल० (रा. १३.५८) हिरा.
विष० कन्दविष० (असंउ. ४०)
एक प्रकारचे कन्दविष.

(इन्द्रायुधा)–स्त्री., **सविषजलूकानामन्यतमा, इन्द्रायुधवदूर्ध्वराजिभिश्चित्रिता** (सुसू. १३.११)
विषारी जळूचा एक प्रकार. इंद्रधनुष्यासारख्या रेषा जिच्या अंगावर असतात ती.

इन्द्राह्वा–स्त्री., **इन्द्रवारुणी** (ध० १-२४८)
कडु इंद्रावण, कवंडळ.

इन्द्रिय–न., **पुरुषस्य विषयज्ञानार्थं कर्मार्थं वा साधनीभूतः शारीरभावविशेषः । अवयवविशेषो वा इन्द्रियं द्विविधं ज्ञानेन्द्रियं कर्मेन्द्रियं च । तत्र श्रोत्रत्वक्चक्षुर्घ्राणरसनसंज्ञकानि पञ्च ज्ञानेन्द्रियाणि बाह्यानि, मनश्चाऽन्तरिन्द्रियं, वाक्पाणिपादपायूपस्थानि पञ्च कर्मेन्द्रियाणि, एवम् एकादशेन्द्रियाणि उभयात्मकं मनः** (सु. शा. १.४)
तानि पाञ्चभौतिकान्यस्मद्दर्शने प्रतिक्षणं क्षीयमाणानि च (चचि. १५.१२ **चक्र।**)
इन्द्रियोत्पत्तिः–वैकारिकादहङ्कारात्तैजससहायात् कफरक्तवाहिनां स्रोतसां महाभूतानां च प्रसादाद्वा (सुशा. १.४; असंशा. ५.५०)
पुरुषाला विषयाचे ज्ञान होण्याकरिता किंवा कर्म करण्याकरिता साधन म्हणून उपयुक्त होणारा शरिरातील एक घटक. इन्द्रिये दोन प्रकारची; ज्ञानेंद्रिये व कर्मेंद्रिये. कान, त्वचा, डोळा, नाक, व जीभ ही बाह्य ज्ञानेंद्रिये. वाचा, हात, पाय, गुद व जननेंद्रिये ही पाच कर्मेंद्रिये. ही दहा बाह्येंद्रिये होत. मन हे अंतरिंद्रिय आहे ते ज्ञानेंद्रिय आणि कर्मेंद्रिय असे उभयात्मक आहे. इतर शास्त्रात इंद्रिये अभौतिक

समजली जातात, परंतु वैद्यकात भौतिक समजली जातात. ती प्रतिक्षणी क्षीण होणारी आहेत. वैकारिक अहंकार, तेजोमहाभूताचे साह्य अथवा कफ, रक्तवाही स्रोतसे आणि महाभूतांचे स्वच्छ स्वरूप हेही उत्पत्तीस कारण असते.

बुद्धीन्द्रियम् (चसू. ८.७; चशा. १.२२)
केवलचक्षुरादिपंचज्ञानेन्द्रियाणि
डोळा वगैरे पांच ज्ञानेंद्रिये.

शुक्रम् (चचि. ३०.१२६; सुउ. ५५.४)
पुरुषाचे वीर्य.

मूत्रेन्द्रियम्, मूत्रमार्गः (का. मूत्रकृच्छ्रचि.)
मूत्रेंद्रिये, मूत्रमार्ग.

रिष्टम्, अरिष्टम् वा (चइ. १.१)
इन्द्रशब्देन प्राण उच्यते, तस्यान्तर्गतस्य लिङ्गं रिष्टाख्यम् (चइ. १.१ चक्र.)
मरणसूचक लक्षण. इंद्र म्हणजे प्राण; तो शरिरातून बाहेर जाण्याचे चिन्ह म्हणजे रिष्ट.

पु., **इन्द्रियाध्यायः इन्द्रियस्य रिष्टरूपस्य प्रतिपादकोऽध्यायः इन्द्रियः**
(चवि. ८.१२४; चइ. ११ चक्र.)
रिष्टरूप इंद्रियाचे प्रतिपादन करणारा अध्याय; तो इंद्रियाध्याय.

भौतिकाधिष्ठानशक्तिरूपम् इन्द्रियम्
(सुसू. १५. ४०. ड.)
भौतिक अधिष्ठान असलेले शक्तिस्वरूप इंद्रिय.

–ज–वि., **इन्द्रियजातः व्याधिः** (चसू. २८.२९)
इंद्रियाची दुर्बलता

–दौर्बल्य–न., **रोगलक्षण० इन्द्रियगतशक्तिन्यूनत्वमिन्द्रियाधिष्ठानदौर्बल्यं वा** (सुसू. २०.१९)
इंद्रियाची दुर्बलता.

–द्रव्य–न., **ज्ञानेंद्रियाणां प्राधान्येनाऽऽरम्भकं द्रव्यम्, पञ्चेंद्रियद्रव्याणि खं वायुर्ज्योतिरापो भूरिति।**
(चसू. ८.९)
ज्ञानेंद्रियांचे प्राधान्येन आरम्भक म्हणजे आरंभ करणारे–निर्माण करणारे द्रव्य (भौतिक द्रव्य–आकाशादि पंचमहाभूते.)

इन्द्रियपोषकद्रव्यम्, पुष्यन्ति त्वाहाररसात् रसरुधिरपंचेंद्रियद्रव्याणि धातुप्रसादसंज्ञकानि ।
(चसू. २८.४)
इंद्रियपोषक द्रव्य. आहार रसातील पोषक द्रव्ये कोष्ठाग्नीतील त्या त्या धात्वग्नीच्या अंशाने पचविलेली असतात. त्यातील पंचेन्द्रिय द्रव्यांची पोषक द्रव्ये ही त्या त्या अग्नीने पचविलेली असतात. ती पोषक इंद्रियद्रव्ये होत. वर दर्शित केलेली इंद्रियद्रव्ये पोष्य होत.
आहाररसाने रस रक्तादि धातु व त्यांची सारभूत धातु प्रसाद संज्ञक पंच इंद्रियद्रव्ये यांचे पोषण होते.

–प्रवृत्ति–स्त्री., **स्वस्वविषयोपलब्धौ इन्द्रियाणां प्रवर्तनम्** (चसू. ८.५)
आपापल्या विषयाच्या प्राप्तीकरितां इंद्रियांची प्रवृत्ति.

–प्रसाद–पु., **इन्द्रियाणां स्वस्वविषयग्रहणसामर्थ्यम्**
(सुसू. ४६.३)
आपापल्या विषयाचे ग्रहण करण्याची इंद्रियांची क्षमता.

–प्राणवह–वि., **इन्द्रियसंचारी प्राणो येन मार्गेण वहति (गच्छति) स गमनमार्गः** (चसि. ९.४)
इंद्रियात संचार करणारा प्राण ज्या मार्गाने संचार करतो, वहातो, जातो, तो गमनमार्ग.

–बुद्धि–स्त्री., **तेन तेन कारणभूतेन चक्षुरादिना इन्द्रियेण जायमानं ज्ञानम् यथा, चक्षु–बुद्धिः पुनः क्षणिकं नामचाक्षुषं ज्ञानं तच्च निश्चयात्मिका च;**
(चसू. ८.३–१२)
कारणभूत होणाऱ्या त्या त्या चक्षु इत्यादी इंद्रियाने होणारे ज्ञान; जसे चक्षुर्बुद्धिः म्हणजे डोळ्याने होणारे चाक्षुषज्ञान. ते क्षणिक आणि निश्चयात्मक असे दोन प्रकारचे आहे.

–बोधन–वि., **इन्द्रियपाटवकरम्** (सुसू. ४५.१७१)
इन्द्रियांना आपापले विषय ग्रहण करण्याकरिता निष्णात करणारे, उद्युक्त करणारे.

–वध–पु., **लक्षण० ज्ञानेन्द्रियाणां कार्यनाशः कुपितवातस्य लक्षणम्, इन्द्रियवधं इत्यनेनाश्रुत्य घ्राणादर्शनारसनास्पर्शानि वेदितव्यानि**
(चचि. २८.२९; सुनि. १.२४)
एक लक्षण; ज्ञानेंद्रियाच्या कार्याचा नाश, नाक इ. ज्ञानेंद्रियाचा नाश. कुपितवायूचे लक्षण.

–विज्ञान–न., **इन्द्रियगतरिष्टविज्ञानम्**
(चइ. ४,२७)
इन्द्रियांसंबंधी होणारी जी रिष्ट लक्षणे त्यांचे ज्ञान.

–शुद्धि–स्त्री., **इन्द्रियाणां पाटवं, वैमल्यम्**
(चसू. १६.६)
इंद्रियांची शुद्धि, विमलत्व; इंद्रियांचे कौशल्य.

–संशुद्धि–स्त्री., **घ्राणादीन्द्रियगतदोषशोधनम्** (चसू. ५.३७)
घ्राणादि इंद्रियात असलेल्या दोषांची शुद्धि.

–संश्रय (संभव)–वि., **बाह्येन्द्रियजन्यम्** (चइ. ४.५) बाह्येंद्रियांपासून उत्पन्न होणारे.

–स्थान–न., **स्थानविशेषः, इन्द्रियस्य रिष्टस्य स्थानमिन्द्रियस्थानम्** (चइ. १.१)
ग्रंथातील एक स्थान. इंद्रियांचे म्हणजे रिष्ट लक्षणांचे जे स्थान ते.

इन्द्रियाच्छय–न., **चक्षुरादीनां स्वस्वविषयेषु पाटवम्** (चसि. १.५१)
चक्षुरादि इंद्रियांचे आपापल्या विषय ज्ञानाचे कौशल्य, कार्यक्षमता.

इन्द्रियात्मन्–पु., **इन्द्रियाणां श्रोत्रादीनां स्वस्वक्रियाहेतुः–(आत्मा)** (चशा. ४.८)
श्रोत्रादि इंद्रियांच्या आपापल्या क्रिया - करण्याचे कारण (इंद्रियात्मा) होय.

इन्द्रियाधिकार–पु., **इन्द्रियम् अधिकृत्य कृतं प्रकरणम्** (चसू. ८.३) इन्द्रिय हा विषय घेऊन त्याच्या ज्ञानाकरिता केलेले प्रकरण.

इन्द्रियाधिष्ठान–न., **शारीर० ज्ञानेन्द्रियस्य आश्रय–स्थानावयवः, यथाऽक्षि चक्षुरिन्द्रियस्याधिष्ठानम्** (चसू. ८.३)
एक शारीर भाग. ज्ञानेंद्रियाचे आश्रयस्थान. आश्रयाचा अवयव. जसे–डोळा हा चक्षु ह्या इंद्रियाचे स्थान.

इन्द्रियानीक–न., **ज्ञानेन्द्रियाणामानीकं समूहः तस्य रिष्टान्यधिकृत्य कृतोऽध्यायः चरकसंहितायामिन्द्रियस्थाने चतुर्थोध्यायस्य नाम** (चइ. ४.१)
इंद्रियांच्या समूहाची अरिष्टे दृष्टीपुढे ठेवून त्यांबद्दल विवरण करण्याकरिता सांगितलेला अध्याय.

इन्द्रियाभिग्रह–पु., **इन्द्रियेऽधिष्ठानम्, मनसः एकं कर्म** (चशा. १.२१)
इंद्रियात जाणे–इंद्रियात रहाणे; तेथे इंद्रियांना विषयग्रहणाचे काम करण्यास मदत करणे. हे मनाचे एक कर्म आहे.
(चशा. १.२२; चसू. ८.३)

इन्द्रियायतनदोष–पु., **ज्ञानेन्द्रियस्थानस्य रोगो ज्ञानेन्द्रियस्थानविनाशो वैकल्यं वा** (सुसू. २४.९)
ज्ञानेंद्रियाच्या स्थानाचा दोष, रोग, वैकल्य किंवा नाश.

इन्द्रियार्थ–पु., **चक्षुरादिज्ञानेन्द्रियग्राह्यो विषयः, शब्दस्पर्शरूपरसगन्धाः पञ्चविषयाः**
चक्षुरादि ज्ञानेन्द्रियांना ग्रहण करण्यासारखे विषय. शब्द स्पर्श रूप रस गंध.

इन्द्रियोपक्रमणीय–वि., **अध्यायसंज्ञा० इन्द्रियोपक्रमणमधिकृत्य कृतोऽध्यायः ।** (चसू. ८.१)
एका अध्यायाचे नाव. इंद्रियांचे हीनमिथ्यातियोग इत्यादी सांगण्याचा उपक्रम या अध्यायात केला आहे म्हणून इंद्रियोपक्रमणीय असे या अध्यायाचे नाव आहे.

इन्द्रियोपघात–पु., **लक्षण० ज्ञानेन्द्रियनाशः** (असंसू. ३०)
ज्ञानेंद्रियांचा नाश. इन्द्रियांची हानि.

इन्द्रियोपताप–पु., **लक्षण० चक्षुरादीनामिन्द्रियाणां स्वकर्मगुणहानिः** (सुसू. ४२.१० (३)
चक्षुरादि इंद्रियांच्या गुणकर्मांची हानि.

इन्द्रियोपशम–पु., **लक्षण० इन्द्रियस्य निग्रहः** (असंसू. ५.)
इंद्रियांच्या हीनमिथ्यातियोगाच्या अनिष्ट परिणामांचा उपशम. इंद्रियनिग्रह.

इन्द्रियोपशयः–वि., **इन्द्रियानुपघातकं, इन्द्रियसुखावहम्** (चवि. ८.१५१)
इंद्रियांना सुखावह, आरोग्यकर, घातक न होणारे.

इन्द्रोक्तरसायन–न., **इन्द्रेणोक्तो रसायनकल्पः**
इंद्राने सांगितलेला रसायन कल्प.
अस्मिन् रसायने निम्ना हिमवत्प्रभवाः दिव्याश्चौषधयो भवन्ति–ऐन्द्री, ब्राह्मी, पयस्या, क्षीरपुष्पी, श्रावणी, महाश्रावणी, शतावरी, विदारी, जीवन्ती, पुनर्नवा, नागबला, स्थिरा, वचा, छत्रा, अतिच्छत्रा, मेदा, महामेदा, जीवनीयाश्चान्याः । सेवनविधिः फलञ्च–पयसा प्रयुक्ताः षण्मासात्परमायुर्वयश्च तरुणमनामयत्वं स्वरवर्णसंपदमुपचयं मेधां स्मृतिमुत्तमबलमिष्टांश्चापरान् भावानावहन्ति सिद्धाः (चचि. १. (४) ६)
या रसायनात वर मुळात सांगितलेल्या औषधि आहेत. सेवन करण्याचा विधी व फळ–दुधाबरोबर घेतल्याने सहा महिन्यानंतर तारुण्य, आरोग्य, स्वर, वर्ण, पुष्टि, बुद्धि, स्मरणशक्ती, उत्तम बळ व इतरही इष्ट सुधारणा होतात व आयुष्य वाढते.

इन्धन–न., **अग्नेराहारः** (अहृसू. ३.८)
अग्नीचा आहार, जळण, लांकूडफाटा, सर्पण.

इभ–पु., **हस्ती, गजः** (सुउ. ५६.२५) हत्ती.
(इभा)–स्त्री., **हस्तिनी** (सुउ. ४१.४९) हत्तीण.
–कणा–स्त्री., **गजपिप्पली** (सुउ. ५२.४२) गजपिंपळी.
–कण्टिका–स्त्री., **गोक्षुरः** (र. १५.४०) गोखरू.
–कर्णिका–स्त्री., **वनस्पति० गजकर्णीति प्रसिद्धा, अर्शःप्लीहग्रहणीकुष्ठादिनाशने मूलकुठाराख्ये रसयोगे उपदिष्टा** (र. १५.४०)
हस्तिकर्णी, गजकर्णी, एरंड. मूळव्याध, प्लीहा, ग्रहणी, कुष्ठविकारनाशक, मूलकुठार नांवाच्या कल्पामध्ये एरंड आहे.
–कृष्णा–स्त्री., **गजपिप्पली** (सुउ. ५२.३८) गजपिंपळी.
–केसर–न., **नागकेसरम्** (सुचि. ३८.५२) नागकेशर.
–गन्धा–स्त्री., **स्थावरफलविषभेदः** (सुक. २.५) बारा प्रकारच्या फळविषातील एक.
–पुट–न., **गजपुटम्, त्रिंशदङ्गुलमिते खाते घटसंपुटितमौषधं संस्थाप्य ऊर्ध्वाध उपलानि स्थापयित्वा परिपचनम्** (र. २.१९)
गजपुट. तीस अंगुळाच्या लांबीरुंदी व खोलीच्या खड्ड्यात परळाच्या संपुटात औषध घालून ते बंद केलेले परळाचे संपुट खालीवर शेण्या घालून त्या पेटवून औषधाचे पचन करणे म्हणजे गजपुट.
–शुण्डी–स्त्री., **हस्तिशुण्डी** (र. ११.९१) इंद्रावारुणी, कवंडळी.
इयत्ता–स्त्री., **मर्यादा, परिमाणम्** (असंसू. ३४.३)
सीमा, मर्यादा, परिणाम, सीमा, टप्पा, इतकेपणा, अभ्यासाच्या प्रमाणावर ठरविलेला वर्ग.
इरा–स्त्री., **सुरा, मद्यविशेषः** (ध. ६.२५५) सुरा, एक प्रकारचे मद्य.
–वती–स्त्री., **वटपत्री** (रा. ५.२११) वटपत्री.
इरिमेद–पु., **वनस्पति० खदिरभेदः अरीमेदः विट्खदिरः, गुणाः–कषायस्तिक्तः, शीतः (ध.) उष्णः (रा.) रक्तस्तम्भनः, आमस्तम्भनो, मुखरोगहरो, भूतविनाशकः, शोफातिसारकासघ्नो, विषवीसर्पनाशनश्च** (ध. ५.१३३)
N. O.—MIMOSACEAE
L.—ACASIA FARNESIANA
ENG.—CASSIA FLOWER
हिं.—दुर्गंधि खैर.
म.—शेण्याखैर, गंधिया हिवर, घाणेरा खैर.
गु.—गंधिलो खेर; इरिमेद.
बं.—गुयेबाब्ला विट्खयेर.
त.—PIKKARUVIL पिक्कारुविल.
खैराचा एक प्रकार—गुण–तुरट, कडु, थंड, रक्तस्तंभक, आमस्तंभक, तोंडाचे रोग, भूतबाधा, सूज, अतिसार, खोकला, विष, धावरेनाशक.
इरिवेल्लि–स्त्री., **रोग० क्षुद्ररोग० त्रिदोषजा सर्वदोषलक्षणयुता शिरोगता वृत्ता उग्ररुजा सज्वरा पिडका** (सुचि. २०.७–८)
डोक्यात होणारी वाटोळी अतिवेदना व ज्वरयुक्त त्रिदोषात्मक पुळी.
इरिवेल्लिका–स्त्री., **इरिवेल्ली** (सुनि., १३.१५)
या नावाची एक पुळी–तिन्ही दोषाने होते. डोक्यात होते; पीडा त्रासदायक असते.
इलि–पु., **मत्स्यजातीयप्राणि०** (काखिल. २४.५०.५१)
एक प्रकारची मासळी. इलिया (अ), इलिश, हिलसामच्छली. इली ही पर्याय नावे.
इली–पु., **इलीः** (काखिल. २४.५०.५१)
एक प्रकारची मासळी. मासळी. पहा ' इलि '
इलीष–पु., **इलिः** (काखिल. २४.५०.५१) पहा ' इलि '
इल्य–न., **इलिः मत्स्यजातीयप्राणि०, इलिः, इली, इलीशश्च अस्य पर्यायाः** (काखिल. २४.५०-५१) पहा 'इलि'.
इष–पु., **आश्विनो मासः** (सुसू. ६.६) आश्विन महिना.
इषीका–स्त्री., **काशशलाका, दर्भतूली** (अहसू. २१.१९) दर्भाची काडी, काश, तृण, मोळ.
इषु–पु., **शरः** (ध. ४.१३५) बाण, शर, तीर.
–पुङ्खिका–स्त्री., **शरपुङ्खा** (र. ११.५२) उन्हाळी.
इष्ट–वि., **प्रियं हितं च** (चचि. १५.१२)
मनाला आवडणारे व आरोग्याला हितकर.
प्रियमात्रम् (सुसू. ४६.४५९)
फक्त मनाला आवडणारे.
–गन्ध–वि., **यथोक्तप्रमाणगुणैरुपेतम्** (असंशा. ८) **मनोहारिगन्धोपेतम्** (सुउ. ४७.२६)
सांगितलेल्या प्रमाण व गुणांनी युक्त. मनाला आवडणारा वास अथवा सुगंधयुक्त.
–संस्कार–पु., **रुचिकरः पथ्यश्च संस्कारः** (सुसू. ४६. ४५९)
रुचकर आणि आरोग्याला हितकर संस्कार.
इष्टक–पु., **इष्टः, एरण्डः** (चचि. १४.४३) एरंड.
इष्टका–स्त्री., **गृहादिनिर्माणार्थं कृतो दग्धमृत्खण्डः पक्वेष्टिका** (सुचि. ३२. ५)

ऊष्मस्वेदार्थम् उद्घर्षणार्थं च इयं प्रयुक्ता भवति (सुचि. २४.५ ड)
घर इत्यादी बांधण्याकरिता मातीचे लांबट चौकोनी बनविलेले ठोकळे. पक्की वीट. **उपयोग**–अंग घासण्याकरता व विस्तवात तापवून शेकण्यासाठी.

–पथक–न., लामज्जकम् (ध. ३.८६) वाळा.

–स्वेद–पु., जलाद्यवसिक्तया, आर्द्रालक्तकपरिवेष्टितया वा तप्तेष्टकया कृतः स्वेदः (सुचि. ३२.५)
गुल्मेऽस्यावचारणमुपदिष्टम् (सुउ. ४२.५६)
वीट तापवून तिच्यावर ओला अळिता किंवा पाणी शिंपडून त्याने शेकणे, वाफारा घेणे. गुल्म विकारात उपयुक्त.

इष्टि–स्त्री., यज्ञः (चचि. ८.१८९) यज्ञ.

इष्टिका–स्त्री., इष्टका (सुचि. २४.५६) पहा 'इष्टका'

–यन्त्र–न., गन्धकजारणार्थं यन्त्र० भूमौ वर्तुलं गर्तं विधाय मल्लं गम्भीरोदरं क्षुद्रं मृण्मयं पात्रं तद्गर्तमध्ये संस्थाप्य तत्रैकामिष्टिकां मध्यगर्तवतीं च निधाय इष्टिकागतगर्तं परितोऽङ्गुलोच्छ्रायमालवालं विधाय तद्गर्ते पारदं क्षिप्त्वा तद्गर्तमुखे वस्त्रं प्रसार्य तच्च दृढं बध्वा तदुपरि समभागं गन्धकं दत्वा न्युब्जमल्लेन गर्तमुखं रुद्ध्वा मल्लपालिमध्यभागं मृदा सम्यक् रुद्ध्वोपरि वन्योपलैः कपोतपुटं पुनः पुनर्देयम् । इष्टिकया पारदस्य यन्त्रणात् एतद्यन्त्रमिष्टिकायन्त्रनाम्ना कथितम् । तेन निर्धूमगन्धकजारणं कार्यम् । (र. ९.५२ तः ५५)
वीट यंत्र. विटेला खोल खांच करून त्या खांचेभोवती एक अंगुळ उंचीचे आळे (मातीचे) करावे. खांचेत पारा घालावा व तोंडावर फडके आंथरावे व पक्के बांधावे. त्यावर समभाग गंधक पसरावा. नंतर वर एक खापराची किंवा लोखंडाची वाटी झाकावी व मातीने संधिलेप करावा. वर आठ रानशेण्या ठेवून पेटवाव्या. असे पुनःपुन्हां गंधक पाऱ्यामध्ये जिरेपर्यंत पुट द्यावे. हे यंत्र जमिनीत गोल खड्डा करून खोल डेऱ्याच्या मातीच्या परळात ठेवावे.

इष्वास–पु., इषुमोक्षकः, बाणमोक्षकः (चवि. ८.४२)
बाण सोडणारा योद्धा.

ई

ईक्षण–न., दर्शनम् (अहसू. २४.१)
पहाणे, दर्शन घेणे, डोळा, दृष्टि, नजर.

ईक्षणाञ्जन–न., नेत्राञ्जनम् , अञ्जनम् (सुउ.३९.२६३)
डोळ्यात घालावयाचे अंजन, काजळ.

ईक्षित–न., दृष्टिः दर्शनम् (असंशा. ८.३२)
दृष्टि, दर्शन, पहाणे, दृष्ट लागणे.

ईति–स्त्री., उपद्रव० रोगादिदुर्दैवम् (सुसू. ५.३२)
ईतयः–अन्नादिक्षयहेतवोऽतिवृष्ट्यादयः
अतिवृष्टिरनावृष्टिर्मूषकाः शलभाः खगाः ।
स्वचक्रं परचक्रं च सप्तैता ईतयः स्मृताः ॥
(सुसू. ५.३२ ड)

अतिवृष्टिरनावृष्टिर्मूषकाः शलभाः शुकाः ।
अत्यासन्नाश्च राजानः षडैता ईतयः स्मृताः ॥
(कामन्दकीय–रघु० १.६३ मल्लिनाथ०
नीतिसारः १३.६३)
अतिवृष्टिरनावृष्टिः शलभा मूषकाः शुकाः ।
असत्करश्च दण्डश्च परचक्राणि तस्कराः ॥
रोग इत्यादि दुर्दैव. त्रासदायक व्यथा. रोगात होणारे उपद्रव–अतिवृष्टि, अनावृष्टि–पाऊस न पडणे, उंदीर टोळ, पक्षी (पोपट) स्वताच्या राजसत्तेचे, परसत्तेचे आक्रमण, अयोग्य कर, शिक्षा, चोर या 'ईति' होत. ह्या ७ ईति अन्नादींचा क्षय करणाऱ्या होत.

ईप्सित–वि., इष्टम्, अपेक्षितम् (सुचि. ३४.५)
इच्छित; इष्ट; अपेक्षित; हवे असलेले.

ईप्सु–वि., इच्छुकः, अभिलाषी (सुउ. ६०.१२)
इच्छा करणारा, इच्छुक, अभिलाषी, इच्छिणारा.

ईरण–पु., वातदोषः (सुचि. २४.१०८; अहसू. १५.१२)
वायुदोष.

ईरिण–न., ऊषरं क्षेत्रम् (सुक. ३.१०)
नापीक जमीन, ओसाड प्रदेश, खारी जमीन.

ईरित–वि., प्रेरितः (चनि. ८.४) प्रेरणा केलेला.
विलायितः (चसू. ६.२२)
विरघळलेला, पाघळलेला.

ईर्ष्यक–पु., दृग्योनिः, सरेतस्क-षण्ढपुरुषः; दृष्ट्वा व्यवायमन्येषां व्यवाये यः प्रवर्तते । ईर्ष्यकः स च विज्ञेयः । (सुशा. २.४१) ईर्ष्यारतिः इत्यस्य चरकवाग्भटोक्तपर्यायः
शुक्र असलेला षंड, दुसऱ्या स्त्रीपुरुषांचा संभोग पाहून जो संभोगाला प्रवृत्त होऊ शकतो तो. ईर्ष्यारति हे याचे चरक व वाग्भटोक्त दुसरे नाव.

ईर्ष्या–स्त्री., मनोविकार० परसंपत्त्यावसहिष्णुता (सुसू. १.२५ (३)
दुसऱ्याच्या संपत्तीबद्दल असहिष्णुता, मत्सर, ईर्षा.

दुसऱ्याच्या उत्कर्षाबद्दल, गुणांबद्दल मत्सर, ते न पाहवणे, सहन न होणे.
समाने द्रव्ये परसंबंधप्रतिषेधेच्छा (चसू. ७.२७)
दुसऱ्या इतकीच आपली सांपत्तिक स्थिति असताना-ही त्याचा मत्सर.
–रति–पु., **ईर्ष्यकः षण्ढः** (चशा. २.२०; असंशा. २)
ईर्ष्यकः दृग्योनिषण्ढः
पहा 'ईर्ष्यक'.
ईर्ष्यालु–पु., **नपुंसक, ईर्ष्यकः** (असंशा. २.४५)
पहा 'ईर्ष्यक' दुसऱ्याचा उत्कर्ष सहन न होणे.
ईर्ष्यु–वि., **ईर्ष्यायुक्तः** (चशा. ८.२१)
ईर्षा करणारा; असहिष्णु; मत्सरी.
ईशकोण–पु., **ऐशानी दिक्; रसशालाया ईशकोणके सिद्धवस्तूनां स्थापनं प्रकुर्यात्** । (र. ७.४)
ईशान्यदिशा. पूर्व व उत्तर या दोन दिशांमधील कोनांतील दिशा. या दिशांच्या कोपऱ्यात सिद्ध औषधिद्रव्ये ठेवावी.
ईशान–पु., **महेश्वरः** (सुचि. २९.१३)
महादेव, महेश, शंकर.
ईशानी–स्त्री., **शमी** (ध. ५.९५)
शमी, शमीचे झाड.
ईश्वर–पु., **सृष्टिकारणम्, परमात्मा** (सुशा. १.११)
देव, परमेश्वर, सृष्टिकर्ता, सृष्टीचा कारण.
रुद्रः अहङ्कारस्याऽधिदैवतम् । (सुशा. १.७)
रुद्र. अहंकार या तत्वाचे–गुणाचे अधिदैवत.
धनाढ्याः विशेषेण सुकुमाराश्च । ईश्वरा हि प्रायेण सुकुमाराः स्निग्धाश्च भवन्ति ।
(चक्रपाणि, चक्र. ७.२५)
धनाढ्य, श्रीमंत आणि सुकुमार, म्हणजे कोमल व सत्ताधारी लोक बहुधा स्निग्ध प्रकृतीचे व सुकुमार असतात.
(ईश्वरा)–स्त्री., **वन्ध्यकर्कोटकी** (असंउ. ४२)
वांझकर्टोली. मुंगुसवेल, शिवलिंगी, नागदवणी.
(ईश्वरी)–स्त्री., **वन्ध्यकर्कोटकी**
(र. २९.३४ रा. ३.२७३) पहा 'ईश्वरा'.
रुद्रजटा (रापरि. ३.२४)
ईश्वरमूल, रुद्रजटा. तीन चार हात उंच एक क्षुप.
नाकुली (रा. ७. १५२)
नाकुली ईश्वरमूल, एक प्रकारचा रास्ना, मुंगुसवेल.
लिङ्गिनी (रापरि. ३.१६)
लिंगिनी, शिवलिंगी.

ईषिका–स्त्री., **शरिका** (चसि. २.२२)
शर, बाण, दर्भप्रकार.
ईह–क्रि., **चेष्टायाम्** (सुउ. ३९.३२१)
हालचाल करणे, हालचाल. इच्छा करणे.
ईहा–स्त्री., **चर्या, चेष्टा, वाञ्छा** (अहसू. १.३६) (सुशा. ४.४९) हालचाल; इच्छा.
ईहित–न., **चेष्टितम्; कायिकं कर्म**
(अहसू. ११.१५) केलेले कृत्य. शारीर कर्म.

उ

उ–पु., **शिवः, धत्तुरो धात्री वा**
(र. २०.२२२) (शब्दस्तोमः)
महादेव, धोतरा, आवळकाठी.
उखर–न., **खनिजलवणम्** (ध. २.३२)
खाणीतील द्रव्य, मीठ.
उखल–पु., **तृण० भूरिपत्र० बलदो रुच्यः पशुभ्यः सर्वदा हितः** (रापरि. ८. ४६)
एक गवत. पुष्कळ पानांचे. गुण–बलदायक, रुचकर, पशूंना नेहमी हितकर.
उखा– स्त्री., **शारीर० कक्षशिरःपार्श्वयोर्निम्नभागः**
(चशा. ७.११)
काख, बगल, जांघेजवळचा भाग.
–पात्र–स्थाली (सुउ. ४४.३४)
थाळी, तपेली, पातेली, शेगडी, डेग.
उग्र–(परिव) वि., **तीव्रम्, तीक्ष्णम्, सक्रोधम् अत्यन्तमसहनीयम्** (चइ. १२.६८)
तीव्र, तीक्ष्ण, रागाने युक्त. सहन करण्यास अशक्य, रागीट.
न., **वनस्पति० वत्सनाभः** (ध. ७.१२८)
बचनाग.
(उग्रा)–स्त्री., **वनस्पति० वचा** (सुउ. ५१.२७)
मेथिका (ध. ६.१११) वेखंड, मेथी.
यवानी (रा. ६.१४१) ओवा.
–कर्मन्–वि., **मारणादिदुष्कार्यप्रवृत्तः**
(चइ. १२.१७)
वध करणारा; क्रूर कर्मे करणारा.
–काण्ड–पु., **वनस्पति०–काण्डीरः** (ध. ४.६२)
कांडरी, कांडीर, करेला.
–गन्ध–पु., **वनस्पति० कुठेरकः** (रा. १०.८४)
कुठेरक, लहान तुळस.
पु., **रसोनः** (रा ७.९४) लसूण.
न., **निर्यास० हिङ्गुः** (रा. ६.५९) हिंग.
वनस्पति०–पु., कट्फलम् (रापरि. ८.१०) कायफळ.

–(गन्धा)–स्त्री., वनस्पति० वचा (सुउ. ५०.५३) वेखंड.

अजगन्धा; ब्राह्मी (रा. ४.१५३) तिळवण, ब्राह्मी, कानफोडी.

यवानी (ध. २.९१) ओंवा.

–गन्धिका–स्त्री., वनस्पति० **अजमोदा** (रा. ६.१५१) अजमोदा, ओंवा.

–रेवती–ग्रह० **सा प्रजां हन्ति, 'ब्रह्मस्वहारिणां लोके विषमाणां दुरात्मनाम्। तस्कराणां शठानां च प्रजां हन्त्युग्ररेवती'** ॥ (का. रेवतीकल्प. १७) एक बालग्रह. गरीब ब्राह्मणाचे द्रव्य हरण करणारे, वाकड्या मार्गाचा अवलंब करणारे; दुष्टबुद्धि, चोर, लुच्चे यांच्या प्रजेचा हा रेवतीग्रह नाश करतो.

–वीर्य–पु., न., **निर्यास० हिङ्गुः** (रा. ६.५९) हिंग.

–शब्द–पु., **हस्तेन ताडिते उदरे आनाहवत् जायमान उच्चैर्नादः** (सुनि. ७.९) बोटांनी पोटावर ठोकले असता फुगल्यासारखा होणारा डब्ब आवाज.

वि., **उत्कटशक्तियुक्तम्** (सुक. २.१८) अतिबलवान.

उचित–वि., **अभ्यस्तम्** (चसू. ६.४१) ज्याचा अभ्यास केला आहे तो. अनुकूलसवयीचा.

उच्चटक–पु., वनस्पति० **उच्चटा** (चसि. १२.१८–७) उत्कटारी.

उच्चटा–स्त्री., वनस्पति० **घुर्घुराख्यशणघण्टकारफलोऽल्पो विटपः, सरयूपकण्ठे वारेन्द्र्यां च प्रायशः उपलभ्यते** (सुचि. ३८.८४) घुरघुर नावाची लव्हाळ्याच्या जातीची वनस्पती. हिची फळे शणपुष्पीच्या आकाराची असतात. ही शरयूनदीच्या तीरी व बंगालातील वारेंद्र प्रांतात होते.

तामलकी (रा. ५.१४४) भुईआवळी.

उच्चतरु–पु., वनस्पति० **नारिकेलः** (रा. ११.१०४) नारळ, माड.

उच्चय–पु., **समूहः** (र. २.५) समुदाय, संग्रह, रास, ढीग.

उच्चीयन्ते संगृह्यन्ते विक्षिप्ताः पदार्था अनेनेत्युच्चयः राशीकृत्य स्थापनम् (अहसू. १.४) विखुरलेले पदार्थ ज्याने गोळा करून ठेवले जातात तो, ढीग करणे.

उच्चाटा–स्त्री., वनस्पति० **नागरमुस्ता** (रा. ६.६२) नागरमोथा.

उच्चार–पु., **विष्ठा** (सुचि. २४.९८) मळ; पुरीष, विष्ठा.

शब्दोच्चारः (चशा. ८.५२) शब्द उच्चारणे.

–शायिन्–(परिव० वि०,) **उच्चारं घुर्घुरकादिं कृत्वा शेते इति** (चशा. ८.५२) झोपेत घुर्घुर करणारा, घोरणारा.

उच्चिटिङ्ग–पु., कीट० **वायव्यः** (असंउ. ४३) चावला असता वातप्रकोप करणारा किडा.

वृश्चिकभेदः तनुदीर्घश्च (असंउ. ४३) विंचवाचा प्रकार. लहान व लांबट आकाराचा.

शुकतुण्डविषः कीटः (सुक. ३.५) एक किडा.

उच्चिटिङ्गदष्टलक्षणानि चास्य वृश्चिकदंशवद्भवन्ति (चचि. २२.१५३) खेकडा. खेकडा चावल्याने विंचवासारख्या वेदना होतात.

उच्चैर्भाष्य–(न.,) **उच्चस्वरेण भाषणम्** (चसि. १२.११) उंच आवाजाने बोलणे.

उच्चैःश्रवस्–(पु.,) **अमृतमन्थनोत्पन्नस्तुरगः, शक्रवाहनभूतः** (सुचि. १५.६) अमृतमंथनाच्या वेळी उत्पन्न झालेला एक घोडा. इंद्राचे वाहन.

उच्चैःश्रुति–(स्त्री.,) **तारस्वरमात्रश्रवणम् अल्पशब्दस्य तु सर्वथैव अश्रवणम्** (चसू. २०.११) मोठ्याने बोलले तरच ऐकावयास येणे. हळू बोललेले मुळींच ऐकावयास न येणे.

उच्छादन–(न.,) **गन्धद्रव्येण शरीरमार्जनम्, उत्सादनम्, उद्वर्तनम्** (असंचि. ९) सुगंधी द्रव्यांनी शरीर चोळणे. उटणे लावणे.

उच्छिङ्खन–(परिव. न.,) **उच्छ्वासेन वायोरन्तर्नयनम्** (असंउ. २४) उच्छ्वासाने वायु आत घेणे

उच्छिङ्खन–(न.,) लक्षण० **छिक्का** (सुउ. १७.६४) शिंक, एक लक्षण.

नासिकया वायोरन्तःप्रवेशनम्, नेत्रे विलम्बिन्युच्छिङ्खनं कार्यम् (सुउ. १९.८) जेव्हा नेत्रविकारात डोळे खूपच बाहेर आल्यासारखे होतात तेव्हा नाकाने वायूचा आत प्रवेश होणे.

उच्छिन्दन–(न.,) लक्षण० **क्षुत्** (असंसू. २९.१६) शिंक.

उच्छिष्ट–(न.,) **आचमनोदकम्** (सुउ. ३२.९) **आचम्योर्वरितं पात्रस्थं यदुदकं तत्**

(वि.,) **परभुक्तावशिष्टम्** (अहउ. ४.३०) पाणी प्याल्यावर उरलेले पाणी. दुसऱ्याने खाल्यानंतर शिल्लक राहिलेले अन्न, उच्छिष्ट; उष्टे.

उच्छीर्षक–वि., **उच्छ्रितशिरस्कम्** (सुचि. ३६.२३)
डोके उंच केलेला.
न., **शय्यायाश्शिरोभागः** (असंड. १)
शय्येचा–शेजेचा–अंथरुणाचा डोक्याकडचा भाग, उशाचा भाग.

उच्छून–वि., लक्षण० **उन्नतशोफयुक्तम्** (असंसू. ४०.५)
वर उचलून आलेली सूज. व्रणाचे पूर्वरूप.

उच्छ्रय–पु., **संबन्धः आधिक्यम्** (सुउ. ३८.१४)
संबंध, आधिक्य.

उच्छ्राय–पु., **आधिक्यम्, उन्नतत्वम्** (सुचि. ३४.१९)
अधिकता, उंचाई, वर उचललेला वर उठून आलेला भाग, उंचावलेला.
दीर्घत्वम् (सुसू. ३५.१२) दीर्घता–लांबी.

उच्छ्रित–वि., लक्षण० **उत्सेधम्** (सुसू. १२.१०)
वर उचलून आलेला भाग. उंचावलेला.

उच्छ्रिताक्ष–वि., **उच्छूनाक्षम्** (चवि. १७.६१)
वर आलेल्या डोळ्याचा. सुजीर डोळ्याचा.

उच्छ्रिति–स्त्री., **उच्छ्रयः, संबन्धः, आधिक्यम्** (सुउ. ३८.१७) अधिक संबंध, अधिकता.

उच्छ्वास–पु., लक्षण० **श्वासागमः** (सुशा. २.५५)
श्वास आत घेणे.

उच्छ्वासारोधक–वि., लक्षण० **उच्छ्वासस्य आसमन्ताद् रोधकः** (सुउ. ४२.१३२)
श्वासागमस्य आसमन्ताद् रोधकः
श्वास आत घेण्याला सर्व बाजूंनी अवरोध करणारा. श्वासाला अडचण करणारा.

उच्छ्वासावरोध–पु., **श्वासनिर्गमावरोधः**
बाहेर सोडावयाच्या श्वासाला अवरोध, अडणे.
–वस्ति–पु., **वायोर्निष्कासनं कृत्वा गृहीतो बस्तिः** (चसि. ५.९) हवा बाहेर काढून घेतलेला बस्ति.

उच्छ्वासावरोधन–न., लक्षण० **श्वासग्रहणस्य अवरोधः** (सुनि. ९.२१)
एक लक्षण; श्वास आत घेण्याला अडचण वाटणे.

उच्छ्वासोपरोध–पु., लक्षण० **उच्छ्वासे कृच्छ्रत्वम् श्वासागमस्य अवरोधः** (असंसू. २९.१६)
श्वास आत घेण्यास कष्ट वाटणे, अडचण वाटणे. अवरोध होणे.

उज्जृम्भण–न., लक्षण० **जृम्भायाः प्रवृत्तिः** (र. १२.९) जांभई.

उज्ज्वल–पु., षष्टिक० **कुधान्यभेदः** (चसू. २७.१४)
आंबेमोहोर, साठे तांदुळाचा एक प्रकार. हलके धान्य.
पु., **शृङ्गाररसः** (अहसू. २.३१) प्रेमरस.
वि., **शोभनः** (अहसू. ३.४१) सुशोभित, सुंदर.
न., **सुवर्णम्** (रा. १३.१) सोने.

उज्ज्वाल–पु., कुधान्य० उज्ज्वल (अहसू. ६.९)
पहा ' उज्ज्वल '.

उटज–पु., न., **पर्णशाला** (असंचि. ७)
पर्णकुटी. पानांनी आच्छादलेली झोपडी.

उटिका–स्त्री., **उडुकम्, उडुः=नक्षत्रम् उडुकशब्दः सप्तविंशतिसंख्यार्थे** (र. २०.२२२)
नक्षत्र. सत्तावीस या संख्येचा वाचक शब्द.

उडुप–पु., न., **पिधानम्** (चवि. ७.२३)
आच्छादन, झांकण.

उडुपति–पु., **सोम०** (सुचि. २९.८)
सोम नावाच्या चोवीस औषधांपैकी एक औषध.

उडुम्बर–पु., **उदुम्बरः** (सुचि. २६.२९) उंबर.

उण्डुक–पु., शरीर० **पोट्टलकः** (सुशा. ४.२५)
पक्काशयैकदेशे विभक्तमलाधारः उण्डुकः अत उण्डुकात् पक्काशयो भिन्नः (सुशा. ५.७)
शोणितकिट्टप्रभवः उण्डुकः (सुशा. ४.२५)
चरके पुरीषाधारशब्देन उण्डुकः प्रतिपादितः (सुशा. ड. ४.१७;)
उण्डुकस्थं मलं मलधरा कला विभजते (सुशा. ४.१७)
पक्काशयाच्या वरचा मोठ्या आतड्याचा भाग. पक्काशयाला लागूनच पण वेगळा असा मलाचा आधारभूत भाग. रक्ताच्या किट्टापासून उत्पत्ति. मलधराकला ह्याच उंडुकातील मलाचे विभजन करते.

उत्कट–न., वनस्पति० **त्वक्** (ध. ३.५०) दालचिनी.
पु., **रक्तेक्षुः** (अहसू. १५.२४) लाल उंस.
धान्य० शालि० **कषायमधुरलघ्वादिगुणः** (चसू. २७.१८) साळ. शालीवर्गातील एक तांदूळ. तुरट. लघु, मधुर इ० गुण.
शरः (ध. ४.१३५)
शर, बाण, कुसळे असणारे गवत.

उत्कटक–पु., **आसन०** (असंसू. २८)
दोन पायांवर बसणे. उकिडवे बसणे. पहा ' उत्कटासन. '

(उत्कटा)–स्त्री., वनस्पति० **सैंहली पिप्पली** (रा. ६.११९) सिंहलद्वीप–लंकेतील पिंपळी.

उत्कटासन–न., शरीरसंस्थिति० गुदपार्ष्णिसमायोगः सुशा. ३.१६; (सुनि. २.४)
गुडघ्यावर बसणे. उकिडवे बसणे. जमिनीला ढुंगण न टेकता, गुडघे मिटून दोन पायांवर बसणे.

उत्कर–पु., अवकरः (असंसू . ६)
समूह (सुसू. ४५.९)
केर. केरकचरा. झुबका. ढीग. समूह.

उत्कर्तन–न., छेदः, ऊर्ध्वस्य कस्यचिदङ्गस्य कर्तरीशस्त्रेण छेदनम् (सुक. ८.१३०)
कातरणे, ऊर्ध्व भागातील एखाद्या अवयवाला कातरीने कापणे, कातरीने तुकडा पाडणे.

उत्कर्ष–पु., समृद्धिः, आधिक्यम् (सुसू. ४१.३)
उत्कर्ष, समृद्धि. श्रेष्ठता. वरच्या वरच्या पायरीवर जाणे.

उत्कर्षण–न., अधोगतस्योर्ध्वकर्षणम् (सुसि. १.३)
खाली पडलेल्याला वर काढणे, वर ओढणे.

उत्कार–पु., लक्षण० उद्गारः (सुसू. ३१.१६) ढेकर.

उत्कारिका–स्त्री., भक्ष्यवस्तु० पूपलिका (अहृसू. ८. ४५)
'पोलिका' इति लोके (चचि. १७.८३)
पोळी, चपाती, घारगा, पुरी. हारोळी, गाकर, पोटीस.
लप्सिका (सुचि. २६.१७)
लापशी, पुरी, हारोळी, भाकरी.
रोटिका (सुचि. १.८) पोटीस, पिंडस्वेदनाकरिता.
संयावप्रकारः (सुचि. १०.५) शिरा;
उत्कारिकाशब्देन तत्साध्यः स्वेदो विवक्षितः षष्ट्युपक्रमेष्वन्यतम उपक्रमः (सुचि. १.८)
पोटीस. पिंडस्वेद देण्याकरिता व्रणाच्या साठ उपचारांपैकी एक.

–कल्प–पु., उत्कारिकायाः पाककल्पः (चक. १.२३)
हारोळी, पोटीस तयार करण्याचा प्रकार.

उत्कारी–स्त्री., उत्कारिका (असंचि. ५)
पहा 'उत्कारिका'

उत्काशन–न., उच्चैर्घोषेणाज्ञापनम् (असंसू. ३६)
मोठ्याने ओरडून आज्ञा करणे, मोठ्याने खाकरणे, खोकणे.

उत्कासन–न., रोग० कासः (सुसू. २२.८) खोकला.
उत्कृष्टं कासनम् (सुसू. २७.५)
जोराने खोकलणे. खोकणे.

उत्कुञ्चा–स्त्री., भक्ष्यवस्तु० उत्कारिकाः (चचि. १५.२२७)
तिलवातामादीनां दृषदि पिष्टानां उष्णोदकमृदितपिंडा उत्कुञ्चा उच्यन्ते.
तीळ, बदाम इत्यादी फळांचा स्नेहयुक्त मगज (बिया) पाट्यावर ऊन पाण्यात वाटून केलेल्या गोळ्याला उत्कुंचा म्हणतात. खाण्याचे पदार्थ पुरी, हारोळी इ०

उत्कुटुक–वि., उत्कटकम् (सुचि. ३८.५)
उकिडवे. पहा 'उत्कटासन'.
उत्कुटुकासन, उत्कटिकस्य चिरासनस्थितिः; (सुचि. ६.२२) पहा 'उत्कटासन'.

उत्कुपितचक्षुस्–वि., उक्षण० अभिष्यन्नं चक्षुः, अभिष्यन्दाख्योऽक्षिरोगः (अहृसू. २.७)
डोळे आलेला. आलेला डोळा. अभिष्यन्द नांवाचा डोळ्याचा रोग.

उत्कोठ–पु., रोग० त्वचि रागवदतिकण्डूमन्मण्डलम् (असंउ. ३६)
त्वचेवर लाली व अति खाजयुक्त असलेले मंडल, चकंदळ.

उत्क्रम–पु., यथानिर्दिष्टक्रमाद्विपरीतः क्रमः (अहृसू. ११.२९) ठरलेल्या क्रमाच्या उलट क्रम.

उत्कुञ्चा–स्त्री., भक्ष्य० तिलमाषादीनां दृषदि पिष्टाणामुष्णोदकमृदिताः पिण्डा उत्कारिका वा
पहा 'उत्कुञ्चा' (चचि. १५.२२७)

उत्क्रुष्ट–न., संत्रस्तरुतम् (चइ. १२.२६)
आक्रोश, चित्कार. मोठ्याने दुःखावेगाने रडण्याचा आवाज, आकांत, ओरडून रडण्याचा आवाज.
उत्क्रोश–पु., जलचरपक्षि० कुररभेदः, मत्स्याशी (सुसू. ४६.१०५) मासे खाणारा जलचर पक्षी.
कुरलः, (च. सू. २७.४३)
ENG:—KING FIRSHE
पाणकावळा, कुरल, कुरर.
(परिवः) उच्चैः कूजनम् (अहृसू. ७.१५)
मोठ्याने कण्हणे.

उत्क्लिष्ट–वि., स्वस्थानाद्बहिर्निर्गतः (सुचि. ३४.५.)
आपल्या ठिकाणातून बाहेर गेलेला; पडलेला.

–वर्त्मन्–न., नेत्ररोग० सरक्तेन वातादिदोषत्रयेण यद्वर्त्म उत्क्लिष्टमुत्क्लिष्टं सदकस्मान्म्लानतामेति (असंउ. ११)
एक नेत्ररोग. सरक्त तिन्ही दोष पापणी फुगवून विकार करतात तो. पुनः पुनः पापणी फुगते व अकस्मात सुकते असा नेत्रविकार.

उत्क्लेद्–पु., **क्लिन्नता मुखस्य शरीरस्य वा** (र. ५.५३)
आर्द्रीभावः (सु. सू. ४६.१९)
मळमळणे, तोंडात गुळण्या येणे, तोंडाला पाणी सुटणे, तोंडाला लाळ सुटणे, शरीर ओलसर होणे.

उत्क्लेश–**श्लेष्मनिष्ठीवनम्** (सुउ. ६१.१६)
पु., **लक्षण०** (चसू. १३.५९)
अन्तरवस्थितदोषाणामितस्ततः संचलनं न पुनस्तत्प्रवृत्तिः (सुउ. ३९.१०१)
कफ थुंकणे. घशाशी येणे. दोष संचित झालेल्या स्थानातून उचंबळून बाहेर जाऊ इच्छितात पण येत नाहीत असे दिसणे, दोष उचंबळणे.
क्षोभः, प्रकोपः (सुचि. ३४.४)
दोष वाढणे, क्षुब्ध होणे. प्रकुपित होणे.
स्वस्थानाच्च्यावनम् (चसू. १६.७)
आपल्या स्थानातून बाहेर जाणे.
थूत्करणम् (डसुउ. ४०.११) थुंकणे, थू करणे.

–जनन–वि., **थूत्कारप्रवर्तकम्** (सुसू. ४६.१२८)
थुंक आणणे, थुंक–लाळ वहाणे; वाढणे.

उत्क्लेशन–न., **उत्क्लेश** (अहसू. १९.६१)
पहा ' उत्क्लेद '.

उत्क्लेशनबस्ति–पु., **दोषोत्क्लेशनार्थमुत्क्लेशौषधयुक्तो बस्तिः** (सुचि. ३८.९२)
दोषांचा उत्क्लेश व्हावा, उचंबळून यावे म्हणून द्यावयाचा बस्ति.

उत्क्लेषक–पु., **सविषकीट० तद्गुणाः अग्निप्रकृतिकः, पित्तरोगकारी च** (सु. क. ८.७–१२)
अग्निप्रकृतीचा व पित्तात्मक रोग करणारा एक किडा.

उत्क्वथित–न., वि., **क्वाथः क्वथितम्** (चसू. २३.१०)
कढवलेले, काढा, उकळलेले; कढण.

उत्क्षिप्त–वि., **लक्षण० स्थानादूर्ध्वगतः** (चसि. ५.१०)
स्थानातून वर गेलेला, वर फेकलेला, उडवलेला.

–त्व–न., **ऊर्ध्वक्षिप्तत्वम्, भ्रूपक्ष्मप्रभृतीनां स्थानादूर्ध्वगमनम्** (सुसू. ३२.४)
वर फेकणे, उडवणे. भुंवई, पापणी नेहमीच्या ठिकाणापेक्षा वर जाणे हे मरणदर्शक (रिष्ट) चिन्ह आहे.

उत्क्षेप–पु., **अङ्गस्योर्ध्वनयनम्** (अहसू. ३.३९)
अंग वर उडवणे, अंग वर नेणे, अंग वर उटवणे, वर फेकणे.
मयूरपिच्छादिकृतव्यजन० (अहसू. ३.३९)
मोराच्या पिसांचा पंखा.
शारीरमूर्धगतसिरा० (अहशा. ३.३३)
शारीर अवयव. डोक्याकडे वर जाणाऱ्या शिरा.

–मर्मन्–**मर्म० ऊर्ध्वजत्रुगतमर्मणी, स्थानम् शङ्खयोरुपरिकेशान्ते, स्नायुमर्मणी, अर्धाङ्गुले विशल्यप्राणहरे च** (सुशा. ६.६. सुशा. ६.६–७;२७)
एक मर्म. दोन्ही बाजूला कानसळीच्या वर हे मर्म आहे. यात शल्य शिरल्यास ते काढले तर मृत्यु येतो म्हणून याला विशल्यप्राणहरमर्म म्हणतात. स्नायु मर्म आहे.

उत्क्षेपण–(परिव) न., **ऊर्ध्वक्षेपणम्** (सुशा. १०.४६)
वर फेकणे, उडवणे.

उत्खात–वि., **उन्मूलितः** (सुसू. ६.३३)
खाच, खळगा, गड्डा.

उत्तम–वि., **उत्कृष्टः, धवलः, श्रेष्ठः** (चसि. ३.५५)
श्रेष्ठ, उत्कृष्ट, उत्तम, मुख्य, वरच्या दर्जाचे, पहिल्या प्रतीचे.

(उत्तमा)–स्त्री., **त्रिफला** (र. १५.४३) त्रिफळा.
रोग० शूकदोषजन्यपिडका० (सुनि. १४.११)
गुह्यरोग० रक्तपित्ताभ्यां जाता माषमुद्गनिभा पिटिका (असंउ. ३८)
एक रोग० जननेंद्रिय मोठे करण्याकरिता औषधांचा चुकीने उपयोग केला असता उत्पन्न झालेली पुळी. जननेंद्रियावर रक्तपित्तकोपाने उडीद, मूग यांच्या आकाराची उत्पन्न झालेली पुळी.

–कण्ठिका–स्त्री., **वनस्पति० कारवेल्लकसमद्वित्रफलगुच्छा सर्वाङ्गदुग्धा वल्ली उत्तमारुणी, सेहुण्डः** (र. १०.८८–८९)
कारल्यासारखे दोन तीन फळांचे गुच्छ येणारी दुधाळ वनस्पती. त्रिधारी निवडुंग. उत्तमारणी, सेहुंड.

–कन्यका–**वाराहीकन्दः** (र. १०.८८–८९)
वाराहीकन्द; डुक्करकंद.
कुमारी, कन्यका, कुमारी, उत्तमा दुग्धिका (र. २०.७५) कोरफड; दुधी.

–कर्णिका–स्त्री., **वनस्पति० अजशृङ्गी,** (र. १०.८८–८९)
असन, साल, अजशृंगी, मेषशृंगी, मेढशिंगी.
पीतकरवीरः (र. १०.८८–८९) पिवळी कण्हेर.

–चन्दन–पु., न., **धवलचन्दनम्** (चचि. २०.३२)
सफेद चंदन, सुखड, पांढरा चंदन.

–देह–पु., **मस्तकम्** (चसि. ३.५५)
डोके, शिर, मस्तक.

–धूप–पु., **पूतनाग्रहरोगे उपयुक्तो धूपकल्पः** (का. धूपकल्प. १)
पूतनाग्रह रोगात सांगितलेला उपयुक्त धूपकल्प.

–मद्–**मदावस्था॰ तृतीयावस्था, ओजसि विहते विशेषेणात्यर्थं हते उत्तमो मदो भवति** (चचि. २४.३७)
दारू प्याल्यानंतर ती चढली असता त्या मदाची–माजाची तिसरी अवस्था. या मदात ओजाचा विशेष नाश होत असल्याने मद तीव्र स्वरूपाचा होतो.

उत्तमाङ्ग–न., **शिरो जत्रूर्ध्वभागो वा** (सुउ. १.९)
शिर, मस्तक, डोके, खांद्याच्या वरचा शरिराचा भाग.

उत्तमारणी–स्त्री., **वनस्पति॰ उत्तमकरणी**
(सुचि. १०.८) उत्तमकरणी नांवाची वनस्पती.
इन्दीवरी (रापरि. ३.२७)
इन्दीवरी नामक औषधि.
योधामल्ली गोधामल्ली वा (सुचि. ६.१२)
या नांवाची औषधी.

उत्तर–वि., **अधिकः** (सुसू. ३४.६)
अधिक. अधिक संख्येचे.
प्रधानम् (सुचि. ३७.८)
गुण किंवा परिमाण यांमध्ये विशेष. मुख्य किंवा अधिक
न., **पृष्टस्य प्रतिवचनम्** (चवि. ८.८२)
उत्तर. विचारलेल्या प्रश्नाचा जबाब.
साधर्म्योपदिष्टे हेतौ वैधर्म्यवचनं, वैधर्म्योपदिष्टे वा साधर्म्यवचनम्, (चवि. ८.३६)
पहिल्या वक्त्याने साधर्म्य दाखविण्याचे विधान केले की, ते खोडून काढण्याकरिता प्रतिपक्षीय वक्त्याने वैधर्म्य दाखविणारे विधान करणे आणि पहिल्याने वैधर्म्य दाखविणारे विधान केले की, उलट साधर्म्य दाखविणारे विधान दुसऱ्या प्रतिपक्षीय वक्त्याने करणे याला सविपर्यय उत्तर म्हणतात.

–गुद्–न., **पञ्चदश कोष्ठाङ्गेष्वेकम्, यत्र पुरीषमवतिष्ठते; बृहदन्त्रस्योपान्त्यभागः** (चशा.७.१०)
पंधरा कोष्टांगांपैकी एक; ज्यात मळ–विष्ठा असते तो. मोठ्या अंत्राचा शेवटून दुसरा भाग.

–तन्त्र–न., **पश्चिमतन्त्रम्, तच्च परिशिष्टरूपम्** (सुसू. ३.४३)
सुश्रुतसंहितेचे शेवटचे स्थान. ते परिशिष्टरूप आहे.

–दन्त–पु., **ऊर्ध्वपङ्क्तिस्थो दन्तः** (कासू. २०.६)
टाळूकडचा दात, वरचा दांत.

–देहली–स्त्री., **द्वारशाखयोरुपर्यासक्तं काष्ठम्** (असंउ. १)
दरवाज्यातील चौकटीचे वरचे लाकूड.

–पाद्–पु., **पादपृष्ठम्** (कासू. २८.)
पायाचा मागचा भाग.

–बस्ति–पु., **उपक्रम॰** (चसू. १३.२४)
बस्तिप्रकार॰ उत्तरमार्गेण दीयमानः तथा श्रेष्ठगुणतया वोत्तरबस्तिः (चसि. ९.५० चक्र)
निरूहादुत्तरमुत्तरेण वा मार्गेण दीयते इत्युत्तरबस्तिः (असंसू. २८)

उत्तरबस्तियन्त्रम्–नाडीयन्त्र॰
बस्तीचा प्रकार–उत्तरमार्गात म्हणजे मूत्रमार्ग व जननमार्ग यात द्यावयाचा बस्ति. किंवा ज्याचे गुण उत्तम म्हणजे श्रेष्ठ आहेत तो बस्ति. निरूह ज्या मार्गात–गुदात द्यावयाचा असतो त्याच्या उत्तरमार्गात म्हणजेच मूत्र व जनन (योनी) भागात द्यावयाचा बस्ति एक नलिकारूप यंत्र.
अजाविवराहहरिणगोमहिषान्यतमजं स्नेहमृद्वविमृदितं विगतच्छिद्रशिराग्रन्थिस्कन्दं नातिवर्तुलं मृदु दृढं कषाय–रक्तं सुखसंस्थाप्यौषधप्रमाणं न्युब्जं विवृताननं निवेश्य तस्मिन् कर्णकयोर्दृढेन सूत्रेण घनं समं च बध्वा परिवर्त्य पुनश्चान्यद्बस्तिमुखबन्धनार्थं सूत्रमुपधायाऽनुगुप्तं निधापयेत् (असंसू. २८)
यंत्र–शेळी, मेंडी, हरिण, डुक्कर, गाय, म्हैस यांपैकी कोणाचाही मूत्राशय–बस्ति कमवून घ्यावा. कमवण्यासाठी तेल–तूप–लोणी इतर स्नेह अथवा चर्वीने ते खूप मर्दन करून त्यात छिद्र न पडू देता त्यातील शिरांचे जाळे इ. काढून फार गोल नव्हे असे अगदी मऊ व चिवट बनवावे लागते, त्याचा रंग भगवा तांबुस असतो. त्यात योग्य प्रमाणात औषध भरावे व त्याचे तोंड खाली करून त्या पसरट तोंडाच्या दोन्ही बाजू सुताने सारख्या बांधून तोंड उलटवावे व दुसरे तोंड बंद करण्यासाठी आणखी दुसरे सूत्र घालून सुरक्षित ठेवावे.
उत्तरबस्तिनेत्रम्–द्विविधं. पुरुषाणां स्त्रीणां चैके त्रिविधमाहुः (बालानाम् अपि) (सुसू. ७.१३; ड.)
नेत्र–नळी, तोटी (मूत्रमार्ग गर्भाशय वगैरे इतर

द्वारात घालावयाची) पुरुष, स्त्री व बालक यांचे करितां तीन प्रकारची.

उत्तरबस्तिनेत्रप्रमाणम्–(१) **पुरुषाणाम्–चतुर्दशाङ्गुलप्रमाणं जातीपुष्पवृन्तसदृशाग्रं सर्षपच्छिद्रं सौवर्णराजतादिभवं वा, मध्ये संनिविष्टकर्णिकं मूले द्विकर्णिकं च** (सुचि. ३७.१००–१०१)

(२) **स्त्रीणाम्–स्त्रीनेत्रं दशाङ्गुलप्रमाणं चतुरङ्गुले संनिविष्टकर्णिकं मुद्गवाहिच्छिद्रं मूत्रस्रोतःपरिणाहं, मूत्रस्रोतःस्थौल्यम्, केचित् स्त्रीनेत्रं मेढ्रायामसममिच्छन्ति अपत्यमार्गे पुरुषेन्द्रियस्थूलनेत्रं किञ्चिदधिकच्छिद्रं च** (सुचि. ३७.१०३–१०४)

उत्तरबस्तीच्या नळीचे **प्रमाण–पुरुषांकरिता** १४ अंगुळे लांब, सोन्याचे किंवा चांदीचे बनवलेले जाईच्या फुलाच्या देठासारखे टोक, त्याला छिद्र मोहरीइतके, नेत्रांच्या मुळाशी दोन कान (चकत्या) व मध्ये एक कान (चकती) असलेले असे असावे. **स्त्रियांकरिता** १० अंगुळे लांब. कान (चकती) चार अंगुळावर, कडा व छिद्र मूग जाईल इतके, मूत्रमार्गाइतक्या घेराचे जाड, पुरुषलिंगा इतके लांब असावे हे एक मत; तर योनीत घालावयाचे नेत्र (नळी) पुरुषाच्या इंद्रियापेक्षा किंचित् अधिक स्थूल व छिद्रही पुरुषाच्या इंद्रियाच्या भोकापेक्षा थोडे मोठे असावे. असे दुसरे मत आहे.

उत्तरबस्तिविधानं मूत्राघाते मूत्रशुक्रार्तवदोषे अश्मरीव्रणे हितम् (सुचि. १.११०)

मूत्राघात, मूत्रशुक्र, रज यांचे विकार व अश्मरीव्रणावर उत्तरबस्तीप्रयोग उपयुक्त.

उत्तरबस्तिविधिः—(१) **पुरुषाणाम्–अथातुरं स्निग्धस्विन्नं वातमूत्रपुरीषनिर्गमात् प्रशिथिलाशयं सघृतक्षीरां यवागूं पीतवन्तं सावष्टम्भके समं निषण्णम्। उष्णेन तैलेन स्वभ्यक्ते बस्तिमूर्धानं स्तब्धमेहनं पूर्वं शलाकयाऽन्विष्य मूत्रमार्गं ततो बस्तिनेत्रं घृताभ्यक्तं षडङ्गुलानि यावच्छनैः शनैः विदध्यात्। (केचित् नेत्रस्य प्रणिधानं मेढ्रायामसममिच्छन्ति। ततो बस्तिमवपीडयेन्नेत्रं निर्हरेच्च)**

(२) **स्त्रीणाम्–पुरुषबस्तिवत् पूर्वकर्म कृत्वोत्ताना यायूर्ध्वजान्वै स्त्रियै योनिमुखं प्रति सुमृदुपीडितं बस्तिं दद्यात्** (सुचि. ३७.१०८)

स्त्रीणामपत्यपथे मूत्रमार्गे च बस्तिः।

विधि–पुरुषरोग्याला स्नेहन देऊन घाम काढून वातमूत्र व मळ विसर्जन केल्यानंतर मलाशय इ. शिथिल झाल्यामुळे तूप व दूध घातलेली पेज पाजून धैर्याने तक्याशी टेकून सारखे–सम असे बसवून ओटी पोटाला गरम तेल माखून, ताठ धरलेल्या इंद्रियात प्रथम सळई घालून, मार्ग पाहून इंद्रियाच्या लांबीला अनुसरून (एकमत) तूप लावलेली बस्तीची नळी हळू हळू आत ६ अंगुले घालून, बस्ती दाबून औषध आत घालून नंतर काढून घ्यावी.

स्त्रीला सर्व पूर्वकर्म वरील प्रमाणे करून उताणी निजवून गुडघे वर करून योनिमुख थोडे दाबून दोन्ही मार्गात बस्ती द्यावा. असा बस्ती स्त्रीला गर्भाशयमार्ग व मूत्रमार्गात देतात.

कार्यम्—**प्रसूतानामप्रसूतानां च प्राप्तगर्भग्रहणकालानां गर्भाशयशोधनार्थमपत्यमार्गे चतुरङ्गुलं निदध्यान्नेत्रम्। मूत्रकृच्छ्रादिविकारेषु तासामुभयरूपाणामपि मूत्रमार्गेऽङ्गुलं निदध्यान्नेत्रम्। कन्यानामप्राप्तद्वादशवर्षाणां मूत्रकृच्छ्रादौ मूत्रवर्त्मन्येकमङ्गुलं निदध्यात्। अंगुलिप्रमाणं तासामेवाङ्गुलिसदृशं ज्ञेयम्।** (सुचि. २७.१०४–१०५ ड.)

प्रसूत झालेल्या, वात झालेल्या आणि गर्भधारणकालप्राप्त अशा स्त्रियांना गर्भाशयाची शुद्धि करण्याकरिता ४ अंगुले योनीत, २ अंगुले मूत्रमार्गात, १२ वर्षाच्या आतील मुलींच्या मूत्रमार्गात १ अंगुळ नळी घालावी. अंगुळी म्हणजे स्वतः रोग्याचीच.

आर्तवकाले स्त्रीणामपावृत्ता योनिर्बस्तिं गृह्णाति किन्तु योनिशूलावत्यये प्राप्ते सत्यनार्तवकालेऽपि योनिमार्गेण बस्तिः दीयते। (असंसू. २८.७०)

आर्तवकालात म्हणजे विटाळशेपणी योनिमुख उघडे असल्याने बस्ती गर्भाशयात पोंचतो. पण जर योनिशूल तीव्र असह्य असेल तर आर्तवकाल नसतांही बस्ती दिला जातो.

स्नेहप्रमाणम्–उत्तरबस्तेः स्नेहद्रव्यप्रमाणं पञ्चविंशं वर्षमारभ्य परमं प्रमाणं प्रकीर्तितं, तत्, सुश्रुतमतानुसारेण प्रकुञ्चप्रमाणं भवति, चरकमतानुसारेण तत्पुनः अर्धपलम्, पंचविंशादधोबुद्ध्यनुसारेण मात्रा प्रयोक्तव्या। सांवत्सरिकबालके स्नेहपलस्य पञ्चविंशतितममंशमारभ्य द्विवात्सरिकादौ प्रतिवत्सरं पञ्चविंशतितमस्यांशस्य वृद्धिं विदध्यात यावत् पञ्चविंशतिवार्षिकस्य पलं स्यात्।

(सुचि. ३७.१०२ ड.)

स्नेहप्रमाण–पंचवीस वर्षांच्यावर ४ तोळे सुश्रुताच्या आणि २ तोळे चरकाच्या मताप्रमाणे. कमी वयात विचाराने. एक वर्षाच्या बालकाला ४।२५ तोळे. वाढत्या वयाच्या मानाने ४।२५ तोळे प्रत्येकवर्षी वाढवावेत.

स्त्रीणां स्नेहमानम्–**उत्तरबस्तेः स्नेहस्य परमं प्रमाणं स्वाङ्गुलिमूलसंमितं प्रसृतं वर्तते । अस्याऽर्वाग्बुद्धि-विकल्पितं प्रमाणमुपयोक्तव्यम् । गर्भाशयशोधनार्थं च स्नेहमात्राद्वैगुण्यं च ।**

(सुचि.३७.१०६) (सुचि. ३७.११५)

स्त्रियांकरिता–८ तोळे स्नेह; गर्भाशय शुद्धीकरिता दुप्पट.

निरूहोत्तरबस्तिप्रमाणम्–**१) पुरुषाणाम् उत्तरबस्तेः क्वाथप्रमाणं मात्रायाः बस्तिशोधनार्थं स्वहस्तसंमितं प्रसृतं वर्तते–२) स्त्रियाः प्रसूतायाः प्रसूतिरहि-ताया वा गर्भग्रहणयोग्याया गर्भाशयशोधनार्थं द्विप्रसृतं वर्तते–३) कन्येतरस्याः (अप्रसूतायाः प्रसूतायाः वा) कन्यायाः अप्राप्तद्वादशवर्षीया बस्ति-शोधनार्थं पुरुषवत् स्वहस्तमितं प्रसृतमेव वर्तते**

(सुचि. ३७.११६–११७)

पुरुषाला उत्तर वस्तीकरता काढा स्वतःच्या हाताच्या पसाभर म्हणजे सुमारे ८ तोळे. व स्त्रीला गर्भा-शयशोधनाकरिता स्वतःच्या हाताच्या २ पसा म्हणजे सुमारे १६ तोळे काढा. १२ वर्षांच्या आतल्या मुलींचा बस्ती शुद्ध करण्याकरिता स्वतःची पसा म्हणजे पुरुषाप्रमाणेच सुमारे ८ तोळे काढा.

उत्तरबस्तिगुणाः–**दुष्टं शुक्रशोणितं चाङ्गनानां कष्ट-साध्यं पुष्पोद्रेकं, पुष्पनाशं, मूत्राघातान् मूत्रदोषान्, योनिव्याधिं, अपरायाः निर्गमरोधं, शुक्रोत्सेकं, शर्कराम्, अश्मरीं बस्तिवंक्षणमेहनशूलान् अन्यानपि बस्तिगतान् घोरान् व्याधीन्नाशयति ।**

गुण–बस्ति, इंद्रिय, जांघ यातील शूल, मूतखडा, लघ्वीतील रेव, शुक्रस्राव, शुक्रदुष्टि, मूत्राघात, मूत्रदोष, रजोदुष्टि, अतिरजःस्राव, रजोनाश, योनि-रोग, वार न पडणे व इतरही बस्तीरोग यांचा नाश.

उत्तरबस्तेः सम्यग्दत्तलिङ्गानि व्यापदः क्रमश्च स्नेहबस्तिवदेव (सुचि. ३७.१२७)

स्नेहबस्तीच्या चिन्हांप्रमाणेच क्रम. तसेच बस्ती लागू झाल्याची व उपद्रवाची चिन्हे तशीच.

स्नेहेऽनागच्छति सति शोधनैर्गणैः संयुक्तां बस्तिं वर्तिं वा विदध्यात्, अथवा बस्तिद्वारमेषणीं प्रवेशयेत्, नाभ्यधः प्रदेशं वा उत्तरमुष्टिना पीडयेत्

(सुचि. ३७.११७–१८.१९)

स्नेह आला नाही तर शोधन औषधांचा बस्ती, वात किंवा एषणीयंत्र (काडी) आत घालणे व बेंबीच्या खाली ओटीपोट (मूठ वळून पुढील भागाने) दावणे.

–बस्तिकर्मन्–न., **उत्तरबस्तिविधिः, व्रणस्य षष्ट्युप-क्रमेषूपदिष्टः** (सुचि. १.८)

उत्तरबस्ति कसा द्यावा इत्यादी संबंधींचा विधि-व्रणाच्या साठ उपचारांमध्ये सांगितला आहे.

–बस्तिसिद्धि–स्त्री., अध्याय० (चसि. १२.१)

चरकसंहितेच्या सिद्धिस्थानातील बाराव्या अध्या-याचे नांव.

–भक्त–वि., **भैषज्यकाल० भक्तोत्तरम् औषधसेवन-कालः** (अहसू. १६.२२)

औषध घेण्याचा काल. जेवण झाल्यावरोबर औषध घेण्याचा काल.

–भक्तक–वि., **उत्तरभक्तः** (असंसू. ५)

जेवणानंतरचा काळ.

–मुष्टि–पु., स्त्री., **मुष्टेरग्रभागः** (सुचि. ३७.११९)

मुठीचा पुढचा भाग.

–वातिक–वि., **वातप्रधानो विकारो रुग्णो वा** (चसू. १४.४४)

वातप्रधान विकार किंवा रुग्ण.

न., **वातप्रधाने विकारे हितं मूलादि** (चसू. १४.४४)

बिल्वोऽग्निमन्थकाश्मरीपाटलाबलाबृहतीशालपर्णी-करमर्दादिद्रव्याण्युत्तरवातिकं विजानीयात्

(चक्र. चचि. ८.७३)

वातप्रधान विकारांमध्ये हितकर औषधी मुळे वगैरे द्रव्ये, **वातनाशक मुळे**–बेल, अरणी, शिवण, पाडळ, चिकणा, डोरली, सालवण, करवंद इ.

–वायु–पु., **उत्तरो मरुत्, तत्र षड्ऋतुषु मध्ये हेमन्ते उत्तरदिशो जातत्वादुत्तरो वायुर्वहति**

(सुसू. ६.२३.२४)

उत्तरेचा वायु. उत्तरदिशेकडून दक्षिणेकडे वाहणारा वायु. हेमंत ऋतूत उत्तरेकडून वारा वाहतो म्हणून त्याला उत्तरवायु म्हणतात.

–वारुणी–स्त्री., **वनस्पति० उत्तमारणी** (र. २५.६४)

उतरण; उत्तमारणी; उतरणी.

इन्द्रवारुणी (र. २५.६४–६६)

कडूइंद्रावण, इन्द्रवारुणी, कवंडळ, कडू कवंडळ.

उत्तरक–न., सरम् । दध्नः उपरितनद्रवांशः (चक. १.१७)
दह्याची मलई, लोणी, सर. दह्यावरचे पाणी, दह्याचा मंड, मस्तु.

उत्तरण–न., **विशिष्टेण निर्वापणेन कोमलं विचित्रसंस्कारकरणोचितं च जातं लोहम् बीजापरपर्यायम्** (र. ८.३१)
विशिष्ट धातु पातळ करून त्यात विशिष्ट पद्धतीने अपेक्षित धातु मिश्र केल्यावर ते एकरूप होऊन मिश्रणानुसार रंगाचा धातु नरम होतो. अशा ह्या संस्कारित धातूला उत्तरण म्हणतात, बीज हे त्याचेच नाव.

उत्तरापथिका–स्त्री., **वनस्पति० द्राक्षाप्रकारः** (ध. ५.५८) द्राक्षाचा एक प्रकार.

उत्तरासङ्ग–पु., **उत्तरीयं वस्त्रम्, संव्यानम्** (चइ. १२.२७ सुसू. ३.५४)
अंगावर घेण्याचे वस्त्र; उपरणे.

उत्तरीय–न,, **संव्यानम्, उत्तरासङ्गः** । (र. ४.६१)
पहा ‘उत्तरासङ्ग’

उत्तान–वि., **देहस्य पृष्ठप्रदेशः धरण्यां निधाय शयानः, ऊर्ध्वमुखः** (अहसू. १९.४६)
जमिनीला पाठ लावून झोपणारा.

(उत्ताना)–स्त्री., **अत्युन्नता योनिः** (चचि. ३०.८२)
नेहमीपेक्षा वर उचलून आलेली योनि.

–देह–वि.,**उत्तानशरीरः** (चसि.३.२६)
उताणा निजलेला, उंच शरीराचा, उंच बांध्याचा.

–पत्रक–पु., **वनस्पति० रक्तैरण्डः** (ध. १.२९६)
तांबडा एरंड.

उत्तुण्ड–(परिव.) **उन्नतम् वारिबुद्बुदवदुन्नतं शल्यम् दृश्यमुखम्** (अहसू. २८.२१)
पाण्याच्या बुडबुड्याप्रमाणे वर आलेला, ज्याचे तोंड दिसते तो.

उत्तुण्डकी–स्त्री., **वनस्पति० करञ्जकः, उत्तुण्डक्यास्तिक्तता तिन्दुकेन सह मधुरायते** (असंसू. ७)
करंज, याचा कडूपणा टेंभुराच्या बरोबर गोड होतो.

उत्तेजन–न., **दीपनम्** (असंसू. २५) जठराग्नि प्रदीप्त होणे.

उत्त्रास–पु., **लक्षण० भयम्** (असंउ, ३) भय. भीती.

उत्त्रासन–न., **खड्गहस्तस्य योधस्य दर्शनादिनाऽऽकुलीकरणम्, एषा चिकित्सोन्मादादिवातरोगे प्रयुज्यते** (अहसू. १९.४९)
हातात तलवार घेतलेल्या योद्ध्याची भीती दाखविणे, भिवविणे, भयभीत करणे, उन्मादादि रोगांचा एक उपचार.

उत्थान–न.,**उद्योगः, पौरुषम्** (चवि. ८.१३.)
उद्योग, पुरुषत्व, पराक्रम.
क्रियारम्भः (चवि.४.१०) क्रियेचा–कार्याचा आरंभ.
उत्पत्तिः, संप्राप्तिः (सुचि.१.३) (सुचि.९.६८)
उत्पत्ति, उत्पन्न होणे, प्राप्त होणे, संप्राप्ति, उद्भव.
कारणम् (सुउ. ३८.३१) हेतु, कारण, रोगकारण.

उत्थापक–पु. **यो रुग्णमुत्थापयति सः परिचारकः** (चसू. १५.७) रोग्याला उठवून बसवतो तो. सर्व सेवा करतो तो. परिचारक.

उत्थापन–न., **पुष्टिजननम्** (चचि. २८.९६)
पुष्टिकारक, पुष्टि निर्माण करणारे, पौष्टिक.
मृतस्य भस्मीभूतस्य लोहस्य पुनःस्वरूपापादनम् (र. ८.४०)
मृत धातूतून पुनः तो धातु निघणे, भस्माला त्याच्या मूळ धातूचे स्वरूप प्राप्त करणे.
पारदसंस्कार० स्वेदनेन सूर्यतापेन वा मूर्च्छनजन्यदोषाणां विनाशनं कृत्वा पारदस्य चाञ्चल्यतेजस्वित्वगौरवादिकविशिष्टस्वरूपापादनम् (र. ८.६५)
पाऱ्यावर करावयाच्या आठ संस्कारांपैकी चवथा संस्कार. पाऱ्याचा मूर्च्छनसंस्कार केल्यावर पारा औषधात इतका मिसळून जातो की, तो दिसत नाही. तो पारा उत्थापन संस्काराने वेगळा केला जातो. अग्नीवर दोलायंत्राने स्वेदन करून, कडक उन्हात ठेवून, किंवा डमरुयंत्रातून तो वेगळा करणे याला उत्थापन म्हणतात. मूर्च्छित पाऱ्याला मूर्च्छेतून उठविणे म्हणून उत्थापन हे नाव या संस्काराला आहे. याने पारदाची मूर्च्छा नाहीशी होते. पाऱ्याची चंचलता, तेजस्विता, जडपणा इत्यादी मूळ स्वरूप त्याला प्राप्त होते.

उत्थापनक–न., **घटयन्त्रम्** (र. ९.५१)
घटयंत्र नामक एक यंत्र.
पारदस्योत्थापनकरम् (र. ९.५१)
पाऱ्याचे उत्थापन करणारे यंत्र.

उत्थित–वि., **जातम्** (सुचि. १.१४) उत्पन्न झालेला.

उत्थितोपतरु–पु., **वनस्पति० सरलः** (रा. १२.१३६)
सरल, देवदाराचा एक प्रकार.

उत्पत्ति–स्त्री., **जननम्** (असंशा. २)
जन्म, जन्म देणे, जन्म होणे.

–कारण–(परिव.,) न., **वायुः, संभवहेतुः, भूतानां भावकरो हेतुः** (सुनि. १.७)
वायु. उत्पत्तीचा हेतु. महाभूते किंवा प्राणी यांचे व्यक्तीकरण करणारा हेतु.

–हेतु–पु., **उत्पत्तेः साक्षात्कारणम्।** (सुनि. १२.३)
उत्पत्तीचे साक्षात् कारण.

उत्पल–न., **नीलकमलम्** (सुचि. २८.२३)
रक्तं च रात्रिविकासि (र. १९.१०२)
निळे कमळ, लाल कमळ, रात्री फुलणारे कमळ, रात्रविकासी.
शाक० कषायं रक्तपित्तहरं च (चसू. २७.११५)
एक भाजी. ही भाजी रक्तपित्तनाशक आहे.
वनस्पति० कुष्ठम् (ध. ३.४९) कोष्ठकोळिंजन.
नीलोत्पलगुणाः—जलगन्धापनयनार्थमुपयुज्यते (सुसू. ४५.१२)
पाण्याचा दुर्गंध नाहीसा करण्यास उपयुक्त.

–कन्द–पु., न., **रक्तोत्पलकन्दः** (अहृसू. ६.९१)
नीलोत्पलस्य कन्दः (सुसू. ४६.३०८)
रक्त किंवा नील कमळाचा कंद.

–कन्दक–न., **उत्पलकन्दः** (अहृसू. ६.९१)
उत्पल कमळाचा कन्द.

–किञ्जल्क–पु., **पद्मकेसरम् सांग्राहिकरक्तपित्तप्रशमनानां श्रेष्ठः** (चसू. २५.४०)
कमळाचे केशर; हे अतिसार कमी करणारे व रक्तपित्तनाशक औषधात श्रेष्ठ औषध आहे.

–नाल–पु., **शाक० कमलनालः, शाकमस्य शीतं स्वादुकषायं कफमारुतकोपनं च** (चसू. २७.११७)
अस्य क्षारः सकफे सपिच्छे कण्ठमार्गगे ग्रथिते रक्ते उपयुज्यते (असंचि. ३)
कमळाचा पोकळ देठ, कांडे. ह्याची भाजी थंड, मधुर, तुरट व कफवातप्रकोपक आहे. घशातून गाठाळ रक्तस्राव होत असता याचा क्षार उपयुक्त.

–पत्र–न., **शस्त्र० उत्पलपत्रतुल्यं तीक्ष्णधारं षडङ्गुलप्रमाणं छेदनभेदनोपयोगि** (सुसू. ८.३–४)
एक शस्त्र. उत्पलपत्राच्या कडेसारख्या तीक्ष्ण धारेचे शस्त्र.

–भेद्यक–पु., **कर्णबन्धाकृति० पञ्चदशकर्णबन्धेष्वेकः, वृत्तायतसमोभयपालिरुत्पलभेद्यकः** (सुसू. १६.१०)
पंधरा कर्णबंधापैकी एक. वाटोळी, लांब व सारखी दोन्ही कानांची पाळी असणे.

उत्पलक–न., **शुष्कं छगणम्, छाणं, गोवरम्** (र. ५.४३–४४) शेणी, गोवरी, रानशेणी.

उत्पलादिवर्ग–पु., **उत्पलरक्तोत्पलकुमुदसौगन्धिककुवलयपुण्डरीकाणि मधुकं चेति। तद्गुणाः–दाहपित्तरक्तविनाशनः पिपासाविषहृद्रोगच्छर्दिमूर्च्छाहरः** (सुसू. ३८.५२–५३)
उत्पल इत्यादी वनस्पतींचा वर्ग. निळे कमळ, तांबडे कमळ, पांढरे कमळ, सुगंधी कमळ, निळ्या छटेचे पांढरे कमळ, ज्येष्ठमध मिळून हा वर्ग आहे. **गुण**– दाह, पित्त रक्तदोष, तहान, विष, हृद्रोग, वांती, मूर्च्छा नाशक.

उत्पलिनी–स्त्री., **वनस्पति० कमलम्** (रा. १०.२५०)
कमळ, कमळीण.

उत्पाचित–वि., **पाकं नीतम्** (सुचि. ९.२०) पिकवलेले.

उत्पाटक–पु., **कर्णपाल्यां कर्णवेधापयोगेन जायमानः उपद्रवः** (सुसू. १६.२६) [६]
कर्णपालीचा वेध नीट केला नाही तर होणारा एक उपद्रव.

उत्पाटन–न., **शल्यतन्त्रे उपक्रम०** (चसू. ११.५५)
शल्य चिकित्सेतील एक उपचार. उपटणे, काढणे.
व्रणवेदना० (सुसू. २२.११)
आतील शल्य उपटून काढण्यासारखी वेदना.
वाताधिमन्थे लक्षण० नेत्रस्य बहिरूर्ध्वं वा कर्षणवत् पीडा (सुउ. ६.१२)
वातदोषाने डोळे आले आणि त्याची योग्य चिकित्सा झाली नाही तर हा अधिमंथ विकार होतो. त्यात डोळा बाहेर वर उपटल्यासारखी वेदना होते.

उत्पात–पु., **कर्णरोग० गुर्वाभरणभाराद्यैः प्रकुपितात् पित्तशोणितात् श्यावादिगुणः स्फोटादिसंयुक्तश्च यः श्वयथुः स उत्पातो नाम रोगः** (असंउ. २१)
एक कर्ण रोग. कानात जड अलंकार वगैरे घातल्याने पित्त व रक्त दुष्टीमुळे फोड, काळसरपणा, इत्यादि लक्षणयुक्त सूज ह्या रोगात येते.
अनिष्टसूचकं निर्घातादि, आगामिभयसूचकं धूमकेतुदुःस्वप्नादिदर्शनं च (सुउ. ३९.२६७)
अनिष्टसूचक शब्द ऐकणे, धूमकेतु दिसणे, वाईट स्वप्ने पडणे.
नेत्ररोग० सिरोत्पातः (सुउ. १.३७)

अत्र मञ्जिष्ठादिसिद्धं तैलमुपयोज्यम्
(सुचि. २५.१६.१७)
डोळ्याचा एक रोग. रक्तदुष्टीमुळे हा होतो. मंजिष्ठादि तेल यावर उपयुक्त आहे.

-रोग-पु., रोग० **पुनःपुनरुपक्रममाणेऽपि अयं शान्तिं नैति** (काखिल. १५.१४)
पुन्हा पुन्हा चिकित्सा करूनही शांत न होणारा रोग.

उत्पिण्डिताक्ष-वि., रोगलक्षण० **पिण्डीभूते इव अक्षिणी यस्य सः** (चनि. ८.८)
दोन्ही डोळे गोळ्यासारखे झाले आहेत असा.

उत्पिष्ट-वि., **चूर्णितम्** (सुसू. ४५. ११२)
चूर्ण केलेले, पीठ झालेले.
न., सन्धिमुक्तभग्न० **विशेषेणोत्पिष्टे संधावुभयतः शोफो वेदनाप्रादुर्भावो विशेषतश्च नानाप्रकारका वेदना रात्रौ प्रादुर्भवन्ति** (सुसू. ४२.१०.(२)
सांधा निखळण्याचा एक प्रकार. दोहीकडे नाना प्रकारच्या वेदना व सूज. रात्री वेदना अधिक.

उत्पीडन-परिव० -न., **उन्नमनम्** (सुनि. ६.४)
वर करणे, उंच करणे.

उत्पुटक-पु., **कर्णवेधापयोगेन जायमान उपद्रव०**
(सुसू. १६.२६.(६)
कर्णवेध नीट न झाल्याने झालेला एक उपद्रव.

उत्पुटन-परिव० न., लक्षण० **दरणम्** (असंउ. २२)
एक लक्षण. फाडल्या सारखी, चिरल्या सारखी वेदना.

उत्पेष-पु., हेतु० **संध्यस्थिघर्षणम्** (चवि. ५.१८)
एक कारण. संधीच्या घटक हाडांचे जोराने घर्षण होणे.

उत्पेषण-न., हेतु० **अस्थिपर्वादीनां घर्षणम्** (चसू.१८.४)
कोणताही अवयव हाडे सांधे इ. दगड लाकूड इत्यादी पदार्थांना जोराने घासला जाणे. किंवा अवयवांचे चूर्ण होणे.

उत्प्लवन-न., **मण्डुकवदुड्डयनम्** (र. २.७.८)
बेडकासारखे उडने, मंडूकाभ्रक अग्नीवर तापवले तर त्याचे पापुद्रे बेडकासारखे उडतात.

उत्स-पु., **निम्नादुत्तिष्ठज्जलस्थानम्; उत्सा इति पर्यायः**
(चक्र. चसू. २७.२१४)
जमिनीतून वर उसळून येणारे पाणी असणारे स्थान. ह्याला उत्सा असा दुसरा शब्द आहे. जलाशय-झरा-स्रोत. तळातला पाण्याचा झरा. झिरपाव.

उत्सङ्ग-पु., **अङ्कः** (सुचि. ६.४) मांडी.
बन्ध० (असंसू. ३८.४२)
पंधरा प्रकारच्या पट्टबंधापैकी एक बंध.
वर्त्मनोऽधः क्रोडभागः (सुउ. ३.९)
पापणीच्या खाली असलेला मध्यभाग. या भागात उत्संगिनी पीडका होते.
व्रणवस्तुप्रदेश०, शिखरम्, चिरस्थितपूयावदारण-गम्भीरशुषिरव्रणवस्तुप्रदेशः उत्सङ्गतुल्यत्वादुत्सङ्गः
(सुचि. १.३४)
व्रण झालेला. वर उचललेला भाग. शिखर; खोल, पोकळ अशा व्रणाचा शिखराच्या (उत्संगाच्या) आकाराचा भाग; म्हणून उत्संग.
पूयस्य सङ्ग उत्सङ्गः (सुचि. १२.४)
पू संचित होतो-पुवाचा संग म्हणून उत्संग.

(उत्सङ्गा)-स्त्री., **नेत्ररोग० उत्सङ्गिनी** (असंउ. ११)
डोळ्याच्या पापणीच्या मध्यभागात होणारी पुळी.

उत्सङ्गिन्-वि., **विंशतिव्रणभेदेष्वेकः, स्थूलपर्यन्तो व्रणाद्बहिः पूयावकाशस्योत्सङ्गवान्**
(चचि. २५.२०-२१)
वीस प्रकारच्या व्रणांपैकी एक प्रकार. व्रणाच्या बाहेर पू असलेला भाग. व्रणाच्या बाहेर फुगून आल्यासारखा व्रणाचा जाड अर्थात उंच काठ असलेला म्हणजे उत्संगवान् होय.

उत्सङ्गिनी-स्त्री., **वर्त्माश्रयनेत्ररोग०** (सुउ. ३.१०)
लक्षणम्-रक्तेन रक्ता तत्तुल्यपिटिकाभिराचिता पिटिका (असंउ. ११)
चिकित्सा-छेदपूर्वकं लेखनं कार्यम्
(सुउ. १३.१६)
सर्वजोत्सङ्गिनी-साध्य नेत्ररोग० (सुउ. १.४०)
डोळ्याच्या पापणीचा रोग. रक्तदुष्टीने एक पुळी लाल अशी व तिच्या भोवती तशाच लालपुळ्या होतात. त्यावर शस्त्राने छेद घेऊन घोसाळीचे पान इत्यादींनी खरडून काढणे ही मुख्य चिकित्सा आहे. साध्य नेत्ररोग.

उत्सन्न-वि., **उत्कटः** (सुनि. ५.६) **उद्गतमांसः** (चचि. २५.२०-२१) **वृद्धः** (चसू. १३.५३) **उद्भूतम्** (चक. ७.२७)
इतरांपेक्षां अधिक असणे, दिसणे. (व्रण-दोष) वर उचलून आलेला (व्रण) वाढलेला (दोष) उत्पन्न झालेले-वाढलेले पित्त.

उत्सर्ग-पु.. **विसर्जनम्, उत्सर्जनं, प्रवर्तनम्**
(चसू.. २८.२२)
सोडणे. बाहेर टाकणे, प्रवृत्त करणे.

प्रायोभावी सामान्ये नियमः (चवि. ८.१३४)
बहुतकरून जे घडत असते तो नियम. त्याला उत्सर्ग म्हणतात. उत्सर्गाला अपवाद असतो. पण अन्वय-व्यतिरेकाने सिद्ध झालेल्या नियमाला अपवाद नसतो.

उत्सर्पिणी–स्त्री., **उन्नतिकालः** (काशा. पृ. ४४)
उन्नतीचा काळ, वाढण्याचा काळ.

उत्सा–स्त्री., **निम्नादुत्तिष्ठज्जलस्थानम्**
स्रोत–झिरपाव, खोलातून वर येणारा जलस्रोत. झरा. पहा 'उत्स'

उत्सादन–न., **उद्वर्तनम्, पिष्टादिना शरीरमलापकरणम्** (चसू. १.९१)
उटणे. सुगंधी चूर्ण किंवा सुगंधी पदार्थयुक्त पीठ अंगास चोळणे. हे त्वचेचा मळ व मेदाचा नाश करते.

उपक्रम० निम्नव्रणस्य उन्नतिकरणम्, मांसवर्धनम् (सुचि. १.८)

परिशुष्कमांसानां अल्पमांसानां गंभीराणां च वातात्मकानां रक्तपित्तात्मकानां चापामार्गादिभिः सर्पिःसंस्कारं आलेपनं च कर्तव्यम् (सुचि. १.८२)

उत्सादनीयद्रव्याणि–अपामार्गाश्वगन्धा, तालपत्री, सुवर्चीलादीनि (सुसू. ३७.३०)
मांस सुकले किंवा अत्यल्प आहे आणि गंभीर स्वरूपाच्या वातात्मक व रक्तपित्तात्मक प्रकृतीसाठी अपामार्गादि सिद्धघृताचा संस्कार, लेपही करणे योग्य आहे. घृतातील द्रव्ये–अघाडा, आस्कंध, रानबडीशेप, सूर्यवेल इ०

मांसवर्धनम् (ड. सुसू. ३७.३०)
व्रणांतील मांस वाढवणे.

उत्साह–पु., **चैतसिको धर्मः, मनस उल्लासः** (सुचि. ३८.५०) (चसू. १८.४९)

सर्वचेष्टासूद्योगः (अहृसू. ११.१)

अध्यवसायः (अहृसू. ११.१ हेमा.)
मनाचा धर्म. मनाला उल्हास वाटणे, उभारी वाटणे, काम करण्याला हुषारी वाटणे. काम करण्याची प्रवृत्ती. काम करावेसे वाटणे. कोणते ही काम करण्यास आरंभ करण्याची वृत्ती. आनंदाने प्रयत्न करणे. कामाची तत्परता.

उत्सुहितस्रोतस्–वि., **ऊर्ध्वपूरितस्रोतसः शिशोः कासश्वासवमीप्रादुर्भावः** (सुशा. १०.२९)
आमाशय फुप्फुस अशा वरच्या अवयवांची स्रोतसे दोषांनीं भरून दोषांची वरच्या मार्गाने बाहेर जाण्याची प्रवृत्ती असलेला बालरुग्ण. खोकला, श्वास, वांती हे उपद्रव.

उत्सृष्ट–वि., **त्यक्तम्** (सुसू.४६.४७६) सोडलेले, टाकलेले.

–वहिर्वेग–वि., **त्यक्तविण्मूत्रादिकः** (सुचि. ३८.३)
मलमूत्र इत्यादिकांच्या वेगांचे उत्सर्जन केलेला शौचाला लघ्वीला जाऊन आलेला.

उत्सेक–पु., **आधिक्यम्, प्रवर्तनम्** (सुचि. ३७.१२६)
अधिकता, अधिक प्रवृत्ती (शुक्राची) शुक्रस्राव.

अतिगर्वः (चसू. ८.२७)
अतिशय घमेंड, अतिशय उद्दामपणा, अतिशय ताठा, अति अभिमान, अतिशय उर्मटपणा.

उत्सेध–पु., **उन्नतिः** (चवि. ८.११७) उन्नति–उंची.

उन्नतत्वम् (चसू. १८.८)
पाण्याच्या बुडबुड्याप्रमाणे वर येणे; उचलून वर येण्याचा धर्म.

शोफः (असंनि. १३) सूज.

उच्छ्रायः (र. ९.६) उठाव, स्थूलता, उच्चता.

उत्सेहन–न., **उन्मार्गगमनम्** (चवि. १.२५ (७)
वर जाणे. दोष स्वस्थानातून बाहेर जाणे. उलट्या मार्गाने जाणे.

अन्यनाडीगमनमन्नस्य (असंसू. १०.२५)
अन्न अन्नमार्गाने न जाता श्वास मार्गात जाणे.

उदक–न., **जलम्** (चसू. २७.९८) जल, पाणी.

–ज–न., **वनस्पति० पद्मम्** (सुउ. ४२.१०८)
पाण्यात होणारे कमळ.

–धरा–स्त्री., **त्वग्विशेषः, षट्सु त्वक्षु प्रथमा बाह्यत्वक्** (चशा. ७.४)
एक त्वचा; सहा त्वचांपैकी पहिली बाहेरची त्वचा.

–पायित–वि., **पायना, निर्वृत्तानां शस्त्राणामग्नितप्तानां तत्क्षणाद्द्रवद्रव्येषु निर्वापणं पायना** (सुसू. ८.१२)
अग्नीमध्ये लालभडक तापविलेले व तत्क्षणी पाण्यात बुडविलेले शस्त्र, पाणी दिलेले शस्त्र. पाणीदार शस्त्र.

–पूर्णदृतिक्षोभसंस्पर्श–वि., **जलपूर्णदृतेश्चालनात यः संस्पर्शस्तद्वत्संस्पर्शो यस्य–उदरस्य सः; जलोदररोगावस्था०** (चवि. १३.४७)
पाण्याने भरलेल्या पखालीला धक्का मारला तर आतल्या पाण्याचा धक्का पखालीला लागतो. त्या धक्क्याचा होतो तसा जलोदरात पोटाचा स्पर्श लागतो. हे जलोदराचे एक लक्षण.

–पूर्णोदर–वि., **उदकनिमज्जनादितो बहुपीतोदकः** (सुसू. २७.२०)

रोग० तत्स्वरूपं चिकित्सा च जलनिमज्जनाद् जलमृतादीनां मृतोपमानां जलपूर्णमुदरम् भवति। एवं विधमुदकपूर्णोदरं नरमवाक्शिरसमवपीडयेद्, धुनीयाद्वामयेद्वा भस्मराशौ वा निखनेदामुखात् (सुसू. २७.२०)
चक्राद्यारोपणं च (अरु. अहृसू. २८.४०)
एक रोग. पाण्यात बुडालेल्या, मरणप्राय झालेल्या किंवा मेलेल्याचे पोट पाण्याने भरते म्हणून त्याला उलटा टांगून पोट व छाती दाबून ते पाणी काढावे; त्याला झोके द्यावेत; चाकावर घालून गरगर फिरवावे. राखेच्या ढिगाऱ्यात तोंडापर्यंत पुरावे.

–प्रक्षेपण–न., सलिलपूर्णे भाजने वस्त्रादिपीडिते आकण्ठमपरशीतजलनिक्षेपः जलशीतलकरणोपायेष्वेकः (सुसू. ४५.१९)
पाणी थंड करण्याचा उपाय. पाण्याच्या भांड्याला ओले फडके गुंडाळून त्यावर पाणी शिंपडणे.

–प्रादुर्भाव–पु., उदरे जलोत्पत्तिः (चचि. १३.४८)
पोटात पाणी होणे.

–मश्चिका–स्त्री., निक्षेपण० आकाशान्तराले निरन्तरनिहितवेत्रवेण्वादिविरचिता वेत्रगृहाद्यभिधाना जले भूम्यादिस्पर्शाभावाद्दोषान्तरानुदयार्थमुपयुज्यते (सुसू. ४५.१८)
शिंके. जमिनीवरचे दोष पाण्यात येऊ नयेत म्हणून दोरी, मुंजा, वेत इत्यादिकांचे केलेले वर टांगलेले, अधांतरी असलेले, पाण्याचे भांडे ठेवण्यासाठी आधारभूत साधन.

–मूर्च्छित–वि., जलसंयुक्तः (चचि. १३.४३)
जलयुक्त, जलमिश्रित.

–मेह–पु., कफमेहरोग० शीतं श्वेतं निर्गन्धं बहूदकमिव स्वच्छं मूत्रं मेहति (चनि. ४.१०)
तत्र चिकित्सा–पारिजातकषाय उपयुक्तः (सुचि. ११.९)
कफमेहाचा प्रकार. नित्यापेक्षा कमी उष्णतेचे, पांढरे वास न येणारे, प्रमाणाने पुष्कळ, पाण्यासारखे स्वच्छ, मूत्र ज्यात असते तो प्रमेह, यात वाताचा संबंध नसल्यास कडुनिंब आणि संबंध असल्यास देवदाराचा काढा उपयुक्त होतो.

–वहस्रोतस्–न., अब्धातुवहस्रोतस.
उदकवहे द्वे स्रोतसी तयोर्मूलं तालु क्लोम च तत्र विद्धस्य पिपासा सद्योमरणं च (सुशा. ९.१२)
अब्धातु वाहणारे स्रोतस्. शरिरात जलवाही स्रोतसे दोन आहेत त्यांचे मूळ टाळू व क्लोम ह्या अवयवात असते; यातून ती निघतात. ती छेदली गेली की, तहान फार लागते. व ताबडतोब मरण येते.

–सात्म्य–(परिव) न., सात्म्य० उदकग्रहणाद्द्रवद्रव्याणां सात्म्यं गृह्यते (सुसू. ३५.३९)
सात्म्याचा एक प्रकार. द्रव–पातळ द्रव्यांचे सात्म्य असणे. पातळ द्रव्ये शरिरात आत्मसात होणे. आरोग्यकारक होणे. रोगकर न होणे. उदकशब्दाने सर्व द्रवद्रव्ये गृहीत आहेत.

उदकान्तरित–वि., उदकस्य भोजनमध्ये पानम्, आदौ पिण्डीमध्ये जलम् अन्ते च पिण्डी इति उदकान्तरितम्, सक्तुभक्षणविधावुदकान्तरितभक्षणं न विहितम् (अहृसू. ६.३९)
जेवणात मध्ये पाणी पिणे; उदकांतरित भक्षण हे सातूच्या बाबतीत वर्ज्य आहे. म्हणजेच सातूच्या घट्ट पिठाचे सेवन करून पाणी पिणे व पुन्हां घट्ट सातूचे पीठ खाणे वर्ज्य आहे.

उदकीर्य–पु., वनस्पति० करञ्जभेदः, अस्य फलं पक्वाशयगते दोषे विरेकार्थमुपयुज्यते, चिरबिल्वः (ध. ५.१०९)
घाणेरा करंज. दोष पक्वाशयात गेले असता याचे फळ रेचक कार्य करण्यासाठी उपयुक्त; करंज. एक करंजाचा प्रकार.

उदकीर्यका–स्त्री., वनस्पति०=उदकीर्यः (सुसू. २.९)
पहा 'उदकीर्य'

(उदकीर्या)–स्त्री., वनस्पती०=उदकीर्यः (चसू. ३९.९) पहा 'उदकीर्य'

उदकुम्भ–पु., जलपूर्णकुम्भः प्रस्थानेऽस्य दर्शनं शुभम् (सुसू. २९.२७)
पाण्याने भरलेला कलश, घडा, कळशी, घागर. कामाला घराबाहेर जाण्याला निघण्यापूर्वी–निघण्याचे वेळी–निघतांना पाण्याने भरलेली घागर दिसणे हे शुभचिन्ह समजतात.

(उदकुम्भी)–स्त्री., उदकुम्भः (असंसू. ३८)
पाण्याने भरलेली घागर.

उदकोष्ठ–पु., उदकसञ्चयार्थं पात्र० (चसू. १५.७)
पाणी सांठविण्याचे भांडे. पाण्याची डेग. हांडा, पिंप, रांजण.

उदक्प्रवण–वि., उदीच्यां निम्नम् (चशा. ८.१०)
उत्तरेकडे उतरता भाग. उत्तरेकडे खोल भाग.

उद्गयन–न., उत्तरायणम्, सूर्यस्य उत्तरस्यां दिशि संक्रमणम् (चवि. ८.९)
सूर्याचे उत्तर दिशेकडे जाणे, वळणे.

उदग्र–वि., **उन्नतम्** (सुशा. १०.४६)
उन्नत, वाढलेले, मोठे (मन)

–वयस्–वि., **तरुणः** (सुचि. २६.३)
तरुण, प्रौढ, वाढत्या वयाचा.

उदञ्चन–न., **पिधान शरावः** (चसू. १५.७)
झांकण, झांकणी.

उदधि–पु., **समुद्रः** (सुचि. ३५.३०) समुद्र, सागर.

–कफ–पु., **समुद्रफेनः** (असंउ.२४.२३१) समुद्रफेस.

–फेन–पु., **समुद्रफेनः, जाङ्गमद्रव्य०**
तद्गुणाः–शीतः कषायोऽतिलेखनश्च (ध.३.१५४)
समुद्रफेस, एक जंगमद्रव्य. जलचर प्राण्याचे हाड. समुद्रफेस शीत, तुरट व अत्यंत लेखन करणारा आहे.

–मल–पु., **समुद्रफेनः** (असंसू.१२.२२) समुद्रफेस.

उदपान–पु., न., **उदकं पीयते येन तद्** (चसू. १५.६)
विहीर. पाणी पिण्याचे भांडे.
कूपः सरः (असंउ. ४ पृ. ४१) आड, तलाव.

–घट–पु., **उदकपानार्थं घटः** (चवि. ३.३६)
घागर, गडवा, तांब्या.

उदमन्थ–पु., **जलालोडितसघृतसक्तवः** (चसू. ६.१८)
पाण्यात कालवलेले भाजलेल्या जवाचे पीठ–सत्तु, सातूचे पीठ.
बहुद्रवाः सक्तवो ग्रीष्मादन्यस्मिन्नृतौ गर्हिताः (असंसू. ७.२४४)
अगदी पातळ कालवलेले सातूचे पीठ उन्हाळ्या-खेरीज इतर ऋतूत पिऊ नये.

उदय–पु., **जन्म, उत्पत्तिः** (चचि.३.५) जन्म. उत्पत्ती.

–भास्कर–पु., **सिद्धौषधि० कज्जलीकल्पः,**
तद्गुणाः–प्रमेहरक्तपित्ताऽतिसारश्वासकासनाशनः (र. १७.११०–१२०)
एक सिद्ध औषधि. प्रमेह, रक्तपित्त, अतिसार, श्वास, कास, नाशक आहे.
सर्वशूलनाशनोऽनुपानं ताम्बूलपत्रखण्डम् (र. १८.१४८–१५३)
विड्यातून दिल्याने सर्व शूल नाशक आहे. हा दुसरा कल्प शूल नाशक. अनुपान–विड्याचे पानाचा तुकडा.

–मार्तण्ड–पु., **सिद्धौषधि० कज्जलीकल्प०**
गुणाः–उदरशोफभगन्दरनाशकः (र. १९.३६–३८)
एक सिद्धौषधि. उदर, सूज, भगंदर नाशक.

उदयन–न., **मोक्षोपायः** (चशा. ५–१२)
मोक्षाचा उपाय. उन्नतीचा मार्ग.

उदयादित्य–पु., **सिद्धौषधि० कज्जलीकल्प० गुणाः—श्वेतकुष्ठस्य साध्यस्याऽसाध्यस्य वा विनाशकरः** (र. २०.२०६–२१३)
एक सिद्ध औषधी. साध्य व असाध्य पांढऱ्या कुष्ठाची नाशक.
जरारजनीहरः (र. २६.५–७) वृद्धावस्थारूपी रात्र-नाशक.

उदर–न., **शारीर० अन्तराधेरेकमुपाङ्गम्।**
शरीरायव. कोष्ठाचे एक उपांग. मेदाचे स्थान.
उदरे चतस्रः पेश्यः (असंशा. ५)
चतुर्विंशति सिराः (असंशा. ६)
दशाङ्गुलविस्तारं द्वादशाङ्गुलमुदरम् (चवि. ८.११७; असंशा. ८.३०)
उदरात चार पेशी, चोवीस शिरा. स्वस्थ व्यक्तीचे उदर बारा अंगुळे लांब व दहा अंगुळे रुंद असते.
पुरुषाणाम्—ईषदुन्नतमुदरम् अशिथिलम्, अकठिनं अविपुलं प्रशस्यते । दारिद्र्याय शुष्कम् । उन्नतं भोगाय । विशालविषमं विषमशीलभोगाय भृशशुष्कं चानपत्यम् (कासू. २८.६; पृ. ४८)
पुरुषाचे उदर–थोडे वर आलेले, ढिले नाही पण कठीणही नसलेले आणि मोठे, आरोग्याचे दर्शक; शुष्क उदर दारिद्र्याचे दर्शक. वर आलेले उदर उपभोग घेणाराचे. मोठे व विषम उदर हे बदलत्या स्वभावाचे व मनात असेल तर अनुकूल असलेल्यांचा उपभोग घेणाऱ्या स्वभावाचे. व मनात नसेल तर उपभोग न घेणाऱ्या व्यक्तीचे दर्शक. अतिशय शुष्क पोट संतती न होण्याचे दर्शक.
स्त्रीणाम्—अधस्तादुपचितमसिरमतिविपुलमवलीकमनायुषे । मध्यं नाभेरुपरिष्टादनायुषे । एकवलिकं धन्यम् । द्विवलिकं बुद्धिलाभाय । त्रिवलिकं सौभाग्याय चतुर्वलिकं प्रजायुषे । बहुवलिकमधन्यमनायुषे भवत्युदरम् । (कासू. २८.६; पृ. ४८)
स्त्रियांचे उदर–खाली मोठे व पुष्ट, शिरा नसलेले, अति घेरदार, मोठे, वळ्या नसलेले असे अल्पायुषी

असल्याचे दर्शक आहे. पोटावर एक वळी धनवान, दोन वळ्या बुद्धिमान, तीन वळ्या भाग्यवान, चार वळ्या पुत्रवान व आयुष्यमान, आणि फार वळ्या दारिद्र्य, व अल्पायुषी असल्याचे द्योतक आहे.

पु., **रोग० महागदेष्वेकः,**

उदरोत्सेधाद्भवति, उदरगुहायां जायमान उदकसञ्चयपर्यवसायी शोथयुक्तो विकारः (र. ३.१३७) **कोष्ठानुसार्यन्तर्मार्गजो व्याधिः** (चसू. ११.४९)

एक मोठा रोग—उदरात होणारा व ज्याचे पर्यवसान पाण्याचा संचय होण्यात (जलोदर होण्यात) होते असा सूजयुक्त विकार. अंतर्मार्गात झालेला व कोष्ठात वाढणारा विकार.

प्रकारः—वातपित्तकफसंनिपातक्षतबद्धयकृत्प्लीहोदकभेदैर्भिद्यमानः उदकचयावसायी उदरव्याधिः (र. १२.१)

उपद्रवयुक्तश्चाऽवार्यो भवति (सुसू. २३.१४)

वातज, पित्तज, कफज, व संनिपातज असे चार प्रकार. आतड्याला चीर पडल्याने झालेले, कठीण अशा मळसंचयाने झालेले, यकृतोदर, प्लीहोदर व जलोदर असे पाच मिळून ९ प्रकार. सर्व प्रकारात शेवटी पाणी होणे हा ह्या विकाराचा स्वभाव.

निदानं सम्प्राप्तिश्च—यस्य वातः प्रकुपितः सन् त्वङ्मांसान्तरमाश्रितः शोथं जनयति तस्य च कुक्षौ उदररोगो जायते (चसू. १८.३१)

निदान व **संप्राप्ति**—प्रकुपित वात त्वचा व मांस या दोहोंमधल्या संधीत सूज करतो तेव्हां उदररोग उत्पन्न होतो.

मलसञ्चयादिकारणैरूर्ध्वाऽधोधातवो वातादयोऽम्बुवाहिनीर्वाहिनीः रुध्वा प्राणाग्न्यपानान् संदूष्य त्वङ्मांससन्धिगाः सन्तः कुक्षिमाध्माप्योदरं कुर्युः (असंनि. १२.३–४); **दुष्टो रसोऽनिलवेगनुन्न उपस्नेहवत् कोष्ठान्निःसृत्य त्वचः समुन्नम्य शनैरासमन्ताद्विवर्धमानः जठरं करोति** (सुनि. ७.६–७)

मलसंचयादिकारणांनी वातादी कुपित दोष रसवाहिन्यांच्या आश्रयाने स्रोतसांचा अवरोध करून प्राण व अपान वायु आणि अग्नीला दुष्ट करून उदरातील त्वचा मांस व संधीत शिरतात, तेथेच चिकट दूषित रस वायूकडून ढकलला जातो व कोष्ठ्यातून बाहेर पडून त्वचेला फुगवीत हळू हळू सर्व बाजूने पोट वाढवून उदररोग उत्पन्न करतो.

सर्वमेवोदरमतिमात्रदोषसञ्चयानुबन्धेन स्रोतोमुखनिरोधात् व्याकुलानिलतया प्रजायते । सर्वं सर्वात्मकं कृच्छ्रतमं च (असंचि. १७.१)

मन्दाग्नित्वं मुख्यं कारणं तथा अजीर्णं मलिनान्नसेवनं जठरे मलसञ्चयश्च (असंनि. १२)

स्नेहादिमिथ्याचरणं चापि कारणम् (सुनि. ७.५)

सर्व प्रकारच्या उदरात दोषसंचय अति होत राहिल्यानें स्रोतसांचा अवरोध होतो. व वातदुष्टि होऊन तीनही दोषांचा प्रकोप होत असल्याने उदररोग कष्टसाध्य असतो.

अग्निमांद्य हे मुख्य कारण व अजीर्ण, मलिन अन्नसेवन, मलाचा संचय आणि स्नेह स्वेदादि पंचकर्मे व्हावी तशी न होणे ह्या गोष्टीही ह्या रोगास कारणीभूत होत असतात.

लक्षणम्—(सामान्यम्) सर्वेष्वप्युदरेषु तन्द्रा सदनं मलसङ्गो दाहोऽल्पवह्निता श्वयथुराध्मानमन्ते उदकसम्भवश्च (असंनि. १२)

शुष्कतालुः शुष्कौष्ठः शूनपादकरोदरो नष्टचेष्टाबलाहारः कृशः प्रध्मातकुक्षिः प्रेतरूपश्च दृश्यते (असंनि. १२)

कुक्षेराध्मानमाटोपः पादकरस्य शोफो मन्दोऽग्निः श्लक्ष्णगण्डत्वं कार्श्यं चेत्येतान्युदरलक्षणानि (चचि. १३.२१)

गुल्मप्रकटितानि लक्षणानि (सुनि. ७.५)

सामान्य लक्षण—सर्व उदररोगात डोळ्यावर झापड, आंग गळणे, मलसंचय, दाह, मंदाग्नि, सूज, पोट फुगणे, त्यात पाणी होणे, टाळू सुकणे, ओठ सुकणे, पाय, हात, पोटावर सूज, हालचाल, शक्ति व आहार नष्ट होणे, कृशता, पोट तुडुंब फुगणे, शरीर प्रेतासारखे दिसणे, पोटात गुडगुड, गाल तुकतुकित होणे ही व गुल्म रोगांत सांगितलेली लक्षणे होतात.

पूर्वरूपाणि—क्षुन्नाशोऽन्नं चिरात् सविदाहं पच्यते जीर्णाऽजीर्णस्याज्ञानम् सौहित्याऽसहिष्णुता बलनाशः शश्वद् अल्पचेष्टितेऽपि श्वासः विड्वृद्धिः विडप्रवृत्तिः पादयोः किञ्चिच्छोफो बस्तिसन्धौ किञ्चिद्रुक् लघ्वल्पाऽभोजनैररतिततता जठरे राजीजन्म वलीनाशश्चेत्येतानि भवन्ति (असंनि. १२.७–१०)

पूर्वरूपे—मलावरोध, मळाचा संचय, भूक नाहींशी होणे, अन्न फार वेळाने व जळजळ करीत पचणे, अन्न जिरले की नाही हे न कळणे, पोटभर अन्न खाल्ले तर सहन न होणे, हलके व थोडे जेवले तरी पोट ताणले जाणे, (तडस) बस्तीच्या भागात किंचित वेदना, पायांवर किंचित सूज, पोटावरच्या वळ्या नाहीशा होणे, पोटावर शिरा दिसू लागणे. सारखी अशक्तता, थोड्या हालचालीने श्वास लागणे.

वातोदरम्—पाणिपान्मुष्कसंन्धिषु शोफः कुक्षिपार्श्वोदरकटिपृष्ठेषु रुजा पर्वभेदनशुष्ककासोऽङ्गमर्दोऽधोगुरुता मलसंग्रहस्त्वगादीनां श्यावारुणत्वमकस्मात्ह्रासवृद्धियुक्तं चोदरं सतोदभेदं तनुकृष्णसिराभिस्ततं चोदरं तच्चाऽऽहतं सदाध्मातदतिवच्छब्दं करोति सरुक् शब्दो वायुः सर्वतोगतिः सन् विचरत्युदरे (असंनि. १२.१४–१७)

रूक्षादिकर्शनान्तैः कुक्ष्यादिगो वायुः कुपितः सन्नग्निं हत्वा कफमुध्दूय तेन रुद्धगतिस्त्वङ्मांसान्तरमाश्रितः सन् उदरमाचिनोति

(चचि. १३.२३–२४)

वातोदर चिन्हे—अकस्मात पोट, हातपाय, वृषण व सांध्यावर सूज, कुशी, बरगड्या, पोट, कमर, पाठ यात पीडा, सांधे फुटल्यासारखे वाटणे, कोरडा खोकला, आंगमोडे येणे, खालचा भाग जड वाटणे, मलावरोध, त्वचा, नख, डोळे, इ. चे ठिकाणी काळसर तांबुसपणा, अकस्मात पोट कमी होणे अथवा वाढणे, त्यात टोचणी, फुटल्यासारखी पीडा, पोटावर बारीक विरळ व काळसर शिरांचे जाळे दिसणे, बोटाने ठोकले तर फुगलेल्या पखालीसारखा आवाज होणे, पोटात पीडा व आवाज करीत वायूचा सर्वत्र संचार, रूक्ष आहार व शरीर कृश करणाऱ्या इतर कारणांनी पोटातील वायु कुपित होतो, अग्नि मंद करतो, कफाला वाढवतो, व गति अडल्यामुळे त्वचा व मांसामध्ये शिरून उदर मोठे करतो.

पित्तोदरम्—ज्वरो मूर्च्छा दाहस्तृट्कटुकास्यता भ्रमोऽतिसारस्त्वगादौ पीतत्वं हरिद्वर्णं चोदरं पीतताम्रसिरानद्धं सस्वेदं सोष्णं च दह्यते धूमायति मृदुस्पर्शं क्षिप्रपाकं प्रदूयते च

(असंनि. १२.१६–१८.१९)

अचिराभिवृद्धिश्च भवति (सुनि. ७.१०)

कट्वम्लादिभिः समाचितं पित्तमनिलकफौ प्राप्य मार्गं रुध्वोन्मार्गमास्थितं सदाऽऽमाशयेऽग्निं निहत्योदरं कुरुते (चचि. १३.२३–२७)

पित्तोदर चिन्हे—ज्वर, मूर्च्छा, दाह, तहान, तोंड कडु होणे, भ्रम, अतिसार, त्वचा, नखे, डोळे इ. पिवळे हिरवट होणे, पोटावर तांबड्या व पिवळ्या शिरांचे जाळे होणे, घाम, उष्णता, दाह, धूर निघतो आहेसे वाटणे. पोट मऊ लागणे, पोटाची वाढ लौकर होणे व जलोदरात लवकर रूपांतर होणे ही लक्षणे होतात. ह्या ठिकाणी तिखट, आंबट इ० आहारामुळे संचित पित्त वातकफाशी मिश्र होऊन स्रोतसांचा अवरोध करते व जठराग्नीला मंद करून हा उदर विकार करते.

कफोदरम्—अङ्गसदनं स्वापः श्वयथुगौरवं निद्रोत्क्लेशोऽरुचिः श्वासः कासस्त्वगादीनां शुक्लत्वमुदरं तु स्तिमितं स्निग्धं श्वेतराजीततं चिराभिवृद्धिकठिनं शीतस्पर्शं गुरु स्थिरं महच्च जायते (असंनि. १२)

अव्यायामादिभिः क्रुद्धेन श्लेष्मणा स्रोतःस्वावृतेष्वावृतो वायुरत्रगो भूत्वा श्लेष्माणं पीडयन्नुदरं कुर्यात्

(चचि. १३.२९–३०)

कफोदर लक्षणे—अंग गळणे, झोप, सूज, जडत्व, निद्रा, तोंडाला पाणी सुटून मळमळ वाटणे. अरुचि, श्वास, खोकला, त्वचा वगैरे पांढरी, पोट ताठणे, तुळतुळित दिसणे, त्यावर पांढऱ्या शिरांचे जाळे दिसणे, वाढ सावकाश होणे, पोट कठिण, स्पर्श शीत, जड, न हलणारे व मोठे होते. येथे व्यायामादि न करणे अशा कारणांनी कफ वाढून तो स्रोतसांचा अवरोध करतो, वायु आंतड्यात शिरून त्या कफाला अधिक दूषित करून हा उदरविकार उत्पन्न करतो.

संनिपातोदरम्—त्रिदोषकोपनैस्तैस्तैस्तथा स्त्रीदत्तैः रजोमलैर्गरदूषीविषादिभिश्च सञ्चिताः सरक्ता मलाः कोष्ठं प्राप्य शोफमूर्च्छाभ्रमान्वितं शीघ्रपाकं सुदारुणं त्रिदोषजमुदरं कुर्वन्ति । तच्च शीतवाताभ्रदर्शनेऽतीव बाधकम् (असंनि. १२.२२–२४)

कारणे—त्रिदोषकोप करणारी कारणे घडून तसेच दुष्ट स्त्रिया अन्नातून रज, मल इ० घालून तयार करतात ते गर विष खाण्यात आल्याने रक्तासह सर्व दोष कोठ्यात शिरून सूज, मूर्च्छा, भ्रम, इ. लक्षणांनी युक्त, लौकर पिकणारा,

भयंकर असा हा त्रिदोषज उदररोग करतात. हा रोग थंडी, वायु, अभ्र येणे यामुळे अतिशय वाढतो.

छिद्रोदरम्–अस्थ्यादिशल्यैः सान्नैर्भुक्तैरत्यशनेन वाऽन्त्रं भिद्यते पच्यते चान्त्रं तच्छिद्रैः स्रवन् आमः सविड्रसोऽल्पाल्पं गुदाद् बहिरेति–स कुणपगन्धतुल्यः पिच्छिलः पीतलोहितश्च भवति। अवशिष्ट आमो जठरमापूर्योदरं जनयति। तन्नाभेरधो वर्धते च शीघ्रं जलात्मतामेति । उद्रिक्तदोषलक्षणं श्वासतृड्भ्रमैश्च व्याप्तं वर्तते (असंनि. १२.३४–३८)

छिद्रोदर कारणे—अन्नाबरोबर हाड किंवा इतर कठिण पदार्थ जाणे, अति आहार यांनी आतडे फाटून जखम पुवळते; व स्रवणारा आम आणि मळयुक्त बुळबुळीत पिवळा व लाल आणि प्रेतासारखी घाण असलेला रस गुदावाटे पडतो. बाकीचा आम उदरात साठून ते मोठे करतो. तेव्हा पोटाचा नाभीच्या खालचा भाग मोठा होत असतो आणि त्यात लवकर पाणी होते. श्वास, तहान, भ्रम, इ. लक्षणे ही दोष अधिक वाढल्याचे दर्शवितात.

बद्धोदरम्–पक्ष्मवालैरन्नेन सहोपभुक्तैः सहोदावर्तैर्दुर्नामभिरन्त्रोपलेपिभिरन्नैर्बद्धायने गुदे कुपितोऽपानवायुर्वर्चःपित्तकफान् रुध्वोदरं करोति। तत्र दाहस्तृट् ज्वरः क्षवः कासः श्वासोरुसदनं शिरोहृन्नाभिपायुषु रुजा मलसङ्गोऽरुचिश्छर्दिरित्यादीनि लक्षणानि भवन्ति। उदरं तु मूढमारुतस्थिरं नीलारुणसिराराजीनद्धमराजिकं वा भवति तच्च नाभेरुपरि प्रायो गोपुच्छिकाकृति जायते ।

(असंनि. १२.३०–३१)

बद्धगुदोदर लक्षणे–याचा आकार नाभीच्या वर गाईच्या शेपटासारखा असतो. मल, कफ, व पित्त यांचा रोध व संचय होतो. शिर, हृदय, नाभि, गुद यात वेदना. पोटावर निळ्या अरुण रंगाच्या शिरांचे जाळे दिसते. दाह, लहान, ताप, शिंका येणे खोकला श्वास, मांड्या गळणे, अरुचि, वांती इ. लक्षणे होतात.

कारणे–मूळव्याध, वाताचा अवरोध असलेल्या रुग्णांनी चिकट अन्न, अथवा केस इत्यादि युक्त अन्न खाल्याने हा रोग होतो. यात मार्गावरोधाने कुपितवायु पित्त कफाला अडवण्याची क्रिया घडते.

यकृदुदरम्–अत्याशितस्य यानपानादिचेष्टितैः संक्षोभादतिव्यवायभाराध्वगमनव्याधिकर्शनैर्दक्षिणपार्श्वाश्रितं यकृत्स्थानाच्च्युतं विवर्धते वा रसादिभ्यो विवृद्धं शोणितं तद्विवर्धयति। तदष्ठीलेवाऽतिकठिनं कूर्मपृष्ठवत्प्रोन्नतं क्रमेण वर्धमानं कुक्षावुदरं करोति। तत्र श्वासकासपिपासाऽऽस्यवैरस्याऽऽध्मानपीडाज्वरपाण्डुत्वमूर्च्छाच्छर्दिदाहमोहाश्च भवन्ति । उदरमरुणाभं विवर्णं वा नीलहारिद्रराजिमच्च भवति।

(असंनि. १२.२८–२९)

यकृदुदराची लक्षणे–हे नाभीच्या वर उजव्या बाजूला वाढत असल्यामुळे उदराचा तो भाग कासवाच्या पाठीसारखा दडस, उंच व घेराचा दिसतो. उदर अरुण वर्णाचे दिसते किंवा विवर्ण निळ्या हिरव्या शिरा पोटावर येतात. पोट क्रमाने वाढते. पांडुत्व, खोकला, श्वास, इत्यादी चिन्हे सामान्यतः होतात. **कारणे**–अत्याहार, वाहनादिकांचे शरिराला धक्के व अतिसंभोग आणि श्रम इत्यादींनी यकृत स्थानापासून सुटणे. रक्त अधिक वाढणे.

प्लीहोदरम्–तुल्यहेतुलिङ्गौषधत्वात् यकृतोदरस्य प्लीहजठरे एवावरोध इत्येतत् प्लीहोदरं विद्यात्

(चचि. १३.३८; असंनि. १२.२४–३०)

प्लीहोदर–कारणे-चिन्हे व चिकित्सा–यकृत् व प्लीहोदराची एकच आहेत. फक्त प्लीहोदर हे नाभीच्या वर डावीकडे यकृतासारखे वाढते एवढाच फरक आहे.

उदरम् अतोयम्–अरुणमशोफं नातिभारिकं सिराजालगवाक्षितं गुडगुडशब्दवद्वातो नाभिं विष्टभ्य वेगं कृत्वा नश्यति हृत्कटीनाभिपायुवंक्षणेषु वेदना भवति वायोः सशब्दनिश्चारो बद्धविट्कताऽल्पमूत्रताऽनलो नातिमन्दो लौल्यमविरसं च मुखं स्यात्

(असंनि. १२.११–१३; चचि. १३.५५–५८)

पाणी नसलेले उदर–तांबुस, सूज नसलेले फार जड न वाटणारे, शिरांचे जाळे, गुडगुड शब्द करणारा वारा बेंबीपाशी अडून सरण्याचा वेग येऊन सरत नाही, हृदय, कंबर, नाभि, गुद, जांघ यात वेदना, वारा शब्द करीत बाहेर पडतो. मळ बांधलेला, लघ्वी थोडी, अग्नि बरा, खाण्याची हाव असून तोंडालाही विरसता नसते.

उपेक्षिते सति–उदराणामुपेक्षया दकोदरे एव सर्वेषां पर्यवसानम्। दोषाः स्वस्थानच्युताः पाकाद्द्रवाः सन्धीन् स्रोतोमुखानि द्रवीकुर्युः। बाह्यस्रोतःसु विहतः स्वेदस्तिर्यगास्थितस्तदेवोदकमाप्यायय पिच्छां कुर्यात्। तदोदरं गुरु स्थिरं वृत्तमाहतेऽप्यशब्दं मृद्वपगतराजिकं नाभ्यां स्पृष्टं चेत्सर्पणशीलं च

भवति । तदनूदकजन्म तेन चाऽधिका कुक्षिवृद्धिः सिरान्तर्धानं दकोदरोक्तलक्षणानि च भवन्ति (असंनि. १२.४२–४६)

उपेक्षापरिणाम–उदर रोगाची उपेक्षा केल्याने सर्व प्रकारची उदरे शेवटी जलोदरात परिणत होतात. स्थानभ्रष्ट दोषांना पक्वावस्था प्राप्त होऊन ते द्रवरूप होतात व संधी आणि स्रोतसांची मुखे यांनाही शिथिल करतात. बाह्यस्रोतसांकडे जाणारा घाम हा मलही अडवला जातो असे हे सर्व वाढलेले जल चिकट होते त्यामुळे पोट मोठे, जड, स्थिर, वाटोळे, ठोकल्याने आवाज करणारे, मऊ, सगळ्या रेषा नष्ट झालेले, बेंबीजवळ स्पर्श केल्यास हलते. ते अनूदकजन्म उदर होय.

उदकोदरम्–निदानसम्प्राप्तिलक्षणानि–प्रवृत्तस्नेहपानादेः सहसा आमाम्बुपायिनोऽत्यम्बुपानात्क्षीणस्याऽतिकृशस्य जलमूर्च्छितः कफो वायुश्चाऽम्बुमार्गान् रुध्वोदराश्रितौ तत्स्थानात्तदेवाम्बु वर्धयेताम् । तत् उदरं तृष्णागुदस्रुतिरुजाकासश्वासारुचियुतं नानावर्णसिराततं तोयपूर्णदतिस्पर्शशब्दप्रक्षोभवेपथुयुतं महत्स्निग्धं स्थिरमावृत्तनाभि च भवति
(असंनि. १२.३८–४१; चचि. १३.४५–४८)

जलोदरचिन्हे–निदान व संप्राप्तिकारणे–क्षीण व अतिकृश मनुष्याने स्नेहपानादी क्रिया नंतर एकदम न तापविलेले थंड पाणी व अति पाणी पिणे. प्याल्याने वाढलेला कफ व वायु जलवह स्रोतसे रुद्ध करून उदरात जलसंचिति करतात. **चिन्हे**–उदराचा पाण्याने भरलेल्या पखालीसारखा स्पर्श व आवाज असतो तहान, गुदातून स्राव, पीडा खोकला व अरुचि होऊन नाभि प्रदेश दोषांनी वेढला जातो. निरनिराळ्या रंगाच्या शिरांचे जाळे होते.

उदरोपद्रवाः—छर्द्यतीसारतमकतृष्णाश्वासकासहिक्कादौर्बल्यपार्श्वशूलारुचिस्वरभेदमूत्रसङ्गाद्युपद्रवा जातोदकावस्थानन्तरं प्रादुर्भवन्ति (चचि.१३.४९) **एवंप्रकारकम् अचिकित्स्यं ज्ञेयम्। पार्श्वभङ्गोऽन्नविद्वेषः शोफो विरेचनद्रव्यैर्बहुशो विरिक्तं पुनः पूर्यमाणमुदरम्** (सुसू. ३३.१४)

उपद्रव–श्वास कास उचकी फासळ्यात शूळ, मूत्र अडणे, तहान लागणे, ओकारी अतिसार, दुर्बलता, चक्कर येणे, अरुचि, स्वरभेद हे सर्व उपद्रव उदरात जल संचय झाल्यानंतर होतात. असे उदर असाध्य होते. शिवाय अन्नद्वेष, सूज आणि विरेचनाने बरेच ढाळ झाले तरी पुन्हा पोट पूर्ववत् भरतेच.

साध्यासाध्यत्वम्—अष्टावुदराणि पूर्वमुद्दिष्टानि तेष्वसाध्यं बद्धगुदं परिस्रावि च अवशिष्टानि कृच्छ्रसाध्यानि सर्वाण्येव प्रत्याख्यायोपक्रमेत्
(सुचि. १४.३)

वातपित्तकफप्लीहसंनिपातदकोदराणि यथोत्तरं कृच्छ्राणि बद्धोदरच्छिद्रोदरे च प्रायः पक्षादूर्ध्वं मारयतः । रिष्टोक्तोपद्रवान्वितं जातसलिलं सर्वमप्युदरमसाध्यम् । जन्मनैव सर्वमप्युदरं प्रायः कृच्छ्रतमं मतम् । बलिनो नवोत्थितं तदजाताम्बु यत्नसाध्यं ज्ञेयम् (असंनि. १२.४६–४८) **तेष्वाद्यश्चतुर्वर्गो भेषजसाध्यः कालप्रकर्षात् सर्वाण्येव शस्त्रसाध्यानि वर्जयितव्यानि ।**
(सुचि. १४.३)

साध्यासाध्यत्व–कोणतेही उदर अतिकष्टसाध्य. बलवानाचे, नवे, पाणी न झालेले ही प्रयत्नाने साध्य. वातादि पहिले चार औषधाने साध्य; पण उशिरा उपचार झाले तर शस्त्रसाध्य. बद्धगुदोदर, छिद्रोदर १५ दिवसांनंतर असाध्य, मारक. रेचकाने पुष्कळ रेच होऊनही कमी न होणारे उदर असाध्य. मारक उपद्रव युक्त व पाणी झालेलेही असाध्य.

चिकित्सा—उदररोगविशेषे सामान्ययोगाः (१) एरण्डतैलमहरहर्मासं द्वौ वा केवलं मूत्रयुक्तं क्षीरयुक्तं वा सेवेत उदकवर्जी (२) माहिषं मूत्रं क्षीरेण गव्येन पिबेत् सप्तरात्रम् (३) उष्ट्रीक्षीराऽऽहारः–त्यक्तान्नसलिलो भवेत् पक्षं यावद् (४) पिप्पली वा मासं पूर्वोक्तेन विधानेनाऽऽसेवेत (५) निकुम्भतैलं सैन्धवाजमोदायुक्तं पानार्थम् (६) शृङ्गवेररसविपक्वं क्षीरमासेवेत (७) आर्द्रशृङ्गवेररसपात्रशतसिद्धं तैलं वातशूले प्रयुञ्जीत (८) चव्यशृङ्गवेरकल्कं सरलदेवदारचित्रकं वा पयसा पिबेत् (९) मुरङ्गीशालपर्णीश्यामापुनर्नवाकल्कं पयसा पिबेत् (१०) ज्योतिष्कफलतैलं क्षीरेण स्वर्जिकाहिङ्गुमिश्रं पिबेत् (११) गुडद्वितीयां हरीतकीं भक्षयेत् (सुचि. १४.१०)

उदररोगे लवणमुपयुज्यते (चसू. १.९२)

उदररोगे आनाहवर्तिरुपयोज्या (सुचि. १४.११)

सामान्य चिकित्सा–एरंडतेल गोमूत्राबरोबर, दुधाबरोबर किंवा नुसते दररोज महिना दोन महिने

घेणे, आणि या अवधीत पाणी वर्ज्य करावे. म्हशीचे मूत्र गाईच्या दुधाबरोबर ७ दिवस. अन्नपाणी सोडून १५ दिवस उंटिणीचे दूध घ्यावे. पिंपळी दुधाबरोबर एक महिना याच विधीने घ्यावी. किंवा दांतीचे तेल सैंधव व अजमोदा घालून प्यावे. आले घालून सिद्ध केलेले दूध, गूळ व हिरडा, सेवन करावा. वातशूल असतां आल्याच्या रसात शंभर वेळा सिद्ध केलेले तेल घेणे. चवक, सुंठ, किंवा सुरुवृक्ष, देवदार, चित्रक यांचा कल्क दुधाशी प्यावा. शेवगा, सालवण, वरधारा, पुनर्नवा यांचा कल्क दुधाशी, मालकांगोणीच्या फळाचे तेल दुधातून सज्जीखार व हिंग घालून प्यावे. वातनाशक वर्तीचा गुदमार्गात उपयोग करावा.

दकोदरे जलनिर्हरणं कार्यम् (सुचि. १४.१८)

स्वेदचिकित्सा–वातारब्धे कफारब्धे चोदररोगे स्वेदो विधेयः, स च स्वेदः आजलप्राप्तेः। अत ऊर्ध्वं सर्वेषामस्वेद्यत्वम् । छिद्रोदरदकोदरिणोरेव तत्र निषेधोऽन्येषु यथास्वं स्नेहादयः प्रयोज्याः

(डसुचि. १४.५)

शस्त्रचिकित्सा—बद्धगुदे परिस्राविणि च शस्त्रकर्म कर्तव्यम् (सुचि. १४.१७)

उदररोगेऽभुक्तवतः शस्त्रकर्म कुर्वीत । अन्नपूर्णकोष्ठत्वाद्यन्त्रदानादिभिः कष्टं मरणं वा प्राप्नोत्यातुरः।

(डसुसू. ५.१६)

जलोदरात पाणी काढावे, वात व कफजन्य उदरात आंग ओलसर होईतो घाम काढावा, इतर उदरात घाम काढणे वर्ज्य. छिद्रोदर, व जलोदरात निषेध आहे. इतर उदरात दोषांना अनुसरून स्नेहादींचा उपयोग करावा.

शस्त्रचिकित्सा–बद्ध गुदोदर व परिस्रावी उदरावर शस्त्रक्रिया करावी. उदररोगात शस्त्रकर्म अनशे पोटी करावे. नाहीतर कोठ्यात अन्न असल्याने यंत्र शस्त्रादींचे कष्ट होतील किंवा मरणही येईल.

पथ्यापथ्यम्–उदरी गुर्वभिष्यन्दिरूक्षविदाहिस्निग्धपिशितपरिषेकावगाहान् परिहरेत् । शालिषष्टिकगोधूमान् नीवारांश्च नित्यमश्नीयात् ।

(सुचि. १४.४)

जठर्यन्नं नाद्यात् तोयपानं च वर्जयेत् ईषत्सांद्रमुद्धृतस्नेहं स्वादु तक्रं पाने हितम् (चचि. १३.१०१)

अयं वमनार्थं न योग्यः (सुचि. ३३.१४)

(असंचि. अ. १७ अहृनि. १२ अहृचि. १५)

पथ्यापथ्य–उदररोग्याने जड, कफकर, रूक्ष, विदाही, स्निग्ध अन्न, मांसभक्षण, शेकणे, पाण्यात डुंबणे, वर्ज्य करावे, साठेसाळी, गहू, नीवार नावाचे तृण धान्य म्हणजे देवभात, लोणी काढलेले व अगदीच पातळ नसलेले गोड ताक घ्यावे. **वमन** देऊ नये.

उदरचिकित्सित–पु., **अध्याय० उदररोगस्य चिकित्सार्थं कृतोऽध्यायः** (चचि. १३.१)

अध्यायाचे नाव. उदररोगाची चिकित्सा सांगण्याकरिता दिलेला अध्याय.

उदरमर्म–न., **मर्म० गुदं बस्तिः नाभिश्चेति त्रीणि भवन्ति उदरमर्माणि** (सुशा. ६.६ अहृशा. ४.१)

उदरावकाशातील मर्मे. गुद, बस्ति व नाभि ही तीन होत.

उदराद–पु., **श्लेष्मजः क्रिमिविशेषः** (चवि. ७.१२)

उदर खाणाऱ्या कफज कृमीचे नाव

उदरामय–पु., **उदरे जातो व्याधिः अतीसारः**

(ड.) सुउ. ४०.८३) (चचि. १९.६०)

उदरातील रोग–आमय, अतीसार.

उदरावेष्ट–पु., **रोग० उदरस्यावेष्टनमिव आवेष्टः अशीतिवातविकारेष्वेकः** (चसू. १९.४ (९)

ऐशी वातविकारांपैकी एक. पोट वेढल्यासारखे, आवळल्यासारखी वेदना.

क्रिमि० विंशतिक्रिमिजात्यन्तर्भूतेषु सप्तसु कफजेष्वेकः

(चसू. १९.४ (९)

कृमींच्या २० जातींपैकी एक कृमि. कफज सात कृमिजातींपैकी एक कृमि.

उदर्द–पु., **रोग०** (चसू. २०.१०)

व्याधिस्वरूपम्–प्रायः शिशिरसम्भवः, सरागैः कण्डूमद्भिरुत्सङ्गैर्मण्डलैः सहितो बहिःशरीरे त्वगुपरि भवति । उदर्दस्तु कफाधिकः वाताधिकं तु शीतपित्तम् ।

शीतपित्तोदर्दयोः सामान्यं निदानं–शीतमारुतसंस्पर्शाद्दुष्टौ कफमारुतौ पित्तेन सह सम्भूय बहिरन्तर्विसर्पत उदर्दं शीतपित्तं च जनयतः ।

उदर्दलक्षणम्–बहिस्त्वचो वरटी नामककीटविशेषदष्टसंस्थानः सकण्डूस्तोदबहुलश्छर्दिज्वरविदाहवान शोथः । भेषजसाध्यो व्याधिः कटुकरसेनोपहन्यते

(मा.) (चसू. २६.४३ (४) अहृसू. १०.१७)

एक रोग. हा थंडीपासून बहुधा होतो. त्वचेवर गांधीलमाशी डसते तेव्हा जशी गाठाळ पुळी येते तशा गोल आकाराची तांबडट, खाजयुक्त व वर

उचलून आल्यासारखी मंडले उत्पन्न होतात. दोन प्रकार. एक कफाधिक असतो तो उदर्द व वाताधिक असतो तो शीतपित्त. ह्या दोन्ही विकारांचे सामान्य कारण—त्वचेला अति थंड वारा लागून कफवातदुष्टि होते. व ती पित्तासह मिळून शरिराच्या आंत व बाहेर संचार करीत असता हे विकार होतात,

उरोऽभिष्यन्द उदर्दः केषांचिच्छीतवेपथुरुदर्दः (असंसू. २०.१६–१७)

उरस्थानात—फुफ्फुसात स्राव होऊन साठला, व कफ झाला की, त्याला उदर्द म्हणतात. कित्येकांना या विकारात थंडीमुळे कांपरे भरते.

–प्रशमन–वि., **महाकषायवर्गे तिन्दुकप्रियालादि** (चसू. ४.१७ (४३)

उदर्द कमी करणारा वर्ग टेंभुरणी चारोळी इत्यादी औषधांचा गण.

उदर्दित–वि., **उन्मादरोगेऽरिष्टलक्षणेषु एकम् उदर्दयुक्तः ऊर्ध्ववातार्दितो वा** (चइ. ५.१९)

उन्मादरोगात होणाऱ्या अरिष्ट लक्षणातील एक. उदर्दयुक्त किंवा ऊर्ध्ववाताने पीडित.

–त्व–न., **ऊर्ध्वकाये पीडितत्वम्** (चनि. ७.६)

शरिराच्या ऊर्ध्व भागात पीडा होणे.

उदर्य–पु., वि., **जाठराग्निः, जठरस्थः** (चचि. १५.७)

जठरात असणारा. जठराग्नि, पाचकाग्नि.

उदश्वित्–न., **तक्रभेदः नष्टार्तवोपचारेषु पानार्थमेकं द्रव्यम्, अर्धोदकं तक्रम् दध्यर्धप्रमाणेन जलेन सह आलोडितं तक्रम्** (सुशा. २.२२)

एतच्च काललवणसहितं वातशूले प्रशस्तम् (सुउ. ४२.९२)

ताकाचा एक प्रकार. दह्याच्या निम्मे पाणी घालून घुसळलेले ताक. नष्टार्तवावर पिण्याकरिता उपयुक्त. वातशूलावर संचळ घालून घेणे उपयुक्त.

दधिसमभागजलेन कृतं तक्रम् (चवि. ८.१३६)

दह्याइतकेच पाणी घालून केलेले ताक.

सस्नेहं सजलं तक्रमुदश्विदिति कथ्यते (सुसू. ४५.८५)

पाणी घालून साईसह दह्याचे केलेले ताक.

उदश्वित–न., उदश्वित्, (ध. ६.२११)

पहा 'उदश्वित्'

उदान–पु., देहस्थवायु० **वायोः पञ्चप्रकाराः प्राणाऽपान-समानोदानव्यानाः । ऊर्ध्वमागच्छन्वायुरुदानः ।** (सुनि. १)

उद् ऊर्ध्वं अनिति श्वसिति अनेन प्राणी इति (सुनि. १.१४)

तत्स्थानम्—**उदानस्य पुनः स्थानं नाभ्युरःकण्ठ एव च** (चचि. २८.७)

तत्कर्म—**वाक्प्रवृत्तिः प्रयत्नः उर्जाबलवर्णादि** (चचि. २८.७)

तेन भाषितगीतादिविशेषोऽभिप्रवर्तते (सुनि. १.१५)

शरीरातील एक वायु. वर येणारा वायु. उदान. मनुष्य ज्याच्याने वर श्वास नेतो—बाहेर सोडतो तो उदान. उदानाचे स्थान—नाभिप्रदेश, उरस्थान, कंठ, नाक. त्यांची कर्मे—बोलण्याची प्रवृत्ति, प्रयत्न, उत्साह, बळ, वर्ण, गाणे, उच्छ्वास इ.

आवृतः (उदानः)—**वातावृतः**—

व्यानादिभिः (व्यानोऽपानः, प्राणश्च) त्रिभि-रेवोदानः आवृतो भवति (अहनि. १६.५०–५२)

(१) प्राणावृतः—**तल्लक्षणानि**—

शिरोग्रहः प्रतिश्यायो निःश्वाससंग्रहः उच्छ्वाससंग्रहो हृद्रोगो मुखशोष इत्येते उदाने प्राणावृते भवन्ति, तस्योर्ध्वभागिकं कर्म कार्यं आश्वासनं तथा । (चचि. २८.२०६–२०७; असंनि. १६)

व्यानादिकांनी उदान आवृत होतो. व्यानादी वायु उदानाच्या कार्यावर आवरण आणतात; अडथळा करितात. प्राणाने उदानाला आवृत केले तर डोके जखडणे, पडसे, श्वास टाकण्याला व घेण्याला अडचण. हृद्रोग आणि तोंडाला कोरड ही चिन्हे होतात. चिकित्सा—जरूर तसे नाकात नस्य कानात तेल इत्यादीचा उपयोग व धीर देणे.

(२) अपानावृतः—**तल्लक्षणानि**—

अल्पोऽग्निर्मोहोऽतीसारो भवति । तत्र चिकित्सा— वमनं कर्तव्यं तथा च दीपनं ग्राहि चाऽशनं कार्यम् (चचि. २८.२१०–२११)

अपानाने उदानाचे आवरण केले तर कार्याकार्य विवेक नष्ट होणे किंवा मूर्च्छा, अतिसार, आणि अग्नि मंद होणे ही लक्षणे होतात.

चिकित्सा—ओकारीचे औषध देऊन अग्निदीपक व मळ बांधून घट्ट करणारी औषधे द्यावीत.

व्यानसहित उदानश्छर्दिकरः (सुउ. ४९.७)

आमाशयात वाढलेले दोष उदानवायु व्यानाच्या सहाय्याने वरच्या बाजूने तोंडावाटे बाहेर टाकतो. वांती निर्माण करितो.

पित्तावृतः—तल्लक्षणानि—नाभ्युरसोः क्लमो दाहो मूर्च्छाऽऽदीनि रूपाण्योजोभ्रंशः सादश्च (चचि.२८.२२३—२२४)

मूर्च्छा, अपस्मार, दाह, छातीत व पोटात थकवा वाटणे, अंग गळाल्यासारखे वाटणे व ओजाचा नाश ही लक्षणे होतात.

कफावृतः—तल्लक्षणानि—गुरुगात्रत्वम् रुचिर्वाक्स्वर-योर्ग्रहो बलवर्णयोः प्रणाशः (असंनि. १६) (चचि.२८.२२४—२२५)

कफाने उदान आवृत झाला तर वर्ण वाईट होतो, नीट बोलता येत नाही, स्वरही बिघडतो, स्वर उमटण्याला अडचण वाटते. दुर्बळता येते, अवयव जड वाटतात आणि तोंड बेचव होते.

–प्रकोप–पु., **निदानं व्याधयश्च क्षवथूद्गारच्छर्दि-निद्राविधारणैर्गुरुभारातिरुदितहासाद्यैर्विकृत उदानः कण्ठरोधमनोभ्रंशच्छर्द्यरोचकपीनसगलगण्डादीन् जत्रूर्ध्वसंश्रितान् रोगान् करोति** (असंनि. १६.२३.२४)

उदानाचा प्रकोप. कारणे—शिंका, ढेकर, ओकारी, झोप येत असता अडविले, येऊ दिले नाही, जड ओझे वाहिले, अतिशय रडले, अतिशय हसले तर तर उदान विकृत होतो.

विकार—घशात बांध घातल्यासारखे वाटते; ओकारी अरुची, दुष्ट पडसे, गलगंड इत्यादी खांद्याच्या वरचे सर्व विकार आणि चित्तभ्रंश होतो.

–भाव–पु., **ऊर्ध्वगतिस्वभावः** (चचि. १८.६)

वरच्या दिशेने जाण्याचा स्वभाव.

उदार–वि., **अपीडाकरम्** (सुउ. ३९.२६१)

दुःख न देणारा.

आधिक्येन संपन्नः (सुउ. १२.४)

धर्माऽविरुद्धो मनोऽनुकूलश्च (सुउ. ४१.५८)

मोठ्या मनाचा. मोकळ्या हाताचा. प्रमाणापेक्षा अधिक धर्माशी जुळणारा, मनाप्रमाणे.

–गन्धि–वि., **उत्तमगन्धि, सुगन्धि; सुगन्धिपुष्पाधि-वासितम्** (सुउ. ४८.२४)

उत्तम वासाचा; सुगंधी; सुगंधी फुलांचा वास लावलेला.

–धी–वि., **महती धीः यस्य** (सुउ. १८.३)

मोठ्या बुद्धीचा.

–रस–पु., **जाङ्गलमांसरसः** (सुउ. ४७.३६)

श्रेष्ठ रस. रुक्ष प्रदेशातील मांसाचा रस.

–वीर्य–वि., **उत्कृष्टशक्तियुक्तम्** (चचि. १२.५७)

अतिबलवान.

उदावर्त–पु., **वातरोग० ऊर्ध्वं वातविण्मूत्रादीनामा-वर्तो भ्रमणं यस्मिन् रोगे स उदावर्तः, पुरीषं वायुना वर्तुलीकृतमुदावर्तमिति केचिन्मन्यन्ते लोकप्रसिद्धत्वात्** (सुउ., ५५.१)

स च द्विविधः (१) वेगविरोधजः (२) उपद्रव-रूपश्च,

वेगनिरोधज उदावर्तः—अत्र न वेगान् धारणीयोक्त-न्यायेनोच्चारनिरोधजादय उदावर्ता उच्यन्ते । (चसू. १९.४; (३)

तेच वातविण्मूत्रजृम्भाश्रुक्षवोद्गारान्तरेन्द्रियक्षुत्तृष्णा-श्वासनिद्रावमिवेगनिरोधजा भवन्ति त्रयोदश-संख्याकाः (सुउ. ५५.४)

एक वातरोग.—ज्या रोगात, वात, विष्ठा, मूत्र, इत्यादींची त्यांच्या विसर्जन मार्गाच्या उलट गती निर्माण होऊन त्यांचे वरच्या दिशेने भ्रमण होते तो उदावर्त. वातप्रकोपाने मळाला वाटोळा आकार येणे व (अशी लोकात कल्पना) मळाच्या गाठी होणे. उदावर्त दोन प्रकारचा. मळांना विसर्जनाचा वेग असतां तो अडवल्याने होणारा, आणि रोगात उपद्रव म्हणून होणारा. वात, विष्ठा, मूत्र, शुक्र, जांभई, अश्रू, शिंक, तहान, भूक, ढेकर, श्वास, खोकला, झोप यांचे वेग धारण केल्याने वाताचा रोध होतो. तो १३ प्रकारचा विकार.

वातनिरोधज उदावर्तः—लक्षणम्—

—आध्मानशूलौ, हृदयोपरोधः, शिरोरुक्, श्वासो-ऽतीवहिक्का, कासः, प्रतिश्यायो, गलग्रहो, घोरं श्लेष्मपित्तप्रसारणं च (सुउ. ५५.७)

वाताचा अवरोध केला तर पोट फुगते; शूल, हृदयाला अडथळा, डोके दुखणे, श्वास, खोकला, अतिशय जोराची उचकी, पडसे. गळा धरणे, कफ व पित्ताचा शरिरात प्रसार.

चिकित्सा—स्नेहविधिः, स्वेदविधिर्वर्तयो, भोज-नानि, पानानि बस्तयश्च कर्तव्याः (चसू. ७.१३)

चिकित्सा—तेल, तूप इत्यादी स्नेहपान, अभ्यंग, घाम काढणे—शेकणे, ढुंगणात औषधांनी भिजविलेले फडक्यांचे काकडे घालणे, वातहर अन्नपान व बस्ती.

पुरीषनिरोधज उदावर्तः—लक्षणम्—

आटोपशूलौ, परिकर्तनं, पुरीषसङ्ग ऊर्ध्ववातः, पुरीषमास्यादपि निरेति (सुउ. ५५.८)

मळाची वेगावरोधलक्षणे–गुडगुड, शूळ, कांपल्यासरखी वेदना, मळाचा संचय, वात वर चढणे.

चिकित्सा––स्वेदोऽभ्यङ्गावगाहौ, वर्तयो, बस्तिकर्म, प्रमाथ्यन्नपानं च हितम् (चसू. ७.९)

गरम पाण्यात बसणे, अनुलोमक अन्नपान व वरील उपचार.

मूत्रनिरोधजउदावर्तलक्षणम्––

कृच्छ्रेणाऽल्पमल्पं मूत्रं कुरुते, आनद्धबस्तिता, मेढ्रगुदवंक्षणबस्तिनाभिमुष्कप्रदेशेषु शूलाश्च भवन्ति (सुउ. ५५.९–१०)

मूत्रावरोधाने–थोडे थोडे व कष्टाने लघ्वीला होते. बस्ति फुगणे, लिंग, वृषण, गुद, ओटी, जांघ, नाभी यात शूळ.

चिकित्सा––स्वेदाऽभ्यङ्गावगाहान् सर्पिषोऽवपीडकम्, त्रिविधं बस्तिकर्म च कुर्यात् (चसू. ७.७)

चिकित्सा––अभ्यंग, अवपीडक स्नेह (सकाळी अनशे पोटी व जेवण्यास बसताना गरम तूप) द्यावा आणि निरूह अनुवासन व उत्तरबस्ती हे तिन्ही बस्ती द्यावे.

जृम्भानिरोधजउदावर्तलक्षणम्–मन्यास्तम्भो गलस्तम्भः, शिरोविकाराः श्रोत्राननघ्राणविलोचनोत्था विकारा भवन्ति (सुउ. ५५.११)

चिकित्सा–वातवत्

जांभया आडवल्या तर, गळा व मान ताठणे, कान, नाक, डोळे, शिर व मुखरोग होतात.

चिकित्सा–सर्वं वातहर

बाष्पनिरोधजउदावर्तलक्षणम्–आनन्दजं शोकसमुद्भवं प्राप्तमुदकममुञ्चतः शिरोगुरुत्वं पीनसस्तीव्राश्च नयनामयाः (सुउ. ५५.१२)

हृद्रोगोऽरुचिभ्रमाः (चसू. ७.२२)

अश्रू अडवले तर–डोके जड, पडसे, डोळ्याचे तीव्र रोग होतात.

चिकित्सा–स्वप्नो मद्यं प्रियाः कथाः (चसू.७.२२)

चिकित्सा–मद्य, झोंप व गोड गोष्टी.

उद्गारनिरोधजउदावर्तलक्षणम्–घोराः पवनप्रसूताः विकारा हिक्का, श्वासोऽरुचिः, कम्प उरसो हृदयस्य च विबन्धः (सुसू. ५५.१४) (चसू. ७.१८)

चिकित्सा–हिक्कावत्कार्या (चसू. ७.१८)

ढेकर अडवली तर वातज घोर विकार, उचकी, श्वास, रुची नाहीशी होणे, कंप, हृदय व उर यात बांध होतात.

चिकित्सा–उचकीसारखी.

क्षवथुवेगनिरोधजउदावर्तलक्षणम्–शिरोऽक्षिनासाश्रवणेषु गाढं रोगा भवन्ति, कण्ठास्ययोर्वायुना पूर्णत्वं व्यथा च, तथा च कूज उच्छ्वासाप्रवृत्तिः (सुउ. ५५.१३)

मन्यास्तम्भोऽर्दितार्धावभेदमिन्द्रियाणां दौर्बल्यम् (सुउ . ७.१७)

चिकित्सा–ऊर्ध्वजत्रुकेऽभ्यङ्गः स्वेदः सनावनो धूम औत्तरभक्तिकं घृतं च (चसू. ७.१७)

शिंका अडविल्या तर, डोके, नाक, डोळे, कान, यांचे तीव्र रोग, गळा, तोंड, यात वायू भरतो व वेदना होतात; व मान ताठणे, श्वास घेता न येणे, कण्हणे, तोंड वाकडे होणे; अर्धे डोके दुखणे, इंद्रिये दुर्बल होणे. हे विकार होतात.

चिकित्सा–जेवणानंतर तूप, गळा व वरच्या सर्व भागाला अभ्यंग, शेक, धूम्रपान, नस्य.

छर्दिनिरोधजउदावर्तलक्षणम्–छर्देश्च विघाताज्जायमाने उदावर्ते येन वाताद्यन्यतमेन दोषेण विदग्धं तदन्नं स्यात्तद्दोषाधिकं कुष्ठं भवति (सुउ. ५५.१४)

कण्डूकोठारुचिव्यङ्गशोथपाण्ड्वामयास्तथा च ज्वरः कुष्ठं हृल्लासो वीसर्प इत्येते च गदा भवन्ति (चसू. ७.१४)

चिकित्सा–भुक्त्वा प्रच्छर्दनं धूमो लङ्घनं रक्तमोक्षणं रूक्षान्नपानं व्यायामो विरेक इत्येतानि कर्तव्यानि (चसू. ७.१५)

ओकारी अडविली तर खाज, अंगावर चकंदळे, वांग, सूज, पाण्डु, कुष्ठ, वीसर्प, ज्वर, घशाशी येणे हे विकार होतात.

उपचार–जेवण करून वांती, लंघन, रूक्ष व हलके अन्नपान, रेचक, व्यायाम, धूम्रपान व रक्त काढणे.

शुक्रनिरोधजउदावर्तलक्षणम्–मूत्राशये पायौ मुष्कयोश्च शोफो रुजा मूत्रविनिग्रहश्च शुक्राश्मरी तस्य स्रवणं वा (सुउ. ५५.१५)

चिकित्सा––अभ्यङ्गाऽवगाहौ, मदिरा चरणायुधभक्षणं, शालिः पयो निरूहो मैथुनं च (चसू. ७.११)

शुक्राचा रोध-मूत्राशय, गुद, अंड यांत सूज वेदना व लघ्वी अडखळणे-अडणे, शुक्रस्राव, शुक्राश्मरी.

उपचार-मैथुन, निरूहबस्ती, अभ्यंग, गरम पाण्यात बसणे. दूध भात, कोंबड्याचे मांस व दारू.

क्षुन्निरोधजउदावर्तलक्षणम्-तन्द्राऽङ्गमर्दो वैवर्ण्यं दौर्बल्यमरुचिर्भ्रमो दृष्टेः कृशता च (सुउ. ५५.१६)

चिकित्सा-स्निग्धोष्णं लघु भोजनम् (चसू.७.२०)

अशक्तता, डोळ्यापुढे अंधेरी. झापड, अंगदुखी, वर्णाचा बिघाड, तोंड बेचव होणे व किडकिडीतपणा.

उपचार-सहज पचणारे हलके स्निग्ध व उष्ण भोजन.

तृष्णानिरोधजउदावर्तलक्षणम्-कण्ठशोष आस्यशोषः श्रवणावरोधो हृदि व्यथा श्रमः सादश्च (सुउ. ५५.१६)

चिकित्सा-शीतं तर्पणम् च. (चसू. ७.२१)

तहान अडवली तर तोंड व गळा सुकणे, थकवा, आंग गळणे, हृदयात दुखणे व कमी ऐकू येणे. हे उपद्रव होतात.

उपाय-पातळ थंड, पौष्टिक द्रव्ये.

श्वासनिरोधजउदावर्तलक्षणम्-गुल्महृद्रोगसंमोहाः (सुउ. ५५.१७) **चिकित्सा**-विश्रामो वातचिकित्सा च (चसू. ७.२४)

श्वासाचा निरोध केला तर हृदयाचे रोग, हृदय, महाशिरा, श्वासमार्ग यांचे गुल्म आणि मूर्च्छा, अंधेरी इत्यादी उपद्रव होतात.

उपचार-वाताची चिकित्सा व विश्रांती.

निद्रानिरोधजउदावर्तलक्षणम्-जृम्भाऽङ्गमर्दस्तन्द्रा शिरोरुगक्षिगौरवं च (सुउ. ५५.१७)

चिकित्सा-स्वप्नः संवाहनानि च (चसू. ७.२३)

झोपमोड केली तर जांभया, डोळे जड, झापड, डोके दुखणे, अंग दुखणे हे उपद्रव होतात.

उपचार-झोप घेणे, अंग दाबणे.

अपथ्यजउदावर्तलक्षणं संप्राप्तिश्च-कटुकषायतिक्तैर्भोजनैः कुपितः कोष्ठानुगो वायुर्वातमूत्रपुरीषासृक्कफमेदोवहानि स्रोतांसि उदावर्तयति पुरीषं चाऽतिवर्तयति (सुउ. ५५.३७-३८)

चिकित्सा-रुग्णं तैललवणाऽभ्यक्तं स्नेहस्वेदानन्तरं निरूहयेत्। दोषानुसारं च भोजनानन्तरमनुवासनबस्तिः प्रयोज्यः। यदि एतेनापि शान्तिं न गच्छेत्तर्हि सुदारुणोऽयमुदावर्त इति मत्वा रोगिणं बहुशः स्विन्नं कृत्वा स्नेहविरेचनैर्युञ्ज्यात् (सुउ. ५५. ४१-४२)

अपथ्यज उदावर्तकारण व संप्राप्ति-कडू, तुरट, तिखट सेवनाने कोष्ठगत अपान वायु, वात, मूत्र, मळ, रक्त, कफ व मेदोवह स्रोतसात ऊर्ध्वगती निर्माण करतो; त्यामुळे अति कठीण व गाठाळ मळ होतो.

उपचार-लवणयुक्त तेलाचे अभ्यंग, स्नेहन, स्वेदन, मलहरबस्ति, स्नेहबस्ति, दोषानुरूप भोजन व नंतर अनुवासनबस्ती द्यावा. याने बरे वाटले नाही तर अभ्यंग व घाम काढून स्निग्ध रेचक द्यावे.

अत्र सर्वेष्वप्युदावर्तेषु वायोः सद्भावात्सामान्येन स्नेहस्वेदनादिका वातनाशन्य एव क्रियाः कार्याः। क्रियाभिश्चैताभिर्वायुरात्ममार्गं प्रतिपद्यते (सुउ. ५५.१९)

सर्व उदावर्तात प्राधान्याने वातप्रकोप होतो म्हणून स्नेहन स्वेदन इत्यादी वातनाशक उपचार मुख्य होत.

संप्राप्तिर्लक्षणानि च-मुद्गकोद्रवादिरूक्षैः संग्राहिभिः पदार्थैः कुपितो वायुः स्वस्थाने वर्धते तस्माच्च बली भवति। अनेन च कारणेनाऽधोवहानि स्रोतांसि संरुध्य वातविण्मूत्रसङ्गं करोति। ततश्च विविधवातरोगसमुत्पन्ना तीव्रा रुजा भवति आध्मानोदराऽऽवेष्टादिरूपिणी। (असंनि. ७)

चिकित्सा-पिप्पल्यादितैलानुवासनं योजयेत् (अहचि. ८.८८-९२)

उपद्रवाः-आध्मानशूलपुरीषसङ्गपरिकर्तिकादयः।

चिकित्सा-यथा स्वं कर्तव्या। (सुउ. ५५.३६; असंसू. ५; अहसू. ४.)

मूग, कोद्रु या सारख्या रूक्ष व मल घट्ट करणाऱ्या आहाराने वायु कुपित होऊन स्वस्थानी वाढतो. बलवान होतो, यामुळे अधोगामी स्रोतसांचा अवरोध व अधोवात, मल, मूत्राचा अवरोध होतो. म्हणून नानाविध वातविषयक पीडा होते. **उपद्रव**-पोट फुगते, ते गुंडाळले आहेसे वाटते, शूळ व गुदात कातरल्यासारखी पीडा होते. **चिकित्सा**-पिप्पल्यादि तैलाचा अनुवासनबस्ती द्यावा व उपद्रवाची दोषानुरूप योजना करावी.

(उदावर्ता)-स्त्री., योनिरोग० उदावृत्ता योनिः

वेगोदावर्तनान्मारुतो योनिं प्रपीडयति सा पीडितोदावृत्तं फेनिलं रजः कृच्छ्राद्विमुञ्चति
(सुउ.३८.९)
आर्तवे विमुक्ते सा तत्क्षणं सुखं लभते
(चचि. ३०.२६) (असंचि ३.)
एक योनिरोग. वायुकोपाने पीडित योनीतून कष्टाने फेसाळ रजस्राव या विकारात होतो. रजस्राव होऊन गेल्यानंतर रुग्णेला तात्पुरते बरे वाटते.

–**विबन्ध**–पु., लक्षण० उदावर्तेन विबन्धः। उदावर्तस्य चाऽऽमयुक्तत्वादनुवासनमाध्यता न भवति। तदोदावर्तप्रशमनं निरूहः (चशा. ८.२९)
उदावर्ताने मलमूत्रांचा विबंध होतो, त्यांची प्रवृत्ति होत नाही. हा विकार आमयुक्त असल्याने अनुवासन-स्नेहबस्ति यावर उपयोगी नाही. निरूहबस्ति उपयुक्त होतो.

उदावर्तिनी–स्त्री., योनिव्यापद्० उदावर्ता
(चसू. १९.४ (९)
पहा ' उदावर्ता '

उदावृत्ता–स्त्री., योनिरोग० उदावर्ता (असंउ. ३८)
(अहृउ. ३३.३३–३४)
पहा ' उदावर्ता '

उदासीनपरिषद्–स्त्री., परिषद्० त्रिविधानां परिषदामेकतमा (चवि. ८.२०)
तीन प्रकारच्या परिषदांपैकी एक परिषद. ज्या परिषदेत आपल्या पक्षाचे किंवा आपल्या विरुद्ध पक्षाचे लोक नाहीत, उदासीन लोक आहेत ती. तटस्थ किंवा निःपक्ष परिषद.

उदाहरण–न., दृष्टान्तः (चसू. ३०.१८)
दाखला, नमुना.

उदित–वि., उक्तम् (र. ८.६३)
सांगितलेले. वक्ता व श्रोता या दोघांना मान्य होण्यासारख्या प्रस्तुत विषयाशी जुळता विषयांश.

उदीच्य–न., वनस्पति० श्वेतवालकम्, ह्रीबेरः
(सुचि. ३७.३९)
गुणाः—निर्वापणदीपनीयपाचनीयच्छर्दिहराणां श्रेष्ठम् (चसू. २५.४०)
पित्तादिज्वरार्तहितजलसंस्कारि (सुउ. ३९.१०९)
एक वनस्पती. पांढरा वाळा. दोषशामक, दीपन, पाचन, ओकारीनाशक द्रव्यात श्रेष्ठ आहे. पित्त इत्यादी ज्वरार्ताला पिण्याच्या पाण्यावर संस्कार करणारे द्रव्य.

उदीरण–वि., प्रेरकः (चचि. २८.६०)
प्रेरणा देणे, प्रेरणा देणारा.
न., प्रवर्तनं बहिर्निष्कासनं मलादीनाम्
(चशा. १.१०३)
मलादिकांना बाहेर टाकणारे, विसर्जक.
(परिव०), उत्कटीकरणम्, वायुस्तेज उदीरयति
(सुशा. ३.४)
आशयाच्चयवमानस्य पित्तमच्छमुदीर्यते
(चचि. १५.१०)
वाढवणे, उत्पन्न होणे. आशयाच्या शरीरातून स्राव आशयात स्रवणे; आमाशयातून अन्न आल्यावर ग्रहणीत शुद्ध पित्ताचा स्राव होतो.

उदीरित–वि., उल्लेखितम्, उत्पाटितम्
(सुनि. १०.१४)
उल्लेख केलेला, उपटलेला, वर आलेला.

उदीर्ण–वि., बहिर्निर्गतः समुत्पन्नः (चशा. ६.८)
बाहेर गेलेला, उत्पन्न झालेला, वर आलेला, प्रेरणा दिलेला.

–**ता**–स्त्री., प्रकृतिभूतस्य बलासस्य कर्म, वृद्धिंगतता, उत्साहशीलता (सुशा. ७.१२)
प्राकृत कफाचे कर्म. धातूंची वाढ करणे, उत्साह वाढविणे.

–**पित्ता**–(ग्रहणी) वि., स्त्री., लक्षणं० उदीरितं पित्तं यस्यां सा उदीर्णपित्ता ग्रहणी (चसू. १३.६९)
एक लक्षण; जिच्यात स्वाभाविक प्रमाणापेक्षा अधिक पित्त वाढले आहे अशी (ग्रहणी)

उदुम्बर–पु. वनस्पति० क्षीरीवृक्ष० यज्ञाङ्गम्, न्यग्रोधादिगणे, धूमपानप्रयोगैकं द्रव्यम् (चसू. ५.२२)
मूत्रसंग्रहणीयगणस्थमेकं द्रव्यम्। (चसू. ४.१५)
गुणाः—न्यग्रोधादिगणो व्रण्यः संग्राही भग्नसाधको रक्तपित्तहरो दाहमेदोघ्नो योनिदोषहृत्
(सुसू. ३८.४८–४९)
रूक्षो गुरुर्मधुरस्तुवरोवर्ण्यः।
निर्वापणालेपनानां श्रेष्ठम् (असंसू. १३)
हिं.—गूलर, गुल्हार
म.—उंबर
गु.—उम्बरो, उम्बरडो
बं.—यज्ञ डुमुर
ता.—अत्तिमरम्

एक वनस्पती. क्षीरीवृक्षांपैकी एक. यज्ञातील एक उपयुक्त वस्तू. वड इत्यादी गणातील एक. धूम्रपानास उपयुक्त व अधिकमूत्रप्रवृत्ती कमी करणाऱ्या वनस्पतींपैकी एक. न्यग्रोधादिगण व्रणाला हितावह, मल घट्ट करणारा, मोडलेले हाड सांधणारा, रक्तपित्तनाशक, दाह-मेदनाशक, योनिदोषहर, रूक्ष, जड, मधुर, तुरट, वर्ण सुधारणारा, लेपादि क्रियेत हितावह आहे.

रक्तजकृमि० (असंनि. १४)
एक रक्तज कृमि.

न., **कुष्ठ–भेदः पित्तदोषौत्कव्येन भवति** (सुनि.५.७–८)
वेदनादाहरागकण्डूभिः परीतमुदुम्बरफलाभासं पिञ्जरवर्णरोमयुक्तं च दृश्यतेऽस्य रूपम् (र. २०.३४) (असंनि. १४)
एक प्रकारचे कुष्ठ. पित्तदोषाच्या आधिक्याचे कुष्ठ. उंबराच्या फळाच्या रंगासारखे, वेदना, दाह, लाली, खाज यांनी युक्त, केसयुक्त असे असते.

खनिज० ताम्रम् (ध. ६.९) तांबे.

मान० निष्कचतुष्टयमुदुम्बरम् (र. ११.४–५)
एक वजन. चार निष्क. दहा मासे.

(उदुम्बरी)–स्त्री., **वनस्पति० काकोदुम्बरिका** (रा. १.१४२) काळा उंबर. खर्वती.

–क्षीर–(परिव०)न., **भावनाद्रव्य०** (र. १६.११–१३)
तद्भावितसिद्धतिलानां तैलेन सिद्धः पिचुर्योनिरोगघ्नः (चचि. ३०.७७–७८)
एक भावनाद्रव्य. या दुधाची भावना दिलेल्या तिळाचे तेल. योनिरोगात त्याचा बोळा ठेवल्याने रोगनाशक होते.

–त्वच्–(परिव०) स्त्री., **वानस्पत्य० अत्यग्निशान्त्यर्थमुपदिष्टा** (चचि. १५.२३०) उंबराची साल.
भस्मक रोगात–खा खा सुटते त्यात उपयुक्त.

–दला–स्त्री., **वनस्पति० दन्ती** (रा.६.३३९) दांती.

–पर्णी–स्त्री., **वनस्पति० दन्तीपर्यायः** (चक. १२.३)
दांतीचा प्रकार.

–पल्लव–(परिव०) पु., **शाक० कषायाः स्तम्भनाः शीताः पित्तातिसारिणां हिता उदुम्बरपल्लवाः** (चसू. २७.१०५)
उंबराची पाने, तुरट, स्तंभक व थंड. कोवळ्या पानांची भाजी करितात. पित्तातिसारावर उपयुक्त.

–फल–न.,**उदुम्बरस्य पक्वं फलं रक्तपित्तशमनम्** (सुउ. ४५.२३)
अस्य रसः सर्वतृष्णाशमनः (सुउ. ४८.२२–२३)
उंबराचे फळ. पिकलेले फळ. रक्तपित्ताचे शमन करते. याचा रस सर्व प्रकारची तहान नाशक आहे.

–भस्मन्–(परिव०) न., **उदुम्बरकाष्ठाणि दग्ध्वा कृतं भस्म । एतद्धिक्काशमनार्थं मधुघृतयुतं लेहयेत्** (सुउ. ५०.२०)
उंबराची लाकडे जाळून केलेले भस्म. हे उचकी थांबवण्याकरिता उपयुक्त आहे. अनुपान-मध व तूप.

–शलाका–(परिव०) स्त्री., **ताम्रमयी शलाका एषा लेखने उपयुज्यते** (सुउ.१८.६३) तांब्याची सळई. ही दोष खरडून काढण्याची क्रिया करते.

–शलाटु–पु., **वानस्पत्य० आममुदुम्बरफलम् । आजेन पयसा सहैतस्मिन् पीते सति गर्भः स्थिरीभवति** (चशा. ८.२४)
उंबराचे कच्चे फळ. गर्भस्राव, गर्भपात यांची खोड असलेल्या स्त्रीलां उपयुक्त. बकरीच्या दुधाबरोबर घेतले असता गर्भ स्थिर होतो.

–सम–वि., **कर्षप्रमाणम्** (सुउ. ५८.३८)
उदुम्बरफलप्रमाणम् (डसुचि. २६.२९)
उदुंबराइतके. एक वजन. दहा मासे.

–समिध–(परिव०) स्त्री., **उदुम्बरोद्भवा समिध्** (चशा. ८.१०)
उंबराची समिधा. होमाकरिता उपयोगी. उंबराच्या डाहळीचा तुकडा.

उदुम्बरादिचूर्ण–न., **उदुम्बरमूलचित्रकनिम्बबाकुचीनां चूर्णम्** (र. २०.२२६) एक मिश्र चूर्ण. उंबराचे मूळ, चित्रक, निंब व बावची यांचे चूर्ण.

उदूखल–पु., न., **उलूखलः** (चचि. १.७५) उखळ, खल.
संधिप्रकार० कक्षावङ्क्षणदशनेषूदूखलाः संधयः तत्र कक्षावङ्क्षणेषु चेष्टावन्तो दशनोदूखलास्तावत्स्थिराश्च (सुशा.५.२७–२८) सांध्याचा एक प्रकार. काख, जांघ, व दात यांचे सांधे उखळाच्या जातीचे असतात. खळग्यासारखे. यात काख व जांघेतील सांधे चल व दातांचे अचल असतात.

उद्गत–वि., **स्वस्थानादूर्ध्वं गतम्** (सुनि. १५.१०)
स्वतःच्या स्थानाच्या वर आलेले, वर गेलेले.

–मृत्युकल्प–वि., **उपस्थितमृत्युसमः** (सुउ. २५.१८)
मृत्यूच येऊन उभा आहे असा. मृत्यूच आल्यासारखा.

उद्गताक्ष–वि., लक्षण० **उद्गते अक्षिणी नेत्रे यस्य सः** (सुचि. ३४.१९) एक लक्षण. बाहेर आलेल्या डोळ्याचा. टपोऱ्या डोळ्याचा.

उद्गातृ–पु., **सामवित्** (सुसू. ३४.१७) सामवेदाचा ज्ञाता. सामवेद म्हणणारा.

उद्गार–पु., लक्षण० **बहिर्गतिस्रावप्रादुर्भावप्रवाहभाषणादिबह्वर्थकोऽयं शब्दविशेषः, उद्गतस्य वायोर्मुखान्निःसरणमुद्गीरणम्** (सुसू. २६.१३) एक लक्षण. तोंडातून निरनिराळ्या क्रियांसह वायु बाहेर जाणे. तोंडातून स्राव उत्पन्न होऊन बाहेर पडणे. भाषण, ढेकर असे अनेक अर्थ आहेत. येथे ढेकर असा अर्थ आहे.

–**निग्रह**–पु., लक्षण० **उद्गारविनिग्रहः** (चसू. ७.१८) येऊ पहाणारी ढेकर येऊ न देणे. येणारी ढेकर अडविणे.

–**बाहुल्य**–न., लक्षण० **ऊर्ध्ववातः** (सुनि. २.८) सारख्या ढेकरा येणे. नित्यापेक्षा स्वाभाविक प्रमाणापेक्षा अधिक ढेकरा येणे.

–**विघातन**–न., लक्षण० **आमसमुद्भवाऽऽनाहलक्षणम् । उद्गारस्याऽऽसम्यक् प्रवृत्तिः** (सुउ. ५६.२१–२२) आमाने होणाऱ्या आनाह रोगाचे एक चिन्ह. ढेकर नीट न येणे. ढेकर येते आहे असे असताना मध्येच ती थांबणे. पुरी ढेकर न येणे.

–**विनिग्रह**–पु., लक्षण० **उद्गारस्याऽप्रवृत्तिः वातज्वरस्यैकं लक्षणम्** (चनि, १.२१) ढेकर चांगली न येणे, वातज्वराचे लक्षण. पहा ' उद्गारविघातन. '

–**विशुद्धि**–स्त्री., लक्षण० **शुद्धवातस्योद्गारः जीर्णान्नस्य लक्षणम् । आहारग्रहणयोग्यकालस्य सूचकं लक्षणमेतत्** (असंसू. २५) **मधुराम्लधूमगन्धरहितोद्गारः** (सुउ. ६४.८४)(परिव) शुद्ध ढेकर येणे. अन्न जिरल्याचे, तसेच भूक लागल्याचे, आहार घेण्याची वेळ आहे असे दाखविणारे लक्षण. गोड, आंबट, तिखट इत्यादी रस किंवा कोणताही वास व धुरकट नसलेली ढेकर.

उद्गिरण–(परिव०) न., लक्षण० **वमनम्, उद्गारः** (सुउ. ४०.१७४) घशाशी येणे, ओकारी होणे, ढेकर येणे.

उद्-घर्षण–न., **अस्नेहौषधचूर्णादिभिर्घर्षणम् फेनकेष्टकादिभिर्वा, तद्गुणाः–सिरामुखविविक्तत्वं, त्वक्स्थस्याऽग्नेस्तेजनं, कण्डूकोठानिलापहं, मलरोगापहम्, फेनकः ऊर्वोः स्थैर्यलाघवे आशु संजनयति** (सुचि. २४.५३–५६) रूक्ष शुष्क चूर्णादिकांनी त्वचा घासणे चोळणे. समुद्रफेस, वीट वगैरेंनी घासणे. याचे **गुण**–शिरांची तोंडे मोकळीं होणे, कंडू, शीतपित्ताचा कफज प्रकार व वात नाहीसा होणे, त्वचेचा मळ नाहीसा होणे ही कार्ये उद्‌घर्षणाने होतात. मांड्यांचे स्थैर्य व हलकेपणा समुद्रफेसाच्या घासण्याने येतो.

उद्-घाटन–न., **उत्थापनम्, सुवर्णत्वादिप्राप्तस्य ताम्रादिलोहद्रव्यस्य पारदेन मलिनतानिवारणमुत्कृष्टवर्णतानयनं च । लोहे तदेकीभूते च सूते दशांशेन चूर्णप्रक्षेपणम् ।** **'उत्थापनम्' इत्यपरपर्यायम्** (र. ८.९५) ताम्रादिधातूंना सुवर्णत्व प्राप्त झाल्यावर त्या सिद्धद्रव्याची मलिनता पाऱ्याच्या साह्याने नाहीशी करून उत्कृष्ट वर्ण निर्माण करणे. लोहात आणि त्यात मिसळलेल्या पाऱ्यात एक दशांश चूर्ण घालणे.

उद्दानक–पु., वनस्पति०–**शिरीषः** (रा.९.१८९) शिरस.

उद्दालक–पु., वनस्पति० **शूकधान्यभेदः, आरण्यकोद्रुः, बहुवारः, तद्गुणाः–त्वग्दोषिभिः सेव्यम्, पुराणाः प्रमेहे पथ्याः षष्टिकाल्पान्तरगुणाः, स्थौल्ये उपयुज्यमानः उद्दालकस्तु वीर्येणोष्णो लेखनो वातलो लघुः रूक्षः स्वादुः कषायः श्लेष्मजिद्बद्धमूत्रविट् च** (सुचि. ९.५) **रक्तपित्तकरः** (चनि. २.४) एक वनस्पती. रानकोद्रु, रानहरिख. हा जुना वापरावा; प्रमेह, स्थूलता त्वचादोष यांवर उपयुक्त. रक्तपित्त उत्पन्न करणारा आहे. साठे साळीहून गुणाने कमी, उष्ण, लघु, रूक्ष, मधुर, तुरट, लेखन, वातकर, कफनाशक, मलमूत्रअवरोधक.

उद्दालकान्न–न., **उद्दालकेन सिद्धमन्नम् । विरूक्षणीयानां श्रेष्ठम् ।** (चसू. २५.४०) कोद्रूने सिद्ध केलेले अन्न, कोद्रूचे निरनिराळे तयार केलेले प्रकार. शरीर रूक्ष करणाऱ्या द्रव्यांत श्रेष्ठ.

उद्दालन–न., **प्रशमनम्** (चचि.७.१६०) शामक, नाशक.

उद्दिष्ट–वि., **संक्षेपेण कथितम्** (चवि. २.६) संक्षेपाने सांगितलेले.

उद्देश–पु., **संक्षेपाऽभिधानम्** (चक. १.१२; चसि. १२.४२) संक्षेपाने सांगणे. **प्रदेशः** (सुचि. २९.३०) प्रदेश, स्थान. **नामकथनम्** (चसू. १९.४) नाव सांगणे.

उद्धत–(वि.) **वृद्धम्, विपुलम्** (चवि. ८.१०४)
वाढलेला, पुष्कळ.
प्रकुपितः (सुचि. ९.४२) प्रकुपित झालेला.

उद्धरण–न., **ग्रन्थवचनस्योल्लेखः** (असंसू. ३४.२३)
ग्रंथातील वचनाचा उल्लेख करणे. वचनाचा आधार देणे.

उद्धस्त–वि., **विकृतदर्शनः, ऊर्ध्वहस्तः** (सुउ. ६०.१५)
विकृतीचे दर्शन. हात वर केलेला.

उद्धार–पु., **तन्त्रयुक्ति० परपक्षदूषणं कृत्वा स्वपक्षोद्धरणम्** (चसि. १२.४५)
ग्रंथ लावण्याची एक युक्ति. दुसऱ्या पक्षातले दोष दाखवून आपला पक्ष मांडणे, प्रतिपादन करणे.

उद्धूयमान–वि., **लक्षण० ऊर्ध्वगमनप्रवृत्तम्**
(चचि. १७.४६) वर जाण्याला तयार असलेला–झालेला. वर उचलण्यासारखा.
उद्धूलन न., **चूर्णानामूर्ध्वक्षेपणम्, चूर्णप्रलेपनं च**
(सुउ. ६०.५३) शरिरावर चूर्ण उधळणे, चूर्णांचा छिटकारा मारणे, छिटकणे. लेप लावणे.

उद्धृत–वि., **बहिर्निष्कासितम्** (सुशा. ९.१२)
बाहेर काढलेले. वर काढलेले.
–शल्य–वि., **स्रोतोविद्धस्य शल्यमुद्धृतम्**
(सुशा.९.१२) ज्याच्या शरिरात असलेले–घुसलेले शल्य काढले आहे असा. मुक्तशल्य.
–स्नेह–वि., **मन्थनेन यस्य स्नेहो नाम घृतमुद्धृतं तद्**
(सुचि. २४.९९)
स्नेह काढलेले, लोणी काढलेले (ताक.)

उद्धृतास्थि–वि., **उद्धृतान्यस्थीनि (बीजानि) यस्मात्स आमलकादिः** (चचि. १ (३) ३)
आठोळी काढलेले आवळा इत्यादी. बी काढलेले.

उद्ध्वंसन–न., **उपघातः स्वरसादः यथा भवति तथा**
(चनि. ६.४) बिघाड, आघात, स्वरसाद झाला असता घशात जसा बिघाड होतो तसा.

उद्बद्ध–वि., **उपरिबद्धः यथा मारणार्थं गले बद्धः पाशः**
(र. २३.२९) वर बांधलेला. फांशी देताना गळ्याला फास लावतात तसा बांधलेला.

उद्बन्ध–पु., **वधार्थमुपयुक्ता गलबन्धकारिणी रज्जुः; एवंविधया रज्ज्वा मरणं वा** (चचि. २३.५३)
फाशी देण्याकरिता गळ्याला बांधावयाची दोरी. फाशीने आलेला मृत्यु.
–मृत–वि., **उद्बन्धेन मृतः** (चचि. २३.२४९)
फाशीने मेलेला; फास लावून मेलेला,

उद्बन्धक–वि., **गलबन्धेन मृतकल्पः** (असंउ. ८)
फाशीने मेल्यासारखा, फाशीने मृतवत.

उद्भिज्ज–वि., **भुवमुद्भिद्य जाता वनस्पतयः, इन्द्रगोपमण्डूकप्रभृतय उद्भिज्जाः** (सुसू. १.३०)
जमीन फोडून उत्पन्न होणाऱ्या वनस्पती. वीरबहुटी, (मृगकिडा) बेडूक इत्यादी प्राणी.
औद्भिद (परिव०) न., **लवण० रोमकलवणम्, द्रष्टव्यं रोमकलवणम्** (ध. २.३२)
ओलसर जमिनीतून वर आलेले साचलेले मीठ; सांबर सरोवराच्या पाण्यापासून झालेले मीठ. रोमक. पहा 'रोमक'

उद्भिद–न., **निम्नप्रदेशात् ऊर्ध्वोत्तिष्ठज्जलस्थानम्**
(सुसू. ४५.४) जमिनीतून उसळून वर येणारे पाणी. तळातला झरा.
शाक० छत्राकम् तच्च पञ्चप्रकारकम् पलालजातम् इक्षुजातम् कारिषं वेणुजातं भूमिजं च
(सुसू. ४६.२९३)
भाजीचा एक प्रकार. ही पाच प्रकारची (१) पेंढा कडबा यांवर उत्पन्न होणारी (२) उसावरची (३) शेण्या किंवा गोवऱ्यांवरची (४) बांबूवरची आणि (५) जमिनीवर उत्पन्न होणारी.

उद्भिन्न–वि., **विकसितम्** (सु. ४७.६३) विकसित; फुललेले.

उद्भीषण–वि., **भयोत्पादकम्** (चशा. १.११९)
भीषण, भीतिदायक. भय उत्पन्न करणारे.

उद्भ्रान्त–वि., **(दोषः) उन्मार्गगामी** (चवि. ८.४)
चयप्रकोप स्थानातून बाहेर पडलेला; प्रसरावस्थेला गेलेला. पसरणारा; मर्यादेचे अतिक्रमण केलेला.
वि., **इतस्ततः पलायनपरः** (चवि. ३.३६)
इकडे तिकडे पळणारा. वाट फुटेल तिकडे जाणारा, पळणारा.

उद्यान–न., **उपवनम्** (असंसू. ४) बाग, उपवन, बगीचा.
–दीर्घिका–स्त्री., **क्रीडावनवापी** (अहसू. १३.८)
क्रीडेकरितां खोदलेली–बांधलेली विहीर, किंवा तळे. पोहोण्याची विहीर किंवा तळे.

उद्र–पु., **पानीयबिडालः कूलचरवर्गीयः** (सुसू. ४६.९४)
पाणमांजर.

उद्रिक्त–वि., **अधिकम्** (अहसू. ६.५८) अधिक वाढलेला.

उद्रेक–पु., **अकालप्रवृत्तिः** (सुचि. ३७.१२५)
अकाली प्रवृत्ती. अकाली रजःस्राव.
प्रकोपः आधिक्यम् (सुउ. ४१.८)
अधिकता, प्रकोप, वाढ,

वनस्पति० महानिम्बः (रा. ९.४६)
महानिंब, बकाणनिंब.

उद्रेकिन्–पु., **वनस्पति० महानिम्बः** (ध. १.३१)
बकाणनिंब, मोठा निंब.

उद्वम–पु., **छर्दनम्** (अहसू. ४.१८) उलटी, वांती.

उद्वर्तनम्–न., **गात्रमर्दनम् (द्रव्यं क्रिया च) १) त्वगवघर्षणम् २) स्नानात्पूर्वं त्वगवघर्षणार्थमुपयुज्यमानं चूर्णम् आमलक्यादि; कफहरं मेदसः प्रविलापनं त्वक्प्रसादनकरमङ्गानां च स्थिरीकरणमुद्वर्तनम् ३) पादाभ्यामङ्गावयवानां पीडनं येन व्यायामजनितः श्रमः शाम्यति ।** (र. २०.७६) (सुचि. २४.५१)
(१) अवयवांचे मर्दन, रगडणे, चेपणे, चोळून चोळून लावणे (२) उटणे. (३) कातडी चोळणे, घासणे. (४) स्नानाच्या पूर्वी कातडी घासण्याकरिता योजलेले आवळकटी इत्यादी चूर्ण. **गुण**– कफहर, मेद विरघळवणारे, त्वचा सुंदर करणारे, सर्व अवयवांना स्थैर्यकर, पायांनी दुसऱ्याकडून आंग चेपून घेण्याने व्यायाम किंवा श्रमाने आलेला थकवा जातो. ह्या क्रियेलाही उद्वर्तन म्हणतात.

उद्वहन–न., **इन्द्रियार्थानां धारणं, वायोरुदानस्य कर्म** (सुसू. १५.४ (१) इंद्रियाच्या अर्थाचे धारण करणे. उदान वायूचे हे कर्म आहे.

उद्वामिन्–वि., **यः फेनपूयरुधिरादीनि उद्वमति; एतच्च रिष्टलक्षणम्** (सुसू. ३२.४)
जो रक्त, पू, फेस इत्यादी ओकतो तो. हे मरणाचे लक्षण आहे.

उद्विग्न–वि., **चलितः. हृष्येन् मयूर उद्विग्न इत्यत्रोद्विग्नश्चलितः मयूरो हृष्येत्नृत्येदित्यर्थः**
(सुक. १.३१–३२) चालणारा. नाचणारा. विषयुक्त अन्न पाहून मोराला आनंद होतो.
भीतः (सुसू. २९.७–८)
भ्यालेला, खिन्न, दुःख किंवा शोकयुक्त.

उद्वृत्त–वि., **परावृत्तमुखः** (चसि. ९.४४)
वर चढलेला, वर उचलून आलेला, फुगल्यामुळे वर उन्नत दिसणारा.

–फल–वि., **स्थानादूर्ध्वगताण्डः** (सुसू. ११.१८)
नित्याच्या स्थानापेक्षा वरच्या बाजूस चढलेले अण्ड असलेला.

–फलयोनि–वि., **स्थानादूर्ध्वगतगर्भाशया**
(सुसू. ११.२८) (असंसू. ३९.५)
आपल्या स्थानापेक्षा वर उचललेला गर्भाशय जिचा आहे अशी स्त्री.

उद्वृत्तौष्ठ–वि., **उत्सन्नवर्त्मा व्रणः** (सुसू. २३.१२)
ज्याचे ओठ–कडा वर उचलून आल्या आहेत असा. (व्रण)

उद्वेग–पु०, **मनोविकार० अरतिः, अनवस्थितिश्चेतसः** (चनि. ७.४)
मानसिक विकार, खिन्नता, नकोसे वाटणे, तिटकारा, बेचैनी. मनाची अस्थिरता. उदासीनता. क्रोध व निराशा यांचे मिश्रण. मन विटणे.
न., **वनस्पति० पूगफलम्** (ध. ३.३९)
एक वनस्पती, सुपारी.

उद्वेजन–न., **ग्रहोपसृष्टलक्षणेष्वेकम् उद्वेगः, पीडा भीतिः** (सुशा. १०.५१)
ग्रहपीडेचे एक लक्षण. उद्वेग, भीती, तिटकारा, व्याकुळता, उदासीनता. पहा ‘ उद्वेग. ’

उद्वेजनीय–वि., **व्याकुलचित्तताजननी कथा**
(सुशा. १०.३) उद्वेग निर्माण करणारी (कथा.)

उद्वेपक– पु., **वेपथुः, कम्पः** (चवि. ८.९८) कांपरें.

उद्वेष्टन–न., **रोगलक्षण० वेष्टितवत् वेदना, अङ्गमोहनम्, अङ्गस्य ग्रथनमिव** (सुचि. ३६.४५, असंउ ४३)
एक रोगलक्षण. वेढल्याप्रमाणे, आवळल्याप्रमाणे, बांधल्याप्रमाणे, ठेचल्याप्रमाणे वेदना.

उन्दुक–पु., न., **उण्डुकः, रक्तकिट्टात् उन्दुकः** (असंशा. ५.४८)
मलाधारः (सुशा. ४.१७)
मलाशय. रक्त व किट्ट यांपासून उण्डुकाची उत्पत्ति झाली. मोठ्या आंतडीचा डाव्या बाजूच्या नाभिरेषेपर्यंतचा म्हणजे पक्वाशयापर्यंतचा भाग.

उन्दुर–पु., **मूषकः** (असंसू. ८.११८) उंदीर.

–कर्णिका–स्त्री., **वनस्पति० आखुकर्णी**
(रापरि. ३.२१) उंदिरकानी
द्रवन्ती (डसुसू. ३८.१८.१९) दांती.
दन्तिनी (डसुसू. ३८.१८.१९) दांती.

उन्दुरु– पु., **उन्दुरः** (सुक. ७.३६) उंदीर.

उन्द्र–पु., **उद्रः, पानीय–बिडालः** (सुचि. ४.१७)
पाणमांजर.

उन्नमन–न., **शरीरान्तर्भागे प्रविष्टस्याऽधः–स्थितस्य शरकर्णादेरूर्ध्वीकरणमेतद्यन्त्रकर्म** (सुसू. ७.१७)
एक यंत्र कर्म. शरिराच्या अंतर्भागात घुसलेल्या व खालच्या भागात असलेल्या शल्यास वर उचलणे,

उन्नति–स्त्री., उत्सेधः (अहृसू. २२.१५)
मुखावर करावयाच्या लेपाची जाडी, उंची.

उन्नहन–न., **उन्नाहः ऊर्ध्वीकरणम् तच्चानामितसंधि-मुक्तकाण्डभग्नानां प्रतीकारोपायः** (डसुचि. ३.१७)
वर उचलणे. झुकलेल्या सांध्यातून सुटलेल्या हाडाचे कांडे फुटले असेल तर त्याचा एक उपाय.

उन्निद्रता–स्त्री., लक्षण० **निद्राराहित्यम्** (असंनि. २)
निद्रानाश, झोप नसणे.

उन्मत्त–वि., **वातुलः** (सुक. ३.४३) वातप्रकृतीचा.
उन्मादरोगयुक्तः (चशा. ३.१५)
उन्माद रोगाने व्याप्त.
पु., **वनस्पति० धत्तूरः** (रा. १०.११)
धोतरा, एक वनस्पती.

–चित्तत्व–न., **उद्भ्रान्तचित्तत्वम् उन्मादपूर्वरूपम्** (चनि., ७.६) उन्मादाचे पूर्वरूप, अस्थिरचित्त असणे. व्यथित मन असणे.

–उन्मत्ताख्यरस–पु., **योग० समभागौ पारद-गन्धकौ धत्तूरफलजद्रवेण मर्दयित्वा पुनश्च त्रिकटुना सह मर्दयेत् । रसोऽयं सन्निपाते नस्यार्थमुपयुज्यते** (र. १२.११५-११६)
एक पारदयोग. सन्निपात ज्वरामध्ये नाकात घालण्याकरिता उपयोगात आणतात. पारद व गंधक समभाग घेऊन धोत्र्याच्या फळाच्या रसात व नंतर सुंठ, मिरे, पिंपळी बरोबर मर्दन करणे.

उन्मत्तक–पु., **धत्तूरः** (र. २३.५ ध. ४.७) धोतरा.

उन्मद–पु., **रोग० उन्मादः** (र. १२.९९)
उन्माद रोग.

उन्मन्थ–पु., **कर्णामय० कफवातजोऽयम्** (सुचि. २५.३)
स्वरूपम्–कर्णे दुर्विद्धे सति पाल्यां वायुः प्रकुप्यति, कफसहितश्च कफवर्णवेदनं शोफं करोति (सुचि. २५.७)
अयं विकारः सकण्डूकः (सुचि. २५.८)
स्थिरः स्तब्धो भवति (असंउ. २१ पृष्ठ १५२)
चिकित्सा–तालपत्र्यश्वगन्धार्कबाकुचीफलसैन्धव–सरलालाङ्गलीभिः कुलीरवसयाऽथवा गोधावसया सहितं पाचितं तैलमुन्मन्थनाशकं भवति (सुचि. २५.१८-२१)
कानाचा एक रोग. कफवातज रोग. कान नीट न टोचल्यास सकफ वायु कानाच्या पाळीवर सूज निर्माण करतो. ही सूज, स्थिर, स्तब्ध, जाड, पांढरट, खाजयुक्त असते **चिकित्सा**–मुसळी, आस्कंद, रुई, बावची, गेळफळ, सैंधव, देवदार व कळलावी, घोरपडीची चरबी यांसह तेल सिद्ध करून उपयोग करावा.

उन्मन्थक–पु., **उन्मन्थः** (चशा. ८.३२) 'उन्मथ' पहा.

उन्मर्दन–न., उपक्रम० **हस्ततलेन मर्दनम्** (चशा. ८.३२) हाताच्या तळव्याने मर्दन करणे.

उन्माद–पु., **मानसरोग० प्रवृद्धा दोषा मनोवहस्रोतांसि प्राप्ताः सन्तः यस्मान्मनो भ्रमयन्त्यतोऽयं मानसो व्याधिरिति सम्बन्धः** (सुउ. ६२.३)
उत्पत्तिकथा–तस्मिन् हि दक्षाध्वरध्वंसे देहिनां भयत्रासशोकैरुन्मादानामुत्पत्तिरभूत् (चवि. ८.११)
सामान्यलक्षणम्–उन्मादो नाम मनोबुद्धिसंज्ञा-ज्ञानस्मृतिभक्तिशील–चेष्टाचारविभ्रमः (चनि. ७.५)
निरुक्तिः–उन्मादः यः शारीर–मानसैरुन्मार्गदोषैः मनसो मदः (असंउ. ९ पृष्ठ ७२)
उन्माद. एक मानसिक रोग. वाढलेले दोष मनोवह स्रोतसांचा क्षोभ करून मनाला भ्रमिष्ट करून हा रोग निर्माण करतात. यज्ञविध्वंसामुळे मानवाचे ठिकाणी भय, व शोक होऊन हा विकार झाला.
लक्षण–मन, बुद्धि, संज्ञा, ज्ञान, स्मृति, भक्ति, शील, चेष्टा, आचार यांचा विभ्रम म्हणजे विपरीत बदल होऊन त्यात आधिक्य सातत्य व वेग निर्माण होतो.
सामान्यहेतवः सम्प्राप्तिश्च–विरुद्ध–दुष्टाऽशुचि-भोजनानि देवगुरुद्विजादीनां प्रधर्षणं, विषमा-श्चेष्टा भयहर्षादिपूर्वो मनोऽभिघातः, एतैरल्पसत्वस्य प्रदुष्टा मला बुद्धेर्निवासं हृदयं प्रदूष्य मनोवहानि स्रोतांस्यधिष्ठाय नरस्य चेत आशु प्रमोहयन्ति (चचि. ९.४-५)
कारणे–मन मूळचेच अबल असणे, विरुद्ध, बिघडलेले अपवित्र अन्न खाणे, देव, गुरु, ब्राह्मण इत्यादी पूज्य श्रेष्ठ अशा महान् व्यक्तींचा अपमान करणे, यांच्याशी द्वेष धुमसत ठेवणे, नेहमी वेडे वांकडे बसणे व हालचाल करणे, भय, अति आनंद इत्यादी कारणांनी मनावर आघात होणे.
संख्या सम्प्राप्तिः–पञ्चोन्मादा भवन्ति वात-पित्तकफसंनिपातागन्तुजभेदात् (चनि. ७.३)

मनोऽभिघातात्षष्ठः (सुउ. ६२.४-५)

पूर्वरूपाणि—शिरःशून्यता, चक्षुराकुलता, कर्णयोः स्वनो हृद्रह उच्छ्वासाधिक्यमास्यस्रावोऽनन्नाभिलाषाऽरोचकाऽविपाकावस्थाने ध्यानायाससंमोहोद्वेगाश्च सततं लोमहर्षोऽभीक्ष्णं ज्वर उन्मत्तचित्तत्वमुदर्दित्वं व्याधेरर्दिताकृतिकरणं, स्वप्ने भ्रान्तचलितानवस्थिताऽप्रशस्तरूपाणां दर्शनं तैलयन्त्रारोहणं वातकुण्डलिकाभिरुन्मथनं कलुषजलावर्ते निमज्जनं चक्षुषोश्चाऽपसर्पणम् इत्येवमादीनां स्वप्ने दर्शनम् । (चचि. ७.६)

पूर्वरूपे—डोके सुन्न होणे, डोळे व्याकुळ होणे, कानात आवाज, हृदय जखडणे, श्वसन क्रिया वाढणे, तोंडातून लाळ गळणे, भूक नसणे, अरुची, अपचन, निष्कारण चिंतन, श्रम, काही न सुचणे, सर्व गोष्टींचा तिटकारा, सतत अंगावर शहारे येणे, सारखा ताप, चित्त उन्मत्त होणे, अंगावर चकंदळे येणे, चेहरा रोगट होणे, स्वप्नात हलणारी, चंचल, अप्रशस्त दृश्ये दिसणे, तेलघाण्यावर बसलो, वाऱ्याच्या भोवरीबरोबर गरगर फिरतो, गढूळ पाण्याच्या भोवऱ्यात बुडालो, डोळे गेले इ. दृश्ये दिसणे.

प्रकार—पांच. वातज. पित्तज, कफज, सन्निपातज आणि आगन्तु. सुश्रुताने मनाच्या अभिघाताने होणारा सहावा प्रकार मानला आहे.

सामान्यलक्षणानि—धीविभ्रमः सत्वपरिप्लवः पर्याकुलादृष्टिरधीरताऽबद्धवाक्त्वं शून्यं हृदयं तथा च मूढचेताः सन् सुखदुःखे, आचारधर्मौ न जानाति तेन चाऽशान्तः सन् अपास्तस्मृतिबुद्धिसंज्ञ इतस्ततो भ्रमति (चचि. ९.६-७)

बुद्धि चळलेली दिसते, मन विकृत व आकुल आणि अधीर वाटते. दृष्टि गढूळ, ग्रस्त व क्षुब्ध दिसते, अडखळत बोलणे, हृदय भावनाविरहित, शून्य, मनाला कांही सुचत नाही. यामुळे सुख दुःख, आचार विचार समजत नाही. नेहमी अशांत असतो. स्मृति बुद्धि ज्ञान कमी झालेले असते, अशा अवस्थेत इकडे तिकडे फिरत असतो.

वातजोन्मादलक्षणम्—परिसरणमजस्रमकस्मादक्षिभ्रुवौष्ठांसहन्वग्रहस्तपादाङ्गविक्षेपणं, सततमनियतगिरामुत्सर्गः । फेनागमनं स्यात्, स्मितहसितनृत्यवादित्रसंप्रयोगाश्चाऽस्थाने, वीणावंशशम्यातालशब्दानुकरणमुच्चैरयानैर्यानम् अभूषणद्रव्यैर्भूषणमलब्धाभ्यवहार्येषु लोभो, लब्धेषु चावमानस्तीव्रं मात्सर्यं च । कार्श्यं, पारुष्यमुत्पिण्डिताऽरुणाक्षिता वातोपशय-विपर्यासाऽनुपशयिता च (चनि. ७.७ (१))

वातज उन्मादाची लक्षणे सारखे फिरणे. डोळ्याच्या भुवया, ओठ, खांदे, हनुवटी, हात पाय उडवणे, सतत अनियमित बडबड, फेस येणे, अकारण हसणे, नाचणे, वाद्ये वाजविणे, वीणा, बासरी, डाव्या उजव्या हाताने झांज टाळ यांच्यासारखे वाजवणे, वाहन नसलेले वाहन समजून त्यावरून भरधाव जाणे, अलंकार नसलेलेही पदार्थ अलंकारा सारखे घालणे, जे मिळण्यासारखे नाही त्याचा लोभ, मिळते तें नाकारणे, अतिशय मत्सर, कृशता, रखरखितपणा, डोळे लालसर, व बाहेर आल्यासारखे वाटणे, वातशामक द्रव्यांनी बरे वाटणे व वातवर्धक द्रव्यांनी त्रास अधिक वाढणे.

पित्तजोन्मादलक्षणम्—अमर्षः, क्रोधः, संरम्भश्चास्थाने, शस्त्रलोष्टकशाकाष्ठमुष्टिभिरभिहननं स्वेषां परेषां वा, पलायनं, प्रच्छायशीतोदकाऽन्नाभिलाषोऽतिवेलं सन्तापस्तापस्ताम्रहरितहारिद्रसंरब्धाक्षिता पित्तोपशयविपर्यासाऽनुपशायिता च (चनि. ७.७. (२))

पित्तज उन्माद लक्षणे अस्थानी मत्सर, क्रोध, दांडगाई. शस्त्र, ढेकूळ, चाबूक, काठी, मूठ यांनी स्वतःच्या लोकांना किंवा दुसऱ्याना मारणे, पळणे, छाया, थंड अन्नपाणी यांची इच्छा, पुष्कळ वेळ संताप असणे, ताप येणे, लाल हिरवे पिवळे व त्रस्त डोळे, पित्तशामक द्रव्यांनी बरे वाटणे व पित्तवर्धक द्रव्यांनी त्रास वाढणे.

कफजोन्मादलक्षणम्—स्थानमेकदेशे, तूष्णींभावोऽल्पशश्चंक्रमणं, लालासिंघाणस्रावोऽनन्नाभिलाषो रहस्कामता बीभत्सत्वं, शौचद्वेषः, स्वप्ननित्यताऽऽनने श्वयथुः, शुक्लस्तिमितमलोपदिग्धाक्षित्वं, श्लेष्मोपशयविपर्यासाऽनुपशयिता च (चनि. ७.७ (३))

सांनिपातिकजोन्मादलक्षणम्—त्रिदोषलिङ्गसंनिपाते तु सांनिपातिको ज्ञेयः (चनि.७.७)

कफज उन्माद लक्षणे—एके ठिकाणी स्तब्ध रहाणे, थोडे फिरणे, लाळ, शेंबुड गळणे, अन्नाची इच्छा न होणे, एकांत बरा वाटणे, किळसवाणे हावभाव करणे, स्वच्छतेचा तिटकारा, झोपाळूपणा, तोंडावर सूज, पांढरे थिजलेले मळयुक्त असे डोळे, कफशामक उपचारांनी बरे वाटणे, व कफवाढव-

णाऱ्या द्रव्यांनी विकार वाढणे. **सांनिपातिक उन्माद लक्षणे**—तीनही दोषांची चिन्हे होतात.

मनोऽभिघातजोन्मादः हेतवो लक्षणं च—कामशोकभयक्रोधहर्षेर्ष्यादयो हेतवः (चचि. ९.८६) यदेवास्य मनसि स्थितं तद्बुद्धिपूर्वकं यत्किञ्चिदेवजल्पति चित्रं जल्पति विसंज्ञो गायत्यथहसति रोदिति मूढसंज्ञ इति लक्षणानि (सुउ. ६२.१३)

मनावर आघात झाल्यामुळे होणाऱ्या उन्मादाची कारणे व लक्षणे—काम, शोक, भय, संताप, आनंद, ईर्ष्या इत्यादी कारणे आहेत. त्याच्या मनांतलेच तो बडबडतो ते विचित्र बडबडतो. अजाणताच गातो, हसतो, रडतो. संज्ञा कळत नाही.

विषजोन्मादलक्षणम्—रक्तेक्षणो हतबलेन्द्रियभाः, सुदीनः, श्यावानन उपेक्षितः सन्म्रियते (सुउ. ६२.१२)

वेगान्तरेऽपि सम्भ्रान्तो, नष्टच्छायो भवति (असंसु ९ (पृष्ठ. ७४)

विषाने होणाऱ्या उन्मादाची लक्षणे—आरक्त डोळे, बळ व इंद्रियांचे तेज नाहीसे होणे, तोंड काळसर. केविलवाणेपणा, ह्या रोगाची उपेक्षा केली तर रोगी मरतो. दुसरे वेग आले तरी भ्रांत चित्ताचा होतो, तेज नाहीसे होते.

आगन्तुकोन्मादलक्षणं—यस्तु दोषनिमित्तेभ्य उन्मादेभ्यः समुत्थानपूर्वरूपलिङ्गवेदनोपशयविशेष समन्वितो भवत्युन्मादस्तमागन्तुकमाचक्षते ।

केचित्पुनः पूर्वकृतं कर्माऽप्रशस्तमिच्छन्ति तस्य निमित्तं तस्य च हेतुः प्रज्ञापराध एव इति भगवान् पुनर्वसुरात्रेयः; प्रज्ञापराधाध्ययंदेवर्षिपितृगन्धर्वयक्षराक्षसपिशाचगुरुवृद्धसिद्धाऽऽचार्यपूज्यानवमत्याऽहितान्याचरति । तेन च देवादयस्तमुन्मत्तं कुर्वन्ति ।

पूर्वरूपम्—देवगोब्राह्मणतपस्विनां हिंसारुचित्वं, कोपनत्वं, परापकाररुचित्वमरतिरोजोवर्णच्छायाबलवपुषामुपतप्तिः स्वप्ने च देवादिभिरभिभर्त्सनं प्रवर्तनं च (चनि. ७.१०–११)

आगंतुक कारणांनी होणाऱ्या उन्मादाची लक्षणे—दोषांनी होणाऱ्या उन्मादाच्या कारण (पूर्वरूपे) रूपे व शामके ह्याच्यापेक्षा आगंतूची कारणे इत्यादी निराळी असतात म्हणून त्याला आगंतु म्हणतात. काही वाईट पूर्वकर्मे हे कारण मानतात पण त्यालाही बुद्धीचा अपराध हे पुनर्वसु आत्रेय यांच्या मताने कारण आहे. बुद्धीच्या अपराधानेच म्हणजे बुद्धि पूर्वक देव, ऋषि, पितर, गंधर्व, यक्ष, राक्षस, पिशाच्च, गुरु, वृद्ध, सिद्ध, आचार्य या सर्व पूज्यांचा अवमान करून अहिताचरण करतो, त्यामुळे देवादि त्याला उन्मत्त करितात.

पूर्वरूप—देव गोब्राह्मण तपस्वी यांची हिंसा करावी असे वाटणे, दुसऱ्यांना अपकार करण्यात आनंद, संताप, बेचैनी, ओज, वर्ण, च्छाया, बल, शरीर यांत विकृति, स्वप्नात देवादिकांकडून तिरस्कार, व पछाडले जाणे.

रूपाणि—अत्यात्मबलवीर्यपौरुषपराक्रमग्रहणधारण स्मरणज्ञानवचनविज्ञानानि । अनियतश्चोन्मादकालः । आवेशप्रकारः—देवादयोऽवलोकयन्तो, गुर्वादयोऽभिशपन्तः पितर आत्मानं दर्शयन्तो, गन्धर्वाः स्पृशन्तो यक्षाः समाविशन्तो, राक्षसा आत्मगन्धमाघ्रापयन्तः, पिशाचा आरुह्य वाहयन्तस्तमुन्मत्तयन्ति ।

रूपे—स्वतःचे बळ, वीर्य, पौरुष, पराक्रम, ग्रहणशक्ति, धारणाशक्ति, स्मरणशक्ति, ज्ञान, बोलणे व विज्ञान हीं प्रमाणाने अतिशय वाढतात. उन्माद येण्याचा काळ निश्चित नाही.

पछाडण्याचा प्रकारः—देवादि पाहून, गुरु इत्यादी शाप देऊन, पितर आपले दर्शन देऊन गंधर्व शरिराला स्पर्श करून, यक्ष शरिरात शिरून, राक्षस स्वतःचा वास देऊन, पिशाच्च आक्रमण करून त्याला नेतात व उन्माद करतात.

अभिघातकालः—पापस्य कर्मणः समारम्भे, पूर्वकृतस्य कर्मणः परिणामकाले, एकस्य शून्यगृहवासे, चतुष्पथाधिष्ठाने वा सन्ध्यावेलायामप्रयतभावे वाऽमापूर्णादिपर्वसन्धिषु वा मिथुनीभावे रजस्वलाभिगमने, विगुणे वाऽध्ययनबलिमङ्गलहोमप्रयोगे, नियमव्रतब्रह्मचर्यभङ्गे वा महाहवे वा देशकुलपुरविनाशे, महाग्रहोपगमने वा, स्त्रियाः वा प्रजननकाले, विविधभूताऽशुभाशुचिस्पर्शने वा, वमनविरेचनरुधिरस्रावेऽशुचेरप्रयतस्य वा चैत्यदेवायतनादिगमने वा मांसमधुतिलगुडमद्योच्छिष्टे वा दिग्वाससि वा निशिनगरनिगमचतुष्पथोपवनश्मशानाऽऽघातनाभिगमने वा द्विजगुरुसुरयतिपूज्याभिधर्षणे वा धर्माख्यानव्यतिक्रमे वाऽप्रशस्त–कर्मारम्भेवा,

पछाडण्याची वेळ—पापकर्म करीत असता, पूर्वपापकर्माचा परिपाक होतांना, रिकाम्या घरात एकटे

असतांना, चवाठ्यावर, संध्याकालात, अपवित्र कर्मे करताना, अमावास्या, पूर्णिमा इत्यादी पर्वकाली तसेच रजःस्वलेशी ३ दिवसात संभोग करणे, अध्ययन, बली, मंगल, होम, चुकीच्या विधीने करणे, नियम व्रते ब्रह्मचर्य यांचा भंग केला असता, मोठे युद्ध किंवा देश, कुळ, गांव नष्ट झाले असता, मोठा क्रूर ग्रह, आपल्या राशीत अनिष्ट असताना, बाळंतपणात निरनिराळ्या भूतांचा अशुभ व अशुचि द्रव्यांचा स्पर्श झाला असतां, वांती रेच रक्तस्राव होत असताना अशुचि असतां, पिंपळाचा पार, देवालय, यांत गेले असतां, मांस, मध, तीळ, गूळ, मद्य यांचे उच्छिष्ट भक्षण केले असताना, नग्न असताना, रात्रीं शहराच्या किंवा गावाच्या बाजार अथवा चवाठ्यात, उपवन, स्मशान, वधस्थानात गेले असता ब्राह्मण, गुरु, देव, संन्यासी, पूज्य व्यक्ति यांच्याशी भांडले तर तसेच धर्माची आज्ञा उल्लंघन केली तर किंवा अप्रशस्त कर्मे करताना पछाडतात.

प्रयोजनम्—उन्मादकरभूतानामुन्मादकरत्वे हिंसारतिरभ्यर्चनम्—हिंसादिनोन्माद्यमानोऽग्निं प्रविशत्यप्सु निमज्जति स्थलात् श्वभ्रे वा पतति शस्त्रकशादिभिरात्मानं हन्त्यन्यच्च प्राणवधार्थमारभते किञ्चित्। (चनि. ७.१०–१७.)

भूतादींच्या आवेशाचा हेतु—क्रीडा करणे, पूजा करवून घेणे, व ठार मारणे. हिंसेच्या हेतूने उन्माद कारक भूतांनी पछाडले तर रोगी अग्नीत शिरतो, पाण्यात बुडतो, उंच जागेवरून खड्ड्यात पडतो, शस्त्र चाबूक इत्यादींनी आपणांस मारून घेतो तसेच इतर साधनानी ही आपला जीव देण्याचा प्रयत्न करतो.

उन्मादो बालेषु—प्रलापोऽरतिर्वैचित्यं चेति बालोन्मादस्य मुख्यानि लक्षणानि (कासू. २५.२०)

बाळकाला उन्माद असता—वडबड, बेचैनी, चित्त ठिकाणावर नसणे हीं लक्षणे मुख्य असतात.

चिकित्सा—स्नेहस्वेदवमनविरेचनाऽऽस्थापनाऽनुवासनोपशमननस्यधूमधूपनाऽञ्जनावपीडनप्रधमनाऽभ्यङ्गप्रदेहपरिषेकाऽनुलेपनवधबन्धनाऽवरोधनवित्रासन विस्मापनविस्मारणाऽपतर्पण सिराव्यधनानि, यथास्वं भोजनविधानं निदानविपरीतमौषधादि च (चनि. ७. ८;) **यद्यपि उन्मादचिकित्सिते सुश्रुतेन वातादिजोन्मादचिकित्सा नोक्ता तथाप्यपस्मारक्रियावदुन्मादे वातादिदोषचिकित्साकार्या यथादोषमिति प्रतिपादितम्** (सु. उ. ६२.३३)

स्निग्धस्विन्नमुन्मादार्तं तीक्ष्णैः रेकैः शिरोविरेकैश्च विशोधयेत्सर्षपस्नेहसंयुतैरवपीडैर्नस्यैश्चोपक्रमेत् तथा श्वगोमांसैः सततं धूपयेत्सर्षपतैलेन च सदा नस्याभ्यङ्गौ कार्यौ। सर्पदर्शनं कशाताडनं यन्त्रणामग्निना च त्रासनं जरत्कूपवास इत्याद्युपक्रमाः कार्याः (सुउ. ६२.१४–१९)

रत्यभ्यर्चननिमित्त आगन्तुकोन्मादः मन्त्रौषधिमणिमङ्गलबल्युपहारहोमनियमव्रतप्रायश्चित्तोपवासस्वस्त्ययनप्रणिपातगमनादीनि (च. नि७.१६)

उपचार—स्नेहन, शेकणे, घाम काढणे, वांतीचे व रेचक औषध देणे, शोधक व स्नेहनबस्ती शामक औषधे नाकात घालणे, धूम्रपान, धुरी देणे, अंजन, अवपीडक व प्रधमन नस्य, अंगाला अभ्यंग करणे, लेप लावणे, उटणी लावणे, औषधे शिंपडणे, वध करण्याचा, बांधण्याचा धाक घालणे, बांधून ठेवणे, त्रास देणे, आश्चर्य निर्माण करणे, विस्मरण होईल असे करणे, लंघन, रक्तस्राव, घडलेल्या कारणांच्या विपरीत औषधे इ० देणे व वातादिदोषानुरूप आहार आणि उपचार करावे. सुश्रुताने उन्माद चिकित्सेत जरी वातादि दोषांच्या उन्मादाची चिकित्सा सांगितली नसली तरी अपस्माराप्रमाणें येथें वातादींची चिकित्सा करावी असे सुचविले आहे.

उन्माद रोग्याला स्नेहन स्वेदन केल्यावर तीक्ष्ण विरेचने व शिरो विरेचने देऊन शुद्ध करावे आणि अवपीडन नस्याकरितां व अभ्यंगाकरिता मोहरीचे तेल वापरावे. कुत्रा, गाय यांच्या मांसाची सतत धुरी द्यावी. नेहमी अभ्यंग आणि नस्य देत जावे. साप दाखवावा, चाबकाने मारावे. बांधावे. अग्नीचे चटके द्यावे, जुनाट निर्जल आड विहीर यांत ठेवावे इ० उपचार करावे. भूतादींचा पछाडण्याचा हेतु केवळ क्रीडा अथवा पूजा करून घेणे हा असेल तर मंत्र, औषधि, मणि, बांधणे, मंगल कर्मे करावीत, बळी द्यावेत, आहुती द्याव्यात, होम करावे, व्रत, नियम, प्रायश्चित्त, उपवास, ग्रहमख, नमस्कार, तीर्थयात्रा इत्यादी उपचार करावेत.

सामान्या मानसचिकित्सा—तद्विद्यसेवाऽऽत्मादिविज्ञानं त्रिवर्गस्यान्वेक्षणं चेति भैषज्यम् (चसू. ११.४६–४७)

सामान्यमानसचिकित्सा— विद्वानांची सेवा आत्मज्ञान धर्मार्थकाम यांचा विचार करणे

साध्यासाध्यत्वम्–अधोमुखः ऊर्ध्वमुखः क्षीणमांसबलो नरोऽनिद्रः सन्नसंदेहेन विनश्यत्यसाध्यो वा भवति (सुसू. ३३.२५)
खाली किंवा वर तोंड ठेवणारा, मांस बल क्षीण झालेला, झोप न येणारा, निःसंशय मरतो किंवा असाध्य होतो.

अरिष्टलक्षणानि–ध्यानायासोद्वेगयुक्तोऽस्थानसम्भवेन मोहेन ग्रस्तोऽरतिमान् सञ्जातबलहानिराहारद्वेषी, लुप्तचित्तउदर्दितः, क्रोधनश्वासबहुलः, सत्क्रत्प्रहसिताननो, मूर्च्छापिपासाबहुलोऽरिष्टसूचके स्वप्ने रक्षोगणैः साकं नृत्यञ्जलनिमज्जनं पश्यति । (चइ. ५.१८–२१)

मरणदर्शक चिन्हे–अस्थानी चिंतन, श्रम करणे, उद्विग्न होणे, मूर्च्छा येणे, बेचैन होणे, बलनाश, अन्नद्वेष, शून्य मन होणे, अंगावर गांधी येणे, संताप होणे, त्रास फार होणे. मध्येच तोंडावर हास्य दिसणे, अतिशय तहान, अशुभसूचक स्वप्नात भूतपिशाचाबरोबर नाचतो आहोत, पाण्यात डुंबत आहो असे दिसणे ही सर्व अशुभ लक्षणे आहेत.
एकदम मोठ्याने हसणारा, मूर्च्छा व तहान पुष्कळ असणारा, स्वप्नात राक्षसांबरोबर स्वतः नाचतो पाण्यात बुडतो असे पहाणारा, उन्मादाने निश्चित मरतो.

अक्लिष्टमानवं देवादयः स्वयं नोपक्लिश्नन्ति । यत् तु एतेऽनुवर्तन्ते क्लिश्यमानं तत्पूपक्लिश्यमानस्य कुकर्मतयैव (चनि. ७.१९–२०)
त्रस्त नसलेल्या मनुष्याला देवादी स्वतः त्रास देत नाहीत पण स्वतःच्या पापकर्माने जे दोषी होतात त्यांना देवादी त्रास देतात.

विगतोन्मादलक्षणम्–इन्द्रियार्थानां बुद्ध्यात्ममनसां च प्रसादो, धातूनां प्रकृतिस्थत्वं च
(असंउ. ९. पृ. ७९) संदर्भग्रंथ–(अहृउ. ६)
इंद्रिये बुद्धि मन व आत्मा प्रसन्न होणे व धातु प्राकृत–नेहमीसारखे निर्दोष होणे.

–चिकित्सित–पु., अध्याय० (चचि. २.१)
उन्माद चिकित्सेच्या अध्यायाचे नांव.

–निदान–न., अध्याय० (चनि. ७.१)
उन्मादरोगाच्या निदानाच्या अध्यायाचे नांव.

–प्रतिषेध–पु., अध्याय० (सुउ. ६२.१)
ज्यात उन्माद निदान चिकित्सा दिली आहे अशा अध्यायाचें नांव.

उन्मान–न., मान० द्रोणः, चतुराढकं चतुर्विंशत्यधिकसहस्रतोलकं वा मानम् (र. ११.८–९)
द्रोणनामक एक मान–वजन. एक द्रोण=४ आढक. अथवा १०२४ तोळे (एक हजार चोवीस) म्हणजे सुमारे तेरा शेर.

उन्मार्ग–पु., स्वस्थानातिरिक्तमन्यत्स्थानम्
(सुउ. ६२.३)
चुकीचा मार्ग. स्वस्थानाखेरीज अन्य स्थान किंवा मार्ग.

उन्मार्गिन्–वि., भगन्दररोगप्रकार० (सुनि. ४.९)
भगंदर रोगाचा एक प्रकार.

उन्मित–वि., तुलया मितः (चचि. १.४१)
तराजूने तोललेला, मोजमाप केलेला.

उन्मेष–पु., चक्षुषोरुन्मीलनम् कर्मपुरुषस्य गुणेष्वेकः
(सुशा. १.१७)
देहे वातकर्म० (चशा. ७.१६.)
डोळे उघडणे, कर्मपुरुषाचा एक गुण. वाताचे शरिरातील एक कर्म.

उपकरण–न., साधनं कर्तुः सम्पाद्ये कार्ये सहकारितया व्याप्रियते (चवि. ८.७०)
संदंशादिसाधनम् (चवि. ७.१५)
साधन. करावयाच्या कार्याकरिता ज्यांच्या सहाय्याने ते करावयाचे त्यापैकी प्रत्येक सामुग्री. चिमटा वगैरे हत्यार. भेषजम् (चनि. २.२२)
औषधि, औषध.

–वत्–वि., रोगप्रतिकारे आवश्यकचिकित्सासाधनैः सुसंपन्नः (सुचि. ५.१९)
रोगाचा प्रतिकार करण्याकरिता आवश्यक त्या चिकित्सेच्या साधनांनी युक्त चिकित्सासाधने जवळ असलेला.

उपकल्पना–स्त्री., समीपढौकना, आहारद्रव्यस्य तत्तद्धात्वादिमयेषु आधारभूतेषु पात्रेषु उपकल्पनम् ।
(सुसू. ४६.४४९)
१–कार्ष्णायसे घृतं देयम् २–राजते पेया देया ३–फलानि सर्वान् भक्ष्यांश्च दलेषु प्रदद्यात् ४–परिशुष्कप्रदिग्धानि सौवर्णेषु प्रदद्यात् ५–प्रद्रवाणि रसाँश्च राजतेषूपहारयेत् ६–कट्वराणि सर्वान् खडाँश्च शैलेषु दापयेत् ७–ताम्रमये पात्रे सुशीतं सुश्रुतं पयः पानीयं दापयेत् ८–रागषाडवसट्टकान् शीतलेषु शुभेषु काचस्फटिकपात्रेषु वैदूर्यचित्रेषु दद्यात् (सुसू. ४६.४४८–४५२)

जवळ ठेवणे. योग्य त्या धातूच्या भांड्यातून खाद्य-पेय पदार्थ ठेवणे-देणे. खाद्यपेय पदार्थाला विकृत न करिता, त्यात अधिक गुण निर्माण करणारे किंवा त्यांचे गुण तसेच रक्षण करणारे भांडे वापरणे. उ. पोलादाच्या भांड्यात तूप; चांदीच्या भांड्यात पेया; चावून खाण्याचे पदार्थ किंवा फळे झाडाच्या पानात; (पत्रावळीत) मसाला लावून तुपात तळलेले पदार्थ किंवा कालवण सोन्याच्या भांड्यात; अतिपातळ पदार्थ व मांस रस चांदीच्या भांड्यात; ताक, दह्याची साय, इतर आंबट पदार्थ, मसाला, दगडांमध्ये; तापवून थंड केलेले पिण्याचे पाणी तांब्याच्या भांड्यात; चटण्या, कोशिंबिरी, लोणचे, मुरंबा, तिखट आंबट गोड मीठ घातलेल्या अनेक कोशिंबिरी, अवलेह, काच, स्फटिक, वैडूर्य यांच्या भांड्यात द्यावेत, ठेवावेत.

उपदेशः (चक. १.३) उपदेश, निर्देश, योग्य ते सांगणे.

उपकल्पनीय-वि., अध्याय० चरकसूत्रे शोधनोपकल्पनामधिकृत्य कृतोऽध्यायः (चसू. १५,१)

काश्यपसंहितासूत्रस्थाने अध्यायः (कासू. २४ पृ. २९)

चरक व काश्यपसंहितेतील एका अध्यायाचे नाव. ह्यात शोधन चिकित्सेची साधनसामुग्री व इतर सर्व माहिती आहे.

उपकालिका-स्त्री, वनस्पति० पृथ्वीका (ध. २.५९) काळे जिरे, मोठे जिरे, लहान वेलची.

उपकुञ्चा-स्त्री., वनस्पति० पृथ्वीका, कृष्णजीरकम्, बृहज्जीरकम् (ध. २.५९) काळे जिरे, मोठे जिरे. सूक्ष्मैला (चक. १३.२३) लहान वेलदोडा.

उपकुञ्चिका-स्त्री., उपकुञ्चा (चचि. १३.१२५) पहा 'उपकुञ्चा'

उपकुञ्ची-स्त्री., 'उपकुञ्चा' (ध. २.५९) पहा 'उपकुञ्चा'

उपकुण्डन-परिव० न., विपाचनम् (चवि७.२१) सांगितलेल्या पद्धतीप्रमाणे शिजविणे.

उपकुल्या-स्त्री., वनस्पति० पिप्पली (चचि. ७.१४५) (सुचि. ९.८) पिंपळी.

उपकुश-पु.,दन्तरोग० रक्तपित्तसमुत्पन्नोऽयं व्याधिः लक्षणम्-दन्तवेष्टेषु दाहः पाकश्च तेन दन्ताश्चलन्ति। आघट्टिताः सन्तो मन्दवेदना युतं रक्तं स्रवन्ति : रक्ते स्रुते च आध्मायन्ते। मुखं पूति जायते (सुनि. १६.२१.२२.)

हिरड्यांचा एक रोग. रक्तपित्तजन्य रोग, या रोगात हिरड्यांचा क्षोभ व पाक होतो. दांत हलतात; ते एकावर एक दाबले तर रक्त स्राव व मंद वेदना होते व तेथे नंतर रक्तस्रावाने फुगवटी येते. तोंडाला घाण येते.

चिकित्सा-वमनविरेचनाभ्यामूर्ध्वमधश्च कायं शोधयित्वा शिरोविरेचनेन शिरः शोधयेत्। अनन्तरं काकोदुम्बरिकागोजीपत्रैः रक्तमोक्षः करणीयः। मधुना सह सव्योषलवणैः प्रतिसारणं करणीयम्। नागरनैचुलफलसर्षपपिप्पलीयुक्तस्य जलस्य कवलं धारयेत्। काकोल्यादिभिः सिद्धं घृतं कवलार्थं नस्यार्थं चोपयोक्तव्यम्। (सुचि. २२.१९-२१)

वमन विरेचनाने ऊर्ध्व व अधः शरीरशुद्धि व शिरोविरेचनाने शिरः शुद्धि करवावी. काळा उंबर व पाथरी यांच्या योगे रक्तस्राव करवून मधातून सुंठ, मिरे, पिंपळी, सैंधव चोळावे. सुंठ, वेत, गेळफळ, मोहरी, पिंपळी घालून उकळून थंड केलेल्या पाण्याचे गुळणे तोंडात धरावे. काकोलीगणातील औषधांनी सिद्ध केलेले तूप तोंडात ठेवावे व नाकात सोडावे.

उपक्रम-पु., चिकित्सा-कर्म (अहसू. १४.१)

उपक्रमाश्च समासतो द्विविधाः-लंघनं बृंहणं चेति। लंघनं द्विविधं। शोधनं शमनं च। शोधनं दोषान् बहिरीरयेत् तच्च पंचधा-निरूहो वमनं कायरेकः शिरोरेकोऽस्रविस्रुतिश्च। शमनं-यद्दोषान्न शोधयति, समान्नोदीरयति विषमांश्च समीकरोति। तच्च सप्तधा-पाचनं, दीपनं, क्षुत्, तृड्, व्यायाम, आतपो, मारुतः इति। (अहसू. १४.७., चसू. २२.१८)

सर्व रोगाणां षडुपक्रमा भवन्ति लंघनं, बृंहणं, रूक्षणं, स्नेहनं, स्वेदनं स्तम्भनं च (चसू. २२.४)
(१) देहे यत् किञ्चित् लाघवकरं तल्लंघनम्
(२) यत् शरीरस्य बृहत्त्वं जनयेत्तत् बृंहणं मतम्
(३) रौक्ष्यं खरत्वं वैशद्यं यज्जनयति तद्रूक्षणम्
(४) स्नेहविष्यन्दमार्दवक्लेदकारकं स्नेहनम् (५) स्तम्भगौरवशीतघ्नं स्वेदकारकं च स्वेदनम् (६) यद् गतिमन्तं चलं ध्रुवं स्तम्भयति तत् स्तम्भनम्। (चसू. २२.९.१२)

व्रणस्य षष्टिरुपक्रमा भवन्ति (सुचि. १.८)
बृंहणं शमनं त्वेववायोः पित्तानिलस्य च (असंसू. २४.९., अहसू. १४.७)

चिकित्साकर्म. साधारणतः उपचार प्रकार २. लंघन व बृंहण. लंघनप्रकार २. शोधन व शमन. शोधन म्हणजे दोष बाहेर काढणारे उपचार; त्याचे प्रकार ५. वांती, रेच, रक्तस्राव, डोक्याचा रेच, व मलकाढणारा औषधि बस्ति (एनिमासारखा). शमन म्हणजे दोषांचा त्रास कमी करणारे. विषम दोष सम करणारे उपचार. त्याचे प्रकार ७. पाचक, अग्निदीपक, भूक चांगली लागेपर्यंत लंघन, तहान चांगली लागेपर्यंत पाणी न पिणे, व्यायाम. ऊन्ह, वारा यांचे सेवन.

सर्व रोगांचे उपचार म्हणजे सहा प्रकारची चिकित्सा लंघन, बृंहण, रूक्षण, स्नेहन, स्वेदन व स्तंभन.

(१) **लंघन**–शरीर हलके करणारे

(२) **बृंहण**–शरीर पुष्ट करणारे

(३) **रूक्षण**–रूक्षता, खरखरीतपणा व स्वच्छता निर्माण करणारे.

(४) **स्नेहन**–स्निग्धता, स्राव, मृदुता व आर्द्रता निर्माण करणारे.

(५) **स्वेदन**–आखडणे, जडपणा, थंडपणा नाहीसा करून घाम आणणारे.

(६) **चलगुण थांबविते ते.**

आणखी एक शमन–

व्रणाच्या ६० चिकित्सा आहेत. वात व वातपित्त दुष्टीच्या वेळी बृंहण हेच शमन आहे.

उपक्रम्य–वि., **चिकित्सनीयः** । (असंसू. २४)
चिकित्सा केली पाहिजे असा; चिकित्सा करण्यास योग्य.

उपक्रान्त–वि., **चिकित्सितः** । (सुनि. १५.१५)
चिकित्सा केलेला, उपचार केलेला.

उपक्लिष्टसत्व–वि., **रजस्तमोभ्यामुपहतचेताः** (चनि. ७.४) रज व तम या मानसिक दोषांनी ज्याचे मन दुष्ट आहे असा, पीडित असलेला.

उपक्लेदन–न., **द्रवीकरणम्** (चवि. १.१८)
क्लिन्न करणे, आर्द्र करणे, द्रव करणे.

उपक्षित–वि., **भोक्तुं दत्तमन्नम्** (सुक. १.३४)
जेवणाकरिता वाढलेले अन्न.

उपक्षीणौजस्–वि., **उपक्षीणम् ओजो यस्य सः** (चसू. १४.१९) ओजःक्षीण, बलक्षीण, अबल, ज्याचे ओज क्षीण आहे असा.

उपगमन–न., **समीपे गमनम्, उत्पत्तिः** (अहसू. ८.५५) जवळ जाणे, उत्पन्न होणे.

उपघात–पु., **विनाशः** (चसू. २८.२०)
बाधा (सुचि. २७.१) बाधणे; बाधा, नाश.
मर्मसमीपदेशस्य घातः (सुशा. ६.४१)
मर्माच्या जवळच्या भागावर झालेला आघात.

उपचक्र–पु., **ककरभेदः कृशचञ्चुर्मदाविलः** (सुसू. ४६.५०)
चकोरभेदः (चसू. २७.४७)
गुणाः–तस्य मांसरसो ज्वरे हितः । ककरवदस्य गुणा भवन्ति
चक्रवाक पक्ष्याचा प्रकार. याचा मांसरस ज्वरात हितकर. चकोरपक्षी.

उपचक्रक–पु., **उपचक्रः** (सुसू. ४६.६४)
पहा ' उपचक्र '

उपचय–पु., **पुष्टिः** (चसू. १.८७ सुचि. ३५.४)
वृद्धि; पुष्टि.
–वर्धन–वि., **पुष्टिकरम्** (चसू. १.८७)
पोषक, पुष्टिकारक, शरीर घटकांची वाढ होणे.

उपचार–पु., **चिकित्सा** (अहसू. ५.६६)
चिकित्सा, इलाज, उपाय.

उपचित्रपर्णी–स्त्री., **वनस्पति॰** (असंचि. १० पृ. ६५)
एक वनस्पति.

उपचित्रा–स्त्री., **वनस्पति॰ पृश्निपर्णी** (रा. ४.११८)
दन्ती (ध. १.२२३) पिठवण, दांती.

उपजिह्व–पु., (असंउ. २५) **(उपजिह्वा)** स्त्री॰ (चसू. २४.९)
शारीरावयव॰ जिह्वाया अधोगता जिह्वा तथोपरिगता च ग्राह्या । षट्पञ्चाशत् प्रत्यङ्गेष्वेकम् । द्वे उपजिह्विके (चशा ७.११) **अधिजिह्वासदृश उपजिह्वः । रोग॰ जिह्वाया उपरिस्थितः शोफः** (असंउ. २५. (पृ. १७९)
एक शरीरावयव. जिभेच्या खाली असलेले दोन्ही बाजूस असलेला एकेक अवयव. पडजीभ. एक रोग; जिभेवर येणारी सूज.

उपजिह्वक–पु., **उपजिह्वः** (र. २४.४६)
पहा ' उपजिह्व '

उपजिव्हिका–स्त्री., **उपजिह्वा** (चशा. ७.११)
पहा ' उपजिह्व '
रोग॰ जिह्वागतो मुखरोग॰ (सुनि. १६.३६)
मांसप्रदोषजरोगेष्वेकः (चसू. २८.१४)
(सुसू. २४.९) **उपजिह्वकाश्रितः**
शोफः (चचि. १२.७७) (असंउ. २५. पृ. १७९)

जिह्वाग्ररूपः श्वयथुर्जिह्वामुन्नम्य जातः कफरक्तयोनिः, प्रसेककण्डूःपरिदाहयुक्ता प्रकथ्यतेऽसावुपजिह्विका। जिह्वाया अधो भवति (सुनि. १६.३९) जिभेचा एक रोग. मांस दुष्टिजन्य रोगातील एक रोग. उपजिव्हिकेची सूज. **चिन्हे**–जिभेच्या खालच्या उपजिव्हिकेची सूज. कफरक्त दुष्टि. तोंडाला पाणी, खाज व आग.

चिकित्सा—उपजिह्वाया लेखनं कृत्वा क्षारेण जिह्वां प्रतिसारयेत् । शिरोविरेकगण्डूषधूमा उपयोक्तव्याः [गण्डूषः कफव्रणहरद्रव्येण] कफकण्टकहरद्रव्येण वा, धूमो वैरेचनिकः (सुचि. २२.४८)

जीभ खरडून क्षार चोळणे. डोके शुद्ध करणारे नस्य. धूम्रपान (विरेचक) व गुळण्या (कफव्रणहर)

उपजीव्य–वि., आश्रयदाता (असंसू. ३) आश्रदाता.

उपजोषम्–(अव्यय.) यथेच्छम् (काकभोजन कल्प० ॥ १३ ॥)
इच्छेप्रमाणे, यथेच्छ.

उपतप्त–वि., दुष्ट ((चशा. ३.१७) दोषयुक्त.
पीडितम् अनुपतप्तम्–अपीडितम् (परिव०) (चसू. ८.१७; अहसू. ८.३३)
पिडलेला. थोडा पिडलेला.

उपतप्ति–स्त्री., विनाशः (चनि. ७.११)
क्षीणता, ऱ्हास, नाश.

उपताप–पु., किञ्चिद्वैकल्यम् (चसू. २८.२०)
किंचित विकलता.

उपदंश–पु., गुह्यरोग० छेद्यरोग० (सुनि. १२.१) (सुसू. २५.४)

निदानम्–हस्ताभिघातान्नखदन्तपाताद्धावनाद्योनिप्रदोषाद्विविधापचारैः शिश्ने उपदंशा भवन्ति (मा;) कर्कशरोमां नारीमुपसेवमानस्य दोषाः श्वयथुमुपजनयन्ति स एवोपदंशः (सुनि. १२.७)
सम्प्राप्तिः—अतिमैथुनादिभिः प्रकुपिता दोषा मेढ्रमागम्य क्षतेऽक्षते वा श्वयथुमुपजनयन्ति (सुनि. १२.७–९)
संख्यासम्प्राप्ति–वातिकः पैत्तिकः श्लैष्मिकः सांनिपातिको रक्तजश्च (सुनि. १२.१८)
लक्षणानि–१) वातजः–मेढ्रे शोफाश्चित्रारुजः, स्तम्भस्त्वक्परिपोटनं च २) पित्तजः–मेढ्रे पक्वोदुम्बरसंकाशः श्वयथुर्ज्वरश्च ३) कफजः–कठिनः, स्निग्धः, कण्डूमान्, शीतलो गुरुश्च शोफः मेढ्रे, ४) सांनिपातिकः–सर्वलिङ्गत्वं तथा च मुष्कयोरपि श्वयथुस्तीव्रा रुगाशुपचनं, दारणं कृमिसम्भवश्च ५) रक्तजः–असितस्फोटसम्भवोऽस्रस्रुतिर्ज्वरश्च (असंउ. ३८ पृ. २८४–८५)
साध्यासाध्यत्वम्–रक्तजो याप्यः संनिपातजोऽसाध्यः पृथग्दोषजाः साध्याः (असंउ. ३८ पृ. २८५)
जननेंद्रियाचा रोग. **कारणे**–हात, दात, नख यांचा आघात, इंद्रिय न धुणे, दूषित योनि संभोग, राठ केसांची–रुक्ष–शुष्क योनि असलेल्या स्त्रीशी संभोग. संप्राप्ती–अतिमैथुनादि कारणांनी प्रकुपित दोष जननेंद्रियाच्या ठिकाणी व्रण असो वा नसो सूज उत्पन्न करतात. प्रकार ५–वात, पित्त, कफ, सन्निपातज व रक्तज.
वातज–जननेंद्रियाच्या त्वचेला भेगा, ताठरपणा व वेदना.
पित्तज–ज्वर, पिकलेल्या उंबरासारखे लाल व सूजयुक्त इंद्रिय.
कफज–स्निग्ध, कठिण, थंड, जड, अशी सूज व खाज
संनिपातज–वरील सर्व चिन्हे. शिवाय वृषणावर सूज, तीव्र वेदना; सूज लौकर पिकते, फुटते व व्रणात कृमि.
रक्तज–काळे फोड, रक्तस्राव आणि ताप.
साध्यासाध्यत्व–पहिले ३ साध्य. रक्तज विकार चिकित्सा आहे तोपर्यंत बरा. नाही तर त्रास चालू; त्रिदोषज असाध्य.
रिष्टलक्षणम्-शोथकृमिदाहपाकैर्विशीर्णशिश्नो म्रियते। सामान्यचिकित्सा–आमावस्थायां संशोधनालेपनसेकशोणितमोक्षणैर्यथापाकं न याति तथा प्रतिकुर्यात्। पाकावस्थायां शस्त्रेणोपचरेत्। प्रक्षालनार्थं करवीरस्य जात्या आरग्वधस्य वैजयन्त्याः पत्राणि प्रयुञ्जीरन् । सौराष्ट्र्यादि चूर्णं क्षौद्रादिसंयुक्तमुपदंशेषु पूजितम् । गोजिह्वादिसिद्धं तैलं रोपणार्थं युक्तम् । स्वर्जिकादिचूर्णं व्रणे विसर्पनाशकम्। (सुचि. १९.३६–४८)
स्निग्धस्विन्नस्य देहिनो मेढ्रमध्ये सिरां विध्येदथवा जलौकसः पातयेत्। अत्यर्थमुच्छ्रितानुभयतो वमनविरेचनाभ्याम् हरेत् । दुर्बलस्याप्राप्तविरेचनस्य वाऽत्यर्थमुच्छ्रितान् दोषान् निरूहेण हरेत् (सुचि. १९.२५–२७)

विगतोपदंशलक्षणम्–रुक्शोफशान्तिः (सुचि. १९.२६)

मरणदर्शक लक्षणे–सूज, कृमि, आग, पिकणे यांनी शिश्न विच्छिन्न झाले तर रोगी मरतो. **सामान्य उपचार आमावस्था**–वामक, रेचक यांनी शरीर शुद्ध करणे, लेप, औषध शिंपडणे, रक्तस्राव करून पिकू देऊ नये.

पक्वावस्था–पिकल्यावर शस्त्रक्रिया. व्रण धुण्याकरिता कण्हेर, जाई, बाहवा, हळद यांची पाने उपयोगात आणावीत. तुरटी इत्यादीं चूर्ण मध इत्यादीं मध्ये कालवून लावावे, पाथरी इत्यादींनीसिद्धतेल रोपणा करिता. सज्जीखार इत्यादी चूर्ण व्रणावर लावावे. हे धावरे नाशक आहे. **रक्तस्राव**–शरीर स्निग्ध करून शेकून शिश्नाची शीर तोडावी. किंवा जळवा लावाव्या, दुर्बल रोग्याला विरेचन देता येत नाही; तरी दोष फार असतील तर शोधक बस्ति द्यावा. **गरमी गेल्याची चिन्हे** वेदना व सूज जाणे.

भोजनेऽन्नात्पूर्वमव्यवहितं यन्मूलकादि खाद्यते तदेव मूलकादि उपदंश इति व्यपदिश्यते । (चनि. २.४)
मुळा, आले इत्यादी खाऊन लगेच जेवण घेतले तर त्यावेळी मुळा इत्यादींना उपदंश म्हणतात.

व्यञ्जनम् सुउ. ४१.३८) चटणी, तोंडी लावणे.
मद्य किंवा आसव इत्यादी पेयात ती रुचकर होण्याकरिता त्यांत घालावयाचे पदार्थ.

वनस्पति०–समष्ठिलः (रा. परि. ४.१)
कडु सुरण; नद्याम्र नामक वनस्पति.

–क्षम पु., **वनस्पति० शिग्रुः** (रा. ७.६०)
शोभांजन, शेवगा, शिग्रु, शेकट.

उपदग्ध–वि., **अतिपाकत्वेन ज्वलितम्** (सुसू. ४६.४७८)
शिजताना किंवा भाजताना जळालेले.

उपदेश–पु., **कथनम्** (सुसू. ४०.४)
सांगणे. दाखविणे श्रोत्याने वा वाचकाने जे आचरणात आणले पाहिजे असे वचन, वाक्य, किंवा विधान.

आप्तवचनम् (चवि. ४.७)
वास्तववादी मान्य तज्ञांचे सांगणे, विधान.

आगमप्रमाणम् (चवि. ८.८३)
वैदिक शास्त्रांचें प्रमाण. पुराव्याचे वैदिक विधान.

तन्त्रयुक्ति० एवं कुर्यादित्युपदेशः यथा 'तथा न जागृयाद्रात्रौ दिवास्वप्नं च वर्जयेत् ' । (सुउ. ६५.१४)
एक तंत्रयुक्ति. आज्ञार्थक वाक्य. असे कर असे विधान. जसे रात्री जागू नकोस व दिवसा झोपू नकोस.

उपदेह–पु., **मलः** (चसि. २.२१)
मलरूपः उपलेपः (सुचि. ३६.१७)
मलवृद्धिः (चशा. ६.१७)
उपलेपः (**परिव.**) (सुचि. १६.१४)
मळ, मळाची वाढ, लेप, कान, नाक, इत्यादी शरीरछिद्रांतील मळ.

उपद्रव–पु., **रोगः** (सुचि. ३३.१)
रोग.

उपद्रवति, उत्पद्यमानस्यव्याधेः समीपे उपैतीत्युपद्रवः, उपद्रवस्य व्याधेः पश्चाज्जायमानत्वात् । उपद्रवस्तु खलु रोगोत्तरकालजो रोगाश्रयो रोग एव । तत्र प्रधानो व्याधिः । व्याधेर्यो गुणभूत उपद्रवस्तस्य प्रायः प्रधानप्रशमे प्रशमो भवति । स तु पीडाकरतरोभवति पश्चादुत्पद्यमानो व्याधिपरिक्लिष्टशरीरत्वाद् । तस्मादुपद्रवं त्वरमाणोऽभिबाधेत । (चचि. २१.४०)

व्याधेरुपरियोव्याधिर्भवत्युत्तरकालजः ।
उपक्रमाविरोधीच स उपद्रव उच्यते ॥ (सु. उ. ३९.२९०).

पूर्वोद्भवनिमित्तेन योऽपरो जायते गदः ।
तमुपद्रवमित्याहुः अतीसारो यथा ज्वरे ॥ (कासु. २७.५७)

एक व्याधि झाल्यानंतर लगेच दुसरा व्याधि होतो त्याला उपद्रव म्हणतात. रोगाच्या जवळ येतो तो उपद्रव. रोग प्रधान. उपद्रव अप्रधान. प्रथम प्रधानाची म्हणजे मूळ रोगाची चिकित्सा केल्याने बहुधा उपद्रव शमतो. पण तो जास्त उग्र असल्यास लवकर चिकित्सावा. त्याची चिकित्सा प्रथम करावी. ज्वरात झालेला अतिसार ज्वराचा उपद्रव होय.

उपद्रुत–वि. **उपद्रवव्याप्तः** (सुशा. १०.९)
उपद्रवाने व्याप्त. उपद्रवयुक्त. उपद्रव झालेला.

उपधा–भोगतृष्णा० (चशा. १.९५)
राग, द्वेष, भोग, तृष्णा इत्यादी.

अन्यव्यपदेशः, व्याजः (चचि.८.१५६)
वस्तूचे (मांसाचे) असलेले नाव लपवून दुसरे नाव सांगणे.

उपधातु–पु., **धातोरुपादानभूताज्जातोऽन्यधातुः** (चचि. १७.१७)
रस धातूचा अंगावरचे दूध हा उपधातु ! रक्ताच्या कंडरा शिरा इत्यादी उत्पन्न होणारे शारीर घटक.

खनिजद्रव्य० (ध. ७.८८)
सुवर्णमाक्षिक, मोरचूद इत्यादी खनिज पदार्थ.

उपधान–न., **आवरणम्** (चशा. ८.४३) आवरण.
उपशीर्षकम् (सुचि. ३८.३) उशी; तक्या.

उपधारण–न.,**विषयस्य बुद्धौ स्थापनम्** (चवि. ८.२१) बुद्धीत एखादा विषय स्थिर करणे. धारण करणे. बलवान धारणाशक्तीचे कार्य.

उपधिः–पु., **छद्म** (चवि. ४.८) छद्म, कपट, छल.
लेप०मूर्ध्नि काकपदं कृत्वा विषहरणाय यत् दीयते (चचि. २३.५३)
डोक्यावर शस्त्राने काकपद छेद करून त्यावर विष-नाशक किंवा दोषनाशक लेप करणे.

उपधेय–वि., **यवाग्वादिद्रव्येषु आधायोपयुज्यमानः ।** (चवि. ८.१३६) पेज, दूध इत्यादी स्वरूपात उपयोगात आणण्यासारखे पेय.

उपनख–न., **शारीरावयव० नखसमीपं स्थानम्** (सुसू. २३.६) नखाजवळची जागा.
न., **रोग० चिप्पम्** (सुनि. १३.२२) नखुरडे.

उपनत–वि., **सन्निधाने प्रणययुक्तः** (सुसू. २.८) नम्र. शरणागत. नम्रता व आदराने जवळ आलेला.

उपनन्द–पु., **दिव्यसर्प०** (असंउ. ४१ पृ. ३३०) दिव्य जातीचा एक साप.

उपनय–पु., **न्यायावयव० उदाहरणापेक्षः तथेत्युपसंहारो न तथेति वा साध्यस्योपनयः । नित्यपुरुषानुमानेऽकृतत्वहेतौ 'तथा पुरुषः' इति वाक्यमुपनयः** (चवि. ८.३१)
पंचावयव वाक्यातील चवथा अवयव; "अन्वयी उदाहरणाप्रमाणेच पक्षहि साध्यव्याप्य हेतूचा आश्रय होय." किंवा "व्यतिरेकी उदाहरणाच्या उलट साध्यव्याप्य हेतूचा आश्रय होय" असे वाक्य.

उपनयन–न., **शिष्यस्य गुरोः समीपे वेदाध्ययनार्थं दीक्षाप्रदानम्** (सुसू. २.३)
तद्विधिः–उपनयनीयं तु ब्राह्मणं प्रशस्तेषु तिथिकरण-मुहूर्तनक्षत्रेषु प्रशस्तायां दिशि शुचौ समे देशे चतुर्हस्तम् चतुरस्रं स्थण्डिलमुपलिप्य गोमयेन दर्भैः संस्तीर्य पुष्पलाजभक्तैः रत्नैश्च देवताः पूजयित्वा विप्रान् भिषजश्च तत्रोल्लिख्य अभ्युक्ष्य च दक्षिणतो ब्रह्माणं स्थापयित्वाऽग्निमुपसमाधाय खदिरपलाश-देवदारुबिल्वानां समिद्भिश्चतुर्णां वा क्षीरिवृक्षाणां न्यग्रोधोदुम्बराश्वत्थमधूकानां दधिमधुघृताक्ता-भिर्दार्वीहोमिकेन विधिना स्रुवेणाज्याहुतीर्जुहुयात् सप्रणवाभिर्महाव्याहृतिभिस्ततः प्रतिदैवतमृषींश्च स्वाहाकारं कुर्यात् । शिष्यमपि कारयेत् । (सुसू. २.३)
गुरुच्या जवळ नेणे. वेदाध्ययनाकरिता दीक्षा देण्यासाठी गुरुजवळ नेणे व दीक्षा देणे.
विधि–ज्याचे उपनयन करावयाचे त्या ब्राह्मणाला शुभतिथि नक्षत्र मुहूर्तावर पूर्व वा उत्तर दिशेला समतल स्वच्छ भूमीवर मातीचा चौकोनी ओटा करून गाईच्या शेणाने सारवून दर्भ अंथरावे. फुलें, लाह्या, अन्न व रत्न इ. देऊन देव, ब्राह्मण. वैद्यांचे पूजन करून दर्भांनी रेषा ओढाव्या, पाणी शिंपावे. उजवी-कडे ब्रह्मदेवाची स्थापना करावी. अग्नि प्रज्वलित करून खैर, पळस, देवदार, बेल किंवा वड, उंबर, पिंपळ, मोह ह्या ४ क्षीरी वृक्षांच्या समिधा, दही, मध, तूप यात बुडवून होमहवन पद्धतीने त्या समिधांच्या व पळीने तुपाच्या आहुती देऊन प्रणव आणि महाव्याहृति मंत्रपूर्वक प्रत्येक देवता व ऋषींच्या नांवे स्वाहाकार करावा; गुरुने स्वतः करून शिष्या-कडूनही हवन करवावे.

उपनासिका–वि., **(सिरा) नासासमीपस्था** (सुशा. ८.१५) नाकाजवळ असलेली शीर.

उपनाह–पु., **उपक्रम० स्वेद० उपनाहशब्दस्त्विह 'णह' बन्धने इत्यस्य इति उपनाहः ।** (सुचि. ३२.१२)
उपनह्यते चर्मपटादिना इत्युपनाहः (अहसू. १७.२)
बहलं लेपं दत्वा चर्मादिभिरावृत्य व्याधियुक्तस्याङ्गस्य बन्धनम् (चसू. १४.३५)
विधिः–उपनाहस्तु वातहरमूलकल्कैरम्लपिष्टैर्लवण-प्रगाढैः सुस्निग्धैः सुखोष्णैः प्रदिह्य स्वेदयेत् । एवं काकोल्यादिभिरेलादिभिः सुरसादिभिस्ति-लाऽतसीसर्षपकल्कैः कृशरापायसोत्कारिकाभिर्वेश-वारैः शाल्वणैर्वा तनुवस्त्रावनद्धैः स्वेदयेत् (सुचि. ३२.१२)
एक चिकित्सा. शेकण्याचा प्रकार. 'णह' बांधणे धातूचा साधित शब्द. लेप जाडसर लावून चामडे इत्यादीच्या पट्टयांनी बांधणे. आंबट द्रवात वातहर द्रव्ये मीठ पुष्कळ घालून स्नेह मिसळून सोसवेलसे गरम बांधणे. यासाठी काकोल्यादी, एलादी, सुरसादी गणातील औषधे किंवा तीळ, जवस, मोहरी यापैकी योग्य ते द्रव्य वाटून त्याची किंवा खिचडी, घट्ट भात, दूध, तूप, औषधी द्रव्ययुक्त पोळी किंवा मांसाची वेसवार अथवा सालवण यातून योग्य ते द्रव्य पातळसर वस्त्रात बांधून पुरचुंडी करून शेकावे.
नेत्ररोग० नेत्रे कृष्णदृष्टिमण्डलयोः ईषत्पाकः कण्डूप्रायो नीरुजो महान् ग्रन्थिस्वरूपः (सुउ. २.४) बुबुळाचा रोग. खाजयुक्त थोडी पिकणारी गांठ.

चिकित्सा—उपनाहं स्विन्नं व्रीहिमुखेन भित्वा मण्डलाग्रेण लेखयेत् प्रतिसारणान्तरं च पिप्पल्यादिभिः उष्णेन वारिणा प्रक्षाल्य घृतेन सिक्तमभ्यक्तं मधुसर्पिषा ऊर्ध्वाधः कर्णयोश्च यवसक्तुभिः पिण्डीं दत्वा बध्नीयात् । तथा पटोलपत्रामलकक्वाथेन चाश्च्योतयेत् (अहृउ. ११.१–२) (सुउ.१४.९–१०)
चिकित्सा (१) पुरचुंडीने शेकणे, व्रीहिमुखाने ह्या विकारविशेषाला फोडून मंडलाग्राने खरडून, पिप्पल्यादिगणातील औषधांनी तयार केलेल्या गरम पाण्याने धुवून तूप लावणे. (२) जवाच्या पिठात मध तूप घालून ती पिंडी डोळ्याच्या खाली वर कानाकडे बांधावी (३) पटोलपत्र आणि आवळीच्या पानांच्या काढ्यांचा धुणे व प्रोक्षणाकरिता उपयोग करावा.

उपनाहन—न., **स्वेद० उपनाहः** (सुउ. १२–४५)
शेक. पहा 'उपनाह' पोटीस, मलम, इत्यादी लावणे.

उपनीत—वि., **दत्तम्** (असंसू. ८) दिलेला, जवळ नेलेला.
—बल—वि., **अध्ययनात् प्राप्तं ज्ञानबलं येन सः** (असंसू. ९)
ज्याने अध्ययनाने ज्ञानबल मिळविले तो.

उपन्यूषम्—अ., **किञ्चिच्छेषायां रात्रौ** (चवि. ८.७)
थोडी रात्र असतांना.

उपपक्ष्मक—पु., **रोग० वर्त्मस्वन्यान्यधिकानि पक्ष्माण्युद्भवन्ति यस्मिन्** (असंसू. ४०.३)
पापणीचा एक रोग. यांत तिच्या केसांमध्ये निराळे केस येतात.

उपपक्ष्मन्—न., **नेत्रे पक्ष्मसमीपस्थमवान्तरपक्ष्म, उपपक्ष्मणां निर्हरणे षडङ्गुलसंदंश उपयुज्यते** (अहृसू. २५.८)
पापणीच्या केसांच्या जवळ निराळे उगवणारे लहान केस. हे उपटण्याकरिता संदंशयंत्र म्हणजे सहा अंगुळे लांब चिमटा वापरला जातो.

उपपन्न—वि., **सहितम्** (सुनि. १६.५४)
जवळ असलेले–आलेले, युक्त, सहित.

उपपादन—न., **संयोजनम्–सम्पादनम्** (परिव०) (सुचि. ५.७; असंशा. ४)
देणे, मिळविणे, जुळविणे, सिद्ध करणे, सिद्धीस नेणे.

उपपादनीय—वि., **उपक्रमणीयः, शरीरबलादिसम्पद्युक्तः** (चवि. ७,१६)
वांती, रेचक, इत्यादी पंचकर्मे आणि चिकित्सा करण्यास योग्य. शक्ति, धैर्य इत्यादी गुणयुक्त.

उपप्लव—पु., **दुःखागमः** (चशा. ५.८)
संकट ओढवणे, दुःख येणे.
वृद्धिः, दूषणम् (सुचि. १.४)
वाढ, कोप, दूषित होणे.

उपप्लुता—स्त्री., **योनिरोग० गर्भिण्याः श्लेष्मलाभ्यासेन छर्दिनिःश्वासनिग्रहात्क्रुध्दो वायुरुपनीय कफं योनिं प्रदूषयेत् । पाण्डुमास्रावं श्वेतं कफं सतोदं स्रवति । कफवातामयव्याप्ता योनिरुपप्लुता कथ्यते ।** (चचि. ३०.२१–२२)
(अरु. अहृउ. ३३.४८–४९; असंउ. ३८ पृ. २९३)
पांढरा कफयुक्त, पीडायुक्त स्राव होणारी योनि. कारणे–गर्भिणीने कफकारक पदार्थांचे सेवन करणे, वांती न होऊ देणे, श्वासाचा अवरोध करणे यामुळे कुपित वात कफाला घेऊन योनीत दोष उत्पन्न करतो, त्यामुळे योनीतून भुरकट स्राव, पांढरा कफ टोचणीयुक्त स्रवतो. कफवातविकाराने व्यापलेल्या ह्या योनीला उपप्लुता म्हणतात.

उपभूत—पु., **वनस्पति० नीलि** (ध. १.२३३)
नीलिनी, काळा दाणा.

उपमर्द—पु., **मृदूकरणम्** (काशा. जातिसूत्रीयः (पृ.८५)
नरम करणे, मऊ करणे.

उपमान—न., **प्रमाण० प्रसिद्धसाधर्म्यात्सूक्ष्मव्यवहितविप्रकृष्टस्यार्थस्य साधर्म्यसाधनम्** (सुसू. १.१६)
उपमेचा प्रमाण म्हणून उपयोग करणे. वक्ता व श्रोता यांना मान्य असलेल्या साधर्म्यावरून सूक्ष्म, दूर असलेल्या व न दिसणाऱ्या वस्तूंचे साधर्म्य दाखविणे.

उपयन्त्र—न., **शरीराङ्गे धमन्यादिकेऽवयवे वोपयुज्यमानानि द्रव्याणि । तानि च पञ्चविंशतिप्रकाराणि । स्वल्पयंत्रकार्यकरणादुपयन्त्राणि । रज्जुवेणिकापट्टचर्मान्तर्वल्कललतावस्त्राष्ठीलाऽश्ममुद्गरपाणितलपादतलाऽङ्गुलिजिह्वादन्तनखमुखबालाऽश्वकटशाखाष्ठीवनप्रवाहणहर्षायस्कान्तक्षाराऽग्निभेषजानीति । उपमितानि यन्त्रैरिति उपयन्त्राणि । अनुयन्त्राणीति वाग्भटे पाठः** (सुसू. ७.१५)
धमन्या इ० अवयवांसाठी उपयोगात आणावयाच्या वस्तु २५ प्रकारच्या आहेत. यंत्राचे लहानसे काम करतात म्हणून त्यांना उपयंत्र म्हणतात. मुंज इ. गवताची वळलेली दोरी. चामड्याच्या ३ तंतूंची विणलेली दोरी; पट्टा, पातळ चामडे, झाडाची पातळ साल, वेलीचे ताणे, वस्त्र, आठळी, गोल चपटा दगड,

लाकडी मोगरी, हात, पाय व त्यांचे तळवे, बोटे, जीभ, दात, नखे, तोंड, केस, घोड्याचा लगाम, झाडाची फांदी, थुंकण्याची, कुंथण्याची क्रिया, आनंदवृत्ति, लोहचुंबक, क्षार, अग्नि, निरनिराळी औषधे व यंत्राचे तात्पुरते तरी काम भागविणारी साधने ही सर्व उपयंत्रे होत. वाग्भटाने यांना अनुयंत्र म्हटले आहे.

उपयुयुक्षु–वि., **उपयोगं कर्तुमिच्छुः, उपयोक्तुम् इच्छुः** (सुचि. २९.१०)
उपयोग करण्याची इच्छा असलेला.

उपयोक्तृ–वि., **यः किमप्युपयुङ्क्ते सः** (चवि. १.२२)
उपयोग करणारा. आहाराचा उपयोग करणारा.

उपयोग–पु., **भोजनं, सेवनमाचरणम्** (चवि. १.१५)
उपयोग, सेवन, आचरण करणे, भोजन करणे.

–नियम–पु., **आचारपद्धतिः, आहारोपयोगः एवं कर्तव्यं एवं च न कर्तव्यं इत्येतादृशविवेचनात्मिका पद्धतिः** (चवि. १.२१ (७)
उपयोगाचे नियम. वापराची पद्धति. हे करावे, हे करूं नये अशी विवेचनात्मक पद्धती–नियम.

–व्यवस्था–स्त्री., **उपयोगनियमः** (असंसू. १०.१६)
उपयोगाचे नियम. योग्यायोग्य विचारानुसार उपयोगाची व्यवस्था.

–संस्था–स्त्री., **उपयोगनियमः** (चवि. १.२२ (७)
उपयोगनियम.

उपयोजन–न., (**परिव**) **उपयोगः** (सुचि. ३१.५)
(डल्हण सुचि. ३१.१) उपयोग.

उपरतकायाग्नि–वि., **नष्टजाठराग्निः** (चवि. २.१३)
ज्याचा पाचकाग्नि नष्ट झाला आहे असा.

उपरत्न–न., **रत्न०** (ध. ७.९१)
काच, शंख इत्यादि उपरत्ने.

उपरम–पु., **विनाशः, शमनम्** (चसू. १६.२७)
शांती. नाश, शमन.
निवृत्तिः (चशा. ५.८) दूर होणे, शांत होणे.

उपरस–पु., **खनिजद्रव्य वि०** (ध. ७.९३)
सप्त चैते उपरसास्ते च गन्धतालककासीससशिला-कंकुष्टभूषणराजावर्ताः गैरिकं च (र. ६.४२)
कांही खनिज द्रव्ये. ती ७ आहेत. गंधक, हरताळ, मनशील, कंकुष्ट, पोवळे, राजावर्त आणि गेरू.

उपराग–पु., **ग्रहणं, राहुग्रहः** (असंशा. १२.५)
अमावास्या पौर्णिमेला होणारे सूर्यग्रहण. राहु ग्रह.

उपरिज–वि., **उपरिजातः, उपरिस्थः** (सुचि. २२.२७)
वर असलेला, वर उत्पन्न झालेला (दांत)

उपरुद्धायुस्–वि., **गतायुः, समाप्तायुः** (चइं. ९.४)
खुंटलेल्या आयुष्याचा. मरणोन्मुख, आसन्नमरण.

उपरूढ–वि., **विरूढम् अव्रणीभावमागतम्** (सुचि. ८.५)
रुझलेला, भरून आलेला (व्रण) बरा झालेला.

उपरोधन–न., **पीडा, ग्रहः** (अहसू. ४.३) अडवणे.

उपल–पु., **पाषाणः** (सुसू. २९.९–१५)
अश्मा (असंउ. १२.४) दगड, धोंडा, वाळू.
न., **वन्यच्छगणम्** (र. ५.१८)
रानशेणी, रानगोवरी.

–कान्त–न., **कान्तपाषाणः** (र. १७.१३५–३६)
कांतपाषाण, लोहचुंबक.

–भेद–पु., **वनस्पति० पाषाणभेदकः** (ध. १.१५७)
पाषाणभेद, एक वनस्पती.

–(भेदी)–स्त्री., **उपलभेदः** (रा.५.२०९) पाषाणभेद.

–सन्धी–स्त्री., **अल्पं वन्यच्छगणम्** (र. १०.५४-५५)
लहान रानशेणी, रानशेणीचा तुकडा.

–साठी–स्त्री., **उपलाः कठिना महान्तो वन्यच्छगणाः, ततोऽल्पदेहाः साव्यः** (र. १०.५४–५५)
उपला म्हणजे मोठी रानशेणी, मोठी रानगोवरी; तिच्यापेक्षा लहान असतात त्या सावी.
शुष्कच्छगणम् (र. ७.१८)
सुकलेली रानगोवरी, सुकी रानशेणी.

–सारी–स्त्री., **छगणम्** (र. १०.६६) गोवरी, शेणी.

उपलेप–पु., **आवरण० लेपः** (चनि. ५.१०)
मलवृद्धिः स्रोतःसु । (सुचि. ३७.९१)
लेप. आवरण. स्रोतसात होणारी मलवृद्धी.

उपलेपन–न., **लेपनम्** (सुचि. २७.८) लेप करणे.

उपवर्णन–न., **ख्यापनम्** (सुउ. ६५.३३)
सांगणे, कथन.

उपवात–पु., **अल्पवातः** (चशा. ८.२४) थोडा वात.

उपवान–वि., **उपशुष्कम्** (असंउ. १ (पृ. ३)
थोडे सुकलेले. कांही सुकलेले.

उपवास–पु., **उपक्रम० अथर्ववेदे चिकित्सा०** (चसू. ३०.२१) **भोजनपरित्यागः अस्यापि संशमनीयत्वम्** (सुउ. ३९.१३४)
एक चिकित्सा. अथर्ववेदोक्त चिकित्सा; अनशन जेवण सोडणे ही शमनचिकित्सा.

–शोष–पु., **रोग० क्षुत्प्रभृतिभिः उपशोषितः** (सुसू. १५.३३)
लंघनाने सुकलेला, उपवास इत्यादींनी कृश झालेला.

उपविष—न., वानस्पत्यो विषभेदः अर्कक्षीरं स्नुहीक्षीरं लाङ्गली करवीरकं गुञ्जाऽहिफेनो धत्तूरः इत्येताः सप्त उपविषजातयः

लाङ्गली विषमुष्टिः करवीरं जया नीलकः कनकोऽर्कश्चेत्युपविषवर्गः (र. १०.८७)

विषतिन्दुकबीजमहिफेनं रेचकं धत्तूरबीजं विजया गुञ्जा भल्लातकोऽर्कक्षीरं स्नुहीक्षीरं लाङ्गली करवीरकः इत्यपि गणो मतः (ध. ७.१३०)

वनस्पति विषांतील उपविषे. रुईचे दूध, त्रिधारी निवडुंगाचे दूध, कळलावी, कण्हेर, गुंजा, अफू, धोतरा, ही सात. कळलावी, कुचला, कण्हेर, भांग, नीली, धोतरा, रुई ही सात. कुचलाबी, अफू, जयपाळ, धोतरा, भांग, गुंजा, रुईचे दूध, त्रिधारी निवडुंगाचे दूध, कळलावी, कण्हेर, बिब्बा हाही एक गण.

(उपविषा)—स्त्री., वनस्पति० अतिविषा (ध. १.१०)
अतिविष, अतीस.

उपविष्टक—न., गर्भरोग० सञ्जातसारे महति च गर्भे गर्भिण्या अपथ्यसेवनाद् योने रक्तरूपोऽन्यादृशोऽपि परिस्रावो भवति तदा गर्भवृद्धिर्न भवति वृद्धिमप्राप्नुवन् गर्भः गर्भाशये एव तिष्ठति । योनिपरिस्रावात्कुपितो वायुः पित्तश्लेष्माणौ परिगृह्य गर्भस्य रसवहां नाडीं प्रतिपीड्याऽवतिष्ठते दोषप्रतिच्छन्ननाड्यां रसस्य असम्यग् वहनान्नाडीरोधाद्गर्भस्य वृद्ध्यभावो गर्भश्च सस्फुरस्तिष्ठति । तं तथाविधं गर्भमुपविष्टकमाहुः । तेनोदरं न वर्धते ।
(अहृशा. १४-१५)
(असंशा. ४.११; र. २२.२८-२९)

संख्यासम्प्राप्तिः—उपविष्टको वातेन पित्तेन कफेन च त्रिविधा भवति (असंशा. ४)

सामान्यचिकित्सा—जीवनीयबृंहणीयमधुरौषधसिद्धानां सर्पिषां तथा पयसां रसानामामगर्भाणां च उपयोगः गर्भवृद्धिकरः । तथा सम्भोजनमेतैरेव च घृतादिभिः । सुभिक्षाया अभीक्ष्णं यानवाहनादिभिः क्षोभणमार्जनजृम्भणैरुपपादनम् (असंशा. ४) एवं गर्भो न वर्धते तदा गर्भिणीं तीक्ष्णैर्द्रव्यैर्विरेचयेत् । अपरापातनीयैर्वा प्रयोगैर्गर्भं पातयेत्
(इन्दु असंशा. ४.१२-२२)

एक गर्भरोग. गर्भ मोठा व सर्व धातू परिपुष्ट असताना गर्भिणीने अपथ्य सेवन केल्याने पुढे त्याची वाढ थांबते. त्यामुळे गर्भ वाढत नाही. गर्भाशयातच राहातो. स्रावामुळे प्रकुपित वायु कफपित्तांसह रसवहनाडी मध्ये अवरोध उत्पन्न करतो, त्यामुळे रस नीट वाहत नाही, पोषण नीट न झाल्यामुळे गर्भाची वाढ खुंटते, गर्भाचे स्फुरण मात्र होते. त्याला उपविष्टक म्हणतात. यामुळे पोटही वाढत नाही. याचे प्रकार तीन. वातज पित्तज, कफज.

उपचार—जीवनोपयुक्त पौष्टिक गोड औषधांनी तयार केलेले तूप किंवा दूध किंवा मांसरस आणि अंडी यांचा उपयोग करावा. ही तुपे दुधे खाण्यात व इतर पदार्थात उपयोगात आणावीत. जेवण पोटभर झाल्यावर वारंवार वाहनात बसून शरिराला धक्के बसतील असे मार्गक्रमण करावे. असे करूनही गर्भ न वाढला तर तीक्ष्ण रेचकाने रेच करवावे, किंवा वार पाडण्याच्या प्रयोगांनी गर्भपात करावा.

उपवेशन—न., आसना, उपविष्टस्थितिः
(काखिल. अ. १२.८-१४)

(परिव०) अतिसरणं, मलविसर्जनम्
(सुचि. ३६.४०)

(परिव०) बालकस्य संस्कार० किष्कुद्वयमात्रलिप्तायां धरण्यां धरण्यादिस्वाहान्तेन मन्त्रेण चतुर्दिशं बलिं दत्वा पञ्चमे मासि पुण्येऽहन्युपवेशयेत्
(असंउ. १ पृ. ९)

अत्युपवेशनाच्च इमे दोषा अतिबालस्य रोगिणो वा समुत्पद्यन्ते । स्तैमित्यं कटिदौर्बल्यं पृष्ठभङ्गः श्रमो ज्वरो विण्मूत्रानिलसंरोधाध्मानम् ।

अतिबालस्य च निर्घातं गात्रभेदनं । निर्घाताज्जर्जराङ्गत्वं तेन वेदना, तया च ज्वरसम्भवस्तस्माच्च बालस्य कठोराङ्गत्वं वृद्धिश्च तस्य न भवति । अन्यच्च यस्स बालश्चिरोपवेशनात् मक्षिकाकृमिकीटसर्पाखुनकुलवेलाझञ्झानिलादीनां गम्यो भवति ।
(कासंखिल अ. १२.९-१४)

बसणे, बसण्याची स्थिति. अति सरणे—सारक होणे—मळ जाणे.

बालकाचा एक संस्कार. दोन हात लांबीच्या व रुंदीच्या सारवलेल्या जमिनीवर धरणी इत्यादि स्वाहान्त मंत्र म्हणून चारही दिशांना बली देऊन पांचव्या महिन्याला पुण्यकारक दिवशी बालकाला बसवावे. अगदी लहान मुलाला किंवा रोगी मुलाला

किंवा पांच महिन्याच्या मुलाला पुष्कळ वेळ बसविले तर **होणारे दोष**–हालचाल बंद होणे, कंबर दुबळी होणे, पाठ मोडणे, थकवा, ताप, मल मूत्र वात यांचा अवरोध व पोटफुगी. **फार लहान मुलास बसविले तर** अंग हालते, मूल पडते, त्याने अंग जर्जर होते, वेदना, ताप येऊन मुलाचे अंग कठोर होते व वाढ होत नाही. तसेच माशा कृमी किडे, झंझावात, सर्प, उंदीर मुंगुस इत्यादींची बाधा होते.

उपशम–पु., **शान्तिः** (सुचि. ३१.१२)
नाश, शांति, दोष निवृत्ति; प्रकुपित दोषांचे शमन.

उपशमनीय–वि., **योगः बृंहणम्** (चसू. २६.८)
शामको योगः (चचि. १९.५०)
एक योग. त्या त्या दोषांचे शमन करणारा योग. बृंहण करणारे योग.

उपशय–**व्याध्युपलब्धिकारण० हेतुव्याधिविपरीतानां विपरीतार्थकारिणां चौषधान्नविहाराणामुपयोगः सुखानुबन्धः ।** (चनि. १. ६.)
रोगाच्या निश्चित केलेल्या निदानाचा पडताळा पाहून ते अधिक निश्चित ठरविण्याचे साधन. (१) कारण विपरीत (२) रोग विपरीत (३) कारण व रोग-विपरीत. (४) कारणाशी स्वतःच्या विपरीत कार्य म्हणजे सम असून रोग शमन करणारे. (५) रोगाशी सम असून स्वतःच्या विपरीत कार्य म्हणजे रोग शमन करणारे. (६) रोगकारण व रोग या दोहोंशी समान असून दोहोंच्या विपरीत कार्य करणारे. वरील सहा प्रकारचे उपयोग, सुखावह (आरोग्यदायक) होत राहाणारे आहार विहार व औषधी यांना उपशय म्हणतात.

उपशान्त–वि.. **लीनीभूतः** (सुशा . १०.५७)
शांत झालेले दोष. स्रोतसात, अवयवात सुप्त झालेले दोष. वेदना उत्पन्न करण्याचे सामर्थ्य कमी झालेले दोष.

उपशीर्षक–पु., **बालरोग० वातदुष्टे कपाले देहसमान-वर्णो रुजारहितः शोफो भवति स उपशीर्षकनामा रोगः । गर्भस्याप्ययं रोगो भवति**
(असंउ. २७. पृ. १९८)
(अहृउ. २३.२१) **चिकित्सा**–**उपशीर्षके नवे जन्मोत्तरं जाते वातव्याधिचिकित्सितं कुर्यात् । पक्वे च विद्रधिविहितं कर्म कुर्यात्**
(अरु. अहृउ. २४. १९–२०)
अभ्यक्तं च स्वेदयित्वोपनाहयेद्यथा विदाहो न भवति (असंउ. २८. (पृ. २०४)
उपशीर्षक–एक बाल रोग. वात दुष्ट होऊन डोक्याच्या कवटीवर शरिराच्यावर्णासारखी वेदना-रहित सूज होते ती उपशीर्षक. गर्भालाही हा रोग होतो. **चिकित्सा**–जन्मानंतर नवीन अशा रोगावर वात-व्याधीची चिकित्सा करावी. पक्व झाल्यावर विद्रधी-प्रमाणे उपचार करावे. तेल लावून शेकावे आणि ती पिकू नये अशा बेताने पोटीस बांधावे.

उपशुष्कक–पु., **गर्भरोग० नागोदरपर्यायः । प्रतिमास-मार्तवात् प्रत्यहं वाऽतियोनिस्रावाद्गर्भो वृद्धोऽपि परिहीयते । स चिरात्किञ्चित्स्पन्दते । कुक्षिश्च वृद्धोऽपि परिहीयते ।** (असंशा. ४.११)
चिकित्सा–उपविष्टकवच्चिकित्सा कर्तव्या ।
(असंशा. ४.१३)
उपशुष्कक रोग. याला नागोदरही म्हणतात. गर्भिणीला प्रत्येक महिन्याला किंवा दररोज योनिस्राव झाल्यामुळे वाढलेला गर्भ सुद्धां क्षीण होतो. तो केव्हातरी किंचित स्फुरण-स्पंदन पावतो. वाढलेले पोटही लहान होते. उपविष्टकासारखी चिकित्सा करावी.

उपशोष–(परिव०) पु., **लक्षण० कर्शनम्**
(असंशा. ४. चनि. ६.१०) सुकवणे, कृश करणे.

उपशोषण–न., **उपशोषः** (चनि. ६.१०)
सुकवणे, कृश करणे.
वि. **शोषकः, आर्द्रताविनाशकः**
(चसू. २६.४२.५)
शोषण करणारा सुकविणारा, आर्द्रता नाहीशी करणारा.

उपश्लेष–पु., **सान्निध्यम्, सन्निपातादिज्वरनिदानम्**
(चनि. १.२८)
सन्निध असणे, जवळ असणे (डोंगर किंवा पर्वताच्या) हे सन्निपातज्वर इत्यादिकांचे कारण आहे.

उपष्टब्ध–वि., **धारितः, बलयुक्तः** (चशा. ६.२३)
धारण केलेला, बलवान.

उपष्टम्भन–न., **उपस्तम्भनम्, आधारः, आलम्बनम्,**
(असंसू. ९.३६) धारण करणारा.

उपसन्धान–(परिव०) न., **आरोपणम्, उपरि समीपे वा स्थापनम्** (सुचि. ३२.१०)
ठेवणे, वर किंवा जवळ ठेवणे.

उपसंभृत–वि., **समीपस्थापितम्** (सुसू. ११.१८)
जवळ ठेवलेले.

उपसर्ग–पु., **उपद्रवः** (चचि. २२.७)
उपद्रव, रोगात होणारा रोग.
अन्यरोगाभिषङ्गः (असंनि. ५.५९)
रोगाशी–रोग्यांशी संपर्क आल्याने झालेला. संपर्कजन्य.
संक्रामकः ज्वरादिरोगः अमानुषोपसर्गादयः (सुउ. १.६)
संसर्ग किंवा स्पर्शाने पसरणारे. ज्वरादि रोग. दैव किंवा भूतबाधाजन्य.
व्याकरणे धातोः पूर्वमुपयुज्यमानाः क्रियासंबन्धसूचकाः प्रादयः (सुचि. २.९६)
व्याकरणात धातूच्या पूर्वी लावलेले क्रियेचे संबंधसूचक. प्र, वि, अप इत्यादी.
–ज–वि., **रोगपीडितसमीपवर्तिनो जायमानो ज्वरादिरोगः** (सुसू. २४.७)
रोग्याच्या संपर्कात असलेल्या व्यक्तीला झालेला ज्वर.
–संज्ञा–स्त्री., **अनर्थहेतुत्वभावना** (चशा. ५.१२)
अनर्थाच्या हेतूची भावना.

उपसर्गात्मिका–वि., स्त्री., **तृष्णारोग०** (चसू. १९.४-(४)
ज्वरादी रोगांमध्ये उपद्रव म्हणून होणारी (तहान)

उपसर्जन–न., **ग्रहणम्** (असंक त. प्र. पृ. १३८) ग्रहण, घेणे, येणे.
संसर्गः (चक. १.२१) संसर्ग. संबंध.

उपसंस्कृत–वि., **विशुद्धम्** (सुचि. २७.८)
दोष काढून टाकलेले–विशुद्ध (शरीर)

उपसंहरण–न., **एकत्राऽऽहरणम्** (सुचि. ३.६)
एकत्र करणे, एकत्र करून उपयोग करणे.

उपसंहित–वि., **संधिना युक्तम्, अनुकूलम्** (चवि. ८.२५) संधि असलेला, अनुकूल.

उपसि (शि) ङ्घन–न., **उपक्रम० चूर्णादीनामाघ्राणम्** (सुउ. ५५.२९)
नस्य. नाकाने औषध हुंगणे. नाकात चूर्ण इत्यादी घालणे.

उपसूत–पु., **उपरसः** (र. १२.१४)
उपरस, गन्धक इत्यादी.

उपसृष्ट–वि., **संयुक्तम्** (सुशा. २.५)
संयुक्त, मिसळलेले, दूषित, दुष्ट झालेले.
गृहीतम् (सुउ. २८.३)
धरलेले. घेतलेले; ताब्यात घेतलेले, पीडलेले.

उपसेक–पु., **अन्नस्योपरि तक्रादिना सेचनम्** (चनि., २.४)
अन्नावर ताक, दूध, इत्यादी शिंपडणे.
व्यञ्जनम् येन मिश्रीकृत्यौदनादि भुज्यते (अहृसू. ६.१७)
ज्यांचेशी भात, भाकरी, इत्यादी कालवून खाल्ला जातो किंवा खातांना रुचीसाठी तोंडी लावावयाचे असते ते–कालवण, चटणी, कोशिंबीर इ०

उपसेवन–न., **भोजनम्** (चसि. ४.४२)
जेवण, जेवण करणे, पथ्य सेवन करणे.
व्यञ्जनम् (चचि. १९.११५)
वरण, आमटी, ताक, चटणी, कोशिंबीर इत्यादी.

उपस्कर–पु., **उपकरणद्रव्यम्** (असंशा. १२.१३.)
सामग्री (र. ७.३४) साधन. सामान, सामग्री.

उपस्कृत–वि., **संस्कारादिभिः संस्कृतम्** (चवि. ८.८७)
फोडणी दिलेले, मसाला घातलेले, संस्कार केलेले.
–क्षीर–न., **भेषजैः संस्कृतं दुग्धम्** (चशा. ८.३२)
संस्कार केलेले–वेलदोडा, जायफळ इत्यादी घातलेले दूध, किंवा औषधांनी सिद्ध केलेले दूध.
–तनु–वि., **संस्कृतशरीरः** (अहृसू. १७.१८)
संस्कार केलेल्या शरिराचा.
–भेषज–न., **संस्कृतमौषधम्** (चवि., ८.८७)
संस्कार केलेले औषध.

उपस्तम्भ–पु., **स्तम्भ० शरीरधारको भावः** (चसू. ११.३४)
अवरोधः, अवष्टम्भः (सूचि. ३८.१६.१७;)
शरीरधारणम्, ' पुरीषमुपस्तम्भं करोति (सुसू. १५.६)
शरिराचा धारक धर्म. अवरोध. आधार. धारण करणे. आधार देणे.
स्तब्धता (सुउ. ४२.१२४) स्तब्ध होणे.
–त्रितय–न., **आहारः स्वप्नोऽब्रह्मचर्यम् एभिरुपस्तम्भैः शरीरं बलवर्णोपचयोपचितमनुवर्तते यावदायुषः संस्कारः ।** (असंसू. ९.३६)
शरीर आहार, झोप आणि स्त्रीसेवन या तीन आधारावर आयुष्यभर बल, वर्ण व पुष्टि मिळवून कालक्रमणा करीत असते.

उपस्थ–पु., न., **कर्मेन्द्रिय०** (चशा. ७.७)
जननेन्द्रियम् (सुशा. १.४)
मेढ्रं पुरुषाणां, योनिः स्त्रीणाम् (सुसू. १५.९)
एक कर्मेंद्रिय–जननेंद्रिय, पुरुषाचे लिंग, स्त्रीची योनि.

उपस्थातृ–पु., **परिचारकः** (चसू. ९.३)
परिचारक, सेवक, रोग्याचा सेवक. शुश्रूषा करणारा.

उपस्थान–न., **सांनिध्यम्, रक्षणम्** (चशा. १.१४६)
सांनिध्य, जवळ असणे, रक्षण.

उपस्थित–वि., **प्रत्यासन्नम्** (चशा. ६.२४)
संनिध असणारा, जवळ असलेला.

–काल–पु., **प्रत्यासन्नकालः** (चशा. ६.२४)
जवळ आलेला काळ, वेळ.

–गर्भा–स्त्री., **निकटीभूतगर्भा, आसन्नप्रसवा** (असंशा. ३.१८) लवकरच प्रसूत होणारी स्त्री.

–प्रसवा–स्त्री., **आसन्नप्रसवा** (सुशा. १०.७)
प्रसवोत्सुका, (भाप्र.) गर्भपः; अद्य वा श्वो वा यस्या गर्भिण्याः प्रसवः बालजन्म भवति सा (अहृशा. १.७४)
थोड्या वेळात प्रसूत होणारी, आज उद्यां बाळंत होणारी.

–श्रेयस्त्व–न., **अचिरादेव प्राप्तकल्याणता " उपस्थित-श्रेयस्त्वं श्रेयस्करमार्गानुष्ठानेन परीक्षेत "** (चवि. ४.८)
लवकरच प्राप्त होणारे कल्याण. लवकरच मिळणाऱ्या श्रेयाचा भाव. धर्मश्रेयता. श्रेय मिळविण्याचा मार्ग कसा चोखाळला गेला आहे त्यावरून उपस्थित श्रेयस्त्व परीक्षावे.

उपस्नेह–पु., **निःस्यन्दः, उपलेपः** (चशा. ६.२३)
स्राव, उपलेप, चोपडलेला पदार्थ.
सूक्ष्मायनैराप्यायनमुपस्नेहः (गयी सुनि. ३.२४)
सूक्ष्म स्रोतोमार्गाने पोषण होणे.
स्निग्धत्वम् (असंशा. २.३३) स्निग्धता, स्नेहयुक्तत्व.

उपस्नेहन–(परिव०) न., **पुष्टिः** (सुशा. ७.३)
पोषण, पुष्टि.

उपस्नेह्य–वि., **उपस्नेहयोग्यः** (कासिद्धि. अ. ७ पृ. १६७)
ज्याचे पोषण केले पाहिजे तो.

उपस्पर्शन–(परिव०) न., **आचमनम्** (सुचि. २९.१०)
आचमन, चूळ भरणे.
उदकस्पर्शनम् (सुचि. २९.१०)
पाण्याला स्पर्श करणे.
स्नानम् (परिव०) (चसू. ८.१८) स्नान करणे.

उपस्वेद–पु., **विरलाल्पबाष्पसंयुतो वातः, आर्द्रता** (चक. १.११) आर्द्रता, ओलावा, उष्ण ओलावा.
अल्प विरल वाफयुक्त हवा. उबारा.
घर्मः, सगर्भवृत्तिसाधनम् (चशा. ६.२३)
उष्ण ओलावा, उबारा, हा गर्भजीवनाला साधक आहे.

उपस्वेदन–(परिव०) न., **स्वेदनम्** (सुचि. २७.८)
वाफारा. घाम काढणे.
(परिव०) **पाचनम्** (सुचि. ३२.११)
वाफेवर शिजविणे.

उपहत–वि., **दूषितम्** (सुचि. ६.१७)
दोष उत्पन्न झालेले. दोषयुक्त, दूषित.

–भल्लातक–पु., **कृम्यादिर्दूषितो भक्षितो वा भल्लातकः** (सुचि. ६.१७)
बिघडलेला भिलावा. किडका भिलावा.

–मनस्–वि., **उपहतं दूषितं मनो यस्य सः** (चनि. ७.४) दूषित मनाचा. कलुषित मनाचा.

–वासस्–(परिव.) वि., **मलिनवासाः** (चसू. ८.१८)
मळकट वस्त्राचा. घाणेरडे कपडे घातलेला.

उपहार–पु., **आहार० नैवेद्यः देवादीनां शान्त्यर्थम्** (चनि. ७.१६) नैवेद्य.
देवादिषु गवाश्वप्रभृतीनामुपायनम्, अन्ये-उपहारो देवतानां सपशुर्बलिः (सुसू. ६.२१ (ड.)
देवादिकांना तसेच गाय घोडा इत्यादिकांना खावयाचा नैवेद्य; देवतांना पशुरूप बली. गाई घोड्यांना गोग्रास इ०
दानम् (चचि. ९.२३) दान.
धूपदीपादिकं पूजोपकरणम् (सुक. ५.१२)
धूपदीप इत्यादी पूजाप्रकार. पूजेची उपकरणे. पूजेचे षोडशोपचार. पंचोपचार.

उपहित–(परिव० वि.,) **उपधानसहितम् ' न अनुपहितं शयनं प्रपद्येत '** । (चसू. ८.१९)
उशीसह. उशी घेतल्यावाचून झोपू नये.

उपाकरण–न., **मन्त्रसंस्कारः, यथा पशोर्देवतार्थत्वेन कल्पनम् अभिमन्त्र्य पशोः क्रतौ हननं च** (चचि. १९.४)
मंत्राचा एक संस्कार, देवाला पशु देणे, अर्पण करणे, यज्ञात मंत्र म्हणून पशूचा बळी देणे.

उपाङ्ग–न., **अङ्गमेवाल्पत्वादुपाङ्गम् । तद्यथा देहस्य बाहुजङ्घे शिर इत्यङ्गानि, करचरणनासिकादीन्युपाङ्गानि, अङ्गसमीपमित्येके** (सुसू. १.६)
लहान-अंग, अंगविभाग, सगळा हात, पाय व डोके हीं अंगे होत. पंजा, घोट्याखालचा पाय. नाक, डोळे ही उपांगे होत. मोठ्या अंगाची लहान अंगे.
(परिव०) पु., **स्नेहः स्नेहदानम्, उप समीपे अंज्यते लिप्यते अनेन इति उपाङ्गः नाम स्नेहः** (चवि. ३.३८) **यथा रथांगस्य उपाङ्गेन स्नेह-**

दानेन दृढत्वं भवति (चसू. ५.८५)
तेल, तूप इ० स्नेह. स्नेह देणे, उप म्हणजे जवळ अंगाला अंज्यते म्हणजे माखले जाते, चोपडले जाते ज्याने तो उपांग म्हणजे स्नेह. रथाच्या चाकाला (रथाच्या अंगाला) तेलाने स्नेह दिल्याने–वंगण दिल्याने ते बळकट होते, घर्षणावाचून चालते म्हणून ते उपांग होय. वंगण.

उपात्त–वि., **प्राप्तम्, अदृष्टादागतम्** (असंसू. ८.६)
प्राप्त. मिळालेले. नशिबाने लाभलेले.

उपादान–(परिव०) न., **कारणम्, आधारः, अर्थः, आश्रयः** (चशा. १.१३५)
कारण, आधार, आश्रय, अर्थ.
समवायि कारणम्, यथा घटस्य मृत्तिका (र. १०.३)
समवायी कारण, जसे माती हे मडक्याचे कारण आहे तसे.

उपाध्याय–पु., **वैदिककर्माऽभिज्ञो याज्ञिकः** (सुशा. २.२७) वैदिक व धार्मिक कर्मे जाणणारा

उपानत्क–वि., **सपादत्राणः** (सुचि. २४.८९)
पायतण, पादुका, जोडे. वहाणा, बूट, इत्यादी घातलेला.

उपानह– स्त्री., **पादत्राणम्** (सुचि. २४.७३)
चर्मपादुका (इन्दु. असंसू. ३)
पादहिता (सुसू. २९–९)
चर्मकृतं पादत्राणम् (असंसू. ८.४३) (इन्दुः)
गुणाः––अन्वर्थसंज्ञं पादत्रं बलदृक्शुक्ररक्षणम् । (असंसू. १२. ९३)
उपानद्रहितस्य चङ्क्रमणे अनारोग्यमनायुष्यं चक्षु-रूपाद्घातादिदोषाः (सुचि. २४.७३)
पायतण. पायांचे रक्षक. पादुका, खडावा. चामड्याच्या पादुका, चपला, वहाणा, बूट इ. पादहिता असेही म्हणतात, गुण–बल, दृष्टि आणि शुक्ररक्षक. पायतणावाचून चालण्याने आरोग्य आयुष्य व डोळे यांना घातक परिणाम होतात.

उपाय–पु., **साधनम्** (अहृसू. २९.८०) इलाज.
योजनापद्धतिः (चसू. २६.१३)
'द्रव्याणि यथा कुर्वन्ति स उपायः' (सुसू.४१.५)
यथा स्वरसकल्कशृतशीतफाण्टघृततैललेहमोदकोत्कारिकादिप्रकारेण यथा कुर्वन्ति (सुसू. ४१.५)
त्या त्या दोषावर रोगावर तत्तन्नाशक द्रव्यादिकांची योजना व योजना पद्धति. द्रव्ये जसे कार्य करितात तो उपाय. द्रव्ये स्वरस, कल्क, काढा, तूप, तेल इत्यादी प्रकारांनी जसे कार्य करतात ते.
कर्तृकरणकार्ययोनित्रयस्य सौष्ठवमभिधानं (चवि. ८.७८)
कार्याच्या विषयी योग्य अशा उपादान कारण, करण व कर्ता या तिघांची एकसमयावच्छेदे करून कार्य सिद्धीच्या दृष्टीने प्रवृत्ती, उपयोग.
उपायो नाम भयदर्शन–विस्मापन–विस्मारण–क्षोभण–हर्षण–भर्त्सन–वध–बन्ध–स्वप्न–संवाहनादिः, अमूर्तो भावविशेषः (चवि. ८.८७)
भय दाखविणे, आश्चर्य उत्पन्न करणे, विस्मरण निर्माण करणे, क्षोभ, हर्ष, धिःक्कार, वध, बांधून ठेवणे, निद्रा,अंग चेपणे, चोळणे इत्यादी अमूर्त भाव-ही उपाय होत.
उपगमनं व्याधिमेलक इत्यर्थः (चइ. १.३)
उपाय म्हणजे उपगमन; जवळ जाणे, रोगांचे जवळ जाणे, रोग एकत्र येणे.
–बल–न., **चिकित्साबलम्** (असंसू. ८.६)
चिकित्सारूपी बल.
–वित्–वि., **उपायज्ञः, यन्त्रशस्त्रावचारणादि यो जानाति सः** (अहृसू. २५.४०)
उपाय जाणणारा. चिकित्सेचे सर्व प्रकार जाणणारा यंत्रानुयंत्रांचा उपयोग जाणणारा.

उपायार्थ–वि., **उपायेन अर्थः प्रयोजनम्** (चवि. ८.७८)
उपायाचे प्रयोजन. उपायाचा उपयोग.

उपालम्भ–पु., **तन्त्रयुक्ति०, उपालम्भो नाम हेतोर्दोषवचनम्** (चवि. ८.५९)
एक तंत्रयुक्ति. हेतूचे दोषदर्शन. हेतु हा हेतु नसून हेत्वाभास आहे, खरा नव्हे असे दाखविणे.

उपावर्तन–न., **विरामः, परावर्तनम्.** (सुचि. ६.४)
थांबविणे, बंद करणे, परत फिरणे.

उपाश्रय–पु., **उपधानभेदः** (चसू. १५.७) **अवष्टम्भकम्** (सुचि. ३७.१०९) तक्या, उशी, लोड.

उपास्त्र–न., **उ(अ)पास्त्रं शास्त्रनियमवर्जितं धनुः** (सुचि. ११.११)
शास्त्रीय नियम न पाळता केलेली अस्त्रे धनुष्य इत्यादी.

उपोदक–पु., **वनस्पति०** राजगिरा, थोर मयाळ.

उपोदका–स्त्री., **वनस्पति० उपोदिका,**
थोर मयाळ, राजगिरा.

उपोदकी–स्त्री., **वनस्पति० उपोदिका**
थोर मयाळ, राजगिरा.

उपोदिका–स्त्री., वनस्पति० पत्रशाक० **उपोदिका तिलकल्कसिद्धा हेतुरतीसारस्य** (चसू. २६.८९) **तिलकल्कसिद्धमुपोदिकाशाकं नाश्नीयात्संस्कारविरुद्धत्वात्।** (सुसू. २०.१४)
गुणाः—मधुरा कषाया स्निग्धा हिमा सरा उष्णवीर्या (रा. ७.३४) **भेदिनी** (चसू. २७.९४) **वृष्या वातपित्तघ्नी श्लेष्मकरी रुच्या विष्टम्भकारिणी** (रा. ७.३४) **मदविनाशिनी** (च. सू. २.३३)
हिं. —पोई.
म. —**थोर मयाळ** (अहको). **थोरवेल**
बं. —पुई शाक
त. —पचनैक्कीरे पोतकी
पाले भाजी. तिळाच्या चटणी बरोबर ती शिजवली व खाल्ली तर अतिसार होतो. म्हणून ती खाऊ नये. तिळाचा तिच्यावर संस्कार केल्याने ती विरुद्ध-दोषकारक झाली. **गुण**-गोड, तुरट, स्निग्ध, थंड पण वीर्याने उष्ण, मळाच्या गाठी फोडणारी, सारक, रुचकर, पित्तघ्न, कफकारक. माज नाशक.

उप्त–वि., **प्ररोहार्थं भूमौ निक्षिप्तं धान्यम्** (चशा. ८.१८) पेरलेले.

उभय–वि., **सर्व०** (सुचि. ७.३५)
दोन, दोन्ही; वरच्या व खालच्या अशा दोन्ही मार्गांनी जाणारा. (रक्त व पित्त)

–कालम्–अ., **सायंप्रातरित्यर्थः** (सुचि. ७.३५)
दोन्ही वेळा, सायंकाळ व प्रातःकाल.

–ज्ञ–वि., **शास्त्रज्ञः कर्मज्ञश्च** (सुसू. ३.४७)
शास्त्र व कर्म जाणणारा.

–भाग–वि., **ऊर्ध्वाऽधोभागे प्रच्यवमानम्** (चनि. २.९) वरच्या व खालच्या मार्गाने जाणारे.

–भागहर–वि., **वमनं विरेचनं च कोशातक्यादि** (सुसू.३९.५)
वरच्या व खालच्या मार्गाने दोषहरण करणारी वांती व रेच करून दोन्ही मार्गांनी दोष काढणारी कडुदोडके, शिकेकई इत्यादी द्रव्ये.

–वृत्ति–वि., **उभाभ्यां क्षीरान्नाभ्यां वृत्तिर्यस्य सः, यथा बालः क्षीरपोऽन्नादश्च** (असंउ. २. पृ. १६)
दूध व अन्न या दोहोंवर ज्याचा आहार-पोषण-जीवन आहे तो (बालक) दूध व अन्नावर रहाणारा बालक.

–संश्रित–वि., **अन्तःश्रितः बहिःश्रितश्च यथा विसर्पः** (चचि. २१.२३) त्वचा व अंतर्भाग यांत आश्रित असलेला रोग. जसे धावरे.

उभयताभाग–वि., **वमनविरेचनकरम्** (असंक. ८ त. प्र. पृ. १६६)
यथोन्मादचिकित्सिते विषाणिका देवदालिका कारवेल्लिकादि तीक्ष्णमुभयतो दोषहरं द्रव्यं शोधनार्थं देयम् (सुउ. ६२.१४)
वरच्या व खालच्या दोन्ही भागांवर दोषनाशक कार्य करणारे द्रव्य. उन्मादात असे शोधन द्यावे. जसे मेढशिंगी, देवडांगरी इ.

उभयतोमुख–वि., **उभयतो मुखं यस्य तत् यथा नाडीयन्त्रं स्रोतोगतशल्योद्धरणार्थं बस्त्युत्तरबस्तिधूमयन्त्रादीनि नाडीयन्त्राणि** (सुसू. ७.१३)
दोन्ही बाजूला तोंड असलेले, दुतोंडी नाडीयंत्र. स्रोतसातील शल्य काढण्याला उपयुक्त. बस्तियंत्र, धूमयंत्र इ.

उभयतःशुद्ध–वि., **वमनविरेचनाभ्यां शुद्धः** (सुउ. ३९.१३२)
वांती व रेच यांनी उभयमार्ग शुद्ध झालेला.

उभयार्थकर–वि. **व्याधिहेतुत्वं व्याधिलक्षणं च करोति इति** (चनि. ८.२०)
स्वतः प्रथम रोग रूपाने-पीडारूपाने आणि मग दुसऱ्या रोगाचे कारण होणारा ज्वर. हा ज्वर या विकाराचे स्वरूप-लक्षण व रक्तपित्त या विकाराचे कारण होतो.

उभयार्थकारि–वि., **हेतुव्याधिविपरीतम् यथौषधम्** (असंसू. १२.९)
यत् हेतुव्याधिविपरीतमर्थं करोति यथा छर्द्यां छर्दनम् दैवव्यपाश्रयमौषधञ्च (असंसू. १२.९)
हेतु व व्याधि या दोहोंचा नाश करणारे. हेतुव्याधिविपरीत; कफज वांती असताना वांतीकर औषध दिले तर कफनाश व त्याबरोबरच व्याधिनाश करते. हेतु कफ व वांती हा रोग या दोहोंचा नाश करणारे औषध. मंत्र, होम, बलिदान, मणिबंधन इ. उपाय हे कारणाचा आणि व्याधीचा नाश करतात.

उमा–स्त्री., वनस्पति० **अतसी** (अहसू. ६.२४) आळशी.

–जं तैलम्–न., **अतसीतैलम्** (अहसू. ५.६१)
आळशीचे तेल.

–पति–पु., **सिद्धयोग०, मासेन सर्वरोगनाशकः, संवत्सरेण वलीपलितनाशकः** (र. २७.७१.–७६)

एक सिद्ध योग. १ महिन्यात सर्वरोगहर व १ वर्षात अंगावरच्या सुरकुत्या नाहींशा करणारा व पिकलेले केस काळे करणारा.

–प्रसादन–पु.,ज्वरघ्नयोग०, **शीतज्वरापहः, चातुर्थिकज्वरनाशकः** (र. १२.५६–५९)
थंडी वाजून येणारा ज्वर, चौधारे, चौथ्या दिवशी येणारा ज्वर नाहीसा करणारा योग.

–लेप–पु., **अतसीलेपः** (चचि. २९.१४०)
आळशीचा लेप.

–शम्भु–पु., सिद्धयोग० **सन्तापशोषबलहीनतातृषाप्रमेहघ्नः वासास्वरसेन युक्तः** (र. १७.५२–६१
एक औषधीयोग. अडुळशाच्या रसाबरोबर दिले असतां संताप, क्षय, अशक्तता, प्रमेह, तृष्णा इत्यादी रोगनाशक.

उम्पास–पु., वनस्पति०=**व्रीहिः** (रा. १६.११८)
तांदूळ.

उम्पिका–स्त्री., वनस्पति०=**व्रीहिः** (रा. १६.११८)
सुवासिक तांदूळ.

उरग–पु., **कृष्णसर्पः, तस्य वसा यष्टीमधुकचूर्णान्विता वातजतिमिरेऽञ्जनार्थं हिता** (सुउ.१७.३५)
उराने जाणारा म्हणून उरग. सर्प. काळा सर्प. वातजतिमिर रोगात डोळ्यात अंजन करण्याकरिता याची चरबी ज्येष्ठमधाबरोबर हितकर.
भूताधिपति० (असंउ. ७ पृ. ५९)
प्राण्यांचा एक अधिपति.
ग्रह० नागग्रहः, **'पञ्चम्यामपि चोरगा········ विशन्ति'** (सुउ. ६०.१८)
एकग्रह. नागग्रह. पंचमी तिथीला पछाडतो.
खनिज धातु०=सीसकः (र. २३.४८)
एक धातु. शिसे.

उरण–पु., **मेषः** (चसि. ११.२०) मेंढा.
जाङ्गलमृग० (चसू. २७.४५)
रुक्ष प्रदेशातील एक प्राणी; मेंढा.

उरभ्र–पु., **मेषः** (सुउ. ५१,५३) मेंढा.
कीट० स वायव्यः वातकोपनः वातरोगान् करोति (सुक. ८.५–८) एक किडा. वातरोगकर.

–वसा–स्त्री., जाङ्गमद्रव्य० **नेत्ररोगेषु अञ्जनार्थं उपयुज्यते** (असंउ. १६.१२१)
मेंढ्याची चरबी. डोळ्याच्या रोगात अंजनाकरिता उपयुक्त.

उरभ्रक–पु., **उरभ्रः** (असंउ. ४३. पृ, ३५१) मेंढा.

उरस्–न., शारीर०, **वक्षः द्वादशाङ्गुलोत्सेधं प्रमाणतः** (चवि. ८.११७)
'अष्टादशाङ्गुलविस्तारमुरः' (सुसू. ३५.१२)
अवलंबकश्लेष्मणः स्थानम् (अहसू. १२.१५)
स्तनयोरन्तरालम् (सुउ. ६२.३३)
श्लेष्मस्थानम् (सुसू. २१.७)
एक शरीरविभाग. छाती; स्वतःच्या अंगुळांनी मोजली तर १२ अंगुळे लांबी व १० अंगुळे रुंदी असलेली आरोग्यदृष्ट्या चांगली. अवलंबक कफाचे स्थान. स्तनांमधील विभाग, कफस्थान.
ग्रीवामूलादधस्ताद्धृदयोर्ध्वं स्तनयोर्मध्यस्थानमुरः (सुसू. १८.१८)
मानेच्या मुळाच्या खाली हृदयाच्या वर स्तनांच्या मध्ये असलेला अवयव उर होय.
अस्मिन् चतुर्दशास्थीनि (चशा. ७.६)
अस्मिन्मर्माणि नव, तानि च एकं हृदयमर्म, स्तनमर्मणी द्वे, स्तनरोहितमर्मणी द्वे, अपलापमर्मणी द्वेऽपस्तम्भमर्मणी द्वे । इति (सुशा. ६.५)
यात चौदा हाडे, नऊ मर्मे आहेत. त्यात हृदय मर्म एक, स्तनरोहित दोन, अपलाप दोन, अपस्तंभ दोन, व स्तनरोहितमर्मे दोन.

उरःक्षत–न., उरोरोग०, **उरस्यभ्यन्तरे क्षतादुरःक्षतम्**
'उरस्यन्तःक्षते सति' (इन्दु; असंनि. ३.३३)
उराच्या आत–फुप्फुसात झालेली जखम.
सामान्यस्वरूपम्–उरोरुक्कासः श्लेष्मरक्तनिष्ठीवनं च
सम्प्राप्तिः–यदा हि पुरुषो दुर्बलोऽपि सन् बलवता सह विगृह्णात्यतिमात्रं वा भारमुद्वहत्यभिहन्यते वाऽन्यद्वा ।
किंचिदेवंविधं विषममतिमात्रं वा व्यायामजातमारभते तदा तस्याऽतिमात्रेण कर्मणोरः क्षण्यते । तस्योरःक्षतमुपप्लवते वायुः । तत्राऽवस्थितो वायुः । श्लेष्माणमुरःस्थमुपसंसृज्य शोषयन् पित्तं च दूषयन्विहरत्यूर्ध्वमधस्तिर्यक्च ।
सामान्यचिन्हे–उरात वेदना खोकला व कफ आणि रक्ताचे बेडके बाहेर पडणे.
संप्राप्ति–दुर्बलाने बलवानाशी कुस्ती करणे; एकदम फार मोठे ओझे वाहणे व विषम व्यायाम करणे, यामुळे छातीवर ताण पडून छाती–फुप्फुस फाटते. साहसाने वात प्रकुपित होतो व उरस्थानातील कफाशी मिसळून त्याला शुष्क करुन पित्ताला दूषित करतो व शरिराच्या निरनिराळ्या भागांत जाऊन विकृति करतो.

तस्य......योंऽशः प्राणवहानि स्रोतांस्यन्वेति तेन श्वासः प्रतिश्यायश्च जायते। ततः क्षणनाच्चैवोरसो विषमगतिमत्त्वाच्च वायोः, कण्ठस्योद्ध्वंसनाच्च कासः सततमस्य संजायते। स कासप्रसङ्गादुरसि क्षते शोणितं ष्ठीवति। शोणिताऽऽगमनाच्चाऽस्य दौर्बल्यमुपजायते। एवमेते साहसप्रभवाः साहसिकमुपद्रवाः स्पृशन्ति (चनि. ६.४)

पूर्वरूपम्--एतस्याव्यक्तलक्षणमेव पूर्वरूपम् (चचि. ११.१२)

उरोरुक्शोणितच्छर्दिः कासो वैशेषिकः क्षते। क्षीणे सरक्तमूत्रत्वं पार्श्वपृष्ठकटिग्रहः॥ (चचि. ११.१३)

त्याचा जो अंश प्राणवहस्रोतसात येतो तो पडसे व श्वास, उत्पन्न करतो छाती ताणली जाऊन व वायु दुष्ट होऊन कंठ विकृत झाल्याने खोकला सतत येतो व त्यामुळे छातींत क्षत होऊन थुंकीतून रक्त येते व दुबळेपणा येतो. **पूर्वरूपे**–त्याची लक्षणे थोड्या स्वरूपात अस्पष्ट होतात तीच पूर्व रूपे होत. छातीत वेदना, रक्ताची वांती, विशेष प्रकारचा खोकला होतो. मात्र क्षीणांमध्ये लघ्वीत रक्त पडणे, फासळ्या पाठ व कंबर जखडणे ही चिन्हे होतात.

लक्षणम्—उरोभेदनविभजने, पार्श्वपीडनमङ्गवेपनं, क्रमेण वीर्यबलवर्णरुच्यग्निहानिर्ज्वरो व्यथा मनोदैन्यं अग्निवर्धाद्विड्भेदश्च कासमानस्य सुदुर्गन्धो दुष्टः पीतो विग्रथितो बहुः सरक्तोऽसितः श्यावः श्लेष्मा प्रवर्तते। सक्षतः अत्यर्थं क्षीयते शुक्रौजसोः क्षयात्। (चचि. ११.९–११)

'सन्तप्तवक्षाः सोऽत्यर्थं दूयनात् परिताम्यति'— मोहं याति (सुउ. ४१.२५)

विधिः—चरके राजयक्ष्मणि चतुर्विधेषु हेतुषु साहसज एको हेतुः (चनि. ६.३)

सुश्रुते धातुक्षयहेतुष्वेको रक्तक्षयजः। (सुउ. ४१.२७)

वाग्भटे पञ्चकासेष्वेकः उरःक्षतजः (असंनि. ३.३३–३७)

लक्षणे–छातीत फुटल्या सारखी फाटल्यासारखी पीडा होऊन क्रमाने वीर्य, बल, वर्ण, रुचि, अग्नि यांचा नाश होत असतो. अंग कापते. फासळ्यात वेदना, खोकला व त्यातून मृदु, दुर्गंधि, पिवळट, गाठाळलेला, जाडसर, रक्तयुक्त, काळसर, काळा दुष्ट कफ पडतो. मूर्च्छाही येते, छाती सारखी तापलेली असते; शुक्र व ओजःक्षयाने अत्यंत क्षीणता येते; साहसापासून क्षय होतो. साहसधातुक्षय खोकल्याचाच एक प्रकार क्षतज खोकला आहे.

साध्यासाध्यता–'अल्पलिङ्गस्य दीप्ताग्नेः साध्यो बलवतो नवः। परिसंवत्सरो याप्यः सर्वलिङ्गं तु वर्जयेत्॥ (चचि. ११.१४)

रोगोऽयं धातुशोषे राजयक्ष्मणि वा पर्यवस्यति, रोगी म्रियते वाऽकस्मात्। 'सानाथ्यात्साध्यः सामर्थ्यात्साध्यः–पाठः (असंनि. ३.४२)

साध्यासाध्यता–बलवान व दीप्ताग्नि असून थोडी व सौम्य चिन्हे असलेल्या रोग्याचा रोग व नवा असलेला साध्य. सर्व तऱ्हेची अनुकूलता असेल तर साध्य. एक वर्षाहून अधिक दिवसांचा हा रोग औषध व पथ्य असेल तोपर्यंत वरा व सर्व लक्षणांचा असाध्य. ह्या रोगात धातुक्षय किंवा राजयक्ष्मा पुढे उद्भवतो. व त्यातच रोगी अकस्मात मरतो.

चिकित्सासूत्रम्–'साहसं वर्जयेत्कर्म रक्षन् जीवितमात्मनः' (चनि. ६.५)

'उपद्रवांश्च स्वरवैकृतादीन् जयेद्यथास्वम्।' (सुउ. ४१.२३)

कासात् उपेक्षया श्वासक्षयस्वरसादादयो रोगा भवन्ति ततस्तं त्वरया जयेत्तस्याऽऽशुकारित्वात्। (असंनि. ३.४३)

चिकित्सा–वृषो लाक्षा तथा नागबलाभ्यासोऽत्रोपयुज्यते (असंसू. १३.३)

अमृतप्राशः (अहचि. ३.९४–१०१)

तथा कूष्माण्डकरसायनमप्यत्रोपयुक्तम्। (अहचि. ३.११४–११८)

आपल्या जीवाचे रक्षण करावयाचे दृष्टीने साहसाची कामे वर्ज्य करावीत. **उपद्रव**–स्वर फुटणे इत्यादी उपद्रव योग्य उपचारांनी जिंकावे. खोकल्याची उपेक्षा केली तर श्वास, क्षय, स्वर अशक्त होणे इत्यादी विकार होतात. ते वेगाने प्राणनाश करतात म्हणून त्वरित जिंकावेत. **उपचार**–अडुळसा, लाख तसेच नागबला (चिकणा) यांचे सतत सेवन उपयुक्त आहे. अमृतप्राश, कोहोळ्याचे रसायन ही उपयुक्त.

–क्षतशोष–पु., **शोषभेद० उरःक्षतनिमित्ताद् धातुक्षयः शोषो वा भवति** (सुउ. ४१.२६–२७) क्षयाचा एक प्रकार, उरःक्षतामुळे धातुक्षय किंवा शरीर सुकणे हा रोग होतो.

–सुप्तता–स्त्री., **लक्षण० रक्तजप्रतिश्यायस्य लक्षण०** (असंउ. २३ पृ. १६७)

रक्तदुष्टीने होणाऱ्या पडशाचे एक लक्षण. उरःस्थान बधिर झाल्यासारखे वाटणे.

–स्रोतस्–न., **सूक्ष्मस्रोतः** (चचि. २८.१९३)
उरःस्थानातील स्रोतस् फुप्फुसे व हृदयातील स्रोतस्

उरस्य–वि., **उरःसंबद्धम् कर्म** (सुउ, ४१.२४)
उराशी संबद्ध. उरात असलेले.

(उरो)–गल–न., **कीट० पिपीलिका**
मुंगी. (असंउ. ३१. त. प्र. पृ, २९९)
उलुंगिलपाठः (असंउ. ३१ पृ, २३२)
मुंगीसारखा एक किडा.

–घात–पु., **रोग० लक्षण०**–'**उरःक्षतं गुरु स्तब्धं पूतिपूर्णकफो रसः । सकासः सज्वरो ज्ञेय उरोघातः सपीनसः ॥** '**ताम्राक्षश्च भवेज्जन्तुरुरोघातप्रपीडितः**' (डसुउ. २४.१२)
एक रोग. यात उरःक्षत, खोकला, ज्वर, पडसे, घाण कफाने भरलेला रस, छाती जड व ताठरलेली, डोळे तांबडे.
रोग०, लक्षणम्—'**पित्तश्लेष्मोत्तरो व्याधिरुरोघातस्त्रिदोषजः । स्वहेतुकुपिता दोषा उरोघातं चतुर्विधम् ॥ कुर्वन्ति सेवमानानां लौल्यमध्यशनादि च । शीतज्वरः प्रतिश्यायः कण्ठः शुकैरिवावृतः** (काचि. उरोघात पृ. १३२)
बाल्ये तस्य लक्षणविशेषः–'**निष्टनत्युरसाऽधिकम्**' (कासू. २५.३८)
पित्तकफाधिक त्रिदोषज रोग होय. आपापल्या कारणांनी कुपित झालेले दोष ३ व सर्व मिळून १ असा ४ प्रकारचा उरोघात रोग उत्पन्न करतात. जेवणावर जेवण घेणाऱ्या हावऱ्या मनुष्याला हा होतो. थंडीताप, पडसे, कुसळें भरल्यासारखा गळा असतो. बालकात हा रोग होतो तेव्हां त्याच्या छातीतून दुःखोद्गार आक्रोश बाहेर येतो.

–धूमायन–न., **व्याधिलक्षण० उरसो धूमोद्गमनमिव** (चचि. १८.१५)
एक रोग लक्षण, छातीतून घशातून धूर निघाल्यासारखे वाटणे.

–रुज्–स्त्री., **रोगलक्षण० उरोभवं दुःखम्** (चचि. ११.१३)
छातीत होणारी वेदना.

–रोग–पु., **उरसि जायमानो रोगः** (चचि. १.७१)
छातीचा रोग.

–विबन्ध–(परिव०) पु., **रोगलक्षण० रज्ज्वादिभिर्बद्धमानमिवोरसि दुःखम्** (हे. अहृसू. ४.८)
दोरीने बांधल्या सारखी छातीत होणारी वेदना.

उरु–वि., **विस्तीर्ण, गम्भीरम्** (र. २४.९)
पसरलेले, विस्तृत, मोठे, विस्तीर्ण.

–पूग–पु., **वनस्पति० श्वेतैरण्डः, नेत्ररोगे उपयुक्तं द्रव्यम्** (काखि. १३.३२)
पांढरा एरंड.

–माण–पु., **वनस्पति० औत्तरापथिको फल० वनस्पतिनामा मधुरस्निग्धफलवृक्ष०** (चचि. २९.६५)
गुणाः–गुरूष्णस्निग्धमधुरः बलप्रदो वातघ्नो बृंहणो वृष्यः कफपित्तप्रवर्धनश्च (चसू. २७.१५७–१५८)
मेध्यः हृद्यः वयस्थापकश्च
हिं.—नास्पति (हाराणचंद्र)
म.—वायवर्णा.
वायवर्णा–उत्तरेत होणारे एक फळ–गुण–जड, उष्ण, स्निग्ध गोड, बलप्रद, पौष्टिक, शुक्राला हितकर, वातघ्न, कफपित्तवर्धक, बुद्धिवर्धक, हृदयाला हितकर व तारुण्य प्राप्त करून देणारे.

–मूलक–वि., **गम्भीरमूलम्** (र. २४.९)
ज्याचे मूळ खोल आहे असा.

स्तम्भा–स्त्री., **कदली** (रा. ११.१०७)
केळीचे झाड.

उरुबु–पु.,(सुचि. ३८.४३) **उरुबुक**–(चसू. ४.९) **उरुबूक**–(सुसू. ४६.२५४;) **उरुबुक**–(चचि. ३.२६७;) पु., **उरुबूका**, स्त्री., (असंसू. ७. १४६) **उरुबुकः–एरण्डः** (चसू. ४.९) **उरुबूक=शुक्लैरण्डः** (सुसू. ४६.२५४;) **रक्तैरण्डः**, (चचि. ३.२६७) (रा. ८.४४६) **शाक० तल्लघु भिन्नशकृत्तिक्तं च** (चसू. २७.१०८) **उरुबूकतैलम्–एरण्डतैलम्** (असंचि. १७. त.प्र.पृ. ९८)
एरंडाचे तेल.
एरंड, पांढरा एरंड, तांबडा एरंड. एक भाजी; ती लघु, कडु आहे; गाठीयुक्त मल फोडते.

–पत्र–न., **एरण्डपत्रम्** (अहृसू. २४.१८)
एरंडाचे पान.

मूल–न., **एरण्डमूलम्** (सुउ. ५१.४९) एरंडाचे मूळ.

उरुबूक–पु., **वनस्पति० रक्तैरण्डः=एरण्ड** (रा. ८.४४६) एरंड, लाल एरंड.

उर्वरी–स्त्री., **वनस्पती०=व्रीहिः** (रा. १६.९८)
तांदुळाचा एक प्रकार.

उर्वारु–न., **वनस्पति०=एर्वारुकम्** (ध. १.१७६)
काकडी, खिरा.

–तैल–परिव० न., एर्वारुतैलम् (ध. ६.१४२)
काकडीच्या बीचे तेल.

उर्वी–स्त्री., **भूमिः** (सुसू. ६.८)
पृथिवी (सुशा.१.४) पृथ्वी, धरणी, जमीन, माती.
न., **मर्म० सक्थिमर्म० उरुमध्ये वैकल्यकरं सिरा-मर्म, 'सिरामर्मैदमेकाङ्गुलं वैकल्यकरञ्च,' संख्या–वामदक्षिणभेदेन द्वे, तद्व्यधेन शोणितक्षयात् सक्थिशोषः** (सुशा. ६.६)
मांडीतील एक मर्म. हे शिरामर्म डावीकडे उजवीकडे एक एक आहे यावर आघात झाल्यावर रक्तक्षयामुळे मांडी सुकते. म्हणून याला वैकल्यकर मर्म हे नांव आहे.

उलका–चुल्लका पाठः स्त्री० **गेहे जातो राग० "पतङ्गी-कल्कतो जाता लोहे तारे च हेमता। दिनानि कति-चित् स्थित्वा यात्यसौ उलका (चुल्लका) मता ॥"** (र. ८.५१–५२)
लोखंड किंवा रुपे यावर औषधीकल्काचा लेप केल्याने त्यावर सोन्याचा रंग निर्माण झाला की त्याला पतंगी आणि कांही दिवसांनी तो गेला की, त्याला उलका (चुल्लका) म्हणतात.

उलुङ्गिल–न., **कीट०, पिपीलिका** (असंउ. ३१पृ. २३२)
एक प्रकारची मुंगी.

उलुम्ब–पु., **होलकाः, मुद्गकलायादिशिम्बा अग्निपक्वा होलका इत्युच्यन्ते ।**
गुणाः—**लघवः कफमेदोविशोषणाः** (सुसू. ४६.४१०)
मूग, वाटाणा, इत्यादींच्या भाजलेल्या शेंगा, लोंबी, उळा हुरडा या हलक्या व कफ व मेद सुकविणाऱ्या आहेत.

–क–पु., **सरसाः,–सार्द्राः–भृष्टयवाः** (सुचि. १०.५)
ओले रसरसीत भाजलेले.जव.

उलूक–पु., **पक्षि० प्रसहवर्गीयः** (चसू. २७.३६) (सुसू. ४६.७४;) **दिवाभीतः** (सुउ. ६०.३८) **घूकः** (काखिबालग्रह) **अस्य मांसं यक्ष्मिणे प्रशस्तम्, छद्मना देयम्** (सुउ. ४१.३६) **चर्मरोमाणि ग्रहचिकित्सायां धूमार्थमुपयुज्यन्ते ।** (सुउ. ६०.३८)
मूत्रपित्तशकृल्लोमनखचर्माणि वातश्लेष्मात्मके उन्मादे सेकाञ्जनप्रधमननस्यधूमेषूपयुज्यन्ते (चचि. ९.७४.७५)
उलूकमांसगुणाः पित्तलम्, भ्रांतिकरणम्, वातलम्, शोषणम् (ध. ६.४७४)
एक पक्षी. घुबड. क्षयरोगावर याचे मांस उपयुक्त. गुपचूप द्यावे. उन्मादावर याचे मूत्र, पित्त, विष्ठा, केस, नखे व कातडे ही शेक, अंजन, नस्य, धुरी देण्यास उपयुक्त. ग्रहबाधेवर कातडे केस धुरी करिता. **मांसगुण**–पित्तवातवर्धक, शोषक, भ्रांति करणारे.

–मुख–न., **स्वस्तिकयन्त्र०, उलूकमुखसदृशं यन्त्रम्** (सुसू. ७.१०)
स्वस्तिक यंत्राचा प्रकार. घुबडाच्या तोंडासारख्या तोंडाचे यंत्र.

उलूखल–न.,**उदूखलम्** (चशा. ७.६)
तण्डुलकण्डनोपयोगि साधनम् (सुशा. ५.२७)
उखळ, उखळी, तांदूळ कांडण्याचे उखळ.

–संधि–पु., **अस्थिसंधिप्रकार०, उलूखलाकृतिः संधिः, 'संधयः.........कक्षावङ्क्षणदशने-षूलूखलाः'** (सुशा. ५.२७)
कक्षासंधी द्वौ, वङ्क्षणसन्धी द्वौ, दशनसंधयो द्वात्रिंशदित्येते उलूखलसंधयः (सुशा. ५.२७;) (असंशा. ५.७७)
उखळासारखे सांधे. काख, जांघ, दांत यांचे सांधे. काखेतले दोन, जांघेतले दोन, व दांताचे बत्तीस.

उलूप–तृण०, (चवि. ३.७. (३) गवताचा प्रकार.

उल्का–स्त्री., **आकाशात् पतन् तेजःपिण्डः** (सुसू. ३२.४)
आकाशातून पडणारा तेजस्वी गोळा.

–पात–पु., **तारकापातः, आकाशाज्ज्वलदग्निगोल-पातः, उत्पातेष्वेकः** (सुचि. २४.९२; चवि. ३.७ (३)
आकाशातून जळते गोळे पडणे. तारा तुटणे.

उल्ब–न., **गर्भकोशः, जरायुः** (असंउ. १. (पृ. १)
गर्भाची पिशवी.
जातमात्रस्य बालस्य त्वगुपरि दृश्यमानः गर्भकाले संचितः चिक्कणद्रव्यविशेषः, उल्बदोषः, जात-मात्रमेव बालमुल्बात्सैन्धवसर्पिषा मार्जयेत् । (असंउ. १)
जन्मलेल्या बालकाच्या अंगावर दिसणारे गर्भावस्थेत साचलेले चिक्कण द्रव्य. गर्भ पिशवीतून बाहेर येतांच बालकाला सैंधव आणि तूप लावून स्वच्छ करावे.

उल्बक–पु., **रोग० जातमात्रबालस्य रोगः, लक्षणम्–गर्भाम्भसोऽवमनात् कण्ठगतस्य श्लेष्मणः संपर्काद्वा दुष्टो रसो हृदये मार्गानावृणोति । तत आवृत-**

मार्गत्वाबद्धमुष्टिः बालो हृद्रोगाक्षेपकश्वासकासच्छर्दिज्वरादिभिरभिभूयते । सहजोऽम्बुपूर्णश्च तस्यापरपर्यायौ (असंउ. २ (पृ. ३२)
नुकत्याच जन्मलेल्या बालकाचा एक रोग. **कारण**- गर्भोदक किंवा घशातील कफ बाहेर न काढल्यामुळे होतो. किंवा कफाच्या बाधेने होतो.
चिन्हे—आचके, श्वास, खोकला, मार्गरोधामुळे मुठी आवळलेल्या, ओकारी, ज्वर, हृद्रोग इत्यादी. याला सहज किंवा अंबुपूर्ण असेही म्हणतात.

उल्बण–वि., **विपुलम्, बहुलम्** (सुचि. ३४.५)
अधिक; पुष्कळ वाढलेला; प्रकुपित.

–मारुत–वि., **बहुवातः** (अहसू. १९.३४)
प्रकुपित वाताचा, वाताधिक्य युक्त.

उल्मुक–न., **अङ्गारः** (चसू. १७.९८)
निखारा, विस्तव, पेटलेला कोळसा.

उल्लापक–पु., **मिथो भाषणम्** (असंसू. २१)
दुःख किंवा रोग यांनी शब्दात झालेला बदल— गुप्तभाषण, निंदा.

–न., **स्तोत्रम्** (चशा. ४.३७ (७)
(चसू. १५.७) स्तोत्र. स्तुतिपर श्लोक.

उल्ली–पु., **वनस्पति०=पलाण्डुः** (रा.७.१००) कांदा.

उल्लुप्त–वि., **पिष्टमिव कृतम्, शूल्य०, परिशुष्कमांसं निरंतरं छेदनातिशयेनाणुशश्छिन्नत्वात्पिष्टमिव उल्लुप्तपिष्टम्; उल्लुप्तमिति पाचका वदन्ति ।**
(सुसू. ४६.३५५)
सुकलेल्या मांसाचे वरचेवर बारीक बारीक तुकडे केल्याने शेवटी ते पिठासारखे बारीक होते अशा वेळी त्याला दिलेले नाव.
बस्तिप्रणेतृदोष०, उल्लुप्तमिह बस्तिपीडनदोषः, यः पीडनविच्छेदं कृत्वा पीडयते सः, तदेवोल्लुप्तत्वमिति, चक्र० (चसि. ५.८)
बस्ति देणाऱ्याचा दोष. बस्ति एकदम न दावता थांबून थांबून दावणे.

त्र–पु., **वमनम्** (चचि. २८.१९६)
आहारस्य च्छर्दनम्, तच्छोषपूर्वरूपम्
(चनि. ६.१५)
वांती. आहार उलटून पडणे. क्षयाचे पूर्वरूप.

उल्लेखन–न., **वमनम्** (चचि. २४.४४) उलटी; वांती.

उल्लोडित–न., **दधिसरः** (चसू. १३.६६)
घुसळलेले दही. दह्यावरील साय. मलई.

उशीर–पु.न; तृण० **तस्य सुगन्धिमूलमुपयुक्तम्**
(सुसू. ३८,२४)
पित्तसंशमनवर्गे एकं द्रव्यम् (सुसू. ३९.८)
(अहसू. १३.६) **तिक्तस्कन्धे एकं द्रव्यम्** (अहसू. १०.२८) **दाहत्वग्दोषस्वेदापनयनप्रलेपनानां श्रेष्ठम्** (चसू. २५.४० असंसू. १३.३) **शुक्रशोधनगणे एकं द्रव्यम्** (चसू. ४.१२ (२०) (असंसू. १५.२५) **वर्ण्यगणे एकं द्रव्यम्** (चसू. ४.१० (८) (असंसू. १५) **दाहप्रशमनगणे एकं द्रव्यम्** (चसू. ४.१७ (४१) (असंसू. १५.४०) **अङ्गमर्दप्रशमनगणे एकं द्रव्यम्** (चसू. ४.१७ (४४) **धूम्रपाने उपयुक्तमेकं द्रव्यम्** (चसू. ५.२१) **सारिवादिगणे एकं द्रव्यम्**, (असंसू. १६.५) **छर्दिनिग्रहणगणे एकं द्रव्यं** (चसू. ४.१४ (२८) **गुणाः–तिक्तो मधुरानुरसः शीतो लघुः स्वेदघ्नो वातपित्तघ्नो दाहक्लान्तिज्वरतृष्णाप्रमेहरक्तविकारदौर्गन्ध्यश्रमहरः** (ध. ३.१४)
' उशीरं पाचनं ज्वरातिसारवमथुरक्तपित्तक्षतापहम् ' (असंसू. १२.७८–७९)
हिं.—खस, काला वाला.
म.—काळा वाळा.
गु.—काळो वाळो.
बं.—खश.
त.—वेहि वेर.
एक सुगंधी मूळ. प्रथम कडु मागाहून मधुररस, कंडू, दाह, त्वग्दोष, घाम कमी करणे, शुक्रशुद्धिकर, वर्ण चांगला करणारा, थंड, अंग दुखणे, ओकारी कमी करणे, थकवा, दुर्गंधी, तहान, प्रमेह, ज्वर नाशक लघु, पित्तशामकवर्ग, कडुवर्ग, शुक्रशोधक, व वर्ण चांगला करणारा वर्ग, दाहनाशक, त्वग्दोषनाशक अंगदुखी कमी करणारा, वांतीनाशक गण, अनंतमूळादि वर्ग ह्या सर्व वर्गांत वाळा आहे. घाम कमी करण्याला लेप करावा. धूम्रपानाला उपयुक्त. वात पित्तनाशक ग्लानी नाशक, पाचक, रक्तपित्त व उरःक्षतनाशक आहे.

उशीरादितैल–न., **सिद्धतैल०, उशीरलोध्रत्रिफलाप्रियङ्गुभिर्द्रव्यैः सिद्धं तिलतैलं कफजतिमिरे नस्यार्थमुपयोज्यम्** (सुउ. १७.४१)
काळा वाळा, लोध्र, त्रिफळा इत्यादी घालून तयार केलेले तेल. कफापासून झालेला तिमिर नामक दृष्टिदोष असताना नाकात घालण्यासाठीउपयुक्त.

उषण–पु., **रस०, कटुरसः** (असंसू. १.३५)
एक रस. तिखट रस.

उषणा–स्त्री., **पिप्पली** (रा. ६.११०) पिंपळी.

उषर–वि., **लवणयुक्तम्** (चक. १.९) खारी जमीन.

उषा–स्त्री., **रोगलक्षण० दाहः** (सुचि. २.२२–२३)
अरतिमान् दाहः (अहृसू. २९.४)
दाह. बेचैन करणारा दाह. अंगाची आग.

उषित–वि., **स्थितम्** (सुचि. ४.२९)
रात्रौ स्थितम् (सुउ. ४१.३८)
पर्युषितम् (अहृसू. ७.३६)
ठेवलेले, शिळे, रात्रीचा ठेवलेला, शिजविलेला.

उष्ट्र–पु.,–पशु० **उष्ट्रिका** (र. १०.७९) **उष्ट्री**, स्त्री., (चसू. १.९४) **ग्राम्यवर्गीयः** (सुसू. ४६.८५) **वातप्रकृतिः पशुः** (सुशा. ४.६७) **मरुभूमौ वर्तमानः** (सुचि. ७.१८–१९)
उंट, बरड प्रदेशात असणारा वात प्रकृतीचा गावठी पशु. उंटीण, सांडणी.
'**(उष्ट्री) क्षीरमुदरश्वयथुघ्नानां श्रेष्ठम्**' (असंसू. १३.३) '**अल्पाहारतया......उष्ट्रीणां (पयः) ......अलवणम्**' (काखि. २२–पृ. ३५६) **श्वयथुरोगे मासं सप्ताहं वा भोजनवारिवर्जनपूर्वं योजनात्तद्रोगहरम्** (चचि. १२.२६) **दुग्धगुणाः– स्वादु (सु) ईषल्लवणमुष्णं, रूक्षं, लघु, दीपनं,** (अहृसू.) **वातकफघ्नं आनाहकृमिशोफोदरकुष्ठ-गुल्मश्वासहरम्, विषघ्नं** (सु. चसू. २७.२२०) **दुर्बलाय प्राणभृत्** (चचि. १३.१८३; सुसू. ४५.५३) (असंचि. १७ त. प्र. पृ. ९५) (अहृसू. ५.२५) (ध. ६.१७१) **बहुत्वाच्च घनत्वाच्च बल्यं पुष्टिकरं पयः । गुरु वृष्यं च निर्दिष्टं मधुरं च विशेषतः ॥** (काखि. २२. पृष्ठ ३५६) **दधिगुणाः–स्वाद्वम्लमीषत्क्षारं गुरु (सु) कटु विपाके भेदि (सु) वातघ्नं अर्शकुष्ठकृम्युदरशूलघ्नं च** (सुसू. ४५.७० ध. ६.१९४)
उंटिणीचे दूध उदररोगातील सूज नाहीशी करणाऱ्यांमध्ये श्रेष्ठ. वात कफनाशक, दुर्बलांना उत्तम, पौष्टिक; मधुर, मूळव्याध, कुष्ठ, कृमि, उदर, गुल्म, श्वास, विष, शूळनाशक. रुक्ष, हलके, दीपक, जड, शुक्रवर्धक. पचनानंतर तिखट. उंटीण थोडा आहार घेते म्हणून तिचे दूध थोडे खारट असते; सुजेत अन्नपाणी न घेता जरुरीप्रमाणे सात दिवस, महिनाभर हे दूध सेवन केल्याने ती सूज नाहीशी होते. हृद्रोगनाशक. याचे दही–मधुर, अम्ल, किंचित् लवण, पचनास जड, पचल्यानंतर तिखट, मलभेदक, वात, मूळव्याध, कुष्ठ, कृमि, उदर आणि शूलनाशक आहे.
नवनीतगुणाः– लघुविपाकं शीतलं व्रणकृमिकफास्रववातघ्नं विषनाशनम् (रापरि. १५.११)
लोणी. विषनाशक व वातघ्न, थंड, पचनानंतर हलके व्रण, कृमि, कफजरक्तपित्त नाशक, वात व विषनाशक.
घृतगुणाः–मधुरशीतकटुविपाकि दीपनं कफवातघ्नं शोफकृमिविषकुष्ठगुल्मोदरमूर्च्छाप्रमेहोन्मादगरज्वरापस्मारहरम् (सुसू. ४५.१००; ध. ६.१५०)
मांसगुणाः–शोषिणे हितम् (सुउ. ४१.३७)
स्वादूष्णं शीतं (रा) लघुपाकि चक्षुष्यं बल्यं पुष्टिकरं रुच्यं वीर्यकरम् त्रिदोषघ्नमर्शोमेदहरम् (ध. ६.३८०)
तूप उन्माद, अपस्मार, गुल्म, विष इ० नाशक. मधुर, थंड, पचनानंतर तिखट, दीपक, कफवातनाशक, सूज, कृमि, कुष्ठ, उदर, मूर्च्छा, प्रमेह, ज्वर, मेद, त्रिदोष व मूळव्याधनाशक आहे.
मांस–लघु, क्षयाला व डोळ्यांना चांगले, बल, पुष्टिकर, त्रिदोषघ्न, गोड, उष्ण, रुचकर, शुक्रकर पचनानंतर हलके.
मूत्रगुणाः–सतिक्तं श्वासकासघ्नमर्शोघ्नं चौष्ट्रमुच्यते । (चसू. १.१०३)
गजोष्ट्रादीनां पुंसां मूत्रं ग्राह्यम् (हे. अहृसू. ५.८२–८३)
तत्कटुतिक्तलवणोष्णं बल्यं पित्तलं वातघ्नं शोफकुष्ठोदरोन्मादकृम्यर्शोघ्नम् (सुसू. ४५.२२८) (ध. ६.४९५)
मूत्रगुण––थोडे कडु, श्वास, खोकला, मूळव्याध नाशक. हत्ती, उंट वगैरे प्राण्यात मूत्र नर प्राण्याचे घ्यावे. ते तिखट, कडु, लवण, उष्ण, बलकर, पित्तकर, वातनाशक, सूज, कुष्ठ, उदर, उन्माद, कृमि, मूळव्याधनाशक असते.
पुरीषगुणाः–शुष्कपुरीषचूर्णाऽवचारितमन्नं प्रमेहे उपयुज्यते (सुचि. ११.११)
पुरीषगुण–उंटाचे वाळलेले शेण भोजनात मिश्र करुन प्रमेहात वापरणे श्रेयस्कर.
तस्य दन्तोपयोगः–दन्तः एडगजादियोगे कुष्ठप्रशमनार्थम् (चचि. ७.१६०)

क्षतशुक्रहरवर्त्युपयोगी च (असंउ. १४. पृ. १०४) **शकृदादिसिद्धघृतं शोषे उपयुक्तम्, तच्च उष्ट्र्याः शकृद्रसक्षीरमांसरसरुधिरैः द्राक्षाश्वगन्धामगधासिताभिः सिद्धम्** (सुउ. ४१.४९)

उष्ट्रास्थिक्षारः पु० क्षार०, **हस्तिमेहे पानार्थमुपयुज्यते** (सुचि. २१.९)

तरोटा इत्यादी औषधामध्ये कुष्टनाशक म्हणून दांत उपयुक्त. डोळ्याचा व्रण नाशक म्हणून दांताची वात उपयोगी. उंटाची लेंडी मूत्र इत्यादीने सिद्ध तूप क्षयावर उपयुक्त, त्यात दूध, मांसरस, रक्त, द्राक्षे, आस्कंद, पिंपळी, खडीसाखर ही घालावी.

हाडांचा चुना हस्तिमेहावर पिण्यासाठी उपयुक्त.

–काण्डी–स्त्री., वनस्पति० **एतस्याः बीजं मधुरं वृष्यं सन्तर्पणं च, गुणाः–तिक्ता उष्णा रुच्या हृद्रोगघ्नी च** (रापरि. १०.४३)

उत्कटारी. बी पौष्टिक. मधुर, तृप्तिकर, असून ही कडु, उष्ण, रुचकर आहे. व सर्वांगचूर्ण हृद्रोगघ्न.

–ग्रीव–पु., भगन्दररोग० (सुनि. ४.६)

एक भगंदर रोग.

–धूमक–पु., वृश्चिक० **उष्ट्रवद्धूमवर्णत्वात् उष्ट्रधूमको, रात्रिचारो वा, दंशलक्षणम्–दंशेनाऽङ्गानां शीताम्बुना सेक इव, शेफस्स्तम्भः हृष्टरोमता च, सः साध्यः** (असंउ. ४३ पृ. ३५४–५५)

एक प्रकारचा विंचू. उंटासारखा काळसर, पिंगट वर्णाचा, थंड पाणी शिंपडले जाते असा त्रास, जननेंद्रिय ताठ व रोमांच ही लक्षणे दंशाने होतात. साध्य.

–भक्षिका–स्त्री., वनस्पति० **दुरालम्भाभेदः धन्वयासः** (रा. ३.२२) धमासा.

–रथ–पु., **उष्ट्रेण युक्तो रथः** (सुसू. २९.६)

उंटगाडी. उंट जुंपलेली गाडी.

ष्ट्रिका–स्त्री., **वृश्चिकाली** (रापरि. ९.७) विंचवी.

ग–पु., गुण० **विंशतिगुणेष्वेकः शीतविपरीतगुणः स्वेदने शक्तिः** (अहृसू. १.१८) **वीर्यसंज्ञको गुणः, अग्निगुणभूयिष्ठः** (सुसू. ४१.११) **अस्य कर्म–क्लेशकरं, भेदनं, पाचनं, मूर्च्छातृट्स्वेददाहकरम्** (सुसू. ४६.५१४) **वातघ्नः** (सुसू. ४१. ११) **त्वगिन्द्रियग्राह्यस्पर्शः** (चशा. ६.१०)

वीस गुणांपैकी एक. अग्निगुण. पचविणे, फोडणे, घाम आणणे, दाह.

तहान, मूर्च्छा उत्पन्न करतो. वातनाशक आहे. त्वचेने समजणारा गुण.

घर्मः, आतपः (सुसू. ३०.२१) ऊन. उन्ह.

वि., **अग्निगुणभूयिष्ठम्, यथा उष्णवीर्यद्रव्यम्** (चक. १.५) अग्निगुणाधिक. वीर्याने उष्ण.

–कामत्व–न., रोगलक्षण० **उष्णाभिलाषः** (अहृसू. ११.६) पहा ' उष्णकामिता '

–कामिता–स्त्री., रोगलक्षण० **उष्णाभिलाषः** (सुसू. १५.१५)

रोगाचे एक लक्षण० गरम–उष्ण हवे अशी इच्छा. वात व कफ रोगांचे लक्षण.

–काल–पु., **ग्रीष्मकालः, वसन्तग्रीष्मात्मकश्चातुर्मासिकः** (चसू. ११.४२)

उन्हाळा. ग्रीष्मऋतू. वसंत व ग्रीष्म अशा दोन ऋतूंचे चार महिने.

–गण–पु., **उष्णवीर्यौषधसंग्रहः, वातरोगे सेकलेपक्वाथेषूपयुज्यते।** (सुचि. १७.४)

वीर्याने उष्ण असणाऱ्या औषधींचा गट. वात रोगात शेक, लेप व काढ्याच्या उपयोगी.

–गर्भगृह–न., **गृहमध्यगतमुष्णस्वभावं गृहम्** (चसू. १४.२८)

ज्या घराचा आतील भाग उष्ण साधनांनी गरम ठेवला आहे ते.

घराच्या आतील भागातील जेथे उष्णता असते, असा भाग.

–जल–न., (उष्णाम्बु) **क्वथितं जलम्** (चचि. १३.१६१ सुसू. ४६.४२०)

ऊन पाणी. उकळलेले पाणी. पहा ' उष्णाम्बु '

–तोय–न., अनुपान० **उष्णजलम्** (सुसू. ४६.४२०) पहा ' उष्णाम्बु '

–दाह–पु., लक्षण० **उष्णेन कृतो दाहः उष्णेन कालेन उष्णेनाहारादिना च दाहः** (इंदु. असंसू. ६)

उष्ण द्रव्याने झालेला दाह. उष्णकाल, आहारादिकांनी होणारा दाह.

–दोष–पु., **उष्णकालसमुद्भवो दोषो रोगो वा** (असंसू. ९)

उष्णकालाने उद्भवलेला रोग. उष्णाधिक्याने झालेला दोष किंवा रोग.

–निःश्वास–पु., लक्षण० **उष्णस्पर्शः उच्छ्वासः** (चचि. २३.१६८)

स्पर्शाला उष्ण लागणारा बाहेर निघणारा श्वास. विकाराचे एक लक्षण.

-फला-स्त्री., वनस्पति० बिम्बीभेदः, मधुरबिम्बी= बिम्बी (रा. ७.३०४)
एक वनस्पती-तोंडले.

-वात-पु., उष्णस्पर्शो वायुः, स ग्रैष्मिकः शारदो वा, 'उष्णवातातपैर्दग्धे शीतः कार्यो विधिः सदा' (सुसू. १२.३८)
उष्णस्पर्शी वायु. ग्रीष्म व शरद् ऋतूतील वारा; झळ. उष्णवात व ऊन्ह यांनी त्रास झाल्यास नेहमी थंड उपचार.

मूत्ररोग० त्रयोदशबस्तिविकारेष्वेकः (चचि. ९.३८) मूत्राघात० (सुउ. ५८.२३) संप्राप्ति-व्यायाम-अध्व-आतपैर्वातावृतं पित्तं कृच्छ्रादधः स्रावयेत् । लक्षणम्-बस्तिमेढ्रगुदं च प्रदहन् हारिद्रवर्णं रक्तं सरक्तं वा मूत्रमधः स्रवति । (सुउ. ५८.२२)

चिकित्सासूत्रम्-मूत्रदोषे पञ्चकर्मक्रमो हितः । ततः संशुद्धदेहानां हिताश्चोत्तरबस्तयः । (सुउ. ५८. ४९-५०)

चिकित्सा-शृतशीतपयोऽन्नाशी चन्दनं तण्डुलाम्बुना । पिबेत् सशर्करं श्रेष्ठमुष्णवाते सशोणिते ॥ (भाप्र. मूत्राघात चि; असंनि. ९.२८, अहृनि. ९.३५.३६)

तेरा बस्तिरोगांपैकी एक; अधिक व्यायाम, प्रवास, ऊन्ह यांनी वात वाढून पित्ताला आवृत करून मूत्रात आणतो तेव्हा लघ्वीला कळ लागते. लिंग, बस्ति, गुद, यांची आग; पिवळट, लाल किंवा रक्तयुक्त लघ्वी होते. त्यावर पंचकर्मपूर्वक देहशुद्धी उत्तर-बस्तीसह करावी व तापवून थंड केलेल्या दुधाशी जेवण. तांदुळाच्या धुवणात साखर व चंदन घालून घेणे. तापवून थंड पाणी पिणे. हा रक्तयुक्त उष्ण-वातात श्रेष्ठ उपचार आहे.

-वायु-पु., दुष्टवात, उष्णस्पर्शः बाह्यो वायुः (चवि. ३.७ (१); असंसू. ९. ९६)
दुष्ट वात. गरम वारा.

-विधि-पु., क्रिया० यथा स्वेदः (सुउ. ३९.२६६)
उष्णकर्म. जसे वाफारा देणे. घाम काढणे.

-वीर्य-न., वीर्य० आग्नेयम्, स्वेदने शक्तिः (अहृसू. ९.१८-१९)
एक प्रकारचे वीर्य. अग्निगुणी वीर्य. पचनसमर्थ. घाम काढणारे.

-शरीर-वि., रोगलक्षण० तप्ताङ्गः ज्वरार्तः (चचि. ३०.२४४)
अंग तापलेला. ज्वरी. अंगात ताप असलेला.

-स्वभाव-वि., स्वभावतः उष्णम् (अहृसू. ३.१४)
मूळचे उष्ण. उष्ण प्रकृतीचा.

उष्णाभिप्रायता-स्त्री., लक्षण०, उष्णप्रियता (चनि. १.२१ चनि. १.२७)
गरम आवडणे. उष्णेच्छा हे एक लक्षण.

उष्णाभिप्रायिन्-वि., उष्णस्य अभिप्रायः-इच्छा अस्यास्तीति (चचि. ३.२६७)
उष्णेच्छु. गरम पदार्थाची इच्छा असलेला.

उष्णाभिभूत-वि., उष्णजन्यव्याधिग्रस्तः (चसि. १.३५)
उष्णतेने पीडलेला. उष्ण व्याधीने ग्रासलेला.

उष्णाम्बु-न., उष्णं जलम्, कफविच्छेदि पित्तवातानुलोमनम्, स्रोतोमार्दवकरम् । (सुउ. ३९.१०६-१०७)

दीपनं पाचनं कण्ठ्यं लघूष्णं बस्तिशोधनम् । हिध्माऽध्मानानिलश्लेष्मसद्यःशुद्धौ नवज्वरे । कासामपीनसश्वासपार्श्वरुक्षु च शस्यते ॥ (असंचि. १ तप्र. १.) (अहृसू. ५.१६.१७)
ऊन पाणी. कफाचा फडशा पाडणारे. पित्त व वात आपल्या मार्गाने बाहेर घालवणारे. स्रोतसे मृदु करणारे, अग्निदीपन, अन्नपाचन, लघु, उष्ण, घशाला हितकर, मूत्राशय शुद्ध करणारे. उचकी, पोटफुगी, नवज्वर यांवर; वांती व रेचक घेतले त्या दिवशी; आम, खोकला, पडसे, श्वास, फासळ्यात वेदना यात उपयुक्त. वातकफनाशक.

उष्णाम्बुतप्त-वि., उष्णोदकेन उष्णीकृतम् (अहृसू. २०.१९) ऊन पाण्यात गरम केलेले.

उष्णाम्बुपरिषेक-पु., उष्णाम्बुस्नानम्, "उष्णाम्बुनाऽधःकायस्य परिषेको बलावहः । तेनैव चोत्तमाङ्गस्य बलहृत्केशचक्षुषाम् ॥ (अहृसू. २.१७)
ऊन पाण्याचे स्नान. ऊन पाणी डोक्यावरून घेऊ नये. केस व डोळे यांना बाधक; खांद्यावरून ऊन पाणी घेणे बलवर्धक.

उष्णार्त-वि., रोगलक्षण० घर्मपीडितः (सुसू. ४५.१४४)
ऊन्ह किंवा उष्णता यांनी पीडलेला.

उष्णाश्रुपात-पु., रोगलक्षण०, (सुउ. ५.७)
रोगाचे एक लक्षण. गरम अश्रू डोळ्यातून गळणे.

उष्णीष-पु., न.. शिरोवेष्टनम्, शिरस्त्राणम् (सुक. १.१५) केशबन्धपट्टकः (असंसू. ८)

गुणाः—पवित्रं केश्यमुष्णीषं रजोवाताऽऽतपापहम्। (सुचि. २४.७५)
डोक्याला बांधलेले पागोटे, पगडी, फेटा, पट्टा, टोपी. धूळ, वारा, उन्ह यांची बाधा होऊ देत नाही. केसांस हितकर व शुभ.
शलाकायाः उष्णीषम्—शलाकायाः कार्पासवेष्टिताग्रम्, तत्प्रमार्जनक्रियासूपयुक्तम् (सुसू. ७.१४) सळईच्या टोकास गुंडाळलेला कापूस. तो नाक, कान, यांतील दोष काढून ते स्वच्छ करण्यास उपयुक्त.

उष्णोपचार—पु., उष्णाऽऽहारादिः (अहृसू. ५.६६)
उष्ण अन्नपान इत्यादी.

उष्णौषध—न., अग्निगुणभूयिष्ठं द्रव्यम् (चक. १.५)
उष्ण गुणाचे औषध. गरम औषध.

उष्मन्—पु., औष्ण्यम् (अहृसू. ११.२) उष्णता, गरमी.
बाष्पम् (चशा. ८.१९ असंसू. ८) बाष्प; वाफ.
अग्निः (अहृसू. १३.२५)
जठराग्निः (चचि. १५.२१५)
भूताग्निः (चचि. १५.१३)
उदरातील पाचकाग्नि. महाभूतांचा अग्नि.

–दाह—पु., उष्णेन कालेनोष्णेनाहारादिना च दाहः (असंसू. ६)
उष्ण काल, आहार इत्यादींनी होणारा दाह—होणारी अंगाची आग.

–देह—पु., देहस्यौष्ण्यं, देहोष्मा (असंसू. २९)
शरिराचा उष्मा—उष्णता.

(उष्म)–स्वेद—पु., स्वेद० सोऽष्टधा भिद्यते, पिंडः, संस्तरः, नाडी, घनाश्मा, कुंभी, कूप, कुटी, जेन्ताक इति (असंसू. २६.७)
घाम काढण्याचे—शेकण्याचे ८ प्रकार. पोटीस, तापवलेला दगड, गरम खळगा, गरम खोली इत्यादी ८ प्रकार आहेत.

उस्र—पु., किरणः (सुउ. ६०.१९) किरण.

ऊ

ऊखरज—न., लवणद्रव्य०=रोमकम् (रा. ६.४०)
मातीपासून तयार केलेले मीठ.
औषर–क (रा. ६.५१)
सांबर लोण. क्षारयुक्त माती किंवा पाणी यांपासून केलेले मीठ.

ऊद्र—पु., वारिशयप्राणि० जलबिडालः (चसू. २८.४०)
पाण्यात रहाणारा एक प्राणी, पाणमांजर.

ऊनम—न., पात्रस्थे जले क्षिप्तस्य लोहादि–भस्मनः उपरिधान्यादिगुरुद्रव्य–स्थापनेनाऽपि हंसवत्तरतः इयं संज्ञा (र. ८,२९)
पाण्यावर धातूचे भस्म टाकले आणि त्यावर गहू इत्यादी टाकूनही जर ते हंसासारखे तरले तर त्या भस्माला ऊनम म्हणतात.

ऊरु—पु., शारीर० अधःशाखायाः प्रत्यङ्गम्, द्वौ ऊरू, (डसुशा. ५.४) स्थानम्—जानुवङ्क्षणयोर्मध्यम्, (सुउ. ६४.२६) जानूपरितनभागो वङ्क्षणसंधिपर्यन्तम् (सुसू. ३५,१२) आयामः—अष्टादशाङ्गुलप्रमाणः, 'प्रमाणतश्च······अष्टादशाङ्गुलावूरू' (चवि. ८.११७; सुसू. ३५.१२)
'अष्टादशाङ्गुलायामे जङ्घे ऊरू च' (असंशा. ८)
परिणाहः—त्रिंशदङ्गुलपरिक्षेपौ—ऊरू' (चवि. ८.११७)
'त्रिंशदङ्गुलपरिणाहौ ऊरू' (असंशा. ८.३०)
प्राशस्त्यम्—अनुपूर्ववृत्तावूरू (असंशा. ८.४५)
शरिराच्या अधःशाखेचे प्रत्यंग. गुडघ्याच्या वर जांघेपर्यंतचा अवयव; मांडी. लांबी स्वतःच्या अंगुलांनी १८ व ३०, वरवर अधिक गोल व खाली कमी गोल अशी मांडी आरोग्याची दर्शक आहे.

–ग्रह—पु., रोग०, ऊरुस्तम्भः (चचि. २७.३३)
एक रोग. मांड्या जखडणे.

–दौर्बल्य—न., रोगलक्षण० ऊर्वोः दौर्बल्यम् (चचि. १४,१३३)
रोगाचे लक्षण. मांड्यांची अशक्तता.

–नलक—पु., अस्थि० ऊरौ स्थितं नलकाकारास्थि 'एकमूराविति' (सुशा. ५.१९)
'द्वावूरू नलकौ' (चशा. ७.६)
मांडींतील नळी. मांडीचे नळीसारखे हाड. एका मांडीत एक, दोन ऊरू नलक.

–पिण्डिका—स्त्री., प्रत्यङ्ग० षट्पञ्चाशत्प्रत्यङ्गेष्वेका, 'ऊरुमध्ये द्वे ऊरू पिंडिके' (चशा. ७.११)
छप्पन्न प्रत्यंगांपैकी एक. मांडीचा मांसल गोलाकार भाग.

–मूल—न., शारीरस्थान० वङ्क्षणप्रदेशसमीपे 'लोहिताक्ष' मर्मणः स्थानम् (असंशा. ७)
मांडीचे मूळ. जांघेचा वरचा सांधा. लोहिताक्ष मर्माचे स्थान.

–शूल—पु., रोगलक्षण० ऊर्वोः शूलः (चसि. ?.१६) मांडीत होणारा शूळ.

–शोष–पु., रोगलक्षण० ऊरुस्तम्भः (चसि. २.१६)
मांडी जखडणे. मांडी सुकणे. एक रोग. एक रोगलक्षण.

–संग्रह–पु., रोगलक्षण० **ऊरुग्रहः ऊर्वोराकर्षणमिव स्थितिः** (चसू. १४.२३)
मांड्या जखडणे. मांड्यात ओढल्यासारखी पीडा.

–सदन–न., रोगलक्षण० **ऊर्वोः सादः सदनम्** (चसि. ७.४१) **ऊर्वोः शक्त्यभावः** (चसू. १६.८) मांड्या गळणे. मांड्यामधील शक्ती गेल्यासारखे वाटणे.

–साद–पु.. रोगलक्षण० **ऊर्वोः सादः, अशीतिर्वातविकारेष्वेकः** (चसू. २०.११)
८० वातविकारांपैकी एक वातविकार. मांड्या गळाल्यासारखे वाटणे.

–स्तम्भ–पु., रोग०, **निरुक्तिः–मेदसा सह श्लेष्मा वातपित्ते अभिभूय स्थैर्यशैत्याभ्यामूरू स्तम्भयेत् । स ऊरुस्तम्भः** (चचि., २७.१४) **ऊर्वोः स्तम्भः, अशीतिर्वातविकारेष्वेकः** (चसू. २०.११)
एक वातरोग. मांडी जखडणे. मेदासह कफवात-पित्तांना दूषित करून स्थिरता व थंडपणा यामुळे मांड्या जखडतो; त्या कार्यहीन होतात. तो ऊरुस्तंभरोग.
संप्राप्तिः—मेदोबलोत्कटः कफदोषो मेदसा सह वातादीन् कोष्ठे चितमामं चाशु रुद्ध्वा गौरवादधोगैः सिरादिभिरूरू याति, सक्थिजङ्घोरू च पूरयति, तेन चोर्वोरकर्मण्यता स्तैमित्यं च जायते । स ऊरुस्तम्भः (चचि. २७.१०–१२)
संप्राप्ती–मेदाच्या आधिक्याने दुष्ट झालेला कफ कोठ्यात संचित वातादिकांना व आमाला अडवून जडत्वामुळे अधोभागाच्या शिरांच्या साह्याने मांड्यात येतो व त्या सर्वांसह मांड्या, पोटऱ्या, सर्व पाय व्यापतो, त्याने सर्व तंगड्यांची हालचाल नाहीशी होते. त्या जखडल्या जातात. त्याला ऊरुस्तंभ म्हणतात.
पूर्वरूपम्–प्राग्रूपं ध्याननिद्राऽतिस्तैमित्याऽरोचकज्वराः । रोमहर्षश्च छर्दिश्च जङ्घोर्वोः सदनं तथा ॥ (चचि. २७.१५)
पूर्वरूप–मांड्या व जांघा जड व गळाल्यासारख्या वाटणे, थंड थंड वाटणे; अंगावर काटा येणे, ज्वर, अरुची, झोप, ओकारी इत्यादी चिन्हे होतात.
लक्षणम्–गौरवं ध्यानमङ्गमर्दः स्तैमित्यं तन्द्रा छर्द्यरुचिज्वराः पादयोः सदनं कृच्छ्रोद्धरणं सुप्तिः कम्पो दाहः भेदस्फुरणादिरुक् च (चचि. २७.१३) (असंनि. १५.४९–५४; अहृनि. १५.४७–५१).
साध्याऽसाध्यत्वे–नवः साध्यः, सर्वलक्षणयुक्तः पुराणोऽसाध्यः (चचि. २७.१९)
लक्षण–चिंतनात मग्न आहे असा दिसतो, अंग दुखणे, जड वाटणे, थंड वाटणे, झापड, ज्वर, ओकारी, पाय उचलता येत नाही, कंप, आग, फूट, स्फुरण. हा रोग नवा साध्य. सर्व लक्षणयुक्त जुना असाध्य.
चिकित्सा–अवस्थाविशेषेण यद्यप्याढ्यवाते स्नेहः प्रतिषिद्धस्तथापि यदा कफमेदसोर्भूयस्त्वेन परिक्षयः स्यात्तदा स्नेहादिकं कर्म विधीयते (सुचि. ५.३९)
चिकित्सा–अवस्थापरत्वे जरी स्नेह वर्ज्य तरी पण कफ व मेद यांचा फार क्षय होतो तेव्हां स्नेह इत्यादी कर्मे आवश्यक. सर्व रूक्ष द्रव्ये द्यावीत, रूक्ष शेक, पोहणे इत्यादी.

ऊरुस्तम्भचिकित्सित–पु., अध्याय०, (चचि. २७.१)
उरुस्तम्भाची चिकित्सा, एका अध्यायाचे नाव.

ऊर्ज–पु., कार्तिकमासः (चसि. ६.५)
इषोर्जौ शरत् (सुसू. ६.६)
"**शरदूर्जसहौ पुनः**" (चसि. ६.५) कार्तिक मास.

ऊर्जस्–न., बल० उत्साहः (चचि. १.४)
उत्साह, जोर, बळ.

–कर–वि., बलाधायकम् (चचि. १.४)
उत्साहवर्धक, बलकर.

–करभेषज–(परिव०) न., **औषध०, ऊर्जः प्रशस्तभावस्तत्करं साधनमर्थात्स्वस्थत्वेन व्यवह्रियमाणस्य पुंसो जरादिस्वाभाविकव्याधिहरं तथाऽप्रहर्षव्यवायक्षयितात्पशुक्रत्वाद्यप्रशस्तशारीरभावहरम्** (चक्र. चचि. १.४)
एक प्रकारचे औषध. उत्साहवर्धक औषध. स्वस्थ व्यक्तीने सेवन केल्यास वृद्धावस्था इ० स्वाभाविक विकार नाशक, शुक्रक्षय नाशक औषध, हे घाम फार येणे, मैथुनाने क्षीण होणे, व शुक्रक्षय इ० अप्रशस्त विकृतिनाशक.

ऊर्जा–स्त्री., उत्साहः यथा '**स्नानमूर्जाबलप्रदम्**', (अहृसू. २.१६) **मनसः प्रहर्षः**, '**यथा अनुपानं करोत्यूर्जाम्**,' (अहृसू. ८.५२) **प्राणनं, प्रीणनं वा** (अहृसू. १२.६)

उत्साह. उ०–स्नान ऊर्जा म्हणजे उत्साह व बलदायक आहे. कार्य करण्याची मानसिक संतुष्ट वृत्ती. उ०–अनुपान ऊर्जा म्हणजे संतोष देते. बल. मनाचा आनंद, धातूंची परिपुष्टी, जीवन.

ऊर्ण–र्णा–न., स्त्री., **मेषः, मेषा** (चवि. ७.१३)
मेंढा, मेंढी; लोकर.

–नाभि–पु., **कीट० लूता** (र. २७.१६)
एक किडा; कोळी, कांतण.

ऊर्णांशु–पु., **मेषलोम** (चक्र. चवि. ७.१३)
मेंढ्याचे केस, लोकर.

ऊर्ध्व–वि., **श्रेष्ठम्, उपरितनम्** (असंशा. ६.७)
वरचा, श्रेष्ठ.

–कण्टका–स्त्री., **शतावरी** (रा. १.२९१) शतावरी.

–कण्टा–कण्टिका–स्त्री., **महाशतावरी**
(ध. २.२९३ रा. ४.४४२)
महाशतावरी, मोठी शतावरी.

–काय–पु., **कायस्य ऊर्ध्वभागः** (सुचि. ३.५४)
शरिराचा वरचा भाग. डोके.

–ग–पु., **उदानः** (चचि. २८.२०९)
वर जाणारा, संचार करणारा, वरच्या दिशेने गती असणारा, उदान वायु.

–गम–वि., **ऊर्ध्वं गच्छतीति** (अहृसू. ९.११)
वर जाणारा.

–गुद–पु., **मुखरोग० अर्शोगुल्मकफादिभिः अधः प्रतिहतो वायुर्वक्त्रदौर्गन्ध्यं कुर्वन् ऊर्ध्वं याति, स रोगो नामा ऊर्ध्वगुदः** (असंउ. २५. पृ. १८२)
एक मुखरोग. मूळव्याध, गुल्म, कफ, इत्यादी कारणांनी (खाली सरणारा.) वायु अडवला गेल्याने खाली न जाता वर जातो व तोंडाला मळासारखी घाण उत्पन्न करतो तो. ऊर्ध्वगुद विकार.

–जत्रुग–गत–वि., **जत्रुग्रीवामूलं तस्योर्ध्वभागगतम्**
(सुनि. १.१४., सुसू. ४६.४३८.)
जत्रूच्या वर असणारा. मान व गळा यांच्या खालील भागाला जत्रु म्हणतात.

–जत्रुगद–पु., **ऊर्ध्वजत्रुगतो रोगः** (अहृसू. ८.५३)
जत्रूच्या वरील भागातील विकार. शिरोरोग. कान, नाक इत्यादी डोक्याच्या सर्व भागात होणारे रोग.

–जत्रुज–वि., **जत्रुण ऊर्ध्वं जातः** (चसू. ५.३२)
जत्रूच्या वरील भागात होणारे विकार. मान व डोके यात होणारे रोग.

–जत्रूत्थ–वि., **ऊर्ध्वजत्रुभागो नाम शिरोग्रीवम्, तत्र जायमानो रोगः** (चचि. २६.१३३)
पहा 'ऊर्ध्वजत्रुज.'

–जानु–वि., **यो जङ्घे संकोच्य उत्तानश्चिरं शेते, यश्चोर्ध्वं तिष्ठति सः "नोर्ध्वजानुश्चिरं तिष्ठेत् इति चिरकालमूर्ध्वजानुस्थितिं निषेधति"**
(अहृसू. २.३७)
ढुंगण जमिनीला न टेकता गुडघे वर करून पायांवर बसणे. गुडघे वर करून उताणे निजणे. बराच वेळपर्यंत गुडघे उभे ठेवून बसणे वा वर करून झोपणे निषिद्ध आहे.

–पातन–न., **पारदसंस्कार०, पातनप्रकारः "ताम्रेण पिष्टिकां कृत्वा पातयेदूर्ध्वभाजने। नागवङ्गौ परित्यज्य शुद्धो भवति सूतकः ॥"** (र. ११.३४)
अग्निसंयोगाद्घटसंपुटाधःस्थपारदस्योपरितनघटे आहरणम्। पारदसंस्कारो यत्र चतुर्थांशेन ताम्रेण सह मर्दितं पारदं स्थापयित्वा नागवङ्गविनाशार्थं घटसंपुटे स्थापयित्वाऽग्निनोर्ध्वघटे समाकर्षणं कुर्वन्ति। (र. ११.३४)
पाऱ्यावरचा एक संस्कार. तांब्याच्या चूर्णाशी पारा खलून तो संपुटात खालच्या भांड्यात ठेवून अग्नि द्यावा म्हणजे वरच्या थंड भांड्यात आलेली वाफ थंड होऊन पाऱ्याच्या स्वरूपात त्या भांड्याला चिकटून राहते. याला 'ऊर्ध्वपातन' म्हणतात. या संस्काराने पाऱ्यातील शिसे व कथील खालच्या भांड्यात राहातात व पारा शुद्ध होऊन वरच्या भांड्यात वाफेने जाऊन पुन्हा पातळ होतो.

–पाद–वि., **ऊर्ध्वगाः पादा यस्य सः**
(असंशा. १२.१३)
वर पाय असलेला, वर पाय केलेला.

–भक्तिक–वि., **भुक्तस्यानन्तरं यत्सेव्यते तत्**
(चचि. १८.३४) जेवणानंतर घेतलेले–घेण्याचे.

–भाग–वि., **ऊर्ध्वं मुखेन दोषनिर्हरणं भजते इति, "दोषहरणमूर्ध्वभागं वमनसंज्ञकम्।"**
(चक. १.४)
ऊर्ध्वभागाने म्हणजे मुखाने दोष काढणारे औषध. वामक. वांतीचे औषध. याला वमन अशी संज्ञा आहे.

–भागिक–वि., **वमनद्रव्य०** (डसुचि. ३४.६)

–भाज्–वि., **ऊर्ध्वं भजते इति ऊर्ध्वभाज्**
(चसू. २६.४१) वर जाणारा. वर असणारा.

वरच्या द्वाराने म्हणजे तोंडाने दोष काढणारे वांतीचे औषध.

–मारुत–पु., **रोग० ऊर्ध्ववातः** (सुचि. १.१३)
एक रोग; वर पोटात व छातीत चढलेला वात.

–राजी–स्त्री., **उपरिभागे रेखा** (अहृसू. ७.६)
वरच्या भागांतील रेघ.

–रोग–पु., **जत्रूर्ध्वरोगः** (अहृसू. १८.३)
वरचे रोग. मान व डोके यांचे रोग.

–वह–वि., **ऊर्ध्वं वहति इति, यथोर्ध्वगामि स्रोतः** (चसि. २.२१)
वरच्या दिशेने वाहणारे. ऊर्ध्वगामी स्रोतस्.

–वात–पु., **श्वासः** (चचि. २२.४० चक्र)
फुप्फुसातून वर वेगाने वात निघणे म्हणजे श्वास लागणे.
वातरोग० अधःप्रतिहतो वायुः श्लेष्मणा मारुतेन वोद्गारबाहुल्यं करोति स ऊर्ध्ववातः (मानि.)
सारख्या ढेकरा येणे. वाताच्या गतीला कफाने किंवा वायूने खाली जाण्याला अडथळा आला की, तो वर जातो आणि ढेकरा आणतो. एक रोग.

–वायु–पु., **ऊर्ध्ववातः** (अहृसू. ४.३)
एक रोग. पहा 'ऊर्ध्ववात'

–व्यञ्जन–न., **ऊर्ध्वचिन्हं ऊर्ध्वरेखात्रयरूपलक्षणाभिव्यक्तिः** (चशा. ८.५१)
ऊर्ध्व चिन्ह. कपाळावर तीन रेषा असणे.

शिरस्–वि., **ऊर्ध्वं शिरः यस्य सः** (चशा. ६.२२)
वर डोके असलेला, वर डोके व खाली पाय असलेला (गर्भ)

–श्वास–पु., **श्वासरोग०** (सुसू. ३८.५)
श्वास रोगाचा एक प्रकार. रोगी अधिक काल वर श्वास घेतो व सोडण्याला त्रास होतो.

–स्रोतस्–न., **शरीरस्योर्ध्वभागे वर्तमानं स्रोतः** (चचि. १८.६)
शरिराच्या वरच्या भागात असलेले स्रोतस्.

–हर–वि., **वमनम्** (चचि. १२.१७)
वरच्या भागातील दोष काढणारे, वांती करणारे, वांती.

ऊर्ध्वाग्र–वि., **ऊर्ध्वमुखम्** (चइं. ७.२७)
वर तोंड असलेला.

ऊर्ध्वाङ्ग–न., **शारीर० ऊर्ध्वजत्रुभागः, शिरः** (अहृसू. १.५) वरचे अंग. मान व डोके.
आयुर्वेदतन्त्र०, आयुर्वेदस्याष्टाऽङ्गेष्वेकम्, शालाक्यतन्त्रम्, 'यत्रोर्ध्वजत्रुगतानां रोगाणां नेत्रकर्णघ्राणादिसंश्रितानामाश्च्योतनशलाकादिनोपशमो-वर्ण्यते, तदूर्ध्वचिकित्सानामाऽङ्गम् (अरु; अहृसू. १.५)
आयुर्वेदाची अंगे आठ. त्यापैकी शालाक्य तंत्र हे एक. त्यात कान, नाक, डोळे इत्यादिकांचे रोग व त्यांवरील अंजन, सळई इत्यादींनी करावयाचे उपचार सांगितले आहेत.

ऊर्ध्वानिल–पु., **वातरोग०, ऊर्ध्ववातः** (अहृसू. २१.३)
एक वातरोग. कोठ्याच्या वरच्या भागात शूल, ढेकरा इ. त्रास निर्माण करतो.

ऊर्ध्वानुलोमिक–वि., **ऊर्ध्वहरं अनुलोमहरं च वमनविरेचनद्विविधकर्मकरम्** (चसू. २६.६९)
वरच्या मार्गाने जाणाऱ्या वायूची गती अडली तर तो अडथळा नाहीसा करून वायूची गती चालू करणारी वामक व रेचक अशी दोन्ही कर्मे.

ऊर्ध्वाभिघातिन्–वि., **ऊर्ध्वजत्रूत्थरोगी** (सुशा. १०.९)
ऊर्ध्वजत्रुरोग असलेला, मान व डोके यांच्या रोगाचा. डोक्याला आघात झालेला (गर्भ).

ऊर्ध्वास्रपित्ति–वि., **ऊर्ध्वगरक्तपित्तवान्** (सुचि. ३३.१५)
वरच्या भागाचे रक्तपित्त असलेला. कान, नाक इत्यादी वरच्या द्वारातून रक्तपित्ताचा स्राव होत असणारा.

ऊर्मिका–स्त्री., **मुद्रिका** (र. ५.२३९) अंगठी.

ऊर्वस्थि–न., **अस्थि० ऊरौ स्थितमस्थि** (सुशा. ५.१९)
मांडीतील हाड.

ऊर्वस्थिनिर्गमन–न., **संधिविश्लेष० ऊरुसन्धिविश्लेषः** (सुचि. ३.२७)
जांघेच्या सांध्यातून मांडीचे हाड निखळणे.

ऊर्वी–स्त्री., **ऊरुः ऊरुः संबन्धि वा** (सुशा. ७.२२)
मांडीशी संबंध असणारी. मांडीतील शीर.

–सिरा–परिव० स्त्री., **उर्वीमर्मातिसान्निध्यादेकस्मिन् सक्थ्नि ऊर्वी संज्ञे द्वे सिरे** (सुशा. ७.२२)
मांडीतील शिरा. उर्वीमर्माजवळच प्रत्येक मांडीत या नावाच्या दोन शिरा असतात.

ऊष (र) पु., **ज्वर० भूमेः ज्वरः, ऊष्मा** (असंनि. १.५) जमिनीचा ज्वर, उष्णता, उष्मा.

ऊषक–पु., **क्षारमृत्तिका, वाराणसीसमीपे बडहरदेशे बाहुल्येन लभ्यते** (सुसू. ३८.३७)
खारट माती. काशीजवळ बडहरला सापडते.

ऊषकादिगण–पु., **"उषकसैंधवशिलाजतुकासीसद्वयहिङ्गुनि चेति। ऊषकादिः कफं हन्ति गणो मेदोविश्ले-**

षणः । अश्मरीशर्करामूत्रकृच्छ्रगुल्मप्रणाशनः ॥" (सुसू. ३७.३८) अस्मिन् गणे अष्टाङ्गसंग्रहे तुत्थकमधिकम्
(असंसू. १६.१७) (अहृसू. १५.२३)
खारी माती, सैंधव, शिलाजतु, हिराकस (पांशु व पुष्प कासीत अशी दोन प्रकारची) आणि हिंग यांचा गट. मूतखडा, गुल्म, कष्टाने लघ्वी होणे हे सर्व नाहीसे होते. या गटात अष्टांगसंग्रहकार मोरचूद अधिक घालतात.

ऊषक्षार–पु., **ऊषरभूमिजातः क्षार०, गुणाः–उष्णोऽनिलघ्नः प्रक्लेदी बलापहश्च** (सुसू. ४६.३२४)
खाऱ्या जमिनीतील खार. तो उष्ण, स्रावी, वातनाशक पण बलनाशक.

–सूत–वि., **ऊषरजातं लवणं, गुणाः–कटुकं छेदि उपयुक्तं सत्कटु** (सुसू. ४६.३२१)
खाऱ्या जमिनीतील मीठ. हे तिखट व शरिरातील अनैसर्गिक वाढ नाहीशी करणारे आहे. उपयोग केल्यास रुची तिखट आहे.

ऊषण–पु., **रस० कटुकः यथा मरीचादीनाम् "रसाः स्वाद्वम्ललवणतिक्तोषणकषायकाः"** ।
(अहृसू. १.१४)
मधुर. आंबट, लवण, कडु, तिखट, तुरट ह्या सहा रसांपैकी एक रस. तिखट. मिरी इत्यादींचा.
न., **वनस्पति०=मरिचम्** (चचि. १५.१११)
काळे मिरे.
पिप्पलीमूलम् (ध. २.७५) पिंपळमूळ.

(ऊषणा)–स्त्री., **पिप्पली** (ध. २.७३) पिंपळी.

ऊषर–वि., **लवण–क्षाररसप्रधाना मृत्तिका**
(चचि. १६.१७; चवि. १.१८)
खारट माती, मीठ किंवा क्षारयुक्त माती.

–देश–पु., **दग्धमृदिव प्रदेशः, तत्रस्थं जलं लवणरसयुक्तं भवति** (असंसू. ६.९) **लवणयुक्ता भूमिः**
(चक. १.९)
जळालेल्या मातीसारखी माती असलेला प्रदेश. यातील पाणी खारट असते. खारट जमीन.

–प्रसूत–न., **ऊषरदेशजम्,=औषरकम्, साम्भारलवणम्** (सुसू. ४२.११)
खारट जमिनीतील मीठ, सांबर मीठ.

ऊषा–स्त्री., **रोगलक्षण० प्रादेशिको दाहः, अग्निना दह्यमानस्यैव दुःखं दाहः, क्षारेणेवोषा** (हे अहृसू. ७.१९) **पित्तजहृद्रोगलक्षणेष्वेकम्** (सुउ. ४३.७)
ठराविक भागाचा दाह. अग्नीने होरपळल्यासारखा दाह. क्षाराने होणाऱ्या आगीसारखी आग. पित्तज हृद्रोगलक्षणातील एक.
क्षारमृत्तिका, वस्त्रधावनार्थे उपयुक्ता
(असंसू. २७)
खार असलेली माती, कपडे धुण्याला उपयुक्त.

ऊषायण–न., दाह०, **ओषः पित्तगुल्मे लक्षणम्,** (काचि०) **गुल्मचिकित्सा** १२ (पृ. १२२)
ठराविक भागाचा दाह. पित्त गुल्माचे एक लक्षण.

ऊष्मन्–पु., **अग्निः,** उष्णत्वं (चशा. ६.१५)
पाचकवन्हिः (चनि. १.२०)
आहारपरिणामकरभाव० तस्य कर्म पचनम्
(चशा. ६.१५)
अग्निः, उष्णता. पाचक अग्नी, पचन हे कर्म असअसलेला शारीर घटक.
पित्तम् (सुशा. ३.१८) **औष्ण्यं, शरीरस्थपित्तस्य कार्यम्** (सुसू. १५.२)
पित्त. उष्णता. पित्ताचे कार्य.

(ऊष्म)–स्वेद–पु., **स्वेद०, बाष्पस्वेदः, विधिः–**
ऊष्मस्वेदस्तु **कपालपाषाणेष्टकालोह-पिण्डानग्निवर्णानद्भिरासिञ्चेदम्लद्रव्यैर्वा, तैरार्द्रालक्तकपरिवेष्टितैरङ्गप्रदेशं स्वेदयेत् मांसरसपयोदधिस्नेहधान्याम्लवातहरपत्रभङ्गक्काथपूर्णां वा कुम्भीमनुतप्तां प्रावृत्योष्माणं गृह्णीयात् । पार्श्वच्छिद्रेण वा कुम्भेनाऽधोमुखेन तस्या मुखमभिसंधाय तस्मिंश्छिद्रे हस्तिशुण्डाकारां नाडीं प्रणिधाय तं रोगिणं स्वेदयेत्** । (सुचि. ३२.५)
वाफारा. वाफ देऊन घाम आणणे.
विधि–ऊन वाफारा देताना खापर, दगड, वीट, लोखंडी गोळा, अशा वस्तूंना लाल होईतो विस्तवात तापवून त्यावर पाणी किंवा आंबट द्रव्ये शिंपून ओला कपडा गुंडाळून त्यावर या द्रव्याचे सिंचन करून शेकावे. किंवा मांसरस, दूध, दही, तूप, तेल इ० स्नेहद्रव्य, कांजी आणि वातनाशक वनस्पतींची पाने कढई किंवा मोठ्या घड्यात उकळून पांघरूण घेऊन वाफ घ्यावी. किंवा त्या घड्याच्यावर दुसरा घडा पालथा घालून तेथे संधिलेप करावा. आणि वरच्या घड्याच्या एका बाजूला छिद्र पाडून त्यातून हत्तीच्या सोंडेसारखी ३ वळणे असलेली नळी पक्की बसवावी व कांबळा इ० गुंडाळलेल्या त्या व्यक्तीला त्या नळीतून येणाऱ्या वाफेने शेक द्यावा.

ऊष्माधिक्य–न., **ऊष्मणः आधिक्यम्, चत्वारिंशत् पित्तविकारेष्वेकः** (चसू. २०.१४)
उष्णतेचे आधिक्य, गरमी अधिक वाटणे. चाळीस पित्तविकारांपैकी एक.

ऊष्मान्त–पु., **वर्णाक्षरवर्गः० श ष स हा इति** (चशा. ८.५०)
श. ष. स आणि ह चार व्यंजन वर्ण यांना ऊष्मान्त म्हणतात.

ऊष्माभितप्त–वि., **ऊष्मणा संतप्तः, यथाऽग्न्यातपादिना** (सुनि. ५.३)
उष्णतेने तापलेला. जसे अग्नी ऊन्ह इ. नी तापलेला.

ऊष्मायण–न., **औष्ण्यम्, कुष्ठस्य पूर्वरूपम्** (चनि. ५.७;) **पित्तोदरस्यैकं रूपम्** (चचि. १३.२८)
उकडणे, उष्णता वाटणे. कुष्ठ रोगाचे पूर्वरूप व पित्तोदराचे चिन्ह.

ऊह–पु., **आलोचनज्ञानं निर्विकल्पकम्, मनस एवं कर्म । "इन्द्रियाभिग्रहः कर्म मनसः स्वस्य निग्रहः । ऊहो विचारश्च ततः परं बुद्धिः प्रवर्तते ॥"** (चशा. १.२१)
साधकबाधक प्रमाणाने विचार करणे, आलोचना. मनाचे एक कर्म.
ऊह म्हणजे प्रत्यक्ष व संशयरहित असे मिळवलेले ज्ञान.
विचार–म्हणजे त्याज्य व ग्राह्य ठरविणे.
अश्रुतस्य परिकल्पना (सुचि. ५.२९)
न ऐकलेल्या वस्तूची, गोष्टीची, कल्पना करणे.

ऊहापोह–पु., **चर्चा; विचारः, त्याज्यात्याज्य० विवेचनम्** (चवि. ८.१४९)
चर्चा-विचार-विवेचन पृथक्करण, ग्राह्याग्राह्यविचार.

ऊह्य–न.. **तन्त्रयुक्ति० मनोविषयाणामेकः, यत्संभावनयोह्यते 'एवमेतद्भविष्यति' इति ।** (चशा.१.२०;) **'यदनिर्दिष्टं बुद्ध्याऽवगम्यते तदूह्यम् ।** (सुउ. ६५.४०)
"यथापरिसंख्यातमपि यद्यद् द्रव्यमयौगिकं मन्येत तत्तदपकर्षयेत् ।" (चसि. १२.४४)
मनाच्या विषयांपैकी एक. जे न सांगितलेले बुद्धीने जाणणे ते. हे असे होईल असे समजणे. अनेक वनस्पतींच्या योगात असावयास पाहिजे असे ज्या द्रव्याविषयी सांगितले जाते ते ऊह्य; किंवा न सांगता बुद्धीने जाणले जाते ते; तसेच एकूण द्रव्ये सांगितली तरी त्यातील जे अयोग्य वाटेल ते त्या समूहातून काढून टाकणे असा जो विचार तो.

ऋ

ऋक्ष–पु.. न., **नक्षत्रम्, यथाऽऽर्द्रादीनि नक्षत्राणि** (सुसू. २९.३–४) आर्द्रा इत्यादी नक्षत्रे.
मृग० नीलाण्डः, रोरुरिति प्रसिद्धः, जङ्गालमृगेष्वेकः (सुसू. ४६.५४)
एक हरीण. मांड्या मोठ्या असलेले हरीण. नीलांड, रोरू अशा नावांनीही संबोधितात.
वन्यपशु० भल्लूकः, अतिलोमशो गुहाशयः पशुः (चसू. २७.३५ सुसू. ४६.७२) **स मर्कटसदृशलोमशः** (हे० अहसू. ६.४८) **तस्य चर्म घृतेन सह धूपार्थमुपयुज्यते** (असंउ. ४) **चर्मरोमाणि चास्य ग्रह–चिकित्सायां धूपनार्थमुपयुज्यंते** (सुउ. ६०.३८) **तस्य पित्तेन सिद्धं तैलमपस्मारे पानाभ्यङ्गार्थं प्रशस्तम् ।** (सुउ. ६१.२४) **मांसमस्य यक्ष्मिणे उपयुक्तम्** (चचि. ८.१५३) **वसा तिमिररोगे मधुयुक्ताऽञ्जनार्थमुपयुज्यते ।** (असंउ. १६ पृ. १२०)
एक वन्य पशु. अस्वल. अतिशय केस असलेला, गुहेत राहणारा, माकडासारखा पशू. याची चामडी व तूप, केस यांचा धूर ग्रहबाधा असतांना उपयुक्त. याच्या पित्ताने सिद्ध तेल अपस्मारावर पिणे व अभ्यंगाकरितां उपयुक्त. मांसक्षयावर; याची वसा दृष्टिमांद्यावर मधातून अंजनाकरितां उपयुक्त.
ऋक्षदंशेन विषबाधा भवति । (सुक. ७.४२)
ऋक्षविषलक्षणम्—व्यालविषवत् कण्डूनिस्तोदवैवर्ण्यसुप्तिक्लेदज्वरभ्रमादयो भवन्ति । (असंउ. ४६ पृ. ३७६)
अस्वलाने दंश केल्यास विषबाधा होते. खाज, टोचणी, वर्ण वाईट, स्पर्शहानी, ज्वर, भ्रम इत्यादी लक्षणे होतात.

–जिह्व–न., **पित्तजकुष्ठ०, ऋष्यजिह्वम्** (सुनि. ५.७)
एक पित्तज कुष्ठ.

–पित्त–न., **भल्लूकपित्तम्, एतत्सिद्धं तैलम् अपस्मारे पानाभ्यंगेषु प्रशस्तम्** (सुउ. ६१.२४)
विषहरम् (असंसू. ८.२९)
अस्वलाचे पित्त. हे विषहर. याने सिद्ध तेल अपस्मारावर पिण्या व चोळण्यासाठी.

–प्रिय–पु., **वनस्पति०=ऋषभ** (रा. ५.१५८)
अष्टवर्गापैकी एक वनस्पती.

–मुख–वि., **स्वस्तिकयत्र० ऋक्षमुखसदृशं यत्रम्** (सुसू. ७.१०)
एक यंत्र, अस्वलाच्या तोंडाच्या आकारासारखे.

ऋक्षाह्वा–स्त्री., **वनस्पति०=महामेदा** (रा. ५.१६४)
महामेदा नावाची वनस्पती.

ऋच्–स्त्री., **मत्र०, यथा पशुपतेः ऋक्, शिवस्तवार्थं कृतो मत्रविशेषः, पाशुपत्यऋचः** (चचि.२.१८)
वेदातील मंत्र. महादेवाचे स्तवन वर्णिलेला विशेषमंत्र.

(ऋग्)–वेद–पु., **चतुर्णां वेदानामेकः** (चसू. ३०.२०)
ऋग्वेद; चार वेदांपैकी एक.

ऋचीक–पु., **ऋषि०, जीवकस्य पिता** (काकसंहिताकल्प २० पृ. २२६)
एक ऋषि. जीवकाचा बाप.

ऋजीष–न., **सोमकल्प० नीरसं सोमलताचूर्णम्** (काक–रेवतीक० ४ पृ. १८८)
सोमलतेचे सुकलेले चूर्ण.

ऋजु–वि., **सरलम्** (सुचि. २४.४) सरळ.
प्राञ्जलम् (सुसू. १४.२६)
प्रामाणिक, श्रेष्ठ, शुद्ध, सरळ.
पु., **रोग० भगन्दर०** (असंउ. ३३ पृ. २४८)
भगंदर रोगाचा एक प्रकार.
वनस्पति०=माडः (ध. ५.७०)
माड, शिंदी.

–ग्रन्थि–स्त्री., **सीवनप्रकारेष्वेकः ऋजुग्रन्थिसदृशो बन्धो यस्यां सेवन्यां सा** (सुसू. २५.२२)
एक प्रकारची शिवण. ज्याची गाठ सरळ आहे. असा बंध.

–वेध–पु., **अवक्रव्यधः** (सुचि. १८.२६)
सरळवेध. सरळ भोक पाडणे.

–सर्प–पु., **सर्प० दर्वीकरः** (सुक. ४.३४)
नागसर्प.

ऋजूकरण–न., **वक्रस्य सरलीकरणम् यथा शल्यस्य गर्भस्य वा** (सु.७.१७) (सुचि. १५.३)
वाकडे असलेले सरळ करणे. गर्भ वाकडा असल्यास तो किंवा शल्य सरळ करणे.

ऋतु–पु., **काल०** (चसू. ६.३)
कालपर्यायः (सुचि. ३.८)
शाल्यादीनामंकुरोत्पत्त्यनुकूलकालः (सुशा.२.३३)
काल विभाग. भात इत्यादींना पेरल्यावर अंकुर उत्पन्न होण्याला अनुकूल काल.

द्विमासात्मकः कालविभागः
'द्विमासिकमृतुं कृत्वा षडर्तवो भवन्ति' (सुसू. ६.६) **ते च "शिशिरोऽथ वसन्तश्च ग्रीष्मवर्षाशरद्धिमाः'** (अहसू० ३.१)
वर्षाचा, दोन दोन महिन्यांचा एक कालखंड, असे ६ खंड. शिशिर, वसंत, ग्रीष्म, वर्षा, शरद, हेमंत हे सहा ऋतु.
स्त्रीणामार्तवकालः (चनि. ३.१३)
(सुशा. २.२५;) **तस्य प्रवृत्तिनिवृत्तिवयः प्रायो द्वादशवर्षादूर्ध्वं प्रवर्तते पञ्चाशतः क्षयं याति** (अहशा. १.७)
स्रावानुबन्धकालः–प्रायस्तत्स्रावस्त्र्यहं वहति (अहशा. १.७)
तदीषत्कृष्णं विगन्धं च (अहशा. १.२३)
स्त्रीचा प्रत्येक महिन्याचा रजोदर्शनाचा–स्रावाचा काल. वयाच्या बाराव्या वर्षापासून पन्नासाव्या वर्षांपर्यंतचा काल. तो बहुधा तीन दिवस असतो. थोडा काळसर घाण नसलेला असतो.
गर्भग्रहणयोग्यकालः (सुशा. ३.९)
स्त्रीणामपत्यफलप्रदः कालः (सुशा. ३.६)
'आर्तवस्रावदिवसादृतुः षोडशरात्रयः । गर्भग्रहणयोग्यस्तु स एव समयः स्मृतः ॥ (भाप्रगर्भप्रकरण २)
गर्भग्रहणाला योग्य काल. ऋतुदर्शनापासून सोळा रात्रींचा काल.
स्त्रीणां गर्भग्रहणयोग्योऽवस्थाविशेषः ऋतुर्बीजकालः (काशा जातीसूत्रीय ५ पृ. ८०) **'ऋतुर्द्वादशरात्रं भवति दृष्टार्तवः' । यदृतुः .षोडशरात्रस्तास्वाद्यं स्रावदिनत्रयमन्तिमं योनिसंकोचदिनं न गणनीयम्'** । (सुशा. ३.६)
'शुद्धयोनिगर्भाशयार्तवाया मासमपि इति केचित्,' (असंशा. १.४०) **तत्र विशेषः ब्राह्मणीनामृतुर्द्वादशाहमेकादशाहं क्षत्रियाणां दशाहं वैश्यानां नवरात्रमितरासाम्** (काशा जातीसूत्रीय ५.८०); **'घृतक्षीरादिनित्यासु मुदितासु कफात्मसु आर्तवं तिष्ठति चिरम्'** (असंशा. १.६७) **ऋतुर्व्यतीतः ऋत्वतः, ऋतौ व्यतीते नार्या योनिर्गर्भाशयः संव्रियते संकोचं याति** (सुशा. ३.९)
गर्भग्रहण योग्य अशी स्त्रीची अवस्था. पहिले तीन व शेवटचा एक असे १६ दिवसातले चार सोडून बारा दिवस, योनि, गर्भाशय व रज ही शुद्ध

असलेल्या स्त्रीचा गर्भधारण योग्य काल महिन्याचाही असूं शकतो. ब्राह्मण, क्षत्रिय व वैश्य स्त्रियांचा ऋतुकाल अनुक्रमे १२; ११ व १० दिवसांचा असतो. दूध, तूप इत्यादी नित्य सेवन करणाऱ्या, आनंदित राहाणाऱ्या कफ प्रकृतीच्या स्त्रीचे रज चिरकाल राहाते. ऋतुकालानंतर योनि व गर्भाशय यांचा संकोच होतो.

–चर्य, चर्या–पु., स्त्री., **ऋतवः षट्, तेषु चर्या चरणं, वर्तनम्, 'उभयलोकहितमाहारविहारचेष्टितमिति यावत्** (अहृसू. ३.१) **ऋतावृतौ चर्या ऋतोर्वा चर्या, "ऋतुचर्या हि शीतोष्णवृष्टिदोषप्रतिक्रिया"** (असंसू. ९)

साही ऋतूंमधले वागणे. इहपर लोकी सुखद असा आहार विहार व हालचाल. प्रत्येक ऋतूची चर्या-वागणूक म्हणजे ऋतुचर्या. शीतोष्णवृष्टिजन्य दोषांचा प्रतिकार करणारी वागणूक.

–चर्याध्याय–पु., **अध्याय०** (सुसू. ६.१)

ऋतूंना अनुसरून वागणूक सांगणारा अध्याय.

–ज–वि,. **ऋतौ जातः, यथा ऋतुकृतः रोगः** (चशा. २.४५)

ऋतूमुळे झालेला किंवा ऋतूमध्ये झालेला रोग.

–पर्यय–**ऋतुविपर्ययः, ऋतुविरुद्धः, यथा ऋतुचर्यामतिक्रम्याहारविहारस्वप्नादीनां सेवनादीनि** (सूउ. ३९.२०)

ऋतूचा विपर्यय. ऋतूशी विरुद्ध आहारादी.

–प्रकृति–स्त्री., **ऋतोर्वातादिदोषकृतस्वभावः यथा ऋतोर्वसन्तस्य कफप्रकृतिः वर्षाया वातप्रकृतिः शरदः पित्तप्रकृतिः** (काखि. २.४७)

ऋतूची प्रकृती, स्वभाव, आत्मगुणकर्म. वातादी दोषामुळे झालेला स्वभाव. वसंताची कफ, वर्षाची वात व शरदाची पित्तप्रकृती होय.

–प्रवर्तनी–वि., **स्त्रीणां मासिकस्रावप्रवर्तनकरी यथा शतपुष्पा** (काकशतपुष्पा ५–६ पृ. १८५.)

रजस्राव निर्माण करणारी बडीशेप इत्यादी.

ऋतुमती–स्त्री., **रजस्वला, रजसाभिप्लुता नारी** (सुशा. २.३१) **ऋतुकालयुक्ता** (चशा. ४.७) **गर्भग्रहणयोग्या** (सुशा. ३.७-८) **व्याख्या–"गते पुराणे रजसि नवे चावस्थिते शुद्धस्नातां स्त्रियमव्यापन्नयोनिशोणितगर्भाशयामृतुमतीमाचक्ष्महे ।** (चशा. ४.७)

रजस्वला, गर्भग्रहणाला योग्य अशी. जुना रजःस्राव थांबून नवा चालू होऊन स्नान करून शुद्ध झालेल्या व निर्दोष योनि रज आणि गर्भाशय असलेल्या स्त्रीस ऋतुमती म्हणावे.

लक्षणम्–पीनप्रसन्नवदना प्रक्लिन्नात्ममुखदन्ता नरकामा प्रियकथा स्रस्तकुक्ष्यक्षिकेशा स्फुरद्भुजकुचश्रोणिनाभ्यूरुजघनस्फिक्हर्षौत्सुक्यपरा च (सुशा. ३.७.८) **ऋतुकाले गर्भाशयस्य मुखं विवृतं भवति, तच्च वायोः क्रियावतः कालसहायस्यायत्तम्, 'विवृताविवृतमुखत्वं हि योनेर्गर्भग्रहणाऽग्रहणहेतुः'।** (अहृशा. १.२२) **'ऋतावतीते योनिः सा शुक्रं नातः प्रतीच्छति'।** (अहृशा. १.२२)

पुष्ट, प्रसन्न व रसरसलेल्या मुखाची; आर्द्रा–हळुवार मनाची, मुख व दातांना आर्द्रता असलेली जिची कूस शिथिल झालेली, पापण्या नेहमी खाली पडलेल्या डोळ्याची (अर्धोन्मीलित) खाली रुळलेल्या केसांची; बाहू, स्तन, ओटीपोट, बेंबी, जांघ व मांड्या यात स्फुरण होत असलेली; प्रेमाच्या गप्पागोष्टी आवडणारी; संभोगाच्या सुखाच्या कल्पनेने आनंद व उत्सुकता खूप वाढलेली; पुरुषाची इच्छा करणारी स्त्री ऋतुमती होय. ऋतुकाळी गर्भाशयमुख खुले असते; गर्भधारणेला ही स्थिती अनुकूल होय. ऋतुकाल संपल्यावर क्रियाशील वायूमुळे ते मुख बंद होऊन गर्भाशयात शुक्र प्रवेश होत नाहीं. योनिमुख खुले वा बंद असणे हे वायूवर अवलंबून आहे.

–वैकारिक–वि., **ऋतुविकाराय हेतुभूतः** (चवि. ३.४)

ऋतु विकृत होण्याला कारणीभूत.

–व्यापत्ति–स्त्री., **ऋतुविपर्ययः, स संनिपातादिज्वरनिदानम्** (चनि. १.२८)

ऋतूल्या कालात त्या ऋतूखेरीज अन्य ऋतूची लक्षणे असणे. सन्निपातादी ज्वरांचे ते कारण.

–संधि–पु., **शिशिरवसन्तयोर्ग्रीष्मप्रावृषोरित्यादिकयोरन्त्यश्चादिश्च यौ सप्ताहौ तावृतुसन्धिरिति स्मृतौ । पूर्वस्यर्तोरन्त्यः सप्ताहः उत्तरस्य चाद्यः सप्ताह एवं चतुर्दशाहादृतुसन्धिः । तस्मिन्नृतुसन्धौ पूर्वर्तुसंबन्धी विधिः क्रमात् त्याज्यः । उत्तरर्तुसंबन्धी क्रमात्सेव्यः सहसा हि परित्यागशीलनक्रियमाणेऽसात्म्यजा रोगाः स्युः ।** (हे० अहृसु. ३.५८)

एका ऋतूच्या शेवटचा व पुढील ऋतूचा पहिला आठवडा हे चौदा दिवस ऋतुसंधीचे होत. या कालात चालू ऋतूचा आहार विहार क्रमाने सोडून पुढील ऋतूचा आहार विहार क्रमाने सेवन करावा. नाहीतर असात्म्य आहारविहारजन्य रोग होतात.

–सात्म्य–न., **ऋतौ यदुपशेते तत्** (चसू. ६.३) **ऋत्वभिहितान्नपानादि** (सुसू. ३५.३९)

ऋतूच्या दृष्टीने शरिराला त्या त्या ऋतूत सांगितलेला जो आहारविहार आत्मसात् होतो–आरोग्यकर होतो ते सात्म्य.

–सुख–वि., **यत्र यद्योग्यं सुखावहं वा तदनुसारेणेत्यर्थः यथोष्णकाले शीतस्पर्शं शीतकाले उष्ण स्पर्शम्** । (चचि. ८.१७९)

ज्या ऋतूत जे योग्य सुखकारक आरोग्यकारक ते. **जसे**—उन्हाळ्यात थंड स्पर्श व थंडीत उष्णस्पर्श.

(**–सुखा**)–वि., **सर्वेषु ऋतुषु यत्र सुखं भवति तत्स्थानम् यथा कुटी** (चचि. १.१९)

सर्व ऋतूंत जी सुखदायक ती. पर्णकुटी, झोपडी.

ऋतुस्नाता–स्त्री., **ऋतुकालजातस्रवणादनन्तरं चतुर्थेऽहनि स्नाता** (सुशा. २.४८) **तत्रपरिचर्या**–'**पूर्वं पश्येदृतुस्नाता यादृशं नरमङ्गना । तादृशं जनयेत्पुत्रं भर्तारं दर्शयेदतः** ॥ (सुशा. २.२६) **ऋतुमतीपरिचर्या**–'**ऋतौ प्रथमदिवसात्प्रभृति ब्रह्मचारिणी स्यात्, दिवास्वप्नाञ्जनाश्रुपातस्नानुलेपनाभ्यङ्गनखच्छेदनप्रधावनहसनकथनातिशब्दश्रवणावलेखनानिलायासान्परिहरेत्** (सुशा. २.२५)

रजोदर्शनानंतर चवथ्या दिवशी स्नान केलेली. स्नानानंतर प्रथम तिने पतीला पहावे. कारण ज्याला ती प्रथम पाहील त्याप्रमाणे मुलगा होईल. ऋतुकाली दिवसा झोप, अंजन, रडणे, स्नान, उटणे, अभ्यंग, नखे काढणे, धावणे, हंसणे, खूप बोलणे, अति ऐकणे, कंगव्याने केस विंचरणे, वारा अंगावर घेणे, श्रम करणे टाळावे; ब्रह्मचर्य पाळावे.

ऋद्धि–स्त्री., **कन्द० गौडदेशेप्रसिद्धः लताकन्द०** (सुसू. ३८.३५) '**ऋद्धिर्वृद्धिश्च कन्दौ द्वौ भवतः कोशयामले । श्वेतरोमान्वितः कन्दो लता जातः सरन्ध्रकः ॥ तूलग्रन्थिसमा ऋद्धिर्वामाऽवर्ता फला च सा । वृद्धिस्तु दक्षिणाऽवर्तफला प्रोक्ता महर्षिभिः** ॥ (रा. ५.१८९-९०)

सा वृद्धिसहितोपयुज्यते चिकित्सायाम् (सुचि. ३७.१३)

गुणाः–**मधुरा, तिक्ता, शीता, सुस्निग्धा, रुचिमेधाकरी, कफवर्धनी, शुक्रवर्धनी** (ध. १.१४५) **बल्या** (भाप्र.) **वातपित्तकफघ्नी, क्षयरक्तदोषज्वरघ्नी,** (ध.) **कुष्ठ कृमिघ्नी,** (रा.) **मूर्च्छाघ्नी** (भाप्र.)

ऋद्ध्यभावे वाराहीकन्दो योज्यः, "**मेदाजीवककाकोलीऋद्धिद्वन्द्वेऽपिवाऽसति । वरीविदार्यश्वगन्धावाराहीश्च क्रमात् क्षिपेत्** ॥ (भाप्र. मिश्रप्र. ६.१५६)

एक कन्द. ऋद्धि व वृद्धि असे दोन्ही वेलीचे कंद. पांढरी लव त्यांवर असते. भोके खळगे असतात. त्यांच्यावर वर्तुळे असतात; ऋद्धीची डावीकडे जाणारी व वृद्धीची उजवीकडे जाणारी वर्तुळे असतात. चिकित्सेत ऋद्धि वृद्धीसह उपयोगात आणतात.

गुण–कडु, गोड, चांगली स्निग्ध, शीत, तिन्ही दोषनाशक, रुचिकर, बुद्धिवर्धक, पोषक, कफकर, शुक्रवर्धक, बल्य, कृमि व कुष्ठनाशक, मूर्च्छानाशक, क्षय, रक्तदोष व ज्वरनाशक. मेदा जीवक, काकोली, ऋद्धि, वृद्धि यांच्या ऐवजी क्रमाने शतावरी, भुईकोहळा, आस्कंद, डुक्कर कंद. व ऋद्धीबद्दलही डुक्करकंदच घेणे.

ऋषभ–क–पु., **पशु०, बलीवर्दः, वृषभः** (सुचि.२६.७) बैल. सांड.

आर्षभचर्म–**बलीवर्दचर्म, प्रसवकाले प्रजायिन्या मृदुशयनोपरिप्रच्छादनार्थमुपयुक्तम्** (असंशा. ३.१२)

बैलाचे कमावलेले चामडे प्रसूतीच्या वेळी स्त्रीला निजविण्यापूर्वी मऊ अशा शय्येवर आंथरण्याकरिता उपयुक्त.

अगद० सर्पविषे उपयुक्तः (सुक. ५.६८–७३)

एक विषनाशक योग. सर्पविषावर उपयुक्त.

कन्द०, वृषशृङ्गसदृशः (सुसू. ३८.४–५)

वृषभः, कूर्चशीर्षकः (सुचि. १७.१०)

अष्टवर्गान्तर्गतद्रव्येष्वेकम् (सुसू. ३८.३५–३६; चसू. ३.२२)

शुक्रजननगणेष्वेकं द्रव्यम् (चसू. ४.१२) (१९)

जीवनीयवर्गे एकं द्रव्यम् (चसू. ४.९ (१)

रक्ताऽनिलार्तिहरप्रदेहे (चसू. ३.२२)

गुणाः–**स्वादुः शीतो गर्भसंधानकारको बल्यः शुक्रकफवर्धनो वातपित्तघ्नो रक्तपित्तक्षयदाहज्वरा-**

दिरोगघ्नः कार्श्यघ्नः ऋषभाभावे विदारिकन्दोयोज्यः (ध. १.१२५) (भाप्र. मिश्रप्र. ६.१५६)
एक कंद. बैलाच्या शिंगाच्या आकाराचा. अष्टवर्ग-द्रव्यापैकी एक. वृषभ, कूर्चशीर्षक ही आणखी नावे. **गुण**-गोड, थंड, गर्भदायक जीवनीयगणातील एक द्रव्य; जखम भरून आणणारा, कफ व शुक्रवर्धक वातपित्तनाशक, बलवर्धक, रक्तपित्त क्षयदाह ज्वरादी रोगनाशक, पुष्टिवर्धक. याच्या अभावी भुईकोहळा वापरावा. रक्त दोषात वात पीडा असतां अंगाला चोपडण्याच्या कामी योग्य.

–द्विप–पु., न., **कुरुक्षेत्रात् पूर्वो देश०** (काखि. २५.८.)
कुरुक्षेत्राच्या पूर्वेकडील एक देश. मगध देश.

ऋषभक–पु., **वनस्पति० ऋषभः** (चसू. ४.९)
ऋषभ नामक वनस्पती.

ऋषभी–स्त्री., **वनस्पति० कपिकच्छुः** (सुसू. ३८. ४–५)
खाजकुहिली; कवचबीज.

ऋषि–पु., **तपस्वी, मुनिः** (चनि. ७.१०) तपस्वी. मुनि.
रसरत्नसमुच्चयकर्त्रा सिंहगुप्तसूनुना शास्त्रप्रणयने आधारत्वेन गृहीतानां तन्त्रकृतामेकस्तन्त्रकर्ता (र. १.५–९)
रसरत्नसमुच्चय ग्रंथाच्या कर्त्या सिंहगुप्त पुत्राने शास्त्ररचताना आधारभूत म्हणून ज्या अनेक तंत्र-कारांचे ग्रंथ घेतले त्यांपैकी एका तंत्राचा कर्ता.
भूताधिपति० (असंउ ७ ५९)
महाभूतांचा एक अधिपती.
वनस्पति०–दमनः (ध. ३.६६) दवणा.

–पुत्रक–पु., **दमनः** (ध. ३.६४) एक वनस्पती.

–ऋषद्वय–पु., **आयुर्वेदज्ञो ऋषि०, रोगभेदे तस्य मतम् ' षड्रोगाः षड्रसत्वादन्नपानस्येति '** (कासू. २७.३)
अन्नपान षड्रसात्मक म्हणून तज्जन्य रोगही सहा अशा मताचा एक ऋषि. ऋषद्वय.

–श्रेष्ठा–स्त्री., **वनस्पति०–ऋद्धि** (ध. १.१४५)
ऋद्धि नांवाची वनस्पती.

–सत्त्व–वि., **सात्विक प्रकृतिभेदः, सात्विककाय० यस्मिन्मनुष्ये जप–व्रत–ब्रह्मचर्यहोमाध्ययनसेवित्वं विज्ञानज्ञानसंपन्नत्वमित्येबमादयो गुणा दृश्यन्ते सऋषि-कायो ज्ञेयः** (सुशा. ४.८७)
सात्विक प्रकृतीचा एक प्रकार. ज्याची प्रवृत्ती जप, तप, व्रत, होम, अध्ययन करण्याकडे असते व जो ब्रह्मचर्य पालन करणारा असून ज्ञानविज्ञानसंपन्न आहे तो ऋषिकाय म्हणावा.

–सृष्टा–स्त्री., **वनस्पति–ऋद्धि** (ध. १.१४५)
ऋद्धि नावाची वनस्पती.

ऋष्य–पु., **जाङ्गलमृग० खरजिव्हो हरिणभेदः, नीलाण्डो हरिणः** (चसू. २७.४६. सुनि. ५.७)
अस्य पित्तं ग्रहचिकित्सायामुपयुज्यते (सुउ. ६०.४०) **ऋष्यचर्ममसी श्वासहरलेहे उपयुक्ता** (सुउ ५१.३८)
खरखरीत जिभेचा निळसर अंडाचा हरिणाचा प्रकार. याचें पित्त ग्रहबाधेवर. याच्या कातड्याची मषी श्वासनाशक अवलेहांत उपयुक्त.

–गन्धा–स्त्री., **वनस्पति०, बृंहणीयवर्गे एकं द्रव्यम्**, (चसू. ४.९. (२) **मधुरस्कन्धे द्रव्य०** (चवि. ८.१३९)
मधुरगण व बृंहणगण यांतील एक वनस्पती. बला प्रकार.

–जिव्ह– न., **महाकुष्ठ०, सप्तकुष्ठभेदेष्वेकः " ऋष्यजिह्वाकृतिप्रोक्तमृष्यजिह्वम् "** (असंनि. १४)
कुष्ठाच्या ७ प्रकारांपैकी एक. अस्वलाच्या जिभेसारखे खरखरीत कुष्ठ.

–प्रोक्ता–स्त्री., **वनस्पति०–अतिबला** (चचि २९.७२)
मोठी बला.
माषपर्णी (चसू. ४.१०) रान उडीद.
ऋद्धिः (चचि. ३.२५८) ऋद्धि नामक वनस्पती.
शतावरी (ध. १.२९१) शतावरी.
कपिकच्छुः (असंसू. १५.१२)
कवच बीज; खाजकुहिली.

ए

एक–वि., **संख्या०** (चसू. १९.३)
पहिली संख्या, एक दोन इ. पैकी एक.
समानम् (असंसू, ९.९४) सारखे.
प्रधानम् (अहसू. १२.३२) मुख्य.

–कारण–न., **प्रधानकारणम्** (अहसू. १२.३२)
मुख्य कारण.

–काल–अ., **एकवारम्** (सुउ. ६४.३२)
समानकालत्वम् (असंशा. २)
सारखा वेळ. एक वेळ अनेकांची.

–कालिक–वि., **एकवारं प्रयुज्यमानम्** (सुउ. ६४.५६)
एका वेळेचे, एका वेळी योजलेले, एक वेळ दिलेले.

–कुष्ठ–न., क्षुद्रकुष्ठ०, **वातकफाऽधिकं कुष्ठम्** (चचि. ७.२९.) **लक्षणम्–अस्वेदनं महावास्तु मत्स्यशकलोपमम्** (चचि. ७.२१)
क्षुद्र कुष्ठाचा एक प्रकार. घाम येत नाही. त्वचेचा मोठा अखंड भाग व्यापणारे व माशाच्या खवल्याप्रमाणे पापुद्रे ज्याचे पडतात तो कुष्ठ रोग.

–कोलीसक–पु., **कोष्ठिकायां संस्थापितायाः मूषिकाया उपरि शिखरवदापूर्णभरिता आध्मानेन च मूषाकण्ठोपरितनभागपर्यन्तमागताः कोकिलाः** (र. ८.३५)
भट्टीमध्ये असलेल्या मुशीच्या वर शिखरासारखे कोळसे भरून अग्नी लावल्यानंतर भस्त्र्याने (भात्याने) वारा घालून पेटलेले आणि मुसेच्या गळ्यापर्यंत आलेले कोळसे.

–ताल–न., यन्त्र० **कर्णनासानाडीशल्यानामाहरणार्थम् तालं नाम प्रदेशः, एकं तालं एकः प्रदेशो यस्य तत्, एतेन मत्स्यशकलवत् प्रतनुमुखैकप्रदेशमेकतालम् तत्प्रमाणं द्वादशाङ्गुलानि** (सुसू. ७.१२)
कान, नाक इत्यादी पोकळ भागांत असलेले शल्य काढण्याकरिता एक यंत्र. माशाच्या खवल्याप्रमाणे एक टोक असलेले यंत्र. ताल म्हणजे प्रदेश. एक प्रदेश असलेले यंत्र.

–त्व–न., **एकी भावः, संमूर्च्छनम्** (सुनि. ६.४)
एकीकरण. एकत्र येणे. एकामेकांत मिसळणे. एकरूप होणे. एकतानता.

–देश–एक भागः (असंसू. ७.२१०)
अंशात्मक एक भाग. एक विभाग. एक अंश.

–देशप्रकोपण–न., **दोषाणां स्ववैगुण्याद् दोषः खेषु सज्जमानस्तत्र विकृतिं जनयति । एवं तत्तद्देशे दोषप्रकोपणं भवति** (चचि. १५.३७-३८)
स्वतः दूषित झालेला दोष स्रोतसांत राहून तेथे विकृति उत्पन्न करतो असेच निरनिराळ्या दोषाचे त्या त्या स्थलात प्रकुपित होणे.

–दंष्ट्र–पु., सविषप्राणि० **तेन दष्टेन शोफो रुक् पीतत्वं तृष्णा च जायते** (चचि. २३.१५४)
एक विषारी प्राणी. तो डसल्याने सूज, वेदना, पिवळेपणा, व तहान होते.

–द्वार–वि., **एकमुखः, यथाबस्तिः** (असंशा. ७.९)
एक तोंड असलेला. बस्ति (या अवयवाला एकच द्वार आहे.)

–नाडिका–स्त्री., **एक घटिका** (असंसू. ८.५६)
एक घटका.

–नाभिक–पु., **एकनाभिनाडिकः, यमगर्भयोरेका पोषिका गर्भनाभिनाडी अपरासंबद्धा प्रथमत एकैव, तयोर्विशेषः–'तुल्यं मरणजीवितम्'** का० रेवतीकल्प ॥ ५८ ॥
जुळ्यागर्भावस्थेत जेव्हां दोन्ही गर्भांची नाळ एके ठिकाणी जुळलेली असेल तेव्हां प्रत्येक गर्भ एक–नाभिक म्हटला जातो. वारेपासून प्रथम एक नाळ असलेल्या गर्भां पैकी प्रत्येक. त्यांचे मरण व जीवन एकच असते. एकच वार असलेला.

–नाभिप्रभव–वि., **गर्भावस्थायां ययोः पोषिका नाडी एकैव तावेकनाभिप्रभवौ यमगर्भौ, तयोरेक एकनाभिप्रभवः** (का० रेवतीकल्प ॥ ५६ ॥)
एकच वार असलेला, एका वारेपासून पोषण असलेल्या जुळ्यांपैकी एक गर्भ.

–पक्ष–पु., **देहस्यार्धभागः, दक्षिणो वामो वा** (चचि. २८.५३) **अन्यतरपक्षः** (असंनि. १५.४१)
शरिराचा अर्धाभाग. उजवा किंवा डावा अर्धा भाग.

–पत्रिका–स्त्री., **वनस्पति०=गन्धपलाशः** (रा. ६.८९) नागदवणी, हळद.

–पशु–पु., **श्रेष्ठपशुः** (चइं. १२.७३) श्रेष्ठ पशु.

–माता–स्त्री., वनस्पति० **इयं विषहरा** (असंउ. ४०)
विषहर एक वनस्पति.

–मार्ग–पु., **एक एव मार्गो यस्य सः, यथा एकमार्गाश्रयो व्याधिः** (अहृसू. १.३१)
शरिरातील तीन मार्गांपैकी एकाच मार्गांत असलेला जो रोग तो एक मार्ग (रोग).

–योनि–स्त्री., **एक कारणम्** (अहृसू. ६.४२)
अनेकांचे एक कारण. एका कारणापासून झालेले अनेक.

–रससात्म्य–न., **एक एव रसो यस्योपशेते सः, एकरससात्म्यस्य पंचरसा असात्म्या भवन्ति** (चवि. ८.११८)
सवयीने एकच रस आत्मसात् केलेला. अर्थात् त्याला बाकीचे ५ रस आत्मसात् होणारे नसतात.

–रसाभ्यास–पु., **एकरसस्य सततं नियमेन सेवनम् । दौर्बल्यकराणां श्रेष्ठमेतत्** (चसू. २५.४०); **'एक रसाभ्यासो दौर्बल्यारोचकान्यतमदोषप्रकोपकराणां श्रेष्ठः** (असंसू. १३)

एकाच रसाचे नियमाने नित्य सेवन करणे हे दुर्बलता किंवा अरुची निर्माण करणाऱ्या कारणातले श्रेष्ठ कारण; त्या रसाला अनुरूप अशा एका दोषाचा प्रकोप करणाऱ्या कारणामध्ये प्रधान कारण.

–रूप–न., **एकं लक्षणम्** (अहृसू. २४.२२)
एक लक्षण असणे. एक सारखे. (अंधकाररूप) भेदविरहित.

–वीर–पु., वनस्पति० **कटुकः उष्णस्तोद–गृध्रसी–कटिपृष्ठादिशूलपक्षाभिघातनुत् वातघ्नश्च** (रा. परि. ८.८)
काटे असाणा. गुण–तिखट, उष्ण, वातनाशक. गृध्रसी, कंबर, पाठ इत्यादी ठिकाणाचा शूळ व अर्धांगवात नाशक.

–वृन्द–पु., कण्ठगतरोग० लक्षणम्–**कफरक्तजो वृत्तोन्नतो यः श्वयथुर्मन्ददाहः कण्डूयुतोऽपाक्यगुरुमृदुश्चासौ व्याधिर्नाम्नैकवृन्दः** (सुनि. १६.५५) **एकवृन्दो गलपार्श्वगो रोग इत्युक्तम्** (असंउ. २५) **चिकित्सा–एकवृन्दं जलौकादिभिर्विस्राव्य शोणितावसेचनं कृत्वा शिरोविरेचन–धूमलेपन क्षारादिभिः तत्र शोधनं करणीयम्** (सुचि. २२.६६)
गळ्यातला एक रोग. कफ रक्तापासून वाटोळी वर आलेली सूज, थोडा दाह, खाज, थोडी जड, थोडी मऊ न पिकणारी सूज. **उपाय**–जळवा इत्यादी लावून रक्त काढून, शिरोविरेचन, धूम्रपान, लेप, क्षार, इत्यादींनी दोषांचे शोधन करावे.

–शफ–पु., **एको द्विविधाऽभिन्नः शफः खुरो यस्य सः यथा अश्वादिः** (चसू. २७.२२१)
संपूर्ण एक खूर असलेले घोडा, गाढव इ० पशु

–(शफा)–स्त्री., **वडवादिः** (असंशा. १२)
एकशफाक्षीरस्य गुणाः–अश्वतरीखरीमृगीखड्गिनीनां दुग्धं रसेन मधुराम्लं, लवणानुरसं, वीर्येणोष्णं, रूक्षं, लघु, बल्यं विशेषतः शाखागतवातहरं च (सुसू. ४५.५६-५७) **स्थैर्यकरम्** (चसू. २७.२२१) **घृतगुणाः–कषायमुष्णवीर्यं पाके लघु कफनाशनं दीपनं बद्धमूत्रं च** (सुसू. ४५.१०२) **विड्बन्धकरम्** (ध. ६.१७४) **मांसगुणाः–सलवणं, मेषमांसवद् गुणेन** (सुसू. ४६.९०) **वसा–जाङ्गलानामेकशफानां वसा, पित्तगुल्मेऽनुवासनार्थं हिता** (सुउ. ४२.२३) **लघुशीतकषाया रक्तपित्तघ्नी** (सुसू. ४५.१०)
घोडी, गाढवी, हरिणी, गेंडी यांचे **दूध**–गोड, आंबट, थोडे खारट, उष्ण. रूक्ष, बलदायक व हलके. हात पाय यांतील वात नाहीसे करणारे. स्थिर गुण निर्माण करणारे.
तूप–तुरट, उष्ण, हलके, कफनाशक, अग्निदीपक, लघ्वी कमी करणारे, मळ बांधणारे.
मांसाचेगुण–थोडे खारट व मेंढ्याच्या मांसासारखे. वसा-एकखुरी सर्व जांगल प्राण्यांची **वसा**–पित्तगुल्मावर अनुवासन बस्ती करतां उपयुक्त; रक्तपित्त नाशक.

–सक्थिप्रतिपन्न–पु., **मूढगर्भ०, एकेन सक्थ्ना योनिमुखमागतः । सुश्रुते मूढगर्भप्रकारेष्वयं द्वितीयः मूढगर्भः** (सुचि. १५.९)
एक प्रकारचा मूढगर्भ, अडलेला गर्भ; योनीच्या तोंडाशी एकच मांडी आलेला गर्भ.

–सरगम–पु., **विषापहो गण०,** (सुक. ५.८४–८६) विषनाशक एक गण.

एकतोमुख न., **नाडीयन्त्र०, तत्स्रोतोगत शल्योद्धरणार्थं रोगदर्शनार्थमाचूषणार्थं क्रियासौकर्यार्थं च यथा रक्ताहरणार्थमलाबुभगन्दरार्शोयन्त्रादीनि** (सुसू. ७.१३)
नळीसारखे एक यंत्र. स्रोतसातील शल्य काढणे, रोग कोठे आहे ते शोधणे, व शस्त्रकार्य सुलभतेने करणे, रक्त काढणे इत्यादी करता उपयोगी. तुंबडी, अर्शोयंत्र इत्यादी.

एकाख्य–न., **कुष्ठरोग०, 'एकाख्यं महाश्रयम्' अस्वेदं मत्स्यशकलसन्निभम्** (असंनि. १४.२२)
कुष्ठ रोगाचा प्रकार. पहा. 'एक कुष्ट.'

एकाङ्ग–न., **शरीराङ्गानामेकम्** (मानि वात ४)
शरिराच्या अनेक अंगांपैकी एक अंग
पु., **वातरोग०, पक्षवधः** (र. २१.१६४)
एक वात रोग. अर्धांगवात. पक्षाघात.

एकाङ्गक पु., **एकाङ्ग वातरोग०, रेवतीरोषसंभूतः** (का० बलिग्रहचि. (पृ. १००)
रेवती ग्रहाने झालेला अर्धांगवात रोग.

एकाङ्गवात–पु., **शरीरप्रत्यङ्गानाम् अन्यतमाङ्गगतो विकृतो वातः** (सुचि. ४.११)
शरिराच्या प्रत्यंगांपैकी एखाद्या अंगात शिरलेला प्रकुपित वात. एका अंगात विकृत झालेला वात.

एकाङ्गरोग–पु., **वातरोग अशीतिर्वातविकारेष्वेकः एकाङ्गव्यापकः, यथा ज्वरादिषुशीतत्वादीनाम्,**

कदाचिदेकव्यापकरत्रम् (चसू. २०.११) पक्षवधः, गृहीत्वार्धं तनोर्वायुः सिराः स्नायुर्विशोष्य च।……एकाङ्ग रोगं तं केचिदन्ये पक्षवधं विदुः॥ (असंनि. १५.४२)

एक वातविकार. एक अंग त्याने व्यापलेले असते. पक्षाघात. वायु शरिराचा अर्धाभाग व्यापून शिरा व स्नायु शुष्क करून हा रोग (अर्धांग वात) करतो. ज्वर इत्यादी मध्ये थंडावा उष्णता इ० एकाच अंगात (अर्ध्याशरिरात). कांहीं लोक यालाच पक्षवध म्हणतात.

एकाङ्ग–वात–पु., रोग० शरीरस्यान्यतरभागे तोदः कृशता पुनः पुनश्चलनं शीतस्पर्शश्चेति वर्तन्तेऽस्मिँल्लक्षणानि (र. २१.६७)

लक्षणे–शरिराच्या कोणत्या तरी एका भागात टोचणी, पुनः पुनः अवयव हालणे, स्फुरण होणे, थंड थंड वाटणे आणि तो भाग सुकणे, वाळणे कृश होणे.

एकाङ्ग–विकार–पु., एकाङ्ग रोग०, एकस्मिन्नङ्गे य उत्पद्यते सः (ड) सुसू. १४.३०)

शरिराच्या एका अंगात उत्पन्न होणारा रोग.

एकाङ्ग–संश्रित–वि., एकस्मिन्नङ्ग एवाश्रितः रोगादिः (चचि. २८. १९)

एका अंगाचा आश्रय केलेला रोग.

एकाधिष्ठानीय–पु., एकस्मिन्नधिकरणे स्थितः। समानाधिकरणः (चवि. ६.१०)

एका अधिष्ठानावर असलेला. समान अधिकरण असलेला.

एकान्त–पु., तन्त्रयुक्ति० सर्वत्र यदवधारणेनोच्यते स एकान्तः, यथा त्रिवृद्विरेचयति, मदनफलं वामयति एव (सुउ. ६५.२३)

एक तंत्रयुक्ति. सर्वत्र निश्चित झालेले जे बोलले जाते ते. जसे तेड रेचक आहे. गेळफळ वामक आहे.

अतिशयः (सुउ. ३९.१००)

अतिशय. तेच; दुसरे काही नाही.

एकान्तग्रहण–न., एकपक्षाश्रयित्वम् (चवि. ३.३६)

एका पक्षाच्या आश्रयी असणे.

एकान्तग्राहिन्–वि., एकस्यैव पक्षस्य दुराग्रहेण ग्रहणं करोति इति (चवि. ८.१७)

दुराग्रहाने एकच पक्ष धरून वसणे.

एकान्तनियम–पु., निश्चितनियमः (असंसू. ७.२१२)

निश्चित झालेला नियम; अटळ नियम.

एकान्ततः–अ., निश्चयेन (सुशा. ३.१६) निश्चयाने.

एकान्तर–वि., एकमन्तरीकृत्य भवति तत् (असंसू. ९)

एक सोडून दुसरा, एकाचे अंतर ठेवून.

एकान्तरीकृत–वि., एकमन्तरीकृत्य यत्कृतं तत् (अहृसू. ७.४८)

एकमध्ये सोडून. जेवणाचा एक काळ मध्ये सोडून.

एकायाम–पु., वातरोग० अर्दितम् (असंनि १५.३९)

अर्दित विकार; तोंड वाकडे होणे. एक वात रोग.

एकावर्त–वि., एकाऽऽवर्ताकाराज्वाला यस्य सोऽग्निः। सविषं हि प्राप्यान्नं बहून्विकारान् भजत्यग्निः। स्फुटतिच सशब्दमेकावर्तो विहतार्चिरपि च स्यात्। (चचि. २३.१०८.१०९)

वर्तुळाकृति एक ज्वाला ज्याची असा अग्नी. विषयुक्त अन्न टाकल्यावर चटचट आवाज, ज्वाला वळसे घेतल्यासारख्या, यांवून थांबून होणे अशी पुष्कळ लक्षणे ज्या ठिकाणी अग्नीवर दिसतात तो अग्नि.

एकाशन भोजन–न., एक काल भोजनम्; तत् सुखपरिणामकराणां श्रेष्ठम् (चसू. २५.४०)

चोवीस तासातून एक वेळ भोजन करणे. तें सुखाने पचण्याच्या दृष्टीने श्रेष्ठ आहे. सुखाने पचणाऱ्या जेवणामध्ये श्रेष्ठ आहे.

एकाशिन्–वि., एकाक्येवाश्नाति सः। तच्चासुरत्वलक्षणम् (सुशा., ४.८८.८९)

एकटाच जेवणारा. ते असुर-दैत्य प्रकृतीचे लक्षण आहे.

एकाष्ठील–पु., वनस्पति० राजार्कः (ध. ४.१६)

पांढरी रुई.

(एकाष्ठीला)–स्त्री., वनस्पति०=पाठा (चसि. १०.२३)

पहाड मूळ.

एकेषीका (एकैषिका)–स्त्री., वनस्पति०, अंबष्ठेति (चक्रः, चचि. ३.२६७)

मयूरशिखा, मोरशिखा.

त्रिवृदिति जेज्जटः, एकैषीकेति जेज्जटपाठः (चचि. ३.२६७) नळीचे तेड.

शतावरी (सुचि. १७.१४) शतावरी.

शुक्लमूला, त्रिवृत् (सुसू. ७.६) पांढरे तेड.

मांसी (इन्दुः), (सुसू. ४५.१२६) जटामांसी.

महादूर्वा (इं, असंउ २६) मोठी दूर्वा.

मयूरशिखा इं, (असंउ ६ पृ. ५२) मोरशिखा.

बकपुष्पवृक्षः (असंचि. १४.) एक वनस्पती.

एकैषिकातैल–न., तैल०, गुणाः—मधुरमतिशीतं पित्तहरमनिलप्रकोपणं श्लेष्माऽभिवर्धनं च (सुसू. ४५.१२६)
पहाडमूळ सिद्ध तेल. हे मधुर, अतिथंड, पित्तहर, वातकफवर्धक आहे.

एडक–पु., मेषः (चइं. १.१४) मेंढा.
अरण्यच्छागलः (चक्र० चइं. १.१४) रान बकरा.

(एडका)–स्त्री., तृष०=मुस्ता एरका (सुचि. ७.२४) नागर मोथा.

एडगज–पु., वनस्पति=चक्रमर्दः (ध. ४.४) टाकळा, तरोटा.

एण–पु., जाङ्गल पशु० (चसू. २७. ४६)
जङ्घालवर्गीयः (चसू. ४६.५५)
कृष्णहरिणः (सुसू. ४६.३३३)
गुणाः—'कषायो मधुरो हृद्यः पित्तासृक्कफरोगहा संग्राही रोचनो बल्यो ज्वरापहश्च (सुसू. ४६.५५)
'एणस्य षड्रसत्वेऽपिकषायमधुरोत्कटत्वात् कषाय-मधुर इत्युक्तम् । एणस्तु प्रमेहिणामहितो बस्ति-शोधनत्वात् (डसुसू. ४६.५५)
एणादी नामसृक् रक्तधातुः—रक्तपित्तेऽतिनिः स्रुतरक्ते क्षौद्रेण पिबेत् (सुउ. ४५.२८)
अतिप्रवृत्ते रुधिरे एणस्य रुधिरं दीयते (सुसू १४. ३६) काकोल्यादिक्काथं वा शर्करामधुमधुरं पायये-देणहरिणोरभ्रशशमहिषवराहाणां वा रुधिरंक्षीरयूष-रसैः सुस्निग्धैश्चाश्नीयात् (सुसू. १४.३६)
एणमांसं मृगमांसानामग्र्यम् (चसु. २५.३८); तन्मधुरं मधुरपाकि त्रिदोषशमनं शिवं लघु बद्धविण्मूत्रं शीतं च (चसू. २७.७७–७८.)
क्रव्यभुगेणमांसयोः ससैन्धवः पुटाह्वयः ससर्पिः समधुरस्तिमिरेहितः (सुउ. १७.३५.)
काळा हरिण.
सहारसयुक्त गोड व तुरट, रस अधिक. हृदयाला हितावह; पित्तकफ, रक्तपित्त नाशक; रुचिकारक, ज्वरघ्न, बलकर, मळाला बांधणारा, वस्तिशुद्धि करणारा म्हणून प्रमेहीला वर्ज्य. रक्तपित्तात अति-रक्तस्राव झाला तर याचे रक्त मधाबरोबर द्यावे. काकोल्यादी औषधीगणाचा काढा साखर, मध असे मधुर द्रव्य घालून ह्या हरिणाप्रमाणेच इतर हरिण, मेंढा, ससा, रेडा, किंवा डुकर यांचेही रक्त दूध, धान्याचे कढण किंवा तूप इ. स्निग्ध द्रव्ये घालून द्यावे. याचे मांस सर्व हरिण मांसात श्रेष्ठ. चरकाचार्यांच्या मते त्रिदोष नाशक, हलके व मळ व मूत्र प्रवृत्ती कमी करणारे आहे. गिधाड, एण, यांच्या मांसाचा पुटपाक सैंधव, मध, तूप घालून दिल्यास वातज दृष्टीविकारावर चांगला.

–पद–पदी–पदा–पु., स्त्री. संकीर्णलता० स च 'उपादिके' त्युच्यते । दंशलक्षणानि दंशः पर्यन्तेषु रक्तवर्ण आकुल्या कृष्णतिलाऽऽकृतिर्दाहमोहाऽग्नि-वीसर्पतृड्वमिश्वासकासयुक्तश्च भवति । (एणपदी) (असंउ. ४४ (पृ. ३६२); ४५. (पृ. ३७३)
सोऽसाध्यः (सुक. ८.१२५)
एक विषारी किडा. काळ्या तिळासारख्या आकाराची लाल कड असलेली दंशाची जखम होते. दाह, श्वास, खोकला, ओकारी, तहान, धावरे, मूर्च्छा ही लक्षणे होतात. असाध्य.

(एणी)–स्त्री., कृष्णमृगी, हरिणी; अस्याः शकृद्रसक्षीर-मांसरसरुधिरैर्द्राक्षा-श्वगन्धामगधासिताभिः सिद्धं घृतं शोषघ्नम् (सुउ. ४१.४९)
काळी हरिणी. हिच्या मांसाचा रस, रक्त, दूध, लेंड्यांचा रस, द्राक्षे, आसकंद, पिंपळी व साखर यांनी सिद्ध तूप क्षय नाशक.

–पद–पु., मण्डलीसर्प० (सुक. ४.३४ (२)
मण्डले असलेला सर्प. मणेर.

(–पदा–) वि., स्त्री., हरिणीपदा तथा (जङ्घा) (चशा. ८.५१) हरिणीच्या मांड्या सारखी.

(–पदी–) स्त्रीं., एणपदा (सुक. ८.१२५)

एनोभाक्–वि., पापभाजनम् (सुसू. २.७) पापी.

एरका–स्त्री., वनस्पति० होग्गलः, शिरोरुजायां प्रदेहे लोहैरकापद्मकचोरकैश्च (चसू. ३.२४)
(चचि. २९.१३४) लव्हाळा.
मुस्तातृणम् (चसू. ३.२७) नागरमोथा.
गुन्द्रा (चसू. ३.२७) शर, वाणगवत, मृदु दर्भ.
एडका, एडा (ड.सुचि. ७.२४) एक वनस्पती.

एरण्ड–पु., वनस्पति०, क्षुपजातीयः श्वेतरक्तभेदाद्द्विधा (ध. १.२९५)
वातशमनः (चसू. ३९. ७)
अङ्गमर्दप्रशमनः (चसू. ४.१७ (४४)
नाडीस्वेदे उपयुक्तः (चसू. १४.३१) स्वेदोपगः (चसू. ४.१३ (२२) एरण्डपत्रं वातजव्रणे आच्छादनार्थमुपयुक्तम् (सुचि. १.११२)
एरण्डमूलं वृष्यवातहराणां श्रेष्ठम् (चसू. २५.४०)
आस्थापनेपूपयुक्तम् (चसू. २.१२) एरण्डबीजम्

एरण्डबीजमज्जा, सा विशेषेण स्नेह भूयिष्ठा, विरेचनार्थमुपयुज्यते (सुसू. ३९.४) एरण्डबीजोद्भवस्नेहः=एरण्डतैलम् (सुसू. ४४.७५;) एरण्डगुणाः–तिक्तः स्वादुरुष्णो गुरुर्वृष्यो वातघ्न उदावर्तप्लीहारोगगुल्मबस्तिशूलान्त्रवृद्धिशोणितविकारघ्नः (ध. १.१२५)

हिं.—एरण्ड, सफेद एरण्ड.

म.—एरंड.

गु.—धोलो एरण्डो.

बं.—भेरेण्डा.

त.—आमणक्कु.

फा.—बेदंजीर.

एक वनस्पती. एरंड. पांढरा व लाल. वातशमन, अंगदुखणे कमी करणारा, घाम काढण्यास व बस्ती करितां मदत करणारा. **पान**–वातज व्रणावर आच्छादना करिता. **मूळ**–शुक्रवर्धक व वातहर द्रव्यात श्रेष्ठ **मगज**–रेचक, स्नेह अधिक असलेला, धुरीकरिता उपयुक्त. **गुण**–गोड, कडवट, उष्ण, जड, शुक्राला हितकर, वातनाशक, उदावर्त, प्लीहावृद्धि, गुल्म, बस्तिशूल, अंतर्गळ व रक्ताचे विकार नाशक.

–जटा–स्त्री., एरण्डमूलम् (अहृसू. १७.२) एरंडमूळ.

–तैल–न., स्नेह० एरण्डबीजोद्भवः स्नेहः एरण्डतैलम् (सुसू. ४४.७५) तद्विरेचनम् ' विरेचने एरण्डतैलं श्रेष्ठम् (चसू. १३.१२) मधुरं कटुकषायानुरसमुष्णं गुरुतीक्ष्णं, मधुरपाकि, दीपनं सूक्ष्मं स्रोतोविशोधनं त्वच्यं वृष्यं बल्यमधोभागदोषहरं योनिशुक्रविशोधनं रसायनम् (सुसू. ४५.११४) कफवातहरं श्लेष्माभिवर्धनं वातरक्तगुल्महृद्रोगजीर्णज्वरहरम् (२७.२८९) एरण्डजं तैलं यथादोषानुबन्धं पयोमांसरस–त्रिफला–यूष–मूत्र–मदिरादिभिः युक्तं सत् मेदः कफसंसृष्टेषु गुल्मोदरब्रध्नादि व्याधिषु, गृध्रस्यादि सर्ववातरोगेषु मेदः कफपित्तरक्तेन विबद्धमार्गे वाते च प्रशस्तम् (चचि. २६.२७–२८) रक्तैरण्डस्य तैलमुदर्य्याधौ अनुवासनार्थमुपयुज्यते (असंचि १७. (तप्रप्र. ९८) बस्तिपार्श्वजानूरुत्रिकपृष्ठास्थिशूलाऽऽमवातशोफकुष्ठघ्नम् । (ध. ६.१३१) तदुपयोगाः––कषायस्वादुतिक्तैश्च योजितं पित्तघ्नम्, एरण्डतैलं कुष्ठत्रिकटुकान्वितं लिह्यात्, सुखोदकमनु पिबेत् इत्ययं विरेचको योगः त्रिफलाक्वाथेन त्रिगुणेन युक्तमैरण्डतैलं पीतं सुकुमारेषु विरेचयेत् , क्षीररसाभ्यामपि तद्वत् (सुसू ४४.७५)

एरंड तेल. रेचका करिता श्रेष्ठ. गोड, तिखट, तुरट (अनुरस) उष्ण. जड, तीक्ष्ण, मधुरपाकी, अग्निदीपन, सूक्ष्म स्रोतसाचे शोधन करणारे, त्वचेला व शुक्राला हितकर, बल्य, योनिशुक्र यांचे दोष हरण करणारे व कफवर्धक. वात, रक्त, गुल्म, हृद्रोग, जीर्णज्वर, आमवात, बस्ति, फासळ्या, इत्यादिकांतील शूळ, सूज, कृमि, कुष्ठनाशक. गृध्रसीवर उपयुक्त. अनुपान–दोषानुरूप दूध, मांसरस, त्रिफळा, कढण, मूत्र, दारू इत्यादी बरोबर द्यावे. गोड, तुरट व कडु रसाबरोबर पित्तनाशक. उदरात तांबड्या एरंडाच्या तेलाचा बस्ती (अनुवासन) उपयुक्त.

–तैलाभ्यास–पु., एरण्डतैलस्य विधिपूर्वकं पुनः पुनरुपयोगः, ' एरण्डतैलाभ्यासो वर्ध्मगुल्माऽनिलशूलहराणां श्रेष्ठः ' (असंसू. १३)

एरंडतेलाचे सतत सेवन अंडवृद्धि आंत्रवृद्धि, गुल्म, वात, शूलहर, उपायांमध्ये श्रेष्ठ.

–द्वादशक–न., क्वाथकल्प०, एरण्डफलमूलानि गोक्षुरकमूलं शालपर्णी पृश्निपर्णी बृहती कण्टकारिका शृगालविन्ना सहदेवा महासहा क्षुद्रसहा कोकिलाक्षकमूलम् एतेषां क्वाथो यवक्षारयुतः सर्वशूलानां प्रशमनः (सुउ. ४२.११२–११५)

एरंड बी मूळ इत्यादी वरील बारा औषधांचा काढा जवखार युक्त सर्व शूलांचा नाशक. ती औषधे-एरंडमूळ, फळ, गोखरू मूळ, सालवण, पिठवण, रिंगणी, डोरली, दुसरी पिठवण, पेटारी (बला) रानउडीद, रानमूग, तालीमखाना.

–पत्रक्षार–पु., एरण्डपत्राणि दग्ध्वा कृतः क्षारः, स व्योषतैलगुडान्वितः कासहरः (चचि. १८.१७१)

एरंडाच्या पानांचा क्षार; सुंठ, मिरी, पिंपळी व गूळ तेल याबरोबर दिल्यास खोकला-नाशक.

–पत्रिका–स्त्री., दन्ती (रा. ६.३३९) दाती.

–फला–स्त्री., दन्ती (रा. ६.३३९) दाती.

–बस्ति–पु., बस्तिकल्प०, एरण्डमूलादिसिद्धेन द्रव्येण दीयते स बस्तिः, अयं दीपनः लेखनीयोऽस्ति जङ्घोरुपादत्रिकपृष्ठशूलं कफावृतं मारुतनिग्रहं च विण्मूत्रवातग्रहणं सशूलमाध्मानाश्मरीशर्कराऽनाहार्शोग्रहणीप्रदोषान् शमयेत् (चसि. ३.४२) स कफावृतो मारुतं शमयेत् (का० खिल ८.९७–१०३)

एरंडमूळ इत्यादी द्रव्यांनी सिद्ध केलेला बस्ती दीपन व दोष खरडून काढणारा आहे. कफावृतवात, वातग्रहणी, मूळव्याध, पोटफुगी, मूतखडा इत्यादी नाशक.

–सिद्धपयस्–न., सिद्धदुग्धकल्प०, **एरण्डपल्लवे मूले त्वचि वा सिद्धमजापयः सेचनार्थमाश्चोतनार्थं च वाताभिष्यन्दे उपयुज्यते** (सुउ. ९.११–१२) एरंडाची पाने, मुळे, किंवा साल यांनी सिद्ध केलेले बकरीचे दूध. वाताने डोळे आले तर त्यावर सिंचनाकरिता व पाळीत भरण्याकरिता उपयुक्त.

–सीसक–पु., **एरण्डस्य काष्ठम्, भटित्रे उपयुक्तम्** (चसू. २६.८४)

एरंडाची काडी. मांस भाजण्याकरिता सळई म्हणून उपयुक्त.

एरण्डादितैल–न., सिद्धतैल० **विसर्पश्वेतकुष्ठहरम्** (र. २०.२–४;)

एक सिद्ध तेल. धावरे व कोड नाशक.

एर्वारु–क–न., वल्लीफल० (सुचि. ३१.५)

हिं.—ककडी.

म.—काकडी, वाळुक, काकडी.

गु.—काकडी.

बं.—काँकड, वडकाँकड.

फा.—खियाजर्ड, खियाताजर.

ग्रीष्मकर्कटी (सुचि. १८.२९) **ग्रीष्मकर्कटिका बीजानीषत्सैन्धवयुक्तानि तोयेन पिबेत्, तन्मूत्रजोदावर्तघ्नम्** (सुउ. ५५.२७) **एतद्बीजकल्कः ससैन्धवः सकाञ्जिको मूत्रकृच्छ्रे पेयः** (सुउ. ५८.२९) **एर्वारुतैलं ग्रीष्मकर्कटिकाबीजाज्जातं तैलम्** (सुसू. ४५.१२०)

तद्वातपित्तहरं केश्यं श्लेष्मलं गुरु शीतलम् (असंसू. ६.१०९–१०) **तन्मधुरं मूत्रविसर्जनमग्निमांद्यकरं च** (सुसू. ४५.१३०) **तृप्तिदम्** (ध. १.१७६)

उन्हाळ्यातील काकडीचे बी सैंधवयुक्त पाण्याबरोबर लघ्वीचा वेग अडवण्याच्या खोडीने झालेल्या उदावर्तावर उपयुक्त. काकडीच्या **बियांचे तेल**–वातपित्तनाशक, कफवर्धक. जड, थंड, व केसांना हितकर. लघ्वीची प्रवृत्ति वाढविणारे, तृप्तिकारक, गोड पण अग्निमांद्य करते.

राजकर्कटी, शाकवर्गीया (चसू. २७.११०) भाजीला उपयुक्त अशी काकडी.

लोमशा कर्कटी (सुचि. ३१.५) लव असलेली काकडी. **संपक्वस्य गुणाः—मधुरं, शीतलं, गुरु, रूक्षं, मुखप्रियं, दाहतृष्णाश्रमार्तिनुत्** (चसू. २७.११०–१११) **मधुरं, सक्षारं, रुच्यं कफवातकृत् नातिपित्तलम्** (सुसू. ४६.२१९)

पिकलेली काकडी—गोड. क्षारयुक्त, थंड, जड, रूक्ष, रुचकर, दाह, तहान, थकव्याचा त्रास नाशक, कफवातकर, थोडे पित्त वाढविणारी.

–रस–पु., **कर्कटीरसः** (सुसू. २२.८) काकडीचा रस.

एल–न. **सुगन्धिद्रव्य, एला एव** (सुउ.५७.७) वेलदोडा.

एलवालु–क–न., **वनस्पति०=एलावालुकं ऐलेयम्** (असंसू. १२.६८)

सुगंधी वाळुक, कवठाएवढे सुगंधी खरबूज.

एला–स्त्री., सुगन्धिफल०, **सा सूक्ष्मस्थूलभेदाद्द्विधा** (सुसू. ३८.२४) '**एला सूक्ष्मफला वरा**' (भा.प्र) **बीजं फलं च तस्या उपयुक्तम्**, एलाद्वय एला–युग्म –(असंसू. १६) **गुणाः—तिक्ता, शीता, लघ्वी, सुगन्धा, पित्तकफहरा हृद्रोगबस्तिदोषघ्नी** (रा. ६.७२) **बीजमस्याः वमने उपयुक्तम्।** (चसू. २.७) **शिरोरुजायां प्रदेहे।** (चसू. ३.२४) **श्वासहरगणे एकं द्रव्यम्** (चसू. ४.१६ (३७) **अंगमर्दप्रशमनगणे एकं द्रव्यम्** (चसू. ४.१७ (४४) **धूमपानद्रव्ये उपयुक्तं द्रव्यम्** (चसू ५.२१) **व्रणसंशोधनवर्तिकल्कघृततैलेषूपयुज्यते** (सुसू. ३७.१३) **शीतघ्नप्रदेहे** (चसू. ३.२८) **कुष्ठादिरोगहरप्रदेहे** (चसू. ३.५) **शिराव्यधनानन्तरमप्रवृत्ते रक्ते तत्प्रवर्तनार्थमुपयुक्तद्रव्येष्वेकम्** (सुसू.) १४.३५) **सक्षौद्रोपदंशव्रणे लेपार्थम्** (असंउ. ३९) **सूक्ष्मैला शिरोविरेचने उपयुक्ता** (चसू. २.४) **अञ्जननामिकायां प्रतिसारणार्थम्** (सुउ. १४.६) **सूक्ष्मैलागुणाः—मधुरा–शीता हृद्या रोचनी दीपनी। मूत्रकृच्छ्रश्वासकासक्षयघ्नी च।** (ध. २.४४)

ताम्बूलद्रव्येषु एकं द्रव्यम्। (चसू. ५.७७) **अणुतैलद्रव्येषु एकं द्रव्यम्।** (चसू. ५.६४) **स्थूलैला** (सुक. ६.१४) **स्थूलैलाभद्रैलागुणाः—तिक्ता, लघुः, कफवातघ्नी, मुखशोधिनी, मस्तकशोधिनी, विष–व्रण–बस्तिकण्डुबस्तिरुजाघ्नी।** (ध. २.४६)

स्थूलैला विषघ्नगणे एकं द्रव्यम् (चसू. ४.११.(१६)

हिं.—इलायची.
म.—वेलची, वेलदोडा.
गु.—एलची कागदी.
बं.—छोटा एलाच.
फा.—हैल. हिल. हाल.
म.—वेलदोडा—लहान व मोठा.

गुण—कडवट, थंड, सुगंधी, हलका, कफपित्तनाशक, हृद्रोग व बस्तिगतदोषनाशक. **बीज**—वांतीसाठी उपयोगी. याचे धूम्रपान, डोक्यातून कफस्राव होण्याकरिता उपयुक्त, डोके-दुखी, त्वचेचा थंडावा, कुष्ठादि रोग, उपदंश, रांजणवाडी यावर लेपाकरिता, अंग दुखणे, श्वास व शिरेतून रक्तस्राव नीट होत नसेल तर उपयुक्त. व्रणशोधन द्रव्याची वर्ति करण्यासाठी वापरावयाच्या कल्क, घृत, तैल इ. मध्ये घालावयाचे द्रव्य. लहान वेलदोडा. या खेरीज खोकला, क्षयनाशक, अग्निदीपक आहे. विद्धयात उपयुक्त. अणुतेलातील एक द्रव्य. मोठा वेलदोडा. मुखशोधक, विषनाशक, वातघ्न. शिवाय सामान्य गुण. **लहान वेलचीगुण**—मधुर, थंड, हृदयाला हितावह, रुचिकर, दीपन, मूत्र कष्टाने होणे, श्वास, खोकला, क्षय, ह्या विकारात उपयुक्त.

–गन्धिक—न., वनस्पति०=एलावालुकम् (रा. ४.१३४)
एक वनस्पती. पहा, "एलवालुक"

–फल—न., वनस्पति०=एलावालुकम् (रा. ४.१३४)
एक वनस्पती. पहा 'एलवालुक'

–युग्म—न., वनस्पति० एलाद्वयम्, स्थूलैला सूक्ष्मैला च (असंसू. १६.३७)
लहान व मोठा वेलदोडा यांची जोडी.

एलादिगण—पु., एलातगरकुष्ठमांसीध्यामकत्वक्पत्रनागपुष्पप्रियङ्गुहरेणुकाव्याघ्रनखशुक्तिचण्डास्थौणेयकश्रीवेष्टकचोचचोरकवालुकगुग्गुलुसर्जरसतुरुष्ककुन्दुरुकागुरुस्पृक्कोशीरभद्रदारुदारुकुङ्कुमानि पुन्नागकेशरं चेति । गुणाः–एलादिगणो वातकफघ्नः, विषघ्नः, वर्णप्रसादनः, कण्डूपिडकाकोठनाशनश्च (सुसू. ३८.२४.२५)
वेलदोडा इत्यादी औषधांचा एक गट. हा वातकफनाशक, विषनाशक, वर्ण चांगला करणारा, खाज पुरळ, फोड नाहीसा करतो.

एलादिगुटिका—स्त्री., कल्प०, गुणाः—कास–श्वास–ज्वर–हिक्का–छर्दि–मूर्च्छा–मद–भ्रम–रक्तनिष्ठीवन–पार्श्वशूल–स्वरभेद–क्षयक्षतघ्नी, तर्पणी वृष्या च (चचि. ११.२१–२४)
वेलची प्रमुख असलेला एक औषधियोग. ही गुटी खोकला, श्वास, ताप, उचकी, ओकारी, मूर्च्छा, माज, भ्रम, थुंकीतून रक्त येणे, फासळ्यातील शूळ, स्वर घोगरा होणे, क्षय आणि उरःक्षताची जखम नाहीशी करते. धातूंना व शुक्राला पोषक आहे.

एलादिघृत—न., सिद्धघृत० गुणाः–घृतमेतच्चक्षुष्यादिबहुगुणवत्तया शोष–पाण्डु–भगन्दर–श्वास–स्वरभेदकास–हृद्रोगेषु पथ्यं विनाऽपि गुणकारि (सुउ. ४१.५४)
वेलची इत्यादी द्रव्यांनी सिद्ध असे तूप. हे तूप डोळे व इतर इंद्रिये यांना फार चांगले. क्षय, पांडुरोग, भगंदर, श्वास, स्वर घोगरा होणे, खोकला, हृद्रोग, प्लीहावृद्धि व ग्रहणीनाशक आहे. हे घेतांना पथ्याची गरज नाही.

एलावालुक—न., वनस्पति०, (रा. ४.१३५) कृष्णगन्धिकट्फलसदृशम् (सुसू. ३८.१४–१५) वेदनास्थापनगणे एकं द्रव्यम् (चसू. ४.१८–४७) शुक्रशोधनगणे (चसू. ४.१२–२०) गुणाः–कषायमत्यन्तशीतम् (ध.) लघु सुगन्धि (भाप्र.) अत्युग्रम्, कुष्ठगन्धिकम् (डसुउ. ३९.१२६) कटुकं पाके (भाप्र.) रोचनम्, कफवातघ्नम्, 'विषकण्डूव्रणकुष्ठमूर्च्छाज्वरदाहघ्नम्,' 'तृट्कासारुचिहृद्रुक्पित्तास्रमूत्ररोगगुदकृमिघ्नम् (भाप्र.)
शुक्रशुद्धी करणाऱ्या व वेदना नाहीशा करणाऱ्या द्रव्यांपैकी एक. अतिशीत, तुरट, लघु, सुगंधी, अतिशय उग्र, कोष्टकोळिंजनाच्या वासाचे, कफवात नाशक, तिखट विपाकाचे, रुचिकर आहे. विष, खाज, व्रण, कुष्ठ, मूर्च्छा, ज्वर, दाह, तहान, खोकला, अरुचि, हृद्रोग, रक्तपित्त, मूत्रविकार व गुदात होणारे कृमि यांचे नाशक आहे. पहा 'एलवालुक'.

एलाह्व—न., वनस्पति०=एलावालुकम् (रा. ४.१३४)
कवठा एवढे सुगंधी वाळुक, खरबूज.
पहा 'एलवाळुक'

एलीयक—पु., वनस्पति० विडङ्गसमाकारं सुगन्धि द्रव्यम्, एलावालुकम्, कुमार्याः सत्वम् (र. २१.१८७)
वावडिंगाच्या आकाराचे सुगंधी (कंकोळ ?)
पहा 'एलवालुक' कोरफडीचे सत्व.
(काळा बोळ, एलीया.)

एलेयकामृतप्राश–पु., सिद्धौषधि० अङ्गदाहशिरोदाहरक्तपित्तशिरोरोगनेत्ररोगकम्पभ्रमान् नाशयति । (र. २१.१९८–२०४)
चाटून खाण्यासारखे एक तयार औषध. अंगाचा व डोक्याचा दाह रोग, रक्तपित्त, शिरोरोग, डोळ्याचे रोग, कंप, भ्रम, यांचा नाश करिते.

एल्वालु-क–वनस्पति०=एलावालुक (चचि. १५.१६५;) (रा. ४.१३३) पहा 'एलवालुक'

एषण–न., शल्यतन्त्रे उपक्रम० (चसू. ११.५५) शलाकया गत्यवेक्षणम् (चचि. १२.९७) गतिव्रणोत्सङ्गादीनां शल्यादेर्वा गण्डूपदमुखेन शलाकायन्त्रेणान्वेषणम् (सुसू. ७.१७) श्लक्ष्णकरीरादिनिक्षेपेण शलाकाप्रवेशेन वा व्रणस्य मार्गविनिश्चयः, षष्ट्युपक्रमेष्वेकः (सुचि. १.८)
सळईने व्रण इत्यादींचा मार्ग तपासणे. शल्यतंत्रातला हा रोग जाणण्याचा एक उपाय. गांडुळाच्या आकाराची शलाका उपयुक्त. ६० चिकित्सा प्रकारांतील एक प्रकार.

–कर्म–न., एषणम् (असंसू. ३४.१५)
सळईने तपासणे.

एषणी–स्त्री., शलाकायत्र० एषणार्थमन्वेषणार्थम् वा, (सुचि. ३७.११९) तस्याः प्रकाराः—तीक्ष्णकण्टकमुखी प्रथमयवपत्रमुखी गण्डूपदाकारमुखी इति त्रयः (सुसू. ८.११) यन्त्राध्याये पठिताया एषण्या आकृतिर्गण्डूपदमुखी, प्रमाणं तु यथायोगपरिणाहदैर्घ्यम्, शस्त्रेषु पुनरेषण्याः प्रमाणमष्टाङ्गुलमाकृतिस्तु तीक्ष्णकण्टकयवपत्रमुखी (सुसू. ८.४) एषणीमृदुकठिनभेदाद्द्विधा, मृद्वी औद्भिदैरण्डादिनालैः कठिना पंचलोहकृता । गम्भीरे मांसले देशे व्रणः लोहशलाकयैष्यः, जेज्जटः (चचि. २५. ८१–८२)
सळई यंत्र. मल, व्रणदोष काढणे व व्रणमार्ग शोधणे याकरिता (१) तीक्ष्ण काटे असलेल्या तोंडाची (२) जवाच्या पहिल्या पानाच्या आकाराचे तोंड असलेली (३) गांडुळाच्या आकाराचे तोंड असलेली अशी तीन प्रकारची. आणखी दोन प्रकार मृदु व कठीण. मृदु—वेळूचे कोंब, एरंडादिकांच्या काड्यांनी व कठिण—पंचलोहाने (पंचधातूंची) बनविलेली.
शलाकाशस्त्र० सूचीसंस्थाना क्षाराक्तसूत्रप्रतिबद्धा नाडीनां भगन्दरगतीनां च भेदने (असंसू. ३४.३१)
एक सळई शस्त्र. सुईसारखे क्षाराने माखलेल्या सुताने वेष्टिलेले. भगंदर, नाडीव्रणाची नाडी फोडण्याकरिता.

एष्य–न., वि., अष्टविधशस्त्रकर्मस्वेकम्, एषणीयं नाड्यादि (सुसू. ५.५) एष्यविषयः—नाड्यः सशल्या उन्मार्गिणश्च व्रणाः (सुसू. २५.११)
एक शस्त्रकर्म. नाडी, भगंदर यातील व्रण रुजून यावा म्हणून करावयाचे कर्म. शल्ययुक्त नाडी व ज्याचा मार्ग वरच्या दिशेने आहे असा व्रण यांत एषणी आवश्यक.

ऐ

ऐकध्य–न., एकीभावः (सुचि. २८.६)
एक होणे. एक करणे.
एकधाकरणम् (सुचि. ६.१५)
एकत्रीकरणम् (सुउ. ५८.५४)
एकत्र, एकत्रीकरण. एकमेकात मिसळून.

ऐकशफ–वि., एकशफस्येदं (अहसू. ५.२७)
एक खूर असलेल्या प्राण्यांचे मूत्र, मळ, दूध, मांस इत्यादी.

ऐकाहिक–वि., रोग० विषमज्वर० अस्मिन्प्रत्यहं नियते काले ज्वर आयाति बहुधा शीतपूर्वम् (र. १२.६३)
द्रष्टव्यम् 'ज्वर'
एक प्रकारचा विषमज्वर. दररोज ठराविक वेळी येणारा ताप. हा बहुधा थंडीताप असतो. पहा, ज्वर.

ऐक्यकारिता–स्त्री., समानकार्यत्वम् (असंसू. १९.१४)
समान कार्य करणे. एक कार्य–करणे.

ऐक्षव–वि., इक्षुभवं यथा गुडादिः (सुशा. ४.४३–४४)
उसापासून निर्माण झालेले गूळ, काकवी साखर इत्यादी.

ऐङ्गुद–वि., इङ्गुदस्येदं, यथा काष्ठम्, तत् सूतिकागारार्थमुपयुज्यते (चशा. ८.३३)
हिंगणबेटाचे लाकूड, फळ, फूल, इत्यादी. प्रसूतिगृहाला हे लाकूड उपयोगी.

ऐङ्गुदीसमिध्–स्त्री., इङ्गुदसमित्काष्ठम् (चशा. ८.१०)
हिंगणबेटाच्या काटक्यांची समिधा.

ऐडगज–वि., एडगजसम्बन्धि (असंसू. १२.९१)
टाकळ्याचे, टाकळ्यासंबंधी, पान, फूल, शेंग, मूळ इत्यादी.

–ज–बीज–न., एडगजबीजम् (असंसू. १२.९१)
टाकळ्याचे बी.

ऐणेय-वि., **एणसम्बन्धि यथा चर्मादि** (चसू. ६.२५) काळ्या हरणाचे; त्या संबंधी कातडे, खूर, केस, मांस, मळ, मूत्र, दूध इत्यादी.

ऐतिह्य-न., **प्रमाण० आप्तोपदेशो वेदादिरागमप्रमाणम्** (चवि. ८.४१) आप्त मानलेल्याचा उपदेश. वेद, स्मृती, मान्य ग्रंथाचे प्रमाण. आधार.
इतिहासः (चवि. ८.४१) इतिहास.

ऐन्दव-न., **नक्षत्र० मृगशीर्षम्** (असंउ. ५ पृ. ५५) मृग नक्षत्र.

ऐन्दवी-स्त्री., **वनस्पति०-बाकुची** (रा. ५.२२७) बांवची.

ऐन्दुक-वि., **शाक० इन्दुकस्येदं, निक्षारम् इदं गुरु-विशदं शीतं समभिष्यन्दि** (चसू. २७.११५) इंदुकाचे पानफूल इत्यादी. निक्षार हे या भाजीचे दुसरे नाव. ही जड, मलनाशक, थंड, आर्द्रता उत्पन्न करणारी.

ऐन्द्र-वि., **चित्तप्रकृति० शुद्धसत्त्वस्य प्रकारः** (चशा. ४.३७ (२) सात्विक प्रकृतीचा एक प्रकार. एक मानस प्रकृती.
पु., **वनस्पति०-देवसर्षपकः** (रा. परि. ९.४२) एक वनस्पती. देव मोहरी.

-जल-न., **मेघोदकम्, इदं त्वव्यक्तरसम्। अन्तरिक्षात्पतितं सर्वमप्यैन्द्रमेव। प्रधानमेतन्नरेंद्रपेयं च।** (चसू. २७.१९६) मेघाचे पाणी. हे राजाकरिता प्राधान्याने उपयुक्त. निर्दोष, अमृततुल्य.

-तोय-न., **आंतरिक्षमुदकम्, तृष्णाशमनार्थमेतत्प्रशस्तम् "अपां क्षयाद्धि तृष्णा संशोष्य नरं प्रणाशयेदाशु। तस्मादैन्द्रं तोयं समधु पिबेत्तद्गुणं वाऽन्यत्॥"** (चचि. २२.२५) पावसाचे पाणी. तहान भागविण्याकरिता उत्कृष्ट. शरिरात पाण्याचा क्षय झाला की तहान शरिराला सुकवून जीव घेईल म्हणून हे पाणी मध घालून प्यावे किंवा या गुणांचे दुसरे प्यावे.

-रसायन-न., **रसायनार्थं सिद्धौषधि० एतज्जराव्याधिप्रशमनं, परं स्मृतिमेधाकरं, वातरोगश्वित्रकुष्ठजठरगुल्मप्लीहापुराणविषमज्वरमेधास्मृतिज्ञानहर-रोगप्रशमनम्** (चचि. १ (३) २४-२९) वार्धक्य व रोगनाशक एक सिद्ध औषधि. स्मृति धारणाशक्ति वाढविणारे. कोड, कुष्ठ, उदर, गुल्म, प्लीहारोग, जुना विषमज्वर नाशक आहे.

-व्याधि-(परिव.) पु., **इन्द्रियस्य व्याधिः, "मिथ्यातिहीनयोगेभ्यो यो व्याधिरुपजायते। शब्दादीनां स विज्ञेयो व्याधिरैन्द्रियको बुधैः॥"** (चशा. १.१२८) इन्द्रियाचे रोग. इंद्रियांचा त्यांच्या शब्दादिविषयांशी जो हीन मिथ्या व अतियोग होतो त्यामुळे होणारे रोग.

ऐन्द्रियक-वि., **इन्द्रियस्य इदं** (चशा. १.१२८) इंद्रियाचे. इंद्रियासंबंधी.

ऐन्द्रियकत्व-न., **इन्द्रियग्राह्यत्वम्** (चवि. ८.३२) इंद्रियांनी ग्राह्य होण्यासारखे इंद्रियांनी ग्रहण करण्यासारखे,

ऐन्द्री-स्त्री., **वनस्पति०-इन्द्रवारुणी** (चसू. ३.२७) कवंडळ, इंद्रावण.
मत्स्याक्षकभेदः (ड. सुउ. ६२.३०) सोमलता प्रकार; दूर्वाप्रकार. गोरक्षकर्कटी, **महाकषायवर्गे बल्यगणे एकं द्रव्यं** (चसू. ४.१७ (७) चिभडे.
एला, सूक्ष्मैला (रा. ६.६८)
भद्रैला स्थूलैला (रा. ६.७०) (असंसू. १.५५८)
इन्द्राणी (असंउ. १ (पृ. ३) लहान वेलची. मोठी वेलची, वेलदोडा.
एलाद्वयम् (चचि. २९.९४) दोन्ही प्रकारचे वेलदोडे.

ऐरण्ड-वि., **एरण्डस्येदम्** (अहसू. ६.१६९) एरंडाचे पान, फळ, मूळ, तेल इत्यादी.

-ज-तैल-न., **ऐरण्डतैलम्** (सुसू. ४८.३) एरंडाचे तेल.

ऐरण्डाद्युत्कारिका-स्त्री. **उपनाहयोग० वातार्बुदे उपयुक्ता** (असंउ. ३५ (पृ. २६२) एरंडीच्या तेलांचे मोहन व इतर वनस्पती कणकेत घालून केलेली हारोळी.

ऐरावणी-स्त्री., **वनस्पति० ऐरावतम्** (असंसू. १४) मुसुंबे.

ऐरावतक-पु., न.. **वनस्पति० अम्लातकं नारङ्गं वा** (चसू. २७.१६१) मुसुंबे.
फल०, नारङ्गम् (सुउ. १२.४२)
जम्बीरम् (सुसू. ४६.१६२)
'ऐरावणिको, ऐरवणिका कृष्णलोहिताऽल्पफला' (ड. सुसू. ४६.१९१) मुसुंबे, लिंबू, ईडलिंबू.

ऐरावतिक-पु., **नारङ्गः** (ध. ५.२०) मुसुंबे, लिंबू (गोड.)

ऐरावती-स्त्री., **वनस्पति० नागबला** (सुचि. ३८.८५) एक वनस्पती-एक बलाप्रकार.

वटपत्री (रा. ५.२११) पाषाणभेद.

ऐरिण–न., पार्थिवद्रव्य०–उद्भिदलवणं सैन्धवम् (रा. ६.४०) सैंधव.

ऐर्वारु–पु., वनस्पति० कर्कटी० बालैर्वारुगुणाः–पित्तहरं शीतं च (असंसू. ७.१३५–१३६) थंड व पित्तहर.

ऐलेय–न., वनस्पति०–एलावालुक, अरुण (अहसू. १५.२६) (र. २१.१९८) पहा 'एलवालुक.' सुगंधी कवठाएवढे वालुक. खरबूज.

–तैल–न., सिद्धतैल०, पित्तरोगे प्रशस्यते (र. २१.१९०) एक सिद्ध तेल. पित्तरोगावर उपयुक्त.

–सर्पिस्–न., सिद्धघृत० पित्तविकारनाशकं शिरोभ्रमवातादिविकारनुत् (र. २१.१८७–८८) एक सिद्ध तूप. पित्तविकार, डोकेदुखी, भ्रम, वात इत्यादी विकारनाशक.

ऐलेयक–न., वनस्पति–एलावालुक (र. २१.१९८) पहा 'एलवालुक' सुगंधी वालुक.

ऐश्वर–वि., ईश्वरकृतमीश्वरसंबन्धि वा योगप्रभावादुत्पन्नैश्वर्यकृतम् ऐश्वरं बलम्; "आवेशश्चेतसो ज्ञानमर्थानां छन्दतः क्रिया। दृष्टिः श्रोत्रं स्मृतिः कान्तिरिष्टतश्चाप्यदर्शनम् ॥ इत्यष्टविधमाख्यातं योगिनां बलमैश्वरम्। शुद्धसत्त्वसमाधानात्तत्सर्वमुपजायते ॥" (चशा. १.१४१) ईश्वराने केलेले. ईश्वरसंबंधी. योगसिद्धीने प्राप्त होणारे बळ. दुसऱ्याच्या शरिरात किंवा मनात प्रवेश करणे. दुसऱ्याच्या मनातील समजणे, किंवा भूत-भविष्य जाणणे. इच्छेला वाटेल ते निर्माण करणे, इंद्रियांना जे समजत नाही ते समजणे. सर्वांना ऐकायला न येणारे ऐकणे, सृष्टीतील सर्व तत्वांचे स्मरण होणे, अत्यंत तेजस्वी कांति असणे, स्वतः एकदम नाहीसे होणे ह्या सिद्धांचे सामर्थ्यदर्शक आठ गोष्टी आहेत.

ऐश्वर्य–न., वैभवम् (चशा. ४.३७ (३) वैभव. योगजनितसिद्धी० (चशा. ३.९) योगाने उत्पन्न झालेली सिद्धी.

अष्टगुणैश्वर्य–न., अष्टविधमैश्वर्यम्, 'अणिमा लघिमा प्राप्तिः प्राकाम्यं महिमा तथा। ईशित्वं च वशित्वं च तथा कामावसायिता ॥' एतदष्टगुणमैश्वर्यं योगलभ्यमपि सोमरसायनाल्लभ्यते (ड. सुचि. २९.१३) स्वतः अगदी सूक्ष्म होता येणे, अगदी हलके होता येणे, फार मोठे होता येणे. इच्छेप्रमाणे घडविता येणे. हवे ते मिळविता येणे, इच्छेप्रमाणे घडणे. प्रभुत्व आणि कोणाला वश करता येणे हे अष्टगुणैश्वर्य होय. हे ऐश्वर्य योगामुळे प्राप्त होणारे असले तरी ते सोमरसायनाने प्राप्त होते.

ऐहिक–न., इहलोकभवम् (सुसू. १.४) ह्या लोकातले, येथले, येथे जन्मलेले.

ओक–पु., अभ्यासः, औचित्यम् (चवि. १.३२) अभ्यास, सराव. शीलन, सतत करणे, उचितत्व.

ओकस्–न., औचित्यम्, अभ्यासः (चसू. ६.४) स्थानम् (१३.९) ठिकाण.

–सात्म्य–न., अभ्याससात्म्यम् (चवि. १.२२) औचित्यादभ्यासाद्यदुपशेते (चसू. ६.४९) क्रमाने सतत सेवन केल्याने जे आत्मसात् होते ते.

ओघ–पु., समूहः (असंसू. ४) समूह.

ओं–कार–पु., 'ओम्' शब्दः, ओम् इति उच्चारणम्। मंगलशब्दः (असंशा. १२.८) ओम् हा शब्द. 'ओम्' असे उच्चारणे. मंगलवाचक शब्द.

ओजस्–न., शारीर० ओजस्तु हृदयस्थमपि व्यापि (असह. ११.३७) सर्वधातुसाररूपम् (चचि. १५.३) सर्वधातूनां परं तेजः ओजः (असंसू. १९) शरीररसस्नेहः (असंसू. १९) सप्तधातुस्नेहः (सुसू. ६.१५) स्वरूपम्–सोमात्मकम् (अहसू. ११) मधुरं शीतं स्निग्धं स्थिरं श्लक्ष्णं गुरु मृदु बहलं पिच्छिलं प्रसन्नमिति दशगुणमोजः (चचि. २४.३१) शुद्धं रक्तमीषत्सपीतकं शुक्लं च (सुसू. १५.२३) सरं विविक्तं मृत्स्नम् (सुसू. २१) सर्पिर्वर्णि लाजगन्धि (चसू. १७.७५) ओजः शुक्रस्य मलः (अहशा. ३.६४) ओजः शुक्रस्योपधातुः (शार्ङ्ग. पू. ५)

ओजःसारं काश्यपसंहितायामुल्लिखितमस्ति (कासू. २८)

द्विविधमोजः परमपरं च। अर्धाञ्जलिप्रमाणं श्लैष्मिकम परम् ओजः (चशा. ७.१५) अल्पप्रमाणं तु परं, यदभिप्रेत्योक्तं 'हृदि तिष्ठति यच्छुद्धं रक्तमीषत्सपीतकम्' इति (चसू. १७.७४) तत्रान्तरेऽप्युक्तं प्राणाश्रयस्यौजस अष्टौ बिन्दवो हृदयश्रिता इति (चक्रः) अर्धाञ्जलिपरिमितस्यौजसो धमन्यो

हृदयाश्रिता एव । प्रमेहेऽर्धाञ्जलिपरिमितमेवौजः क्षीयते नाष्टबिन्दुकम् । ओजसा प्रीणिताः सर्वदेहिनो वर्तयन्ति, तदृऋते सर्वभूतानां जीवितं नावतिष्ठते (चसू. ३०.९)

ओजो देहस्थितिनिबन्धनम् । देहसंश्रया विविधा भावा ओजसो निष्पद्यन्ते । ओजसि तिष्ठति सति पुरुषो तिष्ठति (अहसू. ११.३७-३८)

ओजःक्षय-अभिघातक्षुधादिभ्य ओजः संक्षीयते (सुसू. १५.२४-२५) ओजःक्षये दुर्बलः पुरुषोऽभीक्ष्णं बिभेति, व्यथितेन्द्रियो दुश्छायो दुर्मना रूक्षः क्षामः सन् ध्यायति (चसू. १७.७३) ओजसः विस्रंसो व्यापत्क्षय इति लिङ्गानि व्यापन्नस्य भवन्ति संधिविश्लेषो गात्राणां सदनं दोषच्यवनं क्रियाऽसंनिरोधश्च विस्रंसे, स्तब्धगुरुगात्रता, वातशोफो वर्णभेदो ग्लानिस्तन्द्रा निद्रा च व्यापन्ने, मूर्च्छा मांसक्षयो, मोहः प्रलापो मरणमिति च क्षये (सुसू. १५.२६-२७)

प्रभावः शक्तिः, वीर्यम् (सुचि.९.७१) (सुसू. १८.४४)

श्लेष्मा, बलम् प्राकृतस्तु बलं श्लेष्मा सचैव ओजः स्मृतः काये.... । (चसू. १७.११७)

ओज हृदयस्थ असूनही सर्वशरीरव्यापि आहे; ते सर्व धातुसाररूप, सर्व धातूंचे अत्युत्कृष्ट तेज, शरीररसाचा स्नेह, सप्तधातूंचा स्नेह, स्वरूपाने सोमात्मक, मधुर, शीत, स्निग्ध, स्थिर, बुळबुळीत, गुरु, मृदु, पसरणारे, गुळगुळीत व प्रसन्न असे दहा गुणयुक्त, शुद्ध असे हे ओज तांबूस व पिवळ्या पांढऱ्या रंगाची छटा असलेले, एकीकडून दुसरीकडे जाणारे, इतर सर्वांहून स्वतंत्र, चिकण, तुपाच्या रंगाचे व लाह्यासारखा वास येणारे असते. हा शुक्राचा उपधातु आहे, असे शार्ङ्गधरमत असून ओजसारत्वाचा काश्यपसंहितेत उल्लेख आहे; पर आणि अपर असे २ प्रकारचे ओज असते. कफ स्वरूप अर्धांजलि प्रमाण अपर ओज असते व पर ओज कमी प्रमाणात असते. प्राणाश्रय स्वरूप ओज अष्ट बिंदुप्रमाण हृदयात असते. हृदयाश्रित धमन्या हे अर्ध अंजलिप्रमाण ओजाचे स्थान आहे. प्रमेहात क्षीण होणारे ओज हे अर्धांजलि प्रमाण ओज होय. अष्टबिंदुक ओज नव्हे. ओजाच्या चांगल्या अवस्थेवरच प्राणिमात्र जगतात. त्यावाचून जीवितच अशक्य असते. देहविषयक सर्व निरनिराळे भाव हे ओजापासूनच होतात.

ओजक्षय-अभिघात, भूक इ० मुळे ओजाचा क्षय होतो. ओजक्षयाने दुबळा झालेला पुरुष भित्रा बनतो, त्याची इंद्रिये सदा पीडित असतात. शरीर मलूल होते. मनही उद्विग्न होऊन रूक्ष गुण शरिरात वाढून मनुष्य काहीतरी विचारमग्न व खूप क्षीण झालेला दिसतो. सांधे शिथिल होतात. अवयव थकतात. दोष स्थानच्युत होतात, आणि ह्या ओजाच्या स्रावाने प्राण्याच्या हालचालींनाही अडथळा, अवयव ताठणे व जड वाटणे, वातज सूज, शरिराचा वर्ण बदलणे, मूर्च्छा, मांसक्षय, मोह, बडबड आणि शेवटी मरण ही लक्षणे होतात.

-संख्यात-वि., **ओजोरूपः** (चनि. ४.७)
ओजाच्या रूपाचा.

-सार-वि., **ओजःसारयुक्तः** (कासू. २८)
ओजाचे सार (इंद्रिय द्रव्ये)
न., **धातुसारविशेषः** (कासू. २८)
धातुसार विशेष.
'रसरुधिर......ओजांसि पंचेंद्रियद्रव्याणि धातुप्रसादसंज्ञकानि'
ही पुढची द्रव्ये मागच्याची प्रसादरूप-साररूप द्रव्ये आहारसाने पोसली जातात; ओजानंतरची त्याची साररूप द्रव्ये पंचेंद्रियपोषक द्रव्ये होत.

(ओजस्) कर-वि., **ओजोजनकम्** (चसू. ५.९४)
ओजोत्पादक, ओजस्कर.
ओज निर्माण करणारे.

(ओजो) गुण-पु., **ओजसो गुणः, मद्यगुणेभ्यस्तीक्ष्णोष्णरूक्षादिभ्यो विपरीतगुणमोजः** (असंनि.६)
ओजाचा-चे गुण.
तीक्ष्ण, उष्ण, रूक्ष इ० मद्याच्या गुणांच्या विपरीत ओज गुण आहेत.

-निरोध-पु., **ओजोनाशः** (सुउ. ३९.४५)
ओजाचा नाश,

-अपहरण-नि., **ओजसोऽपहारः** (असंशा. १)
ओजाचा अपहार; ओजाचा नाश.

-वर्धन-(परिव०)-वि., **ओजसो वर्धकं द्रव्यम्; 'मधुरस्निग्धशीतानि लघूनि च हितानि चौजसो वर्धनान्याहुः** (कासू. २७.१६)
ओजाचे वर्धन करणारे द्रव्य,
मधुर, स्निग्ध, शीत आणि प्रकृतीला मानवणारी लघु गुणांची द्रव्ये ओजाचे वर्धन करणारी असतात.

-वहा-स्त्री., धमनी० ओजो वहति यस्यां यया वा सा धमनी, सा महामूला मता, मूलं च तस्या हृदयम्, तेन मूलेन महता महामूला मता दश। ओजोवहाः शरीरेऽस्मिन् विधम्यन्ते समन्ततः ॥
(चसू. ३०.८)

ओज वहन करणारी धमनी.
या धमनीला महामूला धमनी म्हटले असून तिचे मूळ हृदय आहे. ओजोवहन करणाऱ्या दहा धमन्या सर्व शरिरात आपले कार्य करीत असतात.

-विस्रंस-पु., रोग० (असंसू. १९) बलविस्रंसः लक्षणम्-'संधिविश्लेषो गात्राणां सदनं दोषच्यवनं क्रियासंनिरोधश्च (परिव०) (सुसू. १५.२४)

ओजाची स्वस्थानातून च्युति. स्थानातून बाहेर जाणे. अवयवांचे सांधे ढिले होणे. ग्लानि, दोष स्थानापासून भ्रष्ट होणे. शारीर क्रिया अडणे ही लक्षणे ओजोविस्रंसनाने होतात.

ओजोशन-वि., ओजोऽष्टबिन्दुकमश्नातीत्योजोशनः
(चक्र. चशा. २.१०)

ये रजनीचरा ओजोभक्षकाः सन्ति न ते शरीरं भक्षयन्ति (चशा. २.१०)

अष्टबिन्द्वात्मक ओज खाणारे रजनीचर (भूते) दुसरे रजनीचर रक्तमांसादि शरीर घटक खातात.
'असृग्वसामांसभुजः सुभीमा, निशाविहाराश्च
(सुउ. ६०.२२)

रक्त, चरबी, मांस खाणारे महा भयंकर आणि रात्री विहार करणारे.

ओजस्य-वि., ओजोजनकम् (अहृसू. ५.२०)
ओजोजनक, ओजवर्धक.

ओण्ड्रकाख्या-स्त्री., वनस्पति०-जपा
(रापरि. १०.३९) जास्वंद.

ओदन-पु., कृतान्न० भक्तम्। अद्रवाणि सिक्थानि ओदनः (चसू. १३.२३) तस्य लघुगुरुभेदेन वर्णनम्-लघुः-ओदनः सुधौतः, सम्यक्प्रक्षालित-तण्डुलः, विमलः कण्डनाद्धौतत्वेन चापगतावशिष्टः मलः, शुद्धः स्वयमेव धवलस्तण्डुलः
(सुसू. ४६.३४७)

मनोज्ञः सुरभिः 'सम्यक्पक्वः 'सम्यक्प्रस्रावितमण्ड उष्णो विशुद्धो विभक्तसिक्थः एवंभूत ओदनो लघुर्भवति। तण्डुलान् पञ्चगुणे तोये पचेत्
(ड. सुसू. ४६.३४७)

गुरुः ओदनः-'अधौतोऽप्रसृतोऽस्विन्नः शीतश्चाप्योदनो गुरुः।' (सुसू. ४६.३४८)
(चसू. २७.२५७-२६०)

'गुरुः क्षीरादि-साधितः' (अहृसू. ६ ३१.)

द्रव्यान्तरसंयुक्तः ओदनः-'स्नेहैर्मांसैः फलैः कन्दैः विदलाम्लैश्च संयुताः। गुरवो बृंहणा बल्या ये च क्षीरोपसाधिताः॥' (सुसू. ४६.३४८, ३४९)

भृष्टतण्डुलजः ओदनः-'लघुः सुगन्धिः कफहा विज्ञेयो भृष्टतण्डुलः।' (सुसू. ४६.३४८)

विषवान् ओदनः-'ओदनो विषवान् सान्द्रः यात्यविस्राव्यतामिव। चिरेण पच्यते पक्वो भवेत् पर्युषितोपमः॥ मयूरकण्ठतुल्योष्मा मोहमूर्च्छाप्रसेककृत्। हीयते वर्णगन्धाद्यैः क्लिद्यते चन्द्रिकाचितः॥' (अहृसू. ७.३४) सविषतोयसाधित ओदनः-'ओदनः साधितस्तेन भुक्तमात्रो विदह्यते। विदग्धः पच्यते कृच्छ्रात् पक्वो मूर्च्छाज्वरप्रदः॥ दर्शयेत् सर्वतो नील-पीतलोहितकर्बुरम्।
(असंसू. ८.७५-७६)

सम्यक्सिद्धौदनः-'ओदनो विशदः सिद्धः सुस्विन्नो निःस्रुतो मृदुः। तण्डुलैः सकलप्रायैरक्षीणैश्चापि पच्यते॥' (काखि. ४.७०) तद्विपरीतो असम्यक् सिद्धः॥ 'अस्विन्नत्वम् अवक्लेदस्त्वसाकल्यमनिस्रवः विरसोऽविशदः शीतः' इति।

शिजवलेला भात. पाणी नसलेली शिते. प्रकार दोन. हलका व जड.

हलका भात-कांडून धुऊन मळ काढून पांढरा स्वच्छ सुगंधि चांगली पेज काढून व्यवस्थित शिजविलेला शिते मोकळी असलेला भात हलका असतो. पांचपट पाण्यात शिजवावा.

जड भात-न धुतलेला 'पेज न काढलेला' नीट न शिजविलेला व थंड भात जड. दूध इत्यादीत शिजविलेला भात ही जड.

निरनिराळ्या द्रव्यांबरोबर शिजविलेला भात-तेलतूप इत्यादीबरोबर मांस फळे कंद डाळी आंबट द्रव्यांबरोबर व दुधादिकांबरोबर शिजवलेला भात जड पौष्टिक बलकर होय. **भाजलेल्या तांदळाचा भात**-सुगंधी व कफनाशक होतो.

विषयुक्त भात-घट्ट, पेज न काढलेल्या भातासारखा, उशिरा पचणारा, ताजा असून शिळ्यासारखा दिसणारा मोराच्या गळ्यासारखा चमकणारा हिरवा निळा भात होतो. ह्याचा रंग वास इत्यादी

हीन होतात, नष्ट होतात त्याला पाणी सुटते त्यास चमक येते.

विषारी पाण्यात शिजविलेला भात–गुण. जेवल्याबरोबर जळजळ, आंबटपणा येऊन कष्टाने पचतो, मूर्च्छा, ताप येतो व सर्वत्र निळे, पिवळे, तांबडे काबरे पाहतो. **चांगला भात**–शिते न तुटलेली मोकळी असलेला, मऊ, वरच्या सारखा चांगल्या स्वरूपाचा. **अनिष्ट भात**–कण्या झालेला, पेज न काढलेला नीट न शिजवलेला ओलसर नसलेला, मोकळी शिते नसलेला (गचगचीत) विरस व थंड झालेला भात अनिष्ट.

ओदनपाकी–स्त्री., वनस्पति०, मधुरस्कन्धे द्रव्य०, **नीलाझिन्टी** (चक्र. चवि. ८.१३९) निळी कोन्हांटी.
नीलभेण्डी (चक्र. चचि. ३.२५८)
एक प्रकारची वनस्पति.
बाणः जेजटः (चचि. ३.२५८) शर, दर्भ.

ओदनाह्वया–स्त्री., वनस्पति०, बला (ध. १.२८०)
चिकणा.
महासमङ्गा (असंक. ५ (पृ. १५६ त. प्र.)
मोठी बला. मोठा चिकणा.
लज्जालुः (असंक. ५) लाजाळू.

ओदनिका–वनस्पति० बला (ध. १.२८० रा. ४. ४३२)
चिकणा.

ओष–पु., रोग०, चत्वारिंशत्पित्तविकारेष्वेकः (चसू. २०.१४)
स्वेदारतिमान् ओषः (असंसू. २०.१४)
घाम येऊनही बेचैन करील असा दाह, आग होणे. चाळीस पित्तरोगांपैकी एक.
लक्षण०, दाहभेद; ईषद्दाहः (सुचि. ३७.६७)
' पार्श्वस्थितेनेव वह्निना पीडा ' (चक्र. चसू. २०.१४)
' अग्निसामीप्यमिवोपतापः (ड. सुनि. ३.९)
' एकदेशिको दाहः (ड. सुसू. २१.३२)
एका मर्यादित ठिकाणी विस्तवाचा चटका लागतो आहे असा दाह, आग. विस्तवाची धग. थोडा दाह.

ओषध–न., दीपनादिकं द्रव्यम् **'ओषधं द्रव्यसंयोगं ब्रुवते दीपनादिकम्'** (काइ. ४ पृ. ८९)
अग्नि प्रदीप्त करणाऱ्या तसेच इतर कार्यकारी द्रव्यांचा संयोग. दीपक पाचक द्रव्ये.

ओषधि–**धी**–स्त्री., उद्भिज्ज०, **'फलपाकनिष्ठा ओषधयः'** (सुसू. १.२९)
ओषो नाम रसः अस्यां धीयते इति ओषधिः (काखि. ३.२७)
'ओषध्यः फलपाकान्ताः' (चसू. १.७२)
'ओषधीनां परा भूमिः हिमवान्' (चचि. १.३८)
बी, फळे येऊन ती परिपक्व झाल्यानंतर ज्या नाश पावतात अशा वनस्पती, ओस म्हणजे रस जिच्यात धारण केला जातो ती ओषधी. औषधींची श्रेष्ठ भूमी हिमालय.
द्रव्यम्, 'द्रव्याणि पुनरोषधयः । तास्तु द्विविधा-स्थावरा जङ्गमाश्च ।' (सुसू. १.२८) **पार्थिवे-ष्वप्योषधिशब्दो वर्तते ।** (ड. सुसू. १.२८)
द्रव्ये म्हणजे ओषधी. स्थावर, आणि जंगम असे त्यांचे २ प्रकार. पार्थिव द्रव्यांनाही ओषधी हा शब्द लागू आहे.

–पति–पु., **चन्द्रमाः** (सुचि. ३०.३०) चंद्र.

–पुष्पगन्ध–पु., **ओषधीनां पुष्पगन्धः**
औषधींच्या फुलांचा वास.
विषौषधिपुष्पगन्धः (ड. सुउ. ३९.२१)
विषारी औषधींच्या फुलांचा वास. (ज्वरकर)

ओष्ठ–पु., शारीर०, **आस्यबहिर्वर्ती स्थूलाकारोऽवयवः तत्प्रमाणं चतुरङ्गुलम् ।** (चवि. ८.११९)
दन्तच्छदः, षट्पञ्चाशत्प्रत्यङ्गेष्वेकः । ऊर्ध्वाऽधर-भेदाद्द्वावोष्ठौ (चशा. ७.११) **मुखावयवः** (सुनि. १६.४)
ओठ. तोंडाच्या बाहेरचा स्थूल आकाराचा अवयव. ५६ प्रत्यंगांपैकी एक. त्याचे प्रमाण चार अंगुळे. दातांवरचे झाकण. प्रकार २ वरचा व खालचा. तोंडाचा अवयव.

–कोप–पु., रोग० **ओष्ठप्रकोपः ओष्ठरोग०** (असंउ. २५ पृ. ३७५)
ओठाचा प्रकोप, ओठाचा रोग.

–चिमिचिमा–स्त्री., रोगलक्षण० **ओष्ठयोः चिमचिमा-यमानत्वं पिप्पल्यादिस्पर्शादिव** (चचि. २३.११३) **सर्षपलिप्तस्येव दुःखम्** (हे अहृसू. ७.२१)
ओठाला मोहरी, पिंपळी इत्यादि लागल्यानंतर जसा त्रास होतो तशी रोगामध्ये होणारी वेदना, त्रास. (रोगाचे लक्षण)

–जाड्य–न. लक्षण० **ओष्ठस्तम्भः** (हे. अहृसू. ७.२१)
ओठ ताठरणे. ओठांची हालचाल त्रासदायक होणे.

–दालन–न., रोग लक्षण० **ओष्ठस्य गाढविदारणम् द्विधाभूत ओष्ठः** (सुनि. १६.५)
ओठाला भेगा पडणे. चिरण्या पडणे. जणु कांही ओठ द्विधा होतात, फुटतात अशी वेदना.

-पाक-पु., रोगलक्षण० ओष्ठयोः पाकः (चनि. १.२४)
ओठ पिकणे; ओठ लाल होऊन त्यावर पुरळ येणे, तो फुटणे इ०.

-पारुष्य-न., रोगलक्षण० ओष्ठस्य कर्कशता, स्नेहगण्डूषधारणात्तस्य शमो भवति (असंसू. ३.२९) ओठ रुक्ष, शुष्क, खरखरीत होणे. तोंडात स्नेहाची गुळणी धरल्याने हे लक्षण शमते.

-पुष्प-पु., वनस्पति० बन्धूकः (रा. परि. १०.३५) दुपारी.

-प्रकोप-पु., रोग० ओष्ठकोपः ओष्ठरोगः (सुनि. १६.४) ओठाचा रोग.

-भेद-पु., रोग० अशीतिर्वातविकारेष्वेकः, ओष्ठस्य भेदः (चसू. २०.११) (असंसू. २०.१३) ८० वातरोगांपैकी एक. ओठ फुटणे. ओठाला भेगा पडणे.

-रोग-पु., रोग० ओष्ठावयवस्य रोगाः; भोजमते अष्टौ ओष्ठयोः रोगाः (मानि) (सुनि. १६.३) वृद्धवाग्भटे तु एकादश (इंदु असंउ. पृ. १७६.२५) तेषां नामानि वातजः पित्तजः कफजः संनिपातजो (त्रिदोषजः) रक्तजो मांसजो मेदोजः क्षतज इति अष्टौ। 'तत्रौष्ठकोपाः वातपित्तश्लेष्मसंनिपातरक्तमांसमेदोऽभिघातनिमित्ताः। (सुनि. १६.४) खण्डौष्ठः ग्रथितौष्ठः जलार्बुदश्च इत्यष्टाङ्गसङ्ग्रहे एकादश उक्ताः (असंउ. २५ पृ. १७५)

वातज ओष्ठरोगः-तल्लक्षणम्-'कर्कशौ परुषौ स्तब्धौ कृष्णौ तीव्ररुगन्वितौ। दाल्येते परिपाट्येते ह्योष्ठौ मारुतकोपतः॥ (सुनि. १६.५)

पित्तजः-लक्षणम्-तीक्ष्णासहत्वं, ओष्ठौ पीतौ नीलौ च, सर्षपाकृतिभिः पिटकाभिश्चितौ बहुक्लेदौ, शीघ्रपाकावोष्ठौ भवतः (सुनि. १६.६) (असंउ. २५)

कफजः-लक्षणम्-कफेन शीतासहौ गुरू शूनौ सवर्णैः पिटकैराचितौ स्यातामोष्ठौ। तथा च कण्डूमन्तौ पिच्छिलौ शीतलाववेदनौ च भवतः। (सुनि. १६.७) (असंउ. २५ पृ. १७५)

संनिपातजः-तल्लक्षणम्-संनिपातादोष्ठौ नानावर्णौ नानावर्णपिटकैराचितौ इति (अहउ. २१.६) दुर्गन्धास्रावपिच्छिलौ सहसैव म्लानौ कदाचित्संशूनौ सरुजौ विषमपाकिनौ वा (सुनि. १६.८) (असंउ. २५)

रक्तजः-तल्लक्षणम्-ओष्ठौ रक्तवर्णौ भूत्वा शोणितं स्रवतः। तथा स्रावाद्रक्ते क्षीणे खर्जूरसदृशमर्बुदं भवेत्। अत्र ओष्ठौ खर्जूरफलवर्णाभिः पिडकाभिः समाचितौ भवतः। (असंउ. २५) (सुनि. १६.९)

मांसजः-तल्लक्षणम्-मांसाद्दुष्टान्मांसपिण्डोपमावोष्ठौ क्रमाच्च तयोः कृमयः भवन्ति। ओष्ठौ गुरू स्थूलौ च स्याताम्। सृक्कयोभयतो जन्तवो मूर्च्छन्ति। (सुनि. १६.१०) (असंउ. २५)

मेदोजः-तल्लक्षणम्-मेदसा दुष्टेनौष्ठौ तैलाभौ श्वयथुक्लेदवन्तौ कण्डूयुक्तौ मृदू च भवतः। स्फटिकसंकाशमच्छमास्रावं कुरुतः गुरू च भवतः। (सुनि. १६.११) (असंउ. २५)

क्षतजः-तल्लक्षणम्-क्षतजावसकृदवदीर्येते परिपाट्येते च। ग्रथितौ च पुनरोष्ठौ स्यातां सकण्डूकौ च (सुनि. १६.१२ असंउ. २५) क्षतेन कुपितावोष्ठावसकृदवदीर्येते पाट्येते च। पुनस्तथाप्यचिकित्सिते सति कण्डूयुक्तौ स्याताम् तौ ग्रथितौ (इन्दु) (असंउ. २५ पृ. १७६)

खण्डौष्ठलक्षणम्-'य ओष्ठो वातेन द्विधा कृतो भवति, स रोगो नाम्ना खण्डौष्ठः' (असंउ. २५;)

जलार्बुदलक्षणम्-वातकफाद्धेतोर्जलार्बुदवज्जलार्बुदमोष्ठे भवति (असंउ. २५ पृ. १७६)

चिकित्सा—वातजे ओष्ठरोगे नाडीस्वेदमभ्यञ्जनं साल्वणं चोपनाहनं वातहरतैलं नस्यार्थं हितम्। पित्तरक्ताभिघातोत्थमोष्ठरोगं जलौकाभिरुपाचरेत् पित्तविद्रधिवच्चापि क्रियां कुर्यात्। कफजे रक्ते हृते शिरोविरेचनं धूमः स्वेदः कवलश्च योज्यः। मेदोजे स्वेदिते भिन्ने शोधिते ज्वलनो हितः। एतदोष्ठप्रकोपाणां साध्यानां कर्म कीर्तितम् (सुचि. २२.३-१०;)

खण्डौष्ठचिकित्सा-'स्निग्धस्विन्नस्य खण्डौष्ठस्यौष्ठान्तौ विलिख्य सुश्लिष्टौ क्षौमसूत्रेण सीव्येत्। शतधौतघृताभ्यक्तां चास्मै कवलिकां व्रणस्योपरि दद्यात्। प्रक्लिन्नं च व्रणं व्रणचिकित्सया साधयेत्। तथा वातहरमधुरौषधसिद्धं तैलं नस्यम्।' (असंउ. २६ पृ. १८४) जलार्बुदचिकित्सा-'जलार्बुदं भित्त्वा त्रिकटुकटुकातेजोवतीयवक्षारसर्जिकासैन्धवकासीसचूर्णैः सक्षौद्रैः प्रतिसारयेत्। अवगाढमतिवृद्धं वा क्षारेणाऽग्निना वा दहेत्। (असंउ. २६ (पृ. १८५)

ओठाचे रोग-आठ रोग-तिन्ही दोषांचे तीन, संनिपातज एक, रक्त मांस व मेदाचे तीन, आघाताचा (क्षताचा) एक. तुटका ओठ, गाठाळलेला ओठ, व

जलार्बुद असे ३ प्रकार अष्टांगसंग्रहात अधिक आहेत. **वातजात** काळसर खरखरीत ओठ व तीव्र वेदना, फुटणे फाटणे इ०; **पित्तजात**—निळेपिवळे ओठ, मोहरी सारख्या पुळ्या, स्राव, लवकर पिकणे इ० **कफजात** जडपणा, सूज, खाज, त्वचेच्या रंगाच्या पुळ्या बुळबुळीतपणा इत्यादी; **संनिपातजात**—अनेक रंगाचे ओठ, पुळ्या अनेक रंगाच्या. दुर्गंधी, बुळबुळीत स्राव, वेदना, सूज इत्यादी लक्षणे होतात. **रक्तजात**—ओठ लाल, रक्ताचा स्राव, स्रावाने रक्त क्षीण झाल्यावर खजुरीसारखे अर्बुद होते, यात ओठावर खजुरीसारख्या रंगाच्या पुळ्या असतात. **मांसजात**—मांसाच्या दुष्टीने मांसपिंडासारखे ओठ होतात, त्यात क्रमशः कृमिही होतात; ओठ जड व स्थूल होतात, ओठाच्या दोन्ही कोपऱ्यात जंतु होतात. **मेदाच्या विकारात**—ओठ तेलासारखे, सूज, स्फटिकासारखा स्वच्छ स्राव व खाजयुक्त मऊ व जड असतात. **क्षतजात** एकदम ओठ फुटतात, चिरण्या पडतात, उपचार, केला नाही तर खाज व गाठाळ होतात. **खंडौष्ठ**—वाताने ओठाचे दोन भाग होतात, **जलार्बुद** वातकफाने पाण्याच्या बुडबुड्यासारखे होते. **उपचार वातजात**—नळीने वाफ सोडून शेकणे, अभ्यंग करणे, वातहर तेल नाकात घालणे. साल्वण नावाच्या पोटिसाने शेकावे. **पित्तरक्त व आघातजन्य रोगात**—जळवा लावणे व पित्तविद्रधीसारखे उपचार करणे. **कफजात**—रक्तस्राव, डोक्याचे रेचक, धूमपान, शेक व गुळण्या उपयुक्त. **मेदोजात**—शेक करून कापावा; स्राव गेल्यावर डाग द्यावा. साध्य विकारात ही चिकित्सा करावी. **खंडौष्ठ**—स्निग्ध करून शेकून ओठाच्या तुकड्याच्या कडा खरडून नीट एकमेकाशी जुळवून रेशमाच्या धाग्याने शिवाव्या. शतधौत घृताने कापसाची घडी माखून त्यावर ठेवावी, व्रण क्लेदयुक्त असेल तर व्रणनाशक चिकित्सा करावी; वातहारक गोड द्रव्यांनी सिद्ध केलेले तेल नाकात घालावे. **जलार्बुद**—फोडून त्यावर सुंठ, मिरी, पिंपळी, कुटकी, मालकांगोणी, जवखार, राळ, सैंधव, हिराकस यांचे चूर्ण मधाने युक्त चोळावे. हे खोल किंवा फार वाढलेले असेल तर क्षाराने वा अग्नीने जाळावे.

—स्फुटन—न., लक्षण०, **ओष्ठस्य विदारणम्, स्नेहगण्डूषधारणात् तस्य शमः** (असंसू. ३.८)
ओठ फुटणे. स्नेहाच्या गुळण्या धरल्याने हे शमते.

ओष्ठोपमफला—स्त्री., वनस्पति०, **बिम्बी** (ध. १.२०२)
तोंडली.

ओस—पु., **रसः** (काखिल. ३.२७)
रस, वनस्पतीमधील रस.

औ

औकुल—वि., ओकुलः **काण्डस्थमपक्वं भृष्टम् सस्यम्, ओकुलस्य इदम्; काण्डस्थानि अपक्वानि भृष्टानि गोधूमादिसस्यानि** (असंसू. १०.६६)
गव्हाची ओंबी, लोंबी, हुरडा (ज्वारी, बाजरी इत्यादिकांचा.) घाटे, उळा (हरबऱ्याचा, वाटाण्याचा) भाजलेली कणसे, घाटे, लोंब्या, शेंगा इ०.

औखर—न., **पार्थिवलवण०, रोमकम्** (रा. ६.४०)
रोमक नावाचे मीठ.

औचित्य—न., **अभ्यासः** (चसू. ६.४९)
अभ्यास, पुनःपुन्हा सातत्याने करणे.
आनुकूल्यम् (चचि. ३०.३१५) अनुकूलता.

औडुम्बर—पु., **कृमि०, शोणितजस्ताम्रवर्णोऽण्वाकारो वृत्तश्चापादश्च, सौक्ष्म्याच्च अदृश्यः** (चवि. ७.११)
एक रक्तज कृमि. तांबड्या अणूच्या सारखा वाटोळा, पाय नसलेला. सूक्ष्म म्हणून अदृश्य.

औत्तरभक्तिक—वि., **भुक्तादुत्तरं सेव्यते इति ।** (चचि. ८.९२)
जेवणानंतर सेवन करावयाचे (औषध)

औत्पातिक—वि., न.,—**उत्पातसंबन्धि अरिष्टसूचकनिमित्तम्** (चइ. १२.२५) **उत्पातः शुभा शुभसूचको भूतविकारादि, शकुनापशकुनादि ।** (चइ. १२.२५—३२)
औत्पातिकमशुभं लक्षणम् (चइ. १.३)
अरिष्टसूचक, उत्पात. शुभाशुभ शकुन, अपशकुन, भूतबाधा इ० सूचक.
आकस्मिकम् (चइ १२.६०)
एकदम; अवचित घडलेले.

औत्सुक्य—न., **उत्सुकस्य भावः, विषयोत्कण्ठाऽऽगतोऽभिलाषः** (अरु. अहसू. १.१)
अविचार्य कार्यप्रवृत्तिः (हे. अहसू. १.१)
उत्सुकता (चइ. १२.४७) **रतौ सातिशयोऽभिलाषः** (सुशा. ३.८)
उत्सुकता; विषयाची अभिलाषा. विचार न करण्याची कार्यप्रवृत्ति, अति संभोगाची अभिलाषा.

चिन्ता, व्यग्रत्वम् (चसू. १०.२०) काळजी.

औदक-वि., **उदके भवः, जलसंबन्धि** (सुशा. १.३) जलीय, जलाचे. जलसंबंधी.

-कन्द-पु., **औदकाः कन्दाः, कसेरु-शालुक-नदीमाषकादयः** (सुशा. १०.५७) पाण्यात होणारे कंद, कमळकंद इत्यादी.

-पिशित-न., **मत्स्यादीनामौदकानां प्राणिनां मांसम्, तत्प्रकृतितः गुरु आहारद्रव्यम्** (चसू. ५.५) मासे इत्यादी पाण्यातील प्राण्यांचे मांस. ते मूळचेच पचनास जड असे आहार द्रव्य आहे.

-भाव-पु., **उदके भव औदकः, नदीसमुद्रादिषु वसन्तः मत्स्यकूर्मादय औदका भावा इत्युच्यन्ते** (सुशा. १.३) पाण्यात रहाणारे नदी, समुद्रादीमध्ये मासे कासव इत्यादी प्राणी.

-मज्जा-स्त्री., **स्ने० मत्स्यादीनां मज्जा, तस्या गुणाः—मधुरा गुर्वी उष्णा वातघ्नी च** (सुसू. ४५.१३१) पाण्यात असणाऱ्या मासे इत्यादी प्राण्यांची मज्जा. **गुण**-गोड, जड, उष्ण. वातनाशक.

-मांस-न., **कूर्मादिजलचराणां मांसम्** (चसू. ६.११) **मत्स्यकर्कटकशिशुमारप्रभृतीनां मांसम्** (सुचि. ५.२२) **जलचारिप्राणिजं मांसम्** (सुसू. १२.२४) **औदकमांसं स्नेहनार्थमुपयुक्तम्** (चसू. १३.९१) मासे कासव इत्यादी जलचर प्राण्यांचे मांस. हे स्नेहनासाठी उपयुक्त.

-वनस्पति-पु., **कमलकुमुदकल्हारप्रभृतयः** (सुचि. १६.१०-१४) पाण्यात होणाऱ्या कमळ इत्यादी वनस्पती.

औदनिक-पु., **उपकार्यभूतः भक्तस्य साधकः, महानसनियुक्तः परिचारकेष्वेकः** (सुक. १.१७) मुख्य स्वयंपाक्याचा सहायक. स्वयंपाक करण्यासाठी नेमलेल्या नोकरांपैकी एक.

औदरिक-पु., **अतिभक्षणशीलः, बह्वाशी, घस्मरः, घस्मरत्वमासुरसत्वलक्षणम्** (सुशा. ४.८९) खादाड, अत्याशी हे आसुरसत्व लक्षण आहे.

औदर्य-वि., **उदरे भवः इति, उदरस्थ इति** (चवि. १.२५. (१) उदरातला. उदरात झालेला.

औदुम्बर-पु., **शोणितजः कृमि०, औडुम्बरः** (चसू. १.४ (९;) रक्तज कृमी.

वि., **ताम्रमयम्** (सुउ. १८.८५) तांब्याचा.

वि., **उदुम्बरवृक्षभवम्, उदुम्बरस्येदम्, यथा औदुम्बरं भस्म** (सुउ. ५०.२०) उंबराचे. उंबराच्या झाडापासून झालेले, किंवा केलेले. उंबराचे भस्म.

न., कुष्ठ०, **सप्तमहाकुष्ठेष्वेकम्, पित्ताऽधिकतरं कुष्ठम्** (चचि. ७.२७;) (सुनि. ५.८) **ताम्राणि ताम्रखररोमराजिभिरवनद्धानि बहलानि बहुबहलपूयरक्तलसीकानि कण्डूक्लेदकोथदाहपाकवन्त्याशुगतिसमुत्थानभेदीनि ससंतापक्रिमीणि पक्वोदुम्बरफलवर्णानि भवन्ति ।** (चनि. ५.८ (२); (चचि. ७.१५) सात महाकुष्ठांपैकी एक. तांबडे तांबडे, खरखरीत केसांनी व्यापलेले, जाड, पुष्कळ दाट पू रक्त लसयुक्त, खाज, ओलावा, कूज, दाह, पिकणे हे प्रकार लवकर होणारे, पसरणारे, फुटणारे, आग व कृमियुक्त, पिकलेल्या उंबराच्या फळाच्या वर्णासारखे.

-पात्र-न., **ताम्रमयं पात्रम्** (चक्र. चचि. १.५१) तांब्याचे भांडे.

औद्दालक-वि., मधु०, **कपिलकीटाः स्वल्पा वल्मीकेषु अन्तर्मधु चिन्वन्ति, तत्कीटभवमौद्दालकम् । 'औद्दालकं रुचिकरं स्वर्यं कुष्ठविषाऽपहम्'** (सुसू. ४५.१३३) एक प्रकारचा मध. लहान व पिंगट किडे वारुळात मध साठवतात. हा मध रुचकर, स्वराला चांगला, कुष्ठ व विष नाशक.

औद्भिद-वि., **उद्भिद्य पृथिवीं जायते इति औद्भिदम् ।** (चसू. १.६८) लवण०, **उत्कारिकालवणम्** (चक्रचचि. १५.८५) (अहसू. १०.२७) **पञ्चलवणेष्वेकम्' केचिच्छाम्भरिलवणमाहुः** (चसू. १.८८) **भूमिमुद्भिद्योत्पन्नस्य क्षारोदकस्य सूर्यरश्मिभिः वह्निना वा क्वथनाद्यत् लवणम् उत्पद्यते, तत् । गुणाः—लघु तीक्ष्णमुष्णमुत्क्लेदि सूक्ष्मं वाताऽनुलोमनं तिक्तं कटु क्षारं च** (चसू. २७.३०३ सुसू. ४६.३१९) पृथ्वीच्या पोटातून निघालेले, उगवलेले. सांबर लवण. जमिनीतून निघणारे मीठ. जमिनीतून निघणारे खारे पाणी उन्हाने अथवा विस्तवावर आटवून केलेले मीठ. **गुण**—हलके, तीक्ष्ण, उष्ण, दोष ओले करणारे, सूक्ष्म, कडु, तिखट, क्षारयुक्त, वात सरविणारे.

रोमकलवणम् (ध २.३२) द्रष्टव्यं 'रोमक' रोमक लवण.

–द्रव्य–न., द्रव्यभेद०, औद्भिदं वनस्पतिजं द्रव्यम् । औद्भिदं तु वनस्पति–वानस्पत्य–वीरुदौषधिभेदेन चतुर्विधं भवति ।' (असंसू. १२.४)
वनस्पतिज द्रव्य. सर्व वनस्पति. प्रकार चार १ फुले न येता फळे येणारी २ फुले येऊन फळे येणारी, ३ वर्षजीवी (फळे सुकल्यावर मरणारी) व ४ झाडावर चढणारी.

औन्मादिक–वि., उन्मादकारी, बुद्धिभ्रंशहेतुः (चशा. १.१०५)
उन्माद उत्पन्न करणारे. बुद्धिभ्रंश करणारे.

औपत्यक–पु., ज्वररोग०, उपत्यका पर्वतासन्नभूमिः, तदुद्भवो ज्वर औपत्यकः । (सुउ. ३९.५७)
डोंगराळ भागात उत्पन्न होणारा ज्वर, ताप.

औपद्रविक–वि., उपद्रवानधिकृत्य प्रवृत्तोऽध्यायः । उत्तरतन्त्रे प्रथमाध्यायस्य नाम (सुउ. १.१)
उपद्रव सांगणारा अध्याय. अध्यायाचे नाव.

औपधिक–(औदरिक. पाठः)–वि., छद्मपरः (सुशा. ४.८८) छद्मप्रचारी (चशा. ४.३८(१) (चशा. ८.२१) उपधिर्नाम छद्म, उपधिः यस्य स्वभावः, स औपधिकः, कपटजीवी (इंदु. असंशा. २.६१) दगलबाज. ठग, कपटी.

औपधेनव–पु., धन्वन्तरिशिष्येष्वेकः (सुसू. १.३)
धन्वन्तरीच्या शिष्यांपैकी एक.
न., शल्यतन्त्र० (सुसू. ४.९) शल्यशास्त्र.

औपनासिकी–वि., स्त्री., सिरा०, नासासमीपवर्तिनी (सुशा. ७.२२) नाकाच्या जवळ असणारी. (शीर)

औपपादुक–वि., आत्मनः शरीरान्तरसम्बन्धोपपादकम् (चक्र चशा.३.३)
आपल्या दुसऱ्या (जन्माच्या) शरिराशी संबंध ठेवणारे (मन).

औपम्य–न., प्रमाण०, उपमानप्रमाणम्, अन्येनाऽन्यस्य सादृश्यमधिकृत्य प्रकाशनम्, यथा दण्डेन दण्डकस्य (चवि. ८.४२)
ज्ञानाची जी प्रत्यक्षादि प्रमाणे त्यांपैकी एक प्रमाण. उपमान. दुसऱ्याशी सादृश्य दाखवून द्रव्याची कल्पना देणे.

औपसर्गिक–वि., व्याधि०, उपद्रवसंज्ञः, यः पूर्वोत्पन्नं व्याधिं जघन्यकालजातो व्याधिरुपसृजति, स तन्मूल एव उपद्रवसंज्ञः (सुसू. ३५.१८) पु., एक रोग झाल्यावर त्यामुळे दुसरा रोग उत्पन्न होतो तो. उपद्रव.

–रोग–पु., उपसर्गजो रोगः यो ज्वरादिरोगपीडितजनसंपर्काद्भवति स उपसर्गजो रोगः, उपसर्गाज्जात औपसर्गिकः । औपसर्गिका रोगाः शीतलादयः(ड) 'कुष्ठं ज्वरश्च शोषश्च नेत्राभिष्यन्द एव च । औपसर्गिकरोगाश्च संक्रामन्ति नरान्नरम् ॥' (सुनि. ५.३४) कारणानि अस्य–गात्रसंस्पर्शनिःश्वाससहभोजनशय्यासनवस्त्रमाल्यानुलेपनादीनि । (सुनि. ५.३४)
एका रोग्याच्या संपर्काने दुसऱ्याला होणारा तोच रोग. देवी, कांजण्या, ज्वर, कुष्ठ, क्षय, डोळे येणे इत्यादी रोग. रोग्याच्या संपर्कात असणाऱ्या मनुष्याला होतात. ते औपसर्गिक रोग होत.

औपाधिक–पु., 'औपाधिक' उपाधिराश्रयः तत्सम्बन्धवानौपाधिकः; द्र० (र. ११.१७–१९) औपधिक.
आश्रयसंबंधी. आश्रयी. पहा 'औपधिक'

–दोष–पु., परिव० रसदोष०, कञ्चुकशब्दवाच्यास्ते च सप्त (र. ११.१७–१९)
पाऱ्याचे दोष, कंचुका (सात)

औरभ्र–पु., धन्वन्तरिशिष्येष्वेकः (सुसू. १.३)
धन्वंतरीच्या शिष्यांपैकी एक.
न., शल्यतन्त्रेष्वेकं तन्त्रम् (सुसू. ४.९)
शल्यशास्त्रावरील ग्रंथांपैकी एक ग्रंथ.
वि., उरभ्रसम्बन्धि, मेषसम्बन्धि (चसू. १३.८३) मेंढ्यासंबंधी, मेंढ्याचे.

–पयस्–न., मेषीदुग्धम्, आविकं पयः(ध. ६.१६९) मेंढीचे दूध.

–मांस–न., मेषमांसम्, तद् बृंहणं गुरु पित्तश्लेष्मावहं च (सुसू. ४६.८८)
मेंढीचे मांस पुष्टिकारक, जड, पित्तकफवर्धक.

–रस–(परिव०)–पु. उरभ्रः प्राणि० तस्य मांसरसः (चसू. १३.८३) मेंढ्याच्या मांसाचा रस.

और्णिक–वि., ऊर्णाकृतवस्त्र०, ऊर्णिकासमुद्भवम् । 'ऊर्णा मेषादिलोम्नि' (अमर) कम्बलः नानाविधः (सुउ. ३९.२७५)
लोकरीचे. कांबळे, रग. इत्यादी वस्त्रे.

–पट्ट–पु., आविकपट्टः, स अनग्निस्वेदसाधनः (सुचि. ४.१७)
मेंढ्याच्या कातड्याचे वस्त्र. पट्टा. याने गुंडाळलेल्या शरिराला व शरिराच्या अवयवाला घाम येतो. अग्निवाचून घाम आणण्याचे एक साधन.

-वस्त्र-न., मेषादिलोमजातं वस्त्रम् ; सामान्यवातोपक्रमेष्वेकः (सुचि. ४.२५)
लोकरीचे कापड. वातविकारावर उपयुक्त.

और्व-वि., पार्थिवद्रव्य०, उर्वी पृथ्वी तद्भवम् उद्भिदम्, लवणम् (ध. २.३२) जमिनीतून निघालेले मीठ.
-लवण-न., उद्भिज्जलवणम्, सैन्धवादिलवणषट्कम् (र. २३.४४)
जमिनीतून निघालेले सैंधव इत्यादी ६ प्रकारचे मीठ.

औला-स्त्री., ग्रहमातृ० (असंउ. ४.५४२) एक ग्रहमाता.

औलुकी-वि., स्त्री., उलूकस्य अयं उलूक्या वा इति। उलूकीवसा, चुलूकीवसा (असंसू. ६.११३)
घुबडाच्या मांसाचा स्नेह. चरबी.

औशनस्-पु.,अगद०, उशनसा शुक्रेण कथितः (असंउ. ४०.३२०)
एक विषनाशक योग. हा शुक्राने सांगितलेला आहे.
वि.,-तन्त्र०, उशना नामा ऋषिस्तत्कृतं तन्त्रमौशनसम् (चवि. ८.५४)
एक शास्त्र. शास्त्रग्रंथ. उशना नावाच्या ऋषीने केलेला ग्रंथ.

औषध-न., भेषजम् (चसू. १.२४) (सुसू. १.३८) चिकित्सितम् (चचि. १.३)
यथा दोषाणामौषधं बस्त्यादि (अहसू.१.२५)
औषध. जसे वातादिकांचे बस्ति इत्यादी औषध.
वनस्पति०, शुण्ठी (सुचि. २३.१२) सुंठ.
न., चिकित्साद्रव्यम् (चसू. १.७१) यदुपकरणायोपकल्पते भिषजो धातुसाम्याभिनिवृत्तौ प्रयतमानस्य विशेषतश्चोपायान्तेभ्यः (चवि ८.८७)
औषधिद्रव्यज्ञानोपायः-रूपाऽवबोधो वनगोचरेभ्यः (असंसू. १२.१०१) गोपालतापसव्याधवनचारिमूलाऽऽहारेभ्यो भेषजव्यक्तिर्भवति (सुसू. ३६.१०)
देशभेदेन गुणभेदः हैमवतमौषधं सौम्यं पथ्यं च। वैन्ध्यं भेषजमाग्नेयम् (असंक. ८) प्रशस्तौषधभूमिः-तत्र देशे साधारणे जाङ्गले वा यथाकालं शिशिरातपपवनसलिलसेविते समे शुचौ प्रदक्षिणोदके श्मशानचैत्यदेवयजनागारसभाश्वभ्रारामवल्मीकोषरविरहिते कुशरोहिषास्तीर्णे स्निग्धकृष्णमधुरमृत्तिके सुवर्णवर्णमधुरमृत्तिके वा मृदावफालकृष्टेऽनुपहतेऽन्यैर्बलवत्तरैर्द्रुमैरौषधानि जातानि प्रशस्यन्ते (चक. १.९)
ग्रहणकालः—वर्षावसन्तयोर्भेषजानामचिरप्ररूढं शाखापलाशं ग्राह्यम्। ग्रीष्मे शिशिरे वा मूलानि ग्राह्याणि। शरदि त्वक्कन्दक्षीराणि। हेमन्ते साराणि यथर्तुफलपुष्पाणि च ग्राह्याणि (असंक८ त. प्र. पृ. १६७)
औषधस्य विविधपरीक्षा विषयाः-योग्यमपि चौषधमेवं परीक्षेत-इदमेवं रसवीर्यविपाकमेवं गुणमेवं द्रव्यमेवं कर्मैवं प्रभावमस्मिन्देशे जातमस्मिन्नृतावेवं गृहीतमेवं निहितमेवं निषिद्धमेवं उपसंस्कृतमेवं संयुक्तमनया मात्रयैवंविधस्य काल एतावन्तं दोषमपकर्षत्युपशमयति वा। तथा तेनाऽनेन वा विशेषेण प्रयुक्तमिदमकरोत् (असंसू. २३.८)
कल्पभेदाः-चूर्ण-शीतकषाय-स्वरस-अभिषव-आसुतक्रिया-फाण्ट-कल्क-क्वाथ भेदेनौषधकल्पः सप्तधा (काखिल. ३.३३-३५)
पञ्चविधस्तु भेषजानां कषायः (कल्पः) निर्यासः, कल्कः, निर्यूहः, शीतः, फाण्टश्च। (असंसू. ८)
नृपतेरौषधयोजना-यन्मात्रावद्योजितं पाके लघु हृद्यं दोषप्रशमनमल्पया मात्रयाऽपि कार्यकरं प्रबलवीर्यं प्रसादकरं बलरक्षकमल्पदोषकरमग्लानिकरं संस्कारगुण-सम्पन्नं तदुपयुक्तम् (काखिल. ३.३१-३३)
अनन्यकार्योऽवहितो मन्त्रिगुरुसम्मतं सर्वगुणसंस्कारसम्पन्नमौषधमास्वादितपूर्वं परिचरैः स्वयमनुप्रयोजयेत् (असंसू. २३.३३-३५) भेषजसम्पत्-सुभूमौ जातं काले चोद्धृतं कालेनोत्पन्नमविकार्यग्नितोयजन्तुविण्मूत्रजरादिभिरनुपहतं तत्तद्रोगयोग्यं क्रमेण च विधिवदुपपादितम् (कासू. २६.५)
औषधविधिः—द्विविधमौषधमूर्जस्करं रोगघ्नं च 'स्वस्थस्यौर्जस्करं किञ्चित्किञ्चिदार्तस्य रोगनुत् (चचि. १.४)
'उभयमपि चोभयात्मकम्। बाहुल्येन तु निर्देशः तत्रोर्जस्करं द्विविधं रसायनं वाजीकरणं च। रोगघ्नमपि द्विविधम्—रोगस्य प्रशमनमपुनर्भवकरं च। (असंसू. १२.३)
पुनश्च द्विविधम् द्रव्यमद्रव्यं च। तत्र द्रव्यं त्रिविधम्—भौममौद्भिदं जङ्गममिति। अद्रव्यं पुनरुपवासानिलातपच्छायामन्त्रसान्त्वदानभयोत्रासक्षोभणहर्षणभर्त्सनस्वप्नजागरणसंवाहनादि। (असंसू.१२.४)
तत्पुनर्द्विविधम्-व्यपाश्रयभेदाद्दैवयुक्तिव्यपाश्रयं चेति। (चवि. ८.८७) (असंसू. १२.५)

त्रिविधमौषधम्–दैवव्यपाश्रयं युक्तिव्यपाश्रयं सत्वावजयश्च । तत्र दैवव्यपाश्रयं मन्त्रौषधिमणिमङ्गलबल्युपहारहोमनियमप्रायश्चित्तोपवासस्वस्त्ययनप्रणिपातगमनादि । युक्तिव्यपाश्रयमाहारौषधयोजनादि । सत्वावजयः पुनरहितान्मनोनिग्रहः ।

(असंसू. १२.५)

पुनरपि च त्रिविधम्–अपकर्षणं प्रकृतिविघातनं निदानत्यागश्च । ते पुनरपकर्षणादयो द्विविधा बाह्याऽभ्यन्तरभेदेन । तत्र बाह्यमपकर्षणं ग्रन्थ्यर्बुदोपपक्ष्मकृमिशल्यादिषु शस्त्रहस्तयन्त्रादिभिः । अभ्यन्तरं पुनर्वमनविरेचनादिभिः । प्रकृतिविघातनं संशमनम् । तद्बाह्यमभ्यङ्गस्वेदप्रदेहपरिषेकोन्मर्दनाद्यम् । अभ्यन्तरं यदन्तरमनुप्रविश्याऽविक्षोभयद्दोषाञ्छमयति । निदानत्यागो यथादोषं शीतोष्णासनव्यायामादीनां वर्जनं स्निग्धरूक्षाद्यभ्यवहारश्च । तत्र शस्त्रादिसाध्ये भेषजमनुक्रमते न तु भेषजसाध्ये शस्त्रादि ।' (असंसू. १२.६)

पुनरपि त्रिविधम्–हेतुविपरीतं व्याधिविपरीतमुभयार्थकारि च । तत्र हेतुविपरीतं गुरुस्निग्धशीतादिजे व्याधौ लघुरूक्षोष्णादि तथेतरस्मिन्नितरत् । व्याधिविपरीतं द्वौ मूलोपक्रमौ तौ च स्नेहस्वेदौ लङ्घनबृंहणे पञ्चकर्माणि वमनादीनि सधूपधूमाञ्जनादीनि च । तथा विम्लापनोपनाहनपाटनादीनि । उभयार्थकारि पुनर्दैवव्यपाश्रयमौषधम् । तथा छर्द्यां छर्दनमतीसारेऽनुलोमनं मदात्यये मद्यपानं तुच्छदग्धेऽग्निप्रतपनं पित्तेऽन्तर्गूढे विमार्गगे वा स्वेदः कट्वम्ललवणतीक्ष्णोष्णाभ्यवहारश्च बहिःप्रवर्तनाय स्वमार्गाऽऽपादनाय च । श्लेष्मणि चान्तर्निगूढे स्तब्धे बहिःशीतोपचारस्तत्पीडितस्योष्मणोऽन्तःप्रवेशेन कफविलयनायेति । एवंविधं ह्यविपरीतमेव सद्भेषजं हेतुव्याधिविपरीतमर्थं करोति (असंसू. १२.७–९)

पचनकालः–त्रिभिर्यामैर्मध्यमाग्नेर्भेषजस्य पाकः (ड. सुचि. ३३.३६) जीर्यत्काललक्षणम्–जृम्भाशब्दद्वेषमुखशोषाऽरतिक्लमतन्द्रा उद्वेष्टनं हस्तपादानाम्, आलस्यं चेत्येतानि जीर्यति भेषजे लिङ्गानि भवन्ति

(काखिल. ३.६९)

सावशेषौषधलक्षणम्–क्लमो दाहोऽङ्गसदनं भ्रमो मूर्च्छा शिरोरुजाऽरतिर्बलहानिश्चेत्येतानि सावशेषौषधलक्षणानि । (चसि. ६.२७)

जीर्णौषधलक्षणम्–अनिलोऽनुलोमः स्वास्थ्यं क्षुधा तृष्णा बलं प्रसन्नमनस्त्वमिन्द्रियपाटवमुद्गारस्यौषधगन्धादिविरहितत्वमित्येतानि जीर्णौषधलक्षणानि

(चसि. ६.२६)

औषधमात्रा–मात्राया व्यवस्थानं नास्ति । देहदोषबलवयोदेशकालाँश्चाऽऽलोच्य भैषजमवचारयेत् (असंक. ८. त. प्र. पृ. १६८) उत्तरोत्तरासु वयोऽवस्थासूत्तरोत्तरा भेषजमात्राविशेषा भवन्ति, यथा बाल्ये (सुसू. ३५.३०) मात्रावदौषधम् अल्पमात्रत्वे सत्यपि प्रशस्तमहावेगं बहुदोषहरं सुखकरं पाके लघ्वास्वादने सुखकरं प्रसन्नत्वकरं रोगघ्नं व्यापत्तावपीषद्विकारकारि नातिग्लानिकरं गन्धवर्णरसोपेतं यदौषधं तन्मात्रावज्ज्ञेयम्'

(चसि. ६ १५.१६)

अल्पमात्रायाः परिणामः–' तथा बलवति बलवद्व्याध्यातुरेऽल्पबलमल्पं वा भेषजमकिञ्चित्करं भूय एव दोषमुत्क्लिश्य व्याधिमुदीरयेत् ।'

(असंसू. २३.७)

औषधप्रमाणम्–बाल्ये औषधमात्रादिविशेषः–जातस्य शिशोः प्रथमे मासि रक्तिकाप्रमाणौषधस्य मात्रा स्यात् । साच मधुक्षीरसिताघृतैः सहाऽवलेहरूपेण देया । संवत्सरं यावन्मासादूर्ध्वं प्रतिमासमेकैका रक्तिका वर्धयितव्या । वर्षादूर्ध्वं षोडशवर्षपर्यन्तं प्रतिवर्षं माषप्रमाणेन वृद्धिः स्यान्मात्रायाम् आसप्ततेश्च सैव मात्रा स्यात् । वार्धक्ये क्रमेण मात्राया ह्रासः कर्तव्यः (ड. सुसू. ३५.३०) क्षीरपाय–क्षीराज्यालोडितौषधस्याङ्गुलिपर्वद्वयग्रहणसम्मिता मात्रा । क्षीरान्नादाय–कल्कस्य कोलास्थिसम्मिता मात्रा । अन्नादाय–कोलसम्मितौषधमात्रा (सुशा. १०.३८;) 'द्विगुणा ह्यग्रपर्वाङ्गुलिजीवनीयानां । तथा संशमनस्य च ।' (काखिल. ३.९०) दीपनीयानां चूर्णानामौषधमात्राऽग्रपर्वाङ्गुलिः (काखिल., ३.८९–९०) ऊर्ध्वभागविरेचने नाम वमने तथा विरेचनेऽर्धाग्रपर्वाङ्गुलिरौषधमात्रा (काखिल., ३. ९१) अष्टमासं यावद्बालाय यथारोगमौषधमौषधस्य चतुर्भागस्नेहमिश्रितं देयम् । अतः परं जलपिष्टमौषधं सघृतं देयम् (काखिल., ३.८६–८७)

व्याधावौषधयोजना–सर्वेषामपि व्याधौ 'यथास्वं निदानविपरीतमौषधमवचारयेत् ।' (असंसू. ११.४८) हेतुविपरीतेनौषधेन कृतेनाऽपि न शाम्यति

तदा 'सति त्वनुबन्धे निदानविपरीतमपास्य व्याधिविपरीतमेव तदर्थकारि वा ।' (असंसू. ११.४९)

मृद्वल्पौषधपानार्हः–यो दुर्बलोऽल्पदोषयुक्तः पूर्वं शोधितः कृशो यस्य कोष्ठस्वरूपज्ञानं नास्ति तेनाऽल्पमात्रमौषधं पेयम् । तथा तत्राऽल्पमात्रया सौम्यमौषधं वारंवारं पीतं सद्धितकरं भवति (असंसू. २७.४६–४७) स्नेहस्य पानात्पूर्वं मृदु भेषजं देयं ततोऽग्न्युत्तेजनं कोष्ठलघुता च भवति (असंसू, २५.४५)

औषधस्य तीक्ष्णमध्यमृदुता–यदौषधं जलाग्निकीटैरसंसृष्टं देशकालगुणानुगतं नवं मात्राधिकं तुल्यवीर्यैर्द्रव्यैर्भावितं पूर्वं स्नेहस्वेदोपपन्नस्य तीक्ष्णत्वं याति । एतद्विपर्यये मन्दतां प्रतिपद्यते ।

व्याधेस्तीक्ष्णत्वमध्यत्वमृदुत्वानि ज्ञात्वा रुग्णस्य च बलं विचार्य तीक्ष्णमध्यमृदून्यौषधानि प्रयोज्यानि । यदि रुग्णो निर्बलो व्याधिश्च तीक्ष्णस्तदा मृद्वौषधं प्रयोज्यम् (असंसू. २७.५९–६०)

आशुशुध्यर्थं प्रतिपक्षमौषधम्–यथास्वलक्षणैः कर्मभिश्च बुध्याऽपि दोषमवगमयेत् । तद्यथा–किमाहारेण कुपितो वायुः किं विहारेण तथा रूक्षेण लघुना शिशिरेण वा साहसेन वेगरोधेन वा भयेन शोकेन वेति । ततश्च प्रतिपक्षमेवौषधं प्रयुज्यमानमाशु सिद्धये सम्पद्यते । तत्र मधुराम्ललवणा रसाः कटुतिक्तकषायाश्चेतरेतरप्रतिपक्षाः ।'

(असंसू. २३.३)

औषधस्य तत्त्वम् 'उचितो यस्य यो देशस्तज्जं तस्यौषधं हितम् । देशेऽन्यत्राऽपि वसतस्तत्तुल्यगुणजन्म च ॥' (असंसू. २३५–३६)

औषधाऽगारम्–औषधसंग्रहस्थानम्, भेषजाऽगारम् (सुसू. ३६.१६)

औषधीनां हस्ते निबन्धनम्–मन्त्रिता सिद्धौषधिर्हस्ते बध्यते यथा मूषका अजरूहा वा हस्ते बद्धा विषापहा (असंसू. ८.१११)

औषध–चिकित्सेचे द्रव्य, देशकाल इत्यादिकांखेरीज धातुसाम्य निर्माण करण्याकरिता वैद्य जे उपकरण-साधन वापरतो ते. **औषधींचे ज्ञान होण्याचा उपाय**–रानात संचार करणारे गुराखी, तपस्वी, शिकार करणारे, वनात राहणारे, कंदमुळे खाणारे, यांचेकडून वनस्पती इत्यादींचे स्वरुप कळते. **देशभेदाने गुणभेद**–हिमालयातील औषध सौम्य व पथ्यकर. विंध्याद्रीतील उष्ण असते.

कार्यकारी औषधांची भूमि–साधारण किंवा जांगल प्रदेश यामध्ये कालानुरुप थंडी ऊन वायु पाणी यांचा पुरवठा असलेली, सारखी निर्मल व निर्मल पाणी वाहत असलेली दर्भ रोहिष जिच्यात विपुल होतात जिची माती स्निग्ध, गोड, काळी किंवा पिवळी आहे, जी न नांगरलेली पण मऊ आहे, जी मोठ्या झाडांनी विकृत केलेली नाही अशा जमिनीत झालेली औषधि प्रशस्त असते. श्मशान, देवालय, यज्ञभूमि, पार, खाचखळगे, बगीचा, वारूळ व खारी जमीन यांतील औषधी घेऊं नये. **घेण्याचा काळ**–वसंत व वर्षा ऋतूत नुकत्याच फुटलेल्या डहाळ्या व कोवळी पाने घ्यावीत. ग्रीष्म व शिशिरात मुळे; शरदात साल कंद व दूध; व हेमंतात नार (गाभा) घ्यावा. ज्या ऋतूत फळे फुले येतात त्या ऋतूत ती घ्यावीत. **औषधाची परीक्षा अशी करावी**–हे औषध ह्या ह्या रस, वीर्य, विपाक, गुण, कर्म, प्रभावाचे आहे, ह्या देशात, ह्या ऋतूत उत्पन्न झालेले अशा प्रकाराने आणले व त्याचा अशा तऱ्हेने संग्रह केला, ह्यां कारणास्तव टाकून दिले, ह्याच्यावर असे असे संस्कार केले, ह्या द्रव्याशी ते मिश्र केले, इतक्या प्रमाणात ते दिले, ते अशा काळात दिले की ह्या ह्या दोषांना घालवते किंवा शमवते आणि अशा विशिष्ट तऱ्हेने त्याची योजना केली तर त्याचा असा परिणाम होतो. (कितीही योग्य औषध आहे म्हणून कळले तरी त्याची इतकी माहिती मिळवून नंतरच ते उपयोगात आणावे.)

निरनिराळे कल्प–चूर्ण, थंड पाण्यात चूर्ण भिजवून गाळलेले पाणी, अंगरस, कांजी (अभिषव) आसव (आसुतक्रिया) चहासारखा उकळत्या पाण्यात घालून गाळलेला काढा (फांट) चटणी (कल्क) असे सात प्रकार.

एक मत–निर्यास (वनस्पतीचा गोंद) कल्क (वनस्पती वाटलेला गोळा) निर्यूह (काढा) ४. चूर्ण थंड पाण्यात रात्री भिजवून सकाळी गाळून घेतलेले पाणी (शीत) व फांट म्हणजे वनस्पती चहासारखी उकळून घेतलेले पाणी.

राजाकरितां औषधाची योजना–जे योग्य मात्रेने दिले असता पचनाला हलके, हृदयाला हितकर (चवदार) दोषनाशक, थोड्या मात्रेनेही कार्य करणारे, प्रबल वीर्याचे पण बलरक्षक, प्रसन्नता उत्पन्न करणारे, ग्लानि न आणणारे, थोडे दोष

करणारे असले तरी संस्काराने गुणसंपन्न औषध योग्य होय. वैद्याने सर्वगुण व संस्कारसंपन्न औषध गुरुच्या व मंत्र्यांच्या संमतीने इतर कामे बाजूस सारून सावधान चित्ताने प्रथम राजाच्या सेवकांना स्वादाकरितां देऊन व स्वतःही चाखून नंतर राजाला द्यावे.

औषधाचे गुणकारित्व–चांगल्या जमिनीत झालेले, योग्य वेळी काढलेले, योग्य वेळात तयार झालेले, अविकारी, आग, पाणी, जंतु, विष्ठा, मूत्र, जुने होऊन न बिघडलेले, त्या त्या रोगाला योग्य क्रमाने योग्य रीतीने दिलेले औषध उत्तम गुणाचे होते.

औषधाचे प्रकार–दोन आहेत. शरिरातील धातु-घटक विशुद्धतर बनविणारे म्हणजे ऊर्जस्कर व दुसरे रोगनाशक. दोन्ही प्रकारची औषधे दोन्ही कार्ये करतात. जे कार्य अधिकत्वाने करते त्याला अनुसरून ते त्या प्रकारचे समजले जाते. ऊर्जस्कर दोन प्रकारचे; शुक्रधातु परिपोषक होऊन मैथुनशक्ति वाढवणारे (वाजीकर) व सर्व धातुपरिपोषक. म्हणजे रसायन. रोगघ्नही दोन प्रकारचे; रोग शमविणारे व तो पुन्हां उत्पन्न होऊ न देणारे. आणखी दोन प्रकार–द्रव्यात्मक व अद्रव्यात्मक. द्रव्य तीन प्रकारचे पार्थिव, जमिनीतून वर येणारे (औद्भिद) प्राणिज (जांगम). आणि अद्रव्यात्मक प्रकार–उपवास, वायुसेवन, ऊन्ह, सावली, मंत्र, धीर देणे, बलिदान, भीति दाखवणे, त्रासविणे, राग आणणे, हसविणे, झिडकारणे, झोप आणणे, झोप न घेऊ देणे, आंग चेपणे इ. याचे पुन्हां २ भेद–१ दैवव्यपाश्रय व २ युक्तिव्यपाश्रय; अन्य मते औषधाचे ३ प्रकार ...वव्यपाश्रय, युक्तिव्यपाश्रय, व सत्वावजय.

...य–मंत्र, औषधी, रत्ने, पुण्याहवाचन बलिदान, उपहार, होम, नियम, ...स, नमस्कार, तीर्थयात्रादिगमन.

...–पथ्याहार आणि औषधयोजना.

... –अहितकर गोष्टीपासून मनाला दूर ... (...यम).

पुनश्च तीन प्रकार–अपकर्षण, प्रकृति विघातन, व निदान त्याग. ह्या अपकर्षणाचे बाह्यापकर्षण व आभ्यंतर अपकर्षण असे २ भेद होतात.

बाह्यापकर्षण–ग्रंथी, अर्बुद, उपपक्ष्म (पडकेस), कृमि, शल्य, इ. शस्त्र, यंत्र किंवा हाताने काढून टाकणे.

आभ्यंतरापकर्षण–वमन विरेचनादींच्या साह्याने दोषांना घालवणे.

प्रकृतिविघातन–म्हणजे शमन. हे बाह्यतः अभ्यंग, स्वेद, प्रदेह, परिषेक, उन्मर्दनादि प्रकारचे आणि जे आत जाऊन दोषांचा क्षोभ न करता शमन करते ते अंतःशमन.

निदानत्याग–दोषवृद्धीस कारण झालेल्या शीत उष्ण, आळस, (बसून राहाणे), व्यायाम इ. वर्ज्य करून स्निग्ध किंवा रूक्ष सेवन करणे. शस्त्रादींनी साध्य विकारात औषध उपयोगात येऊ शकते पण औषधसाध्य विकारात शस्त्र उपयुक्त होत नाहीं.

पुनश्च ३ प्रकार—१ हेतुविपरीत २ व्याधिविपरीत ३ उभयार्थकारी.

१ हेतुविपरीत–गुरु, स्निग्ध, शीत इ. मुळे झालेल्या विकारावर लघु, रूक्ष, उष्णादि याचप्रमाणे इतरत्रही त्या त्या कारणाचे उलट उपचार करणे.

२ व्याधिविपरीत–मूलतः दोन प्रकारची चिकित्सा (१) स्नेह स्वेद, लंघन-बृंहण, वमनादि पंचकर्मे, धूप, धूम, अंजनादी आणि (२) अंगुली वगैरेनी मर्दन करून आतल्याआत सूज इ. जिरवणे, पोटीस बांधणे, चिरणे इ.

उभयार्थकारी– पूर्वी सांगितलेले दैवव्यपाश्रय उपचाररूप औषध करणे. त्याचप्रमाणे-वांतीवर वामक उपचार, अतिसारात अनुलोमक, मदात्ययात मद्यपान, तुच्छदग्ध (होरपळल्यास) झाल्यास अग्निशेक, पित्त खोल शिरले किंवा निरनिराळ्या मार्गात गेले असता घाम आणणे, तिखट, आंबट, लवण, तीक्ष्ण, उष्ण द्रव्य सेवन करून त्याला त्या स्थानातून स्वस्थानी आणण्यासाठी हे उपचार करणे. कफ असाच खूप अंतःप्रविष्ट होऊन थांबला असता बाह्य शीतोपचार करून त्यामुळे बाह्य उष्णतेला आत प्रविष्ट करवून कफाचे विलयन घडवून आणणे असे विपरीत वाटणारे पण हेतु आणि व्याधि दोहींच्या उलट पण रोगनाशक परिणाम घडवून आणणे.

पचनकाल–मध्यम अग्नि असलेल्या व्यक्तीचा औषध पचनकाळ तीन प्रहरांचा म्हणजे ९ तासांचा असतो.

पचन होत असल्या कालाचे चिन्ह–जांभया येणे, शब्द सहन न होणे, तोंड सुकणे, निरुत्साह, ग्लानी, डोळ्यावर झापड येणे, हातापायात पेटके येणे व आळस ही चिन्हे होतात.

औषध पचावयाचे राहिल्यास – थकवा, दाह, आंग गळणे, श्रम, मूर्च्छा, डोकेदुखी, निरुत्साह आणि बलनाश होतो.

औषध जिरल्याचे लक्षण – वायूची गति अनुलोम होणे, स्वास्थ्य वाटणे, भूक, तहान, शक्ति, प्रसन्नता, त्या त्या इंद्रियांची कार्यक्षमता, ढेकरामध्ये औषधाचा वगैरे वास न येणे ही लक्षणे होतात.

औषधाचे प्रमाण–हे निश्चित नाही. देह, दोष, बल, वय, देश, आणि काल यांचा विचार करुन औषधाचे प्रमाण ठरवावे. वाढत्या वयानुसार औषधाची मात्रा ठरवावी लागते. जसे बालकाला अगदी माफक प्रमाणात औषध द्यावे. त्याचे प्रमाण कमी असूनही ते चांगले शीघ्र कार्यकारी, पुष्कळ दोषनाशक, सुखाने व लौकर पचणारे, स्वादाला चांगले, मनाला प्रसन्नता देणारे, रोगनाशक, झालाच तर अत्यल्प विकार करणारे, ग्लानि न आणणारे, वास, रंग, रस चांगला असलेले, असे मात्रायुक्त समजावे.

थोड्या प्रमाणाचा परिणाम–बलवान रोग व बलवान रोग्याला थोड्या प्रमाणात किंवा थोड्या शक्तीचे औषध रोगहारक कार्य न करता दोष खूप प्रमाणात उचंबळवून रोग वाढविते.

प्रमाण–जन्मलेल्या बालकाच्या पहिल्या महिन्यात गुंजेएवढे असावे. ते मध दूध खडीसाखर तूप यांबरोबर चाटण स्वरुपाने द्यावे. पुढच्या महिन्यापासून मूल वर्षाचे होईपर्यंत एक एक गुंज वाढवावे. एक वर्षानंतर व सोळा वर्षांपर्यंत एकेक मासा या प्रमाणे वाढवावे, सत्तर वर्षांपर्यंत तेच प्रमाण असावे नंतर ते कमी करावे. दुधावर असलेल्या बालकाला दूध तूप यात मिसळून अंगुळीच्या दोन पेऱ्यांवर मावेल एवढे औषध द्यावे; तर दूध व अन्नावर असलेल्याला बोराच्या आठळी एवढे आणि अन्नावर असणाऱ्याला बोरा एवढे. औषध द्यावे जीवनीय व शामक औषध दोन अंगुळांच्या टोकावर मावणारे म्हणजे पूर्वीच्या औषधाच्या दुप्पट प्रमाण द्यावे.

दीपक औषधी चूर्ण–अंगुळीच्या टोकाच्या पेऱ्यावर मावेल इतके देणे. वामक व रेचकाचे प्रमाण वरील प्रमाणाच्या अर्धे. आठ महिन्यापर्यंत मुलास औषधाच्या चौथा हिस्सा स्नेह घालून द्यावे. आठ महिन्यापेक्षा अधिक वयाच्या बालकाला औषध वाटून व तूप मिसळून द्यावे.

रोगावर योजना–सर्व रोगावर कारण विपरीत औषध द्यावे. याचा उपयोग झाला नाही व रोग तसाच असला तर रोगाच्या विपरीत द्यावे किंवा कारण समान पण रोगनाशक असे द्यावे.

मृदु व थोडे औषध देण्यास योग्य–दुबळा, थोड्या दोषांचा, रेचक इ० पूर्वी देऊन शुद्ध झालेला, किडकिडीत, व ज्याच्या कोठ्याची माहिती नाही त्याला थोड्या प्रमाणात पण वारंवार दिले म्हणजे ते हितकारक होते. स्नेह देण्याच्या अगोदर मृदु औषध द्यावे म्हणजे अग्नि प्रदीप्त होतो व कोठा हलका होतो.

औषधाची तीक्ष्णमध्यमृदुता–जे औषध पाणी अग्नि किडे यांमुळे बिघडले नाही, देश, काळ, यांच्या गुणांना अनुरुप, नवे, प्रमाणाने अधिक, समान वीर्याच्या औषधांची भावना दिलेले, असे जर प्रथम स्नेह व शेक दिल्यानंतर दिले तर तीक्ष्ण होते. वरील गोष्टींच्या विपरीत असलेले औषध मृदु असते. रोगाचे तीक्ष्णत्व मध्यत्व सौम्यत्व पाहून रोग्याचे बल लक्षात घेऊन तीव्र, मध्य, किंवा सौम्य औषध द्यावे. जर रोगी दुबळा व रोग तीव्र असेल तर औषध मृदु द्यावे. शरिराची शुद्धि शीघ्र करावयाची असेल तर विपरीत गुणाचे औषध उपयुक्त होते; लक्षणांनी व कर्मांनी तसेच बुद्धीने दोष जाणावेत. जसे वायूचा प्रकोप आहाराने किंवा विहाराने झाला? रुक्ष हलके किंवा थंड यापैकी कशाने? साहस, मल मूत्रविसर्जनाचे वगैरे वेग अडविणे, भय, शोक, यांनी वात प्रकुपित झाला की काय हे जाणून नंतर विपरीत गुणकर्मांचे औषध द्यावे म्हणजे ताबडतोब शमन होते, गोड आंबट खारट तिखट कडु तुरट रस हे परस्परांचे प्रतिपक्षी रस आहेत.

औषधाचे तत्व—जो देश ज्या दोषाच्या प्रकृतीच्या किंवा रोगाच्या विपरीत गुणाचा असल्या मुळे व्यक्तीला उचित असतो तेथे उत्पन्न झालेले वनस्पतिज किंवा प्राणिज औषध त्याला हितावह होते. तोच मनुष्य अन्य म्हणजे अनुचित देशात गेल्यास तेथे उचित देशाच्या गुणाचे आणि तेथेच निर्माण झालेले वनस्पतिज किंवा प्राणिज औषध ह्याला हितकर होते.

औषधे संग्रह करण्याच्या स्थानाला 'भेषजागार' म्हणतात.

हाताला औषध बांधणे–मंतरलेली सिद्धौषधि हातात, गळ्यात, कमरेला वगैरे बांधली जाते; जसे मोखा किंवा अजरुहा हातावर बांधली तर ती विष-नाशक होते.

–कर्म–न., **औषधकार्यम्, यथा ऊर्ध्वाधोभागोभय-भागसंशोधनादि** (सुसू. ४०.५)
औषधाचे कर्म म्हणजे कार्य–वामक औषधाने वांती होणे; रेचकाने रेच होणे इत्यादी.

–काल–पु., **औषधप्रदानकालः, 'न हि अप्राप्ताऽतीत-कालमौषधं यौगिकं भवति ।'** (असंसू. २३.१२)
औषध देण्याची वेळ. योग्य वेळ आली नसतां किंवा वेळ टळल्यावर दिलेले औषध कार्यकर होत नाही.
दश औषधसेवनकालाः १ अभक्तं, केवलमौषधं २ प्राग्भक्तं पूर्वभक्तस्य, (का,) **३ अधोभक्तं अधोभक्तस्य** (का.) **४ मध्येभक्तं-मध्येभक्तस्य** (का.) **५ अन्तराभक्तम् भक्तयोः मध्ये** (का.) **६ सभक्तम् भक्तयुक्तं ७ सामुद्गम् भुक्तस्यादावन्ते** (का.) **८ मुहुर्मुहुः सभक्तमभक्तं वा मुहुर्मुहुः ९ ग्रासम्–ग्रासे संमिश्र्य** (का. १०) **१० ग्रासा-न्तरम् ग्रासान्तरे** (का.) (सुउ. ६४.६५)
(काखि. ३.४४.१३)
११ **'निशि च' इति एकादशधावचारणम्**
(असंसू. २३.१२)
(१) न खाता–रिकामे पोटी (२) जेवणापूर्वी (३) जेवण होताच (४) जेवणामध्ये नि जेवण झाल्यावर (५) दोन जेवणांमधील काळात (६) अन्नाबरोबर किंवा अन्न शिजताना औषध घालून ते अन्न घेणे. (७) जेवणाच्या पूर्वी व नंतर लगेच (८) थोड्या थोड्या वेळाने. (९) घासात मिसळून (१०) प्रत्येक घास घेतल्यानंतर. हे दहा औषध घेण्याचे काल झाले आणखी (११) एक काळ राहिला तो रात्री झोपताना औषध घेण्याचा.

–गुण–पु., **औषधमत्र द्रव्यं, तस्य गुणा गुरुमन्दादयः 'बहुकल्पं बहुगुणं सम्पन्नं योग्यमौषधम् ।'**
(असंसू. २ अहृसू. १.२८)
औषधाचे गुण. उष्ण, थंड, जड, हलके, स्निग्ध, रूक्ष इत्यादी गुण. अनेक गुणांचे व अनेक कल्प ज्याचे होऊ शकतात व जे गुणांनी समृद्ध असते ते औषध होय.

–ग्राम–पु., **औषधसमूहः** (असंसू. २३.१०)
औषधांचा समूह; समुदाय.

–ज्ञान–न., **औषधस्य ज्ञानम्, 'तज्ज्ञानं व्याधिज्ञाना-त्सूक्ष्मतरम्**– (काखिल. ३.१७)
औषधाचे ज्ञान. हे रोगज्ञानापेक्षाही अधिक सूक्ष्म आहे.

–पेषक–पु., **औषधपेषणं करोति यः, परिचारकः** (चसू. १५.७) औषध वाटणारा, कुटणारा.

–मात्रा–स्त्री., **औषधस्य मात्रा, भेषजप्रमाणम्** (सुशा. १०.३८) औषधाची मात्रा. प्रमाण.

–वेग–पु., **औषधस्य वेगः शक्तिः परिणामो वा**
(चसि. २.१२)
औषधाचा कार्य करण्याचा वेग. शक्ति. परिणाम.

–संरम्भ–पु., **भेषजक्षोभः** (अहृसू. २३.२८)
औषधाने झालेला क्षोभ. (डोळ्यात औषध इ० गेल्याने वा घातल्याने क्षोभ होतो.)

–सार–पु., **औषधवीर्यम्** (सुचि. १.११७)
औषधाचे वीर्य. कार्यकर्तृत्व. सामर्थ्य.

–स्तम्भन–न., **स्तम्भयति इति, स्तब्धता, स्थिरी-करणम्, स्वेदनस्य विपरीतमौषधम्** (असंसू. २६) **'श्लक्ष्णं रूक्षं सूक्ष्मं द्रवं स्थिरं यद्‌द्रव्यं लघु चोद्दिष्टं प्रायस्तत्स्तम्भनं स्मृतम्।'** (चसू. २२.१२) **यत् सरं कषायं मधुरं च तिक्तं च तत्प्रायः स्तम्भनम्** (असंसू. २६) **'विषक्षाराग्न्यतीसारच्छर्दिमोहातु-रेषु च...स्तम्भनम् औषधं देयम्'** (असंसू. २६)
ओकारी, रेच बंद करणारे (थांबवणारे) औषध. घाम बंद करणारे औषध. चिकण, रूक्ष, सूक्ष्म, पातळ, स्थिर, हलके जे जे ते ते बहुतकरून स्तंभन. जे सारक परंतु तुरट गोड कडु ते बहुतकरून स्तंभक, विष, क्षार, अग्नि, अतिसार, ओकारी विचाराचा गोंधळ होणाऱ्या रोग्यांना स्तंभक द्यावे.

–स्वेदन–न., **स्वेदकरमौषधम्, 'द्रवस्थिरसरस्निग्ध-रूक्षसूक्ष्मं च भेषजं स्वेदनम्'** (असंसू. २६)
घाम आणणारे औषध.
पातळ, स्थिर, सारक, स्निग्ध, रूक्ष, सूक्ष्म, जड, तीक्ष्ण व उष्ण औषध घाम आणते.

औषधि–धी–स्त्री., **वनस्पतिः** (सुचि. ३०.३)
प्रभावयुक्ता वनस्पतिः, यस्या उपयोगेन व्याधिरुप-शाम्यति (चनि. ७.१६)
प्रभावी वनस्पती तिच्याने रोगाचे शमन होते.

–ग्राम–पु., **औषधीनां समूहः** (अहृसू. १८.१६)
औषधींचा समूह, समुदाय.

–गन्धजज्वर–पु.,–ज्वर० (औषधगन्धजः)
(सुउ. ३९.७७)

औषधांच्या वासाने येणारा ज्वर. ताप.

–ग्रहणकाल–पु., **वनस्पतीनां संग्रहणकालः, 'तत्र यानि कालजातान्युपागतसंपूर्णप्रमाणरसवीर्यगन्धानि कालातपाग्निसलिलपवनजन्तुभिरनुपहतगन्धवर्णरस-स्पर्शप्रभावाणि प्रत्यग्राण्युदीच्यां दिशि स्थितानि, तेषां शाखा पलाशमचिरप्ररूढपर्णानां शरदि त्वक्कन्दक्षीराणि, हेमन्ते साराणि, यथर्तुपुष्पफल-मिति मङ्गलाचारः कल्याणवृत्तः शुचिः शुक्लवासाः सम्पूज्य देवताः अश्विनौ गोब्राह्मणांश्च कृतोपवासः प्राङ्मुखः उदङ्मुखो वा गृह्णीयात् ।'**
(चक. १.१०)

वनस्पति व वनस्पतीचे अंग (फळे फुले मुळे इत्यादी) केव्हा गोळा करून साठवायचे तो काल. वनस्पतींचा संग्रह काल. योग्य काली झालेली व मिळविलेली, संपूर्ण प्रमाणाने वाढलेली रस, वीर्य, वास परिपूर्ण असलेली, काळ, ऊन, अग्नी, पाणी, वारा, कृमि, जंतु, वास, रंग, रस, स्पर्श, प्रभाव न बिघडलेली ताजी, उत्तर दिशेची अशी वनस्पती असावी, शरदात शाखा कोवळी पाने, वनस्पतींची त्वचा, कंद, दूध घ्यावे. हेमंतात नार (गाभा), व ज्या ऋतूत जी फळे फुले येतात ती त्या ऋतूत घ्यावीत. मंगल आचाराचा, कल्याणचिंतक, शुचि पांढरे वस्त्र नेसलेला अशा पुरुषाने देवतांचे व अश्विनीकुमार, गाई, ब्राह्मण यांचे पूजन करून, उपवास करून पूर्वेकडे किंवा उत्तरेकडे तोंड करून वनस्पती काढावी.

औषर–क–न., लवण०, **ऊषरदेशभवं लवणम्**
(चसू. २५.३९ रा. ६.५१)

खारट जमिनीत सापडणारे मीठ.

औष्ट्र–वि., **उष्ट्रस्येदम्** (चसू. १.१०३)

उंटाचे मूत्र, दूध, मांस इत्यादी.

औष्ण्य–न., **उष्णवीर्यम्, शैत्यस्य नाशनम्**
(सुउ. ४७.४)

उष्णवीर्य. शैत्याचे नाशक. असे द्रव्य शरिरात गेल्यावर उष्णता वाढविते ते त्याच्या उष्ण वीर्याने. जसे ताक स्पर्शाला थंड पण उष्ण वीर्य आहे.

आयुर्वेदीय - शब्दकोशः

क

क—न., जलम्, नीरं कं सलिलं जलम् (ध. ६.३०२)
पाणी, जल.

—**ज**—न., वनस्पति० कमल (रा १०.२४३) कमळ.

कंस— पु., मान०, आढकप्रमाणम् (चसि ३.४४)
प्रस्थाष्टकं कंसः (चक. १२.९४)
(असंक ८ त. पृ. १६९) **षट्पञ्चाशदधिकशतद्वयतोलकम्** (२५६) **इति यावत्**
(र. २२.११७) दोनशे छप्पन्न तोळे.
न., **खनिजधातु०, कांस्यम्** (र. १२.२१) कांसे.

—**हरीतकी**—स्त्री., **योग०, कंसे दशमूलकषाये हरीतकीनां शतं गुडं च दत्त्वा कृतो लेहः अयं श्वयथौ उपयुक्तः** (चचि. १२.५०–५२)
एक औषधीयोग. लेह. सुजेवर उपयुक्त. २५६ तोळे दशमुळांच्या काढ्यात १०० हिरडे व गूळ घालून हे चाटण (लेह) करावे.

कंसीय—न., **कांस्यम्** (रा १३.२४) कांसे.

ककारादिगण—पु., **वर्ग०, कण्टकारी—काञ्जिकं—कच्छपः तैलं राजिका निम्बूकं कतकं कलिङ्गफलं कूष्माण्डं कर्कटी मयूरी कुक्कुटः कारवेल्लं—कर्कोटी वृन्ताकं कपित्थं चेति ।** (र ११.१२९)
ज्या नावाच्या आद्याक्षरात क आहे अशा नावाच्या वनस्पतीचा गण.
रिंगणी, कांजी, कासव, तेल, मोहरी, निंबू, निवळी इंद्रजव, कोहळा, काकडी, मोरभेंडा (आघाडा) कोंबडा, कारले, कर्टोले, वांगे, कवठ.

ककुत—पु., **वनस्पति०,=ऋषभ—कः** (ध. १.१२५)
अष्टवर्गापैकी एक वनस्पती.

ककुद—पु., **सर्प०, दर्वीकरः** (सुक. ४.३४ (१)
नाग. फणा असलेला सर्प.

ककुभ—पु., **वनस्पति०, जाङ्गलदेशोद्भवो वृक्षः** (चक. १.८) (सुउ. ३१.५) (असंसू. ३.७) **अर्जुनः** (ध. ५.११४) अर्जुनसादड्याचा एक प्रकार, याचे मूळ सुगंधी असते.
सुगन्धिमूलो विटप० (डसुक. ६.३) **शुक्रमेहे उपयुक्तः** (सुचि. ११.९) **सूतिकायाः आचमनस्नानादौ षडङ्गकल्पनाकल्पितशिरीषककुभसलिलमुपयुक्तम्** (सुचि. १५.२४) **शिरीषककुभक्काथाक्तान् पिचून् विकेशिकाप्रायान्कार्पासादिमयान्योनौ विनिक्षिपेत्** (अरु. अहृशा. २.४४)
सुगंधीमुळाचे झुडुप. शुक्रमेहांत उपयुक्त. बाळंतिणीला योनि धुणे, स्नान इत्यादीमध्ये शिरीषाची फुले अर्जुनसाल इत्यादी घालून तयार केलेले पाणी उपयुक्त, यात कापसाचे बोळे, वाती, पट्टया, भिजवून योनीत उपयोगात आणावे.

ककेरुक—पु., **कृमि०, पुरीषजकृमि०** (चवि. ७.१३) (असंनि. १४.५७)
मळात होणाऱ्या कृमीपैकी एक. जंताचा एक प्रकार.

कक्कोल—पु., **वनस्पति०,=कङ्कोलः** (चचि. २६.२१०;) (सुचि. २४.२१) कंकोळ.

कक्कोलक—न.,=**बृहत्कक्कोलकम्** (सुसू. ४६.२०२)
मोठा कंकोळ.

कक्ष—पु., **शारीर०, बाहुमूलम्** (सुसू. ५.१३)
बाहूचे मूळ, काख.
शारीर, बाहुमूलाधःकोटरदेशः, कक्षा, वामदक्षिणभेदेन द्वे अंतराधिप्रत्यंगे (सुशा. ५.४)
काख. हाताच्या मुळाशी असलेला खळग्याचा भाग. डावी उजवी अशी दोन प्रत्यंगे होत.
वनस्पति०, तृणम् (चचि. १७.६९) गवत.
तृणादिबहुलः प्रदेशः (सुसू. १७.१६)
गवताळ प्रदेश.
काष्ठसमूहः (चसू. १३.७२) लाकडांचा ढीग.

—**ग्रन्थि**—पु., **रोग०, कक्षायां जायमानो ग्रन्थिः, कक्षा** (र. २४.१३१)
काखेत झालेला—होणारा ग्रंथि—गांठ.

—**धरमर्मन्**—न., **कक्षाधार** (असंशा. ७.७;) **कक्षाधरमर्म**, (अहृशा.) **यथा वङ्क्षणवृषणयोरन्तरे विटपमेवं वक्षःकक्षयोर्मध्ये कक्षधरं नाम मर्म, तस्मिन् विद्धे पक्षाघातः, स्नायुमर्मेदम्, एकांगुलप्रमाणम् वैकल्यकरं च** (सुशा. ६.२४) **शाखामर्मेदम् कक्षाक्षमध्यः कक्षाधारः 'कक्षाधरः'**

(इन्दु) तस्मिन् विद्धे कुणित्वम् (असंशा. ७.७) **सिराश्रयो मर्मविशेषः** (अहृशा. ४.४२–४३)
हे एक मर्म. काखेतील मर्म. यावर आघात झाल्यास हात लुळा होतो. थोटा होतो. जसे जांघ व वृषण यांचे मध्ये विटप, तसे छाती व कांख यात हे मर्म. हे छेद्‌ले गेले तर अर्धांगवात होतो, शिरेच्या आश्रयाने असलेले हे स्नायुमर्म. हे शाखामर्म आहे.

–पार्श्व–पु., मर्म०, **कक्षधरमर्म, पार्श्वसमीपे कक्षयोः समीपभवाभ्यां कक्षधराभ्यां सह सम्बद्धः** (सुशा. ६.२८) पहा ' कक्षधर '

कक्षा–स्त्री., शारीरप्रत्यङ्ग०, **प्रमाणम्–अष्टकौ स्कन्धौ कक्षे च** (असंशा. ८.३०) **' कक्षावुन्नतौ पृथुलौ पीनौ सुव्यञ्जनौ प्रशस्येते । विपरीतावधन्यौ** (कासु. २८ पृ. ४८)
शरिराचे एक उपांग–प्रमाण आठ अंगुळे. काख व खांदे उठावदार. पुष्ट पसरट स्पष्ट दिसणारे प्रशस्त आहे. या विपरीत अप्रशस्त.
रोग०, क्षुद्ररोगः, चत्वारिंशत्पित्तविकारेष्वेकः (चसू. २०.१४) **लक्षणम्–बाहुपार्श्वांसकक्षासु कृष्णस्फोटा सवेदना पित्तप्रकोपसम्भूता पिडका** (सुनि. १३.२६)
एक रोग ४० पित्तविकारांपैकी एक. वेदनायुक्त काळे फोड होतात–हे पित्तप्रकोपापासून होतात. फासळ्या काख यांवर होतात.
' यज्ञोपवीतप्रतिमाः प्रभूताः पित्तानिलाभ्यां जनितास्तु कक्षाः ।' (चचि. १२.९१) **' यज्ञोपवीतः प्रतिमा इति यज्ञोपवीतव्याप्यस्थानमात्रव्यापकाः स्फोटा एव कक्षाशब्दाख्याः ।'** (चक्र.) **प्राय कक्षाऽऽसन्नदेशेषु साऽनिलात्पित्तात् सूक्ष्मा लाजोपमा घनाः पिटका भवन्ति** (असंउ. ३६.) **चिकित्सा–चक्रतैलं प्रशमनार्थमुपयुज्यते** (सुसू. ४४–४८)
' पित्तजस्य विसर्पस्य क्रियया साधयेद्भिषक् । रोपयेत्सर्पिषा पक्वान् सिद्धेन मधुरौषधैः ॥ (सुचि.२०.७–८)
जानव्याप्रमाणे या पुळ्या अंगावर होतात. वातयुक्त पित्ताने सूक्ष्म लाह्यांप्रमाणे घट्ट पुळ्या होतात.
उपचार–तेल्याकडील घाण्यातील तेल लावावे. पित्तज विसर्पाचे उपचार करावे. पिकलेल्या पुळ्यांना मधुरगणातील औषधांनी सिद्ध केलेले तूप लावावे.

कक्ष्या–स्त्री., **रोग०, कक्षा** (चक.१२.९) **चत्वारिंशत्पित्तविकारेष्वेकः** (असंसू. २०)
पहा 'कक्षा'
' सुविभक्तस्थानम् ।' (इन्दु)
चांगल्या तऱ्हेने विभागलेले स्थान.
गृहप्रकोष्ठः (असंसू. ८.६१
घराच्या दरवाज्याजवळील खोली, चौक.

कङ्क–पु., पक्षि० (चसू. २७.४९) **प्रसहवर्गीयः, दीर्घचञ्चुर्महाप्रमाणः कङ्कस्स्यात्कङ्कमल्लाख्यो बाणपत्रार्हपक्षकः । लोहपृष्ठो दीर्घपादः पक्षाधः पाण्डुवर्णभाक् ॥** (ड.सुसू. ४६.७४) **अस्य पुरीषं पक्वशोथस्य विदारणं करोति, . . .' कङ्कानां पुरीषाणि च दारणम् ।'** (सुसू. ३७.१०)
करकोचा, बगळा. याचा मळ पिकलेल्या सुजेला फोडतो.

–मुख–न., **स्वस्तिकयन्त्र०, कङ्कमुखाऽऽकारानुगतत्वात्कङ्कमुखयन्त्रम्, सर्वेषु स्थानेष्वधिकारित्वाद्यन्त्रेषु प्रधानम्, 'निवर्तते साध्ववगाहते शल्यं निगृह्योद्धरते यस्मात् यन्त्रेष्वतः कङ्कमुखं प्रधानं स्थानेषु सर्वेष्वधिकारि ।** (सुसू. ७.२२) (असंसू. ३४.२१ अहृसू. २५.४)
एक मुख्य यंत्र. कंकाच्या–करकोचाच्या तोंडासारखे यंत्र, हे सर्व ठिकाणी उपयोगात आणण्यासारखे म्हणून सर्व यंत्रात मुख्य आहे. हे चांगल्या तऱ्हेने आत जाते, फिरवता येते, शल्य चांगले पकडून वर काढता येते म्हणून ते श्रेष्ठ आहे.

कङ्कण–पु., **पार्थिवद्रव्य०, शुद्धगन्धकः** (र. १२.१०४)
गंधक. शुद्ध गंधक.

कङ्कतक–कङ्कतक न., **काष्ठादिमयं बहुदन्तं केशसंयमनम्, प्रसाधनम्** (असंसू. ८.४९) कंगवा, फणी.

कङ्कता–स्त्री., **वनस्पति०, अतिबला** (ध. १.२८६)
अतिबला, चिकणा.

कङ्कनी–स्त्री., **तृणधान्य०, कङ्गुः, प्रियङ्गुः** (ध. ६.९०)
कांग, गव्हला.

कङ्कु–पु., **पक्षि०, प्रतुदवर्गीयः** (चसू. २७.५२)
एक पक्षी.

कङ्कुष्ठ–न., **भैषज्यद्रव्य०, ' सुवर्णक्षीरीनिर्यासः '** (ड. सुसू. २८.१३)
औषधि द्रव्य. पिवळ्या धोत्र्याचा–पिसोळ्याचा चीक.
खनिजद्रव्य०, विरङ्गम् रङ्गदायकम्, ' उसारेरेवन् ' नाम्ना प्रसिद्धम्, स तु सम्प्रति

नोपलभ्यते अतो भेषजादिकर्मणि तत्समानगुणं बोदारशृङ्गं, गृह्णन्ति (र. ३.१) 'कङ्कुष्ठं सिद्धिमायाति त्रिधा शुण्ठ्यम्बुभावितम्।' (र. ३.१२७) 'पर्वतीयमृत्तिका०, तद्द्विधा रजताभं स्वर्णाभं च।' (शब्दकल्पद्रुमः) कङ्कुष्ठं द्विविधं नालिकाख्यं तथा रेणुकञ्च। गुणाः—तिक्तं कटु उष्णं रसरञ्जनमतिरेचनं कफघ्नं वातघ्नं च गुल्मोदावर्तशूलव्रणशूलनाशनम् (ध. ३.१४१) यवपरिमाणमात्रया ग्राहिभिः पदार्थैः सह खादेत्, ताम्बूलैः सह भक्षितं विरेचनेनाऽसून्नाशयेत्। कङ्कुष्ठविषनाशाय जीरसौभाग्यकसमं बर्बूरीमूलिकाक्वाथे भूयोभूयः पेयम् (३.१२९–१३१)
खाणीतला पदार्थ. रंग नसलेला, रंग देणारा; युनानी वैद्यकात उसारे रेवन्द नाव. सध्या तो सापडत नाही. म्हणून त्याच्या ऐवजी समगुणी बोदारशृंग वापरतात. २ पर्वतातील माती. रुपेरी व सोनेरी दोन प्रकारची. कंकुष्ठ २ प्रकार; नळीसारखे व रवाळ. **गुण**—कडु, तिखट, उष्ण, अतिरेचक, कफवात नाशक, गुल्म, उलटे पोट फुगणे, शूळ, व्रणातील शूलनाशक, पाऱ्याला रंगविणारे. हे विड्याबरोबर घेतले तर रेच फार होऊन प्राणनाशक होते. जवाइतके संग्राही औषधाबरोबर खावे. कंकुष्ठाच्या विषनाशनाकरिता जिरे टाकणखार बाभळीच्या काढ्यात घालून पुनःपुन्हा द्यावे.

कङ्केलि—पु., वनस्पति०,—अशोकः (रा. १०.२७०) अशोक.

कङ्कोल—पु., न., वनस्पति०, मरिचाकृतिसुगन्धिद्रव्य० वल्लीफलम् (सुसू. ४६.४८५) ताम्बूलद्रव्येष्वेकं द्रव्यम् (चसू. ५.७७) (असंसू. १२.८४–८५) गुणः—कटुस्तिक्त उष्णो लघु रुच्यो दीपनः पाचनः कफवातघ्नो, वक्त्रवैरस्यनाशनो मुखजाड्यहरो, वक्त्रदौर्गन्ध्यनाशनस्तृष्णापहः (असंसू. १२.८४–८५) (ध. ३.३७)
हिं. शीतलचिनी, कबावचिनी, चिनीकबाब.
म. कंकोळ. कापूरचिनी.
गु. चणकबाब.
कंकोळ—मिऱ्यासारखे सुगंधी द्रव्य, वेलीचे फळ, विड्यातले एक द्रव्य. **गुण**—तिखट, कडु, उष्ण, हलके, रुचकर, अग्निदीपक, पाचक, अरुचिनाशक, तोंडाचा दुर्गंध, जडपणा व कफवातनाशक, तहाननाशक.
न., कङ्कोलक, ना. वनस्पति० बृहत्कङ्कोलकम् कङ्कोलकम् (सुसू. ४६.२०२) मोठा कंकोळ.

कङ्गु—पु., तृणधान्य० (अहसू. ६.११) तज्जाततण्डुलभक्तः पीतवर्णो जायते (र. ११.१३१) (सुचि. ३१.५)
गौरकृष्णषष्टिकः, सर्वप्राणिनां सामान्यतः पथ्यः (सुसू. २०.५)
वरकसदृशः स्थूलकङ्गुर्नाम वरकः। गुणाः—मधुरः कषायः शीतलो रूक्षः स्वादुविपाको रुच्यो भग्नास्थिबन्धकृत् पित्तघ्नो वातकृद्दाहभग्नाऽस्थिशमनः (ध. ६.९०)
तस्य चूर्णं रोपणार्थं प्रशस्यते (सुसू. ३७.२८)
कांग, राळे. वरईसारखे गवती धान्य, पिवळे गोल दाणे असतात. जाडे राळे म्हणजे वरक.
गुण—गोड, तुरट, थंड, रूक्ष, पचल्यावर गोड, रुचकर, पित्तनाशक, भंगलेले हाड सांधणारे, वातकर, दाहनाशक.
—कूर—पु., प्रियङ्ग्वोदनः (असंउ. ४९. पृ. ४०८) राळ्याचा भात, कांगेचे तांदूळ.

कङ्गुक—पु., वनस्पति०=कङ्गु (ध. ६.९०) कांग, राळे.

कङ्गुणी—स्त्री., वनस्पति०, ज्योतिष्मती (र. ३०.१५–२२) मालकांगोणी.
तेजोवती (र. १०.७२–७६) (रा. ३.३९२) मालकांगोणी.
प्रियङ्गुः (रा. १६.१४२) कांग. गव्हला.
—पत्र—पु., वनस्पति०, पण्यन्धः (रापरि. ८.५८) मालकांगोणीच्या पानासारखी वनस्पती.

कङ्गुनी—स्त्री., वनस्पति०, प्रियङ्गुः (रा. १२.२८) कांग, राळे, गव्हला.

कङ्ग्विष्टिका—स्त्री., कङ्गुधान्यस्य पिष्टमयी इष्टिका (असंउ. ४९. पृ. ४०८)
राळ्याच्या पिठाची वीट.

कच—पु., केशः (सुचि. १.१०८) केस.
न., वनस्पति०,=वालकम्, (ध. १.४७) वाळा.
—रिपुफला—स्त्री., वनस्पति०, शमी (रा. ८.१५२) शमी.
—शातन—न., केशपतनम् (असंसू. ३१.३०) केस झडणे.

कचामोद—न., वनस्पति०, वालकम् (रा. १०.६९) वाळा.

कचोर—पु., वनस्पति०,=कर्चूरः (र. २१.१७–७३) कपुरकाचरी.

कच्चक–पु., वनस्पति०, 'कवहक' इति मालवके प्रसिद्धः। '**स च मध्यलेखानिचितऋजुपत्र ईषद्रक्तमूलः (ड) अश्मरीचिकित्सायामुपयुक्तः**।
(सुचि. ७.६)
कवहक या नावाने माळव्यात प्रसिद्ध असलेली वनस्पति, पाने सरळ, मूळ थोडे लाल, मूतखड्यात उपयुक्त.

कच्छ–पु., न., देश०, अनूपो देशः, 'जलप्रायमनूपं स्यात् पुंसि कच्छस्तथाविधः। (अमरकोषः) तथा **कच्छान्तरुहा नीलदूर्वा** (रा ८.२३७)
कच्छ, सौराष्ट्र काठेवाडच्या उत्तरेस असलेला प्रदेश. कच्छमध्ये होणारी निळी दूर्वा.

–प–पु., **जलस्थलोभयचरः** प्राणि०; **कूर्मः**
(चचि. १९.३८) (धनि. ६.४३०) **अस्य मांसरस उपयुक्तः**, तद्गुणाः **स्निग्धो बलदः पुंस्त्वकरो वातघ्नश्च** (ध. ६.४३०)
कासव. पाणी व जमीन या दोहोत रहाणारा, **गुण**– मांसरस उपयुक्त, स्निग्ध, बळ व शुक्रकर, वातनाशक.
वनस्पति०–तूणि (रा. १२.३१)
रोग० **अयं कफजस्तालुगतरोगः, तल्लक्षणम्–कूर्मवदुन्नतोऽल्पवेदनश्चिरजः पाण्डुरवर्णः शोथस्तालुदेशे भवति**। (सुनि. १६.४३ असंउ. (पृ. १७९)
टाळूला होणारा एक रोग. कासवासारखी फुगलेली थोड्या वेदना असलेली पांढरी दीर्घकाळ रहाणारी सूज टाळूला होते ती.
रोग० **क्षुद्ररोगः कच्छपिका** (र २५.१)
खरूज, चामखीळ.

–पयन्त्र–न., **पारदस्य स्वेदनार्थं यन्त्रम्, यन्त्रस्वरूपम् विस्तीर्णे जलपूर्णे पात्रेऽन्यं विस्तीर्णं खर्परं स्थापयित्वा तन्मध्ये षण्मृत्कर्पटसन्धिलिप्ता मूषा संस्थाप्या। प्रथमतो मूषायां बिडं तन्मध्ये पारदं च स्थापयित्वा मूषामुखे लघुलोहकटोरिकां निधाय लेपं कुर्यात्। खदिराङ्गारैर्घटकर्परं पूरयित्वा प्रज्वालयेत्। एतत्प्रकारकं यन्त्रं कच्छपयन्त्रमित्युक्तम्। अनया रीत्या कच्छपयन्त्रस्थः स्वेदितः पारदोऽन्यधातुना सह मर्दितो द्रुतं जरति**। (र. ९. १३–१५)
पाऱ्यामध्ये अन्य धातु, धातुसत्वे जिरविण्याकरिता तयार केलेले एक यंत्र, पाऱ्याचे स्वेदनही करतात. पाण्याने भरलेल्या विस्तृत पात्रात खापराचा विस्तृत परळ ठेवून त्यामध्ये सहा मातकापडांनी संधिलेप करून मूषा ठेवावी. अगोदरच मुशीत बिड व त्यात पारा ठेवून मुशीच्या तोंडावर लोखंडाची लहान वाटी ठेवून लेप करावा. नंतर खैराच्या लाकडांनी खापर भरून ती पेटवावी. याला कच्छपयंत्र म्हणतात. या रीतीने कच्छपयंत्रातील स्वेदित पाऱ्यात (दुसऱ्या धातूसह घोटलेला) यात मिसळलेला धातु जिरतो.

कच्छपिका–स्त्री., प्रमेहपिडका० **कच्छपिकैषा भोजे 'कूर्मिका'**। (सुनि. ६.६) **लक्षणम्, सा महावास्तुपरिग्रहाऽवगाढाऽऽर्तिनिस्तोदा श्लक्ष्णा कच्छपपृष्ठनिभा पिडका वर्तते**। (चसू. १७.८३) (असंनि. १०.२०)
प्रमेह–बहुमूत्र या विकारात उपद्रव म्हणून होणारी मोठी पुळी, गळू. भोज हिला कूर्मिका म्हणतो. ही तळात विस्तृत व खोल असते. वेदना टोचणी असते. ही पुळी कासवाच्या पाठी सारखी गुळगुळीत असते.

–पी–स्त्री., क्षुद्ररोग० (सुनि. १३.८)
(सुचि. २०.५) **लक्षणम्–वातकफोत्थाः कच्छपपृष्ठवदुन्नताः पञ्च वा षड् वा कठिनाः पिडका वर्तन्ते। पिडकायुक्तं रोगं कच्छपीमिति विद्यात्**। (सुनि. १३.८) (असंउ. ३६ पृ. २६८)
चिकित्सा–पूर्वं स्वेदयेत्। मनःशिलातालकुष्ठदारुकल्कैर्लेपं कुर्यात्। परिपाकगतां पिडकां भित्त्वा व्रणवत् समुपाचरेत्। (सुचि. २०५.६) **बालानां कच्छपिका श्लक्ष्णोन्नता कफप्राया भवति (काचि) द्विव्रणीय** (पृ. १२६)
कासवाच्या पाठीप्रमाणे एकदम उत्पन्न होणाऱ्या पाच सहा पुळ्या; लहान मुलांना होतात. वातकफापासून होतात. **उपचार**–प्रथम शेकावे; मनशीळ हरताळ, कोष्ठ दारुहळद यांच्या चटणीने लेप करावा पिकल्यावर कापून व्रणाप्रमाणे उपचार करावा.

–रुहा–स्त्री., **वनस्पति मुस्ता** (रा. ६.६२)
नागरमोथा.

कच्छान्तरुहा–स्त्री., वनस्पति० **दूर्वाभेदः श्वेतदूर्वा** (रा. ८. २३०) पांढरी दूर्वा.

कच्छु–पु., स्त्री., **रोग० कच्छुः कण्डूः** (सुनि., ५..१५)
कोरडी खरूज, खाज.

–घ्नी–स्त्री., **वनस्पति० हपुषा** (रा.४.१२) शेरणी

कच्छुरा–स्त्री., **वनस्पति० कपिकच्छूः** (चसू. ४.१५-३२)
खाजकुहिली, धमासा, मोठा चिकणा, कचोरा, धायटी.
फणिहारि–धन्वयासकाख्यः (चसि. ८.३८)

फणिकारी कच्छुरा (इन्दुपाठः)
(असंउ. २२ पृ. १६४) धमासा. कुहिली, महाबला (मोठा चिकणा) कचोरा, धायटी.
बहुकण्टका (सुउ. ४०.७४) **धन्वयासः**
(ध. १.२०) धमासा.
शूकशिम्बिः शूकशिम्बा (सुसू. ३९.७) (सुउ. ४०.११०)
मारुतातीसारे कच्छुरामूलैश्च साधितं क्षीरं भोजने पथ्यम्। (सुउ. ४०.११०) **पिच्छाबस्त्युपयुक्तमेकं द्रव्यम्। सदधिका कच्छुरा–कङ्कतिकानाम्नी शूलातिसारनाशिनी** (सुउ. ४०.११३)
खाजकुहिली. वातातिसारात हिच्या मुळांनी सिद्ध दूध भोजनात द्यावे. पिच्छाबस्तीला उपयुक्त द्रव्य. दह्याबरोबर दिल्यास शूलातिसारनाशक.

कच्छू–स्त्री., **रोग॰ क्षुद्रकुष्ठेष्वेकम्। लक्षणम् स्फिक्पाणिपादप्रभवाः सदाहाः स्फोटाः कच्छूपदवाच्याः।** (सुनि. ५.१५) **चिकित्सा–नक्तमालजं तैलमभ्यङ्गार्थमुपयुज्यते। कटुकौषधिसिद्धेन तैलेन अभ्यङ्गो हितः।** (सुचि. २०.१७–१९)
हात, पाय, कुल्ले, यांवर होणारे फोड. **उपचार**– करंजतेलाचा किंवा तिखट औषधांनी सिद्ध तेलाचा अभ्यंग करावा.

–घ्मा–स्त्री., **वनस्पति॰ हपुषा** (ध. २.९) शेरणी.
–रा–स्त्री., **वनस्पति॰ कच्छुरा द्र॰ 'कच्छुरा'** (अहसू. १५.३८) पहा 'कच्छुरा'

कच्छोत्था–स्त्री., **वनस्पति॰ कच्छरुहा मुस्ता** (रा. ६.५९) नागरमोथा.

कज्जल–न., **अञ्जनद्रव्य॰ दीपशिखोद्भवः, तुत्थकं कज्जलतुल्यभागं ताम्रपात्रे सर्पिर्युतं घृष्टं अञ्जनं प्रक्लिन्नवर्त्मन्युपयुक्तम्।** (सुउ. १२.५३)
दिव्याची काजळी समान मोरचूद घेऊन, तांब्याच्या भांड्यात तूप युक्त घोटून ते अंजन प्रक्लिन्नवर्त्म विकार म्हणजे ओल्या पापण्यावर उपयुक्त.
कज्जली (र. २०.६४–६७)
पारा व गंधक समभाग घेऊन एकत्र खलून तयार झालेली काळ्या रंगाची काजळासारखी मऊ चिकण पूड.

कज्जली–स्त्री., **पारदकल्प॰ "धातुभिर्गन्धकाद्यैश्च निर्द्रवैर्मर्दितो रसः–(पारदः) सुश्लक्ष्णः कज्जलाभोऽसौ कज्जलीत्यभिधीयते॥"** (र. ८.५)
पारा, धातु व गंधक इत्यादी द्रव्ये एकत्र खलून तयार झालेली काजळासारखी पूड.
–बन्ध–पु., **पारदबन्ध॰ पारदगन्धयोः सुश्लक्ष्णा कज्जली तत्तद्रोगनाशकविशिष्टौषधिसंयुक्ता कज्जलीबन्ध इत्युच्यते। 'कज्जलोपमा कज्जली तत्तद्योगेन संयुक्ता कज्जलीबन्ध उच्यते।'** (र. ११.७५)
पारा गंधक यांची कज्जली. 'कज्जली' पहा. कज्जलीत तत्तद्रोगनाशक औषधे खलून केलेली कज्जली म्हणजे कज्जलीबन्ध होय.

कञ्चीपद–पु., **देश॰ कुरुक्षेत्राद् दक्षिणदेशः। द्रविडचोलदेशस्य राजधान्यासीत्; अद्यत्वेपि 'काञ्चीकाञ्चीवरम्' इति प्रसिद्धैव।**
(काखि. २५.१२ पृ. ३६४ का उपोद्घाते पृ. ६९)
कांजीवरम्, कांचीवरम्. या शहराच्या भोवतालचा प्रदेश. हे पूर्वी द्रविड देशाची (चोल राज्याची) राजधानी होती.

कञ्चुक–पु., **पारददोष॰ कञ्चुकः आवरणम्, पारदस्य पर्पट्याद्या गुणाच्छादका दोषाः** (र. १.८१) **नागवङ्गादिसप्तदोषाः** (र. ८.६४) **सप्तकञ्चुकाः– 'पर्पटी, पाटिनी, भेदी, द्रावी, मलकरी, अन्धकारी, ध्वांक्षी, इति सप्तकञ्चुकाः** (र ११.२२)
खाणीतून पाऱ्याबरोबर आलेले दोष. पाऱ्यावर पापडी धरते ती कंचुका. सात प्रकारची असते. नावे वर आहेत.

कञ्चुका–स्त्री., **वनस्पति॰ अश्वगन्धा** (ध १.२७२) आसकंद.

कञ्चुकिन्–पु., **वनस्पति॰ हरिमन्थः चणकः** (रा १६.१५६) चणा, हरभरा.
यव (रा १६.१२४) जव.

कञ्चुकी–स्त्री. **वनस्पति॰ क्षीरकञ्चुकी, क्षीरीवृक्ष इति यावत्** (र ११.५३–५७) **क्षीरान्विता मूलकतुल्यकन्दा सप्ताष्टपत्रा सितरक्तकाण्डा श्वेतवपुः शब्दात् घनगर्जितात् पल्लवान् बिभर्त्येषा रसायनविधिना उपयुज्यते।** (असंउ. ४९. पृ.४२७)
दुधासारखा द्रव निघणारी एक वनस्पति. मुळ्यासारखा कंद असणारी सात आठ पाने, पांढरी लाल कांडी असणारी, पांढरी दिसणारी, ढगांच्या आवाजाने जिची पाने येतात, व पुष्ट होतात ती. रसायन विधीने दिल्यास उपयुक्त.

कञ्चोली–स्त्री., **चषकः, कटोरी, वाटिका** (र. ७.२१) वाटी, वाडगा, पेला.

कञ्ज–न., वनस्पति०, कमलम् (र. १०.२४३)
कमल.

कञ्जीर–पु., वनस्पति०, गण्डीरः 'कडवा सुरण' इति म. भाषायाम् । (असंसू. ७.१४९)
कडु सुरण, कडवा सुरण.

कट–पु., कटिः इत्यमरः किलिञ्ज–तृणम्– (गी.ल.को.)
कलिंज या नावाचे गवत.

–कटेरी–स्त्री., वनस्पति० दारुहरिद्रा (चचि. ६.३२) (ध. १.१६) (असंचि. १४)
दारुहळद.

–पूतना–स्त्री., बालग्रह० शीतपूतना (काचि.)
बालग्रहः
मुलांना होणाऱ्या ग्रहबाधेपैकी एक विकार.

–भा–स्त्री., वनस्पति० गिरिकर्णिका (असंउ. ४५)
गोकर्णी.

–भी–स्त्री., वनस्पति० ज्योतिष्मती (ध. १.२६७)
मालकांगोणी.
कृष्णश्वेतभेदेन द्विधा, तत्र श्वेताऽधिकगुणा, कटुः, उष्णा, वातकफहरा, गुल्मविषाऽऽध्मान-शूलाऽजीर्णरुजाशमनी । केचित् कटभीं गिरिकर्णिकां आहुः ।
(रापरि. ९.३७ सुक. ५ १७–१८)
मालकांगोणी, विष्णुक्रांता, गोकर्णी. प्रकार २ पांढरी व काळी. पांढरी अधिक गुणाची. तिखट; उष्ण, वातकफहर; गुल्म, विष, पोटफुगी, शूल, अजीर्ण; पित्तशामक.
लताशिरीषः, कण्टकशिरीषः, लघुज्योतिष्मती लता (सुचि. ३१.५)
लता, सिरस (वेल), लहान ज्योतिष्मती, शिरीषाच्या पानांसारखी पाने असलेली एक वनस्पती.

–शर्करा–स्त्री., अग्निदग्धशर्करा (सुचि. २३.४)
जाळलेली साखर. (सूज उत्पन्न करते)
अदग्धसुधापाषाणः गाङ्गेष्ठी (सुसू. ११.११)
न जाळलेली चुनखडी.

कटङ्कटेरी–स्त्री., वनस्पति० दारुहरिद्रा (चचि. ६.३२) (ध. १.५९) (असंचि.१४) दारुहळद.

कटत्र–न., कषायितश्चर्मखण्डः (र.७.५–९)
कमावलेला कातड्याचा तुकडा.

कटम्भर–पु., वनस्पति० टिण्टुकः (ध. १.११४)
टेंटु.

(कटम्भरा)–स्त्री., रेवतीग्रह० जातहारिणी; अन्यलक्षणम्–
–'विनापुष्पं तु या नारी यथाकालं प्रणश्यति ।
कृशा हीनबला क्रुद्धा साऽपि चोक्ता कटम्भरा ॥'
(काक. रेवतीकल्प० ३२.३३)
रेवती या नांवाचा ग्रह. कृश, दुर्बल, रागीट, अशी जी स्त्री ऋतुप्राप्त न होतां मृत्यु पावते तिलासुद्धा कटंभरा म्हणतात.
वनस्पति० महापैशाचिकघृते एकं द्रव्यम्; कटभी
(चक्र. चचि. ९.४७)
मालकांगोणी, विष्णुकांता, गोकर्णी.
महाबला (रा. ४.४२४) मोठा चिकणा. मुद्रिका.

कटाह–पु., भाण्ड० लोहादिनिर्मितं भाण्डम्
(सुसू. ५.६)
व्रणकर्मोपयोगार्थं भाण्डम् (असंसू. ३८.१५)
कढई, काहील (मोठी कढई).
लोहपात्र० द्रवस्वेदार्थमुपयुज्यते (सुचि. ३२.१३)
महति कटाहे कुण्डे द्रोण्यां वाऽवगाहयेत्
(असंसू. २६.६)
कढत पाणी घालून, त्यात बसून घाम काढण्याचे लोखंडाचे मोठे भांडे. मोठी कढई.
तैलपात्र० (सुचि. २५.४०) पाठभेदः
तेल घालण्याचे भांडे.

कटि–स्त्री., शारीर० वातस्थानेष्वेकम् (चसू. २०.८)
विस्तारप्रमाणम्–अष्टादशाङ्गुलविस्तीर्णा कटी (सुसू. ३५.१२) अस्थिघटितः श्रोणिपर्यायो भागो य ऊरुनलकास्थिभ्यां संधीयते । "कंबर" इति म. भाषायाम् । (अहृसू. १२.१) कंबर.
श्रोणि–वातः, श्रोणिगुदसंश्रयः तदुपरि अधोनाभेः पक्वाशयः (सुसू. २१.१६) पक्वाशयकटीसक्थि-स्थानं वातस्य (अहृसू. १२.१) मुहुश्चारी (वातः) पक्वाधानगुदालयः (सुनि. १.९) पक्वाधानालयोऽपानः (सुनि. १.१५) पुरीषाधानं.........पक्वाशयश्च उत्तरगुदं च (चशा. ३.६) पुरीषाधारश्च......पक्वाशयश्च उत्तरगुदं च (चशा. ७।१०) कफामपित्तपक्वानां वायोर्मूत्रस्य (अहृशा. ३।११) आशयास्तु वाताशय–पक्वाशयः मूत्राशयः... (इति सुशा. ५.८)
या वचनात श्रोणि, कटी, पक्वाधान, पुरीषाधान, पुरीषाधार आणि वाताशय हे सर्व शब्द एका अर्थाचे आहेत म्हणजे कटि या शब्दाचे पर्याय शब्द आहेत.

–कपाल–न., अस्थि० **कपालसदृशं अस्थि**
(सुनि. ४.४ असंशा. ५.७५)
कमरेचे हाड. खापरासारखे पसरट खोलगट हाड.

–कपालवेदना–स्त्री., **रोगलक्षण० कटीरुजा**
(सुनि. ४.४)
कमरेच्या 'कपाल' अस्थीत होणारी पीडा.

–ग्रन्थि–पु., लक्षण० **कटिप्रदेशस्थो ग्रन्थिः**
(र. २४.१३१)
कमरेच्या भागात झालेली गाठ.

–ग्रह–पु., **रोगलक्षण० कटेर्ग्रहः** (चचि. ११.१३)
वेदना० कट्या ग्रहणम् (सुउ ४०.१०८)
कंबर जखडणे, धरणे.
कट्याश्रितः शूलः (र. १८.१२८)
कमरेत होणारा शूळ.

–दौर्बल्य–न., लक्षण० **कटिस्थानस्य दौर्बल्यम्**
(चचि.१४.१३३) कमरेत येणारी अशक्तता.

–भग्न–न., **रोग० वङ्क्षणसन्धेर्विश्लेषणम्, चिकित्सा (कटिभङ्गे) विश्लेषितमस्थि यद्यधोगतं स्यात् तर्हि तदूर्ध्वं कृत्वा बध्नीयात् । ऊर्ध्वगतं चेदधः–कृत्वा बध्नीयात्** (सुचि. ३२.८)
कमरेचे हाड फुटणे, मोडणे. फुटलेले जे खाली जाते ते वर करावे, जे वर जाते ते खाली करावे व बांधावे.

–वर्ष–पु., **कुरुक्षेत्रात् पूर्वदेशः, वङ्गदेशे वर्धमान-प्रान्ते वर्तमानः कटवाप्रदेशोऽयमित्युच्यते ।**
(का उपोद्घाते पृ. १३७) (काखिल. २५.७)
बंगालमधील 'कटवा' प्रांत. कुरुक्षेत्राच्या पूर्वेकडचा प्रांत.

–शूल–पु., न., **रोग० चतुःषष्टिसूतिकारोगेष्वेकः**
(काखि. ११.७–१४)
६४ बाळंतरोगांपैकी एक रोग, कमरेत होणारा शूळ.

–सङ्ग्रह–पु., **रोगलक्षण० कटिग्रहः** (चसू. १४.२२)
कंबर धरणे, जखडणे, आखडणे.

कटिकतरुण-कटिकतरुणमर्मन्–न., शारीर० मर्म० **पृष्ठवंशमुभयतः प्रतिश्रोणिकाण्डमस्थिनी कटिक-तरुणे नाम मर्मणी ।** (सुशा. ६.२६) **पृष्ठमर्मेदम्** (सुशा. ६.६) **श्रोणिकाण्डास्थिस्थानेऽस्थिमर्म** (सुशा. ६.७) **वामदक्षिणभेदेन द्वे मर्मणी–अर्धाङ्गुलप्रमाणं कालान्तरप्राणहरं च** (असंशा. ७.१६)
कमरेच्या हाडात असलेले मर्म (नाजूक, जिव्हाळी भाग) हे पृष्ठात अस्थिमर्म. उजव्या व डाव्या बाजूस अशी २ आहेत. यावर आघात झाला असता सात दिवसानंतर मरण येण्याची शक्यता आहे.

कटिल्ल–न., **वनस्पति० दीर्घपत्रा वर्षाभूः (अरु,) रक्त-पुनर्नवा** (हेमाद्रि अहसू. ६.७८)
लाल पुनर्नवा, लांब पानाचा.
कारवेल्लम् (र. २.२७.२८) कारले.

कटी–स्त्री., **कटी** (सुसू. ३५.१२)
कंबर, पक्वाधान, पुरीषाधार, मळाचा आशय.

कटु–पु., **गुण० रस० तिक्तः, कटुः षड्रसेष्वेकः** (चसू. १.६६) **ऊषणम्** (सुसू. ४६.३३६)
कफप्रशमनः
कटुः स्यात् कटुतिक्तयोरित्यमरः । रसलक्षणं– उद्वेजयति जिह्वाग्रं कुर्वंश्चिमिचिमां कटुः । स्रावय-त्यक्षिनासास्यं कपोलौ दहतीव च ॥
तिक्तरसः पित्तप्रशामकः
(चसू. १.६० र. २.७९ अहसू. १२.५२)
कडू, तिखट. कडू रस कफनाशक व पित्तनाशक आहे. व तिखट कफनाशक पण पित्तवर्धक आहे. तिखट रस जिभेच्या टोकाचा क्षोभ करतो. जीभ चुणचुणते, डोळे नाक तोंड यातून स्राव होतो. गालांची आग होते. कटु म्हणजे कडु व तिखट.
योग० त्रिकटु, शुण्ठीमरिचपिप्पली चेत्येषां सम-भागमिश्रितं चूर्णम् । (र. ५.१९)
एक मिश्र योग. सुंठ मिरे पिंपळी यांचे समभाग चूर्ण.
पु., **वनस्पति० राजिका** (र. १०.७३–७६) मोहरी.
अपामार्गः (र. ३.३८८) आघाडा.
कटुका (रा. ६.५६) कुटकी.
चित्रकः (ध. २.८०) चित्रक.
स्त्री., **कट्वी** (रा. परि. ३.४३)
(**कट्वी**–स्त्री., **वनस्पति० कटुरोहिणी**
(सुसू. ४४.२६) कुटकी.
कटुका (सुचि. ३७.३७ रा. ६.५६) कुटकी.
काकमाची (ध. ४.२१) कावळी.

–कामता–स्त्री., लक्षण० **कटुरसस्येच्छा**
(चचि. १६.२५)
तिखट रसाची इच्छा. कडु रसाची इच्छा.

–ग्रन्थि–स्त्री., **वनस्पति० पिप्पलीमूला** (ध. २.७५)
पिंपळमूळ, गाठी पिंपळमूळ.
शुण्ठी (रा. ६.१२९) सुंठ.

क्तक–पु., वनस्पति० शणः (रा. परि. ४.१०)
ण, ताग, बाण.

क्तका–स्त्री., वनस्पति० शणपुष्पी
(ध. १.२००) ताग, नेवती.

पिण्डका–स्त्री., वनस्पति० बिम्बी (रा. ३.३०२)
कडूतोंडले.

म्बिका–तुम्बिनी–स्त्री., वनस्पति० कटुतुम्बी
(र. ११.५२–५७) (रा. ३.२३४) कडु भोपळा.

म्बी–स्त्री., वनस्पति० गुणाः–कटुस्तिक्तातीक्ष्णा
हिमा (भाप्र.) कटुविपाकी (भाप्र.) वामका
हृद्या (भाप्र.) वातजित् (रा.) पित्तघ्नी (भाप्र.)
कासश्वासच्छर्दिविषज्वरशोफव्रणशूलघ्नी, अपरासङ्गे
योनिधूपनार्थम् (सुशा. १०.२१) पल्लवा लेप-
नार्थम् (चचि. १४.५७)
(ध. १.१७०)

कडु भोपळा. गुण–तिखट, कडु, तीक्ष्ण, थंड, पचना-
नंतर तिखट, वांतीकर, हृदयाला हितकर, वात
पित्तनाशक, खोकला, श्वास, ओकारी, विष, ज्वर,
सूज, व्रण व शूलघ्न; वार न पडली तर योनीला
धुरी देण्याकरता. पाने सुजेवर लेपाकरिता उपयुक्त.

तैल–न., भैषज्यद्रव्य० सर्षपतैलम् (अहृसू. ७.४१)
तत् प्लीहनाशने परमौषधम् । कटुतैलं योनिधूपन-
द्रव्येषु मिश्रणार्थम् । (सुशा. १०.२१) गुणाः–
कटुतिक्तमुष्णं पित्तदाहकरं ग्राहि कृमिकण्डूकुष्ठ-
मेदोवातरोगेषु शस्यते । (र. १७.१९)
मोहरीचे तेल. सरसूचे तेल. राईचे तेल. प्लीहा वृद्धीवर
श्रेष्ठ औषध. योनीला धुरी देण्यास उपयुक्त.
गूण–तिखट, कडु, उष्ण, पित्त दाहकारक मळ बांध-
णारे, कृमि, कण्डू, कुष्ठ, मेद, वातरोगात प्रशस्त.
कटुरसयुक्ततैलम्, निम्बाऽतसीकुसुम्भमूलक–जीमू-
तकवृक्षककृतवेधनाऽर्ककम्पिल्लकहस्तिकर्णपृथ्वीका-
पीलुकरञ्जेङ्गुदीशिग्रुसर्षपसुवर्चलाविडङ्गज्योतिष्मती-
फलतैलानि । तद्गुणाः–तीक्ष्णानि लघून्युष्णवीर्याणि
कटूनि कटुविपाकानि सराण्यनिलकफकृमिकुष्ठप्रमेह-
शिरोरोगाऽपहराणि चेति ।
(सुसू. ४५.११५)

कडू व तिखटरसयुक्त तेल–कडुनिंब, अळशी,
करडई, मुळा, कडुघोसाळे, कुडा, कडुदोडके, रुई,
कपिला, हस्तिकर्ण (लाल एरंड) बाफळी, पीलु, करंज,
हिंगणबेट, शेवगा, मोहरी, सूर्यफुली (खोबर दोडी)
वावडिंग, मालकांगोणी गुण–तिखट, पचनानंतर
तिखट. तीक्ष्ण, हलके, उष्ण, सारक, वात, कफ,
कृमि, कुष्ठ, प्रमेह, शिरोरोग नाशक.

–त्रय–न., योग० त्रिकटु (ध. ७.६) शुण्ठी मरीचं
पिप्पली (र. १३.४९) इति त्रीण्येतानि त्रिकटु-
पदेन व्यपदिश्यन्ते ।
सुंठ मिरे पिंपळी, तिन्ही मिळून त्रिकटु म्हणतात.

–त्रिक–न., त्रिकटु (सुसू. ३७.१२–१५)
(रा. २२.४) पहा 'कटुत्रय'

–त्रिकाढ्य–वि., त्रिकटुप्रधानः (सुउ. ४०.१४५)
सुंठ, मिरे. पिपळी, ही द्रव्ये ज्यांत मुख्य आहेत
ते मिश्रण.

–दला–स्त्री., वनस्पति० कर्कटी (रा ७.२५२)
काकडी.

–निष्पाव–पु., वनस्पति० निष्पावभेदः–निष्पावः
(रा १६.१७७) कडवे वाल.

–पत्र–न., वनस्पति० पर्पटः (रा ५.६६)
पित्तपापडा. तगर.

–पत्रक–पु., स्त्री., वनस्पति० सितार्जकः, अर्जकभेदः,
कुठेरकः (रा. १०.८५) पांढरा आजवला.
तुळस.
सुमुखः रानतुळस.
वनबर्बरिका (ध. ५.५८) रानतुळस.

(–पत्रिका) स्त्री., वनस्पति० क्षुद्रचञ्चुः
(रा परि ४.२२)
क्षुद्रचंचु.
कारी (रापरि. ८.२६)
तिखट पानाची काटेरी वनस्पती.

–पर्णिका–स्त्री., वनस्पति० क्षीरिणी काञ्चनक्षीरी
(ध. १.२४०)
स्वर्णक्षीरी. पिसोळा, काटेरी धोत्रा.

–पर्णी–स्त्री., वनस्पति० क्षीरिणी कांचनक्षीरी-
(ध. १–२४०) 'कटुपर्णिका' पहा

–फल–पु. स्त्री, न, (फल) वनस्पति० पटोलः
(रा ३.७३) कडुपडवळ.

–फला–स्त्री., वनस्पति० कटुतुम्बी (रा ३.२३४)
कडुभोपळा.
काकमाची (ध. ४.२१) कावळी.
लताकस्तूरी, अन्ये दक्षिणापथप्रसिद्धं
सुगन्धि पद्मलमाहुः (चक्र. चचि. २८.१५२)

जिच्या पानास कस्तुरीचा वास येतो ती वनस्पति.
श्रीवल्ली (रापरि. ८.३३)
आंबट फळे तिखट असलेली काटेरी वेल.
न., (**फलम्**) **वनस्पति०–कट्फलम्**
(र. २७.१२६) कायफळ.
–कङ्कोलफलम्–कङ्कोलः (असंसू. १२.८४.)
कंकोळ.

–बीजा–स्त्री., **वनस्पति० पिप्पली** (रा. ६.१०९)
पिंपळी.

–भद्र–न., **वनस्पति० शुण्ठी** (ध. २.८२) सुंठ.

–भेदिनिका–स्त्री., **वनस्पति० जीरकभेदः, कृष्णजीरकः**
(रा. ६.१०४) काळेजिरे.

–मत्स्यक–पु., **जलचरप्राणि० शफरी शुष्कमत्स्यो वा**
(चक्रः चचि. ३०.१२१)
सफरी मासा. सुकलेला मासा.

–मूल–न., **वनस्पति० पिप्पलीमूलम्** (रा. ६.११२)
पिंपळमूळ.

–रस–पु., **रस० ऊषणः रसः** (सुसू. २१.११)
श्लेष्मघ्नरसः श्लेष्मणः पैच्छिल्यं गौरवं चाशु निहन्ति । (काखि. ६.२५) **तस्य कर्म–गलामयो–दर्दकुष्ठालसकशोफजित्, व्रणावसादनः क्लेदमेदो वसामज्जशकृन्मूत्रोपशोषण; दीपनः पाचनो रुच्यः शोधनोऽन्नस्य शोषणश्छिनत्ति बन्धान् स्रोतांसि विवृणोति कफापहः । अतियोगेन तृष्णा शुक्रबल-क्षयं मूर्च्छामाकुञ्चनं कम्पं कटिपृष्ठादिषु व्यथां करोति** । (अहसू. १०.१७–१९) **कफप्रशमनः**
(चसू. १.६६)
रसलक्षणम् जिह्वाग्रमुद्वेजयति, चिमचिमां कुर्वन् अक्षिनासास्यं स्रावयति, कपोलौ दहन्निवावतिष्ठते ।
(अहसू. १०.५)
तिखट रस–कफाचा जडपणा व बुळबुळीतपणा तावडतोब नष्ट करतो. **कर्म**–घशाचे रोग, शीतपित्त, कुष्ठ, अलसक, (अजीर्ण) सूजनाशक. व्रण खोल करणारा, आर्द्रता, मेद वसा, मज्जा, मळ मूत्र यांचे शोषण करणारा, दीपक, पाचक, रुचकर, शोधक, अन्नाचा शोषक, अडथळा नाहीसा करतो. स्रोतसे विस्तृत करतो. कफनाशक. **अतिसेवनाने**–तहान, शुक्र बल क्षय, मूर्च्छा, अवयवांचें आकुंचन, कंप, कंबर, पाठ इत्यादीत व्यथा करतो. **रस लक्षण** जिव्हाग्र क्षुब्ध करतो चिमचिम वेदना करतो व डोळे नाक आणि तोंडाला पाणी येते व गाल गळाल्यासारखे होतात.

–रोहिणी–स्त्री., **वनस्पति० स्तन्यशोधनगणे एकं द्रव्यम्** (चसू. ४.१२ (१८) **लेखनीयगणेऽप्येकम्** (चसू. ४.९ (३) **कटुका** (सुसू. ३७.१६)
(अहसू. १५.१५)
कुटकी. अंगावरचे दूध शुद्ध करणाऱ्या गणांतील एक द्रव्य. दोष खरडून काढणाऱ्या द्रव्यांपैकी एक.

–लावण्य–न., **कटुत्वं लवणत्वं चेति** ।
(असंसू. १२.३९)
तिखट व खारटपणा; कडू व खारटपणा.

–वार्ताक–पु., **वनस्पति० बृहतीभेदः, वनवृन्ताकी, वन्यवार्ताकीफलम्** (र. १०.७३–७६) रानवांगे.

–वार्ताकिनी–स्त्री., **वनस्पति०, कण्टकारीभेदः कासघ्नी** (ध. १.९९)
रिंगणीचा प्रकार. खोकलानाशक.

–वार्ताकी–स्त्री., **वनस्पति० कण्टकारीभेदः लक्ष्मणा**
(रा. ४.१२४) रिंगणीचा प्रकार. (पांढरी)

–विपाक–पु., **विपाक०, द्रव्यस्य त्रिविधेषु विपाकेष्वेकः**, (असंसू. १.३८) कडु (तिखट) विपाक. द्रव्याच्या तीन विपाकांपैकी एक.

–स्नेह–पु., **वनस्पति०, सर्षपः** (ध. ४.४२)
मोहरी, सरसू, राई.

कटुक–पु., **रस०, कटुस्तिक्तो रसः, यथा शुण्ठीमरिचादि-द्रव्यस्य** (चसू. १.६५ सुसू. ४२.९ सुसू.४६.३७९)
कटुः, पु., **वन० रस०** कडु रस.
कडू. (कुटकीमध्ये ही कडूवनस्पती भेसळ म्हणून मिसळलेली असते)
पु., **वनस्पति०, सर्षपः** (ध. ४.४२)
मोहरी, राई. सरसू.
स्त्री., **वनस्पति०, कटुका** (ध. १.३७) कुटकी.
न., **वनस्पति०, त्रपुसम्** (ध. १.१७५) काकडी.
खदिरसारः (सुचि. २४.२१)
खैराचा घन काढा. काथ.
लताकस्तूरी तांबूलद्रव्येष्वेकं द्रव्यम् (चसू. ५.७७)
(सुचि. ४६.२०२) (र. १३.६५)
जिच्या पानांना कस्तुरीचा वास येतो ती.
मरीचम् (रा. ६.१३६) मिरे.
वि. कटुरसात्मकं यथा मरीचादि(सुसू. ४६.३२१)
'प्रायस्तिक्तकटुकं वातलमवृष्यं चाऽमृतापटोल-नागरपिप्पलीलशुनेभ्योऽन्यत्र ।'
(असंसू. १८.२६)

तिखट रसाचे. तिखट व कडू बहुधा शुक्राला घातक, मात्र गुळवेल, कडुपडवळ, सुंठ, पिंपळी, लसूण ही घातक नाहीत.

–गण–पु., कटुकद्रव्याणां संग्रहः। कटुको हिङ्गुमरिच-कृमिजित्पञ्चकोलकं कुठेराद्या हरितकाः (अहसू. १०.३०–३१) (असंसू. १८.२४) द्र० कटुकवर्गः
तिखट द्रव्यांचा गट. हिंग, मिरे, वावडिंग, पिंपळी, पिंपळमूळ, चवक, चित्रक, सुंठ, तुळस इत्यादी हिरवी द्रव्ये.

–दौग्धिक–न., वनस्पति० (असंउ. ४४ पृ. ३६८)
एक वनस्पति.

–प्रियता–स्त्री., रोगलक्षण० (चनि. १.३३)
तिखटाची आवड असणे. कडु रसाची आवड असणे.

–फल–न., वनस्पति० लताकस्तुरिकाफलम् (सुसू. ४६.२०२)
ज्या वनस्पतीच्या पानांचा वास कस्तुरीसारखा येतो तिचे फळ.

–बिन्दु–पु., अवलेहकल्प०, शोथप्रमर्दनः (काखि. १७.४४–४५)
चाटण्याचा एक औषधि कल्प. शोथनाशक.

–रसयोनि–स्त्री., कटुरसस्योत्पत्तिस्थानम् (असंसू. १८.३०)
कटुरसाचे कारण कटुरसाचे स्थान.

–रोहिणी–स्त्री., वनस्पति०, कटुका (ध. १.३७)
कुटकी.

–वर्ग–पु., कटुकरसद्रव्यसंग्रहः, 'पिप्पल्यादिः सुरसादिः शिग्रुमधुशिग्रुमूलकलशुनसुमुखशीतशीत-शिवकुष्ठदेवदारुहरेणुकावल्गुजफलचण्डागुग्गुलुमुस्त-लाङ्गलकीशुकनासापीलुप्रभृतीनि द्रव्याणि सालसारादिश्चप्रायशः कटुको वर्गः ।' (सुसू. ४२.११) कटुकस्कन्धः (चवि. ८.१४२) द्र० कटुकस्कंध.
तिखटरसाच्या द्रव्यांचा गट. पिंपळी इत्यादी गण, तुळस इत्यादी गण. शेवगा गोड व कडू, मुळा, लसूण, पांढरा अजवला, कापूर, कोष्ट, देवदार, निर्गुंडी, बावची फळ, ओवा, गुग्गूळ, नागरमोथा, कळलावी, टेंटु, पीलु, राळेचा वृक्ष इत्यादी.

–वल्ली–स्त्री., वनस्पति०, कट्वी (रा. परि. ३.४३)
कुटकी.

–सर्पिस–न., सिद्धयोग०, सिद्धघृतकल्पः (काक विशेषकल्प पृ. २२३) सिद्ध तूप.

–सात्म्यता–स्त्री., भोजने कटुरसस्य अधिकाभ्यासः, तस्या गुणदोषाः 'पक्तेरुपचयं कार्श्यं रौक्ष्यं शुक्रबल-क्षयम् । पित्ताऽनिलप्रवृद्धिं च कुर्यात् कटुकसात्म्यता ॥' (काखि. ५.४५)
अधिक तिखट रस खाण्याची सवय असणे–खोड असणे. गुणदोष–पचन चांगले, कृशता, रूक्षता. शुक्र बल यांचा क्षय, पित्तवातवृद्धि.

–स्कन्ध–पु., द्रव्यसंग्रह०, कटुकवर्गः, 'पिप्पली-पिप्पलीमूलहस्तिपिप्पलीचव्यचित्रकशृङ्गवेरमरिचा-जमोदार्द्रकविडङ्गकुस्तुम्बुरुपीलुतेजोवत्येलाकुष्ठभल्ला-तकाऽस्थिहिङ्गुनिर्यासकिलिममूलकसर्षपलशुनकरञ्ज-शिग्रुकखरपुष्पभूस्तृणसुमुखसुरसकुठेरकाऽर्जकगण्डी-रकालमालकपर्णासक्षवकफणिज्झकक्षारमूत्रपित्तानि इति ।' (चवि. ८.१४२) द्र० कटुकवर्ग.
तिखट रसाच्या वनस्पतींचा वर्ग. पिंपळी, पिंपळमूळ, गजपिंपळी, चवक, चित्रक, सुंठ, मिरे, अजमोदा, आले, वावडिंग, कोथिंबीर, पीलू, मालकांगोणी, वेलदोडा, कोष्ट, भिलावा, हिंग, देवदार, मुळा, मोहरी, लसूण, करंज, शेवगा, तिळवण, रोहिस गवत, पांढरा अजवला, सफेद तुळस, निर्गुंडी, रानतुळस, अजवला, त्रिधारी निवडुंग. काळा अजवला, तुळस, पांढरा आघाडा लहान पानांची तुळस, क्षार, मूत्र व पित्त.

कटुका–स्त्री., वनस्पति० कटुरोहिणी (सुउ ४२. १११) (असंउ ४२) **गुणाः**–तिक्ता कटुः शीतला लघु रूक्षा भेदनी दीपनी हृद्या (भा. प्र.) रेचनी पित्तकफहरी रक्तदोषदाहाऽरोचकश्वासविषमज्वरहरा (ध. १.३७)

हिं.—कुटकी.
गु.—कडु.
म.—कुटकी, काळी कुटकी.
बं.—कटकी.
फा.—खर्वके सियाह.

कुटकी–गुण-कडु, तिखट, थंड, हलकी, रूक्ष, रेचक, मलभेदक, दीपक, हृदयाला हितकर, कफपित्तहारक, रक्तदोष, दाह, अरुचि, श्वास, विषमज्वर नाशक.

कटुकाद्यघृत–न., सिद्धघृत० पांडुरोगे उपयुक्तम् (चचि. १६.४७-४९)
एक सिद्ध घृत. पांडुरोगात उपयुक्त.

कटुकालाबु–स्त्री., वनस्पति०, तिक्ततुम्बी (सुशा. १०.२१) (चक. ३.३)
कडु भोपळा.

नी—स्त्री., कटुकालाबूनी; कडु भोपळा.
ुनी—स्त्री., कटुकालाबुनी; कडु भोपळा.
त्ति० तिक्त तुण्डी (रा. ३.३०२)
डली.
ा—न., रोगलक्षण०, पित्तज्वरस्य एकं
म्, मुखस्य कटुरसत्वम् (चनि. १.२४)
वराचे एक लक्षण. तोंड तिखट रसाचे होणे.
वी आग होणे.
-स्त्री., वनस्पति० तन्मूलकल्कोऽर्शरोगे तक्रेणो-
ः (असंचि. १०)
वनस्पती—हिच्या मुळाची चटणी मूळव्याधीत
बरोबर उपयुक्त.
यकासमर्दिका, कटुतिक्तपुष्पाऽर्कफलाकारफला
द्धा (ड. सुसू. ४६.२६२)
ारिका (ड. ४६. २६२) रानकासविंदा.
ट, कडवट फुलांची रुईच्या फळासारख्या
ांची वनस्पती.
-(रापरि. ३.४४) गुणाः—' कटुका शीता रुच्या
नाशनी श्वासार्तिज्वरराजयक्ष्मनिवारिणी ।
(रापरि. ३.४४)
तिखट वेल. तिखट, थंड, रुचि उत्पन्न करणारी,
ानाशक, श्वास, वेदना, ज्वर व क्षय नाशक.
-न., वनस्पति० पिप्पलीमूलम् (रा. ६.११२)
ळमूळ.
ठी (रा. ६.१२९) सुंठ.
ा—स्त्री., शरावः (र.९.१३–१४)
ठा वाटगा, परळ.
-स्त्री., चषकम् (र. ७.१२) पेला, प्याला.
—पु., न., वनस्पति० वेदनास्थापनगणे एकं
व्यम् (चसू. ४.१८–४७) सन्धानीयगणे एकं
व्यम् (चसू. ४.९ (५) शुक्रशोधनगणे एकं
व्यम् (चसू. ४.१२–२०)
णाऽवचूर्णनार्थम् उपयुक्तं द्रव्यम्
(काचिद्व्रिवणीयअ० १८)
गोमवल्कलः (सुसू. ३८.४३)—लघुकाश्मर्यः, जाति-
ात्रिकावदस्य बीजोपर्यपि कोमला त्वग्वर्तते, सैव
ामपत्री (अहकोष) गुणाः—रक्तपित्ते पिपासां
दाहं च शमयति (चचि. ४.७३) कटुस्तुवरस्तिक्त
उष्णस्तीक्ष्णो रुच्यः क्षुत्करः (शालिग्राम नि.)
कफवातघ्नो गुल्ममेहाऽग्निमान्द्यदाहज्वराऽर्शो-
ग्रहणीपाण्डुकासश्वासगलामयमुखरोगादीनां नाशकः
(ध. १.७३)

हिं.—कायफल;
म.—**कायफळ,** कुम्भ्याचे फळ;
गु.—करी फल (नाड.) कायफल (शालि.)
बं.—कायफल, क़ायशाल (शालि.)
फा.—उदुलवर्क (शालि.)

कायफळ—वेदनानाशक गण, भंग (मोडलेले) सांधणारा गण, शुक्रशोधक गण, यांतील एक. चूर्ण व्रणावर टाकण्यास उपयुक्त. लहान शिवण. जायपत्री सारखे. याच्या बीवर कोमल आवरण असते त्यालाच रामपत्री म्हणतात. ही रक्तपित्तातील तहान, दाह शमविते. गुण—तिखट, तुरट, कडू, उष्ण, तीक्ष्ण, रुचकर, भूक वाढविणारी, कफवातनाशक, गुल्म, प्रमेह, अग्निमांद्य, दाह, ज्वर, मूळव्याध, ग्रहणी, पांडु, खोकला, श्वास, घशाचे व तोंडाचे रोग नाशक.
पु., **कुमुदा, रोहिणीभेदः** (अहसू. १५.२६)
हिरडा, शिवण, मंजिष्ठ.
न. काश्मरी (ड. सुक. ५.७५) शिवण.
कङ्कोलम् (रा. १२.६९) कंकोळ.
(**कट्फला**)स्त्री., **वनस्पति० बृहती**
(रा ४.१२१) डोरली.
वार्ताकी (रा ७.१२८) वांगे, रिंगणी.
काश्मरी (रा. ९.१४६) शिवण.
देवदाली (रा. ३.२४२) देवडांगरी.
मृगाक्षी (रा. ७.२५) कडुइंद्रावण.
काकमाची (रा. ४.३५) कावळी.

कट्वङ्ग—पु., **वनस्पति०, अरलुः, स्योनाकः, श्योनाकः** (चचि. ३०.९२) (सुउ. ६१.२३) (ध. १.११४) **टिण्टुकः**
दिंडा, लोध्र, टेटू.
तिन्दुकः (असंचि. ५) टेंभूर.

कट्वम्लरसत्व—न., **पित्तस्य कर्म** (असंसू. २०.२०) कडु तिखट व आंबट रस निर्माण करणे. पित्ताचे कार्य.
वनस्पति—तिक्ततुण्डी, बिम्बी (रा. नि. ३.३०२) कडु तोंडले.

कट्वर—न., **सस्नेहं तक्रम्** , ' **सस्नेहं दधिजं तक्रमाहुरन्ये तु कट्वरम्** ।' (सुसू. ४६.४५१) (चचि. ३.२६७) साईच्या दह्याचे लोण्यासह ताक.

'अन्ये तु सौवीराम्लमथाल्पम्लं काञ्जिकं कट्वरं विदुः ।' (ड. सुसू. ४६.४५१)
अतिशय आंबट ताक, कांजी म्हणजे कट्वर असे एक मत.
निर्जलं तक्रमम्लं वा तक्रम् (चनि. २.४)
पाणी न घालता केवळ दह्याचे ताक, किंवा आंबट ताक.
अस्नेहं दधि (सुसू. २१. २१)
साय काढलेले दही.

कद्वलाबु–पु., वनस्पति०, **कटुतुम्बी** (र. ५.१६५)
कडु भोपळा.

कट्वी–स्त्री., वनस्पति **कटुरोहिणी** (सुसू. २४.२६)
कुटकी.
कटुका. (सुचि. २७.३७ रा. ६.५६) कुटकी.

कट्व्यञ्जनी–स्त्री., वनस्पति० **कटुका** (रा. ६.५६)
कुटकी.

कठिञ्जर–पु., वनस्पति० **कुटेरकः, अर्जकः** (रा. १०.८४)
पांढरा अजवला, तुळस.

कठिन–वि., गुण० **काठिन्यकरः गुणः मृदुविरुद्धः, त्वगिन्द्रियग्राह्यो गुणः** (चशा. ६.१०) '**दृढने कर्मणि शक्तिः**' (हे अहसू. १.१८) **पार्थिवद्रव्य गुणः** (सुसू. ४१.४ (१))
काठिन्य असणारा व काठिन्य निर्माण करणारा गुण. मृदूच्या विरुद्ध गुण. त्वचेने हा गुण कळतो. दृढ. दृढ करणारा, पार्थिवद्रव्यांत असणारा गुण.
कठीण.
पु., वनस्पति० **व्रीहिः** (रा. १६.११७)
एक प्रकारचा तांदुळ

–फल–पु., वनस्पती० **कपित्थः** (रा. ११.१५५)
कवठ.

कठिना–स्त्री., वनस्पति० **काकोदुम्बरिका** (रा. ११.१४२)
काळा उंबर, खर्वती.

–संस्थान–वि., **कठिनं स्वरूपं यस्य, स गुल्मः, 'गुरुः कठिनसंस्थानो गूढमांसान्तराश्रयः । अविवर्णः स्थिरश्चैव ह्यपक्को गुल्म उच्यते ॥'** (चचि. ५.४०)
ज्याचा आकार, स्पर्श कठीण असतो तो गुल्म. मांसामध्ये खोल, स्थिर, कडक, जड, त्वचेसारख्या रंगाचा जो तो गुल्म अपक्व होय.

कठिल्ल–पु., वनस्पति० **पुनर्नवा, कठिल्लकः** (चक्र.) (चचि. ३.१८९) पुनर्नवा.

कठिल्लक–पु., न., वनस्पति० **पुनर्नवा** (ध. १.२७४)
पुनर्नवा.
पुनर्नवाभेदः, रक्तपुनर्नवा (चक्र. चचि. ३.१८९)
लाल पुनर्नवा.
पुनर्नवाशाकम् (डसुउ. ३९.१५१)
पुनर्नव्याची भाजी.
न., फलशाक० **कारवल्ली, तस्य फलं कारवेल्लकम्** (र. १८.४७–५२) कारले.

कडर्य–पु., वनस्पति० **किराततिक्तः** (ध. १. ३४)
काडे चिराईत.

कडायखञ्ज–पु., रोग० **कलायखञ्जः** (अहनि १५–४६)
एक वातरोग.

कडार–न., खनिजधातु० **मुण्डलोहम्** (ध.६. २७)
मृदु कुण्ठं कडारं च त्रिविधं मुण्डमुच्यते । यद्धतं भज्यते भङ्गे कृष्णं स्यात्तत्कडारकम् ॥ (र. ५. ७४–७७)
मुंड जातीचे लोह. मुंडाचे प्रकार तीन मऊ, खडबडीत व भंगणारे; जे ठोक्याने फुटते व फुटल्यानंतर काळे दिसते ते कडार होय.

कण–पु., '**कुण्डक–' इति ख्यातः, खण्डतण्डुलः, 'कणी इति म. भाषायाम्** (चशा. ८.३४) (असंउ. १ पृ. ५)
कणी. तांदुळाचे तुकडे.
वनस्पति० पिप्पली (अहसू. १५.१) पिंपळी.
(**कणा**) स्त्री., **पिप्पली** (र. २.७५ ध., २.७३)
पिंपळी.

–गुग्गुलु–पु. निर्यास० गुग्गुलु० (रा. १२.१८६)
गुणाः–कटुरुष्णः सुरभिः रसायनः
गुग्गूळ. **गुण**–कडु, उष्ण, सुगंधी, रसादिधातुवर्धक.
शुक्लजीरकः (ध. २.६८) पांढरे जिरे.
बृहत्पाली, वन्यजीरकः (ध २.७२)
रानजिरे.
वातकफघ्नः शूलगुल्मोदराऽऽध्मानघ्नः । (रा. १२.८६)
वातकफ नाशक, शूळ, गुल्म, उदर, पोटफुगीनाशक.

–जीरक–पु., वनस्पति० **जीरकभेदः, शुक्लजीरकः** (ध. २.६८) पांढरे जिरे.
कृष्णजीरकः (ध. २.७०) काळे जिरे.

–जीर्णा–(स्त्री., वनस्पति० जीरकभेदः, श्वेतजीरकम् (रा. ६.१०२)
पांढरे जिरे.

धूप–पु., धूपकल्प० कणायुक्तो बालग्रहापहः (काक धूपकल्प. पृ. १७१)
बालग्रहनाशक एक धूप. ज्यात पिंपळी आहे असा धूप.

–भ–पु., कीट० मक्षिका चतुष्पदः (उ.सुक ८.२६) मुखसंदंशविषः (सुक. ३.५) अस्य विषयुक्तदंशेन विसर्पादिलक्षणं भवति (चचि. २२.१५२) दंशलक्षणानि शूलशोफविसर्पवमथुज्वरा जायन्ते दंशः कर्णिकाकारः श्यावरक्तो विशीर्यते च (असंउ. ४३) (मा.नि. विषरोग ४९) 'सर्वे एव कणभाः साध्याः।' (ड. सुक ८. २६–२७)
माशीसारखा एक किडा. चावणारा. विषारी दंशाचा. लक्षणे–शूल, सूज, धावरे, ओकारी, ज्वर, दंश, काळ्या लाल चकंदळांनी युक्त व चरणारा असतो, हा साध्य.

भक–पु., सविषकीट० अग्निप्रकृतिकः पित्तजरोगान् करोति (सुक. ८.८) (असंउ. ४३ पृ. ३५१)
विषारी किडा, पित्त प्रकृतीचा, पित्तज विकार करणारा.

–वीरका–स्त्री., मनः शिलाप्रकारः, 'मनःशिला त्रिधा प्रोक्ता श्यामाङ्गी कणवीरका। खण्डाख्येति...।' (र. ३.९६) लक्षणम्–'तेजस्विनी च निर्गौरा ताम्राभा कणवीरका।' (र. ३.९८)
मनशीळ, एक प्रकार. मनशिळेचे प्रकार तीन, १ काळी २ कणयुक्त व ३ तुकड्याची. दुसरी तेजस्वी काळसर तांबडी कणयुक्त असते.

कणक–पु., धान्यनिस्तुषः (चशा. ८.४७)
धान्याचे तूस.

–क्षार–न., खनिजद्रव्य० टङ्कणक्षारः (रा. ६.२९)
टाकणखार.

कणभक–पु., विषकीट० अयमाग्नेयः पित्तकरश्च (सुक. ८.८)
एक विषारी किडा. अग्निस्वभावाचा, पित्तकर.

कणाह्वा–स्त्री., वनस्पति० शुक्लजीरकः (रा. ६.१०२)
पांढरे जिरे.

कर्णिका–स्त्री., वनस्पति० तरणी (ध. ५.१४५)
कांटेशेवती, जुई.

धान्यावयव० कुण्डकाजातः स्थूलतण्डुलावयवः (चशा. ८.३४) तांदुळाची कणी.

कण्ट–न., खनिजधातु० मुण्डभेदः (ध. ६.२७)
मुण्ड लोहाचा एक प्रकार.

(कण्टा)–स्त्री., वनस्पति० कुरण्टकः (रा. १०.२४०)
पिवळा कोरांटा.

–तनु–स्त्री., वनस्पति० बृहती (रा. ४.१२१)
डोरली.

–दला–स्त्री., वनस्पति० केतकी (रा. परि. १०.१)
केवडा, केवडी.

–पत्रफला–स्त्री., वनस्पति० ब्रह्मदण्डी (रा. परि. ५.४७) ब्रह्मदंडी. उटकटारी.

–पत्रिका–स्त्री., वनस्पति० वार्ताकी (रा. ७.१२७)
रिंगणी, डोरली.

–पाद–पु., वनस्पती० विकङ्कतः (रा. ९.५४)
बेहली, वेहकळ.

–पुङ्खा–स्त्री., वनस्पति० गुणाः–कटुरुष्णा कृमिशूलविनाशिनी (रापरि. ४.९ पृ. ३३५)
उन्हाळीची काटेरी जात. **गुण**–तिखट, उष्ण, कृमिशूलनाशक.

–पुङ्खिका–स्त्री., वनस्पति० कण्टपुङ्खा (रापरि. ४.९)

–फल–पु., वनस्पती० क्षुद्रगोक्षुरः (रा. ३.३३१)
गोक्षुरः (ध., १.१०३) गोक्षुर.
खराटा, बारीक गोखरू.
धत्तुरः (रा. १०.१२) धोतरा.
लताकरञ्जः (रापरि. ८.२४) सागरगोटा.
पनसः, (रापरि. ११.९) फणस.

–फला–स्त्री., वनस्पती० कर्कोटकी (रा. ७.२७६)
कर्टोली.
कारवल्ली (रा. ७.२७८) कारले.
जीमूतकः, देवदाली (रा. ३.२४३) देवडांगरी.

–फली–स्त्री., वनस्पती० झिञ्झिरीटा (रापरि. ४.५३) चिकणा भेद. झिंझुरटी.

–वल्ली–स्त्री., वनस्पती० श्रीवल्ली (रापरि. ८.३०)
एक काटेरी आंबट वेल.

–वार्ताक–न., वनस्पति० कण्टमयी वार्ताकी (र. १०.७३) कांटेरी वांगे.

–वृक्ष–पु., वनस्पति० तेजः फलः (रापरि. ११.१८)
सावरीच्या फळासारखी पुष्कळ फळे येणारा कांटेरी वृक्ष.

–वृन्ताकी–स्त्री., वनस्पति० वृन्ताकी, वार्ताकी (रा. ७.१२७) वांगे.

–वेध्य–वि., **कण्टकवेधि, कण्टकेन यथा विध्येदेवं भस्मार्थं घनाघातेन तनूकृतं लोहताम्रादिधातुपत्रम्** (र. १२.१४८–१५१)

कांट्याने भोक पडेल इतका पातळ सोने रुपे तांबे इत्यादींचा पत्रा.

वृन्ताकी, वार्ताकी (रा. ७.१२७) वांगे.

त्रपुसम् (रा. २.४६) कडुकाकडी.

कण्टपुङ्खा (रापरि. ४.९; पृ. ३३५)

द्र० **कण्टपुङ्खा** 'पहा कंटपुंखा.'

बर्बुरः (रापरि. ८.१२) बाभूळ.

वंशः (रा. ७.२१४) वेळू.

कण्टक–पु., वनस्पत्यंग०, **तीक्ष्णाग्रं वनस्पत्यङ्गम्** (चसू. १.७३) काटा.

पु., **वनस्पति० गोकण्टक** (इन्दु असंउ. २८ पृ. २०३) **गोक्षुरः** (रा. ३.१३०) गोखरू.

बिल्वः (ध. १.१०७) बेल.

रोग० जिह्वागतरोग० जिह्वागतकण्टकाख्यो रोगः, स त्रिभिर्दोषैस्त्रिविधः । लक्षणम्–वातेन जिह्वा स्फुटिता शाकच्छदनप्रकाशा च भवति । पित्तेन जिह्वा परिदह्यते सरक्तैः कण्टकैश्च व्याप्ता भवति । कफेन जिह्वा गुर्वी बहला मांसोद्गमैः शाल्मली-कण्टकाभैः व्याप्ता भवति (सुनि. १६.३६)

जिभेवर सर्वत्र सावरीच्या काट्यासारखे काटे येतात तो रोग. तीन प्रकार–१ वाताने जीभ फुटीर सागाच्या पानासारखी–२ पित्ताने जीभ लाल काट्यांनी भरलेली व आगयुक्त–३ कफाने जीभ जड जाड व सावरीच्या काट्यासारख्या मांसांकुरांनी युक्त असते.

न., **प्राणिनः अङ्ग० मत्स्यादिजं कण्टकम्, यथा मत्स्यास्थि** (अहसू. २८.३७)

माशाच काटा, माशाचे हाड.

रोग० कदरः (गयिटीकायां भोजः)

द्र० कदर (. सुनि. १३.३०–३१)

. कुरूप. पहा 'कदर'

–त्रिक–पु., वनस्पपति० **गोक्षुरः** (ध. १.१०२) गोखरू.

–द्रुम–पु., वनस्पति० **शाल्मली** (रा. ८.२११) सावरी.

–प्रावृता–स्त्री., वनस्पति० **कुमारी** (रापरि. ५.११) कोरफड.

–मूल–न., वनस्पत्यङ्ग० **करमर्दाऽऽदिकं कण्टकपञ्च-मूलम्** (ड.) **कण्टकसंज्ञगणः** (सुचि. ३७.३८) करवंद इत्यादी काटेरी पाच झाडांची मुळे.

–वेध्य–वि., **कण्टकेन वेध्यम्, बब्बूलादिकण्टकैर्वेध्य-त्वधर्मविशिष्टं पत्तलम् धातुपत्रम्** (र. ५.१७) बाभूळ इत्यादीच्या काट्याने भोक पडेल इतके धातूचे पातळ पत्रे.

–शूकभूत–वि., **शूकं नामाऽग्रम्, कण्टकस्याग्रमिव स्थितः (सञ्जातः)** (सुनि. १६.५१) काट्याच्या टोकाप्रमाणे झालेला.

–संज्ञगण–पु., **कण्टकाख्यगणः** (सुसू. ३८.३७) **करमर्दत्रिकण्टकसैरीयकशतावरीगृध्रनख्य इति गुणाः–'परं कफानिलहरं मधुराऽनुरसं पक्वाशय-विशोधनम्'** (ड. सुसू. ३८.७३)

करवंद, गोखरू, कोन्हांटी, शतावरी, जटामांसी या कांटेरी पाच वनस्पतींचा गण.

गुण–खाल्ल्यावर मागाहून गोड लागणारी अतिशय कफवातनाशक व पक्वाशय शोधक.

कण्टकाख्यपञ्चमूल–न., गण० **कण्टकसंज्ञगणः, कण्ट-काऽऽख्यं तु श्वदंष्ट्राशतावरीसैर्यकहिंस्राकरमर्दै-र्भवति । सर्वदोषहरं च तत्पञ्चमूलम्**

द्र० 'कंटक संज्ञ गण' (असुसू. १२.६२)

पहा. 'कण्टकसंज्ञगण' सर्वदोषहारक.

(कण्टकाढ्या)–स्त्री., वनस्पति० **शाल्मली** (ध. ५.१२७) सावरी.

कुब्जकः, (ध. ५.१४६) काटेशेवती.

कण्टकाढ्य–पु., वनस्पति० **कुब्जकः** (रा. १०.२४८) कांटे शेवती.

कण्टकालुक–पु., वनस्पति० **धन्वयासः** (रा. ६.२६) धमासा.

कण्टकारिका–स्त्री., वनस्पति० **कण्टकारी** (चसू. ४.१४) काटेरिंगणी.

बृहत्यादिगणे एका (सुसू. ३८.३१–३२) बृहत्यादिगणापैकी एक.

कण्टकारी–स्त्री., वनस्पति० **कण्ठ्यगणे** (चसू. ४.१०) **हिक्कानिग्रहणगणे** (चसू. ४.१४ (३०) **अङ्गम-र्दप्रशमनगणे** (चसू. ४.१७ (४४) **कासहरगणे** (चसू. ४.१६ (३६) **श्वयथुहरगणे तथा लघुपञ्चमूले**

(चसू. ४.१६ (३८) **शीतप्रशमनगणे**

(चसू ४.१७ (४२) **गुणाः कटुस्तिक्तोष्णा दीपनी कफवातघ्नी श्वासकासप्रतिश्यायज्वरारुच्याऽऽम-दोषहृद्रोगहरा** (ध. १.९५)
हिं.—कटेरी, लघुकटाई, भटकटैय्या, रेंगनी,
म.—रिंगणी, भुईरिंगणी, लघुरिंगणी.
गु.—बेठी भोरिंगणी;
बं.—कंटकारी.
त.—कण्डनकटारी;
(शालि २७७–७८) (नाड ११५०) **'कण्टकारिका कासघ्नानां श्रेष्ठा ।'** (असंसू १३.३)
श्वदंष्ट्राकण्टकारीभ्यां मूत्रकृच्छ्रे सफाणितं (चसू २.२२) **व्रणशोधनतैले उपयुक्तम् ।**
(सुसू ३७.१८) **वातकृच्छ्रे उपयुक्तम् ।**
(सुउ ५९.१७) **कण्टकारीफलं शाकार्थमुपयुज्यते** (सुसू. ४६.२६२)

रिंगणी—घशाला हितकर, उचकीनाशक, अंगदुखी-नाशक, खोकला, सूजनाशक, थंडावा नाशक ह्या सर्व गणात व लहान पंचमुळात आहे. **गुण**—तिखट, कडू, उष्ण, दीपक, कफवात नाशक, श्वास, खोकला, पडसे, ज्वर, अरुचि, आम, हृद्रोगहर, कासनाशक द्रव्यात श्रेष्ठ, व्रणशोधक तेलात उपयुक्त. वातामुळे कष्टाने लघ्वी होते तेव्हां गोखरू बरोबर पेज करून काकवी घालून द्यावी.
वनस्पति—लक्ष्मणा (ध १.९७)
पांढरी भुईरिंगणी.

–घृत—न., **सिद्धघृत० वातकासे विशेषेणोपयुक्तम् कफरोगघ्नम्** (चचि १८.१२५) (चचि १८.३५)
रिंगणीसिद्ध तूप, वातज खोकल्यात उपयुक्त कफ–रोगघ्न.

–सिद्धपयस्—न., **वाताऽभिष्यन्दे सेचनार्थमाश्चो-तनार्थं वा कण्टकारीमूलसिद्धमजापयो हितकरम्** (सुउ. ९) (११–१२)
काटेरिंगणीच्या मुळाने सिद्ध केलेले शेळीचे दूध. वाताने डोळे आले असता शिंपडणे इत्यादी करिता उपयुक्त.

कण्टकिन्—पु., **वनस्पति० बदरम्** (रा. ११.१५७)
बोर.
वनस्पति—वंश (रा. ७.२१) बांबू.
विकंकतः वृक्षकंटकारिका (सुसू. ३८.६,७)
बेहळी, वेहेकळ.
खदिरः (ध. १.९५) (असंचि. २. त.प्र. पृ. ८)
खैर.

(कण्टकिनी)—स्त्री., **वनस्पति० कण्टकारी** (ध. १.९५) काटेरिंगणी.
= वार्ताकी (रा ७.१२८) वांगे.
= कुरण्टकः (रा. १०.४१९) निळा कोरांटा.
= खर्जूरः मधुखर्जूरी (रा. ११.७१) खजूर.
कण्टकिलता (असंशा. १२०.१८) वाघांटी.

(कण्टकि) फल—पु., **वनस्पति०–समष्ठिलः** (रापरी ४.१) तुंबा.

–वृक्ष—पु., **कण्टकयुक्तो वृक्षः यथा–खदिरबदराऽ-रिमेद–स्नुग्दारुप्रभृतयः** (सुचि १०.४)
खैर, बोर, इरिमेद, त्रिधारीनिवडुंग इत्यादी कांटेरी वृक्ष. कंटारिका.

कण्टारिका—स्त्री., **वनस्पति० कण्टकारि** (रा. ४.१२१)
भुईरिंगणी.

कण्टारी—स्त्री., **वनस्पति० बृहती** (र. ११.१२९)
डोरली.

कण्टालिका—स्त्री., **वनस्पति० कण्टकारी** (ध. १.९५)
भुईरिंगणी.

कण्टालु—स्त्री., **वनस्पति० बृहती** (रा. ४.१२१) डोरली.

कण्टिन—पु., **वनस्पति० अपामार्गः** (ध. १.२६१)
आघाडा.
वनस्पति० खदिरः (रा. ८.३२) खैर.
क्षुद्रगोक्षुरगोक्षुरः, (रा. ३.१३१)
गोक्षुरः, (ध. १.१०२) लहान गोखरू, गोखरू.

कण्ठ—पु., **शारीरावयव०** (चशा ७.९) **गलः, कण्ठस्यान्तर्भागः** (इन्दु)
(असंउ २५ पृ. १८०) **ग्रीवायाः पुरस्ताद्भागोऽ-वटुनोपलक्षितः** (सुशा. ५.१९) **दशप्राणायतनेष्वे-कम्** (चसु. २९.३) (चशा. ७.९) **कफस्य स्थानम्** (अहृसू १२.३)
गळा, घसा, आतला घसा, वाक् इंद्रिय, आवाज, ध्वनि. प्राणाच्या दहा स्थानांपैकी एक, कफाचे स्थान.

–कुब्ज—पु., वि., **रोग० संनिपातज्वरभेदः (मानि)**
सन्निपात ज्वराचा प्रकार.

–क्षणन—न., **लक्षण० कण्ठेक्षतवत् पीडा.** (असंक. ३ तप्र.पृ. १५०)
एक लक्षण. गळ्यात (घशात) जखम झाल्यासारखी पीडा.

-गतरोग-पु., रोग० गलरोगः, मुखाऽऽयतने गले भवो रोगः, 'सप्तदश कण्ठे।' (सुनि. १६.३) (सुनि. १६.४६) कण्ठे अष्टादश (असंउ २५ पृ. पृ. १८०-८२)

सुश्रुतमताने गळ्याचे १७ रोग; वाग्भटमताने १८.

-घ्न-वि., 'स्वरसादकृत्। (हे) 'कपित्थमामं कण्ठघ्नम्' (अहसू ६.१२६)

गळ्याला-स्वराला घातक. घशाला घातक. स्वर विघडविणारे. अकण्ठ्य.

-जनन-वि., कण्ठाय हितम्, कण्ठ्यगणः (असंसू. १५.१४)

गळ्याला-स्वराला हितकर; कण्ठ्य. घशाला उपकारक गण.

-तालु- न,. शारीर० कण्ठस्योर्ध्वतनो भागः (चशा ८.४१)

घशाचा वरचा भाग, टाळू.

-धूम-पु., लक्षण० कण्ठे धूमोद्गमनमिव (सुउ. ४७.२१-२२)

गळ्यातून-घशातून धूर बाहेर पडतो आहे असे वाटणे. धुराची ओकारी होते आहे असे वाटणे.

-धूमायन-न., लक्षण० कण्ठे धूमोद्गमनवद् वेदना (सुउ. ४५.७)

एक चिन्ह; गळ्यातून-घशातून धूर बाहेर पडत आहे अशी वेदना.

-ध्वंस-पु., रोग० अशीतिर्वातविकारेष्वेकः स्वरस्य नाशः (असंसू. २०.१३)

८० वातविकारांपैकी एक, स्वरनाश.

-नाडी-स्त्री., शारीरावयव० (सुशा. ६.२७) सा मण्डलसन्धिप्रकारेण रचिता, 'कण्ठहृदयनेत्रक्लोमनाडीषु मण्डलाः।' (सुशा. ५.२७)

श्वासमार्ग. मंडलसंधिप्रकाराने झालेली. कंठ, हृदय, डोळा व क्लोम नाडीला गोल (मंडल) संधि असतात.

कण्ठनाडीदेशः, स्वरस्थानम् (सुशा. ५.१९)

स्वराचे स्थान. ध्वनिस्थान-घशांतील नाडीचा भाग.

-नाड्यस्थि-न., अस्थि० कण्ठनाड्यां चत्वार्यस्थीनि तरुणास्थिप्रकाराणि, तत्र मण्डलाश्चाऽस्थिसन्धयः (सुशा. ५.१९)

गळ्यांतले हाड. ही चार आहेत, तरुणास्थींपैकी. यांचे सांधे (मंडलाकृति) गोल आहेत.

-पाक-पु., रोगलक्षण० गलपाकः (चनि. १.२४)

गळ्यात होणारा पाक. गळा पिकणे. घसा पिकणे.

-पीडन-न., रोगहेतु० गलस्रोतोनिरोधनम्; तत्कृतव्याधिस्वरूपम्-'बाहुरज्जुलतापाशैः कण्ठपीडनाद्वायुः प्रकुपितः श्लेष्माणं कोपयित्वा स्रोतो निरुणद्धि लालास्रावं, फेनाऽऽगमनं संज्ञानाशं चाऽऽपादयति।' तत्रोपायः-'तमभ्यज्य संस्वेद्य शिरोविरेचनं तस्मै तीक्ष्णं दद्याद्रसं च वातघ्नं विदध्यादिति।' (सुसू. २७.२२)

गळा दाबणे. हात, दोरी इत्यादी पाश घालून दाबणे. यामुळे वायु कफाला दुष्ट करून स्रोतसांना बंद करतो; लाळ गळणे, फेस येणे, संज्ञा नाहीशी होणे ही चिन्हे होतात. उपचार-अभ्यंग करून शेकून नाकातून डोक्याचे तीक्ष्ण रेचक द्यावे व वातघ्न मांसरस द्यावा.

-भङ्ग-पु. रोग० = स्वरसादः, ग्रीवाया अविधारणम् (मानि विषनि) (सुक. ३.४०-४१)

मान न धरवणे. स्वरभंग. ध्वनिभंग. स्वरविकृति. ध्वनिविकृति.

-रोग-पु., कण्ठगतरोगः (असंसू. ६.१८)

गळ्याचा रोग.

-विशोधन-वि., कण्टरोधहरम् (अहसू. १०.१६)

गळ्यातले दोष काढणारे, कंठदोषहरण, कंठ शुद्ध करणारे.

-वेदना-स्त्री., लक्षणम्-'पीतमुद्गिरति स्तन्यं, विष्टम्भिश्लेष्म सेवनेन ईषज्ज्वरोऽरुचिर्ग्लानिः कण्ठवेदनयार्दितः-' (कासू. २५.९)

रोगांचे एक लक्षण. मुलाच्या घशात वेदना होणे. या बरोबर थोडा ज्वर, अरुचि, ग्लानि, व प्यालेले दूध ओकणे हा त्रास होतो. अवष्टंभक व कफकर सेवनाने होणारा रोग.

-शल्यावलोकिनी-वि., यन्त्र० 'कण्ठाभ्यन्तरशल्याऽवलोकनार्थं दशाङ्गुला नाडी।' (अहसू.२५.१३)

एक नाडी यंत्र १० अंगुळे लांब; घशात अडकलेले शल्य पहाण्याचे यंत्र.

-शालूक-पु., कण्ठगतरोग० लक्षणम्-'कोलाऽस्थिमात्रः कफसम्भवो यो ग्रन्थिर्गले कण्ठशूकभूतः खरः स्थिरः शस्त्रनिपातसाध्यः (सुनि. १६.५१)

चिकित्सा-रक्तावसेचनं कार्यम् अशेषच्छेदः कर्तव्यः एककालमल्पशः स्निग्धमन्नं भोक्तव्यम्, प्रतिसार-

णकवलधूमादिविधिर्जलशुण्डीचिकित्सावत्करणीयः
(सुचि. २२.६४-६५)
घशातला एक रोग. कफाने गळ्यात बोराच्या आठळी एवढी गाठ कुसळा सारखी सलते. ती स्थिर खरखरीत असते. **उपचार** रक्त काढावे व समूळ काढून टाकावी. एक वेळ स्निग्ध अन्न थोडे खावे. औषधाचे सारवण, गुळण्या, धूम्रपान इ० जलशुंडी सारखे उपचार करावेत.

–शुण्डी–स्त्री., **मुखतालुस्थः अवयव० मुखे जिह्वोपरि स्थिता** (सुनि १६.४१) पडजीभ.

रोग० कण्ठशुण्डीरोगः लक्षणम्–श्लेष्मासृग्भ्यां तालुमूले प्रवृद्धो दीर्घः शोथो ध्मातबस्तिप्रकाशः तृष्णाकासश्वासकृत् (मानि मुख रोग) **चिकित्सा– अङ्गुष्ठाङ्गुलिसंदंशेन गलशुण्डिकामाकृष्य मण्डलाग्रेण छेदयेत् त्रिभागम्। अत्यादानात्स्रवेद्रक्तं तन्निमित्तं म्रियेत च। हीनच्छेदाद्भवेच्छोफो लालानिद्राभ्रमस्तमः। तत्र कफनाशनं धूमं कवलं प्रतिसारणं च योजयेत्॥** (सुचि. २२. ४९-५६)
पडजिभेचा एक रोग. पडजीभ सुजणे. मोठी होणे. लांब होणे, कफ रक्ताने टाळूच्या मुळापाशी वाढलेली लांब सूज. फुगलेल्या बस्तीसारखी दिसते, तहान खोकला व श्वास करते. **उपचार** आंगठा व जवळचे बोट यांनी किंवा चिमट्याने पडजीभ ओढून मंडलाग्राने एक तृतीयांश भाग कापावा. अधिक कापली तर रक्तस्राव होईल व त्यामुळे रोगी मरेल. कमी कापली तर सूज वाढेल, लाळ गळेल, झोप, भ्रम, अंधेरी येईल. उपचार–कफनाशक धुरी किंवा धूम्रपान गुळण्या व सारवण योजावे.

–शोष–पु., **लक्षण० कण्ठस्य शोषः**
(चनि. १.२१) (चनि. ४.४७)
घशाचा शोष, घसा सुकणे. गळा सुकणे. खूप पाणी प्यावेसे वाटणे.

–श्वयथु–पु., **लक्षण० कण्ठस्थानस्थः शोथः**
(कासू. २५.११)
घसा सुजणे, गलशोथ. गळा आतून सुजणे.

–संशुद्धि–स्त्री., **कण्ठगतदोषशोधनम्**
(चसू. ५.३७)
घसा मोकळा होणे, घशातील दोषशुद्धि करणे घशातील दोष काढून टाकणे.

–सिरा–स्त्री., **शारीरावयव० कण्ठस्थिता अष्टौ मातृकाः सद्यः प्राणहराणि मर्माण्येतानि**
(सुशा. ६.९)
एक अवयव. गळ्यातील शिरा. त्या आठ आहेत. त्यांना मातृका म्हणतात. एकादी तुटली की मनुष्य मरतो. ह्या मातृका सद्यःप्राणहर मर्मेच होत.

कण्ठक–पु., **रोग० कण्ठगतो रोगः लक्षणम्–कण्ठे श्वयथुः कण्ठे ज्वरारुचिशिरोरुजः।**
(कासू. २५.११)
गळ्यात सूज, ज्वर, डोकेदुखी इ० लक्षणे होतात. एक रोग.

कण्ठामय–पु., **कण्ठरोगः गलगण्डादिः** (अहृसू. ६.१४)
घशाचा रोग. गळ्याचा रोग. गलगण्ड इत्यादी रोग.

कण्ठालङ्कारक–पु., **वनस्पति० काशः** (रा. ८.२०१)
कसाड गवत, लव्हाळे.

कण्ठावधमन–(परिव०) न., **लक्षण० कण्ठे शब्दविशेषः** (चनि. ६.७)
घशात घुमल्यासारखा शब्द. घूँ घूँ, हूँ हूँ शब्द.

कण्ठिन्–पु., **वनस्पति० कलायः** (ध. ६.१०३)
वाटाणा.

कण्ठीरविन्–पु., **वनस्पति० वासकः आटरूषः**
(रा., ४.२८) अडुळसा.

कण्ठेगुण–पु., **अलङ्कार० 'कण्ठावलम्बी'**
(हे. अहृसू. १३.५) गळ्यातील दागिना.

कण्ठोद्ध्वंस–पु., **रोग० अशीतिर्वातविकारेष्वेकः कण्ठस्योद्ध्वंसः** (चसू. २०.११)
घशात सारखे खोकावे असे वाटते व तसा प्रयत्न करणे, उधरस. घशात खवखवते ते काढण्याचा प्रयत्न करणे. ठसका, ठसकणे, वातरोगापैकी एक रोग, **रोगलक्षण० कण्ठभङ्गः उद्ध्वंसः उत्कासिका।**
द्र० कण्ठोद्ध्वंस (सुउ. ४१.१३ असान. ५.१७)
कण्ठोद्ध्वंस पहा.

कण्ठोपलेप–पु., **रोग० विंशतिश्लेष्मविकारेष्वेकः कण्ठस्योपलेपः गौरवशब्दोच्चारणाशक्तिसूचकम्**
(चसू. २०.१७) (असंसू. २०.१५)
एक रोग. घसा लपेटल्या सारखा वाटणे. कफाने लेपटलेसे वाटणे. शब्द उच्चारण्याची असमर्थता सूचक अवस्था.
लक्षण० (असंनि. ३.३२) द्र० कण्ठोपलेप

कण्ठ्य–वि., **कण्ठाय हितम् स्वर्यम् महाकषायवर्गे एको गणः** (अहृसू. ५.१६ चसू. ४.८)
घशाला हितकर, स्वराला हितकर. महाकषाय वर्गात एकगण.

–गण–पु., गण० स्वरहितौषधानाम् गणः 'सारिवेक्षुमूलमधुकपिप्पलीद्राक्षाविदारी कैटर्यहंसपादीबृहती कण्टकारिका इति दशेमानि कण्ठ्यानि भवन्ति ।' (चसू. ४.१० (९) तान्येव कण्ठजननानि स्वर्याणि (असंसू. १५.१४)

घशाला–स्वराला हितकर. वनस्पती गण. अनंतमूळ, उसाचे मूळ, ज्येष्ठमध, पिंपळी, द्राक्षा, भुईकोहळा, कायफळ, राजहंस, डोरली. रिंगणी. ह्या १० औषधांचा कंठ्य गण होतो. पहा 'कण्ठोपलेप'

कण्डक–पु., औषधियोग० लेपः (असंउ. ६. पृ. ५८) औषधांचा एक योग. एक लेप.

न. तण्डुलक्षोदनचूर्णम् (असंउ. १ पृ. ५) तांदूळ कांडल्याने झालेले चूर्ण, कण्या.

कण्डकण्ठ–पु., वनस्पति० अपामार्गः (रा. ४. ३८७) आघाडा.

कण्डनी–स्त्री., कण्डनोपयोगिनी भूमौ काष्ठादिनिर्मिता, इतस्ततश्चालनोपयोगिनी खातरूपा वा, उलूखलम् 'मुसलम्' (र. ७.५–८)

उखळ व मुसळ. उखळी ही इकडे तिकडे नेता येण्यासारखी किंवा जमिनीत खड्डयाच्या स्वरूपाची असते. कुटण्याचा खलवत्ता.

कण्डरा–स्त्री., शारीरावयव० महास्नायुः (चसू. ५.६०) स्नायवः 'वृत्तास्तु कण्डराः सर्वा विज्ञेयाः' (सुशा. ५.३१) 'स्नायूनां वृत्तानां महतां कण्डरासंज्ञा' (इन्दु. असंशा. ५.८३) संख्या–षोडश कण्डराः (सुशा. ५.६) चतुर्दश कण्डराः (काशा. पृ.६६) स्थानानि पादहस्तग्रीवापृष्ठाणि । तासां चतस्त्रः पादयोः–'द्वे द्वे करचरणेषु (असंशा. ५.६१) तावत्यो हस्तग्रीवापृष्ठेषु (सुशा. ५.११) उपधातु० (चचि. १५.१७)

शरिराचा अवयव. मोठे व गोल स्नायू. शरिरात एकंदर सोळा कंडरा आहेत. एक मत चौदा. चार चार याप्रमाणे हातात व पायात मानेत व पाठीत अशा १६ कंडरा उपधातु आहेत.

'कण्डराशब्दः स्नायुवाचकः' (डसुउ. १.१९–२०)
'स्थूलस्नायुः ।' (चक्र. चचि. १५.१७)
जाड स्नायू. कंडरा शब्द स्नायुवाचक आहे.

कण्डला–स्त्री., वनस्पति० कपिकच्छूः (ध. १.१५१) खाजकुहिली.

कण्डीर–पु., वनस्पति० जीरकः (असंसू. ७.१५७) जिरे.

कण्डु–स्त्री., रोग० खर्ज्जूः (चक्र. चसू. अ. २०.१५) खर्जूः (अस. अहृसू. १२.५३) श्लेष्मकृत् लक्षणम् (असंसू. २०.१२०) बाले लक्षणम्–"घर्षत्यङ्गानि शयने। रोदितीच्छति मर्दनं शुष्ककण्ड्वर्दितं विद्यात्ततश्चार्द्रा प्रवर्तते सुखायते मृद्यमानं मृद्यमानं च शूयते । शूनं स्त्रवति सद्योढामार्द्रायां शूलदाहवत् ॥–" (कासू. २५. ३०–३१) संशोधनयोग्यः विकारः (चसू. १६ १३) एलादिगणः कण्डूनाशनः (अहृसू. १५.४४) चन्दननलदादीनि–दशेमानि कण्डूघ्नानि भवन्ति (चसू. ४.११–१४) कुष्ठाद्युद्वर्तनं कण्डूहरम् (चसू. ३.९)

खाज. रोग. खरूज. खाजवणे प्रथम; नंतर ओलावा होतो, सूज येते, स्राव होतो व चोळल्याने बरे वाटते, ओलाव्यानंतर वेदना व दाह होतो संशोधन योग्य विकार आहे. वामक रेचक देणे योग्य. वेलदोडा इ., चंदन जटामांसी इत्यादी गण कण्डूनाशक पोटात यावेत व कोष्ठ इत्यादी उटणे खाजहारक म्हणून देणे.

लक्षण० (चसू. ५.२९) पित्तस्य कर्म (चसू. २०.१५) श्लेष्मणः कर्म, 'कर्माणि तु श्लेष्मणः कण्डूस्थैर्यगौरवोपदेह. . . . . श्वेतवर्णता चेति । (असंसू. २०.२०) स्नानेन शमनीयं लक्षणम् (चसू. ५.९२; अहृसू. २.१६)

पित्ताचे एक लक्षण. कफानेही होते. उटणे व स्नान यांनी हे शमते. खाज, स्थिरता, जडत्व, माखल्यासारखे वाटणे व पांढरेपणा ही कफ चिन्हे.

कण्डुल–पु., वनस्पति० कन्दशाकम्, सितसूरणः (रा. ७.५)

एक वनस्पती. कंदाची भाजी. पांढरा सुरण.

कण्डुला–स्त्री., वनस्पति० अत्यम्लपर्णी (रापरि. ३.३९) आंबट पानांची वनस्पती.

कण्डू–स्त्री., कण्डुः (चसू. १३.३५) खाज.
रेवतीग्रहस्य नाम (काबालग्रहचि. पृ. ९९)
रेवती या नावाचा बालग्रह.

करी–स्त्री., वनस्पति० कपिकच्छूः (असंसू. १६.३) (अहृसू. १५.९) खाजकुहिली.
कारी कपिकच्छूः
खाजकुहिली.

–घ्न–वि., कषायवर्ग० (चसू ४.८) **कण्डूं निघ्नन्ति** (असंसू. १५.१९) **कण्डूघ्नगणः** (चसू ४.११) कंडू नाशक वनस्पतींचा एक गट.

पु., **वनस्पति० आरग्वधः** (रा. ९.३३३) बाहवा.

–मका–स्त्री., कीट० **विश्वम्भरभेदः** (ड.) **सविषः असौ, ' कण्डूमकाभिर्दष्टे पीताङ्गच्छर्द्यतीसारज्वरादिभिराहन्यते ।–'** (सुक. ८.३३) **चिकित्सा–'कण्डूयकाभिर्दष्टानां रात्रौ शीताः क्रिया हिताः । दिवा ते नैव सिध्यन्ति सूर्यरश्मिबलार्दिताः ॥–'** (सुक. ८.५३)

एक किडा. विश्वंभर जातीच्या किड्यांपैकी एक. हा विषारी असतो. याच्या दंशाने पिवळेपणा ओकारी अतीसार ज्वर होतात मृत्यु येतो. उपचार–रात्री थंड उपचार करावेत. दिवसा सूर्याच्या उष्णतेची भर म्हणून तेव्हा उपचार लागू होत नाहीत.

कण्डूक–पु., **रोग० बालस्य गलरोगः, लक्षणम् 'कण्डूके श्वयथुः कण्ठे ज्वरारुचिशिरोरुजः ।–,** (कासू. २५.११)

मुलांचा गळ्याचा रोग. घशाची सूज, ताप, अरुचि, डोकेदुखी ही लक्षणे होतात.

कण्डूति–स्त्री., **रोगलक्षण कण्डूः** (र. ३.१०१) खाज.

कण्डूयन–न., कण्डूशमनार्थं यद् घर्षणं तत् (चशा ८.३२)

खाजवणे. कंडू कमी होण्याकरिता खडबडीत साधनाने जे घासणे ते.

कण्डूल–पु., **वनस्पति० कन्दः सूरणः** (रा. ७.५) सूरण.

कण्डेर–क–पु., **वनस्पति० शाक० तण्डुलीयः** (असंचि. १३)

तांदुळजा.

कतक–पु., न., **वनस्पति० शशकपुरीषप्रतिमं फलम् ' निवळीचे बी ' इति म. भाषायाम्**

कतकफलम् (सुसू. ४५.१७) (धनि. ३.१७२)

निर्मलीवृक्षस्य फलम्, तोयप्रसादनं फलम् (सुसू. ४२.११)

विषघ्नगणे एकं द्रव्यम् (चसू. ४.११ (१६)

दृष्टिप्रसादकम्–कतकस्य फलम् . (काक षट्कल्प. १०.३१)

फलगुणाः–कटु तिक्तं शीतलमुष्णं (रा.) **चक्षुष्यं रुच्यमम्बुप्रसादनं दृष्टिप्रसादनं** (का.) **मूत्रग्रहे उपयुक्तम्** (काखि. १४४.४५) **तृष्णा-विष-नेत्ररोग-शूलकृमि-मूत्रकृच्छ्रशर्कराऽश्मरीहरम्** (सुचि. ७.७) (ध. ३.१७२)

' नेत्रोत्थरोमविध्वंसि विधिनाऽञ्जनयोगतः । (रा. ३.१७३)

हिं.–नेलमल, नेइमल;

म.–निर्मली, निवळी.

त.–टोट्टामारम;

निवळीचे बी. सशाच्या लेंडीसारखे हे दिसते. पाणी स्वच्छ करणे, विषनाशक, दृष्टि साफ करणे या करिता उपयुक्त. **गुण**–तिखट. कडू, थंड, हलके, डोळ्यांस व रुचीला हितकर. मूत्र अडले तर उपयुक्त; तहान, विष, नेत्ररोग, शूल, कृमि, मूतखडा, लघ्वीतली रेव नाशक. अंजन उपयुक्त.

कतमानिशरीरीय–पु., **अध्याय०** (चइ. ६,१)

एका अध्यायाचे नाव. रोगात निश्चितमरणदर्शक होणारी चिन्हे यात आहेत. चरकसंहिता इंद्रियस्थानांतील सहावा अध्याय.

कतिधापुरुषीय–पु., **अध्याय०** (चशा. १.१)

शारीराचा पहिला अध्याय. यात पुरूषांचे प्रकार, घटक. जन्म मरण योग, मोक्ष यांचे विवेचन आहे.

कत्तृण–न., तृण० **गन्धतृणम्** (चसू. २.१३) **रोहिषतृणम्** (चसू. ४.१२ (१७) (सुउ. ५२.१४) (असंचि. १;) **आस्थापनेऽस्य मूलमुपयुज्यते** (चसू. २.१३) **स्तन्यजननगणे एकं द्रव्यम्** (चसू. ४.१२ (१७) **कासघ्नयोगे एकं द्रव्यम्** (सुउ. ५२.१४) **कफवातज्वरे श्वासघ्नयोगे** (असंचि. १) **गुणाः–कटुतिक्त कषायं** (भाप्र.) **कफपित्तघ्नं श्वासकासहृद्रोगविषूचिकाऽजीर्ण–शूलहरं, रक्त दोषघ्नं शस्त्रदोषहरं शल्यदोषहरं बालग्रहघ्नं च.**

हिं.–रोहिष सौन्धिया, गन्धेजवास, रसघास.

म. रोहिष, सुगन्ध रोहिषतृण,

ब.–रामकर्पूर.

फा.–खबालमामून.

रोहिस गवत. याच्या पानापासून सुगंधी तेल निघते; त्यावर पूर्वी अत्तरे काढीत असत. अत्तराचे माध्यम म्हणून उपयोग. शिवाय औषधि उपयोग. शोधक बस्ति, दूध वाढविणारा गण, खोकला नाशक योग. कफवातज्वरातील श्वासनाशक योग यात हे उपयुक्त.

गुण–तिखट, कडु, तुरट; कफपित्तनाशक, श्वास; खोकला, हृद्रोग, अजीर्ण, शूल, वांती व अतिसार, रक्तदोष, शस्त्र व शल्यदोषहारक.

कथरी–स्त्री., वनस्पति० **कन्थारी** (रापरि.) (८.२०)
फणी निवडुंग.

कथा–स्त्री., **शास्त्रवार्ता** (हे. अहृसू. ३.२५)
शास्त्रासंबंधी हकीगत.
पूर्वपुरुषवृत्तान्त प्रबन्धरचना (सुसू १९.८)
पूर्वीच्या पुरुषाच्या वृत्तांताच्या प्रबंधाची रचना. आयुर्वेद क्षेत्रातील शास्त्राला परिपोषक कर्तृत्वशाली पुरुषांचे निबंध, टीका, संग्रह, संशोधनात्मक विचार व त्यांचे चरित्र यांच्या कथा.

–श्रवण–न., (परिव.) **उपक्रम० मद्यपानजदाहे तच्छमाय हेमन्त–हिमालयमलयाऽऽदिपर्वतशीताम्भोहरितद्रुमजलाशयचन्द्रइत्येतेषां मनोज्ञाः कथादाहार्तं श्रावयेत्** (सुउ. ४७.६३)
कथा वर्णन ऐकणे. दाह होत असेल तर तो कमी व्हावा म्हणून हेमंतऋतु, हिमालय पर्वत, मानस सरोवर, काश्मीर, गोवा यांचे काव्यमय आल्हादकारक वर्णन ऐकवणे.

कदम्ब–क–पु., वनस्पति० **वृत्तपुष्पः वृक्षः** (ध. ५.१०४)
प्रावृषि पुष्पितः (सुसू. ६.३२) (सुसू. ३८.१४)
धाराकदम्बः (रा. ९.१७२) **वेदनास्थापनगणे** (चसू. ४.१८ (४७)
न्यग्रोधादिगणे (सुसू. ३८.४८) **गुणाः–कषायस्तिक्तः कटुः शीतः व्रणरोपणः शुक्रलस्त्रिदोषघ्नः कासदाहविषघ्नः** (ध. ५.१०४)
हिं.–कदम्ब.
म.–कदम्ब, कळम्ब.
गु.–कदम्ब.
बं.–कदम.
त.–वेल्लकदम्ब.
कदंब. कळंब. एक वृक्ष. देवताड. शिरस वृक्ष. कळंब पावसाळ्यात फुलतो. वेदना कमी करणारा व वड इत्यादि गणात आहे **गुण**–तुरट, कडू, तिखट, थंड, व्रणरोपक, शुक्रवर्धक, खोकला, दाह, विषनाशक व त्रिदोषहर.
न., **शाक० गुणाः–विशदं गुरु शीतं समभिष्यन्दि** (चसू. २७.११४)
या नावाची भाजी. मोहरीची भाजी. गुण–विशद, गुरु, शीत, कफकर.

–निर्यात–पु., **कदम्बो बहुफलस्तस्य निर्यासः शुक्रशोधनगणे एकं द्रव्यम्** (चसू. ४.१२ (२०)
कळंबाचा काढा. शुक्रशोधन गणातील एक द्रव्य.

–पुष्पगन्ध–पु., धान्य० **व्रीहि** (१६.१०२)
एक प्रकारचे तांदूळ.

(कदम्बा)–स्त्री., वनस्पति० **जीमूतकः देवदालीभेदः देवदाली** (रा. ३.२४३) देवडांगरी.

–पुष्पा–स्त्री., वनस्पति० **महाश्रावणिका मुण्डी** (रा. ५.२१९)
मुंडी, गोरखमुंडी.

–पुष्पिका–स्त्री., वनस्पति० **श्रावणी मुण्डीभेदः मुण्डी** (ध. १.१६०)
गोरखमुंडीचा प्रकार.

–पुष्पी–स्त्री., वनस्पति० **अलम्बुषा, मुण्डकेति लोके (ड.) इयं श्लीपदरोगे काकादन्यादिपानीयक्षारे प्रयुक्ता** (सुचि. १९.६३–६५)
गोरखमुंडी, लाजाळू, मंजिष्ठा. ही हत्तीपाय रोगात गुंज इत्यादींच्या पिण्याच्या क्षारात दिली जाते.
भूमिकदम्बः (डसुउ. ४४.१९) **कदम्बभेदः, कदम्बः** (रा. ५.१७४)
गोरखमुंडी, मराठी.

कदम्बक–पु., वनस्पति० **हरिद्रुः** (रापरि. ९.२६)
दारुहळद.
कदम्बा, स्त्री., वनस्पति० **जीमूतकः, देवदालीभेदः, देवदाली** (रा. ३.२४३)
देवडांगरी.

कदर–पु., वनस्पति० **खदिरभेदः, श्वेतखदिरः (खदिर)** (रा. १३५) (चसू. २५.४९) **खदिराकारः श्वेतसारः** (डसुसू. ३८.८) (अहृसू. १५.१९)
खैराचा प्रकार, पांढरा खैर.
विट्खदिरः (चक्र. चचि. ३.२५८) **खदिरः** (रा. १.३९) **उदर्दप्रशमने** (चसू. ४.१७)
शेण्या खैर; उदर्दरोगात उपयुक्त.
पु. न. **रोग० हस्तपादस्थानगतः क्षुद्ररोगः बदरमात्रो ग्रन्थिविशिष्टोऽसौ; लक्षणम्–पादे शर्करादिभिः पीडिते कण्टकादिभिः क्षते वा मेदोरक्तानुगैर्दोषैः कीलवत्कठिनो निम्नमध्योन्नतः कोलमात्रः सरुक्स्रावी ग्रन्थिर्जायते** (सुनि. १३) (३०–३१) (असंउ. ३६ पृ. २७२) **चिकित्सा–कदरं तु शस्त्रेणोत्कृत्याऽग्नितप्तेन तैलेन दहेत्** (सुचि. २०.२३)

बहुधा तळपायाला होणारे कुरूप. पायात काटा इत्यादी शल्य राहिल्याने त्या भोवती घट्ट मांस व त्वचा यांचे जाड आवरण तयार होते तो घट्टा. **लक्षण**–खिळ्यासारखी कठिण, वेदना व स्राव होणारी गाठ होते. कारण–खडा काटा यांनी पायाला व्रण झाला तर मेद व रक्तदुष्टि होऊन मध्ये खोल व बाजूला उंच गाठ होते. **उपचार**–शस्त्राने उकरून तापलेल्या तेलाने जाळावे.

कदली–स्त्री., **प्राणि० मृगभेदः, बिलेशयः 'कदलीहट्ट' इति ख्यातः** (चसू. २७.३८) **महाबिडालसमो व्याघ्राऽऽकारः** (सुसू. ४६.७८) (असंसू. ७.७६–७७)

मोठ्या मांजरासारखा वाघाच्या आकाराचा हिंस्र प्राणी.

वनस्पति० रम्भा (अहसू. १५.२६) **अनुपदेशोद्भवो वृक्षः** (चक. १.८) **दीर्घपत्रा गुच्छफला क्षारनिष्कासनार्थमुपयुक्तेषु द्रव्येष्वेका** (सुसू. ११.११) **अस्याः क्षारोऽविमूत्रेण पीतः शर्करारोगनाशकः** (सुचि. ७.२२) **फलानि बालपक्वभेदेन द्विधोपयुज्यन्ते बालं फलं विशेषेण कषायम्, फलगुणाः– मधुरं कषायं शीतं मृदु गुरु पित्तहरं कफकरं रक्तपित्तघ्नम्।** (ध. ४.७५)

कदलीपुष्पं क्रमिहरम्

हिं.–केला.
म.–केळ.
गु.–केळा.
बं.–काला.
त.–कदली.

कनकरम्भा, सुवर्णरम्भा

सोनकेळ.

फलगुणाः–स्वल्पाशने दीपनी तृष्णापहा दाहविमोचिनी (रा. ४.११६)

एक वनस्पती. केळीचे झाड. जलभूयिष्ठ देशातले लांब पानांचे फळांचा घड येणारे झाड क्षार काढण्याला उपयुक्त एक द्रव्य. केळीचा क्षार मेंढीच्या मूत्रात प्याल्याने लघ्वीतील रेव जाते. कोवळे फळ अधिक तुरट. **गुण**–गोड, तुरट, थंड, मऊ, जड, पित्तहारक, रक्तकारक, रक्तपित्तनाशक. केळीचे फूल कृमिनाशक. सोनकेळ थोडे खाल्ल्यास दीपक तहान दाहनाशक.

काष्ठकदली, कदलीभेदः कदली (ध. ४.७८)

केळीचा प्रकार. रानकेळ. चवई.

–क्षार–पु., **कदल्याः क्षारः कुष्ठहरप्रलेपे उपयुक्तः** (चचि. ७.८९)

केळीच्या झाडाचा क्षार. कुष्ठनाशक लेपात उपयुक्त.

–गर्भ–पु., **गर्भस्था कदली** (चक. चचि. २१.७३)

अगदी कोवळे अंकुरासारखे केळ. केळीच्या झाडाचा आतला गाभा.

–दल–न., **कदलीपर्णम्, रक्तपित्ते प्रच्छादनार्थमुपयुक्तम्** (चचि. ४.१०७)

केळीचे पान, रक्तपित्तात झाकण्याकरिता उपयुक्त.

–फल–न., **कदल्या फलम्, 'दध्ना तक्रेण तालफलेन वा कदलीफलं नाभ्यवहरेत् ।'** (असंसू. ९ अहसू. ७.३५)

केळ (फळ) केळे दही ताक दूध यांच्याशी खाऊ नये. केळ खाल्ल्यानंतर किंवा अगोदर दूध दही ताक खाऊ नये. ताडाच्या फळाबरोबर केळे खाऊ नये. दोषवर्धक, रोगकर.

–मृग–पु., **मृगवर्गीयः,=कदली, 'बृहत्तमबिडालसमो व्याघ्राकारः ।'** (ड. सुचि. ८.३७)

मोठ्या मांजरासारखा वाघाच्या आकाराचा.

कदाहार–पु., **कुत्सिताहारः** (चशा. ८.२४)

कदन्न. तृणधान्याचा आहार. पोषणाच्या शरीरपुष्टीच्या दृष्टीने कमीप्रतीचा आहार.

कदुष्ण–वि., **ईषदुष्णम्** (असंक. २.१४६)

थोडे उष्ण, कोमट.

कनक–पु., **वनस्पति० तूणिः=नन्दिवृक्षः** (ध. ३.१८)

नांदरुख.

किङ्किरातः (रा. १०.४१५)

बाभूळ, अशोक, काळी कोऱ्हांटी.

चम्पकमूलम् (र. ३०.६४) चांफ्याचे मूळ.

आरग्वधः (र. ३०.६४) बहावा.

पु., न., **धत्तूरः** (चचि. २३.७८) **पीतधत्तूरः** (सुशा. ४.६०) **कृष्णबीजपुष्पो धत्तूरः** (र. ११.९०–९२) **उपविष०** (र. १०.८७) **धत्तूरः** (रा. ४.७)

पिवळा धोतरा. काळा धोतरा. (हा विषारी असतो उपविष)

पु., **निर्यास०=कणगुग्गुलु** (रा. १२.१८६) गुग्गुळ.

=कासमर्दः (ध. ४.११८) कासविंदा,

न. लोह० सुवर्णम् (र.१४१) खनिजधातुः सुवर्णम् (ध. ६.१ सुचि. २४.१०१) ब्राह्मरसायने उपयुक्तम् (चचि. १.५८)
सोने. खनिजधातु, ब्राह्मरसायन कल्पात उपयोगी.
लोहेष्वन्यतमम् (र १.४१) धातूंपैकी एक धातू.
(पुं. न.) वनस्पति=नागकेसरम् (चचि. १.४९) (चचि.) (१४.१६६), (ध. २.४८) नागकेशर.

–क्षीरी–स्त्री., वनस्पति०=काञ्चनक्षीरी (सुसू. ११–१३ ध १-२४२)
सुवर्णक्षीरी, पिवळा धोत्रा, पिसोळा, काटेधोत्रा,
कङ्कुष्ठम् (चक्र. चचि. ७११)
एक दुर्मिळ धातु.

–क्षीरीतैल–न., सिद्धतैलम् योग० कण्डूनाशकम् (चचि. ७.१११–११६)
धोतरासिद्ध तेल, खाजनाशक.

–गैरिक–न., सुवर्णगैरिकम् (सुक २.५१-५२)
सोनकाव, सोनागेरू.

–पुष्पी स्त्री., वनस्पति० =कांचनक्षीरी, श्वित्रप्रशमनं लेपे (चचि. ७.१६७)
'कनकक्षीरी' कोडावर लेपासाठी उपयुक्त.
पहा पिवळा धोत्रा.

–प्रभ–(पु.,) वनस्पति० सोम० (सुचि. २९.५)
सोम या दिव्य वनस्पतीचा एक प्रकार.

–प्रभा–(स्त्री.,) वनस्पति० तेजस्विनी, तेजोवती (रा. ३.३९२) मालकांगोणी, पिवळी जुई.
सुवर्णयूथा=यूथिका (रा. १० २५२)

–प्रसवा–(स्त्री.,) वनस्पति० सुवर्णकेतकी, केतकीभेदः (रापरि. १०.३)
सोनकेवडी, पिवळी केवडी, केवडीचा प्रकार.

–बिन्द्वरिष्ट–(पुं.,) अरिष्टयोग० महाकुष्ठघ्नः (चचि. ७.७६-७९)
एक अरिष्ट. महाकुष्ठाचा नाश करणारे.

–रम्भा (स्त्री.,) वनस्पति० सुवर्णकदली, = कदली (रा. ११.११४) सोनकेळ.

–रस–(पु.,) खनिज० = हरितालम् (रा. १३.५९) हरताळ. खनिज द्रव्य.

–सार–(पु.,) धत्तूररसः (२५.११९)
धोतऱ्याचा रस.

–सुन्दर–(न.,) पारदयोग० त्वग्विकारनाशकः (र. २०-५०-५२); राजयक्ष्मादिघ्नः (र. ४-२-१४) ग्रहण्यादिहरः (र. १६.५२ तः ५४;) अर्शोरोगविषमज्वरवातरोगादिघ्नः (र. १५.५३–५८)
पाऱ्याचा योग, त्वचेचे रोग, क्षय, ग्रहणी, मूळव्याध, विषमज्वर, वातरोग इ० नाशक.

–सुन्दर न. सिद्धौषधिपारदयोगसुवर्णाभ्रकसत्वे समभागिके तत्समं च गन्धकं मूषायां विपाच्य त्रिकटुचित्रकविडङ्गवत्सनाभपारदशृङ्गीदेवदारूणि चार्धभागिकानि संमील्याजमूत्रेण संमर्दयेत्। मात्रा-गुञ्जा; फलम्–वातकफजकुष्ठमर्शोऽग्निमान्द्यनाशकम् (र २०.५०–५२)
पाऱ्याचा एक योग. कुष्ठनाशकयोग. सुवर्ण व अभ्रकसत्व समभाग, त्यांच्या इतका गंधक मुशेत पचवून सुंठ, मिरी, पिंपळी, चित्रक, वावडिंग, बचनाग, पारा, शृंगीविष देवदार ही अर्धाभाग मिसळून वकरीच्या मुतात खलावे. प्रमाण एक गुंज. **गुण**–वातकफज कुष्ठ, मूळव्याध, अग्निमांद्यनाशक.

–स्तम्भा–(स्त्री.,) वनस्पति सुवर्णकदली (कदली) (रा ११.११५) सोनकेळ.

कनकलोद्भव–(पुं.,) वनस्पतिनिर्यास० सर्जरसः रालः, 'राळ' इति लोके (रा. १२ १७६)
राळ; झाडाचा डिंक.

कनकाकरोद्भव–(न.,) खनिजतुत्थकः, =तुत्थम् (डसुउ. १७.३९) मोरचूद.

कनकाभिधाना–(स्त्री.,) सुवर्णक्षीरिका, कांचनक्षीरी (सूचि. २५.३८) पाठभेद
पहा 'कनकक्षीरी' पिवळा धोतरा.

कनकारक–(पु.,) वनस्पति० कोविदारः (रा. १०.२९३) कांचन, बृहावा. कोरळ.

कनकारिष्ट–(पुं. न.) अरिष्टयोग० अर्शोघ्नः (चचि. १४.१५८–१६८)
धोतऱ्याचे अरिष्ट मूळव्याधीवर चांगले.

कनकाह्वय–(न.,) वनस्पति० कङ्कुष्ठम्, नागकेसरमित्यन्ये (ड. सुसू. ४४.४९–५१) नागकेशर.

कनखल–(न.,) ग्राम० गङ्गातीरस्थानम् (काकसंहिताकल्पाध्याय २ २१–२२)
गंगेच्या काठी असलेले एक तीर्थस्थान. हरिद्वारपासून दोन मैलावर.

कनिष्ठा–(स्त्री.,) कनिष्ठिका (सुसू. ३५.१२)
आंगठ्यापासून पाचवे बोट, सर्वात लहान करंगळी.

कनिष्ठिका–(स्त्री .,) शरीरावयवाऽङ्गुलि० (सुचि. २४,४) लघुतमाऽङ्गुलिः अङ्गुष्ठात्पञ्चमाऽङ्गुलिः (सुसू. ३५.७) तस्या आयामः हस्तकनिष्ठिकायाः

साधेभ्यङ्गुलः साधेभ्यङ्गुलौ कनिष्ठाङ्गुष्ठौ। (सुसू. ३५.१२) पादकनिष्ठिकायामः नखं विहाय एकाङ्गुलम्, 'पादाङ्गुष्ठप्रदेशिन्यौ द्व्यङ्गुलायते, प्रदेशिन्यास्तु मध्यमानामिका कनिष्ठिका यथोत्तरं पञ्चमभागहीनाः।' प्रदेशिन्याः सकाशान्मध्यमाङ्गुलिः पञ्चमभागहीना, ततोऽपि मध्यमायाः सकाशात् अनामिकापञ्चमभागहीना, ततोऽपि अनामिकायाः कनिष्ठिका पञ्चमभागहीनेत्यर्थः, पञ्चमभागस्तु अर्धाङ्गुलमात्रः (ड. सुसू. ३५.१२)

सर्वात लहान करंगळी. शारीर अवयव. लांबी साडेतीन अंगुळी. आंगठाही इतक्याच लांबीचा. पायाच्या कनिष्ठिकेची लांबी नख सोडून एक अंगुळ. पायाचा अंगठा व जवळचे बोट दोन अंगुळे. पुढची क्रमाने पंचमांश कमी प्रमाणाची. पंचमभाग म्हणजे अर्धांगुळ.

–परिणाह–वि., **कनिष्ठिकासमस्थूलमित्यर्थः** (सुचि. ४०.५)

कनिष्ठिकेइतकी जाड.

कनीन–पु., **शारीर०=कनीनक** (सुउ. १५.९) (असंसू. ५.५२)

नाकाजवळचा डोळ्याचा सांधा.

कनीनक–पु., **शारीर० नेत्रगतो नासासमीपस्थः सन्धिः** (सुउ. १५.९) (असंसू. ३२ (४) अहृसू. २३.३) **नासासमीपस्थः प्रदेशः** (सुउ. १.१६)

नाकाजवळचा डोळ्याचा प्रदेश.

कनीनका–स्त्री., **कनीनक** द्र० कनीनक (अहृसू. २३.३)

पहा 'कनीनक.

कनीनी–स्त्री., **शारीर०=कनिष्ठिका** (अहृसू. २.३;) (अहृसू. २५.३८) सर्वात लहान करंगळी.

कनीयस्–पु., **वनस्पति० सोमभेदः** (सुचि. २९.५)

दिव्य वनस्पती, सोमाचा प्रकार.

कन्था–स्त्री., **वस्त्र० अनेकवस्त्रसंयोगजं प्रावरणम्** (चशा. ५.१२)

गोधडी. अनेक कपडे एकत्र करून शिवलेली पांघरण्याची गोधडी.

वनस्पति० कन्थारी (रा. परि. ८.२०)

फणीनिवडुंग.

कन्थारी–स्त्री., **वनस्पति० गुणाः–कटुतिक्तोष्णा दीपनी रुच्या कफवातघ्नी शोफघ्नी** रक्तग्रन्थिरुजा पहा. (रा परि ८.२०)

एक वनस्पती. फणीनिवडुंग. तीक्ष्ण काट्याची वनस्पती. **गुण**–तिखट, कडु, उष्ण, दीपक, रुचकर, कफवातनाशक सूज, रक्तीगाठ वेदनानाशक.

कन्द्–पु., **वनस्पति० ग्रन्थिरूपं मूलम्** (चसू. १.७४; र. २.८३;) **औदकाः कन्दा यथा कशेरुशृङ्गाटकशालूकादयः** (सुचि. ५.२२) **अग्राह्याः कन्दाः**—यथा '**बालं ह्यनार्तवं जीर्णं व्याधितं क्रिमिभक्षितम्। कन्दं विवर्जयेत् सर्वं यो वा सम्यङ्‌ रोहति ॥**' (सुसू. ४६.३१२) **शाकोपयोगिकन्दाः—विदारीकन्द-शतावरी-बिस–मृणाल-शृङ्गाटक-कशेरुक–पिण्डालुक–मध्वालुक–काष्ठालुक–शङ्खालुक–रक्तालुक–इन्दीवरोत्पलकन्दप्रभृतीनि** (सुसू. ४६. २९८) **तद्गुणाः–मधुराः शीता गुरवो रक्तपित्तहरा बहुशुक्रकराः स्तन्यवृद्धिकराश्च** (सुसू. ४६.२९९)

गाठी सारखे गोल, लंबगोल आकाराचे मूळ. कांदा, गड्डा. पाण्यात होणारे कंद. नागरमोथा, शिंगाडे, कमळकंद इत्यादी. **अग्राह्य कंद्**–अगदी कोवळा, अयोग्य ऋतूत झालेला, जुना, रोगट, किडलेला. व जो चांगला वाढत नाही असा घेऊ नये. भाजीला उपयोगी कंद--भुइकोहळा, शतावरी, कमळमूळ, कमळमुळाचे धागे, नागरमोथा, अळू, कासाळू, पांढरे रताळू, लाल रताळू, कमळकंद.

गुण–गोड, थंड, जड, रक्तपित्तनाशक, शुक्र फार वाढविणारे व दूध वाढविणारे.

सूरणः; (धपरि. ४.६) रान सुरण.

वनस्पतिकन्द० अरण्यसूरणः सूरणभेदः वनसूरणः (र ११.९०–; रा ५.८) रानसुरण.

रोग० गुदस्थस्थूलमांसाङ्कुरः अर्शोभेदः (सुनि. २.४)

गुदाला मांसाचे जाड अंकुर निर्माण होतात ते. मूळव्याधीचा एक प्रकार.

(कन्दा)–स्त्री., **वनस्पति० कन्दोद्भवा=गुडूची** (ध. नि. १.५) गुळवेल.

न. वनस्पति० गृञ्जनम् (रा. ७.५५) गाजर.

–ग्रन्थिन्–पु., **वनस्पति० रोमकन्दः गुणाः–मधुरः शीतो गुरुर्वृष्यः सन्तर्पणो मूत्रकृच्छ्रदाहशोष–प्रमेहघ्नः** (रा परि ७.२४)

पांढरा रताळू, पांढरे रताळे. **गुण**–गोड, थंड, जड, शुक्राला हितकर, पौष्टिक, कष्टाने लघ्वीला होणे, दाह, शोष, प्रमेह नाशक.

—फल—न., वनस्पति० कङ्कोलकम् (ध ३.३७) कंकोळ.

—फला—स्त्री., वनस्पति० विदारिका विदारी (रा. ७.१९४) भुईकोहळा.

—बहला—स्त्री., वनस्पति० तिलकन्दः (रा. ७.५३) तेल्याकांदा.

—मूल—न., वनस्पति०=मूलकम् (रा. ७.५०) मुळा.

—राल—पु., वनस्पति० आक्षोडः=अक्षोटः (रा. ११.८२) आक्रोड.

—रोहिणी—स्त्री., वनस्पति० गुडूची (ध. १.४) गुळवेल.

—लता—स्त्री., वनस्पति० कडुतुम्बी (७.२८१) लहान कारले.

=मालाकन्दः (रापरि. ७.४४) मालाकंद.

—वर्धन—पु., वनस्पति० सूरणः (धपरि. ४.६) सुरण.

—वल्ली—स्त्री., वनस्पति० त्रपुस० वन्ध्याकर्कोटकी वांझकर्टोली.

—विष—न., स्थावरविषभेद०, तन्नामानि—कालकूट—वत्सनाभ—सर्षप—वालक—कर्दमक—वैराटक—मुस्तक—शृङ्गीविष—प्रपुण्डरीक—मूलक—हालाहल—महाविष—कर्कटकानि इति त्रयोदश कन्दविषाणि (सुक. २.५) 'कन्दजानि तु वाल—साक्तुक—क्रौञ्चक—बलाहलक—गालव—मर्कटक—करवीर—केन्द्रायुध—साङ्कोचक—लाङ्गलक—तैलपयकुशमुस्तेन्द्रमुष्कक—रोहिषाजनाभ—कादीनि (असंसू. ४०. पृ. ३१०) गुणाः—तीक्ष्ण—विषत्वात्सद्यःप्राणहरम्, उग्रवीर्यम् (सुक. २. ११) ज्वरहिध्मातन्द्रादन्तहर्षहनुस्तम्भगलग्रहफेन—वमनाऽरुचिश्वासमूर्च्छाकरम् (असंउ. ४०. पृ. ३३०)

कंदविषे—स्थावरविषप्रकार. सुश्रुतात तेरा. त्यांची नावे वर आहेत. वत्सनाभ म्हणजे बचनाग. अष्टांगसंग्रहात निराळी आहेत. करवीरक, कण्हेर, लांगलक, कळलावी. इ० **गुण**—तीक्ष्ण, ताबडतोब प्राणनाशक, उग्रवीर्य, ताप, उचकी, झापड, दातात शिरशिरी, हनुवटी जखडणे, घसा धरणे, तोंडाला फेस, अरुचि, श्वास व मूर्च्छा करतात.

—सूरण—पु., वनस्पति० सूरणः (धपरि. ४.६) सुरण.

कन्दामृता—स्त्री., वनस्पति० गुडूची (रा. ३.३) गुळवेल.

कन्दार्ह—पु., वनस्पति० सूरण (धपरि. ४.६) सुरण.

कन्दाढ्य—पु., वनस्पति० वनकन्दः धरणीकन्दः (रापरि. ७.४२) दांडक्यासारखा लांब रानकांदा.

कन्दालु—स्त्री., वनस्पति० कासालुः (रापरि. ७.२८) कासाळु.

धरणीकन्द (रापरि. ७.४२) दांडक्यासारखा लांब रानकांदा.

कन्दोत्थ—न., वनस्पति० पुण्डरीक० नीलोत्पलम् कुमुदम् (रा. १०.२४८) तांबडे कमळ. नीलकमळ. कमळे.

कन्दोद्भवा—स्त्री., वनस्पति० गुडूची (ध. १.५) गुळवेल.

कन्दरोद्भवा—स्त्री., वनस्पति० चतुष्पत्री, क्षुद्रपाषाण—भेदः (रा. ५.२१५) क्षुद्र पाषाणभेद.

कन्दर्प—पु., कामदेवः (सुचि. २९.१८) मदनविकार.

—पलाण्डुः—पु., वनस्पति० (गी. ल. को.) कांदा.

जीव—पु., वनस्पति०=कामवृद्धि (रापरि. ४.५१)

कन्दल—न., वनस्पति० आर्द्रकम् (ध. २.८४) आले.

(कन्दली)—स्त्री., वनस्पति०—पद्मबीजम् (ध. ४.१५९) कमळबीज.

कन्दाल—पु., वनस्पति० करवीरकन्दः तैलकन्दः (रापरि. ७.५३) तेल्याकंद. तेल्या कांदा.

कन्दिन्—पु., वनस्पतिकन्द० सूरणः (रा. ७.५) सुरण.

कन्दु—पु., स्त्री., लोहमयं न्युब्जं पचनपात्रम् यथाऽपूप—पचनार्थम् (सूसू. ४६.३५७ अहसू. ६.४२) कन्दुपाचितमांसम्—जलोपसेकं विना केवले लोहमये पात्रेऽग्निना तप्तं मांसम् (सुसू. ४६.३५६) कढई, तवा, खोल तवा, कढईत भाजलेले मांस. पाणी न शिंपडता कढईत भाजलेले मांस.

वनस्पति० करवीरः (रा. १०.२) कण्हेर.

—यन्त्र—यंत्र० जलयुक्ता वस्त्रेण मुखावच्छिन्ना स्थूला स्थाली, यस्यां स्थालिकान्तरपिहितमुखायां वस्त्रोपरि निक्षिप्तं स्वेद्यद्रव्यमधोभागस्थितेनाग्निना स्वेद्यते । यद्वा वस्त्रस्थाने तृणोपरि तृणक्षेपेण निर्मीयमाणया स्थाल्यादिकृतसंकेता स्वेदनीययन्त्र—मित्यपरसंज्ञम् । (र. ९.७६-७८) एक यंत्र. मोदकपात्र. तळाशी पाणी, वर मध्ये गवत कापडाचा दादरा किंवा जाळी वा भोके असलेली थाळी ठेवून आणि त्याच्यावर शिजविण्याचे मोदक, पातोळे, मुटकळे इत्यादी पदार्थ ठेवून झाकण बंद करून आतल्या वाफेवर पदार्थ शिजवण्याचे पात्र.

-संस्थान–वि., वर्तुलाकृतिः (असंसू. २६.१५) वर्तुळाकृति.

कन्दुक–पु., वनस्पति० **पूगीफलम्** (र. ११.१३१) सुपारी.

-न., **अपूपपचनपात्रम्, तापस्वेदार्थम्** (सुचि ३२.४) कढई, तवा, खोलतवा.

-यन्त्रम्–न., **कन्दुकयन्त्रम्** (र. ५.२४३) एक यंत्र, मोदकपात्र.

कन्धरा–स्त्री., शारीरावयव० **ग्रीवा** (असंउ. २७. पृ. १९७) (असंशा. ८.३२ मान).

कन्यकपञ्चमूली–स्त्री., वनस्पतियोग० **लघुपञ्चमूलम्** (सुउ. ४८ २१)

रिंगणी, डोरली, सालवण, पिठवण व गोखरू असे लहान पंचमूळ.

कन्यका–स्त्री. वनस्पति० **कुमारी** (रापरि ५.१०) (र. १४.५२) कोरफड.

भद्रैला, द्र० **एला** (ध. २.४६) मोठी वेलची, मोठा वेलदोडा.

कन्या–स्त्री., **अप्राप्तद्वादशवर्षा** (सुचि. ३७.१०५) बारा वर्षांच्या आतली मुलगी.

वनस्पति० **स्थूलैला** (इन्दु.असंउ. २८.२०९) एला मोठी वेलची.

गुडूची (ध. १.५) गुळवेल.

वाराहीकन्द (रा. ७.१३४) डुक्करकंद.

घृतकुमारी, द्र० **कुमारी** (रापरि ५.१०) (र. ११.१०३) कोरफड.

महौषधि० सोमसमवीर्या महौषधिः, 'कान्तैर्द्वादशभिः पत्रैर्मयूराङ्गरुहोपमैः । कन्दजा काञ्चनक्षीरी कन्या नाम महौषधी (सुचि ३० ५–१६) **तस्याः प्राप्तिस्थानं काश्मीरस्थं क्षुद्रकमानसं सरः; तत्र वसन्ते दृश्यते** (सुचि. ३०.३३)

एक महौषधि. सोम या दिव्य वनौषधि सारखी उत्कृष्ट कार्यकारी, काश्मीरमध्ये लहान मानससरोवरा जवळ होते. मोराच्या पिसासारखी १२ पाने येणारी वनस्पती, कन्या, कंदजा, कांचनक्षीरी, महौषधि अशी नावे आहेत.

कपट–न., **वनस्पति० कतृणम्** (ध. १.८२) रोहिस गवत.

कपटा–स्त्री., वनस्पति० **कासघ्नी; कण्टकारीभेदः** (ध. १.९८) भुईरिंगणीचा प्रकार.

कपटेश्वरी–स्त्री., **कण्टकारी** (ध. १.९८) भुईरिंगणी. **लक्ष्मणा** (रा. ४.१२४) पांढरी भुईरिंगणी.

कपर्द–पु., जाङ्गमद्रव्य० **कपर्दिका** (धपरि. ३.२४) (र. ३.१३४) कवडी.

कपर्दिका– (स्त्री.) जाङ्गमद्रव्य० **गुणाः कटुतिक्तोष्णा दीपनी वृष्या नेत्र्या वातकफघ्नी कर्णशूलव्रणगुल्मशूलनेत्ररोगपरिणामशूलग्रहणीक्षयहरा** (धपरि. ३.२४)

कवडी. समुद्रात होणाऱ्या एका किड्याचा अस्थिरूप कोश. **गुण**–तिखट, कडू, उष्ण, दीपक, शुक्राला व डोळ्यांना हितकर, वातकफनाशक, कानातील शूळ, व्रण, गुल्मशूळ, नेत्ररोग, परिणामशूळ, ग्रहणी, क्षयनाशक.

कपाट–(पु) **काष्ठपट्टकपर्यङ्कः** (असंउ ३२.२४२) लाकडाच्या फळ्यांचा पलंग. हाड तुटल्यावर त्या अवयवाची हालचाल करता येऊ नये म्हणून त्या अवयवाभोंवती अनुरूप आकाराच्या बांधावयाच्या लाकडी फळ्या.

-शयन–(न.,) **भग्नजङ्घोर्वोः कपाटेऽवस्थितिः कपाटशयनविधिः अयं जङ्घोरुभङ्गयोः पश्चात्कर्मविशेषः । भग्नो भागः कपाटे कीलैः स्थिरः क्रियते, येन चलनवर्जितत्वादस्थिसन्धानं सत्वरं भवति । इदं च कपाटमिव कपाटं भग्नावयवसदृशम् । तस्मिंश्च भग्नमवयवं सम्यगवस्थापयित्वा तत्राऽपि तस्य स्थिरीकरणार्थं पञ्च कीलाः कथ्यन्ते–ते च उभयतो द्वौ द्वौ तले चैक इति पञ्च** । (सुचि. ३.४८–४९); **उभयभङ्गापेक्षया तु सप्तभिरेव कीलैः यन्त्रणम् । तथाहि उभयतो बहिर्द्वौ गुल्फयोर्द्वौ जानुनोर्द्वौ वङ्क्षणयोः तले चैक एवं सप्त** ।' (ड. सुचि. ३.४८–४९)

पोटऱ्या व मांड्यांमध्ये अस्थिभंग झाल्यावर तो अवयव त्याला अनुरूप लाकडी फळ्यांमध्ये पक्का करून बांधून ठेवणे.

मांडी व पिंढरीची हाडे मोडली तर फळ्या बांधाव्या.

विधि–भंगाच्या हाडाचा भाग फळ्याच्या आवरणात ठेवावा व खिळ्यांनी फळ्या पक्क्या कराव्या यामुळे भंगलेला भाग स्थिर राहिल्याने चलनवलन न होता हाड लवकर सांधते. भंगलेल्या अवयवांना अनुरूप अशा फळ्या घ्याव्यात, दोन बाजूला दोन दोन व तळाशी एक खिळा ठोकावा. दोन्ही पायात भंग असेल तर सात खिळे. घोटे, गुडघे, जांघ यांच्या जवळ दोन दोन व तळात एक खिळा ठोकावा.

–संधिक–पु., बन्ध० पञ्चदशकर्णबन्धेष्वेकः, **अभ्यन्तरदीर्घैकपालिरितराल्पपाल्या सह बहिःसंधानात्कपाटवत्सन्धानं यत्र, सः कपाटसन्धिकः** (सुसू. १६.१०)

कान बांधावयाच्या पंधरा बंधांपैकी एक बंध. कानाच्या आतल्या बाजूला अनुरूप आधारभूत पट्टी लांब व बाहेरची लहान पट्टी घेऊन बंध बांधणे याला कपाटसंधिक बंध म्हणतात.

कपाल–पु., न., **मृद्घटखण्डः** (सुचि. २०.६०)
मडक्याचा तुकडा, खापर.
न., **अस्थि०** (चसू. ५.६०)
कपालास्थि–जानुनितम्बांसगण्डतालुशङ्खशिरःसु कपालानि (सु॰ शा. ५.२०)
खापराच्या आकारासारखे हाड. गुडघा, ढुंगण, खांद्याचा पाठीचा भाग, गालाच्या वर, टाळू, कानशिल, डोके यांची हाडे या आकाराची असतात.
न., **शारीर० शिरसः उपरितनः प्रदेशः** (असंउ. २७) डोक्याचा वरचा भाग.
न., **रोग०=कपालकुष्ठम्** (चनि. ५.८(१))
एक रोग. कुष्ठ प्रकार.

–कुष्ठ–न., **रोग० महाकुष्ठेष्वेकम्, रूक्षाऽरुणपरुषाणि विषमविसृतानि खरपर्यन्तानि तनूनि उद्वृत्ततनूनि सुप्तवत्सुप्तानि हृषितलोमाचितानि निस्तोदबहुलानि अल्पकण्डूदाहपूयलसीकान्याशुगतिसमुत्थानानि आशुभेदीनि जन्तुमन्ति कृष्णारुणकपालवर्णानि च कपालकुष्ठानि विद्यात्** (चनि. ५.८(१) **कृष्णकपालिकासदृशवर्णत्वात् कपालकुष्ठम्** (सुनि. ५.७–८) **द्र० ' कुष्ठ '**
खापराच्या काळसर तांबडसर वर्णाचे, रूक्ष. खरखरीत, वाकडे तिकडे पसरलेले, खरखरीत वळलेली व पातळ कडा असलेले, स्पर्श नाहीसा झालेले, रोमांचयुक्त, टोचणी अधिक. कंडू कमी. दाह, पू व स्राव कमी, लवकर उत्पन्न होणारे व फुटणारे आणि जंतुयुक्त हे कुष्ठ असते.

–चूर्ण–न., **नवमृण्मयघटखण्डचूर्णम्** (सुसू. १६.१५)
नव्या मातीच्या मडक्याच्या तुकड्याचे चूर्ण.

–मालिनी–स्त्री., **रेवतीग्रह० यस्याः स्त्रियाः जातमपत्यं चतुर्दशेऽहनि विनश्यति सा जातहारिणी** (का. रेवती क. ४७)
रेवती बालग्रह. या ग्रहाने बाधा झालेल्या ज्या स्त्रींचे मूल चौदाव्या दिवशी मरते तिला जातहारिणी म्हणतात.

–रोग–पु., **शिरोरोगः** (चसि. २.२२) **शिरस्येव कपाले व्याधिः** (असंसू. २७)
डोक्याच्या हाडांचा रोग.

कपालिका–स्त्री., **शरावकर्परिका** (सुचि. १.९६)
मातीच्या परळाचे खापर.
दन्तरोग०, दन्तशर्करोपेक्षिता सत्यणुशो दन्तकपालानि शातयति। (सुनि. १६.३३ असंउ. २५)
लेखनचिकित्सा कार्या (सुचि. २२.३८)
दंतशर्करा रोगाची उपेक्षा केल्यास दाताचे सूक्ष्म सूक्ष्म पापुद्रे निघतात. दांताचा एक रोग. दांतावर हिरड्यांवर सांध्यात जमणारे कडक किट्टण. चिकित्सा-हळू हळू तासून काढणे.

कपालिन्–पु., **सप्तविंशतिसंख्याकेष्वन्यतमो रससिद्धिप्रदायकः आचार्यः** (र. १.२)
२७ रससिद्धांपैकी एक आचार्य.

कपाली–स्त्री., **वनस्पति० विडङ्गम्** (रा. ६.१६)
वावडिंग.

कपि–पु., **पशु०=मर्कटः** (अहृशा. ३.९५)
एक पशु, माकड, वानर.
सुगन्धिद्रव्य०=तुरुष्कः (ध. ३.२२)
घनक्काथ, ऊद, धूप.

–कच्छू–स्त्री., **वनस्पति० गुणाः–मधुरा, तिक्ता, शीता (उष्णा च) गुरुर्बल्या, वृष्या, बहुमला, पुंस्त्वदायिनी, वातघ्नी, पित्तास्रघ्नी, दुष्टव्रणनाशिनी** (चसू.२७.३४) (ध. १.१५१–१५२)
हिं.—कौंछ, किवाँच.
म.—**कुहिलीचे बीज, खाजकुहिली.**
गु.—कउचों, मेरवनी शीगनी बी.
बं—आलकुशी, धनारगुण्ड, दया, शुयाशिंबी.
ता.—युनाइक, कालि.
एक वनस्पति. गोड, कडू, थंड. जड. बलवर्धक, पुरुषत्व देणारी, मलवर्धक, शुक्रवर्धक, वातघ्न, रक्तस्राव कमी करणारी व दुष्ट व्रण शुद्ध करणारी.

–कच्छुफलोपमा–स्त्री., **वनस्पति० जन्तुका, जन्तुकारी** (रा. ३.१२८) एक वनस्पती.

–कच्छूबीजतैल–न., **तैल० कपिकच्छूबीजभवं तैलम् मधुरं, कषायमुष्णं, स्निग्धं, गुरु च** (ध. ६.१३५)

कवचबीजाचे तेल, गोड, तुरट, उष्ण, स्निग्ध व जड.

–चूत–पु., वनस्पति० **आम्रातकः** (ध. ५.१२) आंबाडा.

–ज पु., **सुगन्धिद्रव्य०** तुरुष्कः (ध. ३.२२) पहा 'कपि'.

–तैल न., **सुगन्धिद्रव्य०** तुरुष्कः (ध. ३.२२) पहा 'कपि'.

–त्थ पु., **वनस्पति०** (चसू. २५.४०;) **आमं कपित्थं मधुराम्लकषायतिक्तं, शीतमस्वर्यं, ग्राहि, वृष्यं, वातकरं, कण्ठघ्नं, विषघ्नम्** (चसू. २७.१३६ –१३७) **त्रिदोषकृत्** (असंसू. ७) **कफहरं च** (ध. २.१०२) **पक्वं कपित्थं मधुराम्लं कषायं, गुरु, कण्ठशोधनं, दोषघ्नं, विषघ्नं, ग्राहि, सुगन्धि, रुचिप्रदम्** (चसू. २७.१३६-१३७) **कफवातहरं, श्वासकासारुचितृष्णाहरं, हिध्मावमथुजित्** (असंसू. ७; ध. २.१०२); **सर्वं ग्राहि विषघ्नम्. नालच्छेदनानन्तरं बालकपित्थ-पत्रकषायेण स्नापयेत्** (असंउ. १) **विषसंसृष्टेऽन्ने अस्य पुष्पमञ्जनार्थमुपयुज्यते** (सुक. १.६९–७१) **कपित्थरसो मधुसंयुक्तो मूषिकविषे उपयुज्यते** (सुक. ७.३८) **अस्य रसः हिक्काशमनार्थमुपयुक्तः** (सुउ. ५०.२५) **वृन्तं पित्तविदग्धायां कफविदग्धायां च दृष्टावञ्जन-विधिनोपयुज्यते** (सुउ. १७.७) **कपित्थपञ्चाङ्गघृतं सर्वमूषकविषहरम्** (सुक. ७.४०)

हिं.—कवट, कविठ.
म.—**कवठ.**
गु.—कविट.
बं.—कगबेल.
ता. विलाकपिट्टम्, वेल्लिल.
फा.—कविटा.

एक वनस्पति. कच्चे कवठ. त्रिदोषकर, थंड व घशाला घातक, पुष्टिकर, वातकर, विषनाशक. **पक्के कवठ**–गोड, आंबट, तुरट, जड, सुगंधी, रुचकर. कंठशोधन, दोषविषनाशक, पातळ मळ घट्ट करणारे, कफवातहर, ओकारी, उचकी, श्वास, खोकला, तहान नाहीशी करणारे. **पान**–बालकाचे नाळ कापल्या-नंतर पानाच्या काढ्याने स्नान घालावे. **फूल**–विषारी अंजन केल्यास याचे अंजन करावे, याचा **रस.** **पंचांगसिद्धतूप** उंदराच्या विषावर, व उचकीवर. **देठ**–कफपित्तज दृष्टीवर अंजन.

न., वनस्पति० **एलावालुकम्** (ध. ३.७६) सुगंधी वाळूक. पहा 'एलवालुक'.

–त्थतैल न., **योग०** **योनिदौर्गन्ध्ये पिच्छिले योनिस्रावे च कपित्थसिद्धतैलं पिचुभिर्योजयेत्;** (का. धात्रीचि.)
योनिस्राव बुळबुळीत व दुर्गंधी असल्यास हे कवठ-सिद्ध तेल बोळा ठेवण्यास उपयुक्त.

–त्थासव (पु. न.) **आसुत०** **कपित्थफलस्यासवः** (असंसू. १०) कवठाच्या गिराचे आसव.

–पिप्पली स्त्री., **वनस्पति०** **रक्तपुष्पोऽपामार्गः** (भ. १.२६३) **'अपामार्ग'** लाल आघाडा; पहा 'अपामार्ग.'

–प्रिय पु., **वनस्पति०** **कपित्थः** (ध. २.१०२) कवठ.
आम्रातकः (ध., ५.१२) आंबाडा.

–भवबीज न., **वनस्पति०** **कपिकच्छुबीजम्** (र. २७. १२६–१२७) **द्र० कपिकच्छु** कवचबीज; पहा 'कपिकच्छु.'

–रथ पु., **वानराणां रथः** (असंशा. १२) वानर–माकडे जोडलेला रथ.

–रोमफला स्त्री., **वनस्पति०** **कपिकच्छूः** (रा. ३.२०१)
कवचबीज.

–लोला स्त्री., **वनस्पति०** **रेणुका** (ध. ३.५१) रेणुकबीज.

–लोह न., **पित्तलधातुः** (ध. ६.१८) पितळ.

–ष्ठल पु., **ऋषि०** **रोगापहरणचिन्तनार्थं हिमवतः पार्श्वसमेतेषु महर्षिष्वेकः** (च. सु. १.९) रोग नाशनाचा विचार करणाऱ्या व हिमालयात त्यासाठी जमलेल्या ऋषींपैकी एक.

–सख्य न., **वानरमैत्र्यम् शोषिणां स्वप्नानां दर्शनेऽरिष्टत्वेन लक्ष्यमाणम्** (सुसू. २९.६८–७१) माकडमैत्री. क्षयी माणसाला जर ही स्वप्नात दिसली तर निश्चित मृत्यु.

कपिञ्जल–पु., **विष्किरपक्षि०** **गौरतित्तिरिः** (चसू. २७.४७)
तन्मांसं सरक्तपित्तश्लेष्मविकारेषु मन्दवातेषु शस्तम् (चसू. २७.६८)
पांढरा तित्तिर. रक्तपित्त–कफविकारात थोडा वात असताना याचे मांस चांगले.

ऋषि० रोगापहरणाचिन्तनार्थं हिमवतः पार्श्वे समेतेषु महर्षिष्वेकः (चसू. १.९)
रोगनाशनाचा विचार करण्यांसाठी हिमालयाच्या परिसरात जमलेल्या ऋषींपैकी एक महर्षी.

कपिञ्जलक–पु., पक्षि० (ध. ६.१०) कपिञ्जलः
पहा 'कपिञ्जल, पांढरा तित्तिर'.

कपिल–पु., प्राचीनो रसाचार्यः, आद्यसांख्याचार्यः (र. ६.५२)
प्राचीन रसाचार्य. पहिले सांख्य आचार्य.
वर्ण० किञ्चित्ताम्रः, उज्ज्वलपिङ्गलवर्णः (सुनि. ६.२६ असंसू. ६. (चवि. ८.९९)
एक रंग. किंचित तांबडा व भडक पिंगट वर्ण.
मूषिक० दष्टलक्षणम्–व्रणे कोथो ज्वरो ग्रन्थ्युद्गमस्तृषा च (सुक. ७.२३–२४)
एक उंदीर. चावला तर व्रण कुजतो, ज्वर गाठी व तहान हे उपद्रव होतात.
पित्तलधातुः, राजरीतिः (ध. ६.) पितळ.
आग्नेयलूता० इयं च स्वेदजा वर्तते, सा पित्तविकारदा भवति। तया दष्टस्य ताम्रा स्थिरा पिडका शिरोगौरवं, दाहस्तिमिरो भ्रमश्चेत्येतानि लक्षणानि भवन्ति (सुक. ८.१०५)
घामापासून होणारा आग्नेय कीटक. तांबड्या व कडक पुळ्या, डोके जड, दाह, दृष्टिमांद्य, भ्रम हे पित्तविकार हा चावला असता होतात.
जलौका० निर्विषाणां जलौकानामन्यतमा, मनःशिलारञ्जिताभ्यामिव पार्श्वाभ्यां युक्ता, स्निग्धमुद्गवर्णा (सुसू. १३.१२) द्र० 'जलौका.'
एक बिनविषारी जळू. मनशीळाचा रंग ज्यांच्या बाजूच्या अंगाला दिसतो. व ज्या स्निग्ध मुगाच्या वर्णासारख्या असतात त्या.

कपिला–स्त्री., वनस्पति० द्राक्षाभेदः, उत्तरापथिका, द्र० 'द्राक्षा' (ध. ५.५८) द्राक्ष. पहा 'द्राक्षा'.
कुमारी (रापरि. ५.११) कोरफड.
रेणुका (ध. ३.५१) रेणुकबीज.
कुशिंशपा (ध. ५.१२१) शिसव.
शिंशपा (रा. ९.१९८) शिसव.
–द्राक्षा–स्त्री., वनस्पति० द्राक्षाभेदः, उत्तरापथिका (रा. ११.७६) द्राक्षांचा प्रकार.
–फला–स्त्री., वनस्पति० द्राक्षाभेदः उत्तरापथिका (रा. ११.७६) द्राक्षांचा प्रकार.
–शिंशपा–स्त्री., वनस्पति० कुशिंशपा (रा. ९.२०१) शिसवाचा प्रकार, हलका शिसव.

कपिलाक्षी–स्त्री., वनस्पति० कुशिंशपा (रा. ९.२०१)
शिसवाचा प्रकार; हलका शिसव.
मृगाक्षी (रा. ७.२५७)
एक वनस्पति.

कपिलिका–स्त्री., कीट० पिपीलिकाभेदः, दंशे चाग्निस्पर्शवद्दाहः शोफः श्वयथुश्च (सुक. ८.३४)
द्र० पिपीलिका.
एक किडा. मुंग्यांचा प्रकार. चावली तर अग्नीचा स्पर्श झाल्यासारखा दाह, सूज. पहा, 'पिपीलिका;

कपीतक–पु., वनस्पति०=प्लक्षः (रा. ११.१२४ ध. ५.८१)
एक वनस्पती. नांदरुख, पिंपरी.

कपीतन–पु., वनस्पति० गर्दभा(ण्डः) (चचि. ३.२५८)
लाखीपिंपरी, अंबाडा, पोफळ, (सुपारी) शिसवा, शिरीष.
कपिचूडो वानीराख्यः (अरु. अहसू. १५.४१)
जलवेतस, अंबाडा.
आम्रातकः (हे. अहसू. १५.४१) अंबाडा.
गन्धमुण्डः (चसू. ४.१५) एक वनस्पती.
शिरीषः (ध. ५.११२) सिरस.
पार्श्वपिप्पलः (चसू. २५.४९) एक वनस्पती.

कपीलु–पु., वनस्पति० काकतिन्दुकः (रा. ११. ५२–५३ ध. ५.४१)
टेंभुरणी, टेंभूर. काटे टेंभुर.

कपीष्ट–पु., वनस्पति० राजादनः (ध. ५.९१)
खिरणी, चारोळी.

कपोत–पु., प्रतुदपक्षि० पारावतः, स द्विविधः गृहवासी वनवासी च, वनवासी पाण्डुकः, गृहवासिमांसगुणाः– कषायं मधुरविपाकं विशदं शीतं रक्तपित्तनिबर्हणं (चसू. २७.७२) वनवासिमांसगुणाः—गृहवासिकपोतमांसात्किञ्चिल्लघुतरं शीतं स्वल्पमूत्रकरं च (चसू. २७.७३) शिलाजतुमाक्षिकधातुभ्यां व्याप्तदेहः कुलत्थकपोतौ यावज्जीवं विवर्जयेत् (सुचि. १३.१९) पाण्डुककपोतस्य पुरीषं पक्वशोथस्य विदारणं करोति (सुसू. ३७.९–१०)
पक्षी, पारवा, कबूतर, होला, कवडा. प्रकार २—(१) घरगुती कबूतर—**मांस**–तुरट, रक्तपित्तनाशक, थंड, पाकानंतर मधुर, क्लेदनाशक (२)

रानातला कबूतर मांस—घरगुती कबुतरापेक्षा अधिक हलके, थंड; मूत्र कमी करणारे, शिलाजतु व माक्षिक खाणाऱ्याने जन्मभर कुळीथ व कबूतर वर्ज्य करावे. रानपारव्याची विष्ठा पिकलेल्या सुजेला फोडते.

अष्टादशमूषिकेष्वेकः, एतद्विषतः संनिपातजा रोगा ग्रन्थयः कर्णिकाश्च भवन्ति (सुक. ७.६ असंउ. ४६)

एक उंदीर. याच्या विषाने संन्निपात रोग, ग्रंथी होतात. आणि चकंदळे येतात.

कपोताभः (सुनि. ६.२६) एक रंग.

न., खनिज० अञ्जनम् (ध. ३.१५१) (रा. १३.२१५)

खाणीतले द्रव्य, डोळ्यात घालावयाचे अंजन. सुरमा.

—चरणा—स्त्री., **वनस्पति० नलिका** (ध. ३.४३) देवनळ.

—पङ्का—स्त्री., **वनस्पति० कपोतवङ्का, सुवर्चला** (असंउ. ४.) ब्राह्मी.

—पुट—न., **पुट० घटसंपुटितौषधाय भूमावष्टसंख्याकैर्वनच्छगणैर्दीयमानं पुटम्** (र. १०.५८) औषध भाजण्याकरिता, ते ठेवलेल्या परळाच्या संपुटास जमिनीवर आठ रानशेणींनी दिलेले पुट.

—पुरीष—न., **कपोतशकृत्, विशेषतः पाण्डुकस्य पुरीषं पक्वशोथस्य दारणं करोति** (सुसू. ३७.१०) **श्लेष्माऽर्बुदे प्रलेपार्थमुपयुज्यते** (असंउ. ३५; (सुचि. १८.३६)

कबूतराची विष्ठा. पिकलेली सूज फोडण्याकरिता व कफार्बुदावर लेप देण्याकरिता विशेषतः पांढऱ्या रानकबुतराची विष्ठा उपयुक्त.

—बाणा—स्त्री., **वनस्पति० नलिका** (रा. १२.८८) गुलछबु, घेवडा.

—वङ्का—स्त्री., **वनस्पति० सुवर्चला** (सुउ. ३२.३) ब्राह्मी.

कटभीसदृशपत्रा विटपी मध्यदेशे प्रसिद्धा (सुचि. ७.२५)

मालकांगोणीच्या पानांसारखी पाने असलेली वेल. (मध्यप्रदेशात) प्रसिद्ध.

शिरीषसदृशपत्रः स्वल्पविटपः (सुसू. ३८.१२) शिरसाच्या पानासारखी पाने असलेले लहान झुडुप.

—वर्णता—स्त्री., **कपोतसदृशो नीलोऽरुणो वा वर्णः** (सुसू. १२.८) कबूतराच्या वर्णासारखा निळा किंवा अरुण वर्ण असणे.

—वर्णा—स्त्री., **वनस्पति० सूक्ष्मैला** (ध. २.४४) द्र० 'एला' लहान वेलदोडा.

—वर्णी—स्त्री., **वनस्पति० सूक्ष्मैला**, द्र० 'एला' (रा. ६.६८) लहान वेलदोडा.

—वल्ली—स्त्री., **वनस्पति० सूक्ष्मैला** (चवि. ८.१३९) द्र० 'एला' लहान वेलदोडा.

—वेगा—स्त्री., **वनस्पति० ब्राह्मी** (ध. ४.१००) ब्राह्मी.

—सार—न., **खनिज० स्रोतोऽञ्जनम्** (रा. १३.२२६) सुरम्याचा एक धातु.

कपोतान्ध—वि., **अरिष्ट लक्षण० "कपोतान्धस्तु रूपाणि दिवा कृष्णानि पश्यति"** (चक्र. च. ३.६) एक मरणसूचक लक्षण. दिवसा सर्वत्र काळे पहातो.

कपोताभ—पु., **मूषिक०** (सुक. ७.६) द्र० 'मूषिक' उंदीर प्रकार. पहा 'मूषिक'.

कपोल—पु., **प्रत्यङ्ग० गल्लः** (अहृसू. १०.४) गाल.

कफ—पु., **दोष श्लेष्मा, केन जलेन के जले वा फलति वर्धते इति कफः। श्लेषणकर्मकरः पिच्छिलो देहधातुः** (सुसू. २१.५) **रसस्य मलः** (चचि. १५. १८) **शरीरस्थः सौम्यधातुः। उत्पत्तिः—अम्भःपृथिवीभ्यां कफः समुत्पद्यते** (असंसू. २०) **कफगुणाः—शीतो गुरुर्मन्दः स्निग्धः श्लक्ष्णो मृत्स्नः स्थिरः** (अहृसू. १.१२) **पटुर्मृदुर्गौल्यवाँश्च** (रा. २१.८) **तत्स्थानानि उरःकण्ठशिरःक्लोमपर्वाण्यामाशयो रसः। मेदो घ्राणं जिह्वा च** (अहृसू. १२. ३) **प्राकृतकर्माणि—स्नेहो बन्धः, स्थिरत्वं, गौरवं, वृषता, बलं, क्षमा, धृतिरलोभश्च** (चसू. १८.५१) **तद्भेदाः स्थानानि च पञ्च—अवलम्बक उरसि, क्लेदक आमाशये, बोधको जिह्वामूले, तर्पकः शिरसि, श्लेषकः संधिषु तिष्ठति** (अहृसू. १२.१५–१८) **वृद्धिकालाः—बाल्ये, दिवसस्य निशायाश्च प्रथमे भागे, भुक्तस्य प्रथमकाले, तथैव वसन्ते कफवृद्धिर्भवति** (अहृसू. १.८) द्र० **'दोष'**

पाण्याने किंवा पाण्यामध्ये वाढतो म्हणून कफ. एकमेकास जोडण्याचे–संयोगाचे कर्म करणारा. देहातील बुळबुळीत धातु, पाणी व पृथिवी या दोन महाभूतांपासून झालेला सौम्य धातु. रसधातूचा मल. गुण–शीत, स्निग्ध, जड, गुळगुळीत, बुळबुळीत, स्थिर, सौम्य, मऊ. गोड व लवण. **स्थाने**–उर, कंठ, शिर, आमाशय, पेरी, क्लोम, रस, मेद. नाक, जीभ,

इत्यादि. **स्वाभाविक कर्मे**–स्निग्ध, परस्परांना बांधणे, जोडणे, स्थिर करणे, जडता, शुक्रधातु पुष्टी, बल, क्षमा, धृति (धैर्य) लोभ नसणे. **कफाचे भेद व स्थाने**–अवलंबक उरस्थानात, क्लेदक आमाशयात, बोधक जिभेच्या मुळाशी, तर्पक शिरः-स्थानात, श्लेषक संधीमध्ये असतो.

वाढीचा काल–बाल्यावस्थेत, दिवसाच्या व रात्रीच्या पहिल्या भागात, जेवणानंतर, वसंतात कफवृद्धी होते.

–घ्नी–स्त्री., वनस्पति० हपुषा (रा. ४.१३) शेरणी.

–पूर्णदेह–वि., रोगलक्षण० **कफस्य गौरवादिभिर्लक्षणैर्युक्तः** (सुउ. ५२.९)

रोगाचे एक लक्षण, कफाच्या जडपणा इत्यादी लक्षणांनी खूप त्रास होणे. कफाने भरलेले शरीर.

–पूर्णास्यता स्त्री., रोगलक्षणा० **कफपूर्णमुखता** (अहसू. २२.११)

एक रोगलक्षण. तोंड कफाने भरलेले असणे.

–प्रकृति (स्त्री.,) दोषप्रकृति० **दूर्वेन्दीवरसुवर्णगोरोचनशरकाण्डान्यतमवर्णः समसुविभक्तस्निग्धस्थिरसुकुमारश्लिष्टमांससन्धिबन्धः परिपूर्णचारुगात्रो महाललाटोरुबाहुर्व्यक्तसितासितप्रसन्नायतविशालपक्ष्मलाक्षः सिंहमृदङ्गघनघोषः, क्षुत्पिपासोष्णसहिष्णुः बह्वोजोबलशुक्रव्यवायापत्यश्चिरशोषमाल्यानुलेपनो बाल्येऽप्यरोदनः, पेशलः सत्यवादी, स्मृतिमान्, धृतिमान् अलोलुपः, कटुतिक्तकषायोष्णरूक्षेच्छोपशयश्च भवति** (असंशा. ८.१५) **क्षुत्तृड्दुःखक्लेशघर्मैरतप्तः सात्त्विको धर्मात्मा, विनीतः प्रलम्बबाहुः पृथुपीनवक्षा घननीलकेशः प्रच्छन्नं, दृढं चिरं च वैरं दधानः। समदद्विरदेन्द्रतुल्ययातः स्वल्पभोज्यपि बलवान् सुस्निग्धविशालदीर्घसुव्यक्तशुक्लासितपक्ष्मलाक्षोऽल्पक्रोधो वदान्यः, क्षमावान् दीर्घदर्शी, दीर्घसूत्री, गम्भीरः कृतज्ञः ऋजुर्विपश्चित्सुभगसुलज्जो भक्तो गुरूणां, स्थिरसौहृदश्च ब्रह्मारुद्रेन्द्रवरुणतार्क्ष्यहंसगजसिंहाऽश्वगोसदृशवृत्तिः, स्वप्ने पद्मविहङ्गमालाजलाशयानां द्रष्टा** (अहशा. ३.९६–१०३) **प्रियदर्शनो मधुरप्रियश्च** (सु. शा. ४.७२–७६) **श्लेष्मा हि स्निग्धश्लक्ष्णमृदुमधुरसारसान्द्रमंदस्तिमितगुरुशीतविज्जलाच्छः, तस्य स्नेहाच्छ्लेष्मलाः स्निग्धाङ्गाः श्लक्ष्णत्वाच्छ्लक्ष्णाङ्गाः मृदुत्वात् दृष्टिसुखसुकुमारावदातगात्राः, माधुर्यात्प्रभूतशुक्रव्यवायापत्याः, सारत्वात्सारसंहितस्थिरशरीराः, सान्द्रत्वादुपचितपरिपूर्णसर्वाङ्गाः, मन्दत्वान्मदचेष्टाहारव्याहाराः, स्तैमित्यादशीघ्रारम्भक्षोभविकाराः, गुरुत्वात्साराधिष्ठितावस्थितगतयः, शैत्यादल्पक्षुत्तृष्णासंतापस्वेददोषाः, विज्जलत्वात्सुश्लिष्टसारसंधिबन्धनाः, तथाऽच्छत्वात्प्रसन्नदर्शनाननाः प्रसन्नस्निग्धवर्णस्वराश्च भवन्ति, त एवंगुणयोगाच्छ्लेष्मला बलवन्तो वसुमन्तो विद्यावन्त ओजस्विनः शान्ता आयुष्मन्तश्च भवन्ति।** (चवि. ८.९६)

कफदोषाची प्रकृती. दूर्वा, निळे कमळ. सोने गोरोचन, बाणगवताचे कांड यापैकी एकाच्या वर्णासारखा वर्ण; सर्वत्र सारखे व्यवस्थित विभागलेले दिसणारे, स्थिर, कोमल, भरलेले, एकमेकांस चिकटलेले मांस, व संधिबंधने, भरदार पण सुंदर अवयव, कपाळ, मांड्या, व हात मोठे; काळे बुबुळ व पांढरी कवडी अगदी स्पष्ट दिसणारे, लांबट व मोठे आणि पापण्याही मोठ्या असलेले प्रसन्न डोळे; सिंह, मृदंग, मेघ, यांच्या आवाजासारखा आवाज; भूक, तहान व ऊन्ह सहन करण्याची शक्ती, ओज, बल, शुक्र, स्त्रीसंभोग शक्ती व संतती पुष्कळ असलेला; ज्याच्या अंगाला लावलेला लेप, अंगावरची फुले लवकर सुकत नाहीत; जो लहानपणीही रडत नाही, जो सुंदर दिसतो, खरे बोलतो, ज्याची स्मरणशक्ती, धैर्य चांगले; जो आसक्त नसतो; ज्याला नेहमी कडु, तिखट, तुरट, उष्ण, रूक्ष पदार्थ खाण्याची इच्छा असते व ते खाल्ल्याने आरोग्य चांगले राहते असा. भूक, तहान, दुःख, कष्ट, ऊन्ह यांनी त्रास न होणारा सात्विक, धार्मिक, नम्र, लांब हातांचा. पसरट व पुष्ट छातीचा, दाट व काळ्या केसांचा. कोणालाही समजू शकणार नाही असे दीर्घकाळ पक्के वैर मनात ठेवणारा. मस्त गजराजासारखा चालणारा. अल्पाहारी असूनही बलवान्, कमी राग येणारा, गोड बोलणारा, क्षमाशील, दूरदृष्टीचा, कामाला वेळ लावणारा, खोल, कृतज्ञ, सरळ, पंडित, नशीबवान् मर्यादशील; गुरुभक्त, दृढ व दीर्घकाल मैत्री ठेवणारा ब्रह्मा, रुद्र, वरुण, गरुड, हंस, हत्ती, सिंह, घोडा, बैल यांच्या स्वभावाचा. स्वप्नात कमळे, पक्ष्यांचे थवे, जलाशय पाहणारा, कफ प्रकृतीचा असतो. तो दिसायला चांगला असतो. गोड

पदार्थांची आवड असणारा व स्वभावाचाही गोड असतो आणि लोकांना आवडतो ही. कफाच्या स्निग्धगुणाने तो स्निग्ध अंगाचा, चिकण गुणाने चिकण अंगाचा. असाच कफाच्या सर्व गुणांचा परिणाम कफप्रकृतीवर होतो. चरकाचार्यांनी हेच गुण सांगितलेले असल्यामुळे वरील मूळ संस्कृत वचनावरून द्विरुक्ति केली नाही. या गुणांमुळे कफ-प्रकृती मनुष्य बलवान्, श्रीमंत, गोड स्वभावाचा, विद्वान, ओजस्वी, शांत व आयुष्मान असतो.

–प्रसेक–पु., रोगलक्षण० **श्लेष्मणोऽतिप्रसेकेन वायुः श्लेष्माणमस्यति स कफप्रसेकः** (चचि. ८.१२१) रोगाचे एक लक्षण. घशातून सारखा कफ पडणे. कफस्राव.

–रक्तमूर्ति–वि., **कफरक्तजः** (सुनि. १६.३८) कफ व रक्तापासून झालेला. कफरक्तमय.

–रक्तयोनि–वि., **कफरक्तोत्पन्नः** (सुनि. १६.३९) कफरक्तापासून उत्पन्न झालेला.

–विरोधिन्–न., वनस्पति० **मरिचम्** (रा. ६.१३६) मिरे, एक वनस्पती.

–संस्रव–पु., रोगलक्षण० **कफस्रुतिः** (सुउ. ५७.५) कफाचा स्राव.

कफारि–पु., वनस्पति० **शुण्ठी** (रा. ६.१३०) सुंठ. एक वनस्पती.

कफान्तक–पु., वनस्पति० **बर्बुरः** (रा. ८.१२) बाभूळ, एक वनस्पती.

कफावृति–स्त्री., **कफावरणम्** (चचि. ३.४१) कफाचे आवरण.

कफाह्वय–पु., वनस्पति० **कैडर्यनिम्बः** (रा.९.४८) एक वनस्पती. पर्वतानिंब.

कफाशय–पु., **कफस्थानम्, आमाशयोर्ध्वभागभूतं वक्षः** (चक्र. चचि. २०.२६)

कफाचे स्थान, कफाचा आशय. आमाशयाचा ऊर्ध्वभाग. उरःस्थान.

कबन्ध–न., **जलम्** (रा. १४.३१७) पाणी.

कबरी–स्त्री., वनस्पति० **हिङ्गुपत्री** (ध. २.३८) बाभळी, रानतुळस, रक्तकण्हेर, कानफोडी, बाभूळ **केशबन्धः** (रा. परि. १८.१८) वेणी. बुचडा.

कमठ–पु., जलचरप्राणि० **कच्छपः** (र. ११.१२९) कासव. जमीन व पाणी यांत राहाणारा प्राणी.

कमण्डलु–पु., वनस्पति० **प्लक्षः** (ध. ५.८१) पिंपरी. नांदरूख.

कमल–न., वनस्पति० **पुष्पभेदेन त्रिविधं श्वेतं रक्तं नीलं च** (ध. ४.१५२) **गुणाः–शीतलं वर्ण्यं मधुरं कफपित्तजित् तृष्णादाहास्रविस्फोटविषवीसर्प-नाशनम्** (भा. प्र.)

हिं.—कमल.
म.—कमळ.
गु.—कमल.
बं.—पद्म.
ता.—तामरै.

एक वनस्पती. फुलावरून ३ प्रकार. तांबडे, पांढरे व निळे. **गुण**–थंड, वर्ण चांगला करणारे, गोड, कफपित्तनाशक, तहान, दाह, विस्फोट (फोड) धावरे आणि विष यांचे नाशक. रक्तदोषघ्न.

ताम्रम् (र. २१.१३९) तांबे.

जलम् (रा. १४.३१७) पाणी.

कमलाविलासकरस–पु., पारदयोग० **लोहाभ्रपारद-गन्धकसुवर्णयुक्तः, पाण्डुहिक्कामन्दाग्निहलीमकसर्व-प्रमेहनाशकः** (र. २६.५१–५३) पारा असलेला एक योग. लोह, अभ्रक, पारा, गंधक, सुवर्णयुक्त योग. पांडुरोग, उचकी, अग्निमांद्य, उग्र कावीळ व सर्व प्रमेह हे रोग नष्ट करितो.

कम्प–पु., लक्षण० **वेपथुः, गात्रकम्पनम्** (सुनि. १.२७)

अवयव थरथर कापणे. एक लक्षण.

–वात–पु., वातरोग०लक्षणम्–**हस्तपादतलानां कम्पो भ्रमणं, निद्रानाशः बुद्धिक्षयः च** (र. २१.१४७–४८) '**सर्वाङ्गकम्पः शिरसो वायुर्वेपथुसंज्ञकः**

एक वातरोग. हात पाय थरथर कापणे, फिरल्या-सारखे वाटणे. झोप नाहीशी होणे व बुद्धिक्षय. डोक्यातही कंपवात नामक विकार.

कम्पन–न., लक्षण० **कम्पः** (चइ. ७.२७) एक लक्षण. कापरे, हात, पाय, डोके कापणे.

कम्पिल्ल–पु., खनिजद्रव्य० **कम्पिल्लकः** (र. ३.१३४) कपिला.

कम्पिल्लक–पु., वनस्पति० **रेचनगणोक्तं द्रव्यम्** (च. वि. ८.१३६) **दद्रुकण्ड्वादित्वग्दोषेष्ववचूर्ण-नार्थम्** (चसू. ३.१०) **श्यामादिगणे गुल्मादि-रोगहरम्** (सुसू. ३८.२९) **कटुरुष्णो लघुः कफघ्नो व्रणगुल्मोदरविबन्धाध्मानक्रमिकासजन्तु-**

श्लेष्मोदरनुत् (ध. ३.१३८) **पित्तासृङ्मेह-विषाश्मनुत्** (भाप्र.)
हिं.—कबीला, कमीला, कमला.
म.—**कपिला, शेंद्री**
गु.—कपिलो.
बं.—कमिलागुडि, कमिल, कमलगुण्डी.
त.—चुवङ्गेचारि, कपिल पोडि.
का.—कनबेला.

एक वनस्पति. श्यामादि रेचकगणातील एक. गुल्मादिरोगनाशक; गजकर्ण, खाज इ. मध्ये वरून पूड भुरभुरण्यासाठी उपयोग. **गुण**-तिखट, उष्ण, हलकी, कफनाशक, व्रण, गुल्मज उदर, मळमूत्रसंचय, पोटफुगी, कृमी, खोकला, जंतु व कफोदर नाहीसे करते. रक्तस्राव, प्रमेह, विष व मूतखडा नाहीसा करते.
खनिजद्रव्य० साधारणरसेष्वेकः, इष्टिकाचूर्णसंकाशश्चन्द्रिकाढ्यः सौराष्ट्रदेशोत्पन्नः, गुणाः–पित्तव्रणाध्मानविबंधहारी श्लेष्मोदरार्तिगुल्मकृमिनाशकः, मूलामशोफशूलज्वरघ्नोऽतिरेचनश्च
(र. ३.१३६–१३७)
एक खनिजद्रव्य० साधारण रसांपैकी एक. विटेच्या चूर्णासारखे चमकणारे काठेवाडमध्ये सांपडणारे द्रव्य. **गुण**—पित्तज व्रण; पोटफुगी, मलमूत्रांचा विबंध, कफोदर, गुल्म, कृमी, आम, सूज, शूळ, ज्वरनाशक व तीव्ररेचक आहे.

–तैल–न., **फलतैल० गुणाः–कटु, कटुविपाकमुष्णं तीक्ष्णं, लघु, सरं, वातकफघ्नं कृमिकुष्ठप्रमेहशिरोरोगापहरं च** (सुसू. ४५.११५)
कपिलेचे तेल (फळाचे) **गुण**—तिखट व तिखट विपाक, उष्ण, तीक्ष्ण, हलके, सारक, वातकफनाशक, कृमि, कुष्ठ, प्रमेह व डोक्याचे रोग नाशक.

–स्नेह–पु., **तैल० तिक्तकटुकषायस्नेहेष्वेको दुष्टव्रणविशोधनः, अधोभागदोषहरः, कफवातहरः कृमिघ्नश्च** (सुसू. ४५.१२४)
कपिलेचे तेल (झाडाचे) कडू तिखट, तुरट तेलांपैकी एक. दुष्टव्रणाची शुद्धी करणारे, वातकफनाशक, कृमी व खालच्या भागातले दोष हरण करणारे.

कम्बल–पु., **ऊर्णावस्त्रम्** (असंसू. ४) लोकरीचे वस्त्र.

कम्बलि–पु., **ऋषि० सप्तविंशतिसंख्याकेष्वन्यतमो रससिद्धिप्रदायकः** (र. १.२–५)
एक ऋषि. रससिद्धि करणाऱ्या २७ ऋषींपैकी एक.

कम्बा–स्त्री., **शलाका** (र. ७.१२) सळई.

कम्बु–पु., **जांगमद्रव्य० शङ्खः** (ध. ३.१७९)
शंख. प्राणिजद्रव्य०

–काष्ठा–स्त्री., **वनस्पति० अश्वगन्धा** (रा. ४.४००)
आसकंद. एक वनस्पती.

–पुष्पी–स्त्री., **वनस्पति, शङ्खपुष्पी** (ध. ४.११३)
एक वनस्पती. शंखपुष्पी, सांखवेल.

–पूत–पु., **जांगमद्रव्य० शङ्खः** (रा. १३.२४३)
प्राणिज द्रव्य, शंख.

मालिनी–स्त्री., **वनस्पति० शङ्खपुष्पी** (ध. ४.११३)
एक वनस्पती. शंखपुष्पी. सांखवेल.

कम्बुकी–स्त्री., **वनस्पति० अश्वगन्धा** (र. ११. ५३–५७)
एक वनस्पती, आसकंद.

कम्भारी–स्त्री., **वनस्पति० काश्मरी** (रा. ९.१४६)
एक वनस्पती. शिवण.

कम्भिका–स्त्री., **धान्य० व्रीहिः** (रा. १६.११७)
एक धान्य, तांदूळ प्रकार.

कर–पु.,**प्रत्यङ्ग० हस्तः** (अहृसू. २५.४०)
(सुचि. ३८.४०) **द्र० 'हस्त'**
उपअवयव. हात. पहा 'हस्त.'

–घाट–पु., **वनस्पति० मदनः** (असंउ. ४४)
एक वनस्पती. गेळ. गेळफळ.
मूलविष० यस्य त्वचि निर्यासे मूले च विषं वर्तते
(सुक. २.५)
एक विषारी मूळ. जिच्या सालीत डिंकात व मुळात विष असते ती वनस्पती.
देश० करहाटः, स्कान्दे सह्याद्रिखण्डे काराष्ट्रदेशस्य राजधानी, सांप्रतं 'कराड' इति प्रसिद्धः
(काखिल. २५.१४)
कऱ्हाड. काराष्ट्र देशाची राजधानी.

–च्छद–पु., **वनस्पति सागः** (धपरि. ५.३)
एक वनस्पती. साग.
सिन्दूरी सिन्दूरपुष्पी (रापरि. १०.१९)
एक वनस्पती.

–ज–पु., **शारीर० नखः** (चशा. ८.५१)
शारीर. नख.
वनस्पति० करञ्जः (चसू. ३.१३) करंज.
नखम् (ध. ३.५८)
नखला, एक सुगंधी द्रव्य.

-जोडि-पु., कन्द० **रसबन्धादिवश्यकृत्** (रापरि.७.५७)
एक कंद. पाऱ्याचे बंधन इत्यादी कार्य करणारा.

-पत्र-न., शस्त्र० **खरधारं दशाङ्गुलदीर्घं, विस्तारे-द्व्यङ्गुलं सूक्ष्मदन्तं सुत्सरुबन्धमस्थ्नां छेदोपयोगि** (अहसू. २६.१६)
खरखरीत धारेचे, दहा अंगुळे लांब, २ अंगुळे रुंद, बारीक दाते असून घट्ट मूठ असलेले असे एक शस्त्र. करवत. हाड कापण्याकरिता उपयुक्त.

-पत्रिका-स्त्री. **प्रसहपक्षि०** (ड. सुसू. ४६.७४)
भक्ष्यावर आक्रमण करून खाणारा एक पक्षी.

-पर्ण-पु., वनस्पति० **रक्तैरण्डः** (रा. ८.४४७)
द्र० ' एरण्ड ' एक वनस्पती. तांबडा एरंड.

-(पर्णी)-स्त्री., वनस्पति० **भेण्डा** (रा. ४.२६)
एक वनस्पति. भेंडा.

-पाददाह-पु., लक्षण० **करयोः पादयोश्च दाहः** (चचि. ६.१४)
एक लक्षण. हात व पाय यांचा दाह.

-प्रचित-वि., **करेण कराभ्यां वा संचितम्** (चचि.१८. (३) ३)
हाताने संचित केलेले. हाताने गोळा केलेले.

-प्रचितीय-पु., अध्यायपाद० (चचि. १ (३) १)
अध्यायाचे नांव. यात हाताने तोडलेल्या आवळ्याच्या रसायन प्रयोगाचा विधी आहे.

-प्राप्य-वि., **हस्तग्राह्यम्** (अहसू. २८.२२)
हस्तगत होण्यासारखे.

-भु-पु., पशु० **रोहिणः** (रापरि. ६.३४)
एक पशु. गवा. रानगाय. तांबडी गाय.

-मर्द-पु., न., वनस्पति० **तद्विविधम्-ग्रामजं वनजं चेति, आमं तु दीपनं दाहकरम्** (ध. ५.१०३) **कृष्णवर्णद्राक्षारूपं बीजबहुलमम्लमधुरं वन्यं फलम्** (र. १०.८०-८१) **तत्त्वम्लं रक्तपित्तकरम्** (चसू. २७.१६१) **तत्तृषापहं रुच्यं पित्तकृत्** (सुसू. ४६.१५६)
आर्द्रं करमर्दं कफपित्तप्रदं सरं गुरूष्णं वातघ्नम् (असंसू. ७.२०३)
पक्वं करमर्दं मधुरं शीतं पित्तघ्नमरुचिरक्तपित्तघ्नम् (ध. ५.१०३)
त्रिदोषघ्नं विषघ्नम् (रा. ५.१६९)
हिं.—करोन्दा.
म.—करवन्द.
गु.—करमदा.

बं.—करम्चा.
ता.—पेरु कळाचेटि.
एक वनस्पती. प्रकार २. गांवठी व रानातले. **कच्चे**-अग्निदीपक, सारक, जड, उष्ण, वातघ्न, कफपित्त-वर्धक पण दाह करते. **रानफल**-आंबट गोड, आंबट, रक्तपित्तकर, रुचकर, तहान कमी करणारे. **पक्व**-गोड, थंड, पित्तनाशक, रक्तपित्तनाशक, त्रिदोषनाशक, विषनाशक, रुचकर.

-मर्दिका-स्त्री., वनस्पति० **द्राक्षा** (ध. ५.५६)
द्राक्ष.

-रुह-पु., वनस्पति० **नखः** (ध. ३.५८)
नखला, सुगंधी द्रव्य.

-वन्द-न., वनस्पति० **करमर्दः** (र. १०.८०-८१)
करवंद.

-वीर-पु., वनस्पति० **उपविषेष्वेकम्, स श्वेतरक्त-पीतकृष्णपुष्पभेदाच्चतुर्विधः** (सुचि. १९.३७-३९) **कटुस्तिक्तः कषायमधुरः** (सुसू. ३८.६५) **उष्ण-श्चक्षुष्योऽश्वमारणो ज्वरकुष्ठकण्डूविषव्रणस्फोटघ्नः** (ध. ४.१)
कुष्ठघ्नगणे (चसू. ४.११) **किक्किसोत्पत्तिकाले कण्डूप्रशमनार्थं करवीरसिद्धतैलेनाभ्यङ्गः** (चशा. ८.३२)
अस्य कषायाणि व्रणशोधनानि (सुसू. ३७.१३-१४) **त्वगस्य दद्रुघ्ना, पत्राण्यस्य व्रणप्रक्षालने उपयुज्यन्ते** (सुचि. १९.३७-३९)
पुष्पमस्य जलगन्धनाशनम् (असंसू. ६) **मूलमस्य शिरोविरेचने उपयुक्तम्** (सुसू. ३९.६) **तथा च कुष्ठनिषूदनलेपे उपयुक्तम्** (चसू. ३.१५)
हिं.—कनेर, कनैली.
म.—कण्हेर.
गु.—कणेर.
बं.—करवी.
ता.—मलै अलरी, अयमरम्.
एक वनस्पती. एक उपविष. फुलांवरून चार प्रकार, पांढरी, काळी, तांबडी व पिवळी. तिखट, कडु, तुरट, गोड, उष्ण, पण डोळ्याला हितकर. घोड्याला घातक, ज्वर, कुष्ठ, कण्डू, विष, .फोड, व्रण, यांचा नाश करते. गर्भिणीच्या जांघेत पांढऱ्या रेषा उठतात त्यांना **किक्कस** म्हणतात. त्यावेळी येणारी खाज नाशक; **साल**-गजकर्णनाशक; **पाने**-व्रण धुण्यास, **फूल**-पाण्याचा दुर्गंध नाशक; **मूळ**-चूर्ण

नाकात हुंगण्यास (डोकेदुखीवर) कुष्ठावर लेप देण्यास.

सोम० (सुचि. २९.६) सोमाचा एक प्रकार.

अर्जुनवृक्षः (वैशसि.) अर्जुनसादडा.

–वीरकन्द–पु., वनस्पति० **तैलकन्दः** (रापरि. ७.५०) एक कंद. तेल्याकंद.

–वीरभुजा–स्त्री., वनस्पति० **आढकी** (ध. ६.९३) एक वनस्पती. तूर.

–वीर्य–पु., **धन्वन्तरिशिष्येष्वेकः** (सुसू. १.३) धन्वन्तरीचा एक शिष्य.

–हाट–पु., वनस्पति० **कमलकन्दः** (र. २७.११७) कमळाचा कन्द.

मरुबकः (र. २७.११७) जंबीर; ईडनिंबु.

आकारकरभः (र. २७.११७) अक्कलकाढा.

मदनः (चचि. २६.१५. चक्र. १.२७) (सुचि. १८.४५) गेळफळ, गेळा, एक वनस्पती.

महापिण्डीतरुः (रा. परि. ९.३३) एक वनस्पती गेळफळ.

–हाटक–न., वनस्पति० **पद्मकन्दः** (ध. ४.१६३) कमळाचा कंद.

(–हाटिका-) स्त्री., **मूषा** (र. १०.१) मूस.

करक–पु., वनस्पति० **बकुलः** (रा. १०.२६३) बकुळ.

वनस्पति० **दाडिमः** (ध. २.६१) डाळिंब.

वनस्पति० **अस्य त्वक्सारनिर्यासः विषरूपः** (असंउ. ४०) एक विषारी वनस्पती याची साल, डिंक, नार (गाभा) विषारी.

वनस्पति० **करीरः** (रा. ८.१६६) बांबूचा कोंब.

वनस्पति० **कोविदारः** (रा. १०.२९३) कांचन.

पक्षि० **रणगृध्रः** (ध. ६.३३) लांब कानाचे गिधाड.

(करका)–स्त्री., वनस्पति० **कारवल्ली** (त्रपुसविशेषः) (रा. ७.२७८) एक वनस्पती. कारले.

वर्षोपलः (अमरकोश) पाण्याची गार.

करङ्कशालि–पु., वनस्पति० **इक्षुः** (रा. १४.१८५) ऊस.

करञ्ज–पु., वनस्पति० **गुणाः–तिक्तः कटूष्णस्तीक्ष्णो लघुश्चक्षुष्यो वातकफापहः पित्तघ्नः, कुष्ठोदावर्तगुल्मार्शोनुत्** (भाप्र.) **रक्तपित्तनुत्** (सुउ. ४५.२५) **जन्तुप्रमेहनुत्** (सुसू.४६.१९७–९८) **रक्तदोषव्रणप्लीहवृद्धिकृमिभूतयोनिरोगघ्नः** (रा. ५.१०७) **फलम्–अस्थिबीजं स्नेहयुक्तम्** (चसू. १३.१०) **कृमिहरम्** (चवि. ७.१७) **कफवातघ्नं प्रमेहार्शःकृमिकुष्ठघ्नं च** (भाप्र. पूर्वखण्डः;) **विष्टम्भि पित्तश्लेष्माविरोधि च**, (असंसू. ७) **काष्टम् दन्तविशोधने उपयुज्यते,** (चसू. ५.७३) **त्वक्–व्रणे सेकलेपार्थं हिता,** (अहसू. २९.७६) **पत्रम्–कटुपाकमुष्णलघुभेदनं कफवातघ्नं पित्तलमर्शःकृमिशोथहरम्, पुष्पम्–उष्णवीर्यं वातकफघ्नं च,** (भाप्र.) **मूलम्–शिरोविरेचनार्थम्** (सुसू. ३९.६) **अङ्कुराः–अग्निदीपना रसे पाके च कटुकाः पाचनाः कफवातार्शः-कुष्ठकृमिविषघ्नाः शोथहराश्च** (वैशसिं.)

हिं.—करंज, कंजा.

म.—करंज.

बं.—करंचा, धारकरानिआ, नाटा करञ्ज.

गु.—करंज.

ता.—पंकुमरम्, पुंगम्मारम्.

गुण–कडु, तिखट, उष्ण, तीक्ष्ण, हलका, डोळ्याला हितकारक, वातकफनाशक, पित्ताला अविरोधि, पोटफुगी, गुल्म, मूळव्याध, कुष्ठ, रक्तपित्त, कृमी, प्रमेह, रक्तदोष, व्रण, प्लीहावाढ, व भूतविकार नाहीसे करतो. **फळ**–स्नेहयुक्त बीजाचे कफवातघ्न, प्रमेह, मूळव्याध, कृमी, कुष्ठ यांचे नाशक, मलावष्टंभक आहे. **काडी**–दात घासण्यास उपयुक्त. **साल**–व्रणावर शेकणे व लेपासाठी. **पाने**–कटुविपाकी, उष्ण, लघु, भेदन, कफवातहर, पित्तकर, मूळव्याध, कृमी, व सूजनाशक. **फूल**–उष्ण, वातकफनाशक. **मूळ**–शिरोविरेचनासाठी उपयुक्त. **अंकुर**–तिखट, अग्निदीपक, पाचक, पाकाने तिखट. शिवाय वरील सामान्यगुण.

करञ्जिका–स्त्री., वनस्पति० **नक्तमालः, करञ्जभेदः, क्षारागदे आवापार्थमुपयुज्यते** (सुक. ६.३) करंजाचा एक प्रकार. क्षारागद तयार करताना आवाप म्हणून घालण्यास उपयुक्त.

–तैल–न., तैल० (चसू. १३.१०) **गुणाः तिक्तं नात्युष्णम्** (असंसू. ६.) **अनिलकफकृमिकुष्ठप्रमेहशिरोरोगापहारि** (सुसू. ४५.११५) करंजाचे तेल; पहा 'करञ्ज'

–द्वय–न., **आरग्वधादिगणे अर्कादिगणे च** (सुसू. ३८.६–७; सुसू. १६.१७)

एकश्चिरबिल्वो द्वितीयः कण्टकी विटपकरञ्जः (सुसू. ३८.६–७)

दोन्ही करंज. करंज व करंजिका.

करट–पु., धान्य० रूक्षणात्मकः (रा. ६.१०९)

एक धान्य. रूक्षता करणारे.

करण–न., **कार्याभिनिवृत्तौ प्रयतमानस्य कर्तुरुपकरणाय यत्कल्प्यते तत्करणम्** (चवि. ८.७०)

साधनम् (र. ७.८)

उपकरण, साधन, कार्य करताना, ते करणारा कर्ता साधन म्हणून ज्याचा उपयोग करतो ते.

असाधारणं कारणम् (तर्कसंग्रहः) व्यापारवद् असाधारणं कारणं करणम् (परमलघुमञ्जूषा)

इन्द्रियम् (चशा. १.५४–५६) (सुशा. ४.३७)

इंद्रिय; कान, नाक, इत्यादी.

ज्योतिःशास्त्रीयसंज्ञा० दिनभागभेदः अर्धतिथिः (चसू. १५.९)

बवबालवादि (सुसू. २.४)

ज्योतिःशास्त्रातील एक नाव. दिवसाच्या भागाचा प्रकार. अर्धी तिथि. बव, बालव इत्यादी नावे त्यांची आहेत.

स्वाभाविकद्रव्याणामभिसंस्कारः (चवि. १.२२ (२)

मूळच्या–स्वाभाविक–नैसर्गिक द्रव्यांवर केलेला संस्कार.

–प्रात वि., **स्वकर्मणि युक्तः निपुणः** (सुसू. ८.१९)

स्वतःच्या कर्मामध्ये कुशल. तरबेज; ज्ञाता.

करणायतन–न., **बुद्धीन्द्रियकर्मेन्द्रियमनोबुद्ध्यहङ्कारस्थानानि** (सुउ. ४६.४)

ज्ञानेंद्रिये, कर्मेंद्रिये, मन, बुद्धी, अहंकार यांचे स्थान. (हृदय)

करण्डक–पु., **पात्र० हस्तिदन्तादिनिर्मितकरण्डः** (र. १७.७८-८१)

करंडा. हस्तिदंत, चांदी, सोने इत्यादीचा बनविलेला.

करण्डफलक–पु., **वनस्पति० कपित्थः** (रा. ११.१५५.)

कवठ. एक वनस्पती.

करभ पु., **प्राणि० उष्ट्रः** (सुउ. ६०.४१) उंट.

प्रत्यङ्ग० मणिबन्धात् कनिष्ठिकापर्यन्तो हस्तबहिर्भागः (वैशसि) मणिबन्धादाकनिष्ठं करस्य करभो बहिः ।

शरीराच्या एका अंगाचे प्रत्यंग. मनगटापासून कनिष्ठिके पर्यंतचा बाहेरचा भाग.

(करभा) स्त्री., **वनस्पति० वृश्चिकाली** (रा. परि. ९.८)

विंचवी.

–काण्डिका स्त्री., **वनस्पति० उष्ट्रकाण्डी** (रा. परि. १०.४३)

उटकटारी, उत्कटारी, नावाची वनस्पती माथाशूळ (लाल फुलांची)

–प्रिया स्त्री., **वनस्पति० क्षुद्रदुरालम्भा, द्र० 'धन्वयास'** (रा. ३.२३)

एक वनस्पती. छोटा धमासा. पहा 'धमासा.'

–वल्लभ पु., **वनस्पति० पीलुः** (ध. ५.५१)

पीलू. एक वनस्पती.

कपित्थः (रा. ११.१५५) कवठ.

करभादनिका स्त्री., **वनस्पति० क्षुद्रदुरालम्भा** (रा. ३.२३) **द्र० 'धन्वयास'**

एक वनस्पती. लहान धमासा. पहा 'धमासा'

करभादिका–स्त्री., **मूषा** (र. १०.१)

मूस. धातु पातळ करण्याची.

करभीक्षीर–न., **उष्ट्रीक्षीरम्** (असंचि. १९.१०६) **द्र० "उष्ट्र"**

उंटिणीचे दूध. पहा "उष्ट्र"

करम्भ–पु., **वनस्पति. उत्तमारणी** (अहसू. १५.२४)

एक वनस्पती. उत्तम अरणी, मोठी टाकळी, पांढरी टाकळी.

स्थावरविषभेदः, यस्य पत्रं, फलं, पुष्पं, त्वक्सारनिर्यासश्च सर्वं विषमयं भवति (सुक. २.५)

वनस्पतिज विषप्रकार. ज्याचे पान, फळ, फूल, साल, शिरा, काढा, डिंक, सर्व विषारी असतात.

(करम्भा)–स्त्री., **वनस्पति० इन्दीवरी** (रा. परि. ३.२७)

उतरण, वाघांटी, गव्हला.

कराम्ल–पु., न., **वनस्पति० करमर्दः** (ध., ५.१०२)

एक वनस्पती. करवंद.

कराल–पु., **धान्य० मधुरः शीतो गुरुर्ग्राही वातलो रुच्यः कफपित्तघ्नः** (ध. ६,१०९)

एक धान्य. मधुर, थंड, जड, मळ बांधणारे. वातवर्धक, कफपित्तनाशक, रुचकर.

वनस्पति० शालुकः, कृष्णार्जकः (ध. ४.५६)

एक वनस्पती. काळा अजवला.

जङ्गाल० हिमवदादिपर्वतेषु दृश्यते, 'कस्तूरीमृगः' (सुसू. २०.५)

जांघा; मांड्या, पुष्ट व मोठ्या असतात तो कस्तूरी मृग. हिमालय इत्यादी पर्वतावर आढळतो.

अधोनिष्क्रान्तदन्तोऽयम् (सुसू. ४६.५४)

खाली व बाहेर आलेल्या दांताचा

वि., **दन्तुरः**, **उन्नतदन्तः** (सुशा. १०.२५)

ज्याच्या दाताच्या टोकाला कातरे आहेत असा; दात पुढे आलेला.

दन्तरोग० अश्मिन्विकटानां दन्तानां प्रादुर्भावः (असंउ. २५)

दाताचा एक विकार. यात लहान मोठे व अव्यवस्थित दात असतात.

करिन्–पु., **हस्ती** (रा. ६.११६) हत्ती. गज.

(करिणी)–स्त्री., **कणभ० सविषकीटभेदः** (सुक. ८.२६–२७)

विषारी किड्याचा एक प्रकार.

वनस्पति० हस्तिशुण्डी (र. १६.९९–१०२)

हत्तीच्या सोंडेसारखा तुरा असलेली वनस्पती.

गजपिप्पली (र. १६.९९–१०२) गजपिंपळी.

इन्द्रवारुणी (र. १६.९९–१०२)

कवंडळ. इन्द्रावण.

(करि–) कणा–स्त्री., **वनस्पति० गजपिप्पली** (ध. २.७८) गजपिंपळी. एक वनस्पती.

चविका (रा. ६.११५) चवक.

–पत्र–न., **वनस्पति० तालीसपत्रम्** (रा. ६.८२)

एक वनस्पती. तालीस पत्र.

–पुट–न., **गजपुटम्** (र. २२.२४–२९)

एक हात लांबी, रुंदी आणि खोलीच्या खड्डयात औषध, रानशेण्या किंवा इतर योग्य जळणात ठेवून अग्नि देणे, भाजणे, जाळणे.

वरील प्रमाणे सव्वा हात मापाचेही गजपुट होते.

–विजयभू–स्त्री., **वनस्पति० आटरूषः** (र. १७.६७–६८)

एक वनस्पती. अडुळसा; वासा.

नागदमनी, (र. १७.६७–६८)

वनस्पती० नागदवणा.

करिल्लका–स्त्री., **वनस्पति० कारवल्ली** (रा. ७.२७)

वनस्पति. कारले.

करीर–पु., **वनस्पति० मरुजो द्रुमः** (चचि. ३०.८२; चसू. २७.१४) **उष्ट्रप्रियः**, **गुडपत्रवृक्षः** (सुसू. ४६.२८३) **अयं निष्पत्रकः ग्रन्थिलस्तीक्ष्णकण्टको वृक्षः** (रा. ८.१६६) **गुणाः–कटुः स्वादुस्तिक्त उष्णो रुच्यः आध्मानकरः कफकरः** (रा.) **वातकफघ्नो गुदकीलारोचकश्वासशूलछर्दिखर्जूव्रणघ्नः ।** (ध. ५.९९) **पुष्पं शाकत्वेनोपयुज्यते, शाकगुणाः– पाके कटु वातहरं सृष्टमूत्रपुरीषं च** (सुसू. ४६. २८३) **फलम्–सकषायं मधुरं शीतं पित्तकफघ्नं च** (चसू. २७.१४२) **करीरफलोद्भवतैलगुणाः– एतत्तैलं रसकर्मोपयोगि** (र. १०.७३–७६)

हिं.—कचरा, कवरा, करेर.

म.—नेपती.

गु.—केरडी.

बं.—करील, कचरा.

ता.—कर्याल.

फा.—कुराका, केविर.

नेपती, नेवती. एक वनस्पती. बरड जमिनीच्या देशात होते. वैराण रानात होणारी, उंटाला आवडणारी. पाने नसलेली, काटे असलेली गाठाळ वनस्पती. गुण–गोड, कडू, तिखट, उष्ण, रुचीला हितकर, पोट फुगवते. वातकफनाशक, मूळव्याध, श्वास, शूल, ओकारी, खरूज, व व्रणनाशक.

फूलभाजी–तिखट, वातनाशक, मळमूत्र साफ करणारी. **फळ**–गोड, थोडे तुरट, थंड व पित्तकफनाशक. **फळाचे तेल**–पारदक्रियात उपयुक्त.

वंशाङ्कुरः (चचि. १४.१०) **संयोगतः पयसा सह विषतुल्यं भवति** (सुसू. २०.८)

बांबूचे कोंब. दुधाबरोबर विषारी.

उपोदिकाचञ्चवादीनां कोमलो नालः (सुचि. १.४१)

एरंड, थोर मयाळ, राजगिरा इत्यादींचा कोमळ नाळ.

मांसांकुरः (सुनि. २.१७) मांसाचे अंकुर.

एक अनुशस्त्र. अंकुरः (सुसू. ८.१५)

एक अनुशस्त्र. तीक्ष्ण टोकाचा कडक कोंब.

–ग्रन्थिल–पु., **वनस्पति० करीरः** (रा. ८.१६६)

एक वनस्पती० नेवती. नेपती.

करीशिफा–स्त्री., **वनस्पति० गजपिप्पलीमूलम्** (र. १४.५३–५४)

एक वनस्पति० गजपिंपळीचे मूळ.

करीष–पु. न. **शुष्कगोमयम्** (चसू. १४.२६)

गवादिशकृच्चूर्णम् (अहसू. १७.६)

सुकलेली शेणी. गाई-म्हशींच्या शेणाचे चूर्ण.

करुणवेदिन्–वि., **करुणया सत्त्वानि वेदयतेऽनुभवति पश्यतीति** (चचि. १ (४) ३२).

दयार्द्र दृष्टीने प्राण्यांकडे पहातो, अनुभवतो, वागतो, त्यांच्या भावना जाणतो असा.

करुणी– स्त्री., वनस्पति० **ग्रीष्मकाले पुष्पयुक्ता; पुष्पं रक्तवर्णम्, तद्गुणाः कटुतिक्तोष्णा वातकफघ्नी, आध्मानविषविट्च्छर्दिजत्रूर्ध्वरोगश्वासहारिणी च** (रा. परि. १०.२७–२८)
एक वनस्पती. उन्हाळ्यात लाल फुले येणारी. **गुण**– तिखट, कडु, उष्ण, वातकफनाशक, पोटफुगी, विष, विष्ठेची ओकारी, खांद्याच्या वरचे रोग व श्वास-नाशक.

करेणु–स्त्री., पशु० **हस्तिनी** (सुसू. ४५.४७)
एक पशु. हत्तीण.
वनस्पति० **सोमसमवीर्या महौषधिः, काश्मीरे क्षुद्रमानससरसि भवति** (सु. चि. ३०.५)
एक वनस्पती० सोम या वनस्पतीसारखी कार्यकारी महत्वाची औषधी; काश्मीरमध्ये लहान मानस सरोवरात सापडते.

करेणुका–स्त्री., पशु० **हस्तिनी** (असंचि. ९)
एक पशु. हत्तीण.

करेवर–पु., धूप० **तुरुष्कः** (रा. १२.३७) ऊद, धूप.

कर्क–पु., वनस्पति० **आमलक** (रा. ११.२३१)
एक वनस्पती. आवळा.

कर्कट–पु., वनस्पति० **क्षुद्रामलकः, गुणाः–कषायः शीतो लघुः रुच्यो दीपनो ग्राही चक्षुष्यः कफपित्तघ्नः** (रा. ११.२३१)
म० लहान आवळा. गुण–तुरट, कफपित्तनाशक, रुचकर, थंड, हलका, अग्निदीपक, मळ बांधणारा, डोळ्याला हितकर.
बिल्वः (ध. १.१०६) बेल.
कर्कटशृङ्गी (र. १७.४८–५०) काकडशिंगी.
प्राणि० कर्कटकः (अहसू. ६.५२)
एक प्राणी, खेकडा.
न., **विषम्, इदं कपिवर्णम्** (र. २९.१५)
एक विष; हे पिंगट वर्णाचे असते.
–शृङ्गी–स्त्री., वनस्पति० **हिमालये वृक्षविशेषस्य पर्णेषु शाखासु च संस्थितानि क्षुद्रकीटकजन्यानि शृङ्गाकृतीनि लघुगोलकानि कर्कटशृङ्गीति नाम्ना प्रसिद्धानि सन्ति, गुणाः–तिक्तोष्णा वातपित्तघ्नी कासश्वासयक्ष्मोर्ध्ववातवान्तितृष्णारुचिज्वरहिक्कातिसाररक्तपित्तनाशिनी** (ध. १.८५)
हिं.—काकडाशिंगी.
म.—काकडशिंगी.
बं—काकडाशृङ्गी.
गु.—काकडाशिंगी.
ता—कक्कटाशिंगी.
हिमालयातील एका जातीच्या झाडावर लहान किड्यांनी शिंगासारखी लहान गोलसर केलेली घरटी. एक प्राणिज द्रव्य. **गुण**–कडु, उष्ण, व वातपित्त शामक ही खोकला, दमा, क्षय, ऊर्ध्ववात, वांती, तहान, रुचिनाश, ताप, उचकी, अतिसार व रक्तस्रावनाशक आहे. लहान मुलांना अधिक उपयोगी.

कर्कटक–पु., जलचरप्राणि० **कर्कटः** (चसू. २७.४०)
स द्विविधः कृष्णशुक्लभेदेन पादिवर्गे एकः (सुसू. ४६.१०९–११०) **'खेकडा' इति मराठीभाषायाम् ।**
पाण्यातला पाय असलेला एक प्राणी. खेकडा काळा व पांढरा दोन प्रकारचा.
न., **कन्दविष०**, (सु. क. २.५)
लक्षणम्–अन्यसेवनाद् उत्पतति हसति दन्तांश्च दशति (सुक. २.१८).
एक कंद विष. लक्षण–याच्या सेवनाने उड्या मारणे, हासणे, दांत खाणे इत्यादी लक्षणे होतात.
अस्थिभग्न० कर्कटसदृशमस्थिभग्नम्, लक्षणम्–समूढमुभयतोऽस्थिमध्ये भग्नं ग्रन्थिरिवोन्नतं कर्कटम् (सुनि. १५.१०)
हाड तुटण्याचा एक प्रकार. गाठी सारखा तुटलेल्या हाडाचा तुकडा वर आलेला असतो. दोन बाजूला तुटल्यामुळे मधला तुकडा वर येतो तो प्रकार.

(कर्कटिका)–स्त्री., फल० **कर्कटी** (र. ३०.३४)
एक फळ. काकडी.
वनस्पति० त्रपुसम् (ध. १.१७५)
तवसे, तिवसे, एक फळ, काकडी प्रकार.

कर्कटकिनी–स्त्री., वनस्पति० **दारुहरिद्रा** (रा. ६.८५)
एक वनस्पती. दारुहळद.

कर्कटाख्या–स्त्री., वनस्पति० **कर्कटशृङ्गी** (चचि. २८.१६०)
एक वनस्पती. पहा 'कर्कटशृंगी'.

कर्कटाह्व–पु., वनस्पति० **बिल्वः** (रा. ११.१३४)
एक वनस्पती; बेल.

कर्कटाह्वया–स्त्री., वनस्पति० **कर्कटशृङ्गी** (ध. १.८५)
एक वनस्पती, पहा 'कर्कटशृंगी.'

कर्कटाह्वा–स्त्री., वनस्पति० कर्कटशृंगी (रा. ६.१११)
कर्कटी–स्त्री., वनस्पति० गुणाः–मधुरा शीता, लघुर्मूत्रला रुच्या कफपित्तघ्नी मूत्ररोधमूत्रकृच्छ्राऽश्मरीवान्तिश्रमदाहादिरोगघ्नी च
(रा. ७.२५१–२५४)

हिं.—काकडी.
म.—काकडी.
बं.—खिरा.
गु.—काकरी.
त.—मुल्लवेल्लरी.
एक फळ. काकडी; **गुण**–गोड, थंड, हलकी, मूत्रल रुचकर, कफपित्तनाशक, मूत्राचा अवरोध, लघ्वी कष्टाने होणे, मूतखडा, वांती, थकवा, दाह, हे विकार नाहीसे करते.
एर्वारुकम् (रा. ७.२६२) काकडीचा एक प्रकार.
चिर्भटः (रा. ७.२६२) चिभडे.
देवदाली (रा. ३.२४३) देवडांगरी.
घोण्टा (रा. ८.२२) बोर.

कर्कन्धु–धू–स्त्री., वनस्पति० बदरभेदः, क्षुद्रबदरम् (चसू. ४.१३) शृगालबदरी (चसू. २७.१३२)
विरेचनोपगणे एकं द्रव्यम् (चसू. ४.१३)
फलमस्या आसवार्थमुपयुज्यते (चसू. २५.४९)
पित्तश्लेष्मप्रकोपणी (चसू. २७.१३२)
आमकर्कन्धुगुणाः–पित्तकफावहा, पक्वाया गुणाः–मधुरा स्निग्धा सरा पित्तानिलहरा च
(सुसू. ४६.१४५)
हिं—छोटे बेर.
म—**लघुबोर.**
बं.—सेया कुल.
एक वनस्पती. लहान बोर. कोल्ह्याचे बोर. **कच्चे**–पित्तकफवर्धक. **पक्के**–गोड, स्निग्ध, सारक, वातपित्त नाशक. आसवासाठी फळ उपयोगी.
मान० अष्टमाषकम् (चचि. २६.१९३)
एक वजन, आठ मासे.

कर्कन्धुक–न., वनस्पति० **कर्कन्धुः** (ध. ५.९६)
एक वनस्पती. बोर. पहा ' कर्कन्धु. '

कर्कन्धू–स्त्री., वनस्पति० **कर्कन्धुः**
(चसू. २७–१३२ रा. २१.१४६)
एक वनस्पती. बोर. पहा ' कर्कन्धु '.

कर्कश–वि., **खरस्पर्शयुक्तम्, कठोरम्** (चचि. ७.१७)
गुण–खरः खरस्पर्शः (सुसू. ४६.२९७)
आर्द्रीभावविनाशकरः (सुसू. ४६.५१६)

(कर्कशा)–स्त्री., वनस्पति० वृश्चिकाली (रापरि. ९.८)
एक वनस्पती. विंचवी.
–च्छद–पु., वनस्पति० पटोलः (ध. १.४९)
पडवळ.
–दला–स्त्री., वनस्पति० दग्धा (रा. ९.२८)
एक वनस्पती.

कर्कारु–पु., वनस्पति० षड्भुजा, त्रपुसभेदः खर्बुजः (अहृसू. ६.८७) द्र० ' त्रपुस '
एक वनस्पती. खर्बुज. पहा ' त्रपुस '.
–तैल–न., **कर्कारुबीजभवं तैलम्, इदं मधुरं मधुरविपाकं सृष्टमूत्रं वातपित्तप्रशमनं अग्निमान्द्यकरञ्च**
(सुसू. ४५.१२०)
खर्बुजाच्या बियांचे तेल. हे गोड, पचनानंतरही गोड, लघ्वी अधिक करणारे, वातपित्तनाशक आणि अग्नि मंद करणारे.

कर्कारुक–न., वनस्पति० त्रपुसभेदः वाडवं त्रपुसम्
(सुचि. ३१.५)
द्र० त्रपुस.
एक वनस्पती, फार लहान.
कूष्माण्डभेदः, प्रवाहिकायामेतत् दधिदाडिमसिद्धेन बहुस्नेहेन च भोजयेत् । (चचि. १९.३२) **उपनाहे वातार्बुदे उपयुज्यते** (सुचि. १८.२९–३०)
कोहळ्याचा एक प्रकार. आव असताना दहीं आणि डाळिंब यांनी सिद्ध करून पुष्कळ स्नेह घालून अन्नाबरोबर भरपूर वापरावे. वातार्बुदावरही पोटिस म्हणून चांगले.

कर्किन्–पु., वनस्पति० **कर्कटशृङ्गी** (असंउ. ४८)
एक वनस्पती. काकडशिंगी.

कर्केतन–पु., रत्न० **पद्मरागः, अयं विषापहः**
(चचि. २३.२५२)
माणिक्यम् (असंउ. ४२. इन्दुः)
एक रत्न. माणिक, लाल. हा विषनाशक आहे.

कर्कोट–न., वनस्पति० **कर्कोटकीभेदः–तिक्ता कर्कटी** (हे. अहृसू. ६.७६) द्र० ' **कर्कोटकी.** '
एक वनस्पती. कटोंले. प्रकार. कडु कटोंले.
सर्पविशेषः (र. १०.७६)
एक प्रकारचा सर्प.

कर्कोटक–पु., शाक० **तिक्ता कर्कटी कफपित्तहर तिक्तः शीतः कटुपाकी च** (चसू. २७.९६)
एक भाजी, कडु काकडी. **गुण**–कफपित्तनाशक. कडु, थंड, पचल्यावर कडु.

खरखरीत स्पर्शाचा, ओलावा नाशक, आर्द्रतानाशक कठीण.

वनस्पति० कासमर्दः (ध. ४.११८)

एक वनस्पती. कासविंदा.

पु., न., **कम्पिल्लकः** (अहसू. ६.७८)

कपिला एक वनस्पती.

वनस्पति० इक्षुः (ध. ४.१२०) ऊस.

न., **वनस्पति० वन्ध्याकर्कोटकी** (र. २.१५०)

वांझकर्टोली. एक वनस्पती.

कर्कोटकी–स्त्री., **वनस्पति० कोशातकी** (र. ७.२८८)

राजकोशातकी (चक. ४.३)

महाकोशातकी (ध. १.१८९)

गुणाः–कटुतिक्ता दीपनी रुच्या, त्रिदोषघ्नी विष-शिरोरोगनाशिनी (ध. १.१८७)

म.—कर्टोली.

गु.—कंटोलना, कर्तोला, कंकोला.

बं.—कंक्रोल.

वनस्पती. कडु दोडके, कडु घोसाळे, कडु कर्टोले. **गुण**–तिखट, कडू, दीपक, रुचि उत्पन्न करणारी, त्रिदोषनाशक, विष व शिरोरोगनाशक.

रेवतीग्रह०; सा दारुणा जातहारिणी (क. रेवती क. ५४)

बालग्रहांपैकी एक. जन्मतःच मारणारी.

कर्कोटिका–स्त्री., **वनस्पति० कूष्माण्डम्** (रा. ७.२६९)

एक वनस्पती. कोहळा.

कर्कोटी–स्त्री., **वनस्पति० वन्ध्यालता वन्ध्याकर्कोटकी** (र. ११.४८)

एक वनस्पती. वांझकर्टोली.

कर्चूर–पु., न., **वनस्पति० गुणाः–कटुस्तिक्त उष्णो रोचनो दीपनो मुखवैशद्यकृत् हृद्यो वातकफघ्नः प्लीहरोगगुल्मार्शोगलगण्डकासघ्नः** (ध. ३.९४) **श्वासहिक्काहितः सुगन्धिश्च** (चसू. २७.१५५)

हिं.—कचूर.

म.—कचोरा, नरकचोरा, काचरी.

गु.—कचूरी.

बं.—एकांगी.

त.—कस्तूरी मंजल, निर्विशम्.

फा.—जरंबार, जद्वार खाटा.

कचोरा, नरकचोरा, काचरी, कपूरकाचरी. **गुण**–तिखट, कडु, उष्ण, अग्निदीपक, तोंड स्वच्छ करणारी, हृदयाला हितकर, सुगंधि, रुचिकर, वातकफनाशक, प्लीहावृद्धी, गुल्म, मूळव्याध, गलगंड व खोकलानाशक.

कर्ण–पु., **शारीर०, ऊर्ध्वजत्रुगतः** (चशा. ७.७)

श्रोत्रेन्द्रियं यस्याऽधिष्ठानम् (सुसू. ३५.१२)

श्रोत्रेन्द्रियस्याधिष्ठानम् (चसू. ८.१०)

प्रमाणतश्चतुरङ्गुलः (चवि. ८.११७)

रक्षाभूषणनिमित्तं बालानां कर्णौ विध्येते । (सुसू. १६.३)

शरीराचा एक अवयव. इंद्रिय. श्रोत्रेंद्रियाचे अधिष्ठान. कान. स्वतःच्या चार अंगुळाइतके प्रमाण असावे. मुलांना दागिने घालण्याकरिता व त्याचे रक्षण व्हावे म्हणून कान टोचतात.

ज्ञानेंद्रिय० श्रोत्रेन्द्रियम् (सुसू. ३५.१२)

एक ज्ञानेंद्रिय. शब्दाचे ज्ञान देणारे. ऐकणारे.

–कण्डू–स्त्री., **कर्णरोग०, लक्षणम्–कर्णे संचितेन श्लेष्मणा कण्डूर्भवति ।** (सुउ. २०.११)

चिकित्सा–क्रमेण सस्वेदवमनं वैरेचनिको धूमो मूर्धविरेचनम्, कफहारकः सर्वश्च विधिः (सुउ. २१.५६)

कानात खाज. कानाचा एक रोग. कानात साठलेल्या मळाने–कफाने खाज होते. **उपाय**–घाम, वांती, रेचक, धूम्रपान, डोक्याचे रेचक नस्य, सर्व कफनाशक विधी.

–क्ष्वेड–पु., **कर्णरोग० अनेकविधहुंकारादिश्रवणम्** (सुउ. ४०.१७३)

लक्षणम्–श्रमात् क्षयाद्रूक्षकषायभोजनात् प्रकुपितः पित्तादि–संसृष्टो वायुः शब्दपथे प्रतिष्ठितः सन् विरिक्तशीर्षस्य कर्णक्ष्वेडं करोति । कर्णनादस्तु केवलवातारब्धो वंशघोषानुकारिशब्दान्वितो भवति इति द्वयोः भेदः । (सुउ. २०.९)

कानात आवाज. कानाचा एक रोग. अनेक प्रकारचे हूंऽ हूंऽ असे आवाज ऐकू येतात. श्रम, रूक्ष, तुरट अन्न भक्षण आणि धातुक्षय यांनी वायु इतर दोषांसह शिरोविरेचनाने ज्याच्या डोक्यातील दोष निघून गेले अशा व्यक्तीच्या कानात असा आवाज उत्पन्न करतो. कर्णनाद हा विकार केवळ वाताने होतो. वेळूमधून आवाज होतो तसा.

–क्ष्वेडन–न., **कर्णक्ष्वेडः** (असंशा. ६.४०)

पहा 'कर्णक्ष्वेड.'

–क्ष्वेडिन्–वि., **कर्णनादवान्** (चचि. १६.१३)

रोगी–कानात आवाज होणारा.

–गतरोगप्रतिषेध–पु., गतरोगप्रतिषेध अध्याय० (सुउ. २१.१)
कानातील रोगाचा प्रतिकार सांगितलेला अध्याय.

–गतरोगविज्ञानीय–गतरोगविज्ञानीय–वि., अध्याय० कर्णगते रोगे विज्ञानम् अधिकृत्य कृतः (सुउ. २०.१)
कानातील रोगांचे ज्ञान वर्णिलेला अध्याय.

–गूथक–पु., कर्णरोग०, कर्णमलः, संचितः कफो यदा पित्ततेजसा शुष्को भवति तदा कर्णे मलसंचयरूपः कर्णगूथकः जायते (सुउ. २०.११)
कानाचा एक रोग; कानात मळ संचित होऊन पित्ताने सुकतो व साठतो तो रोग.

–छिद्र–न., कर्णमध्यः, कर्णविवरम् (सुउ. २१.५८) कानाचे भोक, पोकळी.

–तर्पण–न., उपक्रम० तैलादिना कर्णपूरणम् (चसू. ५.८४)
तत् कर्णयोस्तृप्तिकरं बलकरं वा बाधिर्यादिविनाशकत्वेन (चसू. १३.२५)
उपचार–तेल इत्यादींनी कान भरणे. हे बहिरेपणा घालवून कानाला समाधान देणारे व बल वाढविणारे.

–तैल–न., श्रुतिमान्द्यनाशकरं तैलम् (चसू. १३.२५)
बहिरेपणा नाहीसे करणारे तेल.

–धार–पु., नाविकः (सुसू. ३४.१८) नावाडी.

–नाडी–स्त्री., कर्णरोग० (असंसू. ३४.८)
एक कर्णरोग.

–नाद–पु., कर्णरोग० (असंउ. २१)
वाते कर्णस्रोतःस्थिते भेरीमृदङ्गशङ्खवंशादीनां विविधान् स्वरान् शृणोति (मा. कर्ण)
कानाची स्रोतसे वाताने दुष्ट झाली की भेरी, मृदंग, शंख, पावा इत्यादींच्या आवाजासारखे आवाज कानात ऐकू येतात.

–पाक–पु., कर्णरोग. कर्णे कर्णयोर्वा पित्तप्रकोपात् पाको भवति तेन पीडाकराणि विकोथविक्लेदादीनि भवन्ति । (सुउ. २०.१५)
एक कर्णरोग. कानात पित्तदुष्टीमुळे तेथील दोष धातु मळ यांचे पचन होते व पाणी पू होतो. कूजही होते. कानात ठणकाही होतो.

–पाली–स्त्री., शारीर०, बाह्यकर्णस्याऽधोभागः (अहृसू. २९.४९)
बाहेरच्या कानाचा खालचा भाग. पाळी.

–पीठ–न., प्रत्यङ्ग० पुत्रिकोपरिप्रदेशः (ड. सुसू. १६.११)
कर्णाधोभागः (असंउ. १)
कान या अवयवाचा उप अवयव. कानाच्या पाळीचा वरचा भाग. कानाचा खालचा भाग.

–पुत्रक–पु., न., प्रत्यङ्ग० कर्णपाल्या अधोभागः (चचा. ८.५१)
बाह्यकर्णः, षट्पञ्चाशत्प्रत्यङ्गेष्वेकम् (चशा. ७.११)
कानाचा एक उप अवयव. कानाच्या पाळीचा खालचा भाग. बाह्य कान. छप्पन्न उपांगांपैकी एक.

–पूरक–पु., वनस्पति० अशोकः (ध. ५.१५९)
एक वनस्पती. अशोक.
कदम्बः (ध. ५.१०४)
कळंब.

–पूरण–न., उपक्रम० तैलेन कर्णस्य पूरणम् (सुचि. २४.२९)
ऊर्ध्वकायगते भग्ने कर्णपूरणं शस्तम् (सुचि. ३.५४)
कर्णपूरणविधिः–कर्णे तैलादिपूरणं कृत्वा कर्णमूलं विमर्दयन्तैलादि यावन्मात्राशतं धारयेत्तेन रुजो मार्दवं स्यात् (असंसू. ३१)
एक उपचार. कानात तेल घालणे. मान व डोके यांतील हाड मोडले किंवा निखळले तर कानात तेल घालणे उपयुक्त. **विधी**–कानात तेल इत्यादी गरम करून घालावे व कानाच्या मुळाशी मर्दन करावे. तेल शंभर मात्रा इतका काळ ठेवावे. याने वेदना, ठणका कमी होतो. डोळ्याची एक उघडझाप होण्याचा काळ म्हणजे एक मात्रा.

–प्रतिनाह–पु., कर्णरोग० संप्राप्तिलक्षणे–कर्णविट्स्नेहस्वेदाभ्यां विलयनं प्राप्तो घ्राणमुखं प्रपद्यते तदा कफमारुताभ्यां सन्निपातेन वा जायमानः कर्णप्रतिनाहो भवति स चासौ सकलशिरोरोगकारी (सुउ. २०.१२)
कानाचा एक रोग. कानाचा मळ, तेल व शेक यांच्या उपयोगामुळे ओला व खरबरीत होऊन जेव्हा नाकाच्या छिद्रापाशी येऊन संचित होतो व त्यामुळे कफ, वात किंवा तिन्ही दोष प्रकुपित होऊन नाक चोंदले जाते तेव्हा हा विकार होतो. व पुढे सर्व शिरोरोग निर्माण होतात.

–प्रपाक–पु., कर्णरोग० कर्णपाकः (सुउ. २०.१५) द्र० 'कर्णपाक'
कानाचा एक विकार. कान पिकणे. पहा 'कर्णपाक.'

–बन्धाकृति–स्त्री., बन्धाकृति० कर्णवेधनानन्तरं तद्बन्धनाकृतिः, सा च पञ्चदशविधा तद् यथा नेमिसन्धानकः उत्पलभेद्यकः, वल्लूरकः आसङ्गिमः, गण्डकर्णः, आहार्यः, निर्वेधिमः, व्यायोजिमः कपाटसंधिकः, अर्धकपाटसंधिकः, संक्षिप्तः, हीनकर्णः, वल्लीकर्णः, यष्टिकर्णः, काकौष्ठकश्च । (सुसू. १६.१०)

कानाला बांधण्याच्या पट्ट्यांचे आकार. कान टोचल्यानंतर कसा बांधावा त्याचा आकार. ते पंधरा आहेत. ती नांवे वर आहेत.

–भग्न–न., रोग० कर्णस्य भग्नम्, भग्नः कर्णः कुटिलोऽन्तःप्रविष्टो वा स्यात् । भग्नं कर्णसमं घृतप्लुतं च कृत्वा बध्नीयात् । सद्यःक्षतविधानेन चोपाचरेत् । मधुघृताभ्यङ्गशीतपरिषेकादि । (सुचि. ३.४५)

कानाच्या हाडांचा भंग, मोडणे. मोडलेला कान वेडावाकडा होतो किंवा आत दाबला जातो. मोडलेला भाग योग्य दिशेने ओढून पूर्वीसारखा करून तुपाने माखून बांधावा. आघाताने झालेल्या ताज्या व्रणावरील उपचाराप्रमाणे मध तूप चोपडणे. थंड पाण्याचा शिपका मारणे, इत्यादी उपचार करावेत.

–मूल–न., प्रत्यङ्ग० कर्णपर्यन्तः तदङ्गुलप्रमाणम् (सुसू. ३५.१२)

कानाचे मूळ, डोक्याशी चिकटलेली कानाची बैठक (कानशील) बैठकीचा घेर; कान या अवयवाचे उपांग. एक अंगुळ. कानशील.

–मोटी–स्त्री. वनस्पती० कर्णस्फोटा (र. १६.९९–१०२)

कानफुटी, कानफोडी. तिळवण–एक वनस्पती.

–रुजू–स्त्री., रोग० कर्णशूलः (चसू. १३.१६)
कानातील शूल. ठणका.

–रोग–पु., कर्णगतरोगाः, चरकमतेन चत्वारः कर्णरोगाः वातजपित्तजकफजसंनिपातजभेदात्, तत्र वातजलक्षणं नादः कर्णमलस्य शोषोऽतिरुक् तनुः स्रावोऽश्रवणं च । पित्तजे सरागः शोफो दरणं विदाहः कर्णश्च सपीतपूतिः । कफजे वैश्रुत्यं कर्णस्य कण्डूः स्थिरशोफः शुक्लस्निग्धवर्णत्वमल्पा च रुक् भवति । संनिपातजे ह्येतानि सर्वाणि लक्षणानि संभवन्ति तत्र यस्य दोषस्य प्राबल्यं भवति स्रावोऽपि तस्य वर्णसादृश्यमधिगच्छति । (चचि. २६.१२७–१२८)

सुश्रुतमतेन तु अष्टाविंशतिः कर्णरोगाः ते च कर्णशूलं, प्रणादो, बाधिर्यं, क्ष्वेडः, कर्णस्रावः, कर्णकण्डूः, कर्णवर्चः, कृमिकर्णः, प्रतिनाहो, द्वौ विद्रधी, कर्णपाकः पूतिकर्णश्चतुर्विधार्शः, सप्तविधं कर्णार्बुदं, चतुर्विधः कर्णशोफश्च । (सुउ. २०.३–५)

कानाचे रोग. चरकमत–चार प्रकार. **वातज**–मळ सुकणे, फार ठणका, आवाज, पातळ स्राव, कमी ऐकू येणे. **पित्तज**–लालीयुक्त सूज, फाटल्यासारखी पीडा, दाह, कानात पिवळट दुर्गंधयुक्त मळ. **कफज**–नीट ऐकू न येणे, पांढरट व स्निग्ध रंग, थोडे दुःख जाड व लवकर कमी न होणारी सूज, खाज.

संनिपातज–ही सर्व लक्षणे होतात; तरी पण ज्या दोषाचे आधिक्य असेल ती लक्षणे प्रामुख्याने असतात. सुश्रुताने अठ्ठावीस विकार दिले आहेत ते वर आहेत.

–विदारिका–स्त्री., कर्णरोग० अयं संनिपाताज्जायते, लक्षणम् कर्णसमवर्णः सवेदनः स्तब्धः श्वयथुः । उपेक्षितश्चेत् पक्वः सन् कटुतैलनिभं स्रावं स्रवति, कृच्छ्राच्च रोहति. रूढा च कर्णशष्कुलीं संकोचयति । (अहउ. १७.१७–१८)

कानाचा एक रोग. हा तिन्ही दोषांच्या कोपाने होतो. यात सूज घट्ट व कानाच्या रंगाची असते. पिकला तर मोहरीच्या तेलासारखा स्राव. व्रण कष्टाने रुझतो व रुझल्यानंतर कानाच्या पाळ्या आकसतात.

–विद्रधि–पु., कर्णरोग० संप्राप्तिः–कर्णकण्डूयनाद् व्रणे जाते सति विद्रधिलक्षणस्तीव्ररूपोऽयं स्यात् । (असंउ. २१)

कानाचा एक रोग. कान खाजविल्याने झालेल्या व्रणाचा विद्रधी होतो, तीव्र स्वरूपाचा हा असतो.

–वेदना–स्त्री., कर्णरोग० लक्षणम्–हस्ताभ्यां कर्णस्पर्शः भृशं शिरोभ्रमः अरतिः, अस्वप्नः अरोचकश्च । (कासू. २५.७)

कानाचा ठणका. एक कानरोग, सारखे कानाला हात लावणे, सारखे डोके हालवणे, बेचैनी, झोप नसणे, रुची नसणे.

–वेध–पु., संस्कार० कर्णव्यधः (असंउ. १)
एक संस्कार. कान टोचणे.

–वेधनी–स्त्री., शस्त्र० कर्णव्यधार्थं सूचिः इयं त्रिभागसुषिरा त्र्यङ्गुला च (अहसू. २६.२६)

एक शस्त्र. कान टोचण्याची सुई. तीन अंगुळे लांब असून तिचा एक तृतीयांश भाग पोकळ असावा.

–व्यध–पु., संस्कार० **रक्षाभूषणनिमित्तं बालस्य कर्णौ विध्येते । तौ षष्ठे मासि सप्तमे वा शुक्लपक्षे प्रशस्तेषु तिथिकरणनक्षत्रमुहूर्तेषु कृतमङ्गलस्वस्तिवाचनं धात्र्यङ्के कुमारधराङ्के वा कुमारमुपवेश्य बालक्रीडनकैः प्रलोभ्याभिसान्त्वयन् भिषग्वामहस्तेनाकृष्य कर्णं दैवकृते छिद्रे आदित्यकरावभासिते शनैःशनैर्दक्षिणहस्तेन ऋजु विध्येत् । प्रतनुकं सूच्या बहलमारया; पूर्वं दक्षिणं कुमारस्य; वामं कुमार्याः ततः पिचुवर्तिं प्रवेशयेत् ।** (सुसू. १६.१–३)
कान टोचणे. एक संस्कार. बालकाचे रक्षण व्हावे म्हणून व अलंकारही घालता यावा म्हणून कान टोचावयाचे असतात. सहाव्या किंवा सातव्या महिन्यात शुभ मुहूर्तावर योग्य विधीने आईच्या किंवा बालकाला सांभाळणाऱ्याच्या मांडीवर बसवून कानाची पाळी दैवकृत म्हणजे देवाने जन्मतःच केलेले छिद्र उन्हात पाहून तेथेच उजव्या हाताने सरळ सुई सावकाश टोचावी, पातळ पाळीला सुईने, व जाड पाळीला आरीने टोचावे. कुमाराचा प्रथम उजवा व कुमारीचा प्रथम डावा कान टोचावा नंतर दोरा ओवावा व बांधावा.

–व्यधन–न., शस्त्र० **एतत् त्र्यङ्गुलायतमङ्गुलसुषिरं घनं वा यूथिकामुकुलाग्रं भवति ।**
(असंसू. ३४)
एक शस्त्र. हे पोकळ किंवा घन तसेच जुईच्या कळीच्या टोकासारखे टोक असलेले असते. पहा ' कर्णवेधनी '

–व्यधबन्धविधि अध्याय० (सुसू. १६.१)
कान टोचणे व बांधणे या संबंधी माहिती असलेला अध्याय.

–शष्कुलिका–स्त्री., प्रत्यंग० **कर्णगतावर्तकः षट्पञ्चाशत् प्रत्यङ्गेष्वेकम्, द्वे कर्णशष्कुलिके**
(चशा. ७.११)
कानाचे एक उपांग. कानाचे छिद्र. कानांच्या दोन पाळ्या. छप्पन्न उपांगांपैकी एक.

–शूल–पु., न., कर्णरोग० **कर्णस्य शूलम् अशीतिवातविकारेष्वेकः** (चसू. २०.११) **भेदनवत् पीडाप्रधानलक्षणः कर्णरोगः । स्वरूपम् "हनुशङ्खशिरोग्रीवं भिन्दन्निव वायुः कर्णयोः शूलं कुरुते"** (सुनि. १.८४) **संप्राप्तिः–विमार्गगः समीरणः कफादिदोषैर्यथा–दोषमावृतः सन् कर्णयोः समन्ततः शूलमतीव करोति । अयं दुरुपचरो मतः ।** (सुउ. २०.६) **चिकित्सा–आर्द्रक–मातुलुङ्ग–दाडिम–तिन्तिडीकप्रभृतीनां स्वरसैः अजामूत्र–शुक्त–सुरा–लवणैः सिद्धं तैलं कर्णशूले उपयुज्यते ।** (सुचि. ५,२४) **अयं स्वेद्यः**
(चसू. १४.२०)
कानाचा ठणका. कानाचा एक रोग. एक वातरोग.
लक्षण—
फोडल्यासारखी वेदना हेच प्रमुख लक्षण. वायु हनुवटी, कानशीळ, डोके, मान ही फोडल्याप्रमाणे शूळ करतो. संप्राप्ति–कफादिकांनी अडवलेला वात कानाच्या भोवती अतिशय जोराचा शूळ करतो. हा चिकित्सेला कठीण. चिकित्सा–कान शेकावा. आले, महाळुंग, डाळींब, चिंच इत्यादींचा अंगरस, शेळीचे मूत्र, शिरका, दारु, ताक, सैंधव यांनी सिद्ध तेल गरम करून घालावे. स्वेदनास योग्य विकार.

–शोथ–पु., कर्णरोग० द्र० '**कर्णशोफ**'
कानाची सूज, एक कानरोग. पहा ' कर्णशोफ. '

–शोधन–न., शलाकायन्त्र० **एतदश्वत्थपत्रप्रान्तंस्रुवाननं च वर्तते ।** (अहसू. २५.३५)
एक सळई. यंत्र. हे पळीसारखे तोंड व पिंपळाच्या पानाच्या कडेसारखी बारीक कड असलेले असते.

–शोफ–पु., कर्णरोग० **कर्णशोथः**, (सुउ. २०.१६) **कर्णस्य शोफप्रधानो रोगः, वातपित्तकफरक्तजत्वेन सन्निपातेन वा चतुर्विधः कर्णशोफः** (सुउ. २०.५)
कानाचा एक रोग. कानाची सूज मुख्य असलेला रोग. वातपित्त कफ व सर्वांचा असा चार प्रकारचा.

–स्फोटा–स्त्री., वनस्पति० **गुणाः–कटुस्तिक्ता हिमा सर्वविषग्रहभूतादिदोषसर्वव्याधिविनाशिनी**
(रा. परि.. ३.४१–४२)
हिं—१) जंगली हुरहुर.
२) हुरहुर
३) कानफटा
म.—१) **पिवळा तिळवण**
२) **कानफुटी**
३) **मोठी तिळवण, हुरहुर**
गुण—कडू, तिखट, थंड, सर्वविष, ग्रहबाधा, भूतबाधा, सर्व रोगनाशक. एक वनस्पति.

–संस्राव–पु., कर्णरोग० **कर्णस्रावः**, (सुउ. २०.१०) द्र० "**कर्णस्राव**"

एक कर्णरोग. कर्णस्राव. पहा 'कर्णस्राव.'

–स्राव–पु., **कर्णरोग०** (असंसू. ३७.२५)
कर्णस्रावः, शिरोभिघातात् जलमज्जनात्कर्णविद्रधेश्च प्रपाकाद्वाप्यवावृतः कर्णः पूयमभिसंस्रावयेत् स कर्णसंस्रावः (सुउ. २०.३–१०)
कानाचा एक रोग. कान वाहाणे. पाण्यात पोहणे, डोक्यावरच्या आघाताने व कानाचे गळू फुटल्याने वात वाढून कानातून पू वाहातो.

कर्णक–पु., **संनिपातज्वरभेदः, प्रलापश्रुतिहासकण्ठग्रहाङ्गव्यथाश्वासकासप्रसेकादिलक्षणानि तथैव ज्वरः, कर्णान्तयोः कपोलानां च पीडा, अस्य कालमर्यादा मासत्रयम्, कष्टसाध्यः, केषाञ्चिन्मतेन स्वयं साध्यः** (मा. ज्वर १६) **द्र० 'ज्वर'**
संनिपातज्वराचा प्रकार. लक्षणे--ज्वर, बडबड, अंग दुखणे, श्वास, खोकला, गळा धरणे, तोंडाला पाणी सुटणे, ऐकू न येणे, कानाच्या पाळ्या आणि गाल यात वेदना इत्यादी ३ महिने असतो. कष्टाने साध्य. काहीच्या मते साध्य.
पु., **शाक० तिक्तः स्वादुः कषायः कटुपाकी ग्राही वातकृत् पित्तजित्** (असंसू. ७)
एक भाजी. कडू, गोड, तुरट, पचल्यानंतर तिखट, मळ घट्ट व वात करणारी, पित्तघ्न.

कर्णाटी–स्त्री., **वनस्पति० हंसपादी** (रा. ५.१६६)
एक वनस्पती. हंसपदी,

कर्णाभरणक–पु., **वनस्पति० आरग्वधः** (रा. ९.३३४)
एक वनस्पती. बाहवा.

कर्णारि–पु., **वनस्पति० अर्जुनः**, (रा. ९.१९२)
एक वनस्पती. अर्जुनसादडा.

कर्णार्बुद–न., **कर्णरोग० तस्य लक्षणं–कर्णस्य रुक्, पूतित्वं बधिरत्वं च** (असंउ. २१.) (र. २४.१)
कानाचा एक रोग. कानात गाठीसारखा वाढ असलेला रोग, ठणका, घाण, बहिरेपणा.

कर्णार्शस्–न., **कर्णरोग० तल्लक्षणं–'रुक्पूतिकर्णत्वं बधिरत्वं च ।** (असंउ. २१) (र. २४.१)
कानात अंकुर होणे. मूळव्याध एक कानाचा रोग. 'पहा कर्णार्बुद'. लक्षणे तीच. पीडा घाण येणे, बहिरेपणा.

कर्णावटु–पु., **प्रत्यंग० कर्णस्य गर्तः** (सुसू. ३५.१२)
कानाचे एक उपांग. कानाचे छिद्र, भोक, पोकळी, खाच.

कर्णावभञ्जनमुख–न., **स्वस्तिकयन्त्र० तित्तिरमुखसदृशयन्त्र० एतत् मसूराऽऽकृत्या कीलेनावबद्धं तथा मूलेऽङ्कुशवदावृत्तवारङ्गं वर्तते । तदस्थिविदष्टशल्योद्धरणार्थमुपदिष्टम्** । (सुसू. ७.१०)
स्वस्तिकयंत्रांपैकी एक. तित्तिरपक्ष्याच्या तोंडासारखे तोंड असलेले, अंकुशाच्या आकाराची वाटोळी मूठ असलेले यंत्र.

कर्णि–स्त्री., **वनस्पति० गणेरुका.** (ध. परि. ५.२)
एक वनस्पती, नरवेल.

कर्णिका–स्त्री., **कर्णिका कमलमध्यकोशः** (सुक. ७.८–९)
लक्षण० तत्समानाकारो ग्रन्थिः कर्णिका
कमळाचा मध्यभाग. कोश. त्या आकाराची गाठ एक रोग.
लक्षण० कर्णिकाकारो ग्रन्थिः (चचि. २३.१७८)
एक लक्षण० कर्णिकेच्या आकाराची गाठ.
वर्तुलाकृतिरुत्सेधः (चसि. ३.१०)
वर्तुळाकृति उचललेला भाग.
छत्राकारा मांसकन्दी (सुचि. ३५.७) (सुक. ८.१३६–१३७)
'पद्मकर्णिकाकारत्वात्कर्णिका भण्यते' ड.
छत्रीच्या आकाराचे मांसांकुर. कमळाच्या कर्णिकेच्या आकाराचे म्हणून कर्णिका.
वनस्पति० अग्निमन्थः (ध. १.११२)
एक वनस्पती. अरणी; पांढरी टाकळी.
वनस्पति० काकोली (ध. १.१३२)
अष्टवर्गापैकी एक. कावळी, क्षोलिका. वायसाली.
उपकरण० इदं गजहस्ताग्राकारं शाकच्छेदनायोपयुज्यते (र. ७.२१)
एक उपकरण. भाजी चिरण्याची सुरी, चाकू, विळी.

कर्णिकार–पु., **वनस्पति० आरग्वधभेद० "कर्णिकारो रसे तिक्तः कटूष्णः कफशूलहृत् । उदरक्रिमिमेदघ्नो व्रणगुल्मनिवारणः ॥"** (रा. ९.३३७)
एक वनस्पती. एक प्रकारचा बहावा. गुण--कडू, तिखट, उष्ण, कफशूलनाशक, मेद कमी करणारा, व्रण, गुल्म, उदर व क्रमिनाशक.
वनस्पति० कृतमालः 'कृतमालो मधुः शीतः पित्तघ्नो मधुरः सरः । तत्फलं मधुरं बल्यं वातपित्ताऽऽमजित्सरम् ॥' (ध. १.२२२)
बहावा प्रकार. गुण--गोड पचल्यानंतरही गोड, थंड, पित्तनाशक, सारक. त्याचे फळ गोड, सारक, आम, वात, पित्त जिंकणारे व बलवर्धक.

कण्टकिवृक्षः किंचिद्रक्तपुष्पः (र. १०.९२)
पांगारा.
गणेरुका (ध. परि. ५.२) नरवेल.
लोहितपुष्पवृक्षः, (असंशा. पा. सा. ८.१४)
तांबड्या फुलांचा एक वृक्ष.

कर्णिन्–पु., वनस्पति० **आरग्वधः** (ध. १.२१९)
बहावा एक वनस्पती.

कर्णिनी–योनिव्यापद्० **अप्राप्ते गर्भनिष्क्रमणकाले प्रवाहणं कुर्वन्त्यः गर्भेण पिहितोऽनिलः श्लेष्मरक्तेण मूर्च्छितः सन् योनौ कर्णिकां–पद्मबीजकोशाकारं मांसग्रन्थिं जनयेत्।** (चचि. ३०.२७–२८. ३८.)
एक योनिरोग. प्रसूतीच्या वेळी वेणा नसतांना उगीचच कुंथल्याने गर्भाकडून वात प्रकुपित होऊन कफ रक्त प्रकुपित करून योनीमध्ये कमळाच्या बीच्या कोशाच्या आकाराची मांसाची गाठ करतो ती.

कर्णी–स्त्री., वनस्पति०=**द्रवन्ती**, (रा. ५.३४७)
उंदीरकानी.

कर्तरी–स्त्री., शस्त्र० **इयं दशाङ्गुला शरारिमुखी**, (सुसू. ८.७ ड.) ‘ **कर्तरी त्रिभागपाशा व्रणस्नायुकेशसूत्रच्छेदनार्थम्।** ’ (असंसू. ३४.२७)
एक शस्त्र. दहा अंगुळे लांब शरारिपक्षाच्या मुखासारखे तोंड असलेली. कातरी व्रण, स्नायु, केश, दोरा इत्यादी कातरण्याकरिता.

कर्तरीय–न., स्थावरविष०, **अस्य त्वक्सारो निर्यासश्च विषमयो भवति।** (सुक. २.५)
एक वनस्पति विष. याची साल, गाभा, डिंक, विषमय असतो.

कर्तृ–पु., **यः स्वातन्त्र्येण कर्म करोति सः एव ‘ कारण ’ संज्ञयाभिधीयते**, (चवि. ८.६९) **निदानम्**,. **हेतुः** (चनि. १.३) **अत्र ‘ स्वतन्त्रः कर्ता ’ इति पाणिनीयसूत्रमप्यनुसन्धेयम्।**
कर्ता. जो स्वातंत्र्याने कर्म करितो तो. तोच कारण म्हटला जातो. ‘स्वतंत्र, कर्ता’ हे पाणिनीच्या सूत्रातही आहे.

कर्तृण–(न., वनस्पति०=**भूतिकम्**, (असंउ. ४. इन्दु)
एक वनस्पती. रोहिष गवत.

कर्दम–(पु.,) **पङ्कः**, (सुचि. १७.६) चिखल.
रोग०, विसर्पभेदः, सप्तविसर्पेष्वेकः, (चसू. १९.४(२) द्र० ‘ **कर्दमविसर्प** ’
एक रोग, धांवऱ्याच्या सात प्रकारापैकी एक प्रकार पहा ‘ कर्दम विसर्प ’.
शालि., पंकिलभूमिजः, आहारार्थे हितः,
(सुसू. २०.५)
चिखलाच्या जमिनीत होणारा तांदूळ आहाराकरिता हितकर.
विष. तत्कर्दमसदृशं वर्तते, (र. २९-१६)
एक विष चिखलासारखे असते.

–वर्त्म–न., नेत्ररोग० (सुउ. ३.६) **अस्मिन् कृष्णकर्दमोपमं च नेत्रवर्त्म भवति।** (असंउ. ११)
डोळ्याचा एक रोग. यात डोळ्याची पापणी काळ्या चिखलासारखी दिसते.

–विसर्प रोग० **लक्षणम्–कफपित्तं प्रकुपितं सदेकदेशे विसर्पति देहिनं प्रक्लेदयति च। तद्विकाराः–शीतज्वरः शिरोगुरुत्वं दाहः स्तैमित्यमङ्गावसदनं निद्रा तन्द्रा मोहोऽन्नद्वेषः प्रलापोऽग्निनाशो दौर्बल्यमस्थिभेदो मूर्च्छा पिपासा स्रोतसां प्रलेपो जाड्यमिन्द्रियाणां प्रायोपवेशनमङ्गविक्षेपोऽङ्गमर्दोऽरतिरौत्सुक्यं चोपजायते। प्रायश्चामाशये विसर्पत्यलसक एकदेशग्राही। यस्मिन्नवकाशे विसर्पो विसर्पति सोवकाशो रक्तपीतपाण्डुपिडकावकीर्ण इव मेचकाभः कालो मलिनः स्निग्धो बहूष्मा गुरुः स्तिमितवेदनः श्वयथुमान् गम्भीरपाको निरास्रावः शीघ्रक्लेदः स्विन्नक्लिन्नपूतिमांसत्वक् क्रमेणाल्परुक् परामृष्टोऽवदीर्यते कर्दम इवावपीडितोऽन्तरं प्रयच्छत्युपक्लिन्नपूतिमांसत्यागी सिरास्नायुसंदर्शी कुणपगन्धी च भवति, संज्ञास्मृतिहन्ता च। तं कर्दमविसर्पपरीतमचिकित्स्यं विद्यात्**
(चचि. २१.३८)
एक रोग व कफ पित्त प्रकुपित होऊन शरीरभर पसरतात व देहात क्लेद उत्पन्न करतात असा हा विकार आहे. यात थंडीताप, डोके जड, दाह, अंगाला ओले वस्त्र गुंडाळल्याप्रमाणे वाटणे, अंग गळणे, झापड, मोह, अन्नद्वेष, बडबड, अग्निमांद्य, दुर्बलता, हाडे, फुटल्याप्रमाणे वाटणे, मूर्च्छा, तहान स्रोतसे लपेटल्याप्रमाणे, इंद्रियांना जडत्व, आंग मोडून येणे, निरुत्साह ही लक्षणे होतात. चिखल्या विसर्प, चिखले धावरे त्वचेवर ज्या ठिकाणी हे धावरे होते तेथे तांबड्या, पांढऱ्या पिवळ्या पुळ्या विखुरलेल्या असतात. काजळासारखा काळा, मळकट, स्निग्ध फार उष्ण, जड, जखडल्यासारख्या वेदना, सूज, खोल पिकणे. स्राव नसलेला

पण चटकन ओला. मांस व त्वचा पिकलेली व ओलसर दुर्गंधयुक्त. क्रमाने वेदना कमी होतात. स्पर्श केला तर फाटतो. चिखलाला दाबला असता जसा खळगा पडतो तसा तो दाबला असता व्रण होतो. ओलसर व सडलेले मांस निघते. त्यामुळे आतल्या शिरा, स्नायू दिसतात. प्रेताची घाण येते. शिवाय अग्निनाश, झोप, गुंगी, मूर्च्छा, बडबड, अंग उडणे, बेचैनी, दुर्बलता इत्यादी अनेक उग्र चिन्हे होतात.

कर्दमक–पु., **रोग० विसर्पभेदः द्र० ' कर्दमविसर्प '** (चचि. २१.१४)

एक रोग. धावऱ्याचा एक प्रकार. पहा ' कर्दमविसर्प'.

राजिमान् सर्प०; ४.३४(३)

राजिमान् सर्प.

शालि० अतिशयपङ्किले स्थाने उत्पद्यते, (सुसू. ४६.४)

तांदूळ. अतिशय चिखल असतो तेथे उत्पन्न होतो तो.

कन्दविष० तज्जन्यानि लक्षणानि प्रसेको विड्भेदो नेत्रपीतता च. (सुक. २.५)

एक कंदांपैकी विष. **लक्षणे**–तोंडाला पाणी सुटणे. मळ पातळ, डोळे पिवळे.

कर्दमिन्–पु., **वनस्पति० मुद्गरः**, (रा. परि. १०.२१)

एक वनस्पति. सात पानाचा वाटोळ्या अति सुगंधी फुलांचा वृक्ष.

कर्पर–पु., **पात्र० खर्परम्, ज्वालासन्तप्तं कपालम्,** (अहसू. ६.४२)

खापर. मातीच्या भांड्याचा तुकडा. अग्निज्वालेत तापलेले खापर.

कर्पराल–पु., **वनस्पति० अक्षोटः** (ध. ५.६०)

एक वनस्पती. आक्रोड.

कर्परिकातुत्थ–न., **खनिज० तुत्थम्**, (ध. ३.१४५)

खाणीतला. मोरचूद.

कर्परीतुत्थक–न., **खनिज० तुत्थम्**, (ध. ३.१४५)

खाणीतला. मोरचूद.

कर्पूर–पु. न., **सुगन्धिद्रव्य० इदं शुभ्रतरनिर्यासरूपं ज्वालाग्राहि द्रव्यम्, भुक्तेरितकफनाशनार्थमुपयुज्यते** (सुसू. ४६.४८३–४८५; चचि. २८.१५३;) **गुणाः कटुस्तिक्तो मधुरः शीतः** (उष्णः. रा.) **चक्षुष्यो मदकरस्तृष्णामेदोविषापहः** (ध., ३.३१) **कफापहं वक्त्रक्लेददौर्गन्ध्यनाशनं च, मुखशोषे वैरस्ये चापि युक्तम्**, (सुसू. ४६.२०२-२०४) **छेदनः** (असंसू. १२); **तांबूलद्रव्येष्वेकम्** (चसू. ५.७७)

हिं.— कपूर, कापूर.
म.—कापूर.
गु.—कपूर.
बं.—कर्पूर.
त.—कर्पूर.
फा. कफूर.

कापूर. एक सुगंधी द्रव्य. पांढरा डिंकरूप ज्वालाग्राही पदार्थ. जेवणानंतर होणाऱ्या कफनाशनाकरिता उपयोग केला जातो. **गुण**–तिखट, कडू, गोड, थंड, डोळ्याला हितकर, मद आणणारा, तहान चरबी व विषनाशक, तोंडाला येणारे पाणी, दुर्गंधिनाशक, तोंड सुकणे, बेचव असणे यावर दोषाचा छेद करणारे व विड्यात घालावयाच्या द्रव्यांपैकी एक द्रव्य.

–गन्धिनी–स्त्री., **सुगन्धिकन्द० ' आंबाहलदी ' (हजारी) लोके** (र. १०.९१)

आंबेहळद. एक सुगंधी कंद.

–निर्यास–पु., **निर्यास० कर्पूरः** (चसू. ५.७७)

कापूर एकसार शिरा.

–मूली–स्त्री., **वनस्पतिमूल० कर्पूरगन्धिनी** (र. ३०४५) एक वनस्पती.

कर्बुदार–पु., **वनस्पति० काञ्चनः चक्र** (चसू. २७.९९)

एक वनस्पती व कांचन

श्वेतकाञ्चनः (चसू. ४.१३)

वमनोपगणे एकं द्रव्यम्

पांढरा कांचन.

वामक औषधांना उपकारक द्रव्यगणापैकी एक द्रव्य

काञ्चनारः (चक. १.१४)

वसन्ते जातपुष्पः

कांचन. याला वसंतात फुले येतात.

श्लेष्मातकः (सुसू. ३९.३) भोकर. गोंदाणी.

श्लेष्मातकभेदः (सुसू. ४६.२४९)

भोकराचा प्रकार.

नीलझिण्टी (असंचि. ९) नीलझिंटी.

–तैल–न., **सिद्धतैल० मधुरतैलवर्गे एकम्** (सुसू. ४५.१२०

एक सिद्ध तेल. गोडे तेल वर्गापैकी एक.

कर्बुदाराङ्कुर–पु., **काञ्चनाङ्कुरः** (सुउ. ४७.४६)
कांचनाच्या कोवळ्या ढिऱ्या.

कर्बुदारक–पु., **वनस्पति० श्लेष्मातकः** (रा. ११.१४८)
भोकर. एक वनस्पती.

कर्बुर–वि., **शबलम् चित्रवर्णम्** (र. २.५८)
चित्रविचित्र रंगाचा.
पु., **वनस्पति० पौण्ड्रक इक्षुभेदः** (रा. १४.१८३)
द्र० 'इक्षु'
एक वनस्पती. उसाचा एक प्रकार. कचोरी. आंबेहळद. धोत्रा कमळकंद.
न., **खनिज० सुवर्णम्** (रा. १३.२) सोने.

(कर्बुरा)–स्त्री., **कीट० सविषजलौकाभेदः**
सा वर्मिमत्स्यवदायता छिन्नोन्नतकुक्षिश्च जलौका (सुसू. १३.११)
एक किडा. विषारी जळूपैकी एक प्रकार. वर्मी माशासारखी लांब कापलेली व वर उचलून आल्यासारखी कूस असलेली जळू.

–फल–पु., **वनस्पति० साकरुण्डः** (रापरि. ६.१६)
वनस्पती एक गाठाळ फळ.

कर्मन्–न., **क्रिया, चलनम्** (चसू. १.५२)
स्पन्दनगमनादिका चेष्टा, प्रयत्नवाङ्मनःशरीरप्रवृत्तिः (चसू. ११.३९)
हालचाल, काम करणे, जाणे येणे इत्यादि क्रिया. प्रयत्न वाचा मन व शरीर यांची प्रवृत्ती.
द्रव्याणि यत्कुर्वन्ति तत् भेषजद्रव्यव्यापारः शोधनादिः (सुसू. ४१.५)
द्रव्ये जे करतात ते औषधिद्रव्यांचे कर्म वांती होणे इत्यादी.
चिकित्सा (सुसू. ५.३)
उपचार करणे.
पञ्चकर्म (चसि. १.३)
वांती, रेच, डोक्याचे रेच,
रक्तस्रावनिरूहबस्तिसंस्कारः (सुसू. २०.१४)
द्रव्यांवर काही गुण उत्पन्न व्हावे व अवगुण नष्ट व्हावे म्हणून करावयाच्या क्रिया द्रव्यात असलेली क्रिया, व्यापार.
वैशेषिकदर्शनोक्तपदार्थेष्वेकः (चसू. १.२८)
संयोगे च विभागे च कारणीभूतो द्रव्यनिष्ठः (पदार्थेषु परिगणितः) व्यापारः (चसू. १.५२)
वैशेषिक दर्शनाने सांगितलेल्या पदार्थांपैकी एक. संयोगविभागाला कारणीभूत म्हणून करावयाच्या क्रिया द्रव्यात असलेली क्रिया–व्यापार.
जन्मान्तरकृतं कारणम् अदृष्टम् (चसू. ११.१२)
मागील जन्मातले केलेले. दैव.

(कर्म)–ज रोग–पु., **कर्म-पूर्वजन्मकृतं पापपुण्यादिः तज्जो रोगः** (चसू. २५.१९)
कर्माचा रोग; कर्माचा भोग. कर्म–पूर्वजन्मी केलेले पापपुण्य. पापांपासून झालेला रोग.

–निष्ठा–स्त्री., **कर्मणो निष्ठा–निष्पत्तिः क्रिया परिसमाप्तिः** (चसू. २६.६६)
कर्माची उत्पत्ति. क्रियेची परिसमाप्ति.

–पथ–पु., **क्रियामार्गः** (सुसू. ९.३)
चिकित्सेचा मार्ग.
आचारः। दशधर्मपथान् रक्षन् जयन्नाभ्यन्तरानरीन्।
हिंसास्तेयान्यथाकामं पैशुन्यं परुषानृतम् ।
संभिन्नालापं व्यापदमभिध्यां दृग्विपर्ययम् ।
पापं कर्मेति दशधा कायवाङ्मानसैस्त्यजेत् ॥ (असंसू. ३.११६–११७)
आचार, आहार विहार, हे दहा धर्ममार्ग आहेत. शिवाय पुढील दहा पापमार्गापासून आपले रक्षण करून आपल्या कामक्रोधादि अंतःस्थ शत्रूंना जिंकावे. (१) हिंसा (२) चोरी करणे (३) पशु, परस्त्रीगमन इत्यादी (४) निंदा करणे (५) दुसऱ्याला मर्म–भेदक बोलणे (६) कठोर बोलणे (७) असत्य बोलणे (८) असंबद्ध बोलणे-बडबड करणे (९) दुसऱ्याचे अनिष्ट चिंतणे. (१०) शास्त्र, तज्ज्ञ यांवर अविश्वास. हे दहा अंतःशत्रूचे मार्ग. पहिली ३ शारीरिक पापे. दुसरी चार वाचेची आणि तिसरी तीन मानसिक पापे होत.

–पुरुष–पु., **कर्मफलभावपुरुषः–पंचमहाभूतशरीरिसंयोगेन संजातः चिकित्साधिकृतः पुरुषः,** (सुशा. १.१६) **तस्य गुणाः सुखदुःखे इच्छाद्वेषौ प्रयत्नः प्राणापानावुन्मेषनिमेषौ बुद्धिर्मनः सङ्कल्पो विचारणा स्मृतिर्विज्ञानमध्यवसायो विषयोपलब्धिश्च ।** (सु. शा. १.१७)
चांगल्या वाईट कर्माचे फळ भोगणारा पुरुष. पंचमहाभूते व आत्मा यांच्या संयोगाने झालेला चिकित्सेचे अधिष्ठान असलेला पुरुष. त्याचे गुण-- सुख, दुःख, इच्छा, द्वेष, प्रयत्न करण्याचा उत्साह, प्राणवायु, अपान वायु, डोळ्याची उघडझाप, बुद्धि मनाचा संकल्प, ऊहापोह, स्मरणशक्ति, शिल्पशास्त्रादिकांचे ज्ञान, बुद्धीचे व्यापार, शब्दादी विषयांचे ज्ञान. हे सोळा गुण आहेत.

–फल–न., कार्यफलम्, कर्मणः परिणामः शुभाशुभस्वरूपः (चवि. ८.३७)
कर्माचे चांगले वा वाईट फळ.
यस्य कर्मफलस्य आसक्तिर्न विद्यते तस्य कर्मणः फलं न भवति इति सांख्ये सिद्धान्तः, 'न मुक्तः कर्म आनुबन्धिकं कुरुते निःस्पृहत्वात् । (चवि. ८.३७)
कर्माच्या फलाची आसक्ति ज्याला नसते, त्याच्या कर्माचे फल त्याला होत नाही. त्याचे पापपुण्य त्याला नाही असा सांख्यशास्त्राचा सिद्धांत आहे. मुक्त निःस्पृह असल्यामुळे त्याला बंधन--कारक होईल असे कर्म तो करीत नाही.

–बस्ति–पु., **बस्तिप्रकार० प्रागेकस्नेहबस्तिरन्ते पञ्चस्नेहास्तथा निरूहा द्वादश सहानुवासना इत्येवं त्रिंशद्बस्तयः ' कर्म-बस्ति ' इत्युक्तम्** (अरु. अहृसू. १९.६३)
बस्ति कार्यक्रम. बस्ति सत्र. बस्तिमाला. बस्ति देण्याचा एक प्रकार. प्रथम एक स्नेह, नंतर निरुह अनुवासनासह, असे २४ नंतर पांच स्नेह (अनुवासन) असा एकंदर तीस बस्तींचा कार्यक्रम.

–लोभ-पु., **कर्म-चिकित्साकर्म, तस्य लोभो वृत्तिलोंभ इत्यर्थः** (चसू. २९.९)
चिकित्सा कर्माचा लोभ. निर्वाहाचा लोभ

–विपत्ति-स्त्री., **चिकित्सितनाशः** (सुसू. २९.५)
चिकित्सेची निष्फलता.

–विभ्रम-पु., **कर्मण्यविज्ञानम्, यथा सौधं पयोऽज्ञप्रयुक्तं विषवद् हन्तीति** (सुसू.४४.७९)
कर्माचे अज्ञान. कोठे काय करावे याचे अज्ञान. जसे अज्ञानी मनुष्याने त्रिधारी निवडुंगाचे दूध दिले तर ते विषाप्रमाणे रोग्याचा नाश करील.

–विरुद्ध–न., **संस्काराद्विरुद्धम्** (सुसू. २०.१४)
संस्कार केल्यानंतर विरुद्ध दोषकर होणारे.

–वैचित्र्य–न., **पूर्वजन्मकृतं वैचित्र्यम् अदृष्टम्** (असंशा. २.४६)
पूर्वजन्मी केलेले निरनिराळे कर्म, पापकर्म. नशीब, दैव.

–वैशेष्य–न., **कर्मवैशिष्ट्यम्** (सुशा. ९.३)
विशिष्ट कर्म.

–वैषम्य–न., **शारीरमानसवाङ्मयकर्मणो हीनमिथ्यातियोगरूपम्** (र. २३.१–२)
काया, वाचा व मन यांच्या कर्माचा हीन मिथ्या व अतियोग होणे. ही कर्मे कमी जास्त किंवा वाईट होणे.

कर्मात्मन्–पु., **संसार्यात्मा** (चसू. २१.३५)
इन्द्रियम् (चसू. २१.३५)
कर्म करणारा. इंद्रिये.

कर्मेन्द्रिय–न., **कर्मेण आश्रयभूतमिन्द्रियम् कर्मेन्द्रियाणि पञ्च । हस्तौ पादौ गुदमुपस्थं वाक्चेति । आहरणगमनोत्सर्गहर्षविसर्गाश्चेति तेषां पञ्च क्रमेण कर्माणि ।** (सुशा. १.४)
कर्म करणारे इंद्रिय. कर्माचे आश्रयभूत इंद्रिय. ही पाच. दोन हात, दोन पाय, गुद जननेंद्रिय व वाचा. घेणे, जाणे, मल विसर्जन, आनंद व उच्चार ही क्रमशः ५ कामे त्यांची होत.

कर्मर–पु., **वनस्पति० कर्मारकः** (रा. परि. ११.१३)
एक वनस्पती. वेळू.

कर्मर–क–पु., **वनस्पति० कर्मारकः** (रा. परि. ११.१२)
वेळू. एक वनस्पती.

(कर्मरी)–स्त्री., **वनस्पति० वंशरोचना** (रा. ६.८६)
एक वनस्पतीचे अंग–वंशलोचन.

कर्मार–पु., **वनस्पति० कर्मारकः** (रा. परि. ११.१३)
करमर, कमरख.

कर्मारक–पु., न., **वनस्पति० फलगुणाः–अम्लं उष्णं पित्तकरं वातहृत्, पक्वकर्मारं तु मधुराऽम्लं बलपुष्टिरुचिप्रदम्** (रा. परि. ११.१३)
हिं.—कमरख
म.—करमर, कमरख
गु.—कमरख
बं.—कमरंग
ता.—तमरताई
फळाचे गुण–**कच्चे**–आंबट उष्ण वातहारक, पित्तकारक. **पिकलेले**–गोड, आंबट, रुचकर, बलवर्धक, पौष्टिक.
लोहकारः (सुसू. ८.१९)
लोहार.

कर्वट–न., **कुरुक्षेत्रात्पूर्वदेश०** (काखिल. २५.९)
कुरुक्षेत्राच्या पूर्वेकडचा देश.

कर्शन–न., **कृशीकरणम्** (अहृसू. ५.५६)
कृश करणे, कृश करण्याचे उपाय.
(परिव०) **लङ्घनम्, उपवास** (सुशा. ३.१६)
लंघन–उपास.

कर्ष–पु., न., **मान० द्वौ द्रङ्क्षणौ, 'विद्याद् द्वौ द्रंक्षणौ कर्षं सुवर्णं चाक्षमेव च ' शाणचतुष्टयम्** (असंक. ८)
सार्धद्वयप्रमाणधरणम् (सुचि. ३१.७)

कलाप–पु., समूहः, (चचि. ४.१०८) (असंचि. ९)
समूह, गट, गण.
वनस्पति० गण्डदूर्वा (ध. ४.१४५)
एक वनस्पती, गाठी दूर्वा.

कलापिन्–पु., पक्षि०, मयूरः (र. १०.९०)
एक पक्षी, मोर

(कलापिनी)–वनस्पति० मुस्तभेदः, नागरमुस्ता, द्र० 'मुस्त' (रा. ६.६२)
एक वनस्पती, नागरमोथा प्रकार.

कलाय–पु., शिम्बीधान्य०, स द्विविधः, त्रिपुटो वर्तुलश्च (सुसू. ४६.३०) गुणाः–वर्तुलकलायस्तिक्तः शीतः कटुपाकश्च (चसू. २७.९७) त्रिपुटकलायः परमवातलः (चसू. २७.२९) कलायः पूयवर्धनो व्रणदुष्टिकरश्च । व्रणिनामहितः
(सुसू. १९.१६)
अयं मधुरः शीतो रूक्षो लघुर्ग्राही वातकरो रुच्यः पुष्टिदः कफपित्तघ्नो दाहविनाशकरश्च
(ध. ६.१०३)
आमदोषकरश्च (रा. १६. १६५)
हिं.—मटर, कैराव.
म.—**वाटाणा**
गु.—वटाणा
बं.—वांटुला मटर
त.—पटाणी
एक शेंग, धान्य, वाटाणा प्रकार २–वाटोळा व त्रिकोणी. वाटोळा–कडू, थंड, पचल्यानंतर तिखट. त्रिकोणी–अति वातुळ, व्रणदुष्टकर, पू वाढवणारा, गोड, थंड, रूक्ष, हलका, मळ घट्ट करणारा, वातवर्धक, रुचकर, पौष्टिक, कफपित्तनाशक व दाहनाशक, आमदोषकर.

(कलाया)–स्त्री., वनस्पति० गण्डदूर्वा (रा. ८.२३५)
गांठी दूर्वा.

–खञ्ज–पु., वातरोग०, संप्राप्तिः–प्रकुपितो वातः सक्थिकण्डराद्वयसंधिबन्धनशैथिल्यं कृत्वा कलायखञ्जरोगं करोति।। लक्षणम्–यस्तु प्रक्रामन् वेपते खञ्जन्निव च गच्छति तं मुक्तसंधिप्रबन्धनं रोगं विद्यात् (सुनि. १.७८)
एक वातविकार. कुपित वात मांड्यांच्या कण्डरा व संधिबंधने शिथिल करून हा रोग करतो. लक्षण–हा रोगी चालताना कापतो व लंगडत लंगडत असा चालतो.

–शाक–पु., शाक०, त्रिपुटकभेदः, गुणाः–कषायो मधुरपाकी गुरुः कफपित्तघ्नः वातलश्च
(सुसू. ४६.२४८)
एक भाजी. वाटाण्याचा प्रकार. तुरट, पचल्यानंतर गोड, जड, पित्तवातनाशक, वातूळ.

कलाह्व–पु., वनस्पति० (रा. ११.५२)
काटेटेंभुर. टेंभूर.

कलि–पु., कलिपुरुषः, देवताविशेषः (चसू. ५.९८)
कली. कलिपुरुष. एक देवता.
स्त्री.,–रेवतीग्रह० सा चतुर्थेऽहनि अपत्यं विनाशयति (का. रेवती क. ४५)
एक रेवतीबालग्रह. तो चवथ्या दिवशी मुलाला मारतो.

–कलहशील–वि., कलिर्वाचिकः, कलहस्तु शारीरिकः तत्परशीलं स्वभावो यस्याः सा (चशा. ८.२१)
कलि म्हणजे तोंडाने भांडण. कलह म्हणजे मारामारी करणे. भांडण करण्याचा जिचा स्वभाव आहे ती.

–तरु–पु., वनस्पति० भल्लातकः, (असंचि. २२)
बिब्बा. भिलावा. एक वनस्पती.
बिभीतकः (वैशसिं.) बेहेडा.

–द्रुम–पु., वनस्पति० बिभीतकः (ध. १.२१२)
एक वनस्पती. बेहेडा.

–माल–वनस्पति० उदकीर्यः, पूतिकरञ्जः
(रा. ९.१८०)
एक वनस्पती, घाणेरा करंज.

कलिक–पु., वनस्पति० अशोकः (रा. १०.२७०)
एक वनस्पती, अशोक.

(कलिका)–स्त्री., वनस्पति० वृश्चिकाली
(रापरि. ९.८) एक वनस्पती, विंचवी.

कालिकारी–स्त्री., वनस्पति०, गुणाः–कट्वी तिक्ता उष्णा सरा कफवातघ्नी श्वयथुगर्भशल्यव्रणापहा
(ध. ४.९)
हिं.—कलिहारी
म.—**करिया नाग.**
गु.—खड्या नाग
बं—बिशलांगुलि
त.—अक्किनिविलम्
एक विषारी वनस्पती. खड्या नाग. कळलावी. गुण–तिखट, कडू, उष्ण, सारक, कफवातनाशक, सूज, व्रण, शल्यरूप गर्भनाशक.

कलिङ्ग–पु., न., वनस्पति० **अलाब्वाकारं मधुरफलम्' तद्गुणाः–मधुरः शीतो वृष्यः सन्तर्पणो बल्यो वीर्यपुष्टिवर्धनः पित्तघ्नो दाहश्रमघ्नः** (रा. ७.२७१)
वातकृत् (असंनि. १.१५)
हिं.––तरबुज, हिन्दोना, जमाऊका.
म.––**कलिंगड, टरबूज.**
गु.––तरबूज, तडबूब; करिंगु.
बं.––तरमूज.
त.––चक्करै, क्कुम्मट्टि, पिच्चापलं.
एक वनस्पती, कलिंगड, टरबूज.
गुण––गोड, थंड, शुक्राला हितकर, तृप्तिकर, पौष्टिक, बलवर्धक, पित्तनाशक. दाह श्रम नाहींसे करते. वातकर.
पु., **वनस्पति० शिरीषः** (रा. ९.१८९) शिरस.
वनस्पति० कुटजः (ध. २.१३) कुडा.
स्त्री., **वनस्पति० कर्कटशृङ्गी** (र. १८.१०९–११०)
एक वनस्पती, काकडशिंगी.
देश० कुरुक्षेत्रात् पूर्वदेशविशेषः (काखिल. २५.९)
कुरुक्षेत्राच्या पूर्वेकडचा देश. जगन्नाथपुरीपासून दक्षिणेकडे कृष्णाकाठापर्यंतचा प्रदेश.
–बीज–न., **वनस्पति० इन्द्रयवः** (रा.९.२२)
एक वनस्पती, इंद्रजव.
–यव–पु., **वनस्पति० इन्द्रयवः** (चचि. ७.९१)
एक वनस्पती. इंद्रजव.

कलिङ्गक–न., **फल० कलिङ्गम्** (र. ११.१२९)
एक फल, कलिंगड, टरबूज.
वनस्पति० इन्द्रयवः (चक. ५.४ ध. २.१५)
इंद्रजव.

कलु–पु., **धान्य० व्रीहिभेदः** (रा. १६.११३) द्र० 'व्रीहि'
एक धान्य, तांदुळाचा प्रकार.

कलुष–वि., **अस्वच्छम्, मलिनम्** (अहसू. ५.६६)
अस्वच्छ, मळकट, गढूळ.
–पारावत–पु., **मण्डलिसर्प०** (सुक. ४.३४ (२)
अंगावर मंडले असलेला साप. घोणस.
–भोजन–न.. **समलभोजनम्**, (सुउ. ६२.६)
घाण असलेले जेवण. केरकचरा, केस पडलेले अन्न.

कलुषीकृत–वि., **संसृष्टः**, (चशा. ४.९)
घाण केलेले. घाण मिसळलेले.

कलेवर–न., **शरीरम्**, (असंशा. ५.१०४) शरीर.

कलोड्य–न., **पद्मबीजम्**, (अहसू. ६.९२)
कमळाचे बी. कमळकाकडी.

कल्क–पु., कल्प०, (चसू. ४.७) **दृषदि पेषितं सद्रवं द्रव्यम्**, (सुउ. ५८.२७) **आलेप० शुष्कं द्रव्यं द्रवेणाऽऽप्लुत्य पिष्टम् । चूर्णीकृतमार्द्रमौषधिद्रव्यम्** (सुसू. ५.६)
कोरडे द्रव्य पाण्यात बुडवून (भिजवून) वाटलेला गोळा, चटणी. वाटलेला ओला पदार्थ.
वनस्पति० बिभीतकः, (ध. १.२१२) बेहेडा.
सुगन्धिद्रव्य०, तुरुष्कः, (ध. ३–२२) ऊद, धूप.
–पेष्य–वि., **कल्कस्वरूपप्राप्तिपर्यन्तं द्रव्यस्य पेषणं क्रियते तत्**, (सुचि. ९.६१)
पाट्यावर वाटण्यासारखे द्रव्य. चटणी होईपर्यंतचा वाटलेला पदार्थ.
–फल–पु., **वनस्पति० दाडिमः**, (र.२.७२)
एक वनस्पती, डाळिंब.
–बन्ध–पु., **पारदबन्ध० स्वेदनमर्दनादिभिः साधितः सन् पङ्कत्वं प्राप्तः पारदः । चुल्लीस्थे लौहे कटाहे मयूरतुत्थकृतालवालके गङ्गापत्रीस्वरसं पारदं च प्रक्षिप्य यथा पारदो रसमग्नः स्यात्तथा रसमन्तराऽन्तरा दत्वा मन्दाग्निना चतुष्प्रहरपर्यन्तं पाचयेत्ततो निम्बूरसेन क्षालयेत् । एवं स्वेदेन पारदः पङ्कवद्भवति** । (र. ११.७४)
एक पारदबंध. स्वेदन, मर्दन इत्यादि संस्कारांनी पारा चिखलासारखा होतो तो. चुलीवर लोखंडाची कढई ठेवून, मोरचुताचे आळे तिच्यात करून, त्यात पारा घालून, त्यावर गंगापत्रीचा रस पारा बुडेल व सतत राहील इतका पुन्हा पुन्हा घालीत रहावे. मंद अग्नीने चार प्रहरपर्यंत पचवावे. नंतर निंबाच्या रसाने तो पारा धुवावा म्हणजे चिखलासारखा थोडा घट्ट होतो. त्याला कल्पबंध म्हणतात.
–रोध्र–पु., **वनस्पति०, शाबरलोध्रः**, (रा. ६.२४०)
एक वनस्पती. एक लोध्र. पांढरा लोध्र. बोयाड.

कल्किधर्मघ्न–पु., **बिभीतकः**, (रा. ११.३२३) बेहेडा.

कल्किवृक्ष–पु. **बिभीतकः**, (रा. ३२२) बेहेडा.

कल्प–पु., **कल्पना, विधिः**, (चक. १.१)
उपायांची कल्पना. उपायांचा विधिक्रम.
सामर्थ्यम्, (र. १७.६८) बल, शक्ति.
भ्रान्तिः, (र. १७.६८)

भ्रम. जे असते त्यापेक्षा निराळे दिसणे–वाटणे.

चरकसुश्रुतादौ स्थानविशेषः

चरकसुश्रुत या ग्रंथातील विषयानुरूप एक भाग.

योजना, (सुसू. ३.२८)

उपाय, योजना. औषधांची कल्पना-ज्ञान.

औषधियोग० औषधीनां संयोगेन केवलमेकमौषधं भावचूर्णनभस्मीकरणादिसंस्कारेण सिद्धम्, (र. ११.८८)

औषधांचा योग. एका औषधात अनेक औषधे मिसळून, भावना देऊन, चूर्ण व भस्म इ. करून अमृतीकरण संस्काराने सिद्ध केलेला योग.

–वैशेष्य–न., **कल्पनावैशिष्ट्यम्,** (चक. ७.६)

कल्पनांचे वैशिष्ट्य.

–स्थान–न., **वमनविरेचनानां कल्पास्तिष्ठन्त्यस्मिन्निति** (चक.१; सु; असं; अह; का.)

ग्रंथाच्या भागात--स्थानात वामक रेचक इत्यादी कार्यकारी योगांचा–कल्पांचा संग्रह आहे ते स्थान--प्रकरण

कल्पाङ्गिन्–पु., **वनस्पति० पर्पटः,** (रा. ५.६५)

एक वनस्पती, पित्तपापडा.

कल्पोपनिषद्–स्त्री., **कल्प एव उपनिषद्, चरकसंहितायां कल्पस्थानम्,** (चसू. ४.४)

औषधि योगांचे--कल्पांचे रहस्य–तत्त्व ज्यात सांगितले आहे असा ग्रंथाचा विभाग. कल्पस्थान.

कल्पन–न., **छेदनम्** (चशा. ८.४४)

छेद करणे, कापणे, कातरणे.

कल्पः, योगः, भैषज्यकल्पना (चचि. ३.१६२)

औषधांचा काढा, चटणी इत्यादी प्रकार, योग, औषधि कल्पना.

–विधि–पु., **छेदनविधिः गर्भनाभिनाडीछेदनविधिः** (चशा. ८.४४)

कापण्याचा विधि. एकानंतर दुसरी अशा क्रमाने करावयाच्या क्रिया. गर्भाच्या बेंबीची नाळ कापण्याचा विधी.

ना–स्त्री., **योगः विधिः** (सुउ. १८.८३)

औषधांचा कल्प. औषध करण्याच्या-देण्याच्या क्रियांचा क्रम.

–सिद्धि–स्त्री., **कल्पनाशब्देनेह पञ्चकर्माङ्गकल्पनोच्यते तस्य सिद्धिः** (चसि. १.१)

पंचकर्मांची योजना. केलेल्या पंचकर्म योजनेची निरनिराळ्या अंगांची फलप्राप्ति.

अध्याय० (चसि. १.१)

एका अध्यायाचे नाव, यात पंचकर्मांच्या अंगोपागांची माहिती आहे.

कल्माष–पु., **वनस्पति० शालिभेदः, गन्धशालिः** (रा. १६.९३)

एक वनस्पती. सुगंधी साळ-भात.

कल्य–वि., **नीरोगः** (चवि. ८.७) निरोगी.

न., **प्रातः,** (सुउ ५८.३९) सकाळ, प्रातःकाळ.

कल्याण–न., **खनिज०, सुवर्णम्,** (रा. १३.१)

खाणीतले सोने.

(कल्याणी)–स्त्री., **वनस्पति० माषपर्णी** (रा. ३.१७१) एक वनस्पती, रानउडीद.

बीज–न., **वनस्पती० मसूरिका** (रा. १६. १४९)

एक वनस्पती, मसूर.

–मातृक–वि., **कल्याणी माता यस्य सः, मृतमातृक इत्यर्थः,** (कासलेहाध्याय पृ. ४)

कल्याणी ज्याची आई आहे तो. आई ज्याची मेली आहे तो. निमाय लेकरू.

–मित्र–न., **कल्याणे शुभकर्मणि मित्रं–सहायः सन्मित्रमिति यावत्** (अहसू. २.२१)

कल्याणात्मक कार्यात मदत करणारा मित्र. सन्मित्र. चांगला मित्र, जानी दोस्त.

कल्याणाभिनिवेश–पु., **श्रेयस्करमार्गानुष्ठानम्** (चवि.४.८)

कल्याणकारी प्रयत्न करीत राहाणे.

कल्याणाभिनिवेशिन्–वि., **कल्याणविषये यत्नपरः सत्त्वसारलक्षणेष्वेकं लक्षणम्** (सुसू. ३५. १६)

कोणाचेही कल्याणच व्हावे अशा वृत्तीचा–अशा वागणुकीचा–असा प्रयत्न करणारा. सत्त्वसारत्वाचे एक लक्षण.

कल्याणक–पु., **भैषज्ययोग० कल्याणकगुड इति नाम्नाऽपि प्रसिद्धः, मन्दाग्निकुष्ठकामलामेहग्रहणीपाण्ड्वादि रोगेषु प्रशस्तः** (चक. ७.४० ४५)

एक औषधि योग. कल्याणकगुड नांवाने प्रसिद्ध. मंदाग्नि. कुष्ठ, कावीळ, प्रमेह, ग्रहणी, पांडु इत्यादींवर चांगला.

(कल्याणिका)–स्त्री., **खनिज० मनःशिला** (रा. १३.१५८) मनशीळ.

कल्याणिका नाम रसक्रिया नेत्ररोगार्थमुपयुज्यते (काखिल. १३.७९.८०)

औषधींच्या आटलेल्या काढ्याचे नांव, ही नेत्ररोगावर उपयुक्त.

–घृत–न., घृत० एतज्जीर्णज्वरश्वासकासगुल्मोन्मादगरान् हन्ति । अपस्माराग्निमान्द्यनुत्, क्लीबानां वन्ध्यानां क्लैब्यवन्ध्यत्वादिविनाशी, पाण्डामयघ्नं बुद्धिप्रदं नयनहितं रेतोमार्गरुग्विनाशी गर्भप्रदं च (चचि. ९.३५–४१) (सुउ. ३९. २२५–२२९)

या नावाचे सिद्ध तूप. हे जीर्णज्वर, श्वास, खोकला, गुल्म, पांडु, उन्माद, कृत्रिमविषबाधा नाहीसे करते. अपस्मार नाशक, मंद अग्नी चांगला करते. वन्ध्यांचे वंध्यत्व व षंढांचे नपुंसकत्व नाहीसे करते. डोळे, बुद्धी यांना हितकर; शुक्रमार्गगतरोगहर, गर्भप्रद.

–लवण–न., योग० विसूचिकाऽलसकविलम्बिका वातव्याधिषूपयोज्यम् (सुउ. ५६.१६)

एक योग, अजीर्णाचे विषूचिका अलसक विलंबिका हे प्रकार नाशक व वातव्याधीवर उपयुक्त.

कल्याणकावलेह–पु., योग० सर्वातीसारनाशकः (काखि. १०.८८)

एक औषधियोग, सर्व अतीसारावर उपयुक्त.

कल्याणिनी–स्त्री., वनस्पति० (रा. ४.४२२)

एक वनस्पती, चिकणा, झिंझुरटी.

कल्याणी–स्त्री., वनस्पति० माषपर्णी (रा. ३.१७१)

रानउडीद.

कवक–न., वनस्पति० छत्रकं, सुखण्डकसंज्ञः छत्रकभेदः (सुसू. २०.८)

एक वनस्पती, अळंभे, अळभे, छत्री (कुत्र्यांची.)

(कविका)–स्त्री., कटकम् (डसुसू. २७.१४) लगाम.

केविका (रा. परि. १०.३३)

एक वनस्पती, सुगंधी फुलांची.

कवच–पु., न., संनाहः (सुक. १.२५–२७ ड.)

अङ्गत्राणम् (असंसू. ८.४३) चिलखत.

पु., वनस्पति० पर्पटः (ध. १.४५) पित्तपापडा.

कवल–पु., उपक्रमः गण्डूषभेदः (ड. सुउ. ६४.३८.३९) व्याख्या–मुखपूर्णे सति यः संचारयितुं शक्यते स कवल उच्यते । (अहृसू. २२.१२) अयं चतुःप्रकारः स्नेही प्रसादी शोधनो रोपणश्च । चतुर्धा कवलः स्नेही प्रसादी शोधितरोपणौ । स्निग्धोष्णैः स्नेहिको वाते स्वादुशीतैः प्रसादनः । पित्ते कट्वम्ललवणै रूक्षोष्णैः शोधनः कफे । कषायतिक्तमधुरैः कटूष्णै रोपणो व्रणे ॥' धारणकालः तावच्च धारयितव्यः अनन्यमनसोन्नतदेहेन यावद्दोषपरिपूर्णकपोलत्वं नासास्रोतोनयनपरिस्रावश्च भवति तदा विमोक्तव्यः पुनश्चान्यो ग्रहीतव्यः । (सुचि. ४०.६३) शुद्धिलक्षणम्–समानयोगलक्षणानि व्याधेरपचयो वैशद्यं तुष्टिर्वक्त्रलघुतेन्द्रियप्रसादश्च (सुचि. ४०.६५)

अतियोगः–कवलस्यातियोगान्मुखे पाकः शोषस्तृष्णाऽरुचिः क्लमश्च भवति । (सुचि. ४०.६६)

हीनयोगः–हीने कवले जाड्यकफोत्क्लेशावरसज्ञानं भवति । (सुचि. ४०.६६) कवलविषयाः 'मन्याशिरःकर्णमुखाक्षिरोगाः प्रसेककण्ठामयवक्त्रशोषाः । हृल्लासतन्द्रारुचिपीनसाश्च विशेषात्कवलग्रहेण साध्याः (अहृसू. २२.१२)

मुखरोगे दोषादिविभागेन उपयुक्ताः कवला दोषं वीक्ष्य क्षीरेक्षुरसगोमूत्रदधिमस्त्वम्लकाञ्जिकैः तैलघृतैरपि कवलान् विदध्यात् ॥' (सुचि. २२.७६) कवलोऽपूर्णपञ्चसंवत्सरे बाले न प्रयोज्यः । (असंसू. २९.२२)

एक उपचार. औषधी गुळण्यांचा प्रकार. तोंडातील पाणी खुळखुळता येईल, इकडून तिकडे हालविता येणारी तोंडातील चूळ. प्रकार ४–**स्नेही** प्रसादी, शोधन, रोपण. **स्नेही**–वातावर स्निग्ध व उष्ण द्रव्यांनी. **प्रसादी**–पित्तावर गोड व थंड द्रव्यांनी. **शोधन**–कफावर तिखट, आंबट, खारट व रूक्ष, उष्ण द्रव्यांनी. **रोपण**–व्रणावर तुरट, कडू, गोड, तिखट व उष्ण द्रव्यांनी. कवळ धरून ठेवण्याचा काळ–दोषांनी तोंड पुरे भरणे व नाक डोळे ओले होणे. तोंडातील चुळेकडे लक्ष देणाऱ्या व मान ताठवलेल्या रोग्याच्या दृष्टीने हा काळ आहे. नंतर त्याने चूळ काढून टाकावी व पुन्हा भरावी. शुद्धीचे लक्षण–समयोगाचे लक्षण–रोग कमी होणे, तोंड स्वच्छ व हलके होणे, बरे वाटणे, इंद्रिये प्रसन्न होणे. अती झाले तर–तोंड येते, सुकते, तहान लागते, थकवा येतो, चव नसते. कमी उपचार झाला तर जडत्व, कफ उचंबळून येतो. रस कळत नाही. उपचाराचे रोग–मान, डोके, कान, तोंड, डोळे, गळा यांचे रोग. तोंडाला पाणी सुटणे, तोंड सुकणे, घशाशी येणे, झापड, जुने पडसे, चव नसणे यांवर शिवाय मुखरोगात दोषांचा विचार करून उपयुक्त. **द्रव्ये**–दूध, उसाचा रस, गोमूत्र, दही, दह्याची निवळ, आंबट कांजी, तेल,

तूप यांचे कवल धरावे. पांच वर्षांच्या आतील मुलांना हा उपचार वर्ज्य.

(कवलिका)-स्त्री., **व्रणकल्कौषधाच्छादनद्रव्यम्, सा चौषधस्वरसनिस्सरणनिवारणार्थं पलाशोदुम्बरादीनां त्वक्पत्रादिकृता** (ड. सुसू. ५.१७)
व्रणावर औषधाची चटणी, औषध लावल्यावर आच्छादनाकरिता, पातळ औषध तेथेच रहावे म्हणून पळस, उंबर यांची साल, पान, कापूस यांची चकती.

-ग्रह-पु., **उपक्रम०, गण्डूषभेदः कवलस्य धारणम्** (सुउ. ५३.८)
एक उपचार, गुळणी धरणे.
मान० कर्षपर्यायः, द्वौ द्रङ्क्षणौ कवलग्रहं विद्यात् (चक. १२.९१)
प्रमाण. माप, तोळा. २ द्रंक्षण=१ तोळा. यालाच कवलग्रह हे नाव आहे.

कवलालुक-न., **वनस्पति० घोली** (रा. परि. ७.८७)
घोल.

कवलित-वि., **ग्रासीकृतम्** (र. १.४२)
घास घेतलेले अन्न.

कवाट-पु., न., **कपाटः** (असंसू. २१.४ कपाट)

कवोष्ण-वि., **ईषदुष्णम्** (असंचि. १०)
कोमट, सोमट.

कव्य-न., **पितृदेयम्** (असंउ. ४२)
पितरांना देण्याचे अन्न.

कशा-स्त्री., **चर्मयष्टिः** (ड. सुउ. ६२.१८)
चामड्याची काठी, दोरी, चाबूक.

कशेरुक-पु., न., **तृण० क्षुद्रमुस्ता** (चचि. २९.५८)
एक गवत, ल्हान नागरमोथा.
चिञ्चोडका शाक० (चसू. २७.११६)
एक भाजी, नागर मोथ्यासारखी. अल्प पाळे असलेला कंद.
मधुरस्कन्धे द्रव्यविशेषः (चवि. ८.१३९)
मधुर वर्गातील एक.
मागधम् (अरुण. अहसू. ६.९२) एक वनस्पती.
गुण्डकन्दः (चसू. ३.२१) एक वनस्पती.
सरक्ते पवने प्रदेहार्थं देयम् ।
रक्तासह वातदुष्टि असताना लेपाकरिता उपयुक्त.
कसेरुकगुणाः-कषायोऽल्पमधुरः शीतोऽतिखरः रक्तपित्तप्रशमनः दाहश्रमापहः ॥ (रा. परि. ८.६४)
गुण-तुरट, थोडा गोड, थंड, अतिशय खरखरीत, रक्तस्राव कमी करणारा, दाह व श्रम नाशक.
गुरु विष्टम्भिशीतौ च शृङ्गाटककशेरुकौ (सुसू. ४६.३०४)
शिंगाडे व कशेरुक कंद-जड, मलावरोधक व थंड.
लोमशकृष्णवर्तुलसूक्ष्मस्तडागकन्दः (हे. अहसू. ६.९२)
लव असलेला, काळा, ल्हान वर्तुळे असलेला, तलावात होणारा कशेरु कंद.
गर्भस्थापनार्थं उपयुक्तः, "शृङ्गाटकपुष्करबीजकशेरुकान् भक्षणार्थं दद्यात् ।" (चशा. ८.२४)
शिरःपार्श्वांसशूलेषु प्रलेपने (चचि. ८.८४)
कशेरु गर्भस्थापन करणारा आहे. शिंगाडा, पुष्करबीज, कशेरु हे खाण्याकरिता द्यावेत. डोळे, फासळ्या व अंस यात शूल असला तर याचा लेप करावा.

कश्यप-पु., **महर्षि० हिमालये इन्द्रादेशात् रसायनप्रयोगं कृतवान्** (चचि. १. (४) ३)
रोगापहरणचिन्तनार्थं हिमवतः पार्श्वे समेतेषु महर्षिष्वेकः (चसू. १.८)
एक महर्षि. याने इंद्राच्या आदेशाप्रमाणे रसायन प्रयोग केला. रोगनाशनाचा विचार करण्याकरिता हिमालयाजवळ जमलेल्या महान ऋषींतील एक.
काश्यपसंहिताकारः ऋषिः (कासू. २७.३)
काश्यपसंहिता करणारे ऋषि.
काश्यप एवाग्रे तपसोऽग्रेणाविन्दत रेवतीम् (काक्र. रेवतीक. ६२)
काश्यपानेच प्रथम उग्र तपाने रेवतीला प्रसन्न केले.
इन्द्रशिष्यः (कावि.) इंद्राचा शिष्य.

कषाय-पु., **रस० षड्रसेष्वेकः, कफपित्तप्रशमनः** (चसू. १.६६)
वायूर्व्योर्बाहुल्यात्कषायरसो भवति । (सुसू. ४२.३)
कषायरसलक्षणम्-स वक्त्रं परिशोषयति जिह्वां स्तम्भयति कण्ठं बध्नाति हृदयं कर्षयति पीडयति च (सुसू. ४२.९) **गुणाः-संशमनः संग्राही संधानकरः पीडनो रोपणः शोषणः स्तम्भनः श्लेष्मरक्तपित्तप्रशमनः शरीरक्लेदस्योपयोक्ता रूक्षः शीतो लघुश्च** (चसू. २६.४३) **शोधनो लेखनः क्लेदोपशोषणः** (सुसू. ४२.१०) **रूक्षगुणत्वात्**

विशोषिभावाच्च पित्तस्य द्रवगुणस्य ह्रासकः (काखि. ६.२९–३०) **त्वक्प्रसादनोऽस्रविशोधनश्च** (अहसू. १०.२०) **अपवादः–प्रायः कषायशीतं स्तम्भनं चान्यत्र हरीतक्याः** (असंसू. १८.२६) **कषायरसस्याधिकाऽभ्यासे कफपित्तक्षयो वायोः प्रकोपः पक्तिमार्दवं रक्तशान्तिश्च भवति ।** (काखि. ५.४७) **कषायरसोऽत्यर्थमुपयुज्यमानः आस्यं शोषयति, वाचं निगृह्णाति, हृदयं पीडयति, उदरमाध्मापयति, स्रोतांस्यवबध्नाति, श्यावत्वमापादयति, पुंस्त्वमुपहन्ति, विष्टभ्य जरां गच्छति, वातमूत्रपुरीषरेतांस्यवगृह्णाति, कर्षयति, ग्लपयति, तर्षयति, स्तम्भयति, खरविशदरुक्षत्वात् पक्षवधग्रहापतानकाऽर्दित–प्रभृतींश्च वातविकारानुपजनयति ।** (चसू. २६.४३) **कषायस्कन्धः–हरीतकी–प्रियङ्ग्वनन्ताक्षौद्र–लोध्रकट्वङ्ग–कट्फल–धव–धन्वन–धात्रीफल–धातकीपुष्प–पद्मा–पद्मक–पद्मपुष्प–नागकेसर–कुमुदोत्पल–तुङ्ग–तिन्दुक–कदम्बोदुम्बर–प्लक्ष–वट–बिभीतक–विकङ्कत–जम्ब्वाम्रास्थ्याम–कपित्थाऽश्वत्थ–मोचरस–समङ्गा–सोमकल्प–सप्तपर्ण–स्यन्दना–ऽसन––सल्लकी–शाल–ताल–पिया–लैलवालुक–परिपेलव–जिङ्गिणी–बदरी–खदिर–कदराऽरिमेद–कास–कसेरुक–वंशाऽश्मन्तकाऽशोक–शिरीष–शिंशपा–पलाश–शमी–शण–शङ्खनाभि–मेषशृङ्गी–वरुण–खर्जूर–स्फूर्जक–सर्ज–भूर्जार्जुना–ऽऽजकर्ण–प्रवाल–मुक्ताञ्जन–गैरिक–बिस–मृणाल–प्रभृतीनि** (असंसू. १८.२५)

तुरट रस. सहा रसांपैकी. वायू पृथ्वी यांच्या आधिक्याने तुरट रस होतो. **लक्षण**–तोंड सुकवितो, जीभ ताठरते, कंठात बांध बसल्यासारखे होते, हृदयात वेदना होतात व तेथे ओढ लागते. गुण–दोषांचे शमन, मळ बांधणे, जखम भरून आणणे, जखम आवळणे, रुजवणे, सुकवणे, शरीराबाहेर जाणारे दोष थांबवणे. इत्यादि क्रिया करतो. कफ व रक्तपित्त दोष घालवणारा, शरीरातील आर्द्रतेचा योग्य उपयोग करणारा, रूक्ष थंड व हलका आहे. दोष खरडून काढणारा व क्लेदशोषक आहे. रूक्षगुणाने व शोषकधर्माने द्रवगुणी पित्ताचा ऱ्हास करतो. त्वचा सुंदर करतो. रक्तशुद्धि करतो, कषाय रस स्तम्भक आहे. पण अपवाद, हिरडा–हा रेचक आहे. आधिक्याचे परिणाम–कफ पित्तक्षय, वातप्रकोप, भूक मंद होते. रक्तप्रकोप कमी होतो, तोंड सुकते, बोलणे अडखळते, हृदयात पीडा, पोटफुगी, स्रोतसे संकुचित होतात. काळसरपणा अधिक येतो, पुरुषत्व कमी होते, अन्न पोट फुगून जिरते. वात मूत्र पुरीष व शुक्र यांच्या प्रवृत्ति कमी होतात. कृशता, ग्लानि, तृषा, उत्पन्न करतो, अवयवात ताठरपणा निर्माण होतो. खरखरीत, रूक्ष, विरल या गुणामुळे अर्धांगवात, शरीर जखडणे, आचके, तोंड वाकडे होणे इत्यादी वातरोग निर्माण होतात. **गण**–हिरडा, गव्हला, धमासा, मध, लोध्र, टेंटू, कायफळ, धावडा, आवळकटी, धायटीफूल, मंजिष्ठा, भार्गी, पद्मकाष्ट, कमळ, नागकेशर, तांबडे व पांढरे कमळ, हळद, वंशलोचन, टेंभूर, कळंब, उंबर, पिंपरी, वड, बेहडा, बेहळी, बेहाळ, जांभूळ, आंब्याची कोय, कच्चे कवठ, पिंपळ, सावरीचा डिंक, लाजाळू, सोमकल्क, सातवीण, तिवस, असाणा, साळाई, साग, ताड, चारोळी, कवठासारखे खरबूज, नागरमोथा, काळी सावरी, बोरीची पाने, साल, खैर, पांढरा खैर, वेहेकळ, काशदर्भ, कसेरुक, बांबू, आपटा, अशोक, सीरस, सीसव, पळस, शमी, सण, शंखाची गाठ, मेढशिंगी, वायवर्णी, खजूर, टेंभुरणी, राळ, भूर्जपत्र, अर्जुनसादडा, आजवला, प्रवाळ, मोती, सुरमा, गेरू, कमळाचा देठ.

पु., **मण्डलीसर्पं०** (सुक. ४.३४ (२) घोणस. गोल मंडले असलेला.

पु., **क्वाथः** (चसू. ४.३) काढा.

पु., **वनस्पति० सर्जकः** (ध. ५.१२३) राळ.

धवः (रापरि. ९.८) धावडा.

(कषाया)–स्त्री., **अम्बष्ठा** (ध. ३.११६) पहाडमूळ

खर्जूरी (ध. ५.५३) खजूर

धन्वयासः (र. ३.२३) धमासा.

–दन्त–पु., **मूषिका०, दष्टलक्षणम्–निद्रा हृच्छोषः कार्श्यं च जायते ।** (सुक. ७.१९–२०)

एक उंदीर. दंशलक्षणे - झोप, कृशता, तोंड, छाती, या भागात सुकावा.

–द्रुम–पु., **कषायरसोत्कटो वृक्षः न्यग्रोधादिः** (चशा. ८.२४)

तुरट रसाची (वड इ०) झाडे.

–यावनाल–पु., **वनस्पति० तुवरयावनालः** (ध. १६.१७१) तुरट जोंधळा.

–रक्त–वि., **कषायभावनया रक्तीकृतः** (चक्र चसि. ११)

तुरट द्रव्यांची भावना देऊन लाल केलेले.

-रसता–स्त्री., **कषायरसास्वादत्वम्** (अरु) **रसान्तरेऽपि कषायग्रहणम्** (हे अहृसू. १२.५१)
तुरट रसाचा स्वाद असणे. तोंड तुरट असणे.

-वर्ण–पु., **गैरिकवर्णः रक्तवर्णो वा** (चचि. १९.९) गेरूसारखा वर्ण, लाल रंग.

-वर्त्मता–स्त्री., लक्षण० **रूक्षवर्त्मत्वम्** (अहृसू. २३.६) रूक्ष पापण्या असणे.

-वासिक–पु., **कीट०** (सुक. ३.५)
एक विषारी किडा.

-वृक्ष–पु., **कषायरसयुक्तो वृक्षः** (चचि. ४.१०४)
तुरट रसाचा वृक्ष. क्षीरीवृक्ष.

कषायाभ–वि., **कषायवत् आभा यस्य तत्** (चचि. ४.१२) तांबडा रंग आहे असा, गुलाबी.

कषायास्यता–स्त्री., **लक्षण० मुखस्य कषायरसत्वम्** (चनि. १.२१) **अशीतिवातविकारेष्वेकः** (चसू. २०.११)
एक लक्षण. तोंड तुरट असणे. ऐंशी वात विकारांपैकी एक.

कषायिन्–पु., **वनस्पति० लकुचः** (रा. परि. ९.४४)
एक वनस्पती, क्षुद्र पनस.
सर्जकः (रा. ९.२०५) राळ.

कष्टशब्द–वि., **कठिनार्थशब्दम्, नातिप्रसिद्धार्थम्** (चवि. ८.२०)
कठीण अर्थ असलेला शब्द. अगदी अतिशय प्रसिद्ध नसलेला शब्द.

कसन–न., **रोग० कासः** (र. १६.६७)
एक रोग, खोकला.

कसना–स्त्री लूता०, **दंशनात् पिच्छिलं शीतलं च रुधिरं स्रवेत्, कासश्वासौ च भवतः** (सुक. ८.११४–११५)
एक विषारी किडा. दंशातून थंड बुळबुळीत रक्त स्रवते. खोकला व दम होतात.

कसेरू–पु., **वनस्पति० मुस्ता** (रा. ६.५८)
एक गवत. कंद. लहान नागरमोथा.
चिञ्चोटम् (सुचि. १७.६) एक भाजी.
गुण्डकन्दः (रापरि. ८.६३)
भाजी, कंद, तळयात होणारा.
अस्थि० पृष्ठास्थि (रा., १८.६२)
पाठीचा कणा, पाठीचे हाड.

कसेरूक–पु., **ईषन्नीलपीतमणिः** (चक्र.) (चचि. १७.१२६)
एक मणि. थोडा निळ्या छटेचा पिवळा मणी.
वनस्पति० मुस्ता (सुचि. ३७.३०)
नागरमोथा.
वनस्पति०, नागरमुस्तकम् (सुचि. २२.४०) द्र० **'मुस्त'**
नागरमोथा.
वनस्पति० मागधम् (अहृसू. (६.९२)
एक वनस्पती.

कस्तूरिका–स्त्री., **सुगन्धिद्रव्य०** (चचि. २८.१५२)
इयं कस्तूरिमृगनाभिजन्या (ध. ३.२८)
गुणाः–तिक्ता कटुश्चक्षुष्या कफवातघ्नी विषमुखशोषमुखरोगकिलासकफजदुर्गन्धनाशिनी च (ध. ३.२८)
प्रकारः–'कपिला पिङ्गला कृष्णेति कस्तूरी त्रिविधा' (ध.३.२८)
लक्षणम्–'स्वादे तिक्ता पिञ्जरा केतकीनां गन्धं धत्ते तोलने च लाघवमस्ति। याऽप्सु न्यस्ता नैव वैवर्ण्यमीयात् सा कस्तूरी राजभोग्या प्रशस्ता ॥' (रा. १२.५१)
एक सुगंधी द्रव्य. कस्तूरी. ही कस्तूरी मृगाच्या बेंबीतून मिळते. **गुण**–कडू, तिखट, डोळ्याला हितकर, कफवातनाशक, विष, तोंडाला शोष पडणे, तोंडाचे रोग–कोड-कफज दुर्गंधनाशक प्रकार तीन–भुरकट, पिंगट व काळी. **लक्षण**–स्वाद कडू, तांबडट–काळसर. केवडीचा वास येतो. वजनाला हलकी, पाण्यात टाकली असता तिचा वर्ण बदलत नाही ती कस्तूरी राजाने उपयोग करावी अशी असते.

-मृग–पु., **कस्तूरीहरिणः** (र. १.११–२१)
ज्या हरणापासून कस्तूरी मिळते तो हरिण.

कह्लार–न., **रक्तपद्मम्, रक्तोत्पलम्** (सुसू. ३९.८)
रक्त कमळ.
सौगन्धिकोत्पलम् (सुउ. ४७.५७) सुगंधी कमळ.
कुमुदम् (ध. ४.१५४ रा. १०.२४६) श्वेत कमळ.

कह्लार–पु., **वनस्पति० सौगन्धिकः** (अरु. अहृसू. ३.३५)
सन्ध्याविकाशि पद्मिनीपुष्पम् (हे. अहृसू. ३.३५)
एक वनस्पती, सायंकाळी उमलणारे सुगंधी कमळ, रात्रविकाशी कमळ.

काक–पु,. धान्य०, शालिः (ध ६.७१)
एक धान्य - साळ, भात.
प्रसहपक्षि० कृष्णवर्णोऽयम् (सुसू. ४६.७४) **वातप्रकृतिकोऽयम्** (सुशा. ४.६७) **शोषे बृंहणार्थं प्रशस्तः** (सुउ. ४१.३६) **प्रतुदवर्गीयपक्षी** (रा. १७.३) **तन्मांसगुणाः–लघु चक्षुष्यं दीपनमायुष्यं बृंहणं बल्यं क्षतदोषक्षयापहं च** (ध. ६.४६८)
कावळा. हा वातप्रकृतीचा. क्षयावर पुष्टिकर. **गुण**– हलका, डोळ्याला हितकर. दीपक, आयुष्यवर्धक, बलकारक, उरःक्षत व क्षयनाशक.

(काकी)–स्त्री., **वनस्पति० काकोली** (रा. ३.१६६)
एक वनस्पति, कावळी. अष्टवर्गापैकी एक.

–घ्नी–स्त्री., **महाकरञ्जः** (ध. ५.११०)
मोठा करंज, गजगा, सागरगोटा.

–चण्डीश्वर–पु., **तन्त्रकर्तृविशेषः** (र १.६)
एक ग्रंथकर्ता.

–जङ्घा–स्त्री., **वनस्पति० अस्याः क्षारः श्लीपदनाशनः** (सुचि. १९.६३) **काकाङ्गी** (र. ११.५२) **काकजङ्घागुणाः–तिक्तोष्णा वर्ण्या कफघ्नी ज्वर-रक्तपित्तकृमिविषव्रणबाधिर्याजीर्णजीर्णविषमज्वरघ्नी-च** (ध. ४.२३)
हिं.–मसी, चकशोनी.
म.–**कांग.**
गु.–अघेडी.
बं.–कांगुडकाडली.
कांग, याचा क्षार हत्तीपाय या रोगावर उपयुक्त. उपयोग–कडू, उष्ण, वर्ण चांगला करणारी, कफनाशक. ज्वर, व रक्तपित्त, कृमि, विष, व्रण, बहिरटपणा, अजीर्ण, जुनाट पाळीचा तापनाशक.

–जम्बू–स्त्री., **जम्बूभेदः,** (रा.११.१३२) **लघुजम्बूः, भूमिजम्बूः** (र १७.४६) **द्र० ' जम्बू '**
जांभूळ प्रकार, लहान जांभूळ. पहा ' जम्बू '.

–तिक्ता–स्त्री., **वनस्पति० शार्ङ्गेष्टा** (अरु) **करञ्जिका** (हे अहसू. १५.१७) सागरगोटा, गजगा.

–तिन्दु–पु., **वनस्पति० तिन्दुकभेदः** (ध ५.४१) **द्र० ' तिन्दुक '.**
एक वनस्पती, टेंभूर, टेंभुरणी, कुचला. पहा 'तिन्दुक'.

–तिन्दुक–पु., **वनस्पति० फलगुणाः–कषायमम्लं गुरुवातविकारकृत्, पक्वं तु मधुरं किञ्चित्कफकृत्, पित्तघ्नं कान्तिहृच्च** (ध. ५.४१., रा. ११.५२–५३)
हिं.–तुमल.

बं.–मकागाव.
टेंभुरणी, टेंभूर. एक वनस्पती. फळाचे गुण–**कच्चे** तुरट, आंवट, जड, वातकर. **पिकलेले**–गोड, किंचित कफकर, पित्तनाशक, कांतिनाशक.

–तुण्ड–पु., **जलचरपक्षि० श्वेतकारण्डवः** (असंसू. ७)
पाण्यात वावरणारा एक पक्षी, पांढरा कारंडव.

–तुण्डक–पु., **काकतुण्डः** (चसू. २७.४२)
पहा ' काकतुंड '.

–तुण्डफला–स्त्री., **वनस्पति० काकनासा** (ध. ४.२५)
पांढरी कावळी, लाल तेड.

(–तुण्डा)–स्त्री., **वनस्पति० काकनासा** (रा. ३.४०) पांढरी कावळी, लाल तेड, कांगा.

(–तुण्डी)–स्त्री., **वनस्पति० काकादनी** (रा. ३.४४) एक उपविष. वनस्पतिविष.
खनिज० पित्तलभेदः (ध. ६.१८)
पितळाचा एक प्रकार.

–दन्तिका–स्त्री., **वनस्पति० काकादनी** (रा. ३.४४) कांगा, उपविष, वनस्पतिविष.

–नन्दिका–स्त्री., **वनस्पति० गुञ्जा** (इंदु. असंनि. ७.१९) गुंज.

–नासा–स्त्री., **वनस्पति० वायसीफलं, वासाफलं** (चक्र) (चसि. ४.९) **अस्याश्च फलभक्षणान्मत्स्या काकाश्च म्रियन्ते** (र. ५.२४६) **वायफला** (ड. सुचि. ३७.२०) **काकनासागुणाः–तिक्ता, कटुः, कषाया,** (भाप्र) **मधुरा, उष्णा, शिशिरा** (रा) **व्रणशोधनी, रसायनी, दार्ढ्यकरी, वामनी, पित्तघ्नी, कफघ्नी, पलितनाशनी, शोफार्शःश्वित्रकुष्ठनुच्च** (भाप्र.) (ध. ४.२५)
ही फळे खाल्ल्याने कावळे व मासे मरतात. **गुण**–कडू, तिखट, तुरट, गोड, उष्ण, व्रणाचे शोधन करणारी, रसायन, दृढताकर, वांतिकर, पित्तनाशक, कफनाशक, पिकलेले केस काळे करते. सूज, मूळव्याध, कोड, व कुष्ठनाशक. पांढरी कावळी, लाल तेड, कांगा.

–नासिका–स्त्री.. **वनस्पति० नासाफला, काकतुण्डकः** (चचि. २.६४) **द्र०** पहा ' काकनासा '

–नीला–स्त्री., **वनस्पति० जम्बूभेदः** (रा ११.१३२)
जांभूळ प्रकार.

–पद–न., **काकपदाकारो व्रणः** (चचि. २३.६६)
कावळ्याच्या पायाच्या आकाराचा व्रण, कोनाच्या आकाराचा व्रण.

–पाद्–पु., विकङ्कतः (ध. ५.४३) बेहळी, बेहेकळ.
(–पादा)–स्त्री., द्र० **काकजङ्घा** (ध. ४.२३) पहा 'काकजंघा'.
–पीलु–पु., वनस्पति० **काकतिन्दुः तिन्दुकभेदः** (रा. ११.५२)
टेंभुराचा प्रकार, एक वनस्पती.
द्र० **काकादनी**, (ध ४.२७) पहा 'काकादनी'
–प्राणा–स्त्री., वनस्पति० द्र० **काकनासा** (रा ३.४१) पहा 'काकनासी'
–फल–पु., वनस्पति० **निम्बः** (रा ९.४३)
कडुनिंब.
(–फला)–स्त्री., वनस्पति० **जम्बूभेदः** (रा. ११,१३२) जांभुळीचा प्रकार.
–बीजक–पु., **तिन्दुकभेदः काकतिन्दुः** (रा. ११.४२) टेंभुरणी.
–भाण्डिका–स्त्री., वनस्पति० **महाकरञ्जः** (ध. ५.११०) गजगा, सागरगोटा.
–मद्गु–पु., जलचरपक्षि० **अस्य वसा अहिततमा** (चसू. २५.३९) पाणकोंबडा. याची वसा अतिशय अहितकर आहे.
–माची–स्त्री., **अस्याः पर्णानि कुष्ठादिषूद्वर्तनार्थमुपयुज्यन्ते** (चसू. ३.१७) **इयं नात्युष्णशीतवीर्या भेदिनी त्रिदोषघ्नी च** (चसू. २७.८९) **उष्णवीर्यत्वादियं पित्तवर्धिनी** (सुसू. ४०.५) **पत्रशाक०** (सुसू. ४६.२६६) **गुडेन संयोगादहिता** (सुसू. २०.११) (र. ११.५५) **गुडफला** (अरु.) अहृसू. १५.३०) **कामाता** (हे) अहृसू. ६.७४) **काकमाचीगुणाः–तिक्ता कटुः, सोष्णा, स्वर्या, वृष्या, रसायनी, त्रिदोषघ्नी, कुष्ठशूलार्शःशोफकण्डूतिनाशिनी च** (ध ४.२१)
हिं.–मकोय, कवैया.
म.–लघुकावळी, कांगोणी.
गु.–कांगोणी, पीलुडीनी जात.
बं.–गुडकाई.
त.–मणत्तक्कालि.
कुष्ठ इत्यादी रोगांवर पाने उटणे म्हणून उपयोगी. अति उष्ण किंवा शीत नाहीत. मळाच्या गाठी फोडणारी त्रिदोषनाशक आहे. सुश्रुतमताने ही उष्णवीर्य म्हणून पित्तवर्धक आहे. गुळाबरोबर पानाची भाजी अहितकर. हिला अरुणदत्त गुडफला तर हेमाद्रि कामाला म्हणतात. गुण–कडू, तिखट, थोडी उष्ण, स्वराला व शुक्राला हितकर. रसायनी, त्रिदोषनाशक, कुष्ठ, शूळ, मूळव्याध, सूज व कंडूनाशक.
–मात–स्त्री., वनस्पति० द्र० **काकमाची** (रा ४.३६) पहा 'काकमाची'
–मुख–न., यंत्र० **काकमुखसदृशं स्वस्तिकयन्त्रम्** (सुसू. ७.१०)
एक यंत्र. कावळ्याच्या तोंडासारखे तोंड असलेले.
–मुद्गा–स्त्री., वनस्पति० **मुद्गपर्णी** (रा. ३.१७५) रानमूग.
–वन्ध्या–स्त्री., वन्ध्या०, **सकृत्प्रसूः स्त्री** (र. २२.४) एकदाच प्रसूत झालेली स्त्री.
–वल्लभा–स्त्री., वनस्पति० **जम्बूभेदः** (रा. ११.१३२) जांभुळाचा प्रकार.
–शिम्बी–स्त्री., वनस्पति० द्र० **काकादनी** (रा. ३.४३) पहा 'काकादनी.'
–शोणित–न., **काकस्य रक्तम्** (असंउ. १२.२२२) कावळ्याचे रक्त.
–साह्वया–स्त्री., वनस्पति० **काकादनीभेदः** (ध. ४.२९) एक उपविष. काकमाची प्रकार.
–स्फूर्ज–पु., वनस्पति० **तिन्दुकभेदः** (रा. ११.५२) एक वनस्पति, कुचला, टेंभुर, टेंभुरणी.

काकण–न., रोग० **सप्तकुष्ठभेदेष्वेकं त्रिदोषजमिदम्** (चचि. ७.२७)
काकणन्तिकावर्णान्यादौ, पश्चात्तु सर्वकुष्ठलिंगसमन्वितानि पापीयसा सर्वकुष्ठलिङ्गसंभवेनानेकवर्णानि काकणानीति विद्यात् (चनि. ५.८)
कुष्ठाचा एक त्रिदोषात्मक प्रकार. प्रथम गुंजेसारखा तांबडा रंग व मध्ये काळा डाग असे दिसते, नंतर सर्व कुष्ठांची चिन्हे होतात.

काकणक–न., द्र० **काकणम्** (चचि. ७.१३)
एक कुष्ठ, पहा 'काकण'.

काकणन्तिका–स्त्री., **गुञ्जा** (चचि .७.२०) गुंज.
चिरिहिण्टिका, काकादनी (सुनि. २.१३)
एक टेंभुरणी.
काकादनी (ध. ४.२७) पहा 'काकादनी'.
–फल–न., **गुञ्जाफलम्** (सुनि. २.१३)
गुंजेचे फळ, शेंग.

काकणन्ती–स्त्री., वनस्पति० **गुञ्जा** (सुउ. ४०.१४)
गुंज.

–काकादनी (ध. ४.२७)
पहा 'काकादनी'. एक टेंभुरणी.

काकल–न., शारीर० तालुमूलम् (चसु. १८.२०)
टाळूचा मूळ भाग.
शरीर० कण्ठमध्यम् (इन्दु) (असंशा. ५.८९)
कण्ठाचा मध्यभाग.

काकलीद्राक्षा–स्त्री., वनस्पति० द्राक्षाभेदः (रा. ११.७९)

काकलक–पु., धान्य० षष्टिकभेदः (सुसू. ४६.८)
एक धान्य, साठे तांदुळाचा एक प्रकार. काळी साळ.
शारीर० गलमणिः (सुशा. ५.२६)
शरीर अवयव, गळ्याचा मणी.
काकलम् (सुशा. ५.३७)
गळमणी, गळ्याचा मणी.

काकाक्षी–स्त्री., वनस्पति० काकनासा (रा ३.४१)
एक वनस्पती, पहा 'काकनासा'.
त्रिवृत् (ध. १.२४५) तेड.

काकाण्ड–पु., वनस्पति० (चचि. २३.२१७)
तिन्दुकभेदः (रा. ११.५२)
टेंभुरणीचा एक प्रकार.
महानिम्बः (रा. ९.४६) मोठा निंब.
शूकरशिम्बी.
(चक्र.) चसू. २७.३४; सुसू. ४६.३६ (ड)
एक प्रकारची शेंग.

–फल–न., वनस्पति०, अश्वकः, कपिकच्छुसदृशशिम्बः (सुसू. ४६–३६)
खाजकुहिलीच्या शेंगेसारखी एक शेंग.

(काकाण्डा)–स्त्री., शिम्बीभेदः, विषमूर्च्छायामञ्जने नस्ये चोपयुक्ता (चचि. २३.४९)
एक शेंग, विषाने मूर्च्छा आली तर डोळ्यात अंजन आणि नाकात नस्य घालण्यास उपयुक्त.

(काकाण्डी)–स्त्री., वनस्पति०, तेजोवती (रा. ३.३९३)
जिच्या बियातून पिंवळे तेल निघते ती, ते तेल बुद्धिवर्धक असते.
दधिपुष्पी (ध. १.१५३) पांढऱ्या फुलाची.
लूता० काकाण्डिका, सा उपपादिका उच्यते (असंउ. ४४) इंदुपाठः पृ. ३६२)
एक विषारी किडा. काकांडिका व उपपादिका ही म्हणतात.

काकाण्डकी–स्त्री.,–काकमाची.
(असंउ. ४४; (इंदु पृ. ३६६) पहा 'काकमाची'

काकाण्डिका–स्त्री., लूता० तद्दंशलक्षणम्–दंशः पाण्डुरक्तोऽतिवेदनो भवति । तृण्मूर्च्छाश्वासहृद्रोगहिक्काकासाः उच्छ्रिता भवन्ति । (सुक. ८.१२६)
स्मृतिमोषाक्षेपकौ चेति । (असंउ. ४५)
एक किडा. दंशाची लक्षणे. दंश पांढरट तांबडा, अतिशय वेदना, तहान, मूर्च्छा, श्वास, उचकी, खोकला, हृदयाचे विकार, स्मृतिनाश, आक्षेपक व दाह.

काकाण्डोला–स्त्री., वनस्पति० कोलशिंबी (चसू. २७.३४)
एक वनस्पती, विष्णुक्रांता, मालकांगोणी.
कटभी, (अरु.) निःशूका कपिकच्छुः (हे अहसू. ६.२२)
खाजरी लव नसलेली कुहिली.

काकाण्डोलाफल–न., काकाण्डोलाफलम् (स्निग्धोष्णं मधुरं, गुरु, बल्यं, वृष्यं, वातहरं, बहुमलं, पुंस्त्वप्रदं च) (चसू. २७.३४)
कुहिली. स्निग्ध, उष्ण, गोड, जड, बलवर्धक, शुक्रवर्धक वातहर, पुष्कळ मळ वाढविणारी व पुरुषत्व देणारी.

काकादनी–स्त्री., वनस्पति० काकतिन्दुकः
(ड. सुउ. ४४.१९) एक टेंभुरणी.
कृष्णश्रीफलिका (ड. सुक. ७.३१) एक वनस्पती.
वायसतिन्दुका (ड. सुचि. १४.८) एक टेंभुरणी.
काकहिंस्रा (ड. सुचि. १९.६३) एक वनस्पती.
गुञ्जा०, काकणन्तिका (ध. ४.२७) गुंज.
अर्कफलसमानाकारगर्भितफला वल्ली, काकपीलुः काकवल्लरी (र. २९.१२१) कावळी.
काकादनीगुणाः–तिक्ता, कटुः, उष्णा, केश्या, वृष्या, रुच्या, दिव्यरसायनी, वातकफघ्नी, ग्रहदोषोर्ध्वगदपलितघ्नी च (ध. ४.२७)
कडू तिखट उष्ण केसाला हितकर, शुक्र वाढविणारी, रुचि वाढविणारी, सर्व धातूंची वाढ करणारी, वातकफनाशक ग्रहबाधा, डोक्याचे विकार नाशक.
हिं.–रती.
म.–गुंज.
बं.–कुंच.

काकाम्र–पु., वनस्पति० नद्याम्रः (रा. परि. ४.१)
एक वनस्पती.

काकाह्वयोदुम्बरिका–स्त्री., वनस्पति० काष्ठोदुम्बरिका (ड. सुक. ४७.३७) काळा उंबर, खर्वेती.

काकाह्वा–स्त्री., काष्ठोदुम्बरिका (चक्र. चचि. २१.९०)

काळा उंबर, खर्वती, लाकडी उंबर.

काकजङ्घा (रा. ४.३८) पहा 'काकजङ्घा'

काकमाची (ध. ४.२१) पहा 'काकमाची'

काकाह्वानोदुम्बरी–स्त्री., **वनस्पति० काकसंज्ञोदुम्बरिका** काळा उंबर. खर्वती (सुचि. ९.२५)

काकिनी–स्त्री., **मान० रक्तिका** (र. १४.७२) एक तोळा. गुंज.

पार्थिवद्रव्य० कपर्दिका (र. १०.४) कवडी.

या नारी कृष्णपक्षे पुष्पवती भवति सा काकिनीत्युच्यते सा रसबन्धे प्रयोगे रसायने चोत्तमा मता (र. ६.३३)

जी स्त्री कृष्णपक्षात विटाळशी बसते ती. ही रस बंधनाच्या प्रयोगात व रसायन प्रयोगाला योग्य असे मानले जाते.

काकुभ–वि., **ककुभस्य नाम अर्जुनवृक्षस्य इदम्** (चचि. २९.१४३)

अर्जुनसादडा, या झाडाचे–मूळ फूल फळ इत्यादी.

काकुलीमृग–पु., **भूमिशयसर्प० श्वेतः श्यामः चित्रपृष्ठः कालक इति तस्य चत्वारो भेदाः ।** (असंसू. ७.७६) (चसू. २७.३७)

जमिनीवर सरपटणारा साप–पांढरा, काळसर, निरनिराळ्या रंगाचे ठिपके असलेला व काळा असे ४ प्रकार.

काकेक्षु–पु., **तृण०–कशः** (ध. ४.१३०) कसाड, लव्हाळा.

काकेन्दुक–पु., **वनस्पति० तिन्दुकभेदः काकतिन्दुकः** (ध. ५.४१) एक टेंभुरणी.

काकोच्छ्वास–पु., **अरिष्टलक्षण० काकवद् व्यात्ताननः श्वसिति ।** (सुसू. ३१.१४)

एक मरणदर्शक चिह्न. कावळ्याप्रमाणे तोंड उघडून श्वास चालू असलेला.

काकोदुम्बरिका–स्त्री., **वन० काष्ठोदुम्बरिका उपकुशाख्ये दन्तरोगेऽस्याः पत्राणि रक्तविस्रावणार्थमुपयुज्यन्ते ।** (सुचि. २२.१९)

वनस्पति० फल्गुः (र. ११.११६) **जघने फला** (र. २०.६३)

काळा उंबर, खर्वती, लकड्या उंबर, हिरड्या सुजणाऱ्या दांताच्या रोगात याच्या पानाने रक्तस्राव करण्याला उपयोग करितात.

काकोदुम्बरिकागुणाः–स्वादुः, कटुः, अम्ला, शीता, ग्राहिणी, कफपित्तघ्नी, कण्डूकुष्ठव्रणरक्तपित्तशोफपाण्डुघ्नी च (ध. ५.८८)

हिं.–कटूमर, कठगूलरी.

म.–काळा उंबर.

गु.–काळो उंबरो.

बं.–यज्ञडुमर, काकडुमर.

त.–पेयति, काट्टत्ति.

गुण–गोड, तिखट, आंबट, थंड, मळ घट्ट करणारा, कफपित्तनाशक, खाज, कुष्ठ, व्रणस्राव, सूज व पांडुनाशक.

काकोली–स्त्री., **वनस्पति० जीवनीयगणोक्तमेकं द्रव्यम्** (चसू. ४.९)

शुक्रजननमेकं द्रव्यम् । (चसू. ४.१२) **अङ्गमर्दप्रशमनगणोक्तमेकं द्रव्यम्** (चसू. ४.१७)

बृंहणीयगणोक्तमेकं द्रव्यम् । (चसू. ४.९)

स्नेहोपगमेकं द्रव्यम् (चसू. ४.१३) **काकोलीगुणाः स्वादुः शीता मधुरविपाका श्लेष्मशुक्रवर्धिनी वातपित्तप्रशमनी ज्वरदाहक्षयरक्तविकारघ्नी च** (ध. १.१३२)

एक वनस्पती. जीवनीय, शुक्रजनन, अंगमर्दप्रशमन, बृंहण व स्नेहोपगगणात हे द्रव्य आहे. **गुण**–गोड, थंड, पचनानंतर मधुर, कफ, शुक्र वाढविणारे, वातपित्तशामक, ताप, दाह, क्षय व रक्तविकार नाशक.

वनस्पति० दधिपुष्पी (ध. १.१५३)

दह्यासारखे फूल असलेली वनस्पती.

–द्वय–न., **काकोली क्षीरकाकोली** (असंसू. १५.२६)

काकोली आणि क्षीरकाकोली. अष्टवर्गापैकी एक.

काकोल्यादिगण–पु., **वर्ग० काकोलीक्षीरकाकोली जीवकर्षभकमुद्गपर्णी-माषपर्णी-मेदामहामेदाच्छिन्नरुहाकर्कटशृङ्गीतुगाक्षीरीपद्मकप्रपौण्डरीकर्धिवृद्धिमृद्वीकाजीवन्त्यो मधुकं चेति । वर्गोऽयं जीवनो बृंहणो वृष्यः स्तन्यः श्लेष्मकरः पित्तशोणितानिलनाशनश्च ।** (सुसू. ३८.३५–३६)

एक औषधिगण–काकोली, दुधी काकोली, जीवक, ऋषभक, रानमूग, रानउडीद, मेदा, महामेदा, गुळवेल, काकडशिंगी, वंशलोचन, पद्मकाष्ठ, कमळ, ऋद्धि, वृद्धि, मनुका, जीवन्ती (हरिण दोडी) ज्येष्ठमध.

गुण–प्राणवर्धक, पौष्टिक, शुक्रधातूला हितकर, दूध वाढविणारा, कफकर, पित्तरक्तदोष व वात नाशक.

काकौष्ठक–पु., **पञ्चदशकर्णबन्धेष्वेकः** (सुसू. १६.१०)

कानाच्या पंधरा बंधांपैकी एक.

काखोर्द–पु., अष्टादशभूताधिपतिष्वेकः (असंउ. ७ इन्दु)
भूतांच्या अठरा अधिपती मधीलएक.

काङ्कायन–पु., ऋषि० रोगापहरणचिन्तनार्थं हिमवतः पार्श्वे समेतेष्वेकः (चसू. १.१२) यज्ञः पुरुषविषये विवदमानो मुनिः (चसू. २५.२२) बाल्हीकभिषगिति तस्यापरं नाम (चशा. ६.२१)
हिमालयाजवळ चिकित्सेवद्दल विचार करण्याकरिता एकत्रआलेल्या ऋषींपैकी एक. बाल्हीक भिषक हे त्याचे दुसरे नाव.

काङ्क्षा–स्त्री., हृदि आहारेच्छा (सुउ. ३९.१०४)
अन्नाभिलाषः (ड. सुनि. ७.७)
मनात आहाराची इच्छा. अन्न खावे असे वाटणे.

काङ्क्षी–स्त्री., खनिज० सौराष्ट्री (ध. ३.१०५)
सौराष्ट्रिका (चक्र) (चचि. २३.५४)
स्फटिका (र. २.१०५)
तुरटी, सौराष्ट्री, सौराष्ट्रिका, स्फटिका हे तुरटीचेच पर्याय शब्द.

काङ्कुक–पु., व्रीहि० षष्टिकभेदः (सुसू. ४६.८)
साठे तांदुळाचा प्रकार.

काच–न., लवणभेदः काचलवणम् (र. १९.२६)
पु., पार्थिव० अनुशस्त्रेष्वेकम् (सुसू. ८.१५)
एक मीठ, एक उपशस्त्र.
स्फटिकः (असंसू. १२.२१)
काचेसारखा चमकणारा,–दिसणारा, पारदर्शक, अतिस्वच्छ पदार्थ.
नेत्ररोग० (चचि. २३.७३) अस्य लिङ्गनाशतिमिरनीलिकाश्चेति पर्यायाः (सुउ. ७.१८) दृष्टेः तृतीयपटलगतस्तिमिराख्यो रोगः । अत्र दोषेण दृष्टेः रागप्राप्तिर्भवति (सुउ. ७.१८) रागप्राप्तस्य तिमिरस्य काच इति संज्ञा (सुउ. ७.१५)
काचसंप्राप्तिलक्षणे–तिमिराख्योऽयं नेत्ररोगो दोषे तृतीयपटलाश्रिते सति काचतां प्राप्नोति । तेन ऊर्ध्वमीक्षते नाधः । दृष्टिस्तनुचैलावृतोपमं यथावर्णं च रज्यते क्रमाद् हीयते च (ड. सुउ. ७.१५)
काचस्य दोषानुरोधेन लक्षणानि–वातेन आविलान्यरुणाभानि व्याविद्धानि भ्रमन्तीव च रूपाणि काचपीडितः पश्यति । पित्तेन आदित्यखद्योतशक्रचापतडिद्गुणान् शिखिबर्हविचित्राणि नीलकृष्णानि पश्यति । कफेन स्निग्धानि सितानि गौरचामरगौराणि श्वेताभ्रप्रतिमानि च रूपाणि पश्यति । अत्यर्थमसूक्ष्माणि रूपाणि पश्यति । व्यभ्रेऽभ्रसम्प्लवं तथा सलिलप्लावितानीव परिजाड्यानि रूपाणि पश्यति । रक्तेन धूमधूम्राणि तमांसि विविधानि रूपाणि पश्यति । सन्निपातेन चित्राणि विप्लुतानि रूपाणि च पश्यति । समन्ततः सर्वाण्येव बहुधा द्विधा वा तथा हीनाधिकाङ्गानि ज्योतींष्यपि च पश्यति (सुउ. ७.१८–२४)
नेत्ररोगोऽयं स्नेहादिक्रियया याप्यः (डसुउ. ८.४५)
एक नेत्र रोग, काचबिंदु, लिंगनाश, तिमिर, नीलिका हे पर्याय शब्द. डोळ्याच्या पटलांपैकी तिसऱ्या पटलाच्या दुष्टीने हा रोग होतो. दृष्टि लाल होते दृष्टीला असा रंग आला की काच म्हणतात. नाहींतर तिमिर म्हणतात. तिमिर म्हणजे अंधुक–अंधार दिसणे. पदार्थ बारीक–झिरझिरीत कपड्याने झांकलेला व रंगीत दिसतो. क्रमाने हे दिसणेही कमी होत जाते. रोगी वर पहातो, खाली पहात नाही. दोषलक्षणे–**वात**–गढूळ, लालसर, फुटलेली व हालणारी अशी वस्तु दिसते. **पित्त**–सूर्य, काजवा, इंद्रधनुष्य, वीज, कोंबडा व मोर यांचे निळा काळा पिवळा लाल असे रंग दिसतात. **कफ**–स्निग्ध, पांढरट, पांढऱ्या चवरीसारखे पांढरे, पांढऱ्या अभ्रासारखे रूप दिसते. अतिशय स्थूल पदार्थ दिसतात, आकाश निरभ्र असताना अभ्राच्छादित दिसते, पदार्थ ओले व ओथंबलेले पहातो. **रक्त**–तांबडे, धुरकट, अंधुक व नानाप्रकारची रूपे दिसतात. **सन्निपात**–चित्र विचित्र, सारवलेली भोवताली सर्व दुहेरी तिहेरी काही अवयव अधिक तर काही कमी झालेले असे तारे, ज्योती पहातो. उपचार–जोपर्यंत तेल तुपासारख्या यथायोग्य स्नेहाचा उपयोग केला जातो तो पर्यंत ठीक.

–घटी–स्त्री., काचपात्रम् (र. २७.४६)
काचेचे भांडे.

–तिलक–न., काचलवणम् (रा. ६.४४) एक मीठ.

–पात्र–न., काचमयं पात्रम् (सुसू. ४६.४५३)
काचेचे भांडे.

–मणि–पु., काचः, योनिधूपनद्रव्येष्वेकम्
(चशा. ८.४१) योनीला धूर देण्याचे एक द्रव्य.

–मल–न., काचलवणम् (रा. ६.४५) **बांगडखार.**

–लवण–न., पार्थिव० तत् वर्णतः कृष्णम् । तद्गुणाः ईषत्क्षारं रुच्यं दीपनं दाहकं पित्तलं कफवातघ्नं गुल्मशूलहरं च (र. १९.२६–२९)
बांगडखार–हे रंगाने काळे असते. गुण–थोडा क्षार

असलेले, रुचकर, अग्नि प्रदीप्त करणारे, दाहकारक, पित्तवर्धक, कफ व वातनाशक गुल्म व शूल हरण करणारे.

-संभव-न., **काचलवणम्** (रा. ६.४४)
बांगडखार.

-सौवर्चल-न., **काचलवणम्** (रा. ६.४४)
बांगडखार.

काचाक्ष-पु., जलचरपक्षी० **कपर्दिपाकः** (सुसू. ४६.१०५)
पाण्यात वावरणारा एक बगळा पक्षी.

काचोत्थ-न., **काचलवणम्** (रा. ६.४५)
बांगडखार.

काजल-वि., **अल्पं जलं यस्मिन् तत्** (असंसू. ९.८२)
थोडे पाणी ज्यात आहे असे. (तळे)

काञ्चन-पु., वनस्पति० **चम्पकः** (ध. ५.१४२)
सोनचाफा.
धत्तूरः (र. १८.३९) धोत्रा.
शालिभेदः (अहृसू. ६.२) तांदुळाचा प्रकार.
सोनसाळ. न., **नागकेसरम्** (रा. ६.७३)
नागकेशर.
खनिज० सुवर्णम् (सुसू. २९.७२; ध. ६.१)
खाणीतले सोने.

(काञ्चनी)-स्त्री., **वनस्पति० हरिद्रा, स्वर्णक्षीरी** (र. १८.१०४) **काञ्चनारः** (र. १५.८) **गोरोचना**, (रा. १२.३४) **काञ्चनक्षीरी** (ध. १.२४२)
हळद, काटेधोत्रा, कांचन. गोरोचन. सुवर्णक्षीरी. (पिसोळा)

-कदली-स्त्री., **वनस्पति० सुवर्णकदली** (रा. ११.११५) सोनकेळ.

-क्षीरी-स्त्री., **सुवर्णक्षीरी** (सुचि. ३०.१६)
काटे धोत्रा, पिसोळा.
तद्गुणाः-तिक्ता, शोधनी, पित्तघ्नी, दोषसंघातशमनी, कृमिविषरक्तपित्तघ्नी च (ध. १.४१)
कटुः, शमनी, रेचनी, कफघ्नी, शोफपित्तज्वरघ्नी च (रा. ५.३६४)
कडु, दोष बाहेर काढणारा, पित्तनाशक, दोषांचा समूहशामक, कृमि, विष, रक्तस्राव नाशक, तिखट, शामक, रेचक, कफघ्न, सूज, पित्तज्वर नाशक.

-गैरिक-न., खनिज० **दाक्षिणात्यप्रसिद्धं काञ्चनवर्णं गैरिकं छर्दिशमनम्** (चक्र.) चचि. २०.३२)
सोनकाव, सोनागेरू. दक्षिणेत प्रसिद्ध असलेला सोन्याच्या रंगाचा गेरू. ओकारीनाशक.
सुवर्णगैरिकम्, चूर्णमस्य पाण्डुशमनार्थं उपयुज्यते (सुउ. ४४.२१)
सोनकाव, पांडुरोगशमन होण्याकरिता. याचे चूर्ण देतात.

-पुष्पक-न., वनस्पति० **आहुल्यम्** (रा. ४.३४)
एक वनस्पती, काश्मीरमध्ये, तरवट, तरवड, आवेर.

-पुष्पी-स्त्री., वनस्पति० **गणिकारी** (रा. १०.३१)
नरवेल.

-रस-पु., खनिज० **माक्षिकः** (र. २.७९)
खाणीतला,. सुवर्णमाक्षिक.

काञ्चनक-पु., **स्वर्णशालिः** (सुसू. ४६.४)
पद्मकेसरम् (ध. ४.११६)
धत्तूरकः (ड. सुसू. ३९.७)
सोनसाळ, कमळकेशर, धोत्रा.
न., **खनिज० हरितालम्** (रा. १३.५९) हरताळ
वनस्पति० पद्मकेसरम् (ध. ४.१६५)
कमळाचे केशर.

(काञ्चनिका)-स्त्री., **वनस्पति० गणकारी** (रापरि. १०.३१) नरवेल.

काञ्चनार-पु., वन० **कोविदारः** (ध. १.१.१९६; रा. १०.२९४) कांचन.

काञ्चनारक-पु.. **काञ्चनारः** (ध. १.१९६) कांचन.

काञ्जि-स्त्री., **काञ्जिकम्** (र. ३०.९२) कांजी.

काञ्जिक-न., **आसुत०** (ध. ६.२४९) **नाडीस्वेदोपयोगि द्रव्यम्** (चसू. १४.३३) **नष्टार्तवोपचारेष्वेकं द्रव्यम्** (सुशा. २.२२) **पक्वधान्यकृतं संधानम्, पारदस्वेदनोपयोगि ।** (र. ११.२६) **अस्य आरनालमित्यपरं नाम । तन्निर्माणविधिः-निस्तुषीकृतैः रामैः पक्वैर्वा गोधूमैः संधितैरारनालं स्यात् । गुणैस्तत् सौवीरसदृशम् ।** (भाप्र.) **नूतनमृन्मयकुम्भं कटुतैलेन लेपयेत् । निर्मलं जलं तस्मिन् क्षिपेत् । राजिकाजाजिसैन्धवं हिंगुविश्वानिशाः ओदनं वंशपल्लवान् ओदनकुलित्थयोः जलं, वटकखाण्डवं च तस्मिन्निधाय, मुद्रां दत्वा, दिनत्रयं स्थापयित्वा, ततो वस्त्रे गालितं काञ्जिकं भवेत् ।** (शानि.)
काञ्जिकगुणाः-अम्लं रूक्षमुष्णं (असंसू. १७.२२)
अवस्रंसनं दीपनं स्पर्शाद्दाहज्वरापहं सेवनाद्वातकफघ्नं विबन्धशोफमूर्च्छाशूलश्रमाध्माननाशनं च (ध. ६.२४९)

आंबवलेले धान्य जल, कांजी, पान्याच्या स्वेदनास उपयोगी. निर्मिती–तूस (साल) काढलेले कच्चे किंवा शिजविलेले गहूं आंबवल्याने आरनाल होते. कांजीः– नवे मडके मोहरीच्या तेलाने माखून स्वच्छ पाणी घालून त्यात मोहरी, जिरे, सैंधव, हिंग, सुंठ, हळद, भात, बांबूची पाने, भात व कुळीथ यांचे कण वड्याचे तुकडे एकत्र घालून झाकण लावून लेपाने तोंड बंद करून ३ दिवस ठेवावे. नंतर वस्त्रातून गाळून घ्यावे, गुणः–आंबट, रुक्ष, उष्ण, मळ बाहेर काढणारी अग्निदीपक, वातकफनाशक, मळबद्धता, सूज, मूर्च्छा, शूल, श्रम, पोटफुगीनाशक व त्वचेला चोपडल्याने दाह ज्वरनाशक. नष्टार्तवात दिल्याने मासिकस्राव व्यवस्थित सुरू करणारी व नळीतून वाफेने शेकण्याच्या उपयोगी. पर्याय आरनाळ.

(काञ्जिका)–स्त्री., **जीवन्ती** (रा. ३.१७८) हरणवेल **पलाशी** (रापरि ३.५०)

–प्रसाद्–पु., **काञ्जिकस्योपरितनोऽच्छो भागः** (सुसू. २२.८)

कांजीच्या वरचा पातळ स्वच्छ द्रव. कांजीची निवळ.

काठिन्य–न., **असृदुत्वम्** (अहृसू. १२.५२)

कठिणपणा. कडकपणा.

काढक–न., **क्वाथः** (काखि. १३.६७) काढा.

काण–पु., **नेत्ररोग०** (चसि. २.२१; सूचि. २२.३०)

डोळ्याचा एक रोग. एक डोळा असलेला.

काणा–स्त्री. **वनस्पति० द्र० काकोली** (उ., सुउ. ६०.४८; असंउ. ८; (इंदुः) पहा 'काकोली'.

–कपोत–पु., **पक्षि० प्रतुदवर्गीय**: (असंसू. ७.१०९) **अल्पारुतकपोतभेदः** (हे. अहृसू. ६.६०) **वनवासी पाण्डुकपोतः; अरुणवर्णकः कपोतः** (उ. सुसू. ४६.६९)

काणकपोतगुणाः–कषायः स्वादुर्लवणो गुरुश्च । (सुसू. ४६.६९)

सर्वदोषकृत् (अहृसू. ६.६०) **काणकपोतः पक्षिणामहिततमः ।** (चसू. २५.३७)

भक्ष्य चोचीने टोचून खाणाऱ्या पक्ष्यांपैकी एक पक्षी. थोडे ओरडणारा कबूतर. प्रकार (१) फिकट लालसर (२) रानातला पांढरट. गुण–तुरट, गोड, खारट, जड, सर्व दोषकर. पक्ष्यांच्या मांसात सर्वात अहितकर असलेला पक्षी.

–काण्ड–न., **मृदुर्वृक्षखण्डः** (र. १५.९३)

झाडाचा मऊ तुकडा.

लाकडाचा तुकडा.

काष्ठखण्डम् (र. १७.१२) पु. **पूर्वापरसंच्छिन्नोऽस्थ्यवयवः** (सुनि. १५.४)

हाडाचा दोन्ही बाजूने तुटलेला तुकडा असलेला अवयव.

वनस्पति० किराततिक्तः (ध. १.३३)

काडेचिराईत.

वनस्पति० (ध. ४.१३५) बाणगवत.

–कटुक–पु., **वनस्पति० काण्डीरः** (ध. ४.६२)

कांडवेल.

–काण्डक–पु., **वनस्पति० काशः** (रा. ८.२०१)

कास गवत.

–कीलक–पु., **वनस्पति० लोध्रः** (रा. ६.२३८)

लोध्र.

–गुण्ड–पु., **वनस्पति० गुण्डः** (रा. ८.६०)

गोंडाळ. गवती चहा.

–चित्रा–स्त्री., **वर्ति० सैन्धवादिभिर्निर्मिता सर्वाक्षिरोगान् जयति** (असंउ. १९.२४९)

वात, कांडी. सैंधव इत्यादींची केलेली. डोळे येणे इ० डोळ्याचे सर्व रोग बरे करते.

सर्प० राजिलजातीयः (असंउ. ४२. इंदु पृ. ३२३)

पट्टे वा रेषा असलेला सर्प.

–पुङ्खा–स्त्री., **वनस्पति० शरपुङ्खा** (रा. ४.६)

उन्हाळी.

–भग्न–न., **रोग० अस्थिकाण्डभङ्गः** (सुनि. १५.४) **अस्थिभङ्गस्य प्रकारः**, (सुनि. १५.१०) **तस्य सामान्यलक्षणम्–श्वयथुबाहुल्यं स्पन्दनविवर्तन–स्पर्शासहिष्णुत्वम्, अवपीड्यमाने शब्दः, स्रस्तांगता, विविधवेदनाप्रादुर्भावः, सर्वास्ववस्थासु न शर्मलाभ इति** (सुनि. १५.९) **काण्डभग्नं द्वादशविधम्–कर्कटकमश्वकर्णं चूर्णितं पिच्चितमस्थिच्छल्लितं काण्डभग्नमज्जानुगतमतिपातितं वक्रं छिन्नं पाटितं स्फुटितमिति** (सुनि. १५.८)

हाडाची नळी तुटणे, फुटणे. हाड मोडण्याचा एक प्रकार. सामान्य लक्षण–फार सूज, वाहिन्या उडणे, स्फुरण, हलणे, अथवा स्पर्श सहन न होणे. दाबल्याने शब्द, तो अवयव गळाल्यासारखा होणे. नाना प्रकारच्या वेदना, कोणत्याही अवस्थेत बरे वाटत नाही. काण्डभग्न बारा प्रकारचे–कर्कट, अश्वकर्ण इ.

–रुहा–स्त्री., **कटुका** (ध. १३७) कुटकी.

-**लवण**–न., भैषज्य० वनस्पति० काण्डैः लवणे च साधितो योगः तत् प्रक्रिया–स्नुहीकाण्डवार्ताकुशिग्रुलवणानि समांशानि संक्षुद्य, घटं पूरयित्वा सर्पिस्तैलवसामज्जभिः, प्रक्षिप्य शुष्कगोमयेन दाहयेत्। एतत् स्नेहलवणमुपदिशन्ति वातरोगेषु इति (सुचि. ४.३१)
एक औषधियोग. त्रिधारी निवडुंगाचे कांडे, वांगे, शेवगा आणि सैंधव समभाग एकत्र कुटून मडक्यात तूप तेल वसा मज्जा घालून भरावे, तोंड झाकून मातकापडाने सांधा बंद करून वाळलेल्या शेण्यात भाजून (पुट देऊन) काढावे, याला स्नेहलवण ही म्हणतात. वातरोगांवर उपयुक्त.

-**वल्ली**–स्त्री., वनस्पति० काण्डीरः (र. २.३०)
काण्डवेल.

-**शाखा**–स्त्री., वनस्पति० सौम्या (रापरि. ३.३१)
पाने नसलेली किंवा अगदीं थोडी पाने असलेली वेल. म्हैसवेल.

-**संधि**–पु., वंशाङ्कुरः (रा. ७.२१९)
बांबूचे कोंब, वेळूचे कोंब.

-**हीन**–पु., लोध्रः (ध. ३.१७५) लोध्र.

काण्डेक्षु–पु., वनस्पति० काशः (ध. ४.१३०)
कासतृण, कसाडतृण.
इक्षुभेदः श्वेतेक्षुः (रा. १४.१८१) पांढरा ऊस.
बृहदिक्षुः (चक्र.) चचि. १०.३३)
मोठा जाडा ऊस.
श्वेतेक्षुः शुक्रशोधनगणोक्तमेकं द्रव्यम्। (चसू. ४.१२)
पांढरा ऊस, शुक्र धातूचे शोधन करणाऱ्या गणातील एक औषध.

काण्डेक्षुका–स्त्री., वनस्पति० तृणपञ्चमूलेष्वेकम् महती खगाली (सुसू. ३८.७५)
इक्षुः (सुसू. ३८.७५ ड)
बोरू, वेळू, बांबू, तृणपंचमूळापैकी एक वनस्पती. ऊस.

काण्डक–पु., स्वल्पप्रमाणः खण्डः (चचि. १३.८१)
लहान तुकडा.
न., वालुकम् (ध. १.१७८) वाळूक.

(काण्डिका)–स्त्री., धान्य० कराल (ध. ६.१०९)
लांक नावाचे धान्य.

काण्डीर–पु., वनस्पति० (चक. १.२५)
गाण्डीरः (असंसू. १५.२०) काण्डवेल.
काण्डीरगुणाः–कटुः तिक्तः तृष्णः सरः दुष्टव्रणलूतागुल्मोदरप्लीहशूलमन्दाग्निनाशनश्च। (ध. ४.६२)
गुणः–तिखट, कडू, उष्ण, सारक, दुष्टव्रण विषारी-कृमीचे विष, गुल्म, उदर, प्लीहा, शूल, मंदाग्नि नाशक.

कात्यायन–पु., ऋषि० रोगापहरणचिन्तनार्थं हिमवतः पार्श्वे समेतेषु महर्षिष्वेकः। (चसू. १.११)
हिमालयाजवळ रोगनाशक उपायांच्या विचार-विनिमयाकरिता जमलेल्या ऋषींपैकी एक.

काथरा–स्त्री., वनस्पति० तद्गुणाः–तिक्ता, दीपनी, वातघ्नी च। (रापरि. ५.३६)
एक वनस्पती. गुणः–कडू, अग्निदीपक, वातघ्न.

कादम्ब–पु., वारिचरपक्षि० कलहंसः (चसू. २७.४२)
कलहंसोऽतिधूसरपक्षोऽसौ प्लववर्गीयः संघातचारी च (सुसू. ४६.१०५)
बदक, पाण्यात वावरणारा पक्षी, अति करड्या रंगाचा पक्षी.
न., स्थावरविष० पुष्पविषमेतत् (सुक. २.५;)
एक विष. विषारी फूल.

कादम्बरी–स्त्री., आसुत० मद्यम् (ध. ६.२५६)
दारू. कळंबाच्या फुलाची दारू.
वनस्पति० कदम्ब (ध. ५.१०४) कळंब.

कादम्बर्य–पु., वनस्पति० कदम्बभेदः (ध. ५.१०५)
एक कळंब, पहा 'कदंब.'

कादि–पु., वनस्पति० कारवेल्लम् (र. १२.१०४)
कारले.
कादिकगणः (र. १४.१०–१३)
ककाराने आरंभ असलेल्या नावाचा गण.

कादिकगण–पु., ककारारब्धद्रव्याणां गणः–कङ्गुः कन्दुकः (पूगः) कोलः (मध्यमो बदरः) कुक्कुटः कलः (बदरः) क्रोडः (वराहः) कुलत्थाः कण्टारी (बृहती) कटुतैलं (राजिकातैलं) कृष्णगलकः (मधुरः) कूर्मः कलायः कणा (पिपली) कर्कारुः कटिल्लकं कतकं कर्कोटकं कर्कटी काली काञ्जिकं च अयं श्रीकृष्णदेवोक्तः (र. ११.१३१)
क अक्षराने आरंभ होणाऱ्या नांवाच्या द्रव्याचा गण–कांग, सुपारी, बोर (मध्यम) कोंबडा, लहान बोर, डुक्कर, कुळीथ, रिंगणी, मोहरीचे तेल, मोर, कासव, वाटाणा, पिंपळी, कोहळा, कटोंले, निवळी, बेल, काकडी, काळे तेड व कांजी.

कानन-न., वनम् (सुसू. ६.२८) रान, वन.
उद्यानम् (सुउ. ४७.५७) उद्यान, बगीचा, बाग.
-दीर्घिका-स्त्री. उद्यानदीर्घिका अवतरणवापी (सुउ. ४७.५७) बागेतील विहीर.
काननोपल-न., आरण्योपलं, वन्यच्छगलमिति यावत् (र. २१.२०) रानशेणी.
कान्त-पु., वनस्पति० नन्दीवृक्षः (रा. १२.३१) नांदुरकी, एक वनस्पती.
न., खनिज० लोहभेदः (ध. ६.२८) खाणीतला धातु. लोहचुंबक. लोखंड.
कान्तलोहम् (र. १.२२) लोहचुंबक.
वनस्पति० कुङ्कुमः (रा. १२.२१) केशर.
वि., कमनीयम्, मनोहरम् (सुचि. २४.६६) मनोहर, सुंदर, सुखद, इष्ट.
(कान्ता)-स्त्री., वनस्पति० रेणुका (रा. ६.९९) रेणुकबीज.
बृहती (ध. १.९३) डोरली.
त्रिसंधिः (रा. १०.३७) संध्याकाळी फुले येणारी त्वग्रोग व खोकला नाशक वनस्पती. पांढरी व काळी अशी २ प्रकारची.
वाराहीकन्दः (ध. ४.९२) डुक्करकंद.
एलाभेदः, भद्रैला (रा. ६.७१) मोठा वेलदोडा.
मञ्जिष्ठा (चचि. २५.११६) मंजिष्ठ.
वनमल्लिका (ध. ५.१४०) रानमोगरी.
प्रियंगु (र. २०.६) गव्हला, राळे.
-नाग-पु., अञ्जन० (र. २८.९२) एक प्रकारचा सुरमा.
-पुष्प-पु., वनस्पति० कोविदारः (रा. १०.२९३) कांचन.
-मल-पु., मण्डूरः (र. २७.३७) मंडूर.
-रस-पु., सिद्धयोग० कान्तलोहभस्म तत्समश्च पारदो गन्धकः टङ्कणं चेति सर्वं त्रिदिनं मत्स्यपित्तेन मर्दयेत् आर्द्रकस्वरसेन च नवज्वरे दद्यात् (र. १२.१४८)
एक सिद्ध औषध-लोहचुंबक भस्म. पारा, गंधक, टांकणखार, हे सर्व समभाग तीन दिवस माशाच्या पित्तात घोटावे. आल्याच्या रसाबरोबर नवज्वरात द्यावे.
-रसायन-न., सिद्धयोग० अनेन समृद्धा देहसिद्धिः प्राप्यते तथा च वृष्यत्वं पुत्रप्राप्तिश्च साध्यते दीपनं च भवति (र. २६.३७)
एक सिद्धयोग. याने शरीरपुष्टि, बळ, शुक्रधातुबल पुत्रप्राप्ति व अग्निदीपन होते.
-लोह-न., खनिज० तस्य शोधनम्-कान्तलोहं तप्तं कृत्वा त्रिफलाक्वाथे सप्तवारं निर्वापयेत्। अनेन तत् शुद्धं भवति (र. ५.१३७-१३९)
तस्य मारणम्-शुद्धं कान्तं जम्बीरादिना अम्लेन पेषयित्वा, लोहापेक्षया चतुर्थांशेन पारदभस्मना तत् प्रलेपयेत् तत् पुटवह्नौ पचेत् । अथवा समभागैस्ताप्यगंधाश्महरतेजोभिः कान्तं लिप्त्वा गजपुटैः पचेत् । कान्तलोहं भ्रामकादिभेदात् चतुर्विधम्, भ्रामकं कनिष्ठम् चुम्बकं मध्यमम् कर्षकमुत्तमम् द्रावकमुत्तमोत्तमं च। (र. ५.६४) व्याधिनाशे भ्रामकं चुम्बकं च प्रशस्तं वर्तते। रसकर्मणि रसायनकर्मणि च कर्षकं द्रावकं च हितम्। पक्वजम्बूफलच्छायं कान्तलोहमुत्तमं वर्तते। (र. ५.१३६)

मारुतातपविक्षिप्तं कान्तलोहं वर्ज्यम्।
कान्तलोहगुणाः-कान्तायोऽतिरसायनोत्तरतरं स्वस्थे चिरायुःप्रदं स्निग्धं मेहहरं त्रिदोषशमनं शूलाममूलापहम् । गुल्मप्लीहयकृत्क्षयामयहरं पाण्डूदरव्याधिनुत् तिक्तोष्णं हिमवीर्यकं किमपरं योगेन सर्वार्तिनुत्। (रर. ५.१०४)
खाणीतला एक धातु. **शुद्धि**-लोहचुंबकाचा चुरा लाल तापवून त्रिफळेच्या काढ्यात सात वेळ विझवावा. **मारण**-त्याचे शुद्ध चूर्ण ईडनिंबु इत्यादी आंबट रसात खलून एक चतुर्थांश पारद भस्माने ते लपेटून पुट द्यावे. अथवा समभाग सुवर्णमाक्षिक गंधक व पारा यांचा लेप करून गजपुट द्यावे.
प्रकार-४ द्रावक सर्वात उत्तम, त्यापेक्षां कर्षक, चुंबक व भ्रामक क्रमाने कनिष्ठ, रोगनाशाकरिता भ्रामक व चुंबक चांगले, व रसायन आणि पारदकार्यात कर्षक व द्रावक चांगले. पिकलेल्या जांभळासारखे रंगाने दिसणारे कांत लोह उत्तम. वारा व ऊन्ह यात पडून असलेले वर्ज्य. खाणीतून काढताच केलेले भस्म सर्वोत्तम. **गुणः**-उत्तम रसायन, दीर्घायु देणारे, स्निग्ध पण प्रमेहहर, त्रिदोषशमन, शूल, आम, मूळव्याध, गुल्म, प्लीहावृद्धि, यकृद्वृद्धि, क्षय, पांडु, व उदरनाशक. कडु, उष्ण, वीर्याने थंड, सर्वरोगनाशक.

-लौह-न., कान्तलोहम् (रा. ५.१३६)
पहा ' कांत लोह '

-संज्ञ-न., खनिज० वैक्रान्तम् (ध. ६.४४)
तोरमल्ली.

कान्तलक-पु., वनस्पति० **नन्दीवृक्षः** (ध. ३.१८)
नांदुरकी, नांदुरखी.

कान्ताभ्रकरसायन-न., सिद्धयोग० **पाण्डुशोफोदरानाहग्रहणीशोषकाससंततपुराणविषमज्वरकुष्ठप्रमेहनाशकम्** । (र. २६.४२-४७)
एक सिद्ध औषध. पांडुरोग, सूज, उदर, पोटफुगी, संग्रहणी, खोकला, सतत रहाणारा किंवा दररोज दोनदा येणारा जुना विषमज्वर, कुष्ठ व प्रमेहनाशक.

कान्तादिरसायन-न., सिद्धयोग० **व्याधिवार्धक्यनाशकमिदम्** (र. २६.३१)
एक सिद्ध औषध. रोग व म्हातारपण नाशक.

कान्तायस-न., खनिज० **कान्तलोहभेदः** (रा. १३.२७)
कांतलोहाचा एक प्रकार.

कान्तार-पु., वनस्पति० **इक्षुः** (ध. ४.१२०) ऊस.
वनस्पति० **कोविदारः** (रा. १०.२९३) कांचन.
देश० **कुरुक्षेत्रस्य दक्षिणस्यां दिशि वर्तमानः** (काखि. २५.१४)
एक देश. कुरुक्षेत्राच्या दक्षिण दिशेस असणारा.

(कान्तारिका)-स्त्री., कीट० **मक्षिकाभेदः तद्दष्टस्य कण्डूशोफदाहरुजो भवन्ति** (सुक. ८.३५)
एक किडा, एक माशी. ती डसल्याने खाज, सूज, आग, वेदना होतात.

कान्ति-स्त्री., **शोभा** (सुसू. ४५.९६)
शोभा, तेज.
वनस्पति० **वाराहीकन्दः** (ध. ४.९२) डुक्करकंद.

-दा-स्त्री., वनस्पति० **बाकुची** (रा. ४.२२८)
बांवची.

कान्यकुब्ज-पु., देश० **अत्र स्वर्णसन्निभं माक्षिकमुपलभ्यते** (र. २.८३)
एक देश, कनोज प्रांत. यात सुवर्णासारखा माक्षिक (सुवर्णमाक्षिक) सापडतो.

कापालिक-पु., **धातूनामुपरि रञ्जनयोगेन जातो रक्तादिवर्णः । सूतस्य खोटबद्धादिरूपस्य अभ्रकसत्त्वादीनां च वङ्गकापालिकानागकापालिकाकालिकादिदोषः । कपालिककापीलिककापालिकापरपर्यायाः । कापालिकाः योगाः धातुवादकर्मणि पूर्वं प्रसिद्धाः । लोहादिधातूनां सुवर्णकरणं धातुवादः** (र १०.९६)
रंजन या क्रियेने धातूंवर उत्पन्न झालेला लाल पिवळा इत्यादि रंग. पाऱ्याचे खोटबंध इत्यादींवर अभ्रक सत्वादिकांवर कथिल, नाग यांचे कापालिका व काळा पापुद्रा इत्यादि दोष निर्माण होतात; कापालिक कापीलिक कापालिका हे पर्याय. धातुवाद म्हणजे कोणत्याही धातूचे सोने करण्याचा विधि.

कापिल-वि., **कपिलाधेनुसंबन्धि** (असंउ. १६)
कपिला गाईचे दूध, मूत, दही, तूप इत्यादी तिच्या संबंधींचे.

-पित्त-न., जाङ्गम० **गोपित्तं, गोरोचनम्, नेत्ररोगे कणादिद्रव्यभावनोपयोगि** (असंउ. १६)
प्राणिज द्रव्य, गाईचे पित्त, गोरोचन, पिंपळी, इत्यादि द्रव्यांना भावना देण्याला उपयोगी. डोळ्याच्या रोगांवर उपयुक्त.

-बल-पु., ऋषि० **कपिलबलपुत्रो दृढबलः । तन्त्रपूरणकर्तृष्वेकः** (चचि. ३०.२९०)
एक ऋषी, कपिलबलपुत्र दृढबल आत्रेय संहितेवर (चरकावर) संस्कार व न्यूनतेची पूर्ति करणारा ऋषी.

-वलि-पु., **कापिलबल** (चचि. ३०.२९०)
पहा ' कापिलबल '.

कापोत-न., खनिज० **अञ्जनम्** (रा १३.२१५)
सुरमा प्रकार.

काप्य-पु., महर्षि० **रोगापहरणचिन्तनार्थं हिमवतः पार्श्वे समेतेषु महर्षिष्वेकः** (चसू. १.११)
एक मोठे ऋषी. रोगनाशक उपायांचा विचार करण्याकरिता हिमालयाच्या जवळ जमलेल्या महान् ऋषींमधील एक.

काम-पु., मनोविकार० **विषयेच्छा** (चनि ८.४)
मनाचा विकार, विषयेच्छा, संभोगेच्छा.
राजसगुण० भोगेच्छा (सुशा १.१८)
राजसगुण, संभोगाची इच्छा.
इन्द्रियार्थेष्वभिकाङ्क्षा (सुसू. १.२५ (३)
इंद्रियांच्या विषयांची आकांक्षा-इच्छा.
स्वेषु विषयेष्विन्द्रियाणामानुकूल्यतः प्रवृत्तिः (सुशा. १०.५३)
स्वतःच्या (इंद्रियांच्या) विषयाकडे तो ग्रहण करण्याकरिता उत्पन्न झालेली प्रवृत्ति.
वनस्पति० **आम्रभेदः, राजाम्रः** (रा ११.१०)

एक वनस्पती. आंब्याचा प्रकार, उत्तम आंबा. राजाला खाण्यासारखा आंबा. आंब्याचा राजा.
वनस्पति० कामदमनकः (र ११.९५)
एक वनस्पति, दवणा.

(**कामा**)–स्त्री., **वनस्पति० काकमाची** (र. ११.१०९)
पहा ' काकमाची '.

–कर्मान्त–पु., **मदनव्यापारः** (अरु.) अहृसू. ३.२४)
वि., **कामकर्म मदनव्यापारम् अन्तन्ति बध्नन्ति स्वसौन्दर्येणोत्तरोत्तरं वर्धयन्ति इति कामकर्मान्तः मदनव्यापारवर्धकः** (हे)
वैषयिक आचरण. (कर्म) स्वतःच्या सौंदर्यादि गुणांनी विषय वासना उत्तरोत्तर अधिक वाढविणारे व त्यात बद्ध करणारे हावभाव इ० क्रिया.

–कान्ता–स्त्री., **वनस्पति० अतिमुक्त–कः** (रा. १०.२६०)
मोगरा.

–काली–स्त्री., **जलचरपक्षि०** (चसू २७.४४)
पाण्यात वावरणारा एक पक्षी.

–खड्गदला–स्त्री., **वनस्पति० केतकीभेदः** (रा १० ३–४)
केतकी, केवडीचा प्रकार.

–ज–वि., **विषयवासनाभवज्वरः** (सुउ. ३९.७८)
विषयवासनाजन्य ज्वर.

–जननी–स्त्री., **तांबूलमूली** (धपरि ३.२)
विडा, विड्याच्या पानाची वेल.

–ज्वर–पु., **आगन्तुज्वर० विषयवासनाभवः ज्वरः तल्लक्षणम्–ध्याननिःश्वासबहुलत्वम्** (चचि. ३.१२२) **एतस्मिन् किंकर्तव्यतामूढत्वं तन्द्राऽरोचकमालस्यं हृदयवेदना गात्रपरिशोषणं च भवति** (सुउ ३९.७८)
एक आगन्तुक ज्वर. विषयवासनाजन्य ज्वर. **लक्षण**– संबद्ध व्यक्तीचे चिंतन व सारखे श्वास टाकणे, काय करावे हे न सुचणे, झांपड, आळस, हृदयात वेदना, अवयव सुकणे व रुचिनाश.

–दा–स्त्री., **वनस्पति० तांबूलम्–ली** (धपरि ३.२)
विडा, विड्याच्या पानांची वेल.

–देवरस–पु., **सिद्धयोग०, अतिवृष्यं रसायनमिदम्** (र. २७.२८)
एक सिद्ध औषध, अतिशय वृष्य औषध.

–धेनु–रस (परिव०) पु., **सिद्धयोग०, अग्निदीप्तिकृद्वृष्यो वपुःस्थैर्यकृच्च** (र २७.६६)
एक सिद्ध औषध, अग्निदीपक शुक्रवर्धक व शरीर स्थिर करणारे.

–पिप्पली–स्त्री., **मदनबीजम्** (र. ११.९५)
गेळफळातील पिंपळी (मगज).

–फल–पु., **आम्रभेदः, राजाम्रः** (रा. ११.१०)
उत्कृष्ट आंबा, एक प्रकारचा आंबा.

–भक्ष–वि., **यथाकामं भक्षणशीलः** (चचि.१ (१) ७५)
यथेच्छ आहार करणारा.

–मोदी–स्त्री., **जाङ्गम० कस्तूरिका** (रा. १२.४८)
प्राणिज द्रव्य, कस्तूरी.

–रूपका–स्त्री., **वनस्पति० वृक्षादनी** (ध. ४.९७)
बांडगुळ.

–रूपिणी–स्त्री., **वनस्पति० अश्वगन्धा** (रा. ४.४०१)
आस्कंद.

–वती–स्त्री., **वनस्पति० दारुहरिद्रा** (रा. ६.८४)
दारुहळद.

–वल्लभ–पु., **वनस्पति० आम्रः** (रा ११.१)
आंबा.

–वृक्ष–पु., **वनस्पति० वृक्षादनी** (रा. ५.१४१)
बांडगुळ.
वनस्पति० बिंदुकली इति लोके (र ११.१०९)

–वृद्धि–पु., **वनस्पति० अस्य बीजमुपयुज्यते । गुणाः–मधुरो बलवर्धनः कामवृद्धिकरो रुच्यो बहुलेन्द्रियवृद्धिदश्च ।** (रापरि. ४.५१)
एक वनस्पती. हिच्या बीजाचा औषधांत उपयोग. **गुण**–गोड, बलवर्धक, विषयवासना वाढविणारी, रुचकर, इंद्रिय जाड व लांब करणारी.

–शर–पु., **वनस्पति० आम्रः** (रा. ११.१) आंबा.

कामम्–अव्य., **यथेष्टम्** (सुचि. २४.६०)
यथेच्छ, इच्छेप्रमाणे.

कामयमान–वि., **अभिलषन्** (अहृसू. १.२)
इच्छा करणारा, इच्छिणारा.

कामल–न., **कामला एव कामलम्** (र. ५.७८)
कामला, कावीळ.

कामला–स्त्री., **रोग० पाण्डुरोगभेदः** (चक्र. चचि. १६. ३४) **चत्वारिंशत्पित्तविकारेष्वेकः ।** (चसू.

२०.१४;) रक्तदोषजरोगेष्वेकः (चसू. २८.१२) **संप्राप्तिः–यः पाण्डुरोगी अत्यर्थं पित्तलानि निषेवते तस्य पित्तमसृग्मांसं दग्ध्वा कामलारोगाय कल्पते । एषा कोष्ठशाखाश्रया बहुपित्ता कामला** (चचि. १६.३५) **पित्तोल्बणस्य पित्तकरद्रव्यातिसेवनात् पाण्डुरोगादृतेऽपि अयं भवेत्** (असंनि. १३.१९) **लक्षणानि–कामली हारिद्रनेत्रो हारिद्रत्वङ्नखाननो रक्तपीतशकृन्मूत्रो भेकवर्णो हतेन्द्रियो दाहाविपाकदौर्बल्यसदनारुचिकर्षितश्च भवति** (चचि. १६.३५) **पाण्डुरोगान्तेऽन्यरोगान्ते वा अम्लाद्यपथ्यसेविनो वदनं देहश्च विशेषतः पाण्डुर्भवति । तन्द्रा बलक्षयश्च भवतः** (सुउ. ४४.१०–११) **कफरुद्धपथकामलासंप्राप्तिलक्षणम्–कफसंमूर्च्छितो वायुः यदा पित्तं बहिः क्षिपेत् तदाऽऽतुरः श्वेतवर्चा हारिद्रनेत्रमूत्रत्वग् भवति । क्रमेण च पित्तं यदा शाखासमाश्रितं भवेत् तदा आटोपविष्टम्भहृदयगुरुत्वदौर्बल्याल्पाग्निपार्श्वार्तिहिध्माश्वासारुचिज्वराश्च भवन्ति** (असंचि. १८)

कफरुद्धपथकामला शाखाश्रितकामलातो न भिन्नेति चक्रपाणिदत्तः (चचि. १६.१२४–१२७)

बालानां क्षीरजा कामला भवति । तल्लक्षणम्–कुपिते पित्ते स्तन्यं दौर्गन्ध्यम् ऋच्छति । तत्पिबतः शिशोः पाण्ड्वामयः कामला च भवेत् । कामलार्दितो बालः पीतचक्षुर्नखमुखविण्मूत्रो निरुत्साहो नष्टाग्निरुधिरस्पृहश्च भवति (कासू. २५.३५) (चचि. ३०.२४५)

तस्याः असाध्यलक्षणम्–कृष्णपीतशकृन्मूत्रः शूनः सरक्ताक्षिमुखच्छर्दिविण्मूत्रस्ताम्यन् दाहारुचितृषानाहतन्द्रामोहसमन्वितो नष्टाग्निसंज्ञः कामली क्षिप्रं विपद्यते (चचि. १६.३७–३८)

कावीळ, पित्तज ४० रोगांपैकीं एक रोग. पांडुरोगाचा एक प्रकार. रक्तज रोगांपैकी एक. संप्राप्ति–जो पांडुरोगी अतिशय पित्तवर्धक पदार्थ सेवन करितो, त्याचे पित्त रक्त व मांस ह्यांना जाळून कावीळ उत्पन्न करते. ह्याचकारणांनी ही कोष्ट व शाखा या दोन्ही भागांच्या आश्रयाने पुष्कळ पित्ताची कावीळ पांडुरोग नसतानाही होते.

लक्षणे–त्वचा नखे डोळे व तोंड, मलमूत्र ही पिवळी व लालसर असतात. पिवळ्या बेडका सारखा रंग दिसतो. आग, दुर्बलता, गळाठा, पचन न होणे, तोंड बेचव असणे यांनी तो बेजार होतो आणि इंद्रिये अशक्त होतात. पांडु अथवा इतर रोगाच्या शेवटी अम्ल द्रव्ये अति सेवन करणाराचे तोंड व सर्व देहच पांढरा पडतो, त्यात झापड असते, शक्ति क्षीण होते.

कफरुद्धमार्गाची कामला–कफाने पित्ताचा आन्त्रात जाण्याचा मार्ग अडवला तर वायु पित्ताला बाहेर (बाह्यरोग मार्गात) रक्तात फेकतो. म्हणून बाहेरचे अवयव डोळे, त्वचा, नख, मूत्र ही पिवळी होतात आणि आत–आंत्रांत पित्त नसते म्हणून शौचाला पांढरे होते, व वाताचा अवरोध, पोटफुगी, अग्नि अल्प, अरुचि, हृदय जड, फासळ्यांस दुःख, उचकी, श्वास, दुर्बलता, अरुचि, आणि ज्वर होतात. ही शाखाश्रित कामलेपेक्षा निराळी नाही. लहान मुलांना पित्तदुष्ट दूध प्याल्याने कामला होते. पित्ताने दूध दुर्गंधी होते व ते पिणाऱ्या बालकाला पांडु व कावीळ होते. त्याची नखे, डोळे, मळ, मूत्र, तोंड पिवळी होतात. मूल निरुत्साही होते, अग्नि मंद होतो व रक्त प्यावेसे वाटते. **असाध्य लक्षण**–पिवळेपणा बरोबर मळादिकांना काळसरपणा असतो. सूज, डोळे, तोंड लाल होते, ओकारी मूत्र व मळ यात रक्तही असते. अंधेरी दाह, झापड, मूर्च्छा, अग्निनाश, संज्ञाही नसते. तो लवकर मरतो.

कामलिन्–वि., **कामलारोगयुक्तः** (चसू. १४.१८)
कामला रोगाने युक्त.

कामाङ्ग–पु., **वनस्पति० आम्रः** (ध. ५.१)
आंबा.

कामाता–स्त्री., **वनस्पति०, काकमाची** (हे. अहृसू. ७.३६) पहा 'काकमाची'.

कामात्ता–स्त्री., **वनस्पति० काकमाची** (र. १२.७४; अहृसू. ७.३६)
काकमाची एक वनस्पती, पहा 'काकमाची'.

कामादिज–वि., **कामादिजन्यं व्याध्यादि** (चचि. ३.१२५)
विषयवासना; विषयसेवन व त्यांपासून उत्पन्न होणारे विकार.

कामानन्दा–स्त्री., **जाङ्गमकस्तूरिका** (रा. १२.४७)
प्राणिज द्रव्य.

कामायुध–पु., **वनस्पति० आम्रभेदः राजाम्रः** (रा. ११.१०)
एक उत्कृष्ट आंबा.

कामारि–पु., **प्राचीनो रसाचार्यः** (रा. ६.५१)
प्राचीन रसशास्त्राचे आचार्य.

कामासक्ता–स्त्री., (सुचि. २६.८)
विषयासक्त. कामातुर.

कामिन्–पु., वनस्पति० **ऋषभक** (रा. ५.१५८)
ऋषभकः, जीवनीय गणातील एक औषधी.

(कामिनी)–स्त्री., वनस्पति० **दारुहरिद्रा** (रा. ६.८३)
दारुहळद.
आसुत० मद्यम् (रापरि. १४.३०१)
मद्य, दारू.
वृक्षादनी (ध. ४.९७) .
बांडगुळ.

कामेश्वर–पु., सिद्धयोग० **शोफपाण्डुनाशनोऽयम्** (रा. १९.११०)
सिद्ध औषध सूज व पांडुरोग नाशक.

कामेश्वरमोदक–पु., सिद्धयोग० **अयं रसराट् क्षयनाशको वृष्यताऽऽपादको नैकव्याधिहरो बुद्धिप्रागल्भ्यकृच्च** (र. २७.१२६–१२९)
एक सिद्ध औषध. हा रसांचा राजा क्षयनाशक, शुक्रवृद्धि करणारा, अनेक रोगनाशक व बुद्धि प्रगल्भ करणारा.

कामेष्ट–पु., वनस्पति० **आम्रभेदः राजाम्रः** (रा. ११.८)
एक उत्कृष्ट आंबा.

कामोपजीव–पु., वनस्पति० **कामवृद्धिः** (रा. ४.५१)
एक वनस्पती. पहा ' कामवृद्धि '.

काम्पिल्लक–पु., वनस्पति० **कपिल्लकः** (असंसू. १४.४)
कपिला.

काम्पिल्यराजधानी–स्त्री., देश० (चवि. ३.३)
दक्षिण पांचाल. कांपिल्ल.

काम्बलिक–पु., यूष० **दधिलवणतिलादिकृतः ईषदम्लः** (चक्रः चसू. १३.२३)
दही, सैंधव, तीळ इत्यादियुक्त थोडा आंबट असा यूष.
दधिमस्त्वम्लसिद्धयूषः (ड. सुउ. ४२.९६)
दह्याची निवळ घालून सिद्ध केलेले मूग इत्यादिकांचे आंबट कढण.
सौवर्चलाजाजीबीजपूरकसौरभैः संयोज्य मथितः स्वच्छः काम्बलिको भवेत् (सुसू. ४६.३७६)
पादेलोण, जिरे, महाळुंग, व सुगंधी द्रव्ये दह्यात घालून घुसळले व लोणी काढले किंवा फडक्यातून गाळले की कांबलिक होते.

काम्बोजिका–स्त्री., वनस्पति० **कूबिका माषपर्णी (गयी) बाकुची** (रा. ४.२२७) (डसुचि. १९.४२–४३)
एक वनस्पति. रानउडीद, बांवची.
रक्तगुञ्जा (र. १६.१४) लाल गुंज.

काम्बोजी–स्त्री., वनस्पति० **बाकुची** (रा. ४.२२७)
बांवची.
माषपर्णी (ध. १.१३६) रानउडीद.

काम्भोजी–स्त्री., वनस्पति० **खदिरभेदः, विट्खदिरः** (रा. ८.३८)
खैराचा प्रकार, शेण्याखैर.
गुञ्जा (रा. ३.४७) गुंज.

काम्ली–स्त्री., पार्थिव० **सौराष्ट्री** (असंउ. ९. इंदु)
तुरटी.

काय–पु., **शरीरम्** (अहृसू. १.१) देह, शरीर, काया.
चित्तप्रकृतिः (सुशा. ४.८८) मनाची प्रकृती.
चीयते प्रशस्तदोषधातुमलैरिति कायः (अरु.) (अहृसू. १.५)
ज्याच्यात विशुद्ध दोष धातु मळ एकत्रित होतात तो देह.

–चिकित्सा–स्त्री., **आयुर्वेदाङ्गविशेषः ज्वरातिसारप्रभृतीनां कायरोगाणां संशमनं षट् कायचिकित्सा तन्त्राणि–अग्निवेशभेडजातुकर्णपराशरहारीतक्षारपाणिप्रोक्तानि ।** (सुउ. १.६)
आयुर्वेदाचे एक अंग. ज्वर, अतिसार इत्यादी शारीर रोगांचे उपचार. अग्निवेश, भेड, जातुकर्ण, पराशर, हारीत, व क्षारपाणी या सहा ऋषींनी रचलेले ६ कायचिकित्सा ग्रंथ.
कायस्य नाम अन्तरग्नेश्चिकित्सा (चसू. ३०.२८)
काय म्हणजे आतला–शरिरातला अग्नि, त्याची चिकित्सा.
देहचिकित्सा (सुसू. १.७)
शरिराची चिकित्सा.

–छिद्र–न., **शरीरस्रोतः** (चइं. १२.५२)
शरिराची द्वारे; शरिरात असलेली स्रोतसे.

–निबन्धन–न., **योगपट्टम्** (चक्र. चशा. ५.१२)
योग्याच्या कमरेचे वस्त्र.

–मान–न., **तृणादिरचितागारम्** (हे) अरु. अहृसू. १३.९)
वेण्वादिनिष्पादितगृहम् (अरु.) **शिबिरम्** (हे अहृसू. ३.३५)

गवताचे घर. झोपडी. बांबू इत्यादींनी केलेले गृह.

–यात–पु., **वनस्पति० विकण्टकः** (रापरि. ११.१९)
एक वनस्पती, वेहेकळ. बेहळी.

–रेक–पु., **विरेचनम्** (हे अहसू. १४.५)
रेचक.

–स्था–स्त्री., **वनस्पति० आमलकी** (चक्र. चचि. २६.८३)
एक वनस्पती. आवळकाठी.
सुरसा (चक्र.) (चचि. १७.१४१) तुळस.
हरीतकी (रा. ११.३०७) हिरडा.
एलाभेदः भद्रैला (रा. ६.७१)
मोठा वेलदोडा.
एलाभेदः सूक्ष्मैला (रा. ६.६९)
सूक्ष्म–लहान वेलदोडा.
तुलसी (रा. १०.७७) तुळस.
हरीतकी सुरसश्च (इन्दु. असंउ. ९) हिरडा.

कायाग्नि–पु., **कायनिर्वर्तकः अग्निः जाठराग्निः** (चसू. ६.२२)
जठराग्नि, पाचक अग्नि.

कार–न., जलभेदः **आन्तरीक्षजलप्रकारेष्वेकम्, करा वर्षोपलास्तेषां तोयं कारम् तच्चाऽव्यक्तरसम् । ऐन्द्रं कारं हिमं च यज्जलं तदव्यक्तरसं विद्यात्** (चसू. २७.२००) (सुसू. ४५.७) द्र० 'जल'
पाण्याचा प्रकार. आकाशातून पडणाऱ्या पाण्याचा एक भेद. गारांचा वर्षाव होतो. ती गार म्हणजे करा, तिचे पाणी कार. या पाण्याला व्यक्त रस नसतो. पाऊस, गारा व बर्फ यांच्या पाण्याला रस नसतो. पहा 'जल.'

(कारी)–स्त्री., वनस्पति० **'कारी तु कारिका कार्या गिरिजा कटुपत्रिका । तत्रैता कण्टकारी स्यादन्या त्वाकर्षकारिका'** ॥ (रा.परि. ८.२६) **गुणाः– कषायमधुरा गुरुर्दीपनी ग्राहिणी रुच्या कण्ठशोधनी पित्तनाशनी च** (रापरि. ८.२६)
एक वनस्पती. कारिका, कार्या, गिरिजा, कटुपत्रिका ही दुसरी नांवे. यात एकीला काटे असतात. दुसरी आकर्षण करते. **गुण**––तुरट, गोड, जड, अग्नि वाढविणारी, मळ घट्ट करणारी, कंठ शुद्ध करणारी, पित्तशामक व रुचकर.

एक–पु., **कारणं, निदानम्** द्र० 'निदान'. (असंनि. १)
कारण; हेतु; निदान. पहा "निदान"
वि., **करको वर्षोपलस्तद्भवं जलं, कारं जलमित्यर्थः ।** (र. १४.३५१)
पावसाची गार. करका, तिचे पाणी.

(कारिका)–स्त्री., वनस्पति० कारी (रापरि. ८.२६)
पहा 'कारी'

कारञ्ज–वि., **करञ्जस्येदम् कारञ्जफलम्** (चसू. २७.१६०) (सुसू. ३७.३२)
करंजाचे फूल, फळ, साल, मूळ इत्यादी.

कारण–न., **अनन्यथासिद्धकार्यनियतपूर्ववृत्ति । यथा तन्तु- वेमादिकं पटस्य कारणम्, हेतुः** (सासं जातिसू०) **निदानम्, "इह खलु हेतुर्निमित्तम् आयतनं कर्ता कारणं प्रत्ययः समुत्थानं निदानमित्यनर्थान्तरम्"** (चनि. १.३)
कारणं नाम तद् यत्करोति, स एव हेतुः स कर्ता । (चवि. ८.६९)
त्याच कार्याचे व कार्य होतांना तेथे विद्यमान असलेले ते कारण. वस्त्राचे तंतु, धोटा, साळी इत्यादी कारण होत. हेतु, निमित्त, आयतन, कर्ता, कारण, प्रत्यय, समुत्थान, निदान हे पर्याय. कारण म्हणजे ते जे करते तोच हेतु.
आत्मा भूतात्मा चेन्द्रियात्मा चान्तरात्मा (चशा. ४.८)
आत्मा. प्राण्याचा आत्मा, इंद्रियांचा आत्मा, शरीरात असलेला आत्मा.

–ज्ञ–वि., **तत्त्वज्ञानी** (चशा. १.४१)
कारण जाणणारा. तत्व जाणणारा.

कारणानुरूपं कार्यम्–**कारणे ये गुणाः सन्ति तेषां कार्येऽप्यनुबन्धो भवति, यद्गुणं कारणं तद्गुणं कार्य- मिति** (सांख्यसिद्धान्तः) (सुशा. १.१०)
कार्य कारणानुरुप असते. कारणाच्या गुणांचे कार्यामध्ये सुद्धा अस्तित्व असते. ते गुण कार्यात येतात. कारण ज्या गुणांचे त्या गुणांचे कार्य असा सांख्यांचा सिद्धांत.

कारणानुविधायि कार्यम्–**कार्यस्य कारणानुरूपत्वम्** (असंशा. २.४)
कार्य हे कारणानुरूप असते.

कारण्डव–पु., **काकवक्त्रो दीर्घचरणः कृष्णवर्णो हंस- विशेषः संघातचारिप्लवेष्वेकः** (चसू. २७.४१) **अन्ये करह (ई) वमाहुः** (सुसू. ४६.१०५)

एक प्रकारचा हंस. कावळ्यासारख्या तोंडाचा पाय मोठे असलेला. काळ्या रंगाचा, समुदायाने पोहणाऱ्या पक्ष्यांतील एक. याला करहव, करहई असे ही म्हणतात.

कारभ–वि., **करभायाः नाम उष्ट्र्या इदं पयस्, न; औष्ट्रं दुग्धम्**; द्र० 'उष्ट्रः'
(चचि. १३.१८३–१८४)
उंटिणीचे जे ते. दूध, मूत्र इत्यादि. उंटिणीचे दूध. पहा 'उष्ट्र.'

–**मूत्र**–न., **औष्ट्रं मूत्रम्**, द्र० 'उष्ट्र.'
(सुसू. ४५.२२८) (सुचि. ९.६९)
उंटिणीचे मूत. पहा 'उष्ट्र'

कारम्भा–स्त्री., **वनस्पति० प्रियङ्गुः** (ध. ३.१६)
गव्हला, वाघांटी, राळा, कांग.

कारली–स्त्री., **वनस्पति० कारवल्ली** (र.२२.१२४)
कारली, कारले.

कारवल्ली–स्त्री., **वनस्पति० कटुरसफलपत्रा शाकवल्ली अस्याः फलं शाकफलमिति उपयुज्यते ।**
(र. १२.३०) (रा. ७.२७८)
गुणाः––**तिक्ता, उष्णा, दीपनी, रक्तदोषकरी, कफवातघ्नी, अरोचकघ्नी, च** (रा. ७.२७८)
हिं.––करेला, करेली.
म.––**कारले.**
गु.––कारेला. कडवा वेला.
बं.––बडकरेला उच्छे; छोटकरला उच्चे.
त.––पाकै, मितिपाकल.
फा.––कारेलाह.
एक वनस्पती. कारली, कारले, कडुरसाची पाने व फळ असलेली. हिच्या फळाची भाजी करितात.
गुण––कडू, उष्ण, अग्निदीपक, रक्तदोषकर, कफ व वातनाशक व अरुची नाहीशी करणारी.

कारवी–स्त्री., **वनस्पति० अजमोदा** (असंचि. १६)
एक वनस्पती. अजमोदा, ओवा.
अजगन्धा (ध. २.१००) तिळवण, कानफोडी.
जीरकभेदः, कृष्णजीरकम् (चसू. २७.३०७)
द्र० "जीरक"
जिऱ्याचा प्रकार. काळे जिरे. पहा. 'जीरक'
यवानी (ड सुसू. ४६.२३०) ओवा.
राजिका (ड सुसू. ६४.२३०) मोहरी.
स्वल्पद्राक्षा, गोस्तनिका (चचि. २४.१८२)
लहान द्राक्ष.
अल्पजीरकम्, द्र० 'जीरक' (चचि. १३.१२६)
लहान जिरे.
शतपुष्पा (ध. २.१). बडिशेप.
कुडुहुञ्ची (क्षुद्रकारलिका) (रा. ७.२८०)
लहान कारले.

कारवेल(क)–न., **वनस्पति० कारवल्ली** (असंसू. ७.१२२, सुसू. ४७.२६९)
वनस्पति. कारली. कारले.
पु., **खनिज० खर्परप्रकारः, कारवेल्लवर्णत्वात् आकारत्वाच्च कारवेल्लक इति संज्ञा**
(र. २.१५२)
कलखापरीचा प्रकार. कारल्याचा रंग व आकार असतो म्हणून.

(कारवेली)–स्त्री., **वनस्पति० कारवेल्लिका**
(र. २.३०-३१)
एक वनस्पती. कारली. कारल्याची वेल.

(कारवेलीका)–स्त्री., **वनस्पति० कारवल्ली**
(सुसू. ३९.५)
एक वनस्पती. कारली. कारल्याची वेल.

कारस्कर–पु., **वनस्पति० विषतिंदुः, गुणाः कटुस्तिक्तः उष्णः कफवातजित् वातामयास्रकण्डूतिकुष्ठामार्शोव्रणापहः 'कारस्करस्तु किंपाको विषतिन्दुर्विषद्रुमः । गरद्रुमो रम्यफलः कुपाकः कालकूटकः ॥'** (रापरि. ९.३५)
हिं.––कुचला.
म.––काजरा. कुचला.
गु.––झेर कोचला.
बं.––कुंचिले.
ता.––विषमुष्टि.
फा.––इफराकी.
कुचला. गुण––कडु, तिखट, उष्ण, कफवातनाशक, अतिशय खाज, कुष्ठ, मूळव्याध, व्रण, रक्त व वातविकारनाशक.

कारीष–वि., **करीषस्येदम्** (सुसू. ४६.२९३)
करीष–गोवरी, शेणी. गोवरीचे ते; चूर्ण, राख इत्यादी.

कारेणव–वि., **करेणुर्हस्तिनी तद्भवम्**
(सुसू. ४५.१०४)
हत्तिणीचे दूध, तूप, मूत. इत्यादी.

कार्कट–पु., **वनस्पति० कर्कटः** (रा. ११.३३१)
तांबडा ऊस, एक विष,

कार्कश–न., **शाकविशेषः, स्वल्पकर्कोटकः** (चसू. २७.९७)
एक भाजी. लहान कर्टोले.

कार्कश्य–न., **लक्षण० दुःस्पर्शत्वं, कठिनत्वम्, परुषत्वम्** (असंनि. ५.५१)
एक लक्षण. स्पर्श करण्याला त्रासदायक. कठीण. खरखरीत.

कार्तस्वर–न., **खनिज० सुवर्णम्** (रा. १३.२)
खाणीतले सोने.

कार्तिक–पु., **कालविभाग० चैत्रादिद्वादशमासेष्वेको मासः** (र. १५.३९)
काळाचा एक विभाग. चैत्र इत्यादी बारा महिन्यांपैकी एक महिना.

कार्पास–न., **भैषज्य०, तूलः** (सुसू. १८.१६)
एक औषध. कापूस, रुई, कपास, कपासी, कापसी.
कार्पासतन्तुविरचितं वस्त्रम् व्रणबन्धनद्रव्येष्वेकम् (सुसू. १८.१६)
कापसाच्या धाग्यांचे विणलेले कापड. कापसाचे वस्त्र. व्रणबंधनद्रव्यापैकी एक द्रव्य.
पु., **वनस्पति० कार्पासी** (र. २३.६)
कपाशी. कापसाचे झाड.

(कार्पासी)–स्त्री., **स्वनामख्याता वनस्पति०** (रा. ४.२४, असंशा. ३.१४)
गुणाः–मधुरा शीता स्तन्या बलकारिणी पित्त-कफघ्नी, तृष्णा-दाह-श्रम-भ्रान्ति-मूर्च्छाहरा च । कार्पासः कार्पासिका, कार्पासिकी इत्यपि अस्याः नामानि सन्ति (रा. ४.४५)
हिं.—कपास. वनकपास.
म.—**कापशी. कापूस.**
गु.—वणरु कपास.
बं.—कार्पास, वनकार्पास.
त.—परुत्ति, उत्तिरी.
फा.—कुतुन, पुंवेदना.
एक वनस्पती. कपाशी, कापूस. गुण–गोड, थंड, दूध वाढविणारी, बलकर, कफपित्तनाशक, तहान, दाह, थकवा, भ्रांती व मूर्च्छानाशक.

–पिचु–पु., **कार्पासखण्डः** (चशा. ८.४३)
कापसाचा तुकडा, गोळा, बोळा.

–मूल–न., **कार्पास्याः मूलं, विषजोन्मादे पानार्थम् उपयुज्यते** (असंउ. ४७)
कपाशीचे मूळ. विषज उन्मादात काढा पिण्यास उपयोगी.

–विहितोष्णीषा (शलाका)–वि., **कार्पासेन विहितम् उष्णीषं शिरोवेष्टनमिव यस्याः सा (शलाका)** (अहृसू. २५.३४)
डोक्याला वस्त्र गुंडाळल्याप्रमाणे कापूस टोकाला गुंडाळलेली सळई. काडी इ. फाया असलेली सळई.

कार्पासास्थि–न., **कार्पासबीजम्** (चचि. १८.७५)
गुणाः—स्तन्यदं वृष्यं स्निग्धं कफकरं गुरु च (र. २३.६)
कपाशीचे बी, अंगावरील दूध, शुक्रधातु वाढविणारे, स्निग्ध, कफकारक, जड.

कार्पासिनी–स्त्री., **अरण्यकार्पासी (भारद्वाजी) पानात्यये शमनी, वातसंशमनगणे** (सुसू. ३९.७) (सुउ. ४७.३४)
रानकपाशी. पानात्यय नामक मद्यपान जन्य विकार शामक. वात–शामक गणांतील.

कार्मण–पु., न., **परद्रोहार्थो मन्त्रादियोगः** (चचि. २३.५९ असंसू. ८)
दुसऱ्याचे वाईट करण्याकरिता मंत्रादि प्रयोग. करणी. जादुटोणा. चेटुक.
वशीकरणम् (असंउ. ४०) वशीकरण.
कृत्रिमयोगः (इन्दु. असंउ. १०) कृत्रिम योग.

कार्मिक–वि., **कर्मोपयोगी** (असंउ. ४२)
कर्माच्या उपयोगी.

कार्मुक–वि., **कार्यकरम्** (सुसू. ४१.५)
कार्य करणारे, कार्यकारी, कार्यतत्पर.
पु., **वनस्पति० अतिमुक्तकः** (ध. ५.१५३)
कस्तुरमोगरा–मोगरी.
वंशः (ध. ४.१३७) वेळू.
खदिरविशेषः सोमवल्कः, श्वेतसारः द्र० 'खदिर' (ध. १.२७)
एक खैर. पांढरा खैर.
महानिम्बः (ध. १.३१) बकाणा निंब.
हिज्जुलः (रापरि. ८.७०) जलवेतस.

(कार्मुका)–स्त्री., **पुष्पवती माधवी लता । अतिमुक्ता** (अहृसू. १५.३०)
फुललेली माधवी. कस्तुर मोगरी. रायनेवाळी.

कार्य–न., **कार्यं तु तद् यस्याभिनिर्वृत्तिम् अभिसंधाय प्रवर्तते कर्ता** (चवि. ८.७२) **कार्यं प्रागभाव-प्रतियोगि (तर्कसंग्रहः)**

कार्य ते की ज्याच्या निर्मितीकरिता कर्ता प्रवृत्त होतो, उद्युक्त होतो व ते निर्माण करतो. कार्य म्हणजे अगोदर असलेल्या अभावाचा प्रतियोगी. प्रतिपक्षी ज्याचे अस्तित्व ते निर्माण होण्यापूर्वी नव्हते ते. अस्तित्ववान् प्रथम असलेल्या अभावाचा विपरीत भाव.

(कार्या)-स्त्री., **वनस्पति० कारी** (रापरि. ८.२६) एक तिखट पानांची पित्तनाशक वनस्पती. हिलाच कारी असेही नाव आहे.

–ज्ञान–न., **कार्यप्रवृत्तिजनकबाह्यविषयज्ञानम्** (चशा. ३.१९) कार्याची प्रवृत्ति निर्माण करणाऱ्या बाह्य विषयांचे ज्ञान.

–निमित्त वि., **कार्योत्पन्नः भावः** (चवि. ८.७४) कार्योत्पत्तीनंतर उत्पन्न झालेला भाव.

–निवृत्ति स्त्री., **व्याधेरुपशमः** (सुउ. १८.४७) रोगाचा उपशम, रोग नाहीसा होणे.

–प्राप्ति–स्त्री., **कार्योत्पत्तिः** (च. वि. ८.८४) कार्याची उत्पत्ति.

–फल न., **कार्यफलं पुनस्तत् यत्प्रयोजना कार्याभिनिर्वृत्तिः इष्यते** (चवि. ८.७३) कार्याचे फळ. ज्याकरिता कार्य केले ते.

–योनि–स्त्री., **कार्ययोनिस्तु सा या विक्रियमाणा कार्यत्वमेव आपद्यते उपादानकारणं समवायिकारणं** वा (चवि. ८.७१) ज्यामध्ये फरक–बदल होऊन त्याला कार्याचे स्वरूप प्राप्त झाले ते. ज्याच्या विकृतीने कार्य निर्माण झाले ते. कार्याचे घटकरूप कारण कार्याबरोबर असणारे, उपादान कारण किंवा समवायि कारण.

कार्श–पु., **वनस्पति० कर्चूरः** (ध. ३.९४) कचोरा. काचरी. आंबेहळद.

कार्श्य–न., लक्षण० कृशता, **उपशोषितात्परसधातुजन्यं मांसहीनशरीरं मांसक्षयो वा** (सुनि. ३.१७) **रोग०** (चचि. ११.६५) **रसदोषजविकारेष्वेकः** (सुसू. २४.९) **रसनिमित्तमेव स्थौल्यं कार्श्यं च** (सुसू. १५.३२) **स्थौल्यात् कार्श्यमेव वरम्** (असंसू. २४.५१) (अहृसू. १४.३१) **क्षुधो निग्रहात् जायते तथैव वृद्धो वातः कार्श्यादीन् कुरुते** (अहृसू. ४.११. (१.६); **कार्श्यजनकानि कारणानि रूक्षान्नपानानां सेवा, लङ्घनं, प्रमिताशनं वा, वमनादिक्रियातियोगः शोकः वेगनिद्राविनिग्रहो रूक्षस्योद्वर्तनं, स्नानस्याऽभ्यासः जरा प्रकृतिः–आनुवंशिकी कृशप्रकृतिर्विकारानुबन्धः क्रोधश्च । कृशस्य लक्षणानि–कृशो न सहते व्यायामं अतिसौहित्यं, क्षुत्पिपासामयौषधमतिशीतोष्णमैथुनम् । कृशं प्रायो ग्रहणीगता रोगाः प्लीहा कासः क्षयः श्वासो गुल्माऽर्शांस्युदराणि चाभिबाधन्ते ।** (चसू. २१.११–१४) **कार्श्ये चिकित्सासूत्रम्–तत्र सर्वं पानान्नभेषजं बृंहणं योजयेत् । अचिन्तया चित्ततुष्ट्या प्रियदर्शनादिना ध्रुवं संतर्पणेन निद्राभ्यासेन च कृशो वराह इव पुष्यति ।** (अहृसू. १४.३३-३४) एक लक्षण. कृशता, किडकिडीतपणा. ज्याचा रसधातु शोषला गेला त्या अल्प रसधातूमुळे कमी असलेल्या मांसयुक्त शरिराचा दिसणारा धर्म–**गुण–स्वरूप**–मांसक्षय एक रोग–रस धातुजन्य विकारातील एक. रसामुळेच स्थूलता आणि कृशता. स्थूलतेपेक्षा कृशता चांगली. **कारणः**–भुकेचा ताण, सतत सोसण्याची खोड असणाऱ्याला तसेच इतर कारणांनीही वात वाढल्यामुळे कृशता इत्यादी होतात. रूक्ष अन्नपान, लंघन, मोजके किंवा अल्प खाणे, एकच रस आहारात घेणे, ओकारी, रेचक इत्यादी शोधने एक सारखी घेणे, प्रमाणातिरेक करणे, शोक करणे, झोप न घेणे, रूक्ष द्रव्यांचे उटणे लावणे, स्नाने वारंवार करणे, म्हातारपण, आनुवंशिकता, विकार दीर्घकाळ रहाणे, वातप्रकृति, सतत क्रोध. **लक्षणे**–व्यायाम न सहन होणे, अतिशय खाणे सहन न होणे, भूक, तहान, रोग, औषधे, अति थंडी, उष्णता व संभोग ही सहन न होणे. **रोग**–कृश मनुष्यास बहुधा संग्रहणी, प्लीहावृद्धि, खोकला, क्षय, श्वास, गुल्म, मूळव्याध, उदर हे विकार होतात. **उपचार**–पौष्टिक, चिंता न करणे, संतुष्ट असणे, आवडती दृश्ये, चित्रे वाचन ठेवणे, झोप आणि नेहमी पुष्टिकर आहार, यांनी मनुष्य डुकरासारखा पुष्ट होतो.

वनस्पति० सर्जकः (रा. ९.२०४) राळ.

वनस्पति० कर्चूरः (ध. ३.९४) कपूरकाचरी, काचरी.

वनस्पति० लकुचः (रापरि. ९.४४) ओटीचे फळ, लहान फणस.

कार्षिक–वि., **कर्षप्रमाणम्** (चचि. १३.१६३) तोळाभर.

कार्ष्णगन्धिक–वि., कृष्णगन्धः शोभाञ्जनः, तत्कृतः कार्ष्णगन्धिकः पिण्डः (चचि. १४.४२)

कृष्णगंध–शेवगा. त्याच्या पासून केलेला (कार्ष्णगन्धिकः पिण्डः) वाटलेला गोळा.

कार्ष्णायस–न., कृष्णलोहपात्रं, 'कान्तलोहपात्रम्' इत्यन्ये (सुसू. ४६. ४४९)

काळ्या लोखंडाचे–कान्तलोहाचे पात्र.

कार्ष्णी–स्त्री., वनस्पति० शतावरी (रा. ४.४४०)

शतावरी.

कार्ष्ण्य–न., कृष्णवर्णता (चशा. ४.१६)

काळेपणा. काळा रंग असणे.

खनिज० मण्डूरः (रा. १३.३६)

मंडूर.

काल–वि., कृष्णवर्णः (का. मूत्रकृच्छ्रचि.)

काळा रंग.

पुं., नवद्रव्येषु एकं द्रव्यम् । 'खादिन्यात्मा मनः कालो दिशश्च द्रव्यसंग्रहः ।' (चसू. १.४८;) क्षणादिव्यवहारहेतुः । कालो हि भगवान् स्वयम्भूः अनादिमध्यनिधनः । संकलयति कालयति वा भूतानि इति कालः । कलयति संक्षिपतीति वा कालः, अथवा कालयति मृत्युसमीपं नयति इति वा कालः, अन्ये 'कालयति' इत्यत्र कलयति इति पठन्ति, कलयति संख्याति इति वा कालः । संकलयति भूतानीति वा, सुखदुःखाभ्यां भूतानि योजयतीति वा । (सुसू. ६.३) स एव संवत्सरादिस्वरूपो जगतः सृष्टिस्थितिप्रलयनिमित्तमिति कालकारणिकाः । (सुशा., १.११;) स द्विविधः– संवत्सरो नित्यगो वा, आतुरावस्था आवस्थिको वा (चवि. ८.८४;) (चवि. १.२२) (सुसू. ४६.४६४) तत्र संवत्सरो द्विधा, त्रिधा, षोढा, द्वादशधा भूयश्चाप्यतः प्रविभज्यते तत्तत्कार्यमभिसमीक्ष्य (चवि. ८.१२५)

द्विधा–आदानविसर्गभेदेन, त्रिधा–शीतोष्णवर्षलक्षणः, षोढा–वसन्तादिऋतुभेदेन, द्वादशधा– काष्ठा, कला, नाडिका, मुहूर्त, यामाहोरात्रपक्षमासर्त्वयनवर्षभेदेन (असंसू. ४.४;) (असंसू. २३.९) (चसू. २६.१३) चिकित्सिते अवेक्षाभेदेनाऽवस्थाभेदेन च कालस्य विभागो यथा– दिनाऽऽतुरौषध–व्याधि–जीर्णलिङ्गर्तुभेदेन षड्विधः । तत्र दिनावेक्षो यथा पूर्वाह्णे वमनम्, आतुरावेक्षो यथा बलवान् प्रातर्निरन्नो भेषजं पिबेत्; दुर्बलस्तु लघुपथ्यान्नैर्युक्तं भेषजमद्यात् । औषधावेक्षं यथा– भैषज्यकालः प्रातरेव निरन्नं तथा प्राग्भोजनं च, प्रातर्भोजनोत्तरकालं, सायं भोजनोत्तरकालं, मध्येभुक्तं तु यदर्धं भुक्त्वोपयुज्यते, पश्चात् पुनरर्धं भुज्यते; मुहुर्मुहुः सभक्तम् अभक्तं वा भुज्यमानम्; सामुद्गं नाम यद् भक्तस्याऽऽदावन्ते च, अन्तराभक्तं नाम यदन्नेन संयोगात् संस्काराद्वातद्विमिश्रितं भुज्यते । ग्रासग्रासान्तरं चैवं दश भैषज्यकालाः । तथैवाऽपाने विगुणेऽन्नादौ, समाने विगुणे भोजनमध्ये, व्याने विगुणे प्रातराशस्योदाने भोजनोत्तरं वायौ प्राणे प्रदुष्टे तु ग्रासग्रासान्तरिष्यते । श्वासकासपिपासासु मुहुर्मुहुः अवचार्यम् । हिक्किने लघुनान्नेन संयुतं सामुद्गं देयम्; अरुचौ तु विचित्रैर्भोज्यैः संयुक्तमौषधं हितम्, व्याध्यवेक्षः कालो यथा–ज्वरे आमयस्य कालं वीक्ष्य ज्वराहादारभ्य षडहे यथाक्रमं पेयाकषाय–क्षीर–सर्पिः– विरेचनं देयम् । जीर्णलिङ्गापेक्षः कालो यथा–क्षुद्वेगमोक्षौ लघुतां विशुद्धिं जीर्णलक्षणं चावेक्ष्य भेषजमादेयमन्यथा हि दोषवत् स्यात् । ऋतुकालावेक्षं यथा–दोषाणां चयादीन् वीक्ष्य ऋतौ अवेक्ष्य सेव्यं वर्ज्यं वा आहारविहारौषधादिकर्म चिकित्सा कार्या (चचि. ३०.२९६–३०६)

सृष्ट द्रव्ये नऊ. त्यांपैकी एक. आकाश, वायु, अग्नि, जल, पृथ्वी, आत्मा, मन, काल व दिशा ही नऊ द्रव्ये. क्षणादि काल व्यवहाराकरिता आहे; कारण काल भगवान स्वतःच असलेला, कोणीही निर्माण न केलेला, ज्याला आरंभ, मध्य, शेवट नाही असा, जो प्राण्यांना मारून एकत्र करतो, जो नष्ट करतो, मृत्यूजवळ नेतो, जो मोजतो, गणना करतो. प्राण्यांना सुखदुःखाची योजना करतो तो. असे अनेक अर्थ कल् धातूचे असल्याने काल ही संज्ञा निरनिराळ्या स्वरूपाने व्यक्त होते. कालच संवत्सरादि रूपाने जगाची उत्पत्ति, स्थिति आणि नाश यांना कारण आहे.

काल प्रकार २ नित्यग (क्षणादि) व रोगावस्था. आदान व विसर्ग २ प्रकारचा संवत्सर काल. शीत वर्षा व उष्ण या भेदाने ३ प्रकारचा व काष्ठ, कला, नाडिका, मुहूर्त, प्रहर, दिवस, रात्र, पक्ष, मास, ऋतु, अयन, वर्षभेदाने १२ प्रकारचा. चिकित्सेत अपेक्षा व अवस्थाभेदाने कालाचे विभाग–दिवस, रोगी, औषध,

रोग, जीर्णता, ऋतु-भेदाने ६ प्रकार. याची उदाहरणेः- (१) दिवसाला अनुलक्षून सकाळी वमन योग्य. (२) रोगी पाहून बलवान असेल तर अनशेपोटी औषध, अबल असेल तर हलके पथ्याचे अन्नाबरोबर (३) औषध देण्याचे काल या दृष्टीने–१ **सकाळीच कांही न खातां** आणि **भोजनापूर्वी, सकाळच्या** भोजनानंतर, **सायंकाळच्या** भोजनानंतर, अर्धे जेवण झाल्यावर औषध घेऊन पुनः जेवण करणे हे **मध्यभुक्त;** कांही न खातां किंवा खाल्ल्यावर औषध घेणे ते **मुहुर्मुहुः;** आरंभी औषधानंतर जेवण व पुन्हां औषध असे औषध घेणे ते **सामुद्ग;** मिश्र करून किंवा संस्कार करून अन्नाशी औषध घेणे ते **अंतराभक्त;** आणि प्रत्येक घासाबरोबर औषध घेणे ते **ग्रासग्रासांतर** असे १० काळ आहेत. तसेच **अपानदुष्टीवर** भोजनापूर्वी. **समानदुष्टीवर**–भोजनामध्ये. **व्यानदुष्टीवर**–सकाळच्या जेवणावर. **उदानदुष्टीवर**–सायंभोजनोत्तर, **प्राणदुष्टीवर**–प्रत्येक घासाबरोबर. **श्वास, कास,**–तहानेच्या उपद्रवात वारंवार **उचकीवर**–लघु अन्नाबरोबर सामुद्ग. **अरुचीवर**–नाना प्रकारच्या अन्नात मिश्र करून (४) **व्याधिकाल**–ज्वरात रोगावस्थेला अनुसरून ६ व्या दिवसापासून पेज, काढा, दूध, तूप, रेचक देण्याचा काल सांगितला आहे. (५) जीर्णरोगावस्थेत–ज्वरात दोष जीर्ण झाल्यावर भुकेचा वेग येणे, टळणे, हलकेपणा, शुद्धि व पचन पाहून औषध द्यावयाचे असते. (६) ऋतु–दोषाचे चय प्रकोप ज्या ऋतूत होतात त्याना अनुसरून वर्ज्यावर्ज्य आहार विहार औषध सांगितले आहे.

पु., **मृत्युः, ज्वरस्य मारणात्मकत्वात् स कालो यमो नियतिर्मृत्युरित्यादिनामभिरुच्यते ।** (सुउ. ३९.९५)

काल म्हणजे मृत्यु. ज्वर मारक म्हणून त्याला काल, यम, नियति, मृत्यु इत्यादि नावांनी ओळखतात.

वनस्पति० व्याघ्रनखम्, सुगंधिद्रव्यविशेषः (रा. १२.११०)

वाघाचे नख. एक सुगंधि द्रव्य.

कासमर्दः (ध. ४.११८)

कासविंदा.

चित्रकविशेषः (रा. ६.१२७)

चित्रक प्रकार.

रालः (रा. १२.१७७) राळ.

न., **शारीर० कालकम्** (सुउ. १.१९)

डोळ्यातील कालक नावाचा अस्थि.

(काला)–स्त्री., **वनस्पति० मञ्जिष्ठा** (ध. १.१८)

एक वनस्पती. मंजिष्ठा.

त्रिवृत् श्यामा (ध. १.२४३) काळे तेड.

नीलिनी (ध. १.२३२;) (असंउ. २६)

काळा दाणा.

कालानुसारिवा, सारिवा (सुउ. ५८.५९)

काळे अनंतमूळ.

काकोली (चचि. ३.२५८)

काकोली, जीवनीय गणातील एक. अष्टवर्गातील एक वनस्पती.

कासमर्दः (सुचि. १७.१४) कासविंदा.

अहिंस्रा (सुसू. ३७.६) (वैशासिं.)

फड्या निवडुंग, कर्कटी.

कटुहिंस्रा (सुचि. १८.१३)

एक वनस्पती. लेपाकरिता उपयुक्त.

हिंस्रा (सुचि. १८.४६)

जटामांसी.

ग्रहमाता (असंउ. ४)

बालकांच्या ग्रहांची माता.

(काली)–स्त्री., **वनस्पति० कालिः** (ध. २.७०)

कृष्णजीरकः काळे जिरे.

त्रिवृच्छ्यामा (र. ११.१३१) काळे तेड.

कालाञ्जनी (रापरि. ४.४३)

एक वनस्पति० मल, आम, कृमि यांचे शोधन करणारी. काळी कपाशी.

पोतकी (ध.४ परि० ५) **शीतला, स्निग्धा, श्लेष्मला, वातपित्तजित्**

स्निग्ध, थंड, कफवर्धक व वातपित्तनाशक वनस्पती.

वि., **कृष्णवर्णयुक्ता** (असंशा. ४.१६)

काळ्या रंगाची.

–कल्प–वि., **ईषत् मृत्युसदृशम्** (सु.क. ४.४१)

थोडे मृत्यूसारखे.

–कुष्ठ–न., **वनस्पति० कंकुष्ठम्** (ध. ३.१४१)

एक वनस्पती, कंकुष्ठ.

–कूट–पु., **विष० कन्दविषभेदः** (सु. क. २.५)

एक विष, कंदविष.

न., **महाविषं कालकूटाख्यं श्रीशेन सद्य एव निपीतं तदवशिष्टं कन्दादिरूपेण जातेषु विषेष्वन्यतमं काकचञ्चुनिभं च** (र. २९.१५) (र. २९.७)
हे महाविष आहे. श्रीशंकर हे प्याल्यानंतर शिल्लक राहिले ते कंदादि रूपाने निर्माण झाले; तेच कावळ्याच्या चोचीसारखे कालकूट.
शुष्को जम्बीरफलरूपो वर्तुलकन्दो, घ्राणमात्रान्मृत्युदायकं तीव्रं विषं भवति (र. २.१५)
सुकलेल्या ईडनिंबूच्या फळासारखा वाटोळा कंद. हुंगल्याने मरण येते असे तीव्र विष.
पु., **वनस्पति० सर्जकः** (रा.९.२०४) राळ.

–कूटक–पु., **वनस्पति० कारस्करः** (रा. परि. ९.३५)
एक वनस्पती. कुचला, काजरा.

–घातिन्–वि., **विषप्रकारः, विषस्य उपयोगादिवसादन्यो दिवसपक्षमासादि कालः तस्मिन् हन्तुं शीलम् अस्येति कालघाति** (विषम्) (सु.क. २.११)
एक विष प्रकार. ते विष घेतल्यानंतर ठराविक कालाने मारणारे विष.

–चक्र–न., **निमेषादियुगपर्यन्तः कालश्चक्रवत् परिवर्तमानः कालचक्रमुच्यते** (सुसू. ६.९)
निमेषकालापासून युगकालापर्यंतचा काल. नित्य चाकासारखा फिरणारा. पुनःपुन्हा येणारा. ऋतु पुनःपुन्हा येतात. हे ऋतुकालचक्र होय.

–चोदित–वि., **कालप्रेरितावसानः, मुमूर्षुः** (चइं. ११.१९)
योग्य काली मृत्यु. कालमृत्यु. मरू इच्छिणारा.

–च्छिद्र–न., **कालरहितः कश्चिदवकाशः** (चशा. ६.२८)
कालाशिवायचा अवकाश.

–ज–वि., **काले जातम्** (चचि. १. (२) ४.)
योग्य वेळी झालेले.

–जात–वि., **स्वकाले संजातम्** (चक. १.१०)
स्वतःच्या वेळी झालेले.

–ताल–पु., **वनस्पति० तमाल** (रा.परि. ९.१५)
एक वनस्पती. तमालपत्र, काळा खैर, ताड.

–त्रिक–न., **शीतोष्णवर्षालक्षणस्त्रिविधः कालः** (चचि. २४.६८)
शीतकाल, उष्णकाल, व पावसाळा हे तीन काळ.

–दंष्ट्रा–स्त्री., **मृत्युः** (असंसू. ९.१३६)
मृत्यु; मरण.

–नियत–वि., **कालेन निश्चितम्** (असंसू ९. १११–११२)
काळाने निश्चित झालेले.

–निर्यास–पु., **वनस्पति० गुग्गुलुः** (ध. ३.१२७)
गुग्गुळ.

–पक्व–वि., **कालेन पक्वः आसन्नमृत्युत्वात्पूर्णकालः** (चइ. २.२२) (असंशा. ९.१७)
काळाने परिपक्व झालेले. मृत्यु येऊन ठेपल्यामुळे पूर्ण मृत्युघटका भरलेले.

–पत्रका–स्त्री., **वनस्पति० पत्रविषविशेषः** (असंउ. ४०)
विषारी पानांचा प्रकार.

–(पत्रिका)–स्त्री., **वनस्पति० पत्रविषम्** (इंदु. असंउ.४०)
विषारी पान.

–परिहीत–वि., **कालसंबद्धः** (चसू. ६.५)
काळाशी संबद्ध.

–परिणाम–पु., **कालेन परिणमनम् । तत्र वर्षास्वोषधयस्तरुण्योऽल्पवीर्यास्ता एव कालपरिणामात् परिणतवीर्या बलवत्यो भवन्ति हेमन्ते** (सुसू. ६.११. चशा.४.२७)
काळाने रूपांतर होणे. पक्व होणे. औषधि वर्षाऋतूत कोवळ्या व अल्प वीर्याच्या असतात. त्याच काळाने पक्व होत गेल्या की वीर्य वाढत जाते. त्या हेमंत ऋतूत वीर्य पूर्ण वाढलेल्या बलवान अशा होतात.

–पालक–न., **वनस्पति० कङ्कुष्ठम्** (ध. ३.१४१) कंकुष्ठ.

–पाश–पु., **कालस्य नाम मृत्योः पाशः** (चइ. ११.१६)
मृत्यूचा फास, यमाचा फास.

–पिपीलिका–स्त्री., **कीट० कृष्णवर्णपिपीलिकाभेदः, मर्कोटः** (अहचि. १५) **उदररोगे अन्त्रसंधानार्थमुपयुज्यते** (सुचि. १४.१७) **द्र० 'पिपीलिका'.**
एक किडा. काळ्या वर्णाची मुंगी, मुंगळा. उदर रोगात चिरलेले आंत्र शिवण्याकरिता यांचा उपयोग करतात. पहा 'पिपीलिका'

–पुच्छ–पु., **पशु० हरिणभेदः, तस्य मांसरसो जीर्णज्वरे हितः** (चचि, ३.१९०)

हरिणाचा प्रकार. काळ्या शेपटीचा. याचा मांसरस जीर्णज्वरात हितकर.

–पुच्छक–पु., पशु० ललत्कृष्णपुच्छः कूलचरमृगः, हरिणभेदः (सुसू. ४६.९४. चशा. ८.२४. चसू. २७.४६)

एक हरिणाचा प्रकार. सतत हलत्या काळ्या शेपटीचा व नदीकाठी चरणारा हरिण.

–पुष्प–पु., वनस्पति० धत्तूरः (रा. १०.१२)

एक धोत्रा. काळा धोत्रा.

–पेशिका–स्त्री., वनस्पति० जीरकभेदः, कृष्णजीरकः (ध. २.७०) द्र० ' जीरक. '

जिऱ्याचा प्रकार. काळे जिरे. पहा, ' जीरक. '

–प्रकर्ष–पु., कालपरिणामः (चचि. १.२२) (२) (सुनि. ८.८)

काळाचा परिणाम होणे. काळ वाढणे.

–प्रकृति–स्त्री., कालस्वभावः, कालस्वभावसंबद्धो दोषः (चवि. ३.४८)

काळाचा स्वभाव. काळाच्या स्वभावाशी संबद्ध दोष.

गर्भोत्पत्तिकाले विद्यमानं कालरूपं कारणम् । यथा कालस्वभावस्तथैव गर्भशरीरं भवति (चवि. ८.९५)

गर्भोत्पत्तीच्या वेळी असलेल्या काळाच्या गुणांचा परिणाम गर्भावर होतो म्हणून तो कारण आहे. त्या काळाचा जसा स्वभाव असतो तसेच गर्भाचे शरीर होते.

–प्रतीक्षण–न., कालप्रतीक्षा (चसू. १३.७७)

काळाची प्रतीक्षा. काळाची वाट पाहणे.

–प्रियकरी–स्त्री., वनस्पति० अश्वगन्धा (रा. ४.४०२)

एक वनस्पती. आस्कंद.

–बलप्रवृत्त–वि., शीतोष्णवातवर्षाप्रभृतिनिमित्तो रोगः कालबलप्रवृत्ता–ये शीतोष्णवातवर्षाप्रभृतिनिमित्तास्तेऽपि द्विविधा व्यापन्नर्तुकृता अव्यापन्नर्तुकृताश्च** (सुसू. २४.७)

थंड, उष्ण, वारा, पाऊस इत्यादीमुळे झालेला रोग. प्रकार २ विकृत ऋतूंमुळे व स्वाभाविक ऋतूंमुळे होणारा.

–बस्ति–(परिव०) पु., **बस्तिप्रयोगः, अत्र षोडश संख्याका बस्तयो दीयन्ते । प्रथमः स्नेहबस्तिः, ततः निरूहषट्केनान्तरीकृताः षट् स्नेहाः इति क्रमेण द्वादश, अन्ते च त्रयः स्नेहबस्तय एवं षोडश** (चसि. १.४८)

पञ्चदशसंख्याकाः बस्तयः, एकः पूर्वं स्नेहः, अन्ते त्रयः स्नेहाः तथा षट् स्नेहाः पञ्चभिर्निरूहबस्तिभिरन्तरिताः (अरु अहृसू. १९.६४)

ठराविक कालाने क्रमाने संख्येने बस्तींचा पुरा कार्यक्रम. हा बस्ति प्रयोग सोळांचा असतो. प्रथम स्नेह बस्ति, नंतर एक निरुह व एक स्नेह असे बारा बस्ति. शेवटी तीन स्नेहबस्ति. दुसरा प्रयोग १५ चा; प्रथम स्नेह नंतर स्नेह व निरुह असे क्रमाने अकरा व शेवटी ३ स्नेहबस्ति.

–भोजन–न., **युक्ते काले भोजनम् । आरोग्यकराणां श्रेष्ठं भवति** (चसू. २५.४०)

योग्य काली नियमितपणे जेवण. आरोग्य राखणाऱ्या सर्व उपायात श्रेष्ठ.

–मल्ल–पु., वनस्पति० अर्जक (चचि. ३.२६७) (जज्जटः)

अजवलाप्रकार. पांढरा अजवला.

–मल्लिका–स्त्री., वनस्पति० अर्जक (चचि. ३.२६७) (जज्जटः)

अजवल्याचा प्रकार. पांढरा अजवला.

–माल–पु., वनस्पति० अर्जकः (चचि. ३.२६७) (ध. ४.५६)

कृष्णार्जकः कृष्णमल्लिका, ' बर्बरिका इति लोके ' (ड. सुसू. ३८.१८)

आजवला, अजवल्याचा प्रकार; काळा अजवला. बर्बरिका.

–(मालक)–पु., **वनस्पति० अर्जकः कृष्णपत्रा क्षुद्रतुलसी** (चक १.२५) (चवि. ८.१४२)

काळी तुळस. लहान पानाची काळी तुळस.

–(माला)–स्त्री., **वनस्पति० अर्जकः, तुलसीभेदः** (सुसू . ४६,२२१) (अहृसू. १५.३०) (असंसू. १६.२४)

एक वनस्पती. तुळशीचा प्रकार.

–(मालिका)–स्त्री., **वनस्पति० अर्जकः, कृष्णकुठेरकः कृष्णार्जकः** (असंसू. ७.१५७)

काळा अजवला. काळी तुळस.

–माषी–स्त्री., **वनस्पति० बाकुची** (रा. ४.२२७)

वनस्पती. बावची.

–मुष्कक–पु., वनस्पति० **मुष्ककः** (असंसू. ३९.७) (अहृसू. ३०.८) मोखाडा.

–मूल–पु., वनस्पति० **चित्रकः** (रा. ६.१२७) चित्रक.

–मृत्यु–पु., **योग्यकाले आयुषः पूर्णत्वात् समागतो मृत्युः** (चवि. ३.३७) वृद्धापकाली योग्यवेळी आयुष्य पूर्ण झाल्यावर आलेला मृत्यु.

–मेषिका–स्त्री., वनस्पति० **मञ्जिष्ठा** (ध. १.१८) मंजिष्ठ, मंजिष्ठा.

–मेषी–स्त्री., वनस्पति० **मञ्जिष्ठा** (ध. १.१७) मंजिष्ठ, मंजिष्ठा.
जीरकभेदः कृष्णजीरकः (रा. ६.१०५)
द्र० **'जीरक.'**
जिऱ्याचा प्रकार; काळे जिरे.
बाकुची (ध. १.१६६) बावची.
त्रिवृत् (श्यामा) (ध. १.२४३) काळे तेड.

–मेह–पु., रोग० **पित्तजप्रमेहभेदः, पित्तस्य परिकोपेन यो मषीवर्णमुष्णमजस्रं मूत्रं प्रमेहति, तं कालमेहिनं विद्यात्** (चनि. ४.२५) (चसू. १९.४) (९) (असंनि. १०.१२) एक रोग. पित्तज प्रमेहाचा प्रकार. पित्तप्रकोपाने काजळाप्रमाणे काळे व उष्ण नेहमी मुततो; त्याला कालमेह म्हणतात.

–योग–पु., **कालस्य संयोगः, शरीरवृद्धिकरभावेष्वेकः** (चशा. ६.१२) अनुरूप कालाचा संयोग; शरिराची वाढ करणाऱ्या अनुकूल गोष्टींपैकी एक आहे.

–रात्रि–स्त्री., **मृत्युरात्रिर्यमभगिनी** (सुनि. १०.१३) मृत्यूची रात्र. काळ रात्र. यमाची बहीण.
रेवतीग्रह० जातहारिणी (का. रेवतीकल्प. ३८) रेवती ग्रहांपैकी एक. बालक जन्मल्याबरोबर मारणारी.

–लवण–न., लवण० **बिडलवणम्** (चचि. १३.१३४) एक मीठ. बिडलवण. बिडलोण.
सौवर्चलम् (सुउ. ४२.९२)
पादेलोण.

–लोह–न., खनिज० **तीक्ष्णलोहम, कृष्णायसम्** (ध. ६.२८; र. २५.६७; चचि. १७.१२९) खाणीतले पोलाद, काळे लोखंड.

–लोहरजस्–न., **काललोहस्य चूर्णम्; मण्डूरम्** (चचि. ७.१७१; चसू. २१.२३) काळ्या लोखंडाचे चूर्ण; पोलादाचे चूर्ण; मंडूर.

–वित्–वि., **कालज्ञः** (असंसू. ५) काल जाणणारा. कालज्ञाता.

–विध्वंसनरस– पु., पारदयोग० **सुवर्णरौप्यताम्रधत्तूरादियुक्तः पाण्डुनाशनः** (र. १९.४९-५७) पाऱ्याचा एक योग. सोने, रुपे, तांबे, धोत्रा इत्यादी युक्त योग. पांडुरोगनाशक.

–विनिश्चय–पु., **कालविचारः** (४३.१०) काळाचा विचार. काळाचा निश्चय.

–विपर्यय–पु., **विषमकालः, कालदुष्टिः** (चसू. २८.७) विषमकाल. काळाची दुष्टि. विपरीत काळ. स्वाभाविक काळाच्या उलट काळ.

–विभाग–पु., **ऋत्वादिरूपः कालभेदः** (सूचि. ३.१२) काळाचा विभाग. ऋतु महिना इत्यादी विभाग.

–वृन्त–पु.. वनस्पति० **पाटला** (असंसू. १४.३) पाडळ.

–वृन्तिका–स्त्री., वनस्पति० **पाटला** (ध. १.१२०) पाडळ.

–वेदिन्–वि., **रोगिणोऽन्यस्य चाऽवस्थास्वभावविशेषानुमितं कालं ज्ञातुं शीलमस्येति कालवेदी** (असंसू. २.९) रोग्याच्या रोगाच्या अवस्था व स्वभावविशेष यांवरून ठरणारा काल जाणण्याची योग्यता असलेला.

–वैकृत–न., **कालस्य विकृतत्वं विषमत्वं वा यथा प्राप्तत्वाद्विपरीतस्वरूपम्** (असंसू. ९.८६) योग्य कालात विकृति होणे, काल विषम होणे. स्वाभाविक काळाच्या विपरीत स्वरूप असणे.

–शाक–न., शाक० **श्राद्धार्हं कालियाशाकम्। गुणाः– कटु, शीतवीर्यं, दीपनं, रक्तं, पित्तकफहरं, वातकृत्, सरं, रुच्यं, मेध्यं, बल्यं, गरशोफजित्** (चसू. २७.९१; सुसू. ४६.२७२;) (भाप्र.,) **चुंचुशाकमित्येके, कैडर्यपत्रमिति केरलेषु केचित्। कलंबभेदः, नाडीकशाकं द्विविधं तिक्तं मधुरमेव च** (अहृकोष)
हिं.–नाडिकाशाक, नरिचा.
बं.–नलितपाट्ट.
म.–कुळीची भाजी, नाडीशाक.
गु.–करली.

श्राद्धाकरिता ही भाजी उपयुक्त. **गुण**-तिखट, थंड, दीपक, रक्तस्राव, पित्तकफहर, वातकर, सारक, विष, सूज नाहीशी करणारी, रुचकर, बलदायक, व बुद्धिवर्धक. कांही चुंचु कळंबाचा प्रकार म्हणतात व केरळात कैडर्यपत्र समजतात.

-शालि-पु., **कृष्णशालि, द्र० 'शालि'** (रा. १६.८६)

काळी साळ;

-शेय-न., **आहारद्रव्य० तक्रम्** (असंचि. १०)

आहारातील पदार्थ. ताक.

-षट्क-न., **रात्रिदिवसयोः षड्भागाः ते च पूर्वाह्ण-मध्यान्हाऽपराह्ण-प्रदोषाऽर्धरात्रप्रत्यूषाः इति** (सुउ. ३९.६२)

दिवसरात्रीचे सहा भाग. सकाळ, दुपार, मावळती, प्रदोष, अर्धरात्र व पहाट असे चार चार तासांचे सहा भाग.

-संपत्-न., **कालस्य अनतितीक्ष्णत्वादिरूपा संपत् (गुणवत्त्वम्)** (चशा. २.६)

तीक्ष्ण, उष्ण, शीत, आर्द्र इत्यादी गुण फार तीव्र नसणे. सहन होणारे ऋतु असणे. गुणवान् ऋतु असणे, गुण हीच काळाची संपत्.

-संप्राप्ति-स्त्री., **संप्राप्तिभेदः, सङ्ख्या-प्राधान्य-विधिविकल्प-बल-कालविशेषैर्भिद्यमाना संप्राप्तिः । द्र० 'संप्राप्ति'** (च. १.१२ (१))

संप्राप्तीचा एक प्रकार. संख्या प्राधान्य इत्यादी संप्राप्तीच्या प्रकारांपैकी एक.

-स्कन्ध-पु., **वनस्पति० विट्खदिरः खदिरभेदः, द्र० 'खदिर'** (र. ८.१८)

खैराचा प्रकार. शेण्या खैर.

तमालः (सुसू. ३८.८) तमाल.

तिन्दुकः (ध. ५.४०) टेंभुरणी.

उदुम्बरः (रा. ११.१३६) उंबर.

-स्फोट-पु., **रोग० तस्य चिकित्सा-पुत्रजीवस्य मज्जां तु जलैः पिष्ट्वा प्रलेपनात् । कालस्फोटं विषस्फोटं सद्यो हन्यात्सवेदनम् ।** (र. २४.१२९)

एक रोग, काळेफोड, **चिकित्सा**-पुत्रजीवकाच्या फळाच्या बीचा गर घेऊन पाण्यातून लावावा. विषाने झालेले फोडही कमी होतात. वेदना थांबतात.

-स्वभाव-पु., **कालस्य स्वभावः, अनेन च ग्रीष्मे कृताभ्यां देहाऽऽहारयोर्लघुरूक्षत्वाभ्यां चीयमानोऽपि लघुः रूक्षो वायुर्न कुप्यति उष्णेन प्रतिबद्धत्वात् । वर्षाकाले जायमानाम्लविपाकेनाहारेण चीयमान-मप्यविपाकं पित्तं न कुप्यति शीतेन प्रतिबद्धत्वात् । शिशिरे देहे आहारे च संजाताभ्यां स्निग्धशीताभ्यां प्रकृत्या स्निग्धशीतोऽपि श्लेष्मा चीयते, न तु कुप्यति शीतेन घृतवद् घनीभूतत्वात् ।** (अहृसू. १२.२५-२८)

कालाचा स्वभाव. ग्रीष्म ऋतूत रुक्ष व लघु आहाराने व देहही रूक्ष लघु असल्याने वाताचा चय होतो, परंतु उष्णता खूप असल्याने प्रकोपाला अडथळा होतो; त्याचा प्रकोप होऊं शकत नाही. वर्षाऋतूत आहाराच्या व कालस्वभावाने अम्लविपाकी पित्त संचित होते, पण कालाच्या शीतगुणाने त्याचा प्रकोप होत नाही. शीतत्वप्रतिबंधक आहे. शिशिरात शरीर व आहार स्निग्ध व शीतत्वामुळे कफ संचित होतो, पण थंडीने प्रकोप होत नाही. तो घट्ट होतो. हा कालस्वभाव.

-स्वभावमार्ग-पु., **कालस्य स्वाभाविको मार्गः । आदानकाले निसर्गकाले वा सूर्यस्य मकरकर्क-राशिमध्ये भ्रमणम्** (असंसू. ४.६)

कालस्वभावानुरूप मार्ग. आदान कालारंभी मकर व विसर्गकालारंभी कर्क राशीत सूर्याचे भ्रमण होते. कालाचा स्वाभाविक मार्ग.

कालक-पु., **कृष्णवर्णः** (सुनि. १३.४३) काळा वर्ण.

धान्य०, (सुसू. २०.५) एक धान्य.

सर्प० (असंसू. ७.७६) एक सर्प.

न., **शारीर०, नेत्रगतं कालकास्थि** (सु. उ. १.१९)

शारीर विभाग. डोळ्यांतील कालक अस्थि.

-चूर्ण-न., **योग० पाठा, व्योषम्, रसाञ्जनं त्रिफला, लोध्रं, चित्रकः, इत्येभिर्युक्तः दन्तास्यगलरोगेषु गण्डूषधारणार्थमुपयुज्यते** (चचि. २६.१९४-१९५)

पहाडमूळ, सुंठ, मिरी, पिंपळी, रसांजन, त्रिफळा, लोध्र, चित्रक, यांचा एक औषधीयोग. दांत, तोंड, गळा, यांच्या रोगात गुळण्या-चूळ धरण्याकरिता उपयुक्त.

कालङ्कतक-पु., **वनस्पति० कासमर्दः** (चक. १.२५)

कासविंदा.

कालङ्कृत-पु., **वनस्पति० कासमर्दः** (चवि. ८.१३५)

कासविंदा.

कालाकालसंज्ञा–स्त्री., **आतुरावस्थासु तु कालाकालसंज्ञा। तद्यथा–अस्यामवस्थायामस्यौषधस्य कालोऽकालो वा** (असंसू. २३.१२)
विकारावस्थेत कालाकाल दोन्ही असतात. या अवस्थेत या औषधाचा काल आहे, या औषधाचा काल नाही असे म्हणणे.

कालागरु–न., **वनस्पति० अगरु-भेदः कृष्णागरु, द्र० 'अगरु'** (रा. १२.४०)
एक वनस्पती. अगरूचा प्रकार. काळा अगरू. पहा 'अगरु'

कालाञ्जन–न., **अञ्जनम्, सौवीराञ्जनम्** (सुउ. ४५.३२ ड.)
अंजन, सुरमा, काळा सुरमा. सौवीर नावाचे अंजन.

कालाञ्जनी–स्त्री., **वनस्पति० गुणाः–कटुः, उष्णा, मलामकृमिशोधनी, अपानावर्तशमनी जठरामयहारिणी च** (रापरि. ४.४३)
एक वनस्पती. **गुण**–तिखट, उष्ण, मळ, आम, कृमि यांचे शोधन करणारी; अपान वायु ऊर्ध्व झाल्यास त्याचे व उदराचे शमन करणारी. काळी कपाशी.

कालानुवर्तिन्–वि., कालपराधीनः (चसू. २७.१९७)
कालाला अनुसरणारा. काळाच्या आधीन. कालपराधीन.

कालानुसारक–न., **वनस्पति० तगरम्** (रा. १०.१०३)
तगर. पिवळा चंदन.

कालानुसारिन्–पु., **वनस्पति० तगरम्** (सुचि. ३.६०) तगर.

कालानुसारिवा–स्त्री., **वनस्पति० सारिवाभेदः, कृष्णसारिवा, द्र० 'सारिवा.'** (सुउ. ५८.६५, सुचि. २२.६९)
अनंतमूळ प्रकार. काळे अनंतमूळ, काळी सारिवा, पहा 'सारिवा.'
तगरभेदः (सुक. ६.१७) तगराचा प्रकार.

कालानुसारी–स्त्री., **वनस्पति० कृष्णसारिवा, द्र० 'सारिवा'**, (सुचि. २०.५५)
काळी सारिवा. काळे अनंतमूळ. पहा 'सारिवा.'

कालानुसार्य–न., **तगरम् (जज्जटः)** (चचि. ३.२५८) **शैलजम् इति केचित** (सुसू. ३७.२६) **(शैलजम्=शैलेयम्) चन्दनभेदः** (चचि. ३. २५८. (चक्र)
तगर. दगडफूल. चंदनाचा एक प्रकार. पिवळा चंदन, शिसव, शिलाजित.

कालानुसार्यक–न., **खनिज० शैलेयम्** (ध. ३.७३)
शिलाजित.

कालानुसार्या–स्त्री., **कालानुसारिवा** (सुक. ५.६५–६८)
पहा 'कालानुसारिवा.'
तगरम् (सुचि. १७.१५) तगर.
चन्दनभेदः, द्र० 'चन्दन' (चचि. ४.१०३)
पिवळा चंदन. पहा 'चंदन.'

कालानुसार्यादितैल–न., **योग० कालानुसारी, अगुरु, एला, जाती, चन्दनम्, पद्मकम्, शिला, दारु, अमृता, तुत्थम् एतैः सिद्धं तैलं रोपणार्थं युज्यते** (असंउ. ३१. तप्रपृ. २९८)
एक सिद्ध तेल. अनंतमूळ, अगरु, वेलची, जाई, चंदन, पद्मकाष्ठ, मनशीळ, दारुहळद, गुळवेल, मोरचूद, यांनी सिद्ध तेल व्रण रुजवण्याकरिता उपयुक्त.

कालान्तरप्राणहर–वि., **मर्मप्रकार० कालान्तरप्राणहराणि पक्षान्मासान्मारयन्ति, तेष्वपि तु क्षिप्राणि कदाचिदाशु मारयन्ति** (सुशा. ६.२३) **द्र० 'मर्म'**
आघातानंतर कालान्तराने आठवड्यानंतर मरण ओढवेल असे मर्म. पंधरा दिवसांनी महिन्याने मरण. त्यातही क्षिप्रमर्मावर आघात झाला तर लवकर मरण.

कालान्ध–वि., **कालेन आसन्नतरमृत्युनाऽन्धत्वं प्राप्तः** (चइं. ११.१८)
कालाने झालेला अंध. मरणाच्या वेळी अंधत्व येणे.

कालापेक्ष–पु., **ऋत्वहोरात्रवयोव्याधिभोजनेषु प्रत्येकं क्रियमाणो भेदः तं तं कालं अपेक्षते इति कालापेक्षः** (चचि. ३०.३०८) **द्र० 'काल'.**
कालाला अनुसरून ऋतु, दिवस, रात्र, वय, व्याधि, भोजन, या प्रत्येकात केलेला भेद. त्या त्या कालाची अपेक्षा. पहा 'काल'.

कालाभ्रक–न., **खनिज० कृष्णाभ्रकम्** (र. २०.११) **द्र० 'अभ्रक'**
खाणीतले काळे अभ्रक. पहा 'अभ्रक'

कालाम्ल–वि., **कालेन अम्लम्** (अहसू. ५.७८)
काळाने झालेले अम्ल.

कालायक–न., वनस्पति० दारुहरिद्रा (ध. १.५८)
दारुहळद.

कालायशाक–न., शाक० त्रिपुटक–कलायस्य पत्राणि शाकत्वेनोपयुज्यंते, **गुणाः**–भेदनं मधुरं रूक्षमतिवातलं च (सुसू. ४६–२७७)
वाटाण्याच्या पानांची भाजी. तीन पुड्याचा जो वाटाणा त्याच्या पानांची भाजी. **गुण**–मधुर, रूक्ष, मळ फोडणारी, अतिवातल.

कालायस–न., खनिज० लोहभेदः, कृष्णलोहः, द्र० 'लोह' (चचि. १.५८)
लोखंडाचा प्रकार. काळे लोखंड.

कालि–पु., वनस्पति० धत्तूरः (ध. ४.७) धोत्रा.
स्त्री., जीरकभेदः, कृष्णजीरकः (ध. २.७०)
द्र० 'जीरक'
जिऱ्याचा प्रकार, काळे जिरे.

कालिका–स्त्री., वनस्पति० काकोली (रा. ३.१६६)
'काकोली' जीवनीयगणातील एक.
कर्कटशृङ्गी (रा. ६.१११) काकडशिंगी.
कालीयकम् (सुउ. ५१.२३) वनस्पती. कृष्णागरु.
जीरकभेदः (स्थूल) जीरकः (ध. २.५९)
द्र० 'जीरक'
जिऱ्याचा प्रकार. मोठे जिरे.
खण्डः (र. १७.१३७) चूर्ण.
कर्णगतदैवकृतछिद्रसमीपवर्तिनी कृष्णवर्णा सिरा (सुसू. १६.५)
शारीर अवयव. कानाच्या पाळींमध्ये दैवकृत छिद्राच्या जवळ असणारी कृष्णवर्णाची शिरा.

कालिङ्ग–पु., वनस्पति० इन्द्रयवः (र. १०.९७)
इंद्रजव.
फल० कलिङ्गः (र. ३०.६३)
एक फळ. कलिंगड, टरबूज.
कलिङ्गडम् (अहसू. ६.८७) कलिंगड.
–मान–न., मान० कलिङ्गदेशे भवं मानम् । मानं च द्विविधं, कालिङ्गं मागधं च, कालिङ्गान्मागधं श्रेष्ठमिति कथ्यते (चक. १२ .१०५)
कलिंग देशात चालणारी प्रणाली. दोन प्रकारचे मोजमाप. कालिंग व मागध (मगध देशातले.) दुसरे श्रेष्ठ.

कालिनी–स्त्री., रसबन्धनप्रयोगयोग्या स्त्री । तस्या लक्षणम्–श्यामवर्णा, पद्मलोचना, कुञ्चितकेशी, सुरूपा, तरुणी, विस्तीर्णजघना, शुभा, पीनस्तनभारेण नम्रिता, चुम्बनालिङ्गनस्पर्शकोमला, मृदुभाषिणी, अश्वत्थपत्रसदृशयोनिदेशसुशोभिता, कृष्णपक्षे पुष्पवती च या नारी सा 'कालिनी' इति कथ्यते । रसायने, रसबन्धप्रयोगे च उत्तमा स्मृता (र. ६.३३)
पाऱ्याच्या बंधनाचा प्रयोग करण्याला योग्य स्त्री. **लक्षण**–श्यामवर्ण, कमळाप्रमाणे डोळे, कुरळे केस, सुस्वरूप, तारुण्याने युक्त, मांड्या पुष्ट व पसरट, पुष्ट स्तनाच्या भाराने लवलेली, चुंबन, आलिंगन, यांना कोमल स्पर्श असलेली, मृदु भाषण करणारी, पिंपळाच्या पानासारखा योनीचा भाग सुशोभित, वद्य पक्षात विटाळशी वसणारी स्त्री. कालिनी. रसायनालाही उपयुक्त.

कालिन्द–न., फलशाक०, कृष्णबीजं कूष्माण्डसदृशं फलम् ; कलिन्द इति लोके । तद्गुणाः–दृष्टिशुक्रक्षयकरं कफवातकृच्च (सुसू. ४६.२१४)
फळभाजी. काळ्या बियांचे कोहळ्यासारखे फळ. कलिंगड. **गुण**–दृष्टि व शुक्र यांचा क्षय करणारे; कफवातवर्धक.

कालिन्दक–पु., वनस्पति० जोन्नालः, कूष्माडभेदः (सुसू. ९.४) द्र० 'कूष्माण्ड'
कोहळ्याचा प्रकार, कलिंगड,

कालिन्दी–स्त्री., वनस्पति० कटभी (रापरि. ९.३८)
मालकांगोणी. विष्णुक्रांता.
त्रिवृत् (ध. १.२४३) तेड.
–रक्ता–त्रिवृत् श्यामाभेदः रक्ताकालिन्दी (रा. ६.३६९) द्र० 'त्रिवृत्'
काळे तेड प्रकार. तांबडे तेड. पहा 'त्रिवृत्'.

कालीय–न., शारीर० रक्तस्यानिलयोगात् कालीयम् (असंशा. ५.४८)
शारीर अवयव. रक्त व वात यांनी कालीय अवयव बनतो.
कालीयकम् (रा. १२.१५ सुचि. २५.३९)
कृष्णागरु.
कृष्णचन्दनम् (सुचि. २०.३५)
द्र० 'चन्दन' 'कालीयक'
काळे चंदन.

कालीयक–न., वनस्पति० दारुहरिद्रा (रा. ६.८४)
दारुहळद.
कृष्णचन्दनम् (असंचि. १८) काळे चंदन.

चन्दनभेदः, मलयादि चन्दनमिति प्रसिद्धम्
(सुसू. ३८.८ चचि. १६.५४)

पीतचन्दनम्–गुणाः–तिक्तं, शीतं, हृद्यं, परं कान्तिदं कुष्ठश्लेष्मानिलापहं, कण्डूविचर्चिकादद्रुक्रिमिहृत् रक्तपित्तजित् (ध. ३.८ रा. १२.१५)

हिं.—पीला चंदन.

म.—**पिवळे चंदन.**

गु.—पीळो चंदन.

बं.—पीत चंदन.

फा.—संदल अबीयज.

चंदनाचा प्रकार. मलय पर्वतावरचे चंदन. पिवळे चंदन. **गुण**–कडु, थंड, कफवातनाशक, हृदयाला हितकर, अतिशय कांतिदायक, कुष्ठ, कंडू, अंग फुटणे, गजकर्ण, कृमि व रक्तस्राव कमी करते.

कालुष्य–न., **मलसंकीर्णत्वम्, मलिनता** (र. ८.९५)
कलुषितपणा; मळयुक्तत्व. मालिन्य.

कालेयक–पु., **वनस्पति० कालीयकः** (सुसू. ३९.९)
काळे अगरु.

न., **वनस्पति० दारुहरिद्रा** (इंदुः असंउ ३०; ध. १.५८)
दारुहळद.

दारुहरिद्रानुकारि द्रव्यम् (सुउ. ४४.३१)
दारुहळदीसारखे द्रव्य.

कालीया काष्टं, कृष्णचंदनम् (चसू. ३.२६)

कालीयकः (सुक. ६.१५) काळे चंदन.

अगरु (ध. ३.२७) काळा अगरु.

कुङ्कुमम् (रा. १२.२१) केशर.

कालोत्थलवण–न., **काललवणम्, सौवर्चलम्**
(चचि. १५.१७१)
योग्य काळी काढलेले लवण. पादेलोण.

कालोपपन्न–वि., **आवस्थिककालयोग्यम्**
(सुउ. २४.१८)
रोगाच्या अवस्थेच्या कालाला योग्य.

कालिमकाभेदा–स्त्री., **वनस्पति० महाकरञ्जः**
(ध. ५.११०) मोठा करंज; सागरगोटा, गजगा.

कावीर–**कुरुक्षेत्रात् दक्षिणदेशविशेषः सोयं कावेरीनदीपरिसरप्रदेशः संभाव्यते** (काखि. २५.१२)
कुरुक्षेत्राच्या दक्षिणेकडील देश, कावेरीनदीच्या परिसरातील प्रदेश असावा.

काश–पु., **वनस्पति० इक्षुरकः, श्वेतचामरपुष्पो नाम तृणविशेषः, चमरपत्रस्तृणपञ्चमूलेष्वेकः, स्तन्यजननगणे एकं द्रव्यम्** (चसू. ४.१२); **मूत्रविरेचनीयगणे एकं द्रव्यम्** (चसू. ४.१५)
काशमूलं निर्वापणप्रदेहे (चसू. ३.२७) **वीरतर्वादिगणे एकं द्रव्यम्** (सुसू. ३८.१२) **कुशकाशनलदर्भकाण्डेक्षुका इति तृणसंज्ञकः, मूत्रदोषविकारं, रक्तपित्तं च विनाशयेत्** (सुसू. ३८.७५).

गुणाः—स्वादुर्हिमस्तर्पणो वृष्यो बलकृद्रुच्यः पित्तास्रकृच्छ्रजित्, श्रमशोषदाहहरः आमशोषक्षयापहः (ध. ४.१३०; रा. ८.२०२)

पित्ताश्मरीनाशनः (सुचि. ७.९).

हिं.—कास. काही.

म.—**कसाई, कसाड.**

गु.—कांसडो.

बं.—केशेघास.

कसाई, कसाड. पांढऱ्या चवरीसारखी फुले येतात. एक गवत. तृणपंचमूळातील मूळ, कुश, कसाई, नळ, दर्भ, ऊस ही तृणपंचमुळे. **गुण**–रक्तस्राव, मूत्रविकारनाशक. आमशोष, श्रमशोष, क्षय, दाह, पित्त व रक्ताचे मूत्रदोष, शुक्र, अंगावरचे दूध वाढविणारे, रुचिकर, गोड, थंड, पोषक आहे. मूत्र विरेचक, दूध वाढविणारा, मूत्रविरेचनीय, व वीरतर्वादिगणातील एक द्रव्य. पित्ताश्मरीनाशक आहे.

काशिपति–पु., **धन्वन्तरिः, सर्वशास्त्रार्थतत्त्वज्ञत्वादिगुणयुक्तः काशीराजो मुनिः राजर्षिः** (सुउ. १८.३)
राजर्षि. काशीराज मुनि. धन्वंतरि. सर्वशास्त्रार्थतत्वज्ञ.

राजर्षि० वामकः

यज्ञःपुरुषविषये विवदमानेषु एकः (चसू. २५.५)
एक राजर्षि. वामक. पुरुषजन्म प्रश्नावरील वादविवादात भाग घेणारा.

काशीराज–पु., **वाराणसीजनपदनृपतिः, धन्वन्तरिः काशिपतिः** (सुसू. १.३)
काशीचा राजा. धन्वंतरि.

काशीस–न., **खनिज० कासीसम्** (चसू. ३.५)
हिराकस.

काश्मरी–स्त्री., **वनस्पति० 'श्रीपर्णी' 'गांभारीवृक्षः' वृक्षविशेषः, काश्मरीमूलगुणाः–तिक्तं, कटु, स्वादूष्णवीर्यं, त्रिदोषघ्नं, रक्तपित्तश्रमदाहज्वरतृष्णाविषशोफहरं च** (सुक. ६.१८; सुसू. ४६.१८५; ध. १.११७)

हिं.—खंभारी, कंभारी, शिवण.
म.—शिवण, सीवनी.
गु.—**शिवन, सीवनी.**
बं—गांभारी, गाभार.
त.—पेरु कुमिळ, गुम्मडु तेक्कु.
गुण-कडु, तिखट, गोड, उष्ण, त्रिदोषघ्न, रक्तस्राव, दाह, ज्वर, तहान, विष, सूज, थकवानाशक.

–पत्र–न., **काश्मरीवृक्षस्य पत्रम्, तच्च रक्तपित्ताभ्यां दूषिते व्रणे दीयते** (सुचि १.११३)
शिवणीचे पान. रक्त व पित्त यांच्या दुष्टीच्या व्रणावर झाकण्याकरिता उपयुक्त.

–फल–न., **गाम्भारीफलम्, तद्गुणाः–हृद्यं, शीतवीर्यं, केश्यं, रसायनं, मेध्यं, रक्तसांग्राहिकं, वातनाशनं, मूत्रविबन्धघ्नं, रक्तपित्तनाशनं च** (सुसू. ४६.१८५)
सारिवादिगणे (सुसू. ३८.३९)
गुण-थंड; हृदय, बुद्धि, केस यांना हितकर, रसायन, रक्तस्राव कमी करणारे, गोठविणारे, वातनाशक व मूत्रप्रवृत्ति करणारे. सारिवादिगणातील एक औषध.

काश्मर्य–पु., **वनस्पति० काश्मरी** (ध. १.११७) (चसू. ४.१६; सुसू. ३८.६८)
शिवण, सिवनी.
न., **काश्मर्याः इदम्** (सुउ. ३९.१७३)
काश्मरीचे जे ते, फळ फूल पान इत्यादी.

(काश्मर्या) स्त्री., **काश्मरी** (ध. १.११७)
शिवण, सीवनी.

–तैल–(परिव) न., **तैल०, तद्गुणाः–मधुरं, कषायं, वातपित्तप्रशमनं च** (सुसू. ४५.१२१)
शिवण फळ घालून तयार केलेले तेल. **गुण**–गोड, तुरट, वातपित्तशामक.

काश्मीर–न., **वनस्पति० पुष्करमूलम्** (ध. १.६६)
पुष्करमूळ.
कुङ्कुमम् (ध. ३.३२) केशर.

(काश्मीरी)–स्त्री., **उत्तरापथिकद्राक्षाभेदः** (रा. ११.७७) **द्र० 'द्राक्षा'**
द्राक्षप्रकार.

–ज–न., **कुङ्कुमम्** (रा. १२.२१) केशर.

–जीरका–स्त्री., **वनस्पति०, कृष्णजीरकः** (ध. २.७०) **द्र० 'जीरक'**
काळेजिरे.

काश्मीरिका–स्त्री., **वनस्पति० द्राक्षा** (ध. ५.५६)
द्राक्ष.

काश्यप–पु., **ऋषि० रोगापहरणचिन्तनार्थं हिमवतः पार्श्वे समेतेषु महर्षिष्वेकः** । (चसू. १.१२)
रोगनाशक उपायांचा विचार करण्याकरिता हिमालयाजवळ जमलेल्या महान ऋषींतील एक.

–संहिता–स्त्री., **आयुर्वेदीयकौमारभृत्यविषयकः प्रधानो ग्रन्थविशेषः, तस्य अपरं नाम वृद्धजीवकीयं तन्त्रम् । काश्यपसंहिता संपूर्णा नाद्यापि प्राप्ता । उपलब्धा चेयं त्रुटिताऽपि कौमारभृत्यविषये यावदुपलब्धग्रन्थातिरिक्तमहत्त्ववशात् प्रकाशिता दृश्यते** । (का.)
बालचिकित्सेचा प्रधान ग्रंथ. वृद्धजीवकीय तंत्र दुसरे नाव. ही संहिता अपूर्ण आहे. अजून संपूर्ण प्राप्त झाली नाही, झाली तेवढी तरी ती अतिमहत्त्वाची असल्यामुळे प्रकाशित केली आहे.

काश्यपोक्तविरेचन–न., **योग० हरीतकी सलवणा मागधी मरिचानि च । दूषीविषार्तानां श्रेष्ठ-विरेचनम्** । (असंउ. ४०)
काश्यपाने सांगितलेले विरेचन.
हिरडा, पिंपळी, मिरी, सैंधवयुक्त. कृत्रिम विषार्ताला चांगले रेचक.

काषायवासिक–पु., **सविषकीटविशेषः स सौम्यः, श्लेष्मप्रकोपणः कफविकारान् करोति** (सुक. ८.१३)
एक विषारी किडा. कफवर्धक व कफविकार करणारा.

काषायी–स्त्री., **कीट० मक्षिकाभेदः, प्राणहरा, तथा दष्टस्य कण्डूशोफदाहरुजःश्यावपिडकोत्पत्तिज्वरादय उपद्रवाश्च भवन्ति । कान्तारिका, कृष्णा, पिङ्गला, मधूलिका, काषायी, स्थालिकेत्येवं षण्मक्षिकाः । तासु काषायी स्थालिका च प्राणहरे** (सुक. ८.३५)
द्र० 'मक्षिका'
माशीचा एक प्रकार. प्राणनाशक. दंशाने सूज, वेदना, खाज, आग, काळसर पुळ्या, ताप इत्यादी उपद्रव. कांतारिका, कृष्णा, पिंगलादिकातील काषायी व स्थालिका या प्राणहारक आहेत.

काष्ठ–न., **दारु** (र. १. ४१) लांकूड.

(काष्ठा)–स्त्री., **कालविभाग०, पञ्चदशाक्षिनिमेषात्मकः, द्रष्टव्यं 'काल'** (सुसू. ६.५)
काळाचा भाग. पंधरा वेळा पापणीची उघडझांप होण्याइतका काळ.

–कदली–स्त्री., **वनस्पति० कदलीभेदः, रानकदली, गुणाः–मधुरा, शीता, गुरुः, मन्दाग्निजननी, दुर्जरा,**

रुच्या, रक्तपित्तहरा, विषघ्नी च । द्वितीया काष्ठकदली श्वेता । वनकदल्यपि; विषघ्नी स्वादुकदली पाषाणकदली तथा (ध. ४.७९)
केळीचा प्रकार. **गुण**–गोड, थंड, जड, पचण्यास जड, अग्नी मंद करणारी, रुचकर, रक्तस्राव व विषनाशक. दुसरी रानकेळ. काष्ठकदली, चवई.

–गोधा–स्त्री., वनस्पती. गोधाकारा ओषधिः । द्रोणीप्रावेशिकरसायनेऽप्युपयुक्ता (चचि. १ (४) ७)
घोरपडीच्या आकाराची एक वनस्पती. द्रोणी-डोणीमध्ये राहून सेवन करावयाच्या रसायन गुणाची.

–जम्बू–स्त्री., वनस्पति० जम्बूभेदः, द्र० 'जम्बू' (रा. ११.१३४)
लहान जांभूळ. जांभळाचा प्रकार.

–दारु–न., वनस्पति० देवदारुः (रा. १२.१०४)
देवदार.

–द्रु–पु., वनस्पति० पलाशः (रा. १०.२७४)
पळस.

–धात्री–स्त्री., वनस्पति० आमलकभेदः (रा. ११.३२९) द्र० 'आमलक'
लहान आवळा.

–पाटला–स्त्री., वनस्पति० पाटलाभेदः (ध. १.१२२) द्र० 'पाटला'
पाडळ.

–रजनी–स्त्री., वनस्पति० दारुहरिद्रा (ध. १.५८)
दारुहळद.

–वल्लिका–स्त्री., वनस्पति० कटुकी (रापरि. ३.४३)
कटुका, कुटकी.

–सारिवा–स्त्री., वनस्पति० सारिवा (ध. १.१६१)
अनंतमूळ.

काष्ठक–न., वनस्पति० अगरुभेदः, काष्ठागरु द्र० 'अगरु.' (रा. १२.४२)
एक अगरू. लकड्या अगरू.

(काष्ठिका)–स्त्री., वनस्पति० काष्ठकदली, (रा. ११.११०) कठीण केळ; चवई.

काष्ठागरु–न., वनस्पति० अगरुविशेषः द्र० 'अगरु' (रा. १२.४२) एक अगरू. काळा अगरू.

काष्ठालुक–न., वनस्पति० कन्दशाकम् (सुसू. ४६.२९८)
एक कंद, भाजी. पांढरा अळू. न शिजणारा अळू.

काष्ठीरसा–स्त्री., वनस्पति० कदली (रा. ११.१०७)
केळ.

काष्ठेक्षु–पु., वनस्पति० इक्षुभेदः, द्र० 'इक्षु' (सुसू. ४५.१५३)
उसाचा प्रकार. लकड्या ऊस. कडक ऊस. कठीण पांढरा ऊस.

काष्ठौषधि–स्त्री., वृक्षवल्ल्यादीनामौषधोपयोगि मूलत्वक्सारपुष्पपत्रादिकम् (र. १.४१)
वृक्ष वेली इत्यादींचे औषधोपयोगी मुळे, साल, सार, फुले, पाने इत्यादी.

कास–पु., तृणविशेषः । काशः । श्वेतचामरपुष्पः । मधुरस्तिक्तः स्वादुपाकः शीतः स्वरो मूत्रकृच्छ्राश्मरीदाहरक्तक्षयपित्तजरोगहन्ता च (ररस. ३०.५६)
दर्भाचा प्रकार, काश, पांढऱ्या चवरीसारखा फुलांचा झुबका असणारा. **गुणः**–मधुर, तिक्त, स्वादुविपाक, शीत, स्वररोग, मूत्रकृच्छ्र, अश्मरी, मूत्रदाह, रक्तक्षय, पित्तरोग नाहीसे करणारा.

कास–पु., व्याधिविशेषः । कासनिरुक्तिः–'कस गतिशातनयोः' कसनादिति यथोक्तगतिमत्त्वात् तथा उरःप्रभृतिशातनाच्च "कास" इत्यन्वर्थसंज्ञयोच्यते (चक्र. टी.) (चरकचि. १८.८) "नेत्रे पृष्ठमुरःपार्श्वे निर्भुज्य स्तंभयंस्ततः । शुष्को वा सकफो वाऽपि कसनात् कास उच्यते ॥ (चचि. १८.८)
निदानम्: विदाहि-गुरु-विष्टम्भि-रूक्ष-अभिष्यन्दि-भोजनानि, शीतपान–शीतासन–शीतस्थानानि धूमानलानिलरजांसि, व्यायामकर्मभार–अध्व–वेगाघातातपतर्पणानि, आमदोष–अभिघात–स्त्री–क्षयरोग–प्रपीडनानि, विषमाशन-अध्यशन-अनशन-समशनानि, क्षवथुसंधारणम्, एतानि खलु कासस्य हिक्काश्वासयोश्च कारणानि (सुउ. ५२.३–४)
पूर्वरूपम्–कण्ठे कण्डूः, भोज्योपरोधः, प्राकृतिकस्वरालपविकृतिः, अरोचकः, अग्निसादः, गलतालुशोषः, चिह्नान्येतानि भाविनि कासे भवन्ति (सुउ. ५२.६)
शूकपूर्णाभकण्ठत्वम्, हृदयस्य अस्वास्थ्यं च । (असंनि. ३.२०)
सामान्यस्वरूपम्–प्राणो ह्युदानानुगतः प्रदुष्टः संभिन्नकांस्यस्वनतुल्यघोषः । निरेति वक्त्रात्सहसा सदोषः (सघोषः) कासः स विद्वद्भिरुदाहृतस्तु (सुउ. ५२.४)
संभिन्नकांस्यस्वरतुल्यघोषः–
जर्जरितकांस्यशब्दानुकारी स्वरः (उ.)

संप्राप्तिः—धातुक्षयावरणकारिभिः अन्यैश्च हेतुभिः क्रुद्धः अधःप्रतिहतः—प्राणः । ऊर्ध्वं रसस्य स्वस्थाने तिष्ठन्नुरसि उपपद्यते । उदानेन सज्जंस्तत्र कण्ठे चानुप्रपूर्य च । वाहिनीर्गलमूर्धस्थास्ततोऽङ्गान्युत्क्षिपन्निव । क्षिपन्निवाक्षिणी पृष्ठमुरःपार्श्वे च पीडयन् । विवृतत्वान्मुखेनैति भिन्नकांस्योपमध्वनिः । यस्मात्तस्मात्सवर्णोजोबलमांसक्षयावहः । **संख्याः**—वात–पित्त–कफ–क्षत–क्षयजः (असंनि. ३)

वात–पित्त–श्लेष्म–क्षत–क्षयैः पञ्च कासाः स्मृताः (अहृनि. ३. १७–१८)

वातजः—कुपितो वातलैर्वायुः उरःकण्ठवक्त्राणां शुष्कत्वम्, हृत्पार्श्वोरःशिरसा शूलम्, मोहक्षोभस्वरक्षयान् महावेगरुजास्वनं शुष्ककासं च करोति । स अङ्गानि हर्षयन् शुष्कं कफं कृच्छ्रान्मुक्त्वा अल्पो भवति (असंनि. ३. २७–२८) वातकासे–सततकासवेगः भवति । (मानि; सुउ. अ. ५२.५)

पित्तजः—अक्षिकफयोः पीतत्वम्, तिक्तास्यत्वम्, ज्वरः, भ्रमः, पित्तासृग्वमनं, तृष्णा, वैस्वर्यम्, धूमकः, मदः । कासवेगेन ज्योतिषाम् दर्शनम् इव च भवति (असंनि ३.२९)

कफजः—अल्परुग् उरः, मूर्धहृदयं स्तिमितं गुरु च । कण्ठोपलेपः, सदनं, पीनसः, छर्दिः, अरोचकः, रोमहर्षः घनस्निग्धश्वेतश्लेष्मणः प्रवर्तनं च (असंनि. ३.३०)

क्षतजः–(**तल्लक्षणम्**) अयथाबलसेवितैः युद्धाद्यैः साहसैः अन्तःक्षते उरसि पित्तानुगतः कुपितो बली वायुः कासं करोति, तेन सशोणितं (कफं) पीतं श्यावं शुष्कं ग्रथितं कुथितं बहु च कफं ष्ठीवति पर्वभेदज्वरश्वासतृष्णावैवर्ण्यकम्पवांश्च भवति । कण्ठरुक्, उरसो विभिन्नत्वमिव, तीक्ष्णसूचीभिः हृदयं तुद्यमानमिव, पार्श्वशूलम् (असंनि. ३.३१–३५) पारावत इव कूजनम्, सासृङ्मूत्रत्वं, पृष्ठकटीग्रहः वीर्यपक्तिरुचिबलवर्णहानिश्च जायते तथा स पूर्वं कासते शुष्कं ततः ष्ठीवेत् सशोणितम् । कण्ठेन रुजताऽत्यर्थं विरुग्णेनेव चोरसा । सूचीभिरिव तीक्ष्णाभिस्तुद्यमानेन शूलिना । दुःखस्पर्शेन शूलेन भेदपीडाभितापिना । पर्वभेदज्वरश्वासतृष्णावैस्वर्यपीडितः । पारावत इवाकूजन् कासवेगात् क्षतोद्भवात् (चचि. १८.२१–२२) उरःक्षतजः कासविशेषः । उरःक्षतोद्भवः । स गात्रशूल–ज्वर–दाह–मोहान् प्राणक्षयं चोपलभेत कासी (सुउ. ५२.१०–११)

असाध्योरःक्षतजकासलक्षणम् । गात्रेषु शूलं ज्वरः दाहः मोहः एतल्लक्षणवान् उरःक्षतजकासी अचिकित्स्यः

क्षयजः—व्याधिविशेषः क्षयज इति । क्षयो धातुक्षयः, तेन राजयक्ष्मसंबंधानां क्षीणधातुपुरुषभवानां तथा जराकासस्य च धातुक्षयजस्य क्षयजशब्देन ग्रहणं भवति (चक्रः)

वातादिजास्त्रयो ये च क्षतजः क्षयजस्तथा । पञ्चैते स्युर्नृणां कासा वर्धमानाः क्षयप्रदाः ॥ (चचि. १८.४) तल्लक्षणम्–राजयक्ष्मिणः कुपिताः वातप्रधानाः धातवः राजयक्ष्मकारणैः कासं कुर्वन्ति । ततः पूतिपूयोपमं पीतं विस्रं हरितलोहितम् । कफं ष्ठीवति । पार्श्वे अपनीयेत इव । हृदयं पततीव च भवति । अकस्मात् शीतोष्णेच्छा, बह्वशित्वं, बलक्षयः, स्निग्धप्रसन्नवक्त्रत्वम्, श्रीमद्दर्शननेत्रता, सर्वाणि क्षयरूपाणि च भवन्ति ।

(असंनि. ३.३६–३९)

(**शुक्रक्षयजकासः**)–रतिः विषयसेवनं तस्मादतिरिक्तात् शुक्रक्षयो जायते तस्मात्समुत्पन्नः कासः । प्रक्षीणमांसः दुर्बलः शुष्यन् पूयसहितं रुधिरं निष्ठीवति । वातादिकासानां हृच्छंखमूर्धोदरपार्श्वशूलीत्यादि–दोषत्रयलिंगानि अस्मिन् भवन्ति, तस्मादेष शुक्रक्षयजः दुश्चिकित्स्य इति कायचिकित्साविदः कथयन्ति । "स गात्रशूलज्वरदाहमोहान् प्राणक्षयं चोपलभेत कासी" एतत् क्षयकासलक्षणम् इति केचित् । क्षतजकासस्य असाध्यावस्थालक्षणम् इति च केचित् ॥ यद्यपि क्षयजकासलक्षणानि 'शुष्यन् विनिष्ठीवति' इत्यस्मिन् श्लोके न तादृक्–दृग्गोचरी–भवन्ति तथापि 'ससर्वलिंगम्' इत्यनेन क्षयजकासलक्षणानि ज्ञातव्यानि ।

सर्वदोषलिंगानि–क्षामाननत्वं, बलस्वरौजसां क्षीणत्वं, भिन्नस्वरत्वं, निरंतरं शुष्ककासः, हृच्छंखादिषु शूलं उरोविदाहः, ज्वरः, वक्त्रशोषः, तिक्तमुखत्वं, तृषा, कटुपीतवमनं, पीतवर्णता, परितोदाहः, सदाहकसनं, कफलिप्ताननत्वं, शिरोरुक्, कफपूर्णतनुः, अंगग्लानिः, अंगगौरवं, भोजनारुचिः, कफसान्द्रकसनं, इत्यादीनि दोषत्रयलिंगानि शुक्रक्षयजे कासे भवन्ति । क्षयस्य क्षयकासस्य च भेदो यद्यपि नोपलभ्यते तथापि क्षये यानि ज्वरादीनि लक्षणानि भवन्ति तानि एकदोषारब्धानि

साध्यासाध्यत्वं–त्रीन्साध्यान्साधयेत् पूर्वान् पथ्यैर्याप्यांश्च यापयेत् (चचि. १८.३१)

तस्य साध्यासाध्यत्वादि (सुउ. ५२.१३) पञ्चप्रकारेषु कासेषु शक्तिमताम् अर्थात् यूनां सर्वेऽपि साध्याः; वृद्धानां अर्थात् क्षीणशक्तीनां सर्वेऽपि याप्याः । क्षतज–क्षयजौ यूनामपि दुश्चिकित्स्यौ याप्यौ च (मा. काय०)

सामान्यचिकित्सा–शृङ्ग्यादिचूर्णम् सरामठं उष्णाम्बुना पेयम् । त्रिफलादिलेहः सितामधुसर्पिर्भ्यां योज्यः । पथ्यादिचूर्णम् घृतमधुभ्यां लिह्यात् । पिप्पलीचूर्णं ससैन्धवम् उष्णाम्बुना पेयम् । गुडं सपिप्पलीनागरं खादेत् । सितां द्राक्षां सकृष्णाम् अद्यात् । वंशलोचनां घृतमधुभ्यां खादेत् । धात्र्यादिचूर्णं दधिमण्डेन पिबेत् । हरेणुकां समागधीं दध्ना पिबेत् । हारिद्रादिचूर्णं सबस्तमूत्रं पेयम् । दन्त्यादिचूर्णं सुखाम्बुना ग्राह्यम् । घृतभृष्टबदरीपत्रचूर्णं ससैंधवं खादेत् । कर्षार्धप्रमाणं हिंगु सौवीरकाम्लरसाभ्यां वा पिबेत् । मरिचचूर्णम् मधुना लिह्यात् । भार्ङ्ग्यादिकृता वर्तिः धूमविषये प्रयोज्या, वंशच्छल्ल्यादिकृता वर्तिः सघृता धूमार्थं योज्या । मुस्तादिकृताः वर्तयः सपयोऽनुपानं धूमार्थं योज्याः । सीधुं मरिचान्वितं पिबेत् । निदिग्धिकादिसिद्धान् मुद्गान् मधुना खादेत् । द्राक्षादिसिद्धं शृतं क्षीरं मधुना मिश्रितं पेयम् । अधिकशुण्ठीयुक्ताम् उत्कारिकां घृते पाचयित्वा त्रुट्यादिकृतपेयां मधुमिश्रां सहोत्कारिकया पिबेत् (सुउ. ५२.१३–२४)

वातचिकित्सा–स्नैहिकविरेचनम्, आस्थापनम्, अनुवासनं, स्नैहिकधूमपानं, उष्णघृतपानं, यवागुः (मांसरससिद्धा) पयःपानम्, (वातहरद्रव्यसिद्धपयःपानम्) लेहाः (सघृताः) विशेषचिकित्सा षट्पलघृतं, विदारिगन्धादिघृतं, वासाघृतं, कल्याणगुडः अगस्त्यावलेहश्च (सर्वकासविनाशगुणित्वात्) (सुउ. ५२.२६–२७)

पैत्तिक-कास–चिकित्सा–विदारिगन्धादिघृतं शर्कराप्रक्षेपपूर्वकं पूर्वाह्णे देयं पित्तकासं हन्ति । खर्जुरादिचूर्णं सितामधुसर्पिर्भ्यां लिह्यात् । मञ्जिष्ठादीनि उपकुल्यान्तानि तुल्यभागानि चूर्णीकृतानि मधुना लिहेत् । आमलकस्य चूर्णं सघृतं विपक्वं क्षीरेण सह पिबेत् । काकोलिवर्गयवगोधूमानां सुसूक्ष्मं चूर्णं मधुघृतयुक्तक्षीरेण पेयम् । गुडोदकं समरिचं सक्षौद्रं पिबेत् । कल्याणगुडं खादेत् कासश्वासाद्यनेकामयनाशनम् । अगस्त्यावलेहम् उपयुञ्जीत । काकोल्यादिघृतं कुलीरादिघृतं वा ग्राह्यम्

(सुउ. ५२.३१–४७)

कफकास–सामान्य–चिकित्सा–वमनं विरेचनं नस्यं पिप्पल्यादिकृतम् । वैरेचनिकधूमाः । कवलग्रहाः लेहाः कटुकोष्णाः । विशोषणम् । विशेष–चिकित्सा–त्रिकटुचूर्णम् । विडङ्गसिद्धघृतम् । निर्गुण्डीसिद्धघृतम् । पाठादिघृतम् । कल्याणगुडः अगस्त्यावलेहः उभयोः अपि सर्वकासादिविनाशित्वम् (सुउ. ५२.२८–३१)

उरःक्षतजकासचिकित्सा–विदारिगन्धादिघृतं सशर्करं प्रातः ग्राह्यं क्षतजकासविनाशार्थम् । खर्जूरादिचूर्णम् (खर्जूरादिभिस्तुल्यभागैः कृतं चूर्णम्) सिताक्षौद्रघृतप्रगाढं लेह्यम् । मञ्जिष्ठादिपिप्पल्यन्तानां सप्तद्रव्याणां चूर्णं मधुना लिहेत् । आमलकचूर्णं सघृतं विपक्वं क्षीरेण सह पिबेत् । काकोलिवर्गयवगोधूमानां सूक्ष्मं चूर्णं मधुघृतयुक्तक्षीरेण पेयम् । गुडोदकं समरिचं सक्षौद्रं पिबेत् । कल्याणकगुडः उपयोज्यः कासश्वासाद्यनेकामयविनाशी । अगस्त्यावलेहश्च उपयोज्यः कासश्वासाद्यनेकामयविनाशी । काकोल्यादिघृतं चोपयोज्यम् । शतावर्यादिघृतं ग्राह्यम् ॥ पित्तकासे यानि खलु घृतादीनि भेषजानि तानि सर्वाणि उरःक्षतजकासे उपयोज्यानि । उभयोरपि तुल्यमेव चिकित्सितम् ।

(सुउ. ५२.३१–४७)

क्षयोत्थकासचिकित्सा–विदारिगन्धोत्पलसारिवादिघृतं सशर्कराप्रक्षेपं पूर्वाह्णे ग्राह्यम् । खर्जूरादि–धान्यन्तानां सप्तद्रव्याणां तुल्यभागानां चूर्णं सिता मधु सर्पिः प्रगाढं लिह्यात् । मञ्जिष्ठादि–मागध्यन्तानां सप्तद्रव्याणां चूर्णं मधुना विलिहीत । आमलकचूर्णं सघृतं विपक्वं सह क्षीरेण पिबेत् । काकोलिवर्गयवगोधूमानां सुसूक्ष्मं चूर्णम् मधुघृतयुक्तक्षीरेण पिबेत् । गुडोदकं मरिचोपदंशं सक्षौद्रं पिबेत् । कल्याणकगुडाख्यः अवलेहविशेषः उपयोज्यः कासश्वासस्वरभेदाद्यनेकव्याधिविनाशकः । अगस्त्यावलेहः उपयोज्यः श्वासकासपाण्ड्वामयाद्यनेकव्याधिगजकेसरी । कुलीरादिघृतं काकोल्यादिघृतं शतावर्यादिघृतं चोपयोज्यम् । पित्तकासे यानि खलु घृतचूर्णादीनि भेषजानि कथितानि तानि सर्वाणि क्षयोत्थकासे

उरःक्षतजकासे च उपयोज्यानि । पित्त-क्षत-क्षयादित्रयाणामपि सामान्यं चिकित्सितम्
(सुउ. ५२.३१-४७)

निरुक्ति-डोळे, पाठ, छाती, व फासळ्या वाकड्या करून ताठवून कोरडा किंवा कफयुक्त ठसका सुरू होतो. ह्या स्थितीला कास म्हणजे खोकला म्हणतात.

खोकल्याची कारणे-विदाही, गुरु, विष्टंभी, रूक्ष, अभिष्यन्दी अशी भोजने; शीतपान, थंडीत वापर, थंड हवेत राहणे; धूम, अग्नि, वारा, धूळ इत्यादी हवेला बिघडविणारे पदार्थ; अतिव्यायाम, अतिशय भार वाहणे, अतिशय मार्ग चालणे, वेग अडविणे, आघात होणे, शरिराची झीज होणारे लंघनादि आहार विहार करणे, आमदोष, स्त्रीसंग अधिक करणे, क्षयरोगामुळे, विषमाशन, अध्यशन, अनशन, समशन करणे, शिंक अडविणे ही खोकल्याची कारणे आहेत.

पूर्वरूप-गळ्यामध्ये खाज, खाण्यापिण्यास अवरोध, प्राकृतिक स्वराची विकृति, चव नसणे, अग्निमांद्य असणे, गळा आणि तालु ही वाळणे, घशामध्ये कुसे भरल्यासारखे वाटणे, हृदयात अस्वास्थ्य उत्पन्न होणे.

संप्राप्ति व सामान्यरूप-धातुक्षयकर आणि अन्य कारणांनी प्राणवायु आणि उदान वायु दुष्ट होऊन गळ्यामध्ये (घशामध्ये) आघात निर्माण करतात. त्यामुळे फुटलेल्या काशाच्या भांड्याप्रमाणे बदसूर व किंचित् कफयुक्त असा आवाज घशातून निघतो; तो अचानक सुरू होतो; त्यास खोकला म्हणतात.

त्याचे प्रकार-१ वातज २ पित्तज ३ कफज ४ क्षतज ५ क्षयज असे पांच आहेत.

वातज-कुपित वायूमुळे उरामध्ये, कंठामध्ये, मुखामध्ये, शुष्कत्व उत्पन्न होते. हृदय, पार्श्व, उरोभाग व डोके यात शूळ, मोह, क्षोभ, स्वरक्षय, निर्माण होतात. मोठी उबळ व आवाजाबरोबर गळ्यामध्ये दुखावा उत्पन्न होऊन कोरडा खोकला होतो.

पित्तज-डोळे आणि कफ यांना पिवळेपणा असतो. तोंड कडू होते. ज्वर, भ्रम, पित्त किंवा रक्त यांची ओकारी, तहान, आवाज बसणे, गळ्यातून धूर येणे, मद, खोकताना डोळ्यापुढे तारे चमकतातसे वाटणे इत्यादी लक्षणे होतात.

कफज-इतर खोकल्याच्या मानाने खोकल्यात शरिराला पीडा कमी. छाती, डोके, हृदय यांना जडत्व व जखडल्याप्रमाणे वाटते. घशाला चिकटा, अंग गळणे, पडसे येणे, ओकारी, अरोचक, अंगावर रोमांच उभे राहतात घट्ट - स्निग्ध - पांढऱ्या कफाचे प्रवर्तन होते.

क्षतज-अयोग्य तऱ्हेने केलेल्या लढाई वगैरे साहसी कृत्यामुळे फुप्फुसादी अवयवात अंतःक्षते निर्माण होतात. पित्तानुबंधि कुपित वायु त्या ठिकाणी आघात करून खोकला निर्माण करतो; त्या खोकल्याबरोबर सरक्त, पिवळा, काळा, शुष्क, गाठाळ, कुजलेला, बऱ्याच प्रमाणात कफ पडतो. पेरांचा भेद, ज्वर, श्वास, तृष्णा, वैवर्ण्य असे परिणाम होतात. यामुळे कंठामध्ये पीडा, उरामध्ये फुटल्यासारखे, तीक्ष्ण सुईमुळे हृदयात टोचल्यासारखे वाटते, बरगड्यामध्येहि शूळ उत्पन्न होतो, पारवा जसा कूं कूं आवाज करतो त्याप्रमाणे गळ्यात आवाज होतो. सरक्त मूत्रप्रवृत्ति होते. पाठ आणि कंबर जखडते, शुक्र, पचनक्रिया, चव, बल, वर्ण यांची हानि होते.

क्षयज-धातुक्षयाने किंवा राजयक्ष्मा वगैरे रोगामुळे क्षीणधातु झालेल्यांना तसेच म्हातारपणामुळे जो धातूंचा क्षय होतो त्यामुळे हा क्षयज-खोकला उत्पन्न होतो. वातप्रधान त्रिदोषामुळे हा खोकला होतो. त्यामध्ये दुर्गंधयुक्त, पिवळा, आंबूस, हिरवा, लालसर असा कफ पडतो; बरगड्या तुटल्यासारख्या वाटतात; हृदय पडल्यासारखे वाटते; एकाएकी उष्ण किंवा थंडाची इच्छा होते; खादाडपणा वाढतो; बलाचा ऱ्हास होतो; चेहरा आणि डोळे मात्र प्रसन्न दिसतात; सर्व क्षयाची चिन्हे उत्पन्न होतात.

शुक्रक्षयज कास-अतिमैथुनामुळे शुक्रक्षय होऊन हा विकार उत्पन्न होतो. क्षीण मांस, दुर्बलता, शरीर सुकत जाणे, खोकल्यातून पू व रक्त ही पडते, त्रिदोषाची चिन्हे होतात. वातकास प्राधान्याची ही हृदय, आंख, डोके, उदर, बरगड्यात शूळ इ० लक्षणे केव्हा केव्हा होतात. म्हणून हा त्रिदोषात्मक विकारापेक्षाहि अधिक तीव्र व बरा न होणारा खोकला आहे असे म्हटले जाते.

सर्वदोषांची खोकल्यात उत्पन्न होणारी चिन्हे-चेहरा गळून जाणे, बल, स्वर आणि ओज यांचा क्षय होणे, आवाज फुटणे, सारखा कोरडा खोकला, हृदय-शंख इत्यादी मर्मांचे ठिकाणी शूळ, छातीत दाह, ताप, तोंड सुकणे, तोंड कडू होणे, तहान, तिखट पिवळी ओकारी होणे, शरीर पिवळे पडणे, खोकताना सर्वत्र दाह उत्पन्न होणे, क्षयाची

चिन्हे आणि क्षयकासाची चिन्हे यांमध्ये जरी फारसा भेद नसला तरी क्षयातील त्या चिन्हांची सुरुवात एकदोषाने होते. परंतु क्षयकासातील चिन्हांची सुरुवात त्रिदोषाने होत असते.

खोकल्याचे साध्यासाध्यत्व—पहिले तीन साध्य—शक्तिमान माणसाला पांचहि खोकले साध्य आहेत. क्षीण शक्तीचे आणि वृद्ध यांना सर्वच याप्य आहेत. क्षत—क्षयामुळे होणारे तरुणांनाही असाध्य आहेत.

सामान्य चिकित्सा—शृंग्यादि चूर्ण हिंग घालून गरम पाण्याबरोबर प्यावे. त्रिफलादि लेह खडीसाखर, मध, तूप, यांबरोबर घ्यावा. पथ्यादि चूर्ण तूप मधाबरोबर चाटावे. पिंपळीचे चूर्ण सैंधव घालून गरम पाण्याबरोबर घ्यावे. गूळ, पिंपळी व सुंठ एकत्र करून खावीत. खडीसाखर द्राक्षे पिंपळी ही खावीत. वंशलोचन तूपमधातून चाटावा. धात्र्यादि चूर्ण दह्याचे निवळीबरोबर घ्यावे. हरेणुका आणि पिंपळी दह्याबरोबर प्यावी. हरिद्रादिचूर्ण बकऱ्याचे मूत्राबरोबर प्यावे. दन्त्यादीचूर्ण साध्या कोमट पाण्याबरोबर प्यावे. तुपावर भाजलेली बोरीची पाने सैंधव घालून खावीत. अर्ध्या तोळयापर्यंत हिंग सौवीर-काम्लाबरोबर प्यावा. मिरपूड मधाबरोबर चाटावी. भारंगीची केलेली वात किंवा वांवूचे छिलके यांपासून केलेली वात तूप, मध घालून धूम्रपानासाठी घ्यावी. मुस्तादिकांची केलेली वात तूप घालून धूम्रपानासाठी वापरावी. सीधु नावाचे मद्य मिरपूड घालून प्यावे. निदिग्धिकादि काढ्यात सिद्ध केलेले मूग मधाबरोबर खावेत. द्राक्षादिकांनी सिद्ध केलेले दूध मध घालून प्यावे. सुंठ घातलेली भाकरी तुपात परतून त्रुट्यादींच्या पेयात मध घालून त्याबरोबर प्यावी.

वाताची चिकित्सा—स्नैहिक विरेचन, आस्थापन व अनुवासन वस्ती, स्नैहिक धूम्रपान, उष्ण घृतपान करणे, मांसरसामध्ये सिद्ध केलेली यवागू, वातहर द्रव्यांनी सिद्ध केलेले दूध प्यावे. तूप घातलेले लेह चाटावे.

विशेष चिकित्सा—षट्पलघृत, विदारिगंधादि-घृत, वासाघृत, कल्याणगुड, अगस्त्यावलेह ही घ्यावीत.

पित्तजकासचिकित्सा—भुईकोहळयाने सिद्ध केलेल्या तुपात साखर घालून ते सकाळी घ्यावे. खर्जूरादिचूर्ण खडीसाखर, मध, तूप यांचेबरोबर चाटावे. मंजिष्ठादिचूर्ण मधाबरोबर चाटावे. आमलकीचे चूर्ण तुपात शिजवून दुधाबरोबर प्यावे. काकोल्यादिवर्ग, यव, गहू यांचे सूक्ष्म चूर्ण मध, तूप युक्त दुधावरोबर प्यावे. गुळाचे पाण्यात मिरपुड आणि मध टाकून प्यावे. कल्याणकगुड खावा. अगस्त्यावलेह चाटावा. काकोल्यादिघृत किंवा कुलीरादिघृत घ्यावे. **कफजकास सामान्य चिकित्सा**—वमन, विरेचन, नस्य, वैरेचनिक धूम, कवलग्रह, तिखट आणि उष्ण लेह. **विशोषण विशेष चिकित्सा**—त्रिकटुचूर्ण, विडंगसिद्ध तूप, निर्गुण्डीसिद्धघृत, पाठादिघृत, कल्याणकगुड, अगस्त्यावलेह.

उरःक्षतज कासचिकित्सा—विदारीगंधादि घृत साखर घालून सकाळी प्यावे. खर्जूरादिचूर्ण खडिसाखर, मध तूप बरेच घालून चाटावे. मंजिष्ठादिचूर्णांतील पहिली सात चूर्णे मधाबरोबर चाटावी. आवळकठी तुपावर परतून दुधाबरोबर घ्यावी. काकोली, यव, गहू यांचे सूक्ष्म चूर्ण मध, तुप युक्त दुधावरोबर घ्यावे. गुळाचे पाणी मिरी आणि मध घालून प्यावे. कल्याणकगुड, अगस्त्याव-लेह, काकोल्यादिघृत, शतावर्यादिघृत घ्यावे. पित्त-कासामध्ये जी जी घृते सांगितली आहेत ती सर्व यांमध्ये घ्यावी. त्या दोघांची चिकित्सा सारखीच आहे.

क्षयोत्थकासचिकित्सा—विदारिगंधोत्पलसारी-वादिघृत साखर घालून सकाळी घ्यावे. खर्जूरादी चूर्णांतील पहिली सात औषधे तूप, मध, खडी-साखरेबरोबर चाटावी. मंजिष्ठादिचूर्ण मधाबरोबर चाटावे. आमलकी चूर्ण तुपात शिजवून दुधाबरोबर प्यावे. काकोली, यव, गहू, यांचे सूक्ष्म चूर्ण, मध, तूपयुक्त दुधाबरोबर प्यावे. गुळाचे पाणी मिरीं, मध घालून प्यावे. कल्याणकगुड, अगस्त्यावलेह, कुलीरादि, काकोल्यादिघृत, शतावर्यादिघृत घ्यावे. पित्तकासमध्ये जी घृते, चूर्णे, औषधे सांगितली आहेत ती सर्व क्षयोत्थकासामध्ये घ्यावी. व उरः-क्षतकासामध्येही घ्यावी. कारण पित्तकास, क्षतकास आणि क्षयकास ह्यांची चिकित्सा सारखीच आहे.

कासघ्न—पु., वनस्पति० बिभीतकः (रानि. ११.३२३ पृ. ५१.) बेहेडा.

—वर्ग—कासघ्नगणः द्राक्षाऽऽमलकपुनर्नवावृश्चीवदुरालभाऽभयाकृष्णाः कासं घ्नन्ति सशृङ्गी तामलकी कण्टकारी च (असंसू. १५.३६)

कासनाशक गण. द्राक्षे, आवळा, पुनर्नवा, वसु, पित्तपापडा, हिरडा, पिंपळी, काकडशिंगी, काटेरिंगणी.

कासघ्नी–स्त्री., वनस्पति० भार्ङ्गी
(धनि. १.६८ पृ. २०) भारंगी.
वनस्पति० कण्टकारीविशेषः
(धनि. १.९८ पृ. २५) काटेरिंगणी.

कासचिकित्सित–न., अध्याय० कासचिकित्सानिरूपणार्थं कृतः अध्यायः (चचि. १८.१)
या नावाचा अध्याय. यात खोकल्याची चिकित्सा आहे.

कासनाशनरस–पु., भैषज्य० ताम्रलोहाभ्रकभस्मानि कासमर्दागस्त्यत्रिफलाऽम्लवेतसरसैः परिमर्दितो जायते (ररस. १३.२८)
या नावाचे सिद्ध औषध. ताम्र, लोह, अभ्रकभस्माला कासमर्द, अगस्त्य, त्रिफला, अम्लवेतस, यांच्या भावना देऊन तयार केलेले.

कासनाशिका–स्त्री., वनस्पति० त्रिवृद्भेदः रक्तत्रिवृत्
(रानि. ६.३६९ पृ. ५७–५८)
तांबडे निशोत्तर.

कासप्रतिषेध–पु., अध्याय० कासाभिधव्याधिविशेषचिकित्सा। कासप्रतिषेधाख्यः सुश्रुतस्य उत्तरतंत्रस्थः द्विपंचाशत्तमोऽध्यायः (सुउ. ५२.१–२)
या नावाचा सुश्रुतसंहिता उत्तरतंत्रातील अध्याय.

कासप्रसंग-पु., सततकासः। शोषे उरःक्षतस्य कारणम्
(चनि. ६.१०)
एकसारखा खोकला लागणे. राजयक्ष्म्यामध्ये यानेच उरःक्षत होते.

कासमर्द–पु., वनस्पति० कासमर्दकः
(धनि. ४.११८ पृ. १५७)
प्रसिद्धः पत्रशाकविशेषः, 'कासविंद' इति लोके तद्गुणाः–मधुरः कफ-वातघ्नः पाचनः कफशोधनः विशेषतः पित्तहरः सतिक्तश्च (सुसू. ४६.२३६)
हिं.—कसौंदी, कासिंदा.
म.—**कासिंदा, कासविंदा.**
गु.—कासोंदरी.
बं.—कालकासुंद.
त.—पोन्नाविरै, पैयाविरै.
अस्य यूषः हिक्काश्वासनिवारणार्थम् उपयुक्तः
(चचि. १७.९९)
कासमर्द, कासविंदा. **गुण**–मधुर, कफवातनाशक; पाचन, कफशोधन, विशेषें करून पित्तहरत्व अधिक.

याचे कढण उचकी व श्वास नाहींसे करण्यास उपयोगी पडते. थोडा कडु आहे.
–**क**–पु., वनस्पति० कासमर्दः
(सं. कासचि. अ.४. पृ. २२) कासविंदा.

कासमर्दन–पु., वनस्पति० पटोलम्
(रानि. ३.७४ पृ. १७) कडुपडवळ.

कासमुक्तिद्–पु., वनस्पति० पटोलम्
(धनि. १.५० पृ. १७) कडुपडवळ.

कासरगुग्गुलु–पु., महिषाक्षकः। गुग्गुलुविशेषः कासरः महिषः (वैशसिं) उदरव्याधौ उपयुज्यते
(असंचि. १७.९६)
म्हशागुग्गुळ, उदर व्याधीमध्ये देण्यास योग्य.

कासरोधज–रोग० तत्र कासहा विधिः कार्यः
(अहसू. ४.१३)
खोकल्याच्या अवरोधाने होणाऱ्या रोगांवर त्यांवरीलच चिकित्सा.

कासहर–(गणः) महाकषायवर्गे एकः गणः
(चसू. ४.१६)
कासघ्नः पञ्चके महाकषायवर्गे एको गणः
(चसू. ४.८)
पाच महाकषायवर्गातील एक कासघ्न गण.

कासहरी–स्त्री., वनस्पति० कासमर्दः कण्टकारी, भार्ङ्गी वा (ररस. १२.४८)
कासमर्द, काटेरिंगणी, भारंगमूळ ही कासहर द्रव्ये होत.

कासारि–पु., वनस्पति० कासमर्दः
(धनि. ४.११ पृ. १५७)
कासमर्द, कासविंदा.

कासालु–पु., वनस्पति० स्वनामख्यातः कासालुः कासकन्दश्च०·········।
(रानिपरि. ७ वर्ग २८ पृ. ३४९)
"**खंवरे आलु**" **इति। कोंकणदेशे**
बं.–खाम् आलु.
म.–**कासाळु, कासाळूचा कांदा.**

कांसिका–स्त्री., वनस्पति० मुद्गपर्णी (रा. ३.१७५)
रानमूग.

कासी–स्त्री., खनिजद्रव्य० सौराष्ट्री, तुवरी
(रानि. १३.१६४ पृ. ११६) तुरटी. सौराष्ट्री.
–**कन्द्**–पु., वनस्पति०, कासालुः
(रानिपरि. ७ वर्ग २८. पृ. ३४९) कासाळू.

कासीस–तुत्थकः, भस्मसदृशं किंचिदम्लं लवणरसं च। व्रणशोधनकल्कतैलघृतेषु उपयुज्यते (सुसू. ३७.१६)

तुत्थक, भस्मसदृश किंचित आंबट, लवणरस असणारे, व्रणशोधन कल्क, तेल, तुपामध्ये उपयोगात आणतात.

, उपधातुविशेषः, हिराकस इति लोके (सुचि. ९.५५)

उपधातुविशेष. हिराकस असेही म्हणतात. (चचि. २१.१२६ र. २.१०५)

–किट्ट–न., कासीसत्वक्, त्वक् नाम उपरितनो भागः (इंदुः असंउ. २८)

किट्ट. त्वक् म्हणजे वरचा भाग. पापुद्रा.

–द्वय–न., कासीसस्य द्वौ भेदौ; एकं पांशुधातुसंज्ञम्, अपरं पुष्पकासीसाख्यम् (अहसू. १५.२३)

दोन प्रकार. एक पांशु धातु. दुसरा पुष्पकासीस नांवाचा.

–बद्ध–पु., पारदयोग० पारदः कासीसयुक्तः पारदः पलमात्रं पंचगुणेन कासीसेन युतम् अर्जुनत्वग्–रसेन प्रहरमात्रं मर्दयित्वा शरावसंपुटस्थं वराहपुटेन पचेत्। अनुपानं–शाणमात्रबाकुचीचूर्णं मधु च। मात्रा वल्लम्। समयः मासत्रयम्। श्वित्रं दद्रु च नाशयति (र. २०.१७८–१८०)

हिराकसाने बांधलेला पारा. हिराकसाशी संयुक्त झालेला पारा. पाऱ्याचा एक योग. पारा ४ तोळे पाचपट हिराकस (२० तोळे) घेऊन एकत्र खलून अर्जुनसादड्याच्या रसाने एक प्रहर खलून शरावसंपुटात वराहपुटाने पक्व करावे. ४ मासे बावचीच्या चूर्णात मध घालून त्यातून एक वाल प्रमाणाने तीन महिने घ्यावे. कोड व दाद नाशक.

–प्रकाराः–एकं भस्मसदृशं, किंचिदम्लं, लवणरसं, द्वितीयं पुष्पकासीसम् ईषत्पीतं तुवररसम् (सुसू. ३८.३७)

वालुकासीसं पुष्पकासीसं च (र. ३.५५)

गुणाः–कषायम्, अम्लम्, उष्णम् (शिशिरं, रा.) चक्षुष्यं, कान्तिवर्धनं, वातकफघ्नं, विष-नेत्ररुक्-श्वित्रकुष्ठव्रणघ्नं, खर्जूकृमिहरं कचरंजनं च (ध. १२३)

उष्णकारिगणे (सुसू. ३८.३७) व्रणेषु उत्सन्न-मांसेषु मांसस्फोटनार्थमुपयुज्यते (सुसू. ३७.३१) दद्रुप्रमुखत्वग्रोगेषु अवचूर्णनार्थमुपयुज्यते (चसू. ३.१०) लेपार्थम् उपयुक्तम् (चचि. २१.१२६)

शोधनम्–सकृद् भृङ्गाम्बुना क्लिन्नं कासीसं निर्मलं भवेत्। कासीसं शुद्धिमाप्नोति पित्तैश्च रजसा स्त्रियः॥ (र. ३.५९)

सत्वपातनविधिः–क्षाराम्लमर्दितं ध्मातं कासीसं सत्वं मुञ्चति (र. ३.६१)

उपरसांपैकी एक. प्रकार २. खाणीतला हिराकस. भस्मासारखा, किंचित आंबट व थोडा खारट. दुसरा पुष्पकासीस थोडासा पिवळा व तुरट रसाचा. त्यांना अनुकमे वालुकासीस व पुष्पकासीस म्हणतात. **गुण**–तुरट, आंबट, उष्ण (थंड) डोळ्याला हितकर, शरिराची कांति वाढविणारा, वातकफनाशक, विषघ्न, कृमि, खरूज, दाह, कुष्ठ, कोड, व्रणनाशक, डोळ्याचे विकारनाशक आणि केस काळे करणारा. व्रणात मांसाची वाढ अधिक होते, ती नाहीशी करणारा गजकर्णादि त्वचारोगांवर भुरभुरण्यासाठी उपयुक्त व लेपाकरिता ही योग्य. **शोधन**–माक्याच्या रसात शिजविले (भिजविले तरी) तसेच पित्त, स्त्रियांचे रज यानेही शुद्ध होते. क्षार व आंबट गण यांनी एकत्र भट्टीत फुंकले की सत्त्व निघते.

कांस्य–न., कृत्रिमधातु० भागाष्टकपरिमाणताम्रेण द्विभागेन वङ्गेन च विद्रुतेन कांस्यं भवेत्, पुष्पतैलिकभेदेन द्विविधं कांस्यम्, सौराष्ट्रभवं कांस्यमुत्तमम (र. ५.२१२–२१५) तद्गुणाः– सतिक्तं (सु.) कषायानुरसं (असं.) उष्णं (ध.) विशदं रूक्षं लघु (असं.) सरं (भाप्र.) लेखनं चक्षुष्यं (सु.) रुच्यं दीपनपाचनं वृष्यं बल्यं च (ध.) कफवातजित् (सु.) पित्तापहम् (असं.) (सुसू. ४६.३२८) (असंसू. १२ ध. ६.२३) बस्तिनेत्रनिर्माणे एतदुपयुज्यते (चसि. ३.७)

–नील–पु., न., कांस्यापमार्जनमसी (सुउ. ५४.३६) कांस्यमसी कफार्बुदे मूत्रेण सह लेपार्थमुपयुज्यते (सुचि. १८.३६)

काशाचे भांडे दिव्यावर धरून लागलेले काजळ. कफार्बुदावर मूत्रातून लेप.

–भाजन–न., कांस्यपात्रम्। जलपानार्थमुपयुज्यते (सुसू. ४५.१३) एतस्मिन्दशरात्रपर्युषितं सर्पिर्नाश्नीयात् (सुसू. २०.१४)

काशाचे भांडे, पाणी पिण्याकरिता.

या भांड्यात दहा दिवस ठेवलेले तूप खाऊ नये.

–मल–पु., न., **भैषज्यद्रव्य० नेत्ररोगेष्वञ्जनार्थमुपयुज्यते** (सुउ. १२.१३) **तीक्ष्णाञ्जनदुर्बलस्य नेत्रस्य प्रत्याश्वासनार्थमुपयुज्यते** (सुउ. १२.५०)
काशाच्या मळाचे अंजन, नेत्ररोगावर उत्तम.

–रजस्–**भैषज्यद्र० नेत्ररोगेषु वर्तिनिर्माणे उपयुज्यते** (असंउ. १९)
काशाचे काजळासारखे सूक्ष्म व मऊ चूर्ण. नेत्ररोगांसाठी सळईकरिता उपयुक्त एक औषधी द्रव्य; अंजनासाठी.

–विमल–न., **खनिज० विमलभेदः** (धपरि. ६.७)
माक्षिकाचा एक प्रकार.

कांस्याक–न., **खनिज० कांस्यम्** (ध. ६.२३) कासे.

कांस्यापमार्जनमसी–स्त्री., **कांस्यापमार्जनस्योल्लेखननीलिका, दीपस्योपरि अर्धाच्छादिते कांस्यभाण्डे संलग्ना लेखनेन संगृहीता मसी** (सुउ. १८.१०३)
दिव्यावर भांडे धरून लागलेले काजळ.

कांस्याभ–वि., **आपाण्डुपीतम्** (सुउ. ७.३०)
सितम् (सुउ. ४.९) काशासारखे. पांढरट पिवळट.

काहल–पु., **वाद्यविशेषः** (र. ६.१४) नगारा, कर्णा.

किंशुक–पु., **पलाशः** (ध. ५.१६१)
न., **पलाशपुष्पम्** (सुसू. ४६.२८८)
(असंसू. ७.१२५–१२६) पळस. पळसाचे फूल.

–क्षार–पु., **क्षार० पलाशक्षारः** (चचि. १(३)–१५)
क्षार, पळसाचा क्षार, पळसाचा खार.

–तैल–न., **पलाशतैलं, पित्तश्लेष्मप्रशमनम्** (असंसू. ६.१११)
पळसाच्या फळांचे–बियांचे तेल. पित्तकफनाशक.

–फल–न., **पलाशवृक्षफलम्; जन्तुप्रमेहनुत्, रूक्षोष्णं कटुकं पाके लघु वातकफापहं च** (सुसू. ४६.१९७)
पळसाचे फळ. शेंग, रूक्ष, उष्ण, तिखट, पचल्यानंतर हलकी, वातकफनाशक, जंतुनाशक, प्रमेहनाशक.

–भस्मन्–न., **पलाशपुष्पभस्म, कृष्णमूषिकदंशे शिरीषफलं कुष्ठं च पलाशभस्मोदकेन सह पिबेत्** (सुक. ७.१३)
पळसाचे भस्म. फुलाचे भस्म. उंदराच्या दंशावर सिरसाची बी, कोष्ठकोळिंजन पळसाच्या भस्माच्या पाण्याबरोबर प्यावे.

किंशुकोद्भव–वि., **पलाशोद्भूतम्** (असंसू. ६.१११)
पळसापासून केलेले, झालेले.

किक्कस–पु., किक्किसः (असंचि. १९)
पहा 'किक्किस'.

किक्किश–पु., **शोणितजकृमि० अदृश्योऽयं कृमिः दुश्चिकित्स्यो न त्वसाध्यः** (सुउ. ५४.१५)
रक्तज एक कृमि. हा कृमि अदृश्य आहे. रोग असाध्य नाही पण उपचाराला त्रासदायक.

किक्किस–पु.,न., **लक्षण० चर्मविदरणम्** (चशा. ८.३२) **ऊरुस्तनोदरेषु वलिविशेषा रेखाकाराः प्रायो गर्भिण्यवस्थायां ये जायन्ते ते किक्किससंज्ञाः । रेखास्वरूपस्त्वक्संकोचः** (चशा. ८.३२. असंशा. ३.९)
चामडी विरते. विरल्यासारखी दिसते. लहान लहान ओरखड्याचे पट्टे, कातडी विरलेली व सुरकुत्या असलेली. बहुधा गर्भिणीच्या मांड्या, जांघ, ओटीपोट स्तन यांवर खाजविले की ओरखड्याच्या वळ्या होतात. नखोडे.

किक्किसाद्–पु., **राजिमान्, सर्पविशेषः द्र० 'सर्प'** (सुक. ४.३४.(३)
पट्टे असलेला साप.

किक्विस–न., **किक्विस** (अहशा. १.५८)
नखोडा. नखोला.

किङ्कर–पु., **भृत्यः** (अहसू. २८.२८) चाकर.

किङ्किणी–स्त्री., **वनस्पति० विकङ्कतः** (ध. ५.४३)
बेहळी, बेहकळ, आंबट द्राक्ष, कटौली.

किङ्किराट–पु., **वनस्पति० किङ्किरातः** (ध. ५.१५६)
बाभूळ, अशोक, काळी कोन्हांटी.

किङ्किरात–पु., **वनस्पति० सहचरविशेषः, पीतसहचरगुणाः–कषायः, तिक्तः, उष्णः, दीपनः, कफवातघ्नः, शोफकण्डूतिरक्तदोषत्वग्दोषघ्नः** (रा. १०.४१५)
हिं.—कटसरैया, पियावासा.
म. **पिवळा कोरंटा, तांबडा कोरंटा, निळा कोरंटा.**
गु.—कांटा अशेलीयो, पीळां फुल, राता फुलनो.
बं.—झाँटी, कुलझाँटी, पितझाँटी, नीलझाँटी, लालझाँटी.
ता.—शेमुळळी.
कोन्हांटी प्रकार. पिवळी कोन्हांटी. **गुण**–तुरट, कडु, उष्ण, अग्निदीपक, कफवातनाशक, सूज, खाज, रक्तदोष, त्वचेचे दोषनाशक.

किञ्ज–न., **वनस्पति० पद्मकेसरः** (ध. ४.१६५)
कमळाचे केशर.

किञ्जल्क–पु., केशरः केसरो वा, पुष्पतन्तुः पद्मोत्पलकुमुदानाम् । गर्भस्थापनार्थम् उपयुज्यते (चशा. ८.२४)

अञ्जनद्रव्यम् (सुउ. १७.११)

केशर. केसर. फुलांचे तंतु. तांबडे, निळे, पांढरे, कोणत्याही कमळाचे केसर. गर्भ रहात नसल्यास त्याकरिता उपयोगी. अंजनाचे एक द्रव्य.

न., **पद्मकेसरः** (ध. ४.१६५)

कमळाचे केशर.

नागकेसरः (रा. ६.७३) नागकेशर.

किटिकिटापयन–न., लक्षण० 'किटिकिट' इति दन्तध्वनिविशेषः (चसि. ६.७२)

किटकिट. दांत कटकट वाजणे–वाजविणे.

किटिभ–न., रोग० क्षुद्रकुष्ठम् (चसू. ३.७) हस्तिचर्मवत् श्यावं किण-खरस्पर्शं परुषं चर्म यत्र भवति (मा)प्रसारणीयोऽयं रोगः (सुसू. ११.७)

चिकित्सा–किटिभे सरलपीतदारुशिंशपागुरुसारस्नेहाः उपयुज्यंते (सुचि. ३१.५)

क्षुद्रकुष्ठ. हत्तीच्या चामड्या सारखे काळे, खरखरीत घट्टयासारख्या स्पर्शाचे कठीण कातडे होते. हा रोग पसरतो. **चिकित्सा**–दोन्ही देवदार, शिसव, अगरू यांच्या गाभ्याचे चूर्ण आणि तेल उपयुक्त.

पु., कीट० **श्लेष्मप्रकोपणः सौम्यः सविषकीटविशेषः** (सुक. ८.१३)

एक किडा. कफप्रकोपी, सौम्य विषारी.

किटिम–न., रोग० **किटिभम्** (चचि. ७.२९) एक रोग.

किटिमार–पु., वनस्पति० **हंसपादी** (र. २०.१३)

किडामारी.

किट्ट–न., मलः (र. २.३४)

मळ. निरुपयोगी अंश. फेकून देण्याचा पदार्थ.

मूत्रपुरीषादिस्वरूपो मलः (चचि. १५.१५)

मळ, मूत्र इत्यादी शरिरातील बाहेर टाकण्याचे पदार्थ.

असारभागः । तत्र आहारप्रसादाख्यो रसः किट्टं च मलाख्यम् । अन्नधात्वादिकिट्टं, यथा–अन्नस्य विण्मूत्रं, रसस्य कफः, असृजः पित्तम्, मांसस्य खमलः, मेदसः स्वेदः, अस्थ्नः केशलोमनखाः, मज्ज्ञः अक्षित्वग्विशां स्नेहः, शुक्रस्य ओजः (चसू. २८.४) (चचि. १५.१५) द्र० **'मल.'**

आहाराचा प्रसादरूप भाग म्हणजे रस व मलरूप भाग किट्ट होय. उदा० केसांचा परिपोषक अंश. आहारातील प्रसादरूप म्हणजे रस; व किट्ट म्हणजे मळ. अन्नाचे विष्ठा व मूत्र; रसाचा कफ, रक्ताचे पित्त, मांसाचे नाक कान इत्यादी पोकळ अवयवांमधले मळ. मेदाचा घाम, हाडांचे केस, लव, नखे, मज्जेचे डोळा, त्वचा व मळ यांवरील स्निग्ध द्रव्य–चरबी–तेलकट अंश. शुक्राचे ओज हे मळ होत.

लोहमलः, मण्डूरः (र. ९.६२)

लोखंडाचा मळ, मंडूर.

लोहोच्छिष्टम् (मण्डूरः) (ध. ६.३५)

लोखंड तापल्यानंतर वर सुटलेला लोखंडाने बाहेर टाकलेला अंश.

किण–पु., **व्रणस्थानम्** (चचि. ७.२२)

व्रणाची जागा. वण.

किणिही–स्त्री., वनस्पति० **अपामार्गः**

(ध. १.२६० चवि. ७.२१) आघाडा.

कटभी (चसू. ४.११ (१५)

(सुसू. ३९.६ रापरि. ९.३७)

मालकांगोणी. विष्णुक्रांता.

नीलस्यन्दा (सुउ. ५.७५) तिवस.

किण्व–न., **सुराबीजम्, सुराकांजिकाद्यधःस्थितद्रव्यम्** (सुसू. ३७.२१) (चसू. १४.३५) **शोथपाचनम्** (सुसू. ३७.९) **व्रणेषूत्सन्नमांसेष्ववसादनार्थमुपयुज्यते** (सुसू. ३७.३१) **उपनाहस्वेदे उपयुक्तम्, विशेषतः उदररोगे** (असंचि. १७)

दारू; कांजी यांच्या तळाशी सांठलेला साका. दारूचे बी–बीज. सुजेचे पचन करणारे, व्रणातील वर आलेले मांस खाली जावे याकरिता उपयुक्त होते. पोटिसाने शेकण्याला उपयुक्त. विशेषतः उदररोगात.

किण्वाहि–स्त्री., **किणिही (श्वेतस्यंदः)** (सुउ. ६१.२३)

एक वनस्पती. पांढरा तिवस.

किण्वोदकपिष्टसमवाय–पु., **सुराबीजोदकतण्डुलपिष्टानां संयोगः । अन्योन्यगुणानुप्रवेशाद्यथा किण्वोदपिष्टानामुद्रेको भवति तथा दुष्टहेतूनां समवाये वातादीनामुद्रेको भवति** (सुसू. २१.२८)

तांदुळाचे पीठ, पाणी व दारूचे बी यांचा संयोग. या द्रव्यांच्या एकत्रीकरणाने परस्परांच्या अग्नीने पचन सुरू होते व ते फसफसतात. उद्रेक होतो, तसेच शरिराला दुष्ट करणारी कारणे शरिरात एकत्र आली की वातादी दोष उफाळतात.

कितव–पु., वनस्पति० धत्तूरः (ध. ४.७) धोत्रा.
चोरकः (ध. ३.७१) चोरओवा.

किन्नर–पु., देवयोनिविशेषः (चचि. २१.३) एक देवयोनि.

किप्य–पु., पुरीषजकृमिविशेषः (सुउ. ५४.८) मळातला एक कृमि, किडा,

किंपाक–पु., वनस्पति० कारस्करः (रापरि. ९.३५) कुचला.

कियन्तःशिरसीय–पु., अध्याय० (चसू. १७.१) एका अध्यायाचे नाव. डोके, हृदय इ. मुख्य मर्मांचे व काही रोगांचे वर्णन असलेला.

किरात–पु., विन्ध्याचलसमीपवर्ती कश्चन देशविशेषः । ' तप्तकुण्डं समारभ्य समक्षेत्रान्तिकं शिवे । किरातदेशो विज्ञेयो विन्ध्यशैलेऽवतिष्ठते ॥' इत्येवं शिवशक्तिसंगमतन्त्रोक्तत्वात् (र. २.७९) विंध्याद्रीमधला एक भाग. विंध्यपर्वताजवळचा एक देश. शिवशक्तिसंगमतंत्रात हे सांगितले आहे. दुसरे मत–आसामातील टिमा.

–तिक्त–पु., न., वनस्पति० गुणाः–तिक्तः शीतो लघुर्वातकरः कफपित्तघ्नो रक्तविकृतिशोफकासतृष्णाज्वरघ्नः व्रणरोपणः कुष्ठकण्डूतिनाशनः (ध. १.३३ असंसू. १५.२३) पाण्डुरोगशमनार्थमुपदिष्टम् (सुउ. ४४.२५)
हिं.—चिरायता.
म.—**किराईत, काडेचिराईत.**
गु.—करियातु.
बं.—चिरेता.
त.—चिरायत्तु, किरायत्तु,
फा.—नेनिहाद.
गुण.—कडु, थंड, हलका, वातकर, कफपित्तनाशक, रक्ताचे विकार, सूज, खोकला, तहान, ज्वरनाशक, व्रणरोपक, कुष्ट, खाजनाशक, पांडुरोगनाशक.

–तिक्तक–पु., न., वनस्पति० किराततिक्तः भूनिम्बः (सुसू. ४६.२६२; चसू. ४.१२) काडेचिराईत, किराईत.

–तिक्तकतैल–न., तैल० मधुरं, मधुरविपाकं, वातपित्तप्रशमनं, शीतवीर्यमभिष्यन्दि, सृष्टमूत्रमग्निसादनं च (सुसू. ४५.१२०) हे काडेचिराइताचे तेल गोड, पचनानंतरहि गोड. वातपित्तनाशक, थंड, ओलावा निर्माण करणारे, अग्निमांद्य करणारे व मलमूत्रसारक.

किरातक–पु., वनस्पति० किराततिक्तः (ध. १.३६) काडे चिराईत.

किरीटिन्–पु., वनस्पति० अर्जुनः (ध. ५.११४) अर्जुनसादडा.

किलाट–पु., क्षीरकूर्चिकापिण्डः कूर्चिकीभूतक्षीरस्य घनभागः, यं लोकाः क्षीरांशुमित्याहुः, सूदास्तु किलाटीति, तद्गुणाः–गुरुः कफवर्धनः वातघ्नः पुंस्त्वनिद्राप्रदः तर्पणो बृंहणश्च (सुसू. ४५.९१; सुसू. ४६.४०९; चसू. २७.२३४) दुधात आंबट घातल्यानंतर दूध फाटते. फाटलेल्या दुधातील जाडसर घट्टसा भाग. याला लोक क्षीरांशु व आचारी किलाटी म्हणतात. खर्वस. छाना. **गुण**–जड, कफ वाढविणारा, वातनाशक, झोप आणणारा, पोषक, पौष्टिक व पुरुषत्वदायक.
मुद्गः (ध. ६.८१) मूग.

किलास–न., रोग० कुष्ठभेदः, श्वित्रं, श्वित्रकुष्ठं वा इति अपरपर्यायौ (चसू. २६.१०९); इदं त्वग्गतमेव अपरिस्रावि च (सुनि. ५.१७) तत्र हेतुः–' वचांस्यतथ्यानि कृतघ्नभावो निन्दा गुरूणां गुरुधर्षणं च । पापक्रिया पूर्वकृतं च कर्म हेतुः किलासस्य विरोधि चान्नम् ॥' (चचि ७.१७७); प्रायशः किलासं त्रिदोषजम्; दोषे रक्ताश्रिते रक्तवर्णम्; मांससमाश्रिते ताम्रम्; मेदःश्रिते च श्वेतं भवति (चचि. ७.१७४) स्थानसंश्रयः चतुर्थी ताम्रा नाम या त्वक् सा विविधकिलासकुष्ठाधिष्ठाना (सुशा. ४.४) तृतीया त्वक् इति चरकसंहितायाम् (चशा. ७.४) वातात् रूक्षारुणं रक्ताश्रयं च; पित्तात् कमलपत्रवत ताम्रं सदाहं रोमविध्वंसि मांसाश्रयं च; कफात श्वेतं घनं गुरु सकण्डु मेदोधात्वाश्रयं च । (अहृनि. १४.३८); श्वित्रं द्विविधं दोषजं व्रणजं च तत्र मिथ्योपचाराद्धि व्रणस्य व्रणजं स्मृतम् (मा. भोजः) साध्यासाध्यत्वम्–अशुक्लरोम, अरक्तरोम, असंश्लिष्टं, तनु, नवं, नातिचिरोत्थितम्, अनग्निदग्धजं, मध्यावकाशे उच्छूनं यत् श्वित्रं तत् साध्यं उच्यते । यत् गुह्यपाणितलौष्ठेषु जातं वर्षगणोत्पन्नं, परस्परतः अभिन्नं, बहुलं च तत् श्वित्रं नैव सिध्यति (चचि. ७.१७५; अहृनि. १४.४०) कुष्ठाचा प्रकार. कोड, हे त्वचेतच असते आणि स्राव न होणारे असते. याची कारणे–नेहमी निरर्थक बोलणे, गुरूंची निंदा, त्यांच्याशी भांडण, कृतघ्नता, पापे

व पूर्वकर्मे तसेच विरोधी अन्न खाणे, रंगभेद–प्रायशः कोड त्रिदोषांचे रक्तात दोषदुष्टि असेल तर रक्तासारखे तांबडे, मांसात दोष असेल तर तांब्यासारखे तांबडे, मेदात दोष असेल तर पांढरे. **स्थान**–सुश्रुतमताने ताम्रा ४ थी व चरक मताने ३ री त्वचा नानाप्रकारच्या किलास कुष्ठाचे अधिष्ठान आहे. दोष–**वाताने** रूक्ष काळसर लाल व रक्ताश्रित होते, **पित्ताने** कमळाच्या पाकळीसारखे तांबडे, आग असलेले व लव नाहीशी करणारे मांसाश्रित होते. **कफाने** पांढरे, जाड, जड, खाजयुक्त मेदोधातु दुष्टीने होते. **आणखी प्रकार**–दोषज व व्रणज. चुकीच्या (शरिराला न मानवणाऱ्या) आहारविहाराने होणारे ते दोषज व व्रणाने होते ते व्रणज. **साध्यासाध्यत्व**–निरनिराळ्या ठिकाणी होऊन एकमेकांना येऊन न भिडलेले, पातळ, नवे, थोड्या दिवसांचे, तांबडे किंवा पांढरे केस न झालेले, मध्ये व बाजूला उतरते आणि अग्नीने जळून न झालेले साध्य. जननेंद्रिय व हातापायाच्या तळव्यावरचे ओठावरचे अनेक वर्षांचे एकमेकात मिसळलेले, जाडसर मुळीच साध्य होत नाही.

किलिञ्ज–पु., न., **आस्तरणविशेषः, कटः** (सुचि. ३२.७) तट्टया, हातरी, चटई.
देवनलः (सुचि. ३२.७) बोरू.
काष्ठपट्टिका (सुचि. ३२.११; (असंचि. २१) पातळ फळी. तक्ता.
वंशादित्वग्ग्रथितपेटिकाकारः (सुसू. १०.४) दुरडी, परडी, करंडी, रोळी, टोपली, संबळ, कुरकुला.

किलिञ्जक–पु., **आस्तरणविशेषः, कटः** (चवि. ७.२२) चटई. हातरी,

किलिम–न., वनस्पति० देवदारुः (चक. ७.१५ ध. १.७६) देवदार.

किल्विष–न., दोषः, रोगः (सुचि. २८.७) दोष, रोग.

किष्कु–पु., स्त्री., मान०, हस्तः (चवि. ८.११) माप.

किसल–पु., किसलयः, पल्लवः (र. ३०.५६) पान. कोमल पाने, पालवी. कोमल अंकुर.

कीचक–पु., **वनस्पति० वंशः** (ध. ४.१३७) पोकळ वेळू, देवनळ, बांबू, टोकर.
नलः (रा. ८.२२१) नळ, देवनळ.
–वेणुः–पु., वाद्य० **सुषिरवंशस्य वेणुः** (असंशा. १२.८) एक वाद्य. पोकळ वेळूचे वाद्य. पावा. बासरी, अलगुज.

कीचकाह्वय–पु., वनस्पति० वंशः (रा. ७.२१६) बांबू, वेळू, देवनळ, टोकर,

कीट–पु., सूक्ष्मदेहः प्राणी, मशकपिपीलिकादिः क्रिमिः सविषक्रिमिणा रोगोत्पत्तिर्मरणं वा भवति (चचि. २३.१४)
विषकीटो वृश्चिकादिः, उत्पत्तिः–सर्पाणां शुक्रविण्मूत्रशवपूत्यण्डसंभवाः वाय्वग्न्यम्बुप्रकृतयः कीटाः संभवन्ति (सुक. ८.३) वायव्याग्नेयसौम्यसंकीर्णभेदेन चतुर्विधाः कीटाः भवन्ति (असंउ. ४३)
सामान्यविषलिङ्गम्–सविषविषप्राणिदंशे सामान्यलक्षणम्–कण्डूनिस्तोदवैवर्ण्यसुप्तिक्लेदोपशोषणम् । विदाहरागरुक्पाकाः शोफो ग्रन्थिनिकुञ्चनम् । दंशावदरणं, स्फोटाः कर्णिका, मण्डलानि, ज्वरश्च; विपरीतं तु निर्विषे ॥ (चचि. २३.१७८) अम्बुप्रकृतयः (कफप्रकृतयः सौम्या वा) कीटाः तेषां नामानि विश्वंभरः, पञ्चशुक्लः, पञ्चकृष्णः, कोकिलः, सैरेयकः, प्रचलको, वलभः, किटिभः, सूचीमुखः, कृष्णगोधा, काषायवासिको, गर्दभस्फोटक इति त्रयोदश कीटा भवन्ति, श्लेष्मप्रकोपिणां मध्ये विश्वंभरप्रचलककृष्णगोधाकाषायवासिकांश्चतुरो वर्जयित्वा नवान्ये मुखसंदंशविषा वर्तन्ते (सुक. ८.१२)
चतुर्विंशत्यग्निप्रकृतयः कीटाः तेषां नामानि–कौण्डिन्यकः, कणभको, वरटीपत्रो, वृश्चिको, विनासिका, ब्राह्मणिका, बिन्दुलो, भ्रमरो, बाह्यकी, पिच्चिटः, कुम्भी, वर्चःकीटोऽरिमेदकः, पद्मकीटो, दुंदुभिको, मकरः, शतपादकः, पञ्चालकः, पाकमत्स्यः, सूक्ष्मतुण्डो, गर्दभी, क्लीतः, कृमिशरारी, उत्क्लेशकश्च पित्तप्रकोपणानां मध्ये कौण्डिन्यकवरटीभ्रमरपिच्चिटवर्चःकीटमकरशतपदपञ्चालकपाकमत्स्यकृष्णतुण्डान् विहाय शेषाश्चतुर्दश मुखसंदंशविषा वर्तन्ते (सुक. ८.८) वायव्यः–अष्टादशवायव्याः कीटास्तेषां नामानि–कुम्भीनसस्तुण्डिकेरी, शृंगी, शतकुलीरकः । उच्चिटिंगोऽग्निनामा, चिच्चिटिंगो, मयूरिका । आवर्तक उरभ्रः सारिकामुखः, वैदलः, शरावकुर्दोऽभीराजिः, परुषश्चित्रशीर्षकः, शतबाहू, रक्तराजिश्च । वातप्रकोपणानां कुम्भीनसादीनां मध्ये शृंगयुच्चिटिंगशरावकुर्दचित्रशीर्षकान् वर्जयित्वा शेषाश्चतुर्दश मुखसंदंशविषा वर्तन्ते (सुक. ८.५) सर्वदोषप्रकृतिः–द्वादश सर्वदोषप्रकृतिकाः कीटाः

तेषां नामानि–तुङ्गीनासो, विचिलक–स्तालको, वाहकः, कोष्ठागारी, क्रिमिकरो, मण्डलपुच्छकः, तुण्ड (ङ्ग) नामः, सर्षपिको, वल्गुली, शंबुकोऽग्निकीटश्च। तैर्दष्टानां सर्पवत् वेगज्ञानानि भवन्ति। तास्ता वेदनास्तीव्रा सान्निपातिका रोगाश्च भवन्ति। दंशः क्षाराग्निदग्धवत् रक्तपीतसितारुणश्च। सर्वदोषप्रकृतिकानां मध्ये वाहकसर्षपशंबूकान् वर्जयित्वा नव मुखसंदंशविषा वर्तन्ते (सुक. ८.१६) श्लेष्मप्रकृतिकीटविषस्य लक्षणानि छर्दिररोचकम्, हृल्लासः, प्रसेकः, उत्क्लेशः, पीनसम्, मुखमाधुर्यम्, शरीरे शैत्यम्। तत्र चिकित्सा श्लेष्माधिकं विषं लेखनच्छेदनस्वेदनवमनैर्जयेत्। अग्निप्रकृतिकीटविषस्य लक्षणानि–संज्ञानाशः, उष्णनिःश्वासौ, हृद्दाहः, कटुकास्यता, मांसस्यावदरणं (व्रणमुखात् मांसस्य खण्डशः पतनम्) शोफो, रक्तपित्तम्। तत्र चिकित्सा–पैत्तिकविषं शीतलैः स्पर्शवीर्ययोः शीतैः सेकैः प्रलेपैश्च शमयेत् (असंउ. ४३); वातप्रकृतिकीटविषस्य लक्षणानि–हृत्पीडा, ऊर्ध्वश्वासः, स्तंभः, सिरायामोऽस्थिषु पर्वसु च रुक्, घूर्णनमुद्वेष्टनम्, गात्रश्यावता च। तत्र चिकित्सा–पिण्याकेन दंशव्रणे लेपः तैलेन अभ्यंगः। नाडीपुलाकाद्यैः स्वेदो, बृंहणोपक्रमः कर्तव्यः (असंउ. ४३) उग्रविषैः कीटैर्दष्टे सर्पवत् समुपाचरेत् (सुक. ८.४२); कर्णस्रोतःप्रविष्टे कीटे लक्षणानि–तोदो गौरवं भरभरायणं स्पन्दमाने चाऽभ्यधिकं वेदना। तत्र चिकित्सा–सलवणेनाम्बुना मधुसुक्तेन मद्येन वा सुखोष्णेन पूरणम्, निर्गते च कीटे तदुत्सर्जनम्। तत्रैव तु मृते पाककोथक्लेदा भवन्ति। तेषु कर्णस्रावोक्तं कुर्यात्प्रतिनाहोक्तं च

(असंसू. ३७.२५)

किडा. लहान शरिराचा प्राणी. डास, मुंगी इत्यादी. क्रिमि विंचु इत्यादी विषारी किड्यांनी रोग होतात. किंवा मरण. सर्पाच्या शुक्र विष्ठा मूत्र प्रेत व कुजकी अंडी यापासून वात पित्त कफ प्रकृतीचे किडे उत्पन्न होतात हे तीन प्रकार व मिश्र धरून चार प्रकारचे किडे असतात. **सविष निर्विष दंश सामान्य लक्षणे**–दंशाची जागा चरणे, लाली, सूज, वेदना, फोड पिकणे, खाज, टोचणी, वर्ण बदलणे, स्पर्श न कळणे, ओलावा सुकणे, जळजळ, गाठी, गोल चकंदळे आणि ज्वर. ही विषारी किड्याच्या दंशाने होतात. बिनविषारी दंशाने या उलट चिन्हे असतात. सौम्य (अम्बु–कफप्रकृतीच्या) किड्यांची नावे वर दिलेल्या तेरांपैकी विश्वंभर प्रचलक कृष्णगोधा काषायवासिका हे सोडून बाकी नऊ तोंडाने विषारी दंश करतात. चोवीस पित्त (अग्नि) प्रकृतीचे किडे वर दिले आहेत, त्यांपैकी कौंडिण्यक वरटी भ्रमर पिच्चिट वर्चःकीट मकर शतपद पंचालक पाकमत्स्य कृष्णतुंड सोडून बाकीचे चौदा तोंडाने विषारी दंश करणारे आहेत. वातप्रकृतीच्या अठरा किड्यांपैकी शृंगी उच्चिटिंग शरावकुर्द चित्रशीर्षक यांना सोडून बाकी चौदा तोंडाने विषारी दंश करतात. सर्वदोष–त्रिदोष प्रकृतीचे बारा कीटक आहेत. नावे वर आहेत. ते चावले तर सर्पविषवेगांप्रमाणे त्याचे वेग समजावे. त्या त्या तीव्र वेदना, त्रिदोषज रोग होतात. दंश, क्षार किंवा अग्नीने जळाल्यासारखा लाल, पिवळा, पांढरा, काळसर, लाल असतो. यामध्ये वाहक, सर्षप, शंबूक सोडून बाकी ९ तोंडाने विषारी दंश करणारे. **लक्षणे**—कफप्रकृति किड्याच्या दंशाने वांती, तोंडाला पाणी सुटणे, घशाशी येणे, आतून गुळण्या येणे, रुची नसणे, पडसे, तोंड गोड असणे आणि शरीर थंड असणे. **चिकित्सा**–दंश खरडणे, कापणे, घाम काढणे व ओकारी देऊन जिंकावे. अग्निप्रकृति किड्याच्या दंशाने व्रणातील मांस चरणे व मांसाचे तुकडे पडणे. सूज, रक्तस्राव, तोंड तिखट, छातीत आग, गरम निःश्वास व बेशुद्धि.

चिकित्सा—थंड स्पर्शाची वीर्याची औषधे द्यावी; अशांचाच लेप व त्यांचे काढे शिंपडावे. रेचक द्यावे. **वातप्रकृति किड्यांच्या विषाची लक्षणे**—हृदयात वेदना, श्वास वर लागणे, अंग ताठरणे, अंग दुखणे, हाडे व पेरी यात वेदना, शिरा ताणल्या सारख्या वाटणे व गरगर फिरल्यासारखे वाटणे आणि अवयवांना काळेपणा. **उपचार**–दंशाच्या व्रणावर पेंडेचा लेप, तेलाचे अभ्यंग, नळीतून वाफेने व पोटिस इत्यादींनी शेकणे, पौष्टिक औषधे देणे. उग्रविषावर सर्पविषाप्रमाणे उपचार. कानात किडा गेला तर टोचणी, जडपणा, भरभर फडफड आवाज होणे, किड्याच्या हालण्याने अधिक वेदना. **चिकित्सा**–ऊन अशा सैंधवयुक्त पाण्याने, मद्याच्या शिरक्याने, दारूने कान भरावा. किडा निघाल्यावर हे काढून टाकावे. किडा तेथेच मेला तर

कान पिकतो, सडतो आणि वाहतो. त्यात कर्णस्राव व प्रतिनाह यात सांगितलेली चिकित्सा करावी.

–कल्प–पु., अध्याय० (सुक. ८.१) **कीटविषविज्ञानीयः कल्पः । कीटविषभेषजकल्पनात् सुश्रुतसंहितायां कल्पस्थाने अष्टमोऽध्यायोऽयम्** (सुक. ८.१)

अध्यायाचे नाव. किड्यांच्या विषाचे ज्ञान, किड्याच्या विषावर द्यावयाच्या औषधांची कल्पना असलेला सुश्रुतसंहितेतील कल्पस्थानाचा ८ वा अध्याय.

–घ्न–पु., खनिज० गन्धकः (रा.१३.१६७) खाणीतला गंधक.

–दष्ट–न., कीटदंशः । **अनुग्रविषदष्टे तीव्रार्तिर्भवति । उग्रविषदष्टे तु मन्दार्तिरिति । तथा च दंशो नातिभिन्नो नात्युन्नतोऽतिव्यथायुक्तश्च भवति** (सुक. ८.४१)

किड्याचा दंश. उग्र विषारी किड्याच्या दंशात मंद पीडा पण सौम्य विषारी किड्याच्या दंशात तीव्र पीडा होते. तसेच उग्र विषारी दंशात व्रणात थोड्या वेदना, सूज व व्यथा असते.

–दष्टव्रण–पु., **कीटविषोत्थव्रणविशेषः । तत्र चिकित्सा—दुष्टव्रणवत् कार्या** (सुक. ८.१३५) किड्याने दंश केल्याने त्या विषाने झालेला व्रण. दुष्ट व्रणाच्या चिकित्सेसारखी चिकित्सा.

–मर्द–पु., पारदयोग० **पारदगन्धकाजमोदाविडङ्गविषमुष्टिपलाशबीजानि एकद्वित्रिचतुःपंचषड्भागिकानि चूर्णयित्वा मधुना निष्कमात्रं लेह्यानि तदुपरि च मुस्तायाः क्वाथः पेयः कृमिनाशनोऽयं योगः** (र. २०.२४४)

पारा, गंधक, अजमोदा, वावडिंग, कुचला, पळसाचे बी ही क्रमाने एक दोन तीन चार पाच सहा भाग प्रमाणात चूर्ण करून मधाबरोबर एक तोळा लेह चाटावा. वर नागरमोथ्याचा काढा प्यावा. हा कृमिनाशक योग आहे.

–मारी–स्त्री., वनस्पति० हंसपादी (रा. ५.१६६) लाल लाजाळू.

–विष–न., कीटस्य विषम् (सुक. ३.३१) किड्याचे विष.

–शत्रु–पु., वनस्पति० विडङ्गम् (सुउ. १२.४४) वावडिंग.

–संमत–वि., कीटसदृशः (चचि. २३.१४०) किड्यासारखा.

कीटारि–पु., वनस्पति० विडङ्गम् (र. २६.४८) वावडिंग.

कीरप्रियः–पु., वनस्पति० निम्बः (र. १३.६८) निंब.

कीरवर्णक–न., वनस्पति० स्थौणेय (रा. १२.१२५) गाजर, गंठीवन.

कीरी–स्त्री., पत्रशाक० **इयमार्द्रभूमौ प्रसरणशीला** (र. ११.१२९)

एक पानभाजी. ही ओल्या जमिनीत पसरते.

शुकस्त्री (र. ११.१२९) मैना.

कीरेष्ट–पु., वनस्पति० निम्बः (रा. ९.४३) निंब.

अक्षोटः (ध. ५.६०) अक्रोड.

आम्रः (ध. ५.१) आंबा.

जलमधूकम् (रा. ११.५९)

लांब पाने, लहान फुले व गोड फळे असणारा वृक्ष.

कीर्ण–वि., अवचूर्णितम् (सुसू. ४४.८५) विखुरलेले, वर भुरभुरलेले.

(कीर्णा)–स्त्री., गुण्डिता (सुचि. २.४६) चूर्ण, भस्म, चूर्णभस्म चोपडलेली.

–पुष्प–पु., वनस्पति० मोरटः (ध. १.१५) शेण्या खैर, एक प्रकारचा मोरवेल, उसाचे मूळ.

कीर्णाङ्ग–वि., व्याप्तम् अङ्गं यस्य, **अङ्गाश्रयं रिष्टं लक्षणम् आह यः पांसुनेव कीर्णाङ्गो योऽङ्गे घातं न वेत्ति वा** (असंशा. १०.१०)

हे त्वचेच्यासंबंधी मरणसूचक चिन्ह आहे. व्यापलेले अंग ज्याचे तो. धूळ सर्व अंगावर पडली आहे असे म्हणतो किंवा अंगावर झालेला आघात ज्याला समजत नाही तो निश्चित मरणार.

कीर्तनी–स्त्री., वनस्पति० नीलिनी (ध. १.२३३) काळा दाणा.

कील–पु., रोग० **मांसप्रदोषजरोगेष्वेकः, अर्शांसि** (चसू. २८.१४)

एक रोग. मांसदुष्टीच्या रोगांपैकी एक. मूळव्याध, खीळ, मोड.

यन्त्र० शङ्कुः, तत्र स्वस्तिकयन्त्राणि अष्टादशांगुलप्रमाणानि मसूराकृतिभिः कीलैरवबद्धानि अस्थिविदष्टशल्योद्धरणार्थमुपदिश्यन्ते (सुसू. ७.१०)

एक यंत्र. शंकु, एक स्वस्तिक यंत्र. १८ अंगुळे लांब व मसुरीसारख्या खिळ्यांनी पक्के केलेले. हाडामध्ये रुतलेले शल्य काढण्याला उपयुक्त.

मूढगर्भप्रकारः तत्र कीलः प्रतिखुरो बीजकः परिघः इति चतुर्विधो मूढगर्भो भवति (सुनि. ८.४) द्र० 'मूढगर्भ' ऊर्ध्वबाहुशिरःपादः कीलवद् योनिमुखं निरुणद्धि अतः कील इत्युच्यते (सुनि. ८.४) अडलेल्या गर्भाच्या चार प्रकारांपैकी एक प्रकार. हात, डोके, व पाय हे वर असलेला, योनिमुखात खिळ्यासारखा अडलेला गर्भ.

–पादिका–स्त्री., वनस्पति० हंसपादी (रा. ५.१६७) लाल लाजाळू.

कीलता–स्त्री., वनस्पति० कुसुम्भः (ध. ६.११८) कर्डई.

कीलाट–पु., किलाटः (इंदुः, असंसू. ६.७८) खरवस.

कीलाल–न., जलम् (ध. ६.३०२) पाणी, रक्त.

कीशरोमा–स्त्री., वनस्पति० कपिकच्छुः (रा. ३.२२) खाजकुहिली.

कु–स्त्री., पृथ्वी (र. २०.२२२) पृथ्वी.

भैषज्य० कांक्षी, सौराष्ट्री (र. २०.२२२) एक औषध. तुरटी. फटकडी.

कृष्णमृत्तिका (र. २०.२२२) काळीमाती.

अव्य०, कुत्सितम्, निन्द्यम्, अल्पम् वा वाईट, तिरस्करणीय, किंवा थोडे.

–कुण्ड–पु., वनस्पति० कूष्माण्ड (असंसू. ७.१४१) कोहळा.

–चन्दन–न., चन्दनवृक्ष०, रक्तचन्दनं सालसारादिगणे एकं द्रव्यम् (सुसू. ३८.८) रक्तपित्ते प्रलेपार्थमुपयुक्तम् (चचि. ४.१०३)

पित्तसंशमनवर्गे (सुसू. ३९.८)

पटोलादिगणे (सुसू. ३८.३३) मलयाद्रिचन्दनम्–प्रियङ्ग्वादिगणे (सुसू. ३८.४५) गुणाः–स्वादु, शीतवीर्यं, तिक्तं, सुगन्धि, व्रणरोपणं, पित्तकफापहं, वर्ण्यम् (ध. ३.७;) वातपित्तज्वरघ्नं च विस्फोटोन्मादभूतहृत् (रा. १२.१४)

म.—**रक्तचंदन, लालचंदन.**

गु.—बडीगुंची, हतीगुंची.

बं.—रक्तकम्बुल, रञ्जन.

त.—मंजदी, अनेगुण्डुमनी.

रक्तचंदनाचा वृक्ष. सालसारादि गण. पित्तसंशमनवर्ग, पटोलादि गण यांतील एक द्रव्य. रक्तपित्तविकारातील स्रावात लेपाकरिता. मलय पर्वतातील चंदन. प्रियंग्वादि गणात आहे. **गुण**–गोड, कडु, थंड, पित्तकफनाशक, सुगंधि, व्रणरोपण व वर्ण चांगला करणारा, वातपित्तज्वरनाशक, फोड उन्माद व भूतबाधानाशक.

–चेला–स्त्री., शाक० अकर्णविद्धिकाभेदः । तिक्ता, कटुपाकिनी, शीता, कफपित्तहरा च (चसू. २७.९५)

एक भाजी. कडु, पचनानंतर तिखट, शीत, कफपित्तनाशक. पहाडमूळ.

–चैला–स्त्री., वनस्पति० पाठा (अरुअहृसू. ६.७७) पहाडमूळ.

कृष्णपाठा (हे. अहृसू. ६.७७) काळे पहाडमूळ.

–तित्तिर–पु., पक्षि०, विष्किरेष्वेकः, तित्तिरभेदः, पाण्डुः कपिलः द्र० 'विष्किर;' (सुसू. ४६.५९)

कवडा. उकरून भक्ष्य खाणारा पक्षी. पांढरा किंवा पिंगट रंगाचा.

–तिली–स्त्री., सूक्ष्मतिलजातिः कुन्तिली इति (हे०) चञ्चुसदृशीदीर्घपत्रा, तिक्ता, कटु पाकी, शीता, ग्राहिणी, वातला, कफपित्तजिच्च (अहृसू. ६.७६) लहान तिळाची एक जात. मोठ्या चोचीसारखी लांब पानाची. **गुण**–कडु, पचल्यानंतर तिखट, थंड, मळ बांधणारी, वातवर्धक, कफपित्त जिंकणारी.

–तुम्बक–पु., शाक० द्रोणपुष्पिका, फञ्जीचिल्ल्यादिगणे (चसू. २७.९८)

पत्रशाकमिदम् । स्वादुपाकरसः, शीतः, कफघ्नो, नातिपित्तलः, लवणानुरसो, रूक्षः, सक्षारो, वातलः, सरश्च (सुसू. ४६.२७४)

एक पालेभाजी. द्रोणपुष्पी, फंजी, चिल्ली इत्यादि भाज्यांच्या गणातील एक. **गुण**–पचल्यानंतर व मूळची गोड, मागाहून खारट, थंड, कफनाशक, थोडी पित्तकर, क्षारयुक्त, रूक्ष, वातवर्धक, सारक.

–तृण–न., वनस्पति० रोहिषं तृणम्, कत्तृणम् (रा. ८.१०६) रोहिस गवत.

–धान्य–न., कुत्सितं धान्यम्, कुधान्यवर्गः–कोरदूषकश्यामाकनीवारशान्तनुवरकोद्दालकप्रियङ्गुमधूलिकानान्दीमुखीकुरुविन्दगवेधुकसरबरूकतोद (य)-पर्णीमुकुन्दकवेणुयवप्रभृतयः कुधान्यविशेषाः । प्रभृतिग्रहणेन झण्टी घर्मटीजोन्नलिकादयः ग्राह्याः (सुसू. ४६.२१) तद्गुणाः कषायमधुराः कटुविपाकिनो रूक्षा उष्णा बद्धनिस्यन्दा वातपित्तप्रकोपणाः श्लेष्मघ्नाश्च (सुसू. ४६.२२)

हलके धान्य. कोरदूषक, श्यामाक, नीवार इ. नावाचे पौष्टिक गुण नसलेले धान्य. **गुण**–तुरट, गोड, पचल्यानंतर तिखट, रुक्ष, उष्ण, स्राव थांबवणारे, वातपित्तप्रकोपक, कफनाशक; नावे वर आहेत.

–नख–पु., न., रोग० क्षुद्ररोगः (सुनि. १३.२२) **अभिघातात् प्रदुष्टो यो नखो रूक्षोऽसितः खरः भवेत्तं कुनखं विद्यात् । कुलीनमिति अपरा तस्य संज्ञा । अस्थिप्रदोषजो विकारोऽयम्** (सुसू. २४.९) **तत्र चिकित्सा–चिप्परोगवत् कुनखमुष्णाम्बुना सिक्तं दुष्टमांसमुत्कृत्य स्रावयेत्, अनन्तरं चक्रतैलेनाभ्यज्य सर्जचूर्णेन चूर्णयेत् । ततो बन्धनं बध्नीयात् यत्राऽशक्यं तत्राग्निना दहेत् मधुरौषधसिद्धेन तैलेन च रोपयेत्** (सुचि. २०.११)
एक रोग. आघाताने जे नख दूषित होते ते रुक्ष काळे खरखरीत होते त्याला कुनख म्हणतात. अस्थिधातूच्या दुष्टीने हा रोग होतो. **उपचार**–चिप्परोगासारखे. ऊन पाणी शिंपडून दुष्ट मांस उकरून रक्तस्राव करावा. नंतर घाण्याच्या तेलाने चोपडून राळेचे चूर्ण वर भुरभुरावे. नंतर पट्टी बांधावी. जेथे हे अशक्य तेथे अग्नीने जाळावे व मधुर औषधांनी सिद्ध केलेल्या तेलाने ती जखम रुझवून आणावी.

–नखिन्–वि., **कुनखरोगपीडितः** (सुशा. २.२५) वाईट, कुरुप अशा नखाच्या रोगाने पीडलेला.

–नटी–स्त्री., खनिज० **मनःशिला** (र. १२.१६४; ध. ३.९६) मनशीळ.

–नटीघृत–न., सिद्धघृतं० **मनःशिलाघृतम्** (र. ३.१७१)
मनशीळ घालून सिद्ध केलेले तूप.

–नामन्–न., रोग० **अर्शः** (असंचि. १०)
मूळव्याध.

–नीली–स्त्री., वनस्पति० **तैरिणी** (रापरि. ४.१५)
अरुण–तांबुस–काळसर तांबडा रंग देणारी वनस्पती.

–पाक–पु., वनस्पति० **कारस्करः** (रापरि. ९.३५)
कुचला.

–मार्ग–पु., वनस्पति० **अपामार्गः** (र. २०.२२२)
आघाडा.
धत्तूरः (र. २०.२२२) धोत्रा.

–**रूप्य**–न., खनिज० **वङ्गम्** (रा० १३.१४) कथील.

–**वङ्ग**–न., खनिज० **सीसकम्** (रा. १३.२०) शिसे.

–**वज्रक**–न., खनिज० **वैक्रान्तः** (रा. १३.५०)
तोरमल्ली.

–वैद्य–पु., **अनधीतशास्त्रकर्माभ्यासो वैद्यनामधारी अनिपुणो वैद्यः** (सुशा. ६.४०)
शास्त्राचा अभ्यास व चिकित्सेचा अनुभव नसलेला, वैद्य म्हणविणारा न शिकलेला वैद्य.

–शाल्मलि–स्त्री., वनस्पति० **रोहितकः** (ध. ५.१३०)
रक्तरोहिडा. पहा, 'रोहितक'.

–शिम्बिवल्ली–स्त्री., वनस्पति० **कपिकच्छूः** (सुसू. ४६.४६) खाजकुहिली, कवचबीज.

–शिंशपा–स्त्री., वनस्पति० **शिंशपाभेदः** (ध. ५. १२१) द्र० '**शिंशिपा**'
सिसव.

कुकुन्दर–पु.,न., शारीर० **स्फिचोरुपरितनौ द्वावुन्नतभागौ** (चशा. ७.११) **कुमाराणां प्रशस्ताप्रशस्तलक्षणम् कुकुन्दरौ गम्भीरावलोमशौ प्रविभक्तौ समौ प्रशस्येते । लोमशौ प्रव्रज्यायै । प्रदक्षिणावर्तौ तु धन्यौ । विपुलौ दीर्घायुषाम् । श्लिष्टावनायुषाम्** (कासू. २८.६)
शरिराचा विभाग. ढुंगणाच्या वरचे उंचवट्याचे दोन्हीकडचे भाग. **लक्षण**–कुकुंदर हे खोल (वरचे मांस पुष्ट असल्यामुळे) एकमेकापासून निराळे दिसणारे, सारखे (लहान मोठे नाही) व केस रहित असणे उत्तम. त्यांवर केस असणारा बालक देशत्यागी किंवा संन्यास घेणारा, एकमेकांत मिसळलेले असलेला बालक अल्पायुषी. कुकुंदर मोठे असणे दीर्घायुष्य दर्शक व उजवे भोवरे असणे श्रीमंतीचे दर्शक.
मर्म० द्वे मर्मणी, पार्श्वजघनबहिर्भागे पृष्ठवंशमुभयतः नातिनिम्ने कुकुन्दरे नाम । तत्र विद्धे सति स्पर्शाज्ञानम् । अधःकाये चेष्टोपघातश्च । संधिमर्मणी अर्धाङ्गुले वैकल्यकरे च (सुशा. ६.२६)
एक मर्म. ही दोन मर्मे. जांघेच्या बाहेरच्या पाठीमागच्या पृष्ठवंशाच्या दोन्ही बाजूला किंचित् खोलगट मर्म. तेथे आघात होऊन फुटले तर स्पर्श कळत नाही व खालच्या अवयवांच्या, पायांच्या हालचाली बंद होतात. हे संधिमर्म आहे. अर्धांगुळाइतके, गात्र विकल करणारे.

कुकूण–पु., नेत्ररोग० **कुकूणकः** (असंउ. २)
डोळ्यांचा एक रोग, पहा 'कुकूणक'.

कुकूणक–पु., नेत्ररोग० **बालानाम् अक्षिवर्त्मभवो नेत्ररोगः अनन्नभोजिनो बालस्य स्तन्यदोषाज्जायते श्लेष्मलोहित-संभवो व्याधिः** (कासि. १३.३–८)

लक्षणानि–शिशुः सकण्डुरं नेत्रवर्त्म, तथा नासाललाटमक्षिकूटं च मृन्दूनाति, सूर्यप्रभां न सहते सततस्रवन्नेत्रश्च तिष्ठति नेत्रवर्त्मानि उन्मीलयितुं न क्षमते (सुउ. १९.९) वर्त्मशूलमुच्छूनताम्राक्षत्वं वीक्षणाक्षमत्वं च। अयं दन्तोत्पत्तिनिमित्तजो व्याधिः (असंउ. ११) तत्र चिकित्सा–क्षीरपायिनं पीतदुग्धं बालं मध्वादिभिः पिप्पल्ल्यादिभिर्वाऽपामार्गफलचूर्णैः वामयेत् । अशनदुग्धभुजबालं सवचाभिरपामार्गफलचूर्णैर्वामयेत् । जम्ब्वाम्रादिपत्रकषायैरस्य वर्त्मपरिधावनं तथा सेचनम् । गुडूचीघृतेन त्रिफलाघृतेन वा आश्च्योतनम् । मनःशिलाद्यञ्जनम् । नेपालजाद्यञ्जनम् । कृष्णलोहचूर्णं घृतादिघृष्टमञ्जनार्थम् । व्योषाद्यञ्जनम् (व्योषादिगुटिकाञ्जनम्) निम्बच्छदाद्यञ्जनम्। जलौकाभिः रुधिराहरणम्, शेफालिकापत्रैर्विनिर्लेखनं त्रिकटुकादिभिः क्षौद्रयुतैश्च प्रतिसारणम् । तथैव स्तन्यदोषचिकित्सा अपि मातुर्धात्र्या वा यावच्छक्यं करणीया

(सुउ. १९.१०–१६ काखि० १३)

बालकांना डोळ्याच्या पापण्यांना होणारा रोग. अन्न न खाणाऱ्या मुलांना आईच्या वा दाईच्या दुधातील दोषामुळे तसेच दात येण्याच्या वेळी होतो. **लक्षणे**–पापण्यांना सूज व खाज. डोळ्यांची खोवण नाक, कपाळ चोळीत असतो. सूर्याचा प्रकाश सहन होत नाही, तो पाहू शकत नाही. सतत डोळ्यांना गळ, डोळे उघडू शकत नाही, पापण्यातला शूळ, डोळे सुजलेले व तांबडे असतात. **उपचार**–ओकारी करवावी. दूध पिणाऱ्या बालकाला दूध पाजून मध इत्यादींबरोबर किंवा पिंपळी इत्यादींबरोबर आघाड्याच्या तांदुळाच्या–बीचे चूर्ण मिश्र करून पाजावे. अन्न व दूध घेणाऱ्या बालकाला वेखंडाबरोबर आघाडाबीचूर्ण द्यावे. जांभूळ, आंबा इत्यादींच्या पानांच्या काढ्याने डोळे धुवावे. तसेच डोळ्यावर सिंचन करावे. गुळवेलीचे किंवा त्रिफळेचे सिद्धघृत डोळ्यात थेंबरूपाने घालण्याकरिता उपयोगात आणावे. मनशीळ इत्यादी नेपालताम्र इत्यादी व सुंठ, मिरी, पिंपळी इत्यादींची गुटिका, निंबाची पाने इत्यादी योगांचे अंजन, किंवा काळे लोखंड तुपात घासून ते अंजन घालावे. जळवांनी रक्त काढावे. पापण्या राननिर्गुडीच्या पानाने घासाव्या. सुंठ, मिरी, पिंपळी इत्यादींचे चूर्ण मधाबरोबर पापण्यावर आतून चोळावे तसेच आई किंवा गाईच्या दुग्धशुद्धीची योजनाही शक्य ती करावी.

कुकूल–पु., न., करीषाग्निः (चचि. १.७५)

रानशेणीचा अग्नि, भूस, भुसाचा अग्नि.

अपां बाष्पस्वेदः । गोशकृदादिचूर्णसन्तापः इत्यन्ये (अहसू. ६.४२ अरुण)

पाण्याच्या वाफेचा शेक. गाईच्या शेणींच्या चूर्णाचा अग्नि.

चूर्णाग्निः (असंउ. २)

चूर्णाचा–भुसाचा–तुसाचा अग्नि.

कुक्कुट–पु., विष्किरपक्षि० स्वनामप्रसिद्धः, ताम्रचूडः (चसू. २७.४८)

हिं.—मुरगा.

म.—**कोंबडा.**

बं.—कुकडा.

बल्यानां श्रेष्ठः (चसू. २५–४०)

(असंसू. १३.३) **कुक्कुटः श्रोत्रस्वरवयोदृशां पथ्यो, वृष्यो, ग्राम्यः पुनः श्लेष्मलो गुरुश्च** (अहसू. ६.५९) **अन्त्रवृद्धिशूले उपयुक्तं** (र. १८.४३) **कुक्कुटवसा, विष्किरशकुनिवसानां श्रेष्ठतमा** (चसू. २५.३८) **कुक्कुटमांसं नेत्ररोगेषूपयुक्तम्** (असंउ. १९) **उष्णं, स्निग्धं, लघु, स्वर्यं, दीपनं, बृंहणं, वृष्यं, बल्यं, वातहरं च** (ध. ६.४५८) **कुक्कुटाण्डकपालं** (चचि. २६.२५३) **कुक्कुटाण्डत्वक्** (असंउ. १४) **कुक्कुटाण्डदलं** (सुउ. १८.१०१) **वा व्रणशुक्राख्ये नेत्ररोगे वर्तिकर्मणि अञ्जनार्थं च उपयुज्यते । तथैवोत्सन्नमांसेषु व्रणेषु अवसादने प्रशस्तं भवति** (सुसू. ३७.३१) **कुक्कुटघृतं तु ऊर्ध्वजत्रुविकारेषूपयुक्तम्** (चचि. २६.१७५)

कोंबडा. बलवर्धक द्रव्यात श्रेष्ठ, कोंबड्याची चरबी. उकरून भक्ष्य खाणाऱ्या सर्व पक्ष्यांच्या चरबीत अतिश्रेष्ठ. कोंबडा, कान, स्वर, दृष्टि, वय यांना उत्तम. **मांस**–नेत्ररोगात उपयोगी. उष्ण, स्निग्ध, हलके, पौष्टिक, शुक्रधातूला बलकर, अग्निदीपक व वातनाशक, आन्त्रवृद्धीतील शूळास उपयुक्त. गांवातील कोंबडा जड आणि कफवर्धक. **अंड्याची कवची**–डोळ्याच्या व्रण व फूल पडणे या विकारात हिची कांडी (वात) अंजनाकरिता व्रणातील वरउचललेले व वाढलेले मांस कमी करण्याकरिता चांगली. सिद्धतूप मानेच्या वरच्या सर्व विकारांवर उपयुक्त.

वनस्पति० शितिवारः (ध. १.१५५) कुरडू.

(कुक्कुटी)–स्त्री., कुक्कुटवर्गे स्त्रीलिङ्गी प्राणि० (असंशा. ४.२०) कोंबडी.
शाल्मली (ध. ५.१२७ र. २०.३६) (सुउ. २९.७६०.४८ असंउ. ४९) सावरी.
–पुट–न., पुट० **भूमितले वितस्तिद्वितयमात्रनिम्नविस्तारे खाते दीयमानं पुटम्** (र. १०.६०)
दोन वीती खोल आणि रुंदी लांबीच्या खड्ड्यात दिले जाणारे पुट.

कुक्कुटाण्डक–पु., धान्य० **व्रीहिभेदः, वर्णेन आचारतश्च कुक्कुटाण्डसमाः तण्डुला यस्य सः कुक्कुटाण्डको व्रीहिभेदः** (सुसू. ४६.१२) द्र० ' व्रीहि. '
कोंबड्याच्या अंड्याच्या वर्णाची तांदुळाची जात.

कुक्कुटी–स्त्री., (सुउ. २९.७ ६०.४८) देवडांगरी.
–पुट–न., कुक्कुटपुटम् (र. १२.११०)
पहा ' कुक्कुटपुट. '

कुक्कुणक–पु., रोग० कुकूणकः (काखि. १३.१)
पहा, ' कुकूणक '.
–चिकित्सित–पु., अध्याय० (काखि. १३)
अध्यायाचे नाव. कुकूणकाचे उपचार दिलेला अध्याय.

कुक्कुभ–पु., प्राणि० ताम्रचूडभेदः, वनकुक्कुटः (चसू. २७.४७)
रानकोंबडा. कोंबड्याचा प्रकार.

कुक्कुर–पु., प्राणि० शृगालभेदः, **सारमेयः, मांसगुणाः– उष्णो विपाके वातनाशनः** (ध. ६.४४२)
एक प्राणी. कोल्ह्याची जात. कुत्रा.
गुण–याचे मांस उष्ण असून पचनानंतर वातनाशक होते.

कुक्षि–स्त्री., शारीर० बाह्यप्रत्यङ्गम्, पार्श्वान्तरालः (सुसू. २९. १०) **उदरपार्श्वदेशः** (चचि. १३.३७ कासू. २८.६) **प्रशस्ताप्रशस्तलक्षणम्–कुक्षिसमुन्नतौ प्रशस्येते । लोमशौ प्रव्रज्यायै सिरालौ कुभोजनाय । निम्नौ दारिद्राय । समौ मध्यत्वाय । दक्षिणोन्नतौ पुत्रजन्मने । वामोन्नतौ विपरीतौ** (कासू. २८)
शारीरस्थान. शरीराचे बाहेरचे उपांग. काखे पासून कंबरेपर्यंतची शरिरातली पोकळी. पोटातला हाताच्या दिशेकडील भाग. **कूस. लक्षण**–दोन्ही कुशी चांगल्या उंचावलेल्या, आरोग्य, कर्तृत्व, भाग्यदर्शक. तिच्यावर शिरा असणे जेवण चांगले मिळणार नसल्याचे लक्षण. कुशीवर **केस असणे**–संन्यास घेण्याचे, खोलगट असणे दारिद्र्याचे लक्षण. ती उजवी उंचावलेली असणे पुत्र संततीची, डावी उंच असणे कन्या संततीची. दोन्ही सारख्या असणे सर्व ठीक असण्याची दर्शक आहे.
उदरम्, शारीर० उदरान्तरावकाशः (चसू. १८.३१ अहृसू. ११.१३)
शरीरविभाग. पोटातील पोकळी.
आमाशयः, जठरम् (असंसू. १०.७५) (अहृसू. ८.४६)
अन्न गिळल्यानंतर ते ज्या थैलीमध्ये येऊन पडते तो अवयव. जठर. अन्नाशय. पचण्यापूर्वीच्या म्हणजे आम–कच्च्या आहाराचा आशय.
गर्भाशयः (चशा. ६.२० २.१६) (४.७५ चनि. ३.१४ सुशा. २.४८) (सुनि. ९.८७) गर्भाशय.
–ग्रह–पु., लक्षण० कुक्षेर्ग्रहः (चसि. ९.६) (अहृसू. १७.२६) **ग्रहो नाम स्तम्भ इव गात्रस्य वातेन चेष्टानिरोधः**
कूस गच्च होणे, ताठरणे, हालचाल न होणे. धरणे हे वाताने होते.
–रन्ध्र–पु., वनस्पति० नलः (रा. ८. २२१)
एक वनस्पती. नळ, बोरू, बांबू.
–रोग–पु., रोग० **कुक्षिरत्र पुरीषाशयादिस्तत्रस्थो विकारः** (चचि. १५.४९) **अतीसारः** (हे. अहृसू. ६.२८)
कुशीचे रोग. येथे कूस म्हणजे मलाशय इत्यादी. मलाशय इत्यादींचे विकार; अतिसार इत्यादी.
–शूल पु., न.,–रोग० **आमसमुद्भवो रोग० यदा मारुतः कुक्षौ वह्निमाक्रामति तदा भुक्तं न पच्यते। उपस्तब्धता च भुक्तस्य जायते । श्वसन्नयं रुग्ण आमशकृच्छ्लेन मुहुर्मुहुराहन्यते । आसीनः, शयानस्तिष्ठन्वा न सुखं भजते । अयं वातज आमजन्यः कुक्षिशूलः** (सुउ. ४२. १२३–१२५)
आमापासून उत्पन्न होणारा रोग. जेव्हा वात कुशीत अग्नीवर आक्रमण करतो तेव्हा खाल्लेले पचत नाही. घेतलेला आहार जेथे तेथे थबकतो. मळ चांगला होऊन बाहेर जात नाही. आम व मळ संचित झाल्यामुळे रोगी शूळाने पुन्हा पुन्हा बेजार होतो. श्वास लागतो. बसून, निजून, उठून कोणत्याही अवस्थेत चैन पडत नाही. हा वात व आम यांपासून होणारा.

-संग्रह-पु., लक्षण० कुक्षिग्रहः (चसू. १४.२२)
एक लक्षण. कूस धरणे, जखडणे, फुगणे.

-स्थ-वि., गर्भाशयस्थः (सुशा. १०.५४)
येथे कुक्षिशब्दाचा अर्थ गर्भाशय आहे. गर्भाशयस्थ. गर्भाशयात, गर्भाशयातला.

कुक्ष्यवस्रंस-पु., गर्भाशयस्याधोभागे अवतरणम् । प्राप्तप्रसवाया गर्भिण्या लक्षणम्
(काजाति. शा. (पृ. ८४)
गर्भ, गर्भाशयाच्या खालच्या भागात योनिप्रदेशात उतरणे. प्रसूतीच्या वेळचे गर्भिणीचे लक्षण.

कुङ्कुम-न., वनस्पति० सुगन्धिद्रव्यम्, एलादिगणे एकं द्रव्यम् (सुसू. ३८.२४)
एक वनस्पती. केशर. सुगंधिद्रव्य एलादिगणात आहे.
अस्य पुष्पगुणाः-सुगन्धि विशदं हृद्यं श्लेष्मपित्त-विषघ्नं च (सुसू. ४६.२८७) **गुणाः-कटुस्तिक्तम्, उष्णं, कायकान्तिकृद्रोचनं, श्लेष्मवातघ्नं, व्रणशोधनं, कासकण्ठरुजाघ्नं, शिरःशूलविषदोष-नाशनम्** (ध. ३.१२ रा. १२.२२)
कण्डूपिडकाकोठनाशनम् (सुसू. ३८.२५)
हिं.—केसर, केशर; जाफरान.
म.—**केशर.**
गु.—केशर.
बं.—कुंकुम.
त.—कुंकुमं.
का.—फरकी मास.
केशराच्या फुलाचे गुण, सुगंधी, हृदयाला हितकारक, कफपित्तविषनाशक, ओलेपणा, चिकटपणा नाहीसे करणारे. **केशराचे गुण**-तिखट, कडु, उष्ण, कफवातनाशक, कांती वाढविणारे, रुचकर, व्रण शुद्ध करणारे, खोकला, गळ्यातील वेदना, डोकेदुखी, विषदोष, कंडू, पुळ्या, चकंदळे नाशक.

कुङ्कुमाद्यगद-पु., अगद० शतपद्विषनाशनः
(सुक. ८.४९-५१)
केशर इत्यादी द्रव्यांनी सिद्ध असा विषनाशक योग. शतपदविषनाशक.

कुच-पु., शारीर० स्तनः (सुशा. ३.८) (कासू. १९)
शरिराचे उपांग, स्तन, थान.

-फल-पु., वनस्पति० दाडिमम् (रा. ११.९४)
एक फळ; डाळिंब.

कुचैली-स्त्री., पाठा (रा. ६.९९) पहाडमूळ.

कुज-न., वनस्पति० नीलपद्मम् (उत्पल)
(ध. ४.१५०) निळे कमळ.

कुञ्चन-न., नेत्ररोग० यदा वाताद्या दोषा वर्त्मसंकोचं जनयन्ति तदा द्रष्टुं न पार्यते स रोगः कुञ्चनमिति कथ्यते (मा०)
एक नेत्ररोग. जेव्हा वातादी दोष वाढून ते पापण्यांचे आकुंचन करतात तो मनुष्य पाहूशकत नाही तेव्हा त्याला कुंचन म्हणतात.
लक्षण० संकोचनम् (चचि. २८.७२) (सुचि. ४.१६), (सुउ. ३९.८७)
एक लक्षण. आकुंचन, संकोच, आखडणे.

कुञ्चिका-स्त्री., वनस्पति० वनमेथिका (रा. ५.१८५)
एक वनस्पती. रानमेथी, मेथिका.
(चचि. ३०.५४;) (ध. ६.१११) मेथी.
स्थूलजीरकम्, कारवी कुञ्चिकाऽजाजी कबरी धान्यतुम्बरु । अन्नगन्धहरं, रुच्यं, दीपनं, कफवातजित्
(चसू. २७.३०७) (असंसू. १२.६३)
(ध. २.५९)
जाडे जिरे, मोठे जिरे. अन्नाचा नापसंत-न आवडणारा वास नाहीसे करणारे, रुचकर, अग्निदीपक व कफवातनाशक.

कुञ्चित-वि., कुटिलम्, वक्रम् (सुचि. २५.३६)
वाकडे, वेडेवाकडे, नागमोडी.
न., वनस्पति० तगरः (ध. ३.५३) तगर.

(कुञ्चिता)-स्त्री., कुटिलीभूता (सिरा) दुष्टव्यधे सिराप्रकारः (सुशा. ८.१९)
वेडीवाकडी-वाकडी झालेली शीर. शीर नीट कापली न जाण्याचे एक कारण. नीट न कापलीगेलेली शीर.

(कुञ्ची)-स्त्री., वनस्पति० जीरकभेदः, स्थूलजीरकः, कुञ्चिका (ध. २.५९) द्र० 'जीरक.'
एक वनस्पती. जिऱ्याचा प्रकार. मोठे-जाड जिरे.

कुञ्जर-पु., वनस्पति० गजपिप्पली (र. २७.३७)
गजपिंपळी.
प्राणि० गजः (सुचि. २९.१६) (सुक. १.६२)
एक प्राणी. हत्ती.
कुञ्जरा-स्त्री., वनस्पति० धातकी (ध. ३.९०)
धायटी.

-क्षारमूल-न., वनस्पति० मूलकम् (रा. ७.५१)
मुळा.

-शुण्डिका-स्त्री., वनस्पति० हस्तिशुण्डी (र. २७.३८)

हत्तीसोंड, हत्तीच्या सोंडेसारखा फांदीचा शेवटचा भाग दिसणारी एक वनस्पती.

कुञ्जवल्लरी-स्त्री., वनस्पति० निकुञ्जिका (रापरि. ८.३५)

अम्ला, एक वनस्पती.

कुञ्जिका-स्त्री., वनस्पति० निकुञ्जिका (रापरि. ८.३५)

अम्ला, एक वनस्पती.

कुटकास्थि-न., श्रोणिकाण्डास्थि मयूरास्थीति लोके (सुसू. २३.६)

कंबरेच्या भागातील एक हाड. मोरहाड.

कुटज-पु., स्वनामप्रसिद्धो वनस्पति० 'कुडा' इति लोके ख्यातः (चसू. २.७) इन्द्रवृक्षः, शक्रः, गिरिमल्लिका, वत्सक इत्यादीन्यस्यापरनामानि भवन्ति (चक. ५.४)

प्रावृषि कुटजः पुष्पितो भवति (सुसू. ६.३३) अस्य बीजम् इन्द्रजव, इन्द्रयव इति वा लोके प्रसिद्धं वर्तते (चसू. १.८३) महाकषायवर्गे, अर्शोघ्नगणे तथा कण्डूघ्नगणे च निर्दिष्टः (चसू. ४.११ (१२)

द्विविधो हि कुटजः स्त्रीपुरुषभेदेन। बृहत्फलः, श्वेतपुष्पः, स्निग्धपत्रः, पुमान् भवेत्, अणुफलवृन्तः श्यावारुणपुष्पोऽस्ति इति (सुसू. ११.११)

आरग्वधादिगणे निर्दिष्टः (सुसू. ३८.६)

क्षारनिष्कासनार्थम् उपयुक्तेषु द्रव्येष्वेकः (सुसू. ११.११)

कुटजोऽतिसारे इति अग्र्यसंग्रहे उल्लिखितः (अहृउ. ४०.४९)

रक्तार्शप्रशमनानां श्रेष्ठः (असंसू. १३.३) अस्य शारदानि फलानि वमनोपयोगीनि (असंसू. १४.३)

गुणाः-कटुस्तिक्तः, कषायो, रूक्षः, शीतवीर्यः, पित्तप्रशमनः, कुष्ठातिसाररक्तपित्तार्शस्त्वग्दोषनाशनः (ध. २.१३)

हिं.—कुडा; कूड; कोरैया; कुठेया.
म.—**कुडा.**
गु.—कुडो;
बं.—कुडची गाछ; करची.
ता.—कुटचप्पालै.
फा.—झबन-इ-गुंगिषक-इ-तलक.

कुडा. इंद्रवृक्ष. इत्यादी पर्याय नावे. कुडा पावसाळ्यात फुलतो. याच्या बीला इंद्रजव म्हणतात. महाकषायवर्ग, मूळव्याधनाशक गण; आरग्वधादी गण; तसेच कंडूघ्नवर्गात कुडा आहे. प्रकार २. स्त्री व पुरुष जातीचा. पांढरी फुले, मोठी शेंग व पाने, स्निग्ध असणारा पुरुष जातीचा व लहान शेंग व देठ काळसर लालसर फुले असणारा स्त्री जातीचा. क्षार काढावयाच्या द्रव्यांपैकी एक. अतिसार, रक्तीमूळव्याध यांच्या नाशक द्रव्यांपैकी एक श्रेष्ठ द्रव्य. शरदृतूत येणाऱ्या शेंगा ओकारीकरिता. **गुण**-तिखट, कडू, तुरट, थंड, रूक्ष, पित्तशामक, कुष्ठ, अतिसार, रक्तस्राव मूळव्याध व त्वचेचे रोगनाशक.

-त्वच्-स्त्री., कुष्ठहरलेपे उपयुक्ता (चसू. ३.१५) श्लेष्मपित्तरक्तसंग्रहणीयोपशोषणानां श्रेष्ठा (चसू. २५.४०; असंसू. १३)

कुड्याची साल. कुष्ठहर लेपात उपयुक्त. कफपित्तरक्त यांचा स्राव थांबवणे व त्यांचा शोष करणे-सुकवणे हे कार्य करणाऱ्या द्रव्यात श्रेष्ठ आहे.

-पुष्पकल्क-पु., योग० आमलकरसेन साकं मधुयुतः कुटजपुष्पाणां कल्कः, सर्वमेहेषूपयुक्त एक औषधियोगः (सुचि. ११.८)

कुड्याच्या फुलांची चटणी. आवळकटीच्या रसाबरोबर मध घालून खावी. हा सर्व प्रमेहांवर उपयुक्त असा योग आहे.

-फल-न., वनस्पति० कुटजबीजः इन्द्रयवः (सुसू. ४३.५) बृहत्यादिगणे तथा हरिद्रादिगणे निर्दिष्टः (सुसू. ३८.३१)

कुड्याचे बी. इंद्रजव. डोरली इत्यादी व हळद इत्यादी गणात हे आहे.

-बीज-न., वनस्पति० इन्द्रयवः (सुसू. ३८.२७) कुष्ठहरलेपे उपयुक्तम् (चसू. ३.१४)

इंद्रजव. कुष्ठनाशक लेपात उपयोगी.

कुटजाभिधा-स्त्री., वनस्पति० इन्द्रयवः (रा. ९.२२)

इंद्रजव.

कुटजाफल-न., वनस्पति० इन्द्रयवः (रा. ९.२१)

इंद्रजव.

कुटजीव-पु., वनस्पति० पुत्रजीवः (रापरि. ९.३१)

पुत्रजीव. मुलगा व्हावा म्हणून याच्या फुलांच्या माळा घालतात.

कुटजोद्भव-पु., वनस्पति० इन्द्रयवः (असंसू. १६ अहृसू. १५.३५) इन्द्रजव.

कुटन्नट–पु., **वनस्पति॰ टिण्टुकः** (सुसू. ३८.१४; ध. १.११४)
टेंटु. दिंडा. नागरमोथा.
वन्यकः फञ्जीदमनकः (सुक. ६.१७)
एक वनस्पती.
न., **तगरः** (सुउ. ११.५) तगर.
कैवर्तमुस्तकम् (चचि. १५.१२५)
(चसि. १०.२३) नागरमोथा.
परिपेलवः (असंउ. १०) नागरमोथा.

कुटप–न., **वनस्पति॰ रक्तपद्मम्** (ध. १०.२४३)
रक्तकमळ.

कुटपिनी–स्त्री., **वनस्पति॰ पद्मिनी**
(ध. ४.१५७) कमळिनी.

कुटरणा–स्त्री., **वनस्पति॰ अरुणमूलत्रिवृत्**
(अहसू. १५.४५) तांबडे तेड.

कुटामोद–न., **भैषज्य॰ जवादि** (रापरि. १२.७)
एक औषध. सुगंधी–काळे पिवळे, उन्हात अधिक सुगंधी.

कुटिञ्जर–न., **शाक॰ फञ्जीचिल्ल्यादिगणे** (चसू. २७.९९)
ताम्रमूलकः शाकविशेषः (अहसू. ६.९३)
तांदुळजा. एक भाजी. भारंगी चील इत्यादी गणात आहे.

कुटिल–न., **खनिज॰ वङ्गः** (र. २.७५)
कथील, एक धातु.
वनस्पति॰ तगरः (ध. ३.५३)
एक वनस्पती. तगर.
पु., **भैषज्य॰ शङ्खः** (रा. १३.२४३)
एक प्राणिज द्रव्य. शंख.

(कुटिला)–स्त्री., **वनस्पति॰ स्पृक्का** (रा. १२.११३)
एक वनस्पती, पिंडका, त्रायमाण.

–सिरा–स्त्री., **अनृजुः सिरा, सा अशस्त्रकृत्या**
(असंशा. ६.२१) वाकडी शीर.

कुटिलोपस्थ–वि., **लक्षण॰ कुटिलं नाम वक्रं जातम् उपस्थं यस्य । रिष्टलक्षणम्** (चवि. १३.५२)
एक लक्षण. वाकडे शिश्न. वाकडे झालेले जननेंद्रिय ज्याचें असा. हें एक मरणसूचक लक्षण आहे.

कुटी–स्त्री., **वनस्पति॰ मुरा** (ध. ३.६७)
अतिशय थंड, कडू, फार सुगंधी वनस्पती.
रसायनप्रयोगार्थं निर्मितं गृहम् (र. २८.१०० असंसू. २६.१४)
रसायन औषधींचा प्रयोग करण्याकरिता निर्मिलेले घर–झोपडी. शरिराचे सर्व धातु उत्तम दर्जाचे व्हावे म्हणून घ्यावयाची औषधी.

–प्रवेश–पु., कुटीनिवासः (चचि. १. (४) २७)
झोपडीत शिरणे, राहाणे.

–प्रावेशिक–वि., उपक्रम॰ रसायनप्रयोग॰ **कुटीप्रवेशेन यत् क्रियते तत् कुटीप्रावेशिकम् । रसायनानां द्विविधं प्रयोगम् ऋषयो विदुः । एकं कुटीप्रावेशिकं द्वितीयं वातातपिकं च । कुटीप्रावेशिकविधिः– आदौ कुटीं कारयेत्, तद्यथा–नृपवैद्यद्विजातीनां साधूनां पुण्यकर्मणां निवासे निर्भये शस्ते प्राप्योपकरणे पुरे, पूर्वोत्तरस्यां दिशि सुभूमौ कुटीं कारयेत् । सा च विस्तारोत्सेधसंपन्ना, त्रिगर्भा, सूक्ष्मलोचना, घनभित्तिः, ऋतुसुखा, सुस्पष्टा, मनसः प्रिया, अशस्तशब्दानामगम्या, स्त्रीविवर्जिता इष्टोपकरणोपेता, सज्जवैद्यौषधद्विजा च भवितुम् अर्हति । अथ उदगयने शुक्लपक्षे तिथिनक्षत्रपूजिते मुहूर्तकरणोपेते प्रशस्ते दिने, कृतवापनः धृतिस्मृतिबलं कृत्वा श्रद्दधानः समाहितो, मानसान् दोषान् विधूय, भूतेषु मैत्रीं चिंतयन्नग्रे देवताः द्विजातींश्च पूजयित्वा, देवगोब्राह्मणान् प्रदक्षिणं कृत्वा, तां कुटीं प्रविशेत्** (चचि. १.१६–२४)
कुटीत–झोपडीत राहून करावयाचा रसायनप्रयोग. दोन प्रकारचा आहे. एक कुटीप्रावेशिक व दुसरा वातातपिक. कुटीमध्ये प्रवेश करण्याचा **विधि**–प्रथम कुटी करावी. साधुवृत्तीच्या, नित्य पुण्यकर्म आचरणाऱ्या, राजा, वैद्य, ब्राह्मण यांच्या निवासस्थानाजवळ, पूर्व व उत्तर दिशेला (ईशान्येला) निर्भय प्रशस्त अशा चांगल्या जमिनीवर कुटी करावी. ज्या शहरात सर्व तऱ्हेच्या गरजेच्या वस्तु व उपकरणे वेळेवर मिळू शकतील असे शहर जवळ असावे. कुटी लहान नसावी. विस्तृत असावी. तिच्या भिंती जाड असाव्यात. एकात एक अशी तीन एकंदर दालने असावीत. भिंतीला बारीक भोके (झरोके) असावेत. कोणत्याही ऋतूची बाधा होऊं नये अशी व्यवस्था असलेली व मनाला प्रसन्न करणारी असावी. तेथे सर्व गरजेच्या वस्तु उपकरणे असावीत. स्त्री तिकडे फिरकताही कामा नये. औषधे, वैद्य, ब्राह्मण तेथे उपस्थित असावेत. तेथे अशिष्ट, कर्कश असे शब्द ऐकायला येतां उपयोगी नाही, अशी झोपडी असावी. उत्तरायणात शुक्ल पक्षात शुभ अशा तिथिनक्षत्रावर चांगला मुहूर्त व करण

असलेल्या मंगल दिवशी क्षौर करून धैर्य धरून आपणास काय करावयाचे कसे वागावयाचे याचे स्मरण करून; उत्साहाने श्रद्धेने युक्त मनातील सर्व किल्मिषे काढून; प्राणिमात्राच्या मैत्रीचाच मनात भाव ठेवून; इष्ट देवता व ब्राह्मण यांची पूजा करून; देव, गाय, ब्राह्मण यांना प्रदक्षिणा घालून त्या कुटीत प्रवेश करावा.

-स्वेद-पु., स्वेद० **कुटीं नात्युच्चविस्तारां वृत्तामच्छिद्रामुपनाहकल्कघनप्रदिग्धकुड्यां सर्वतो विधूमप्रदीप्तखदिराङ्गारपूर्णहसन्तिकासमूहपरिवृतां विधाय तन्मध्ये च शय्यां स्थापयित्वा तत्रस्थं स्वेदयेदिति कुटीस्वेदः** (असंसू. २६.१४) **तत्र कुटीस्वेदः— पूर्वोक्तायां कुटीमध्ये स्वास्तीर्णां शय्यामुपकल्पयेत्, प्रावाराजिनकौशेयकुथकंबलगोलकैर्हसन्तिकाभिरङ्गारपूर्णाभिस्तां च सर्वशः परिवार्यान्तराऽभ्यक्त आरोहेत्** (चसू. १४.५२-५४) **चतुर्द्वारायां कुट्यां स्वेदयोग्यं पुरुषमुपवेश्य, चतुर्द्वारेऽङ्गारानुपसन्धाय तं पुरुषं स्वेदयेत्** (सुचि. ३२.१०)
एक प्रकारचा घाम काढण्याचा विधि. शेकण्याचा विधि. फार उंच फार विस्तृत नसलेल्या वाटोळ्या व झरोके नसलेल्या कुटीत, भोवतालच्या भिंतीला औषधांची चटणी दाट लावून, निर्धूम फुललेले निखारे असलेल्या शेगड्या ठेवून, मध्ये शय्या ठेवून भोवताली खैराचे निखारे ठेवून तेथे रुग्णाला बसवून किंवा निजवून शेक द्यावा, घाम काढावा. रुग्णाला वातनाशक तेलाचा अभ्यंग करावा. रुग्णाने अंगावर एखादे रजईसारखे कापसाचे किंवा रेशमाचे वस्त्र, कातडे, लोकरीचा रग, कांबळे, रोहिस गवताचे विणलेले चटई इत्यादी आवरण पांघरून तेथे बसावे व शेक घेऊन घाम येऊ द्यावा. चार दारे असलेल्या कुटीमध्ये मनुष्याला बसवून ४ ही दारांत निखारे ठेवून स्वेद द्यावा, असे सुश्रुतमत.

कुटुम्बक-पु., **वनस्पति० भूतृणम्** (ध. ४.४७)
रोहिस गवत.

कुटुम्बिनी-स्त्री., **वनस्पति०, गुणाः—मधुरा, ग्राहिणी, कफपित्तनुद्, व्रणास्रदोषकण्डूतिनाशनी, रसायनी च** (रा. परि. ५.२३)
क्षीरकाकोली दुधाळ वनस्पती. **गुण**—गोड, मळबांधणारी, कफपित्तनाशक, व्रणातले दोष अति खाजनाशक, व्रणातला रक्तस्राव कमी करणारी व शरिरातील सर्व धातूंची वाढ व दर्जा उत्तम करणारी आहे.

कुट्टक-न., **कुट्टितम्, कुट्टनेन अणुशः कृतम्** (चचि. २. (४) १९)
कुटलेले, बत्त्याने कुटून बारीक केलेले चूर्ण.

कुट्टन-न., **चूर्णीकरणम्** (अहसू. २६.२३)
चूर्ण करणे.

कुट्टित-वि., **चूर्णितम्** (असंसू. २६.२२)
कुटलेले, चूर्ण केलेले.

-सिरा-स्त्री., **या पुनः पुनः अनासादिता (अप्राप्ता) अनुत्थिता । अंतयोः बहुशः शस्त्राभिहता सा 'कुट्टिता' सिरा भवेत् । दुष्टे सिराव्यधे लक्षणमेकम्** (सुशा. ८.१९)
जी शीर फुगलेली नसल्यामुळे सापडत नाही व पुन्हा पुन्हा शस्त्र चालविल्यामुळे निरनिराळ्या ठिकाणी अर्धवट कापली गेल्याने जी अव्यवस्थित विद्ध झाली ती. दोषयुक्त सिरा व्यधाचे एक लक्षण.

कुट्टिम-पु., **वनस्पति० दाडिमम्** (ध. २.६१) डाळिंब.

कुठरणा-स्त्री., **वनस्पति० शुक्ला त्रिवृत्** (असंसू. १६.३९) पांढरे तेड.

कुठारच्छिन्ना-स्त्री., **वनस्पति० गुडूची** (र. २८.५४) **कन्दगुडूची** (र. २८.५४)
एक वनस्पती. गुळवेल. कंद असलेली गुळवेल.

कुठारिका-स्त्री., **व्यधनोपयोगि शस्त्र० कुठारतुल्या कुठारिका, कुठारिकाया वृन्तं सार्धसप्ताङ्गुलायतम्, फलमर्धाङ्गुलायामं गोदन्तसदृशं समं च । व्यधने कुठारिका–व्रीहिमुख–आरावेतस–पत्रकाणि सूची च** (सुसू. ८.४) **कुठारिका पृथुदण्डा गोदन्ताकारा अर्धाङ्गुलफला अस्थ्याश्रितसिराव्यधार्था** (असंसू. ३४.२८)
शीर तोडण्याकरिता कुऱ्हाडीच्या आकाराची लहान कुऱ्हाड (शस्त्र) या कुऱ्हाडीचा दांडा ७॥ अंगुळे लांब, कापणारा फाळ अर्धा अंगुल रुंद, गाईच्या दांता सारखा असावा. सिराव्यधन करण्याकरिता कुऱ्हाड. तांदुळाच्या टोंकासारखे टोकाचे 'व्रीहिमुख' आरी, वेताच्या पानासारखी धार असलेले शस्त्र व सुई योग्य होय. मोठ्या दांड्याची गाईच्या दातासारखा अर्धांगुळा इतका फाळ असलेली कुऱ्हाड हाडावर असलेल्या सिरेचा व्यध करण्याला उपयुक्त.

कुठारी-स्त्री., **शस्त्र० कुठारिका** (अहसू. २६.१२)
कुऱ्हाड.

कुठिञ्जर–पु., कुरहञ्जणः, 'कोल्हसुआ' इति लोके, कुनाडिकेति क्वचित्, तत्र कुनाडिका गोनाडिका लोणिकादि शाकवर्गे । सामान्यगुणाः–स्वादुपाकरसः शीतः कफघ्नो नातिपित्तलो लवणानुरसो रूक्षः सक्षारो वातलः सरश्च (सुसू. ४६.२७४)
एक भाजी; गोड पण खारट रस मागाहून लागणारी भाजी; क्षारयुक्त, थंड, पचनानंतर गोड, कफनाशक, थोडी पित्तकर, रूक्ष, वातूळ, सारक.

कुठेर–पु., वनस्पति० कुठेरकः
(अहृसू. ६.१०६) कुठेरादिगणे एकं द्रव्यम्
(अहृसू. १०.३१) तुळस; अजवला.

कुठेरक–पु., वनस्पति० अर्जकः (चवि., ७.१७)
(रा. १०.८५ ध. ४.५४) तुळस; अजवला.
शाक०, फञ्जीचिह्ल्यादिगणे एकं द्रव्यम्
(चसू. २७.१०१)
एक भाजी. फंजीचिल्ली इत्यादि गणातील एक.
बर्बरिकाभेदः, पिप्पल्यादिवर्गीयमेकं द्रव्यम्
(सुसू. ४६.२२१)
भारंग, तिळवण, पांढरे चंदन, पिंपळी इत्यादी गणांपैकी एक.
नन्दीवृक्षः (ध. ३.१८) नांदुरखी, वड, आघाडा.

कुडव–पु., न., मान० प्रसृतद्वयं चतुष्पलं वा षोडशतोलकमित्यर्थः । अस्याऽपरपर्यायोऽञ्जलीति (चक. १२.९३) शुष्काणां द्रव्याणां चतुर्भिः पलैः कुडव आर्द्राणां चाऽष्टाभिरिति । जेज्जटस्त्वार्द्राणां द्रवाणां च चतुष्पलं कुडवमाह (सुचि. ३१.७)
माप. सोळा तोळे. अंजलि दुसरे नाव. सुकलेल्या द्रव्यांचे १६ तोळे व ओल्यांचे ३२ तोळे. जेज्जट ओली द्रव्येही १६ तोळेच कुडवाची धरतात.

कुडुहुञ्ची–स्त्री., वनस्पति० त्रपुसविशेषः, 'क्षुद्रकारलिका' इति नाम्ना प्रसिद्धा, गुणाः–कुडुहुञ्ची तिक्ता कटुरुष्णा रुचिकारिणी दीपनी रक्तानिलदोषकरी पथ्या च । कारलीकन्दमर्शोघ्नं मलरोधविशोधनम् । योनिनिर्गतदोषघ्नं गर्भस्रावविषाऽपहम् ॥ (रा. ७.२८०–२८३)
लहान कारले. **गुण**–कडु, तिखट, उष्ण, अग्निदीपक, रुचि आणणारे, रक्तदोषकर व वातवर्धक. बेताने सेवन केल्यास पथ्यकर. **कंद**–कारलीचा कंद मूळव्याधनाशक, मलावरोधनाशक, योनीतून स्रवणारे दोष नाहीसे करणारा, गर्भस्राव बंद करणारा व विषनाशक.

कुड्मल–न., वनस्पति० नीलपद्मम् (ध. ४.१५०)
निळे कमळ.

कुड्मलक–न., वनस्पति० नीलपद्मम् (रा. १०.२४८)
निळे कमळ.

कुड्य–न., भित्तिः (असंशा.१०.१७; र. १०.३४) भिंत.
–कीटक–पु., कीट० 'कवडिगणा' 'करडिकाणा' इति वा ख्यातः (चशा. ८.१९)
एक किडा. कवडिगणा, करडिकाणा, ही दुसरी नावे.

कुणज–शाक० फञ्ज्यादिशाकवर्गीयः (रापरि. ७.९५)
फंजी इत्यादी भाज्यांपैकी एक.

कुणञ्ज–पु., वनस्पति० कुणञ्जरः (रापरि. ५.२९)
(कुणञ्जी) स्त्री., कुणञ्जरः (रापरि. ५.२९)
रानचाकवत.

कुणञ्जर–पु., वनस्पति० शाकभेदः, अस्याऽपरनामानि कुणजर, कुणञ्जी च कणञ्जोऽरण्यवास्तुकः कुणञ्जो मधुरो रुच्यो दीपनपाचनो हितः । (रापरि. ५.२९)
रानचाकवत. गुण–गोड, रुच्य, अग्निदीपक, पाचक व हितकर.

कुणञ्जी–स्त्री., वनस्पति०, कुणञ्जरः (रापरि. ५.२९)
रानचाकवत.

कुणप–वि., शवगन्धि, दुर्गन्धयुक्तम् (चइ. २.१३. सु. उ. ४५.१०)
प्रेतासारखी घाण असलेले. दुर्गंधी.
पु., न., शवः (असंसू. ८.२१) प्रेत.
–गन्धिन् वि., शवगन्धी (असंसू. ८.२१)
प्रेतासारखी घाण असलेले.

कुणावी–स्त्री., भक्ष्य० यवपर्पटी (सुचि. १९.५)
जवाची पापडी. खाण्याचा एक पदार्थ.

कुणि–वि., लक्षण० कुब्जितकरः (चसि. २.२१)
सङ्कुचितबाहुमध्यः (सुशा. ६.२४)
एक लक्षण. वाकड्या हाताचा. हाताच्या मधला भाग आखडलेला.
–ता–स्त्री., लक्षण० हस्तस्य हस्ताङ्गुलीनां वा कुब्जत्वम्
(असंशा. ७.६)
एक लक्षण. हात किंवा हाताच्या करंगळ्या वाकड्या असणे.

कुण्टरिका–स्त्री., वनस्पति० सल्लकी (रा. ११.१९६)
तीन कडा असलेले सुगंधी फळ, व सुगंधी मूळ असलेली,

कुण्ठ–वि., **शस्त्रदोष० स्थूल धारत्वेन अरोमवाहि** (सुसू. ८.९)
शस्त्रातला एक दोष. धार बोथट असल्याने केसही काढता न येणारे शस्त्र.
न., **मुण्डभेदः लोहप्रकाराणामन्यतमस्य मुण्डाख्यस्योपप्रकारः** (र. ५.७४) **द्र० 'मुण्डलोह'**
मुण्ड लोखंडाचा एक प्रकार.
वनस्पति० गुण्ठ (ध. १.८३)
रोहिस गवताचा प्रकार.
–ता–स्त्री., **लक्षण० करस्य कस्मिन्नपि व्यापारे स्तब्धतया अप्रवृत्तिः**
एक लक्षण. हात ताठरला असल्याने कोणत्याही कामात त्याची अनुरूप हालचाल करता न येणे.
–शस्त्र–न., **अरोमवाहि शस्त्रम्** (अहृसू. २७.३५)
केस न काढणारे शस्त्र.

कुण्ड–न., **पात्र० द्रोणिः** (अहृसू. १७.११)
एक भांडे, डोणी.
–भेदिन्–वि., **भ्रष्टयोनिः तेन प्रच्छादितात्मीयनिन्दितजातिः** (चक्र.)
आपली हलकी जात झाकणारा.
–मुसल–न., **तण्डुलादयो येन कुट्यन्ते तन्मुसलम्, ह्रस्वमुसलमित्यर्थः** (चशा. ८.३४) लहान मुसळ.

कुण्डल–पु., न., **आभूषण० कर्णकुण्डलम्** (सुउ. ७.८; चचि. ३०.७)
एक दागिना. कानातील कुंडल.
बस्तिरोग० बस्तिकुण्डलः (चसि. १२.१६;) (र. २२.१५५) बस्तीचा एक प्रकार.

(कुण्डली)–स्त्री., **उपकरण० कुण्डलाकारं कुण्डम्** (र. ७.९)
एक उपकरण. कुंडलासारखे गोल आकाराचे कुंड.
वनस्पति० गुडूची (ध. १.२)
गुळवेल.
कोविदारः (ध. १.१९६) एक वनस्पती. कांचन.
सर्पिणी (रापरि. ५.३९)
एक वनस्पती. विषनाशक. स्तन पुष्ट करणारी. नागीण.

कुण्डलिन्–वि., **आवर्तमानतया स्थितः** (चसि. ९.३९)
जणू गोल फिरतो आहे असा असलेला.

कुतल–पु., न., **वनस्पति० तिलकाण्डम्** (इंदु.असंउ.२६) **क्षारोऽस्य मूषिकविषे पाने उपयुज्यते** (असंउ. ४६ त. प्र. पृ. ३६८)
तिळाच्या झाडाच्या कांडासारखी कांडे असणारी. हिचा क्षार उंदराच्या विषावर पिण्याकरिता.

कुत्स–न., **वनस्पति० कुष्ठम्** (र. १२.९८)
कोष्ठकोळिंजन.

कुत्सित–**वनस्पति० कत्तृणम्** (रा. ८.१०८)
रोहिसगवत.

कुत्सिताम्ब–**वनस्पति० कदम्बः** (अहृसू. १५.२६)
कळंब.

कुथ–पु., स्त्री., न., **कार्पासपूरितप्रावरणम्** (असंसू. ४.१८)
कापसाच्या कापडाच्या पुडात कापूस घालून शिवलेले पांघरण्याचे वस्त्र. रजई, दुलई.

(कुथा)–स्त्री., **आस्तरणम्** (असंसू. २६.१२)
आस्तर. आंथरूण, जाजम, सतरंजी, गालीचा, पलंगपोस.

कुथक–पु., न., **चित्रकम्बलः** (चसू. ६.१५) गालीचा.

कुदितिका–स्त्री., **धान्य० व्रीहिः** (रा. १६.९९)
एक धान्य. तांदूळ.

कुद्दाल–पु., **धान्य० कोद्रवः** (रा. १६.१३७)
एक धान्य. कोद्रु. हरीक.
वनस्पति० अश्मन्तक (रा. २.२९०)
आपटा.
कोविदारः (ध. १.१९६) एक वनस्पती. कांचन.

कुन्त–पु., **आयुध०** (सुसू. २८.१८)
एक शस्त्र. भाला. व्रणाची एक आकृति.
–वेध–पु., **संस्कार० कुन्तसमानसंदंशाग्रधृतपिण्डीभूतरसेन तारादौ द्रुते सुवर्णाद्युत्पादनम् । नागं वंगं ताम्रं च एकस्मिन् पात्रे अन्यस्मिन् पात्रे पारदं निक्षिप्य तेषां संयोजनं कुन्तवेधः इति उच्यते** (र. ८.९२)
धातूंचे सोने करण्याची पाऱ्याची क्रिया. भाल्याच्या टोकाच्या आकाराच्या चिमट्याने पारा पकडून त्याचा तो थेंब पातळ केलेल्या चांदी इत्यादी योग्य धातूमध्ये टाकून सोने करण्याची क्रिया. एका भांड्यात शिसे, कथील, तांबे व दुसऱ्या भांड्यात पारा ठेवून त्यांचा संयोग करणे.

कुन्तल–पु., **उपकरण० दर्वी विधाराच्छुरिका कूर्चो वा** (र. १७.६२) एक उपकरण. पळी, पेला, धार नसलेली सुरी, कुंचला.
न., **वनस्पति० वालकम्** (रा. १०.६९) वाळा.

(कुन्तली)–स्त्री., शाक० चञ्चुसदृशी दीर्घपत्रा। गुणाः–
तिक्तं पाके कटु ग्राहि वातलं कफपित्तजिच्च
(असंसू. ७.११७)
एक भाजी. रान तीळ. चोचेच्या आकाराची लांब पानाची भाजी. **गुण**–कडु, पचनानंतर तिखट, मल बांधणारी, कफपित्तनाशक, वातकर.

–क्षार–पु., भैषज्य० यवक्षारः (असंचि. १७) जवखार.

–वर्धन–पु., वनस्पति० भृङ्गराजः (रा. ४.२०) माका.

कुन्तालिका–स्त्री., गौरवर्तुलावगुण्ठितफला 'चिरपोटिका' इति प्रसिद्धा, अस्याः पत्राणि शाकत्वेन उपयुज्यन्ते। गुणाः–स्वादुः तिक्ता च सूक्ष्मतिलजातिः इति केचित् (सुसू. ४६.२७६)
जिचे बी पांढऱ्या गोल टरफलाचे असते. चिरपोटिका या नावाने प्रसिद्ध; पाने भाजीकरिता. लहान तिळाची जात. असे एक मत.

कुन्तिनीबीज–न., जेपालः (रा. ६.३४४) जयपाळ.

कुन्तिली–स्त्री., वनस्पति० कुन्तली (अहसू. ६.७६)
पहा 'कुन्तली.'

कुन्थन–वि., दुःखितः (चचि. ३०.२४०) दुःखित.

कुन्द–पु., मत्स्यजातीयः प्राणि० (काखिल. २४.५०)
माशाच्या जातीचा प्राणी.
वनस्पति० श्वेतपुष्पक्षुपः (र. १०.९३)
(सुउ. ५१.३८)
गुणाः–अतिमधुरः कषायः शीतः केश्यः कफपित्तहरः सरो दीपनपाचनः (रा. १०.२५७) कुन्दस्य कुसुमं हृद्यं स्वल्पगन्धि मनोहरम् (ध. ५.१५०)
हिं.—कुन्द.
म.—**कुन्द, कागडा.**
गु.—जेलर.
बं.—कुंद.
एक पांढऱ्या रंगाच्या, थोड्या सुगंधी फुलांचे झुडप. **गुण**–अति गोड, तुरट, थंड, केसाना हितकर. कफपित्तनाशक, सारक, अग्निदीपक, पाचक. **फूल** हृदयाला हितकर, थोडा सुगंध असलेले व मनोहर आहे.

कुन्दक–पु., वनस्पति० कुन्दुरुः (रा. १२.१९०)
पहा 'कुन्दुरु.'

कुन्दर–पु., वनस्पति० कुन्दुरुः (ध. ३.१३१)
'पहा–कुन्दुरु.'

कुन्दुरु–पु., वनस्पति० शाकभेदः (चचि. २६.६४) (चचि. २८.१५३) एक भाजी. पालक, पालख.
निर्यास० गन्धन्द्रव्यम् (र. २२.१६७)
गुणाः–मधुरः कटुकस्तिक्तो वातश्लेष्मामयापहः, पाने लेपे च शिशिरः प्रदरामयशान्तिकृत्, कफपित्तार्तिदाहनुत् (ध. ३.१३२) (रा. १२.१९१)
हिं.—कुन्दरु, गंधविरोजा.
म.—**साळईचा डिंक.**
गु.—किन्दुरु.
बं—कुंदुरुखोटी.
त.—कुंतुरुकं.
फा.—कन्दुररुमी.
एक डिंक. गंधविरोजा. लोबान. कवड्या ऊद. **गुण**–गोड, तिखट, कडु, वातकफाचे रोगनाशक. पितांना लेपात थंड, प्रदरनाशक, दाहनाशक, कफपित्तवेदनानाशक.

कुन्दुरुक–पु., वनस्पति० कुन्दुरुः (ध. ३.१३१)
(सुसू. ३८.२४) पहा 'कुंदुरु.'

(कुन्दुरुकी)–स्त्री., वनस्पति० सल्लकी (ध. ३.१३५)
साळई.

कुन्द्रगोपुर–पु., निर्यास० कुन्दुरुः (ध., ३.१३१)
पहा 'कुंदुरु'.

कुपिका–स्त्री., काचकूपी (र. ७.१९)
काचेची कुपी, शिशी.

कुप्य–न., खनिज० सुवर्णरूप्येतरलोहः। सुवर्णरूप्याभ्यामन्यो धातुः। अन्ये तु अघटितं रूप्यादिकं कुप्यमिति आचक्षते (सुउ. ४०.१४६)
खाणीतील सोने व रुपे यांखेरीज धातू. न घडविलेले दागिना मूर्ति इ. न केलेले रुपे किंवा सोने.
रौप्यम् (ध. ६.५) रुपे, चांदी.

कुबेर–पु., देवता० धनदः (सुसू. १९.२३)
एक देवता, कुबेर, धन देणारा, देवातील सर्वात श्रीमंत. खजिनदार.

कुबेराक्ष–पु., वनस्पति० लताकरञ्जः (रापरि. ८.२४)
सागरगोटा.

(कुबेराक्षी)–स्त्री., वनस्पति० काष्ठपाटला
(ध. १.१२२) (सुउ. ३५.३) (सुसू. ३९.७)
पाडळ, सागरगोटा.

कुब्ज–वि., लक्षण० उन्नतपृष्ठः (चशा. ३.१५)
एक लक्षण. पाठीचा भाग उंचावला आहे ज्याचा असा. कुबडा.
वनस्पति० गुञ्जा (सुचि. ७.६) एक वनस्पती, गुंज.
अपामार्गः (रा. ४.३८८) एक वनस्पती, आघाडा.

–कण्टक–पु., वनस्पति० खदिरभेदः (ध. १.२७) द्र० ' खदिर '
खैराचा प्रकार.

–गर्भ–पु., सहजरोग०, कुब्जत्वयुक्तो गर्भो वातप्रकोपेण गर्भिण्याश्च दौहृदविमाननाद्भवति (सुशा. २.५१,३०.१८)
जन्मतः असलेले शरीरवैगुण्य, रोग. कुबडा गर्भ, वाताच्या प्रकोपाने गर्भिणीचे डोहाळे न पुरविल्याने होतो.

–त्व–न., वातरोग० अशीतिवातविकारेष्वेकः (चसू. २०.११) स्नायुगतोऽनिलः कुब्जत्वं, खल्लिं बाह्यायाममन्तरायामं सर्वांगैकांगरोगांश्च कुर्यात् (चचि.२८.३५) स्नायुविद्धलक्षणेषु कौब्ज्यमपि एक लक्षणत्वेन कीर्तितम् (सुसू. २५.३७)
ऐशी वातरोगांपैकीं एक रोग. स्नायूमधील दुष्ट वायु कुबडेपणा इत्यादी विकार करतो. स्नायूमध्ये शल्य रुतले की कुबडेपणा येतो. हे एक त्याचे लक्षण आहे.

कुब्जक–पु., वनस्पति० अस्य पुष्पमञ्जनार्थमुपयुज्यते (सुउ. १७.८) गुणाः–स्वादुः, कषायः, शीतः, सुरभिः, रसायनः, त्रिदोषशमनः, वृष्यः, संग्रहणः (ध. ५.१४७) पुष्पं तु शीतलं वर्ण्यं दाहघ्नं वातपित्तजित् (रा. १०.२४९)
हिं.—गुलाब, सेवती, कूजा.
म.—गुलाब, काटेशेवंती.
गु.—गोलाबनु फूल.
बं.—श्वेतगोलाप, गोलाप.
त.—गोलाप्पु.
फा.—गले, गुलेमुशकी, गुलिसुसुर्ख.
काटेशेवती, शेवंती.
गुण—गोड, तुरट, थंड, सुगंधी, त्रिदोषशामक, शुक्रवृद्धि करणारी, मल बांधणारी, सर्वधातु विशुद्ध व बलवान करणारी. **फूल**–थंड, दाहनाशक, वातपित्तनाशक व वर्ण चांगला करणारे.

कुब्जीभवन–न., लक्षण० पृष्ठे प्रासमुन्नतत्वम् (असंउ. २) पाठीत उंचपणा येणे, कुबड निघणे.

कुमर्तिका–स्त्री., वनस्पति० कण्टकारीभेदः (ध. १.९७) द्र० ' कण्टकारी .'
रिंगणीचा प्रकार. पहा ' कण्टकारी '.

कुमार–पु., देवता० कार्तिकेयः (सुसू. १९.२३)
एक देवता, कार्तिकस्वामी,
बालकः (चशा. ८.५१) पञ्चवर्षपर्यन्तं कौमारम् - (रापरि. १८.११) कुमारस्य दीर्घायुर्लक्षणानि– तद्यथा–एकैकजा मृदवोऽल्पाः स्निग्धाः, सुबद्धमूलाः कृष्णाः केशाः प्रशस्यन्ते, स्थिरा बहला त्वक्, प्रकृत्याऽतिसंपन्नमीषत्प्रमाणातिवृत्तमनुरूपमातपत्रोपमं शिरः, व्यूढं दृढं समसुश्लिष्टशङ्खसध्यूर्ध्वं, व्यञ्जनसंपन्नमुपचितं वलिभमर्धचन्द्राकृति ललाटं, बहलौ विपुलसमपीठौ समौ नीचैर्वृद्धौ पृष्ठतोऽवनतौ सुश्लिष्टकर्णपुत्रकौ महाच्छिद्रौ कर्णौ ईषत्प्रलम्बिन्यावसंगते समे संहते महत्यौ **भ्रुवौ**, समे समाहितदर्शने व्यक्तभागविभागे बलवती तेजसोपपन्ने स्वङ्गापाङ्गे **चक्षुषी**, ऋज्वी महोच्छ्वासा वंशसंपन्नेषदवनताग्रा **नासिका**, महदृजुसुनिविष्टदन्त**मास्यम्**, आयामविस्तारोपपन्ना श्लक्ष्णा तन्वी प्रकृतिवर्णयुक्ता **जिह्वा**, श्लक्ष्णं युक्तोपचयमूष्मोपपन्नंरक्तं **तालु**, महानदीनः स्निग्धोऽनुनादी गम्भीरसमुत्थो धीरः **स्वरः**, नातिस्थूलौ नातिकृशौ विस्तारोपपन्नावास्यप्रच्छादनौ रक्ता**वोष्ठौ**, महत्यौ **हनू**, वृत्ता नातिमहती **ग्रीवा**, व्यूढमुपचित**मुरः** गूढं जत्रु **पृष्ठवंशश्च** विप्रकृष्टान्तरौ **स्तनौ** असंपातिनी स्थिरे **पार्श्वे** वृत्तपरिपूर्णायतौ **बाहू** **सक्थिनी** अङ्गुल्यश्च महदुपचितं पाणिपादं स्थिरा वृत्ताः स्निग्धास्ताम्रास्तुङ्गाः कूर्माकाराः **करजाः** प्रदक्षिणावर्ता सोत्सङ्गा च **नाभिः**, उरस्त्रिभागहीना समा समुपचितमांसा **कटी** वृत्तौ स्थिरोपचितमांसौ नात्युन्नतौ नात्यवनतौ **स्फिचौ** अनुपूर्वं वृत्तावुपचययुक्तौ **ऊरू** नात्युपचिते नात्यपचिते एणीपदे प्रगूढसिरास्थिसन्धी **जङ्घे** नात्युपचितौ नात्यपचितौ **गुल्फौ** पूर्वोपदिष्टगुणौ **पादौ** कूर्माकारौ, प्रकृतियुक्तानि वातमूत्रपुरीषगुह्यानि तथा स्वप्नप्रजागरणायासस्मितरुदितस्तनग्रहणानि, यच्च किञ्चिदन्यदप्युक्तमस्ति तदपि सर्वं प्रकृतिसंपन्नमिष्टं, विपरीतं पुनरनिष्टम् (चशा. ८.५१) बालास्त्रिविधाः–क्षीरपाः, क्षीरान्नादा, अन्नादा इति । तेषु संवत्सरपराः क्षीरपाः, द्विसंवत्सरपराः क्षीरान्नादाः, परतोऽन्नादा इति (सुसू. ३५.२९) कुमारस्य प्रथमोपवेशनविधिः–पुण्येऽह्नि पञ्चमे मासि चतुर्दिशं बलिं दत्वा द्विकिष्कुमात्रे लिप्तायां धरण्यामुपवेशयेत् । तत्र मन्त्रः–" धरण्यशेषभूतानां माता त्वमसि कामधुक् । अजरा चाप्रमेया च

सर्वभूतनमस्कृता ॥ चराचराणां लोकानां प्रतिष्ठास्य-व्ययासि च । कुमारं पाहि मातेव ब्रह्मा तदनु-मन्यताम् " इति । उपवेशनादनु च बालस्य कटचू-रुजान्वादीन् मर्दयेत् (असंउ. १,) षष्ठे मास्यु-पवेशनं कुर्यात् (काखि. १२.६–९) कुमारा-गारम्–वास्तुविद्याकुशलः प्रशस्तं रम्यमतमस्कं निवातं प्रवातैकदेशं दृढमपगतश्वापदपशुदंष्ट्रिमूषिक-पतङ्गं सुविभक्तसलिलोलूखलमूत्रवर्चःस्थानमहान-सम्तुसुखं यथर्तुशयनासनास्तरणसंपन्नं कुर्यात्; तथा सुविहितरक्षाविधानबलिमङ्गलहोमप्रायश्चित्तं शुचि-वृद्धवैद्यानुरक्तजनसंपूर्णम् (चशा.८.५९) तथैववृद्ध-स्त्रीवैद्यसेवितं निर्मरकुणाखुमशकं च शस्यते (असंउ. १.) शयनास्तरणप्रावरणानि कुमारस्य मृदुलघुशुचि-सुगन्धीनि स्युः, स्वेदमलजन्तुमन्ति मूत्रपुरीषो-पसृष्टानि च वर्ज्यानि स्युः, असति संभवे अन्येषां तान्येव च सुप्रक्षालितोपधानानि सुधूपितानि शुद्ध-शुष्काण्युपयोगं गच्छेयुः । धूपनानि पुनर्वाससां शयनास्तरणप्रावरणानां च यवसर्षपातसीहिङ्गुगुग्गु-लुवचाचोरकवयःस्थागोलोमीजटिलापलङ्कषाशोक-रोहिणीसर्पनिर्मोकाणि घृतयुक्तानि स्युः मणयश्च धारणीयाः । कुमारस्य खङ्गरुरुगवयवृषभाणां जीवतामेव दक्षिणेभ्यो विषाणेभ्योऽग्राणि गृही-तानि स्युः, ऐन्द्र्याद्याश्चौषधयो जीवकर्षभकौ च यानि चान्यान्यपि ब्राह्मणाः प्रशंसेयुरथर्ववेदविदः । क्रीडनकानि खलु कुमारस्य विचित्राणि घोषवन्ति अभिरामाणि चागुरूणि चातीक्ष्णाग्राणि चानास्य-प्रवेशीनि चाप्राणहराणि चावित्रासनानि स्युः न ह्यस्य वित्रासनं साधु । तस्मात्तस्मिन् रुदत्य-भुञ्जाने वाऽन्यत्र विधेयतामगच्छति राक्षसपिशाच-पूतनाद्यानां नामान्याह्वयता कुमारस्य वित्रासनार्थं नामग्रहणं न कार्यं स्यात् यदि त्वातुर्यं किञ्चित् कुमारम् आगच्छेत् तत् प्रकृतिनिमित्तपूर्वरूपलिङ्गो-पशयविशेषैस्तत्त्वतोऽनुबुध्य सर्वविशेषानातुरौषध-देशकालाश्रयान् अवेक्षमाणश्चिकित्सितुमारभेत । तथा असौ शर्म लभते चिराय । क्रमेण असात्म्यानि परिवर्ज्योपयुञ्जानः सर्वाण्यहितानि वर्जयेत् । तथा बलवर्णशरीरायुषां संपदमवाप्नोति

(चशा. ८.६०–६५)

कुमारस्य आहारः–प्रथमदिवसे त्रिकालं मधुसर्पिषी अनन्तामिश्रितेमन्त्रपाविते शिशुं प्राशयेत्, द्वितीये तृतीये च दिवसे लक्ष्मणासिद्धं घृतं त्रीनेव कालान् भोजयेत् । तृतीयदिवसात् प्रभृति मातुरेव पिबेत् स्तन्यं तद्बलं देहवृद्धये । मातृस्तन्याभावे धात्री-स्तन्यं योजयेत् । स्तन्याभावे पयश्छागं गव्यं वा तद्गुणं पिबेत्, लघुपञ्चमूलेन सिद्धं शर्करायुतं च

(अहृउ. १.१२–२०)

षष्ठे मासि क्रमादन्नप्राशनं प्रयोजयेत् । अन्नं चिरान्नि-षेव्यमाणो बालो नातुर्यमश्नुते । यथा यथा चान्नं भजेत् तथा तथा स्तन्यं त्यजेत् (असंउ. १)

बालक. पांच वर्षापर्यंतचा बालक. बालकाची **दीर्घायुष्याची लक्षणे–केश**–थोडे स्निग्ध काळे मऊ त्यांची मुळे बळकट आणि एका रंध्रातून एकेकटेच असणे चांगले. **त्वचा**–ढिली नसणारी दडस. **डोके**–अति वैभवशाली निर्दोष शरीराच्या मानाने थोडे मोठे पण अनुरूप, छत्रीसारखे गोल. **कपाळ**–विशाल, बळकट, भरीव, सारखे, कानशीळ व सांधे बांधीव भरलेले वरच्या बाजूला अधिक उठावदार दिसणारे पुष्ट वळ्या असलेले अर्धचंद्राच्या आकृतीसारखे दिसणारे. **कान**–कानाची प्रत्येक पाळ जाड, बैठक मोठी व दोन्हीकडे सारखी असलेली, दोन्ही पाळ्या सारख्या दिसणाऱ्या, खालच्या बाजूला वाढलेल्या–लांबट, पाठीमागून पुढे लवलेल्या, पुष्ट व योग्य स्थानी असलेल्या, असाव्या व छिद्रे मोठी असावी. एकमेकात न मिसळता मध्ये अंतर असलेल्या, सारख्या मोठ्या बाहेरच्या बाजूला थोड्या उतरत्या–लोंबणाऱ्या विरल नसलेल्या भरीव केसांच्या. **डोळे**–दोन्ही सारखे, योग्य, आंतील पुतळ्या जागेवर व व्यवस्थित, डोळ्याचा प्रत्येक भाग विभाग स्पष्ट असलेले, रेखीव अंगे व उपांगे, दिसावयाला सुंदर असलेले, सतेज आणि बलवान. **नाक**–सरळ, नाकाचा दांडा मजबूत आणि सुंदर दिसणारा, टोक थोडे खाली झुकलेले व खोल श्वास घेणारे नाक उत्तम. तोंड–दात अगदी व्यवस्थित असलेले, मोठे व सरळ असावे. **जीभ**–लांब व विस्तारयुक्त–पसरट, गुळगुळीत, पातळ, स्वाभाविक रंगाची–लाल चांगली. **टाळू**–गुळगुळीत, योग्य भरदार, पुष्ट उष्णतायुक्त, तांबडी असावी. **स्वर**–मोठा, केविलवाणा न वाटणारा, बळकट, स्निग्ध, ठणठणीत गंभीर आतून घुमत येणारा धिटाईचा उत्तम. **ओठ**–अति जाड किंवा अति बारीक नसलेले, विस्तृत विस्तार असलेले, हिरड्या व दात झाकणारे व लाल असावे. **हनु**-

वटी मोठी चांगली. **मान**–गोल पण फार मोठी नसावी. **छाती**–विस्तृत आणि पुष्ट असावी. **जत्रु**–मानेच्या खालचा भाग–गळसरीची दोन्ही हाडे मांसांत आच्छादिलेली चांगली, मांसाने लपलेली. **पाठीचा कणा**–हाही मांसात लपलेला, मांसाने आच्छादिलेला असावा. **स्तन**–दोन्ही स्तनात अधिक अंतर असणे चांगले. **पार्श्वभाग**–स्थिर व फासळ्या दिसणार नाही इतका पुष्ट. **बाहू, मांड्या** व **करंगळया**–गोल आणि अधिक व पुऱ्या लांब. **हात व पाय**–मोठे आणि पुष्ट. **नखे**–घट्ट, वाटोळी, स्निग्ध, तांबडी, उंच, लांबट, कासवासारखी चांगली. **बेंबी**–उजवीकडे वळलेली व उंचावलेली. **कंबर**–छातीच्या आकाराच्या दोन तृतीयांश आकाराची सर्वत्र सारखी मांसाने पुष्ट उत्तम. **ढुंगण**–गोल अति उंचावलेले किंवा अगदी खालावलेले नसणारे पण न हालणारे व पुष्ट मांसाने युक्त उत्तम. **मांड्या**–वरवर अधिक गोल व भरलेल्या. खालच्या मांड्या–अति पुष्ट किंवा अति किडकिडीत नसाव्या. **पिंढऱ्या**–शिरा हाड व सांधा वर न दिसता मांसाने झाकलेल्या उत्तम. **घोटे**–अति पुष्ट किंवा अति कृश नसावे. प्रथम सांगितल्याप्रमाणे पाय कासवासारखे उंचावलेले असावे. गुह्य अवयव, गुद, जननेंद्रिय ही व वात, मूत्र, मळ ही योग्य प्रमाणाची असावीत. झोप, जागृतावस्था, श्रम, हसणे, रडणे, स्तनपान इत्यादी व इतरही जे न सांगितले तेही सर्व शरिराला अनुरूप असावे. निर्दोष गुणवान् असावे. **बालांचे प्रकार** ३. दूध पिणारे, अन्न खाणारे व दूध आणि अन्न खाणारे. एक वर्षापर्यंतचे दूध पिणारे, दोन वर्षांपर्यंतचे दूध व अन्न यांवर राहणारे व नंतरच्या वयाचे अन्न खाणारे. **बालकाला पहिल्याने बसविण्याचा विधि**–पाचव्या महिन्याला शुभ दिवशी चारी दिशेला बळी देऊन दोन हात जमीन सारवून तिच्यावर बसवावे. वर निर्दिष्ट केलेला 'धरण्यशेषभूतानां' इ. मंत्र म्हणावा. बसवल्यानंतर बालकाचे कंबर, मांड्या, गुडघे इत्यादी अवयव चोळावेत. (काश्यप सहाव्या महिन्यात मुलाला बसवावे असे म्हणतात.) बालकाची नित्याची राहण्याची जागा गृहनिर्माणशास्त्रतज्ज्ञाने संमत केलेली, प्रशस्त, रमणीय, अंधार नसलेली, वारा वाहत नसलेली पण हवाशीर, मधूनच एखादी झुळूक येणारी, पक्षी, हिंस्रप्राणी, पशु, दाताने चावा घेणारे प्राणी, उंदीर, पतंग, डांस, ढेकुण, माशा नसलेली; पाणी, उखळ, लघ्वीकरिता मुतारी व शौचकूप, स्नानगृह, स्वयंपाकगृह यांच्या जागा अगदी निरनिराळ्या असाव्यात. ऋतूला योग्य असे सुखकारक आंथरूण पांघरूण बैठकयुक्त त्याचे निवासस्थान असावे. त्याचप्रमाणे त्या त्या ऋतूला अनुसरून आंथरूण त्यावरची चादर, बैठक, पांघरूण, मऊ, हलकी, स्वच्छ, शुद्ध, सुगंधी असावीत. घामट, मळकट, मळमूत्र लागलेली, जंतुयुक्त घेऊ नयेत. ही दोन दोन किंवा अधिक नसल्यास तीच चांगली धुवून ठेवलेली, धुपवलेली, स्वच्छ व वाळलेली उपयोगात आणावीत. पवित्र आचार–विचाराचे, वयाने व ज्ञानाने वृद्ध स्त्री–पुरुष, वैद्य, व प्रेमीजन त्या स्थानी वावरणारे असावे. धूपाकरिता जव, मोहरी, अळशी, हिंग, म्हशागुग्गुळ, वेखंड, चोरओवा, ब्राह्मी, पांढरी दूर्वा, जटामांसी, कणगुग्गुळ, अशोक, कुटकी आणि सापाची कात तुपातून वापरावी. **धारण**–त्याच्या अंगावर मोती, पोवळे इत्यादी मणी, जिवंत गेंडा, हरिण, रानगाय, बैल यांच्या उजव्या शिंगांच्या टोकाचे तुकडे, ऐंद्री–गोरखकाकडी इत्यादी गणातील तसेच जीवक ऋषभक व अथर्ववेद जाणणारे ब्राह्मण ज्या ज्या वनस्पतींची शिफारस करतील त्या त्या वनस्पती त्याच्या गळयात, हातात बांधाव्या. **खेळणी**–चित्रविचित्र, सुंदर, हलकी बारीक टोके नसलेली, तोंडात न जाणारी, त्रासदायक किंवा भीतिकारक नसणारी, प्राणघातक न होणारी व आवाज होणारी असावीत. मुलाला भीति दाखविणे चांगले नाही. म्हणून मूल रडत असता, जेवत नसेल तर, किंवा तो दुसरे काही करताना राक्षस, पिशाच्च, पूतना, बुवा इत्यादि नावांनी हाक मारून भीति दाखवू नये. बालकाला कदाचित् **रोग झाल्यास**–त्याची प्रकृति रोगकारण, पूर्वरूप, रूप, कशाने त्याला बरे वाटते, व कशाने त्याचा रोग वाढतो हे तत्त्वतः जाणून रोगी, औषध, देश, काल यासंबंधी सर्व विशेष ज्ञान असणाऱ्या वैद्याने उपचार केले तर त्याला चिरस्वास्थ्य लाभते. त्याच्या शरिराला आत्मसात् न होणारा आहार क्रमाने बदलून, आत्मसात होणारा आहार द्यावा. जे अहितकर ते सर्व वर्ज्य करावे. म्हणजे बालक शरीरगुणसंपन्न, बलवान, चांगल्या वर्णाचे व आयुष्ययुक्त होते.

बालकाचा आहार–पहिल्या दिवशी मध व गाईचे तूप, एक गुंज सुवर्णचूर्ण–भस्म घालून मंत्रोच्चाराने पवित्र करून चाटवावे. किंवा दूर्वांचा रस घालून तिन्ही वेळा चाटवावे. दुसऱ्या आणि तिसऱ्या दिवशी पांढरी रिंगणीने सिद्ध केलेले गाईचे तूप तिन्ही वेळा द्यावे. तिसऱ्या दिवसा पासून आईचे दूध पाजावे. तेच शरीराच्या वाढीला योग्य आहे. आईचे दूध नसेल तर दाईचे दूध द्यावे, अंगावरचे दूध अशक्यच असेल तर बकरीचे किंवा गाईचे दूध आईच्या दुधासारखे करून ते पाजावे. लघुपंचमुळाने ते सिद्ध करून साखर घालून. द्यावे. सहाव्या महिन्यात क्रमाने अन्न देण्याला सुरवात करावी. उशीरा अन्न खाणारा बालक रोगी होत नाही. जसजसे अन्न प्राशन वाढेल तसतसे दूध कमी करावे.

(कुमारी)–स्त्री., **रेवतीग्रहस्य नाम**
(काचि बालग्रह० पृ. ९९)
रेवती नावाचा बालग्रह.
वनस्पति० वन्ध्यकर्कोटकी (रा. ३.२७४)
वांझकर्टोली.
गुणाः–तिक्ता, हिमा, मदगन्धिः, कफापहा, पित्त-कासविषश्वासकुष्ठघ्नी, रसायनी च (रापरि. ५.१२)
हिं.—कुवारपाठा.
म.—कोरफड, कोरफांटा.
गु.—कुवार.
बं.—घृतकुमारी.
त.—कुमारी, कट्टालै.
फा.—दरखते सिन्न.
कोरफड. **गुण**–कडू, थंड, कफनाशक, पित्तनाशक, खोकला, श्वास, कुष्ठ व विषनाशक अणि रसादी धातू उत्तम करणारी व मस्त वासाची असते.

–जीव–पु., **शाक० जीवशाकम्, फञ्जीचिल्ल्यादिगणे**
(चसू. २७.१००)
एक भाजी. फंजी चिल्ली इत्यादी भाजीगणातील.

–तन्त्र–न., **कौमारभृत्यतन्त्रम्; अष्टाङ्गनामायुर्वेदस्यैकमङ्गम् । बालग्रहाणां विज्ञानं साधनमुत्पत्तिं कारणं च कुमारतन्त्रेऽभिहितम् । कुमारतन्त्रे एकादश अध्यायाः संति** (सुसू. ३.३५–३७)
आयुर्वेदाच्या आठ अंगांपैकी एक अंग. बालग्रहांचे कारण, त्यांची उत्पत्ति, ज्ञान व चिकित्सा कुमारतंत्रात असते. याचे ११ अध्याय आहेत.

–धार–पु., **बालचर्यायां सहाय्यकः पुमान् । अलोलुपः अभियुक्तः सदाचारी नातिस्थूलश्च कुमारधारः**
(असंउ. १)
मुलांना सांभाळणारा. तो लालची नसावा. प्रयत्नशील, सदाचारी व थोडा पुष्ट शरिराचा असावा.

–प्राश–पु., **सिद्धकल्पः, बालानामुपयुक्तोऽवलेहः, सुश्रुतोक्ताश्च ते चत्वारः सौवर्णादिप्राशो, मत्स्याक्षकादिप्राशोऽर्कपुष्प्यादिप्राशो हेमचूर्णादिप्राशश्च । एते कुमाराणां वपुर्मेधाबलबुद्धिविवर्धनाः**
(सु. शा. १०.७०)
मुलाला चाटवण्याचा एक औषधि योग. हे चार आहेत. सुवर्णादी दोन, एक मत्स्याक्षकादी, व एक अर्कपुष्प्यादी असे चारही प्राश मुलाच्या प्रकृति इत्यादींच्या विचाराने चाटवावे. हे शरीरधारणशक्ति बल व बुद्धिवर्धक आहेत.

–बन्ध–पु., **पारदबन्ध० द्विगुणाभ्रकजीर्णः पारदः । ग्रन्थान्तरे चतुर्गुणाभ्रजीर्णः कुमारः इति**
(र.११.८३) द्र० ' पारद. '
पाऱ्याचा एक बंध. एका ग्रंथकाराच्या मते पाऱ्याच्या दुप्पट अभ्रक जिरवलेला पारा मानतो तर चौपट अभ्रक जिरविलेला पारा, असे दुसरा ग्रंथकार मानतो.

–वर्तनी–स्त्री., **कुरुक्षेत्रात् पूर्वस्यां दिशि स्थितो देशः**
(काखि. २५.७)
कुरुक्षेत्राच्या पूर्वेला असलेला देश. रेवाच्या जवळचा देश. कुमारदेश म्हटला जातो.

–शिराभरद्वाज–पु., **ऋषि० कुक्षौ गर्भस्य सर्वेन्द्रियाधिष्ठानभूतं शिर एव प्रथमाभिनिर्वर्तत इति अयं प्रतिपन्नः** (चशा. ६.२१)
एक ऋषि. आईच्या गर्भाशयात सर्व इंद्रियांचे अधिष्ठान असलेले शिर हाच गर्भाचा प्रथम उत्पन्न होणारा अवयव होय, असे प्रतिपादन करणारे ऋषि.

कुमारक–पु., **वनस्पति० वरुणः** (ध. ५.१९)
वायवर्णा.

कुमाराबाध–पु., **बालरोगः (स्कन्दग्रहप्रभृतयः)**
(सुउ. १.५)
स्कंदग्रहादिकांनी झालेला बालरोग.

(कुमारिका)–स्त्री., **नेत्रगतप्रतिबिम्बरूपा (कुमारिका)**
(चइं. ७.३, असंशा. ९.९)
डोळ्यातील बाहुली. डोळ्यात ज्या भागात समोरच्या पदार्थाचे प्रतिबिंब पडते तो भाग.

वनस्पति० कर्कोटकी (ध. १.१८७) कर्टोली.
वन्ध्यकर्कोटकी (ध. १.१८५) वांझकर्टोली.
मल्लिका (रा. १०.२२७) मोगरी.
एला० (रा. ६.७०) एक प्रकारची वेलची. वेलदोडा.

कुमारी–स्त्री., (रा. ३.२७४) वांझकर्टोली.

–वर्ति–स्त्री., योग० हरीतक्यादिनिर्मिता एषा वर्तिः सर्वश्लेष्माक्षिरोगघ्नी (असंउ. १९)
एक औषधि योग. हिरडा इत्यादी औषधाची ही कांडी डोळ्याचे सर्व कफज रोग नाशक आहे.

कुमुद्–न., वनस्पति० पद्मभेदः, मूत्रविरजनीयगणे एकं द्रव्यम् । (चसू. ४.१५ (३४) श्वेतकमलम्, उत्पलादिगणे (सुसू. ३८.५२ सुसू. १३.१४) असृक्प्रशांतिकरं श्वेतकमलम् (सुउ. ४०.१२१) संग्रहणीयरक्तपित्तप्रशमनानां श्रेष्ठम् (असंसू. १३.३) चन्द्रोदयविकासि उत्पलं, शाकत्वेनोपयुज्यते । पुष्पशाकगुणाः–मधुरं, पिच्छिलं, स्निग्धं, ह्लादि, शीतलं च, (सुसू. ४६.२८५) कुमुदगुणाः–स्वादु, पाके तिक्तं, शीतलं, कफापहं, रक्तदोषहरं दाहश्रमपित्तप्रशान्तिकृत् ॥ (ध. ४.१५५) "नीलोत्पलमतिस्वादु शीतं सुरभिसौख्यकृत् । पाके तु तिक्तमत्यन्तं रक्तपित्तापहारकम् " ॥ (रा. १०.२४९)
हिं.–छोटा कंवल, नीलोफर.
म.–कृष्णकमळ.
गु.–नीलोपल.
बं.–शालुक.
त.–वेलम्बल.
एक वनस्पती. कमळाचा प्रकार. मूत्रातील दोषनाशक गणातील एक. (पांढरे कमळ). मळाचा संग्रह व रक्तस्राव (रक्तपित्ताचा) कमी करणाऱ्या द्रव्यात श्रेष्ठ. रक्तदोषनाशक पांढरे कमळ. चंद्रोदयाबरोबर फुलणारे निळे कमळ. भाजी म्हणून उपयुक्त. या फूल भाजीचे **गुण**–गोड, बुळबुळीत स्निग्ध, आनंददायक, थंड. धन्वंतरिनिघंटूतले **कुमुदाचे गुण**– रक्तदोषहर, कफनाशक, रक्तदोषनाशक, दाह, पित्त, थकवा कमी करणारे, वरचे गुण आहेतच. निळे कमळही सुगंधि व वरच्या गुणाचे, पाककाळी अति कडु.
भैषज्य० कर्पूरः (रा. १२.५६) एक औषध. कापूर.

(कुमुदा)–स्त्री., कीट० वायुरोगदा वायवी लूता, दंशलक्षणानि–दाहः, स्फोटः, स्फुरणं, तोदः, पिच्छिलक्लेदविस्रावः, श्वासो, गलग्रहश्च (असंउ. ४५,)
वातगुणी लूता नावाचा विषारी किडा. ह्याच्या दंशाने दाह, फोड येणे, स्फुरण, टोचणी, बुळबुळित स्राव येणे, श्वास, व गळा जखडणे हे उपद्रव होतात.
वनस्पति० काश्मरी (रा. ९.१४७) शिवण.
शालिपर्णी (रा. ४.११३) सालवण.
धातकी (रा. ६.१५२) धायटी.
कट्फलः (ध. १.७३) कायफळ.
पृश्निपर्णी (ध. १.९१) पिठवण.

(कुमुदी)–स्त्री., मूषा (र. १०.१) मूस.

–किञ्जल्क–पु., कुमुदस्य बिसम् । सांग्राहिकरक्तपित्तप्रशमनानां श्रेष्ठम् (असंसू. १३.३) (चसू. २५.४०)
कमळातील केशर. मलस्तंभक व रक्तपित्ताचा रक्तस्राव कमी करणाऱ्या द्रव्यात श्रेष्ठ.

–गन्धिनी–स्त्री., वनस्पति० त्रिवृद्भेदः (ध. १.२४५)
तेडाचा एक प्रकार.

–घ्नी–स्त्री., क्षीरविष० स्थावरविषभेदः, यस्य क्षीरं विषमयं भवति । (सुक. २.५)
एक विषारी दूध. ज्या वनस्पतीचे दूध विषारी असते ती.

–नाल–पु., शाक० इदं स्वादुकषायं शीतं कफमारुतकोपनं च (चसू. २७.११७)
एक शाकभाजी. ही गोड, तुरट, थंड, कफवातप्रकोपक आहे.

–बान्धव–पु., चन्द्रः (र. २७.५८) चंद्र.

–राज्य–न., कुरुक्षेत्राद्दक्षिणस्यां दिशि स्थितः कश्चन देश० (काखि. २५.१३)
कुरुक्षेत्राच्या दक्षिणेस असलेला एक देश.

कुमुदिनी–स्त्री., वनस्पति० कुमुदम् (रा. १०.२५०)
कमळाचा एक प्रकार.

कुमुदोत्पल–न., वनस्पति० श्वेतोत्पलम्, पित्तसंशमनवर्गे एकं द्रव्यम् (सुसू. ३९.८)
पांढरे कमळ. पित्तशामक वर्गातील एक द्रव्य.

कुमुद्वती–स्त्री., स्थावरविष० क्षीरविषा, फलविषा च (असंउ. ४०. सुक. २.५)
एक विषारी वनस्पती. हिचे दूध व फळ विषारी.
पद्मिनी (ध. ४.१५७)
एक वनस्पती. कमळाची वेल.
कुमुदम् (रा. १०.२५०) चंद्रविकासी कमळ.

कुम्भ–पु., दृढावयवोऽल्पमुखो घटः, कलशः (चसू. १५.७) (सुसू. ११.११)
लहान तोंडाचा बळकट घडा. कळशी.
मान० द्रोणद्वयं, शूर्पपर्यायः (चक. १२.९६) (चचि. १.७६)
एक माप. दोन द्रोण. द्रोण म्हणजे आदमणी. १/१६ खंडी. ३२ शेर. (८० तोळे=१ शेर.)
वनस्पति० जेपालः (र. २९.५६)
पु., न., **त्रिवृत्** (अहसू. १५.२) जेपाळ, तेड.
रोग० कुम्भकामला (सुउ. ४४.६) एक रोग.

–कामला–स्त्री., **रोग० कामलारोगप्रकारः, कुम्भः कोष्ठस्तदाश्रया कामला, कुम्भकामला** (चचि. १६.३७)
पाण्डुरोगी योऽत्यर्थं पित्तलानि निषेवते, तस्य पित्तमसृङ्मांसं दग्ध्वा कामलारोगाय कल्पते। हारिद्रनेत्रो हारिद्रत्वङ्नखाऽननो रक्तपीतशकृन्मूत्रो भेकवर्णो, हतेन्द्रियशक्तिः, दाहाविपाकदौर्बल्यसदनारुचिकर्षितः, इत्येवं लक्षणः स भवति। एषा कोष्ठशाखाश्रया कामला मता। कालान्तरात् सा एव कृच्छ्रसाध्या कुम्भकामला भवति (मा; सुउ. ४४.६)
काविळीचा प्रकार. कुंभ म्हणजे कोठा. कोठ्यात होणारी कावीळ. पांडुरोगी जेव्हा अतिशय पित्तकर पदार्थ सेवन करतो, त्याचे पित्त प्रकुपित होऊन रक्त मांस या धातूंना जाळून (दुष्ट करून) हा रोग करते. **लक्षणे**–डोळे, त्वचा, नखे व तोंड पिवळी होतात. मल, मूत्र ही पिवळी व लाल. रोगी पिवळ्या बेडकासारखा दिसतो. दाह, अपचन, दुर्बलता, अंग गळणे, रुचि नसणे इत्यादी लक्षणे त्याला होतात. हिला कोष्ठशाखाश्रयी कामला म्हणतात. कालांतराने हीच कष्टाने साध्य होणारी कुंभकामला होते.

–कारिका–स्त्री., **वनस्पति० कुलत्था** (रापरि. ५.१९)
रानकुळीथ.

–कारी–स्त्री., **वनस्पति० कुलत्थिका** (ध. ३.१५६)
कुळीथ.

–तुम्बी–स्त्री., **वनस्पति० अलाम्बुनीविशेषः, गुणाः–मधुरा, शिशिरा, पित्तहारिणी, गुरुः, सन्तर्पिणी, रुच्या, वीर्यपुष्टिबलप्रदा च** (रा. ७.२३६)
एक प्रकारचा भोपळा. **गुण**–गोड, थंड, पित्तनाशक, जड, पौष्टिक, रुचकर आणि वीर्यवृद्धि व बलदायक.

–फला–स्त्री., **वनस्पति० कूष्माण्डिका** (ध. १.१८३)
कोहोळा, भुरा कोहळा.

–बीजक–पु., **वनस्पति० रीठाकरञ्जः** (रा. ९.१८६)
रीठा.

–योनि–पु., **वनस्पति० अगस्त्यः** (असंउ. १६)
हदगा.
द्रोणपुष्पी (रापरि. ५.४८) द्रोणपुष्पी. कुंभा.

–सर्पिस्–न., **एकादशशतं वत्सरानुषितं घृतम्। एतद् रक्षोघ्नं स्यात्, द्र० 'घृत'** (सुसू. ४५.१०९)
अकराशे वर्षांचे जुने तूप. हे जंतुघ्न असते.

कुम्भक–पु., **मान० द्रोणः। चतुराढकं चतुर्विंशत्यधिकसहस्रतोलकं वा मानम्** (र. ११.८)
एक वजन. द्रोण. एक हजार चोवीस तोळे.

कुम्भसाह्व–पु., **रोग० कुम्भकामला** (सुउ. ४४.११)
एक रोग. कुंभकामला, कोठ्यातील कावीळ.

कुम्भसी–स्त्री., **वनस्पति० मृगाक्षी** (रा. ७.२५८)
कडू व तिखट काकडी प्रकार.

कुम्भाण्डी–स्त्री., **वनस्पति० कूष्माण्डम्** (रा. ७.२६९)
कोहळा.

कुम्भालाम्बु–स्त्री., **वनस्पति० कुम्भतुम्बी** (रा. ७.२३६)
गोल भोपळा.

कुम्भाह्वय–पु., **रोग० पाण्डुरोगभेदः, कुम्भकामला** (सुउ. ४४.६) पांडुरोगाचा एक प्रकार.
कुंभकामला. कोठ्यातील कावीळ.

(कुम्भिका)–स्त्री., **गुह्यरोग० रक्तपित्तोत्था, जाम्बवास्थिनिभा आशुजा पिटिका** (असंउ. ३८)
एक गुप्तरोग. रक्त व पित्तापासून जांभळाच्या अठळी सारखी अति शीघ्र होणारी पुळी.
पाटला (सुउ. ३२.७–४०.१५४) (ध. १.१२०)
पाडळ, पाडळी.
स्वेद०, द्र० 'कुम्भीस्वेद' (चसू. १४.३९)
घाम काढण्याचा एक प्रकार. पहा 'कुम्भीस्वेद.'

(कुम्भी)–स्त्री., **वनस्पति० कट्फलः** (र. ११.९०–९२)
* कायफळ.
दन्ती (रा. ६.३३९) दांती.
कुम्भीरः (असंचि. ६.) पाडळ, कुंभी.

कुम्भी–स्त्री., **वनस्पति० कट्फलः** (असंचि. ६)
कायफळ.
दन्ती (असंचि. ६) दांती.
कुम्भीरः (असंचि. ६) सागरगोटा.

–पुट–न., **गजपुटम्** (र. १६.१३०) गजपुट.

–मद–पु., हस्तिमदः (रापरि. ६.२०)
हत्तीचा मद.

कुम्भिनीफल–न., वनस्पति० जेपालबीजम्
(ध. १.२२८) जयपाळाचे बी.
भूपाटली (असंचि. ६) भूपाडळ. पाडळ. पाडळी.

कुम्भिन्–पु., अग्निप्रकृतिककीट०
(सुक. ८.९) (असंउ. ४३)
एक अग्निस्वभावी किडा.

कुम्भी–स्त्री., वनस्पति० दन्ती (रा. ६.३३९)
दांती.
भूपाटली (रा. ५.४३) भुईपाडळ.
पाटलाभेदः स्थलकुम्भी (सुउ. ५९.१७) द्र० **'पाटला'** भुईपाडळ. पहा 'पाटला'.
कट्फलः जलकुम्भी (रा. ११.९०) कायफळ.
जेपालबीजम् (र. १२.१२९) जयपाळ बी.
वनस्पति० कुम्भीक इति ख्याता (चवि. ८.१४४)
उंडीण, जलकुंभी.
वर्त्मरोग० पित्तेनान्तर्वर्त्मनिकुम्भीकबीजवद्बाह्या पिटकाः आध्मायन्ते भिद्यन्ते च । कुम्भीपिडका
(असंउ. ११)
पापणीचा एक रोग. रांजणवाडी. पित्ताने पापणीच्या आत डाळिंबाच्या बीच्या आकाराच्या किंवा उंडिणीच्या बियांच्या आकाराच्या पुळ्या होतात. त्या फुगतात, फुटतात.
महाघटः (चचि. २८.१११)
मोठा घडा, घागर.
स्थालिः, सच्छिद्रा घटिका, स्वेदनार्थं यन्त्रम्
(अहसू. १७.१०)
थाळी, छिद्रे असलेली घटिका. वाफेचे यंत्र. घाम काढण्यास उपयोगी यंत्र.
क्षुद्रकुम्भः (सुचि. ३२.५) कळशी.

–फल–न., वनस्पति० कट्फलः (र. ४.६८)
कायफळ.
जेपालम् (र. ४.६८) जयपाळ.

–बाष्प–पु.,न., कुम्भीस्वेदः (अहसू. १९.४१)
द्रष्टव्यं 'कुम्भीस्वेद.'
घाम काढण्याचा एक प्रकार. पहा. 'कुम्भीस्वेद'.

–बीज–न., वनस्पति० जेपालम् (ध. १.२२८)
जयपाळ बी.

–मुख–पु., दुष्टव्रणस्य प्रकारः (चचि. २५.२५)
दुष्टव्रणाचा एक प्रकार.

–स्वेद–पु., स्वेद०, आनूपोदकमांस–वातघ्नद्रव्य-क्वाथपूर्णां कुम्भीं कृत्वा भूमौ निखन्य तदुपरि शय्यां संस्थाप्य अग्निसंतप्त–लौहपाषाणादीन् क्वाथे निक्षिप्य तदुत्पन्नबाष्पैश्च गात्रं स्वेदयेत् । अन्ये वातहरादिद्रव्यपूर्णां सजलां कुम्भीं कृत्वा बाष्पान् गृह्णीयात् (सु. उ. ३८.२२) स्वेदद्रव्याणि कुम्भ्या-मुत्क्वाथ्योपश्लिष्योपविष्टस्तद्वदूष्माणं गृह्णीयात् । भूमौ वा निखाय तदूर्ध्वमासनं शयनं वा नाति-घनप्रच्छदं परितः प्रलम्बमानकुथाकम्बलगोणिकं निधाय तत्रस्थस्योष्माणं गृह्णतः कुम्भ्यामग्निवर्णा-नयोगुडानुपलांश्च शनैर्निमज्जयेदिति कुम्भीस्वेदः
(असंसू. २६. चसू. १४.३९)
घाम काढण्याचा एक प्रकार. झाडी व पाणी मुबलक असलेल्या भागात राहत असलेल्या प्राण्यांचे मांस तसेच वातनाशक द्रव्ये यांचा काढा एका घड्यात घालून तो जमिनीत खड्डा करून त्यात ठेवावा. त्यावर खाट टाकून रोग्यास तिच्यावर ठेवावे. दगड, लोखंडाचे गोळे विस्तवांत लाल करून त्या घड्यातील काढ्यात टाकावेत व अवयवाला वाफ द्यावी. काहीच्या मताने वातहर वनस्पतींच्या काढ्यानेच वाफ द्यावी. अष्टांगसंग्रहांत थोड्या फरकाने हीच कल्पना आहे.

कुम्भीक–पु., वनस्पति० स्थलकुम्भिका
(सुचि. १७.२७) उंडीण.
प्रियङ्ग्वादिगणे वनस्पति० श्लक्ष्णत्वक्को रोमशः कुम्भी नाम वृक्षो यस्य त्वग् वस्त्राकारा भवति
(सुसू. ३८.४५)
प्रियङ्ग्वादि गणातील एक वनस्पती. गुळगुळीत साल असलेला वर केसांसारखे धागे असलेला या नावाचा वृक्ष. याची साल कापडासारखी असते.
पाटला (सुसू. ३८.४५) पाडळ.
स्वल्पविटपः (सुसू. ३८.४५) लहान झुडुप.

(कुम्भीका)–स्त्री., रोग० शूकरोगः, लक्षणम्–रक्त-पित्तोत्था जाम्बवास्थिनिभा कृष्णा कुम्भीफलवच्च कुम्भीका ज्ञेया भेद्यरोगोऽयम्
(सुनि. १४.६ सुसू. २५.७)
एक गुप्त रोग. जननेंद्रियावर रक्त व पित्तदुष्टीमुळे जांभळाच्या बियासारख्या काळ्या व उंडिणीच्या बीसारख्या पुळ्या होतात. हा रोग शस्त्राने भेद करूनच बरा करावा लागतो.

नेत्ररोग० नेत्रवर्त्मगतः पिडकास्वरूपः, द्र० 'कुम्भीकपिडका' (सुउ १.४२. ३.१०) डोळ्याच्या पापणीला होणारी पुळी. पहा 'कुम्भीकपिडका.'

वनस्पति० कटूफलः (ध. १.७३) कायफळ.

–पिडका–स्त्री., वर्त्मरोग० नेत्रवर्त्मनि कुम्भीकबीजप्रतिमाः पिडकाः, कुम्भीका इति व्यपदिष्टाः (सुउ ३.१०)

पापणीचा विकार. डोळ्याच्या पापणीत बारीक पुळ्या होतात.

–बीज–न., कुम्भीका स्थलकुम्भी, तद्बीजं दाडिमफलबीजाकारम् (सुउ. ३.१०) उंडिणीचे बी.

–षण्ड–पु., जातजरोग० कुम्भीकनामा सरेताः षण्डः। गुदयोनिः, कुम्भिलः इति अपरपर्यायौ यः पुरुषः स्वे गुदे स्वकीयपायौ, अब्रह्मचर्यात् अन्यपुरुषात् व्यवायं कारयित्वा पश्चात् स्त्रीपु विषये पुमानिव प्रवर्तते पुरुषवद्व्यवायं करोति, स कुम्भीकनामा षण्डो ज्ञेयः। अन्ये तु प्रथमं स्त्रीपु विषये तासामेव गुदविवरे पशुवत् पृष्ठभागे शिथिलेन एव मेहनेन प्रवर्तते। किंनिमित्तमेतदित्याह अब्रह्मचर्यात् क्लैब्यात् संजातशुक्रस्याऽप्रवृत्तित्वात्। ततश्च अन्यथा विप्रकृत्या ध्वजोच्छ्राये संजाते स एव स्त्रीपु पुरुषवत् प्रवर्तते स कुम्भीकनामा नपुंसकभेदः। गुदयोनिरयम्। अस्योत्पत्तिहेतुस्तन्त्रान्तरे वर्णितः। यथा–"मातुर्व्यवायप्रतिघेन वक्री स्याद्बीजदौर्बल्यतया पितुश्च।" गयी तु कुम्भीकोत्पत्तिहेतौ काश्यपोक्तं श्लोकमाह। यथा–"अरजस्कां यदा नारीं श्लेष्मरेता व्रजेद्दतौ। अन्यसक्ता भवेत् प्रीतिर्जायते कुम्भिलस्तदा" इति (सुशा. २.४०)

नपुंसकाचा एक प्रकार. जन्मतः आलेला विकार. याला शुक्र असते. गुदयोनी व कुंभील असेही याला म्हणतात. प्रथम दुसऱ्या पुरुषाकडून आपल्या गुदात मैथुन करवून नंतर स्त्रीशी संभोग करण्यास समर्थ होतो, संभोग करतो तो षंढ. अन्यमत–ज्या स्त्रीशी संभोग करावयाचा तिच्याच गुदद्वारात ताठ न झालेल्या इंद्रियानेच पशूप्रमाणे प्रथम मैथुनास प्रवृत्त होतो तो. हे असे का? तर ब्रह्मचर्याचे पालन न केल्यामुळे निर्माण झालेल्या शुक्राच्या अप्रवृत्तीमुळे व नपुंसकत्वामुळे होय. वरीलप्रमाणे गुदप्रवृत्तीमुळे शिश्न ताठ झाल्यावर स्त्रीच्या योनीशी संभोग करतो तो. अन्यग्रंथातील मत–स्त्रीने मैथुनास विरोध दर्शविल्यामुळे व पतीचे शुक्रबीज निर्बल असल्यामुळे मैथुन होऊन गर्भ राहिल्यास तो अशा प्रकारचा षंढ होतो. दुसरे मत–परपुरुषावर आसक्त स्त्री रजःस्राव नसतां ऋतुकाळी कफस्वभावी शुक्र असलेल्या पुरुषाच्या समागमाने असा कुंभिल षंढ गर्भ होतो.

–षण्ढ–पु., कुम्भीकषण्ड (सुशा. २.४०) पहा 'कुम्भीक षण्ड'

कुम्भीका–स्त्री., (सुसू. २५.७) एक रोग.

–चिकित्सा–स्त्री., कुम्भीकायाः प्रतिदिनं नाडीस्वेदेन स्वेदनं कार्यम्। सुस्निग्धैः सुखोष्णैरुपनाहैश्च कुम्भिकामुपनाहयेत्। अनया रीत्या यदा सा ग्रन्थिः पक्वतां गच्छेत्तदा तस्या भेदनं करणीयम्। शुद्धायां सत्यां तस्या रोपणार्थं त्रिफला-लोध्र-तिन्दुकाऽऽम्रातक-सिद्धतैलस्योपयोगः कार्यः (सुचि. २१.५)

उपचार–कुंभीकेला दररोज नळीतून वाफ सोडून तिच्याने शेकावे. चांगलेच स्निग्ध व बरे वाटेल इतके गरम अशा पोटीसाने शेकावे व ती गांठ पिकली की फोडावी. पू काढून टाकल्यावर जखम भरून आणण्याकरिता त्रिफळा, लोध्र, टेंभुरणी, आंवाडा यांनी सिद्ध केलेल्या तेलाचा उपयोग करावा.

कुम्भीकिनी–स्त्री., रोग० कुम्भिका, नेत्रवर्त्माश्रयो नेत्ररोगः (सुउ. १३.१६) डोळ्याच्या पापणीचा एक रोग.

कुम्भीनस–पु., कीट० वायव्यः पवनकोपनः वातजरोगान् करोति (सुक. ८.५ असंउ. ४३) एक वातवर्धक व विषारी किडा. वातरोगकर.

कुम्भीर–पु., जलचर० अस्य वसा मत्स्यवसास्वहिततमा (चसू. २५.३९)

घडीयालः महानक्रसदृशो जलचरप्राण्यौपादिष्वेकः (सुसू. ४६.१०९)

कुम्भिनं हस्तिनमपीरयति इति कुम्भीरः। वारिशयप्राणि० (सुसू. २७.४०)

बं.—हांगर.

म.—मगर.

जलात राहाणारा एक प्राणी; मगर. याची चरबी माश्यांच्या चरबीच्या गुणाच्या दृष्टीने सर्वस्वी अहितकर. घडियाल या नावाचा मोठ्या मगरा-

सारखा पाण्यात राहणारा. पाय असलेला हा प्राणी कुम्भीला म्हणजे हत्तीला देखील ईरयति म्हणजे हालवतो, खेचतो म्हणून तो कुंभीर.

वनस्पति॰ गुणाः–कटुः कषायोष्णो ग्राही वातकफाऽपहः (रापरि. ९.१९ अहृसू. ६.५२)

गुण–तिखट, तुरट, उष्ण, मळ बांधणारी, वातकफनाशक.

कुयष्टिक–पु., **प्रतुदपक्षि॰** (असंसू. ७.७४)

द्र॰ 'प्रतुद'

भक्ष्य टोचून टोचून खाणारा एक पक्षी.

कुरङ्ग–पु., **जङ्घालवर्गे पशु॰, हरिणभेदः, चतुरगतिः, न कृष्णो न ताम्रश्चतुरङ्ग इति लोके, चतुःशृङ्गो भेदुलापतिः**

(सुसू. ४६.५७ ३३३. सुउ. ३९.१५३)

सर्वप्राणिनामाहारार्थं हितमस्य मांसम्

(सुसू. २०.५)

अस्य मांसरसो गर्भस्थापनार्थमुपयुक्तः

(चशा. ८.२४)

जंघाल वर्गातील एक पशु. हरिण प्रकार–चपळ प्राणी. काळा नाही तांबडा नाही अशा रंगाचा. चतुरंग, चतुःशृङ्ग, भेदुलापति असेही त्याला म्हणतात. याचे मांस सर्वांना हितकर. गर्भस्राव, गर्भपात होत असेल तर किंवा गर्भ रहात नसेल तर याच्या मांसाचा रस उपयुक्त.

–नाभी–स्त्री., **भैषज्य॰ कस्तूरिका** (रा. १२.४७)

एक औषध. कस्तुरी.

कुरङ्गिका–स्त्री., **वनस्पति॰ मुद्गपर्णी** (रा. ३.१७४)

रानमूग.

कुरण्ट–पु., **वनस्पति॰ सुनिषण्णकः, शितिवारकः** (अहृसू. १५.२४) कुरडू.

कुरण्टकः (रा. १०.४१९)

कुरण्टक–पु., **वनस्पति॰ सहचरभेदः पीतसहचरः**

(र. ११.९१)

सहचरपुष्पशाकगुणाः–रक्तपित्तघ्नम्

(सुसू. ४६.२८८)

विसर्पचिकित्सायामालेपनार्थमुपयुक्तम्

(चचि. २१.८९)

गुणाः–तिक्तो हिमः शोफतृष्णाविदाहनुत्। केश्यो वृष्यो बल्यः त्रिदोषशमनश्च ॥ (ध. १.२७९)

हिं.—कांटसरैया.

म.—**पिवळा कोरांटा.**

गु.—कांटा शेरिओ.

त.—शेमुळी.

पिवळी कोरांटी. **फूलभाजीचे गुण**–रक्तपित्तरोगनाशक, धावऱ्यावर लेप करण्याला उपयुक्त. कडु, थंड, सूज, तहान, छातीतली जळजळ नाहीशी करते. केसाना चांगली, शुक्रवर्धक बलवर्धक व त्रिदोषशामक.

(कुरण्टिका)–स्त्री., **वनस्पति॰ कृष्णसूक्ष्मफलः क्षुपः वीरतर्वादिगणे पठितः** (सुसू. ३८.१२)

वीरतर्वादि गणातील एक वनस्पती. बारीक काळ्यारंगाच्या फळाचे झुडुप.

वनस्पति॰ अम्लानसदृशपत्रकुसुमा हरितपुष्पा। अन्ये कुनालिकाकुरण्टिके उत्तरापथजे इत्याहुः। पत्रगुणाः–स्वादुपाकरसं, लवणानुरसं, शीतं, कफघ्नं, नातिपित्तलं च (सुसू. ४६.२७४–७५)

कोरांटीच्या पानाफुलांसारखी पाने फुले पण हिरव्या रंगाची फुले असलेली. **पानांचे गुण**–रस व पाक गोड, मागाहून खारट चवीचे, थंड, कफनाशक, थोडे पित्त वाढविणारे.

कुरव–पु., **वनस्पति॰ कुरबकः** (र. २५.५२)

तांबडी कोरांटी.

कफजकृमि॰ (असंनि. १४.५२)

एका जातीचा कफज कृमी.

(कुरवी)–स्त्री., **वनस्पति– सैंहली–पिप्पली**

(रा. ६.१२०) सिंहलीपिंपळी.

कुरबक–पु., **वनस्पति॰ श्वेतमन्दारकः**

(रा. १०.३१; सुक. ५.८६)

पांढरी रुई, मांदार.

वनस्पति॰ रक्तसहचरः (र. २९.८९ असंसू. ३४.२८) **गुणाः–कटुरुष्णो वातामयशोफनाशनो ज्वरनुदाध्मानशूलकासश्वासार्तिप्रशमनो वर्ण्यश्च**

(रा. १०.४१४)

तांबडी कोरांटी. **गुण**–तिखट, उष्ण, वातविकार, सूज, ज्वर, पोटफुगी, शूळ, खोकला, श्वासनाशक आणि वर्ण चांगला करणारी.

शालिषष्टिकभेदः, द्र॰ 'षष्टिक' (सुसू. ४६.८)

भाताचा प्रकार. लालफुलाचे भात. पहा 'षष्टिक'

–नाम्नी–स्त्री., **वनस्पति॰ कुरबकः** (रा. १०.४१९)

तांबडी कोऱ्हांटी.

कुरम्बा–स्त्री., वनस्पति० **द्रोणपुष्पी** (रापरि. ५.४८)
कुंभा.

कुरम्बिका–स्त्री., वनस्पति०, **द्रोणपुष्पी** (रापरि. ५.४८) कुंभा.

कुरर–पु., पक्षि० **प्रसहजातीयोऽयम्** (चसू. २७.३७) "कुरेति शब्दं राति कुरति शब्दं करोति " कुरशब्दे तुदादौ " अस्य रोमाणि श्वासे उपयुक्तानि (चचि. १७.११८)
किडे किंवा पक्षी यांना पराभूत करून खाणारा पक्षी. 'कुर' असा शब्द करणारा. याचे केस श्वासावर उपयुक्त. क्रौंचपक्षी. कुरर.
चिल्ल्याकारो नादोत्थापितमत्स्यो हस्तमत्स्यग्राही, अरुणः, श्वेतमस्तको, मत्स्यग्राही च (सुसू. ४६.७४; सुसू. ४६.१०५)
चिल्लीच्या आकाराचा मासा. अरुणादि तीन नावे आहेत. नावे गुणबोधक आहेत.
प्लवजातीयः पक्षी (सुसू. ४६.१०५)
पाण्यावर तरंगणारा–पोहणारा पक्षी.
कङ्कमलसदृशजलचरः पक्षी (सुसू. ४६.१०५)
कंकमल पक्ष्यासारखा पाण्यात रहाणारा पक्षी.
–मुख–न., **स्वस्तिकयन्त्र**० (सुसू. ७.१०)
द्र० " यन्त्र "
स्वस्तिक यंत्रांपैकी एक.

कुरराङ्घ्रि–पु., वनस्पति० **देवसर्षपकः** (रापरि. ९.४३) देवमोहरी.

कुरी–स्त्री., तृणधान्य० गुणाः–**हरितं तन्मधुरं बलप्रदञ्च । तदेव पक्वं वाजिनां पुष्टिकृत्** (रा. १६.१७९)
एक तृण धान्य. **गुण**–कच्चे गोड, व बलप्रद. पक्के, घोड्यांना–पौष्टिक.

कुरु–पु., देश० (सुचि. २९.१७) एक देश.
–क्षेत्र–न., **मध्यदेशाद्योजनशतं परं कुरुक्षेत्रं देशविशेषो वर्तते** (काखिल. २५.५)
एक देश. मध्य देशापासून चारशे कोस लांब असलेला देश.

कुरुट–पु., वनस्पति० **शितिवारः** (रा. ४.२०७)
कुरडू.

कुरुण्टक–पु., वनस्पति० **कुरुण्टकः** (सुसू. ३८.६)
कोरांटी, सिंहपिंपळी.

(कुरुण्टिका)–स्त्री., वनस्पति० **कुरण्टिका, शरबालिकाभेदो, लोहितपुष्पः** (सुचि. ७.१०)
शरबालिका प्रकार, लालफुलाची.

कुरुण्ड–पु., वनस्पति० **साकुरुण्डः** (रापरि. ६.१६)
आक्रोड.

कुरुबक–पु., वनस्पति० **कुरबकः** (सुसू. ४२.११)
तांबडी कोरांटी.

कुरुबकाकृति–वि., शलाका० **रक्तसहचरपुष्पमुकुलाकारा, तथा लिङ्गनाशं कफोत्थपटलसंज्ञं विध्येत्** (अहृसू. २६.१३)
एक सळईयंत्र. तांबड्या कोरांटीच्या फुलाच्या कळीच्या आकाराची. तिच्याने मोतीबिंदू काढतात.

कुरुबाहु–पु., पक्षि० **विष्किरजातीयः नीलग्रीवो रक्तशिखः श्वेतपक्षः** (अहृसू. ६.४४)
उकरून भक्ष्य वेचणारा एक पक्षी. तांबडा तुरा निळी मान असलेला पांढरा पक्षी.

कुरुवाहक–पु., पक्षि० **कुरुकुरुकः विष्किरेष्वेकः** (सुसू. ४६.५९)
उकरून भक्ष्य वेचणारा एक पक्षी.

कुरुविन्द–न., लवण० **काचलवणम्** (रा. ६.४५)
एक मीठ. काचलवण.
पु., **मणि० पद्मरागो,' निशानोपल ' इत्यन्ये, लेखनचूर्णाञ्जनघटकद्रव्यम्** (सुउ. १५.२५) **लोहितरत्नम्, व्रणेषूत्सन्नमांसेष्ववसादने प्रशस्तम्** (सुसू. ३७.३१–३२)
माणिक्यम् (र. ४.७)
पद्मराग मणी. लेखन करणाऱ्या चूर्ण स्वरूपाच्या अंजनातील एक घटक द्रव्य. एक तांबडे रत्न. माणिक. व्रणातील मांस त्वचेच्याही वर उचलून आले तर ते कमी करण्यास चांगले.
कुधान्य० व्रीहिगुरुः (ड०) **कोरदूषकादिकुधान्यवर्गे पठितः** (सुसू. ४६.२१) **कुरुक्षेत्रजव्रीहिभेदः** (चसू. २७.१४)
तांदुळाचा एक प्रकार. कोद्रु इत्यादी कुधान्य वर्गातले. कुरुक्षेत्रात होणारा व्रीहि जातीचा एक तांदूळ.
वनस्पति० मुस्ता (सुक. ३.१४) नागरमोथा.
माषः (ध. ६.९९) उडीद.
पाषाण० येन निशितानि लोहानि तीक्ष्णानि भवन्ति, अनुशस्त्रेष्वेकः (सुसू. ८.१५)
एक कडक दगड, ज्याच्यावर शस्त्रे घासली असता धार लागते. एक अनुशस्त्र. कुरुंद. कुरुंदाचे जाते प्रचारात आहे.

कुरुविन्दक–पु., वनस्पति० **मुस्ता** (ध. १.४०)
नागरमोथा.

कुरुवीरक–पु., वनस्पति० अर्जुनः (रा. ९.१९२)
अर्जुनसादडा.

कुरूटक–पु., वनस्पति० शितिवारः (अहृसू. ६.९३)
कुरडू.

कुर्कुटी–स्त्री., वनस्पति० शाल्मली (र. २०.२६)
बन्दाल कुकुन्दर (र. २०.२६)
(इति अम्बिकादत्तशास्त्री) (र. २०.२६)
सावर.

कुर्द–पु., वायव्यः कीट० (असंउ. ४३)
एक वातप्रकृतीचा किडा.

कुलक–पु., न., पटोलः (ध. १.४९)
(चचि. २६.१५६ काखिल० १३.४५)
पडवळ.
कारवेल्लकः (चचि. २७.२७) कारले.
पु., मूषिकः एतद्विषतो रुजा, स्रावो दंशमण्डले राजयश्च (असंउ. ४६)
एक उंदीर. याच्या विषाने वेदना, स्राव, चकंदळे आणि लाल रंगाच्या रेषा उमटतात.

-कर्कटी-स्त्री.. वनस्पति० चीणाकर्कटी
(रा. ७.२६०) लांब असणारी एक काकडी.

कुलक्षयकरी–स्त्री., रेवतीग्रह० सा असाध्या जातहारिणी (का–रेवतीकल्प. ५०)
रेवती ग्रहाचा एक प्रकार. जन्मतः मूल मारणारी. असाध्य आहे.

कुलजविकार–पु., पितृपितामहादिकारणोद्भूतो रोगः कुलविकाराः सर्वेऽसाध्याः (चचि ६.५७)
बाप आजा यांच्याकडून त्याना असलेला रोग मुलात येणे. हे सर्व असाध्य.

कुलञ्ज–पु., वनस्पति० गुणाः–कटुः तिक्तः उष्णो दीपनो मुखदोषनुत् (रापरि. ६.११)
हिं.—कुलिंजन. कोष्ठकुलींजन.
म.—**कोळिंजन.**
गु.—कुलिंजन नानूंकुलिंजन मोटे.
बं.—कुलंजन.
त.—पेरा रट्टै, पेरिआ रेटा.
फा.—खिरद्दारु.
कोलींजन. तिखट, कडु, उष्ण, अग्निदीपक, तोंडाचे दोषनाशक.

कुलञ्जन–पु., वनस्पति० कुलञ्जः (रापरि. ६.११)
पहा ' कुलञ्ज. '

कुलत्थ–पु., शिम्बीधान्य०, ताम्रबीजः, रसतः कषाय उष्णो विपाके कटुः कफमारुतघ्नः, शुक्राश्मरीगुल्मनिषूदनश्च तथैव सांग्राहिकः, पीनसकासहारी च (सुसू. ४६.३७) स्वेदोपगगणे एकं द्रव्यम् (चसू. ४.१३ (२२) वातामयिनां प्रदेहे उपयुज्यते (चसू. ३.१८) कुलत्थो मधुरो रक्तपित्तलो विपाकेऽम्लो विदाही लघुः शोफघ्नश्च (असंसू. ७.२८) कासहिक्कार्शःपीडितेभ्यो हितः (चसू. २७.२६) आस्थापने प्रयुज्यते (चसू. २.१२) आम्लपित्तजननानां श्रेष्ठः
(चसू. २५.४०)

म.—**हुलगा, कुळीथ.**
गु.—कुळती.
त.—कोल्लु.
बं.—कुलती, कुर्टी–कालाई.
हिं.—कुळथी.
फा.—किल्लन.
कुळीथ. शेंगाचे एक धान्य. लालबीज. तुरट, उष्ण, पाकतिखट, कफवात नाशक. मळ बांधीव करणारा. पडसे, खोकला, गुल्म, शुक्राश्मरी नाशक घाम आणणाऱ्या द्रव्यांना मदत करणारे. वातरोगांना लेप करण्याकरिता उपयुक्त. अम्लपित्त करणाऱ्या द्रव्यात श्रेष्ठ. अ. सं. काराच्या मताने गोड पण आम्लविपाक होणारे, छातीत जळजळ करणारे, रक्तपित्त करणारे, हलके; सूजनाशक; खोकला, उचकी श्वास व मूळव्याधीच्या रोग्यांना हितकर. आस्थापन बस्तीकरिता चांगले.

-क्षार–पु., क्षार० कुलत्थानां भस्म । कृमिघ्नपानादौ घटकं द्रव्यम् (सुउ. ५४.३९)
कुळथाचे भस्म. कृमिघ्न पेय इत्यादीमध्ये घालावयाचे द्रव्य.

-यूष–पु., यूष० कुलत्थयूषगुणाः–अनिलहरः श्वासपीनसनाशनः, तूनी–प्रतूनी–कासाऽर्शो–गुल्मोदावर्तनाशनश्च (सुसू. ४६.३७२)
दाडिमाद्यम्लसहितः ससैन्धवमरिचोऽयं वातशूलघ्नः (सुउ. ४२.९३)
एक कट. कुळथाचा काढा. वातनाशक, श्वास, पडसे, तूनी–प्रतूनी खोकला, मूळव्याध, गुल्म, पोटफुगी नाहीसे करणारे. आंबट डाळिंब युक्त, सैंधव व मिरी घालून दिल्यास वाताने होणारा शूलनाशक.

कुलत्थादिघृत–न., सिद्धघृत० वातिकेऽपस्मारे हितम्, कुलत्थ–यवकोल–शणबीज–पलंकषा–जटिला–दशमूलं पथ्या चोत्क्वाथ्य बस्तमूत्रेण सह घृतं पचेत्। अत्र मूत्रमेको भागः, क्वाथश्च चतुर्गुणो ग्राह्यः (सुउ. ६१.२८) कुलत्थरसयुक्तं पञ्चकोलशृतं घृतं कफजे कासे हिक्काश्वासे च पाययेत् (चचि. १८.१२९)

कुळीथ इत्यादींनी तयार केलेले तूप. वातज अपस्मारात हितकर. कुळीथ, जव, बोरे, सणाचे बी, रास्ना, जटामांसी, दशमुळे हिरडा यांचा काढा व बकऱ्याचे मूत्र यात तूप शिजवावे, काढा ४ व मूत्र १ भाग. कुळीथ काढा व पंचकोल–(पिंपळी, पिंपळमूळ, चवक, चित्रक व सुंठ) यात तयार केलेले तूप कफज खोकला, श्वास व उचकीवर चांगले.

कुलत्थिका–स्त्री., वनस्पति०, अरण्यकुलत्थिका (सुचि. १६.२६) गुणाः–कषाया, कटुका, शीता, चक्षुष्या, स्थावरजङ्गमविषं हन्ति, अनेकशो नेत्रस्रावान् अपहन्ति विस्फोट–कण्डू–अर्ति–व्रणदोषनिबर्हणीति प्रथिता (ध. ३.१५७; रा. १३.२२०) अरण्यकुलत्थिका–गुणाः–कटुस्तिक्ता, चक्षुष्या व्रणरोपणी, अर्शः–शूलविबन्धाध्मानशमनी च (रापरि. ५.१९)

रानकुळीथ. गुण–तुरट, तिखट, थंड, डोळ्याला हितकर, स्थावरजंगम विषनाशक, डोळ्यांची अनेक तऱ्हेची गळ, फोड, खाज, वेदना, जखमेतील दोष काढतात. कडु, मूळव्याध, मलावरोध, शूळ, पोटफुगीनाशक.

कुलपत्र–पु., वनस्पति० दमनः (रा. १०.१२०)
दवणा.

कुलप्रकृति–स्त्री., पितृपितामहादिकारणभूता तत्तद् वंशविशेषगुणयुक्ता शारीरिकी मानसिकी वा प्रकृतिः। सप्तप्रकृतयः–जाति–कुल–देश–काल–वयोबल–प्रत्यात्म–संश्रयाः (असंशा. ८.२२)
कुळाची प्रकृति. बाप, आजा, पणजा इत्यादींचे गुणदोष मुलामध्ये उतरल्यामुळे जी शारीरिक किंवा मानसिक प्रकृति निर्माण होते ती. प्रकृति सात प्रकारची. प्रकार वर आहेत.

कुलवर्णा–स्त्री., वनस्पति० त्रिवृत् (रक्तत्रिवृत्) (रा. ६.३६९) लाल तेड.

कुलहल–पु., वनस्पति० मुण्डी (सुसू. ३८.१८; अहसू. १५.३०)
मुंडी; गोरखमुंडी.
वनस्पति० भूकदम्बकः, अलम्बुसाख्यः (अहसू. १५.३०)
भुईकळंब, लाजाळू, गोरखमुंडी, मंजिष्ठ.

कुलाल–पु., कुम्भकारः (र. १०.२८) कुंभार.

कुलाली–स्त्री., वनस्पति० कुलत्थिका (ध. ३.१५६)
कुळीथ. पहा 'कुलत्थिका.

कुलहल–पु., वनस्पति० मुण्डी, मुण्डितिका (सुसू. ४६.२२१) गोरखमुंडी.

कुलिङ्ग–पु., प्रतुदपक्षि० वन्यो ग्राम्यचटकाकारः (सुसू. ४६.६७) वनचटकाकारः पीतमस्तकः (चचि. १८.१४८) तस्य गुणाः–मधुरः, स्निग्धः, कफशुक्रविवर्धनः (सुसू. ४६.७१) वृष्यपूपलिकादियोगे उपयुक्तः (चचि. २(२)११)
भक्ष्य टोंचून टोचून खाणारा पक्षी. गावातल्या चिमण्याच्या आकाराचा रानचिमणा. रानचिमण्यासारखा पिवळ्या डोक्याचा. **गुण**–गोड, स्निग्ध, कफ व शुक्रवर्धक. शुक्रवर्धक पुऱ्या इत्यादिकांमध्ये उपयुक्त. काकाकुवा, चिमणा.
विष्किरपक्षि० (धपरि. ६.१०)
उकरून भक्ष्य खाणारा एक पक्षी.
वनस्पति० उच्चटाभेदः, शुक्रजननगणे एकं द्रव्यम् (चसू. ४.१२(१९); असंसू. १५.२४)
लव्हाळे, भुई आवळी, गुंज, लसूण, चुका यांपैकी एक. शुक्रोत्पादक गणामधील एक.
मूषिक० दष्टलक्षणानि–दंशः शोफो, दंशमण्डले राज्यश्च (सुक. ७.२०)
एक प्रकारचा उंदीर. **विष लक्षणे**–दंश, सूज, व चकंदळावर रेषा.

कुलिङ्गाक्षी–स्त्री., वनस्पति० पेटिका, मधुरस्कन्धे पठितमेकं द्रव्यम् (चवि. ८.१३९) पेटारी वृक्ष.

कुलिङ्गक–पु., प्रतुदपक्षि० कुलिङ्गः कालचटकः (अहसू. ६.४९; चसू. २७.३६; चसू. २७.५१)
भक्ष्य टोचण्या मारून खाणारा. एक पक्षी. सुगरण.

कुलित्थ–पु., शिम्बीधान्य० कुलत्थः (ध. ६.१०५)
शेंगाधान्यापैकी एक. कुळीथ, हुलगा.
कुलित्थिकामूल, न., वनकुलत्थमूलम् कुलत्थिकामूलम् (असंउ.३७)
रान कुळथाचे मूळ.

कुलिन्–पु., वनस्पति० कोविदारः (ध. १.१९६)
कांचन.

कुलिश–न., मणि० हीरकः (ध. ६.५५)
एक रत्न, हिरा.
पु,. जलचर० समुद्रजो मत्स्यः
(सुसू. ४६.११८)
एक जलचर प्राणी. समुद्रातला मासा.

कुली–स्त्री., वनस्पति० बृहती (ध. १.९३) डोरली.

कुलीन–वि., सुकुले जातः (सुक. १.८)
चांगल्या कुळात जन्मलेला.
न., क्षुद्ररोग० कुनखरोगः (सुनि. १३.२३)
एक क्षुद्र रोग, वाईट नख, विकृत नख.

कुलीर–पु., वनस्पति० कर्कटशृङ्गी (असंउ. २०)
काकडशिंगी,
जलचरप्राणि० कर्कटः (सुउ. ५२.४७)
(असंसू. ७.१०३; सुचि. २५.१८)
एक पाण्यात रहाणारा प्राणी. खेकडा.
गृहचटकः, (सुचि. २६–२६)
कुलीरो मत्स्यः, (सुचि. २६–२६)
घरातील चिमणा. एक मासा.
रसमण्डपे पूजनीया देवता० (र. ६.२५)
पाऱ्यावर संस्कार करताना दिलेल्या मंडपात ज्या देवतेची स्थापना करून पूजा करितात ती.

(कुलीरा)–स्त्री., वनस्पति० कर्कटशृङ्गी (ध. १.८५)
काकडशिंगी.

–कपाल–न., कच्छपवराटकः (असंउ. ६)
कासवाची कवटी. पाठ.

–भृङ्गी–स्त्री.. वनस्पति० कर्कटशृङ्गी (ध. १.८५)
काकडशिंगी.

–रस–पु., कर्कटप्राणिनो मांसरसः
(असंसू. ८.९४) खेकड्याचा रस.

–शृङ्गी–स्त्री., वनस्पति० कर्कटशृङ्गी
(चसू. ४.१४. (३०) असंउ. ५०)
एक वनस्पती. काकडशिंगी.

कुलेचर–पु., न., वनस्पति० छत्रकभेदः, खुखुण्डकः, उद्भिदशाकम्, गुणाः–कफकरं, सृष्टमूत्रपुरीषं च
(सुसू. ४६.२९०)
अळमे, अळंबे.

कुलेवर–पु., न., शाक० कुलेचरः (सुसू. ४६.२९०)
एक भाजी. पहा 'कुलेचर'.

कुल्माष–पु., न., यवपिष्टम्, उष्णोदकसिक्तम्, ईषत्स्विन्नम्, अपूपीकृतम्,
कुल्माषमाहुः (चसू. २७.२६०)
जवाचे पीठ. उन पाणी शिंपडलेले थोडे शिजवलेले पोळी किंवा भाकरी केलेले.
यवमुद्गकुलत्थचणकादयोऽर्धस्विन्ना इति
(चशा. ६.११ सुसू. २०.१३)
(अहृसू. ११.३२) पारियात्रास्तु मुद्गान् मसूरान् उत्स्विन्नमृदितान्, कुल्माषानाहुः
(चचि. २०.२८) गुणाः—वातलो, रूक्षो, गुरुर्भिन्नवर्चाश्च (सुसू. ४६.४९) संग्राही,
(असंसू. ७.२२४) वारुणीकुल्माषाभ्यां बलाकां नाश्नीयात्संयोगविरुद्धत्वात् (सुसू. २०.१३)
जव, मूग, कुळीथ, हरभरे इत्यादी अर्धे शिजवलेले खाद्य–घुगऱ्या, उसळ. विंध्याद्रीच्या पश्चिमेस अरवलीच्या जवळच्या भागातील लोक मूग, मसूर शिजवून घाटतात त्याला म्हणतात. गुण–वातूळ, रूक्ष, जड व मळ फोडणारा आहे. बगळ्याचे मांस, कुल्माष व वारुणी जातीची दारु एकत्र खाऊ नये. अनिष्ट परिणाम होतात.

कुल्माषाभिभव–न., आसुत० काञ्जिकम्
(ध. ६.२४९) कांजी, आंबवलेली.

कुल्या–स्त्री., अल्पा कृत्रिमा सरित् (सुशा. ७.३)
कृत्रिम प्रवाह, पाट, कालवा.

कुलुका–स्त्री., चुलुका (र. ८.५१) एक मासा.

कुवल–न., वनस्पति० नीलपद्मम् (ध., ४.१५०)
कुमुदभेदः, जलजपुष्पम्, शाकत्वेनोपयुज्यते
(सुसू. ४६.२८५)
निळे कमळ, पाण्यातील फूल, कमळाचा प्रकार. भाजी म्हणून उपयोग.
बदरभेदो, महाकषायवर्गे हृद्यगणे एकं द्रव्यम्
(चसू. ४.१० (१०) आसवार्थमुपयुक्तम्
(चसू. २५. ४९) विरेचनोपगगणे एकं द्रव्यम्
(चसू. ४.१३. (२४) बृहद्बदरीफलम्
असंसू. १५.१५.) द्र० ' बदर. '
बोरांचा प्रकार. हृदयास हितकर गणातील एक द्रव्य. आसवांकरिता उपयोगी. रेचक औषधांच्या कार्याला मदत करणाऱ्या द्रव्यांतील एक. मोठे बोर.

कुवलय–न., वनस्पति० नीलपद्मम् (ध., ४.१५०)
निळे कमळ.
रक्तोत्पलम् (सुसू. १३.१४) तांबडे कमळ.
ईषन्नील धवलमुत्पलम्, उत्पलादिगणे एकं द्रव्यम् (सुसू. ३८.५२)

थोडी निळी छटा असलेले पांढरे कमळ. उत्पलादी गणातील एक.

कुवलयिनी–स्त्री., वनस्पति० कुमुदम् (रा. १०.२५०) कमळ.

कुश–पु., वनस्पति० दर्भः (ध. ४.१३३) तृणपञ्चमूलेष्वेकः (चसू. २.२६) ह्रस्वदर्भो मृदुः सूचीपत्रो वीरतर्वादिगणे एकः (सुसू. ३८.१२) मूत्रविरेचनीयगणे एकं द्रव्यम् (चसू. ४.१५ (३५) कुशमूलं निर्वापणप्रदेहे (चसू. ३.२७) अधोभागहरद्रव्येष्वेकम् (सुसू. ३९.४)
स्तन्यजननगणे एकं द्रव्यम् (चसू. ४.१२ (१७) द्र० 'दर्भ.'
दर्भ. तृणपंचमुळातील एक द्रव्य. वरील ४ गणातील एक द्रव्य. लहान दर्भ. मऊ बारीक पानाचा. दोषशामक लेपाकरिता.

(कुशा)–स्त्री., वेणुदलम्, वंशादिकम्बिका (अहसू. २९.५९) वेळूचे पान. वेळूची फांदी. भग्नबन्धनम्, भग्नव्रणबन्धनद्रव्यं वा (सुचि. ३.६) कुशानिर्माणार्थं मधुकोदुम्बराऽश्वत्थ–पलाश–ककुभ-वंश–सर्ज–वृक्षाणां च त्वच उपसंहरेत् (सुचि. ३.६)
भंगलेले हाड बांधणे किंवा त्या व्रणाला बांधावयाचा पट्टा इत्यादी. मोह, उंबर, पिंपळ, पळस, अर्जुन-सादडा, बांबू, राळ, या वृक्षांच्या साली व्रण बांधण्यास उपयुक्त.

–द्वय–न., स्थूलसूक्ष्मभेदेन दर्भद्वयम् (अहसू. १५.२४) द्र० 'दर्भ.'
मोठा व लहान असे दोन दर्भ.

–पत्र–न., शस्त्र०, कुशपत्रतुल्यम्। तन्मानं द्व्यङ्गुलं रुचकं त्र्यङ्गुलं फलम्। वृन्तं त्र्यङ्गुलं (द्व्यङ्गुलं) मध्ये "तीक्ष्णाग्रं कुशपत्राधमङ्गुलं दैर्घ्यतः फलम्। वृन्तं स्यात् त्र्यङ्गुलं यस्य कुशपत्रं तदुच्यते"। (इति हाराणचंद्रः) कुशपत्रे तन्त्रान्तरं, "वृन्तं स्यात् त्र्यङ्गुलं मध्ये कुशपत्रस्य लक्षणमिति" (चक्रः,) विस्रावणोपयोगि शस्त्रम् (सुसू. ८.४)
एक शस्त्र. दर्भाच्या पानासारखे. माप–दोन अंगुले टोक, तीन अंगुले पाते व दांडा तीन किंवा दोन अगुळांचा. या पेक्षाही लहान पात्यांचा तीक्ष्ण टोकाचा एक प्रकार असतो. गळवातून स्राव होण्याच्या दृष्टीने याचा उपयोग होतो.

–पुट–न., वनस्पति० कुशपत्रम् (चक्र. १.१३)
एक वनस्पती.

–मुस्तक–न., कन्दविष० (असंउ. ४०)
विषारी कंद.

–मूढ–पु., कुशविरचितः पुटकः (सुसू. ४३.३)
दर्भांचा विणलेला पुडा.

–शय्या–स्त्री., दर्भशय्या (सुचि. २९.१२)
दर्भाची शय्या.

–हस्तक–न., संमार्जनी (चसू. १५.७)
केरसुणी, झाडणी, झाडू.

कुशाग्र–न., दर्भाग्रम् (असंउ. १) दर्भांचे टोक.

कुशादिपञ्चमूल–न., द्रव्यगण०, कुश–काश–नल–दर्भकाण्डे–क्षव इति पञ्चमूलानि (सुचि. ३८.५१)
कुश, लव्हाळे, नळ, दर्भ, ऊस यांची मुळे.

कुशाम्र–पु., वनस्पति० क्षुद्राम्रः (असंउ. २२)
हलक्या जातीचा आंबा. लहान आंबा.

कुशालिन्–पु., वनस्पति० अश्मन्तकः (ध. १.१९४)
आपटा.

कुशाटा–स्त्री., शस्त्र० इदं शस्त्रं वदने स्रावे योज्यम् (अहसू. २६.१० अरुणदत्त)
कुशपत्रम्, आटामुखं चेति शस्त्रद्वयमाह कुशाटा इति (हेमाद्रिः)
एक शस्त्र. तोंडातून स्राव व्हावा म्हणून हे उपयुक्त. कुशपत्र व आटामुख ही दोन शस्त्रे. कुशाटा हे हेमाद्रींने दिलेले नांव.

कुशाम्रशिम्बी–स्त्री., फल० गुणाः–मधुरा, वातपित्तहरा, हिमा च (असंसू. ७.३३)
एक शेंग. **गुण**–गोड, थंड, वातपित्तहर.

कुशिक–पु., ऋषि० हिरण्याक्षापरनामा (चसू. २५.१६) रोगापहरणचिन्तनार्थं हिमवतः पार्श्वे समेतेषु महर्षिष्वेकः (चसू. १.११)
एक ऋषि. हिरण्याक्ष हे दुसरे नाव. हिमालयाच्या उतरणीवर रोगनाशाच्या विचारविनिमयाकरिता जमलेल्या महर्षींपैकी एक.

–तरु–पु., वनस्पति० जरणद्रुमः (रापरि. ९.१३)
लांब पानाचा अश्वकर्ण.

कुशेशय–न., कुमुदम् (ध. ४.१५४) कमळ. रक्तपद्मम् (रा. १०.२४३ र. ४.१०)
तांबडे कमळ.

कुशोदक–न., कुशैः षडङ्गविधिना कृतमुदकं कुशोदकं ज्ञेयम्। प्रमेहे पेयत्वेनोपयुक्तम् (चचि. ६.४६)

षडंगोदकाच्या कृतीने केलेले दर्भाचे पाणी. प्रमेहामध्ये पिण्याकरिता.

कुष्कुण्ड—न., वनस्पति० पललादिच्छत्रिका (चशा. ६.११) पावसाळ्यात उगवणारी छत्री; अळंबे.

कुष्ठ—न., वनस्पति० कुलिञ्जनम्, सुगन्धिद्रव्यम्। कोष्ठः एलादिगणे एकं द्रव्यम् (सुसू. ३८.२४) सिराव्यधनान्तरमप्रवृत्ते रक्ते तत् प्रवर्तनार्थमुपयुज्यमानं द्रव्यम् (सुसू. १४.३५) वातहराभ्यङ्गोपनाहोपयोगिनां श्रेष्ठम् (चसू. २५.४०) कुमाराणां वपुर्मेधाबलबुद्धिविवर्धकसुवर्णप्राशद्रव्येष्वेकम्
(सुशा. १०.६८)

शीतघ्नप्रदेहे उपयुक्तम् (चसू. ३.२८)
आस्थापनोपगगणे एकं द्रव्यम् (चसू. ४.१३ (२५) त्वग्रोगेष्ववचूर्णनार्थम् (चसू. ३.१०) वातसंशमनवर्गे द्रव्यमेकम् (सुसू. ३९.७) महाकषायवर्गे लेखनीयगणे एकम् (चसू. ४.९ (३) शुक्रशोधनगणे द्रव्यमेकम् (चसू. ४.१२ (२०) शिरोरुजायां प्रदेहार्थम् (चसू. ३.२३) गुणाः— तिक्तं कटूष्णं कफमारुतरक्त(पित्त)जित् त्रिदोषविषकण्डूंश्च कुष्ठरोगांश्च नाशयेत् (ध. ३.५०)
विसर्पविषकण्डूतिखर्जूदद्रुघ्नं कान्तिकृच्च
(रा. १२.९८)

हिं.—कूठ.
म.—**कोष्ठ.**
गु.—कुठ, उपलेट.
बं.—कुड.
त.—गोष्टम्.
फा.—कोश्नह.

कोष्ठ कोलिंजन, उपलेट, सुगंधि द्रव्य. एलादिगण. आस्थापन बस्तीचा उपयुक्त गण. वातसंशमनवर्ग, महाकषायवर्ग, लेखनीयगण; शुक्रशोधनगण यांतील एक द्रव्य. शिरेचा वेध केल्यावर रक्तस्राव होत नसेल तर व वातहर पोटीस करण्याकरिता श्रेष्ठ. मुलांना शरीर, बुद्धिबल, धारणाशक्ति वाढविण्याकरता सुवर्णाबरोबर देण्यासाठी, थंडी नाहीशी व्हावी म्हणून, डोके दुखत असताना लावण्याकरिता, त्वचेच्या रोगांवर भुरभुरण्याकरिता उपयुक्त द्रव्य आहे. **गुण**—कडु, तिखट, उष्ण, कफ, वात व रक्त यातील दोष जिंकणारे, त्रिदोषहर, कण्डू व कुष्ठहर आहे.

रोग० बहिर्मार्गजरोगेष्वेकः (चसू. ११.४९) रक्तदोषजरोगः (चसू. २८.११) दीर्घरोगाणां श्रेष्ठम् (चसू. २५.४०) (असंसू. १३.३) पापरोगः (सुनि. ५.३०) व्युत्पत्तिः—त्वगादीन् कुष्णातीति कुष्ठम् (चनि. ५.६) कालेन उपेक्षितं यस्मात् सर्वं कुष्णाति तद्वपुः (असंनि. १४.६) अधिष्ठानम्—चतुर्थी ताम्रा नाम त्वक्, पञ्चमी वेदिनी नाम त्वक् (चशा.७.४) (सुशा. ४.४) रोगहेतवः—ब्रह्मस्त्रीसज्जनवधपरस्वहरणादिभिः कर्मभिः कुष्ठस्य संभवः (सुनि. ५.३०) गात्रसंस्पर्श—निःश्वास-सहभोजन—शय्याऽऽसनवस्त्र—माल्यानुलेपनादीनि (सुनि. ५.३४) शीतोष्णव्यत्यासमननुपूर्व्योपसेवमानस्य तथा संतर्पणाभ्यव्यवहार्यव्यत्यासं, मधुफाणितमत्स्य—लकुच—मूलककाकमाचीसततमतिमात्रमजीर्णे च समश्नतः, चिलिचिमं च पयसा, हायनकयवकचीनकोद्दालककोरदूषप्रायाणि चान्नानि क्षीरदधितक्रकोलकुलत्थमाषातसीकुसुम्भस्नेहवन्ति, एतैरेवाऽतिमात्रं सुहितस्य च व्यवायव्यायामसंतापानत्युपसेवमानस्य, भयश्रमसंतापोपहतस्य च सहसा शीतोदकमवतरतो, विदग्धं चाऽऽहारजातमनुल्लिख्य विदाहीन्यभ्यवहरतश्छर्दिं च प्रतिघ्नतः, स्नेहांश्चाऽतिचरतस्त्रयो दोषा युगपत्प्रकोपमापद्यन्ते, त्वगादयश्चत्वारः शैथिल्यमापद्यन्ते, तेषु शिथिलेषु दोषाः प्रकुपिताः स्थानमधिगम्य संतिष्ठमानास्तानेव त्वगादीन् दूषयन्तः कुष्ठान्यभिनिर्वर्तयन्ति (चनि. ५.६) विप्रान् गुरून् धर्षयतां पापं कर्म च कुर्वतां कुष्ठं समुपलभ्यते (चचि., ७.८) तस्मिन् दक्षाध्वरध्वंसे देहिनां हविष्प्राशात् कुष्ठोत्पत्तिरभूत् (चनि. ८.११) स्त्रीपुंसयोः कुष्ठदोषात् कुष्ठशोणितशुक्रयोः। यदपत्यं तयोर्जातं ज्ञेयं तदपि कुष्ठितम्॥ (सुनि. ५.२७)

नागाभ्रं भक्षिते सति मण्डलकुष्ठं भवति (र. २. ६) संप्राप्तिः—पित्तश्लेष्माणौ प्रकुपितौ परिगृह्य अनिलः प्रवृद्धस्तिर्यग्गाः सिराः संप्रतिपद्य समुद्धूय बाह्यं मार्गं प्रति समन्ताद्विक्षिपति, यत्र यत्र च दोषो विक्षिप्तो निःस(श्च)रति तत्र तत्र मण्डलानि प्रादुर्भवन्ति, एवं समुत्पन्नस्त्वचि दोषस्तत्र तत्र च परिवृद्धिं प्राप्य अप्रतिक्रियमाणोऽभ्यन्तरं प्रतिपद्य धातूनभिदूषयति (सुनि ५.३ चनि. ५.६) दोषाः सिराः प्रपद्य तिर्यग्गास्त्वग्लसीकासृगामिषं श्लथीकृत्य दूषयन्ति ततो बहिः संचरन्तस्त्वचो वैवर्ण्यं कुर्वन्ति

तत्कुष्ठमुशन्ति । कुष्ठसंप्राप्तौ त्रयो दोषा रसरक्तत्वङ्मांसादयश्चत्वारो दूष्या इति सप्तको द्रव्यसंग्रहः (असंनि. १४.४; चचि. ७.९) संख्यासंप्राप्तिः—तत्र द्विविधानि कुष्ठानि—महाकुष्ठानि क्षुद्रकुष्ठानि च, तत्र सप्त महाकुष्ठान्येकादश क्षुद्रकुष्ठानि एवमष्टादश कुष्ठानि भवन्ति, तत्र महाकुष्ठानि—अरुणौदुम्बर—ऋष्यजिह्व—कपाल—काकणकपुण्डरीकदद्रुकुष्ठानीति क्षुद्रकुष्ठान्यपि स्थूलारुष्कं महाकुष्ठमेककुष्ठं चर्मदलं विसर्पः परिसर्पः सिध्मं विचर्चिका किटिभं (मं) पामा रकसा चेति, सर्वाणि कुष्ठानि सवातानि सपित्तानि सश्लेष्मकाणि सक्रिमीणि च भवन्ति (सुनि. ५.५) चरकसुश्रुतयोः कुष्ठनामभेदः—चरके महाकुष्ठं मण्डलं क्षुद्रकुष्ठानि अलसं विपादिका शतारुषी विस्फोटश्चर्मदलं चेति, सुश्रुते महाकुष्ठमरुणं, क्षुद्रकुष्ठानि स्थूलारुष्कं महाकुष्ठं परिसर्पो विसर्पो रकसा चेति (अहृनि. १४.३०) पूर्वरूपाणि—अस्वेदनमतिस्वेदनमतिश्लक्ष्णता पारुष्यं वैवर्ण्यं कण्डूर्निस्तोदः सुप्तता परिदाहः परिहर्षो लोमहर्षः खरत्वं गौरवमुष्णायनं श्वयथुर्वीसर्पागमनमभीक्ष्णं च काये कायच्छिद्रेषूपदेहः पक्वदग्धदष्टभग्नक्षतोपस्खलितेष्वतिमात्रं वेदना स्वल्पव्रणानामपि दुष्टिरसंरोहणं च (चनि. ५.७; चचि. ७.१२); दोषभेदेन कुष्ठप्रकाराः—वातेन कापालं पित्तादौदुम्बरं कफान्मण्डलाख्यं विचर्ची च वातपित्तादृक्षाख्यं वातश्लेष्मणश्चर्मैककुष्ठकिटिभसिध्मालसविपादिकाः श्लेष्मपित्ताद्दद्रुशतारुषीपुण्डरीकविस्फोटपामचर्मदलानि सर्वदोषेभ्यः काकणम् (असंनि. १४) वातजकुष्ठलक्षणानि—रौक्ष्यं शोषस्तोदः शूलः संकोचनमायामः पारुष्यं खरभावो हर्षो श्यावारुणत्वं च (चचि. ७.३४) पित्तजकुष्ठलक्षणानि—दाहो रागः परिस्रवः पाको विस्रो गन्धः क्लेदोऽङ्गपतनं च (चचि. ७.३५) कफजकुष्ठलक्षणानि—श्वैत्यं शैत्यं कण्डूः स्थैर्यमुत्सेधगौरवस्नेहा जन्तुभिरभिभक्षणं क्लेदश्च (चचि. ७.३६); सप्तमहाकुष्ठानां क्रमेण लक्षणानि—यत्कृष्णारुणकपालाभं रूक्षं परुषं तनु तोदबहुलं विषमं तत् कापालं कुष्ठम् । यद्दाहकण्डूरुजारागपरीतं लोमपिञ्जरमुदुम्बरफलाभासं कुष्ठमौदुम्बरं, यच्छ्वेतं रक्तं स्थिरं स्त्यानं स्निग्धमुत्सन्नमण्डलं कृच्छ्रमन्योन्यसंसक्तं कुष्ठं मण्डलं, यत्कर्कशं रक्तपर्यन्तमन्तःश्यावं सवेदनं ऋष्यजिह्वसंस्थानं तदृष्यजिह्वमुच्यते । यत् श्वेतं रक्तपर्यन्तं पुण्डरीकदलोपमं सोत्सेधं सदाहं च तत्पुण्डरीकम् । यच्छ्वेतं ताम्रं तनु तथा घृष्टे सति रजो विमुञ्चत्यलाबूपुष्पवर्णं तत्सिध्मं प्रायेण चोरसि भवति । यत्काकणन्तिकावर्णमपाकं तीव्रवेदनं त्रिदोषलिङ्गयुक्तं तत्कुष्ठं काकणं नैव सिध्यति (चचि. ७.१४–२०) वातेनारुणाभानि तनूनि विसर्पीणि तोदभेदस्वापयुक्तान्यरुणानि, पित्तेन पक्वोदुम्बरफलाकृतिवर्णान्यौदुम्बराणि, ऋष्यजिह्वाप्रकाशानि खराणि ऋष्यजिह्वानि; कृष्णकपालिकाप्रकाशानि कपालकुष्ठानि; काकणन्तिकाफलसदृशान्यतीव रक्तकृष्णानि काकणकानि; तेषां चतुर्णामप्योषचोषपरिदाहधूमायनानि क्षिप्रोत्थानप्रपाकभेदित्वानि क्रिमिजन्म च सामान्यानि लिङ्गानि । पुण्डरीकपत्रप्रकाशानि पौण्डरीकाणि श्लेष्मणाऽतसीपुष्पवर्णानि ताम्राणि वा विसर्पीणि पिडकावन्ति च दद्रुकुष्ठानि तयोर्द्वयोरप्युत्सन्नता परिमण्डलता कण्डूश्चिरोत्थानत्वं चेति सामान्यानि रूपाणि (सुनि. ५.७) महाकुष्ठेष्वेतेषु सामान्येन त्वक्संकोचस्त्वग्भेदस्त्वग्विदारणं त्वक्स्वपनं अङ्गसादश्चैतानि लक्षणानि भवन्ति (सुनि. ५.८) क्षुद्रकुष्ठानि—यदस्वेदनं महावास्तु मत्स्यशकलोपमं तदेककुष्ठम् । चर्माख्यं बहलं हस्तिचर्मवद्यच्छ्यावं किणखरस्पर्शं परुषं तत्किटिभम् । यत्पाणिपादस्फुटनं तीव्रवेदनं तद्वैपादिकम् । यत्कण्डूमद्भिः सरागैश्च गण्डैर्युक्तं तदलसकम् । यत्सकण्डूरागपिडकमुद्गतं मण्डलं तद्दद्रु । यद्रक्तं सकण्डु सस्फोटं सरुग्दलति तच्चर्मदलम् । संस्पर्शासहं च तत् । श्वेतारुणश्यावाः कण्डूलाः पिडका यत्र सा पामा । ये स्फोटाः श्वेतारुणभासः स्युस्तनुत्वचश्च ते विस्फोटाः । यद्रक्तं श्यावं सदाहार्ति बहुव्रणं तच्छतारुः । सकण्डूकाः श्यावाः बहुस्रावाः पिडकाः सा विचर्चिका । (चचि. ७.२१–२६) येन शरीरं कृष्णारुणं भवेत्तदेककुष्ठम् । येन कण्डूः व्यधनौषचोषास्तलेषु भवन्ति तच्चर्मदलम् । यत्सर्वतो विसर्पवत्सर्पति त्वग्रक्तमांसान्यभिभूय मूर्च्छाविदाहारतितोदपाकान् करोति स विसर्पः । याः पिडकाः स्रवन्त्यः शरीरे शनैः सर्पन्ति स परिसर्पः । यत्प्रायश ऊर्ध्वकाये कण्डूमत् श्वेतमपायि च तत्सिध्म विद्यात्तनु च । या राज्योऽतिकण्डूतिरुजो रूक्षा गात्रेषु भवन्ति

सा विचर्चिका । या कण्डूमती दाहरुजोपपन्ना पादगता च सा विपादिका । यत्स्रावि वृत्तं घनमुग्र-कण्डु स्निग्धकृष्णं च तत्किटिभम् । सास्रावकण्डूपरि-दाहकाभिः अणुकाभिः पिडकाभिर्युक्ता सा पामा । स्फिक्पाणिपादप्रभवैः स्फोटैः सदाहैरतियुक्ता सा कच्छूर्निरूप्या । शरीरे या कण्ड्वन्विता पिडका संस्रावहीना च सा रकसा (सुनि., ५.९–१४)

सप्तधातुगतस्य कुष्ठस्य क्रमेण लक्षणानि–कुष्ठे त्वचि समाश्रिते सति स्पर्शहानिः स्वेदन-त्वमीषत्कण्डूश्च वैवर्ण्यं रूक्षभावश्च भवति । कुष्ठे शोणितसंश्रिते सति त्वक्स्वापो रोमहर्षः स्वेदस्याभि-प्रवर्तनं कण्डूर्विपूयकश्चैव भवति । बाहुल्यं वक्त्र-शोषः कार्कश्यं पिडकोद्गमश्च भवति । कुष्ठे मांस-समाश्रिते सति तोदः स्फोटः स्थिरत्वं च । कुष्ठे मेदःसमाश्रिते सति दौर्गन्ध्यमुपदेहश्च पूयः क्रिमयः गात्रभेदनं च भवति । कुष्ठे ह्यस्थिमज्जसमाश्रिते सति नासाभङ्गोऽक्षिरागश्च क्षते क्रिमिसंभवः स्वरोप-घातश्च भवति (सुनि., ५.२१–२५)

उपद्रवाः–दोषभेदेन कुष्ठोपद्रवाः–वातजाः श्यावा-रुणवर्णत्वं, परुषता, रौक्ष्य–शूल–शोष–तोद–वेपथु–हर्ष–संकोचाऽऽयास–स्तम्भ–सुप्ति–भेद–भङ्गाः । पित्तजाः–दाह–स्वेद–क्लेद–कोथ–स्राव–पाक–रागाः । श्लेष्मजाः–श्वैत्य–शैत्य–कण्डू–स्थैर्य–गौरवोत्सेधोपस्नेहोपलेपाः । **सर्वसाधारणाः**–अङ्गभेदः, प्रस्रवणमङ्गावयवानां पतनानि, तृष्णा–ज्वराऽतीसार–दाह–दौर्बल्याऽरोचकाऽविपाकाः । क्रिमयस्तु–त्वगादींश्चतुरः सिराः–स्नायु–तरुणा-स्थीन्यप्याददते (चनि. ५.१०–११) **कुष्ठे रिष्टलक्षणानि**–कायेऽल्पमपि संस्पृष्टं सुभृशं यस्य दीर्यते । क्षतानि च न रोहन्ति कुष्ठैर्मृत्युर्हिनस्ति तम् ॥ (चइ. ५.१४); कुष्ठं विशीर्यमाणाङ्गं रक्तनेत्रं हतस्वरम् । मन्दाग्निं जन्तुभिर्जुष्टं हन्ति तृष्णाऽतिसारिणम् ॥ (असंशा. ११); नग्नस्या-ज्यावसिक्तस्य जुह्वतोऽग्निमनर्चिषम् । पद्मान्युरसि जायन्ते स्वप्ने कुष्ठैर्मरिष्यतः ॥ (चइ. ५.१५)

कुष्ठे साध्यासाध्यता–प्रभिन्नं प्रस्रुताङ्गं च रक्तनेत्रं हतस्वरम् । पञ्चकर्मगुणातीतं कुष्ठं हन्तीह कुष्ठिनम् (सुसू. ३३.९) महाकुष्ठानां महत्वं क्रियागुरुत्वमुत्तरोत्तरं धात्वनुप्रवेशादसाध्यत्वं चेति (सुनि. ५.७) कपालकुष्ठोदुम्बरकुष्ठमण्डलकुष्ठ-र्ष्यजिह्वकुष्ठपुण्डरीककुष्ठसिध्मकुष्ठानि साध्यानि । काकणकुष्ठमसाध्यम् (चनि. ५.८) जन्मान्तरेऽपि कुष्ठस्यानुबन्धो भवति (सुनि ५.३१) **कुष्ठ-चिकित्सा**–आहाराचारयोः प्रोक्तामास्थाय महतीं क्रियाम् । औषधीनां विशिष्टानां तपसश्च निषेव-णात् ॥ यस्तेन मुच्यते जन्तुः स पुण्यां गतिमाप्नु-यात् (सुनि. ५.३२) हरिद्रागोमूत्रयोगो मञ्जिष्ठा-दियोगो लाक्षादियोगोऽरिष्टसप्तपर्णयोगः, पिप्पली-मूत्रयोगश्चित्रकगोमूत्रयोगस्त्रिफलाघृतयोगो, निम्ब-क्वाथः, खदिरयोगः, स्नानार्थं रोध्रादियोगस्त्रिवृत्-योगश्चाऽर्कादियोगो, लाक्षादितैलं, कारभमूत्रयोग आरग्वधादिसिद्धघृतयोगो, गोमूत्रयवतिक्तसिद्ध-घृतयोगो, रसाञ्जनगोमूत्रयोगो, लेपार्थं विविधा योगाः (सुचि. ९) सरलपीतदारुशिंशपागुरुसार-स्नेहा दद्रुकुष्ठकिटिभेषूपयुज्यन्ते (सुचि. ३१.५)

कुष्ठे शोधनमावश्यकम्–मासान्मासात्कुष्ठिनं विरेचयेत् । त्रिरात्रात् त्रिरात्रात् नस्यं दद्यात् । पक्षात्पक्षाच्छर्दनान्यभ्युपेयात् । रक्तमोक्षणं च वर्षस्य द्विः कृत्वाऽल्पाल्पमेव स्रावयेत् (सुचि. ९)

पथ्यापथ्यम्–असेव्याः पदार्थाः–मांसं, वसा, दुग्धं, दधि, तैलं, कुलत्था, माषा, निष्पावा, इक्षु, पिष्टविकाराः, अम्लं, विरुद्धाहारोऽध्यशनमजीर्णे, विदाह्यभिष्यन्दि, दिवास्वप्नर्व्यवायः सुरासेवनं च । **विहितानि पथ्यानि**–त्वग्दोषी शालिषष्टिकयव-गोधूमकोद्रवश्यामाकोद्दालकादीन् पुराणान् भुञ्जीत । मांससात्म्याय रुग्णाय मेदोरहितं जाङ्गलं मांसं देयम् । अभ्यङ्गार्थे वज्रकतैलमुपयोज्यम् । उत्सादनार्थे आरग्वधादिकषाय उपयोक्तव्यः । **पानम्**—परिषेकाऽवगाहेषु खदिरकषाय उपयोज्यः । अपि च नीचरोमनखत्वं, श्रान्तत्वमौषधतत्परत्वम् आस्थे-यम् (सुचि. ९) **संदर्भाः**—(चसू. १.११–२५.२८ चशा. ७) (चनि. ५.८ चचि. ७) (चइ. ५) (सुनि. ५) (सुशा. ४) (सुसू. ३३) (सुचि. ९) (सुसू. २४) (सुचि. ३१) (असंसू. १३.१६–३६) (असंनि. १४) (असंशा. ११.१२) (अहनि. १४ का.) कुष्ठ-चिकित्सा (र. २.६ २.५३ १२.८ २२.१५८)

श्वित्रमथवा किलासकुष्ठम्–कुष्ठैकसंभवं श्वित्रं किलासं वारुणं भवेत् । निर्दिष्टमपरिस्रावि त्रिधातू-द्भवसंश्रयम् ॥ वाताद्रूक्षारुणं पित्तात्ताम्रं कमल-पत्रवत् । सदाहं रोमविध्वंसि कफात् श्वेतं घनं गुरु ॥ सकण्डूरं क्रमाद्रक्त–मांसमेदस्सु चादिशेत् ।

वर्णैर्नैवेद्गुभयं कृच्छ्रं तच्चोत्तरोत्तरम् ॥ तथा च भोजः–" श्वित्रं तद् द्विविधं विद्यात् दोषजं व्रणजं तथा। तथा मिथ्योपचाराद्धि व्रणस्य व्रणजं स्मृतम् ॥ दोषजं द्विविधं प्रोक्तमात्मजं परजं तथा। परसंस्कार-संस्पर्शात् यत्तत्परजमुच्यते ॥ तदात्मजं विजानीयात् यद्देहेष्वनिलादिजम् " (मा)

एक बहिर्मार्गज रक्तज महारोग. दीर्घरोगामध्यें श्रेष्ठ. पापरोग. **व्युत्पत्ति**–त्वचा इत्यादींना कुजवणारा म्हणून कुष्ठ. या रोगाची उपेक्षा केली असता प्रत्येक कुष्ठ शरीर कुजवते. **अधिष्ठान**–चवथी ताम्रा आणि पाचवी वेदिनी त्वचा. **पौराणिक कथा**–दक्षाच्या यज्ञाचा विध्वंस झाल्यावर तो हविर्भाग खाणाऱ्यांना कुष्ठ झाले. **कारणे**–(१) पापकर्मे, ब्राह्मण, स्त्री, सज्जन यांचा वध, दुसऱ्याचे द्रव्य हरण करणे, ब्राह्मण, गुरु यांचा द्वेष करणे. (२) **आहार**–पौष्टिक उपचार एकदम सोडून शरीर कृश करणारे (लंघन इ.) उपचार तसेच लंघनादि उपचार एकदम बंद करून पौष्टिक सुरू करणे, मद्य, काकवी, मासे, लकुच (ओटीचे फळ) मुळा, कावळी, नेहमी अतिप्रमाणाने खाणे, अजीर्ण झाल्यावर खाण्याची खोड असणे, घशाशी जळजळ, आंबट, करपट, ढेकर आणणारे पदार्थ खाल्ल्यानंतर तो त्रास होत असता उलटी करून ते काढून न टाकता पुन्हा तसेच पदार्थ खाणे, स्नेह–तूप तेल इत्यादी पदार्थ अतिप्रमाणात सेवन करणे (३) **विहार**–वर सांगितलेला विरुद्ध आहार अतिप्रमाणात घेऊन व्यायाम, संभोग व संताप करण्याने, श्रम करून थकल्यावर संतापाने किंवा भीतीने त्रस्त असता एकदम थंड पाण्यात डुंबण्याने, अति थंड पदार्थ सेवन केल्यानंतर लगेच अत्युष्ण सेवन करण्याने, किंवा अति उष्ण सेवन केल्यानंतर लगेच अगदी थंडगार द्रव्ये एकदम सेवन केल्याने, ओकारी होत असता ती होऊ न दिल्याने (दाबल्याने) कुष्ठ होते. (४) **कुष्ठरोग्याचा स्पर्श**–त्या रोग्याचा निःश्वास श्वासाबरोबर फुप्फुसात जाणे, त्याच्याशी एकत्र भोजन, एकशय्या व आसन त्या रोग्याची फुले उटणी इत्यादी वापरणे या कारणांनी एका कुष्ठ रोग्याचे कुष्ठ दुसऱ्यास होते. (५) **आनुवंशिक**–स्त्रीपुरुष कुष्ठी रोग्यांचे शुक्र व रज कुष्ठ दोषांनी दुष्ट झाले असल्यास त्या दोहोंपासून झालेली संतति ही कुष्ठी होईल. **संप्राप्ति**–कारणांनी तिन्ही दोष प्रकुपित होऊन त्यांना वात तिर्यग्गत–त्वचेकडील शिरांकडे आणतो व वाताने फेकले गेलेले दोष त्वचेवर विखुरतात; जेथे जेथे हे दोष राहतात तेथे तेथे मंडले उत्पन्न होतात. दोष तेथे वाढतात. त्याचे उपचार झाले नाहीत तर ते दृढ होऊन आत धातूंमध्ये जाऊन त्यांना दूषित करतात. दोष तीन. दूष्ये ४–त्वचा, लसीका, रक्त, मांस ह्या चौघांची दुष्टि होते. ते ढिले होतात व दोषांचे आक्रमण होते. शरिराचे एकंदर सात घटक या रोगात दुष्ट असतात. **संख्यासंप्राप्ति**–मुख्य प्रकार दोन–(१) महाकुष्ठे (२) क्षुद्रकुष्ठे. आणखी १८ प्रकार, ७ महाकुष्ठे. व ११ क्षुद्रकुष्ठे. ७ महाकुष्ठे–(१) अरुण (तांबुस) (२) उदुंबर (उंबरासारखे तांबडे लाल) (३) ऋष्यजिव्ह–(अस्खल किंवा नीलाण्ड हरिणाच्या जिभेसारखे) (४) कपाल (काळ्याखापरासारखे) (५) काकणक (गुंजेसारखे अतिशय काळे व लाल) (६) पुंडरीक (तांबडी कडा व मध्ये गुलाबी रंगाचे) (७) दद्रु (गजकर्ण) ११ क्षुद्रकुष्ठे–(१) मोठे जाड व्रण असलेले (२) मोठे कुष्ठ (३) एकसारखे सर्व शरीरभर पसरते ते (४) हातापायाच्या तळव्याची कातडी जाणारे. (५) धावऱ्याप्रमाणे पसरणारे (६) पसरणाऱ्या पुळयांचे (७) शिबे (८) हातापायांस चिरा पडणारे (९) ढेकणासारखे लाल काळे रक्त स्रवणारे (१०) ओली खरूज (११) सुकी खरूज. **चरकसुश्रुतात नावाचा फरक.**

चरकमते महाकुष्ठ–मंडल, क्षुद्रकुष्ठे–अलस, विपादिका, शतारुषी, विस्फोट, चर्मदल.

सुश्रुतमते महाकुष्ठ–अरुण–क्षुद्रकुष्ठे–स्थूलारुष्क, महाकुष्ठ, परीसर्प, रकसा.

पूर्वरूपे–घाम न येणे किंवा अतिशय येणे, त्वचा अतिशय चिक्कण किंवा खरखरीत होणे. वर्ण बिघडणे, खाज, टोचणी, स्पर्शनाश, त्वचेच्या काही भागात दाह, किंवा झिणझिण्या, रोमांच, जडपणा, उष्णता, सूज, पुनःपुनः धावऱ्यासारखे अंगावर येणे, नाक कान इत्यादीत मळ अधिक येणे, पिकलेल्या जळलेल्या चावलेल्या फुटलेल्या ढळलेल्या ठिकाणी व्रणात अतिशय वेदना, लहान जखमही बिघडते व रुझून येत नाही.

दोष प्रकार–वाताने कापाल, पित्ताने औदुंबर, कफाने मंडल, विचर्ची व चिरण्यांचे; वातपित्ताने

रूक्ष, वातकफाने चर्मदल एककुष्ठ किटिभ शिबे अलसक व पायाला भेगा पाडणारे विपादिक; कफपित्ताने-गजकर्ण शतारुंषी, पुंडरीक, विस्फोट, खरूज व चर्मदल त्रिदोषाने गुंजेसारखे काकणकुष्ठ होते. दोषानुरूप त्वचेची लक्षणे असतात. वाताने रूक्षता, त्वचाशोष व खरखरीतपणा, शूळ इ०; पित्ताने दाह, लाली, स्राव, दुर्गंधी इ०; कफाने खाज, त्वचा थंड, पांढरेपणा, कृमि होणे इ० लक्षणे असतात. **प्रत्येकाची लक्षणे. कापाल**-काळे लालसर, रूक्ष, पातळ, खरखरीत, विषम व टोचणी-युक्त. **उदुंबर**-उंबराच्या फळासारखे; दाह, खाज, वेदना, लाली, पिंगट केस युक्त. **मंडल**-पांढरे तांबडे गोल चट्टे, एकमेकात मिसळलेले चट्टे, वर फुगून आलेले स्थिर. **ऋष्यजिव्ह,** रखरखीत, आत काळे लाल कडांचे, अस्वलाच्या जिभे सारखे. **पुंडरीक** कमळाच्या फुलाच्या पाकळ्यासारखे पांढरे तांबड्या कडांचे वर फुगून-आलेले दाहयुक्त; **शिबे**-जे पांढरे, तांबडे, पातळ, घासल्याने रजःकण निघतात तो भुगा दुध्याभोपळ्याच्या फुलासारखा दिसतो, हे बहुधा छातीवर होते. **काकणकुष्ठ**-गुंजेसारखे काळे लाल तीव्रवेदना युक्त न पिकणारे त्रिदोषयुक्त, असाध्य. औदुंबर, काकण, कापाल, व ऋष्यजिव्ह या चार कुष्ठात आग, चोखल्यासारखी वेदना, ठिकठिकाणी वाटोळी आग, धूर निघाल्याप्रमाणे वाटणे, लवकर उत्पत्ति, पिकणे, फुटणे, व कृमी होणे ही सामान्य लक्षणे होतात. **पुंडरीक, गजकर्ण**-या दोहोत वर फुगल्याप्रमाणे होणे, गोल मंडलाकार, खाज, हळुहळु होणे, ही सामान्य लक्षणे असतात. या सर्व महाकुष्ठात-त्वचा आकसणे, चिरा पडणे, स्पर्श न कळणे, अंग गळणे, ही लक्षणे होतात. **क्षुद्रकुष्ठ-एककुष्ठ**-ते व्यापक माशाच्या खवल्या प्रमाणे व घाम नसलेले असते. **चर्मदल**-हत्तीच्या कातड्यासारखे जाड, **किटिभ**-स्निग्ध, उग्र, खाजयुक्त, आणि स्रवणारे, काळे, रखरखीत, खरखरीत घट्ट्यासारखे. **विपादिका**-हातापायाला भेगा, तीव्र वेदना. **अलसक**-खाजरे, लाल, गुठळ्या युक्त. **गजकर्ण**-खाज लाली पुळ्या चट्टे युक्त. **चर्मदल**-लाल खाज फोड वेदनायुक्त कातडी निघते. तळव्यांना आग, चोखल्यासारखी वेदना होते व त्याला स्पर्श सहन होत नाही. **खरूज**-पांढऱ्या तांबड्या काळ्या दाह व स्रावयुक्त खाजयुक्त पुळ्या. **विस्फोट**-पांढरे लालसर व त्वचा पातळ असलेले फोड. **शतारु**-तांबडे काळे दाह व वेदना युक्त अनेक व्रण. **विचर्चिका**-खाजयुक्त काळ्या व फार स्राव होणाऱ्या पुळ्या. **एककुष्ठ**-सगळे शरीर काळे लालसर होते. **विसर्प**-हे सर्वत्र धावऱ्यासारखे पसरते. त्वचा रक्त व मांस दुष्ट करून मूर्च्छा, छातींत जळजळ, बेचैनी, टोचणी करते व पिकते. **परिसर्प**-पुळ्या स्रवतात व शरीरभर हळुहळु पसरतात. **शिबे**-हे बहुधा वरच्या भागात खाजयुक्त पांढरे, अपाय न करणारे व पातळ असते. **विचर्चिका**-हात पाय इ. अवयवांवर अतिशय खाज, व वेदना असलेल्या रूक्ष अशा चिरा पडतात. **विपादिका**-पायाच्या तळव्याला खाज दाह आणि वेदनायुक्त भेगा पडणे, **कच्छु**-ढुंगण, हात, पाय यावर दाहयुक्त फोड; **रकसा**-सर्व अंगावर होणारी कोरडी खरूज. **सप्तधातुगत-लक्षण**-त्वचेवर असलेले, स्पर्शनाश, घाम, रूक्षता, वर्णाचा बिघाड व थोडी खाज. **रक्तगत**-वरील लक्षणे असून रोमांच आणि पू होणे ही अधिक लक्षणे असतात. शिवाय ते जाड खरखरीत होते. त्यावर पुळ्या येतात आणि तोंड सुकते. **मांसगत**-त्यात टोचणी फोड आणि ते स्थिर असते. **मेदोगत**-त्याच्यातून पू होतो; मळ निघतो, दुर्गंधी येते, क्रिमी होतात आणि अवयवात फुटल्याप्रमाणे वेदना होते. **अस्थि-मज्जागत**-नाक फुटते, डोळे लाल होतात, जखमेत क्रिमि होतात आणि स्वर बिघडतो. **उपद्रव-वातज**-काळा, तांबूस वर्ण, रखरखीतपणा, रूक्षपणा, शूल, टोचणी, रोमांच, त्वचा आखडणे, स्पर्शनाश होणे, अंगाला चिऱ्या पडणे, अवयव गळणे, अंग ताठरणे, थकवा आणि तोंड सुकणे. **पित्तज**-आग, घाम, ओलावा, पिकणे, कुजणे, स्राव होणे. **कफज**-पांढरेपणा, थंडावा, जडपणा, स्थिरत्व, फुगून येणे, स्नेह लावल्यासारखे वाटणे. **त्रिदोषज**-अंग फुटणे, स्राव होणे, अवयव गळून पडणे, तहान, ज्वर, अतिसार, दाह, दुबळेपणा, अपचन, रुचिनाश, क्रिमि होऊन ते त्वचा, रक्त, मांस, मेद, शिरा, स्नायु आणि तरुणास्थि खातात. **साध्यासाध्यत्व**-अंग फुटलेले, स्रवणारे, आणि पंचकर्म करूनही कमी न होणारे कुष्ठ तांबडा डोळा असलेल्या, स्वर बिघडलेल्या कुष्ठ्याला

मारते. **महाकुष्ठ**–खूप पसरले तर, तसेच उपचार करण्याला कठिण असलेले, पुढच्या पुढच्या धातूत प्रविष्ट झालेले असाध्य होय. कपाल, उदुंबर, मंडल, ऋष्यजिव्ह, पुंडरीक आणि शिबे ही सहा साध्य, गुंजेसारखे असाध्य. **रिष्टलक्षण**–शरिराला थोडा स्पर्श केला तरी ज्याची त्वचा त्या मानाने जास्त फाटते व व्रण भरून येत नाही त्याला मृत्यु कुष्ठाने मारतो. तांबड्या डोळ्याचा, आवाज बसलेला, अग्नि मंद असलेला, अवयव गळत असलेला, क्रिमि झालेला, तहान आणि अतिसार असलेला, रोगी कुष्ठाने मरतो. जो स्वप्नामध्ये अग्नीवर तूप टाकूनही ज्वाळा उत्पन्न झालेल्या पहात नाही, धूरच पहातो, तसेच छातीवर कमळे झालेली पाहातो तो कुष्ठाने मरतो. **आनुवंशिकत्व**–कुष्ठी मेल्यानंतर पुढील जन्मातही त्याला कुष्ठ होते. **उपचार**—आहार, आचार, ह्या मोठाल्या क्रिया सांगितल्या आहेत. आणि विशिष्ट औषधींचे ते प्रयोग सांगितले आहेत त्यांच्या सेवनाने तसेच तप केल्याने जो कुष्ठापासून मुक्त होतो तो मरणोत्तर पुण्यगतीला प्राप्त होतो. हरिद्रागोमूत्रयोग, मंजिष्ठादियोग, लाख इत्यादिकांचा योग, कडुनिंब, सातवीण ह्यांचा योग, पिंपळी गोमूत्राचा योग, चित्रकगोमूत्राचा योग, त्रिफला घृत, कडुनिंबाचा काढा, आणि खैराचा योग हे पोटात घ्यावे. रोध्रादि आणि तेड इत्यादींचे योग स्नानाकरिता उपयोगात आणावे. रुई इत्यादी, लाक्षादितेल, उंटिणीचे मूत्राचा योग, बहावा इत्यादींनी सिद्ध तूप, गोमूत्र, मुंगुसवेल इत्यादींनी सिद्ध केलेले दूध, दारुहळदीचा शिरा आणि गोमूत्र इत्यादींचा लेपाकरिता उपयोग करावा. सरळदेवदार, व पिवळा देवदार, शिसव, अगरु यांच्या गाभ्याचे तेल, गजकर्ण आणि किटिभ यांवर उपयोगात आणावे. **शोधन**—हे आवश्यक आहे. महिन्या महिन्याने रेचक, प्रत्येक १५ दिवसांनी ओकारी, तीन तीन दिवसांनी नाकात घालावयाचे औषध द्यावे आणि वर्षांतून दोनदा थोडे थोडे रक्त काढावे.

पथ्यापथ्य—मांस, चरबी, दही, दूध, तेल, कुळीथ, उडीद, पावटे, ऊस, पिठाचे पदार्थ, आंबट, विरुद्धाहार, जेवणावर जेवण, अजीर्ण, छातीत जळजळ करणारे पदार्थ, शरिरात ओलावा जास्त निर्माण करणारे पदार्थ, दिवसा झोप, संभोग, मद्यपान ही टाकावीत. जुने साठे तांदूळ, सर्वसाळी जव, गहू, कोद्रू, वऱ्याचे तांदूळ, रानकोद्रू, हे खावेत. मांसाहारी रोग्याला, चरबी काढून घेतलेले रूक्ष प्रदेशातील प्राण्याचे मांस द्यावे. अभ्यंगाकरता वज्रक तेल आणि उटण्याकरता वहावा इत्यादींचा काढा उपयोगांत आणावा. खैराच्या काढ्यात बसवावे तो काढा अंगावर शिंपडावा, केस व नखे वाढू देऊ नयेत. तपस्वी वृत्तीने नित्य औषधाचे सेवन करावे.

कोड—कुष्ठाची जी कारणे आहेत त्याच कारणांनी कोड होते. त्याला किलासही म्हणतात. ते तांबूस वर्णाचे असते, त्याचा स्राव होत नाही. ते तिन्ही दोषांपासून व रक्त, मांस आणि मेद ह्या तीन धातूंच्या आश्रयाने होते. **वातज**–रूक्ष व तांबुस; **पित्तज**–तांबडे, कमळाच्या पानासारखे, दाहयुक्त, केस नाहीसे करणारे. **कफज**–पांढरे, जाड, जड आणि खाजयुक्त. ते क्रमाने रक्त, मांस आणि मेद यांत होत जाते. अरुण वर्णाचे, रक्तगत, तांबड्या रंगाचे मांसगत व पांढऱ्या रंगाचे मेदोगत; ते उत्तरोत्तर कष्टसाध्य. कोड दोन प्रकारचे–दोषापासून होणारे आणि व्रणापासून होणारे. व्रणाचे उपचार नीट न केले तर त्यापासून व्रणज कोड होते. दोषापासून होणारे कोड दोन प्रकारचे (१) आत्मज व (२) परज. कोडी माणसाच्या स्पर्शाने होणारे ते परज आणि स्वतःच्या कुष्ठकारक आहार–विहाराने उत्पन्न होणारे ते आत्मज.

–कुठार–पु., पारदयोग० **पारदः कर्षमात्रो, द्वौ कर्षौ गन्धक एतयोः कज्जलीतिलपर्णीभृङ्गराजमुण्डीनां स्वरसैः संमर्द्य पिपल्यामलकीवचामरिचविडङ्गान कर्षमात्रान् वत्सनाभं शाणमात्रं श्वेतजीरकं कर्षार्धं मृतताम्रं पलार्धं तन्मानां च शुण्ठीं निक्षिप्य भृङ्गराजरसे स्निग्धे घटे पचेत् । चणकमात्राश्च गुटिकाः कुर्यात् । अनुपानं कुष्ठशुण्ठीचित्रकत्रिफलासैंधवान्तं चूर्णम् । फलं सर्वकुष्ठनाशः** (र. २०.६४–६७)

द्वितीयः पाठः–पारदभस्मगन्धकलोहताम्रगुग्गुलुत्रिफलाविषमुष्टिचित्रकशिलाजतूनां प्रत्येकं षोडशनिष्कं करञ्जबीजचूर्णं चतुःषष्टिनिष्कं, चतुःषष्टिनिष्कं च ताम्रभस्म, इत्येतत्सर्वं मधुघृताभ्यां विलोड्य स्निग्धभाण्डे स्थापयेत् । द्विनिष्कं खादेत्; पथ्यं मधुघृतगुडास्तदभावे गुडोदनो दाहे सति पातालगारुडीमधुपुष्पीधान्यकानां सितायुक्तः कर्षमितः क्वाथो, वान्तिदाहे च नागबलामूलं; फलं गलत्कुष्ठविनाशनम् (र. २०.१५०–१५५)

पाऱ्याचा **एक योग**–एक तोळा पारा दोन तोळे गंधक यांची कज्जली करून रक्तचंदन, माका, गोरखमुंडी, यांच्या अंगरसाने खलून पिंपळी, आवळा, वेखंड, मिरी, वावडिंग ही तोळा, तोळा, बचनाग चारमासे, जिरे अर्धा तोळा, ताम्र व सुंठ दोन तोळे माक्याच्या रसात स्निग्ध मडक्यात शिजवावे, हरभऱ्याएवढ्या गोळ्या कराव्या. **अनुपान**–कोष्ठ, सुंठ, चित्रक, त्रिफला व सैंधवचूर्ण. **फल**–कुष्ठनाशक. **पाठ २**–पाऱ्याचे भस्म, गंधक, लोह, ताम्रभस्म, गुग्गुळ, त्रिफला, कुचला, चित्रक, शिलाजतु, प्रत्येकीं १६ तोळे, करंजाचे बी, चौसष्ट तोळे, पुन्हां चौसष्ट तोळे ताम्रभस्म ही सर्व मधतुपात कालवून स्निग्ध मडक्यात ठेवावी. औषध दररोज दोन तोळे खावे. **पथ्य**–मध तूप व गूळ. त्याचे अभावी गूळ व भात. दाह झाला तर गुळवेल, वाळा, धणे यांचा खडीसाखर घालून एक तोळा काढा. वांती व दाह झाले तर चिक्रणामुळाचा काढा. **फळ**–महारोग नाशक.

–केतु–पु., **वनस्पति० भूम्याहुल्यम्** (रापरि. ४.३६) कडु रसाची ज्वरकुष्ठादिनाशक एक वनस्पती.

–घ्न–वि., **द्रव्यगण० कुष्ठहरो महाकषायवर्गे एको गणः, द्रव्याणि कुष्ठघ्नानि** (असंसू. १५.१८) **खदिराभयामलकहरिद्रारुष्करसप्तपर्णारग्वधकरवीरविडङ्गजातीप्रवाला इति दश** (चसू. ४.११ (१३); असंसू. १५.१८)
महाकषायवर्गातील एक. खैर, हिरडा, आवळकठी, हळद, बिब्बा, सातवीण, बहावा, कण्हेर, वावडिंग, जाईचे कोवळे डेख.
पु., न., **वनस्पति० खदिरः** (चचि. २३.५४) खैर.
हिमावली (रापरि. ६.१८)
एक कुष्ठघ्न वनस्पती; वसु.
पटोलः (रा. ३.७४) पडवळ.

(**–घ्नी**)–स्त्री., **वनस्पति० काकोदुम्बरिका** (रा. ११.१४२)
अंजीर. फल्गु. काळा उंबर. खर्वती.

–चिकित्सित–न., **अध्यायसंज्ञा०** (चचि. ७; सुचि. ९) कुष्ठाची चिकित्सा सांगितलेला अध्याय.

–ज–पु., **कृमि० शोणितोद्भवः, कुष्ठाज्जातोऽदृश्योऽयं कृमिर्दुश्चिकित्स्यो नत्वसाध्यः** (सुउ. ५४.१५)
एक प्रकारचा कृमि. रक्तात होतो. कुष्ठापासून होतो. हा अदृश्य असतो. चिकित्सेला कष्टकारक पण असाध्य नाही.

–तैल–**तैल० कुष्ठचूर्णयुक्तं तैलं कफविसर्पेऽभ्यङ्गार्थे उपयुक्तम्** (काखि. १४) **नवजातबालस्य नाभ्युपचारे उपयुक्तम्** (असंउ. १)
कोष्ठ वनस्पती घालून तयार केलेले तेल. कफज विसर्पावर लावण्यास व नुकत्याच जन्मलेल्या बालकाच्या बेंबीवर, नाळ कापल्यावर लावण्यास उपयुक्त.

–तोदन–पु., **वनस्पति० खदिरः** (रा. ८.३६) खैर.

–दोष–पु., **कुष्ठरोगः** (सुनि. ५.२८) कुष्ठरोग.

–दोषापहा–स्त्री., **वनस्पति० बाकुची** (रा. ४.२२८) बावची.

–नाशन–पु., **वनस्पति० सर्षपः** (रा. १६.६८)
मोहरी, सरसू, राई.
वाराहीकन्दः (७.१३५) डुकरकंद.
पारदयोग० पारदगन्धकमाक्षिकताम्रशिलाजत्वम्लवेतसानष्टमांशगुडेन संमर्द्य गुटिकाः कुर्यात्। अनुपानं घृतं मधु च। फलं–शतारुकुष्ठनाशनम् (र. २०.३०) **पारदभस्म द्विनिष्कं, गन्धकं चतुष्पलं, सार्धचतुष्पलं चित्रकं, बाकुचीबीजचूर्णं चतुर्विंशतिपलं, मरिचं द्वादशपलं सर्वमेकत्र संयोजयेत्। अनुपानं मधु। फलं सर्वकुष्ठविनाशनम्** (र. २०.१०८)
पारा गंधक इत्यादींचा एक योग. अनुपान–तूप आणि मध. शतारु नावाच्या कुष्ठाचा नाशक. आणखी एक पारदभस्मयुक्त योग. अनुपान मध. सर्व कुष्ठनाशकही होतो.

–नाशिनी–स्त्री., **काकमाची** (रा. ४.३६) कावळी.
बाकुची (ध. १.१६६) बावची.

–पिशाच–पु., **योग० महानिम्बस्य सारेण गन्धकपिष्टिं संमर्द्य गुडूची बाकुची प्रियङ्गुत्रिफलासंयुतां तां चाऽऽयसे पात्रे न्यसेत्। मात्रा तोलकम्। उपयोगो भक्षणं लेपश्च। कालमर्यादा मासषट्कम्। फलं कुष्ठनाशः कान्तिवृद्धिश्च** (र. २०.६१)
बकाणा निंब; गंधक इत्यादींचा एक योग. लेप व पोटात घेण्यास उपयुक्त. मुदत सहा महिने. कुष्ठनाशक व कांतिवर्धक.

–विध्वंसन–पु., **लेप० पारदटङ्कणगन्धार्कपिप्पलीकुष्ठचन्दनानि मातुलुङ्गरसेन संमर्द्य विलेपयेत्। लेपोयं कुष्ठनाशनः** (र. २०.४९)

पारा टाकणखार गंधक इत्यादींचे औषध. हा कुष्ठनाशक लेप.

–व्रण–पु., **कुष्ठरोगजन्यो व्रणः** (सुचि. २.९४) कुष्ठरोगापासून उत्पन्न झालेला व्रण.

–सूदन–पु., **वनस्पति॰ आरग्वधः** (रा. ९.३३४) बहावा.

–हन्–पु., **वनस्पति॰ पटोलः** (ध. १.५०) पडवळ.

–हन्तृ–पु., **वनस्पति॰ हस्तिकन्दः** (रापरि. ७.३६) फार मोठा व जाड कंद.

कुष्ठान्तपर्पटी–स्त्री., **पारदयोग॰ समानाः पारदगन्धकताम्रवत्सनाभाः, सर्वेषां तुल्यः पुनर्गन्धक इत्येतान्संगृह्य किंचिद्विघट्टयेत् । घृताभ्यक्ते लोहपात्रे यावद्द्रवं पचेद् । रम्भापत्रेऽथवा पटे पर्पटीं पातयेत् । मात्रा एकमाषः । अनुपानं निष्कैकं बाकुचीचूर्णम् । फलं गजचर्मनाशः** (र. २०.१७४) पाऱ्याचा एक पर्पटीयोग, पर्पटी प्रमाण एक मासा. अनुपान एक तोळा बावची चूर्ण. गजचर्म नावाचे कुष्ठनाशक.

कुष्ठारि–पु., **वनस्पति॰ पटोलः** (रा. ३.७४) पडवळ. **खदिरः** (रा. ८.३२) खैर. **खनिज॰ गन्धकः** (रा. १३.१६७) गंधक. स्त्री., **वनस्पति॰ भ्रमरारिः** (रापरि. १०.४१) माळव्यात होणारी भुंग्याला मारणारी व कुष्ठनाशक वनस्पती.

कुष्ठित–वि., **संजातकुष्ठम्** (सुनि. ५–२८) ज्याला कुष्ठ झाले आहे असा.

कुष्मांण्ड–पु.. **वल्लीफलशाक॰ कूष्माण्डम्** (अहृसू. ६.८७) कोहळा, भुरा कोहळा.

–तैल–न., **मधुरतैलवर्गे एकं तैलम्** (सुसू. ४५.१२०) **द्र॰ 'मधुरतैल'** गोड तेलाच्या वर्गापैकी एक.

कुसुम–न., **देवकुसुमम्, वनस्पति॰ लवङ्गम् कर्णिकापातने लेपनार्थमुपयुज्यते** (सुक. ८.१३६) लवंग. कर्णिकानाशासाठी लेप म्हणून उपयुक्त.

–धन्वन्–पु., **वनस्पति॰ मदनः** (असंचि. ९) गेळफळ.

कुसुमाञ्जन–न., **भैषज्य॰ पुष्पाञ्जनम्** (ध. ३.१६२) डोळ्यात करावयाच्या अंजनाचा एक प्रकार.

कुसुमाण्डक–पु., **धान्य॰ शालिभेदः** (अहृसू. ६.२) **द्र॰ 'शालि.'** साळींचा एक प्रकार.

कुसुमायुधरस–पु., **पारदयोग॰, वृष्ययोगः, पलद्वयं पारदं, चतुष्पलं गन्धकं, पादन्यूनपलं स्वर्णभस्म, स्वर्णविमलामाक्षिकेषु प्रत्येकं पलद्वयम्, लोहकान्तलोहमण्डूरकृष्णाभ्रकभस्मनां प्रत्येकं कर्षं, सर्वमेकत्र मूषायामाच्छादनरहितायां संभृत्य वालुकायन्त्रे पाचयेत् । पचनसमये ब्राह्मी–वासा–गजपिप्पली–शुण्ठी–त्रिकटुमेषशृङ्गीनिर्गुण्डिकामुशलीहस्तिशुण्डी–चित्रकाणां द्रवान् दद्यात् । पाकान्ते पुनरेतैर्द्रवैः संमर्द्य लघुपुटं दद्यात् । मात्रा वल्लत्रयम् । कालमर्यादा मासत्रयं, पथ्यं मधुराहारो, फलं सुरतभोगसामर्थ्यम्** (र. २७.३७–४२) शुक्रधातुवर्धक व संभोगसामर्थ्य वाढविणारा पारा सोने इत्यादींचा कल्प.

कुसुमासव–न., **मधु** (ध. ६.२३३) मध.

कुसुमास्त्र–पु., **देवता॰ कामः, शृङ्गाररसस्याऽधिदैवतम्** (र. २७.३३) शृंगाररसाची देवता. मदन.

कुसुम्भ–पु., न., **तैलधान्य॰** (चसू. १३.१०) **रसे पाके च कटुकं, कफघ्नं, विदाहिभावादहितम्** (सुसू. ४६.४८) **रूक्षं वातलं रक्तपित्तकफापहम्** । (ध. ६.११९) **अस्य पत्राणि शाकत्वेनोपयुज्यंते । फञ्जीचिल्ल्यादिगणे ।** (चसू. २७.१०१) **अर्शोरोगनिवृत्तये उपयुक्तं कुसुम्भशाकम्** (र. १५.८६)

हिं.—कर्डई, कुसुम.
म.—**कर्डई.**
गु.—कुसुंबो.
बं.—कुसुमफूल.
त.—चेन्तुरुक्कु, चेन्तूरकं.
फा.—गुलेमास्कर. खसकदाना.

कर्डई. तिखट, पचल्यानंतर तिखट, घशाशी जळजळ करते म्हणून अहितकर. कफनाशक, रूक्ष, वातल, रक्तपित्तनाशक; पानांची भाजी खातात. ती मूळव्याधीवर उपयुक्त. फंजीचिल्ल्यादिगणातील एक.

–तैल–न., **कुसुम्भस्य तैलम् । गुणाः—उष्णं, विपाके कटुकं, गुरु, विदाहि, सर्वदोषप्रकोपणं च** (चसू. २७.२९३) (ध. ६.१३४) **रक्तपित्तकरं, तीक्ष्णमचक्षुष्यं च** (सुसू. ४५.११९) **कुसुम्भतैलमध्ये संस्थापिता द्रुतयश्चिरकालं तिष्ठन्ति** (र. ४.७८) **क्रमिहारि, तेजोबलापहं यक्ष्ममलापहं पुष्टिबलक्षयकरं सद् च, दृष्टेः कण्डूमपि करोति** (रा. १५.१९९) **प्रमेहनाशनम्** (सुचि. ३१.५)

कर्डईचे तेल. गुण-उष्ण, जड, तीक्ष्ण, घशात जळजळ, रक्तपित्त, सर्व दोषांचा प्रकोप व खाज उत्पन्न करते, त्यामुळे डोळ्याला अहितकर, तेज, बल, पुष्टि यांचा क्षय करणारे, प्रमेहनाशक, कृमिहारक. पचल्यावर तिखट, कर्डईच्या तेलात ठेवलेल्या धातुरस इत्यादींच्या द्रुति दीर्घकाल चांगल्या राहतात.

-बीज-न., **कुसुम्भजं बीजम्** (अहसू. ६.२४) कर्डईचे बी.

-स्नेह-पु., **कुसुम्भबीजोद्भवस्नेहः, कुसुम्भतैलम्, स्थावरस्नेहानामहिततमः** (चसू. २५.३९) **कुसुंभतैलम्**
कर्डईचे तेल. वनस्पतींच्या सर्व तेलात अहितकर.

कुसुम्भक-पु., **वनस्पति० कुसुम्भम्** (र. ११.५२) कर्डई.
न., **शालिपर्णी** (ध. १.८९) सालवण.

(कुसुम्भका)-स्त्री., **वनस्पति०, दारुहरिद्रा** (ध. १.५९) दारुहळद.

कुस्तुम्बरी-स्त्री., **वनस्पति० धान्यकम्, 'कोथिंबीर' इति लोके ख्यातं, व्यञ्जनोपयोगि शाकम्, पुष्पफलोपेतो हरितधान्यविटपम्, आर्द्राकुस्तुम्बरीत्युच्यते । आर्द्राकुस्तुम्बरीगुणाः-भक्ष्यव्यञ्जनभोज्येषु विविधेष्ववचारिता, स्वादुसौगन्ध्यहृद्यतां कुर्यात् । शुष्काकुस्तुम्बरीगुणाः-किंचित्कटुका तिक्ता मधुरा पाके, स्निग्धा, तृड्दाहनाशनी, दोषघ्नी, स्रोतोविशोधनी च । संस्कारार्थमनेकधा कृतान्नेषूपयुज्यते** (सुसू. ४६.२३०) **च्छर्दिशमनार्थमुपयुज्यते** (सुउ. ४९.३० असंसू. १५.२९)
धणे, कोथिंबीर, तोंडी लावण्याकरिता उपयोगी. कोथिंबीर-खाण्याच्या नानाप्रकारच्या पदार्थात चटणीत घातली असता सुगंधि, रुचकर, प्रिय असे ते पदार्थ होतात. वाळलेली कोथिंबीर किंचित तिखट, कडु, स्निग्ध, दोषनाशक, स्रोतसे शुद्ध करणारी, तहान, वांती, दाहनाशक आहे.
पचल्यानंतर मधुर.

कुस्तुम्बरु-न., **वनस्पति० धान्यकम्, कुस्तुम्बरी** (चक. १.२३; सुसू. ४६.२२१ सुचि. २०.३८; सुउ. ३९.१७२; सुसू. ३८.५०; र. २८.५०; ध. २.६३) वनस्पती. कोथिंबीर.

कुस्तुम्बुरु-न., **वनस्पति० कुस्तुम्बुरी** (सुसू. ३८.५०) कोथिंबीर.

कुह-न., **वनस्पति० बदरम्** (ध. ५.९६) बोर.

कुहक-पु., **शास्त्रहीनः परमविश्वासकारको, मायावी, अन्ये तु विस्मापकः दम्भाद्ययोगादविस्मापककायादिवेशः** (सुसूड. १०.३)
शास्त्र येत नसलेला. अति विश्वास दाखवणारा मायावी. ढोंगीपणाने आश्चर्यकारक वेष करणारा.
प्राणि० मण्डूकः, तेन दष्टस्य पुरुषस्य दंशे कण्डूर्भवति, मुखात् पीतफेनागमश्च (सुक. ८.३१) द्र० '**मण्डूकः**'
एक विषारी बेडूक. दंशाने खाज व तोंडातून पिवळा फेस येतो.

कुहर-न., **विवरम्** (र. १७.५२) भोक. बीळ. छिद्र.

कूचिकर्णक-पु., **कर्णरोग०** (असंउ. २१ ; र. २४.१) **गर्भावस्थायामेव वातात् संकुचिता कर्णशष्कुली** (इंदु असंउ. २१.)
एक कर्णरोग. गर्भावस्थेतच गर्भाच्या कानाची पाळ वाताने आकुंचन पावते.

कूचिका-स्त्री., **शस्त्र०** (र. ७.२२)
एक शस्त्र. टोच्या. चोच्या. भोके पाडणारे.

कूचीका-**प्राणि० बिलेशयः** (असंसू. ७.७६)
एक प्राणी. बिळात रहाणारा.

कूज-पु., **अव्यक्तवचनं कूजनम्** (सुउ. ५५.१३)
अस्पष्ट बोलणे, कुजबूज. किलबिल.

कूजन-न., **लक्षण० कण्ठेनाऽव्यक्तशब्दोच्चारणम्** (सुउ. ३९.३७) **अन्त्रकूजनम्** (चइ. १०.२०)
गळ्यातून अस्पष्ट शब्द उच्चारणे, कुजबूज, किलबिल. आतड्यात 'कुर', 'गुर' असे शब्द होणे.

कूट-पु., **उन्नतभागः** (चचि. ९.२०)
वर उचलून आलेला भाग.

-पाकल-पु., **रोग० सन्निपातज्वरः, स समैर्दोषैः प्रकुपितः सन्निपातः** (का. क.-विशेषकल्प०)
एक दोषी ज्वर. सर्व दोष सारख्या प्रमाणात दुष्ट होतात. एक औषधि कल्प.
गजस्य पैत्तिको ज्वरः (वैशसिं.) **अचिरेण वैकृतविवर्तदारुणः कलभं कठोर इव कूटपालकः** (मालतीमाधवे. १.३९)
हत्तीला होणारा पित्तज ज्वर.

-शाल्मलि-स्त्री., **रोहितकः** (ध. ५.१३०)
रक्तरोहडा, सांवर.

-स्थ-पु., न., **व्याघ्रनखः** (ध. ३.६०) वाघाचे नख.

कूटन-पु., **वनस्पति० टिण्टुकः** (रा. ९.१४३) टेंटु.

कूटरणा–स्त्री., वनस्पति० त्रिवृत्, श्यामा
(चक. ७.४)
तेड, काळे तेड.

कूटागार–न., वर्तुलाकारं गृहं जेन्ताकस्वेदार्थम्। (चसू. १४.४६) अन्ये तु वस्त्रादिकृतं संचारिगृहं कूटागारमाहुः (चशा. ३.१४)
जेन्ताक नावाच्या घाम काढण्याच्या विधीसाठी केलेले वाटोळे घर. कपडे, बांबू इत्यादींची एका ठिकाणाहून दुसरीकडे नेता येण्यासारखी घरे तंबू, पाल.

कूणीत–वि., निमीलितम् (सुउ. ६.२६) मिटलेले.

कूनटी–स्त्री., खनिज० मनःशिला (र. १३.७२)
मनशीळ.

कूप–पु., मृत्तिकेष्टकादिभिर्बद्धोऽसोपानो जलाशयः
(सुसू. ४५.४; चसू. २७.२१४)
माती विटा इत्यादींनी बांधलेला पायऱ्या नसलेला पाण्याचा संचय. आशय. आड.
खातम् (असंसू. २६.१३)
खणलेले पाण्याचे स्थान, डबके.

(कूपा)–स्त्री., वनस्पति० दधिपुष्पी (रा. ७.२०४)
–**स्वेद**–पु., स्वेद० स्वेदनार्थे शयनविस्तारं कूपं कृत्वा तस्योपरि निहितायां खट्वायां स्थितः कूपस्थेनाऽग्निना स्विद्यते (चसू. १४.३९; असंसू. २६.१३)
घाम काढण्याचा प्रकार. अंथरुणाच्या लांबी रुंदीच्या सुमाराचा खड्डा खणून त्यात निखारे ठेवून खड्ड्यावर खाट ठेवून तिच्यावर निजवून घाम काढणे. असा घाम काढण्याचा विधि.

कूपिका–स्त्री., काचकूपी (र. २.१०८)
काचेची कुपी. शिशी. बाटली.

कूर–पु., कृतान्न० भक्तम्, अन्नम्
(इंदुः असंउ. ४९ पृ. ४०८) भात, अन्नप्रकार.

कूर्च–पु., कुञ्चिका (सुशा. ५.४९ चचि. ७.५०) कुंचला.
पु., न., शस्त्र० (चचि. ७.५०)
'सूची कूर्चः' इत्यपरं नाम (अहसू. २६.२२)
एक शस्त्र. टोकाचे. 'सूचीकूर्च' दुसरे नाव.
शारीर० कूर्चसदृशाः कूर्चाकृतयो वा स्नाय्वादिविशेषाः। ते च षट्-हस्त-पादग्रीवामेढ्रेषु, हस्तयोर्द्वौ पादयोर्द्वौ, ग्रीवामेढ्रयोरेकैकः (सुशा. ५.१३)
शरिरातील स्नायूंचा एक प्रकार. हे सहा आहेत. हातात व पायात दोन दोन, मान व शिश्न यांवर एकेक असे सहा.
मर्म० सङ्ख्या–प्रतिशाखमेकैकमिति चत्वारि, स्थानं क्षिप्रस्योपरिष्टादुभयतः कूर्चो नाम। तत्र विद्धे सति पादस्य भ्रमणवेपने भवतः। स्नायुमर्मैदं चतुरङ्गुलप्रमाणं वैकल्यकरं च
(सुशाड. ६.२४ असंशा. ७.४)
शरिरातील एका जातीचे मर्म. प्रत्येक शाखेत एकेक, क्षिप्र (अंगठा व अंगळीमधील) मर्माच्या वर व टाचेकडे हे मर्म आहे. हे कापले की पाय कापतो व फिरतो. हे विकलता निर्माण करिते. हे स्नायुमर्म. चार अंगुल प्रमाणाचे.

(कूर्चा)–स्त्री., शारीर० कूर्चः, संख्यातः षट्
(सुशा. ५.६)
द्विचत्वारिंशत् (काशा.)
स्नायुप्रकार. पहा 'कूर्च'.
–**शिरस्**–न., मर्म० सङ्ख्या–प्रतिशाखमेकैकमिति चत्वारि। स्थानम्–गुल्फसन्धेरधः, अधः शाखायां, तथैव मणिबन्धसंधेरध ऊर्ध्वशाखायामुभयतः कूर्चशिरो नाम। तत्र विद्धे सति रुजाशोफौ स्नायुमर्मैदमेकाङ्गुलप्रमाणं वैकल्यकरं च
(सुशा. ६.२४ असंशा. ७.४)
शरिरातील एक मर्माचा प्रकार. प्रत्येक शाखेत एकेक असे चार. घोट्याच्या व मनगटाच्या सांध्याच्या खाली तळपाय व तळहातातील एकेक मर्म. असे ४. तेथे कापले की वेदना व सूज होते. हे स्नायुजातीचे मर्म आहे. हे कापल्याने विकलगात्रता येते. याची जागा एक अंगुलप्रमाण आहे.
–**शीर्षक**–पु., वनस्पति० जीवकः (ध.१.१२३)
अष्टवर्गापैकी.
–**शेखर**–पु., वनस्पति० (ध. ५.७४) नारळ.

कूर्चक–पु., न., कुञ्चिका (सुचि. ६.८)
कुंचली, रंग देण्याचा, चित्र रंगवण्याचा कुंचला.
दन्तकाष्ठस्याऽग्रिमो भागः (सुक. १.४८)
दात घासण्याच्या काडीच्या टोकाचा, दात घासणारा कुंचलीसारखा भाग.

कूर्चन–न., जर्जरीकरणसाधनम्, शिलापुत्रकमुसलादि
(चचि. १.४७)
पदार्थाचे चूर्ण करण्याचे साधन. उखळ, मुसळ, खलबत्ता इत्यादी.

कूर्चास्थि–न., शारीर० **कूर्चसंश्रितानां पञ्चानामस्थ्नां नाम । अधःशाखायां पञ्चदशाऽङ्गुल्यस्थीनि, तलकूर्चगुल्फसंश्रितानि दश, (तले चत्वारि कूर्चास्थीनि पंच, गुल्फास्थि एकं,) पार्ष्ण्यस्थ्येकं, जङ्घायां द्वे, जानुनि एकम्, एकं च ऊरुनलकमिति त्रिंशदस्थीनि भवन्ति** (सुशा. ५.१९)
हाडांचा एक गट, गुच्छा. तळ–हात, पाय यात पाचांच्या गुच्छात असलेल्या प्रत्येक हाडाला कूर्चास्थि म्हणतात. पायातील बोटात १५ तलकूर्च, घोटा यांच्या आश्रयाने १० (तळाशी ४ कूर्चास्थि ५ घोट्यात १) खोटेत १ पोटरीत २ गुडघ्यात १ आणि मांडीतील नळीचे १ मिळून ३० होतात. हे हाड लवचीक असते.

कूर्चिक–पु., **आहारद्रव्य० क्षीरेण समं दधि तक्रं वा पक्वम् । गुरु च एतत्** (चसू. ५.११)
आहारातील एक पदार्थ. दुधात दही किंवा ताक घालून शिजवलेला पदार्थ. हा जड असतो.

(कूर्चिका)–स्त्री., **विग्रथितं क्षीरं घनत्वमापन्नम्** (सुसू. ४६.४०३) **विग्रथितं तक्रम् । पित्तप्रकोपकारणम्** (सुसू. १.२१) **अतिसेवनं विसर्पहेतुः** (चचि. २१.१८) **बल्या शुक्रनिद्राकफकरा विष्टंभिगुरुदोषला च** (अहृसू. ५.४१)
गाठाळलेले दूध, गाठाळलेले ताक. बलवर्धक, कफकर, झोप आणणारे, शुक्रवर्धक. पण जड अवष्टंभकारक व दोषकर. अतिसेवनाने विसर्प–धावरे होते.
भूमिशयप्राणि० संकुचः (चसू. २७.३८)
जमिनीवरचा एक प्राणी.

–मस्तु–न.,–**आहारद्रव्य० दध्ना सह पयसि पक्वं यन्मस्तु तत् कूर्चिकमस्तु । केवलस्य दध्नः यन्मस्तु तत्प्राकृतमस्तु** (चचि. १२.२९)
आहार्य पदार्थ. दही दूध एकत्र शिजविले की, जो पातळ भाग होतो तो कूर्चिकमस्तु; केवळ दह्यातील पाणी ते मस्तु; किंवा निवळी.

कूर्पर–पु.,–**शारीर० प्रत्यङ्गमेकम्** (सुशा. ५.४)
भुजमध्यं कुहणिकः (सुसू. ३५.१२)
" कफोणिः कुहुणी " इति लोके (सुशा. ६.२४)
कूर्परसन्धिः कोरप्रकारकः (सुशा. ५.२७)
कूर्परसन्धिस्थाने एकोऽस्थिसंघातस्तथैवैकः सीमन्तः (सुशा. ५.१६–१७)
कोपर. कोपर सांधा (बाहू व हात यांमधील.)

–मर्मन्–न., शारीर० **प्रकोष्ठबाह्वोः संधाने कूर्परं नाम मर्म । तत्र विद्धे सति कुणिः सङ्कुचितबाहुमध्यो भवति । (ड०) वैकल्यकरं त्र्यङ्गुलप्रमाणं संधिमर्मैदम्** (सुशा. ६.२४) (असंशा. ७)
कोपरातील अंतर्भागातील संधिभाग. एक मर्म आहे. या मर्मावर जोराचा मार बसला तर हात लुळा व आखडलेला होतो. विकलता येते. हे तीन अंगुळे प्रमाणाचे मर्म आहे.

कूर्म–पु., **वारिशयप्राणि०, कच्छपः, स तु पादिषु श्रेष्ठो, नानाविधो वर्तुलदीर्घमहदादिभेदेन** (सुसू. ४६. ३३३; १०९) **अस्याण्डानि वाजीकरणार्थमुपयुक्तानि** (२६.२६)
हिं.—कछुवा.
बं.—काछिम.
म.—**कासव.**
कासव. हा पाण्यात असणारा प्राणी. जलचर प्राण्यात पायाने चालणाऱ्यामध्ये माणसाच्या आरोग्याच्या दृष्टीने हा श्रेष्ठ होय. याची अंडी संभोगसामर्थ्य वाढविणारी.
तालुगतरोग० मांसकच्छपः आलेख्योऽवस्थाभेदेन च कूर्मः छेद्योऽपि (डसुचि. २२.५७)
टाळूला होणाऱ्या रोगातील एक अवस्थेप्रमाणे खरडून किंवा कापून काढण्याने बरा होणारा.

–कपाल–पु., **कूर्मपृष्ठम्** (इंदु. असंउ. २८.)
कासवाची पाठ.

–पित्त–न., **कूर्मस्य पित्तम् । अञ्जनार्थमुपयुज्यते** (सुउ. १७.१४)
कासवाचे पित्त. डोळ्यात घालण्यास उपयुक्त.

–मषी–स्त्री., **कच्छपस्य मषी । अन्तर्धूमदग्धस्य कच्छपस्येङ्गुदतैलप्लुता मषी, गण्डमालादिष्वभ्यङ्गार्थं प्रयुज्यते** (असंउ. ३५)
कासवाचे तुकडे मडक्यात बंद करून जाळून तयार होणारी मषी–मशेरी. हिंगणबेटाच्या तेलातून गण्डमाळेवर चोळावी.

–मांस–न., **कच्छपमांसम् । तन्मेधास्मृतिकरं शोषघ्नं पथ्यं च** (चसू. २७.८४)
कासवाचे मांस क्षयनाशक, धारणाशक्ति, स्मरणशक्ति वाढवणारे व पथ्यकर.

–रोग–पु., **कच्छपाकारः शोथः, कमठरोगः यकृत्प्लीहवृद्धिः** (र. १८.२०९)
कासवाच्या आकाराची सूज, यकृत् व प्लीहा यांची वाढ.

–शीर्षक–पु., वनस्पति० जीवकः (रा. ५.१५४)
अष्टवर्गापैकी एक. असाणा.

कूर्माकार–वि., कूर्मस्य इव आकारो यस्य, बहिर्गोलाकारमित्यर्थः (चशा. ८.५१)
कांसवासारख्या आकाराचा बहिर्गोलाकार.

कूर्माकृति–वि., कूर्माकारम् (असंशा. ८.३२)
कांसवाच्या आकृतीसारखा बहिर्गोलाकार.

कूलचर–वि., कूलं नद्यादितटं तत्र चरन्ति भक्षयन्ति भ्रमन्ति च ये ते पशवः कूलचराः। गज–गवय–महिष–रुरु–चमर–सृमर–रोहित–वराह–खड्गि–गोकर्ण–काल–पुच्छकौन्द्र–न्यङ्क्वरण्यगवयप्रभृतयः। तेषां सामान्यगुणाः–रसपाकयोर्मधुराः शीताः स्निग्धा बल्या वृष्या मूत्रला कफवर्धना वातपित्तहराश्च (सुसू. ४६.९४)
नदी, सरोवरे, यांच्या तीरावर चरणारे हत्ती, गवा, म्हैस इत्यादी प्राणी. गुण–पहा 'कूलेचर.'

कूलच्छाया–स्त्री., कूलं तीरं तच्छाया (अहसू. २.४१)
नदीच्या तीराची सावली.

कूलित–वि., पक्वम् (सुउ. ४०.८७)
पिकलेले. शिजलेले.

कूलेचर–पु., आनूपप्राणि० कूले चरतीति (ध. परि. १)
लुलायगण्डवाराहचमरीवारणादयः कूलचराः
(रा. १९.४२१ पान २७०) (रा. १७.१७)
गुणाः–मधुराः शीताः स्निग्धाः मरुत्पित्तहरा, वृष्या बलावहाः, शुक्राढ्याः, श्लेष्मवर्धनाः
(रा. १७.१८)
नदी, तलाव इत्यादींच्या तीरावर चरणारे किंवा असणारे म्हैस किंवा रेडा, गेंडा, डुक्कर, वनगाय इत्यादी प्राणी. **गुण**–गोड, स्निग्ध, थंड, कफवर्धक, वातपित्तशामक, बलवर्धक, शुक्रवर्धक. पचनानंतर मधुर.

कूश्माण्ड–पु., भूताधिपति० (असंउ. ७)
द्र० 'भूताधिपति'.
भूतगणांचा प्रमुख.

कूष्माण्ड–पु., न., वनस्पति० फलशाकं, वल्लीफलं, गुणाः–वातपित्तजित्, बस्तिशुद्धिकरम्, वृष्यं, हृद्यं, चेतोविकारजित् (ध. १.१८४) स्वादु मूत्राघातहरं प्रमेहशमनं कृच्छ्राश्मरीच्छेदनं विण्मूत्रग्लपनं तृषार्तिशमनं जीर्णाङ्गपुष्टिप्रदं वृष्यम् अरोचकहरं बल्यं पित्तापहं च (रा. ७.२७०) शाक० पक्वं तु एतत् मधुराम्लं लघु सृष्टमूत्रपुरीषं सर्वदोषनिबर्हणं च (चसू. २७.११३)
किं.—पेठा, कोहडा, कोहला.
म.—**कोहळा**
गु.—दार कोहोळुं, भुरु कोळुं.
बं.—कुमडागाछ.
त.—कलियाणपूचुणि.
कोहळा. वेलीची फळभाजी.
गुण–वातपित्तशामक, मूत्राघातनाशक, बस्ती शुद्ध करणारा, मूतखडा फोडणारा, प्रमेहनाशक, तहान नाशक, अरुचिनाशक, बलवर्धक, हृदयाला हितकर, शुक्रवर्धक, मनाचे विकार नष्ट करणारा आहे. सर्वदोषहर.

(कूष्माण्डी)–स्त्री., वनस्पति० कूष्माण्डम्
(ध. १.१८३) कोहळा.

–खण्ड–न., योग० कूष्माण्डरसस्य पलशतं, समभागं गोक्षीरमामलकीचूर्णं च अष्टपलं लघु पचेत्, यावत तत् पिण्डितं भवेत्। अष्टपलां च सितां निक्षिपेत्। मात्रा पलार्धम्। फलमम्लपित्तं क्षपयति
(र. १८.२२४)
कोहळ्याचे एक औषध. गाईचे दूध, आवळाचूर्ण घालून शिजवून साखर घालून घ्यावे. अम्लपित्तनाशक.

–तैल–न., तैल० गुणाः–शीतलं गुरु वातपित्तहरं केश्यं श्लेष्मलं च (असंसू ६.१०९ ध. ६.१४२)
कोहळ्याच्या बियांचे तेल. हे थंड, जड, वातपित्तनाशक, कफवर्धक व केसांना चांगले.

कूष्माण्डक–पु., शाक० सर्पच्छत्रम्, फञ्जीचिल्ल्यादिगणे पठितः (चसू. २७.१०२)
एक भाजी. फंजीचिल्ल्यादिगणातील एक.

(कूष्माण्डिका)–स्त्री., वनस्पति० कूष्माण्डम्
(ध. १.१८३) कोहळा.

–रसायन–न., योग० तद्गुणाः–कासहिध्माश्वासज्वररक्तपित्तक्षतक्षयघ्नमुरः संधानकरं मेधास्मृतिबलप्रदं च (असंचि. ५)
कोहळ्याचा केलेला एक योग.
गुण–खोकला, उचकी, श्वास, ज्वर, रक्तपित्त, उरःक्षत, क्षय, छातीतील जखम भरून आणणारा, धारणा, स्मरणशक्ति व बलवर्धक.

कृकण्टक–पु., प्राणि० सविषोयं (चचि. २३.२०८)
एक विषारी प्राणी.

कृकर–वनस्पति० चव्यम् (रा. ६.११६) चवक.
करीरः (रा. ८.१६६)

बांबूचा कोंब, कारवी, नेवती, पोकळ वेळू.

(कृकरा)–स्त्री., **पिप्पली** (रा. ६.१०९) पिंपळी.

कृकलास–पु., **सविषकीट० सरटः** (चनि. ६.१३) **तस्य दर्शनं रुतं चाप्रशस्तम्** (सुसू. २९.३७) **स 'चतुष्पादो दीर्घपत्र उल्ललाटो बहुप्रजः। वृक्षावलयो दन्तविषः कृकलास इति स्मृतः ॥'** (डसुक. ८.२४–२५) **मषी चास्याऽन्तर्धूमदग्धस्य गण्डमालादिष्वभ्यङ्गार्थं उपयुज्यते** (असंउ. ३५)

विषारी किडा, सरडा. याचे दर्शन व शब्द अशुभ मानतात. याची बंद मडक्यात जाळून केलेली मशेरी गंडमाला विकारावर तेलातून लावण्याकरिता उपयुक्त.

–दंशलक्षणम्–**' श्यावत्वमथ कार्ष्ण्यं वा नानावर्णत्वमेव वा। मोहः पुरीषभेदश्च दष्टे स्यात् कृकलासकैः ॥'** (चचि. २३.१४९)

सरड्याचा दंश झाल्यावर शरिराचा वर्ण सावळा किंवा काळा पडतो, मूर्च्छा येते आणि शौच भसरट किंवा पातळ होते.

कृकवाकु–पु., **पक्षि० कुक्कुटः; सविषान्ने दृष्टे एव कृकवाकुर्विरौति** (असंसू. ८.२३) **ग्रहप्रतिषेधार्थेऽस्य धूमो देयः** (असंउ. ६)

एक पक्षी. कोंबडा. सविष अन्न पाहिल्यावर हा रडतो. भूतबाधेत याचा धूप देतात.

कृकाटिका–स्त्री., **मर्म० कृकाटिकामर्म** (सुशा. ६.६)

एक मर्मस्थान. मान डोके यांच्या संधींत.

–मर्मन्–**ऊर्ध्वजत्रुगतं मर्म (ग्रीवामर्म)** (सुशा. ६.६) **संधिमर्म, 'तत्र जानु...कृकाटिकाश्चेति संधिमर्माणि** (सुशा. ६.७) **शिरोग्रीवयोः सन्धाने** (सुशा. ६.२७) **वैकल्यकरमर्म 'विधुरे सकृकाटिके'** (सुशा. ६.१२–१३) **मर्मसंख्या द्वे कृकाटिके** (सुशा. ६.६) **एतदर्धाङ्गुलमितम्** (सुशा. ६.२७) **तत्र विद्धस्य चलमूर्धता** (असंशा. ७.२३)

मानेतील मर्म, मान डोके यांच्या सांध्यात. हे संधिमर्म. ही दोन. अर्धे अंगुल प्रमाणाची आहेत. हे मर्म कापले गेले की डोके सारखे हालते. विकलता येते.

कृच्छ्र–वि., **कृच्छ्रसाध्यम् कष्टसाध्यम्** (अहसू. ११.१२)

कष्टाने साध्य होणारा (रोग)

रोग० मूत्रकृच्छ्रम् (चसि. ९.३२)

एक रोग. लघ्वीला कष्ट होणे.

–देशज–वि., **मर्मसंध्यादिजम्** (चसू. १०.१५)

अवघड जागी असणारा विकार. (मर्मस्थाने संधी इत्यादी ठिकाणचा.)

–द्वितीय–पु., **आपदि सहायः** (चसू. ८.२५)

संकटात मदत करणारा.

–पुरीषत्व–न., **लक्षण० कष्टेन मलप्रवृत्तिः** (चचि. २८.२९)

एक लक्षण. कष्टाने शौचास होणे. कुंथून होणे.

–प्रसवा–वि., **कष्टेन प्रसूयमाना** (काकरेवती ८०)

कष्टाने प्रसूत होणारी (स्त्री)

–बोध–**लक्षण० कृच्छ्रोन्मीलनम्** (अहसू. २०४)

एक लक्षण. कष्टाने डोळे उघडणे.

–मूत्र–वि., **लक्षण० मूत्रकृच्छ्रेण युक्तः** (चसू. १३.३२)

कष्टाने लघ्वीला होणे.

–मूत्रता–स्त्री., **रोगलक्षण० कष्टेन मूत्रप्रवृत्तिः** (चचि. ४.२६,२७)

कष्टाने मूत्र होणे.

–साध्य–वि., **महता यत्नेन चिरात्साध्यः** (चनि. ८.३३)

मोठ्या प्रयत्नाने व दीर्घकाळाने साध्य होणारा.

कृच्छ्रारि–पु., **वनस्पति० बिल्वान्तरः** (रापरि. ८.३०)

अग्निदीपक व संधिशूल नाशक. एक वनस्पती.

कृच्छ्रावबोध–पु., **लक्षण० कृच्छ्रेण जागृतिः** (असंसू २९.६) पहा 'कृच्छ बोध.'

कृच्छ्रावसाद–पु., **कष्टयुक्ताऽङ्गग्लानिः, अङ्गसदनं वा** (सुनि. ३.५) वेदनायुक्त होऊन अंग गळणे.

कृच्छ्रोत्थानप्रशम–पु., **लक्षण० चिरोत्थानप्रशमः** (चसू. १८.७ (३)

एक लक्षण—कष्टाने उत्पन्न होणे व शमणे. दीर्घ कालाने उत्पन्न होणारा व शमन पावणारा.

कृच्छ्रोन्मीलन–न., **वर्त्मरोग० तत्र वायुर्वर्त्माश्रयाः सिराः प्राप्य सुप्तोत्थितस्य सवेदनं पांशुपूर्णाभनेत्रत्वं कृच्छ्रोन्मीलनं वर्त्मस्तम्भमश्रु च कुरुते। तत्र विमर्दनाच्च शमः स्यात्** (असंउ. ११ त. प्र. पृ. २२०)

पापणीचा एक रोग. वातामुळे होतो. झोपेतून उठल्यावर पापण्या ताठरतात. कष्टाने उघडतात. डोळ्यात धुळीचा कण खुपल्यासारखे वाटते, अश्रु गळतात. डोळे चोळल्याने विकार कमी होतो.

कृत–न., **संस्कृतम्, यथा तप्तलोष्टैः कृतं जलम्** (सुउ. ४८,१८)

संस्कार केलेले; जसे तापवून लाल झालेले ढेकूळ पाण्यात बुडविलेले पाणी.

सस्नेहलवणं कटुकयुक्तम् (चसू. २७.२६२) फोडणी दिलेले, तेल मीठ तिखटयुक्त.

चिकित्सितम् (चसि. १.३) उपचार, चिकित्सा.

–कृत्यता–कृतकार्यता, **कर्मकर्तृत्वम्** (चनि. ७.२०) कार्य पूर्ण केल्याबद्दलचे समाधान. तृप्ति, संतुष्टता, कार्यसिद्धि, साफल्य.

–क्षण–वि., **अनन्यव्यापारत्वेनाऽध्ययनाय कृतकालपरिग्रहः कृतावसर इत्यर्थः** (चक्र० चवि. ८.७) दुसरे काहीही नकरता केवळ अध्ययनाकरिता निश्चित केलेली वेळ. राखून ठेवलेली वेळ.

–घ्न–वि., **यः कृतमुपकारं न स्मरति सः, स नोपक्रम्यः न चिकित्सनीयः** (चसि. २.४) केलेले उपकार न आठवणारा. याची चिकित्सा करू नये.

–चङ्क्रमण–पु., **विहितगमनमात्रः** (अहसू. १९.२३) ठरविलेले अंतर चालून गेलेला.

–च्छिद्रा–स्त्री., **कोशातकी** (ध. १.१९२) एक फळभाजी, दोडके.

–जाप्य–वि., कृतजपः, **संपादितं जाप्यं नाम जपो येन सः** (चचि. १४.३) ठरविलेला जप ज्याने पूर्ण केला आहे तो.

–तस्कर–पु., **मिथ्याचौरः कृत्रिमचौरः** (सुउ. ड. ३९.२५९) खोटा चोर.

–त्राणा–स्त्री., **त्रायमाणा** (ध. १.२५४) त्रायमाण.

–नस्तकर्मन्–वि., **कृतं नस्तकर्म येन सः** (चसि. २.१४) नस्य केलेला; नाकात औषध घालण्याचे काम पूर्ण केलेला.

–फल–न., **वनस्पति०, कङ्कोलकम्** (ध. ३.३७) कंकोळ.

–मदा–स्त्री., **वनस्पति० धातकी, भंगा;** (र. ११.९४) धायटी. भांग.

–माल–पु., **वनस्पति० आरग्वधः** (चक. ८.३) बाहवा.

मृग० (असंसू. ७.६९) एक प्रकारचे हरीण.

–मालक–पु., **कर्णिकारः** (ध. १.२२१) बाहवा.

–(माला)–स्त्री., **ग्रहमातृ०**
सेना सुसेना माता च महासेना यशस्विनी ।
कृतमाला कृतशिरा एतास्तु ग्रहमातरः ॥'' (असंउ. ४)
सात ग्रह माता. नावे वर आहेत.

–युग–न., **कालविभाग० पौराणिकी इयं कालगणना** (चवि. ३.२४) (चशा. ५) पौराणिक कालातील विद्वानांनी कालाचा एक कल्पिलेला विभाग. पहिला विभाग सत्ययुग; तेच कृतयुग.

–यूष–पु., **शुण्ठीलवणादिसंस्कृतो यूषः** (चसू. २७.२६२) (अहसू. १८.२९) सुंठ मीठ इत्यादी घातलेले डाळीचे कढण. मसाला घातलेले–फोडणी दिलेले पातळ वरण–वरणाचे पाणी.

–वापन–वि., **कृतक्षौरः** (चचि. १.२१) हजामत झालेला. वस्तऱ्याने केस काढलेला.

–वीर्य–पु., **आचार्यः, गर्भस्याङ्गसम्भवविषये 'पूर्वं हृदयं भवति इति मतस्य प्रतिपादकः** (सुशा. ३.३२) एक शास्त्रकार. गर्भाचे प्रथम हृदय होते असे मतप्रतिपादक ऋषी.

–वेधन–पु., **वनस्पति० कोशातकी** (चक. ३.१७) दोडके.

–(वेधना)–स्त्री., **वनस्पति० कोशातकी** (२.२८६) दोडके.

–(वेधनी)–स्त्री., **वनस्पति० कोशातकी** (ध. १.१९२) दोडके.

–वेधनतैल–न., **कोशातकीतैलम्** (सुसू. ४५.११५) दोडक्याच्या बियांचे तेल.

–संसर्जन–वि., **कृतपेयादिक्रमः** (चचि. ३०.२५६) शरीर शुद्ध केल्यानंतर पेया विलेपी अशा क्रमाने नेहमीच्या अन्नावर आलेला. पेयादी अन्नक्रम पुरा केलेला.

कृतक–वि., **कृत्रिमम्** (र.२५.१०४) कृत्रिम, लटके.
पु., **सुगन्धिद्रव्य०, तुरुष्क** (ध. ३.२३) ऊद, धूप.
न.,**–लवण०, बिडम्** (ध. २.२८) बिडलोण.
खनिज०, रसाञ्जनम् (रा. १३.२२१) डोळ्यात घालावयाच्या सुरम्याचा एक प्रकार.

कृतानुयात्र–वि., **कृतानुगमः** (सुउ. २५.१६) इतरांनी सहकार दिलेला. इतर दोषांची मदत असलेला.

कृतान्न–न., **संस्कृतमन्नम्** (सुसू. ४६.३४०) संस्कार केलेले अन्न. फोडणी दिलेले, मसाला घातलेले, केशर जायफळ इ० घातलेले.

कृतोपचार-वि., पुष्पैः कृतरचनाविशेषं यथा—
धारागृहम् (सुउ. ४७.६१)
फुलांनी सजवलेले. कारंजे असलेले स्थान-शय्या-दिवाणखाना.

कृत्त-वि., लक्षण० छिन्नम् (चचि. १.३ (३)
कापलेले. फुटलेले.

-नख-छिन्ननखः (सुचि. २.५७) नखे काढलेला.

कृत्तिका-स्त्री., षट्संख्योपेताः सप्तर्षिभार्याः (सुउ. २८.२०) सप्तर्षींच्या बायका.

कृत्य-वि., साध्यः (सुसू. २३.१) बरा होणारा.

-(कृत्या)-स्त्री., अभिचारः (चचि. ९.७२) चेटुक.
अभिचारदेवता (असंउ. १०.(इन्दु पृ. ८२)
पीडा देणारी देवता.
कुपितमान्त्रिकाभिचारजनिता राक्षसी (सुसू. ५.२०)
कोपलेल्या मांत्रिकाच्या जारणमारण क्रियांनी उत्पन्न झालेली राक्षसी.

-ता-स्त्री., विद्वेषः (सुक. १.४-६) तथा च कृत्यशब्दार्थोऽमरकोषे,-कृत्यं क्रिया देवतयोस्त्रिषु विद्विष्टकार्ययोः इति (ड०)

कृत्याकृत्यविधि-अध्यायसंज्ञा० (सुसू. २३.१)
एका अध्यायाचे नाव. यात साध्यासाध्यत्व विचार आहे.

कृत्रिम-पु., सुगन्धिद्रव्य० तुरुष्कः (ध. ३.२२)
ऊद, धूप.
जवादि (रापरि १२.६) सुगंधी द्रव्य. प्राणिज.
निर्यास०; चीनकर्पूरः (रा. १२.६३) चिनीकापूर.
लवण०; नीलकाचोद्भवम्, काचलवणम् (रा. ६.४५) बांगडखार.

-गुणोपधान-न., देशकालादिविरोधे सति तद्गुण-प्रतीकारार्थं यत् क्रियते तत्, यथा-शीते शीतप्रती-कारार्थमुष्णसदनादिकरणम् (चसि. २.२३)
कृत्रिम रीतीने अनुकूल वातावरण करणे. हिवाळ्यात घरात ऊब ठेवणे व उन्हाळ्यांत गारवा राहील असे करणे.

-विष-न., विविधैरौषधैर्मिलित्वा यत्क्रियते तत् (अहउ. ३५.६ चचि. १३.१३२ सुक. २.२४-२५)
परस्पर विरुद्ध द्रव्ये एकत्र करून निर्माण केलेले विष.

कृत्रिमक-न., लवण०; बिडलवणम् (ध. २.२८)
बिडलवण.

कृत्स्न-वि., सर्वम् (सुनि. ६.२३) सर्व, सगळे.

कृमि-पु., कृमि० क्रिमिः (चवि. ७.९)
कृमी. किडा. कीटक.

-कर-पु., कृमि० प्राणनाशनः संकीर्णः (असंउ. ४३)
एक घातक किडा.

-कर्ण-पु., कर्णरोग० (र. २४.१) लक्षणम्-यदा कर्णे जन्तवो मक्षिकाश्च पतन्ति सूक्ष्मकृमीन् उत्पादयन्ति तेन च मलसंचयान्मार्गरोधो भवति तदा कृमिकर्णको भवति । 'अयं व्याधिः सांनिपातिकः, इति विदेहोक्तिः (सुउ २०.१३)
कानाचा रोग. कानात माशी इत्यादी गेल्याने सूक्ष्म कृमी उत्पन्न होऊन व मळ साठल्याने कान भरतो; हा त्रिदोषा पासून होतो.

-कर्णक-पु., कृमिकर्णः (र २४१)
कानात कृमी असणे.

-ग्रन्थि-पु., नेत्ररोग०, अपाङ्गे कनीने वा कण्डूषा-पक्ष्मपोटवान् पूयास्राव्यार्तिमान् कृमियुतो ग्रन्थि-र्भवेत् (असंउ १३)
डोळ्याचा एक रोग. नेत्राच्या शेवटच्या भागात खाज, दाह, पापणी फुगणे, वेदना युक्त पू स्रवणे व ग्रंथी होऊन त्यात कृमी होणे.

-घाति-न., वनस्पति० विडङ्गम् (सुउ ४२.४२-४४)
वावडिंग.

-घ्न-पु., वनस्पति० बीजपूरकम् (ध. ५.२३)
महाळुंग.
भल्लातकः (रा. ११.२०१) बिब्बा, भिलावा.
पलाण्डुः (रा. ७.१००) कांदा.
कोलकन्दः (रापरि ७.३८)
अनेक पुडे असलेला एक कांदा. तिखट, उष्ण व कृमिनाशक.
न., उपक्रम०, कृमिनाशनं (सुचि १.८) (अहसू. ५.५६)
उपचार, कृमिपातन बस्ति इ. उपाय करणे.

-(घ्नी)-स्त्री., वनस्पति० विडङ्गम् (ध २.२१)
वावडिंग.
धूमपत्रा (रापरि ५.८)
स्त्रियांचे मल नाशन करणारी कडु उष्ण वनस्पती.

-घ्नवर्ग-पु., क्रिमिघ्नवर्गः (चसू ४.११)
कृमिनाशक गण.

-घ्नावलेह-पु., कृमिहरलेहः (सुउ ५४.२७)
कृमिनाशक अवलेह. चाटण्याचे औषध.

-च्छिद्-पु., वनस्पति०, विडङ्गम् (र. २०.६५)
वावडिंग.

–जग्ध–न., **वनस्पति० अगरुभेदः, काष्ठागरु** (रा. १२.४२) अगरू, सुगंधी लाकूड.

–जलज–पु., **भैषज्य० कृमिशङ्खः** (रा. १३.२४७) औषध. शंखाच्या जातीचा व गुणांचा एक शंख. शंखकिडा.

–जा–स्त्री., **प्राणिजद्रव्य० लाक्षा** (ध. ३.८२) लाख.

–जित्–न., **वनस्पति० विडङ्गम्** (अहसू. १०.३०) वावडिंग.

कृमिघ्नम् (असंसू. १२.३८) कृमिनाशक, वावडिंग.

–जुष्ट–वि., **कृमिभक्षितम्** (सुसू. ४६.२९७) किडलेले, किडके.

–तरु–पु., **वनस्पति०, कोषाम्रः** (ध. ५.९) रानआंबा.

–दन्तक–पु., **दन्तरोग० वातप्रकोपात् कृष्णः छिद्री चलः स्रावी संरम्भी महारुजोऽनिमित्तरुजः कृमिदन्तकः** (सुनि., १६.२९) दातांचा रोग. दात पोकळ हालणारा, सूज, स्राव व अकारण कळा असलेला रोग. (वातामुळे.)

–दोष–पुं., **रोग० कृमिप्रकोपः** कृमी पुष्कळ होणे. (सुउ. ४०.५)

–पात–पु., **पारदयोग० मनःशिलाजमोदेन्द्रयवादियुक्तोऽयं योगविशेषः क्रिमिपातकारी** (र. २०.२४१–४२) मनशीळ इंद्रजव इ. युक्त पाऱ्याचा एक योग.

–प्रतिभट–न., **वनस्पति० विडङ्गम्** (र. १३.६८) वावडिंग.

–भक्षण–वि., **लक्षण० कृमिभिर्भक्ष्यमाणो व्रणः, अनेन व्रणलक्षणेन व्रणस्य कृच्छ्रत्वमुपजायते** (चचि. २५.३१) कृमींनी खाल्लेला व्रण. असा व्रण कष्टाने बरा होतो.

–लोह–न., **खनिज० मुण्डलोहम्** (रा. १३.२९) लोखंडाचा प्रकार.

–वारिरुह–पु., **भैषज्य० कृमिशङ्खः** (रा. १३.२४७) शंखाच्या जातीचा; शंख; शंखकिडा.

–शङ्ख–पु., **भैषज्य० शङ्खः** (रा. १३.२४७) शंखप्रकार.

–शरारिन्–पु., **आग्नेयकीट०** (इन्दु असंउ. ४३) अत्युष्ण पित्तविकारकर एक कीटक.

–शराविन्–पु., **आग्नेयकीट०** (असंउ. ४३) अतिदाहक पित्तविकारकर एक कीटक.

–शूलघ्न–पु., **पारदयोग० शूलनाशनः** (र. २०.२४०) कृमी व तज्जन्य शूलनाशक पारा इत्यादी द्रव्यांपासून केलेला योग.

–सरारिन्–पु., **कृमि० अयं सविषः, अयमग्निप्रकृतिकः पित्तजरोगान् करोति** (सुक. ८.८-१२) एक विषारी, दाहक, पित्त विकार करणारा कीटक.

–हर–न., **वनस्पति० विडङ्गम्** (अहसू. २०.३७) वावडिंग.

–हा–स्त्री., **वनस्पति० विडङ्गम्** (ध. २.११) वावडिंग.

–हृद्रद–पु., **कृमिजहृद्रोगः** (चचि. २६.१०३) कृमिजन्य हृदयाचा रोग.

कृमिण–वि., **कृमिव्याप्तम्, कृमिण इति कथम्, कृमयोऽस्य विद्यन्ते इति कृमिणः** (असंशा. ११) ज्याला कृमी झाले आहेत तो.

–कोष्ठ–वि., **लक्षण० कृमियुक्तकोष्ठः** (असंसू. २७.७) कोठ्यात कृमी असलेला.

कृमीलक–पु., **वनस्पति० मकुष्ठकः** (ध. ६.९२) धान्य. मठ, मटकी.

कृश–वि., **लक्षण० अमेदस्वी, अष्टनिन्दितपुरुषेष्वेकः** (सुसू. १५.३५) **अल्पमांसो निर्मांसो वा** (सुउ. ४०.१७४) **दुर्बलः** (सुसू. ४६.४२९) रोगाचे लक्षण–किडकिडीत, हाडकुळा, मेद नसलेला, मांस नसलेला. आठ प्रकारच्या निंद्य पुरुषांपैकीएक.

प्रतुदपक्षि० (असंसू. ७.७२) भक्ष्याला टोचून टोचून खाणारा एक पक्षी.

–शाख–पु., **वनस्पति० पर्पटः** (रा. ५.६६) पित्तपापडा.

कृशर–पु., **आहारद्रव्य० लवणार्द्रकहिङ्गुदालिसंमिश्राः तण्डुलाः सलिले पक्वाः कृशराशब्देन व्यपदिश्यन्ते तैः संभूता इयं शुक्रवर्धनी बल्या गुरुः पित्तकफकरी बुद्धिदा विष्टम्भमलमूत्रकरी दुर्जरा च** (भाप्रमिश्रप्र) **पिण्डस्वेदार्थमुपयुज्यते** (चसू. १४.२५) खिचडी. डाळ, तांदूळ, मीठ, हिंग, आले मिश्रित शिजविलेली असते. ही मलमूत्र प्रवृत्ति कमी करणारी पचण्यास कठीण, जड, बलवर्धक, शुक्रकारक, बुद्धि दायक. कफ व पित्त वाढविणारी असून शेक देण्याकरिता उपयुक्त.

(कृशरा)–स्त्री., **आहारद्रव्य० कृशरः** (सुचि. २५.३५) खिचडी.

–पिण्ड–पु., **तिलतण्डुलमाषकृतयवागूपिण्डः वातशूले स्वेदनार्थमुपयुक्तः** (सुउ. ४२.८९)

तीळ तांदूळ व उडीद ही बेताच्या पाण्यात घट्ट शिजविलेला गोळा. वाताच्या शूळावर शेकण्याकरिता उपयोगी.

कृशाङ्गता–स्त्री., **रोग० रसप्रदोषजरोगेष्वेकः** (चसू. २८.१०)
रसधातूच्या दुष्टीमुळे होणारा एक रोग.

कृशानु–पु., **वनस्पति० चित्रकः** (रा. ६.१२४)
कृशानुरग्निः, सर्वेऽग्निपर्यायवाचिनः शब्दाश्चित्रकौषधिवाचका इति सङ्केतः
चित्रक. कृशानु म्हणजे अग्नि. चित्रकाला अग्नीचीच नावे आहेत,
अग्निः (र. १२.१७) विस्तव.

कृशाशय–वि., **दोषशून्यामाशयः** (चसि. १२.४)
निर्दोष आमाशय असलेला.
तिलतण्डुलमाषकृता यवागूः (चसू. १३.६६)
तीळ तांदूळ व उडीद एकत्र शिजवलेला पातळसा पदार्थ.
तिलौदनः (सुचि. २५.३५)
तीळ व तांदूळ एकत्र शिजवलेला पदार्थ.
तिलतण्डुलमाषकृता पेया (अहृसू. ७.३८)
तीळ तांदूळ व उडीद पातळ शिजविल्यानंतर त्यातून काढलेली पेज. किंवा अगदी पातळ पेजेसारखा शिजवलेला पदार्थ.

कृषि–स्त्री., **धान्योत्पादनव्यापारः** (असंसू. ३)
धान्य उत्पादन करण्याचा व्यवसाय.

कृषिका–स्त्री., **वनस्पति० मूषककर्णी** (रापरि. ३.२१)
उंदीरकानी.

कृष्ण–पु., **वनस्पति० राजसर्षपकः** (१६.७०)
रायमोहरी, काळी मोहरी.
जीरकभेदः कृष्णजीरकः (ध. २.७०)
द्र० ' जीरकः '
जिऱ्याचा प्रकार, काळे जिरे.
मरिचम् (ध. २.८८) मिरे.
कृष्णा, पिप्पलीत्यर्थः (र. ३०.१०७) पिंपळी.
खनिज० सीसकम् (ध. ६.२१) सिसे.
अञ्जनम् (ध. ३.१५१) सुरमा. काळा सुरमा.
वर्ण० (सुसू. ३२.३) काळा वर्ण–रंग.
मूषिक० दष्टलक्षणानि दंशे शोफोऽसृक्छर्दिः (सुक. ७.१३)
काळा उंदीर. याचा दंश झाल्याने सूज व रक्ताची ओकारी होते.
लवण० कृष्णलवणम् (हे. अहृसू. १०.२७)
काळे मीठ, पादेलोण.
नयनस्य कृष्णमण्डलाख्यो भागः
(सुउ. १.११–१२) डोळ्यातील काळे बुबूळ.

(कृष्णा)–स्त्री., **वनस्पति० पिप्पली**
(सुचि. १५.२०–२१) पिंपळी.
सारिवा (ध. १.१६२) अनंतमूळ.
द्राक्षा (ध. ५.५६) द्राक्ष.
नीली नीलिनी (रा. ४.३५०) काळा दाणा.
कटुका (रा. ६.५५) कुटकी.
काश्मरी (९.१४७) शिवण, शिवणी.
लूता० दंशलक्षणम्–पुरीषगन्धिरल्पासृग्ज्वरमूर्च्छावमीदाहकासश्वासहेतुः (सुक. ८.११६–१७)
एक विषारी किडा. हा चावला तर मळासारखी घाण येते. थोडा रक्तस्राव, ज्वर, मूर्च्छा, ओकारी, दाह, खोकला. श्वास उत्पन्न करतो.
जलौका० अञ्जनचूर्णवर्णा पृथुशिरा (सुसू. १३.११)
जळवांची एक जात, काळी व जाड डोक्याची जळू.

–कञ्चुक–पु., **वनस्पति० चणकः** (ध. ६.१०१)
चणा. हरभरा. काळा हरभरा.

–कपालिकाशूर्प–पु., **कृष्णकपालिकेषिका नलमुञ्जवंशादिभवा । तत्कृतः शूर्पः** (चशा. ८.४२)
काळ्या रंगाचे खापर, नळ, मुंजा बांबु यांच्या पट्ट्यांचे विणलेले सूप.

–कर्कटक–पु., **कर्कट० अयं पादिष्वेको बल्यः कोष्णोऽनिलापहश्च** (सुसू. ४६.१११)
काळा खेकडा. पाय असणाऱ्या पाण्यातील प्राण्यापैकी एक. याचे मांस बलवर्धक, किंचित उष्ण व वातनाशक आहे.

–कर्मन्–न., **रूढानां शुक्लव्रणानां समानवर्णापादकं कर्म, येन स व्रणस्त्वक्सवर्णो भवति** (सुचि. १.८)
भरून येणाऱ्या व्रणाची पांढरी कातडी नेहमीच्या स्वाभाविक वर्णाची करण्याकरिता करावयाचा उपचार.

–कापोती–स्त्री., **वनस्पति०, सोमसमवीर्या महौषधिः ' सक्षीरां रोमशां मृद्वीं रसेनेक्षुरसोपमाम् । एवं रूपरसां चापि कृष्णकापोतिमादिशेत् ॥'** (सुचि. ३०.१२,१३) **' ......गोनस्यजगरीकृष्णकापोतीनां सनखमुष्टिं खण्डशः कल्पयित्वा क्षीरेण विपाच्य अभिधारितमभिहुतं च सकृदेवोपयुञ्जीत '** (सुचि. ३०.५)

महौषधी. सोमासारखी वीर्यवान्. ही लवयुक्त मऊ दुधाळ असून उसाच्या रसासारखी गोड असते. याच जातीच्या गोनसी, अजगरी, कृष्णकपोती ह्या वनस्पती तशाच तुकडे करून, दुधात शिजवून तूप लावून अग्नीला समर्पण करून एकदाच खाव्या.

–काम्बोजिका–स्त्री., कृष्णगुञ्जाफलम् (र. १८.४८) काळ्या गुंजेचे फळ.

–काष्ठक–न., वनस्पति० अगरू (रा. १२.४०) अगरू.

–गतरोगविज्ञानीय–पु., अध्यायसंज्ञा० (सुउ. ५.१) काळ्या बुबुळाचे रोग सांगितलेल्या अध्यायाचे नाव.

–गन्ध–पु., वनस्पति० शिग्रुः (चचि. ८.१२९) शेवगा.

–(गन्धा)–स्त्री., वनस्पति० शिग्रुः, शमीत्यपरे (ड. सुचि. १८.५) शेवगा (काळा), शमी.

–गन्धासव–पु., आसुतं तत्तदनुपानविचारानुसारं पर्णमृगमांसभक्षणोत्तरमयमनुपानविशेषत्वेन प्रोक्तः पर्णमृगाणामनुपानविशेषः (सुसू. ४६.४३२) शेवग्याचे आसव. हे झाडावर राहणाऱ्या प्राण्यांचे मांस खाल्ल्यावर अनुपान म्हणून प्यावे.

–गलक–पु., पक्षि० मयूरः (र. ११.१३१) मोर.

–गोक्षीर–न., कृष्णधेनोर्दुग्धम् (र. १८.५१) काळ्या गाईचे दूध.

–गोधा–स्त्री., सविषप्राणि० गुणाः–सौम्या श्लेष्मप्रकोपणी कफविकारहेतुः (सुक. ८.१२–१५) विषारी प्राणी. याच्या दंशाने कफदोष व कफविकार होतात.

–गौर–पु., व्रीहि० शीतः स्निग्धो लघुः स्वादुस्त्रिदोषघ्नश्च (चसू. २७.१३) एक काळसर तांदूळ. काळी साळ, थंड, स्निग्ध, हलका गोड व त्रिदोषनाशक.

–चूडिका–स्त्री., वनस्पति० गुञ्जा (रा. ३.४६) गुंजा.

–चूर्ण–न., खनिज० मण्डूरम् (रा. १३.३६) मंडूर.

–जटा–स्त्री., वनस्पति० जटामांसी (ध. ३.४५) जटामांसी.

–तण्डुला–स्त्री., वनस्पति० इन्द्रयवः (ध. २.१५) इंद्रजव.
कर्णस्फोटा (रापरि. ३.४१) तिळवण.

–तुण्ड–पु., कीट०, गुणाः–अयं सविषः अग्निप्रकृतिकोऽसौ पित्तजरोगान् करोति (सुक. ८.८–१२) विषारी किडा. हा डसल्यास पित्तज रोग करतो.

–धत्तूर–पु., वनस्पति० धत्तुरः (र. २३.१३) काळा धोत्रा.

–नाग–न., खनिज० सीसकम् (र. १७.६७–६८) सिसे.

–पर्ण–न., कृष्णताम्बूलपत्रम् (र. २०.२१६–२१७) काळे विड्याचे पान.

–पाकफल–पु. न., वनस्पति० करमर्दकम् (ध. ५.१०२) करवंद.

–पाटली–स्त्री., वनस्पति० कृष्णपुष्पा पाटली (असंउ. ८) काळ्या फुलाची पाडळ.

–पाण्डुत्व–न., लक्षण० कृष्णत्वसहितं पाण्डुत्वम् (चचि. १६.१७) लक्षण. काळसर पांढरेपणा.

–पिण्डीतक–पु., वनस्पति०, मदनभेदः कृष्णमदनः (असंउ. २८) द्र० 'मदन' काळे गेळफळ.

–फला–स्त्री., वनस्पति० बाकुची (ध. १.१६५) बावची.

–बर्बर–पु., वनस्पति० बर्बरभेदः कृष्णबर्बरः (रापरि. १०.४८) काळी बाभूळ.

–बीज–न., पिप्पलीतण्डुलः, नेत्रपाकेऽञ्जनार्थमुपयुक्तः (सुउ. १२.४४) पिंपळीचे दाणे. डोळा पिकला असतां अंजनाकरिता उपयुक्त.

–भारद्वाज–द्र० 'बर्बर' पहा 'बर्बर'

–भूमिजा–स्त्री., वनस्पति० गोमूत्रिका (रापरि. ८.४८) काळ्या जमिनीत होणारी तांबडी, गवताच्या जातीची गाईला दूध वाढविणारी वनस्पती.

–भेदा–स्त्री., वनस्पति० कटुका (ध. १.३७) कुटकी.

–मण्डल–न., नेत्रगतः कृष्णवर्णो वर्तुलाकारो विभागः (सुउ. १.१५) काळे बुबुळ.

–मत्स्य–पु., मत्स्य० अयं नादेयो नाम नदीसमुद्भवः। लक्षणम्–' कृष्णमत्स्यस्तु शकली बहुकण्टकसंयुतः। कषायवर्णो रक्ताक्षः...' (सुसू. ४६.११३–११४) अपतानके अस्य वसोपयुज्यते (सुचि. ५.१८) काळा मासा; रंग भगवाही असतो. फार काटे असतात. लाल डोळे असतात. अपतानक–धनुर्वातासारख्या रोगात याची चरबी पिण्यास उपयुक्त.

–मल्लिका–स्त्री., वनस्पति० अर्जकभेदः, कृष्णार्जकः (ध. ४.५६) द्रष्टव्यं ‘ अर्जक’
काळा अजवला.

–मांस–न., शारीर० यकृत् (र. २३.६१)
पित्ताशय.

–माणिक्य–पु., (र. २०.३१–३२)
पारदयोग० सुवर्णमाक्षिकगन्धकयुक्तः कुष्ठनाशनः
पारा, सुवर्णमाक्षिक इ० युक्त एक योग. कुष्ठनाशक.

–मालुक–पु., वनस्पति० अर्जकभेदः कृष्णार्जकः (रा. १०.८६) द्र० ‘ अर्जक ’
काळा अजवला.

–मीन–पु., मत्स्य० कृष्णमत्स्यः कण्टकयुक्तो मत्स्यः (र. २८.७७)
काळा मासा.

–मुद्ग–पु., वनस्पति० मुद्गभेदः ‘ वासन्ताः कृष्णमुद्गाश्च ’ मुद्गाः कृष्णवर्णा इत्यर्थः (ध. ६.८३) द्र० ‘ मुद्ग ’.
काळे मूग. हे वसंत ऋतूत होतात.

–मुष्कक–पु., वनस्पति०, मुष्ककः (ध. ५.१३२)
हिचा क्षार करितात.

–मूला–स्त्री., वनस्पति० सारिवा (र. १७.४३–४६)
अनंतमूळ. काळ्या मुळाचे.

–मूली–स्त्री., वनस्पति० कृष्णमूला (र. १७.४३–४६) अनंतमूळ.

–लवण–न., लवण० सौवर्चलम् (ध. २.३०)
काळे मीठ. पादेलोण.

–ला–स्त्री., वनस्पति० गुञ्जा (ध. ४.२९) गुंज.
काचलवणम्, नीलकाचोद्भवम् (रा. ६.४४)
बांगडखार.

–लोह–न., खनिज० लोहभेदः तीक्ष्णलोहम्
तीक्ष्णलोहम् (सुसू. ३८.६२–६३)
गुणाः–चक्षुष्यं कषायं स्वादु तिक्तकं लेखनं शीतं वातलं कृमिकुष्ठकफनाशनं गात्रशैथिल्यपालित्यपाण्डुरत्वघ्नं शोषशोफविनाशि च (असंसू. १२.१७–१८)
धातु–काळे लोखंड. पोलाद.
गुण–तुरट, गोड, कडू, थंड, वातवर्धक, दोष खरडून काढणारे, कृमि, कुष्ठ, कफ, शोष, पांडु, सूज, केस पिकणे व अवयवांची शिथिलता नाहीसे करते. डोळ्यांना हितकर.

–लोहक–न., खनिज० लोहम् (ध. ६.२६)
लोखंड (काळे).

–लोहाद्यञ्जन–न., अञ्जन० कुमाराणां कुकूणके हितम् (सुउ. १९.१४)
पोलादाचे अंजन. मुलांच्या कुकूणक रोगावर चांगले.

–वर्ग–पु., द्रव्यगण० रसकर्मणि प्रशस्तः, कदलीकारवल्ली त्रिफला नीलिका देवनलः कर्दमः कासीसं बालाम्रं चेति (र. १०.९४)
काळा वर्ग. या वनस्पती व हिराकस पाऱ्याच्या संस्कारात उपयुक्त.

–वल्लिका–स्त्री., वनस्पति० जन्तुका (रा. ३.१२८)
पहा ‘ जन्तुका ’.

–वल्ली–स्त्री., सारिवा (ध. १.१६२) अनंतमूळ.

–वृन्तका–स्त्री., वनस्पति० काश्मरी (ध. १.११७)
शिवण.

–वृन्ता–स्त्री., वनस्पति० माषपर्णी (ध. १.१३६)
रानउडीद.

–व्रीहि–पु., वनस्पति० व्रीहिः (ध. ६.७२) व्रीहिषु श्रेष्ठः कृष्णतुषतण्डुलः, अयं कषायानुरसो लघुश्च (सुसू. ४६.१४)
काळी साळ. व्रीहीजातीमध्ये उत्तम. हलका, किंचित तुरट.

–शण–पु., वनस्पति० शणः, कृष्णपुष्पशणवृक्षः (चचि. २६.२६९)
काळ्या फुलांचा सण, ताग.

–शालि–स्त्री., वनस्पति० व्रीहिभेदः कृष्णव्रीहिः (ध. ६.७०) काळी साळ.

–शालुक–पु., वनस्पति० अर्जकभेदः, कृष्णार्जकः (ध. ४.५६) द्र० ‘अर्जक’
काळा अजवला. पहा ‘अर्जक’.

–शिंशपा–स्त्री., वनस्पति० शिंशपा० (रा. ९.१९८)
वनस्पती. काळा शिसव.

–शिग्रु–पु., वनस्पति० शिग्रुः (रा. ७.६२)
काळा शेवगा.

–शैरेयक–पु., वनस्पति० झिण्टिका, कृष्णझिण्टी (चक्रः चचि. २६.२६८) ‘कृष्णसैरीयकः’ इत्यपि (चचि. २६.२६८) काळा कोऱ्हांटा.

–सत्त्व–न., कृष्णरूपाकृतिः (सुउ. ६१.१२)
काळी आकृति.

–सर्प–पु., सर्प० राजिमन्थः (चचि. २३.१३६)
एक सर्प. ओळी किंवा पट्टे असलेला.

दर्वीकरः (सुक. ४.३४ (१);
दर्वी फणा, तां करोति उन्नमयति कुपितः सन्निति दर्वीकरः
फणा असलेला नाग.

–सर्पमसी–स्त्री., कृष्णसर्पस्य दग्धत्वेनातिकृष्णत्वं प्राप्तस्य चूर्णम् (सुचि. ९.१७)
काळा साप जाळून केलेली मषी. त्याची काळी राख.

–सर्पविष–न., विष०, दूष्योदरे उपयुज्यते, तदर्थ-मिक्षुकाण्डानि वल्लीफलानि वा कृष्णसर्पेण भक्षयेत् (सुचि. १४.८)
काळ्या नागाचे विष. त्रिदोषज उदरात ऊस किंवा वेलीची फळे यांना नाग चाववून तो ऊस किंवा फळ रोग्याला देतात.

–सर्पशिरस्–न., नेत्ररोगेषु तर्पणार्थमस्य क्वथ-नोत्पन्नः स्नेह उपयुज्यते (असंउ. १९)
काळ्या सापाचे डोके. डोक्याचा काढा केल्यानंतर त्यावर येणारा तवंग–चरबी डोळ्याच्या रोगात तर्पणाकरिता वापरतात.

–सर्पाख्या–स्त्री., वनस्पति०, वाराही, इयं काश्मी-रादिदेशेषु वसन्तकाले दृश्यते (सुचि. ३०.३४)
ही वनस्पती काश्मीरादी देशामध्ये वसंत ऋतूत दिसते.

–सर्षपा–स्त्री., वनस्पति०, राजसर्षपकः (ध ४.४३)
काळी मोहरी, अर्जुन.

–सारथि–पु., वनस्पति०, अर्जुनः (रा ९.१९२)
अर्जुनसादडा.

–सारा–स्त्री., वनस्पति० शिंशपा (ध. ५.१२१)
शिसव.

–सारिवा–स्त्री., वनस्पति० सारिवा (सुसू. ३८.४.५) काळे अनंतमूळ.

–सिकता–स्त्री., कृष्णवर्णवालुका, इमामग्निवज्ज्वलितां विधाय जले प्रक्षिप्य तज्जलं तृष्णासु शमनार्थं पेयम् (चचि २२.४४)
काळी वाळू. ही विस्तवाप्रमाणे लाल तापवून पाण्यात विझवून ते पाणी तहान विकारावर पिण्यास द्यावे.

–सैर्यक–पु., वनस्पति०, कुरण्टभेदः (र. ३०. ५८.५९) द्र० 'कुरण्टक' काळा कोन्हांटा.

–हिरण्य–पु., वनस्पति० धत्तुरभेदः कृष्णधत्तुरः (र. १७.१३७) काळा धोत्रा.

कृष्णा–स्त्री., काळ्या वर्णाची स्त्री.

कृष्णाख्या–स्त्री., पुनर्नवा (रा. ५.४१०) पुनर्नवा.

कृष्णागुरु–न., वनस्पति०, अगरुः (ध. ३.२५)
काळा अगरू.

कृष्णाजाजी–स्त्री., वनस्पति० जीरकभेदः कृष्णजीरकः (ध. २.७०) काळे जिरे.

कृष्णाजिन–न., कृष्णासारचर्म (सुचि. २९.१२)
काळविटाचे कातडे.

कृष्णाञ्जनी–स्त्री., वनस्पति०, कालाञ्जनी (रापरि ४.४३)
रेचक वनस्पती.

कृष्णात्रेय–पु., ऋषि०, 'कृष्णात्रेयः पुनर्वसोरभिन्न एवेति वृद्धाः ।' (चक्रः, चचि. १५.१३१) 'नवायसमिदं चूर्णं कृष्णात्रेयेण भाषितम्' (चचि-१६.७१) केचित्तु श्रीकण्ठदत्तशिवदाससेनादिभिः शालाक्यविषये उद्धृतेभ्यः कृष्णात्रेयवचनेभ्यः कृष्णात्रेयपुनर्वस्वोर्भेदं मन्यन्ते; शालाक्यतन्त्रप्रणेता कृष्णात्रेयोऽन्यः, परं पुनर्वसोरपि कृष्णात्रेय इति नाम्नि नास्ति सन्देहलेशोऽपि, चरकप्रतिसंस्कारे भेलतन्त्रे च तस्य कृष्णात्रेयनाम्नोल्लेखात् इति आचार्ययादवजीकृता चरकसंहिताप्रस्तावना
पुनर्वसु ऋषि. शालाक्य तंत्रकार कृष्णात्रेय हे दुसरे.

कृष्णादिघृत–न., घृत०; कफजापस्मारे उपयुक्तम् (सुउ. ६१.३०)
पिंपळी इ० द्रव्यांनी सिद्ध केलेले तूप कफज अपस्मारात उपयुक्त.

कृष्णायस–न., खनिज० लोहम् (ध. ६.२६)
काळे लोह-लोखंड.
सीसकम् (रा. १३.२१) शिसे.
कृष्णलोहचूर्णम्, नेत्ररोगेऽञ्जनार्थमुपयुक्तम् (सुउ. १९.१४)
काळ्या लोखंडाचे चूर्ण डोळयात अंजनाकरिता चांगले.

कृष्णारुण–पु., वनस्पति० चित्रकः (ध. २.८०) चित्रक.

कृष्णार्जक–पु., वनस्पति० अर्जकभेदः, गुणाः—कटुरुष्ण-रुच्यः सुखप्रसवकारकः कफवातघ्नः कृत्रिमविष-रक्तदोष–नेत्रामयविनाशनम् (ध. ४.५६)
काळा अजवला. वनस्पती. गुण–कडु, उष्ण, कफ वातनाशक. चव सुधारणारा, रक्तदोष, डोळ्याचे विकार कृत्रिमविष नाशक व सुखप्रसूतीकरित उपयुक्त.

कृष्णालु–पु., वनस्पति० नीलालुः (रापरि. ७.३२)
काळा अळू.

कृष्णाश्रयविकार–वि., नेत्रस्य कृष्णमण्डलगतो रोग

अयं सव्रणाऽव्रणपाकात्ययाऽश्रयजभेदाच्चतुर्विधः
(सुउ. ५.३) काळ्या बुबुळाचा विकार.

कृष्णाढ्या–स्त्री., वनस्पति० पिप्पली (सुउ. १७.८–१०)
पिंपळी.

कृष्णेक्षु–पु., वनस्पति० इक्षुः (रा. १४.१८७)
काळा ऊस.

कृष्णोदरश्वेतकपोत–पु., सर्प०; दर्वीकरः
(सुक. ४.३४ (१) काळा नाग.

कृष्णोदुम्बरिका–स्त्री., वनस्पति० काकोदुम्बरिका
(रा. ११.१४२) काळा उंबर, खर्वती, खरोती.

–कृष्णका–स्त्री., वनस्पति० राजिका (ध. ४.६०)
मोहरी (काळी)

क्लृप्तनख–वि., शस्त्रवैद्यलक्षणेष्वेकः छिन्नश्लक्ष्णनखः
(सुचि. ७.३०)
नखे काढलेला, गुळगुळीत नखाचा. शस्त्रवैद्याचे लक्षण.

क्लृप्तीभावः–पु., अप्रवृत्तिः (चनि. १.२१)
भेदः स्फुटनं यथा नखादीनाम् (चनि. १.२१)
मळमूत्रांची अप्रवृत्ति, फुटणे. नखे त्वचा इ०,

केकिन्–पु., पक्षि०, मयूरः (र. ११.१२९) मोर.

(केकि)–शिखा–वनस्पति० बर्हिचूडा (रापरि. ५.१३)
मोरशिखा, मयूरशिखा.

केतकसूची–स्त्री., वनस्पति० (असंउ. ६)
केवड्याचे काटे.

केतकिक्षार–पु., केतकिजः क्षारः, स च वातगुल्महरः
(सुउ. ४२.४५)
केतकीचा क्षार. केवड्याचा क्षार वातगुल्महर.

केतकी–स्त्री., वनस्पति०; जातिः (रा. १०.२१३)
सुगन्धिपुष्पवृक्ष०; प्रावृषि केतकी पुष्पिता भवति ।
इयं श्वेतस्वर्णभेदेन द्विधा । श्वेताया गुणाः–कटुः
स्वादुस्तिक्ता लघुः कफघ्नी; स्वर्णकेतकीगुणाः–
तिक्तोष्णा चक्षुष्या (भाप्र) वैक्रान्तद्रावणे केतकी
रस उपयुक्तः (र. ४.७६–७७)
केतक्याः कुसुमं वर्ण्यं केशदुर्गन्धनाशनं च ।
स्वर्णकेतक्यास्तु मदकारि सुखकरं च । तदतिशीतं
कटु कफपित्तापहं रसायनं बल्यं देहदार्ढ्यकरं च
(धपरि. ५.१)
केवडा. सुगंधी फूल. पांढरे व सुवर्णवर्णी असे दोन प्रकारचे. **पांढरा केवडा** कडू, तिखट, गोड, हलका, कफनाशक. **सोनेरी केवडा** कडू, उष्ण, डोळ्यांना चांगला. **फुल** पांढरे केसांचा दुर्गन्ध नाशक व वर्ण चांगला करणारे. **सोनेरी फूल** मद उत्पन्न करणारे सुखकर. अति थंड, तिखट, कफपित्तनाशक, रसायन, बलवर्धक, शरीर दृढ करणारे आहे.

वैक्रांतमण्याचे द्रावण करण्याकरिता केवड्याचा रस उपयुक्त.

–स्तन–पु., केतक्याः आदौ स्तनाकारतुल्यः पश्चाच्च
प्ररोहरूपः स्थूलः अवयवः (र. ३०.५८)
केवडीचा स्तन. प्रथम स्तनाकार अवयव होतो, नंतर जाड पारंबीसारखा लांब वाढतो.

केतु–पु., वनस्पति० अग्निमन्थः (ध. १.११०)
अरणी, टाकळी.

केदार–पु., क्षेत्रम् (सुसू. ४५.४) शेत.
जलाशय० अवनिपतितजलसंचयस्थानम्
(सुसू. ४५.४) पावसाचे पाणी सांठलेले डबके.
षष्टिकभेदः (सुसू. ४६.८)
साठे तांदुळाचा एक प्रकार.

–कटुका–स्त्री., वनस्पति० कटुका (रा. ६.५६)
कुटकी.

–कुल्या–स्त्री., न्याय० कुल्याभिः कृत्रिमाभिरल्प-
सरिद्भिः केदारो यथोपस्निह्यते तथा सिराभिः शरीर-
मुपस्निह्यते (सुशा. ७.३)
एक न्याय. ज्या प्रमाणे पाटाने (कुल्या) झाडांची आळी, शेतांतले वाफे (केदार) ही ओली होतात व त्यातल्या झाडांचे पोषण होते; तसेच शरिरात शिरांनी धातु, अवयव इत्यादींचे पोषण होते; हा केदारकुल्या न्याय.

–ज–न., वनस्पति० पद्मकम् (रा. १२.१४९)
कमळ.

केबुक–पु., वनस्पति० तिक्तस्कन्धे द्रव्य० पत्तूरः
(चवि. ८.२०१५) शाक० (चचि. १४.१०)
गुणाः–रक्तपित्तहरो हृद्यो सुलघुः कुष्ठमेहज्वरश्वास-
कासारुचिहरः (सुसू. ४६.२६२,२६३)
एक कडू वनस्पती. भाजी. **गुण**–रक्तपित्तनाशक, चांगली, हलकी, कुष्ठ, मेह, ज्वर, श्वास, कास-नाशक, अरुचिहर, हृदयाला हितकर.

केबुकाकन्द–पु., कन्द० अस्य निर्यासः श्लीपदे पानार्थ-
मुपयुज्यते (सुचि. १९.६२)
केबुकाचा कंद. याचा काढा श्लीपदात–गजपदात–वारुळ या रोगात देतात.

केम्बुक–न., वनस्पति० गुणाः–तिक्तं, पाके कटु, शीतं,
वातकृत् कफपित्तघ्नं च (अहृसू. ६.७८)
गुण–कडू, पचनानंतर तिखट, थंड, वातकर, कफपित्तनाशक आहे.

केलूट–पु. न. **कन्दशाक० जलोदुम्बरः, गुणाः–रूक्षं ग्राहि हिमं गुरु** (अहृसू. ६.९२)
एक उंबराचा भेद. किस्मक हे एक संस्कृत नांव. हा वर्ग भाजीच्या कंदांचा. **गुण**–रूक्ष, मळ बांधणारा, थंड व जड.

केवल–वि., **अमिश्रितं, एकमात्रम्** (सुसू. ३५.४७)
ज्याच्या जोडीला कोणी नाही, ज्यात मिश्रण नाही, ते एकच.

–वात–पु., **शुद्धवातः** (अहृसू. ६.६५)
ज्या वाताचे जोडीला कफ पित्त आम इ० कोणाची ही दुष्टि नाही असा.

–वातरोग–पु., **पित्तादिदोषेण असंसृष्टः केवलवातारब्धः रोगः** (सुचि. ३३.१४)
ज्या वातरोगात पित्तादि दोष दुष्ट वाताच्या जोडीला नाहीत असा.

केवलामलकरसायन–न., **रसायन०, यतेन्द्रियो ब्रह्मचारी सावित्रीं मनसा ध्यायन् पयोवृत्तिः संवत्सरं गवां मध्ये वसेत् । संवत्सरान्ते पौषीं माघीं फाल्गुनीं वा तिथिं त्र्यहोपवासं कारयेत् । शुक्लपक्षे आमलकीवनं प्रविश्य बृहत्फलाढ्यमामलकीद्रुममारुह्य शाखागतं फलं पाणिना गृहीत्वाऽमृतागमपर्यन्तं ब्रह्म जपँस्तिष्ठेत् । तदा क्षणमामलकेऽमृतमवश्यं तिष्ठति । अमृतसंयोगात्तानि शर्करामधुकल्पानि स्नेहवन्ति मृदूनि च भवन्ति । तेभ्यो यावन्ति भक्षयेत्तावन्ति वर्षसहस्राण्यागतयौवनैर्जीवेत् । एषां सौहित्यं गत्वा अमरसंनिभो भवति । अस्य श्रीर्वेदाः वाग्रूपिणी देवता च स्वयमुपतिष्ठन्ते** (चचि. १ (३) ९.१४)
केवल आवळ्याचेच रसायन. सेवनेच्छु व्यक्तीने प्रथम एक वर्ष केवळ गाईच्या दुधावर गाईच्या कळपामध्ये रहावे व ब्रह्मचारी जितेन्द्रिय राहून, नित्य मनात सावित्रीचे ध्यान करावे. वर्षाचे पौष माघ किंवा फाल्गुनात शेवटी तीन दिवस उपवास करून शुक्लपक्षात मोठे व पुष्ट आवळे असलेल्या आवळ्याच्या वनात प्रवेश करावा. आवळ्याच्या झाडावर चढावे. एका शाखेचे आवळे हातात घेऊन ब्रह्माचा म्हणजे ओंकाराचा जप करीत बसावे. आवळ्यात अमृत निर्माण होईपर्यंत बसावे. एक क्षण असा येतो की त्यात जरूर अमृत निर्माण होते. अमृताचा आवळ्यांशी संयोग झाल्यामुळे ते साखर मध यांसारखे गोड मऊ व स्निग्ध होतात. त्यातून एकेक खाण्याला सुरवात करावी; जितके आवळे खाल्ले जातील तितकी हजार वर्षे तारुण्ययुक्त आयुष्य लाभेल. पोटभर खाल्ले तर तो देवांसारखा आयुष्मान होईल. त्याच्या ठिकाणी वेदवाक्यरूपिणी श्री स्वतःच प्रकट होते.

–केवा–स्त्री., **वनस्पति०, केविका** (रापरि १०.३३)
अतिसुगंधी असल्यामुळे भुंगे आकृष्ट होतात, पण भुंगे फुलावर बसले की ते मरतात अशी वनस्पती.

–केविका–स्त्री., **वनस्पति० गुणाः–मधुरा शीता पित्तहरा वातश्लेष्मरुक्पित्तच्छर्दिघ्नी दाहश्रमहरा च** (रापरि. १०.३३)
पहा 'केवा' **गुण**–गोड, थंड, पित्तनाशक, वातकफ, वेदना व पित्ताची ओकारी नाशक, दाह व श्रमनाशक.

केबुक–पु., **वनस्पति०, केसुरः** (ड. सुउ. ५४.२५)
क्रमिघ्न वनस्पती

केबुकाकन्द–पु., **वनस्पति० केबुकाकन्दः** (सुचि. १९.६२) पहा 'केबुकाकन्द'

केश–पु., **रोम** (चसू. १.६९) **अस्थ्नो मलः** (चचि. १५.१९) (सुसू. २९.९–१५)
केश, केस. केश हा अस्थिधातूचा मळ.

(केशी)–स्त्री., **वनस्पति० गन्धमांसी** (ध. ३.४७)
जटामांसी.
शतावरी (असंउ. ९) शतावरी.
भूतकेशी (चचि. ९.४५) अपस्मारनाशक वनस्पती.

–घ्न–न., **केशनाशकम्** (अहृसू. ६.१३०) केशनाशक.

–दोष–पु., **रोग० केशदुष्टिः, अस्थिप्रदोषजरोगेष्वेकः** (चसू. २८.१६)
केस विकृत होणे, हा विकार अस्थि धातूच्या विकृतीमुळे होतो.
लक्षण० केशशातः, केशच्यवनमिति यावत् (अहृसू. २०.४) केस गळणे.

–प्रसाधनी–स्त्री., **वनस्पति० कङ्कतिका** (सुचि. २४.२९) फणी, कंगवा.

–भू–स्त्री. **केशभूमि.** (अहृसू. २२.३०)
केश असलेली त्वचा–कातडी, केस उत्पन्न होण्याचे स्थान.

–भूमि–स्त्री., **त्वक्, केशोत्पत्तिस्थानम्** (चचि. २६.१३२) **मस्तकम्** (असंसू. २९.१७) **केशभूमिः स्निग्धा लोहिता निर्मला निर्व्रणा च प्रशस्यते** (कासू. २८.६)

त्वचा. केश उत्पन्न होण्याचे स्थान; डोके. केश उत्पन्न होणारी त्वचा स्निग्ध, लाल; निर्मल, व्रणरहित असणे उत्तम.

–भूमिस्फुटन–रोग०, **अशीतिवातविकारेष्वेकः** (चसू. २०.११)
एक रोग. केस असलेल्या त्वचेला भेगा पडणे; ऐशी वातविकारांपैकी एक.

–मथनी–स्त्री., वनस्पति० **शमी** (रा. ८.१५२) शमी.

–मुष्टि–पु., वनस्पति० **महानिम्बः** (ध. १.३१)
मोठा निंब, बकाणा निंब.
विषमुष्टिः (रापरि. ४.३९) कुचला.

–रञ्जन–पु., वनस्पति० **भृङ्गारकः** (ध. ४.११) माका.
न., **श्वेतकेशानां कृष्णीकरणम्** (र. ३०.६१)
पांढरे केस काळे करणे.

–रुह्–स्त्री., वनस्पति० **नीलिनी** (ध. १.२३३)
काळा दाणा.

–(रुहा)–स्त्री., वनस्पति० **महाबला** (ध. ४.२)
मोठी बला, बलामोटा.
दन्ती (ध. १.२२५) दांतीमूळ.

–रूपा–स्त्री., **वृक्षादनी** (रा. ५.१४२)
वनस्पती. बांडगूळ.

–लुञ्चन–न., **केशोत्पाटनम्** (असंउ. २) केस उपटणे.

–वर्धनी–स्त्री., वनस्पति० **महाबला** (रा. ४.४२४)
मोठी बला.

–विधृति–स्त्री., लक्षण० **रोम्णामवलम्बनम्, स्वेदस्य कचरोमधारणमपि** (अहसू. ११.५)
केस धारण करणे. हे स्वेदाचे घाम या घटकाचे कार्य आहे.

–शात–पु., लक्षण० **केशच्यवनम्** (सुक. ३.४१-४२)
केस गळणे.

–सीमन्तकृत्–पु., रोग० **ज्वरभेदः सीमन्तः केशमार्गः, केशेषु सीमन्तान् करोतीति केशसीमन्तकृत्, अयमसाध्यो ज्वरः** (चचि. ३.५२–५३)
रोगकार्य. ज्वरकार्य. भांग. केसात भांग निर्माण करणारा ज्वर, असाध्य.

–हन्त्री–स्त्री., वनस्पति० **शमी** (ध. ५.९५) शमी.

केशनी–स्त्री., वनस्पति० **मांसी** (रा. १२.९०)
जटामांसी.

केशर–पु., न., वनस्पति० **पद्मकेशरम्** (सुउ. ४५.३३)
कमळाचे केशर.
नागकेशरम् (चसू. ५.२०) नागकेशर.
बकुलः (सुउ. ४७.६१) बकुळ.

केशरिन्–पु., **जलचरपक्षि०** (चसू. २७.४२)
पाण्यात रहाणारा पक्षी.

केशरुहा–स्त्री., वनस्पति० **महाबला** (रा. ४.४२४)
मोठी बला.

केशवावास–पु., **पिप्पलः** (ध. ५.७८) पिंपळ.

केशाद–पु., **रक्तजकृमि० अयं ताम्रवर्णः, इमे अणवो वृत्ताश्चापादाश्च, सूक्ष्मत्वाच्चैके भवन्त्यदृश्याः** (चवि. ७.११)
केस खाणारा कृमी. रक्तदुष्टीने होतो. हा तांबडा, अणु, वाटोळा, पाय नसलेला, सूक्ष्म, अदृश्य असतो.

केशान्त–पु. **शङ्खयोरुपरिभागः** (सुसू. ३५.१२)
केसांची मर्यादा. कानशिळाच्या वरचा भाग.

केशार्हा–स्त्री., वनस्पति० **महानीली** (रा. ४.३५३)
मोठी नीली. मोठा काळा दाणा.

केशिका–स्त्री., **शतावरी** (रा. ४.४३९)
वनस्पती. शतावरी.

केशोण्डुक–न., **केशैः कृतं विटकं पुञ्जो वा, कण्ठगतशल्यादेर्वमनेनोद्धरणार्थमुपयुज्यते । वमतश्च शल्यैकदेशसक्तं ज्ञात्वा सूत्रं सहसा त्वाक्षिपेत्** (सुसू. २७.१९)
केसांचा पुंजका. घशात अडकलेले शल्य काढण्याकरिता याचा उपयोग करतात. हा केसांचा पुंजका दोरीला बांधून घशात घालावा, त्यामुळे ओकारी येईल, त्याबरोबर घशात अडकलेले शल्य केसांच्या पुंजक्यात अडकते, नंतर दोरी बाहेर ओढून शल्य बाहेर काढावे.

केशोन्दुक–न., **केशोण्डुकम्** (अहसू. २८.३७)
पहा ' केशोण्डुक '.

केश्य–वि., **केशहितम्** (अहसू. ५.६०)
जे केसांना हितकर ते.
वनस्पति० **अगरुभेदः, कृष्णागरुः** (रा. १२.४०)
द्र० ' अगरु '. काळा अगरु–पहा ' अगरु '.
वालकम् (ध. १.४७) वाळा.
भृङ्गराजः (रा. ४.२०) माका.

केसर–पु., वनस्पति० **मातुलुङ्गः** (रा. ११.२६)
महाळुंग.
बकुलः (रा. १०.२६२) बकुळ.
पद्मकेसरम् (रा. १०.२६२) कमळाचे केशर

–नागकेसरम् (ध. २.४८) नागकेशर.
खनिज० **कासीसम्** (ध. ३.१२३) हिराकस.

–वर–न., वनस्पति० कुङ्कुमम् (रा. १२.२१) केशर.
–केसराम्ल–पु., वनस्पति० मातुलुङ्गः (ध. ५.२२) महाळुंग.
केसरिका–स्त्री., वनस्पति० महाबला (रा. ४.४२४) मोठी बला. मुद्रिका.
केसरिन्–पु., वनस्पति० मातुलुङ्गः (ध. ५.२२) महाळुंग.
कैंशुक–वि., पलाशसंबन्धि (सुउ. १०.९) पळसाचे.
कैकशेय–पु., ऋषि० (चसू. १.१२) एक ऋषि.
कैटभ–पु., असुरविशेषः (सुक. ३.१८) एक दैत्य.
कैटर्य–पु., वनस्पति०; पर्वतनिम्बः (चसू. ४.१८) फार मोठ्या पानांचा निंब.
कट्फलम् (चसू. ४.१०) कायफळ.
कैडर्य–पु., न., वनस्पति० सुरभिपत्रम् (असंउ. ६) निम्बभेदः, कैडर्यनिम्बः (रा. ९.४८) कढीनिंब.
–निम्ब–पु., वनस्पति० गुणाः–कटुस्तिक्तः कषायः शीतो लघुः सन्तापशोषकुष्ठरक्तविकारक्रिमिभूतविषादिरोगघ्नः (रा. ९.४८)
हिं.—कृष्णनिंव, मीठा निंब.
म.—कढीनिंब.
गु.—मीठो लिंबडो.
बं.—घोडानिम.
त.—करुवेप्पिलै.
गुण–तिखट, कडु, तुरट, थंड, हलका, आग, रक्तविकार, क्रिमि, कुष्ठ, शोष, (क्षय) भूतबाधा, विषनाशक.
महानिम्बः (सुउ. २८.४) बकाणा निंब.
पूतिकरञ्जः (असंउ. १०, इन्दु) घाणेरा करंज.
कटभी (रापरि. ९.३७) मालकांगोणी. विष्णुक्रांता.
कैण्डर्य–पु., वनस्पति० कैडर्यनिम्बः (असंसू. १५) कढीनिंब.
कैण्डर्यक–पु., वनस्पति० कैडर्यनिम्बः (असंचि. १३) कढीनिंब.
कैतक–न., वनस्पति० केतकीपुष्पम् (असंसू. १२.८९) केवड्याचे फूल.
कैदार–पु., धान्य० शालिभेदः, अनूपजः शालिः, गुणाः–मधुरो वृष्यो बल्यः पित्तनिबर्हण ईषत्कषायोऽल्पमलो गुरुः कफशुक्रलः (सुसू. ४६.१७) द्र० 'शालि.'
धान्य. साळ. **गुण**–हे तांदूळ गोड, थोडे तुरट, बलवर्धक, मळ कमी करणारे, जड, कफ व शुक्रवर्धक, पित्तनाशक. पहा 'शालि'.

कैरला–स्त्री., वनस्पति० विडङ्गम् (ध. २.११) वावडिंग.
कैरली–स्त्री., वनस्पति० विडङ्गम् (ध. २.११) वावडिंग.
कैरव–न., वनस्पति० कुमुदम् (रा. १०.२४६) कमळ.
विडङ्गम् (काखिल. ११.९७) वावडिंग.
(कैरवी)–स्त्री., वनस्पति० वनमेथिका (रा ५.१८५) रानमेथी.
कैरविणी–स्त्री., वनस्पति०; उत्पलिनी (रा १०.२५०) द्रष्टव्यं 'कुमुद' निळी कमलिनी.
कैरात–पु., वनस्पति० किराततिक्तः (रा. ९.५०) काडे चिराईत.
प्रतुदपक्षि० (चसू. २७.५०) भक्ष्याला टोचून खाणारा एक पक्षी.
–तिक्त–पु., वनस्पति० किराततिक्तः (रा ९.५०) काडे चिराईत.
कैलास–पु., पर्वत० (चचि. १३.३) पर्वत.
कैलिञ्जी–स्त्री., किलञ्जसाधनानां कुशकाशादिद्रव्याणामियं कैलिञ्जी (सुचि. ३२.७) घाम काढण्याकरितां दर्भ इत्यादिकांनी केलेली नळी.
कैवर्तिका–स्त्री.. वनस्पति०, गुणाः– कषाया लघुर्वृष्या कफनाशिनी कासश्वासहरा मन्दाग्निदोषनुच्च (रापरि. ३.३५)
एक लता. तुरट, हलकी, कफनाशक, शुक्रवर्धक, खोकला, श्वास व मंदाग्नि नाशक.
कैवर्तिमुस्त–न., वनस्पति० जलमुस्तम् (ध १.४३) नागरमोथा.
कैवल्य–न., मोक्षः (सुशा. १.८) मोक्ष.
कैशिकी–स्त्री., व्यधनानां कुठारिकादीनां सूचीकुशपत्रादीनां केशप्रमाणा धारा (सुसू. ८.१०) कापणाऱ्या तोडणाऱ्या कुऱ्हाड इ० शस्त्रक्रियेतील शस्त्रांची केसाइतकी पातळ धार.
कोककर्कटिका–स्त्री., वनस्पति० पिण्डखर्जूरिका (रा. ११.७१) पेंडखजूर.
कोकनद–न., वनस्पति० पद्मभेदः, रक्तपद्मम् (चवि. ६.१७) (ध. ४.१५२) कमळाचा प्रकार, तांबडे कमळ.
कोकिल–पु., प्रतुदपक्षि० स्त्री., कोकिला (चक. १.८) (सुक. १.३१) द्र० 'प्रतुद' कोकीळ, कोकिळा.
सविषमूषिकभेदः, तद्दष्टलक्षणम्–उग्रग्रन्थयो ज्वरो दारुणो दाहश्च (सुक. ७.२४–२५)

विषारी उंदीर प्रकार. **दंशलक्षण**–उग्र गांठी, ताप, त्रासदायक दाह.

सविषकीट० गुणाः–सौम्यः श्लेष्मप्रकोपणः सन् कफविकारान् करोति (सुक. ८.१२–१५)

विषारी किडा. **गुण**–सौम्य, कफप्रकोपी, कफविकार करतो.

अर्धदग्धं काष्ठम् (र. २.१२५)

अर्धवट जळालेले लाकूड, कोळसा.

–गुडिका–योग० **द्राक्षाक्षुद्रादियुक्तः, नेत्ररोगेषु उपयुक्तः** (काखि. १३.५०–५१)

एक औषधि गुटिका. द्राक्षे रिंगणी इत्यादींनी युक्त योग. नेत्रविकारात उपयुक्त.

कोकिलाक्ष–पु., **वनस्पति० गुणाः–मधुरः शीतः बल्यः रुच्यः सन्तर्पणः वृष्यः कफघ्नः पित्तातिसारनुच्च** (र. ११.१००)

हिं.—तालमखाना, कैलया.

म.—**विखरा, तालीमखाना.**

गु.—एखरो.

बं.—कुलियारवाडा, कुलेकाँटा, कुलव, शूलमर्दन.

त.—नीरमुल्ली.

तालीमखाना गोड, थंड, बलकर, रुचिकर, पौष्टिक, शुक्रवर्धक, कफनाशक, पित्तातिसार जिंकणारा.

कोकिलाक्षक–पु., **वनस्पति० इक्षुः** (रा. १४.१८७) ऊस. **खग्गली, कोकिलाक्षः** (ड. सुउ. ५८.४४)

ऊस, तालीमखाना.

कोकिलानन्द–पु., **राजाम्रः** (रा. ११.८)

उत्कृष्ट आंबा, रायआंबा.

कोकिलावास–पु., **आम्रः** (रा. ११.३) आंबा.

कोकिलेक्षु–पु., **वनस्पति० इक्षुः** (रा. १४.१८७) ऊस.

कोकिलेष्टा–स्त्री., **वनस्पति० जम्बूः** (रा. ११.१३०)

जांबूळ. जांभूळ.

कोकिलोत्सव–पु., **वनस्पति० राजाम्रः** (रा. ११.८)

उत्कृष्ट आंबा, रायआंबा.

आम्रः (रा. ११.२) आंबा.

कोटर–पु., **वनस्पति० अङ्कोलः** (रा. ९.३८३) अंकोल.

–पुष्पी–स्त्री., **वनस्पति० वृद्धदारुकः** (ध. ४.१०७)

वरधारा.

कोटि–स्त्री. **वनस्पति० स्पृक्का** (रा. १२.११३)

त्रायमाण. पिंडकी.

स्त्री., **संख्या०** (सुउ. ६०.२२)

शंभर लाख, शंभर लक्ष.

कोटिक–पु., **प्राणि० मण्डूकभेदः तेन दष्टस्य दाहश्छर्दिर्मूर्च्छा, दंशे कण्डूर्मुखतः पीतफेनागम इत्यादीनि लक्षणानि भवन्ति** (सुक. ८.३१)

बेडकाचा प्रकार. याच्या दंशाने दाह, खाज, तोंडाला पिवळा फेस, ओकारी, मूर्च्छा इ. लक्षणे होतात.

(कोटिका)–स्त्री., **वनस्पति० स्पृक्का** (ध. ३.६२)

त्रायमाण, पिंडका.

कोटी–स्त्री., **कोटिः** (सुउ. ६०.२२) शंभर लाख.

कोट्टकारक–पु., **जाङ्गलमृग०** (चसू. २७.४५)

एक निर्जल रानातील मृग.

कोठ–पु., **रोग० लक्षणम्–वरटीदष्टसंकाशः कण्डूमानसृक्कफपित्ताल्लोहितः क्षणिकोत्पादविनाशश्च** (चचि. ३.१०८) **रक्तदोषजरोगेष्वेकः** (चसू. २८.१३) **पीडकः, लवणरसस्यातियोगतो भवति** (सुसू. ४२.१०)

लक्षण० (अहसू. ४.१७)

रोग. **लक्षण**–गांध, गांधीलमाशी चावल्यासारखी. खाजरी लालसर अशी उत्पन्न झाल्यावर काही वेळाने नाहीशी होणारी गांध. रक्तकफपित्तज, रक्तदोषाने होते. वांती होऊ दिली नाही तर, मीठ व खारट पदार्थ अधिक खाल्ल्याने होते.

–फल–न., **फल०** (चसि. ११.१२) फळ.

(फला)–स्त्री., **वनस्पति० कोशातकी** (चक. ४.३)

दोडके.

कोड–पु., **प्राणि० प्रसहवर्गीयः, मांसगुणाः–मधुरः, कटुपाकी, वातघ्नश्च** (काखिल. २४.३८,३९)

आक्रमणाने भक्ष्य मिळविणारा. याचे मांस गोड, पचल्यानंतर तिखट, वातघ्न.

कोथ–पु., **पूतीभावः** (चसू. २०.१५) **मृतशरीरक्लेदः** (असंसू. ६.२१) **पित्तकर्म** (हे. अहसू. १२.५२)

कुजणे. मेलेल्याचे शरीर कुजणे हे पित्ताचे कर्म.

कोथक–पु., **नेत्ररोग०** (काखिल १३.४९)

डोळ्याचा एक रोग.

कोद्दालक–पु., **धान्य० शालिभेदः** (चनि. ४.५)

द्र० 'शालि' पहा 'शालि'.

कोद्रव–पु., **कुधान्य० गुणाः–मधुरस्तिक्तः शीतो रूक्षो गुरुर्ग्राही वातकृत् पित्तकफघ्नो विषघ्नश्च** (ध. ६.८६) **कोद्रवो रक्तपित्तं हन्ति, विदाहि रक्तपित्तं करोति** (असंसू. ७.३०)

हिं.—कोदो, कोदव.

म.—**हरीक, भगर.**

गु.—कोदरो.

बं.—कोदो धान, गोम. त. वरकु.

कोद्रु. गोड, कडु, थंड, रूक्ष, जड, मळ बांधणारा, कफपित्त, विषनाशक व वातकर आहे. रक्तपित्त-नाशक, विदाहकारक पदार्थांबरोबर अधिक खाल्ल्याने घशाशी आंबट येते व कांही दिवसांनी रक्तपित्त होते.

वन्यतण्डुलः, अयं मलविशोषी विण्मूत्रसंगकृच्च (र. १६.१)

रानतांदूळ. हा मलमूत्राचा अवरोध करणारा आहे.

कोरदूषः, सर्वप्राणिनां सामान्यतः पथ्यः (सुसू. २०.५)

सर्वांना सर्वसाधारण पथ्यकर.

तृणधान्य० गुणाः–शीतो लघुः पवनकृल्लेखनः कफ-पित्तहृत् (अहृसू. ६.११)

गुण–थंड, हलके, वातकर, दोष खरडून काढणारे, कफपित्तनाशक.

कोनालक–पु., **जलचर० श्यामपृष्ठश्वेतोदरः प्लवेष्वेकः** (सुसू. ४६.१०५,१०६)

पाण्यात रहाणारा. पाठ काळी व पांढरे पोट असलेला प्राणी.

कोप–पु., **मनोभाव०; क्रोधः** (चनि. १.१५)

मनातील एक भाव. संताप, क्रोध.

प्रकोपः दोषसंस्थाने एव संचयापेक्षया अधिक-दोषवृद्धिः (सुसू. २१.१९)

दोषाची स्वतःच्या स्थानात संचयावस्थेपेक्षा अधिक प्रमाणात वृद्धि होणे.

वातादेरुन्मार्गगामिता (असंसू. २०९-१०)

दोष स्वस्थानात परिपूर्ण वाढल्यावर त्या स्थानातून अन्य स्थानात जाणे.

कोपन–वि., **यद्दोषादीन् कोपयति, नामातिशये वर्धयति तत्** (अहृसू. १.१६)

दोषादिकांना अतिशय प्रमाणात वाढविणारे, प्रकुपित करणारे.

कोपनक–पु., **वनस्पति० चोरकः** (ध. ३.७१)

चोरओवा.

कोमल–वि., **अनिष्पन्नवर्णं पञ्चवर्णं वा** (र. ४.५५)

वर्ण उत्पन्न न झालेले किंवा पाच वर्ण असलेले.

–पत्रक–पु., **वनस्पति० शिग्रुः** (रा. ७.६०)

शेवगा.

कोयष्टि–पु., **प्रतुदपक्षि०** (चसू. २७.५०)

भक्ष्याला टोचून टोचून खाणारा पक्षी. कोंढा.

पु., **पक्षि० कोयष्टिः** (सुसू. ४६.६७)

लांब मांड्या असलेला पक्षी. कोयंग.

कोर–पु., **शारीर० संधिप्रकारभेदः, कोरो नाम गर्तः, तदाकृतयः कोराः, अङ्गुलिमणिबन्धगुल्फजानुकूर्परेषु कोराः** (सुशा. ५.२७)

खांच असलेले सांधे, करंगळ्या, मनगट, कोपर, गुडघा, घोटा यात असे सांधे आहेत.

–दूष–पु., **धान्य० कोद्रवः** (चसू. २७.१६) कोद्रु.

–सन्धि–पु., **शारीर० अस्थिसन्धिभेदः, कोरः** (सुशा. ५.२७ असंशा. ५.७७)

हाडांच्या सांध्यांचा एक प्रकार. खळगा असलेला सांधा.

कोरक–न., **कलिका** (सुउ. ११.१५) कळी.

वनस्पति० चोरकः (र. २९.९४) चोरओवा.

कक्कोलकः (र. २७.१३९–१४१) कंकोळ.

लवङ्गम् (असंक. १) लवंग.

–क्षारः–न., **क्षार० मालतीमुकुलक्षारः** (चचि. ७.१६८) मालतीच्या कळ्यांचा क्षार.

कोरङ्गी–स्त्री., **वनस्पति० पिप्पली** (६.१०९) पिंपळी.

एलाभेदः सूक्ष्मैला (ध. २.४४) **द्र० 'एला'**

लहान वेलदोडा. पहा 'एला'.

कुरण्टकः (१५.३९) कोऱ्हांटी.

कोल–न., **वनस्पति० बदरम्** (चसू. २.१२) बोर.

चव्यम् (रा. ६.११५) चवक.

मरिचम् (र. २६.१७–१८) मिरे.

द्रव्यगण० पञ्चकोलम् (सुउ. ३९.२१७)

पाच द्रव्यांचा एक गण. पिंपळी, पिंपळमूळ. चवक, चित्रक व सुंठ.

मान० द्वौ शाणौ (चक. १२.८९) अर्धा तोळा.

मान० वटकः निष्कद्वयं कोलः (र. ११.४)

८ मासे. तोळा.

अर्धकर्षः (सुउ. ५१.२४) अर्धा तोळा.

तोलकः (चक. २.११) एक तोळा.

(कोला)–स्त्री., **चव्यम्** (सुउ. ५१.३३) चवक.

पिप्पली (ध. २.७३) पिंपळी.

(कोली)–स्त्री., **बदरी** (अहृसू. १५.४१) बोरीचे झाड.

–कन्द–पु., **वनस्पति० गुणाः–कटुः उष्णः कृमिदोष-वान्तिविच्छर्दिविषदोषनाशनश्च** (रापरि. ७.३८)

हिं.—जंगली पियाज.

म.—**कोलकन्द**. जंगली कंद.

गु.—बनकन्दो.

बं.—जंगली पियाज.
त.—नारी वेंगायम्.
फा.—पियाज इ. दस्ता इ. हिंदी.
कोलकंद तिखट, उष्ण, कृमी, वांती, विषदोषनाशक.

–तैल–न., **बदरमज्जातैलम्** (सुसू. ४५.१२०)
बोराच्या बीचे तेल.

–पालिका–स्त्री., **वनस्पति० दधिपुष्पी** (रा. ७.२०४)
खाजकुहलीचा एक प्रकार.

–बदरासव–पु., **आसुत०** (सुसू. ४६.४३३)
बोरांचे आसव.

–भाण्डिका–स्त्री., **वनस्पति० मञ्जिष्ठा**
(रा. ६.१७) मंजिष्ठा.

–मज्जा–स्त्री., **कोलाष्ठीलाभ्यन्तरीयो मृदुभागः कोलाभ्यन्तरम्** (चचि. २०.२९)
बोराच्या अठळीमध्ये असलेला मऊ गर.

–मूल–न., **वनस्पति० पिप्पलीमूलम्** (ध. २.७५)
पिंपळमूळ.

–वल्ली–स्त्री., **वनस्पति० चविका** (चचि. ३.२१०)
चवक.

–सीधु–पु., **कोलकृतमद्यम्** (चक. ८.९)
बोराची दारू.

कोलक–न., **कक्कोलः** (र. ११.९४) कंकोल.
अङ्कोलः (रा. ९.३८४) अंकोल.
बदरम् (ध. ५.९६) बोर.
मरिचम् (ध. २.८८) मिरें.

कोलाम्ल–पु., **वनस्पति० बदरभेदः अम्लबदरम्**
(चचि. ३.१८६–१८७) **द्र० 'बदर'**
एक आंबट जातीचे बोर.

कोलास्थिदल–न., **मान० बदरास्थिमज्जाविदलप्रमाणम्** (सुसू. ७.१४)
बोराच्या अठळीच्या मधील बीच्या अर्ध्या (दला) भागा इतके–इतक्या प्रमाणाचे.

कोलास्थिमज्जा–स्त्री., **बदरास्थिजातं बीजम्**
(सुउ. ५०.२६) पहा 'कोलमज्जा'.

कोलोदक–न., **कोलसिद्धं जलम्** (चशा. ८.३२)
बोरे घालून उकळलेले पाणी.

कोविका–स्त्री, **मूषा०** (र. १०.१) मूस.

कोविदार–पु., **वनस्पति०; गुणाः–कषायः संग्रहणो रोपणो दीपनः कफवातघ्नो गण्डमालागुदभ्रंशकुष्ठकेशरोगमूत्रकृच्छ्रनाशनश्च** (ध. १.१९६)
वमनोपगगणे एकं द्रव्यम् (चसू. ४.१३)
सर्पविषे हृदयावरणार्थमुपयुज्यते
(सुक. ५.१७–१८)
शाक०; फञ्जीचिल्ल्यादिगणे एकं द्रव्यम्
(चसू. २७.१००)
पुष्पशाकगुणाः–मधुरं मधुरविपाकं रक्तपित्तहरं
(सुसू. ४६.२८१)
हिं.—पीला कचनार.
म.—**कोरळ, पिवळा कांचन.**
गु.—कांचनार.
बं.—पीतकांचन.
त.—मन्तारै.
कांचन तुरट, मळ घट्ट करणारा, व्रण भरून आणणारा, दीपक, कफवातनाशक, गंडमाला, गुदभ्रंश, कु[ष्ठ], केशरोग, लघ्वीला होणारा त्रास नष्ट करणारा, वा[मक] औषधाला उपकारक. सर्पविषाचा हृदयावर परिणा[म] होऊ नये म्हणून देतात. फंजीचिल्ल्यादी गणाती[ल] एक, फुलांची भाजी. गोड, पचनानंतरही गो[ड], रक्तपित्तनाशक आहे.

कोश–पु., **ग्रन्थ्यावरणम्** (चचि. १२.७९)
गाठीवरचे आवरण.
व्रणबन्ध० (सुसू १८.१७,१८)
जखमेवर बांधावयाचा बंधप्रकार.
सूक्ष्ममुखं बृहन्मध्यकुहरं खदिरतरुसारनिर्मित भाजनम्, अस्मिन्नञ्जनं स्थाप्यते
(सुउ. १७ २१.२२)
मोठ्या पोकळीचे पण लहान तोंडाचे खैराच्य[ा] आतील नाराचे केलेले भांडे. यात डोळ्या[त] घालावयाचे अंजन ठेवतात.
अन्तःपूरणवस्तु (सुउ. २२.२०)
मध्ये भरावयाची वस्तु.
चर्मकोशः (सुनि. १३.४७.४८)
कातड्याचा कोश. पुरुष शिश्नाच्या मण्याच्या खा[ली] गाठीसारखा होणारा विकार.

(कोशी)–स्त्री., **सुगन्धिद्रव्य० नखे** (ध. ३.५८)
नखला.

–कार–पु., **वनस्पति० इक्षुभेदः. गुणाः–गुरुः शीतल[ः] रक्तपित्तक्षयापहः** (सुसू. ४५.१५५) **द्र० 'इक्षु'**
एक ऊस. जड, थंड, रक्तपित्त व क्षयघ्न. पहा 'इक्षु'

–धान्य–न., **शमीधान्यानि माषादीनि**
(सुचि. ३२.११)
उडीद इत्यादी धान्ये.

–फला–स्त्री., वनस्पति० **कोशातकी** (ध. ३.१८९) दोडके.
त्रपुसम् (रा ७.२४६) काकडी प्रकार.
देवदाली (रा. ३.२४३) देवडांगरी.

–बन्ध–पु., व्रणबन्ध०, **छिन्नशाखायामसौ प्रयोज्यः** (असंउ. ३१)
व्रणाचा बंध. हातपाय तुटल्यावर हा बंध बांधावयाचा.

–वती–स्त्री., वनस्पति० **कटुकोशातकी** (सुचि. १८.२०,२१) कडु दोडका.

–स्थ–पु., आनूपप्राणि०, **गुणाः–मधुरः शीतस्निग्धः मधुरविपाकी बृंहणो बहुमलकारी वृष्यः बल्यः वातपित्तघ्नः श्लेष्मवर्धनः** (सुसू. ४६.१०८–११०) शंख इत्यादी पाण्यात होणारे प्राणी. गोड, थंड, स्निग्ध, पचनानंतर गोड, पौष्टिक, शुक्रवर्धक, बलकारक, कफवर्धक, वातपित्तनाशक व मळ फार वाढविणारे.

–स्थान–न., **धनसंचयस्थानम्** (असंसू. ८)
पैसा, सोने, दागिने ठेवण्याचे स्थान, खजिना.

कोशातक–पु., वनस्पति० **कोशातकी** (ध. १.१९२) दोडके. पहा 'कोशातकी'.

(कोशातकी)–स्त्री., वनस्पति०; **गुणाः–तिक्ता कटुरुष्णा कुष्ठपाण्डुप्लीहाशोफगुल्मगरनाशनी; अग्रगाढा कोमला प्रशस्ता** (ध. १.१९२) **सा चतुर्विधा बृहत्फलाऽल्पफला पीतपुष्पा श्वेतपुष्पेति भेदात्** (डसुसू. ११.११) **तस्याः स्वरसः उभयतोभागहरः** (सुसू. ३९.५) **लघुः रक्तपित्तहरा ज्वरश्वासकासारुचिघ्नी** (सुसू. ४६.२६२–२६३) **व्रणशोधनद्रव्ये उपयुज्यते** (सुसू. ३७. १७.–१९) **क्षारनिष्कासनार्थमुपयुज्यते** (सुसू. ११.११) **वमनोपगद्रव्येष्वेका** (असंसू. १४.५)
हिं.—कडवी तोरई.
म.—**कडू दोडका.**
गु.—कडवी विसोडी.
बं.—झिंगा.
त.—पैप्पीर्क्कम्.
कडु दोडके–कडु, उष्ण, कुष्ठ, पाण्डु, प्लीहा, सूज, गुल्म, कृत्रिमविषनाशक. हे कोवळे चांगले.
प्रकार ४–१ मोठे फळ २ लहान फळ ३ पिवळ्या फुलांचे ४ पांढऱ्या फुलाचे. दोडकीचा रस वांती व रेच असा दोन्ही मार्गाने दोष काढणारा आहे. वांतीच्या इतर द्रव्याच्या जोडीला देण्यासारखे. सुश्रुतमताने हिचा क्षारही काढतात. तसेच हलकी रक्तपित्तनाशक, ज्वर, श्वास, खोकला, अरुचिनाशक, व व्रणाच्या शुद्धीकरता उपयोगी.
देवदाली (सुचि. १०.८) देवडांगरी.

कोशाम्र–पु., वनस्पति०, **क्षुद्राम्रः; गुणाः–अम्लः कटुरुष्णो गुर्वातघ्नः कफपित्तकरो रुच्यः कुष्ठघ्नो रक्तशोधनो विदाही शोफकारी** (ध. ५.९) **स्नेहविरेचनद्रव्यम्** (सुचि. ३१.५) **अस्य स्नेहस्तिक्तः कटुः कषायोऽधोभागदोषहरः कृमिकफकुष्ठानिलहरः दुष्टव्रणशोधनश्च** (सुसू. ४५.१२४) **अम्लो मधुरः सरो बल्यः पथ्यो रोचनः पाचनो विषव्रणहरश्च** (ध. ६.१३४) **अस्य मज्जा मधुरा स्निग्धा पित्तानिलापहा अग्निबलकृच्च** (सुसू ४६.२०७)
हिं.—कोशंभ, छोटा आम, कोशाम.
म.—**लाल रानआंबा.** कोशांबा, कोशिंब.
गु.—कोशम.
बं.—केओडा, केवडाफल.
त.—काट्टुमामर.
जंगली आंबा, आंबट, तिखट, उष्ण, जड, वातघ्न, कफपित्तकारक, चवीला चांगला, घशाशी आंबट आणणारा, रक्तशोधक, कुष्ठनाशक, सूज करणारा, पाचक, विषव्रणनाशक. **याचे तेल**–कडु, तिखट, तुरट, रेचक, कृमि, कफ, कुष्ठ, वातनाशक, वाईट व्रणाला शुद्ध करणारे, स्निग्ध, रेचक.
कोय–गोड, स्निग्ध, पित्तवातनाशक, अग्निबल वाढविणारी.

कोषकार–पु., कीट०, **कौशेयतन्तुनिर्माता** (चशा. १.९६)
तंतु निर्माण करून कोश करणारा एक किडा.

कोषवती–स्त्री., वनस्पति० **कोशातकी** (सुउ. ५६.१७) दोडकी.

कोष्ठ–पु., शारीर० (चसू. २८.३१) **सर्वमुदरम** (सुउ. ४२.८०) **आम–अग्निपक्व–मूत्र–रुधिर–उण्डुक–फुफ्फुसेत्यादीनां स्थानम्** (सुचि. २.१२) **महास्रोतः, आभ्यन्तरो रोगमार्गः** (चसू. ११ ४८.) **आमपक्वाशयाश्रयः** (अहसू. १२.४६ **महास्रोतसि विभागविशेषः** (सुशा. ४.१६ **'कोष्ठशब्देनात्र आहारपाकाधारो रसमूत्रपुरीष धारो ग्रहण्यभिधानः' गयी** (सुनि. ७.६,७ **स क्रूरमृदुसममध्यादिभेदाच्चतुर्विधः** (अहसू. १.

तत्र क्रूरो बहुवातश्लेष्मा दुर्विरेच्यस्तत्र तीक्ष्णगुणोपेता मात्रोपयोज्या (सुचि. ३३.२१) मृदुर्बहुपित्तयुक्तः, स क्षीरेणापि विरिच्यते, तत्र मृद्वी मात्रैव योज्या (सुचि. ३३.२१) मध्यः समदोषयुक्तः स एव साधारण इत्युच्यते, तत्र विरेचनार्थं मध्यमा मात्रा (सुचि. ३३.२१)

शरिराचा एक मोठा भाग. कोठा. सर्व उदर (खालचा कोठा) आम अग्निपक्व–मूत्र, रक्त, यांचे आशय उण्डुक, फुप्फुस इत्यादींचे स्थान. महास्रोतस आतला रोगमार्ग. आमाशय ते पक्वाशयासुद्धा अवयवांचा आश्रय, महास्रोतसाचा एक विशिष्ट विभाग. कोष्ठशब्दाने आहाराच्या पाकाचा आधार रस मूत्र मळ यांचा आधार ग्रहणी सांगावयाची आहे. कोठा कठीण मऊ मध्यम व सम असा चार प्रकारचा १ **कठीण**–पुष्कळ वातकफयुक्त व रेचक न लागू होणारा, म्हणून तीव्र रेचकाचे अधिक प्रमाण द्यावे लागते. २ **मऊ**–पुष्कळ पित्ताने युक्त. तो दुधाने सुद्धा रेच करतो. म्हणून त्याला सौम्य रेचक किंवा सारकाची कमी मात्रा द्यावी लागते. ३ **मध्यम**–कफाधिक्य-यात रेचकरची मध्यम मात्रा उपयुक्त. व्यवस्थित रेच होत नाहीत. ४ **सम**–तिन्ही दोष सम. यात योग्य मात्रेने अगदी साफ रेच होतात. याला मध्यम कोष्ठही म्हणतात.

(कोष्ठी)–स्त्री. यन्त्र० **धातूनां सत्त्वस्य पातनार्थं शुद्ध्यर्थं वा भूमौ खनित्वा निर्मितमग्निगृहम्** (र. २.१६९) **तत्षोडशाङ्गुलविस्तीर्णं हस्तैकमात्रमायतं समं च** (र. ९.४६)

एक यंत्र. धातूची शुद्धि व सत्वपातन याकरिता जमिनीमध्ये खणून विटा माती यांनी तयार केलेली भट्टी. एक हात उंच व सोळा अंगुळे गाभ्याची.

मृण्मयकोशः (र. १०.३९)

मातीचा रांजण. कोठी.

–भेद–पु., रोग० **लक्षणानि ज्वरो दाहो मूत्रमार्गान्मुखाद्गुदाच्च रक्तप्रवृत्तिर्मूर्च्छा श्वासस्तृडाध्मानमभक्तच्छन्दो विण्मूत्रवातसङ्गस्वेदास्रावोऽक्षिरक्तता लोहगन्धि मुखं गात्रदौर्गन्ध्यं हृच्छूलः पार्श्वशूलश्च; यदा कोष्ठो भिन्नो रक्तेन पूर्यते तदेमानि लक्षणानि भवन्ति** । (सुचि. २.१३–१५) **तत्र विण्मूत्रवातानां स्वैः स्वैर्मार्गैर्गमनं ज्वराध्मानाद्युपद्रवराहित्यं च साध्यलक्षणम्** (सुचि. २.५५) **आमाशयस्थे रुधिरे रुधिरं छर्दयति, अतिमात्रेणाध्मानेन शूलेन च विनश्यति । पक्वाशयस्थे रुधिरे शूलो गौरवं च भवेत् । नाभेरधस्ताच्छीतत्वं खेभ्यश्च रक्तागमो भवति । अभिन्नोऽप्याशयः सूक्ष्मैः स्रोतोभिः स्यन्दमानेन रक्तेन पार्श्वेऽभिपूर्यते । तत्रान्तर्लोहितं शीतपादोच्छ्वासकराननं रक्ताक्षं पाण्डुवदनमानद्धत्वं च तं विवर्जयेत्** । (असंउ. ३१.२९९) **क्लिष्टछिन्नान्त्रभेदेन भिन्नकोष्ठो द्विविधस्तत्र प्रथमे लक्षणान्यल्पानि, द्वितीये तीव्रत्वादतिबाधकानि; तत्रापि प्रथमः संशयितायुर्द्वितीयस्तु नैव जीवति** (असंउ. ३१) **अयं शस्त्रसाध्यः** (असंउ. ३१.२९९)

कोठा फुटणे. कोठ्यातला अवयव फुटणे. **लक्षणे**–कोठा रक्ताने भरतो. ताप, आग, मूत्रमार्ग, गुद व तोंड यातून रक्तस्राव मळमूत्र, वात कोंडणे, पोट फुगणे, तहान अन्नावर इच्छा नसणे, तोंडाला लोखंडाचा वास, घाम न येणे, हृदयात शूळ, बरगडीत शूळ; दमा, मूर्च्छा, डोळे लाल, शरिराला घाण ही होतात. **साध्य लक्षणे**–मळ, मूत्र, वात ही आपापल्या मार्गाने बाहेर जाणे व ताप, पोट फुगणे इत्यादी उपद्रव न होणे. आमाशयात फुटला तर रक्ताची ओकारी, वरचे पोट फार फुगते व शूळ फार होतो आणि मरतो. पक्वाशयात फुटला तर रक्ताचा गुदमार्गाने स्राव, शूळ व जडत्व, व बेंबीच्या खालच्या भागात थंडपणा. आशय न फुटताही सूक्ष्मवाहिन्या फुटल्याने पाझरलेल्या रक्ताने आशयाच्या बाजूचा भाग रक्ताने भरतो. **असाध्य लक्षणे**–असा कोठ्यांत रक्तस्राव झालेला रोगी लाल डोळ्याचा, पांढरा फटफटीत तोंडाचा, थंड हात पाय, श्वासाचा व पोट फुगलेला असेल तर त्याची चिकित्सा करू नये. कोठा फुटण्याचे दोन प्रकार–एक क्लिष्ट व दुसरा आंतडे फुटलेला. पहिल्यात चिन्हे थोडी, व सौम्य दुसऱ्यात तीव्र व अतिशय बाधक. पहिल्यात रोगी जगण्याचा संभव. दुसऱ्यात रोगी शस्त्रक्रियेशिवाय जगणार नाही.

–रुजा–स्त्री., लक्षण० **कोष्ठशूलः** (अहसू. १६.११)

कोठ्यात शूळ, पीडा.

–वात–पु., लक्षण०; **कोष्ठे प्रभूतो वातः** (चचि. १३.३८)

कोठ्यात वाताचा फार संचय.

–विदाह–पु., लक्षण० **कोष्ठे दाहत्पीडा** (सुसू. ४२.१०२) कोठ्यात आग,

-विरुद्ध न., **कोष्ठायाहितम्** (चसू. २६.९५)
कोठ्याला अहितकारक.

-शूल-पु., लक्षण०, **उदरशूलः** (चचि. १३.३८)
कोठ्यात शूळ. पोटात शूळ.

-संक्षोभ-पु., लक्षण० **आमाशयपक्काशयादिस्थानानां चलनम्** (सुनि. ८.३)
अमाशय पक्काशय इत्यादी स्थानात नेहमीपेक्षा अधिक गति निर्माण होणे.

कोष्ठागारिका-स्त्री., कीट० (सुशा. १०.५७)
द्र० 'कोष्ठागारिन्'
पहा किडा 'कोष्ठागारिन्'.

कोष्ठागारिन्-पु., **सविषकीट० अयं प्राणनाशनः; तेन दष्टस्य सर्पवद्वेगज्ञानं तीव्रा वेदना सांनिपातिकाः विकाराश्च भवन्ति, दंशस्तु वर्णेन रक्तपीतासितारुणः क्षाराग्निदग्धवच्च भवति** (सुक. ८.१५-१८)
एक विषारी किडा. हा प्राणनाशक. दंश रंगाने तांबडा, पिवळा; पांढरा, तांबडट क्षार किंवा अग्नीने जळाल्यासारखा असतो. सर्पदंशाप्रमाणे वेग तीव्र वेदना व त्रिदोषी विकार.

कोष्ठाङ्ग-न., **नाभिहृदयादिपञ्चदशविधाङ्गम्, तानि च नाभिर्हृदयं क्लोम यकृत् प्लीहा वृक्कौ बस्तिः पुरीषाधानमामाशयः पक्काशयः उत्तरगुदमधरगुदं क्षुद्रान्त्रं स्थूलान्त्रं वपावहनं च** (चशा. ७.१०)
कोठ्याची अंगे-अवयव. १५ आहेत. नाभि (बेंबीच्या प्रदेशातला लहान आतड्याचा सर्व भाग) हृदय, क्लोम, यकृत्, प्लीहा, वृक्क, बस्ति, मलाशय, आमाशय, पक्काशय, उत्तर (वरचे) गुद, खालचे गुद, क्षुद्रांत्र (अगदी लहान आंतडे) मोठे आंतडे व वपावहन.

कोष्ठानाह-पु., लक्षण० (चसू. १४.२१)
कोठा फुगणे.

कोष्ठाभिसरण-न., **कोष्ठे गमनम्** (चवि. ७.१६)
क्षीरगुडादिलोभेन कोष्ठमहास्रोतःपरिसरे समन्ताद् (कृमीणां) आगमनम्, इतस्ततः चलनं वा
दूध, गूळ, इत्यादींच्या लोभाने आंत्राच्या पोकळीच्या मध्यात कृमींनी येणे.

कोष्ठिका-स्त्री., **कोष्ठी** (र. १०.३३) कोठी.

कोहकारक-पु., **मृग०** (असंसू. ७.३३) एक हरीण.

कोहल-पु., **यवसक्तुकृतं मद्यम्, गुणाः-त्रिदोषो भेद्यो वृष्यो वदनप्रियश्च** (सुसू. ४५.१८०)
जवाच्या सातूपासून तयार केलेले मद्य.
गुण-रुचकर, शुक्रवर्धक, मळ फोडणारे पण त्रिदोषवर्धक आहे.

कौक्कुट-वि., **कुक्कुटपक्षिसंबन्धि** (चसू. १३.८३)
कोंबड्याचे, कोंबड्यासंबंधी.

-पुट-न., **कुक्कुटपुटम्, भूमितले वितस्तिद्वयोच्छ्रिते तावदेव विस्तृते खाते पूरितैश्छगणैः घटसंपुटितद्रव्यस्य परिपचनम्** (र. २.१३५)
जमिनीत दोन वीती प्रमाणाचा लांब रुंद व खोल खड्डा करून त्यात शेण्या भरून त्यात योग्य विधीने औषध ठेवून पक्क करणे.

कौञ्जी-स्त्री., **बालग्रह० पूतनाग्रहः** (काचि. बालग्रह पृ. १०१)
पूतना नांवाचा बालग्रह.

कौट-पु., **वनस्पति० कुटजः** (ध. २.१३) कुडा.

-ज-पु., **वनस्पति० कुटजः** (ध. २.१३) कुडा.

-जफाणित-न., **कुटजफाणितम्, क्वाथप्रकाराणामेकतमोऽयम्** (सुउ. ४०.८९-९०)
कुड्याचा एक प्रकारचा काढा (लेह)

-जयव-पु., **वनस्पति० इन्द्रयवः** (सुउ. ४०.४०)
इंद्रजव.

कौटिल्य-न., **वनस्पति० चाणक्यमूलम् चाणाख्यमूलम्** (रा. ७.५३)
एक चविष्ट पाचक मोठा कंद.

-दयित-पु., **योग० विषहर०** (असंउ. ४०)
एक विषहर योग.

कौडविक-न., **मान०, कुडवपरिमितः** (असंचि. ५)
कुडव प्रमाणाचा.

कौण्डिन्य-पु., **ऋषि०** (चसू. १.१०) एक ऋषि.

कौण्डिन्यक-पु., **कीट०; शकृन्मूत्रविषः** (सुक. ३.५) **आग्नेयकीट०;** (असंउ. ४३) **अयं पित्तजविकारान् करोति** (सुक. ८.८-१२) **द्र० 'कीट'**
एक विषारी किडा. याचे मलमूत्र विषारी. पित्तज विकार करतो.

कौण्य-न., **लक्षण० कुणेर्भावः, करवैकल्यम्, नष्टकरत्वम्** (सुनि. ५.१८)
हात विकल होणे, हात निकामी होणे.

कौतुकमङ्गल-न., **विशिष्टकाल एव यो रक्षाबन्धो बाह्वादौ बध्यते तत् कौतुकम्, तद् एव मङ्गलत्वात्कौतुकमङ्गलम्** (असंशा. ३.१८)
विशिष्ट अशा वेळी हाताला राखी बांधणे; याला कौतुक म्हणतात, ते मंगल आहे म्हणून ते कौतुक मंगल होय.

कौत्स–पु., ऋषि०; **द्वित्रिवेगं वमनं कनीयः, चतुष्पञ्चवेगं मध्यमं षट्सप्तवेगमुत्तममित्यस्य वमनविषये मतम्** (कासिद्धि. ३ पृ. १५२)
एक ऋषि. वांतीच्या बाबतीत वांतीच्या औषधाने सहा सात वेळा वांती होणे उत्तम, ४–५ वेळा होणे मध्यम व दोनतीन वेळा होणे कनिष्ठ, असे मत असलेला.

कौन्ती–स्त्री., वनस्पति० **रेणुका** (ध. ३.५१)
तोंड स्वच्छ करणारी, खाज इ० नाहीसे करणारी, अतिथंड वनस्पती.

कौन्तेय–पु., **अर्जुनः** (रा. ९.१९२) अर्जुनसादडा.

कौप–न., **कूपसंबन्धि, कूपोदकम्** (सुसू. ४५.८)
आडाचे. आडासंबंधी, आडाचे पाणी.

कौपीन–न., **कटिवस्त्रम्** (चशा. ५.१२)
कंबरेचे नेसण्याचे वस्त्र, लंगोटी.

कौबेर–न., **चित्तप्रकृति०; शुद्धसत्त्वस्य प्रकारः** (चशा. ४.३७ (६)
मध्यस्थत्वं सहिष्णुत्वमर्थप्राप्तिसंचयपरत्वं महाप्रसवशक्तित्वं चास्य लक्षणम् (सुशा. ४.८४)
कुबेरासारखी मनाची ठेवण–प्रकृति. शुद्ध मनाचा प्रकार. याचे लक्षण–सहनशील एका टोकाला मताने न जाणारा नेहमी मधला मार्ग काढणारा; धन कमावणारा व संचय करणारा. मोटमोठाले व्यवसाय सुरू करून संपत्ति निर्माण करणारा.
वनस्पति० कुष्ठम् (ध. ३.४९)
एक प्रकारचे कुष्ट, कोष्ट कोलिंजन.

कौब्ज्य–न., **कुब्जत्वम्** (सुशा. १०.४६) कुबडेपणा.

कौमार–वि., **कुमारसंबन्धि** (का. धात्रीचि. पृ. १४५)
बालकासंबंधी.

–**धूप**–पु., **योग० धूपकल्पः** (काकधूपकल्प पृ. १७०)
धूपाचा एक योग.

–**भृत्य**–न., **आयुर्वेदस्याऽष्टाङ्गेष्वेकम्, कुमारभरणधात्रीक्षीरदोषसंशोधनार्थं दुष्टस्तन्यग्रहसमुत्थानां च व्याधीनामुपशमनार्थं तन्त्रम्** (सुसू. १.५)
आयुर्वेदस्याष्टतन्त्राणामादिमं तन्त्रम् । वृद्धजीवकेन निर्मितं तन्त्रम् (काक. २७) **तद् वात्स्येन प्रतिसंस्कृतम्** (काक.)
आयुर्वेदाच्या आठ अंगांपैकी एक अंग. ज्यांत बालकाचे पोषण, अंगावरच्या दुधाची शुद्धि, अशुद्ध दुधामुळे तसेच बालग्रह, दात येणे इ० मुळे होणाऱ्या रोगांचे ज्ञान व त्यांचे उपाय सांगितले आहेत ते. वृद्धजीवकाने केले व वात्स्यायनाने ते शुद्ध केलेले, वाढविलेले शास्त्राचे अंग.

कौमारी–स्त्री., **वाराहीकन्दः** (रा. ७.१३४)
डुक्करकंद. एक वनस्पती.

कौम्भघृत–न., घृत० **पुराणघृतभेदः** (काखिविसर्पचि.)
सर्पिर्दशाब्दिकं नाम दशवर्षपुराणं सर्पिः (चसू. २४.५७) **शतवर्षस्थितम्** (सुउ. १२.४)
जुन्या तुपाचा प्रकार. १० वर्षांचे जुने तूप. शंभरवर्षांचे जुने तूप.

कौरव–न., पु., **कार्पासम्** (चसू. १४.४९) कापूस.

कौर्पर–पु., संधि० **बाहुमध्यगतः सन्धिः** (चसू. ३.३२)
हाताच्या मधला सांधा. कोपर.

कौलक–न., **वनस्पति०** (काखेकि) **पटोलभेदः** (चसू. २७.९७) पडवळाचा प्रकार.

कौलत्थ–पु., **यूष०** (सुक. ५.१८, १९)
कुळथाचे. कुळीथ उकळलेले कढण.

कौलाली–स्त्री., **मूषायोग्या मृत्तिका** (र. १० ६.७);
कुलालः कुम्भकारः कुलालस्येयमिति कौलाली मृत्तिका, कुलालकर्मोचितत्वादियं मृत्तिका मूषाक्षमाऽपि ज्ञेया
कुंभाराची माती. मूस करण्यास योग्य माती.

कौशल्य–पु., **कोशलदेशः** (काखिल. २५.९)
प्राचीन अयोध्या राजधानीचा प्रांत.

कौशिक–पु., ऋषि० **यज्ञःपुरुषविषये विवदमानेष्वेकः** (चसि. ११.४)
पुरुष व रोग कसे उत्पन्न होतात यासंबंधी केलेल्या वादविवादात भाग घेतलेल्यातील एक ऋषी.
प्राणि० उलूकः (सुसू. २९.३६, ३७) घुबड.
वनस्पति० जरणद्रुमः (रापरि. ९.१३)
लांब पानाचा कडु, तिखट, रक्तपित्त व रक्तज विकारनाशक एक वनस्पती.
गुग्गुलुः (ध. ३.१२७) गुग्गुळ.

कौशिकी–स्त्री., **नदीसंज्ञा** (सुचि. ३०.३४)
बिहारप्रांतातील दरभंग्याच्या पूर्वेस असणारी नदी.

कौशेय–न.; **वस्त्रप्रकारः कोशाकारक्रिमिलालातन्तुरचितः पट्टः** (सुउ. ३९.२७५)
वस्त्राचा प्रकार. कीटकांनी निर्माण केलेल्या तंतूच्या कोशाचे पुन्हां तंतू काढून त्यांपासून केलेले वस्त्र.
राङ्कवादिवस्त्रम् (अरु. अहृसू. १७.५)
पट्टसंज्ञं वसनम् (अरु.) (अहृसू. ३.१३)
पट्ट नाव असलेले कापड.

तसरसंज्ञं वस्त्रम् (सुचि. ४.२५)
तसर नावाचे कापड.

कौषेय–न., **कौशेयम्** (चसू. ६.१५) कोशाचे.

कौष्ठिक–वि., **(कुष्ठव्याधिप्रकरणम्)** (चचि. १५.१२८)
कुष्ठाचे, कुष्ठासंबंधी, कुष्ठात होणारे.

–**नवक**–न., योग० (इंदु. असंउ. ३७)
(त. प्र. पृ. ३१२) एक औषधियोग.

कौसुम्भ–न., शाक० **कौसुम्भशाकम्** (चसू. २७.११०)
करडईची भाजी.

(कौसुम्भी)–स्त्री., **व्रीहि०** (रा. १६.११७)
तांदुळाचा एक प्रकार.

–**शाक**–न., **वनस्पति०, गुणाः–मधुरं कटूष्णं दृष्टिप्रसादरुचिदीप्तिकरं विण्मूत्रदोषापहरं मदघ्नं च** (रापरि ७.८१)
रूक्षं श्लेष्महरं लघु (सुसू. ४६.२७२) **अम्लं गुरु पित्तकृत् सरं च** (अहृसू. ६.१०१)
हिं.—कुसुम्बर, कुसुम.
म.—**करडई,** कर्डी;
गु.—कुसुंबी, कसंबी, कब्री;
बं.—कजिरेह;
त.—सेन्दुरकम्, सेन्दुरुक्काई, कुसुम्बविराई;
फा.—खसकदान;
करडई भाजी. गोड, तिखट, उष्ण, अग्निदीपक, रुचिकर, विष्ठामूत्र यातील दोषनाशक, मदनाशक व दृष्टि स्वच्छ करणारी. रूक्ष कफहर व लघु. सुश्रुतमते–आंबट, जड, पित्तकर व सारक.
खनिज० पुष्पाञ्जनम् (ध. ३.१६२)
डोळ्यात घालावयाचे एक प्रकारचे अंजन, सुरमा.
कुसुम्भम् (रा. १६.१८९)
करडईचे धान्य.

कौसेन्दुक–पु., **धान्य० व्रीहि०** (रा. १६.९७)
एक प्रकारचे तांदूळ.

कौस्तुभ–पु., **रत्न० कुं पृथ्वीं स्तुभ्नाति व्याप्नोति इति कुस्तुभः समुद्रः तत्र भवः कौस्तुभः** (असंशा. १२.८)
एक रत्न. विष्णूच्या गळ्यातील एक रत्न.

कौहली–स्त्री., **सुराभेदः** (असंसू. ६.२७) **द्र० 'सुरा'**
दारूचा प्रकार.

क्रकच–पु., **शस्त्र० करपत्रम्,** (इन्दुः असंनि. ५.४२)
करवत.

संनिपातज्वर० वातमध्यपित्ताभिवृद्धकफहीनैरसौ भवति । तल्लक्षणम्–स्तब्धाङ्गः स्तब्धदृष्टिर्हत इव शेते, बह्वनश्नतः पुरीषं चातिमात्रं विरिच्यते । सर्वेषां स्रोतसां पाकश्च (का. विशेषकल्पाध्यायः)
एक दोषी ताप–ज्वर–पित्ताधिक वातमध्य कफहीन ज्वर. **लक्षण**–अंग जखडलेले, दृष्टि थिजलेली, रोगी प्रेतासारखा पडलेला असतो. खाण्याच्या मानाने मळाचे रेच अतिशय होतात. सर्व स्रोतसमार्ग पिकतात, पचतात.

(क्रकचा)–स्त्री., **वनस्पति० केतकी** (रापरि. १०.२)
केवडी.

–**च्छद**–पु., **वनस्पति० केतकी** (धपरि. ५.१)
केवडी.

–**पत्र**–पु., **वनस्पति० शाकः** (रा. ९.६) साग.

क्रकर–पु., **पक्षि०** (चसू. २७.४९) **तद्गुणाः–लघुर्हृद्यो मेधाग्निबलवर्धनो वृष्यो वातपित्तहरश्च** (सुसू. ४६.६३–६४)
हिं.—करेटु कुवार.
बं.—करकटीया.
म.—**करढोक.**
गुण–हलका, हृदयाला हितकर, बुद्धि अग्नि बलवर्धक आणि वातपित्तनाशक.

क्रथ–पु., **लक्षण० अकस्मादुच्छ्वासावरोधः** (सुचि. ४०.१६) एकदम उच्छ्वास रोकला जाणे.

क्रथन–न., **लक्षण० स्वपतः कण्ठे घुर्घुरारवः अकस्मादुच्छ्वासाऽवरोधः** (सुसू. १५.३२)
एकदम उच्छ्वास रोकला जाणे.
पु., **अकस्मादुच्छ्वासावरोधः क्रथनं एतत्क्रियावांश्च क्रथन इत्युच्यते** (चशा. ८.२१)
एकदम उच्छ्वासाचा अवरोध म्हणजे क्रथन. ही क्रिया करणाराही क्रथन.

क्रन्दनम् (चसि. २.२२) **नासाशब्दः** (इन्दुः असंनि. ४.१३)
नाकातला शब्द, रडणे, ओरडणे.

क्रम–पु., **उपक्रम०, चिकित्सा** (सुचि. २२.५२)
अवस्थानुरूप उपचार.
अनुक्रमः (चसि. १.३) एकामागून एक क्रम.
विधिः (अहृसू. १६.२८)
कशानंतर काय करावयाचे ते.
परिपाट्या यथोचितसंनिवेशः (न्याय.)
रूढीप्रमाणे क्रमाने योग्य ते योग्य ठिकाणी योजणे.

उद्दिष्टानामर्थवशाद्यथावद् ग्रहणम् (न्याय.)
उद्दिष्टांचे अर्थानुरूप वास्तवतेने घेणे. काय हवे ते अर्थ जाणून घेणे.
परिपाटी (चवि. ८.३) रूढी, परंपरा. अनुक्रम.
–कोविद्–वि., पेयादिक्रमाभिज्ञः (चसि. १२.६.)
पेया, विलेपी इत्यादि केव्हा किती कशी द्यावयाची हे जाणणारा.
–पूरक–पु., वनस्पति० वसुकः (रा. १०.३३)
बुक, बक इत्यादि. (एरंड एक मत).
–विरुद्ध–वि., क्रमं त्यक्त्वा यन्निषेव्यते तत्, यथा विण्मूत्रमनुत्सृज्य भुज्यमानं क्रमविरुद्धं भवति (चसू. २६.९७)
क्रम सोडून खाद्यपेय द्रव्यांचे सेवन करणे. जसे– मलमूत्रांचे विसर्जन न करतांच खानपान करणे.
–सेवन–न., परिव० अन्नपानादीनां विधियुक्तं सेवनम् (चवि. ५.२२)
अन्नपान झोप व्यायाम इत्यादींचे शास्त्राने सांगितलेल्या क्रमाने व प्रमाणाने सेवन करणे.
क्रमुक–पु., वनस्पति० पूगफलम् (रा. ११.७१) (सुसू. ३८.२९) सुपारी.
न.,–वनस्पति० तूलम् (ध. ५.६४) कापूस.
वृक्षरोध्रः (सुसू. ड. ३८.८) एक रोध्र.
पट्टिकालोध्रः (चक्र. चचि. ४.७४–७६). (असंउ. ६) रोध्राचा प्रकार.
लोध्रभेदः (ध. इ. १७७) रोध्राचा प्रकार.
ह्रस्वपूगफलम् (चक्र. चचि. ७.८१) लहान सुपारी.
–प्रसून–पु., वनस्पति० धूलीकदम्बः (रा. ९.१७३) कळंब.
क्रमोत्पत्ति–स्त्री., क्रमश उत्पत्तिः (चचि. १५.२४५)
क्रमाक्रमाने होणारी उत्पत्ति.
क्रमोपयोग–पु., क्रमेणोपयोगः, क्रमेण योगः, क्रमः चिकित्सा उपयोगो योजना चिकित्साकरणमित्यर्थः (सुउ. ६१.१८)
क्रमाने केलेला उपयोग. क्रमाने केलेली योजना, क्रम म्हणजे उपचार. उपयोग म्हणजे योजना. उपचाराची योजना, उपचार करणे.
सुष्ठुपद्धत्या उपयोगः (चवि. ३.३६)
चांगल्या पद्धतीने केलेला उपयोग.
क्रय–पु., पण्यम् (चसू. १५.३) बाजार.
क्रव्य–न., मांसम् (सुउ. १७.३५) मांस.
–भुज्–वि., गृध्रादिः (सुउ. १७.३५)
मांस खाणारा. मांसाहारी गिधाड इत्यादी.
क्रव्याद्–वि., मांसादप्राणी व्याघ्रादिः (असंचि. ७)
मांस खाणारा प्राणी, वाघ सिंह इत्यादी.
क्रव्याद–वि., मांसादो व्याघ्रादिः, तन्मांसरसो ग्रहण्यां शस्तः (चचि. १५.११६) क्रव्यादमज्जा लघुशीतकषायो रक्तपित्तघ्नश्च (सुसू. ४५.१३१)
मांसाहारी. वाघ इत्यादी प्राण्यांचा मांसरस ग्रहणीमध्ये उपयुक्त. या प्राण्यांची मज्जा हलकी, थंड, तुरट, रक्तपित्तनाशक.
(क्रव्यादी) स्त्री., वनस्पति० जटामांसी (ध. ३.४५)
जटामांसी.
क्रव्यान्मांसरसाभ्यास–पु., मांसादमांसरसस्य सततं नियमेन सेवनम्, अयं ग्रहणीदोषशोषार्शोघ्नानां च श्रेष्ठः (चसू. २५.४०)
मांस खाणाऱ्या प्राण्यांच्या मांसाचा रस सतत नियमाने सेवन करणे. हे ग्रहणी, क्षय, मूळव्याध, विकार नाहीसा करणाऱ्या आहार्य द्रव्यात श्रेष्ठ आहे.
क्रव्यादप्रसह–वि., वानरमूषककुलिङ्गमधुहाव्यतिरिक्ता द्वीप्यादयो, मांसाहारत्वात् (अहृसू. ६.६२–६३ हे)
वानर उंदीर इत्यादी प्राण्यांव्यतिरिक्त वाघ सिंह इत्यादी प्राणी. मांसाहारी.
क्रव्यादरस–पु., योग० गुरुमांसगुरुभोज्यपाचनोऽत्यग्निदीपनश्च (र. १६.१४०–४७)
जड मांस इतर जड आहार पचन करणारा व अग्नि अति प्रदीप्त करणारा औषधियोग.
क्रशिमन्–पु., कार्श्यम् कृशता, कृशस्य भावः (अहृसू. १४.३३)
किडकिडीतपणा, हाडकुळे शरीर असणे.
क्राथिन्–वि., हिंसाशीलः (ड. सुशा. ४.६४)
हिंसक, हिंसा करण्याचा स्वभाव असलेला.
क्रथनशीलः सुप्तः सन् नासाद्वारेण शब्दं करोति, (इन्दु. असंशा. ८.१४)
झोपेत नाकाने आवाज करणारा. घोरणारा.
क्रान्त–न., पारदसंस्कार० क्रामणम्, रसस्य शरीरान्तःस्थसर्वधातुषु व्याप्तिरेकीभावो वा (र. २७.२०–२३)
पाऱ्यावरचा क्रामण नांवाचा एक संस्कार. शरिरात देण्यास योग्य झालेला संस्कारी पारा देऊन त्याची सर्वधातूंमध्ये व्याप्ति होणे, त्यात एकरूप होणे.

(क्रान्ता)–स्त्री., वनस्पति० बृहती (रा. ४.१२०)
रिंगणी, डोरली.

क्रामण–न., पारदसंस्कार० वेधद्वारा तारादीनां स्वर्णादिविधायकम्। पारदस्य लेपावापाद्युपयुक्तस्य लोहधात्वन्तःप्रवेशाभिव्याप्तिकारकम् (र. ३.७३)
पाऱ्यावरचा एक संस्कार. रुपे इत्यादी धातूंमध्ये वेध करुन त्यांचे सुवर्णादिकांमध्ये रुपांतर करणारा संस्कार. लेप इत्यादींनी पाऱ्याचा लोखंड तांबे इत्यादी धातूंमध्ये आत प्रवेश करविणारा व त्याला सर्वत्र मिसळविणारा संस्कार.

क्रिमि–पु., कीट० (चसू. १.१०१)
कोष्ठपुरीषादिबाष्पसम्भवो जीवः(ड. सुसू. १.३०)
ध्वजभङ्गरोगे लिङ्गे जातो जन्तुविशेषः
(चचि. ३०.१७४–७५)
किडा. कोठ्यातील मळादिकांच्या ऊष्म्याने उत्पन्न झालेला जीव.
शिश्न पिकल्यावर व झडल्यावर त्यात होणारा जीव.
रोग० कृमिजन्यो व्याधिरयं तन्नाम्नैव ज्ञायते। कृमयो बाह्याभ्यन्तरभेदतो द्विविधाः । तथा बहिर्मल-कफासृग्विड्जन्मभेदाच्चतुर्विधाः । नामतश्च विंशतिविधाः । तदुत्पत्तिः–आमपक्वाशये कफजानां पुरीषजानां तथा धमन्यां च रक्तजानां कृमीणां सम्भवः । तत्सम्प्राप्तिः–अजीर्णादिभिः प्रकुपिताः श्लेष्मादिदोषाः पुरीषादीन्यधिष्ठाय कृमीन् जनयन्ति (चवि. ७.९–१३)
सञ्जातकृमिलक्षणम्–ज्वरो विवर्णता शूलं हृद्रोगः सदनं भ्रमः । अरोचकोऽतिसारश्च ।
(सुउ. ५४.१८–१९)
तत्र बहिर्मलोद्भवास्तिलप्रमाणसंस्थानवर्णाः केशाम्बराश्रया बहुपादाः सूक्ष्माश्च यूकालिक्षादिनामतो ज्ञेयाः । ते कोठपिटिकाकण्डूगण्डान् प्रकुर्वते
(असंनि. १४.४६–४७)
आभ्यन्तराः कृमयः–तत्र रक्तजा रक्तवाहिशिरास्थानाः(असंनि. १४.५४) **सप्तसङ्ख्याकाः । नामतः केशादा रोमादा नखादा दन्तादाः किक्किशाः कुष्ठजाः परीसर्पाश्च । ते रक्तवर्णाः कृष्णवर्णाः स्निग्धाः पृथवश्च भवन्ति । तेभ्यो रक्ताधिष्ठानजा विकारा कुष्ठविसर्पपिडकादयो भवन्ति**
(सुउ. ५४.१५)
पुरीषजाः कृमयः सप्तसङ्ख्याकाः । तेऽजवा वियवाः किप्याश्चिप्यागण्डूपदाश्चूरवो द्विमुखाश्चेति नामतः । तेऽतीव वृद्धा आमाशयोन्मुखा यदा भवन्ति तदा आस्योद्गारनिःश्वासा विड्गन्धानुविधायिनो भवन्ति । अधोविसर्पणं तेषां स्वभावः (असंनि. १४.५५–५६) **एते श्वेता सूक्ष्माः केचित् पुच्छेषु स्थूलाश्च** (सुउ. ५४.९) **पृथुवृत्ततनुस्थूलाश्यावपीतसितासिता इति** (असंनि. १४.५५) **ते गुदानुसरणं गुदतोदनं शूलमग्निमान्द्यं पाण्डुत्वं विष्टम्भं बलसंक्षयं लालास्रावमरुचिं हृद्रोगं विड्भेदं च कुर्वन्ति** (सुउ. ५४.९–१०) **पारुष्यकार्श्यरोमहर्षांश्चेति ।** (असंनि. १४.५८) **कफजाः कृमयः षट्सङ्ख्याकाः। दर्भपुष्पा महापुष्पाः प्रलूनाश्चिपिटाः पिपीलिका दारुणाश्चेति नामतो ज्ञेयाः । एतेषामेव कर्मविशेषेण मज्जादा नेत्रलेढारस्तालुश्रोत्रभुजश्चेति संज्ञान्तराणि** (सुउ. ५४.१३) **एते रोमशा रोममूर्धानः सपुच्छाः श्यावमण्डला रूढधान्याङ्कुराकाराः शुक्लास्तनवश्च** (सुउ. ५४.१२) **ताम्रावभासा इति** (असंनि. १४.४९) **ते शिरोहृद्रोगवमथुप्रतिश्यायकराः** (सुउ. ५४.१२) **हृल्लासाऽऽस्यश्रवणाविपाकारोचकमूर्च्छाज्वरानाहकार्श्यकराश्च** (असंनि. १४.५२) **अन्तर्जाः कुष्ठैकहेतवः । तेषु कफजा अधिकतरम्** (असंनि. १४.४८)
तत्साध्यासाध्यत्वम् – पुरीषजाः कफजाश्च दृश्याः साध्याश्च । रक्तजा अदृश्या याप्याश्च । रक्तजेष्वपि केशादरोमादनामानौ अत्यन्तादृश्यत्वादसाध्यौ
(सुउ. ५४.१९–२०)
कृमिरोग, कृमीमुळे होणारा रोग. प्रकार २. बाहेरचे व आतले असे दोन प्रकारचे किडे. आणखी **प्रकार** ४:–१ बाह्य मल २ कफ ३ रक्त ४ विष्ठा यात होणारे चार. नावाने २० प्रकार. **उत्पत्तिः**–आमाशयांत कफज, पक्वाशयात पुरीषज, रक्तवाहिन्यात रक्तज, त्वचा, केश, वस्त्रे यात घामासारख्या बाह्य मळात बाह्य मलज कृमींची उत्पत्ति होते. **संप्राप्ति**– अजीर्णादि कारणानी वाढलेले कफादी दोष पुरीषादिकांमध्ये कृमि उत्पन्न करतात. कृमी उत्पन्न झाल्याची **लक्षणेः**–त्वचेचा वर्ण बदलणे, शूल, बेचव तोंड, अंग गळून जाणे, हृदयात वेदना, चक्कर, ज्वर, अतिसार ही लक्षणे होतात. शिवाय झोपेत दात खाणे, दचकून उठणे, हातापायांना झटके बसणे, तोंडाला पाणी सुटणे, सारखे थुंकणे, गुदद्वारात खाज वळवळणे, नाक खाजणे इ० लक्षणे होतात. घामासारख्या बाह्य मलापासून झालेले कृमि

उवा लिखा इ० होत. त्या खाज, चकंदळे, पुळ्या, गांठी उत्पन्न करतात. **आतले कृमि-१ रक्तज** रक्तवाही शिरात असतात. ते ७ प्रकारचे. नावे- १ केशाद २ रोमाद ३ नखाद ४ दंताद (केश, रोम, नख, दात खाणारे) ५ किक्किश ६ कुष्ठज (कुष्ठात उत्पन्न होणारे) ७ परीसर्प. ते लाल काळे स्निग्ध असतात. त्यांनी रक्ताचे विकार, कुष्ठ, धावरे, पुळ्या इत्यादी होतात. पुरीषज कृमि ७-१ अजवा २ वियवा ३ किप्य ४ चिप्य ५ गण्डूपद (गांडुळा-सारखे) ६ चुरु, द्विमुख (दुतोंडी) नावाचे. ते जेव्हा अतिशय वाढतात तेव्हा आमाशयाकडे जातात. तेव्हा ढेकर उच्छ्वास यांना विष्ठेसारखी घाण येते. खाली जाणे हा त्यांचा स्वभाव. हे पांढरे सूक्ष्म बारीक काही शेपटाला जाडे असतात. काही लांब वाटोळे, शरिराने जाड काळसर पिवळे काळे पांढरे असे निरनिराळ्या रंगाचे असतात. ते गुदाकडे जातात. गुदात टोचल्यासारखी पीडा, पोटात शूल, अग्निमांद्य, पांढरट-फिकटपणा, मलावष्टंभ, कधी मळ भसरा, दिवसे दिवस अशक्तता, लाळ गळणे, रुचि नसणे, हृद्रोग, त्वचा रखरखीत, रोमांच उभे रहाणे, व शरीरकृशता करतात.

कफजकृमि. ६ नावे-१ दर्भपुष्प २ महापुष्प ३ प्रलून ४ चिपिट ५ पिपीलिक ६ दारुण. यांचीच मज्जा खाणारे इ० कर्मांच्या वैशिष्ट्यावरून निर-निराळी नावे दिली आहेत.

हे अंगावर व डोक्यावर लव असलेले. शेपूट असलेले पांढरे काळसर चकंदळयुक्त धान्याच्या मोडासारखे बारीक असतात. काही तांबुस असतात. **चिन्हे**- डोकेदुखी, हृदयात पीडा, ओकारी, पडसे, गळ्याशी अन्न येणे, तोंडाला पाणी सुटणे, अपचन, रुचि नसणे, पोट फुगणे, कृशता, ज्वर व मूर्च्छा.

रक्तगत कृमि-कुष्ठ उत्पन्न करतात. त्यात कफज कृमि आधिक्याने कुष्ठकर. साध्यासाध्यत्व-पुरीषज व कफज दृश्य व साध्य. रक्तज अदृश्य व उपचार चालू आहेत तोवर साध्य. त्यातही केशाद रोमाद हे अत्यन्त सूक्ष्म म्हणून अदृश्य. ते असाध्य.

-कर-पु., कीट० **सविषोऽसौ एतद्दष्टे वेगज्ञानं सर्पवद्भवति, तास्ताश्च तीव्रा वेदना भवन्ति, तथा सान्निपातिका रोगा भवन्ति, दंशस्तु वर्णेन रक्तपीतासितारुणः, क्षाराग्निदग्धवच्च** (सुक. ८.१५-१८)

विषारी किडा, हा चावला तर सापासारखे वेग येतात. त्या त्या तीव्र वेदना व सर्वदोषयुक्त विकार होतात. दंश रंगाने तांबडा पिवळा पांढरा लालसर व क्षार किंवा विस्तवाने जळाल्यासारखा असतो.

-कर्णक-पु., कर्णरोग० **वातादिभिः स्वकारणकुपितैर्दूषिते ये श्रोत्रसंबंधिनी मांसासृजी तयोर्विक्लेदस्तज्जन्याः कृमयः कर्णं भक्षयन्तस्तीव्रां रुजं कुर्युः त्रिदोषजोऽयमिति विदेहः** (सुउ. २१.५१)
कानाचा रोग. वातादी दोष स्वतःच्या कारणांनी प्रकुपित होऊन श्रोत्रसंबंधी मांस रक्त दूषित करून त्यांत ओलसर स्राव निर्माण झाल्यावर त्यात कृमि होऊन ते कान खातात तेव्हां तीव्र वेदना होतात. त्रिदोषांनी होणारा.

-कोष्ठ-वि., **क्रिमियुक्तः कोष्ठो यस्य, विरेचनयोग्योऽसौ** (चसि. २.१३)
कृमियुक्त कोठा असलेला. त्याला रेचक देणे योग्य.

-ग्रन्थि-पु., नेत्ररोग०, **तल्लक्षणम्-वर्त्मशुक्लयोः संधौ ग्रन्थिः क्रिमियुक्तो भवति । ते कृमयः कण्डूं कृत्वा अन्तश्चरन्तो नयनं दूषयन्ति । साध्योऽयम्** (सुउ. २.९)
डोळ्यांचा रोग. डोळ्यांच्या पापण्या व पांढरी कवडी यांच्या सांध्यावर एक कृमियुक्त ग्रंथि होतो. ते कृमि कंडु करतात. आत शिरतात व डोळा बिघडवितात. हा रोग साध्य आहे.

-घ्न-न., **वनस्पति० विडङ्गम्** (चसू. २३.१८)
वावडिंग. कृमिनाशक.
वि., **क्रिमिनाशनम्** (चसू. १.९७) कृमिनाशक.

-घ्नगण-पु., द्रव्यगण० **अक्षीवमरिचगण्डीरकेबुकविडङ्गनिर्गुण्डीकिणिहीश्वदंष्ट्रावृषपर्णिकाऽऽखुपर्णिका इति दशेमानि क्रिमिघ्नानि द्रव्याणि** (चसू. ४.११, असंसू. १५.२०)
कृमिनाशक. **गण**-शेवगा, मिरे, कडवा सुरण, वावडिंग, निर्गुंडी, मालकांगोणी, गोखरू, उंदिरकानी ही दहा द्रव्ये क्रिमिनाशक आहेत.

-घ्नवर्ग-पु., **द्रव्यगण०** (असंसू. १५.२०)
द्र० क्रिमिघ्नगण.

-जाति-स्त्री., **क्रिमीणां जातिः, विंशतिः क्रिमिजातयः समुद्दिष्टाः** (चसू. १९.३)
कृमीच्या जाति. २० जाति.

-जिघांसु-वि., **क्रिमिपीडितो व्याधितः कृमिहननेच्छुः** (सुउ. ५४.४०)
क्रिमींना मारण्याची इच्छा करणारा. क्रिमियुक्त रोगी.

–दन्तक–पु., दन्तरोग० **मारुताधिकैस्त्रिभिर्दोषैर्मूलसहितं दन्तमाश्रित्य तन्मज्जनि शोषिते अंतर्दन्ते च सुषिरेऽन्नमलपूरिते सति मूलस्य पूतित्वात् सूक्ष्माः क्रिमयो जायन्ते । ततश्च अकारणमेव तीव्रार्तिस्तथा शमश्च भवति । तथा संरम्भान्वितः कृष्णश्चलः प्रलूनाख्यः पूयरक्तस्रावी दन्तः कृमिदन्तक इति संज्ञितः** (असंउ. २५)
किडका दात. दाताचा रोग. वाताधिक तिन्ही दोषांनी दाताच्या मुळातील मज्जा शोषल्यावर, त्या पोकळीत अन्न किंवा मळ भरतो नंतर मूळ कुजते व त्यामुळे सूक्ष्म क्रिमि होतात. अकारण तीव्र वेदना होतात. तशाच त्या अकारण थांबतात. तो दात सुजलेल्या लाल हिरड्यांनी युक्त काळा हलणारा पू व रक्तस्रावी असा कृमिदन्तक या नावाने संबोधितात.

–रोगप्रतिषेध–पु., अध्याय० (सुउ. ५४.१)
कृमिरोगाचे उपचार. अध्यायाचे नाव.

–शत्रु–पु., **वनस्पति० विडङ्गम्**, (डसुउ. ६१.३६)
कृमीचा शत्रु. वावडिंग.

–शूक–पु., **क्रिमिजः शूकः, क्रिमिजशूकाच्छोथोत्पत्तिर्भवति** (चसू. १८.४)
कृमीची नांगी, काटा, कुसळ. यामुळे सूज उत्पन्न होते.

क्रिमिल–वि., **कृमियुक्तं कृमिकारकं वा** (चसू. २७.२१५) कृमियुक्त किंवा कृमिकारक.

क्रिम्याशय–पु., **शारीर० 'विण्-मूत्र-क्रिमि-पक्वा-ऽऽम-कफपित्ताशयाः पृथक् सन्त्येते देहिनां कोष्ठे** (का. शा.) गर्भावक्रान्तिः ॥ ९ ॥
क्रिमींचा आशय–स्थान. १ विष्ठा २ मूत्र ३ कृमि ४ पक्व ५ आम ६ कफ व ७ पित्त. यांचे सात आशय पृथक् पृथक् मानवशरीराच्या कोठ्यात असतात.

क्रिया–स्त्री., **चिकित्सा० कायवाङ्मनोनिर्वृत्तं वा कर्म** (सुउ. ४१.४)
रोगाचे उपचार किंवा शरीर वाचा मन यांचे कर्म.
शरीरस्य उत्क्षेपणावक्षेपणप्रसरणाकुञ्चनलक्षणात्मिका चेष्टा (सुसू. २५.३६)
शरिराच्या वर फेकणे, खाली टाकणे, पसरणे, आखडणे, या स्वरूपाच्या हालचाली.
शस्त्रक्रिया (सुचि. ७.२९) शस्त्रकर्म.
शास्त्रोदितं कर्म (सुसू. १.२२)
शास्त्रोक्त कर्म, शास्त्राने सांगितलेले कर्म.

–कल्प–पु., अध्याय० **क्रियाणां तर्पणपुटपाकादीनां कल्पनं करणं वाऽधिकृत्य कृतोऽध्यायः, सुश्रुतोत्तरतंत्रस्याष्टादशःऽध्यायः** (सुउ. १८.१)
अध्यायाचे नांव. पुटपाक डोळ्याभोवती तूप इ. क्रिया कशा कराव्या हे ज्यात सांगितले आहे असा अध्याय.

–काल–पु., **चिकित्साकालः** (सुसू. १.३८)
द्रव्याणि यस्मिन् काले क्रियां कुर्वन्ति सः (सुसू. ४१.५)
उपचारांचा काळ. ज्यावेळी त्या स्थानावर त्या विकारावर औषध कार्य करील तो काल.

–क्रम–पु., **चिकित्साविधिः** (असंसू. ५.१८)
उपचारांचा क्रम. उपचारांचा कार्यक्रम.

–क्रमविधि–पु., **क्रियाचिकित्सा, तस्याः क्रमः तस्याऽनुष्ठानं विधिः** (चचि. ३.६०.६१)
उपचार बदलत्या अवस्थानुरूप क्रमाने उपचार कसा करावयाचा ती पद्धत.

–क्षय–पु., **क्रियायाश्चिकित्सायाः कायवाङ्मानसकर्मणां वा क्षयः 'क्रियाक्षयकरत्वाच्च इत्युच्यते पुनः** (सुउ. ४१.४)
चिकित्सेचा–उपचारांचा क्षय–समाप्ति. किंवा शरीर वाचा मन यांच्या कर्मांचा क्षय व समाप्ति. या दोन्ही प्रकारच्या क्रियांचा क्षय, क्षयरोग करतो म्हणून तो क्षय होय.

–पथ–पु., **उपचरणविधिः** (सुचि. ६.९)
उपचारांचा मार्ग. कसे करावयाचे ती रीति.
चिकित्सितम्, (सुचि. ५.१९) **अत्र चिकित्सितपदे भावे क्तप्रत्ययो ज्ञेयः, तेन चिकित्सितं चिकित्सा इत्यर्थः** उपचार.

–योग–पु., **संशमनसंशोधनादीनां सम्यग्योगः** (सुउ. १.२५)
शरीर शुद्ध करणाऱ्या व रोगशामक औषधाचा शरिराला हवे ते व तितक्याच प्रमाणात मिलाफ संयोग होणे.
उपक्रमः (सुउ. १.२५) उपचार.

–विक्रयिन्–वि., **चिकित्साया विक्रयं कुर्वाणः केवलद्रव्यप्राप्तिदृष्ट्या चिकित्सां विदधानः** (असंसू. २.२१)
उपचारांची विक्री करणारा. केवळ पैसा मिळविण्याच्या दृष्टीने उपचार करणारा.

–विभाग–पु., **चिकित्साभेदः** (सुचि. ५.२७)
उपचारप्रकार.

–सिद्धि–स्त्री., **अध्याय०** (कासि. ५)
अध्यायाचे नांव.

–सूत्र–न., **चिकित्सासूत्रम्**, (चनि. ४.५५)
उपचाराचा थोडक्यात दिग्दर्शित केलेला मार्ग. उपचाराचे संक्षेपाने दिग्दर्शन केलेले वाक्य.

–संकर–पु., **यौगपद्येन उपक्रमद्वयप्रयोगः** (सुसू. ३५.४८)
दोन उपचारांचे एकाच वेळी आचरण.

–हीन–पु., **पारदबन्ध०** (र. ११.६९)
पारदाचा एक बंध. बद्धपारदाचा एक प्रकार.

क्रियाभ्यास–पु., **क्रियाणामुष्णोदकस्वेदक्षीरवृक्षकषाययोजनादीनामभ्यसनम्, अर्थाद् अनवरतमुपसेवनम्** (सुचि. ७.३३)
ऊन पाणी पिणे, घाम काढणे, काढे वगैरे घेणे इ० उपचारांचा अभ्यास. उपचाराचे सतत सेवन.

क्रीडनक–न., **बालानां क्रीडार्थं पशुपक्ष्यादीनां चित्राणि मूर्तयो वा** (काखिल. १२.६) **अल्पं क्रीडनं क्रीडनकम्, अत्र अल्पार्थे कन्प्रत्ययः**
खेळणे. खेळण्याची वस्तु. मुलांच्या खेळण्याच्या पशु पक्षी इत्यादींच्या आकाराच्या वस्तु. चित्रे, मूर्ति. **क्रीडावस्तु** (चशा. ८.६३) खेळण्याचा पदार्थ.

क्रीडा–स्त्री., **लोकप्रसिद्धैर्हस्तपादप्रक्षेपैर्नर्मपूर्वकं क्रीडनम्** (सुचि. ११.११)
समाजात प्रचलित अशा हातपाय इत्यादी अंगांच्या हालचालींनी मजेने खेळ खेळणे.

–भूमि–स्त्री., **क्रीडनार्थं निर्मिता स्थली क्रीडाङ्गणम्** (असंउ. १)
खेळण्याकरिता तयार केलेली जागा. क्रीडांगण. खेळण्याचे मैदान.

क्रुकरमस्तक–न., **वनस्पति० चव्यम्** (रा. ६.११५)
चवक.

क्रुद्ध–वि., **प्रकुपितः** (सुनि. १.२२)
रागावलेला, संतापलेला.

–शूर–वि., **क्रुद्धे सति शूरः** (चशा. ४.३८ (४))
रागावल्यानंतर जो शूर होतो तो.

क्रूर–पु., **वनस्पति० पुनर्नवाभेदः रक्तपुनर्नवा** (ध. १. २७६)
द्र० 'पुनर्नवा' तांबडा पुनर्नवा.
वनस्पति०–क्षुवकः (रापरि. ९.४०)
उग्र वास असलेली तुरट तिखट उष्ण अशी वनस्पती.

–कर्मन्–स्त्री., **वनस्पति० कुटुम्बिनी** (रापरि. ५.२१)
गोड थंड व रसायन–धातूंचा उत्तम परिपोष कार्य करणारी दुधाळ वनस्पती.
न., **पशुवधादिकं क्रौर्यमूलकं कर्म** (सुसू. २९.१५)
पशुपक्ष्यादिकांना निर्दयतेने मारणे, ठार करणे इत्यादि कृत्य.

–कोष्ठ–वि., **क्रूरं कोष्ठं यस्य** (चक. १२.७९) **वातबहुलकोष्ठः, अस्य श्यामादिभिरपि कष्टेन विरेचनं जायते** (र. २८.७३)
जड कोठा. वाताने दुष्ट असा कोठा. नळीचे तेल इत्यादी तीव्र रेचकाने सुद्धा रेच कष्टानेच होतो असा कोठा.

–गन्ध–पु., **खनिज० गन्धकः** (रा. १३.१६७)
गंधक.

(–गन्धा)–स्त्री., **वनस्पति० कन्थारी** (रापरि. ८.२०)
तीक्ष्ण काटे व तीक्ष्ण वास असलेली कडू तुरट सूजनाशक वनस्पती.

(क्रूरा)–स्त्री., **वनस्पति० रक्तपुनर्नवा पुनर्नवाभेदः** (रा. ५.४०६) **द्र० 'पुनर्नवा'**
तांबडा पुनर्नवा.

क्रोड–पु., **शारीर० उरः** (चसू. २७.३३४) छाती.
हृदयस्थानम् (सुसू. ४६.१३०)
हृदय. हृदयाचे स्थान.
प्राणि० वराहः (रा. ११.१३१) डुक्कर.
वनस्पति० वाराहीकन्दः (रा. ७.१३५) डुक्करकंद.

–कन्या–स्त्री., **वनस्पति० वाराहीकन्दः** (रा. ७.१३४) डुक्करकंद.

–चोडा–स्त्री., **वनस्पति० महामुण्डी** (रा. ५.२१९)
मोठी मुंडी.

–पुट–न., **वराहपुटम्** (र. २.८७)
कोपरापासून करंगळीपर्यंतच्या (अरत्नि) लांबी रुंदी खोलीच्या खड्ड्यांत रानशेणीचे पूट देणे, ते वराहपुट.

क्रोडेष्टा–स्त्री., **वनस्पति० मुस्ता** (रा. ६.५९)
नागरमोथा.

क्रोध–पु., **मनोभाव० कोपः 'क्रोधमभिद्रोहेण नाम परपीडाप्रवृत्त्या परीक्षेत** (चवि. ४.८)
राग, संताप, मनाचा क्षुब्ध भाव. दुसऱ्याला त्रास–दुःख देण्याच्या प्रवृत्तीवरून हा भाव ओळखावा.
राजसगुणः (सुशा. १.१८) हा राजस गुण आहे.
रुद्रकोपः स एव रुद्राज्ञया लोके ज्वररूपेणाऽऽगतः (चचि. ३.२५)

रुद्रदेवतेच्या संतापाने उत्पन्न झालेला ज्वररूपाने या लोकी आला.

यक्ष्मपर्यायः (चचि. ८.११) रोगाचा पर्याय शब्द.

पित्तोन्मादस्य लक्षणेष्वेकं लक्षणम् (चनि. ७.७ (२) पित्तज उन्मादाचे एक लक्षण.

–प्रचुरता–स्त्री., **लक्षण० क्रोधस्याऽऽधिक्यम्, शोणितजो विकारः** (चसू. २४.१४)
अधिक संताप. हे रक्तज विकाराचे चिन्ह आहे.

–विष–न., **क्रोधेन विषम्** (ड. सुक. १.४)
क्रोधाने उत्पन्न झालेले विष.

–संरम्भ–पु., **क्रोधस्यावेशो वेगो वा** (असंसू. ३६.११)
रागाचा वेग. संतापाचे अस्तित्व. राग असणे.

क्रोधाग्नि–पु., **रुद्रकोपस्वरूपोऽग्निर्ज्वररूपः स भस्मप्रहरणः त्रिशिरा नवलोचनो ज्वालामालाकुलो ह्रस्वजङ्घोदरश्च** (चचि. ३.२४)
शंकराचा क्रोधरूप अग्नि. भस्मधारी, तीन शिरांचा, नऊ डोक्यांचा ज्वालारूपी तांबड्या माळा घातलेला आखुड पिंडऱ्या व पोट असलेला असा हा ज्वर.

क्रोशन–न., **आर्तस्वरेण रोदनम्, आक्रोशः** (सुशा. ९.१२)
दुःखी आवाजाने रडणे, ओरडणे, किंचाळणे.

(क्रोशना)–स्त्री., **ग्रह० रेवतीग्रहः** (का. रेवतीकल्पः)
रेवती बालग्रह.

तस्या लक्षणम्–उदरस्थो यया क्रोशेत्क्रोशना नाम सा स्मृता ।

या ग्रहपीडेने गर्भांत असताच बालक रडते म्हणून याचे हे नाव आहे,

क्रोष्टुक–पु., **प्राणि० शृगालः** (सुनि. १.७६) कोल्हा.

–पुच्छिका–स्त्री., **वनस्पति० पृश्निपर्णी** (ध. १.९०)
पिठवण.

वनस्पति० गोलोमिका (रा. परि. ५.३२)
कडु, तिखट, थंड, त्रिदोषशामक, पसरणारी अशी वनस्पती.

–मेखला–स्त्री., **पृश्निपर्णी** (रा. ४.११८)
(असंउ. ४२) पिठवण.

–शिरस्–न., **रोग० वातरोगः तत्संप्राप्तिलक्षणे जानुमध्ये वातशोणितजो महारुजः स्थूलः शोफो भवति । स च शृगालमस्तकाकारः** (ड. सुनि. १.७६) (असंनि. १५.५४)
गुडघी. एक रोग. गुडघ्यामध्ये वात व रक्त यांपासून फार वेदना असणारी मोठी सूज येते. ती कोल्ह्याच्या डोक्याच्या आकाराची असते.

–शीर्षक–पु., **क्रोष्टुकशिरः** (अहसू. २७.१६)
गुडघी. एक रोग. पहा 'क्रोष्टुकशिरस्'

क्रोष्टुफल–पु., **वनस्पति० इङ्गुदी** (रा. परि. ८.१८)
हिंगणबेट.

क्रौञ्च–पु., **पर्वत० यं स्कन्ददेवोऽसूदयत्** (सुउ. २८.१४)
का. बालग्रहचि.
आसामच्या उत्तरेकडील पर्वत. कार्तिकेयाने हा पर्वत फोडला.

पक्षि० प्लवजातीयो जलचरः (चसू. २७.४१)
द्र० प्लव.
करकोचा पक्षी, पाण्यात संचार करणारा पक्षी.

सविषान्नपरीक्षणपक्षिष्वेकः क्रौञ्चस्तु विषसंसृष्टं दृष्ट्वान्नं मदमृच्छति (सुक. १.३१)
सविष अन्नाची परिक्षा करणारा एक पक्षी. विषमिश्रित अन्न पाहून करकोच्याला माज येतो.

क्रौचिरः (सुसू. ४६.१०५)
अस्याऽस्थि मूत्रदोषहरम् । 'कैचर' इति लोके (सुउ. ५८.४४)
करकोचा. कैचर असे म्हणतात. याचे हाड मूत्रातील दोषहारक आहे.

वनस्पति० पद्मबीजम् (ध. ४.१५९) कमळबीज.

क्रौञ्चक–न., **कन्दविष० ज्वरहिध्माफेनवमनादिकरम्** (असंउ. ४०.३३०) **'कन्दविष'**
विषारी कंद. परिणाम–ज्वर, उचकी, तोंडाला फेस येणे, ओकारी करणे.

(क्रौञ्चिका)–स्त्री., मूषा (र. १०.१) मूस.

(क्रौञ्चा)–स्त्री., **वनस्पति० पद्मबीजम्** (रा. १०.२५६) कमळबीज.

(क्रौञ्ची)–स्त्री., **बालग्रह० पूतना** (कावालग्रहचि.)
बालग्रह. पूतना.

मूषा (र. १५.४४) एक मूस.

–मुख–वि., **स्वस्तिकयन्त्र० क्रौञ्चमुखसदृशं यन्त्रम्** (सुसू. ७.१०)
करकोचाच्या तोंडासारखे तोंड असलेले यंत्र.

क्रौञ्चादन–न., **वनस्पति० धिञ्चुलिका शीतलं गुरु विष्टम्भि चेदम्** (चसू. २७.११६)
कमळबीज. थंड जड व मलावरोधक.

क्रौञ्चुलिका (जेज्जटः) (चचि. ३.२५८)
कमळबीज.

(क्रौञ्चादनी)–स्त्री., वनस्पति० पद्मबीजम् (ध. ४.१५९) कमळबीज.

क्रौञ्चास्थि–न., क्रौञ्चपक्षिणोऽस्थि (चसू. २३.१५) मूत्रकृच्छ्रकृमिमेहस्थौल्यापहमेतत् (असंसू. २४) करकोचाचे हाड. लघ्वीचा त्रास, कृमि, प्रमेह, स्थूलपणानाशक.

क्रौडी–स्त्री., वनस्पति० वाराहीकन्दः (रा. ७.१३४) डुक्करकंद.

क्लम–पु., लक्षण० मन इन्द्रियग्लानिः (चसू. ७.३३) मन इंद्रिय यांची ग्लानि—गळून जाणे. गळाठा.
अनायासः श्रमः ' योऽनायासः श्रमो देहे प्रवृद्धः श्वासवर्जितः । स क्लम इति विज्ञेयः स च इन्द्रियार्थप्रबाधकः ॥ (सुशा. ४.५१)
शरिराच्या हालचाली वा श्रम न करता शरिराला येणारा थकवा. या वेळी श्वास वाढलेला नसतो. त्या त्या इंद्रियाचे ते ते विषय ग्रहण करता येत नाहीत.
तन्द्रालक्षणेष्वेकम् ' निद्रायां प्रबोधितस्य क्लमाभावः तन्द्रायां तु प्रबोधितोऽपि क्लाम्यति ' (ड. सुशा. ४.४९)
तन्द्रेच्या लक्षणापैकी एक. तंद्रेत मनुष्य जागा असून क्लम असतो. झोपेमध्ये क्लम नसतो. निद्रेतून जागा झाल्यावर थकवा नसतो, तंद्रेतून जागा झाल्यावर थकवा येतो.

–घ्न–वि., क्लमनाशनम् (असंसू. ६) क्लम नाहीसा होणे, करणे.

–च्छेदिन्–वि., क्लमनाशनम् (असंसू. ७.२०६) क्लमनाशक.

क्लान्त–वि., लक्षण० श्रान्तः (चसू. २१.३५) थकलेला.

–तमा–वि., रोगलक्षण० मांसशोणितादिभिर्हीना अतितमां क्लान्ता, क्लान्ततमा (चशा. ४.२३) अतिशय थकलेला. रक्तमांसादी धातू क्षीण झालेला.

क्लिन्न–वि., लक्षण० आर्द्रतां यातम्, आर्द्रितं वा (र. ३.५०) ओले. ओले झालेले.

(**क्लिन्ना**) स्त्री., वनस्पति० कण्टकारी (रा. ४.१२४) रिंगणी.

–वर्त्मन्–न., नेत्ररोग० यद्वर्त्म बाह्यतोऽल्परुजं शूनमभ्यन्तरे च क्लिन्नं स्रवद्रूपं कण्डूनिस्तोदबहुलं, तत्क्लिन्नवर्त्मेति ज्ञेयम् (सुउ. ३.२१) पापणीचा रोग. यात बाहेरून थोड्या वेदना, आत सूज व ओलावा, स्राव, खाज व टोचणी असते.

क्लिष्ट–वि., लक्षण० म्लानम् (चसि. ६.१३) थकलेला, अशक्त.
निन्दितम् (चशा. १.१०७) निंदा केलेले, निषिद्ध.
आर्तम्, पीडितम् (चचि. १३.१३) पीडलेला, दुःखी, त्रस्त.
क्लेशयुक्तम्, दुःखयुक्तम् (चशा. ६.३१) क्लेश होत असलेला, दुःखी.

–वर्त्मन्–न., नेत्ररोग० यदुभयमपि वर्त्म मृद्वल्पवेदनमकस्माद्रक्तं च जायमानं दृश्यते, तत् क्लिष्टवर्त्म ज्ञेयम्। इदं रक्तजं साध्यं च । (सुउ. ३.१८) श्लेष्मदुष्टेन रक्तेन यदुभयं वर्त्म बन्धुजीवनिभं क्लिष्टमांसमिव च जायते तदपि क्लिष्टवर्त्म बोध्यम्। अयं विदेहोक्तो नेत्ररोगः (सुउ. ३.१८)
पापणीचा रोग. दोन्ही पापण्या सौम्य व थोड्या वेदनायुक्त एकदम लाल झालेल्या दिसतात (सु) हा विकार रक्तदुष्टीमुळे होतो, तो साध्य. कफाने दुष्ट रक्ताने दोन्ही पापण्या दुपारीच्या फुलाप्रमाणे लाल व पीडायुक्त मांसाप्रमाणे होतात. (विदेह.)

क्लीत–पु., कीट० आग्नेयकीटः सविषोऽसौ (असंउ. ४३) एतेन दष्टस्य नरस्य पित्तनिमित्तजा रोगा भवन्ति । (सुक. ८.११–१२)
विषारी. दाहक किडा. हा डसल्यास पित्ताचे विकार होतात.

क्लीतक–न., मूलविष० स्थावरविष अष्टसु मूलविषेष्वेकम्। अनेनोपसेवितेन उद्वेष्टनप्रलापमोहा भवन्ति (सुक. २.५)
विषारी मूळ. हे खाण्यात आल्याने पिंढऱ्या इत्यादी अवयव सर्व बाजूंनी वेढल्यासारखी वेदना, बडबड, मूर्च्छा, ही होतात.
वनस्पति० यष्टीमधु (चसू. १.८१)
एतद् द्विविधम्–आनूपं स्थलजमिति (च. सू. १.८१)
ज्येष्ठमध. दोन प्रकार १ जलात होणारे व दुसरे जमिनीवर होणारे. यांचे फळ विरेचनास उपयुक्त.

क्लीतनक–पु., मूलविष० क्लीतकम् (असंउ. ४०) विषारी मूळ.

(**क्लीतनी**)–स्त्री., वनस्पति० नीलिनी (रा. ४.३५०) काळा दाणा.

क्लीतन–न., वनस्पति० यष्टीमधुभेदः । **क्लीतनं द्विविधम्–जलजं स्थलजं च । तत्र स्थलजं क्लीतनकं क्लीतनं क्लीतिकेति नामभिर्ज्ञायते । जलजं तु मधुपर्णी मधूलिकेति । क्लीतनगुणाः–मधुरं शीतलं गुरु रुच्यं बल्यं चक्षुष्यं वृष्यमस्रपित्तापहं च** (ध. १४४) द्र० '**यष्टीमधु**'
ज्येष्ठमधाचा एक प्रकार. हे दोन प्रकारचे असते; पैकी एक पाण्यात न होणारे व दुसरे पाण्यात होणारे. पहिल्यास क्लीतन क्लीतिका क्लीतनकं म्हणतात. दुसऱ्यास मधुपर्णी मधूलिका म्हणतात. क्लीतन गोड, थंड, जड, रुची वाढविणारे, बलवर्धक, डोळ्याला हितकर, शुक्रवर्धक आणि रक्तपित्त नाशक.

(क्लीतनिका)–स्त्री., **मूलविष० क्लीतकम्** (असंसू. १४)
विषारी मूळ.
वनस्पति० जलजं यष्टीमधु (असंसू. १४.४)
पाण्यातले ज्येष्ठमध.

क्लीतनीयक–न., वनस्पति० **क्लीतकम्** (रा. ६.१८४)
विषारी मूळ.

(क्लीतिका)–स्त्री., वनस्पति० **स्थलजं क्लीतनम्** (ध. १.१४४) द्र० '**क्लीतन**'
जमिनीवरचे ज्येष्ठमध.

क्लीव–पु., **हीनसत्त्वः** (चसू. ८.२५) हलक्या मनाचा.
नपुंसकः दुष्टबीजः (चक्र. चशा. २.१९)
नपुंसक; दुष्ट शुक्र असलेला.
क्षीणशुक्रः पुरुषः (सुसू. ११.२८) **नैष क्षारेणोपक्रम्यः** (सुसू. ११.२८)
सुरताशक्तः (**भाप्र.**)
शुक्रधातु क्षीण असलेला, व्यवस्थित संभोग घेण्यास असमर्थ; याला क्षार देऊ नये.

–ता–स्त्री., लक्षण० **पुरुषस्य भावो धर्मो वा पौरुषम् तद्विरुद्धमपौरुषं नाम क्लीबता** (सुशा. ९.१२)
पुरुषत्व नसणे; नपुंसकत्व.
नपुंसकता, स्त्रीसंसर्गाद्धि सद्यः स्यात् क्लीबता बलिनामपि (असंसू. ९.७७)
स्त्रीसंभोगाने बलवान पुरुषाचे ठिकाणीही तावडतोब तात्पुरती नपुंसकता येते.

क्लेद–पु., **शरीरस्थं जलम्, द्रवद्रव्यविशेषो वा** (चसू. २६.४३ (६)
आहारपरिणामकरभावविशेषः, अन्नशैथिल्यापादनं तस्य कर्म (चशा. ६.१५)
शरिरातील पाणी.

विशिष्ट द्रवपदार्थ. आहाराचे रूपांतर शरीरघटकांमध्ये घडवून आणणारा जलीय पदार्थविशेष. अन्नाचे संलग्न घटक परस्परांपासून पृथक् होऊन शैथिल्य निर्माण करणे हे एक कार्य क्लेदाचे आहे.
आर्द्रत्वम् (सुसू. १८.२१)
ओलावा. ओलेपणा, पाणावलेला असणे.
शोणितादिविकारः (अरु.) **मलार्द्रत्वम्** (हे. अहृसू. १२.५२)
रक्तादिधातूंचा विकार, मळ ओला असणे.

–वाहन–न., **क्लेदस्य बहिर्गमनम्** (अहृसू. ११.५)
क्लेद शरिराबाहेर जाणे किंवा घालविणे; हे मूत्र या मलाचे कार्य.

–विधृति–स्त्री., **स्वेदस्य श्रेष्ठं कर्म, क्लेदस्य विधारणम् मध्यमत्वक्स्नेहकचरोमधारणम्** (अरु. अहृसू. ११.५)
क्लेदाचे धारण करणे. घाम या मळाचे शरिरातील हे श्रेष्ठ कर्म आहे. याबरोबरच मधल्या त्वचेचा स्नेह केश लव यांचेही धारण करणे हे स्वेदाचे काम आहे.

–विशोषण–न., **रूक्षणं, क्लेदस्य विशोषणम्** (चशा. ८.३१)
क्लेदाचे शोषण करणे, कमी करणे, ओलावा कमी व शुष्क करून त्याबरोबर रूक्षता निर्माण करणे.

क्लेदक–पु., **कफः क्लेदकबोधकतर्पकादिपञ्चप्रकारकः, तत्राऽयमामाशयस्थः अन्नसङ्घातस्य क्लेदनात्क्लेदकः** (असंसू. २०.६ अहृसू. १२.१७)
क्लेदक बोधक तर्पक इत्यादी पाच प्रकारचा कफ. त्यात आमाशयात असणारा कफ तर्पक होय. अन्नाच्या परस्पर संयुक्त घटकांना ओले करून एकमेकांपासून पृथक् होण्याची परिस्थिति निर्माण करणारा.

क्लेदन–पु., **अम्लरसस्य गुणविशेष आर्द्रताजनकः** (सुसू. ४२.१०) **आर्द्रभावः** (सुसू. ४१.४ (२)
ओलावा, पाणावणे, पातळ करणे, पातळ करणारा.

क्लेदाचूषण–वि., **विशदगुणस्य कर्म. आर्द्रीभावविनाशकरः** (सुसू. ४६.५१७)
क्लेद शोषून घेणे. ओलावानाशक कर्म. विशद गुणाचे हे कर्म आहे.

क्लेशभीरु–वि., **दुःखासहनशीलः**, (अहृसू. १६.२१)
कष्टाला भिणारा, दुःख–कष्ट सहन करू न शकणारा.

क्लैब्य–न., लक्षण० **नपुंसकत्वम्** (चचि. ३०.१५४)
रोग० शुक्रप्रदोषजरोगेष्वेकः, ध्वजानुच्छ्रायः (चक्र. चसू. २८.१८) **तत्कारणानि–असात्म्य-**

सेवनाद्दुष्टयोनिगमनादभिघाताच्छूकातिसेवनादिभिर्बीजध्वजोपघाताभ्यां जरया शुक्रसंक्षयात्क्लैब्यं संपद्यते, तल्लक्षणम्–संकल्पप्रवणो वश्यां प्रियामपि स्त्रियं लिङ्गशैथिल्यान्न याति, कदाचिद्याति चेत् श्वासार्तः स्विन्नगात्रो मोघसंकल्पचेष्टितो म्लानशिश्नो निर्वीर्यश्च भवेत् (चचि. ३०.१५५–५७) तत्पञ्चविधम्–बीजोपघातजं जरासंभवं शुक्रक्षयजं शेफश्छेदजं वृषणोत्पाटनजं च, तल्लक्षणानि–बीजोपघातजे नरः पाण्डुवर्णः सुदुर्बलोऽल्पप्राणः प्रमदास्वल्पहर्षश्च भवेत् (चचि. ३०.१६०) जरासंभवे क्षीणधातुर्विवर्णो दीनश्च भवेत् (चचि. ३०.१६१) क्षयजे अनशनक्रोधशोकादिभ्यो रससंक्षयस्तेन च शुक्रक्षयस्ततः क्लैब्यम् (चचि. ३०.१८१) शेफसश्छेदनात्क्लीबता वृषणोत्पाटनाच्च क्लैब्यम् (चचि. ३०.१८८) अन्त्ये द्वे असाध्ये

सुश्रुते–क्लैब्यप्रकाराः षट्–मानसमाहारजं शुक्रक्षयजं मर्मच्छेदजं सहजं शुक्रनिरोधजं चेति, तत्र मानसम्–तैस्तैरहृद्यैर्भावैः रिरंसो रन्तुमिच्छोर्मनसि क्षते द्वेष्यस्त्रीसंप्रयोगाच्च भवति (सुचि. २६.९) आहारजम्–कटुकाम्लोष्णलवणैरतिसेवितैः सौम्यधातुक्षयाद्भवति (सुचि. २६.१०–११) शुक्रक्षयजम्–अतिव्यवायशीलनाद्वाजीकरणाभावाजायमानाद् ध्वजभङ्गाद्भवति (सुचि. २६.११) मर्मच्छेदजम्–महता मेढ्ररोगेण मर्मच्छेदेन वा पुंस्त्वोपघातो भवति, सहजम्–जन्मप्रभृति यः क्लीबस्तस्क्लैब्यं सहजम् (सुचि. २६.१३) शुक्रनिरोधजम्–बलिनः क्षुब्धमनसो निरोधाद्ब्रह्मचर्यतश्च भवति (सुचि. २६.१४) तत्र सहजं मर्मच्छेदजं च असाध्यम्, इतराणि साध्यानि

तत्सामान्यचिकित्सा–रक्तमोक्षणस्नेहपानानि, सस्नेहं विरेचनं, यथावस्थमनुवासनमास्थापनं वा, जरासंभवक्षयजयोः स्नेहस्वेदौ सस्नेहं शोधनं क्षीरसर्पिर्वृष्ययोगा यापनबस्तयो रसायनप्रयोगाश्च
(चचि. ३०.१९६–२०३)

यापनबस्तिर्मुस्तादिबस्तिरिति
(चक्रः चचि. ३०.१९६–२०३)

नपुंसकत्व. एक लक्षण.

एक रोग. शुक्रधातूच्या दुष्टीने होणाऱ्या रोगांपैकी. शिश्नाचे उत्थापन न होणे, लिंग ताठ न होणे. कारणे–आत्मसात् न होणाऱ्या व सवय नसलेल्या पदार्थांचे सेवन, दोषांनी किंवा रोगांनी विकृत झालेल्या योनीशी संभोग. आघात. लिंग मोठे करण्याच्या औषधांच्या अयोग्य व अतिउपयोगाने झालेले दोष. यांनी बीज व लिंगावर अनिष्ट परिणाम होतात. तसेच वृद्धावस्थेने झालेल्या शुक्रधातूच्या क्षयाने नपुंसकत्व येते.

चिन्हे–संभोग करण्याच्या निश्चयाने मन तयार असून स्त्रीही प्रिय व अनुकूल आहे पण लिंग शिथिल–ढिले व लहान झाल्याने संभोग करू शकत नाही, आणि इतके करूनही संभोगास सुरवात करू शकलाच तरी त्याला श्वास लागतो, घाम येतो, त्याची इच्छा व प्रयत्न व्यर्थ जातात. शुक्रपतनही न होताच लिंग कोमजते.

प्रकार ५–(१) बीजातच दोष असल्याने झालेले. (२) म्हातारपणामुळे झालेले (३) शुक्रधातूचा क्षय पुष्कळ झाल्याने उत्पन्न झालेले (४) लिंग छाटले–कापले गेल्याने झालेले (५) वृषण काढून टाकल्याने झालेले.

लक्षणे–(१) बीजाच्या दुष्टीने मनुष्य फिकट पांढरा अति दुबळा, निर्वीर्य अल्प संभोगेच्छा असलेला होतो. (२) म्हातारपणामुळे नपुंसकत्व असले तर सर्वधातुक्षीण. वर्ण बिघडलेला–फिकट, काळवंडलेला, खिन्न, दुःखी. (३) उपवास, संताप, शोक, इत्यादींनी रसधातु क्षीण होतो व त्याने शुक्रक्षीणता व नंतर नपुंसकत्व. (४) लिंग तुटले, कापले, गळाले, तर संभोग साधन रहात नाही. (५) वृषणाचा अभाव त्यामुळे व्यक्ताव्यक्त शुक्रोत्पत्तीच होत नाही म्हणून उत्थापनही नाही. शेवटचे दोन्ही असाध्य.

सुश्रुतात नपुंसकाचे ६ प्रकार :–(१) मानस (२) आहारज (३) शुक्रक्षयज (४) मर्मच्छेदनज (५) सहज (६) शुक्रनिरोधज. (१) **मानस**–मनाला नापसंत अशी स्त्री व इतर वातावरण आणि प्रसंग, विशेषतः संभोगाचे वेळी असले तर मन क्षुब्ध होते, विटते व विषय परावृत्त वृत्तीने नपुंसकत्व येते. (२), (३), (४) वर आहेत. (५) जन्मापासूनच नपुंसकत्व असते. (६) ब्रह्मचर्याने व शुक्राचा रोध केला तर नपुंसकता येते. सहज व मर्मच्छेदज असाध्य. इतर साध्य. **सामान्य उपचार**–अवस्थांना अनुसरून दोषशुद्धीकरता रक्तस्राव, स्नेह (तेल तूप इ०) युक्त किंवा स्निग्ध रेचक. मलशोधक बस्ति (आस्थापन) स्नेह (अनुवासन) बस्तिस्नेह-

पान. वृद्धापकाळच्या तसेच क्षयज नपुंसकत्वावर स्नेहोपचार (पान अभ्यंग बस्ति इ०) सस्नेह रेचक दूध तूप शुक्रवृद्धि करणारे योग, रसायन औषधींचा उपयोग.

-(तिलकम्) तस्य (हृदयस्य) अधोदक्षिणतो यकृत् क्लोम च (सुशा. ४.३१) (चशा. ७.१०) 'कालखण्डादधस्तात् स्थितं दक्षिणपार्श्वस्थं तिलकं प्रसिद्धम् (ड० सुनि. ९.१८) वृक्कादूर्ध्वं पिपासास्थानम् क्लोम; ' (मानि. मधुकोशः) हृदयावयवम् (चक्र. चचि. १३.४५)

हृद्दक्षिणतो मांसग्रन्थिः (हे. अहसू. १२.३)
हृदयाच्या खाली दक्षिणेकडे यकृत् व क्लोम आहे. यकृताच्या खाली व वृक्काच्यावर आहे. हे पिपासास्थान आहे. मधुकोशटीकाकारमताने हा हृदयावयव आहे. वाग्भटमताने हृदयाच्या उजवीकडील मांसग्रंथी आहे.

पिपासास्थानम्, उदकवहानां स्रोतसां मूलम् (चवि. ५.८) (अहसू. १२.३)
जलवह स्रोतसांचे मूळ तृष्णेचे–तहानेचे स्थान.

)–नाडी–स्त्री., मण्डलसंधिस्थानम् (सुशा. ५.२७)
क्लोमाची नाडी. हिचा संधि मंडलाकृति.

–न., शारीर० पञ्चदशकोष्ठाङ्गेष्वेकम्
कोष्ठाच्या १५ अंगांपैकी एक.

कर्षण–न., लक्षण० क्लोमापकर्षणाकारा वेदना (चक्र. चसि. ९.६)
हृदयावर आघात झाल्यावर क्लोम खेचले जाते आहे अशी वेदना होते.

स्थ–वि., कण्ठताल्वादितत्तत्स्थानगतः (दोषः) (चचि. १२.९)
कण्ठ तालु इत्यादी त्या त्या स्थानातील (दोष)

–न., क्वथनं क्वाथः कषायो वा (र. २.१७)
कढविलेला पदार्थ, काढा.

वि., शृतम्, पाचितम् (असंसू. ६.२९)
शिजविलेले, पक्व केलेले, उकळलेले.

शीत–वि., आदौ क्वथितं पश्चाच्छीतम् (अहसू. ५.१८)
प्रथम कढवून नंतर थंड केलेले.

पु., कल्पद्रव्यं द्रवेणाप्लुत्य शृतं क्वाथ इत्युच्यते। क्षुण्णे द्रव्यपले मृत्पात्रस्थे षोडशगुणं पानीयं क्षिपेत्। तदष्टमांशावशेषितं गृहीतं क्वाथ इत्युच्यते।

क्वाथपानमात्रा–क्वाथस्य पलमुत्तमा मात्रा। त्रिभिः कर्षैर्मध्यमा मात्रा। कर्षद्वयं निकृष्टा च मात्रा (भा. प्र. भेषज. ३०)
केचिद् वैद्याः क्वाथ्यद्रव्यपले षोडशगुणं पानीयं क्षिप्त्वा, क्वाथयित्वा चतुर्भागावशिष्टं जलं क्वाथमिति वदन्ति। क्वाथे वातपित्तकफातङ्के क्रमशश्चतुर्थाष्टमषोडशांशा सिता प्रक्षेप्या। एतत्प्रमाणविपरीतो मधुप्रक्षेपः कार्यः। जीरकगुग्गुलुक्षारलवणानि शिलाजतुहिङ्गुत्रिकटुकानि च शाणप्रमाणानि क्वाथे प्रक्षेप्यानि। क्षीरं घृतं गुडं तैलं द्रवं कल्कं चूर्णादिकं च कर्षसम्मितं क्वाथे निक्षिप्येत
(सुचि. ११.८ काखिल. ३.४२–४३) (भा. प्र.)
काढा. द्रव्य पाण्यात घालून कढविले की काढा होतो. द्रव्याचे १६ पट पाणी कढवल्यानंतर आठवा हिस्सा शिल्लक असलेला काढा. कित्येकांच्या मताने चवथा हिस्सा काढा मडक्यात कढवावा. मात्रा–चार तोळे उत्तम, तीन तोळे मध्यम, दोन तोळे कनिष्ठ. काढ्यात वातपित्तकफविकारांवर क्रमाने चवथा, आठवा व सोळावा अंश खडीसाखर व याच्या उलट क्रमाने सोळावा, आठवा व चवथा भाग मध घालावा. दूध, तूप, तेल, गूळ, दुसरे पातळ द्रव्य चटणी, चूर्ण, ही जर १ तोळा तर जिरे, गुग्गुळ, लवण, (मिठें) क्षार, शिलाजतु, हिंग, सुंठ, मिरे, पिंपळी ही एक मासाप्रमाणे काढ्यात घालावीत.

क्वाथन–न., क्वाथवज्जले उत्क्वथनम् (र. २.३६–३७)
काढ्यासारखे पाण्यात उकळणे, कढवणे.

क्षण–पु., कालस्य सूक्ष्मो भागः (अहसू. १.२४)
काळाचा सूक्ष्म भाग.
निर्यास० रालः (ध. ३.१२१) राळ.
–दा–स्त्री. वनस्पति० हरिद्रा (सुउ. १७.७) हळद.
–दान्ध्य–न., नेत्ररोग० नक्तान्ध्यम्, रात्र्यन्ध्यम् (सुउ. १७.१६) रातांधळे, रात्री न दिसणे.

क्षणन–न., क्षतजननम् (चनि. ६.४)
जखम होणे, वध करणे, छेदनम् (सुचि. ७.३६)
तोडणे, तुकडे करणे, भाग पाडणे.

क्षणादि–वि., क्षणादारभ्य संवत्सरपर्यन्तः कालः (अहसू. १.२४)
क्षणापासून वर्षापर्यंतचा काळ.

क्षणिका–वि., आशुतरविनाशिनी इन्द्रियार्थसत्वात्मसन्निकर्षजं तत्तदिन्द्रियविशिष्टं ज्ञानं (बुद्धिः) न तु बौद्धसिद्धान्तवदेकक्षणावस्थायिनी (चसू. ८.१२)

बौद्ध सिद्धांताप्रमाणे क्षणमात्र रहाणारी नव्हे शीघ्रतेने नष्ट होणारी बुद्धि. बुद्धीचा एक प्रकार. दुसरी निश्चयात्मिका.

क्षणिन्–वि., **कृतक्षणः, क्षणो नाम मुहूर्तो नियमो वा कृतो येन** (चचि. १(४).२७)
नियम केलेला. क्षण म्हणजे मुहूर्त–नियम.

क्षत–न., **रोग० तन्निरुक्तिः त्वग्रक्तमांसस्नाय्वस्थ्यादिक्षणनात्क्षतमिति। तत् छिन्नभिन्नपिच्चितभेदेन त्रिविधम्** (असंउ. ३१)
त्वचा रक्त मांस स्नायु अस्थि इत्यादींचा तुकडा होणे, ते तोडणे–जखम करणे म्हणून क्षत - जखम. ती तुटणे फुटणे, पिचणे असे तीन प्रकारची.
आगन्तुव्रणः (सुनि. ९.११)
बाह्य कारणांनी झालेली जखम.
पाषाणलगुडादिभिरुद्भूतः सद्योव्रणप्रकारः (सुचि. २.९०)
दगड लाकूड इत्यादींच्या माराने झालेली जखम. एकदम होणाऱ्या जखमेचा प्रकार.
उरःक्षतम् (परिव०)(चसू. १४.१८)
छातीत विशेषतः फुफ्फुसात झालेली जखम.
वि., **क्षतोरस्कः** (ड. सुचि. ३५.२१, चसू. १४.१८)
फुफ्फुसात जखम असलेला.
अतिदारितम् उरः (सुउ. ४१.२४)
अति प्रमाणात ज्याचे उर–फुप्फुस फाटले आहे असा.

–कण्ठ–वि., **लक्षण० कण्ठे क्षतं यस्य** (असंसू. ३७.२१)
ज्याच्या घशात जखम–व्रण आहे असा.

–क्षम–पु., **वनस्पति० खदिरः** (ध. १.२५) खैर.

–क्षीण–वि. **लक्षण० उरःक्षतेन क्षीणः** (चचि. ११.३–८)
छातीतल्या जखमेने क्षीण झालेला.

–क्षीणचिकित्सित–पु., **अध्याय०** (चचि. ११)
अध्यायाचे नांव. छातीतल्या व्रणाने क्षीण झालेल्या रोगाचे उपचार सांगितलेला अध्याय.

–गुद–वि., **लक्षण० क्षतयुक्तं गुदं यस्य, अविरेच्योऽयम्** (वसि. २.१२)
ज्याच्या गुदात व्रण आहे असा रुग्ण. हा रेचक देण्याला अयोग्य,

–घ्नी–स्त्री., **भैषज्य० लाक्षा** (ध. ३.८२) लाख.

–ज–वि., **क्षतजन्यो ज्वरादिः** (चचि. ३.२७२)
व्रण दुष्ट झाल्याने त्यापासून उत्पन्न होणारे ज्वर इत्यादी.
न., **आर्तवरक्तम्** (ड. सुउ. ४२.१३)
रज. आर्तवाचे रक्त. मासिक स्रावाचे रक्त.
रक्तम् (र. ५.१०९) रक्त.

(जा)–स्त्री., **रोग० तृष्णाभेदः, व्रणनिमित्ता तृष्णा** (सु. उ. ४८.६) द्र० **'तृष्णा'**
तहानेचा एक प्रकार. व्रणाने होणारी तहान.

–जसगन्धिक–वि., **लक्षण० रुधिरसमानगन्धिकः विस्रगन्धः** (सुउ. २७.८)
रक्ताच्या वासासारखा वास असलेला रक्तगंधी. रक्तासारखी दुर्गंधी.

–जार्मन्–न., **नेत्ररोग० तल्लक्षणम्–नेत्रस्य शुक्लभागे अरुणपद्मप्रभं वृद्धिमुपयन्मांसमस्ति । एतद्रक्तजं साध्यं च** (सुउ. ४.५०)
डोळ्याच्या पांढऱ्या भागावर कमळासारखे तांबुस वाढलेले मांस.

–ज्वर–पु., **रोग० उरःक्षते जायमानो ज्वरः** (चचि. २९.१०१) उरःक्षतात होणारा ज्वर.

–पायु–वि., **लक्षण० क्षतगुदः** (अहृसू. १८.११)
जखम असलेले गुद ज्याचे तो रोगी.

–विधान–न., **क्षते चिकित्साविधिः** (सुशा. ९.१२)
व्रणावरचे उपचारांची अवस्थानुरूप व्यवस्था.

–विधि–पु., **क्षतस्य क्षौद्रघृततैलाभ्यङ्गादिका यथावस्थं चिकित्सा । 'क्षते क्षतविधिः कार्यः पिच्चिते भग्नवद्विधिः'** (सुचि. २.७६)
व्रणाच्या निरनिराळ्या अवस्थांना अनुसरून सांगितलेले उपचार.

–विसर्प–पु., **रोग० विसर्पभेदः, तत्संप्राप्तिः–दोषबहुलस्य त्रिदोषबहुलस्येति केचित्** (ड.) **नरस्य पित्तं रक्तं च शस्त्रव्यालदन्तनखादिभिर्जातं सद्यःक्षतव्रणमुपेत्य शोफं कुरुतः । तल्लक्षणम्–स शोफः श्यावः सलोहितोऽतिज्वरदाहपाकोऽसितैः कुलत्थसदृशैः स्फोटैः कीर्णो भवति** (सुनि. १०.७) **एष पित्तविसर्पलक्षणो द्रुतगतिज्वरदाहपाकस्फोटप्रभेदबहुलश्चेति भोजः । अयमसाध्यः ।** (सुनि. १०.८) द्र० **'विसर्प'**
विसर्पाचा एक प्रकार. **संप्राप्ति** शस्त्र, हिंस्र प्राण्याच्या दांत नखे यांनी झालेल्या व्रणात तिन्ही दोष विशेषतः पित्त व रक्त यांची दुष्टि होऊन सूज निर्माण होते. **लक्षण**–ती सूज काळसर लाल ज्वर व दाह फार असतो. ती जखम लवकर पिकते. तिच्यावर काळ्या

कुळथासारखे फोड विखुरलेले असतात. ही सर्व लक्षणे पित्तविसर्पासारखी शीघ्र होणारी असतात. हा असाध्य.

-विसर्पण-न., लक्षण० **क्षतप्रसारः** (सुनि. ५.४) व्रण पसरणे - मोठा होणे. जखम चरणे.

-शुक्रक-न.,-नेत्ररोग० **पित्तं कृष्णेऽथवा दृष्टौ त्वचं छित्त्वा तोदाश्रुरागवत् शुक्रं जनयति, तत् कृष्णमण्डलं पक्वजम्बूनिभं किञ्चिन्निम्नं च भवति, एतत् कृच्छ्रसाध्यम् । द्वितीयपटलव्यधात् याप्यम् । तृतीयपटलच्छेदाद् व्रणैर्निचितमसाध्यम् । तत्र तोदादिबाहुल्यं सूचीविद्धाभकृष्णता च** (असंउ. १३)
डोळ्याचा व्रण. काळे बुबुळ किंवा बाहुलीवर पित्त वरची त्वचा फाडून व्रण करते, त्यात टोचणी, लाली व गळ (अश्रूंची) असते. याला क्षतशुक्र म्हणतात. काळे बुबुळ पिकलेल्या व किंचित दबलेल्या जांभळासारखे दिसते. ते कष्टाने साध्य होते. खालचे दुसरे पटल फाटले तर उपचारापुरते बरे. तिसरे पटल फाटले तर असाध्य. यात टोचणी इ० वरची चिन्हे जोराची होतात, सुई टोचल्यासारखी वेदना व काळेपणा असतो.

क्षतातुर-वि., **व्रणातुरः**, (सुउ. ६०.३)
व्रण झालेला रोगी. व्रणाचा रोगी.

क्षतान्त्र-न., रोग० **उदरभेदः छिद्रोदरम् । अस्य क्षतोदरं परिस्राव्युदरमिति नामनी । तत्संप्राप्तिलक्षणे-अस्मिन् अन्नसंबद्धं शर्कराकाष्ठास्थिकण्टकादिशल्यमुदरगतं सत् अन्त्रं भिनत्ति । तस्मादन्त्रात् सलिलप्रकाशः स्रावः गुदतो भूयः प्रचलेत् । उदरं नाभेरधो वृद्धिमेति निस्तुद्यते विदह्यते च । द्र० 'उदर'** (सुनि. ७.१९-२१)
एक उदर रोगप्रकार. छिद्रोदर; यालाच क्षतोदर परिस्रावी उदर अशी नावे आहेत. **संप्राप्ति व लक्षणे** अन्नाबरोबर जर खडा लाकूड हाड कांटा इत्यादी कठीण विशेषतः धारदार टोकाचे द्रव्य गेले की ते पोटात गेल्यानंतर आतडे फाडते, त्यामुळे आतड्यातून पाण्यासारखा स्राव गुदातून बाहेर येतो; पोट बेंबीच्या खाली मोठे होते. त्यात टोचते, दाह होतो.

क्षतोत्थ-न., **क्षतजं शोणितम्**. (सुउ. ४१.४९)
जखमेपासून येणारे रक्त.

क्षतोदर-न., रोग० **उदरभेदः छिद्रोदरम्** (चचि. १३.२२) द्र० 'उदर'
आतड्यात व्रण झाल्यामुळे झालेले उदर.

क्षतोरस्क-वि., लक्षण० **उरःक्षतयुक्तः** (अहृसू. १९.४)
ज्याच्या फुप्फुसात-उरात व्रण झाला आहे असा.

क्षतोष्मन्-पु., **क्षतस्थानीयोष्मा** (सुनि. ९.१२)
व्रणाच्या जागी असणारी उष्णता.
क्षते प्रहारसंघट्टजनितं तेजः (सुचि. १.४)
व्रणावर आघात झाला, व्रण बंधाने घट्ट आवळला गेला तर तेथे होणारी उष्णता.

क्षत्र-न., वनस्पति० **तगरम्** (रा. १०.१०३) तगर.

क्षत्रिय-पु., **ब्राह्मणादिवर्णेष्वेकः** (सुसू. २.३)
ब्राह्मण क्षत्रिय या चार वर्णांपैकी एक.
पु., **सर्पजातिविशेषः, असौ स्निग्धवर्णो भृशकोपनः, सूर्यचन्द्राकृतिच्छत्राम्बुजराजचिह्नयुक्तः** (सुक. ४.२६)
सर्पाची एक जात. हा स्निग्ध वर्णाचा, अतिरागावणारा, सूर्यचंद्र याची आकृति छत्र कमळ इत्यादी राजचिन्हे असलेला असा साप आहे.

-वरा-स्त्री., वनस्पति० **कटुतुम्बी** (ध. १.१७०)
कडु भोपळी.
क्षीरतुम्बी (रा. ७.२३८) दुध्या भोपळा.

क्षपण-न., उपक्रम० **सर्वथोच्छेदनम्** (चचि. २७.२५)
उपचार. सर्व अवयव कापून काढणे-टाकणे.
ह्रासः, (परिव०) (सुसू. १५.३६)
ऱ्हास, क्षय, नाश, कमी कमी होणे.
संशमनम् (सुसू. १५.१७) दोषशमन.

-क्रिया-स्त्री., **कफादिक्षयकरी चिकित्सा, श्लैष्मिकगुल्मशूलादिषु हिता** (सुउ. ४२.७४)
कफादि दोषांचा क्षय करणारी चिकित्सा. कफाने होणाऱ्या गुल्म, शूल इत्यादींमध्ये हितकारक.

क्षपा-स्त्री., **रात्रिः** (सुनि. १०.११) रात्र.

-शय-वि., **रात्र्यामेव स्वपितीति** (चसू. १३.६२)
रात्रीच झोपणारा.

क्षम-पु., वनस्पति० **खदिरः** (रा. ८.३१) खैर.

(क्षमा)-स्त्री., **क्षान्ति, सहिष्णुत्वम्** (अहृसू. ११.३)
माफी, सहनशीलता.
सर्वसहता (सुसू. ३४.११) सर्व सहन करणे.

(क्षमा)-शान्तिपर-पु., वनस्पति० **दमनः**, (ध. ३.६६) दवणा.

क्षय-पु., लक्षण० **शोकादिभिः संजातो हृदयस्थायिनो रसस्य क्षयः** (चनि. ६.३)
शोकादि कारणांनी हृदयस्थ रसाचा झालेला क्षय.

धातुक्षयः (चनि. ८.१९) (सुउ. २०.९)
धातूचा क्षय.
ह्रासः, न्यूनत्वम् (चसू. १७.४)
कमी कमी होणे, कमीपणा, हानी.
क्षीयमाणशरीरावस्था (सुसू. १४.३)
क्रमाने शरीरघटक क्षीण होत आहेत अशी शरीरावस्था.
स्वप्रमाणहानिः (सुसू. १५.२४-२६)
स्वतःचे निश्चित प्रमाण कमी कमी होणे.
रोग० ज्वरः देहक्षयहेतुत्वात्क्षयः (चचि ३. १३)
ज्वर. शरीराचा क्षय करतो म्हणून ज्वराला क्षय म्हटले आहे.
शोषसंज्ञकस्य राजयक्ष्मणः पर्यायसंज्ञा, क्रिया-क्षयकरत्वात्क्षयः (सुउ. ४१.४)
शरीर दिवसेदिवस सारखे सुकत जाते अशा शोष नावाच्या राजयक्ष्म्याला क्षय म्हणतात.
राजयक्ष्मा (असंनि. ५) रोगांचा राजा, क्षय.
-तृष्णा-स्त्री., **रोग० धातुक्षयजा तृष्णा** (चचि. २२.५०) द्र० ' तृष्णा '
धातुक्षयामुळे झालेला तहान रोग.

क्षव-पु., **छिक्का** (सुउ. ५५.४) शिंक.
वनस्पति० क्षुवकः (रापरि. ९.४०) नाकशिंकणी.
राजिका (ध. ४.६०) मोहरी, सरसू.
फणिज्जकाकारः परियात्रे प्रायो भवति (सुउ. ५६.१७)
विंध्याद्रीच्या पश्चिमेकडे अरवली पर्वतात पांढऱ्या मरव्यासारखी होणारी वनस्पती.

क्षवक-पु., **वनस्पति० अपामार्गः** (चक. १.२५) (रा. ४.३८८) **श्वेतापामार्गः** (चचि. २६.१८४)
आघाडा, पांढरा आघाडा.
छत्रकः तद्गुणाः-स्वादुपाकः पिच्छिलो विष्यन्दी कृमिलो वातलो नातिपित्तश्लेष्मकरः कफहरः सृष्टमूत्रपुरीषश्च (सुसू. ४६.२९०-९१)
अळंबे, छत्री. पचल्यानंतर गोड, बुळबुळीत, आर्द्रता करणारे, कृमिकर, वातकर, कफपित्त थोडे करणारे, मळमूत्र साफ करणारे. कोणी द्रोणपुष्पीसारखे झाड म्हणतात.
छिक्किनी (कासि. ४) नाकशिंकणी.
राजिका (ध. ४.६०) मोहरी.
राजमाषः (रा. १६.१३५) चवळी.
सुरसागणोक्तमेकं द्रव्यम्, क्षवथुकारः फणिज्झ-काकारः (ड. सुसू. ३८.१८-१९)
सुरसादिगणातील एक द्रव्य. अरवली पर्वतात पांढऱ्या मरव्यासारखी होणारी वनस्पती. चिव्हरि-याक, शिंकणी असेही म्हणतात.

(**क्षवथु**)-पु., **छिक्का, ' प्राणोदानौ समौ स्यातां मूर्ध्नि स्रोतःपथि स्थितौ । नस्तः प्रवर्तते शब्दः क्षवथुं तं विनिर्दिशेत् ॥'** (ड. सुशा. ४.५०) **ऊर्ध्वस्रोतोऽवस्थितयोः प्राणोदानयोराकुलितयोर्नासाविवरतो निर्गमनम्** (ड. सुसू. २६.१३; चनि. ६.१३)
शिंक. मस्तकातील स्रोतसात प्राण व उदान दोनही वायू यांचा रोध होऊन प्रकुपित झालेले ते दोष शब्द करीत नाकातून बाहेर पडतात. त्या शब्दाला क्षवथु (शिंक) म्हणतात.
-ज-पु., **रोग० षडुदावर्तप्रकारेष्वेकः** (चसू. १९.४ (३) **क्षवथुविघाताज्जायमानोदावर्तस्य लक्षणम्- शिरोक्षिनासाकर्णेषु रोगाः कण्ठमुखयोर्वायुपूर्णत्व-वद् भानम्, कण्ठमुखयोरतीव तोदः अव्यक्तवचन-त्वमुच्छ्वासावरोधो मन्यास्तम्भादयश्च विकारा अस्मिन् भवन्ति** (सुउ. ५५.१३)
सहा उदावर्तांपैकी एक रोग. शिंका दाबण्याची खोड असलेल्यास हा होतो. **लक्षणे**-डोके, डोळे, नाक, कान, यात रोग होतात. तोंड व गळा यात वायु भरला आहे असे वाटते व त्यात अतिशय टोचणी होते, स्पष्ट बोलता येत नाही, उच्छ्वासाचा रोध होतो. आणि मान जखडणे इ० विकार होतात.

(**क्षविका**)-स्त्री., **वनस्पति० बृहती** (रा. ४.१२३)
डोरलीचा एक प्रकार.

क्षाम-वि., **लक्षण० क्षीणम्, कृशम्** (चवि. ८.९८)
क्षीण, कृश, अवल, अशक्त, दुबळा.
क्षीणबलकायः (ड. सुचि ३४.१६)
ज्याचे शरीर व बळ क्षीण झालेले आहेत असा.
-ता-स्त्री., **लक्षण० निर्बलता** (अहसू. २७.३६)
अशक्तता, दुबळेपणा, क्षीणता.
-स्वर-वि., **लक्षण० दुर्बलस्वरः** (सुउ. ४७.७५)
दुबळ्या स्वराचा. खोल आवाज गेलेला.

क्षामानन-वि., **लक्षण० क्षीणमुखक्रियः** (डसुउ. ५२.८)
ज्याचे तोंड-चेहरा उतरला आहे असा.

क्षार-पु., **कल्प० अनुशस्त्रेष्वेकम्, शस्त्रानुशस्त्रेभ्यः क्षारः प्रधानतमः छेद्यभेद्यलेख्यकरणात् त्रिदोषघ्नत्वाद् विशेषक्रियावचारणाच्च** (सुसू. ११.३) **तन्नि-रुक्तिः-क्षरणात् क्षणनाद्वा क्षारः** (सुसू. ११.४)
तत्कर्म-तीक्ष्ण उष्णो लघुः रूक्षः क्लेदी पक्ता

विदारणो दाहनो दीपनश्छेत्ता (अग्निसन्निभश्च) (चसू. २७.३०६) रोपणः शोधनः शोषणः स्तम्भनो लेखनः कृम्यामकुष्ठविषमेदोनाशनः पुंस्त्वोपघातकश्च (र. १७.६५)

प्रतिसारणीय–पानीयभेदाद्द्विधा

पलाशतिलनालाश्वदंष्ट्रकदलीक्षाराः पानीयाः।

प्रतिसारणीयो मृदुमध्यतीक्ष्णभेदात् त्रिधा

तत्कृतिः–कृष्णमुष्ककं खण्डशः पाटयित्वा निर्वाते देशे निचितिं कृत्वा सुधाशर्कराश्च प्रक्षिप्य तिलनालैरादीपयेत्। उपशान्तेऽग्नौ तद्भस्म षड्गुणजले महति कटाहे आलोड्य मूत्रैर्वा यथोक्तैरेकविंशतिकृत्वः परिस्राव्य दर्व्याऽवघट्टयन् विपचेत्। यदाऽच्छो रक्तस्तीक्ष्णः पिच्छिलश्च भवति तमादाय महति वस्त्रे परिस्राव्य पुनरग्नावधिश्रयेत्। नातिद्रवसान्द्रं दृष्ट्वाऽवतार्य सुगुप्तं स्थापयेत्। एवमेव कुटजपलाशाश्वकर्णादिषु क्षारकृतिः। एष मृदुः। पाकसमये सुधाकटशर्कराभस्मशर्कराशङ्ख-नाभीनां प्रक्षेपेण मध्यमः। दन्तीद्रवन्तीचित्रकादि-प्रक्षेपणेन तीक्ष्णः (सुसू. ११.११–१३)

क्षारस्याष्टौ गुणाः–नातितीक्ष्णो, नातिमृदुः श्लक्ष्णः शुक्लः पिच्छिलोऽविष्यन्दी सौम्यःशीघ्रश्च (सुसू. ११.१६)

अष्टौ दोषाः–अतिमार्दवश्वैत्यौष्ण्यतैक्ष्ण्यपैच्छिल्य-सर्पितासान्द्रतापक्वताहीनद्रव्यताश्च

पानीयक्षारयोग्याः–

गरगुल्मोदराग्निसङ्गाजीर्णारोचकाद्यार्ताः

प्रतिसारणीययोग्याः–

कुष्ठकिटिभदद्रुमण्डलकिलासादयः

क्षारायोग्याः–दुर्बलबालस्थविरभीरुसर्वाङ्गशूनोदरि-णस्तथा मर्मसिरास्नायुसन्धितरुणास्थिवर्त्मरोगादीनि स्थानानि। क्षारदग्धं त्रिविधम्–सम्यग्दग्धमतिदग्धं हीनदग्धं च। सम्यग्दग्धे विकारोपशमो लाघवमना-स्रावश्च। अतिदग्धे दाहपाकरागस्रावाङ्गमर्दक्लम-पिपासा मूर्च्छा मरणं वा (सुसू. ११.१७–१८) हीनदग्धे तोदकण्डुजाड्यानि व्याधिवृद्धिश्च (सुसू. ११.२६)

क्षारपातने मात्रा–नखोत्सेधप्रमाणाऽऽद्या, द्विगुणा मध्यमा, त्रिगुणा महती, पित्ते श्लेष्मणि वाते च यथासङ्ख्यं प्रयोज्या (ड. सुचि. ६.४)

एक औषधिकल्प. एक अनुशस्त्र. शस्त्रे व अनुशस्त्रे यांपेक्षा क्षार अगदी मुख्य आहे. तोडणे, फोडणे, खरडून काढणे या तिन्ही क्रिया क्षार करू शकतो. तो त्रिदोषघ्न आहे. पित्तज मूळव्याधीवर सुद्धा याचा उपयोग होऊ शकतो, असे वैशिष्ट्य यात आहे. व्युत्पत्ति–क्षरण करणे, झरविणे किंवा क्षणन करणे मांसादिकाना तोडणे या क्रिया हा करतो म्हणून क्षार.

क्षाराचे कर्म–तीक्ष्ण उष्ण हलका रूक्ष आर्द्रता उत्पन्न करणारा, पिकवणारा, फोडणारा, जाळणारा, अग्नि वाढवणारा, कापणारा, अग्नीसारखा आहे. जखम भरून आणणारा, शुद्ध करणारा, कोरडी करणारा आहे. स्राव थांबवणारा, दोष खरडून काढणारा, कृमि, आम, कुष्ठ, मेदनाशक व पुरुषत्वनाशक आहे.

प्रकार–२ पिण्याचा व वरून लावायचा. वरून लावण्याच्या क्षाराचे प्रकार. ३ सौम्य, मध्यम व तीक्ष्ण (कडक). **पिण्याचे क्षार.** पळस तिळाच्या काटक्या, गोखरू व केळ यांचे क्षार.

क्षाराची कृतिः–काळा मोखा तोडून ते तुकडे निर्वात अशा जागेत रचावेत. त्यात चुनखडी टाकावी. तिळाच्या काटक्या त्यावर ठेवून ते पेटवावे सर्व जळाल्यावर व थंड झाल्यावर ती राख सहापट पाण्यात मोठ्या कढईत घालून ढवळावे. पाण्याचे ऐवजी ग्रंथात सांगितल्याप्रमाणे निरनिराळ्या प्राण्याचे मूत्र घालून नंतर ते एकवीस वेळा कपड्यात घालून गाळून ते शिजवावे. पळीने हलवीत रहावे. जेव्हां काढा स्वच्छ तांबडा बुळबुळीत व तीक्ष्ण होईल तेव्हा तो मोठ्या कपड्यातून गाळून पुन्हा चुलीवर ठेवून उकळावे. अतिपातळ किंवा अतिघट्ट नाही असे पाहून, उतरून व्यवस्थित झाकून ठेवावा. या प्रमाणेच कुडा, पळस, पिंपळासारखा दिसणारा अश्वकर्ण इत्यादींच्या क्षाराचे वेळी कृति करावी. हा मृदु क्षार होय. शिजविताना कटशर्करा म्हणजे कच्ची चुनखडी किंवा शंखनाभी यांचा चुना टाकला तर मध्यम क्षार होतो आणि दांती, चित्रक, उंदीरकानी (दातीचा एक प्रकार) इत्यादींचे चूर्ण टाकून पुन्हा शिजवावा ह्याला पाक्य म्हणतात. तो तीक्ष्ण क्षार होय.

आठ गुण–अतितीक्ष्ण वा अतिमृदु नसलेला, चिकण, पांढरा, बुळबुळीत, स्राव न करणारा, सौम्य व शीघ्र कार्य करणारा असे आहेत व नऊ दोष आहेत ते अतिमृदु, अतिपांढरा अत्युष्ण, अतितीक्ष्ण, अति बुळबुळीत, अति (एकदम) पसरणारा अति घट्ट अपक्व व द्रव्ये कमी केलेला असणे किंवा हीनवीर्य द्रव्ये घातलेली असणे.

पानीय क्षार–कृत्रिम विष, गुल्म, उदर, अग्निमांद्य, अजीर्ण, अरोचक इत्यादींनी पिडलेले यांना योग्य. **लावण्याचा क्षार**–कुष्ठ, किटिभ किलास नावाची कुष्ठे गजकर्णाची चकंदळे इ० यांवर योग्य, क्षार देण्यास अयोग्य–दुर्बल, बालक, म्हातारा, भित्रा, सर्वांगावर सूज असलेला, उदरी, तसेच मर्म, शिरा, स्नायु, संधि, तरुण अस्थि पापणीच्या रोगाची स्थाने.

क्षाराने जळालेले तीन प्रकारचे संभवते: व्यवस्थित–योग्य, अति व कमी जळालेले. योग्य प्रकारात रोगाचे शमन हलकेपणा व स्राव न होणे ही लक्षणे. अति जळाल्यास दाह, पिकणे, लाली, स्राव, अंग दुखणे, फार थकवा, तहान, मूर्च्छा, व मरण. कमी जळाल्यास टोचणी, खाज, जडपणा, रोगाची वाढ. क्षार लावण्याचे प्रमाण–मात्रा, नखाच्या जाडीइतकी योग्य. दुप्पट मात्रा मध्यम व तिप्पट मोठी. पित्त कफ व वात विकारावर क्रमाने ही मात्रा योजावी.

पायनाद्द्व्येष्वेकम्, तत्पायितं शस्त्रं शरशल्यास्थिच्छेदनेषु प्रयुञ्जीत (असंसू. ३४.३४)

शस्त्रांना पाणी देण्याचे एक द्रव्य. क्षाराचे पाणी दिलेले शस्त्र. बाणशल्य अस्थीत असल्यावर तो कापण्याकरिता.

क्षारः पुंस्त्वोपघातिनां श्रेष्ठः (चसू. २५.४०)

पुरुषत्वनाशक द्रव्यात क्षार श्रेष्ठ.

न., **भैषज्य० सामुद्रलवणम्** (ध. २.३४)

औषध, समुद्राचे मीठ.

भैषज्य० बिडम् (ध. २.२८) बिड.

–कर्मन्–न., **क्षारोपयोजनम्, व्रणस्य षष्ट्युपक्रमेष्वेकः** (सुचि. १.८)

क्षाराचा उपाय, व्रणाच्या ६० उपचारांपैकी.

–कल्प–पु., **क्षारोत्पादनविधिः** (सुचि. ४.३२)

क्षारनिर्माण करण्याचा एक विधि. पद्धति.

–कृत्य–वि., **क्षारेण कृत्यश्चिकित्सनीयः, क्षारकर्मयोग्यः** (सुसू. ११.२८)

क्षार देण्यास योग्य. क्षारोपचारास योग्य.

–गुडिका–स्त्री., **योग० ग्रहणीनाशिनी** (चचि. १५.१८३–१८५)

विसूचिकागुल्मगराश्मरीश्वासकासघ्नी (चचि. १२.४३–४६)

क्षाराची गुटिका. ग्रहणीनाशक, विषूचिका, गुल्म, कृत्रिम विष, मूतखडा, श्वास, खोकला नाशक.

–घृत–न., **घृत० इदमग्निविवर्धनं ग्रहण्यां च शस्तम्** (चचि. १५.१७१)

क्षाराने साधित तूप; हे अग्निवर्धक म्हणून आणि ग्रहणीवर उपयुक्त.

–जल–न., **क्षारसंस्कृतमुदकम्, अर्कामृताक्षारजलोषिता यवाः शोषिणे प्रशस्ताः । तत्कृतिः–पानाय भोजनायाथ भस्म स्राव्यं चतुर्गुणे जलेऽर्धमवशिष्टे तु क्षाराम्भः** (सुउ. ४१.३८)

क्षारयुक्त पाणी. रुई, गुळवेल यांच्या क्षारांच्या पाण्यात रात्रभर भिजविलेले जव क्षयाने सुकत जाणाऱ्याला योग्य. चौपट पाण्यात भस्म घालून कपड्यातून गाळून पाणी उकळून अर्धे शिल्लक ठेवावे. हे क्षारजल पान व भोजन यात वापरावे.

–तन्त्रविद्–वि., **क्षारविधायकतन्त्रज्ञः** (चचि. ५.६४)

क्षार करणे, त्याचा वापर करणे इत्यादी जाणणारा.

–ताम्र–न., **योग० सर्वशूलविनाशकः** (र. १८.१६०)

क्षाराने युक्त ताम्रभस्म सर्व शूलनाशक.

–तैल–न., **तैल० बाधिर्यादिकर्णरोगेषु पूरणायोपयुज्यते** (चचि. २६.२२८) **क्षारोदकेन सिद्धं तैलम्** (सुचि. २.८८) **कफवातोत्थजीर्णज्वरेष्वभ्यङ्गार्थमुपयुज्यते** (सुउ. ३९.२७३)

क्षाराच्या जलाने सिद्ध तेल. बहिरेपणा इ० कानाच्या रोगात कानात घालण्यास योग्य. कफवातज जीर्ण ज्वरामध्ये अभ्यंगाकरिता उपयुक्त.

–त्रय–न., **सर्जिक्षारं यवक्षारं टङ्कणक्षारं च** (ध. ७.६९)

तीन खार–सज्जीखार, जवखार व टांकणखार.

–दग्ध–वि., **क्षारेण दग्धः** (अहृसू. २९.७२)

क्षाराने जळालेले.

–दला–स्त्री., **वनस्पति० पलाशलोहिता** (रापरि. ७.६६) चील.

–दोष–पु., **क्षारस्याऽतिमार्दवश्वैत्यौष्ण्यादिदोषाः नव दश वा** (सुसू. ११.१७) (असंसू. ३९)

क्षाराचे अतिमृदु अति पांढरा इ० नऊ किंवा दहा दोष.

–द्रव्य–न., **क्षारकल्पार्थमुपयुक्तं द्रव्यम्, मुष्कककुटजपलाशाश्वकर्णपारिभद्रादीनि** (सुसू. ३७.१०)

क्षार करण्याकरिता आवश्यक उपयुक्त द्रव्ये. मोखा, कुडा इत्यादी वनस्पती, चुनखडी इ० खनिजे.

–निष्यन्द–पु., **क्षारगालनविधौ यः पिच्छिलो रक्तोऽच्छस्तीक्ष्णः परिस्रावो भवति स क्षारनिष्यन्दः** (अहसू. ३०.१५)
क्षार गाळीत असता जो बुळबुळीत लाल स्वच्छ तीक्ष्ण असा द्रव तयार होतो तो.

–पञ्चक–न., **पलाश–तिल–मुष्कक–सर्जिका–यव–क्षाराः, एतेषामेव संमील्य क्षारपञ्चकमुच्यते** (ध. ७.७७)
पळस तीळ मोखा यांचे क्षार व सज्जीखार जवखार हे मिळून क्षारपंचक.

–पर्पट–पु., **क्षारयुक्तः पर्पटः, अयं रुच्यो लघीयांश्च** (असंसू. ७.५४)
क्षारयुक्त पापड हा अधिक हलका व रुचकर असतो.

–पाकविधि–पु., **अध्याय०** (सुसू. ११)
क्षाराविषयी सर्व क्रिया सांगितलेला अध्याय.

–पाणि–पु., **पुनर्वसोरात्रेयस्य षण्णां शिष्याणां तन्त्रकर्तॄणामेकतमोऽयं तन्त्रकर्ता** (चसू. १.३१)
पुनर्वसु आत्रेयांचा सहा शास्त्रकर्त्या शिष्यांपैकी एक.

–पायित–वि., **संस्कार० अग्नितप्त–शस्त्राणां तीक्ष्णतावाप्तये क्षारद्रव्येषु निर्वापणम्** (सुसू. ८.१२)
शस्त्रांना क्षाराचे पाणी देणे. अग्नीने तापवलेले शस्त्र अधिक तीक्ष्ण करण्याकरिता क्षार द्रव्यात विझवणे.

–बन्ध–पु., **पारदबन्ध० शङ्खशुक्तिवराटाद्यैः संसाधितः पारदः प्रक्रिया चास्य–भस्मीकृतानां शङ्खशुक्त्यादीनां वृक्षक्षारादीनां च मूषां कृत्वा तत् संपुटे निहितसम्पुटितः पारदो लघुपुटदानेन भस्मीभवति** (र. ११.७१)
बद्ध पाऱ्याचा एक प्रकार. शंख, शिंप, कवडी इत्यादींनी सिद्ध पारदभस्म. **याची प्रक्रिया**– शंखादिक व इतर वनस्पतीचे क्षारांची मूस करून तीत पारा घालून ती बंद करून योग्य अग्नीचे पुट देऊन भस्म करावे.

–बल–न., **क्षारस्य शक्तिः, उष्णतीक्ष्णत्वादीनामौत्कट्यम्** (सुचि. ६.४)
क्षाराची शक्ति. उष्ण तीक्ष्ण इत्यादि गुणांचे उत्कटत्व.

–मेलक–पु., **भैषज्य० सर्वक्षारः** (रा. ६.५७)
सर्व क्षारांचे मिश्रण.

–मेह–पु., **रोग० पित्तजमेहभेदः गलितक्षारद्रवेण वर्णगन्धरसस्पर्शैः सदृशमूत्रत्वात् क्षारमेहः** (सुनि. ६.११) द्र० ' प्रमेह '.

पित्तज प्रमेहाचा प्रकार. यात गाळलेल्या क्षाराच्या पाण्यासारख्या रंग वास चव व स्पर्शाचे मूत्र असते म्हणून क्षारमेह. पहा ' प्रमेह '.
गन्धवर्णरसस्पर्शैः स्रुतक्षारोपमं मेहति (चनि. ४.२५) वरीलप्रमाणे.

–यूष–पु., **अपामार्गादिजक्षारयुक्तो यूषः** (चचि. १७.९७)
आघाडा इ० च्या क्षाराने युक्त कढण.

–लवण–न., **भैषज्य० लवणभेदः लोणारक्षारम्** (रा. ६.५३) लोणारक्षार, मिठांचा क्षार.

–लेप–पु., **उपक्रम० मषश्वित्रबाह्यार्शःकुष्ठादिषु योज्यः** (अहसू. ३०.३–४)
उपचार–मस, कोड, बाह्य मूळव्याध, कुष्ठ इत्यादींवर क्षाराचा लेप करणे.

–वटी–स्त्री., **योग० रक्तगुल्मारुचिमन्दाग्निग्रहण्यर्शःशूलनाशिनी** (र. १८.१७४)
क्षारयुक्त वडी. रक्तगुल्म, रुचि नसणे, अग्निमांद्य, ग्रहणी, मूळव्याध, व शूळ नाहीशी करते.

–वर्ग–पु., **क्षारसंग्रहः, मुष्कककुटजपलाशाश्वकर्णपारिभद्रकाऽऽरग्वधतिल्वकार्कस्नुह्यपामार्गपाटलानक्तमालवृषकदलीचित्रकपूतीकेन्द्रवृक्षास्फोताश्वमारकसप्तच्छदाग्निमन्थगुञ्जाकोशातक्यः** (सुसू. ११.११)
क्षार ज्यांचा तयार केला जातो अशा वनस्पतींचा एक गट. मोखा, कुडा, पळस, उंदीरकानी, देवदार, बहावा, रोध्र, रुई, त्रिधारी निवडुंग, आघाडा, पाडळ, करंज, अडूळसा, केळ, चित्रक, घाणेरा करंज, कुडा, (एक प्रकार) अनंतमूळ, कण्हेर, सातवीण, अरणी, गुंजा, दोडकी या वनस्पती.
यवक्षारस्वर्जिकाक्षारपाकिमटङ्कणक्षारप्रभृतयः (सुसू. ४६.३२२)
जवखार, सज्जीखार, क्षारविधीने शिजवून तयार केलेला क्षार, टांकणखार इत्यादी.

–वृक्ष–पु., **वनस्पति० मुष्ककः** (रा. ११.२२०)
मोखा. ज्याचा क्षार उपयोगात येतो तो वृक्ष.

–श्रेष्ठ–पु., **वनस्पति० मुष्ककः** (रा. ५.१३२)
मोखा.
पलाशः (ध. ५.१६२) पळस.
न., **लवणभेदः वज्रकक्षारम्** (रा. ६.५५)
वज्रकक्षार. एक लवणाचा प्रकार.

–षट्क–न., **षट् क्षाराः–कृष्णतिलपलाशवचापामार्गकुटजमुष्ककेभ्यो जाताः** (ध. ७.७०)

काळे तीळ, पळस, वेखंड, आघाडा, कुडा व मोखा यांपासून तयार केलेले क्षार.

-सूत्र-न., **कार्पासकृता वर्तिः भगन्दरे गत्यवदारणे उपयुज्यते** (चचि. १२.९७) **कृशदुर्बलभीरूणां मर्माश्रितनाडीच्छेदने समुपयुज्येत** (सुचि. १७.२९)
कापसाची क्षारात भिजविलेली वात. भगंदराच्या नाडीमध्ये तिचे आवरण नाहीसे व्हावे म्हणून घालतात. कृश अशक्त भित्रे मर्मस्थानी असलेल्या नाडीचे च्छेदन करण्याकरिता वापरतात.

-स्वर्जिन्-पु., **खनिज० सर्जिकाक्षारः** (रा. ६.२६)
सज्जीखार.

क्षारागद-पु., **योग० विसूचिकालसकविलम्बिकादिनाशनः** (सुउ. ५६.१५) **एतल्लिप्ता दुन्दुभिध्वजपताकादयो दर्शनस्पर्शश्रवणादिभिः सर्पादिसर्वविषहरा भवन्ति** (सुक. ६.३-७)
विषनाशक क्षार. आम अजीर्णाचे विषूचिकादि तीव्र विकारनाशक. नगारे ध्वजपताकांना याचा लेप केला असता स्पर्श, दृष्टि, ऐकणे इ० नी सर्पादिकांचे विष नष्ट होते.

क्षाराञ्जन-न., **नेत्ररोगे अञ्जन० बलासग्रथितनाशनम्** (सुउ. ११.१०-१२)
दुधाची भावना दिलेले जव इ० च्या क्षाराचे अंजन बलास म्हणजे कफग्रथित-वडस या रोगावर उपयुक्त.

क्षाराम्बु-न., **क्षारजलम्** (अहसू. २९.७६) क्षारजल.

-गण्डूष-पु., **क्षारजलचुलुकः श्लेष्मचयापहः** (असंसू. ३१)
क्षारयुक्त पाण्याच्या चुळा भरल्या तर तोंडातला कफ नाहीसा होईल.

क्षाराम्लसर्पिस्-न., **योग० चाङ्गेरीकोलाद्यम्लक्षारसाधितं घृतम्, चाङ्गेरीघृतेत्यपरपर्यायम्, अतीसारामाजीर्णादिनाशनम्** (चचि. १९.४३) (चसि. ६.६४)
एक औषधी तूप; चुका बोरे इत्यादि आंबट द्रव्ये व क्षार यांनी सिद्ध केलेले तूप; चांगेरीघृत, अतीसार आमाजीर्णादिनाशक.

क्षाराष्टक-न., **अपामार्गपलाशार्कतिलमुष्कयवाग्रजसर्जिकाटङ्कणाश्चेत्यष्टौ क्षाराः** (ध. ७.६६)
आघाडा, पळस, रुई, तीळ, मोखा यांचे क्षार, जवखार, सजीखार, टांकणखार हे क्षारांचे अष्टक.

क्षारासव-पु., **आसुत० मध्वादिना पलाशक्षारपानीयेन सह निष्पादितः, महाकुष्ठचिकित्सितोक्तः कुष्ठहरः** (सुउ. ५७.१५)
पळसाच्या क्षारयुक्त पाण्यात मध इत्यादी घालून केलेले आसव महाकुष्ठनाशक.
विरेचनार्थे कृतः सुराकल्पः (सुसू. ४४.३०-३४)
रेचन कार्य व्हावे म्हणून केलेला दारूचा एक योग.

क्षारोदक-न., **क्षारं गालयित्वा यदुदकं गृह्यते तत्। वातश्लेष्मशोफेषु परिषेकार्थमुपयुज्यते** (ड. सुचि. १.१७)
क्षारजल. क्षार गाळून जे पाणी घेतात ते. वातकफाच्या सुजेवर शिंपडण्यास उपयुक्त.
क्षारक्वाथः (सुसू. ११.११) क्षारांचा काढा.

क्षिति-स्त्री., **वनस्पति० खदिरः** (रा. ८.३१) खैर.
भैषज्य० गोपित्तम्, रोचना (र. १०.१७)
गाईचे पित्त, गोरोचन.

-खेचर-पु., **भूनागः, इन्द्रगोपः भूनागसत्वं कासीसं च** (र. १०.१७) गांडूळ, बिरबिरोटी. (मृगकिडा) गांडुळाचे सत्व. हिराकस.

-ज-वि., **भूमिजं शाकादि** (सुसू. ४६.२९३)
जमिनीत होणारे, शाकभाज्या इ०

-धर-पु., **पर्वतः** (चक. १ र. १७.६८) पर्वत.

-धररुधिर-न., **गैरिकम्** (र. १७.६८).
गेरु, सोनकाव.
शिलाजतुः (र. १७.६८) शिलाजित.

-फल-न., **हरितमुद्गः** (र. १७.६६) हिरवे मूग.
धात्रीफलम् (र. १७.६६) आवळा.

-बदरी-स्त्री., **वनस्पति० बदरभेदः भूबदरी** (रा. ११.१६२) **द्र० 'बदर'**
बोराचा प्रकार, भुईबोर. पहा 'बदर'.

-रुह-वि., **वृक्षः** (चक. १.८) वृक्ष, झाड.

क्षिप्र-न., **मर्म० स्नायुमर्म पादस्याङ्गुष्ठाङ्गुल्योर्मध्ये क्षिप्रं नाम मर्म** (सुशा. ६.२४) **अधःशाखायां वामदक्षिणभेदेन द्वे तत्प्रमाणमङ्गुलार्धम्** (सुशा. ६.३२) **तत्र विद्धस्य रक्तस्रुतिः** (असंशा. ७.४) **आक्षेपकेण मरणम्। कालान्तर-प्राणहरमेतत्** (सुशा. ६.३२)
एक मर्मस्थान, स्नायुमर्म. पायाचा आंगठा व अंगुळी यांमध्ये हे आहे. याचे प्रमाण अर्धांगुल. ते दुखावले कापले तर रक्तस्राव व आक्षेपकाने मरण येते.

-कारिन्-वि., **आशुकारि** (चसू. २८.७)
शीघ्रतेने त्वरेने शरीर व्यापणारा, वाढणारा व शरीरनाश करणारा.

-पाक-पु., **आशुपाकः** (असंसू. ८)
शीघ्रतेने-त्वरेने पिकणारा.

(क्षिप्रा)-स्त्री., **शुक्तिका, भारविरहिता** (७.५-२२)
हलकी, वजन नसलेले. (सूप इ.)

क्षिप्रम्-(अव्य०) **नातिद्रुतं नातिविलम्बितम्** (सुसू. ४६.४६५)
अति लवकर नाही अति रेंगाळत नाही असा. मध्यम वेगाने.

क्षिप्रोत्थान-वि., **लक्षण० आशूद्गमो यस्य** (सुनि. ९.८)
ताबडतोब-चटकन् निर्माण होणारा, त्वरेने होणारा.

क्षीण-वि., **लक्षण० उत्साहोपचयबलरहितः**
(ड. सुउ. ४०.२१) उत्साह पुष्टि व बल क्षीण झालेला, उत्साहादि नसलेला.

दुर्बलः शक्तिहीनः (सुचि. २६.४)
अबल, निर्बल, दुबळा.

क्षयी (चसू. १३.४१)
शरीर क्षीण झालेला, क्षय झालेला.

अध्वादिखेदेन हीयमानबलः (सुचि. २.७८)
मार्गक्रमण, व्यायाम व संभोगाने अशक्त झालेला.

-बल-वि., **लक्षण० कर्मनिर्वर्तनासमर्थः** (सुउ. ५२.८)
कर्म करण्यास असमर्थ, अबल, दुबळा.

-बलीय-वि., **क्षीणबलसम्बन्धि** (सुचि. २६.१)
इदं वाजीकरणचिकित्सितशब्दस्य विशेषणम्
क्षीण झालेल्या बलासंबंधी. अध्यायाचे नाव.

-रक्त-वि., **लक्षण० हीनं रक्तं यस्य** (असंसू. ३६.२०)
ज्याचे रक्त क्षीण-कमी झाले आहे असा.

(रक्ता)-स्त्री., **जातः स्त्रीशोणितस्य-रजसः क्षयो यस्याः** (चचि. ३०.२२४)
ज्या स्त्रीच्या पाळीचे रक्त-रज क्षीण झाले आहे अशी.

-रेतस्-पु., **लक्षण० कारणविशेषैः स्वमानादल्पीभूतं रेतो यस्य, क्षीणशुक्रः** (सुसू. १.८ (८)
विशिष्टकारणांनी नित्यापेक्षा ज्याचे रेत-शुक्र क्षीण झाले असा.

-संधानकर-वि., **क्षतक्षीणे उरःसंधानकरः** (चसू. २६.४३ (१)
उरःक्षताने क्षीण झालेल्याचे उरःक्षत भरून आणणारा (मधुर रस.)

क्षीणायुस्-वि., **क्षीणमायुर्यस्य, यस्य भेषजचिकित्सादयो निष्फला भवन्ति स क्षीणायुः** (काइं. ५)
ज्याचे आयुष्य क्षीण झाले आहे, ज्याला औषध व इतर उपचार निष्फल होतात तो.

क्षीणेन्द्रिय-वि., **लक्षण० क्षीणमिन्द्रियं यस्य** (चसि. १२.१६ (११)
ज्याची इंद्रिये क्षीण झाली आहेत असा.

अतिक्षीणशुक्रः (चसि. १.३४)
ज्याचा शुक्र धातु अतिक्षीण झाला आहे असा.

क्षीर-न., **प्राणिज० दुग्धम्-गोमहिष्यादिभवम्** (र. ११.३७)
प्राण्याचे दूध. गाय म्हैस इत्यादींचे.

गोक्षीरम् (सुचि. ४०.६७) गाईचे दूध.

भैषज्य० अर्कस्नेहुण्डादीनां दुग्धवत् स्रावः (चसू. १.७३)
रुई, त्रिधारी निवडुंग इ० यांचा दुधाप्रमाणे निघणारा रस-स्राव, दूध, चीक.

जलम् (रा. १४.३१८) पाणी.

पु., **वनस्पति० श्रीवेष्टकः, धूपोपयोगी** (ध. ३.१३३)
सुगंधी धूप. सरल देवदाराचा.

-कन्द-पु., **वनस्पति० क्षीरविदारी** (रा. ७.१९६)
दुध्या, भुईकोहळा. जीवनीय वनस्पती.

(-कन्दा)-स्त्री., **क्षीरविदारी** (ध. १.१४९)
दुध्या, भुईकोहळा, जीवनीय वनस्पती.

-काकोली-स्त्री., **वनस्पति० काकोलीभेदः** (सुसू. ३८.३९)
जीवनीयगणोक्तमेकं द्रव्यम् (चसू. ४.९)
बृंहणीयगणोक्ता (चसू. ४.९) **शुक्रजननगणोक्ता** (चसू. ४.१२)
स्नेहोपगगणे एकं द्रव्यम् (चसू. ४.१३)
इयं किञ्चित्कृष्णवर्णाऽत्यन्तं च क्षीरं स्रवति (र. २०.३३) द्र० **'काकोली'**
क्षीरकाकोलीगुणाः-रुच्या वृष्या बस्तिशोधनी कफपित्तघ्नी हृद्रोगरक्तपित्तकासश्वासक्षयघ्नी च (ध. १.१३४.)
हिं.—क्षीरकाकोली;
म.—**श्वेतकाकोली, दूधकाउली.**
त.—वेल्लैइरलि.
दूधकावळी. दुधी कावळी. जीवनीयगणातील एक. बृंहणीय - पौष्टिक, शुक्रवर्धक, स्नेहन करण्याला मदत करणाऱ्या गणामधील एक. ही वनस्पती किंचित काळसर असून अत्यंत दुधाचा स्राव करते.

पहा 'काकोली', **गुण**—रुचकर—रुचि—निर्माण करणारी, शुक्रधातुवर्धक, बस्तीचे शोधन करणारी, कफपित्तनाशक, हृदयाचे रोग, रक्तपित्त, खोकला, श्वास व क्षय नाशक.

—काण्डक—पु., **वनस्पति० अर्कः** (रा. १०.२४) दुधाळ कांडे असलेली.
स्नुक् (रा. ८.३५६) त्रिधारी निवडुंग.

—काष्ठा—स्त्री., **वनस्पति० वटभेदः, नदीवटो वटी वा** (रा. ११.११६) द्र० '**वट**'.
ज्याच्या काष्ठातून - लाकडातून दूध येते तो वडाचा एक प्रकार, नदीवड.

—घृत—न., **क्षीरमथनसमुद्भूतनवनीतोत्थितं घृतम्** (सुसू. ४५.१०५)
दूध घुसळून आलेल्या लोण्याचे तूप.

—घृताभ्यास—पु., **क्षीरघृतयोः सततं नियमेन सेवनम्। इदं रसायनानां श्रेष्ठम्** (चसू. २५.४०)
दूध व तूप यांचे नियमाने सतत सेवन. हे सर्व रसायनात श्रेष्ठ आहे.

—ज—न., **आहारद्रव्य० दधि** (रा. १५.२४५) दही.

—तुम्बी—स्त्री., **वनस्पति० तुम्बीभेदः वल्लीफलशाकी स्वादुश्वेततुम्बी** (र. ११.१२५) **तद्गुणाः—सुमधुरा स्निग्धा वृष्या गर्भपोषकृत् वातप्रदा बलपुष्टि-विवर्धनी पित्तघ्नी च** (रा. ७.२३८)
हिं.—लौकी.
म.—**दुध्या भोपळा.**
गु.—तुंबडी.
बं.—तोंबी.
त.—काडुचुरै.
फा.—तल्ख.
भोपळ्याचा प्रकार. दुध्या. वेलीची फळभाजी. गुण—चांगला गोड, स्निग्ध, शुक्रवर्धक, गर्भपोषक, वातवर्धक, शक्ति—पुष्टिवर्धक, पित्तनाशक.

—तैल—न., **क्षीरसिद्धं तैलम्, इदम् अर्दितातुराणा-मुपयोज्यम्** (सुचि. ५.२२)
दुधाने सिद्ध केलेले तेल. हे अर्दित ज्या वातरोगात तोंड वांकडे होते, त्यावर उपयुक्त.

—दल—पु., **वनस्पति० अर्कः** (रा. १०.२४) रुई.

—दान—न., **दुग्धप्रयोगः, क्षीरं व्रणे उत्सर्गतो निषिद्धमपि भग्नेऽपवादत्वात् प्रयुज्यते । अव्रणे भग्ने उष्णं क्षीरमिति केचित्। उभयत्रापि नेति केचित्। तत्र च पूयजनकत्वं हेतुत्वेन कल्पयन्ति** (सुचि. ३.५)
दूध देणे. दुधाचा प्रयोग करणे. व्रणामध्ये दूध वर्ज्य असूनही हाडाचा भंग असताना द्यावे. हा अपवाद. बाह्यव्रण नसता हाडभंगात ऊन दूध द्यावे. असे काहीचे मत. दोन्ही ठिकाणी देऊ नये असे काहीचे मत. कारण दूध पू निर्माण करणारे आहे.

—दोष—पु., **स्तन्यविकृतिः** (चचि. ३०.२१९)
बाईच्या दुधातले दोष—विकृति.

—दौर्गन्ध्य—न., **लक्षण० स्तन्यगतदुर्गन्धदोषः** (चचि. ३०.२७४)
स्त्रीच्या दुधाला दुर्गंध येणे.

—द्रुम—पु., **वनस्पति० पिप्पलः** (ध. ५.७९)
दूध निघणारा वृक्ष—पिंपळ.

—धारावदोहिता—वि., **(पिप्पली) पिप्पलीकल्का-दुपरि क्षीरधारावदोहः कर्तव्यः, क्षीरं च तावद्दोह्यं यावत् पानयोग्याः पिप्पल्यो भवन्ति । वृष्योऽयं योगः** (चचि. २ (३) १२)
पिंपळीची चटणी घेऊन तिच्या वरच दुधाच्या धारा काढावयाच्या. पिंपळीचा तो गोळा मिसळून ती पिण्यासारखी होईपर्यंत धारा काढाव्या. हा शुक्रवर्धक योग आहे.

—प—वि., **स्तननिःसृतक्षीरपायी एकसंवत्सरात्मको बालः** (सुसू. ३५.२९)
स्तन पिणारा. अंगावरचेच दूध पिणारा बालक, एक वर्षाचा.

—पयोनिधि—पु., **श्वेतसमुद्रनाम्ना संप्रति संकेतितः समुद्रः** (र. ३.२३)
श्वेत समुद्र या नावाचा—पौराणिक संकेत असलेला समुद्र, क्षीरसागर.

—पर्णिन्—पु., **वनस्पति० अर्कः** (ध. ४.१३) रुई.

—पलाण्डु—पु., **पलाण्डुभेदः, तद्गुणाः—स्वादुर्गुरुः स्निग्धः पिच्छिलो रुच्यो बल्यो मेध्यः कफपुष्टिदः स्थिरधातुकारी रक्तपित्ते शस्तश्च** (सुसू. ४६.२४७)
दुध्या कांदा, कांद्याचा प्रकार, हा कांदा खाण्याला मऊ, रुचकर, गोड, जड, स्निग्ध, बुळबुळीत, बल व धारणाशक्ति वाढविणारा, कफ व पुष्टिदायक, धातु स्थिर करणारा, रक्तपित्तनाशक. पहा 'पलाण्डु'.

(क्षीरा)—स्त्री., **वनस्पति० काकोली** (ध. १.१३२)
अष्टवर्गापैकी एक वनस्पती.

—पाक—पु., **जलशुक्तिः** (सुसू. ११.११)
पाण्यातली शिंप.

–पात्र–न., मान० **क्षीरस्याऽऽढकम्** (सुचि. २.४४) दोनशे सोळा तोळे, पायली.

–पिष्ट–वि., **क्षीरे पेषितम्** (सुचि. १.५०) दुधात वाटलेले.

–पीत–वि., (परिव.) **दुग्धभावितम्** (सुचि. ३.५७) दुधाच्या भावना दिलेले.

–पुष्पी–स्त्री., वनस्पति० **इयं रसायनयोग्या** (चचि., १(४)६) एक पांढऱ्या फुलांची वनस्पती. रसायनोपयोगी.

–पूपक–पु., **क्षीरप्रधानः पूपकः गुरुस्तर्पणो वृष्यश्च** (चसू. २७.२६९) दुधात केलेला घारगा. जड, पौष्टिक, शुक्रवृद्धि करणारा.

–पूर्णलोचन–वि., **क्षीरेण इव पूर्णे लोचने यस्य, सः शुक्रसारः** दुधासारखे पांढरे स्वच्छ डोळे. दुधाळ डोळे. शुक्रसार मनुष्याचे डोळे असे असतात.

–पेया–स्त्री., कृतान्न० **क्षीरसिद्धा पेया उदरिणामुपयोजनीया** (असंचि. १७.१०१) **दीर्घोपवासिनां नृणां कृते प्रशस्यते** (काखिल. ४.७७) दुधात केलेली पेया. उदरी रोग्याला उपयुक्त. तसेच दीर्घकाळ उपवास करणाऱ्याला उपयुक्त.

–बस्ति–पु., उपक्रम० **औषधिदुग्धेन साधितो बस्तिः** (सुसू. १५.१२) **पित्तगुल्मे उपयुज्यते**, (चचि. ५.३४) **पित्तोदरे उपयुक्तः** (चचि. १३.६८) उपचार, औषधिसिद्ध दुधाने द्यावयाचा बस्ति. पित्तगुल्म, पित्तोदर यात उपयुक्त.

–मधुरा–(स्त्री., वनस्पति० **क्षीरकाकोली** (ध. १.१३४) दुधकावळी.

–मोरट–पु., वनस्पति० **मोरटः लूतदंशे पानार्थमुपयुज्यते** (सुक ८.१३२; ध. १.१५) मोरवेलीचा एक प्रकार, दुधी मोरवेल. पीलूच्या पानासारखी, दुधासारखा रस असणारी. विषारी किडा चावल्यावर विषनाशक म्हणून पिण्याला उपयुक्त.

क्षीरविकृतिः किलाटमस्तु पीलुपर्णी (सुसू. ४२.११) ताक घालून फुटलेल्या दुधाचा घनभाग किलाट; व पातळ भाग मस्तु. पीलूच्या पानासारखी पाने असलेली वनस्पती.

–मोरटा–स्त्री., वनस्पति० **मूर्वा मधुस्रवा** (इंदु. असंउ. ४४) मोरवेल, दुधी मोरवेल.

–यवागू–स्त्री., **क्षीरसिद्धा यवागूः** (चक. १.१७) दुधात तयार केलेली कण्हेरी–पेज–आटवल.

–योग–पु., योग० **वाजीकरक्षीरप्रयोगः अयमपत्यकरः** (चचि २ (३) ८–१०) विषयशक्ति वाढवणारा व संतति उत्पादक योग.

–लता–स्त्री., वनस्पति० **क्षीरविदारी** (रा. ७.१९७) दुध्या, भुईकोहळा.

–वर्ग–पु., **सर्वेषां क्षीराणां संग्रहः** (अहृसू. ५.२०–२८) सर्व दुधांचा गट. पहा ‘ दुग्ध ’.

–वल्ली–स्त्री., वनस्पति० **क्षीरविदारी** (ध. १.१४९) दुध्या, भुईकोहळा.
मधुरस्कन्धगतद्रव्यविशेषः क्षीरलता (चक्र. चवि. ८.१३९) मधुर द्रव्यांच्या वर्गातील एक दूधवेल.

–वहा– स्त्री., शारीर० **स्तनगता स्तन्यवहा नाडी** (चचि. ३०.२३६) स्तनातील दूधवाहिनी–दूध वाहणारी नाडी.

–विकार–पु., **क्षीरजन्यो व्याधिः** (चशा. ८.५६) दुधापासून झालेला रोग.

–विकृति–स्त्री., **क्षीरोद्भवं दध्याद्याहारद्रव्यम्, इदं प्रकृतितो गुरु** (चसू. ५.५) दुधाचे झालेले दही ताक इत्यादि द्रव्यांच्या साह्याने केलेले खाण्याचे पदार्थ. हे पचायला जड असतात.

–विदारी–स्त्री., वनस्पति० **दीर्घकन्दा विदारिकन्दो मधुरो बृंहणो वृष्यः शीतस्पर्शो बल्योऽतिमूत्रलो वातपित्तघ्नश्च** (ड. सुचि. ५.७)
क्षीरकन्देत्यपरपर्यायो, कन्दोऽयं विनालसनालभेदेन द्विविधः । आद्यो रोगहर्ता द्वितीयश्च वयस्तम्भी । क्षीरविदारीगुणाः—मधुराऽम्ला कषाया तिक्ता पित्तघ्नी शूलमूत्रविकारघ्नी च (ध. १.१४९)
हिं.—बिलाई कंद.
म.—**पांढरा भुईकोहळा.**
गु.—भोयकोळुं, फगबेलानो कंद.
बं.—भुई कुम्हडो.
त.—निलप्पूचिक्किळंकु.
पांढरा भुईकोहळा. याचा कंद मोठा असतो. कंदाला पाळे असणे, नसणे यावरून दोन प्रकार. पहिला रोगनाशक, दुसरा वय (तारुण्य) कायम राखणारा. भुईकोहळा गोड, पौष्टिक, शुक्र वाढविणारा, स्पर्शाला

थंड. बलवर्धक अति मूत्रप्रवृत्ति करणारा, वातपित्त-नाशक. **दुध्या भुईकोहळा**-गोड, आंबट, तुरट, कडु, पित्तनाशक, शूलनाशक, मूत्रविकारघ्न.

-विशोधन-वि., **स्तन्यशुद्धिकरम्, पाठा-महौषध-सुरदारु-मुस्त-मूर्वा-गुडूचीवत्सकफलकिराततिक्त-कटुरोहिणीसारिवाश्च** (चशा. ८.५६)
स्त्रीचे दूध शुद्ध करणारा योग. पहाडमूळ, सुंठ, देवदार, नागरमोथा, मोरवेल, गुळवेल, कुड्याचे फळ, इंद्रजव, काडेचिराईत, कुटकी आणि अनंतमूळ.

-विष-न., **स्थावरविष० कुमुदघ्नी-स्नुही-जाल-क्षीरिणि त्रीणि क्षीरविषाणि, तल्लक्षणम्-विड्भेदो गुरुजिह्वता फेनागमश्च** (सुक. २.५-१०)
दूध (चीक) विष. विषारी दूध. वनस्पतीचे विषारी दूध. कुमुदघ्नी त्रिधारी निवडुंग व जालक्षीरिणी या नावाच्या वनस्पतींचे दूध विषारी असते. **लक्षणे** मळ फुटणे-ढिला-पातळ जीभ जड व तोंडाला फेस येणे.

-विषाणिका-स्त्री., **वनस्पति० क्षीरकाकोली** (ध. १.१३४) दुधीकावळी.
वृश्चिकाली (रापरि. ९.९)
मेढशिंगीचा प्रकार. दुधाळ मेढशिंगी.

-वीर्य-न., **क्षीरगुणः** (सुसू. ४५.९५)
दुधाचे गुण ज्यात आहे असा.

-वृक्ष-पु., **वनस्पति०** (र. ३०.६५)
राजादनः (रा. ११.१४६) खिरणी.
उदुम्बरः (ध. ५.८६) उंबर.
क्षीरिवृक्षः (र. ३०.६५)
दुधासारखा पांढरा रस असणारे वृक्ष, वड, उंबर, पिंपळ इत्यादी.

-वृक्षत्वच्-स्त्री., **विषजे शिरोरोगे नस्यविधानेनोप-युज्यते** (असंउ. ४७)
दुधाळ रस असणाऱ्या वृक्षांची साल. विषज शिरोरोगात नस्य देण्याला उपयुक्त.

-वृक्षासव-पु., **आसुत० प्रतुदानामनुपानम्** (सुसू. ४६.४३३)
दुधाळ झाडांचे त्वचा, पान, फूल, फळ, मूळ इ० पासून केलेले आसव. टोचून टोचून भक्ष्य खाणाऱ्या प्राण्यांचे मांस खाल्ल्यावर अनुपान म्हणून उपयुक्त.

-वृत्ति-वि., **क्षीरेणैव वृत्तिर्जीवनं यस्य, क्षीराहारः** (चचि. १३.१९१)
दुधावर रहाणारा. दूधच ज्याचा आहार आहे असा.

-वैवर्ण्यनाशन-वि., **स्तन्यवर्गजवैवर्ण्यविकारहरं भेषजम्, यष्टीमधूकमृद्वीकादि** (चचि. ३०.२७१)
दुधाचा रंग विकृत असेल तर तो नाहीसा करणारे औषध. ज्येष्ठमध, मनुका इत्यादी.

-शाक-न. पु., **दध्ना तक्रेण वा सह पाकात् पृथग्भूत-घनद्रवभागं क्षीरं कूर्चिका, सैव पाकाद्विना क्षीरशाकः** (असंसू. ६०.७९)
दही किंवा ताक याच्यासह दूध तापविले तर घन व द्रव असे दोन भाग होतात. त्यांना कूर्चिका व ऊन करण्यावाचूनच फाटते तेव्हा क्षीरशाक म्हणतात. फुटीर दूध, फाटलेले दूध.

-शीर्ष-पु., **वनस्पति० श्रीवेष्टकः** (रा. १२:१९३)
देवदाराचा डिंक. सुगंधी धूप.

-शुक्ल-पु., **वनस्पति० राजादनः** (रा. ११.१४७) खिरणी.

-शुक्लक-पु., **वनस्पति० राजादनः** (धनि. ५.९१) खिरणी.

-शुक्ला-स्त्री., **वनस्पति० क्षीरविदारिका** (चचि., १.७६ ध. १.१४९) पांढरा भुईकोहळा.

-सर्पिस्-न., **क्षीरोत्थितं सर्पिः** (चक्र, चचि. ३०.६९) दुधावरील लोण्याचे तूप.
क्षीरमथनोत्थघृतम् (ड. सुउ. ५८.५३)
दूध घुसळून निघालेल्या लोण्याचे तूप.
क्षीरोत्थितनवनीतसर्पिः (ड. सुचि. २६.२०)
दुधावरील लोण्याचे तूप.
क्षीराक्तं घृतम् (सुचि. ३४.११) दूधयुक्त तूप.

-सात्म्य-वि., **क्षीरोपशयः सैन्धवाख्यो जनः क्षीरोचितो नित्यशीलनात् "क्षीरसात्म्याश्च सैन्धवाः** (चचि. ३०.३१७)
दूध सात्म्य असलेले. सिंधी लोक नेहमी दूध सेवन करतात म्हणून त्यांना दूध सात्म्य आहे. दूध ज्यांना मानवते ते.

-सौहित्य-न., **क्षीरेण तृप्तिः** (चचि. १९.४७)
तृप्ति-समाधान होईपर्यंत दूध पिणे. दुधाने तृप्ति.

-स्राव-पु., **वनस्पति० श्रीवेष्टकः** (ध. ३.१३३)
देवदाराचा डिंक. सुगंधी धूप.

क्षीरपक-न., **खटिका** (हे अहसू. ३०.१६) चुनखडी.

क्षीरान्न-न., **दुग्धौदनम्** (र. ३०.४७) दूधभात.

क्षीरान्नाद-वि., **दुग्धान्नभोजी (बालः)** (सुसू. ३५.२९)
दूध व अन्न दोन्ही खाणारा बालक.

क्षीरालसक–पु., बालरोग० तत्संप्राप्तिलक्षणानि—**धात्री यदा सन्निपातप्रकोपनान्यासेवेत तदाऽस्यास्त्रयो मला युगपद्दुष्टोऽभिप्रपन्नाः क्षीरवहा रसायनीः समनुसृत्य सङ्कीर्णलिङ्गं स्तन्यमावहन्ति । तत् पिबतः कुमारस्य सलिलोपममच्छं विच्छिन्नमामं दुर्गन्धि नानावर्ण-वेदनं फेनिलमतिसार्यते । पीतश्वेतमूत्रताविष्टम्भ-तृष्णाज्वरच्छर्दिविजृम्भिकाशुष्कोद्गारारुचिभ्रमाङ्ग-भङ्गविक्षेपकूजनघ्राणाक्षिमुखपाकदृष्टयुपप्लवस्वरसा-दादयश्चास्य प्रादुर्भवन्ति । तं क्षीरालसकमत्ययं चाचक्षते** (असंउ. २)
बालकाचा एक रोग. **संप्राप्ति व लक्षणे**–दाई किंवा आई जेव्हा त्रिदोषकर असा आहार घेते तेव्हा तिन्ही दोष प्रकुपित होऊन एकदम उरःस्थानात जाऊन दूधवाहिनीमध्ये येऊन ते दुष्ट करतात ते त्रिदोषदुष्ट दूध पिणाऱ्या मुलाला चिथड पाणी (पातळ व घनभाग पृथक पृथक असलेला) दुर्गंधी अनेक रंगाचा फेसाळ व वेदनांनी युक्त असा अतिसार होतो. पिवळे पाढरे मूत्र होते. पोट फुगणे, तहान, ताप, ओकारी, जांभई, कोरडे ढेकर, चव नाहीशी होणे, अंग फुटणे, हातापायांना आळोखे पिळोखे देणे किंवा ते फेकणे, कण्हणे, नाक तोंड डोळे येणे, दृष्टीत बिघाड, स्वर खोल जाणे व भ्रम होतो. हा रोग मारक समजला जातो.

क्षीराशय–पु., शरीर० **स्तन्याशयः** (चचि., ३०.२३८)
दुधाचा आशय, स्तन.

क्षीरिका–स्त्री., वनस्पति० **व्रीहि** (रा. १६.९९)
तांदुळाचा एक वर्ग.
दुग्धिका क्षीरयुक्तपत्रमयीयम् । गुणाः–गुरुः रूक्षा गर्भकृद्विष्टम्भिनी कुष्ठकृमिनाशिनी मलमूत्र-हृच्च (र. १६.११–१३)
दुधी. जिची पाने सुद्धा दूधयुक्त असतात. जड, रूक्ष, पोट फुगविणारी, कृमिनाशक, मलमूत्र साफ करणारी, कुष्ठनाशक व गर्भधारणा करणारी.

–**पुष्पक**–पु., सर्प० **निर्विषसर्पः** (सुक. ४,३४ (४)
एक बिनविषारी साप.

क्षीरिन्–पु., वनस्पति० **वटः** (ध. ५.७६) वड.
अर्कः (रा. १०.२४) रुई.
प्लक्षः (रा. ११.१२४) नांदुरखी. पिंपरी.
राजादनः (ध. ५.९१) खिरणी.
गोधूमः (रा. १६.१५१) गहूं.
स्नुही (रा. ८.३५५) त्रिधारी निवडुंग.
वंशलोचना (र. २१.१८१–८६) वंशलोचन.
सर्प० **निर्विषोऽयम्** (असंउ. ४१)
बिन विषारी साप.

(क्षीरिणी)–स्त्री., वनस्पति० **दुग्धिका, इयं विरेचनी** (चक्र चसू. २.९–१०)
दुधी. दूध असणारी. ही विरेचक आहे.
पीतपुष्पा दुग्धिनी (र. ३०.३२)
पिवळ्या फुलाची दुधी.
काश्मर्यः (र. ९.१४७) शिवण.
काञ्चनक्षीरी (ध. १.२४०)
पिवळ्या दुधाची वनस्पती.
क्षीरिणीगुणाः–कटुस्तिक्ता रेचनी कफपित्तघ्नी शोफ-तापपित्तज्वरकृमिदोषघ्नी च (रा. २.३६४)
क्षीरिणी तिखट, कडु, रेचक, कफपित्तनाशक, पित्तज्वर, दाह, कृमी व सूज नाशक.
कुटुम्बिनी–(रापरि. ५.२१)
पाण्यात असणारी दुधाळ वनस्पती. रसायनी.
क्षीरकाकोली (र. २६.१२) दुधी कोवळी.
सारिवाभेदः श्वेतसारिवा (र. २०.६८–७४)
पांढरे अनंत मूळ.
अर्कपुष्पी (सुचि. ९.२७) रुईचे फूल.
क्षीरस्तुबी(रा. ७.२३९) दुध्या भोपळा.

(क्षीरि)–कपीतन–पु., वनस्पति० **आर्द्रशिरीषः, पान-कमस्य क्षतजतृष्णायां प्रशस्तम्** (सुउ. ४८.२६)
ओला शिरस. ह्याचे पन्हे क्षतजतृष्णारोगात घेणे उत्तम.

–**प्ररोह**–पु.. **न्यग्रोधादिक्षीरिवृक्षाणामङ्कुराः, एतैः रोपणवर्तयो विधीयन्ते** (सुसू. ३७.२३)
वड इत्यादी क्षीरिवृक्षांचे कोवळे डेखे. व्रणाचे रो[illegible] करणाऱ्या वाती याच्या करतात. यांच्या रस[illegible] वाती भिजवून उपयोगात आणतात.

–**वृक्ष**–पु., **न्यग्रोधोदुम्बराश्वत्थप्लक्षगर्दभाण्डाः** (ड. सुचि. २.६५)
वड, उंबर, पिंपळ, पिंपरी, लाखी पिंपरी हे पांच क्षीरीवृक्ष.
उदुम्बरो वटोऽश्वत्थो मधुकः प्लक्ष एव च । पञ्चैते क्षीरिवृक्षाः स्युः (चक्र. चचि. ११.५६)
उंबर, वड, पिंपळ, ज्येष्ठ मध, व पिंपरी हे पांच क्षीरीवृक्ष.
पीतकः, स एव कशेरुकः (इन्दु. असंसू. ७.१२४)
भद्रमुस्ता, नागरमोथा.

–वृक्षत्वच्–स्त्री., **न्यग्रोधादिक्षीरिवृक्षाणां त्वचः, एतत्वक्कषाया व्रणरोपणसेचनादिषूपयुज्यन्ते । क्षीरिवृक्षपत्राणि रक्तपित्तदूषितव्रणेषु उपयुज्यन्ते** (सुक. ५.५९–६०)
वड उंबर इत्यादी क्षीरी-दुधाळ वृक्षांच्या साली. यांचा काढा व्रण भरून आणणे, व्रणावर शिंपडणे, याकरिता उपयोगी. रक्तपित्त व दुष्ट व्रणावर या झाडांची पाने उपयुक्त.

–वृक्षफल–न., **न्यग्रोधादिक्षीरिवृक्षफलानि, तद्गुणाः– कषायमधुरसाम्लानि गुरुविष्टम्भिशीतलानि नातिमारुतकोपनानि** (सुसू. ४६.१६५)
रूक्षलेखनविबन्धाध्मानजनननानीति च (असंसू. ७.१८१–१८४)
वड उंबर इ० दुधाळ झाडांची फळे–**गुण**–तुरट, गोड, थोडी आंबसर, जड, मलमूत्ररोधक, थंड, फार वातकारक नाहीत, रूक्ष, दोष खरडून काढणारी, स्तंभक व पोट फुगविणारी.

–वृक्षादितैल–न., **तैल० जीर्णज्वरादिष्वभ्यङ्गार्थमुपयुज्यते** (सुउ. ३९.२५७–५८)
दुधाळ झाडाचा काढा व चटणीने सिद्ध केलेले तेल. हे जीर्ण ज्वरादि विकारांमध्ये अभ्यंगाकरिता उपयुक्त.

–वृक्षाम्बु–न., **क्षीरिवृक्षक्वाथः, कवलग्रहेषूपयुज्यते** (असंसू. ३.३१)
दुधाळ झाडांचा काढा. गुळण्या करण्यास योजतात.

–शुङ्ग–पु., **वटादीनामविकसिताः प्रवालाः गर्भरक्षकद्रव्याणामन्यतमाः** (सुशा. १०.६१)
वडादि झाडांचे कोवळे डेख. गर्भरक्षक द्रव्यांमध्ये गणलेले आहेत.

–शुङ्गसर्पिस्–न., **घृत० अतिसारोपद्रवशूलपरिकर्तिकादिनाशनम्** (सुउ. ४०. १०३)
वडादि झाडांच्या कोवळ्या डेखानी सिद्ध तूप. हे अतिसारात शूल, कातरल्यासारखी पीडा इ० उपद्रवनाशक.

–क्षीव–पु., **वनस्पति० अक्षीवः** (चचि. ३.२६७)
शेवगा.

क्षीरोत्थितसर्पिस्–न., **दुग्धोत्थं घृतं रक्तातिसारे प्रशस्तम्** (चचि. १९.७७)
दुधाच्या लोण्याचे तूप रक्ताच्या अतिसारावर उपयुक्त.

क्षीरोद–पु., क्षीरसमुद्रः (सुचि., २९.१७) क्षीरसागर.

क्षुण्णाग्र–वि., क्षुण्णं=कुट्टितं अग्रं यस्य (असंसू. ३०.१४)
ठोकल्याने बोथट झालेली धार किंवा टोक.

क्षुत्–स्त्री. **छिक्कितम्, छिक्का** (सुउ. ३९.२९) शिंका.

–स्तम्भ (परिव०)–पु., **लक्षण० छिक्काया अनिर्गमनम्** (सुउ. ३९.२९)
शिंक न येणे, शिंक येत असताना मध्येच थांबणे–न येणे. शिंक रोखली जाणे.

क्षुत–न., **छिक्का** (सुसू. २९.४५) शिंक.

क्षुति–स्त्री., **छिक्का** (अहृसू. २.३५) शिंक.

–धारण–न., **क्षवथोर्विधारणम्, क्षवथुरोधः, क्षुतिधारणात् शिरोर्तीन्द्रियदौर्बल्यमन्यास्तंभार्दितानि भवन्ति** (अहृसू. ४.९)
शिंक येत असता ती रोखणे–येऊं न देणे याचे अनिष्ट परिणाम–डोकेदुखी, इंद्रियांची दुर्बलता, मान ताठरणे, व तोंड वाकडे होणे हे होतात.

क्षुद्र–न., **फाणितम्** (सुचि. ३१.३९) काकवी.

(क्षुद्रा)–स्त्री., **वनस्पति० लघुकण्टकारिका, पाठादिगणे प्रोक्ता, सा च मधुमेहघ्नी** (सुचि. १२.९)
लहान रिंगणी.
कण्टकारी (ध. १.९५) रिंगणी.
यावनाली हिमशर्करा (रा. १४.१६३)
एक प्रकारची साखर.

–कण्टा–स्त्री., **कण्टकारी** (रा. ४.१२१) रिंगणी.

–कण्टारिका–स्त्री., **अग्निदमनी** (रा. ४.४)
लहान पुष्कळ काटे असलेली. लहान फळांचे गुच्छ येणारी एक वेल.

–कण्टिका–स्त्री., **कण्टकारी** (रा. ४.१२०) रिंगणी.

–कारलिका–स्त्री., **वनस्पति० कटुतुम्बी** (रा. ७.२८१)
प्रत्येक पानाला फळ असलेली, पुष्कळ फळे येणारी, कन्द असलेली, कडु रुचकर फळे असलेली, काकडीच्या वर्गातील वेल.

–कारवल्ली–स्त्री., **कटुतुम्बी** (रा. ७.२८१)
पहा ' क्षुद्रा कारलिका '.

–कुलिश–न., **खनिज० वैक्रान्तम्** (ध. ६.४४)
वैक्रांत., तोरमली.

–कुष्ठ–न., **कुष्ठप्रकारः चर्मदलाद्येकादशकुष्ठानि । क्षुद्रकुष्ठाभिधेयानि** (सुनि. ५.५)
कुष्ठांचा प्रकार. चर्मदल इत्यादी अकरा क्षुद्र कुष्ठे.

–क्षुर–पु., वनस्पति० **गोक्षुरः** (रा. ३.१३१) गोखरू.

–गुड–पु., **फाणितम्** (चचि. १.५८) काकवी.

–गुडभेदः क्षुद्रगुडो असितगुड इत्युच्यते (चसू. २७,२३९) गुळाचा प्रकार. काळा गूळ.

–चञ्चु–स्त्री. वनस्पति० **तद्गुणाः—मधुरा, कटुः, कषायिका, उष्णा, दीपनी, विबन्धकृत्, शूल-गुल्मार्शःशमनी च** (रापरि. ४.२२) लहान चंचु. तिखट पानाची एरंड वर्गातील वनस्पती. मधुर, तुरट, उष्ण, अग्निदीपक, अवष्टंभकारक, शूल, मूळव्याध नाशक.

–चन्दन–न., वनस्पति० **रक्तचन्दनम्** (ध. ३.४) रक्तचंदन.

–चम्पक—न., वनस्पति० **नागचम्पकः** (रा. १०.२४२) नागचाफा.

–चिर्भटा–स्त्री., वनस्पति० **गोपालकर्कटी** (रा. ३.२६४) चिभडे.

–जन्तु–पु. **क्रिमिः** (इन्दु., असंसू. ६.२२) लहान कृमि.

मक्षिकादयः क्षुद्रजन्तवः (अहृसू. ७.१८) माशी इत्यादी लहान प्राणी.

–जातीफल–न., वनस्पति० **क्षुद्रामलकम्** (रा. ११.३२९) लहान आवळा.

–जीवा–स्त्री., वनस्पति० **जीवन्ती** (रा. ३.१७७) हरीणदोडी.

–तुलसी–स्त्री., वनस्पति० **कुठेरकः** (रा. १०.८४) लहान तुळस, लहान अजवला.

–दीप्य–पु., वनस्पति० **यवानी, क्षुद्रजीरकम्; अजमोदा** (र. २०.१३०) अजमोदा, ओवा, बारीक जिरे.

–दुःस्पर्शा–स्त्री., वनस्पति० **अग्निदमनी** (रापरि. ४.४) पहा ' क्षुद्रकंटारिका '.

–दुरालम्भा–स्त्री., वनस्पति० **धन्वयासः** (रा. ३.२२) धमासा.

–धात्री–स्त्री., वनस्पति० **कर्कटः** (रा. ११.३३१) आवळ्याचा एक प्रकार.

–पत्र–पु., वनस्पति० **वनजीरः** (रा. ६.१०७) रानजिरे.

–पर्ण–पु., वनस्पति० **कुठेरकः, अर्जकः** (ध. ४.५४) लहान तुळशी, अजवलाप्रकार.

–पिप्पली–स्त्री., वनस्पति० **वनपिप्पली** (रा. ६.१२२) रानपिंपळी.

–पुत्रा–वनस्पति० **ब्राह्मी** (रा. ५.१५१) ब्राह्मी.

–पोतिका–स्त्री., वनस्पति० **मूलपोती** (रा.७.७८०) एक अगदी लहान वेल.

–फला–स्त्री., वनस्पति० **इन्द्रवारुणी** (ध. १.२४८) कवंडळ, कडु इंद्रावण

कण्टकारी, (रा. ४.१२१) रिंगणी.

गोपालकर्कटी, (रा. ३.२६४) एक प्रकारची काकडी. लहान काकडी.

अग्निदमनी, (रा. ४.३) पहा ' क्षुद्रकंटारिका '

–मातृ–स्त्री., वनस्पति० **वार्ताकिनी** (ध. १.९८) एक प्रकारची रिंगणी.

–मुस्ता–स्त्री., वनस्पति० **गुण्डकन्दः** (रा. ८.६३) लहान नागरमोथा.

–रोग–पु., रोग० **अजगल्लिकादिः, क्षुद्रं हेतुलक्षण-चिकित्सितादि यस्य** (सुनि. १३.१) **पूर्वाचार्य-पठिता पारिभाषिकीयं संज्ञा, संख्यया चतुश्चत्वा-रिंशत् एते क्षुद्ररोगाः** (सुनि. १३.३.) **भोजे तु मूषिकाकर्णमुष्ककोशफलार्शःप्रभृतयोऽधिकविकाराः पठ्यन्ते, ते च सुश्रुते विकारस्यानन्त्यादनुमता एव** (मानिमधुकोश) क्षुद्ररोग - ज्या रोगाला थोडे कारण थोडी लक्षणे थोडी चिकित्सा असते तो रोग क्षुद्र रोग. ही पारि-भाषिक संज्ञा आहे. हे रोग ४४ आहेत. भोजाच्या मताने ते अधिक आहेत. त्यांचा उल्लेख त्याने केला आहे.

–रोगचिकित्सित–न., अध्याय० (सुचि. २०) अध्यायाचे नाव. क्षुद्ररोगांची चिकित्सा यात आहे.

–वर्षाभू–स्त्री., वनस्पति० **पुनर्नवा** (ध. १.२७४) पुनर्नवा.

–वल्ली–स्त्री., वनस्पति० **मूलपोती** (रापरि. ७.७८) एक अगदी लहान वेल.

–वार्ताकिनी–स्त्री., वनस्पति० **कण्टकारीभेदः** (रा. ४.१२३) द्र० **' कण्टकारी '** एक प्रकारची रिंगणी.

–विकार–पु., **क्षुद्रव्याधिः, क्षुद्रविकाराः पुनर्यदेवा-ङ्गमाविशन्ति तदुपपदमेव नाम लभन्ते यथा नख-शङ्खललाटभेदाः सान्तर्दाहकण्ठहृदयोपलेपादयः, तेषां हि तथैव स्वरूपमुपदिष्टं भवति** (असंसू. २०) क्षुद्ररोग. या प्रकारचा रोग ज्या अंगात होतो त्या

अंगानेच त्याचे नाव त्याला दिले जाते. जसे-नखभेद, शंखभेद, अंतर्दाह, कण्ठोपलेप, हृदयोपलेप इ. त्यांचे स्वरूपही तसेच सांगितले जाते.

–शङ्ख–पु., **भैषज्य० शङ्खभेदः, तद्गुणाः–कटुस्तिक्तः शूलहारी दीपनश्च** (रा. १३.२४६) **द्र० 'शंख'** अगदी लहान शंख. शंखाची एक जात. **गुण**–तिखट, कडु, शूलनाशक, अग्निदीपक.

–शणपुष्पिका–स्त्री., **शणपुष्पीभेदः** (रा. ४.३००) **द्र० 'शणपुष्पी'**
रानतागाचा एक प्रकार.

–शर्करिका–स्त्री., **भैषज्य० हिमशर्करा** (रा.१४.१६३)
एक प्रकारची साखर, यावनाली.

–शामा–स्त्री., **वनस्पति० कटभी** (रापरि. ९.३७)
शिरसाच्या पानासारखी पाने असणारी वनस्पती. मालकांगोणी, विष्णुक्रांता.

–श्वास–पु., **पञ्चश्वासप्रकारेष्वेकः, तल्लक्षणम्–किञ्चित्कर्मारभमाणस्य नरस्य यः श्वासः प्रवर्तते निषण्णस्य च शान्तिमेति सः** (सुउ. ५१.७) **नायमङ्गप्रबाधको नायं भोजनपानादीनामुचितगतिनिरोधको नायं काश्चिद्रुजमापादयेत् । बलिनोऽसौ साध्यः**
(चचि. १७.६५–६७)
पाच प्रकारच्या श्वास रोगांपैकी एक. काहीही काम करण्यास आरंभ केला की जो वाढतो व स्वस्थ बसले की कमी होतो तो श्वास. हा फुप्फुस हृदयादि अंगात विकृति करीत नाही. अन्नपानाचे बाबतीत नियंत्रण ठेवण्यासारखा हा नाही. हा एखादी वेदना–दुःख निर्माण करीत नाही. बलवान मनुष्याचा हा श्वास साध्य होतो.

–श्वेता–स्त्री., **वनस्पति० अर्कादिगणोक्ता, श्वेतस्यन्दा, श्वेतपुष्पा** (सुसू. ३८.१६–१७)
पांढरा आघाडा. 'सेफन्द' हे एक नाव.
गिरिकर्णिका(रा. ३.१२४) गोकर्णी.

–सहा–स्त्री., **वनस्पति० माषपर्णी**
(चक्र. चक. ४.१६) रानउडीद.
मुद्गपर्णी विदारिगन्धादिगणोक्ता (सुसू. ३८.४–५)
(ध. १.१३८)
रानमूग. विदारिगन्धादिगणातील.
मधुरस्कन्धोक्ता, कुमारी (चक्र. चवि. ८.१३९)
मधुरगणातील कोरफड.
इन्द्रवारुणी (रा. ३.३७१)
कवंडळ, कडु इंद्रावण.

–सुवर्ण–न., **खनिज० पित्तलम्** (रा. १३.१७)
पितळ.

–हिक्का–स्त्री. **रोग० हिक्काभेदः तत्संप्राप्तिलक्षणे–यदा क्षुद्रवातो कोष्ठाद्व्यायामपरिघट्टितः सन् कण्ठे प्रपद्यते तदा स क्षुद्रां हिक्कां करोति, नैषातिदुःखा नोरःशिरोमर्मप्रबाधिनी, नचोच्छ्वासान्नपानमार्गावरणी, आयस्यतो वृद्धिं भुक्तमात्रे च मार्दवं याति, येन हेतुना अस्याः प्रवृत्तिर्निवृत्तिरपि तेनैव व्यायामादिना हेतुना हृदयक्लोमकण्ठतालुसमाश्रिता भवति, मृद्वीयं साध्या च** (चचि. १७.३४–३७).
लहान उचकी. उचकीचा एक प्रकार. जेव्हा थोड्या प्रमाणात वात वाढतो, क्लोम, यकृत आमाशयादि अवयव घशाकडे फेकतो तेव्हा ही होते. हिच्याने फार त्रास होत नाही. उर, शिर इत्यादी मर्मांना बाधक होत नाही. उच्छ्वास अन्नपान यांच्या मार्गात अवरोध करीत नाही. व्यायामाने वाढते, जेवताच कमी होते. ज्या कारणांनी हिची प्रवृत्ति होते त्याच व्यायाम इत्यादी कारणांनी हिचा नाश होतो. हृदय, क्लोम, कण्ठ, तालु, हे अवयव हिची आश्रयस्थाने आहेत. ही सौम्य व साध्य आहे.

क्षुद्रकमानस–न., **काश्मीरस्थं सरः यत्र गायत्रादिसोमविशेषा उपलभ्यन्ते** (सुचि. २९.३०)
काश्मीरमधील एक सरोवर. याचे जवळ गायत्र इत्यादी सोमाचे प्रकार आढळतात.

क्षुद्राम्र–पु.. **मान० कोलः** (असंक. ८) एक तोळा.

क्षुद्राग्निमन्थ–पु., **वनस्पति० अग्निमन्थभेदः**
(ध. १.११२) **द्र० 'अग्निमन्थ'**
टाकळी, अरणीचा प्रकार.

क्षुद्राञ्जन–न., **फाणिताकृतिः रसक्रियाञ्जनं** (उ.) **नेत्ररोगहरम्, गोमूत्रादिविपाचितमेकम्, यकृद्रसभावितं द्वितीयम्, त्रिफलाभावितं तृतीयम्, एतत् त्रिप्रकारकं रात्र्यान्ध्ये उपयुक्तम्**
(सुउ. १७.१९–२०)
डोळ्यात घालावयाचे अंजन, काढा आटवून तयार केलेले (रसक्रिया) अंजन, नेत्ररोगनाशक, गोमूत्र इत्यादीमध्ये शिजविलेले एक, यकृताच्या रसाची भावना दिलेले दुसरे, व त्रिफलेची भावना दिलेले तिसरे. रातअंधळ्यावर ही तिन्ही उपयुक्त.

क्षुद्रान्त्र–न., **शारीर० पञ्चदशकोष्ठाङ्गेष्वेकम्**
(चशा. ७.१० चशा. ३.६) **मातृजमिदम्**
(चशा. ३.६) **द्र० 'अन्त्र'**

कोष्ठाच्या पंधरा अंगांपैकी एक. अगदी लहान अंत्र. हे मातेपासून गर्भाला मिळते.

क्षुद्रापामार्गक–पु., वनस्पति० अपामार्गभेदः (ध. १. २६३)

आघाड्याचा प्रकार.

क्षुद्रामलक–न., वनस्पति० आमलकभेदः क्षुद्रामलकगुणाः—स्वादु कषायं कटुकं शीतं पित्तघ्नमस्रदोषघ्नं च (रा. ११.३३१) द्र० 'आमलक'.

लहान आवळा. गोड, तुरट, तिखट, थंड, पित्तनाशक, रक्तदोषनाशक.

क्षुद्राम्र–पु., वनस्पति० आम्रभेदः कोशाम्रः (ध. ५.९) द्र० 'आम्र'

आंब्याचा प्रकार. रानआंबा.

क्षुद्राम्ला–स्त्री., वनस्पति० शशाण्डुली (रा. ७.१०३) एक फळभाजी.

क्षुद्राम्लिका–स्त्री., वनस्पति० चाङ्गेरी तद्गुणाः–साम्ला सोष्णा वह्निवर्धनी रुचिकृत् कफापहा ग्रहणीदोषदुर्नामघ्नी च (रा. ५.४५) स्वादुः कषायका चेति (ध. ५.३६)

चुका. गुण—आंबसर, गोड, तुरट, थोडी उष्ण, अग्निवर्धक, रुचकर, कफनाशक, ग्रहणी व मूळव्याधनाशक.

क्षुद्रिका–स्त्री., मूर्धगता सिरा (असंशा. ६.२१)

डोक्यात गेलेली शीर.

क्षुद्रेङ्गुदी–स्त्री.,वनस्पति० धन्वयासः (रा.३. २५)

धमासा.

क्षुद्रेर्वारु–पु. वनस्पति० वालुकम् (रा. ७.२५०) वाळूक. गोपालकर्कटी (रा. ३.२६४) लहान काकडी.

क्षुद्रैला–स्त्री., सूक्ष्मैला (ड. सुक. ६.१७)

लहान वेलची. वेलदोडा.

क्षुद्रोपोदकी–स्त्री., वनस्पति० उपोदकीभेदः, तद्गुणाः—कषाया मधुरा कटुकोष्णा निद्रालस्यकरी रुच्या विष्टम्भश्लेष्मकारिणी च (रा. परि. ७.७६)

गोड, तुरट, तिखट, उष्ण, झोप व आळस आणणारी, रुचकर, मलावष्टंभक, कफकर.

थोर मयाळीचा प्रकार.

क्षुमा– स्त्री., वनस्पति० अतसी (सुसू. २५.२०)

अळशी, जवस.

व्रणबन्धनद्रव्येष्वेकम् (सुसू. १८.१६)

व्रण बांधण्याकरिता हे एक वस्त्र.

कौशेयं सोमरसायनविधौ शय्यायामास्तरणार्थमुपयुज्यते (सुचि. २९.१२)

रेशमी वस्त्र, सोमरस सेवनाच्या काळात आंथरुणावर रेशमी चादर घालावी म्हणून त्यासाठी उपयुक्त.

–तैल–परिव०–न., अतसीभवं तैलम् । तद्गुणाः—वातघ्नं मधुरं बलापहं कटुपाकमचक्षुष्यं स्निग्धोष्णं गुरु पित्तलं च (सुसू. ४५.११६)

जवसाचे तेल. गोड, पण पचनानंतर तिखट, स्निग्ध, उष्ण, जड, बलनाशक, पित्तवर्धक, वातनाशक, डोळ्यांना अहितकर.

–धूम–पु., कौशेयवस्त्रस्य धूमः क्षौमं दग्ध्वोत्पाद्यमानो धूमः (चक्र. चचि. १८.१४६)

जवसाच्या साली किंवा रेशमी वस्त्र जाळून केलेला धूर.

–ध्याम–न., अतसीभववस्त्रभस्म (सुसू. २५.२७)

जवसाच्या वस्त्राचे भस्म.

–निचय–पु., कौशेयवस्त्राणां समूहः (असंउ. १)

रेशमी वस्त्राचा गठ्ठा.

–पट्ट–परिव०–पु., कौशेयः पट्टः अनग्निस्वेदस्यैकं साधनम् (सुचि. ४.१७)

रेशमी पट्टा. अग्निवाचून घाम आणण्याचे एक साधन.

–मषी–स्त्री., वस्त्रभस्म (हे. अहृसू. २७.४९)

जवसाच्या धाग्यांचा किंवा रेशमी पट्टा जाळून केलेली मसी, मषी.

–लक्तक–पु., चीनांशुकम् (चचि. ३०.११३)

रेशमी वस्त्र.

–सूत्र–न. अतसीसूत्रम् व्रणौष्ठसीवनोपयोगि द्रव्यम (सुसू. २५.२०)

जवसाच्या धाग्यांचा दोरा. व्रणाच्या कडा शिवण्यास उपयुक्त.

क्षुध्–स्त्री., क्षुधा, आहारसेवनेच्छा (चसू. १६.५) बुभुक्षा (सुउ. ५५.५) क्षुत्पिपासादिः स्वाभाविको व्याधिः (सुसू. १.२५ (४)

भूक. अन्न खाण्याची इच्छा, हा स्वाभाविक विकार-रोग आहे.

(क्षुत्)–क्षाम–वि., लक्षण० क्षुधया क्षीणः (चचि. १९.२३)

भुकेने क्षीण—अशक्त.

–तृट्सहोदय–पु., क्षुत्पिपासयोर्युगपदुदयः (अहृसू. १४.१७)

भूक व तहान ह्या दोन्ही एकावेळीच उत्पन्न होणे लंघन केल्याने हे चिन्हे होते.

(क्षुद्)–विघात–पु., क्षुधो निग्रहः (सुउ. ५५.३४

भूकमोड, भूक मोडणे, भूक न शमविणे.

–वेगनिग्रह–पु., क्षुद्वेगस्य निग्रहो नाम रोधः, एतस्मात् कार्श्यदौर्बल्यवैवर्ण्याङ्गमर्दारुचिभ्रमा भवन्ति (चसू. ७.२०) (अहृसू. ४.११) तन्द्राद्दष्टिमान्द्ये च (सुउ. ५५.१६)
भूक लागली असता ती न शमविणे, भूकमोड, भूक मोडल्यास, कृशता, दुर्बलता, वर्ण बदलणे, अंग दुखणे, रुचिनाश, भ्रम, झापड व दृष्टिमांद्य हे उपद्रव होतात.

क्षुधा–स्त्री., अन्नाभिलाषा (रापरि. ८.३०)
अन्न खाण्याची इच्छा.

–कुशल–पु., वनस्पति० बिल्वान्तरः (रापरि. ८.३०
भूक वाढविणारा, वात व संधिशूळ नाशक एक वनस्पती.

क्षुधाभिजनका–स्त्री., वनस्पति० राजसर्षपकः
. (ध. ४.४३) भूक निर्माण करणारा, रायमोहरी.

क्षुधाभिजनन–पु., वनस्पति० राजमाष
(रा. १६.१३५)
चवळी. निळा उडीद.

क्षुपक–पु., ह्रस्वशाखाशिफः क्षुद्रवृक्षः अतिबालवृक्षः
(सुसू. २३.१७ सुचि. २९.१२)
अतिलहान झुडुप, क्षुद्र वनस्पती. लहान शाखा व मुळ्या असलेले.

क्षुब्धचित्त–वि., भीतचित्तः (सुचि. २४.११८)
मन क्षुब्ध असलेला, क्षुब्ध मनाचा, भ्यालेला.

क्षुमा–स्त्री., वनस्पति० अतसी (ध. ६.११५)
अळशी, जवस.
व्रणबन्धनद्रव्येष्वेकम् (सुसू. १८.१६)
व्रण बांधण्याकरता वस्त्र.
कौशेयं सोमरसायनविधौ शय्यायामास्तरणार्थमुपयुज्यते (सुचि. २९.१२)
रेशमी वस्त्र सोमरस सेवनाच्या काळात अंथरुणावर रेशमी चादर म्हणून घालण्यास उपयुक्त.

क्षुर–पु., वनस्पति० मुञ्जः (ध. ४.१३२)
मोळ (तृण–गवत) मुंजा.
गोक्षुरः (ध. १.१०३) गोखरू.
क्षुद्रगोक्षुरः (रा. ३.१३१) लहान गोखरू.
शरः (ध. ४.१३५)
काश (गवत) दर्भाची जात.
महापिण्डीतरुः (रा. ९.३३)
पेंडिरा. रक्तदोषनाशक.

–पत्र–पु., वनस्पति० शरभेदः स्थूलशरः
(रा. ८.२१२) द्र० ' शर '
काशगवताचा प्रकार; जाड काश.

–(पत्रिका)–स्त्री., वनस्पति० पालक्यम्
(रापरि. ७.७२) पालक.

क्षुरक–पु., वनस्पति० तिलकः (ध. ५.१५८)
छत्रीसारखे फूल असलेली बलपुष्टिवर्धक वनस्पती. हिची साल दाताचे दोषनाशक.
गोक्षुरः (ध. १.१०३) गोखरू.
कोकिलाक्षः (रा. परि, ४.४९) तालीमखाना.
क्षुवकः (रा. परि. ९.४०)
उग्र वास असलेली भूतबाधानाशक वनस्पती. नाकशिंकणी.

क्षुरप–पु., शस्त्र० छुरिका, केशशातनोपयोगी अयम् । अत्र " क्षुरप " इत्येव ग्राह्यम् (र. ७.५–२२)
केस काढण्यास उपयुक्त. वस्तरा.

क्षुरप्र–पु., शस्त्र० क्षुरपः (र. ७.५-२२) वस्तरा.

क्षुराग्निमन्थ–पु., वनस्पति० अग्निमन्थभेदः
(ध. १.११२) द्र० ' अग्निमन्थ '
टाकळी, अरणी प्रकार.

क्षुराङ्ग–पु., वनस्पति० गोक्षुरः (रा. ३.१३) गोखरू.

क्षुरिकापत्र–पु., वनस्पति० शरः (रा. ८.२११)
काश गवत.

क्षुल्ल–पु., वनस्पति० भूकर्बुदारः (रा. ११.१५०)
भोकर, गोंदाणीच्या जातीची वनस्पती.

क्षुल्लक–पु., भैषज्य० क्षुद्रशङ्खः (रा. १३.२४६)
लहान जातीचा शंख.

क्षुव–पु., वनस्पति० राजमाषः (रा. १६.१३५)
चवळी, निळा उडीद.

क्षुवक–पु., वनस्पति० तद्गुणाः–कषायः कटुस्तीव्रगन्धः कफवातघ्नो भूतग्रहादिदोषघ्नश्च (रा. परि. ९.४०)
हिं.—नकछिक्कनी.
म.—**नाकशिंकणी.**
गु.—नाकछीकणी.
बं.—छिकनी.
त.—पेटमरुट्टी.
फा.—वेरगाउजवा.
नाकशिंकणी. **गुण**–तुरट, तिखट, उग्र वासाची, कफवातनाशक, भूतग्रहबाधानाशक.

क्षेत्र–न. पु., उत्पत्तिस्थानम्, भूमिः (सुसू. १३.२४)
उत्पत्तिस्थान, जमीन.
प्रभवस्थानम्, कुलपुरुषः (चक्र. सुसू. ३५.५)
जन्मस्थान, कुलपुरुष.
अव्यक्तक्षेत्रज्ञवर्जितं महदादिभूतपर्यन्तं क्षेत्रम्
(चशा. १.६५)

अव्यक्ता खेरीज अहंकार बुद्धि. पंच तन्मात्रा. पाच ज्ञानेन्द्रिये, पाच विषय (अर्थ), पाच कर्मेंद्रिये व मन ही क्षेत्र.

देहदेशः (चचि. १४.६) शरीर.

गर्भाशयः स्त्रीशरीरं वा (सुशा. २.३३) गर्भाशय.

–कर्कटी–स्त्री., **वनस्पति० वालुकम्** (रा. ७.२५०) वाळूक.

–गुण–पु., **भूमिगुणः** (चचि. १(४).११) जमिनीचे गुण.

–चिर्भिटा–स्त्री., **वनस्पति० चिर्भटम्** (रा. ७.२६२) चिभडे.

–जा–स्त्री., **कण्टकारीभेदः श्वेतकण्टारिका** (रा. ४.१२४) पांढरी रिंगणी.

वनस्पति० चणिका (रापरि. ८.६५) एक वनस्पती.

गोमूत्रिका (रापरि. ८.४८) काळ्या जमिनीत होणारी लाल गवतासारखी गाईचे दूध वाढविणारी वनस्पती.

शिल्पिका (रापरि. ८.४९) जिचे बी बल, शुक्र वाढविते अशी वनस्पती.

–ज्ञ–पु., **पुरुषः आत्मा कर्मपुरुषः** (ड. सुशा. १.३) (चशा. १.५) **अयं सांख्यदर्शने सर्वगतो नित्यश्च सुश्रुते प्रतिशरीरं भिन्नः पुरुषः** (सुशा. १.१६) **शरीररूपक्षेत्रस्य ज्ञाता** (सुशा. ३.४) क्षेत्राचे–अहंकारादिकांचे ज्ञान असणारा. शरीररूपी क्षेत्राचे ज्ञान असणारा आत्मा, कर्मपुरुष, सांख्य-दर्शनात हा सर्वत्र असणारा वा नित्य मानला आहे सुश्रुतात तो प्रत्येक शरिरात भिन्न मानला आहे.

–दूती–स्त्री.. **वनस्पति० श्वेतकण्टारिका** (ध. १.९७) पांढरी रिंगणी..

–पारंपर्य–न., **क्षेत्रस्याव्यक्तवर्जितस्य महदादित्रयो-विंशतिकस्य परंपरा नाम संततिः तदेव पारंपर्यम्, परम्परा एव पारम्पर्यम्** (चशा. १.८२) पुरुष–अव्यक्त व्यतिरिक्त बुद्धि इत्यादी तेवीस तत्त्वांची परंपरा म्हणजेच संतति अथवा चालू राहाणे हेच पारंपर्य.

–रुहा–स्त्री., **वनस्पति० वालुकम्** (रा. ७.२५०) वाळूक.

–वास्तुक–पु., **वनस्पति० चिल्लि** (सुसू. ४६.२५६ २६०.३३५.) (चक्र चसू. २७.९८) **शाकवर्गे श्रेष्ठः लघुपत्रशाकं, वास्तुकतुल्यं, सक्षारं, पथ्यं, रुचिकरं, प्रमेहमूत्रकृच्छ्रघ्नं, श्लेष्मपित्तघ्नं च** (रा. परि. ७.६६) **गुणैः वास्तुकवत् ज्ञेयं** (सुसू. ४६.२६१) हिं.—बथुआ शाक.

चील. पालेभाज्यात श्रेष्ठ. चाकवतापेक्षा थोडी लहान पाने. चाकवतासारखाच क्षारयुक्त, पथ्यकर, रुचकर, प्रमेह, मूत्र कष्टाने होणे, व कफपित्तदोष नाहीसे करणारा.

–संभव–पु., **वनस्पति० चञ्चुः** (रापरि. ४.१८) एरंडाचा एक प्रकार.

क्षेत्रिणी–स्त्री., **वनस्पति० मञ्जिष्ठा** (ध. १.१८) मंजिष्ठा.

क्षेत्रीकरण–न., **उपक्रम० पारदसेवनयोग्यशरीरत्व-विधानम्** (र. ११.६७) पारदकल्प सेवन करण्याचे अगोदर पारदसेवनास योग्य असे शरीर करण्याकरिता सांगितलेले उपचार.

क्षेप–पु., **प्रसारणम्** (सुनि. १.७४) पसरणे. लांब करणे (पाय).

–वेध–(परिव०) पु., **पारदसंस्कार० द्रुते ताम्र-वङ्गादिधातौ सुवर्णकरणार्थं पारदस्य प्रक्षेपणम्** (र. ८.९१) **ध्मानेन मूषायां लोहे ताम्रादौ द्रुते सति पारदस्य यत्प्रक्षेपणं सः क्षेपवेधः** (र.८.९१)

पातळ केलेल्या तांबे कथील इत्यादी धातूमध्ये सुवर्ण करण्याकरिता पारा टाकणे. पारदाचा प्रक्षेप.

क्षेत्रेक्षु–पु., **वनस्पति० जूर्णा** (रा. १६.१६७) जोंधळा.

क्षेम–पु., न., **रक्षणम्** (अरु.,) **लब्धपरिपालनम्** (हे. अहृसू. ७.२)

मिळालेले रक्षण करणे.

क्षेमक–पु., **वनस्पति० चोरकः** (ध. ३.७१) चोरओवा, किरमाणी ओवा.

क्षैरेय–वि., **क्षीरस्येदं पायसादि** (अहृसू. ६.४१) दुधाचे बनवलेले, दूध घालून केलेले, बासुंदी खीर इ. पु., **पायसः** (अरु. अहृसू. ७.४१) खीर.

(क्षैरेयी) स्त्री., **क्षीरेण साधिता पेया** (असंसू. २५.७०)

क्षीराने (दुधाने) बनविलेली पेज, खीर.

क्षोणिनाग–पु.. **जन्तु० भूनागः "कंचुआ" "दानवा"** (र. ४.४७)

गांडूळ, दानवा, केचवा.

क्षोद–पु., **चूर्णनम्** (असंनि. २.८) चूर्ण करणे, चुरणे.

क्षोभ–पु., **क्षुब्धता** (र. १.६१; अहृनि. १.१०) संताप, राग, भडका.

क्षोभण–वि., **क्षोभजननम्** (असंसू. १२.३) संतापणे, रागावणे, भडकणे, खवळणे.

क्षोभिणी–वि., **श्वसन–प्राणायामादि–क्रिया** (अहृसू. २८.१७)

श्वास, प्राणायाम इ. क्रिया.

क्षौद्र–न., **मधुभेदः, अष्टमधुजातिष्वेकं क्षुद्रमक्षिकाभवं क्षौद्रम्, तत् क्षुद्राभिः पिङ्गलवर्णमक्षिकाभिर्निर्मितमिति तत् कपिलवर्णम्** (चसू. २७.२४३)

तद्गुणाः–शीतलं लघु लेखनं च (सुसू. ४५.१३३) मधाचा प्रकार. आठांपैकी एक. क्षुद्र–लहान पिंगट माशांपासून सांचविला गेलेला तो क्षौद्र. तो पिंगट वर्णाचा असतो. **गुण**–थंड हलका व दोष खरडून काढणारा.

–घृत–न., **मधुघृतसंयोगः सन्धानार्थमुपयुज्यते** (सुउ. १४.३–४)

मध व तूप. हे एकत्र करून जखम भरून येण्याकरिता योजतात.

–ज–न., **भैषज्य० सिक्थकम्** (रा. १३.१७४) मेण.

–(जा)–स्त्री., **भैषज्य० माध्वी सिता** (रा. १४.१६८) मधाची साखर.

–धातु–पु., **खनिज० हेममाक्षिकम्** (रा. १३.२१०) सुवर्णमाक्षिक.

–प्रिय–पु., **वनस्पति० जलमधूकः** (रा. २१.५९) ज्येष्ठमधाचा प्रकार.

–मेह–पु., **रोग० वातजप्रमेहेष्वेकः, अस्मिन् मधुवत् मधुरसवर्णसदृशं मेहति** (सुनि. ६.१२)

वातज मेहातला एक प्रकार; यात मधाप्रमाणे रस व वर्ण असलेले मूत्र असते.

–शर्करा–स्त्री., **भैषज्य० माध्वी सिता** (रा. १४.१६८)

मधाची साखर.

क्षौद्रेय–न., **भैषज्य० सिक्थकम्** (रा. १३.१७४) मेण.

क्षौद्रोत्थ–न., **मधूच्छिष्टं सिक्थकम्** (सुचि. २५.३९) मेण.

क्षौम–न., **अतसीवस्त्रम् क्षुमा, अतसी, तत्तन्तुनिर्मितं क्षौमम् (वस्त्रम्)** (सुसू. २५.२७, २८)

जवसाच्या (अळशीच्या) धाग्यांनी बनवलेले वस्त्र.

क्षौमक–न., **क्षौममेव क्षौमकम् अतसीवस्त्रम्** (चशा. ८.४७)

जवसाच्या धाग्याचे वस्त्र.

क्ष्मा–स्त्री., **पृथ्वी** (अहृसू. ९.१) पृथ्वी.

क्ष्वेड–पु., **वनस्पति० कोशातकी** (चक. ६.३) दोडके, गिलके.

जीवकः (ध. १.१२३) अष्टवर्गापैकी एक वनस्पती, जीवनीय.

शब्द० गर्जना (चइं. ८.२०) एक प्रकारचा शब्द, गर्जना.

व्रणे शब्दवैकृतम् ' खटखटा 'शब्दः (सुसू. २८.१६)

व्रणामध्ये होणारा 'खटखटा' शब्द.

कर्णरोग० कर्णक्ष्वेडः कर्णनादः केवलवातारब्धो नानाविधशब्दाऽन्वितोऽयम् (ड. सुउ. २०.९)

कानात आवाज होणे. केवळ वाताने होतो.

विषम् (र. १२.१०१) विष.

वि., **वक्रं दुष्टम्** (असंशा. ११.५४) वाकडे, दूषित.

(क्ष्वेडा)–स्त्री., **वनस्पति० कोशातकी** (ध. १.१९२) दोडके.

क्ष्वेल–पु., **क्ष्वेडः विषम्** (र. २९.७९) विष.

ख

ख–न., **महाभूत० आकाशम् । पञ्चमहाभूतेष्वेकं द्रव्यम्,** (चसू. १.४८, चसू. ८.९)

आकाश. पाच महाभूतांपैकी एक.

रन्ध्रं छिद्रम्, (चनि. २.८) (सुशा. ९.१०; डसुशा. ९.१३; अहृसू. ११.३६) भोंक, छिद्र, रंध्र.

स्रोतः, (चसू. १३.४८; सुचि. ३५.२५.) स्रोतस्, पोकळ असलेली वाहिनी, ज्यातून घन, द्रव, वायुरूप द्रव्ये वाहिली जातात.

इन्द्रियम् (सुसू. ५.२८) चक्षु, श्रोत्र इ० इंद्रिये.

खनिज० अभ्रकम् (र. ३०.१–२)

अभ्रकम् (रा. १३.२.) अभ्रक.

–ग–प., **पक्षी** (सुसू. १.३०) पक्षी.

खनिज० कासीसम् (र. २०.१०३) हिराकस.

पुष्पकासीसम् (र. ११.४९) हिराकशीचा एक प्रकार. उत्तम गुणांची.

कीटः (असंशा. १०) एक किडा.

खनिज० अभ्रकम् (र. २.४५) अभ्रक.

–गपुङ्खा–स्त्री., **वनस्पति० शरपुङ्खा** (रा. परि. ४.६) उन्हाळी.

–गुणाधिक–वि.. **आकाशीयगुणाधिकम्** (असंसू. ६) आकाश महाभूताचे गुण अधिक असलेले (द्रव्य).

–गेश्वर–पु. **पारदयोग० पारदाभ्रकार्जुनादिनिर्मितोऽयं कुष्टश्वासकासघ्नः** (र. २०. १०३–१०७) पाऱ्याचा एक औषधियोग. पारा, अभ्रक, अर्जुनसादडा इत्यादि द्रव्यांनी घटित योग. कुष्ट, श्वास, खोकला नाशक.

–द्योत–पु., **सविषकीट० ज्योतिरिङ्गणः**, (सुउ. ७.३) **तल्लक्षणम्—अयं लाक्षारुधिरवर्णाभः श्वेतबिन्दुविचित्रितः क्षुद्रको ह्यग्निसंकाशो निशि अग्निवद् भ्राजते तेन दष्टः दह्यते । दंष्ट्राविषः श्वेतबिन्दुः सपक्षः षट्पदोऽयम् ।** (ड. सुक. ८.२४–२५) एक विषारी किडा. काजवा. दातात विष असलेला हा लाख, रक्त यांच्या सारखा तांबडा, पांढरे थेंब अंगावर असलेला, लहान, सहा पायांचा, पंख असलेला. अग्नीसारखा रात्री चमकतो. तो चावला तर आग होते.

–द्योतक–न., **सविषफल० फलविषेषु एकम्**, (सुक. २.५) द्र० '**फलविष**' विषारी फळ.

–द्योताभ–वि., **खद्योतस्याभा इव आभा यस्य सः**, (सुउ. ७.३) काजव्यासारखा दिसणारा, काजव्यासारखा चमकणारा.

–द्रु–पु. **वनस्पति० प्रियालः**, (रा. ११.१०२) चारोळी.

–पुट–पु., **भैषज्य० व्याघ्रनखम्**, (रा.१२.१११) वाघाचे नख.

–पुर–पु., **वनस्पति० सल्लकीनिर्यासः**, (हे. अहृसू. १५.४३) कुंदरु, पालख, पालक.

कुन्दरुकः वनस्पति० कुन्दरुः, (अहृसू. १५.४३) सालई इ० चा गोंद, पालक, पालख.

फलमज्जा, (र. १७.१३५) फळाची मज्जा. फळाच्या अठळीतील गर–मगज.

वनस्पति० पूग–फलम्, (ध. ३.३९) सुपारी.

–मल–पु. **रन्ध्रमलः, मांसधातोर्मलः, शरीरे च्छिद्रं कर्णनासिकात्वग्रन्ध्रादि, तत्रस्थो मलः** (चक्र. चचि. १५.१९) शारीर छिद्रातील मळ. कान, नाक इत्यादींमधील मळ. हे मळ मांस धातूचे असतात.

–वल्ली–स्त्री., **वनस्पति० आकाशवल्ली, गुणाः—कटुका, मधुरा, वृष्या, रसायनी, बल्या, दिव्यौषधिपरा, पित्तनाशिनी**, (रापरि. ३.१९) नाडकर्णी–आकाशवल्ली भाग १ ला (पृ. २९२) आकाशवेल. गुण–तिखट, गोड, शुक्रवर्धक, रसायन, बलकर, पित्तनाशक. दिव्य औषधीसारखी.

–वारि–न., **दिव्यौदकमन्तरिक्षं जलम्, वृष्टयम्बु**, (रा १४.३२०) द्र० 'जल' आकाशातून पडणारे पाणी, पावसाचे पाणी.

–वैगुण्य–न., **स्रोतोवैगुण्यं स्रोतोदुष्टिः** (चचि. १५.३७ सुसू. २४.१०) स्रोतसांची दुष्टि, वाहिन्यांची दुष्टि.

–संभवा–स्त्री.. **वनस्पति० मांसीभेदः, आकाशमांसी** (रा. १२.९५) जटामांसीचा प्रकार, आकाशमांसी.

–सत्त्व-न., **अभ्रकसत्त्वम्** (रा. २०.६८–७४) अभ्रकाचे सत्व.

खज–पु., **मन्थानदण्डः** (चक्र. चचि. ११.५९)

मन्थनदण्डः (ड. सुउ. ५८.५५)

दध्याहननकाष्ठम् (अरु. अहृसू. १९.४१) घुसळण्याचा दांडा, रवी.

पञ्चाङ्गुलो हस्तः (चचि. २९.७८) पांच बोटे असलेला हात.

शस्त्र० (असंसू. ३४)

नासाभ्यन्तरतोऽसृग्हरणार्थमुपयुज्यते (अहृसू. २६.२३)

खजस्त्वर्धाङ्गुलायतोऽष्टकण्टकमुखस्ताम्रो लौहो वा (असंसू. ३४) एक शस्त्र. नाकांच्या आतील रक्तस्राव करण्याकरिता उपयोगात आणावयाचे शस्त्र. अर्ध्या अंगुळाइतका पसरट आठ काटे असलेल्या तोंडाचे हे तांब्याचे किंवा लोहाचे बनवितात.

(खजा)–स्त्री., **खजः 'रवी' इति म. भाषायाम्** (सुचि. २६.३५) रवी.

–मथित–वि., **खजेन मन्थानदण्डेन आलोडितम्** (असंसू. २८) रवीने घुसळलेले.

–मूर्च्छित–वि., **खजया खजेन वाऽऽलोडितम्** (असंचि. ५) रवीने घुसळलेले.

खञ्ज–पु., **वातरोग० सक्थिकण्डराश्रितः विकलगतिलक्षणो वातरोगः, सम्प्राप्तिः यदा वायुः कट्यां स्थितः सन् सक्थ्नः कण्डरामाक्षिपेत् तदा खञ्जो भवेत्** (सुनि. १.७७ असंनि. १५)

एकसक्थिवधात्खञ्जः । एकपादस्य पङ्गुत्वम्

'किञ्चिद्गतिमत्त्वात्खञ्जः ।' गयदासः (सुनि. १.७७)

चिकित्सा–सिराव्यधो वातव्याधिचिकित्सितं च (सुचि. ५.२३)

एक वातरोग. मांडीच्या स्नायु कंडरांमध्ये प्रकुपित झालेला वात त्यांची हालचाल अडवतो. एक मांडी विकल झाली तिची हालचाल बिघडली तर खंज म्हणतात. लंगडा म्हणतात. पांगळा म्हणतात. एका पायाचे पांगळेपण यात येते, पण थोडी गति त्यात असते म्हणून खंज म्हणावयाचे. उपचार-शिरातून रक्तस्राव व इतर वातविकारांवरील उपाय.

खञ्जत्-वि., **गतिविकलत्वमनुभवन्निव गच्छति यः सः ।** (सु. नि. १.७८)
अवयव विकल झाल्याने अडखळत-लंगडत चालणारा.

-ता-स्त्री., **लक्षण०** (चसू २०.१२)
विकलगतित्वम् (चसू. २०.१२ सु. शा. ६.२४)
बिघडलेली गती. अडखळलेली गती असणे. लंगडेपणा. पांगळेपणा.

-त्व-रोग० अशीतिवातविकारेष्वेकः पादेनैकेन विवशत्वम् (चसू. २०.११)
सुखेन गन्तुमसमर्थत्वम् द्र० 'खञ्ज'
ऐशी वातविकारांपैकी एक. लंगडेपणा, पांगळेपणा, सुखाने चालण्याची असमर्थता.

खञ्जन-न., **मर्दनादिनाऽऽमागारधूमानुरचितमुपस्तरणम् यं खरजिमित्याहुर्मृदङ्गवादकाः** (सुसू. ३१.६)
घेरोसा घालून केलेले आच्छादन. मृदंगावरचा काळा लेप. लावलेली काळी शाई.
पक्षि० खञ्जरीटः शुक्लकृष्णवर्णः (सुसू. ३१.६)
ताजवा पक्षी, पांढरा काळा दिसणारा कवडा.

खञ्जनक-पु., **धान्य० व्रीहिभेदः** (ड. सुसू. ४६.१२)
तांदुळाचा प्रकार.

खञ्जरीट-पु., **धान्य० व्रीहि०** (ड. सुसू. ४६.१२)
तांदुळाचा एक प्रकार.
प्रतुदपक्षि० (असंसू. ७)
सितासितवर्णो द्रुतललितगतिः (ड.) **'कवडिया' इति लोके** (ड.) **'ताजवा पक्षी' इति** (गी. ल. को.) (सुसू. ४६.६७)
काळ्या पांढऱ्या रंगाचा जलद पण डौलदार चालणारा पक्षी, कवडा, ताजवा.

खट-पु., **कृतान्न० खटति कांक्षति रुग्ण एनमिति खटः** (काखिल १०. ९३-९४)
कवठ, बेल, उडीद यांची चटणी, कोवळे केळे, पिंपळी, आले सर्व १।१ तोळा घेऊन २ तोळे दह्यात गुळ व मधासह कालवून तयार केलेला पदार्थ. रायत्यासारखा पदार्थ, रायते, दही घातलेली कोशिंबीर.

खटिका-स्त्री., **मृद्भेदः, 'खडिया' 'खडी' इति लोके,** (र. १२. ३८-३९)
मातीचा प्रकार. खडी. चुनखडी, खडू.
खटी मृत्तिका, (र. ९. ६४) खडू.
खनिज० गन्धकभेदः, खटिकाकारः श्वेतवर्णो गन्धकः 'श्वेतस्तु खटिकाकारो लेपनाल्लोहमारकः । (र. ३.१४.) **द्र० 'गन्धक.'**
गंधकाचा प्रकार, खडीसारखा पाढरा गंधक, त्याचा लेप लोखंडाला केला व अग्नि दिला तर त्याचे भस्म होते. तो लोहमारक.

खटिनी-स्त्री., **भैषज्य० मृद्भेदः, खटिका,** (र. १८. ७८-७९)
मातीचा प्रकार. खडू. चुनखडी.

खट्वा-स्त्री., **व्रणबन्ध० खट्वाकारश्चतुष्पादः स हनुशङ्खगण्डेषु विधेयः** (सुसू. १८.१७ असंसू. ३८;) **द्र० 'बन्ध'**
जखम बांधण्याच्या पट्ट्यांचा एक प्रकार. चार पाय असलेला. हा हनुवटी, गाल, कानशील यांवर बांधला जातो. पहा 'बन्ध'.
पर्यङ्कः, (सुसू. १८. १७) पलंग, खाट.
वनस्पति० दधिपुष्पी, (ध. १.१५३)
एक वनस्पती.

-पातिन्-वि. **लक्षण० खट्वायाः पतितुं शीलमस्य इति ।** (सु. चि. ५.१८)
खाटेवर असलेला रोगी. खाटेवरून खाटेच्या चार पायासारखाच हातांनी किंवा हातापायांनी जमिनीवर पडणारा.

-पादी-स्त्री., **वनस्पति० कपिकच्छुभेदः, दधिपुष्पी,** (रा. ७.२०४)
खाजकुहिलीचा प्रकार.

खट्वाङ्गनामिका-स्त्री., **वनस्पति० वटपत्री,** (रा. ५.२११)
प्रमेह व मूत्र कष्टाने होणे, यांवर उपयुक्त वनस्पती, एक पाषाणभेद.

खट्वाङ्गी-स्त्री., **वनस्पति० दधिपुष्पी,** (ध. १.१५३)
एक वनस्पती. एक खाजकुहिली.

खड-पु., **कृतान्न० यूषप्रकारः** काखिल० १०.९३., **सतक्रशमीधान्यः सतक्रशाकश्च, 'खडांश्चैव सर्वान शैलेषु दापयेत्'** (सुसू. ४६.४५१)
खडो द्विविधः, (१) सतक्राणि शमीधान्यानि स्निग्धानि संग्राहकाणि खलानि इति (२) सतक्रशाकस्तु कपित्थतक्रचाङ्गेरीमरीचाऽजाजिचित्रकैः सुपक्वः खडयूषोऽयम् (सुसू. ४६.३७६)

खलः फलैः (चक्र. चचि. ८.१२८)
रागकर्पूरः (चक्र. च. नि. २.४)
'मुद्गयूषरसं तक्रं धान्यजीरकसंयुतम् । सैन्धवं सहितं खडयूष इति स्मृतम्' (भाप्र.)
कपित्थदाडिममरिचादिभिः सुपक्वं तक्रम्
(ड. सु. उ. ४०.२७)
अन्नाचा प्रकार, कढणाचा प्रकार. (१) ताक घालून शिजवलेले मूग मठ इत्यादींचे कढण. खडयूष हे मल घट्ट करणारे आणि स्निग्ध असतात. (२) ताक घालून शिजवलेल्या भाज्या. (३) ताक व फळे यांचा पदार्थ म्हणजे खलयूष. (४) फोडणी दिलेले ताक. हे पदार्थ दगडीत ठेवावे व वाढावे. दगडाची वाटी. चिनी मातीची वाटी. पहा 'खट'.

–यवागू–स्त्री., **खडेन सिद्धा यवागूः** (सुसू. ४६.३७८) ताकात केलेली कण्हेरी.

–यूष–पु., **यूष०** (चचि. १९.२५) द्र० 'खड' ताकात तयार केलेले कढण, मूग, मठ इत्यादींचे.

खडु–पु., **शारीर० पादजङ्घासंधिः गुल्फसंधिः**
(सुनि. १.७९)
पाय व तळपाय यामधील सांधा, घोटा.

खडुल–पु., **शारीर० गुल्फसंधिः** (सुनि., १.७९) घोटा.

खडुलक–पु., **शारीर० गुल्फसंधिः** (सुनि. १.७९) घोटा.

खड्ग–पु., **प्राणि० आनूपश्चतुष्पादः पशुः**
पाणथळ भागात राहणारा पशु.
वन्यपशु० गण्डकः (सुसू. ६.२३; अहृसू. ६.५१) गेंडा.

–शिम्बी–स्त्री., **वनस्पति० असिशिम्बी** (रा. परि. ७.९७) टेंटू.

खड्गिन्–पु., **पशु० गण्डकः अस्य मांसं मांसवृद्धिकरम्**
(चचि. ८.१५४)
गेंडा. याचे मांस मांस वाढविणारे आहे. पौष्टिक.

खण्ड–वि., **असमग्रम्** (सुसू. ८.९)
शस्त्रदोष० (असंसू. ३४)
तुकडा. सारखी धार नसलेले, तुटक धारेचे किंवा बोथट शस्त्र.
पु., **रससिद्धः** (र. १.२–५)
आदिमचन्द्रसेनलङ्केशादिषु सप्तविंशतिसंख्याकेषु अन्यतम आचार्यः
आदिम चंद्रसेन लंकेश इत्यादी सत्तावीस रससिद्धांपैकी एक.

शर्करा० खण्डशर्करा (सुसू. ४५.१६२) (अहृसू. ५-४९) द्र० 'शर्करा' खडीसाखर.
न., **खनिज० लवणभेदः बिडम्** (रा. ६.३६) बिडलोण.

(खण्डा)–स्त्री., **वनस्पति० बलाभेदः नागबला**
(ध. १.२८४)
चिकणा प्रकार. नागबला, झिंझुरटी.

–कल्पन–(परिव०) न., **खण्डकरणम्** (सुचि. ४.२८) तुकडे करणे.

–केश–न.. **रोग० इन्द्रलुप्तम्** (र. २४.८३) चाई.

–खाद्य–व., **शर्कराप्रचुरं भक्ष्यम्** (अहृसू. ७.७६) पुष्कळ साखरयुक्त खाण्याचा पदार्थ.
योग० वासाभार्ङ्ग्यमृताभीरुसाधितोऽयं क्षयकासकुष्ठादिहरः, (र. २८.४८–५३)
अडुळसा, भारंगमूळ, गुळवेल, शतावरी, यांचा सिद्धयोग. क्षय, खोकला, कुष्ठ नाशक.

–जा–स्त्री.,**भैषज्य० तवराजेति शर्कराभेदः**
(रा. १४.१६५)
साखरेचा प्रकार, तवराज.

–पूर्विका–स्त्री., **खनिज० खण्डाख्या मनःशिला इयं चूर्णीभूताऽतिरक्ताङ्गी सभारा च,** (र. ३. ९६–९९) द्र० '**मनःशिला.**'
तुकडे असलेली मनशील. खंडा हे तिचे नाव. ही चूर्ण केले की अति तांबडी दिसते. ही वजनदार असते.

–फण–पु., **सर्प० दर्वीकरः,** (सुक. ४.३४०) नाग.

–मोदक–पु.; **भैषज्य० तवराजशर्करा,** (रा. १४. १६५) तवराज नावाची साखर.

–लवण–न., **खनिज० लवणभेदः, बिडम्,** (ध. २.२८) बिडलोण.

–शर्करा–स्त्री.,**इक्षुविकार० शर्कराभेदः, द्र० शर्करा** (चसू. २७.२४०) खडीसाखर.

–सार–पु., **भैषज्य० तवराजशर्करा,** (रा. १४.१६५) तवराज नावाची साखर.

–सिता– स्त्री., **खण्डशर्करा, द्र० 'शर्करा,'** (अहृसू. ५.४९) खडीसाखर.

खण्डक–पु., **वनस्पति० मुद्गभेदः कृष्णमुद्गः** (ध. ६.८३) द्र० '**मुद्ग.**' मुगाचा प्रकार. काळा मूग.
भैषज्य० मधुभवा शर्करा मधुशर्करा, (रा. १४.६१) मधाची साखर.

खण्डकाप्य–पु., **ऋषि०,** (असंशा. ३) एक ऋषि.

खण्डाख्या–स्त्री., खनिज० मनःशिलाप्रकारः 'चूर्णीभूताऽतिरिक्ताङ्गी सभारा खण्डपूर्विका, द्र० 'मनःशिला.'
खंड नावाची मनशीळ. खंडपूर्विका.'

खण्डामलक–पु., आमलकीखण्डः,
(र. २०.२३३–२२६) आवळकाठीचे तुकडे.

खण्डासव–पु., आसुत० मधुरद्रव्येषु अनुपानार्थमुपयुक्तः, (सुसू. ४६.४३२) शर्करासव.

खण्डिका–स्त्री., शिम्बीधान्य० त्रिपुटकलायः कलायभेदः, कलाय, (चसू. २७.२८)
वाटाण्याचा प्रकार.

खण्डिन्–पु., वनस्पती० वनमुद्गः मुद्गपर्णी,
(र. २३.७१) रानमूग.

खण्डौष्ठ–पु., ओष्ठरोग० तल्लक्षणम्–अस्मिन् वातेनोष्ठो द्विधा भवति। (असंउ. २५.) एक रोग.

खदिर–पु., वनस्पति० जाङ्गलदेशोद्भवो रक्तसारो वृक्ष० (चक. १.८) गायत्रीपर्यायः, (सुसू. ३८.८–९) अस्य काष्ठं दन्तपवनार्थमुपदिष्टम्, (अहृसू. २.२) उदर्दप्रशमनगणे, (चसू. ४.१७. (४३) (असंसू. १५) कुष्ठघ्नगणे, (चसू. ४.११) (१३) (असंसू. १५) 'कुष्ठघ्नानां श्रेष्ठः। (चसू. २५.४०) (असंसू. १३.) कुष्ठादिहरप्रदेहे उपयुक्तः (चसू. ३.३.) असनादिगणे, (असंसू. १६.) अस्य कषायः शनैर्मेहे उपयुक्तः, (सुचि. ११.९) द्रावणसत्वपातनार्थं मत्स्यकोकिला उपयुक्ताः, (र. ८.३६) गुणाः–तिक्तः (कषायश्च) शीतः पाचनो रेतोविशोषणः, दन्त्यश्च, रक्तपित्तकुष्ठाऽऽमकास—कण्डु—क्रिमि—शोफ–व्रणहरः, (ध. १.२६) मेह–श्वित्रज्वर-पाण्डुघ्न, (भा. प्र. मिश्र) श्वेतखदिररक्तखदिरविट्खदिरादयः खदिरभेदाः। श्वेतखदिरगुणाः–तिक्तः कटुः कषायः उष्णः कण्डूतिभूतकुष्ठघ्नः कफवातव्रणापहश्च। (रा. ८.३५) रक्तखदिरगुणाः कटुः कषायः उष्णः गुरुस्तिक्तः आमवातास्रवातघ्नो व्रणभूतज्वरापहश्च। (रा. ८.३७) विट्खदिरगुणाः–कटुस्तिक्तः उष्णः रक्तव्रणोत्थदोषहरः कण्डूतिविष-विसर्पज्वरकुष्ठोन्मादभूतघ्नः। (रा. ८.३९)
हिं.—खैर.
म.—**खैर.**
गु.—खेर.
बं.—खदेरगाल.
त.—वोदळं.

रुक्ष प्रदेशातील तांबडा नार असलेला वृक्ष. उपयोग—दाताला बळकट करणारा. दात घासण्यास याची काडी उपयुक्त. कुष्ठनाशक द्रव्यात श्रेष्ठ. शीतपित्त नाशक वर्गातील एक, कुष्ठावर लेपाकरिता असाणा इत्यादी गणातील एक, प्रमेहाच्या शनैर्मेह या प्रकारात उपयोगी. शुक्रदोषनाशक, धातूंचे पाणी, सत्व करण्यास खैराचा कोळसा उपयुक्त. सर्वसाधारण खैराचे गुण—कडु, तुरट, थंड, पाचक, वीर्यशोषक, दाताना उपयोगी. रक्तपित्त. कुष्ठ, आम, खोकला, खाज, कृमि, सूज, व्रण, मेह, ज्वर, पांडुरोगनाशक असून याचे प्रकार ३–पांढरा खैर. गुण—कडु, तिखट, तुरट, उष्ण, अतिशय खाज, कुष्ठ, भूतबाधा नाशक. कफ वात व्रण नाशक. तांबडा खैर–तुरट, जड, कडु, तिखट, तुरट, आमवात, वातरक्त, व्रण, भूतबाधा तापनाशक. शेण्याखैर–तिखट, कडु, उष्ण, रक्तदोष, व्रणदोषनाशक, खाज, विष, धावरे, ताप, कुष्ठ, उन्माद, भूतबाधानाशक.
खदिरसारः न., (असंसू. १)
खादिरः (रा. ८.४१) कात. काथ.

(खदिरी)–स्त्री., वनस्पति० लज्जालुभेदः, वैपरीत्याह्वा, लज्जालुः, (रा. ५.१६०) लाजाळू प्रकार.
वराहक्रान्ता. (असंक. ४) लाजाळू.

–कषाय–पु., योग० खदिरक्वाथः, त्वक्कण्ठरोगापचिमेहकुष्ठघ्नः, (असंचि. २१)
खैराचा काढा—त्वचा, गळ्याचे रोग, गाठी, गंडमाळा, प्रमेह, कुष्ठनाशक.

–घृत–न., घृत० खदिरसारसिद्धं घृतम्, रक्तपित्तप्रबलेषु कुष्ठेषूपयुक्तम्, (चचि. ७.१३५)
खैराच्या नाराचे सिद्ध तूप–ज्या कुष्ठातून रक्तस्राव होतो त्यावर चांगले.

–निर्यास–खदिरनिर्यासः, (च. चि. ७.९७)
खदिरः, तद्गुणाः—कटुस्तिक्त उष्णः कफवातहृत् रुचिकृद्दीपनो व्रणकण्ठामयघ्नः, (रा. ८.४१)
कात, काथ. गुण—कडु, तिखट. उष्ण, कफवातहर, रुचिकर, अग्निदीपक व्रण व घशाचे विकारनाशक.

–पत्रिका–स्त्री., वनस्पति० लज्जालु (ध. ४.१५९)
लाजाळू.
खदिर० अरिखदिरः; (रा. ८.४०) द्र० 'खदिर'
शेण्या खैर.

–वारि–न., खदिरेण सिद्धं जलम्, (सुचि. ९.६६)
खैराचे उकळून तयार केलेले पाणी.

–विधान–न., खदिरस्य स्वरसकल्प० तद्यथा '**प्रशस्तदेशजातमनुमहतं मध्यमवयसं खदिरं परितः खानयित्वा मध्यममूलं छित्त्वाऽयोमये कुम्भे तदधोऽव्यवहिते निदध्याद्यथा तस्य रसग्रहण-सामर्थ्यं जायेत, ततस्तत्खदिरखण्डं गोमयमृदा-ऽवलिप्तमवकीर्येन्धनैर्गोमयमिश्रैरादीपयेद्यथाऽस्य दह्यमानस्य रसः स्रवत्यधस्तात्, यदा जानीयात्पूर्णं भाजनमिति, अथैनमुद्धृत्य परिस्राव्य रसमन्यस्मि-न्पात्रे निधायानुगुप्तं निदध्यात्, ततो यथायोगं मात्रामामलकरसमधुसर्पिर्भिः संसृज्योपयुञ्जीत, जीर्णे भल्लातकविधानवदाहारः परिहारश्च, प्रस्थे चोपयुक्ते शतं वर्षाणामायुषोऽभिवृद्धिर्भवति ।**' (सुचि. १०.१३)
खैराच्या अंगरसाचा औषधियोग. चांगल्या जमि-नीतला मध्यम वयाचा कीड न लागलेला खैर पाहून त्याच्या खाली खड्डा खणून, त्याच्या मधल्या मुळाला तोडावे व त्याच्या खाली एक मातीची मोठ्या तोंडाची लोखंडाची घागर ठेवून तीत त्या तोडलेल्या मुळातून गळणारा रस गळेल तेवढा साठवावा. त्या झाडाभोवती गाईचे शेण व माती लावून लिंपून भोवती शेण्या इत्यादि इंधन लावून पेटवावे म्हणजे रस गळू लागेल. नंतर तो रस गाळून दुसऱ्या भांड्यात सुरक्षित ठेवावा. योग्य मात्रेने तो रस, आवळ्याचा रस, व तूप मध घालून घ्यावा. तो जिरल्यावर बिबा सेवन करण्याच्या आहार विहारा-प्रमाणे वागावे. ५६ तोळे पचवल्यावर शंभर वर्षांचे आयुष्य वाढते.

–सार–पु., खदिरकाष्ठसारः, (चचि. १८.६४)
कात, काथ.

खदिरका–स्त्री., भैषज्य० **लाक्षा**, (रा. ६.१४१)
लाख.

खदिराङ्गार–पु., खदिरकाष्ठाग्निः (असंसू २६)
खैराच्या लाकडाचा विस्तव, निखारे.

खदिराम्बु–न., खदिरवारि, **कवलग्रहार्थमुपयुक्तम्** (असंसू. ३) खैराचा काढा. गुळण्याकरिता उपयोगी.

खदिरारिष्ट–पु., आसुत० खदिरकृतोऽरिष्टः; **अयं मांस-गते विषे शमनार्थमुपयुज्यते** (चचि. २३. १८८)
खैराचे अरिष्ट. मांसगत विष नाहीसे करण्याकरिता उत्तम.

खदिरासव–पु., आसुत० **अनेकशफानां छागादीनां मांसभक्षणोत्तरम्** अनुपानत्वेन **प्रोक्तोऽयम्**, (सुसू. ४६,४३२)
खैराचे आसव. एक खूर नसलेल्या शेळी इत्यादी प्राण्यांचे मांस खाल्ल्यानंतर अनुपान म्हणून हे चांगले.

खदिरोद्भूत–पु., निर्यास० **खदिरनिर्यासः**, (रा. ८.४१)
डिंक, कात.

खनि–स्त्री., **खानी आकरः**, (र. २.४)
खन्यते भू रत्नाद्यन्वेषणार्थमिति
खाण.

खनी–स्त्री., **खनिः** (र. २.४) खाण.

खर–पु., गुण० (अहसू. १.११) **वातस्य गुणः श्लक्ष्णविरुद्धः** (चशा. ६.१०)
(हे. अहसू. १.१८)
श्लक्ष्णत्वनाशनः (चसू. १२.४) **कर्कोटफल-वत्स्पर्शः** (सुसू. ४१.४) (३) **कर्कशः**
(सुसू. ४६.५१६)
कठिनः (सुनि. ३.१०) **अमृदुः** (अहसू. १.११)
लेखने शक्तिः अस्य गुणस्य (अहसू. १.१८)
तस्य कर्मस्तम्भनमतिसारादीनाम् (सुसू. ४६.५१६)
खरखरीत (गुण) वाताचा गुण. कर्टोलीच्या फळाच्या स्पर्शासारखा स्पर्श. मृदु नसलेला. कठीण, खडबडीत. चिकणच्या विरुद्ध. चिक्कणपणा नाशक. दोष खरडून काढण्याचे सामर्थ्य. अतिसार इत्यादींचे स्तंभन (थांबविणे) हे या गुणाचे कर्म.
पशु० ग्राम्यवर्गीयः (चसू. १.९४)
(सुसू. ४६.८५)
खमस्यास्तीति कण्ठविवरं महत्, खरः ।
(असंशा. ३) (अहसू. ६.४८)
गावातील–गावठी पशु. गाढव.
वनस्पति० धन्वयासः (रा. ३.२५) धमासा.
कुश० मृदुदर्भः (ध. ४.१३३)
द्र० 'दर्भ' मऊ दर्भ.
न., **खनिज० खरलोहम्, तीक्ष्णलोहप्रकाराणामन्य-तमम्, तत्कठिनमलकवत्कुटिलरेखाभीरहितं तथा भङ्गे सति पारदाभं नमने च भङ्गुरं वर्तते**
द्र० 'तीक्ष्णलोह' (र. ५.८०)
पोलाद. लोहप्रकार. ते कठीण; त्यावर केसासारख्या वेड्या वाकड्या रेषा नसतात. वाकविल्याने तुटते. फुटल्यावर पारदासारखे पांढरे चमकते.
उपरसभेदः (र. २.१३९)
उपरसाचा एक प्रकार.

-काष्ठिका-स्त्री., **वनस्पति० बला** (रा. ४.४२२) चिकणा.

-गन्धा-स्त्री., **वनस्पति० गाङ्गेरुकी** (नागबला.) (ध. १.२८४) झिंझुरटी. चिकणा-प्रकार.

-गन्धिनिका-स्त्री., **वनस्पति० गाङ्गेरुकी नागबला** (ध. १.२८४) झिंझुरटी. चिकणा-प्रकार.

-चर्मा-स्त्री., **प्राणि० गोधा** (ध. परि. ६.३९) घोरपड.

-जिह्व-वि., **लक्षण० खरा कर्कशा श्लक्ष्णविपर्यया जिह्वा यस्येति** (सुउ. ३९.३९)
चिकण नसून उलट खरखरीत जीभ असलेला.

-त्व-न., **लक्षण० दुःस्पर्शत्वम् दुःखेन स्पृश्यमानत्वम्** (चनि. ५.७)
स्पर्श सुखकारक न होता दुःखकारक होणे.

-द्रुम-पु., **वनस्पति० सुगन्धिधूपः श्रीवेष्टकः** (ध. ३.१३३)
राळेचा वृक्ष. धूपाचे झाड. सरल देवदार.

-धार-वि., **शस्त्रदोष० कर्कशधारम्** (सुसू. ८.९) खरखरीत धार असलेले (शस्त्र).
शस्त्रगुण० करपत्रशस्त्रस्य गुणः (अहृसू. २६.१६) करवतीच्या धारेचा गुण.

-नासा-स्त्री., **वनस्पति० आम्रः** (असंउ. ४) आंबा.

-पत्र-पु., **वनस्पति० जम्बीरभेदः फणिज्झकः** (ध. ४.५२) **सागः** (रा. परि. ९.६) साग.
यावनाल (रा. परि. ८.३८)
पाण्यात होणारी कठीण सालीची खरखरीत पानाची वनस्पती.
न., **अनुशस्त्र० यथा शाकशेफालिकादीनां पत्रम्** (असंसू. ३४)
उपशस्त्र. शस्त्रासारखे वापरता येणारे. खरखरीत पान. साग रानर्निर्गुंडी इत्यादींची पाने.

-(पत्री)-स्त्री., **धान्य० गवेधुका** (रा. ४.१८०) गोरखतांदूळ.
वनस्पति० काकोदुम्बरिका (रा. ११.१४२) काळा उंबर, खर्वती.

-पाक-(परिव.) पु., **स्नेहपाक० लक्षणम् 'स्नेहे सिद्धे सति यत्र भेषजं कृष्णमवसन्नं भर्जनात्किञ्चिद्-भृष्टप्रायं विशदं चिक्कणं च भवति तत्र खरपाकं विद्यात् ।'** (ड. सुचि. ३१.११) **तस्योपयोगः- बस्तिकर्णपूरणार्थम्, 'बस्तिकर्णपूरणयोस्तु खर इति'** (सुचि. ३१.११)
अधिक कढविलेले तूप, तेल इ०, एक लक्षण. ज्यातले औषध काळे तळाशी चिकटलेले, जळालेले भरभरीत व चिकण होते ते.

-पुष्प-न., **वनस्पति० पिप्पल्यादिवर्गे भेषजद्रव्यम्, मरुबकः, क्षवकभेदः, 'बोडयिका' इति लोके** (ड. सुसू. ४६.२२१) (चवि. ८.१४२)
नाकशिंकणीचा प्रकार.

(-पुष्पा) स्त्री., **कटुकस्कन्धे द्रव्य० खरपुष्पा** (सुसू. ३८.१८-१९) नाकशिंकणीचा प्रकार.
अजगन्धा (ध. २.१००) तिळवण. कानफोडी.
कट्फलम् (चवि. ७.१७) कायफळ.

-बुक-पु., **वनस्पति० "मरुबकः"** (असंसू. १६) नाकशिंकणीचा प्रकार.

-बुस-पु., **वनस्पति० "मरुबकः"** (अरु. अहृसू. १५.३०) नाकशिंकणीचा प्रकार.

-भक्ष्य-वि., **अमृदुभोजनः** (सुसू. ४६.४४५) **खराणि भक्ष्याणि यस्येति । "ऋहलोर्ण्यत्" इत्यनेन निष्पादितं अभक्ष्यपदं भक्ष्यपदार्थपरं ज्ञेयम् ।** (सुसू. ४६.४४५)
मऊ अन्न न खाणारा. कडक, कठिण पदार्थ खाणारा.

-मञ्जरि-स्त्री., **वनस्पति० अपामार्गः** (सुचि. २५.१४) आघाडा.

-मञ्जरी-स्त्री., **अपामार्गः, "कृदिकारादक्तिनः" इति मञ्जरिशब्दात् "ङीष्" प्रत्ययः स्त्रीत्वविवक्षायाम्** (ध. १.२६०) आघाडा.

-मुख-वि., **कर्कशमुखम्, यथा कङ्कमुखादीनि यन्त्राणि खरमुखानि भवन्ति** (सुसू. ७.९)
ज्याचे तोंड-पकड खरखरीत असते असे यंत्र. कंकमुख इ.

-मूत्र-न., **गर्दभमूत्रम्** (चसू. १.१०४) गाढवाचे मूत.

-यष्टिका-स्त्री., **वनस्पति० बला** (ध. १.२८०) चिकणा.

-वृषभ-पु., **चण्डबलीवर्दः** (चक्र. चशा. ८.४१) माजलेला बैल.

-शूक-पु., **वनस्पति० शालिः** (ध. ६.७१) साळ.

-सार-न., **खनिज० तीक्ष्णलोहभेदः** (ध. ६.२८) **द्र० 'तीक्ष्णलोह'** पोलादाचा प्रकार.

-स्कन्धा-स्त्री., **वनस्पति० खर्जुरी** (ध. ५.५३) खजुरी, खजुरीचे झाड.

खरक–पु., वनस्पति० **पर्पटः** (रा. ५.६५) पित्तपापडा.

खरांशिका–स्त्री., वनस्पति० **काकोदुम्बरिका** (र. २०.२१७) काळा उंबर. खरोती.

खराश्वा–स्त्री., वनस्पति० **अजमोदा** (चचि. २६.६०) अजमोदा, ओवा.

खराहार–वि., **कठिनाहारसात्म्यः** (चसू. २७.३४४) कठीण आहार करणारा, कडक, कठिण पदार्थ खाणारा.

खराह्वा–स्त्री., वनस्पति० **अजमोदा** (चचि. १४.४३ ध. २.९८) (असंसू. ७) अजमोदा ओवा.

जीरकभेदः, कृष्णजीरकम्, हरितवर्गीया (चसू. २७.१७२) द्र० **'जीरक'** काळे जिरे.

खरीभूत–वि., **अत्यर्थरूक्षः** (चचि. १६.३१) अतिशय रूक्ष झालेला.

खर्जुघ्न–पु., वनस्पति० **अर्कः** (रा. १०.२४) रुई.

खर्जू–स्त्री., रोग० **कण्डूः**० (अरुण अहृसू. १२.५३) **"खर्ज व्यथने" इत्यस्माद्भौवादिकाद्धातोः कृषिचमि (उ० १।८२) इत्यनेन खर्जति व्यथते शरीरमनयेति खर्जूः** कंडू, खाज.

खर्जूघ्न–पु., वनस्पती० **धत्तूरः** (रा. १०.१२) धोतरा. **चक्रमर्दः** (रा. ४.९) टाकळा, तरोटा.

खर्जूर–पु., न., फल० (असंसू. १५) **खर्जूरभेदाः– मधु–भू–पिण्ड–राजखर्जुर–भेदेन चतुर्धा, पिण्डखर्जूरं मधुरफलेषु श्रेष्ठम्** (सुसू. ४६.३३४) **श्रमहरगणे** (चसू. ४.१६ (४०) **अपक्वखर्जूरफलं– कषायम्** (अहृसू. १०.३२) **शुष्क खर्जूरः रक्तपित्ते उपयुक्तः** (चचि. ४.७१) **तत् सजलं सशर्करं पित्तशूलशमनम्** (सुउ. ४२.१०८) **खर्जूरं वातहरमपि कोष्ठे वातं करोति इति स्वभावविशेषः, 'वातहृत्त्वेऽपि मृद्वीका खर्जूरं कोष्ठवातकृत् ।'** (असंसू. ७) **अस्य शाकं रक्तपित्तक्षयापहम्** (चसू. २७.११६) **तद्गुणाः– मधुरं मधुरपाकि, शीतलं, गुरु, (स्निग्धं च) हृद्यं, तर्पणं, बृंहणं, वृष्यं (बल्यं च) रुचिकृत्क्रमिकृत् (वातपित्तजित्–च) क्षतक्षयरक्तपित्तजित् (अभिवात–दाहघ्नं–च)** (चसू. २७.१२७ ध. ५.५३) **खर्जूरस्य मस्तकमज्जा नाम वृक्षाग्रमज्जा स्वादुरसपाकः शुक्रलः वातघ्नः कफवृद्धिकरः रक्तपित्तहरश्च** (सुसू. ४६.३१०)

हिं.—खजूर, छुहारा.

म.—**खजूर.**

गु.—खजूरो, खारेक.

बं.—खजूर, खेजूर.

त.—पेरिच्चु, तमररुतब.

खजूर. फळ. प्रकार–१ मधु. २ भू ३ पिण्ड (पेंड) ४ राजखर्जूर पेंड खजूर गोड फळात उत्तम. सुकलेला खजूर रक्तपित्ताच्या रक्तस्रावात उपयुक्त. पाण्यात कोळून, साखर घालून घेतल्यास पित्तज शूळ नाशक. वातहर असून कोठ्यात मात्र वात करतो. (अशीच मनूक–द्राक्ष आहे) कच्चा खजूर तुरट असतो. याची भाजी रक्तपित्त व क्षय नाशक. गुण–गोड, पचनानंतर गोड, थंड, जड, स्निग्ध, हृदयाला, शुक्रधातूला हितकर. पौष्टिक, तृप्ति, रुचि करणारा, क्रमिकर, वातपित्त नाशक, उरःक्षत क्षय यांतील रक्तपित्त नाशक. आघात झाला असता व दाहनाशक म्हणून उपयोगी. खजुराच्या शेंड्याची मज्जा गोड, पचनानंतरही गोड, वातनाशक, रक्तपित्त नाशक, कफकर, शुक्रवृद्धिकर.

खर्जूरी–स्त्री., वनस्पति० **खर्जूरवृक्षः** (र. ११.३७) खजूराचे झाड.

–नालिकेरासव–पु., आसुत० **गुहाशयानां मांसेष्वनुपानार्थम्** (सुसू. ४६.४३२) खजूर व खोबऱ्याचे आसव गुहेमध्ये रहाणाऱ्या प्राण्यांचे मांस खाल्ल्यावर अनुपानाकरिता.

–पत्रक–पु., रोग० **परिस्राविभगन्दरस्य संस्थानविशेषस्य नाम, तच्च मध्यनाडीच्छेदनस्य पार्श्वद्वयस्थानां मुखानां तिर्यक्छेदेन पङ्क्तिद्वयेन भवति** (ड. सुचि. ८.२६) द्र० **'भगन्दर'** सारखा स्राव होणाऱ्या भगंदराच्या आंतल्या नाडीला–स्थानाला हे नाव आहे. भगंदरात मध्य नाडीचा छेद करताना दोन्ही बाजूची तोंडे तिरकस कापली जाऊन दोन रांगा झाल्यासारखे होते त्यावरून हे नाव दिले.

–फल–न., **खर्जूरीवृक्षस्य फलम्, खर्जूर** (सुउ. ४५.२०) खजूरीचे (झाडाचे) फळ. खजूर.

–मध्य–न., **खर्जूरमस्तकमज्जा, अन्ये खर्जूरास्थीन्याहुः** (सुउ. ५०.२७) **'खर्जूरस्य मस्तकं शाखापुच्छः ।'** (इन्दु. असंउ. २८.) खजुरीच्या शेंड्याची मज्जा. खजुराची बी.

-मस्तक-न., खर्जूरवृक्षस्याग्रभागः (चचि. २६.१६८) खजुरीच्या झाडाचा शेंडा.

-मांस-न., खर्जूरफलसस्यम्, खर्जूरफलस्योपरितनो भक्षणीयो भागः (चक्र. चचि. २०.२८) खजुराचा खाण्यासारखा वरचा भाग.

खर्जूरादिमन्थ-पु., पेयकल्प० खर्जूरादिकृतः 'मन्थः खर्जूरमृद्वीका वृक्षाम्लाम्लीकदाडिमैः परूषकैः सामलकैः सद्यस्तृष्णार्तिरोगजित् । गुणाः-स्वादुरम्लस्थैर्यवर्णबलप्रदः सद्यः संतर्पणश्च (असंसू. २४) खजुराचे पेय. खजूर, मनुका, अमसूल, चिंच, डाळिंब, फालसा, आवळा यांचे केलेले हे पेय तावडतोब तहान नाहीसे करते. गुण-हे आंबट, गोड, तावडतोव शक्ति व उत्साह वाढविणारे. अवयवात स्थैर्य व बल वाढवून वर्ण सुधारणारे पेय आहे.

खर्पर-पु., खनिज० अष्टमहारसेष्वेकः रसकः (र. २.१५८) कलखापरी. आठ महारसांपैकी एक.

खर्परक-पु., आयतमुखः शरावः (र. ३.९२) खापर, पसरट तोंडाचा परळ.

खर्वुर-पु., वनस्पति० निष्पावभेदः कटुनिष्पावः (रा. १६.१७७) द्र० 'निष्पाव'. पावटा, वाल यांचा प्रकार, कडवे वाल.

खर्व-पु., वनस्पति० कुब्जकः (रा. १०.२४८) कांटेशेवती.

(खर्वा)-स्त्री., वनस्पति० गाङ्गेरुकी नागबला (रा. ४.४२८) एक चिकणा.

खर्वेण-पु., कश्चित्प्राचीनो रसविद्राजा (र. ८.४४-४६) एक रसशास्त्रज्ञ प्राचीन राजा.

खल-पु., व्यञ्जन० खडः, अरु (अहृसू. १६.३४) एक तोंडी लावणे. ताक दही घातलेले रायते; कोशिंबीर. पहा 'खडयूष'.

वनस्पति० धत्तूरः (रा. १०.१२) धोतरा.

-चरीयन्त्र-न., यन्त्र० पारदसंस्कारार्थम्, 'जलहारियन्त्रम् ।' 'वलभीयन्त्रम्' इत्यपराऽभिधानम् यन्त्रभूते लोहपात्रे आभ्यन्तरोपकण्ठे पार्श्वयोरवसज्जनार्थं वलयद्वयं कार्यम् । वलयमध्ये तु प्रवेशार्हकोष्ठकं लौहं स्वल्पपात्रमन्यद्विधाय मूर्च्छितरसगर्भितं तत्स्वल्पपात्रं प्रवेश्य वलयोरवसज्जितं कृत्वा स्थूलपात्रे काञ्जिकं प्रभूतं दत्वा चुल्यां मन्दाग्निना प्रहरद्वयपर्यन्तं स्वेदयेत् । अनेन सम्मूर्च्छितस्य पारदस्य उत्थापनं साधु भवति सूक्ष्मे कान्तमये पात्रे कृतेन स्वेदनेन उत्थापितः पारदः गुणवान् भवति । एतद्धि खलचरीयंत्रं 'बलभीयंत्रम्' इत्यपरनाम्ना प्रसिद्धम् (र. ९.४७-४९) पाऱ्याच्या संस्काराकरितां उपयुक्त यंत्र. याला 'जलहारी' 'वलभीयन्त्र' ही म्हणतात. एक लोखंडाचे भांडे घेऊन त्याच्या दोन्ही बाजूला धरण्यासाठी दोन कडी करावीत. तसेच त्या भांड्यात सहज राहील असे लहान कडी असलेले लहान भांडे ठेवावे. ते कांतलोहाचे असावे. त्यात मूर्च्छित पारद घालावा व मोठ्या भांड्यात पुष्कळ कांजी घालून त्यात पारा असलेले भांडे ठेवावे. चुलीवर मंदाग्नीने दोन प्रहर शिजवावे. या योगाने मूर्च्छित पाऱ्याचे उत्तम स्वेदन होते. बलभीयंत्र असे याचे दुसरे नाव आहे. याला 'खलचरीयंत्र' असे म्हणतात. लहान पात्र कांतलोहाचे केल्याने तो पारा अतिशय गुणवान होतो.

(खला)-स्त्री., ग्रहमातृ० (असंउ. ४) बालग्रहादिपैकी, भूतबाधाकर.

खलक-पु., शारीरसन्धि० खडकः गुल्फसन्धिः (सुनि. १.१७९) घोट्याचा सांधा.

खलति-स्त्री., रोग० शिरःकपालगतो व्याधिः, स्खलन्ति केशा अस्मादिति खलतिः (असंउ २७;) खालित्यम्, (चचि. २६.३९) केशानां शातनम्, (सुचि. २५.६३२) क्षारस्यात्युपयोगोद्भवः, (चवि. १.१७) लवणरसोऽत्युपयुक्तः खलतिं जनयेत् (चसू. २६.४३.३) तेजोऽनिलाद्यैः सह केशभूमिं दग्ध्वा खलतिं करोति । (चचि.२६.१३२) पैत्तलान्यासेवमानायालब्धगर्भायाः प्रकुपितं पित्तं गर्भस्य खलतिं करोति । सम्प्राप्तिः-इन्द्रलुप्तप्रकारेणैव जन्म । लक्षणम्-वातादग्निदग्धा वा स्यात् पित्तात् स्विन्नसिरा वृत्ता स्यात्, कफात् घनत्वम् भवति । त्वचि वर्णाश्च यथादोषं निर्दिशेत् । सर्वदोषैः सर्वलक्षणा । असाध्यलक्षणम्--नखप्रभाऽसाध्या स्यात् । अग्निदग्धतुल्या रोमरहिता सदाहा च या जायते साऽप्यसाध्या स्यात् (असंउ. २७) खलति-इन्द्रलुप्तयोर्भेदः--खलतौ केशानां क्रमात् शातनं नतु इन्द्रलुप्तवत् सहसा केशशातनं भवति (असंउ. २७) कार्तिकवचनात् शिरस्येव खलतिः, श्मश्रूष्वेवेन्द्रलुप्तम् । चिकित्सा--गुञ्जाविशालामरिचैः कटुतैलं विपाचितं खलतिं शमयत्यम्लपिष्टमष्टगुणं विषात् । (र. २४.९०-९१)

टक्कल. डोक्याच्या केसांचा विकार–केस गळणे. क्षार व लवण रसाचे पदार्थ, यांचा अत्युपयोग केल्याने. पित्त इतर दोषांसह केसांची जागा जाळून टक्कल उत्पन्न करते. गरोदरपणी फार पित्तकर द्रव्ये, क्षार, अधिक मीठ सेवन केल्याने गर्भाला हा विकार होतो. लक्षणे–वाताने त्वचा, अग्नीने जळाल्या सारखी, पित्ताने त्वचा नेहमी ओलसर व शिरायुक्त व कफाने जाड होते. दोषानुसार त्वचेचा वर्ण. त्रिदोषज असेल तर सर्व लक्षणे होतात. टक्कलाची त्वचा नखासारखी किंवा जळल्यासारखी व आगयुक्त असेल तर असाध्य. या सारखाच चाई (इंद्रलुप्त) हा रोग आहे. टक्कलात हळुहळू क्रमाने केस जातात. चाईचे केस एकदम जातात. कार्तिकमत–डोक्यावर टक्कल व दाढीमिशा यांवर चाई होते. उपचार– गुंजा, कवंडळ व मिरी यांनी मोहरीचे तेल सिद्ध करून लावावे. किंवा कांजीत विष (बचनाग) वाटून किंवा यांनी मोहरीचे तेल सिद्ध करून लावावे.

खलतिक–पु., खालित्यरोगयुक्तः (असंशा. २)
टक्कलयुक्त. टक्कल असलेला.

खलवर्धन–पु., दन्तरोग० खलिवर्धनः (असंउ. २५)
दातावर दात येणे. दुहेरी दात.

खलि–पु., **पिण्याकः, यथा सर्षपखलिः, सर्षपखलः रूक्षणद्रव्येष्वेकम्** (चसू. २२.२९)
पेंड. मोहरीची पेंड; रूक्षताकारक द्रव्यातील एक.

–वर्धन–पु., दन्तरोग० लक्षणम्–**मारुतेनाधिको दन्तो तीव्रवेदनो जायते । सामउयेण जायमानात् दन्तोद्भवात् पूर्वकालिकी इयं तीव्रवेदना** (सुनि. १६.२४–२५)
दात येण्याच्या वेळी तीव्र वेदना होते व वातविकृतीमुळे एखादा दात अधिक येतो तो आल्यावर ती थांबते. असा हा एक दंतरोगांचा प्रकार आहे.

खलीघ्न–वि., खली–**खल्ली वातरोग० तद्रोगहरं खलीघ्नं, खल्लीरोगघ्नम्** (असंसू. ११)
खली नावाचा रोगनाशक.

खल्ल–न., **यंत्र० द्रोणीसम्पुटसदृशसंस्थानम्** (सुउ. २१.९) द्र० ' खल्व '
खल. औषध खलण्याचा डोणीच्या आकाराचा.

–मुखयन्त्र–न., शलाकायन्त्र० **खल्लसंज्ञकस्यौषधमर्दनपात्रस्य खल्लं मध्ये मुखमिव मुखं यस्य तद्यन्त्रम् बोद्धव्यम् । "त्रीणि दर्व्याकृतीनि खल्लमुखानि क्षारौषधप्रणिधानार्थम्"** (सुसू. ७.१४)
सळईयंत्र. ज्या सळईयंत्राच्या तोंडाला खलाच्या आकाराचा खळगा असतो ते. पळी व चमचा यांच्यासारखे. औषध क्षार यांचा उपयोग करण्याकरिता.

(खल्ली)–स्त्री., **खातम्** (असंसू. २४) खड्डा.
लक्षण० हस्तपादावमोटनम् (चसू. १४.२३)
वातरोग० विश्वाची गृध्रसी च तीव्ररुजान्विते सत्यौ खल्लीति व्यपदेशं प्राप्नुतः (असंनि. १५)
(चचि. २८.५७)
हात व पाय आखडणे. विश्वाची व गृध्रसी जेव्हा अतिशय वेदनायुक्त होतात तेव्हा त्यांना खल्ली म्हणतात.

खल्लिका–स्त्री., चुल्लुका (र. ५१) चुल्लुका.

खल्व–पु., **यन्त्र० द्रोण्याकारं पेषणोपयोगि यन्त्रम्** (रा. २.९४) **शुष्कौषधीनां पिष्टीकरणाय पेषितपूर्वाणां च द्रवेण मर्दनाय निर्मितं लौहं पाषाणमयं वा यन्त्रम्** । (र. ६.४०) **तत् त्रिविधम्, अर्धचन्द्राकारं वर्तुलाकारं तप्तखल्वश्च** (र. ९.७२) **खल्वनिर्माणयोग्या शिला नीला श्यामा स्निग्धा दृढा गुरुः षोडशाङ्गुलकोत्सेधा नवाङ्गुलकविस्तरा चतुर्विंशाङ्गुला दीर्घा । घर्षणी द्वादशाङ्गुला विंशत्यङ्गुलदीर्घा वा स्यादुत्सेधे दशाङ्गुला । खल्वप्रमाणं तत् ज्ञेयं श्रेष्ठं स्याद्रसमर्दने ।** (र. ९.७९–८२) **अर्धचन्द्राकारः खल्वोऽयं दशाङ्गुलोच्छ्रितः षोडशाङ्गुलायतो दशाङ्गुलविस्तरः सप्ताङ्गुलगभीरो द्व्यङ्गुलपालीको द्वादशाङ्गुलघर्षणीसमेतः सूतादिमर्दने परमो मतः ।**
(र. ९.८४–८५)
खल. डोणीच्या आकाराचे खलण्याचे यंत्र. वाळलेल्या औषधींचे पीठ करण्याकरता, पूर्वी चूर्ण केलेल्या औषधात इष्ट द्रव घालून मर्दन करण्यास तयार केलेले लोखंडाचे वा दगडाचे केलेले यंत्र; खल. प्रकार–अर्धचंद्राकृति, गोल, व तप्तखल. खलाकरिता निळा, काळा, स्निग्ध, बळकट, जड, १६ अंगुळे उंच. नऊ अंगुळे रुंद. व २४ अंगुळे लांब दगड घ्यावा. बत्ता दहा अंगुळे घेराचा २० अंगुळे किंवा १२ अंगुळे लांब असावा. हे प्रमाण पारदकर्माकरिता समजावे. दुसरे मत–अर्धचंद्राकार दहा अंगुळे रुंद व सोळा अंगुळे लांब. आतली खोली सात अंगुळे व खलाची पाळ २ अंगुळे लांब असावी.

खस्खस–पु., वनस्पति० तिलभेदः, तस्य बीजं सूक्ष्मतण्डुलः खस्खसः, (ध. ६.१२०) गुणाः–मधुरः, मधुरपाकी, गुरुः, वृष्यः, बल्यः, कान्तिप्रदः, शुक्रलः, वातघ्नः

हिं.—खसखस

म.––खसखस

गु.—खरखस

बं.—पोस्तदाना

त.—गसगस

फा.—तुख्मेकोकनार

खसखस. तिळाचा प्रकार. राजगिऱ्या सारखे बारीक गोल बी असते, अफूचे बी. गुण–गोड, पचनानंतर गोड, जड, वातनाशक, शुक्रवृद्धिकर, संभोग सामर्थ्य वाढविणारे, बलवर्धक व कांतिदायक.

–रस–पु., उपविष० खस्तिलनिर्यासः, खस्खस्फलस्य निर्यासः, अहिफेनम्, अफूकम्, (रा. ६.१९१) खसखसीच्या फळाचा चीक, अफू.

खस्तिलवल्कल–पु., खस्खसफलम्, तस्य निर्यासोऽफूकम्, (ध. ६.१२०–१२१) खसखसीचे फळ, अफूचे फळ, अफूचे बोंड; बोंडाचा चीक, अफू.

खाण्डव–पु., पानकभेदः, (अहसू. ७.६) आहारद्रव्य० मधुराम्ललवणनानासुगन्धिद्रव्यकृतं खाद्यम्, (असंचि. ५.)

गुणाः–हृद्या वृष्या रुचिकरा गुरवो रागखाण्डवाः प्रीणनाभ्रमतृट्छर्दिमदमूर्च्छाश्रमच्छिदश्च (असंसू. ७.५४)

आहारातील द्रव्य. गोड आंबट अनेक सुगंधी द्रव्ये व मीठ घालून केलेला पदार्थ. (चटणी, कोशिंबिरीसारखा). गुण, रुचकर, जड, तृप्ति करणारा, हृदयाला व शुक्रधातूला बलकर, श्रमहारक, तहान, ओकारी, मद, मूर्च्छा, भ्रमनाशक.

–युक्ति–स्त्री., खाण्डवकल्पना (असंसू. ७.१८५) खांडव करण्याची कल्पना, रीती.

खात–वि., खनितम्, अवदारितम्, 'खनु अवदारणे' इति भौवादिको धातुः । (असंसू. २६) खड्डा. पु., जलग्रहणार्थं भूकुण्डिका, (असंसू. ६.) पुष्करणी, हौद.

खादन–न., लक्षण० यथा जिह्वायाः खादनम् । संशोधनाद्यौषधपानाव्यवहितवेगनिग्रहजन्यम् इदं लक्षणम् (चसि. ६.७२) जीभ चावली जाणे. वामक रेचक औषध दिल्यानंतर आलेली उलटी किंवा रेच थांबविल्याने हे लक्षण होते.

खादि–वि., आकाशादि खम् आकाशम् आदिर्येषां तानि खादीनि पञ्चभूतानि आकाशो वायुरग्निरापः पृथ्वी–इति पञ्चभूतानि द्रव्यसंज्ञकानि (चसू. १.४८)

आकाशादि–आकाश, वायु, अग्नि, जल, पृथ्वी ही पांच भूते.

खादित–वि., अन्न० लड्डुकादि कठिनान्नम्, यस्य भक्षणार्थं चर्वणमावश्यकम् (सुशा. ४.१९) खाद्य खाण्याकरिता जे चावणे आवश्यक असते ते. लाडू इत्यादी कठिण अन्न.

खादिर–पु., निर्यास० खदिरनिर्यासः

गुणाः–कटुस्तिक्त उष्णो रुच्यो दीपनो वातकफघ्नो व्रणः–कण्ठरोगहरः (रा. ८.४१)

कात. काथ. खैराच्या काढ्याचा घन. गुण–कडु, तिखट, उष्ण, रुचि वाढविणारा, दीपक, वातकफनाशक, व्रण व घशाचे रोगनाशक.

वनस्पति० खदिरभेदः, विट्खदिरः द्र० 'खदिर' (रा. ८.३८)

खैराचा प्रकार. शेण्या खैर. पहा 'खदिर.'

खाद्य–पु., वनस्पति० खदिरः (रा. ८.३१) खैर. अष्टविधाहार्यद्रव्येष्वेकम् (रा. २०.८६) चावून खाण्याचा पदार्थ.

खानिष्क–पु., मांस० परिशुष्कमांसम्, वेसवारभेदः, गुणाः–परं गुरुर्दीप्ताग्नीनां सदा पथ्यः (सुसू. ४६.३६४)

सुकलेले मांस. वेसवार (मांसाचा बनाव). तूप, गूळ, सुंठ, मिरी घालून शिजविलेला मांस पदार्थ. गुण–अतिशय जड, अग्नि प्रदीप्त असलेल्यांना उपयुक्त.

खारि–स्त्री., मान० गोणीपर्यायः, शूर्पद्वयम्, द्रोणचतुष्टयम् (चक. १२.९६) षण्णवत्यधिकचतुःसहस्रतोलकमानम् (४०९६) (र. १४.६०–६४)

माप. चार डोणी. दोन सुपे. एक गोणी. चार हजार शहाण्णव तोळे.

–जल–न., क्षारोदकम्, (र. २०.७५) खारट पाणी. क्षारयुक्त पाणी.

(खारिका) स्त्री., पात्र० चषकः, कटोरी, वाटिका, (र. ७.२१) पेला. वाटी.

खारिक–न., वनस्पति० पारेवतभेदः, 'द्र० पाले (रे)-वत' (रा. ११.९०)
खारीक. खजुराचा प्रकार.

खारी–स्त्री., मान० खारी; (चक. १२.९६)
पहा ' खारि. '

खार्जूर–न., आसुत० खार्जूरमद्यम्, गुणाः–मार्द्वीकगुणैरूनं, वातलं, विशदं, रुच्यं, कफघ्नं, कर्शनं, लघु, कषायमधुरं, हृद्यं, सुगन्धीन्द्रियबोधनम्
(सुसू. ४५.१७४, अहृसू. ५.७३)
खजुराची दारू. गुण–द्राक्षाच्या दारूपेक्षा कमी दर्जाची. वातूळ, कफनाशक, रुचकर, कृश करणारी, सुगंधी, हृदयाला हितकर, इंद्रियांची शक्ति वाढविणारी, हलकी, तुरट, गोड.

खालित्य–न., रोग० खलतिर्निष्केशः स्खलितकेशो वा खलतेर्भावः खालित्यम्, शिरसि केशहीनत्वम् (चवि. ८.९८) खल्वाटत्वम्, चान्दिलत्वमिति लोके (ड. सुसू. ३५.२९)
डोक्यावर केस नसणे. टक्कल पडणे.

खिल–न., परिशिष्टम् (का. संहिताकल्प सूत्र. ८)
परिशिष्ट, शेष.

–स्थान–न., काश्यपसंहितायां खिलं परिशिष्टं स्थानं खिलस्थानम्। तत् संहितायाम् अन्त्यं नवमं स्थानम् (काखिल.)
काश्यपसंहितेतील एक स्थान. नववे शेवटचे स्थान.

खिलीभवन–न., पथिग्रहणे इन्द्रियार्थसन्निकर्षजज्ञानग्रहणे असामर्थ्यम् (चइ. १२.४७)
इंद्रियांनी होणारे ज्ञान ग्रहण करता न येणे. ज्ञान नष्ट होणे.

खुड–पु., शारीर० संधिः (चचि. २९.११)
रोग० वातशोणितम्, वातरक्तम् (असंनि. १६)
वातरक्त रोग.

–वातता–स्त्री., वातरोग० सन्धिगतवातता गुल्फवातता (चचि. २८.७३)
संधिस्थवात असणे. घोट्यात वात असणे.

–स्तम्भ–पु., वातरोग० ऊरुस्तम्भः (असंसू. १२)
मांडी ताठरणे.

खुडकावात–पु., रोग० वातकण्टकः (सुनि. १.७९)
पाय वाकडा पडल्याने घोट्यात होणाऱ्या वेदना. घोट्यातील वात.

खुडल–पु., शारीर० जङ्घापादयोः संधिः
(सुचि. १८.२६)
पिंडरी व पाय यांमधील सांधा, घोटा.

खुडलक–पु., शारीर० खुडलः (ड. सुचि. १८.२६)
घोटा.

खुडुक–पु., शारीर० खुडकः, गुल्फसन्धिः
(ड. सुनि. १.७९) घोट्याचा सांधा.

खुड्डाक–वि.,अल्पम्, यथा खुड्डाक पद्मकम्, अल्पपद्मकं (तैलम्) (चचि. २९.११५ चसू. ९.१ चक्र.)
थोडे लहान. लहान कमल तेल.

–चतुष्पाद–पु., अध्याय० (चसू. ९.१)
एका अध्यायाचे नांव. लहान चार पाय.

–पद्मकतैल–तैल० पद्मकोशीरनिशायष्टीमधुकादिसाधितमिदं तैलं वातशोणिते उपयुज्यते
(चचि. २९.११४)
लहान कमल तेल. कमळ, काळा वाळा, हळद, ज्येष्ठमध इत्यादी द्रव्यांनी साधित हे तेल. वातरक्तात योजितात.

खुड्डिका–वि., अल्पा, यथा खुड्डिका गर्भावक्रान्तिः अल्पा गर्भावक्रान्तिः (चशा. ३.१)
अल्प, थोडे. लहान. लहानगर्भावक्रांति.

खुर–पु., भैषज्य० नखम् (ध. ३.५८) नख.
शफः (चसू. १.६९) खूर.
हस्तपादौ, ' खुरशब्देन हस्तपादावुच्येते'
(मा. मधुकोश. सुनि. ८.४) हातपाय.

खुरक–न., खनिज० वङ्गम् (र. ५.२१२) कथील.
खुरवङ्गम्, वङ्गप्रकारयोरन्यतरत् (र; ५.१६१)
खुरवङ्गस्य लक्षणम्, खुरवङ्गं धवलं कोमलं द्रुतद्रावं गुरु तथा शब्दरहितं च वर्तते (र. ५.१६२)
द्र० ' वङ्ग '
कथिलांतील दोन प्रकारातील चांगल्या जातीचे कथिल. लक्षण–पांढरे कोमल लवकर पातळ होणारे जड तसेच आवाज न होणारे असते.

खुरखुरायन–न., खुरखुरेतिशब्दानुकरणरूपं शब्दनम् (असंनि. ५.२५) खुरखुर असा शब्द.

–नख–पु., शारीर० पादनखः (असंसू. ८)
पायाचे नख.

खुलक–पु., शारीर० खुडुकः, गुल्फसन्धिः
(ड. सुनि. १.७९) घोटा.

खेचर–पु., खनिज० पारदः (रा. १३.४२) पारा.
कासीसम् (र. १०.१७) हिराकस.

–त्व–न., आकाशगामित्वम् (र. ११.७९)
आकाशात संचाराचे सामर्थ्य. आकाशात जाण्याचं योग्यता.

खेट–पु., दोष० **श्लेष्मा** (चशा. ४.९) कफ.

–भूत–वि., **श्लेष्मीभूतः, श्लेष्मसदृशः** (चक्र. चशा. ४.९)

कफासारखा, कफरूप झालेला.

खेद–पु., लक्षण० **अवसादः** (चनि. १.२४)

अनिच्छा, वांती.

खेदित–वि., **जातक्षोभम्** (अहृसू. ५.९)

छिन्नविच्छिन्न, आदळून फुटलेले.

खोट–पु., **पिण्डः** (र. १९.६९) पिंड, गोळा.

पारदबन्ध० (र. ११.७२) द्र० **खोटबन्ध** '.

बद्ध पारदाचा एक प्रकार. पाऱ्याचा गोळा-गोळी. घट्ट पारा.

–बन्ध–पु., **बद्धो यः खोटतां याति ध्मातो ध्मातः क्षयं व्रजेत्, खोटबन्धः स विज्ञेयः** (र. ११.७२)

ज्या पाऱ्याची घट्ट गोळी होते व जो अग्नीवर ठेवून फुंकला असता कमी कमी होतो उडून कमी होतो तो पाऱ्याचा बंध.

ख्याति–स्त्री., **स्वाभाविकी स्तुतिः** (सुसू. १३.३४)

प्रसिद्धि. स्वभाविक स्तुति.

ग

गगन–न., खनिज० **महारसेष्वेकः अभ्रकम्** (र. १.४२०) एक महारस. अभ्रक.

–गर्भवटी–स्त्री., पारदयोग० **सूताभ्रतीक्ष्णताम्रगंधकादिसाधिता इयं वातकफरोगहरा** (र. २१.१५५)

पारा अभ्रकादींची गोळी. पारा, अभ्रक, पोलाद, तांबे, गंधक इत्यादींची बनवलेली. वातकफरोगनाशक.

गगनाम्बु–न., जल० **आन्तरिक्षं जलम्**, द्र० ' जल ' (सुसू. ४५.२५)

आकाशातील पाणी, पावसाचे पाणी.

गङ्गापत्री–स्त्री., वनस्पति० **गुणाः—कटुरुष्णा वातजित् व्रणरोपणी** (रा. परि. १०.४५)

सुगंधी व सुगंधी पानांची वनस्पती.

गुण—तिखट, उष्ण, वातघ्न व व्रण भरून आणणारी.

गङ्गाम्बु–न., जल० **दिव्याम्बु** (अहृसू. ५.२)

द्र० 'जल'

आकाशातील पाणी. पावसाचे पाणी.

गज–पु., पशु० **हस्ती आनूपदेशस्थः कूलचरः** (चसू.२७.३९; सुसू. ४६.९४)

श्लेष्मप्रकृतिकोऽयम् (सु. शा. ४.७६)

हत्ती. झाडी पाणी अधिक असलेल्या भागात पाण्याच्या सान्निध्यात राहणारा. कफप्रकृतीचा पशु.

पु., वनस्पति० **नागकेसरवृक्षः, नागकेसरम्** (सुचि. २५.३८) नागकेसर. नागकेशराचे झाड.

–कणा–स्त्री., वनस्पति० **गजपिप्पली**, (असंचि. १६) गजपिंपळी.

–कन्द–पु., वनस्पति० **हस्तिकंदः**, (रापरि ७.३६)

फार मोठा कंद,

–कर्ण–पु., वनस्पति० **रक्तैरण्डः** द्र० ' एरण्ड ' (असंचि. १६) तांबडा एरंड.

महापर्णः भूपलाशः (असंचि.१६)

मोठ्या पानाचा पळस.

–कर्णिका–स्त्री., वनस्पति० **कुमारी** (असंउ. ४२)

कोरफड.

–कृष्णा–स्त्री., वनस्पति० **गजपिप्पली** (ध. २.७८)

गजपिंपळी.

–चर्मन्–न., रोग० **क्षुद्रकुष्ठभेदः, चर्माख्यं कुष्ठम्, ' हस्तिचर्मवत् खरस्पर्शं कुष्ठम् '** (इंदुः अहृनि. १४.२० र. २०.९२)

गजचर्म. क्षुद्रकुष्ठाचा प्रकार.

–चर्या–स्त्री., **गजानामारोहणम्, हस्तिशिक्षायामतिविस्तृतं सांग्रामिकमाभ्यासिकञ्च** (ड. सुचि. ११.११)

हत्तीवर बसणे, हिंडणे इत्यादी परिश्रम करणे. हत्तीला युद्धविषयक शिकवण.

–चिर्भटा–स्त्री., वनस्पति० **श्वेतपुष्पी, नागदन्ती** (ध. १.२५२)

मोठ्या कवंडळाचा— इंद्रावणाचा प्रकार. ही अडलेले मूल सोडविते.

–दन्तफला–स्त्री., वनस्पति० (डल्हणी, ध. १.८१)

काकडीचा प्रकार, डांगर. लाल भोपळा.

–दान–न., वनस्पति० **हस्तिमदः** (रा. परि. ६.२०)

हत्तीच्या गंडस्थळातील वाहणारा स्राव.

–पति–पु., **गजश्रेष्ठः**, (असंसू. ८)

हत्तीच्या कळपातील मुख्य.

–पिप्पली–स्त्री., वनस्पति० **चविकायाः फलम्, चव्यफला, कटुः स्वादुपाकी उष्णा रूक्षा वातकफघ्नी स्तन्यविवर्धिनी वर्णविवर्धिनी च** (ध. २.७८)

हिं.—गजपीपल, बडी पीपली.

म.—गजपिंपळी.

गु.—गजपीपर.

बं.—गजपीपुल.

त.—अत्तितिप्पिली.

चवकाचे फळ. गुण–तिखट, पचनानंतर गोड, उष्ण, रुक्ष, वातकफनाशक, अंगावरचे दूध व वर्ण वाढविणारे.

–पुट–न., पुट० **राजहस्तमाननिम्नविस्तारे खाते पञ्चशतवनोपलैः संपुटितमूषायां दीयमानं पुटम्** (र. १०.५४–५५)

सव्वाहात खोल व लांब रुंद खड्डयात पन्नास शेण्या वर खाली घालून बंद मूषेत किंवा परळात औषध भाजणे.

–प्राण–वि., **गजबलः** (चचि. १ (३)२१)

गजसमबलः (असंउ. ४९)

हत्तीचे बल–जीवन सामर्थ्य.

–बृंहित–न., **हस्तिस्वनः प्रस्थाने प्रशस्तः** (सुसू. २९.३०)

हत्तीचा आवाज. कार्यसिद्धीकरिता जाताना शुभकारक.

–भक्ष–पु., सर्प० **निर्विषोऽयम्** (असंउ. ४१)

एक निर्विष सर्प.

वनस्पति० तालः (रा. ९.९३) ताड.

–(भक्षा)–स्त्री., **वनस्पति० सल्लकी** (ध. ३.१३५)

मूळ, फळ, सर्वांग सुगंधी वनस्पती. सालई.

–भक्षक–पु., **वनस्पति० पिप्पलः** (रा. ११.११८)

पिंपळ.

–मद–पु., **भैषज्य० हस्तिमदः** (रापरि. ६.२०)

हत्तीच्या गंडस्थळातून स्रवणारा स्राव, पाणी.

–मौक्तिक–न., **गजगण्डस्थले स्थितं मौक्तिकम्, इदं विषापहमिति ख्यातम्** (चचि. २३.२५२–२५३)

हत्तीच्या गंडस्थळात असलेले मोती. हे विषनाशक आहे.

–वल्लभा–स्त्री., **वनस्पति० सल्लकी** (रा. ११.१९५)

सालई.

गिरीकदली (रा. ११.११२) रानकेळ.

(गजा)–स्त्री., **भैषज्य० लवणभेदः, वज्रकक्षारः** (रा. ६.५५) क्षारप्रकार. वज्रकक्षार.

गजाण्ड–न., **वनस्पति० पिंडमूलम्** (रा. ७.५७)

गोलमुळा; गाजर.

गजाशन–पु., **वनस्पति० पिप्पलः** (ध. ५.७८) पिंपळ.

(गजाशना)–स्त्री., **वनस्पति० सल्लकी शल्लकी** (ड) (सुउ. ४०.१५५) सालई, साळई.

गजाख्य–पु., **वनस्पति० चक्रमर्दः** (रा. ४.८)

टाकळा; तरोटा.

गजाह्वा–स्त्री., **वनस्पति० गजपिप्पली** (सुउ. ६०.४०)

गजपिंपळी.

गजेन्द्रस्कन्ध–पु., **भद्रवारणसमूहः "संघातेऽपि... स्कन्धः करिनरतुरङ्गाणाम्"** (हलायुधे ८.११)

हत्तींचा समूह. हत्तींचा कळप.

गजेष्टा–स्त्री., **वनस्पति० विदारी, विदारिका** (रा.७.१९३)

भुईकोहळा.

गजोषणा–स्त्री., **वनस्पति० श्रेयसी, गजपिप्पली** (रा. ६.११७) गजपिंपळी.

गञ्जाकिनि–स्त्री., **वनस्पति० विजया, भङ्गा** (ध. १. १३०; (र. १६.७८; भाप्र. मिश्र)

गञ्जा (र. १५.७०) भांग. गांजा.

गञ्जाकिनीकन्द (र. १५.७०.) गाजर.

गडदेशज–न., **भैषज्य०, गाढलवणम्, साम्भरलवणम्** (रा. ६.४७) सांबरलोण.

गडोत्थ–न., **भैषज्य० साम्बरलवणम्** (रा. ६.४७)

सांबरलोण.

गण–पु., **गण्यते इति गणः समूहः** (ड. सुसू. ३८.३)

समूह; समुदाय, गट, कळप.

कथकचारणादिः रथकारचारणादिः (सु. चि. ड. २४.९८)

कथा सांगणारा, रथ करणारा; हेर इत्यादी.

–कारिका–स्त्री., **वनस्पति० गणेरुका** (ध. परि. ५.२) नरवेल.

क्षुद्राग्निमन्थः, द्र० **' अग्निमन्थ '** (रा. ९.१३८) लहान अरणी. टाकळी.

–धूप–पु., **धूपकल्प० सर्वभूतरुजापहोऽयम्** (काक. १)

धूपाचा एक योग. सर्वभूतबाधानाशक.

–रूपक–पु., **वनस्पति० राजार्कः** (ध. ४.१६)

रुई, पांढरी रुई.

–हास–पु., **वनस्पति० चोरकः** (ध. ३.७१)

चोरओवा.

गणिका–स्त्री., **पण्याङ्गना, वेश्या** (सुचि. २४.९८)

वेश्या.

वनस्पति० यूथिका (ध. ५.१४८) जाई.

गणिकारिका–स्त्री., **वनस्पति० क्षुद्राग्निमन्थः, अग्निमन्थ।** (काचि. गुल्म. ३२) लहान टाकळी. अरणी.

गणिकारी–स्त्री., **वनस्पति० सुगन्धिः कामवर्धिनी वृष्या त्रिदोषशमनी दाहशोषहरा** (रापरि. १०.३१)

नरवेल. गणेरी. गुण–सुगंधी, विषयवासनावर्धक, शुक्रवर्धक, त्रिदोषशामक, दाह व शोषनाशक.

गणेरु–स्त्री., वनस्पति० **गणेरुका** (धपरि. ५.२)
पहा 'गणेरुका.'

गणेरुका–स्त्री., वनस्पति० **शोधनी श्लेष्महरा शोफ–रक्तविकार–व्रण–कुष्ठहरा** (धपरि. ५.२)
कफहर, सूज, रक्तविकार, व्रण, कुष्ठनाशक, रेचक.

गणेशभूषण–न., खनिज० **सिन्दूरम्** (रा. १२.१६१)
शेंदूर.

गण्ड–पु., **षट्पञ्चाशत्प्रत्यङ्गेष्वेकः** (चशा. ७.११)
वामदक्षिणभेदेन द्वे शीर्षप्रत्यङ्गे (सुशा. ५.४)
नेत्रकपोलमध्यदेशो गण्डः (इति अमरटीका गल्लः सुसू, २३.५)
डोळे व गाल यामधील भाग.
गाल. डावा, उजवा असे दोन असतात. डोक्याचे उपअवयव.
रोग० गलगण्डः (चसू. ११.४९)
गळ्यातल्या गाठी वाढणे.
ग्रन्थिरूपः (चसू. १.११८) गाठ.
गण्डमालादि (चसि. ७.९)
गळ्यात अनेक गाठी वाढणे. गाठींची माळ इत्यादी.
अग्निदग्धसदृशस्फोटः (सुनि. १०४)
अग्नीने भाजल्याचा फोड.

–कर्ण–पु., बन्ध० **पञ्चदशकर्णबन्धेष्वेकः, सानुबन्धकपोलमांसमुत्कृत्य बाह्यदीर्घपाल्यग्रभागो यस्मिन् बन्धविशेषे सन्धीयते स कर्णबन्धः**
(सुसू. १६.१०) द्र० **'कर्णबन्ध'**
कानाच्या पंधरा बंधांपैकी एक. गालावरचे मांस उकरून काढावे पण ते तोडू नये, त्याचे एक टोक मूळ मांसाशी संलग्नच ठेवावे व या मांसाला कानाच्या लांब पाळीच्या तुटलेल्या भागाचा आकार देऊन तेथे लावून शिवावा.

–ता–स्त्री., **लक्षण. ग्रन्थित्वात्** (का. खिल. ९.४८)
गांठ होणे, गाठाळणे.

–दूर्वा–स्त्री., वनस्पति० **दूर्वाभेदः, तद्गुणाः मधुरा, शीता, वातपित्तघ्नी ज्वरभ्रमतृष्णाश्रमघ्नी**
(ध. ४.१४५) द्र० **'दूर्वा'**
दूर्वाचा प्रकार. गाठी दूर्वा. गुण–गोड, थंड, वातपित्तनाशक, थकवा, चक्कर नाशक.

–मालक–पु., प्राणि० **जलचरोऽयम्, मांसगुणाः– 'पाके च मधुरो वृष्यो गुरुश्च,'**
(काखिल. २४.४१–४२)
एक प्राणी. गोड, पचल्यानंतर गोड, जड, शुक्र वाढविणारा.

–माला–स्त्री., रोग० **इयं बहुभिर्गण्डैर्गलस्य पार्श्वे भवति** (चचि. १२.७९)
शोफविशेषरूपा मालाकारा गण्डाः
(चवि. ७.१४९)
अयं मांसदोषजो विकारः
(चसू. २८.१४ सुसू. २४.९)
सम्प्राप्तिः लक्षणानि च–लक्षणम्—मेदःस्थाः कण्ठमन्याक्षकक्षवङ्क्षणगताः दोषाः सवर्णकठिनस्निग्धान्वार्ताकामलकाकृतीन् अवगाढान्बहूँस्तथा चिरपाकान्गण्डान्कुर्वन्ति । ताः प्रभिन्नाः अल्परुजः कण्डुलाः स्रवन्ति नश्यन्ति अन्ये भवन्ति च । दीर्घकालानुबन्धी चायं व्याधिर्गण्डमालानाम्ना च पठितः । असौ दूर्वेव क्षयवृद्धिभाग् वर्तते (असंउ. ३४)
'ग्रन्थि स्थिरं वृत्तमथायतं वा......चयप्रकर्षादपचीं वदन्ति......मेदःकफाभ्यां खलु एष रोगः । (सुनि. ११.१०–१२) **असाध्यलक्षणम्– ज्वरच्छर्दिपार्श्वरुक्कासपीनसादियुताऽसाध्या**
(असंउ. ३४) **चिकित्सा—अयं मांसवृद्धिभवत्वात् शस्त्रक्षाराग्निकर्मभिः उपक्रम्यः ।**
(अहृसू. ११.३०)
गंडमाळा. एक रोग. गळ्याच्या भोवती पुष्कळ गाठी वाढतात. संप्राप्तिः–मांस व मेद या धातूंची दुष्टी होऊन गळा, मान, काख, जांघ यामध्ये ते दोष कठीण, स्निग्ध आवळा, डोरली वांगे यांच्या आकारा एवढ्या पुष्कळ फारा दिवसांनी पिकणाऱ्या खोल असलेल्या गाठी वाढतात. त्यांचा रंग त्वचेसारखाच असतो. थोड्या वेदना खाज असते. त्या फुटतात. स्राव होतो व नाहीशा होतात. पुन्हा दुसऱ्या नव्या वाढतात. अनेक वर्षे हा विकार असतो. कमी जास्त हा होतो. म्हणून याला गंडमाला किंवा अपची (चयापचयवान्) म्हणतात. असाध्य.
लक्षण–ताप, खोकला, पडसे, फासळ्यात वेदना, ओकारी इ. **उपचार**–शस्त्र, क्षार, अग्नि, यांचा उपयोग.

–(मालिका)–स्त्री., रोग० **गण्डमाला** (र. २४.५८)
गंडमाळा.
वनस्पति० लज्जालुः (रा. ५.१६०) लाजाळू.

–स्पन्दन–न., लक्षण० **गण्डः कपोलस्य उपरितनो भागः, तस्य कम्पः** (चसि. ९.६)
गळ्याच्या वरच्या भागात स्फुरण, थरथरणे, उडणे.

गण्डक–पु., प्राणि० **भूमिशयः गोधाभेदः** (चसू. २७.३८) **बिलेशयवर्गीयः प्राणि०** (ड. सुसू. ४६.७८) घोरपड.

आनूपपशु० खड्ग इत्यपरनामा, (चसू. २७.३९) **यक्ष्मिणोऽस्य मांसमुपयोज्यम्**, (चचि. ८.१५४) **गोमांससमाश्चाऽस्य मांसगुणाः, 'कफपित्तकरं मांसं गवाम्......खड्गमांसं च तत्समम्।**

(काखि० २४.३०) **मांसगुणाः—कषायं रूक्षं कफवातघ्नम्**, (सुसू ४६.१०३) **मधुरं बलकृद-भिष्यन्दि स्नेहनं बृंहणं वर्ण्यं श्रमघ्नम्**, (चसू. २७.८४) **पर्याया.**—

हिं.—गेन्डा, गंडा, गैंडा,

बं.—गण्डार, गाण्डार.

म.—**गेंडा.**

गेंडा. झाडी, पाणी विपुल असलेल्या रानात असतो. गुण—गाईच्या मांसाच्या गुणांसारखे कफपित्तकारक. रूक्ष, तुरट, गोड, ओलावा आणणारे व राखणारे स्निग्ध, पौष्टिक, थकवा कमी करणारे, वर्ण सुधारणारे, क्षयरोग्यास उपयुक्त आहे.

गण्डालजी–स्त्री., रोग० **गण्डरोगो गण्डे दाहरुजान्वितः स्थिरः शोफः** (असंउ. २५)

गालाच्या वरच्या भागात आग वेदनायुक्त स्थिर अशी सूज.

गण्डाली–स्त्री., वनस्पति० **मञ्जिष्ठा** (ध. १.१८)

मंजिष्ठा.

गण्डाशय–पु., शारीर० **गण्डस्थानं कपोलः** (असंउ.१)

गण्ड या अवयवाचे स्थान. गाल.

गण्डास्थि–न., अस्थि० द्र० **'अस्थि'** (सुशा. ५.१९)

गालाचे हाड. पहा 'अस्थि.'

गण्डाह्वया–स्त्री., क्षुद्ररोग० **गन्धनामा इति वाग्भटः, गन्धमाला इति माधवः, कक्षासमानैका स्फोटाकारा त्वग्गता पित्तजन्या पिडका** (र. २५.२)

एक विकार. याला वाग्भटाने गंधनामा व माधवाने गंधमाला असे म्हटले आहे.

गण्डीर–पु., वनस्पति० **स्नुहीवृक्षः** (चवि. ७.१७) (सुचि. ४.३२) (असंचि. १८)

(अहसू. १५.३३) **स्नुही** (ध. १.२३५)

त्रिधारी निवडुंग.

शाक० **वै. श. सि. अम्लस्कन्दे द्रव्यम्** (चवि. ८.१४०) **स्थलजलभेदेन द्विविधः, तत्र स्थलजो हरितशाकम्** (ड. सुसू. ४६.२२१) **गण्डीरो महान् कन्दप्रायः कार्तिकेयपुराणादौ**, (चचि. १२.२९) **हरितो रक्तशुक्लभेदाद्विविधः**, (चसू. २७.१७१)

गंडीर. पाण्यात होणारा व जमिनीवर होणारा असे प्रकार २—तांबडा व पांढरा. तांबडा तिखट असतो. पांढरा आंबट, तांबडा कफ, कृमिनाशक. दोन्ही भाजी म्हणून उपयुक्त.

वनस्पति० **शमठः** (चक. चसू. २७.१०६) **कफं नाशयति, क्रिमिघ्नगणे प्रोक्तानां द्रव्याणामन्यतमम्** (चसू. ४.११ (१५)

तांबडा, कफ कृमिनाशक.

तुलसीभेदः (चनि. २.४)

शूलप्रशमनगणे (चसू. ४.१७ (४५)

तुळशीचा प्रकार; शूलहरगणातील एक.

मञ्जिष्ठा, (च. वि. ७.१७) मञ्जिष्ठा

न., **वनस्पति० तिक्तसूरणः, सूरणभेदः, द्र० 'सूरण.'** (र. १३.६३)

कडू सुरण.

–पुष्पी–स्त्री., वनस्पति० **शिरोविरेचनद्रव्येषु, शमठ इति चक्र.** (चवि. ८.१५१)

नस्य म्हणून उपयुक्त.

गण्डीरारिष्ट–पु., आसुत० **पाण्डु–कामला–मेह–हृद्रोग वातशोणित-विषमज्वराऽरोचक-श्वास-कास–ग्रन्थ्य-र्बुद–कृमिहरः** (असंचि. १८)

आसव, पांडुरोग, कावीळ, प्रमेह, हृद्रोग, वातरक्त, विषमज्वर, अरुचि, खोकला, श्वास, गांठी, अर्बुद, कृमिनाशक.

गण्डूपद–पु., प्राणि० **भूनागः, किञ्चुलुकः** (चवि. ७.१२)

शोषिणेऽयमशनार्थे हितः (सुउ. ४१.२६) **"भृष्टमत्स्यान्त्रशब्देन दद्याद्गण्डूपदानपि"** इत्यादि-**भिर्नानावचनैरयं शोषिणे देयः** (ड. सुउ. ४१.३६)

गांडूळ. केचवा. क्षयावर उपयुक्त. भाजलेले गांडूळ हे माशाचे आंतडे आहे असे रोग्याला सांगून खाण्याला द्यावे.

कृमि० सप्तविधपुरीषजेष्वेकः, लक्षणम्–गण्डूपदाः कृमयो दीर्घा रक्तवर्णाश्च भवन्ति। तज्जन्यलक्षणम्–

ते गुदे कण्डूं जनयन्ति, शूलमाटोपं शकृद्भेदमग्निनाशं च कुर्वन्ति (सुउ. ५४.८)
एक कृमि. मोठा जंत. लांब लाल असतो. **लक्षण**–गुदात खाज, शूळ, पोटात गुडगुड, फुगणे. मळ ढिला, अग्निमंद.

–मुखा–स्त्री., शलाका० द्विप्रकारका द्वयमेषणकर्मण्युपयुक्ता (अहृसू. २५.२९)
सळई. व्रणाचा मार्ग शोधण्याकरिता उपयुक्त.

गण्डूष–पु., उपक्रम० मुखरोगे उपयुक्तः उपक्रमोऽयम्, (चसू. १३.२५) मुखे पूर्णे सति यः सञ्चारयितुमशक्यः स्यात्, स गण्डूष उच्यते (अरु. अहृसू. २२.१२) चुलुकः, (सुचि. ४०.६२) स स्नेहिकः शमनः शोधनो रोपणश्चेति चतुर्विधः (अहृसू.३१ अहृसू.२२.१) वाते स्निग्धो गण्डूषः, पित्ते शमनः, कफे शोधनो मुखव्रणसाधने रोपणाख्यश्च (अरु. अहृसू. २२.१–२) स्वाद्वम्लकटु साधितैः स्नेहैः कृता गण्डूषा वाते उपयुक्ताः (अहृसू. २२.२) वातिके मुखरोगे तथा विशेषतो दन्तहर्षे दन्तचाले च तिलकल्कोदकं, गण्डूषधारणे नित्यं तैलं हितम्, (अहृसू. २२,६) पैत्तिके तिक्तकषायमधुरौषधैः कृता गण्डूषाः पित्तसंशमनाः (अहृसू. २२.२) 'ऊषादाहान्विते पाके क्षते चागन्तुसम्भवे । विषे क्षाराग्निदग्धे च सर्पिर्धार्यं पयोऽथवा ॥'' (अहृसू. २२.६–७) कफे तिक्त कट्वम्लपटूष्णैः कृता गण्डूषा हिताः (अहृसू. २२.३) आशुक्षाराम्बुगण्डूषो भिनत्ति श्लेष्मणश्चयम् ।' (अहृसू. २२.९) रोपणो गण्डूषः कषायतिक्तकैः स्यात् (अहृसू. २२.३) 'वैशद्यं जनयत्याशु संदधातिमुखे व्रणात् । दाहतृष्णाप्रशमनं मधुगण्डूषधरणम् ।' (अहृसू. २२.७–८) **गण्डूषमात्रा**–मुखकुहरे गण्डूषार्थं तावन्मात्रमुदकं ग्राह्यं यावता मुखं न सञ्चालयितुं क्षमेत (असंसू. ३१) **गण्डूषकालः**–नस्याऽनन्तरं गण्डूषधारणं कार्यम्, (असंसू. ३) **धारणावधिः**–यावत्कफपूर्णास्यता स्रवन्नासानेत्रता च दृश्यते तावदयं धारणीयः । (अहृसू. २२.११) **अतियोग लक्षणम्**–'मुखशोषपाकक्रमाऽरुचिहृदयद्रवस्वरसादकर्णनादैरतियोगमुपलक्षयेत् ।' (असंसू. ३१) **अयोगलक्षणम्**–'जाड्यरसाज्ञानारुचिप्रसेकोपलेपैरयोगं लक्षयेत् ।' (असंसू. ३१) **सम्यग्योग लक्षणम्**–अकालवलिपलित तिमिरव्यङ्गतिलकालकादीन् प्रशमयति । (असंसू. ३१) **सुखोष्णोदकगडूषः**–प्रतिदिनं सुखोष्णोदक गण्डूषैर्वक्त्रलाघवं जायते, 'सुखोष्णोदक गण्डूषैर्जायते वक्त्रलाघवम् । (अहृसू. २२.१०) **वक्त्रदग्धे गण्डूषः** क्षारादिदाहे च 'तिलानीलोत्पलं सर्पिः शर्करा क्षीरयुक्तः सक्षौद्रो दग्धवक्त्रस्य गण्डूषो दाहनाशनः ॥ (सुचि. ४०.६७–६८) **विषकृत मुखरोगे**–सेव्यचन्दनपद्मकैः सस्रोमवल्कतालीसपत्रकुष्ठामृतानतैः' कृता गण्डूषाः हिता भवन्ति (अहृसू. ७.२२)

गुळणी. चूळ. एक उपचार. मुखरोगावर–४ प्रकार–(१) तूप तेल इत्यादी स्नेहयुक्त. (२) शामक (३) शोधक (४) रोपक. हे क्रमाने वात पित्त, कफ व जखम यांवर उपयुक्त. नेहमी गुळणीकरिता तिळाचे तेल उपयुक्त. तसेच दररोज कोमट पाण्याच्या गुळण्यांनी तोंड हलके होते. **वातदोष**–गोड आंबट व तिखट रसाने सिद्ध स्नेह उपयुक्त. **दन्तहर्ष**–दांत शिवशिवणे, दात हालणे, यांवरही तिळाची चटणी गरम पाण्यात घालून गुळणीकरितां. **पित्तदोष**–कडु, तुरट, गोड रसांनी सिद्धस्नेह. विशेषतः तूप. तोंडाचा दाह पिकणे, जखम, विषबाधा, क्षार, अग्नि, यांनी जळाले तर व जखम यांवर गंडूषम्‍ हणून तूप किंवा दूध उपयुक्त, **कफदोष** कडु, तिखट, आंबट, खारट, यांनी सिद्ध तेल उपयुक्त. क्षारयुक्त पाणी कफभेदक. **रोपक**–तुरट व कडु यांनी सिद्ध तेल. मधाची गुळणी तोंड स्वच्छ करते. व्रण, सांधते, दाह व तहान नाहीशी करते. **तोंड क्षार व अग्नि यांनी भाजले तर** तीळ, निळे कमळ, तूप, साखर, दूध, मध युक्त गुळणी दाहघ्न.

विषबाधा–वाळा, चंदन, कमळ, पांढरा खैर, तालीसपत्र, कोष्ठ, गुळवेल, तगर यांची गुळणी चांगली. **मात्रा**–तोंडात हालवता येणार नाही इतक्या प्रमाणांत घ्यावी.

काल–नस्य केल्यानंतर गंडूष धारण करावे. **गंडूष धारणाचे प्रमाण**–तोंड कफाने पूर्ण भरते; नाक व डोळे यांतून पाणी येते तोंपर्यत. **अतिप्रमाणात गुळण्या केल्याने** तोंडाला शोष येतो, बेचव होते, स्वर बसतो. कानात आवाज, छाती धडधडते. थकवा येतो. **कमी प्रमाण झाले** तर–जडपणा, तोंडाला चिकटपणा, पाणी सुटणे, चव नसणे, रसाचे ज्ञान न होणे असे होते,

योग्य प्रमाणाने गंडूष धारण झाल्यास अकाली केस पिकणे, वळ्या पडणे, तोंडावरचे डाग, तीळ, मस, डोळ्यांचे विकार नाहीसे होतात.

गण्डोपधान–न., **गण्डपदेन मस्तकादीनामुपधानम्** (सुचि. ५.१६) उशी.

गतचन्द्रिक–वि., **निश्चन्द्रम् यथा हस्ततलस्थितमभ्रकभस्म आतपे दृष्टं चन्द्रिकाविहीनं जायते, तदेव निश्चन्द्रम्**, (र. १६.११)
चमक नाहीशी होणे. अभ्रक भस्म तळहातावर चोळून उन्हात पहावे, चमक असल्यास–चंद्रिका. जिवंत अभ्रकाचे कण दिसतील. ते संपूर्ण मेले असतील तर दिसणार नाहीत. तेव्हा निश्चंद्र म्हणावे.

गतशोक–पु., **वनस्पति० अशोकः** (असंसू १६) (अहृसू. १५.२६) अशोक.

गतायुस्–वि., **गतमायुः यस्य सः, आसन्नमरणः** (सुसू. ३०.६) **भविष्यन्मरणचिह्नम्** (सुसू. ३२.५)
ज्याचे आयुष्य संपले आहे असा, लवकर मरणार असल्याच्या चिन्हांचा.

गति–स्त्री., **चलनम्, गमनम्, चङ्क्रमणम्** (चसू. १७.४. अहृसू. १२.७)
प्रशस्ताप्रशस्तगतिलक्षणम्— ' मत्तगजवृषभसिंहशार्दूलहंसगतयोऽधिपतयः स्तिमितगतयो धन्याः । चपलगतयश्चपलसुखदुःखलाभिनः, तिर्यग्गतयस्त्वधन्याः स्खलनाश्चाङ्गविस्फोटिनश्चाऽप्रशस्ताः' (कासू. २८)
हालचाल. जाणे. चालणे. प्रशंसनीय व निंद्य गतीची लक्षणे–माजलेला हत्ती, बैल, सिंह, वाघ, हंस यांच्या गतीसारखी गति म्हणजे चालण्याची ढब प्रशंसनीय. ती त्या व्यक्तीच्या कोणत्याही क्षेत्रातील अधिपतित्वाची दर्शक आहे. शांत गति धन्यवादार्ह चपलगति अस्थिर, सुखदुःखी व्यक्तीची दर्शक. वाकडी गति निंद्य. झोकांड्या देत, पाय आपटीत, गुढग्यात आवाज होत असलेली चाल गर्ह्य.
मार्गः, (चसू. १०.१२) रस्ता. मार्ग. वाट.
रोग० नाडीरोगः, नाडीव्रणः (सु. नि. १०.१०; असंउ. ३४) (सुसू. ५.१२) नाडीरोग; नाडीव्रण.

–**क्षय**–पु., **लक्षण० गमनेऽशक्तता** (सु. नि. ५.२७) चालण्याची असमर्थता, चालता न येणे.

–**स्खलन**–न., **लक्षण० गमने स्खलनम्** (असंनि.२) चालताना झोकांड्या देणे; पडणे.

गतिमत्–वि., **गतिर्बहिर्निस्सरणम्, तद्वन्ति गतिमन्ति पुरीषादीनि** (चसू. १८.४९)
शरीराबाहेर जाण्याची प्रवृत्ति स्वभाव असलेले मलमूत्र इत्यादी.

गद्–पु., **व्याधिः, रोगः, गद्यते पीड्यतेऽनेनेति करणेऽच्प्रत्ययान्तोऽयम् अथवा गद्यति पीड्यति इति अच्प्रत्ययान्तो ज्ञेयः । हलायुधः** (चसू १४.३; चनि. १.५ सुनि. १.३२)
विकार. रोग. पीडा.
पु., न., **वनस्पति० कुष्ठम्** (असंउ. ४५;८; र.२०.१९२) कोष्टकोळिंजन.

(गदा)–स्त्री., **वनस्पति० कुष्ठम्** (र. ३०.६४) कोष्ठ कोळिंजन.

गदातिचार–पु., **रोगाणामसम्यगुपचारः** (चचि. २६.७७) रोगांचा चुकीचा उपचार.

गदौघ–पु., **विकारसमूहः** (सुसू. ३५.५०) रोगसमुदाय.

गद्गद–पु., **रोग० जिह्वागतवातरोगः, अव्यक्तवाग्, उदानवातजन्योऽव्यक्तवाग्लुप्तपदव्यञ्जनलक्षणो रोगः** (चसि.२.२२) **संप्राप्तिः–सकफो वायुः शब्दवाहिधमनीरावृत्य गद्गदं करोति** (सुनि. १.८५)
वि., **अव्यक्तवाक्, लुप्तपदव्यञ्जनाभिधायी** (सुनि. १.८५)
अस्पष्ट–अडखळत बोलणे. तोतरे बोलणे हा रोग कफासह उदान वायूच्या प्रकोपामुळे होतो. तो शब्दवह धमनीची विकृति करतो.

–**वाच्**–वि., **लक्षण० अस्पष्टवचनः** (सुक. २.२७) अस्पष्ट बोलणारा.

गद्याण–पु., **मान० माषषट्कमानम्** (र. १६.५५) सहा मासे वजन.

गन्तृ–वि., **संसरणशीलः** (सुशा. ३.४) जाण्याचा स्वभाव असलेला.

गन्दुक–पु., **क्रीडनक० कन्दुकः** (काखि. १२.६) चेंडू.

गन्ध–पु., **गुण० घ्राणेन्द्रियग्राह्यः** (चसू. ८.११) **पार्थिवः गुणः** (चशा. ७.१६) **सुरभ्यसुरभिस्वरूपः** (सुशा. १.४)
नाकाने, वासाने कळणारा गुण.
पृथ्वीमहाभूताचा हा गुण. सुगंधी दुर्गंधी असा दोन प्रकारचा.
सुगन्धः (अहृसू. १३.५) **गन्धः, दक्षिणापथगाः चन्दन–जातीफल–कक्कोल–लवङ्गादिसम्भवाः**

(सुचि. ४.२९) हैमवता गन्धाः कस्तूरी-शठी-कुष्ठ-मांसी-सरल-सुरदार्वीत्येवमादिप्रभवाः (सुचि. ४.२९)
दक्षिणेकडील सुगंध. जायफळ, कंकोळ, चंदन, लवंग, इत्यादींचे हिमालयीन सुगंध-कस्तुरी, कचोरा कोष्ठ-जटामांसी, देवदार, सरळ वृक्ष इत्यादींचे.
खनिज० गन्धकः (र. २.२; रा. १३.१६७) गंधक.
गन्धकभेदः, वटसौगन्धिकः (ध. ३.११४) द्र० 'गन्धक.' गंधकाचा प्रकार.
धान्य० व्रीहिः (रा. १६.७९) तांदुळाचा प्रकार.
शालि० सुगन्धिशालिः, द्र० 'शालि' (रा. १६.१२०) सुगंधी तांदूळ.
वनस्पति० श्रीवेष्टकः (रा. १२.१९२) सरलवृक्ष, कुन्दुरु.
प्रियङ्गुः (र. २२.१३९) गव्हला.
न., वनस्पति० शालिपर्णीभेदः द्र० 'शालिपर्णी,' (ध. १.८९) सालवण प्रकार.

गन्धक-पु., खनिज० (चचि. ७.७१)
उपधातुरेकः (र. २.४१-४२)
भेदाः-शुकचञ्चुनिभः श्रेष्ठः पीतवर्णः मध्यमः शुक्लवर्णः कनिष्ठः इति केषांचिन्मते त्रिविधः। मतान्तरे तु 'श्वेतादिभिर्वर्णैर्गन्धकश्चतुर्धा।' (र. ३.१४)
तत्र श्वेतः 'खटिका लेपने गन्धमारणे लोहमारणे उपयुक्ता।' पीतः-'पीत, आमलक सारो रसायने उपयुक्तः।' रक्तः-'शुकतुण्डाख्यो धातुवादविधौ वरः।' कृष्णः-'दुर्लभः जरामृत्युनाशनः।' (र. ३.१५-१६)
श्रेष्ठस्य लक्षणम्-शुकपिच्छसमच्छायो नवनीतसमप्रभः मसृणः कठिनः स्निग्धः श्रेष्ठो गन्धकः, अशुद्धस्य दोषाः-अशुद्धगन्धकः कुष्ठं भ्रमं पित्तरुजां करोति तथा रूपं बलं वीर्यसुखं च निहन्ति रसेन्द्रः। शोधनविधिः-१ घटीमात्रं पयः स्विन्नः वारि धौतो गन्धको गव्याज्यविद्रुतो वस्त्राद्गलितः शुद्धिमृच्छति। (र. ३.२० (२)
भृङ्गराजरसैः स्विन्नः गन्धकः शुध्यति। गन्धकस्य गन्धहरणम्-ततः शुद्धं गन्धकं समुद्धृत्य नवमाली-देवदालीवङ्ग्यर्कपयोऽम्लवर्गैः स्वेदयित्वा मर्दयित्वा च गन्धहीनं कुर्यात्। गुणाः-मधुरः कटुस्तिक्त उष्णः कटुविपाको दीपनः पाचनो रसायन आमघ्नः सूतजिच्च। अयं कण्डूकुष्ठविसर्पविषकृमिकच्छूत्वग्दोषहरः। विशेषतः कुष्ठरोगं निहन्ति (ध. ३.१०९)
पथ्याऽपथ्यम्-गन्धकसेवने क्षाराम्लतैलसौवीर-विदाहिद्विदलान्यपथ्यानि (र. ३.३४-३५)
द्रावणविधिः-षोडशांशेन त्रिकटुना संयुक्तं श्लक्ष्णचूर्णितं गंधकं हस्तादीषदूने वस्त्रे प्रसार्योऽनन्तरं तद्वेष्टयित्वा सूत्रेण विवेष्ट्य यामप्रहरपर्यन्तं तिलस्नेहे निमज्जयेत्। अनन्तरं सन्दंशद्वारा तां वर्तिं धृत्वा प्रज्वालयेत्। एवं द्रुतो गन्धो बिन्दुशः काचभाजने निपतत्ययमेव गन्धकद्रावः (र. ३.२८-३०)

हिं. म. गु. बं.-गन्धक.
फा.-गोगिर्द; (शालिग्राम निघण्टु पृ. ७४४)
गंधक एक उपधातु. चार प्रकार. १) पांढरा-लेपासाठी, धातूंचे मारण करण्यासाठी २) पिवळा आमलकसार, पिवळा-रसायन म्हणून उपयुक्त. पोपटाच्या पंखासारखी हिरवट छटा, लोण्यासारखा दिसणारा गुळगुळीत कठीण स्निग्ध असा गंधक श्रेष्ठ समजावा. ३) तांबडा-पोपटाच्या चोचीसारखा. तांब्याचे सोने बनविणे या सारख्या किमयेकरिता. ४) काळा-दुर्लभ. म्हातारपण व मृत्यु टाळणारा. **अशुद्ध गंधक**-कुष्ठ, भ्रम, पित्तज विकार करतो व रूपबल सुख नाहीसे करतो. **शुद्धि**-(१) गाईच्या तुपात पातळ करून कपड्यातून दुधात गाळावा व व गरम पाण्याने धुवावा. (२) माक्याच्या रसात तो पातळ करावा किंवा वरीलप्रमाणे त्यात गाळावा. गंधकाचा **वास नाहींसा करणे**-नवमाली (नेवाळी) देवडांगरी, त्रिधारी निवडुंग, रुई व आंबट वनस्पती यात तो शिजवावा. गरम पाण्याने धुवावा. **गुण**-गोड, तिखट, कडु, पचनानंतर गोड, उष्ण, अग्निदीपक, पाचक, आमनाशक, रसायन, कंडु, कुष्ठ, खरुज, त्वग्दोष, धावरे, कृमि, विषनाशक. पाऱ्याचे दुष्परिणाम नाशक. गंधक सेवनाला अपथ्य-क्षार, तेल, कांजी, घशात आंबट आणणाऱ्या डाळी वर्ज्य. गंधक तेल-गंधकाच्या एक षोडशांश सुंठ, मिरे, पिंपळीचे चूर्ण मिसळून सरासरी हातभर कपड्यावर तो गंधक पसरून त्याची वात करून दोरा गुंडाळून ती तिळाच्या तेलात तीन तास भिजवून चिमट्याने

टांगती धरून खालून पेटवावी म्हणजे काचेच्या भांड्यात तिचे ठिबकणारे थेंब गोळा करता येतील. हे गंधकतेल.

गन्धकभेदः, वटसौगन्धिकः (ध. ३.११४) गंधकाचा एक प्रकार.

–तैल–न., योग० **पामाकण्डूहरम्** (३.४३) गंधकाने सिद्ध केलेलेतेल.

–द्रुति स्त्री., योग० **आर्द्रकस्वरसेन पिष्टं गन्धकेन संमर्दितं तुरथं दशनिष्कं तत्प्रमाणं चाभ्रकं ताम्रं च खर्परे भर्जयित्वा चूर्णयेत्ततश्च कन्दुकयन्त्रे भर्जयेत्। गन्धकं च तत्र शनैः क्षिपेत्। जलप्रस्थे नीलाञ्जनं शिलाजतु च कर्षप्रमाणं क्षिप्त्वा मर्दयेत्ततः पात्रे संस्थाप्य प्रसादं स्रावयेदातपे च शोषयेत्। एतत् सर्वनेत्ररोगान्हरेत्। विशेषतश्च व्रणं कुष्टं पिल्लं काचं कुकूणकं च। व्रणान् विरोपयेत्। अनुपानं स्तन्यघृतदुग्धानि।** (र. २३.७८–८४)
गंधकद्रुति–आल्याच्या रसात गंधक घोटावा. त्यात समभाग मोरचूद, अभ्रक, ताम्र घालून घोटून अग्नीवर भाजावे. गंधक थोडा थोडा पुन्हा टाकावा; नंतर शिलाजतु व निळा सुरमा एक एक तोळा टाकून ६४ तोळे पाण्यात घोटावे. पाणी काढून घेऊन कडक उन्हात ठेवावे. गंधक पातळ स्वरूपात बाजूला झाला की उपयोग करावा. अनुपान–अंगावरचे दूध किंवा दूध तूप, ही व्रण, पिल्ल, काच, कुकूणक व कुष्टनाशक आहे.

–योग–पु., **गन्धकेन सह कृतो योगः, कुष्ठघ्नोऽसौ** (चचि. ७,७१)
गंधक मिसळून केलेला योग. कुष्ठ नाशक.

(गन्धा)–स्त्री., वनस्पति० (ध. २.१००)
तिळवण, कानफोडी.
शमी (रा. ८.१५२) शमी.
शठी, सटी (रा. ६.८७) कचोरा.

–कन्दक–पु., वनस्पति० **गुण्डकन्दः** (रापरि. ८.६३) लहान नागरमोथा.

–कारी–स्त्री., वनस्पति० **लज्जालुः** (ध. ४.१५५) लाजाळू.

–कुटी–स्त्री., वनस्पति० **मुरा** (ध. ३.६७) अतिसुगंधी वनस्पती.

–कुसुम–पु., वनस्पति० **बीजपूरकम्** (ध. ५.२३) महाळुंग.

(–कुसुमा)–स्त्री., वनस्पति० **गणिकारी** (रापरि. १०.३१)
पिवळ्या व अतिसुगंधी फुलांची वसंत ऋतूच्या थोडी अगोदर किंवा आरंभी फुलणारी वनस्पती.

–गर्भ–पु., वनस्पति० **बिल्वः** (ध. १.१०७) बेल.

–चेलिका–स्त्री., भैषज्य० **गन्धकेलिका, कस्तूरिका** (ध. ३.२८) कस्तूरी.

–तण्डुल–पु., शालि० **गन्धशालिः** द्र० ‘ **शालि** ’, (रा. १६.९३)
सुगंधी साळ.

–तन्मात्र–न., **पञ्चतन्मात्रेष्वेकम्, अनुद्भूतो गन्धः, सूक्ष्मा पृथिवी** (सुशा. १.४)
पंचतन्मात्रातील एक. सुप्त गंध. सूक्ष्म पृथ्वी.

–तृण–पु., **सुगन्धतृणम्, भूतृणम्** (रापरि. ८.४४) रोहिस गवत.

–तैल–न., **सुगन्धद्रव्यकल्कयुक्तं तैलम्, गन्धद्रव्याऽधिवासितं तिलोद्भवं तैलम्** (चक्र. चचि. २६.२२५)
सुगंधी द्रव्यांची चटणी घालून सिद्ध केलेले तेल. तिळाला सुगंधी द्रव्यांची भावना देऊन काढलेले तेल.
तैल० शैलेयरास्नांशुमत्यादिसाधितम् इदमुत्तममस्थिस्थैर्यकृद्, वातपित्तकृतान् रोगानाशु जयति (असंउ. ३२)
एक तेल. दगडफूल, रास्ना इत्यादींनी सिद्ध तेल. अस्थींचे उत्तम स्थैर्य करणारे व वात पित्तरोग नाशक.
तैल० काकोलीयष्ट्याह्वमंजिष्ठादिसाधितमिदं भग्नसाधकम् (सुचि. ३.५५–५६)
कावळी, ज्येष्ठमध इत्यादींनी सिद्ध तेल. भंगलेले हाड सांधणारे.

–दला–स्त्री., वनस्पति० **अजमोदा,** (रा. ६०.१५०)
अजमोदा, ओवा.

–दोष–पु., **अनिष्टगन्धता** (सुसू. ४५.११) दुर्गंध.

–द्रव्य–न., **सुगन्धिद्रव्यं कुष्ठतगरादि** (अहसू. २१.१८)
सुगंधी द्रव्य. कुष्ठ, तगर इत्यादी.

–धूमज–पु., वनस्पति० **अगरु** (रा. १२.३९) अगरू.

–नाकुली–स्त्री., वनस्पति० **सर्पगन्धा, ‘ सूक्ष्मपत्रा परा ज्ञेया सर्पाक्षी गन्धनाकुली।** (इन्दु असंउ. ४५) **अस्या भेदौ**—(१) **नाकुली, सर्पगन्धा,** (२) **महासुगन्धा, सर्पाक्षी, तत्र महासुगन्धा**

किञ्चिच्छ्रेयसी; सामान्यगुणाः—तिक्ता कटुरुष्णा त्रिदोषहरा व्रणरोपणी, कृमिरोगवृश्चिकमूषकसर्पविषघ्नी (ध. ४.१०५; रा. ७.१५५०)
हिं.—नकुलकन्द, चन्द्रा, नाई.
म.—मुंगुसवेल, हडकइ, अडकइ.
गु.—नकुलकन्द.
बं.—नाकुली.
त.—चिवन्त, अमल्पोरि.
फा.—विषमुंगरी.
अडकई २ प्रकार. लहान पानांची. मोठ्या पानांची. गुण—कडु, तिखट, उष्ण, त्रिदोषनाशक, व्रण भरून आणणारी, कृमिरोग, उंदीर, विंचू, व सर्पविषनाशक.
रास्नाभेदः (चक्र. चचि. ३.२६७)
सुगन्धमूला रास्ना (सुक. ६.२२)(असंउ. ४४) रास्न्याचा प्रकार. सुगंधी मुळाचा रास्ना.
चव्यम् (रा. ६.११५) चवक.

—नामा—स्त्री., रोग० क्षुद्ररोगः, **लक्षणम्—प्रायः कक्षासन्नेपु देशेपु सानिलात्पित्तात् स्फोटसन्निभा त्वग्गता महती एका पिटिका जायते** (सुनि. १३,१७) (असंउ. ३६) **चिकित्सा—घृतसेकोपदेहैः तमुपक्रमेत,** (सुचि. १७.३ सुचि. २०. ७–८)
एक लहान रोग. काखेजवळ वातपित्तांनी फोडासारखी मोठी पुळी त्वचेवर होते. **चिकित्सा**—तुपाचे मलम व औषध शिंपडणे.

—नाशन—न., **दुर्गन्धनाशनम्, यथा पाटलाकरवीरादिपुष्पैर्जलस्य दुर्गन्धनाशनम्** (असंसू. ६)
दुर्गंध नाहीसा करणे. गुलाब कण्हेर इत्यादी फुलांनी दुर्गंध नाहींसा होतो.

—निशा—स्त्री., वनस्पति० **गन्धपलाशः** (रा. ६.९०) कचोऱ्याचा प्रकार.

—पत्र—पु., वनस्पति० **फणिज्जकः** (रा. १०.८०) पांढरा मरवा.
बिल्वः, (रा. ११.१३४) बेल.
बर्बरः (रा. परि. १०.४८) बाभूळ.

—पत्रक—न., वनस्पति० **सुरपर्णम्** (रा. परि. १०.५०)
सूक्ष्म सुगंधी पानांची वनस्पती.

—पत्रा—स्त्री., वनस्पति० **गन्धपलाशः** (रा. ६.८९) कचोऱ्याचा प्रकार.

(—पत्रिका)—वनस्पति० **अजमोदा** (रा. ६.१५०) अजमोदा, ओवा.
गन्धपलाशः (रा. ६.९०) कचोऱ्याचा प्रकार.
गङ्गापत्री (रा. परि. १०.४५) सुगंधी पानाची वनस्पती.

(पत्री)—स्त्री., वनस्पति० **अश्वगन्धा** (रा. ४.४०२) आस्कंद.
अम्बष्ठा (रा. ४.१७१) मोरशिखा.

—पद्म—पु., वनस्पति० **नारङ्गः** (रा. ११.२४) नारिंग.

—पलाश—पु., वनस्पति० शठीभेदः । **गुणाः—कषायः कटुर्मधुर उष्णस्तीक्ष्णः स्वर्यः सरः कफवातघ्नः पित्तलः कास-श्वास-सिध्म-ज्वर-शूल-च्छर्दिघ्नः** (ध. १.६४)
कचोऱ्याचा प्रकार. गुण—तुरट, तिखट, गोड, उष्ण, तीक्ष्ण सारक, कफवातघ्न, पित्तवर्धक, स्वराला हितकर, खोकला, श्वास, शिबे, ताप, शूल, ओकारी नाशक.

—पलाशक—पु., सुगन्धिद्रव्य० **गन्धपलाशः, गन्धपलाशिका, 'गन्धपलाशी' इति कश्मीरे प्रसिद्धा** (वै. श. सि.)
आनाहयुक्तशूले बस्तिद्रव्येषु उपयुक्तः (काखि. १८.४९–५०)
एक प्रकारचा कचोरा. काश्मीरमध्ये होतो. शूल व पोटफुगी दोन्हीही असताना बस्तीच्या द्रव्यांबरोबर उपयुक्त.

—पाषाण—पु., खनिज० **गन्धकः** (ध. ३,१०९) गंधक.
वटसौगन्धिकः गन्धकभेदः (ध. ३.११४) एक प्रकारचा गंधक.

—पिशुन—वि., **पिशुनः सूचकः गन्धपिशुनो गन्धसूचको नाम गन्धाढ्यः** (चचि. २ (४) १२)
मुबलक—पुष्कळ वासाचा.
न., गन्धद्रव्य० **पिशुनम्—स्पृक्का केशरस्तगरः** (चचि. २. (४) १२) बाफळी, केशर, तगर, इत्यादी.

—पीता—स्त्री., वनस्पति० **गन्धपलाशः** (रा. ६.९०) एक प्रकारचा कचोरा.

—पुष्प—पु., वनस्पति० **श्लेष्मातकः** (रा. ११.१४९) भोकर.
अङ्कोलः (ध. १.२५८) अंकोल.

—पुष्पक—पु., वनस्पति० **वेतसः** (ध. ५.११६) जलवेतस.

–(पुष्पा)–स्त्री., **वनस्पति॰ केतकी** (रा. परि. १०.२) केवडी.
नीलिनी, नीली (रा. ४.३५१) काळादाणा.

–प्रियङ्गु–स्त्री., **वनस्पति॰ शोणितपित्तातियोग (वेग) प्रशमनानां श्रेष्ठा** (असंसू. १३) (चसू. २५.४०)
गव्हला. रक्तपित्ताचा अतिस्राव होत असताना तो वेग थांबविणाऱ्या द्रव्यात श्रेष्ठ.

–फल–पु., **वनस्पति॰ बिल्वः** (रा. ११.१३५) बेल.
कपित्थः (ध. २.१०२) कवठ.
तेजःफलः (रापरि. ११.१८)
सुगंधी, तिखट व तीक्ष्ण अशा पुष्कळ फळांचा कांटेरी वृक्ष.

(–फला)–स्त्री., **वनस्पति॰ सल्लकी** (रा. ११.१९६)
सुगंधी फळामुळाची, सुगंधी डिंक असलेली चवदार वनस्पती.
वनमेथिका (रा. ५.१८४) रानमेथी.

–फलिका–स्त्री., **वनस्पति॰ एला** (रा., ६.६९) वेलदोडा.

–फली–स्त्री , **वनस्पति॰ चम्पककलिका, चम्पकः** (रा. १०.२४०)
चाफ्याची कळी, चाफा.

–बद्ध–वि., **गन्धकेन चाञ्चल्यनिर्मुक्तावस्थायां प्राप्तः पारदः** (र. १२.१४)
गंधकाने बांधलेला–गंधकात खललेला–संयुक्त पारा. चंचलत्व गेलेला पारा.

–बहल–पु., **वनस्पति॰ गन्धशालिः, द्र॰ ' शालि '** (रा. १६.९३) सुगंधी साळ. पहा ' शालि.'

–बहुल–पु., **वनस्पति॰ सितार्जकः, द्र॰ ' अर्जक '**, (रा. १०.८५) पांढरा अजवला,

–(बहुला)–स्त्री., **वनस्पति॰ गोरक्षी** (रापरि. ५.३०)
सर्पासारखी ठिपके किंवा पट्टे असलेली, लांब व चांगल्या दांड्याची पाच पानांची खूप वास असलेली वनस्पती.

–बीजा–स्त्री., **वनस्पति॰ वनमेथिका** (रा. ५.१८४) रानमेथी.

–मङ्गला–स्त्री., **वनस्पति॰ अगरुभेदः, मङ्गल्या** (रा. १२.४५) एक अगरु.

–मांसी–स्त्री., **वनस्पति॰ मांसीभेदः, गुणाः–कषाया, तिक्ता, शीता, वर्ण्या, रक्षोघ्नी, केश्या, त्रिदोषघ्नी, कण्ठामय, रक्तपित्त–विषमज्वर–भूतज्वरहरा** (ध. ३.४७)
हिं.—जटामांसी, वालछड.
म.—जटामांसी.
गु.—जटामांसी.
बं.—जटामांसी.
त.—जटामांचि.
फा,—सुबलुतिव.
जटामांसी. गुण–तुरट, कडु, थंड, त्रिदोषनाशक, वर्ण उत्तम करणारी, केसांना हितकर; घशातील रोग, रक्तस्राव, विषमज्वर व भूतज्वर नाशक.

–मादन–पु., **खनिज॰ गन्धकः** (ध. ३.१०९)
गन्धकभेदः, वटसौगन्धिकः द्र॰ ' गन्धक ' (ध. ३.११४) गंधकप्रकार. पहा ' गंधक '.
गिरि॰ हिमालयस्योत्तरतो मेरोश्च पूर्वतः स्थितो भद्राश्ववर्षप्रत्यासन्नः सुगन्धिवनराजिराजितः कश्चित्पर्वतः (असंउ ४)
हिमालयाच्या उत्तरेस मेरूच्या पूर्वेस असलेला एक पर्वत. यावर सुगंधी वृक्ष पुष्कळ आहेत.

(–मादनी)–स्त्री., **वनस्पति॰ मुरा** (रा. १२.१२३)
अतिशय सुगंधी व अति थंड अनेक व्रण नाश करणारी जाळी (करवंदाच्या) सारखी वनस्पती.
भैषज्य॰ लाक्षा (रा. ६.१४२) लाख.

–माला–स्त्री., **रोग॰ क्षुद्ररोगः** (मानि) **सुश्रुते ' गन्धनामा ' इति नाम्ना वर्णिता** (सुनि. १३.१७)
लहान रोग. हा पित्तप्रकोपाने होतो. गन्धनामा असे दुसरे नाव.

–मालिनी–स्त्री., **वनस्पति॰ शालिभेदः सुगन्धिशालिः,** (द्र॰ ' शालि ' (रा. १६.१०५) सुगंधि साळ.
मुरा (' ध. ३.६७) पहा ' गन्धमादनी '.

–माल्यनिषेवण–न., **गन्धद्रव्यस्य पुष्पादिमयमालादिकस्य शरीरे धारणम्, माला एव माल्यम्, स्वार्थे ष्यञ्प्रत्ययः गन्धमाल्यं नाम गन्धयुक्तप्रसूनविरचिता माला तन्निषेवणं शरीरे धारणम्** (चसू. ५.९६)
सुगंधी फुलांच्या माळा अंगावर धारण करणे.

–माल्या–स्त्री., वनस्पति० शालिभेदः, सुगन्धशालिः द्र० 'शालिः' (रा. १६.१०५) सुगंधी साळ.

–मूल–पु., वनस्पति० कुलञ्जः (रापरि. ६.११) सुगंधी व तीक्ष्ण मूळ.

कर्चूरः (ध. ३.९४) कचोरा.

–मूलक–पु., वनस्पति० कचूरः (ध. ३.९४) कचोरा.

(–मूला)–स्त्री., वनस्पति० सल्लकी (रा. ११.१६) सालई.

पद्मा (ध. ४.९०) स्थलकमलिनी, भारंगी.

(–मूलिका) स्त्री., वनस्पति० माकन्दी (रा.परि. ७.१५)

पांढरी व काळी सुगंधी मुळी. पावसाळ्यात अधिक पथ्यकर नाही.

–मोदिनी–स्त्री., वनस्पति० गन्धफली,

चम्पकः (रा १०.२४०) चाफा, चाफ्याची कळी.

वृक्षादनी (रा. १४२) बांडगूळ.

–मोहिनी–स्त्री., वनस्पति० वृक्षादनी (रा. ५.१४२) बांडगूळ.

–रस–न., भैषज्य० बोलम् (ध. ३.६२) काळा बोळ.

–राज–पु. वनस्पति० मुद्गरः (रापरि. १०.२१) सात पानाचा वाटोळ्या व अतिसुगंधी फुलांचा व ज्याचा नारही सुगंधी असा वृक्ष.

निर्यास० कणगुग्गुलुः (रा. १२.१८६) गुग्गुळ प्रकार.

न. वनस्पति० चन्दनम् (रा. १२.२) चंदन.

जवादि (रा. परि. १२.६) कस्तुरी.

–राजक–न., वनस्पति० कालेयकम्, अगरु (रा. १२.४०) काळा अगरू.

–वती–स्त्री. वनस्पति० मुरा (ध. ३.६७) पहा 'गंधमादनी'.

–वधू–स्त्री., वनस्पति० कपटम् कत्तृणम् (ध.१.८२) रोहिस गवत.

–वल्क–न., वनस्पति० त्वक् (रा. ६.७७) दालचिनी.

–वल्लरी–स्त्री., वनस्पति० महाबला (रा. ४.४२५) मोठा चिकणा. मुद्रिका.

–वह–पु., वायु (असंनि. ४) वायु, वात, वारा.

–वृक्ष–पु. वनस्पति० वरुणः (ध. ५.११९) वायवरणा.

–वृक्षक–पु., वनस्पति० सर्जकः (रा. ९.२०५) राळेचा वृक्ष.

–वेदिनी–स्त्री., शारीर० नासागतसिरा (असंशा. ६) नाकातील वास ग्रहण करणाऱ्या धमनी–शिरा.

–शालि–स्त्री., धान्य० सुगन्धशालिः द्र० 'शालि' (रा. १६.९३) सुगंधी साळ.

–संभवा–स्त्री. धान्य० सुगन्धशालिः द्र० 'शालि' (रा. १६.१०५) सुगंधी साळ.

–सर्पिस्–न., घृत० लशुनसिद्धघृतयोगः तत् पानभोजनम्रक्षणेषु प्रयुक्तं श्वित्रनाडीकृमीणां नाशकम् (काकलशुन ९८)

लसुणाने सिद्ध तूप. ते पान भोजन अभ्यंग यात उपयुक्त. कोड, भगंदर, कृमिनाशक.

–सार–पु., वनस्पति० कर्चूरः (रा. ६.१५६) कचोरा.

मुद्गरः (रा. परि. १०.२१) पहा. 'गंधराज.'

न., वनस्पति० श्रीखण्डम्, चन्दनम् (ध. ३.१) चंदन.

शालि सुगन्धशालिः, द्र० 'शालि.' (रा. १६.१०५) सुगंधी साळ.

सुवर्णयूथा, द्र० 'यूथिका.' (रा. १०.२५२) जुई. मूतखड्याची रेव कमी करणारी.

आरामशीतला (रा. परि. १०.५२)

एक सुगंधी वनस्पती. जळाल्यासारखे फोड व व्रण नाशक.

गन्धन–पु., धान्य० सुगन्धिव्रीहिभेदः, शीतस्निग्धलघ्वादिषष्टिकाल्पान्तरगुणः (चसू. २७.१४; अहसू. ६.१०)

सुगंधि तांदुळ प्रकार. साठे तांदुळाच्या खालोखाल स्निग्ध. थंड, हलका.

गन्धर्व–पु., देवयोनि० (चनि. ७.१०) गन्धं साहित्यसङ्गीतादिजनितं प्रमोदम् अर्वति गच्छति प्राप्नोति इति गन्धर्वः, अर्व गतौ भ्वादिस्थः, शकन्ध्वादिवत्पररूपमत्र ज्ञेयम्।

गंधर्व. देवयोनि. साहित्य संगीत यात रमतो तो.

देवगायकः, हाहाहुहूप्रभृतिः (सुसू. ५.२१) देवांचे गवई. हाहाहूहू इत्यादी.

गानम्, चक्र (चचि. २४.७४) गाणे.

भूताधिपतिविशेषः (असंउ. ७.) भूतांचा एक अधिपति.

वनस्पति० एरण्डः (र. २.४५) एरंड.

-ग्रह-पु., ग्रह० गन्धर्वाविष्टलक्षणानि हर्षयुक्तः, पुलिनक्रीडनशीलो, वनक्रीडनशीलः, शोभनाचारो, गीतगन्धपुष्पादिप्रियो नृत्यन्नीषद्धसनशीलः (सुउ. ६०.१०) (सुशा. ४.७१)
द्र० ' गंधर्वोन्मत्त. '
गंधर्वाने पछाडले तर रोगी आनंदी असतो, रानात चोहोंबाजूंनी पाणी असलेल्या बगीचात नाचतो, किंचित् हसतो खेळतो, गातो, फुलाफळांचा आस्वाद घेतो. सत्प्रवृत्त असतो.

-तैल-न., एरण्डतैलम्, ' तथा गन्धर्वतैलं वा श्रेष्ठं स्नेहविरेचनम् ' (काखि. ७.६२)
एरंडतेल. श्रेष्ठ रेचक.

-हस्त-पु., वनस्पति० एरण्डः (असंचि. ११; सुचि. ३३.७) एरंड.

-हस्तक-पु., वनस्पति० एरण्डः (ध. १.२९५)
एरंड.

(-हस्तका)-स्त्री., वनस्पति० एरण्डः (सुउ. ३५.३)
एरंड.

गन्धर्वोन्मत्त-पु., गन्धर्वग्रहजुष्टाऽऽतुरः, लक्षणम्-चण्डं साहसिकं तीक्ष्णं गम्भीरमधृष्यं मुखवाद्यनृत्यगीतान्नपानस्नानमाल्यधूपगन्धरतिं रक्तवस्त्रबलिकर्महास्यकथाऽनुयोगप्रियं शुभगन्धं च गन्धर्वोन्मत्तं विद्यात् । (चचि. ९.२०) द्र० ' गंधर्वग्रह. '
रागावलेला, साहस करणारा. तिखट बोलणारा, गंभीर असणारा, याच्या जवळ जाणे अशक्य, हा तोंडाने वाद्याचे सूर काढील, गाईल, नाचेल, स्नान करील, अन्नपान, चंदन, धूप, माला यांत रंगेल, याला लाल कपडा, हास्यकथा तसेच बली आवडतो. अंगाला योग्य वास असतो.

गन्धाज्ञान-न., लक्षण० गन्धज्ञानहानिः, फणामर्मविद्धस्य लक्षणम् (सुशा. ६.२७) तस्य अरिष्टत्वम्, ' विपर्ययेण यो विद्याद्गन्धानां साध्वसाधुताम् । न वा तान् सर्वशो विद्यात् तं विद्याद्विगतायुषम् द्र० ' रिष्ट. ' (च. इ. ४.२१)
वास न समजणे. वासाचे ज्ञान न होणे. फणामर्मावर आघात झाल्याने हे होते. किंवा हे अकारण झाले तर ते मरणदर्शक चिन्ह-अरिष्ट लक्षण असते. सुगंधी वस्तु दुर्गंधी व दुर्गंधी वस्तु सुगंधी वाटणे वा मुळीच वास न येणे हे अरिष्ट लक्षण.

गन्धाढ्य-पु., वनस्पति० नारङ्गः (रा. ११.२४) नारिंग.
न., वनस्पति० चन्दनम् (रा. १२.३) चंदन.
जवादि (रापरि. १२.६) कस्तुरी.

गन्धाढ्या-स्त्री., वनस्पति० वनबीजपूरकः (रा. ११.३३)
द्र० 'मातुलुङ्ग' रानमहाळुंग.
मुरा (ध.३.६७) पहा. ' गन्धमादिनी '
गन्धपलाशः (रा. ६.९०) एक कचोरा.

गन्धाधिक-न., वनस्पति० तृणकुङ्कुमम् (रा. १२.२३)
गवताचे केशर.

गन्धानी-स्त्री., धान्य० व्रीहिः (रा. १६.१०५)
एक तांदूळ.

गन्धारिका-स्त्री., वनस्पति० शतपुष्पा (रा. ४.३)
बडीशेप. बाळंतशेप.

गन्धाली-स्त्री., वनस्पति० शठी (ध. १.६१)
कचोरा.

गन्धालु-पु., धान्य० गन्धशालिः द्र० ' शालि ' (रा. १६.९३) सुगंधी साळ.

गन्धाश्मगर्भ पु., पारदयोग० पारदगंधकचित्रकादिसाधितोऽयं स्पर्शवातनाशनः (र. २१.३१.३२)
एक औषधी योग-पारा, गंधक, चित्रक इत्यादींनी युक्त योग. स्पर्शनाश असेल सुनबहिरी असेल तर उपयुक्त.

गन्धाश्मन्-पु., खनिज० गन्धकः
(ध. ३.१०९; र. ३.१) गंधक.

गन्धितृण-न., वनस्पति० तृणकुङ्कुमम्
(रा. १२.२३) तृणकेशर, गवती केशर.

गन्धिनी-स्त्री., वनस्पति० मूर्वा सालेयीवृक्षः इति लोके प्रसिद्धः (र. २३.४३-४४) सालई

गन्धिपर्ण-पु., वनस्पति० सप्तपर्णः (रा. १२.१३९)
सातविण.

गन्धेन्द्रिय-न., घ्राणेन्द्रियम् (सुशा. १.१९)
घ्राणेंद्रिय. वास घेण्याचे इंद्रिय. नाक.

गन्धोत्कट-पु., वनस्पति० दमनम् (रा. १०.११९)
दवणा.

(गन्धोत्कटा)-स्त्री., वनस्पति० दमनम् (ध. ३.६४)
दवणा.

गन्धोत्तरा-वि. गन्धप्रधाना, सु. (चि. २२.५५)
वास, गंध उत्कट आहे अशी.

गन्धोत्पल-न. सौगन्धिककमलम्, सितपद्मम्, कमलपुष्पम् (र. २२. १३४.)
सुगंधी कमळ. पांढरे कमळ. कमळाचे फूल.

गन्धोदक-न., भैषज्य० सिद्धोदकम्, गन्धा एलादिगणोक्ताः तैः सिद्धम् उदकम् (सुउ; १७.४०)
वेलदोडा इत्यादी गणातील सुगंधी द्रव्यांनी तयार केलेले पाणी.

गन्धोद्वेग–पु. लक्षण० **गन्धद्वेषः शुभगन्धस्यापि द्वेषः** (सु.शा ३.१५.)
वासाचा उद्वेग–तिटकारा वाटणे. सुवासाचाही तिटकारा वाटणे.

गन्धोपल–पु. न. **खनिज० गन्धकः** (रा. १६.११६) गंधक.

गभस्ति–पु., **सूर्यः, किरणः** (असंसू. ४) सूर्य; सूर्यकिरण.

गमन–न., **चलनम्** (चनि. ७.१६)
न., **दैवव्यपाश्रयौषध० विदूरदेवादिगमनम्** (चसू. ११.५४) **तीर्थक्षेत्रादिगमनम्** (चनि. ७.१६)
उपचार. जाणे. चालणे. अनिष्ट देशस्थानी जाणे, विकार कर. तीर्थक्षेत्रादी ठिकाणी, दूरदेशी जाणे, विकार नाशक.

गम्भारी–स्त्री., **वनस्पति० काश्मरी** (ध. १.११७) शिवण.

गम्भीर–पु., न., **वनस्पति० जम्बीरः** (ध. ५.१४)
ईडलिंबू, एक थोडे आंबट लिंबू.
वि., **निम्नम्** (असंउ. ३०); **यथा गम्भीरभाजनम्** (सुचि. ३८.३५)
खोल. खाली दूरवर तळ असलेला, खाली फार आत असलेला.

(**गम्भीरा**)–स्त्री., **नेत्ररोग० दृष्ट्याश्रयोऽयम्** (सुउ. ७.३४–३५) दृष्टीचा विकार.

–नाभि–वि., **लक्षण० नाभेर्निम्नता । दीर्घायुर्लक्षणेष्वेकम्** (सुसू. ३५.४)
खोल बेंबी. दीर्घायुष्याचे एक लक्षण.

–सत्त्व–वि., **लक्षण० सत्त्वस्य गम्भीरता । दीर्घायुर्लक्षणेष्वेकम्** (सुसू. ३५.४)
मनाचा आंतला भाव व्यक्त न होऊं देणाऱ्या वृत्तीचा.

–स्वर वि., **लक्षण० गम्भीरस्वरता, स्वरस्य गाम्भीर्यं नाम सुस्निग्धाऽनुनादित्वम्** (सुसू. ३५.४)
गोड व प्रतिध्वनि असलेला स्वर.

गम्भीरानुगत–वि., **दूरप्रविष्टः** (चक. ७.११)
फार आत गेलेला.

गम्भीरिका–स्त्री., **नेत्ररोग० लक्षणम् विरूपा श्वसनोपसृष्टा दृष्टिरभ्यन्तरतः सङ्कोचं याति, रुजावगाढा च भवति । अयमक्षिरोगो गम्भीरिकेति व्यपदिश्यते** (मानि.)
नेत्ररोग. विकृत झालेली दृष्टि. वारा लागल्यास आत संकुचित होते व खोल पीडाही होते.

गय–पु., **राज०** (का फक्करोग चि.) एक राजा.

गर–पु., न., **विष०** (चनि १.२८) **कृत्रिमविषम्** (चसू. २७.२२९) **तच्च संयोगजं विषम्** (सुनि. ७.११.१२) **नानाप्राण्यङ्गशमलविरुद्धौषधिभस्मनां मन्दवीर्याणां विषाणां योगो गर इति कथ्यते** (असंउ. ४०) **कीटदेहचूर्णानां नानौषधयोगात्तथाऽनुलेपनतो गरत्वं भवति** (सुक.८.२४–२५)
कृत्रिम विष. नाना प्रकारच्या प्राण्यांची अंगे, मल, परस्पर विरुद्ध औषधि, भस्मे, मंद वीर्याची विषे यांच्या संयोगाने गर होते. वाळलेल्या किड्यांचे चूर्ण व निरनिराळी औषधे एकत्र करून खाणे व अंगाला लेप करणे यामुळेही गर विष प्रकार होतो.

रोग० कृत्रिमविषजन्यो व्याधिरपि गरसंज्ञः, सम्प्राप्तिः—स्त्रियः सौभाग्यार्थं स्वेदरजोनानाङ्गजान्मलान् शत्रुप्रयुक्तांश्च गरान् अन्नमिश्रितान् यच्छन्ति तैः पाण्डुः कृशोऽल्पाग्निर्गरश्चास्योपजायते (चचि. २३. २३३–२३४)
लक्षणम्—मर्मप्रधमनग्रहणीदोषविषमज्वरलिङ्गानि चास्य भवन्ति (चचि. २३.२३४–२३५) **तेनार्तः पाण्डुः कृशोऽल्पाग्निः कासश्वासज्वरार्दितः प्रतिलोमेन वायुना स्वप्नचिन्तापरायणः मेहोदरयकृत्प्लीही दीनवाग्दुर्बलोऽलसः शोफवान्सतताध्मातः शुष्कपादकरः क्षयी भवति । गरार्तः स्वप्ने गोमायुमार्जारनकुलव्यालवानरान्, शुष्कान् वनस्पतिजलाशयान्पश्यति । आत्मानं वर्णव्यत्यासेन मन्यते गौरं कृष्णत्वेन, कृष्णं गौरत्वेन च । तद्विहतेन्द्रियः सर्वं विकर्णनासानयनं पश्येत् । सोऽचिकित्सितश्चेन्नाशमाप्नोति** (असंउ. ४०)
गराने झालेला रोगहि गरच. **संप्राप्ति**–दुराचारी स्त्रियांनी घाम, रजःस्राव तसेच कान, नाक इत्यादींचे मळ, शत्रूने विष, गर विष अन्नात मिसळून दिल्याने हा विकार होतो. त्याने अग्नि मंद होतो. कृशता, पाण्डुता होतात. धडधड, ग्रहणी व विषमज्वर होतात. श्वास, खोकला, मेह, उदर, यकृत, प्लीहा, क्षय, सूज ही असतात. हात पाय सुकट व पोट सतत फुगलेले असते. तो आळशी, झोपाळू, सचिंत, हळू बोलणारा, दीनवाणा, अशक्त असतो. स्वप्नात तरस, कोल्हा, मांजर, मुंगुस, वाघ, वानर, सुकलेली झाडे, सरोवरे, तळी पाहातो, स्वतः गोरा असल्यास काळा आणि काळा असल्यास गोरा समजतो. त्याची इन्द्रिये विकृत होतात, व तो आपणास नाक, कान, डोळे नाहीत असेही स्वप्नात पहातो.

न., वनस्पति० आहुल्यम् (रापरि. ४.३३)
तरवड. तरोटा.

-घ्न-पु., वनस्पति० **बर्बरः** (रापरि. १०.४८)
एक वनस्पती.
वनबर्बरिका (ध. ४.५८) रानबाभूळ.
शालुकः, वनबर्बरिका (रा. १०.८६) रानबाभूळ.

-द्रुम-पु., वनस्पति० **कारस्करः** (रापरि. ९.३५)
कुचला.

-मणि-पु., मणि० (चचि. २३.२५३)
गरवैकृतापहो मणिः
अनेक मणि. रत्नें. गरविकृति नाशक मणी.

-संज्ञ-न., विष० **गर इति संज्ञा यस्य तत्**
(चचि. २३,१४) गर नावाचे विष.

गरल-न., वनस्पति० **विषवृक्षः कारस्करः**
(र. १६.१६८) कुचला.
वत्सनाभः (ध. ७.१२८) (र. २०.४१-४६)
बचनाग.

गरलारि-पु., खनिज० **मणिभेदः गारुत्मतं रत्नं**
(ध. ६.४९) **मरकतमणिः** (वै. श. सि.)
पाचू, मरकत, पाच, पन्ना.

गरागरी-स्त्री., वनस्पति० **जीमूतपर्यायः** (चक्र. चक. २.३)
जीमूतकः
देवदाली (ध. १.१७३) देवडांगरी.

गरार्दित-वि., **गरेण पीडितः** (चसू. १३.५५)
गराने-कृत्रिम विषाने पिडलेला.

गरुड-पु., धान्य० **व्रीहिः** (रा. १६.११३)
तांदुळाचा एक प्रकार.

(गरुडी)-स्त्री., वनस्पति० **पातालगरुडी**
(र. ३०.९८-९९)
लांब व बळकट कांड्यांची मोठी बलवान लांब वेल.
वासनवेल.

गरुडाञ्जन-न., योग० **अञ्जनवर्तिः अनेनाञ्जनेन गरुडस्येव दृष्टिर्भवति** (र. २३.४६-४८)
घासून डोळयात घालण्याची वात. हिच्या अंजनाने गरुडासारखी दृष्टि होते.

गरुडाहृत-पु., वनस्पति० **सोमलता०** (सुचि. २९.६)
सोमलता.

गरुडोद्गारक-पु., मणि० **गारुत्मतः** (र. ४२-३)
पन्ना, पाच, पाचू.

गरुडोद्गीर्ण-न., खनिज० **मरकतमणिः** (वै. श. सि.)
गारुत्मतम्, गुणाः—मधुरं शीतलं वृष्यं पुष्टिदमम्लपित्तहरं विषघ्नं भूतनाशनम् (ध. ६.४९)
पन्ना, पाच, पाचू. गुण—गोड, थंड पौष्टिक, शुक्रधातुवर्धक, आम्लपित्त, विष व भूतबाधा नाशक.

गरुत्मत्-पु., पक्षि० **गरुडः** (र.२.१२९) गरुड.

गर्गरक-पु., मत्स्य० **सामुद्रः** (सुसू. ४६.११८-११९)
समुद्रातला मासा.
न., विष० **मूलविषमेतत्**
(सुक २.५ असंउ.४०) द्र० 'मूलविष' विषारी मूळ.

गर्जर-वनस्पति० **गुणाः—मधुरं किञ्चित्कटु, रुच्यं, कफापहं, पित्तहरम्, आध्मान--कृमि--शूल--दाह--ज्वर-तृषापहम्** (रा. ४.६९)
हिं.—गाजर.
म.—**गाजर.**
गु.—गाजर.
बं.—गाजर.
त.—गज्जर किल.
फा.—गाझर.
गाजर. गोड, किंचित् तिखट, रुचकर, कफपित्तनाशक, पोटफुगी, कृमि, शूल, दाह, ज्वर, तहान नाशक.

गर्जाफल-पु., वनस्पति० **विकण्टकः** (रा. परि. ११.२०)
मृदु पण भरीव फळाचा पावसाळ्यात फळे येणारा गाठाळ व काटेरी वृक्ष.

गर्दभ-पु., पशु० **ग्राम्यवर्गीयः** (४६.८५ इ.) **स वातप्रकृतिकः** (सुशा. ४.६७) **अस्य मांसं शोषिणे हितम्** (सु. उ. ४१.३७)
मांसगुणाः—कटु, लघु, पित्तकरं, कफकरं बल्यं बृंहणम् (ध. ६.३८२) **मूत्रम्—अस्य मूत्रमपस्मारोन्मादग्रहविनाशनम्** (चसू. १.१०४) **कृमिमेहघ्नम्** (असंसू. ६) (अहृसू. ५.८२८३) **पुरीषम् मेहे उपयुक्तम्, गर्दभविष्ठावचारितानि अन्नानि मेहिने दद्यात्** (सुचि. ११.११)
गाढव. वात प्रकृतीचा पशु. याचे **मांस** क्षयात चांगले. **गुण**—तिखट हलके, कफपित्तकर, बलकर, पौष्टिक. **मूत्र**—अपस्मार, उन्माद, ग्रहनाशक. कृमि प्रमेह नाशक. **लेंडी**—मेहात उपयुक्त. गाढवाची विष्ठा मिसळलेले अन्न द्यावे.

(गर्दभी)-स्त्री., **गर्दभेषु स्त्रीजातीया तस्या दुग्धं मधुरमम्लं लवणानुरसं रूक्षं गुरु बल्यं दीपनं वातघ्नं कास-श्वास-बालरोगघ्नम्** (ध. ६.१७३) **गर्दभीदधिगुणाः—मधुरमम्लमुष्णं रूक्षं लघुदीपनं पाचनं रुच्यं वातहरम्** (ध. ६.१९६) **गर्दभीघृतगुणाः**-

कषायमुष्णं, पाके लघु, दीपनं बल्यं कफघ्नं मूत्रदोषहरम् (ध. ६.१५२) **अस्याः शकृद्रसक्षीर-मांसरसरुधिरैर्द्राक्षाऽश्वगन्धामगधा-सिताभिः सिद्धं घृतं शोषघ्नम्** (सुउ. ४१.४९) **गर्दभी-मूत्रगुणाः–कटु क्षारमुष्णं तीक्ष्णं दीपनं कफवातघ्नं गर-हृद्रोग-ग्रहणी-कृमि-भूत-कम्पघ्नम्**
(ध. ६.४९६)

गाढवी. तिचे **दूध**–गोड, आंबट, मागाहून खारट, रूक्ष, जड, वातघ्न, बलकर, अग्निदीपक, श्वास, खोकला, बालरोगनाशक. **दही**–आंबट, गोड, उष्ण, रूक्ष, हलके, दीपक, पाचक, रुचकर, वातहर **तूप**–तुरट, उष्ण, पचनानंतर हलके, दीपक, कफनाशक, बलकर, मूत्रातील दोषहारक. **सिद्ध-तूप**–गाढवीच्या लेंडीचा रस, दूध, रक्त, मांसरस, द्राक्षे, आसकंद, पिंपळी, खडीसाखर यांनी सिद्ध तूप क्षयनाशक. **मूत्र**–तिखट क्षार, उष्ण, तीक्ष्ण, दीपक, कफवातनाशक, हृद्रोग, ग्रहणी, कृमि, कंप, भूतबाधा, कृमि विष नाशक.

वनस्पति० श्वेतकण्टकारिका लक्ष्मणा, द्र० 'कण्टकारी' (रा. ४.१२५) पांढरी रिंगणी.

कासघ्नी, वार्ताकिनी (१.९२)

डोरली, मोतरिंगणी. लहान फळांची.

गिरिकर्णिका (रा. ३.१२३) गोकर्णी.

कीट० सविषोऽयं, अग्निप्रकृतिकः पित्तजविकारकारी
(सुक. ८.१०)

विषारी किडा. अग्निप्रकृतीचा, पित्तज रोगकर.

रोग० क्षुद्ररोगः, पिटिकारूपः, वातपित्ताभ्यां जायमानः (असंउ. ३६) **पिडकाचितं सरक्त-मुत्सन्नं मण्डलम् वृत्तं भवति** (सुनि. १३.११–१२) **चिकित्सा–इदं शीतलेपसेकादिभिः उपाचरेत् तथा मधुरौषधसिद्धेन सर्पिषा रोपयेत्**
(सुचि. २०.८)

लहान रोग. पुळी. वातपित्ताने होतो. पुळीवर एक गोल मंडळ उचलून आलेले दिसते. **उपचार**–थंड लेप, सिंचन इत्यादी व मधुर औषधांनी सिद्ध तुपाने भरून आणावे.

–मणि–पु., **मणि० धूम्रवर्णोऽयम्, अयं विषशान्त्यर्थं धारयितुमुपयुज्यते** (असंउ. ४२)

धुरकट रंगाचे रत्न. विषनाशाकरिता धारण करितात.

–शाक–न., **वनस्पति० भार्ङ्गी** (ध. १.६८)

भारंगमूळ.

गर्दभाण्ड–पु., **वनस्पति० प्लक्षः** (ध. ५.८१)

पिंपरी. लाखीपिंपरी, पिंपणी.

गर्दभि–पु., **कीट० आग्नेयप्रकृतिकः** (असंउ. ४३)

विषारी पित्तविकारकर किडा.

गर्दभिका–स्त्री., **रोग० क्षुद्ररोगः, तल्लक्षणम् यन्मण्डलं वृत्तमुत्सन्नं सरक्तं पिडकाचितं रुजाकरं च, तं गर्दभिकामिति विद्यात्, वातपित्तजेयम्। द्र० 'गर्दभी' मा. क्षुद्ररोगनिदान** (असंउ. ३६)

पहा 'गर्दभी'.

गर्भ–पु., **कुक्षिस्थो जीवः** (चशा. ३.३) **वयोऽवस्था संज्ञा० गर्भाशयगतं शुक्रमार्तवं जीवसंज्ञकं, प्रकृतिः सविकारा च तत्सर्वं गर्भसंज्ञकम्** (चशा. ३.३) **एतेन पञ्चविंशतिको राशिर्गर्भः** (सुशा. ५.३) **शुक्रशोणितमेलकमन्तर्गर्भाशयगतं जीवोऽवक्रामति सत्वसंप्रयोगात् तदा गर्भोऽभिनिर्वर्तते** (चशा. ३.३) **'तं चेतनावस्थितं वायुर्विभजति तेज एनं पचति आपः क्लेदयन्ति पृथिवी संहन्ति आकाशं विवर्धयति, एवं विवर्धितः स यदा हस्तपाद-जिह्वाघ्राणकर्णनितम्बादिभिरङ्गैरुपेतस्तदा शरीरमिति संज्ञां लभते** (सुशा. ५.३) **षट् धातुको गर्भः–अन्तरिक्षवाय्वग्नितोयभूमिविकारश्चेतनाधिष्ठानभूतः** (चशा. ४.६) **भावसमुदायाद्गर्भस्योत्पत्तिः– नानाविधानां गर्भकराणां भावानां समुदायादभिनिर्वर्तते गर्भो मातृजश्च पितृजश्चाऽऽत्मजश्च सात्म्यजश्च रसजश्चायं गर्भोऽस्ति च सत्त्वमौपपादुकमिति** (चशा. ३.१४) **गर्भस्य केशश्मश्रुलोमाऽस्थिन-खदन्तसिरास्नायुधमनीरेतःप्रभृतीनि स्थिराणि पितृजानि, मांसमेदोमज्जशोणितहृन्नाभियकृत्प्लीहा-ऽन्त्रगुदप्रभृतीनि मृदूनि मातृजानि, शरीरोपचयो बलं वर्णस्थितिर्हानिश्च रसजानि, इन्द्रियाणि ज्ञानं विज्ञानमायुःसुखदुःखादिकं चात्मजानि, सत्वजानि भक्तिः शीलम्** (चशा. ३) (७.१३) **वीर्यमारोग्यं बलवर्णौ मेधा च सात्म्यजानि** (सुशा. ३.३३) **गर्भस्य कोष्ठेऽवस्थितिः–गर्भं आभुग्नोऽभिमुखः शेते स्त्रिया गर्भाशये।'** (सुशा. ५.४५) **मातुः पृष्ठाऽभिमुख ऊर्ध्वशिराः आस्तेऽन्तःकुक्षौ**
(चशा. ६.२२)

ललाटे कृताञ्जलिर्मातुः पृष्ठाभिमुखो गर्भकोष्ठे दक्षिणपार्श्वमवतिष्ठते पुमान्, वामं स्त्री, मध्यं नपुंसकम् (असंशा. २) **अवाक् परिवर्तनम्–गर्भः परिवृत्तोऽवाङ्मुखो भवति प्रसवकाले** (असंशा. ३)

स्त्रियां गर्भोत्पत्तिलक्षणम्-गुरुगात्रत्वं चक्षुषोर्ग्लानिः, स्तनयोः स्तन्यम्, ओष्ठयोः स्तनमण्डलयोः कार्ष्ण्यमत्यर्थं तथाऽऽर्तवाऽदर्शनमास्यसंस्रवणमनन्नाऽभिलाषश्छर्दिररोचकोऽम्लकामता चेति गर्भे पर्यागते रूपाणि भवन्ति (चशा. ४.१६) (सुशा. ४.२४) अव्यक्तगर्भस्य वर्तनं गर्भः परतन्त्रवृत्तिर्मात्राधीनवृत्तिर्मातरमाश्रित्य वर्तयति (चशा. ६.२३) निषेकात्प्रभृति गर्भाशयोपस्नेहोपस्वेदौ वर्तनम्

(असंशा. २)

व्यक्तीभवद्गर्भस्य पुष्टिः—ततो व्यक्तीभवद्गर्भस्यास्य नाभ्यां प्रतिबद्धा नाडी, नाड्यामपरा तस्यां मातृहृदयम्। ततो मातृहृदयादाहाररसो धमनीभिः स्पन्दमानोऽपरामुपैति। ततः क्रमान्नाभिम्। ततश्च स पुनर्गर्भस्य पक्वाशये स्वकायाग्निना पच्यमानः प्रसादबाहुल्याद् धात्वादिपुष्टिकरः संपद्यते। तथा रोमकूपैरुपस्नेहः रस एव च पयोभूतः

(असंशा. २)

गर्भपरिवृद्धिहेतुः—गर्भस्य रसनिमित्ता मारुताध्माननिमित्ता च परिवृद्धिर्भवति (सुशा. ४.५७) मातृतश्चैवोपस्नेहोपस्वेदाभ्यां कालपरिणामात्स्वभावसंसिद्धेश्च कुक्षौ वृद्धिं प्राप्नोति (चशा. ४.२७) गर्भस्य मासानुमासिकी वृद्धिः—'प्रथमे मासि कललं जायते' (सुशा. ३.१८) प्रथमे मासि द्रवीभूतं शुक्रार्तवं तिष्ठति (भा. प्र. गर्भप्रकरणम्) तत्र च प्रथमेऽहनि कललम्, दशाहनि बुद्बुदाकारम्, पञ्चदशाहे घनं स्यात्, विंशाहे मांसपिण्डकम्, पञ्चविंशतितमे प्राप्ते पञ्चमहाभूतसम्भवो मासेनैकेन च पिण्डस्य पञ्चतत्त्वं प्रजायते। पञ्चतत्त्वानि हस्तपादशिरोऽवयवान् सञ्जनयन्ति (हारीत) (असंशा. १. १७–१८) मासाभ्यन्तरेण कठिनो भवति (गर्भोपनिषद्) द्वितीये मासि घनः संपद्यते पिण्डः पेश्यर्बुदं वा (चशा. ४.१० सुशा. ३.१८) पञ्चाशद्दिने सम्प्राप्तेऽङ्कुराणां च सम्भवः (असंशा. १.१९) मासद्वयेन शिरः सम्पद्यते (गर्भोपनिषद्) शुक्रादस्थि अस्थितो मांसमुभाभ्यां स्नायवः स्मृताः ......निवर्तन्ते' (काशा, असमानगोत्रीय अ०) तृतीये मासे—'तृतीये हस्तपादशिरसां पञ्चपिण्डका निर्वर्तन्तेऽङ्गप्रत्यङ्गविभागश्च सूक्ष्मो भवति' (सुशा. ३.१८) 'मासत्रये तु सम्प्राप्ते हस्तपादौ प्रवर्धेते' (हाशा. १.२१) 'मासत्रयेण पादप्रदेशो भवति' (गर्भोपनिषद्), आचार्यमतानि—१ शौनकः पूर्वं शिरः संभवति, शिरोमूलत्वात्प्रधानेन्द्रियाणाम्; २ कृतवीर्यः पूर्वं हृदयमिति, बुद्धेर्मनसश्च स्थानत्वात्, ३ पाराशर्यः, पूर्वं नाभिरिति, ततो हि वर्धते देहो देहिनः ४ मार्कण्डेयः, पूर्वं पाणिपादमिति तन्मूलत्वाच्चेष्टाया गर्भस्य ५ सुभूतिर्गौतमः, पूर्वं मध्यशरीरम्, तन्निबद्धत्वात्सर्वगात्रस्य संभवः, ६ धन्वन्तरिरुत्तरपक्षप्रतिपादकः, सर्वाण्यङ्गप्रत्यङ्गानि युगपत् सम्भवन्तीत्याह गर्भस्य तारुण्ये सर्वेषु अङ्गप्रत्यङ्गेषु सत्स्वपि सौक्ष्म्यादनुपलब्धिस्तान्येव कालप्रकर्षात्प्रव्यक्तानि भवन्ति इत्याह (सु. शा. ३.३२) सर्वेन्द्रियाणि सर्वाङ्गावयवाश्च यौगपद्येनाऽभिवर्तन्ते (च. शा. ४. ११) चतुर्थे मासि—चतुर्थे सर्वाङ्गप्रत्यङ्गविभागः प्रव्यक्तो भवति गर्भहृदयप्रव्यक्तीभावाच्चेतनाधातुरभिव्यक्तो भवति तत्स्थानत्वात्तस्माच्चतुर्थे मास्यभिप्रायमिन्द्रियार्थेषु करोति, द्विहृदयां च नारीं दौहृदिनीम् आचक्षते' (सुशा. ३.१८) 'स्थिरत्वमापद्यते गर्भः' (चशा. ४.२०) 'चतुर्थके तु लोम्नां सम्भवश्चात्र दृश्यते' (हाशा. १) 'चतुर्थे...गर्भश्च स्थिरो भवति' (असंशा. २) 'अथ चतुर्थे मास्यङ्गुल्यो जठरकटिप्रदेशो भवति' (गर्भोपनिषद्) पञ्चमे मासि—'पञ्चमे मनः प्रतिबुद्धतरं भवति' (सुशा. ३.३०) 'पञ्चमे मनः प्रतिबुद्धतरं भवति मांसशोणितोपचयश्च' (असंशा. २) 'पञ्चमे मासि पृष्ठवंशो भवति' (गर्भोपनिषद्) पञ्चमे मासि गर्भस्य मांसशोणितोपचयो भवत्यधिकमन्येभ्यो मासेभ्यः (चशा. ४.२१) 'षष्ठे बुद्धिः' (सुशा. ३.३०) केशरोमनखास्थिस्नाय्वादीन्यभिव्यक्तानि बलवर्णोपचयाश्च (असंशा. २) मुखनासिकाक्षिश्रोत्राणि भवन्ति' (गर्भोपनिषद्) गर्भस्य बलवर्णोपचयो भवत्यधिकमन्येभ्यो मासेभ्यः (चशा. ४.२२) सप्तमे मासि—सर्वाङ्गप्रत्यङ्गविभागः प्रव्यक्ततरः' (सुशा. ३.३०) गर्भः सर्वैर्भावैराप्यायते' (चशा. ४.२३) 'सर्वैः सर्वाङ्गसंपूर्णैर्भावैः पुष्यति (अहृशा. १.५७) सर्वेण जन्मजीवनलक्षणेनार्थेनाङ्गैश्च संपूर्णो भवति। अकालप्रसवात् गर्भस्य जन्मजीवनलक्षणोऽर्थो न ज्ञाप्यते। तथा चास्मिन् मासि गर्भो जातो जीवति किन्त्वकालप्रसवित्वान्न तथा दीर्घजीवितत्वादिकं स्यात् (अरु. अहृशा. १.५७) 'जीवेन संयुक्तो भवति'

(गर्भोपनिषद्) गर्भः सर्वधात्वङ्गसंपूर्णो भवति तथा स्थूलैर्वातपित्तकफैः संबन्धितो भवति (काशा.) 'अष्टमे मासि गर्भे ओजसः सद्भावाज्जातो जीवति (इन्दु) अष्टमेऽस्थिरीभवत्योजो निरोजस्त्वान्न जीवेत्' (सुशा. ३.३०) 'अनेन ओजसः स्थितिरेव जीवनहेतुरिति दर्शयति' (विज्ञानेश्वर.) सर्वलक्षणसम्पन्नः सर्वसंपूर्णो भवति' (गर्भोपनिषद्) 'अष्टमे गर्भश्च मातृतो गर्भतश्च माता रसहारिणीभिर्वाहिनीभिर्मुहुरोजः परस्परमाददाते' (असंशा. २) गर्भस्यासंपूर्णत्वादष्टमे... ओजः परस्परमाददाते । (च. शा. ४.२४) किञ्चित्कालमस्योच्छ्वसनं स्यात्तच्छिन्नस्यैवाऽङ्गस्यौजः-संस्कारानुवृत्तिकृतम् (असंशा. २.२५) नवमे मासि–नवमदशमैकादशद्वादशानामन्यस्मिन् जायते (सुशा. ३.३०) 'अथ नवमे मासि सर्वलक्षणसंपूर्णो भवति। पूर्वजातिं स्मरति' (गर्भोपनिषद्)। गर्भवासकालः–दश चान्द्रमासाः (सुउ. ४२.१५) योगक्षेमः–योगक्षेमो मातुः समानो भवति (चक्र. चशा. ४.१५) यमगर्भोत्पत्तिः–बीजेऽन्तर्वायुना भिन्ने कुक्षिमागतौ द्वौ जीवौ यमावित्यभिधेयेते (सुशा. २.३७)

यमगर्भलक्षणम्–गर्भिण्याः कुक्षिः पार्श्वद्वयोन्नत्या मध्यनिम्नो भवति (सुशा. ३.३४) (अरु. अहृशा. १.७२)

गर्भबहुत्वम्–वायुना बहुशो भिन्ने बीजे सति यथास्वं बह्वपत्यता (अहृशा. १.६) लिङ्गहेतुः–आर्तवेनाऽधिकेन कन्या, अधिकेन शुक्रेण पुत्रो भवति (चशा. २.१२) शुक्रस्य बाहुल्यात्पुमानार्तवस्य बाहुल्यात्स्त्री, तयोः साम्ये नपुंसकम् (अहृशा. १.५)

गर्भस्य लिङ्गस्य अनुमानम्–प्राग्दक्षिणस्तनस्तन्या, पूर्वं तत्पार्श्वचेष्टिनी । पुन्नामदौहृदप्रश्नरता पुंस्वप्नदर्शिनी। उन्नते दक्षिणे कुक्षौ गर्भे च परिमण्डले। पुत्रं सूते (अहृशा. १.६९–७१) पुंगर्भलक्षणविपरीतानि स्त्रीगर्भलक्षणानि यथा दक्षिणस्तनविपरीतलक्षणं वामस्तने प्राक् पयोदर्शनमित्येवमादीनि (सुशा. ३.३४)

गर्भवर्णकरहेतुः–तत्र शुक्रे शुक्ले घृतमण्डाऽऽभे वा गर्भस्य गौरत्वं तैलाऽऽभे कृष्णत्वं मध्वाभे श्यामत्वम्। तथा क्षीरादिमधुराणामुपयोगान्मातुरुदकविहाराच्च गौरता, तिलान्न-विदाहिनां कृष्णता। व्यामिश्राणां श्यामता । देशकुलानुवृत्तितश्च वर्णभेदः । तथा तेजोधातोरुदकाकाशसंपर्कात् गौरता, भूवायुसंपर्कात्कृष्णता, सर्वधातुसाम्ये श्यामता' (असंशा.) गर्भावस्थायां गर्भस्वभावविशेषः–'जरायुणा मुखे च्छन्ने कण्ठे च कफवेष्टिते । वायोर्मार्गनिरोधाच्च न गर्भस्थः प्ररोदिति' (सुशा. २.५४)

(असंशा. २) गर्भस्य श्वसनादिकर्म–निःश्वासोच्छ्वाससंक्षोभस्वप्नान् गर्भोऽधिगच्छति । मातुर्निःश्वसितोच्छ्वाससंक्षोभस्वप्नसम्भवान् (सुशा. २.५५) 'वातमूत्रपुरीषाणि गर्भस्थो न करोति । (सुशा. २.५३) गर्भस्य बुद्धिः गुणाश्च—'भाविताः पूर्वदेहेषु सततं शास्त्रबुद्धयः । भवन्ति सत्त्वभूयिष्ठाः पूर्वजातिस्मरा नराः ॥ .... अभ्यस्ता पूर्वदेहे ये तानेव भजते गुणान्।' (सुशा. २.५७–५८) प्रसवकालः—'नवमं माससमुपादाय प्रसवकालमित्याहुः आदशमान्मासात्। एतावान्प्रसवकालः । वैकारिकमतः परं कुक्षौ स्थानं गर्भस्य' (चशा. ४.२५) गर्भस्य प्रसवार्थं गतिः—'समासतस्तु त्रिविधा गतिः ऊर्ध्वा तिर्यङ्न्युब्जा च' (असंशा. ४) गर्भप्रकृतिः—'शुक्रार्तवगर्भाशयकालेषु, मातुश्चाहारविहारयोरेकोऽनेको वा यो दोषो भवति आधिक्येन....... प्रकृतिर्जायते।' नचास्य स्वारम्भकदोषविपरीतगुणैराहारविहारैश्च झटिति शरीरं बाध्यते (इन्दु. असंशा. ८)

गर्भविकृतेः सामान्यहेतवः-पित्रोर्नास्तिक्यं पुराकृताशुभं वातादीनां कोपश्चेत्येतैः कारणैर्गर्भो विकृतिमाप्नुयात् (सुशा २.५) गर्भोपघातकरा भावाः 'अतिव्यवायमायासं भारं गुरु प्रावरणम्। अकालजागरस्वप्नं कठिनोत्कटकासनं शोकक्रोधभयोद्वेगवेगश्रद्धादिविधारणं तथोपवासाध्वतीक्ष्णोष्णगुरु विष्टम्भिभोजनं रक्तं निवसनं श्वभ्रकूपेक्षां मद्यमामिषम्। उत्तानशयनं यच्च स्त्रियो नेच्छन्ति तच्च त्यजेत् ॥ तथा च रक्तस्रुतिं शुद्धिं बस्तिमामासतोऽष्टमात् ॥ एभिः आमो गर्भः स्रवेत् कुक्षौ वा शुष्येन्म्रियेत वा ॥ (अहृशा. १.४४–४७) दौहृदावज्ञाजन्यव्याधयः–विकलगतित्वं शरीरबुद्धिजाड्यं मान्द्यं जडत्वं कुणित्वमित्येवमादयः (सुशा. ३.१८)

'श्रद्धाविघाताद्गर्भस्य विकृतिश्च्युतिरेव वा ।'
(अहृशा. १.५४)

दुःखशीलत्वस्य हेतुः—ऋतुमत्याः स्नानानुलेपना-दुःखस्वभावो भवति, विकृतजरायुणाच्छादनं जरायुदोषः । गर्भशय्यायां स्थितो यो बालः (गर्भः) तस्योपरि वेष्टितोऽल्पविकारत्वाज्जरायुदोषः
(आढमल्लः (शार्ङ्गधर) (पूर्वखण्ड अ. ७.१८१)
एतेऽष्टौ गर्भरोगा भवन्ति ।

गर्भ, कुशीतला जीव, वयाची एक प्रथमावस्था. गर्भाशयातील स्त्रीशुक्रबीज व पुरुषशुक्रबीज आणि सविकार प्रकृतीला गर्भ संज्ञा आहे; सर्व पंचवीस तत्त्वांचा समुदाय म्हणजे गर्भ होय. गर्भाशयात शुक्र व आर्तव यांच्या संयोगात मनाच्या संयोगाने जीव उतरतो तेव्हा गर्भ निर्माण होतो. चेतना-युक्त गर्भाचे वायु विभाग करतो, तेज पचवते, जल ओले करते, पृथिवी घटक एकत्र करते, आकाश आकार वाढविते, या प्रमाणे वाढलेला तो जेव्हा हात पाय जीभ नाक कान ढुंगण इत्यादी अंगांनी युक्त होतो तेव्हा त्याला शरीर ही संज्ञा प्राप्त होते. **सहा धातुयुक्तगर्भ** पंचमहाभूतांचे चेतनेचे अधिष्ठानभूत विकार म्हणजे चेतना व पाच महाभौतिक विकार. **गर्भकारणभाव-समुदाय** माता पिता आत्मा सात्म्य रस यांच्या भावांच्या समुदायात सत्त्व एकत्र येण्याने गर्भ होतो. **पितृज भाव.**—केस श्मश्रु लव हाडे नख दात शिरा स्नायु धमनी शुक्र इत्यादी स्थिर घटक. **मातेचे**—मांस मेद मज्जा रक्त हृदय नाभी यकृत् प्लीहा आंतडी गुद इत्यादी मऊ घटक. **रसज**—शरिराची पुष्टि बल वर्ण अस्तित्व आणि नाश. **आत्मज**—इंद्रिये, ज्ञान, विज्ञान, आयुष्य. सुख, दुःख इत्यादी. **मनाचे**—भक्ति, शील इ० **सात्म्याने होणारे**—वीर्य आरोग्य बल वर्ण धारणशक्ति इ०. **गर्भाशयातील गर्भाचे अस्तित्व**—समोर मान वाकवून किंवा आईच्या पाठीकडे वर डोके ठेवून असते. कपाळाजवळ हात जोडून उजव्या कुशीत असलेला गर्भ पुरुष, डाव्या कुशीतला स्त्री, मध्ये असलेला नपुंसक असतो. प्रसूतीच्या वेळी गर्भ खाली उतरतो, तेव्हा डोके खाली होते. **गर्भोत्पत्ति-लक्षणे**—रजोदर्शन बंद होते, अन्नावर इच्छा नसते, रुचि लागत नाही, आंबटाची इच्छा, तोंडाला पाणी सुटते. ओकारी, अंग जड, डो[के] गळतात. ओठ व स्तनाचे मंडल यांवर काळेपणा, [व] स्तनात दूध उत्पन्न होते. **अव्यक्तगर्भजीवन**—आईवर अवलंबून असते म्हणजे परावलंबी असते योनीत शुक्र पडल्यापासून योनि गर्भाशयातील स्रा[व] व उष्णता यांनी त्याचे पोषण होते. गर्भ व्यक्त झाल्यावर गर्भाच्या त्वचेकडून (रोमकूपांच्या द्वारे) व नाळेने पोषण होते. गर्भाच्या बेंबी-पासून नाळ निघून गर्भाशयाला वारेने चिकटते मातेच्या हृदयापासून रस निघून गर्भाशयाती[ल] वारेत येऊन तेथून नाळेत व तेथून गर्भाच्या बेंबीत येतो. नंतर गर्भाच्या पक्वाशयात त्याच्या अग्नीने पचून प्रसादरूप घटक पुष्कळ असल्या[ने] धातु, अवयव इत्यादींची पुष्टि करतो. तसेच त्याच्या त्वचेतील छिद्रांनीही रसच दूध रूपाने पोष[ण] करतो. **गर्भवाढीचा हेतु**—रसाने व वात[ाने] अवकाश निर्माण होऊन वाढ होते. आईकडू[न] मिळणाऱ्या पोषक स्रावाने, उष्णतेने व काळाच्या परिणामामुळे स्वभावतः वाढ होते. **महिन्या[ची] महिन्याची वाढ**—पहिल्या दिवशी शेंबडासारख्या स्वरूपात, दहाव्या दिवशी बुडबुड्यासारखा, पं[धरा]व्या दिवशी घट्ट, विसाव्या दिवशी मांसाचा पि[ंड], पंचवीसाव्या दिवशी पाच महाभूतांची निर्मिति, महिन्याच्या शेवटी ग्रंथीसारखे पाच आकार निरनिर[ाळे] होतात, त्यापासून पुढे हात पाय व डोके हे अव[यव] होतात. मते—पहिल्या महिन्यात १ कलल, २ ... स्वरूपातच शुक्रार्तव असतात. ३ घट्टपणा ये... दुसऱ्या महिन्यात—घनता येते. गोल पिंड कि[ंवा] पिशवी सारख्या आकाराचा किंवा अर्ध्या गोला[च्या] आकाराचा गर्भ होतो. पन्नास दिवसात अ... येतात व दोन महिन्यात डोके होते. शुक्रापा[सून] अस्थि, अस्थिपासून मांस, दोहोपासून स्नायु हो[तात]. तिसऱ्या महिन्यात हातपाय व डोके यांचे ... गोळे होतात; अंगे व प्रत्यंगे यांचे सूक्ष्म वि... होतात. भिन्नमते—शौनक—प्रथम शिर होते म्हण[तात] तर कृतवीर्य प्रथम हृदय होते म्हणतात; अशी अ[नेक] मते आहेत पण धन्वन्तरि सर्व अंगप्रत्यंगे ए[कदम] होतात असे प्रतिपादतात. प्रथम सूक्ष्म म... अव्यक्त पण काही काळाने ते व्यक्त होतात. ... मतही असेच आहे. चवथ्या महिन्यात ती ...

(गर्भोपनिषद्) गर्भः सर्वधात्वङ्गसंपूर्णो भवति तथा स्थूलैर्वातपित्तकफैः संबन्धितो भवति (काशा.) 'अष्टमे मासि गर्भ ओजसः सद्भावाज्जातो जीवति (इन्दु) अष्टमेऽस्थिरीभवत्योजो निरोजस्त्वान्न जीवेत्' (सुशा. ३.३०) 'अनेन ओजसः स्थितिरेव जीवनहेतुरिति दर्शयति' (विज्ञानेश्वर.) सर्वलक्षणसम्पन्नः सर्वसंपूर्णो भवति' (गर्भोपनिषद्) 'अष्टमे गर्भश्च मातृतो गर्भतश्च माता रसहारिणीभिर्वाहिनीभिर्मुहुरोजः परस्परमाददाते' (असंशा. २) गर्भस्यासंपूर्णत्वादष्टमे... ओजः परस्परमाददाते । (च. शा. ४.२४) किञ्चित्कालमस्योच्छ्वसनं स्यात्तच्छिन्नस्यैवाऽङ्गस्यौजःसंस्कारानुवृत्तिकृतम् (असंशा. २.२५) नवमे मासि–नवमदशमैकादशद्वादशानामन्यस्मिन् जायते (सुशा. ३.३०) 'अथ नवमे मासि सर्वलक्षणसंपूर्णो भवति। पूर्वजातिं स्मरति' (गर्भोपनिषद्)। गर्भवासकालः–दश चान्द्रमासाः (सुउ. ४२.१५) योगक्षेमः–योगक्षेमो मातुः समानो भवति (चक्र. चशा. ४.१५) यमगर्भोत्पत्तिः–बीजेऽन्तर्वायुना भिन्ने कुक्षिमागतौ द्वौ जीवौ यमावित्यभिधेयेते (सुशा. २.३७)

यमगर्भलक्षणम्–गर्भिण्याः कुक्षिः पार्श्वद्वयोन्नत्या मध्यनिम्नो भवति (सुशा. ३.३४) (अरु. अहृशा. १.७२)

गर्भबहुत्वम्–वायुना बहुशो भिन्ने बीजे सति यथास्वं बह्वपत्यता (अहृशा. १.६) लिङ्गहेतुः–आर्तवेनाऽधिकेन कन्या, अधिकेन शुक्रेण पुत्रो भवति (चशा. २.१२) शुक्रस्य बाहुल्यात्पुमानार्तवस्य बाहुल्यात्स्त्री, तयोः साम्ये नपुंसकम् (अहृशा. १.५)

गर्भस्य लिङ्गस्य अनुमानम्–प्राग्दक्षिणस्तनस्तन्या, पूर्वं तत्पार्श्वचेष्टिनी। पुन्नामदौहृदप्रश्नरता पुंस्वप्नदर्शिनी। उन्नते दक्षिणे कुक्षौ गर्भे च परिमण्डले। पुत्रं सूते (अहृशा. १.६९–७१) पुंगर्भलक्षणविपरीतानि स्त्रीगर्भलक्षणानि यथा दक्षिणस्तनविपरीतलक्षणं वामस्तने प्राक् पयोदर्शनमित्येवमादीनि (सुशा. ३.३४)

गर्भवर्णकरहेतुः–तत्र शुक्रे शुक्ले घृतमण्डाऽऽभे वा गर्भस्य गौरत्वं तैलाऽऽभे कृष्णत्वं मध्वाभे श्यामत्वम्। तथा क्षीरादिमधुराणामुपयोगान्मातुरुदकविहाराच्च गौरता, तिलान्न-विदाहिनां कृष्णता। व्यामिश्राणां श्यामता। देशकुलानुवृत्तितश्च वर्णभेदः। तथा तेजोधातोरुदकाकाशसंपर्कात् गौरता, भूवायुसंपर्कात्कृष्णता, सर्वधातुसाम्ये श्यामता' (असंशा.) गर्भावस्थायां गर्भस्वभावविशेषः–'जरायुणा मुखे च्छन्ने कण्ठे च कफवेष्टिते। वायोर्मार्गनिरोधाच्च न गर्भस्थः प्ररोदिति' (सुशा. २.५४) (असंशा. २) गर्भस्य श्वसनादिकर्मनिःश्वासोच्छ्वाससंक्षोभस्वप्नान् गर्भोऽधिगच्छति। मातुर्निःश्वसितोच्छ्वाससंक्षोभस्वप्नसम्भवान् (सुशा. २.५५) 'वातमूत्रपुरीषाणि गर्भस्थो न करोति। (सुशा. २.५३) गर्भस्य बुद्धिः गुणाश्च–'भाविताः पूर्वदेहेषु सततं शास्त्रबुद्धयः। भवन्ति सत्त्वभूयिष्ठाः पूर्वजातिस्मरा नराः ॥ .... अभ्यस्ता पूर्वदेहे ये तानेव भजते गुणान्।' (सुशा. २.५७–५८) प्रसवकालः–'नवमं मासमुपादाय प्रसवकालमित्याहुः आदशमान्मासात्। एतावान्प्रसवकालः। वैकारिकमतः परं कुक्षौ स्थानं गर्भस्य' (चशा. ४.२५) गर्भस्य प्रसवार्थं गतिः–'समासतस्तु त्रिविधा गतिः ऊर्ध्वा तिर्यङ्न्युब्जा च' (असंशा. ४) गर्भप्रकृतिः–'शुक्रार्तवगर्भाशयकालेषु, मातुश्चाहारविहारयोरेकोऽनेको वा यो दोषो भवति आधिक्येन....... प्रकृतिर्जायते।' नचास्य स्वारम्भकदोषविपरीतगुणैराहारविहारैश्च झटिति शरीरं बाध्यते (इन्दु. असंशा. ८)

गर्भविकृतेः सामान्यहेतवः-पित्रोर्नास्तिक्यं पुराकृताशुभं वातादीनां कोपश्चेत्येतैः कारणैर्गर्भो विकृतिमाप्नुयात् (सुशा २.५) गर्भोपघातकरा भावाः 'अतिव्यवायमायासं भारं गुरु प्रावरणम्। अकालजागरस्वप्नं कठिनोत्कटकासनं शोकक्रोधभयोद्वेगवेगश्रद्धादिविधारणं तथोपवासाध्वतीक्ष्णोष्णगुरु विष्टम्भिभोजनं रक्तं निवसनं श्वभ्रकूपेक्षां मद्यमामिषम्। उत्तानशयनं यच्च स्त्रियो नेच्छन्ति तच्च त्यजेत् ॥ तथा च रक्तस्रुतिं शुद्धिं बस्तिमामासतोऽष्टमात् ॥ एभिः आमो गर्भः स्रवेत् कुक्षौ वा शुष्येन्म्रियेत वा ॥ (अहृशा. १.४४–४७) दौहृदावज्ञाजन्यव्याधयः–विकलगतित्वं शरीरबुद्धिजाड्यं मान्द्यं जडत्वं कुणित्वमित्येवमादयः (सुशा. ३.१८)

' श्रद्धाविघाताद्गर्भस्य विकृतिश्च्युतिरेव वा ।'
(अहृशा. १.५४)

दुःखशीलत्वस्य हेतुः–ऋतुमत्याः स्नानानुलेपना-हुःखस्वभावो भवति, विकृतजरायुणाच्छादनं जरायुदोषः । गर्भशय्यायां स्थितो यो बालः (गर्भः) तस्योपरि वेष्टितोऽल्पविकारत्वाज्जरायुदोषः
(आढमल्लः (शार्ङ्गधर) (पूर्वखण्ड अ. ७.१८१)
एतेऽष्टौ गर्भरोगा भवन्ति ।

गर्भ, कुशीतला जीव, वयाची एक प्रथमावस्था. गर्भाशयातील स्त्रीशुक्रबीज व पुरुषशुक्रबीज आणि सविकार प्रकृतीला गर्भ संज्ञा आहे; सर्व पंचवीस तत्त्वांचा समुदाय म्हणजे गर्भ होय. गर्भाशयात शुक्र व आर्तव यांच्या संयोगात मनाच्या संयोगाने जीव उतरतो तेव्हा गर्भ निर्माण होतो. चेतनायुक्त गर्भाचे वायु विभाग करतो, तेज पचवते, जल ओले करते, पृथिवी घटक एकत्र करते, आकाश आकार वाढविते, या प्रमाणे वाढलेला तो जेव्हा हात पाय जीभ नाक कान ढुंगण इत्यादी अंगांनी युक्त होतो तेव्हा त्याला शरीर ही संज्ञा प्राप्त होते. **सहा धातुयुक्तगर्भ** पंचमहाभूतांचे चेतनेचे अधिष्ठानभूत विकार म्हणजे चेतना व पाच महाभौतिक विकार. **गर्भकारणभाव-समुदाय** माता पिता आत्मा सात्म्य रस यांच्या भावांच्या समुदायात सत्त्व एकत्र येण्याने गर्भ होतो. **पितृज भाव.**–केस श्मश्रु लव हाडे नख दात शिरा स्नायु धमनी शुक्र इत्यादी स्थिर घटक. **मातेचे**–मांस मेद मज्जा रक्त हृदय नाभी यकृत् प्लीहा आंतडी गुद इत्यादी मऊ घटक. **रसज**–शरिराची पुष्टि बल वर्ण अस्तित्व आणि नाश. **आत्मज**–इंद्रिये, ज्ञान, विज्ञान, आयुष्य. सुख, दुःख इत्यादी. **मनाचे**–भक्ति, शील इ० **सात्म्याने होणारे**–वीर्य आरोग्य बल वर्ण धारणशक्ति इ०. **गर्भाशयातील गर्भाचे अस्तित्व**–समोर मान वाकवून किंवा आईच्या पाठीकडे वर डोके ठेवून असते. कपाळाजवळ हात जोडून उजव्या कुशीत असलेला गर्भ पुरुष, डाव्या कुशीतला स्त्री, मध्ये असलेला नपुंसक असतो. प्रसूतीच्या वेळी गर्भ खाली उतरतो, तेव्हा डोके खाली होते. **गर्भोत्पत्ति-लक्षणे**–रजोदर्शन बंद होते, अन्नावर इच्छा नसते, रुचि लागत नाही, आंबटाची इच्छा, तोंडाला पाणी सुटते. ओकारी, अंग जड, डोळे गळतात. ओठ व स्तनाचे मंडल यांवर काळेपणा, व स्तनात दूध उत्पन्न होते. **अव्यक्तगर्भजीवन**–आईवर अवलंबून असते म्हणजे परावलंबी असते. योनीत शुक्र पडल्यापासून योनि गर्भाशयातील स्राव व उष्णता यांनी त्याचे पोषण होते. गर्भ व्यक्त झाल्यावर गर्भाच्या त्वचेकडून (रोमकूपांच्या द्वारे) व नाळेने पोषण होते. गर्भाच्या बेंबीपासून नाळ निघून गर्भाशयाला वारेने चिकटते. मातेच्या हृदयापासून रस निघून गर्भाशयातील वारेत येऊन तेथून नाळेत व तेथून गर्भाच्या बेंबीत येतो. नंतर गर्भाच्या पक्वाशयात त्याच्या अग्नीने पचून प्रसादरूप घटक पुष्कळ असल्याने धातु, अवयव इत्यादींची पुष्टि करतो. तसेच त्याच्या त्वचेतील छिद्रांनीही रसच दूध रूपाने पोषण करतो. **गर्भवाढीचा हेतु**–रसाने व वाताने अवकाश निर्माण होऊन वाढ होते. आईकडून मिळणाऱ्या पोषक स्रावाने, उष्णतेने व काळाच्या परिणामामुळे स्वभावतः वाढ होते. **महिन्या-महिन्याची वाढ**–पहिल्या दिवशी शेंबडासारख्या स्वरूपात, दहाव्या दिवशी बुडबुड्यासारखा, पंधराव्या दिवशी घट्ट, विसाव्या दिवशी मांसाचा पिंड, पंचवीसाव्या दिवशी पाच महाभूतांची निर्मिति, व महिन्याच्या शेवटी ग्रंथीसारखे पाच आकार निरनिराळे होतात, त्यापासून पुढे हात पाय व डोके हे अवयव होतात. मते–पहिल्या महिन्यात १ कलल, २ द्रवस्वरूपातच शुक्रार्तव असतात. ३ घट्टपणा येतो. दुसऱ्या महिन्यात–घनता येते. गोल पिंड किंवा पिशवी सारख्या आकाराचा किंवा अर्ध्या गोलाच्या आकाराचा गर्भ होतो. पन्नास दिवसात अंकुर येतात व दोन महिन्यात डोके होते. शुक्रापासून अस्थि, अस्थिपासून मांस, दोहोपासून स्नायु होतात. तिसऱ्या महिन्यात हातपाय व डोके यांचे पाच गोळे होतात; अंगे व प्रत्यंगे यांचे सूक्ष्म विभाग होतात. भिन्नमते–शौनक–प्रथम शिर होते म्हणतात तर कृतवीर्य प्रथम हृदय होते म्हणतात; अशी अनेक मते आहेत पण धन्वन्तरि सर्व अंगप्रत्यंगे एकदम होतात असे प्रतिपादतात. प्रथम सूक्ष्म म्हण अव्यक्त पण काही काळाने ते व्यक्त होतात. त मतही असेच आहे. चवथ्या महिन्यात ती !

व्यक्त होतात. हृदयही चांगलेच व्यक्त झाल्याने निरनिराळ्या इंद्रियांच्या विषयांच्या इच्छा होतात. गर्भिणीला डोहाळे लागतात, म्हणून यावेळी द्विहृदा (दोन हृदयाची) असे गर्भिणीला म्हणतात. गर्भाला स्थिरत्व येते. अंगुळ्या पोट ओटीपोट व्यक्त होतात. केश येतात. पाचव्या महिन्यात इतर महिन्यापेक्षा मांस व रक्त ही अधिक वाढतात, पृष्ठवंशही होतो, मन अधिक जाणते होते. **सहाव्या महिन्यात** तोंड नाक डोळे कान स्नायु अस्थि नख केश लव बल वर्ण अधिक होतात, बुद्धि वाढते. **सातव्या महिन्यात** सर्व अंग प्रत्यंगांचे विभाग अधिक स्पष्ट होतात व सर्व धातु अंगोपांग पुष्ट होतात. स्थूल वातपित्त कफांनी तो संबद्ध होतो. जन्म व नंतर जीवन चालण्याच्या दृष्टीने सर्वांगसंपूर्ण होतो. म्हणून या महिन्यात जन्म झाला तर तो जगू शकतो; पण दीर्घजीवी नसतो. इतरहि गुण कमी असतात. एकमत–**सातव्या** महिन्यात तो जीवाने संयुक्त होतो. **आठव्या महिन्यात ओज अस्थिर होते.** गर्भात ओज असता गर्भ जन्मल्यास तो जगतो, ओज नसता जन्मल्यास तो मरतो. ओज असणे जीवनाचा हेतु आहे. या महिन्यात गर्भ सर्व लक्षणसंपन्न सर्वसंपूर्ण होतो. माते कडून गर्भ गर्भाकडून माता ओज घेतात. **नववा** दहावा अकरावा बारावा यांपैकी कोणत्याही महिन्यात गर्भिणी प्रसूत होते. नवव्यात सर्वलक्षणसंपन्न होतो; पूर्व जन्म आठवतो. **गर्भवासकाल**–दहा चांद्रमास. **योगक्षेम**–आईसारखाच. **जुळे**–अंतर्वायूने पृथक् झालेल्या दोन बीजात जीव आला की जुळे होते. **लक्षण**–दोन्ही कुशी उंच व बेंबीजवळ खळगा दिसतो. वायूने अनेक बीजात जीव आला तर तितके गर्भ होतात. **लिंगाचे कारण**–पुरुष शुक्राधिक्याने पुत्र, स्त्रीच्या शुक्राधिक्याने मुलगी होते. दोन्हींच्या साम्याने नपुंसक होतो. **गर्भाच्या लिंगाचे अनुमान**–गर्भ गोल व कूस उजवी उंच, उजव्या अवयवांची प्रथम हालचाल, उजव्या स्तनात प्रथम दूध, पुरुषी डोहाळे, पुरुषी विचार व स्वप्न सतत असणे यांवरून मुलगा होईल असे समजावे. या उलट डाव्या अवयवाच्या प्रथम हालचाली, डाव्यात प्रथम दूध, बायकी डोहाळे, इत्यादीवरून मुलगी होईल असे समजावे, **वर्ण**–शुक्र तुपाच्या पांढऱ्या रंगाच्या निवळीसारखे असल्यास गोरा, तेलासारखे तर काळा व मधासारखे तर सावळा रंग गर्भाचा होतो. आईने दूध इत्यादी मधुर द्रव्याचा आहार घेणे, पाण्यात पोहणे किंवा वागणे यामुळे गोरा होतो, तीळ इत्यादी छातीत जळजळ करणाऱ्या व आंबट आहाराने सावळा रंग होतो. जल व आकाशाचा वर्णकर, तेज महाभूताशी संपर्क आला तर गोरा, पृथ्वीवायु संपर्काने काळा व सर्वधातु साम्यत्वाने सावळा. तसेच देश कुळ यात जसा रंग असेल तसा होतो. **गर्भव्यापार**–अन्न नाही म्हणून मलमूत्र वात नाहीत; आईचा श्वासोच्छ्वास, झोप व इतर हालचालीने गर्भाच्या श्वासोच्छ्वास इत्यादीचे कार्य होते. **गर्भबुद्धि इत्यादी**–पूर्वजन्मातल्या अभ्यासाने निर्माण झालेले मनबुद्धि इत्यादिकांचे गुणदोष गर्भात उत्पन्न होतात. सतत शास्त्राभ्यासाने पुढील जन्मात सत्वभूयिष्ठ मन व पूर्वजन्माचे स्मरण होत असते. **प्रसवकाळ**–नववा महिना लागल्यानंतर दहावा लागेपर्यंत. यानंतर गर्भ गर्भाशयात असणे ही विकृती. **प्रसवगति**–ऊर्ध्व तिरकी व पालथी अशी तीन प्रकारची संभवते. **प्रकृति**–शुक्र आर्तव गर्भाशय काल मातेचा आहारविहार यांतील एक किंवा अनेक दोष अधिक होऊन प्रकृति होते. प्रकृतिकर दोषांच्या विपरीत गुणी आहारविहारांनी शरिरास बाधा होत नाही. **गर्भाच्या विकृतीची कारणे**–आईबापांची नास्तिक बुद्धि पूर्वजन्मीचे पाप व वातादिकांची दुष्टि. **गर्भाला अपाय करणारे भाव**–अतिमैथुन, अतिश्रम, फार ओझे, जड पांघरूण, अकाली जागरण व झोप, कठिण जागेवर बसणे, उकिडवे बसणे, शोक, संताप, भय, उद्वेग, मलमूत्रांचे आलेले आवेग आवरून धरणे, इच्छा दाबणे, उपवास, प्रवास, जड, तीक्ष्ण, उष्ण, अवष्टंभक भोजन. तांबडे वस्त्र वापरणे, आड खाचखळगे यांत पहाणे, मांस, दारू सेवन, उताणे निजणे, व स्त्रियांनी जे करू नये असे वाटेल ते वर्ज्य करावे. तसेच वांती रेच बस्ति रक्तस्राव आठव्या महिन्यापर्यंत वर्ज्य करावे. वर्ज्य न केल्यास ३ महिन्यापर्यंतचा गर्भ पडेल, कुशीत सुकेल किंवा मरेल. **डोहाळे पुरवले नाहीत तर होणारे रोग**–शरीर जड, बुद्धि मंद, थोटेपणा, चालण्यात दोष इत्यादी. तसेच गर्भपात गर्भविकृति होतात. **दुःखी असण्याचे**

कारण-पाळीच्या काळात स्नान उटणी केल्याने स्वभाव दुःखी होतो.

उपविष्टक-नागोदर-मक्कल-मूढगर्भ-विष्कम्भ-गूढगर्भ-जरायुदोषगर्भपातरूपाः (शार्ङ्ग. पू. ख. ७.१८१) **जातमृतस्य पूर्वरूपाणि—गर्भिण्याः सन्धिशोथोऽङ्गपाको विक्रामश्च गुरुर्भवेत्** (काखि. १०,१६५) **शोचन्त्याः परिदेविन्या प्रध्यायिन्या अङ्गुलिस्फोटशीलाया जटिलाया मलिनायाश्च अपत्यं न जीवति** (का. खि, १०.१६७)

विकृत वारेचे आच्छादन गर्भाला असणे हे अल्प दोषाने झालेली वारेचीच दुष्टि होय. गर्भ रोग ८ असून त्याची नांवे वर आहेतच. गर्भाशयात गर्भ मृत झाल्यास-गर्भिणीचे सांधे सुजतात. अंग पिकल्या सारखे होते. व चालणे जड होते. शोक करणाऱ्या, दुःखी, चिंता- ग्रस्त, बोटे मोडणाऱ्या व मलिन आचरणी स्त्रीचे अपत्य जगत नाही.

-काल-पु., **गर्भवासकालः, स दशमासरूपः** (चक्र. चचि. ५.१७२.) (सुउ. ४२.१५)
गर्भाचा गर्भाशयातील वसतीचा काळ १० महिने.

-कोश-पु., **शारीर० गर्भाशयः** (सुसू. ३३.१३)
गर्भाशय.

-कोष-पु., **शारीर० गर्भकोशः, गर्भाशयः** (सुसू. ३३.१३) गर्भाशय.

-कोषपरासंग-पु., **गर्भाऽऽशयस्याऽतिशयेन निरोधः, स्वस्थानात्परस्थानं गत्वा गर्भस्य सङ्गः निरोध उत्पद्यते । अनेन प्रकारेण परासङ्ग इति केचित्** (सुसू. ३३.१३)
गर्भ अडतो तेव्हां गर्भाशयाचा रोध (अडथळा) होतो. गर्भाशयाचा अतिशय रोध. गर्भाशयाखेरीज अन्य ठिकाणी गर्भ राहिल्यामुळे झालेला रोध.

-कोष्ठ-पु., न., **शारीर० गर्भार्थः कोष्ठः गर्भकोष्ठः** (चनि. ३.१३)
गर्भाशयः (असंशा. २)
गर्भाकरिता जो कोष्ठ-स्थान आशय तो गर्भकोष्ठ. गर्भस्थान, गर्भाशय.

-कोष्ठविशुद्धि-स्त्री.. **गर्भकोष्ठस्य शोधनम्** (चशा. ८.३१) (असंशा. ४)
गर्भाशयाची शुद्धि.

-क्षमा-वि., स्त्री. **गर्भधारणयोग्या-स्त्री.** (असंशा. ३)
गर्भधारण योग्य-स्त्री.

-क्षय-पु., **गर्भरोग० वर्धमानकुक्षित्वह्रासपूर्वकः गर्भस्य क्षयः, लक्षणम्-गर्भक्षये गर्भास्पंदनमनुन्नत-कुक्षिता च** (सुसू. १५.१२)
गर्भाचा क्षय. चिन्हे-गर्भाची हालचाल किंवा गर्भाच्या अवयवातील हृदयाचे स्पंदन न होणे, वाढत जाणारी कूस कमी कमी होत जाणे.

-गति-स्त्री., **गर्भाशये गर्भस्थितिः, प्रसवे गर्भनिर्गममार्गः, गतिस्त्रिविधा-ऊर्ध्वा, न्युब्जा तिर्यक्च** (असंशा. ४)
गर्भाशयात गर्भाची स्थिति; अस्तित्व. प्रसूतीच्या वेळी गर्भाचा बाहेर जाण्याचा मार्ग-जाण्याची गति. गति ३ प्रकार-(१) वरची. (२) खालची किंवा पालथी व (३) तिरकी.

-गृह-न., **अन्तर्गृहम्, बृहद्गृहमध्येऽपरं क्षुद्रगृहम्** (ड. सु. उ. ६४.२५-२६) (चसू. ६.१४)
मधले घर. माजघर, अंतःपुर; मोठ्या घरात दुसरे लहान घर. खोली, मधली खोली.

-छिद्र-न., **गर्भमार्गः** (सुशा. ५.३९)
गर्भ बाहेर जाण्याचा मार्ग. गर्भाशयाचे द्वार-तोंड.

-च्यवन-न., **लक्षण० गर्भपतनम्** (कासू. २२.१४ असंशा. ४)
गर्भ पडणे. गर्भपात.

-च्यावनमन्त्र-(परिव०) पु., **मूढगर्भनिःसरणार्थं मन्त्रः** (सुचि. १५.५-८)
अडलेला गर्भ पडावा-बाहेर यावा म्हणून म्हणावयाचा मंत्र.

-ज-वि., **गर्भाज्जातः 'अष्टौ गर्भजा गदाः'** (शार्ङ्गधर पूर्व ७.१८१)
यथा-गर्भजा गदा गर्भरोगा उपविष्टकगर्भोदयोऽष्टौ
गर्भापासून झालेला. गर्भामुळे होणारे आठ रोग. उपविष्टक गर्भ इत्यादी. पहा 'गर्भ'.

-द-पु., **वनस्पति० पुत्रजीवः** (रा. परि. ९.३१)
कोल्हापुराकडे प्रसिद्ध. याच्या फुलांच्या माळा गळयात घालतात.

-दात्री-स्त्री., **वनस्पति० पुत्रदा** (रा. परि. ४.२७)
हिंगणबेटाच्या झाडासारखी वनस्पती. रजोदोष-नाशक.

-दाह-पु., **गर्भरोग०** (कासू. २२.१४)
गर्भाचा दाह. अंतर्दाह.

-द्रावण-न., **संस्कार० गर्भद्रुतिः** (र. ८.७२)
पाऱ्याच्या एका संस्कारातील एक प्रकार. पाऱ्याल

सोन्याचा (अभ्रक इ० चाही) घास (ग्रास) दिल्यानंतर व सोने पाऱ्याशी मिश्र झाल्यानंतर पाऱ्यात ते विलीन होणे त्याला गर्भद्रावण म्हणतात.

–द्रुति–स्त्री., **संस्कार० रसस्य गर्भेऽभ्रलोहादिकानां द्रुतिः रसीभवनम्; कवलितस्य द्रव्यस्य पारदगर्भे द्रुतीकरणम्** (र. ८.८०)
पाऱ्याच्या गर्भात अभ्रक, धातू यांची द्रुति. पाऱ्याशी एकरूप होणे. पहा ' गर्भद्रावण.'

–धारिणी–स्त्री., **शारीर० अपरा** (चक्र. चशा.८.३२)
गर्भ धारण करणारी वार.

–धृष्–स्त्री., **यदनुष्ठानाद्गर्भः स्थितिं दधाति** (अहृशा. १.४३)
गर्भधारण करणारे उपचार.

–नाडी–स्त्री., **गर्भमार्गः अपत्यपथः** (सुशा. १०.९)
गर्भाचा मार्ग. (अपत्य गर्भाशयातून योनीवाटे बाहेर येण्याचा मार्ग.)

–नाडीप्रबन्ध–पु., **गर्भनाड्याः बंधनम्** (सुशा. १०.९)
गर्भाच्या नाळेचा बंध. वार.

–नाभिनाडी–स्त्री., **गर्भनाडी, नाभिनाडी, नाडी, गर्भनालम्** (सुशा. ३.३१) **'गर्भनाभिनाडी मातृरसवहनाड्यां प्रतिबद्धा'** (सुश्रुतः,) **गर्भस्य नाभ्यां प्रतिबद्धा नाडी, नाड्यां प्रतिबद्धा अपरा, तस्यां धमनीभिः मातृहृदयं (प्रतिबद्धं)** (असंशा. २) **गर्भनाडीमातुराहाररसवीर्यमभिवहति । 'गर्भं कुल्येव केदारं नाडी प्रीणाति तर्पिता '** (सुशा. ३.३१–३२ ड.)
गर्भाची नाळ. ही आईच्या रसवाहिन्यांशी संयुक्त असते. गर्भाच्या बेंबीला नाळ लागलेली असते. त्या नाळेला आईच्या गर्भाशयात वार संबद्ध असते. व वारेशी रसवाहिन्यांनी मातेचे हृदय संयुक्त असते. गर्भाची नाळ आईच्या आहारापासून उत्पन्न झालेल्या रसातील सार घेऊन गर्भाचे पोषण करते. पाटाने शेताला जसे पाणी तसे.

–निर्गम–पु., **स्वस्थानाद्गर्भस्य निःसरणार्थं गमनम्** (सुशा. १०.९)
गर्भाशयातून बाहेर पडण्याची गर्भाला प्राप्त झालेली गति.

–निर्हरण–न., **उपक्रम० गर्भस्याऽऽहरणम्** (सुचि. १५.५)
उपचार–गर्भ बाहेर काढणे.

–पतन–न., **गर्भरोग० गर्भस्य पातः अकालपतनम् ग्राम्यधर्मयानवाहनादीनि गर्भपतनकारणानि** (सुशा. १०.५७)
गर्भपात–गर्भ अकाली पडणे. संभोग, गाडी-घोडा यांवरून प्रवास करणे, चालणे, इत्यादी गर्भपाताची कारणे.

–परिक्षय–पु., **गर्भरोग० गर्भशोषः, गर्भपरिक्षये मृगाजाविवराहाणां संस्कृतान् गर्भान्वाञ्छति वसाशूल्यप्रकारादीन् भोक्तुमिच्छति** (ड. सुसू.१५.३१–३४)
गर्भ सुकणे. त्याचे पोषण होऊन वाढ न होता क्षीण होणे. अशा वेळी हरीण, शेळी, मेंढी, डुक्कर यांच्या गर्भाचे मांस तसेच मांसाची वसा सळईला टोचून भाजलेले मांस खाण्याची इच्छा गर्भिणीला होते. म्हणून योग्य तऱ्हेने ते तयार करून द्यावे.

–परिवर्तन न., **गर्भस्य परितश्चलनम्** (काजातिसूत्रीय)
प्रसूतीला सुलभ होईल अशा अवस्थेत गर्भाला फिरवून ठेवणे.

–परिवृद्धि–स्त्री., **गर्भवृद्धिः** (सुशा. ४.३७)
गर्भाची वाढ.

–परिस्राव–पु., **स्त्रीरोग० गर्भाशयाद्गर्भस्याकाले नाम चतुर्थमासात्पूर्वं च्युतिः, गर्भस्रावः** (चचि. ३०.१००)
गर्भस्राव. अकाली म्हणजे चवथ्या महिन्याच्या आत गर्भ पडणे.

–पात–पु., **गर्भविच्युतिः, लक्षणम्—' आचतुर्थात्ततो मासात् स्थिरशरीरस्य पातः पञ्चमषष्ठयोः।' चतुर्थमासादनन्तरं घनावयवत्वान्मूढगर्भो भवति पञ्चमषष्ठयोरित्युपलक्षणं सप्तमादिमासमप्युपलक्षयति ।** (गयी) **अन्ये तु पञ्चमषष्ठयोरेव पातः सप्तमादिषु दोषवैगुण्याद्विप्रसव इति आचार्यप्रामाण्याद्व्यवहाराच्च मन्यंते, मूढगर्भः** (सुनि. ८.१०) **गर्भिण्या बहुमूर्च्छिताया गर्भः पतति** (काखि. १०.१६१)
गर्भाचा रोग. अकाली गर्भ पडणे. तीन महिन्यात गर्भस्राव. पुढे नऊ महिन्याच्या आत स्थिर शरिराच्या गर्भाचे पतन–गर्भपतन. अन्यमत-- सहाव्या महिन्याच्या आतले गर्भाचे पतन म्हणजे गर्भपात; व सातव्या, आठव्या, नवव्या महिन्याचे आतले गर्भपतन म्हणजे विप्रसव–विकृत प्रसव म्हणतात.

-पातन-न., उपक्रम० **गर्भस्यौषधियन्त्रशस्त्रादिभिरुपायैः पतनार्थं प्रयोगः, 'अविषह्ये विकारे तु श्रेयो गर्भस्य पातनम्'** (सुचि. १५.११)
उपचार-औषधि, यंत्र, शस्त्र इत्यादी उपायांनी गर्भाच्या पातनाकरिता करावयाचे उपचार.

-पातिनी-स्त्री., वनस्पति० **कलिकारी** (ध. ४.९)
कळलावी.

-प्रस्रवण-न., **गर्भस्रवणम्** (सुनि. ८.१०)
गर्भस्राव. चवथ्या महिन्याच्या आतला गर्भ पडणे.

-बाधाभय-न., **गर्भस्य पीडाविषयकं भयम्** (सुशा. ३.१९)
गर्भाला पीडा होण्याची भीति.

-भागप्रपीडन-न., **गर्भावयवदुष्टिः, सम्प्राप्तिः— 'दोषाऽभिघातैर्गर्भिण्या यो यो भागः प्रपीड्यते। स स भागः शिशोस्तस्य गर्भस्थस्य प्रपीड्यते** (सुशा. ३-१७)
माता च गर्भे प्रधानं कारणम्, येनाऽऽसेकात् प्रभृति प्रसवपर्यन्तं मातुरेव गुणदोषावनुविदधाति गर्भः (चक्र. चशा. ३.३)
गर्भाच्या अवयवांची दुष्टि. गर्भिणीचा जो जो भाग दोषांच्या आघातांनी विव्हल होतो, विकृत होतो, तो तो गर्भाशयातील गर्भाचा भाग विकृत होतो. माता हीच गर्भाचे मुख्य कारण आहे. यामुळे गर्भधारणेपासून प्रसूतीपर्यंत मातेच्याच गुणदोषांचे धारण गर्भ करतो.

-मातृ-स्त्री., **गर्भिणी** (अहृशा. २.६२) गर्भिणी.

-मार्ग-पु., शारीर० **अपत्यपथः** (असंशा. ३)
गर्भ बाहेर येण्याचा मार्ग.

-मोचन-न., **स्वबन्धाद्गर्भस्य विमोचनम्** (सुनि. ८.३)
मातेशी असलेले गर्भाचे बंधन सुटणे. गर्भ बाहेर येणे, जन्म.

-यन्त्र-न., यन्त्र० **सर्वं यन्त्रं भूम्युदरे एव अवस्थितं विद्यात्तद्गर्भयन्त्रम्, 'गर्भयन्त्रं प्रवक्ष्यामि पिष्टिकाभस्मकारणम्। चतुरङ्गुलदीर्घां तु त्र्यङ्गुलोन्मितविस्तराम्। मृण्मयीं सुदृढां मूषां, वर्तुलं कारयेन्मुखम्।...कर्षैस्तुषाऽग्निना भूमौ स्वेदयेन्मृदुमानवित्** (र. ९. ३०-३३)
एक यंत्र. जमिनीमध्ये जे यंत्र असते ते. चार अंगुले खोल व ३ अंगुले विस्ताराची (लांबी-रुंदीची) मातीची वर्तुलाकार तोंडाची बळकट मूस, धान्याचे तुष-कोंडा तिच्या भोवताली घालून अग्नि द्यावा. पाऱ्याच्या पिष्टीचे भस्म करण्याला उपयुक्त.

-रस-पु., **शुक्रशोणितसंयोगेन कललावस्थायां गर्भस्य रससाररूपता** (चसू. ३०.९०)
गर्भाशयात शुक्र व आर्तव यांच्या संयोगानंतर जे कलल निर्माण होते, त्यात मातेच्या रसधातु इत्यादी धातूंच्या साररूपाने आलेला रस. गर्भरस.

-रूप-न., **गर्भलक्षणम्** (चशा. २.८)
गर्भाचे रूप, गर्भाचे लक्षण.

-लक्षण-न., **लब्धगर्भाया लक्षणम्** (सुशा. २.४९)
गर्भाचे लक्षण. गर्भ असलेल्या गरोदर स्त्रीचे लक्षण.

-लिङ्ग-न., **गर्भलक्षणम्** (चशा. २.२३)
गर्भाचे लक्षण-रूप.

-वास-पु., **गर्भस्य गर्भाशये वासः, स कलियुगे दशमासिकः, कृतयुगे सप्तरात्रावधिकः, त्रेतायामष्टमासिकः** (काशा. ४)
गर्भाचा गर्भाशयात निवास, राहणे. कलियुगात दहा महिने. सत्य युगात सात रात्री, त्रेतायुगात आठ महिने.

-विघातक-वि., **गर्भघातकरः भावः** (चशा. ४.४३)
गर्भाचा घात करणारा. गर्भाची विकृति करणारा.

-विच्युति-स्त्री., **गर्भविमुक्तिः गर्भस्याकालपतनम्** (सुनि. ८.९)
अकाली गर्भस्राव, गर्भपात.

-विद्रव-पु., **गर्भस्रावः अनतिघनावयवत्वेन विशेषेण द्रवरूपतया गर्भविद्रवः** (मधुकोशः मानिमूढगर्भनिदानम्।)
गर्भस्राव. घनावस्था पूर्णत्वाने न आलेला द्रवरूप गर्भ पडणे.

-वृद्धिप्रपीडन-न., **गर्भवृद्धिजं प्रपीडनम्** (अहृनि. ७.१४)
गर्भाच्या वाढीमुळे पीडा होणे (अपान वायूचा प्रकोप होण्यामुळे.)

-वेश्मन्-न., **गृहान्तर्वर्तिगृहम्** (हे अहृसू. ३.१६)
घरातले घर. माजघर.

-व्याकरण-न., **गर्भविषयकं विवरणम्** (सुशा. ४.१)
गर्भासंबंधी विवरण.
अध्याय० (सुशा. ४.१)
गर्भासंबंधी विवरण असलेला अध्याय.

–व्यापद्–स्त्री., **गर्भसम्भवजो व्याधिः** (असंशा. ४.१)
गर्भामुळे उत्पन्न होणारा रोग.
गर्भव्याधिः मरणं वा तस्य लक्षणम्–गर्भिण्याः नेत्रे मुस्तोत्थिताकारे, कर्णौ पादौ च शीतलौ, केशाश्च जटिलास्तस्या गर्भो विपद्यते । (काखिल. १०.१६१) **गर्भिण्याः नाभ्याः उपरिष्टाद्गर्भ उभे पार्श्वे निषेवते मध्ये वा तिष्ठति सोऽपि विपद्यते** (काखिल. १०.१६३) **गर्भिण्याः सन्धिमोक्षे रुक् मृष्टान्नेऽरुचिर्निश्चेष्टः स्वप्नकामायास्तस्या गर्भो विपद्यते** (काखिल. १०.१६४) **गर्भमृत्युहेतवः– मातुर्मानसाऽऽगन्तुभिरुपतापैः प्रपीडितः तथा व्याधिभिश्च प्रपीडितः कुक्षौ गर्भो व्यापद्यते** (सुनि. ८.१३)
गर्भाचा रोग किंवा मरण. लक्षणे–गर्भिणीचे डोळे नागरमोथ्यासारखे फुगलेले, कान व पाय थंडगार. केसांच्या जटा होतात तेव्हा तिचा गर्भ मरतो किंवा मेलेला असतो. बेंबीच्या वर जो गर्भ दोन्ही बाजूला पसरलेला असतो किंवा बेंबीमध्ये असतो तो मरतो. झोपाळू गर्भिणी हातपाय मोकळे करते तेव्हा वेदना होतील, पक्वान्नांची अरुचि असेल व गर्भही हालचाल करीत नसेल तर तो गर्भ मरतो. मातेच्या मानसिक वा आगन्तुक कारणांनी तसेच रोगांनी पीडलेला गर्भ मरतो.

–शङ्कु–पु., **यन्त्र० गर्भनिर्हरणार्थं उपयुक्तस्तत्स्वरूपं शङ्कुतुल्योऽष्टाङ्गुलः प्रणताग्रो मूढगर्भ आहरणे** (असंसू. ३४ (अहसू. २५.३२)
गर्भ काढण्याकरिता उपयोगी. शंकूसारखा आठ अंगुळाचा खाली वळलेल्या टोकाचा. मूल अडल्यास ते काढण्याकरिता.

–शय्या–स्त्री., **शारीर० गर्भः शेते अस्यामिति गर्भशय्या नाम गर्भाशयः** (सुशा. ५.३९)
गर्भाची शय्या, गर्भाशय.

–शल्य–न., **गर्भ एव शल्यम्** (चशा. ८.३१) **गर्भशल्यमाहार्याणां श्रेष्ठम्** (चसू. २५.४० असंसू. १३)
गर्भरूपी शल्य. बाहेर काढावयाच्या सर्व शल्यात गर्भ हे शल्य काढण्याला अति कठीण म्हणून श्रेष्ठ.

–शातन–न., **गर्भपातनम्** (सुनि. ८.३)
गर्भ पाडणे.

–शोणित–न., **गर्भसम्बन्धि रक्तम्** (काखिल. ९.३७–३८) गर्भाचे रक्त.

–शोष–पु., **गर्भरोग० गर्भस्य शुष्कत्वम्, तत्रोपचरणं गर्भशोषे...क्षीरं परममुच्यते** (काखि. २२)
गर्भ शुष्क होणे. दूध देणे हे उत्तम.

–संग–पु., **गर्भरोग० कर्म, 'विलोमापानवायुना गर्भो जीवन्यदि न निःसरेत् स गर्भसङ्ग इत्युक्तः** (र. २२.१००) **जीवतो गर्भस्य सङ्गोऽप्रसवः** (इन्दु असं.४) **सङ्गास्त्रिविधाः 'स्वभावगता अपि त्रयः सङ्गा भवन्ति शिरसो वैगुण्यादंसयोर्जघनस्य वा** (सुचि. १५.४) **तत्सङ्गेऽनिलो हेतुः, अत्रानिलः प्रसूतिमारुतः, 'गर्भसङ्गे तु योनिं धूपयेत्'** (सुशा. १०.११)
गर्भ अडणे. अपान वायूच्या दुष्टीमुळे गर्भ जर बाहेर पडत नसेल तर त्याला गर्भसंग म्हणतात. प्रकार तीन–डोके, अंस (खांदे) व ढुंगण यांच्या वैगुण्यामुळे संभवतात. अशा वेळी योनीला धूप द्यावा.

–संधारण–न., **गर्भस्थापनम्** (सुशा. १०.५७)
गर्भस्थापन.

–संपीडन–न., **गर्भजन्यप्रपीडनम्** (चसू. १८.६)
गर्भामुळे होणारा त्रास.

–संभवद्रव्य–न., **गर्भस्य सम्भवः उत्पत्तिस्तद्धेतुभूतं द्रव्यं शुक्रशोणितादि** (सुसू. ४.५)
गर्भाच्या उत्पत्तीला कारण असणारे द्रव्य, शुक्र, रज (आर्तव.) इ०

–संभवा–स्त्री., **वनस्पति० एलाभेदः, भद्रैला** (रा. ६.७) **द्र० 'एला'**
मोठी वेलची.

–संस्थान–न., **गर्भस्याऽऽगमनप्रकारः यथा मूढगर्भस्य आगतिः** (असंशा. ४)
गर्भाचा बाहेर येण्याचा प्रकार. आडव्या आलेल्या मुलाची स्थिति.

–समय–पु., **प्रसूतिसमयः** (चशा. ८.३२)
प्रसूतीची वेळ.

–स्थ–वि., **गर्भावस्थायां स्थितः** (सुशा. २.५३)
गर्भातला, गर्भावस्थेतला.
गर्भाशयस्थः (असंशा. २.६५)
गर्भाशयात असलेला.

–स्थापन–न., **गर्भस्य स्थिरीकरणम्** (चशा. ८.२०) (चशा. ८.२४)

वि., द्रव्यगण० गर्भस्थापनवर्गः प्रजास्थापनवर्गः (चशा. ८.२०) ऐन्द्री–ब्राह्मी–शतवीर्या–सहस्र–वीर्या–अमोघा–अव्यथा–शिवा–अरिष्टा–वाट्य-पुष्पी–विष्वक्सेनकान्ता, इति दश इमानि प्रजास्थापनानि भवन्ति (चसू. ४.१८) गर्भस्थापनार्थं पान–स्नानधारणादिभिरुपयोगोऽस्य वर्गस्य उक्तः (असंशा. १) गर्भसंधारणार्थं क्षीरमुत्पलादिसिद्धं पाययेत् (सुशा. १०.५०)

गर्भ स्थिर राहण्यास कारण होणारा द्रव्यांचा वर्ग. गोरक्षकर्कटी, (चिभडे) ब्राह्मी, लहान दूर्वा, मोठी दूर्वा, पाडळ, गुळवेल, हिरडा, कुटकी, पिवळा चिकणा व गव्हला यांचा पिणे, स्नान, अंगावर धारण करणे इत्यादी प्रकारांनी उपयोग करावा. गर्भ राहण्याला निळे कमळ इ० नी सिद्ध दूध द्यावे.

–स्थापनविधि–पु., गर्भस्थिरीकरणविधिः, अयं विधिः गर्भस्रावपातयोः साध्याऽवस्थायामुपयुक्तः (चशा. ८.२४)

गर्भ स्थिर करण्याचा विधि. हा गर्भाचा स्राव, पतन यात साध्यावस्थेत उपयुक्त.

–स्फुरण–न., गर्भस्यावयवानां चलनम्

गर्भाचे फुरफुरणे, कंप, गर्भाच्या अवयवांची हालचाल, चलनवलन.

–स्राव–पु., गर्भरोग० गर्भप्रस्रवणम्, गर्भस्य द्रवावस्थायां विमुक्तिः, 'मासचतुष्टयं यावद्गर्भविमुक्तिः स्रावरूपा भवेत्' (भोजः, गयिटीकायाम्) (सुनि. ८.१०)

पूर्वरूपम्–'स्त्री चेदापन्नगर्भा परिहार्याण्यासेवेत तदा बस्तिपार्श्वश्रोणियोनिमुखेषु शूलं पुष्पदर्शनं च स्यात्' (असंशा. ४) साध्यासाध्यत्वम्–'असम्पूर्णत्रिमासायास्तु पुष्पदर्शने गर्भः प्रायो न तिष्ठत्यसञ्जातसारत्वात्' (असंशा. ४) चिकित्सा गर्भिणीं मृदुसुखशिशिरास्तरणशयनस्थामीषदवनतशिरस्कां शीतप्रदेहपरिषेकादिभिरुपाचरेत्' (सुशा. १०.५७)

सहस्रधौतेन सर्पिषाऽधोनाभेः सर्वतः प्रदिह्यात्। अतिस्रवति तु रक्ते शशैणहरिणरुधिरं वा सक्षौद्रं पाययेत्। जीवनीयशृतं वा क्षीरं पिबेत्। रक्तपित्तक्रियाश्च शोधनवर्ज्याः प्रयुञ्जीत। सौम्याश्च मनोऽनुकूलाः कथाः शृणुयात्। अदृष्टशोणितां तु पलाण्डुरससिद्धं क्षौद्रयुक्तं सर्पिः पाययेत् (असंशा. ४.२–५)

आमान्वये विरुद्धोपक्रमत्वाद्रूक्षशीतानि प्रयुञ्जीत प्रागुपवासम्, ततो दुरालभाऽमृतोशीरपर्पटकघनचन्दनातिविषाबलाकटुङ्गधान्याकक्वाथपानम्। तृणधान्यशालिषष्टिकपेयानामशनं च मुद्गादियूषैः। आमगर्भे तु पतिते मद्यानामन्यतमं सामर्थ्यतः पाययेत्। गर्भकोष्ठविशुद्ध्यर्थमार्तिविस्मरणार्थं च। ततः प्रीणनैर्बलानुरक्षिभिरस्नेहैराहारैरादोषधातुक्लेदसिद्धेः। आमगर्भशेषेण हि पुनः पुनरकुशलमनुषज्ज्येत तस्मात्तीक्ष्णैरनवशेषयन्नुपाचरेत्। ततःपरं स्नेहपानैर्बस्तिभिराहारैश्च दीपनीयपाचनीयजीवनीयबृंहणीयमधुरवातहरैरिति। (असंशा. ४.७–९)

यावन्तो मासा गर्भस्य तावन्त्यहानि स्त्रियं उद्दालकादीनां लवणस्नेहवर्जितयवागूभिः पाचनीयोपसंस्कृताभिरुपाचरेत् लंघनपूर्वम्। पतितगर्भाया बस्त्युदरशूलेषु पुराणगुडं दीपनीयसंयुक्तं पाययेत् (ड. सुशा. १०.५७)

गर्भस्रावपरिहारार्थं गर्भस्रावप्रथायां प्रातिमासिकोक्तान्क्वाथान्योजयेत् (सुशा. १०.६२–६४) (असंशा. ४.५३–५९)

गर्भ स्रवणे. चार महिन्यांच्या आत द्रवस्वरूप स्रावासारखा गर्भ पडतो. **पूर्वरूप**–बस्तीच्या दोन्ही बाजू कंबर योनीचे द्वार यात शूल व रजःस्राव. **असाध्यत्व**–तीन महिने पुरे होण्याच्या आत पाळी आली तर गर्भ टिकत नाही. कारण गर्भाच्या शरिरात घन असे अवयव बनलेले नसतात. **उपचार**–पूर्व रूपे दिसूं लागताच बाधक वस्तु सोडून गर्भ स्थिर करणारी द्रव्ये सेवन करावीत. मऊ थंड सुखकारक अशा अंथरुणावर मान खाली लववून गर्भिणीला निजवावे व थंड उटणी लावावी. थंड पाणीहि शिंपडावे. सहस्रधौत तुपाने बेंबीच्या खाली सर्वत्र चोपडावे, अतिस्राव होत असेल तर ससा हरीण काळवीट यांचे रक्त मध घालून द्यावे, जीवनीय गणाने सिद्ध दूध पाजावे, रक्तपित्ताचे शामक उपचार सर्व करावेत. सौम्य, मनाला आवडणाऱ्या कथा सांगाव्यात. रजःस्राव दिसत नसेल तर कांद्याच्या रसाने सिद्ध असे तूप मध घालून पाजावे. आमाचा संबंध असेल तर प्रथम लंघन घालून रूक्ष थंड अशी द्रव्ये द्यावीत. धमासा, गुळवेल, काळा वाळा, पित्तपापडा, नागरमोथा, चंदन, अतिविष, चिकणा, दिंडा, धणे यांचा काढा

पाजावा. गवती धान्ये, साळी, साठे तांदूळ, यांची पेज, मूग इत्यादिकांच्या कढणाबरोबर पाजावी. आमगर्भ पडला तर कोणतेही मद्य शक्तीप्रमाणे पाजावे; याने गर्भाशयाची शुद्धि होते आणि वेदना जाणवत नाहीत. नंतर शक्ति राखणारे आवडणारे रूक्ष असे आहार द्यावेत म्हणजे दोष व धातूंतील त्रासदायक ओलावा नाहीसा होतो. आमगर्भ शिल्लक राहिला तर पुनः पुन्हा प्रकृति बिघडते म्हणून तीक्ष्ण औषधांनी तो काढून टाकावा व उपचार करावे, नंतर स्नेह पाजून बस्ति देऊन आहारही स्निग्ध दीपक पाचक जीवनशक्ति वाढविणारी पौष्टिक गोड वातहारक अन्नपान व औषधे द्यावीत. जितक्या महिन्यांचा गर्भ असेल तितके दिवस लंघन देऊन कोद्रूची पेज मीठ व तूप तेल न घालता पाचक द्रव्ये घालून पाजावी. गर्भ पडल्यावर बस्ति पोट यात शूल असेल तर जुना गूळ दीपक द्रव्यांबरोबर पाजावा. गर्भस्राव होण्याची खोड जावी म्हणून प्रत्येक महिन्याला द्यावयाचे सांगितलेले काढे द्यावेत.

(-स्रावी) स्त्री., **गर्भं स्रवति इति । रोग० वन्ध्यत्वम्, यत्र चतुर्थमासात्प्राक् गर्भिण्याः गर्भः स्रवति** (र. २२.४)
स्त्रियांचा रोग. चार महिन्यांच्या आतला गर्भ स्रवणे. वंध्यत्व.
स्त्री., **वनस्पति० हिन्तालः** (रा. ९.९७) शिंदी.

-स्रू-स्त्री., **गर्भं स्रवति इति गर्भस्रूः । गर्भस्राविणी** (काचिगुल्म. अ. १५-१७)
गर्भस्राव होणारी.

-हृदय-न., **गर्भावयव० गर्भस्य हृदयम्** (सुशा. ३.१८)
गर्भाचा अवयव. गर्भाचे हृदय.

गर्भात्मन्-पु., **अन्तरात्मा, जीवः, 'गर्भात्मा ह्यन्तरात्मा यस्तं जीव इत्याचक्षते'** (चशा. ३.८)
गर्भाचा आत्मा. जीव.

र्भाधान-न., **गर्भस्योत्पादनार्थं क्रिया** (सुशा. १०.५६)
गर्भाचे उत्पादन होण्याकरिता करावयाची क्रिया.

ाप्यायन-न., **गर्भपोषणम्, गर्भवृद्धिः** (सुशा. १०.६४-६५) गर्भाचे पोषण, गर्भवृद्धि.

र्भाम्भस्-न., **गर्भोदकम्** (असंउ. १)
गर्भाच्या भोवती असणारे पाणी.

गर्भारि-स्त्री., **वनस्पति० एलाभेदः सूक्ष्मैला** (रा. ६.६९) द्र० **'एला'**
लहान वेलची. वेलदोडा.

गर्भार्थिनी-स्त्री., **अपत्यकांक्षिणी** (सुचि. १५.३५) **गर्भकांक्षिणी** (चचि. ११.७७)
गर्भाची इच्छा करणारी, मुलाची इच्छा असलेली.

गर्भावक्रान्ति-स्त्री., **गर्भस्य मेलकः उत्पत्तिः** (चशा. ३.१, चशा. ४.१) गर्भाची उत्पत्ति.

गर्भावक्रान्तिशारीर-न., **अध्याय०** (सुशा. ३.१) (चशा. ४.१) (काशा.)
गर्भाची उत्पत्ति दिलेला अध्याय.

गर्भाशय-पु., **स्त्रीशारीर० योन्यास्तृतीयाऽऽवर्ते तस्य स्थानम्** (सुशा. ५.४३-४५) **'धरा गर्भाशयः प्रोक्तः'** (भाप्र) **स आशयविशेषः** (सुशा. ५.८)
गर्भाधारः यत्र गर्भशय्या प्रतिष्ठिता (ड. सुसू. १४.१८)
गर्भस्याशयः अवस्थानप्रदेशः (सुनि. ८.३)
तस्य स्थानम्-स्त्रीणां तु बस्तिपार्श्वगतो गर्भाशयः संनिकृष्टः (सुचि. ७.३३) **भगस्याऽधः स्त्रियाः बस्तिरूर्ध्वं गर्भाशयः स्थितः । गर्भाशयश्च बस्तिश्च महास्रोतःसमाश्रितौ** (वैतरणः डल्हणटीका) (सुचि. ७.३३)
रूपम्-'यथा रोहितमत्स्यस्य मुखं भवति रूपतः। तत्संस्थानां तथारूपां गर्भशय्यां विदुर्बुधाः ॥' (सुशा. ५.४४-४५) **स जरायुणा परिवीतः** (काशा गर्भावक्रान्ति अ. ९) **आर्तववहस्रोतसां मूलं गर्भाशयः** (सुशा. ९.१२) **'सूक्ष्माः केशप्रतीकाशा बीजरक्तवहाः सिराः । गर्भाशयं पूरयन्ति मासाद्बीजाय कल्पते'** (इति विश्वामित्रः सुसू. १४.१०).
गर्भाशय. योनीच्या आत तिसऱ्या वर्तुळ विभागात वळणावर याचे स्थान आहे. गर्भाचे आधार स्थान. स्त्रीच्या बस्तीच्या मागे लागून गर्भाशयाचे स्थान आहे. **आकार** रोहित माशाच्या तोंडासारखे गर्भाशयाचे तोंड असते. आणि त्याच्या आकाराचा तो असतो. बाहेर तोंड लहान पण आत मोठा अवकाश असतो. त्याच्यावर अंतस्त्वचेचे आवरण असते; तिने तो वेष्टिलेला असतो. सूक्ष्म केशवाहिन्या शिरा गर्भाशयात रक्त पूरण करतात, महिन्याच्या अंतरा अंतराने बीजही पुरवितात.

गर्भाशयबीजभाग–पु., स्त्रीकरभाव० गर्भाशयोत्पत्ति–बीजभागः, गर्भाशयस्य तथा बीजस्यार्तवरूपस्य जनको भागः (चक्र. चशा. ४.३० चशा. ४.१४) गर्भाशय ज्या पासून उत्पन्न होतो तो बीजातील अंश. गर्भाशय व शुक्र आर्तवाचा निर्माता जो बीजातील अंश तो.

गर्भाशयशूल–पु., लक्षण० गर्भाशये शूलः स शूलः गर्भाशयकटिवङ्क्षणेषु भवति (सुशा. १०.५७) गर्भाशयात शूल होणे, हा शूल गर्भाशय कमर व जांघ यात होतो.

गर्भासना–स्त्री., स्त्रीशारीर० गर्भाशयः (चसि. ९.६२) गर्भाशय.

गर्भास्पन्दन–न., लक्षण० गर्भस्याचलनं । निश्चलत्वम्, अन्तर्मृतगर्भलक्षणम् (सुनि. ८.१२) (असंशा. ४) गर्भाचे चलनवलन न होणे, निश्चलपणा. आत गर्भ मेल्याचे लक्षण.

गर्भिणी–स्त्री., स्त्रीणामवस्था० गर्भयुक्ता स्त्री (चनि. ३.१४) गर्भवती (अहृसू. १४.९)

सामान्यलक्षणम्–स्तनयोः कृष्णमुखता रोमराज्युद्गमः । अस्याः अक्षिपक्ष्माणि संमील्यन्ते अकामतश्छर्दयति, शुभाद् गन्धादुद्विजते, प्रसेकः सदनं च भवति (सुशा. ३.१४–१५) आर्तवाऽदर्शनमास्यास्रवणमनन्नाभिलाषोऽरोचकोऽम्लकामता गुरुगात्रत्वं स्तनयोः स्तन्यमोष्ठयोः कार्ष्ण्यं श्वयथुः पादयोः योन्याश्चाटालत्वं विवृतत्वम्
(चशा. ४.१६)

मासविशेषलक्षणम्–चतुर्थे मासि लक्षणम्–गर्भिणी गुरुगात्रत्वमधिकमापद्यते विशेषेण
(चशा. ४.२०)

‘पञ्चमे मासि गर्भस्य मांसशोणितोपचयो भवति–...तस्मात्तदा गर्भिणी कार्श्यमापद्यते विशेषेण’
(चशा. ४.२१)

‘षष्ठे मासि...गर्भिणी बलवर्णहानिमापद्यते विशेषेण’ (चशा. ४.२२)

‘सप्तमे मासि...गर्भिणी सर्वाकारैः क्लान्ततमा भवति’ (चशा. ४.२३) ‘अष्टमे मासि गर्भश्च मातृतो गर्भतश्च माता...मुहुर्मुहुरोजः परस्परत आददाते...तस्मात् गर्भिणी मुहुर्मुहुर्मुदा युक्ता भवति मुहुर्मुहुश्च म्लाना’ (चशा. ४.२४)

गर्भिणीपरिचर्या–गर्भिणी नित्यस्नाता मृष्टा सुप्रक्षालनादपनीतशरीरमला शुक्लवस्त्रधरा शुचिः देवविप्रपरा सौम्या च सदा भवेत्’
(काखिल. १०.१७६–१८१)
(का. गर्भिणीचिकित्सा०)

‘गर्भिणी प्रथमदिवसात्प्रभृति नित्यं प्रहृष्टा शुच्यलङ्कृता शुक्लवसना शान्तिमङ्गलदेवताब्राह्मणगुरुपरा च भवेत्, मलिनविकृतहीनगात्राणि न स्पृशेत्, दुर्गन्धदुर्दर्शनानि परिहरेत्, उद्वेजनीयाश्च कथाः, शुष्कं पर्युषितं कुथितं क्लिन्नं चान्नं नोपभुञ्जीत, बहिर्निष्क्रमणं शून्यागारचैत्यश्मशानवृक्षाश्रयान्क्रोधभयसङ्करांश्च भावानुच्चैर्भाष्यादिकं च परिहरेद्यानि च गर्भं व्यापादयन्ति, न चाभीक्ष्णं तैलाभ्यङ्गोत्सादनादीनि निषेवेत, नचायासयेच्छरीरं पूर्वोक्तानि च परिहरेत्, शयनासनं मृद्वास्तरणं नात्युच्चमपाश्रयोपेतमसम्बाधं च विदध्यात्, हृद्यं द्रवं मधुरप्रायं स्निग्धं दीपनीयसंस्कृतं च भोजनं भोजयेत्, सामान्यमेतदाप्रसवात् ।’ (सुशा. १०.३) अष्टमे...आस्थापयेत्पुराणपुरीषशुद्ध्यर्थमनुलोमनार्थं च वायोः, ततः पयोमधुरकषायसिद्धेन तैलेनानुवासयेत् । अनुलोमे हि वायौ सुखं प्रसूयते निरुपद्रवा च भवति । अत ऊर्ध्वं स्निग्धाभिर्यवागूभिर्जाङ्गलरसैश्चोपक्रमेदाप्रसवात् । एवमुपक्रान्ता स्निग्धा बलवती सुखमनुपद्रवा प्रसूयते’ (सुशा. १०.४) ‘पिचुं चास्या योनौ निधापयेत् । शीतं वातघ्नपत्रभङ्गाम्भ स्नानेऽन्वहं हितम् ॥ निःस्नेहाङ्गीं नवमात् मासात्प्रभृति न वासयेत्–स्थापयेत्
(अहृशा. १.६८–६९)

‘प्राक्चैव नवमान्मासात्सूतिकागृहमाश्रयेत् । तत्र सा सूतिमुदीक्षेत सूतिका परिवारिता’
(अहृशा. १.७३–७४)

गर्भिणी–तीक्ष्णौषधव्यवायव्यायामवर्जनीयानां श्रेष्ठा (चसू. २५.४०) (असंसू. १३)

गर्भिणीपरिहार्यविषयाः–‘तदा प्रभृति व्यवायमतितर्पणमतिकर्शनं दिवास्वप्नं रात्रिजागरणं शोकं यानारोहणं भयमुत्कटुकासनं चैकान्ततः स्नेहादिक्रियां शोणितमोक्षणं चाकाले वेगविधारणं च न सेवेत’ (सुशा. ३.१६) साऽस्नेह्या
(चसू. १३.५४)

अस्वेद्या (चसू. १४.१६) अवम्या
(अहृसू. १८.३)

अनास्थापनीया (सुचि. ३५.२१)

'गर्भिणी......नैवोन्नता न प्रणता न गुरुं धारयेच्चिरम्। उद्वेजनं तथा हास्यं सङ्घातं चाऽपि वर्जयेत्' (का० गर्भिणीचिकित्सा०) 'सूत्रेण तनुना रज्वा स्तम्भनं बन्धनानि च। वर्जयेद्गर्भिणी नित्यं कामं बन्धानि मोक्षयेत्' (का जातिसूत्रीय) (शा०) **गर्भिणीरोगचिकित्सा**—

गर्भिणीपुष्पदर्शने प्रायो गर्भो न तिष्ठति असञ्जातसाराऽवस्थायाम्, तत्र गर्भस्रावोपक्रमणवत् चिकित्सा (असंशा. ४) 'गर्भिणीव्याध्युत्पत्तौ... गर्भोऽविरुद्धाश्च क्रिया यथायोगं विदधीत मृदुप्रायाः (सुशा. १०.६७) चतुर्थे मासि—जायमाने **कफरोगे** सर्पिर्भिरन्नपानैर्वा फलयुक्तेन क्षीरेणेक्षुरसेन वा वामयेत्, **पित्तरोगे** चतुरङ्गुलसिद्धेन रसेन पयसा वा विरेचयेत्, **वातरोगे** वातमूत्रनिरोधे शूले वा एरण्डपत्रं क्षीरेण पिबेत् (काखिल. १०.१४७–१५१) पञ्चमे मासि–मधुरं चाऽनुवासनं हितम् (काखिल. १०.१५२) सप्तमे मासि–गर्भिण्याः पीनमांसस्य शमनं क्षारकर्माऽग्निकर्म भग्नास्थिचिकित्सां तथाऽस्थिश्लेषणचिकित्सां शस्त्रकर्म च प्रयोजयेत्
(काखिल १०.१५४–१५५)

गर्भिणीज्वरचिकित्सा–तृणपुष्पाणां गन्धाद्गर्भिण्या जायते ज्वरः। गर्भिणीनां ज्वरोष्मणाऽभितप्तो गर्भो विक्रियां याति (काखिल. १०. ४–१०) गर्भिणीज्वरे उत्पन्नायां तृष्णायां जलं नात्युष्णं पातव्यम्। वातश्लेष्मसमुत्थे ज्वरे शीतं जलं विषवद्भवति। पित्तकृते ज्वरे शृतशीतं जलं प्रशस्यते। (काखिल. १०.१२–१५) गर्भिण्याः **तरुणे ज्वरे नस्यं न देयम्**, नस्यदानेन गर्भः कुणिरन्धो दुर्बलेन्द्रियो वा जायते, शिरोविरेकेण वातरोगी भवति, धूमपानेन गर्भः पतेद्विवर्णो वा जायते, तस्मादेतानि गर्भिण्यै न प्रदापयेत् (काखिल. १०.१८–२८)

जीर्णज्वरे चि० वातघ्नैरौषधैः सिद्धं क्षीरं यवागूर्वा रसो वा हितः (काखिल. १०.४३–६४) गर्भिण्या **आमातिसारे** पाचनानि पक्वातिसारे सङ्ग्रहणानि दद्यात् (काखि. १०.७०–९०) अपतानके आक्षेपके च चि०–' मातुलुङ्गरसः पेयो बिडसैन्धवसंयुतः (काखिल. १०.१११–११२) पार्श्वोपग्रहे–पार्श्वस्तम्भे दशमूलयूषो देयः
(काखिल. १०.१०६–१०७)

मुखपाके चि०—हरिद्रादारुनिष्क्वाथं कवलार्थं ग्राहयेत् (काखिल. १०.१०८–१०९)

कामलाचिकित्सा–' पिप्पल्यं कोठमूलानि वाजिलिण्डरसस्तथा। दधि माहिषम् देयम्'
(काखिल. १०१२७–१२८)

हृच्छूलचिकित्सा—वातिके सैन्धवयुतो मातुलुङ्गरसो योज्यः, पैत्तिके प्रियङ्गुपिप्पलीभद्रमुस्ताहरेणुबदरचूर्णं च क्षौद्रेण सह समुपयोज्यम्, श्लैष्मिके पिप्पलीपत्र–चोच–प्रियङ्गुचूर्णं मातुलुङ्गरसैः सह लेह्यम् (काखिल. १०.१२८–१३०)

कासचिकित्सा-वातिके कर्कटशृङ्गी–शरट–भार्गी–पिप्पलीचूर्णमातुलुङ्गरसप्लुतं लेह्यम्, पैत्तिके मधूलिका–गोक्षीरी–पिप्पली–द्राक्षा–शर्कराक्षौद्रयुक्ता लेह्या, श्लैष्मिके पिप्पली–त्रिफला–रास्ना–भद्रदारुचूर्णं समाक्षिकं लेह्यम् (काखिल. १०.१३१–१३५) क्षतकासे मधुक–शङ्खचूर्ण-जीवलाक्षा–शर्करा मधुसहिता लेह्या (काखिल. १०.१३४–१३५) **श्वासकासचिकित्सा**–मयूरपिच्छश्वाविच्छल्यकरोमाणि पिप्पलीतण्डुलकोलमूलचूर्णं मधुसर्पिर्भ्यां लिहेत्
(काखिल. १०.१३५–१३६)

हिक्काचिकित्सा–पिप्पलीगैरिकभार्गी-हिङ्गुकर्कटकीनां समभागानां लेहः (काखि. १०.१४२)

मूत्रग्रहचिकित्सा–शतावरी दर्भमूलं मधुकं क्षीरमोरटः। पाषाणभेदकोशीरं कतकस्य फलानि च॥ एषां क्वाथरसं कल्कं क्षीरं वा पाययेद्भिषक्। मूत्रग्रहेषु सर्वेषु...(काखिल. १०.१४४–१४५)

विषचिकित्सा–वमनादिर्विषघ्नैस्तु संसृष्टः स्वादुपक्रमः॥ पाठाऽमृता सोमवल्कं द्वे सहे कुटजं तथा॥ क्षीरक्वथितमेतत्तु पेयं नार्या विषापहम्
(काखिल. १०.१५६–१५७)

छर्दिचिकित्सा-मातुलुङ्गरसः लाजाः कोलमज्जाऽञ्जनं दाडिमसारः इत्येषां सशर्कराक्षौद्रो लेहः वातात्मिकां छर्दिं हन्ति। दाडिमाम्लो रसः लवणवर्जितो वातच्छर्दिहरः। शर्करामधुसंयुक्तं लाजचूर्णसमायुतम् चातुर्जातककल्केन हृद्यं पुष्पैः सुवासितम्। तण्डुलधावनसहितं पित्तच्छर्दिप्रशमनम्। आम्रजम्बुप्रवालानि सितानि सुशृतानि तु। क्षौद्रयुक्तानि पेयानि श्लेष्मच्छर्द्यां विशेषतः (काखिल. १०.११८–१२४) तत्र पथ्यम्–भोजनार्थे हितं यूषं मुद्गैर्दाडिमसाधितं व्यपेतस्नेहलवणं हृद्यं छर्दि-

विनाशनम् (काखिल. १०.१२४-१२५) **गर्भिणीशोथचिकित्सा**–भद्रदारुसहितं वर्षाभू-मूलक्वाथं गर्भिणीशोथनाशार्थं मधुसंयुक्तं पिबेत् (काखिल. १०.१२६-१२७) **ऊर्ध्ववात-चिकित्सा**–भद्रदारुहरीतक्यौ सैन्धवं कुष्ठमेव च। सफाणितं घृतं चैव लेह ऊर्ध्वानिलापहः (काचि गर्भिणी चि० (काखिल. १०.१४१) उदावर्त-**चिकित्सा**–'उदावर्तो हि समुपेक्षितः सहसा सगर्भां गर्भिणीमतिपातयेत्, तं वातहरस्निग्धान्न-पानैरुपाचरेत्। मधुकसिद्धेन तैलेनानुवासयेत्। तदसिद्धौ निरूहयेत् विगतविबन्धां च स्नातामशितां सायं तेनैव तैलेनानुवासयेत् (असंशा.४.२५ **आसन्नप्रसवलक्षणम्**–'तत्रोपस्थितप्रसवायाः कटीपृष्ठं प्रति समन्ताद्वेदनाभवत्यभीक्ष्णं पुरीष-प्रवृत्तिर्मूत्रं प्रसिच्यते योनिमुखाच्छलेष्मा च' (सुशा. १०.७ असंशा. ३.) **प्रसवमानायाः लक्षणम्**–'जाते हि शिथिले कुक्षौ मुक्ते हृदय-बन्धने। सशूले जघने नारी ज्ञेया सा तु प्रजायिनी (सुशा. १०.६)

स्त्रीची अवस्था. गर्भयुक्त स्त्री. गर्भवती. गरोदर स्त्री. **सामान्य लक्षण** स्तन व ओठ यावर काळेपणा येतो. केसांच्या रांगा उत्पन्न होतात. डोळ्याच्या पापण्या मिटल्यासारख्या दिसणे, इच्छा नसता ओकारी, आवडणारे सुगंध आवडेनासे होतात, तोंडाला पाणी सुटते, अंग गळते, पाळी टळते, अन्नावर इच्छा होत नाही, अरुचि, आंबटाची इच्छा, अवयव जड वाटतात. स्तनात दूध, पायावर सूज, योनि विस्तृत होते. **महिन्यांची लक्षणे**–चवथ्यात अवयव विशेष जड वाटतात. पाचव्यात गर्भाचे रक्त व मांस अधिक वाढतात व त्यामुळे गर्भिणी कृश होते, सहाव्यात बळ वर्ण कमी होतात. सातव्या महिन्यात सर्वतः गळाठलेली होते. आंठव्यात आई-कडून गर्भ व गर्भाकडून आई असे परस्परांपासून ओज घेतात, त्यामुळे गर्भिणी मधून मधून आनंदी, प्रसन्न होते तर मधून मधून म्लान होते. **गर्भिणीचे आचरण**–नेहमी स्नान करावे, शारीरमल बाहेर काढून मलद्वारे चांगली धुवावीत, पवित्र रहावे, देव ब्राह्मण यांची पूजा करावी व नेहमी सौम्य, शांत, आनंदी, मंगलमय असावे, पांढरी वस्त्रे व अलंकार नेहमी ल्यावे, मलिन विकृत तुटक्या अवयवांना स्पर्श करू नये. दुर्गंध, कुरूप दृश्ये व उद्वेग उत्पन्न करणाऱ्या गोष्टी टाळाव्यात. सुकलेले, शिळे, नासलेले, पाणी सुटलेले अन्न खाऊ नये. बाहेर फिरणे, रिकामे घर, पिंपळाचा पार, स्मशान, झाडाचा आश्रय, संताप, भय इत्यादी भाव, मोठ्याने बोलणे, जे जे गर्भाला उपद्रवकारक असेल ते ते टाळावे. नेहमी अभ्यंग उटणी इत्यादी लावू नयेत. दमायला होईल असे श्रम करू नयेत, शय्या व बैठक मऊ, वर चादर असलेली, फार उंच नसलेली, आधारयुक्त व मोकळी असावी; स्निग्ध दीपक द्रव्यांचा संस्कार केलेले गोड पदार्थ प्राधान्याने आहारात असावे. सामान्यतः प्रसूतीपर्यंत असे वागावे. आठव्या महिन्यात जुना मळ काढून टाकण्याकरिता, वात व मळ योग्यवेळी बाहेर जावेत म्हणून शोधक बस्ति द्यावा. वायु व्यवस्थित आपल्या मार्गाने जात असेल तर स्त्री उपद्रव न होता प्रसूत होते. नंतर दूध गोड काढा यानी सिद्ध केलेल्या तेलाचा बस्ति द्यावा. नंतर स्निग्ध पेज, पाणी कमी असलेल्या प्रदेशातील प्राण्याच्या मांसाचे रस प्रसूतीपर्यंत द्यावेत. अशा उपचारांनी गर्भिणी स्निग्ध बलवान् होते व उपद्रव न होता सुखाने प्रसूत होते. योनीत तेलाचा बोळा ठेवावा. वातघ्न (एरंड इ०) पानांच्या उकळलेल्या पण थंड पाण्याने दररोज स्नान हितकर असते. नवव्या महिन्यानंतर अभ्यंग केल्यावाचून राहू नये. नववा लागण्यापूर्वीच सूतिकागृहात जावे व अनुभविक बायकांच्या परिवारात राहून वेळेची वाट पहावी. तीक्ष्ण औषधे, संभोग, व्यायाम ज्यांना वर्ज्य आहेत यात गर्भिणी श्रेष्ठ. **गर्भिणीला वर्ज्य गोष्टी**–गर्भ राहिल्यापासून संभोग, पौष्टिक किंवा कृश करणाऱ्या उपचारांचे अतिसेवन, दिवसा झोप, रात्री जागरण करणे, शोक, वाहनावर बसणे, उकिडवे बसणे, भीति ही कटाक्षाने सर्वस्वी टाळावीत. अकाली स्नेहन, स्वेदन, इत्यादी कर्मे रक्तस्राव व मलमूत्रादिकांचे उत्सर्जन, वेग यांचे धारण करू नयेत. ओकारी व शोधक बस्ति देण्याला ती अयोग्य आहे. गर्भिणीने फार वेळ ताठ, ओणवे असू नये. जड पदार्थ उचलू नयेत. घट्ट नेसू नये, कठिण पदार्थांचे सेवन करू नये. **उपचार-रोगोपचार**–पाळी आली तर बहुधा गर्भ टिकत नाही, त्यावेळी गर्भशरिरात घट्ट कठिण असे घटक झालेले नसतात. गर्भस्रावाची चिकित्सा करावी. इतर रोगात गर्भाला घातक होणार नाहीत असे यथायोग्य पण मृदु उपचार करावेत.

चवथ्या महिन्यात कफरोग झाला तर फळांचा उसाचा रस किंवा दूध यांबरोबर वांतीचे औषध द्यावे, पित्त रोगात वहाव्याच्या गराने मांसरस किंवा दूध सिद्ध करून ते रेचक म्हणून द्यावे. वातरोगात वातमूत्रांचा रोध झाला तर किंवा शूल झाला तर एरंडाच्या पानाचा रस दुधाबरोबर द्यावा. **पांचव्यात** गोड रसाने सिद्ध स्नेहाचा बस्ति द्यावा. **सातव्या महिन्यात** मांस अधिक पुष्ट असेल तर शामक क्षार अग्नि यांचे उपचार हाड मोडल्याचे निखळल्याचे शस्त्रक्रिया इत्यादि उपचार करावे. **ज्वराचे उपचार**–गवती फुलांच्या वासाने ताप येतो, त्याने गर्भात विकृति होते. या तापात तहानेवर कोमट पाणी द्यावे, **वातकफात्मक ज्वरात** थंड पाणी विषाप्रमाणे असते. **पित्तज्वरात** तापवून थंड केलेले पाणी उत्तम. **तरुणज्वरात** नस्य देऊं नये, दिल्यास थोटका अंधळा किंवा दुबळ्या इंद्रियांचा गर्भ होतो. डोक्याच्या रेचकाने वातरोगी, धूम्रपानाने वर्ण बिघडेल किंवा गर्भपात होईल. म्हणून हे सर्व वर्ज्य. **जीर्णज्वरात**–वातघ्न औषधांनी तयार केलेले दूध, पेज किंवा रस हितकर **अपक्व अतिसारात**–पाचके व पक्व अतिसारात मळ घट्ट करणारी स्तंभके द्यावीत. आचके किंवा तणावे असले तर महाळुंगाचा रस बिडलोण सैंधव घालून द्यावा. फासळ्या जखडल्या तर दशमुळानी तयार केलेले कढण द्यावे, **तोंड आले**–तर हळद, दारुहळद यांच्या काढ्यानी गुळण्या कराव्या. **कावीळ**–पिंपळी, अंकोलमूळ, घोड्याच्या लेंडीचा रस, व म्हशीचे दही द्यावे. **हृदयात शूल असेल तर-वात**–सैंधवयुक्त महाळुंगाचा रस, **पित्त**–गव्हला, पिंपळी, नागरमोथा, वाटाणा, बोरे यांचे चूर्ण मधात द्यावे. **कफ**–पिंपळी, तमालपत्र, दालचिनी, गव्हला, महाळुंगाच्या रसात चाटवावा. **खोकला–वात**–काकडशिंगी, कुसुंबा, भारंगमूळ, पिंपळीचूर्ण, महाळुंगाच्या रसांतून चाटवावे. **पित्तज** ज्येष्ठमध, गोखरू, पिंपळी, मनुका साखर व मध. **कफ**–पिंपळी, त्रिफळा, रास्ना, देवदार व मध चाटवावे. **क्षत**–ज्येष्ठमध, शंख, लाख, साखर व मध. **कफज-श्वास**–मोराचे पीस, साळईची पिसे, (बाण), पिंपळी, तांदुळजाचे बोराचे मूळ यांचे चूर्ण मध तुपात चाटवावे. **उचकी**–पिंपळी व काव, भारंगमूळ, हिंग, बोर समभाग चाटण. **मूत्रावरोध**–शतावरी, दर्भमूळ, ज्येष्ठमध, दुधी, मोरवेल, पाषाणभेद, काळावाळा, निवळीचे फळ, यांचा काढा, रस, चटणी किंवा दूध पाजावे. **विष**–विषनाशक वामक रेचक इत्यादींनी शुद्ध शरीर झाल्यावर पहाडमूळ, गुळवेल, खैर (पांढरा) पिवळी निळी कोऱ्हांटी, कुडा, दुधात कढवून ते द्यावे. **वांती-वातज**–महाळुंग, लाह्या, बोराचा मगज, सुरमा, डाळिंब बी, साखर, मधाबरोबर चाटण. आंबट डाळिंबाचा सैंधव मीठ न घालता रस ही उपयुक्त. **पित्तज**–सुगंधी फुलांनी सुगंधी केलेल्या तांदुळाच्या धुवणातून दालचिनी वेलदोडा तमालपत्र नागकेशर यांची चटणी व लाह्याचे चूर्ण मध साखर घालून द्यावे. **कफज**–आंबा जांभूळ यांची पाने व अंकूर चांगली शिजवून काढा मध घालून पिण्यास द्यावीत, **पथ्य**–मूग व डाळिंबाचे कढण त्यात स्नेह व मीठ न घालता द्यावे. **सूज**–पुनर्नवा मुळाचा नागरमोथ्यासह काढा करून तो मध घालून द्यावा. **ऊर्ध्ववात**–देवदार हिरडा सैंधव कोष्ठ तूप व काकवी यांचे चाटण द्यावे, मलमूत्रांचे वेग धारण केल्याने वात **उदावर्त करतो**–त्यावर उपचार न केले तर तो गर्भासह गर्भिणीस मारतो, तेव्हा वातहारक स्निग्ध अन्नपान द्यावे, ज्येष्ठमधाने तेल तयार करून त्याचा बस्ति द्यावा, जर त्याने बरे वाटले नाही तर शोधक बस्ति द्यावा. वाताचा अवरोध नाहीसा झाला की तिला स्नान घालून जेवण झाल्यावर सायंकाळी त्याच तेलाने बस्ति द्यावा. **काही वेळात प्रसूत होणार असल्याची लक्षणे**–कमर पाठ व भोवताली सारख्या वेदना, लघ्वीला व शौचाला सारखे होते. व योनीतून स्राव होतो. **प्रसूत होत असलेलीची लक्षणे**–कुशी ढिल्या झाल्यावर हृदयाशी गर्भाचा असलेला बंध मोकळा होऊं लागतो, जांघेत शूल होतो.

–चिकित्साध्याय–पु., अध्याय०

(का. गर्भिणी चि०)

अध्यायाचे नाव. गर्भिणीचे उपचार सांगितलेला.

–मातृक–पु., **गर्भिणी माता यस्य सः । तदुक्तम्**
‘गर्भिणीमातृकः क्षिप्रं स्तन्यस्य विनिवर्तनात् ।
क्षीयते म्रियते वाऽपि स फक्को गर्भपीडितः’

(का. फक्कचि. ११)

ज्या स्तनपान करणाऱ्या मुलाची आई गर्भिणी आहे अशा मुलाचे दूध एकदम सोडवले तर ते मूल क्षीण होते किंवा मरतेही. अशा त्याच्या विकाराला फक्क रोग म्हणतात.

–व्याकरण–न., **अध्यायसंज्ञा०** (सुशा. १०.१) अध्यायाचे नाव. गर्भ व गर्भिणीची माहिती असलेला.

गर्भोत्पत्ति–स्त्री., **गर्भसम्भवः** (सुशा. २.३५) गर्भनिर्मिति. गर्भ उत्पन्न होणे.

गर्भोत्पाद्–पु., **गर्भजननम्, शुक्रधातोः कर्म** (असंसू. १. अहसू. ११.४) गर्भ निर्माण करणे हे शुक्र धातूचे कर्म.

गर्भोत्पीडन–न., **गर्भवृद्धिप्रपीडनम्** (असंशा. ३) गर्भवृद्धीमुळे पीडा होणे.

गर्भोदक–न., **आविप्रादुर्भावादनन्तरं योनितो यदुदकं वर्तते तत्** (असंशा. ३) प्रसूतीच्या वेळी वेणा सुरू झाल्यावर योनीतून जे पाणी स्रवते ते.

गर्भोदकप्रवाह–पु., **गर्भोदकस्य स्रावः** (असंशा. ३) **आविप्रादुर्भावादनन्तरं जरायुर्मार्गे प्रतिपद्यते गर्भोदकसहितः** (चशा. ८) (चरक-इंग्लिशभाषान्तरम्, डॉ. मेहता) (चशा. ८) गर्भाभोवती असलेल्या पाण्याचा प्रवाह–स्राव. पाणमोटली फुटल्यावर होणाऱ्या स्रावाचा प्रवाह.

गर्भोदकस्रुति–स्त्री., **गर्भोदकस्य स्रावः, आविप्रादुर्भावादनन्तरं गर्भोदकस्य योनितः स्रावः** (अहशा. १.७६) गर्भाभोवती असलेल्या पाण्याचा स्राव वेणा सुरू झाल्यानंतर होतो.

गर्भोपघातकर–वि., **गर्भनाशकरः** (चशा. ४.१७) (चशा. ४.१८) (असंशा. २) गर्भाचा नाश करणारे.

गर्भोपचरणीय –वि., **गर्भोपचरणमधिकृत्य कृत इति गर्भोपचरणीयः, 'अधिकृत्य कृते ग्रन्थे'... अध्याय०** (असंशा. ३) अध्यायाचे नाव.

गर्भोपपत्ति–स्त्री., **बीजग्रहणकालः, गर्भोपपत्तिर्नाम गर्भोपलब्धिः तद्विशिष्टः कालोऽत्र सूच्यते** (चक्र. चशा. २.२५) गर्भाची उत्पत्ति. गर्भाच्या उत्पत्तीचा–बीजग्रहणाचा काल.

गर्भोपाकर्णिक–पु., **धान्य० व्रीहिभेदः** (रा. १६.१०१) **द्र० 'व्रीहि'** तांदूळ. पहा 'व्रीहि.'

गर्मूटी–स्त्री., **धान्य० श्यामाकभेदः, श्यामाकसदृशा कषायमधुरवातलसंग्राह्यादिगुणा** (चसू. २७.१८) (असंसू. ७) सांवा प्रकार. सांव्यासारखाच तुरट, गोड, वातुळ. मलसंग्राहक आहे. सांवा–वरी.

गर्मोटिका–स्त्री., **वनस्पति० गुणाः–मधुरा, शीता, सारिणी, दाहहारिणी च** (रा. परि. ८.५१) पाण्याच्या आश्रयाने होणारी वनस्पती. गुण–गोड, थंड, सारक, दाहनाशक.

गर्हा–स्त्री., **निन्दा** (असंसू. २.१२) निंदा.

गर्हित–वि., **निन्दितमयोग्यम्** (सुचि. २४.६२) निंदा झालेले. निंदिलेले.

गल–पु., **शारीर० अवयवविशेषः । मुखस्याभ्यन्तरे गीर्यतेऽनेन इति गलः** (अहसू. १२.५) गळा. तोंडाच्या आतला अन्न गिळणारा अवयव.

–कीलक–पु., **गलरोग० गले कीलवन्मांसांकुरः, चिकित्सा–'गलकीलकनुत्यर्थं विषतिन्दुसनागरम् । हरीतक्या च संयुक्तं मुखे धारय सन्ततम्'** (र. २४.३३) गळ्यात खिळ्यासारखे मांसांकुर होतात तो रोग. उपचार–कुचला, सुंठ, हिरडा यांची गोळी तोंडात धरावी, रस गिळावा.

–गण्ड–पु., **गलरोग० विंशतिश्लेष्मविकारेष्वेकः** (चसू. २०.१७) **मांसप्रदोषजविकारेष्वेकः** (चसू. २८.१४) **बहिर्मार्गजो रोगः** (सुसू. २४.९) **तस्य स्थानम्––षष्ठी रोहिणी नाम त्वक्** (सुशा. ४.४) **'गलस्य पार्श्वे गलगण्ड एकः ।** (चचि. १२.७९) **समधुररसस्यातियोगतो भवति** (सुसू. ४२.१० (१) **सामान्यलक्षणम्–यस्य गले निबद्धः श्वयथुर्मुष्कवल्लम्बते महान्वा ह्रस्वो वा स गलगण्डः** (सुनि ११.१२) **सम्प्राप्तिः–प्रकुपितः श्लेष्मा बहिस्त्वग्भागे संश्रित्य शनैर्मुष्कवत् शोफं सञ्जनयति** (चसू. १८.२१) (असंउ. २५) **वातः कफश्चैव गले प्रवृद्धौ मन्ये मेदश्च संसृत्य गण्डं कुरुतः** (सुनि. ११.२२) **'वातकफमेदांसि पृथग्गलगण्डकारणानि तेन त्रय एव गलगण्डाः व्याधिस्वभावात्पैत्तिकस्तु न भवत्येव'** (मधुको मानि) **गलगण्डभेदाः–वातजः श्लेष्मजः मे इति त्रय एव गलगण्डाः । वातजः लक्षणम्–वर्णेन कृष्णारुणः कृष्णसिरावः**

युक्तः तस्मिंश्च वृद्धे सति तालुगले शोषः विरसास्यता च (सुनि. ११.२३) (असंउ. २५) वातजगलगण्डस्यावस्थाभेदो मेदोऽन्वितो गलगण्डः। लक्षणम्–मेदोन्वित उपचितोऽतिस्निग्धतया कालेन चारुजो भवेत् । पारुष्ययुक्तश्चिरवृद्ध्यपाकः कदाचित्पाकमियात् मेदोजगलगण्डिन आस्यवैरस्यं तालुगलप्रशोषश्च भवेत् (सुनि. ११.२३–२४) कफजलक्षणम्–स्थिरः कफसमानवर्णः शोफ उग्रकण्डूः शीतस्पर्शः चिराभिवृद्धो मन्दरुजो भवति वृद्धे सति स गले लेपं मधुरास्यतां च कुर्यात्
(सुनि. ११.२५–२६ असंउ. २५)

मेदोजगलगण्डलक्षणम्–स्निग्धो मृदुः पाण्डुरनिष्टगन्धो नीरुक् अतिकण्डुरल्पमूलोऽलाबुवत्प्रलम्बते, कफजगलगण्डसमलक्षणः, देहस्य वृद्धौ मेदोजो गलगण्डो वृद्धो भवेद्देहस्य क्षये तस्य क्षयो भवति, वृद्धे सति गले शब्दं कुरुते स्वरे चाल्पतां आधत्ते
(सुनि. ११.२६–२७) (असंउ. २५)
असाध्यलक्षणम्–क्षीणं कृच्छ्राच्छ्वसंतं मृदुसर्वगात्रं संवत्सरातीतमरोचकार्तं भिन्नस्वरं गलगण्डिनं विवर्जयेत् (सुनि. ११.२८) चिकित्सा–स्वेदोपनाहे विस्रावणं च गलगण्डे कुर्यात्
(सुचि. १८.४८–५०)
वातकफजयोर्गलगण्डयोः पाकं प्राप्तयोः पक्वव्रणशोफस्य च चिकित्सा हिता (सुचि. १८.५०)
मेदोजगलगण्डरोगे स्निग्धतनोर्नरस्य ऊरुमूलसंश्रितसिरां विध्येत् । शस्त्रेणाऽऽपाट्य विदार्य मेदः समुद्धृत्य चैनं सीव्येत् । मज्जाज्यमेदोमधुभिर्दहेत् । दाहे च मधुघृताऽवचारणम् । गाढश्च बन्धः यवभोजनं च हितम् (१८.५२–५५) गलगण्डरोगेऽन्नपानम्–'कटुत्रिकक्षौद्रयुताः समूत्रा भक्ष्या यवान्नानि रसाश्च मौद्गाः सशृङ्गवेराः सपटोलनिम्बा हिताय देयाः ।' (सुचि. १८.५१)
गलगंड. २० कफविकारातील एक मांस दुष्टीमुळे होणारा. बहिर्मार्गात होणारा. स्थान– ७ त्वचांपैकी ६ वी रोहिणी त्वचा. **कारण**–मधुर रसाचे अति सेवन. दोष–वात व कफ, धातु दुष्टि–मांस व मेद. प्रकार तीन–१ वातज २ कफज व ३ मेदोज. सामान्य लक्षण–गळ्याला लागून वृषणासारखी लोंबलेली सूज येते. **वातज** गलगंडलक्षणे–रंग काळसरतांबुस, त्यावर काळ्या शिरांचे जाळे, व टोचणी, तोच फार वाढल्यास टाळू व गळ्याला कोरड, आणि तोंड बेचव होणे ही लक्षणे होतात. **कफजगलगंड** लक्षणे–कफासारखा पांढरा वर्ण, घट्टपणा, सूज, अतिकंडू. स्पर्शाने थंड, पुष्कळ दिवस सावकाश वाढ, पीडा मंद स्वरूपाची व अधिक वाढल्यावर गळ्याला लेप झाल्याप्रमाणे वाटणे व तोंड गुळमट होणे ही लक्षणे होतात.
मेदोज गलगंड–स्पर्शाने स्निग्ध व दाबून पाहिल्यास मऊ, रंग पांढरा, नकोसा दुर्गंध, पीडा नसणे, अत्यंत खाज, मूळ लहान, भोपळ्यासारखा खाली लोंबतो. कफज गलगंडलक्षणे होतात, देहात जसा मेद तसा तोही वाढतो. मेद कमी झाल्यास कमी होतो. फार वाढल्यास गळ्यातल्या गळ्यात आवाज होतो व शब्द नीट उमटत नाही.

असाध्य लक्षणे–कष्टाने श्वास घेता येणे, सर्व अवयव मृदु होणे, तोंड बेचव क्षीणत्व, एकवर्षाचा जुना होणे. व आवाज फुटणे. **उपचार**–शेकणे, पोटीस, रक्तस्राव. कफवातज गलगंडात तो पिकला तर फोडावा व जखमेची चिकित्सा करावी. **मेदोजात**–मांडीच्या मुळांतली शीर तोडून रक्त काढावे. गंड कापून फोडून मेद काढून टाकावा व शिवावा. **मज्जा** तूप मेद मध यांनी गंड जाळावा; व नंतर मध तूप लावावे. **पथ्य**–जव हा मुख्य आहार. मुगाचे कढण त्यात त्रिकटु (सुंठ, मिरी, पिंपळी) घालून देणे. मध, पडवळ, निंब व गोमूत्र यांचा उपयोग करावा.

–गण्डनिदान–(परिव०)–न., अध्याय०
(सुनि. ११.१)
अध्यायाचे नाव. यात गलगण्डाची माहिती.

–गोडिका–स्त्री., सविषप्राणि० गलगोडी
(चचि. २३.१५६) एक विषारी प्राणी.

–गोडी–स्त्री., सविषप्राणि० गृहगोधा ज्येष्ठा गृहगोधिका, एकीयमते तु सरटः (चक्र)
(चचि. २३.१५६) 'गृहगोधिका' पाल. सरडा.

–गोलिका–स्त्री., सविषकीट० सा च षट्प्रकारका श्वेता–कृष्णा–रक्तराजी–रक्तमण्डला–सर्षपिका च। ताभिर्दष्टे सर्षपिकावर्ज्यलक्षणम्–दाहशोफक्लेदा भवन्ति। सर्षपिकादष्टलक्षणम्–सर्षपिकया हृदयपीडाऽतिसारश्च भवति। एतासु सर्वासु सर्षपिका प्राणहारी (सुक. ८.२९) तद्दष्टेऽगदः–रजन्यागारधूमः वक्रं कुष्टं बीजं पलाशजम् । अगदः विषनाशनः
(सुक. ८.४८)

विषारी किडा–सहा प्रकार. दाह, सूज, व्रणातून सारखा स्राव, सर्षपिका, हृदयपीडा व अतिसार. **हिला मारक औषध**–हळद, घेरोसा, तगर, कोष्ठ, पळसाचे बी.

–गोली–स्त्री., सर्प० सा निर्विषा (सुक. ४.३४. (४) एक निर्विष सर्प.

–ग्रन्थि–पु., गलरोग० गले ग्रन्थिः (र. २४.१३१) **तत्र पारदविमलादिलेपः कार्यः** (र. २४.५५) पारा, विमल इ० लेप करावा.

–ग्रह–पु., गलरोग० सोऽन्तर्गले भवति, शोफप्रधान आशुकारी रोगः, सम्प्राप्तिर्लक्षणं च–' यस्य प्रकुपितः श्लेष्मा स्थिरः सन् अन्तर्गले तिष्ठति, आशु च संजनयेच्छोफं, तस्य गलग्रहो जायते (चसू. १८.२२) **अयं शिरोविरेचनार्हः** (चसि. २.२२) **किंचाऽयं स्वेद्यः** (चसू. १४.२०) **धूमपानशम्यः न तु शम्यः शमनीय इत्यर्थः** (चसू.५.२८) **बालस्य गलग्रहे लक्षणम्–ज्वरारुचिमुखस्रावाः** (कासू. २५.११) गळ्याचा रोग. गळा मिळून येणे. गळ्यात सूज येते. कफ ही सूज करतो. बालकाला होतो तेव्हा ताप, तोंडातून स्राव व चव नसणे, थुंकी. **उपचार**–शेकणे, औषधी विड्या पिणे, व नाकात औषध घालून कफाचा स्राव (रेचन) करणे. **लक्षण० गलमार्गोऽवरोधः** (चचि. ४.२६) गळा मिळून येणे, गिळता न येणे.

–पाक–पु., रोग० चत्वारिंशत्पित्तविकारेष्वेकः, गलपक्वता(चसू. २०.१४ चइ. ११.१५) गळा पिकणे, गळा येणे. चाळीस पित्तरोगांपैकी एक.

–रोग–पु., गले ये रोगा भवन्ति, ते गलामया गलरोगा वा, कण्ठरोगाः (सुनि. १६.४६) **गलेऽष्टादशामयाः भवन्ति** (अहउ. २१. ६४–६६) **गलरोगनामानि—' कण्ठगतास्तु रोहिण्यः पञ्च, कण्ठशालूकम्, अधिजिह्वो वलयो, बलासः (अलासः) एकवृन्दः, वृन्दः, शतघ्नी, गिलायुः, गलविद्रधिः, गलौघः, स्वरघ्नः, मांसतानो विदारी चेति** (सुनि १६.४६) **(गयी,= गलामयः)** (चसू. २६.१०२) गळ्यात होणारा कोणताही रोग. ते अठरा आहेत.

–लेप–पु., लक्षण० गले श्लेष्मणः प्रसक्तिः आवरणं च (सुउ. ५२.७) गळ्यात लपेटलेल्या सारखे वाटणे. कफ साठतो. त्याचे आवरण असते.

–विद्रधि–पु., गलरोग० विद्रधेः सदृशः सर्वगलव्याप्तः शोथविशेषः । शीघ्रजन्मा स च स्थानप्रभावेण सन्निपातज एव (मधुकोश. मानि.) **लक्षणम्—महारुजो दुर्गन्धयुक्तपूयसदृशमलस्रावी शोफः** (सुनि. १६.५९ असंउ. २५) **चिकित्सा–अमर्मस्थितं सुपक्वं गलविद्रधिं शस्त्रेण भेदयेत्** (सुचि. २२.६७) गळ्याचे गळू. हा सर्व दोषज. यात फार वेदना. सुजेतून दुर्गंधी पुवासारखा स्राव होत असतो. मर्मस्थानी नसल्यास शस्त्रचिकित्सा.

–शालूक–पु., न., गलरोग० कण्ठशालूकः (सुनि १६.५१) **मांसप्रदोषजरोगेष्वेकः** (चसू. २८.१४) **सम्प्राप्तिर्लक्षणं च–नेकफसम्भवः पिशिताङ्कुराचितः ग्रन्थिर्गले कण्टकशूकभूतः खरः स्थिरो भवति** (सुनि. १६.५१) **याप्योऽयं रोगः** (सुसू. २३.८) **चिकित्सा–शस्त्रसाध्योऽयम्, विस्राव्य कण्ठशालूकं शोधनादीनाचरेत्** (सुचि. २२. ६४–६६) मांसाचे अंकुर असलेली गाठ. हे काटे, कुसळासारखे टोचतात. शस्त्रक्रिया, रक्तस्राव, रेचक व कफवात नाशक औषधे.

–शुण्डिका–स्त्री., शारीर० **तालुमूलस्थः** (चसि. २.२२) **षट्पञ्चाशत्प्रत्यङ्गेष्वेकम्** (चशा. ७.११) पडजीभ. ५६ प्रत्यंगापैकी एक.

गलरोग० **तालुमूलस्थगलशुंड्यवयवस्य शोथवृद्धियुक्तो रोगः** (सुनि. १६.४०) **मांसदोषजोऽयं विकारः** (सुसू. २४.९) **सम्प्राप्तिः–तालुमूले अयं कफाद्रक्तान्विताद्भवति । प्रकुपितः श्लेष्मा काकले व्यवतिष्ठते शोफं च आशु सञ्जनयति सा गलशुण्डिका** (चसू. १८.२०) **लक्षणम्–मत्स्यबस्तिसदृशो मृदुर्दीर्घः प्रलम्बः पिच्छिलः शोफो भवति, तृष्णाकासश्वासकृद्भवति, नासयाऽऽहारं प्रेरयन्कण्ठोपरोधवमिकृद्भवति** (सुनि., १६.४१) (असंउ. २५) **चिकित्सा–छेद्यरोगोऽयम्** (सुसू. २५.३–५) **गलशुण्डिकामङ्गुष्ठाङ्गुलिसन्दंशेनाऽऽकृष्य मण्डलाग्रेण शस्त्रेण च्छेदयेत् गलशुण्डिकां त्रिभागं च्छेदयेदर्धं वा। नोत्कृष्टं न हीनं च । अतिच्छेदनादतिशोणित-**

स्रावो भवति कदाचिच्छोणितस्रावाद् रोगी पञ्चत्वमप्याप्नुयात् । अल्पमात्रच्छेदनाल्लालास्रावः शोथो निद्रा भ्रमस्तमो भवेत्

(सुचि. २२.४९-५६)

संप्राप्ति-घशात तालुमुळाशी कफ व रक्त दुष्टीमुळे प्रकुपित कफ मांस दुष्टी करून पडजिभेला सूज उत्पन्न करतो. ती गलशुंडिका, पडजीभ लांबणे, सुजणे. मांस दुष्टीमुळे, कफरक्तदुष्टीने मांस-दुष्टिलक्षणे-मत्स्याच्या बस्तीसारखी मऊ, लांब, लोंबती, बुळबुळीत सूज असते. तहान, खोकला, श्वास, गिळण्याला त्रास, वांती. **चिकित्सा** चिमट्याने ओढून मंडलाग्राने एक तृतीयांश किंवा निम्मे कापावी. कमी जास्त कापू नये. जास्त कापली तर अति रक्तस्राव होऊन अखेर मरण. थोडी कापली तर लाळ गळणे, सूज वाढणे, भ्रम, अंधेरी, झोप असे उपद्रव होतात.

-शुण्डी-स्त्री., गलरोग० गलशुण्डिका कण्ठशुण्डी (चसू. ५.३०; सुनि. १६.४१)
पडजीभ लांबणे-सुजणे पहा 'गलशुण्डिका.'

-शोफ-पु., लक्षण० शोफोऽयं उदानवायुगतिरोधकः अन्नजलाऽवरोधी च (सुनि. १६.६०)
गळ्याची सूज. अन्न-पाणी गिळता न येणे.

-शोष-पु.,- लक्षण०कण्ठशोषः (चनि, ३.९)
गळा सुकणे.

-स्तम्भ-पु., लक्षण० गलग्रहः (सुउ.५५.११)
गळा जखडणे, धरणे.

-स्रोतस्-न., शारीर० मुखान्तर्गतः गलमार्गः

(अहृसू. २६.१५)

गळा, गिळण्याचा मार्ग, अन्ननलिका व तोंड यांचा संधि.

गलत्कुष्ठ-न., रोग० काकणाख्यं महाकुष्ठम् लक्षणम्-'पादयोः श्वयथुस्तोदो गलन्त्यङ्गुलयो यदि । नासिकास्वरयोर्भङ्गो गलत्कुष्ठस्य लक्षणम्'

(र. १०.७)

महारोग. काकणक महाकुष्ठ. पायावर सूज, टोचणी अंगुल्या गळतात. नाक तुटते. स्वर फुटतो.

गलन्ती-स्त्री., पात्र० स्रवन्ती, यथा-गलन्ती नाडी अनवरतं धारया जलादि स्रवन्ती दृश्यते वारिधारिका संज्ञां प्राप्ता । वंशादिमयी समालोक्यते (अरु.) यथा-गलन्ती कुम्भी, सच्छिद्रा घटिका

(हे अहृसू. १७.१०)

गळती, झारी, अभिषेक पात्र, सच्छिद्र घटिकापात्र, ज्यातून पाणी सारखे गळू शकते.

गलामय-पु., गलरोगः कण्ठरोगः (चसू. २६.१०२) (सुचि. २४.२३) गळ्याचा रोग.

गलार्बुद-न., गलरोग० कण्ठगतोऽयं व्याधिः, सम्प्राप्ति-लक्षणं च--वातादयो मला जिह्वाया अवसाने कण्ठस्य प्रारम्भे वा पाकरहितं स्थिरं लोहितमरुजं च शोफं जनयन्ति स शोफो गलार्बुदमित्युच्यते

(असंउ. २५; सुचि. २२.८१)

गळ्याचे अवाळू. तिन्ही दोष जिभेच्या शेवटी किंवा गळ्याच्या आरंभी स्थिर, न पिकणारी, लाल सूज उत्पन्न करतात.

गलौघ-पु., गलरोग० कफरक्तजोऽयं तीव्रज्वरयुक्तः शोथप्रधानो गलरोगः (सुनि. १६.६०) लक्षणम्-कण्ठे घोरः श्वयथुर्भवति स गलमार्गेऽर्गल इव जायते, प्राणानिलान्नजलरोधकः, शिरोजाड्यतन्द्रा-लालाप्रसेकादीन्करोति (असंउ. २५) श्वसितमपि निरुध्यते (असंउ. २६) चिकित्सा-गलौघोऽसाध्यः कीर्तितः । प्रत्याख्याय समुपाचरितव्यः

(सुचि. २२.८०-८१)

द्रुतं तेषु क्रिया कार्या (असंउ. २६)

गळ्याचा रोग. गळ्यात अडसराप्रमाणे भयंकर सूज. अतिशय ताप, अन्न, पाणी, श्वास सुद्धा घेता येत नाही, लाळ गळते, डोळ्यांवर झापड, डोके जड, कफ रक्तदुष्टीने होतो. असाध्य.

गलोड्य-न., वनस्पति० पद्मबीजम्, पित्तप्रबले वातरक्ते उपयुक्तम् (सुचि. ५.८)
कमळबीज. पित्तज वातरक्तात उपयोगी.

गल्ल-पु., रत्न० (असंचि. ६)
रत्न, पद्मराग. इंद्रनील, बिलोरी कांच.

गल्लिर-पु., कर्णरोग० उन्मन्थः, 'उन्मन्थो गल्लिरश्च सः (असंउ. २१) कानाचा रोग.

गवय-पु., पशु० कूलचरः गोसदृशः, सास्नाककुदरहितः (अहृसू. ६.५१) गलकम्बलशून्यः आनूपपशुः

(चसू. २७.३९)

म. गवा; बं. गवय; हिं. वनगौ.)

अस्य मांसगुणाः-मधुरं मधुरपाकं स्निग्धं कास-जिच्छुक्लं च (सुसू.४६.९७) (धपरि. ६.३५)

(असंसू. ८)

गाईसारखा पण वशिंड व गळ्याची पोळी नसलेला प्राणी, गवा, वनगाय. **मांसगुण**-गोड, पचल्या-

नंतर गोड, स्निग्ध, शुक्र वाढविणारे खोकला कमी करणारे.

गवयोद्भव—न., वनस्पति० **तवक्षीरम्** (रा. ६.८८) तवकीर.

गवल—वि., **माहिषम्, गवलं माहिषशृंगम्** (इंदु. असंसू. ८.९६) रेडा, रेड्याचे शिंग.

गवाक्षित—वि., **सच्छिद्रम्** (सुशा. ५.१२) **विरचित-निरन्तरजालकाकाररन्ध्रनिकरपरिकलितम्** (ड. सुशा. ५.१२) **जालकैरिव व्याप्तम्, गवामक्षीव इति गवाक्षः, गवाक्षा जालकानि अस्य सञ्जातानि इति गवाक्षितम्** (सुशा. ९.९) '**सिराभिरिदं शरीरं गवाक्षितं पिनद्धमाततं च** (असंशा. ५)
भोकाचे, छिद्रयुक्त; अनेक छिद्रांनी युक्त जाळे. जाळ्यासारखे व्यापलेले. हे शरीर सिरांनी जाळ्यासारखे विपुल छिद्रांनी युक्त, झाकून व्यापलेले आहे.

गवाक्षी—स्त्री., वनस्पति० **मल्लिका** (ध. ५.१३४) मोगरी.
शाखोटः (रापरि. ९.३०)
भूर्जपत्र असेही म्हणतात. साग, हेदी.
इन्द्रवारुणी (र. २१.५५–५८)
(अहसू. १५.४) (असंसू. १६)
कवंडळ, इंद्रावण.

गवादनी—स्त्री., वनस्पति० **इन्द्रवारुणी**
(ध. १.२४८) (असंउ. १०)
कवंडळ, इंद्रावण.
गिरिकर्णी (ध. ४.८५) (असंउ. २) गोकर्णी.

गवाम्प्रिय—पु., धान्य० **श्यामाकः** (ध. ६.८८)
सांवा, वऱ्याचे तांदूळ.

गवेधुक—पु., सर्प० **दर्वीकरः** (सुक. ४.३४(१) नाग.
—पु.,—न., **तृणधान्य०** (चसू. २.२५)
(अहसू. २.१०) '**गरल इति लोके**' (सुसू. ४६.२१ ड.) (असंउ. ४२) **शूकधान्यमिदम्, श्यामाकसदृशोऽयम्, ग्राम्याऽरण्यभेदेन द्विविधः, घुलुञ्चः, गुणाः—कषायो मधुरो लघुः शीतः कफपित्तघ्नो वातकरः** (चसू. २७.१७)
वऱ्याच्या तांदुळासारखे गवती धान्य. प्रकार दोन—(१) रानातले (२) गावातले. **गुण**—तुरट, गोड, हलके, थंड, कफपित्तनाशक, वातकर.
न.,—खनिज० **गैरिकम्** (ध. ३.१६७) गेरू.

गवेधुका—स्त्री., धान्य० **गुणाः—कटुः शीतला पित्तनाशनी दन्तविषार्तिजित्** (ध. ६.१८१; असंसू. ७)
हिं.—गरहेडुआ.
म.—**कसरु.**
गु.—थेगी.
बं.—गडगडे.
त.—काट्टुकोतुमै.
कसरु; गोजिव्हा. हे तिखट, थंड, पित्तनाशक, दातातील दुःख व विषनाशक.

गवेधुकान्न—न., **गवेधुक—क्षुद्रधान्यस्य सिद्धमन्नम्, तच्च कर्शनीयानां श्रेष्ठम्** (चसू. २५.४०; असंसू. १३)
कसरु. हलक्या धान्याचे. शिजवलेले अन्न हे कृश करणाऱ्या सर्व अन्नात श्रेष्ठ.

गवेषण—न., **अन्वेषणम्** (सुउ. ६५.४२)
अन्वेषण, नवा शोध लावणे.

गव्य—वि., **गोरिदम्, गोसम्बन्धि. दुग्धदधिघृतमूत्रशकृन्मांसरसादि** (चसू. १३.८३)
गाईचे, गाईसंबंधी. दूध, दही, तूप, मूत्र, मळ, मांसरस इत्यादी.

(गव्या)—स्त्री., भैषज्य० **गोरोचना, गोपित्तादिसम्बन्धादियं गव्या इति सुष्ठु संज्ञिता** (रा. १२.३४)
गोरोचन.
—पिशित—न., **गोमांसम्, रक्तपित्तहेतुः** (चनि. २.४) गाईचे मांस.
—रस—पु., **गोमांसरसः** (चसू. १३.८३)
गाईच्या मांसाचा रस.

गह्वर—न., वनस्पति० **इन्द्रयवः** (ध. २.१५) इंद्रजव.

(गह्वरा)—स्त्री., वनस्पति० **विडङ्गम्** (रा. ६.१६)
वावडिंग.

गाङ्ग—वि., **आन्तरिक्षजलभेदः** (सुसू. ४५.७)
द्र० '**जल**'
आकाशातील पावसाचे पाण्याचा एक प्रकार.

गाङ्गेय—पु., न., वनस्पति० **मुस्ता** (ध. १.४०)
(सुउ. १७.१८) नागरमोथा.
खनिज० **सुवर्णम्** (रा. १३.१) सोने.

(गाङ्गेयी)—स्त्री., वनस्पति० **मुस्ता** (असंउ. ४४)
नागरमोथा.

गाङ्गेरु—पु., वनस्पति० **नागबला** (असंसू. ७)
एक चिकणा.

गाङ्गेरुक—स्त्री., **नागबलाफलम्** (चसू. २७.१४२)
चिकणा बी, बलबीज.

गाङ्गेरुकी—स्त्री., वनस्पति० **बलाभेदः, नागबला**
(ध. १.२८४) द्र० '**बला**'
चिकणा प्रकार, पहा 'बला.'

गाढलवण–न., लवण० गडलवणम् (रा. ६.४७)
एक मीठ. जमिनीतून निघणारे मीठ.

गाढवर्चस्–वि., रोग० गाढविट्कः (चसू. १३.३२)
घट्ट मळ, गाठाळ मळ, कडक लेंडी.

गाढोच्छादन–न., उच्छादनं, गाढं निबिडं घनं वा घर्षणम् (असंनि. १) घर्षण. जोरात घासणे.

गाण्डीर–न., शाक० गण्डीरम्, स्थलजजलजत्वाद्द्विविधम्, गुणाः–विदाहि रूक्षं तीक्ष्णोष्णं बद्धविण्मूत्रं त्रिदोषकरं च (चसू. २७.१७१)
एक भाजी. दोन प्रकार. १ जमिनीवरची २ पाण्यातली. **गुण**–आंबट, जळजळ करणारी, रूक्ष; उष्ण, तीक्ष्ण, लघ्वी व मळ अवरोधक, त्रिदोषकारी.

गाण्डीविन्–पु., वनस्पति० अर्जुनः (रा. ९.१९१)
अर्जुनसादडा.

गात्र–वि., स्थूलम् अत्र गात्रपदं न मूलतः स्थूलार्थकम्, परं गात्रवत्त्वेन लक्षणया स्थौल्यपरम् (र. ४.१०)
स्थूल. येथे हा अर्थ लक्षणेने आहे.
शरीरावयवः (सुशा. १०.४६) शरीराचा अवयव.

–पारुष्य–न., लक्षण० गात्रकाठिन्यम् (चसू. १७.५६)
अवयवांचा कठिणपणा, रखरखीतपणा, खरखरीतपणा.

–भञ्जन–न., लक्षण० गात्रेषु भङ्गवत् पीडा (चचि. २८.२५)
अवयव फुटल्याप्रमाणे वेदना, फूट.

–वादित्र–न., गात्रमेव वादित्रम्, गात्रमेव वाद्यभाण्डम् (सुचि. २४.९५ ड.)
अवयववाद्य. वाद्याचे साधन; शीळ घालणारे तोंड, टाळी वाजवणारे हात, वाद्य–साधन वाद्यभांडे.
विक्षेप–पु., रोग० हस्तादेरितस्ततो विक्षेपः (चचि. ३.७८)
हातपाय आपटणे, त्यांचे आकुंचन प्रसरण करणे, आचके.

–विश्लेष–पु., विघटनम् (सुसू. १२.१६)
अवयव निखळणे.

–वेष्टन–न., पीडाविशेषः (चसि. ७.४९)
अवयव वेढल्याप्रमाणे, आवळल्याप्रमाणे पीडा.

–शूल–पु., लक्षण० गात्रवेदना (चक. ७.४४)
अवयवात शूळ, वेदना.

–संस्पर्श–पु., अवयवसंस्पर्शः (सुनि. ५.३३.३४)
अवयव यांचा एकमेकांचा एकमेकांशी स्पर्श होणे.

–सदन–न., लक्षण० अङ्गग्लानिः (सुचि. ३५.२३)
अवयव गळाल्यासारखे वाटणे. गळाठा.

–साद–पु., लक्षण० अङ्गग्लानिः (सुउ. ३९.१६४)
पहा ' गात्रसदन '.

–सुप्तता–स्त्री., रोग० गात्रस्य स्पर्शज्ञानाभावः (चचि. २८.२२)
अवयवांना स्पर्श न कळणे. सुनबहिरे.

–स्फुरण–न., लक्षण० गात्राणां स्पन्दनं कम्पो वा (चचि. २८.२५)
अवयवात स्फुरण–कंप होणे. थरथर–थडथड होणे.

गात्रायाम–पु., लक्षण०वातरोगः, अवयवस्य आयामः (असंसू. ११)
अवयव ताणणे, तणावा, ताठ करणे.

गाथा–स्त्री., धर्मादिसम्बन्धी श्लोकः, गीयते इति गाथा (चसू. १५.७)
(तुकारामाची) गाथा. परमेश्वर, धर्म, कर्म, कर्तव्य इत्यादी संबंधी केलेली पद्ये.

गान्धर्व–वि., गान्धर्वसत्त्वम्, शुद्धसत्त्वस्य प्रकारः (चशा. ४.३७(७)
सात्विक प्रकृतीचा एक प्रकार. गंधर्वासारखे मनचित्तवृत्ति असणारा.

–काय–(परिव०) पु., सात्त्विककायविशेषः यस्मिन्नरे गन्धमाल्यप्रियता नृत्यवादित्रकामिता विहारशीलता च दृश्यते, स गन्धर्वकायः (सुशा. ४.८५)
गंधर्वाच्या चित्तवृत्तीप्रमाणे असणारा. सात्विक प्रकृतीचा प्रकार. ज्याला सुगंधी द्रव्ये, फुले, नाच, वाद्ये आवडतात. खेळ आवडतात तो.

–चित्त–वि., गीतादिनिरतः (सुशा. ४.६४)
गायनवादनात नित्य रमणारा.

–शब्द–पु., गीतम् (चसि. ६.५८) गाणे.

गान्धारी–स्त्री., वनस्पति० यासः (रा. ३.२६)
धमासा.
कण्टकारी (र. १६.११–१५) रिंगणी.

गाम्भीर्य–न., गम्भीरस्थानाश्रितत्वम्, कृतास्पदत्वम् (चचि. २८.७४)
गंभीरपणा. खोल भागात(अंतर्गत) होणे, घर करणे.

गायत्र–पु., वनस्पति० सोमभेदः (सुचि. २९.७)
सोम या महौषधीचा प्रकार.

(गायत्री)–स्त्री., वनस्पति० खदिरः (ध. १.२५) खैर.
देवता० देवताविशेषाधिष्ठितस्त्रिपदात्मको द्विजो-

च्यार्यो वैदिको मन्त्रविशेषः (सुसू. २९.७२)
गायत्रीमंत्राची देवता. गायत्रीमंत्र.

गार–पु., तडागमृत्तिका, जले चिरशीर्णा वा मृत्तिका (र. १०.१३–१४)
तलावातील–पाण्यातील दीर्घकाल असलेली माती–चिखल–गारा.

–कोष्ठी–स्त्री., शोधितलौहादिभस्मकारकः मृण्मयकोशविशेषः (र. १०.४४–४८)
शुद्ध धातूचे भस्म बनविण्याकरिता केलेली मातीची भट्टी, कोठी.

–मूषा–स्त्री., मूषा० षड्गुणदग्धगारो लोहकिट्टं शणं कृष्णमृत्तिका कोकिलभस्मेत्येतेषां मिश्रणान्निर्मिता मूषा (र. १०.१५)
मूस. जाळलेला जुना चिखल ६ भाग व मंडूर, सण, काळी माती, कोळसा यांच्या मिश्रणाने केलेली मूस.

गारुड–न., खनिज० गारुत्मतम् (ध. ६.४९)
मरकत, पाचू.
अञ्जन (असंउ. ४२) सुरमा.

(गारुडी)–स्त्री., वनस्पति० वत्सादनी (रा. परि. ३.३२)
लांब व बळकट कांडी असलेली विषनाशक पौष्टिक वेल.

गारुत्मत–न., मणि० मरकतः (ध. ६.४९) पाचु.

–पत्रिका–स्त्री., वनस्पति० पाची (रा. परि. १०.४६)
हिरवी व हिरव्या पानांची सुगंधी वेल.

गार्ग्य–पु., ऋषि० (चसू. १.१०) जन्मप्रभृतिबालानां बस्तिकर्मोपकल्प्यमित्ययमूचिवान् (कासि. १.११)
मुलांना जन्मापासून बस्ति द्यावा असे प्रतिपादन करणारा ऋषि.

गालन–न., वस्त्रेण मलनिरासपूर्वकं सारभागोद्धरणम् (सुसू. ४४.६०)
कपड्याने गाळणे, वस्त्रगाळ करून सार भागाचे ग्रहण करणे.

गालव–पु., ऋषि० हिमवतः पार्श्वे समेतेषु महर्षिष्वेकः (चसू. १.१०)
हिमालयाच्या उतरणीवर जमलेल्या ऋषींमधील एक.
कन्दविषः (असंउ. ४०) विषारी कंद.

गाला–स्त्री., वनस्पति० मदनफलम् (असंचि. १)
गेळफळ.

गालोड्य–न., वनस्पति० पद्मबीजम् (ध. ४.१५९)
कमळबीज, कमळाचे बी.

गिरि–पु., पर्वतः (असंउ. २) पर्वत.

–कदम्बक–पु., भूकदम्बकः (असंउ. २)
मोठी मुंडी, ओवा.

–कदली–स्त्री., वनस्पति० गुणाः–मधुरा, शीता, गुर्वी रुच्या, बल्या, वीर्यकरी, पित्तघ्नी, तृष्णादाहशोषघ्नी च (रा. ११.११२)
हिं.—केला.
म.—**केळे**; बीयुक्त केळे, रानकेळ.
गु.—केळुं.
बं.—कला.
त.—वाळे.
बी युक्त केळे, रानकेळ. गुण–गोड, थंड, जड, रुचकर, बलकर, वीर्यवर्धक, पित्त, दाह, तहान, शोष यांचा नाश करते.

–कर्णिका–स्त्री., वनस्पति० गिरिकर्णी (रा. ३.१२५)
विष्णुक्रांता, मालकांगोणी, गोकर्णी.
गिरिकदम्बः (असंउ. ४२)
मोठी मुंडी, ओवा.

–कर्णी–स्त्री., वनस्पति० गुणाः–तिक्ता शीता चक्षुष्या त्रिदोषघ्नी विषदोषनेत्रविकारकुष्ठनाशिनी च (ध. ४.८५)
हिं.—सफेद कोयल.
म.—**श्वेत गोकर्णी**.
ग.—धोळी गरणी.
बं.—हापरमाली.
गोकर्णी. (पांढरी) गुण–कडु, थंड, डोळयांना हितकर, त्रिदोषनाशक, विष, नेत्रविकार व कुष्ठनाशक.

–ज–पु., वनस्पति० कोविदारः (रा. १०.२९४)
कांचनार.
न.,–खनिज० शिलाजतु (चचि. ३०.१४८)
शिलाजतु.
गैरिकम् (रा. १३.२३१) सोनकाव, गेरू.
(–जा) पाषाणभेदः (रा. ५.२१६) पाषाणभेद.
गोधूमः (ध. ६.९७) गहू.
मल्लिका (रा. १०.२२५) रानमोगरी.
गिरीकदली (रा. ११.११२) रानकेळ.
कारी (रापरि. ८.२६)
कडु पानाची रानवेल. प्रकार दोन-एक काटेरी.

–जानन्दिकेश–पु., श्रीशङ्करः (रा. १८.२१६)
श्री महादेव,

–जानुजा–स्त्री., वनस्पति० **त्रायमाणा** (ध.१.२५४)
त्रायमाण.

–धातु–पु., खनिज० **गैरिकम्** (रा. १३.२३१)
गेरू, काव.

–निम्ब–पु., वनस्पति० **कैडर्यनिम्बः** (रा. ९.४८)
वारूळ. फार मोठ्या पानांचा व दांडीचा मोठा वृक्ष.

–पीलु–न., वनस्पति० **परूषकम्** (रा. ११.८४)
फालसा.

–पुष्पक–न., वनस्पति० **शैलेयम्** (रा. १२.१३१)
दगडफूल.

–भू–स्त्री., वनस्पति० **पाषाणभेदः** (रा. ५.२१५)
पाषाणभेद.

–मल्लिका–स्त्री., वनस्पति० **कुटजः** (ध. २.१३)
कुडा.

–मृद्भव–न., खनिज० **गैरिकम्** (रा. १३.२३१)
गेरू, काव.

–रम्भा–स्त्री., वनस्पति० **गिरीकदली** (रा. ११.११२)
रानकेळ.

–वर्तक–पु., पक्षि० **वर्तिकाभेदः** (चसू. २७.४९)
रानचिमणा.

–(वर्तिका)–स्त्री., पक्षि० **वर्तकः** (अहसू. ६.४५)
रानचिमणी.

–वासिन्–पु., वनस्पति० **हस्तिकन्दः** (रा. परि. ७.३६)
या नावाचा फार मोठा कंद.

–शा–स्त्री., प्रतुदपक्षि० **गिरिवर्तिका** (सुसू. ४६.६७)
रानचिमणी.

–संभव–पु., खनिज० **शिलाजतु** (र. २.१२४)
शिलाजित.

–सर्प–पु., सर्प० **दर्वीकरः** (सुक. ४.३४ (१)
नाग.

–सार–पु., खनिज० **लोहम्** (चचि. १ (२) ५.६)
लोखंड.

–सिन्दूर–पु., **साधारणरसेष्वेकः** (र. ३.१३४–१३५)
हिंगूळ. साधारण रसातील एक.
सिन्दूरः (ध. ३.१०३) **'महागिरिषु चाल्पीयान् पाषाणान्तःस्थितो रसः । शुष्कः शोणः स विज्ञेयो गिरिसिन्दूरसंज्ञकः'**
मोठ्या पर्वतात पाषाणात असलेला सुकलेला तांबडा पारा. हिंगूळ.

–ह्वा–स्त्री., वनस्पति० १) **श्वेतस्यन्दः** २) **गिरिकर्णी** (सुचि. १८.३४)
(१) पांढरा स्राव होणारी वनस्पती.
(२) गोकर्णी.

गिरिण्ड–न., **शुष्कं छगणम्** (र. ७.१८) शोणी.

गिरिण्डक–न., **गिरिण्डम्** (र. २.१२२) शोणी.

(गिरिण्डिका)–स्त्री., **काचकूपी** (र. ७.२०)
काचेची कुपी–शिशी.

गिलायु–पु., रोग० **गलरोगः, लक्षणम्–गले कफरक्तजः आमलकास्थिमात्रः स्थिरोऽल्परुक्ग्रन्थिर्भवति, तेन अन्नं लग्नमिव संलक्ष्यते** (सुनि १६.५८) **कृच्छ्रोच्छ्वासः कृच्छ्राभ्यवहृतिश्च** (असंउ. २५) **अयं शस्त्रसाध्यः,** (सुचि. २२.६६) **विशेषतो भेद्यश्च** (सुसू. २५.५–८)
गळ्याचा रोग. लक्षण–कफरक्तदुष्टीमुळे आवळ्याच्या आठळी एवढी स्थिर, थोडी वेदना असलेली गाठ होते. तिच्यामुळे घशात अडकल्या–लागल्यासारखे भासते. गिळण्यास व श्वासोच्छ्वासास त्रास होतो. शस्त्रसाध्य वा भेद्य रोग.

गिलायुक–पु., रोग० **गिलायुः** (असंउ. २५)
पहा 'गिलायु.'

गिलोड्य–वनस्पति० **कन्दोऽयं प्रावृड्जापः शणपत्राकारः वल्लीयुक्तः चर्मण्वतीनदीभवश्वेतवर्तुलपाषाणसदृशः** (सुचि. ११.१०) **मधुरवर्गे एकः** (सुसू. ४२.११)
मधुरवर्गातील एक वनस्पती. पावसाळ्यात सणाच्या पानासारखी वेल–नदीच्या काठी होते. हिचा पांढऱ्या गोल पाषाणासारखा कंद असतो.

गीर्लता–स्त्री., वनस्पति० **तेजोवती** (रा. ३. ३९३)
पारव्याच्या पायासारखी दिसणारी पिवळी, पिवळे तेल असलेली बुद्धिवर्धक वनस्पती.

गीर्वाणकुसुम–न., वनस्पति० **लवङ्गम्** (रा. १२.८५) लवंग.

गुग्गुलु–पु., निर्यास० **गुणाः–कटुस्तिक्तः कषाय उष्णः पिच्छिलो लघुः सूक्ष्मो रूक्षो वर्ण्यः स्वर्यो रसायनः कफवातघ्नो बस्तिरोगमेदोरोगव्रणमेहशोफकृमिवातोदरप्लीहार्शोभूतविकारादिनाशनः** (ध. ३.१२७) **सुगन्धिः तीक्ष्णः कटुपाकः सरो हृद्यः स्निग्धश्च स नवो बृंहणो वृष्यः पुराणस्त्वपकर्षणस्तैक्ष्ण्यात्कफवातघ्नः सरत्वात् मलपित्तनुत्, सौगन्ध्यात् पूतिकोष्ठघ्नः, सौक्ष्म्याच्चानलदीपनः**

गुल्मोदावर्तभगन्दरकण्डूरुचिश्वित्रार्बुदग्रन्थ्याढ्यः वातकुष्ठकोष्ठसन्ध्यस्थिगवायुघ्नः (सुचि. ५.४०–४५) अग्र्यसंग्रहेष्वेकं द्रव्यम्, वृष्यवातहराणां श्रेष्ठः (असंसू. १३) व्रणधूपनद्रव्येष्वेकः (सुसू. ५.१८) स्थौल्यनाशनः (सुसू. १५. ३२) अभ्यवहारतो विशदः स्वादुरपचीघ्नः (असंसू. १२) पक्वशोथप्रभेदनार्थमुपयुक्तः (चचि. २५.५३) अयं योगवाही सर्वर्तुयोग्यो जरापाप्ममलामयघ्नोऽग्निमेधास्मृतिपाटवकृच्च गुग्गुल्वतिसेवनजा व्याधयः–तिमिरवदनशोष–क्लीबता–कार्श्य–मेह–शमल–शैथिल्य–देहरूक्षत्वादयश्च (असंउ. ४९) पित्तकृत्, भग्नसन्धानकृदामवातघ्नश्च, 'माधुर्याच्छमयेद्वातं कषायत्वाच्च पित्तहा । तिक्तत्वात्कफजित्तेन गुग्गुलुः सर्वदोषहा' (भाप्रमिश्रप्र. ६.३८–४१)

अयं पञ्चविधो–महिषाक्षो, महानीलः कुमुदः पद्मो हिरण्यश्च (भाप्रमिश्र. ६.३३)

हिं.—गूगल, गुगर.

म.—**गुग्गुळ.**

गु.—गुग्गुलु सुकुल.

त.—मैचाक्षि.

फा.—वोएजहुदान.

गुग्गुळ. झाडाचा चीक, गोंद.–५ प्रकार–१ म्हशा (महिषाक्ष) २ महानील ३ कुमुद ४ पद्म ५ हिरण्य. गुण–तिखट, कडु, तुरट, पचल्यानंतर तिखट, हलका, सूक्ष्म, रूक्ष, उष्ण, पिच्छिल, तीक्ष्ण, सर्वदोषनाशक विशेषतः कफवातघ्न. मल स्वच्छ करणारा. स्वर, वर्ण, यांना हितकर. आमवात. कृमि, वातोदर, प्लीहा, मूळव्याध, प्रमेह, बस्तिरोग, मेदोवृद्धि, गंडमाळा, अपची, सूज, भूतबाधानाशक. **नवा गुग्गुलु**–सुगंधी, स्निग्ध, बृंहण, हृदयाला बल्य, शुक्रवर्धक व सारक शुक्राला हितकर व वातहर द्रव्यात श्रेष्ठ. भंगलेले हाड सांधतो. हा योगवाही आहे. सर्व ऋतूत घेण्यास योग्य आहे. वार्धक्यनाशक, अग्नि, मेधा (धारणाशक्ति) स्मरणशक्ति वाढवणारा. **जुना गुग्गुलु**–दोष धातू क्षीण करणारा. अतिसेवनाने कृशता, नपुंसकता, प्रमेह, तोंडाला शोष, डोळ्याचे रोग इ० अनिष्ट परिणाम होतात.

गुच्छ–पु., **समूहः** (रा. ९.१८४) एकत्र बांधलेला.

–कणिश–पु., वनस्पति० **रागी** (रा. १६.१७८) नाचणी.

–करञ्ज–पु., वनस्पति० **कटुस्तिक्त उष्णो वातघ्नो विषकण्डूविचर्चिकाकुष्ठस्पर्शत्वग्दोषनाशनश्च** (रा. ९.१८४)

हिं.—करंज, करंजभेद.

म.—**चापडा करंज, घाणेरा करंज, वावळा.**

गु.—करंज, चरेल कणसे.

बं.—डहर करंज, नाटा करंज.

त.—पुंगामारम.

गुण–तिखट, कडु, उष्ण, वातनाशक, विषकण्डु, कुष्ठ, स्पर्शदोष, त्वग्दोष व हातापायाच्या चिरण्या नाशक.

(गुच्छी)–स्त्री., वनस्पति० **गुच्छकरञ्जः** (रा. ९.१८४) करंजाचा प्रकार. वावळा.

–दन्तिका–स्त्री., वनस्पति० **कदली** (रा. ११.१०६) केळ.

–पत्र–पु., वनस्पति० **तालः** (रा. ९.९३) ताड.

–पुष्प–पु., वनस्पति० **सप्तपर्णः** (रा. १२.१३८) सातवीण.

–पुष्पक–पु., वनस्पति० **गुच्छकरञ्जः** (रा. ९.१८४) वावळ.

(–पुष्पा)–स्त्री., वनस्पति० **धातकी** (रा. ६.१५२) धायटी.

(–पुष्पी)–स्त्री., वनस्पति० **सिगृडी** (रा.परि. ४.३१) पुष्पांचा गुच्छ असणारी पंगुत्वनाशक वनस्पती.

रीठाकरञ्जः करञ्जभेदः (रा. ९.१८६) रीठा, रिंगे.

–फल–पु., वनस्पति० **गुच्छकरञ्जः** (रा. ९.१८६) वावळा.

राजादनः (रा. ११.१४७) खिरणी.

(–फला)–स्त्री., वनस्पति० **द्राक्षा** (रा. ११.७४) द्राक्ष.

कदली (रा. ११.१०६) केळ.

काकमाची (रा. ४.३६) कावळी.

विष्पावी (रापरि. ७.९९) मोठी शेंग व मोठा पावटा असलेली चापट शेंगांचे घोस येणारी गावाजवळ वाढणारी वेल.

अग्निदमनी (रापरि. ४.३) फार काटे असलेली अगदी लहान फळांचे गुच्छ असलेली वेल.

–बुध्ना–स्त्री., वनस्पति० **गुण्डाला** (रापरि. ५.४२) पाण्यात होणारी कडु तिखट वनस्पती.

–मूलका–स्त्री., वनस्पति० **गुण्डासिनी** (रा. परि. ८.६६)

पाण्यात होणारी गवताच्या पानासारखी पाने असणारी खूप मुळे असलेली वनस्पती,

गुच्छल–पु., वनस्पति० करञ्जभेदः रीठाकरञ्जः (रा. ९.१८६)
रीठा, रिंगे.

गुच्छाह्वकन्द–पु., वनस्पति० गुणाः–मधुरः शीतो वृष्यस्तर्पणो दाहनाशनश्च (रा. परि. ७.६१)
कंदांचा गुच्छ असलेली वनस्पती. गुण–मधुर, थंड, तृप्तिकर व दाहनाशक.

गुञ्जा–स्त्री., वनस्पति० श्वेतरक्तभेदात् द्विविधा; गुणाः–तिक्तोष्णा वान्तिकरी वश्या शूलविषघ्नी च (रा. ४.२९)
कफविसर्पे हिता (सुचि. १७.१५) वाजीकरणचिकित्सायामस्या मूलमुपयुज्यते (सुचि. २६.३४) मूलविषविशेषः (असंउ. ४०) 'गुञ्जा–गर्भादिरसेषूपयुज्यमानमेकं द्रव्यम्' (वैशासिं. राचि. हृद्रोगचिकित्सा.)
हिं.—रत्ति. घोंगची.
म.—**गुंज.**
गु.—चणोठी, राती, गुंची.
बं.—कुंच.
त.—कुंदुमणि.
फा.—चश्मेखरूस.
गुंजा. प्रकार दोन. पांढरी व लाल. गुण–कडु, उष्ण, वांती करणारी, शूल व विषनाशक वशीकरणास उपयुक्त. हिचे मूळ कामोत्तेजक आहे.
मान० षड् यवैरेका गुञ्जा (र. ११.२)
वजन. सहा जव म्हणजे एक गुंज.

गुञ्जाकिनी–स्त्री., वनस्पति० गुञ्जा (र. १८.८२.८३)
गुंज.

–कुटिका–स्त्री., सामान्यतो द्रवयुक्तद्रव्यस्य मर्दनेन घनीभूता वर्तुलपिण्डिः, खल्वी रसायनानाम्, औद्भिदानां तु लेहवत्संसाध्य गुडं शर्करां वा अभिमिश्य क्वचिद्गुग्गुलुना वा संमर्द्य निर्मीयते (र. १२.१२१–१२३)
गोळी. गुटी. घुटी. द्रव पदार्थात चूर्ण खलून केलेली गोल व इष्ट प्रमाणाची गोळी. गुळ, साखर किंवा यांचा पाक, मध क्वचित गुग्गुळ घालून ही गोळी करतात.

–मुख–वि., अतीक्ष्णाग्रम् (सुचि. ३५.१२)
गोल तोंडाचा, बोथट तोंडाचा, गुळगुळीत टोकाचा.

गुटिकाञ्जन–न., अञ्जन० वाताभिष्यन्दे उपयुज्यते (सुउ. ९.१५–१५)
एक अंजन. हे वाताने डोळे आल्यास उपयुक्त.

गुटिकाह्वयलवण–न., पाकादिनिर्वृत्तत्वाद्गुटिकाभूतमेव गुटिकालवणमुच्यते, तच्च वृक्षलवणमिति ख्यातम्। गुणाः–कफवातक्रिमिहरं लेखनं पित्तकोपनं दीपनं पाचनं भेदि च (सुसू. ४६.३२०)
खारट वनस्पतींचा काढा. आटवून तयार केलेले. तयार झाल्यावर याच्या गोळ्या करितात. म्हणून गुटिकालवण म्हणतात. हे दीपक, पाचक, मळ फोडणारे, कफवात क्रिमिनाशक व दोष खरडून काढणारे.

गुटिकीकृत–वि., गुटिकारूपं कृतम्, अगुटिका गुटिका सम्पद्यमाना, तथा कृतम् (सुसू. ४४.१०)
चूर्णाच्या गुटिका केलेले.

गुड–पु., इक्षुविकार० अयं धौताधौतपुराणनवभेदेन चतुर्धा (चसू. २७.२३९) तत्राधौतगुणाः–मधुरः सक्षारः नातिशीतः स्निग्धः मूत्ररक्तशोधनः वातघ्नः नातिपित्तजित् मेदः कृमिकरः बल्यो वृष्यश्च (सुसू. ४५.१६०)
'प्रभूत–कृमिमज्जासृङ्–मेदोमांसकरो गुडः' (चसू. २७.२३८)
धौतगुणाः–मधुरो वातपित्तघ्नोऽसृक्प्रसादनश्च (सुसू. ४५.१६१)
पुराणगुणाः–स्वादुतरः स्निग्धो लघुरग्निदीपनो विण्मूत्रामयशोधनो रुच्यो हृद्यः पित्तघ्नो वातघ्नस्त्रिदोषघ्नो ज्वरहरः सन्ताप–शांतिप्रदः श्रमहरः पाण्डुप्रमेहान्तकः पथ्यश्च (रा. १४.१९९)
नवगुडगुणाः–श्लेष्माग्निसादकृत् (अहृसू. ५.४८)
दाहकर्मण्युपयुक्तः (सुसू. १२.४) मद्यनिर्माणे चोपयुज्यते धातकीगुडतोयानि कारणं मद्यशुक्तयोः, लेपार्थमुपयुज्यते (असंसू. ७.२४३) (असंउ. ३५)
हिं.—गुड, गूड, मीठा.
म.—**गूळ.**
गु.—गोड, गोल.
फा.—कन्देस्याह.
गूळ. उसाचा पदार्थ. हा (१) पूर्ण मळी काढलेला (२) पूर्ण मळी न काढलेला. (३) नवा (४) जुना असा चार प्रकारचा. (१) **शुद्ध**–गोड, वात, पित्तनाशक, रक्तदोष सिद्ध करणारा. (२) **अशुद्ध**–

क्षारयुक्त, गोड, थोडा थंड, स्निग्ध, रक्त व मूत्र शोधक, वातनाशक, पित्त थोडे कमी करणारा, बलकर, कृमिकर, शुक्राला हितकर. पुष्कळ कृमि, मज्जा, मेद, रक्त, मांसवर्धक (३) **नवा**–कफवर्धक व अग्निदीपक, मळमूत्राचे रोग दोष शुद्ध करणारा, रुचकर, त्रिदोषनाशक, हृदयाला हितकर, श्रमनाशक, दाहनाशक, पांडुप्रमेह नाशक, लेपाकरिता उपयोगी. मद्याकरिता उपयुक्त.

मोदकः, लड्डुः, गुटिका (चचि. ११.५५)
मोदक, लाडू, गोटी.

पिण्डः, गोलकः (चसू. १४.५७)
पिंड, गोलक, गोळा.

गुड गुड असा शब्द असलेले.

–जा–स्त्री., वनस्पति० यावनालः (रा. १४.१६३)
गुळाची साखर, हलक्या दर्जाची साखर.

(गुडा)–स्त्री., वनस्पति० सुधा (चक. १०.८)
त्रिधारी निवडुंग.

–गुडायत्–वि., 'गुड' 'गुड' इति शब्दयुक्तम् (चचि. १३.५५)

–तृण–पु., वनस्पति० इक्षुः (रा. १४.१८०) ऊस.

–पाक–पु., रसक्रियावलेहः (र. २२.११७–२०)
गूळ साखर घालून अवलेह करणे.

–पानक–न., गुडसंस्कृतं पानकम् (चक १०.१४)
गूळ घालून केलेले पन्हे.

–पुष्प–पु., वनस्पति० मधुकः (ध. ५.४५)
ज्येष्ठमध.

–पूर–पु., गुडयुक्तभक्तान्नविशेषः (असंउ. ४)
गूळ घालून भाताचे केलेले अन्न.

–फल–पु., वनस्पति० कतकम् (रा. ११.२३५)
निवळी.
पीलुः (ध.५.५१) पीलु.
बदरम् (ध. ५.९६) बोर.

–भल्लातक–न., योग० भल्लातकैः सिद्धो गुडः (चचि. १. (२) १६)
गूळ व भिलावा यांचा कल्प.

–मञ्जरी–स्त्री., वनस्पति० जिङ्गिणी (ध. परि. ३.३२)
डोंगरात होणारी गोड मंजिरी असलेली–मधाने युक्त मंजिरी असलेली वनस्पती.

–लावणिक–पु., गुडेन लवणेन च संस्कृतो भक्ष्यविशेषः (चक. १२.२२)
गूळ व मीठ घालून बनवलेला खाण्याचा पदार्थ.

–वैकृत–न., गुडविकृतिः, विकृतम्, एप् विकृतं विकारः (चचि. ६.४)
गुळाचे विकार. निरनिराळे पदार्थ.

–शर्करा–स्त्री., इक्षुविकार० इयं क्षी वृष्या स्निग्धा च (चसू. २७.२४
उसाची साखर. ही उरःक्षताने क्ष व शुक्राला हितकर, स्निग्ध.

गाङ्गेटीफलम्, पित्तशूले उपयुज्यते (सु. उ. ४ .
हे एक फळ पित्तज शूलात उपयुक्त.

–शुक्त–न., आसुत० गुडकृतं मद्यम् (असंसू.
गुळाची दारू, शिरका.

–सीधु–पु., न., आसुत० गुडकृतः सीधुः (चचि. २६.१८)
गुळाचा शिरका.

–सौहित्य–न., गुडस्य तृप्तिः, 'मूत्रमार्गविशोधनार्थं चास्मै गुडसौहित्यं वितरेत्' (सुचि. ७.३५)
गुळाने तृप्ति. मूत्रमार्गाचे शोधन व्हावे म्हणून गूळ पोटभर खावा.

–हरीतकीयोग–पु., योग० वातरक्तरोगेषूपयुज्यते (सुचि. ५.१२)
गूळ व हिरडा यांचा योग. वातरक्तात उपयुक्त.

गुडाकेशय–पु., वनस्पति० अक्षोटः (रा. ११.८२)
अक्रोड.

गुडापूप–पु., भक्ष्य० सोमालकम् (असंउ. ८ इन्दु
गूळ घालून केलेला अनारसा, पुरी, आरोळी,

गुडाश्रय–पु., वनस्पति० अक्षोटः (ध. ५.६०)
अक्रोड.

गुडिका–स्त्री., गुटिकारूपमूत्रशर्करा (सुउ. ५९.
गोळीसारखा गोल मूतखडा.

गुडूचिका–स्त्री., वनस्पति० गुडूची (ध. १.५)
गुळवेल.

गुडूची–स्त्री., वनस्पति० वयःस्थापनगणे एकं द्रव्यम् (चसू. ४.

गुणाः–तिक्ता कषाया कटुः (स्वादुविपाका म. उष्णा पित्तमेदःशोषण्याऽऽयुष्या मेध्या सं बल्या त्रिदोषघ्नी रसायनी जन्तुरक्तार्शःकु तृष्णापाण्डुवातरक्तच्छर्दिप्रमेहकण्डूविसर्पविषघ्न पलितनाशिनी च (ध. १.१) **तृषिघ्नी स्तन्यश** (चसू. ४.११–

दाहप्रशमनी (चसू. ४.१७) **व्रणशोधनी** (सुसू, ३८.६–७)
दीपनी (असंसू. १३) **कामलाघ्नी** (असंसू. १२.७२)
गुडूचीपत्रं कफजे व्रणे आच्छादनार्थमुपयुज्यते (सुचि. १.११५)
गुडूचीतानः गुडूचीप्रभवस्तन्तुः व्रणसीवनार्थमुपयुज्यते (सुसू. २५.२०–२१)
हिं.—गिलोय, गुलंचा.
म.—**गुळवेल.**
गु.—गलो, गडो.
बं.—गुलंच.
त.—चीन्तिल.
फा.—गलोय.
गुळवेल. कडु, तुरट, तिखट, पचल्यावर गोड, उष्ण, पित्त व मेदशोषक, त्रिदोषघ्नी, रसायनी, आयुष्यवर्धक, बुद्धिवर्धक, बलकर, मलप्रवृत्ति थांबवणारी, पाचक, दाहनाशक, तृप्ति नाहीशी करणारी, व्रण शुद्ध करणारी, पांढरे केस, वळ्या कमी करणारी, जंतु, रक्ती मूळव्याध, कुष्ठ, ज्वर, तहान, प्रमेह, पांडु, कामला, वातरक्त, ओकारी, विसर्प, खाज, विषनाशक, अंगावरचे दूध शुद्ध करते. पान–व्रणावर आच्छादनाकरिता. गुळवेलीचे तंतु व्रण शिवण्याकरिता व पाने कफजव्रणावर आच्छादनास उपयुक्त.

गुडूच्यादिगण–पु., द्रव्यगण० **गुडूचीपद्मकारिष्टधानकारक्तचन्दनानि, गुणाः–पित्तश्लेष्मघ्नो ज्वरच्छर्दिदाहतृष्णाघ्नोऽग्निकृच्च** (अहृसू. १५.१६)
गुळवेल इत्यादी वनस्पतींचा गण; त्यात गुळवेल, पद्मकाष्ठ, निंब, धणे, रक्तचंदन. **गुण**–पित्तकफनाशक, ज्वर, ओकारी, दाह, तहाननाशक, अग्निदीपक.

गुडूच्यादिघृत–न., घृत० **गुडूचीपिप्पलीमूर्वाहरिद्रा–श्रेयसीवचानिदिग्धिकाकासमर्दपाठाचित्रकनागरेत्येतानि द्रव्याणि चतुर्गुणे जले आपादभागशेषं पक्त्वा तत्समं सर्पिश्च संमिश्र्य यथाविधि सिद्धं कुर्यात् । एतद्गुल्मश्वासक्षयकासनाशनम्** (चचि. १८.१६१–१६२)
गुळवेलीने सिद्ध तूप–गुळवेल, पिंपळी, मोरवेल, हळद, गजपिंपळी, वेखंड, रिंगणी, कासविंदा, पहाडमूळ, चित्रक, सुंठ इत्यादी द्रव्यांनी सिद्ध तूप. गुल्म, श्वास, क्षय, खोकलानाशक.

गुडोद्भवा–स्त्री., गुडविकार० शर्करा, गुडविकृतत्वात् (रा. १४.१५९)
उसाची साखर, काकवीची किंवा गुळाची साखर.

गुडुडायन–न., गुडगुडेत्यव्यक्तशब्दः पार्श्वशूले लक्षणविशेषः (सुउ. ४२.११८) **गुडगुडा इति अव्यक्तानुकरणपरः शब्दः**
गुडगुड शब्द. पार्श्वशूलात हे लक्षण असते.

गुण–पु., पदार्थ० **तल्लक्षणं–द्रव्यकर्मभिन्नत्वे सति सामान्यवान् गुणः, 'समवायी तु निश्चेष्टः कारणं गुणः'** (चसू. १.५१) **द्रव्याश्रित इन्द्रियग्राह्यो रूपरसादिकः पदार्थः** (सुसू. ४६.५१४) **'अर्था... विषया गुणाः'** (चशा. १.३१) **धर्मः** (अहृसू. ९.५)
गुणनामानि संख्या च–'सार्था गुर्वादयो बुद्धिः प्रयत्नान्ताः परादयः । गुणाः प्रोक्ताः.......' (चसू. १.४९)
आयुर्वेदे विंशतिगुणाः–गुरुलघुशीतोष्णस्निग्धरूक्षमन्दतीक्ष्णस्थिरसरमृदुकठिनविशदपिच्छिलश्लक्ष्णखरसूक्ष्मस्थूलसान्द्रद्रवाः (चशा. ६.१०)
रसवीर्यविपाकानामपि गुणसंज्ञा (अहृसू. ९.२२ हे)
नानाद्रव्याश्रिता गुणाः–कर्मभिरनुमीयन्ते (सुसू. ४६.५१४)
सात पदार्थांपैकी एक पदार्थ. **लक्षण**–द्रव्य कर्म या खेरीज सामान्यवान्--जातिमान् पदार्थ. समवायसंबंधाने असणारे गतिविरहित कारण गुण. द्रव्याच्या आश्रयाने राहणारे इंद्रियांनी कळणारे रूपरसादिक पदार्थ–**नावे संख्या**–सार्थ–अर्थासह–शब्दस्पर्शरूपरसगंध हे पाच--गुर्वादि--गुरु, लघु, शीत, उष्ण, स्निग्ध, रूक्ष, सौम्य, तीक्ष्ण, स्थिर, सर, मऊ, कठीण, स्वच्छ, बुळबुळीत, गुळगुळीत, खरखरीत, स्थूल, सूक्ष्म, घट्ट, द्रव हे वीस. बुद्धि एक. (बुद्धिशब्दाने स्मृति चेतना धृति (निश्चयी बुद्धि) अहंकार इ० घेतात) प्रयत्नात इच्छा द्वेष सुखदुःख प्रयत्न हे ५. परादि–पर, अपरत्व, युक्ति, संख्या, संयोग, विभाग, पृथक्त्व, परिणाम, संस्कार, अभ्यास हे दहा असे स्थूलतः ४१ गुण आहेत.
सांख्ये त्रयो गुणाः सत्त्वं रजस्तमश्चेति (सुशा. १.३)
'सत्त्वं रजस्तमश्चेति त्रयः प्रोक्ता महागुणाः' (अहृसू. १)

आयुर्वेदे सांख्ये च गुण–गुणिनोः परमार्थतो भेदो नास्त्येव (चशा. १.६४ चक्र.)
सांख्य शास्त्रात तीन गुण. सत्व, रज व तम हे. यांनाच आयुर्वेदात महागुण म्हटले आहे. आयुर्वेद व सांख्य यांच्या मताने गुण व गुणवान यात मूलगामी असा फरक नाहीच.
शरीरधातवो मलाश्चापि गुणा इत्युच्यन्ते (चशा. ६.१७)
शरीर धातु व मळ हेही गुण म्हटले जातात.
प्रसादः उत्कृष्टो भागः (सुउ. १.२०)
सार--उत्कृष्ट भाग.
फलं विसंज्ञः पश्चिमे शेते नष्टकर्मक्रियागुणाः (सुउ. ४७.१२)
क्रियेचे फळ. कर्माचा परिणाम.
अणिमादिसिद्धि०, स्वभावो वा (सुउ. ६०.२०)
अणिमा महिमा इत्यादी अष्टसिद्धि. स्वभाव.
आकाशादिभूतम्,...'स गुणोपादानकालेऽन्तरिक्षं पूर्वतरमन्येभ्यो गुणेभ्य उपादत्ते....।' (चशा. ४.८)
आकाशादी भूते. गर्भात अंतरिक्षगुण प्रथम घेतला जातो.
रज्जुः, सूत्रं वा (सुउ. १.१९)
दोरी, दोरा.
प्रमाणं, संख्याया आवृत्त्या वर्धनम् यथा द्विगुणं द्विप्रमाणम् (अहृक. ६.१५)
प्रमाण. संख्येची पटीने वाढ जसे दुप्पट, तिप्पट.
अप्रधानः (चक. १२.४४)
प्राधान्य नसलेले. गौण.
सद्गुणः (सुसू. ४०.१०)
चांगला गुण.

–कर्णिका–स्त्री., **वनस्पति० इन्द्रवारुणी** (रा. ३.३७१)
कवंडळ, इंद्रावण.

–ग्रहण–न., **भूतग्रहणम्** (चशा. ४.८)
आकाशादी भूतांचे ग्रहण करणे.

–त्रय–न., **सत्त्वरजस्तमांसि** (असंसू. २१.३२)
सत्व, रज, तम हे तीन.

–प्रिया–स्त्री., **वनस्पति० दन्ती** (धं. १.२२३)
दांती.
अतिविषा (ध. १.११) अतिविष.

–विनिक्षेप–पु., **गुणपरिमाणम्** (चवि. ८.१९)
गुणांचे कमी अधिक प्रमाण.

–संपद्–स्त्री., **उत्कृष्टगुणता** (चसू. १.१३३)
उत्कृष्ट गुणत्व. चांगल्या गुणांचा दर्जा.

–सम्पन्न–वि., **इष्टै रसगन्धस्पर्शवर्णैरुपेतम् (अन्नम्)** (सुसू. ४६.४४६)
अनुकूल पाहिजे त्या रस वास स्पर्श वर्ण यांनी युक्त.

–सार–पु., न., **गुणोत्कर्षः** (अहृसू. ९.१५)
गुणांच्या दर्जाचे आधिक्य.

–सू–स्त्री., **वनस्पति० कार्पासी** (रा. परि. ४.४५)
कपाशी.

गुणाढ्य–पु., **वनस्पति० अङ्कोटः** (रा. ९.३८४)
अंकोल.

गुणान्तराधान–न., **संस्कारः** (चवि. १.२१ (२)
अन्य गुण निर्मिति करण्याचे कर्म.

गुणिन्–पु., **गुणयुक्तः भूतरूपगुणवानात्मा** (चशा. ४.८)
गुणवान्, भूतरूपगुणवान्. (आत्मा)

गुणोज्ज्वला–स्त्री., **वनस्पति० यूथिका** (ध. ५.१४८)
जुई.

गुण्ठ–पु., **वनस्पति० कत्तृणम्** (ध. १.८३)
रोहिस गवत.
अरु. **वृत्ततृणः कुदगुण्ठिका** (अहृसू. १५.२४)
वाटोळे गवत. गाठाळ गवत.

गुण्ड–पु., **वनस्पति० अयं वृत्तस्थूललघुभेदेन त्रिधा, स्थूलस्तु अधिकगुणः, गुणाः–मधुरः शीतः कफपित्तघ्नः अतिसारदाहरक्तहरः** (रापरि. ८.६०)
कांडी लांब, त्रिकोणी, तीन धारांची, पाने निळी व तरवारीच्या पानासारखी असलेली, छत्रीसारखे गुच्छ असणारी वनस्पती. वाटोळी लांब कांडी असलेली पाण्याच्या आश्रयाने होणारी वनस्पती. हिच्यात जाड व बारीक असे दोन प्रकार. एकूण तीन प्रकार. गवती चहा. गोंडाळ जाड कांड्यांची अधिक गुणवान्. **गुण**–गोड. थंड, कफपित्त, अतिसार दाह व रक्तदोषनाशक.

–कन्द्–पु., **वनस्पति० गुणाः–अल्पमधुरः कषायः शीतोऽतिखरो रक्तपित्तदाहश्रमापहः** (रापरि. ८.६३)
लहान नागरमोथा. गुण--तुरट, थोडा गोड, थंड, अती खरखरीत, थकवा, दाह व रक्तपित्तनाशक.

(गुण्डा)–स्त्री., **वनस्पति० गुण्डासिनी** (रापरि. ८.६६)
गवताच्या पानासारख्या पानांची पसरट पाण्यात होणारी वनस्पती.

गुण्डाख्य–पु., **वनस्पति० स्नुही** (रा. ८.३५५)
त्रिधारी निवडुंग.

गुण्डाला–स्त्री., वनस्पति० गुणाः–**कटुस्तिक्तोष्णा शोफव्रणविनाशिनी** (रापरि. ५.४२)
पाण्यात होणारी वनस्पती. गुण–तिखट, कडु, उष्ण, सूज व जखमनाशक.

गुण्डासिनी–स्त्री., वनस्पति० गुणाः–**कटुस्तिक्ता उष्णा पित्तघ्नी दाहश्रमव्रणदोषश्वयथुघ्नी च** (रापरि. ८.६६)
पाण्यात होणारी चपटी पसरट व गवतासारख्या पानांची मुळांचा गुच्छ असणारी वनस्पती. ही तिखट कडु उष्ण पित्तनाशक दाह श्रम व्रणदोष व सूजनाशक.

गुण्डूरूकी–स्त्री., वनस्पति० **व्रीहिः** (रा. १६.९९)
एक प्रकारचा तांदूळ.

गुण्डूग्रन्थि–पु., वनस्पति० **मुस्ता** (रा. ६.५८)
नागरमोथा.

गुद–न., शारीर० **गोदते खेलति चलति वा अपानवायुरनेन इति गुदम् दशप्राणायतनेष्वेकम्** (चसू. २९.३) **बहिर्मुखस्रोतसामेकम्** (सुशा. ५.१०) **मर्म०** (चशा. ७.९) **एतत्सार्धचतुरङ्गुलप्रमाणम्, स्थूलान्त्रप्रतिबद्धमर्धपञ्चाङ्गुलम्** (सुनि. २.५) **एतद्रक्तश्लेष्मप्रसादाज्जायते** (सुशा. ४.२६–२७) **उत्तरगुदमधरगुदमित्यस्य द्वौ भागौ** (चशा. ७.१०)
मळ आणि वात खालून सोडणारे इंद्रिय. प्राणाचा आधार असलेल्या दहा स्थानांपैकी एक. शरिरातील मळ बाहेर घालविण्याचा एक मार्ग. त्याचे बाहेरचे तोंड हे साडेचार अंगुळांचे मोठ्या आतड्याशी संबद्ध. हे रक्त व कफ यांच्या साररूप अंशांपासून झाले आहे. याचे दोन भाग. वरचे व खालचे गुद.

–किट्ट–पु., रोग० **बालरोगः, अहिपूतनः** (र. २२.१४७)
बालरोग. घाम, मळाचा लेप यापासून व्रण होतात तो. रक्त व कफदुष्टीमुळे.

–कील–पु., **अर्शोरोगः** (सुसू. ४६.३०७)
मूळव्याधीचे मोड.

–कुट्ट–पु., रोग० **बालरोगः अहिपूतनः** (असंउ. २)
बालरोग. पहा ‘ गुदकिट्ट ’.

–क्षणन–न., लक्षण० **गुदनाशनम्** (चचि. १४.९)
गुदाचा नाश, गुद चिरणे, त्याला जखम होणे.

–ग्रह–पु., लक्षण० **बस्तावभिहते संभवदेकं लक्षणम्** (चसि. ९.६) **गुदे वातवेदना** (चइ.१०.१७)
गुद जखडल्यासारखे, संकुचित झाल्यासारखे वाटते. बस्तीत आघात झाल्यास होणारे लक्षण. गुदात वाताच्या वेदना होणे.

–ज–न., **अर्शोरोगः** (असंसू. १२.४९)
मूळव्याध.

–निष्क्रमण–न., लक्षण० **गुदाद्बहिरागमनम्** (चवि. ७.१३)
गुदभ्रंश, गुद बाहेर येणे.

–निस्सरण–न., लक्षण० **गुदभ्रंशः** (चचि. १९.४२)
गुदभ्रंश, गुद बाहेर येणे.

–परिकर्तन–न., लक्षण० **गुदस्य सर्वतः कर्तनवद् वेदना** (सुचि. ३४.८)
गुदात सर्व बाजूंनी कातरल्यासारखी पीडा, मुरडा.

–परिभ्रंश–पु., रोग० **गुदभ्रंशः** (र. १६.४१)
गुदद्वार बाहेर येणे.

–पाक–पु., रोग० **चत्वारिंशत्पित्तविकारेष्वेकः** (चसू. २०.१४) **रक्तप्रदोषजरोगेष्वेकः** (चसू. २८.१२)
गुद पिकणे, चाळीस पित्तविकारांपैकी एक, रक्तदुष्टीपासून होणारा एक रोग.

–पार्श्व–परिव. पु., **गुदसमीपभागः** (सुनि. ४.९)
गुदाच्या जवळचा बाजूचा भाग.

–भ्रंश–पु., रोग० **गुदस्य स्वस्थानाच्च्युतिः, अशीतिवातविकारेष्वेकः** (चसू. २०.११) **मध्यममार्गजो विकारः** (चसू. ११.४९) **तत्र चिकित्सा–गुदं स्विन्नं स्नेहाभ्यक्तं प्रवेशयेत्। वायोर्विनिर्गमार्थं मध्यच्छिद्रेण चर्मणा गोफणाबन्धं कारयेत्। मुहुर्मुहुः स्वेदः कार्यः। महत्पञ्चमूलसिद्धं तैलं पानाभ्यङ्गार्थं यथाबलं प्रयोजयेत्** (सुचि. २०.६१–६३)
गुद बाहेर येणे. अंग बाहेर येणे. ढुंभळ बाहेर येणे. ८० वातविकारांपैकी मध्यम मार्गातील विकार. **उपचार**–गुद शेकून योग्य ते तेल लावून आत घालावे. मध्ये छिद्र असलेल्या चामड्याने गोफणेचा बंध बांधावा. वायु सरण्यास मार्ग रहातो. स्वेद मधून मधून करावा. मोठ्या पंचमुळांनी सिद्ध केलेले तेल पिण्यास व अभ्यंगाकरिता योजावे.

–मण्डल–न., **गुदं परितो भागः** (सुचि. ८.२४)
गुदाच्या भोवतालचा भाग.

–मर्मन्–न., उदरमर्म (सुशा. ६.६)
गुद हे मर्मस्थान आहे. मर्म.
अधरगुदस्थानं येन पुरीषं निष्क्रामति (चशा. ७.१० चक्र.)
ज्या गुदाच्या भागाने मळ बाहेर फेकला जातो तो.
मांसमर्म, 'गुदरोहितानि... मांसमर्माणि' (सुशा. ६.७)
हे मांसमर्मांपैकी एक.
सद्यः प्राणहरं मर्म (सुशा. ६.९)
एतदेकमेव चतुरङ्गुलं च (सुशा. ६.२५)
याला जोराचा आघात झाला तर लवकर प्राणनाश होतो. हे ४ अंगुळे आहे.

–वलि–स्त्री., **गुदस्थिता वलयः, अध्यर्धाङ्गुलान्तरसम्भूताः प्रवाहणी विसर्जनी संवरणी चेति तिस्रः चतुरङ्गुलायताः सर्वास्तिर्यगेकाङ्गुलोच्छ्रिताः। प्रथमा तु गुदौष्ठादङ्गुलमात्रैव** (सुनि. २.५)
गुदाची वळी. या तीन. दीड दीड अंगुलांतराने त्या आहेत. (१) प्रवाहिणी मळाला गति देते, ढकलते (२) मळ बाहेर टाकते, त्याचे विसर्जन करिते. व (३) गुद मिटते. प्रत्येक चार अंगुळे विस्तृत व एक अंगुळ जाडीची. पहिली वळी गुदाच्या ओठापासून एक अंगुळ अंतरावर.

–वलीमुख–न., **गुदवल्या द्वारम्** (असंसू. २८)
गुदाच्या वळीचे तोंड, दार.

–विद्ध–न., **गुदस्य च्छेदः** (सुचि. ७.३६)
गुद कापणे.

–शूल–पु., न., लक्षण० **सातत्येन गुदपीडा** (चचि. १३.४१)
गुदात सतत शूळ.

–शोथ–पु., लक्षण० **गुदश्वयथुः** (चसू. २५.४०)
गुदात सूज.

–श्वयथु–पु., लक्षण० **गुदशोथः** (चचि. १४.६२)
गुदाची सूज.

–स्तम्भ–पु., लक्षण० **गुदस्तब्धत्वम्** (चसि., ६.८९)
गुदाची हालचाल–कार्य थांबणे–कमी होणे.

–स्रव–पु., लक्षण० **गुदात्स्रावः** (अहसू. १६.३१)
गुदातून पाणी, मळ, रक्त, पू इत्यादींचा स्राव.

–स्राव–पु., **गुदमार्गेण जलादेः स्रावः** (चचि. १३.४७)
गुदातून पाणी, मळ, रक्त, पू इत्यादींचा स्राव.

गुदाङ्कुर–पु., रोग० **अर्शोरोगः** (र. १३.८२)
गुदात होणारे अंकुर, कोंब, मूळव्याध.

गुदार्ति–स्त्री., **गुदशूलः** (असंसू. २०.१३)
अशीतिवातविकारेष्वेकः (चसू. २०.११)
गुदमार्गात शूळ, ८० वातविकारांपैकी एक विकार.

गुदालय–वि., **गुद एव आलयः स्थानं यस्य सः (अपानो वायुः)** (सुनि. १.९)
ज्याचे स्थान गुद आहे तो (अपानवायु).

गुदाश्रयरोग–वि., **गुदस्थानाश्रितरोगाः अर्शोभगन्दराहिपूतनादयः** (सुनि. १.२०)
गुदस्थानात होणारे रोग. मूळव्याध, भगंदर, अहिपूतना इ.

गुदास्थि–न., अस्थि० (सुशा. ५.१९) गुदाचे हाड.

गुदास्थिविवर–न., **गुदास्थिसंबन्धि विवरम्** (सुनि. ३.१९)
तत्र स्थिता अवयवा बस्तिः, बस्तिशिरः, पौरुषं वृषणं गुदमित्येवमादयः (सुनि. ३.१९)
तत्संबन्धीन्यस्थीनि पञ्च श्रोण्यस्थीनि (सुशा. ५.१९)
गुदास्थिसंबद्ध जी पोकळी आहे तिच्यात बस्ति, बस्तिशिर, शिश्न, वृषण व गुद इ० अवयव आहेत. यांच्याशी संबद्ध कमरेतली पाच हाडे; त्यांना श्रोण्यस्थि म्हणतात.

गुदोत्तर–न., **गुदस्योत्तरभागः** (चशा. ३.६)
गुदाचा वरचा भाग.

गुदोपलेप–पु., **गुददुष्टिः** (चचि. १५.२०६)
गुदस्योपलिप्तत्वम्, मलेन गुदावरोधः (सुसू. ४२.१० (१)
गुददुष्टि, गुद मळाने भरणे, मळाने गुदाचा अवरोध.

गुदौष्ठ–पु., शारीर० प्रमाण–**'रोमान्तेभ्यो यवाध्यर्धः' अर्धाङ्गुलमस्य प्रमाणमित्यर्थः** (सुनि. २.६)
केसांची मर्यादा संपली की, अर्ध्या अंगुल अंतरावर अथवा दीड यव अंतरावर गुदाचा ओठ आहे.

गुन्द्र–पु., **गुन्द्रा** (भाप्रनि.) मृदु दर्भ.

(गुन्द्रा)–स्त्री., दर्भ०, **कुशः** (ध. ४.१३३)
दर्भप्रकार, कुश.
तृणजातिः (असंउ. ४४ इन्दु.)
रक्तपित्ते प्रलेपार्थम् (चचि. ४.१०३)
गवताचा प्रकार. रक्तपित्तविकारावर लेपाकरिता.
जलतृणः एरका (हे;) **शर इत्यपरे, पदएरकः** (अरु;) **गुच्छपुष्पिकेति केचित्** (सुसू. ३९.८) **मूत्रविरेचनीयगणे एकं द्रव्यम्** (चसू. ४.१५)
पाण्यात होणारे गवत. शर, तृण, मूत्रविरेचकगणातील एक.

पट्टोरकभेदः (सुचि. ३७.३१) एक वनस्पती.
पट्टरकभेदः भद्रमुस्ता (सुचि. १७.६)
भद्रमोथा, नागरमोथा.
गुलुञ्चः (चसू. ४.१२ चक्र) एक वनस्पती.

गुन्द्रा–स्त्री., (ध. ४.१३३) **मृदुदर्भः** मऊ दर्भ.
–भस्मन्–न., योग० **गुन्द्रां मनःशिलां हरतालं चैकीकृत्य दग्ध्वा साधितं भस्म यच्च उपदंश-विसर्पाणां शमनम्** (सुचि. १९.४६–४७)
गुंद्रेचे भस्म. गुंद्रा, मनशीळ, हरताल एकत्र करून जाळून केलेले भस्म. उपदंश, विसर्प यांचे शमन करते.

गुपित–वि., **आकुलीकृतम्** (सुउ. ४२.५–६) प्रकुपित.
व्याकुलितम्, परस्परमतिक्रान्तम् (सुचि. २.६२)
परस्परात गुंतलेले, अडकलेले.

गुप्त–वि., **रक्षितम्** (असंसू. ८)
राखलेले, रक्षण केलेले.

(गुप्ता)–स्त्री., वनस्पति० **कपिकच्छूः** (रा. ३.२०१)
खाजकुहिली.
–गन्धि–न., वनस्पति० **एलवालुकम्** (रा. ४.१३४)
एक सुगंधी द्रव्य.
–फल–न., **कपिकच्छूफलम्** (सुउ. ४६.२३)
खाजकुहिलीची शेंग.
–स्नेह–पु., वनस्पति० **अङ्कोलः** (रा. ९. ३८३)
अंकोल.
–हृदय–वि., **विषघ्नै रक्षितहृदयः प्रच्छादितहृदयः** (सुक. १.८५)
विषघ्न औषधांनी रक्षण केलेले हृदय ज्याचे असा.

गुप्ति–स्त्री., **मन्त्रादिना पिशाचादिभ्यो रक्षा** (चवि. ३.१५)
मंत्रांनी पिशाचांपासून रक्षण.

गुरडक–पु., वनस्पति० **व्रीहिः** (रा. १६.११४)
एक प्रकारचा तांदूळ.

गुरु–पु., **गुणविशेषः पृथिवीसोमगुणभूयिष्ठोऽलघुः** (चशा. ६.१०)
यस्य द्रव्यस्य बृंहणे शक्तिः स गुरुः (हे. अहसू. १.१८)
अयमग्निगुणविपरीतत्वादग्निमान्द्यकरः (असंसू. ११)
अयं चिरपाकी (सुसू. ४५.१९८)
गुणतः पाकतश्च यद्गौरवकरं तद्द्रव्यम् (सुउ. ५०.३०) **तस्य कर्माणि अग्निसादोपलेपबलोप-चयतर्पणबृंहणानि** (सुसू. ४६.५१७)
एक गुण. पृथ्वी व जलगुणभूयिष्ठ लघु नसलेला गुण. बृंहण करण्याचे सामर्थ्य ज्या गुणात तो. अग्निगुणाच्या विपरीत म्हणून हा अग्निमांद्य करणारा पचनाला वेळ लागतो. गुणाने व पाकाने जे गौरव-कर ते द्रव्य. **कर्मे**–अग्नि मंद, मांसवृद्धि, बलसंचय तृप्ति, पुष्टि.
महान् (अहसू. १२.७१) मोठा.
अध्यापकः उपदेशकः (चनि. ७.१०)
शिकविणारा, उपदेश करणारा.
मातृपितृप्रभृतयः (सुउ. ४१.५८)
आईबाप इत्यादी.
भूताधिपतिः (असंउ. ७)
भूतांचा स्वामी.
वनस्पति० शिंशपा (ध. ५.१२१) शिसव.
कपिकच्छूः (रा. ३.२०१)
खाजकुहिली.
खनिज० वङ्गम् (ध. ६.१३) कथिल.
–कोष्ठ–वि., **क्रूरकोष्ठः, मलपूर्णकोष्ठः** (चसि. ७.७)
जड कोठा, मळ साचलेला–भरलेला कोठा, रेचक लागू न होणारा.
–गात्रता–स्त्री., **गात्राणां गौरवम्, विंशतिश्लेष्म-विकारेष्वेकः** (चसू. २०.१७)
अवयव जड वाटणे, अंग जड वाटणे, कफाच्या २० विकारांपैकी एक विकार.
–गात्रत्व–न., लक्षण० **गात्राणां गुरुत्वम्** (चनि. १.३३)
अवयव जड वाटणे.
–तण्डुला–स्त्री., वनस्पति० **व्रीहिः** (रा. १६.११८)
एक प्रकारचा तांदूळ.
–ता–स्त्री., लक्षण० **गुरुत्वम्** (असंसू. ७.१६७)
जडपणा, जाड्य.
–प्रवृत्ति–वि., **गुरुस्वभावम्** (चवि. ८.१२७)
जड स्वभावाचा.
–प्रावरण–न., **रल्लकादिप्रावरणं गुरुत्वेन परिहितं सन्निरग्निकस्वेदोपयोगि** (सुचि. ३२.१५)
रग, दुलई., गोधडी इत्यादी जाडजूड पांघरूण. अग्नीवाचून घाम आणणारे.
–बीज–पु., वनस्पति० **मसूरिका** (रा. १६.१४९)
मसूर.

–भोजन–न., दुर्जरमन्नं तदशनं वा (असंसू. १३)
पचावयाला जड असे अन्न, किंवा असे अन्न खाणे.

–लाघव–न., गुरुत्वं लघुत्वं च (सुसू. ४६.१३० चसू. २७.३४३)
जड व हलके.

–लाघवचिन्ता–स्त्री., द्रव्याणां गौरवलाघवविषयको विचारः, स च अल्पबलमन्दक्रियसुकुमारसुखोचितानां कृते आवश्यकः (चसू. २७.३४३)
जड व हलके असा विचार. अल्प बलाचा, हलू काम करणारा, सुकुमार, सुखवस्तु स्थितीत रहाणाऱ्याकरिता हा उपयुक्त.

–शालि–वनस्पति० व्रीहिः (रा. १६.९९)
एक प्रकारचा तांदूळ.

–समुत्थान–वि., यत्संशोधनक्लिष्टं शरीरं महता प्रयत्नेन चिरेण च कालेन प्रकृतिं प्राप्नोति (चवि. ८.१२७)
संशोधनाने त्रस्त झालेले–कृश झालेले शरीर मोठ्या प्रयत्नाने व दीर्घकालाने आरोग्ययुक्त होते.

गुरुक–वि., लक्षण० गौरवयुक्तम् (सुचि. ५.३२)
जाड्ययुक्त. जडपणा असलेला.

गुरुवक–पु., वनस्पति० व्रीहिः (रा. १६.१४४)
तांदूळप्रकार.

गुर्जरमण्डल–न., गुर्जरदेशः (र. ३.१६२)
गुजराथ देश.

गुर्वाक–पु., वनस्पति० पूगफलम् (ध. ३.३९)
सुपारी.

गुर्वीफल–न., वनस्पति० पूगीफलम् (र. १६.१७–२३)
सुपारी.
लघुकपिकच्छूफलम् (र. १६.१७–२३)
लहान खाजकुहिलीची शेंग.

गुलाल–पु., वनस्पति० भूतृणम् (र. ८.७३)
रोहिसगवत.

गुलिका–स्त्री., कल्प० गुटिका गोलाकारं भैषज्यद्रव्यम् (चचि. १५.१८४)
गोळी, गोल आकाराचे बनवलेले औषध.

–मुख–वि., गुलिकासदृशमतीक्ष्णाग्रं मुखं यस्य (अहृसू. १९.१०)
एक यंत्र. गोल टोकाचे बोथट तोंड असलेले यंत्र.

गुलुच्छकन्द–पु., वनस्पति० गुच्छाह्वकन्दः (रा. परि. ७.६१)
अनेक कंदांचा गुच्छ असलेली वनस्पती.

गुल्फ–पु., शारीर० पादजङ्घयोर्मध्ये स्थितः संधिभागः (चवि. ८.१०७)
'दशगुल्फतलयोः' (सुशा. ५.३७)
एकं जालकम् (सुशा. ५.१२ ड)
पञ्च स्नायवः (सुशा. ५.२९)
अस्थिसंघातः (सुशा. ५.१६)
घोटा, पाऊल व पोटरीमधील सांधा. दहा पेशी, गुल्फ व तल यात एक जाळे, पाच स्नायु व अस्थींचा गट.

–कर्ण–पु., गुल्फस्य कर्ण इव भागः (सुचि. १८.२६)
घोट्याचा कानासारखा भाग.

–ग्रह–पु., गुल्फस्य ग्रहः अशीतिवातविकारेष्वेकः (चसू. २०.११)
घोटा जखडणे, आखडणे, न हालणे; ऐशी वातविकारातील एक.

–मर्मन्–न., मर्म० सक्थिमर्म (सुशा. ६.६)
गुल्फसंधिस्थाने (सुशा. ६.२४)
संधिमर्म० (सुशा. ६.७) रुजाकरमर्म, 'गुल्फौ द्वौ.....कूर्चशिरांसि च रुजाकराणि जानीयात्' (सुशा. ६.२४)
तत्र विद्धस्य स्तब्धपादता खञ्जता वा (सुशा. ६.२४)
गुल्फमर्मणी द्वे (सुशा. ६.१४)
एतद् द्वयमङ्गुलप्रमाणम् (सुशा. ६.२८)
'सन्धिमर्मेदं द्व्यङ्गुलप्रमाणं वैकल्यकरं च (सुशा. ६.२४ ड.)
खालच्या शाखेतले मर्म–घोट्यातले. या मर्मावर आघात झाला तर वेदना फार होतात. पाय जखडतो, लंगडा होतो, प्रमाण दोन अंगुळांचे.

–शूल–पु., लक्षण० गुल्फस्य शूलः (चसि. २,१६)
घोट्यात शूळ.

–शोष–पु., लक्षण०, गुल्फस्य शोषः (चसि. २.१६)
घोटा सुकणे, बारीक होणे.

–संधि–पु., पादजङ्घयोर्मध्ये संधिः (असंशा. ७.१४) कोरजातीयः एकश्चलसंधिः, 'जानुगुल्फवङ्क्षणेष्वेकैकः (सुशा. ५.२६––२७)
गुडघा इ० मधला खोलगट सांधा.

–स्तम्भ–पु., लक्षण०, गुल्फस्य स्तम्भः (चसि. २.१६)
घोटा ताठरणे–जखडणे, न हालणे.

गुल्फास्थि–न., अस्थि०, द्वे गुल्फास्थिनी (सुशा. ५.१९)

घोट्याचा सांधा करणारे अस्थि–हाडे.

गुल्म–पु.,–रोग० रक्तदोषजविकारेष्वेकः (चसू. २८. १२) हृन्नाभ्योरन्तरे संचारी वाऽचलो वा चयापचयवान् यो ग्रन्थिः स गुल्मः (सुउ. ४२.४) गुल्मव्यपदेशो, लोके तत्सादृश्यात् गुल्मनिरुक्तिः "कुपितानिलमूलत्वाद् गुदमूलोदयादपि। गुल्मवद्वा विशालत्वाद् गुल्म इत्यभिधीयते" संहतिविशेषेण अवस्थिता मनुष्यवृक्षादयो गुल्मव्यपदेशं भजन्ते (सुउ. ४२.५–६ डल्हणः) गुल्यते वेष्ट्यतेऽनेनेति गुल्म इति हलायुधः (मा.) गुल्मोत्पत्तिः–तस्मिन् हि दक्षाध्वरध्वंसे देहिनां नानादिक्षु विद्रवतामभिद्रवणतरणधावनप्लवनलङ्घनाद्यैर्देहविक्षोभणैः पुरा गुल्मोत्पत्तिरभूत्। (चनि. ८.११) संप्राप्तिः–मिथ्याहारविहारतः प्रकुपिता वातादयो बस्तिनाभिपार्श्वहृदयेषु ग्रन्थिरूपिणं गुल्मं पञ्चधा जनयन्ति (मा.) अयं बाह्यान्तरभेदेन द्विधा। तत्रान्तरगुल्मलक्षणानि–बस्तिकुक्षिहृत्प्लीह्नां वेदनाऽग्निवर्णबलानां च भ्रंशो वेगानामप्रवृत्तिश्च (असंनि. ११.४६) बहिर्गुल्मलक्षणानि–कोष्ठाङ्गेषु नातिरुगवकाशस्य वैवर्ण्यं बहिरधिकमुन्नतता च (असंनि. ११.४७) पूर्वरूपम्–अनन्नाभिलषणमरोचकाविपाकावग्निवैषम्यं विदाहो भुक्तस्य पाककाले चायुक्त्या छर्दिरुद्गारश्च, वातमूत्रपुरीषवेगानां चाप्रादुर्भावः प्रादुर्भूतानां चाप्रवृत्तिरीषदागमनं वा, वातशूलाटोपान्त्रकूजनापरिहर्षणातिवृत्तपुरीषताऽबुभुक्षादौर्बल्यानि सौहित्यस्य चासहत्वम् (चनि. ३.१५) लक्षणम्–स्वहेतुभिः प्रकुपितो वायुर्महास्रोतोऽनुप्रविश्य रौक्ष्यात्कठिनीभूतमाप्लुत्य पिण्डितोऽवस्थानं करोति स शूलमुपजनयति ग्रन्थींश्चानेकविधान्। मुहुराधमति मुहुरल्पत्वमापद्यते। अनियतविपुलाणुवेदनश्च भवति। मुहुः पिपीलिकासंप्रचार इवाङ्गेषु तोदभेदस्फुरणायामसंकोचसुप्तिहर्षप्रलयोदयबहुलस्तदाऽऽतुरः सूच्येव शङ्कुनेवाभिसंविद्धमात्मानं मन्यते। दिवसान्ते ज्वर्यते। शुष्यति चाऽस्यमस्य। उच्छ्वासश्चोपरुध्यते हृष्यन्ति च रोमाणि वेदनायाः प्रादुर्भावे। अयं वातगुल्मः। पित्तगुल्मे तु स्वहेतुभिः प्रकुपितं पित्तं मारुतेन सह प्रकोपमापद्यते। पित्तं त्वेनं विदहति कुक्षौ हृद्युरसि कण्ठे च। स दह्यमानः सधूममिवोद्गारमुद्गिरत्यम्लान्वितम्। गुल्मावकाशश्चास्य दह्यते दूयते धूप्यते ऊष्मायते स्विद्यति क्लिद्यति शिथिल इव स्पर्शासहोऽल्परोमाञ्चश्च भवति। हरितहारिद्रत्वङ्नखनयनवदनमूत्रपुरीषश्च भवति। कफगुल्मे स्वहेतुभिः प्रकुपितः श्लेष्मा मारुतेन सह कुप्यति। स शीतज्वरविशेषारोचकाविपाकाङ्गमर्दहृद्रोगच्छर्दिनिद्रालस्यस्तैमित्यगौरवशिरोभितापानुपजनयति। श्वैत्यं त्वङ्नखादिषु सांनिपातिकगुल्मस्तु त्रिदोषहेतुलिङ्गसंनिपाते भवति। स विरुद्धोपक्रमत्वादसाध्यः। शोणितगुल्मस्तु स्त्रिया एव भवति। (चनि. ३.१३) अनुपशयः–वातगुल्मे रूक्षं कषायतिक्तं कटु च नोपशेते (चचि. ५.११) उपद्रवाः–वातगुल्मे प्लीहाटोपान्त्रकूजनाविपाकोदावर्ताङ्गमर्दमन्याशिरःशङ्खशूलब्रध्नरोगाः, पित्तगुल्मे ज्वरभ्रमदवथुपिपासागलतालुमुखशोषप्रमोहविड्भेदाश्च, कफगुल्मे कासश्वासप्रतिश्यायराजयक्ष्माणश्च (चनि. ४) असाध्यलक्षणम्–शूलाटोपान्त्रकूजनदौर्बल्यनखवैवर्ण्यारुचिहल्लासकासातिज्वरतृष्णातन्द्राप्रतिश्यायसहितो गुल्मो न सिध्यति (चचि. ५.१६९–१७१) गुल्म-रक्तगुल्मयोर्भेदः–गुल्मस्य पाको नास्ति। स त्वप्सु बुद्बुदवच्चयं याति। रक्तजानां पाको भवति (सुउ. ४२.६–७) चिकित्सासूत्रम्–गुल्मेष्वात्ययिके कर्मणि वातचिकित्सितं प्रणयेत्। स्नेहस्वेदौ वातहरौ। स्नेहोपसंहितं च मृदुविरेचनं बस्तींश्चाम्ललवणमधुरांश्च रसान् युक्त्याऽवचारयेत् (चनि. ३.१६) रक्तगुल्मः शस्त्रसाध्यः, 'मासे व्यतीते दशमे चिकित्स्यः' (चचि. ५.१९)

गोळा. रक्तदुष्टीने होणारा विकार. हृदय व नाभी यांमध्ये इकडून तिकडे जाणारी किंवा स्थिर, लहान मोठी होणारी जी गाठ ती गुल्म. मनुष्य समुदाय, झाडांचा समुदाय यांना गुल्म म्हणतात. गुल्यते म्हणजे ज्याने वेष्टिला जातो तो गुल्म. **उत्पत्ति**–दक्षाच्या यज्ञाचा विध्वंस झाल्यावर नानादिशांना जीव घेऊन पळणे, आक्रमण करणे, जिंकणे, धावणे, पोहणे, लंघन इत्यादी शरिराचा क्षोभ करणाऱ्या कर्मांनी लोकांना पूर्वी गुल्मोत्पत्ति झाली. **संप्राप्ति**–अनुचित आहार-विहारांनी प्रकुपित वातादी दोष बस्ति नाभि फासळ्यातील अवयव (फुफ्फुसे) हृदय यांत पाच प्रकारचे गाठीसारखे गुल्म उत्पन्न करतात. **प्रकार दोन** आतला व बाहेरचा. **लक्षणे**–

आतला. गुल्म–बस्ति, कुक्षी, हृदय, प्लीहा यात वेदना, अग्नि वर्ण बल यांचा भ्रंश, मळमूत्रादिवेग न येणे. **बाहेरचा**–गुल्मात कोष्ठ्यातील अवयवात थोडी वेदना, स्रोतसांचा वर्ण बिघडणे, ते बाहेर अधिक उचलून–उंच फुगून येणे. **पूर्वरूप**–अन्नाची अनिच्छा, रुचि नसणे, न पचणे, अग्नि अव्यवस्थित होणे, जेवण पचत असता छातीत जळजळ, ढेकर, वांती, वातमूत्रमळ यांचे विसर्जनाचे वेग न येणे, आले तर मळमूत्रवात थोडे होणे किंवा मुळीच न होणे. वात, शूल, गुडगुड, आंतड्यात बारीक आवाज होणे, झिणझिण्या येणे, लेंड्या होणे, भूक न लागणे, दुबळेपणा, पोट भरले तर ते सहन न होणे इ० **वातगुल्मलक्षण**–स्वतःच्या कारणांनी प्रकुपित वायु महास्रोतसात शिरून रूक्षत्वाने कठीण होऊन आतडीला व्यापून गोळा होऊन रहातो. तो नानाप्रकारच्या गाठी व शूल करतो. गुल्म मधून मधून फुगतो व कमी होतो. अनियमितपणे पुष्कळ किंवा थोड्या वेदना होतात. थोडा वेळ मुंग्या अंगावर चालल्या प्रमाणे, टोचणी, फूट, स्फुरण, तणावा (ताण) आकुंचन, स्पर्शनाश, रोमांच पुष्कळ येतात, नाहीसे होतात, तेव्हा रोग्याला सुई किंवा अंकुश कोणी खुपसतो आहे असे वाटते. सायंकाळी ताप येतो, तोंड सुकते, श्वास घेताना त्रास होतो, वेदना होत असताना रोमांच उभे राहतात. **पित्तगुल्म**–पित्त वातासह प्रकुपित होते. हृदय, ऊर, घसा यात ते जळजळ करते व धुराने युक्त जणु आंबट ढेकर आणते, गुल्माच्या पोकळींत आग धूर उष्णता वाटते, दुखते उकडल्यासारखे ओलसर व ढिले वाटते, स्पर्श सहन होत नाही, थोडे रोमांच होतात. हिरवी पिवळी त्वचा, नखे, डोळे, तोंड, मूत्र व मळ होतो. **कफगुल्म**–कफ वातासह प्रकुपित होतो. तो विशेषतः थंडीताप, अरुचि, अपचन, अंगदुखी, हृद्रोग, ओकारी, झोप, आळस, दडसपणा, जडपणा, डोके तापणे ही लक्षणे उत्पन्न करतो. त्वचा नखे इत्यादी पांढरी असतात. **संनिपातगुल्म**–त्रिदोष प्रकोपक कारणे व चिन्हे यात असतात. एकमेकाविरुद्ध उपचार करावे लागतात म्हणून हा असाध्य. **रक्तगुल्म**–स्त्रियांनाच हा होतो. तुरट, कडू, तिखट, मानवत नाही. **उपद्रव-वातगुल्मात**–प्लीहावृद्धि, गुडगुड, आतड्यांत बारीक शब्द (गुरगुर) अपचन, उलटे पोट फुगणे, अंग दुखी, मान डोळे कानशिळ यात शूळ, अंडवृद्धि. **पित्तगुल्मात**–ताप भ्रम डोळे इत्यादिकात तीव्र उष्णता वाटणे, तहान गळा टाळू तोंड सुकणे, मूर्च्छा येते आणि मळ भसरट होतो. कफज गुल्मात खोकला श्वास पडसे आणि क्षय. **असाध्य लक्षणे**–शूल, गुडगुड, गुरगुर, दुबळेपणा, नखाचा रंग बिघडणे, रुचिनाश, घशात येणे, खोकला, अतिशय तीव्र ज्वर, तहान, झापड, पडसे यानी युक्त गुल्म साध्य होत नाही. **गुल्म व रक्तगुल्म यातील भेद**–गुल्माचा पाक होत नाही तो पाण्यावर जसा बुडबुडा तसा आंतडी इत्यादीवर येतो. रक्तगुल्म पिकतो. **उपचार**–तीव्र स्वरूपात वातोपचार, वातहारक स्नेहन व शेक. स्नेहयुक्त मृदु रेचक, बस्ती, आंबट खारट गोड रस युक्तीने द्यावेत. रक्तगुल्म शस्त्राने साध्य. दहाव्या महिन्यात शस्त्रकर्म करावे.

–केतु–पु., वनस्पति० **अम्लवेतसः** (रा. ६.१४८) अम्लवेतस.

–चिकित्सित–न., अध्याय० (चचि. ५.१) अध्यायाचे नाव. यात गुल्माचे उपचार आहेत.

–निदान–न., अध्याय० (चनि. ३.१) अध्यायाचे नाव. यात गुल्माची माहिती आहे.

–मूल–न., वनस्पति० **आर्द्रकम्** (रा. ६.१३२) आले.

–वल्ली–स्त्री., वनस्पति० **सोमवल्ली** (रापरि. ३.३) सोमवल्ली.

गुल्मक–पु., वनस्पति० **करवीरः** (ध. ४.२) कण्हेर.

गुल्मावकाश–पु., **गुल्मस्यावकाशः स्थानं प्रदेशो वा** (चनि. ३.९)

गुल्माचे स्थान, प्रदेश.

गुह–पु., **कुमारः कार्तिकेयः गूहति रक्षति देवसेनामिति गुहः** (काचिबालग्रहचि.)

रेवतीग्रहस्य भ्राता (काचिबालग्रहचि.)

कार्तिकेय, बालग्रहांपैकी एक.

(गुहा)–स्त्री., वनस्पति० **पृश्निपर्णी** (ध. १.९०) (सुक. ८.५१३) पिठवण.

शालिपर्णी (रा. ४.११३) (सुक. ६.३ ङ) सालवण.

गुहा–स्त्री., (ध. १.९०) गुहा.

–शय–वि., **गुहासु निवसन्त्यन्यः प्राणीः** (ध. परि. ६.६) **सिंहव्याघ्रवृकतरक्षवृक्षद्वीपिमार्जारशृगालमृगेर्वारुकप्रभृतयः** (सुसू. ४६.७२–७३)

गुणाः—मधुर उष्णः स्निग्धो गुरुर्बल्यो वातघ्नो गुह्यनेत्रविकारघ्नश्च (ध. परि. ६.६)
गुहेत राहणारे प्राणी. सिंह, वाघ, लांडगा, बिबळ्या वाघ, अस्वल, चित्ता, रानमांजर, कोल्हा, तरस इत्यादी यांचे मांस गोड, उष्ण, स्निग्ध, जड, बलवर्धक वातनाशक, गुद, जननेंद्रिय, डोळे यांचे विकार नाशक.

गुह्य—न., गुदं गुह्यं गोपनीयं वस्त्रादिना इति गुह्यं, तत्समीपभागो वा (अहृसू. ५.५८)
वस्त्रादिकांनी झाकावयाचा गुद किंवा त्याजवळचा भाग.

—पत्र—पु., वनस्पति० पिप्पलः (ध. ५.७९)
पिंपळ.

—बीज—पु., वनस्पति० भूतृणम् (रा. ८.७३)
रोहिस गवत.

—रोग—पु., गुह्यभागे जायमाना उपदंशप्रदरादयो रोगाः (र. १२.—१८)
संप्राप्तिः संख्या च—मुष्टिदन्तनखोत्पीडादिभिर्दुष्टा दोषा गुह्यंगता उपदंशादीन् त्रयोविंशतिरोगान् जनयन्ति (असंउ. ३८) ते च उपदंशोऽर्शः सर्षपिकावमन्थौ कुम्भिकाऽलज्युत्तमा पुष्करिका संव्यूढपिटिका मृदितमष्ठीलिका ग्रथितं निवृत्तमवपाटिका निरुद्धमणिः स्पर्शहानिः शतपोनकस्त्वक्पाकमांसपाकासृगर्बुदं मांसार्बुदं विद्रधितिलकालका इत्यादयः (असंउ. ३८) तत्र मांसार्बुदमांसपाकविद्रधितिलकाश्चत्वारोऽसाध्याः, शेषा एकोनविंशतिः शीघ्रमुपाचरिताः कृच्छ्रेण साध्याः (असंउ. ३८)
गुह्य भागात होणारे गरमी प्रदर इत्यादी रोग. **संप्राप्ति संख्या**—मूठ, दात, नख यांच्या घासण्याने दुष्ट दोष गुह्य भागात गरमी इत्यादी २३ रोग करतात. नावे वर आहेत. त्यात मांसार्बुद, मांसपाक, विद्रधि, तिलकालक हे चार असाध्य. बाकीचे एकूणवीस प्रकार ताबडतोब उपचार केले तर कष्टाने साध्य होतात.

—रोगप्रतिषेध—पु., अध्याय० (अहृउ. ३४)
अध्यायाचे नाव. यात गुह्य रोगाचे उपचार आहेत.

—विज्ञान—न., लक्षण० गुप्तस्य गूढस्य विज्ञानम् (सुउ. ६०.४)
गुप्त किंवा गूढ विषयाचे ज्ञान.

—वेदना—स्त्री., लक्षण० पायुवृषणमेहनानां शूलम् (अहृसू. ४.१९)
गुद, वृषण, शिश्न, योनि यातील शूळ.

गुह्यक—पु., देवयोनि० (चवि. ३.७ (३))
देवयोनीतील एक.

गूढ—वि., गुप्तम् (चशा. ८.५१) गुप्त.

—पत्र— पु., वनस्पति० करीरः (ध. ५.९९) नेपती. अङ्कोटः (रा. ९.३८३) अंकोल.

—पुष्प—पु., वनस्पति० बकुलः (ध. ५.१५४) बकुळ. सप्तपर्णः (ध. ३.८०) सातवीण.

—मल्लिका—स्त्री., वनस्पति० अङ्कोटः (रा. ९.३८३)
अंकोल.

—मूल—वि., भूमिगुप्तमूलः कन्दादिः (सुउ. ४२.५—६)
कंद इत्यादी, जमिनीत ज्यांची मुळे गुप्त असतात ती.

—मूलोदय—वि., गूढमूला गुप्तकारणात् उत्पत्तिर्यस्य (सुउ. ४२.५—६)
ज्यांची उत्पत्ति गूढ आहे असे.

—लिङ्ग—वि., अव्यक्तलक्षणो (रोगः) (चवि. ४.८)
ज्याची लक्षणे अव्यक्त आहेत तो.

—संधि—वि., गुप्तः संधिर्यस्य सः दीर्घायुर्लक्षणेष्वेकं लक्षणम् (सुसू. ३५.५)
ज्याचे सांधे वरून दिसत नाहीत, मांसाने झाकलेले असतात तो, दीर्घायुषी लक्षणातील एक.

—सिर—वि., गुप्ताः सिरा यस्य सः दीर्घायुर्लक्षणानामन्यतमम् (सुसू. ३५.५)
ज्याच्या शिरा गुप्त आहेत. वरून दिसत नाहीत तो, हे दीर्घायुष्याचे एक लक्षण.

—स्नायु—वि., गूढाः स्नायवो यस्य सः दीर्घायुर्लक्षणानामन्यतमम् (सुसू. ३५.५)
ज्याचे स्नायु गुप्त आहेत, वरून दिसत नाहीत तो. हे दीर्घायुष्याचे एक लक्षण.

गूढास्थिसंधि—वि., गुप्तास्थिसंधिः (सुसू. ३५.१६)
मांसात लपलेली हाडे व सांधे ज्याचे तो.

गृञ्ज—पु., समण्डयवौदनः (चचि. २०.२८)
पातळ किंवा आसट शिजवलेल्या जवाचा भात.

गृञ्जन—न., वनस्पति० मूलकविशेषः तस्य गुणाः—तिक्तं कटूष्णं गुरु दुर्गन्धि कटुविपाकि रुच्यं दीपनं हृद्यं कफवातघ्नं गुल्मघ्नम् (ध. ४.३७)
गाजर—कडु, तिखट, उष्ण, जड, दुर्गंधि, पचनानंतर तिखट, रुचकर, अग्निदीपक, हृदयाला हिताचे, कफवातनाशक, गुल्मनाशक.
रक्तमूलकम् (चक. १.२५) लाल मुळा.
लशुनः (ध. ४.६६) लसूण.
रसोनभेदः (सुउ. ५६.१४) लसुणाचा प्रकार.

गृञ्जनक–न., शाक० रसोनकसदृशं शोभाञ्जनं वा (चचि. १२.६३)
लसुणासारखी भाजी किंवा शेवगा.
पलाण्डुभेदः (चचि. १४.२०२)
लोहितपलाण्डुः (चचि. १७.१३१)
स्वल्पनालपत्रः पलाण्डुः, अयं ग्राही तीक्ष्णो वातश्लेष्मार्शःसु हितोऽपित्तिनां स्वेदनाभ्यवहारार्थे हितः (चसू. २७.१७४) द्र० 'पलाण्डु'
कांद्याचा प्रकार. तांवडा कांदा. लहान नाळ व पाने असलेला कांदा. हा मळ घट्ट करणारा, तीक्ष्ण, वात–कफापासून झालेल्या मूळव्याधीला हितकर. पित्तप्रकृति नसलेल्यांना शेकण्यास, खाण्यास हितकर. पहा 'पलाण्डु.'

गृद्धि–स्त्री., गर्धनम्, अभिलाषः (रसेषु) (चचि. १५.६२)
इच्छा, अभिलाषा.

गृध्नु–वि., लुब्धः, लोलुपः (चनि. ४.५०)
लुब्ध, लोलुप.

गृध्र–पु., पक्षि० गृध्यति अभिकांक्षति मांसमिति गृध्रः, प्रसहवर्गीयः (धपरि. ६.१४) प्रतुदवर्गीयः (रापरि. ७.३) वातप्रकृतिकः मांसाशी (सुशा. ४.६७) **अयं योजनदृष्टिः** (सुसू. ४६.७४;) **अस्य मांसं शोषिणे बृंहणार्थं देयम्** (सुसू. ४१.३६) **गुणाः–मधुर उष्णः स्निग्धः सन्तर्पणो बल्यः पित्तकरो दाहरक्तपित्तहेतुर्विशोषोन्मादशुक्रक्षयभस्मकादिरोगहेतुः** (धपरि. ६.१४) **तस्य पुरीषं पक्वशोथस्य दारणं करोति** (सुसू. ३७.१०) **श्लेष्मार्बुदे प्रलेपार्थमुपयुज्यते** (असंउ. ३५) **वसा तिमिररोगेष्वञ्जनार्थमुपयुज्यते** (सुउ. १७.३५)
गिधाड. भक्ष्यावर आक्रमण करून भक्ष्य खाणाऱ्या वर्गातील. वातप्रकृति. मांसाहारी. चारकोस अंतराइतकी लांब दृष्टि. याचे मांस क्षयाला पौष्टिक म्हणून देतात. **गुण**–गोड, उष्ण, स्निग्ध, पौष्टिक, बलवर्धक, पित्तकर, रक्तपित्त, उन्माद, शुक्रक्षय, भस्मकरोग करणारे. **मळ**–पिकलेली सूज फोडतो. कफार्बुदावर लेपाकरिता. **चरबी**–दृष्टिरोगात अंजनाकरिता.

–क्षार–पु., **विषदिग्धविद्धे प्रतिसारणार्थमुपयोज्यः** (असंउ. ४०)
गिधाडाचा क्षार. विषारी शस्त्राने झालेल्या जखमेवर चोपडण्यास.

–गन्धित्व–न., शुष्करेवतीलक्षण० (असंउ. ३)
गिधाडासारखी घाण. शुष्करेवतीबाधा बालकास असताना असा वास येतो.

–नखी–स्त्री., वनस्पति० बदरी (३८.७३) बोर.

–पत्रा–स्त्री., वनस्पति० धूम्रपत्रा (रापरि. ५.८)
धूसर रंगाची पाने असलेली कृमिनाशक व स्त्रियांचे मल शोधन करणारी.

–मुखयन्त्र–न., स्वस्तिकयन्त्र० गृध्रमुखसदृशं यन्त्रम् (सुसू. ७.१०)
एक स्वस्तिक यंत्र. ज्याचे तोंड गिधाडाच्या चोचीसारखे असते.

गृध्रसी–स्त्री., रोग० अशीतिवातविकारेष्वेकः (चसू. २०.११)
संप्राप्तिः–प्रकुपितो वायुः सक्थ्नः कण्डरामाश्रित्य सक्थ्नः क्षेपं निगृह्णाति (सुनि. १.७४) **वातेन वातश्लेष्मोद्भवेन गृध्रसी द्विधा** (चचि. २८.५७) **रूपम्–सक्थ्नः क्षेपनिग्रहणं स्तम्भरुक्तोदादिलक्षणं क्रमात् स्फिक्कटिपृष्ठोरुजानुजङ्घापददेशेषु भवति** (चचि. २८.५६)
तत्र वातजगृध्रसीलक्षणम्–जानुकट्यूरुसंधीनां स्फुरणं स्तब्धता तोदश्च (मा;) **वातश्लेष्मजगृध्रसीलक्षणानि–तन्द्रा गौरवं वह्निमार्दवं भक्तद्वेषश्च** (मा.)
ऐशी वातविकारातील एक. यात ढुंगण, कंबर व पाठ अशी वर व ढुंगण, मांडी, गुडघा, जांघ, घोटा, पाय (टांच) अशी खाली क्रमाने चमक होते व पाय ताठरतो; चालण्याला हालवण्याला अडचण होते. जेव्हा ताठरपणा, फुरफुरणे आणि वेदना अधिक तेव्हा वातज गृध्रसी; झापड, जडपणा, अग्निमांद्य व अन्नद्वेष अधिक तेव्हा वातकफज गृध्रसी समजावी.

गृध्राणी–स्त्री., वनस्पति० धूम्रपत्रा (रा. परि. ५.८)
पहा 'गृध्रपत्रा.'

गृष्टि–स्त्री., वनस्पति० **काश्मरी** (रा. ९.१४७) शिवण.
वाराहीकन्दः (ध. ४.९२) डुक्करकंद.
एकवारप्रसूता गौः (चचि. ९.४३) **सकृद् एकवारं गर्भं गृह्णाति इति गृष्टिः**
एक वेळा प्रसूत झालेली गाय.

गृष्टिका–स्त्री., वनस्पति० **वाराहीकन्दः** (ध. ४.९२)
डुक्करकंद.

गृह–न., **निवासस्थानम्** (चशा. १.४३)
घर, राहाण्याचे ठिकाण.

–कन्या–स्त्री., वनस्पति० **कुमारी** (र. ११.३१–३२) (रापरि. ५.१०)
कोरफड.

–कपोत–पु., पारावतः (असंइ. ४३)
पारवा, कबुतर.

–कार–पु., गृहं करोति रचयति, सः (चशा. १.४३)
घर करतो–रचतो तो, घर बांधणारा.

–कुक्कुट–पु., ग्राम्यकुक्कुटः (सुचि. ९.१९)
गांवातला कोंबडा.

–कुलिङ्ग–पु., प्रतुदपक्षि०, पुण्ड्रचटकः ग्रामचटको वा (सुसू. ४६.६७) गांवठी चिमणा.

–गोधिका–स्त्री., प्राणि० पल्ली (मा.) तस्या दंशलक्षणानि–स्वेदस्तोदः श्वयथुर्दाहः हृत्पीडा ग्रन्थिसंभवश्च (चचि. २३.१५६) (असंउ. ४३)
पाल चावल्याची लक्षणे–घाम, टोचणी, सूज, दाह, हृदयात वेदना व गांठी होतात.
वरमठीकृतं मृण्मयं गृहमुपचारात् लक्षणया गृहगोधिकेत्युच्यते, इदं पयसि निर्वापितं पीतं च छर्दिशमनम् (सुउ. ४९.३१)
कुंभारीण माशी. मातीची घरे करते. ही माती तापवून पाण्यात विझवून ते पाणी प्याल्यास ओकारी नष्ट करते.

–गोपिक–स्त्री., प्राणि० पल्ली, गृहगोधिका (सुउ. १८.९४–९७) पाल.

–गोलिका–स्त्री., प्राणि० पल्ली, गृहगोधिका (असंउ. ४३) पाल.

–द्रुम–पु., वनस्पति० शाकः गृहनिर्माणोपयोगिदारुविशिष्टत्वादयं गृहद्रुम इति सुष्ठु व्यपदिश्यते (रापरि. ९.६) साग.

–धूप–पु., धूपकल्प० (काकल्प १.)
घरात करावयाचा–द्यावयाचा धूप.

–धूप–पु., आगारधूमः (चसू. ३.५)
गृहे महानसादौ भित्त्युपरि संचितो धूमः (चचि. ७.८७) घेरोसा.

गृहीतगर्भा–वि., लब्धगर्भा (सुशा. ४.२४)
गरोदर स्त्री, गर्भिणी.

गेयप्रिय–पु., वनस्पति० मुद्गरः (रापरि. १०.२२)
सात पानांचा वाटोळ्या अति सुगंधी फुलांचा व सुगंधी नाराचा वृक्ष.

गेहधूम–पु., गृहधूमः (र. २२.१५८) घेरोसा.

गैरिक–न., खनिज० **गिरौ पर्वते भवति इति गैरिकम्, मृत्तिकाभेदः** (चसू. १.७०)
शोणितास्थापनगणे (चसू. ४.१८)
गैरिकम्, पाषाणगैरिकं च, तत्र सुवर्णगैरिकं स्निग्धं शोणितवर्णं च पाषाणगैरिकं कठिनं ताम्रवर्णकम्। गुणाः–सुवर्णगैरिकं मधुरं स्निग्धं नेत्र्यं कषायं रक्तपित्तघ्नं हिध्मावमिविषघ्नं च पाषाणगैरिकमपि एतद्गुणयुक्तं परं तत्र मात्राऽल्पीयसी, गवां दुग्धैर्भावितं गैरिकं शुद्धिमाप्नोति। गैरिकं तु स्वयमेव सत्त्वरूपं भवति। अतस्तस्य सत्त्वपातनस्यावश्यकता नास्तीति नन्दिमतं वाग्भटसंमतम्, एतद्विषये मतान्तरम क्षारत्रवक्षारादयोऽम्ला जम्बीरादयस्तैः स्विन्नाद्गैरिकात्सत्त्वं बहिरागच्छेत्। गैरिकसत्त्वं लोहमेव भवतीति वृद्धसंकेतः (र. ३.५३)
पारदकर्मण्युपयुक्तेष्वष्टोपरसेष्वेकं द्रव्यम् (र. ३.१)
विसर्पे (चचि. २१.८२) **कुष्ठे** (चसू. ३.५) **च प्रदेहार्थं, रक्तपित्ते** (चचि. ४.७३) **पिपासादाहशमनार्थं सम्यग्दग्धे** (सुसू. १२.२३) **आलेपनार्थं सिरोत्पाते चाञ्जनार्थमुपयुज्यते** (सुउ. १२.१७)
गेरू; काव. मातीचा प्रकार. प्रकार दोन. (१) सोनकाव. (२) दगड्या काव. पहिला स्निग्ध, मऊ, रक्ताच्या वर्णाचा व दुसरा कठीण, रूक्ष, तांब्याच्या रंगाचा. **गुण**–पहिला तुरट, गोड, स्निग्ध, डोळ्याला हितकर, रक्तपित्त व उचकीनाशक. **दुसरा–गुण** हेच; मात्र सोनकावेच्या मानाने अल्प. **शुद्धि**–गाईच्या दुधाच्या भावनेने. **सत्व**–गैरिक स्वतः सत्वरूप गैरिक हे लोह आहे असे एक मत आहे तेव्हा सत्वाची जरूर नाही. असे एक मत, सत्व काढावे दुसरे मत. पारदाच्या क्रियात उपयुक्त. आठ उपरसांपैकी एक. दाह, तहाननाशक, कुष्ठ, विसर्प, जळालेल्यावर लावण्यास व सिरोत्पात या डोळ्याच्या विकारात अंजनाकरिता.
खनिज० सुवर्णम् (रा. १३.१) सोने.

(गैरिका)–स्त्री., खनिज० **गैरिकं मृद्विशेषः** (सुचि. २५.३८) काव–गेरू.

गैरिकाक्ष–पु., वनस्पति० जलमधूकः (रा. ११.५९)
पाण्यातील ज्येष्ठमध.

गैरिकोदकप्रतीकाश–वि., **गैरिकमिश्रजलवत् पाण्डुलोहितम्** (सुसू. १४.२१)
कावमिश्रित पाण्यासारखे पांढरट तांबडे रक्त.

गो–पु., स्त्री., प्राणि० **गच्छति प्राप्नोति प्राणिवर्गे श्रैष्ठ्यम् इति गौः** (चसू. २७.३५) **कफप्रकृतिः** (सुशा. ४.७६)

ग्राम्यपशूनामन्यतमः (सुसू. ४६.८५) गोदुग्धगुणाः—क्षीरवर्गेऽग्र्यम् (चसू. २५.३८) मधुरं रसपाकयोः शीतं स्निग्धं गुरु वातपित्तघ्नं जीवनीयं रसायनं रक्तपित्तहरमल्पाभिष्यन्दि च (सुसू. ४५.५०–५१) बल्यं हृद्यं मेध्यं पुंस्त्वकरमत्यन्तरुच्यं कान्तिकरमोजोवर्धकं श्वेतवर्णगवां वातघ्नं कृष्णानां पित्तघ्नं रक्तानां कफघ्नं च (ध. ६.१६४) दधिगुणाः—विपाके मधुरं स्निग्धं दीपनं बलवर्धनं रुच्यं वातापहं च (सुसू. ४५. ६७–६८) ग्राहि (ध. ६.१९०) घृतगुणाः—सर्पिषामग्र्यम् (चसू. २५.३८) विपाके मधुरं वातपित्तघ्नं चक्षुष्यं बल्यं विषघ्नं च (सुसू. ४५.९७) शीतं हृद्यं मेध्यं दीपनं वृष्यं (ध. ६.१४६) तद्द्विविधम् क्षीरोत्थं दध्युत्थं च (सुचि. ३१.४. ड.) मांसगुणाः—मृगमांसेष्वहिततमम् (चसू. २५.३९) गुरु (चसू. ५.११) इदं केवलवातेषु पीनसविषमज्वरशुष्ककासश्रमात्यग्निमांसक्षयेषु हितम् (चसू. २७.७९) गोमूत्रगुणाः—मधुरं कृमिघ्नं कण्डूघ्नमुदरे हितम् (चसू. १.१०१) स्थौल्ये उपयुज्यमानेष्वेकं द्रव्यम् (सुसू. १५.३२) कुष्ठघ्नं (चसू. ३.१३) शिरोविरेचनं (सुसू. ३९.६) कटु तिक्तं सक्षारमुष्णं तीक्ष्णं लघु लेखनं सरं दीपनं मेध्यं पित्तकरं कफवातघ्नं त्वग्दोषहरं (ध. ६.४८८) पाचनं (असंसू. ६.१४३) शूलगुल्मोदरानाहघ्नं (सुसू. ४५.२२०) विरेकास्थापनादिषूपयुज्यते मूत्रप्रयोगसाध्येषु प्रयोजयेत् (सुसू. ४५.२२०–२२१) भेदि (असंसू. ६.१४३) गोपित्तगुणाः—कुष्ठादिषु प्रदेहार्थमुपयुज्यते (चसू. ३.६) इदमुन्मादे नस्यार्थेऽञ्जनार्थे चोपयुज्यते (चचि. ९.६७) एतत्सिद्धं तैलमपस्मारे पानाभ्यङ्गेषूपयुक्तम् (सुउ. ६१.२४–२५) सौराष्ट्रीसत्त्वपातनार्थमुपयुक्तम् (र. ३.७३) गोरोमगुणाः—धूपनार्थम् (काधूपकल्प. १) अस्यान्तर्धूमदग्धं भस्म हिक्काशमनार्थं क्षौद्रोपेतं लिह्यात् (सुउ. ५०.२०) शकृद्गुणाः—गोशकृद्रसः रक्तपित्ते उपयुक्तः (चचि. ४.६९) मूषकविषे उपयुक्तम् (सुक. ७.३८) अञ्जनद्रव्यपेषणार्थमुपयुज्यते (सुउ. १७.११–१२) शिरोविरेचनद्रव्येष्वेकम् (सुसू. ३९.६) वृश्चिकस्य तीक्ष्णमध्यविषे सुखोष्णं गोमयं स्वेदनार्थमुपयुज्यते (सुक. ८.६८–६९) शुष्कं गोमयं दाहार्थमुपयुज्यते (सुचि. ४.३०) गोर्वरं रससाधने श्रेष्ठम् (र. १०.५९) गोदन्तः—दहनकर्मण्युपयुज्यमानेषु द्रव्येष्वेकम् (सुसू. १२.४) कुष्ठे उद्दालनार्थमुपयुज्यते (चचि. ७.१६०)

गाय. गावठी प्राणी. गाईचे दूध, दुधाच्या वर्गात श्रेष्ठ. कफप्रकृति आहे. **गुण**—गोड, पचल्यावर गोड, थंड, स्निग्ध, जड, वातपित्तनाशक, जीवनाला पुरेसे, सर्वधातुपरिपोषक, रक्तपित्तहर, आर्द्रता थोडी वाढविणारे, बलवर्धक, हृदयाला—धारणाशक्तीला शुक्रधातूला हितकर, अतिरुचकर. ओज व कांतिवर्धक; **पांढऱ्या गाईचे वातघ्न, काळीचे पित्तघ्न** व **तांबडीचे कफघ्न. दह्याचे गुण**—पचनानंतर गोड, स्निग्ध, अग्निदीपक, रुचकर, वातहर व बलवर्धक. **तूप**—सर्व प्रकारच्या तुपांमध्ये गाईचे तूप श्रेष्ठ. पचनानंतर गोड, वातपित्तघ्न, शुक्रधातु, धारणाशक्ति व डोळ्याला हितकर, बलकर, विषघ्न, थंड व अग्निदीपक. तुपाचे प्रकार दोन, दुधातून काढलेले व दह्याचे ताक करताना दह्यातून येणारे लोणी व त्याचे केलेले तूप असे प्रकार प्रचलित आहेत. **मांसगुण**—मृगजातीच्या सर्व मांसात गोमांस अहितकर आहे. केवळ वात, पडसे, विषमज्वर, सुका खोकला, थकवा, मांसाचा क्षय यावर उपयुक्त. **गोमूत्राचे गुण**—गोड, कडू, तिखट, क्षारयुक्त, उष्ण, तीक्ष्ण, लघु, सारक, अग्निदीपक, पित्तकर, कफवातहर, कृमि, खाजनाशक, उदरावर हितकर, स्थूलता, कुष्ठ, त्वग्दोष, शूल, गुल्म, पोटफुगी कमी करणारे, विरेचन, आस्थापन बस्ति इत्यादींमध्ये उपयुक्त. मूत्रप्रयोगात उपयुक्त. **गाईचे पित्त**—कुष्ठादिकांवर लेप, उन्मादावर नस्य अंजन अपस्मारावर याने सिद्ध तेल पिणे व अभ्यंग यात उपयुक्त. तुरटीच्या सत्वपातनाकरिता उपयुक्त. **गाईचे केस**-धूप देण्यास—अंतर्धूम भस्म, मधाबरोबर उचकी करता चाटण. **शेण**—शेणाचा रस रक्तपित्तात उंदराच्या विषात उपयुक्त. बारीक वाटून अंजन करण्यासाठी योग्य असे हे द्रव्य आहे. डोके शुद्ध करण्याकरता, नाकात घालावयाच्या द्रव्यांपैकी एक. विंचवाच्या तीव्र व मध्यम विषात गाईचे शेण कोमट करून शेकण्याकरिता उपयोगी. **सुकलेले शेण,** दाहनाशक, रसक्रियेत उपयुक्त. **गाईचा दात**—डाग देण्यास उपयुक्त द्रव्यातील एक. कुष्ठात उटण्याकरिता.

पृथिवी (अहसू. १०.१) पृथ्वी.
वनस्पति० ऋषभः (रा. ५.१५८)
जीवनीय गणांपैकी एक.
–कण्ट–पु., **वनस्पति० गोक्षुरः** (ध. १.१०३)
गोखरू.
–कण्टक–पु., **वनस्पति० गोक्षुरः** (ध. १.१०२)
गोखरू.
वनस्पति० क्षुद्रकण्टकः (रा. ३.१३१) रिंगणी.
विकण्टकः (रापरि. ११.१९)
पावसाळ्याच्या आरंभी येणाऱ्या मऊ फळांचा वृक्ष.
–कर्ण–पु., **प्राणि० गोमुखहरिणः** (चसू. २७.४७)
गोकर्णसदृशकर्णः कूलचरपशुः 'गोन' इति प्रसिद्धः (डल्हण) गोकर्णसदृशकर्णो रासभाकारः (हे)
मांसगुणाः–मधुरं स्निग्धं मृदु कफावहं रक्तपित्तघ्नं विपाके मधुरं च (सुसू. ४६.१०४)
गाईच्या तोंडासारखे तोंड व कानासारखे कान असलेला हरिण. गाढवासारखा आकार असलेला हरिण. **मांसगुण**–गोड, पचल्यावर गोड, मऊ, स्निग्ध, कफकर, रक्तपित्तनाशक.
–(कर्णी)–स्त्री., **वनस्पति० मूर्वा** (रा. ३.१०)
मोरवेल.
–क्षुर–पु., **वनस्पति० श्वयथुहरगणे एकं द्रव्यम्** (चसू. ४.१६) **मूत्रविरेचनगणे एकः** (चसू. ४.१५) (चसू. २५.४०) **गुणाः– मधुरः शीतो मधुरविपाकी बृंहणो वृष्यो दीपनस्त्रिदोषघ्नो रसायनः शूलहृद्रोगमूत्रकृच्छ्रप्रमेहाश्मरीदाहनाशनश्च** (ध. १.१०२)
हिं.—गोखरू.
म.—गोखरू.
बं.—गोखरी.
त.—नैरिंची.
फा.—तुखमेखार.
गोखरू. मूत्रविरेचक व सूजनाशक गणातले एक द्रव्य. **गुण**–गोड, पचनानंतर गोड, थंड, त्रिदोषहर, शुक्रधातूला हितकर, पौष्टिक सर्व धातूंना परिपोषक, कष्टाने लघ्वी होणे, मूतखडा, प्रमेह, दाह, शूल, हृदयाचे रोगनाशक.
–क्षुरक–पु., **वनस्पति० गोक्षुरः** (ध. १.१०२)
गोखरू.
–क्ष्वेड–पु., **पक्षि० प्रतुदवर्गे गोनर्दपक्षी** (असंसू. ७)
टोचून भक्ष्य खाणारा एक पक्षी.

–क्ष्वेडक–पु., **प्रतुदपक्षि० गोनर्दः** (ड) **'घोडाकङ्क' इति ख्यातः** (च) (सुसू. ४६.६७)
टोचून भक्ष्य खाणारा एक पक्षी.
–चन्दना–स्त्री., **वनस्पति० प्रियङ्गुः** (सुचि. २८.२२) गव्हला.
सविषजलौका० इयं गोवृषणवदधोभागे द्विधाभूताकृतिरणुमुखी (सुसू. १३.११)
विषारी जळू. बैलाच्या वृषणासारखी खालच्या भागी दोन भाग झाल्यासारखी दिसते व तोंड लहान असते.
–चर–पु., **शब्दादिको विषयः** (चशा. १.३१)
कर्ण इ. इंद्रियाचे शब्दादि विषय.
गवां संचारस्थानम्, गावश्चरन्ति तृणादि भक्षयन्ति अस्मिन्निति (चसू. २७.३११)
गायरान. गाई जेथे चरतात ते स्थान.
–चरविभ्रम–पु., **इन्द्रियार्थविभ्रमः** (सुउ. ७.१०)
इंद्रियाच्या शब्दादि विषयांचा विभ्रम. डोळ्याला दूरचे जवळ, जवळचे दूर दिसते. नसेल ते दिसते, आहे ते दिसत नाही.
–चर्मन्–न., **गोचर्माख्यं मानम् इदं भूमिमानम्** (कोवि. ३)
'सप्तहस्तेन दण्डेन त्रिंशद्दण्डैर्निवर्तनम् । दश तान्येव गोचर्म' (इति शब्दकल्पद्रुमः)
जमिनीचे मापन. दोन हजार शंभर हात.
–जल–न., **गोमूत्रम्** (सुउ. ४४.३४) गोमूत्र.
–जा–स्त्री., **वनस्पति० गोलोमिका** (रापरि. ५.३२)
एक वनस्पती.
–जापर्णी–स्त्री., **वनस्पति० दुग्धफेनी** (रापरि. ५.३४)
एक दुधाळ वनस्पती.
–जिह्वा–स्त्री., **वनस्पति० गवेधुका** (रा. ४.१८०)
गाईच्या जिभेसारखी खरखरीत पाने असलेली फुले खाली जमिनीकडे तोंड असलेली वनस्पती.
शाक० दार्विपत्रिका, मण्डूकपर्ण्यादिगणे (चसू. २७.९७)
चतुष्पादिकृतनखदन्तक्षते विषशमनार्थमुपयुक्ता (चचि. २३.२२०)
गुणाः–कषायमधुरा स्वादुपाका शीता लघ्वी पित्तघ्नी च (सुसू. ४६.२६४)
एक भाजी. चतुष्पाद इत्यादी प्राण्यांच्या दांत नखे यानी झालेल्या जखमेतील विषनाशक. **गुण**–तुरट, गोड, पचनानंतर गोड, थंड, हलकी, पित्तनाशक.

–जिह्विका–स्त्री., शारीर० **गौर्वाक् वचनकारणभूता प्रधानजिह्वा** (चशा. ७.११)
बोलण्याचे काम करणारी जीभ, मुख्य जीभ.

–जीर्णक–पु., **संस्कृता यवा, धेनुना खादिता यवा, द्वितीयदिने तच्छकृति लब्धाः कुष्ठघ्नयोगेषूपयुज्यते** (असंचि. २१)
गाईच्या शेणातील जव. गाईने खाल्लेले दुसऱ्या दिवशी तिच्या शेणात सांपडलेले. कुष्ठ व प्रमेहात योजतात.

–तीर्थ–न., **सलिलगोपथः, रेवतिबलिनिवेदनस्थानम्** (सुउ. ३१.९)
गाईचा पाणोथा. रेवतीग्रहाचा बळी–नैवेद्य ठेवण्याचे ठिकाण.

–तीर्थक–पु., छेद० (सुचि. ८.१०) '**पार्श्वगतेन शस्त्रेण छेदः**' (असंउ. ३३) **एतद्विषये मतत्रयम् गच्छतो गोर्मूत्रगतिसदृशोऽथवा गोतीर्थं गोयोनिस्तदाकारोऽथवा गोतीर्थं निपानं येन गावः पिबन्ति तत्खुराङ्कितवच्छेदविशेषः** (सुचि. ८.१०)
सरळ छेद घेताना शस्त्र बाजूला नेऊन छेद घेणे. गाय चालताना मुतते तेव्हा जमिनीवर जी नागमोडी रेषा दिसते तसा किंवा गाईच्या योनीच्या आकाराचा किंवा गाईच्या खुराच्या ठशातल्या आकृतीसारखा छेद घेणे.

–त्र– न.; **कुलम्** (सुचि. २४.६८) कुल.
शरीरम् (सुचि. २४.६८) शरीर.

–दन्त–पु., भैषज्य०, **गोर्दन्तः** (चचि. २३.२०३)
गाईचा दात.

–दन्तमसी–स्त्री,; **गोदन्तस्य भस्म, अञ्जनार्थमुपयुज्यते** (सुउ. १७.६८)
गाईच्या दाताची मषी. डोळयात अंजनाकरिता उपयुक्त.
खनिज० **हरितालम्** (ध. ७.११९) हरताळ.

–नर्द–न., वनस्पति० **परिपेल्लम् (तृणविशेषः)** (अहसू. १५.२६) एक गवत.
पक्षि० **बकः** (चचि. १२.२४) बगळा, सारस.
श्वेतवर्णकङ्कः (चसू. २७.४९)
एक पक्षी. याची पिसे बाणाला लावतात.
गोक्ष्वेडः (अहसू. ६.४५)
जमीन विखरून भक्ष्य वेचणारा एक पक्षी.

–नस–पु., सर्प० **मण्डलिसर्पः** (सुक ४.३२ (२) **यदाऽसौ स्थविरस्तदा दृष्टिनिःश्वासविषो भवति** (चचि, २३.१३६)
मंडली जातीचा सर्प. जेव्हा हा म्हातारा होतो तेव्हा याच्या दृष्टीत व निःश्वासात विष असते. घोणस.
खनिज० **वैक्रान्त** (ध. ६.४४) वैक्रांत.

(–नसी)–स्त्री., वनस्पति० **सोमसमवीर्या** (सुचि. ३०.५) **इयं द्विपर्णिनी मूलभवाऽरुणा कृष्णमण्डला द्व्यरत्निप्रमाणा गोनसाकृतिश्च** (सुचि. ३०.११–१२) **काश्मीरेषु क्षुद्रकमानससरसि वसन्ते वर्षायां च जायते** (सुचि. ३०.३२–३४)
सोमाच्या वीर्यासारखी वनस्पती. ही दोन पानांची, तांबूस, काळी मंडले असलेली, दोन हातापेक्षा थोडी कमी लांबीची घोणसे सारखी दिसणारी. काश्मीरमध्ये लहान मानस सरोवरात वसंत व वर्षाऋतूत होणारी.

–नास–पु., खनिज० **वैक्रान्तम्** (रा. १३.५०)
तोरमल्ली.

–पति–पु., वनस्पति० **ऋषभः** (ध. १.१२५)
जीवनाकरिता उत्तम वनस्पतीपैकी एक.

–पाल–पु., **गोमहिष्यजादिपालकः** (सुसू. ३६.१०)
गोपाल, गुराखी.

(–पाली)–स्त्री., वनस्पति० **गोपालकर्कटी** (रा. ३.२६४)
गोपाळकाकडी, अगदी लहान काकडी.
गोरक्षी (रा.परि. ५.३०)
पाच पानांची व चांगल्या लांब पेऱ्यांची, सापासारखी पट्टे व ठिपके असलेली फार वास असलेली वनस्पती, रक्तदुष्टिनाशक.

–पालकर्कटी–स्त्री., वनस्पति० **त्रपुसविशेषः, तद्गुणाः–मधुरा शीता पित्तघ्नी मूत्रकृच्छ्राश्मरीमेहदाहशोषघ्नी** (रा. ३.२६४)
अगदी लहान काकडी. **गुण**–गोड, थंड, पित्तनाशक, प्रमेह, मूतखडा, लघवीला त्रास होणे, दाह, शोषनाशक.

–पित्त–न., भैषज्य० **गोरोचना** (असंसू. ८)
गोरोचन.

–पुट–न., वनस्पति० **परिपल्लम्** (रा. ८.१०५; ध. ३. ५५)
पांढऱ्या फुलाची सुगंधी; जीर्ण फुले व बुंधाही उपयुक्त. कांतिवर्धक.

(–पुटा) स्त्री., **भद्रैला** (रा. ६.७१)
मोठी वेलची,

–पुर–न., देवालयद्वारम् (असंउ. ४)
देवालयाचा दरवाजा.

–पुरक–पु., वनस्पति० कुन्दुरुः (ध. ३.१३१)
फार व तीक्ष्ण वास असलेली वनस्पती.

–पुररक्षित–पु., धन्वन्तरिशिष्येष्वेकः (सुसू. १.३)
केचित्तु 'गोपुररक्षितौ' इति नामद्वयं मन्यते
(सुसू. १.३)
एक धन्वंतरि शिष्य. काहींच्या मते गोपुर व रक्षित हे दोन.

–पुरीषाग्नि–पु., गोमयाग्निः (चचि. १५.१७७)
गाईच्या शेण्यांचा विस्तव.

–मक्षिका–प्राणि० गोशरीरे स्वभावादेव निवसन्ती मक्षिका (र. २४.१०)
गाईच्या शरिरावर स्वाभाविक राहाणाऱ्या माशा.

–मती–स्त्री., वनस्पति० गोरोचना (ध. ३.२०)
गोरोचन.

–मत्स्य–पु., नादेयो नदीभवो मत्स्यः
(सुसू. ४६.११३–११४)
नदीतला मासा.

–मयचूर्णप्रकाश–पु., गोपुरीषचूर्णवत् प्रकाशो वर्णो यस्य, तस्य रजस उत्तमाङ्गे दर्शनम्, इदं मासिकमरिष्टमित्यवगन्तव्यम् (सुसू. ३२.४)
गाईच्या शेणीच्या चूर्णासारखा रंग–तोंडावर तसा रंग दिसणें हे महिन्यात मरणार असल्याचे चिन्ह.

–मयचूर्णाभ–वि., गोमयचूर्णसदृशम्, मूर्ध्नि एतस्योत्पत्तिररिष्टत्वेन मासान्तजीवनसूचिका
(चइ. १२.३)
गाईच्या शेणाच्या चूर्णासारखे. तोंडावर जर असे दिसले तर महिनाभर आयुष्य समजावे.

–मयचूर्णीय–वि., अध्याय० (चइ. १२.१)
अध्यायाचे नाव.

–मांसमसी–स्त्री., गोमांसस्य क्षारः (सुचि. १७.३८)
गाईच्या मांसाची मषी.

–मातृ–स्त्री., जातहारिणी प्रसक्ता गोमाता, या गोपालस्य प्रजां हन्ति (कारेवतीकल्प १५.१६)
गवळ्यांची संतति मारणारी.

–मायु–पु., जम्बूकः, वातप्रकृतिरयम् (सुशा. ४.६७)
गां विकृतां वाचं मिनोति प्रक्षिपति इति गोमायुः
कोल्हा, वात प्रकृतीचा.

–मुख–पु., ऋषि० रससिद्धिप्रदायकेष्वेकः
(र. १.२–५)
पारदकर्मात सिद्धि प्राप्त झालेल्यातला एक ऋषि.

–मूत्रिका–स्त्री., वनस्पति० गुणाः–मधुरा, वृष्या, गोदुग्धदायिनी च (रा. परि. ८.४८)
काळ्या जमिनीत होणारी तांबड्या गवतासारखी गोमूत्रासारखा वास असणारी वनस्पती. **गुण**–मधुर पौष्टिक असून गाईला दूध आणते.

–मेद–न., रत्न० (चसू. २३.१५) गोमेदसा समानवर्णत्वादेतद्रत्नं गोमेदमुच्यते, श्रेष्ठगोमेदलक्षणम्–निर्मलगोमूत्रसमानवर्णं निर्मलं स्निग्धं सर्वतः समानाकारं भारेण गुरु दलरहितं मसृणं प्रकाशयुक्तं गोमेदं ग्राह्यम् । यत्तु विगतच्छायं लघु रूक्षं चिपिटाकारं पटलान्वितपत्रयुक्तं दीप्तिरहितं पीतवर्णं काचसदृशाभं तत् त्याज्यं भवति । गुणाः–दीपनं पाचनं रुच्यं त्वच्यं मेध्यं कफपित्तक्षयपाण्डुनाशकं वर्तते (र. ४.५७–६०)
गोमेद. रत्न. गाईच्या मेदासारखे रत्न. रंगाने स्वच्छ, गोमूत्रासारखे निर्मळ, स्निग्ध, सर्व बाजूनी सारख्या आकाराचे, वजनाने जड, पापुद्रे नसलेले, चिकण, प्रकाशयुक्त, **रत्न उत्तम.** ज्यात प्रतिबिंब दिसत नाही, हलके, रूक्ष, चापट, पदरयुक्त, चमकरहित, पिवळ्या काचेसारखे त्याज्य. **गुण**–अग्निदीपक, पाचक, रुचि निर्माण करणारे, त्वचेला व धारणाशक्तीला हितकर, कफपित्त, क्षय व पांडुनाशक.
लोहितो पीतो वाऽयम् मणिः (ड) (सुनि. ३.७)
पुष्परागाभो मणिः कलुषजलस्य प्रसादनकरः
(सुसू. ४५.१७)
तांबडा किंवा पिवळा हा मणी (पुष्परागाच्या रंगासारखा)–गढूळ पाणी स्वच्छ करतो.

–यान–न., गोवाह्यशकटः (सुसू. २९.२४)
बैलगाडी.

–रक्ष–पु., वनस्पति० ऋषभः (रा. ५.१२८)
जीवन चालविणाऱ्या वनस्पतींपैकी काश्मीरमध्ये उपलब्ध.

(**–रक्षी**)–स्त्री., वनस्पति० गुणाः–मधुरा तिक्ता शीता पित्तनाशिनी दाहविस्फोटवान्त्यतीसारज्वरदोषविनाशिनी (रा. परि. ५.३०)
पहा गोपाली–गोरक्षी–**गुण**–गोड, कडु, थंड, पित्तनाशक, दाह, जळाल्यासारखे फोड, वांती, अतिसार, तापनाशक.
गोरक्षदुग्धी (रा. परि. ५.५३)
पुष्कळ पानांची तांबूस दुधाची. मेलेली असे वाटल्यानंतर ही जिवंत होणारी.

–रक्षकर्कटी–स्त्री., वनस्पति० **चिर्भटम्** (ध. १.१८०) चिभडे.

–रक्षतुम्बी–स्त्री., वनस्पति० **कुम्भतुम्बी** (रा. ७.२३६) एक वनस्पती.

–रक्षदुग्धी–स्त्री., वनस्पति० **गुणाः–मधुरा शीता वृष्या ग्राहिणी रसे सिद्धिगुणप्रदा** (रापरि. ५.५३) पहा 'गोरक्षी' गोरक्षदुग्धी–**गुण**–थंड, शुक्रास हितकर, मळ बांधणारी व पाऱ्याच्या क्रियेत उपयुक्त.

–रङ्कु–पु., वनस्पति० **जलमधूकः** (ध. ५.४९) पाण्यातील ज्येष्ठमध.

–रथ–पु., **गोशकटम्** (चइ. १२.८६) बैलगाडी.

–रस–पु., **गोर्निष्पन्नाः सर्वे एव दुग्धतक्रदधिनवनीतादयो रसा गोरसशब्दवाच्याः** (चसू. २७.२३६) न., **चतुर्थांशजलतक्रम्** (धनि. ६.१८९) गाईचे दूध दही ताक लोणी इत्यादी. हे सर्व गोरस म्हटले जातात. दह्याच्या चवथा भाग पाणी घालून घुसळले की ताक.

–रेखा–स्त्री., **गोक्षुरः** (र. १७.६७–६८) गोखरू. **गोरोचनं वा** (र. १७.६७–६८) गोरोचन.

–रोचन–स्त्री., **गोपित्तम्** (रा. १२.२३ असंउ. १) गाईचे पित्त.

–लीढ–पु., वनस्पति० **मुष्ककः** (रा. ११.२२०) मोखा.

–लोमिका–स्त्री., वनस्पति० **कटुस्तिक्ता हिमा ग्राहिणी दीपनी त्रिदोषघ्नी मूलरोगास्रदोषघ्नी च** (रापरि. ५.३२) एक वनस्पती. कडू, तिखट, थंड, मळ बांधणारी, अग्निदीपक, त्रिदोषनाशक, मूळव्याध व रक्तदोषनाशक.

–लोमी–स्त्री., वनस्पति० **संज्ञास्थापनद्रव्याणामन्यतमा** (चसू. ४.१८) शुद्धीवर आणावयाच्या द्रव्यापैकी एक. भूतकेशी, जटामांसी, वेखंड, अक्कलकाढा, पांढरी दूर्वा. **दूर्वा** (ध. ४.१४४) दूर्वा. **वचा** (ध. २.६) वेखंड. **काश्मीरस्थक्षुद्रकमानसरसि महौषधिर्गोलोमी जायते** (सुचि. ३०.३२.३३) महौषधी. काश्मीरात लहान मानसरोवरात होते.

–वन्दनी– स्त्री., वनस्पति० **प्रियङ्गुः** (ध. ३.१६) गव्हला.

–वर–न., **शुष्कच्छगणखण्डं गोर्वरम्** (र. १०.५९) शेणी, गोवरी.

–वरपुट–न., **गोवरैस्तुषैर्वा दीयमानं पुटम्** (र. १०,६०) गाईच्या शेणीचे किंवा तुषांचे दिले जाणारे पुट.

–विन्द–ऋषि० **रससिद्धिप्रदायकेष्वेकः** (र. १.२–५) पारदकर्मात सिद्धि मिळविलेला ऋषि.

–वृषण–पु., **वृषभाण्डम्** (सुसू. १३.११) बैलाचे वृषण.

–शीर्ष–न., वनस्पति० **चन्दनम्** (ध. ३.१) चंदन.

–शृङ्ग–न., वनस्पति० **बर्बुरः** (रापरि. ८.१२) बाभूळ.

–ष्ठ–पु., **गावस्तिष्ठन्ति विश्राम्यन्ति इति गवां विश्रामस्थानम्** (चशा. ८.१९) गोठा, गाईंच्या विश्रांतीचे स्थान.

–ष्ठी–स्त्री., **लोकवार्ता** (अहृसू. ३.२५) लोकांच्या बातम्या, गप्पा. **सभा, सम्भाषणम्** (सुचि., २४.१०१) सभा, संभाषण.

–ष्फण–पु., **बन्ध०** (असंसू. ३८) गोफण, व्रणाचा बंध.

–ष्फणाबन्ध–पु., बन्ध०, **असंगते व्रणे चर्मणाऽसौ प्रयोज्यः** (असंउ. ३१) गोफणबंध. खांद्यावर झालेल्या व्रणावर बांधावा.

–संभवा–स्त्री., वनस्पति० **गोलोमिका** (रापरि. ५.३२) कोल्ह्याच्या शेपटासारखी वनस्पती.

–सर्ग–पु., **गवां किरणानां सर्गः प्रादुर्भावोऽत्र इति यद्वा गाः किरणान्सृजति आविर्भावयति इति गोसर्गः; प्रभातकालः** (चइ. ८.२४; सुचि. २४;११७) प्रातःकाल, सकाळ.

–सलिल–न., **गोमूत्रम्** (र. २०.२०४) गोमूत्र.

–स्तनाकारमूषा–स्त्री., मूषा० **शिखायुक्ताच्छादनसहिता गोस्तनाकारा मूषा** (र. ९.५९–६०) गाईच्या स्तनाच्या आकाराची मूस.

–स्तनी–स्त्री., वनस्पति० **द्राक्षा** (ध. ५–५८) द्राक्ष.

–स्तनीमूषा–स्त्री., **गोस्तनाकारमूषा** (र. १०.२६) गाईच्या स्तनासारखी मूस.

गोजी–स्त्री., वनस्पति० **गोजिह्वा** (असंउ. ४४) गोजिव्हा, पाथरी.

दार्वीपत्रिका, शाखोटक इत्यन्या (सुचि. १८.३२) एक वनस्पती.

-पत्र-न., वनस्पति० **गोजी, पत्रमस्यानुशस्त्रत्वेनोपयुज्यते** (सुसू. ४.१५) (सुचि. २२.१९) गोजिव्हा, पाथरी. हिचे पान शस्त्र म्हणून खरवडण्याकरिता उपयोगात आणता येते.

गोटुभ-पु., प्राणि० जलचरोऽयं (काखिल. २४.४१-४२) पाण्यातला एक प्राणी.

गोणिक-न., धान्यादिवहनाधारः (असंसू. २६) धान्यादि साठवण्याची, वाहून नेण्याची आधारभूत पिशवी, थैली, गोणी.

गोणी-स्त्री., मान० **शूर्पद्वयम्** (चक. १२.९६) माप, दोन सुपे.

गोधा-स्त्री., प्राणि० **बिलेशयोऽयं** (चसू. २७.३८) **दंष्ट्रानखविषा** (सुक. ३.५) **मांसगुणाः-मधुरं कषायं शीतं बलवर्धनं विषघ्नं बृंहणं वातपित्तशमनं श्वासरक्तविकारक्षयघ्नं च** (धपरि. ६.३९) **विषघ्नं** (असंसू. ७.९७) **हिक्काशमनार्थं मांसरस उपयुक्तः** (सुउ. ५० २९) **मांसरसः कुष्ठहरे प्रलेपे उपयुक्तः** (चचि ७.८८) **पित्तमृषभेऽगदे उपयुक्तम्** (सुक. ५.६८) **नेत्ररोगेषु उपयुज्यते** (असंउ. १६) **ग्रहचिकित्सायाम् उपयुज्यते** (सुंउ. ६०.४०) **एतत्पित्तसिद्धं तैलमपस्मारे पानाभ्यङ्गेषूपयुक्तम्** (सुउ. ६१. २४-२५) **अस्याः दर्शनं रुतं चाप्रशस्तम्**, (सुसू. २९. ३६-३७) **संयोगतः पयसा सह विषतुल्या भवति** (सुसू. २०.८) **गोधामांसरसस्य नित्योपयोगेन शार्कर्यश्मरी मेही च भवति** (चशा. ८.२१) **गोधायाः पाटितं यकृदर्धं पिप्पलीभिः पूरितं शुचिमृत्तिकया लिप्तम् अग्निना च विपाचितं सद् दिनत्रयं यावद् भक्षितं चेदसंशयं नक्तान्ध्यं हन्ति । किञ्च तदन्तःस्विन्नाऽपि पिप्पली मधुना अञ्जनेन सह प्रयुक्ता नियतं नक्तान्ध्यनाशाय कल्पते** (सुउ. १७.२४)

घोरपड. बिळात राहणारा प्राणी. दात व नखे यात विष असलेला. **मांसाचे गुण**-गोड, तिखट, तुरट, थंड, वातपित्तनाशक, बलवर्धक, पौष्टिक, श्वास, रक्तविकार, क्षयघ्न, विषनाशक. **मांसरस**-उचकीवर पिण्यास, व कुष्ठावर लेपाकरिता उपयुक्त. **घोरपडीचे पित्त**-नेत्ररोग, ग्रहबाधा, ऋषभप्राण्याच्या विषावर उपयुक्त. या पित्ताने **सिद्ध तेल** अपस्मारावर गुणावह. हिच्या यकृतात पिंपळी घालून पुटपाकाने पचवली व ती तीन दिवस खाल्ली तसेच मधाबरोबर अंजन केले तर रातांधळे जाते. **हिचे मांस**-दुधाबरोबर खाणे विषाप्रमाणे. मांस नेहमी घेतल्याने मूतखडा व रेव होते.

-पदी-स्त्री., वनस्पति० **मुसलीकन्दः** मुसळीचा कांदा. (रा. परि., ७.५८)

वनस्पति० हंसपदी (रा. ५.१६८) लाल रंगाची हंसासारख्या पायाच्या तीन बोटांसारखी पुढे पुढे वाढणारी वनस्पती.

-वती-स्त्री., वनस्पति० **वटपत्री** (रा. ५.२११) एक पाषाणभेद.

-स्कन्ध-पु., वनस्पति० **इरिमेदः** (ध. ५.१३३) शेण्या खैर.

गोधिनी-स्त्री., वनस्पति० **बृहती** (रा. ४.१२३) रिंगणीचा प्रकार.

गोधूम-पु., धान्य० (चसू. २७.२१) **गुणाः-मधुरः शीतः स्निग्धो गुरुर्वृष्यो जीवनः संधानकरो बृंहणो बल्यः सरः शुक्रवर्धनो वातपित्तघ्नः** (ध. ६.५७) **सरक्ते वाते प्रदेहार्थमुपयुज्यते** (चसू. ३.२३) **रुचिप्रदः श्लेष्मकरः** (चसू. ४६.४३-४४) **वाजीकरणार्थमुपयुज्यते** (असंउ. २५) **गोधूमश्चक्षुष्योऽपि तैलपक्वो दृष्टिनाशनः** (असंसू. ७) **गोधूमपिष्टं सूक्ष्ममुखव्रणपीडनार्थमुपयुज्यते** (सुसू. ३७.११) **गोधूमचूर्णमन्थोऽत्यग्निनाशनः** (चचि. १५.२२६)

हिं.—गेहूं.

म.—**गहूं.**

गु.—घऊं.

त.—गोदुमु.

गहूं-गोड, स्निग्ध, थंड, जड, वातपित्तनाशक, कफकर, जीवन चालवण्याला समर्थ, व्रण भरून आणणारा, पौष्टिक, बल, व शुक्रवर्धक; कामशक्तिवर्धक, सारक, रुचकर, सरक्त वातदुष्टीवर कणकेचा लेप; गहू हा डोळ्याला चांगला पण तेलात तळलेला दृष्टीला नाशक. कणीक पाण्यातून सूक्ष्मछिद्र असलेल्या व्रणावर तो वाढावा म्हणून लावावी. खाखा सुटते त्याला कच्ची कणीक पाण्यात कालवून द्यावी.

-विकृति-स्त्री., **गोधूमप्रकृतिको मोदकादिः** (अहसू. ३.१२) गव्हाचे मोदक इ. पदार्थ, पक्वान्ने.

–संभवा–स्त्री., निर्यास० वंशरोचना (ध. २.५६)
वंशलोचन.

गोधूमक–पु., सर्प० राजिमानयम् (सुक. ४.३४ (३)
रेषा, पट्टे असलेला सर्प.

–(गोधूमी)–स्त्री., वनस्पति० गोलोमिका (रापरि. ५.३२) पहा 'गोसंभवा.'

गोधेरक–पु., सविषकीट० तद्दष्टलक्षणम्–शोफो दाहो रुजा ग्रन्थिप्रादुर्भावो ज्वरश्च, एतेन दष्टो न जीवति (सुक. ८.२८)
एक विषारी किडा. चावला तर सूज, दाह, वेदना, गाठी, ताप येतो व हा मनुष्य वाचत नाही.

गोप–पु., रक्षकः, गोपः गोपालकः (चसू. १.१२०)
गोपाळ, गुराखी.

–कन्यका–स्त्री., वनस्पति० सारिवा (असंउ. ४५)
अनंतमूळ.

–कन्या–स्त्री., वनस्पति० सारिवा (ध. १.१६१)
अनंतमूळ.

–कर्कटिका–स्त्री., वनस्पति० गोपालकर्कटिका (रा. ३.२६४) अतिलहान काकडी.

–घोंट–पु., वनस्पति० विकङ्कतः (ध. ५.४३)
मऊ फळाची गांठाळ वनस्पती.

–(घोंटा)–स्त्री., वनस्पति० विकङ्कतः (ध. ५.४३)
मऊ फळाची गांठाळ वनस्पती.

–(घोण्टा)–स्त्री., वनस्पति० घोंटाबदरी (सुचि. ११.१०) एक बोर.
कर्कोटी (सुसू. ३८.६–७ ड.) कटोंले.
पूगभेदः (सुसू. ३८.६–७ ड.) सुपारीप्रकार.
बदरभेदः (सुसू. ३८.६–७ ड) बोराचा प्रकार.

–भद्रा–स्त्री., वनस्पति० काश्मरी (रा. ९.१४७)
शिवण.

–वल्ली–स्त्री., वनस्पति० सारिवा (ध. १.१६१)
अनंतमूळ.
मूर्वा (रा. ३.११) मोरवेल.

–सुता–स्त्री., वनस्पति० सारिवा (अहृसू. १५.९)
अनंतमूळ.

गोपक–न., निर्यास० बोलम् (ध. ३.६२) बोळ.

गोपन–न., वनस्पति० तमालपत्रम् (ध. २.५२)
तमालपत्र.

गोपा–स्त्री., सारिवा० (ध. १.१६१) अनंतमूळ.

–नसी–स्त्री., गृहाच्छादनाधारकाष्ठम् (चसू. ३०.५) "आच्छादने स्याद्वलभी गृहाणां गोपानसी दारु च वक्रसंस्थम्" इति (हलायुधे ३०३) गोपायति रक्षति गृहम् इति गोपानसी
सरा. वासा.

(गोपी)–स्त्री., वनस्पति० सारिवा (असंसू. ८)
अनंतमूळ.

–पुत्र–पु., प्रतुदपक्षि० (चसू. २७.५०)
भक्ष्याला टोचून खाणारा एक पक्षी.

गोफणा–स्त्री., व्रणबन्ध० पाषाणगुडकोत्क्षेपकारिणीं गोफणां विदुः, तदाकृतिर्बन्धश्चिबुकनासौष्ठवस्तिषु विधेयः (सुसू. १८.१७)
गोफण. दगड लांब फेकण्याकरिता उपयोगात आणतात. गोफणेच्या आकाराचा बंध, पट्टा.

गोफणिका–स्त्री., बन्ध० कौपीनकम्, कच्छोटकम् (सुचि. २.६७)
गोफणेच्या आकाराचा बंध, पट्टा.
सीवनप्रकारेष्वेकः (सुसू. २५.२२)
शिवण्याचा प्रकार.

गोरट–पु., वनस्पति० खदिरः (रा. ८.३८) खैर.

गोल–पु., वर्तुलाकारः पिण्डः (रा. १८.११४–११५)
वर्तुलाकार, पिंड.
वनस्पति० बोलः (र. १५.६८) बोळ.
बालक्रीडनककाष्ठमयवर्तुलकन्दुकः (काखिल. १२.६)
मुलांचे खेळणे, लाकडाचा चेंडू.
मूषा (र. २०.५०–५१) मूस.
काचकूपी (र. ७.२०) काचेची कुपी.

–फल–पु., वनस्पति० मदनः (रा. ८.२३२)
गेळफळ.

–मूषा–स्त्री., मूषा० पुटनीयद्रव्यगर्भा मुखरहिता सर्वत्र गोलकवदाकारा मूषा, एषा सत्वरद्रवरोधिनी (र. १४.२९)
मूस. भाजून काढावयाचे द्रव्य घालून सर्व बाजूंनी गोल आकाराची तोंडरहित मूस.

गोलक–पु., वनस्पति० मुष्ककः (ध. ५.१३२) मोखा.
लोष्टः पिण्डिः (र. २.४७–४८) ढेकुळ, गोळा.
उपधानविशेषो गोलाकारत्वाद् गोलकः (चसू. १४.५३)
गोल आकाराचा गोलक.

(गोला)–स्त्री., खनिज० मनःशिला (ध. ३.९६)
मनशीळ.

(गोलिका)–स्त्री., गुटिका (र. १६.१५१–५३)
गुटी, घुटी, गोटी.
वनस्पति० घोण्टा (रापरि. ८.२२) एक बोर.

गोह्ला–स्त्री., वनस्पति० **बिम्बी** (ध. १.२०२) तोंडली.

गौड–वि., **गुडोद्भवं, गुडविकारः** (सुसू. ४५.२१२)
गुळाचे पदार्थ.
आसुत० गुडप्रकृतिक आसवः, अयं तर्पणो दीपनः सृष्टभिन्नशकृद्वातश्च (चसू. २७.१८६)
गुळाचे आसव. हे तृप्तिकर, अग्निदीपक, मळाची गाठ फोडणारे, शौचास साफ करणारे, वातसारक.
–पानक–(परिव०) न., **गुडकृतपानकम्** (सुसू. ४६.३८८–८९)
गुळाचे पन्हे–पेय.
–सीधु–पु., **आसुत० गुणाः–कषायमधुरः पाचनो दीपनश्च** (सुसू. ४५.१८२)
गुळाचे अरिष्ट. तुरट, गोड, पाचक, व अग्निदीपक.

गौडारिष्ट–पु., **आसुत० पाण्डुरोगे उपयुक्तम्** (सुउ. ४४.३६)
गुळाचे अरिष्ट. पांडुरोगात उपयुक्त.

गौडिक–वि., **गुडेन संस्कृतं संसृष्टं वेति गुडोद्भवमन्नम्** (चसू. २३.४) गुळाचे केलेले अन्न.
समितावेष्टिता गुडप्रधानोदरा गौडिका लड्डुका इत्युच्यन्ते। गुणाः—बृंहणो गुरुरनिलनाशनोऽदाही पित्तहरः शुक्रवर्धनः शुक्रलश्च (सुसू. ४६.३९५)
मध्ये गुळाचे पुरण असलेली व बाहेरून गव्हाची कणिक असलेली पुरी, सांजोरी, साटोरी, लाडू, करंजी इत्यादी. **गुण**–जड, वातनाशक, जळजळ न करणारी, पित्तनाशक, पौष्टिक.
वनस्पति० मधूकः (ध. ५.४८) मोह.
गुडकृतमद्यविशेषः (अहसू. १३.२)
गुळाचे केलेले मद्य.
–सीधु–पु., **आसुत० गुडकृतं सस्यकम्** (सुउ. ५५.२३) गुळाचे आसव.

गौतम–पु., **ऋषि० रोगापहरणचिन्तनार्थं हिमवतः पार्श्वे समेतेषु महर्षिष्वेकः** (चसू. १.८; चचि. ११.४)
चिकित्साविचारासाठी हिमालयाच्या उतरणीवर जमलेल्या ऋषींपैकी एक.

गौधूमिका–स्त्री.,**गोधूमकृतभक्ष्यविशेषः** (चसू. २७.२७१)
गव्हाचा केलेला खाण्याचा पदार्थ.

गौधेर–पु., **सर्प० सविषोऽयं गोधेरः गोधेरकः** (धपरि. ६.३९)
गोधिकात्मजः, स दर्वीकरविषसमः (असंउ. ४१)
एक सर्प. नागाच्या विषासारखा मारक.

गौधेरक–पु., **सर्प० गोधायां सर्पाज्जातश्चतुष्पादः कृष्णसर्पेण तुल्यः** (चचि. २३.१३४)
घोरपडीला नागापासून झालेला नागासारखा विषारी.

गौर–न., **खनिज० हरितालम्** (ध. ७.११९) हरताळ.
पद्मकेसरम् (ध. ४.१६५) कमळकेशर.
कुङ्कुमम् (रा. १२.२१) केशर.
धवः (रापरि. ९.८) धावडा.
पूतिकरञ्जः (ध. ५.१०७) घाणेरा करंज.
कर्पूरः (रा. १२.५६) कापूर.
इङ्गुदी (रापरि. ८.१७) हिंगणबेट.
धान्य० शालिभेदः (चसू. २७.१३)
साळीचा प्रकार.

(गौरा)–स्त्री., **वनस्पति० सुवर्णकदली** (रा. ११.११५)
सोनकेळ.

(गौरी)–स्त्री., **सिरा०** (असंशा. ६) **श्वेतवर्णशिराभेदः, सा कफं वहति** (सुशा. ७.१८) **‘यदा तु कुपितः श्लेष्मा स्वाः शिराः प्रतिपद्यते। तदाऽस्य विविधा रोगा जायन्ते श्लेष्मसंभवाः॥’** (सुशा. ७.१३)
पांढऱ्या वर्णाच्या शिरांचा प्रकार. त्या कफ वाहतात. प्रकुपित कफ जेव्हा आपल्या शिरांमधून वाहतो तेव्हा विविध कफज विकार होतात.
गोरोचना (ध. ३.२०) गोरोचन.
वनस्पति० हरिद्रा (असंउ. २२) हळद.
आकाशमांसी (रा. १२.९५) जटामांसीप्रकार.
प्रियङ्गुः (रा. १२.२८) गव्हला.
धवः (धपरि. ५.४) धावडा.
मल्लिका (रा. १०.२२५) मोगरा.
मञ्जिष्ठा (रा.६.१५) मंजिष्ठ.
दूर्वा (रा. ८.२२७) दूर्वा.
तुलसी (ध. ४.५०) तुळस.
सुवर्णवर्णा (भूमिः), (सुसू. ३६.३)
सोन्याच्या रंगाची जमीन. पिवळ्या मातीची जमीन.
–चामर–पु., **श्वेतकेशग्रथितं मशकनिवारणम्** (सुउ. ७.२१–२२)
चवरी. पांढऱ्या केसांची चवरी. माशा, डासांचे निवारणासाठी उपयोगी.
–जीरक–पु., **वनस्पति० जीरकभेदः शुक्लजीरकः** (ध. २.६८) **द्र० ‘जीरक’** पांढरे जिरे.
–तित्तिरि–पु., **तित्तिरिभेदः** (सुसू. ४६.६३)
तित्तिरीचा प्रकार.

–**दण्ड**–वि., वनस्पति० **अपामार्गभेदः** (असंशा. १) द्र० '**अपामार्ग.**'
आघाड्याचा प्रकार. पहा 'अपामार्ग.'

–**रम्भा**–स्त्री., वनस्पति० **सुवर्णकदली** (रा. ११.११५) सोनकेळ.

–**वल्ली**–स्त्री., वनस्पति० **प्रियङ्गुः** (रा. १२.२९) गव्हला.

–**शालि**–पु., वनस्पति० **शालिः** (ध. ६.७०) साळ, तांदूळ.

–**षष्टिक**–पु., वनस्पति० **षष्टिकशालिधान्यभेदः** (अहसू. ६.८) साठे तांदळाचा प्रकार.

–**सर्षप**–पु., **सर्षपभेदः श्वेतसर्षपः** (चशा. ८.१९) पांढरी मोहरी.

–**सुवर्ण**–न., वनस्पति० **शिशिरं पथ्यं कफपित्तज्वरदाहारुचिभ्रान्तिरक्तश्रमहरम्** (रापरि. ७.९१)
शिंगाडा. प्रकार दोन. पाण्यातला व जमिनीवरचा. चित्रकूटाच्या भागात (प्रयागाजवळ) आहारात आहे. **गुण**–थंड, कफपित्तज्वर, दाह, भ्रांति, अरुचि, श्रम व रक्तस्रावहर.

गौरव–न., लक्षण० **गुरुभावः** (चसू. १६.१३)
क्रियास्वसामर्थ्यम् (चचि. १६.४)
तत्सामान्यलक्षणम्–आर्द्रचर्मावनद्धं वा यो गात्रमभिमन्यते । तथा गुरु शिरोऽत्यर्थं गौरवं तद्विनिर्दिशेत् ॥ (सुशा. ४.५५)
जडपणा. कर्म करण्यास असमर्थ. ओले कातडे पांघरल्यासारखे वाटते व डोके अतिशय जड असते त्याला गौरव म्हणतात.

गौराङ्गी–स्त्री., वनस्पति० **एला** (रा. ६.६८) वेलदोडा.

गौरामलक–पु., **आर्द्रतया गौरवर्ण आमलकः** (चचि. २२.३६)
ओलेपणामुळे पांढरा असा आवळा.

गौराहिक–पु., **निर्विषसर्पः** (सुक. ४.३४. (४))
एक बिनविषारी साप.
रसप्रदोषरोगेष्वेको रोगः (चसू. २८.९)
रसदुष्टीमुळे होणारा रोग.

गौरिजेय–न., खनिज० **अभ्रक** (रा.१३.२) अभ्रक.

गौरी–स्त्री., **सिराविशेषः, इयं कफरक्तवाहिनी** (असंशा. ६)
शिरांचा एक प्रकार.

–**ज** न., खनिज० **अभ्रकम्** (रा. १३.२) अभ्रक.

–**तेजस्**–न., खनिज० **अभ्रकम्** (र. २.३) अभ्रक.

–**पाषाण**–पु., खनिज० **गौरीपाषाणः, सोमलः** (धपरि. ६.१४) **अयं त्रिविधः–स्फटिकाभः, शंखाभो, हरिद्राभश्च, साधारणरसेष्वेकः** (र. ३.१३४.१३५) **अस्य शोधनं–प्रथमं गौरीपाषाणं कारवल्लीफलमध्ये स्थापयेत् । अनन्तरं हण्डिकामध्ये दोलया स्वेदयेत् । दोलायन्त्रे कारवल्लीक्वाथं क्षिपेत् । प्रहरत्रयं स्वेदनं कुर्यात् । एवं स शुद्धो भवति । गुणाः–रसबन्धकरः स्निग्धः दोषनाशनः पारदवीर्यकरः** (ध. पा. २९१.३१५)
सोमल. **प्रकार तीन.** (१) स्फटिकासारखा. (२) शंखासारखा व (३) हळदीसारखा. एक साधारण रसांपैकी एक. **शोधन**–कारलीच्या फळात घालून दोलायंत्रात कारलीचा काढा घालून त्यात तीन प्रहर उकळावे शुद्ध होतो. पारा बद्ध करणारा, स्निग्ध, दोषनाशक, पाऱ्याचे वीर्य वाढवणारा.

–**पुष्प**–पु., वनस्पति० **करवीरः** (रा. १०.३) कण्हेर.

–**पुष्पभव**–न., खनिज० **गन्धकः** (र. ३.१७) गंधक.

–**ललित**–न., खनिज० **हरितालम्** (रा. १३.५९) हरताळ.

–**सृष्टि**–पु., खनिज० **गन्धकः** (र. १.६०) गंधक.
अभ्रकम् (र. १.६०) अभ्रक.

गौर्यादिघृत–न., **पित्तजविसर्पे समुपयुज्यमानो घृतविशेषः** (सुचि. १७.१०–१३)
पित्तज विसर्पात हे तूप योजतात.

गौल्या–स्त्री., वनस्पति० **चणिका** (रा. परि. ८.६५)
एक वनस्पती, दूध वाढविणारी.

ग्रथित–वि., **ग्रन्थियुक्तम्** (चसू. १३. ५७) **घनीभूतम्** (चइ. ६.११)
ग्रंथियुक्त, घन–घट्ट झालेले, गाठाळलेले.
न., रोग० **अयं गुह्यरोगः; शूकैः आकीर्णमिव नाम आचितमिव लिङ्गं भवति । कफजो व्याधिरयम्** (असंउ. ३८.३२०)
शिश्नाचा रोग–कुसळांनी भरल्याप्रमाणे लिंग होते. कफजव्याधी.
ग्रन्थिरिवोन्नतः (सुसू. १७.३)
गाठीसारखा वर आलेला.

ग्रथितान्त्रता–स्त्री., लक्षण० **पुरीषग्रन्थियुक्तमन्त्रम्, पुरीषस्रोतोविद्धस्य लक्षणम्** (सुशा. ९.१२)
मळाच्या गाठी असलेले आंत्र. पुरीषवह स्रोतस कापले–ठेचले गेल्याचे लक्षण.

ग्रन्थार्थ–पु., **शास्त्रार्थः** (सुउ. १९.१८)
ग्रंथाचा अर्थ, शास्त्राचा अर्थ.

ग्रन्थि–पु., रोग० उत्सेधरूपः शोफः, तत्स्थानं रोहिणी नाम त्वक्, संप्राप्तिः–कफप्रधानाः मलाः मेदोमांसासृजि प्राप्य वृत्तोन्नतं श्वयथुं कुर्वन्ति । अयं वातपित्तकफास्रमांसमेदोऽस्थिशिराव्रणजभेदात् नवविधः (असंउ. ३४) लक्षणम्–वातजः–आयामतोदभेदान्वितोऽसितः स्थानात्स्थानान्तरगतिरकस्माद्वृद्धिहानिमान् मृदुर्बस्तिरिवानद्धो विभिन्नः सन् स्वच्छास्रस्रावी च, पित्तजः–सदाहो रक्तपीताभान्यतरो द्रुतपाकी भिन्नः सन् भिन्ने उष्णास्रस्रावी च; कफजः–नीरुजो घनः शीतः सवर्णः कण्डूमान्, स च पक्वो घनपूयस्रावी, रक्तजः–दोषैर्दुष्टे रक्ते जन्तुपूच्छ्रायमाप्नुवत्सु सिरामांसं संश्रित्य ग्रन्थिर्भवति । स सस्रापः पैत्तलक्षणः सदाहः पीताभो रक्तो वा द्रुतपाकी भिन्नश्च उष्णास्रस्रावी, मांसजः–मांसलाहारैर्दूषितेन मांसेन जायते स स्निग्धो महान् कठिनः सिरानद्धः कफाकृतिर्नीरुजो घनः शीतः सवर्णः कण्डूमान् पक्वश्च घनपूयास्रावी भवति; मेदोजः–मेदुराहारैः प्रवृद्धं मेदस्त्वचि मांसे वा वायुना नीतं ग्रन्थिरूपं जायते स भृशस्निग्धो मृदुश्चलः श्लेष्मतुल्याकृतिर्देहक्षयवृद्धिक्षयोदयश्च; भिन्नोऽयं घनताम्रसितासितमेदःस्रावी च, अस्थिभङ्गाभिघाताभ्यामुन्नतावनतं यदस्थि तन्निमित्तो ग्रन्थिः, सिराजः–पदातेः सहसा जलावगाहनाद् व्यायामाद्वा प्रतान्तस्य क्रुद्धो वायुः सशोणितं सिराजालं संपीड्य संकोच्य वक्रीकृत्य विशोष्य च ग्रन्थिं कुरुते । स निःस्फुरो नीरुजश्च भवति; व्रणजः–अरूढे रूढमात्रे वा व्रणेऽपथ्यसेविनो नवे बन्धरहिते वा व्रणे, गात्रेऽश्माभिहते वा कुपितो वातोऽस्रुतं दुष्टमस्रं संशोष्य व्रणं ग्रथितं कुर्यात् । स सदाहः कण्डूमाँश्च भवति; (असंउ. ३४) एतेषु दोषास्रमेदोजाः पञ्च साध्याः स्थूलखराश्चलाः मर्मकण्ठोदरस्थाश्च असाध्याः (असंउ. ३४) चिकित्सासूत्रम्–छेदनं भेदनं जलौकावचरणमग्निपरिवेषणं च

(सुसू. १२.१०; चसि. १८.८–११; (सुसू. २५.५)

वर उचललेली सूज. **स्थान**–रोहिणी त्वचा. **संप्राप्ति**–कफप्रधान दोष मेद, मांस व रक्त यांची दुष्टि करून वाटोळी व उचलून वर आलेली सूज करतात. **प्रकार**–वात, पित्त, कफ, रक्त, मांस, मेद, अस्थि, शिरा व व्रणज असे ९ यातील दोषज ३ रक्त व मेदोज असे ५ प्रकार साध्य. मोठ्या, खरखरीत, हालणाऱ्या, मर्मस्थान, गळा व पोट यांतल्या असाध्य. **उपचार**–जळवा लावणे, कापणे, फोडणे व डाग देणे. त्या सर्वांची क्रमशः **लक्षणे**– १ **वातज**–सूज पसरत जाणे, टोचणी, फुटल्यासारखी पीडा, वर्ण काळा, एका ठिकाणाहून दुसरीकडे जाणारी, अकस्मात् वाढणे, कमी होणे, मऊ, बस्तीप्रमाणे फुगलेली व फुटल्यास स्वच्छ रक्ताचा स्राव होणारी अशी ही गाठ असते. २ **पित्तज**–दाहयुक्त, लाल, पिवळा कोणतातरी रंग, लौकर पिकणे, फुटल्यावर अति उष्ण स्राव स्रवणे. ३ **कफज**–पीडा नसणे, घट्टपणा, थंडपणा, रंग त्वचेसारखाच. खाज असणे, पिकून फुटल्यास घट्ट पू निघतो. ४ **रक्तज**–दुष्टदोष रक्ताला दूषित करतात. व शिरास्नायूंचा आश्रय करून ग्रंथि निर्माण करतात. त्यावेळी त्याठिकाणी बधिरता, व पित्ताची दाह, लौकर पिकणे, फुटणे इ० लक्षणे होतात. स्रवणारे रक्त उष्ण असते. ५ **मांसज**–मांसाहार अति करणाऱ्यांचा मांसधातु दुष्ट होऊन ग्रंथी होतो. तो स्निग्ध, मोठा, कठिण, शिरांनी व्याप्त, कफाची सर्व लक्षणे असलेला, थंड, त्वचेच्याच वर्णाचा, कंडूयुक्त असतो, व फुटल्यास घट्ट पू स्रवतो. ६ मेदोज–मेद वाढवणारा आहार शरिरात मेद वाढवतो व त्वचेत किंवा मांसात वायूच्या प्रेरणेने पोचून ग्रंथीचे रुप धारण करतो. तो ग्रंथि अत्यंत स्निग्ध, मऊ, हलणारा, कफाची लक्षणे असणारा व शरिरात मेदाची वाढ झाली तर वाढणारा व मेद क्षीण झाल्यास कमी होणारा असतो. फुटल्यावर घट्ट, तांबडा, पांढरा, काळसर असा मेदस्राव त्यातून होतो. ७ **अस्थिज**–हाड मोडणे, अथवा त्यावर आघात झाल्यामुळे उंच नीच झालेले हाड ग्रंथी निर्माण करतो. ८ **सिराज**–पायी प्रवास करून येताच एकदम थंड पाण्यात पोहणे वा आंगावर घेणे, किंवा श्रम करणे ही नित्य सवय असणाराचा कुपित वायु रक्ताशी युक्त होऊन शिरांचे जाळे छिन्न विच्छिन्न, संकुचित, वेडेवाकडे, आणि शुष्क करून ग्रंथि निर्माण करतो; त्यात स्फुरण अथवा पीडा नसते. ९ **व्रणज**–व्रण भरून आला असता वा नसताना जे लोक कुपथ्य करतात किंवा व्रण नव्यानेच झाला असून तो नीट बांधला गेला नाही, अवयवावर दगड इ० कठीण पदार्थांचा

आघात झाला तर वात कुपित होऊन स्रवणारे रक्त शुष्क करतो व व्रणाला गाठीसारखा बनवतो. असा तो ग्रंथि दाह आणि कंडूयुक्त असतो.

ग्रथनं यथा व्रणबन्धस्य ग्रन्थिः (असंसू. ३८)
व्रण बांधण्याच्या पट्टयाची गाठ.

–क्षतक्रिमि–पु., **ग्रन्थ्युपलक्षितं यत्क्षतं तत्र ये क्रमयस्ते** (सुसू. २३.८)
गाठीच्या स्वरूपाच्या जखमेत झालेले क्रमि.

–दल–पु., **वनस्पति॰ चोरकः** (रा. १२.१२८)
चोरओवा.

(**–दला**)–स्त्री., **वनस्पति॰ मालाकन्दः** (रापरि. ७.४४)
मालाकंद, गंठोणी.

–दूर्वा–स्त्री., **वनस्पति॰ दूर्वा** (रा. ८.२३२)
दूर्वाप्रकार.

–निकुञ्चन–न., **ग्रन्थिसंकोचः ग्रथितत्वम्** (चचि. २३.१७७)
गाठ आखडणे, तिचा संकोच होणे. सुरकुतणे.

–पत्र–पु., **वनस्पति॰ चोरकः** (रा. १२.१२८)
चोरओवा.

–पर्ण–न., **वनस्पति॰ चोरकः** (रा. १२.१२८)
चोरओवा, गंठोना.

(**–पर्णी**)–स्त्री., **वनस्पति॰ जन्तुका** (रा. ३.१२९)
लाखेची वेल-माळव्यात जन्तुका नावाने प्रसिद्ध लाख.
दूर्वा (रा. ८.२३४) दूर्वा.

–फल–न., **वनस्पति॰ मदनः** (रा. ८.२३२)
गेळफळ.
कपित्थः (रा.११.१५५) कवठ.
साकुरुण्डः (रापरि. ६.१६)
वस्त्र रंगवण्यास उपयुक्त वनस्पती. कफवातनाशक.

–मूढता–स्त्री., **ग्रन्थेरदर्शनम्** (सुसू. ३३.२१)
गाठ न दिसणे.

–मूल–न., **वनस्पति॰ गृञ्जनम्** (रा. ७.५५)
गाजर, लाल कांदा.

(**–मूला**)–स्त्री., **वनस्पति॰ दूर्वा** (रा. ८.२३२) दूर्वा.

–रेतस्–न., **शुक्रदुष्टिः** (असंशा. १)
शुक्राच्या दुष्टीचा एक प्रकार. गाठाळ शुक्र, गाठी असलेले.

–वात–पु., **ग्रन्थिजन्यो वातरोगः** (र. १५.५६–५७)
गाठीमुळे झालेला वातरोग.

–विसर्प–पु., **रोग॰, स्वरूपम्–स्थिरगुरुकठिनमधुरशीतस्निग्धान्नपानाभिष्यन्दिसेविनामव्यायामादिसेविनामप्रतिशीलानां श्लेष्मा वायुश्च प्रकोपमापद्यते, तावुभौ दुष्टप्रवृद्धावतिबलौ प्रदूष्य दूष्यान् विसर्पाय कल्पेते; तत्र वायुः श्लेष्मणा विबद्धमार्गस्तमेव श्लेष्माणमनेकधाभिन्दन् क्रमेण ग्रन्थिमालां कृच्छ्रपाकसाध्यां कफाशये संजनयति, उत्सन्नरक्तस्य वा प्रदूष्य रक्तं सिरास्नायुमांसत्वगाश्रितं ग्रन्थीनां मालां कुरुते तीव्ररुजानां स्थूलानामणूनां वा दीर्घवृत्तानां रक्तानां तदुपतापाज्वरातीसारकासहिक्काश्वासशोषप्रमोहवैवर्ण्यारोचकाविपाकप्रसेकच्छर्दिमूर्च्छाङ्गभङ्गनिद्रारतिसदनाद्याः प्रादुर्भवन्त्युपद्रवाः। स एतैरुपद्रुतः सर्वकर्मणामतिपतितो विवर्जनीयो भवति** (चचि. २१.३६)
जो रोग त्वचेवर एके ठिकाणी न रहाता सारखा पसरत जातो तो पसरणारा. म्हणजे विसर्प.. धावरे. **कारण**–स्थिर, जड, कठीण, गोड, थंड, स्निग्ध, स्राव निर्माण करणारा, आहार घेणारा व व्यायाम, रेचक, वामक इ॰ शरीर शुद्ध करणाऱ्यांचे सेवन न करणाऱ्याचा कफ व वायु खूप वाढतात, हे अतिबलवान दोष रक्तादि धातु दुष्ट करून विसर्प करतात. यांत पसरणाऱ्या ग्रंथी निर्माण होतात त्याला ग्रंथिविसर्प म्हणतात. रक्त अधिक दुष्ट असल्यास शिरा स्नायु मांस त्वचा यात व कफ अधिक दुष्ट असला तर कफस्थानात हा होतो. यात तीव्रवेदना व रक्त तप्त झाले तर ज्वर अतिसारादि उपद्रव होतात. यानी पीडित व शोधनादि चिकित्सा करण्यास अयोग्य असा रोगी असाध्य समजावा.

ग्रन्थ्यपच्यर्बुदगलगण्डचिकित्सित–न., **अध्याय॰** (सुचि. १८.१)
अध्यायाचे नाव–ग्रंथि इ॰ची चिकित्सा सांगितलेला.

ग्रन्थ्यपच्यर्बुदगलगण्डनिदान–न., **अध्याय॰** (सुचि. ११.१)
अध्यायाचे नांव, ग्रंथि इ॰ची माहिती असलेला.

ग्रन्थिक–पु., **कर्णवेधापयोगेन जायमानोपद्रवः** (सुसू. १६.७)
कान टोचण्यात चूक झाली असता झालेला उपद्रव.
वनस्पति॰ विकण्टकः (रापरि. ११.१९)
पावसाळ्याची मेघगर्जना होते तेव्हा फळे येणारा. मऊ फळाची, गाठाळ, रंगाच्या उपयोगी वनस्पती.

वनस्पति०–न., पिप्पलीमूलम् (ध. २.७५) (सुचि., ३७.३७) पिंपळमूळ.

ग्रन्थिन्–पु., वनस्पति० **हिमावली** (रापरि. ६.१८) हिमावली नावाने ओळखली जाते. रक्तदोषनाशक. कडु, सारक, वसु.

ग्रन्थिनिका–स्त्री., वनस्पति० **महामुण्डी** (५.२२०) महामुंडी.

ग्रन्थिल–न., वनस्पति० **पिप्पलीमूलम्** (रा. ६.११३) पिंपळमूळ.

विकङ्कतः (ध. ५.४३) मऊ व पुष्कळ फळे येणारी व दातवणालाही उपयुक्त वनस्पती.

तण्डुलीयकः (रा. ५.२०) तांदुळजा.

करीरः (ध. ५.९९) नेवती.

चोरकः (रा. १२.१२८) चोरओवा.

हिमावली (रापरि. ६.१८) पहा 'ग्रन्थिन्'.

कन्दग्रन्थिः (रापरि. ७.२४) मोठाले लवयुक्त अनेक कंद एकत्र असलेली विड्याच्या पानासारखी पाने असलेली वनस्पती.

(ग्रन्थिला)–स्त्री., वनस्पति० **मुस्ता** (रा. ६.५९) नागरमोथा.

मालादूर्वा (रा. ८.२३२) दूर्वाप्रकार.

दूर्वाभेदः, गण्डदूर्वा (रा. ८.२३४;) द्र० **दूर्वा**, दूर्वाप्रकार. पहा 'दूर्वा'.

ग्रन्थी–स्त्री., वनस्पति० **पिप्पलीमूलम्** (र. १९.४५–४८) पिंपळमूळ.

ग्रस्त–वि., **सर्वात्मना मीलितः** (र. १५.४४–४६) पूर्ण मिसळलेला, व्यापलेला.

सर्वथानुच्चारः (चक्रः) (चइ. १.१४) मुळीच उच्चारता येत नाही असा शब्द. मुळीच उच्चार करता न येणे, घशातून बाहेर न येणारा आवाज (स्वर).

–यन्त्र–न., **पारदबन्धनार्थं निर्मिता स्थूलमूषोदराविष्टाऽऽद्यन्तसमानवर्तुला तले च चिपिटा मूषा** (र. ९.६७) पारा घट्ट व्हावा म्हणून त्याकरिता केलेले यंत्र. एका मोठ्या मुसेत बसणारी त्याच आकाराची पण तळाला चपटी असणारी मूस.

ग्रह–पु., **सूर्याचन्द्रमसोर्ग्रहणम्** (चइ. ४.१४)
" भत्रिपादान्तरे राहोः केतोर्वा संस्थितो रविः ।
चतुष्पादान्तरे चन्द्रस्तदा सम्भाव्यते ग्रहः ॥"
(तिथितत्त्वे) चंद्रसूर्यांचे ग्रहण.

राहुः (चशा. ५.१४) राहु.

विज्ञानम्, उपलब्धिः (चनि. १.४२) विज्ञान.

निग्रहः, सङ्गः, अवरोधः (र. ५.२३९) पकडणे, सांठणे, अडवणे.

लिङ्गम्, ज्ञापकं चिह्नं वा गृह्यते ज्ञायतेऽनेनेति ग्रहः (चइं. ५.१२) चिन्ह. ज्याने ज्ञान होते ते.

सूर्यादिदेवता० ज्योतिश्शास्त्रादेवास्य ज्ञानम् (सुसू. ३२.४)
" सूर्यश्चन्द्रो मङ्गलश्च बुधश्चापि बृहस्पतिः ।
शुक्रः शनैश्चरो राहुः केतुश्चेति नव ग्रहाः ॥ "
सूर्य चंद्र इत्यादी नवग्रह.

सोमपानपात्रम्, गृह्यते उपादीयतेऽनेनेति ग्रहः पात्रम् इति व्युत्पत्तिलभ्योऽयमर्थः (चचि. १ (४) ४६ **चक्रः**) सोम पिण्याचे पात्र.

ग्रहचिकित्सा, ग्रहार्तत्वम् (हे), **अष्टाङ्गायुर्वेदे एकमङ्गम्** (अहृसू. १.५) ग्रहांचे निदान व चिकित्सा. आयुर्वेदाच्या आठ अंगांपैकी एक.

देवादिः, तस्यावेशलक्षणम्, तत्र गुप्तविज्ञानमनागतविज्ञानममानुषी क्रिया क्रोधनत्वमनवस्थितिश्च मनःशरीरयोर्भवति (सुउ. ६०.४) **तत्रासाध्यलक्षणम्–यः ग्रहाविष्टो विस्फारितनेत्रस्त्वरितगतिः स्वफेनलेही निद्रालुरतिकम्पमानः स्थले स्थले पतनशीलः पर्वतगजवृक्षाश्वभ्रनदीतटाकादिविच्युतः सन् ग्रहाविष्टो वार्धकेन भावेन जुष्ट एतादृशलक्षणवान् साध्यो न भवति** (सुउ. ६०.१६) **तत्र नस्याभ्यञ्जनसेकादिश्चिकित्सा** (सुउ. ६०.४०) **दैवव्यपाश्रयचिकित्सायां च जपाः सनियमा होमा रक्तानि गन्धमाल्यानि कुङ्कुमरक्तकरवीरादीनि बीजानि सर्षपयवप्रभृतीनि लड्डुकफेनकगुडादयो भक्ष्याः** (सुउ. ६०.२८.२९) **देवाद्यनुचरेभ्यस्तत् ग्रहणनियतदिनेष्वेव यथेष्टानि मांसानि रुधिराणि वा देयानि । इष्टत्वं च वस्त्रादिवस्तूनां विविधानां 'सन्तुष्टः शुचिरपि चेष्टगन्धमाल्यः' इत्यादिग्रहलक्षणतो ज्ञातव्यम्** (६०.३०,३१) देव इत्यादींनी पछाडले तर. **लक्षणे**–गुप्त असलेल्या गोष्टींचे ज्ञान, भविष्याचे ज्ञान, मनुष्याच्या पेक्षा जास्त सामर्थ्याची कृत्ये करणे, राग येणे अशी लक्षणे होतात.

व चित्ताचे चंचलत्व होते. **असाध्यलक्षण**—ज्याचे डोळे वटारलेले, जो शीघ्र गतीचा आहे, तोंडातून बाहेर पडणारी लाळ कफ जो पुन्हां चाटतो, झोपाळू, बेचैन, थरथर कांपणारा, जागोजाग पडणारा स्वप्नात पर्वत, हत्ती, झाड, उंच ठिकाण, नदीचा तट इत्यादिकांवरून खाली पडणारा, वृद्ध, ग्रहाने धरलेला असाध्य. **उपचार**—नाकात व डोळ्यात नस्य व अंजन करणे, अभ्यंग, अंगावर पाणी, औषधे शिंपडणे, दैवी उपाय, जप, होम, तांबडी फुले, गंध, रक्त, मांस, मोहरी, जव व वस्त्रे इत्यादी अर्पण करावी.

भूतपिशाचादिग्रहलक्षणम् (चचि. ९.२१) **सज्जुष्टलक्षणम्**—प्रततं रोदनं ज्वरः (असंउ. ३) ऊर्ध्वनिरीक्षणम् (सुशा. १०.५१)

असाध्यलक्षणम्—अतिस्तब्धाङ्गत्वं स्तनद्विट्त्वं ग्रहाविष्टवच्चेष्टितं च (सुउ. २७.१७) **चिकित्सा**—आथर्वणोक्ता ग्रहचिकित्सा ग्रहशान्त्यादिका, उन्मादेऽपि ग्रहोद्दिष्टा चिकित्सा (सुउ. ६२.३३) **ग्रहोपसर्गहेतुः**—'त्रासयेन्नाविधेयं च त्रस्तं गृह्णन्ति हि ग्रहाः । वस्त्रपातात् खरस्पर्शात् पालयेल्लङ्घनाच्च तम्' (असंउ. १) **ग्रहनामानि**—स्कन्दग्रहस्कन्दापस्मारशकुनिरेवतीपूतनाऽन्धपूतनाशीतपूतनामुखमण्डिकानैगमेषा इति (सुउ. २७.४–५) **ग्रहग्रहणकालः**—देवग्रहाः पौर्णमास्यां, दैत्यासुराः सन्ध्ययोर्गन्धर्वा अष्टम्यां, यक्षाः प्रतिपदि, पितरः कृष्णपक्षे, उरगाः पञ्चम्यां, रक्षांसि निशि, पैशाचाश्चतुर्दश्याम् (सुउ. ६०.१७) तीव्रतपांसि दानं व्रतानि धर्मो नियमः सत्यं गुणाश्चाणिमादिसिद्धिरूपाः । एते सप्त गुणा देवादिग्रहेषु नित्याः सन्ति । देवादिपिशाचान्तेषु समस्तव्यस्तरूपेण । देवग्रहाणां समस्ता असुरादिग्रहाणां व्यस्ताः यथाप्रभवं ज्ञेयाः (सुउ. ६०.२०) **ग्रहाणां बलिद्रव्याणि बलिस्थानानि च**—देवग्रहाणां छत्रकुशस्वस्तिकाऽपूपाज्यघृतपायसादिर्बलिहोममादौ कृत्वा देवग्रहासुराणां चत्वरादौ, गन्धर्वाणां मद्यमांसाकुलो जाङ्गलो गोष्ठे, यक्षाणां हृद्ये वेश्मनि कुल्माषासृक्सुरा अतिमुक्तककुन्दाब्जैः सह, पितृणां कुशास्तरणं कृत्वा नदीकूले तिलगुडपायसादिः, नागानां तत्रैव गुडमध्वासवपायसादिः, रक्षसां चतुष्पथादौ भयङ्करे वने वा मांसासृक्सुरादिः, पिशाचानां शून्यागारेऽपक्वपशूपहारो मद्योत्कटो बलिश्च देयः (सुउ. ६०.३२–३७)

भूतपिशाच्च इत्यादी ग्रहांची लक्षणे. बालक सारखे रडते, वर पहाते, ताप असतो. **असाध्य लक्षण**—अंग अगदी जखडते, ताठ होते, स्तनपानाचा तिटकारा करते व इतर ग्रहाने पछाडल्याप्रमाणे हालचाल. **उपचार**—आथर्वणवेदोक्त ग्रहशांति इ०, उन्मादातही हेच. **कारणे**—मुलाला भिवविणे, त्रास देणे, कपड्याने वारा घालणे, खरखरीत वस्त्र इ० चा स्पर्श आणि लङ्घन ही संभवतात. **ग्रह पछाडण्याचा काल**—यक्ष प्रतिपदेला, उरग पंचमीला, गंधर्व अष्टमीला, पिशाच्च चतुर्दशीला, देवग्रह पौर्णिमेला, उरग कृष्णपक्षात दैत्य, असुर, संध्याकाळी व राक्षस रात्री. बळी द्यावयाची द्रव्ये, स्थाने व ग्रहांची नावे वर आहेत.

–कारिका–स्त्री., ग्रहमातृ० (असंउ. ४) ग्रहमाता.

–घ्न–पु., वनस्पति० सर्षपः (ध. ४.४२) मोहरी.

–घ्नधूप–पु., बालग्रहघ्न–धूपकल्पविशेषः (का धूपकल्पाध्याय १)

बालग्रहाचा नाशक धूप.

(**–घ्नी**)–स्त्री., वनस्पति० श्वेतसर्षपः (काचिउदावर्त अ.) पांढरी मोहरी.

–चार–पु., रविसोममंगलादिग्रहाणामन्यराशिप्रवेशः (असंशा. १२.३)

सूर्य चंद्र मंगळ इत्यादी ग्रहांचा दुसऱ्या राशीत प्रवेश.

–च्छाया–शनैश्चरादीनां पिशाचादीनां वा बाधा (सुशा. १०.४६)

शनिग्रह इत्यादी किंवा पिशाच्च इत्यादींची बाधा.

–नाशिनी गुटिका–स्त्री., भैषज्य० पाननस्याञ्जनलेपस्नानोद्वर्तनधूपनार्थमुपयुज्यते (र. २२.१६२.१६३)

ग्रहनाशक गुटिका. ही पिणे, नाकात घालणे, लेप, स्नान, उटणे, धूप यांकरिता योजितात.

–मातृ–स्त्री.. ग्रहरोगकारकेष्वेका; मातृग्रहसंख्या नामानि च—औला, नीला, खला, काला, नकुला, गृहकारिका, सेना, सुसेना, माता, महासेना, यशस्विनी, कृतमालाऽक्षतशिरा इति त्रयोदश ग्रहमातरः (असंउ. ४)

ग्रहबाधा करणाऱ्यांपैकी एक. यांची तेरा नावे वर आहेत.

ग्रहण–न., ग्रन्थादिधारणम् (चवि. ४.८)

ग्रंथातील ज्ञान बुद्धीत धारण करणे.

धारणं, संधारणं, यच्च बडिशयन्त्रस्य कार्यम् (असंसू. ३४.)

बडिशयंत्राचे जे धारणकार्य ते.

आत्मा, गृह्णाति भूतानि पाञ्चभौतिकशरीरप्रवेशापदेशेन इति ग्रहणम्, आत्मा (चशा. ४.८) आत्मा. शरिरात प्रवेश करण्याच्या निमित्ताने पाच भूतांचे ग्रहण करतो.

(ग्रहणी)-स्त्री., **शारीर० अग्न्यधिष्ठानम्** (चचि. १५.५६) **नाभेरुपरि ग्रहणादन्नस्य ग्रहणीति संज्ञा; अग्निबलेनोपस्तम्भितोपबृंहिता चापक्वमन्नं धारयति वामपार्श्वतः पक्वं सृजति । अग्निबले (दुर्बले) मन्दे क्षीयमाणे वा साऽपक्वमेवान्नं सृजति** (चचि. १५.५६–५७ चक्र.) **ग्रहणी स्थूलान्त्रस्य वामभागेऽपि स्थिता । 'वामाश्रयोऽग्निर्ग्रहणी गुदं च'** (चसि. ३.२४)

तत्र वातवर्चोनिरसनं स्थूलान्त्रप्रतिबद्धं गुदं नाम मर्म (सुशा. ६.२४) **वातः श्रोणिगुदसंश्रयः, तदुपरि अधो नाभेः पक्वाशयः** (सुसू. २१.६) **पित्ताशयस्योपरिष्टात् आमाशयः** (सुसू. २१.१२) **पक्वामाशयमध्यं पित्तस्य** (सुसू. २१.६) **कोष्ठस्था अग्न्यधिष्ठानभूता नाडी** (चसू. १३.६८ चक्र.) **पित्तधरा नाम या षष्ठी कला सा पक्वामाशयमध्यस्था ग्रहणीति प्रकीर्तिता** (सुउ. ४०.१६८) **पक्वाशयद्वारि भुक्तमार्गार्गलेव सा स्थिता** (अहृशा. ३.५०)

शारीर अवयव. पाचक अग्नीचे स्थान. मोठ्या आतड्याशी संबद्ध असा गुद हा शेवटचा अवयव आहे. गुदाच्यावर पण कटिप्रदेशाच्या आतला मोठ्या आतड्याचा जो उतरता भाग तो वाताचे स्थान आहे. म्हणून याला वाताशय म्हणतात. कटि, श्रोणी ही याचीच नावे होत. कटीच्या वरचा व नाभिरेषेच्या खालचा जो मोठ्या आतड्याचा भाग त्याला पक्वाशय म्हणतात. खाल्लेले अन्न प्रथम जेथे येऊन साठते तो आमाशय होय. तो आणि पक्वाशय या मधील भागाला पित्ताशय नाव असून यातच पित्तधरा कला असते. ग्रहणी हे याचेच नाव आहे. सर्व लहान आतडे व मोठ्या आतड्याचा पक्वाशयापर्यंतचा चढता, आडवा आणि उतरता भाग मिळून ग्रहणी हा अवयव बनतो. लहान व मोठ्या आतड्याच्या संधिस्थानी असलेल्या पुच्छसदृश व ज्याला आंत्रपुच्छ म्हटले जाते त्या क्षुद्रांत्राचाही यातच समावेश होतो. अशी ही ग्रहणी संपूर्ण अन्नमार्गातील अर्गला म्हणजे अडसरच होय. कारण खाल्लेल्या अन्नावर पचनाचे संस्कार घडवणे व ते घडेतो त्या अन्नाला अडवून धरणे हे कार्य अर्गला किंवा अडसररूपी ग्रहणीच करते.

तथापि अग्नीच जर दुर्बल असेल तर पचनाच्या क्रमशः होत जाणाऱ्या प्रक्रिया नीट होणार नाहीत व मग असेल तसेच अपक्व वा अर्धपक्व अन्नच पुढे पक्वाशयाकडे जाणे अपरिहार्य ठरते. कारण अग्निबलावरच ग्रहणीचे व ग्रहणीच्या सामर्थ्यावरच अग्नीचे बल ही परस्पर अवलंबून असतात.

सहावी पित्तधराकला म्हणून शास्त्रात वर्णिलेली जी ग्रहणी ती हीच होय. अपक्व अन्नाला अडकवून ठेवून पक्व झाल्यानंतरच दुसऱ्या द्वाराने त्याचे विसर्जन करणे हे महत्त्वाचे कार्य हा शारीर अवयव करीत असतो.

स्त्री., **रोग० अग्न्यधिष्ठानभूतायाः ग्रहण्या बलमग्निः सोऽप्यग्निर्ग्रहणीमाश्रितस्तस्मादग्नौ प्रदुष्टे ग्रहणी संदूषिता भवति । ततो व्याधिरूपत्वमापद्यते । सा दुष्टा सती दुष्टमदुष्टमन्नं पक्वमपक्वं वा बहून्वारान् मुञ्चति । विसृष्टं तद्दुर्गन्धि कदाचिद्बद्धं कदाचिद्द्रवं वेदनायुक्तं च भवति** (सुउ. ४०.१६५) **संप्राप्तिः–सा चतुर्विधा पृथग्दोषजा सर्वदोषजा च; निवृत्तेऽप्यतीसारे मन्दाग्नेरपथ्यसेविनो ग्रहणीव्याध्युत्पत्तिसंभवः, अनुत्पन्नातीसारस्यापि ग्रहणीव्याध्युद्भवः; अग्निनिर्वापणकारणैर्ग्रहणीदोषात्तद्व्याधिसंभवः** (सुउ. ४०.१६५) **पूर्वरूपाणि–अन्नविदाहोऽङ्गसाद आलस्यं पिपासा क्लमः कर्णक्ष्वेड अन्त्रकूजनं बलक्षयोऽरुचिः कासश्च** (सुउ. ४०.१७२) **चिरात्पचनमम्लकः प्रसेक आस्यवैरस्यं भ्रम आनद्धोदरता** (असंनि. ८) **गौरवम्** (चचि. १५.५५) **सामान्यलक्षणम्, शूनपादकरत्वं कृशत्वं संधिपीडा सर्वरसलोलुप्यं पिपासा छर्दिर्ज्वरोऽरुचिबाहुल्यं दाहो लालास्रावस्तमक आस्यवैरस्यं शुक्तोद्गिरणं तिक्ताम्लाद्युद्गिरणं लोहगन्धिधूमगन्ध्यामगन्ध्युद्गिरणं च** (सुउ. ४०.१७३–१७४) **धूमको मूर्च्छा शिरोरुग्विष्टम्भश्च** (असंनि. ८) **वातजग्रहणीलक्षणम्–पायुहृदयपार्श्वद्वयोदरमस्तकेषु शूलः कृष्णारुणवर्णैर्नखविण्मूत्रनयनाननैर्हृत्पाण्डूदरादिरोगाशङ्का चास्य भवति** (सुउ. ४०.१७५) **तालुशोषस्तिमिरः कर्णस्वनः पार्श्वोरुवङ्क्षणग्रीवारुजाऽभीक्ष्णं विसूचिका सर्वरसगृद्धिः क्षुत्तृष्णा परिकर्तिका जीर्णे जीर्यति चाध्मानं, भुक्ते स्वास्थ्यं समश्नुते चिराद्दुःखं द्रवं शुष्कं तन्वामं शब्दफेनवद्वर्चः पुनः-**

पुनः सृजति । पायुरुक् श्वासः कासश्च;(असंनि. ८) कण्ठशोषो वैरस्यं पाकाम्लता हृत्पीडा खराङ्गता दौर्बल्यं च (चचि. १५.६०–६४) पित्तजग्रहणीलक्षणम्–पायुहृदयपार्श्वद्वयोदरमस्तकेषु दाहः, नीलपीतरक्तासितवर्णैः नखविण्मूत्रनयनाननैस्तथा हृत्पाण्डूदरादिरोगाशङ्का च अस्य भवति (सुउ. ४०.१७५) पीताभत्वं नीलपीताभमलसर्जनं पूत्यम्लोद्गारो हृत्कण्ठदाहोऽरुचिस्तृष्णा च (असंनि. ८) कफजलक्षणानि–पायुहृदयपार्श्वद्वयोदरमस्तकेषु गौरवं, पाण्डुवर्णैर्नखविण्मूत्रनयनाननैः हृत्पाण्डूदरादिरोगाशङ्का च अस्य भवति (सुउ. ४०.१७७) अन्नं दुःखं पच्यते छर्दिररोचकः आस्योपदेहो निष्ठीवनं कासो हृल्लासः पीनसं हृदयस्त्यानत्वभावनोदरगुरुता स्तैमित्यं दुष्टमधुरोद्गारः स्त्रीष्वहर्षणं भिन्नामश्लेष्मसंसृष्टिर्गुरुवर्चःप्रवर्तनम् (असंनि. ८) त्रिदोषजलक्षणानि – एतत्सर्वलक्षणोपेता (सुउ. ४०.१७५) उपद्रवाः – ज्वरोऽरोचकः शूलः करपादशोफश्च (सुउ. ४०.१७४) साध्यासाध्यलक्षणमतीसारवत् ज्ञेयम् (माग्रहणी.) सामान्यचिकित्सासूत्रम्–स्नेहनं स्वेदनं शुद्धिर्लङ्घनं दीपनं लवणक्षारमध्वरिष्टसुरासवास्तक्रयोगा दीपनानां च सर्पिषां ग्रहणीरोगिभिः सेव्याः
(चचि. १५.१९६–१९८; सुउ. ४०.१७७–१८१)

ग्रहणीरोग–अग्नीचे अधिष्ठान ग्रहणी. ग्रहणीचे बल अग्नि. अग्नि दुष्ट झाला तर ग्रहणी दुष्ट होऊन ग्रहणीरोग होतो. दुष्ट ग्रहणी दोषदुष्ट किंवा अदुष्ट, पक्व किंवा अपक्व अन्न पुष्कळ वेळा पक्वाशयात सोडते म्हणून पुष्कळदा तसेच शौचास होते. ते केव्हा दुर्गंधी केव्हा बांधीव केव्हा ढिले वेदनायुक्त होते. **कारणे**–अतिसार बरा झाल्यावर किंवा इतरत्र अग्नि मंद असता अग्नि दुष्ट करणारी आहार विहारादी. **पूर्वरूपे**–अन्न उशिरा पचते, घशाशी आंबट, आतड्यात गुडगुड, पोट वर येते, रुचिनाश, तोंडाला पाणी, तहान, खोकला, शरीर जड, गळाल्यासारखे, अशक्तता, आळस, थकवा, भ्रम, **सामान्य लक्षणे**–कडु, आंबट ढेकर, आमाची दुर्गंधी असलेल्या ढेकरा, लोखंडाचा धुराचा वास असल्याच्या ढेकरा, रुचि मुळीच नसणे, तोंड मातकट, सर्व रस खाण्याची इच्छा, तोंडाला लाळ सुटते, तहान, ओकारी, ताप, दाह, डोके, सांधे यात पीडा, मलावष्टंभ, कृशता, हातपायांना सूज व मूर्च्छा. **प्रकार चार**–१ वातज २ पित्तज ३ कफज ४ सर्वदोषज. **लक्षणे**–त्या त्या दोषांच्या चिन्हांनी युक्त वरील सामान्य लक्षणे व मुख्य लक्षण. **उपद्रव**–ज्वर, अरुचि, शूल, हातापायास सूज. साध्यासाध्यत्व अतीसाराप्रमाणे. **सामान्य उपचार**–स्नेहन, घाम काढणे, वांती, रेचक इ. शोधन, लंघन, अग्निदीपक मिठे, क्षार, मधाचे आसव, द्राक्षासव, दारू, आसव, ताकाचे योग व सिद्ध तुपे.

–कपाट–पु., पारदयोग० पारदगन्धकातिविषाहरीतक्यभ्रकभस्मक्षारद्वयमोचरसवचाविजयाः घटकद्रव्यत्वेन जम्बीररसे संमर्द्य औषधमेतत् क्रियते । मात्रा माषार्धम्, अनुपानम्–मधु, मधुघृतञ्च
(र. १६.१०८,१०९)
पाऱ्याचा एक योग. पारा, गंधक, अतिविषा, हिरडा, अभ्रक, जवखार, सज्जीखार, मोचरस, वेखंड, भांग, ही निंबूच्या रसात खलून औषध होते, **प्रमाण**–अर्धा मासा. **अनुपान**–मध किंवा मध तूप.

–गजकेसरी–पु., पारदयोग० पारदगन्धकयोः कज्जलीं द्रावयित्वा तत्र कपर्दिकाभस्म, माक्षिकं, गन्धकं च क्षिपेत् काष्ठेन च विलोडयेत् । ततश्च कदलीदले प्रक्षिपेत् । अथ समभागं स्वर्णं रसार्धं कपर्दिकाभस्म गन्धकं च द्रावयित्वा कदलीदले क्षिपेत् । उभौ संचूर्ण्य लोहपात्रे निक्षिप्य तत्र तोलकमात्रं माक्षिकं निश्चन्द्रं चाभ्रकमतिविषां दुरालम्भां मोचरसं जीरकं सर्वं समांशकं पारदाचार्धांशकं प्रक्षिप्य जयन्ती–महाराष्ट्री–भङ्गाऽश्वगन्धा–पञ्चकोलानां कषायेण भावयेत्ततश्च शुष्कं चूर्णयेत् । मात्रा–वल्लः, अनुपानम्–शुण्ठी घृतं च, पथ्यं–सघृतं दधि तक्रम्, फलम्–ग्रहण्यतीसारनाशनं दीपनमामहननं च (र. १६.७८–९०)
पाऱ्याचा योग–पारा गंधक हे समभाग घेऊन कज्जली करून ती अग्नीवर पातळ करून तीत कवडीचे भस्म सुवर्णमाक्षिक भस्म व गंधक घालावा व लाकडी दांड्याने घोटावे, नंतर तो द्रव केळीच्या पानावर टाकून पर्पटी करावी. नंतर समभाग सुवर्ण व पाऱ्याच्या निम्मे कपर्दिक भस्म आणि गंधक घालावा. पातळ करून केळीच्या पानावर पर्पटी करावी. पुन्हा ही पर्पटी पातळ करून गंधकाने केलेले कवडीचे भस्म घालून पुन्हा पर्पटी करावी. पर्पटीचे चूर्ण करून त्यात १ तोळा सुवर्णमाक्षिक भस्म व निश्चंद्र अभ्रक

भस्म घालावे. बरोबरच वचनाग अतिविषा धमासा मोचरस जिरे सर्व समभाग पण पाऱ्याच्या अर्धा भाग मिसळून खल करावा. हळद, जलपिंपळी, गुंजामूळ, आसकंद, सुंठ, मिरी, पिंपळी, चवक, चित्रक यांच्या काढ्याच्या भावना देऊन सुकवावा. **प्रमाण** १ वाल. **अनुपान**–सुंठ व तूप. **पथ्य**–साय न काढलेले दही, ताक हितकर. **प्रमाण**–१ वाल. **गुण**–हा दीपक, पाचक, अतिशय आमघ्न, रुचि उत्पन्न करणारा, सर्वातीसारनाशक, मलबद्ध करतो पण पोट फुगवीत नाही.

–गद–पु., ग्रहणीरोगः (असंनि. ८) ग्रहणीरोग.

–दोष–पु., ग्रहणीरोगः (असंनि. ८) ग्रहणीरोग.

–दोषचिकित्सित–न., अध्याय० (चचि. १५.१) ग्रहणी रोगाचे उपचार. अध्यायाचे नाव.

ग्रहाधिपति–पु., ग्रहस्वामी तत्संख्या नामानि च–**देवा असुरा गन्धर्वा यक्षाः पितरो भुजङ्गमा रक्षांसि पिशाचाश्च इति अष्ट** (सुउ. ६०.६)
ग्रहांचा स्वामी, हे आठ. नावे वर आहेत.

ग्रहाबाध–पु., दुष्प्रसूतायाः सूतिकाया ग्रहरोगविशेषः (काखिल. ११)
कष्टाने प्रसूत झालेल्या बाळंतिणीला झालेला एक ग्रहबाधारोग.

ग्रहावेश–पु., ग्रहग्रहणम्, ग्रहप्रवेशः, **अयमात्मनो देहप्रवेशवत्सूर्यस्य वा सूर्यकान्तमणिप्रवेशवददृश्यः** (सुउ.६०. १९)
शरिरात ग्रहप्रवेश, पछाडणे, सूर्यकांतमण्यात सूर्यकिरण शिरतात किंवा आत्मा देहात शिरतो पण दिसत नाहीत तसे ग्रह शरिरात शिरतात पण दिसत नाहीत.

ग्रहोत्पत्ति–स्त्री., ग्रहाणामुत्पत्तिः, तत्रेयं कथाऽनुसंधेया–**शम्भुना गुहस्य रक्षणक्रीडनमनोविनोदनार्थमग्निना कृत्तिकोमाभ्यां च सहितेन स्कन्दादयो नवग्रहाः स्त्रीपुरुषशरीरा विनिर्मिताः। एते ग्रहा दिव्यशरीराः स्वावेशेनैव ज्ञायमाना न चक्षुर्विषयभूताः। तेषु स्कन्दस्कन्दापस्मारनैगमेषाः पुंविग्रहाः शकुनीरेवतीमुखमण्डिकाः पूतनात्रितयश्चेति षट्संख्याकाः स्त्रीविग्रहाः । तत्र स्त्रीविग्रहा अत्यर्थं रजस्तमोगुणाः स्कन्दादयस्तु अल्परजस्तमस्काः । तेषु शिवेन स्कन्दः पार्वत्या नैगमेषोऽग्निना स्कन्दापस्मारश्च तथैव गङ्गोमाकृत्तिकाभिश्च शकुन्यादिषट्संख्याका निर्मिताः। एते अजाननादिविचित्राकृतयः सन्ति । उत्पत्त्यनन्तरं कार्तिकेये देवसेनापतिपदत्वे समारूढे स्कन्दादयस्तदग्रे समुपस्थितास्तं स्वस्ववृत्तिं कल्पयितुमयाचन्त । ते च श्रीबाहुलेयेन शिवंप्रति संप्रेषिताः । श्रीशिवः कृतनमस्कारान् तानवोचत् । भो बालकाः श्रुणुत । एतज्जगत्त्रितयं तिर्यग्योनिमानुषदेवैश्च सहितम् । ते सर्वे परस्परमुपकारका एवं विश्वमखिलं स्वे स्वे कर्मणि नियतम् । भवन्तः सर्वे बालग्रहरक्षणार्थं संसृष्टास्तस्मात् तेषु बालेष्वेव भवतां वृत्तिरस्तु । तदपि न सर्वेष्वर्भकेषु किन्तु कुलधर्माद्याचाररहितेषु विनष्टपूजाभिक्षेषु कुलेषु समुत्पन्नानां बालानामेव ग्रहणेनैव वृत्तिर्वर्तताम् । एतत्क्रियया भवतां बलिपूजालाभोऽपि भवेत् । एवं तेषामुत्पत्तिरुक्ता । तेषु स्कन्दग्रहोऽतीवदारुणो दुश्चिकित्स्यतमोऽन्ये तु स्कन्दापस्मारादयोऽसम्पूर्णलक्षणाश्चेत् साध्याः सर्वरूपास्त्वत्युग्रत्वाद्दुश्चिकित्स्याः। केचन स्कन्दनामा प्रथमो ग्रहः कार्तिकेय एव सोऽपि बालकान् पीडयति इति ब्रुवते–तदसत्; यतो रुद्राग्निसंभवः स्कन्दो नैव बालान् पीडयति तदनुचरा एव पीडयन्ति । स तु देवस्वभावत्वान्नमस्कारेणैव तुष्यति** (सुउ. ३७.९–२०)

ग्रहांच्या उत्पत्तीची पौराणिक कथा–गुह म्हणजे कार्तिकेय. त्याचे रक्षण करून त्याला खेळवणे व करमणुकीसाठी शंकराने अग्नि, कृत्तिका आणि उमा यांच्या साह्याने स्कंदादि नऊ ग्रह उत्पन्न केले. यात स्कंद, स्कंदापस्मार आणि नैगमेष हे पुरुषाकृति व शकुनी, रेवती, मुखमंडिका आणि पूतना नामधारी तीन मिळून सहा ग्रह स्त्रीदेहधारी केले. स्त्रीग्रह अत्यंत रज व तमोगुणी आहेत. पुरुषग्रहात त्यांचे प्रमाण कमी आहे. शंकराने स्कंद, पार्वतीने नैगमेष आणि अग्नीने स्कंदापस्मार तसेच गंगा, उमा व कृत्तिकांनी शकुनी आदि सहा ग्रह निर्माण केले. बोकड इ. च्या तोंडासारख्या विचित्र आकृतीचे हे ग्रह आहेत. पुढे कार्तिकेय देवसेनापति झाल्यावर हे सगळे ग्रह आपल्या उपजीविकेसाठी काम काय करावे म्हणून विचारू लागले. तेव्हा त्याना कार्तिकेयाने शंकराकडे पाठवले. कार्तिकेयाच्या बाल्यावस्थेत तुम्हाला पाळले असल्याने यापुढेही तुम्ही जगातील ज्या घरात कुळधर्म कुळाचार होत नाहीत, देवादींची पूजा होत नाही त्या कुळात जन्मणाऱ्या बालकांना पीडा करून ती पीडा नष्ट होण्यासाठी मिळणाऱ्या बलि,

नैवेद्य इ. वर उपजीविका करा. तुमची यामुळे भीतीनेच जगात पूजाही होईल असे सुचविले. साध्यासाध्यत्व–त्या ९ ग्रहातील स्कंदाची पीडा फार भयंकर असते. सर्व लक्षणांची पीडा नसली तरच साध्य ! कमी असली तरी उग्रस्वभावाने उपचाराला कठिणच आहे. स्कंद हे कार्तिकेयाचेही नाव आहे. पण तो देवस्वभावी असल्याने केवळ नमस्काराने संतुष्ट होतो. त्याचे अनुचरच पीडा करतात असेही एकमत आहे.

ग्रामजाद्रि–स्त्री., वनस्पति० **निष्पावी** (रापरि. ७.९९) आवई.

ग्रामाघात–पु., **मारीभयजन्यग्रामहननम्** (सुचि. २४.९१)
महामारीसारख्या साथीच्या वेळी भीतीने होणारा गावाचा नाश.

ग्रामीणा–स्त्री., वनस्पति० **पालक्यम्** (रापरि. ७.७२) पालक.

ग्राम्य–वि., **ग्रामवासिपशुः** (सुसू. १२.२४) " **अश्वाश्वतरगोखरोष्ट्रबस्तोरभ्रमेदपुच्छप्रभृतयो ग्राम्याः** (सुसू. ४६.८५) **गुणाः–वातहरा दीपनाः कफपित्तलाः** (**धवंर्गतर** १६) **बृंहणो रसपाकाभ्यां मधुरो बलवर्धनः** (सुसू. ४६.८५)
गावातले पशु–घोडा खेचर गाय इ. यांच्या **मांसाचे गुण**–गोड, पचनानंतर गोड, वातनाशक, अग्निदीपक, कफपित्तवर्धक, बलपुष्टिवर्धक.

(**ग्राम्या**)–स्त्री., वनस्पति० **नीलिनी** (ध. १.२३२) काळा दाणा.
तुलसी (ध. ४.५०) तुळस.

–कुक्कुट–पु., **ग्रामे भवः कुक्कुटः; गुणाः–स्निग्धोष्णो, वातहा वृष्यः स्वेदस्वरबलकरो बृंहणो गुरुतरो वातरोगक्षयवमीविषमज्वरनाशनः** (सुसू. ४६.६५–६६)
गावकोंबडा. स्निग्ध, उष्ण, अधिक जड, वातनाशक, पौष्टिक, स्वर व शक्ति वाढवणारा, शुक्रधातूला परिपोषक, क्षय, ओकारी, विषमज्वर, वातरोग नाशक.

–कोशातकी–स्त्री., वनस्पति० **धामार्गवः** (रा. ७.२८४)
दोडके, गिलके, घोसाळे.

–धर्म–पु., **मैथुनम्**, " **मैथुनं कथ्यते सद्भिः सम्बन्धग्राम्यधर्मयोः**– " (सुनि. ८.३) (हलायुधे ८३८) संभोग.

–मज्जा–स्त्री., स्नेह० **गवोष्ट्रबस्तादीनां मज्जा, तस्याः गुणाः–मधुरा–गुर्वी–उष्णा–वातघ्नी च** (सुसू. ४५.१३१)
गाय, उंट, शेळी इत्यादींची मज्जा. **गुण**–गोड, जड, उष्ण, वातनाशक.

–वल्लभा–स्त्री., वनस्पति० **पालक्यम्** (रापरि. ७.७२) पालक.

–वास–पु., **ग्रामे वासः, ग्रामवासाद् ग्लानिरप्रभावो वैस्वर्यं वैवर्ण्यमसुखमसुखानुबन्धश्चेति दोषाः** (चचि. १ (४).४)
गावात रहाणे. **दोष**–शरीर गळणे, वर्ण व स्वर बिघडणे, निस्तेज असणे, रोग होणे, व झालेला रोग मुरत जाणे असे आहेत.

–शफ–पु., **अश्वादीनां ग्राम्यपशूनां शफः** (सुचि. १.९२)
गावात राहणाऱ्या घोडा, गाढव इ. प्राण्यांचे खुर.

–सत्त्व–पु., **गवादिः, प्राणी** (सुउ. ५०.१९)
गाय इत्यादी प्राणी.

–सत्त्वास्थिजभस्म–न., **गवादीनां ग्राम्यपशूनाम् अस्थिजं भस्म** (सुउ. ५०.१९)
गाय इत्यादी गावातील पशूंच्या हाडांचे भस्म.

–सुख–न., **संभोगसुखम्** (अहसू. ७.६८)
संभोगसुख, मैथुनसुख.

ग्रावन्–पु., **पाषाणः, पाषाणरूपः कठिनो लोहधातुः** (र. १०.५२)
दगड. दगडासारखा कठिण लोखंड इ. धातू.

ग्रास–पु., **कवलः, घासः** (८.७२–७३) घास.
स्वर्णादिधातूनां पारदेन ग्रसनम् (र. ८.७२–७३)
सोने इत्यादी धातूंचा पाऱ्याने आत्मसात केलेला अंश किंवा पाऱ्यात घातलेला अंश.
रत्नदोष० (र. ४.३६) रत्नातील दोष.
औषधकाल० यदौषधं प्रतिग्रासमुपयुज्यते (सुउ. ६४.८०)
प्रत्येक घासाबरोबर औषध घेणे. हा औषध घेण्याचा काळच.

–मान–न., **एतावन्मानस्य पारदस्यैतावन्मानानां स्वर्णादिभोज्यद्रव्याणां ग्रासीकरणसामर्थ्यम्** (र. ८.७१)
इतक्या वजनाच्या पाऱ्याला इतक्या वजनाचे सोने इत्यादी आहार द्रव्य पचवता येईल ते प्रमाण. घासाचे प्रमाण.

–शल्य–न., ग्रासः शल्यमिव (सुसू. २७.२१) तत्र चिकित्साग्रासशल्यमम्बुना प्रवेशयेत् स्कन्धे वा मुष्टिनाऽभिहन्यात् । कण्ठस्थं श्लेष्माणमन्नलवं वा प्रधमनोत्काशनावकाशनैर्निर्वमेत् (असंसू. ३७)
घासाचा सल. घशात सलणारा अडकलेला घास.
उपचार–पाणी पिऊन आत गिळला जावा किंवा मानेवर बुक्की मारून तोंडाबाहेर घास फेकला जावा असे करणे. घशातील कफ किंवा अन्नांश, घसा व तोंड मोठे करून, श्वास बाहेर जोराने टाकून शिंक आणून, खाकरून, खोकून, बोटे घालून ओढून, ओकारी आणून बाहेर काढावे.

ग्रासान्तर–अ., भैषज्यकाल० (असंसू. २३) प्राणे प्रदुष्टे सति ग्रासान्तरमौषधं नाम पूर्वोत्तरयोर्ग्रासयोर्मध्ये दीयते (चचि. ३०.३००)
औषधाचा काळ. दोन घासांच्या मधल्या काळात; प्राणवायूची दुष्टि असताना. (औषध देण्याचा एक काळ.)

ग्राह–पु., प्राणि० मकरः (ड. सुसू. ४६.१०९) मगर.

ग्राहक–पु., वनस्पति० शितिवारः (रा. ४.२०७) कुरडू.

ग्राहणीया–वि., उपदेष्टव्यार्थाभिधायिनी (वाक्) (चशा. ८.३७)
वाचा, वाणी, सांगावयाचे ते स्पष्ट बोलणारी.

ग्राहिन्–वि., मलावरोधकम् (र. ३.१२९) दीपनं पाचनं कृत्वा यद्द्रवं शोषयति तद्ग्राह्यम् (र. ३.१२९)
पु., वनस्पति० कपित्थः (ध. २.१०२)
मळाला घट्ट करणारी वनस्पती. कवठ, अग्निदीपन व अन्न पचन करून जे औषध मळांतला द्रव शोषून घेते ते.

(ग्राहि) फल–न., वनस्पति० कपित्थः (र. ११.१५५)
कवठ.

–वर्ग–पु., षड्विरेचनशताश्रितीयोक्तः प्रियङ्ग्वनन्ताम्रास्थ्यादिपुरीषसंग्रहणीयवर्गः (चसि. ८.२४)
मळ घट्ट करणाऱ्या वनस्पतींचा वर्ग. गव्हला, धमासा आंब्याची कोय इ.

(ग्राहिका)–स्त्री., चषकः (र. ७.२१) पेला, वाटी.

(ग्राहिणी)–स्त्री., वनस्पति० कपित्थः (र. ३.१२९)
कवठ.

(ग्राही)–स्त्री., आविः, प्रसववेदना (काजातिसूत्रीय;)
वेणा, वेण, बाळंत होण्याच्या वेळच्या वेदना.

ग्रीवा–स्त्री., प्रत्यंग० मन्या (चसू. २०.८)
शिरोधरा, चतुरङ्गुलोच्छ्राया (सुसू. ३५.१२) विंशत्यङ्गुलपरिणाहा (ड. सुसू. ३५.१२) सा एकैव (सुशा. ५४)
मान, मस्तक धारण करणारी चार अंगुळे उंच, २० अंगुळे घेराची ही एकच.

–दुर्धरता–स्त्री., ग्रीवाया मन्याया दुःखेन धारणम् (र. ३३.१४२–१४३)
मान न धरवणे, मान धरण्यास त्रास होणे.

–रोग–पु., ग्रीवाया रोगः (चसि. २.२२)
मानेचा रोग.

–स्तम्भ–पु., लक्षण० ग्रीवायाः स्तम्भः, अशीतिवातविकारेष्वेकः (चसू. २०.११)
मान ताठरणे, जखडणे.

–हुण्डन–न., लक्षण० ग्रीवास्तम्भः (चचि. २८.२२)
मान ताठरणे, जखडणे.

–हृदयान्तर–न., प्रमाणम्, द्वादशाङ्गुलम्, दीर्घायुपुरुषलक्षणम् (सुसू. ३५.१२)
मान व हृदय यातील अंतर १२ अंगुळे असणे हे दीर्घायुष्याचे लक्षण.

–ग्रीवावमर्द–पु., ग्रीवायां पीडा; रिष्टलक्षणभेदः (असंशा. ११)
मानेत जोराने रगडल्यासारखी पीडा. हे मरणदर्शक चिन्ह.

ग्रीष्म–पु., ऋतु० षडर्तुष्वेकः (चसू. ६.४)
ग्रसते रसान् आदानकालावरुद्धत्वेन इति ग्रीष्मः, उष्णलक्षणो ऋतुः (चवि. ८.१२७) ज्येष्ठाषाढौ वैशाखज्येष्ठौ वा (सुसू. ६.७–१०)
सहा ऋतूतील एक. सर्वात उष्ण ऋतु. ज्येष्ठ आषाढ किंवा वैशाख ज्येष्ठ.

–चर्या–स्त्री., ग्रीष्मे आचरणविधिः, घर्मकाले सरांसि वापीर्वनानि सकमलोत्पलाः स्रजः तालवृन्तानिलाहारान् शीतगृहाणि सुलघूनि च वासांसि निषेवेत । शर्कराखण्डादिदिग्धानि सुगन्धीनि पानकानि मन्थांश्च सशर्करान् सेवेत । शीतं सघृतं मधुरद्रवं भोजनं हितम् । रात्रौ शृतेन शर्करामधुरेण च पयसा भोजनं हितकरम् । हर्म्यसंस्थिते नूतनपुष्पास्तृते शयने चन्दनार्द्राङ्गः सुखैरनिलैः स्पृश्यमानः शयीत (सुउ. ६४.४१–४६)
ग्रीष्मऋतूत आचरणाचा विधि–सरोवरे, नद्या, तळी, चंदनवने यांचे मध्ये रहावे, कमलांच्या माळा, थंड घरे, हलके कपडे उपयोगात आणावे. खडी साखर घातलेली सुगंधी पेये, पन्हे, पेज,

सातूचा मंथ साखर घालून घ्यावा, गोड व पातळ थंड भोजन सेवन करावे, ताडाच्या पंख्याने वारा घ्यावा, रात्री साखर घालून उकळलेल्या दुधाशी भोजन करावे, गच्चीवर ताजी फुले विखुरलेल्या गादीवर अंगाला ओले चंदन लावून वाऱ्याची झुळुक घेत झोपावे.

-पुष्पी-स्त्री., **वनस्पति० करुणी** (रापरि. १०.२७) जिला ग्रीष्मऋतूत बारीक तांबडी सुगंधी फुले येतात अशी वनस्पती.

-सुन्दरा-**वनस्पति० 'गोमाशाक' कुसरीति नाम्ना प्रसिद्धः पुष्पक्षुपः** (१६.९९-१०२) कुसरी.

ग्रीष्मकर्कटीत्येके (११.५२-५७) कस्तुरीमोगरा, बटमोगरा.

ग्रीष्मोद्भवा-स्त्री., **वनस्पति० वनमल्लिका** (रा. १०.२३६) रानमोगरा.

ग्रैष्म-वि., **ग्रीष्मसम्बन्धी** (अहृसू. १३.१४) ग्रीष्मसंबंधी.

ग्रैष्मिक-वि., **ग्रीष्मभवो ग्रीष्मसम्बन्धी वा** (चसू. १४.१५) ग्रीष्मात झालेला, ग्रीष्मसंबंधी.

ग्रैष्मी-स्त्री., **वनस्पति० वनमल्लिका** (ध. ५.१४०) रानमोगरा.

ग्लपन-न., **अवृष्यत्वम्** (सुसू. ४१.४ (४) शुक्रधातूला घातक.

वि., **ग्लानिकरम्, ग्लपयति ग्लानिमापादयति इति ग्लपनम्** (अहृसू. ६.३४) ग्लानि करणारे.

ग्लपित-वि., **पीडितम्** (अहृसू. ५.३८) पीडलेला.

ग्लानि-स्त्री., **रोग० तत्र लक्षणानि-वक्त्रमधुरता तन्द्रा हृदयोद्वेष्टनभ्रमोऽन्नाभिलषणाभावश्च** (सुशा. ४.५४) अंग गळणे, तोंड गोड, झापड, भ्रम, अन्नाची इच्छा न होणे, हृदयात आवळल्यासारखी पीडा.

सादः, म्लानत्वम् (सुउ. ३९.६४) बल कमी होणे, म्लान होणे, कोमेजणे.

शक्त्यभावः, कर्मस्वक्षमत्वम्, मनसस्तापलक्षणम् (चचि. ३.३६) कर्म करण्याची पात्रता नसणे, अबलत्व. मनस्तापाचे लक्षण.

मांसापचयो हर्षक्षयो वा (चवि. १.१८) (चक्र.) मांस क्षीण होणे. आनंद कमी होणे.

क्लमः (सुशा. ३.१३) **रसक्षीणत्वजन्यं लक्षणम्** (अहृसू. ११.१७ अहृसू. ९.९) थकवा, रसक्षीणतेचे लक्षण.

ग्लास्नु-वि., **ग्लायति धात्वपचयं प्राप्नोति इति ग्लास्नुः । ग्लानियुक्तः** (चवि. १.१८) ग्लानियुक्त.

घ

घटिका-स्त्री., **यन्त्र०** (असंसू. ३४) घटिकापात्र. **कालपरिमाण०** (र. २.७४) २४ मिनिटे.

घटितकर्णिक-वि., **संपादिता कर्णिका यस्मिंस्तत्** (अहृसू. १९.१४) गोल चकती बसविलेले, बस्तीची नळी गुदात फार आत जाऊ नये म्हणून तिला बसविलेली चकती.

घटी-स्त्री., **क्षुद्रघटः** (असंसू. ३४) लहान घडा, कळशी, तांब्या, चंबु, लहान घागर.

वनस्पति० अलाबूः (अहृसू. २५.२८) भोपळा.

-यन्त्राख्यग्रहणी-स्त्री., **रोग० ग्रहणीरोगभेदः यस्मिन् स्वपतो रोगिणः पार्श्वशूलो गलज्जलघटीवत् ध्वनिश्च । असाध्योऽयं रोगः** (मा.) ग्रहणीचा प्रकार. (घडाग्रहणी) ज्या ग्रहणी रोगात रोगी आडवा असता कुशीत फासळ्यात शूल व घागरीतून पाणी बाहेर पडत असताना होणाऱ्या आवाजासारखा आवाज होतो तो रोग. हा असाध्य.

घट्टन-न., **परिव० चालनम्** (सुचि. ३.२०) **संघर्षः** (असंसू. ३७) हालणे, हलवणे, चलनवलन, घासणे.

घण्टा-स्त्री., **वनस्पति० अतिबला** (रा. ४.४३०) सर्वांत मोठा चिकणा.

नागबला (रा. ४.४२८) नागबला.

-बीज-न., **वनस्पति० दन्तीभेदः** (रा, ६.३४४) दांती प्रकार. पहा 'दन्ती'.

घण्टाख्य-पु., **वनस्पति०** (रा. ८.२३१) गेळफळ.

घण्टाल-पु., **वनस्पति० मदनः** (रा. ८.२३१) गेळफळ.

(घण्टाली)-स्त्री., **वनस्पति० कोशातकी** (ध. १.१९२) दोडके, गिलके, घोसाळे.

घन-वि., **स्रावरहितम्** (अहृसू. २७.४१)

पिण्डीभूतम् (सुउ. २४.२०) घट्ट, गोळा-पिंड; पातळ नसलेले, स्रावरहित.

वनस्पति० मुस्ता (ध. १.४०) नागरमोथा.

उशीरम् (चसि. ३.१४) काळा वाळा.

माषपर्णी (र. २.३०-३१) रानउडीद.

गुडूची (र. २.३०-३१) गुळवेल.

खनिज० लोहम् (ध. ६.२६) लोखंड, धातु.

वङ्गम् (ध. ६.१३) कथील.

अभ्रकम् (र. २.४) अभ्रक.

आहारद्रव्य० दधि (चचि. १५.२२९) दही.
निरन्तरम्, वारंवारम् (सुउ. २०.१५ ड.) वारंवार.

(घना)–स्त्री., वनस्पति० **माषपर्णी** (रा. ३.१७२) रानउडीद.
गुडूची (र. २.३०) गुळवेल.
रुद्रजटा (रापरि. ३.२४)
पाले मुळे मोठी असलेली सुगंधी. सुगंधी पानाची भरीव खूप पानांनी भरलेली वेल.

–कफ–पु., **सान्द्रकफः** (चचि. १८.८५) घट्ट कफ.

–घोष–पु., **गम्भीरध्वनिः, गर्जना** (असंशा. ८) मोठा घुमणारा आवाज, गर्जना.

–च्छद–न., वनस्पति० **तालीसपत्रम्** (रा. ६.८२) तालीसपत्र.

–द्रुम–पु., वनस्पति० **विकण्टकः** (रापरि. ११–१९) ढग येण्याचे वेळी मऊ फळे येणारी वनस्पती.

–धूप–पु., **बहलः धूपः** (चचि. ३.२५९) पुष्कळ–दाट धूप.

–नाद–पु., वनस्पति० **मेघनादः** (र. २५.१०५) तांदुळजा.
तण्डुलीयम् (र. २५.१०५) तांदुळजा.

–फल–पु., वनस्पति० **विकण्टकः** (रापरि. ११.२०)
पहा 'घनद्रुम'.

–मूल–पु., वनस्पति० **मोरटः** (रा. ३.१३) मोरवेल.

–रव–पु., **मेघनादः** (र. २०.७५) तांदुळजा.
तण्डुलीयम् (र. २०.७५) तांदुळजा.

–रस–पु., वनस्पति० **वालकम्** (र. २०.६८–७४) वाळा.
मूर्वा (र, २०.६८–७४) मोरवेल.

–वल्ली–स्त्री., वनस्पति० **अमृतस्रवा** (रापरि. ३.४५) गुळवेल.

–सार–पु., सुगन्धिद्रव्य० **कर्पूरः** (र. १८.२११) कापूर.

–सारक–पु., सुगन्धिद्रव्य० **कर्पूरः** (रा. १२.५६) कापूर.

–स्पर्शत्व–न., **निबिडस्पर्शता, हस्तादिना स्पृष्टे सति पाषाणतुल्यः स्पर्शः** (अहृसू. २९.९)
कठीण, भरीव स्पर्श लागणे, दगडासारखा स्पर्श.

–स्वन–पु., वनस्पति० **तण्डुलीयकः** (ध. ४.११६) तांदुळजा.

घनात्यय–पु., ऋतु० **शरदृतुः** (चसू. ६.४३) शरदृतु.
हेमन्तः (चशा. २.४५) हेमंत ऋतु.

घनान्त–पु., **शरदृतुः** (अहृसू. ३.५६) शरदृतु.

घनाश्मस्वेद–पु., **स्वेदचिकित्साविशेषः, तद्विधिः– पुरुषायाममात्रमधिकं वा घनं समं च शिलातलं भूप्रदेशं वा वातहरदारुदीप्तेनाग्निना सर्वतस्तापयित्वा अग्निमपोह्योष्णोदकाम्लादिभिरभ्युक्ष्य यथोक्तप्रच्छदे संस्तरवत्स्वेदयेदिति** (असंसू. २६)
घाम आणण्यासाठी शेकण्याचा एक प्रकार. दगडाने शेकणे; पुरुषाच्या लांबी रुंदीपेक्षा जास्त अशा शिळेवर किंवा जमिनीवर वातहर लाकडे जाळून निखारे काढून आंबट द्रव उष्ण पाण्याने काढ्याने शिंपडून त्यावर चादर टाकून रोग्याला निजवून पांघरूण घालून घाम काढणे.

–घनोदय–पु., **मेघागमनकालः** (असंसू. ४.४६) मेघ–ढग येण्याचा काळ.

घर्म–पु., **घरति अङ्गाज्जलमनेनेति घर्मः, आतपः** (चचि. ७.११८)
ऊन्ह, ऊन.
स्वेदः (र. १२.१७–१९) घाम.
ऋतु० ग्रीष्मः (अहृसू १६.१३) ग्रीष्म ऋतु.

–मास–पु., **कालविभाग० अत्र पश्चिम इति विशेषण- मनुसन्धेयम्; तेन पश्चिमो घर्ममासो ज्येष्ठ इति चक्रः साधुः। ज्येष्ठमासः** (चवि., ३.३)
ज्येष्ठ महिना.

घर्मांशु–पु., **सूर्यः** (सुउ. १७.६४) सूर्य.

घर्मान्त–पु., **वर्षाकालः** (सुसू. २१.२०)
पावसाळा, वर्षाऋतु, वर्षाकाल.

घर्माम्बु–न., **उष्णजलम्** (चचि. ३.१९४) ऊन पाणी.
प्रस्वेदः (सुउ. १७.५५) घाम.

घर्मूटी–वि., धान्य० (सुसू. ४६.२१ ड)
एक तृणधान्य.

घर्ष–पु.,**घर्षणम्** (अहृसू. २३.१) घर्षण, घासणे.
परस्परसंश्लेषः (अहृसू. २३.६)
परस्पराशी चिकटणे (पापण्या)
घर्षणी मुसली घृष्यते घर्षणविषयीक्रियतेऽनेनेति घर्षः (र. ९.८४)
खलण्याचा बत्ता. वरवंटा.

घर्षण–न., **मर्दनम्** (असंसू. ३)
मर्दन, घासणे.

(घर्षणी)–स्त्री., **द्वादशाङ्गुलोत्सेधा खल्वमध्ये मर्दनार्थ- मुपयुज्यमाना दण्डाकारा शिला, मुसली वा** (र. ९.८०)
बत्ता. बारा अंगुळे उंच दगडाची मुसळी. औषध खलण्याच्या उपयोगाची.

घर्षिणी–स्त्री., वनस्पति० कांचनक्षीरी (ध. १.२४०)
पिवळा धोत्रा, पिसोळा.

घस्मर–वि., बहुभक्षकः (चसू. १३.५०)
घसति भक्षयति विशेषेणेति
खादाड, फार खाणारा.

घस्र–पु., दिवसः घसति भक्षयति अन्धकारमिति घस्रः
दिवस.

(घस्री)–स्त्री., घर्षणी (र. ९८.४)
घासणारी (खलणारी) मुसळी.

घाटा–स्त्री., शारीरज अन्तःकण्ठस्थमस्थि, अवटुः (चसू. १७.१९) घाटी. गळ्यातले हाड.
ग्रीवायाः पश्चाद्भागः (चसि. ९.८४)
मानेच्या मागचा भाग.
शङ्खस्योपरिभागः (असंउ. २७)
कानशिळाच्या वरचा भाग.

घाटाल–वि., उन्नतपर्यन्तः, यस्य घाटा नामोर्ध्वभागो महानस्ति सः (सुनि. ९.१०.११)
ज्याची कडा उंच–वर उचललेली व मोठी असते तो.

घुण–पु., कृमि० (र. ३०.११५) एक कृमि.
–दन्त–पु., विवरयुक्तो दन्तः (कासू. २०.८)
भोंक असलेला–पोकळ दात.
–प्रिया–स्त्री., वनस्पति० अतिविषा (अहसू. १५.३३) अतिविष.

घुणाक्षर–न., काष्ठकीटदशनजनिताक्षरम्, घुणाख्येन कीटकेन काष्ठक्षरणपूर्वकं कृतं रन्ध्रमक्षरविशेषसमत्वादतर्कितोपनतत्वं काकतालीयत्वं वा सूचयति (र. ३०.११५.१६)
लाकूड कोरणाऱ्या किड्याच्या पोखरण्याने बनलेले अक्षर.

घुर्घुरक–पु., मार्जारशब्दानुकारी ध्वनिः (सुक. ४.३७)
स कफावरुद्धेन श्वासेन भवति (चइ. १०.१८)
घुर्घुर. मांजराच्या शब्दासारखा आवाज कफाने अडविलेल्या श्वासाने होतो.

घुर्घुराशब्दः–पु., घुर्घुरकः, घुर्घुराकारशब्देन वेदनया युक्तम् (सुसू. २८.१६.१७)
घुरघुर शब्द. किंवा वेदनायुक्त.

(घुर्घुरिका)–स्त्री., लक्षण० (चचि. १२.७५)

घुसृण–न., वनस्पति० कुङ्कुमम् (रा. १२.२१) केशर.

घूकावास–पु., वनस्पति० शाखोटः (रानि. ९.३०)
पिवळा भूर्जपत्र. साग, हेदी.
आ. को. म. ६९

घूर्णन–न., भ्रमणम् (असंउ. ४३)
भ्रमण, फिरणे.
लक्षण० चक्रवद् भ्रमणं, निद्रायां लुण्ठनम्
चक्राप्रमाणे वाटोळे फिरणे. झोपेत लोळणे.

घृत–न., स्नेह० (चसू. २७.२३१–३२) (ध. ६.१४४) महास्नेहेष्वेकम् (चसू. १.८६) उत्पत्तिः–गोमहिष्यादीनां दुग्धात् तज्जदध्नो वा स्नेहसाररूपेण घृतं पृथग्भवति नवनीतस्याग्निसंस्कारेण घृतं जन्यते (अहसू. ५.३७) मधुरस्कन्धे श्रेष्ठम् (असंसू. १८) गुणाः–मधुरं सौम्यं मृदुशीतवीर्यमल्पाभिष्यन्दि स्नेहनमुदावर्तोन्मादापस्मारशूलज्वरानाहवातपित्तप्रशमनमग्निदीपनं स्मृतिमेधाकान्तिस्वरलावण्यसौकुमार्यौजस्तेजोबलकरमायुष्यं वृष्यं मेध्यं वयःस्थापनं गुरु चक्षुष्यं श्लेष्माभिवर्धनं पाप्मालक्ष्मीप्रशमनं विषहरं रक्षोघ्नं च (सुसू. ४५.९६) पित्तेऽभ्यधिकं घृतं लिह्याद्वातेऽधिकं घृतं पिबेत् (असंचि. ५) शैत्यात्पित्तं जयेत् स्नेहाद्वातं जयेत् योगसंस्कारतः कफं जयेत् (असंचि. २) वातपित्तप्रशमनानामग्र्यम (चसू. २५.४०) सर्पिः खलु पित्तं जयति सततमभ्यस्यमानं माधुर्याच्छैत्यान्मन्दत्वाच्च, पित्तं ह्यमधुरमुष्णं तीक्ष्णं च, तस्मात्सर्पिः पित्तजित (चवि. १.१४) घृतपानं पित्तशूलशमनम् (सुउ. ४२.१०६) धीस्मृतिमेधाग्निकांक्षिणं घृतं शस्यते (असंसू. २५) श्रेष्ठं विषहरं (असंउ. ४०) घृतं क्षीरस्य रसादिभिस्तुल्यमपि विशेषतो दीपनम् (असंसू. १७) भोजनादावन्ते च क्षुतिनिग्रहजविकारशमनार्थं घृतसेवनं प्रशस्तम् (चसू. ७.१७) इदं संस्कारात् कर्मसहस्रकृत् (अहसू. ५.३९) हितत्वेनाभ्यस्यमानमेकं द्रव्यम्, स्नेहनार्थं वर्षान्ते शरदि च घृतं युज्यते (असंसू. २५) घृतात्तैलं गुरु तैलाद्वसा वसायाश्च मज्जा गुरुः (असंसू. २५) मज्जावसातैलेभ्यो घृतं संस्कारस्यानुवर्तनात् माधुर्यादविदाहाच्च श्रेष्ठम् (असंसू. २५) पित्तेऽपि केवलं सर्पिर्न पेयं सामे तु विशेषतो नोपयोक्तव्यम् उपयुक्तं चेत् सर्वदेहोपघातं कृत्वा संज्ञामपि मारयेत् (असंसू. २५)

महास्नेहातील एक मधुर वर्गात विषनाशक व वातपित्त जिंकणाऱ्या द्रव्यात श्रेष्ठ. बुद्धि निर्णयशक्ति धारणाशक्ति चांगली व अग्नि प्रदीप्त असावा असे

इच्छिणारांनी तुपाचे नित्य सेवन करावे. निरनिराळ्या द्रव्यांच्या संस्काराने हजारो कर्मे करणारे एक द्रव्य. **गुण**–मधुर गुरु सौम्य शीत मृदु अग्निदीपक वातपित्तशामक कफवर्धक पण कफहर द्रव्यांच्या संस्काराने कफनाशक. शुक्र धातु, नेत्र यांना हितकर. स्मृति, धारणाशक्ति, कांति, स्वर, सौंदर्य, सुकुमारत्व, तेज, ओज, बल, आयुष्य वाढविणारे, तारुण्य कायम ठेवणारे, तोंडावर प्रसन्नता ठेवणारे, मानसिक दोष नाशक. शरीर स्निग्ध करणारे, वायूची वरची गति शमन करणारे, उन्माद, अपस्मार, शूल, ज्वर, पोटफुगी कमी करणारे, भूतबाधाहर. तूप पित्तशमनासाठी चाटावे. वातशमनासाठी प्यावे. तूप, थंड, मधुर, मंद गुणाचे म्हणून पित्तशामक स्निग्ध म्हणून वातशामक व कफनाशक द्रव्यांचा संस्कार केला तर कफनाशक. पित्तशूलावर तूप प्यावे. दूध व तूप रसवीर्यादि गुणांनी समान पण तूप हे अग्निदीपक, शिंका रोकल्या तर होणाऱ्या विकारावर प्रशस्त. शरिराला हितकर म्हणून नित्य सेवन करण्यासारखे एक द्रव्य. शरीर स्निग्ध करण्यास वर्षाऋतूच्या शेवटी व शरद ऋतूत घृत प्यावे. तूप तेल वसा मज्जा क्रमाने अधिक जड आहेत. सर्वांत तूप गोड असून विदाह (अम्लता) करीत नाही म्हणून श्रेष्ठ. विशेषतः आमयुक्त पित्तावर केवळ तूप घेऊ नये. संस्कार केलेले औषधिसिद्ध तूप ध्यावे, तसे न केल्यास सर्व शरिराचा व संज्ञा यांचा नाश करून मारते.

–पर्ण–पु., **वनस्पति० करञ्जः** (ध. ५.१०७) करंज.

–पर्णक–पु., **वनस्पति० करञ्जः** (ध. ५.१०७ **रा.** ९.१७८) करंज.

–पान–न., **सर्पिषः सेवनम्** (सुउ. २१.३) तुपाचे सेवन, तूप पिणे.

–पानार्ह–पु., **परिव० घृतपानार्थं योग्यः** (सुचि. ३१.१५) तूप पिण्यास योग्य.

–पूर–पु., **आहारद्रव्य० घृतापूपः** (सुउ. ४२.१०१–१०२ ड.) (सुउ. २६.३८) **गुणाः–प्राणकरो हृद्यः कफावहो वातपित्तहरो वृष्यो गुरू रक्तमांसकृच्च** (सुसू. ४६.३९४) तुपात केलेले–तळलेले पदार्थ. अनारसा. घीवर इ. जगण्याची शक्ति वाढविणारा, जड, कफकर, वातपित्तहर, शुक्रधातु हृदय यांना हितकर, रक्तमांस वाढविणारा.

–मण्ड–पु., **स्त्यानघृतोपरितनः स्वच्छो भागः** (सुचि. ३४.१३) **गुणाः–अयं घृततुल्यगुणोऽपि रौक्ष्यतैक्ष्ण्यतनुत्ववान्** (असंसू. ६.७८) **घृतसंतानिका** (चचि. २१.९४) **घृतस्योपरि स्त्यानभागः** (चक्र चचि. १८.१५५) घट्ट तुपावरचा स्वच्छ पातळ भाग. **गुण**–तुपासारखेच पण रूक्ष तीक्ष्ण व पातळ असतो. तुपावरची साय. तुपाच्या मंडावर–पातळ तुपावर असलेली साय.

–मण्डलिका–स्त्री., **वनस्पति० हंसपादी** (ध. ४.१११) हंसपदी.

–सात्म्य–वि., **घृतोपशयः** (काखिल. ५.४८) तूप विकारकर न होता आत्मसात् होणे. ज्याला तूप आत्मसात् झाले आहे तो. ज्याला तूप पचते तो.

–सिद्धिलक्षण–न., **परिव० सम्यक्सिद्धं घृतं, तस्य लक्षणम्, शब्दफेनयोरुपशमो गन्धवर्णरसादिसमृद्धिश्च** (सुचि. ३१.१२.१३) औषधांनी तूप तयार झाल्याचे लक्षण–तुपात होणारा आवाज व फेस बंद होणे. औषधांना अनुसरून योग्य असा वास रंग रस इत्यादी व्यक्त होणे.

–हेतु–पु., **नवनीतम्** (ध. ६.२२९) तुपाचे कारण–कारणरूप द्रव्य. लोणी.

घृणाफल–पु., **वनस्पति० कलिङ्गः** (रा. ७.२७१) कलिंगड.

घृताभ्यक्त–वि., **घृतावचारितम्** (सुचि. ६.४) तूप अंगाला लावणे, तूप चोपडलेला.

घृताची–स्त्री., **वनस्पति० एला** (रा. ६.७१) वेलदोडा.

घोटी–स्त्री., **वनस्पति० घोण्टा** (रापरि. ८.२२) क्षुद्र बोर.

घोणा–स्त्री., **घोणतो भ्रमतः प्राणापानवायू अनया इति घोणा, यद्वा घोणाति गृह्णाति वस्तुगन्धमिति घोणा । शारीर० नासा** (सुचि. १८.२६) नाक.

घोण्टा–स्त्री., **वनस्पति० गुणाः–कटुका मधुरोष्णा वातघ्नी व्रणकण्डूतिकुष्ठासृग्दोषश्वयथुनाशिनी** (रापरि. ८.२२)

हिं.—झरबेर.

म.—**चन्याबोर.**

गु.—गांगोर.

बं.—सेयाकुळ.

चन्याबोर, लहान बोर. तिखट, गोड, उष्ण, वातनाशक, व्रण, खाज, कुष्ठ, रक्तदोष, सूज नाशक.

पूग० (अरु. अहृसू. १५.१७) सुपारी.

वनबदरीविशेषः (र. २५.१९) रानबोर.

–फल–न., वनस्पति० **पूगफलम्** (ध. ३.३९) सुपारी.

घोर–वि., **दारुणम्** (सुनि ९.४) भयंकर.

(घोरा)–स्त्री., वनस्पति० **देवदाली** (रा. ३.२४३) देवडांगरी.

–पुष्य–न., खनिज० **कांस्यम्** (रा. १३.२४) कांसे.

–फडा–स्त्री., प्राणि० **गोधा** (धपरि. ६.३९) घोणस.

घोल–न., आहारद्रव्य० **दण्डाहतं सस्नेहमजलं दधि** (सुसू. ४५.८५)

पाणी न घालता घुसळलेले साईसकट दही.

(घोला)–स्त्री. वनस्पति० **घोली** (रापरि. ७.८७) घोळ (भाजी).

घोलिका–स्त्री.,वनस्पति० **घोली** (रापरि. ७.८७) घोळ (भाजी)

(घोली)–स्त्री., वनस्पति० **गुणाः–अम्ला लवणा रुच्या वातकफापहा च** (रापरि. ७.८७)

हिं.—नोंनिया लुणियाशाक.

म.—घोळ.

गु.—लुणी झिणी.

बं.—णुनी.

त.—परप्पुक्कीरै.

फा.—खुरफा.

घोळ (भाजी) आंबट, खारट, रुचकर, वातकफनाशक.

घोष–पु., न., **आहतं सदितरापेक्षया अधिकतरं घोषति शब्दं करोति इति घोषं कांस्यमिति साधीयो निर्वचनम्।** खनिज० **कांस्यम्** **घ. झ. ढ. ध. भाः इति वर्णाः** (चशा. ८.५०) (च. ६.२३) कांसे.

ज्यावर आघात केला असता इतर पदार्थापेक्षा फार मोठा आवाज होतो तो घोष. असा कांसे हा धातु आहे म्हणून त्याला हे नाव योग्य ठरते. घ. झ. ढ. ध. भ. ही घोष व्यंजने होत.

(घोषा)–स्त्री., वनस्पति० **शतपुष्पी** (ध. २.१) बडीशेप.

वनस्पति० **कर्कटशृङ्गी** (रा. ६.११०) काकडशिंगी.

कोशातकी (र. १०.७३–७६)

दोडके, घोसाळे, गिलके.

–पुष्प–न., खनिज० **कांस्यम्** (ध. ६.२३) कांसे.

घोषाकृष्ट–न., **चतुर्थांशेन हरितालेन युक्तं कांस्यं वङ्कनालेन ताडयित्वा वङ्गादिमुच्य ताम्रावशिष्टं विधीयते, तदेयं संज्ञा** (र. ८.३८)

चवथा हिस्सा हरताळ काशात घालून वंकनालाने दिव्याच्या ज्योतीवर वाकड्या नळीने तोंडाने हवा सोडून उत्पन्न होणाऱ्या अधिक उष्णतेने–धातूंवर डाग लावतात. ती नळी; किंवा भाता अग्नीत फुंकून त्यातील कथील जळून वेगळे होऊन, तांबे उरते. ते काशातून काढलेले तांबे म्हटले जाते.

घ्राण–न., शारीर० **पञ्चबुद्वीन्द्रियेष्वेकम्** (चशा. ७.७) **घ्राणेन्द्रियं तच्च पार्थिवम्** (चशा. ७.१६) **जिघ्रतीत्यनेन घ्राणम्** (चसू. ८.८) **तस्य पृथिवी द्रव्यं, नासिकायामधिष्ठानं, गन्धो विषयः, घ्राणबुद्धिरिन्द्रियबुद्धिः** (चशा. ७.७) **बहिर्मुखं स्रोतः देहे द्वे नासाद्वारे बहिर्मुखे स्रोतसी** (सुशा. ५.१०) **कफस्थानेष्वेकम्** (अहृसू. १२.३)

एक ज्ञानेन्द्रिय. वास घेणारे ते घ्राण. पृथ्वी महाभूताधिक्याचे पृथ्वी हे त्याचे द्रव्य. नाक हे अधिष्ठान. वास हा त्याचा विषय; वासाचे ज्ञान ही इंद्रिय बुद्धि. नाक हे बाहेर तोंड असलेले एक स्रोतस आहे. त्याची दोन तोंडे (दोन नाकपुड्या) हे एक कफ स्थान.

–क्लेद–पु., **नासिकास्थद्रवमलः** (असंसू. २९)

नाकातून वाहणारा द्रव मळ; शेंबूड.

–गन्ध–पु., लक्षण० **नासास्थपूतिगन्धः** (चसू. ५.२९)

नाकाची घाण. वाईट कुजका वास.

–नाश–पु., रोग० **गन्धग्राहकघ्राणेन्द्रियस्य नाशः** (चसू. २.६) **अशीतिवातविकारेष्वेकः** (चसू. २०.२१)

वास घेणारे इंद्रिय; त्याचा नाश. ऐंशी वातविकारातील एक.

–प–वि., **घ्राणेन धूमं पिबति** (चसू. ५.४७)

नाकाने धूर पिणारा.

–पाक–पु., रोग० **नासारोगः** (चचि. २६.११५) **संप्राप्तिः–पित्तं स्वहेतुना नासापुटे कुपितं दाहशूलाभ्यां युक्तं तत्रैव त्वङ्मांसं पचेत् स घ्राणपाकः** (असंउ. २३)

नाकाचा रोग. **संप्राप्ति**–स्वतःच्या कारणांनी प्रकुपित झालेले पित्त नाकपुड्यात दाह शूल करून तेथेच त्वचा व मांस याना पिकविते, ते नाक पिकणे होय.

–मार्ग–पु., **नासामार्गः** (असंशा. ७.२३)
नाकातील मार्ग.

–स्रव–पु.. लक्षण० **नासास्रवः, अतिस्नेहपानजलक्षणेष्वेकम्** (अहसू. १६.३१)
नाकातून होणारा स्राव; अति स्नेहपानामुळे झालेले लक्षण.

घ्राणार्बुदयन्त्र–न., यन्त्र० **तन्नाड्याकारं द्व्यङ्गुलायतमेकच्छिद्रं प्रदेशिनीपरिणाहम्, नासार्बुदे दर्शनार्थं चिकित्सार्थं चोपयुज्यते** (असंसू. ३४)
नळीसारखे एका छिद्राचे आंगठ्याजवळच्या अंगुळीच्या घेराइतके दोन अंगुळे लांब असे यंत्र. नाकात आवाळू झाले असता पाहण्यासाठी व उपचाराकरिता योजितात.

घ्राणार्शोयन्त्र–न., यन्त्र०, **घ्राणार्बुदयन्त्रवत् इदं यन्त्रमवगन्तव्यम्** (असंउ. ३४)
घ्राणार्बुद यंत्रासारखे यंत्र.

घ्रातृ–वि., **घ्राणेन्द्रियस्य गन्धबोधहेतुः, गन्धज्ञाता** (सुशा. ३.४)
वास घेणारा, वास जाणणारी. घ्राणेंद्रियाच्या वासाच्या ज्ञानाला कारणीभूत.

घ्रेय–वि., **घ्राणक्रियार्हम्** (चक. १.२८)
वासाला योग्य. वास घेण्यासारखे.

च

चकोर–पु., पक्षि० (चसू. २७.४७)
अयं रक्ताक्षः, विष्किरेष्वेकः (सुसू. ४६.५९) **विषसंसृष्टमन्नं दृष्ट्वा चकोरस्याक्षिवैराग्यं जायते** (सुक. १.३०,३१) **तस्याण्डं क्षीणरेतःकासहृद्रोगक्षतेषु हितम् । तन्मधुरमविदाहि सद्यो बलकरं च** (चसू. २७.८५) **अस्य मांसगुणाश्चटकमांसवत्** (अहृसू. ६.४४)
चकोर. हा लाल डोळ्यांचा. उकरून भक्ष्य शोधून खाणारांपैकी एक पक्षी. विषयुक्त अन्न पाहून त्याच्या डोळ्याची लाली नाहीशी होते. त्याचे अंड शुक्रक्षीणता, खोकला, हृद्रोग, उरःक्षत या विकारावर चांगले. ते गोड आंबट घशाशी येणे ही विकृति करीत नाही, तावडतोब बल निर्माण करिते.
मांसाचे गुण–चिमण्याच्या मांसाच्या गुणाप्रमाणे.

चकोराक्षि–न., **चकोरपक्षिणो नेत्रम्, विषं दृष्ट्वा तद्विरज्यते** (चचि. २३.११०)
चकोराचे डोळे. विष पाहून त्यांची लाली जाते.

चक्र–न., **पानीयोद्धरणार्थं नियुक्तं वाह्यमानं चक्राकारं यन्त्रम्** (चचि. १५.२१)
पाणी वर काढण्याकरिता गोल फिरणारे चाकाच्या आकाराचे यंत्र, रहाट.
तैलनिष्पादनार्थं तिलनिष्पीडनयन्त्रम् (सुसू. ४४.४७)
तेल काढण्याकरिता तीळ पिळण्याचे यंत्र, घाणा.
चक्र न., (सुसू. ४४.४७) (चचि. १५.२१) चाक.

–(चक्र)-गज–पु., **वनस्पति० चक्रमर्दः** (रा. ४.८) टाकळा तरोटा.

–चापसमुद्भवा-स्त्री., **वनस्पति० भूतुम्बी** (रा. ७.२४१)
दुध्या भोपळ्याचा प्रकार.

–तैल–न., **चक्रपीडितं तैलम्, चक्रे ह्यभृष्टा एव तिलादयः पीड्यन्ते चेत्, ते गुणवत्तरा भवन्ति** (सुसू. ४४.४७–४८) **अन्ये पुनरणुतैलकल्पेन गृहीतमपक्वं तैलं चक्रतैलमाहुः** (सुचि. ३.१२)
घाण्यातून ताजे काढलेले तेल. तीळ न भाजता काढलेले तेल अधिक गुणाचे. घाण्याची तेलाने भरलेली लाकडे लहान तुकडे करून ती पाण्यात उकळून पाण्यात उतरलेले तेल चक्रतेल होय. असे एक मत. या तेलास अणुतेल ही म्हणतात.

–दन्तीबीज–न., जेपालः (रा. ६.३४४) जयपाळ.

–नख–पु., **व्याघ्रनखम्** (रा. १२.११०)
वाघाचे नख.

–नाभि–स्त्री., **चक्रस्य मध्यभागः** (सुशा. ७.५)
चाकाचा तुंबा.

–नायक–पु., **व्याघ्रनखम्** (रा. १२.११०)
वाघाचे नख.

–मर्द–पु., **वनस्पति०, गुणाः—कटुरुष्णः कान्तिसौकुमार्यकरो मेदोघ्नो वातकफनाशनो दद्रुकण्डूतिव्रणकुष्ठपामाघ्नश्च** (ध.४.४)
हिं.—चकवड, पमार.
म.—टाकळा.
गु.—कुवाडियो.
बं.—पनेवार, चकुण्डा.
त.—तकरै.
फा.—संजिमवोया.
टाकळा, तरवटा, कडु, उष्ण, वातकफनाशक, कान्ति व सुकुमारत्व करणारा, मेदनाशक, गजकर्ण, कण्डु, कुष्ठ, खरूज व व्रणनाशक.

–मर्दिनी–स्त्री., **वनस्पति० अलवतकः** (रापरि. ६.१२) अळिता, लाख.

–मुद्गक–पु., **ऋषिमुद्गकः** (चसू. २१.२५) रानमूग.

–यन्त्र–न., **यन्त्र० गर्ताकारयन्त्रम्** (र. २५.५७, ५८)
गोल खळगा असलेले यंत्र.

–योग–पु., **बन्ध०; वर्तुलकुशादानपूर्वकं चक्रवद्बन्धनम्; भग्नं पुरुषं भूमावुत्तानं शाययेत् । यस्य पादयोर्वस्थि निर्गतं स्यात्तस्यैव पार्ष्णिभागो बलव**

वैद्येन स्वहस्तोपरि ग्रहीतव्यः । ततश्च चक्रवद्भ्रामतो दक्षिणं परिभ्रमणीयः । एवं कृते विमुक्तः ऊरुः पुनः स्वस्थानं प्रतिपद्यते (सुचि. ३.२७)
एक पट्टा. वाटोळा दर्भ गुंडाळून त्यावरून चाकासारखाच वाटोळा पट्टा बांधणे. ज्याच्या मांडीचे हाड निखळले आहे त्याला जमिनीवर उताणे निजवून त्याची खोट बलवान वैद्याने हातात धरून, नंतर डावीकडून उजवीकडे वाटोळा फिरवावा म्हणजे निखळलेले हाड जागेवर येईल. नंतर पट्टा बांधावा.

–लक्षणा–स्त्री., वनस्पति० गुडूची (ध. १.२)
गुळवेल.

–लताम्र–पु., आम्रभेदः राजाम्रः (रा. ११.११)
उत्कृष्ट आंबा.

–वर्तिन्–पु., वनस्पति० वास्तुकम् (रापरि. ७.६२)
चाकवत.

–(वर्तिनी)–स्त्री., वनस्पति० जन्तुका (ध. ४.८८)
अळिता, लाख.
जटामांसी (रा. १२.९१) जटामांसी.

–वाक–पु., पक्षि० जलचरोऽयं (चसू., २७.४४) द्वन्द्वचरो निशावियोगी, प्लवजातीयः (सुसू. ४६.१०५, १०६) मांसगुणाः– स्निग्धं गुरु शुक्रलं बल्यं रुच्यं वातघ्नं च (ध. ६.४५४)
जलचर पक्षि. नरमादी जोडीने असणारे. रात्री दोघांचा वियोग होतो. **मांसाचे गुण**–स्निध, गुरु, वातनाशक, शुक्रवर्धक, बलकर, रुचकर.
हिं.—चकवा.
बं.—रामचका.
म.—चक्रवाक.

–वेधक–न., आसुत० सूक्तम् (रा. १५.२९२)
शिरका.

चक्रक–पु., वनस्पति० करीरः (ध. ५.९९)
नेपती–नेवती.

(चक्रका)–स्त्री., सोम० सोमसमवीर्यमहौषधिः, ‘ श्वेतां विचित्रकुसुमां काकादन्यासमां क्षुपाम् । चक्रकामोषधीं विद्याज्जरामृत्युनिवारिणीम् ॥ ’ (सुचि. ३०.१८–१९) चक्रकायाः पयः सकृदेवोपयोक्तव्यम् (सुचि. ३०.५)
सोमासारखी वीर्यवान् महौषधि. काकादनी (कावळीचा प्रकार) सारखे लहान झाड, पांढरी, चित्रविचित्र फुलांची दुधाळ वनस्पती. हिचे दूध एकदाच घ्यावे. वार्धक्य व मृत्युहर.

(चक्रा)–स्त्री., भैषज्य० कर्कटशृङ्गी (ध. १८५)
काकडशिंगी.

चक्राङ्गा–स्त्री., वनस्पति० मुस्ता (रा. ६.६१)
नागरमोथा.

चक्राङ्गी–स्त्री., वनस्पति० कटुका (ध., १.३८) कुटकी.
सुदर्शनलता अम्लवास्तुकम् (२१.१०४–११०)
आंबट चुका.

चक्राह्व–पु., वनस्पति० चक्रमर्दः (ध. ४.४)
तरोटा टाकळा.
चक्रवाकः (सुसू. ६.३०.३१) पहा ‘ चक्रवाक ’.

(चक्रिका)–स्त्री., वनस्पति० चक्रमर्दः (ध. ४.४)
तरोटा, टाकळा.
चक्राकृतिर्वटिकादिः (र. ५.१२६)
चाकाच्या आकाराची वडी. चकती.

–बन्ध–पु., भैषज्य० गन्धकमनःशिलाहरितालयुक्तः (र. २२.२४–२९) शूलगुल्मभगन्दरग्रहण्युदरादिहरः
एक औषध. गंधक, मनशील, हरितालयुक्त; शूल, गुल्म, भगंदर, ग्रहणी, उदरहर.

चक्रिन्–पु., वनस्पति० तिनिशः (रापरि. ९.२४) तिवस.

(चक्री)–स्त्री., वनस्पति० चक्रमर्दः (ध. ४.५)
तरोटा, टाकळा.
चक्रिका (र. २.१९) चकती.
व्याघ्रनखम् (रा. १२.११०) वाघाचे नख.

चक्षुस्–न., शारीर० चष्टे आचष्टे रूपमिति चक्षुः, शारीर० पञ्चबुद्धीन्द्रियेष्वेकम्, तच्च तैजसम्, (चशा. ७.७) तस्य तेजो द्रव्यं शिरःसंश्रयस्थानं नेत्रेऽधिष्ठानं रूपं विषयः, रूपबुद्धिरिन्द्रियबुद्धिः (चशा. ७.७) पित्तस्थानेष्वेकम् (अहसू. १२.३) तच्चोभयनयनगोलकाधिष्ठितमेकमेव (चसू. ८.८)
एक ज्ञानेंद्रिय. तेजोमहाभूताच्या आधिक्याचे. त्याचे तेजद्रव्य, डोळा; शिर हे संश्रयस्थान; अधिष्ठान; रूप विषय; रूपज्ञान इंद्रिय बुद्धि. पित्ताच्या स्थानापैकी एक. ते दोन्ही डोळ्यात अधिष्ठित पण मुळात एकच.

–(चक्षुः)–काम–वि., दृष्टिकामः (चसू. १३.४१)
दृष्टि चांगली असावी अशा इच्छेचा.

–प्रसादन–न., दृष्टिप्रसादनम् (सुचि. २४.७०)
दृष्टि स्वच्छ करणारे.

–(चक्षुर्) ग्रहण–न., लक्षण० दृष्ट्यवरोधः (सुक. ४.३९)

नजरेला अडथळा, कमी दिसणे, सर्पदंशाने येणाऱ्या तिसऱ्या वेगाचे चिन्ह.

–बुद्धि–स्त्री., **चाक्षुष्यं चक्षुषा निर्वृत्तं ज्ञानम्** (चसू. ८.१२) डोळ्याने झालेले ज्ञान.

चक्षुरपसर्पण–न., लक्षण० चक्षुर्व्यपगमः (चनि. ७.६) डोळे जाणे, आंधळे होणे.

चक्षुष्य–वि., **चक्षुष्यम् चक्षुषे हितम्** (चसू. २७.३००) डोळ्यांना हितकर.

खनिज० अञ्जनम् (रा. १३.२१५) सुरमा.

प्रपौण्डरीकम् वनस्पति० (ध. ३.९२) सालवणीच्या पानासारख्या पानांचे लहान क्षुप. पुंडरीक.

शिग्रुभेदः नीलशिग्रुः (रा. ७.६२) द्र० '**शिग्रु**' शेवग्याचा प्रकार. पहा 'शिग्रु'

(चक्षुष्या)–स्त्री., **खनिज० अञ्जनम्** (ध. ३.१५६) **गुणाः–कषाया कटुः शीता चक्षुर्हिता विषनेत्रस्राव-विस्फोटकण्डूव्रणदोषघ्नी** (ध. ३.१५६)

सुरमा. **गुण**–तुरट, तिखट, थंड, डोळ्यांना हितकर, विषघ्न, जळाल्याच्या फोडासारखे फोड, व्रण, डोळ्याची गळ, खाज नाशक.

वनस्पति० मेषशृङ्गी (रा. ९.११३) मेढशिंगी.

कुलत्था (रापरि. ५.१८) कुळीथ.

वनकुलत्थिका (चचि. २६.२५०) **अस्या एकस्या अपि स्तन्यसंयुक्तायाः कल्पो नेत्ररोगे प्रशस्तः** (काकल्प० षट्कल्पाध्यायः)

रानकुळीथ. हे एकटे अंगावरच्या दुधाबरोबर डोळ्याच्या रोगात प्रशस्त.

चक्षूरोधन–न., **नेत्रयोः क्रियाप्रतिबन्धः** (अहसू. ७.२३)

डोळ्यांची क्रिया न होणे, डोळ्यांच्या क्रियांना अडथळा.

चङ्क्रमण–न., **परिभ्रमणम्** (सुचि. ३९.३४) **कुटिलगत्या परिभ्रमणम्** (सुचि. २४.८०) **गुणाः–अग्निबला-युर्वर्धनं मारुतस्यानुलोमनं खुडस्तम्भश्रमहननं च** (असंसू. १२) **तदेवोपानद्रहितमनारोग्यं मना-युष्यमचक्षुष्यम्** (सुचि. २४.७३)

चालणे, फिरणे. वेडेवाकडे फिरणे.

गुण–अग्नि, बळ, आयुष्य वाढविते. वाताचे अनु-लोमन–आपल्या मार्गाने गमन. श्रमनाश वातरक्त नाश करते तेच अनवाणी झाल्यास आरोग्य व आयुष्य यांचा नाश करते आणि डोळ्यांना घातक होते.

चञ्चु–स्त्री., वनस्पति० **गुणाः–मधुरा कषाया मलशोषणी तीक्ष्णा गुल्मोदरविबन्धार्शोग्रहणीरोगघ्नी च** (रापरि. ४.१८)

हिं.—चंचु, चेवुना, चेवुका.
म.—**चंचू.**
गु.—छुछ.
बं.—चेचको.

चंचू. लाल एरंड. मल बांधणारी, चांगली भाजी. ती गोड, तुरट, तीक्ष्ण, गुल्म, उदर, मलावरोध, मूळव्याध, ग्रहणीरोग नाशक आहे.

शाक० प्रवाहिकायां बहुस्नेहेन युक्तोपयोज्या (चचि. १९.३२)

एक चांगली भाजी, तूप किंवा तेल अधिक घालून उपयोगात आणावी.

एरण्डभेदः रक्तैरण्डः (रा. ८.४४६) तांबडा एरंड. पहा 'एरण्ड'.

–पत्र–पु., **वनस्पति० चञ्चुशाकः** (रापरि. ४.१८) चंचूचे पान.

–बीजक–न., **चञ्चुशाकबीजम्** (र. २०.२–४) चंचूच्या भाजीचे बी.

रक्तैरण्डबीजम् (र २०.२–४) तांबड्या एरंडाचे बी.

–मालिका–स्त्री., **दंशस्योपरि पिडकासदृशैराचितानि क्षतानि पदानि वा** (ड सुक. ४.१५.१६) दंशाच्या वर मुळ्यासारखी विखुरलेली क्षते, भोके, खुणा.

सर्पदष्टस्थानस्य पार्श्वे वटप्ररोहाग्रतुल्यो विषोत्पन्नो-ऽङ्कुरः (गयी) (सुक. ४.१५.१६)

सर्प चावला असता त्या जखमेभोवती वडाच्या पारंबीच्या टोकासारखा विषाने उत्पन्न झालेला अंकुर.

चञ्चुक–पु., **वनस्पति० रक्तैरण्डः** (ध. १.२९६) लाल एरंड.

चञ्चुर–पु., **वनस्पति० चञ्चुः** (रापरि. १.१८) चंचु.

चटक–पु., **प्रतुदपक्षि०** (चसू. २७.५२) **मांस-गुणाः—मधुरं स्निग्धं बलशुक्रवर्धनं मारुतनाशनं संनिपातप्रशमनं च** (चसू. २७.७५) **शीतं लघु कफघ्नम्** (ध. ६.५०) **तदण्डं क्षीणरेतःकास-हृद्रोगक्षतेषु हितं मधुरमविदाहि बलकरं च** (चसू. २७.८६) **रक्तष्ठीवी चटकाण्डरसं पिबेत्** (चचि. ११.२५–२६) **तद्वसा तु अहिततमा** (चसू. २५.३९)

चिमणी. टोचून टोचून भक्ष्य खाणारा पक्षी. **मांसगुण**–स्निग्ध, थंड, हलके, गोड, जळजळ न करणारे, बल शुक्र वाढविणारे, कफघ्न, संनिपातनाशक. **अंडे**–शुक्रक्षीणता, हृद्रोग, खोकला व जखम यांना हिताचे; बलवर्धक. रक्ताची थुंकी येणारास याचा रस द्यावा. **वसा**–अतिशय अहितकर.

(चटकी)–स्त्री., **वनस्पति० गुञ्जा** (ध. ४.२९) गुंज.

चटचटायन–न., **वातिकव्रणे वेदनाविशेषः** (सुचि. १.७)
चटचटणे. तडकणे, एकप्रकारची वेदना.

चटित–न., **वेदना** (चनि. १.२१)
चटचटणे, तडकणे, एकप्रकारची वेदना.

चण–पु., **वनस्पति० चणकः** (रा. १६.१५६)
चणा, हरभरा.

–द्रुम–पु., **वनस्पति० क्षुद्रगोक्षुरः** (रा. ३.१३१)
लहान गोखरू.

–पत्री–स्त्री., **वनस्पति० रुदन्ती** (रापरि० ५.१५)
रुद्रवन्ती, रुदन्ती, रानहरभरा.

चणक–पु.,–**धान्य०** (चसू. २७.२८) **गुणाः–मधुरः शीतो रूक्षो वातलः पुंस्त्वघ्नो दीप्तिकरो वर्ण्यो बल्यो रुच्य आध्मानकरः कफपित्तघ्नो रक्तविकारमेहनाशनश्च** (ध. ६.१०१)
हिं.—चना, चने, छोला.
म.—हरभरा.
गु.—चणा.
बं.—छोलारगाछकट.
फा.—नखूद.
चणा हरभरा–धान्य. गोड थंड रूक्ष वातल पुरुषत्वनाशक अग्निदीपक वर्ण बल यांना चांगला रुचकर कफपित्तनाशक पोटफुगी करणारा रक्तविकार व प्रमेहनाशक.

(चणका)–स्त्री., **वनस्पति० मसूरिका** (ध. ६.९५)
मसूर.

(चणिका)–स्त्री., **वनस्पति० गुणाः—अतिमधुरा वृष्या बल्या बीजतृणसहिता च** (रापरि. ८.६५)
अतिशय गोड. दुधाळ गवत, हिचे गवत व बी पशूंना हितकर. शुक्र बल वर्धक.

–क्षारोदक–न., **चणकपञ्चाङ्गात् क्षारपातविधिना पातितस्य क्षारस्य जलेन मिश्रणम्** (र. १६.१४०–१४५)
हरभऱ्याचे पंचांग जाळून यथाविधि क्षार काढलेले पाणी.

–प्रयोग–पु., **संस्कार० रात्रौ कान्तलोहपात्रे जले स्थापितान् चणकान् सुक्लिन्नान् मुष्टिमितान् भक्षयेत् । मर्यादा—षण्मासाः । फलं—नैकव्याधिविनाशः कुष्ठप्रमेहपाण्डुयक्ष्मकामलानिर्मूलनञ्च । पथ्यं तक्रम्** (र. २६.३९)
रात्री कांतलोहपात्रात, पाण्यात चणे भिजत घालून सकाळी एक मूठभर खावेत सहा महिने. **गुण**–अनेक व्याधींचा नाश. कुष्ठ प्रमेह पाण्डु क्षयरोग कावीळ नाशक, **पथ्य**-ताक.

चणकाम्ल–न., **चणकशाकोद्भवो द्रवः** (र. १०.८०)
अत्यम्लं दन्तहर्षणं लवणानुरसं रुच्यं शूलाजीर्णविबन्धनुत् (वैशसिं.)
रात्री चण्याच्या झाडावर पडलेली एकत्र केलेली दंव. ही अतिशय आंबट, दाताला शहारे आणणारी मागाहून थोडी खारट, चवदार, शूल अजीर्ण व मलबद्धता नाशक.

चण्ड-वि., **शीघ्रकोपः, आसुरसत्त्वलक्षणम्** (सुशा. ४.८८)
भयंकर, शीघ्रकोप, आसुर प्रकृतीचे लक्षण.
न., **आसुत० सूक्तम्** (ध. ६.२४६) शिरका.

(चण्डा)–स्त्री., **वनस्पति० चोरकः** (ध. ३.७१)
चोरओवा.
कपिकच्छूः (ध. १.१५१) खाजकुहिली.
आखुकर्णी (रापरि. ३.२२) उंदीरकानी.
लिङ्गिनी (रापरि. ३.१७) शिवलिंगी.
द्रवन्ती (ध. १.२२९) रुद्रवंती, हरभरा.
दन्ती (चक. १२.३) दांती.
चोरहुली, श्वासहरगणे एकं द्रव्यम् (चसू. ४.१६)
श्वासहर गणातले एक द्रव्य.
अजमोदाकारं सुगन्धिद्रव्यम् (सुसू. ४२.११)
ओव्यासारखे सुगंधी द्रव्य.
दूर्वाभेदः (रा. ८.२२९) **द्र० 'दूर्वा'**
पांढरी दूर्वा.
कोपना (अरु. अहसू. १५.४३) एक द्रव्य.

–संग्रहगदैककपाट–पु., **रसयोग० ज्वरगुल्मार्शोऽतिसारनाशनः** (र. १६.५१–६१)
पाऱ्याचा एक योग; ताप गुल्म मूळव्याध अतिसार नाशक.

–हासा–स्त्री., **वनस्पति० गुडूची** (रा. ३.२)
गुळवेल.

चण्डक–पु., वनस्पति० करवीरः (ध. ४.२) कण्हेर.

(चण्डिका)–स्त्री., रेवतीग्रह० त्रयोदशे दिनेऽपत्यं विनाशयति (कारेवतीक. ४६)
एक बालग्रह. ती तेराव्या दिवशी मुलाला मारते.

चण्डातक–पु., वनस्पति० करवीरः (ध. ४.२) कण्हेर.

चण्डाल–पु., चाण्डालः (असंशा. १२.१८) चांडाळ.

(चण्डाली)–स्त्री., वनस्पति० लिङ्गिनी (रापरि. ३.१७) शिवलिंगी.

–कन्द–पु., वनस्पति० गुणाः—मधुरो रसायनः कफपित्तघ्नः कफपित्तास्रदोषविषभूतादिदोषघ्नः (रापरि. ७.४८)
चंडाळकंद. पाच प्रकार असलेला. एक पानी, दोन पानी, तीन पानी, चार पानी, पांच पानी. **गुण**–गोड, कफपित्तनाशक, रसायन, कफपित्तरक्तदोषनाशक, विष, भूतबाधानाशक.

चतुर्–वि., संख्याविशेषः (सुशा. १०.२२) चार.

–गुण–न., चतुःप्रमाणम्; चतुरावृत्तिकम् (चक. १२.१०१)
चारपट.

–जात–न., त्वगेलापत्रकेशरम् (सुशा. १०.२२) त्वक्पत्रैलं त्रिजातकं, तदेव सकेसरं चतुर्जातम् (अहसू. ६.१६०)
दालचिनी, वेलदोडा, तमालपत्र नागकेशर मिळून.

–भद्र–पु., बस्तिकल्पोऽयं (काखिल. ८.२२–२३)
आस्थापन वस्तीच्या अगोदर चार स्नेहवस्ति (प्रथम) व शेवटी चार स्नेहवस्ति देण्याचा विधि.

–विध–वि., चतुःप्रकारकम् (सुउ. २२.९)
चार प्रकारचा.

–विंशतिक–पु., पुरुष० चतुर्विंशतितत्त्वयुक्तः पुरुषः प्रकृतिर्महानहंकारः एकादशेन्द्रियाणि पञ्चतन्मात्राणि पंचभूतानि चेति चतुर्विंशतितत्त्वानि । अत्र प्रकृतिव्यतिरिक्तं चोदासीनं पुरुषमव्यक्तसाधर्म्यादव्यक्तायां प्रकृतौ एव प्रक्षिप्य अव्यक्तशब्देनैव गृह्णाति तेन चतुर्विंशतिकः पुरुष इति अविरुद्धम् (चक्रः चशा. १.१७)
पुरुष. चोवीस तत्वयुक्त. अव्यक्त (प्रकृति+पुरुष), महत् अहंकार मन पांच ज्ञानेंद्रिये पाच कर्मेंद्रिये (अकरा इंद्रिये) पाच तन्मात्रा पाच भूते अशा चोवीस तत्वांचा पुरुष.

–हस्त–वि., हस्तचतुष्टयसम्मितम् (सुसू. २.४)
चार हाताचा–चार हात लांबीचा.

चतुरङ्गुल–पु., वनस्पति० आरग्वधः (ध. १.२१९)
बहावा.

चतुरम्ल–न., अम्लचतुष्टयम्, चतुरम्लं हृद्यवर्गे प्रथमोक्तं वृक्षाम्लाम्लवेतसदाडिमबदररूपम् (चचि. १५.१११)
आंबट चौकडी. चार अम्ले, हृदयाला हितकर. १ अमसूल २ अम्लवेतस ३ डाळिंब (आंबट) ४ बोर.

चतुरस्र–वि., चतुष्कोणम् (सुसू. २२.५)
चार कोनांचा, चौकोनी.

चतुःश्रेयस्–वि., चत्वारि देहाग्निबलचेतःसम्बन्धीनि श्रेयांस्यस्येति चतुःश्रेयः (चिकित्सितम्) (चनि. ८.३७)
चार श्रेये. श्रेयांची चौकडी. देह अग्नि बळ व मन ही चांगली करण्याचे श्रेय घेणारी चिकित्सा.

(चतुः–) सुधारस पु., भैषज्य० ताम्रसुवर्णरौप्ययुक्तः जीर्णशूलगुल्महरः (र. २१.१०४–११५)
तांबे, सोने, चांदी आणि सुवर्णमाक्षिक युक्त योग; जुनाट शूलविकार आणि गुल्मनाशक.

–स्नेह–न., घृततैलवसामज्जानश्चत्वारः स्नेहाः (सुसू. ४४.४७–४९)
चार स्नेह. तूप तेल वसा मज्जा.

(चतुष्–)–पत्री–स्त्री., वनस्पति० पाषाणभेदप्रकारः (रा. ५.२१५)
पाषाणभेदाचा एक प्रकार.

–पथ–पु., मार्गचतुष्टयसंयोगः (सुचि. २४.८९)
चौवाटा, चव्हाटा, चौक.

–पद–पु., वनस्पति० भेण्डा (रापरि. ४.२५)
पाने हाताच्या बोटासारखी विभागलेली, आंबट, बी वाटोळे, असलेली वनस्पती.

–पदंश–पु., रोग० लक्षणम्–मुहुर्मुहुः शिरोन्यासः शोथः स्रस्तौष्ठकर्णता ज्वरः स्तब्धाक्षिगात्रत्वं हनुकम्पोऽङ्गमर्दनं रोमापगमनं ग्लानिररतिर्वेपथुर्भ्रमश्च (चचि. २३.२२९.२३०)
सर्पदंशाच्या चार खुणा दिसणारा. **लक्षण**–वारंवार डोके हालवणे, सूज, कान ओठ आपल्या नेहमीच्या ठिकाणापासून ढळलेले, ताप डोळे व अंग ताठरलेले हातपाय तसेच हनुवटी कापणे अंग ठणकणे केस गळणे अंग गळाल्यासारखे वाटणे, बेचैनी, कंप व भ्रम.

–पदाभिगमन–न., पश्वादिभिर्गमनं मैथुनमिति यावत् (चचि. ३०.१६६–१६८)
चतुष्पाद पशूशी मैथुन, संभोग.

–पदीगमन–न., अजादिभिश्चतुरंघ्रिभिः सह मैथुनक्रिया (सुनि. १२.७)
शेळी इत्यादि पशुस्त्रीशी संभोग करणे.

–पर्णी–स्त्री., वनस्पति० क्षुद्राम्लिका (ध. ५.३६)
अंबुटी, अम्ललोणिका, भुईसर्पटी.

–पादकीट–पु., चतुष्पादकीटप्रतिसूर्यकादिः (ड. सुक. ८.२८)
चार पायांचा किडा.

–पादक्षत–न., हस्त्यश्वप्रभृतिपशुभिः कृतं क्षतं, तेन रागज्वरस्रावरुजो भवन्ति, शूयते पच्यते च (असंउ. ४६)
हत्ती घोडा इ० प्राण्यांनी केलेली जखम; त्यामुळे लाली, ताप, स्राव, वेदना सूज होतात. सूज पिकते.

–पुण्ड्र–पु., वनस्पति० भेण्डा (रापरि. ४.२५)
हाताच्या बोटांसारखी आंवट पाने वाटोळे बी असलेली भाजी.

–प्रयोग–पु., पाननस्याभ्यङ्गानुवासनानि (असंउ. ३२)
पिणे, नाकात घालणे, अंगाला लावणे, गुदद्वाराने बस्ति घेणे हे चार प्रयोग.

–फला–स्त्री., वनस्पति० नागबला (रा.४.४२७)
नागबला, चिकणा.

चतुर्थ–वि., तुरीयः (सुचि. ९.९) चवथा.

–कर्मगुणप्राप्त–वि., त्वग्धातोश्चतुर्थं मेदः तस्य कर्माणि शोधनादीनि, तेषां तु गुणाः फलं, तेन मेदोगतं संशोधनादिगुणविशिष्टमित्यर्थः । अथवा चतुर्थे मेदसि स्थितं चतुर्थम्, तस्य कर्माणि गुणाश्च दौर्गन्ध्योपदेहपूयादयस्तैः प्राप्तं युक्तं कुष्ठादि (सुचि. ९.६)
चवथा धातू मेद. त्याचे शोधन शमन ही कर्मे केल्यास त्यांचे गुण—अनुकूल परिणाम लाभलेले किंवा मेदोधातूत असलेल्या दोषांच्या दुष्टीचे परिणाम दुर्गंधी मळ व पू इ. होऊन कुष्ठ वगैरे होणे.

–भक्त–वि., एकाहमुपोष्य द्वितीयेऽहनि सायंभोजनम् उपसेवमानः (सुचि. ९.१९)
सबंध एक दिवस उपवास करून दुसऱ्या दिवशी सायंकाळी भोजन करणे, तीन जेवणे सोडून चवथे जेवण घेणारा.

–भक्तान्तरित–वि., पक्षादूर्ध्वं प्रथमेऽहनि सायंप्रातर्भोजनद्वयं निषेव्य द्वितीयदिने प्रातर्भुक्तवतो यदा चतुर्थं भुक्तं भोजनमन्तरितं वर्जितं तदा स एवमुच्यते । चतुर्थं भोजनं वर्जितं यस्य सः (सुचि. १३.२४–२५)
शुद्धीच्या १५ दि. नंतर तीन भोजनानंतर चवथे भोजन न घेणारा.

चतुर्थक–पु., रोग० चतुर्थे दिने भवति इति चतुर्थकः विषमज्वरभेदः
(चशा. १.११३ चचि. ३.७२ सुउ. ३९.७०–७१)
दोन दिवस सोडून चवथ्या दिवशी येणारा ज्वर. विषमज्वराचा प्रकार. चौधारे.
अस्थिमज्जगो दोषश्चतुर्थकज्वरं कुरुते । चतुर्थके चतुर्थदिनभावित्वमस्ति । चतुर्थको द्विविधं प्रभावं दर्शयति । तत्र श्लैष्मिकः पूर्वं जङ्घाभ्यासनिलसंभवश्च पूर्वं शिरस्तः संभवति । तदनन्तरं निखिलदेहं व्याप्नोति । चतुर्थकविपर्ययस्तु मध्ये दिनद्वयं भूत्वा आदावन्ते च मुञ्चति
बहुधा अस्थिमज्जागत दोष चौधारे करतात. चतुर्थक ज्वरात चवथ्या दिवशी येणे हे निश्चित असते. हा ज्वर दोन प्रकारची स्थिति दर्शवितो. त्यात जो कफप्रधान असेल त्याचा आरंभ पिंड्यापासून होतो आणि ज्यामध्ये वाताचे प्राधान्य असेल त्याचा आरंभ डोक्याकडून होतो व नंतरच सर्व देहभर पसरतो. असा हा ज्वर जेव्हा दोन दिवस राहतो व त्या पूर्वीचा आणि नंतरचा एक एक दिवस नसतो. अशा स्थितीला चतुर्थकविपर्यय म्हणतात.

(चतुर्थिका)–स्त्री., मान० पलम् (चक. १२.९२) (असंक. ८)
चार तोळे. वजन.

–विपर्यय–पु., रोग० चतुर्थकज्वरः; एष दिनद्वयं मध्ये भूत्वा आदौ अन्ते च मुञ्चति (चचि. ३.७३) (सुउ. ३९.५५)
दोन दिवस ज्वर (अगोदरचा व नंतरचा दिवस) नसणे. एक प्रकारचे चौधारे. चौधाऱ्याचा विपर्यय.

चत्वर–न., चतुष्पथः; चत्यते स्वीक्रियते बल्यादि अस्मिन् इति चत्वरम् (सुउ. ६०.३३)
चव्हाटा. चारवाटा येऊन मिळणारी जागा.
अङ्गणम् (सुउ. ६०.३३) चौक, अंगण.

चन्दन–पु., न., वनस्पति० सुगन्धिद्रव्यम् (चसू. ४.१०)
गुणाः—स्वादुस्तिक्तः कषायः कटुः शीतो गुरू रूक्षो रक्तप्रसादनो वृष्यो दाहहरो रक्तपित्तविषतृड्दाहकृमिघ्नश्च (ध. ३.१) तत्सप्तविधं श्रीखण्डशबरपीतपतङ्गरक्तचन्दनबर्बरहरिगन्धभेदेन (भाप्र.) दुर्गन्ध-

हृदाहनिर्वापणलेपनानां श्रेष्ठम् (चसू. २५.४०) महाकषायवर्गे कण्डूघ्नगणे एकं द्रव्यम् (चसू. ४.११) वर्ण्यगणे एकं द्रव्यम् (चसू. ४.१०) अङ्गमर्दप्रशमनगणे (चसू. ४.१७) धूम्रपाने उपयुज्यते (चसू. ५.२१) अञ्जनार्थमुपयुक्तम् (सुउ. १७.२७) रक्तातीसारे उपयुक्तम् (चचि. १९.८६) शुक्रमेहे समुपयोज्यम् (सुचि. ११.९) कुणपपूयार्तवे समुपयुज्यते (असंशा. १.३८)

हिं.—संदल.
म.—**चंदन.**
बं.—चन्दन.
गु.—सुखड.
फा.—सन्दल, सफेद.

चंदन सुगंधी वनस्पती. **गुण**—गोड, तिखट, तुरट, कडु, थंड, जड, रूक्ष, रक्त शुद्ध करणारे शुक्रधातूला, चांगले, दाह, रक्तपित्त, विष, तहान, कृमि, शुक्रमेह, रक्तातीसार, दुर्गंधी व पूययुक्त आर्तवाचे नाशक. **प्रकार सात**—वर आहेत. दुर्गंधहर व दाहनाशक लेपात श्रेष्ठ. कण्डूघ्न, वर्ण चांगला करणारी; अंग दुखणे कमी करणाऱ्या द्रव्याच्या गणातील एक. धूम्रपान व अंजन याकरिता उपयोगी.

वनस्पति० मधुकसारः (सुउ. २६.३४) ज्येष्ठमध.

(चन्दना)—स्त्री., **वनस्पति० सारिवा** (ध.१.१६२) अनंतमूळ.

–गोपा—स्त्री., **वनस्पति० सारिवा** (ध. १.१६२) अनंतमूळ.

–पुष्प—न., **वनस्पति० लवङ्गम्** (ध. ३.४१) लवंग.

–पुष्पक—न., **वनस्पति० लवङ्गम्** (ध. ३.४१) लवंग.

–रूषित—वि., **चन्दनलिप्तम्** (असंसू. ४) चंदन लावलेला, चंदनाचा लेप केलेला.

–सार—न., **क्षार० वज्रकक्षारः** (रा. ६.५५) एक मीठ.

–सारिवा—स्त्री., **वनस्पति० सारिवा०** (ध. १.१६२) अनंतमूळ.

चन्दनाञ्जन—न.,—**अञ्जन० षड्विधतिमिररोगापहमिदम्** (र. २३.५६.५७)

चंदनाचे अंजन, तिमिररोगनाशक.

चन्दनादिवर्ति—स्त्री., **लेखनवर्तिः, नेत्ररोगेषूपयुज्यते** (सुउ. (१२.१३.१४)

चंदन इत्यादी असलेली वात, कांडी. ही उगाळून डोळ्याच्या रोगात योजतात.

चन्दनाद्यतैल—न., **शीतवीर्यं तैलं, दाहज्वरप्रशमनम्** (चचि. ३.२५८)

चंदन इत्यादी द्रव्यांनी तयार केलेले तेल. थंड, दाह व ज्वरनाशक.

चन्दनोदुम्बरयोग—पु., **योग० अभिष्यन्दे उपयुज्यते, चन्दनोदुम्बरे क्षीरपिष्टेऽञ्जनं पित्ताभिष्यन्दे उपयुक्तम्; चन्दनोदुम्बरं भृशतरं चूर्णितं बस्त्रबद्धं तोयप्लुतमाश्च्योतनाञ्जनम्** (सुउ. १०.१०)

चंदन व उंबर यांचा योग. चंदन व उंबर दुधात उगाळून पित्ताने डोळे आल्यास अंजन करावे. यांचे चूर्ण कपड्यात बांधून पाण्यात बुडवून डोळ्यावर शिंपडण्याला व अंजन करण्याला उपयुक्त.

चन्द्र—पु., **देवता०, सोमः** (अहसू. १८.१६) चंद्र, चांदोबा.

वनस्पति० कर्पूरः (ध. ३.३१) कापूर.

खनिज० सुवर्णम् (रा. १३.३) सोने.

–कला—स्त्री., **तोलमानं सूतं ताम्रं च त्रिदिनं मर्दयित्वा गुटिकां कुर्यादग्नौ शोषयित्वा पुनः संमर्दयेत् । ततो द्वितोलेन गन्धकेन कज्जलिकां कृत्वा मुस्तादाडिमदूर्वाकेतकीसहदेवीकुमारीपर्पटरामशीतलिकाशतावरीणां रसैर्भावयेत् । ततो गुडूचीसत्त्वं पर्पटोशीरपिप्पलीशृङ्गाटसारिवाणां च समानं चूर्णं प्रक्षिप्य द्राक्षादिकषायेण सप्तकृत्वः भावयेत् । अनन्तरं वस्त्रेऽवगुण्ठ्य परिपीड्य गुटिकां कुर्यात् । अयं सर्वपित्तविकारनाशनो योगः । विशेषतो दाहनाशनो रक्तपित्तप्रदरमूत्रकृच्छ्रनाशनश्च** (र. १४.१३.२२)

एक तोळा पारा व एक तोळा ताम्रभस्म तीन दिवस एकत्र खलून अग्नीवर सुकवावी—दोन तोळे गंधक घालून कज्जली करावी—नागरमोथा, डाळिंब, दूर्वा, केवडा, मुद्रिका (बला) कोरफड, पित्तपापडा, रामशीतला, सीताफळ, शतावरी यांच्या रसांची भावना द्यावी. नंतर गुळवेल सत्त्व, पित्तपापडा, वाळा, पिंपळी, शिंगाडे, व उपळसरी यांचे समभाग चूर्ण घालून द्राक्षादि औषधांच्या काढ्याच्या सात भावना द्याव्या. व वस्त्रात गुंडाळून दाबून गोळी करावी. सर्व पित्तविकार नाशक; विशेषतः दाहना असा हा योग आहे. रक्तपित्त विकारातील रक्त स्त्रियांचा प्रदर आणि कष्टाने लघवी होण विकार नाशक आहे.

–केर–न., वनकार्पासी, **वनकार्पासीसमुद्भवं फलम्, एतत् फलं जले पिष्टं पाययेत् क्षतजतृष्णाशमनार्थम्** (सुउ. ४८.२७)
रानकपाशी, रानकपाशीचे फळ–बोंड. हे फळ उरःक्षती मनुष्याला लागलेल्या तहानेवर पाण्यात वाटून पाजावे.

–केरफला–स्त्री., वनस्पति० **बिम्बी** (ध. १.२२)
तोंडली.

–(केरी)–स्त्री., **वायव्यः कीटविशेषः** (असंउ. ४३)
वातप्रकृतीचा किडा.
वनस्पति० वनकार्पासिका (सुनि. २.१०)
(असंनि. ७.) रानकपाशी.
वनकार्पासीफलतुल्याकारशोथतया इयं रोगे निरूढा । तालुगतरोगविशेषः (सुसू. २५.८)
टाळूला होणारा रोग.

–केरिका–स्त्री., वनस्पति० **कार्पासी** (रापरि. ४.४५)
कपाशी.
कण्ठगतव्याधिः, लक्षणानि–कंठे हनुसंध्याश्रितः कार्पासीफलाकारः पिच्छिलो मंदरुक् कठिनश्च शोफो भवति, स नाम्ना तुंडिकेरिका इत्युच्यते (असंउ. २५)
घशातला रोग–**लक्षणे**–हनुवटीच्या सांध्यात कपाशीच्या फळासारखी बुळबुळीत, कठीण, थोडी वेदना असलेली सूज येते ती.

–नाभि–स्त्री., नाभिरोग० **मुखयुक्तनाभिः** (सुशा. १०.४३)
बेंबीचा विकार. वाताने बेंबी फुगते आणि पिकून फुटते तो विकार.

तुण्डिका–स्त्री., वनस्पति० **बिम्बी** (ध. १.२०२)
तोंडली.
वनकार्पासीफलम् (र. २९.१२१–२२)
रानकपाशी.

तुत्थ–न., खनिज० **तुत्थकम्** (ध. ३.१४५)
मोरचूद.

(तुत्था)–स्त्री., वनस्पति० **नीलिनी** (ध. १.२३२)
काळा दाणा.
महानीली (रा. ४.३५३) मोठा काळा दाणा.
एलाभेदः सूक्ष्मैला (ध. २.४४) द्र० **'एला'**
वेलदोडा.

–खर्पर–न., **मयूरतुत्थम्** (र. २.१३४) मोरचूद.

तुत्थक–न., खनिज० **मयूरतुत्थम्** (सुचि. ९.६१)
गुणाः–कटुः, तिक्तं कषायं उष्णं (रा) शीतं (ध) चक्षुष्यं, रसायनं, रुच्यं, दीपनं, पुष्टिवर्धनं, वान्तिकरं दृष्टिरोगश्वित्रविषवेगत्वग्दोषविनाशनम् (ध. ३.१४५)
इदमेव मयूरतुत्थं खर्परिकातुत्थमित्युच्यते (चचि. ७.१०८)
ऊषकादिगणे (सुसू. ३८.३७) **प्रक्लिन्नवर्त्मनि नेत्ररोगप्रकारे तुत्थकं कज्जलतुल्यभागं ताम्रपात्रे घृष्टं सर्पिर्युतमञ्जनं कार्यम्** (सुउ. १२.५३)
हिं.––नीलाथोथा.
म.––**मोरचूत**.
गु.––मोरथुथु.
बं.––तूतिया.
ता.––तुरिचि.
मोरचूद. **गुण**–कडु तिखट तुरट उष्ण (रा) थंड (ध) डोळ्याला हितकर रुचि उत्पन्न करणारा अग्निदीपक पुष्टि वाढवणारा सर्वधातुपरिपोषण कार्य करणारा, वान्ती करणारा; दृष्टिरोग, कोड, त्वचारोग, विषवेगनाशक. याला खर्परिकातुत्थ म्हणतात. ऊषकादिगणातील एक; हे तांब्याच्या भांड्यात काजळाच्या समभाग घेऊन तुपात घोटून अंजन करावे.

तुद्यमान–वि., लक्षण० **पीड्यमानम्** (चसू. १७.३९)
पीडा होत असलेले. पीडित.

तुन्द–वि., **स्थूलः** (र. १६.१५०)
स्थूल, जाड, जाडजूड.
न., शारीर० **उदरम्** (र. १८.१९४)
पोट, उदर.

तुन्दिलफला–स्त्री., वनस्पति० **त्रपुसम्** (रा. ७.२४६)
तवसे, काकडी प्रकार.

तुन्नसंज्ञा–स्त्री., **सेवनी** (असंउ. ३१)
शिवण, सुई.

तुन्नसेवनी–स्त्री., **सीवनप्रकारेष्वेकः यथा वस्त्रं पाटितं तन्तुवायकः संदधाति तद्वत्** (सुसू. २५.२२)
शिवण्याचा प्रकार. कपडा फाटल्यावर दोऱ्याने शिवतात तसे.

तुमुलस्वन–वि., **प्रचण्डगर्जितः (मेघः)** (सुसू. ६.३१)
प्रचंड आवाज, प्रचंड गर्जना करणारा मेघ.

वन्ति । अनुपानं–नागवल्लीरसः; प्रमाणं गुञ्जाद्वयम्, पथ्यं दुग्धम्; अनुपानभेदेनासौ शैत्यज्वरशूलापस्मारगुल्मप्लीहोदरवान्तीर्नाशयति (र. १२.५०–५१)
एक औषधियोग. मोरचूद पारा गंधक समभाग. निंबूच्या रसाने तीन दिवस खलावे. त्यात सुंठ मिरी पिंपळी ही मिळून समभाग घालून ठेवावे. प्रमाण २ गुंजा. **अनुपान**–विड्याच्या पानाचा रस. **पथ्य**–दूध. थंडी वाजून येणारा ताप, शूल, अपस्मार, गुल्म, प्लीहा, उदर, वांती नष्ट करतो.

–सेन–पु., सप्तविंशतिरससिद्धिप्रदायकानामेकतमः (र. १.२–५)
एक रसशास्त्रकार.

–हास–न., खनिज० रौप्यम् (ध. ६.६)
रुपे, चांदी.

–(हासा)–स्त्री., वनस्पति० गुडूची (चचि. १.४)
गुळवेल.

चन्द्रक–पु., वनस्पति० अश्मन्तकः (ध. १.१९४)
आपटा.
कर्पूरः (र. २९.७२–७४) कापूर.
मरीचम् (रा. ६.१२८) मिरे.
पार्श्वेषु कण्टकवलयितो वर्तुलो मत्स्यः (सुसू. ४६.११८–१९)
अंगाला–बाजूला काट्यांचे वलय असलेला वाटोळा मासा.
जलोपरि दृश्यमानतैलबिन्दोराकृतिः (चचि. १९.९)
पाण्यावर दिसणारी तेलाच्या थेंबाची आकृति.
मयूरपिच्छे चन्द्राकारो मेचकः चन्द्रवत्कायते प्रकाशते इति चन्द्रकः (सुचि. ३४.१३)
मोराच्या पिसावर चंद्राच्या आकाराचा डोळा.
मयूरपिच्छम् (सुउ. ४०.२०) मोराचे पीस.

(चन्द्रकी)–स्त्री., लक्षण० लिङ्गनाशोपद्रवः कांस्यसमच्छाया चन्द्रकसंस्थानदृष्टिः (असंउ. १७)
टीका आल्यानंतर कांशाच्या रंगासारखी चंद्राकार दृष्टि. बाहुलीच्या आतला दिसणारा भाग.

चन्द्रमस्–पु., देवता० (सुशा. १.७) मनसोऽधिदैवतम्, (सुशा. १.७) द्विजानामयं राजा, पुनः समुद्रमन्थनकाले समुद्रादाविर्भूत इति चन्द्रमा द्विजातत्वाद् द्विजः (सुउ. ४१.५) अस्य राज्ञश्चन्द्रमसः शोषरोगः पुराऽभूदिति शोषो राजयक्ष्मेत्युच्यते (सुउ. २९.५) सोमस्य महौषधेः स्थानाकृतिवीर्यविशेषैर्भिद्यमानानां नाम्नामेकतमम् (सुउ. २९.५)
देवता. चंद्र मनाचे अधिदैवत. समुद्रमंथनातून आविर्भूत झाला. ब्राह्मणांचा राजा, याला पूर्वी क्षय रोग झाला होता म्हणून त्याला राजयक्ष्मा म्हणतात. सोम महौषधीचे स्वरूप जीवन वीर्य चंद्रासारखेच असल्यामुळे तिचे नांव.

चन्द्राणी–स्त्री., वनस्पति० सटी (ध. १.६२)
कचोरा.

(चन्द्रा–) स्त्री., भैषज्य० कर्कटशृङ्गी (रा. ६.११०)
काकडशिंगी.

चन्द्रांशुकल्प–वि., अत्यर्थशुभ्रम् अत्यर्थशुभ्रत्वेऽपि चन्द्रांशुत ऊनं धावल्यं बोध्यम् । (२(२) २७)
अतिशय पांढरे.

चन्द्राब्ज–न., वनस्पति० कुमुदम् (रा. १०.२४६)
पांढरे कमळ, चंद्रविकासी कमळ.

चन्द्राभिधा–स्त्री., वनस्पति० बाकुची (रा. ४.२२७)
बावची.

चन्द्रार्क–न., खनिज० रौप्यस्य षोडश भागास्ताम्रस्य च द्वादश इत्येवमेकत्र द्रावयित्वा मेलनाज्जातम् (र. ८.२३)
चांदी सोळा भाग, तांबे बारा भाग, एकत्र पातळ करून झालेले मिश्रण.

चन्द्रार्ध–वि., अर्धचन्द्राकारच्छेदः (सुचि. ८.२७.२८)
अर्धचंद्राकारच्छेद.

चन्द्रालोक–पु., वनस्पति० कर्पूरः (रा. १२.५६)
कापूर.

चन्द्रावती–स्त्री., वनस्पति० बाकुची (र. ११.९५)
बावची.

चन्द्रावलेह– पु., भैषज्य० असौ पित्तोन्मादभ्रममूर्च्छाच्छर्दिकासक्षयपाण्डुरोगापहः (र. २१.१८१–१८६)
एक चाटण. पित्तोन्माद भ्रम मूर्च्छा ओकारी खोकला क्षय पांडु रोगनाशक.

चन्द्रास्पदा–स्त्री., भैषज्य० कर्कटशृङ्गी (ध. १.८६)
काकडशिंगी.

चन्द्रिका–स्त्री., वनस्पति० कर्णस्फोटा (रापरि. ३.४१)
तिळवण.
मेथिकाभेदः बनमेथिका (रा. ५.१८५)
द्र० 'मेथिका'
रानमेथी.

मल्लिका (रा. १०.२२५) मोगरी.
कण्टकारी० लक्ष्मणा (रा. ४.१२५)
पांढरी रिंगणी.
एलाभेदः सूक्ष्मैला (रा. ६.६९) **द्र० 'एला'**
लहान वेलदोडा, पहा 'एला'.
अभ्रकस्यापक्वे भस्मनि हस्ततले संपिष्टे सति, सूर्यातपे दृश्यमानाश्चन्द्रिकाकृतयः (र. २.१४)
कच्चे अभ्रक भस्म हाताच्या तळव्यावर घासून उन्हात पाहिले असता दिसणारी चमक.
मण्डलाकारो धातुस्नेहः (चचि. २०.१९)
मेद वसा मज्जा इत्यादी स्नेहाचा थेंब.
मत्स्यविशेषः चन्द्रकः (अहसू. ६.५३) एक मासा.

चन्द्रिकाचित–वि., **जलक्षिप्ततैलबिन्दुसदृशैश्चन्द्रिकैराचितो व्याप्तः** (अहसू. अरु. ७.४)
पाण्यावर टाकलेल्या तेलाच्या थेंबासारखे चांदण्या चांदण्यांनी व्याप्त.

चन्द्रिकाम्बुज–न., **वनस्पति० कुमुदम्** (रा. १०.२४६)
पांढरे कमळ.

चन्द्रेष्टा–स्त्री., **वनस्पति० कुमुदम्; तल्लता कुमुदिनी** (रा. १०.२५०)
पांढरे कमळ.

चन्द्रोदय–पु., **योग० आदौ पारदवङ्गौ संमर्द्य ततो गन्धकाभ्रके पृथङ्मर्दयेन्मेलयित्वा च जम्बीररसेन मर्दयेत् । ततो लघुपुटं दत्त्वा चित्रकेण कुमार्या च सप्तसप्तवारं भावयेत् ।**
अनुपानम्–गुडमिश्रजीरकचूर्णं जीर्णज्वरे, कुमारीरसः कासे, त्रिफलाक्वाथः श्वासे, गुडूचीक्वाथश्च उन्माद-धनुर्वातयोरिष्यते (र. १५५.१५९)
एक औषधियोग. पारा व वंग भस्म एकत्र खलून नंतर गंधक खलावा आणि अभ्रक घालून निंबूच्या रसाने घोटावे. नंतर पुट द्यावे. चित्रक कोरफड यांच्या सात सात वेळा भावना देऊन खलावे. **अनुपान**– गूळ व जिरे जीर्णज्वरावर, कोरफडीचा रस खोकल्यावर, त्रिफळेचा काढा श्वासावर, गुळवेलीचा काढा उन्माद व धनुर्वातावर.
योग० विषहरोऽगदः (असंउ. ४०)
विषनाशक योग.

चपल–पु., **खनिज० पारदः** (ध. ६.३७) पारा.
खनिज० महारसः (धपरि. ६.१०) **गुणाः– तिक्तो मधुर उष्णः स्निग्धो लेखनो देहलोहकरणोऽतिवृष्यो रसबन्धकरणस्त्रिदोषघ्नश्च; अयं गौरश्वेतारुणकृष्णहेमाभताराभभेदात् षोढा** (धपरि. ६.१०)
महारस. **गुण**–कडु, गोड, उष्ण, स्निग्ध, त्रिदोषघ्न शरीर धातूसारखे–लोखंडासारखे, बळकट करणारा, अतिशय शुक्रधातुवर्धक, दोष खरडून काढणारा. पाऱ्याची गोळी करणारा.
राजमाषः (रा. १६.१३५) चवळी.
चोरकः (रा. १२.१२७) चोर ओवा.
मूषिकदष्टलक्षणम्–च्छर्दिर्मूर्च्छा च तृष्णासहिता (सुक. ७.२२,२३)
एक उंदीर. चावला तर तहानयुक्त ओकारी व मूर्छा.

(चपला)–स्त्री., **वनस्पति० पिप्पली**
(ध. २.७३, र. १२.४८) पिंपळी.
आसुत० सुरा (ध. १४.३०१) आसव, दारू.

चमर–पु., **प्राणि० चमति भक्षयति तृणादि इति चमरः महिषाकृत्यानूपमृगः । मांसगुणाः– स्निग्धं मधुरं कासजिद्विपाकमधुरं वातपित्तघ्नं च** (सुसू. ४६.१००)
म्हशीच्या आकाराचा प्राणी वनगाय. झाडी पाणी असलेल्या प्रदेशातील पशु. **मांसगुण**–गोड, स्निग्ध, वातपित्तनाशक, व खोकलानाशक.
हिं.—चमरपुच्छि गौ, चमरगई, चमरगाय, सुरेगाय.
बं.—चमरी.
म.—चवरीगाय, चमरी.

चमरिक–पु., **वनस्पति० कोविदारः** (ध. १.१९६)
कांचन.

(चमरी)–स्त्री., **चमरीमृगः** (ध. परि. ६.३४)
चवरीगाय, वनगाय.

चम्प–पु., **मत्स्यजातीयप्राणि०** (काखिल.) (२४.५०–५१)
माशाच्या जातीचा प्राणी.

चम्पक–पु., **वनस्पति० गुणाः—अतिकटुस्तिक्तः शीतः सुगन्धिर्हृद्यः कफपित्तघ्नो विषदाहकुष्ठकण्डूव्रणघ्नः** (ध. ५.१४२)
रक्तपित्तघ्नः शीतोष्णश्च (सुसू. ४६.२८८)
हिं.—चम्पा.
म.—सानचांफा, पिवळा चांफा.
गु.—रायचम्पो, पीळो चम्पो.
सोनचाफा–गुण–अति तिखट व कडु, थंड, सुगंधी, हृदयाला हितकर, कफपित्तनाशक, दाह, रक्तपित्त, विष, कुष्ठ, कंडु, व्रणनाशक, रक्तपित्तातील रक्तस्राव थांबवणारा, काहीसा थंड, थोडा उष्ण.

–रम्भा–स्त्री., वनस्पति० **सुवर्णकदली** (रा. ११.११४)
सोनकेळ.

चय–पु., **दोषस्य स्वस्थाने संचयः** (चसू. १७. ११४) **लक्षणानि–दोषस्य स्वधाम्न्येव वृद्धिः, वृद्धिहेतुषु प्रद्वेषो विपरीतगुणेच्छा च** (असंसू. २०) **सुश्रुतस्तु चये एव संचयप्रकोपौ अभिप्रैति प्रकोपे च प्रसरस्थानसंश्रयव्यक्तिरिति निश्चप्रचम्** (सुसू. २१.१८–३६)
दोषाचा स्वतःच्या स्थानात संचय वाढ. सुश्रुत या चय अवस्थेचे दोन विभाग करतात–एक संचय, दुसरा प्रकोप. संचयात दोषवृद्धि करणाऱ्या कारणांचा द्वेष हे व प्रकोपात दोषवृद्धि करणाऱ्या कारणांच्या गुणांच्या विपरीत गुणांची इच्छा हे प्रमुख लक्षण समजतात. प्रकोपावस्थेच्या १ प्रसर २ स्थानसंश्रय व ३ व्यक्तावस्था अशा ३ अवस्था कल्पितात.

–काष्ठा–(स्त्री., **चयमर्यादा** (असंसू. ५)
चय, मर्यादा.

–कृत्–वि., **त्रयाणां दोषाणां चयं करोति इति त्रिदोषकरम्** (अहसू. ५.४७)
तिन्ही, दोषांचा चय–संचय करणारा.

चर–पु., **चारी, आनूपचरो जलचर आकाशचरो धन्वचरश्चेति चतुर्विधश्चारी** (चसू. २७.३३२)
जलात, आकाशात, झाडी, पाणी मुबलक असणाऱ्या प्रदेशात व रूक्ष भागात अशा चार भागात रहाणारा, संचार चरणारा प्राणी.
आहारविहारौ, चर्यते आचर्यते भक्ष्यते च इति चर आहारविहारतात्पर्यकः (सुसू. ४६.१३८)
आहार, विहार करणारा.
खनिज० कपर्दिका (धपरि. ३.२४) कवडी.

चरक–पु.. ऋषि० **अग्निवेशतन्त्रस्य संस्कर्ता** (चसू. १. समाप्तिसूत्रम् चचि. ३०.२७९)
चरकसंहितेचा अखेरचा संस्कार करणारा. अग्निवेशसंहितेवर चरकाने संस्कार केला म्हणून तिला चरक म्हणतात.
वनस्पति० पर्पटः (रा. ५.६५) पित्तपापडा.

चरण–पु.,**चतुर्थो भागः** (र. २६.३७)
चवथा भाग, चतुर्थांश.

–वेदस्य शाखा–(सुचि. २८.१९)
वेदाची एक शाखा.

–लेप–पु., **शुक्रवर्धकः पादलेपः** (असंउ. ५०)
शुक्र धातूची वाढ करणारा पायाला लावावयाचा लेप.

चरणायुध पु., **कुक्कुटः** (चसू.२७.६७) कोंबडा.

चरमधातु–पु., **शुक्रम्** र. २७–३२) शुक्रधातु.

चरमसंन्यास–पु., **पश्चाद्भाविसकलकर्मसंन्यासः** (चशा. १.१५४)
शेवटचा संन्यास. सर्व कर्मांचा अखेरचा त्याग.

चराचर–पु., खनिज० **कपर्दिका** (धपरि. ३२४)
**'पीताभा ग्रन्थिला पृष्ठे दीर्घवृत्ता वराटिका।
रसवैद्यैर्विनिर्दिष्टा सा चराचरसंज्ञिका॥'** (र. ३.१४५)
कवडीप्रकार. पिवळी पाठ, गाठाळ, लंबगोल (मोठी) कवडी. हिला चराचर नाव असून रसवैद्यानी हीच प्रशस्त मानली आहे.

चरु–पु., **ओदनः** (काजातिसूत्रीयशा. ८) भात.

चर्पटि–पु., **प्राचीनो रसाचार्यः** (र. ६.४९–५३)
एक प्राचीन रसाचार्य.

चर्मन्–न., शारीर० **त्वक्** (चशा. ७.१६)
'बाह्यत्वक्संहतिश्चर्म' (असंसू. २०)
त्वचा. कातडे. बाह्य सात त्वचांचा समुदाय. त्वचेचे सातही थर मिळून कातडी.
कुष्ठरोग० **लक्षणानि–हस्तिचर्मवत् खरस्पर्शं च चर्म** (असंनि. १४)
एक कुष्ठ प्रकार. हत्तीच्या कातडीसारखी खरखरित कातडी होणे.

–कषा–स्त्री., वनस्पति० **सातला** (ध. १.२३८) (चचि. २३.६६)
शिकेकाई.

–कसा–स्त्री., वनस्पति० **मांसरोहिणी** (ध. ४.९४)
तांबड्या रंगाच्या वाटोळया फळाची, गर चांगला असलेली, लव असलेली, वनस्पती.

–कील–पु., न., **बहिर्मार्गजरोगः लक्षणं संप्राप्तिश्च–व्यानस्तु कुपितः श्लेष्माणं परिगृह्य बहिः स्थिराणि कीलवदर्शांसि निर्वर्तयति, तानि चर्मकीलान्यर्शांसीत्याचक्षते** (सुनि. २.१८) (असंनि. ७) **तेषु कीलेषु वातेन तोदो जायते, कफेन सवर्णत्वं ग्रन्थिलत्वं च, पित्तशोणितजस्तु रौक्ष्यकार्ष्ण्यश्लक्ष्णत्वयुक्तः तत्र समुदीर्णत्वं खरत्वं च सर्वचर्मकीलेषु दृश्यते** (सुनि. २.१९–२०) **छेद्योऽयं रोगः** (सुसू. २५.३–५)

तत्राग्निकर्मचिकित्सा कार्या (सुसू. १२.१०)
चामखीळ. एक त्वचेचा विकार. व्यानवायु कफाच्या सहाय्याने त्वचेवर खिळ्यासारखे स्थिर मोड निर्माण करतो. **चिन्हे**–दोषानुरूप; तरी खरखरीतपणा उठावदार वाढ हे वैशिष्ट्य. **उपचार**–ते कापावे व डाग द्यावा.

–गोणी–स्त्री., **चर्मप्रसेवकः, चर्मप्रवेशको वा; अनग्निस्वेदस्य साधनम्** (सुचि. ४.१७)
चामड्याची अवयवानुरूप गोणी. अवयव अभ्यंग करून शेकून या चामड्याच्या पिशवीत घालून ठेवावा म्हणजे घाम येऊन बरे वाटते. अग्निसाह्यावाचून घाम आणण्याचे हे साधन आहे.

–चेट–पु., **निशाचरपक्षिः यश्च दिने वृक्षाल्लम्बमानो निद्राणो दृश्यते** (र. २४.१२)
वटवाघूळ, पाकोळी दिवसा झाड इत्यादी ठिकाणी लोंबकळलेला झोप घेतो व रात्री संचारी असतो.

–दरण–न., **रोग०, त्वगवदरणम्** (असंसू. २०.१४)
कातडीला चिरण्या पडणे.

–दल–न., **रोग० कुष्ठरोगः क्षुद्रकुष्ठेष्वेकम्, रक्तदोषजरोगः, लक्षणम्** (चसू. २८.१३) **सकण्डु, सस्फोटं, सरुक्, रक्तं, स्पर्शासहं, दलनशीलं चर्म** (चचि. ७.२४) **इदं दोषभेदेन चतुर्विधम्** (काखिल.) (१५.६) **तस्याधिष्ठानं तृतीया श्वेता नाम त्वक्** (सुशा. ४.४) **इदं प्रायः पित्तश्लेष्माधिकम्** (चचि. ७.३०)
एक लहान कुष्ठ. रक्तदोषाने होते. **लक्षण**–खाज, फोड, वेदना, तांबडे, स्पर्श सहन होत नाही; कातडीचे पापुद्रे जातात. दोषभेदाने चार प्रकार होतात. तिसरी श्वेता त्वचा अधिष्ठान. बहुधा कफपित्त हे अधिक असलेला हा विकार.

–दलन–न., **रोग० चर्मावदरणम्, षण्णामपि त्वचां दरणम्, चत्वारिंशत्पित्तविकारेष्वेकः** (चसू. २०.१४)
कातडीला चिरण्या पडणे. सहाही त्वचा फाटणे. चाळीस पित्तविकारात एक.

–पट्ट–न., **चर्मखण्डम्** (अहृसू. २२.२८)
कातडीचा पट्टा, तुकडा.

–मसी–स्त्री., **चर्मरक्षा** (चचि. ९.४९)
कातडीची मषी, राख.

–रङ्गा–स्त्री., **वनस्पति० आवर्तकी** (ध. १.१९८)
चांभारआवळी.

–वृक्ष–पु., **पूर्वदेशे नौवृक्षः** (सुक. ५.४३–४६ ड)
पूर्व देशात (नावा करण्याचा वृक्ष) प्रसिद्ध.
भूर्जवृक्षः (वैशसिं.)
भूर्जपत्राचा वृक्ष.

–हस्त–वि., **चर्ममयदत्यादिधारी एतादृशो दूतो गर्हितः** (सुसू. २९.९–१५)
चामडे, चामड्याच्या वस्तु हातात असलेला. असा दूत रोग्याकडे बोलावण्यास येणे हे अशुभ.

चर्मरी–स्त्री., **फलविषम्** (सुक. २.५)
विषारी फळ. फलविष.

चर्मसाह्वा–स्त्री., **वनस्पति० सातला** (चक. ११.३)
शिकेकाई.

चर्माख्य–न., **रोग० चर्मदलम्; वातकफाधिकं कुष्ठम्** (चचि. ७.२९)
कुष्ठ. पहा ‘ चर्मदल ’.

चर्मानुरञ्जन–न., **खनिज० हिङ्गुलम्** (. ६.४०)
हिंगूळ.

चर्मान्त–न., **चर्मावयवः उपयन्त्रेष्वेकम्** (सुसू. ७.१५)
चामडीचा तुकडा पट्टा, एक उपयंत्र.

चर्मार–पु., **शुकतुण्डाख्यो हिङ्गुलः** (र. ४.१५५)
पोपटाच्या चोचीसारखा लाल हिंगूळ; याचे नाव शुकतुंड.

चर्मीवृक्ष–पु., **वनस्पति० लकुचद्रुमाकारो महावृक्षः** (सुचि. ११.१०)
ओटीच्या झाडासारखा महावृक्ष.

चर्या–स्त्री., **चरितुम् आचरितुमर्हं तच्चर्यम्। शास्त्रनियत आचारः** (सुसू. ६.१)
शास्त्रोक्त आचार, आचरण.

चल–वि., **अस्थिरः** (चसू. १.५९) **स्थानात्स्थानान्तरगतिः** (चसू. १८ (१) ७) **चञ्चलः, स्पन्दनः** ‘ **चला वाताशयसिरासन्धिजिह्वादयः** ’ (सुसू. (३२.३) **प्रेरणे शक्तिमान्** (अहृसू १.१८)
अस्थिर, चंचल, सारखा स्थान बदलणारा, सारखा हालचाल करणारा. वाताशय सिरा संधि जीभ डोळे हे चल अवयव. प्रेरणा देण्यास समर्थ.
वायुः चलति गच्छति वहति सदागतिमत्त्वादिति चलो वायुः (अहृसू. ११.१) वायु. वात.
वनस्पति० नखम् (ध. ३.५८) नखला.

–शुण्ठ–पु., वनस्पति० गुण्ठः (ध. १.८३) पसरट कंदाचा गोल रोहिस गवताचा प्रकार.

–शूनी–स्त्री., केतकी (ड सुक. ६.२१) केवडी.

–शून्य–न., फल० केतकी, अस्य फलमासवार्थमुपयुक्तम् (चसू. २५.४९) केवड्याचे फळ.

–शून्यकन्द–पु., केतकीमूलम् (सुचि. १८.१०) केवड्याचे मूळ.

–शून्यफल–न., फल० केतकीफलम् (सुसू. ४६.१९४) केवडीचे फळ.

–शोषक–पु., सर्पविशेषो राजिमान् (सुक. ४.३४(३) एक सर्प. रेषा असलेला.

–संज्ञक–पु., पञ्चानां तृणमूलानां समाहारः (सुसू. ३८.७५) पांच गवती मुळांचा समूह.

तृणाम्ल–न., वनस्पति० लवणतृणम् (रापरि. ८.५७) आंबट कांडे असणारे खारट गवत.

तृणास्र–न., वनस्पति० तृणकुङ्कुमम् (ध. ३. रा. १२.२३) गवती केशर.

तृणेक्षु–स्त्री., वनस्पति० बल्वजा (रापरि. ८.४०) एक गवत.

तृणोत्तम–पु., वनस्पति० उखलः (रापरि. ८.४६) पशूंना आवडणारे उत्तम गवत.

तृणोत्थ–न., वनस्पति० तृणकुङ्कुमम् (ध. ३ रा. १२.२३) गवती केशर.

तृणोद्भव–न., वनस्पति० नीवारः (रा. १६.१३९) साळीच्या जातीचे तृण धान्य.

तृणोलप–न., तृणगुल्मम् (हे अहृसू. २९.१३) गवताची गंज.

तृतीयक–पु., विषमज्वर० (चचि. ३०.६६) तिसऱ्या दिवशी येणारा ज्वर. तिजारे. **अस्थिमज्जगो दोषस्तृतीयकज्वरं कुरुते । अस्मिन् ज्वरे तृतीयदिनभावित्वमस्ति । केचिद्विषमज्वरं भूताभिषङ्गोत्थं वदन्ति । तृतीयकस्तु त्रिविधः । कफपित्तात् त्रिकग्राही वातकफात्मकः पृष्ठग्राही, वातपित्ताच्छिरोग्राही** (चचि. ३.६७–७१) तिजारे. अस्थि व मज्जा यातले दोष तृतीयक ज्वर करतात. काहीचे मत असे की भूतबाधेने विषमज्वर येतो. तिजारे ३ प्रकारचे. कफपित्तज माकडहाडापासून, वातकफात्मक पाठीपासून येतो तर वातपित्तात्मक डोक्यापासून ज्वर येतो.

तृप्ति–स्त्री., संतोषः अयमाहारगुणानां श्रेष्ठः (चसू. २५.४०) संतोष. आहाराच्या सर्व गुणांत श्रेष्ठ. **लक्षण०** (चसू. ४.८) **विंशतिश्लेष्मविकारेष्वेकः** (चसू. २०.१७) वीस कफरोगांतील एक. **अनन्नाभिलाषः** (र. १८.४४) अन्नाची अनिच्छा.

–घ्न–वि., तृप्तिरोगघ्नः (चसू. ४.८) तृप्तिरोगनाशक.

तृष्–स्त्री., द्विविधलङ्घनान्तर्गतशमन० उदकवर्जनम् (अहृसू. १४.७) तहान शामक उपचार. दोन प्रकारच्या लंघनातील एक. पाणी वर्ज्य करणे. तहान निर्माण करणे. **जलपानेच्छा** (सुउ. ६१.१६) तहान. पाणी पिण्याची इच्छा.

तृषा–स्त्री., जलेच्छा (चसू. १४.१४) तहान. पाणी पिण्याची इच्छा.

तृष्णा–स्त्री., लक्षण० पानीयसेवनेच्छा (चसू. १६.५) **पिपासा** (चनि. ४.४८) **इच्छाद्वेषस्वरूपा वासना** (चशा. १.३४) **व्याधिः** (चचि. २२.१) **हेतुः संप्राप्तिश्च–भयश्रमबलसंक्षयैः पित्तलैश्च चितं पित्तं सवातमूर्ध्वं प्रसरत् तालुप्रपन्नं सत् तृष्णां जनयति** (मा) **रसवाहिनीश्च धमनीर्जिह्वामूलगलतालुकक्लोम्नः संशोष्यातिबलौ पित्तवातौ तृष्णां कुरुतः** (चचि. २२.६) **पूर्वरूपम्, ताल्वोष्ठकण्ठास्यानां विशोषणं दाहश्च, तथैव संतापो मोहो भ्रमो विप्रलाप इति पूर्वरूपाणि तृष्णोत्पादकाले विशेषतो भवन्ति** (सुउ. ४८.७) **भेदाः–तिस्रः दोषजाः, क्षतजा क्षयजा आमजा भक्तजा चेति सप्त तृष्णाः** (मा) **लक्षणानि—वातजतृष्णायां क्षामास्यता, स्रोतोनिरोधः शीताभिरद्भिश्च विवृद्धिः, शंखयोः शिरसि वा तोदः, विरसवक्त्रता । पित्तजतृष्णायां मूर्च्छा, विलापदाहा रक्तेक्षणत्वं प्रततश्च शोषः, शीताभिनन्दनं, परिदूयनमुपतापोऽन्नविद्वेषः मुखतिक्तता च । कफजतृष्णायां निद्राधिक्यं गुरुत्वं मधुरास्यता तृष्णार्दितत्वं भक्तद्वेषः प्रसेकश्च । क्षतजतृष्णायां रसक्षयः आभीक्ष्ण्येनाम्भःपानेऽपि सुखप्रत्ययाभावः हृत्पीडा कम्पः शोषः शुष्कता तृष्णा च । आमजतृष्णायां त्रिदोषलिङ्गयुक्तेयं तृष्णा हृच्छूलनिष्ठीवनसादकर्त्री; अन्नजा तृष्णा । स्निग्धाम्ललवणं गुर्वन्नं भुज्यमानमाशु इमां तृष्णां करोति ।** (मा;)

एक वनस्पती. मोठा मुळा, बरड जमिनीत होणारा. मूळ जाड, कांदा मोठा, तिखट, कडु, उष्ण, रुचकर, अग्निदीपक, मळ अतिशय घट्ट करणारा, कफवातनाशक, कृमिगुल्म नाशक.

चाण्डाल–पु., चण्डालः, चण्डाल एव चाण्डालः, यद्वा चण्डति बुन्धति सततमिति चाण्डालः (असंशा. १२) चांडाळ.

चाण्डाली–स्त्री., शाल्मली; पञ्चगुरिया; सावर.
लिङ्गिनी; चाण्डालकन्दवल्ली (र. १७.४१) शिवलिंगी.

चातुर्जातक–न., जायते इति जातं, चतुरवयवं जातं चतुर्जातम्, तेन चातुर्जातकं-चतुर्णां त्वगेलादीनां समूहः । भैषज्यवर्ग० त्वक्–एला–पत्रक–नागकेशराणां समः समूहः । अस्यापरं नाम चातुर्भद्रकमिति । गुणाः–स्वरभेदश्वासकासमुखदोषविनाशनम् । वृष्यं बल्यं च योगार्हं चातुर्जातं रसायनम् (ध. ७.११ पृ. ३००)
औषधचतुष्टय. दालचिनी, वेलदोडा, तमालपत्र, नागकेशर, ही चौकडी, चातुर्भद्रक असेही म्हणतात. शुक्रधातूला हितकर, बलकर, स्वर फुटणे, श्वास, खोकला, तोंडाचे विकार नाशक अशा अनेक औषधींच्या मध्ये घालण्यास योग्य.

चातुर्थक–पु., चतुर्थ एव चातुर्थः, तेन चातुर्थकचातुर्थिकशब्दौ समानार्थौ । चतुर्थको ज्वरः प्रथमे दिने तथैव दिनद्वयं विश्रम्य चतुर्थे दिने यो ज्वर आगच्छति स चातुर्थको नाम विषमज्वरः (सुउ. ६१.३७)
चवथ्या दिवशी येणारा ज्वर. दोन दिवस मध्ये सोडून येणारा ज्वर. चौथारे.

चातुर्थिकहर–पु., चतुर्थकज्वरहरो योग० पारदस्य एको भागो, गन्धकोऽर्धभागिकस्तालकं भागत्रयं, मनःशिला पादभागिका, सर्वमेकत्र कारवल्लीदलरसेन प्रहरत्रयपर्यन्तं मर्दयेत्, वालुकायंत्रे च पाचयेत्, अयं चातुर्थिकहरो रसः (र. १२.१०५)
चौथारे नाशक योग. हरताळ ३ पारा १ गंधक ½ मनशीळ ¼ कारलीच्या रसाशी तीन प्रहर खलणे नंतर वालुकायंत्रात पचन करावे.

चातुर्भद्रक–न., भैषज्यवर्ग० अत्रापि चातुर्जातकवद् व्युत्पत्तिरनुसंधेया । शुण्ठी–अतिविषा–मुस्ता–गुडूचीनां समः समूहः (ध. ७.७ पृ. ३००)
एला–त्वक्–तमालपत्र–मरिचैर्जातः समः समूहः (ध. ७.९ पृ. ३००)
औषधांचा एक वर्ग. सुंठ अतिविष नागरमोथा व गुळवेल यांची चौकडी. वेलची, दालचिनी, तमालपत्र, मिरे यांचे समभाग मिश्रण.

चान्द्री–स्त्री., वनस्पति० अतिविषा (रा. ६.८ पृ. ९) अतिविष.
बाकुची (रा. ४.२२६ पृ. ३८) बावची.
कण्टकारीभेदः (रा. ४.१२५ पृ. २५) रिंगणी प्रकार.

चापल–न., चपलस्य भावः चापलम् । चापल्यम्, चलनम् (असंसू. ३.५४)
चपलता. चालणे, चलनवलन.

चापवट–पु., वनस्पति० प्रियालः (ध. ५.७२ पृ. १८३) चारोळी.

चामर–पु., न., चमर्याख्यमृगविशेषस्य लोमभिः निर्वृत्तं चमर्या इदमिति चामरम् (असंसू. ८.४७)
रानगाय किंवा एका जातीच्या हरणाच्या केसांची चवरी.

(चामरा)–स्त्री., वृश्चिकाली (रापरि. ९.८ पृ. ३६४) मेढशिंगी.

चामीकर–न., खनिज० चमीकरो रत्नाकरविशेषः, तत्र भवं चामीकरम्, सुवर्णम् (ध. ६.२ पृ. २०५) सोने.
पु., प्राणि० स विषं दृष्ट्वा छर्दयति (असंसू. ८.२३)
एक प्राणी, विषयुक्त अन्न पाहून त्याला ओकारी होते.

चाम्पा–स्त्री., क्षुद्ररोग० इन्द्रलुप्तम् (र. २४.८७) टक्कल, चाई, उंदरी.

चाम्पेय–पु., वनस्पति० चम्पकः (ध ५.१४२ पृ. १९९) चाफा.
न., नागकेसरम् (ध. २.४८ पृ. ७९) नागकेशर.

चाम्पेयक–न., वनस्पति० पद्मकेसरम् (रा. १०.२६२ पृ. १६७)
कमळाचे केशर.

चार–पु., गतिः चर्यते गम्यते इति चारः (असंनि. १५.६) गति.
वनस्पति० प्रियालः (ध. ५.७२ पृ. १८३) चारोळी.

चारक–पु., वनस्पति० प्रियालः (ध. ५.७२ पृ. १८३) चारोळी.

चारटिका–स्त्री., नीलिनी (रा. ४.३५० पृ. ५५) काळा दाणा.

चारटी–स्त्री., पद्मा (ध. ४.९० पृ. १५२)
पाण्यात होणारी सुगंधी मुळांची वनस्पती.
कुम्भी, ब्रह्मयष्टिका इत्यन्ये । महापैशाचिकघृते एकं द्रव्यम् (चचि. ९.४५) **पद्मचारिणी गुञ्जा** (असंउ. ४२) गुंज.

चारण–पु., **देवयोनि० अयं चारयति प्रचारयति स्तुतिसङ्गीतविद्यां तज्जन्यकीर्तिं वा देवानां स्तुतिपाठकाः** (चचि. १. (४).३.)
देवाची स्तुति करणारे.
न., **पारदकर्तृकग्रासभक्षणकरणम् । 'चारणा' पर-पर्यायम् । जारणाप्रकारः, स्वर्णादिधातूनां पारदे मेलनम्** (र. ८.७२)
पाऱ्यामध्ये सोने अभ्रक इत्यादींचा ग्रास (घास) मिसळणे यास चारणा असे म्हणतात. हा जारणेचा प्रकार होय. चारणे, पाऱ्याला घास चारणे.

(चारणा)–स्त्री., **पारदस्य मध्ये ग्रासयोग्य-पदार्थ-प्रक्षेपणं चारणा** (र. ८.७९)
पाऱ्यामध्ये घासास योग्य सोने अभ्रक इत्यादी पदार्थ घालणे. पाऱ्याला घास चारणे.

चारु–न., **वनस्पति० कुङ्कुमम्** (ध. ३.१२. पृ. ९५) केशव. **पद्मकम्** (ध. ३.८८. पृ. ११२) कमळ.
–केशरा–स्त्री., **वनस्पति० तरणी** (ध. ५.१४५. पृ. १९९) शेवंती.
–केसरा–स्त्री., **वनस्पति० चारुकेशरा** (ध. ५.१४५. पृ. १९९) शेवंती.
–दर्शन–पु., **प्लक्षः** (ध. ५.८१. पृ. १८५)
पिंपरी, लाखी पिंपरी.
पशु०; रोहिणः, रुरुः (धपरि. ६.३५ पृ. २९३)
एक हरिण.
–पर्णी–स्त्री., **वनस्पति० प्रसारणी** (ध. १.२८९ पृ. ६६) चांदवेल.
–फला–स्त्री., **वनस्पति० द्राक्षा** (ध. ५.५६ पृ. १७९) द्राक्ष.
–मोदा–स्त्री., **वनस्पति० यूथिका** (ध. ५.१४८ पृ. २००) जुई.
–रत्न–न., **खनिज० सुवर्णम्** (ध. ६.२ पृ. २०५) सोने.
–रूप–न., **खनिज० सुवर्णम्** (ध. ६.२ पृ. २०५) सोने.

चारुटा–स्त्री. **भूधात्री** (रा. ५.१४५ पृ. ११३)
भुईआवळी.

चारुष्क–पु., **जाङ्गलमृग०, हरिणभेदः** (चसू. २७.४६) **चारुशरीरः स्वल्पतनुमृगभेदः** (सुसू. ४६.५४)
एक हरिण प्रकार. लहान शरिराचा हरीण.

चारुष्कर–पु., **चारुष्कः** (चसू. २७.४६; सुसू. ४६.५४)
लहान शरिराचा हरिण.

चाल–पु., **स्पन्दः वायोरेकं कर्म** (चसू. २०.१२)
स्पंदन, स्फुरणे, अत्यंत हळुवार हालवणे, उडणे, वाताचे एक कर्म.
दन्तरोग० दन्तचालः (असंउ. २५) दांत हालणे.

चालन–न., **कम्पनं, स्थानात् स्थानान्तरं प्रति शल्यस्य नयनम् । चतुर्विंशतियन्त्रकर्मस्वेकम्** (सुसू. ७.१७)
कंपन, चाळवणे, हालवणे एका स्थानातून दुसऱ्या स्थानात शल्य नेणे. २४ यंत्रकर्मांपैकी एक.

(चालनी)–स्त्री., **द्रव्यगालनोपयोगि यन्त्रम् । सा चालनी तु त्रिविधा १) वैणवीभिः शलाकाभिः निर्मिता गुणैश्च ग्रथिता सा सदा स्थूलद्रव्याणां गालने हिता ॥ २) चूर्णचालनहेतोरन्या वंशजा चालनी कर्णिकारस्य शाल्मल्या हरिजातस्य । चतुरङ्गुलविस्तार-युक्तया कंबया निर्मिता ॥ ३) कुण्डल्यरत्निविस्तारा छागचर्माभिवेष्टिता । वाजिबालाम्बरानद्ध-तला चापरा चालनी ॥ सूक्ष्मतरं रजो धर्तुं धारयितुं वा तया प्रचालनं कुर्यात्** (र. ७.११–१३)
चाळणी. द्रव्य गाळण्यास उपयुक्त यंत्र. तीन प्रकार. (१) वेळूच्या काड्या दोऱ्यांनी गुंफून केलेली. ती स्थूलद्रव्य गाळण्यास हितकर. (२) चूर्णाकरिता दुसरी वेळूची बारीक चाळणी उपयुक्त. कण्हेर, पांगारा, खैर यांच्या बारीक कांबी उपयुक्त (३) अतिसूक्ष्म चूर्णाकरिता घोड्याच्या केसांची व कापडाची मिळून बनलेली चाळणी चांगली गोल एक हातापेक्षा थोडी लहान शेळीच्या कातड्याने वेष्टिलेली असावी.

चाष–पु., **प्रसहपक्षि०** (ध. वर्गेतराणि. १४ पृ. २८७) **चषति भक्षयति, इति चाषः कनकवायस इति ख्यातः, नीलवर्णः पक्षि०** (चसू. २७.३६) **इन्द्र-नीलमणिसदृशपक्षः शस्तदर्शनः** (सुसू. ४६.७४) **प्रस्थाने चाषदर्शनं प्रशस्तम्** (सुसू. २९.२९) **कर्णायसः** (सुउ. ३५.६) **किकिदिवः** (र. १०. ९०) **चातकः** (र. १०.९०)
हिं.—नीलकण्ठ.
म.—**तासपक्षी, मणिकण्ठ.**
चास, तासपक्षी, निळ्या रंगाचा, आक्रमक, इंद्रनीळ रत्नासारख्या रंगाचा पक्षी. प्रवासाला निघताना याचे दर्शन साफल्यसूचक. वर आणखी नावे आहेत.
मत्स्य०, तस्य दर्शनं पुण्यकरम् (काइ. ३१०)
एक मासा, त्याचे दर्शन पुण्यकारक.

चापची–स्त्री., प्राणि० (असंउ. ६) एक प्राणी.

चास–पु., पक्षि०, चाषः (सुसू. ७.१०)
चास, तास.

-मुख–न., स्वस्तिकयन्त्र०, **चासमुखसदृशं यन्त्रम् अस्थिविदष्टशल्योद्धरणोपयोगि** (सुसू. ७.१०)
चासाच्या तोंडासारखे तोंड असलेले स्वस्तिक यंत्र; हाडात रुतलेले शल्य काढण्याकरितां.

चिकित्सक–पु., वैद्यः (सुसू. १.३५)
उपचारक, वैद्य.

चिकित्सन–न., **चिकित्सितं; चिकित्सा; उपचारः** (र. १२.७) उपचार.

चिकित्सा–स्त्री., **रुक्प्रतिक्रिया** (चसू. २.३६) **धातुसाम्यक्रिया** (सुसू. ३.२६) **रोगापनयनम्** (सुशा. १.१३) **प्राणी यावदुच्छ्वसिति यावद् भेषजमत्ति च तावच्चिकित्सा कर्तव्या** (र. ३०.१२१) **क्वचिदर्थः, क्वचिन्मैत्री, क्वचिद्धर्मः, क्वचिद्यशः, क्वचिदभ्यासयोग इत्येवंप्रकारेण चिकित्सायाः नानाफलानि संति, तेन चिकित्सा निष्फला नास्ति** (असंउ. ५०)
रोगाचा प्रतिकार, रोग घालविणे, धातू सम करण्याची क्रिया. प्राणी जोपर्यंत श्वासोच्छ्वास करतो आणि औषध घेऊ शकतो तोंपर्यंत उपचार करावा. कोठे पैसा, कोठे मैत्री, कोठे धर्म, कोठे यश, कोठे अभ्यास होतो. सारांश, चिकित्सा निष्फळ नाही.

-प्रविभागविज्ञानीय–वि., **अध्याय०** (सुउ. ८.१)
उपचाराचे छेद्य, भेद्य लेख्य इ० भाग दाखविणारा अध्याय.

-प्राभृत–वि., **चिकित्सा प्राभृतम् उपायनं यस्य इति, प्राभ्रियते दानार्थं धार्यते स्मेति प्राभृतम् । चिकित्साप्रभृतरूपा सदा यत्नेन आतुरोपढौकनीयत्वेन च यस्य विद्यते सः** (चसू. १६.३ चक्र)
चिकित्सा ही रोग्याच्या दानाकरिता आहे अशी दृष्टि असलेला वैद्य.

-प्राभृतीय–वि., **चिकित्साप्राभृतेति शब्दमधिकृत्य कृतोऽध्यायः** (चसू. १६.१) अध्यायाचे नाव.

-संपद्–स्त्री., **चिकित्सायाः संपत्, पादचतुष्टयस्य भिषक् भेषजम् आतुरः परिचारक इति पादचतुष्टयम् । चत्वारः पादा यदा गुणवन्त उपपद्यन्ते तदा साध्यो व्याधिर्नातिवर्तते** (कासू. २६.३)
चिकित्सेची संपदा. चिकित्सेचे वैद्य, औषध, रोगी व परिचारक हे चार आधारस्तंभ जेव्हा संपन्न– गुणवान् असतात तेव्हा साध्य व्याधि बरा झाल्यावाचून रहात नाही.

-सम्पदीय–वि., **अध्यायविशेषः** (कासू. २६.१)
एक अध्याय.

-स्थान–न., **चिकित्साभिधायकं कृतं स्थानम् । चिकित्साध्यायानां त्रिंशत्संख्यानां समूहः चरकसंहितायाः षष्ठस्थानम्** (चचि. १) **सुश्रुतसंहितायाश्चतुर्थस्थानं चत्वारिंशदध्यायात्मकम्** (सुसू. ३.२६ सुचि. १) **अष्टाङ्गसंग्रहस्य चतुर्थं स्थानञ्चतुर्विंशत्यध्यायात्मकम्** (असंचि. १)
चिकित्सा सांगणाऱ्या अध्यायांचे स्थान–समूह.

चिकित्साङ्ग–न., **चिकित्साया अङ्गम् । येषु च भिषक्प्रधानमङ्गम् । यथा भिषक् चिकित्साङ्गः** (असंसू. १३.३)
उपचारांचे अंग. वैद्य उपचाराचे प्रमुख अंग आहे.

चिकित्साधिकृत–वि., **चिकित्सितकर्मफलमवाप्नोति इति चिकित्सायां फलभोक्तृत्वेनाधिकृतत्वात् चिकित्साशास्त्रोपयोगी पुरुषः । पञ्चमहाभूतशरीरिसमवायः पुरुषः, स एष कर्मपुरुषश्चिकित्साधिकृतः** (सुशा. १.१६)
उपचाराचे फळ मिळविणारा उपचारोपयोगी पुरुष. पंचमहाभूते व आत्मा यांच्या समवायाने झालेला पुरुष चिकित्सेचे अधिष्ठान आहे म्हणून चिकित्साधिकृत.

चिकित्सार्ध–न., **चिकित्साया अर्धभागः । बस्तिः चिकित्सार्धम् इति ब्रुवन्ति** (चसि. १.३९-४०)
उपचाराचे अर्ध–अर्धा उपचार.

चिकित्सित–न., **भेषजम्** (चचि. १.१) **चिकित्सितं द्विप्रकारं प्रोक्तम् । औषधं भेषजं चेति** (काइ. ३०)
औषध, रोगप्रतीकार. उपचार; याचे प्रकार दोन. १ औषध (द्रव्ये) २ भेषज (व्रत तप होम इ०)

चिकित्सितार्थ–पु., **चिकित्सितस्य अर्थो नाम विषयः** (चचि. १.१४)
उपचाराचा विषय.

चिकुर–न., खनिज० **पोगरसंज्ञकं लोहम्** (र. ५.७८)
लोखंडाचा एक प्रकार, पोगर.
वि., **नीलप्रभम्, तत्र चिकुरं नीलमित्यर्थेन गृह्यते** (हजारी० र. ७८)
निळे दिसणारे लोखंड.

चिक्कण–वि., स्निग्धस्त्यानम् ।
(सुचि. ३१.११. र. २०.७६)
घट्ट व गुळगुळीत.
न., वनस्पति० पूगफलम् (ध. ३.३९ पृ. १०३)
सुपारी, चिकणी सुपारी.

(चिक्कणा)–स्त्री., पूगफलम् (ध. ३.३९ पृ. १०३)
चिकणी सुपारी.

चिक्कस–न., भैषज्य० इदं पैत्तिके दंशे लेपार्थमुपयोज्यम् (असंउ. ३९) ईषद् भृष्टानां यवानां चूर्णम्
(असंउ. १०)
थोड्या भाजलेल्या जवाचे चूर्ण. हे पित्तज दंशावर लेपाकरिता.

चिक्का–स्त्री., वनस्पति० पूगफलम् (ध. ३.३९ पृ. १०३)
सुपारी.

चिक्किर–पु., मूषिक० तद्दष्टलक्षणम्–एतद्विषतः शिरोदुःखं, शोफो, हिध्मा वमिर्भ्रमश्च भवन्ति
(असंउ. ४६)
उंदीर डसल्याचे लक्षण. डोकेदुखी, सूज, उचकी, वांती व भ्रम ही होतात.

चिक्किर–पु., चिक्किरः मूषिकः (सुक. ७.१५)
एक उंदीर,

चिच्चिटिङ्ग–पु., तन्नामकीट० वायव्यः, पवनकोपनः, अस्य दंशात् वातजरोगाः भवन्ति (सुक. ८.५)
एक किडा. वातज रोग हा डसल्याने होतात.

चिञ्चा–स्त्री., वनस्पति०, अम्लिका, तिन्तिणी । फलानि च अर्धचन्द्राकाराणि
हिं.—अम्ली, अंव्ली, इमली, इंब्ली, अम्लिका.
म.—चिंच.
गु.—अम्लिना, चिंचोरा.
बं.—तेंतुल, अम्ब्ली, तितिल.
त.—पुलियान.
फा.—अंवला, अन्वलाह.
गुणाः–आमफलमतीवाम्लं पित्तकृल्लघु रक्तकृद् वातशमनं प्रकामं वस्तिशुद्धिकरम् । पक्वं तु मधुराम्लं भेदि विष्टम्भि वातजिच्च । अस्य त्वग्भस्म कषायोष्णं कफघ्नमनिलनाशनञ्च । (ध. ५.३३)
पक्वचिञ्चाफलरसो मधुराम्लो रुचिप्रदः ।
शोफपाककरो लेपाद् व्रणदोषविनाशनः ॥
(रा. ११.३९)
चिंच, अर्धचंद्राकार फळ. **गुण**–कच्ची अतिशय आंबट, लघु, वातशामक, पित्तकर, रक्तवृद्धिकर, यथेच्छ बस्तिशुद्धि करणारी. **पिकलेली चिंच** गोड, आंबट मलभेदक, मलस्राव कमी करणारी व वातशामक. **टरफलाचे भस्म** तुरट, उष्ण, कफनाशक, वातशामक; **पिकलेल्या चिंचेचा** रस गोड, आंबट, चवदार, सूज पिकविणारा, लेपाने व्रणातील दोषनाशक.

–सार–पु., अम्लसारः, चिञ्चाफलस्य सारः । गुणाः–अतीवाम्लः वातघ्नः कफदाहकृत् । समानप्रमाणशर्करामिश्रस्तु दाहपित्तकफार्तिनुत्
(रा. ११.४१० पृ. १७५)
चिंचेच्या फळाचे सार. हे अतिशय आंबट वातघ्न व कफदाहकर. बरोबरीने साखर घातलेले दाह, पित्त, कफविकार नाशक.

चिञ्चाम्ल–न., चिञ्चासारः (रा. ११.४१ पृ. १७५)
चिंचेचे सार.

चिञ्चिका–स्त्री., चिञ्चा (ध. ५.३३ पृ. १७४) चिंच.

चिञ्चिटाङ्ग–पु., वायव्यकीट० (असंउ. ४३)
वात प्रकृतीचा किडा.

चिञ्चुका–स्त्री., वनस्पति०, मूत्राघातचिकित्सायामुपयुज्यते (असंचि. १३)
लघ्वी उत्पन्न होत नसेल तर देतात.

चिञ्चुपर्णी–स्त्री., शाक० (असंचि. १०) एक भाजी.

चिडा–स्त्री., वनस्पति०, कपटं (कट्तृण०)
गुणाः–उष्णा दीपनी कफवातहरा रक्तपित्तजित्
(ध. १.८२ पृ. २२)
रोहिस गवत. **गुण**–उष्ण, अग्निदीपक, कफवातहारक, रक्तपित्तनाशक.
सरलः (ध. ३.७८ पृ. १११) सरल, देवदार.

चिति–स्त्री., चीयते श्मशानाग्निरस्यामिति चितिः चिता शवदाहनचुल्ली
(असंसू. ३.६)
चिता, सरण. प्रेत जाळण्याकरिता लाकडांचा रचलेला ढीग. प्रेत जाळण्याची चूल.

चित्त–न., चित्यते संज्ञायतेऽनेन इति चित्तम्, मनः
(अहसू. १२.४) मन, अंतःकरण.

–खेद–पु., चित्तखिन्नता, मनःपीडा०
(असंसू. ९.६८)
मनाची खिन्नता, पीडा, त्रस्तता.

–नाश–पु., संज्ञानाशः (सुउ. ६१.१५) (सुशा. ६.२८) मनसो विचारादिशून्यता (चचि. २२.९) बुद्धिनाशः, भ्रमः (चसि. ९.६)
संज्ञानाश. मनाची विचारशून्यता. बुद्धिनाश, भ्रम.

–लशुन–न., योग० लशुनसिद्धं तैलम् अपस्मारे हितम् (चचि. १०.६४)
लसुणाने सिद्ध केलेले तेल. अपस्मारात हिताचे.

–व्यापद्–स्त्री., तैलादियोगजन्यविकृतिः (चसू. २.३०) तेलाची अतिसेवनजन्य विकृती.

–सात्म्यता–स्त्री., भोजने तैलस्याधिकाभ्यासः (काखिल. ५.५०)
जेवणात व इतर रूपानेही तेलाचे नित्य सेवन; तेल आत्मसात होणे.

–सिद्धि–परिव० स्त्री., तैलसाधनम्, तैलपाकः (सुचि. ३१.१२–१३)
तेल सिद्ध करणे, तेल पक्व होणे.

तैलाक्ता–स्त्री., तैलाभ्यक्ता (सुचि. २५.२०)
तेलाने माखलेली. तेल लावलेली.

तैलागरु–न., वनस्पति० अगरुभेदः दाहागरु (रा. १२.४३) द्र० 'अगरु'
अगरूचा प्रकार. दाहागरू.

तैलावचारण–न., तैलप्रक्षेपः, तैलप्रयोगः पिचुसेकाऽनुवासनादितैलोपयोगः (सुउ. ४०.११२)
तेलाचा उपयोग करणे. तेलाचा प्रयोग करणे. तेलाचा बोळा ठेवणे, शिंपडणे, अनुवासन बस्ति देणे.

तैलोचित–वि., यस्य तैलमुचितम्, तैलाभ्यस्तः (चसू. १३.४६)
ज्याने तेल आत्मसात केले आहे तो; ज्याला तेलाची सवय (अभ्यास) आहे तो.

तैल्वक–वि., तिल्वकस्येदं तैल्वकम् (सुउ. ४४.१५)
तिल्वकाचे; रोध्राचे पान फूल फळ इत्यादी.

–घृत–न., विरेचनघृत० पाण्डुरोगे रेचनार्थमुपयुक्तम् (सुउ. ४४.१५)
तिल्वकः पट्टिकारोध्रस्तेन सुसंस्कृतं तैल्वकं घृतम् कफपित्तविदग्धयोर्दृष्ट्योर्हितम् (सुउ. १७.४–६)
तिल्वकाचे रोध्राचे सिद्ध केलेले तूप. हे रेचक; पांडुरोगात रेचक म्हणून कफपित्त दुष्ट दृष्टिविकार असल्यास तेथे हितकर.

–भस्मन्–न., योग० तिल्वककाष्ठानि दग्ध्वा कृतं भस्म। एतद् क्षौद्रघृतयुक्तं हिक्काशमनार्थं लिह्यात् (सुउ. ५०.२०)
रोध्राची लाकडे जाळून केलेले भस्म. हे तूप मधाबरोबर उचकी थांबविण्याकरिता उपयुक्त.

–सर्पिस्–न., घृत० तिल्वकसिद्धं घृतमम्लाध्युषिते नेत्ररोगे पेयम्। शुक्तिकारोगेऽपि घृतमिदं कार्यकारि (सुउ. १०.१४)
रोध्राचे सिद्ध तूप. आंबटाने बिघडलेल्या डोळ्याच्या रोगात, शुक्तिकारोगातही पिण्यास.

तोटक–पु., कीट० शकृन्मूत्रविषः चिपिटपिच्चिटकप्रभृतीनामन्यतमोऽयम् (सुक ३.५)
एक विषारी किडा. याचे मळमूत्र विषारी. चिपिट पिच्चिटकांपैकी एक.

तोत्र–न., सूचिप्रकारः (सुउ. ४६.२२) सुईचा प्रकार.

तोद–पु., लक्षण० तुद्यत इव वेदना (सुचि. १.७) (सुउ. ६१.१६)
तुद्यते इति तोदः व्यथा इति यावत् तुदनम् (र. २४.७४)
टोचल्याप्रमाणे वेदना, टोचणे, टोचणी.
विच्छिन्नं शूलम् (सुसू. १३.२१)
कापल्याप्रमाणे शूल.

–पर्णी–स्त्री., धान्य० तोयपर्णी (सुसू. ४६.२१)
वऱ्याच्या तांदुळासारखे तृणधान्य.

तोदन–न., फलशाक० तत्फलं–कषायं मधुरं रूक्षं कफवातजिच्च (सुसू. ४६.१६७)
राजाला प्रिय असे थंड फळ. रावणाम्लिका, काश्मीराम्लिका ही दुसरी नांवे.
लक्षण० सूचिभिस्तुद्यमानत्ववद् वेदना (सुसू. २२.११)
लक्षण–सुयांनी टोचल्यासारख्या वेदना.

तोय–न., जलम् (सुसू. ४५.२०) पाणी.
क्वाथः (सुचि. १८.६) काढा.
स्वरसः (र. २.८६)
अंगरस. चटणी करून पिळून काढलेला रस.
वनस्पति० वालकम्, मद्यपानजदाहे वालकजलपरिषेको हितः (सुउ. ४७.५८) (ध. १.४७)
वाळा. मद्यपानामुळे झालेल्या दाहात वाळ्याच्या पाण्याचा परिषेक (शिंपण) हितकर.

–द–पु., वनस्पति० मुस्तकम् (र. २५.१००)
नागरमोथा.
मेघः (सुचि. ३०.८) मेघ, ढग.

–धातु–पु., अब्धातुः (र. १६.४) जलधातू.

–नाडी–स्त्री., तोयस्याऽऽगमनार्थं नाडी प्रणाली इव, पक्वव्रणे पूयस्यागमनार्थं मार्गः (सुसू. २२.८)
पाणी येण्याकरिता नळी. पिकलेल्या व्रणातून पू येण्याकरिता केलेला मार्ग.

–तण्डुला–स्त्री., वनस्पति० विडङ्गम्
(ध. २.११ पृ. ७१)
वावडिंग.

–त्वच्–पु., वनस्पति० भूर्जः
(रा. परि. ९.२२ पृ. ३६५)
भूर्जपत्र, भूर्जपत्राचा वृक्ष.

–दीप–पु., चित्रे लिखितो दीपः । दीपचित्रमित्यर्थः
(चचि. २ (१) १७)
चित्रात दाखविलेला दिवा, दिव्याचे चित्र.

–धातु–पु., नानावर्णधातुः (चचि. ३०.३)
नाना प्रकारच्या रंगाचा धातु.

–पक्ष–पु., प्रतुदपक्षि० बृहच्छुकः
(ध. परि. २.१२ पृ. २८६) मोठा पोपट.

–पत्र–पु., पक्षि० मयूरः (असंउ. ४२)
मोर.

–पत्रिका–स्त्री., वनस्पति० द्रोणपुष्पी
(रापरि. ५.४८ पृ. ३४४) द्रोणपुष्पी.

–पर्णी–स्त्री., वनस्पति० कर्णस्फोटा
(रापरि. ३.४१ पृ. ३३३)
तिळवण. तीन पुडाची काळे दाणे व अनेकरंगी पाने असलेली वनस्पती.
महाराष्ट्री (रापरि. ४.१३ पृ. ३३५)
मराठी, जलपिंपळी.
पृश्निपर्णी (रा. ४.११८ पृ. २४) पिठवण.

–पुष्पी–स्त्री., वनस्पति० अम्बष्ठा
(रा. ४.१७१ पृ. ११८)
जिला दळ असलेली वासाची पाने बळकट साल व अनेक रंगी फुले येतात ती वनस्पती.

–पृष्ठ–पु., भूमिशयसर्प० काकुलीमृगाख्यसर्पस्य भेदः
(चसू. २७.३७) (असंसू. ७.७६)
काकुली मृग या नावाचा साप.

–प्रपाक–पु., नानाविधप्रपाकः (सुनि. ९.७)
अनेक प्रकारचा पाक. काही ठिकाणी थोडा काही अधिक काही ठिकाणी मध्यम पिकलेला.

–फल–न., वनस्पति० शीर्णवृन्तम्
(ध. १.१७९ पृ. ४२) चिभडे.
कलिङ्गः (रा. ७.२७१ पृ. ४४) इंद्रजव.

–फला–स्त्री., वनस्पति० लिङ्गिनी
(रापरि. ३.१६ पृ. ३३०)
शिवलिंगी.
इन्द्रवारुणी (ध. १.२५० पृ. ५८) **"चित्राण्डिका"**
(सुउ. ३२.८)
कवंडळ, इंद्रावण.
गुडदुग्धिका (सुउ. ५८.६६)
इंद्रवारुणी, कवंडळ, इंद्रावण.
चिर्भटम् (रा. ७.२६२ पृ. ४२) चिभडे.
लहान चिभडे.
वार्ताकी (रा. ७.१२८ पृ. २६) डोरली.
कण्टकारी (रा. ४.१२१ पृ. २५) रिंगणी.
चित्रपला (असंउ. ६) एक वनस्पती.

–बीज–पु., वनस्पति० एरण्डः (रा. ८.४४७ पृ. ६८)
एरंड.

–भानु–पु., चित्राः सप्तविधा भानवः किरणा यस्य तथाविधः आदित्यः (सुचि. १५.६; असंशा. ३.२८)
सूर्य, अग्नि, शंकर.
चित्रकः, वनस्पति० (ध. २.८० पृ. ८६) चित्रक.

–भेषजा–स्त्री., वनस्पति० काकोदुम्बरिका
(ध. ५.८८ पृ. १८७)
काळा उंबर; खरोती.

–मण्डल–पु., मण्डलिसर्प० (सुक. ४.३४ (२)
धामण.

–मूल–न., चित्रकमूलम् (र. ४.६८)
चित्रकाचे मूळ.

–योधिन्–पु., वनस्पति० अर्जुनः
(ध. ५.११४ पृ. १९३)
अर्जुनसादडा.

–लता–स्त्री., वनस्पति० मञ्जिष्ठा (रा. ६.१६ पृ. १०)
मंजिष्ठ.

–वर्णा–स्त्री., सविषपिपीलिका० तन्नामकसविषपिपीलिकाभेदः । तद्दंशे श्वयथुरग्निस्पर्शवद्दाहशोफौ भवतः (सुक. ८.३४)
या नावाची विषारी मुंगी. ती डसली तर सूज, जळाल्याप्रमाणे आग व सूज येते.

• **–वल्लिक**–पु., वनस्पति० कलिङ्गः
(रा. ७.२७१ पृ. ४४) इंद्रजव.

–वल्ली–स्त्री., वनस्पति० मृगाक्षी (रा. ७.२५७ पृ. ४२)
लहान चिभडे.
इन्द्रवारुणी (रा. ३.३७५ पृ. ५८) कवंडळ, इंद्रावण.

–शिरस्–पु., कीट०, मुखसन्दंशविशर्धितमूत्रपुरीषविषः (सुक. ३.५) अत्र संदंशशब्देन ऊर्ध्वा-

धरदंतकृतसंदंशः कर्कटादिकीटानां पुरः पदकृत-संदंशो वा ग्राह्यः। तथैव विशर्धितशब्देन शर्धो दुर्गंधयुतोऽधोवातसंज्ञको ग्राह्यः

एक किडा. याचे दातात तसेच मळ मूत्र व अधोवात यात विष असते.

–शीर्ष–पु., **वायव्यः कीट०, चित्रशिराः** (असंड. ४३) वातप्रकृतीचा एक किडा.

–शीर्षक–पु., **चित्रशीर्षः, कीट०, गुणाः– वायव्यो वातकोपनोऽसौ वातरोगान् करोति** (सुक ८.६) किडा. वातप्रकृतीचा वातप्रकोपक व वातरोग करणारा.

चित्रक–पु.. **मण्डलिसर्प०** (सुक. ४.३४ (२) धामण.

वनस्पति० क्षुप० अस्य मूलमुपयुज्यते। सिकतामेहे उपयुक्तम् (सुचि. ११.९) **अधोभागदोषहरम्** (सुसू. ३९.४०) **क्षारनिष्कासनार्थमुपयुक्तेषु द्रव्येष्वेकः** (सुसू.११.११) **पक्वशोथस्य विदारणं करोति** (सुसू. ३७.१०) **शाकं त्वस्य कफं नाशयति** (चसू. २७.१०६) **महाकषायवर्गे दीपनीयगणे, तृप्तिघ्नगणे, अर्शोऽघ्नगणे, शूलप्रशमनगणे, लेखनीयगणे, भेदनीयगणे चैकं द्रव्यम्** (चसू. ४.९–१७) **दीपनीययवाग्वां शूलघ्नयवाग्वां चोपयुज्यते** (चसू. २,१८) **गुणाः– चित्रकस्तु द्विधा शुक्लारुणभेदेन। सितासितारुणभेदेन त्रिधेति केचित्। रक्त एव प्रशस्तः। पीतसितासितैः पुष्पैः चित्रको यथास्वं ज्ञेयः। पीतात्सितश्च सितादसितः यथोत्तरं गुणवान् भवेत्। तद्वत् स युक्तविधिना त्वग्दोषिणां मेहिनां तथैव उदररोगिणामपि रसायनं भवेत्। विशेषतः श्वित्रिणां कृष्णो हितकरः। श्वेतपुष्पचित्रको ग्रहण्यर्शोविकारघ्नोऽतीसारनाशनो वयसः स्थापनो मेध्यो नर्नेत मेधाग्निवर्धनो जाठराग्निप्रदीपनः तेजोवर्णकरश्चैव कफघ्न च पीतचित्रकः ॥ नावनीतके** (अ. ह. कोप) **चित्रकोऽग्निसमः पाके कटुकः, कफशोफजित्, वातोदरार्शोग्रहणीक्षयपाण्डुविनाशनः ॥** (ध. २–८१. पृ. ८६)

हिं.—लालचित्रक, चित्र, लालचित्र.

म.—लालचित्रक.

बं.—लालचिट, रक्तोचित्र.

त.—शिवप्पु चित्रमूलं, चितुरमोल, कोडिमूलि; चित्रक. याचे मूळ योजतात. याची भाजी कफनाशक. क्षाराकरिता उपयोगी. दीपनीय तृप्तिघ्न मूळव्याधनाशक शूलनाशक लेखनीय भेदनीय-गणांमध्ये या गुणांच्या दृष्टीने याची पेज देतात. लघ्वीतून रेव जाते त्यात उपयुक्त; खालच्या भागातील दोष नाशक व पिकलेली सूज फोडणारा. प्रकार चार १ पिवळा २ पांढरा ३ काळा ४ लाल फुलावरून ओळखावा. पुढचा पुढचा गुणवान; त्वग्विकार, प्रमेह, उदरावर सर्वधातुपरिपोषक. कोडावर काळा; ग्रहणी, मूळव्याध अतिसारनाशक. तारुण्य राखणारा व बुद्धिवर्धक पांढरा; पाचकाग्निवर्धक तेज वर्ण व बुद्धिवर्धक पिवळा; कफनाशक शिवाय सर्व चित्रक पचल्यानंतर तिखट. क्षय पांडुनाशक.

–घृत्–न; **चित्रकमूलसिद्धात्क्षीरात्कृतं घृतम्। क्षीरं घटे चित्रककल्कलिप्ते घटे स्थितं क्षीरं साधु विमृश्य, तज्जं घृतं चित्रकमूलगर्भं उपयुज्यते। इदं शोथहरम् ॥** (चचि. १२.५८.)

चित्रकमुळाने सिद्ध तूप. चित्रकमुळाची चटणी भांड्याला लावून त्यात दूध विरजावे. दही झाल्यावर घुसळून लोणी काढून त्याच्या एक चतुर्थांश चित्रकमुळाची चटणी व चौपट ताक घालून सिद्ध करावे. हे सूज नाहीशी करणाऱ्या औषधात श्रेष्ठ.

उदररोगहरं चित्रकसिद्धं घृतम् (चचि. १३.११६) चित्रकघृत उदररोगनाशक.

चित्राङ्ग–न,, **खनिज० हिङ्गुलम्** (रा. १३.४७ पृ. २१५) हिंगूळ.

हरितालम् (रा. १३.५८ पृ. २१६) हरताळ.

पु., **वनस्पति० चित्रकः** (रा. ६.१२५; पृ. ८६) चित्रक.

चित्रकभेदः रक्तचित्रकः (रा. ६.१२७; पृ, ८६) लाल चित्रक.

(चित्राङ्गी) स्त्री., **वनस्पति० मञ्जिष्ठा** (रा. ६.१६. पृ. १०) मंजिष्ठा.

चित्रायस–न., **खनिजधातु० तीक्ष्णलोहम्** (रा. १३.३०; पृ. २११) पोलाद.

चित्रोत्थान–वि., **नानाविधोद्गमः यथा वायोर्विषमक्रियत्वात् वातविद्रधेरुद्गमो नानाविधः** (सुनि. ९.७) अनेक प्रकारचा उगम–उत्पत्ति. वायूच्या विषम क्रियांमुळे वातविद्रधीची उत्पत्ति अनेक प्रकारची असते.

–मूल–न., **चित्रकस्य मूलम् । दीपनीयपाचनीयगुदशोथार्शःशूलहराणां श्रेष्ठम्** (चसू. २५.४०)
चित्रकमूळ. अग्निदीपन, अन्नपाचन, गुदाची सूज, मूळव्याध व शूलनाशकद्रव्यात श्रेष्ठ.

–यूष–पु. **सिद्धयूष०**, (का. खिल० ४.३९).
चित्रकाने तयार केलेले कढण.

चित्रकादिघृत–न., **चित्रकत्रिकटुसैंधव–हिङ्गु-पत्री-चव्य-अजमोदा–दाडिम–पिप्पलीमूल-जीरकद्वय–हपुषा-धान्यकैः समैः दध्यारनालबदरमूलकस्वरसैः सिद्धं घृतं वातगुल्मे देयं; तत्त्वग्निमान्द्याऽऽटोपशूलादीन् हन्ति** (सु. उ. ४२.२५).
चित्रक, त्रिकटु (सुंठ, मिरी, पिंपळी), सैंधव, बाफळी, चवक, अजमोदा, डाळिंब, पिंपळमूळ, दोन्ही जिरीं, शेरणी, धणे समभाग; दही, कांजी, बोरे व मुळा यांचा रस यांनी सिद्ध केलेले तूप.

चित्रला–स्त्री., **वनस्पति० गोरक्षी**
(रापरि. ५.३० पृ. ३४२)
सर्पासारखी रंगीत लांब चांगल्या दांड्याची पांच पानांची खूप वास असलेली वेल.

चित्रा-स्त्री., **वनस्पति० आखुकर्णी**
(रापरि. ३.२१ पृ. ३३१)
उंदीरकानी.

–क्षुप–पु., **द्रोणपुष्पी** (रापरि. ५.४८ पृ. ३४४)
द्रोणपुष्पी.

–फलतैल–न., **दन्तीफलतैलम् । वातोदरिण आस्थापने अनुवासने च उपयुज्यते** (सुचि. १४.५)
दातीच्या फळाचे तेल. वातोदरावर मळ काढणाऱ्या व तेलाच्या बस्तीस योजतात.

चिन्तक–पु., **चिन्ताबहुलः** (चसू. १३.५२)
चिंताकुल, सतत चिंता करणारा.

चिन्ता–स्त्री., **मनोविकार०** (चनि. ७.४) **आध्यानं, व्यग्रता, वैक्लव्यम्** (चनि. ८.४)
मनाचा विकार. मन व्यग्र असते, शून्य दृष्टीने असतो. सदा व्याकुळ असतो.
विचारः (अहसू. १४.२२; सुशा. १.१३)
चिंतन. विचार.
कफोपशमनी मेदोऽनिलश्लेष्मनाशनी
(अहसू. ७.६३) (अहसू. १३.११)
चिन्तावातकफमेदनाशक.

–मणि–पु., **सिद्धयोग० द्विभागगन्धकेन पारदं कोरण्टनिम्बूरसेन चिञ्चात्वक्काथेन चैकैकं दिनं विमर्दयेत्। गोलकं च कृत्वा लवणयन्त्रे पुटं दद्यात् । उद्धृत्य पारदचतुर्थांशे गन्धके तत्परिपाचयेत् । ततश्च गन्धकसमभागं वत्सनाभं प्रक्षिप्य चित्रकक्वाथे पाचयेत् । मात्रा–वल्लः, अनुपानं–मधुयुक्तमेरण्डतैलम्। परिहार्यम्–तैलं शीतं च । फलं–तूनीप्रतितूनीगुल्माध्मानविबन्धशूलानां विनाशः**
(र. १८.११४–११७)
एक सिद्ध औषध. पारा एक भाग व दुप्पट गंधक यांचा कोरांटा, निंबूरस, चिंचेची साल यांच्या काढ्यात एकेक दिवस खलावा. गोळा लवणयंत्रात भाजावा, पुन्हा एक चतुर्थांश गंधकात पचन करावा नंतर गंधकाच्या समभाग बचनाग घालून चित्रक काढ्यात शिजवावा. **प्रमाण**–एक वाल. अनुपान, मध-एरंडेल. **अपथ्य**–थंड वस्तु व तेल. **गुण**–तूनी प्रतूनी वात, गुल्म, पोटफुगी, मलावरोध, शूलनाशक.
सिद्धयोग० सर्वांगसुन्दररसः, अभ्रकगन्धकपारदाः पृथक् पृथक् तोलैकैकं गृहीत्वा अर्धतोलकं वत्सनाभमर्धतोलकं च तिन्तिणीफलं समादाय सर्वं मसृणत्वोदयं यावच्छनैर्मर्दयेत् । ततश्च षडङ्गुलायतदीर्घे गर्ते नागवल्लीदलैः पूरिते सूतकल्कं स्थापयेत् कूटयेच्च । स्वाङ्गशीतलं तं वत्सनाभतिन्तिणीफलाभ्यां, मिश्रयित्वा खल्वे विमर्दयेत् । मात्रा–गुञ्जैका । दधिभक्तं भोजनम् । शृङ्गबेराद्यनुपानेन त्रिदोषजा विषमज्वरा अग्निमान्द्यं ग्रहण्यतिसाराश्च नश्यन्ति (र. १२.६४.७३)
एक सिद्धयोग. सर्वांगसुंदररस. गंधक, पारा, अभ्रक तोळा तोळा. गंधक पारा खलून नंतर अभ्रक व बचनाग आणि चिंचेचा गर ½ ½ तोळा घालून चिक्कण होईपर्यंत खलावे. नंतर सहा अंगुळे विस्ताराची खळगी करून तीत विड्याची पाने आंथरून हा पारदाचा तयार गोळा घालून वर पुन्हा पाने झाकून योग्य अग्नि देऊन आपोआप थंड झाल्यावर विड्याच्या पानांसह खलावे; पुन्हा ½ ½ तोळा बचनाग चिंच घालून खलून ठेवावे. एक गुंज द्यावे. **अनुपान**-आलें. **गुण**–त्रिदोषज विषमज्वर, अग्निमांद्य, ग्रहणी, व अतिसार नाशक.

चिन्त्य–वि., **कर्तव्यतया अकर्तव्यतया वा यन्मनसा चिन्त्यते तत् मनोविषयः** (चशा. १–२०, न.) **इन्द्रियनिरपेक्षं मनो यद्गृह्णाति तच्चिन्त्यम् । यदि वा इन्द्रियगृहीतमेवार्थं यत् पुनरिन्द्रियनिरपेक्षं मनो गृह्णाति तच्चिन्त्यम्** (चसू. ८–१६)

चिंतन करण्यासारखे. कर्तव्य अकर्तव्य कोणते हे ठरविण्याकरिता जे चिंतणे ते. मनाचा विषय. पाच ज्ञानेंद्रियांव्यतिरिक्त मन जो विषय ग्रहण करते ते चिंत्य. तो विषय कदाचित् पूर्वी इंद्रियांनीच ग्रहण केलेला असेल. आता मात्र मनाने इंद्रियांव्यतिरिक्त घेतलेला आहे तो.

चिन्मय–वि., **चैतन्यरूपम्; अतिसूक्ष्मम्** (र. १.५५)
ज्ञानमय. अतिसूक्ष्म.

चिपिट–वि., **चिपिटाकारम्** (र. ४.१२) चपटके.
पु., **कीट० शकृन्मूत्रविषः** (सुक. ३,५) एक किडा. ज्याचे मूत्र व मळ विषारी आहे.
कफजकृमि० दर्भपुष्पमहापुष्पादीनां षण्णामेकतमः (सुउ. ५४.१२) एक कफज कृमि.

(चिपिटा)–स्त्री., **निष्पावी** (रापरि. ७.१०० पृ. ३७६)
आबई.
गुण्डासिनी (रापरि. ८.६६ पृ. ३६३)
मुळांचा गुच्छ असलेली जाड चापट गवतीपानांची पाण्यांत होणारी वनस्पती. लघु गोंडाळ.

चिपिटिका–स्त्री., **चर्मचे(वे)ली । विशुष्यमाणत्वात्त्वचश्चर्मचे(वे)लीसंभवः । व्रणे शुष्का सूक्ष्मा श्वेता या उच्चटति त्वक्, सा चर्मचेली कथ्यते** (सुसू. २३.१९)
खपली. व्रणावर वाळलेली सूक्ष्म पांढरी वर उचलून आलेली त्वचा.

चिप्प–न., **नखमांसस्थः । प्रपाकी क्षुद्ररोग० लक्षणम्–नखमांसमधिष्ठाय पित्तं वातश्च दाहपाकौ वेदनां च कुरुतः** (सुनि. १३.२१) **अङ्गुलिवेष्टकम्** (सुनि. १३.२१. ड.)
नखाच्या मांसात वात व पित्त, दाह, वेदना, पाक करतात. नखुरडे, वेढे, सल्ले, अंगठी. (रोग)

चिप्य–न., **क्षुद्ररोग० चिप्पम्** (सुचि. २०.९)
पहा 'चिप्प'.
(पु.) **पुरीषजकृमि०** (सुउ. ५४.८)
मळातला कृमि.

चिबुक–न., **शारीर० हन्वग्रभागः, षट्पञ्चाशत् प्रत्यङ्गेष्वेकम्** (चशा, ७.११) **प्रमाणतस्तच्चतुरङ्गुलम्** (चवि. ८.११७) **ओष्ठाधोमांसास्थिपिण्डिका । तद् व्यङ्गुलप्रमाणम्** (सूसु. ३५.१२)
हनुवटीचा पुढचा भाग. छप्पन्न प्रत्यंगातील एक. **प्रमाण**–चार अंगुले. ओठांच्या खालील मांस व हाड यांची पिंडी. दोन अंगुल प्रमाण.

चिमचिमा–स्त्री., **सर्षपलिप्तवद् दुःखानुभवः** (अहृसू. १०.५)
मोहरीची चटणी त्वचेवर लावल्यानंतर होणारी दुःखसंवेदना; चुणचुण.

चिमिचिम–न., **वेदना० चिमचिमा** (असंसू. ८.२६)
पहा 'चिमचिमा'.

चिमिचिमायन–न., **परिव० वेदना०** (चसू. १८.७ अहृसू. ७.२१)
पहा 'चिमचिमा'.

चिर–अव्यय० **चिरकालम्** (असंसू. २०.२०) दीर्घकाल.
–कारिता–स्त्री., **दीर्घकालानुबन्धित्वम्** (अहृसू. १२.५४)
कार्य इ. दीर्घकाल चालू रहाणे.
–कारित्व–न., **कार्यादौ विश्रब्धत्वं चिरेण कार्यनिर्वर्तकत्वम्** (असंसू. २०.२०)
दीर्घकालाने कार्य होणे.
–ग्राहिन्–वि., **चिरेण बहुतिथकालापगमेनापि वैरादिग्रहणशीलः** (सुशा. ४.७२)
दीर्घकाल वैर इ. मनात ठेवणारा.
–जीविका–स्त्री., **वनस्पति० शाल्मली** (ध. ५.१२७ पृ. १९५) सावरी.
–जीविन्–पु., **वनस्पति० जीवकः** (ध. १.१२३ पृ. ३०)
जीवन चालवणारी वनस्पती; असाणा.
–जीवी–स्त्री., **वनस्पति० शाल्मली** (ध. ५.१२७ पृ. १९५) सावरी.
–तिक्त–पु., **वनस्पति० किराततिक्तः** (र. १६.६७)
काडेचिराईत.
–निमेष–वि., **रोगलक्षण० चिरं निमेषः अक्षिनिमीलनं यस्य सः** (चशा. ८-२१)
ज्याचे डोळे मिटण्याला वेळ लागतो.
–पत्रक–पु., **वनस्पति० सर्जकः** (ध. ५.१२३ पृ. १९४.) राळ.
–पाकिन्– पु., **वनस्पति० कपित्थः** (ध. २.१०२ पृ. ९०.) कवठ.
–पाली–पु., **कुरुक्षेत्राद्दाक्षिणात्यदेशः** (काखिल. २५.१३) **रावणसेनापतेस्त्रिशिरोनामकस्य नाम्ना पूर्वं त्रिशिरःपल्लीति नामासीत्, तस्या एव समयवशेन त्रिचनापल्लीति नाम्ना प्रसिद्धिरभूत्** (का. उपोद्घाते)
त्रिचनापल्ली. रावण सेनापति त्रिशिर याच्या नांवावरून त्रिशिर असे नाव होते. नंतर त्रिचनापल्ली झाले.

-पुष्प-वनस्पति० बकुलः (रा. १०-२६३ पृ. २०२)
बकुळ.

-बिल्व-पु., वनस्पति० **करञ्जः महाकषायवर्गे भेदनीयगणे लेखनीयगणे च एकं द्रव्यम्** (चसू. ४.९)
करंज. भेदन लेखन गणातील. एक द्रव्य.

-बिल्वक-पु., वनस्पति० **पूतिकरञ्जः** (ध. ५.१०७ पृ. १९१)
घाणेराकरंज.

-बिल्वाङ्कुर-पु., वनस्पति० करञ्जवृक्षस्याङ्कुरः दीपनः कफवातघ्नः सरश्च (असंसू. ७-१४६)
करंजाचे अंकुर. अग्निदीपक, कफवातघ्न व सारक.

-सिद्ध-वि., **अतिकालसिद्धम्** (सुसू. ४६.४७७)
फार शिळे.

चिरटी-स्त्री., प्रतुदपक्षि० (चसू. २७.५२)
भक्ष्य टोचून खाणारा पक्षी.

चिरायुस्-पु., तालः (रा. ९.९३ पृ. १८२) ताड.

चिरिण्टी-स्त्री., वनस्पति० **शंखपुष्पी** (रा. ३.१७१; पृ. १५७) शंखपुष्पी.

चिरिपाली-पु., **कुरुक्षेत्राद्दाक्षिणात्यदेशः** (काखिल. २५.१३) पहा 'चिरपाली'.

चिरिबिल्व-पु., वनस्पति० **पूतिकरञ्जः** (अहसू. ६.९८)
घाणेरा करंज.

चिरिटी-स्त्री., प्रतुदपक्षि० (असंसू. ७:७४)
भक्ष्य टोचून खाणारा पक्षी.

चिरोत्थ-वि., **चिरेण उत्था उत्थितिर्यस्य, बहुकालभवम्** (सुउ. २१.५०)
फार काळाने झालेला, जुना.

चिरोत्थित-वि., **दीर्घकालोत्पन्नम्, चिरकारीत्यर्थः** (सुचि. ५.१४)
उत्पन्न होऊन दीर्घ काळ झालेला, जुना.

चिरोत्सृष्ट-वि., **बहुकालं यावत्परित्यक्तम्** (सु.चि २५.४)
ज्याला सोडून-टाकून फार काळ झाला आहे असा.

(**चिरोत्सृष्टा**) वि., **प्रभूतकालत्यक्ता** (सुनि. १२.७)
जिला सोडून-टाकून फार काळ झाला आहे अशी.

चिर्भट-न., वनस्पति० **त्रपुस० गोरक्षकर्कटी प्रवाहिकायां बहुस्नेहेन भोजयेत्** (चचि. १९.३२) **डङ्गरं मालवेषु प्रसिद्धम्; अतिप्रसिद्धं जालन्धरादिपु** (अहसू. ६.८७) **फलशाक० वर्चोभेदे हितकरम्** (चसू. २७.११२) गुणाः—**बालचिर्भटं पित्तहरं शीतं च** (असंसू. ७.१३५) **मधुरं रूक्षं पित्तकफापहम्** (ध. १.१८०; पृ. ४३) **बाल्ये चिर्भिटा तिक्ता किञ्चिदम्ला पाके गौल्योपेता दीपनी च शुष्का रूक्षा श्लेष्मवातघ्नी जाड्यघ्नी रोचनी** (रा. ७.२६४; पृ. ४३)
चिभडे. गोरखकाकडी; आवरक्तात पुष्कळ तेल घालून खावी. डांगर माळव्यात प्रसिद्ध; जालंधरात फार प्रसिद्ध. फळभाजी, मळ बांधणारी. बालचिभडे पित्तहर व थंड, गोड, कडु, आंबट, रूक्ष, जड. पित्तकफहर, अग्निदीपक. **सुकलेले**-रूक्ष रोचक जडपणा व कफवातनाशक.

चिर्भिट-न., वनस्पति० **चिर्भटम्** (असंनि. १.१५)
चिभडे, चिभूड.

(**चिर्भिटा**)-स्त्री., वनस्पति० **चिर्भटम्** (रा. ७.२६२ पृ. ४३)
चिभडे, चिभूड.

चिर्भिटिका-स्त्री., वनस्पति० **चिर्भटम्** (रा. ७.२६२ पृ. ४३) चिभडे.

चिलिच्चिम-पु., मत्स्य० **अयं मत्स्येष्वहिततमः** (चसू. २५.३०)
चिलिचिमं पयसा सह नाभ्यवहरेत् (चसू. २६.८४)
शकली, लोहिताक्षः, सर्वतो लोहितराजिः प्रायो भूमौ चरति (सुसू. २०.८) **कर्दमशैवालादौ** (**अगोचरे**) **यतो विचरति अतस्त्रिदोषकरो भवति** (असंसू. ७.१०२)
मासा. सर्व माशात अहितकर. दुधाबरोबर खाऊ नये. तो खवले असलेला तांबड्या डोळ्यांचा तांबड्या रेषांचा बहुधा जमिनीवर असतो. चिखलातले शेवाळ खाऊन ज्या अर्थी तो जगतो त्या अर्थी तो त्रिदोषकारक.

चिल्ल-पु., प्रसहप्राणि० (ध. परि. १४)
हल्ला करणारा प्राणी.

चिल्लक-पु., वनस्पति० **लोध्रः** (रा. ६.२३८) रोध्र.

(**चिल्लिका**)-स्त्री., वनस्पति० चिल्ली (रापरि. ७.६६)
क्षेत्रवास्तुकम् चील (भाजी).

चिलट-पु., भूमिशयप्राणि० **चियारः** (चसू. २७.३८)
बिलेशयप्राणि० (असंसू. ७.७६) बिळातला प्राणी.

चिल्लि-पु., प्रसहपक्षि० **चिण्हः, चिल्लः, शोषिणे हितः** (सुसू. ४६.७४) आक्रमक पक्षी. क्षयात मांस हितकर.

-मुख-न., स्वस्तिकयन्त्र० **अस्थिविदष्टशल्योद्धरणोपयोगि** (सुसू. ७.१०)

हाडात रुतलेले शल्य काढणारे स्वस्तिक यंत्र.

चिल्ली–स्त्री., वनस्पति० शाक० क्षेत्रवास्तूकः
(चसू. ४६.३३५)
गौडवास्तूकः (चसू. २७.९८) यवशाकम्, यवशाकान्तरम् (सुसू. ४६.२६१) रक्तवास्तूकम्
(सुचि. ६.८)
श्वेतचिल्ली शुनकचिली इति प्रकार०
(रापरि. ७.६६)
चील, चीलचा प्रकार.

चिह्न–न., चिह्न्यते लक्ष्यते अनेनेति चिह्नम्; रूपं, लक्षणम्। "तत्र लिङ्गमाकृतिर्लक्षणं चिह्नं संस्थानं व्यञ्जनं रूपमित्यनर्थान्तरम्" (चनि. १.९)
रूप, लक्षण, चिन्ह याचे आणखी पर्याय वर आहेत.

चीडा–स्त्री., वनस्पति० श्रीवेष्टकः
(रा. १२.१९२ पृ. १२१) धूप, ऊद.

चीन–पु., देश० तत्रस्था लोकविशेषाः चीना एव
(चवि. १.१७)
चीन, तेथे रहाणारे चिनी.
धान्य० शालिभेदः (चनि. ४.५) कङ्गुतुल्यव्रीहिधान्य० शीत–स्निग्धादिषष्टिकाल्पान्तरगुणः (चसू. २७–१४) षष्टिकभेदः (ड. सुसू. ४६.८)
तांदुळाचा प्रकार. कांगेसारखे.
थंड स्निग्ध इत्यादी साठे तांदुळापेक्षा थोडे कमी गुण.
बन्ध० बहुभिश्चीनांशुकैः कृतो व्रणबन्ध० स चाऽपाङ्गयोर्विधेयः (१८.१७; असंसू. ३८.४२)
रेशमी पट्ट्याने केलेला व्रणावरचा बंध. डोळ्याच्या बाहेरच्या कोपऱ्यात झालेल्या व्रणावर उपयुक्त.

–कर्पूर–पु., कर्पूर० गुणाः–चीनकः कटुस्तिक्तोष्ण ईषच्छीतः कफापहः कण्ठदोषहरो मेध्यः पाचनः कृमिनाशनः (रा. १२.६३ पृ. १०१)
कापूर. कडु, तिखट, उष्ण, थोडा थंड, पाचक, कफनाशक, धारणाशक्तिवर्धक, घशातील दोषहर, कृमिनाशक.

–ज–न., खनिजधातु० तीक्ष्णलोहम्
(रा. १३.३० पृ. २११) पोलाद.

–पट्ट–न., व्रणबन्धनद्रव्येष्वेकम्। चीनदेश एवोत्पद्यते, तद्देशजनास्तु चीनयुगपट्टमिति वदन्ति। स च पत्रोर्णस्यैव भेदः (सुसू. १८.१६)
व्रण बांधण्याच्या द्रव्यांपैकी. हा चीनमध्येच होतो. ते चीनयुगपट्ट म्हणतात. तो लोकरीचाच प्रकार.

–पिष्ट–न., खनिजधातु० सीसकम्
(ध. ६.२१; पृ. २०९) शिसे.

–पिष्टक–न., खनिजधातु० सीसकम्
(ध. ६,२१; पृ. २०९) शिसे.

चीनक–पु., निर्यास० चीनकर्पूरः
(रा. १२.६३; पृ० १०१)
कापूर, चिनातला कापूर.
वनस्पति० प्रियङ्गुः (ध. ६.९; पृ. २२५) गव्हला.

चीनाक–न., वनस्पति० वल्लीफलम्। 'वीणकम्'
(अहसू. ६.८७)
एक वनस्पती.

चीनाकर्कटी–स्त्री., वनस्पति० कर्कटीफल० त्रपुस० गुणाः–रुच्या, शिशिरा, पित्तनाशनी, मधुरा, तृप्तिदा, हृद्या, दाहशोषापहारिणी
(रा. ७.२६०; पृ. ४२)
चिकण काकडी. चवदार, थंड, पित्तनाशक, गोड, तृप्तिदायक, हृदयाला हितकर, दाह, शोषनाशक. वातगुल्मात द्यावी. अग्निमांद्य, गुडगुड, शूळ इ० नाशक.

चीर–न., वल्कलम् (र. २९.९४)
वल्कल, झाडाची साल.

–पत्री–स्त्री., वनस्पति० चिल्ली
(रापरि. ७.६६ पृ. ३५३) चील.

–पर्ण–पु., वनस्पति० सर्जकः
(रा. ९.२०४ पृ. १९४) राळ.

–राज्य–न., जनपद० कुरुक्षेत्राद्–दक्षिणदेश० सोऽयमद्यत्वे म्हैसूरराज्येऽन्तर्भवति
(कां. सं. उपोद्घाते) (काखिल. २५.१३)
म्हैसूर राज्यात अंतर्भूत असलेले पूर्वीचे राज्य.

–वृक्ष–पु., वनस्पति० बिल्वान्तरः
(रा. ८.३० पृ. ३५९)
एक वनस्पती. बेलाचा प्रकार.

चीरक–पु., जनपद० कुरुक्षेत्रात्पूर्वदेश०
(काखिल. २५.९)
कुरुक्षेत्राच्या पूर्वेकडील देश.

चीरल्लि–पु., पक्षि० 'चील' 'चिल्ल' इति वा लोके
(सुउ. ३५.६) चील.

चीरिपत्र–पु., वनस्पति० कारवल्ली
(रा. ७.२७८ पृ. ४५) कारले.

चीर्ण–वि., पारदसंस्कार०, ग्रस्तं कृतचारणं वा
(र. ३०. १०६)
पाऱ्यात अभ्रक सुवर्ण जारणाकरिता घातलेला पारा. चारलेला पारा.

चुक्र–न., वनस्पति० गुणाः–अम्लपत्रं, लघूष्णं, वातगुल्मनुत्, रुचिकृत्, दीपनं, पथ्यम्, ईषत् पित्तकरं च (रा. ७.६४; पृ. ३५२)
हिं.—चुका.
म.—चुका.
बं.—चुका.
चुका. पान आंबट. हा हलका, उष्ण, अग्निदीपक, रुचकर, पथ्यकर, वातगुल्मनाशक, थोडे पित्त वाढवितो
आसुत० अम्लं, शुक्तम्
(ध. ६.२४६ पृ. २५० अहसू. १७.३)
आंबवलेले, शिरका.

–(**चुक्रा**)–स्त्री., वनस्पति० चिञ्चा
(ध. ५.३३ पृ. १७४) चिंच.

–**फल**–न., वनस्पति० वृक्षाम्लम्
(रा. ६.१४४ पृ. ८९) अमसूल.

–**वास्तूक**–न., वनस्पति० चुक्रम्
(रा. ७.६४ पृ. ३५२) चुका.

चुक्राम्ल–न., चिञ्चासारः (रा. ११.४१; पृ. १७५)
चिंचेचे सार, पन्हे.
वनस्पति० वृक्षाम्लम् (रा. ६.१४३ पृ. ८९)
अमसूल.

चुक्राह्वा–स्त्री., वनस्पति० क्षुद्राम्लिका
(रा. ५.४३ पृ. १७५)
आंबुटी, लोणी, आंबोती.

चुक्रिका–स्त्री., वनस्पति० क्षुद्राम्लिका
(रा. ५.४३ पृ. १७५) आंबुटी, आंबोती, लोणी.
चिञ्चा (ध. ५.३३ पृ. १७४) चिंच.
चुक्रम् (र. १०.८३) चुका.
आसुत० (रा. १५.२९२ पृ. २५०)
आंबलेले, शिरका.

चुक्रीका–स्त्री., वनस्पति० चाङ्गेरीशाक०
(चचि. २४.१५१) चुका.

चुचुक–पु., वनस्पति०, शाक० फञ्जादिशाकवर्गोक्तमेकं शाकम् (रापरि. ७.९४: पृ. ३५५) एक भाजी.

चुचुन्दरी–स्त्री., -प्राणि० दीर्घतुण्डनखी सुगंधिमूषिका; चिंचुद्री इति लोके। मधुरा स्निग्धा शुक्रवर्धनी व्यवायिनी च (ध. ६.४३२ पृ. २७४)
लांब तोंडाची व लांब नखाची सुगंधी उंदराची जात. हिचे मांस गोड स्निग्ध शुक्रवर्धक.

चुञ्चु–स्त्री., वनस्पति० चञ्चुः (रापरि. ४.१८ पृ. ३३६)
एक वनस्पती. एरंड, कुरडू.

–**पर्णिका**–स्त्री., नाडीचभेदः, शाक० फञ्जीचिल्ल्यादिगणे (चसू. २७.१००) एक वनस्पती.

चुञ्चु–स्त्री., पत्रशाक० नाडिकाकारपत्रः 'चुंचु' इति लोके । तद्गुणाः—पाके लघुर्जन्तुघ्नः पिच्छिलः व्रणिनां हितः, कषायमधुरः, ग्राही, त्रिदोषहरश्च (सुसू. ४६.२५१) पिच्छाबस्त्युपयुक्तं द्रव्यम् (सुउ. ४०.११३) कषायमधुरशाकवर्गे एकं द्रव्यम्
(सुसू. ४६.२४९)
चुंचु. पालेभाजी, पोइ, पुंइ. गुण—तुरट गोड पचनानंतर लघु बुळबुळीत मळ घट्ट करणारी व्रणाला हितकर त्रिदोषहर पिच्छाबस्तीला उपयुक्त. तुरट गोड भाज्यांच्या वर्गातील एक द्रव्य.

चुण्टी–स्त्री., अबद्धकूपः 'भुआ' नाम नद्याः समीपे तत्कालकृता लघुकूपिका; गिरिपल्वलम्–पल्वलम् अखात इति (सुसू. ४५.४ ड.)
न बांधलेला आड, नदीच्या पात्रात, काठावर ताबडतोब केलेला झरा.

चुमचुमायन–न., वेदना० चुमुचुमायनम्
(ड सुसू. ४२.१०)
चिमचिम. पहा 'चुमुचुमायन'

चुमुचुमायन–न., वेदना० सर्षपकल्कावलिप्तानामिवाङ्गानां वेदना (सुनि. १.२५)
चिमचिम. मोहरीची चटणी; त्वचेवर लावल्याने होणाऱ्या वेदनेसारखी वेदना.

चुम्बक–न., खनिजद्रव्य० कान्तलोह प्रकारः
(ध. ६.२९ पृ. २११)
कान्तलोहस्य पञ्चप्रकारेष्वेकम्। कान्तलोहं पञ्चविधं स्मृतम्–भ्रामकं, चुम्बकं, कर्षकं, द्रावकं, रोमकान्तं च (र. ५.८९)
चुंबक लोह. लोहचुंबक; कांत लोहाच्या प्रकारांपैकी एक; प्रकार वर आहेत.
पु., ग्रन्थैकदेशग्राही पल्लवग्राही विद्वान्। कृपणः
(र. ६.८)
ग्रंथातील एकाद्या भागाचे किंवा वरवर अध्ययन केलेले, कृपण.

चुम्भल–न., वस्त्रचुम्बलं, पट्टमयः कोमलपिण्डः
(असंशा. ४.३८)
चुंभळ. चुंबळ, कापडाची चुंभळ.

चुरु–पु., कफजक्रिमि० (चसू. १९.४ (९)
कफज क्रमि.

चुलुक–न., कवलः (र. १२.३७) चूळ, गुळणी.

चुलुकिन्–पु., वारिशयप्राणि०, मत्स्यभेदः, सागरवराहः (चसू. २७.४०); प्राणि०, शिशुमारः (चचि. २८.१२८)
एक मासा, गादा, गड्यांक मासा.

चुल्लका–स्त्री., लोहे जातो रोग०, केषाञ्चिदोषधिद्रव्याणां कल्केन लोहे सञ्जाता तारत्वहेमत्वरूपा पतङ्गी कतिचिद्दिनानि स्थित्वा नश्यन्ती चुल्लकेति व्यपदिश्यते (र. ८.५१)
धातूवर कल्करूप औषधींनी लेप केल्यावर रुप्याचा सोन्याचा जो रंग निर्माण होतो व काही दिवस राहून नाहीसा होतो त्याला म्हणतात. या पांढऱ्या व सोनेरी रंगाला पतंगी म्हणतात. नाहीशी होणारी पतंगी.

चुल्लिका–स्त्री., वनस्पति० शाक०, लोणिका (र. १०.८३) घोळ (भाजी).

चुल्लुकी–स्त्री., मत्स्य०, चुलुकी, अस्या वसा मत्स्यवसानामग्र्या (चसू. २५.३८)
एक मासा, याची चरबी माशांच्या चरबीत उत्तम.

चूचुक–न., शारीर०, स्तनाग्रभागः (सुचि. १७.४७; असंशा. ७.१३)
स्तनाचा टोकाचा भाग, बोंडी.

–आकृति–वि., चूचुकाकारम् स्त्रीकुचाग्रसमाकारम् (अहसू. २५.२६)
स्त्रीच्या स्तनाच्या बोंडीच्या आकारासारखा.

चूचू–पु., वनस्पति० नाडीकाकारपत्रः चुञ्चू शाकवर्गे श्रेष्ठः (डसुसू. ४६.३३५) एक श्रेष्ठ भाजी.

चूञ्चू–पु., वनस्पति० नाडिकाकारपत्रः चुञ्चू शाकवर्गे श्रेष्ठः (सुसू. ४६.३३५) एक श्रेष्ठ भाजी.

चूडा–स्त्री., शिखा (कासू. २१) शेंडी.

–करण–न., चौलम्, बालस्य प्रथमकेशकर्तनम् । षोडशसंस्कारेष्वष्टमः संस्कारः (कासू. २१)
तृतीये वर्षे चौलम् (आश्व. गृह्यसूत्रम् १। १७। १)
सांवत्सरिकस्य चूडाकरणम् (पारस्कर गृह्यसूत्रम् २। १। १)
चौल संस्कार; सोळा संस्कारांपैकी आठवा. जावळ काढणे. मुलाचे केस प्रथम कापणे. तिसऱ्या वर्षी. एकमत–पहिल्या वर्षी.

–करणीय–वि., अध्याय० चूडाकरणं नाम चौलमधिकृत्य कृतोऽध्यायः (कासू. २१) अध्यायाचे नांव.

–मणि–पु., वनस्पति० काकमाची० (ध. ४.२९ पृ. १४०) कावळी.

चूडाम्ल–न., वनस्पति० वृक्षाम्लम् (रा. ६.१४४ पृ. ८९) अमसूल.

चूडाला–स्त्री., वनस्पति० सुस्था (रा. ६.६१ पृ. १५) नागरमोथा.

चूत–पु., वनस्पति० आम्रः (ध. ५,१ पृ. १६९) आंबा. आम्रवृक्ष०, स च वसन्ते पुष्पितो भवति (सुसू. ६.२७) "अपुष्पफलवानाम्रः पुष्पितश्चूत उच्यते। पुष्पैः फलैश्च संयुक्तः सहकारः स उच्यते" (ध. ५.१ पृ. १६९)
आंबा. वसंत ऋतूत मोहोर येतो. ज्याला फुले व फळे येत नाहीत तो आम्र. फुलेच येतात तो च्यूत व ज्याला फुले व फळे येतात तो सहकार.

चूतास्थि–न., आम्रफलास्थि (र. १६.११०)
आंब्याची कोय, बी, अठळी.

चूरु–न., पुरीषज–कृमि०, सप्तानाम् अजववियवादीनामन्यतमः (सुउ. ५४.८) मळातील सात कृमींपैकी.

चूर्ण–पु., न., सुपिष्टं वस्त्रगालितं शुष्कं द्रव्यम् (चचि. १.४७; सुसू. ३७,११)
दळलेले, कुटलेले वस्त्रगाळ सुके द्रव्य, चूर्ण, बारीक वाटलेले ओले द्रव्य.
कल्क० (असंक. ८) सुधा, चव्यताम्बूलपत्रसहितद्रव्येष्वेकम् (सुचि. २४.२१; र. १२.३८)
क्षार०, ताम्बूले समुपयुक्तानि क्षारापराभिधानानि चूर्णानि—अर्जुनवृक्षजमर्कोह्वयं, कुटजं, करञ्जजं, जलजं, मौक्तिकं, शैलाह्वयं, स्फाटिक्यं, शुक्त्यादिजं च (ध. ३ परि. २०)
चुना. विड्याकरिता उपयुक्त एक द्रव्य. चुन्याचे ८ प्रकार. १) अर्जुनवृक्षापासून २) रुईपासून ३) कुड्यापासून ४) करंजापासून ५) मोत्यांपासून ६) दगडापासून ७) स्फटिकापासून व ८) शिंपीपासून केलेला.
कङ्कोलकम् (ध. ३.३७ पृ. १०२) कंकोळ.

–पारद–न., खनिज० हिङ्गूलम् (ध. ६.४० पृ. २१४) हिंगूळ.

–प्रकुञ्च–पु., चूर्णस्य मुष्टिः । कराङ्गुलिचतुष्कमूलावधिमितं चूर्णम् (सुसू. ४३.३)
मूठभर. (प्रमाण)

–प्रयोग–पु., चूर्णस्य नानाकर्मसु योजना ग्रहण्यामविकारेषु व्रणावर्त्मञ्जनादिषु च (काखिल. ३.३६) असृक्स्थापनाय चूर्णस्य उपयोजनम् (असंसू. ३६.१०) असृक्स्रावणाय चूर्णानि (असंसू.

३६.१०); अञ्जनार्थम् (असंसू. ३२.९); प्रतिसारणार्थम् (असंसू. ३१.१३) नस्यार्थम् (असंसू. २९.५)

चूर्णाचा उपयोग. ग्रहणी, आमविकार, व्रणावर, अंजन, नाकात नस्य, रक्तस्राव, त्वचेवर चोळणे इत्यादीत योजतात.

—बस्ति—पु., आस्थापनबस्ति० स शूलादिविकारेषूपयुक्तः (काखिल. १८.४८)

काढ्याचा (चूर्ण घालून) बस्ति. शूल इत्यादी विकारात उपयुक्त.

—वज्र—न., वैक्रान्तम् (रा. १३.५० पृ. २१५)

वैक्रांत, तोरमल्ली.

—शोधन—न., व्रणशोधनकल्प० कासीसादिकम् (सुचि. १.६२ ड)

व्रण शुद्ध होण्याकरिता.

चूर्णक—पु., षष्टिकशालिभेदः (सुसू. ४६.८)

साठे साळीचा प्रकार.

चूर्णः, सुधा (चइ, १०.१९) चुना.

अरिष्टलक्षण० निरतिशयं रुग्णस्य दन्तेषु श्वेतक्षारसदृशः सुधासदृशो वा मलः सञ्चितो दृश्यते (चइं. १.२१)

एक मरणसूचक चिन्ह. रोग्याच्या दातांवर पांढऱ्या क्षारासारखा किंवा चुन्यासारखा मळ साचलेला दिसतो.

चूर्णाञ्जन—न., योग० चूर्णस्वरूपमञ्जनम् । चूर्णाञ्जनद्रव्याणि समुद्रफेनः, सैन्धवं, शङ्खो, मुद्गः, शुक्लमरिचम् एतेषां चूर्णैरञ्जिते नेत्रे कण्डूरक्लिन्नवर्त्मानि च विनश्यन्ति (सुउ. १२.५१) तस्य प्रमाणं—शलाकाद्वयं लेखनचूर्णस्य, तिस्रो रोपणस्य, चतस्रः प्रसादनस्य इति (सुउ. १८.६० ८५—९३)

चूर्णस्वरूपाचे अंजन. सुरमा. समुद्रफेस, सैंधव, शंख, रानमूग, पांढरी मिरी इ० चे चूर्ण. या अंजनाने खाज, ओलावा, गळ ही नाहीशी होतात. दोष खरडून काढण्यास दोन सळ्या, व्रण भरण्याकरिता तीन व रक्तप्रसादनाकरिता चार सळया औषधी चूर्ण उपयोगात आणावे.

चूर्णायस्कृति—स्त्री., योग० चूर्णयुक्ता अयस्कृतिः (चचि. १३.७३)

लोखंडाचा कल्प; चूर्णस्वरूपाचा योग.

चूर्णित—वि., बहुधा खण्डीकृतम् (सुसू. १८.३०)

पुष्कळ तुकडे केलेले, चूर्ण केलेले.

न., काण्डभग्नस्य प्रकारः, क्षुण्णमस्थि तच्च शब्दस्पर्शाभ्यामवगन्तव्यम्; चूर्णितं भग्नम् (सुनि. १५.१०)

हाड फुटल्याचा (भंगल्याचा) प्रकार. हाडाचे चूर्ण होणे.

वि., व्रणभेदः अस्थिसमाश्रितो व्रणः (अहृसू. २९,६८)

व्रणाचा प्रकार. हाडातला व्रण.

चूलिका—स्त्री., लवण० चुल्लिकालवणं नवसागरः (र. ३०.८) नवसागर.

—पटु—न., लवण० नवसागरः (र.१२.७६)

नवसागर.

—लवण—न., लवण० नवसागरः (र. ४.६७ र. १०.६९ रा. १४.१; र. ३. १४२)

नवसागर.

चूलिनी—स्त्री., वनस्पति० शाल्मली (ध. ५.१२७ पृ. १९५)

सावर, सावरी.

चूषण—न., कर्षणम् चूषणं पानम्, लक्षणया पानार्थं मुखेन पेयद्रव्याकर्षणमपि चूषणपदवाच्यमिति अवधेयम् (अहृसू. २५.२६)

तोंडाने ओढणे, चोखणे.

आचूषणयन्त्रं शृङ्गादि (अहृसू. २८.३५)

तुंबडी, शिंग, हे लावून रक्त काढतात.

चेतकी—स्त्री., वनस्पति० हरीतकी (ध. १.२०५ पृ. ४९)

हिरडा.

चेतन—न., ज्ञानवत् चेतति संजानीते इति चेतनः (चसू. १.४७) ज्ञानवान्.

(चेतना)—स्त्री., चैतन्यम् (असंशा. २.१६)

ज्ञान, बुद्धि.

ज्ञानकारणम् आत्मा (चशा. ६.४)

ज्ञानकारण आत्मा.

—च्युति—स्त्री., लक्षण० चित्तनाशः (सुउ. ३९.३७)

चित्तनाश.

—धातु—पु., भूतात्मा (चशा. ४.८) आत्मा (चसू. २५.९; सुशा. ३.१८) केवलश्चेतनः पुरुषः पुरि शरीरे शेते इति व्युत्पत्त्या य आत्मा पुरुषशब्देनोच्यते सः (चशा. १.१६; २.३२) ज्ञानाधिकरण आत्मा (चसू. ११.१३) जीवात्मा. आत्मा. पुर म्हणजे शरीर त्यात रहाणारा म्हणून पुरुषशब्दाने आत्मा समजतात. ज्ञानाचे अधिकरण आत्मा.

–निबन्ध–न., **वैशेष्यचेतनाधातोर्मर्मसु विशेषेण निबद्धत्वम्** (चसि. ९.३)
मर्माशी आत्म्याचा संबंध अधिक निगडित आहे.

–वत्–पु., **चेतना ज्ञानं तद्वान्, चेतनायुक्त आत्मा पुरुषो वा** (सुशा. १.९; चशा. ४.८)
ज्ञानवान्, आत्मा, पुरुष.
वि., **सेन्द्रियं (द्रव्यम्)** (चसू. २६.१०)
सेंद्रिय द्रव्य, अजड द्रव्य, सचेतन द्रव्य.

–स्थान–न., **संवेदनास्थानम् । हृदयम् । संवित्-स्थानम्** (सुशा. ४.३१)
संवेदनांचे स्थान, हृदय.

चेतनाधिष्ठान–वि., **चेतनाया अधिष्ठानं चेतना अधितिष्ठति अस्मिन् इति चेतनाधिष्ठानम्, हृदय-मित्यर्थः** (चशा. ७.८)
चेतनेचे ज्ञानाचे अधिष्ठान हृदय.

चेतनाधिष्ठानभूत–वि., **चेतनस्य आत्मनः अधिष्ठानभूतं शरीरम्** (चशा. ६.४)
चेतनाचे आत्म्याचे अधिष्ठानभूत असे (शरीर)

चेतनानुवृत्ति–स्त्री., **चैतन्यसंतानः चेतनायाः प्रवा-हसातत्यमित्यर्थः** (चसू. ३०.२२)
क्षणभंगुर शरिरात चेतनेच्या प्रवाहाचे सातत्य.

चेतनिका–स्त्री., **वनस्पति० हरीतकी** (रा. ११.३०६)
हिरडा.

चेतनीया–स्त्री., **वनस्पति० ऋद्धिः** (रा. ५.१८७ पृ. ३४)
ऋद्धि नावाची वनस्पती.

चेतयितृ–पु., **चेतनः, साक्षी, पुरुषः । चेतनपुरुषसंसर्गा-दचेतनमयव्यक्तं चेतनावदिव 'अचेतनं चेतनावदिव लिङ्गम्, इति सांख्यकोशोऽनुसन्धेयो भवतीति पुरुषश्चेतयिता** (सुशा. १.८)
चेतन. साक्षी, पुरुष. चेतन पुरुषाच्या संसर्गाने अचेतन प्रकृति चेतनाप्रमाणे होते, म्हणून पुरुष हा चेतयिता.

चेतस्–न., **मनः** (चसू. ८.४ असंनि. २०.४२) मन.

–समवायिन्–वि., **मनःसंबंधि** (चसू. ११.३८) मनासंबंधी.

(चेतो–) विकार–पु., **उन्मादादिमानसिकविकारः** (सुचि. ४०.४६)
मनाचे विकार, मानसिक विकार, उन्माद इत्यादी.

चेतिका–स्त्री., **वनस्पति० जाती** (ध. ५. १३७ पृ. १९८) जाई.

चेल–न., **वस्त्रम्** (चशा. ८.२४) वस्त्र, कपडा, कापड.

चेष्टा–स्त्री., **क्रिया** (चशा. ६.७)
व्यापारः (चसू. ८.४)
कायपरिस्पन्दः (ड. सुसू. २.३)
चलनात्मकं कर्म, वायवीयो भावः (सुशा. १.९)
कायवाङ्मनोव्यापारः (अहसू. ११.१)
प्रसारणाकुञ्चनविनमनोन्नमनतिर्यग्गमनानि पञ्च चेष्टाः । अन्ये तु गतिप्रसारणोत्क्षेपणनिमेषोन्मेषैः पञ्चभिः प्रकारैः पञ्चधा । प्राकृतव्यानस्य कर्म (सुनि. १.१८)
चेष्टा, क्रिया, हालचाल, व्यापार. शरिरातील स्पंदन गति. चलनात्मक कर्म. वातजातीचा भाव. शरीर व मन यांचा व्यापार. प्रसरण, आकुंचन, लवणे, वर ताठ होणे, तिरके होणे या पाच हालचाली. **अन्यमत**– गति, पसरणे, वर फेकणे, झाकणे, उघडणे या पाच क्रिया. या अविकृत व्यान वायूच्या क्रिया.

–निवृत्ति–स्त्री., **क्रियात्यागः** (अहसू. २८.८)
क्रियांचा त्याग.

–प्रचार–पु., **शयनपरिवर्तनादिगतिः** (सुसू. १९.६)
आकुञ्चनप्रसरणादिका क्रिया (सुचि. ३.७०)
झोपणे. या कुशीवरुन त्या कुशीवर वळणे इ० आकुंचन प्रसरणादि क्रिया.

–प्रणाश–पु., **लक्षण० चेष्टानां प्रणाशः** (चसू. १७.५९)
चेष्टांचा नाश, क्रियानाश. हालचाल बंद.

चेष्टाहारव्यपाश्रय–वि., **चेष्टाहारगोचरम् । चेष्टाहार-विषयम्** (चसू. ६.३)
चेष्टा व आहार विषयक.

चेष्टित–न., **कार्यम्** (सुचि. ३८.१६)
कार्य, कर्म.

चेष्टोपघात–पु., **चेष्टाहानिः** (सुशा. ६.२६)
चेष्टानाश. हालचाल बंद होणे.

चैतन्य–न., **चेतना, ज्ञानम्** (चसू. १.५६) ज्ञान.

चैत्य–न., **रचितमायतनं चित्यस्य इदम् इति चैत्यम् वैदिकबौद्धजैनादीनाम्** (चइ. १२.२८)
वैदिक बौद्ध जैन यांचे धार्मिक बांधलेले स्थान. देऊळ.
पु., न., **ग्रामदेवताश्रयो महातरुः** (चचि. २३,१५९ चसू. ८.१९)
गावाची देवता ज्या झाडावर वास करिते तो मोठा वृक्ष
देवालयः, वेदिः यज्ञस्थानम् (चक. १.९)
देवालय, वेदी, यज्ञस्थान.

बौद्धालयः (सुशा. १०.३ चनि. ७.१४) (अहृसू. २.३३)
बौद्धांचे धार्मिक स्थान.
श्मशानवृक्षः (सुचि. २४.९२) स्मशानातील वृक्ष.
चिता (असंसू. ३.४५) चिता.

–द्रुम–पु., वनस्पति० **पिप्पलः** (ध. ५.८० पृ. १८५) पिंपळ.

चैत्ररथ–न., उद्याननाम; **गन्धर्वराजस्य चित्ररथस्येदं वनम्** (चसू. २६.६)
उद्यान. गंधर्वांचा राजा चित्ररथाचे वन.

चैलवेणिका–स्त्री., **वस्त्रपट्ट०** (अहृसू. २२.२९)
वस्त्राचा पट्टा.

चैलिक–न., **कर्पटम्** (१८.४३) कपटा, चिटोरे, चिंधी.

चोक्ष–वि., **निर्मलम्** (असंउ. ४) निर्मळ, स्वच्छ.

चोच–न., वनस्पति० **त्वक्** (ध. २.५०; पृ. ७९ सुचि. १७.१५; असंसू. १६.३७) (अहृसू. १५. ४३; र. २१.१९०-९७)
दालचिनी, ताडफळ, केळे, नारळ, लवंग.
त्वग्भेदो, वनवासिका त्वक् । सुगन्धद्रव्य० (सुसू; ३८.२४) एक सुगंधी द्रव्य.
स्थूला त्वक् यां शाल्मकमित्याचक्षते (सुक. ६.३)
एक जाड साल. हिला शाल्मक असे म्हणतात.
नारिकेलफलम् (अहृसू. ८.४५; ३.३१) नारळ.
पनसफलम् (अहृसू. ३.३१) फणस.

चोर–पु., **कुरुक्षेत्राद्दक्षिणदेश०, 'चोरः, चोलः' इत्येक एव । पद्मपुराणे चोलस्य द्रविडदेशे उल्लेखोऽस्ति । म्हैसुरस्य दक्षिणतः कावेरीसरित्तीरवर्ती "तंजोर" इति साम्प्रतिकप्रदेशविशेषविख्यातः** (काखिल०, २५.१३)
तंजावर. कारोमण्डलप्रदेशाचा एक भाग.

–पुष्प–न., वनस्पति०, **यवानीपुष्पम्; ग्रन्थिपर्णः** (र. १६.६८) ओव्याचे फूल. चोरओवा.

चोरक–पु., वनस्पति०, **चोरपुष्पिका, शिरोरुजायां प्रदेहे उपयुज्यते** (चसू. ३.२४) **संज्ञास्थापनगणे एकं द्रव्यम्** (चसू. ४.१८) **गन्धद्रव्यमेतत्** (सुसू. ३८.२४; चक. १.२३) **विषघ्नं द्रव्यम्** (सुक. ५.८४) **महापैशाचिकघृते एकं द्रव्यम्** (चचि. ९.४५) **गुणाः—शिशिरस्तिक्त उग्रगन्धो, विषघ्नो, रक्तदोषघ्नः कुष्ठकण्डूव्रणकृमिसमीरजित्** (ध. ३.७१; पृ. १११) **उष्णो, वातकफापहो नासामुखरुजाजीर्णकृमिदोषविनाशनः** (रा. १२.१२९; पृ. ११०)
सुगंधी उग्र वासाची वनस्पती. संज्ञा आणणारे एक द्रव्य. महापैशाचिक तुपातील एक द्रव्य. **गुण**–थंड, कडु, विषघ्न, वातकफनाशक, रक्तदोषनाशक, कुष्ठ, कंडू, व्रण, कृमिनाशक, नाक तोंड यातील विकार व अजीर्णनाशक, डोकेदुखीवर लेपाकरिता.

–पत्र–पु., वनस्पति० **लाक्षावृक्षः** (सुसू. ३८.४८)
एक वनस्पती. लाखेचे झाड.

चोल–पु., देश० द्र० 'चोर' (काखिल २५.१३)
देशाचे नाव.

चोष–पु., **चूष्यमाणस्येव वेदना०** (सुउ. ४३.७)
आकृष्यमाणस्येव दाहप्रकारः (सुचि. ३७.६७)
चोखल्याप्रमाणे वेदना. ओढल्याप्रमाणे दाह.
पिपासा (सुसू. २२.११.१७.५) तहान.

–कुञ्ची–स्त्री., वनस्पति० **एला** (रा. ६.६९ पृ. ७८)
वेलची, वेलदोडा.

चोषण–न., क्रिया०, **विपरीतरतजन्यदाहोपशमनार्थं पुरुषेण आदौ लिङ्गं वस्त्रादिना निबध्य चूषणीयम्** (र, २५.७०)
उपचार, विकृत संभोगाने लिंगाची आग झाली तर पुरुषाने प्रथम वस्त्राने लिंग झाकून चोखावे.

चौक्ष–वि., **शुचि, शुद्धम्** (चचि. ९.२१)
शुद्ध, शुचि.

चौक्षाचार–वि., **चौक्षः शुचिः आचारो यस्य सः**
ज्याचा शुद्ध (शुचि) आचार आहे तो.

चौण्ट्य–वि., **अबद्धकूपश्चुण्टी, तस्योदकं तत्र भवं वा चौण्ट्यम् । चौण्ट्यं चौण्डं वा । तत्तु प्रावृषि पिबेत्** (सुसू. ४५.८)
चौण्ट्यजलं–चुण्टीभवं पानीयं तत्तु अग्निकरं, रूक्षं मधुरं, कफकृन्न च । 'शिलाकीर्णे स्वयं श्वभ्रे नीलाञ्जनसमोदकम् । लतावितानसंच्छन्नं चौण्ट्यमित्यभिधीयते' (सुसू. ४५.३४)
न बांधलेल्या आडाचे पाणी. ते पावसाळ्यात प्यावे; खडकातील खड्ड्यातले भोवताली वेलीच्या मंडपाने झाकलेले काळ्या सुरम्यासारखे पाणी चौण्ट्य होय. ते अग्नि वाढविणारे रूक्ष गोड कफ न करणारे. असते.

चौण्ड–वि., **चौण्ट्यजलं; पर्वतादौ पाषाणनिम्नस्थितमुदकं त्रिदोषहरम्** (असंसू. ६.१२)
पर्वत इत्यादी ठिकाणी दगडांच्या खाली असलेले पाणी. ते त्रिदोषहर.

चौण्ड्य–वि., चौण्ड्यम् (असंसू. ६.१२)
खडकातील खड्ड्यातले दगडाच्या खाली असलेले पाणी.

चौरक–पु., वनस्पति० **चोरकः**
(रा. १२.१२८ पृ. ११०) चोरओवा.

चौहार–(पु.) वनस्पति० **यवानीविशेषः, यवानिका जन्तुनाशन इत्यपरपर्यायः । तद्गुणाः–कटुस्तिक्तोष्णो वातश्लेष्मघ्नः श्रेष्ठो, दीपनो, दन्तरोगगुल्मोदरशूलाऽर्शआध्मानकृमिच्छर्दिघ्नो विशेषात्कृमिनाशनः;**
(ध. २.९३; रा. ६.१४२)
एक ओवा. किरमाणी ओवा. यवानिका, जन्तुनाशन हे पर्याय. **गुण**–कडु, तिखट, उष्ण, श्रेष्ठ, अग्निदीपक, वातकफनाशक, दंतरोग, गुल्म, उदरशूल, मूळव्याध, पोटफुगी, कृमि, ओकारीनाशक; विशेषतः कृमिनाशक.

च्यवन–पु., ऋषि०, **योगापहरणचिन्तनार्थं हिमवतः पार्श्वे समेतेषु महर्षिष्वेकः । च्यवनप्राशनामकरसायनस्य प्रथममुपयोगं कृत्वा स सुवृद्धोऽपि पुनर्युवाऽभूत्** (चचि. १.७२)
हिमालयाच्या उतरणीवर एकत्र आलेल्या महर्षीतील एक. अतिवृद्ध असूनही च्यवनप्राशाचा प्रथम उपयोग करून पुन्हा तरुण झालेला.

न., (**पार्श्वतः**) **स्खलनं संधीनाम्** (चइ. ३.४)
निखळणे, सांधा निखळणे.

स्रावः । शीघ्रत्वेनावस्रंसनम् (सुसू. १५.५ (१)
गळणे, गळ लागणे, स्राव होणे.

–**प्राश**–पु., **रसायनयोग०, तस्य पाठः–बिल्वोऽग्निमन्थः श्योनाकः काश्मर्यः पाटलिर्बला चतस्रः पर्ण्यः, पिप्पल्यः, श्वदंष्ट्रा, बृहतीद्वयं, शृङ्गी, तामलकी, द्राक्षा, जीवन्ती, पुष्करागुर्वभयाऽमृता ऋद्धिर्जीवकर्षभकौ, शटी, मुस्तं, पुनर्नवा, मेदा, एला, चंदनमुत्पलं, विदारी, वृषमूलं, काकोली, काकनासिकेत्येतेषां पलोन्मितान्भागान्ग्राहयेत् । चतुःशतभागान् आमलकस्य ग्राहयेत् । तदैकध्यं जलद्रोणे विपाचयेत् । एतान्यौषधानि गतरसानि ज्ञात्वा तं रसं गृहीत्वाऽऽमलकं निष्कुलं कृत्वा तैलसर्पिषोः पलद्वादशके भृष्ट्वा, मत्स्यण्डिकाया अर्धतुलां दत्वा लेहं साधयेत् । सिद्धशीते लेहे षट्पलं मधुनः प्रदापयेत् । तुगाक्षीर्याश्चतुष्पलं, पिप्पल्या द्विपलं, त्वगेलापत्रकेशराणां प्रत्येकमेकं पलं निदध्यात् । च्यवनप्राशः रसायनः कासश्वासहरः क्षीणक्षतानां वृद्धानां बालानामङ्गवर्धनः, स्वरक्षयमुरोरोगं हृद्रोगं वातशोणितं, पिपासां, मूत्रशुक्रस्थान्दोषानपकर्षति । अस्य सेवनेन मेधां स्मृतिं कान्तिमनामयत्वम् आयुःप्रकर्षं इन्द्रियबलं, स्त्रीषु प्रहर्षम्, अग्निवृद्धिं, वर्णप्रसादं, वातानुलोम्यं, जरानाशं नवयौवनं च प्राप्नुवन्ति**
(चचि. १.६२–७४)

च्यवनप्राश–सर्व धातुपरिपोषण व्यवस्थित करणारा योग. **पाठ**–दशमुळे, पिंपळी, गोखरू, रिंगणी, डोरली, काकडशिंगी, भुईआवळी, द्राक्ष, जीवंती, पुष्कर, अगरू, हिरडा, गुळवेल, ऋद्धी, जीवक, ऋषभक, कचोरा, नागरमोथा, पुनर्नवा, मेदा, वेलदोडा, चंदन, निळेकमळ, भुईकोहळा, अडुळसामूळ, कावळी, काकतुंडी ही चार चार तोळे, दशमुळे प्रत्येकी ही चार तोळे, आवळे चारशे तोळे ४०९६ तोळे पाण्यात शिजवावी. चांगली शिजली की आवळे निराळे व काढा गाळून निराळा करावा. आवळ्यातील आठळ्या काढून त्यांची चटणी करून तेलतूप अठ्ठेचाळीस तोळे घेऊन त्यात परतावे; खडीसाखर २०० तोळे घालून त्याचा पाक करावा, त्यात २४ तोळे मध, १६ तोळे वंशलोचन, ८ तोळे पिंपळी दालचिनी, वेलदोडे, तमालपत्र, केशर, ही प्रत्येक चार चार तोळे घालावी. **गुण**–मुलांना बाळसे येते, अग्नि वाढतो, रंग सुधारतो, धारणाशक्ति, स्मरण, कांति, आयुष्य, इंद्रियांचे बळ, संभोगसामर्थ्य, ही वाढतात. म्हातारपण जाऊन नवे तारुण्य येते, उरःक्षताची क्षीणता, खोकला, श्वास, स्वरक्षीणता, उरःस्थान व हृदय यांचे रोग, वातरक्त, तहान, मूत्र व शुक्रस्थ दोष नाहीसे होतात.

च्यावन–वि., **विस्रावणः** (चसू. २६.४३ (३)
स्राव करणारा.

(**परिव०**) **च्युतिः पातनम्**
(काखिल. १०.२३; सुनि. ८.३)
पडणे, स्थानभ्रष्ट होणे, खाली येणे.

–**मन्त्र**–पु., **गर्भपातनमन्त्रः** (सुचि. १५.५)
गर्भ पडावा म्हणून म्हणावयाचा मंत्र.

च्युत–वि., **स्खलितं स्थानादधोगतम्** (सुशा. ३.४ सुसू. ४५.११२) **लम्बितं, विश्लिष्टं, सन्धिमुक्तप्रकारः**
(सुनि. १५.१२)

ढळलेले, स्वस्थानापासून खाली गेलेले, लांबलेले, सुटे झालेले, सांधे ढळल्याचा एक प्रकार.

च्युतांस–वि., **च्युतौ स्थानाद् भ्रष्टाविवांसौ यस्य सः** (चइं. १२.४)

ज्याचे खांदे निखळले आहेत तो.

छ

छगण–न., **गवादिपशूनामार्द्रो मलः** (र. ३.४१)
गाय इत्यादी पशूंचा ओला मळ–शेण.

छगल–पु., **प्राणि० छागः अजः इति यावत्** (र. २०. ५५); **ग्राम्यपशुष्वेकः पशुः । तद्गुणाः–नातिशीतो गुरुः स्निग्धो मन्दपित्तकफोऽनभिष्यन्दी पीनसनाशनश्च** (सुसू. ४६.८७)
शेळी, बकरी, गांवातील पशूंपैकी. **गुण**–थोडे थंड, जड, स्निग्ध, थोडे पित्त व कफ करणारे, स्राव अधिक न करणारे, खोकलानाशक.

छगलान्त्रिका–स्त्री., **वनस्पति० बस्तान्त्रिः** (ध. १.१ पृ. ६८)
वरधारा नावाची वनस्पती.

छगलान्त्री–स्त्री., **वनस्पति० वृद्धदारकभेदः क्षुपभेदः, श्यामादिगणे निर्दिष्टा** (सुसू. ३८.२९) **तस्याः पत्राणि शाकत्वेनोपयुज्यंते । चुञ्चवादिशाकवर्गे निर्दिष्टा** (सुसू. ४६.२४९) **अस्याः मूलं ग्राह्यम् । विरेचनद्रव्येषु निर्दिष्टा** (सुसू. ३९.४)
वृद्धदारूचा प्रकार. पाने भाजीकरिता. चुंचु इ० भाजीच्या वर्गांपैकी. मूळ– रेचकवर्गात.

छगलाम्बु–न., **छागमूत्रम्, अजामूत्रम्** (सुउ. ५२.२२)
बकरीचे मूत.

छत्र–पु., **वनस्पति० भूतृणम्** (ध. ४.४७०; रा. ८.४२ पृ. १४३.३६०)
रोहिसगवत.
न., **आतपत्रम्** (असंउ. ४२) छत्री, पंखा.

(छत्रा)–स्त्री., **वनस्पति० शतपुष्पा** (रा. ४.२ अहसू. २९.३१ पृ. ६९)
बडीशेप.
मिश्रेया वनस्पति०
(रा. ४.६ पृ. ६९ असंसू. ३८.२३ चचि. ९.४६)
बाळंतशेप. बडीशेपीचा प्रकार.
द्रोणपुष्पीभेदः वनस्पति० (सुसू. १९.२९)
द्रोणपुष्पीचा प्रकार.

धान्यकम्, वनस्पति० (असंउ. ९) धणे.
कोकिलाक्षः वनस्पति० (चचि. ८.१३९)
तालीमखाना.
महौषधि० सोमसमवीर्या महौषधिः । एकपत्रा महावीर्या भिन्नाञ्जनसमप्रभा । छत्रातिच्छत्रके विद्याद्रक्षोघ्ने कन्दसम्भवे ॥ तस्याः उत्पत्तिस्थानं काश्मीरस्थं दिव्यं क्षुद्रमानसं नाम सरः (सुचि. ३०.१४ ३२.३३)
सोमासारखी वीर्यवान महौषधि. एका पानाची कंद असलेली सुरमा धातु तोडला असता दिसणाऱ्या रंगासारखी, मोठी वीर्यवान्; काश्मीरकडे क्षुद्र मानससरोवर हे हिचे उत्पत्तिस्थान आहे.

–गुच्छ–पु., **वनस्पति० गुण्डः** (रापरि. ८.६० पृ. ३६२)
एक वनस्पती. त्रिकोणी लांब कांडे, तलवारीसारखी निळी पाने असलेली.

–जारि–स्त्री., **शाक० करीषपललादिजा बहवो जातयो ज्ञेयाः । इयं जातिः शीता, पीनसकर्त्री मधुरा गुर्वी च** (चसू. २७.१२३)
अळंबे. गोवऱ्या मांस इत्यादी पासून उत्पन्न झालेल्या अनेक जाती. ही जात थंड गोड जड व पडसे करणारी.

–धान्य–न., **वनस्पति० धान्यकम्** (ध. २.६३ पृ. ८२) धणे.

–धारण–न., **छत्रस्य धारणम् । तस्य गुणाः–वर्षानिलरजोघर्महिमादीनां निवारणम् । वर्ण्यं चक्षुष्यमौजस्यं शंकरं छत्रधारणम्** (चसू. ५.५०१; सुचि. २४.७६) **वर्ण्यं नेत्रहितं वातवर्षातपापहम्** (असंसू. १२.९४)
छत्री धारण करणे. **गुण**—पाऊस, वारा, धूळ, ऊन, बर्फ, इत्यादींचे निवारण करते. वर्ण व डोळे यांना हितकर. ओजवर्धक, सुखकर.

–पर्ण–पु., **वनस्पति० सप्तपर्णः** (ध. ३.८०; पृ. ११२) सातवीण.

–पुष्पक–पु., **वनस्पति० तिलकः** (ध. ५.१५८ पृ. २०२)
वसंतात छत्रीसारखी टिकाऊ फुले येणारी वनस्पती.

छत्रकी–स्त्री., **लक्षण० नैकवर्णा छत्रनिभा तारा दृष्टिर्वा** (असंउ. १७.२४०)
अनेक वर्णाची छत्रीसारखी दृष्टि किंवा तारा. (बान्

छत्राक–पु., वनस्पति० जालबर्बुरः गुणाः–शीतं गुरु मधुरं नातिवातलं पीनसकरं च (चसू. २७.१२४) (रापरि. ८.१४; पृ. ३५७)
लहान ड्हाळ्या पण मोठे काटे असलेली वनस्पती.
गुण—थंड, जड, मधुर, थोडे वातुळ व पीनस रोगकर.
न., शाक०, शिलीन्ध्रः, (र. ३०.९३)
हिं.—सांपकी छत्री, कुकरमुत्ता.
म.—आळंबे, अळंबी.

(छत्राकी)–स्त्री. वनस्पति० गन्धनाकुली (ध. ४.१०५ पृ. १५५) सर्पाक्षी.

छद–पु., न., वृक्षस्य पत्रं यथा निम्बच्छदम्
झाडाचे पान; जसे निंबाचे पान.

छदन–न., वृक्षस्य पत्रम् (सुनि. १७; असंचि. २.५१)
झाडाचे पान.
तमालपत्रम् (ध. २.५२ पृ. ८० सुउ. ५१.५०)
तमालपत्र.

छद्मा–स्त्री., वनस्पति० मञ्जिष्ठा (रा. ६.१७; पृ. १०)
मंजिष्ठ.

छद्मिका–स्त्री., वनस्पति० गुडूची (रा. ३.२; पृ. ८)
गुळवेल.

छद्मोपसिद्ध–वि., छद्मना व्याजविशेषेण सिद्धं (मांसं) जुगुप्सानिवारणार्थमस्य प्रयोजनं वर्तते (चचि. ८.१५७)
लपवून छपवून शिजवलेले (मांस) वीट किंवा किळस येऊ नये म्हणून असे द्यावे लागते.

छन्द–पु., अभिलाषः (सुसू. ४६.४१८) इच्छा.

छन्दानुवर्तिन्–वि., चित्तानुगुणकारी (अहसू. १३.७)
मनाप्रमाणे वागणारा.

छर्दन–पु., वनस्पति० निम्बः (रा. ९.४४; पृ. १३) निंब.
मदनः (ध. १.१६८ पृ. ३९) गेळफळ.
न., वमनम् (चसू. १.७९ सुउ. ४९.१६) (चइ. ९.७ चनि. ६.१४ सुउ. ४२.१०४) ओकारी.
–गण–पु., वमनगणः (अहसू. १५.१)
ओकारीच्या औषधांचा वर्ग.

छर्दासनिका–स्त्री., वनस्पति० कर्कटी (रा. ७.२५२ पृ. ४१) काकडी.

छर्दि–स्त्री., लक्षण० वान्तिः वमनम् (चचि. २०.५) आमाशयात् मुखमार्गेण दोषाणां बहिर्गमनम् । रोग० निरुक्तिः–दोषो वेगैराननं छादयन् अङ्गभङ्गैः अर्दयन् वक्त्राद्बहिर्निश्चरतीति छर्दिः (सुउ. ४९,६)
अन्तर्मार्गज एको रोगः (चसू. ११.४९)
संप्राप्तिः—वायुर्महास्रोतसि संप्रवृद्ध उत्क्लेश्य दोषांस्तत ऊर्ध्वमस्यन् । आमाशयोत्क्लेशकृतांश्च मर्म प्रपीडयंश्छर्दिमुदीरयेत् (चचि. २०.७) व्यानेन सह एकीभूत उदानो विरुद्धाहारसेवनाद् वृद्धान् दोषानुदीरयन् भृशमूर्ध्वमागच्छति (सुउ. ४९.७)
संख्या–वातजा–पित्तजा–कफजा–सन्निपातजा–द्विष्टार्थजेति पञ्चविधा । (चचि. २०.६ असंनि. ५. ३०) पूर्वरूपम्–प्रसेको हृदयोत्क्लेशो भक्तस्यानभिनन्दनम् । अशने द्वेषः (सुउ. ४९.८ चचि. २०.६) सामान्यरूपम्–उत्क्लेशाऽऽस्यलावण्यप्रसेकाऽरुचयश्च सर्वास्वपि छर्दिषु भवन्ति । वातजा–अस्यां वायुर्नाभिं पृष्ठं च रुजन् आहारमुत्क्षिपेत् । ततोऽल्पाल्पं विच्छिन्नं फेनिलं कषायं च वमति । तथा शब्दोद्गारयुतं कृष्णमच्छं कृच्छ्रेण वेगवच्च भवति । कासास्यशोषो हृत्पीडा मूर्धपीडा, स्वरपीडा क्लमश्च भवन्ति । पित्तजा–क्षारोदकनिभं धूम्रं हरितपीतकं सासृगम्लं कटूष्णं च वमति तृण्मूर्च्छा दाहतापाश्च भवन्ति । कफजा–स्निग्धं घनं श्वेतं श्लेष्मतन्तुगवाक्षितं मधुरं लवणं भूरिप्रसक्तं लोमहर्षणं च वमति । मुखश्वयथुमाधुर्यतन्द्राहृल्लासकासाश्च भवन्ति । सर्वजा–सर्वदोषलिङ्गा भवति । छर्दिर्वेगवती मूत्रशकृद्गन्धिः सचन्द्रिका । सास्रविट्पूयरुक्कासश्वासवत्यनुषङ्गिनी ॥ सा असाध्या (असंनि. ५) द्विष्टार्थयोगजा बीभत्सजा वा–द्विष्टाशुचिपूत्यमेध्यादिकाद् घृणाकरात् जाता छर्दिः अस्यां यथादोषलक्षणं जानीयात् । दौहृदजा–दौहृदविमाननाजाता, अन्ये च गर्भनिमित्तामाहुः । अस्या लक्षणानुसारेण तद्दोषजत्वं परिकल्पनीयम् । आमजा–विसूच्यादिजाता छर्दिः । लक्षणानुसारेणाऽस्यास्तत्तद्दोषजत्वं परिकल्पयेत् । सात्म्यप्रकोपजा अकस्मात् सात्म्यत्यागाज्जाता छर्दिः । कृमिजा–कृमिजन्या छर्दिः (सुउ. ४९.१२); तस्या लक्षणानि–शूलवेपथुहृल्लासाः कृमिहृद्रोगलक्षणानि च भवन्ति (असंनि. ५) कृमिहृद्रोगलक्षणानि–श्यावनेत्रता, तमःप्रवेशो, हृल्लासः, शोषः, कण्डूः, कफस्रुतिः, प्रततं हृदयं क्रकचेन दार्यत इव । बीभत्सजा, दौहृदजा, आमजा, सात्म्यप्रकोपजा, कृमिजा इति छर्दिभेदाः

कैश्चित्कृताः। परम् अनेकप्रकारापि एकैव पञ्चमी छर्दिरिति सुश्रुतः, पञ्चस्वपि छर्दिषु यथास्वलक्षणैर्दोषं विजानीयात्। असाध्या–क्षीणस्योपद्रवयुक्ताऽसृक्पूययुक्ता, सचन्द्रिका प्रसक्ता च। सामान्यचिकित्सा–सर्वाश्छर्दयो यत आमाशयोत्क्लेशभवाः सन्ति तस्मात्तास्वनशनरूपलङ्घनमेवादौ हितकरं भवति। लङ्घनं बलिनो हितम् (सुउ. ४९.१२–१५) चिकित्सा–छर्द्यां योगाः (सुउ. ४९.२७–३५) बीभत्सजां छर्दिं हृद्यतमैर्द्रव्यैः शमयेत्। दौहृदीं छर्दिं काङ्क्षितैः फलैर्जयेत्। लङ्घनैः वामनैश्च आमजां छर्दिं जयेत्। हृद्रोगवत्क्रिमिजछर्द्यां चिकित्सां कुर्यात् (सुउ. ४९.२५–२६) आहारादिपथ्यम्–वमनादिशोधन–पेयादिक्रमानंतरं लघु परिशुष्कं सात्म्यमन्नं देयम् (सुउ. ४९.१७); संदर्भाः–(चसू. ११.); (चचि. २०); (चचि. ८.६२); (चनि. १.२७); (चसू. १६.७); (चशा. ४.१६); (सुउ. ४९); (सुशा. ३.१५); (असंशा. ११.); (असंनि. ५); (कासू. २५). ओकारी, वांती. आमाशयातील दोषांचे तोंडावाटे बाहेर जाणे. अंतर्मार्गातला रोग. दोष वेगाने तोंड झाकून आंग मोडून वेदना होऊन तोंडातून बाहेर जातो म्हणून त्याला छर्दि (ओकारी) म्हणतात. **संप्राप्ति**–महास्रोतसात वायु प्रकुपित होऊन दोषांना उचंबळवून आमाशयाची गति वर करून मर्मात वेदना करीत वर फेकतो. तोंडातून बाहेर टाकतो. **व्यान व उदान विकृती. पूर्वरूप**–तोंडाला पाणी, छातीत उचंबळणे, जेवणाचा तिटकारा. **सामान्यरूप**–रुचि नसणे व तोंडाला खारटपणा. **प्रकार ५** वात पित्त कफ, सन्निपातज, व किळसवाणा पदार्थ पाहिल्याने होणारी. वांतीच्या पदार्थात त्या त्या दोषाची चिन्हे व सन्निपातात ती एकत्र दिसतात. डोहाळे लागल्याची आमाची व पाचांपैकी शेवटची सवयीचा आहार सोडल्यामुळे व कृमीमुळे होणारी यामध्येही ज्या दोषाची लक्षणे अधिक त्या दोषाचा उपचार करावा. किळसवाणे पदार्थ वर्ज्य व अतिशय आवडणारे पदार्थ द्यावे. पाचव्या म्हणजे किळस उत्पन्न होऊन झालेल्या ओकारीच्या वेळी हे अत्यावश्यक. डोहाळ्याची वांती आवडणाऱ्या फळांनी, आमजवांती लंघन व वांती करवून जिंकावी; कृमिज वांतीत हृद्रोगाचे उपचार, आहार व योग्य तेथे वांती करवावी, रेचक द्यावे, पेयादि आहार क्रमाने द्यावा. हलके सुके भाजलेले पण आत्मसात होणारे सवयीचे अन्न द्यावे, सर्व ओकाऱ्या आमाशयाच्या क्षोभामुळे होतात म्हणून प्रथम लंघनच हितकर. मात्र शक्तिपात होऊ नये इकडे लक्ष द्यावे.

–घ्न–पु., वनस्पति० **किराततिक्तः** (ध. १.३४ पृ. १४)
काडे चिराईत; कडुकिराईत.

चिकित्सित–न., अध्याय० (चचि. २०.१)
अध्यायाचे नाव. यात ओकारीचे उपचार वर्णिले आहेत

–निग्रहज–वि., **छर्दिनिग्रहाज्जातो** (**रोगः**); **यथा कण्डूकोठारुचिव्यङ्गशोथपाण्ड्वामयज्वराः कुष्ठहृल्लासवीसर्पाश्च** (चसू. ७.१४)
द्र० '**उदावर्त**'
ओकारी दाबल्याने होणारे विकार. तोंड कडु, चकंदळे, रुचि नसणे, वांग, सूज, पांडु, ज्वर, कुष्ठ, उम्हासे, धावरे.

–निग्रहण–वि., **छर्दिघ्नम्। छर्दिं निगृह्णाति हन्ति इति छर्दिनिग्रहणः महाकषायवर्गे एको गणः** (चसू. ४.१४)
ओकारीनाशक एक वर्ग.

–प्रतिषेध–पु., **अध्याय०** (सुउ. ४९.१)
अध्यायाचे नाव; यात ओकारीची माहिती व उपचार सांगितले आहेत.

–विघात–पु., **छर्द्याघातो रोगहेतु० छर्दिविघातजो रोग० उदावर्ताख्यः** (सुउ. ५५.१४)
ओकारी दाबणे हे रोगांचे कारण.

छर्द्याघात–पु., **छर्दिविघातः** (सुउ. ५५.३१)
ओकारी दाबणे.

छर्दिका–स्त्री., **वनस्पति० विष्णुक्रांता** (ध. ४.११५; पृ. १५७)
विष्णुक्रांता.

छल–न., **वचनविघातः छलं नाम परिशठमर्थाभासमपार्थकं वाग्वस्तुमात्रमेव** (चवि. ८.५६) **वचनविघातोऽर्थविकल्पोपपत्त्या च्छलम्** (चक्र. चवि. ८.५६)
अभिप्रेत अर्थ डावलून अर्थाचा आभास निर्माण करून निरर्थक बोलून विधान खोडण्याचा प्रयत्न. शब्दच्छल करणे.

छल्ल–न., **वल्कलम्** (सुनि. १५.१०)
साल. झाडाची साल.

छल्ली—स्त्री., वनस्पति० वृक्षविशेषः स्वनामख्यातः (असंउ. २) एक झाड.

छवि—स्त्री., प्रभा, कान्तिः (असंसू. ३१.१४; र. २.६२) रंग, वर्ण, प्रभा, कांति.

छाग—पु., ग्राम्यपशु० अजः (असंसू. ६.११४) (ध. वर्गेतराणि १६; पृ. २८७)
शेळी, बकरी.

–कर्ण—पु., वनस्पति० सर्जः (असंसू. १६.१३) राळ.

–पयस्—न., अजादुग्धम् (चसू. २७.२२२ ध. ६.१६७ पृ. २३९ चचि. १९.७१)
शेळीचे दूध.

–मूत्र—न., अजामूत्रम् (सुसू. ४५.२२३, असंसू. ६.१४४)
शेळीचे मूत.

–यकृत्प्रयोग—पु., योग० नक्तान्ध्यचिकित्सायां मगधासमन्वितं छागयकृत् हुताशने विपाच्य भक्ष्यमाणं नक्तान्ध्यं निहन्ति (सुउ. १७.२५)
शेळीच्या यकृताचा प्रयोग. शेळीच्या यकृतात पिंपळ्या घालून अग्नीवर भाजून खाल्ल्याने रातआंधळे जाते.

–लोह—न., अजरुधिरम् (र. २९.३९)
शेळीचे रक्त.

छागान्तराधि—पु., अवयव० छागस्य शरीरमध्यम् (चचि. १४.२०९)
शेळीचे शरिरातला मध्यभाग.

छागल—पु., "द्र० छागः" (र. ३.८०)
छागसम्बन्धि (र. १०.७९)
शेळीच्या, शेळीसंबंधी.

–पञ्चक—न., आजपञ्चकम्। यथा–अजायाः मूत्रं दधि, दुग्धं, घृतं, शकृद्रसश्चेति (र. १०,७९)
शेळीचे पाच पदार्थ. मूत, लेंडी, दूध, दही, तूप.

छागलान्त्रिका—(स्त्री.,) वनस्पति० वृद्धदारुकः (ध. ४.१०७; पृ. १५५)
एक वनस्पती. वरधारा.

छागलान्त्री—स्त्री., वनस्पति० वृद्धदारुकः (ध. ४.१०७; पृ. १५५)
एक वनस्पती. वरधारा.

छागिका—स्त्री., ग्राम्यपशु० अजा (र. १०.८८) शेळी.

छाण—न., छगणम् (र. ७.१८) गोवरी, शेणी.

छात्र—न., मधुप्रकार० पीतका, पिङ्गला यत्कुर्वन्ति छत्रकाकारं हैमवते वने मालववने च तच्छात्रम् (मधु)। अष्टौ मधुजातयः–पौत्तिकं, भ्रामरं, क्षौद्रं, माक्षिकं, छात्रं, आर्घ्यमौद्दालकं दालं च (सुसू. ४५.१३३) छात्रमधुगुणाः–स्वादुपाकं, गुरु, हिमं, पिच्छिलं, रक्तपित्तजित्, श्वित्रमेहक्रिमिघ्नं च (सुसू. ४५.१३७)
मधाचा प्रकार. मधाचा पोळा छत्रीच्या आकाराचा असतो. **गुण**—पचल्यानंतर गोड, जड, थंड, बुळबुळीत, रक्तपित्त, कोड, प्रमेह, कृमिनाशक; मधाच्या ८ जातींची नावे वर आहेतच.

छादन—न., आच्छादनम् (चचि. २५.४१) आच्छादन.
पु., वनस्पति० आर्तगलः (सहचरभेदः) (रा. १०.४१७ पृ. ६४)
कोन्हांटी प्रकार.

छादयत्—वि. पूरयत् (सुउ. ४९.६) भरणे. पुरणे.

छाया—स्त्री., आतपाभावः आतपस्थितानां वृक्षादीनां स्वाकृत्यवच्छिन्नातपाभावः (चचि. १.३९; सुसू. ३४.५; सुचि. २४.८६)
प्रकाशस्थितानामपि वृक्षादीनां वा स्वाकृत्यवाच्छिन्नप्रकाशाभावः
दर्पणगतं प्रतिबिम्बम् (चचि. ९.१८)
आरशातले प्रतिबिंब. ऊन नसणे. उजेडात असून वस्तूचा तिच्या आकारानुसार दिसणारा प्रकाशाचा अभाव. उन्हाचा अभाव. उन्हात असलेल्या वस्तूच्या आकाराच्या उन्हाचा अभाव.
वर्णः प्रभा (चसू. २४.३६) "वर्णमाक्रामति च्छाया प्रभा वर्णप्रकाशिनी। आसन्ना लक्ष्यते च्छाया प्रभा दूराच्च लक्ष्यते" (चइं. ७.१६)
प्रभा. वर्ण. सावली वर्णाला झाकते, कांती वर्णाला स्पष्ट करते; छाया जवळून ओळखली जाते; प्रभा दुरूनच ओळखली जाते.
वर्णप्रभाश्रयं प्रतिच्छायास्वरूपं वा रूपविशेषः। (चवि. ४,७) छाया पञ्चविधा–तत्र आकाशाद् अमलखड्गाकाशनीलनिर्मला सस्नेहा सप्रभेव। वातात्पांशुभस्मरूक्षारुजोऽरुणा श्यावा निष्प्रभा स्वेदमलगन्धिः। तेजसो हुतहुताशविद्युत्तप्ततपनीयरक्ता दृष्टिसुखा। अम्भसो वैदूर्येन्द्रनीलविमला घना सुस्निग्धा। भुवो रुचिराभा घना स्थिरा स्निग्धा शुद्धा, श्यामा श्वेता च। तासां वायव्या

विनाशाय क्लेशाय चातिमहते, शेषास्तु सुखोदयाः। (असंशा. ९.६; चइं. ७.१०) द्रष्टव्यम् (सुसू. ३१; चइ. ७)

वर्ण व प्रभा यांच्या आश्रयाने प्रतिच्छाया. स्वरूप दिसणारे रूप. पाच महा-भूतांच्यामुळे छाया पाच प्रकारची **आकाशभूतामुळे**—स्वच्छ. तरवारीचे पाते किंवा आकाशाप्रमाणे नीलवर्ण स्निग्ध (चमकदार) तेजस्वी; **वायुभूताने**—राख किंवा धुळी प्रमाणे रूक्ष. तांबुस काळसर, तेजोहीन, घाम व मळासारखी दुर्गंधि येणारी, **तेजोभूताने** आहुती दिलेल्या अग्नीसारखी किंवा संतप्त विजेप्रमाणे प्रेक्षणीय, **जलभूताने**—वैडूर्य किंवा इंद्रनीलमण्या-सारखी निळी, स्वच्छ, घनदाट व स्नेहयुक्त. **पृथ्वी-भूताने**—घनदाट, स्थिर, स्नेहयुक्त, शुद्ध, श्याम आणि श्वेतवर्ण. यातील वायुमहाभूत गुणाची छाया प्राणघातक, फार मोठ्या क्लेशाची दर्शक आहे; इतर छाया सुखदर्शक आहेत.

पोगरलोहविशेषः । अत्र पाठभेदोपलब्ध्या ' छाया ' पदम् (र. ५.७८)

पोगरजातीचे लोखंड.

–विप्रतिपत्ति–स्त्री., अध्यायसंज्ञा० **छायावैकृतम् विप्रतिपत्तिर्विपरीतावबोधः** (सुसू. ३१.१) **छाया पञ्चविधा–स्निग्धा विमला रूक्षा मलिना संक्षिप्ता इति । वर्णश्चतुर्विधः—गौरः, कृष्णः, श्यामः, गौरश्यामः । प्रभा सप्तविधा–रक्ता, पीता, सिता, श्यावा, हरिता, पाण्डुरा, असिता इति** (सुसू. ३१)

अध्यायाचे नाव. छायांच्या विकृतींची माहिती–छाया पाच प्रकारच्या. स्निग्ध, स्वच्छ, रूक्ष, मळकट, आणि आखुड, **वर्ण** चार–गोरा, काळा, सांवळा, गोरा सावळा. **प्रभा** सात. तांबडी, पिवळी, पांढरी, सावळी, हिरवी, पांढरट भुरकट आणि काळी.

–विवर्तन–न., (परिव.) **छायायाः अन्यथा भवनं छायावैकृतमित्यर्थः, छायाविषयकरिष्टलक्षणम्** (चइ. ७.७)

छायेची विकृती. मरणसूचक लक्षण.

–विशुष्क–वि., **छायायां शुष्कम्** (सुउ. ६२.३२) सावलीत सुकलेले.

–शुष्क–वि., **छायायां शुष्कम्** (सुउ. १७.१८; चचि. २३.१०४) सावलीत सुकलेले.

छासि–न., **तक्रम्** (ध. ६.२११ पृ. २४६) ताक.

छिद्र–वि., **अवकाशः, स्रोतः, रन्ध्रम्** (सुशा. १.१९; चशा. ७.१२; चइ. ८.२०; चचि. ४.१६) **अस्य शब्दस्य दैवादित्वेन दैवादिशब्देषु एव संनिवेशः साधुः । दैवकृतं छिद्रम्–नेत्रे कर्णपाल्यां च सिराजालवर्जितं शास्त्रनिर्दिष्टं स्थानम्** (सुउ. १७.५९; सुसू. १६.३) **दैवकृते छिद्रे इति दैवेन कर्णव्यधार्थं सूर्यालोकदृश्यमानप्रतनुप्रदेशरूपं सिरा-दिभी रहितं, निर्लोहितागमनं च छिद्रं कृतमस्तीति भावः** (सुसू. १६.३)

छिद्र, भोक, खळगा, स्रोतस, रन्ध्र, अवकाश, पोकळी. डोळ्यात कानाच्या पाळीत, शिरांचे जाळे नसलेले शास्त्राने सांगितलेले नैसर्गिक स्थान. (छिद्र) कानाची पाळी उन्हात धरून पाहिली की खूप पातळ भाग सिरादी नसलेला दिसतो. तेथे वेध केला की रक्त येत नाही.

–प्रहारिन्–वि., **छिद्रेषु प्रहर्तुमस्ति शीलमस्येति छिद्रप्रहारी** (चशा. ४.३८. (२)

छिद्रावर–वैगुण्यावर मारा करणारा; व्यंग काढणारा. दोषदृष्टीचा.

–वैदेही–स्त्री., वनस्पति० **गजपिप्पली** (रा. ६.११७; पृ. ८५)

गजपिंपळी.

छिद्रान्त–पु., वनस्पति० **नलः** (रा. ८.२२२; पृ. १६२)

नळ.

छिद्राफल–न., भैषज्यद्रव्य० **मायाफलम्** (रापरि. ६.२२ पृ. ३४६)

मायफळ.

छिद्रिन्–वि., **सच्छिद्रः कृमिकृतच्छिद्रः (दन्तः)** (सुनि. १६.२९)

सच्छिद्र. छिद्रयुक्त. (दात)

छिद्रोदर–न., रोग० **उदररोगभेद०** (चचि. १३.४३; सुचि. १४.१७; सुनि. ७.१९; चसू. १९.४ (१); असंनि. १२.३६; अहृसू. १९,५) द्र० ' उदर '

रोग. उदराचा प्रकार.

छिन्न–वि., **सद्योव्रणस्य प्रकारः** (सुचि. २.९) **ऋजुस्तिर-श्चीनोऽपि आयतो व्रणो गात्रस्य च पातनं हस्तादि-सम्बद्धं छिन्नम् इत्यभिधीयते** (सुचि. २.१०)

ताज्या व्रणाचा प्रकार. सरळ तिरका लांब व्रण. हात पाय तुटणे.

अस्थिभग्नस्य प्रकारः, अन्यतरपार्श्वावशिष्टं छिन्नम् (सुनि. १५.१०)
हाड भंगण्याचा प्रकार. हाडाचा काही भाग चांगला राहून बाकीचा भाग तुटणे.

महाकुष्ठेष्ववस्था० (र. २९.२६)
महाकुष्ठातली एक अवस्था.

पु., **श्वासभेद०, छिन्नश्वासः द्र०** 'छिन्नश्वास, श्वास' (सुउ. ५१.११) श्वासाचा प्रकार.

(छिन्ना)–स्त्री., **वनस्पति० गुडूची** (ध. १.१; पृ. ७ र. २२.७५) गुळवेल.

महामुण्डी (रा. ५.२२० पृ. ३८) महामुंडी.

–ग्रन्थिनिका–स्त्री., **वनस्पति० मुण्डी** (ध. १.१६०; पृ. ३०) मुंडी.

–ग्रन्थी–स्त्री., **वनस्पति० तिलकन्दः** (रापरि. ७.५३; पृ. ३५१)
कण्हेरीच्या पानासारख्या तीन मोठ्या पानांच्या आंबट वेलीचा कंद.

–पत्रा–स्त्री., **वनस्पति० अम्बष्ठा** (रा. ४.१७१; पृ. ११८)
अनेक रंगांच्या फुलांची पानांना वास असणारी बळकट सालीची वनस्पती.

–रुह–पु., **वनस्पति० तिलकः** तिळवा (रा. १०.२६६; पृ. २०२)

–(रुहा) स्त्री., **वनस्पति० गुडूची** (ध. १.१० पृ. ७ सुसू. ३८.३५ र. २८.४१)
गुळवेल.

सल्लकी (रा. ११.१९७ पृ. १२२) साळई.

केतकीभेदः, सुवर्णकेतकी (रा. १०३, पृ. २०४)
सोनकेवडा, पिवळा केवडा.

–रूढ–वि,. **पूर्वं छिन्नः पश्चाद्रूढः शालि०**
एकदा कापून नंतर पुन्हा वाढलेला (तांदूळ, साळ).

–रोहा–स्त्री., **वनस्पति० गुडूची** (असंसू. १६.३९; अहृसू. १५.४५)
तोडलेला तुकडा लावल्यावर वाढणारी वनस्पती. गुळवेल.

–श्वास–पु., **श्वासभेदः, पञ्चश्वासप्रकारेष्वेकः** (चसू. १९.४; चचि. १७.५२) **लक्षणम्–आध्मानं बस्तिदाहः सवेदनं कष्टाच्छ्वसनम्** (सुउ. ५१.११)
एक प्रकारचा श्वास. पोट फुगणे, बस्तीची आग, वेदना व कष्टाने श्वास घेणे.

छिन्नांशुका–स्त्री., **विषमच्छिन्नदग्धाभा सरुग् दृष्टिः** (असंउ. १७.)
कमीजास्तप्रमाणात कापलेली जाळल्यासारखी वेदनायुक्त दृष्टि.

छिन्नाङ्गी–स्त्री., **वनस्पति० गुडूची** (ध. १.२ पृ. ८)
गुळवेल.

छिन्नोद्भवा–स्त्री., **वनस्पति० गुडूची** (ध. १.१ पृ. ७.)
गुळवेल.

छिल्लि–स्त्री., **वृक्षत्वक्** (र. १८.११४) झाडाची साल.

छिल्ली–स्त्री., **वृक्षत्वक्** (र. १७.१८) झाडाची साल.

छुच्छुन्दर–पु., **मूषिक० तद्दष्टलक्षणं–तृट्, छर्दिर्ज्वरो, दौर्बल्यं, ग्रीवास्तम्भः, पृष्ठशोफो, गन्धाज्ञानं, विसूचिका च** (सुक. ७.१६–१७ असंउ ४६)
चुचुंदरी. चुचुंद्री. **चावल्याचे लक्षण**—तहान, ओकारी, ज्वर, दुर्बलता, मान ताठरणे, पाठीवर सूज, वास न कळणे, जुलाब, व ओकारी होणारे अजीर्ण.

(छुच्छुन्दरी)–स्त्री., **मूषिक०, गन्धमूषिका** (सुशा. १०.५१ असंशा. १२.९)
उंदराचा प्रकार.

छुरिकापत्री–स्त्री., **वनस्पति० श्वेता** (रापरि. ५.४६ पृ. ३४४)
सुरीसारखे पान व मुळांना पेरी असलेली पांढरी वनस्पती.

छेद्–पु., **छेदनम्, द्वैधीकरणम्** (सुसू. १८.२१)
भ्रूगण्डशङ्खललाटाक्षिपुटौदन्तवेष्टककक्षाकुक्षिवङ्क्षणेषु तिर्यक्छेदः उक्तः (सुसू. ५.१३)
काप, कापणे, छेद घेणे, दोन भाग करणे. भुवई, गाल, कानशील, कपाळ, डोळा, हिरडी, काख, कूस, व जांघ या ठिकाणी घ्यावयाचा छेद तिरका घ्यावा.

लक्षण० (चसू. १७.२९)
कापल्यासारखी वेदना.

–शब्द्–पु., **छेदशब्दोच्चारणं शुभसूचकम्** '**ग्रन्थ्यर्बुदादिषु रोगेषु सदा छेदशब्दस्तु पूजितः**' (सुसू. २९.४२)
छेदशब्द. ग्रंथि, अर्बुद इत्यादी रोगात छेद शब्द महत्त्वाचा मानला आहे.

छेदक–न., खनिजधातु० कान्तलोहम्
(रा. १३.२८ पृ. २११)
पोलाद. लोहचुंबक.

छेदन–न., उपक्रम०, शल्यतन्त्रे शस्त्रादिना द्विधा अनेकधा वा करणम् (चसू. ११.५५, सुचि. १.८)
(सुचि. १५.३)
शस्त्रादिकांनी दोन वा अनेक भाग करणे.
षड्विधशस्त्रकर्मस्वेकम् (चचि. २५.५५)
षड्विध शस्त्रचिकित्सेचा उपचार.
साक्षाच्छेदनक्रियाजन्यवेदनासदृशो वेदनाविशेषः
(सुसू. २२.११)
कापल्यासारखी वेदना.
छिद्यंते शारीरावयवा अनेन इति छेदनं (शस्त्रम्)
(चशा. ८.४४)
ज्याने शरीरावयव कापले जातात ते (शस्त्र.)

छेदनावकाश–पु., छेदनस्थानम् (चशा. ८.४४)
कापण्याचे स्थान.

छेदनीय–वि., अपतर्पणकारकम् (चसू. २६.८)
लंघनासारखे, कृश करण्यास उपयुक्त.
पु., वनस्पति० कतकम् (ध. ३.१७२ पृ. १२९)
निवळी, निवळीचे बी.

छेदिन्–वि., मेदःश्लेष्मादिग्रन्थिघ्नः (क्षारकर्मविशेषः)
(अहसू. ६.१५१)
मेदकफादि दुष्टीची गाठ नाशक एक क्षारकर्म.

छेद्य–न., अष्टविधशस्त्रकर्मस्वेकम् (सुसू. ५.५)
छेद्या रोगाः–भगन्दरो, ग्रन्थिः, श्लेष्मिकस्तिलकालको व्रणवर्त्म, सर्वाण्यर्बुदानि, अर्शो वातिकं श्लैष्मिकं च, चर्मकीलोऽस्थिमांसगं शल्यं, जतुमणिर्मांससंघातो, गलशुण्डिका, स्नायुमांससिराकोथो वल्मीकं, शतपोनकोऽधूष उपदशो मांसकन्धाधिमांसकश्च (सुसू. २५.३–५)
आठ प्रकारच्या शस्त्रकर्मांतील एक. कापण्याचें कर्म. रोग–भगंदर, गांठ इत्यादी वरील विकार.

–रोगप्रतिषेध–पु., अध्याय० (सुउ. १५.१)
एका अध्यायाचे नाव.

ज

जगत्–न., सृष्टिः (सुशा. १.३)
जग, सृष्टि.

–प्रधानभिषज्–पु., श्रीधन्वन्तरिः (र. १.१)
जगाचा प्रमुख वैद्य. धन्वंतरी.

जगल–पु., आसुत० भक्तकिण्वकृता सुरा
(चसू. २७.१८१)
मद्यस्य घनतरभागः, तस्य गुणाः–ग्राही, उष्णः पक्ता रूक्षः, तृट्कफशोफकृत् हृद्यः प्रवाहिकाऽऽटोपदुर्नामाऽनिलशोषहृत् (सुसू. ४५.१८०–८१)
शोफघ्नः (चसू. २७.१८१)
मद्यातील तळाशी बसणारा घन भाग. **गुण**–उष्ण, रूक्ष, पाचक, वातनाशक, हृदयाला हितकर, मळ घट्ट करणारा, आंव रक्त, गुडगुड, मूळव्याध, क्षय, सूजनाशक, तहान व कफ वाढवणारा.

जग्ध–वि., भक्षितम् (सुचि. ९.५२) भक्षिलेले, खाल्लेले.

जघन–पु., प्रत्यंग० कट्याः पुरोभागः, भगास्थिसमीपो भागः (सुशा. ३.८) अस्थिवहानां स्रोतसां मेदो मूलं जघनं च (चवि. ५.८) कट्याः पश्चिमो भागः
(सुशा. ६.२६)
स्त्रीकटिः (सुशा. १०.६)
ओटीपोट, कंबरेचा पुढील भाग. भगास्थि जवळचा भाग. कंबरेचा मागील भाग. स्त्रीची कंबर.

–सक्त–वि., कटिसक्तः (सुचि. १५.१२)
ओटीपोटात अडकलेला.

जघन्य–वि., पश्चाद्भवम् (चसू. २०.७)
अन्तिमम् (सुचि. ७.२८)
मागाहून झालेला–जन्मलेला, शेवटला.

–वेग–पु., अल्पो हीनो वा वेगः वमने जघन्य–मध्य–प्रवरा इति त्रयो वेगा भवन्ति तथैव विरेचनेऽपि
(चसि. १.१३)
अल्प–थोडा वेग. वांतीचे पुष्कळ, मध्यम, व अल्प वेग असे ३ वेग असतात. तसेच रेचकाचे तीन वेग.

जङ्गम–वि., गतिशीलः प्राणी, मनुष्यादिः
(चसू. २६.३९)
पु., चतुर्विधाः जङ्गमाः जरायुजः अण्डजः स्वेदजः उद्भिजश्च (सुसू १.३०)
गतिमान्, गति असलेले प्राणी, मनुष्य इत्यादी प्रकार चार. वारेपासून, अण्ड्यातून, घामातून, व जमिनीतून जन्मलेले.

–विष–न., विष०, जङ्गमप्राणिनां विषम्; सर्पाः कीटोन्दुराललूतावृश्चिका गृहगोधिकाः। जलौकामत्स्यमंडूकाः कणभाः सकृकंटकाः। श्वसिंहव्याघ्रगोमायुतरक्षुनकुलादयः ये चापि दंष्ट्रिणः तेषां दंष्ट्रोत्थं विषं जङ्गमं विषमित्युच्यते (चचि. २३.९–२०)

तस्याधिष्ठानानि 'दृष्टिनिःश्वासदंष्ट्रानखमूत्रपुरीषशुक्रलालार्तवमुखसन्दंशविशर्धिततुण्डास्थिपित्तशूकशवानीति' (सुक. ३.४)
विषजन्यलक्षणानि–निद्रां तंद्रां क्लमं दाहं सपाकं लोमहर्षणं शोफमतिसारं च जनयेत्
(चचि. २३.१५)
जंगम प्राण्यांचे विष. साप, विंचू, जळवा, मासे, सिंह, वाघ इ० व जे दातांनी दंश करतात त्या सर्वांचे विष जंगमविष होय. **या विषाची स्थाने**–दृष्टि, निःश्वास, दाढा, नख, मूत्र, मल, शुक्र, लाळ, आर्तव, चावा घेणे, अपानवायु, चोच, अस्थि, पित्त, शूक आणि मृतदेह. **विषजन्य लक्षणे**–झोप, झापड, थकवा, दाह, अवयव पिकणे, रोमांच, सूज, अतिसार, ही होत.

–विषविज्ञानीय–वि., अध्याय० (सुक. ३.१)
अध्यायाचे नाव. जंगम विषाची माहिती यात आहे.

जङ्गमात्मक–वि., प्राणिजः स्नेहादिः, जङ्गमात्मकस्तु वसा मज्जा सर्पिरिति (चवि. ८.१५०)
प्राणिज स्नेह, मूत्र, मल, मांस, वसा, मज्जा, तूप इ.

जङ्घा–स्त्री., शारीर० गुल्फजानुमध्यः, जान्वधस्ताद्भागः
(चवि. ८.११७)
घोटा व गुडघा यांच्या मधील अवयव. गुडघ्याच्या खालचा भाग. पोटरी, पिंढरी.

–पिण्डिका–स्त्री., जङ्घाया मांसपिण्डम्, षट्पञ्चाशत्प्रत्यङ्गेष्वेकम् (चशा. ७.११)
पोटरीच्या मांसाचा गोळा. छप्पन्न प्रत्यंगातील एक.

–मध्य–न., जङ्घाया मध्यम् (असंशा. ८.३०)
पोटरीचा मध्यभाग.

–रुजा–स्त्री., लक्षण० जङ्घायाः शूलम्
(अहसू. १४.३०)
पोटरीचा शूल.

–शूल–पु., लक्षण० जङ्घायाः शूलमयी वेदना
(चसि. २.१६)
पोटरीत होणारी वेदना.

–शोष–पु., लक्षण०, जङ्घायाः शोषः
(चसि. २.१६)
पोटरीचा शोष. पोटरी शुष्क होणे, सुकणे, बारीक होणे.

–संग्रह–पु., लक्षण० जङ्घाया आकुञ्चनादिकर्माक्षमत्वम् (चसू. १४.२३)
पोटरी जखडणे, पोटरीचे आकुंचन प्रसरण इत्यादी हालचाल होण्याची अशक्यता, असामर्थ्य.

–सदन–न., लक्षण० जङ्घायाः सादो नाम अवसादोऽनुत्साहः, तेन जङ्घादौर्बल्यम् (चसि. ७.४१)
पोटरी गळणे. पोटरीची दुर्बलता.

–स्तम्भ–पु., लक्षण० जङ्घायाः स्तम्भः (चसि. २.१६)
पोटरी ताठरणे. तिची हालचाल बंद होणे.

जङ्घार्ति–स्त्री., लक्षण० जङ्घाशूलम् (चसू. १४.२३)
पोटरीचा शूल, पीडा.

जङ्घाल–पु., पशु० प्रशस्तजङ्घावान् पशुरित्यर्थः । एणहरिणर्क्षकुरङ्गकरालकृतमालशरभश्वदंष्ट्रापृषतचारुष्करमृगमातृकाप्रभृतयः जंघालाः (सुसू. ४६.५४)
तन्मांसगुणाः–कषायं मधुरं लघु वातपित्तहरं तीक्ष्णं हृद्यं बस्तिशोधनञ्च (सुसू. ४६.५४)
प्रशस्त–मोठी जंघा–मांडी असलेला पशू. काळवीट हरिण इत्यादी जंघाल प्राणी (नावे वर आहेत.) **मांसगुण**–तुरट गोड हलके वातपित्तहर हृदयाला हितकर तीक्ष्ण आणि बस्तिशोधनकर.

जङ्घास्थि–न., शारीर० जंघादेशस्थोऽस्थिविशेषः
(सुशा. ५.१९)
पोटरीचे हाड.

जटा–स्त्री., वनस्पति० मूलम् (र. ५.१८०) मूळ.
स्त्री., वनस्पति० जटामांसी (सुक. ६.१५)
जटामांसी.

–मांसी–स्त्री., वनस्पति० १ क्षुपं, हिमालयेऽत्युच्चप्रदेशेऽस्योत्पत्तिः, तत्कंदः कंदतैलं च चिकित्सायामुपयुज्यते; ससूक्ष्मकेसरापिङ्गजटाकृतिः, मधुरा, तिक्ता, कषाया, शीता, स्निग्धा, कान्तिबलप्रदा, पित्तघ्नी, मेध्या, दाहविसर्पकुष्ठभूतपित्तमदनाशिनी च (र. १०.१६.१८) कृष्णजटामांसीभेदः, तद्गुणाः–मधुरा, कषाया, बल्या, त्वचाकान्तिप्रसादनी, वातकफघ्नी, विषपित्तास्रनाशिनी (ध. ३.४५) भूतजटामांसी, मांसीभेदः, तद्गुणाः–कषाया कटुः शीतला, मोदकान्तिकारिणी, पित्तकफघ्नी, भूतदाहघ्नी (रा. १२.९२) 'मांसीद्वयं कषायं च वर्ण्यपित्तकफापहं रक्षोघ्नं च सुगन्धि स्याद्दाहघ्नं केश्यमुत्तमम्' (ध. ३.४८) आकाशमांसी (अभ्रमांसी) मांसीभेदः, शीता, वर्ण्या, शोफनाडीव्रणरुजालतागर्दभजालनाशिनी (रा. १२.९६)

हिं.—जटामांसी.
म.—जटामांसी.
गु.—जटामांसी.
बं.—जटामांसी.
ता.—जटामांसी.
फा.—सुबुल.

जटामांसी. हिमालयात अत्युच्च प्रदेशात होते. तिचा कंद व त्याचे तेल उपयुक्त. सूक्ष्म धागे असलेल्या पिंगट जटाप्रमाणे दिसते. प्रकार चार. सर्व मांसी तुरट थंड वर्ण कांति वाढविणाऱ्या आहेत. १ जटामांसी गोड कडु स्निग्ध बलकर पित्तहर धारणाशक्ति वाढविणारी, दाह धावरे कुष्ठ भूतबाधा मद्याचा मदनाशक. २ **काळी जटामांसी**—गोड बलवर्धक वातकफनाशक; विष रक्तपित्त नाशक. ३ **भूतजटा** मांसी—तिखट आनंद वर्धक. पित्तकफनाशक. ४ **आकाशमांसी**—सूज नाडीव्रण वेदना विषारी कृमींचे विष व गर्दभजाल नाशक.

—मूला—स्त्री., **वनस्पति० शतावरी** (रा. ४.४३९)
शतावरी.

—रुद्रा—स्त्री., **वनस्पति० रुद्रजटा** (रा. परि. ३.२५)
सुगंधी पानांची जाड वेल.

—वती—स्त्री., **वनस्पति० जटामांसी** (रा. १२.९१)
जटामांसी.

—वल्ली—स्त्री., **वनस्पति० रुद्रजटा** (रा. परि. ३.२५)
सुगंधी पानांची जाड वेल.

जटायु—पु., **वनस्पति० गुग्गुलुः** (ध. ३.१२७) गुग्गुळ.

जटाल—पु., **वनस्पति० वटः** (रा. ११.११२) वड.
मुष्ककः (रा. ११.२२१) मोखा.
गुग्गुलुः (रा. १२.१८३) गुग्गुळ.

(**जटाला**)—स्त्री., **वनस्पति० जटामांसी** (रा. १२.९१)
सुगंधी पानांची जाड वेल.

जटिन्—पु., **प्रतुदपक्षि०** (चसू. २७.५१)
टोचून भक्ष्य खाणारा पक्षी.
सौम्यकीट० श्लेष्मप्रकोपणः (असंउ. ४३)
सौम्य किडा—कफप्रकोपक.

जटिल—पु., **वनस्पति० कर्चूरः** (रा. ६.१५६)
कचोरा.
दमनः (रा. १०.११९) दवणा.

—(**जटिला**)—स्त्री., **वनस्पति० वचा** (काखिल ११.९६) वेखंड.
जटामांसी (चसू.४.१८) जटामांसी.
गुञ्जा (चसू. ४.१२) गुंजा.

जटिलीभावः पु., **केशानामन्योन्यमेलनम्** (चनि. ४.४७; सुनि. ६.५)
केसांची गुंतागुंत, गुंतावळ. केस एकमेकात अडकणे.

जटीभूत—वि., **जटा इव परस्परसंयुक्तम्** (चइं. ८.४)
केस इ० जटेप्रमाणे परस्परात अडकणे, गुंतणे.

जठर—न., **शारीर० अग्न्यधिष्ठानमुदरम्** (चचि.१३.३७)
पाचकाग्नीचे अधिष्ठान.
रोग० उदररोगः (सुनि. ७.७)
उदररोग, पोटातील रोग.

—व्यथा—स्त्री., **रोग० उदररोगः** (र. २.५३)
पोटातील पीडा. शूल.
अतिसारः (र. २.५३) अतीसार.

—शिखिन्—पुं., **जाठराग्निः**(र, २७.६६)
जठराग्नि.

जठरामय पु., **रोग० अतिसारः** (चचि. १९.८५)
पोटाचा रोग—अतीसार.
उदररोगः (र. २२.२८) पोटाचा रोग.

जठरार्दित—वि., **जठररोगेण नाम उदररोगेण पीडितः** (चसू. १३.५५)
पोटाच्या रोगाने पीडित.

जठरिन्— वि., **उदररोगयुक्तः** (चइ. ६.११)
उदरी, उदररोगयुक्त.

जड—वि., **मन्दबुद्धिः** (चशा. ३.१५)
मंदबुद्धीचा. मठ्ठ.
न., **खनिज० सीसकम्** (रा. १३.२०)
शिसे.

—ता—स्त्री., **लक्षण० निःस्पन्दता** (सुक. ४.३७)
हालचाल बंद पडणे, न होणे.

जतु—न., **वनस्पति० लाक्षा** (सुसू. २७.१८)
(ध. ३.८२) लाख.

—कृता—वि., **लाक्षामयी** (सुचि. २०.४३)
लाखेची केलेली.

—द्रुम—पु., **वनस्पति० कोशाम्रः** (ध. ५.९)
रानआंबा.

–पादप–पु., वनस्पति० कोशाम्रः (ध. ५.९)
रानआंबा.

–प्रकाश–वि., लाक्षाप्रकाशः, लाक्षासदृश इत्यर्थः (सुचि., १३.४)
लाखेसारखा.

–मणि–पु., क्षुद्ररोग० तत्स्वरूपम्, नीरुजं, सममुत्सन्नं, मण्डलमीषद्रक्तं, श्लक्ष्णं, सहजम् (सुनि. १३.४१)
चर्मकीलसदृशः सरुजः (असंउ.३६.३१६)
एनं समुत्कृत्य क्षारेण वह्निना वा प्रदहेत् (सुचि. २०.३२–३३)
अयं छेद्यः (सुसू. २५.४–५)
लहान रोग–थोडा लाल, चिकण, गोल, वेदना नसलेला, चामखिळासारखा, त्वचेच्या वर आलेला मोड. केव्हा वेदना असते. **उपचार**–शस्त्राने उकरून क्षार किंवा अग्नीने जाळावा.

–मुख–पु., धान्य० व्रीहिभेदः जतु लाक्षा, तदाकृति मुखं यस्यासौ जतुमुखः, व्रीहिविशेषः (सुसू. ४६.१२ ड)
व्रीही तांदुळाचा प्रकार.

–श्रृत–वि., लाक्षालिप्तम् (असंचि. १०)
लाख लावलेला–लाखोटा.

जतुका–स्त्री., वनस्पति० जन्तुका (ध. ४.८८)
माळव्यात जंतुकारी म्हणतात. पुष्कळ गांठी असलेल्या पानांची कुहिलीच्या शेंगेसारख्या मोठ्या व वाकड्या शेंगेची झाडावर चढणारी बारीक काळी वेल.
प्राणि०, चर्मचटिका (चचि. १४.४८)
एक प्राणी.

जतूकर्ण–पु., पुनर्वसोरात्रेयस्य शिष्यः, तन्त्रकर्तॄणामेकतमः (चसू. १.३१)
पुनर्वसु आत्रेयांचा शिष्य ग्रंथकर्ता.

जतूमुख–पु., धान्य० व्रीहिः (अहसू. ६.८)
व्रीहि जातीचा तांदूळ.

जत्रु–न., शारीर० स्कन्धकक्षासन्ध्यस्थि (चशा. ७.६)
खांदा, कांख संधीचे हाड.
ग्रीवामूलम् (सुसू. ४६.४४०) मानेचे मूळ.

–मूल–न., शारीर० कण्ठादधोविद्यमानो जत्रुद्वयमध्यभागः (असंनि. ४.२१)
गळ्याच्या खाली असलेला जत्रू जोडीच्या मधला भाग.

–हुण्डन–न., लक्षण० हुण्डनं शिरःप्रभृतीनामन्तःप्रवेशः; वक्षस उपरोधः (चचि. २८.२२)
जत्रु आत जाणे, छाती आत जाणे.

जत्वश्मक–जत्वश्मज–न., खनिज० शिलाजतु (रा. १३.२२९)
शिलाजतु.

जन–पु., लोकः (चनि. ६.१३)
लोक, जनता.

(जन)–पद–पु., जनवसतिस्थानम् (चवि. ३.२०)
मण्डलम् (चक्र. चनि. ६.१३)
लोकांचे वसतिस्थान. गांव.

–पदमण्डल–न., जनपदानां समूहः (चवि. ३.३)
तालुका, जिल्हा, प्रांत, राष्ट्र.

जनक–पु., राजर्षि० वैदेहः (चशा. ६.२१)
जनक राजा.

जननी–स्त्री., माता (कासू. लेहाध्याय) आई.
वनस्पति० मञ्जिष्ठा (रा. ६.१६) मंजिष्ठ.
जन्तुका (ध. ४.८८) पहा ‘ जतुका ’
कटुका (ध. १.३८) कुटकी.
जटामांसी (रा. १२.९१) जटामांसी.
अलक्तकः (रा. ६.१२) अळिता.

(जना)–स्त्री., वनस्पति० कटुका (ध. १.३८)
कुटकी.

–पदोद्ध्वंस–पु., असामान्यवतामप्येभिः प्रकृत्यादिभिर्भावैर्मनुष्याणां येऽन्ये भावाः सामान्यास्तद्वैगुण्यात् समानकालाः समानलिङ्गाश्च व्याधयोऽभिनिर्वर्तमाना जनपदमुद्ध्वंसयन्ति । ते तु खल्विमे भावाः सामान्या जनपदेषु भवन्ति; तद्यथा–वायुरुदकं, देशः, काल इति । तत्र वातमेवंविधमनारोग्यकरं विद्यात्, तद्यथा–यथर्तुविषममतिस्तिमितमतिचलमतिपरुषमतिशीतमत्युष्णमतिरूक्षमत्यभिष्यन्दिनमतिभैरवारावमतिप्रतिहतपरस्परगतिमति कुण्डलिनमसात्म्यगन्धबाष्पसिकतापांशुधूमोपहतमिति । उदकं तु खल्वत्यर्थविकृतगन्धवर्णरसस्पर्शं क्लेदबहुलमपक्रान्तजलचरविहङ्गमुपक्षीणजलाशयमप्रीतिकरमपगतगुणं विद्यात् । देशं पुनः प्रकृतिविकृतवर्णगन्धरसस्पर्शं क्लेदबहुलमुपसृष्टं सरीसृपव्यालमशकशलभमक्षिकामूषकोलूकश्माशानिकशकुनिजम्बूकादिभिस्तृणोलूपोपवनवन्तं प्रतानादिबहुलमपूर्ववदवपतितशुष्कनष्टशस्यं धूम्रपवनं प्रध्मातपतत्रिगणमुत्क्रुष्टश्वगणमुद्भ्रान्तव्यथितविविधमृगपक्षि-

सङ्कमुत्सृष्टनष्टधर्मसत्यलज्जाचारशीलगुणजनपदं शश्वत्क्षुभितोदीर्णसलिलाशयं प्रततोल्कापातनिर्घात-भूमिकम्पमतिभयारावरूपं रूक्षताम्रारुणसिताभ्र-जालसंवृतार्कचन्द्रतारकमभीक्ष्णं ससंभ्रमोद्वेगमिव सत्रासरुदितमिव सतमस्कमिव गुह्यकाचरितमिवा-क्रन्दितशब्दबहुलं चाहितं विद्यात् । कालं तु खलु यथर्तुलिङ्गाद्विपरीतलिङ्गमतिलिङ्गं हीनलिङ्गं चाहितं व्यवस्येत् (चवि. ३.१३–७) स्वभावतो वाता-जलं, जलाद्देशं, देशात्कालं गरीयस्तरं विद्यात् । वाय्वादीनां यद्वैगुण्यमुत्पद्यते तस्य मूलमधर्मः, तन्मूलं वाऽसत्कर्म पूर्वकृतं, तयोर्योनिः प्रज्ञापराध एव । तथा शस्त्रप्रभवस्यापि जनपदोद्ध्वंसस्याधर्म एव हेतुर्भवति । तस्य प्रतिकारोपायाः पञ्च कर्माणि, विधिवद्रसायनोपयोगः, भेषजैर्देहवृत्तिः, सत्यं, दया, दानं, बलयः, देवतार्चनं, सद्वृत्तानुवर्तनं, शान्तिः, आत्मरक्षणं, शिवानां जनपदानां सेवनं, ब्रह्मचर्यं, ब्रह्मचारिणां च सेवनं, धर्मशास्त्रादिश्रवणं, सात्त्विकैः धार्मिकैः सह संवादः (चवि. ३.१३–१७)

गांवे शहरे प्रांत इ० उध्वस्त होणे. कारण साथीचे रोग. मनुष्याचे प्रकृतिबल इत्यादी असमानभाव आहेत. यांखेरीज सर्व लोकांचे जे सामान्य भाव आहेत त्यांचे वैगुण्य झाले ते बिघडले की त्यांचा अनिष्ट परिणाम सर्व लोकांवर एकदम होतो व एकावेळीच सारख्या चिन्हांचे व्याधी निर्माण होतात. एकच रोग सर्वांना होतो, त्या रोगाची साथ येते, व एकदम अनेक लोक आजारी पडतात, मरतात. हे सामान्य भाव चार. हवा पाणी देश व काल. १ **हवा**–एकदम अति थंड अति उष्ण अति रूक्ष इ० अनेक प्रकारांनी दुष्ट होते. २ **पाणी**–अतिशय बिघडणे, त्याची चव रस वास स्पर्श इ० बिघडणे ही जलदुष्टि. ३ **देश**–विकृत गंध रस स्पर्शाची, जमीन होऊन तिच्यात दलदल खूप झाली सरपटणारे प्राणी माशा डास उंदीर घुबड कोल्हे इत्यादी प्राणी खूप झाले ते रडू लागले दुष्काळ पडला फार उल्का पडू लागल्या तर व भूकंप इत्यादी अनेक कारणांनी देश दुष्ट होतो. ४ **काल** त्याच्या नित्याच्या स्वरूपाहून भिन्न विपरीत अति किंवा हीनगुणांचा होतो. वातापेक्षां जल त्यापेक्षा देश व देशापेक्षा काल हा प्रतिकाराला किंवा अनुकूल करण्याला कठीण आहे. ही सर्व बिघडण्याचे कारण मानवाचा प्रज्ञापराध हे आहे. आपल्या सदसद्विवेक बुद्धीच्या विरुद्ध आहारादी आचार व्यवहार करतो. हे होय.

–पदोद्ध्वंसकर–वि., **जनपदानामुद्ध्वंसं करोति इति जनपदोद्ध्वंसकरः जनपदानामुद्ध्वंसो येन भवति तत्** (चवि. ३.७)

गांवेच्या गांवे उद्ध्वस्त करणारा. युद्धे ही साथीला कारण आहेत. **उपचार**–साथ येणार असे दिसताच योग्य त्या वामक रेचक इत्यादींनी शरीर शुद्ध (दोषरहित) करावे. सर्व धातूंचे परिपोषण बल प्रतिकार सामर्थ्य इ० वाढवणारी रसायन आहार औषधे घ्यावीत, आक्रमक रोगाच्या नाशक औषधांचे सेवन करावे. सत्याचरण दया दान देवतार्चन इत्यादी मानसिक उपचार करावे. गांव सोडून चांगल्या भागात रहाण्यास जावे.

–पदोद्ध्वंसन–न., **जनपदोद्ध्वंसः** (चवि. ३.५)
गावांचा उद्ध्वंस, नाश.

–पदोद्ध्वंसनीय–वि., **अध्याय०** (चवि. ३.१)
अध्यायाचे नांव.

–प्रिय–पु., **वनस्पति० नीलशिग्रुः** (रा. ७.६२)
द्रष्टव्यं ' शिग्रुः '
शेवगा. पहा ' शिग्रु.
धान्यकम् (रा. ६.९८) धणे.

–वल्लभ–पु., **वनस्पति० रोहितकभेदः, श्वेतरोहितः** (रा. ८.२१८) **द्रष्टव्यं ' रोहितक; '**
रोहड्याचा प्रकार. पांढरा रोहडा. पहा 'रोहितक'

जनेष्ट–पु., **वनस्पति० मुद्गरः** (रा. १०.२२)
सात पानांची गोल फुलांची अती सुगंधी वनस्पती.

(जनेष्टा)–स्त्री., **वनस्पति० जन्तुका** (रा. ३.१२८)
पहा ' जतुका '.
ऋद्धिः (रा. ५.१८८)
जीवन चालविण्यास समर्थ अशा वनस्पतींपैकी. अष्टवर्गातील वनस्पती.
जाती (रा. १०.२३२) मालती, जाई.

जनिष्ठा–स्त्री., **वनस्पति० हरिद्रा** (रा. ६.७९) हळद.

जन्ती–स्त्री., **जयन्ती, कृमिपर्यायः** (र. २०.२२२)
एक कृमि.

जन्तीनु–स्त्री., **वनस्पति० काकोदुम्बरिका** (र. २०.२२२)
काळा उंबर, खरोती.

जन्तु–पु., **नरः** (चचि. ३.२०७)
नर, मनुष्य, प्राणी.

कीट० (चचि. ७.३६) किडा.
क्रमिः (सुसू. ४६.२४५) क्रमि, किडा.
रोगोत्पादकः क्रमिः (र. ५.१९३)
रोग उत्पन्न करणारा किडा.
यूका (सुचि. २४.२९) ऊ.

–कम्बु–पु., भैषज्य० क्रमिशङ्खः (रा. १३.२४७)
शंखकिडा.

–कारी–स्त्री., वनस्पति० जन्तुका (ध. ४.८८)
पहा 'जतुका'.
अलक्तकः (रा. ६.१२) अळिता.

–कार्दित–वि., (क्षुद्र) जन्तुदष्टः, जन्तुदष्टबालस्य लक्षणानि–स्वस्थोऽपि बालो निशि न शेते, रक्तबिन्दुचिताङ्गश्च भवति (कासू. २५.३९)
जंतु चावलेला. लक्षण० निरोगी बालकही रात्री झोपत नाही व अंगावर लाल ठिपके.

–कृष्णा–स्त्री., वनस्पति० जन्तुका (ध. ४.८८)
पहा 'जतुका'.

–घ्न–पु., वनस्पति० मातुलुङ्गः (रा. ११.२७)
महाळुंग.
हिङ्गु (ध. २.३६) हिंग.
विडङ्गम् (र. ५.२०२) वावडिंग.

(–घ्नी)–स्त्री., विडङ्गम् (रा. ६.१५)
वावडिंग.

–घ्नी वटी–स्त्री., पारदयोग० पारदगन्धकमण्डूराखुकर्ण्यादिभिः सिद्धो भल्लातकपलाशबीजादियुक्तोऽयं योगः क्रमिकुष्ठनाशकः (र. २०.१३०.३६)
पाऱ्याचा कल्प. पारा गंधक मंडूर तसेच उंदीरकानी इ० नी सिद्ध केलेला भिलावा व पळसपापडी इ० औषधयुक्त असा क्रमिहरयोग.

–जग्ध–वि., जन्तुभिर्भक्षितम् (अहसू. ५.४४)
जंतूंनी खाल्लेले.

–जित्–पु., वनस्पति० जम्बीरः (रा. ११.१८)
ईडनिंबू. निंबू.

–जुष्ट–वि., जन्तुयुक्तम् (अहसू. ६.१४१)
जंतुयुक्त.

–दुष्ट–वि., क्रमिदुष्टम् (असंसू. ४०.५)
जंतूंनी दूषित केलेले.

–नाशन–पु. वनस्पति० यवानिका (ध. २.९३)
किरमाणी ओवा.
न., हिङ्गुः (रा. ६.५९) हिंग.

–फल–पु., वनस्पति० उदुम्बरः (रा. ११.१३७) उंबर.

–माता–पु., क्रमि० शोणितजः (चसू. १९.४.(९)
एक रक्तज क्रमि.

–मारी–स्त्री., वनस्पति० निम्बूकः (रा. ११.१२) निंबू.

–रस–पु., वनस्पति० अलक्तकः (रा. ६.१२) अळता.

–हन्त्री–स्त्री., वनस्पति० विडङ्गम् (ध. २.११)
वावडिंग.

जन्तुका–स्त्री., वनस्पति० लाक्षा (रा. ६.१४२) लाख.
नाडीहिङ्गु (ध. २.४०)
एक वनस्पती.
लता० कृष्णवल्ली, वृक्षरुहा, बहुपत्रा, दीर्घफला, तिर्यक्फला कपिकच्छूफलोपमा इत्यस्याः स्वरूपम् (रा. ३.१२७.२९) गुणाः–तिक्ता, शीता, रुचिकरी, दीपनी, पित्तकफघ्नी, दाहतृष्णावमिघ्नी, रक्तदोषनाशिनी (ध. ४.८८)
पहा 'जतुका' ही कडु, थंड, रुचकर, अग्निदीपक, कफपित्तनाशक, दाह, तहान, वांती व रक्तदोषनाशक.

जन्तुमत्–वि., क्रमियुक्तम् (अहसू. ५.७)
क्रमियुक्त.

जन्मन्–न., जननम् (चशा. ३.८)
जन्मणे, जनन.

(जन्म)–काल–पु., प्रसवकालः (सुनि. ८.१४)
जन्माची वेळ.

–बलप्रवृत्त–वि., शुक्रशोणितदुष्टिं विनाऽपि मातुरपचारबलजातः (रोगः) (ड. सुसू. २४.५)
जन्मापासून असणारा रोग. शुक्र व आर्तव यांच्या दुष्टी वाचून आईच्या चुकीच्या वर्तनाने झालेला.

जन्मर्क्ष–पु., जन्मराशिः (इन्दुः असंशा० १२.१४)
जन्मराशी.
जन्मनक्षत्रम् (सुसू. ३२.४) जन्मनक्षत्र.

जन्मादि–पु., गर्भाधानकालः जन्मन आदिरुत्पत्तिः कारणं वा, तेन गर्भाधानकालोऽपि (अरु. अहसू. १.९)
गर्भधारण, गर्भधारण काळ.

जप–पु., कर्म० ईश्वरस्मरणम् । ॐकारपूर्वकगायत्र्याद्यावर्तनम् 'तज्जपस्तदर्थभावना' इति योगसूत्रमप्यनुसन्धेयम् (ड. सुउ. ६०.२८.२९)
ईश्वराचे सारखे नामस्मरण. मंत्राचे स्मरण, उच्चारपूर्वक स्मरण.

(जपा)–स्त्री., वनस्पति० गुणाः–कटुः उष्णा इन्द्रलुप्तकनाशकृत् (रा. १०.३९)

हिं.—जासन्द.
म.—**जासवन्द.**
गु.—जासुद.
बं.—जाबा.
ता.—शाम्बरात्तै.
जासवंद. टक्कल नाशक प्रसिद्ध. जासवंद गोड चिकट असते. तिखट नसते.

जमदग्नि–पु., ऋषि० **रोगापहरणचिन्तनार्थं हिमवतः पार्श्वे समेतेषु महर्षिष्वेकः** (चसू. ७.८)
रोगनाशाच्या विचारविनिमयाकरिता हिमालयाच्या उतरणीवर जमलेल्या पैकी एक ऋषि.

जम्बीर–पु., न., वनस्पति० **फणिज्जकः** (ध. ४.५२) आजवला.
अर्जकः (रा. १०.८४) आजवला.
मरुबकः (ध. ४.५४) आजवला.
शाक० **हरितशाकमुत्तरापथे जम्बीरगन्धि किञ्चिदम्लम्** (ड). **तस्य गुणाः—पाचनस्तीक्ष्णः; सुरभिर्मुखवैशद्यकारको रुच्यो, दीपनो, वातकफघ्नः, कृमिनाशकः** (चसू. २७.१६० सुसू. ४६.२३२)
एक हिरवी भाजी; निंबूच्या वासाची. किंचित् अम्ल.
गुण—पाचक दीपक तीक्ष्ण सुगंधी तोंड स्वच्छ करणारी रुचकर वातकफनाशक कृमिनाशक. उत्तरप्रदेशात होते.
वनस्पति० **बृहन्निम्बूकं वक्त्रशोधि दन्तहर्षणं मधुरं अम्लं कटुकं गुरु रुच्यं तर्पणं वातकफघ्नं पित्तलं तृष्णाशूलकफोत्क्लेशच्छर्दिश्वासनिवारणम्** (सुसू. ४६.१६२) **नात्यम्लं जम्बीरं गुरु वातश्लेष्मविबन्धहृच्च कटुकमधुरं अम्लं सुप्रतीतं जम्बीरं रुच्यं दीपनं त्रिदोषघ्नं अतिसारे तर्पणम्। जम्बीरफलगुणाः—तत्रामं-मधुरं अम्लं रुच्यं दीपनं पाचनं बल्यं पथ्यं वातघ्नं पित्तकारकं पक्वफलं मधुरं रुच्यं तर्पणं पुष्टिप्रदं, वर्ण्यं पित्तकफनाशनं वीर्यवर्धनं च** (रा. ५.१४)
हिं.—जम्बीर, पहाडी निम्बू.
म.—**लिम्बू.**
गु.—मोटुनिम्बु.
बं.—कर्णनेम्बु.
ता.—पेरिया एलिमिच्चम्.
मोठा निंबू. ईडनिंबू, चकोत्रा–तोंड शुद्ध करणारा. दातांना शहारे आणणारा आंबट गोड तिखट जड रुचकर दीपक पाचक तृप्तिकर वातकफघ्न पित्तवर्धक तृष्णा शूल कफ उचंबळणे ओकारी, श्वासनाशक. वातकफाचा अडथळा कमी करतो. अतीसारात पौष्टिक. वर्णाला चांगला. वीर्यवर्धक.

जम्बु–पु., वनस्पति० **जम्बूः** (चसू. ४.१५) जांभूळ.

जम्बुक–पु., पशु० **शृगालः** (चसू. २७.३६) कोल्हा.
वनस्पति० **टिण्टुकः** (१.११५) टेण्टु.

(**जम्बुका**) स्त्री., वनस्पति० **द्राक्षाभेदः, काकलीद्राक्षा,** (र. ११.७९) द्र० '**द्राक्षा**'.
द्राक्षांचा प्रकार.

जम्बू–पु., पशु०, **शृगालः** (र. १८.१७९) कोल्हा.
वनस्पति० **फलविशेषः, मधुरः, अम्लः, कषायः, शीतो रुच्यो ग्राही, पित्तकफघ्नो भृशवातलः** (चसू. २७.१४०) **मूत्रसंग्रहणीयगणे पुरीषविरजनीयगणे चैकं द्रव्यम्** (चसू. ४.१५) **छर्दिघ्नः** (चसू. ४.१४) **रक्तपित्तशमनः** (सुउ. ४५.२३) **अकण्ठ्यः** (अहसू. ६.१२८) **तस्य पत्राणि कुकूणके रोगे नेत्रधावनार्थमुपयुज्यन्ते** (सुउ. १९.१३) **श्रमदाहकण्ठरोगशोषकासश्वासातिसारकृमिघ्नः स च राजजम्बूकाकजम्बू (=क्षुद्रजम्बू) भूमिजम्बूभेदेन त्रिविधः । महाजम्बूगुणाः—मधुरः, कषायः, उष्णः, विष्टम्भकरः, श्रमहरः, स्वर्यः, कफघ्नः, शोषश्रमातिसारश्वासकासघ्नः । काकजम्बूगुणाः—मधुरकषायाम्लः, मधुरपाकी, गुरुर्दाहश्रमातिसारघ्नो, वीर्यपुष्टिबलप्रदः । भूमिजम्बूगुणाः—कषायो, मधुरो, ग्राही, पित्तकफघ्नो, हृद्यः, कण्ठदोषघ्नो, वीर्यपुष्टिप्रदः** (रा. ११. १२८–३५) **जम्बूफलास्थिगुणाः–संग्राही** (चसू. २.२८) **दन्तकाष्ठगते विषे जिह्वादन्तौष्ठमांसानां शोथे प्रतिसारणार्थमुपयुज्यते** (सुक. १.४८–४९)
हिं.—जामुन, जाम.
म.—**जाम्भूळ.**
गु.—जाम्बूदो.
बं.—कालाजाम.
ता.— नागम्.
जांभूळ. गोड, आंबट, तुरट, थंड, रुचकर, मल न बांधणारा, पित्तकफनाशक, अतिवातुळ, ओकारी, रक्तपित्त, श्रम, दाह, कंठरोग, क्षय, खोकला, श्वास, अतिसार, कृमिनाशक, घशाला अहितकारक, मूत्रप्रवृत्ति कमी करणाऱ्या तसेच मळातले दोष घालविणाऱ्या द्रव्यांपैकी एक. इतर जांभळाचे गुण थोड्याफार फरकाने हेच. पानांचा काढा कुकूणक

रोगांत डोळे धुण्यास. राजजांभूळ. काकजांभूळ, भुईजांभूळ असे ३ प्रकार. राजजांभळाला महाजांभूळ असेही नाव आहे.

वनस्पति० नागदमनी, कटुस्तिक्ता उष्णा तीक्ष्णा त्रिदोषघ्नी उदाराध्मानदोषघ्नी कोष्ठशोधनकारिणी (रा. परि. ५.२४–२५) नागदवणा.

–द्वय– न., वनस्पति० **जम्बूभेदौ, एको राजजम्बूर्बृहत्फलो, द्वितीयः काकजम्बूः स्वल्पफलः** (ड. सुसू. ३८.४८) द्र० ' जम्बू '
जांभूळ जोडी. एक रायजांभूळ दुसरे लहान जांभूळ.

–फलास्थि–न., **जम्बूफलस्य बीजम्** (सुक. १.४९)
जांभळाचे बी, अठळी.

–जम्बवस्थि–न., **जम्बूफलास्थिः** (चचि. १९.५४)
जांभळाचे बी, अठळी.

जम्बूक–पु., पशु० **शृगालः वातकफजोन्मादे जम्बूकस्य पित्तमूत्रशकृल्लोमनखैश्चर्मभिः सेकाञ्जनं प्रधमनं नस्यं धूमं च कारयेत्** (चचि. ९.७४)
कोल्हा, वातकफज उन्मादात कोल्ह्याचे पित्त लघ्वी मळ केस नख कातडे यांचा सिंचन अंजन फुंकर नाकात नस्य व धूर करण्यास उपयोग.
वनस्पति० टिण्डुकः (रा. ९.१४२) टेटु.
वनस्पति० केतकी (ध. ५.१४) केवडा, केवडी.

जम्बवोष्ठ–न., यन्त्र० **जम्बवोष्ठं जम्बूफलसदृशमुखाग्रा कृष्णपाषाणरचिता वर्तिः** (सुचि. ८.३२) **दहनोपकरणेष्वेकम्** (सुसू. १२.४)
जांभळासारखा ओठ. यंत्र. जांभळासारखे तोंड व आकार असलेली काळ्या दगडाची वात.

जम्भ–पु., वनस्पति० **जम्बीरः** (ध. ५.१४)
ईडनिंबु; निंबूची एक जात.

जम्भल–पु., वनस्पति० **जम्बीरः** (ध. ५.१४)
ईडनिंबू, निंबूची एक जात.
वनस्पति० अर्कः (ध. ४.१३) रुई.

जम्भीर–पु., वनस्पति० **जम्बीरः** (रा. ११.१८)
अजवला.

जय–पु., देवता० **विषशमनमन्त्रे उल्लिखितः,**
' पिष्यमाणमिमं चात्र सिद्धं मन्त्रमुदीरयेत् ।
मम माता जया नाम जयो नामेति मे पिता
(चचि. २३. ९०)
एक देवता. विषाच्या मंत्रात उल्लेख आहे. 'जया' हे आईचे व ' जय ' हे माझ्या बापाचे नाव.

(जय)–पाल–पु., वनस्पति० **दन्तीबीजम्** (ध. १.२२७) जयपाळ.

–पालरस–पु., पारदयोग० **गन्धकताम्रजयपालयुक्तः पाण्डुशोथघ्नः** (र., १९.९१–९२)
पाऱ्याचा योग. पारा गंधक तांबे जयपाळ युक्त. पांडु सूज नाशक.

–सुन्दर पु., पारदयोग० **पारदसुवर्णरौप्यताम्रादियुक्तः, सूतिकारोगवन्ध्यत्वघ्नः** (र. २२.५–१४)
पाऱ्याचा योग. पारा सोने रुपे तांबे युक्त. बाळंतरोग, वंध्यत्वनाशक.

जयन्तिका–स्त्री., वनस्पति० **हरिद्रा** (रा. ६.८१) हळद.

जयन्ती–स्त्री.,वनस्पति० **हरिद्रा** (ध, १.५५) हळद.
अग्निमन्थः (११.५२–५७) अरणी, टाकळी.
चक्रमर्दः (र. ३.१०४–५) टाकळा, तरोटा.
बलामोटा (ध. ४.१)
सूक्ष्म मुळांची अगदी हिरवीगार वनस्पती–जयन्ती.

(जया) स्त्री., देवता० (चचि. २३.९०)
एक देवता. विषाच्या मंत्रात उल्लेख आहे.

जया–स्त्री.,वनस्पति० **भङ्गा** (र. १४.३७–४७) भांग.
अग्निमन्थः (असंउ. ९) अरणी, पांढरी टाकळी.
हरीतकी (र. १८.१३९) हिरडा.
चक्रमर्दः (र. १८.१०६.९) टाकळा, तरोटा.
दूर्वाभेदः, नीलदूर्वा (रा. ८.२२६) **' दूर्वा '**
दूर्वेचा प्रकार, निळी दूर्वा. पहा ' दूर्वा '
कपिकच्छूः (रा. ३.२०१) खाजकुहिली, कवचबीज.
बलामोटा (असंउ. ९)
सूक्ष्म मुळांची हिरवीचार वेल.
शमी (रा. ८.१५५) शमी.
नीलिनी (ध. १.२३३) काळादाणा.
जयन्ती (चचि. ९.४५) हळद, नरवेल.

–गुलिका–स्त्री., योग० **हरिद्रानिम्बवत्सनाभादियुक्ता, क्षयकासपाण्डुकुष्ठादिनाशिनी ।**
भस्मसूतगुडक्षौद्रघृतैः सह निषेवितम् ।
जरां जयेदतो नाम्ना गुलिकेयं जयोदिता
(र. २९.१३८–५१)
एक औषधियोग. हळद निंब बचनाग इत्यादी युक्त. क्षय, कास, पांडु, कुष्ठनाशक.

–द्वय–न., वनस्पति० **चक्रमर्दो हरीतकी च**
(अहसु. १५.२१)
टाकळा आणि हिरडा.

–युग–न., **वनस्पति० भङ्गा जयन्ती च** (र. १९.३९–४१)
भांग व हळद किंवा नरवेल.
हरीतक्यग्निमन्थश्च (र. १९.३९–४१)
हिरडा व टाकळा.
हरीतकी जयन्ती च (र. १९.३९–४१)
हिरडा आणि हळद किंवा नरवेल.

–वहा–स्त्री., **वनस्पति० दन्ती** (ध. १.२२५) दांती.

जयाह्वा–स्त्री., **वनस्पति० दन्ती** (रा. ६.३४१) दांती.

जरडी–स्त्री. **वनस्पति० गर्मोटिका** (रा. ८.५१)
पाण्याच्या आश्रयाने होणारी अगदी हिरवीचार वनस्पती.

जरण–वि., **पाचनः** (सुसू. ४५.१८५) पाचक.
न., **वार्धक्यम्** (र. २.७४) वृद्धत्व–म्हातारपण.
पु., **जाठराग्निः जीर्यते अशितखादितपीतादिकम् अन्नमनेनेति जरणो जाठराग्निः** (चवि. ६.२१)
अन्नपाचक अग्नि.
वनस्पति० जीरकम् (रा. ६.१००) जिरे.
न., **हिङ्गुः** (ध. ३.३६) हिंग.

(जरणा)–स्त्री., **वनस्पति० कृष्णजीरकम् द्र० जीरक** (ध. २.७०)
काळे जिरे, पहा 'जीरक.'

(जरण)–द्रुम–पु., **वनस्पति० स्निग्धः, कटुस्तिक्तः पित्तास्र–ज्वर–विस्फोट–कण्डु–सिरादोषार्तिकृन्तनः** (रा. ९.१३)
गुण–तिखट, कडु, स्निग्ध, व पित्तरक्त, ज्वर, फोड, कंडू, शिरोदोषनाशक.

–शक्ति–स्त्री., **अन्नपाचनसामर्थ्यम्** (चवि. ८.१२०)
अन्नपचन करण्याची शक्ति. पचनशक्ति.

जरत्ता–स्त्री., **वार्धक्यम्** (असंउ. ४९) म्हातारपण.

जरद्गव–पु., **पशु० वृद्धवृषः** (चसि. ११.२०)
म्हातारा बैल.

जरा–स्त्री., **जीर्यति इति जरा वार्धक्यम्, षष्टिवर्षोत्तरमिति** (चरक) **सप्ततिवर्षोत्तरमिति** (सुश्रुतवाग्भटौ;) **तत्कारणानि,–'पन्थाः शीतं कदन्नं च वयोवृद्धाश्च योषितः। मनसः प्रातिकूल्यं च जरायाः पञ्च हेतवः** (र. २६.२) **जरानाशनार्थं रसायनचिकित्सोपयुज्यते** (सुचि. २९.३)
म्हातारपण–साठ वर्षानंतरच्या वयाचा, सत्तर वर्षानंतरच्या वयाचा, **कारणे**–नेहमी प्रवास, थंड अन्न, कदन्न (हलक्या प्रतीचे निकस अन्न) आपल्या वयाच्या मानाने अधिक वयाची बायको आणि मनाला प्रतिकूल अशा गोष्टी असणे. **उपचार**–सर्वधातुपरिपोषण करणारे (रसायन) आहार विहार.
पाकः (सुउ. ४६.१२) पचन.

–कास–पु., **रोग० यो जरया देहक्षयकारिकया कृतः कासः, स याप्यः, यस्तु दोषकृतः स साध्य एव भवतीति दर्शयति** (चचि. १८.३०)
केवळ म्हातारपणामुळे शरीर क्षीण होत गेल्यामुळे झालेला खोकला. औषध चालू असे पर्यंत बरा. दोषदुष्टीने होणारा साध्य असतो हे येथे सुचविले.

–शोष–पु., **रोग० शोषभेदः असौ जरावस्थायां जरया देहक्षयकारिण्या कृत इति ज्ञेयम्। तल्लक्षणानि–कृशो मन्दवीर्यबुद्धिबलेंद्रियः कम्पनोऽरुचिमान् भिन्नकांस्यपात्रहतस्वरः** (सुउ. ४१.१९)
क्षयरोग. केवळ म्हातारपणामुळे शरीर क्षीण होत गेल्यामुळे झालेला क्षय. **लक्षणे**–कृश, वीर्य, बुद्धि, शक्ति, इंद्रिये ही मंद, कंप, चव नसणें, फुटलेल्या काशाच्या भांड्यावर ठोका मारल्याने होणाऱ्या आवाजा सारखा आवाज.

जरायु–पु., **गर्भस्यावेष्टनरूपं गर्भावरणम्** (सुशा. २.५४) **उल्बाकारो येन वेष्टिताः प्राणिनो जायन्ते उल्बाकार इत्यनेन जरायुसदृशत्वमेव आकारेऽभिप्रेतं नतु केवलमुल्बाकृतिरिति** (सुशा. ४.७)
गर्भाचे त्वचे सारखे वेष्टन आवरण, पाणमोटली.
भैषज्य० अग्निजारः (ध. ६.२१) अंबर.

–ज–पु., **जरायुः–गर्भावरणं, तस्माद् जातो यः, स प्राणी, चतुर्विधभूतग्रामेष्वेको, यथा पशुमनुष्यव्यालादयः** (काखिल. २२) **जरायुः अमरा नाम नाडी येन वेष्टिता मनुष्यादयः प्रजायन्ते** (चशा. ३.६)
गर्भावरणातून जन्मलेला प्राणी जरायुज. पशु मनुष्य इत्यादि प्राणी जरायुज होत. चार प्रकारच्या जीवांपैकी एक प्रकार. जरायुला अमरा म्हणतात.

–प्रपातन–न., **उपक्रम० जरायोः पातनम्** (चशा. ८.३१)
पाणमोटली पाडणे– बाहेर काढणे.

जर्जर–पु., **वाद्यभाण्डम्** (चइ. १.१४)
एक प्रकारचे वाद्य. वाद्याचे भांडे.
वि., **त्यक्तस्थैर्यम्** (इन्दुः असंउ. २६) अस्थिर.

जर्जरित–वि., **पीडितः** (चचि. २८.१७१) पिडलेला.

जर्जरीकरण–न., (परिव.) **पिष्टीकरणम्** (चक. १.१४)
पीठ करणे.

जर्तिल–पु., वनस्पति० तिलः (ध. ६.१२२) तीळ.

जल–न., महाभूत० रसगुणबहुलद्रवद्रव्यम्; उत्पत्तिः– सौम्याः खल्वापोऽन्तरिक्षप्रभवाः प्रकृतिशीता लघ्व्यश्चाव्यक्तरसाश्च (चसू. २६.३९) पाञ्चभौतिकद्रव्योत्पत्तौ हेतुभूतं, षण्णां रसानां समवायिकारणं, सर्वं जलमैन्द्रं नभस्तलात्पतति। एकत्वेऽपि देशकालाश्रयभेदेन तद्बहुविधं भवति। दिव्यमुदकं प्रकृत्या शीतं शुचि शिवं मृष्टं लघुगुणयुक्तमस्ति। आकाशात्पतितं जलं सोमवाय्वर्कैः स्पृष्टं भवति। हिताहितत्वे तद्देशकालमपेक्षते।

गुणाः–जीवनं, तर्पणं, धारणं, आश्वासजननं, श्रमक्लमपिपासामदमूर्च्छातन्द्रानिद्रादाहप्रशमनमेकान्ततः पथ्यतमं च (सुसू. ४५.३) हृद्यं, लघु, शीतलं, निर्गन्धम् (सुसू. ४५.२०) आश्रयभेदेन जलगुणाः श्वेते कषायं, पाण्डुरके तिक्तकं, कपिले क्षारसंसृष्टम्, ऊषरे लवणान्वितं, पर्वतविस्तारे कटु, कृष्णमृत्तिके मधुरमेतद् महीस्थस्य जलस्य षाड्गुण्यमाख्यातम् (चसू. २७.१९९–२०१) पृथिव्यादीनामन्योन्यानुप्रवेशकृतः सलिलरसो भवत्युत्कर्षापकर्षेण, तत्र स्वलक्षणभूयिष्ठायां भूमावम्लं लवणं च, अम्बुगुणभूयिष्ठायां मधुरं, तेजोगुणभूयिष्ठायां कटुकं तिक्तं च, वायुगुणभूयिष्ठायां कषायं, आकाशगुणभूयिष्ठायामव्यक्तरसं, तत्प्रधानमव्यक्तरसत्वात्, तत्पेयमान्तरीक्षालाभे (सुसू. ४५.६ असंसू. ६) कालभेदेन जलगुणाः–वार्षिकं जलं–गुर्वभिष्यन्दि मधुरं, शारदं–तनु लघ्वनभिष्यन्दि, एतत्तु सुकुमाराणां स्निग्धभूयिष्ठभोजनानां भोज्यभक्ष्यलेह्यपेयेषु च शस्यते। हैमन्तं स्निग्धं वृष्यं बलहितं गुरु, शैशिरं–हैमन्ताल्लघुतरं कफवातजित्, वासन्तिकं– कषायमधुरं रूक्षं, ग्रैष्मिकम्–अनभिष्यन्दि, (चसू. २७.२०३–६) आन्तरीक्षं चतुर्विधं, धारं, कारं, तौषारं, हैममिति; तेषां धारं प्रधानं लघुत्वात्, तत्पुनर्द्विविधं गाङ्गं सामुद्रं चेति। तत्र गाङ्गमाश्वयुजे मासि प्रायशो वर्षति। तयोर्द्वयोरपि परीक्षणं कुर्वीत–शाल्योदनपिण्डमकुथितमविदग्धं रजतभाजनोपहितं वर्षति पर्जन्ये बहिष्कुर्वीत स यदि मुहूर्तं स्थितस्तादृश एव भवति तदा गाङ्गं पततीत्यवगन्तव्यं; वर्णान्यत्वे सिक्थप्रक्लेदे च सामुद्रमिति विद्यात्, तन्नोपादेयम्। सामुद्रमप्याश्वयुजे मासि गृहीतं गाङ्गवद्भवति। गाङ्गं पुनः प्रधानं, तदुपाददीताश्वयुजे मासि। शुचिशुक्लवितततपटैकदेशच्युतमथवा हर्म्यतलपरिभ्रष्टमन्यैर्वा शुचिभिर्भाजनैर्गृहीतं सौवर्णे राजते मृण्मये वा पात्रे निदध्यात्। तत् सर्वकालमुपयुञ्जीत, तस्यालाभे भौमम् (सुसू. ४५.७) अशुद्धजलस्य शुद्धीकरणम्–अग्निक्वथनं, सूर्यातपप्रतापनं, तप्तायःपिण्डसिकतालोष्ट्राणां वा निर्वापणं नाम निक्षेपणं प्रसादनं च कर्तव्यं, नागचम्पकोत्पलपाटलापुष्पप्रभृतिभिश्चाधिवासनमिति (सुसू. ४५.१२) सप्त कलुषस्य जलस्य प्रसादनानि भवन्ति। कतकगोमेदकबिसग्रन्थिशैवालमूलवस्त्राणि मुक्तामणिश्चेति (सुसू. ४५.१७) पञ्च प्रक्षेपणानि–फलकं त्र्यष्टकं मुञ्जवलयम् उदकमञ्चिका शिक्यं; सप्त शीतीकरणानि '–प्रवातस्थापनं उदकप्रक्षेपणं यष्टिकाभ्रमणं व्यजनं वस्त्रोद्धरणं वालुकाप्रक्षेपणं शिक्यावलम्बनं (सुसू. ४५.१९) जलपाने पात्रविचारः–सौवर्णे, राजते, ताम्रे, कांस्ये, मणिमये, भौमे वा पात्रे सुगन्धि जलं पिबेत् (सुसू. ४५.१३) भौमं जलं सप्तविधं–नादेयं कौपं सारसं ताडागं प्रास्रवणम्, औद्भिदं चौण्ड्यमिति। नादेयं द्विविधं; एकं तु लघु रूक्षं लेखनं दीपनं वातलं, अन्यत्तु मधुरं गुरु सान्द्रम् अभिष्यन्दि कफकारकं; कौपं–सक्षारं लघु दीपनं पित्तलं कफघ्नं, वाप्यं–सक्षारं कटु पित्तलं वातकफघ्नं, सारसं–मधुरं कषायं लघु बल्यं तृष्णाघ्नं; ताडागं मधुरं–कषायं कटुपाकि वातलं; प्रास्रवणं–लघु दीपनं हृद्यं कफघ्नं; वैकिरं कटु सक्षारं लघु दीपनं कफघ्नं; कैदारं–मधुरपाकि गुरु दोषलम्; औद्भिदं–निम्नप्रदेशादूर्ध्वमुत्तिष्ठमानं जलं वर्षासु पिबेत् महागुणत्वात्। मधुरं पित्तशमनमविदाहि (सुसू. ४५–७;३१–३५) जलग्रहणकालः–सर्वेषामेव भौमानां प्रभाते ग्रहणं शैत्यत्वात् (सुसू. ४५.२४) तत्र वर्षास्वान्तरिक्षमौद्भिदं वा सेवेत महागुणत्वात्; शरदि सर्वं प्रसन्नत्वात्, हेमन्ते सारसं ताडागं वा; वसन्ते कौपं प्रास्रवणं वा; ग्रीष्मेऽप्येवं; प्रावृषि चौण्ड्यमनभिवृष्टं सर्वं चेति (सुसू. ४५.८) स्वस्थे जलपानविधिः– भक्तस्यादौ पीतं जलमग्निसादं कृशाङ्गतां मध्ये पीतं मध्याङ्गतां धातूनां साम्यं सुखं जरणं च; अन्ते पीतं स्थूलत्वमामाशयादूर्ध्वं कफं च करोति; (असंसू. ६.४१–४२) दुर्बलाल्पाग्निगुल्मपाण्डूदरातिसारार्शोग्रहणीशोषशोथिभिरम्बु न पेयम्। स्वस्थोऽपि शरन्निदाघाभ्यां ऋतेऽल्पशः पिबेत्। (अहसू.

५.१३–१५) ऊर्ध्वांगमारुताविष्टा हिक्काश्वासकासिनः उरसि क्षता भुक्त्वा उदकं न पिबेयुः तद्धि कण्ठोरसि स्थितं आहारजं स्नेहं हत्वा भूयो दोषाय कल्पते (चसू. २७.३२४–५) शीतजलगुणाः– मूर्च्छापित्तोष्णदाहविषमदात्ययभ्रमक्लमतमकवम्यूर्ध्वगरक्तपित्तनाशकम् (सुसू. ४५.२८–२९) शीताम्बुनिषेधः–पार्श्वशूलप्रतिश्यायवातरोगग्रहाध्मानस्तैमित्यनवज्वरहिक्कासद्यःशुद्धस्नेहपीता जलं न पिबेयुः (सुसू. ४५.२९–३०)

उष्णोदकगुणाः–वातकफघ्नं, मेदोघ्नं आमघ्नं, दीपनं बस्तिशोधनं, श्वासकासज्वरहरं, नित्यं पथ्यकरम् (सुसू. ४५.३९–४०)

स्वादुपाकि, शीतं लघु (असंसू. ६.३५–३७) क्वथितशीतोदकं वर्षासु संचितं पित्तोपशमनार्थमुपयुज्यते । किञ्च पित्तविषमद्यजे ज्वरे हितकारकम् (सुउ. ६४.९)

विविधनदीजलगुणवर्णनम्–पश्चिमाभिमुखाः पथ्याः, लघूदकत्वात्, पूर्वाभिमुखास्तु न प्रशस्यन्ते, गुरूदकत्वात्; दक्षिणाभिमुखा नातिदोषलाः, साधारणत्वात् तत्र सह्यप्रभवाः कुष्ठं जनयन्ति, विन्ध्यप्रभवाः कुष्ठं पाण्डुरोगं च, मलयप्रभवाः क्रमीन्, महेन्द्रप्रभवाः श्लीपदोदराणि, हिमवत्प्रभवा हृद्रोगश्वयथुशिरोरोगश्लीपदगलगण्डान्, प्राच्यावन्त्याअपरावन्त्याश्चार्शांस्युपजनयन्ति, पारियात्रप्रभवाः पथ्या बलारोग्यकरा इति । शीघ्रवहा नद्योऽमलोदका लघ्व्यो मन्दगाः कलुषाः शैवालसंछन्ना गुर्व्यः (सुसू. ४५.२१)

हिमवत्प्रभवा नद्यः पाषाणविच्छिन्नविक्षुब्धाभिहतोदका देवर्षिसेविताः पुण्याः पथ्याः पाषाणसिकतावाहिन्यो नद्यो विमलोदकाः, मलयप्रभवा अमृतोपमं जलं धारयन्ति (चसू. २७.१०–११)

व्यापन्नजललक्षणानि–पङ्कशैवालतृणपर्णाविलास्तृतं, सूर्येन्दुपवनादृष्टं, अभिवृष्टं, घनं, गुरु, फेनिलं, जन्तुमत्तप्तमतिशैत्यतो दन्तग्राहि, अनार्तवं, दिव्यं प्रथमार्तवं, लूतादितन्तुविण्मूत्रविषसंश्लेषदूषितम् (अहसू. ५.६७)

संस्कारभेदेन जलं–मृद्भ्रष्टलोष्टप्रभवं जलं, तच्च छर्दिघ्नं (चचि. २०.३०)

सिकताकृतं जलं तृष्णाशामकं, सुवर्णरौप्यादिभिरञ्जितसैर्जलं तृष्णाशामकं (सुउ. ४८.१८)

पाणी. एक महाभूत. रसगुण अधिक असलेले द्रवद्रव्य.

उत्पत्ति–जल हे आकाशातून पडणारे स्वभावाने थंड सौम्य, हलके व ज्याचा रस व्यक्त होत नाही असे द्रव्य आहे. पंचमहाभूत द्रव्याच्या उत्पत्तीला कारणभूत आहे. सहाही रसांचे जल हे समवायी कारण आहे. सर्व ऐंद्रजल हे आकाशातून पडते. मुळात जल हे एक असले तरी ते देश आणि कालाला अनुसरून अनेक प्रकारचे होते व ते तदनुसार हितकर अथवा अहितकर होते. आकाशातून पडणारे जल पवित्र कल्याणकर व स्वच्छ असते त्याला चंद्र सूर्य आणि वायु यांचा स्पर्श होतो.

पृथ्वीच्या संसर्गानें आलेले पाण्याचे गुण–
पांढऱ्या जमिनीतील पाणी तुरट; **भुरकट** जमिनींत कडू; **पिवळट जमिनीत** क्षारयुक्त; **खाऱ्या जमिनीत** खारट; **पर्वताच्या विस्तारात** तिखट आणि **काळ्या जमिनीत** गोड असते.

पृथ्वीगुणभूयिष्ठ जमिनीतील जल अम्ल आणि लवण.

जल	”	”	”	”	गोड.
तेज	”	”	”	”	तिखट व कडु.
वायु	”	”	”	”	तुरट.
आकाश	”	”	”	”	अव्यक्त.

(आकाशातून पडणारे पाणी न मिळाल्यास आकाशगुण भूयिष्ठ भूमीतील पाणी घ्यावे.)

कालानुसार पाण्याचे गुण–

वर्षाऋतु–जड आणि आर्द्रता निर्माण करणारे व गोड.

शरदृतु–हलके व निर्मळ असून आर्द्रता कमी करणारे असते. हे पाणी सुकुमारव्यक्ति, स्निग्ध आहार करणारे व चतुर्विध आहार सेवन केल्यावर घेण्यास प्रशस्त असते.

हेमंतऋतु–स्निग्ध, जड, शुभ व बलाला हितकर

शिशिरऋतु–हेमंतापेक्षा अधिक हलके व कफवात नाहीसे करणारे असते.

वसंतऋतु–तुरट. गोड व रूक्ष असते.

ग्रीष्मऋतु–आर्द्रता न करणारे असते.

आकाशातील जलाचे प्रकार ४ धार, कार, तौषार आणि हैम.

१ **धार**–धारांनी पडणारे सर्वात श्रेष्ठ. कारण ते हलके असते. ह्याचे २ प्रकार. एक गांग आणि दुसरे सामुद्र. यांतील गांग हे आश्विन व कार्तिक महिन्यात पडणारे व त्या शिवाय इतर महिन्यात पडणारे ते सामुद्र होय.

१ **गांगजल परीक्षा**-शुद्ध चांदीच्या भांड्यात उत्कृष्ट जातीच्या तांदुळाचा शिजवलेला भात ठेवून त्यावर पावसाचे पाणी शिंपून सुमारे एक तास ठेवावा. जर तो भात एवढ्या अवकाशात फसफसला नाही किंवा कुजू लागला नाही आणि ठेवल्या स्थितीप्रमाणेच चांगला राहिला तर ते गांगजल समजावे. पण याच्या उलट स्थिति असून शिवाय त्या भाताला पाणी सुटले किंवा रंग बदलला तर ते सामुद्र समजावे, हे पिण्याला अयोग्य होय.

हे गांगजल शुद्ध स्वच्छ पांढऱ्या मोठ्या वस्त्राच्या पदरातून गाळून प्यावे. गच्चीवर पडलेले किंवा मोठ्या स्वच्छ भांड्यात धरून सोने चांदी किंवा मातीच्या पात्रात भरून सर्वकाळ उपयोगात आणावे. याच्या अभावी जमिनीतील पाणी प्यावे.

२ **कार**–गारांचा वर्षाव होऊन मिळणाऱ्या पाण्याला कारजल म्हटले आहे.

३ **तौषार**–दंव बिंदूंचे तुषार स्वरूप जल हे तौषार जल होय.

४ **हैम**–हिम म्हणजे वर्फ; त्याचे विद्दन होणारे पाणी ते हैम होय.

वस्तुतः नित्योपयोगाच्या दृष्टीने कार, तौषार आणि हैम ह्यांचा मानवाला प्रत्यक्ष असा उपयोग नसतो; म्हणूनच धार हे जल सर्व श्रेष्ठ म्हटले आहे. **अशुद्ध जलाचे शुद्धीकरण**–१ पाणी उकळून २ सूर्याच्या उन्हांत तापवून ३ लोखंडाचा तापवून लाल केलेला गोळा, मातीचे ढेकूळ तापवलेले किंवा तापलेली वाळू पाण्यात बुडवून पाणी शुद्ध करता येते.

सुवासिक जल–नागचाफा, कमळ, पाडळी, मोगरा, वाळा इ० च्या द्वारे पाणी सुगंधित करता येते.

गढूळ पाणी स्वच्छ करणे–निवळीचे बी, गोमेदमणी, कमलमूळ, शेवाळमूळ, ही पाण्यात टाकून ठेवल्याने अथवा मोती, स्फटिकमणी यांनीही गढूळ पाणी निवळते.

पाणी ठेवण्याची स्थाने–पाण्याची भांडी प्रत्यक्ष जमिनीवर ठेवल्याने जमीन ओली होते व जमिनीवरील काडी केर कचरा पाण्यात येणे शक्य असते ते टाळण्यासाठी १ सावरी किंवा इतर कणखर लाकडाच्या फळीवर २ तिवईवर, ३ मोळ वगैरे गवताचे बलय (चुंभळ). ४ वेताचे किंवा वेळूचे विणून सभोवार वेष्टून टांगता येईल असे आवरण ५ आणि शिंके. अशा पाच साधनांचा उपयोग होतो.

पाणी थंड करणे–१ भरपूर हवा असेल तेथें ठेवणे. २ थंड पाणी एका मोठ्या भांड्यात भरून त्यात ह्या पाण्याचे भांडे वस्त्र गुंडाळून गळयाइतके बुडवून ठेवणे. ३ लाकडाचा स्वच्छ दांडा पाण्यात फिरवीत राहाणे. ४ पंख्याने वारा घालणे. ५ पाण्याच्या भांड्याला वस्त्र गुंडाळून हवेत उघडे टांगणे किंवा वारंवार गाळून घेणे. ६ वाळूच्या ढिगाऱ्यात पाण्याचे भांडे फसवून ठेवणे. ७ किंवा शिंक्यावर उंच हवेत टांगून ठेवणे अशा ७ उपायांनी पाणी थंड करता येते.

पाण्याचे सामान्य गुण–जीवनशक्ति दायक, तृप्तिकर, पुष्टिकर, शरीर धारक, श्रमाने शरिरास आलेली शुष्कता घालवून आर्द्रता आणि आनंद निर्माण करणारे, तहान, थकवा, गुंगी, मूर्च्छा, निद्रा, झापड, दाह यांचे प्रशमन करणारे, हृदयाला हितकर, हलके, थंड, वासरहित आणि संपूर्णतया हितावह आहे.

भौमजल. जमिनीतले पाणी. प्रकार सात; नदी, आड, सरोवर, तळे, झरा, जमिनीतून झरा व न बांधलेला आड यांचे पाणी. नदीच्या पाण्याचे प्रकार दोन; पैकी एक हलके रूक्ष अग्निदीपक दोष घासून काढणारे व वायुवर्धक. दुसरे गोड जड द्रवता थोडी कमी असलेलें स्राव वाढविणारे कफकर. **आडाचे** क्षारयुक्त कडु हलके कफनाशक पित्तवर्धक; **विहिरीचे** आडाच्या पाण्यासारखेच वात कफ नाशक; **सरोवराचे** गोड तुरट हलके तहान नाहीशी करणारे; **तलावाचे** गोड तुरट पचल्यानंतर तिखट व वातवर्धक; **झऱ्याचे**; हलके अग्निदीपक कफनाशक हृदयाला हितकारक **नदीतल्या** झऱ्याचे तिखट क्षारयुक्त हलके अग्निदीपक व कफनाशक. **पाटाचे** पचल्यानंतर गोड जड दोषवर्धक. **जमिनीतून वर उसळून येणारे–तळच्या झऱ्याचे** गोड पित्तशामक घशाशी जळजळ न करणारे हे पावसाळ्यात उत्तम. **पाणी घेण्याचा काल.** जमिनीतले सर्व प्रकारचे पाणी पहाटे, सकाळी भरावे. ते थंड असते. **ऋतूपरत्वे चांगले पाणी पावसाळयात** आकाशातले जमिनीतील तळच्या झऱ्याचे उत्कृष्ट गुणांचे; **शरदात सर्व कोणतेही** प्रसन्न असते. **हेमंतात** सरोवर, तलाव यांचे; **वसंतात** किंवा **ग्रीष्मात** आड किंवा झऱ्याचे; **आषाढ श्रावणात** लहान विहिरींचे–पाऊस नाही तोपर्यंत सर्व. **निरोग्याचा जलपान विधि–**

जेवण्याच्या प्रारंभी अग्नि कमी करते व शरीर कृश करते, मध्ये मध्यम शरीर, धातूचे साम्य, व सुखाने अन्न जिरते. शेवटी प्याल्याने शरीर स्थूल व शरिराच्या वरच्या भागांत कफ होतो. **पान-विचार**-सोने रुपे तांबे कासे स्फटिकमणी मातीचे भांडे यात पाणी ठेवावे व तशाच भांड्यांनी प्यावे. वाळा मोगरा इ० जो वास आवडेल तो त्यात घालावा. **पाणी वर्ज्य**–दुर्बळ अग्नि थोडा गुल्म पांडु उदर अतिसार मूळव्याध ग्रहणी क्षय सूज असलेल्यानी पाणी पिऊ नये. निरोग्याने ही शरद् व ग्रीष्म ऋतूंखेरीज थोडे थोडे प्यावे. नित्य गाणारे बोलणारे अध्ययन करणारे घसा डोके यात वात-विकार उचकी श्वास खोकला उरःक्षत असलेले यांनी जेवणानंतर पाणी पिऊ नये. ते घसा व छातीत असलेला आहाराचा स्निग्धांश नाहीसा करून अति दोष निर्माण करते. **थंड पाण्याचे गुण**–मूर्च्छा पित्त उष्णता आग विष मद्याचे विकार भ्रम थकवा अंधेरी ओकारी वरच्या द्वारांनी होणारा रक्तस्राव नाहीसा होतो. **थंडपाणी वर्ज्य**-फास-ळ्यातला शूळ पडसे वातरोग भूतबाधा पोटफुगी अंग ओलसर असणे नवज्वर उचकी रेचक इत्यादीनी शरीर शुद्धि केलेले व स्नेह प्यालेले यांना थंडपाणी वर्ज्य. **ऊन पाण्याचे गुण**–अग्निदीपक आम मेद वातकफ नाशक बस्तिशोधक श्वासकासज्वरहर नेहमी पथ्यकर पचनानंतर गोड थंड हलके. **कढवून थंड केलेले** वर्षाकाळात संचित झालेले पित्तशमन व्हावे म्हणून वर्षाऋतूच्या शेवटी व शरदऋतूत उपयुक्त. पित्त विष व मद्य यांपासून होणाऱ्या ज्वरात हितकर–**नदीचे पाणी–पश्चिमाभि-मुखीचे** हलके म्हणून पथ्यकर. **पूर्वाभिमुखीचे** जड म्हणून अपथ्यकर, सह्याद्रीतून निघणाऱ्यांचे कुष्ठ विंध्याद्रीच्या नद्यांचे कुष्ठ व पांडुरोग करते. **वेगाने वाहाणाऱ्याचे** निर्मळ व हलके आणि **मंद वहाणाऱ्यांचे** गढूळ शेवाळाने आच्छादलेले जड. मलयाच्या (मलबार) नद्यांचे अमृतोपम. **बिघड-लेले पाणी लक्षणे**–चिखलाने गढूळ शेवाळ गवत पाने यांनी झांकलेले अस्वच्छ जड फेसाळ जंतुयुक्त तापलेले सूर्य चंद्र वारा यांचा स्पर्श न झालेले पावसाचे नवे अति थंड भलत्याच ऋतूत पडलेले पावसाचे (पहिल्या पावसाचे) किडेजंतु विष्ठामूत्र विषमिश्र असते.

संस्कार केलेले–मातीचे ढेकूळ किंवा वाळू सोने रुपे तांबे इ० तापवून लाल करून पाण्यात टाकून ते गाळून दिल्याने तहान शमते. **थंड पाण्याचे उद्वेजन**–डोक्याला जखम होऊन मज्जा, मज्जाजल इ० स्राव होऊन क्षय इ० असताना थंड पाणी शिंपडावे.

गढूळ पाणी स्वच्छ करण्याकरिता निवळीचे बी, गोमेदमणी कमळमूळ शेवाळ किंवा पद्मकाष्ठ मूळ कापड आणि मोती यांचा उपयोग करावा. **पाणी ठेवण्याकरिता** फळी तिवई मुंजाची चुंभळ वेताची उंच बनवलेली बैठक शिंके यांचा उपयोग केल्यास इतर दोष उत्पन्न होत नाहीत. **पाणी थंड करण्याचे सात उपाय**–वाऱ्याच्या झोतांत वाळूत शिंक्यावर पाणी ठेवावे. पाण्याच्या भांड्याला ओले फडके लावून त्यावर पाणी शिंपडणे पंख्याने वारा घालणे. पाण्यात छडी फिरवणे, कपड्यातून गाळणे.

शरीरस्थः अब्धातुः; शरीरे तस्य दशाञ्जलिप्रमाणम् (चशा. ७.१५)

शरिरामधला जलीय शरीरधारक घटक. त्याचे दहा अंजलि प्रमाण.

न., **क्वाथः** (सुचि. ९.२३) काढा.

वनस्पति० उशीरम् (चचि. ७.१३०) काळावाळा.

वालकम् (चसू. ३.२७) वाळा.

–काम–पु., **वनस्पति० वेतसः** (ध. ५.११७) जलवेतस.

–कामुका–स्त्री., **वनस्पति० कुटुम्बिनी** (रा. ५.२१) क्षीरिणी. पाण्यात होणारी दुधाळ वनस्पती.

–कूर्मक–न., **रोग० उदरभेदः, कूर्मरोगः** (र. २२.२८)

एक रोग. उदराचा एक प्रकार.

–कोष्ठक–पु., **जलद्रोणी, अवगाहनोपयोगि मह-त्पात्रम्** (चसू. १४.३४) पाण्याची डोणी.

कमरेपासून खालच्या भागाचा घाम काढण्यास व त्याला शेकण्यास उपयुक्त.

–गण्ड–पु., **वनस्पति० जलगण्डीरकः** (ड.) जलपिप्पलिका (सुचि. ९.२१) जलपिंपळी.

–गद–पु., **रोग० उदररोगः** (र. १८.२०७–९) उदररोग.

–गर्भता–स्त्री., **रत्नदोषः पानीयगर्भताख्यः** (र. ४.३६)

रत्नाच्या गाभ्यात पाण्यासारखे थेंब दिसणे.

–चारिन्–पु., **जलचरः** (असंसू. ७.१०६–८) पाण्यात रहाणारे–जगणारे.

–ज–पु., **जले जातः इति जलजः प्राणिविशेषः** (चसू. २४.७) पाण्यात उत्पन्न झालेले.

वनस्पति० –हिज्जुलः (रा. ८.७०) जलवेतसाचा प्रकार.

भैषज्य० शङ्खः (रा. १३.२४३) शंख.

मौक्तिकम् (र. २३.६१) मोती.

वनस्पति० जलमुस्तम् (ध. १.४३) पाणमोथा. नागरमोथा.

कमलम् (रा. १०.२४३) कमळ.

शालिः (ध. ६.७१) साळ–भाताचा प्रकार.

भैषज्य० लवणभेदः लवणारम् (रा. ६.५३) मीठ–मिठाचा एक प्रकार.

–जन्मन्–स्त्री., **प्राणि० जलौकाः** (अहृसू. २६.५३) जळू.

–त्रास–पु., **रोग० व्याधितेन श्वादिना दष्टस्य श्लेष्मा प्रकुपितश्चेतोवाहिनीर्धमनीरनुप्रविश्य संज्ञानाशमापादयति सद्यः कालान्तराद्वा । ततो नरः स्पृष्ट्वा दृष्ट्वा, श्रुत्वा, वा जलं त्रस्यति । एतज्जलत्रसनं रिष्टं, मरणलक्षणं कीर्तितम्** (सुक. ७.४८ –४९) जलसंत्रास. कुत्रे कोल्हा इत्यादी प्राणी चावल्याने कफ प्रकुपित होऊन संज्ञावाहक धमनींना दुष्ट करून संज्ञानाश करतो. पाणी पाहून त्याचा शब्द ऐकून त्याला स्पर्श करून तो त्रासतो. हे मरणसूचक लक्षण आहे.

रोग० अत्र रेवतीग्रहावेशाद् जलत्रासः (का. रेवतीकल्प. ६९) रेवती ग्रहबाधेने जलसंत्रास होतो.

–द–पु., **वनस्पति० मुस्ता** (ध. १.४१) नागरमोथा.

मधुकः (ध. ५.४८) ज्येष्ठमध.

भैषज्य० शङ्खः (ध. ३.१७९) शंख.

खनिज० अभ्रकम् (र. १२.२२) अभ्रक.

–दात्यय–पु., **कालविभाग० शरदृतुः** (चक. चक. ७.५७) शरदृतु.

–दोष–पु., (परिव०) **जले गन्धवर्णरसादिषट्प्रकाराभिव्यज्या व्यापत्तिरूपा दोषाः** (सुसू. ४५.११) पाण्याचा वास रंग रस इ० सहा प्रकार विकृत होणे.

–द्रोणी–स्त्री., **बृहत्पात्रम्** (र. ७.६) डोणी. घंगाळ.

–धर–पु., **वनस्पति० तिनिशः** (रा. परि. ९.२४) तिवस.

–धिफेन–पु., **भैषज्य०** (र.२३.४७) **समुद्रफेनः** समुद्रफेन.

–नील–न., **रत्न० नीलमणेः प्रकारविशेषः** (र. ४.५१) नीळ रत्नाचा प्रकार.

(–नीली)–स्त्री., **वनस्पति० जलमुस्तम्** (रा. ८.६४) नागरमोथा. पाणमोथा.

–पिप्पलिका–स्त्री., **वनस्पति० तिक्ता, कषाया, शीता, लघु, हृद्या, रुच्या, रूक्षा, दीपनी, शुक्रला, संग्राहिणी, रक्तदाहव्रणापहा.** (भाप्र.) **श्वासभ्रममूर्च्छातृष्णापहा** (ध. ४.६४)

हिं.—जलपीपर, पनिसिगा.

म.—**जल पिंपळी.**

गु.—रतवेलियो.

बं.—पनिसिगा.

फा.—पीपलआवी.

जल पिंपळी. ही कडु तुरट थंड हलकी रूक्ष रुचकर अग्निदीपक मळ बांधणारी शुक्रवर्धक श्वास भ्रम मूर्च्छा तहान रक्तदुष्टि दाह व्रणनाशक.

शाक० कटूष्णतीक्ष्णरूक्षा, वातकफहरा (चसू. २७.१७१) भाजी. तिखट उष्ण तीक्ष्ण रूक्ष वातकफहर.

–पिप्पली–स्त्री., **वनस्पति० महाराष्ट्री** (रापरि. ४.१३) जलपिंपळी, मराठी.

–बन्ध–पु., **पारदबन्ध० शिलोदकादिविशिष्टैर्जलैर्बन्धनम्** (र. ११.८८) पाऱ्याची एक गोळी. शिलोदक इत्यादी द्रव्यांच्या सहाय्याने केलेली पाऱ्याची गोळी.

–बस्ति–पु., **जलदृतिः** (चचि. २५.५२) पाण्याची पखाल. बुधला.

–बिन्दुजा–स्त्री., **वनस्पति० यावनाल** (रा. १४.१६३) जोंधळा.

–मञ्जरी–स्त्री., **पारदयोग० पारदगन्धकमरिचादियुक्ता, नवज्वरघ्नी** (र. १२.१४८–५१) पारा गंधक मिरी इ० युक्त एक औषधियोग; नवज्वरहर.

–मण्डपिका–स्त्री., **वनस्पति० शैवालम्** (र. १८.२३५) शेवाळ.

वारिपर्णी (र. १८.२३५–३६) शेवाळ, जलकुंभी.

जलकुम्भी (र. १८.२३५–३६) कुंभी, जलकुंभी.

–मधूक–पु., वनस्पति० **गुणाः–मधुरः शीतो बल्यो रसायनो वृष्यश्छर्दिघ्नः** (ध. ५.४९)
ज्येष्ठमध. गोड थंड बल शुक्रवर्धक रसादिधातुपरिपोषक. ओकारीनाशक.

–मुस्त–न., वनस्पति० कटुतिक्तकषायं **'शीतं, स्निग्धं, कान्तिकरं, मेध्यं, वातघ्नं, अन्धताविसर्पकण्डुकुष्ठविषसंतापव्रणघ्नम्'** (ध. १.४३)
पाणमोथा. नागरमोथा. तिखट कडु तुरट थंड स्निग्ध कांतिवर्धक धारणाशक्ति वाढविणारा वातघ्न आंधळेपण धावरे कंडु कुष्ठ विष संताप व्रणनाशक.

–मृत–पु., जले मृतः, जलपानेन मृतः, **तस्य लक्षणानि विष्टब्धपायुमूर्धाक्षमाध्मातोदरमेहनं शीतपादकराननं जानीयात्** (चक्र, चचि. १०.४७)
पाण्यात बुडून मेलेला. **लक्षणे**–गुद, डोके, डोळे ताठ, पोट व मूत्रेंद्रिय फुगलेले, पाय, हात, तोंड थंड.

–मृत्तिका–स्त्री., भैषज्य० **जीर्णकिट्टरजो बब्बुलक्वाथेन परिमर्दितं गुडचूर्णसमन्वितं लेहवत्कृतम्–इयं हि जलमृत्** (र. ९.६२–६३)
पाणमाती. मंडूराचे चूर्ण व गूळ बाभळीच्या काढ्यात खलून चाटणासारखी करावी.

–मृद्–स्त्री., **जलमृत्तिका** (र. ९.६२)
पाण्याने न विरघळणारी कृत्रिम माती. लोखंडाचे चूर्ण गूळ इ० द्रव्ययुक्त. पहा 'जलमृत्तिका'

–यन्त्र–न., यन्त्र० **रसायनोपयोगि, घटसंपुटे पारदगन्धकादिकं संस्थाप्य तदधोऽग्निरुपरिष्टाच्च जलं यस्मिन् स्थाप्यते, तादृग्रचनाविशिष्टमेकं यन्त्रम्** (र. १७.२)
एक यंत्र. पाणयंत्र. मातीच्या मोठ्या तोंडाच्या मडक्यात पारा गंधक इत्यादी द्रव्ये ठेवून खाली अग्नि व वर पाणी ठेवलेले असते ते.
जलसिञ्चनसाधनम् (चचि. २४.१५८)
पाणी शिंपडण्याचें साधन. झारी.

–योग–पु., उपक्रम० **शीतजलपूरितकटाहे उपक्रम्यं नरम् आकण्ठं मज्जयित्वा तत्रैव तदुपवेशनम्** (र. १२.११३–११४)
थंड पाण्याने भरलेल्या डोणीत रुग्णाला गळ्यापर्यंत बुडवून तेथेच बसवावे.

–रोध–पु., **जलनिरोधयुक्तप्रदेशः** (सुसू. २९.२२)
पाणी येऊ शकणार नाही असे स्थान.

–वल्ली–स्त्री., वनस्पति० **शृङ्गाटकः** (रा. ७.१८)
शिंगाडा.

–वहनाडी–स्त्री., स्रोतो० उदकवहस्रोतः (र. १३.४८) जल–द्रववहस्रोतस.

–वहस्रोतस्–न., स्रोतो० उदकवहस्रोतः (मुनि. ७.२२) जल–द्रववह स्रोतस.

–वास–पु., वनस्पति० **विष्णुकन्दः** (रा. ७.४०)
पुष्कळ व चांगली पुडे असणारा मोठा लंबगोल पाण्यात होणारा कंद.
न., **उशीरम्** (रा. १२.२५) वाळा.

–(वासा)–स्त्री., वनस्पति० **गुण्डासिनी** (रा. ८.६६)
मुळांचा गुच्छ असणारी चापट गवताच्या पानांसारखी पाने असलेली पाण्यात होणारी वनस्पती.

–विक्रमा–स्त्री., वनस्पति० **सल्लकी** (रा. ११.१९६)
सुगंधी. सुगंधीमुळांची व फळांची आस्वादाला सुखद, त्रिकोणी फळांची व सुगंधी डिंक असणारी.

–वेतस–पु., वनस्पति० **वेतसः** (असंउ. ४६)
जलवेतस.
वानीरः (रा. ९.१७)
नदीत होणारा खूप फांद्या असलेला वाटोळ्या फुलांचा एक जलवेतस.

–शुक्ति–स्त्री., प्राणी० **कोशस्थवर्गे निर्दिष्टः** (सुसू. ४६.१०८)
नदीच्या पाण्यात होणारी शिंप. कोशस्थ प्राणी. शिंपला. शिंपली.

–शूक–पु., वनस्पति० **शैवालम्** (असंउ. २२)
शेवाळ.
जलनीलिका, जलान्तर्वर्ती रोमयुक्तः सविषप्राणी वा (सुसू. १६.१९)
पाण्यात राहणारा केसाळ विषारी प्राणी.

–सन्त्रास–पु., रोग० **जलत्रासः** (असंउ. ४६.३६७)
जलसंत्रास. पहा 'जलत्रास'.

–संभव–पु., वनस्पति० **वानीरः** (रा. ९.१७)
पहा 'जलवानीर.'

–स्था–स्त्री., वनस्पति० **दूर्वाभेदः गण्डदूर्वा द्र० दूर्वा.** (रा. ८.२३४) गाठी दूर्वा.

–स्राव–पु., नेत्ररोग० **पैत्तिकविकारः, असाध्योऽयम्** (सुउ.१.३१)
डोळ्याची गळ, स्राव. पित्तजविकार, असाध्य.

–हारिणी–स्त्री., **प्रणाली** (सुशा. ७.३ ड.) पाट.

–हारियन्त्र–न., यन्त्र० **वलभीयन्त्रम्, खलचरीयन्त्रम्** (र. ९.४७–४९) या नावाचे यंत्र.

जलाख्यक–पु., वनस्पति० जलमधूकः (ध. ५.४९)
पाण ज्येष्ठमध, पाण्यातले ज्येष्ठमध.

जलाधार–पु., पात्र० तोयाधारः (र.९.७–८)
पाण्याचा संचय, तळे.

जलाभ–वि., जलसमानः जलवत् (स्रावः)
(चचि. २६.१०५) पाण्यासारखा (स्राव).

जलाभिरमण–न., जलातिक्रीडनम्, जलसंतरणादि
(सुउ. ४०.५) जलक्रीडा, पोहणे इ०

जलामोद–न., वनस्पति० उशीरम् (रा. १२.२६)
काळावाळा.

जलायुका–स्त्री., कीट० जलौकाः (सुक. ३.४) जळू.

जलाराति–स्त्री., वनस्पति० अगस्त्यभेदः, रक्तागस्त्यः
(र १७.१२१)
तांबडा हदगा. पहा ' अगस्त्य '

जलार्बुद–न., ओष्ठरोग० वातकफाज्जलबुद्बुदवदोष्ठे
जलार्बुदं भवति (असंउ. २५)
पाण्याच्या बुडबुड्याप्रमाणे ओठावर होणारे आवाळू.

जलालु–पु., वनस्पति० पानीयालुः (रा. परि. ७.२)
पाण्यात होणारा अळू.

जलालूक–न., वनस्पति० पद्ममूलम् (ध. ४.१६३)
कमळमूळ.

जलावह–पु., वनस्पति० मुस्ता (ध. १.४१)
नागरमोथा.

जलाशया स्त्री., वनस्पति० गुण्डाला (रा. परि. ५.४२)
बुंधा गुच्छासारखा असणारी पाण्यात होणारी वनस्पती.

जलाश्रय–पु., वनस्पति० गुण्ड (रा. परि. ८.६१)
कांडे त्रिकोणी लांब पाने निळी तलवारीच्या पात्या-सारखी असणारा वृक्ष.
न., वनस्पति० लामज्जकम् (ध. ३.८६)

(जलाश्रया)–स्त्री., वनस्पति० गर्मोटिका
(रा. परि. ८.५१)
पाण्याच्या आश्रयाने होणारी हिरवीचार वनस्पती.
[illegible] (रा. परि. ८.६८)
[illegible] नसलेली, टोंकदार पानांची, मऊ, बुळ-बुळीत व पाण्याच्या आश्रयाने होणारी म्हशीला आवडणारी वनस्पती.
शृङ्गाटकः (रा. परि. ७.१८) शिंगाडा.

जलास्रव–पु., नेत्ररोग० वायुः क्रुद्धो जलवाहिनीः सिराः प्राप्य वर्त्मशुक्लसन्धिकनीनकाजलाभमश्रु स्रावयति तेन नेत्रं सरुग्रागशोफं स्यात् (असंउ. १३)
डोळ्याची गळ–वायु अश्रुवाहिनी शिरा दुष्ट करून अश्रूंचा स्राव करतो. डोळा वेदना लाली व सूज युक्त.

जलूका–स्त्री., कीट० जलौका (र. २२.१४७–५०) जळू.
बन्ध–पु., पारदबन्ध० (र. ११.६५)
बद्ध पाऱ्याचा प्रकार. पाऱ्याचा बंध.

जलेचर–पु., जले चर्या यस्य सः जले चरति इति जलेचरः (चसू. २७.५४) एतन्मांसगुणाः–मधुरम्, उष्णं, गुरु, स्निग्धं, वृष्यं, बलोपचयवर्धनं, व्यायामिदीप्ताग्नीनां च हितकरं, वातहरं, कफपित्त-वर्धनम् (चसू. २७.५७–५८)
जलचर. पाण्यात जीवन असलेला. याच्या **मांसाचे गुण**–गोड उष्ण जड स्निग्ध शुक्रवर्धक बल पुष्टि वाढविणारे व्यायाम करणाऱ्याला व अग्नि प्रदीप्त असणाऱ्याला हितकर वातहर कफपित्त वाढविणारे.

जलेरुहा–स्त्री., वनस्पति० कुटुम्बिनी (रा. परि. ५.२२)
पाण्यात होणारी दुधाळ वनस्पती.

जलेशय–पु., जलचरप्राणी (चवि. ३.७) जलचर प्राणी.

जलोदर–न., रोग० उदरम् (र. १९.१)
पाणी झालेले उदर.

जलोद्भव–न., नेत्राञ्जनविशेषः स्रोतोञ्जनम्
(सुउ. १७.४०) सुरमा.
भैषज्य० शङ्खः (सु. उ. १७.४०) शंख.

(जलोद्भवा)–स्त्री., वनस्पति० ब्राह्मी, लघुब्राह्मी
(रा. ५.१५१) ब्राह्मी, लहान ब्राह्मी.

जलोद्भूता–स्त्री., वनस्पति० गुण्डाला
(रा. परि. ५.४२)
बुंध गुच्छाकार असलेली पाण्यात होणारी वनस्पती.

जलौकस्, जलौका–स्त्री., कीट० जलायुका (सुक. ३.५) जलूका (र. २२.१४७–५०) जल-मासामायुरिति जलायुकाः, जलमासामोक इति जलौकसः (सुसू. १३.९) ता द्विविधाः सविषा निर्विषाश्च, तत्र दुष्टाम्बुसर्पमण्डूकमत्स्यादिशव-कोथमूत्रपुरीषजा रक्तश्वेतातिकृष्णतनुस्थूलचपल-पिच्छिलाः स्थूलमध्या रोमशाः शक्रायुधवद्विचित्रो-र्ध्वराजीचिता वा सविषाः । पद्मोत्पलसौगन्धि-कादिसुगन्धविमलविपुलसलिलशैवालजाः शैवाल-श्यावा नीलोर्ध्वराजयो वृत्ताश्च निर्विषाः (असंसू. ३५.४) तत्र सविषाः–कृष्णा, कर्बुरा, अलगर्दा, इन्द्रायुधा, सामुद्रिका, गोचन्दना चेति । तासु, अञ्जनचूर्णवर्णा पृथुशिराः कृष्णा वर्मिमत्स्य-वदायता छिन्नोन्नतकुक्षिः कर्बुरा, रोमशा महापार्श्वा

कृष्णमुखी अलगर्दा; इन्द्रायुधवदूर्ध्वराजिभिश्चित्रा इन्द्रायुधाः ईषदसितपीतिका विचित्रपुष्पाकृतिचित्रा सामुद्रिका, गोवृषणवदधोभागे द्विधाभूताकृतिरणुमुखी गोचन्दनेति । ताभिर्दष्टे पुरुषे श्वयथुरतिमात्रं कण्डूर्मूर्च्छा ज्वरो दाहश्छर्दिर्मदः सदनमिति लिङ्गानि भवन्ति । तत्र महागदः पानालेपननस्यकर्मादिषूपयोज्यः । इन्द्रायुधादष्टमसाध्यम् । अत्र दष्टपदं दंशार्थे, अथ निर्विषाः— कपिला पिङ्गला, शङ्कुमुखी, मूषिका, पुण्डरीकमुखी, सावरिका चेति । तत्र, मनःशिलारञ्जिताभ्यामिव पार्श्वाभ्यां पृष्ठे स्निग्धा मुद्गवर्णा कपिला; किंचिद्रक्ता वृत्तकाया पिङ्गाऽऽशुगा च पिङ्गला; यकृद्वर्णा शीघ्रपायिनी दीर्घतीक्ष्णमुखी शङ्कुमुखी; मूषिकाकृतिवर्णाऽनिष्टगन्धा च मूषिका; मुद्गवर्णा पुण्डरीकतुल्यवक्त्रा पुण्डरीकमुखी; स्निग्धा पद्मपत्रवर्णाऽष्टादशाङ्गुलप्रमाणा सावरिका, सा च पश्वर्थे हस्त्यश्वादीनामर्थे । तासां क्षेत्राणि—यवनपाण्ड्यसह्यपौतनादीनि (सुसू. १३.११–१३) तासां ग्रहणम् आर्द्रचर्मणा—तासां पोषणम्—एता नवे महति घटे सरस्तडागोदकपङ्कमावाप्य निदध्यात्; भक्ष्यार्थे चासामुपहरेच्छैवालं वल्लूरमौदकांश्च कन्दांश्चूर्णीकृत्य; शय्यार्थं तृणमौदकानि च पत्राणि; तासामवचारणं जलौकोवसेकसाध्यव्याधितमुपवेश्य संवेश्य वा, विरूक्ष्य चास्य तमवकाशं मृद्गोमयचूर्णैर्यद्यरुजः स्यात् । गृहीताश्च ताः सर्षपरजनीकल्कोदकप्रदिग्धगात्रीः सलिलसरकमध्ये मुहूर्तं स्थिता विगतक्लमा ज्ञात्वा ताभी रोगं ग्राहयेत् । श्लक्ष्णशुक्लार्द्रपिचुप्रोतावच्छन्नां कृत्वा मुखमपावृणुयात्; अगृह्णन्त्यै क्षीरबिन्दुं वा दद्यात्, शस्त्रपदानि वा कुर्वीत; यद्येवमपि न गृह्णीयात्तदाऽन्यां ग्राहयेत् । यदा च निविशतेऽश्वखुरवदाननं कृत्वोन्नम्य च स्कन्धं तदा जानीयाद्गृह्णातीति; गृह्णन्तीं चार्द्रवस्त्रावच्छन्नां कृत्वा धारयेत् । दंशे तोदकण्डुप्रादुर्भावैर्जानीयाच्छुद्धमियमादत्त इति; शुद्धमाददानामपनयेत्; अथ शोणितगन्धेन न मुञ्चेन्मुखमस्याः सैन्धवचूर्णेनावकिरेत् । पतितां तण्डुलकण्डनप्रदिग्धगात्रीं तैललवणाभ्यक्तमुखीं वामहस्ताङ्गुष्ठाङ्गुलिभ्यां शनैः शनैरनुलोममनुमार्जयेदामुखात्, वामयेत् तावद्यावत् सम्यग्वान्तलिङ्गानीति (सुसू. १३.१७, १९–२२) जलौकाः पित्तदुष्टशोणितनिर्हरणार्थं सुखिनां रक्तस्रावार्थं योजयेत् (अहसू. २६.३५)

जळू. जलायुका—जल ह्यांचे आयुष्य म्हणून जलायुका. जल ह्यांचे घर म्हणून जलौकस. प्रकार दोन. ६ सविष ६ निर्विष. नांवे व वर्णन वर आहे. **चिन्हे**—सविष चावल्याने दंशावर सूज फार खाज अंग गळणे ज्वर आग ओकारी माज मूर्च्छा. **उपचार**—महागद नांवाचा योग पिणे लेप व नाकात घालणे याकरिता.

निर्विष जळवा—कमळाच्या सर्वजाति व शेवाळ असलेल्या शुद्ध पुष्कळ पाण्यात होतात. त्या शेवाळासारख्या हिरवट काळसर वर रेषा असलेल्या गोल असतात. **त्यांचे ग्रहण**—ओल्या कातड्यानें करावे; नव्या मोठ्या मडक्यात ठेवाव्या. आत चांगला चिखल घालून **खाण्याकरिता**—शेवाळ शुष्कमांस व पाण्यातील कंदाचे चूर्ण ठेवावे. **झोपण्याकरिता**—गवत व पाण्यातल्या वनस्पतींची पाने ठेवावी. **जळवा लावणे**—रोग्याला बसवून किंवा निजवून ती जागा रूक्ष करावी; दुखरी नसेल तर माती किंवा शेणीचे चूर्ण लावून पुसावी. जळवांना मोहरी हळद पाण्यात कालवून चोपडून पाण्याच्या तसराळ्या मध्ये ४८-५० मिनिटे ठेवून त्यांचा थकवा गेला आहे असे दिसल्यावर चिकण पांढऱ्या ओल्या फडक्याने झाकून १।१ उचलावी व लावावी. ती लागत नसेल तर दूध किंवा रक्ताचा थेंब तेथे ठेवून लावावी किंवा सुई रक्ताचा थेंब बाहेर येईल अशी टोचावी व मग लावावी. इतके करूनही लागत नसेल तर दुसरी घ्यावी. खांदा उंच करून घोड्याच्या खुराप्रमाणे तोंड लावले आहे असे दिसले की ती रक्त चोखते असे समजावे. तिच्यावर ओले फडके झाकावे. खाज व टोचणी नाही तोपर्यंत अशुद्ध रक्त आणि ती सुरू झाली की शुद्ध रक्त ती चोखते आहे असे समजून सोडवावी. रक्ताच्या वासाने ती सोडत नसेल तर सैंधव चूर्ण किंवा हळद तिच्या तोंडावर टाकावी. पडलेल्या जळूला तांदुळाचा कोंडा लावून तेल व सैंधव तोंडाला लावून डाव्या हाताचा आंगठा व करंगळीने ती उलटी धरून हळू हळू शेपटाकडून तोंडापर्यंत क्रमाने दाब देऊन रक्त ओकवावे. पित्तदूषित व सुखी लोकांचे रक्त काढण्याकरिता जळवा लावाव्या.

जलौकावचारणीय–वि., अध्याय० (सुसू. १३.१) अध्यायाचे नाव.

जल्प–पु., वादः पक्षाश्रितयोः संभाषणम् (चवि. ८.२८)
आपला पक्ष सिद्ध करणारे प्रतिपादन.

जल्पक–पु., वादी प्रतिवादी वा (चवि. ८.१८)
वादी किंवा प्रतिवादी.

जल्पान्तर–न., सामयिकसर्वार्थादिविशेषितो जल्पकविशेषः (चक्र चवि. ८.१८)
करावयाच्या चर्चेचे नियम किंवा उद्देश उभयपक्षी मान्य झाल्यावर प्रतिपक्षावर विजय मिळवण्यासाठी चालवावयाची चर्चा.

जव–पु., वेगः (सुचि. २७.८) वेग.
वनस्पति० यवः (रा. १६.१२५) जव.

(जवा)–स्त्री., वनस्पति० जपा (रा. परि. १०.३९)
तांबड्या फुलांची व सूर्योदयाला पूर्ण फुलणारी वनस्पती. जास्वंद.

जवनिका–स्त्री., पटलम् (असंसू. ३३.४) पडदा. कनात.

जवनी–स्त्री., वनस्पति० यवानी (र. २६.५४–५५)
ओवा.

जवादि–न., सुगंधिद्रव्य० तद्गुणाः–उष्णं, स्निग्धं, सौगन्धिकं, मोहनाह्लादकारकं, वातघ्नं ; नीलं जवादि संस्निग्धं; ईषत्पीतं जवादि सुगन्धदं; उभयमप्यातपे बहुलामोदं, सर्वमपि राजसदृशानां योग्यम् जवादिकस्तुरी० (रा. १२.६–८)
गुण–एक सुगंधी द्रव्य. स्निग्ध उष्ण सुगंधी मोहून टाकणारे आल्हादकारक, वातनाशक, नील व किंचित् पिवळे असे दोन्ही जवादीचे प्रकार उन्हात अति आनंददायक राजासारख्या संपन्नांना योग्य.

जवोपरोध–पु., वेगस्योपरोधो विघातः (चसू. २१.४)
वेग आवरणे, वेग बंद करणे.

जागत–पु., वनस्पति० सोमवल्ली (सुचि. २९.७)
सोमवल्ली, महौषधि.

जागर–पु., जागरणम् (अहसू. २२.२६) जागरण.

जागरण–न., निद्राया अभावः (चनि. १.३३) रात्रौ जागरणं रूक्षम् । कफमेदोरोगिणां विषपीडितानां च रात्रौ जागरणं हितकारकम् (सुशा. ४.४८) अपथ्यमप्यभ्यासान्नोपघातकम् (सुशा. ४.४१)
जागरण, झोपेचा अभाव. रात्री जागरण करणे रूक्षता वाढविते. कफमेदाच्या रोग्यांना व विषाने पिडलेल्यांना रात्री जागरण हितकर. रात्री जागरण अपथ्यकर असले तरी अभ्यास (नित्याची सवय) असेल तर घातक नाही.

जागरिष्णु–वि., जागरणशीलः (सुसू. ३३.२५)
जागरणाची सवय असणारा. नेहमी जागरण करणारा.

जागुड–न., वनस्पति० कुङ्कुमम् (रा. १२.२१) केशर.

जाङ्गम–वि., जङ्गमप्रभवम्, जङ्गमस्येदमिति वा जाङ्गमम्, मधुगोरसपित्तवसामज्जाऽसृगामिषविण्मूत्रचर्मरेतोऽस्थिस्नायुशृङ्गनखखुरकेशलोमरोचनादीनि जाङ्गमद्रव्याणि (चसू. १.६८–६९)
स्थलांतर करणाऱ्या प्राण्याचे द्रव्य. मध दूध पित्त चरबी मज्जा रक्त मांस स्नायु हाडे विष्ठा मूत्र शुक्र कातडी नख खुर शिंग केश लव गोरोचन इत्यादी द्रव्ये.

जाङ्गल–पु., वि., देश० अल्पोदकद्रुमः प्रवातः प्रचुरातपः स्वल्परोगतमो देशः (चवि. ३.४७) आकाशसमः प्रविरलाल्पकण्टकिवृक्षप्रायोऽल्पवर्षप्रस्रवणोदपानोदकप्राय उष्णदारुणवातः प्रविरलाल्पशैलः स्थिरकृशशरीरमनुष्यप्रायो वातपित्तरोगभूयिष्ठश्च (सुसू. ३५.४२) क्लेशसहारोगशरीरदीर्घायुप्रायजनपदोऽयं कटुकरसयोनिः (असंसू. १८.३०)
थोडी झाडे व पाणी असणारा प्रदेश. वारा व ऊन फार, व रोग फार कमी, आकाशासारखा खूप विरल, थोडी काटेरी झाडे असलेला, थोडा पाऊस थोडे झरे तळी व थोड्या पाण्याचा उष्ण रूक्ष वारा अगदी विरल व लहान टेकड्या असलेला स्थिर किडकिडीत शरीराच्या माणसांचा वातपित्तभूयिष्ठ देश. यात तिखट रस आधिक्याने असतो. क्लेश सहन करणारा निरोगी दीर्घायुषी लोक असलेला हा प्रदेश.

–तैल–न., तद्गुणः–कफजगुल्मेऽनुवासनार्थं हितकरम् (सुउ. ४२.२३)
रूक्ष प्रदेशातील बियांचे तेल. कफज गुल्मात बस्तीकरिता हितकर.

–पल–न., जाङ्गलमांसम् (अहसू. ३.३०)
रूक्ष प्रदेशातील प्राण्यांचे मांस.

–मांस–न., जाङ्गलप्राणिनां मांसम्, तद्गुणाः–रसे कषायमधुरं, शीतवीर्यं, लघु, विशदं, रुच्यं, मांसानां चोत्तमम्, यस्मिन् सन्निपाते पित्तमधिकं वातो मध्यः कफश्च स्वल्पस्तत्र जाङ्गलं मांसं हितकारकम् (असंसू. ७.८७–८८)
रूक्ष प्रदेशातील प्राण्यांचे **मांस–गुण**–तुरट व गोड थंड हलके बुळबुळीतपणा नाहीसे करणारे रुचकर सर्व मांसात उत्तम. ज्या सन्निपातात पित्त अधिक वात मध्यम व कफ थोडा त्यात हे हितकर.

–रस–पु., **जङ्गालविष्किरमांसरसो गुल्मिनां पाने हितः** (सुउ. ४२.५३–५४)
जाड मांडीच्या–हरिण इ० व उकरून भक्ष्य मिळविणाऱ्या कोंबडा इ० चा मांस रस गुल्मी रोग्यास हितकर.

–वर्ग–पु., **मांसवर्गाणां षण्णामेकतमः स चाष्टविधः–जङ्गालाः, विष्किराः, प्रतुदाः, गुहाशयाः, प्रसहाः, पर्णमृगाः, बिलेशयाः, ग्राम्याश्चेति । तेषां जङ्गालविष्किरौ प्रधानतमौ** (सुसू. ४६.५३)
मांसवर्गापैकी रूक्ष प्रदेशातील प्राणी ते आठ प्रकारचे (वर पहा). हरिण इ० व कोंबडा इ० सर्व श्रेष्ठ.

–वसा–स्त्री., **जाङ्गलप्राणिनां वसा** (सुउ. ४२.२३)
रूक्ष प्रदेशातील प्राण्यांची चरबी.

–वैहङ्ग–वि., परिव० **जाङ्गलविहङ्गा लावादयस्तेषां मांसरसो जङ्गलवैहङ्गपदाभिधेयः शूले भोजनार्थम् उपयुज्यते** (सुउ. ४२.९१)
रूक्ष प्रदेशातील लावा इ० पक्षी–मांसरस शूलावर चांगला.

जाठराग्नि–(परिव०) पु., अग्नि० **जठरेऽन्नस्य पक्ता, जाठरो भगवानीश्वरोऽन्नस्य पाचको रसानाददानः सौक्ष्म्याद् विवेक्तुं नैव शक्यते** (सुसू. ३५.२७)
अन्नपाचक अग्नि. रस भक्षण करणारा हा अग्नि सूक्ष्म असल्याने तो वेगळा करणे शक्य नसते.

जाड्य–न., लक्षण० **गौरवम्** (असंसू. ३२.१९)
जडपणा.
अपटुता (ड. सुचि. ३८.९)
मरगळणे, तरतरी नसणे.
स्तब्धता (सुचि. २४.१४) स्तब्धता.

जाड्यारि–पु., वनस्पति० **जम्बीरः** (रा. ११.१८)
मोठा निंबु, ईडनिंबु.

जाण्डक–पु., प्राणि० **मरुदेशोद्भवः प्राणी, पृष्ठमात्रे संकोचमुपयाति । अस्य रोमाणि हिक्काश्वासकासरोगोपयुक्तानि** (चचि. १७.११८)
बरड देशातला वा निर्जल देशातला प्राणी. त्याला शिवताच तो संकुचित होतो. याचे केश उचकी श्वास व खोकला या रोगावर उपयुक्त.

जात–वि., **उत्पन्नः** (चशा. ८.४६) उत्पन्न झालेला.

–कर्म–न., **जातमात्रस्य वेदोक्तं कर्म** (चशा. ८.४६)
नालकर्तनादिकं कर्म (काखिल. १२.३)
जन्मताच करावयाचे वेदोक्त कर्म. नाळ कापणे इत्यादी कर्म.

–कर्मोत्तर–वि., अध्याय० **जातकर्मानन्तरं विषयप्रतिपादकः अध्यायः** (का. खिल. १२.१)
अध्यायाचे नाव. जातकर्मानंतर करावयाच्या कृत्यासंबंधी अध्याय.

–घ्नी–स्त्री., योनिरोग० **रौक्ष्यादनिलः कुपितो जायते तेन दुष्टार्तवं भवति तद्दुष्टार्तवाज्जातं सुतं जातमात्रं हन्ति** (अहउ. ३३.३४)
योनीचा एक रोग. रूक्ष पदार्थांच्या सेवनाने वात प्रकुपित होऊन आर्तव दुष्ट होते, त्यामुळे मूल जन्मताच मरते.

–दशन–वि., लक्षण० **उद्भूतदन्तः** (असंउ. १)
जन्मतःच दांत असलेला.

–प्राण–वि., लक्षण० **जातबलः** (सुचि. ९.४१)
जगण्याची शक्ति–जीवनशक्ति मिळालेला. बल उत्पन्न झालेला.

–मद–वि., **जातो मदो यस्मिन्नसौ वसन्तादिः (कालः)** (चचि., २.३–३०)
सृष्टिसौंदर्य उत्पन्न झालेला काल, वसंत इ० काल. आनंद देणारा काळ.

–मात्र–वि., **सद्योजातः, तस्यौषधस्य प्रमाणं विडङ्गफलमात्रम्** (का. लेहाध्याय)
नुकताच जन्मलेला. जन्मतः त्याला वावडिंगाएवढेच औषध द्यावे.

–रस–वि., **व्यक्ताम्लम्, मधुगन्धम्** (सुसू. ४४.४४)
रस उत्पन्न झालेले, रस व्यक्त झालेले, अम्लरस व्यक्त झालेले, मधुरगंध.

–रूप–न., खनिज० **सुवर्णम्** (चचि. २.३–११)
सुवर्ण.

–वेग–वि., **उद्वेगोऽतिवेगो वा उदग्रो वेगो यस्य, स उद्वेगः, अतिशयितो वेगो यस्यासौ अतिवेगः** (चक्र. चचि. २८.४८)
ऊर्ध्वगति. ऊर्ध्व दिशेचा वेग. अतिशय वेग.

–वेदस्–पु., **अग्निः** (सुउ. १८.८६) अग्नि, विस्तव.

–शर्कर–वि., **जातं शर्कराचूर्णं यस्मिंस्तादृशो (दन्तः)** (चइ. ३.६)
ज्या दातावर रेव जमली आहे असा.

–सत्व–वि., **जातकृमिः** (सुचि. ९.५१)
कृमि झालेला, जंत असलेला.

–हारिणी–स्त्री., देवता० **नारीणां बालानां च ग्रहः,** (काक. रेवती) **रेवतीग्रहस्य स्वरूपम्–इयं देवता पुष्पं हन्ति, वपुर्हन्ति, गर्भांश्च हन्ति, जातांश्च**

हन्ति, जायमानांश्च, जनिष्यमाणांश्च हन्ति, तस्मात् जातहारिणीति संज्ञिता (कारेवतीकल्प. ७) सा त्रिविधा–साध्या, याप्याऽसाध्या च पुनश्च लोकभेदतः सा दैवी, मानुषी, तिरश्चीनेति त्रिविधा (कारेव. ६२) तत्र मानुषी जातहारिणी रजस्वलां, गर्भिणीं प्रसूतां कुटीगतां वा स्त्रियं क्रुद्धा रेवती त्रिषु कालेष्वाविशते । अधर्मम् ऋते जातहारिणी नारीं न विशते । वर्णां वर्णान्तरां, लिङ्गिनीं कारुकीमिति चतुर्विधाः स्त्रिय आविश्य जातहारिणी स्त्रियं प्रविशति । यां स्त्रियम् आविश्य जातहारिणी अन्यां नारीं प्रविशति तत्र प्रथमाविष्टाया वर्णादि-नामधेयं जातहारिणीं प्राप्नोति (कारेक. ६८)

सामान्या चिकित्सा–यां स्त्रियमाश्रित्य ऋतुमतीं नारीं जातहारिणी प्रविशति सा स्त्री एनाम् ऋतुमतीमवसिञ्चेत् । स्वेन भागधेयेन एनां प्रजावतीं करोति । बालके जातहारिणी–लक्षणानि–उच्चैर्भृशं रोदनं, स्तन्यबाधा, ज्वरः, तन्द्रा, प्रमीलकः, शिरोभितापो, वैवर्ण्यं, पाण्डुपीतता, तृष्णा, अतिसारस्तालुशोषः, प्रहर्षणं, मुखपाको, मुखस्फोटो, विसर्पः, कामला, श्वासः, कासः, क्षुतिः, क्षणात् शीतीभवनं, मृतप्रायत्वम्, निश्चेष्टता, स्तन्यद्वेषो, मृदुना रोगेणापि दारुणपीडानुभवः

(कारेक. ७२–७८)

जन्मतःच प्राण हरण करणारी मारणारी देवता. रेवती ग्रह. ही गर्भाला, जन्मतः मुलाला, जन्मणाऱ्याला जन्म देणारीला ही मारते. प्रकार. ३ वर आहेत. **बाधा झाल्याची लक्षणे**–मोठ्याने फार रडणे दूध पचत नाही ताप झापड तंद्रा डोळे तापणे वर्ण बिघडणे पांडुता पिवळटपणा तहान अतिसार टाळूचा शोष तोंड येणे तोंडावर फोड धावरे कावीळ श्वास खोकला शिंका एकदम थंड होणे मृतप्राय निश्चेष्ट होणे स्तनपानाचा तिटकारा रोग हलका पण पीडा फार.

जातारिष्ट–वि., **यस्यारिष्टानि मृत्युपुरःसराणि लक्षणानि संजातानि सः** (चनि. ६.१६)
मरणसूचक चिन्हे दिसू लागलेला (रोगी). मरणार असे दिसत असलेला.

जाति–(परिव.) स्त्री., **जन्मकारणम्** (चशा. ८.१)
जन्माचे–उत्पत्तीचे कारण.
जन्म, (चशा. ३.१३) जन्म, उत्पत्ति.
संप्राप्तिः (चनि. १.११)
दोष कसे कोठे दुष्ट झाले, शरिरात कसे पसरले व रोग कोठे कसा उत्पन्न केला हे ज्ञान. रोगनिर्मितीचे ज्ञान
वनस्पति० जाती (र. १७.५२–५३) जाई.

–कोश–पु., **वनस्पति० जातिपत्री** (ध. ३.३३)
जायपत्री.
जातीफलम् (चचि. २६.२१०) जायफळ.

–(कोशा)–स्त्री., **वनस्पति० जातिपत्री** (ध. ३.३३) जायपत्री.

–कोशक–पु., **जातिकलिका** (असंचि. २३)
जाईची कळी.

–कोषक–पु., **वनस्पति० जातीफलम्** (चचि. २८.१५२) जायफळ.

–पत्री–स्त्री., **वनस्पति० कटुः, उष्णा, वर्ण्या, लघुः कायशान्तिदा, वक्त्रदुर्गन्धहारिणी, कफघ्नी विषघ्नी**
(सुसू. ४६.२०२–३ ध. ३.३३)
हिं.—जावित्री.
म.—जायपत्री.
गु.—जावंत्री.
ता.—जाथीकै.
फा.—जवित्री.
जायपत्री तिखट उष्ण हलकी वर्ण चांगला करणारी शरिराला शांती देणारी तोंडाचा दुर्गंध नाशक कफ व विष नाशक.

–प्रवाल–पु., **वनस्पति० जात्याः पल्लवानि** (असंसू. १५.१८) जाईची पाने.

–फल–न., **वनस्पति० जातीफलम्** (र. १७-३९-४०) जायफळ.

–शृङ्ग–न., **वनस्पति० जातीफलम्** (ध. ३.३५)
जायफळ.

–सस्य–न., **वनस्पति० जातीफलम्** (ध. ३.३५)
जायफळ.

–सात्म्य–न., **मनुष्यजातेरनुकूलम्, यथा शाल्यादयः, मृगपक्षिजातीनां च तृणपतङ्गादीनि**
(सुसू. ३५.३९)
मनुष्य जातीला आत्मसात् होणारे. जसे तांदूळ गहू दूध. हरिणादि पशु पक्षी जातीना गवत पतंग इत्यादी.

–सार–न., **वनस्पति० जातीफलम्** (रा. १२.६७)
जायफळ.

–सूत्रीय–वि., अध्याय० (चशा. ८.१ काशा. १)
अध्यायाचे नाव.

–स्मर–वि., **यः पूर्वां जातिं जन्मकुलविशेषं वा सम्भूतिं स्मरति सः** (चशा. ३.१३)
पूर्वजन्म जात कुल इत्यादि स्मरतो तो.

जाती–स्त्री., **वनस्पति० तिक्ता, शीता, कफपित्तजित्, मुखपाकव्रणकुष्ठघ्नी, कलिकागुणाः,–चक्षुष्या, व्रण-विस्फोटकुष्ठनुत्; पुष्पगुणाः–सुगन्धि, सर्वश्रेष्ठं मनोज्ञं वातकफजित् सुकुमारम्** (ध. १३७-८) (रा. १०. २३१-३) **कषायतिक्तोष्णा शिरोमुख-दन्तार्तिविषकुष्ठरक्तस्रावनाशिनी** (र. १७. ५२-३)
हिं.—जाती. जाई.
म.—जाई मालती.
बं.—जाती.
जाई. कडु तुरट थंड कफ पित्त जिंकणारी तोंड येणे व्रण कुष्ठनाशक. शिर दांत यातील शूळ विष रक्तस्रावनाशक **कळी**–डोळ्याला हितकर व्रण फोड कुष्ठ नाशक. **फूल**–सुकुमार सुगंधी सर्वात श्रेष्ठ मनाला आवडणारे वातकफनाशक.
जातीफलम् (चसू. ५.७७) जायफळ.
आमलकी (चक्र. चचि. ७.७०) आवळकठी.

–कोश–पु., **वनस्पति० जातिपत्री**
(सुसू. ४६.२०२) जायपत्री.

–पल्लव–पु., **मालतीपत्राणि अस्य कल्कः अर्बुदेषु व्रणशोधनायोपयुज्यते** (असंउ. ३५.)
जाईची पाने यांची चटणी अर्बुदांचा व्रण शुद्ध करण्यास योजतात.

–प्रवाल–पु., **मालतीपत्रम् कुष्ठघ्नवर्गीयमेकं द्रव्यम्**
(चसू. ४.११) जाईचे पान.

–फल–न., **वनस्पति० तिक्तं, कटु, लघु, कफघ्नं, वक्त्रक्लेददौर्गन्ध्यतृष्णाघ्नम्** (सुसू. ४६.२०२–३) **कषायं, उष्णं, दीपनं, ग्राहि, वृष्यं, वातघ्नं, प्रमेहातिसारकण्ठरोगघ्नम्** (ध. ३.३५)
हिं.—जायफळ.
म.—जायफळ.
गु.—जायफळ.
बं.—जायफळ.
ता.—जथिकै.
जायफळ–कडु तुरट तिखट हलके उष्ण अग्निदीपक मळ घट्ट करणारे शुक्रधातूस हितकर कफवात नाशक. तोंडाचा स्राव गळ्याचे रोग दुर्गंधी तहान प्रमेह अतिसार नाशक.

–फलरस–न., **वनस्पति० आमलकी** (ध. १.२१५)
आवळा.

–फला–स्त्री., **वनस्पति० आमलकी** (रा. १७.३२३)
आवळकठी.

–रस–पु., **भैषज्य० बोलः** (अहृसू. १५.४३) बोळ.

जातीका–स्त्री , **वनस्पति० जाती** (असंचि. २३) जाई.

जातुक–न., **वनस्पति० शालिपर्णी शुक्ला शालिपर्णी**
(सुसू. ४६.२७४) सालवण–पांढरी.

(जातुका)–स्त्री., **वनस्पति० शालिपर्णी** (असंसू. ७.)
सालवण.

–शाक–न., **शाक० वंशपत्रिका**
(चक्र. चसू. २६.८४) एक भाजी.
पौष्करशाकम् (सुसू. २०.१३) कमळाची भाजी.

जातुष–वि., **जतुनो विकारो जातुषम् इति । लाक्षामयम्**
(सुसू. २७.१७) लाखेचे, लाखमय.

जातोदक–वि., **लक्षण० जातमुदकं यस्मिन् तत्**
(चचि. १३.५१) **द्र० उदर**
ज्याच्या पोटात पाणी झाले आहे असा उदर रोगी.

जात्यन्ध–वि., **जन्मान्धः** (सुशा. २.३५) जन्मांध.

जात्यादिकुसुमाष्टक–न., **वनस्पति० जातीयूथीराज-वल्लीचम्पकप्रभृतीनां पुष्पाणामष्टकम्**
(र. १९. ३९)
जाईजुई इत्यादि फुलांचे अष्टक.

जात्यादिघृत–(परिव.) न., **घृत० मर्मजव्रणनाडीव्रण-नाशकम्** (र. २४.१०२–४)
जाई इत्यादी द्रव्यांचे तूप. मर्मावरील व्रण. नाडीव्रण-नाशक.

जानु–**शारीर० जङ्घोरुसंधिः** (चवि. ८.११७)
मर्म० (असंशा. ७.४)
गुडघा, मांडी व पिंडरीचा संधी.

–कपालिक–न., **अस्थि०** (चशा. ७.६) एक हाड.

(कपालिका)–स्त्री., **अस्थि० जानुकपालिकम्**
(चशा. ७.६) गुडघ्याची वाटी.

–तुल्यासन–न., **जानुप्रमाणोत्सेधं पीठम्**
(अहृसू. १८.२०) गुडघ्या इतके उंच आसन.

–भेद–पु., **रोग० जान्वोर्भेदवद्वेदना, अशीतिवात-विकारेष्वेकः** (चसू. २०.११)
गुडघ्याला फूट लागल्यासारखी वेदना. ऐशी वात-विकारांपैकी एक.

–मर्म–न., **मर्म० जानुसन्धिस्थाने** (सुशा. ६.२४)
सक्थिमर्म (सुशा. ६.६) **सन्धिमर्म** (सुशा. ६.७)
वैकल्यकरमर्म (सुशा. ६.१२–१३) **जानुमर्म-**

संख्या–द्वे–वामदक्षिणभेदेन मानं–त्र्यङ्गुलम् (सुशा. ६.२८) **तत्र विद्धस्य लक्षणम्–खञ्जता** (सुशा. ६.२४)

गुडघा मर्म. गुडघ्याच्या सांध्यातले खालच्या शाखेतले मर्म. जातसंधिमर्म. विकलताकारक. संख्या–दोन, डावे. उजवे. प्रमाण–तीन अंगुळे. तेथे जोराच्या आघाताने लंगडेपणा येतो.

–विश्लेष–पु., रोग० जानुनः विश्लेषः अशीतिवातविकारेष्वेकः (चसू. २०.११)

गुडघा निखळणे. ऐशी वाताविकारापैकी एक.

–शूल–पु., लक्षण० जानुनः शूलः (चसि. २.१६)

गुडघ्यातील शूळ.

–शोष–पु., लक्षण० जानुनः शोषः (च. सि. २.१६)

गुडघा सुकणे-बारीक होणे.

–संग्रह–पु., लक्षण० जानुनः संग्रहणम् एकत आकुञ्चनम् (चसू., १४.२३)

गुडघा जखडणे. गुडघा धरणे.

–स्तम्भ–पु., लक्षण० जानुनः स्तम्भः (चसि. २.१६)

गुडघा ताठरणे.

जान्वर्ति–स्त्री., लक्षण० जानुशूलम् (चसू. १४.२३)

गुडघ्यातला शूळ.

जान्वस्थि–न., अस्थि० जानुनोऽस्थि (सुशा. ५.१९)

गुडघ्याचे हाड.

जाम्बव–वि., **जम्बूवृक्षभवं जम्बूसंबद्धं वा** (अहसू. ६.१२७)

जांभळाच्या झाडाचे फळ साल मूळ इत्यादी.

न., **वनस्पति० जम्बूफलम्** (चसू., २५.४०)

जांभूळ, जांभळाचे फळ.

खनिज० सुवर्ण (रा. १३.३) सोने.

(जाम्बवी)–स्त्री., वनस्पति० जम्बू (रापरि. २४)

जांभूळ.

–वदन–न., यन्त्र० जम्बूफलमुखाकारं शलाकायन्त्रम् (सुसू. ७.१४)

जांभळाच्या आकाराचे तोंड असलेली सळई, किंवा वात.

जाम्बवती–स्त्री., वनस्पति० जम्बूः (रापरि. ५.२४)

जांभूळ.

जाम्बवाभास–वि., लक्षण० जम्बूफलसदृशः, **जाम्बवाभासौ ओष्ठौ यस्य, तस्य दुर्लभं जीवितम्** (सुसू. ३१.५)

जांभळाच्या फळासारखे. जांभळासारखे ओठ असलेला, तो जगणे कठीण.

जाम्बवास्थि–न., जम्बूफलान्तर्गतबीजम् (सुनि. १४.६)

जांभळाच्या फळात असलेली बी. आठळी.

जाम्बवोष्ठ–न., यन्त्र० (असंउ. ४४) **जम्ब्वोष्ठम्, जाम्बवौष्ठम्** पहा 'जांबववदन'

जाम्बवौष्ठ–न., यन्त्र० (सुसू. ५.६) **जम्बूफलसदृशमुखाग्रा कृष्णपाषाणरचिता वर्तिः**

काळ्या पाषाणाची केलेली जांभळाच्या फळाच्या आकाराचे आरंभीचे टोक असलेली वात.

जाम्बूनद–न., खनिज० **सुवर्णम्** (ध. ६.१) सोने.

जायमान– वि., **उत्पद्यमानः** (चशा. ४.३)

उत्पन्न होणारे.

जारक–पु., **कीट० वायव्यजातीयः सविषः कीटः** (असंउ. ४३)

वातप्रकोपक-वातप्रकृतीचा विषारी किडा.

जारण–पु., वनस्पति० **कासमर्दः** (रा. ४.१७७)

कासविंदा.

न., **गालनपातनव्यतिरेकेण घनहेमादिग्रासपूर्वकं पूर्वावस्थाप्रतिपन्नत्वम्** (र. ३.११)

पाऱ्याला अभ्रक सोने यांचा घास दिल्यानंतर पारा गाळून किंवा त्यावर पातनसंस्कार न करतांही सोने अभ्रक हे त्यात घालण्यापूर्वी तो जशा अवस्थेत असतो तशी अवस्था प्राप्त करणारा संस्कार.

(जारणा)–स्त्री., **पारदेऽनन्तदृढसम्बन्धेनैकीभावः;** (र. ८.७२) **सा द्विविधा, समुखा निर्मुखा च, मुखवतः पारदस्य कठिनानां लोहानां भक्षणे सामर्थ्यमिति समुखा; पारदे बीजस्य चतुर्थांशभागाऽऽदानेन नाम ग्रसनेन जायमाना निर्मुखा** (र. ८.७२–७७)

पाऱ्यात घातलेल्या अभ्रक सोने यांचे एकीकरण अगदी दृढ होणे. एकरूप करणारा संस्कार. दोन प्रकार १ समुख २ निर्मुख. मुखवान पारा कठीण धातु पचवण्याला समर्थ होतो ही समुखा. पाऱ्यात एक चतुर्थांश अभ्रक इ० घालून करावयाची जारणा निर्मुखा.

(जारणा)–यन्त्र–न., यन्त्र० **द्वादशाङ्गुलदीर्घलोहमूषाच्छिद्रमय्यामेकस्यां गन्धकं विलिप्यान्यस्यां मूषायां पारदं निदध्यात्। उभयोरुत्तानयोरेवं सन्धिं विलिप्योर्ध्वाधोऽग्निं प्रज्वालयेद्येन द्रुतो गन्धकच्छिद्रद्वारोपरितनमूषायाऽधःस्थितपारदे पतति** (र. २०.२३)

(जारणी)–स्त्री., **वनस्पति० स्थूलजीरकम्, पृथ्वीका** (रा. ६.९१) बाफळी. मोठे जिरे.

जारणायंत्र–बारा अंगुळे लांब अशा दोन मुशी कराव्या, त्यांत एक बारीक छिद्रे असलेली असावी, तिच्यात गंधक व दुसरीत पारा घालून, गंधकाची मूस पाऱ्याच्या मुशीत घालावी; संधिलेप करून खालच्या मुशीच्या खाली पाणी असावे, अशा ठेवून खाली व वर अग्नि करावा. त्यामुळे वरचा गंधक पातळ होऊन खाली पाऱ्यात पडून तो त्यात जिरेल.

जारद्गव–वि., **वृद्धगोभवः जरद्गवो वृद्धवृषभः, तच्चर्मनिर्वृत्तो 'जारद्गव' इति** (चक्र. चसि. ३.१०) म्हाताऱ्या गाईपासून झालेला.

जाल–न., **नेत्ररोग० लक्षण० नेत्रशुक्लभागगतजालाभः सन्तानः, सिराजालम्** (सुउ. ४.८)

डोळ्याच्या पांढऱ्या कवडीवर शिरांचे जाळे होते तो रोग.

शारीर० सूत्रादिकृतरचना० (सुशा. ५.१२) **तस्य संख्या–षोडश जालानि, मांससिरास्नाय्वस्थिजालानि प्रत्येकं चत्वारि तानि मणिबन्धगुल्फसंश्रितानि परस्परनिबद्धानि परस्परगवाक्षितानि चेति; यैर्गवाक्षितमिदं शरीरम्** (सुशा. ५.१२)

शिरा स्नायु इत्यादींनी झालेले रचलेले जाळे. संख्या–सोळा जाळी. मांस सिरा स्नायु हाडे यांची प्रत्येकी चार जाळी, ती मनगट व घोटा यात परस्पर गुंतलेली व परस्परांनी छिद्रे केलेली, ज्यांमुळे शरीर जाळीदार आहे.

–क्षीर–न., **क्षीरविष० स्थावरविषभेदः** (सुक. २.५) विषारी वनस्पती दूध. वनस्पती विष.

–गर्दभ–पु., **क्षुद्ररोग० पित्तोल्बणैर्दोषैर्विसर्पणशीलो दाहज्वरकरः शोथो जायते** (सुनि. १३.१४) **सुतीव्रो रक्तपाकयुक्तः शोफः** (चचि. १२.९९) **तस्य चिकित्सा पित्तजस्य विसर्पस्य क्रियया साधयेत् मधुरौषधसिद्धेन घृतेन रोपयेत्** (सुचि. २०.७–८)

हलका रोग–पित्ताधिक दोषांनी पसरणारी दाह ज्वर करणारी सूज. अतितीव्र रक्ताची पचन युक्त सूज. **उपचार**–पित्त विसर्पांचे. गोड औषधांनी सिद्ध तुपाने रोपण करावे.

–धरा–स्त्री., **सिरा० जालानीव जालानि मांससिरास्नाय्वस्थिसन्धिजानि कूर्चशिरोव्यापीनि, तानि धारयन्ति यास्ताः** (ड. सुशा. ७.२२)

जाळी धारण करणाऱ्या सिरा; मांस सिरा स्नायु हाडे संधि यात झालेल्या, कूर्चांच्या डोक्याचा भाग व्यापणाऱ्या शिरा.

–बर्बुर–पु., **वनस्पति० कषायः, उष्णः, रूक्षः, वातकफहृत्, दाहपित्तकृत्, वातामयविनाशकः** (रापरि. ८.१४)

बाभूळ. तुरट उष्ण रूक्ष कफकर दाह पित्तकर वातविकार नाशक.

–मालिनी–स्त्री., **वनस्पति० देवताडकः** (चक्र.) **देवदाली** (चचि. २३.२०६–७)

देवताड तृण. देवडांगरी.

जालक–न., **जन्तुलालाविरचितजालकाकारं मण्डलम्** (सुउ. ७.८)

जाळे (कोळ्याचे). जंतूंनी आपल्या लाळेच्या तंतूंनी केलेले जाळे.

कन्दविष० (असंउ. ४०) **द्र० 'विष'** विषारीकंद.

–गर्दभ–पु., **रोग० जालगर्दभः** (चचि. १२.९९) या नावाचा विकार.

जालाख्यरोग–परिव० पु., **नेत्ररोग० महान् सरक्तो जालाभः कठिनसिरः** (**मा. नेत्र;**) पहा 'जाल'

जालावतत–वि., **जालव्याप्तम्** (चचि. २१.३४) जाळ्याने व्यापलेले.

जालाश्मगर्दभ–पु., **क्षुद्ररोग० जालगर्दभः** (र. २५.२) या नांवाचा रोग.

जालिक–वि., **सूक्ष्मानेकच्छिद्रः** (चसि. ५.६–७) सूक्ष्म अनेक छिद्रे असलेला.

जालिनी–स्त्री., **रोग० प्रमेहपीडकाभेदः, सिराजालवती, स्निग्धस्रावा, महाशयार्तितोदा, सूक्ष्मच्छिद्रेति तल्लक्षणानि** (चसू. १७.८३)

प्रमेहात उपद्रव म्हणून झालेली पुळी. शिरांचे जाळे असलेली. स्राव स्निग्ध तिचे मूळ विस्तृत पीडा टोचणी सूक्ष्मच्छिद्रे असलेली.

बालपीडका० कफप्राया, सिराजालतनुच्छिद्रवती (काचि. द्विव्रणीय)

लहान मुलांना होणारी पुळी. कफभूयिष्ठ. सिरांचे जाळे व बारीक छिद्रांनी युक्त.

वनस्पति० देवदाली (र. ५.१५०) देवडांगरी.

कोशातकी (सुक. ७.१५ ध. १.१९२) दोडकी.

क्षीरविष० (असंउ. ४०) **'विष'**

दुधाळ वनस्पती विष.

लूता० दंशलक्षणानि-तीव्रशोथो रुजा स्तम्भः श्वासस्तमोवृद्धिस्तालुशोषो दंशोऽवदीर्यते भिद्यते इति (सुक. ८.१२४)
एक विषारी किडा. दंशाने तीव्र सूज वेदना अंग जखडणे श्वास अंधेरी टाळू सुकणे व दंशाची जखम फाटते फुटते.

जावितालय–न., वनस्पति० जलमुस्तम् (ध. १.४३) पाणमोथा.

जाहक–पु., प्राणि० अयं बिलेशयवर्गे डल्हणेन निर्दिष्टः (सुसू. ४६.७८) बिळात रहाणारा प्राणी.

जिघांसु–(वि.,) हन्तुम् इच्छुः, हननेच्छावान् इत्यर्थः (सुउ. ५४.२०) ठार मारू इच्छिणारा.

जिघृक्षा–(परिव.) स्त्री., ग्रहीतुमिच्छा, ग्रहणेच्छा (असंशा. १०) घेण्याची इच्छा.

जिङ्गिणी–स्त्री., वनस्पति० मधुरा, कटुपाका, योनिशोधनी, वातघ्नी, व्रणातीसारघ्नी (ध. ३.२२)
हिं.—जिङ्गिनी, काश्मल.
म.—मोई, मुया.
गु.—मवेडी.
बं.—जिओल.
ता.—ओतियमर.
गुलदुणी, काळी सावरी, मोईमुया. ही गोड पचनानंतर तिखट वातघ्न योनि शुद्ध करणारी व्रणातीसारनाशक.

जिङ्गिनी–स्त्री., वनस्पति० जिङ्गिणी (ध. ३,२२) (सुसू. ३८.१४ चचि. ३०.८३)
पहा ' जिङ्गिणी '.

जिङ्गी–स्त्री., वनस्पति० मञ्जिष्ठा (ध. १.१८) मंजिष्ठ.

जिजीविषु–वि., जीवितुमिच्छुः (सुउ. ५५.३) जगण्याची इच्छा असणारा, जगू इच्छिणारा.

जिज्ञासा–स्त्री., परीक्षा (चवि. ८.४६)
ज्ञातुमिच्छा (सुसू. १४.३) जाणण्याची इच्छा.

जिञ्झिरा–स्त्री., वनस्पति० झिञ्झिरीटा (रापरि. ४.५३) पिवळ्या फुलाची काटेरी गोल फळाची वनस्पती.

जितहस्त–वि., चिकित्सायां यशस्वी भिषक् जितः सुष्ठु सम्पादितो हस्तो नाडीस्पर्शादिः भेषजप्रयोगश्च येन सः, कारणे कार्योपचाराद्धस्तो नाडीस्पर्शभेषजप्रयोगादिवाचकः (चवि. ८.४)
कार्य जिंकणारा हात. उपचारात यशस्वी वैद्य.

जितात्मा–वि., जितेन्द्रियः (चसू. २९.७) आत्मसंयमी. मन ताब्यात असणारा.

जितेन्द्रिय–वि., इन्द्रियजेता वशीकृतेन्द्रियवर्गः (अहसू. ४.२४) इंद्रियांवर ताबा असणारा.

जितेन्द्रियाह्व–पु., वनस्पति० कामवृद्धिः (रापरि. ४.५१) विषयवासना वाढविणारी वनस्पती.

जिह्म–न., वनस्पति० तगरं (ध. ३.५३) तगर.

(जिह्मा)–स्त्री., कुटिला (चचि. २८.४१) नागमोडी, वेडीवाकडी.
–भ्रू–वि., वक्रभ्रूः (सु. उ. ६१.९) वाकडी भुवई ज्याची तो. रागावलेला.
–शल्य–पु., वनस्पति० खदिरः (ध. १.२५) खैर.

जिह्माक्ष–वि., लक्षण० वक्रलोचनः (सुउ. ६०.९) वाकड्या डोळ्यांचा. तिरवा. तिरका.

जिह्मीकरण–न., परिव० लक्षण० नासिकाया वक्रीकरणम् इदं रिष्टलक्षणम् (चइं. १०.५)
नाक वाकडे करणे होणे. मरणसूचक चिन्ह.

जिह्वक–पु., रोग० सन्निपातज्वरभेदः, तस्य लक्षणानि श्वासः, कासः, परितापविह्वलता, कठिनकण्टकयुक्तजिह्वता, बधिरत्वं, मूकत्वं, बलहानिः, मर्यादा–षोडश वासराः, अयं व्याधिः कृच्छ्रसाध्यः। केषांचिन्मते अयं साध्यः (मा. ज्वर. २२)
त्रिदोषी ज्वराचा प्रकार. **लक्षण**–खोकला, श्वास, अंगाच्या आगेने व्याकुळ होणे, कठीण काट्यांनी युक्त जीभ, बहिरेपणा, मुकेपणा, बलनाश. **मुदत**–सोळा दिवस; कष्टाने बरा होणारा. हा साध्य असे एक मत.

जिह्वा–स्त्री., शारीर० मुखावयवः कर्मेन्द्रियम् (चशा. ७.७) जिह्वावयवस्योत्पत्तिः–कफरक्तमांसानां सारो जिह्वा प्रजायते (सुशा. ४.२८)
जीभ. तोंडातील अवयव. कर्मेन्द्रिय. **उत्पत्ति**-कफ रक्त व मांस यांचे सारभूत प्रसादरूप अंशांची मिळून.
रसनेन्द्रियम्, सा च रसनेन्द्रियाधिष्ठानरूपा (चसू. ८.१०)
रस जाणणारा अवयव. रसनेंद्रियाचे अधिष्ठान.
रसना–(सुशा. १.४)
रसनेंद्रिय, रसना, जीभ, ती रसनेंद्रियाचे (रसज्ञान करणाऱ्या इंद्रियाचे) अधिष्ठान.
–कण्टक–पु., जिह्वारोग० स त्रिविधः–वातजः, पित्तजः, कफजश्च; तत्र वातदूषिता कंटका–शाकपत्रवत् खरा, सुप्ता, स्फुटितजिह्वा; पित्तजा–रक्तमांसांकुरयुक्ता, दाहयुक्ता जिह्वा; कफजा–शाल्मलीकण्टकाभैः कण्टकैश्चिता बहला गुर्वी जिह्वा (सुनि. १६.३७) (असंउ. २५) द्र० 'जिह्वारोग'

जीभकाटा. **प्रकार** तीन. **वातज**—सागाच्या पानांसारखी खरखरीत, भेगा असलेली, रसज्ञान न देणारी. **पित्तज**—रक्त व मांसाचे अंकुरयुक्त दाह होणारी. **कफज**—सावरीच्या काट्यासारख्या काट्यांनी भरलेली जड जाड.

—गतरोग—पु., रोग० **जिह्वारोगः** (सुनि. १६.३६) जिभेचा रोग.

—जाड्य—न., लक्षण० **जिह्वास्तम्भः** (अहृसू. ७.२१) जीभ जड होणे, जीभ ताठरणे.

—तल-पु., **जिह्वाया अधोभागः** (सुनि. १६.३८) जिभेचा खालचा भाग.

—निर्गम—पु., लक्षण० **जिह्वायाः बहिरागमनम्** (चसि. ९.६) जीभ बाहेर येणे.

—निर्लेखन—न., कर्म० उपकरण० **जिह्वालेखनम् जिह्वा निर्लिखिता निर्मला क्रियते अनेनेति जिह्वाशोधनार्थं घर्षणम्** (चसू. ५.७४–७५) (सुचि. २४.१३)

जिह्वानिर्लेखनार्थं सौवर्णं राजतं ताम्रं वा काष्ठमयं मृदुपत्राकारं दशाङ्गुलं मृदु स्निग्धं साधनमुपयुञ्जीत। तेन सुखं जिह्वां लिखेत्, जिह्वानिर्लेखनं जिह्वाया मलं वैरस्यं, दौर्गन्ध्यं जडत्वं च हरति (भा. प्र. पूर्वदिनचर्या ४०.४१)

जीभ घासणे, खरडणे. जीभ शुद्ध व्हावी म्हणून घासणे. जीभ घासण्याकरिता सोने रुपे तांबे किंवा लाकडाचे मऊ पानाच्या आकाराचे दहा अंगुळे लांब मऊ स्निग्ध असे साधन योजावे. याने सुखाने जीभ घासली जाते; तिचा मळ दुर्गंध जडपणा जातो व रुची येते.

—निष्क्रमण—न., लक्षण० **जिह्वाया बहिरागमनम्** (असंनि. ५.४६) जीभ बाहेर येणे.

—निस्सरण—न., लक्षण० **जिह्वाबहिर्निर्गमनम्** (डसुचि. ३४.१२) जीभ बाहेर येणे.

—निःसर्पण—न., (परिव०) लक्षण० **जिह्वाबहिर्निर्गमनम्** (ड सुचि. ३४ १२) जीभ बाहेर येणे.

—प्रबन्ध—पु., **जिह्वामूलम्** (सुनि. १६.५२) जिभेचे मूळ. जिभेचे बंधन.

—प्रबन्धन—न., **जिह्वामूलम्** (असंउ. २५) जिभेचे बंधन—मूळ.

—बन्धन—न., शारीर० **जिह्वाया बन्धनम्** (असंशा. ५.१९) जिभेचे बंधन-मूळ.

—मूल—न., शारीर० **जिह्वाया मूलम्** (चसू. १८.१९) जिभेचे मूळ-बंधन.

—रोग—पु., रोग० **स तु पञ्चविधः, वातपित्तकफजास्त्रिविधाः कण्टकाः, उपजिह्विकोऽलासश्च । तत्रालासस्य लक्षणानि—कफरक्तदुष्टिजन्यो जिह्वातलस्थः प्रगाढशोथः जिह्वास्तम्भः, भृशं जिह्वामूलपाकः** (सुनि. १६.३८) द्र० **जिह्वाकण्टक**

जिभेचे रोग, पांच. कफपित्त वातज तीन प्रकार काटेयुक्त. उपजिह्वक व अलास. **अलास**—कफरक्तदुष्टीने जिभेच्या तळाशी सूज येते. **लक्षण**—सूज, ताठरणे व जिभेचे मूळ पिकणे. पहा 'जिह्वाकण्टक'.

—विशोधन—(वि.,) **जिह्वाया विशोधनं कुर्वाणं चूर्णम्** (चचि. ८.१४३)

जीभ शुद्ध करणे—जीभ—शुद्धि. जीभ शुद्ध करणारे (चूर्ण, द्रव्य इ०).

—शोफ—पु., लक्षण० **जिह्वाशोथः** (असंशा. ११.३) जिभेची सूज.

—श्वयथु—पु., **जिह्वायाः शोथः** (चइ. ११.१५) जिभेची सूज.

—स्तम्भ—पु., वातरोग० **वाग्वाहिनीसिरासंस्थो वातो जिह्वां स्तम्भयति । तेनान्नपानवाक्येष्वसामर्थ्यं जायते** (असंनि. १५.३३)

जीभ ताठरणे, वाचावाही सिरातील वात जीभ ताठरवितो. अन्नपान घेण्यात व बोलण्यात अशक्तता येते.

जिह्वेन्द्रिय—न., ज्ञानेन्द्रिय० **जिह्वाग्रस्थेन्द्रियं, रसेन्द्रियम्** (सुचि. २४.२२)

ज्ञानेंद्रिय, रसनेंद्रिय जिव्हेच्या अग्रभागी असलेले.

जीमूत—पु., वनस्पति० **मुस्ता** (सुचि. ३७.२७ ध. १.४१) नागरमोथा.

देवदाली (सुचि. ३१.५) देवडांगरी.

न., **अभ्रकम्** (र. १९.३) अभ्रक.

पु., **मेघः जीवनं जलं मूत्रयति स्रावयति इति जीमूतः** (सुसू. २९.३०) मेघ.

—कल्प—पु., योग० **देवदालीकल्पः** (चक. २.१) देवडांगरीचा औषधियोग.

जीमूतक—पु., वनस्पति० **देवदाली** (सुचि. १८.२०—२१) देवडांगरी.

—कल्प—पु., अध्याय० (चक. २.१) अध्यायाचे नाव.

—तैल—न., **देवदाली फलतैलम् अनिलकफकृमिकुष्ठादिरोगापहरम्** (सुसू. ४५.११५)

देवडांगरीच्या फळाचे तेल. वात कफ कृमि इ० हर.

जीमूतादिगुटिका–स्त्री., पारदयोग० अभ्रकगन्धकलोहताम्रवत्सनाभादियुक्ता मध्वनुपानपूर्विका रात्रौ सेव्यमाना सकलोदरनाशिनी (र. १९.३)
पाऱ्याच्या संयोगाने केलेली गोळी. पारा गंधक अभ्रक लोह ताम्र बचनाग इ० युक्त. सर्व उदररोग नाशक. अनुपान मध. रात्रौ घ्यावी.

जीर–पु., न., वनस्पति० जीरकम् (र. १६.६४) जिरे.

जीरक–पु., न., वनस्पति० तद्गुणाः–कटुः उष्णः रूक्षो दीपनो वातघ्नो गुल्माध्मानातिसारग्रहणीकृमिनाशकः; शुक्लकृष्णभेदेन जीरको द्विविधः तत्र शुक्लजीरकः–मधुरः, कटुः, शीतो, रुच्यश्चक्षुष्यः, आध्मानकृमिविषनाशकः, कृष्णजीरकः–कटुः, उष्णः, रुच्यश्चक्षुष्यो, ग्राही, कफघ्नो, जीर्णज्वरशोथनाशकः (ध. ६६–७०) (रा. ६.१००–१०६)
हिं.––सफेदजीरा, शहाजीरा.
म.––जिरे.
गु.––सफेद जीरन्.
बं.––सफेद जीरा.
ता.––जीरक.
फा.––झीरा.
जिरे. प्रकार २ पांढरे व काळे. **पांढरे**–गोड तिखट थंड रुचकर रुचि उत्पन्न करणारे डोळ्याला हितकर पोटफुगी व कृमिनाशक. **काळे**–तिखट उष्ण मळ घट्ट करणारे रुचि उत्पन्न करणारे डोळ्याला हितकर कफनाशक जीर्णज्वर व सूज नाशक.

(जीरिका)–स्त्री., वनस्पति० वंशपत्री (रा. ८.५४)
बांबूच्या पानांसारखी पाने असणारी वनस्पती.
–द्वय–न., श्वेतजीरकं कृष्णजीरकं चेति, द्र० 'जीरक' (र. १२.५६–५९)
पांढरे व काळे जिरे.

जीरकाख्या–स्त्री., धान्य० व्रीहिः (रा. १६.९८)
जिरेसाळ, ज्वारे, एक सुगंधी तांदूळ.

जीरकादिषाडव–पु., योग० जीरकत्र्यूषणनागकेशरहरिद्रायुक्तः, सर्वमूषिकविषघ्नः (असंउ. ४६)
जिरे, त्र्यूषण (सुंठ मिरी पिंपळी) नागकेशर, हळद, ह्या सहा औषधांचा गट. सर्व उंदरांचे विष नाशक.

जीर्ण–वि., जरायुक्तम् (असंसू. ४.)
जीर्ण, वृद्ध–म्हातारपण असलेला.
सुपक्वं सम्यक्परिणतमशितखादितायन्नम् । जीर्णलक्षणानि–क्षुद्वेगमोक्षौ लघुता विशुद्धिः (चचि. ३०.३०३)
चांगले पचलेले–जिरलेले अन्न. अन्न जिरणे. **लक्षण**–भूक, मल मूत्र प्रवृत्ति. हलकेपणा व हृदय शुद्ध होणे.
पु., वनस्पति० जीरकम् (रा. ६.१००) जिरे.
न., वनस्पति० शैलेयम् (ध. ३.७३) दगडफूल.

(जीर्ण)–गन्ध–वि., गन्धकजारितः (पारदः) तेन गन्धजीर्ण इत्येवार्थः प्राप्नोति · (र. ३.१५७–१५८) गंधक जिरवलेला पारा.

(जीर्णा)–स्त्री., वनस्पति० वृद्धदारुः (रा. ३.१५७)
वरधारा.
पृथ्वीका (रा. ६.९१) बाफळी.
–घृत–न., घृत० प्राचीनघृतम्, दशवत्सरावस्थितं घृतम् (चसि. ९.७७) तत्पानं संन्यासरोगातुरे प्रबुद्धसंज्ञे सति प्रशस्तम् (सुउ. ४६.२४)
जुने तूप. दहा वर्षांचे तूप. शुद्धीवर आलेल्या संन्यास रोगपीडिताला देण्यास उत्तम.
–ज्वर–पु., रोग० देहधात्वबलत्वाच्च ज्वरो जीर्णो भूत्वाऽनुवर्तते । सामान्यतः सन्ततादिज्वरेषु दशाहाद्यनन्तरमस्य मन्दत्वेनावस्थितिः । जीर्णज्वरे वातः पित्तं च देहेऽतिरौक्ष्यं जनयतः, तस्मादस्मिन् ज्वरे घृतं प्रशस्यते; घृतस्य वातपित्तजितामग्र्यत्वात्, (अहृचि. १.८४) यो ज्वरः त्रिसप्ताहे व्यतीते तनुतां गच्छति तथा प्लीहाग्निसादं कुरुते, स जीर्णज्वरः (मधुकोश, माज्वर. ६५.)
जीर्णज्वर, मुरलेला ताप, बारीक ताप. शरीरधातूंच्या अबलत्वामुळे ज्वर शरिरात मुरतो व दररोज येतो. संततादि ज्वरात दहा दिवसानंतर तो मंद होतो. जो ज्वर तीन आठवड्यानंतर बारीक होतो, प्लीहावृद्धि व पाचक अग्नि मंद करतो, त्याला जीर्णज्वर म्हणतात.
उपचार–जीर्णज्वरात वात पित्त हे दोष शरिरात रौक्ष्य निर्माण करतात म्हणून यात तूप उत्तम. कारण ते वातपित्त जिंकणाऱ्या द्रव्यांपैकी सर्वात उत्तम आहे.
–ज्वरादि–पु., पारदयोग० नागवङ्गताम्रगन्धकजेपालादियुक्तः, जीर्णज्वरघ्नः (र. १४.१६०-३)
पाऱ्याचा योग. शिसे कथील तांबे यांचे भस्म गंधक जेपाळ पाऱ्यात घालून केलेला जीर्णज्वरनाशक योग.
–दारु–पु., वनस्पति० वृद्धदारुः (रा. ३.१५७)
वरधारा.
–नेत्र–न., बस्तिनेत्रदोषेष्वेकः (चसि. ५.४–५)
बस्तीच्या विधीत गुदात घालावयाच्या नळीचा एक दोष. ती जुनी खडबडीत असणे इ०

–पत्र–पु., **वनस्पति० पूगः** (रा. ६.२४०) सुपारी.
–पत्रिका–स्त्री., वनस्पति० **वंशपत्री** (रापरि. ८.५४) बांबूच्या पानांसारखी पाने असणारी वनस्पती.
–पर्ण–पु., **वनस्पति० पूगः** (ध. ३.१७७) सुपारी.
–पिण्याक–न., **पुराणपिण्याकम्** (असंसू. ११.३५) जुनी पेंड.
–पुष्पक–न., **वनस्पति० परिपेलम्** (ध. ३.५५)
–बुध्न–पु., **वनस्पति० पूगः** (रा. ६.२४०) सुपारी.
–बुध्नक–न., **वनस्पति० परिपेलम्** (ध. ३.१०५) नागरमोथ्याची जात.
–रस–पु., **जीर्णपारदः** (र. २४.९३) गंधकादि ज्यांत जिरविली आहेत असा पारा.
–वज्र–न., **खनिज० वैक्रान्तम्** (ध. ६.४४) वैक्रांत. तोरमळी.

जीर्णान्तिक–वि., **जीर्णे यत् प्रयुज्यते तत्** (अहसू. ४.७) अन्न जिरल्यानंतर जे दिले जाते ते.

जीर्णान्न–न., **परिणताहारः** (सुचि. ३७.६८) अन्न जिरलेला. शरीर घटकरूप झालेला आहार.

जीर्णाहार–पु., **परिणताहारः** (असंसू. ११.६९–७०) पहा 'जीर्णान्न'.

जीव–पु., **चेतनाधातुः, आत्मा** (चशा. ३.३) चेतनाधातु, आत्मा.
जीवति प्राणिति इति जीवः प्राणः (सुसू. १४.४४)
प्राण, जीव, आत्मा.
–दा–स्त्री., **वनस्पति० जीवन्ती** (रा. ३.१७७) जीवन देणारी वनस्पती.
–दात्री–स्त्री., **वनस्पति० ऋद्धिः** (रा. ५.१८७) जीवन देणारी वनस्पती.
जीवन्ती (रा. ३.१७७) जीवन देणारी वनस्पती. हरणदोडी.
–नेत्रा–स्त्री., **वनस्पति० सैंहली–पिप्पली** (रा. ६.१२०) पिंपळीचा प्रकार.
–पृष्ठा–स्त्री., **वनस्पति० जीवन्ती** (रा. ३.१७८) **बृहज्जीवन्तिका** (रा. ३.१७९) जीवन देणारी वनस्पती. हरणदोडी.
–प्रिया–स्त्री., **वनस्पति० हरीतकी** (रा. ११.३०६) हिरडा.
–भद्रा–स्त्री., **वनस्पति० जीवन्ती** (रा. ३.१७७) जीवन देणारी वनस्पती.
ऋद्धिः (रा. ५.१८८) जीवन देणारी वनस्पती.
–वर्धनी–स्त्री., **वनस्पति० जीवन्ती** (ध. १.१४०) जीवन देणारी वनस्पती.
–रक्त–न., **जीवनहेतुधातुरूपं शोणितम्** (चक्र.) **तेन मिश्रितमन्नं वायसः श्वा वा भक्षयेत्तर्हि तज्जीवशोणितम् न चेत् पित्तमादिशेत्** (चसि. ६.७९) **यद्युष्णोदकप्रक्षालितमपि वस्त्रं रञ्जयति तज्जीवशोणितम्** (सुचि. ३४.१४) **शरीरेन्द्रियसत्त्वात्मसंयोगाश्रयं रक्तं जीवशोणितम्** (सुचि. ३४.१३) **तस्य पञ्चभूतगुणाः–विस्रता, द्रवता, रागः, स्पन्दनं, लघुता** (सुसू. १४.८–९) **जीवशोणितातिप्रवृत्तेश्चिकित्सा–काश्मरीफलबदरीदूर्वोशीरैः श्रुतेन पयसा घृतमण्डाञ्जनयुतेन सुशीतेनास्थापयेत्** (सुचि. ३४.१३)
जीवन चालविणारे धातुरूप रक्त. जे मिश्र केलेले अन्न कावळा किंवा कुत्रा खाईल तर ते जीवशोणित; व न खाईल तर ते पित्त (रक्तपित्त). रक्ताने भरलेले पांढरे वस्त्र ऊन पाण्याने धुतले असतांही ते रंगीत रहाते ते जीवशोणित. ते शरीर इंद्रिय सत्त्व आत्मा यांच्या संयोगाचे आश्रयस्थान आहे. त्याचे पृथिवी इ० पंचभूत गुण क्रमाने–दुर्गंध पातळपणा लाल रंग स्पंदन हलकेपणा हे होत. हे जीवशोणित अतिशय शरिरातून जात असेल तर शिवणीचे फळ बोर दूर्वा काळा वाळा यांनी सिद्ध दुधात तुपाची निवळी व सुरमा घालून थंड बस्ति द्यावा.
–लिङ्ग–न., **शरीरे आत्मनो लक्षणम्** (चवि. ८.६०) शरिरात आत्म्याचे लक्षण.
–वल्ली–स्त्री., **वनस्पति० क्षीरकाकोली** (रा. ३.१६९) दुधीकावळी.
–शाक–पु., **वनस्पति० जीवन्तः** (रापरि. ७.८९) तांबडी पाने व नाल असलेली माळव्यातील चांगली गोड वनस्पती.
–शुक्ला–स्त्री., **वनस्पति० क्षीरकाकोली** (रा. ३.१६९) दुधीकावळी.
–शोणित–न., **जीवरक्तम्** (चसि. ६.७९) विशुद्धरक्त, धातुरक्त, रक्तधातु.
–शोणितातिप्रवृत्ति–स्त्री., **जीवरक्तातिप्रवृत्तिः**, **द्र० 'जीवरक्त'** (सुचि. ३४.१३) विशुद्ध रक्ताचा अतिस्राव.
–श्रेष्ठा–स्त्री., **वनस्पति० ऋद्धिः** (रा. ५.१८७) जीवन देणारी वनस्पती.

-संयोग–पु., जीवस्य सम्यग्योगः (चशा. ४.५) जीवाचा शरीर इंद्रिये इ० शी चांगला (योग्य) संयोग.

जीवक–पु., प्रतुदपक्षि० (चसू. २७.५०) **एष विषसंसृष्टमन्नं दृष्ट्वा म्रियते** (सुक. १.३१) चकोर. विषमिश्रित अन्न पाहून मरतो.

जीवक–पु., वनस्पति० स्नेहोपगगणैकं द्रव्यम् (चसू. ४.१३) **जीवनीयगणेऽष्टवर्गे चैकं द्रव्यम्** (चसू. ४.९;३.२२) **गुणाः–मधुरः शीतः शुक्रलः कफकरो वातपित्तघ्नो रक्तपित्तदाहज्वरक्षयघ्नः** (ध. १.१२३)
जीवन देणाऱ्यांपैकी, स्नेहनाला मदत करणाऱ्यांपैकी अष्टवर्गातील एक वनस्पती. **गुण**–गोड थंड शुक्रवर्धक वातपित्तघ्न कफकर रक्तपित्त दाह ज्वर क्षयनाशक.
शाक० लोणिकादिशाकवर्गेष्वेकं द्रव्यं, स्वादुरसपाको लवणानुरसः शीतो रूक्षः सरो वातकरः कफघ्नो नातिपित्तलः (सुसू. ४६.२७४)
घोळ इत्यादी भाजीवर्गातील. रसाला व पचल्यावर गोड; मागाहून खारट चव, थंड रूक्ष, सारक कफघ्न वात व थोडे पित्त करते.
कूर्चशीर्षकः (डसुसू. ३८.४)
जीवनदायक अष्टवर्गातील वनस्पती. हिचा शेंडा कुंचल्यासारखा.
ऋषि० ऋचीकतनयः, स महातन्त्रकाश्यपसंहितां संचिक्षेप (काक. २०)
ऋचीक ऋषीचा मुलगा. याने काश्यपसंहिता एकत्र केली.

जीवञ्जीव–पु., **पक्षि० जीवजीवकः** (अहसू. ७.१५;६.४६) चकोर. कृकणपक्षी.

जीवञ्जीवक–पु., जीवञ्जीवः (अहसू. ७.१५,६.४६) (चइ. १२.७५) चकोर. कृकणपक्षी.

जीवद्वत्सा-वि., **जीवन् प्राणन् वत्सस्तर्णको यस्याः सा** (चशा. ८.५२) जिचे वासरू जिवंत आहे ती.

जीवन–वि., **यो जीवयति सः प्राणधारणः** (सुसू. ४६.५१७) (चसू. २६.४३१)
जो जगवतो तो. प्राणधारण.
पु., **वनस्पति० जीवकः** (रा. ५.१५४)
जीवनदायक वनस्पती.
•न., **जलम्** (रा. १४.३१७) पाणी.
वि., **ओजोवृद्धिकरम्** (र. २९.३५)
ओजाची वृद्धि करणारे.

(जीवन)–पञ्चमूल–न., वनस्पति० शतावरीवीराजीवन्तीजीवकऋषभकानां मूलानि (ध. ७.२५) (अहसू. ६.१७०)
जीवनदायक शतावरी इत्यादि पाचांची मुळे.
–संज्ञ–पु., **जीवनीयो गणः** (असंसू. १६.६)
जीवनदायक वनस्पतींचा वर्ग.

जीवनिका–स्त्री., **वनस्पति० हरीतकी** (रा. ११.३०६)
हिरडा.

(जीवनी)–स्त्री., **वनस्पति० जीवन्ती** (ध. १.१४०)
जीवनदायी वनस्पती.
अन्यादोडी (रापरि. ४.४१) हरिणदोडी.
मेदा (रा. ५.१६०) मेदा.
महामेदा (रा. ५.१६३) महामेदा.
शाक० फञ्जादिशाकवर्गोक्तं शाकम् (रापरि. ७.९४)
एक भाजी.

(जीवा)–स्त्री., **वनस्पति० जीवन्ती** (रा. ३.१७७)
जीवन देणारी वनस्पती.

जीवादान–न., रोग० **रक्तस्रावाधिक्यम्** (चसू. २०.१४) **जीवशोणितस्य हरणं तेन च जीवितनाशः, वमनविरेचनातियोगेनायमुपद्रवो भवति** (चसू. १५.१३)
रक्तस्राव अधिक होणे. रेचक वामक ही अधिक लागू झाली तर विशुद्ध रक्ताचा स्राव होऊ लागतो. हे जाणारे रक्त जीव मारते (उपद्रव)

जीवाभिसन्धान–वि., **जीवं रक्ष्यत्वेन अभिसन्धत्ते विचारयति लक्षयति वा तज्जीवाभिसन्धानं (रक्तम्)** (चसि. ६.८२)
जीवाचे रक्षण करण्याच्या दृष्टीने शरिरात कार्य करते ते रक्त. विशुद्ध रक्त.

जीविका–स्त्री., **उपजीविका** (काशा.)
चरितार्थाचे साधन.
खनिज० पारदः (र. १.८३–८४) पारा.
अन्या जीवगतिर्दैवी जीवोऽण्डादिव निष्क्रमेत् । स तांश्च जीवयेज्जीवांस्तेन जीवो रसः स्मृतः '
दुसऱ्या एका दैवगतीला अनुसरून अंड्यातून जीव बाहेर येतो. अशा त्या जीवांना जगवतो म्हणून रस म्हणजे पारा हा सुद्धा जीव म्हटला आहे.

जीवोपक्रमण–न., **जीवात्मप्रवेशः, शुक्रशोणितमेलने जीवात्मा पूर्वकर्मतः प्रविशति** (चचि. ३०.१२६)
जीवाचा प्रवेश, शुक्र व आर्तव यांचे मीलन होते तेव्हा जीव–(आत्मा) प्रवेश करतो.

जीवनीय–वि., **प्राणधारणक्रियौपयिकम्** (चसू. १.१०८)
जीवने हितः (चसू. ४.८)
प्राणधारण क्रियेला उपयुक्त. जीवनोपयोगी.
न., **घृतम्** (ध. ६.१४४) तूप.

(जीवनीया)–स्त्री., वनस्पति० जीवन्ती (ध. १.१४०)
जीवंती.

–गण–पु., द्रव्यगण० **जीवकर्षभकौ मेदा महामेदा काकोली क्षीरकाकोली मुद्गपर्णीमाषपर्ण्यौ जीवन्ती मधुकमिति दशेमानि जीवनीयानि** (चशा. ४.९) (असंसू. १५)
जीवनदायी द्रव्यांचा वर्ग. या दहा वनस्पती.

–घृत–न., घृत० **जीवनीयादिगणोक्तद्रव्यैर्विपाचितम्, तद्गुणाः–बलवर्णकरं वलीपलितनाशनं वृष्यं वन्ध्यासुतप्रदं वातरक्तपाण्डुरोगादिषूपयुक्तम्** (चचि. २९.६१–७०) **पित्तोन्मादनाशकम्** (चचि. ९.७६) **शुष्काक्षिपाकेऽस्य नस्यं प्रशस्तम्** (सुउ. ९.२२)
जीवनदायी वनस्पती घालून कढवलेले तूप. बलवर्धक वर्ण चांगला करणारे अंगावरच्या सुरकुत्या व पिकलेले केस नाहीसे करणारे शुक्र वर्धक वंध्येला मूल देणारे वातरक्त पित्तोन्माद पांडु इत्यादीवर उपयुक्त. शुष्कपाक या डोळ्याच्या विकारात नाकात घालण्यास उपयुक्त.

–तैल–न., तैल० **पित्ते जीवनीयसाधितमनुवासनं हितम्** (चसि. ३.३७०)
जीवनदायी वनस्पतींनी सिद्ध केलेले तेल. पित्ताधिक्य असता अनुवासन स्नेहबस्तीकरिता चांगले.

–वर्ग–पु., **(परिव.) जीवनीयगणः** (चसू. ४.९)
जीवनदायी वनस्पतींचा वर्ग.

–सर्पिस्–न., घृत० **जीवनीयघृतम्** (चचि. ९.७६)
जीवनदायी वनस्पतींनी सिद्ध केलेले तूप.

जीवनीयाम्बु–न., **जीवनीयशृतं जलम्** (असंउ. १.)
जीवनदायी वनस्पतींनी उकळलेले पाणी.

जीवन्त–पु., वनस्पति० **बृहद्गान्धारः** (अरु.) **रक्तनालो मार्षः** (हे अहसू. ६.९४) शाक० **गुणाः–मधुरो दीपनः पाचनो बल्यो बृंहणो वृष्यो बस्तिशोधनः** (रापरि. ७.८९–९०)
मोठा गांधार. गांधार–रक्त्याबोळ. मार्ष (माठ) **तांबडा माठ–गुण**–गोड अग्निदीपक पाचक बलवर्धक पौष्टिक शुक्रवर्धक लघ्वी शुद्ध करणारा.

जीवन्ति–स्त्री., वनस्पति० **जीवन्ती** (चसू. ३.२५)
जीवनदायी वनस्पती.

जीवन्तिक–न., शाक० **वातपित्तनुत्** (चसू. २७-१०७)
जीवंती. हरिणदोडी.

(जीवन्तिका)–स्त्री., शाक० **जीवन्ति** (र. १०.९३)
जीवंती. हरिणदोडी.

जीवन्ती–स्त्री., शाक० **जीवनीयगणेष्वग्रणीः स्नेहोपगगणे वयःस्थापनगणे श्वासहरगणे चैकं द्रव्यम्** (चसू. ४.९,१३,१६,१८) **पटोलसमानपत्रा, कन्दवती** (सुउ. ५१.२७) **गुणाः–मधुरा, शीता, चक्षुष्या, कफकरी, वीर्यकरी, त्रिदोषघ्नी, रक्तपित्तक्षयदाहज्वरघ्नी** (ध. १.१४०–१४१) **स्निग्धा, लघु, रसायनी, ग्राहिणी** (भाप्र.) **बल्या** (र. २८.७४–७५)
हिं.—जीवन्ती.
म.—जीवन्ती.
गु.—राडारुडी.
बं.—जीवन्ती.
भाजी. जीवनदायक वर्गात मुख्य, शरीर स्निग्ध करणाऱ्या द्रव्यांना मदत करणाऱ्या वर्गात, तारुण्य कायम ठेवणाऱ्या वर्गात, श्वास नाशक वर्गात एक कंद असलेली पडवळाच्या पानांप्रमाणे पाने असलेली. **गुण.** गोड थंड हलकी स्निग्ध मळ घट्ट करणारी डोळ्याला हितकर वीर्यवर्धक सर्वधातुपरिपोषक त्रिदोषशामक पण थोडी कफवर्धक रक्तपित्त क्षय दाहज्वर नाशक.
अन्यादोडी (रा. ४.४१) हरिणदोडी.
गुडूची (ध. १.३) गुळवेल.
ताम्बूली, नागवल्ली (ध. परि. ३.२)
विड्याच्या पानाची वेल.
हरीतकी (रा. ११.३०७) हिरडा.
सुवर्णनाला (चसू. ५.६५)
सोनेरी दांडी असलेली वेल.

–घृत– (परिव.) न., घृत० **एकादशरूपराजयक्ष्मण्युपयुक्तम्** (चचि. ८.१११–११३)
जीवंती इत्यादी वनस्पतींनी सिद्ध तूप. क्षयाच्या अकरा लक्षणयुक्त प्रकारात उपयुक्त.

–तैल–न., तैल० **मधुरं, मधुरपाकं, शीतवीर्यं, वातपित्तशमनं, सृष्टमूत्रमग्निसादनमभिष्यन्दि च** (सुसू. ४५.१२०)

सोनजीवंतीच्या बियांचे तेल. गोड पचनानंतर ही गोड थंड वातपित्तशामक ओलावा व लघ्वीची प्रवृत्ति निर्माण करणारे पाचकाग्नि कमी करणारे.

–शाक–न., **शाक०** (चसू. २५.३८) **चक्षुष्या, त्रिदोषघ्नी** (सुसू. ४६.२५२) **शाकेषु जीवन्ती श्रेष्ठा** (असंसू. ७.१६८)

भाज्यात श्रेष्ठ. भाजी डोळ्याला हितकर त्रिदोषनाशक.

जीवन्त्यादि–तैल–न., **तैल० पित्तरक्तरोगार्दितेषूपयुज्यते** (सुचि. ३७.२३–२६)

जीवंती इत्यादी द्रव्यांनी सिद्ध तेल. पित्त रक्त दूषित रोगांनी पिडलेल्यांना देतात.

जीवला–स्त्री., **वनस्पति० सिंहली पिप्पली** (रा. ६.१२०) सिंहली पिंपळी.

जीवा–स्त्री., **वनस्पति० जीवन्ती** (रा. ३.१७७) जीवंती.

जीवित–न., **आयुः** (चसू. १.४२)

प्राणाः (र. १.३३) आयुष्य–प्राण.

आहारद्रव्य० दुग्धम् (ध. ६.१६१)

आहाराचे द्रव्य. दूध.

जीविताभिसर–पु., **प्रयोगज्ञानविज्ञानसिद्धिसिद्धौ वैद्यः, जीवितमायुरभिसरति अभिसारयति नाम प्रापयति रोगिणमिति जीविताभिसरः** (चसू. ११.५३)

आयुष्य प्राप्त करून देणारा औषधी प्रयोग. शास्त्र-ज्ञान त्याचे विज्ञान त्यांची सिद्धि ज्याला प्राप्त झाली आहे असा वैद्य.

जीवितायतन–न., **प्राणायतनम्** (असंशा. ६.२७)

प्राणाचे घर, आधारस्थान.

जीविनी–स्त्री., **वनस्पति० काकोली** (रा. ३.१६७)

कावळी. जीवनदायी अष्टवर्गापैकी एक.

जीव्य–पु., **वनस्पति० जीवकः** (रा. ५.१५४)

जीवनदायी अष्टवर्गापैकी एक.

(जीव्या)–स्त्री., **वनस्पति० जीवन्ती** (रा. ३.१७७) जीवंती.

हरीतकी (रा. ११.३०७) हिरडा.

जुगुप्सु–वि., **निन्दकः** (सुसू. ३४.२४) निंदक.

जुङ्गक–पु., **वनस्पति० वृद्धदारुकः** (ध. ४.१०७) वरधारा.

जुष्ट–वि., **सेवितम्** (चचि. १२.३)

खाल्लेले, घेतलेले, उष्टे.

युक्तः (सुचि. ३.३) युक्त, सहित.

जूनल–पु., **वनस्पति० धवलयावनालः** (रा. १६.१६९) **द्र० 'जूर्णाह्वय'**

पांढरा जोंधळा, ज्वारी.

जूर्णल–पु., **वनस्पति० धवलयावनालः** (रा. १६.१६९) **द्र० 'जूर्णाह्वय'**

पांढरा जोंधळा, ज्वारी.

जूर्णा–स्त्री., **धान्य०** (अहसू. १४.२१) **गुणाः–शीता, रूक्षा, गुरुर्वृष्या, विष्टम्भिनी, कफपित्तघ्नी** (ध. ६.१०८)

जोंधळा. गुण–थंड, रूक्ष, पचनास जड, वृष्य अवष्टंभकारक व कफ पित्त नाशक.

हिं.—ज्वार.

म.—जोंधळा.

गु.—जुवार.

बं.—देधान.

ता.—जोन्नळ.

फा.—जुरेमखा.

जूर्णाह्व–पु., **धान्य० जूर्णाभेदः** (अहसू. १४.२१) **गुणाः–कषायः मधुरो लघुः वातलः कफपित्तघ्नः शीतः संग्राही शोषणः** (चसू. २७.१८)

एक प्रकारचा जोंधळा–थंड, रूक्ष, जड, शुक्राला हितकर, मलावरोधक, कफपित्तनाशक. **दुसरा प्रकार**–गोड, तुरट, हलका, थंड, वातुळ, कफपित्त-नाशक व मळाला घट्ट करणारा.

जूर्णाह्वय–पु., **धान्य० जूर्णाभेदः** (रा. १६.१६९) **जूर्णाह्वयस्य यावनालस्य प्रकाराः–धवलयावनालः, तुवरयावनालः, रक्तयावनालः, शारदयावनालः । गुणाः–धवलयावनालस्तु गौल्यो बल्यस्त्रिदोषजित् । वृष्यो रुचिप्रदोऽर्शोघ्नः पथ्यो गुल्मव्रणापहः । तुवरयावनालस्तुवरश्च कषायश्च । रक्तयावनालो हितस्तुवरश्च । "तुवरो यावनालस्तु कषायोष्णो विशोफकृत् । संग्राही वातशमनो विदाही शोषकारकः । शारदो यावनालस्तु श्लेष्मदः पिच्छिलो गुरुः । शिशिरो मधुरो वृष्यो दोषघ्नो बलपुष्टिदः"** (रा. १६.१७०–७३ पृ. २२९)

जोंधळा. प्रकार ४ पांढरा, तांबडा, तुरट व शरदृतूत होणारा. **पांढरा**–गोड रुचकर, त्रिदोषनाशक शुक्राला हितकर, पथ्यकर, बलकर, गुल्म, मूळव्याध व व्रण-नाशक. **तांबडा**–तुरट पण हितकर. **तुरट**–तुरट, उष्ण, मलावरोधक, जळजळ. तोंडाला कोरड, सूज नाशक वातशामक. **शरदृतूतला**–गोड, जड, बुळ-बुळीत, थंड, दोषघ्न, शुक्रधातूला हितकर, बलपुष्टि-दायक, कफवर्धक.

जूर्ति–स्त्री., रोग० ज्वरः (र. २२.७७) ज्वर, ताप.

जृम्भ–पु., जृम्भा, एकमनिलोच्छ्वासं पीत्वा विवृताननः सन्नुद्वेष्टन् श्वासं सनेत्रास्रं मुञ्चति स जृम्भः (सुशा. ४.५०)

जृम्भण–न., लक्षण० जृम्भा (चनि. ७.४९) वायुकृता मुखविवृतिः (चसि. ३.२८–२९) श्वासोच्छ्वासस्य विशेषस्वरूपं जृम्भणम् (सुशा. ४.४९)
जांभई. वायूने केलेला तोंडाचा विस्तार. तोंडाने श्वासोच्छ्वास करण्याचे एक विशेष स्वरूप.

(जृम्भा)–स्त्री., रोग० अशीतिवातविकारेष्वेकः (चसू. २०.११) (चनि. १.३३)
एकं श्वासं पीत्वा चैतन्यशिथिलत्वाद्विदीर्णवदनः सन् तं श्वासमुद्वमेत्, सा जृम्भा कथ्यते (शार्ङ्ग. ५७.२६)
जृम्भाया विधारणादुदावर्तोद्भवः (सुउ. ५५.४१) जृम्भायाः निग्रहादुदावर्तो भवति, स वातप्रकोपजः जृम्भानिग्रहजे उदावर्ते मन्यास्तम्भो गलस्तम्भः, सूर्यावर्तादिशिरोरोगाः, कम्पसुप्त्यादिवातरोगाः, कर्णरोगा मुखरोगा नासारोगा नयनामया इत्येवमादयो विकारा भवन्ति (सुउ. ५५.११)
जांभई. मरगळलेल्या मनुष्याकडून आ करून हवेचा एक श्वास पिऊन तो चैतन्य शिथिल झाल्यामुळे पुन्हा डोळ्यात अश्रु येऊन बाहेर सोडला जातो त्याला जांभई म्हणतात. ऐंशी वाताविकारातील एक. जांभई अडविली तर वात अडतो व दुःखद चिन्हे निर्माण होतात (उदावर्त.) मान ताठरते, गळा जखडतो, सूर्यावर्तादी डोक्याचे रोग कंप त्वचेचा संज्ञानाश, कान तोंड नाक डोळे इ० चे विकार होतात.

जृम्भा–स्त्री., (चसू. २०.११) जांभई.

जृम्भिका–स्त्री., जृम्भा (अहसू. ४.१२) जांभई.

जृम्भोपघात–पु., जृम्भावेगावरोधः, एतस्मादुदावर्तो भवति (सुउ. ५५.११) द्र० 'जृम्भा'
जांभई अडवणे. यामुळे उदावर्त रोग.

जेन्ताक–पु., कूटागारम्, इदं स्वेदविधावुपयुज्यते (चसू. १४.४६) दालन. घाम काढण्याची खोली.

–स्वेद–पु., स्वेद० जेन्ताकनिर्माणं स्वेदविधिश्च जेन्ताकं चिकीर्षुर्भूमिं परीक्षेत–तत्र पूर्वस्यां दिश्युत्तरस्यां वा गुणवति प्रशस्ते भूमिभागे कृष्णमधुरमृत्तिके सुवर्णमृत्तिके वा परीवापपुष्करिण्यादीनां जलाशयानामन्यतमस्य कूले दक्षिणे पश्चिमे वा सूपतीर्थे समसुविभक्तभूमिभागे सप्ताष्टौ वाऽरत्नीरुपक्रम्योदकात् प्राङ्मुखमुदङ्मुखं वाऽभिमुखतीर्थं कूटागारं कारयेत्, उत्सेधविस्तारतः परमरत्नीः षोडश, समन्तात्सुवृत्तं मृत्कर्मसंपन्नमनेकवातायनम्, अस्य कूटागारस्यान्तःसमन्ततो भित्तिमरत्निविस्तारोत्सेधां पिण्डिकां कारयेदाकपाटात्, मध्ये चास्य कूटागारस्य चतुष्किष्कुमात्रं पुरुषप्रमाणं मृण्मयं कन्दुसंस्थानं बहुसूक्ष्मच्छिद्रमङ्गारकोष्ठकस्तम्भं सपिधानं कारयेत्, तं च खादिराणामाश्वकर्णादीनां वा काष्ठैः पूरयित्वा प्रदीपयेत्; स यदा जानीयात् साधुदग्धानि काष्ठानि गतधूमान्यवतप्तं च केवलमग्निना तदग्निगृहं स्वेदयोग्येन चोष्मणा युक्तमिति, तत्रैनं पुरुषं वातहराभ्यक्तगात्रं वस्त्रावच्छन्नं प्रवेशयेत्, प्रवेशयंश्चैनमनुशिष्यात्–सौम्य ! प्रविश कल्याणायारोग्याय चेति, प्रविश्य चैनां पिण्डिकामधिरुह्य पार्श्वापरपार्श्वाभ्यां यथासुखं शयीथाः, न च त्वया स्वेदमूर्च्छापरीतेनापि सता पिण्डिकैषा विमोक्तव्याऽऽप्राणोच्छ्वासात्, भ्रश्यमानो ह्यतः पिण्डिकावकाशाद्द्वारमनधिगच्छन् स्वेदमूर्च्छापरीततया सद्यः प्राणाञ्जह्याः। तस्मात् पिण्डिकामेनां न कथंचन मुञ्चेथाः, त्वं यदा जानीयाः विगताभिष्यन्दमात्मानं सम्यक्प्रस्रुतस्वेदपिच्छं सर्वस्रोतोविमुक्तं लघूभूतमपगतविबन्धस्तम्भसुप्तिवेदनागौरवमिति, ततस्तां पिण्डिकामनुसरन् द्वारं प्रपद्येथाः, निष्क्रम्य च न सहसा चक्षुषोः परिपालनार्थं शीतोदकमुपस्पृशेथाः, अपगतसंतापक्लमस्तु मुहूर्तात् सुखोष्णेन वारिणा यथान्यायं परिषिक्तोऽश्नीयाः, इति जेन्ताकस्वेदः (चसू. १४.४६)
विशिष्ट खोलीत घेतलेला शेक. अग्निगृहातील शेक.
योग्य जमीन–गावाच्या पूर्वेस किंवा उत्तरेस मोकळी विस्तृत भागात काळी गोड किंवा पिवळी माती असलेल्या सारख्या पातळीच्या जागेत, तसेच तळे किंवा सरोवर यांच्या दक्षिण किंवा पश्चिम काठावर पाण्याच्या काठापासून ७–८ लहान हातांवर असलेल्या घाटावर हे गोल घर बांधावे. त्याचे तोंड उत्तरेस, पश्चिमेस किंवा घाटाकडे असावे. अरत्नि म्हणजे लहान हात. हे दालन सोळा अरत्नि लांब रुंद व उंच असून यात भोवताली अनेक खिडक्या किंवा झरोके असलेल्या चांगल्या मातीच्या भिंती असाव्या. आत भिंतीला जोडून एक अरत्नि उंच व रुंद असा कट्टा दोन्ही बाजूंनी दारापर्यंत बांधावा.

या गोल दालनाच्या मधोमध एक हात व्यासाचा पुरुषभर उंच मातीचा पोकळ पुष्कळ सूक्ष्म छिद्रांचा वर झाकण असलेला खांब करावा. त्यात खैर साग बाभूळ इत्यादींची लाकडे घालून पेटवावी. धूर बंद होऊन केवळ निखारे राहिले व ते अग्नने तापले, म्हणजे अग्निगृह शेक देण्यास योग्य झाल्यावर रोग्याला वातहर तेलाने माखून कापडाने शरीर झाकून त्यात प्रविष्ट करावे. अगोदर सांगावे की "कट्ट्यावर बसून किंवा निजून या कुशीवरून त्या कुशीवर सुख होईल तसे वळावे. शेकाने मूर्च्छा आली तरी प्राण व श्वासोच्छ्वास करीत आहेस तोंपर्यंत कट्टा काहींही करून सोडू नकोस. तो सोडलास तर दार सापडणार नाही व घाम आणि मूर्च्छा यांनी हैराण होऊन प्राण जाईल." "शरीर हलके मोकळे व सर्व वेदना कमी झाल्यावर कट्ट्याला धरून दरवाजाकडे ये, बाहेर आल्यावर सरासरी एक तास स्वस्थ बसावे. थकवा व गरमी कमी झाल्यावर कोमट पाण्याने स्नान करून जेवावे. बाहेर येताच थंड पाण्याचा उपयोग केल्यास डोळ्यावर अनिष्ट परिणाम होईल."

जेपाल–पु., **वनस्पति० दन्तीबीजम्, प्रसिद्धं विरेचनं बीजम्** (र. ५.२४९) **गुणाः–कटुरुष्णश्च कृमिहारी विरेचनो दीपनः कफवातघ्नो जठरामयशोधनः** (ध. १.२२८)
हिं.—जमालगोटा.
म.—जयपाल, जेपाल.
गु.—नेपाल.
बं.—जैपाल.
ता.—नीरेवेलम्.
फा.—तुखमेबेदं, जीरखताई.
जयपाळ–दांतीचे बी. **गुण**–तिखट उष्ण कृमिनाशक अतिविरेचक उदरविकार शुद्धिकर अग्निदीपक कफवातनाशक.

जैत्र–पु., **खनिज०** पारदः (रा. १३.४१)

जैपाल–पु., **वनस्पति० जेपालः** (र. ५.२४९)
जयपाळ.

जोङ्गक–न., **वनस्पति० अगरुः** (चचि. १८ (४) १५) (अहसू. १५.१९) अगरू.

जोन्नलिका–स्त्री., **धान्य० जूर्णा** (ड. सुसू. ४६.२१)
जोंधळा, ज्वारी, दादर.

ज्ञ–वि., **ज्ञाता (वैद्यः)** (सुउ. ११.१०)
ज्ञाता; जाणणारा वैद्य.
पु., आत्मा. (चशा. ४.८) आत्मा; जीव.

ज्ञान–न., **बुद्धिः, अनुभवः, ज्ञायते अनेन इति, प्रमाणम्** (चवि. ४.७) **आत्मज्ञानम्** (सुशा. १.१८) **तत्त्वावबोधः, मनोधर्मः** (सुसू. ३६.६)
बुद्धि, अनुभव, ज्याने जाणले जाते ते प्रमाण (आत्मज्ञान;) तत्त्व समजणे; मनाचा धर्म.
आयुर्वेदः (च. सू. ३०.३१) आयुर्वेद.

–चक्षुस्–न., **ज्ञानार्थं ज्ञानरूपं वा चक्षुः** (चसू. १.२८) **ज्ञानं चक्षुरिव, तत्त्वज्ञानम्** (सुशा. ५.५०)
ज्ञानाकरिता किंवा ज्ञानरूप चक्षु. ज्ञान हे डोळ्यासारखे. तत्त्वज्ञान.

–वती–वि., **विदुषां परिषद्** (चवि. ८.२०)
विद्वानांची सभा, परिषद्.

–समुदाय–पु., **प्रमाणसंघातः** (चवि. ४.५)
प्रमाणसमूह.

ज्ञापक–वि., **आवेदकः, ज्ञापयति निवेदयति निदानाद्यवस्थां सूचयति इति ज्ञापकः** (अहसू. १.२९)
समजून सांगणारा, निदानादि अवस्था सुचवणारा.

ज्ञेय–वि., **मनोज्ञेयम्, इन्द्रियनिरपेक्षतया ग्राह्यम्** (चशा. १.२०)
मनाला जाणण्या सारखे, इंद्रियांव्यतिरिक्त झालेले, घेतलेले.

ज्यायस्त्व–न., **बृहत्त्वम्, अप्रशस्तगुणबृहत्त्वम् अप्रशस्तगुणप्रकर्षशालित्वं वा** (चसू. २५.४२)
मोठेपणा. अप्रशस्त गुणप्रकर्षाने असणे.

ज्येष्ठबला–स्त्री., **वनस्पति० महाबला** (रा. ४.४२४)
मोठी बला, मुद्रिका.

ज्येष्ठा–स्त्री., **वनस्पति० त्रिफला** (र. २५.१०५) त्रिफळा.

–मालक–पु., **वनस्पति० निम्बः** (रा. ९.४४) निंब.

ज्योतिष्क–पु., **वनस्पति० चित्रकः** (ध. २.८०) (सुचि. ९.१०) चित्रक.

(ज्योतिष्का)–स्त्री., **वनस्पति० मेथिका** (ध. ६.१११) मेथी.

ज्योतिष्मती–स्त्री., **वनस्पति० शिरोविरेचनोपगगणे एकं द्रव्यम्** (चसू. ४.१३) (सुसू. ३९.६) **ज्योतिष्मतीक्षीरं विरेचनार्थमुपयुज्यते** (असंसू. १४) **गुणाः–तिक्ता, कट्वी, उष्णा, रूक्षा, सरा, वमनी, दीपनी, बुद्धिमेधास्मरणकृत्, विरेचनी, वर्णकरी, दाहकरी, कफवातघ्नी च** (ध.१.२६८)

हिं.—मालकांगनी.
म.—मालकांगोणी.
गु.—मालकांकणी.
बं.—लताफटकी.
ता.—वावजी.
फा.—काल.

मालकांगोणी—डोक्याचे रेचक म्हणून असलेल्या गणातील. **गुण**—कडु, तिखट, उष्ण, रूक्ष, सारक, वामक, अग्निदीपक, विचारशक्ति व स्मरणशक्ति वाढवणारी रेचक, कफवातघ्न, वर्ण सुधारणारी, दाहकर.

कटभी (ध. १.२६७) मालकांगोणी, विष्णुक्रांता.

काकमर्दनिका (सुसू. ४२.११) एक वनस्पती.

(ज्योतिर्) लता—स्त्री., वनस्पति० ज्योतिष्मती (रा. ३.३९५) मालकांगोणी.

(ज्योतिष्) काया—स्त्री., वनस्पति० ज्योतिष्मती (ध. १.२६७) मालकांगोणी.

ज्योतिस्—स्त्री., अग्निः, तेजः, पञ्चमहाभूतेष्वेकं द्रव्यम् (चसू. ८.९) सकलशरीरान्तर्गतं तेजः (चइं. ११.३)
अग्नि, ज्योती, ज्योत, तेज, पंचमहाभूतांपैकी एक, सर्वशरीरान्तर्गत तेज.

पित्तम् (सुनि. २.२५–२६) पित्त.

अग्निशिखा (सुचि. २४.९६) ज्वाला, ज्योत.

तारका (सुचि. २४.९६) तारका, तारे.

वनस्पति० वनमेथिका (रा. ५.१८४) रानमेथी.

(ज्योती)-रथ पु., निर्विषसर्प० (सुक. ४.३४ (४) एक विनविषारी सर्प.

-रस-पु., रत्न० (इन्दु असंचि. ६) चंद्रकांत मणी.

ज्योत्स्ना—स्त्री., चन्द्रिका, तद्गुणाः—मधुरशीतला (असंसू. १२) चांदणे. **गुण**—गोड, थंड.

ज्योत्स्नी—स्त्री., वनस्पति० पटोलः (रा. ३.७४) पडवळ.

ज्वर—पुं., रोग० रसप्रदोषजरोगेष्वेको व्याधिः (चसू. २८.९) 'ज्वर संतापे' ज्वरयति संतापयति शरीराणीति ज्वरः (चनि. १.३५) संतापात्मा व्याधिः, "ज्वरो रोगपतिः पाप्मा मृत्युरोजोऽशनोऽन्तकः। क्रोधो दक्षाध्वरध्वंसी रुद्रोर्ध्वनयनोद्भवः। जन्मान्तयोर्मोहमयः सन्तापात्माऽपचारजः। नानायोनिषु विविधैर्नामभिर्जायते ॥" (अह्नि. २.१–२) यथा दान्तिशरीरे पाकलो नाम ज्वरः, अश्वशरीरेऽभितापकः, गोशरीरे गोकर्णकः, पक्षिशरीरे मकरः, श्वशरीरे अलर्कः, (मत्स्येष्विन्द्रमदः, ओषधीषु ज्योतिः, धान्येषु चूर्णकः) अप्सु नीलिका, मानुषेषु ज्वरः इति। सर्वे प्राणभृतः सज्वरा इव जायन्ते म्रियन्ते स महामोहस्तदभिभूता देहिनः प्राग्देहिकं कर्म न स्मरन्ति। सर्वप्राणिनां च ज्वर एवान्ते प्राणानादत्ते। देहेन्द्रियमनस्तापकरः प्रज्ञाबलवर्णहर्षोत्साहह्रासकरः श्रमक्लमोहाहारोपरोधसंजननः।

ज्वरोत्पत्तिः—द्वितीये युगे वर्षाणां सहस्रमक्रोधव्रतमास्थितं शर्वमसुरा अभिदुद्रुवुः। समर्थोऽपि दक्षः प्रजापतिस्तानसुरान्न निवारितवांस्तथैव स्वीये यज्ञे माहेश्वरं भागं न कल्पितवान्। अथोत्तीर्णव्रतः शिव एतादृशं दक्षव्यतिक्रमं बुद्ध्वा क्रुद्धो ललाटे चक्षुः सृष्ट्वा तानसुरान् दग्ध्वा दक्षयज्ञमप्यनाशयत्। स एव रुद्रक्रोधो ज्वर इति नाम्ना लोके प्रसिद्धिमगमत् (चचि. ३.१५–२५) दक्षावमानेन क्रुद्धस्य रुद्रस्य निःश्वासात् ज्वरसंभव इति तन्त्रान्तरम्।

हेतुः संप्राप्तिश्च—मिथ्याहारादिभिः कुपितो वातादिदोषः प्रविश्याऽऽमाशयमूष्मणा सह मिश्रीभूयाऽऽद्यमाहारपरिणामधातुं रसनामानमन्ववेत्य रसस्वेदवहानि स्रोतांसि पिधायाग्निमुपहत्य पक्तिस्थानादूष्माणं बहिर्निरस्य केवलं शरीरमनुप्रपद्यते तदा ज्वरमभिनिर्वर्तयति (चनि. १.२०) **संख्या**—अष्टविधा ज्वराः तत्र दोषैः सप्तधा अष्टमश्चाऽऽगन्तुः। **विधिभेदाः**—१ शारीरमानसश्चेति द्विविधः। २ सौम्यश्चाग्नेयश्चेति द्विविधः। ३ अन्तर्वेगबहिर्वेगश्चेति द्विविधः। प्राकृत-वैकृतश्चेति द्विविधः। ५ साध्यासाध्यश्चेति द्विविधः। ६ दोषकालबलाऽबलात् पञ्चविधः। ७ सप्तधातुगतत्वात् सप्तविधः। **ज्वरसामान्यलक्षणम्**—स्वेदावरोधः संतापो युगपत् सर्वाङ्गग्रहणं च यत्र रोगे दृश्यते स ज्वरो व्यपदिश्यते (मा. २) **पूर्वरूपाणि**—श्रमोऽरतिर्विवर्णत्वं वैरस्यं नयनप्लवः शीतवातातपादिषु इच्छाद्वेषौ जृम्भाऽङ्गमर्दो गुरुता रोमहर्षोऽप्रहर्षः। एतानि पूर्वरूपाणि भवन्ति (मा. १)

वातज्वरस्य लक्षणानि—विषमारम्भविसर्गित्वम् ऊष्मणो वैषम्यं तीव्रतनुभावानवस्थानानि ज्वरस्य जरणान्ते दिवसान्ते निशान्ते घर्मान्ते वा ज्वरस्याभ्यागमनमभिवृद्धिर्वा विशेषेण परुषारुणवर्णत्वं नखनयनवदनमूत्रपुरीषत्वचामत्यर्थं क्लृप्तीभावश्च; अनेकविधोपमाश्चलाचलाश्च वेदनास्तेषां तेषामङ्गावयवानां; तद्यथा—पादयोः सुप्तता पिण्डिकयो-

रुद्वेष्टनं जानुनोः केवलानां च सन्धीनां विश्लेषणम् ऊर्वोः सादः, कटीपार्श्वपृष्ठस्कन्धबाह्वंसोरसां च भग्नरुग्णमृदितमथितचटितावपाटितावनुन्नत्वमिव, हन्वोः स्वव्यापाराकरणम्, स्वनश्च कर्णयोः, शङ्खयोर्निस्तोदः, कषायास्यता आस्यवैरस्यं वा, मुखतालुकण्ठशोषः पिपासा, हृदयग्रहः, शुष्कच्छर्दिः, शुष्ककासः, क्षवथूद्गारविनिग्रहोऽन्नरसखेदः, प्रसेकारोचकाऽविपाकाः, विषादजृम्भाविनामवेपथुश्रमभ्रमप्रलापप्रजागररोमहर्षदन्तहर्षाः, उष्णाभिप्रायता, निदानोक्तानामनुपशयो विपरीतोपशयश्चेति। **पित्तज्वरस्य लक्षणानि**–युगपदेव केवले शरीरे ज्वरस्याभ्यागमनमभिवृद्धिर्वा भुक्तस्य विदाहकाले मध्यन्दिनेऽर्धरात्रे शरदि वा विशेषेण कटुकास्यता घ्राणमुखकण्ठौष्ठतालुपाकस्तृष्णा, मदो भ्रमो मूर्च्छा पित्तच्छर्दनमतीसारोऽन्नद्वेषः; सदनं स्वेदः प्रलापो रक्तकोठाभिनिर्वृत्तिः शरीरे हरितहारिद्रत्वं नखनयनवदनमूत्रपुरीषत्वचामत्यर्थमूष्मणस्तीव्रभावोऽतिमात्रं दाहः शीताभिप्रायता, निदानोक्तानुपशयो विपरीतोपशयश्चेति; **श्लेष्मज्वरस्य लक्षणानि**–युगपदेव केवले शरीरे ज्वरस्याभ्यागमनमभिवृद्धिर्वा भुक्तमात्रे पूर्वाह्णे पूर्वरात्रे वसन्तकाले वा विशेषेण, गुरुगात्रत्वमनन्नाभिलाषः श्लेष्मप्रसेको मुखमाधुर्यं, हृल्लासो, हृदयोपलेपः स्तिमितत्वं, छर्दिर्मृद्वग्निता, निद्राधिक्यं स्तम्भस्तन्द्रा कासः श्वासः प्रतिश्यायः शैत्यं, श्वैत्यं च नखनयनवदनमूत्रपुरीषत्वचामत्यर्थं च शीतपिडका भृशमङ्गेभ्य उत्तिष्ठन्ति, उष्णाभिप्रायता निदानोक्तानुपशयो विपरीतोपशयश्चेति। द्वन्द्वजाः–**वातपित्तज्वरलक्षणानि**–तृष्णा मूर्च्छा भ्रमो दाहः स्वप्ननाशः शिरोरुजा, कण्ठाऽऽस्यशोषो, वमथू रोमहर्षोऽरुचिस्तमः पर्वभेदो जृम्भा च। **वातकफज्वरलक्षणानि**–स्तैमित्यं पर्वणां भेदो निद्रा, गौरवं, शिरोग्रहः, प्रतिश्यायः, कासः, स्वेदाऽऽप्रवर्तनं संतापो मध्यवेगश्च। **पित्तकफज्वरलक्षणानि**–लिप्ततिक्ताऽऽस्यता, तन्द्रा मोहः कासोऽरुचिस्तृषा मुहुर्दाहो, मुहुः शीतं च। **सान्निपातिकज्वरलक्षणानि**–क्षणे दाहः, क्षणे शीतमस्थिसन्धिशिरोरुजा सास्रावे कलुषे रक्ते निर्भुग्ने चापि लोचने सस्वनौ सरुजौ कर्णौ कण्ठः शूकैरिवावृतः तन्द्रा मोहः प्रलापः कासः श्वासोऽरुचिर्भ्रमः परिदग्धा खरस्पर्शा च जिह्वा कफमिश्ररक्तपित्तस्य ष्ठीवनं परं स्रस्ताङ्गता शिरसो लोठनं, तृष्णा, निद्रानाशो, हृदि व्यथा स्वेद–मूत्र–पुरीषाणां चिराद्दर्शनमल्पशः कृशत्वं नातिगात्राणां प्रततं कण्ठकूजनं कोठानां श्यावरक्तानां मण्डलानां दर्शनं मूकत्वं स्रोतसां पाको गुरुत्वमुदरस्य च। चिरात्पाकश्च दोषाणामिति सन्निपातज्वराकृतिः (माज्वर.)

निदाने त्रयोदशसन्निपातभेदाः-सन्धिकाऽन्तक–रुग्दाह–चित्तभ्रम–शीताङ्ग–तन्द्रिक–कण्ठकुब्जकर्णक–भुग्ननेत्र–रक्तष्ठीवि–प्रलापक–जिह्वकाऽभिन्यासा इति त्रयोदशेभ्यो व्यतिरिक्तो हरिद्रकः इति संनिपातज्वरः। **विधिभेदेन शारीरमानसौ**–(१) शारीरो ज्वरः पूर्वं देहे जायते ततश्च मनसि मानसो ज्वरः पूर्वं मनसि पश्चात् देहे जायते इति विशेषः तत्र मनसि वैचित्त्यमरतिर्ग्लानिरिति मनस्तापलक्षणं तथैवेन्द्रियाणां वैकृत्यं च

सौम्याग्नेयज्वरौ–केवलवातारब्धः केवलकफारब्धस्तथा वातकफात्मकश्च ज्वरः सौम्यस्वभावः स सौम्यत्वेनोष्णमिच्छति, केवलपित्तात्मको वातपित्तात्मकश्च ज्वर आग्नेयः स शीतमिच्छतीति विशेषः वायुः परं योगवाहः सतु संयोगादुभयार्थकृत् तेजसा युक्तः दाहकृत् सोमसंश्रयात् शीतकृच्च

(चचि. ३.३८)

अन्तर्वेगस्य ज्वरस्य लक्षणानि–अन्तर्दाहोऽधिकस्तृष्णा, प्रलापः श्वसनं, भ्रमः। सन्ध्यस्थिशूलमस्वेदो, दोषवर्चो विनिग्रहः। **बहिर्वेगस्य ज्वरलक्षणानि**–बाह्यः संतापोऽभ्यधिकस्तृष्णादीनां मार्दवं सुखसाध्यत्वं च। शीतपूर्वज्वरः–त्वक्स्थौ श्लेष्मानिलावादौ शीतं जनयतः तयोः प्रशान्तयोरन्ते पित्तं दाहं करोतीति शीतपूर्वः। यदा त्वक्स्थं पित्तमादावतीव दाहं करोति श्लेष्मानिलावन्ते शीतं कुरुतस्तदा दाहपूर्वो ज्वरः। एतयोर्ज्वरयोः दाहपूर्वः कृच्छ्रसाध्यः (सुउ. ३९.५९–६१)

दोषकालबलाबलात् पञ्चविधज्वरास्ते च संततः सततोऽन्येद्युष्कस्तृतीयकश्चतुर्थकश्चेति

(मा. ज्वर. ३१)

प्राकृतवैकृतज्वरौ–कालस्वभावप्रकुपितो दोषः प्रकृतिरुच्यते तज्जातीयाच्च दोषादुद्भूतो ज्वरः प्राकृत उच्यते। कालप्रकृतिमुद्दिश्य निर्दिष्टः प्राकृतो ज्वरः वर्षाकालप्रकृतिभूतेन वातेन कृतो ज्वरः प्राकृतः स्यात् (चक्र.) वर्षासु वातज्वरः प्राकृतः शरदि पित्तज्वरः प्राकृतः वसन्ते च कफज्वरः प्राकृतः। (अरुण.)

एभ्योऽन्यश्च ज्वरः वैकृतो ज्वरो दुःसाध्यः, परन्तु वातजन्यः प्राकृतो ज्वरोऽसाध्य एव । साध्यासाध्यज्वरौ बलवत्स्वल्पदोषेष्वनुपद्रवो ज्वरः साध्यो, बहुभिर्बलिभिर्हेतुभिर्जातो बहुलक्षणः, शीघ्रमिन्द्रियनाशनो यो ज्वरः स प्राणान्तकृद्साध्यश्च । सप्रलापभ्रमश्वासस्तीक्ष्णो वातोत्तरो ज्वरः सप्ताहान्नरं हन्ति । एवं पित्तोत्तरो ज्वरः दशाहात् कफोत्तरश्च द्वादशाहान्नरं हन्ति । धातुगतज्वराः १) रसगतज्वरलक्षणानि—गुरुता, हृदयोत्क्लेशः, सदनं, छर्दिः, अरोचको, दैन्यमिति । २) रक्तगतज्वरलक्षणानि—रक्तनिष्ठीवनं, दाहो, मोहश्छर्दनं विभ्रमः, प्रलापः, पिडका, तृष्णेति । ३) मांसगतज्वरलक्षणानि—पिण्डिकोद्वेष्टनं, तृष्णा, सृष्टमूत्रपुरीषता, ऊष्माऽन्तर्दाहविक्षेपो, ग्लानिरिति । ४) मेदोगतज्वरलक्षणानि—भृशं स्वेदस्तृषा, मूर्च्छा, प्रलापश्छर्दिर्दौर्गन्ध्यमरोचको, ग्लानिरसहिष्णुतेति । ५) अस्थिगतज्वरलक्षणानि—अस्थ्नां कूजनं, श्वासो, विरेकश्छर्दिर्गात्राणां विक्षेपणमिति । ६) मज्जागतज्वरलक्षणानि—तमःप्रवेशो, हिक्का, कासः, शैत्यं, वमिरन्तर्दाहो महाश्वासो मर्मच्छेद इति । ७) **शुक्रगतज्वरलक्षणानि**—शेफसः स्तब्धता, शुक्रस्य मोक्ष इति । **सामज्वरलक्षणानि**—लालाप्रसेको, हृल्लासो, हृदयाशुद्धिररोचकस्तन्द्राऽऽलस्यमविपाक आस्यवैरस्यं, गुरुगात्रता, क्षुन्नाशो बहुमूत्रत्वं, स्तब्धतेति । **निरामज्वरलक्षणानि**—क्षुत्क्षामता, गात्राणां लघुत्वं, ज्वरमार्दवं, दोषप्रवृत्तिरष्टाह इति । **पच्यमानज्वरलक्षणानि**—अधिकज्वरवेगस्तृष्णा प्रलापः, श्वसनं, भ्रमो, मलप्रवृत्तिरुत्क्लेश इति । **ज्वरमोक्षलक्षणानि**—स्वेदो, लघुत्वं, शिरसः कण्डूर्मुखस्य पाकः, क्षवथुरन्नलिप्सेति । **ज्वरमुक्तलक्षणानि**—दाहः, स्वेदो, भ्रमस्तृष्णा कम्पविड्भिदसंज्ञिता, कूजनमास्यवैगन्ध्यमिति । (माज्वर.) **आगन्तुज्वरः**—चतुर्विधः—अभिघातजोऽभिषङ्गजोऽभिचारजोऽभिशापजश्च

१) **अभिघातजः**—शस्त्रलोष्टकशाकाष्ठमुष्ट्यरत्नितलद्विजैस्तद्विधैर्हते गात्रे स ज्वरोऽभिघातजः स्यात् । प्रायो वायू रक्तं प्रदूषयन् सन् सव्यथाशोफवैवर्ण्यं सरुजं ज्वरं करोति । २) **अभिषङ्गजः**—कामशोकभयक्रोधैरभिषक्तस्य ज्वरो भूताभिषङ्गजश्च ज्वरोऽभिषङ्गजो ज्ञेयः । वायुः कामशोकभयात्, कुप्यति पित्तं क्रोधात् कुप्यति, भूताभिषङ्गात् त्रयो दोषाः कुप्यन्ति । विषवृक्षानिलस्पर्शादभिषक्तस्याभिषङ्गजो ज्वरो भवतीत्येके । सिद्धानामभिचाराभिशापाभ्यां सुदुःसहः संनिपातज्वरो भवति; **कामज्वरे**—ध्याननिःश्वासबाहुल्यमस्ति, **शोकजे**—बाष्पबाहुल्यम्, **भयज्वरे**—त्रासप्रायत्वम्, **क्रोधजे**—बहुसंरम्भोऽस्ति, **भूतावेशे**ऽमानुषं लक्षणम्, **विषसंभवे**—मूर्च्छामोहमदग्लानिभूयिष्ठतेति विविधज्वरेषु लक्षणानि भवन्ति (चचि. ३.११४–१२४) ज्वरे दोषपाचनार्थं ज्वरशमनार्थं च लङ्घनादि कर्तव्यम् । लङ्घनं स्वेदनं कालो यवाग्वस्तिक्तको रसश्चेति ज्वरकराणां दोषाणां पाचनानि स्युः । तानि च यथावस्थं क्रमशो वा प्रयोक्तव्यानि (अहृचि. १.२१)

ज्वर—ताप. रसदुष्टीने होणाऱ्या रोगापैकी एक विकार. शरीर तापवतो म्हणून ताप हे नाव. रोगपति, पाप्मा इ० आणखीही नावे आहेत. यज्ञप्रसंगी दक्षाने अपमान केल्यामुळे शंकराला क्रोध आला असता त्याच्या ललाटातील तिसऱ्या डोळ्यापासून याची उत्पत्ति झाली अशी पौराणिक कथा. जन्मकाळी व मृत्युसमयी मोह उत्पन्न करणारा, दुष्कृत्यापासून मनःसंतापस्वरूपात्मक असतो. स्थिरचर सर्व योनीत हा होतो. उ०—**हत्तीला येणाऱ्या ज्वराला पाकल म्हणतात** घोड्याला **अभिताप** गाई-बैलांना **गोकर्णक**, पक्ष्यांना **मकर**, कुत्र्यांना **अलर्क**, माशांना **इंद्रमद**, औषधींना **ज्योति**, **धान्याला चूर्णक**, पाण्याला **नीलिका** इ०. देह, इंद्रिये, मनाला तापदायक, बुद्धि, बल, वर्ण, हर्ष, उत्साह नष्ट करणारा, थकवा, ग्लानि, मोह, आणि आहार घेण्याची प्रवृत्ति बंद करणारा हा ज्वर आहे. **कारण** व **संप्राप्ति**—अहितकारक आहारविहाराने दोष वाढून आमाशयात शिरतात; व तेथील पाचक अग्नि नष्ट करून ऊष्म्यासह त्या अग्नीला घेऊन रसधातूत जातात. त्यामुळे रसवह आणि स्वेदवह स्रोतसे बंद होतात व सर्व शरीरभर त्या अग्नीने दोषांचे पचन सुरू होते. ह्या घटनेत वाढलेली उष्णता व्यक्त होते तो ज्वर होय.

संख्या व प्रकार—तीन दोषांचा प्रत्येकी १ असे ३, दोन दोन दोषामुळे होणारे तीन, तीनही दोषाच्या वाढीने होणारा १, असे ७ प्रकार व आगंतु कारणाने होणारा १, असे ८ प्रकार मुख्य

संभवतात. यांना क्रमशः वात, पित्त, कफ, वातपित्त, वातकफ, पित्तकफ, संनिपात आणि आगंतु अशी नावे आहेत. या शिवाय सौम्य, आग्नेय, शारीर, मानस, अंतर्वेग, बहिर्वेग, प्राकृत, वैकृत, साध्य, असाध्य असे ५ भेद; त्याच प्रमाणे दोष आणि कालाच्या बलाबलामुळे पाच भेद संभवतात. तसेच रसादि सात धातूंच्या ठिकाणी होणारे रसगतादि सात प्रकार ज्वरांचे होऊ शकतात.

सामान्यलक्षणे–घाम बंद होणे, अग्नि मंद होणे, अंग तापणे व सर्वांग जखडणे ह्या गोष्टी एकाच वेळी संभवतात तेव्हा त्याला ज्वर म्हणतात.

पूर्वचिन्हे,-थकवा, अस्वस्थता, शरिराचा वर्ण बिघडणे, रुचि नष्ट होणे, डोळ्यात पाणी येणे, थंडी, वारा, ऊन ह्यांची घटकेत इच्छा व दुसऱ्या क्षणी तिटकारा वाटणे, जांभया, आंग दुखणे, जडत्व; आंगावर शहारे; अंधेरी येणे व आनंद नाहीसा होणे.

वातज्वरलक्षणे–ताप भरणे व निघण्याच्या बाबतीत अनियमितपणा, पचनानंतर, सायंकाळी, उत्तररात्री, ग्रीष्मऋतूच्या शेवटी ज्वर येतो किंवा वाढतो, शरिरावर तांबुस खरखरितपणा, नखे, डोळे, तोंड, मूत्र, मल आणि त्वचा यांच्या ठिकाणी अत्यंत रूक्षता व मलमूत्राची प्रवृत्ति न होणे, पाय बधिर होणे, पिंढऱ्यात पेटके येणे, गुडघे इ. सांधे ढिले झाल्यासारखे, मांड्या गळणे, कमर, बरगड्या पाठ, खांदे, हात, छाती यांचे ठिकाणी फुटल्यासारखी घुसळल्यासारखी, उपटल्यासारखी वगैरे प्रकारची पीडा, केव्हा होते केव्हा होत नाही. हनुवटीचे चलनवलन होत नाही, कानात आवाज, कानशिलात टोचणी, तोंड तुरट, बेचव, तोंड, टाळू, गळा सुकणे, तहान, हृदय जखडल्यासारखी पीडा, कोरडी वांती, कोरडा खोकला, शिंक किंवा ढेकर न येणे, अन्नावर इच्छा नसणे, तोंडाला पाणी सुटणे, अपचन, चित्त उद्विग्न, जांभया येणे, कंप, थकवा, भोवळ, बडबड, निद्रानाश, आंगावर रोमांच, दात शिवशिवणे, उष्ण पदार्थाची इच्छा, आणि वातवृद्धीची व ज्वराची जी कारणे घडली असतील त्यांचा त्रास आणि त्या विरुद्ध उपचारांनी बरे वाटणे.

पित्तज्वरलक्षणे–एकदमच सपाटून ताप भरणे, व वाढणे. जेवण पचत असतांना मध्यान्ह, मध्यरात्र ह्या वेळी व शरदृतूत येतो; तोंड कडु व तिखट होणे, नाक, तोंड, गळा, ओठ, टाळू यांचा दाह किंवा पुळ्या येणे, तहान, गुंगी, भोवळ, बेशुद्धि, पित्ताची वांती, अतिसार, अन्नद्वेष, ग्लानि, उद्विग्नता, बडबड, तांबडी चकंदळे उठणे, नख, डोळे, तोंड, मल, मूत्र, त्वचा हिरव्या किंवा पिवळ्या रंगाची होणे, भयंकर उष्णता व दाह, थंडपदार्थांची इच्छा होते.

कफज्वरलक्षणे–दिवसातून एकदा ज्वर येणे. वाढणे, जेवण होताच, पहाटे, पूर्वरात्री, व वसंत ऋतूत येणे, आंग जड वाटणे, अन्न नकोसे होणे, कफयुक्त थुंकी, तोंड गुळमट, उम्हासे येणे, हृदयाला लपेटल्यासारखे वाटणे, आंगाला ओले वस्त्र गुंडाळल्यासारखे वाटणे, ओकारी, अग्निमांद्य, झोप अधिक येणे, आंग ताठणे, झांपड, खोकला, श्वास, पडसे, थंडी वाटणे, नखे, डोळे, तोंड, मल मूत्र ह्यांचेवर पांढरेपणा, पांढऱ्या पुळ्या उठणे, आणि ऊन पदार्थांची इच्छा होणे. दोन दोन दोषांच्या मिश्रणाने येणाऱ्या ज्वराला संसर्गज म्हणतात. त्यात दोन दोषांची वरील मिश्र लक्षणे होतात व तीनही दोष वाढले तर सर्व दोषांची लक्षणे आढळतात. त्याला संनिपातज्वर म्हणतात.

दोषांच्या कमीअधिक वाढीला अनुसरून संनिपात ज्वर १३ प्रकारचा संभवतो. संधिक, अंतक, रुग्दाह इ. नावे त्याच्या विशेष लक्षणावरून दिली आहेत.

भिन्नभिन्नदृष्टीने होणारे प्रकार–

१ **शारीरज्वर**–आहार विहारामुळे शरिरात प्रथम विकृति उत्पन्न होऊन येणारा ज्वर. वर सांगितलेले वातपित्तादी.

२ **मानसज्वर**–निरनिराळ्या मानसिक कारणांनी मनात प्रथम विकृति होऊन नंतर शरिरावर परिणाम करणारा; यात चित्त स्थिर नसणे, व्याकुळता, निरुत्साह, थकवा इ. लक्षणे होतात. आणि त्या मानाने इंद्रियातही विकृति होते.

३ **सौम्य**–केवळ वात केवळ कफ किंवा दोघांच्याही मिश्रणाने होणारा ज्वर सौम्य म्हणजे साधारण भरतो, उष्णपदार्थांची इच्छा.

४ **आग्नेय**–केवळ पित्तदुष्टीने किंवा वातपित्त संमिश्र दुष्टीने होणारा ज्वर. यात थंड पदार्थांची इच्छा असते.

५ **अंतर्वेग**–अंतर्दाह, तृष्णा, बडबड, श्वास, भ्रम, सांधे व हाडे यात शूळ, घाम न येणे, मलमूत्रावरोध ही लक्षणे होतात.

हिर्वेग—यात बाह्य त्वचेचा दाह अधिक व इ. लक्षणे कमी प्रमाणात असतात यामुळे बरा होतो.

कृत—त्या त्या ऋतूच्या स्वभावानुसार दोषाने ा ज्वर प्राकृत ज्वर होय. जसे वर्षाऋतूत वर, शरदृतूत पित्तज्वर आणि वसंतऋतूत त्र हे सुखसाध्य पण वातज्वर प्राकृत ाचाही दुःसाध्य.

कृतज्वर—वरील प्रकाराच्या विरुद्ध होणारे सर्व वैकृतज्वर दुःसाध्य होत.

ग्रासाध्यता—रोगी बलवान, दोषदुष्टी अल्प द्रव नसतील तर साध्य; परंतु अनेक बलवत्तर ांनी झालेला, पुष्कळ लक्षणयुक्त, आणि ज्यात ाश म्हणजे त्याची कार्यशक्ति नष्ट होते, र कमी होत जाते तो असाध्य.

ात्वे घातकता—वाताधिक संनिपात सात त, पित्ताधिक दहा आणि कफाधिक बारा ात प्राणनाश करतो.

पूर्वज्वर—त्वचेच्या ठिकाणी जेव्हा वात आणि ष वाढतात तेव्हा प्रथम थंडी येऊन त्यांचा ांत झाला व पित्ताचा वेग वाढला की दाह ़णे होतात. हा सुखसाध्य असतो.

ूर्वज्वर—या उलट त्वचेत प्रथम पित्त वाढले दाह इ. लक्षणे करून त्याचा वेग शांत झाल्या- डी वातकफाच्या वेगामुळे येते. हा कष्टसाध्य. ाणि काल यांच्या बलाबलामुळे १ संतत े सात, दहा, बारा किंवा यांहून अधिक दिवस ा राहणारा, २ सततक म्हणजे दररोज दोन ोणारा, ३ अन्येद्युष्क म्हणजे दिवसातून एक णारा, ४ तृतीयक (तिजारे) तिसऱ्या दिवशी ा ५ आणि चतुर्थक (चौथारे) चवथ्या । येणारा असे ५ प्रकार संभवतात.

ातुगत ज्वरही ७ प्रकारचे संभवतात.

लक्षणे :—

ाधातुगतज्वर—जडत्व, हृदयाचे ठिकाणी ळणे, आंग गळणे, वांती, अरुची आणि मनाची ता.

क्तधातुगतज्वर—थुंकीतून रक्त येणे, दाह, वांती, भ्रम, बडबड आंगावर पुळ्या उठणे, ान,

३ मांसधातुगतज्वर—पिंढऱ्यात गोळे येणे, तहान, मलमूत्रप्रवृत्ति अधिक, उष्णता, अंतर्दाह, मनाचा गोंधळ, आणि ग्लानि.

४ मेदोगतज्वर—अत्यंत घाम, तहान, मूर्च्छा, बडबड, वांती, शरिराला दुर्गंध, अरुचि, ग्लानि आणि सहनशक्तीचा अभाव.

५ अस्थिगतज्वर—हाडात आवाज, श्वास, रेच होणे, वांती, आणि हातपायादि अवयवांची आदळ आपट.

६ मज्जागतज्वर—अंधारात घुसल्यासारखे वाटणे, उचकी, खोकला, शैत्य, वांती, अंतर्दाह, आणि मर्मस्थानी फुटल्यासारखी पीडा.

७ शुक्रगतज्वर—जननेंद्रिय ताठणे, व शुक्रस्राव होणे ही विशेष लक्षणे.

१ सामज्वरलक्षणे—लाळ गळणे, उम्हासे, हृदयाच्या ठिकाणी अशुद्धि, अरुचि, तंद्रा, आळस, झापड, अपचन, लघ्वी अधिक होणे आणि आंग ताठणे.

२ पच्यमानज्वर—म्हणजे दोषांचे पचन होत आले असता ज्वरात वेग वाढतो (ज्वर वाढतो) तहान, बडबड, श्वास, भ्रम, मलप्रवृत्ति (दोषरहित) मळमळ.

३ निरामज्वरलक्षणे—भूक वाटते, शरिराला हलकेपणा, ताप कमी होणे, आणि मलमूत्रातून पित्तदोष निघून जाणे. सामान्यतः आठवा दिवस तापाला होणे ही ताप निराम होण्याची मर्यादा असते.

ज्वर जात असल्याची लक्षणे—घाम, शरिराला हलकेपणा, डोक्यात खाजवू लागणे, तोंड येणे, शिंक येणे व खाण्याची इच्छा.

ज्वर निघाल्याची लक्षणे—दाह, घाम, भोवळ, तहान, कंप, मल पातळ होणे, घशात आवाज व तोंडाला घाण येणे.

आगंतुज्वर ४ प्रकारचा संभवतो. त्याची लक्षणे.

१ अभिघातज—शस्त्र, दगड इ० मार लागून वा पडल्यामुळे आघात होऊन ज्वर येतो. यात वायु रक्ताला दुष्ट करून पीडा, सूज, त्वचेचा रंग बदलणे ही लक्षणे उत्पन्न करतो.

२ अभिषंगज—कामविकार, शोक, भीति इ० मुळे वायु, क्रोधाने पित्त आणि भूतबाधा इ० प्रकारांनी तीनही दोष प्रकुपित होतात. यातील कामज्वरात

चित्ताची अस्थिरता, आळस, झापड, भूक नसणे इ०, **शोक**ज्वरात अश्रूंचा स्राव होत राहाणे, **भय**ज्वरात मन संत्रस्त होणे, **क्रोधज्वरात** मनाची खळबळ, कंप व भूतबाधेमुळे काही अतर्क्य चिन्हे उत्पन्न होतात. ३ **अभिचारज**—जारण मारणादि प्रयोगाने येणारा ज्वर आणि ४ **अभिशापज** ज्वर म्हणजे ऋषि मुनि इ० च्या शापाने आलेला ज्वर. ह्या दोन्ही प्रकारात मोह आणि तृष्णा ही मुख्य लक्षणे आढळतात. **उपचार**—प्रथम लंघन देणे, नंतर घाम येण्यासाठी शेक इ० उपचार करून दोष पचनासाठी ७ दिवस औषध देणे व क्रमाने पेज, अटवल इ० आहार व त्यातून किंवा औषधातून कडुरसाचा उपयोग करावा.

–गजहरिरस—पु., पारदयोग० **हिंगुलाभ्रकगंधकयुक्तः ज्वरघ्नः** (र. १२.२२
पाऱ्याचा एक योग, हिंगुळ अभ्रक गंधकयुक्त ज्वरनाशक.

–नाशिनी—स्त्री., वनस्पति० **गुडूची** (ध. १.२)
गुळवेल.

–हन्त्री—स्त्री., वनस्पति० **मञ्जिष्ठा**
(ध. १–१७; रा. ६.१७) मंजिष्ठा.

–हरगण—पु., **पञ्चाशन्महाकषायवर्गेऽन्येकः** (चसू. ४.१६) **सारिवाशर्करापाठामञ्जिष्ठाद्राक्षापीलुपरूषकाभयामलकबिभीतकानि दश** (चसू. ४.१६.)
ज्वरनाशक गण—अनंतमूळ, साखर, पहाडमूळ, मंजिष्ठा, द्राक्ष, पीलु, फालसा, हिरडा, आवळा, बेहडा ही दहा.

ज्वराङ्कुश—पु., पारदयोग० **गन्धकटङ्कणशंखभस्मादियुक्तः ज्वरघ्नः** (र. १२.६०–६३)
गंधक, टांकणखार, शंखभस्म, इत्यादियुक्त पाऱ्याचा योग. ज्वरनाशक.

ज्वरान्तक—पु., वनस्पति० **नेपालनिम्बः**
द्र० **किराततिक्तः** (ध. १.३३; रा. ९.५२)
नेपाळनिंब.
आरग्वधः (ध. १.२१९ ; रा. ९.३३३) आघाडा.

ज्वरारि—पु., वनस्पति० **गुडूची** (ध. १,१ रा. ३.१)
गुळवेल.

ज्वलदौषधि—स्त्री; वनस्पति० **या रात्रौ ज्वलन्ती दृश्यते** (र. १.११–१४)
जळती—चमकणारी औषधी तृणज्योति, नीलज्योति, काष्ठज्योति इ०.

ज्वलन—पु., **अग्निः ज्वलति दीप्यति इति ‘ज्वलनः** (चसि. ३.६४ अहसू. १८.६०) अग्नि, विस्तव.

(ज्वलनी) स्त्री., वनस्पति० **गन्धपलाशः** (ध. १.६५)
कचोऱ्याचा प्रकार. पानासुद्धा खूप वास येणारी लांब पानांची कडु कंदाची प्रकाशमान वनस्पती.
मूर्वा (रा. ३.११) मोरवेल.

ज्वलनाभ—न., वनस्पति० **आलकम्** (ध. १–८९)
सालवणीचा प्रकार, चमकणारी वनस्पती.

ज्वलित—पु., **अग्निः** (र. १५.६९) अग्नि, विस्तव.
वि., **दीप्त** (र. १५.६९) पेटलेला.

ज्वाला—स्त्री., **अग्निज्वाला** (चचि. ३.२३–२४)
ज्वाला, जाळ, विस्तवाचा जाळ.

–मालाकुल—वि., **ज्वालाव्याप्तः क्रोधाग्निर्ज्वररूपः** (चचि. ३.२३–२४)
सर्वत्र जाळाने व्यापलेला, ज्वररूपी क्रोधाग्नि.

–मुखी—वनस्पति० स्त्री., **ज्वालासमपुष्पी, लाङ्गली** (र. २०.२६)
ज्वालेसारख्या फुलांची कळलावी.
चित्रकः, (र. १२.१२१–२२) चित्रक.
वन्या क्षुद्रफला जम्बूः (र. ४.६७–६८)
रानजांभूळ. लहान जांभूळ.

झ

झण्टी—स्त्री., धान्य० (ड) सुसू. ४६.२१) एक धान्य.

झण्डु—पु., वनस्पति० **स्थूलपुष्पा, कटुः कषायो ज्वरभूतग्रहापहः** (रापरि. ५.५२)
हिं.—लालमुरगा.
म.—झेंडू.
गु.—मुखमल. गलगोटो.
फा.—काजेखरूस.
झेंडू, गेंद असलेला, मोठ्या फुलांचा, **गुण**—तिखट तुरट ज्वर भूतबाधा ग्रहबाधा नाशक.

झण्डूक—पु., वनस्पति० **झण्डुः**
(रापरि. ५.५२ ; ३४४) झेंडू.

झरत्कोष्ठी—स्त्री., **कोष्ठीविशेषः आसवादिनिर्माणे उपयुक्ता कोष्ठी** (र. ७. ५–६)
आसवादि करण्याला उपयुक्त कोठी, रांझण, माठ, बरणी इ०.

–शब्द—पु., **ज्वालायाः शब्द इव शब्दः, ज्वालायाः पाचकस्य जाठरानलस्य वा शब्दः** (चइ. ४.२०)

जाळ होत असताना जो शब्द होतो तसा शब्द भुकेच्या वेळी पाचकाग्नीचा पोटात होणारा शब्द.

झर्झर–न., यष्टि० खरखरकः (चक.) **पन्नगभयनाशनार्थं झर्झरपाणिना भवितव्यम्** (चचि. २३.२५०) **झनझणायमानं लोहमयं कटकाकारम्** (इन्दु) असंउ. ४२)

काठी; आवाज करणारी. घुंगरू लावलेली. जवळपास असलेला सर्प आवाजाने पळून जावा म्हणून जवळ बाळगावयाची ही काठी. झणझण आवाज होणारे लोखंडाचे कडे.

झर्झरीकृत–वि., **ईषत्पिष्टम्** (र. ५.२४०)

थोडे कुटलेले. आधकूट. अर्धे बोबडे.

झषा–स्त्री., **वनस्पति० गाङ्गेरुकी** (ध.१.२८४)

मोठ्या पानांची लांब शाखांची वला.

झिञ्झिणी–स्त्री., **वनस्पति० जिञ्झिनी** (ध. ३.२२)

पर्वतात होणारी मंजरी असलेली वनस्पती.

झिञ्झिरीटा–स्त्री., **वनस्पति० कण्टफली, पीतपुष्पा च, गुणाः–कटुका, कषाया, शीता, वृष्या, संतर्पणी, बल्या, महिषीवृक्षवर्धिन्यतिसारजित्** (रा. ४.२८.५३)

पिवळ्या फुलांची लव काटे असलेल्या गोलफळांची वनस्पती. झिंझुरटी. बलेचा प्रकार. **गुण**–तिखट तुरट गोड थंड पौष्टिक बलकर शुक्रधातूला हितकर अतिसारनाशक.

झिण्टि–स्त्री., **धान्य० श्यामाकसदृशी कषायमधुरवातलशीतत्वादिगुणा** (चसू. २७.१८)

वऱ्याच्या तांदुळासारखे धान्य, एक भगर. तुरट गोड थंड वातुळ इ०

झिण्टिका–स्त्री., **वनस्पति०, गुणाः–कटुका, तिक्ता, वातकफघ्नी, दन्तामयशूलशोफकासत्वग्दोषविनाशिनी च** (रा. १०.४२१ ध. १.२७८)

निळी कोऱ्हांटी. **गुण**–तिखट कडु वातकफनाशक दंतरोग शूल सूज खोकला नाशक. त्वचारोगनाशक.

झिण्टी–स्त्री., **वनस्पति० कुरण्टः** (ध. १.२७८ रा. १०.४१९)

निळी कोऱ्हांटी.

झिरिण्टिका–स्त्री., **वनस्पति० कुटुम्बिनी** (रा. परि. ५.२१)

पाण्यात होणारी दुधाळ वनस्पती.

झुञ्झु–पु., **वनस्पति० झुञ्झुरकः** (अहसू. ६.९४)

एक वनस्पती.

झेण्डूक–पु., **वनस्पति० झण्डुः** (रा. परि. ५.५२) झेंडू.

आयुर्वेदीय - शब्दकोशः

ट

टङ्क–पु., वनस्पति० नीलकपित्थकः
(ध. ५.११ रा. ११.९) उत्कृष्ट आंबा.
राजाम्रः (ध. ५.११) उत्कृष्ट आंबा.
क्षार०, टंकणः (र. ५.२१) टाकणखार.
न., **वनस्पति० कपित्थभेदः, नीलकपित्थवृक्षः** (सुसू. ४६.१९२) कवठाचा प्रकार. निळे कवठ.
काश्मीरप्रसिद्धं फलम् (चसू.२७.१३६) (र. २०.४१–४२) काश्मीरमध्ये प्रसिद्ध फळ.
–भसित–न., कपालभृष्टं शुद्धं टङ्कणम् (र. १६.११८) खापरात भाजलेला टाकणखार, लाही, शुद्ध टाकणखार.

टङ्कण–पु., भैषज्य० टंकणक्षारः (ध. २.२२) टाकणखार.
श्वेतटङ्कणम् (ध. २.२२. रा. ६.३१) पांढरा टाकणखार.
सौभाग्यम् (र. २०.२१) तेल्या टाकणखार.
–क्षार–पु., भैषज्य० टङ्कणः (ध. २.२२) गुणाः–कटुरुष्णः, पित्तकरो, दीपनः, कफवातहरः, स्थावरविषकासश्वासहरश्च । टांकणखार.
हिं.—सुहागा.
म.—टांकणखार.
गु.—टंकणपाढियो.
बं.—सौहागा.
ता.—एलिगारम्.
फा.—तीगार.
गुण–तिखट, उष्ण, पित्तकर, अग्निदीपक, कफवातहर, वनस्पतिज इ. विषे, खोकला, श्वासनाशक.

टिण्टिकेर–न., वनस्पति० करीरफलम्
(चक्र. चचि. १४.१०) नेवती, नेवतीचे फळ.

टिण्टुक–पुं., वनस्पति० स्योनाकः, टिण्टुकस्य मूलं ग्राह्यम् (ध. १.११५) दशमूलेष्वेकम् (सुसू. ३८.६८–६९) गुणाः–तिक्तः, शीतलः, पित्तश्लेष्मवातघ्नो बस्तिरोगाऽऽमवातातीसारकासारुचिसंनिपातज्वरघ्नश्च तत्फलगुणाः–कटुलवणाम्लमुष्णं लघु, दीपनं, पाचनं, हृद्यं, रुचिकृत्, कफवातहरम्
(ध. १.११५ रा. ९.१४४–४५)
हिं.—सोनापाठा.
म.—टेंटु, खारासिंगा.
गु.—अरलू.
बं.—सोनागाछ.
ता.—पन.
टेंटु–याचे मूळ उपयुक्त; दशमूळात हे आहे.. **गुण**–कडु, थंड, पित्तकफवातघ्न. आमवात, अतिसार, बस्तिरोग, खोकला, चव नसणे, सन्निपातज्वरनाशक. **फळ**–तिखट, खारट, आंबट, उष्ण, हलके, दीपक, पाचक, रुचिकर, हृदयाला हितकर, कफवातहर.

टीका–स्त्री., व्याख्यानरूपा वृत्तिः (र. २०.२२२) टीका विस्तृत विवेचन. विधानांची वाढ, स्पष्टीकरण, बोधक विवरण.

टुण्टुक–न., वनस्पति० टिण्टुकः (चचि. २३.७०) (सुचि. ३१.५) टेंटु.

टेण्टूक–पु., वनस्पति० पृथुशिम्बः (रा. ९.१४१) टेंटु.

ड

डङ्गरी–स्त्री., वनस्पति० (ध. १.१८१) त्रपुसभेदः, (ध. १.१८१) गुणाः–शीतला, रुच्या, दाहपित्तास्रदोषजित्, शोषहृत्तर्पणी, गौल्या, जाड्यहा, मूत्ररोधनुत्; बालं डाङ्गरिकं फलं सुमधुरं शीतं रुचिकरं संतर्पणं पुष्टिदं बल्यं वीर्योन्मेषकरं पित्तापहं तृष्णादाहनिबर्हणं भ्रान्तिश्रमध्वंसनं तदेव पक्वं मधुरं गुरु तृड्दाहरक्तघ्नम् (रा. १.२६८) **लाल भोपळा** डांगर. **गुण**–गोड, रुचकर, जाड्य, मूत्राचा अवरोध, दाह, रक्तस्राव, क्षयनाशक. हृदयाला पौष्टिक. **कोवळे फळ**–वरील गुणांचे शिवाय भ्रांति थकवा नाहीशी करुन बलकर वीर्यवर्धक तृप्तिकर आहे. तेच **पक्व**-जड तहान रक्तविकार नाशक.

डमरुकाख्ययन्त्र–न., यन्त्र० यन्त्रस्याधस्तादग्निः कार्यः, एतद्यन्त्रं डमरुकाख्यं पारदभस्मकर्मण्युपयुज्यते; एकस्यां रसयुक्तायां स्थाल्यामन्यां न्युब्जां स्थालीं स्थापयित्वा तन्मुखरंधं निरुध्य यज्जायते तत् (र. ९.५८)

डमरु यंत्र. डमरूसारखे एका थाळीत पारा व भस्म करणारी द्रव्ये एकत्र करून ठेवावी; वर दुसरी थाळी पालथी झाकावी; संधिलेप करून, पाऱ्याच्या खाली योग्य अग्नि द्यावा. पाऱ्याच्या भस्माला उपयुक्त.

डम्बरिन्–स्त्री., वि., स्तब्धाक्षावलोकी, संरम्भवान् (चक्र.) डम्बरी कुपितोच्छ्वासः प्रत्याख्येयो विजानता (चइ. ६.१९)
डम्बरः संरम्भो गुरुस्तिमिताक्षत्वं वा, तद्वान् डम्बरी ज्याच्या डोळ्याना सूज किंवा ते ताठरलेले असतात तो. श्वास लागला असेल तर असाध्य म्हणून उपचार करावा.

डल्हण–पु., समस्तजनपदतिलककल्पे श्रीभादानकदेशे नगरीवरमथुरासमीपेऽङ्कोलानामकं वैद्यस्थानमस्ति, यत्र सौरवंशजा ब्राह्मणाः समस्तभूपतिमान्याऽश्विनीकुमारसमानाः पार्वणचन्द्ररुचिरयशःप्रसाधितदिङ्मण्डला वैद्या अभूवन्; तदन्वये गोविन्दनामा चिकित्सकशिरोमणिरभूत्। ततस्तत्पुत्रो भिषक्शिरोमुकुटमणिर्जयपालः संजातः। तत्तनयश्च समस्तशास्त्रार्थतत्त्वज्ञो भरतपालः संजातः; तत्पुत्रः स्वकुलनभस्तलचन्द्रमा विवेकबृहस्पतिः श्रीसहपालदेवनृपतिवल्लभः श्रीडल्हणः समभूत्, तेन श्रीजेज्जटं टीकाकारं श्रीगयदासभास्करौ च पञ्जिकाकारौ श्रीमाधवब्रह्मदेवादीन् टिप्पनकारांश्चोपजीव्याऽऽयुर्वेदशास्त्रसुश्रुतव्याख्यानाय निबन्धसंग्रहः क्रियते (सुसू. १.१)

भादानक देशात मथुरेच्या जवळ अंकोला नावाच्या वैद्यांच्या गावात सौरवंशी ब्राह्मणात अश्विनीकुमारासारखे पौर्णिमेच्या चंद्रासारखे यश असलेले वैद्य होते; त्यानंतर गोविंद नावाचे चिकित्सकशिरोमणि होते; त्याचे पुत्र जयपाल त्यांचे पुत्र भरतपाल होत. व त्यांचे सुपुत्र डल्हण होत. त्यांनी सुश्रुतावर निबंधसंग्रह नावाची टीका केली.

डाङ्गरी–स्त्री., वनस्पति० डङ्गरी (ध. १.१८१)
तांबडा भोपळा, काशीफळ, कोहळा, डांगर.

डिण्डिमाणवक–पु., प्रतुदपक्षि० डिण्डिमोत्कटध्वनिः (सुसू. ४६.६७)
भक्ष्य टोचून खाणारा एक पक्षी. दवंडी पिटण्याच्या वाद्याचा आवाज. डिम डिम.

डिण्डिमानक–पु., प्रतुदपक्षि० डिण्डिमवदुत्कटध्वनिः (चसू. २७.५१)
पहा 'डिण्डिमाणवक'.

डिण्डीरमोदक–न., वनस्पति० गृञ्जनम् (ध. ४.३७ रा. ७.५५) गाजर.

डुडुरक–पु., शाक० पत्राणि शाकत्वेनोपयुज्यन्ते, तद्गुणाः– स्वादुः, सक्षारो, लवणानुरसः, स्वादुपाकः, शीतो, रूक्षः, सरो, वातलो, नातिपित्तलः, कफघ्नः (सुसू. ४६.२७४–७५)
डोडी. दोडी. हरिणदोडीच्या जातीची भाजी. हिची पाने भाजी करिता वापरतात. **गुण**–गोड, मागाहून खारट, क्षारयुक्त, पचनानंतर गोड, थंड, रूक्ष, सारक, कफघ्न, थोडे पित्त वाढविते, वातुळ.

डुण्डुक–पु., वनस्पति० टिण्टुकः (इन्दु) असंउ. २२) टेंटु.

डोरली–स्त्री., वनस्पति० बृहती (रा. ४.१२१) डोरली

ढ

ढालन–न., प्रक्षेपणम्, विद्रुतद्रव्ये निक्षेपणम् (र. २.१६७.६८)
पातळ केलेल्या धातूत अन्य द्रव्य घालणे.

ढेकीयन्त्र–न., स्थापितौषधियुक्तपारदस्य घटस्य गलादधःस्थच्छिद्रे वंशनालं प्रक्षिप्य तदेव तलस्थितजलगर्भे परस्परसंपुटितकांस्यपात्रद्वयमध्ये प्रवेशयेद्येन वह्नितापितघटादुत्थितः पारदो वंशनालद्वारा कांस्यपात्रस्थे जले पतति, ढेकीयन्त्रापरपर्यायम् (र. ९.१७–१९)
ढेकीयंत्र. एका घड्याच्या गळ्याला छिद्र पाडावे. काशाची दोन भांडी घेऊन त्यात पाणी घालून एकाच्या तोंडावर दुसरे पालथे ठेवून संधिलेप करावा. या दोन भांड्यांच्या सांध्यात वर किंवा खाली भोक पाडून बांबूच्या पोकळ नळीचे एक टोक बसवावे, दुसरे टोक भोक पाडलेल्या घड्याच्या भोकात बसवून संधिलेप करावा. पाऱ्याच्या भांड्याखाली अग्नि लावावा. म्हणजे पाऱ्याची वाफ होऊन काशाच्या भांड्यातील पाण्यात जमा होईल. यावेळी काशाच्या वरच्या भांड्यावर ओल्या घड्या ठेवाव्या.

तक्कारी–स्त्री., वनस्पति० अग्निमन्थः बृहत्पञ्चमूलेष्वेका (असंउ. १)

अरणी, पांढरी टाकळी.

तक्र–न., आहारद्रव्य० दुग्धविकृतिः, मथितं दधि तक्रमित्युच्यते। तद्विविधम्–सजलं निर्जलं च। पुनश्च सजलं द्विविधं सस्नेहं निःस्नेहं च। तत्र निर्जलं तक्रं ससरं घोलमित्युच्यते। असरोदकं तु मथितमित्युच्यते। दधिचतुर्थांशजलं सामान्यतस्तक्रमित्युच्यते। अर्धवारिकं मथितं दध्युदश्विदित्युच्यते। मथितं दधि सारहीनं छच्छिकानाम्ना प्रसिद्धम्। तक्रसामान्यगुणाः–कषायाम्लं, स्वादु, स्वादुपाकमुष्णं, लघु, पथ्यं, दीपनं, प्रीणनं, वृष्यं, संग्राहि, स्वादुविपाकित्वान्न च पित्तप्रकोपणं कषायोष्णविकाशित्वाद्रूक्षत्वाच्च कफे हितं वाते स्वाद्वम्लसान्द्रत्वाद्धितकरं, ग्रहणीदूषिणां तक्रं दीपनग्राहिलाघवाद्विशेषतः पथ्यम् (चचि. १५.११८–११९) शोफोदरार्शोमूत्रग्रहारुचिप्लीहगुल्मघृतव्यापद्गरपाण्डुरोगादींश्च जयेत। (चसू. २७.२२९) सद्यस्कं तक्रमविदाहि। (अहसू. ५.३३–३४) (अहचि. १०.४–५; भा.प्र.) आमं तक्रं कोष्ठे कफं हन्ति कण्ठे तु कफं करोति, पीनसश्वासकासादौ सिद्धमेव तक्रमुपयोजयेत्। (असंसू. ७) मन्दजातं तक्रं मरुत्कोपि रूक्षाभिष्यन्दि दुर्जरम्, तदेवातिजातं भृशाम्लौण्यतैक्ष्ण्यात्परं पित्तकरम् (अरु. अहसू. ५.३३) घोलं तु दधिगुणमेव (ड. सुसू. ४५.८५) उदश्वित्कफकृद्बल्यमामघ्नं च, छच्छिका लघ्वी पित्तश्रमतृषाहरा। समुद्धृतघृतं तक्रं लघु विशेषतः पथ्यं च। स्तोकोद्धृतघृतमर्धोद्धृतस्नेहं गुरु वृष्यं कफापहम्। अनुद्धृतघृतं तक्रं सान्द्रं गुरु पुष्टिप्रदं कफप्रदं च, (भाप्र.) शीतकाले अग्निमान्द्ये अरुचौ स्रोतसां रोधे वातामयेषु च तक्रममृतोपमं स्यात् (भाप्र;) तथैव कफोत्थेषु रोगेषु कोष्ठस्थवातस्य दुष्टयां प्रशस्यते (सुसू. ४५.८७) तक्रनिषेधः–क्षते दुर्बले मूर्च्छाभ्रमदाहेषु रक्तपैत्तिके रोगे तथैवोष्णकाले तक्रं न दद्यात् (सुसू. ४५.८६)

ताक–दुधाचा विकार. आहारातले द्रव्य. घुसळलेले दही म्हणजे ताक. २ **प्रकार**–पाणी घातलेले व न घातलेले. पुन्हा २ **प्रकार**. लोणी असलेले व काढलेले (लोणी नसलेले) साई सुद्धा पाणी न घालता घुसळलेल्या दह्यास **घोल** (घोळ) म्हणतात. साय नसलेले पाणी घातलेले **मथित** होय. दह्यात चवथा हिस्सा पाणी सामान्यतः घालतात. त्याला **ताक** म्हणतात. अर्धे पाणी घातलेल्यास **उदश्वित्**; लोण्याखेरीज मथिताला **छच्छिका** म्हणतात. **सामान्य गुण**–गोड, आंबट, तुरट, पचल्यावर गोड. उष्ण, हलके, पथ्यकर, तृप्तिकर, अग्निदीपक, मळ बांधणारे, शुक्र धातूला हितकर, ताक पचनोत्तर गोड म्हणून पित्तप्रकोपक नाही. तुरट उष्ण संधिबंधने ढिली करणारे म्हणून कफनाशक. गोड आंबट फार पातळ नसलेले स्निग्ध ताक वातावर उपयुक्त. अग्निदीपक मल बांधणारे हलके म्हणून ग्रहणीवर पथ्यकर. सूज, उदर, मूळव्याध, मूत्र अडणे, रुचि नसणे, प्लीहावृद्धि, गुल्म, कृत्रिम विष, पांडु इ० रोग नाशक. **ताजे ताक** घशाशी जळजळ करीत नाही. तूप अधिक खाल्ल्याने होणारे तुपाचे विकार ताक नष्ट करते, **कच्चे ताक** पोटातला कफ नष्ट करते पण घशात कफ करते. म्हणून पडसे श्वास खोकला यांवर सिद्ध ताकच द्यावे. अदमुरे अर्धे **मुरलेले पुरे विरजले न गेलेले दही ताक** वातप्रकोपक रूक्ष स्राव वाढविणारे पचायला जड. तेच अतिशय मुरले तर आंबट तीक्ष्ण होते त्यामुळे अति पित्तकर.

घोल दह्याच्या गुणासारखे. **उदश्वित्** (अर्धे पाणी घातलेले) कफकर बलकर आमनाशक. रूक्ष ताक-**छच्छिका** हलकी, पित्त थकवा तहान नाशक. **लोणी काढलेले ताक** हलके व पथ्यकर, थोडे लोणी काढलेले ताक घट्ट जड पौष्टिक कफकारक. हिवाळ्यात अग्निमांद्यात रुचि नसताना स्रोतसात

अडथळा असतो तेव्हा वातरोगात ताक अमृतासारखे; कफरोग, पोटात वातदुष्टि असताना चांगले. ताकाचा निषेध–व्रण, दुर्बल, मूर्च्छा, भ्रम, दाह, रक्तपित्ताच्या रोगात, तसेच उन्हाळ्यात ताक घेऊ नये.

हिं.—छाछ, मट्ठा.
बं.—घोल.
म.—ताक.
गु.—छाश.

–कूर्चिका–स्त्री., तक्रविकृति० **विनष्टं घनावयवं तक्रम्**; गुणाः–**ग्राहिणी, वातला, रूक्षा, दुर्जरा च** (सुसू. ४५.९०)
फुटलेले ताक, घन व द्रव अवयव ज्याचे पृथक् झाले आहेत असे ताक; रूक्ष मल बांधणारे वातूळ व पचण्यास कठीण.

–जन्म–न., दधि दुग्धविकृति० **तक्रस्य जन्म यस्मात्तत्** तक्रजन्म; दधि (ध. ६.१८८) दही.

–पिण्डक–पु., तक्रजघनभागः (चक्र. चचि. १४.) ९) **तक्रकूर्चिकाया एव स्रुतद्रवो घनो भागो, विशदो, गुरु, रूक्षो, ग्राही च** (चसू. २७.२३६)
फुटलेल्या ताकाचा जाडसर मऊ कणभाग; फुटलेल्या ताकातील पाणी वेगळे केल्यानंतर राहिलेला कणभाग.

–भक्षा–स्त्री., वनस्पति० **तक्राह्वा** (रापरि. ४.२९)
ताकासारखी पांढरी ताकावर वाढणारी पांच अंगुले लांबीची वनस्पती.

तक्राभ्यास–पु., उपक्रम० **तक्रस्य सततं सेवनम्** (चसू. २५.४०)
उपचार. ताकाचे सतत सेवन. ताकावर राहणे.

तक्राम्ल(यूष)–पु., कृतान्न० **तक्रेण क्रियते योऽम्लयूषः सः**, तद्गुणाः–**पित्तकृत्, विषरक्तप्रदूषणश्च** (सुसू. ४६.३७७)
ताक घालून तयार केलेले आंबट डाळींचे कढण. **गुण**–पित्तकर विषाची चिन्हे वाढविणारे व रक्त दूषित करणारे.

[त]ारिष्ट–पु. न., आसुत० **यमान्यामलकहरीतकीमरिचानां प्रत्येकं पलत्रयं गृहीत्वा पञ्चलवणानि च पलांशानि समादाय एकत्र चूर्णयेत्। तत्र तक्राढकेन योजितं तक्रारिष्टं सम्पद्यते। इदं तक्रारिष्टं दीपनं ग्रहण्यां विशेषतो लाभकरं शोथगुल्मार्शःक्रिमिमेहोदरापहश्च** (चचि. १५.१२१–१२२)
ताकाचे अरिष्ट. ओवा, आवळा, हिरडा, मिरी ही प्रत्येकी बारा तोळे व दोनशे सोळा तोळे ताक एकत्र ठेवून केलेले आसव. **गुण**–अग्निदीपक ग्रहणीला फायदेशीर सूज गुल्म मूळव्याध कृमि प्रमेहनाशक.

तक्राह्वा–स्त्री., वनस्पति० **कटुः क्रमिघ्नी व्रणनिर्मूलयित्री** (रापरि. ४.२९)
पहा 'तक्रभक्षा'. तिखट, कृमिनाशक, व्रण निर्मूल करणारी.

तक्षक–पु., सर्प० **अस्य विषं घोरं प्राणहरं च** (चचि. २३.१९४–१९५)
अतिजहाल विषाचा साप. ताबडतोब प्राणहारक.

तक्षण–न., कृशीकरणम्, तनूकरणम् (असंचि. १०)
कृश करणारे.

तगर–पु., वनस्पति० **मदनः** (ध., १.६८) **शीतप्रशमने एकं द्रव्यम्** (चसू. ४.१७;) **तद्गुणाः–कषायः** (ध.) **तिक्तः** (रा.) **उष्णः** (ध.) **शीतः** (रा.) **स्निग्धस्त्रिदोषघ्नः, दृक्शीर्षविषदोषघ्नो भूतापस्मारनाशनः** (ध.) **भूतोन्मादघ्नः** (रा.)
हिं.—तगर.
म.—तगर.
गु.—तगर.
बं.—टगर.
तगर, तगर गठोना. थंडावा कमी करणारे. **गुण**–कडु तुरट उष्ण स्निग्ध त्रिदोषघ्न दृष्टि डोळे विष यांचे दोषघ्न नाहीसे करणारा. भूतबाधा (उन्माद) अपस्मारनाशक.

तडाग–पु., जलाशय० (चक्र. चसू. २७.२१४) (सुसू. ४५.४)
पाणी सांचवलेले क्षेत्र. तलाव.

तडिद्गुण–पु., **विद्युल्लता** (सुउ. ७.१९–२०) वीज.

तण्डुल–पु., आहारद्रव्य० **धान्यादिसारः** (चसू. ५.९)
तांदूळ. धान्य, वनस्पतीचे बी (बारीक)
पु., **वनस्पति० तण्डुलीयकः** (ध. ४.११६)
तांदुळजा.
न., **वनस्पति० बिसम्** (ध. ४.१६१)
कमळाचे तंतू.
व्रीहिः (र. २०.१९८–९९)
तद्गुणाः–नवस्तण्डुलः सुदुर्जरः स्वादुरसो बृंहणश्च; पुराणस्तण्डुलः सन्धानकृन्मेहहरश्च (सुसू. ४६.४१६–४१७)

नवा तांदूळ गोड पचायला फार जड पौष्टिक. जुना तांदूळ जखम भरून आणणारा व प्रमेहनाशक.

प्रमाण० अष्टौ रक्ताः सर्षपाः (चक. १२.८७)
'अष्टौ ते सर्षपा रक्तास्तण्डुलः'

वजन. आठ मोहरीचे दाणे म्हणजे १ तंडुल.

(तण्डुली)–स्त्री., **वनस्पति० शशाण्डुली** (रापरि. ७.१०३)

धुरकट वाटोळया लवयुक्त पुष्कळ फळाची थोडी आंबट वनस्पती.

यवतिक्ता (ध. १.२५६) (रा. ३.३८१)

बारिक फुलांची बळकट मुळांची अति कडु पसरणारी वनस्पती.

विडङ्गम् (ध. २.११) वावडिंग.

–कण्डन–न., **तण्डुलगुण्डनम्**

(ड. सुसू. १३.२२) तांदुळाच्या कण्या.

–नामन्–पु., **वनस्पति० तण्डुलीयकः**

(रा. ५.१७५) तांदुळजा.

तण्डुलाम्बु–न., **तण्डुलधावनाम्बु** (चक्र.) **अन्ये तु तण्डुलाद् द्विगुणमम्लं तण्डुलेन समं चिरं स्थितं तत्तण्डुलाम्बु वदन्ति**" (चक्र.) (चचि. १५. १२९–३०) **प्रक्षालितं तण्डुलोदकम्** (सुचि. ३४.११)

तांदुळाचे धुवण. तांदुळात आठपट पाणी घालून ते चोळून काढलेले पाणी. प्रथम पाणी घालून काढून टाकावे दुसऱ्यांदा पाणी घालून चोळावे. **दुसरे मत**– तांदुळाच्या दुप्पट आंबट द्रव्य घालून अनेक दिवस ठेवून काढलेले पाणी.

तण्डुलिन्-पु., **वनस्पति० तण्डुलीयकः**

(रा. ५.१७४ ध. ४.११६) तांदुळजा भाजी.

तण्डुलीय–पु., **वनस्पति० तण्डुलीयकः पत्रशाकम्**

(ध. ४.११६ रा. ५.१७४) तांदुळजा भाजी.

मेघनादः (र. ४.६४–६५) **गुणाः–लघुर्मधुरः, शीतो, रूक्षो, दीपनो, रुच्यो, मधुरः, पथ्यः, पित्तकफास्रजिद्विषरक्तपित्तदाहघ्नः**

हिं.––चौलाई.

म.––तांदुळजा.

गु.––तांदळजानी भाजी.

बं.––कांटा नटिया.

त.––मुळुक्किवरइ.

फा.––सफेदमर्ज.

तांदुळजा. गुण–गोड, थंड, रुक्ष, हलका, रुचकर, अग्निदीपक, पथ्यकर, पित्त, कफ, रक्तदोष, विष, रक्तस्राव, दाहनाशक.

–दल–न., **वनस्पति० गुणाः–हिमं, ग्राहकं, रुचिदायि अर्शःपित्तरक्तविषकासविनाशि, दाहशोषशमनं, मधुरविपाकम्** (रा. परि. ७.८३)

एक वनस्पती. **गुण**–पचल्यावर गोड, रुचकर, थंड, दाह, शोष, पित्त, रक्तदोष, विष, खोकला, मूळव्याध-नाशक.

तण्डुलीयक–पु., **वनस्पति० तण्डुलीयः**

(चसू. २७.९५) (सुसू. ४६.२५६) तांदुळजा.

(तण्डुलीयका)–स्त्री., **वनस्पति० विडङ्गम्** (रा. ६.१५) वावडिंग.

–मूल–न., **मूषकविषे एतत्सिद्धघृतं पाने हितम्** (असंउ. ४६)

तांदुळजाचे मूळ, पाने, सिद्ध तूप उंदराच्या विषावर हितकर.

तण्डुलीयकादिवर्ग–पु., **तण्डुलीयकोपोदिकाऽश्वबलाचिल्लीपालङ्क्यावास्तूकप्रभृतीनि; तेषां सामान्यगुणाः– सृष्टमूत्रपुरीषाणि सक्षारमधुराणि च, मन्दवातकफान्याहुः रक्तपित्तहराणि च** (सुसू. ४६.२५६–५७)

तांदुळजा इ. चा वर्ग. तांदुळजा, थोर मयाळ, मोठी मेथी, चिल्ली, पालक, चाकवत, इत्यादी. **गुण**–सक्षार गोड मळमूत्र साफ करणारा. कफवात थोडे वाढवणारा, दोषांनी होणारा रक्तस्राव थांबविणारा.

तण्डुलोदक–न., **तण्डुलधावनोदकम्** (चचि. १९.५१) **तण्डुलाद्द्विगुणमम्लं तण्डुलेन समं चिरं स्थितं तत्तण्डुलाम्बु वदन्ति** (चचि. १५.१३०)

गुणाः–संग्राहि, तण्डुलाम्बु स्यात्कषायं मधुरं लघु विषदाहतृषाच्छर्दिपित्ततापविनाशनम् (भाप्र.)

" **जलमष्टगुणं दत्त्वा पलं कण्डिततण्डुलात् ।**
भावयित्वा ततो देयं तण्डुलोदककर्मणि ॥ "

तांदुळाचे धुवण. पहा 'तण्डुलाम्बु.' **गुण**–गोड, तुरट, हलके, मल बांधणारे, पित्ताचा त्रास कमी करणारे, कष्टाने लघ्वी होणे दाह तहान व विषनाशक.

तण्डुलोद्भव–न., **वनस्पति० पलाशगन्धा**

(ध. २.५८) (रा. ६.८८) वंशलोचनाचा प्रकार.

(तण्डुली)–बीज–पु., **वनस्पति० तण्डुलीयकः**

(ध. ४.११६) तांदुळजा भाजी.

तत्कर–पु., **वनस्पति० रक्तैरण्डः, गुणाः–लघुः श्वयथुपचनः, शान्तिरक्तार्तिपाण्डुभ्रान्तिश्वासज्वरकफहरोऽरोचकघ्नः** (रा. १.४.४७)

तांबडा एरंड. **गुण**—हलका, कफ, अरुचिनाशक, सूज पचविणारा, शांती रक्तदोष, पांडु, श्वास, ज्वर, भ्रमनाशक.

तत्त्व—न., यथार्थं, तात्त्विकम्, वास्तविकम् (चशा. १.५५)

निर्णयः (चवि. ८.३३)

जसे असेल तसे, तात्विक, वास्तविक. निर्णय.

—चतुर्विंशति—स्त्री., **सांख्यदर्शनोक्तो व्यक्ताऽव्यक्तप्रकृतेः प्रपञ्चः अव्यक्तमहदहङ्कारा एकादशेन्द्रियाणि पञ्चतन्मात्राणि पञ्चभूतानीति चतुर्विंशतिः। एषा शरीराधिष्ठानभूतानां जडतत्त्वानां चतुर्विंशतिः** (सुशा. १.४)

चरकमतानुसारेण तु उदासीनं पुरुषमव्यक्ताख्यामेव प्रकृतौ प्रक्षिप्य अव्यक्तशब्देनैव गृहीतः (चक्र. चशा. १.१७)

चोवीस तत्त्वे. सांख्य दर्शनात व्यक्त व अव्यक्त प्रकृतीचा विस्तार २४ तत्त्वांचा. अव्यक्त महत् अहंकार हे तीन, ११ इंद्रिये पाच तन्मात्रा पाच भूते मिळून. ही शरिराचे अधिष्टान असलेली २४ व पंचविसावा पुरुष. चरकाच्या मताने उदासीन पुरुष प्रकृतीत समाविष्ट करून त्याला अव्यक्त म्हणून एकंदर चोवीस धातु तत्त्वे आहेत.

तत्त्वतः—अव्य० **परमार्थतः** (ड. सुचि. ३४.२२)

खऱ्या अर्थाने, सत्याला धरून.

तत्त्वाधिगतशास्त्रार्थ—वि., **यथावदधीतशास्त्रो यथावज्ज्ञाततदर्थश्च, वैद्यगुणेष्वेकः** (सुसू. ३४.१९–२०)

शास्त्राच्या मुळाशी असलेल्या तत्त्वांचे ज्ञान असलेला. शास्त्र व तत्त्वे यांचे वास्तव ज्ञान असलेला. हा वैद्याच्या गुणांपैकी एक.

तदर्थकारिन्—वि., **विपरीतार्थकारी, व्याधिप्रशमस्वरूपं कार्यं करोति इति** (चवि. २.१३)

रोग. कारण व रोग यांच्याशी समान असून रोगाच्या विपरीत म्हणजे रोगनाशक कार्य करणारे.

तदात्वसुखसंज्ञक—वि., **तत्कालसुखफलः (योषिदाहारादिः)** (असंसू. ९.८५)

तत्काळ-तावडतोब सुख देणारे. तरुणस्त्री.; स्वादिष्ट आहार, इत्यादी.

तद्द्रव्य—न., **आहारद्रव्य० दधि.**

(रा. १५.२४५; ध. ६.१८८) दही.

तद्विद्य—वि., **तज्ज्ञः** (सुसू. ४.६) तज्ञ, जाणता.

—वृत्त—वि., **तद्विद्यः; अत्र वैद्यः वैद्यस्य वृत्तिः चरितार्थसाधनं व्यवसायो वा यस्य स तद्विद्यवृत्तः शिष्यः** (चवि. ८.८)

येथे तद्विद्य म्हणजे वैद्य हाच. वैद्याची वृत्ति (चरितार्थ साधन—व्यवसाय) ज्यांचा तो. तद्विद्यवृत्त म्हणजे शिष्य.

—संभाषा—स्त्री., **तच्छास्त्राध्यायिना सह संभाषणम्** (चवि. ८.६)

त्या शास्त्राचे अध्ययन करणाराशी संभाषण. तज्ज्ञाशी शास्त्रचर्चा.

तनिक—न., **शाक०** (असंसू. ७.१२४–२६) एक भाजी.

तनु—वि., **स्वच्छम्** (चक्र. चचि. २२.२६) स्वच्छ.

कृशम् (चचि. ५.४) कृश.

सूक्ष्मम् (सुउ. ६०.११) सूक्ष्म.

अच्छम् (ड. सुसू. १४.२१) चिकटपणा नसलेले.

विरलम् (सुउ. ४.४) विरळ.

द्रवम् (चचि. १८.८५) पातळ.

अघनम् (सुचि. १०.११) घट्ट नसलेले.

स्त्री., **शरीरम्** (सुचि. २७.३) शरीर.

(तन्वी)—स्त्री., **वनस्पति० शालिपर्णी** (रा. ४.११४)

सालवण.

पृश्निपर्णी—(ध. १.९१) पिठवण.

हिङ्गुपत्री—(ध. २.३८) बाफळी.

—क्षीर—पु., **वनस्पति० आम्रातकः** (ध. ५.१२)

एक आंबट फळ. (चकोत्रा)

—च्छाय—पु., **वनस्पति० जालबर्बुरः। गुणाः—कषायः उष्णो, रूक्षः, कफहृद्दाहकारको वातामयविनाशकृत्** (रापरि. ८.१४)

बारीक दिसणारी अगदी बारीक शाखा असलेली पण जाड काट्यांची वनस्पती. **गुण**—तुरट, उष्ण, रुक्ष, कफहर, हृदयास दाहकर, वातरोगनाशक.

—त्र—न., **कवचम्** (ड.) **तनुं त्रायते रिपुकृतप्रहारादिति तनुत्रम्** (सुक. १.५५) कवच. चिलखत.

—त्व—न., **लक्षण० अस्थूलत्वम्** (चसू. १३.४५)

किडकिडीतपणा. कृशता.

—त्वचा—स्त्री., **वनस्पति० अग्निमन्थः**

(ध. १.११०; रा. ९.१३८) अरणी. पांढरी टाकळी.

—नेत्र—न., **परिव० बस्तिनेत्रदोषः, अनेन क्षोभो भवति** (चसि. ५.४–५)

गुदात घालावयाच्या बस्तीच्या नळीचा दोष. ती बारीक असणे. या दोषाने आत क्षोभ होतो.

-बीज-पु., वनस्पति० बदरः (रा. ११.१६०; ध. ५.९६) बोर.

-मार्दव-न., शरीरमृदुत्वम् (अहृसू. ११.३) शरीर मऊ असणे. शरिराचा मऊपणा.

-राग-वि., लक्षण० ईषल्लोहितमल्परागं वा (नयनम्) (सुउ. १९.६-७) लालसर. थोडा लाल (डोळा)

-रुह्-न., रोम, लोम, केशः (अहृसू. २९.८) केस, लव.

-वस्त्र-न., सूक्ष्मवस्त्रम् (ड.) सुचि. ३२.१२) पातळ झिरझिरीत कापड. मलमल.

तन्तु-पु., सूत्रम् (अहृसू. ७.६) तंतु, धागा, सूत.

तन्तुक-पु.. मण्डलीति सर्प० (सुक. ४.३४-२) एक सर्प.

तन्त्र-न., शास्त्रम् (अहृसू. १.४); **तन्त्रमितरेतराभिसम्बद्धस्य अर्थसमूहस्योपदेशः शास्त्रम्** (चवि. ८.३७) शास्त्र. परस्पर संबद्ध अर्थ समुदायाचा उपदेश.

आयुर्वेदः (चसू. ३०.३१) आयुर्वेद.

चिकित्साङ्गभूतं कर्म, उपक्रमः (चसू. २४.४०) उपचाराचे अंगभूत कर्म. चिकित्सेकरिता करावयाचे कर्म., उपक्रम.

त्रायते शरीरमनेन इति तन्त्रम्, शास्त्रचिकित्सा च (ड. सुउ. ६५.१)

ज्याच्याने शरीर तारले जाते ते तंत्र; शास्त्र. चिकित्सा.

शरीरम् (चसू. १२.८) शरीर.

(तन्त्री)-स्त्री., वनस्पति० गुडूची (कासं जातिसूत्रीय) गुळवेल.

-कर्तृ-वि., शास्त्रकारः (चसू. २६.३७) शास्त्रकार.

-प्रयोग-पु.,तंत्र शरीरं, तस्य परिपालनार्थं सद्वृत्तोक्तः प्रयोगः (चनि. ७.४) तंत्र म्हणजे शरीर, त्याच्या परिपालनाकरितां सद्वृत्तात सांगितलेला प्रयोग.

-भूषण-वि., शास्त्रालङ्कारभूतः (सुसू. ३.४२) शास्त्राला अलंकारभूत.

-यन्त्र-न., **शरीरस्य यन्त्रं सिरास्नाय्वादिरूपं, तच्च तन्त्रयन्त्रम्** (चइ. १२.४४) शरिराचे यंत्र. सिरास्नायु इत्यादी रूप ते तंत्रयंत्र.

-युक्ति-स्त्री., **तन्त्रस्याधीतशास्त्रस्य युक्तिर्योजना। योजना द्विविधा-वाक्ययोजना योगोद्देशनिर्देशाद्या, अर्थयोजना अधिकरणपदार्थोदयः** (ड सुउ. ६५.१) **अर्थयुक्तिः** (सुउ. ४१.६-७) **नामानि-अधिकरणादीनि द्वात्रिंशत् तन्त्रयुक्तिनामानि कीर्तितानि-अधिकरणम्; योगः; पदार्थः; हेत्वर्थः; उद्देशः; निर्देशः; उपदेशः; अपदेशः; प्रदेशः; अतिदेशः; अपवर्जः; वाक्यशेषः; अर्थापत्तिः विपर्ययः; प्रसङ्गः; एकान्तः; अनेकान्तः; पूर्वपक्षः; निर्णयः; अनुमतम्; विधानम्; अनागतावेक्षणम्; अतिक्रान्तावेक्षणम्: संशयः; व्याख्यानम्; स्वसंज्ञा; निर्वचनम्; निदर्शनम्; नियोगः; विकल्पः; समुच्चयः; ऊह्यम्** (सुउ. ६५.३)

तंत्राची आत्मसात केलेल्या शास्त्राची युक्ति म्हणजेच योजना. प्रकार २ वाक्ययोजना, अर्थयोजना. असंबद्ध वाक्य असल्यास ते सुसंबद्ध करणे ही वाक्ययोजना; अर्थाची संगति लागत नसेल तर संगति लावणे व अर्थ गूढ असेल तर तो सुस्पष्ट करणे ही अर्थयोजना होय. योजना ३२ आहेत. नावे वर आहेत.

-युक्तिप्रयोजन-न., **वाक्ययोजनम्, अर्थयोजनं च द्विविधं तन्त्रयुक्तीनां प्रयोजनम्, असद्वादिप्रयुक्तवाक्यानां प्रतिषेधः, स्ववाक्यसिद्धिः, अव्यक्तलीनाऽनिर्मललेशोक्तानामर्थानां प्रसादनं तन्त्रयुक्तितो भवति** (सुउ. ६५.४-५-६)

तंत्रयुक्तीचे प्रयोजन (जरूरी). १ वाक्य योजना २ अर्थयोजना (१) प्रतिपक्षीय किंवा एकांगी विधान खोडून काढणे व आपले विधान सिद्ध करणे तसेच (२) अस्पष्ट गूढ अशुद्ध अल्पांशाने अर्थ दर्शविणारे विधानांचे निर्दोष अर्थ तंत्रयुक्तीने व्यक्त करतां येतात.

-युक्त्यध्याय-पु., परिव० अध्यायसंज्ञाविशेषः (सुउ. ६५.१) अध्यायाचे नांव.

तन्त्रक-वि., प्रेरकं धारकं च (चवि. ८.११९) प्रेरक व धारक.

(तन्त्रिका-)-स्त्री., वनस्पति० गुडूची (ध. १.३) गुळवेल.

-कर्णरोग-'कृशा दृढा च तन्त्रीवत् पाली वातेन तन्त्रिका' (असंउ. २१) कानाच्या पाळीचा रोग. यांत वाताने कानाची पाळी दोरी-तारे सारखी पातळ दडस होते.

तन्त्रानुशीलन-न., सततं शास्त्राभ्यासः (असंसू. २२.२२) तंत्राचे शास्त्राचे अनुशीलन, सतत अभ्यास.

तन्त्वाकृति–वि., (क्रिमिः) तन्तुरिव दीर्घसूत्राकृतिः (चवि. ७.१२) सुते. सुतासारखा बारीक कृमी.

तन्दुल–पु., शाक० तण्डुलीयः (र. १२.१०१–१०३) तांदुळजा. चवळाई.

तन्दुलाम्बु–न., तण्डुलधावनोदकम् (असंशा. ४.५) तांदुळाचे धुवण.

तन्दुलीयक–पु., वनस्पति० तण्डुलीयकः (र. २६.१२) तांदुळजा. चवळाई.

तन्द्रा–स्त्री.,–रोग० रसप्रदोषजविकारः (चसू. २८.९) विंशतिश्लेष्मविकारेष्वेकः (चसू. २०.१७) वैकारिकी तमोवातकफात् तन्द्रा भवति (सुशा. ४.५६) संप्राप्तिः–वायुनोदीरितः कफो हृदयं समवस्कन्द्य हृदयाश्रयान् ज्ञानादीन् समावृणोति तदा तन्द्रोपजायते। तल्लक्षणम्–हृदये व्याकुलीभावो, वाक्चेष्टेन्द्रियेषु गौरवं मनोबुद्ध्यप्रसादश्चेति (चसि. ९.२१–२४) इन्द्रियार्थैष्वसंप्राप्तिः अग्रहणं गौरवं जृम्भणं क्लमः (सुशा. ४.४९)

लक्षण० (सु. उ. ३९.३५) झापड.

निद्रातन्द्रयोर्भेदः निद्रायाः प्रबोधितस्य क्लमाभावः, तन्द्रायां तु प्रबोधितोऽपि क्लाम्यति

रसदुष्टीचा विकार. वीस कफरोगांपैकी एक. वातकफ व मनाचा तम यांनी हा होतो. **संप्राप्ति**–वायूने कफ हृदयात आणून हृदयाश्रयी ज्ञान इत्यादींना झाकतो तेव्हा तंद्रा होते. **लक्षण**–हृदय व्याकूळ होते, बेचैनी, बोलणे हालचाल इंद्रिये यात जडपणा, मन, बुद्धि ही अप्रसन्न होतात, इंद्रियांच्या विषयांचे ज्ञान होत नाही. जडपणा जांभई व थकवा. **निद्रा व तंद्रा यात फरक** झोपेतून उठल्यावर थकवा नसतो व तंद्रेतून जागे झाल्यावर थकवा असतो.

निद्राभेदः (ड. सुसू. ४५.३)

· झोपेचा प्रकार, अधर झोप, कुत्र्यामांजराची झोप. अगदी सावध झोप.

आलस्यम् (सुसू. ३.५५) आळस.

–कृत्–स्त्री., वनस्पति० विजया भङ्गा (ध. १.१३०) भांग.

तन्द्रालु–वि., तन्द्रायुक्तम्, श्लेष्मतमोऽनिलभूयिष्ठम् (चशा. ८.२१) तंद्रायुक्त. तंद्रीत असणारा (चिंतनात नव्हे) कफवात व मनाचा तमोदोष हे अधिक असतात.

तन्द्रि–स्त्री., लक्षण० तन्द्रा (सुउ. ४४.११) झापड.

तन्द्रिक–पु., रोग० सन्निपातज्वरभेदः (मा. १४) लक्षणानि–प्रभूता तन्द्रार्तिज्वरकफपिपासाकुलतरो भवेच्छयामा जिह्वा पृथुलकठिना कण्टकवृता । अतीसारश्वासक्लमथुपरितापश्रुतिरुजो भृशं कण्ठे जाड्यं शयनमनिशं तन्द्रिकगदे । अस्य मर्यादा पञ्चविंशतिः वासराः। साध्योऽयं ज्वरः (मा. १४) त्रिदोष ज्वराचा प्रकार. **लक्षणे**–या ज्वरात सारखी तंद्रा हे मुख्य लक्षण. कफ व त्याच्या वेदना अधिक; जीभ काळी जाड, कठिण, काट्यांनी भरलेली, अतिसार, श्वास, सर्वत्र मंद आग, कानात वेदना, घशात अतिशय जडपणा, सारखा झोपलेला दिसतो. याची मुदत २५ दिवस. साध्य.

तन्द्री–स्त्री., रोग० तन्द्रा (चसू. १३.५९) तन्द्रारोग.

तन्मयत्व–न., तदात्मकत्वम् (सुशा. १.१०) तद्रूप होणे, तादात्म्य, तन्मय होणे.

तन्मात्र–न., अनुद्भूतस्वरूपं शब्दादि एव तन्मात्रसंज्ञम्, तामसाहंकारात् शब्दतन्मात्रादिपंचकं जायते। शब्दतन्मात्रं, स्पर्शतन्मात्रं, रूपतन्मात्रं, रसतन्मात्रं, गंधतन्मात्रं चेति पंचतन्मात्राणि । शब्दतन्मात्रादि पंचभ्य आकाशादीनि महाभूतानि संजातानि । (सुशा. १०.४)

शब्दस्पर्शादींचे अव्यक्त अतिसूक्ष्म स्वरूप तेच तन्मात्रा.

तामस अहंकारामुळे या तन्मात्रा होतात. शब्द, स्पर्श, रूप, रस, गंध अशा पाच तन्मात्रा होत. शब्दतन्मात्रा इत्यादींपासून क्रमाने आकाशादी महाभूते झाली.

तपन–पु., वनस्पति० अग्निमन्थः (रा. ९.१३८) अरणी. पांढरी टाकळी.

शुक्लार्कः (रा. १०.२९) पांढरी रुई.

भल्लातकः (ध. ३.१४३) भिलावा, बिब्बा.

–तनुनष्टा–स्त्री., वनस्पति० शमी (रा. ८.२५२) शमी.

तपनीय–न., लोहितसुवर्णम् (चसू. २४.२२) सोने,

धान्य० शालिप्रकाराणामन्यतमः (चसू. २७.९) तांदुळाच्या प्रकारांपैकी एक.

खनिज० सुवर्णम् (ध. ६.२) सोने.

तपनीयक–न., खनिज० सुवर्णम् (ध. ६.२. रा. १३.१) सोने.

तपनेष्ट–न., खनिज० ताम्रम् (रा. १३.११) तांबे.

तपस्–पु., कालविभाग० (असंउ. ४९) माघमासः (चचि. १ (२)११) माघ महिना.
तपति संतापयति शरीरादि कृच्छ्रव्रतादिना इति तपः (ड. सुउ.६०.२०)
उपवासादि कठीण व्रतांनी शरीर तप्त करणे.

(तपः)–पर–पु., तपस्वी, यश्च विशिष्टतपःप्रभावेण मरणं निवारयति (सुसू. २८.५)
तपस्वी. विशिष्ट तपाच्या प्रभावाने मरण टाळतात.

(तपो)–धना–स्त्री., वनस्पति० श्रावणी, मुण्डिका (ध. १.१५९) मुण्डी.

–विघ्नाशन–वि., तपोविघ्नोपजीवी (असुरः) (चचि. ३.१६)
तपामध्ये विघ्न आणण्याचा नित्य उद्योग असणारे राक्षस असुर इत्यादी भूतगण.

(तपश्)–चक्षुस्–वि., तपसा प्राप्तं चक्षुर्यस्य सः (सुशा. ५.५०) अत्र डल्हणटीकानुसारेण तपश्चक्षुरिति कर्मधारयत्वेन विगृहीतः, तेन तपांसि एव चक्षूंषि इत्येव प्राप्नोति इत्यनुसन्धेयम्
तपाने ज्याला डोळे आले तो. तप हेच डोळे.

तपस्य–पु., कालविभाग० फाल्गुनमासः (चचि. १ (२) ११) फाल्गुन महिना.

तपस्विन्–पु., वनस्पति० करञ्जः (ध. ५.१०७ रा. ९.१७८) करंज.
दमनः (ध. ३.६४) दवणा.

(तपस्वि)–पत्र–पु., वनस्पति० दमनः (ध. ३.६४ रा. १०.१२०) दवणा.

(तपस्विनी)–स्त्री., वनस्पति० जटामांसी (ध. ३.४५) जटामांसी.

तप्त–वि., संतप्तम् (सुसू. ४५.१२) तापलेला (अग्नीत)

–खल्व–पु.,यन्त्र० नवाङ्गुलो दीर्घः निम्नत्वे च षडङ्गुलः। मर्दकोऽष्टाङ्गुलश्च लोहमयः खल्वः । खल्वाकृतिं चुल्लीं कृत्वा अङ्गारैश्च परिपूर्य तस्यां तं खल्वं निवेश्य पार्श्वे भस्त्रिकया धमेत् । औषधं च मर्दयेत् । अयं तप्तखल्वः (र. ९.८८.९०)
नऊ अंगुळे लांब सहा अंगुळे खोल व आठ अंगुळे बत्ता असलेला लोखंडी खल. खलाच्या आकाराची चूल निखाऱ्यांनी भरून तो खल तिच्यावर ठेवून बाजूने भात्याने फुंकावे व औषधांचे मर्दन करावे. हा तप्तखल होय.

–रूपक–न., खनिज० रौप्यम् (ध. ६.५) रुपे.

–लोमश–न., खनिज० कासीसम् (ध. ३.१२३) हिराकस.

तप्ताम्बुप्रविलायित–वि., उष्णाम्बुकुम्भीबाष्पेण द्रवीकृतम् (हे. अहृसू. २४.५)
ऊन पाण्याच्या वाफेवर पातळ केलेले.

तप्तायःपिण्ड–पु., तप्तलोहपिण्डः, जलव्यापत्तौ जले निर्वापणार्थं तप्तायोलोहपिण्ड उपदिष्टः (सुसू. ४५.१२)
तापलेला लोखंडाचा गोळा. जेव्हा पाणी विघडते तेव्हा तो पाण्यात विझवावा.

तमक–पु., रोग० श्वासभेदः (चसू. १७.१०१)
श्वासरोगाचा प्रकार.
न., वनस्पति० तामलकी, भूधात्री (ध. ३.८४)
भुई आवळी.

–श्वास–पु., रोग० संप्राप्तिः स्वरूपं च–यदा वायुः प्रतिलोमं स्रोतांसि प्रतिपद्यते तदा स वायुः श्लेष्माणं समुदीर्य ग्रीवां शिरश्च संगृह्य पीनसं करोति, पश्चात् श्लेष्मणावृतः कण्ठे घुरघुरशब्दं करोति, प्राणाधिष्ठानहृदयप्रपीडकं श्वासं च करोति, तेन श्वासवेगेन तमसि प्रविशतीवेति निश्चेष्टो भवतीति । अमुच्यमानेन कफेनातीव दुःखितो भवति; तस्यैव श्लेष्मणो विमोक्षान्ते मुहूर्तं सुखं प्राप्नोतीति वातकफारब्धत्वादुष्णमभिनन्दति । शयानस्यास्य पार्श्वे वायुनाऽवगृह्यते परमस्याऽऽसीनस्य सुखप्रत्ययो जायते । असौ तमकश्वासी उच्छ्रिताक्षः स्विद्यता ललाटेनोपलक्षितः । भृशमर्तिमान् विशुष्कास्यो मुहुःश्वासो दृश्यते । मुहुर्मेजारूढस्येवाखिलगात्रं चाल्यते; मेघाम्बुशीतप्राग्वातैः श्लेष्मलैश्च श्वासो विवर्धते । इत्येवं स्वरूपस्तमकश्वासः प्रायो याप्य एव । नवोत्थितश्चेत् क्वचित् साध्यो भवति । स एव ज्वरमूर्च्छापरीतः प्रतमक इति संज्ञां लभते (चचि. १७.५५–६२)
दमा. एक प्रकार. **संप्राप्ति**–वात प्रकुपित होऊन नाक घसा फुफ्फुस यातील स्रोतसात कफाला उचंबळवून मान डोके यात विकृति करून नाकात पडसे आणि घशात घुरघुर करतो; व या फुफ्फुसातील कफाने अडवलेला वायु अतिशय तीव्र वेगाने जीव कासावीस होण्याइतका श्वास उत्पन्न करतो. त्याच्या अतीव तीव्र वेगाने अंधारात शिरल्यासारखे होऊन रोगी निश्चेष्ट होतो, खोकला येतो, छाती व डोके यातली स्रोतसे भरतात; चक्कर येते व खोकल्याने पुन्हा हीच स्रोतसे गच्च झाली की कांही सुचत नाही; कफ सुटत नाही म्हणून त्रास होतो व तो थोडा

सुटला की थोडा वेळ बरे वाटते. वातकफाने रोगाची सुरुवात होत असल्याने उष्ण प्रिय वाटते, ढास असते. बोलण्याला फार त्रास होतो, ह्या श्वास रोग्याचे डोळे वर उचलून येतात, कपाळावर घाम, तोंड सुकते, झोपला असतांना फासळ्याकडचा फुफ्फुसाचा भाग वाताने अवघडतो (संकुचित करतो) म्हणून फार त्रास होतो पण उठून बसला तर बरे वाटते. हत्तीवर बसून चालत असल्याप्रमाणे अवयवांना हेलकावे बसतात. हा श्वास ढग आले तर किंवा थंड पाणी हवा इ० चा उपयोग केला, पूर्वेकडचा वारा सुरू झाला, कफवर्धक पदार्थांचे सेवन केले की वाढतो. **साध्यासाध्य**—नवा क्वचित साध्य, पण जुना औषध पथ्य असेपर्यंत ठीक. तोच ज्वर व मूर्च्छायुक्त झाला की त्याला प्रतमक श्वास म्हणतात.

तमस्—न., प्रकृतेस्त्रिगुणेष्वेकगुणः। **अयं विषादात्मको नियमनकरो गुरुर्वरणकः** (सुशा. १.३)
तम. प्रकृतीच्या तिन्ही गुणांपैकी एक. विषादात्मक, नियमन करणारा, गुरु आणि आवरण करणारा गुण.
मरणम्, (चइ. १२.४४)
'तमोऽन्त्यम्' इत्यस्यैव मरणरूपं तमः इत्यर्थ इति (चक्र;) मरण. अंत.
अन्धकारः (चचि. १७.६४) अंधार. काळोख.
मानसदोष० (चसू. १.५७) मनाचा दोष.
अशीतिवातविकारेष्वेकः (चसू. २०.११) **रसप्रदोषजरोगेष्वेकः** (चसू. २८.९); **मूर्च्छा** (चसू. २४.३९)
ऐशी वातविकारांपैकी, रसदुष्टिजन्य एक. मूर्च्छा
नेत्ररोग० (चचि. १७.१२८)
चक्कर. अंधेरी. एक नेत्ररोग.
ज्वरो मोहकर्तृत्वात् तम इत्युच्यते (चचि.३.१३)
ज्वर. ज्वर मोह करितो म्हणून त्याला तम म्हणतात.
तमोगुणो मोहादिस्वरूपस्त्रिगुणेष्वेकः (चसू. ८.५) तमोगुण. मोहादी त्रिगुणांपैकी. एक

(तमः)—प्रवेश—पु., लक्षण० **ज्ञानाभावः, निःसंज्ञता** (चचि. १०.३)
ज्ञानाचा अभाव. निःसंज्ञता, संज्ञा नाहीशी होणे.
रोग० **चत्वारिंशत्पित्तविकारेष्वेकः** (चसू. २०.१४)
चाळीस पित्तविकारांपैकी एक.
कुपितरक्तस्य विकारः (कासू. २७.६२–६५)
रक्तदुष्टीचा विकार.

—प्रवेशन—न., लक्षण० **अन्धकारदर्शनम्** (ड. सुउ. ३९.८८) अंधेरी येणे.

(तमो)—गृह—न., **शून्यगृहम्** (चचि. ९.३०)
मोकळे घर. काहीही वस्तु नसलेले ओसाड घर.

—दर्शन—न., लक्षण० **अन्धकारदर्शनम्** (सुसू. २४.९) अंधार दिसणे.

—भवा—स्त्री., **तमोगुणोद्रेकेण समागता निद्रा** (असंसू. ९.६८) तमोगुण वाढल्याने आलेली झोप.

—भूत—वि., **तमःसदृशं 'तमोभूते' इति अत्र भूतशब्द उपजायते** (ड. सुउ. ७.१६)
तमासारखे. तमाप्रमाणे झालेले.

—वृद्धि—स्त्री., लक्षण० **पुनः पुनस्तमोदर्शनम्** (ड. सुक. ८.१२४)
पुनःपुनः अंधेरी येणे, अंधेर दिसणे.

तमाल—पु., वनस्पति० **तापिच्छः तापिञ्छो वेत्यप्यस्य नामास्ति** (रापरि. ९.१५)
फलमस्य साम्लमधुरम्, तद्गुणाः—मधुरं शिशिरं गुरु बल्यं वृष्यं तृषादाहश्रमभ्रान्तिहरं कफपित्तहरं च (रापरि. ९.१६)
हिं.—तमाल.
म.—**झारम्बी.**
बं.—तमाल.
ता.—चितकामाराकु.
निळा ताड, झारंबी. त्याचे फळ आंबट गोड. **गुण**—गोड, थंड, जड, शुक्रधातूला हितकर, बलकर, तृष्णा, दाह, भ्रम, श्रम व कफपित्तहर.
वरुणः (ध. ५.११९) वायवर्णा.
भूधात्री (ध. ३.८४) भुईआवळी.
तमालपत्रम् (रा. ६.८०) तमालपत्र.

—पत्र—न., वनस्पति० **तद्गुणाः—लघु, तिक्तोष्णं, कफवातविषापहमर्शोहृल्लासारोचकापहं मुखमस्तकशोधनं बस्तिकण्डूतिदोषघ्नम्** (ध. २.५२; रा. ६.७९)
तमालपत्र. **गुण**—कडु, हलके, उष्ण, त्रिदोषघ्न, विष, मूळव्याध, घशाशी येणे, चव नसणे, खाज, बस्तिरोगनाशक, तोंड व डोके यांची शुद्धि करणारे.

तमालक—पु., वनस्पति० **तमालः** (रा. ९.१५)
द्र० **'तमाल'**
तमालपत्र (ध. २.५२; रा. ६.८०) तमालपत्र.
(तमालिका)—स्त्री., वनस्पति० **ताली** (रा. परि. ३.३७) द्र० **'तमाली'**

भूधात्री (ध. ३.८४; रा. ५.१४४) भुईआवळी.

तमालिनी–स्त्री., वनस्पति० तामलकी, भूधात्री (ध. ३.८४) भुईआवळी.

तमालिका–भूधात्री (ध. ३.८४) (रा. ५.१४४) भुईआवळी.

(तमाली)–स्त्री., वनस्पति० ताली (रा. परि. ३.३७) बारीक तांबडी चांगली लव असलेली वनस्पती.

तरक्षु–पु., प्राणि० प्रसहजातीयमृगादनव्याघ्रः (चसू. २७.३५)

मृगशत्रुः (सुसू. ४६.७२) अस्य पित्तं विषहरम् (असंसू. ८.२९)

हिं.—तरखू.

म.—**तरस.**

बं.—नेकडिया बाघ.

ता.—कलितैष्पुली.

तरस, हल्ला करून भक्ष्य खाणारा प्राणी. मृगांचा-हरिणींचा शत्रु. याचे पित्त विषनाशक आहे.

शृगालः (ध. ६.४४१) कोल्हा.

–मुख–न., स्वस्तिकयन्त्र० तरक्षुमुखेन सदृशं मुखं यस्य तत् इदमस्थिविदष्टशल्योद्धरणोपयोगि (सुसू. ७.१०)

यंत्र. तरसाच्या तोंडासारखे तोंड असलेले स्वस्तिक यंत्र.

तरङ्ग–पु., ऊर्मिः (असंसू. ४.५२) ऊर्मी, लाट.

तरट–पु., वनस्पति० मदनः (रा. ८.२३०) (ध. १.१६८) गेळफळ, गेळ.

(तरटी)–स्त्री., वनस्पति० गुणाः–तिक्तमधुरा, गुरुर्बल्या कफावहा (रा. परि. ८.३२)

लाल बियांची वनस्पती. कडु, मधुर, जड, बलकर, कफनाशक.

तरणी–स्त्री., वनस्पति० गुणाः–मधुरा, स्निग्धा, पित्तदाहज्वरापहा (रा.) शीतला, ग्राहिणी, श्लेष्मपित्तघ्नी, मुखपाकघ्नी अग्निजित्, तृष्णाविच्छर्दिवारिणी (ध. ५.१४५)

हिं.—गुलाब.

म.—गुलाबाचे फूल.

गु.—गुलाब.

बं.—गोलाप.

फा.—गुलसुर्ख.

गुलाब, कांटेशेवती.

गुण–गोड, थंड, स्निग्ध, मळ घट्ट करणारी, कफपित्तनाशक, अग्निमांद्य करणारी; दाह, ज्वर, तहान, ओकारीनाशक.

तरवट–पु., वनस्पति० चक्रमर्दः (ध. ४.४) टाकळा, तरवटा, तरोटा.

भैषज्य० (र. १७.६२–६४) एक औषध.

न., वनस्पति० आहुल्यम् (रा. परि. ४.३३) टाकळ्याचा प्रकार.

तरस्विन्–वि., वेगवान् (र. २.५९) वेगवान, वेगाचा.

तरु–पु., वनस्पति० लोध्रः (ध. ३.१७५) रोध्र.

अशोकः (रा. १०.२७२) अशोक.

–भुज्–स्त्री., वनस्पति० वृक्षादनी (रा. ५.१४२) (ध. ४.२७) बांडगूळ.

–राज–पु., वनस्पति० तालः (रा. ९.९३) ताड.

–रुहा–स्त्री., वनस्पति० वृक्षादनी (ध., ४.९७) बांडगूळ.

–रोहिणी–स्त्री., वनस्पति० वृक्षादनी (रा. ५.१४१) (ध. ४.९७) बांडगूळ.

–वल्ली–स्त्री., वनस्पति० जन्तुका (रा. ३.१२९) (ध. ४.८८) खाजकुहिलीच्या शेंगेसारखी शेंग असलेली वनस्पती.

–स्था–स्त्री., वनस्पति० वृक्षादनी (रा. ५.१४२) (ध. ४.९७) बांडगूळ.

तरुण–वि., नवम् (सुसू. ४५.१९९) नवा.

मृदु (सुशा. ५.२०) मऊ.

आमम् (सुचि. १६.१६) कच्चा.

प्रत्यग्रम् (सुसू. ४६.३३६–३३९) कोवळे; कोवळी भाजी.

न., वनस्पति० कत्तृणम् (ध. १.८२) रोहिसगवत.

एरण्डः (ध. १.२९५) एरंड.

जीरकः (रा. ६.९१) जिरे.

प्रत्यग्रम् (सुसू. ४६.३३६–३३९) कोवळे.

(तरुणी)–स्त्री., वनस्पति० गृहकन्या, आरामतरुणी (चक्र.) (चसि. १०.३१) कोरफड.

कुमारी (रा. ५.११) कोरफड.

दन्ती (ध. १.२२३ रा. ६.३३९) दांती.

कत्तृणम् (ध. १.८२) रोहिसगवत.

षोडशवर्षप्राप्ता (सुशा. २.२०–२१) सोळावे वर्ष लागलेली.

–ज्वर–पु., नवज्वरः (चचि. ३.१६२) आमज्वर, नवज्वर.

–दधि–न., नवं दधि (र. १८.२११) ताजे दही.

–बन्ध–पु., **पारदबन्ध० चतुर्थांशाभ्रकेण जारितः पारदः** (र. ११.८४)
पाऱ्याची गोळी करण्याचा प्रकार. एक चतुर्थांश अभ्रक घालून केलेली पाऱ्याची गोळी.

तरुणास्थि–न., **अस्थिप्रकारविशेषः तरुणमस्थि** (चशा. ६.१०) **कोमलमस्थि** (सुनि. १५.१६) **घ्राणकर्णग्रीवाक्षिकूटेषु तरुणसंज्ञान्यस्थीनि** (सु.सू. ११.२९)
कोमल अस्थि. कान, नाक, मान, डोळ्याचा खळगा यांची हाडे.

तरुणास्थिमर्मन्–न., **नासावंशास्थिमर्म, शृङ्गाटकसंज्ञम्** (ड. सुउ. २२.१२–१३)
नाकाच्या हाडाचे मर्म. शृंगाटक हे नाव.

(तरुणी)–कटाक्षकाम–पु., **वनस्पति० तिलकः "पादाघाताद्शोकस्तिलककुरबकौ वीक्षणालिङ्गनाभ्यां स्त्रीणाम्....." इत्यनेन तरुणीकटाक्षस्पृहत्वं तिलकस्य युज्यते खलु** (रा. १०.२६७)
तिळवा. कपाळावर शोभिवंत तिलक करण्याच्या उपयोगी.

तरूट–पु., **शाक० कह्लारकन्दः** (चक्र, चसू. २७.११६) **अस्य निष्कारक इत्यपि संज्ञा,** (चक्र. चचि. १४.९) **तरूटगुणाः शीतलं गुरु विष्टम्भि** (चसू. २७.११६)
कमळाचा कंद. थंड जड अवष्टंभक.

तर्क–पु., **अप्रत्यक्षज्ञानम्, अनुमानम्** (चवि. ४.४) **शास्त्रसहितोऽयं ज्ञानसाधनानां श्रेष्ठः** (असंसू. १३) (चसू. २५.४०)
तर्क, अनुमान, अप्रत्यक्षज्ञान, शास्त्रोक्ततर्कज्ञानसंपादन साधनात श्रेष्ठ.

–ग्रन्थार्थ–पु., **ऊहेन सहितः शास्त्रार्थः** (सुउ. १९.१८)
अनुमानासहित असलेला शास्त्रार्थ.

तर्कारी–स्त्री., **शाक० जयन्ती** (चचि. २६.१३८) **जया, उत्सादनार्थमुपयुक्ता** (चचि. ८.१७६)
हळद. उटण्याकरिता उपयुक्त.
अरणिका (सुउ. १७.५१) एक भाजी.
वनस्पति० जीमूतकः (ध. १.१७३) (रा. ३.२४४) देवडांगरी.
अग्निमन्थः (ध. १.११०)
अरणी, पांढरी टाकळी, ऐरण.

तर्क्य–वि., **अनुमानगम्यम्** (चशा. ७.१४)
अनुमानाने कळण्यासारखे.

र्जन–न., **वाचा भयोत्पादनम्** (चचि. ९.३१) **भर्त्सनम्, अत्राऽयं परिवर्तितः, तर्जयेदिति क्रियोपलम्भात्** (सुशा. १०.४६)
भिववणे, दटावणे, निर्भर्त्सना करणे.

तर्पक–पु., **पञ्चविधकफप्रकारेष्वेकः, तस्य स्थानं शिरः, स इन्द्रियतर्पणं करोति** (असंसू. २०) (अहृसू १२.१८)
तर्पक नावाचा कफ. त्याचे स्थान डोके, मेंदू. इंद्रियाचे पोषण करणे हे त्याचे कार्य.

तर्पण–वि., **तर्पयतीति** (चसू. २६.४३ (१) **तृप्तिकरं यत् तद्** (चसू. ५.३९) (सुसू. ४६.४३४)
तृप्त करणे, पोषण करणे, पुष्ट करणे, तृप्ति, पोषण पुष्टि करणारे.
कल्प० मृद्वीकामधुकादिसाधितजलेन सशर्करेणाऽऽलोडिताः सघृतक्षौद्रा लाजसक्तवः (सुउ. ४५.१४)
एक पेय. ज्येष्ठमध मनुका इत्यादि वाटून साखर तूप मध घालून केलेले भाताच्या लाह्यांचे पेय.
नेत्रोपक्रम० अक्षितर्पणम् (सुक. १.६९–७०) **नेत्रकोशयोः क्लिन्नमाषचूर्णेन परिमण्डलावाधारौ कृत्वा घृतमण्डपूरणम्** (सुउ. १८.५–८) **आश्चोतनाञ्जनाभ्यां नयनस्य दौर्बल्यं भवत्यतस्तर्पणादेरुपयोगो युक्तः** (सुउ. १८.४) **तस्य विधिः– दिवसस्याष्टमे भागे गते शेषे वा निर्वातातपरजोधूमे कृतनीलपीतान्यतरजवनिके वेश्मनि जीर्णभुक्तस्य सुखशयनगतस्योत्तानस्य सुमृदितमाषपिष्टकल्केन नेत्रकोशाद्बहिर्द्व्यङ्गुलोच्छ्रायावाधारौ परिमण्डलावसम्बाधौ समावपरिस्राविणौ कृत्वा तत्रोष्णोदकप्रविलीनं निमीलिते नेत्रे यथार्हौषधविपक्वं क्षीरं सर्पिर्मण्डं वा तावत् सेचयेत् यावन्निमग्नान्यक्षिपक्ष्माणि भ्रूरोमाणि च । पञ्चवाक्शतानि स्वस्थे, कफे षट्, पित्तेऽष्टौ, वाते दश वाक्शतानि यावत् तर्पणं स्थाप्यम्। अनेन क्रमेण एकाहं वाते, त्र्यहं पित्ते, पञ्चाहं कफे तर्पणप्रयोगः कर्तव्यः** (सुउ. १८.५–१२)
डोळ्यावरील उपचार. डोळ्याचे परिपोषण व बलवर्धन करणारा उपचार. आश्चोतन थेंब टाकणे व अंजन या दोहोंनी डोळ्याला अशक्तता येते म्हणून तर्पणाचा उपचार उपयुक्त. **विधि**–उडदाच्या भिजवलेल्या पिठाने डोळ्याच्या भोवताली पाळी करावी. व तीत तूप भरावे. पाळी दोन अंगुळे उंच, जाड सारखी व गोल असावी. तिच्यातून तूप इ० द्रव्य बाहेर वाहून जाता उपयोगी नाही. ती डोळ्याला

त्रासदायक असू नये. निवात अशा व धूळ, ऊन इ० नसलेल्या जागेत निळा व पिवळा यांखेरीज दुसऱ्या रंगाचे पडदे लावून व मऊ सुखकर आंथरुणावर अन्न चांगले जिरले आहे अशा अवस्थेत उताणे निजवून वरील प्रमाणे डोळ्याच्या भोवताली पाळी करावी. ऊन पाण्यात वितळविलेल्या कोमट औषधी तुपाची निवळी, औषधी दूध डोळे मिटविल्यावर हळू हळू शिंपडावे. डोळ्याच्या पापण्या भुवईचे केस त्यात बुडेपर्यंत शिंपडावे. स्वस्थाला पाचशे कफाला सहाशे पित्ताला आठशे व वाताला एक हजार अक्षरोच्चाराच्या वेळेइतका वेळ द्रव ठेवावा, या रीतीने वाताला एक पित्ताला तीन कफाला पाच दिवस तर्पणप्रयोग करावा.

तर्पणादिक्रम–पु., उपक्रम० **विरेचनाद्यनन्तरं तर्पणमादौ दीयते इति कृत्वा तर्पणादिक्रम इति संज्ञा ज्ञेया । पेयादिक्रमोक्ता पद्धतिरेव अस्मिन्नुपक्रमविशेषे प्रयुज्यते । तथापि मद्यनित्येषु कफपित्ताधिकेषु हीनविशोधितेषु वा पेयास्थाने तर्पणमेव देयम्, पेयाया अभिष्यन्दित्वात् । तर्पणानन्तरं यूषभक्तादिकं क्रमेणोपयुज्यते । अत्र कालादिरपि पेयादि क्रमवद् अवगन्तव्यः । द्र० पेयादिक्रमः** (सुचि. ३९.१३–१४)

तर्पणादिकांचा अनुक्रम–शोधन दिल्यानतर मंड पेज इत्यादि क्रमाने अन्न देऊन नेहमीच्या अन्नावर आणणे. रेचक इ० नंतर प्रथम तर्पण दिले जाते, नंतर अधिकाधिक घनान्न देत नित्याच्या अन्नावर आणतात. म्हणून याला तर्पणादिक्रम म्हणतात. तर्पणाकरिता प्रथम पेया देतात. हीच पद्धति तर्पणाचे वेळीही देतात. पण नित्य मद्यपी, कफपित्ताधिक दोषांवर किंवा कमी शुद्धि झाली असेल तर पेयेच्या ठिकाणी लाजतर्पण (लाह्यांचे पाणी) देतात. कारण पेया ही स्राव वाढविते. लाह्यांच्या पाण्यानतर कढण भात इत्यादी क्रमाने योजतात. येथे कालादिकांचाही असाच विचार करावा लागतो.

तर्ष–पु., **तृषा** (चसू. २०.१२) **तृष्णा** (चचि. २२.१९) तहान.

तर्षण–न., **लक्षण० तृष्णा** (असंसू. २०.२०) तहान.

तल–पु., न., **शारीर० हस्ततलम्** (ड. सुचि. ३८.३३) हाताचा पायाचा तळवा. तळहात, तळपाय.

मर्म० तलहृदयम् (सुशा. ६.१०–११) **द्र० 'तलहृदय.'**

एक मर्मस्थान.

–कोट–पु., **वनस्पति० अङ्कोटः** (सुउ. ५१.४५) पिस्ता, अक्रोड.

–पोटक–पु., **वनस्पति० तरवटः** (र. १७.६५–६६) तरवटा, टाकळा.

–हृदय–न., **मर्म०** (असंशा. ७.४) **तले हृदयमिव परिरक्षितव्यं तलहृदयम्, मध्यमाङ्गुलीमनुपूर्वेण मध्ये पादतलस्य तलहृदयं नाम** (सुशा. ६.२४) **पादतलमर्म–सक्थिमर्म–" तत्र सक्थिमर्माणि... तलहृदय... विटपं चेति "** (सुशा.६.६) **पादतले सक्थिमर्म–स्थानविशेषः–" मध्यमाङ्गुलिमनुपूर्वेण मध्ये पादतलस्य "** (सुशा. ६.२४) **मांसमर्म– " तत्र तलहृदयं... मांसमर्म "** (सुशा. ६.७) **कालांतरप्राणहरमर्म —" तलक्षिप्रेन्द्रबस्तयः... एतानि कालान्तरहराणि तु "** (सुशा. ६.१०–.११) **(विद्धस्य) तत्रापि रुजाभिर्मरणम्** (सुशा. ६.२४) **एतेनेतरसक्थिबाहू च व्याख्यातौ** (सुशा. ६.२५) **तलहृदय–(तल) मर्म–" अथ शाखायां वामदक्षिणभेदेन (तलहृदय) मर्म (आधुनिकं मतम्) मानम्–अर्धाङ्गुलम्** (सुशा. ६.२९) **" मांसमर्मैदमर्धाङ्गुलं कालान्तरप्राणहरं च "** (ड.) सुशा. ६.२४)

तळातले हृदय. तळपाय तळहात यातले हृदय. एक मर्मस्थान. एकूण ४. तळपाय व तळहात यात हृदयासारखे रक्षण करण्यासारखे ते तलहृदय. मधल्या बोटाच्या सुमारास तळपायाच्या मध्यात हे मर्म आहे. ही खालच्या वरच्या शाखातील मर्मात अंतर्भूत आहेत. हे मांसवर्ण आहे. हे कालांतराने (७ दि. पेक्षा अधिक) प्राणहरण करणाऱ्या मर्मातील आहे. यात वेदनांनी मरण येते. हे अर्ध्या अंगुळा इतके आहे.

तलाह्वय–न., **वनस्पति० तालीसपत्रम्** (रा. ६.८३) तालीसपत्र.

तल्प–न., **शय्या** (अहसू. ३.३६) शय्या; झोपण्याचे आंथरूण.

तवक्षीर–न., **वनस्पति० निर्यास० वंशरोचना** (ध. २.५८) वंशलोचन. बांबूचा डिंक.

वनस्पति० तवक्षीरी (ध. २.५८ रा. ६. ८८) वंशलोचन.

(तवक्षीरी)–स्त्री., **वनस्पति० तवक्षीरम्, गुणाः– मधुरा, कषाया, रूक्षा, पित्तघ्नी, अस्रारुग्विव्रण-श्वासक्षयकासदाहनाशिनी च** (असंसू. १२.२९)

तवकील. **गुण**—गोड तुरट रूक्ष पित्तनाशक रक्तस्राव व्रण श्वास खोकला क्षय दाह व रुचि नसणे यांचा नाश करते.

हिं.—तवाखीर.

म.—तवकील.

गु.—तवखार.

बं.—तवक्षीर.

फा.—तवाशीर.

तवराज—पु., **शर्करा, गुणाः—अतिमधुरः, पित्तश्रमतृषापहो, वृष्यो, विदाहमूर्च्छार्तिभ्रान्तिशान्तिकरः, सरः** (ध. २.१६५–६६)

एक साखर. अतिशय गोड, शुक्रधातूला हितकर, श्रमहर. पित्तनाशक. घशाशी जळजळ, तहान, मूर्च्छा, वेदना, भ्रमनाशक सारक.

तस्कर—पु., **वनस्पति० चोरकः, गुणाः—चोरकस्तीव्रगन्धोष्णस्तिक्तो वातकफापहः। नासामुखरुजाजीर्णक्रमिदोषविनाशनः ॥** (सुचि. ३७.१७)

चोरओवा. **गुण**—तीव्र वास कडु तिखट उष्ण वातकफनाशक नाक तोंड यातील विकार अजीर्ण कृमिनाशक.

—स्नायु—स्त्री., **वनस्पति० काकनासा** (ध. ४.२५)
पांढरी कावळी.

तस्याशितीय—वि., **अध्याय०**

(चसू. १४.१५ चसू. ६.१) अध्यायाचे नाव.

ताटाक—वि., न., **तटाकस्येदमिति ताटाकं (जलम्), जलभेदः, तडागस्थं जलम्** (असंसू. ६.१२)
पाण्याचा प्रकार. तलावाचे पाणी.

ताडक—पु., **वनस्पति० तालवृक्षः पत्राण्यस्याऽऽसवार्थमुपयुक्तानि** (चसू. २५.४९) स्त्री., **वनस्पति० देवदाली** (ध. १.१७३)

ताडाचे झाड. पाने आसवाकरिता. देवडांगरी.

ताडन—न., **दण्डाभिहननवद् वेदना** (सुसू. २२.११) **संस्कार० परस्परमिलितयोर्धात्वोर्वङ्कनालेन प्रकर्षेणाऽऽध्मानं कृत्वा घोषाद्वङ्गनाशनेन ताम्राहरणवदेकस्य धातोराहरणम्** (र. ८.३२)

दाण्ड्याने मारल्याप्रमाणे वेदना.

एक. संस्कार—एकमेकात मिसळलेल्या धातूंतून वंकनालाने खूप फुंकून काशातून कथील जाळून तांबे वेगळे करून घेण्याचा.

ताडाग—वि., **पुरुषव्यापारकृतस्तडागस्तस्योदकं तत्तु हेमन्ते सेवेत** (सुसू. ४५.८) **गुणाः—वातलं, स्वादु, कषायं, कटुपाकि च** (सुसू. ४५.३२)

तलाव. माणसांनी खणून तयार केलेला पाण्याचा संचय. याचे पाणी हेमंतात सेवन करावे. ते वातुळ गोड तुरट व पचनानंतर तिखट.

तान्त—वि., **लक्षण० रूक्षस्वरम्** (चसू. ८.२४) **खिन्नम्** (काखिल. ३.५३–५४) **कृशम्** (असंसू. ३२.१४) **ग्लानम्** (अहसू. २३.२३) रूक्ष स्वर.

खिन्न, दुःखी, कृश, ग्लानि आलेला.

तान्तव—वि., **तन्तुभिर्निर्मितं वस्त्रम्** (ड. सुचि. ३५.१४)
धाग्यांनी-तंतूंनी विणलेले वस्त्र.

तान्त्रिक—पु., **प्राचीनो रसाचार्यः** (र. ६,५१)
प्राचीन रसाचार्य.

ताप—पु., **संतापः** (चचि. ११.६१) **ज्वरः** (असंक्षतक्षयकास चि. ५) **रोगः** (र. २७.१३२–३३)

ताप, तापणे, ज्वर, रोग.

स्वेद० (अहसू. १७.१)

घाम काढण्याचा-शेकण्याचा प्रकार.

—स्वेद—पु., **उपक्रम० स्वेदभेदः अयं पाणिकांस्यफालवालुकावस्त्रघटिकादिभिः साक्षादग्निना प्रयोक्तव्यः** (असंसू. २६.४)

उपचार. हात, काशाचे भांडे, वाळू, कापड, घटिका इत्यादि तापवून वा साक्षात अग्नीने शेकण्याचा प्रकार.

—हानि—स्त्री., **लक्षण० संतापस्य अल्पत्वम्** (असंनि. २.२१)

ताप कमी होणे. तप्तता कमी होणे.

तापन—न., **शरीरसंतापनमाग्नेयद्रव्यस्य कार्यम्** (सुसू. ४१.४(३)

शरीर तापणे, अग्निभूयिष्ठ द्रव्याचे कार्य. तापवणे.

तापस—पु., **वनस्पति० नीवारः** (ध. ६.८७)
इक्षु० तस्य गुणाः वंशकेक्षुवत् ज्ञेयाः (सुसू. ४५.१५३)

देवभात, तणाची भगर. (रानात आपोआप होणारा)

उसाचा प्रकार. त्याचे गुण वंशक उसासारखे.

(तापसी)—स्त्री., **वनस्पति० सठी (शठी)** (ध. १.६५) कचोरा.

—ज—न., **वनस्पति० तमालपत्रम्** (ध. २.५२)
तमालपत्र.

—द्रुम—पु., **वनस्पति० इङ्गुदी** (रा. ८.१७)
हिंगणबेट.

—पत्र—पु., **वनस्पति० दमनम्** (रा. १०.१२०)
दवणा.

–प्रिय–पु., वनस्पति० **प्रियालः** (ध. ५,७२) चारोळी.

स्त्री., **द्राक्षा** (ध. ५.५६) द्राक्ष.

–वृक्ष–पु., वनस्पति० **इङ्गुदः पुत्रञ्जीवकः** (ड. सुसू. ३८.१६) हिंगणबेट, पुत्रजीव.

तापिच्छ–पु., खनिज० **तमालः** (रा. ९.१५) ताड.

तापिज–न., खनिज० **माक्षिकभेदः, हेममाक्षिकम्** (ध. ३.१४८) द्र० '**माक्षिक**'

सुवर्णमाक्षिक. सोनामुखी, उपधातु, माक्षिकाचा प्रकार.

तापी–स्त्री., नदी० (असंउ. ४९) तापी नदी.

–ज–न., **तापीनदीजं सुवर्णमाक्षिकं रजतमाक्षिकं च** (सुचि. १३.१७)

तापी नदीत सांपडणारा उपधातु. सुवर्णमाक्षिक, रौप्यमाक्षिक.

ताप्य–पु., न., खनिज० **माक्षिकं; तापीनद्यां जायमानं ताप्यम् अत एव ताप्यपदं माक्षिकाभिधायकम्** (र. २.७९)

उपलोहविशेषः (चचि. १६.७८)

एक उपलोह, सुवर्णमाक्षिक.

ताप्यक–न., खनिज० **हेममाक्षिकम्** (रा. १३.२०९)

सुवर्णमाक्षिक.

स्वर्णमाक्षिकम् (र. ४.५०)

सुवर्णमाक्षिक.

ताप्यादिरसायन–न., भैषज्य० **माक्षिकाभ्रशिलाजतुयुक्तम्, सर्वरोगघ्नम्** (र. २६.५०)

एक सर्वधातुपरिपोषक योग. माक्षिक अभ्रक शिलाजतुयुक्त. सर्वरोगनाशक.

तामरस–न., वनस्पति० **नीलपद्मम्** (ध. ४.१५०)

निळे कमळ.

कमल (रा. १०.२४३) कमळ.

तामलकी–स्त्री., वनस्पति० **भूम्यामलकी** (चक्र. चचि. ३.२१९–२०)

भुईआवळी.

भूधात्री (सुउ. ३९.२१९) **मधुरा तिक्ता कषायाम्ला शिशिरा कफास्रघ्नी पित्तमेहविनाशनी दृष्टिदाहनिवारणी च** (ध. ३.८४)

भुईआवळी. गोड, कडु, तुरट, आंबट, थंड, दुष्टरक्तनाशक, पित्तप्रमेह व दृष्टीचा दाहनाशक.

तामस–वि., **तमोगुणभूयिष्ठम्** (चशा. १.१२३ सुशा. ४.९४) **तमोगुणयुक्तपुरुषः** (सुसू. ३५.३८) **मोहः** (सुशा. १.१८) **गुणाः–विषादित्वं, नास्तिक्यमधर्मशीलता, बुद्धेर्विरोधो, ज्ञानं, दुर्मेधस्त्वमकर्मशीलता, निद्रालुत्वं च; तामसकायास्त्रिविधाः पशुसत्त्वो मत्स्यसत्त्वो वानस्पत्यसत्त्वश्चेति** (सुशा. ४.९८)

तम हा गुण अधिक असलेले. तमोगुणी पुरुष. **गुण**–नास्तिक, अधर्मशील, अज्ञान, बुद्धीला विरोधी, आळशी, झोपाळू, खिन्न, मंदबुद्धी असतो. प्रकार ३ पशु, मासा, व वनस्पती स्वभावाचा.

(तामसी)–स्त्री., वनस्पति० **जटामांसी** (रा. १२.९१)

जटामांसी.

ताम्बूल–न., लता० **अस्याः पत्रं पूगफलादिसहितमास्यवैशद्यार्थं भक्ष्यते** (चसू. ५.७७) **ताम्बूलयोगः–जातीकटुकपूगानां लवङ्गस्य फलानि च । कक्कोलस्य फलं पत्रं ताम्बूलस्य शुभं तथा । तथा कर्पूरनिर्यासः सूक्ष्मैलायाः फलानि च** (चसू. ५.७७)

विड्याचे पान. त्याची वेल. या पानाचा विडा. यात सुपारी जायफळ लवंग वेलदोडा कापूर व कस्तुरी घालून करतात. हा तोंड स्वच्छ करून रुचि व सुगंध निर्माण करतो.

(ताम्बूली)–स्त्री., वनस्पति० **ताम्बूललता** (धपरि. ३.३) **नागवल्ली; गुणाः–मुखवैशद्यसौगन्ध्यकान्तिसौष्ठवकारकम् । हनुदन्तस्वरमलजिह्वेन्द्रियविशोधनम् । प्रसेकशमनं हृद्यं गलामयविनाशनम्** (सुचि. २४.२२–२३)

सेवनकालाः–सुप्तोत्थानोत्तरं, भोजनानन्तरं, स्नानानन्तरं, वमनानन्तरम् (सुचि. २४.२३)

ताम्बूलसेवनायोग्याः–रक्तपित्तक्षतक्षीणतृष्णामूर्च्छोपरिताः रूक्षदुर्बलमर्त्या आस्यशोषिणश्च (सुचि. २४.२४)

हिं.—नागरवेल.
म.—नागवेल.
बं.—पान.
गु.—नागरवेल.
ता.—वेट्टिली.

विड्याच्या पानाची वेल, नागवेल. **गुण**–तोंड स्वच्छ करणे, सुगंध, कांति, शरीरसौष्ठव करणारी, दातातील मळ स्वर जीभ ह्यांची शुद्धि करणारी, हृदयाला हितकर, गळ्याचे विकारनाशक व तोंडाला सुटणारे पाणी कमी करणारी.

—पत्र—न., वनस्पति० नागवल्लीपत्रम्

गुणाः—तीक्ष्णोष्णं, कटु, पित्तप्रकोपणं, सुगन्धि, विशदं, तिक्तं, स्वर्यं, वातकफापहं, स्रंसनं, कटुकं पाके कषायं, वह्निदीपनं, वक्त्रकण्डूमलक्लेददौर्गन्ध्यादिविनाशनं च (सुसू. ४६.२७९–८०)

विड्याचे पान. तीक्ष्ण उष्ण तिखट पचल्यावर तिखट कडु तुरट पित्तप्रकोपक सुगंधी खाज मळ चिकट दुर्गंध नाहींसा करून तोंड स्वच्छ करणारे स्वराला हितकर वातकफनाशक आम कफ मळ बाहेर काढणारे अग्निदीपक.

—वल्ली—स्त्री., वनस्पति० ताम्बूली (ध. परि. ३.३)

विड्याच्या पानाची वेल.

ताम्यमान—वि., अत्यर्थं तमः प्रविशन् मूर्च्छां प्राप्तः (ड. सुउ. ५९.७)

तमोगुण अतिशय वाढून मूर्च्छा आलेला.

ताम्र—न., खनिजद्रव्य० ब्राह्मरसायने प्रयुक्तम् ((चचि. १.५८)

वरमाशीविषविषं क्वथितं ताम्रमेव वा (चसू. १.१३१)

बस्तिनेत्रं कर्तव्यम् (चसि. ३.७) तस्य भेदाः—ताम्रं द्विप्रकारकं भवति। एकं म्लेच्छं द्वितीयं नेपालकम् । उभयोर्मध्ये नेपालनामकं ताम्रं श्रेष्ठमुच्यते। नेपालम्—नेपालवर्तमानखन्युत्थं ताम्रं नेपालमित्युच्यते । नेपालताम्रं सुस्निग्धं, मृदुलं, रक्तवर्णं, घनघातसहं गुरु तथा निर्विकारं (विकारा वमनादिबाहुल्यादय इति) वर्तते (र. ५.५०) म्लेच्छम्—नेपालादन्यत्खन्युत्थं ताम्रं म्लेच्छमित्युच्यते म्लेच्छताम्रं सितं कृष्णारुणच्छायं, कठिनं तथाऽतीव वमनकारि वर्तते। तत् प्रक्षालितं सत् पुनः कृष्णं भवति (र. ५.४९)

गुणाः—मधुरं, कषायं, तिक्तं, शीतलं, कटु, कफपित्तनुद्विबन्धशूलपाण्डूदरगुल्मकण्ठगुदामयशोफोत्क्लेशभ्रममोहदाहनाशनम् (ध. ६.९)

शोधनम्—निम्बुरसमर्दितसैन्धवलवणेन लिप्तताम्रपत्राणि ध्मानेनाग्निवर्णानि कृत्वा सौवीरे काञ्जिकविशेषे क्षिपेत्। एवमष्टवारं कृते सति ताम्रं विशुध्यति। मारणम्—जम्बीररसेन सम्यक् मर्दिताभ्यां रसगन्धकाभ्यां लेपितं ताम्रं शरावस्थं कृत्वा त्रीणि गजपुटानि दातव्यानि। एवं ताम्रं भस्मतां याति। (ताम्रसमपारदगन्धकौ ग्राह्यौ) (र. ५.५९) ताम्रम् (सोमनाथाख्यं भस्मविधानम्) शुल्बसमः सूतः, सूतसमानो गन्धकः, गन्धकार्धभागं तालं, तालार्धा च शिला चेति सर्वं यथोक्तभागं गृहीत्वा सम्मर्दनेनाञ्जनसमानवर्णां कज्जलीं विधाय तां च यन्त्राध्यायस्थगर्भयन्त्रमूषोदरे क्षिप्त्वा तदुपरि च ताम्रपत्राणि स्थापयित्वा (पिधाय सन्धिरोधं कृत्वा) यामपर्यन्तं पाचयेत्। ततः स्वाङ्गशीतं कृत्वा तत्स्थं ताम्रभस्म प्रचूर्णयेत्। सोमनाथनामकमेतत् ताम्रभस्म त्रिगुञ्जं चतुर्गुञ्जं वा तत्तद्रोगानुपानसहितं लिहेत। तत् परिणामशूलादिरोगान् हन्ति (र. ५.६१–७१)

ग्राह्यताम्रलक्षणम्—जपाकुसुमसंकाशं स्निग्धं मृदु घनक्षमम्। लोहनागोज्झितं ताम्रं नेपालं मृत्यवे शुभम् (र. ५.५१) त्याज्यताम्रलक्षणम्—श्वेतावभासं कृष्णशोणं लघु घनाघातेन स्फुटनशीलं रूक्षं दलयुक्तं च। तत् रसकर्मणि नैव योग्यम्। अशुद्धताम्रसेवनजन्यविकाराः—अशुद्धं सेवितं ताम्रं वान्तिमूर्च्छाभ्रमोत्क्लेदं कुष्ठं शूलं च करोति । तथा तदायुघ्नं कान्तिवीर्यबलापहं वर्तते । उत्क्लेदभेदभ्रमदाहमोहास्ताम्रस्य पञ्च दोषा वर्तन्ते। अतिदुर्धरा अप्येते शोधनोत्तरं नश्यन्ति येन ताम्रं रसवीर्यपाकसुधासमं भवति (र. ५.५४)

ताम्रस्याऽमृतीकरणम्—येन केनचिद्विधिना भस्मीकृतं ताम्रं जम्बीरादिना एकेनाम्लेन मर्दितव्यम्। मर्दितं च तत्सूरणकन्दमध्ये निरुध्य सर्वतो मृल्लिप्तं विधाय शुष्कं सद् गजपुटेन पचेत्। एवं ताम्रं सर्वदोषहरं भवति। कदापि ताम्रं वान्तिं भ्रान्तिं विरेकं च न करोति (र. ५.६०–६१) ताम्रभस्मसेवनविधिः—ताम्रभस्म चूर्णयित्वैव वल्ल-मात्रं त्रिगुञ्जं वा प्रयोज्यम् । तत् पिप्पलीमधुना सह ग्राह्यम्। माषैकमानं पिप्पलीचूर्णं ग्राह्यम्। तच्छ्वासकासादीन् हन्ति तथा रसायनेऽपि युक्तमात्रया उपसेव्यम् (र. ५.६६–६८)

हिं.—तांबा.

म.—**तांबे.**

गु.—त्रांबुं.

बं.—तामा.

ता.—तांपरं.

तांबे. खाणीतील द्रव्य. प्रकार दोन. एक म्लेच्छ दुसरे नेपालक. हे श्रेष्ठ. नेपाळच्या खाणीतले ते नेपालक. हे चांगले स्निग्ध मऊ तांबडे घणाने ठोकले तर न फुटणारे जड व उपयोगात आणले

असता ओकारी इत्यादी विकार न करणारे. असे भस्माकरितां घ्यावे. **म्लेच्छ**—दुसरीकडच्या खाणीतले ते पांढरी काळी तांबुस छटा असलेले, कठीण तसेच अतीशय वांती करणारे असते. ते चांगले स्वच्छ धुतले तरी पुन्हां काळे पडते. हे घेऊ नये. **शुद्धि**—तांबे तेल ताक इत्यादि द्रव्यात सात सात वेळा तापवून विझवावे; ही सामान्य शुद्धि करावी. शिवाय विशेष शुद्धि करावी. लिंबाचा रस व सैंधव एकत्र करून तांब्याच्या पत्र्यांना चोपडून अग्नीत तांबडे लाल तापवून कांजीत आठ वेळ बुडवावे. **मारण**—पारा गंधक यांची कज्जली करून लिंबाच्या रसाने भिजवून तांब्याच्या पत्र्यांना चोपडावी. ते पत्रे परळात ठेवून गजपुट द्यावे, अशी तीन गजपुटे द्यावी. पारा व गंधक तांब्याच्या वजना इतके घ्यावे. **सोमनाथी ताम्र**भस्म—पारा गंधक समभाग, गंधकाचा अर्धा भाग हरताळ व हरताळाचा अर्धा भाग मनशीळ घेऊन खल करून मुशीत घालून वर तांब्याचा पत्रा तोंडावर बसवून संधिलेप करावा. एक प्रहर त्याचे भट्टीवर पचन करावे. **अमृतीकरण**—ताम्रभस्म लिंबू किंवा दुसऱ्या आंबट द्रवात खलावे; सुरणकंदात तो खललेला गोळा भरावा. नंतर सुरणाला मातीचा लेप देऊन वाळवून गजपुटात अग्नि द्यावा. हे केव्हाही वांती भ्रांति इ० करीत नाही. हे तीन चार गुंजा त्या त्या रोगहर अशा अनुपाना-बरोबर द्यावे; ते परिणामशूलादि रोगनाशक आहे. ताम्र हे रस वीर्य पाकाने चुनखडी सारखे आहे. **गुण**—गोड तुरट कडु तिखट थंड आहे; ते कफपित्त मलावरोध शूल पांडु उदर गुल्म कठ व गुद यांचे रोग सूज क्लेश भ्रम मोह दाहनाशक आहे. **ताम्र-भस्म सेवन करण्याचा विधि**—२ ते ३ गुंजा भस्म पिंपळी व मध यांबरोबर घ्यावे (पिंपळी एक मासा) श्वास व खोकला नाशक. रसायन म्हणूनही ते द्यावे; **अशुद्ध ताम्रदोष**—असे ताम्रभस्म सेवन केले तर वांती मूर्च्छा भ्रम घशाशी दोष येणे कुष्ठ शूल हे विकार करते. कांती वीर्य बल व आयुष्य नाश करते.

(ताम्रा)—स्त्री., वनस्पति० **ताली** (रा. ३.३७)
बारीक लव असणारी तांबड्या रंगाची वेल.
त्वचा० चतुर्थी त्वक्, व्रीहेरष्टभागप्रमाणा (असंशा. ५.३०)
चवथी त्वचा. आठवीसांश जवा इतकी जाड.

—कण्टक—पु., वनस्पति० **खदिरः** (रा. ८.३६)
गुणाः—कटुः कषायस्तिक्तोष्णो गुरुर्वातघ्नः आमवात-व्रणभूतज्वरघ्नश्च (रा. ८.३६)
खैर. **गुण**—तिखट कडु तुरट उष्ण जड वातघ्न आमवात व्रण ज्वर व भूतबाधानाशक.

—गर्भ—न., खनिज० **तुत्थम्** (रा. १३.२०५) मोरचूद.

—चूड—पु., पक्षि० **कुक्कुटः** (चसू. २.३२) **तन्मांसं बृंहणं, स्निग्धं, वीर्योष्णं, वातहरं, गुरु, चक्षुष्यं, शुक्रकरं च** (र. १८.४१)
कोंबडा. त्याचे मांस उष्ण स्निग्ध जड पौष्टिक डोळ्याला हितकर शुक्रवर्धक वातहर.

—दुग्धी—स्त्री., वनस्पति० **गोरक्षदुग्धी** (रापरि. ५.५३)
पुष्कळ पानांची तांबडे दूध निघणारी मेल्यावरही जिवंत होणारी वनस्पती.

—द्रुति—स्त्री., भैषज्य० **कण्टकवेध्यानि ताम्रपत्राणि पलमानानि । कर्षैकं पारदं द्विकर्षं च गन्धकमित्येतयोः कज्जलीं जम्बीररसेन संमर्द्य पङ्कवज्जातेन तत्कल्केन लेपयेत् खरातपे च यामं स्थापयेत् । ततस्तेन ताम्रं द्रवति** (र. १८.२२५.३४) **दारुणमम्ल-पित्तकासक्षयार्शःकामलाग्रहणीपाण्डुकुष्ठरक्तपित्त-खालित्योदरवातरोगप्रतिश्यायविद्रधिविषमज्वरव-लीपलितनाशिनीयं वर्षशतायुषा प्रयोक्तारं योजयति** (र. १८.२२५–३४)
किंच काचार्मपिल्लाभिष्यन्दव्रणशुक्रं विनाशयेत् (र. २३.७०–७४)
तांब्याची द्रुती. पातळ तांबे. ओल्या काट्याने भोक पडेल इतका पातळ तांब्याचा पत्रा चार तोळे, पारा १ तोळा, गंधक दोन तोळे, यांची कज्जली करून ईडनिंबूच्या रसाने खलून तिचा लेप त्या पत्र्यांना करून ते अगदी कडक उन्हात एक प्रहर ठेवावे, नंतर तांबे पातळ होते. **गुण**—अतिकठीण अम्ल-पित्त खोकला क्षय इत्यादी वरील विकारनाशक. डोळ्याचे काच इ० विकारनाशक व दीर्घायुष्य प्राप्तकारी होते.

—धातु—पु., खनिज० **गैरिकम्** (ध. ३.१६७)
गेरू, काव.

—पत्र—पु., वनस्पति० **जीवन्तः** (र. ७.८९)
तांबडी पाने व तांबडी काडी असलेली चांगली भाजी.

—पर्पटिका—स्त्री., योग० **ताम्रपात्रे विनिक्षिप्ता ताम्र-पर्पटिका भवेत्, स्वरभेदादिघ्नी** (र. १३.८०–८२)

पारा एक भाग गंधक २ भाग कज्जली करून माक्याच्या रसात खलून तांब्याच्या भांड्यात तांब्याच्या पळीने ढवळून अग्नीवर पातळ करून केलेली पर्पटी.

–पाटला–(ध. १.१२०) पाडळ.

–पात्री–स्त्री., वनस्पति० **हंसपादी** (रा ५.१६६) हंसपदी, राजहंस.

–पुष्प–पु., वनस्पति० **कोविदारः** (ध. १.१९६) कांचन.

(पुष्पा)–स्त्री., वनस्पति० **पाटला** (ध. १.१२०) पाडळ.

–पुष्पिका–स्त्री., वनस्पति० **त्रिवृत्** (रा. ६.३६९) तेड.

(पुष्पी)–स्त्री., वनस्पति० **धातकी** (ध. ३.९०) धायटी.

–फल–पु , वनस्पति० **अङ्कोटः** (ध. १.२५८) अंकोल.

–बीज–पु., वनस्पति० **कुलित्थः** (रा६.१६६) कुळीथ.

–भाजन–न., **ताम्रपात्रम्, सिध्मशमनार्थं ताम्रभाजनस्थः कुष्टाद्यौषधीनां लेपो योज्यः** (चचि. ७.११७–१८)

तांब्याचे भांडे. शिबे कमी करण्याकरितां तांब्याच्या भांड्यात कुष्ठ इत्यादि औषधी ठेवून लेप करावा.

–मूला–स्त्री., वनस्पति० **लज्जालुः** (रा. ५.१६१) लाजाळू.

–मूली–स्त्री., वनस्पति० **धन्वयासः** (ध. १.२०) धमासा.

–रजस्–न., **ताम्रस्य सूक्ष्मचूर्णम्, नेत्ररोगेषु सूक्ष्मताम्रं मन्थादिषु लेखनार्थमुपयुज्यते** (सुउ. १२.१३–१४)

तांब्याचे सूक्ष्म चूर्ण. डोळ्याच्या मंथादी रोगात दोष खरडून काढण्याकरिता योजतात.

–लिप्त–न., **कुरुक्षेत्रात्पूर्वदेशविशेषः** (काखिल. २५.९)

कलकत्याच्या उत्तरेस ४२ मैलांच्या अंतरावर तामलूक गाव आहे तो.

–लोचन–वि., **रक्ताक्षः, लोहिताक्षः** (ड. सुउ. ४७.६७) तांबड्या डोळ्याचा.

–वर्ण–पु., वनस्पति० **कुलित्थः** (ध. ६.१०५) कुळीथ.

–वर्णक–पु., वनस्पति० **पल्लिवाहः** (रा. ८.५६) ताबडे लांबपानांचे गवत.

–वल्ली–स्त्री., वनस्पति० **ताली** (रापरि. ३.३७) लव असलेली अगदी लहान बारीक तांबडी वेल.

रामतरुणी (सुशा. १०.५९) एक वनस्पती.

मञ्जिष्ठा–(सुशा. १०.५९) (असंशा. ४) मंजिष्ठ.

–सार–न., वनस्पति० **रक्तचन्दनम्** (ध. ३.४) रक्तचंदन.

ताम्रक–पु., प्राणि० **गवयः रोहिणः** (ध. ६.३४) रानगाय, रोहिणमृग.

(ताम्रिका)–स्त्री., वनस्पति० **काकमाची, चूडामणिः** (ध. ४.२९) कावळी.

ताम्रादिवर्ति–स्त्री., योग० **ताम्रनागरौप्यपारदमाक्षिकयुक्ता सर्वनेत्ररोगघ्नी** (र. २३.४०)

तांबे इत्यादीयुक्त वात. तांबे शिसे चांदी पारा सुवर्णमाक्षिकयुक्त वात; डोळ्याचे सर्व रोगनाशक.

ताम्राभ–वि., लक्षण० **रक्तवर्णः पुरुषः** (सुउ. ४७.६७) तांबड्या रंगाचा मनुष्य.

ताम्रायस–न., **ताम्रधातुः, तस्य रजो नेत्ररोगेऽञ्जनार्थमुपयुक्तम्** (काखिल. १३.३३)

तांबे हा धातु. याचे चूर्ण डोळ्याच्या विकारात अंजनाकरिता उपयुक्त.

ताम्राष्टक–न., भैषज्य० **हिङ्गुत्रिकटुमधुयष्टिसौवर्चलतिन्तिडीक्षारताम्रभस्मयुक्तः अयं योगः शूलघ्नः** (र. १८.१६१)

तांबे इत्यादी आठ औषधे. हिंग सुंठ मिरी पिंपळी ज्येष्ठमध पादेलोण चिंचाक्षार यांसह तांब्याचे भस्म. हा योग शूलनाशक.

तार–न., खनिज० **रौप्यम्** (र. १३.२९–३०)

रूप्यम् (ड. सुक. ३.१४) (ध. ६.५) रुपे–चांदी.

भैषज्य० **मौक्तिकम्** (ध. ६.६२) (रा. १३.६६) मोती.

रोग० **श्वेतवर्णम्, श्वेतकुष्ठमित्यर्थः** (र. २०.२२२)

रुप्यासारखा पांढऱ्या रंगाचा रोग. श्वेत कुष्ठ–कोढ.

(तारा)–स्त्री., वनस्पति० **चिडा, कपटम्** (ध.१.८२) रोहिसगवताचा प्रकार.

प्राचीना रसशास्त्रविदुषी (र. १६.१३८) प्राचीन रसशास्त्रातील विदुषी.

भैषज्य० **रत्नविशेषः मौक्तिकम्** (ध. ६.६२) (रा. १३.६६) मोती.

–तण्डुल–पु., वनस्पति० **यावनालः** (ध. ६.१०८) (रापरि. १६.१६८) जोंधळा (पांढरा) ज्वारी, दादर.

–पुष्प–पु., वनस्पति० **कुन्दः** (ध. ५.१५०) (रा. १०.२५६) कुंदपुष्प.

-माक्षिक-न., खनिज० **रौप्यमाक्षिकम्** (र. २.८०) रौप्यमाक्षिक.

-रक्ती-स्त्री., **वरलोहेन रक्तीकृतं स्वर्णं हेमरक्ती इत्यभिधीयते हेमरक्तीवदियं ताररक्ती निर्मीयते** (र. ८.१२.१५)
वरलोहाने हेमरक्ती बनविण्याच्या पद्धतीनेच ही रुप्याची रक्ती बनवितात.

-विमल-न., खनिज० **विमलविशेषः** (ध. परि. ६.७) सुवर्णमाक्षिकासारखा उपधातु. रौप्यमाक्षिक.

-शुद्धिकर-खनिज० सीसकम् (ध. ६.२१) (रा. १३.२१)
सिसे. चांदीची उत्तम शुद्धि करते.

तारक-न., स्त्री., शारीर० **नेत्रावयवः कनीनिकम्** (असंशा. ८.३२)
नेत्रस्य कृष्णविभागः (सुसू. ३५.१२)
डोळ्याचा अवयव, डोळ्याचा काळा भाग, बुबुळ. डोळ्याची बाहुली.

(तारका)-स्त्री., वनस्पति० **इन्द्रवारुणी** (ध. १.२४८) (रा. ३.३७१) लहान कवंडळ.
भैषज्य० मौक्तिकम् (ध. ६.६२)(रा. १३.६६)
लहान इंद्रावण. मोती.

तारटी-स्त्री., वनस्पति० **तरटी** (रापरि. ८.३२) तांबड्या बियांची वनस्पती.

ताराभ्र-पु., निर्यास० **कर्पूरः** (ध. ३.३१) (रा. १२.५६) कापूर.

तारावट्ट-न., तीक्ष्णलोहप्रकाराणामन्यतमः (र. ५.८०) पोलादाचा एक प्रकार.

तारुण्यजनवल्लभा-स्त्री., वनस्पति० **व्रीहिः** (रा. १६.११८) तांदूळ.

तार्क्षी-स्त्री., वनस्पति० **वत्सादनी** (रापरि. ३.३२) लांब वळकट कांड्यांची लांब वेल.

तार्क्ष्य-न., **अञ्जनभेदः** (र. ३०.५४; सुउ. ५१.२१) सुरम्याचा प्रकार.
गरुडोद्गारः रत्नविशेषः (र. ४.६) पाचू; पाच.
भैषज्य० विषघ्नः (र. २५.१२१-२२) **सामान्यगुणाः-ओजोवृद्धिकरं ज्वरच्छर्दिविषश्वाससंनिपाताग्निमान्द्यदुर्नामपाण्डुशोफघ्नं च, तद्विविधम्-श्रेष्ठ कनिष्ठं च, श्रेष्ठगुणाः-हरिद्वर्णं, गुरु स्निग्धं, स्फुरद्रश्मिचयं, मसृणं, भासुरं, स्थूलम्** (र. ४.२२) **कनिष्ठगुणाः- कपिलं, कर्कशं, नीलं, पाण्डुवर्णं लघ्वाकारं मानतो लघुकं वा चिपिटं, विकटं, कृष्णं रूक्षं च** (र. ४.२३)
पाचू. **गुण**-ओजाची वृद्धि करणारा ज्वर ओकारी श्वास विष सन्निपातज्वर अग्निमांद्य मूळव्याध पांडु सूजनाशक. प्रकार श्रेष्ठ व कनिष्ठ. **श्रेष्ठगुण**-हिरव्या वर्णाचा जड स्निग्ध चमकदार चिकण तेजस्वी जाड. **कनिष्ठगुण**-काळसर निळा पांढरट खरखरीत आकाराने लहान व वजनालाही कमी चपटा कुरूप काळा रूक्ष.
पक्षि० गरुडः (सुचि. ३८.७) **अयं कफप्रकृतिकः** (सुशा. ४.७६) गरुड. हा कफप्रकृतीचा.

-प्रसव-पु., वनस्पति० **जरणद्रुमः** (रापरि. ९.१३) लांब पानाची वनस्पती.

-शैल-न., खनिज० **रसाञ्जनम्** (ध. ३.१५८) रसांजन नांवाचे अंजन.

तार्ण-वि., **तृणमयं शल्यम्** (सुसू. २६.१९) गवताचे शल्य-कुसळ-सलणारा शरिरात शिरलेला गवताचा तुकडा.

-मूल-न., **तृणमूलम्** (कामूत्रकृच्छ्रचि.) गवताचे मूळ.

तार्तीयनेत्राभिध-पु., वनस्पति० **चित्रकः तार्तीयस्तृतीयः, शम्भोस्तृतीयनेत्रमेवाभिधा नाम यस्य सः, अग्निपर्यायवाचित्वात्** (र. १३.६८) चित्रक.

ताल-पु., वनस्पति० ताडी (ड. सुसू. ४६.१७७) **मधुरः, शीतः, सरो मदकृत्पित्तकफजिद्दाहश्रमशोषनुत्; पक्वं तालफलं पित्तरक्तश्लेष्मविवर्धनं दुर्जरं बहुमूत्रं च तन्द्राभिष्यन्दशुक्रदम्; तालमज्जा तु तरुणः किञ्चिन्मदकरो लघुः, श्लेष्मलो वातपित्तघ्नः सस्नेहो मधुरः सरः तालजं तरुणं तोयमतीव मदकृदम्लीभूतं तु पित्तकृद्वातदोषहृच्च** (भाप्र. मिश्रप्र.) **तालस्य मस्तकमज्जा नाम वृक्षाग्रमज्जा स्वादुरसपाकः शुक्रलः वातघ्नः कफवृद्धिकरः रक्तपित्तहरश्च** (सुसू. ४६.३१०)
हिं.—ताड.
म.—**ताड.**
बं.—ताल.
ता.—पनैमरं.
ताड. **गुण**-गोड, थंड, सारक, कफपित्तनाशक, दाह, थकवा, शोषनाशक, मद वाढविणारा. **ताडाचे फळ**-पित्त, रक्त, कफ वाढविणारे, पचायला जड, लघ्वीला पुष्कळ करते, झापड, डोळे येतात, शुक्र

वाढविते. **ताडाचा मगज**–ताजा गोड स्निग्ध किंचित माज करतो, हलका, वातपित्तनाशक, कफ-वर्धक, सारक, **ताडाचे ताजे पाणी**–अतिशय माज आणणारे आंबट पित्तकर वातहर. ताडाच्या **शेंड्यातला मगज**–गोड, पचल्यावर गोड शुक्र-वर्धक, वातघ्न रक्तस्राव नाशक, कफ वाढविणारा.

तालीसपत्रम् (ध. २.५२; रा. ६.८३) तालीसपत्र.

तृणराजः (अहको.) गवतांचा राजा. ताड.

खनिज० तीक्ष्णलोहप्रकारः (ध. ६.२८) पोलादाचा प्रकार.

हरितालम् (ध. ७.१२०) हरताळ.

वामहस्तेन वादनम् (चनि. ७.७) डाव्या हाताने वाजवणे.

(ताली)–स्त्री., **वनस्पति० मुशली** (र. २७.३७–३९) मुसळी.

गुणाः–कषाया, कफदोषविनाशिनी, मुखकण्ठोत्थ-दोषघ्नी, श्लेष्मशुद्धिकरी (रा. परि. ३.३८) तुरट, कफ तोंड व घशातील दोषनाशक. कफशुद्ध करते.

तामलकी, भूधात्री (ध. ३.८४) भुईआवळी.

पाटला (ध. १.१२०. रा. ९.१५०) पाडळ.

–क्षीर–न., **वनस्पति० तवक्षीरम्, पलाशगन्धा** (ध. २.५८ रा. ६.८९) तवकीर.

–ज–वि., **तालफलादि** (चक्र. चसि. ११.२४) ताडाचे फळ, पाणी, मगज इत्यादी.

–द्रुम–पु., **वनस्पति० तालः** (रा. ९.९२) ताड.

–पत्री–स्त्री., **वनस्पति० मिश्रेया** (ध. २.४) बडिशेप.

मूषिकपर्णी (सुचि. २५.१८) उंदीरकानी.

मूषाकर्णी (र. ३०.४७–४९) उंदीरकानी.

मुषली (सुसू. ११.१३) मुसळी.

–पर्णी–स्त्री., **वनस्पति० मिश्रेया** (ध. २.४) बडीशेप.

–प्रलम्ब–पु., **शाक० तालाङ्कुरः** (चसू. २७.११५) **इदं शाकमुरःक्षतरुजापहं स्वादु च** (चसू. २७.११५) ताडाचे अंकुर. ही भाजी गोड व उरःक्षताची वेदना नाशक.

–मस्तक–न., **तालस्योर्ध्वभागः** (असंचि. ५.) ताडाचा शेंडा.

–मूल–न., **तालवृक्षस्य मूलम्** (सुउ. ५१.३९) ताडाचे मूळ.

–(मूली)–स्त्री., **वनस्पति० मुसलीकन्दः** (रापरि. ७.५८) मुसळी, तिचा कंद.

भैषज्य० मुसली, गुणाः–मधुरा, तिक्ता, वृष्योष्णा, बृंहणी, रसायनी, दाहश्रमहरा च (र. १८.७८) मुसळी. गोड कडु उष्ण शुक्रवृद्धिकर पौष्टिक धातु-परिपोषक दाह थकवा नाशक.

–मूलिका–स्त्री., **वनस्पति० मुषली, मूषकपुच्छा-कारशिफा** (ड. सुचि. ७.१८) **मुसलीकन्दः** (रापरि. ७.५८) मुसळी. उंदराच्या शेपटाच्या आकाराची मुळी.

–यन्त्र–न., **यन्त्र० द्वादशाङ्गुलप्रमाणं, मत्स्यशकला-कारमिदं कर्णादिप्रवेशि, कर्णनासानाडीशल्यानामा-हरणार्थमुपयुज्यते** (सुसू. ७.१२) एक यंत्र. बारा अंगुळे लांब माशाच्या खवल्याच्या आकाराचे टोक असलेले कानात जाऊ शकणारे कान नाक यातील सलणारी वस्तु काढण्याकरिता योजतात.

–वृक्ष–पु., **वनस्पति० नारिकेलः** (ध. ५.७४) नारळ.

–वृन्त–पु., **सोमविशेषः** (सुचि. २९.६) सोम या महान् औषधीचा प्रकार.

व्यजनम् (असंसू. ४.) पंखा.

–शस्य–न., **फल० तालफलम्, बृंहणस्निग्धशीतं बल्यं मधुरं च** (चसू. २७.१३०) ताडाचे फळ. ताड गोळा. **गुण**–गोड थंड स्निग्ध बलवर्धक पौष्टिक.

ताल० तालमस्तकमज्जा (चसू. २७.११६) ताडाच्या शेंड्यातील मगज.

–संभूत–न., **वनस्पति० तवक्षीरम्** (रा. ६.८९) तवकीर.

–सस्य–न., **तालफलम्** (चचि. १८.१५४) ताडफळ.

तालक–पु., **कीट० सविषकीटोऽयम्; गुणाः–प्राणनाशनः, तेन दष्टस्य वेगलक्षणं सर्पवत् भवति, तास्ताश्च तीव्रा वेदनास्तथा सान्निपातिका रोगाश्च भवन्ति, दंशस्तु वर्णेन रक्तपीतसितारुणः क्षाराग्निदग्ध-वत्तीक्ष्णवेदनश्च** (सुक. ८.१५–१८) विषारी किडा. प्राणनाशक. **वेग**–सर्पाच्या वेगा-सारखे, **चिन्हे**–तशीच, दंश लालसर लाल पिवळा काळा क्षार किंवा विस्तव यांनी जळाल्यासारखा.

पु., **वनस्पति० तालः** (र. २८.७४–७५) ताड.

पु., **खनिज० हरितालम्** (र. २.१७१) हरताळ.

(तालिका)–स्त्री., **वनस्पति०** ताली (रापरि. ३.३७)

अगदी बारीक लव असलेली तांबडी वेल.

तालकेश्वर–पु., भैषज्य० (र. २०.९२–१०२) **पारदनागहरितादियुक्तः सर्वकुष्ठघ्नः** (र. २०.९२–१०२)

पाऱ्याचे हरताळ शिसेयुक्त औषध, सर्वकुष्ठनाशक.

ताली–स्त्री., वनस्पति० **मुशली** (र. २७.३७–३९) **पाटला** (रा. ९.१५०) **तामलकी, भूधात्री,** (ध. ३.८४) **गुणाः–कषाया, कफदोषविनाशिनी, मुखकण्ठोत्थदोषघ्नी श्लेष्मशुद्धिकरा** (रापरि. ३.३७)

मुसळी. पाडळ, भुई आवळी; **गुण**–तुरट, कफशुद्ध करते. तोंड घसा यांचे दोष नाहीसे करते.

स्त्री., **वनस्पति० पाटला** (रा. ९.१५०)
पाडळ.

–तल–न., **भूधात्रीमूलम्, मुशलीमूलम्** (सुचि. १७.२५)

भुईआवळीचे मूळ; मुसळीचे मूळ.

–पत्र–न., **वनस्पति० तालीसपत्रम्** (रा. ६.८३)
तालीसपत्र.

तालीश–न., वनस्पति० **तालीसपत्रम्** (सुसू. ३९.६)
तालीसपत्र.

–पत्र–न., **वनस्पति० तालीसपत्रम्** (सुउ. १७.१७)
तालीसपत्र.

तालीस–न., वनस्पति० **तालीसपत्रम्** (ध. २.५३)
तालीसपत्र.

–पत्र–न., वनस्पति० **गुणाः–तिक्तं मधुरमुष्णं दीपनं हृद्यं कफपित्तवातनुत्, श्वासकासमुखरोगहिक्का-क्षयच्छर्दिघ्नम्** (ध. २.५३)

हिं.—तालीसपत्र.

म.—लघुतालीसपत्र.

गु.—तालीसपत्र.

बं.—तालीसपत्र.

ता.—तालिचपत्तिरि.

तालीसपत्र. **गुण**–कडु, गोड उष्ण अग्निदीपक हृदयाला हितकर त्रिदोष शामक. श्वास खोकला मुखरोग उचकी क्षय ओकारी नाशक.

तालु–न., **शारीर० मुखगतावयवः, उदकवहानां स्रोतसां मूलम्** (चवि. ५.८)

तोंडातील अवयव. जलवहस्रोतसांचे मूळ.

–कण्टक–बालरोग० **तालुमांसे कफः क्रुद्धः कुरुते तालुकण्टकम्। तेन तालुप्रदेशस्य निम्नता मूर्ध्नि जायते॥" तालुपातः स्तनद्वेषः, कृच्छ्रात्पानं, शकृ-द्रवम्, तृडास्य कण्ड्वक्षिरुजा ग्रीवादुर्धरता वमि-रित्यादीनि अस्मिन् रोगे लक्षणानि भवन्ति** (अहृउ. २.६३–६४) (र. २२. १४२–४३)

मुलांचा रोग. टाळूच्या मांसात 'तालुकंटक' हा रोग कफ करतो. त्याने डोक्यावर टाळू खोल होते मूल स्तन पीत नाही, कष्टाने पिते, शौचाला पातळ तहान तोंडाला खाज डोळे दुखतात, मान धरवत नाही, ओकारी इत्यादी लक्षणे होतात.

–पाक–पु., रोग० **तालुरोगः तालुनः पाकः** (चनि.१.२४) **लक्षणम्–पित्तेन तालुमध्येऽत्यर्थं घोरः पाको भवति, स तालुपाक इति नाम्ना प्रसिद्धः** (सुनि. १६–४५)

टाळू पिकणे. पित्ताने ती अत्यंत पिकते.

–पात–पु., लक्षण० (मा बालरोग० १३) टाळू पडणे.

–पिटिका–स्त्री., **रोग० तालुगतव्याधिः, वातात् तालुमांसे दुष्टे पिटिकाः सरुजः खरा बह्व्यो घना स्रावान्विताश्च भवन्ति। तास्तालुपिटिकाः स्मृताः** (असंउ. २५)

टाळूला पुळी होणे. वातामुळे टाळूच्या मांसात दुष्टि होऊन वेदनायुक्त खरखरीत घट्ट स्रावयुक्त पुष्कळ पुळ्या होतात.

–पुप्पुट–परिव पु., **रोग० तालुरोगः, लक्षणम्–श्लेष्म-मेदोभ्यां तालुदेशे नीरुक् स्थायी कोलाभः शोफो भवति** (सु. नि. १६.४४)

टाळूला वेदना नसलेली कफ व मेद यांच्या दुष्टीमुळे बोरासारखी सूज येते.

–भेद–पु., **लक्षण० तालुनो भेदः, अशीतिवात-विकारेष्वेकः** (असंसू. २०–१३)

टाळूला भेग पडणे. ऐशी वातविकारातील एक.

–रोग–परिव० पु., **तालुगतो रोगः, तन्नामानि–गलशुण्डिका, तुण्डिकेरी, अध्रुषः, मांसकच्छपः, अर्बुदं, मांससङ्घातः, तालुपुप्पुटः, तालुशोषः, तालुपाक इति** (सुनि. १६.४०)

टाळूला होणारे रोग. नावे वर आहेत.

–लेप–पु.,लक्षण० (चसि. १२.१४) **तालुनि श्लेष्मण आवरणं, प्रसक्तिः** (सुउ. ५२.७)

टाळूला लेप. टाळू कफाने लपेटल्या सारखी होते. कफाचे आवरण.

–विद्रधि–पु., **तालुगतो दाहयुक्तः पाकपर्यवसायी शीघ्रविदाहित्वादेव विद्रधिः इत्यभिधीयतेऽसौ शोफः** (चचि. १२.७७) (अहृनि. ११.५७)

टाळूला येणारी लवकर पिकणारी सूज. गळू.

-विपाक-पु,. तालुविकृतिः **बालानां तालुदेशे तालुकण्टकाख्यरोगे जायमानो दाहो विदरणं च** (र. २२.१४२-४३)

मुलांना टाळूला तालुकंटक रोग होतो. **लक्षणे**- आग पिकणे व फुटणे.

-शोष-पु., लक्षण० (सुनि. १६.४५) **तालुन्यत्यर्थं शोषः, तथा तालु दीर्यते, वातात् श्वासो भवति, सोऽनिलोत्थतालुशोषो ज्ञेयः, तालुशोषः पित्तादिति केचित्** (मा.)

टाळूला शोष, ती सुकते फाटते श्वास होतो. हा वातामुळे होतो. कोणी पित्तामुळे होतो असे म्हणतात.

-संहति-स्त्री., रोग० **तालुगतरोगः, अस्मिन् रोगे तालुमध्ये रुजया विना मांसं संहतं भवति** (असंउ. २५)

यात टाळूत वेदना न होता घट्ट मांस वाढते.

तालुक-न., अस्थि० **तालवस्थि** (चशा. ७.६) टाळूचे हाड.

तालेश्वर-पु., भैषज्य० **पारदहरितालगन्धयुक्तः, सर्वकुष्ठघ्नः,** (र. २०.३६-४०)

पाऱ्याचे एक औषध. पारा हरताळ गंधकयुक्त; सर्व कुष्ठनाशक.

ताल्वर्बुद-न., रोग० तालुगतरोग० **पद्माकारं तालुमध्ये तु शोथं विद्याद् रक्तादर्बुदं प्रोक्तलिङ्गम् । दुष्टं मांसं नीरुजं तालुमध्ये कफाच्छूनं मांससंघातमाहुः** (मा. सुनि. १६.४३)

टाळूमध्ये कमलासारखी सूज येते. मांस व रक्त दुष्ट होते. रक्तार्बुदाची लक्षणे होतात. कफाने वेदना विरहित सूज येते. याला मांससंघातही म्हणतात.

ताल्वस्थि-न., परिव० अस्थि० **तालुकास्थि** (सुशा. ५.१९; १०.४२) टाळूचे हाड.

तिक्त-पु., रस० **षड्रसेष्वेकः** (चसू. १.६५) **गुणाः-वाय्वाकाशगुणभूयिष्ठः, पित्तघ्नः, श्लेष्मघ्नश्च सौम्यः रूक्षः लघुः शीतः** (सुसू. ४२.४-७)

कडुरस. सहा रसातील एक. वायु व आकाश यांच्या गुणांच्या आधिक्याने हा होतो. हा थंड रूक्ष हलका सौम्य पित्तकफनाशक.

वनस्पति० **किराततिक्तः** (असंचि. १) काडेचिराईत.

(तिक्ता)-स्त्री., वनस्पति० **यवतिक्ता** (ध. १.२५६) (रा. ३.३८१)

बिम्बी (ध. १.२०२) (रा. ३.३०२) तोंडली.

कटुका (ध. १.३८) कुटकी.

मूर्वा (रा. ३.१०) मोरवेल.

कटुकी (र. २०.१११-१५) कुटकी.

षड्भुजा (ध. १.२५५) (रा. ७.२५५) चक्की. लाल भोपळ्याचा प्रकार.

पाठा (ध. १.७०) (रा. ६.९९) पहाडमूळ.

कटुतुम्बी (ड) (सुउ. ६०.४७) कडुभोपळा.

-कन्दक-पु., वनस्पति० **सटी, गन्धपलाशः** (ध. १.६४) कचोरा.

-कोशातकी-स्त्री., वनस्पति० **कटुतुम्बी** (र. १३.७६-७८) कडु भोपळा.

-घृत-न., घृत० **तिक्तद्रव्यसाधितं घृतम्** (सुउ. ११.४) **श्वयथौ पानार्थमुपयुज्यते, कुष्ठचिकित्सोक्तम्** (असंचि. २१.११०)

कडु द्रव्यांनी सिद्ध तूप. सुजेवर व कुष्ठावर पिण्याकरिता.

-तण्डुला-स्त्री., वनस्पति० **पिप्पली** (ध. २.७३ रा. २-१०९) पिंपळी.

-तुण्डी-स्त्री., वनस्पति० **बिम्बी** (रा. ३.३०२ ध. १.२०२) **गुणाः-कटुस्तिक्ता, रुच्या, पथ्या, कफनाशिनी, वान्तिविषारोचकरक्तपित्तविनाशिनी** (ध. १.२०२ रा. ३.३०२)

तोंडले. **गुण**-तिखट कडु रुची उत्पन्न करणारे, कफनाशक, वांती, विष, रक्तस्राव नाशक.

-तुण्डीर-न., वनस्पति० **बिम्बी** (र. ५.१७७) तोंडले.

-दुग्धा-स्त्री., वनस्पति० **मेषशृङ्गी** (ध. १.८७ रा. ९.२१३) मेढशिंगी.

काञ्चनक्षीरी (ध. १.२४०) सुवर्णक्षीरी, पिवळा धोतरा, सत्यानाशी.

-पुष्पा-स्त्री., वनस्पति० **पाठा** (ध. १.७० रा. ६.९९) पहाडमूळ.

-फल-पु., वनस्पति० **कतकम्** (ध १.१७६ रा. ११.२३५)

-(फला)-वनस्पति० **षड्भुजा** (रा. ७.२५५) निवळी-निवळीचे बी.

-बीजा-स्त्री.; वनस्पति० **कटुतुम्बी** (ध. १.१७०) कडुभोपळा.

-मरीच-पु., वनस्पति० **कतकम्** (ध. १.१७६ रा. ११.२३६) निवळी, निवळीचे बी.

–यवा–स्त्री., वनस्पति० शङ्खिनी (रा. ६.३८१ ध. १.२५६) मुंगुसवेल.

–रस–पु., रस० अयं स्वयमरोचिष्णुरप्यरोचकघ्नो विषघ्नः क्रिमिघ्नो मूर्च्छादाहकण्डूकुष्ठतृष्णाप्रशमन-स्त्वङ्मांसयोः स्थिरीकरणो ज्वरघ्नो दीपनः पाचनः स्तन्यशोधनो लेखनः क्लेदमेदोवसामज्जलसीकापूय-स्वेदमूत्रपुरीषपित्तश्लेष्मोपशोषणो रूक्षः शीतो लघुश्च, स एवंगुणोऽप्येक एवात्यर्थमुपयुज्यमानो रौक्ष्यात्खरविशदस्वभावाच्च रसरुधिरमांसमेदोऽस्थि-मज्जशुक्राण्युच्छोषयति, स्रोतसां खरत्वमुपपादयति बलमादत्ते, कर्शयति, ग्लपयति, मोहयति, भ्रमयति वदनमुपशोषयति, अपरांश्च वातविकारानुपजनयति (चसू. २६.४३(५)

कडुरस. हा स्वतः रुचीने न आवडणारा पण अरुचि नाशक रूक्ष शीत हलका दीपक पाचक दोष खरडून काढणारा दूध शुद्ध करणारा क्लेद, मेद, वसा, मज्जा, लसीका, पू, घाम, मूत्र, मल, कफ व पित्त यांचे शोषण करणारा, मूर्च्छा, दाह, खाज, कुष्ठ तृष्णाशामक त्वचा व मांस स्थिर करणारा, विष, ज्वर, कृमिनाशक. **अतिसेवनाचे परिणाम**– रूक्ष, खर, विशद स्वभावामुळे सर्व धातूंचा शोष करितो. कृश करतो. स्रोतसे रखरखीत होतात. बल नाश ग्लानि मूर्च्छा भ्रम होतात. तोंड सुकते व वातविकार होतात.

–रोहिणी–स्त्री., कटुरोहिणी (चचि. ७.१४०) कुटकी. स्त्री., वनस्पति० कटुका (ध. १.३८) (सुउ. ४५.३२) कुटकी.

–वक्त्रता–स्त्री., लक्षण० प्राय सर्वेषु पैत्तिकविकारेषु संभवत् तिक्तमुखत्वम् (सुउ. ४९.१०)

तोंड कडु होणे. प्रायः सर्व पित्तविकारात हे होते.

–वर्ग–पु., आरग्वधादिर्गुडूच्यादिर्मण्डूकपर्णीवेत्रकरीर-हरिद्राद्वयेन्द्रयववरुणस्वादुकण्टकसप्तपर्णबृहतीद्वय-शङ्खिनीद्रवन्तीत्रिवृत्कृतवेधनकर्कोटककारवेल्लवार्ता-ककरीरकरवीरसुमनःशङ्खपुष्प्यपामार्गत्रायमाणा-ऽशोकरोहिणीवैजयन्तीसुवर्चलापुनर्नवावृश्चिकाली-ज्योतिष्मतीप्रभृतीनि समासेन तिक्तो वर्गः (सुसू. ४२.११)

कडु वनस्पतींचा गट.

–शाक–पु., वनस्पति० वरुणः (ध. ५.११९) वायवर्णा.

–षट्पलघृत–न., घृत० 'इदं कुष्ठज्वरगुल्मार्शोग्रहणी-पाण्ड्वामयश्वयथुहारि पामाविसर्पपिडकाकण्डूमद-गण्डनुत्सिद्धम्' (चचि. ७.१४०–४३)

या नावाचे तूप कुष्ठादि वर सांगितलेले रोग नाशक.

–सर्पिस्–न., तिक्तघृतम्; महातिक्तघृतं च (चचि. ९.७६) (सुचि. ९.९)

कुष्ठविषमज्वरगुल्मार्शोग्रहणीदोषशोफपाण्डुविसर्प-षाण्ढ्योर्ध्वजत्रुरोगेष्वप्युपयुज्यते (सुचि. ९.९)

कडुरसाच्या द्रव्यांनी सिद्ध अशी तिक्तघृत व महा-तिक्तघृत नावाची दोन तुपे. कुष्ठ विषमज्वर गुल्म मूळव्याध ग्रहणी सूज पांडु धावरे षंढत्व मानेच्या वरच्या रोगात उपयुक्त.

–सात्म्यता–स्त्री., तिक्तरसस्याधिकाभ्यासः (काखिल) अत्र तिक्तरसस्य सातत्येन उपसेव्यमानत्वमपि आत्मन्युपशयत्वेन शरीरारोग्यकारित्वात् तिक्त-सात्म्यता (काखिल. ५.४६)

कडु रस आत्मसात् असणे. सतत सेवन करणे.

–सार–पु., वनस्पति० कत्तृणम् (रा. ८.१०८) रोहिसगवत.

–स्कन्ध–पु., चन्दननलदादितिक्तद्रव्याणां संग्रह० चन्दननलदकृतमालनक्तमालनिम्बतुम्बुरुकुटजहरि-द्रादारुहरिद्रामुस्तमूर्वाकिराततिक्तककटुकरोहिणी-त्रायमाणाकारवेल्लिकाकरीरकरवीरकेबुककठिल्लकवृष-मण्डूकपर्णीकर्कोटकवार्ताकुकर्कशकाकमाचीकाको-दुम्बरिकासुषव्यतिविषापटोलकुलकपृष्ठागुडूचीवेत्रा-ग्रवेतसविकङ्कतबकुलसोमवल्कसप्तपर्णसुमनार्का-वल्गुजवचातगरागुरुवालकोशीराणीति (चचि. ८.१४३) (सुसू. ४२.११)

कडु रसाच्या द्रव्यांचा गट. चंदन कडुनिंब कुडा वगैरे.

तिक्तक–पु., रस० तिक्तरसः, अयं तरुणज्वरपाचनः, (तिक्तः) (चचि. ३.१४२)

कडु रस. नवा ज्वर, आमज्वर पचन करणारा.

तिक्तला–स्त्री., वनस्पति० शङ्खिनी (चक. ११.३) सांखवेल.

तिक्ता–स्त्री., (रा. ३.३८१) कुटकी.

–द्वय–न., वनस्पति० कटुका काकतिक्ता च (अहसू. १५.४०) कुटकी व काकतिक्ता.

तिक्तालाबु–स्त्री., वनस्पति० कटुतुम्बिनी (सुसू. ४६.२१५) कडु भोपळा.

तिक्तालाबुकबीज–न., तिक्तालाब्वा बीजम् (चचि. ७.१०८) कडु भोपळ्याचे बी.

तिक्तास्यता–स्त्री., लक्षण० तिक्तमुखत्वम् (सुउ. ३९.५०)
चत्वारिंशत्पित्तविकारेष्वेकः (चसू. २०.१४)
कडु तोंड असणे. चाळीस पित्तरोगांपैकी एक.

तिक्तिका–स्त्री., वनस्पति० काकमाची (ध. ४.२१२) (रा. ४.३६) कावळी.

तिक्तेक्ष्वाकु–पु., कटुकालाबुः (चक्र चचि. २३.२०६) कडु भोपळा.

तिक्तेक्ष्वाकादितैल–न., तैल० एतत् तैलं कण्डूकुष्ठमारुतकफविनाशनम् (चचि. ७.१०८–११०)
कडुभोपळा इ० द्रव्यांनी सिद्ध तेल. कंडू कुष्ठ वातकफनाशक.

तिक्तोद्गिरण–न., लक्षण० तिक्तरसयुक्तमुद्गिरणम् (चसू. १७.३३) कडु ढेकर.

तिजला–स्त्री., वनस्पति० व्रीहिः (ध. ६.१०२) (रा. १६.१०८) तांदूळ प्रकार.

तितिक्षत्–वि., प्राणान् उत्क्रमणार्थे तीक्ष्णीकर्तुं त्वरयितुं वा इच्छन् (चइं. १०.३)
प्राण केव्हा जातो याची वाट पाहणारा.

तितिक्षा–स्त्री., क्षमा (सुशा. १.१८) क्षमा.

तित्तिडी–स्त्री., चिञ्चा (र. १२.६४–७३) चिंच.
–फल–न., वनस्पति० वृक्षाम्लम् (ध. २.९५) (रा. ६.१४३) अमसूल.

तित्तिडीक–न., वनस्पति० वृक्षाम्लम् (ध. २.९५) अमसूल.

(तित्तिडीका)–स्त्री., वनस्पति० चिञ्चा (ध. ५.३३) चिंच.

तित्तिर–पु., पक्षि० तित्तिरिः (ध. ६.४८) तित्तिर.

तित्तिरी–पु., पक्षि० (सुउ. ४०.८४) **तन्मांसगुणाः– कषायं, मधुरं, शीतं, स्निग्धं, लघु, ग्राहि, वर्ण्यं, वीर्यप्रदं, बल्यं, त्रिदोषघ्नं, हिक्काश्वासघ्नं च** (धपरि. ६.४८) **गुरूष्णं, मेधाग्निवर्धनम्** (सुसू. ४६.६१) **धन्वानूपनिषेवणान्नातिमधुरं, नात्युष्णं, नातिगुरु, वातोल्बणं दोषत्रयं शीघ्रं संजयेत्** (चसू. २७.६७–६८) **गौरकृष्णभेदेन तित्तिरिर्द्विविधः, तयोः गौरः प्रशस्तः कपिञ्जल इति कथ्यते** (र. १८.४२)
हिं.—तीतर.
म.—**तित्तिरपक्षी.**
बं.—तितोर.
त.—चिच्चिलबु.
तित्तिर पक्षी–**मांसाचे गुण**–तुरट, गोड, स्निग्ध, थंड, हलके, मळ घट्ट करणारे, वर्णाला व शुक्राला चांगले, बलकर; त्रिदोषनाशक, उचकी, श्वासनाशक, अग्निवर्धक, धारणाशक्ति वाढविणारे, जड व उष्ण (सु) रूक्ष व झाडी पाणी असलेल्या भागात असल्यामुळे थोडा गोड, अति जड किंवा उष्ण नाही वाताधिक त्रिदोष वेगाने नाहीसे करतो. **प्रकार**–गोरा व काळा. गोरा प्रशस्त. याला कपिंजल म्हणतात.
–पक्षतुल्यशुक्र–न., परिव० लक्षण० **नेत्रस्य कृष्णभागे तित्तिरिपक्षवर्णं शुक्रं भवति** (सुउ. ५–७)
डोळ्याच्या काळ्या भागात तित्तिरीच्या पंखाच्या रंगासारखा व्रण होतो.
–फल–न., वनस्पति० रेचकः (ध. १.२२७) जयपाळ.

तिथि–स्त्री., तन्यते विस्तार्यते वर्धमानक्षीयमाणचन्द्रकलोपलक्षितकालेनेति तिथिर्दिनम्, ज्योतिःशास्त्रीया संज्ञा (चसू. १५.९) चन्द्रकलोपलक्षितः काल इति ज्योतिर्विदः (सुचि. २९.१०)
दिवस. ज्योतिषशास्त्राची ही संज्ञा आहे. चंद्राच्या कलेला अनुलक्षून हा काळ ठरवितात.

तिनि–पु., वनस्पति० तिनिसः (सुचि. १६.४३) तिवस.

तिनिश–पु., वनस्पति० स्यन्दनः (ड. सुक. ६.३) **गुणाः कषाय उष्णो ग्राहको दाहजननः कफजिद्वातामयरक्तातिसारजित्** (रा. ९.२४)
हिं—तिनिस.
म.—**तिवस.**
गु.—हम्मों.
बं.—जारुलगाछ.
तिवस. **गुण**–तुरट, उष्ण, मळ बांधणारा, दाहकारक, कफ, वातरोग, रक्ताचा अतिसार नाशक.

तिन्तिडिका–स्त्री., वनस्पति० अम्लफलवृक्षः, चिञ्चा (असंचि. ७) चिंच.

तिन्तिडी–स्त्री., वनस्पति० चिञ्चा (र. १९.९९) चिंच.

तिन्तिडीक–न., वनस्पति० वृक्षाम्लम्, (ड.) अम्लिकाफलम् (सुचि. ५.२४) **आमफलगुणाः–वातापहं पित्तबलासकृच्च। संपक्वफलगुणाः–ग्राह्युष्णं, दीपनं, रुच्यं, कफवातनुच्च** (सुसू. ४६.१५९)
अमसूल. **कच्चे**–वातनाशक, पित्तकफकर. **पिकलेले**–मळ बांधणारे. उष्ण, दीपक, चवदार, कफवातनाशक.

तिन्तिणीक–न., वनस्पति० अम्लद्रव्यम्, वृक्षाम्लम् (र. १०.८०) अमसूल.

तिन्दु–पु., वनस्पति० तिन्दुकः (र. २९.११४) टेंभुर्णी.

तिन्दुक–पु., वनस्पति० (चशा. ८.४७) तत्फलगुणाः– आमतिन्दुकगुणा :–अम्लोष्णं, लघु, संग्राहि, स्निग्धं, पित्ताग्निवर्धनम्; पक्वतिन्दुकगुणाः–कषायं, संग्राहि, वातकोपनं, विपाके गुरु, मधुरं, कफपित्त-जिच्च (सुसू. ४६.१६८)

टेंभुर्णी. **कच्चे**–आंवट, उष्ण, हलके, मळ बांधणारे, स्निग्ध, पित्त व अग्निवर्धक. **पिकलेले**–तुरट, गोड, पचल्यावर जड, मलावरोधक, वातप्रकोपक, कफपित्त-नाशक.

मान० कर्षः (असंक. ८; चक. १२.९१.)

वजन. तोळा.

(तिन्दुकी)–स्त्री., वनस्पति० तिन्दुः तिन्दुलः (सुचि. २१.१०)

टेंभुरणी.

हिं.—तेंदू.

म.—टेंभुर्णी.

गु.—टिंबरवो.

बं.—तेंद.

ता.—तुंपि.

तिन्दुकिनी–स्त्री., वनस्पति० आवर्तकी (ध. १.१९८) चामडे रंगविण्याच्या कामी येणारी पिवळ्या व तांबड्या फुलांची वनस्पती, चांभारआवळी.

तिमन–(परिव०) न., क्लेदनम् (असंउ. ४९.)

ओले, ओलसर होणे.

तिमि–पु., समुद्रजो महत्तमो मत्स्यः (डसुसू. ४६.११८)

समुद्रातील सर्वात मोठा मासा.

तिमिङ्गिल–पु., सागरजमत्स्य० तिमिं नाम महान्तं मत्स्यं गिलति इत्यनेन अस्य तिमिमत्स्यतो महत्तरत्वं स्पष्टम् (चसू. २७.४०)

समुद्रातील मोठ्या तिमि माशाला गिळणारा फार मोठा मासा.

तिमिर–पु., न., नेत्ररोगः अशीतिवातविकारेष्वेकः (चसू. २०.११) संप्राप्तिः अवस्थाश्च–नेत्रस्य प्रथमं पटलं सिरानुसारिणि दोषे श्रिते सति, तैमिरिको नरः अव्यक्तं रूपं पश्यति । व्यक्तमपि कदाचित् निमित्तमन्तरेण पश्यति । द्वितीयं पटलं दोषे प्राप्ते सत्यभूतमपि पश्यति, भूतं यत्नात्पश्यति, आसन्नं दूरे सूक्ष्मं च नेक्षते । विपर्यासेन दूरान्तिकस्थं रूपं मन्यते । दोषे मण्डलसंस्थाने मण्डलानीव पश्यति । दृष्टिमध्यस्थे दोष एकमेव वस्तु द्विप्रकारं पश्यति । बहुधा स्थिते दोषे एकमेव वस्तु बहुप्रकारं पश्यति । दृष्टेरभ्यन्तराश्रिते दोषे ह्रस्वं वृद्धं वृद्धं च ह्रस्वं पश्यति । अधःस्थिते दोषे समीपस्थं पदार्थं नेक्षते । उपरिष्टात्स्थिते दोषे दूरगं न पश्यति । पार्श्वस्थे दोषे पार्श्वस्थितमपि रूपं न पश्यति । अयं तिमिरसंज्ञो रोगः । तृतीयपटले स्थिते दोषे काचत्वं प्राप्नोति । तेन काचेनोर्ध्वमीक्षते न त्वधः । तच्च तनुवस्त्रच्छन्नसदृशम् । दृष्टिश्चात्र दोषानुसारेण रज्यते । उपेक्षमाणस्याचिकित्सितस्य तृतीयं पटलं मुक्त्वा चतुर्थपटलं गतो दोषः लिङ्गनाशं कुर्वन् दृष्टिमण्डलं छादयेत् । वातजतिमिरे नरो व्याविद्धमिव पश्यति । चलं धूमाविलमरुणाभासं मुहुः प्रकृतिस्थनयनेन पश्यति । तथा जालादीनि मुहुः पश्यति । अचिकित्सितत्वेन काचत्वं प्राप्ते दृक् अरुणाऽऽस्यमनासिकं पश्यति । तथा चन्द्रदीपादीनामनेकत्वं वक्रमवक्रमिव च मन्यते । वृद्धः काचो रजोधूमावृतामिव च दृष्टिं कुर्यात् । तथा स्पष्टाऽरुणाऽऽभां विस्तीर्णां सूक्ष्मां वा हतदर्शनां दृष्टिं कुर्यात् । पित्तजे तिमिरे नरो विद्युदादिदीपितं तथा मयूरतित्तिरिपत्राभं प्रायेण नीलं च पश्यति । काचे काचनीलसदृशी दृष्टिर्भवति । तादृगेव काचनीलाभासं पश्यति । किंचाऽर्केन्दुपरिवेषादीन् पश्यति । लिङ्गनाशाद् दृष्टिर्भ्रमरनीला निरालोका स्निग्धा च भवति । पित्तेन ह्रस्वसंज्ञा दृष्टिर्भवति । ह्रस्वसंस्थानाऽल्पदर्शिनी वा पित्तविदग्धसंज्ञा दृष्टिः पीता पीताभदर्शना च भवति । श्लेष्मजतिमिरेणार्तः प्रायः स्निग्धं शुक्लं च पश्यति । काचे तु निष्प्रभेन्द्वर्कादिभिरिवाचितं पश्यति । सा दृष्टिः सिताभा स्यात् । लिङ्गनाशे तु मूर्तः कफो दृष्टिगतः स्निग्धो दृष्टिविनाशनश्च दृश्यते । पद्मिनीपुटसंस्थितश्चलजलबिन्दुवत् दृश्यते । आतपे चासौ बिन्दुः संकुचति । छायायां प्रसरति । रक्तजतिमिरवान् रक्ताभं तम इव च पश्यति । काचेन रक्ता कृष्णा वा दृष्टिः स्यात् । तस्यां तादृगेव रूपमीक्ष्यते । लिङ्गनाशेऽपि काचवत् दृष्टिर्निष्प्रभा हतदर्शना च स्यात् (अहृउ. १२.१–२२)

दृष्टिदोष. ऐशी वातरोगातील एक. **संप्राप्ति**- डोळ्याच्या पहिल्या पडद्यात दोष असले तर

दिसण्यासारखे नाही ते त्याला दिसते व दिसण्यासारखे त्याला अन्य कारणाने दिसते. दुसऱ्या पडद्यात दोष असले तर न झालेले त्याला दिसते. झालेले मोठ्या यत्नाने दिसते. जवळचे दूर व दूरचे जवळ दिसते. सूक्ष्म असलेले तर दिसतच नाही. मंडलामध्ये दोष असले तर मंडलासारखे दिसते, दृष्टीच्या मध्ये दोष असेल तर एक वस्तु दोन दिसतात, दोष अनेक ठिकाणी असले तर एका वस्तूच्या अनेक वस्तु दिसतात. दृष्टीच्या आतल्या भागात दोष असले तर लहान वस्तु मोठी व मोठी लहान दिसते. खालच्या बाजूला दोष असले तर जवळचा पदार्थ दिसत नाही व वरच्या बाजूस असलेल्या दोषांनी दूरचे दिसत नाही, बाजूला दोष असल्यास बाजूचे दिसत नाही. हा तिमिररोग होय. तिसऱ्या पटलात दोष असले तर काचबिंदु होतो. त्याने वरचे दिसते. खालचे दिसत नाही. दिसते ते झिरझिरित पातळ वस्त्राने झाकलेले असे दिसते. दृष्टि दोषानुरूप निरनिराळी होते. याची उपेक्षा केल्याने चौथ्या पडद्यात दोष जातात, दृष्टिमंडळ झाकतात व दिसत नाही. दृष्टिदोषाचे तिमिराचे, वातज पित्तज, कफज असे प्रकार होतात ,त्यात दोषाप्रमाणे चिन्हे दिसतात.

वातजतिमिर—विसंगत दिसते. हलत आहे, धुरकट, गढूळ, तांबुस असे काही वेळ दिसते, पण लागलीच मूळच्या सारखे दिसते, दृष्टीसमोर जाळी दिसतात. अशा ह्या काचरोगाची उपेक्षा केल्यास दृष्टि तांबुस होते. समोरच्या व्यक्तीचे तोंड नाक नाही असे दिसते, चंद्र, दिवा एक असता अनेक व वाकडी चंद्रकोर किंवा ज्योत तशी दिसत नाही. तो काचदोष वाढल्यावर धुळीने किंवा धुराने दृष्टि व्याप्त झाल्यासारखी होते. तसेच स्पष्ट तांबुस रंगाची बाहुली विस्तीर्ण किंवा संकुचित झालेली अथवा अजीबात नष्ट होते.

पित्तजतिमिर—सगळी दृश्ये वीज प्रकाशते तशी किंवा मोर अथवा तित्तिर पक्ष्याच्या पंखाप्रमाणे बहुधा निळसर दिसतात. चंद्रसूर्याभोवती परिघमंडळ (खळे) दिसते. बाहुली गेल्याने दृष्टि भुंग्यासारखी काळीभोर, स्निग्ध पण तिच्यात प्रतिबिंब दिसत नाही. ह्या पित्तामुळे ऱ्हस्व दृष्टि होते. कारण फारच थोडे दिसते. पित्ताच्या विदाहामुळे दृष्टि पिवळी व सर्व दृश्येही पिवळी दिसतात.

कफजतिमिर—बहुधा स्निग्ध दृष्टि होते व दृश्ये पांढरी दिसतात, यामुळे काचबिंदु होतो तेव्हां सूर्य चंद्रादि निष्प्रभ आहेतसे दिसते. बाहुली जाते म्हणजे कफदोष दृष्टिगत झालेला असतो व दृष्टि साफ नष्ट होते. कमळाच्या पानावरील पाण्याच्या थेंबाप्रमाणे दिसते. सूर्याच्या उन्हात हा बिंदु संकुचित होतो व सावलीत पसरतो. दृष्टीसमोर तांबुस अंधारासारखे दिसते. काचबिंदूमुळे तांबुस किंवा काळी दृष्टि होते व तशीच दृश्ये दिसतात. लिंगनाश झाला म्हणजे बाहुली नष्ट होऊन काचबिंदूप्रमाणेच दृष्टि निष्प्रभ व अंध होते.

पु., वनस्पति० **तिनिशः** (सुउ. ५१.३२) तिवस.

तिरस्कृत—न., **तिरोहितम्** (चशा. १.८०)
लपविलेले, झांकलेले, भिंतीच्या पलीकडचे.

तिरीटक—पु., वनस्पति० **लोध्रः** (ध. ३.१७५) रोध्र.

तिर्यञ्च—वि., **वक्रम्** (सुनि. १.८) वाकडे, वेडेवाकडे.

(तिर्यक्)—पातनयन्त्र—न., **दीर्घे एकस्मिन् घटे पारदोऽन्यस्मिंश्च जलमुभयोः संयोगार्थं नताधोनालः, येन चुल्ल्यामारोपिताद्दीर्घघटादग्नितापेनोत्थितः पारदोऽन्यस्मिन् पात्रे पतति** (र.९.१०–१२)
पारा वाफेने उडवून आडव्या–तिरक्या गतीने शेजारच्या भांड्यात नेणारे यंत्र. दोन मडक्यास एकेक भोक पाडून आडव्या नळीने ती जोडावी. एकात औषधियुक्त पारा व दुसऱ्यात पाणी ठेवावे. पाऱ्याच्या मडक्याला चुलीवर ठेवून अग्नि लावावा. पाऱ्याची वाफ पाण्यात जाऊन पुन्हा पारा होतो.

(तिर्यग्)—ग्—वि., **तिर्यग्गामी** (सुनि. १.८)
तिरकी जाणारी; तिरकी.

—गत—वि., **शाखामार्गगत उन्मार्गगतो वा** (चनि. ८.३८)
शाखेमध्ये गेलेला, उन्मार्गगामी.

—प्रधमनकोष्ठी—स्त्री., **मृण्मयकोशः, उच्छ्राये द्वादशाङ्गुला मूले च चतुरङ्गुला, तिर्यक् प्रधमनक्रियानुकूल्येन स्थापितमुखा कोष्ठी** (र. १०.४७)
ज्या भट्टीला बाजूने वारा घालण्याकरिता भाता बसविलेला असतो अशी भट्टी. बारा अंगुळे उंच व तळात चार अंगुले असणारी.

—फला—स्त्री., वनस्पति० **जन्तुका** (ध. ४.८८) (रा. ३.१२७)

खाजकुहिलीसारखी पण वाकडी शेंग असलेली लांब व पुष्कळ पानांची वेल.

–योनि–स्त्री., **पश्वादियोनिः** (चनि. १.३५) पशु इत्यादी माद्यांची योनि.

तिल–पु., न., **तैलधान्य०** (चसू. २७.३०) (सुसू. ४६.३९) (ध. ६.१२२) तेलाचे धान्य.

कृष्णसितेति द्विविधः, पीतहरितलोहिता इति केचित् (ड) सर्वेषु कृष्णस्तिलः प्रधानः (सु) तिळाचे काळे व पांढरे असे दोन प्रकार, काही पिवळे हिरवे लाल म्हणतात, सर्वांत काळे तीळ मुख्य.

मधुरः, कटुकः, ईषत् कषायः, तिक्तः, सांग्राहिकः, दंत्यः, पथ्यः, अग्निमेधाजननः, अल्पमूत्रः, व्रणशोधनः, उष्णः, पित्तकरः, बल्यः, स्निग्धः, व्रणे लेपने पथ्यः, त्वच्यः केश्यः अनिलहा (सुसू. ४६.३९)

कफपित्तकृत् (चसू. २७.३७) **हिमस्पर्शः** (ध. ६.१२२)

हिं.––तिल.

म.––**तीळ.**

गु.––तल.

बं.––तिल.

ता.––नूव्.

तीळ. **गुण**–गोड तिखट थोडे तुरट कडु स्निग्ध जड उष्ण थंडस्पर्शी त्वचा केश दांत व्रण यांना हितकर बलकर मळ घट्ट करणारे पथ्यकर अंगावर दूध आणणारे भूक व धारणाशक्ति वाढविणारे, कफपित्तकर.

न., **परिमाण०** (चचि. १० (३) २५) एक वजन.

पु.,–**त्वग्रोग० पित्तले नरे पित्तस्य औष्ण्यात् त्वचि तिलाकारं चिह्नं जायते** (चवि. ८.९७) तीळ त्वचेचा रोग. पित्तप्रकृति मनुष्याला त्वचेवर तिळाच्या आकार व रंगाचे चिन्ह उमटते.

–कण–पु., **भर्जिततिलः** (चसू. ४.१५) भाजलेले तीळ.

–कन्द–पु., **वनस्पति० तिलकन्दः** (रापरि. ७.५२) कण्हेरीच्या पानासारख्या मोठ्या व तीन तीन पानांची पुष्कळ कंद असलेली आंबट वेल.

गुणाः–मधुरः, शीतः, पित्तघ्नः, श्वासकासपित्तप्रकोपविषव्रणहरः (रापरि. ७.५४)

गुण–गोड, थंड, पित्तनाशक, श्वासकास, विष, व्रणहर.

–कल्क–पु., **तिलानां कल्कः** (सुचि. १.६५) तिळांची चटणी.

व्रणरोपणस्तिलकल्कः (सुचि. १.६७ सुसू. ११.२२) व्रण भरून आणणारी तिळांची चटणी.

शोधनस्तिलकल्कः (सुचि. १.६७) व्रण शुद्ध करणारी तिळांची चटणी.

–काम्बलिक–पु., **कृतान्न० तिलप्रधानः काम्बलिकः** (चसू. १३.८५) दही तीळ घालून तयार केलेले कढण. दही व तीळ यांचे पातळ केलेले कालवण.

–कालक–पु., **क्षुद्ररोग० त्वक्स्थाः तिलाभाः कृष्णाः अवेदनाः पिटिकाः** (सुसू. १२.१०) त्वचेवरच्या तिळासारख्या काळ्या व वेदना नसलेल्या पुळ्या.

गुह्यरोग० संनिपातेन गुह्ये पक्वानि मांसानि कृष्णीभूय समन्ततो विशीर्यन्ते, ते तिलकालकाः (असंउ. ३८) सन्निपाताने जननेन्द्रियाचे मांस पिकून काळे होऊन बाजूबाजूने झरू लागते हा विकार.

–कुन्तल–पु., **तिलकाण्डम्** (असंसू. ३९.१०) तिळाच्या झाडाचे कांडे.

–क्षार–पु., **तिलस्य क्षारः** (चसू. ३.१४) तिळाच्या पंचांगाचा (जाळून) केलेला क्षार.

–चित्रपत्रक–पु., **वनस्पति० तैलकन्दः** (रापरि. ७.५०) **द्र० तिलकंद**

–ज–न., **स्नेह० तैलम्** (ध. ६.१२५) तिळापासून झालेले तेल.

–जीवन–न., **जीवनं जलम्, तेन तिलजीवनं तिलक्वाथपर्यायः, तिलक्वाथः, तिलमज्जा** (र. २५.८५) तिळाचा काढा. तिळाच्या बीचा मगज.

–तैल–न., **तिलात् कृष्टं तैलम्** (चसू. १३.१२) तिळाचे काढलेले तेल.

तिलेषु भवं तैलं तच्च स्थावरस्नेहोत्तमम्, गुणाः– आग्नेयमुष्णं, मधुरं, मधुरविपाकं, बृंहणं, प्रीणनं, व्यवायि, सूक्ष्मं, विशदं, गुरु, सरं, विकाशि, वृष्यं, त्वक्प्रसादनं, शोधनं, मेधामार्दवकरम् (सुसू. ४५.११२)

तिळाचे तेल. हे वनस्पतींच्या तेलात उत्तम. **गुण**—गोड पचनानंतर गोड उष्ण जड सारक सूक्ष्म चिकटपणा स्वच्छ करणारे आवडणारे तृप्ति करणारे पौष्टिक शरिरात न पचताच सर्वत्र व्यापून नंतर पचणारे संधिबंधने शिथिल करणारे शुक्रधातूला हितकर शोधन शरीर घटक मऊ करणारे त्वचा मृदु चांगली ठेवणारे धारणाशक्ति वाढविणारे.

—नाल—पु., **तिलकाण्डम्** (सुसू. ११.११)
तिळाचे कांडे.

—नालज—वि., **तिलनालदाहारकृतः यथा क्षारः** (चचि. १३.१७०)
तिळांच्या काड्या जाळून केलेला क्षार.

—परिपीडन—न., **चक्रम्** ; **तिलपरिपीडनक्रियोपयुक्तम्** (सुचि. ४.२८) घाणा.

—पर्ण—न., **वनस्पति॰ चन्दनम्** (ध. ३.१; रा. १२.१) चंदन.

(**—पर्णी**)स्त्री.,—**वनस्पति॰ व्रीहिः** (रा. १६.१०९)
तांदुळाचा प्रकार.
बदरकः (इन्दु. असंउ. १०) लहान बोर.
चोरकः श्रीहस्तिनी (ड. सुसू. ४६.२३९) चोरओवा.
हुल्हुलः इति ख्यातः (चक्र. चचि. ३.२६७)
तेल निघणारी वनस्पती.
पु., **वनस्पति॰ श्रीवेष्टकः** (रा. १२.१९३);
(ध. ३.१३३) धूप, राळ.

—पर्णक—न., **वनस्पति॰ चन्दनम्** (ध. ३.१) चंदन.

—पर्णिक—न., **वनस्पति॰ तैलपर्णिकः सरलरसः** (सुक. ६.१४) सरळ देवदाराचा रस.

—(पर्णिका)—स्त्री., **शाक॰ हुल्हुलिका** (चसू. २७.९७) एक भाजी.
चोरकः, श्रीहस्तिपर्णी (सुसू. ४६.२२१)
(र. ११.५२—५७) चोरओवा.

—पिष्ट—न., **आहारद्रव्य॰** (चसू. १३.२४)
तिळाचे पीठ. खाण्यातले द्रव्य.

—पीडक—न., **यत्र॰ तिलानां तैलनिष्पादनोपयोगि यन्त्रम्** (चसू. २५.२७) घाणा.

—भेद—पु., **वनस्पति॰ खस्तिलः** (ध. ६.१२०) खसखस.

—मषी—स्त्री., **तिलभस्म, अरुंषिकानामके शिरोरोगे लेपनार्थमुपयुज्यते** (असंउ. २८.)
तिळाची मषी. (काळी राख) खवड्यांवर उपयुक्त.

—वासी—स्त्री., **वनस्पति॰ व्रीहिः** (रा. १६.१०८)
तांदुळाचा वर्ग.

—विकृति—स्त्री., **कृतान्न॰ मोदकादिः मयूराण्डकादिः** (हे अहृसू. ६.३४) (ड सुसू. ४६.३८१)
तिळाचे बनवलेले आहारातील पदार्थ मोदक इत्यादी.

—शाक—न., शाक॰ (चसू. २७.१०९)
भाजी. तिळाच्या पानांची.

—संभव—न., **स्नेह॰ तैल** (ध. ६.१२५.)
तिळाचे तेल.

तिलक—पु., **वनस्पति॰ गुणाः-अस्य त्वक्कषाया, मधुरा उष्णा (रा) अयं स्निग्धो, लघुः, पुंस्त्वघ्नो बल्यो वातपित्तकफघ्नः, पुष्टिकरो हृद्यो मेदोविवर्धनः दन्तरोगक्रमिशोफव्रणरक्तदोषघ्नः** (ध. ५.१५८)
हिं.—तिलकपुष्प.
म.—तिलपुष्पक.
गु.—तिलकवृक्ष.
छत्रीच्या आकाराच्या सुकल्यानंतरही ताज्या सारखे दिसणाऱ्या वसंतऋतूत येणाऱ्या फुलांचा वृक्ष. **गुण**—तुरट, मधुर, उष्ण, स्निग्ध, लघु, पुरुषत्वनाशक, बलकर, वातपित्तनाशक, हृदयाला हितावह, मेद वाढवणारा, दातांचे रोग, कृमी, सूज, व्रण आणि रक्तदोषनाशक.
अक्षम् (ध. २.३०) पादेलोण.
लोध्रः (ध. ३.१५७) रोध्र.
तिलकालकः (र. २४.४०)
तीळ (कातडीवरचे) त्वचेचा रोग.
त्वग्रोग॰ (चसू. १८.२५) त्वचेचा रोग.

(तिलकी)—स्त्री., **वनस्पति॰ शङ्खपुष्पी** (ध. ४.११३)
शंखपुष्पी.

तिलनी—स्त्री., **वनस्पति॰ व्रीहिः** (ध. ६.१०२)
(रा. १६.१०९) तांदुळाचा वर्ग.

तिलाङ्कितदल—पु., **वनस्पति॰ तैलकन्दः** (रापरि. ७.५०) तेलाचा कांदा.

तिलातस्याद्युपनाह—पु., **स्वेद॰ केवले वाते उपयुज्यते** (ड) सुचि. ३२.१२)
शेकण्याचे पोटीस. तीळ अळशी इत्यादींचे पोटीस.

तिलादिकल्क—पु., **योग॰ श्वदंष्ट्राविषजित्** (असंउ. ४६.)
तीळ इत्यादींची चटणी. कुत्र्याचे विष कमी करणारी.

तिलादिलेप—पु., **किञ्चित् भृष्टतिलाः सर्षपयुक्ताः मातुलुङ्गरसयुक्ताः । लेपाद् अक्षिरागरुजोर्हरः** (सुउ. १७.८८—८९)

तीळ इत्यादींचा लेप. तीळ थोडे भाजून मोहरी घालून महाळुंगाचा रसयुक्त लेप. याने डोळ्याची लाली व दुखावा कमी होतो.

तिलोत्सेधतनु–वि., तिलोत्सेधप्रमाणम् (चचि. १ (३).१६)
तिळाइतके जाड व लहान प्रमाणाचे.

तिल्वक–पु., वनस्पति० लोध्रः (ध. ३.१७५) रोध्र.
पट्टिकारोध्रः (सुचि. १४.५) रोध्राचा प्रकार.

–घृत–न., घृत० उदररोगे विरेचनार्थमुपयुज्यते (सुचि. १४.१०)
उदररोगात रेच होण्याकरिता देतात.

–घृतचतुर्थ–वि., तिल्वकघृतं चतुर्थं येषु तानि, हरीतकीचूर्णप्रस्थेत्यादि (सुचि. १४.१०) गव्ये पयसि महावृक्षक्षीरेत्यादि (सुचि. १४.१०) चव्यचित्रकेत्यादि (सुचि. १४.१०) वातव्याध्युक्त-तिल्वकघृतम् (सुचि. ४.२७)
वातव्याधीमध्ये सांगितलेले तिल्वक घृत चवथे आहे. हरीतक्यादि महावृक्षादि चव्यादि ह्या तीन घृतांच्या प्रमाणेच जवळ जवळ सारख्या गुणाचे हे चवथे आहे.

–सर्पिस्–न., लोध्रादिसिद्धं घृतम्, एतद्वातरोगेषु स्नेहविरेचनार्थमुपयुज्यते (सुचि. ४.२७)
लोध्र इत्यादी सिद्ध तूप. हे वातव्याधीत स्निग्धरेचका-करिता उपयुक्त.

तिष्ठत्–वि., ऊर्ध्वीभवन् (ड. सुउ. ४२.१२५)
उठून, उभे राहून.

तिष्य–पु., नक्षत्र० पुष्यनक्षत्रम् (चवि. ८.९) पुष्यनक्षत्र.

तिस्रैषणीय–वि., अध्याय० तिस्रैषणाशब्दोऽस्मिन्नस्तीति चरकसूत्रस्थानगतैकादशोऽध्यायः (चसू. ११.१)
अध्यायाचे नाव. तीन एषणा–आकांक्षा हा शब्द ज्यात आहे तो.

तीक्ष्ण–पु., झटिति कार्यकारी गुणः (चशा. ६.१०) अग्निगुणभूयिष्ठो वीर्यसंज्ञको गुणः (सुसू. ४१.११) शोधने शक्तिः (हे अहसू. १.१८) राजिका-मरिचादिष्वनुभूयमानो गुण० तैजसद्रव्यगुणः (सुसू. ४१.४ (३)
द्रव्यस्य शोधने कर्मणि शक्तिः, गुण० तस्य कर्मणि दाहपाककरत्वं, स्रावणत्वं च (सुसू. ४६,५१८)
वि., शीघ्रकारि, मन्दविपरीतः सूचीव भिनत्ति (अरुणः) (अहसू. १.१८) मुखे दुःखोत्पादकम् (सुसू. ४५.१९९) कोपनम् (सुउ. ६२.९) शीघ्रतरदोषस्रावणकारि यथा विरेचनं द्रव्यं तीक्ष्णं भवति (सुचि. ३३.३३)
तीक्ष्ण. झटकन कार्य करणारा गुण. अग्निगुणाधिक वीर्य नावाचा गुण. शोधन करण्याची शक्ति. मोहरी मिरी इत्यादीमध्ये अनुभवाला येणारा गुण. आग्नेय-द्रव्यांचा **गुण** व त्याची **कर्मे**–पिकवितो, आग, स्राव करतो. तावडतोब–लवकर म्हणजेच मंदाच्या उलट कार्य करणारा सुईसारखा भेदक, तोंडात दुःख संवेदना निर्माण करणारा, कोप करणारा, अधिक लवकर दोषांचा स्राव करणारा, जसे विरेचक द्रव्य. ते तीक्ष्ण असते.
पु., वनस्पति० कुशः (रा. ८.२०७)
दर्भासारखे गवत.
कुन्दुरुः (ध. ३.१३१) (रा. १२.१९०)
फार व तीक्ष्ण वास असलेली तीक्ष्ण वनस्पती. पालक.
क्षुवकः (रा. परि. ९.४०) नाकशिंकणीचा प्रकार.
न., वनस्पति० **मरीचम्** (र. १२.६४–७३) मिरे.
खनिज० लोहम् (ध. ६.२६) लोखंड.
(तीक्ष्णा)–स्त्री., वनस्पति० कपिकच्छूः (ध. १·१५१) (रा.३.२०२) खाजकुहिली.
चविका (ध. २.७७) (रा. ६.११६) चवक.
तेजस्विनी (ध. १.२६६) (रा. ३.३९२)
मालकांगोणी प्रकार.
पिप्पली (र. ११.५०) पिंपळी.

–कण्ट–पु., वनस्पति० धन्वयासः (रा. ३.२६)
धमासा.
इङ्गुदी (रापरि. ८.१८) हिंगणबेट.

–कण्टक–पु., वनस्पति० बर्बुरः (रापरि. ८.१२)
बाभूळ.
करीरः (ध.५.९९) नेपती.

–(कण्टका)–स्त्री., कन्थारी (रापरि. ८.२०)
तीक्ष्ण वास व काटे असणारी वनस्पती.

–कण्टकमुखी–स्त्री., एषणीशस्त्र० (सुसू. ८.११)
सळईसारखे कांट्यासारखे टोक असलेले शस्त्र. सुईसारखे, दाभणासारखे शस्त्र.

–कन्द–पु., वनस्पति० पलाण्डुः (रा. ७.१००) (ध. ४.७१) कांदा.

–क्षार–पु., त्रिविधक्षारेष्वेकः (सुसू. ११.१३)
तीन क्षारांपैकी क्षार.

–गन्ध–पु., वनस्पति० शिग्रुभेदः नीलशिग्रुः द्र० शिग्रुः (रा. ७.६२, ध. ४.४१) शेवगा प्रकार.
वनस्पति० कुन्दुरुः (ध. ३.१३१) द्र० 'तीक्ष्ण'
व्रणगन्धविशेषः (सुसू. २८.९–१०) व्रणाचा वास.

(तीक्ष्णगन्धा)–स्त्री., शोभाञ्जनकः (ड. सुउ.२३.४) शेवगा.
वनस्पति० कन्थारी (रापरि. ८.२०) द्र० कंटका.
श्वेतवचा (ध. १.१०; रा. ६.१०) द्र० वचा
अतिविषा अतिविष.
राजिका (ध. ४.६०) मोहरी, सरसू.

–तण्डुला–स्त्री., वनस्पति० पिप्पली (२.७३) पिंपळी.

–पत्र–पु., वनस्पति० तुम्बुरुः (ध. २.४२) तीक्ष्ण पाने व फळे असलेली सुगंधी वनस्पती.

–पर्णिका–स्त्री., वनस्पति० तुम्बुरुः (र. १६.९९–१०२) द्र० तीक्ष्णपत्र

–पावक–पु., रोग० तीक्ष्णाग्निः (भस्मकः) (चचि. १५.५०) भस्मकरोग.

–पुष्प–न., वनस्पति० लवङ्गम् (रा. १२.८५) लवंग.

–(पुष्पा)–स्त्री., वनस्पति० केतकी (रापरि. १०.१.) केवडा.

–फल–पु., वनस्पति० तुम्बुरुः (ध. २.४२) द्र० तीक्ष्णपत्र
तेजःफलः (रापरि. ११.१७)
काटेरी वृक्षाचे सुगंधी फळ.

–(फला)–स्त्री., वनस्पति० राजक्षवकः (ध. ४.४३) (रा. १६.७०) मोहरी.

–मञ्जरी–स्त्री., वनस्पति० नागवल्ली ताम्बूलवल्ली (ध. परि. ३.३) नागवेल. खाण्याचे पान.

–मुख–पु., पारदयोग० पारदः सुवर्णं बिडलवणं हरितालं बोलः कान्तलोहं मण्डूरोऽभ्रकं गन्धकं माक्षिकं चेति। सर्वे एते कुमारीरसेन मर्दितगजपुटे परिपाच्याः । अयं अर्शसां नाशनः (र. १५.६८)
पाऱ्याचे औषध. पारा, सोने, बिडलवण, हरताळ, बोळ, पोलाद, मंडूर, अभ्रक, गंधक, सुवर्णमाक्षिक, ही सर्व कोरफडीच्या रसात खलून गजपुट द्यावे. मूळव्याधनाशक.

–मूल–पु., वनस्पति० शिग्रुः (रा. ७.६०) शेवगा.
कुलञ्जः (रा. परि. ६.११)
सुगंधी मुळाची मुखरोगनाशक वनस्पती,

–लोह–न., लोह० खरं, सारं, हृन्नालं तारावट्टं वाजिरं काललोहाभिधानं चेति तीक्ष्णलोहं षड्विधं विद्यते (र. ५.८०) (सुचि. १०.११)
पोलाद. खर, सार, हृन्नाल, तारावट्ट, वाजिर आणि काललोह असे ६ प्रकारचे असते.

–वल्क–पु., वनस्पति० तुम्बुरुः (ध. २.४२) द्र० 'तीक्ष्णपत्र'

–विष–वि., तीक्ष्णं विषं यस्य स तीक्ष्णविषः कीटः, तद्दष्टलक्षणम्, तद्यथा ज्वरोऽङ्गमर्दो रोमाञ्चो, वेदना, छर्द्यतीसारस्तृष्णा, दाहो, मूर्च्छा, विजृम्भिका, वेपथुः, श्वासो, हिक्का, शीतं (दारुणम्) पिडकोपचयः, शोफो, ग्रन्थयो मण्डलानि (सुक. ८.१९–२३)
तीक्ष्ण विष असलेला किडा. **लक्षण**–ज्वर, अंग दुखणे, रोमांच, वेदना, ओकारी, अतिसार, तहान, दाह, मूर्च्छा, जांभई, कंप, श्वास, उचकी, जोरांत थंडी, अंगावर पुळ्या, सूज, गांठी, चकंदळे.

–वृक्ष–पु., वनस्पति० पीलुः (असंसू. १६.३९) पीलु.

–वेगार्त–वि., तीक्ष्णवेगपीडितः (सुउ. ३९.९४) ज्वरादिकांच्या तीव्र वेगाने पिडलेला.

–शूका–स्त्री., वनस्पति० यवः (ध. ६.७८) जव.

–सार–पु., वनस्पति० करीरः (ध. ५.९९) नेपती.
स्त्री.,–वनस्पति० शिंशपा (रा. ९.१९८) शिसव.

तीक्ष्णक–पु., वनस्पति० सर्षपः (रा. १६.६८) मोहरी.

तीक्ष्णाग्नि–वि., लक्षण० दीप्ताग्निः (सुचि. ३३.५५) वाढलेला पाचक अग्नी. तीव्र अग्नी.
पु., स गुर्वप्यन्नं पचति तथा सर्वापचारसहश्च जाठराग्निः (चवि. ६.१२)
सर्व तऱ्हेचे अपचार अपथ्याचे अन्नही पचवणारा पाचक अग्नी.
विविधेषु विक्रियापन्नेष्वग्निषु पित्तदोषजनितोऽयं तीक्ष्णो जठराग्निः (सुसू. ३५.२४)
दूषित अशा त्रिविध जाठराग्नींपैकी पित्तदोषदुष्ट तीक्ष्ण जठराग्नी.

तीक्ष्णायस–न., लोह० तीक्ष्णमायसम् (चचि. १(३).१६) पोलाद.

तीर्थ–पु., उपाध्यायः (अरुण) गुरुः (हे अहसू. १.२८) उपाध्ये, गुरू.
न., नद्यादिघट्टम् (ड. सुक. ३.१०)
नदी इत्यादिकांचा घाट.

तीव्र–न., **उग्रम्, इन्द्रियोद्वेजकम्** (चइ. १२.२३)
इंद्रियांना उद्वेग आणणारे.
खनिज० तीक्ष्णलोहम् (रा. १३.३०)
पोलाद धातु.
(**तीव्रा**)–स्त्री., **वनस्पति० सुरसा** (रा. १०.७७)
तुळस.
तरटी (रापरि. ८.३२) तांबड्या बियांची वनस्पती.
तेजस्विनी (ध. १.२६६ रा. ३.३९३)
मालकांगोणी.
यवानी (ध. २.९४) ओवा.
तेजस्विनी (रा. ३.३९३) मालकांगोणी.
गण्डदूर्वा (ध. ४.१४५) द्र०' **दूर्वा** ' गांठीदूर्वा.
–**कन्द**–पु., **वनस्पति० सूरणः** (रा. परि. ७.६) सूरण.
–**गन्धा**–स्त्री., **वनस्पति० यवानी** (ध. २.९४)
(रा. ६.१४१) ओवा.
–**ज्वाला**–स्त्री., **वनस्पति० धातकी** (रा. ६.१५२)
धायटी.
–**बलि**–पु., **अपक्वः पशूपहारो मद्योत्कटः**
(ड. सुउ. ६०.३७)
अपक्व मांसाच्या पशूचा–लहान पशूचा भरपूर मद्यासह बली.
–**मात्सर्य**–न., **लक्षण० तीव्रद्वेषः** (चनि. ७.७(१)
तीव्र द्वेष.
तीव्रावी– परिव० स्त्री., **अतीव प्रसववेदना**
(काखिल. ११.४४)
जोरात येणाऱ्या वेणा, अतिशय प्रसववेदना.
तुकाह्वया–स्त्री., **वनस्पति०** (असंउ. २) वंशलोचन.
तुगा–स्त्री., **वनस्पत्यङ्ग० तुगाक्षीरी** (अहसू. १५.१२)
वंशलोचन.
भैषज्य० वंशलोचना, वंशलोचनानुकारि पार्थिवं द्रव्यम् (ड) सुउ. ५२.१७)
वंशलोचनासारखे पार्थिव द्रव्य.
भैषज्य० वंशरोचना (ध. २.५५) वंशलोचन.
–**क्षीरी**–स्त्री., **निर्यास० वंशरोचना**
(चचि. १.(१)६८) वंशलोचन.
तुगाख्या–स्त्री., **निर्यास० तुगा, वंशरोचना**
(सुउ. ४५.३२) वंशलोचन.
तुङ्ग–पु., **वनस्पति० पुन्नागः** (चक्र. चसि. १०.२२)
वंशलोचन, पुन्नागपुष्प, माड, उंडीण, हळद, तिळवण.
न., **वनस्पति० पद्मकेसरम्** (ध. ४.१६५)
कमळकेसर.

(**तुङ्गा**)–स्त्री., **निर्यास० वंशरोचना** (रा. ६.८६)
वंशलोचन.
शमी (ध. ५.९५) शमी.
(**तुङ्गी**)–स्त्री., **वनस्पति० अजगन्धा** (ध., २.१००)
तिळवण, कानफोडी, तुळस.
–**क्षीरी**–स्त्री., **वनस्पति० वंशरोचना** (ध., २.५५)
वंशलोचन.
–**नास**–पु., **सविषकीट० गुणाः–प्राणनाशनः, तेन दष्टस्य सर्पवत् तीव्रा वेदनाः, सान्निपातिका रोगाश्च भवन्ति दंशश्च रक्तपीतसितारुणो भवति क्षाराग्निदग्धवच्च प्रतीयते** (सुक. ८.१५–१८)
(असंउ. ४३)
विषारी किडा. प्राणनाशक. तो डसला तर सर्पविषाप्रमाणे तीव्र वेदना त्रिदोषविकार होतात. **दंश**–तांबडा, पिवळा, पांढरा, लालसर, होतो. क्षार किंवा अग्नीने जळाल्यासारखा दिसतो.
तुङ्गिनी–स्त्री., **वनस्पति० सहस्रवीर्या** (रा. ४.४४१)
(ध., १.२०३) मोठी शतावरी.
तुण्ड–न., **मुखम्** (सुक. ३.४) **मुखाग्रम्**
(इन्दु. असंउ. १०.)
तोंड. तोंडाचे अग्र.
–(**तुण्डी**)-स्त्री., **वनस्पति० बिम्बी** (ध., १.२०२)
तोंडली.
मधुरबिम्बी (ध. १.२०२ रा. ७.३०४)
गोड तोंडली.
–**नाभ**–पु., **कीट० प्राणनाशकः कीटः** (असंउ ४३)
विषारी किडा. प्राणनाशक.
–**नाम**–पु., **सविषकीटः** (सुक. ८.१५–१८)
विषारी किडा.
–**विष**–वि., **तुण्डे विषं यस्य सः, वरटीशतपदीशूकशृंगिभ्रमरादयः तुण्डविषाः** (सुक. ३.५)
ज्यांच्या नांगीत विष असते असे प्राणी; गांधीलमाशी घोण मद्गुर माशाची स्त्री, भुंगा यांचे विष नांगीत असते.
तुण्डाहत–न., **सर्पेण अदंष्ट्रया कृतो दंशः** (वैशसि.)
सर्पाने दाढेवाचून केलेला दंश.
तुण्डि–स्त्री., **वातेनाध्मापितायाः सरुजाया नाभेस्तुण्डिरिति नाम** (असंउ. २.)
वाताने फुगलेली पीडायुक्त बेंबी.

–केर–न., वनकार्पासी, वनकार्पासीसमुद्भवं फलम्, एतत् फलं जले पिष्टं पाययेत् क्षतजतृष्णाशमनार्थम् (सुउ. ४८.२७)
रानकपाशी, रानकपाशीचे फळ–बोंड. हे फळ उरःक्षती मनुष्याला लागलेल्या तहानेवर पाण्यात वाटून पाजावे.

–केरफला–स्त्री., वनस्पति० बिम्बी (ध. १.२२)
तोंडली.

–(केरी)–स्त्री., वायव्यः कीटविशेषः (असंउ. ४३)
वातप्रकृतीचा किडा.
वनस्पति० वनकार्पासिका (सुनि. २.१०) (असंनि. ७.) रानकपाशी.
वनकार्पासीफलतुल्याकारशोथतया इयं रोगे निरूढा । तालुगतरोगविशेषः (सुसू. २५.८)
टाळूला होणारा रोग.

–केरिका–स्त्री., वनस्पति० कार्पासी (रापरि. ४.४५)
कपाशी.
कण्ठगतव्याधिः, लक्षणानि–कंठे हनुसंध्याश्रितः कार्पासीफलाकारः पिच्छिलो मंदरुक् कठिनश्च शोफो भवति, स नाम्ना तुंडिकेरिका इत्युच्यते (असंउ. २५)
घशातला रोग–**लक्षणे**–हनुवटीच्या सांध्यात कपाशीच्या फळासारखी बुळबुळीत, कठीण, थोडी वेदना असलेली सूज येते ती.

–नाभि–स्त्री., नाभिरोग० मुखयुक्तनाभिः (सुशा. १०.४३)
बेंबीचा विकार. वाताने बेंबी फुगते आणि पिकून फुटते तो विकार.

तुण्डिका–स्त्री., वनस्पति० बिम्बी (ध. १.२०२)
तोंडली.
वनकार्पासीफलम् (र. २९.१२१–२२)
रानकपाशी.

तुत्थ–न., खनिज० तुत्थकम् (ध. ३.१४५)
मोरचूद.

(तुत्था)–स्त्री., वनस्पति० नीलिनी (ध. १.२३२)
काळा दाणा.
महानीली (रा. ४.३५३) मोठा काळा दाणा.
एलाभेदः सूक्ष्मैला (ध. २.४४) द्र० 'एला'
वेलदोडा.

–खर्पर–न., मयूरतुत्थम् (र. २.१३४) मोरचूद.

तुत्थक–न., खनिज० मयूरतुत्थम् (सुचि. ९.६१)
गुणाः–कटुः, तिक्तं कषायं उष्णं (रा) शीतं (ध) चक्षुष्यं, रसायनं, रुच्यं, दीपनं, पुष्टिवर्धनं, वान्तिकरं दृष्टिरोगश्वित्रविषवेगत्वग्दोषविनाशनम् (ध. ३.१४५)
इदमेव मयूरतुत्थं खर्परिकातुत्थमित्युच्यते (चचि. ७.१०८)
ऊषकादिगणे (सुसू. ३८.३७) **प्रक्लिन्नवर्त्मनि नेत्ररोगप्रकारे तुत्थकं कज्जलतुल्यभागं ताम्रपात्रे घृष्टं सर्पिर्युतमञ्जनं कार्यम्** (सुउ. १२.५३)
हिं.—नीलाथोथा.
म.—**मोरचूत.**
गु.—मोरथुथु.
बं.—तूतिया.
ता.—तुरिचि.
मोरचूद. **गुण**–कडु तिखट तुरट उष्ण (रा) थंड (ध) डोळ्याला हितकर रुचि उत्पन्न करणारा अग्निदीपक पुष्टि वाढवणारा सर्वधातुपरिपोषण कार्य करणारा, वान्ती करणारा; दृष्टिरोग, कोड, त्वचारोग, विषवेगनाशक. याला खर्परिकातुत्थ म्हणतात. ऊषकादिगणातील एक; हे तांब्याच्या भांड्यात काजळाच्या समभाग घेऊन तुपात घोटून अंजन करावे.

तुद्यमान–वि., लक्षण० पीड्यमानम् (चसू. १७.३९)
पीडा होत असलेले. पीडित.

तुन्द–वि., स्थूलः (र. १६.१५०)
स्थूल, जाड, जाडजूड.
न., शारीर० उदरम् (र. १८.१९४)
पोट, उदर.

तुन्दिलफला–स्त्री., वनस्पति० त्रपुसम् (रा. ७.२४६)
तवसे, काकडी प्रकार.

तुन्नसंज्ञा–स्त्री., सेवनी (असंउ. ३१)
शिवण, सुई.

तुन्नसेवनी–स्त्री., सीवनप्रकारेष्वेकः यथा वस्त्रं पाटितं तन्तुवायकः संदधाति तद्वत् (सुसू. २५.२२)
शिवण्याचा प्रकार. कपडा फाटल्यावर दोऱ्याने शिवतात तसे.

तुमुलस्वन–वि., प्रचण्डगर्जितः (मेघः) (सुसू. ६.३१)
प्रचंड आवाज, प्रचंड गर्जना करणारा मेघ.

तुम्ब–पु., यन्त्र० अलाबूः (चचि. २९.३७)
भोपळा, तुंबा; दुध्या.
(**तुम्बी**)–स्त्री., वनस्पति० कटुकालाबुनी
(ध. १.१७०) कडुभोपळा; कडुदुध्या.
सरलः (ध., ३.७८) (रा. १२.१३६)
सरल, देवदार.
इक्ष्वाकुः (चक. ३.३) कडुदुध्या.
तिक्तालाबूः, गुणाः–तिक्ता, कटुः, कषाया, अधोभागदोषहरा, कृमिकुष्ठकफानिलहरा, दुष्टव्रणशोधनी (सुसू. ४५.१२४)
कडुदुध्या. **गुण**–कडु, तिखट, तुरट, खालच्या भागातील दोषहारक. कृमि, कुष्ठ, कफ, वातहर. व दुष्टव्रणशोधक.
–**बीज**–न., भैषज्य० इक्ष्वाकुफलबीजम्
(चक्र. ३.१५) कडुभोपळ्याची बी.
तुम्वरु–पु., वनस्पति० तुम्बुरुः (ध. २.४२)
(असंसू. ७) रान कोथिंबीर, चिरफळ.
–**तैल**–न., स्नेहविशेषः (ध. ६.१३८–३९)
एक तेल. रानकोथिंबिरीचे तेल.
तुम्बिका–स्त्री., वनस्पति० कटुकालाबुनी (ध. १.१७०)
(रा. ३.२३४) कडुदुधी, कडुभोपळा.
तुम्बिनी–स्त्री., वनस्पति० कटुकालाबुनी
(ध. १.१७०) (रा. ३.२३४) कडुभोपळा, कडुदुधी.
कटुतुम्बिनी (र. १०.७–७६) कडुदुधी, भोपळा.
तुम्बुरुः–पु., धान्य० (चसू. २७.३०३) कटुर्मधुरस्तिक्तः (ग.), उष्णस्तीक्ष्णो वह्निदीपनः, कफवातशूलाऽपतन्त्रोदराऽऽध्मानकृमिगुल्मान्नाशयति (ध. २.४२) वातशूलघ्नः (चक. ४.१५) (सुउ. ४२.६९)
हिं.—तुंबरु.
म.—चिरफळ.
गु.—तुंबरुफल.
बं.—तेजबलेरगाछ.
चिरफळ. तिखट, गोड, कडु, उष्ण, तीक्ष्ण, अग्निदीपक, कफवात, शूल, आचके, उदर, पोटफुगी, कृमि, गुल्मनाशक.
तुरग–पु., वनस्पति० अश्वगन्धा (र. ३०.७९)
अश्वगंधा. आस्कंद.
–**चर्या**–स्त्री., विक्रमवाञ्छितोपशल्यसंहितासु हयारोहणम् (सुचि. ११.११) घोड्यावर बसणे.

–**प्रिय**–पु., वनस्पति० यवः (रा. १६.१२४) जव.
तुरगाह्वा–स्त्री., वनस्पति० घोण्टा (रापरि. ८.२२)
बोर. पोफळ (सुपारी)
तुरगी–स्त्री., वनस्पति० अश्वगन्धा (ध. १.२७२)
आस्कंद.
तुरङ्गगन्धा–स्त्री., वनस्पति० अश्वगन्धा
(सुउ. ४१.४१) आस्कंद.
तुरङ्गवर्चस्–पु., अश्वपुरीषम्, अस्य स्वरसो रक्तपित्तशमनः (सुउ. ४५.३१)
घोड्याची लेंडी, मळ. त्याचा रस रक्तस्रावनाशक.
तुरङ्गिका–स्त्री., वनस्पति० जीमूतकः (रा. ३.२४४)
देवडांगरी.
तुरङ्गी–स्त्री., वनस्पति० घोण्टा (रापरि. ८.२२)
बोर. सुपारी.
तुरुष्क–पु., सुगन्धिद्रव्य० धूपभेदः सिह्लकः (चक्र. चचि. २८.१५३ (असंउ. १) गुणाः–कटुस्तिक्तोष्णः स्निग्धः स्वादुः कटुको वातकफपित्तघ्नः (रा) कुष्ठाश्मरीमूत्राघातभूतज्वरघ्नः (ध. ३.२२)
हिं.—शिलारस.
म.—शिळारस.
गु.—शिलारस.
बं.—शिलारस.
ता.—चिलारचं.
शिलारस, शिळारस. **गुण**–तिखट, गोड, कडु, उष्ण, स्निग्ध, त्रिदोषशामक, कुष्ठ, मूतखडा, मूत्राघात व भूतज्वर नाशक.
वनस्पति० यवानी (ध. २.९४) ओंवा.
तुर्यांश–पु., चतुर्थांशः (असंशा. ६)
चतुर्थांश. चौथा हिस्सा.
तुलसी–स्त्री., वनस्पति० सुरसा (ध. ४.५०) गुणाः–कटुः, तिक्ता, हृद्योष्णा, दाहपित्तकारिणी, दीपनी, कुष्ठकृच्छ्ररक्तपित्तपार्श्वशूलहिक्काश्वासकासविषपूतिगन्धकफनाशिनी । सितासितकुसुमभेदाद्द्विविधा (र. १८.१७४–७६)
हिं.—तुलसी.
म.—तुळस.
गु.—तुलसी.
बं.—तुलसी.
ता.—तुलसी.
फा.—रेहान्.

तुळस. **गुण**–तिखट, कडु, उष्ण, अग्निदीपक, हृदयाला हितकर, कुष्ठ, लघ्वीला त्रास, रक्तस्राव, फासळ्यात शूळ, उचकी, श्वास, कफ, खोकला, विष, कुजका वास नाशक, पित्त, व दाहकारक. २ प्रकार. पांढरी व काळी, फुलावरून हे प्रकार.

तुला–स्त्री., **मान० पलशतम्** (असंक. ८) वजन. चारशे तोळे.

तुलिक–पु., **कार्पासगोलकावृतमुखी तृणकाष्ठादिशलाका** (र. २२.१२६) कापसाच्या बोळ्याने तोंड–(टोक) वेढलेली गवत किंवा काडी यांची सळई.

तुलिनी–स्त्री., **वनस्पति० लक्ष्मणा** (रापरि. ७.५५) पांढरी रिंगणी.

तुल्ययोनित्व–न., **एकहेतुजन्यत्वं यथा चक्षुस्तेजोजन्यं रूपं च तेजोजन्यमिति चक्षूरूपयोस्तुल्यतेजोजन्यत्वम् । आयुर्वेदे तुल्ययोनित्वस्य सिद्धान्तः इन्द्रियार्थग्रहणे स्वीकृतः । तद्यथा—" इन्द्रियाणामिन्द्रियार्थानां च पाञ्चभौतिकत्वेऽपि यस्य भूतस्य यत्रेन्द्रिये आधिक्यं तेन तेनेन्द्रियेण तस्य तस्यैव गुणाः शब्दादयो गृह्यन्ते । इन्द्रियेण चक्षुरादिना रूपादिकमात्मीयं मानव उपादत्ते । तद्यथा–तैजसं चक्षुस्तैजसमेव रूपमादत्ते । तुल्ययोनित्वादेकभूतहेतुत्वात् । भूतं हि स्वयोनिमभिधावति जलमिव जलम्** (ड) सुशा. १.१५)

दोन गोष्टींच्या मुळाशी एकच कारण असणे. जसे डोळा व रूप ही दोन्ही एका तेजापासून झाली आहेत. दोघांच्या ठिकाणी तुल्ययोनित्व आहे. आयुर्वेदात तुल्ययोनित्व हा सिद्धांत स्वीकारल्याने इंद्रिये व इंद्रियांचे विषय (अर्थ) ही पांचभौतिक असूनही ज्या ज्या भूताचे आधिक्य इंद्रियात आहे त्या त्या इंद्रियाने त्या त्या भूताच्या गुणांचे–शब्द स्पर्शादि गुणांचे ग्रहण होते. तैजस इंद्रिय जे डोळा त्याने तैजस गुण जे रूप त्याचेच ग्रहण होते. कारण दोघांचे कारणरूप भूत एक आहे.

तुल्यशीला–स्त्री., **समानस्वभावा** (सुचि. २४.१३०) समान स्वभावाची.

तुल्या–स्त्री., **वनस्पति० आढकी** (ध. ६.९३) तूर. **खनिज० सौराष्ट्री** (ध. ३.१०५) तुरटी.

तुवरः–पु., **वनस्पति० यावनालभेदः तुवरयावनालः द्रव्यं यावनालम्** (रा. १६.१७१) जोंधळा, ज्वारी, दादर.

न., **कषायरसम्** (र.५.३०) तुरट रस.

(तुवरी)–स्त्री., **वनस्पति० आढकी** (ध. ३.१०५) तूर. **खनिज० सौराष्ट्री** (ध. ३.१०५) तुरटी.

–धान्य–पु., **वनस्पति० यावनालभेदः तुवरयावनालः** (ध. ६.१०८) (रा. १६.१७१) द्र० '**यावनाल**' जोंधळा, ज्वारी. दादर.

–यावनाल–पु., **वनस्पति० जूर्णाविशेषः** (रा. १६.१७१) जोंधळा. ज्वारी, दादर.

तुवरक–पु., **वनस्पति० पश्चिमसमुद्रभूमिषु पलाशानुकारी वृक्षः; अस्य स्नेहो महाव्याधिषूपयोज्यः** (सुचि. ३१.५) **तद्गुणाः–महाप्रभाव उत्कृष्टतमः कुष्ठमेहापहस्तस्य मज्जानो मात्रया पीता नरं शोधयन्ति** (सुचि. १३.२०–३४ ; असंउ. ४९) हिं.—चौलमोगरा.

म.—कडुकवठ, कंवठी.

कडुकवठ. पश्चिम समुद्राच्या काठावरील जमिनीत (कोंकणात) पळसासारखा वृक्ष असतो. त्याचे तेल महारोगावर उपयुक्त. **गुण**–कुष्ठ, प्रमेहनाशक, मोठे प्रभावी, योग्यप्रमाणात घेतलेला फळाचा मगज उत्कृष्ट कोष्ठशुद्धि करणारा आहे.

(तुवरिका)–स्त्री., **भैषज्य० कांक्षी** (र. ३०.६४–६५) तुरटी.

नेत्ररोगेष्वक्षिक्षालनार्थमुपयुज्यते (असंउ. २०.२५३) नेत्ररोगात डोळे धुण्याकरिता योजतात.

–तैल–न., **तुवरकः पश्चिमार्णवतीरजोऽयं वृक्षः तत्फलतैलं सर्वेषु कुष्ठेषूपयुज्यते** (असंचि. २१) **गुणाः–उष्णं, मधुरं, कषायं, तिक्तानुरसं, वातकफकुष्ठमेदोमेहकृमिप्रशमनमुभयतोभागदोषहरं च** (सुसू. ४५.१२२)

कडुकवठीचे तेल. फळाचे तेल. **गुण**–गोड, तुरट, कडु, (अनुरस) उष्ण, वात, कफ, कुष्ठ, मेद, प्रमेह, कृमि शामक, दोन्ही मार्गांनी दोष काढणारे वामक व रेचक.

–तैलप्रयोग–पु., **तैलस्य पञ्चाहिकप्रयोगः कुष्ठहरः प्रथमः; तस्यैव खदिराम्बुसिद्धस्य विशिष्टावस्थे कुष्ठे द्वितीयः प्रयोगः, तदेव सर्पिर्मधुखदिरकषायविधिना प्रयुज्यमानं तृतीयप्रयोगत्वेन व्यपदिश्यते । परोऽपि**

पञ्चाशद्दिनावधिको नस्यप्रयोगो रासायनिकश्चतुर्थः स्मृतः। किंच मज्जप्रयोगः पञ्चमः। अञ्जनप्रयोगश्च षष्ठः (सुचि. १३.२०–३५)

तुवरक किंवा कडु कवठीच्या तेलाचे प्रयोग–कुष्ठ-नाशक असा पांच दिवस तैलसेवन हा पहिला. खैराच्या काढ्याने सिद्ध केलेल्या त्याच तेलाचा कुष्ठाच्या विशिष्टावस्थेत दुसरा प्रयोग, तेच तेल तूप मधयुक्त खैराच्या काढ्याशी देणे हा तिसरा प्रयोग. पन्नास दिवस पर्यंत रासायनिकविधीमध्ये नस्य म्हणून चवथा प्रयोग. ह्याच्या मज्जेचा उपयोग हा पाचवा आणि अंजन म्हणून वापरणे हा सहावा प्रयोग होय.

तुवरकास्थि–न., तुवरकबीजं (असंचि. २१)
कडु कवठीचे बी.

तुवरानुरस–न., तुवरोऽनुरसतयाऽऽस्वाद्यते यस्मिंस्तत् तुवरानुरसम्, अन्ये तु तुवरशब्देन कषायमाहुस्तेन किञ्चित्कषायानुरसमित्यर्थः
(चक्र. चचि. २२.२६)
पदार्थ खाताना त्याचा उत्कृष्ट रस प्रथम कळतो व त्याच्या मागाहून जेव्हा तुरट रस लागेल तेव्हा त्याला तुवरानुरस म्हणतात. तुरट अनुरस.

तुष–पु., धान्यत्वक् (सुचि. ५.१८ र. १४.६०)
धान्याची साल. तूस, कोंडा.

तुषाम्बु–न., सन्धान० यत्सतुषैर्यवैः क्रियते। तद्गुणाः– दीपनं हृद्यं हृत्पाण्डुक्रमिरोगनुत्
(सुसू. ४५.२१३)
हिं.—यवोंकी कांजी.
म.—जवाच्या कोंड्याचे पाणी.
जवाची कांजी; जवाचे तूस. कोंडा न काढता ते आंबवून तयार केलेले आंबट पाणी. ते अग्निदीपक हृदयाला हितकर, हृदयरोग, पांडु, कृमिनाशक.

तुषार–पु., वनस्पति० चीनकः (ध. ३.३१)
(रा. १२.६३) कापूर.
कर्पूरः (ध. ३.३१ रा. १२.५६) कापूर.
अवश्यायः (अहसू. २.४०) दंव; बर्फ.

तुषोद–न., आसव० तुषोदकम् (ध. ६.२५१)
कोंडा न काढता जव आंबवून केलेले पाणी. जवांची कांजी.

तुषोदक–न., आसुत० (चसू. २७.१९१)
कोंडा न काढलेल्या जवांची कांजी.
सतुषयवकाञ्जिकम् (सुसू. ४४.४०–४४)
कोंडा न काढलेल्या जवांची कांजी.

तुष्ट–पु., वनस्पति० तिन्दुकः (ध. ५.४०) टेंभुरणी.

तुष्टि–स्त्री., मनःसंतोषः (सुसू. १५.५ (१))
संतोष. मनाची संतुष्टता.
वनस्पति० ऋद्धिः (ध. १.१८५. रा. ५.१८८)
अष्टवर्गापैकी एक.

तुहिन–पु., वनस्पति० कर्पूरः (ध. ३.३१) कापूर.

तुहिनोदक–न., हिमपानीयम् (सुउ. ४७.५५)
बर्फाचे पाणी.

तूणि–पु., वनस्पति० गुणाः–कटुस्तिक्तो वृष्यः पुष्टिकरो वीर्यदो, कण्डूकुष्ठव्रणगण्डमालासंनिपातरक्तविकार-दाहशिरोरोगश्वेतकुष्ठानि त्रिदोषाँश्च हन्ति
(ध. ३.१८)
हिं.—तूना.
म.—देवदारी.
बं.—हण्डीत्रिक्षा.
नांदुरखी. देवदारी. **गुण**–तिखट, कडु, शुक्राला हितकर, पुष्टिकर, वीर्यदायक, कडु, कुष्ठ, व्रण, गंडमाळा, संनिपातज्वर, रक्तविकार, दाह, डोक्याचे रोग, पांढरे कुष्ठ, तिन्ही दोषनाशक.
वातरोग० (सुसू. ४६.३७२–७३) वातरोग.
स्त्री., वनस्पति० नीलिनी (ध. १.२३२) काळादाणा.

तूणीक–पु., वनस्पति० तूणिः (ध. ३.१८) द्र० 'तूणि'.

तूद–न., फलविशेषः, अम्लं परूषकफलसदृशं गुणत्वेऽपि ततोऽल्पान्तरगुणम् (चसू. २७.१३५)
हिं.—शहतूत.
म.—शहातूत.
गु.—शेतूत.
बं.—तूत.
ता.—मळुकट्टेचेटि.
तूत, सतूत, सतूक, सैतूक, आंबट गोड फालशाच्या फळासारख्या गुणाचे पण त्यापेक्षां थोड्या कमी गुणांचे.
वनस्पति० तूलम् (ध. ५.६४) द्र० 'तूल'
लक्षण० तोदनम्, तुद्यतेऽनेन दन्तः इति तूदम् यद्वा तुदति इति तूदम् (आम्रातकम्)
(अहसू. ६.१३८)
आंबाडा. आंबट असल्याने त्याने दांताना वेदना होतात म्हणून त्याला तूद म्हणतात.

तूनसेवनीसंधि–पु., अस्थिसंधिप्रकारः (असंशा. ५) कवटीच्या व कमरेच्या हाडांचा सांधा.

तूनी–स्त्री., रोग० (र. १८.११६–१७) पक्वाशयाद्गुदोपस्थं तीव्ररुजो वायुश्चरन् तूनी भवेत् (असंनि. ११ सुनि. १.८६) मलाशय व मूत्राशयात वायूने उत्पन्न झालेल्या वेदना अनुक्रमाने गुद व शिश्न यात जाऊन ते फुटल्याप्रमाणे वाटते या विकाराला तूनी म्हणतात.

तूर्णक–पु., शालिभेदः (चसू. २७.८) साळीचा प्रकार.

तूर्णम्–(अव्य०) शीघ्रम् (सुचि. ३६.१३) शीघ्र, लवकर, त्वरेने.

तूल–न., वनस्पति० गुणाः–मधुरमम्लं वृष्यमग्निकरं बल्यं वर्ण्यं सरं वातपित्तकफदाहनाशनम् (ध. ५.६४) निळया देठाचे सुंदर दिसणाऱ्या फुलांचे गोड फळांचे गोड आंबट लागणारे झाड.

–फल–न., शाल्मलीफलादि । व्रणबन्धनद्रव्यम् (सुसू. १८.१६) सावरीचे फळ इत्यादी व्रण बांधण्याला उपयुक्त द्रव्य.
पु., वनस्पति० अर्कः (रा. १०.२६) रुई.

–वृक्ष–पु., वनस्पति० शाल्मली (रा. ८.२११) सावर.

तूर्णीभाव–पु., स्तब्धता (धनि. ७.७ (३) स्तब्धता. गप्पपणा. क्रिया थांबणे.

तृण–न., वनस्पति० कुशकाशादि (सुक. ३.१३) गवत, दर्भ, कास, मोळ इत्यादी.
पु.,–वनस्पति० कुशः (रा. ८.२०८) दर्भाचा प्रकार.

(तृणी)–स्त्री., वनस्पति० सठी (रा. ६.८७) कचोरा.

–कुङ्कुम–न., वनस्पति० कुङ्कुमम् (रा. १२.२३) गुणाः–कटुरुष्णं, कफवातशोफकण्डूतिपामाकुष्ठामदोषघ्नम् (रा. १२.२३) केशर. **गुण**–तिखट, उष्ण, कफवात, सूज, खाज, खरुज, कुष्ठ, आमदोष नाशक.

–केतुक–पु., वनस्पति० वंशः (ध. ४.१३७) बांबु, टोकर, कळक, वेळू.

–गौर–न., वनस्पति० तृणकुङ्कुमम् (रा. १२.२३) गवती केशर.

–ग्रन्थि–स्त्री., वनस्पति० हिमा (रापरि. ३.१३) सोन्यासारख्या पानांची फुलांची व तशीच दिसणारी हिमालयातली वनस्पती.

–धान्य–न., वनस्पति० कुरी (रा. १६.१७९) गवती धान्य.

–निम्ब–पु., वनस्पति० नेपालनिम्बः (रा. ९.५२) काडे चिराईत.

–पञ्चमूल–न., (सुसू. ३९.८)
'तृणाख्यं पित्तजिद्दर्भशरकाशेक्षुशालयः ।
एतैरेकीकृतं पञ्चमूलं तु तृणसंज्ञितम् ॥
(ध. ७.२६)
पाच गवतांच्या मुळांचा समूह. दर्भ बाण कास ऊस व साळ (तांदूळ) यांची मुळे. पित्तनाशक.

–पत्रिका–स्त्री., वनस्पति० इक्षुदर्भा (रापरि. ८.४७) लव्हाळे.

–पत्री–स्त्री., वनस्पति० गुण्डासिनी (रापरि. ८.६६) जाड चापट गवतीपाने असलेली, मुळांचा गुच्छ असलेली पाण्यातली वनस्पती.

–पुत्रिक–पु., पुरुषाकृतिभूयिष्ठोऽपुरुषः, व्यवायेच्छायुक्तः किन्तु व्यवायसामर्थ्यहीनः (चशा. ४.३१) पुरुषाकृती असून पौरुष नसलेला. संभोग करू इच्छिणारा पण करू न शकणारा पुरुष. षंढ.

–पुष्प–न., वनस्पति० तृणकुङ्कुमम् (ध. ३.) (रा. १२.२३) गवती केशर.

–(पुष्पी)–स्त्री., वनस्पति० सिन्दुरी (रापरि. १०.१९) लाल शेंदरी रंगाची फुले असणारी वनस्पती. शेंदरी.

–पूली–स्त्री., तृणमयी पुरुषाकृतिः (चचि. २(१).१८) गवताची पुरुषाची आकृति.

–बल्वजा–स्त्री., वनस्पति० बल्वजा (रापरि. ८.४०) एक गवत.

–बीज–पु., वनस्पति० श्यामाकः (ध. ६.८८) वऱ्याचे तांदूळ. सावा.

–बीजोत्तम–पु., वनस्पति० श्यामाकः (ध.६.८८) सावा, वऱ्याचे तांदूळ.

–मूल–न., सुगन्धितृणमूलम् (चचि. ४.१०३) (सुचि. ३७.३१) सुगंधी गवताचे मूळ.

(–मूली)–स्त्री., केतकी (सुक. ६.२१) केवडी.

–राज–पु., वनस्पति० तालः (ध. ५.६८) ताड.
नारिकेलः (रा. ११.१०५) नारळाचे झाड. नारळ.

–वालुक–न., वनस्पति० उशीरम् (ध. ३.१४) काळा वाळा.

–शीता–स्त्री., वनस्पति० महाराष्ट्री (रापरि. ४.१३) मराठी.

–शुण्ठ–पु., वनस्पति० गुण्ठः (ध. १.८३) पसरट कंदाचा गोल रोहिस गवताचा प्रकार.

–शूनी–स्त्री., केतकी (ड सुक. ६.२१) केवडी.

–शून्य–न., फल० केतकी, अस्य फलमासवार्थमुपयुक्तम् (चसू. २५.४९) केवड्याचे फळ.

–शून्यकन्द–पु., केतकीमूलम् (सुचि. १८.१०) केवड्याचे मूळ.

–शून्यफल–न., फल० केतकीफलम् (सुसू. ४६.१९४) केवडीचे फळ.

–शोषक–पु., सर्पविशेषो राजिमान् (सुक. ४.३४(३) एक सर्प. रेषा असलेला.

–संज्ञक–पु., पञ्चानां तृणमूलानां समाहारः (सुसू. ३८.७५) पांच गवती मुळांचा समूह.

तृणाम्ल–न., वनस्पति० लवणतृणम् (रापरि. ८.५७) आंबट कांडे असणारे खारट गवत.

तृणास्र–न., वनस्पति० तृणकुङ्कुमम् (ध. ३. रा. १२.२३) गवती केशर.

तृणेक्षु–स्त्री., वनस्पति० बल्वजा (रापरि. ८.४०) एक गवत.

तृणोत्तम–पु., वनस्पति० उखलः (रापरि. ८.४६) पशूंना आवडणारे उत्तम गवत.

तृणोत्थ–न., वनस्पति० तृणकुङ्कुमम् (ध. ३ रा. १२.२३) गवती केशर.

तृणोद्भव–न., वनस्पति० नीवारः (रा. १६.१३९) साळीच्या जातीचे तृण धान्य.

तृणोलप–न., तृणगुल्मम् (हे अहृसू. २९.१३) गवताची गंज.

तृतीयक–पु., विषमज्वर० (चचि. ३०.६६) तिसऱ्या दिवशी येणारा ज्वर. तिजारे. **अस्थिमज्जगो दोषस्तृतीयकज्वरं कुरुते । अस्मिन् ज्वरे तृतीयदिनभावित्वमस्ति । केचिद्विषमज्वरं भूताभिषङ्गोत्थं वदन्ति । तृतीयकस्तु त्रिविधः । कफपित्तात् त्रिकग्राही वातकफात्मकः पृष्ठग्राही, वातपित्ताच्छिरोग्राही** (चचि. ३.६७–७१) तिजारे. अस्थि व मज्जा यातले दोष तृतीयक ज्वर करतात. काहींचे मत असे की भूतबाधेने विषमज्वर येतो. तिजारे ३ प्रकारचे. कफपित्तज माकडहाडापासून, वातकफात्मक पाठीपासून येतो तर वातपित्तात्मक डोक्यापासून ज्वर येतो.

तृप्ति–स्त्री., संतोषः अयमाहारगुणानां श्रेष्ठः (चसू. २५.४०) संतोष. आहाराच्या सर्व गुणांत श्रेष्ठ. **लक्षण०** (चसू. ४.८) **विंशतिश्लेष्मविकारेष्वेकः** (चसू. २०.१७) वीस कफरोगांतील एक. **अनन्नाभिलाषः** (र. १८.४४) अन्नाची अनिच्छा.

–घ्न–वि., तृप्तिरोगघ्नः (चसू. ४.८) तृप्तिरोगनाशक.

तृष्–स्त्री., द्विविधलङ्घनान्तर्गतशमन० उदकवर्जनम् (अहृसू. १४.७) तहान शामक उपचार. दोन प्रकारच्या लंघनातील एक. पाणी वर्ज्य करणे. तहान निर्माण करणे. **जलपानेच्छा** (सुउ. ६१.१६) तहान. पाणी पिण्याची इच्छा.

तृषा–स्त्री., जलेच्छा (चसू. १४.१४) तहान. पाणी पिण्याची इच्छा.

तृष्णा–स्त्री., **लक्षण० पानीयसेवनेच्छा** (चसू. १६.५) पिपासा (चनि. ४.४८) **इच्छाद्वेषस्वरूपा वासना** (चशा. १.३४) **व्याधिः** (चचि. २२.१) **हेतुः संप्राप्तिश्च–भयश्रमबलसंक्षयैः पित्तलैश्च चितं पित्तं सवातमूर्ध्वं प्रसरत् तालुप्रपन्नं सत् तृष्णां जनयति** (मा) **रसवाहिनीश्च धमनीर्जिह्वामूलगलतालुकक्लोम्नः संशोष्यातिबलौ पित्तवातौ तृष्णां कुरुतः** (चचि. २२.६) **पूर्वरूपम्, ताल्वोष्ठकण्ठास्यानां विशोषणं दाहश्च, तथैव संतापो मोहो भ्रमो विप्रलाप इति पूर्वरूपाणि तृष्णोत्पादकाले विशेषतो भवन्ति** (सुउ. ४८.७) **भेदाः–तिस्रः दोषजाः, क्षतजा क्षयजा आमजा भक्तजा चेति सप्त तृष्णाः** (मा) **लक्षणानि—वातजतृष्णायां क्षामास्यता, स्रोतोनिरोधः शीताभिरद्भिश्च विवृद्धिः, शंखयोः शिरसि वा तोदः, विरसवक्त्रता । पित्तजतृष्णायां मूर्च्छा, विलापदाहा रक्तेक्षणत्वं प्रततश्च शोषः, शीताभिनन्दनं, परिदूयनमुपतापोऽन्नविद्वेषः मुखतिक्तता च । कफजतृष्णायां निद्राधिक्यं गुरुत्वं मधुरास्यता तृष्णार्दितत्वं भक्तद्वेषः प्रसेकश्च । क्षतजतृष्णायां रसक्षयः आभीक्ष्ण्येनाम्भःपानेऽपि सुखप्रत्ययाभावः हृत्पीडा कम्पः शोषः शुष्कता तृष्णा च । आमजतृष्णायां त्रिदोषलिङ्गयुक्तेयं तृष्णा हृच्छूलनिष्ठीवनसादकर्त्री; अन्नजा तृष्णा । स्निग्धाम्ललवणं गुर्वन्नं भुज्यमानमाशु इमां तृष्णां करोति ।** (मा;)

तृष्णाया अन्ये प्रकाराः तच्छमनोपायाश्च—श्रमोद्भवा तृष्णा—श्रमजन्यतृष्णायां मांसरसो गुडोदकमथवा मन्थः प्रशस्तः (सुउ. ४८.३०) स्नेहपानजा तृष्णा—अस्यामुष्णं जलं प्रभूतं पातुमिष्यते (सुउ.४८.३१) मद्यपानजा तृष्णा-पाटलोत्पलकन्दमुद्गपर्णीसाधितं पिप्पलीमिश्रहिमशीतलं जलं मद्यतृष्णायां प्रशस्तम् (सुउ. ४७.५१) उष्णोद्भवा तृष्णा—उष्णोद्भवां तृष्णां सुशीतं सशर्करं सेक्षुरसं जलं हन्ति (सुउ. ४८.३२) व्याधिपीडितः पुरुषः जलं काङ्क्षन् यदि जलं न लभते, तर्हि स आश्वेव मरणमाप्नुयाद्दीर्घरोगं वा लभेत । तस्मात् बहुभ्योऽपि रोगेभ्यः पूर्वमेव तृष्णां जयेत् (चचि. २२.६०) सर्वतृष्णासु पित्तशमनो विधिः कार्यः

(सुउ. ४८.३३)

तहान. **लक्षण**—पेय-पाणी पिण्याची इच्छा. इच्छाद्वेषरूपी वासना.

रोग—कारण, संप्राप्ति—भय श्रम बलक्षय पित्तवर्धक द्रव्यांच्या उपयोगाने पित्त वातासह वर टाळूत जाऊन तहान निर्माण करिते. हे अति बलवान वातपित्त रसवाहिनी धमनी जिभेचे मूळ गळा टाळू क्लोम यांना सुकवून तहान करतात. **पूर्वरूप**—टाळू ओठ गळा तोंड सुकणे आग तसेच उकाडा भ्रम बडबड बुद्धि न चालणे. **प्रकार सात.** दोषजा ३ क्षतजा, क्षयजा, आमजा, भोजनजा. **दोषजात** त्या त्या दोषांची लक्षणे होतात. **क्षतजामध्ये** कितीही पाणी प्याले तरी समाधान होत नाही. **आमजात** तिन्ही दोषांची चिन्हे होतात. **उपचार**—श्रमजन्य तहानेवर मांसरस गूळपाणी किंवा पेज उपयुक्त. स्नेहपान केल्याने झालेल्या तहानेवर पुष्कळ ऊनपाणी पाजावे. **मद्यपानाच्या तहानेवर**—निळ्या कमळाचा कंद रानमूग यांचा काढा पिंपळी घालून खूप थंड करून द्यावा. **उष्णतेने झालेली तहान**—खूप थंड पाणी साखर किंवा उसाचा रस घालून प्यावे. **व्याधीने पिडलेल्या मनुष्याला तहान** लागली असता पाणी न दिले तर तावडतोब मरण येते किंवा दीर्घकालीन रोग जडतो—चालू रोग लांबतो. म्हणून अशा रोग्याला प्रथम तहानेचे उपचार करणे अतिशय जरुरीचे असते, ते करून नंतर मूळ रोगाची चिकित्सा करावी. प्रत्येक तृष्णेमध्ये पित्तशामक उपाय करावेत.

इच्छाद्वेषस्वरूपा वासना (चशा. १.१३४)
इच्छाद्वेषरूपी वासना.

—घात—पु., लक्षण० तृष्णाघातज उदावर्तः, अस्मिन् शीतलमन्थयवाग्वादीनां पानं कार्यम्

(सुउ. ५५.३४)

तहान मारणे, तहान मारल्याने होणारा विकार उदावर्त. थंड कण्हेरी आटवल इत्यादि पेये घ्यावीत.

—घ्न—वि., तृष्णां हन्ति हरतीति (चसू. १.१०९)
तहान नाहीशी करणारे. तहान शामक.

—निग्रहजरोग—पु., तृष्णाया निग्रहो नाम अवरोधः तस्मात् निग्रहाच्छोषोऽङ्गसादबाधिर्यसम्मोहभ्रमहृद्गदा भवन्ति । तत्र सर्वशीतो विधिर्हितः

(असंसू. ५.१४)

तहान मारली तर घसा सुकतो, अंग गळाल्यासारखे होते, बहिरेपणा भ्रम मूर्च्छा हृद्रोग होतात. सर्व थंड उपचार येथे हितकर.

—निग्रहण—वि., तृष्णाशमनः (चसू. ४.८)
तहान शमणे. तहान शमविणारी.

—निग्रहणवर्ग—पु., (परिव०) नागरधन्वयवासमुस्तपर्पटकचन्दनकिराततिक्तकगुडूचीह्रीबेरधान्यकपटोलानीति दशेमानि तृष्णानिग्रहणानि भवन्ति

(चसू. ४.१४)

तहान शमविणारी द्रव्ये—सुंठ धमासा नागरमोथा पित्तपापडा चंदन काडेचिराईत गुळवेल वाळा धणे पडवळ ही दहा.

—प्रतिषेध—पु., अध्याय० (सुउ. ४८.१)
अध्यायाचे नांव.

तृष्णाधिक्य—न., लक्षण० तृष्णाया आधिक्यम्

(चसू. २०.१४)

तहानेचे आधिक्य. तहान अधिक लागणे.

तृष्णाभिघात—न., तृड्वेगविघातजोदावर्तः

(सुउ. ५५.१६)

तहान मारणे. तहान मारल्यामुळे होणारा विकार. उदावर्त.

तृष्णारि—पु., वनस्पति० पर्पटः (रा. ५.६५) पित्तपापडा.

तृष्णालु—वि., लक्षण० पिपासायुक्तः (चचि. ३०.२४४)
तहानेला, तहान लागलेला.

तृष्णोपशमनी—वि., तृष्णाया उपशमनी अपहन्त्री (चिकित्सा) (चवि. ५.२६)
तहान कमी करणारा (शमन करणारा) उपचार.

तृष्यत्–वि., तृष्णायुक्तः (चसू. १६.१०) तहानयुक्त.
तृशारोगवान् (चसू. १४.१८) तहान रोग असलेला.

तेजन–न., दीपनम् (सुचि. २४.५२)
अग्निदीपन–अग्नि दीप्त होणे.
वनस्पति० मुञ्जतृणम् (चचि. १ (३). ३)
मुंजागवत, मोळ. जाड दर्भ.

(तेजनी)–स्त्री., **वनस्पति० मोरटः** (ध. १.१५)
मोरवेलीचा प्रकार.
मूर्वा (असंचि. २.) मोरवेल.
तेजोवती (ध. १.२६६) मोठी मालकांगोणी.

तेजनाह्वय–पु., **वनस्पति० मुञ्जः** (रा. ८.२०४)
मुंजागवत, मोळ, जाड दर्भ.

तेजवती–स्त्री., **वनस्पति० तेजोवती** (ध. १.२६६)
मोठी मालकांगोणी.

तेजस्–न., **देहोष्मा** (चचि. १५.३)
शरिराचा उष्मा, उष्णता.
त्वक्स्था दीप्तिः (ड. सुचि. ३८.५०) त्वचेचे तेज.
पित्तोष्मा (ड. सुउ. ४७.७०–७१) पित्ताची उष्णता.
रञ्जकपित्तम् (सुसू. १४.५) **अग्निः** (सुसू. १४.५)
रंजक पित्त. यकृतातील पित्त.
पराक्रमः (सुसू.४५.९६) पराक्रम.

(तेजः–) पथ–पु., **जठरानलमार्गः** (सुसू. ४६.५१३)
पाचक पित्ताचा मार्ग. पचनमार्ग.

–फल–न., **वनस्पति० गुणाः–कटु तीक्ष्णं दीपनं बालरक्षाकरं वातश्लेष्मघ्नमरुचिघ्नं च**
(रा. परि. ११.१७)
काटेरी वृक्षाचे सुगंधी फळ. तिखट तीक्ष्ण दीपक वातकफघ्न रुचि उत्पन्न करणारे मुलाचे रक्षण करणारे.

(तेजो–) धातु––पु., तेजः (सुशा. २.३५)
शुक्रधातु. ओज.

–वृक्ष–पु., **वनस्पति० अग्निमन्थभेदः, क्षुद्राग्निमन्थः** (रा. ९.१३८) **द्र० ' अग्निमन्थ '**
अरणीचा प्रकार. लहान अरणी. टाकळी प्रकार

–ह्वा–स्त्री., **वनस्पति० तेजस्विनी, तेजोवती**
(सुचि. ९.६१; ध. १.२६६)
मोठी मालकांगोणी.

तेजस्विनी–स्त्री., **वनस्पति० गुणाः–दीपनी, पाचनी, रुच्या कफवातघ्नी** (ध. १.२६६)
मोठी मालकांगोणी. गुण–दीपक, पाचक, रुचि उत्पन्न करणारी, कफवातघ्न.
मूर्वा (रा. ३.१०) मोरवेल.

तेजिनी–स्त्री., **वनस्पति० तेजोवती** (र. ११.९४; असंशा. ४) मोठी मालकांगोणी, तेजबळ.

तेजिवाह–पु., **अश्वजाति०** (र. ३.१२५)
घोड्याची एक जात.

तेजोवती–स्त्री., **वनस्पति० मर्दनिका** (ड सुचि. २२.२४)
गुणाः–श्लेष्मवातघ्नी, रुच्या, दीपनी
(ध. १.२६६)
हिं.—तेजमल.
म.—नेपाळी धनिया.
फा.—तेजबळ.
तेजबळ, कफवातघ्न, रुचकर, अग्निदीपक.
महाज्योतिष्मती लता (सुचि. २४.८)
मोठी मालकांगोणी.
काकमर्दनिका (ड. सुउ. ५१.२८) एक वनस्पती.
चविका (चचि. १७.१४१) चवक.

तेर–पु., **वनस्पति० तैरिणी** (रापरि. ४.१५) तेरणा.

तेरण–पु., **वनस्पति० गुणाः–तिक्तः शिशिरोऽरुणवर्णकरो व्रणघ्नश्च** (रापरि. ४.१५)
तेरणा–कडु थंड व्रणनाशक तांबुस रंग करणारा.

तैजवल्ली–स्त्री., **वनस्पति० शतावरी** (रा. ४.४४०)
शतावरी, म्हैसवेल.

तैजस–वि., **अग्निगुणनिर्वृत्तः** (सुशा. १.१९)
अग्निभूतापासून निर्माण झालेले. तेजासंबंधी.
अहङ्कारभेदः राजसोऽहङ्कारः (सुशा. १.४)
अहंकाराच्या प्रकारापैकी एक.
उष्णः (सुसू. १४.३) उष्ण.
न., **आहारद्रव्य० घृतम्** (रा. १५.२०२) तूप.

(तैजसी)–स्त्री., **वनस्पति० गजपिप्पली** (रा. ६.११७)
गजपिंपळी.

तैत्तिर–वि., **तित्तिरस्य संबन्धि मांसरसादि**
(चसू. १३.८३)
तित्तिराचे मांस. मांस रस रक्त मळ इत्यादी.

तैन्दुक–वि., **तिन्दुकवृक्षस्येदम्, तिन्दुकवृक्षभवम्**
(चशा. ८.३३)
टेंभुरणीच्या झाडाचे फळ फूल पान इत्यादी.

तैमिरिक–वि., **तिमिरव्याधियुक्तः**
(चसू. १४.१९; सुचि. ३३.१४)
तिमिर (दृष्टीचे) विकार झालेला.

तैमिर्य–न., **रोग० तिमिरम्; तिमिरमेव**
(र. २३.४६; चचि. १४.११) दृ

तैरिणी–स्त्री., वनस्पति० (रापरि. ४.१५) द्र० 'तेरण'. तेरणा.

तैर्यग्योन–वि., तिर्यग्योनिजातो गोगजाश्वादिः तिर्यग्योनिभवः तैर्यग्योनः (सुउ. ३९.१३)
तिर्यग्योनि गाय घोडा हत्ती इत्यादींपासून झालेला. तिर्यक्योनीपासून झालेला.

तैल–न., आहारद्रव्य० (चसू. १.७३) **तिलोद्भवं मुख्यम् एरण्डकरञ्जकुसुम्भादीनां बीजेभ्योऽपि तैलं निष्पद्यते सर्वतैलेषु स्वयोनिवद्गुणकर्माणि भवन्ति, तिलोद्भवतैलगुणाः–स्वादुकषायानुरसोष्णं, सूक्ष्मं, व्यवायि, तीक्ष्णं, पित्तलं, बद्धविण्मूत्रं, बल्यं, त्वच्यं, मेधाग्निवर्धनम्। वातघ्नं न श्लेष्मवर्धनं, संयोगात् संस्कारात् सर्वरोगहरम्** (चसू. २७.२८७)
तेल. आहातील द्रव्य. तिळापासून झालेले तेल. एरंड करंज करडई इत्यादिकांच्या बियांपासून तेल काढतात. सर्व तेले आपापल्या बीच्या गुणधर्माप्रमाणे असतात. **तिळाच्या तेलाचे गुणधर्म**–गोड; तुरट रस मागाहून असतो; उष्ण तीक्ष्ण सूक्ष्म शरिरात न पचताच प्रथम शिरते व नंतर पचते. त्वचेला बुद्धीला हितकर मळ व मूत्र यांची प्रवृत्ति कमी करणारे पाचकाग्नि वाढविणारे, वातघ्न कफपित्तवर्धक तेल कोणत्याही रोगनाशक औषधांचा संस्कार त्यावर केला तर त्या रोगाचा नाश करते, संस्काराने ते सर्वरोगनाशक आहे.

तैलात् परं वातघ्नं किञ्चिदपि औषधं नास्ति। व्यवाय्युष्णगुरुस्नेहादिगुणैः संस्काराच्च बलवत्तरं भवति। तत्तु सूक्ष्ममार्गाश्रितान् गदान् क्षिप्रतरं हन्ति। स्नेहेन वातस्य रौक्ष्यं गुरुत्वाद्वातस्य लघुतामौष्ण्याद्वातस्य शैत्यं हत्वा तैलमाशु मनःप्रसादं वीर्यं बलं वर्णं पुष्टिमग्निं च ददाति (चसि. १.३०) **वातश्लेष्मप्रशमनानामग्र्यम्**
(चसू. २५.४०)

तेलापेक्षा श्रेष्ठ असे वातघ्न काहीही नाही. व्यवायी उष्ण गुरु स्निग्धादी गुण औषधांचे संस्कार यांनी ते बलवत्तर होते, ते सूक्ष्मस्रोतसात शिरणारे असते म्हणून लवकरात लवकर रोग नष्ट करिते. तेलाचे वरील गुण वाताच्या गुणांच्या विपरीत असल्यामुळे वाताचा नाश करून मनाची प्रसन्नता वीर्य बल वर्ण पुष्टि व अग्नि प्रदीप्त करते. वातकफ–प्रशमन करणाऱ्या द्रव्यात हे श्रेष्ठ आहे.

ग्रन्थिनाडीकृमिश्लेष्ममेदोमारुतरोगिषु लाघवदार्ढ्यार्थिक्रूरकोष्ठेषु च देहिषु तैलं विशेषतः शस्यते
(असंसू. २५.१२–१३)
गांठ, नाडीव्रण, कृमि, कफ, मेद, वातरोगात हलकेपणा बळकटपणा इच्छिणाऱ्यांना व कोठा अगदी जड असणाऱ्यांना तेल विशेष उपकारक आहे.

स्नेहनार्थं प्रावृषि तैलं युञ्ज्यात्
(असंसू. २५.१५–१६)
पावसाळ्यात शरीर स्निग्ध करावयाचे असल्यास तेल योजावे.

कृशानां बृंहणाय स्थूलानां कर्शनाय च तैलमेव अलम्। तैलप्रयोगाद् दैत्याधिपतयो निर्विकारा युद्धेऽजरा जितश्रमाः प्राप्तातिबला बभूवुः
(असंसू. ६)
कृश पुष्ट होण्याकरिता व स्थूल कृश होण्याकरिता तिळाचे तेल हे एकच पुरेसे आहे. **इतिहास**–दैत्यांचे राजे तेलाच्या सेवनाने युद्धात दृढतेने थकवा न येता लढले व निर्विकार आणि अति बलाढ्यही झाले.

भैषज्य० सिह्लकम्, शिलारसः इति यावत् (र. २१.१३९) शिलारस.

–कन्द–पु., वनस्पति० **गुणाः–कटुरुष्णो रसबन्धको देहसिद्धिकरश्च, वातापस्मारविषशोफघ्नः**
(रा. परि. ७.५०)
तेल्या कंद. तिखट, उष्ण वातापस्मार विष सूज नाशक. पाऱ्याची गोळी करतो व शरीर निरोगी करतो.

–गण्डूष–पु., **तैलस्य मुखे धारणम्** (चसू. ५.८०) **तैलगण्डूषधारणगुणाः–हन्वोर्बलं स्वरबलं वदनोपचयः परं च रसज्ञानमन्ने च उत्तमा रुचिः, अनेन कण्ठशोषो नस्यान्नौष्ठयोः स्फुटनाद्भयम्। दन्ताः क्षयं न यान्ति दृढमूलाश्च भवन्ति नाम्लेन शूल्यन्ते न हृष्यन्ते परानपि खरान् भक्ष्यांश्च भक्षयन्ति च**
(चसू. ५.७८–८०) (असंसू. १३.३०)
दन्तबलरुचिकराणां श्रेष्ठः (चसू. २५.४०)
तेलाची गुळणी. एक उपचार. तेल तोंडात ठेवणे. **गुण**–तोंड पुष्ट गोल होते. हनुवटी बळकट होते. स्वर बलवान होतो; रस उत्तम कळतात; अन्नाला उत्तम रुचि असते. घसा लवकर सुकत नाही, ओठ फुटण्याची भीति नाही, दांत क्षीण होत नाहीत, व

पडत नाहीत, उलट बळकट होतात. अतिशय कठीण व अरबडसडबड अन्न तो खाऊ शकतो. आंबटाने दाताला कळ लागत नाही किंवा ते शिवशिवत नाहीत, दांताचे बल व रुचि करणाऱ्या उपचारात गंडूष सर्वश्रेष्ठ आहे.

–घृत–न., योग० **द्राक्षाकाश्मर्यादिसिद्धं कटुतैलं मत्स्यमाषदध्यादिसिद्धं घृतं च मिलित्वा तैलघृतं उत्पाद्यते एतद् दीपनं स्नेहनं बल्यं ग्रहणीपार्श्वरोगप्लीहगुल्मनिवारणं च** (काकटुतैलक १६.१७)

व्योषजात्यादिभिर्दध्ना च सिद्धं तैलघृतमिदं शूलातिसारविनाशकम् (सुउ. ४०.५६)

तेल तूप,–द्राक्षे शिवण इत्यादींनी सिद्ध मोहरीचे तेल व मासे उडीद दही इत्यादींनी सिद्ध तूप मिळून तेलतूप. हे अग्निदीपक स्निग्ध करणारे बलकर ग्रहणी फासळींच्या वेदना प्लीहा गुल्म नाशक. सुंठ मिरे पिंपळी (व्योष) जाई इत्यादी व दही यांनी सिद्ध तेलतूप शूळ अतिसार नाशक.

–दान–न., **तैलस्य दानं, तैलयुक्तो बस्तिः** (चसि. १.२९)

तेलाचे दान. तेल देणे. तेलाचा बस्ति देणे.

–द्रव्य–न., **कङ्गुणीतुम्बिन्यादि** (र. १०.७३–७५)

तैलद्रव्याणि–कङ्गुणीतुम्बिनीघोषाकरीरश्रीफलकटुवार्ताकसिद्धार्थसोमराजीबिभीतकअतसीबीजमहाकालीनिम्बबीजतिलअपामार्गबीजदेवदालीदन्तीबीजतुम्बुरुअङ्कोलधत्तूरभल्लातकपलाशाः ॥ एतेभ्यस्तैलान्युद्धृत्य रसकर्मण्युपयोक्तव्यानि (र. १०.७३)

तेलाची द्रव्ये–मालकांगोणी कडु दोडके गिलके (घोसाळे) नेपती बेल कडुवांगे मोहरी बावची बेहडा अळशी कडुनिंब तीळ आघाडा देवडांगरी जयपाळ धणे अंकोळ धोत्रा भिलावा पळस यांच्या बियांचे तेल पाऱ्याच्या क्रियांमध्ये उपयुक्त आहे.

–द्रोणी–स्त्री., **अवगाहार्थे पात्रविशेषः, तैलयुक्ता द्रोणी बद्धगुदे परिस्राविणि चोदररोगे शल्यकर्मानन्तरं व्रणित्वेनाध्मानक्लेशनिवृत्त्यर्थमुपयुज्यते** (सुचि. १४.१७)

तेलाची डोणी. तेलात बसण्याकरिता एक भांडे, बद्ध गुदोदरात व स्राव होणाऱ्या उदरात शस्त्रकर्म केल्या नंतर, व्रण असल्यामुळे झालेली पोटफुगी व होणारे दुःख नाहीसे होण्याकरिता, धनुर्वात शमनाकरिता.

–निर्यास–न., भैषज्य० जवादि (रा. परि. १२.७)

कस्तुरी.

–पाक–पु., **तैलपातनं; विध्युक्ता तैलसिद्धिः** (र. १२.१४)

आसन्नपाके तैले परीक्षणार्थं बलाकायाः पक्ष्मेकं क्षिपेत् । स च यदा भ्रमराङ्गनीलो भवेत् तदा तैलं विपक्वं विद्यात् (सुचि. २५.३०–३१)

तेलाचा पाक–तेल पाडणे, विधीप्रमाणे तेल सिद्ध करणे. तेल तयार होत आले आहे याची **परीक्षा**–त्यात बगळ्याचा एक पंख टाकावा तो जेव्हा भ्रमराच्या अंगासारखा निळा होईल तेव्हा तेल पक्के सिद्ध झाले असे समजावे.

–पायना–स्त्री., **शस्त्रतीक्ष्णीकरणार्थं संस्कार० पातुं प्रयोजना (ड.) निवृत्तानां शस्त्राणां तत्क्षणाद्द्रवद्रव्येषु निर्वापणं पायना** (हाराणचंद्र) । **पायना त्रिविधा क्षारोदकतैलेषु । तत्र क्षारपायितं शस्त्रं शरशल्यास्थिच्छेदनेषु, उदकपायितं च मांसच्छेदनभेदनपाटनेषु । तैलपायितं च सिराव्यधनस्नायुच्छेदनेषूपयुज्यते** (सुसू. ८.१२)

तेल पाजणे, तेलाचे पाणी देणे. तेलाने शस्त्र पाणीदार धारदार करणे. शस्त्र तीक्ष्ण धारेचे करण्याकरिता करावयाचा संस्कार; शस्त्र तापवून लाल करून द्रव्यामध्ये बुडवणे. पाणी तीन प्रकारचे क्षारपाणी, पाणी व तेल. **क्षारपाणी**–बाण रुतलेला काढण्यास व हाड कापण्यास उपयुक्त; **पाण्याचे पाणी**–मांसाचा च्छेद घेणे फाडणे इ० उपयुक्त **तेलपाणी**–शीर तोडण्याला स्नायु कापायला उपयुक्त शस्त्राला द्यावयाचे.

–पेय–न., कन्दविष० (असंउ. ४०) द्र० '**कन्दविष**'

विषारी कंदाचे विष.

–फल–पु., वनस्पति० **इङ्गुदी** (रा. परि. ८.१८)

हिंगणबेट.

बिभीतकः (रा. ११.३२२) बेहेडा.

(फला)–स्त्री., वनस्पति० **अतसी** (ध. ६.११५) अळसी.

न., **तिलोमास्फोतादि** (चचि. २६.४८)

एरण्डफलतिलादि (चसू. ३.१८)

तीळ अळसी इत्यादी. एरंडफल तीळ इत्यादी.

–बीज–पु., वनस्पति० **भल्लातकः** (रा. ११.२०१)

भिलावा, बिब्बा.

–भाविनी–स्त्री., वनस्पति० **जाती** (ध. ५.१३७) जाई.

–योनि–न., **तिलादि, सतैलफलम्, तैलकारणं द्रव्यम्** (चचि. १५.२२७)

तीळ इत्यादी तेलयुक्त बीजे, तेलाची कारण द्रव्ये.

–लशुन–न., योग० **लशुनसिद्धं तैलम् अपस्मारे हितम्** (चचि. १०.६४)
लसुणाने सिद्ध केलेले तेल. अपस्मारात हिताचे.

–व्यापद्–स्त्री., **तैलादियोगजन्यविकृतिः** (चसू. २.३०) तेलाची अतिसेवनजन्य विकृती.

–सात्म्यता–स्त्री., **भोजने तैलस्याधिकाभ्यासः** (काखिल. ५.५०)
जेवणात व इतर रूपानेही तेलाचे निल्य सेवन; तेल आत्मसात होणे.

–सिद्धि–परिव० स्त्री., **तैलसाधनम्, तैलपाकः** (सुचि. ३१.१२–१३)
तेल सिद्ध करणे, तेल पक्व होणे.

तैलाक्ता–स्त्री., **तैलाभ्यक्ता** (सुचि. २५.२०)
तेलाने माखलेली. तेल लावलेली.

तैलागरु–न., वनस्पति० **अगरुभेदः दाहागरु** (रा. १२.४३) द्र० **'अगरु'**
अगरुचा प्रकार. दाहागरू.

तैलावचारण–न., **तैलप्रक्षेपः, तैलप्रयोगः पिचुसेकाऽनुवासनादितैलोपयोगः** (सुउ. ४०.११२)
तेलाचा उपयोग करणे. तेलाचा प्रयोग करणे. तेलाचा बोळा ठेवणे, शिंपडणे, अनुवासन बस्ति देणे.

तैलोचित–वि., **यस्य तैलमुचितम्, तैलाभ्यस्तः** (चसू. १३.४६)
ज्याने तेल आत्मसात केले आहे तो; ज्याला तेलाची सवय (अभ्यास) आहे तो.

तैल्वक–वि., **तिल्वकस्येदं तैल्वकम्** (सुउ. ४४.१५)
तिल्वकाचे; रोध्राचे पान फूल फळ इत्यादी.

–घृत–न., विरेचनघृत० **पाण्डुरोगे रेचनार्थमुपयुक्तम्** (सुउ. ४४.१५)
तिल्वकः पट्टिकारोध्रस्तेन सुसंस्कृतं तैल्वकं घृतम् कफपित्तविदग्धयोर्दृष्ट्योर्हितम् (सुउ. १७.४–६)
तिल्वकाचे रोध्राचे सिद्ध केलेले तूप. हे रेचक; पांडुरोगात रेचक म्हणून कफपित्त दुष्ट दृष्टिविकार असल्यास तेथे हितकर.

–भस्मन्–न., योग० **तिल्वककाष्ठानि दग्ध्वा कृतं भस्म। एतद् क्षौद्रघृतयुक्तं हिक्काशमनार्थं लिह्यात्** (सुउ. ५०.२०)
रोध्राची लाकडे जाळून केलेले भस्म. हे तूप मधाबरोबर उचकी थांबविण्याकरिता उपयुक्त.

–सर्पिस्–न., घृत० **तिल्वकसिद्धं घृतमम्लाध्युषिते नेत्ररोगे पेयम्। शुक्तिकारोगेऽपि घृतमिदं कार्यकारि** (सुउ. १०.१४)
रोध्राचे सिद्ध तूप. आंबटाने बिघडलेल्या डोळ्याच्या रोगात, शुक्तिकारोगातही विन्यास.

तोटक–पु., कीट० **शकृन्मूत्रविषः चिपिटपिच्चिटकप्रभृतीनामन्यतमोऽयम्** (सुक ३.५)
एक विषारी किडा. याचे मळमूत्र विषारी. चिपिट पिच्चिटकांपैकी एक.

तोत्र–न., **सूचिप्रकारः** (सुउ. ४६.२२) सुईचा प्रकार.

तोद–पु., लक्षण० **तुद्यत इव वेदना** (सुचि. १.७) (सुउ. ६१.१६)
तुद्यते इति तोदः व्यथा इति यावत् तुदनम् (र. २४.७४)
टोचल्याप्रमाणे वेदना, टोचणे, टोचणी.
विच्छिन्नं शूलम् (सुसू. १३.२१)
कापल्याप्रमाणे शूल.

–पर्णी–स्त्री., धान्य० **तोयपर्णी** (सुसू. ४६.२१)
वऱ्याच्या तांदुळासारखे तृणधान्य.

तोदन–न., फलशाक० **तत्फलं–कषायं मधुरं रूक्षं कफवातजिच्च** (सुसू. ४६.१६७)
राजाला प्रिय असे थंड फळ. रावणाम्लिका, काश्मीराम्लिका ही दुसरी नांवे.
लक्षण० **सूचिभिस्तुद्यमानत्ववद् वेदना** (सुसू. २२.११)
लक्षण–सुयांनी टोचल्यासारख्या वेदना.

तोय–न., **जलम्** (सुसू. ४५.२०) पाणी.
क्वाथः (सुचि. १८.६) काढा.
स्वरसः (र. २.८६)
अंगरस. चटणी करून पिळून काढलेला रस.
वनस्पति० **वालकम्, मद्यपानजदाहे वालकजलपरिषेको हितः** (सुउ. ४७.५८) (ध. १.४७)
वाळा. मद्यपानामुळे झालेल्या दाहात वाळ्याच्या पाण्याचा परिषेक (शिंपण) हितकर.

–द–पु., वनस्पति० **मुस्तकम्** (र. २५.१००)
नागरमोथा.
मेघः (सुचि. ३०.८) मेघ, ढग.

–धातु–पु., **अब्धातुः** (र. १६.४) जलधातू.

–नाडी–स्त्री., **तोयस्याऽऽगमनार्थं नाडी प्रणाली इव, पक्वव्रणे पूयस्यागमनार्थं मार्गः** (सुसू. २२.८)
पाणी येण्याकरिता नळी. पिकलेल्या व्रणातून पू येण्याकरिता केलेला मार्ग.

–पर्णी–स्त्री., धान्य० तोयपर्णी (सुसू. ४६.२१) शूकधान्यं, श्यामाकसदृशी गुणैः कषायमधुरा शीता लघुः वातला कफपित्तघ्नी सङ्ग्राहिणी शोषणी च (चसू. २७.१७)
वऱ्याच्या तांदुळासारखे गवती धान्य. **गुण–** वऱ्याच्या तांदुळासारखे. तुरट, गोड, थंड, हलके, वातूळ, कफपित्तनाशक, मळ घट्ट करणारे व शोषक.

–पिप्पली–स्त्री., वनस्पति० जलपिप्पली (ध. ४.६४)
जलपिंपळी.
महाराष्ट्री (रा. परि. ४.१२) मराठी.

–फला–स्त्री., वनस्पति० उर्वारुकम् (ध. १.१७६)
काकडी.

–मृत्तिका–स्त्री., जलमृत्तिका (र. ९.६०)
पाण्याला दाद न देणारी माती.

–वल्लिका–स्त्री., वनस्पति० अमृतस्रवा (रा. परि. ३.४५)
रुदंती. हरभऱ्याच्या पानांसारखी पाने असलेली शिशिर ऋतूत जलबिंदु स्रवणारी वनस्पती.

–वल्ली–स्त्री., वनस्पति० काण्डीरः (ध. ४.६२)
कांडवेल.

–श्यामाक–पु., त्रिविधश्यामाकमध्ये एकः, 'श्यामाकशब्देन 'तोयश्यामाक' उच्यते (ड.) (सुसू. ४६.२१)
तीन प्रकारच्या साव्यांपैकी एक पाणसावां, सावा वऱ्याचे तांदूळ.

तोयाधा–पु., अधस्तनघटस्थापितस्योष्णतयोर्ध्वघटमानीतस्य पारदस्य आसनार्थं शीतोपायत्वेनाख्यातः पातनायन्त्रोपरितनभाण्डं परितो गलादधश्चतुरङ्गुलोत्सेधमानो जलाधारः (र. ९.६)
पारदपातनयंत्राच्या खालच्या भांड्यातील पारा उष्णतेने उडून जेव्हा वरच्या भांड्याला लागेल तेव्हा तेथे तो संचित व्हावा म्हणून ते भांडे थंड राहण्यासाठी त्याच्या भोवती गळ्याजवळ चार अंगुळे उंचीचा जलाधार केलेला असतो. त्यातील पाण्याने वरचे भांडे थंड रहाते.

तोरण–न., आर्द्रवंशादिरचितं प्रतोल्याकारम् (सुसू. २९.३२)
तोरण–ओल्या बांबूच्या कामट्यांनी रचलेली कमान.

तोल–पु., मान० कर्षः (र. ११.४–६) तोळा, वजन.

तौलिक–न., रत्न० मौक्तिकम् (ध. ६.६२) मोती.

तौवरक–न., तुवरकस्येदमिति तौवरकम्, तौवरफल० तद्गुणाः–कषायं कटुविपाक्युष्णं कृमिज्वरानाहमेहोदावर्तनाशनं कुष्ठगुल्मोदरार्शोघ्नं च (सुसू. ४६.१९६)
गुण–फळ पचल्यानंतर तिखट उष्ण कृमि ज्वर पोटफुगी प्रमेह वात ऊर्ध्वगति होणे. कुष्ठ गुल्म उदर मूळव्याध नाशक.

–तैल–न., स्नेह० तुवरवृक्षफलोद्भवं तैलम् । कुष्ठव्याधिषूपयुज्यते (असंउ. ४९)
तुवरकांच्या फळाचे तेल कुष्ठात उपयोगी.

–स्नेह–पु., तुवरवृक्षफलोद्भवं तैलम् (सुसू. ४६.४२३) तुवरकाच्या फळाचे तेल.

तौवरकल्क–पु., योग० कषायरसद्रव्याणां कल्कः; यथा–कासीससौराष्ट्रीत्रिफलामोचरसादितुवरद्रव्याणि तेषां कल्कः (चचि. ३०.१२४–२५)
तुरट रसाच्या द्रव्यांची चटणी. जसे हिराकस, तुरटी, त्रिफळा, मोचरस इत्यादी तुरट द्रव्यांची चटणी.

तौषार–पु., वि. आन्तरीक्षजलप्रकारेष्वेकम्, अवश्यायजं निशाजलम् (सुसू. ४५.७)
आकाशातून पडणाऱ्या पाण्याचा एक प्रकार. रात्रीचे दवाचे पाणी.

त्याग–पु., कीर्तिधर्मार्थं बहुप्रकारको वित्तविसर्गः (सुसू. ३४.१०–११)
त्याग. कीर्ति धर्म यांकरिता पुष्कळ प्रकारचा दान धर्म.

त्रपु–न., खनिज० वङ्गम् (ध. ६.१३, सुसू. ४६.३२९)
कथील.
जिह्वानिर्लेखन–यन्त्रोत्पादनार्थम् उपयुक्तमेकं द्रव्यम् (चसू. ५.७४)
जीभ घासण्याकरिता करावयाची पट्टी, वज्री करण्याकरिता उपयुक्त.
मन्थादिनेत्ररोगेषु लेखनार्थमुपयुज्यते (सुउ. १२.१४) (सुसू. ४६.३२९)
डोळे आल्यानंतर ते अधिक बिघडल्याने झालेल्या अधिमंथ या डोळ्याच्या रोगात घासण्यास उपयुक्त.

त्रपुक–न., खनिज० वङ्गम् (ध. ६.१३) कथील.

त्रपुष–न., वनस्पति० त्रपुसम् (चसू. १.८१–८४)
काकडी, तवसे.

त्रपुषीमूल–न., वनस्पति० कर्कटीमूलम् । अस्य कल्कस्तण्डुलाम्बुना सह रक्तपित्तशमनः (सुउ. ४५.२४)
काकडीचे मूळ. याची चटणी तांदुळाच्या धुवणाबरोबर सेवन केल्याने रक्तस्राव थांबवतो.

त्रपुस–न., फलशाक० (चसू. २७.११०) **कर्कटीभेदः** (ध. १.१७५) **गुणाः–मधुरं, शीतं, गुरु, मूत्रबस्तिविशोधनं, रुच्यं, पित्त, छर्दिभ्रमविदाहहृद्रोगहरम्** (ध. १.१७५) **तिक्तरसयुक्तम्** (सुसू. ४६ २१६) **वमने आस्थापने चोपयुज्यते** (चसू. १.८१–८४)

हिं.—खीरा.

म.—तौशी कांकडी.

गु.—तांस्ली.

बं.—शसा.

फळभाजी काकडीचा प्रकार. गोड थंड जड मूत्र बस्ति ही शुद्ध करते; रुचकर पित्त वांती भ्रम छातीतील जळजळ हृद्रोगनाशक कडु फळ वांतीकरिता व बस्तीकरिता उपयुक्त.

वनस्पति० **वालुकम्** (हे. अहसू. ६.८७)

खनिज० वङ्गम् (रा. १३.१४) कथील.

(त्रपुसा)–स्त्री., वनस्पति० **इन्द्रवारुणी** (ध. १.२५०) कवंडळ, इंद्रावण.

(त्रपुसी)–स्त्री., वनस्पति० **इन्द्रवारुणी** (ध. १.२५०) कवंडळ, इंद्रावण.

कर्कटी (रा. ७.२५२) काकडी.

–कर्कटी–स्त्री., वनस्पति० **त्रपुसम्** (रा. ७.२४६) तिवसे, तौसी.

–तैल–न., स्नेह० **कर्कटीफलतैलम्** (सुसू. ४५. १२०) **गुणाः–शीतलं, वातपित्तहरं, केश्यं, श्लेष्मलं, गुरु, च** (असंसू. ६)

काकडीच्या बियांचे तेल **गुण**–थंड जड वातपित्तहर केसांना हितकर फार कफकर.

त्रप्वादिगण–पु., द्रव्यगण० **त्रपुसीसताम्ररजतकृष्णलोहसुवर्णानि लोहमलश्चेति, अयं गरक्रिमिहरः पिपासाविषहृद्रोगपाण्डुमेहहरः** (सुसू. ३८.६२–६३)

कथील इत्यादी द्रव्यांचा गण. कथील शिसे तांबे रुपे काळे लोखंड सुवर्ण आणि मंडूर. हा वर्ग कृत्रिम विष क्रिमि तहान हृद्रोग पांडु प्रमेह नाशक.

त्रयोदशाङ्गतैल–न., तैल० **व्रणरोपणमिदम्, चन्दनकर्कटशृङ्गीमाषपर्णीमुद्गपर्णीहरेणुगुडूचीमृणालनीलोत्पलमांसीपद्मकत्रिफलाभिः घृतवसामज्जभिर्वृतं त्रिवृतं तैलं सेकार्थं व्रणरोपणार्थमुपयुक्तम्** (सुचि. २.३९–४१)

तेरा औषधांचे तयार तेल. व्रण रुझवणारे. चंदन, काकडशिंगी, रानउडीद, रानमूग, मसूर, गुळवेल, कमळाचा देठ, निळे कमळ, जटामांसी, पद्मकाष्ठ, त्रिफळा, यांनी तूप चरबी व मजा यांसह तिळाचे तेल सिद्ध करून सिंचनाकरिता व्रण रुझवून आणण्याकरिता उपयुक्त.

त्राणा–स्त्री., वनस्पति० **त्रायमाणा** (रा. ५.३७९) त्रायमाण.

त्रायन्ति–स्त्री., वनस्पति० **त्रायमाणा, पटोलमूलादिकाथे श्वयथुहरेऽस्य निर्देशः कृतः** (चचि. १२.५३) (चक. ७.५९)

त्रायमाण. पडवळाचे मूळ इत्यादी सूजनाशक काढ्यात त्रायमाण आहे.

त्रायन्तिका–स्त्री., वनस्पति० **मदयन्तिका, मेहे प्रियङ्ग्वादिगणोक्तं द्रव्यम्** (सुचि. ११.१०)

मोगरी, मोगरा. प्रमेहात गव्हला इत्यादी गणातले द्रव्य.

त्रायन्ती–स्त्री., वनस्पति० **त्रायमाणा** (असंचि. १.६२–६४; ध. १.२५४) त्रायमाण.

त्रायमाणका–स्त्री., वनस्पति० **त्रायमाणा** (ध. १.२५४) त्रायमाण.

त्रायमाणा–स्त्री., वनस्पति० (चचि. १३.७०) **गुणाः–कटुः कषाया तिक्ता उष्णा कफपित्तघ्नी रक्तविकारगुल्मज्वरभ्रमतृष्णासूतिकाशूलश्रमक्षयच्छर्दिविषग्लानिहरा च** (ध. १.२५४)

हिं.—त्रायमाण.

म.—त्रायमाण.

गु.—त्राहिमान.

बं.—वनभादुलिया.

त्रायमाण. कडु तुरट तिखट उष्ण कफपित्तनाशक श्रमनाशक रक्तविकार गुल्म ज्वर भ्रम तहान बाळंतिणीचा शूळ क्षय ओकारी विषामुळे आलेली ग्लानिनाशक.

त्रास–पु., रत्नदोष० **वक्रता** (र. ४.३६) रत्नातला दोष. वाकडेपणा.

त्रासन–पु., वनस्पति० **कलायः** (ध. ६.१०३) वाटाणा.

न., उपक्रम० **अकस्माद्भयोत्पादनम्** (अहसू. १३.२ चचि. ९.७९–८४)

उपचार. एवदम भय उत्पन्न करणे.

त्रि–वि., **संख्या०** (ध. ७.६) तीन ही संख्या.

–कटुक–न., योग० **पिप्पली मरिचं शुण्ठीति द्रव्यत्रयम्** (ध. ७.६)

'पिप्पली मरिचं शुण्ठी त्रयमेतद्विमिश्रितम् त्रिकटु (ध. ७.६)
तिखट तीन (द्रव्ये). पिंपळी मिरे व सुंठ मिश्रण.

–कटुकादिकवल–पु., उपक्रम० **शुण्ठीमरिचपिप्पलीप्रभृतीनां कल्केन तैलादिभिः कवलः** (सुचि. ४०.६१)
तीन तिखट द्रव्ये व आणखी कांही द्रव्ये यांच्या चटणीचा तेलाशी मिसळून गुळणा करणे.

–कण्ट–पु., **सविषकीट० कणभः** (सुक. ८.२६)
विषारी किडा.

–कण्टक–पु., **वनस्पति० गोक्षुरकः** (चचि. २८.१७३) गोखरू.
लघुपञ्चमूलेष्वेकम् (सुसू. ३८.६६–६७; र.१३.८७–८८) लहान पंचमुळातले एक द्रव्य.
सविषकीट० कणभः, त्रिकण्टकैर्दष्टस्य दंशः श्वयथुमान् नानावर्णोऽथवा सितश्च भवेत् । तत्र मोहो वर्चसो भेदश्च स्यात् (असंउ. ४३)
विषारी किडा. कणभ. याच्या दंशावर सूज निरनिराळ्या रंगाची येते किंवा पांढरा वर्ण होतो. मळ भसरा होतो. विचारशक्ति जाते.

–कूटलवण–न., **लवण० द्रोणीलवणम्** (रा. ६.४९)
एक मीठ.

–कूर्चक–न., **शस्त्रविशेषः त्रयः कूर्चाः यस्य तत्** (सुसू. ८.४)
एक शस्त्र. तीन सुया एकत्र पण अंतर राखून जोडलेले शस्त्र.

–कोणक–पु., **वनस्पति० गुण्डः** (रापरि. ८.६०)
लांब त्रिकोणी कांडी, तलवारीसारखी निळी पाने व छत्रीसारखा गुच्छ असलेली पाण्याच्या आश्रयाने होणारी वनस्पती.

–कोश–वि., **त्रयः कोशाः पर्वाणि यस्य तत् त्रिकोशम्** (अ. त्रिकाण्डम् हेअहृसू. २१.७)
तीन पेरी किंवा कांडी असलेली बस्तीला जोडलेली गुदात घालावयाची नळी.

–कोषाफलित–वि., **त्रिभिः पर्वभिर्भिन्नैः समन्वितम्** (चसू. ५.५०)
तीन पेरी किंवा कांडे असलेली नळी.

–क्षार–न., **योग० यवसर्जिकाटङ्कणात्मकं क्षारत्रयम्** (र.५.२१९)
तीन क्षार जवखार सज्जीखार व टांकणखार.

–गन्धक–न., **योग० पत्रत्वगेलानां सुगन्धिभेषजद्रव्याणां समूहः** (चचि. १६.८९)
तीन सुगंधि औषधांचे मिश्रण. तमालपत्र दालचिनी व वेलदोडा.
हरितालमनःशिलागन्धकानां योगः (र. २१.२९–३०)
हरताळ मनशीळ गंधक यांचे मिश्रण. तीन गंधकांचा गट.

–गुणा–स्त्री., **सत्वरजस्तम इति त्रयो गुणाः, तैरन्विता त्रिगुणा (प्रकृतिः)** (सुशा. १.९)
तीन गुण. सत्व, रज, तम. या तीन गुणांनी युक्त (प्रकृती).

–जात–न., **योग० त्वग् एलापत्रकं चेति** (र. २०.७२)
तीन जातीच्या द्रव्यांचा गट. दालचिनी वेलदोडा व तमालपत्र.

–जातक–न., **त्रिसुगन्धम् त्रिजातम्** (**त्वक्पत्रैलम्**) (अहृसू. ६.१६०)
तिघांचा वर्ग. दालचिनी वेलदोडा तमालपत्र या तिघांचा वर्ग.

–त्रिक–न., **द्रव्यगण० त्रिफला, त्रिकटु त्रिजातकमिति** (र. १३.६३)
फळांचे त्रिक–त्रिकूट–त्रयी. हिरडा बेहडा आवळकठी ही तीन त्रिफळा. सुंठ मिरे पिंपळी ही त्रिकटु व दालचिनी वेलदोडा तमालपत्र ही त्रिजातक. अशी ही तीन तीन फळांची त्रयी.

–दण्ड–पु., **परस्परसंयोगविधृतकुम्भादिधारकः** (चसू. चक्र. १.४६)
तिवई. तीन दांड्या एकत्र अशा बांधल्या की त्यावर भांडे ठेवता येईल.

–दश–पु., **देवः** (र. १.६७) देव.

–दशमञ्जरी–स्त्री., **वनस्पति० तुलसी** (रा. १०.७८)
तुळस.

–दशाह्व–पु., **देवदारुः** (चक्र. चचि. २८.१६२)
देवदार.

–दिवोद्भवा–स्त्री., **वनस्पति० एलाभेदः भद्रैला** (रा. ६.७०) द्र० '**एला**' मोठी वेलची.

–दोष–पु., **वायुपित्तकफाः** (र. २.१४९)
तीन दोष. वात, पित्त, कफ.

–धारक–पु., **वनस्पति० गुण्डः** (रा. परि. ८.६०)
तलवारीच्या पानासारख्या पानांची लांब त्रिधारी दांड्यांची गुच्छाकार वनस्पती.

–नेत्र–पु., पारदयोग० **पारदशुल्बहरिणशृङ्गादिसाधितोऽयं पक्तिशूलनाशनः** (र. १८.११२)
पाऱ्याचा योग. पारा, तांबे हरणाचे शिंग इत्यादींनी सिद्ध योग. अन्न पचन होत असताना होणारा जो शूळ त्याचा नाशक.
रसताम्रगन्धकादिसाधितोऽयं पक्तिशूलनाशनः (र. १८.१४३–१४६)
पारा, तांबे, गंधक इ० नी बनवलेला योग. अन्न पचन होत असता होणारा जो शूळ त्याचा नाशक.

(–नेत्रा)–स्त्री., वनस्पति० **वाराही** (र. ७.१३४)
डुक्करकंद.

–पटु–न., **लवणत्रयं सैन्धवसौवर्चलबिडानीति** (र. २३.४७–४८)
तीन प्रकारचे मीठ. सैन्धव, पादेलोण व बिडलोण.

–पत्र–पु., **वनस्पति० बिल्वः** (र. ११.१३४) बेल.

–पदा–स्त्री., वनस्पति० **हंसपादी** (रा. ५.१६५)
हंसपादी, राजहंस.

–पर्ण–पु., वनस्पति० **पलाशः** (ध. ५.१६१) पळस.

(–पर्णी)–स्त्री., वनस्पति० **शालिपर्णी** (ध. १.८७)
सालवण.
हंसपादिका (असंसू. ७.१३९–४३)
(चसू. २७.१०२) हंसपादी. राजहंस.
मूर्वा (ध. १.१३) मोरवेल.

–पर्णिका–स्त्री., वनस्पति० **धन्वयासः** (रा. ३.२६)
धमासा.
दुग्धिका (सुसू. ४६.२७४) दुधी.
तिलकन्दः (रा. परि. ७.५३) तेलकंद. तेलियाकंद.

–पादिका–स्त्री., वनस्पति० **हंसपादी** (रा. ५.१६५)
(अहसू. १५.९) हंसपादी, राजहंस.

–पादी–स्त्री., वनस्पति० **हंसपादी** (ध. ४.१११)
(अहसू. १५.९) (असंसू. १६
राजहंस, हंसपादी.

–पुट–पु., वनस्पति० **कराटः** (ध. ६.१०९)
धान्य व पाला, कोंवळे देठ यांची भाजी.
वि., **त्रिकोणम्** (अहसू. २८.१८) त्रिकोण.

–(पुटा)–स्त्री., वनस्पति० **वार्षिकी** (ध. ५.१३६)
सुगंधी फुलांची वनस्पती. मोगरा.
कर्णस्फोटा (रा. परि. ३.४१) कानफोडी.
त्रिवृद्भेदः, रक्ता त्रिवृत् (ध. १.२४५)
द्र० 'त्रिवृत्' तांबडे तेड.
एलाभेदः भद्रैला (ध. २.४६) **द्र० 'एला'**
मोठी वेलची,

–(पुटी)–स्त्री., **आकार० त्रिकोणाकारा**
(चचि. २६.३७) त्रिकोणी आकार.

–पुटक–वि., **व्रणाकृति० त्रिकोणाकारः** (सुसू. २२.५)
त्रिकोणी व्रण. व्रणाची त्रिकोणी आकृति.

–पुटोद्भवा–स्त्री., **वनस्पति० एलाभेदः भद्रैला**,
(ध. २.४६) **द्र० 'एला'**
मोठी वेलची.
पु., **विदलधान्य० स्वल्पः त्रिपुटः, अल्पः करालः**
(सुसू. ४६.२७) एक धान्य.

–पुरा–स्त्री., **त्रिपुराख्या देवी** (ह. र. २०.५६) देवी.

–पुरान्तक–पु., **पारदयोग० पारदजीवकचित्रकादिसाधितोऽयं वातजपित्तजकफजकुष्ठानां नाशकः** (र. २०.५४–५६)
पाऱ्याचा एक कल्प. पारा, जीवक, चित्रक इत्यादी युक्त योग. वातपित्तकफज कुष्ठनाशक.

–पुरुषानूक–वि., **त्रिपुरुषनामानुरूपम्, त्रिपुरुषाधिष्ठितम्** (चशा. ८.५०) तीन पुरुष.

–प्रकृति–वि., **दोषप्रकृतिः ऋतुप्रकृतिः रोगप्रकृतिश्चेति त्रिप्रकृतिर्व्याधिः** (का. खिल. २.४९)
तीन प्रकृति. दोषप्रकृति, ऋतुप्रकृति व रोगप्रकृति.

–प्रकोपण–वि., **असात्म्येन्द्रियार्थसंयोगपरिणाम–प्रज्ञापराधकारणकः** (चचि. १७.४)
तीन प्रकोप कारणे; प्रज्ञापराध म्हणजे बुद्धीचा अपराध काल व सात्म्य नसलेल्या त्या त्या विषयांचा त्या त्या इंद्रियांशी संयोग. ही तीन दोषांची प्रकोपणे (प्रकोपकारणे) होत.

–फला–स्त्री., **योग० हरीतकी, आमलकं बिभीतकमिति त्रयाणां फलानां समाहारः, विरेचनार्थमुपयुज्यते** (चसू. २.९–१०; ध. ७.१) **बिभीतकाभयाधात्रीफलैः स्यात् त्रिफला समैः । त्रिफलागुणाः– कफपित्तघ्नी, मेहकुष्ठविनाशनी, चक्षुष्या दीपनी विषमज्वरनाशनी च** (सुसू. ३८.५३–५७)
त्रिफळा. हिरडा बेहडा आवळकठी. यांचे एकत्रीकरण. ही रेचकाकरिता देतात. **गुण**–अग्निदीपक डोळ्यांना हितकर कफपित्त नाशक प्रमेह कुष्ठ व विषमज्वर नाशक.
योग० द्राक्षाकाश्मर्यपरूषकाणि (चचि. २६.८७)
एक योग. द्राक्षे शिवण व फालसा मिळून.
त्रिफलाचूर्णं रोपणार्थमुपयुज्यते (सुसू. ३७.२७) (असंसू. १६)
त्रिफळाचूर्ण जखम भरण्याकरिता देतात.

–फलागुग्गुलु–पु., योग० त्रिफलायुतो गुग्गुलुः व्रण्यानां श्रेष्ठः (असंसू. १३)
त्रिफळा गुग्गूळ. हा व्रणाला हितकर द्रव्यात श्रेष्ठ.

–फलाघृत–न., सिद्धघृत० त्रिफलाक्काथकल्कपक्कमिदं घृतं तिमिररोगेषु सर्वशो हितम् (सुउ. १७ २१)
त्रिफळासिद्धतूप–त्रिफळेचा काढा व चटणीत पक्व केलेले तूप दृष्टिदोषांवर सर्वस्वी हितकर.

–फलारसायन–न., रसायन० जरणान्ते मधुसर्पिर्भ्यामेकामभयां प्रागभुक्तान्मधुसर्पिर्भ्यां द्वे बिभीतके, भुक्त्वा तु मधुसर्पिर्भ्यां चत्वार्यामलकानि खादेत्। त्रिफलाया रसायनमेकवर्षपर्यन्तं प्रयोजयेत् । अनेन नरो वर्षशतं जीवति । अजरो व्याधिरहितश्च भवति (चचि. १(३).४१–४२)
त्रिफलारसायन. अन्न जिरल्यावर रिकामेपोटी मध तुपातून एक हिरडा, जेवणास बसताना त्याच अनुपानातून दोन बेहेडे, व जेवण झाल्यावर मध तुपातूनच चार आवळे खावेत, हे रसायन एक वर्ष घ्यावे. याने मनुष्य शंभर वर्षे निरोगी व म्हातारपणाविरहित जगतो.

–फलासव–पु., आसुत० कुष्ठरोगविनिहन्ता योगः (चचि. ७.८१) (सुसू. ४६.४३३)
त्रिफळेचे आसव. कुष्ठरोगनाशक.

–फली–स्त्री., योग० त्रिफला (रा. २२.१) त्रिफळा

–बीज–पु., वनस्पति० श्यामाकः (रा. १६.१४०)
सावा, वऱ्याचे तांदूळ.

–भण्डि–स्त्री., वनस्पति० त्रिवृत् (ड. सुउ. ५६.२७) शुक्ला त्रिवृत् (सुसू. ४४.१५)
पांढरे तेड; निशोत्तर.

–भण्डी–स्त्री., वनस्पति० रक्ता त्रिवृत् (ध. १.२४९)
द्र० 'त्रिवृत्' तांबडे तेड, निशोत्तर.
त्रिवृद्भेदः (चक. ७.४)
तेडाचा प्रकार, निशोत्तरप्रकार.

मण्डला–स्त्री., लूता० दंशलक्षणम्–त्रिमण्डलाया दंशेऽसृक् कृष्णं स्रवति दीर्यते च, बाधिर्यं कलुषा दृष्टिर्नेत्रयोर्दाहश्च भवति (सुक. ८.१०१)
एक विषारी किडा. दंशातून रक्त स्रवते, तो फाटतो, डोळ्यात आग, दृष्टि गढूळ व बहिरेपणा येतो.

–मधु–न., घृतं गुडो मधु चेति मधुरत्रयम् (र. ६.३७)
मधुत्रयी. तूपगूळमध ही तिन्ही गोड द्रव्ये मधुत्रयी,

–मधुर–न., शर्करामधुघृतम् (र. ३०.८१)
साखर मध तूप, मधुरत्रयी.

–मर्मीय–वि., अध्याय० (चसू. २८.२९)
अध्यायाचे नाव. त्यांत हृदय बस्ति व शिर यांची माहिती.

–मर्मीयचिकित्सित–न., अध्याय० (चचि. २६.१)
अध्यायाचे नाव. यात हृदय बस्ति या तिन्ही मर्मस्थानात झालेल्या रोगांचे उपचार सांगितले आहेत.

–मलापह–वि., त्रिदोषघ्नः (चसू. २७.११)
त्रिदोषनाशक.

–योनिरस–पु., पारदयोग० ताम्रपारदादिसाधितोऽयं पाण्डुशोफविनाशनः (र. १९.१०३–१०६)
पाऱ्याचा योग. तांबे पारा इत्यादी द्रव्ययुक्त योग. पांडुसूजनाशक.

–रात्र–पु., रोग० तृतीयकाख्यो ज्वरः, यस्मिन्नेकं मध्यं दिनं मुक्त्वाऽर्थात्तृतीये दिने ज्वर आगच्छति (र. १२.५९)
रोग. तिजारे, मध्ये एक दिवस सोडून म्हणजेच तिसऱ्या दिवशी येणारा ज्वर.

–लवण–न., सैन्धवसौवर्चलबिडानि, इदं वातशूलघ्नम (सुउ. ४२.६९)
लवणसमूहः (ध. ७.६८)
लवणत्रय. लवणत्रयी; सैंधव, पादेलोण, बिडलोण. हे वातशूलनाशक तीन प्रकारचे मीठ.

–लवणादिचूर्ण–न., योग० उदरव्याधावुपयुज्यते (असंचि. १७.९६)
सैंधवादि तीन प्रकारचे मीठ इतर औषधांचा योग. उदररोगात उपयुक्त.

–लिङ्ग–वि., वातपित्तश्लेष्मणां त्रयाणां लिङ्गानि यस्मिंस्तद् (सुनि. ७.१२)
तिन्ही दोषांची चिन्हे असलेला रोग.

–लोह–न., सुवर्णरौप्यताम्राणि (र. २३.२५–२६)
लोहत्रयी. सोने रुपे तांबे मिळून.

–वर्ग–पु., त्रिफला (सुउ. ४१.४५) त्रिफळा.
धर्मार्थकामाः (चसू. ३०.२४; अहृसू. २.३०)
धर्म अर्थ काम हे तीन वर्ग आहेत.

–वर्गत्रितय–न., त्रिफला त्रिकटु त्रिजातकं (च. असंसू. ३.१६)
तीन वर्गत्रयी. त्रिफळा, त्रिकटु, त्रिजातक,

–वर्णक–न., त्रिजातम् (सुसू. ४४.७)
दालचिनी, वेलची, तमालपत्र.

–वर्ष–वि., **संवत्सरत्रयातीतम्** (सुनि. १.७३)
तीन वर्षे झालेला, तीन वर्षांचा जुना.

–विक्रम–पु., **पारदयोग० ताम्रपारदगंधकादिसाधितोऽयम्, अश्मरीनिर्हरणः** (र. १७.९–११)
पाऱ्याचा योग. पारा तांबे गंधक इ० यांचा बनवलेला योग. अश्मरीनाशक.

–विधकुक्षीय– वि., **त्रिविधकुक्षिशब्दप्रारब्धः (अध्यायविशेषः)** (चवि. २.१)
अध्यायाचे नाव. आमाशयाचे तीन विभाग.

–विधरोगविशेषविज्ञानीय – वि., **त्रिविधरोगविशेषविज्ञानमधिकृत्य कृतः (अध्याय०)** (चवि. ४.१)
अध्यायाचे नाव. यात तीन प्रकारच्या रोगांबद्दल विशेष ज्ञान सांगितले आहे.

–विधशिष्य–पु., **तीव्रमध्यमन्दबुद्धिरिति त्रिविधः शिष्यः, तेषां सर्वेषां विशेषतो मन्दबुद्धीनामर्थसौकर्याय शास्त्रविस्तरः** (चचि. ३०.२३१)
तीन प्रकारचे शिष्य. तीव्र, मध्यम, मंद बुद्धीचे. या तीन प्रकारच्या सर्व शिष्यांकरिता विशेषतः त्या शिष्यांपैकी मंद बुद्धीच्या शिष्यांना सुलभतेने शास्त्रार्थ समजावा म्हणून शास्त्राचा विस्तार आवश्यक आहे.

–विधशिष्यबुद्धि–स्त्री., **उत्कृष्टमध्याल्पबुद्धयस्त्रिविधाः शिष्याः, तेषां मतिः** (चवि. ८.३)
तीन प्रकारच्या शिष्यांची बुद्धि. उत्कृष्ट मध्यम व अल्पबुद्धि असलेल्या तीन प्रकारच्या शिष्यांची बुद्धि.

–वृत्–स्त्री., **वनस्पति०** (चसू. ४.१३) **श्यामश्वेतभेदेन द्विधा; तद्गुणाः–कटुरुष्णा, विरेचनी, कफघ्नी, कृम्युदरज्वरशोफपाण्डुप्लीहाकण्डूकुष्ठव्रणान्हन्ति** (ध. १.२४४) (रा. ६.३६८) **श्यामा त्रिवृद्विरेचने श्रेष्ठा** (ध. १.२४४) **विरेचने त्रिवृन्मूलं श्रेष्ठम्** (चसू. २५.४०) (चक. ७.३) **कषाया मधुरा विपाके कटुका रूक्षा कफपित्तप्रशमनी, रौक्ष्याच्चानिलकोपनी, तस्या मूलं तु त्रिविधं श्यामं चारुणमेव च, तयोर्मुख्यतरमरुणप्रभम्, सुकुमारे शिशौ वृद्धे मृदुकोष्ठे च तद्धितकरम्** (चक. ७,३–७) **श्यामा त्रिवृदतीवतीक्ष्णा, आशुकारित्वान्मोहयेद्धातुक्षयं कुर्यात् मूर्च्छयेत् तैक्ष्ण्यात् हृत्कंठं कर्षति, आशु दोषहरम् । अपि च ये नराः क्रूरकोष्ठा बहुदोषाश्च तेषां कृते शस्यते** (चक. ७. ८–९) **श्यामादिगणे** (सुसू. ३८.२९) (सुसू. ३९.४) **अरुणात्रिवृद्गुणाः–कषाया मधुरा कटुविपाकोष्णा रूक्षा बहुरेचनी कफपित्तहरा वातप्रकोपणी** (ध. १.२४६–४७) **रक्तत्रिवृद्गुणाः–तिक्ता कटुरुष्णा रेचनी ग्रहणीमलविष्टम्भहारिणी हितकारिणी च** (रा. ६.३७०)
हिं.—पिठोरी, निशोथ.
म.—निशोत्तर.
गु.—तेड.
बं.—दूधकलमी.
त.—शिवदाई.

तेड निशोत्तर—हे काळे पांढरे व तांबुस असे तीन प्रकारचे. सर्व रेचक द्रव्यात तेड श्रेष्ठ आहे. त्यात काळे व त्यातही तांबुस अधिक श्रेष्ठ. **तांबुस तेड** सुकुमार, बालक, म्हातारे, हलक्या कोठ्याचे, यांना हितकर. सौम्य गुणांचे असते. **काळे तेड** अतीशय तीक्ष्ण, फार लवकर व जोराने लागू पडते, त्वरेने दोष काढते म्हणून धातूचा क्षय होऊन चक्कर व मूर्च्छा आणते; तीक्ष्ण असल्यामुळे हृदय घसा यांना ओढ लागते. परंतु जे लोक जड व कठिण कोठ्याचे असून दोषांचा संचय फार असेल त्यांना हे उपयुक्त ठरते. **गुण**–काळे तेड तिखट उष्ण फार रेचक कफ नाशक कृमि उदर ज्वर शोफ पांडु प्लीहा खाज कुष्ठ व्रणनाशक.

तांबुस–तेड तुरट गोड पचल्यावर तिखट उष्ण रूक्ष फार रेचक कफपित्त नाशक वातप्रकोपक, ग्रहणी व मलाचा अवष्टंभ नाशक आहे.

–वृच्छाक–न., **शूले शूलशमनार्थं त्रिवृच्छाकेन स्निग्धमुष्णं भोजनं प्रशस्तम्** (सुउ. ४२.९०)
तेडाची भाजी. शूलविकार शमावा म्हणून तेडाच्या भाजीबरोबर स्नेहयुक्त व स्निग्ध आणि उष्ण जेवण प्रशस्त आहे. तेड–(निशोत्तर).

–वृत–न., **त्रिःपरिवृता गर्भकुटी** (सुचि. २९.१०)
भोवताली तीन भिंती असलेली जागा, दोन भिंतींच्या गर्भात असलेली कुटी.

(–वृता)–स्त्री., **वनस्पति० त्रिवृच्छ्यामा** (चक.७.४)
तेड. निशोत्तर.

–वृतायोगकिण्वा–**त्रिवृद्योगयुक्तं किण्वं यस्यां सा** (चक. ७.७१)
ज्यात तेड व इतर औषधियुक्त मद्याचा गाळ आहे. अशी दारू.

–वृत्ता–स्त्री., वनस्पति० पाठा (ध. १.७०) पहाडमूळ.

–वृत्स्नेह–पु., **त्रिभिस्तैलसर्पिर्वसाभिर्वृतो व्याप्तः स्नेहसंयोगस्त्रिवृत्संज्ञः** (सुचि. १८.४) तेल तूप वसा यांनी युक्त. या सर्वांचा मिश्र जो स्नेह तो.

–वृदष्टकसंज्ञ–पु., **विरेचनयोग० व्योषत्रिजातमुस्ता-विडङ्गादिसिद्धः** (सुसू. ४४.५४–५९) सुंठ, मिरे, पिंपळी, दालचिनी, तमालपत्र, वेलची, नागरमोथे, वावडिंग आणि आवळकाठी ही नऊ द्रव्ये समभाग व यांच्या आठपट निशोत्तर–तेड घेऊन केलेले चूर्ण.

–वृद्विरेक–पु., **त्रिवृता सिद्धघृतेन विरेकः, अयं कफजे तिमिरे उपयुज्यते** (सुउ. १७.३०) तेडाने सिद्ध केलेल्या तुपाने झालेला रेच. तेडाने सिद्ध केलेले रेचक तूप–कफज दृष्टिदोषावर योजतात.

–वृन्मूल–न., **विरेचनद्रव्याणां मूलेषु त्रिवृन्मूलं श्रेष्ठम्, तदरुणाभं ग्राह्यम्** (सुसू. ४४.३) रेचक अशा मुळात तेड हे श्रेष्ठ; ते तांबूस घ्यावे.

–वेला–स्त्री., वनस्पति० **त्रिवृत् श्यामा** (रा. ६.३६७) काळे तेड, त्रिवृत्.

–शाकपत्र–पु., वनस्पति० **बिल्वः** (रा. ११.१३५) बेल.

–शिख–पु., वनस्पति० **बिल्वः** (रा. ११.१३५) बेल.

–शिखदला–स्त्री., वनस्पति० **मालाकन्दः** (रा. परि. ७.४४) मालाकंद.

–शिरस्–वि., **त्रीणि शिरांसि यस्य, स क्रोधाग्निः ज्वररूपः** (चचि. ३.२३) तीन शिरे असलेला ज्वररूपी क्रोधाग्नि. **वनस्पति० स्त्री., पाठा** (रा. ६.९९) पहाडमूळ.

–शूलिन्–पु., **अग्निः** (र. ५.१२९) अग्नि.

–शूली–स्त्री., वनस्पति० **शिवलिङ्गी** (र. २९.३६) शिवलिंगी.

–शोथीय–वि., **त्रिशोथमधिकृत्य कृतोऽध्यायविशेषः** (चसू. १८.१) अध्यायाचे नाव. यात सुजेच्या तीन प्रकारांची माहिती आहे.

–संकर–वि., **ऋतुप्रकृत्यादित्रयाणां संकरो मिश्रणं यस्मिन् स (ज्वरः) यथाऽऽतुरस्य वातप्रकृतिः ऋतुर्वातप्रकृतिः (वर्षा) वातज्वरश्चेति त्रिसंकराः** तिघांचा संकर–मिश्रण. जसे रोग्याची वातप्रकृती, ऋतु वातल वर्षा, आणि ज्वरही वातज हे एकत्र येणे. **एवमेव पित्तस्य कफस्य च** (काखिल. २.४७) असेच पित्ताच्या व कफाच्या बाबतीत समजावे. प्राकृतज्वर त्या दोषप्रकृतीला झाले की ते त्रिसंकर-ज्वर होतात.

–संधि–स्त्री., वनस्पति० **वल्लीरूपा सा त्रिविधा– सिताऽसिता रक्ता, गुणाः–रुच्या कफकासहरा, त्वग्दोषशमनी च** (रा. परि. १०.३७) या नांवाची वेल. तीन सांधे असलेली. फुले न येणारी, नेहमी फळे येणारी, सुकुमार वेल. प्रकार ३ तांबडी, पांढरी, काळी. **गुण**–रुचि निर्माण करणारी कफ कास नाशक त्वचेचे विकार नाहीसे करणारी.

–संध्यकुसुमा–स्त्री., वनस्पति० **त्रिसंधिः** (रा. परि. १०.३७) द्र० **‘ त्रिसंधि ’**

–सम–वि., **समभागा हरीतकी शुण्ठी गुडूची च** (रा. २२. काखिल. १७.३२) तीन सम. हिरडा सुंठ व गुळवेल त्यांचे समभाग मिश्रण.

–सुगन्धि–स्त्री., **सुगन्धिद्रव्यत्रयं त्वक्तमालैलाः** (सुउ. ५२.४०) तीनसुगंधी. दालचिनी, तमालपत्र, वेलदोडा.

–सूत्र–वि., **त्रीणि सूत्राणि यस्मिन् सः, यथा–हेतु-लिङ्गौषधानि सूत्र्यन्ते यस्मिन् येन वा स आयुर्वेदः** (चसू. १.२४) तीन सूत्रसमुदाय. तीन सूत्रे असलेला. ज्यात रोगाची कारणे चिन्हे व उपचार (औषधे) सांगितली आहेत असा आयुर्वेद.

–स्कन्ध–वि., **त्रयः स्कन्धा यस्मिन् सः यथा हेतु-लिङ्गौषधानि स्कन्धा विभागा यस्य स आयुर्वेदः** (चसू. १.२५) तीन अवयव (विभाग) असलेला आयुर्वेद. कारण चिन्हे व औषध हे विभाग.

–स्थूण–न., **तिस्रः स्थूणा यस्य तच्छरीरम्; आगा-रस्याऽऽधारका यथा स्तम्भास्तथा शरीरस्यापि वात-पित्तकफास्त्रय आधारका, अतः शरीरं त्रिस्थूण-मित्युच्यते** (सुसू. २१.३) तीन खांबाचा. वातपित्तकफ ज्याचे आधारस्तंभ आहेत असे शरीर. त्रिस्थूण.

त्रिक–न., शरीर० **गुदास्थ्नः प्रभृति कटिकपालोर्ध्वपर्यन्तो भागः** (चवि. ८.११७; असंशा. ८.३०) **पृष्ठ-**

वंशस्याऽधोभागः, शिरोबाहुद्वयसन्धानस्थानम् (ड सुसू. २१.१४) **पृष्ठवंशाधारः** (हे. अहसू. १२.१५) **ग्रीवायाः अंसद्वयस्य च यः संयोगः, स त्रिकः** (ड. सुशा. ६.२६) **बाहुग्रीवास्थित्रयसंघातः त्रिकम्** (ड. सुसू. २२.१०)
माकड हाड. कंबरेच्या हाडातील मागच्या बाजूस गुदाच्या वर-मागे असलेले हाड. मान व दोन्ही बाहू यांच्या हाडांचा समुदाय.

–ग्रह–पु., लक्षण० **त्रिकस्य ग्रहः, अशीतिवातविकारेष्वेकः** (चसू. २०.११) माकडहाड धरणे–जखडणे.

–ग्राहिन्–वि., लक्षण० **त्रिकं स्तम्भयति इति** (चचि. ३०.७१)
माकडहाड धरणारा, जखडणारा.

–वेदना–स्त्री., लक्षण० **त्रिकभागे वेदना** (चचि. २८.२८–२९; सुनि. १.२४)
माकडहाडात वेदना.

–संधि–पु., **बाहुग्रीवास्थित्रयसंघातः** (ड. सुसू. २२.१०)
हात व मान यांच्या तीन हाडांचा समुदाय. संधि.

त्रिकास्थि–न., अस्थि० (सुशा. ५.१९) द्र० **'अस्थि'**
माकडहाड.

त्रुटि–स्त्री., **परिमाण० अणुषट्कमानम्** (र. ११.१)
वजन. सहा अणूंचे वजन.
वनस्पति० सूक्ष्मैला (र. १.२८; ध. २.४४)
द्र० ' एला ' वेलदोडा. लहान वेलची.

त्रेतायुग–न., **युग० चतुर्णां युगानामेकम्, अयं पौराणिकः कालविभागः** (चवि. ३.२४)
त्रेतायुग. चार युगांपैकी एक, हा पौराणिक कालविभाग.

त्रैफलघृत–न., **त्रिफलादिभिः सिद्धं घृतम्, शोणितपित्तरोगयोर्विशेषहितम्, सर्वतिमिरेषु शोधनार्थमुपयुक्तम्** (सुउ. १७.२९)
त्रिफळा इत्यादी द्रव्यांनी सिद्ध केलेले तूप. हे रक्त व पित्तज रोगांवर विशेष हितकर. सर्व डोळ्यांच्या विकारात दोषांचे शोधन व्हावे म्हणून उपयुक्त.

त्रैफलसर्पिस्–न., **त्रिफलासिद्धं घृतम्, अम्लाध्युषिते पेयम्, शुक्तावप्येतदुपयुक्तम्** (सुउ. १०.१४)
त्रिफळेने तयार केलेले तूप. आंबट पदार्थांच्या अतिरेकाने झालेल्या डोळ्याच्या विकारात व शुक्तिविकारात उपयुक्त.

त्रैलोक्य–न., **त्रयाणां लोकानां समूहः** (र. १२.२०)
तिन्ही लोक. स्वर्ग मृत्यु पाताळ लोक.

–डम्बर–पु., **पारदयोग० सूतार्कगंधचपलाजयपालादिसाधितोऽयं ज्वरघ्नः** (र. १२.२०)
पाऱ्याचा योग. पारा तांबे चपल जयपाळ इ० नी तयार केलेला ज्वरनाशक योग.

–तिलक–पु., **पारदयोग० कृष्णाभ्रककाचटंकणपारदगुग्गुलुत्रिफलादिसाधितोऽयं उदावर्तविड्बंधसूतिकारोगादिहरः** (र. १५.८१)
पाऱ्याचा योग. पारा काळे अभ्रक काचमीठ टांकणखार इ० चा कल्प. मलावरोध, वात ऊर्ध्व होणे, बाळंतरोगनाशक.

–विजय–न., **तैल० पारदगंधकायस्ताम्रगुग्गुल्वादिसाधितं तैलं पानादिषु प्रयोजितं सर्वकुष्ठान्नाशयति** (र. २०.१६८)
पारा इ० नी साधित तेल. पारा गंधक लोखंड तांबे गुग्गुळ इ० नी तयार केलेले तेल. पिणे अभ्यंग इ० उपयोग. सर्वकुष्ठ नाशक.

–(विजया)–स्त्री., **वनस्पति० भङ्गा** (र. २७.१०६–१०९) भांग.

–सुन्दर–पु., **पारदयोग० पारदगंधकाभ्रकादिसाधितोऽयं वातोदरनाशनः** (र. १९.१८–२०)
पारा गंधक अभ्रक इ० चा बनविलेला योग. वातोदरनाशक.

त्रैवृत–वि., **कल्प० यथा त्रिवृता सिद्धं घृतं तैलं वा** (सुउ. ५९.१८)
तेड घालून बनविलेले तेल किंवा तूप.

त्रैष्टुभ–पु., **वनस्पति० सोमभेदः** (सुचि. २९.७)
सोम या महौषधीचा प्रकार.

त्रोटक–पु., **कीट० गुणाः–सौम्यः, श्लेष्मप्रकोपणः, अयं कफविकारान् करोति** (सुक. ८.१२–१५)
किडा. **गुण**–सौम्य, कफप्रकोपक. कफविकार करतो.

त्र्यक्ष–पु., **देवता० शंकरः ईशानः त्रीणि अक्षीणि नेत्राणि यस्य स त्र्यम्बकः** (र. ७.१-२) शंकर, त्र्यंबक.

त्र्यक्षदिश–स्त्री., **शिवस्य दिशा शिवाधिष्ठिता ऐशानी दिक्** (र. ७.१–२)
तीन डोळे असलेल्या शंकराची दिशा. ईशान्य.

त्र्यम्बक–न., **खनिज० ताम्रम्** (ध. ६.९) ताम्र. तांबे.
पु., **देवता० शंकरः** (चचि. २३.८१) देवता, शंकर.

त्र्यम्बकफल–पु., **वनस्पति० नारिकेलः** (रा. ११.१०५) नारळ.

त्र्यष्टक–न., जलपात्रस्थापनार्थमाधार० अष्टास्त्रदण्डत्रयसंयोगरूप आधारविशेषः; इदं भूम्यादिस्पर्शजदोषापनुत्तये समुपयुज्यते (सुसू. ४५.१८)
तिवई, पाण्याचे भांडे ठेवण्याकरिता.

त्र्यस्त्र–पु., भैषज्य० व्याघ्रनखम् (रा. १२.११०)
वाघनख. वाघाचे नख.
वि., त्रिकोणाकारो (व्रणः) (सुचि. २.५)
त्रिकोणाकार (व्रण).

(**त्र्यस्त्रा**)–स्त्री., वनस्पति० वार्षिकी (ध. ५.१३६)
एक प्रकारचा मोगरा.
रक्तात्रिवृत (ध. १.२४५) द्र० ' त्रिवृत् '
लाल तेड.

त्र्यस्त्रफला–स्त्री., वनस्पति० सल्लकी (ध. ३.१३५) (रा ११.१९६) तिधारी फळाची. साळई.

त्र्याहल–पु., त्रिभिश्चरणयुगलचञ्चुभिराहलन्ति विलिखन्तीति विष्किराः (सुसू. ४६.५९)
दोन पाय व चोच या तिहींनी उकरतात ते विष्किर.

त्र्याहिक–पु., रोग० ' दिनं हित्वा प्रत्येति स तृतीयकः ' (चवि. ३.६७) तृतीयेऽह्नि भवो ज्वरः तृतीयकः (र. १२.६३)
तिजारे, एक दिवस सोडून तिसऱ्या दिवशी येणारा ताप.

त्र्यूष–न., त्रिकटु (ह. र. २९.६३)
सुंठ मिरे पिंपळी गट. त्रिकूट.

त्र्यूषण–न., शुण्ठी पिप्पली मरीचमिति त्रयम्, त्रिकटुकमिति (चचि. १२.२४; ध. ७.६)
सुंठ, मिरे, पिंपळी त्रिकूट.

त्र्यूषणघृत–न., घृत० त्र्यूषणत्रिफला द्राक्षाकाश्मर्यादिसाधितमिदं कामलाकासज्वरादिरोगेषूपयुक्तम् (चचि. १८.३९–४२)
सुंठ मिरे पिंपळी त्रिफला द्राक्ष शिवण इत्यादी द्रव्यांनी बनवलेले तूप. कावीळ खोकला ताप इत्यादी रोगांवर उपयुक्त.

त्वच्–स्त्री., शारीर० मांसजन्य उपधातुः (चचि. १५.१७)
मांसवहानां स्रोतसां मूलम् (चवि. ५.८) त्वगुत्पत्तिः–गर्भे शुक्रशोणितस्याभिपच्यमानस्य क्षीरस्य संतानिका इव सप्त त्वचो भवन्ति (सुशा. ४.४)
असृजः पच्यमानस्य षट् त्वचो भवन्ति (असंशा. ५.२४)
स्पर्शनेन्द्रियस्याधिष्ठानम् (चसू. ८.१०) त्वक्। संख्याशरीरे षट् त्वचः इति चरकः। सुश्रुते तु सप्त त्वचः, शरीरे षट् त्वचः, तद्यथा–उदकधरा त्वग्बाह्या, द्वितीया त्वसृग्धरा, तृतीया सिध्मकिलाससंभवाधिष्ठाना, चतुर्थी दद्रुकुष्ठसंभवाधिष्ठाना, पञ्चमी त्वलजीविद्रधिसंभवाधिष्ठाना, षष्ठी तु यस्यां छिन्नायां ताम्यत्यन्ध इव च तमः प्रविशति यां चाप्यधिष्ठायारूंषि जायन्ते पर्वसु कृष्णरक्तानि स्थूलमूलानि दुश्चिकित्स्यतमानि च इति षट् त्वचः। एताः षडङ्गशरीरमवतत्य तिष्ठन्ति (चशा. ७.४)
त्वचां प्रथमाऽवभासिनी नाम, या सर्वान् वर्णानवभासयति पञ्चविधां च छायां प्रकाशयति, सा व्रीहेरष्टादशभागप्रमाणा, सिध्मपद्मकण्टकाधिष्ठाना च; द्वितीया लोहिता नाम, षोडशभागप्रमाणा, तिलकालकन्यच्छव्यङ्गाधिष्ठाना; तृतीया श्वेता नाम, द्वादशभागप्रमाणा, चर्मदलाजगल्लीमषकाधिष्ठाना; चतुर्थी ताम्रा नामाष्टभागप्रमाणा विविधकिलासकुष्ठाधिष्ठाना; पञ्चमी वेदिनी नाम पञ्चभागप्रमाणा कुष्ठविसर्पाधिष्ठाना; षष्ठी रोहिणी नाम व्रीहिप्रमाणा ग्रन्थ्यपच्यर्बुदश्लीपदगलगण्डाधिष्ठाना; सप्तमी मांसधरा नाम व्रीहिद्वयप्रमाणा, भगन्दरविद्रध्यर्शोऽधिष्ठाना (सुशा. ४.४)
त्वचा, कातडी, मांसधातूचा उपधातु; मांसपोषक घटकाचे वहन करणाऱ्या स्रोतसांचे मूळ. शुक्र व आर्तवसंयोग होऊन गर्भ बनत असताना ज्याप्रमाणे दूध तापत असता त्यावर साय येते तशी साय रक्त पचत असता ही क्रिया घडून उदकधरा, रक्तधरा, मांसधरा, मेदोधरा, अस्थिधरा व मज्जाधरा अशा ६ त्वचांच्या रूपाने येते. शेवटच्या तिहींच्या आश्रयानेच शिबे, गजकर्ण, व विद्रधि (गळवे) इ. त्वचेचे रोग होतात. सहाव्या त्वचेवर काळे जाड खवडे होतात. सुश्रुतमते सात त्वचा. १ अवभासिनी २ लोहिता ३ श्वेता ४ ताम्रा ५ वेदिनी ६ रोहिणी ७ मांसधरा. यांच्या आश्रयाने क्रमाने शिबे व्यंग चर्मदल कोड कुष्ठ ग्रंथी विद्रधि इत्यादि विकार होतात. यांचे प्रमाण $\frac{1}{18}$, $\frac{1}{16}$, $\frac{1}{12}$, $\frac{1}{8}$, $\frac{1}{5}$, १, २ जव इतके असते. हे प्रमाण पोटावर; कपाळावर नव्हे. त्वचा ही स्पर्शनेंद्रियांचे अधिष्ठान आहे.
इंद्रिय० सर्वशरीरवर्ति स्पर्शनेन्द्रियं त्वगिन्द्रियमित्यभिधीयते (सुशा. १.४)

एक इंद्रिय. सर्वशरिरावर असलेले. स्पर्शनेंद्रिय त्वगिंद्रिय असे म्हटले जाते.

वनस्पत्यङ्गत्वग् (चसू. १.७३) **गन्धद्रव्येष्वेकम्** (सुसू. ३८.२४) (चसू. ५.२१) **गुणाः–इदं त्वगाख्यं गन्धद्रव्यं कटु उष्णं (शीतं, (रा.) तीक्ष्णं, लघु, बस्तिशोधनं कण्ठशुद्धिकरं कफवातघ्नं विषकण्ठरुजावक्त्ररुजाशिरोरुजाकासघ्नं च** (ध. २.५०)

दालचिनी, वनस्पतीची त्वचा–साल. सुगंधि द्रव्यातले एक. **गुण**–हे तिखट उष्ण तीक्ष्ण हलके कंठ व बस्तिशुद्धिकर कफवातनाशक घसा तोंड डोके यांचे विकार खोकला व विषनाशक.

हिं.—दालचीनी.

म.—दालचिनी.

गु.—दालचीनी.

बं.—दालचिनी.

ता.—इलवङ्कप्पट्टै.

अश्मन्तकः (ध. १.१९४) आपटा.

–क्षीरी–स्त्री., **वनस्पति० तुगाक्षीरी** (चचि. २९.६४) वंशलोचन.

भैषज्य० वंशलोचना (सुसू. ४४.१६) (ध. २.५५) वंशलोचन.

–गन्ध–पु., **वनस्पति० नारङ्गः** (रा. ११.२४) नारिंग, संत्र.

–दाह–पु., **लक्षण० त्वचो दाहः** (चसू. २०.१४) त्वचेचा दाह, आग.

–दोष–पु., **त्वग्रोगः** (चसू. ३.२९) **कुष्ठम्** (ड. सुसू. २४.९) त्वचेचा रोग, कोड. न., **वनस्पति० कुष्ठम्** (रा. १२.९७) कोष्ठकोळिंजन.

–दोषारि–पु., **वनस्पति० हस्तिकन्दः** (रा. परि. ७.३६) हत्तीकंद, फार मोठा कंद.

–पत्र–न., **वनस्पति० त्वक्पत्रिका** (सुउ. ४७.३२) एक वनस्पती.

–परिपुटन–न., **लक्षण० त्वच उच्चटनम्** (सुसू. १७.५) त्वचेचा पापुद्रा वर येणे.

–पाक–पु., **लक्षण० त्वचः पाकः** (सुनि. १४.१३) त्वचा पिकणे.

गुह्यरोग० पित्तासृग्भ्यां ज्वरदाहवान् त्वक्पाकः भवति द्र० 'शूकदोषः' (असंउ. ३८) पित्त व रक्तदुष्टीमुळे त्वचेचा पाक होतो, ती पिकते, ज्वर दाह असतो.

–भेद–पु., **लक्षण० त्वचो भेदः** (चशा. ८.३२) त्वचा फाटणे, चिरण्या पडणे.

–वात–पु., **रोग० देहस्फोटनं पादतलविदारणं हस्तपादतलानां च विदाह इत्येतान्यत्र वर्तन्ते लक्षणानि** (र. २१.१७१) त्वचेत वाताचा विकार. अंग फुटल्याप्रमाणे वाटणे. पायाच्या तळव्यांना भेगा पडणे व त्यांची आग होणे ही लक्षणे होतात.

–विष–न., **स्थावरविष०** (सुक. २.५) **द्र० 'विष'** ज्यांच्या साली विषारी आहेत त्या वनस्पती.

–सवर्ण–वि., **त्वचा सवर्णम्** (ड.) **रूढव्रणलक्षणेष्वेकम्** (सुसू. २३.२०) त्वचेच्या वर्णासारखे. व्रण चांगला भरून आला की त्यावरील त्वचा बाजूच्या त्वचेच्या वर्णासारखी येणे हे चांगले लक्षण आहे.

–सार–पु., **वनस्पति० वंशभेदः, रन्ध्रवंशः** (रा. ७.२१६) पोकळ बांबू.

वंशः (ध. ४.१३७) (सुसू. ८.१५) बांबू.

विशुद्धत्वग्युक्तः पुरुषः, तल्लक्षणम्–स्निग्धश्लक्ष्ण–मृदुप्रसन्न-सूक्ष्माल्पगम्भीरसुकुमारलोमा सप्रभेव त्वक् चास्य भवति (चवि. ८.१०३) **रससारः सुप्रसन्नमृदुत्वग्रोमा त्वक्सारः** (सुसू. ३५.१६) विशुद्ध त्वचायुक्त पुरुष. स्निग्ध, गुळगुळीत, मऊ, प्रसन्न, सूक्ष्म, खोल कोवळी थोडी लव असलेली तेजस्वी त्वचा विशुद्ध असते.

वनस्पति० शणः (रा. परि. ४.१०) सण.

-सारभेदिनी–स्त्री., **वनस्पति० क्षुद्रचञ्चुः** (रा. परि. ४.२२) एक वनस्पती.

–(सारा)–स्त्री., **भैषज्य० वंशरोचना** (रा. ६.८६) वंशलोचन.

–सुगन्ध–पु., **वनस्पति० नारङ्गः** (ध. ५.२०) नारिंग, संत्रे.

–(सुगन्धा)–स्त्री., **वनस्पति० एलाभेदः भद्रैला** (ध. २.४६) **द्र० 'एला'** मोठी वेलची.

–स्फोटन–न., **लक्षण० त्वचां स्फुटनम्** (सुउ. ४४.५) त्वचा फाटणे.

त्वगवदरण–न., **लक्षण० बाह्यत्वङ्मात्रावदरणम्** (चसू. २०.१४)

बाहेरची कातडी फुटणे, तिला चिरण्या पडणे,

त्वगवदलन–न., लक्षण० त्वचो भागशः पतनम् (सुचि. २९.१२)
त्वचेचा एकेक भाग निराळा होऊन पडणे, साले जाणे.

त्वच्–न., वनस्पति० त्वच् (ध. २.५०) दालचिनी.

त्वच्य–वि., त्वचे हितः (चसू. ५.८७)
जे त्वचेला हितकर ते, त्वचेच्या हिताचे.

त्वरितक–पु., धान्य० षष्टिकवत्त्वरितं पच्यते इति व्रीहिभेदः (सुसू. ४६.१२)
त्वरित–लवकर पचते ते. साठेतांदुळासारखे लवकर पचणारे.

त्वष्टा–स्त्री., वनस्पति० ब्राह्मी (ध. ४.१००) ब्राह्मी.

त्वाष्ट्र–न., खनिज० ताम्रम् (ध. ६.९) तांबे.

त्सरु–पु., असिमुष्टिः (अहसू. २६.१७) तलवारीची मूठ.

द

दंश–पु., कीट० (चइ. २.२१) किडा.
दन्तः (कासू. २०.५) दांत.
वनमक्षिका (सुसू. १८.२९) रानमाशी.
भक्षितस्थानम् (ड.) दष्टस्थानमिति यावत् (सुक. ३.४२) चावल्याचे–दंशाचे स्थान. (जागा.)
दन्तेन कर्तनम् (सुसू. १३.२१)
दाताने कुरतडणे, कातरणे.
वनस्पति० शिग्रुः (ध. ४.३९) शेवगा.
यन्त्र० सन्दंशः (.र. ३.४५) संदंश नावाचे यंत्र.

–मूल–पु., वनस्पति० शिग्रुः (रा. ७.६०) शेवगा.

दंशावदरण–न., विषगतपित्ताधिक्येन दंशस्थानस्फोटनम् (चचि. २३.१६८)
विषातल्या पित्ताच्या आधिक्याने दंशाच्या जागेला चिरण्या पडणे.

दंष्ट्रा–दंत० राजदन्तसमीपवर्ती बस्तः, तत्सन्निकृष्टा दंष्ट्रा (कासू. २०.४) दाढ.

–पद–न., सर्पादिकृतदंशस्य स्थानम् (चचि. २३.१२७)
सर्प इत्यादींनी दंश केलेली जागा.

–विष–न., दंष्ट्रायाः विषम् (चचि. १३.१३२)
दाढेचे विष, दाढेतील विष.
वि., दंष्ट्रागतविषवान् (भौमः सर्पः) मार्जारश्ववानरादयोऽपि दंष्ट्राविषाः (सुक. ३.५)
ज्यांच्या दाढेत विष असते ते. जमिनीवरचे साप नाग मांजर कुत्रा वानर इत्यादी प्राणी.

दंष्ट्रिन्–पु., प्राणि० वराहः (र. १२.७५) डुक्कर, रानडुक्कर.

दक–न., उदकम् (असंचि. १.४२) पाणी, जल.

–लावणिक–वि., यूष० अयं अल्पमांसादिकृतः स्वच्छश्च (असंसू. ७.५१)
कट. मांसादि द्रव्ये घालून केलेले कढण.

दकोदर–न., रोग० जलोदरम् (चसू. १९.४(१) (सुनि. ७.४) द्र० 'उदर' जलोदर.

दकोदरयन्त्र–न., यंत्र० दकोदरस्रावणार्थं नाडीयन्त्रम् (सुसू. ७.१३)
जलोदरातील पाण्याचा स्राव करण्याकरिता उपयोगात आणावयाचे यंत्र.

दक्ष–पु., नृप० (अहसू. १८.१६) राजा.
देवताविशेषः (चचि. ३.१७) एक देवता.
प्राणि० कुक्कुटः (अहसू. ७.१६) कोंबडा.
शीघ्रकारी (हे.) कर्मणि चतुरः (अरु. अहसू. १.२८)
कामात चतुर, त्वरेने काम करणारा.
चतुरः (सुक. १.१४) चतुर.

–पुरीष–न., कुक्कुट–शकृत् (असंउ. ३५)
कोंबड्याची विष्ठा. शीट.

–यज्ञ–पु., दक्षेन कृतो यज्ञः (चचि. १९.४)
दक्षराजाने केलेला यज्ञ.

दक्षाण्ड–पु., न., दक्षः गोष्ठकुक्कुटः तस्याण्डम् (चचि. ११.२५)
गोठ्यातल्या घरकोंबड्याचे अंडे. कोंबडीचे अंडे.
कुक्कुट्याः अण्डम्, वाजीकरणार्थमुपयुज्यते (असंउ. ५७)
कोंबडीचे अंडे, वैषयिकसामर्थ्य वाढविण्याकरिता देतात.

दक्षिण–पु., अभिजातः कुलीनः (ड. सुक. १.१४)
हुषार, जातिवंत, उच्च कुळातला, कुलीन.

(दक्षिणा)–स्त्री., अनुकूला (इन्दु. असंउ. १)
अनुकूल असणारी.

दक्षिणानिल–पु., वसन्ते दक्षिणदिशो जातत्वान्मलयपर्वतस्थितचन्दनसुरभिर्दक्षिणो वायुः (सुसू. ६.२८)
दक्षिणेकडचा वारा. वसन्तऋतूत दक्षिणेकडचा वारा वाहतो. तो मलयपर्वतावरून येतो म्हणून तेथल्या चंदनाने सुगंधि झालेला तो दक्षिण दिशेचा वायु सुगंधित असतो.

दक्षिणायन–न., दक्षिणां दिशं प्रति सूर्यस्य गमनम् (चसू. ६.४)
सूर्याचे दक्षिण दिशेकडे जाणे, कलणे.

दक्षिणावर्तकी–स्त्री., वनस्पति० **वृश्चिकाली** (रा. परि. ९.७) विंचवी. मेढशिंगी.

दक्षिणावर्ता–स्त्री., वनस्पति० **मेषशृङ्गी** (ध. १.८७) मेढशिंगी.

दग्ध–न., वनस्पति० **शालिपर्णीभेदः, आलकम्** (ध. १.८८) सालवणीचा प्रकार.

(दग्धा)–स्त्री., वनस्पति० (रा. परि. ९.२८) **गुणाः–कटुकषायोष्णा, पित्तप्रकोपणी दीपनी, कफवातनिकृन्तनी** (रा. परि. ९.२८)
जाळलेल्या जमिनीवर पुन्हां उगवणारी लव असणारी खरखरीत पाने असलेली वनस्पती. **गुण**–तिखट तुरट उष्ण अग्निदीपक कफवातनाशक पित्तप्रकोपक.

–गुद–पु., लक्षण० **अयं स्वेदनानर्हः** (अहसू. १७.२३)
जळालेले गुद. क्षार किंवा अग्नीने जळालेले गुद. हा विकार घाम काढण्यास अयोग्य.

–रुह–पु., वनस्पति० **तिलकः** (रा. १०.२६६) (ध. ५.१५८)
तिळवा. छत्रीसारख्या फुलांचा वसंतात फुलणारा सुगंधी पुष्पवृक्ष.

–(रुहा)–स्त्री., वनस्पति० **दग्धा** द्र० दग्धा (रा. परि. ९.२८)

–लक्षण–न., **कृष्णता, क्षारादिदग्धस्य लक्षणम्** (सुसू. ११.१९)
जळाल्याचे लक्षण. काळेपणा क्षारादिकांनी जळाल्याचे लक्षण.

–स्नेहपाक–पु., स्नेहपाक० **खरपाकः, कृष्णोऽवसन्नः, ईषद्विशदं चिक्कणं भेषजं यत्रौषधार्थं नोपयुज्यते; अयं बस्तिकर्णपूरणयोरुपयुज्यते** (सुचि. ३१.११)
तेल तूप इ. स्नेह औषधांनी पक्व केले की त्याचा एक प्रकार. अधिक झालेला पाक. अधिक पक्व. **लक्षण**–अधिक औषध काळे जळालेले चिक्कण होते हा प्रकार पोटात देण्याला उपयुक्त नाही. बस्ति व कानात घालण्याला उपयुक्त.

–हस्त–वि., **अदैष्टिकादिलक्षणयुक्तो रसकर्मणि वर्जनीयहस्तः** (वैद्यः) (र. ७.३०)
निर्दय, लोभी, हाताच्या रेषा काळ्या असणे इत्यादी दुर्दैवी लक्षणाचा मनुष्य दग्धहस्त होय. त्याला पारदकार्यात यश येत नाही.

दग्धिका–स्त्री., वनस्पति० **दग्धा** (रा. परि. ९.२८) द्र० दग्धा

दण्ड–पु., **लौहादिवलयैर्निबद्धा दीर्घनिष्ठुरकाष्ठयष्टिः** (सुसू. २९.७)
दंडा, दंडुका, दांडा. लोखंडाच्या कड्यांनी वेढलेला लांब कडक लाकडाचा दांडा.
न., **घटिका** (र. ५.२२९)
घटिका, घटका, २४ मिनिटे.

–कन्दक–पु., वनस्पति० **धरणीकन्दः** (रापरि. ७.४२)
दंडासारखा लांब रानात होणारा कंद.

–धारण–न., **दण्डस्य धारणम्** (चसू. ५.१०२) **तद्गुणाः–स्खलतः संप्रतिष्ठानं, शत्रुनिषूदनमवष्टंभनं, भयघ्नमायुष्यं च** (सुचि. २४.७८)
दण्ड हातात ठेवणे, काठी जवळ असणे. **गुण**–दांडा जवळ असल्यास मनुष्याचा तोल गेला तर सांभाळता येतो. शत्रूचा प्रतिकार होतो, शरीर ताठ ठेवता येते. भयनाशक व आयुष्यवर्धक आहे.

–मुष्टिहत–वि., **दण्डेन मुष्ट्या च ताडितम्** (चचि. २८.३२)
दंडुक्याने व मुठीने (बुक्के) मार खाल्लेला.

–वात–पु., रोग० **दण्डापतानकः** (र. २१.१४८)
दांडक्यासारखे शरीर ताठ-ताठरलेले ठेवणारा वातरोग.

–वृक्षक–पु., वनस्पति० **स्नुही** (रा. ८. ३५६)
त्रिधारी निवडुंग.

दण्डक–पु., रोग० **दण्डवद् दृश्यते इति दण्डकः** (चवि. ८.४२) **तल्लक्षणानि आमबद्धायनः कफान्वितो वायुरङ्गं संस्तभ्य दण्डवत् करोति असावसाध्यः** (असंनि. १५.४२)
रोग. **लक्षणे**–आमाने स्रोतसे रुद्ध होतात. कफयुक्त वायु अंग ताठ करुन दांड्यासारखे करतो. हा असाध्य. **अवयवस्य काष्ठवत्स्तम्भनम्** (चसू. २०.११) (असंसू. ५.३१) अवयव लाकडाप्रमाणे ताठरतात.

दण्डकालसक–पु., रोग० **दण्डकालसकः** (अहसू. ८.१३)
रोग. आमाजीर्णाने लाकडाप्रमाणे सर्व अवयव ताठरतात तो रोग.

दण्डापतानक–पु., वातरोग० (सुनि. १.५३) **दण्डवत् स्तब्धगात्रस्य दण्डकः, मारुतः पाणिपादसिराः**

स्नायूः कण्डराश्च संशोष्य पाणिपादशिरःपृष्ठश्रोणीः स्तभ्नाति (चचि. २८. ५१–५२)
वातरोग. लाकडाच्या दंडाप्रमाणे ताठ अवयव असलेला. वायु हात पाय शिरा स्नायु कंडरा शुष्क करून हात पाय डोके पाठ कंबर ताठवतो.

दण्डालसक–पु., रोग० अस्मिन् व्याधौ शरीरस्य दण्डवत् स्तम्भनम्, तल्लक्षणम्–वातेन शूलभ्रमानाहकम्पस्तम्भादयः, पित्ताच्च ज्वरातिसारान्तर्दाहतृट्प्रलयादयः, कफाद् अङ्गगौरववाक्संगष्ठीवनादयश्च भवन्ति; दुश्चिकित्स्योऽसौ (अहसू. ८.८–१२)
या रोगात शरीर दंडाप्रमाणे ताठरते. **वाताने** शूलभ्रम पोटफुगी कंप व ताठरपणा; **पित्ताने** ज्वर अतिसार अंतर्दाह तहान बडबड; **कफामुळे** अंग जड, वाचा अडखळते, खाकरे इ० लक्षणे होतात. हा चिकित्सेला कठीण असतो.

दण्डाहत–न., आहारद्रव्य० मथितम् (ध. ६.१८९) (अहसू. १४.२२) घुसळलेले, रवीने घुसळलेले.

दण्डिन्–पु., वनस्पति० दमनम् (रा. १०.११९) दवणा.

दण्डैरका–स्त्री., वनस्पति० तृण० (चचि. २६.५१)
एक वनस्पती.
गुन्द्राख्यगुल्मो, नलो वा (चक्र चक्र. १.२५)
गुंद्रा किंवा देवनळनामक वनस्पती.

दत्तनावन–वि., दत्तनस्यः, दत्तं नस्यं यस्मै सः (अहसू. १९.४)
ज्याच्या नाकात औषध घातले आहे नावन दिले आहे असा.

दद्रु–पु., कुष्ठरोग० पित्तश्लेष्माधिकं कुष्ठम् (चसू. ३.७) द्र० 'कुष्ठ'
कुष्ठप्रकार. कफपित्ताधिक कुष्ठ.

–**घ्न**–पु., वनस्पति० चक्रमर्दः (रा. ४.९)
तरोटा, तरवटा

–**मण्डल**–न., चर्मरोग० (सुसू. ११.७) द्र० 'कुष्ठ'
कातडीचा रोग. चकंदळे.

–**हस्त**–न., वनस्पति० तगरम् (रा. १०.१०२) तगर.

दधि–न., आहारद्रव्य० (चसू. २७.२२५) (ध. ६.१८७) दधिगुणा :–अम्लं रसे पाके च (चसू. २७.२२५) कषायानुरसम् (सुसू. ४५.६५) उष्णं (ध. ६.१८७) स्निग्धं (भाप्र.) गुरु (अहसू. ५.२९) (भाप्र.) रोचनं वृष्यं स्नेहनं बलवर्धनं बृंहणं मङ्गल्यं च (चसू. २७.२२५) पीनसविषमज्वरातिसारारोचकमूत्रकृच्छ्रकार्श्यापहम् (सुसू. ४५.६५) ग्राहि मेदःकरं शुक्रलं च (ध. ६.१८७) रक्तपित्तकरं शोफकरं च (ध. ६. १८७) प्राणकरं (सुसू. ४५.६५) वातघ्नं (ध. ६.१८७)
दही–आहारद्रव्य. हे रसाने व पचल्यावरही आंबट मागाहून तुरट लागते, उष्ण स्निग्ध जड रुचकर पुष्टि बलवर्धक शुक्रधातूला हितकर प्राणवर्धक मंगल आहे. मळ बांधणारे, मेद वाढविणारे, वातनाशक, शरिराला स्निग्ध करणारे पडसे थंडीताप अतिसार चवनाश कष्टाने लघ्वी होणे कृशतानाशक.

दधिभेदाः–तत् सप्तविधम्–स्वाद्वम्लमत्यम्लं, मन्दजातं, शृतंक्षीरभवं, ससारमसारं चेति, मधुरदधिगुणाः–मधुरं महाभिष्यन्दि कफमेदोविवर्धनम् । अम्लं दधि कफपित्तकृत् । अत्यम्लं दधि रक्तदूषणम् (सुसू. ४५.६६)

मन्दजातं दधि नाम न सम्यग्दधिभावमापन्नं दधि । तत्तु विदाहि सृष्टविण्मूत्रं त्रिदोषकृच्च (सुसू. ४५.६७)

शृतक्षीरभवं दधि गुणवद्रुच्यं वातपित्तहरं धात्वग्निबलवर्धनं च । असारं दधि कषायं (रूक्षं) ग्राहि, विष्टम्भि, दीपनीयं, लघुतरं, रुचिप्रदं, वातलं च (सुसू. ४५.६५–८३)

शरद्ग्रीष्मवसन्तेपु दधिनिषेधः, तथा रक्तपित्तकफोत्थविकारेपु च दध्यहितकरम् (चसू. २७.२२७)

जातं दधि नाम मन्दकावस्थामुत्सृज्य घनतया जातं तच्च मधुरमीषदम्लं भवति । तत्तु विशेषेण वातघ्नम् (चसू. २७.२२८) अजातं दधि–वातलं (असंसू. ७.२४२) दधिसरः शुक्रलः । दधिमण्डः श्लेष्मवातघ्नः स्रोतोविशोधनश्च (चसू. २७.२२८) गुर्वेव दधि वह्निं कुरुते (असंसू. १७.४२) स्निग्धमपि दधि श्वयथुकरम् । न तथा तद्विकारयोः स्निग्धयोरपि तक्रनवनीतयोः श्वयथुकारित्वम् (असंसू. ७.२३१)

गुडयुक्तं दधि स्नेहनं हृद्यं वातघ्नं च (सुसू. ४६.३८४)

मन्दकं दधि अभिष्यन्दकराणां श्रेष्ठम् (चसू. २५.४०)

दह्याचे सात प्रकार–गोड, आंबट, अतिअम्ल, मंद, (अदमुरे) तापवलेल्या दुधाचे, साईचे, बिनसाईचे. **गुण–गोडदही**–शरिरात फार स्राव करणारे, कफ व मेद वाढविणारे. **आंबट दही**–कफपित्तकर. अति **आंबट**–रक्तदूषित करणारे. **मंद**–ते पूर्ण दही झालेले नसते, अर्धे मुरलेले अधमुरे असते; ते मळमूत्र साफ करिते पण छातीत जळजळ व त्रिदोष करणारे, शरिरात स्रावकर अशा सर्व द्रव्यात हे श्रेष्ठ. तापविलेल्या दुधाचे रुचकर वातपित्तहर धातूचा अग्नि व बल वाढविणारे. **साय नसलेले दही**–तुरट, रूक्ष, अधिक हलके, अग्निदीपक, मळ घट्ट करणारे, अवष्टंभ व वातकर. **सायीचे**–जड, वातनाशक, अग्निवर्धक, कफ व शुक्र वाढविणारे. पुरे मुरलेले दही गोड थोडे आंबट अधिक वातनाशक तर अर्धे मुरलेले वातूळ. दह्याची साय शुक्रवर्धक. दह्याची निवळी कफवातनाशक स्रोतसांची शुद्धि करणारी. **दह्याचा विशेष**–दही जड, पण अग्नि वाढवते. स्निग्ध असून सूज करणारे पण स्निग्ध ताक व लोणी सूज करीत नाही. दही, गूळ शरिराला स्निग्ध करते. वातनाशक व हृदयाला हितकर.

दधिसेवननियमाः–**रात्रौ दधि न भुञ्जीत । तथोष्णं दधि न सेवेत । अमुद्गसूपमक्षौद्रमघृतसितोपलमनामलकं न सेवेत । नित्यं न सेवेत । मन्दकं न सेवेत, अन्यथा तत् ज्वरासृक्पित्तवीसर्पकुष्ठपाण्डुभ्रमकरं भवति** (अहसू. ५.३१–३३)

हिं.—दही.

म.—दही.

गु.—दही.

बं.—दई.

ता.—तयिर.

दही सेवनाचे नियम–रात्री खाऊ नये, ऊन खाऊ नये, अर्धे विरजलेले खाऊ नये, नेहमी खाऊ नये. मुगाचे सूप, मध, तूप, खडीसाखर, आवळकठी, दह्याला लावल्या वाचून खाऊ नये. हे नियम पाळले नाहीत तर ताप रक्तस्राव धावरे कुष्ठ पांडु भ्रम इत्यादी रोग होतात.

वनस्पति० कपित्थः (रा. ११.१५५) कवठ.

धूप० श्रीवेष्टकः (ध. ३.१३३) धूप, ऊद.

–ज–न., **आहारद्रव्य० नवनीतम्** (रा. १५.२५७) लोणी.

–पुष्पिका–स्त्री., **वनस्पति० गिरिकर्णिका** (ध. ४.८४) (रा. ३.१२३)

पांढरी गोकर्णी.

–पुष्पी–स्त्री., **वनस्पति० स्वादुरसा (कटुः) उष्णा (शिशिरा) गुरुः रञ्जनी वातघ्नी (वातामयकरी) (रा) सन्तापपित्तदोषारोचकघ्नी च** (ध. १.१५३)

खाजकुहिलीप्रकार. **गुण**–गोड, उष्ण, जड, वातनाशक, संताप, पित्तदोषनाशक, रुचि उत्पन्न करणारी.

–फल–पु., **वनस्पति० कपित्थः** (ध. २.१०२) कवठ.

–भव–न., **आहारद्रव्य० नवनीतम्** (ध. ६.२२४) लोणी.

–मण्ड–पु., **मस्तु** (चनि. २.४) (सुउ. ५२.१८) दह्याची निवळी.

–मण्डोद्भव–न., **आहारद्रव्य० नवनीतम्** (ध. ६.२२९) लोणी.

–मस्तु–न., **दध्युदकम्** (चसू. १४.३३) **सुजातस्य दध्नो द्रवभागः** (सुसू. ४६.४२७)

चांगल्या मुरलेल्या दह्यातले पाणी. निवळी. दह्याचा पातळ द्रव.

–मस्तुक–पु., **दधिसरः** (सुचि. ३१.३८) दह्याची साय.

–मुख–पु., **सर्प० दर्वीकरः** (सुक. ४.३४ (१) नाग.

–सर–पु., **दध्न उपरितनो भागः, नेत्ररोगेषूपयुज्यते** (असंउ. २००) (सुउ. ४०.१३७)

दह्याचा वरचा भाग, साय. डोळ्याच्या रोगात उपयुक्त.

दधित्थ–न., **वनस्पति० कपित्थः** (चसू. २.१९) (सुउ. ४९.२७) (सुउ. ३९.३०३) कवठ.

पु., **वनस्पति० कपित्थः** (ध. २.१०२) कवठ.

दध्यम्ल–न., **दध्नाऽम्लीकृतम् (किमपि द्रव्यम्)** (चक. १.१२) दह्याने आंबट केलेले.

आहारद्रव्य० मथितम् (ध. ६.१८९)

घुसळलेले दही.

दध्युत्तर–न., **दधिसरः** (चक्र चचि. १७.७४) दह्याची साय.

दध्युत्तरक–न., **दध्नः सरः** (सुउ. १२ ४०) दह्याची साय.

दनु–पु., **खनिज० गन्धकः** (र. २२.३३) गंधक.

–ज–पु., **खनिज० गन्धकः** (ह) (र. २०.७७) गंधक.

दन्त–पु., **शारीर० मुखस्थः कठिनश्चर्वणादिसाधनोऽवयवः** (चशा. ४.१४) **नृणां द्वात्रिंशद्दन्ताः** (चशा. ७.६) (सुसू. २६.२२) (असंशा. ९.१४)

तत्राष्टौ सकृज्जाताः स्वरूढदन्ता भवन्ति, अतः शेषा द्विजाः। यावत्स्वेव च मासेषु दन्ता निषिच्यन्ते तावत्स्वहःसूद्भिद्यन्ते। यावत्स्वेव च मासेषु जातस्य सत उद्भिद्यन्ते तावत्स्वेव च वर्षेषु पतिताः पुनरुद्भिद्यन्ते। तत्र मध्ये द्वावुत्तरौ राजदन्तसंज्ञौ भवतः, तौ पवित्रौ, तस्मात्ताभ्यां खण्डे न श्राद्धमर्हति, अपवित्रो हि सः। तयोरुभयतः पार्श्वयोरपि बस्तौ तयोरपि दंष्ट्रे, शेषाः स्वरूढा हानव्या इति चोच्यन्ते, तथाऽधस्तात्। तत्र कुमारीणामाशुतरमल्पाबाधकरं च दन्तजन्म, सुषिरत्वाद्दशानां मृदुस्वभावाच्च, प्रकृष्टकालमाबाधबहुलं तु कुमाराणामाचक्षते, धन्वत्वाद्दशानां स्थिरस्वभावाच्च। दन्तानां निषेकमूर्तित्वोद्भेदवृद्धिपतनपुनर्भावनिवृत्तिस्थितिपरिक्षयचलनपतनदृढत्वदुर्बलताजातिविशेषान्निषेकात् स्वभावान्मातापित्रोरनुकरणात् स्वकर्मविशेषाच्चेत्याचक्षते महर्षयः। नृणां तु चतुर्थादिषु मासेषु दन्ता निषिच्यन्ते। तत्र सदन्तजन्म च पूर्वमुत्तरदन्तजन्म च, विरलदन्तजन्म च, हीनदन्तता च, अधिकदन्तता च, करालदन्तता च, विवर्णदन्तता च, स्फुटितदन्तता चामङ्गल्या भवति। चतुर्विधं तु दन्तजन्माचक्षते सामुद्गं, संवृतं, विवृतं दन्तसंपदिति। तत्र सामुद्गं क्षयि, नित्यसंपातात्, संवृतमधन्यं मलिष्ठं, विवृतं वीतमन्नित्यलालोपहतमसंछन्नदन्तत्वादाशुदन्तवैवर्ण्यकरमासन्नाबाधमिति। चतुर्थे तु मासि दन्ता निषिक्ता दुर्बला भवन्त्याशुक्षयिणश्चामयबहुलाश्च, पञ्चमे स्यन्दनाश्च प्रहर्षिणश्चामयबहुलाश्च षष्ठे प्रतीपाश्च मलग्राहिणश्च विवर्णाश्च घुणदन्ताश्च भवन्ति, सप्तमे द्विपुटाः स्फोटिनश्च राजिमन्तश्च खण्डाश्च रूक्षाश्च विषमाश्चोन्नताश्च भवन्ति, तथाऽष्टमे मासि सर्वगुणसंपन्ना भवन्ति। पूर्णता समता घनता शुक्लता स्निग्धता श्लक्ष्णता निर्मलता निरामयता किञ्चिदुत्तरोन्नतता, दन्तबन्धनानां च समता रक्तता स्निग्धता बृहद्घनस्थिरमूलता चेति दन्तसंपदुच्यते (कासू. २०.४७)

दात–तोंडामधले कठीण अन्न चावण्याचे साधन असलेला अवयव. ३२ दात. यातील आठ एकदाच उत्पन्न होतात. बाकी चोवीस दोनदा उत्पन्न होतात. **काळनियम**–जन्मापासून जितक्या महिन्यांनी दात येतात तितक्या दिवसात ते वर येतात. जन्मापासून जितक्या महिन्यांनी ते वर येतात

तितक्या वर्षांनी ते पडतात व पुन्हां वर येतात. **नावे**–मधले व पुढच्या वरच्या दोन दातांचे नाव राजदंत, त्यांच्या बाजूचे बस्त; त्यांच्या बाजूचे दोन दंष्ट्रा त्यांच्या बाजूचे सर्व हानव्य होत. असेच खालचे दात समजावे. राजदंत पवित्र होत. मुलींना दात हलके जातात. लवकर येतात. त्रास कमी. कारण मुलीचे दात मऊ अधिक सच्छिद्र असतात. मुलांचे दात जड जातात, वर येण्याला उशीर लागतो व त्रास होतो, ते अधिक घट्ट व स्थिरस्वभावी असतात. दात येणे, त्यांचा आकार वर येणे, वाढणे, पडणे, पुन्हा येणे, पुन्हा न येणे, स्थिर राहणे, क्षीण होणे, हालणे व बळकटपणा, अशक्तता ही सर्व जातींना अनुसरून शुक्रशोणिताच्या गर्भाधानकालाच्या स्थितीवर, आनुवंशिकतेवर, व स्वतःचे दैव आणि बालकाच्या शरिराची वाढ, झीज, गुण, दोष यांवर अवलंबून आहेत. चौथ्या महिन्यापासून दात येतात. जन्मतः दात येणे, प्रथम वरचे दात येणे, दात विरल असणे, कमी येणे, अधिक येणे, अधिक लांब अथवा वेडेवाकडे येणे, रंग चांगला नसणे, फुटलेले असणे हे दोष आहेत. हे अशुभ समजतात. याकरिता शांती करावी. इतर अवयवांच्या न्यूनाधिकतेच्या वेळीही शांती करावी. दातांची उत्पत्ति चार प्रकारची १ **सामुद्ग.** खोलगट २ **संवृत** आत गेलेले ३ **विवृत** बाहेर आलेले. विवृत उघडे व ४ **सर्वगुणसंपन्न** १ मूल क्षयी असेल तर सामुद्ग. हे लवकर पडत असतात. २ संवृत नेहमी घाण राहतात. ३ विवृत उघडे असतात बाहेरची घाण येते, लाळ सुटते, ते सडतात, रंग वाईट होतो. चवथ्या महिन्यात आलेले दात अशक्त असतात. लवकर क्षीण होतात, पडतात, व रोग फार होतात. पांचव्यात आलेले दात हालणारे थंड आंबट स्पर्श सहन न होणारे व अनेक रोग होणारे; सहाव्यात आलेले तिरके मळकट वाईट रंगाचे किडके होतात. सातव्या महिन्यात आलेले दोन पुडांचे फुटीर रेषा असलेले तुकडे होणारे रूक्ष विषम पुढे आलेले असतात. ४ आठव्या महिन्यात येणारे दात सर्वगुणसंपन्न असतात.

गुण–सर्व दात सारखे असणे घट्ट व भरीव पांढरे स्निग्ध चिकण निर्मळ निरोगी वरचे दात खालच्या

दातांच्या किंचित पुढे असणे हिरड्या ही अगदी सारख्या असणे तांबड्या स्निग्ध मोठ्या जाड घट्ट व ज्यांच्यात दात अगदी घट्ट बसले आहेत अशा असाव्यात.

(दन्ती)–स्त्री., वनस्पति० (ध. १.२२३) गुणाः– **कटुका उष्णा तीक्ष्णा दीपनी शोधनी कफवातघ्नी उदरार्शोव्रणाश्मरीशूलामदोषत्वक्दोषहरा च** (ध. १.२३)

अस्याः श्यावानि मूलानि कल्पे उपयोक्तव्यानि (चक्र. १२.३)

हिं.—अजयपालवृक्ष.

म.—दाती.

गु.—दाती.

बं.—दन्तीगाछ.

ता.—नाकतेन्ति.

दाती. हिची काळी मुळे उपयोगात आणतात. **गुण**– तिखट उष्ण तीक्ष्ण अग्निदीपक मळशोधक कफवात· नाशक उदर मूळव्याध मूतखडा शूळ आमदोष त्वक्दोषनाशक.

क्षीरविष० (असंउ. ४०) (अहसू. १५.४५) द्र० '**क्षीरविषः**' दुधाळ विष.

हस्तिदंतः (चसि. ३.७) हत्तीचा दात.

–काष्ठ–पु., वनस्पति० **विकङ्कतः** (रा. ९.५५) बेहेकळ. बेहळी.

दन्तशोधनार्थमुपयुक्तं काष्ठम् (सुक. १.२५) दातण. दात घासण्याची काडी.

–काष्ठक–न., वनस्पति० **आहुल्यम्** (रा.परि. ४.३३) एक वनस्पती.

–खादन–न., लक्षण० **परस्परं दन्तपीडनम्; दन्तैर्दन्तानां पीडनम्**
दात खाणे, दातांवर दात दाबणे.

–खादिन्–वि., लक्षण० **यस्तु मारुतप्रकृतिः, स सुप्तः सन् दन्तान् किटिकिटायते** (सुशा. ४.६०) झोपेत दात खाणे. दातावर दात आपटून किटकिट आवाज होणे. वातप्रकृतीचे लक्षण.

–ग्राहिता–स्त्री., लक्षण० **अतिशीततया दन्तान् कार्याक्षमान् करोति** (सुसू. ४५.११)
दात धरणे. शिवशिवणे. अति थंडीमुळे दात चावण्याचे काम करीनासे होतात.

–चलन–न., लक्षण० **दन्तमांसे दन्तोलूखले च दन्तस्य इतस्ततश्चलनम्, चलदन्तत्वम्** (कासू. २०.५)
दात हालणे. हिरड्या दाताची उखळी यात इकडे तिकडे हालणे.

–चाल–पु., लक्षण० **चलदन्तत्वम्, दन्तशैथिल्यम्** (चसि. २.२२) (कासू. २७.१९–२५) (अहसू. २२.५) दात हालणे. दात ढिले असणे.

–च्छद–पु., **ओष्ठः** (असंउ. २६.) ओठ.

–जन्मन्–न., **दन्तोत्पत्तिः** (कासू. २०.३)
दात येणे. दातांची उत्पत्ति.

चतुर्विधं दन्तजन्म–सामुद्गं, संवृतं, विवृतं, दन्तसंपदिति (कासू. २०.७) द्र० '**दन्त**'
येणारे दात ४ प्रकारचे; पोकळ, झांकलेले, पुढे आलेले. संपूर्ण गुणयुक्त.

–जन्म–संवृतं–वेष्टितदन्तजन्म (कासू. २०.७)
हिरड्यांनी झाकलेला दात येणे.

–जन्म–सामुद्गं–संपुटयुक्तदन्तोद्भवः (कासू. २०.७)
एकाच दाताचे दोन भाग झाल्यामुळे त्या दोन भागाचा संपुष्ट दिसतो. पोकळच बाहेर येणे.

–जन्म–विवृतं–ओष्ठेनानाच्छादितं दन्तजन्म
उघडा–पुढे आलेला दात येणे.

–जन्मिकाध्याय–पु., (**परिव०**) **अध्याय०** (कासू. २०.१)
अध्यायाचे नाव. यात दात येण्याची माहिती आहे.

–दुर्बलता–स्त्री., लक्षण० **दन्तस्य कार्ये दौर्बल्यम्** (कासू. २०.५)
दातांचा दुबळेपणा–दातांची अशक्तता.

–दृढता–स्त्री., लक्षण० **दन्तस्य कार्ये दृढत्वम्** (कासू. २०.५) दातांचा बळकटपणा.

–दौर्बल्य–न., लक्षण० **दन्तानां दुर्बलता** (चसू. ५.२८) दातांचा दुबळेपणा–अशक्तता.

–धावन–पु., वनस्पति० **गुच्छकरञ्जः** (रा. ९.१८४)
वावळा.

खदिरः (ध. १.२५) खैर.

न., **दन्तमार्जनम्, धावनं शुद्धिरिति यावत् दन्तरोगी तद्विवर्जयेत्** (सुचि. २२.४२)
दात घासणे, धुणे, दंतरोग्यांना वर्ज्य.

–धावनकूर्चक–न., **दन्तधावनानां करञ्जकादीनां कुटिलाग्रम्** (सुसू. २७.१९)

दात घासण्याकरिता करंज इत्यादिकांच्या काडीचा कुंचला.

-नाडी-स्त्री., दन्तरोग० दन्तमूलजो व्याधिः अयं पंचधा-वातपित्तकफसन्निपातागन्तुभेदात् (असंउ. २५) (सुचि. १६.२६)
दाताच्या मुळाशी नाडीव्रण होणे. प्रकार-वात पित्त कफ संनिपात व आगन्तु.

-निवृत्ति-स्त्री., दन्तपतनादनन्तरं तस्यापुनर्भवः (कासू. २०.५)
दात पडल्यानंतर तो पुन्हा न येणे. दाताची निवृत्ति.

-निषेचन-न., (परिव०) दन्तसंभवः (कासू. २०.४) दात वर येणे. दात येणे.

-निष्पीडित-वि., दन्तैः पीडितम् (सुसू. ४५.१५७)
दातांनी चावलेले, चावा घेतलेले.

-पतन-न., दन्तस्य पतनम् (कासू. २०.५)
दात पडणे.

-परिक्षय-पु., दन्तस्य क्षयः क्षीणत्वम्
(कासू. २०.५) दात् क्षीण होणे-झिजणे.

-पवन-न., दन्तधावनकाष्ठम्, पूयते शुध्यते अनेनेति पवनं दन्तधावनकाष्ठे रूढम् (चचि. २३.११६)
दात धुण्याचे काष्ठ-घासण्याची काडी.

-पवननिषेध-परिव० पु., दन्तपवनार्थमयोग्याः (सुचि. २४.४-१२)
गलरोगे, तालुरोगे, ओष्ठरोगे, जिह्वारोगे, आस्यपाके, श्वासे, कासे, हिक्कायां, छर्दिरोगे, दुर्बलत्वे, अजीर्णभक्ते, मूर्च्छायां, मदपीडिते, अर्दिते, शिरोरोगे, तृषायां, श्रमे, पानक्लमे, कर्णशूले, दन्तरोगे च दन्तपवनं निषिद्धमुक्तम् (सुचि. २४.४-१२)
गळा टाळु ओठ जीभ डोके दांत यांचे रोग असताना तोंड येणे, श्वास, खोकला, उचकी, ओकारी, अजीर्ण, तहान, कानातील शूळ, थकवा, अशक्तता, मद्यपानाचा थकवा, तोंड वांकडे होणे, मद्याचा माज असतांना काडीने दात घासणे निषिद्ध आहे.

-पातन-वि., चलतां दन्तानां पातकरम् (शरपुङ्खमुखयन्त्रम्) (अहसू. २५.३३)
दात पाडणारे यंत्र. शरपुंखमुखयंत्र.

-पुप्पुट-पु., दन्तरोग० दन्तमूलगतोऽयं व्याधिः, द्वयोस्त्रिषु वा दन्तमूलेषु कफास्राद्बदरास्थिनिभो घनस्तीव्ररुक् च शोफो भवति। स च शीघ्रं पच्यते। स दन्तपुप्पुटो नाम दन्तरोगः (असंउ. २५) तस्य चिकित्सा-अस्मिन् व्याधावुत्पन्ने सति रक्तावसेचनं प्रथमं करणीयम्। अनन्तरं पञ्चलवणैः सह क्षारो मधुना सह प्रतिसारणार्थं योजनीयः। तथा शिरोविरेको मधुकोत्पलपद्मकैः सह त्रिफलासिद्धस्नेहेन नस्यं करणीयम्। स्निग्धं चापि भोक्तव्यम् (सुचि. २२.१२-१३)
दाताच्या मुळाशी होणारा विकार. दोन किंवा तीन दातांच्या मुळांशी कफ व रक्त दुष्टीने बोराच्या आठळीसारखी घट्ट व तीव्र वेदना असलेली सूज येते व ती त्वरेने पिकते. हा दंतपुप्पुट विकार होय. **उपचार**-ही सूज दिसताच जळवांनी रक्त काढावे नंतर पाचही मिठे व जवखार मधात कालवून चोळावे. नाकात नस्य देऊन स्राव, शिंकानी डोळे शुद्ध करून, मध निळे कमळ पद्मकाष्ठ व त्रिफला यांनी बनवलेल्या तेलाचे नस्य करावे, स्निग्ध भोजन करावे.

-पुप्पुटक-पु., दन्तमूलगतरोग० दन्तमांसस्य शोफप्रधानो रोगः दन्तपुप्पुटः (सुनि. १६.१६)
द्र० 'दंतपुप्पुट'.

-फला-स्त्री., वनस्पति० पिप्पली (रा. ६.११०)
पिंपळी.

-बीजक-पु., वनस्पति० दाडिमः (रा. ११.९३)
डाळिंब.

-बीजा-स्त्री., वनस्पति० क्षीरतुम्बी (रा. ७.२३९)
दुधी. दुध्या भोपळा.

-भाण्ड-न., दन्तनिर्मितं पात्रम् (रा.१२.४३.४४)
हस्तिदंताचे भांडे.

-भेद-पु., दन्तरोग० दन्तस्य भेदः
(चसू. २०.११) (असंउ. २५ असंसू. २०)
दातास चीर पडणे, तुकडा पडणे.

-मांस-न., दन्ताधारमांसम् (चचि. १२.७८) (अहसू. २.३)
दात ज्या मांसात रुपलेले (बसलेले) असतात ते मांस; हिरडी.

-मूल-न., दन्तोत्पत्तिस्थानम् (सुनि. १६.१८) (असंशा. ८.३२)
दातांचे मूळ, दातांच्या उत्पत्तीचे स्थान.

-मूलगतरोग-पु., दन्तमूलास्थ्याश्रयिरोगः शीतादो दन्तपुप्पुटकः, दन्तवेष्टकः, शौषिरो, महाशौषिरः, परिदरः, उपकुशो, दन्तवैदर्भो, वर्धनोऽधिमांसो नाड्यः पञ्चेति (सुनि. १६.१३)

दाताच्या मुळाशी गेलेला, झाला रोग त्यांची नावे वर आहेत.

–लेखन–न., शस्त्र० (असंसू. ३४.२४)
दात खरडण्याचे यंत्र.

–लेखनक–न., शस्त्र० (अहृसू. २६.१९)
दात खरडण्याचे यंत्र.

–वल्क–न., दन्तत्वक् (सुनि. १६.३३)
दाताचे कवच, दाताची त्वचा.

–विद्रधि–पु., दन्तरोग० दन्तमूलगतोऽयं व्याधिः। **सरक्तैर्वातादिभिर्दोषैर्दन्तमांसेऽन्तर्बहिश्च गुरुः सरुग्दाहश्वयथुश्च भवति, स च भिन्नः पूयास्रं स्रवेत् स रोगो दन्तविद्रधिः** (असंसू. २५) (चचि. १२.७८)
दाताच्या मुळाशी हा रोग होतो. रक्त व वातादि दोष दाताच्या मांसात आंतून बाहेरून जाड, वेदना दाहयुक्त सूज उत्पन्न करतात. ती पिकून फुटली की पू व रक्त यांचा स्राव होतो. हाच दाताचा विद्रधि; गळू.

–वृद्धि–स्त्री., परिव० दन्तस्य वर्धनम् (कासू. २०.५) दातांची वाढ.

–वेष्ट–पु., दंतरोग० दुष्टशोणितजोऽयं व्याधिः, अस्मिन् चलाः दंताः पूयरुधिरं स्रवन्ति (मा) (सुसू. २३.८)
रक्त दुष्ट झाल्याने हा होतो. यात दात हालतात. पू रक्त यांचा स्राव होतो.

–वेष्टक–पु., दन्तानां वेष्टकः (चशा. ७.११)
दातांचे वेष्टन; हिरडी.

–वैदर्भ– पु., दन्तरोग० (सुसू. २५.९) लक्षणम्–**घृष्टेषु दन्तमूलेषु महान् संरम्भो जायते, दन्ताश्चला भवन्ति च। स अभिघातजो वैदर्भो नाम व्याधिः** (सुनि. १६.२३–२४) **शस्त्रेण दन्तमूलशोधनम्। क्षारस्योपयोगः कर्तव्यः। सर्वोऽपि चिकित्सा शीतगुणप्रधाना करणीया** (सुचि. २२.२२)
दाताच्या मुळात घर्षणाने मोठी सूज येते, दात हालतात. हा आघाताने होतो. **उपचार**–शस्त्राने दातांच्या मुळांतले दोष काढणे. क्षाराचा उपयोग करावा. सर्व उपचार थंड करावे.

–शङ्कु–पु., शस्त्र० कपालिकाशर्करादिदन्तदोषहरणाय शङ्कुः (सुसू. ८.३–४)
दातावर असलेली खर, कपऱ्या इत्यादी खरडून काढण्यासाठी उपयुक्त शस्त्र.

–शठ–पु., वनस्पति० जम्बीरः (ध. ५.१४) ईडनिंबू. वृक्षाम्लः (चचि. ३.२६७) (सुसू. ४६.१९१) (र. १८.२२६) अमसूल.
कपित्थः (रा. ११.१५५) कवठ.

–(**शठा**)–स्त्री., वनस्पति० क्षुद्राम्लिका (ध. ५.३६) अंबोती.

–शर्करा–स्त्री., दन्तरोग० लक्षणम्–**दन्तेषु शर्करेव स्थिरीभूतो मलो दन्तशर्कराख्यो रोगः। सेयं दन्तशर्करा दन्तानां शुक्लादिगुणहारिणी** (सुनि. १६.३२) **शर्करामुद्धरेत्, परं दन्तमांसानि मा हिंस्यात्। अनन्तरं मधुना सह लाक्षाचूर्णेनाऽवशिष्टशर्करां प्रतिसारयेत्** (सुचि. २२.३६–३७)
दातावर वाळूच्या कणासारखा पदार्थ (मळ) हळू हळू साठतो, ही दंतशर्करा. दातांचा पांढरेपणा इत्यादी गुण नाहीसे करते. हा मळ हळुवार खरडून काढावा; हिरडीला धक्का लावू नये; नंतर शिल्लक असलेल्या मळाकरिता लाखेचे चूर्ण मधाबरोबर चोळावे.

–शुद्धि–स्त्री., दंतधावनम्, तस्य विधिः–**दन्तशोधनद्रव्येण मृदुना कूर्चेन दन्तमांसाबाधनेनैकैकं दशनं घर्षयेत्** (सुचि. २४.८–९)
दाताची शुद्धि, दात धुणे. दात स्वच्छ करणाऱ्या द्रव्याने मऊ कुंचलीने हिरड्यांना धक्का न लावता एकेक दात घासावा.

–शूल–पु., लक्षण० दन्तस्य शूलः (चसि. २.१६)
दाताचा शूल. वेदना.

–शैथिल्य–न., लक्षण० दन्तस्य शैथिल्यम् (चसू. २०.११) (असंसू. २९.१३)
दातांची शिथिलता. दात ढिले होणे.

–शोधन–न., दन्तशुद्धिः (सुचि. २४.८–९)
दात शुद्ध करणे, धुणे.

(**–शोधनी**)–स्त्री., वनस्पति० जीरकभेदः कृष्णजीरकः (रा. ६.१०५) द्र० 'जीरक'
दात शुद्ध करणारे, काळे जिरे.

–शोष–पु., लक्षण० दन्तस्य शोषः (चसि. २.१६)
दाताचा शोष.

–स्तम्भ–पु., लक्षण० दन्तस्य स्तम्भः (चसि. २.१६)
दातखीळ बसणे.

–स्थिति–स्त्री., दन्तस्य स्थिरत्वम् (कासू. २०.५)
दात स्थिर असणे, बळकट असणे.

-संपद्-स्त्री., सर्वगुणसंपन्नता, **अष्टमे मासि निषिक्ता नाम उद्भूता दन्ताः सर्वगुणसंपन्ना भवन्ति** (कासू. २०.८) द्र० 'दन्त'
दाताचे सर्व गुण परिपूर्ण असणे. आठव्या महिन्यात निघालेले दात सर्वगुणसंपन्न असतात.

-हर्ष-पु., दन्तरोग० **दन्तस्य हर्षः** (चचि. २.२२) (सुनि. १६.३०) **लक्षणम्-यस्य दशनाः शीतमुष्णं च स्पर्शनं न सहन्ते । सोऽयं समीरणाद्भवति** (सुनि. १६.३०) (असंउ. २५)
सुखोष्णाः स्नेहा वातव्याधिपठितत्रिवृत्सर्पिः वातघ्नकषायाश्च कवलार्थमुपयोजनीयाः । स्नैहिक-धूमस्य, स्नैहिक-नस्यस्य, स्नैहिक-भोजनस्याप्युपयोगः करणीयः (सुचि. २२.३४-३६)
रोग-दात आंबणे, शिवशिवणे. दात थंड किंवा उष्ण स्पर्श सहन करीत नाहीत. वाताने हा होतो. **उपचार**-थोडे गरम औषधि तेल तूप वातव्याधि उपचारात सांगितलेले त्रिवृत्तूप वातघ्न काढे यांच्या गुळण्या. स्नेहयुक्त धूम्रपान, नाकात स्नेहनस्य व तसेच भोजनही उपयुक्त.

-हर्षण-पु., वनस्पति० **जम्बीरः** (ध. ५.१४)
ईडनिंबु. दातात शिरशिरी उत्पन्न करणारा.

-हर्षप्रमर्दन-वि., **दन्तहर्षनाशकः** (सुचि. २२.३४)
दातातील शिरशिरी नाशक.

दन्ताद्-पु., शोणितजकृमि० **दन्तान्दन्तमांसानि चात्तीति दन्तादः । अदृश्योऽयं कृमिः । दुश्चिकित्स्यो नत्वसाध्यः ।** (सुउ. ५४.१५) **दन्तादचिकित्सा-अचलं कृमिदन्तं स्वेदयेत् । ततो रक्तमोक्षणं च विधेयम् । तथा च वातहरद्रव्यैरवपीडनं नाम नस्यमुपयोज्यम् । वातघ्नसिद्धतैलैर्गण्डूषाः करणीयाः । तत्स्थाने भद्रदार्वादिभिश्च लेपः स्निग्धं भोजनं चोपयोज्यम् । चलं कृमिदन्तमुत्पाट्य दन्तसुषिरमग्नितप्तशलाकादिभिश्च दहेत् । विदारी-यष्ट्याह्वादिसिद्धं तैलं नस्यार्थमुपयोज्यम्** (सुउ. ५४.३७)
रक्तज कृमि. दांत व हिरड्या खाणारा हा कृमि अदृश्य आहे. उपचारांनी फार कष्टाने साध्य. असाध्य मात्र नाही. **उपचार**-रक्तस्राव करावा, वातहर द्रव्यानी अवपीडक नावाचे नस्य-(नाकात औषध) घालावे, वातनाशक तेलाने गुळण्या कराव्या, त्याठिकाणी देवदार इत्यादी औषधांचा लेप करावा, स्निग्ध भोजन असावे हालता किडलेला दांत उपटावा व ती पोकळी अग्नीने तापविलेल्या सळईने जाळावी. भुइकोहळा ज्येष्ठमध इत्यादीनी बनवलेले तेल नाकात घालावे.

दन्ताधान-पु., वनस्पति० **निम्बूकः** (रा. ११.२२)
निंबू दातांवर आघात-अनिष्ट परिणाम करणारा.

दन्तान्तर-न., **दन्तयोर्मध्ये योऽवकाशः सः**
दातातील अंतर. जागा, अवकाश. (सुसू. ४६.४८३)

दन्ताशय-पु., शारीर० **दन्तस्थानम्** (असंउ. २)
दाताचे स्थान, जागा.

दन्तिनी-स्त्री.,) वनस्पति० **दन्ती** (रा. ६.३३८)
दाती, दातीमूळ.

-बीज-न., वनस्पति० **जेपालः** (रा. ६.३४४) (ध. १.२२७) जयपाळ.

दन्तिमद-पु., वनस्पति० **हस्तिमदः** (रा. ६.२०)
हत्तीचा मद, माज.

दन्ती-स्त्री., वनस्पति० (ध. १.२२३) **गुणाः-कटुका उष्णा तीक्ष्णा दीपनी शोधनी, कफवातघ्नी उदराशेव्रणाश्मरीशूलामदोषत्वग्दोषहरा च**
दाती. हिची काळी मुळे उपयोगी. **गुण**-तिखट, उष्ण, तीक्ष्ण, दीपक, मलशोधक, कफवातनाशक, उदर, मूळव्याध, व्रण, मूतखडा, शूल, आमदोष आणि त्वचा दोषनाशक.

-शलाटु-पु., **दन्तीफलम्** (चचि. १६.५१)
दांतीचे फळ.

-स्नेह-पु., तैल० **तद्गुणाः-तिक्तः कटुः कषायश्चाऽधोभागदोषहरः कृमिकफकुष्ठानिलहरो दुष्टव्रणशोधनश्च** (सुसू. ४५.१२४)
जयपाळाचे तेल. कडु, तिखट, तुरट, दुष्टव्रण शुद्ध करणारा, खालच्या भागातील दोष नाहीसे करणारा, कृमि कफ कुष्ठ वातहारक.

-हरीतकी-स्त्री., योग० **दन्तीचित्रकहरीतक्यादिसाधितोऽयं गुल्मार्शःश्वयथुकुष्ठकामलारोचकग्रहण्यादिहरः** (असंचि. १६)
दांती चित्रक हिरडा इत्यादी युक्त योग. गुल्म मूळव्याध सूज कुष्ठ कावीळ रुचिनाश ग्रहणी इत्यादी हारक.

दन्तुरत्वच्-पु., वनस्पति० **मातुलुङ्गः** (रा. ११.२७)
महाळुंग,

दन्तोलूखल–न., शारीर० दन्तानामुलूखलम् (चशा.७.६) दातांची उखळी. उखळ, ज्या पोकळीत दात बसले आहेत ती.

दन्त्यरिष्ट–पु., आसुत० दन्तीचित्रकपंचमूलादिसिद्धोऽयं ग्रहणीपांडुरोचकघ्नो दीपनः शुष्कार्शोघ्नश्च (चचि. १४.१४४–४७ सुचि. ६.१४) दन्ती चित्रक मोठे पंचमूळ इत्यादीयुक्त बनविलेले अरिष्ट. सुकी मूळव्याधनाशक.

दन्त्यादिगण–पु., द्रव्य० गण० दन्तीत्रिवृच्चित्रकपलाशमूलत्रिकटुत्रिफलाऽष्टवर्गविडंगपलाशबीजमुस्तकजीरकैलाकण्टकारीणां समूहः लोहकल्पार्थमुपयुज्यते (र. २८.६२) दन्ती इत्यादिकांचा गण. दांती तेड चित्रक पळसमूळ सुंठ मिरे पिंपळी त्रिफळा अष्टवर्ग वावडिंग पळसाचे बी नागरमोथा जिरे वेलदोडा रिंगणी लोखंडाचा कल्प करण्याकरिता उपयुक्त.

दन्दशूक–वि., पुनः पुनर्भक्षणशीलः, दष्टुं शीलं अस्य इति (चक्र चचि. ८.९७) पुनः पुन्हा खाण्याची सवय असलेला. दंश करण्याचा स्वभाव असणारा.

दम–पु., वनस्पति० दमनम् (ध. ३.६६) दवणा.

–वशान्वित–पु., वनस्पति० दमः (ध.३.६६) दवणा.

दमन–पु., वनस्पति० कुन्दः (रा. १०.२५६) कुंदाचे फूल, कुंद.

न., वनस्पति० तद्गुणाः– तिक्तः कषायः कटुकः शीतलो हृद्यस्त्रिदोषघ्नो विषभूतकण्डूकुष्ठविस्फोटहरश्च (ध. ३.६४)

गुण–कडु तुरट तिखट थंड त्रिदोषनाशक हृदयाला हितकर. विष भूतबाधा खाज कुष्ठ विस्फोट (फोड) नाशक.

(दमनी)–स्त्री., वनस्पति० अग्निदमनी (रापरि. ४.४) लहान रिंगणी, धमासा.

दमनक–पु., वनस्पति० दमनम् (रा. १०.१९) दवणा.

दमयन्ती–स्त्री., वनस्पति० मल्लिका (रा. १०.२२५) मोगरी. मोगरीचे फूल.

दम्पती–पु., जायापती (सुचि. २४.९२.) पतिपत्नी. नवरा बायको.

दम्भ–पु., कुहकवृत्तिता (ड.) राजसगुणः (सुशा. १.१८) ढोंग. कपट. रजोगुण.

दर–पु., लक्षण० दरदरिका, हृत्कम्पः (चसू. १७.३१) हृदयात कंप, धडधड. दरदर.

–द–पु., न., खनिज० हिङ्गुलः (र. १.१८८) (ध. ६.४०) हिंगूळ.

दरण–न., (परिव०) वेदना० आरया दीर्यते इव (सुउ. ४३.६) आरीने कापल्यासारखी वेदना.

दरिद्र–पु., निर्धनः (सुचि. ३०.४) निर्धन, दरिद्री, गरीब.

दर्दुर–पु., खनिज० खर्परप्रकारः (र. २.१५२) कलखापरीचा प्रकार.

प्राणि० मण्डूकः (इन्दु. असंउ. ४३) बेडूक.

शालिधान्य० (चसू. २७.१४) साळ, तांदूळ.

(दर्दुरी)–स्त्री., वनस्पति० मण्डूकपर्णी (र. १२.८८) मंजिष्ठा, ब्राह्मी.

दर्प–पु., भैषज्य० कस्तूरिका (अहृसू. ३.११) कस्तुरी.

दर्पण–पु., आदर्शः (चचि. ९.१८) (सुउ. ६०.१९) आरसा.

दर्भ–पु., वनस्पति० सः खरमृदुभेदेन द्विधा; गुणाः– मधुरः, शीतलो रुच्यः पित्तघ्नो मूत्रकृच्छ्ररक्तपित्तज्वरतृषाश्वासकामलाघ्नः (ध. ४.१३३) तृणपंचमूलेष्वेकम् (अहृसू. १५.२१) स्तन्यजननगणे एकं द्रव्यम् (चसू. ४.१२) (सुसू. ३८.७५–७६)
हिं.—दाभ.
म.—दर्भ.
गु.—कुश.
बं.—कुश.
दर्भ प्रकार २. खरखरीत व मऊ. **गुण**–गोड थंड रुचि उत्पन्न करणारा पित्तनाशक कष्टाने लघ्वी होणे रक्तस्राव पित्तज्वर तहान श्वास व कावीळ नाशक.

–कुसुम–पु., कफजकृमि० (असंनि. १४.५२) द्र० 'कृमि' एक कफज कृमि.

–पञ्चक–न., तृणपञ्चमूलम् (असंचि. ८) (हे. अहृसू. ६.१७१) गवती पाच मुळांचा गट.

–पत्र–पु., वनस्पति० काशः (रा. ८.२०१) कास गवत.

–पुष्प–पु., श्लेष्मजक्रिमि० (चवि., ७.१२. सुउ. ५४.१२) द्र० 'कृमि' एक कफज कृमि.

सर्प० दर्वीकरः (सुक. ४.३४ (१) नाग.

पु., सर्प० राजिमान् (सुक. ४.३४ (३) रेषा असलेला पट्टे असलेला साप.

–मूल–न., दर्भस्य मूलम् (अहृसू. ६.१७१) दर्भाचे मूळ.

–संस्तरशायिनी–वि., यस्याः शयनं दर्भासने अस्ति सा (सुशा. २.२५) जिचे निजणे दर्भाच्या आसनावर चटईवर असते अशी,

दर्भाह्वय-पु., वनस्पति० मुञ्जः (रा. ८.२०४)
मुंजा, मोळ, मुंज गवत.

दर्विका-स्त्री., चमसः (र. ३.३४)
पळी. चमचा. लहान पळी.

दर्वी-स्त्री., वनस्पति० दारुहरिद्रा (ध. १.५८)
दारुहळद.

दर्व्याकारः शलाकायन्त्र०
(सुचि. ६.८ असंसू. ३४ असंउ. ३५)
सळई यंत्र. पळीसारखे टोक असलेले. (कान कोरणे)

—कर-पु., सर्प० वातदोषकरमस्य विषम्
(चचि २३.१२४)
तद्गुणाः–मधुरः, कटुपाकी, अतिचक्षुष्यः, सृष्टविण्मूत्रमारुतश्च (सुसू. ४६.८४)
नाग. याचे विष वातदोष कारक. **गुण**–गोड पचल्यावर तिखट डोळ्याला अतिशय हितकर मळ मूत्र वात यांना मोकळेपणाने बाहेर घालवणारे.
दर्वीकराः फणावन्तः दिवा चरन्ति; तरुणा दर्वीकरा मृत्युहेतवः (सुक. ४.३१–३२)
फणा असलेले-नाग. हे दिवसा संचार करितात. तरुण नाग मारक असतात.
दर्वीकराः–कृष्णसर्पो, महाकृष्णः, कृष्णोदरः, श्वेतकपोतो, महाकपोतो, बलाहको, महासर्पः शङ्खकपालो, लोहिताक्षो, गवेधुकः, परिसर्पः, गण्डफणः, ककुदः, पद्मो, महापद्मो, दर्भपुष्पो, दधिमुखः, पुण्डरीको, भ्रूकुटीमुखो, विष्किरः, पुष्पाभिकीर्णो, गिरिसर्पः, ऋजुसर्पः, श्वेतोदरो, महाशिरा, अलगर्दः, आशीविषः इति (सुक. ४.३४ (१))
नागांचे प्रकार २७ वर आहेत.

—करदंश-पु., एतद्दंशः सूक्ष्मदंष्ट्रापदः, कृष्णो, निरुद्धरक्तः, कूर्माभो, वातव्याधिकरः (चचि. २३.१२७)
नागाचा दंश. दंशाच्या खुणा सूक्ष्म काळ्या रक्त साकळलेल्या कासवाच्या पाठीसारख्या सुजलेल्या व वातरोगकारक.

—करविष–न., तल्लक्षणम्–दर्वीकरविषेण त्वङ्नयननखदशनवदनमूत्रपुरीषदंशकृष्णत्वं रौक्ष्यं शिरसो गौरवं सन्धिवेदना कटीपृष्ठग्रीवादौर्बल्यं जृम्भणं वेपथुः स्वरावसादो घुर्घुरको जडता शुष्कोद्गारः कासश्वासौ हिक्का वायोरूर्ध्वगमनं शूलोद्वेष्टनं तृष्णा लालास्रावः फेनागमनं स्रोतोवरोधस्तास्ताश्च वातवेदना भवन्ति (सुक. ४.३७)
नागाच्या विषाने–त्वचा डोळे नखे दात तोंड लघ्वी मळ व दंशाची जागा काळी रूक्ष डोके जड सांध्यात वेदना कमर पाठ मान यात अशक्तता कंप घरघर स्वर बसणे (घसा) लाल गळणे फेस येणे तहान कोरड्या ढेकरा मळावरोध पोट जड शूळ वेट येणे वात वर वर चढणे निरनिराळ्या वाताच्या वेदना खोकला श्वास उचकी ही चिन्हे होतात.

—प्रलेप-पु., योग०–पलाशनिर्दाहरसेन साधितोऽयं कुष्ठहरः (चसू. ३.१६)
पळसाचे झाड वर जाळून खाली मुळाचा गळणारा रस घेऊन त्याने तयार केलेला लेप. हा कुष्ठहर आहे.

—विलेपन–न., पाकक्रियायां पाकस्य सान्द्रीभवनमादर्वीलेपनं कर्तव्यम्–तथा सान्द्रत्वं दर्वीप्रलेपनेन ग्राह्यम् (चचि. २३.१०२)
लेप किंवा पाक करावयाचा तो पळीला चिकटण्या इतकाच घट्ट होईपर्यंत शिजवावा. म्हणजेच त्याचे सांद्रत्व हे पळीचा लपेटण्याने समजावे.

दर्व्याकृति–स्त्री., दर्वी; दारुहस्तकस्तदाकृतिः
(सुसू. ७.१४)
पळीच्या आकाराचे, लाकडाच्या पळीच्या आकाराचे.

दर्शन–न., चक्षुः (चक्र. चचि. २३.१२०) डोळा.
पञ्चबुद्धीन्द्रियेष्वेकम् (चशा. ७.७)
पांच बुद्धींद्रियातील एक.
दृष्टिः (सुउ. १७.५२) दृष्टि, नजर.
आलोकनम् (चनि. ७.६) पाहणे.
व्याध्यादिपरीक्षाप्रकारः (अहृसू. १२.५५)
रोगाची परीक्षा करण्याचा प्रकार. रोगाची दिसणारी चिन्हे पाहणे.

दल–पु., पर्णम् (डसुचि. ४.१०७) पान. पाते.
शिम्बीधान्यस्य निस्तुषस्य खण्डः (सुसू. ७.१४)
शेंगाच्या टरफल काढलेल्या दाण्याचा अर्धाभाग; डाळ.
न., वनस्पति० तमालपत्रम् (ध. २.५२) तमालपत्र.

—पुष्पा–स्त्री., वनस्पति० केतकी (रा. १०.२)
केवडी, केवडा.

दलाम्ल–न., वनस्पति० शाकम्, चुक्रम् (रापरि. ७.६४)
चुका. चाकवत.

दव–पु., दावानलः (सुउ. ४१.३०) वणवा.
दाहः तापो वा (असंसू. २०)
आग, भगभग, उकडणे.

दवथु–पु., लक्षण० चक्षुरादिष्वत्यर्थं तापः च
(चचि. २१.३०) (चसू. २६.४३(४)
(असंसू. २०.१६)
डोळे इत्यादी अवयव तापणे, त्यांची आग.

दवन–न., लक्षण० संतापः (सुउ. ४५.९)
संताप, आग, भगभग–भडका.

दशन्–वि., सङ्ख्या० (सुउ. २१.२९) दहा (संख्या)

दशन–पु., दन्तः (सुचि. २२.२९)
प्रत्यङ्ग० (सुसू. ३५.१२) दांत. अंगाचा अवयव.
न., भक्षणम् (सुनि. १५.३) खाणे.

–**च्छद**–पु., ओष्ठः (चइ. ११.२०) (असंउ. २५) ओठ.

(दश)–प्राणायतनीय–वि., अध्याय० दश प्राणायतनानि अधिकृत्य कृतोऽध्यायविशेषः (चसू. २९.१)
अध्यायाचे नाव. प्राणाची दहा स्थाने. यांची माहिती यात आहे.

–**भागावशेष**–वि., पाकेन दशमो भागोऽवशिष्टो यस्य स (रसः) (चचि. १.४६)
शिजवून दहावा भाग ज्याचा शिल्लक ठेवला आहे असा.

–**मूल**–न., लघुपञ्चमूलं बृहत्पञ्चमूलं च मिलित्वा (ध. ७.२२–२३) गुणाः–हिक्काशिरोरुजाश्वास-संनिपातज्वरतन्द्रापार्श्वशूलहरम् (ध. ७.२२–२३)
(चसू. ३. १९–२०) (सुसू. ६६–७१)
(असंसू. १५) (अहसू. १५–३)
दशमूळ, दहा मुळे. मोठी पाच व लहान पाच मुळे मिळून. **गुण**–उचकी डोकेदुखी खोकला श्वास सन्निपातज्वर तंद्रा फासळीतील वेदनानाशक.

–**(मूली)**–स्त्री., दशमूलानि (चसू. २.२७)
दशमूळ–दहा मुळे.

–**मूलहरीतकी**–स्त्री., योग० दशमूलत्रिकटुत्रिजात-यवक्षारादिसाधितोऽयं श्वयथूदरज्वरारोचकाविपा-कपाण्डुरोगगुल्ममेहश्वासकासकार्श्यामवाताम्लपित्त-मलदोषशुक्रदोषहरा (असंचि. १९.१०७)
दशमूळ हिरडा–दशमुळे सुंठ मिरे पिंपळी इत्यादी-द्रव्यांनी तयार केलेला हिरडा. हा सूज उदर ज्वर रुचिनाश अपचन पांडु गुल्म प्रमेह श्वास खोकला कृशता संधिवात अम्लपित्त मूत्र व शुक्रदोष नाशक.

–**मूलीघृत**–न., सिद्धघृत० दशमूलव्योषक्षारलवणादि-सिद्धमिदं कफगुल्महरम् (चचि. ५. १४२)
दशमूळाने सिद्ध तूप. सुंठ इत्यादि द्रव्ये त्यात असतात. कफगुल्मनाशक.

–**सार**–न., योग० यष्टीद्राक्षाधात्रीचंदनैलवालकादि-साधितमिदं सर्वपित्तविकारमेहतृष्णादिहरम्
(र. १८-२४०)
द्राक्षे चंदन वेलदोडे वाळा इत्यादी सह बनविलेला एक योग. सर्व पित्तविकार प्रमेह तहान नाशक.

दशा–स्त्री., सदशस्य वस्त्रप्रान्तः (सुसू. २९०.१०)
(असंशा. १२.४)
दशा. कपड्याच्या दशा. शेवटचा भाग.

दशाङ्ग–पु., योग० मांसीत्वक्पत्रसुरसमनोह्वाशीत-कुंकुमनिशाव्याघ्रनखशुण्ठीसाधितोऽयं विषनाशनः
(असंउ. ४०)
दशांगलेप. योग. जटामांसी दालचिनी तमालपत्र मनशीळ वाळा केशर हळद वाघनख सुंठ यांचा बनाव. विषनाशक.
न., दशमूलम् (सुउ. ५७.१४) दशमुळे. दशमूळ.

दशाङ्गयोग–पु. योग० कफजच्छर्द्यां शमनार्थं प्रदिष्टः योगविशेषः (सुउ. ४९.२३) नागरं धान्यकं भार्गीमभयां सुरदारु वचां पर्पटकं मुस्तं भूतीकं कट्फलं च ग्राह्यम् (सुउ. ३९.१९३)
दशांगयोग–सुंठ धणे भारंगमूळ हिरडा देवदारु वेखंड पित्तपापडा नागरमोथा रोहिसगवत कायफळ यांचा योग कफज वांती नाशक.

दशाङ्घ्री–स्त्री., दशमूलम् (र. १६ ७४)
दशमुळे, दशमूळ.

दशाष्टक्रिया–स्त्री., अष्टादश पारदसंस्काराः (र. ७.३७)
पाऱ्याचे अठरा संस्कार.

दष्ट–न., व्याडादिभिर्दंशः (ड. सुसू. ४२.१०)
डसलेला. सर्प इत्यादींनी केलेला दंश.

–**निपीडित**–न., सर्पदंशभेदः (असंउ. ४१)
सर्पाच्या दंशाचा प्रकार.

दष्टक–न., सर्पदंशभेदः, अयं सर्पदंशः असाध्यो वर्तते
(असंउ. ४१)
सर्पाच्या दंशाचा प्रकार. हा असाध्य.

दष्टौष्ठ–वि., लक्षण० क्षत ओष्ठो यस्य सः
(सुशा. १०.५१) तुटक्या ओठाचा.

दस्र–पु., वैद्यविशेषौ, अश्विनौ (र. २७.१४३)
विशिष्ट वैद्य. दोघे अश्विनीकुमार.

दहन–पु., वनस्पति० भल्लातकः (ध. ३.४३)
भिलावा, बिब्बा, अग्नि.

चित्रकः (ध. २.८०) चित्रक.
आसुत० सूक्तम् (ध. ६.२४६) शिरका.
महाभूतम्, अग्नेः रूपम्–एकगुणवृद्ध्यन्वयेन त्रिगुणत्वाच्छब्दस्पर्शरूपगुणत्वम् (सुसू. ४२ (४)३)
अग्निमहाभूत. अग्नीचे रूप. क्रमाने एक गुण वृद्धि या दृष्टीने अग्नि हा त्रिगुणी–शब्दस्पर्शरूपगुणवान्.
न., उपक्रम० दाहः, क्षारादिना औषधकर्म (सुसू. ४०.५) (अहसू. १५.१)
एक उपचार. डाग. क्षार अग्नि इत्यादींनी जाळणे–डागणे.

(दहनी)–स्त्री., वनस्पति० मूर्वा (रा. ३.१०) मोरवेल.
–**विशेष**–पु., दाहप्रकारभेदः (सुसू. १२.११)
डागण्याचे प्रकार, भेद.

दहनागरु–न., वनस्पति० दाहागरु (रा. १२.४३)
द्र० 'अगरु'. दाह करणारा अगरू.

दहनाराति–पु., जलम् (रा. १४.३१८)
पाणी, जल, अग्नीचा शत्रु.

दाक्षिणात्यक–पु., वनस्पति० नारिकेलः (ध. ५.७४)
नारळ.

दाक्षिण्य–न., परापेक्षिणी प्रकृतिः, परच्छन्दानुवर्तिता (सुसू. ४५.२०७)
दुसऱ्याच्या सोयीने वागण्याची प्रकृति.

दाडिम–पु, न., वनस्पति० फलविशेषः (चसू. २७.१४९–५०) महाकषायवर्गे हृद्यगणे छर्दिनिग्रहणगणे श्रमहरगणे चैकं द्रव्यम् (चसू. ४.१०, १४,१६) तद्विविधम्, अम्लं मधुरं च; साधारणगुणाः–अम्लं कषायं मधुरमुष्णम् (च) शीतलम् (रा. ११.९५–९६) स्निग्धम् (रा.) लघु (भाप्र.) ग्राहि, दीपनं, हृद्यम् (रा.) रुच्यं, तर्पणं, शुक्रलं, मेधाबलावहं, वातघ्नं, कफपित्ताविरोधि, त्रिदोषघ्नम् (भाप्र.) कासघ्नम् (रा.) हृत्कण्ठमुखगन्धघ्नं, तृड्दाहज्वरनाशनम् (भाप्र.) तत्र मधुरं दाडिमं पित्तघ्नं प्रशस्तं च । रूक्षाम्लं दाडिमं पित्तानिलकोपनम् (च) अम्लं दाडिममुष्णं वातकफापहम् (सुसू. ४६.१४१–४२) स्वाद्वम्लं दाडिमं किञ्चित् पित्तकरं लघु (भाप्र.) दाडिमपुष्परसो घ्राणगे रक्तपित्ते उपयुज्यते (असंचि. ३)
हिं.—अनार.
म.—डाळिंब.
गु.—दाडम.
बं.—डालिम.
ता.—मातुळै.

डाळिंब फळ. हे हृदयाला हितकर. **गुण**–ओकारी थांबविणारा व श्रम हरण करणाऱ्या गणात आहे. प्रकार दोन. गोड व आंबट; **साधारण गुण**–गोड आंबट तुरट थंड स्निग्ध हलके त्रिदोषघ्न अग्निदीपक रुचकर मळ बांधणारे हृदयाला शुक्राला हितकर तृप्तिकारक पौष्टिक धारणाशक्ति व बलवर्धक खोकला तहान आम ज्वर हृदय घसा तोंड वांती दुर्गंधनाशक. **गोड डाळिंब**–पित्तघ्न. **आंबट डाळिंब**–उष्ण, वातकफनाशक, वातपित्तवर्धक. **आंबट गोड डाळिंब**–किंचित् पित्तकर, हलके, डाळिंबाच्या फुलाचा रस नाकातून होणाऱ्या रक्तस्रावात उपयुक्त.
–**पुष्पक**–पु., वनस्पति० रोहितकः (ध. ५.१३०)
रक्तरोहडा.
–**यूष**–पु., दाडिमसंस्कृतयूषः (का खिल. ४.३६)
डाळिंब घातलेले कढण.
–**वेत्रासव**–पु., आसुत० (सुसू. ४६.४३२)
आसव. डाळिंब व वेताची पाने यांचे आसव.

दाडिमादिरसक्रिया–स्त्री., रसक्रिया० दाडिमाद्यवलेहः (सुउ. १२.४२)
डाळिंब इत्यादी द्रव्यांचा अवलेह, लेह.

दाडिमाद्यघृत–न., घृत० पाण्डुरोगे उपयुक्तम् (चचि. १६.४४–४६) पांडुरोगात उपयुक्त तूप.

दाडिमाष्टक–पु, योग० चातुर्जातयवान्यादियुक्तः, अतिसारे समुपयोज्यः (असंचि. ११.)
डाळिंब, चातुर्जात, ओवा, इत्यादी आठ औषधांचे चूर्ण अतिसारावर द्यावे.

दाडिमीसार–पु., वनस्पति० दाडिमः (ध. २.६१)
डाळिंब.

दात्यूह–पु., पक्षि० प्रतुदजातीयोऽसौ, कालकण्टकः (सुसू. ४६.६७) पाणकावळा.

दाधिकघृत–न., घृत० गुल्मप्लीहाशूलनाशनम् (सुउ. ४२.२९–३०)
वनस्पती व तुपाच्या चौपट दही घालून केलेले तूप. गुल्म प्लीहा व शूल नाशक.

दाधिकाख्यसर्पिस्–न., घृत० दाधिकघृतम् (असंचि. १६) द्र० दाधिक घृत.

दान–न., वनस्पति० हस्तिमदः (रा. परि. ६.२०)
हत्तीच्या गंडस्थळातील स्राव. हत्तीचा माज–मद.

दानवप्रिया–स्त्री., वनस्पति० ताम्बूली (ध. परि. ३.२)
विड्याच्या पानांची वेल, विड्याची पाने.

दान्त–वि., शिक्षितः (चचि. ९.८२)
शिकलेला. शिकविलेला.
पु., वनस्पति० **दमनम्** (ध. ३.६४) दवणा.
दाम–न., व्रणबन्ध० **संबाधेऽङ्गे विधेयः**
(सुसू. १८.१७–१८)
व्रणाला बांधावयाचा पट्टा.
ग्रैवेयकादिपुष्पाभरणम् (सुसू. १९.२५)
फुलांची माळ.
दारक–पु., पुत्रः (काकरेवती) पुत्र, मुलगा.
दारण–न., उपक्रम० (चसू. ११.५५) **विदारणम्**
(सुचि. १५.३) **पाटनम्** (सुचि. ४.९)
शरकर्णादिशल्यस्य द्विधाकरणम् (सुसू. ७.१७)
फोडणे, फाडणे; शल्याचे दोन–अनेक भाग करणे.
दारणक–न., रोग० **कपालगतरोगः, कफवाताभ्यां हेतुभ्यां कण्डूकेशच्युतिस्वापरौक्ष्यकृद्यत् सुसूक्ष्मं त्वचः स्फुटनं, तद् दारणकमिति विद्यात्**
(असंउ. २७)
रोग–दारणा. डोक्याच्या कवटीचा रोग. कफवातांनी होतो. **लक्षणे**–खाज केस गळणे स्पर्शनाश रूक्षता व कातडीचे पापुद्रे निघणे.
दारवी–वि., **काष्ठमयी, दारुणा निर्मिता दारुमयी वा इति दारवी** (सुचि. २०.४३) लाकडाची केलेली.
दारी–स्त्री., रोग० **विपादिका** (सुनि. १३.२९)
पाय फुटणे. रोग.
दारु–न., वनस्पति० **देवदारुः** (ध. १.७६) देवदार.
–कण्टक–पु., खनिज० **पित्तलम्** (ध. ६.१९) पितळ.
–कदली–स्त्री., वनस्पति० **काष्ठकदली**
(रा. ४१.११०) लाकडी केळ.
–निशा–स्त्री., वनस्पति० **दारुहरिद्रा** (ध. १.५८)
दारुहळद.
–पत्रिका–स्त्री., वनस्पति० **हिङ्गुपत्री** (ध. २.३८)
बाफळी.
–पत्री–स्त्री., वनस्पति० **हिङ्गुपत्री** (रा. ६.६२)
बाफळी.
–पीता–स्त्री., वनस्पति० **दारुहरिद्रा** (रा. ६.८४)
दारुहळद.
–मत्स्याह्वा–स्त्री., प्राणि० **गोधा** (रा. १९.१७)
घोरपड.
–वाह–पु., राजर्षि० **कश्यपशिष्यः** (कासू. २५.३)
एक राजर्षि. कश्यपाचा शिष्य.
–विभावरी–स्त्री., वनस्पति० **दारुहरिद्रा**
(र. २२.७८) दारुहळद.
–शल्य–न., **काष्ठशल्यम्** (अहृसू. २८.४४)
लाकडाचे शल्य. लाकडाचा सल. (कुसळ)
–हरिद्रा–स्त्री., वनस्पति० **महाकषायवर्गे लेखनीयगणे, कण्डूघ्नगणेऽर्शोघ्नगणे चैकं द्रव्यम्**
(चसू. ४.९–११)
तिक्ता, कटूष्णा, रूक्षा, व्रणमेहकर्णरुजामुखरुजाकर्णकण्डूनेत्रकण्डूविसर्पत्वग्दोषनाशिनी
(ध. १.५७ रा. ६.८५–८६)
तस्यास्त्वक् त्रिदोषजेऽतिसारे उपयुज्यते
(चचि. १९.८०)
अस्याः सारः शीर्षविरेचने उपयुज्यते
(चसू. २.५)
हिं.—जर्की–हलद.
म.—दारुहळद.
बं.—दारहळदी.
ता.—कस्तुरिमंजल.
दारुहळद. दोष खरडून काढणाऱ्या वनस्पतींच्या कंडूनाशक मूळव्याधनाशक गणांमधील एक द्रव्य. **गुण**–कडु, तिखट, उष्ण, रूक्ष, व्रण, प्रमेह, कान दुखणे, खाज, डोळ्याची खाज, तोंडाचे रोग, धावरे, त्वचेचे विकारनाशक. हिची साल त्रिदोषज अतिसारात उपयुक्त. हिचा शिरा डोळ्याची सूज नाहीशी करतो, डोळ्याच्या दोषांचे शोधन करतो.
दारुक–न., वनस्पति० **देवदारुः** (रा. १२.१०३)
देवदार.
दारुण–वि., **तीक्ष्णः** (चसू. १८.४१) **कठिनम्**
(सुचि. ७.३) कठीण, तीक्ष्ण.
किञ्चित् कालानुपातादेव बलवत्त्वान्मारयति
(चवि, ६.३)
मोठा बलवान रोग. रोग बलवान असल्याने थोड्याच काळात तो मारतो.
पु., कृमि० (सुउ. ५४.१२) कृमि.
वनस्पति० **चित्रकः** (ध. २.८०) चित्रक.
–कर्मन्–न., **कठिनीकरणम्, व्रणस्य षष्ट्युपक्रमेष्वेक उपक्रमः** (सुचि. १.८)
कठीण करणे. व्रणाच्या ६० उपचारांपैकी एक. मऊ व्रण असल्यास हा उपचार.
–प्रतिबोधिन्–वि., **कृच्छ्रोन्मीलिन्**
(अहृसू. १६.६)
कष्टाने डोळे उघडणारा, पापण्या जड असलेला,

दारुणक–पु., क्षुद्ररोग० कफवातप्रकोपेण केशभूमिर्दारुणा, कण्डुरा, रूक्षा भवति प्रपाट्यते च (सुनि. १३.३५) द्र० 'दारणक'

दारुणाख्य–पु., रोग० दारुणकः, चूर्णकः इति पर्यायः (चइं, १२.५२) दारणा रोग.

दारुणीभूत–वि., परुषीभूतम्, रूक्षीभूतम् (चवि., ८.१२७)

रखरखीत खरखरीत झालेले.

दार्ढ्य–न., दृढता (अहृसू. १६.९) वळकटपणा.

दार्दुर–वि., मण्डूकविषम्, दर्दुरस्येदमिति दार्दुरं (विषम्) (चचि. २३.२०९) बेडकाचे विष.

–दंश–पु., मण्डूककृतो दंशः (असंउ. ४३) बेडकाचा दंश.

दार्विका–स्त्री., वनस्पति० गवेधुका (रा. ४.१८०) गोजिव्हा (धान्य)

दार्वी–स्त्री., वनस्पति० दारुहरिद्रा (चसू. ५.६३) दारुहळद.

–करीरासव–पु., आसुत० (सुसू. ४६.४३२) दारुहळद आणि नेपतीचे आसव.

–काथसमुद्भव–न., भैषज्य० रसाञ्जनम् (ध. ३.१५८)

दारुहळदीचा काढा आटवून केलेला शिरा. (रसांजन)

–घृत–न., घृत० रक्तपित्तप्रबले कुष्ठे उपयुक्तम् (चचि. ७.१३५)

दारुहळदीचे तूप. अतितीव्र रक्तपित्त व कुष्ठ यात उपयुक्त.

–हौमिकविधि–पु., दार्वीहोमप्रोक्तकल्पः सप्रणवमहाव्याहृतिभिः ॐ भूः स्वाहेत्यादिभिर्हवनम् (सुसू. २.४)

होमाचा एक विधि. लाकडाच्या पळीने ॐ भूः स्वाहा इत्यादी मंत्राने करावयाच्या होमातला विधि.

दार्व्यादिघृत–न., घृत० त्रिदोषजाऽतिसारे उपयुज्यते (सुउ. ४०.७७–७८) (सुउ. ४०.१०४–१०५) दारुहळद इत्यादी द्रव्यांनी केलेले तूप. त्रिदोषज अतिसारात उपयुक्त.

दाल–न., मधुभेदः दलोद्भवं मधु; गुणाः–कषायं, उष्णमम्लं, पित्तकृत्, कटुपाकि, छर्दिमेहप्रशमनं, रूक्षम् (सुसू. ४५.१३३) (सुसू. १३९.१४०) द्र० 'मधु' मधाचा प्रकार, अतिसूक्ष्म माशांना दल म्हणतात; त्यांचा मध दाल. दल म्हणजे पान. पानाला लागलेल्या पोळ्याचा मध.

दालगुण–तुरट आंबट पचल्यानंतर तिखट उष्ण रूक्ष पित्तकर. ओकारी नाशक.

दालन–पु., दन्तरोग० अस्मिन् रोगे दन्तास्तीव्ररुगन्विता दाल्यन्ते । अयं वातजः (सुनि. १६.२८) दाताचा रोग. यात दातात तीव्र वेदना होतात. व दात फुटतात, हा वातज.

(दाला)–स्त्री., वनस्पति० अरिः (रा. ८.४०) खैराचा प्रकार.

(दाली)–स्त्री., वनस्पति० देवदाली (रा. ३.२४४) देवडांगरी.

दाव–पु., वनाग्निः (असंसू. ४.२८) वणवा.

–दीपित–वि., दावाग्निप्रकाशितः (असंसू. ४.२८) वणव्याने प्रकाशित.

दावाग्निमल–पु., भैषज्य० अग्निजारः (ध. परि. ६.२१) अंबर.

दाशपुर–न., वनस्पति० जलमुस्तम् (ध. १.४३) नागरमोथा.

दाशमूलिकनिरूह–पु.,परिव० बस्तिभेदः, दशमूलसिद्धो निरूहः (चचि. १३.६५) दशमुळाच्या काढ्याचा निरूहबस्ति.

दासपुर–न., वनस्पति० परिपेलम् (ध. ३.५५) पांढऱ्या फुलांची रानातली सुगंधी वनस्पती.

दासी–स्त्री., वनस्पति० काकजङ्घा (ध. ४.२३) कावळीचा प्रकार.

कुरण्टकः (रा. १०.४२०) कोऱ्हांटी.

नीलपुष्पा (रा. १०.४१७) निळी कोऱ्हांटी.

–कुरण्टक– पु., वनस्पति० कुरुण्डकः (सुसू. ३८.६) कोऱ्हांटी.

दाह–पु., रोग० सर्वाङ्गदहनमिव संतापः, चत्वारिंशत्पित्तविकारेष्वेकः (चसू. २०.१४) स सप्रकारकः, तत्र प्रथमो मद्यजः–मद्यपानकुपितपित्तोष्मा पित्तरक्ताभिमूर्च्छितस्त्वचं प्राप्तो घोरं दाहं प्रकुरुते । तत्र पित्तवत्क्रियाजम् (सुउ. ४७.५४) द्वितीयो रक्तजः–कृत्स्नदेहानुगं रक्तमुद्रिक्तं सद् अतीव दहति । तल्लक्षणानि–संचूषणं, दाहस्ताम्राभता, ताम्रलोचनता, लोहगन्धांगता, लोहगन्धवदनता, दहनावकीर्णवद् वेदना (सुउ. ४७.६७–६८) अन्ये तु रक्तजो भोजनं कुर्वतोऽनेकधा शोचतो रक्तेन दाहो भवति तेनात्यर्थं दह्यते ।

तृष्णा, मूर्च्छा, प्रलाप इति (सुउ. ४७.७६–७७) तृतीयः पित्तजः–पित्तज्वरसमानि लक्षणानि चिकित्साऽपि पित्तज्वरसमा कार्या (सुउ. ४७.७७) चतुर्थस्तृष्णानिरोधजः–तृष्णानिरोधाद् अब्धातौ क्षीणे समुद्धतं तेजो मन्दचेतस आतुरस्य सबाह्याभ्यन्तरं देहं दहेत् । तेन संशुष्कगलताल्वोष्ठो जिह्वां निष्कृष्य चेष्टते। (सुउ. ४७.७०–७१) पञ्चमोऽवगाढशस्त्रप्रहारजनितरक्तपूर्णकोष्ठजः (मा) रक्तेन पूर्णकोष्ठस्य दाहो दुःसहो भवति । तत्र सद्योव्रणीयोक्तं लक्षणं चिकित्सां च विद्यात्। (सुउ. ४७.७३–७४) षष्ठो धातुक्षयजः–अस्मिन् दाहे मूर्च्छा, तृषा, क्षामस्वरः, क्रियाहीनता, भृशं सदनं, पीडेति लक्षणानि भवन्ति। तत्र वातघ्नी रक्तपित्तोक्ता क्रिया (सुउ. ४७–७५) सप्तमो मर्माभिघातजः मर्मण्याघातेन दाहो भवति सोऽसाध्यतमः (सुउ. ४७.७८) सर्वदाहेषु यदा आतुरस्य शीतगात्रता भवति, तदा ते सर्वेऽसाध्याः (सुउ. ४७.७८)

दाह. आग. सर्वांग जळते आहे अशी वेदना. चाळीस पित्तविकारांपैकी एक. प्रकार सात–१ मद्यापासून २ रक्तज ३ पित्तज ४ तहान रोखल्याने होणारा ५ कोठ्यात रक्तस्राव झाल्याने होणारा ६ धातूंचा क्षय झाल्याने होणारा ७ मर्मस्थानावर आघात झाला तर. **असाध्यत्व**–कोणत्याही दाहात रोग्याचे हातपाय थंड झाले तर तो असाध्य. मर्माघाताचा दाह ही असाध्य. **पहिल्यात** मद्यपानाचा इतिहास मिळेल. **दुसऱ्यात** लाली व लोखंडासारखी अंगाची घाण. **तिसऱ्यात** पिवळेपणा. **चौथ्यात** बाहेर व आतही आग आणि तोंड गळा इ. चा शोष फार. पाचव्याचे व सातव्याचे कारण स्पष्ट आढळते. सहाव्यात रोगी दिवसेदिवस थकत कृश होत जाईल.

लक्षण० अग्निदग्धस्येव वेदना० (सुनि. १.३२) विस्तवाने जळाल्यासारखी वेदना.

उपक्रम० अग्निकर्म दहनं शलाकाप्रभृतिभिः सिरासंकोचनार्थं शोणितस्थापनार्थं च, अनेन दग्धानां रोगापुनर्भावस्य सुश्रुतेनोक्तत्वात् उपक्रमविशिष्टत्वम् (सुसू. १४.४०) (डुसू. १२.३)

एक उपचार–जाळणे, डागणे (सळई इत्यादींनी) रक्तस्राव आवरता येत नसेल तर शिरांचा संकोच व्हावा म्हणून व रक्त थांबावे म्हणून, तसेच जाळल्यानंतर रोग पुन्हा होत नाही म्हणून हा महत्वाचा उपचार.

–प्रशमन–पु., द्रव्यगण० महाकषायवर्गे एको गणः, दाहघ्नः (चसू. ४.८) लाजाचन्दनकाश्मर्यफलमधूकशर्करानीलोत्पलोशीरसारिवागुडूचीह्रीबेराणीति दशेमानि दाहप्रशमनानि (चसू. ४.१७)

दाहशामक. लाह्या चंदन शिवण मोहाची फुले साखर निळे कमळ काळा वाळा अनंतमूळ गुळवेल वाळा ही दहा द्रव्ये दाहनाशक.

दाहनी–स्त्री., वनस्पति० धातकी (रा. ६.५१) धायटी.

दाहागरु–न., वनस्पति० अगरुभेदः, द्र० 'अगरु' (रा. १२.४३) अगरुप्रकार.

दाहाभिभूत–वि., दाहाधिक्येनाक्रान्तः (सुउ. ४७.५८) दाहाने पिडलेला.

दाहार्ह–वि., दहनयोग्यः (असंसू. ४०.५) जाळण्यास योग्य. डागण्यास योग्य.

पु., **वनस्पति० चित्रकभेदः**, कालः द्र० '**चित्रक**' (रा. ६.१२७) चित्रकाचा प्रकार.

–काष्ठ–न., **वनस्पति० अगरुभेदः, दाहागरु**, (रा. १२.४३) द्र० '**अगरु**' अगरुप्रकार.

–गल–वि., **लक्षण० लिप्तकण्ठः** (सुउ. ५३.६) लपेटलेला घसा.

दिग्ध–वि., **लिप्तम्** (सुउ. ५३.६) लपेटलेले, माखलेले, लिंपलेले.

युक्तम् (ड. सुउ. ६४.४३) सह, युक्त.

–विद्ध–वि., **विषलिप्तबाणताडितो व्रणः, तल्लक्षणानि–सद्यो विद्धं कृष्णरक्तं निःस्रवेद्व्रणः पाकं यायादभीक्ष्णं च दह्यते, क्षतात्कृष्णीभूतं क्लिन्नमत्यर्थं पूति, शीर्णमांसमनवरतं याति सोऽयं तृष्णामूर्च्छाभ्रान्तिदाहज्वरयुतो भवति** (सुक. ५.५७–५८)

विषारी बाणाचा व्रण. ताज्या व्रणातून काळे तांबडे रक्त स्रवते. सतत आग होते, व्रण पिकतो, व्रणातून काळे ओले अतिशय कुजके गळालेले मांस सारखे बाहेर येते. दाह, तहान, ताप, भ्रम, मूर्च्छायुक्त असतो.

दिति–स्त्री., **कश्यपस्त्री, दैत्यमाता** (असंशा. १२) कश्यपाची स्त्री, दैत्यांची आई.

दिन–न., तिथिः (सुसू. २९.१९) दिवस, तिथि.

सप्तसंख्यामानम् (र. ११.१०३) सात ही संख्या.

–कर–पु., **खनिज० ताम्रम्** (र. १३.५४) तांबे.

–चर्या–स्त्री., **दिने यच्चरणं तत्, प्रतिदिनं यत्कर्तव्यं तत्** (अरु) **दैनन्दिन आहारो विहारश्च**

(हे. अहसू. २) (चसू. ५; सुचि. २४; असंसू. ३) दिने दिने चर्या दिनस्य वा चर्या; चर्या नाम चरणमाहारविहारचेष्टितमिति यावत्, प्रतिदिने यत्कर्तव्यम् (अरु. अहसू. २०.१) स्वस्थपुरुष आयुषो रक्षार्थं ब्राह्मे मुहूर्ते रात्रेश्चतुर्घटिकावशेषे काले प्रबुध्येत्, जीर्णाजीर्णनिरूपणादिकां शरीरचिन्तां निर्वर्त्य, मूत्रपुरीषादेः कृतशौचविधानो दन्तशुद्धिं कुर्यात्, दन्तकाष्ठं भक्षयेत्, दन्तधावनचूर्णेन वा दन्तान्विशोधयेत्, शीतजलेन लोचने सिञ्चेत्, सौवीरमञ्जनमक्ष्णोर्हितं नित्यं भजेत्, तथैव सप्तरात्रे श्लेष्मस्रावणार्थं रसाञ्जनं योजयेत्, ततो नावनगण्डूषधूमताम्बूलभाग्भवेत्, जराश्रमवातनाशार्थं त्वग्दार्ढ्यार्थं च नित्यमभ्यङ्गमाचरेत्, शारीरलाघवार्थं कर्मसामर्थ्यार्थं च व्यायामं कुर्वीत, व्यायामानन्तरं देहमनुसुखं मर्दयेच्च, त्वक्प्रसादनकरं कफहरं चोद्वर्तनं कुर्यात्, ततः स्नानं कुर्यात्, स्नानेन कण्डूमलश्रमस्वेदतन्द्रातृषादाहादीनां शमो बलप्राप्तिश्च भवति, उष्णाम्बुनाधःकायस्य परिषेको बलावहः, केशचक्षुर्बलार्थिभिः शीतजलेन स्नातव्यम्, पूर्वे आहारे सम्यग्जीर्णे हितं मितं भोक्तव्यं भोजनविधौ शास्त्रोक्तेनान्नपानेन भवितव्यम् (अहसू. २) भुक्त्वा राजवदासीत यावदन्नक्लमो गतः, ततः पादशतं गच्छेदनन्तरं वामपार्श्वेन संविशेत् (सुसू. ४६.४८७)

दिनचर्या म्हणजे दिवसाची ठरलेली वागणूक, कार्यक्रम, करावयाची कार्ये. दैनंदिन आहारविहार स्वास्थ्याला अनुरूप आचार. स्वस्थ प्रकृतीच्या व्यक्तीने सूर्योदयापूर्वी दीड पावणेदोन तास अगोदर उठावे–अन्न जिरलेना हे लक्षात घ्यावे. सर्व ठीक आहेना पहावे. शौचाला जावे. तोंड धुवावे. मशेरी किंवा दातवणकाडी यांनी दात स्वच्छ करावे. थंड पाण्याचे शिपके डोळ्यांवर मारावेत. सौवीर अंजन नेहमी घालावे. दर सात दिवसांनी डोळे स्वच्छ व्हावेत म्हणून रसांजन घालावे. नंतर नाकात तेल घालावे. गुळण्या कराव्या, धूम्रपान करावे व विडा घ्यावा. नंतर अंगाला तेल लावावे. तेल लावल्याने काम करण्याचे सामर्थ्य वाढते, थकवा येत नाही, वात कमी होतो, म्हातारपण येत नाही. शक्ति वाढण्यास व शरीर हलके राहण्यास व्यायाम करावा. नंतर अंग चोळावे, चंपी करावी, उटणे लावावे, ते कफनाश करते व त्वचा प्रसन्न ठेवते. नंतर स्नान करावे ते कफनाश करते व त्वचा प्रसन्न ठेवते, घाम मळ खाज थकवा दाह झांपड तहाननाशक आणि बलवर्धक आहे. डोक्यावर थंड पाणी घ्यावे म्हणजे केश व डोळे यांचे बल कायम राहते. खांद्यावरून गरम पाणी घ्यावे. ते बलवर्धक आहे. अगोदरचा आहार नीट पचल्यानंतर हितकर व योग्य प्रमाणात अन्न खावे. अन्नपान शास्त्रविचारानुरूप घ्यावे. जेवण झाल्यावर राजासारखे आरामशीर बसावे, अन्नाची ग्लानि कमी झाल्यानंतर शतपावली करून डाव्या कुशीवर थोडा वेळ आडवे व्हावे.

–जन्मन्–न., प्रभातम् (र. २०.२२०)
प्रभात. सकाळ.

दिनान्ध–पु., नेत्ररोग० **पित्तविदग्धदृष्टिः; अत्र भावप्रधाननिर्देशो द्रष्टव्यः, तेन दिनान्धत्वं प्राप्नोति इत्यर्थः** (सुउ. १७.१२)
दिवसा न दिसणे—दिवसा आंधळा. पित्ताने दृष्टि दुष्ट झालेला.

–पति–पु., खनिज० **ताम्रम्** (र. १२.३९) तांबें.

दिलीप–पु., राज० **यत्पुत्रा राजतैलोपयोगेन गतिमायुर्बलं सुखं च लेभिरे** (का फक्करोगचिकित्सा)
एक राजा. ह्याच्या मुलांना राजतैलाच्या उपयोगाने आयुष्य, सुख आणि सद्‌गति प्राप्त झाली.

दिवा–अव्य० दिने (सुशा. ४.४१) दिवसा.

–करावर्त–पु., **शिरोरोग० सूर्यावर्तः** (काचि. ५)
सकाळी सुरवात, माध्यान्हापर्यंत वाढ नंतर कमी अशी डोकेदुखी.

–निद्रा–स्त्री., दिवास्वप्नः (सुशा. ४.४१)
'विकृतिर्हि दिवास्वप्नो नाम' तज्जन्यव्याधयः– अरोचकाविपाकाग्निनाशस्तैमित्यपाण्डुत्वकण्डूपामादाहच्छर्द्यङ्गमर्दहृत्स्तम्भजाड्यतन्द्रानिद्राप्रसङ्गग्रन्थिजन्मदौर्बल्यरक्तमूत्राक्षिताताालुलेपाः पिपासा श्लेष्मपीडा च (चसि. १२.१४७) **प्रतिश्यायशिरोगौरवज्वराः** (सुशा. ४.३८) **दिवास्वप्नाद् व्रणे शोफकण्डूरागरुक्पूयस्राववृद्धिर्भवति** (असंसू. ३८.२५) **दिवास्वपनमपथ्यमप्यभ्यासान्नोपघातकम्** (सुशा. ४.४१)
रात्रावपि जागरितवतां जागरितकालादर्धमिष्यते दिवास्वपनम् (सुशा. ४.३८) **बालवृद्धस्त्रीकर्षित-**

क्षतक्षीणमद्यनित्ययानवाहनाध्वकर्मपरिश्रान्तानाम- भुक्तवतां मेदःस्वेदकफरसरक्तक्षीणानामजीर्णिनां च मुहूर्तं दिवास्वपनमप्रतिषिद्धम् (सुशा. ४.३८) श्वासहिध्मातिसारतृष्णाशूलपीडितानामपि हित- करम् (सुशा. ४.४८)
दिवास्वापो ग्रीष्मादन्यत्र गर्हितः, अजीर्णिना भोजनात्प्रागेव सुप्यताम् 'स्वप्यात्... अभुक्तवान्' (असंसू. ७.२४४)
दिवसा झोप. दिवसाची झोप. ही विकृतीच आहे. हिच्यामुळे **होणारे रोग**-अग्निनाश अपचन रुचि- नाश ओले ओले वाटणे पांडुरोग खाज खरूज दाह अंग दुखणे हृदय जखडणे जडपणा झापड झोप वाढणे गाठी होणे दुर्बलता टाळुला लपेटली असे वाटणे तहान डोळे व लघ्वी लाल ओकारी कफविकार पडसे डोके जड आणि ताप. दिवसाच्या झोपेने जखमेत पू होतो वाढतो सूज खाज लाली आणि वेदना होतात. दिवसा झोप ही अपथ्यकर असली तरी तिची सवय असली तर ती घातक नाही. रात्री जागरण झाले तर दिवसा जागरणाच्या निम्मा वेळ झोप घ्यावी. मुले म्हातारे संभोग घेतलेले उरःक्षताने थकलेले नित्याचे मद्यपी प्रवासाने थकलेले यांनी तसेच मेद घाम कफ रस रक्त यांनी क्षीण व अजीर्ण झालेल्यांनी जेवणापूर्वी सुमारे पाउण तास झोप घ्यावी. श्वास उचकी अति- सार तहान शूळ यांनी पिडलेल्यांनीही दिवसा झोप घ्यावी. ग्रीष्मऋतूखेरीज इतर ऋतूत झोप अपथ्यकर. अजीर्णी मनुष्याने जेवणापूर्वीच झोपावे.

-बलिन्-वि., दिवा यस्य बलं प्रवृद्धं भवति, दिवा वा यो वर्धते स शोथः (चचि. १२.१२)
दिवसा जो बळावतो किंवा वाढतो तो शोथ.

-स्वपन-न., दिवानिद्रा (सुशा. ४.३८)
दिवसा झोप. दिवसाची झोप.

-स्वप्न-पु., दिवानिद्रा (सुशा. ४.४८) दिवसाची झोप.

-स्वप्नविकृति-स्त्री., दिवास्वप्नजनिता विकृतिः; अस्यां कासश्वासप्रतिश्यायशिरोगौरवाङ्गमर्दारोचकाग्नि- दौर्बल्यानि भवन्ति (सुशा. ४.३८) द्र० 'दिवानिद्रा'
दिवसा झोप घेतल्याने होणारे विकार.

-स्वप्नसात्म्य-वि., दिवास्वप्नः सात्म्यं यस्य सः (सुसू. ३५.३९)
दिवसाची झोप ज्यांना आत्मसात् किंवा सवयीची झाली आहे असे.

-स्वप्नोचित-वि., दिवानिद्रा हितकरी यस्य सः (अहृसू. ७.५९)
दिवसाची झोप ज्याला हितकर तो.

-स्वाप-पु., दिवानिद्रा (सुशा. ४.३८)
दिवसाची झोप.

दिविज-न., वनस्पति० हरिचन्दनम् द्र० 'चन्दन' (रा. १२.१९) पांढरे चंदन.

दिवोदास-पु., राज० (सुसू. १.३) एक राजा.

दिव्य-वि., मेघजं जलम् (सुनि. ३.२६)
मेघाचे पाणी. पावसाचे पाणी.
पु., वनस्पति० यवः (रा. १६.१२४) जव.
गुग्गुलुः (रा. १२.१८४) गुग्गुळ.
सर्प० 'वासुकिस्तक्षकोऽनन्तः सगरः सगरालयः । तथानन्दोपनन्दाद्याः समिद्धाग्निसमप्रभाः' दिव्येभ्यो नमोऽस्तु तेषु क्रुद्धेषु चिकित्सा नास्ति (असंउ. ४१)
सर्प. नावे वर आहेत. यांच्या विषावर चिकित्सा नाही.
न., वनस्पति० हरिचन्दनम्, चन्दनम् (रा. १२.१९) पांढरे चंदन.
लवङ्गम् (ध. ३.४१) लवंग.

(दिव्या)-स्त्री., वनस्पति० श्वेतदूर्वा, द्र० 'दूर्वा' (रा. ८.२२९) पांढरी दूर्वा.
ब्राह्मी (रा. ५.१४९) ब्राह्मी.
महामेदा (रा. ५.१६३) महामेदा.
वन्ध्याकर्कोटकी (रा. ३.२७३) वांझकर्टोली.
हरीतकी (रा. ११.३०७) हिरडा.

-गन्ध-वि., उत्तमगन्धः (व्रणः) अयं दिव्यगन्धो व्रणो मुमूर्षूणामेव विपरीताविपरीतगन्धत्वेन ज्ञेयः (सुसू. २८.११)
अति उत्तम वास सुगंध असलेला व्रण. मरणाराच्या व्रणाला हा येतो.
खनिज० गन्धकः (रा. १३.१६७) गंधक.

-(गन्धा)-स्त्री., वनस्पति० बृहच्चञ्चुः (रापरि. ४.२०) मोठी चंचु.
भद्रैला (रा. ६.७१) मोठी वेलची.

-जल-न., आन्तरीक्षं जलम् (अहृसू. २०.३८)
आकाशातील पाणी.

-तुम्बी-स्त्री., वनस्पति० भूतुम्बी (रा. ७.२४१)
भोपळ्याची एक जात.

-तेजा-स्त्री., वनस्पति० ब्राह्मी (ध. ४.१००) ब्राह्मी.

-पुष्प-पु., वनस्पति० करवीरः (रा. १०.३) कण्हेर.

चम्पकः (रा. १०.२३९) चाफा.

-(पुष्पी)-स्त्री., वनस्पति० महाद्रोणा (रापरि. ५.५०) एक वनस्पती.

-मूलिका-स्त्री., सोमवल्ल्यादिदिव्यौषधिः (र. ११.८६) सोमवल्ली इत्यादी महौषधि.

-रस-पु., खनिज० पारदः (रा. १३.४३) पारा.

-लता-स्त्री., वनस्पति० मूर्वा (रा. ३.१०) मोरवेल.

-सार-पु., वनस्पति० सर्जः (रा. ९.२०५) राळ.

दिव्यक-पु. सर्प० निर्विषजातीयः (सुक. ४.३४ (४) एक निर्विष साप.

दिव्यानुकारिन्-वि., गुणतो दिव्यजलसमं (जलम्) (असंसू. ६)

गुणाने आकाशातून पडणाऱ्या पाण्यासारखे.

दिव्याम्भस्-न., आन्तरीक्षं जलम्, इदं नेत्ररोगे चूर्णाञ्जनादिसाधने उपयुज्यते (असंउ. १९)
आकाशातले पाणी. डोळ्याच्या रोगात उपयुक्त. नेत्ररोगात आवश्यक चूर्ण अंजन इ० करण्यासाठी हे जल उपयोगात आणतात.

दिव्येलक-पु., सर्प० वैकरञ्जेभ्यस्त्रिभ्यो जातः, अयं राजिलसर्पवत् वर्तते (सुक. ४.३४) द्र० ' सर्प '
वैकरंज तीन पैकी दोन जातीपासून झालेला साप. हा राजिलसर्पासारखाच असतो.

दिव्योदक-न., आन्तरीक्षं जलम्; द्र० ' जल ' (रा. १४.३२०)

आकाशातून पडलेले पाणी.

दिव्योदकानुपान-न., तनुपानार्थमान्तरीक्षं जलम् द्र० ' जल ' (असंसू. ९.१५)
आकाशातून पडलेल्या पाण्याचे अनुपान.

दिव्यौषधि-स्त्री., सोमलतादिकाश्चतुःषष्टिर्दिव्यौषधयः (र. ८.७८)

सोमवल्ली इत्यादी चौसष्ट दिव्य औषधि.

दिश्-स्त्री., दिशा (चसू. १.४८) दिशा.
देवता० श्रोत्रस्याधिदैवतम् (सुशा. १.७)
कानाचे-कर्णेंद्रियाचे आधिदैवत.

(दिक्-)प्रासादा-स्त्री., वनस्पति० कुलत्था (रा. १३.२१९) कुळीथ.

-संख्या-स्त्री., दशदिशः-प्राच्याग्नेयीदक्षिणानैर्ऋतीप्रतीचीवायव्युदीचीशान्यूर्ध्वाऽधराः (र. २३.७५)
दहा दिशा पूर्व, पश्चिम, दक्षिण, उत्तर, ईशान्य, आग्नेयी, नैर्ऋत्य, वायव्य, ऊर्ध्व आणि अधर.

(दिग्-) वासस्-वि., नग्नः (चनि. ७.१४.)
नागवा, नागडा, नग्न.

दीक्षा-स्त्री., गुरुतो मन्त्रादिग्रहणम् (सुसू. ६.२१)
दीक्षा. गुरुपासून मंत्रादि घेणे.

दीन-वि., लक्षण० क्लिष्टचित्तः (ड. सुउ. ३९.१४३)
कष्टी, केविलवाणा. हताश. निराश.
अगम्भीरः (चक्र. चचि. २८.४१) गंभीर नसलेला.
न., वनस्पति० तगरम् (ध. ३.५३) तगर.

-मनस्-वि., क्लिष्टचित्तः (सुउ. ३९.२९१)
द्र० ' दीन '

दीनार-पु., मान० निष्को त्रिंशद्गुञ्जामानं वा (र. ११-१०३) वजन. ३२ गुंजा किंवा ३० गुंजा.

दीप-पु., स्नेहाशः (दीपकः) (चशा. ५.१५)
दीपक. दिवा.

-गन्ध-पु., दीपस्य गन्धः (असंशा. १०.९)
दिव्याचा वास.

-वह्नि-दीपाकारोऽग्निः (र. १२.१६१)
दिव्यासारखा कमी (मंद) अग्नि.

-वृक्ष-पु., वनस्पति० सरलः (ध.३.७८) सरळदेवदार.

दीपक-पु., औदर्याग्निः, दीपकः (र. १६.१५५-५८)
पाचकाग्नि वाढवणारा.
वनस्पति० कासमर्दः (रा. ४.१७७) कासविंदा.
जीरकम् (रा. ६.१००) जिरे.
यवानी (ध. २.९१) ओवा.
सर्प० अयं राजीमद्वर्गीयः बिलेशयेष्वेकः तन्मांसगुणाः-मधुरः कटुपाकी सृष्टविण्मूत्रमारुतोऽतिचक्षुष्यः (सुसू. ४६.८४)
एक साप. राजीमन् या जातीचा. **मांसगुण**-गोड पचनानंतर तिखट, मळमूत्र वात सहज बाहेर काढणारे व डोळ्यांना अतिशय हितकर.

दीपन-वि., जाठराग्निदीप्तिकरम् (र. २.३)
पाचकाग्नि प्रदीप्त करणे.
पु., जाठराग्निः (र.३.३२)
जठराग्नि. अन्नपाचक अग्नि.
न., अग्निभूयिष्ठं द्रव्यम् (सुसू. ४१.६)
अग्निगुणाधिक (तीक्ष्णउष्ण) द्रव्य.
पारदसंस्कारविशेषः स्वर्णताम्रादिधातुभिः सैंधवादिपाषाणादिभिः सर्पाक्ष्यादिमूलैश्च घटयन्त्रमध्यस्थस्य पारदस्य बुभुक्षितत्वजननेन कवलीकरणशक्त्युत्पत्त्यर्थं दिनत्रयपर्यन्तं स्वेदनम् (र. ८.७०)

पाऱ्याचा एक संस्कार. सोने तांबे इ. धातु सैंधव इ. व पाषाण सर्पाक्षि इ. च्या मुळांनी घटयंत्रातील पाऱ्याला बुभुक्षित करून ग्रासशक्ति वाढविण्यासाठी तीन दिवस स्वेदन करणे.

पु., **वनस्पति० पलाण्डुः** (रा. ७.१००) कांदा.

(दीपनी)–स्त्री., **वनस्पति० पाठा** (रा. ६.१९) पहाडमूळ.

मेथिका (ध. ६.१११) मेथी.

यवानी (ध. २.९१) ओवा.

–जीवन–(रसेन्द्रः)–पु., **पारदयोग० गन्धकसैन्धवपिप्पलीचित्रकादियुक्तः शोथहलीमककामलाशूलाजीर्णनाशकः** (र. १६.१६६)
पाऱ्याचा योग–गंधक सैंधव पिंपळी चित्रक इत्यादीयुक्त पाऱ्याचा योग–सूज हलीमक कावीळ शूळ अजीर्ण नाशक.

दीपनीय–पु., **अग्निदीप्तिकरः; महाकषायवर्गे एको गणः** (चसू. ४.८) **पिप्पलीपिप्पलीमूलचव्यचित्रकशृङ्गवेराम्लवेतसमरिचाजमोदाभल्लातकास्थिहिङ्गुनिर्यासा इति दशेमानि दीपनीयानि** (चसू. ४.९)
अग्नि प्रदीप्त करणारा एक वर्ग. पिंपळी पिंपळमूळ चवक चित्रक सुंठ अम्लवेतस मिरे ओवा भिलावा हिंग या दहांचा वर्ग.

वनस्पति० यवानी (ध. २.९१) ओवा.

(दीपनीया)–स्त्री., **वनस्पति० यवानी** (ध. २.९१) ओवा.

–गण–(वर्ग) पु., **दीपनीयो वर्गः** (असंसू. १५)
अग्निदीपक गण.

–वर्ग–पु., **दीपनीयद्रव्याणां समूहः** (चसू. ४.९ असंसू. १५)
अग्निदीपक द्रव्यांचा गण.

दीपाग्नि–पु., **दीपस्येव मन्दोऽग्निः** (र. १६.१५७)
दिव्यासारखा मंद अग्नि.

दीपाशय–पु., **दीपधारिका, दीपगृहं वा** (चशा. ५.१५)
दीपगृह, दीपमाळ.

दीपिका–स्त्री., **वनस्पति० वनमेथिका** (रा. ५.१८४) रानमेथी.

–यन्त्र–न., **यन्त्र० दीपिकायन्त्रम्, इदं पारदस्य तिर्यक्पातनसंस्कारे समुपयुज्यते** (र. ११.४१)
पाऱ्याचे तिरके पातन करण्यास पाऱ्याची वाफ आडवी नेण्यास उपयुक्त यंत्र.

दीपिका–स्त्री., (सुउ. २१.२१–२२)
एका तेलाचे नांव.

–तैल–न., **तैल० महत्पञ्चमूलयुक्तम्, कर्णवेदनाहरतैलम्** (सुउ. २१.२१–२२)
मोठे पंचमूळयुक्त विशिष्ट विधीने पेटवून गळालेले तेल. कानातील शूळनाशक तेल.

–यन्त्र–न., **यन्त्र० जलपूर्णपात्रमध्यगते घटखर्परे मृत्तिकामयीं वङ्कनालाकारां नलिकां स्थापयित्वा तस्योपरिभागे क्षारलवणसहितः पारदः स्थाप्यते, ततः सन्धिरोधं विधायाग्निः प्रदीयतेऽन्यनलिकया चोर्ध्वभागाच्च पारदस्तिर्यक् पात्यते–इदं दीपिकायन्त्रम्** (र. ९.१६)
पाण्याने भरलेल्या भांड्यात, मातीचे परळ ठेवावे, त्यात त्याला एक नळी जोडावी, ती पाण्यात सोडावी. त्या भांड्यात, क्षार लवण युक्त पारा ठेवावा. त्यावर दुसरे परळ पालथे ठेवून संधिलेप करावा. त्यावर अग्नि पेटवावा, म्हणजे पाऱ्याची वाफ होऊन जोडलेल्या नळीतून पाण्यात जाऊन साठेल. हे दीपिकायंत्र.

–रस–पु., **पारदयोग० पिप्पलीजम्बीरकुमारीयुक्तः, अयं सर्वज्वरघ्नः** (र. १२.२३–२७)
पाऱ्याचा योग. पिंपळी निंबु कोरफडयुक्त. सर्व ज्वर नाशक.

दीप्त–पु., न., **नासारोग०** (चचि. २६.११७) **दाहयुक्तायां नासायां निःश्वासो यदा धूमवद्बहिरायाति नासा च ज्वलि[illegible] भवति [illegible] अयं रोगो ज्ञेयः** (सुउ. २२.१४–१५)
नाकाचा रोग. नाकात आग होते व निःश्वास जेव्हा धुरासारखा बाहेर येतो तेव्हा नाक जळत आहे असे वाटते.

न., **खनिज० कांस्यम्** (रा. १३.२४) कांसे.

सुवर्णम् (रा. १३.२) सोने.

वनस्पति० हिङ्गु (रा. ६.३०) हिंग.

दीप्तक–न., **खनिज० कांस्यम्** (रा. १३.२४) कांसे.

(दीप्ता)–स्त्री., **वनस्पति० कलिकारी** (ध. ४.९)
कळलावी.

ज्योतिष्मती (रा. ३.३९५) मालकांगोणी.

सातला (ध. १.२३८) शिकेकाई.

वि., **सूर्योद्भासिता दक्षिणा वा (दिक्)** (चइ. १२.२९–३०)
सूर्य ज्या दिशेस असतो ती अथवा दक्षिण दिशा.

दीप्ताग्नि–पु., प्रदीप्तो जाठराग्निः (र. २.५९)
प्रदीप्त अन्नपाचक अग्नि.

दीप्तामर–पु., पारदयोग० गन्धकताम्रयुक्तः पित्तगुल्मनाशकः (र. १८.६२–६६)
पाऱ्याचा गंधक तांबेयुक्त योग; पित्तगुल्मनाशक.

दीप्ति–स्त्री., जठराग्निदीपनम् (चसू. १३.४३)
जठराग्नि प्रदीप्त होणे.
भैषज्य० लाक्षा (ध. ३.८२) लाख.
नासारोग० दीप्तम् (असंउ. २३) नाकाचा रोग.

दीप्य–पु., वनस्पति० निम्बूकः (रा. ११.२२) निंबू.
यवानी (ध. २.९१) ओवा.
जीरकम् (रा. ६.१००) जिरे.
न., जीरकम् (ध. २.६६) जिरे.

(दीप्या)–स्त्री., वनस्पति० खर्जूरभेदः (ध. ५.५५)
द्र० ' खर्जूर '
खजूर, एक प्रकार.
उपकुञ्ची (रा. ६.९१) स्थूल जिरे.

दीप्यक–पु., वनस्पति० अजमोदा
(सुउ. ५७.८, ध. २.९८) अजमोदा, ओवा.
यवानी (रा. ६.१४०) ओवा.

दीर्घ–वि., आयतम् (चवि. ८.११७) लांब.
पु., वनस्पति० माडः (ध. ५.७०)
ताडाचा प्रकार, नारळ.
व्रीहिः (रा. १६.११२) तांदूळप्रकार.
स्त्री., वनस्पति० पृश्निपर्णी (रा. ४.११८) पिठवण.

–कणा–स्त्री., [redacted]ति० [redacted]भेदः, शुक्लजीरकः
(ध. २.६८) द्र० ' जीरक '
जिरेप्रकार, पांढरे जिरे.

–कण्ट–पु., वनस्पति० बर्बुरः (रा. परि. ८.१२)
बाभूळ.

–कन्द–पु., वनस्पति० मुखालुः (रा. परि. ७.२२)
एक गोड कंद.

–कन्दक–न., वनस्पति० मूलकम् (रा. ७.५१) मुळा.

(–कन्दिका)–स्त्री., वनस्पति० मुसलीकन्दः
(रा. परि.७.५८) मुसळी (कंद)

–काण्ड–स्त्री., वनस्पति० गुण्डः
(रा. परि. ८.६०)
लांब त्रिकोणी कांडाची तलवारीच्या पानासारखी पाने असलेली वनस्पती.

(–काण्डा) स्त्री., वनस्पति० वत्सादनी
(रा. परि. ३.३३)
मोठे कांड असलेली एक सोमवल्ली.

–काल–पु., वनस्पति० अङ्कोटः (रा. ९.३८४)
अंकोल.

–कीलक–पु., वनस्पति० अङ्कोलः (ध. १.२५८)
अंकोल.

–कूरक–न., धान्य० व्रीहिः (रा. १६.८१)
तांदूळप्रकार.

–कृष्णा–स्त्री., धान्य० व्रीहिः (रा. १६.१०८)
तांदूळप्रकार.

–ग्रन्थि–पु., वनस्पति० गजपिप्पली
(रा. ६.११७) गजपिंपळी.

–च्छद–पु., वनस्पति० शाकः (ध.परि. ५.३) साग.

–जिह्वी–स्त्री., असुरकन्या (का. रेवतीकल्प. ६)
असुराची कन्या.

–जीरक–पु., वनस्पति० जीरकभेदः, शुक्लजीरकः
(ध. २.६८) द्र० ' जीरक '
जिऱ्याचा प्रकार, पांढरे जिरे.

–तरु–पु., वनस्पति० तालः (ध. ५.६८) ताड.

–तुण्डनखी–स्त्री., बिलेशयप्राणि० चुचुन्दरी
(ध. ६.४३२) चुचुंदरी.

–तुण्डी–स्त्री., बिलेशयप्राणि० चुचुन्दरी
(ध. ६.४३२) चुचुंदरी.

–तृण–पु., वनस्पति० पल्लिवाहः (रा. परि. ८.५६)
तांबड्या रंगाचे लांब गवत.

–दण्डक–पु., वनस्पति० एरण्डः
(ध. १.२९५) एरंड.

–दण्डी–स्त्री., वनस्पति० गोरक्षी (रा. परि. ५)
लांब दांड्याची पाच पानांची पुष्कळ वास येणारी चित्रविचित्र रंगाची वनस्पती.

–दर्शिन्–वि., दूरदर्शी (च. शा. ४.३७ (३)
दूरदर्शी.

–द्रुम–पु., वनस्पति० शाल्मली (रा. ८.२१२)
सावर. सावरी.

–नाद–पु., भैषज्य० शङ्खः (ध. ३.१७९) शंख.

–नाल–पु., वनस्पति० गुण्डः (रा. परि. ८.६१)
लांब त्रिकोणी कांडाची तलवारीच्या पानासारखी पाने असलेली वनस्पती.
जूर्णा (रा. १६.१६७) जोंधळा.
कतृणम् (रा. ८.१०८) रोहिसगवत.

–निःस्वन–पु., भैषज्य० शङ्खः (ध. ३.१७९) शंख.

–नेत्र–न., बस्तिनेत्रदोषः दीर्घबस्तिनेत्रजन्यो दोषः अतिगतिर्नाम दूरप्रवेशः (चसि. ५.४–५)
बस्तीच्या बळीचा दोष. (नळी अधिक गेल्याने)

-पटोलिका-स्त्री., वनस्पति० **पटोली**
(ध. १.५२ रा.७. ७६) गोड पडवळ.
-पत्र-पु., वनस्पति० **तालः** (रा. ९.९३) ताड.
पलाण्डुः, राजपलाण्डुः (रा. ७.१०३) उत्कृष्ट कांदा.
पुनर्नवा (ध. १.२७४) पुनर्नवा.
जलमधूकः (ध. ५.४९) ज्येष्ठमध.
शरः (रा. ८.२०९)
शर तृण, दर्भप्रकार, बाणगवत.
(-पत्रा)-स्त्री., वनस्पति० **अन्यादोडी**
(रा. परि. ४.४१) हरिणदोडीचा प्रकार.
कदली (ध. ४.७५) केळ.
केतकी (रा. परि. १०.२) केवडा.
गन्धपलाशः (ध. १.६४) (रा. ६.९०) कचोरा.
द्रोणपुष्पी (रा. परि. ५.४८) द्रोणपुष्पी.
-पत्रक-पु., वनस्पति० **हिज्जुलः** (रा. परि. ८.७०)
जलवेतस.
इक्षुः (सुसू. ४५.१५४) ऊस.
जलदः (ध. ५.४८) ज्येष्ठमधप्रकार.
वेतसः (ध. ५.११६) वेत.
लशुनः (ध. ४.६६) लसूण.
(-पत्रिका)-स्त्री., वनस्पति० **कुमारी, गृहकन्या**
(रा. परि. ५.१०) कोरफड.
शालिपर्णी (रा. ४.११३) सालवण.
वचा, श्वेतवचा (रा. ६.१०) पांढरा वेखंड.
(-पत्री)-स्त्री., वनस्पति० **पलाशी** (रा. परि. ३.५०)
लांब व आंबट पानांची लांब वेल.
बृहच्चञ्चुः (रा. परि. ४.२०)
लांब पानांची मोठ्या चोचीसारखी फळे असलेली चांगला वास असलेली वनस्पती.
-पर्ण-पु., वनस्पति० **जरणद्रुमः** (रा. परि. ९.१३)
एक वनस्पती.
(-पर्णी)-स्त्री., वनस्पति० **पृश्निपर्णी** (ध. १.९१)
(रा. ४.११८) पिठवण.
त्रपुसम् (ध. १.१७५) काकडीप्रकार.
-पल्लव-पु., वनस्पति० **शणः** (रा. परि. ४.१०) सण.
-पादप-पु., वनस्पति० **पूगः** (रा. ११.७१) सुपारी.
तालः (रा. ९.९२) ताड.
-पुच्छिका-स्त्री., प्राणि० **गोधा** (रा. १९.१७)
घोरपड.
-पुत्र-पु., वनस्पति० **जलमधूकः** (ध. ५.४९)
ज्येष्ठमधप्रकार.

-पुष्प-पु., वनस्पति० **श्वेतमन्दारकः** (रा. १०.३१)
पांढरी रुई. पांढरा मंदार.
-प्रेक्षण-वि., **दीर्घदृष्टिः आयताक्षः** (सुसू. ३५.४)
दीर्घ दृष्टीचा, लांबट डोळ्यांचा.
-फल-पु., वनस्पति० **आरग्वधः** (ध. १.२१९)
बहावा, शेंग.
-फलक-पु., वनस्पति० **अगस्त्यः** (रा. परि. १०.१३)
हदगा.
(-फला)-स्त्री., वनस्पति० **द्राक्षा, मृद्वीका**
(रा. ११.७६) द्राक्ष. मनूका.
जन्तुका (ध. ४.८८) (रा. ३.१२९)
खाजकुहिलीच्या शेंगेसारखी पण लांब व वाकड्या शेंगेची वनस्पती. लाख.
कोशातकी (रा. ७.२८८) दोडकी.
-बीजा-स्त्री., वनस्पति० **क्षीरतुम्बी** (रा. ७.२३८)
दुधी. दुध्या भोपळा.
-मूल-पु., वनस्पति० **बिल्वान्तरः** (रा. परि. ८.३०)
एक वनस्पती.
यासः (ध. १.२२) धमासा.
मोरटः (ध. १.१५) मोरवेलप्रकार.
न., **लामज्जकम्** (ध. ३.८६) वाळा.
(-मूला)-स्त्री., वनस्पति० **मोरटः** (ध. १.१५)
मोरवेलप्रकार.
धन्वयासः (सुसू. ३८.४५) धमासा.
शालिपर्णी (सुसू. ३८.४५) (ध. १.८८)
सालवण.
-मूलक-पु., वनस्पति० **शरः** (रा. ८.२१२)
बाणगवत.
न., **मूलकम्** (रा. ७.५०) मुळा.
-रङ्गा-स्त्री., वनस्पति० **हरिद्रा** (ध. १.५५) हळद.
-रागा-स्त्री., वनस्पति० **हरिद्रा** (ध. १.५५) हळद.
-रोहिषक-न., वनस्पति० **कत्तृणम्** (रा. ८.१०८)
रोहिसगवत.
-वल्ली-स्त्री., वनस्पति० **वत्सादनी**
(रा. परि. ३.३३)
लांब व बळकट काडी असलेली लांब वेल, एक सोमवल्ली.
पलाशी (रा. परि. ३.४९)
आंबट व लांब पानांची लांब वेल.
इन्द्रवारुणी (रा. ३.३७६) कवंडळ, इंद्रावण.
-वालुक-पु., वनस्पती० **वृद्धदारुः** (ध. ४.१०७)
एक वनस्पती. वरधारा.

-वृत्त-पु., **वनस्पति० विष्णुकन्दः** (रा. परि. ७.४०)
लंबगोल मोठा पाण्यात होणारा कंद.

-(वृत्ता)-स्त्री., **वनस्पति० इन्दीवरी**
(रा. परि. ३.२७)
फुलांची मंजरी असणारी व लंबगोल जोडफळाची वनस्पती.

-वृत्तफला-स्त्री., **वनस्पति० क्षीरतुम्बी**
(रा. ७.२३८) दुधी, दुध्याभोपळा.

-वृन्त-पु., **वनस्पति० टेण्टुकः**
(सुउ. ४०.८१ अहसू. १७. ८) टेंटु.

-वृन्तक-पु. **वनस्पति० टिण्टुकः** (रा. ९.१४१)
टेंटु.

-शर-पु., **धान्य० जूर्णा** (रा. १६.१६७) जोंधळा.

-शाख-पु., **वनस्पति० शणः** (रा. परि. ४.१०) सण.

-(शाखिका)-स्त्री., **वनस्पति० नीलाम्ली**
(रा. परि. ४.३८)
लांब शाखेची निळी वनस्पती.

-शिम्बिक-पु., **वनस्पति० राजमाषः**
(रा. १६.१३५) चवळी.

-शूक-पु., **धान्य० शालिः**
(चसू. २७.८; अहसू. ६.१) साळ. तांदूळ.

-सूत्रता-स्त्री., **चिरेण कार्यकारित्वम्** (चनि. १.३३)
फार अधिक वेळ घालवून काम करणे. विलंबे कार्यकारित्व.

-सूत्री-वि., **चिरकारी** (असंशा ८.१६)
विलंबी. चिरकार्यकारी.

-स्कन्ध-पु., **वनस्पति० तालः** (ध. ५.६८) ताड.

दीर्घक-पु., **वनस्पति० जीरकभेदः शुक्लजीरकः**
(ध. २.६८) द्र० '**जीरक**' पांढरे जिरे.
न., **वनस्पति० जीरकम्** (ध. २.६६) जिरे.

(दीर्घिका) स्त्री., **सोपानपुष्करिणी** (सुउ. ४७.५७)
पायऱ्यांचा सर्व बाजूंनी घाट बांधलेले छोटे तळे.
वनस्पति० हिङ्गुपत्री (२.३८) बाफळी.

दीर्घाङ्गुलिपर्वन्-वि., **मह्राङ्गुलिग्रन्थिप्रमाणः**
(सुसू. ३५.४)
ज्याची बोटे व बोटांची पेरे लांब आहेत तो.

दीर्घात्यर्क-पु., **वनस्पति० श्वेतमन्दारकः** (रा. १०.३१)
पांढरा मांदार, पांढरी रुई.

दीर्घायुस्-वि., **शतवर्षपर्यन्तमायुर्यस्य सः तत्र महापाणिपादपार्श्वपृष्ठस्तनाग्रदशनवदनस्कन्धललाटं दीर्घाङ्गुलिपर्वोच्छ्वासप्रेक्षणबाहुं, विस्तीर्णभ्रूस्तनान्तरोरस्कं ह्रस्वजङ्घामेढ्रग्रीवं, गम्भीरसत्त्वस्वरनाभिमनुच्चैर्बद्धस्तनमुपचितमहारोमशकर्णं, पश्चान्मस्तिष्कं स्नातानुलिप्तं मूर्धानुपूर्व्या विशुष्यमाणशरीरं पश्चाच्च विशुष्यमाणहृदयं पुरुषं दीर्घायुषं जानीयात्**
(सुसू. ३५.४)
दीर्घायुषी-शंभर वर्षांपर्यंत आयुष्य असणारा. मोठे लांब हात, पाय, फासळ्या, पाठ, स्तन; स्तनाग्र, दात, तोंड, खांदे, कपाळ; लांब बोटे, व पेरी, दीर्घ श्वास; मोठे डोळे व बाहू; भुवया स्तनातील अंतर व उर ही विस्तीर्ण, पण मान पिंडरी व शिश्न लहान, स्वर व मन गंभीर, बेंबी खोल, स्तन थोडे उंच बांधीव पुष्ट; मोठे लोम असलेले व पुष्ट कान, पाठीमागें पुढे आलेले डोके, स्नान केले, उटणे लावले तर प्रथम डोके व शेवटी हृदयावरचा भाग सुकणारा पुरुष दीर्घायुषी समजावा.
पु., **वनस्पति० शाल्मली** (रा. ८.२१२)
सावरी. सावर.
जीवकः (रा. ५.१५५; ध. १.२३)
अष्टवर्गापैकी एक वनस्पती.

दीर्घोर्वारु-पु., **वनस्पति० डङ्गरी** (ध. १.१८१)
लाल मोठा भोपळा, डांगर.

दुःकोष्ठ-वि., **क्रूरकोष्ठः** (सुचि. ३३.१५) जड कोठ्याचा.

दुःख-न., **प्रतिकूलवेदनीयम्** (चवि. ८.३९)
कायवाङ्मानसी पीडा (सुसू. १.२३)
प्रतिकूल वेदना. काया वाचा मन यांची पीडा.
रोगः (चक्र. चशा. १.९२) **पीडा, तच्च दुःखं त्रिविधमाध्यात्मिकमाधिभौतिकमाधिदैविकमिति**
(सुसू. २४.४)
रोग, पीडा प्रकार तीन-वातादि व रजस्तम दोषांनी होणारे आध्यात्मिक, प्राण्यांच्या आक्रमणाने होणारे आधिभौतिक व देव असुरांपासून होणारे रोग दुःख आधिदैविक होय.
वि., दुःखकरः, दुःखबहुलः कष्टसाध्यो वा
(चचि. ३.४८)
दुःखकर, अधिक दुःखकर, कष्टाने साध्य होणारा.

-जीविन्-वि., **दुःखी, दुःखेन जीवितुं शीलमस्य**
(असंसू. ३.७८) दुःखी.

-प्रसविनी-वि., **दुःखेन प्रसूते या सा**
(चचि. १६.४६) कष्टाने प्रसूत होणारी

–बहुलता–स्त्री., दुःखाधिक्यम् (सुशा. १.१८)
दुःखाचे आधिक्य. पुष्कळ दुःख असणे.

–वर्धन–पु., कर्णरोग० कर्णपालीरोगः (सुचि. २५.३)
कर्णो दुर्विद्धः सन् वर्धितस्तस्मिन् कण्डूदाहपाकरुजावान् संनिपातजः शोफो भवति (असंउ. २१)
कानाच्या पाळीचा रोग. कान चांगला टोचला गेला नाही व तो वाढविला तर त्यात खाज आग वेदना पिकणे व सूज होते. हा त्रिदोषज विकार.

–वृद्धि–स्त्री., कर्णरोग० दुःखवर्धनः (र. २४.१)
पहा ' दुःखवर्धन '.

–शय्या–स्त्री., दुःखोत्पादिका शय्या (चचि. २.९)
ज्या शय्येवर झोपले असता त्रास होतो ती.

दुःखाश्रय–पु., शरीरम् (चक्र. चशा. १.९५)
दुःखाचा आश्रय. शरीर.

दुःशुद्ध–वि., अयोगेनाविशुद्धम् (चक. १२.६४)
वमन रेचन इ० चांगले लागू न झाल्याने चांगले शुद्ध न झालेले (दुःशुद्ध) अशुद्ध शरीर.

दुःस्पर्शा–स्त्री., वनस्पति० धन्वयासः (सुचि. ११.९) (ध. १.२०) धमासा.
कण्टकारी (ध. १.९५) रिंगणी.
कपिकच्छूः (रा. ३.२०१) खाजकुहिली.

दुकूल–न., सूक्ष्मं क्षौमम्, श्लक्ष्णवस्त्रभेदः (सुशा. ३.२३)
सूक्ष्म रेशमी वस्त्र. चिकण वस्त्राचा प्रकार.
पट्टवस्त्रम् (सुसू. १८.१६) रेशमी वस्त्र.

–पट्ट–न., पट्टवस्त्रम् (ड. सुशा. ३.२३)
रेशमी वस्त्र.

दुग्ध–न., आहारद्रव्य० उत्पत्तिः–**स्त्रीगोमहिष्यादिभ्यः संभवः। दुग्धगुणकर्माणि–प्रायशो मधुरं, मधुरपाकि, शीतं, स्निग्धं, प्रीणनं, बृंहणं, वृष्यं, मेध्यं, बल्यं, मनस्करं, जीवनीयानां श्रेष्ठं, श्रमहरं, विहतसंधानं, सर्वप्राणभृतां सात्म्यं, शमनं, शोधनीयं, दीपनीयं, वातपित्तघ्नं, श्वासकासरक्तपित्ततृष्णाक्षीणक्षतपाण्डुरोगाम्लपित्तशोषगुल्मोदरातिसारज्वरदाहशोथयोनिशुक्रप्रदोषाप्रचुरमूत्रग्रथितपुरीषेत्यादिषु पथ्यं प्रशस्तं च; नस्यालेपावगाहेषु वमनास्थापनेषु विरेचने स्नेहने च दुग्धं सर्वत्रोपयुज्यते।** (चसू. १.१०७–१२)
दुग्धमनेकौषधिरसप्रसादं प्राणदं गुरु पिच्छिलं श्लक्ष्णं सरं मृदु सर्वप्राणिनामप्रतिषिद्धं जातिसात्म्याद् जीर्णज्वरोन्मादमूर्च्छाभ्रममदाहहृद्बस्तिदोषप्रवाहिकाग्रहण्यर्शःशूलगर्भास्रावेषु प्रशस्तं क्लमहरं पाप्मापहं वाजीकरणं रसायनं वयःस्थापनमायुष्यं तुल्यगुणत्वादोजसो वर्धनं बालवृद्धानां क्षुद्व्यवायव्यायामकर्शितानां च पथ्यतमम् (सुसू. ४५.४९) **प्राधान्येन दुग्धमष्टविधम्–गव्यं माहिषमाजं स्त्रैणमाविकमैभं कारभमेकशफं चेति** (असंसू. ५२.५४) **दुग्धं रसस्य उपधातुः रसात् स्तन्यं प्रासादजम् प्राधान्येन दुग्धमष्टविधम्–गव्यं माहिषमाजं स्त्रैणमाविकमैभं कारभमेकशफं चेति** (असंसू. ५२.५४) (चचि. १५.१७) **धारोष्ण–दुग्धगुणाः–जीर्णज्वरतृट्शूलप्रवाहिकाविबद्धानिलवर्चोनाशनम्** (असंचि. २–४५–४६) **अक्वथित–दुग्धगुणाः–अभिष्यन्दि प्रायशो गुरु च;** (सुसू. ४५. ६१;) **अतिपक्वदुग्धगुणाः–शीतं, गुरु, बृंहणं च,** (सुसू. ४५.६३) **शृतदुग्धगुणाः–उदरिभ्य आस्थापने विरेचने, आहारविधिक्रियासु पाने च प्रयोज्यम्** (सुचि. १४. १९;) **शालिषष्टिकयोस्तथोपवासाध्वभाष्यस्त्रीव्यायामक्लान्तबालवृद्धेष्वनुपानार्थम् उपयोज्यम्** (असंसू. १०. ४६;) **अनिष्टगन्धमम्लं, विवर्णं, विरसं, सलवणं, विग्रथितं पयो न सेव्यम्** (सुसू. ४५–६४)

हिं.—दूध.
म.—दूध.
गु.—दूध,
बं.—दुध.
ता.—पाल्.

दुग्धम्, जीर्णज्वरेषूपयुक्तम् (चचि. ३.२३९) **दुग्धं ज्वरक्षीणस्य वमनविरेचनभेषजापेक्षया मलहरणाय हितम्** (चचि. ३.१७०) **उपवासाध्वभाष्यस्त्रीमारुतातपकर्मक्लान्तानां पयोऽनुपानं पथ्यम्** (चसू. २७.३२२) **शालिमुद्गादिभोजिनां युद्धसन्तापविषमद्यरुजासु च हितम्** (सुसू. ४६.४२६) **प्रयोगापचिताङ्गानामुदरिणां सर्वधातुक्षयार्तानां सर्वप्रयोगाणामनु क्षीरं हितम्। तेन च दोषानुबन्धरक्षा बलस्थैर्यं च भवति** (चचि. १३.१९३) **सदाहपिपासार्तानां सुखावहम्** (सुउ. ३९.१४४) **गण्डूषकवलाद्यर्थमुपयुज्यते** (असंसू. ३१.७) **पयोगुणाः–स्वादु सरं शीतं वातघ्नं च** (असंसू. ७.२४१) **आमं पयोऽभिष्यन्दि गुरु, शृतं**

लघ्वनभिष्यन्दि, अतिशृतं गरीयः, धारोष्णममृतोपमं च (अहृसू. ५.२८)

दूध–आहार द्रव्य–**उत्पत्ति**–स्त्री गाय म्हैस इत्यादींपासून–दूध अनेक औषधींच्या रसाच्या सारभूत भागापासून उत्पन्न होते. दूध रस या धातूचा उपधातु होय. दुधाचे प्रकार ८. स्त्री गाय म्हैस शेळी मेंढी हत्तीण उंटीण घोडी यांचे, दुधाचे **सामान्य गुण**–बहुतकरून गोड पचनानंतरही गोड शीत स्निग्ध जड बुळबुळीत गुळगुळीत मृदु सारक धातूंची तृप्ति करणारे प्राणवर्धक जीवन चालवणाऱ्या सर्व द्रव्यात श्रेष्ठ. सर्व प्राण्यांना आत्मसात् होणारे, पौष्टिक, शरिराचे व मनाचे बलवर्धक, शुक्रधातूला बुद्धीला हितकर, श्रम व क्लमहर सर्वधातूंना पोषक, शुक्रवर्धक, तारुण्य कायम राखणारे, ओजाच्या गुणांशी समान असल्यामुळे ओजोवर्धक, बाल वृद्ध भुकेलेला संभोग व्यायाम वारा ऊन प्रवास व्याख्यान कष्ट यांनी थकलेल्याला अतिशय पथ्यकर, आयुष्यवर्धक, दोषशामक, विशेषतः वातपित्तघ्न, सारक (दोषशोधक) अग्निदीपक, जखम भरून आणणारे, मळाच्या गाठी, अतिसार ग्रहणी मूळव्याध प्रवाहिका, मूत्राचे प्रमाण कमी असणे, बस्तिदोष योनिदोष गर्भाचा स्राव शुक्रदोष गुल्म उदर अम्लपित्त तहान श्वास खोकला क्षय हृदयदोष रक्तस्राव उरःक्षताने क्षीणता पांडुरोग दाह सूज भ्रम माज उन्माद मूर्च्छा विष मद्यदोष व जीर्णज्वरनाशक. भाताशी किंवा भात खाल्ल्यावर अनुपान म्हणून उत्तम. नस्य, लेप, वमन, रेचक, स्नेहन, बस्ति, अवगाह (त्यात बसून शेक घेणे) यात उपयुक्त. ज्वराने क्षीण असलेल्याला वामक रेचक या औषधापेक्षा दूध हे मलहरणाकरिता चांगले. रेचकादिकांनी क्षीण झालेल्यांना उदरी रोग्याचे सर्वधातु क्षीण झाले असताना सर्व उपचारांनंतर दूध उपयुक्त. याने दोषांच्या पुन्हां आक्रमणापासून शरिराचे रक्षण बळ व स्थैर्य उत्पन्न होते, व गुळण्याकरिता उपयुक्त. **धारोष्ण दूध** मलावरोध, वातरोध. आवरक्त, शूल, तहान जीर्णज्वरनाशक. **कच्चे दूध**–जड व स्राव वाढविणारे. **अतिशय उकळलेले** व नंतर थंड केलेले दूध–गुरु पौष्टिक. **सामान्य उकळलेले**–उदरी रोग्याला बस्ति रेचक आहार पिणे यासाठी योग्य. **त्याज्य दूध**–वास, रंग, रस, बदललेले आंबट खारट व गाठाळ दूध उपयोगात आणू नये.

–तुम्बी–स्त्री., वनस्पति० **क्षीरतुम्बी** (रा. ७.२३८) दुधी, दुध्याभोपळा.

–दा–स्त्री., वनस्पति० **चणिका** (रा. परि. ८.६५) एक वनस्पती.

–पान–परिव० न., **क्षीरपानम्** (सुचि. २४.९९) दूध पिणे.

–फेनी–स्त्री., वनस्पति० **कटुस्तिक्ता शीता रुच्या रसायनी विषनाशिनी व्रणापसारिणी च** (रा. परि ५.३४)

हिं.—दुधिया.
म.—लघुदुधी.
गु.—दुधेली मोटी.
ता.—दुधी.
फा.—निशाशात.

लहान दुधी. **गुण**–तिखट कडु थंड रुचि करणारी विषनाशक व्रण रुजविणारी व सर्वधातुपरिपोषक.

–बीजा– स्त्री., वनस्पति० **क्षीरतुम्बी** (रा. ७.२३९) दुधी, दुध्याभोपळा.

–वर्ग– पु., **हस्तिनी, वडवा, गौः, उष्ट्री, गर्दभी, स्त्री, अजा, अविका इत्येतासां दुग्धानि; उदुम्बरः पिप्पलोऽर्को वटो रोध्रो दुग्धिका स्नुहीभेदा उत्तमारणी चैतासां क्षीराणि** (र. १०.८९) **अत्र हस्तिन्यादीनां प्राणिनो दुग्धवर्गः, उदुम्बरादीनां तु वानस्पतिको दुग्धवर्गो ज्ञेयः ।**

१ **प्राणिज दूधवर्ग**–गाय घोडी हत्तीण उंटीण गाढवी शेळी मेंढी व स्त्री यांची दुधे २ **वनस्पतिज दूधवर्ग** उंबर पिंपळ वड रुई रोध्र दुधी त्रिधारी निवडुंग अरणी यांची दुधे. (चीक)

–हरिणी नाडी–स्त्री., **दुग्धवहा नाडी** (सुचि. १७.४७) दूध वाहणारी नाडी.

दुग्धनिका–स्त्री., वनस्पति० **अपामार्गः** (रा. ४.३९०) आघाडा.

दुग्धिका–स्त्री., (र. १४.८८–८९) **क्षीरिणी** (र. १४.३७.४६) दुधी.

दुच्छाय–वि., **मलिनकान्तिः** (अहृसू. ११.४०) ज्याची कांति मळकट तो, कांतिहीन.

दुटि–पु', **जलजप्राणि०** (का. खिल अ. २४.५३) पाण्यातला प्राणी.

दुद्रुम–पु., वनस्पति० पलाण्डुः (ध. ४.७१) कांदा.

दुन्दुभि-पु., निःस्वानः (सुसू. २९.३०) नगारा.

प्रतुदपक्षि० (चसू. २७.५१) भक्ष्य टोचून खाणारा.

असुर० स्कन्देनासौ निहतः (काचि. बालग्रह) असुर, बालग्रह. कार्तिकेयाने याचा वध केला.

आग्नेयकीट० (असंउ. ४३) दाहक किडा.

–स्वनीय–वि., अध्याय० (सुक. ६.१) अध्यायाचे नाव, नगारा व इतर आवाज या संबंधी विषोपचार विषयक माहिती या अध्यायात आहे.

दुन्दुभिक–पु., सविषकीट० आग्नेयत्वात् स पित्तज-रोगान् करोति (सुक ८.१०) विषारी किडा, पित्तज रोग करतो.

दुरभिग्रह–पु., वनस्पति० अपामार्गः (ध. १.२६१) आघाडा.

(दुरभिग्रहा)–स्त्री., वनस्पति० धन्वयासः (रा. ३.२०) धमासा.

कपिकच्छूः (ध. १.१५१) खाजकुहिली.

दुराकर्ष–वि., आक्रष्टुमशक्यम् (अहसू. २८.२६) ओढण्यास कठीण, ओढण्यास अशक्य.

दुराचर–वि., दुःखेनोपचर्यते (सुउ. २०.६) उपचार करण्याला त्रासदायक.

दुरात्मन्–वि., दुःखितान्तःकरणः (सुउ. ३९.९३) ज्याचे अंतःकरण दुःखित आहे असा, दुःखी.

अजितेन्द्रियः (सुउ. ४०.२१) इंद्रिये व मनावर ताबा नसणारा.

दुराधर्ष–पु., वनस्पति० सर्षपः (रा. १६.६८) मोहरी.

(दुराधर्षा)–स्त्री., वनस्पति० कुटुम्बिनी (रा. परि. ५.२१) पाण्यात होणारी दुधाळ वनस्पती.

दुरारुह–पु., वनस्पति० बिल्वः (रा. ११.१३५) बेल.

नारिकेलः (रा. ११.१०५) नारळ.

तालः (ध. ५.६८) ताड.

(दुरारुहा)–स्त्री., वनस्पति० खर्जूरः (रा. ११.६५) खजूरी.

दुरारोहा–स्त्री., वनस्पति० श्रीवल्ली (रापरि. ८.३३) आंबट व तिखट फळांची काटेरी वेल.

खर्जूरः (ध. ५.५३) खजूर.

दुरालभा–स्त्री., वनस्पति० धन्वयासः (चसू. ४.१४) धमासा,

दुरालभासव–पु., आसुत० ग्रहणीपाण्डुरोगार्शःप्रभृति-रोगेषु शस्तः (चचि. १५.१५२–१५५) धमाशाचे आसव. ग्रहणी पांडुरोग मूळव्याध इत्यादी रोगात उपयोगी.

दुरालम्भा–स्त्री., वनस्पति० धन्वयासः (चचि. १८. १२७) धमासा.

दुरितशमनी–स्त्री., वनस्पति० शमी (रा. ८.१५२) शमी.

दुर्ग–वि., गम्भीरम् (चसू. २४.४५) खोल.

पु., निर्यास० गुग्गुलुः (ध. ३.१२७) गुग्गूळ.

दुर्गन्ध–वि., कुत्सितगन्धम् (सुसू. ४५.१९८) तस्य कर्माणि हृल्लासोऽरुचिकरत्वं च (सुसू. ४६.५२२) वाईट वास, घाण वास. त्याचा परिणाम–तोंडाला थुंकी येणे व अरुचि होणे.

(दुर्गन्धा)–स्त्री., वनस्पति० बाकुची (ध. १.१६६) बावची.

दुर्गाध–वि., अगाधम् (सुउ. १.८) अगाध. फार खोल.

दुर्गाह्लाद–पु., निर्यास० गुग्गूळ.

भूमिजगुग्गुलुः (रा. १२.१८८) भूमिजगुग्गूळ.

दुर्ग्रह–पु., वनस्पति० अपामार्गः (ध. १.२६०) आघाडा.

दुर्ग्रहोपसर्ग–पु., दुष्टानां स्कंदादिबालग्रहाणां संसर्गः (सुशा. १०.४६) दुष्ट अशा स्कंद इत्यादी बालग्रहांचा उपसर्ग–पीडा.

दुर्जरा–स्त्री., वनस्पति० ज्योतिष्मती (ध. १.२६७) मालकांगोणी.

दुर्दर्शन–वि., दुःखेन दृश्यते (सुनि. २.१५) कष्टाने दुःखाने ज्याचे दर्शन होते.

दुर्दिन–न., मेघाच्छादितं दिनम् (अहसू. ३.४६) ढगाळ दिवस. ढगाने सर्व आकाश आच्छादिलेला दिवस.

दुर्धर–पु., वनस्पति० ऋषभः (ध. १.१२५) अष्टवर्गापैकी एक.

(दुर्धरा)–स्त्री., रेवतीग्रह० (का. रेवतीकल्प. ३७.३८) रेवती बालग्रह.

दुर्धर्षा–स्त्री., वनस्पति० कन्थारी (रा. परि. ८.२०) तीक्ष्ण वास व तीक्ष्ण काटे असणारी वनस्पती.

जम्बूः (रा. परि, ५.२४) जांभूळ.

दुर्नामन्–पु., **रोग० अर्शस्** (र. २१.८९) मूळव्याध.
दुर्नामारि–पु., **वनस्पति० सूरणः** (ध. परि. ४.६) सुरण.
दुर्निबन्धन–न., **दुर्बन्धनम्, अनुचितबन्धनम्** (सुनि. १५.१४)
अनुचित बंधन, दुःखद बंधन.
दुर्न्यास–पु., **दुःस्थापनम्** (सुनि. १५.१४)
नीट न ठेवणे. अव्यवस्थित ठेवणे. जागेवर न ठेवणे.
दुर्बल–वि., **प्राणहीनः, क्षीणः,** (सुसू. ११.९) **मन्दः** (चचि. १५.५१.५२)
दुबळा. क्षीण. मंद.
दुर्भग–वि., **अमनोरमाकारः** (सुशा. ४.६४)
वेड्यावाकड्या आकाराचा. मनाला न आवडणाऱ्या आकाराचा, कुरूप, दुर्भागी, कमनशिबी.
दुर्भगक–न., **रोग० भगन्दरः** (र. २.१०) भगंदर.
दुर्मनस् वि., **गतोत्साहः** (अहृसू. ११.४०)
दुःखी मनाचा. निरुत्साही, वाईट मनाचा.
दुर्मरा–स्त्री., **वनस्पति० दूर्वाभेदः श्वेतदूर्वा** (ध. ४.१४४) द्र० '**दूर्वा**'
पांढरी दूर्वा.
शतावरी (रा. ४.४४०) शतावरी.
दुर्मेधस्त्व–वि., **दुष्टबुद्धित्वं, तामसगुणः** (सुशा. १.१८)
दुष्टबुद्धित्व. दुष्टावा. तामसी गुण.
दुर्मेल–वि., **परस्परं न संमील्यते यथा कठिनं लोहं मृदु च स्वर्णं परस्परं न संमील्येते** (र. २.८५)
परस्पर न मिसळणारे, जसे कठीण लोखंड व मऊ सोने ही एकमेकांशी मिसळणे कठीण आहे.
दुर्मोहा–स्त्री., **वनस्पति० काकादनी** (ध. ४.२७)
कावळीचा एक प्रकार.
दुर्योग–पु., **दुष्प्रयोगो, मिथ्याप्रयोगः** (सुचि. ३४.२२) चुकीचा प्रयोग.
दुर्लभ–पु., **वनस्पति० कर्चूरम्** (ध. ३.९४) कचोरा.
(**दुर्लभा**)–स्त्री., **वनस्पति० धन्वयासः** (रा. ३.२०)
धमासा.
लक्ष्मणा (ध. १.९७) पांढरी रिंगणी.
–**हेतुक**–वि., **दुर्लभो दुर्ग्रहो हेतुः कारणं यस्य सः** (असंसू. ७.२६२)
ज्याचा हेतु दुर्लभ आहे असा.
दुर्वर्ण–न., **वनस्पति० एलावालुकम्** (ध. ३.७६)
सुगंधी खर्बूज.

दुर्वान्त–वि., **असम्यग्वामितः** (सुचि. ९.४२)
वांतीचे औषध ज्याला चांगले लागू झाले नाही असा. मोकळ्या वांत्या न झालेला.
दुर्विधेया–स्त्री., **वनस्पति० सठी** (ध. १.६२) कचोरा.
दुर्हृद्–वि., **दुष्टं हृदयं यस्य सः, दुर्बुद्धिः** (कासू. १९)
दुष्ट हृदयाचा. दुष्ट. दुर्बुद्धि असलेला. दुष्ट बुद्धीचा.
दुश्चक्रम–पु., **वनस्पति० गोक्षुरः** (रा. ३.१३०) गोखरू.
दुश्चिकित्स्य–वि., **असाध्यः दुःखेन चिकित्सनीयः** (सुसू. ३३.५)
असाध्य. उपचाराला त्रासदायक.
दुश्छर्दन–वि., **यो दुःखेन छर्दयति सः** (च. सि. २.८)
ज्याला कष्टाने ओकारी होते तो.
दुष्कर–वि., **दुश्चिकित्स्यम्** (सुचि. ८.११)
उपचार करण्याला त्रासदायक.
दुष्कुल–पु., **वनस्पति० चोरकः** (रा. १२.१२८)
चोरओवा.
दुष्कृत–न., **असत् कृतम्** (अहृसू. १२.३५)
खोटे केलेले, पाप. दुष्कृत्य.
दुष्ट–वि., **दोषकारकम्** (चचि. १२.५) **विषादिभिर्दोषकरम्** (सुसू. ४६.४७६)
दोषकारक, विषादिकांनी दोषकर.
–**क्षीरा**–वि., **दुष्टं क्षीरं यस्याः सा** (चशा. ८.५६)
दूषित दुधाची. जिचे दूध दोषकारक आहे अशी.
–**ग्रह**–पु., **स्कन्दापस्मारादिकग्रहः** (सुसू. २३.१६)
स्कंदापस्मार इ० ग्रह.
–**पीनस**–पु., **नासारोग० पीनसः अप्रतिकुर्वतः नरस्य प्रतिश्यायोत्तरं पीनसस्य दुष्टत्वमत्रानुसन्धेयम्** (सुसू. २४.१७)
जुने व त्रासदायक पडसे; फार दुष्टीचे पडसे. पीनस.
–**प्रतिश्याय**–पु., **नासारोग० प्रतिश्यायः अत्रापि दुष्टपीनसशब्दगदुष्टविशेषणस्य तात्पर्यमतिदेश्यम्** (सुउ. २४.१५–१६) त्रासदायक पडसे.
–**मद्य**–न., **विकृतमद्यम्, नवम्, व्यापन्नम्, अकालजम्** (सुउ. ४०.४)
बिघडलेले मद्य. नवे मद्य. अकाली केलेले मद्य.
–**यान**–न., **अयोग्यं वाहनम्** (अहृसू. २.३५)
अयोग्य वाहन.
–**योनि**–वि., **योनिरोगपीडिता स्त्री** (र. २२.३७–४०) योनिरोगाने पीडलेली.
–**रक्त**–न., **दूषितरक्तम्** (अहृसू. २७.२–५)
दुष्ट रक्त. दूषित रक्त,

–रक्तापगम-पु., दूषितरक्तस्य निस्सरणम् (असंसू. ३५.७)
दूषित रक्त काढणे. स्राव करणे.

–रक्तापगमन-न., दूषितरक्तस्य निस्सरणम् (अहृसू. २६.४७)
दूषित रक्त स्रवणे.

–व्रण-पु., दूषितो व्रणः (सुसू. २२.७)
बिघडलेला व्रण. दूषित जखम.

–व्रणविधि-पु., अशुद्धव्रणस्य चिकित्सितम् (सुचि. २.९४) अशुद्ध व्रणाचे उपचार.

–शोणित-न., दूषितरक्तम् (चनि. १.३०)
दूषित रक्त.

दुष्टात्मन्-वि., दुष्टो हि आत्मा स्वभावो यस्य सः (सुउ. ६०.९) दुष्ट स्वभावाचा.

दुष्टादुष्ट-वि., दुष्टश्चायमदुष्टश्चेति तेन पिता हि पुत्रस्य दुष्टोऽप्यदुष्टत्वाद् आप्त एव भवति (चक्र. चवि. ४.४)
दुष्ट आणि अदुष्ट. पिता पुत्राच्या दृष्टीने दुष्ट असला तरी तो पिता म्हणून अदुष्ट असल्याने पुत्राचा तो आप्तच होतो.

दुष्टाम्बु-न., दुष्टं जलम् (सुउ. ४०.४) बिघडलेले पाणी.

दुष्टास्र-न., दुष्टरक्तम् (असंसू. ३६.१७) दुष्ट रक्त.

दुष्टास्रसंभव-पु., दुष्टरक्तसंभवः (असंसू. ७.२५१)
दुष्ट रक्तापासून उत्पन्न झालेले.

दुष्टि-स्त्री., दूषणम् (चनि. ५.७) दूषण.

दुष्टेक्षित-न., दुष्टमीक्षितम्, 'स्वभावनष्टे शुष्के वा दुष्टे साध्वीक्षिते हितम् (कासंसू. १९)
दुष्ट नजर. नजर लागणे.

दुष्पत्र-पु., वनस्पति० चोरकः (ध. २.७१) चोरओवा.

दुष्प्रजाता-वि., दुःखेन प्रसूता, यस्याः प्रसवः कष्टेन जातः सा (काचि. दुष्प्रजा. ३)
दुःखाने–कष्टाने प्रसूत होणारी किंवा झालेली.

दुष्प्रधर्षा-स्त्री., वनस्पति० खर्जूरः (ध. ५.५३) खजूर.
धन्वयासः (रा. ३.२०) धमासा.

दुष्प्रधर्षिणी-स्त्री., वनस्पति० कण्टकारी (ध. १.९५)
रिंगणी,

दुष्प्रवेशा-स्त्री., वनस्पति० कन्थारी (रापरि. ८.२०)
तीक्ष्ण वास व तीक्ष्ण काटे असणारी वनस्पती.

दुष्प्रसू-वि., दुःखेन प्रसूयते इति (सुउ. ३८.१३)
कष्टाने–दुःखाने प्रसूत होणारी,

दुःस्पर्श-पु., वनस्पति० लताकरञ्जः (रापरि. ८.२४)
सागरगोटा.
बदरम्, भूबदरी (रा. ११.१६४) बोर, भुईबोर.

(दुःस्पर्शा)- वनस्पति० धन्वयासः (सुउ. ५५.२५)
धमासा.
खवल्ली (रापरि. ३.१९) आकाशवेल.

दुस्सह-पु., बालोपग्रह० (का. द्विव्रणीयचि.)
एक बालग्रह.

(दुस्सहा)-स्त्री., वनस्पति० जम्बूः (रापरि. ५.२४)
जांभूळ.

दुहितृकाम-वि., अपत्यत्वेन कन्यामभिलषन् (असंशा. १)
मुलगी व्हावी अशी इच्छा असणारी.

दूत-पु., स्त्रीपुरुषादिर्य आतुरेण प्रेष्यते स दूतः (सुसू. २९.३) दूतस्य शुभलक्षणानि शुक्लवासाः, शुचिः प्रियदर्शनः स्मृतिमान्विधिकालज्ञोऽलंकृतो मङ्गलवान् स्वस्थः प्राङ्मुखमासीन इति (सुसू. २९ २३–२६) तस्याऽशुभलक्षणानि–रौद्रस्वरूप उद्विग्नो न्यूनाधिकाङ्गो विकृत आर्द्रजीर्णापसव्यैकमलिनवस्त्रधारी (सुसू. २९.१५.२३)
रोग्याने वैद्याला बोलावण्यास पाठविलेला पुरुष वा स्त्री. **शुभ लक्षणे**–पांढरे कपडे घातलेला शुचि दिसण्यात आवडणारा स्मृतिमान् काळवेळ जाणणारा व्यवहारज्ञ योग्य अलंकार घातलेला मंगलवस्तुयुक्त निरोगी, वैद्याकडे आल्यावर पूर्वेकडे तोंड करून किंवा वैद्याचे समोर बसलेला. **अशुभ लक्षणे**–रागीट चेहेऱ्याचा उद्विग्न कमी किंवा अधिक अवयव असलेला रोगी ओले फाटलेले मळकट एकच वस्त्र व तेही उलटे घातलेले असा दूत.

दूतादिविज्ञान-न., अध्याय० (असंशा. १२.१)
अध्यायाचे नाव–दूताबद्दलची माहिती यात आहे.

दूताधिकार-पु., दूतानां शुभाशुभादित्वस्य विचारो यत्र कृतः, सोऽधिकारः (चइ. १.३)
दूताचा अधिकार, दूताची शुभाशुभ लक्षणे जेथे सांगितली आहेत तो.

दूयन-न., लक्षण० दुःखमङ्गमर्दः (चसू. १७.५४)
अतिवेदना (सुउ.४१.२५)
दुःख, अंग दुखणे, अतिवेदना.

दूरजनान्तनिलय-वि., (परिव०) दूरे ग्रामान्निलयो गृहं यस्य सः (सुसू. ४६.९१)
ज्याचे घर गांवापासून दूर आहे असा.

दूरपानीयगोचर–वि., (परिव०) पानीयाद्दूरे निवासी (मृगः) (सुसू. ४६.९)
पाण्यापासून दूर रहाणारे (मृग)

दूरमूल–पु., वनस्पति० मुञ्जः (रा. ८.२०५)
मुंजगवत, मोळ.
धन्वयासः (ध. १.२२) धमासा.

दूरेक्षण–न., दूरस्थितस्य वस्तुनः प्रेक्षणं नेत्रविकारकारणानामेकतममिदम् (सुउ. १.२६)
दूर असलेली वस्तु दिसणे. दूरचे दिसणे–पाहणे.

दूर्वा–स्त्री., तृण० (चसू. ३.२७) साधारणगुणाः—कषाया, मधुरा, शीता, रुच्या, तृप्तिदा, कफपित्तघ्नी, तृष्णाच्छर्दिदाहमूर्च्छाग्रहभूतनाशिनी, श्रमनाशिनी, रक्तपित्तापहा (रा. ८.२३६) त्वगामयघ्नी (र. १७.१२२) विसर्पनाशिनी (र. १३.१३) दूर्वाभेदाः—नीलदूर्वा—मधुरा, तिक्ता, शीता, रोचनी, कफवातघ्नी, रक्तपित्तातिसारज्वरघ्नी; श्वेतदूर्वा—मधुरा, अतिशीता, रुच्या, पित्तघ्नी, छर्दिदाहतृष्णाकासामातिसारघ्नी, गण्डदूर्वा–मधुरा, शीता, पित्तवातघ्नी, ज्वरभ्रमतृष्णाश्रमापहा; वल्लीदूर्वा—मधुरा तिक्ता शीता पित्तकफघ्नी, तृष्णाच्छर्दिनाशिनी
(ध. ४.१४३–४७; रा. ८.२२६–३६)
हिं.—दूब.
म.—हरळी.
गु.—नीली ध्रो.
बं.—दूर्वा.
ता.—अरुकु.
दूर्वा–प्रकार चार. १ हिरवी २ पांढरी ३ गांठी ४ वेल, **साधारण गुण**–गोड तुरट थंड रुचिकर तृप्ति उत्पन्न करणारी थकवानाशक कफपित्तनाशक तहान ओकारी धावरे त्वचारोग दाह मूर्च्छा ग्रहबाधा व रक्तस्रावनाशक.
हिरवी–कडु कफवातघ्न अतिसार ज्वरनाशक. **पांढरी**–अतिथंड पित्तनाशक खोकला आमातिसारनाशक. **गण्ड**–पित्तवातनाशक ज्वर भ्रमनाशक **वेल**–कडु. सामान्य गुण सर्वांत आहेत.
वनस्पति० सठी (ध. ६.८७) कचोरा.

–सोम–पु., सोम० (सुचि. २९.५) सोमप्रकार.

दूर्वानलवेत्रासव–पु., आसुत० (सुसू. ४६.४३३)
दूर्वा चित्रक वेत यांचे आसव.

दूषक–पु., धान्य० शालिवर्गीयाणामेकतमः द्र० 'शालि' (सुसू. ४६.४)
साळीपैकी एक.

(दूषिका)–स्त्री., नेत्रमलम् (सुउ. ६.१६)
डोळ्याचा मळ. चिपडे.

दूषण–न., दोषकारणम् (चवि. ६.१०) दोषकारण.

दूषणात्मन्–वि., दूषणस्वभावः (अहसू. ७.५१)
दुष्टि करण्याचा स्वभाव.

दूषीविष–न., विष० कालान्तरप्रकोपि विषम्
(चक्र. चसू. २१.४५) (चचि. २३.३१)
यद्यपि न प्राणहरं तथापि बहुदोषकरम्
(चचि. २३.१४०)
यस्माद्देशकालान्नदिवास्वप्नैरभीक्ष्णशो दूषितं विषं रसादिधातून् दूषयते तस्माद्दूषीविषं स्मृतम्, विषघ्नौषधिभिर्हतं वा दावाग्निवातातपशोषितं वा स्वभावतो गुणविप्रहीनं वा विषं दूषीविषतामुपैति। तस्य पूर्वरूपाणि–निद्रा, गुरुत्वं, विजृम्भणं, विश्लेषो रोमहर्षोऽङ्गमर्दः. तल्लक्षणानि–दूषीविषेणार्दितो भिन्नपुरीषवर्णो विगन्धवैरस्यमुखः, पिपासामूर्च्छावमीगद्गदवाणीविषण्णतादूष्योदरलिङ्गो भवति, प्रायेण दूषीविषं तदर्दिते नरे अन्नमदमविपाकमरोचकं, मण्डलकोठमोहान्धातुक्षयं, पादकरास्यशोफं दकोदरं, छर्दिमतिसारं करोति। वैवर्ण्यमूर्च्छाविषमज्वरान् प्रवृद्धां प्रबलां तृषां वा कुर्यात्। उन्मादमानाहश्च जनयेत्। शुक्रं क्षपयेत्। गाद्गद्यं कुष्ठं वा जनयेत् (सुक. २.२५–३३) उपद्रवाः ज्वरदाहादयः, चिकित्सा सम्यक् शुद्धं च दूषीविषार्तं दूषीविषारिअगदं पाययेत् (सुक. २.५०,५३,५४)
शरिरात गेल्यानंतर लगेच प्रकुपित न होता काही काळाने प्रकुपित होणारे विष. ते जरी प्राणहर नसले तरी फार दोष करते. अनुकूल देश काल अन्न दिवसाची झोप यांनी ते रसादि धातूंना वारंवार दूषित करते म्हणून त्याला दूषीविष म्हणतात. विषघ्न औषधांनी मारले, रानातील अग्नि वारा ऊन यांनी शुष्क झाले किंवा आपोआप हीनवीर्य झाले की विष हेच दूषीविष होते. ते विकार करण्यापूर्वी होणारी. **पूर्वरूपे**–झोप जडपणा जांभया आंग गळणे अंगावर रोमांच उभे रहाणे अंग दुखणे. **लक्षणे**–मळ पातळ वर्णात बदल तोंडाला घाण व रस न कळणे प्रबळ तहान ओकारी मूर्च्छा अडखळत बोलणे

व दूष्योदर ही होतात. जेवल्यावर अन्न लागते, पचन होत नाही, चव नाहीशी होते. अंगावर चकंदळे मंडळे हातापायावर सूज जलोदर ओकारी अतिसार विषमज्वर उन्माद पोटफुगी कुष्ठ होते. धातुक्षय शुक्रक्षय विचारांचा गोंधळ होतो. **उपद्रव**– ताप व दाह. **उपचार**–प्रथम शुद्धी करून नंतर दूषीविषारी इत्यादी अगदे पाजावीत.

दूषीविषारि–पु., **योग० अयं दूषीविषे विषान्तरेष्वपि दध्ना मधुना वा संयुतः पेयः** (सुक. १.४३)
दूषीविषात किंवा अन्य विषात दही किंवा मध याबरोबर द्यावा.

दूष्य–वि., **यद्दोषैर्दुष्टं भवति रसादिकं मलादिकं च तत्** (चवि. ८.१०१)
दोषांनी जो दुष्ट होतो तो दूष्य. रसादि धातु किंवा मल इत्यादी.

दूष्युदर–न., **रोग० उदरभेदः** (सुनि. ७.१३–१४)
द्र० 'उदर'
उदराचा प्रकार. त्रिदोषज उदर.

दूष्योदर–न., **रोग० सान्निपातिकमुदरम्** (चसि. २.१५)
सन्निपातज उदर.

दृढ–वि., **अजर्जरम्** (सुचि. ३५.१२)
बळकट, खिळखिळे न होणारे, लवकर खराब न होणारे.
पु., **वनस्पति० लकुचः** (रा. परि. ९.४४)
बळकट व तुरट सालीचा बळकट वृक्ष;
न., **वनस्पति० एलावालुकम्** (ध. ३.७६)
सुगंधी खरबूज.
खनिज० हीरकम् (ध. ६.५६) हिरा, हीरक.
लौहम् (र. २३.४०) लोह.

–**काण्ड**–पु., **वनस्पति० कत्तृणम्** (रा. ८.१०८)
रोहिसगवत.
वंशः (रा. ७.२१५)
बांबू, कळक, टोकर.

–(**काण्ड**)–स्त्री., **वनस्पति० वत्सादनी** (रा. परि. ३.३३)
एक सोमवल्ली. लांब व बळकट कांडाची लांब वेल.

–**क्षुरा**–स्त्री., **वनस्पति० बल्वजा** (रा. परि. ८.४०)
मोळ, लव्हाळा.

–**ग्रन्थि**–पु., **वनस्पति० वंशः** (रा. ७.२१५)
बांबु, कळक, टोकर,

–**च्छद**–पु., **वनस्पति० तालः** (रा. ९.९३) ताड.
न., **वनस्पति० कत्तृणम्** (रा. ८.१०८)
रोहिसगवत.

–**तरु**– पु., **वनस्पति० धवः** (रा. परि. ९.८)
धावडा.

–**ता**–स्त्री., **स्थैर्यम्** (चवि. ८.५) स्थिरत्व, स्थैर्य.
लक्षण० काठिन्यम् (चसू. १३.४५)
कठिणपणा. काठिण्य.

–**तृण**–पु., **वनस्पति० मुञ्जः** (रा. ८.२०५)
मुंजा, मोळ.

–**त्वच्**–पु., **वनस्पति० यावनालः** (रा. परि. ८.३८).
दर्भाची एक जात.

–**नील**–पु., **वनस्पति० नारिकेलः** (रा. ११.१०४)
नारळ.

–**पत्र**–पु., **वनस्पति० वंशः** (रा. परि. ७.२१५)
बांबू, कळक, टोकर.

–(**पत्री**)–स्त्री., **वनस्पति० बल्वजा** (रा. परि. ८.४०)
मोळ, लव्हाळा.

–**पादा**–स्त्री., **वनस्पति० शङ्खिनी** (ध. १.२५६)
शंखिनी, सांखवेल.

–**पादी**–स्त्री., **वनस्पति० भूधात्री** (रा. ५,१४४)
भुईआवळी.

–**प्ररोह**–पु., **वनस्पति० प्लक्षः** (रा. ११.१२५)
पिंपरी, लाखी पिंपरी.

–**फल**–पु., **वनस्पति० नारिकेलः** (ध. ५.७४)
नारळ.

–**फलस्थिति**–पु., **वनस्पति० नारिकेलः** (रा. ११.१०५) नारळ.

–**बल**–पु., **ऋषि० चरकसंस्कृतस्याग्निवेशतन्त्रस्य सप्तदशचिकित्साध्यायैस्तथा कल्पसिद्धिस्थानाभ्यां पूरणमकरोत् । यक्ष्मचिकित्सितान्तानष्टावध्यायान् तथाऽर्शोऽतिसारविसर्पद्विव्रणीयमदात्ययोक्तान् विहाय सप्तदशाध्याया ज्ञेया अवशिष्टाः** (चक्र. चचि. ३०.२९०)
अग्निवेशसंहितेवर चरकांनी संस्कार केला त्यात ज्यांनी सतरा चिकित्सेचे अध्याय व कल्प आणि सिद्धिस्थान यांची भर घातली ते दृढबल. यक्ष्मचिकित्सेपर्यंतचे आठ अध्याय तसेच अर्श अतिसार विसर्प द्विव्रणीय मदात्यय हे अध्याय सोडून बाकीचे सतरा अध्याय दृढबलाचे होत,

–बीज–पु., वनस्पति० **बर्बुरः** (रा. परि. ८.१३)
बाभूळ.
चक्रमर्दः (रा. ४.९) टाकळा, तरोटा.
बदरम् (रा. ११.१५७) बोर.
–मूल–न., वनस्पति० **मन्थानकः** (रा. परि. ८.५५)
गवतांचा राजा.
गाईला आवडणारे व त्यांचे दूध वाढवणारे मधुर गवत.
–मूल–पु., वनस्पति० **मुञ्जः** (रा. ८.२०५) मुंजा.
–लता–स्त्री., वनस्पति० (रा. परि. ३.३३)
लांब व बळकट दांड्याची लांब सोमवल्ली.
–वल्क–पु., वनस्पति० **पूगः** (रा. ११.७१)
सुपारी.
पु., **वनस्पति० लकुच** (रा. परि. ९.४४)
एक वनस्पती. ओटी, क्षुद्र फणस.
–स्कन्ध–पु., वनस्पति० **राजादनः** (ध. ५.९१)
खिरणी, चार.
–(वल्का)–स्त्री., वनस्पति० **अम्बष्ठा**
(ध. ३.११६ रा. ४.१७०)
फाटलेल्या सुगंधी पानांची बळकट सालीची वनस्पती; अनेक रंगी फुलांची वनस्पती.

दृढाग्नि–पु., **बलवानग्निः** (चचि. ३.१७२)
बळकट पाचकाग्नि.

दृढेन्द्रिय–वि., **दृढानि स्वकार्यकरणक्षमाणीन्द्रियाणि यस्य सः** (सुचि. ३१.५६)
बलवान इंद्रिये असणारा. न थकता आपापली कार्ये थोडी अधिक ही करणारी इंद्रिये ज्याची आहेत असा.

दृढोत्थान–पु., **दृढारम्भः** (सुशा. ४.८६)
बळकट आरंभ. जोराने आरंभ.

दृति–स्त्री., **चर्मपुटकम्** (सुसू. ९.४) **पानीयपूर्णखल्ली** (सुचि. १५.१२)
पखाल. विहिरीतून पाणी काढण्याकरिता चामड्याची केलेली गोणी.

दृप्त–वि., **मदोन्मत्तः** (असंसू. ४.१०)
मदोन्मत्त, उन्मत्त, माजलेला, गर्विष्ठ.

दृश्–स्त्री., **दृष्टिः** (अहृसू. १२.२) दृष्टि, नजर.

(दृक्)–प्रद–न., खनिज० **अञ्जनम्** (रा. १३.२१४)
अंजन, सुरमा.
–प्रसादा–स्त्री., वनस्पति० **कुलत्था** (ध. ३.१५६)
रानकुळीथ.

(दृग्)–घ्न–वि., **दृष्टिनाशकम्** (अहृसू. ६.३४)
दृष्टिनाशक.
–विपर्यय–पु., **शास्त्रदृष्टिवैपरीत्यं नास्तिकत्वादि** (अरु). **आप्तवाक्येष्वप्रमाणबुद्धिः** (हे. अहृसू. २.२२)
विपरीत शास्त्रदृष्टि असणे. नास्तिकत्व. आप्तवाक्य मान्य नसणारी बुद्धि.

(दृङ्) नाश–पु., लक्षण० **दृष्टिनाशः** (अहृसू. २३.५)
दृष्टीचा नाश. अंधत्व.

दृश्य–वि., **प्रत्यक्षोपलब्धिविषयम्** (चशा. ७.१३)
प्रत्यक्षाला उपलब्ध होणारा विषय. डोळ्याला दिसणारे ते.

दृषद्–स्त्री., **शिला** (सुचि. २७.८)
मांसादिपेषणार्थं कृतः पाषाणविशेषः (सुसू. ४६. ३६४) **घर्षणार्थं पाषाणखण्डविशेषः**
(कासू. लेहाध्याय)
पदार्थ वाटण्यासाठी उपयोगी, चपटा दगड, पाटा, शिळा इ.
वनस्पति० पाषाणभेदः (ध. १.१५७) पाषाणभेद.
–(दृषत्) पत्री–स्त्री., वनस्पति० **सिगृडी**
(रापरि. ४.३१)
फुलांचे गुच्छ असलेली वनस्पती.
–सार–न., खनिज० **मुण्डलोहम्** (रा. १३.२९)
मुंडलोह. एक लोखंड.

दृष्ट–वि., **दर्शनविषयीभूतम्** (चसू. २५.४०)
दिसलेले, पाहिलेले.
–कर्मता–स्त्री., **बहुशः कर्मानुभवः** (चसू. २५.४०)
अनेक वेळा पाहिलेले असणे. अनेक वेळा कर्माचा अनुभव घेतलेला.
–कर्मन्–वि., **अभ्यस्तकर्मा** (अहृसू. १.२८) **छेदादौ स्नेहादौ च कुशलः** (सुसू. ३४.१९) **बहुशश्चिकित्सितरोगो वैद्यः** (सुसू. १०.३)
कर्माचा अभ्यास केलेला, पुष्कळ रोगी पाहिलेला, अनुभवी. स्नेहन वमन रेचन ही कर्मे व छेदनादि शस्त्रकर्मे यात कुशल. अनेक रोग्यांची चिकित्सा केलेला वैद्य. अनुभवी वैद्य.
–रिष्ट–वि., **दृष्टं रिष्टं नाम मरणसूचकं लक्षणं यस्मिन् तत्** (असंशा. १०.३१)
ज्या रोग्यात मरणसूचक लक्षणे दिसतात तो.

दृष्टान्त–वि., पु., **यस्मिन्नर्थे मूर्खाणां लौकिकानां पण्डितानां च योऽर्थोऽविवादसिद्धः स दृष्टान्तो भवति । विदुषां बुद्धिसाम्यं–यथाऽऽदित्यः प्रकाशकस्तथैव सांख्यज्ञानं प्रकाशकम्** (चवि. ८.३४)

न्याये पञ्चावयववाक्ये उदाहरणम्–यथा नित्यः पुरुषः, अकृतकत्वादिति हेतौ, अकृतकमाकाशं तच्च नित्यमिति दृष्टान्तः

जे उदाहरण अज्ञानी व विद्वान या दोघांना समजते मान्य असते तो दृष्टांत. जसा सूर्य प्रकाशक तसे सांख्यशास्त्र प्रकाशक आहे, यात सूर्य प्रकाशक आहे हे अज्ञानी व विद्वान या दोहोंना मान्य आहे. हा दृष्टांत होय. तसेच पुरुष हा नित्य आहे. आकाश हे नित्य आहे इ०

दृष्टापचारज–वि., **ऐहिकलौकिकाद् व्याधिकारणाज्जातः** (अहृसू. १२.५७)

रोगाची जी कारणे समजण्यात येऊ शकतात त्या कारणांपासून झालेला रोग.

दृष्टार्तव–वि., **दृष्टमार्तवं यस्मिन् काले, स दृष्टार्तवः कालः ऋतुः स च द्वादशरात्रं भवति** (सुशा. ३.६) **दृष्टार्तवर्तुमत्त्वादेव स्त्री ऋतुमती दृष्टार्तवा वा अभिधीयते** (सुशा. ६.८)

ज्या काळात रजःस्राव (आर्तव) दिसते तो काल. ऋतु, तो बारा रात्री असतो म्हणून या काळात स्त्री ऋतुमती, दृष्टार्तवा म्हटली जाते.

दृष्टार्थ–वि., **प्रत्यक्षज्ञानवान्** (सुशा. ५.५१) **प्रमाणान्तरोपलब्धियोग्यार्थः** (चवि. ८.३८)

प्रत्यक्ष ज्ञान असणारा, प्रत्यक्षज्ञानी.

अन्य प्रमाणाने कळण्यास योग्य.

दृष्टि–स्त्री., **कृष्णमण्डलस्य मध्यवर्ति रूपग्राहकचक्षुरिन्द्रियम्** (सुउ. १.१३) **नेत्रम्** (सुसू. १२.९) **मसूरदलमात्रा, पञ्चभूतप्रसादजा, खद्योतविस्फुलिङ्गाभाऽव्ययतेजोभिर्विशिष्टा** (सुउ. ७.३–४) **दृष्ट्याश्रयं मण्डलम्** (सुउ. १७.१)

बाहुली. काळ्या बुबुळाच्या मध्यात रूपग्रहण करणारे जे इंद्रिय ती दृष्टि; नजर, नेत्र. **प्रमाण**– मसुरीच्या डाळी एवढे. पंचमहाभूतांच्या प्रसादरूप अंशापासून झालेली काजव्यासारखी चमकणारी व कमी न होणाऱ्या तेजाने युक्त अशी दृष्टि. दृष्टीचे आश्रय असलेले मंडळ.

अतीन्द्रियदर्शनम् (चशा. १.१४०-४१)

अंतर्ज्ञान. इंद्रियांच्या सामर्थ्याच्या पलीकडचे दिसणे.

उपलब्धिः (चइ. ४.२५)

प्राप्त होणे, मिळणे, दिसणे,

–कृशता–स्त्री., **दृङ्मांद्यम्** (सुउ. ५५.१६)

दृष्टिमांद्य–नजर कमी होणे.

–क्लेद–पु., **दृष्टिगतं जलम्** (सुचि. २४-१८)

डोळ्यातील पाणी.

–गतदोष–(परिव०)–पु., रोग० द्र० **'नेत्ररोग'** (सुउ. ७.६) डोळ्याचे रोग.

–गतरोग–पु., **रोग०** द्र० **'नेत्ररोग'** (सुउ. १७.१) डोळ्याचे रोग.

–गतरोगप्रतिषेध–पु., **अध्याय०** (सुउ.१७.१)

अध्यायाचे नांव–यात दृष्टीमध्ये असलेले रोगनाशक उपचार आहेत.

–गतरोगविज्ञानीय–वि., **अध्याय०** (सुउ. ७.१)

अध्यायाचे नाव. यात दृष्टीच्या रोगांची माहिती आहे.

–दूषण–वि., **दृष्टिरोगप्रदः** (अहृसू. ६.४०)

दृष्टि दुष्ट करणारे. दृष्टिरोग करणारे.

–प्रदा वर्ति–स्त्री., **भैषज्य० त्रिफलाकुक्कुटाण्डत्वगादिभिः कृता एषा वर्तिः अभिन्नचक्षुषोऽन्धस्य दृष्टिप्रदा** (चचि. २६.२५४–५६)

दृष्टिदायक वात–त्रिफळा कोंबड्याच्या अंड्याचे टरफल इ० नी केलेली वात–डोळा फुटला नसेल अशा आंधळ्याला दृष्टी देते.

–प्रसाद–पु., **नयनगोलकस्य संरम्भरागादिरुजाहरणपूर्वकं निर्मलीकरणम्** (सुउ. १९.४)

डोळा निर्मळ करणारे. डोळ्याची सूज तांबडेपणा इत्यादि त्रास नाहीसा करून डोळे स्वच्छ करणारे.

–प्रसादन–वि., **दृष्टेर्नैर्मल्यजननम्** (सुउ. १७.७०)

दृष्टि निर्मल स्वच्छ करणारे.

–बल–न., **दृष्टेः सामर्थ्यम्** (असंसू. ३१.१५)

दृष्टीचे बळ–सामर्थ्य.

–भाग–पु., **चक्षुरिन्द्रियाधिष्ठानम्** (सुशा. २.३५)

दृष्टि या इंद्रियाचे अधिष्ठान.

–मण्डल–न., **शारीर० नेत्रगतमण्डलम्** (असंशा. ५.५२) **नेत्रे कृष्णताराप्रवर्ति विभाग०** (सुउ. १.१५)

डोळ्याचे मंडळ. डोळ्यात काळ्या बुबुळाच्या मध्यवर्ती असलेले मंडळ.

–विभ्रम–पु., **लक्षण० दृग्भ्रमः** (असंसू. ८.३७)

दृष्टीचा विभ्रम, दृष्टीला भ्रम होणे,

-विशारद-वि., **शालाक्यतन्त्रनिपुणः, नेत्रचिकित्सकः** (सुउ. १.१३)
दृष्टीचे शारीर निदान व उपचार या सर्वांत निपुण. सळईच्या उपयोगाच्या उपचार-पद्धतीत निपुण. नेत्रचिकित्सक.

-विष-वि., **दृशि विषं यस्य सः (सर्पः)** (सुक. ३.५)
ज्याच्या दृष्टीत विष आहे तो. (सर्प)

-हनन-(परिव०) न., **रोग० दृष्टिनाशः** (सुउ. ६.२०)
दृष्टिनाश. नजर जाणे.

दृष्ट्यन्तर-न., **दृष्टी कृष्णतारके मसूरदलप्रमाणे भवतः तयोर्दृष्ट्योरन्तरं चतुरङ्गुलम्** (सुसू. ३५.१२)
दृष्टि. काळ्या बुबुळाच्या मध्यात असलेल्या बाहुल्या मसूराच्या डाळी एवढ्या असतात. त्या बाहुल्यातील अंतर चार अंगुळे असते.

दृष्ट्याश्रयरोग-पु., **रोग० पित्तविदग्धदृष्ट्यादयः षड्रोगास्तेष्वेकः** (सुउ. ७.३४-३५)
दृष्टीच्या आश्रयाने असलेला रोग. पित्ताने दुष्ट दृष्टि इत्यादी सहा रोगांपैकी एक.

दृष्ट्युपघात-पु., **लक्षण० आघातजन्यं दृष्टिवैकल्यम्** (सुशा. ६.२७)
आघाताने झालेली दृष्टिविकलता. दृष्टीला आघात.

दृष्ट्युपरोध-पु., **लक्षण० दृष्टिमन्दता, सविषान्नसेवनाद् भवति** (चचि. २३.११४)
दृष्टि मंद असणे. विषयुक्त अन्नसेवनाने होते.

देव-पु., **इन्द्रादिः** (चनि. ७.१०) (सुक. ५.९)
इंद्र इत्यादी देव.
अमानुषगुणयुक्तो राजा देव इति संज्ञितः, तस्य गुणाः-आज्ञा, त्यागः, क्षमा, धैर्य, विक्रमश्च (सुसू. ३४.१०-११)
अमानुष गुण युक्त राजा देव म्हटला जातो. त्याचे **गुण**-आज्ञा, त्याग, क्षमा, धैर्य आणि पराक्रम.
मेघः (सुउ. ६१.१९) मेघ.
खनिज० पारदः (रा. १३.४३) पारा.

(देवी)-स्त्री., **पार्वती देवी** (र. ११.१३०)
पार्वती देवी.
वनस्पति० अतसी (रा. १६.१८७)
आळसी. जवस.
कर्कोटकी (ध. १.१८७) कर्टोली.
पाठा (ध. १.७०) पहाडमूळ.
बला, बृहद्बला (र. ११.३७-३९) मोठी बला.
भूतुम्बी (रा. ७.२४१) भुईभोपळा.
मूर्वा (ध. १.१३) मोरवेल.
मृगाक्षी (रा. ७.२५८)
मृग चिभडे, लहान चिभडे.
वन्ध्यकर्कोटकी (ध. १.१८५) वांझकर्टोली.
शालिपर्णी (रा. ४.११४) सालवण.
स्पृक्का (ध. ३.६२) पिंडका.
लिङ्गिनी (रा. परि. ३.१७) शिवलिंगी.
हरीतकी (रा. ११.३०७) हिरडा.

-काष्ठ-न., **वनस्पति० देवदारुः** (ध. १.७७)
देवदार.

-कुरम्बा-स्त्री., **वनस्पति० महाद्रोणा** (रा. परि. ५.५०)
मोठा शेत कुंभा; मोठा कुंभा.

-कुसुम-न., **वनस्पति० लवङ्गम्** (ध. ३.४१) लवंग.

-गन्धा-स्त्री., **वनस्पति० महामेदा** (रा. ५.१६४)
महामेदा. महौषधी. अष्टवर्गांपैकी एक.

-गिरि-पु., **पर्वत० अत्र चन्द्रमोऽभिधानः सोमविशेष उपलभ्यते** (सुचि. २९.२७)
एक पर्वत. चंद्रमा हे दुसरे नाव. एक जातीची सोमवल्ली यावर होते.

-जुष्ट-वि., **देवाविष्टः, सन्तुष्टः शौचयुक्तो गन्धमाल्याभिलाषी निस्तन्द्रो यथार्थभाषी तेजस्वी निमेषरहितो वरप्रदाता ब्रह्मण्यश्च भवति देवग्रहाविष्टो नरः** (सुउ. ६०.८)
देवाने धरलेला रोगी. संतुष्ट, शुचित्व पाळणारा, गंध फुले यांची इच्छा असणारा, झापड नसलेला, खरे बोलणारा, तेजस्वी, डोळे न मिटणारा, दुसऱ्याला वर देतो असे बोलणारा व धार्मिकवृत्तीचा असतो.

-ताड-पु., **वनस्पति० देवदाली** (ध. १.१७३)
देवडांगरी.

-ताडक-पु., **वनस्पति० देवदाली** (च. क. २३).
देवडांगरी.

-दंशक-न., **वनस्पति० कतृणम्** (ध. १.८०)
रोहिसगवत.

-दण्डा-स्त्री., **वनस्पति० बलाभेदः नागबला** (रा. ४.४२८) **द्र० 'बला'**
नागबला, एक चिकणा.

-दारु-पु. न., **वनस्पति० सुगन्धिवृक्षः** (च ३.२५) **व्रणधूपनद्रव्यम्** (सुसू. ३७.२१)
गुणाः-तिक्तः, उष्णः, स्निग्धो (ध),

(रा), वातकफजिदामदोषविबन्धाऽऽध्मानप्रमेह-भूतदोषघ्नः (ध. १.७६) शोथतन्द्राहिक्काज्वरास्रजित् (र. १३.४९)

हिं.—देवदार.

म.—देवदार.

गु.—देवदार.

बं.—तून.

त.—देवदारु.

फा.—देवदार.

देवदार. सुगंधी वृक्ष. व्रणाला धुरी द्यावयाचे द्रव्य. **गुण**—कडु, उष्ण, स्निग्ध, रूक्ष, वातकफनाशक, आमदोष, अवष्टंभ, पोटफुगी, प्रमेह, भूतबाधा, सूज, झापड, उचकी, ताप, रक्तस्रावनाशक.

–दारुतैल–न., तैल० **तिक्तं कटु कषायं दुष्टव्रणशोधनं कृमिकफकुष्ठानिलहरम्** (सुसू. ४५.१२३) देवदाराचे तेल. **गुण**–कडु, तिखट, तुरट, दुष्टव्रण-शोधक, कृमी, कफ, कुष्ठ, वातनाशक.

–दाली–स्त्री., वनस्पति० **तद्गुणाः—तिक्ता, कटु, उष्णा, छर्दिकृत्, कफघ्नी, ज्वरश्वासकासहिध्माऽरुचिक्षयशोथपाण्डुकामलागरभूतनाशिनी** (रा. ३.२४४–२४५) (ध. १.१७३–७४)

हिं.—सोनैया.

म.—देवडांगरी, देवदाली.

गु.—कुकडवेला.

बं.—देयाताडा.

देवडांगरी. कडु, तिखट, ओकारी करणारी, कफ-नाशक, ज्वर, श्वास, खोकला, उचकी, अरुचि, क्षय, सूज, पांडु, कावीळ, कृत्रिमविष व भूतबाधानाशक.

–दासी–स्त्री., वनस्पति० **बीजपूरकः** (रा. ११.३४) महाळुंग.

–दुन्दुभि–पु., वनस्पति० **तुलसी** (ध. ४.५०) तुळस.

–दूती–स्त्री.,वनस्पति० **बीजपूरकः** (रा.११.३३) महाळुंग.

–द्रु–पु., वनस्पति० **देवदारुः** (र. २६.३८) देवदार.

–द्रुम–पु., वनस्पति० **देवदारुः** (र. २६.३६) देवदार.

–द्रोह–पु., मनोभाव० **देवगुरुसिद्धानां द्रोहः** (सुसू. २४.७)

देव, गुरु, सिद्ध यांचा द्वेष.

–धान्य–न., वनस्पति० **यावनालः** (रा. १६.१६९) जोंधळा.

–धूप–पु., निर्यास० **रालः** (र. २०.१९६) राळ.

–नालोत्तम–पु., वनस्पति० **महानलः** (ध. ४.१४२)

मोठा नळ नावाची वनस्पती.

–निर्मिता–स्त्री., वनस्पति० **गुडूची** (ध. १.३) गुळवेल.

–पर्ण–न., वनस्पति० **सुरपर्णकः** (रा. परि. १०.५०) सुरपीण.

–पुत्रिका–स्त्री., वनस्पति० **स्पृक्का** (ध. ३.६२) पिंडका.

–पुत्री–स्त्री., वनस्पति० **स्पृक्का** (ध. ३.६२) पिंडका.

–प्रिय–पु., वनस्पति० **भृङ्गराजभेदः पीतभृङ्गराजः** (रा. ४.२१) द्र० **'भृङ्गराजः'**

माक्याचा प्रकार, पिवळा माका.

–बला– स्त्री., वनस्पति० **त्रायमाणा** (रा. ५.३७९) त्रायमाण.

–मणि–पु., वनस्पति० **महामेदा** (ध. १.१२७) मोठी मेदा. अष्टवर्गापैकी एक.

–यजनागार–न.,**देवयजनस्याऽगारम्** (चक. १.९) देवाच्या पूजेचे घर, देवघर, देऊळ.

–लाङ्गुलिका–स्त्री., वनस्पति० **वृश्चिकाली** (रा. परि. ९.८) विंचवी.

–वन्ध्या–स्त्री., **देवकोपेन जायमानो वन्ध्याभेदः** (र. २२.२)

देवाच्या प्रकोपाने झालेली वन्ध्या. वंध्येचा प्रकार.

–शत्रु–पु., **दैत्याख्यो ग्रहः** (सुउ. ६०.९) दैत्य नावाचा ग्रह.

–शत्रुजुष्ट–पु., **दैत्यग्रहाविष्टः, तल्लक्षणानि–प्रस्वेदयुक्तो देवद्विजगुरुनिन्दको वक्रलोचनो निर्भयो विमार्गाहितदृष्टिः प्रभूतैरप्यन्नपानैरसन्तुष्टो दुष्टस्वभावश्च भवति** (सुउ. ६०.९)

दैत्यग्रहाने धरलेला. **लक्षणे**–घाम येतो. देव ब्राह्मण गुरु यांची निंदा करतो. वाईट मार्गाकडे दृष्टि असते, पुष्कळ अन्नपानानेही असंतुष्ट असतो. स्वभावाने दुष्ट, बेडर, व वाकड्या डोळ्याचा असतो.

–शेखर–पु., वनस्पति० **दमनम्** (रा. १०.१२०) दवणा.

-श्रेणी-स्त्री., वनस्पति० **मूर्वा** (ध. १.१३) मोरवेल.

-सर्षपक-पु., वनस्पति० **कटुरुष्णो रुच्यः कफनाशनो जन्तुदोषहरो वक्त्रामयविशोधनः** (रा. परि. ९.४२)

देवमोहरी. तिखट, उष्ण, रुचकर, कफनाशक, जंतुदोषनाशक, तोंडाच्या रोगांची शुद्धि करणारी.

-सहगिरि-पु., (परिव०) पर्वत० **अत्र चन्द्रमोऽभिधानः सोमविशेष उपलभ्यते** (सुचि.२९.२७)

एक पर्वत. यावर चंद्रमा नांवाची सोमाची एक जात सापडते.

-सहा-स्त्री., वनस्पति० **महाबला** (ध. १.२८२) मोठी बला, मोठा चिकणा.

-सुन्द्-पु., जलाशय० **अत्र चंद्रमोऽभिधानः सोमविशेष उपलभ्यते** (सुचि. २९.२८)

एका सरोवराचे नांव, येथे चंद्रमा नावाची सोमवल्लीची जात सापडते.

-सेना-स्त्री., **अष्टोत्तरशतमङ्गलपदार्थेष्वेकः** (असंशा. १२.८)

एकशे आठ मंगल पदार्थातील एक.

-हृद्या-स्त्री., वनस्पति० **ताम्बूली** (ध. परि. ३.२)

देवाला आवडणारी. विड्याच्या पानाची वेल.

देवता-स्त्री., वनस्पति० **धत्तूरः** (ध. ४.७) धोतरा.

देवल-पु., ऋषि० **रोगापहरणचिन्तनार्थं हिमवतः पार्श्वे समेतेषु महर्षिष्वेकः** (चसू. १.१०)

एक ऋषि. रोगोपचारांच्या विचारविनिमयाकरिता हिमालयाच्या उतरणीवर एकत्र झालेल्या महर्षींपैकी एक.

देवाद्वय-न., वनस्पति० **सहदेवा विश्वदेवा च** (अहृसू. १५.९)

सहदेवी. चिकणाभेद. मुद्रिका.

देवार्ह-न., वनस्पति० **सुरपर्णकः** (रा. परि. १०.५०) सुरपीण.

(देवाहा)-स्त्री., वनस्पति० **महाबला** (रा. ४-४२५)

मोठी बला, मोठा चिकणा.

देवाह्व-पु., वनस्पति० **देवदारुः** (अहृसू. १५.३५)

देवदार.

देवाह्वय-पु., **सुरदारुः** (अहृसू. १५.९)

देवदार.

(देवी) काण्डा-स्त्री., वनस्पति० **महाद्रोणा** (रा. परि. ५.५०)

मोठा कुंभा; मोठा शेतकुंभा.

देवी-भागवतम् (र. २२.२०-२१) देवीभागवत.

-रज-न., खनिज० **गन्धकः** (र. २.२) गंधक.

-शास्त्र-न., देवी पार्वती, **तदुक्तं रसविद्याशास्त्रम्** (र. २२.२०-२१)

देवी पार्वतीने सांगितलेले पारदविद्याशास्त्र.

-शुक्र-न., खनिज० **अभ्रकम्** (र. २.२) अभ्रक.

देवेष्ट-पु., निर्यास० **रालः** (रा. १२.१७६) राळ. धूप. **गुग्गुलुः** (रा. १२.१८४) गुग्गुल.

(देवेष्टा)-स्त्री., वनस्पति० **महामेदा** (रा. ५.१६३)

मोठी मेदा. अष्टवर्गापैकी एक.

बीजपूरकः (रा. ११.३४) महाळुंग.

देवोन्मत्त-पु., **देवाविष्टः, लक्षणानि-सौम्यदृष्टिं गम्भीरमधृष्यमकोपनमस्वप्नभोजनाभिलाषिणमल्पस्वेदमूत्रपुरीषवातं शुभगन्धं फुल्लपद्मवदनं देवोन्मत्तं विद्यात्** (चचि. ९.२०)

देवाने धरलेला. देवाचा उन्माद. दृष्टि सौम्य असते. गंभीर, धृष्टता न करणारा, न संतापणारा, झोप व भोजनाची इच्छा नसलेला, थोडा घाम, मळ, मूत्र, व वात असलेला, सुगंधी व फुललेल्या कमळा सारख्या मुखाचा.

देश-पु., **स्थानम्** (चवि. १.२२ (२) **अधिष्ठानम्** (चवि. ८.७५) **देशो द्विविधः भूमिः, आतुरश्च** (चवि. ८.८४) **भूमिर्देहश्च** (अहृसू. १.२३) **भूमिप्रविभागः त्रिप्रकारकः-आनूपो जाङ्गलः साधारणश्च** (चक. १.८-९) (सुसू. ३५.४२)

प्रदेश, स्थान. देश दोन प्रकारचा. जमीन व रोगी. (शरीर), जमीन व शरीर. भूमिभाग प्रकार (तीन) १ पाणी व झाडी जास्त असलेला, २ पाणी व झाडी फार कमी असलेला भाग. व ३ मध्यम.

-प्रधान-पु., **देशाध्यक्षो देशाधिपो वा** (चवि. ३.२०)

देशाचा अध्यक्ष किंवा देशाचा मुख्य.

-सात्म्य-न., **देशविपरीतगुणम्** (चवि. १.२२ (५) **भूमिसात्म्यम्, तच्च समुदायैकदेशभेदेन द्विविधं-तत्र समुदायस्य यथा-जाङ्गलदेशे य' तौ विपरीतौ, आनूपे कफोल्ब गुणरूक्षादिगुणोपेतौ आह्ा नामपि यथा बाह्लीकपल्लवर्च माध्वीकादिभिः सात्म्यम् ।**

देशाचे दृष्टीने विपरीत गुणा आत्मसात् होणे, देशाच्या गुणा

सात्म्य होत असते. हे सात्म्य दोन प्रकारचे. समुदायसात्म्य व एकदेशसात्म्य. **समुदायसात्म्य**-कमी पाणी व झाडे असणाऱ्या प्रदेशात जो आहार व आचार तो पुष्कळ पाणी व झाडे असणाऱ्या प्रदेशात विपरीत असतो. पहिल्यात वातोल्बणत्वाने वात विपरीत स्निग्ध गुरु इत्यादि गुणांचा आहाराचार विपरीत व दुसऱ्यात कफोल्वणत्वामुळे रुक्षादि गुणांचा आहाराचार विपरीत. पंजाब इत्यादी देशात गहू उडीद इ० सात्म्य असतात.

-सात्म्याध्याय-पु., **अध्यायविशेषस्य संज्ञा** (काखिल. २५.१)
देशाचे सात्म्य सांगितलेला अध्याय.

-देशिक-पु., **गुरुः** (र. ७.३०) **उपदेष्टा** (असंनि. ६.७) गुरु, उपदेशक.

-देश्य-वि., **प्रायेण तुल्यम्** (सुक, ४.३६)
तुल्य, बरोबरीचे.

देह-पु., **शरीरम्** (सुउ. ६६.६-७) **स्थूलकृशमध्यभेदेन त्रिविधो देहः** (सुसू. ३५.३३) **द्र० 'शरीर'**
देह, शरीर. स्थूल कृश मध्य असे तीन प्रकारचे शरीर.

-कृत्-वि., **शरीरदार्ढ्यकारी** (र. २.७५)
शरीर दृढ करणारे.

-खेद-पु., **देहश्रमः** (असंसू. ९) शारीरश्रम.

-चिन्तक-वि., **शरीरविषये विचारणपरः** (सुउ. ३७.१०)
शरीर या विषयाचा विचार करणारा.

-द-पु., **खनिज० पारदः** (रा. १३.४२) पारा.

-(दा)-स्त्री., **वनस्पति० ताम्बूली** (ध. परि. ३.३)
विड्याच्या पानाची वेल.

-धातु-पु., **रसादिधातुः** (चचि. १५.५)
रस रक्त इत्यादी धातु.

-धारण-न., **देहस्य धारणम्** (असंसू. १०.३)
शरिराचे धारण.

-धृष्-वि., **देहधारकः** (सुनि. १.१३)
शरीर धारण करणारा.

-प्रकृति-स्त्री., **देहस्वास्थ्यम्** (चक्र. चसू. ७.४०)
शरिराचे स्वास्थ्य, आरोग्य.

-बन्ध-पु., **देहस्य मूर्तिराकृतिश्च** (असंशा. ८.३२)
शरिराची मूर्ति, आकृति, आकार.

-बल-न., **देहसामर्थ्यम्** (सुसू. १५.५ (१)
शरिराचे सामर्थ्य-बळ.

-बृहत्त्वकृत्-वि., **पुष्टिप्रदम्**, **देहबृंहणकरम्** (असंसू. २४.५८)
शरीर मोठे-जाड करणारे. पौष्टिक.

-भेद (परिव०)-पु., **देहविनाशः**, **मृत्युः** (सुनि.१.२१)
देहनाश, मृत्यु.

-वृत्ति-स्त्री., **देहस्यारोग्यम्** (चवि. ३.१४)
शरिराचे आरोग्य.

-वेदना-स्त्री., **शारीरव्यथा** (कासू. २५.४)
शरिराची व्यथा, वेदना.

-सन्धुक्षण-न., **शक्त्युपचयलक्षणबलसंदीपनं पुष्ट्यादिवहमित्यर्थः** (ड, सुचि. ३१.५७)
बळ पुष्टि लक्षणात्मक बळाचे संवर्धन. पुष्टि बळ प्राप्त करून देणारे.

-संभवहेतु-पु., **देहोत्पत्तिहेतुः** (सुसू. २१.३)
शरिराच्या उत्पत्तीचे कारण.

-सात्म्य-न., **देहस्य सात्म्यं नाम उपशयः** (असंसू. ७.२३५-२३६)
शरिराला आत्मसात् होणारे. उपशय-आरोग्यदायक

देहली-स्त्री., **गृहद्वाराधःकाष्ठम्** (चशा. ८.१९) **द्वारदेहसंरक्षिका** (र. १०.३६)
उंबरठा. घराच्या दरवाजाचे खालचे लाकूड.

देहिन्-वि., **देहवान् देहविशिष्टो वा (आत्मा)** (चशा. १.७९)
पु., **मनुष्यः** (सुचि. ३६.२७)
देहवान्, देहयुक्त, आत्मा, मनुष्य.

देहेन्द्रियमनस्तापिन्-वि., **देहमिन्द्रियं मनश्च तापयति पीडयतीति** (चचि. ३.४)
शरीर मन व इंद्रिये यांना त्रास देणारे.

देहोष्मन्-पु., **सकलशरीरगतोष्णत्वम्** (चचि. ३.१३०) **देहस्यौष्ण्यम्** (असंसू. ३७.२६)
सर्व शरीरातली उष्णता. शरिराची उष्णता.

देहौजस्-न., **देहस्यौजः**, **देहसारः** (चसू. १७.६०)
शरिरातले ओज. सारद्रव्य.

दैत्यमेदज-पु., **निर्यास० गुग्गुलुः** (रा. १२.१८८)
गुग्गुळ.

दैत्या-स्त्री., **वनस्पति० मुरा** (ध. ३.६७) मोरवेल.

दैन्य-न., **लक्षण० क्लिष्टचित्तता** (सुसू. १.२५ (३) **ग्लानिः** (ड. सुउ. ३९.८३)
क्लिष्ट मन असणे, ग्लानि. दीनवाणे असणे. खिन्नता. **रोदनादि** (चवि. ४.८) रडणे इत्यादी.

दैर्घरात्रिक–वि., **दीर्घकालानुबंधी अथवा दीर्घां रात्रिं मरणरूपां करोतीति दैर्घरात्रिकः** (ज्वरः) (चचि. ३.५२-५३)
दीर्घ काल टिकून रहाणारा. मरणरूपी दीर्घ रात्र करणारा ज्वर दैर्घरात्रिक.

दैर्घ्य–वि., **दीर्घताऽऽधिक्यं वा** (अहृसू. ४.३०)
लांबी. आधिक्य.

–श्रवस–पु., **ऋषि०** (असंसू. ९.११५) एक ऋषि.

दैव–न., **पौर्वदेहिकमात्मकृतं यत् कर्म तद् दैवम्, 'दैवमात्मकृतं विद्यात् कर्म यत् पौर्वदेहिकम्'** (चवि. ३.३०) **तच्च कालजरोगस्य हेतुः** (चशा. १.११६)
पूर्वजन्मात आपण केलेले ते दैव. ते कालज रोगाचे कारण.
वि., **देवस्येदमिति दैवम्, देवनिमित्तकं देवसम्बन्धि वा** (सुसू. २९.१७-१८)
देवाचे ते दैव. देवसंबंधी. देवाच्या निमित्त असलेले.

–जन्मन्–वि., **दैवात् पूर्वजन्मकृतकर्मणो जन्म उत्पत्तिर्येषां ते (रोगाः) अदृष्टहेतवः** (असंसू. २२.४)
दैवयोगाने पूर्वजन्मी केलेल्या कर्मामुळे उत्पत्ति झालेले (रोग). दैवाने केलेले, झालेले.

–बलप्रवृत्त–वि., **दैवशक्तिजातः**
द्र० 'रोग' (सुसू. २४.७)
दैविक शक्तीने झालेला.

–व्यपाश्रय–वि., **अदृष्टसंश्रयी** (उपक्रमविशेषः) **व्याधिप्रतिकारार्थमदृष्टमाश्रित्य क्रियमाणं बलिमङ्गलादि** (चसू. १.५८) **मन्त्रौषधिमङ्गलबल्युपहारहोमनियमप्रायश्चित्तोपवासस्वस्त्ययनप्रणिपातगमनादिर्दैवव्यपाश्रयं औषधं भेषजम्** (चसू. ११.५४; चवि. ८.८७)
दैवी उपाय. रोगाच्या प्रतिकाराकरिता दैवाला कौल लावण्याच्या दृष्टीने बळी मंगलकार्य होमहवन करणे. मंतरलेल्या औषधि मंगलकर्मे बळी देणे पूजा होमहवन व्रत प्रायश्चित्त उपवास पुण्याहवाचन देवनमस्कार यात्रा इत्यादी दैवी उपचार–हेच औषध होत.

दोःपाद–पु., **हस्तः पादश्च** (र. २३.७) हात व पाय.

दोग्ध्री–वि., **दुग्धवती** (चशा. ८.५२)
बहुक्षीरा (सुशा. १०.२५)
दूध असणारी, दुभती. पुष्कळ दूध असणारी.

दोलायन्त्र–न., **यन्त्र० स्वेदनयन्त्रम्, तत्स्वरूपं मुखस्योभयतः कृतद्वारद्वये स्थापितस्य दण्डस्य मध्ये निहितायाः पोट्टल्याः परिपाचनार्थं निर्मितं द्रवेणार्धपूरितं भाण्डम्** (र. ९. ३–४)
पाचकयंत्र. भांड्याच्या तोंडाजवळ समोरासमोर दोन भोके पाडून त्यात आडवी काडी–सळई घालून त्याला पचन करावयाची, पारा इत्यादी द्रव्ये घातलेली पोटली टांगून त्यात अर्धे भांडे औषधियुक्त पाणी घालतात व खाली अग्नि लावतात.

दोष–पु., **वातादिः, तत्संज्ञा निरुक्तिश्च–दूषणस्वभावत्वाद्दोषः, दूषयति नाम विकारं जनयतीति दोषः** (असंसू. २०.३) **तत्सङ्ख्या–वायुः पित्तं कफश्चेति समासतस्त्रयो दोषाः** (चसू. १.५७; अहृसू. १.६) **रक्तस्यापि दोषत्वं सुश्रुतवचनाधारेण पूर्वटीकाकारैराषाढधर्मदासादिभिः स्वीकृतमस्ति** (मधुकोश मा. पंचनिदान) **तत्र वायौ, वा गतिगन्धनयोरिति धातुः । पित्ते, तप सन्तापे इति । श्लेष्मणि, श्लिष आलिङ्गने इति । एतेषां कृद्विहितैः प्रत्ययैर्वातः पित्तं श्लेष्मा इति च रूपाणि भवन्ति** (सुसू. २१.५) **तत्पर्यायाः–वायुर्वातः पवनो मारुतः समीरणश्चेति वातस्य, पित्तमग्निश्चेति पित्तस्य, श्लेष्मा कफो बलासश्चेति कफस्य, तदुत्पत्तिः–पञ्चमहाभूतेभ्यः अविकृतानां वातादिदोषाणामुत्पत्तिः, तत्र वाय्वाकाशधातुभ्यो वायुः, आग्नेयं पित्तम्, अम्भःपृथिवीभ्यां श्लेष्मा** (असंसू. २०.३) **तद्देवताः–वातपित्तकफा द्वे द्वे देवते आश्रिताः । वायुर्मारुतमाकाशं च, पित्तमग्निमादित्यं च, कफः सोमं वरुणं च श्रितः** (का.वि.) **अविकृतदोषाणां स्थानानि–त्रिदोषाः सर्वदेहचराः सर्वदेहव्यापिनश्च सन्ति । तत्रापि हृदयादूर्ध्वं कफो विशेषेण, पित्तं हृदयनाभ्योर्मध्यभागे वायुर्नाभेरधोभागे च तिष्ठति । पुनश्च पक्वाशयकटीसक्थिश्रोत्राऽस्थिस्पर्शनेन्द्रियं स्थानं वातस्य, तत्रापि पक्वाधानं विशेषतः । नाभिरामाशयः स्वेदो लसीका रुधिरं रसो दृक्स्पर्शनं च पित्तस्थानानि, नाभिस्तत्र विशेषतः । उरःकण्ठशिरःक्लोमपर्वाण्यामाशयो रसो मेदो घ्राणं जिह्वा च कफस्थानानि तत्रोरस्तु विशेषतः** (अहृसू. १२.१-३) **तत्कालः–अहो-**

रात्रिभुक्तानामन्तमध्यप्रथमकालेषु क्रमशो वातपित्तकफानामुत्पत्तिर्वृद्धिर्वा भवति। तथा बाल्ये कफस्य, यौवने पित्तस्य, वार्धक्ये वातस्य च वृद्धिर्भवति (अहृसू. १.८) ऋतुषु दोषगतिः– वायोर्ग्रीष्मे चयो, वर्षासु प्रकोपः, शरदि प्रशमश्च; पित्तस्य वर्षासु चयः, शरदि प्रकोपो हेमन्ते प्रशमश्च; श्लेष्मणः शिशिरे चयो, वसन्ते प्रकोपो ग्रीष्मे प्रशमश्च भवति। तत्र ग्रीष्मकाले लघुरूक्षादिभिरोषधीभिस्तद्विधो वायुर्लघुरूक्षे देहे चीयते, परन्तु ग्रीष्मकालस्यौष्ण्याद्वातस्य प्रकोपो न भवति। वर्षासु सर्वगुणैर्वातस्य प्रकोपो भवति। वर्षास्वम्लविपाकादिभिरोषधीभिस्तादृशं पित्तं चयं याति। वर्षाकालस्य शैत्यतः पित्तस्य कोपो न भवति। वर्षाशीतोचिताङ्गानां नराणां वर्षासु संचितं पित्तं शरदर्करश्मिभिः सहसा तापेन कुप्यति। हेमन्ते शिशिरे च स्निग्धशीताभिरोषधीभिः कफश्चीयते। कालदेहयोस्तुल्यत्वेऽपि स्कन्नत्वात्कफस्य प्रकोपो न भवति। वसन्ते सूर्यसन्तापात्कफस्य विलयनं, ततः प्रकोपश्च भवति (अहृसू. १२.२४-२७) दोषसम्बन्धादग्निस्वरूपम्–वातेन विषमोऽग्निः पित्तेन तीक्ष्णः, कफेन मन्दश्च भवति। समैर्दोषैः समोऽग्निर्भवति। कोष्ठोऽपि वातेन क्रूरः, पित्तेन मृदुः, कफेन मध्यः, समैरपि दोषैश्च मध्य एव भवति (अहृसू. १.८–९) दोषाणां गतिविशेषाः–अवस्थाभेदेन दोषगतिः प्राकृती वैकृती चेति द्विविधा। वर्षादिषु पित्तादीनां चयप्रकोपप्रशमास्तु कालकृता गतिः। क्षयः स्थानं वृद्धिश्चेति दोषाणां प्रमाणतस्त्रिविधा गतिः। ऊर्ध्वमधस्तिर्यक् चेति देहे त्रिविधा गतिः। तथा कोष्ठशाखामर्मास्थिसन्धिषु च त्रिविधा गतिः (चसू. १७.११२-११५) अविकृतदोषकर्माणि – उत्साहोच्छ्वासनिःश्वासचेष्टावेगप्रवर्तनैर्धातूनां सम्यग्गत्याऽक्षाणां पाटवेन चाविकृतो वायुर्देहमनुगृह्णाति। अविकृतं पित्तं पक्त्यूष्मदर्शनैः क्षुत्तृड्रुचिप्रभामेधाधीशौर्यतनुमार्दवैर्देहमनुगृह्णाति। अविकृतः श्लेष्मा स्थिरत्वस्निग्धत्वसन्धिबन्धक्षमादिभिर्देहमनुगृह्णाति (अहृसू. ११.१–३) तथा च शुक्रार्तवादिसहकारितया दोषा एव देहसंभवहेतवो भवन्ति (सुसू. २१.३) विकृतवृद्धदोषकर्माणि– कार्श्यकाष्ण्योष्णकामित्वादीनि वातस्य, पीतविण्मूत्रनेत्रत्वगादीनि पित्तस्य, अग्निसदनप्रसेकाऽऽलस्यगौरवादीनि श्लेष्मणश्च (अहृसू. ११.५-७; असंसू. १९.६) दोषसामान्यचिकित्सा – क्षीणा बृंहयितव्याः, कुपिताः प्रशमयितव्याः, वृद्धा निर्हर्तव्याः, समाः परिपाल्या इति (सुचि. ३३.३) कुपितं त्वविरोधयन् चये एव दोषं जयेत्। सर्वकोपे शेषदोषाविरोधतो बलीयांसं दोषं जयेत् (अहृसू. १३.१५; असंसू. २१.१५-१७) शरीरजानां वातपित्तकफानां विकृतदोषाणां क्रमेण बस्तिविरेकवमनानि तैलघृतमधूनि च परमौषधानि (अहृसू. १.२५-२६)

दोष–वात इत्यादी. शरिराला दूषित करण्याचा स्वभाव असलेले घटक. दूषणस्वभावामुळे दोष दूषित करतात–विकार उत्पन्न करितात म्हणून दोष. प्रकार–वात पित्त कफ हे तीन दोष. सुश्रुताच्या मताने रक्तही चौथा दोष आहे. शरीरधारण स्वभावामुळे हे धातूच आहेत. निरुक्ति–वा गतिगंधने धातूपासून वात, तप् संतापे धातूपासून पित्त आणि श्लिष् आलिंगने धातूपासून श्लेष्मा अशा संज्ञा तयार झाल्या. पर्यायशब्द–वात–वायु वारा पवन मारुत आणि समीरण. पित्त–पित्त व अग्नि. कफ–श्लेष्मा बलास व कफ. उत्पत्ति–अविकृत अशा वातपित्तकफांची उत्पत्ति पंचमहाभूतांपासून झाली आहे. वायु व आकाश या धातूंपासून वायुधातु, अग्नीपासून पित्तधातु व जल आणि पृथ्वी धातूंपासून कफधातु निर्माण होतो. देवता–हे प्रत्येक दोष देवतांवर आश्रित आहेत. वायूची मारुत व आकाश देवता, पित्ताची अग्नि व आदित्य आणि कफाची सोम व वरुण देवता यांचेवर हे आश्रित आहे. अविकृत दोष शरिराचे धारक म्हणून धातु असतात. त्या वेळी ते दोष नसतात. त्रिधातूंची स्थाने–वात पित्त कफ सर्व शरीरात संचार करतात, ते सर्व शरीरव्यापी आहेत, तथापि हृदयाच्या वर विशेषतः कफ, हृदय व नाभि यांमध्ये पित्त, व नाभीच्या खाली वायु असतो. वायु पक्वाशय कटीचा सर्व भाग मांड्या कान अस्थि व स्पर्शनेंद्रिय म्हणजे त्वचा यात. पित्त हे नाभि आमाशय घाम लस रक्त रस दृष्टि व स्पर्शनेंद्रियात. आणि कफ छाती घसा डोके क्लोम बोटांची पेरी आमाशय रस मेद घ्राणेंद्रिय (नाक)

व जीभ यात असतो. विशेषस्थान–वाताचे मलाशय (पुरीषाशय) पित्ताचे नाभि (बेंबीच्या भोवतालचा लहान आतड्याचा भाग) व कफाचे छाती विशेषस्थान होय. **त्यांचा काल**–दिवस रात्र जेवण यांच्या शेवटी वात, मध्ये पित्त, व आरंभी कफ, यांची उत्पत्ति किंवा वृद्धि होते. तसेच बाल्यावस्थेत कफ, तारुण्यात पित्त, म्हातारपणी वाताची वाढ होते. **ऋतूत दोषस्थिति**–ग्रीष्म वर्षा व शरद् ऋतूत वायूचा क्रमाने संचय प्रकोप व शमन होते. वर्षा शरद् व हेमंत ऋतूत पित्ताचा क्रमाने संचय प्रकोप व शम होतो. आणि शिशिर वसंत व ग्रीष्मात कफाचा क्रमाने संचय प्रकोप व शम होतो. ग्रीष्म ऋतूत कालानेच रूक्ष व हलक्या झालेल्या शरिरात हलक्या रूक्ष इ० गुणांच्या आहारादिकांनी त्याच गुणांचा वायु शरिरात संचित होतो. परंतु ग्रीष्मकालाच्या उष्णतेने त्यांचा प्रकोप होत नाही. पण वर्षा ऋतूच्या थंडीची जोड मिळताच प्रकोप होतो आणि सर्व गुणानी तो प्रकोप होतो. वर्षा ऋतूत शरिरात आंबटपणा–घशाशी आंबट येणे जळजळ इ० निर्माण करणाऱ्या आहारादिकांनी पित्ताचा संचय होतो. पण थंडावा असल्यामुळे पित्ताचा प्रकोप होत नाही. तथापि शरद् ऋतूत एकदम उष्णता वाढते व त्यामुळे हे संचित पित्त सर्व गुणांनी प्रकुपित होते. हेमंत व शिशिरात स्निग्ध थंड अशा आहारादिकांनी कफ संचित होतो. शरिरात थंड गुण वाढतो. काल व शरीर दोन्ही शीत असल्यामुळे कफ थिजल्यासारखा असतो. तो वसंत-ऋतूत सूर्याची उष्णता वाढल्यामुळे वितळतो व त्याचा प्रकोप होतो. हा कालाचा स्वभाव आहे. दोषांचा पाचकाग्नीवर परिणाम– वाताने विषम, पित्ताने तीक्ष्ण (तीव्र) व कफाने मंद होतो तर समदोषांनी अग्नि सम होतो. दोष व कोठा–वाताने कोठा कठिण जड. पित्ताने हलका, मऊ, तर कफाने मध्यम आणि सम दोषांनी मध्यमच होतो. **दोषांच्या गति २. प्राकृत** आणि **वैकृत.** प्राकृत म्हणजे स्वाभाविक व वैकृत म्हणजे अस्वाभाविक. वर म्हटले त्याप्रमाणे त्या त्या ऋतूमध्ये त्याच्या स्वभावाप्रमाणे वातादि दोषांचा संचय, प्रकोप व प्रशम होणे ही कालकृत स्वाभाविक गति. आणि ऋतूंच्या स्वभावाविरुद्ध दोषांचा संचय, प्रकोप होणे ही विकृत गति होय. **प्रमाणाने गतीचे प्रकार ३.**–दोषांचा क्षय, स्थान व वृद्धि. दोषांचे **स्थान** म्हणजे स्वाभाविक अथवा योग्य प्रमाण म्हणजे त्यापेक्षा दोष कमी होणे म्हणजे क्षय व प्रमाण वाढणे म्हणजे वृद्धि. शारीरस्थानानुसार गतिप्रकार ३ –वर, खाली, आणि तिर्यक्. यात **वरची गति**–अंतःकोष्ठातून हृदय मर्मात जाणे. **खालची गति**–अंतःकोष्ठातून बस्ति गुदात जाणे. आणि **तिर्यक् गति**– अंतःकोष्ठातून बाजूला, शाखा म्हणजे हातापायात जाणे. **अविकृत दोषांची–धातूंची कर्मे–वातधातु**–उत्साह उच्छ्वास निःश्वास शरिराची कायिक वाचिक व मानसिक सर्व हालचाल मळमूत्रादिकांचा त्याग करण्याची सूचना व त्याग. सर्व धातूंचा सर्व शरिरात संचार, इंद्रियांचे चातुर्य ही कर्मे करून वातधातु–शरिरावर उपकार करितो. **पित्तधातु**–पचन, उष्णता राखणे, पाहणे (दर्शन) भूक, तहान, रुचि, रूप, धारणाशक्ति, बुद्धि, शूरत्व, शरीर मऊ ठेवणे, या कार्यांनी शरिरावर उपकार करतो. **कफधातु**–शरीर स्थिर व स्निग्ध ठेवणे, संधिबंधन क्षमा इत्यादि कार्यांनी शरीर चालवतो. **शरिराच्या उत्पत्तीचे कारण**–वातादि धातूच शुक्र व आर्तव यांच्या सहकार्याने शरीर निर्माण करितात. **विकृतवातादि धातूंची म्हणजेच दोषांची कर्मे–वात**– कृशता काळेपणा. उष्ण व स्निग्ध द्रव्याची इच्छा इत्यादी. **पित्त**–मळ मूत्र डोळे त्वचा पिवळे होणे व थंड पदार्थांची इच्छा इत्यादी. **कफ**– मंद अग्नि तोंडाला पाणी सुटणे, आळस, जडपणा, उष्ण व रूक्ष पदार्थांची इच्छा इत्यादी. दोषांचे सामान्य उपचार– क्षीण दोष वाढवावे, थोडे वाढलेले दोष शमवावे, कमी करावे. फार वाढलेले दोष रेचक वामक (वांतीचे) द्रव्यांनी काढून टाकावे. सम असले म्हणजे धातु स्वरूपात असले तर त्यांचे पालन करावे. दोषाचा संचय होताच त्याला जिंकावे. सर्व दोष प्रकुपित झाले तर बलवानाला प्रथम जिंकावे. शरिरातील विकृत वात पित्त कफ दोषांना क्रमाने बस्ति रेचक वांती व तेल तूप मध हे सर्वश्रेष्ठ उपचार आहेत.

रोगः (चवि. ६.४; सुसू. ४१.१०) रोग.
प्रमादः (चवि. ८.५४) अपराध.

(दोषा)–स्त्री., वनस्पति० हरिद्रा (र. २८.८९) हळद.

–कर्मजव्याधि–पु., रोगप्रकार० अल्पके हेतौ महारम्भो व्याधिर्दोषकर्मजः (अहृसू. १२.५८) कारणे थोडी व किरकोळ पण रोगाची सुरवात मात्र जोरात होते तो दोषकर्मज रोग.

–कृतदुष्टि–(परिव०) स्त्री., दोषैः कृता दुष्टिः (असंसू. १९.१९) दोषांनी केलेली दुष्टी.

–कोपकारण–न., दोषाणां कोपहेतुः, असात्म्यैरर्थैः संयोगः, कालो दुष्कृतं कर्म चेति त्रीणि कारणानि 'कालार्थकर्मणां योगो हीनमिथ्यादिमात्रकः' इत्यनेनाऽपि दोषाणां कोपकारणानि उक्तानि स्फुटम् (अहृसू. १२.३५)
दोषांच्या प्रकोपाची व वृद्धीची ३ कारणे. १ आत्मसात् होऊ न शकणाऱ्या द्रव्यांचे व इंद्रियांच्या विषयांचे सेवन. २ विकृत काळाचा (ऋतूचा) परिणाम व ३ शरिराला न मानवणारे कर्म करणे काल, इंद्रियाचे विषय व कर्म यांचा शरिराचे गरजेइतकाच संबंध न येता कमी अधिक किंवा अव्यवस्थित खोटा संबंध येणे ही दोषाच्या प्रकोपाला कारणे होतात.

–क्षयविकार–पु., वातादिदोषाणां क्षयादुद्भूतो विकारः, यथा क्षीणो वायुः प्रसेकारुचिहृल्लासादीन् करोति। स्तम्भशैत्यानियततोददाहारोचकादींश्च पित्तम्। श्लेष्मा च भ्रमोद्वेष्टनाऽनिद्राऽङ्गमर्दपरिशोषादींश्च करोति (असंसू. १.९९–११)
दोषांच्या क्षयाने होणारे विकार–वायु क्षीण झाला तर तोंडाला पाणी सुटणे चव नसणे घशाशी येणे इत्यादी. पित्त क्षीण झाले तर–ताठरपणा थंडावा टोचणी आग व चव नसणे इत्यादी. व कफ क्षीण झाल्यास भ्रम पिंढऱ्या, व इतर अवयव दुखणे झोप अंग दुखणे तोंड सुकणे इत्यादी.

–घातिन्–वि., दोषघ्नं हिक्काच्छर्द्यादिरोगघ्नं च (अहृसू. ६.१२६) दोषघातक. दोषनाशक. उचकी, वांती इ० रोगनाशक.

–घ्न–वि., रोगहरम् (सुसू. ३४.२३)
रोगनाशक, दोषनाशक.

–चय–पु., दोषाणां स्वधाम्नि वृद्धिः (असंसू. ५)
दोषाची स्वतःच्या घरात–स्थानात वाढ होणे.

–दुर्बल–वि., दोषैर्दुर्बलो तैर्व्याधितो वा (सुसू. ३९.११) दोषांनी दुबळा झालेला, रोगयुक्त.

–धातुभिषग्जित–न., यद्विकृतं दोषं धातुं चैककालं साम्यावस्थां नयति तत् भेषजादि (चचि. ३०.१५१)
विकृत दोष व धातूंना एकाच वेळी समावस्थेत आणणारे औषध, अन्न आणि विहार.

–धातुमलक्षयवृद्धिविज्ञानीय– वि., अध्याय० (सुसू.१५)
अध्यायाचे नाव. यात दोष धातु व मल यांचे क्षय वृद्धि यांची माहिती आहे.

–नाशन–वि., दोषशामकत्वेन दोषनाशनम् (चचि. १६.१२२) दोषशामक, दोषनाशक.

–निबद्धायुस्–वि., मलादिरूपे देहस्थे दोषे निबद्धमायुर्यस्य (चसि. १०.१२)
ज्याचे आयुष्य शरिरांतील दोषांना बांधले आहे, त्यांवर अवलंबून आहे असा. मलादि स्वरूपात पोचलेल्या दोषावर आयुष्य अवलंबून असलेला.

–निर्हरण–(परिव०) न., दोषाणां वमनविरेचनादिना शोधनम् (सुचि. ३३.५०)
वामक रेचक इत्यादींनी दोष बाहेर काढणे.

–पचन–न., दोषाणां निरामावस्थाऽऽपादनम् (असंचि. १)
अत्रप क्वस्याऽपि दोषस्य लङ्घनाद्भि्ना पाचनं सङ्ग्रहनिनीषया कार्यमिति ज्ञेयम् (अहृसि. १.१०३) तथैव ' धातवो हि धात्वाहाराः प्रकृतिमनुवर्तन्ते' इत्यनेन चरकवचनेन दोषाणां पचनं प्रसादस्तरादिपर्यवसितमुक्तमेवेति अनुसन्धेयम्।
दोष निराम होणे, पक्व दोषांचे पाचन. अतिसारात दोष पक्व असले तरी ते लंघन इत्यादींनी पचन करून अतिसार कमी करावा लागतो. धातू हे धातूंचा आहार करितात व आपली समावस्था प्राप्त करून घेतात. दोषांच्या पचनाने प्रसाद प्रसादतर अंश यांत ते पर्यवसित होतात.

–परिप्लुति–स्त्री., दोषस्य समन्तादागमनम् (सुउ. १७.८२) दोष भोंवताली संचित होणे.

–पाक–पु., दोषस्य पक्वता तल्लक्षणम् –'दोषप्रकृतिवैकृत्यं ज्वरदेहयोः लाघवम् इन्द्रियवैमल्यं च' (मानि. मधु. चक. १२.६५; अहृनि. २.३३)
दोषांचा पाक. पक्वता. रोगात दोषाच्या प्रकृतीप्रमाणे

गुणधर्माप्रमाणे शरीर बनते. ते बदलणे, शरीर तापही हलका होणे आणि इंद्रिये निर्मल होणे.

–पाचन–वि., **आमसंसृष्टानां दोषाणां पाचकम्** (सुसू. ३८.२८)
आमयुक्त दोषांचे पचन करणारे.

–प्रकृति–स्त्री.. **दोषस्वभावः** (सुसू. ६.१९.)
दोषस्वभाव, दोषगुणकर्मे.
तस्य तस्य दोषस्याऽऽधिक्येन संजाता प्रकृतिः (चवि. ६.१३)
त्या त्या दोषाच्या आधिक्याने होणारी प्रकृती.
येन दोषेण गर्भोऽनुबध्यते तेन दोषेण आरब्धा प्रकृतिर्दोषप्रकृतिरुच्यते (चवि. ८.९५)
ज्या दोषाचे आधिक्य गर्भशरिरात होते त्या दोषाने बनलेली प्रकृती दोषप्रकृति होय.
वि., **व्याधिः दोषो नाम दोषवैषम्यं एव प्रकृतिः कारणं हेतुर्वा यस्य सः (व्याधिः)** (चवि. ६.४)
रोग. दोष दोषांची. विषमता हेच कारण ज्याचे तो रोग.

–प्रकृतिवैकृत्य–न., **उच्छ्रिताया दोषप्रकृतेरन्यथात्वम्** (सुउ. ३९. ११६)
रोगात दोष वाढतात, त्यांचे गुण व त्यांची कर्मे शरीरावर व्यक्त होतात. म्हणजे शरीर दोषप्रकृतीचे बनते व ती प्रकृती वाढलेल्या उग्र स्वरूपाची असते. हे स्वरूप बदलणे, दोषाच्या प्रकृतीची गुणकर्मे नाहीशी होणे म्हणजे दोषप्रकृतीची विकृति होणे होय.

–प्रच्यावन– न., **उपक्रम० दोषाणां प्रकर्षेण निर्हरणम्** (सुचि. १. १२७)
उपचार. दोष अधिक प्रमाणात बाहेर काढणे.
विरेचनम् (सुसू. ३९. ११) रेचक. ढाळक.

–प्रतिपक्ष–वि., **दोषविपरीतम्** (असंसू. ३६)
दोषाच्या गुणकर्मांच्या उलट गुणकर्मांचा.

–प्रभाव–पु., **दोषस्य कार्यविशेषकारित्वम्**, (चवि. १.१२)
दोषांचे विशिष्ट कार्य करण्याचे सामर्थ्य.

–प्रमाण–न., **वातादेरल्पाऽनल्पादिपरिमाणम्** (चवि. ४.८)
वातादि दोषांचे कमी जास्त प्रमाण.

–प्रशमन–वि., **दोषशामकम्, लङ्घनादिना (द्रव्यम्)**, (चसू. १.६७)
लंघन इ० द्वारे दोषाचे शमन, शामक द्रव्य.

–बलप्रवृत्त–वि., **दोषा वातादयो रजस्तमसी च। तेषां बलं शक्तिः, तत्प्रवृत्तो व्याधिः। स च पक्काऽऽमाशयसमुत्थभेदाद्विविधः।**
पुनश्च शारीरमानसभेदाद्विविधः (सुसू. २४.५)
दोषाच्या शक्तीने उत्पन्न झालेला रोग. दोष– वात इत्यादी व रज आणि तम. यांच्या सामर्थ्याने उत्पन्न झालेले रोग. यांचे दोन प्रकार–आमाशयातून होणारे; पक्काशयातून होणारे. आणखी दोन प्रकार–शारीरिक व मानसिक.

–बहुल–वि., **मलरूपपुरीषादिबहुलम्, पुरीषादिबहुलम्**, (सुउ. ४०.१३०)
मलरूप मळमूत्रादि पुष्कळ असलेले. दोषांचे प्रमाण पुष्कळ असलेले.

–बीज–न., **दोष एव बीजम्** (असंनि. २.६७)
दोष हेच बीज.

–भक्षित–वि., **लक्षण० वातादिदोषैराक्रान्तम्, पूयभक्षितम् (मांसादि)** (अहृसू. २९.७)
वातादि दोषांनी आक्रमिलेले. पुवाळलेले, दोषांनी खाल्लेले. मांसादि धातूंही सडलेले पुवाळलेले.

–भेद–पु., **दोषप्रकारः, वृद्धिक्षयसाम्यविभेदतो दोषभेदस्त्रिधा** (असंसू. १.२३)
दोषांचे प्रमाणानुसार प्रकार तीन. सम, वाढलेले व क्षीण (क्षय झालेले).
त्रिदोषाणां परस्परमेलनेन संभूतः संसर्ग० दोषभेदास्त्रिषष्टिः, ते एवम्– एकशः षट्, द्विशः पञ्चविंशतिः, त्रिशश्च द्वात्रिंशत् (सुउ. ६६.४)
तिन्ही दोषांच्या परस्पर मिश्रणाने झालेले प्रकार ६३. यांना संसर्गही म्हणतात. एकेक दोषाचे मिश्रण प्रकार सहा, जोडीने मिश्रण प्रकार पंचवीस, त्रिकूटाचे ३२, असे ६३.

–भेदविकल्प–पु., **अध्याय०** (सुउ. ६६.१)
दोषप्रकार, कल्पना. अध्यायाचे नाव. दोषांच्या प्रकारांचे एकेक दोन दोन इ० प्रकारांच्या कल्पना.

–भेदीय–वि., **अध्यायविशेषः** (असंनि. १५)
अध्यायाचे नाव. यात दोषाचे प्रकार सांगितले आहेत.

–लक्षण–न., **वातादिदोषाणां रूक्षशीतत्वादिलक्षणानि** (अहृसू. १२.५४)
दोषाचे लक्षण. जसे वात रूक्ष शीत इ. गुणांचा आहे.

–लिङ्ग–न., (परिव०) **वातादिदोषलक्षणम्** (सुउ.
वात इत्यादी दोषांचे लक्षण, ओळखण्याचे

–वक्तृ–वि., **देवद्विजगुरूणां दोषोद्घाटकः निन्दकः** (सुउ. ६०.९)
दोष बोलणारा, दोष काढणारा. निंदक. देव ब्राह्मण गुरुचे दोष सांगणारा.

–वती–स्त्री., **विरुद्धधर्मयोरेकत्रसमावेशरूपदोषयुक्ता** (चवि. ६.४)
परस्परविरुद्ध धर्मांची द्रव्ये एकत्र मिश्रण करणे या दोषानें युक्त असलेली.

–वर्जित–वि., **कृमिविषशस्त्राद्युपघातादिदोषैरत्यक्तम्** (सुसू. ३६.१३)
कृमि विष शस्त्रादिकांचा आघात इत्यादी दोष असलेली द्रव्ये.

–वाहिस्रोतस्–न., (परिव०) **स्रोतो० वातादिदोषवाहकं स्रोतः, समानवायोः स्थानमेतत्** (चचि. २८.८) वातादि दोष वाहून नेणारे स्रोतस. समान वायूचे एक स्थान.

–विकल्पविद्–वि., **दोषाणां विकल्पस्य ज्ञाता** (चसू. २६-२७) दोषांचे प्रकार जाणणारा,

–विग्रथित–वि., **दोषमिश्रितम्** (सुचि. ३४.६)
दोषमिश्रित. दोषयुक्त.

–विभ्रान्तचेतस्–वि., **रोग० दोषवृध्या विभ्रान्तं चेतो यस्मिन्, स उन्मादः** (चक्र.चक. १०.५)
दोष वाढल्यामुळे ज्यात मन भ्रमिष्ट झाले आहे असा रोग. उन्माद.

–विष–न., **दोष एव विषम्** (असंनि. २.६८)
दोष हेच विष. दोषरूपी विष.

–वृद्धिविकार–पु., **वातादिदोषवृद्धया जायमानो व्याधिः** (असंसू. २०.३७) **ते च व्याधयः कार्श्यकार्ष्ण्यादयो वातस्य, पीतत्वग्लानीन्द्रियदौर्बल्यादयः पित्तस्य, श्वैत्यशैत्यादयश्च कफस्येति** (असंसू. १९.६)
दोषांच्या वाढीने होणारे रोग. कृशता काळेपणा इत्यादी वाताचे; पिवळी कातडी गळाल्यासारखे वाटणे इंद्रियांची दुर्बलता इत्यादी पित्ताचे; व पांढरेपणा थंडावा इत्यादी कफाचे विकार होत.

–वेग–पु., **दोषगतिः** (चचि. १०.८)
दोषांचा आवेग, दोष उचंबळणे, एकदम वाढ होणे, दोषांचे आक्रमण, हल्ला.

–वेगोदय–पु., **दोषवेगवृद्धिः** (असंसू. ३२.६)
दोषांच्या आवेगाचा–आक्रमणाचा आरंभ दिसू लागणे.

–वैषम्य–न., **दोषविकृतत्वम्, दोषाणां प्राकृतप्रमाणन्यूनत्वं प्रमाणाधिक्यं वा चयप्रकोपप्रभृतिरोगावस्थारूपमनुसंधेयम्** (असंसू. १.४३; अहृसू.१.२०)
शरिराला आवश्यक प्रमाणापेक्षा दोष कमी किंवा अधिक होणे. दोष विषम होणे. चय प्रकोप इत्यादी रोगावस्थानुरूप समजावे.

–शमन–वि., **दोषशामकम्** (**लङ्घनादिना**), **दोषप्रशमनम्** (सुसू. ४६.४३७)
दोषशामक. दोष कमी करणारे लंघन इत्यादी.

–शमनत्व–न., **दोषशमनसामर्थ्यम्** (असंसू. १२)
दोषशामक सामर्थ्य, दोषांचे शमन करण्याचे सामर्थ्य.

–संघात–पु., **दोषाणां मेलनम्** (चक. १.५)
दोषांचा मेळा, दोषांचे मिश्रण -समूह.

–संघातभेदन–वि., **दोषसमूहपृथक्करणम्** (सुसू. ४६.४३६)
दोषांचे मिश्रण संयोग विरळ करणे, पृथक् करणे.

–समता–स्त्री., **दोषसाम्यम्** (सुनि. १.१०)
शरिराला आवश्यक तितकेच दोष असणे. सम असणे. दोषांचे साम्य.

–समुच्छ्रिति–स्त्री., **दोषाणामौत्कट्यम्, एकस्य द्वयोस्त्रयाणां वा प्रकर्षः** (सुचि. ६.२१)
एक, दोन अथवा तीनही दोषांचे उत्कटत्व–आधिक्य दोष उचंबळणे.

–साम्य–न., **वातादिदोषाणां समत्वं–प्रकृतिस्थत्वम्, दोषाणां स्वरूपादप्रच्युतिः** (अरु.) **अविकृतत्वम्** (हे. अहृसू. १.२०; असंसू. १)
शरीर आरोग्यसंपन्न असण्याकरिता वातादि दोषांची जितक्या प्रमाणात आवश्यकता असते तितके दोष असणे. दोष सम असणे. अविकृतत्व. स्वप्रमाण न ढळणे. नैसर्गिक प्रमाण, प्राकृत अवस्था.

–स्थान–न., **प्राकृतदोषसंश्रयस्थानम्** (सुसू. २१.६; अहृसू. १२.१८) **तदपि पूर्वरूपावस्थायां विकृतत्वेन दोषाणां स्थानसंश्रयः** (सुसू. २१.३३)
दोषांचे स्वाभाविक नेहमीचे आश्रयस्थान. अविकारी दोषाचे नेहमीचे आश्रयस्थान. पूर्वरूपावस्थेत विकृत दोष शरिरात जेथे जाऊन रोग निर्माण करतात तेही एक दोषस्थान होते. येथील दोषांच्या आश्रयाला स्थानसंश्रय म्हणतात.

-स्यन्द-पु., उपक्रम० **रक्तपिच्छादिदोषाणां निर्हरणम्** (असंशा. ५.४६)
दोषांचे निर्हरण, रक्त, पिच्छा, इ० दोषांना बाहेर काढणे.

-स्रोतस्-न. स्रोतो० **दोषवहस्रोतः**, (सुउ. ३९.१०७) **दोषश्च स्रोतश्चेति** (सुउ. ३९.१०७)
काही स्रोतसे, वाहिन्या. दोष वाहणारे स्रोतस-वाहिनी. दोषवहस्रोतस.

-स्वभाव-पु., **दुष्टीकरणस्वभावः** (चशा. ६.१८)
दोषांचा स्वभाव. दूषित करणे हा स्वभाव.

-हर-न., **उपक्रम० शोधनम्** (ड. सुउ. ४२.१४०)
दोषहरण. एक उपचार. दोषांची शुद्धि करणे. दोष बाहेर काढणे.

-हरण-न., **उपक्रम० शोधनम्** (अहृचि. १.१०३)
पहा 'दोषहर.'

-हारिन्-पु., **वनस्पति० अशोकः** (रा. १०.२७१)
अशोक.

दोषल-वि., **दोषजनकम्** (सुशा. १०.३२) **आमसंचयकारि** (हे. अहृसू. ५.४१)
दोषजनक, दोष वाढविणारे, आमाचा साठा करणारे.

दोषाग्नि-पु., **दोष एवाग्निः** (सुचि. १.१८)
दोष हाच अग्नि.

दोषानद्ध-वि., **आमदोषव्याप्तम्** (सुचि. १.१२)
दोषाने व्याप्त, आमदोषाने पूर्ण.

दोषानुकर्षिणी-वि., **दोषनिर्हरणी (मात्रा)** (चसू. १३.२४) दोष बाहेर काढणारी. दोषहारिणी मात्रा.

दोषानुगमन-न., **संसृष्टेषु प्रधानदोषस्याप्रधानदोषेण अनुसरणम्** (असंनि. ३)
दोन दोष प्रकुपित झाल्यानंतर मुख्य दोषाचे गौण दोषाने केलेले अनुसरण अनुवहन. मुख्य दोषाच्या मागाहून (मागोमाग) जाणे.

दोषानुपशयित-वि., **दोषाजातम्** (असंशा. ८)
दोषामुळे झालेले, दोषांपासून झालेले.

दोषानुशयिता-वि., **उल्बणवातादिभाविताऽव्यभिचारिणी (प्रकृति.)** (चक्र. चसू. ७. ४०)
वाढलेल्या वातादिकांचा संस्कार (आजन्ममरण राहणारा) असलेली प्रकृति. वातादिकांच्या गुणकर्मांचा आजन्ममरण राहणारा संस्कार झालेली प्रकृति.

दोषापकर्षण-न., **उपक्रम० दोषाणां संशोधनम्** (चवि. ७.३३)
दोष बाहेर काढणे, रेचक वामक इ० शोधने.

दोषाप्रवृत्ति-स्त्री., **लक्षण० वातादीनां निश्चलता** (ड. सुउ. ३९.११७)
दोषांची निश्चलता, स्तब्धता, गतिहीनता, अचलता.

दोषावसेचन-न., **उपक्रम० अपतर्पणभेदः शोधनम्** (चवि. ३. ४३; असंसू. ११. ४६)
शोधन, दोष बाहेर काढणे. लंघनाचा प्रकार.

दोषाशय-पु., **दोषाणां (विकृतिजनकत्वेन) संश्रयस्थानम्** (चचि. १३. ११८)
विकृति निर्माण करणाऱ्या दोषांचे स्थान.

दोषोच्छ्रय-पु., **दोषोद्रेकः** (सुउ. ३९.२०२)
दोषांची वाढ, दोष उचंबळणे.

दोषोच्छ्राय-(पु.,) **दोषास्यौत्कट्यम्** (सुचि. १.१२)
दोषांची वाढ, दोष उत्कट होणे.

दोषोत्क्लेश-पु., **दोषस्थो विक्लेदनलक्षण उत्क्लेशः** (ड. सुचि. ३७.४७)
वातादिक दोषाचा क्षोभ, प्रकोप, दोषातील आर्द्रस्वभावी घटक उचंबळणे.

दोषोत्क्लेशिन्-पु., **वनस्पति० वनबर्बरिकाभेदः** (ध. ४.५८) द्र० '**बर्बर**' रानबाभूळप्रकार.

दोषोत्थ-वि., **कुपितदोषसमुत्पन्नो व्याध्यादिः** (अहृसू. १२.५८)
प्रकुपित दोषापासून झालेला रोग.

दोषोदर-न., **रोग० दोषजन्यमुदरम्** (चसू. १.१०१)
दोषजन्य उदर, दोषज उदर.

दोषोद्रेक-पु., **दोषस्याऽऽधिक्यम्** (असंसू. २९)
दोषाचे आधिक्य, दोष एकदम वाढणे.

दोषोपचय- पु., **दोषपुष्टिः** (सुसू. ६.१०)
दोषांची पुष्टि. दोषांची वाढ.

दोषोपप्लवविशेष- पु., **दोषाणां विशिष्टा दुष्टिः, स पञ्चदशप्रकारकः, वातपित्तश्लेष्मशोणितान्येकशो द्विशस्त्रिशः सर्वशश्चेति संकरेण पञ्चदशप्रकाराणि । शुद्धत्वात् षोडशप्रकार इत्येके इति व्रणाधिकारे** (सुचि. १.५; सुसू. २१.२८)
दोषांची विशिष्ट दुष्टि. प्रकार १५. वात पित्त कफ व रक्त यांची एकेकटी, दोहोदोहोंची तिघातिघांची व सर्वांची अशी एकमेकांचा संकर होऊन पंधरा प्रकार होतात, सर्व शुद्ध असण्याचा एक प्रकार असे

१६ प्रकार असे एक मत. असे व्रणाधिकारात म्हटले आहे.

दोषोपलिप्तवदना–स्त्री., सिरा० दोषव्याप्तमुखा सिरा (असंसू. ५)
दोषांनी लपेटलेले तोंड असलेली शीर.

दोस्–पु., न., शारीर० हस्तः (र. २३.७) हात.

दोहद–पु., गर्भिण्या इच्छा, दौहृदम्, तृतीये चतुर्थे वा मासि गर्भिणीनां जायमाना इन्द्रियार्थेष्वभिप्रायाः (चनि. ३.१४; र. २२.४५)
गर्भिणीच्या इच्छा. डोहाळे. तिसऱ्या चवथ्या महिन्यात गर्भिणीला उत्पन्न होणाऱ्या इच्छा.

दोहन–न., दोहनपात्रम्, दुहन्ति गां पयोऽस्मिन् दोग्धारः इति दोहनं दोहनपात्रमिति यावत् (सुचि. ३१.४२) दूध काढण्याचे भांडे, दूध काढणे.

दौर्गन्ध्य–न., लक्षण० दुर्गन्धित्वम् (चसू. ५.९३)
दुर्गंधीपणा. वाईट वास असणे.

दौर्बल्य–न., लक्षण० बलहीनता (चसू. १६.७; सुनि. ३.१६) शरीरबलहानिः मांसाऽपचयः (चनि. १.३३)
दुबळेपणा, दुर्बलता, बलहीनता, शरीरबलनाश, मांस क्षीण होणे, कृश होणे.

दौर्बल्यता–स्त्री., दुर्बलक्रियता, अत्र 'दुर्बलस्य कर्म' दौर्बल्यम्, तस्य भावो दुर्बलता, तेन पितुर्बीजस्य दुर्बलक्रियता (चशा. २.२०)
दुर्बल कर्म करणे; दुबळेपणा; दुर्बलाचे कर्म; दौर्बल्य त्याचे भाववाचक दौर्बल्यता, दुबळेपणा असणे. पित्याच्या बीजाच्या दौर्बल्यत्वाने संतती नपुंसक होते.

दौर्मनस्य–न., लक्षण० दुश्चित्तत्वम् (सुसू. २९.४५) दौर्मनस्यमवृष्याणां श्रेष्ठम्
(चसू. २५.४०; असंसू. १३.३)
खिन्न मन असणे, मनाची खिन्नता; शुक्राला अहितकर अशा सर्वांत मनाची खिन्नता श्रेष्ठ आहे.

दौर्हृद–न., गर्भिण्या इच्छा, दोहदः. तन्निरुक्तिः– स्वहृदयं गर्भहृदयं चेति द्वे हृदये यस्याः सा द्विहृदया, तस्या इदं दौर्हृदम्। तद्धेतुः– प्राक्तनकर्मसंबन्धाद्दैवयोगाच्च दौर्हृदं हृदि जायते (सुशा. ३.२८) दौर्हृदकालः–पक्षत्रयात्प्रभृत्यापञ्चमान्मासाद्दौर्हृदकालः (इन्दु. असंशा. २.१५–१७.) गर्भस्वभावान्मातुश्चतुर्थादिमासेष्विन्द्रियार्थप्रार्थना (ड. सुसू. २४.५) प्राप्तदौर्हृदा गुणान्वितं सुतं प्रसूते। अलब्धदौर्हृदा त्वात्मनि गर्भे वा भयं लभेत (सुशा. ३.१९–२१) श्रद्धाविघाताद्गर्भस्य विकृतिश्च्युतिर्वा भवति (अहृशा. १.५४; असंशा. २.२०) प्रार्थनायां च तीव्रायां काममहितमप्यस्यै हितोपसंहितं दद्यात्। श्रद्धाविघातस्तु न करणीयः (असंशा. २.१९) येषु येष्विन्द्रियार्थेषु दौर्हृदविमानना भवेत् तस्मिन् तस्मिन्निन्द्रिये सुतस्यार्तिः प्रजायेत (सुशा. ३.१९–२१) दौर्हृदेऽवमानिते वातप्रकोपेण गर्भः कुब्जः कुणिः पङ्गुर्मूको मिम्मिणो वा भवति (सुशा. २.५१) राजसंदर्शनविषये दौर्हृदे सत्यर्थवन्तं महाभागं कुमारं सूते। तथा दुकूलपट्टादिविषयेऽलङ्कारैषिणं ललितं च, आश्रमे संयतात्मानं, देवताप्रतिमायां पार्षदोपमं, व्यालादिदर्शने हिंसाशीलं, गोधामांसाशने सुषुप्सुम्, गोमांसे बलिनं, माहिषे शूरं रक्ताक्षं लोमसंयुतम्, वाराहे स्वप्नालुं शूरम्, मृगमांसाद्वनचरं जङ्घालम्, सृमराद्विग्नमनसम्, तैत्तिरान्निल्यभीतं सुतं सूते। यथा समभिध्याति सा तथा शरीराऽऽचारशीलैः समानं सुतं जनयति (सुशा. ३.१८–२७)
डोहाळे–गरोदर स्त्रीच्या इच्छा, जिला स्वतःचे व गर्भाचे अशी दोन हृदये ती द्विहृदया दोन हृदयी. तिच्या ज्या इच्छा त्या दौहृदम् डोहाळे. डोहाळ्यांचा काळ– तीन पंधरवड्यानंतर पांचव्या महिन्याअखेरचा काळ. गर्भस्वभावामुळे चवथ्या महिन्यापासून आईला निरनिराळ्या इंद्रियांच्या इच्छा होतात. डोहाळे पुरवले गेले तर गुणसंपन्न मूल होते. डोहाळे पुरवले गेले नाहीत तर गर्भिणी किंवा गर्भ यात विकृति होते, गर्भपातही होतो. ज्या ज्या इंद्रियाच्या विषयावर गेलेली इच्छा पुरी केली जात नाही त्या त्या इंद्रियात गर्भाला विकृति होते. वातप्रकोप होऊन गर्भ कुबडा, वाकड्या हाताचा, पांगळा, मुका गेंगाणा बोलणारा इत्यादी प्रकारच्या वैगुण्याचा होतो.

राजाच्या दर्शनाची इच्छा झाली व ती पुरवली गेली तर श्रीमंत, मोठ्या भाग्याचा; अलंकार रेशमी तलम कपड्यांची इच्छा असलेलीला, विलासी होतो. गर्भिणीला आश्रम पाहण्याची इच्छा झाली तर

मनोनिग्रही; देवदर्शनेच्छूला सभापति; वाघादिकांना पाहूं इच्छिणारीला हिंसक; घोरपडीचे मांस खाऊ इच्छिणारीला झोपाळू; गोमांस इच्छिणारीला बलवान्; रेड्याचे मांस इच्छिते तिला शूर, लाल डोळ्याचा, केसाळ; डुकराचे मांस हवे असणारीला शूर पण झोपाळू; हरिणमांस हवे असणारीला उद्योगी व वेगवान्; मोठा डुक्कर इच्छिणारीला चंचल मनाचा; तित्तिराची इच्छा असणारीला भितरे मूल होते. गर्भिणीच्या मनापुढे जे येईल त्या शरीर मन आचार शील यांप्रमाणे मुलाच्या शरीरादिकांचे गुण होतात.

–विमानन–न., **गर्भिण्याः श्रद्धाविघातः**
(सुशा. ३.१८; असंशा. २. २०)
डोहाळे पुरे न करणे. गरोदर स्त्रीच्या इच्छा पुऱ्या न करणे.

(–विमानना)–स्त्री., **दौर्हृदखण्डितत्वम्**
(सुशा. ३.२१) डोहाळे पुरे न करणे.

दौर्हृदावमानन–(परिव०) न., **गर्भिणीश्रद्धाया असम्पूर्तिः**
(सुशा. २.५१) डोहाळे पुरे न करणे.

दौर्हृदिनी–स्त्री., **द्विहृदया नारी** (सुशा. ३.१८; असंशा. २०.१७)
दोन हृदये असलेली स्त्री. स्वतःचे व बालकाचे अशी दोन हृदये असलेली स्त्री.

द्यूत–पु., न., **क्रीडा० पाशकादिक्रिया, कैतवम्**
(सुचि. २४.१०१)
फाशाने खेळणे, पैज, जुगार.

द्यो–स्त्री., **स्वर्गलोकः** (सुचि. ३०.३) स्वर्गलोक.

द्रङ्क्षण–न., **मान० शाणद्वयम्, 'शाणौ द्वौ द्रंक्षणं विद्यात्'** (चक. १२.८९) **कोलम्, तोलकार्धम्** (र. २०.३६) अर्धा तोळा.

द्रव–पु., **आप्यो गुणः सान्द्रविपरीतः**
(चशा. ६.१०; सुशा. १.१९) **तस्य कर्म प्रक्लेदनम्** (सुसू. ४६.५२०) **उदकधातुः** (सुउ. ४०.१२५.)
जल या महाभूताचा गुण. सांद्र—सरबरीतच्या विपरीत. त्याचे आर्द्रता उत्पन्न करणे हे कार्य. शरिरातील जलधातु.
न., **आहारद्रव्य० तक्रभेदः, मथितम्** (ध. ६.१८९)
आहारद्रव्य. ताकाचा प्रकार, घुसळलेले दही.
वि., **द्रुतिमद्द्रव्यम्** (सुशा. १.१९)
पातळ होणारे द्रव्य.

–ता–स्त्री., **द्रवभावः** (सुसू. १४.९)
पातळपणा, द्रवत्व.

–द्रव्य–न., **जलीयं द्रव्यम्, तोय-क्षीर-दधितक्रेक्षुरसादि** (अहसू. ५.१)
पातळ द्रव्य. पाणी, दूध, दही, ताक, उसाचा रस इत्यादी.

–द्रव्यविज्ञानीय–पु., **अध्याय०** (अहसू. ५)
अध्यायाचे नाव. द्रव द्रव्याबद्दलची माहिती यात आहे.

–धातु–पु., **द्रवत्वगुणयुक्तो धातुः** (चचि. १५.२४) **धातोर्द्रवरूपोंऽशः** (चचि ४.८)
द्रवगुणाचा – पातळ धातु – शरीरघटक – धातूचा द्रवरूप अंश.

–रसा–स्त्री., **भैषज्य० लाक्षा** (रा. ६.१४२) लाख.

–स्वेद–पु., **स्वेद० द्रवद्रव्यैः स्वेदः, स द्विविधः परिषेकावगाहभेदात्** (सुचि. ३२.३) **तद्विधिः – वातहरद्रव्यक्वाथपूर्णे कोष्णकटाहे द्रोण्यां वाऽवगाह्य स्वेदयेत् । एवं पयोमांसरसयूषतैलधान्याऽम्लघृतवसामूत्रेष्ववगाहेत्सुखोष्णैः कषायैश्च परिषिञ्चेत्** (सुचि. ३२.१३; असंसू. २६.६; अहसू. १७.१)
द्र० ' स्वेद '
ओला शेक. शेकण्याचा प्रकार, ओल्या द्रव्यांनी शेकणे. दोन प्रकार - १ शिंपडणे व २ द्रवात - गरम औषधी पाणी काढा तेल इत्यादींमध्ये बसणे; तो तो अवयव त्यात बुडवणे. वातहारक द्रव्यांच्या गरम काढ्यात बसून शेकणे. याप्रमाणेच गरम दूध मांस मांसरस कढण तेल कांजी तूप चरबी मूत्र यात बसणे व तो तो अवयव बुडवून शेक देणे. याच कोमट द्रव्यांनी शिंपडणे.

द्रवन्ती–स्त्री., **वनस्पति० सुतश्रेणी** (रापरि. ४.१६)
रानहरभरा.
आखुकर्णी (रापरि. ३.२१) **आखुपर्णिका, मूषिकपर्णी**, (सुउ. ५२.२०; असंउ. १०) उंदीरकानी.
समुद्रैरण्डः (इन्दु. असंउ. १०) **चीरितपत्रा, दन्तीभेदः, फलमस्या विरेचने उपयुज्यते**
(चसू. २.१०, १.७८; चक. ११.१३; सुउ. ४२.६३)
द्रवन्तीगुणाः– मधुरा शीता रसायनी रसबन्धनी त्रिदोषघ्नी ग्रहणी-तृष्णा-ग्रन्थि-प्रमेह-जठर-गर-पाण्डु- -कृमिकोष्ठ-भगन्दर-हृद्रोग-कृमि-ज्वर-शूलशमनी च
(ध. १.२२९; चक. ११.१३.)
हिं.–बडी दन्ती.
म.–थोरदांती, मोगली एरंड.

गु.—मोटो नेपालो, रतनजोत.
बं.—सांबरी, बृहद्दन्ती.
त.—कटलामणक्कु.
फा.—दंतीनाहरी.
मोगली एरंड. फळ रेचकाकरिता उपयुक्त.
मोगली एरंडाचे गुण—गोड थंड रसादिधातूंची परिपोषक. पाण्याची गोळी करणारी त्रिदोषनाशक ग्रहणी तृष्णा उदर कृत्रिम विष कृमि भगंदर प्रमेह पांडु ज्वर शूलनाशक.

–स्नेह–पु., **स्नेह० शम्बरीतैलम्, तद्गुणाः–तिक्तकटुकषायोऽधोभागदोषहरः कृमिकफकुष्ठाऽनिलहरो दुष्टव्रणशोधनश्च** (सुसू. ४५.१२४)
मोगली एरंडाचे तेल. कडु तिखट तुरट. खालच्या कोठ्यातील दोष नाशक, वात कफ कृमि कुष्ठहारक. दुष्ट व्रण शोधन करणारे.

द्रविड–पु., **देश० दाक्षिणात्यजनपदः**
(इन्दु. असंशा. १२.१२; काखिल. २५.१३)
देश. दक्षिणेतील प्रांत द्राविडांचा प्रदेश.

(द्रविडी)–स्त्री., **वनस्पति० एला** (असंचि. ४)
वेलदोडा,

द्रवोत्तर–वि., **द्रवाढ्यं द्रवप्रधानं भोजनादि**
(सुसू. ४६.४१०)
पातळ जेवण, पेय, पातळ अन्नपान. घनांशापेक्षा द्रवच अधिक असलेले.

द्रव्य–न., **षट्सु पदार्थेष्वेकम्** (चसू. १०.२८)
वैशेषिकसंमतसप्तपदार्थेष्वेकम् (चवि. ८.२७)
आधारकारणम् (चसू. १.६४) **तल्लक्षणम्–क्रिया–गुणवत्समवायिकारणम्**
(चसू. १.५१; सुसू. ४०.३)
आहारभेषजादि सर्वं द्रव्यं पञ्चभूतात्मकम्, तथात्वेऽपि भूयसा व्यपदेशादाकाशीयवायवीयतैजसाप्यपार्थिवभेदात्पञ्चविधम्, तत्र–आकाशीयं श्लक्ष्णसूक्ष्ममृद्व्यवायिविशदविविक्तमव्यक्तरसं शब्दबहुलं मार्दवसौषिर्यलाघवकरं च, वायवीयं सूक्ष्मरूक्षादिगुणं वैशद्यादिकरं च, तैजसमुष्णतीक्ष्णादिगुणं दहनादिकरं च, आप्यं शीतस्तिमितादिगुणं स्नेहनह्लादनादिकरं च, पार्थिवं स्थूलसारसान्द्रादिगुणं स्थैर्यबलादिकरं च (चसू. २६.११; सुसू. ४१.३४; अहसू. ९.५-९)
तच्च पुनः सचेतनाचेतनभेदेन द्विधा (चसू. २६.१०; सुसू. १.२८) **विचित्रप्रत्ययारब्धसमानप्रत्ययारब्धभेदेन द्विधा, विचित्रप्रत्ययारब्धं यवादि समानप्रत्ययारब्धं गोधूमादि च** (अहसू. ९.२७-२८)
भौममौद्भिदं जाङ्गमं चेति त्रिधा (असंसू. १२.३)
शमनकोपनस्वस्थहितभेदेन त्रिधा (असंसू. १.३७)
ऊर्ध्वभागहर–अधोभागहर–उभयतोभागहरभेदात् त्रिधा, ऊर्ध्वभागहरं मदनफलादि, अधोभागहरं निकुम्भकुम्भादि, उभयतोभागहरं कोशातकीशङ्खिनीसप्तलादि (सुसू. ३९.३-५) **मधुरादिरसभेदात् षट्प्रकारकं मधुराम्ललवणकटुतिक्त कषायाऽऽत्मकम्।**
द्रव्यगुणाः–गुरुमन्दहिमस्निग्धश्लक्ष्णसान्द्रमृदुस्थिरसूक्ष्मविशदाः सविपर्यया लघुतीक्ष्णोष्णरूक्षखरद्रवकठिनचलस्थूलपिच्छिला दश गुणा गुरुमन्दादिविपरीताः क्रमशो ज्ञेयाः विंशतिः (अहसू१.१८)
द्रव्यवीर्यम्– गुरुस्निग्धहिममृदुलघुरूक्षोष्णतीक्ष्णभेदेनाष्टविधं (अहसू. ९.१२-१३) **शीतोष्णवीर्येण द्विविधेति च** (अहसू. ९. १७)
द्रव्यविपाकः– मधुराम्लकटुभेदात् त्रिविधः (अहसू. ९. २१) **पाकस्य द्विविधत्वमेव सुश्रुतेन सिद्धान्तितं तद्यथा–'आगमे हि द्विविध एव पाको मधुरः कटुकश्च'** (सुसू. ४०. १०) **अत्रापि मधुरः पाके गुरुः कटुकश्च पाकतो लघुरिति गुरुलघुत्वं बोध्यं सुश्रुतानुसारेण**
द्रव्यकर्म– वमनविरेचनबस्तिनस्यशिरोविरेचनानि पञ्चकर्माणि (चसू. २६. १०) **बस्तिर्विरेको वमनं शिरोरेकोऽस्रविस्रुतिः** (अहसू. १४.७)
द्रव्यस्य रसादिसाम्येऽपि विशिष्टं कर्म प्रभावः
(अहसू. ९. २६)
सहा पदार्थांपैकी एक. वैशेषिक मताने सात पदार्थांपैकी एक. आधाराचे कारण. द्रव्याचे लक्षण. गुण व कर्मवान् समवायी कारण. आहार औषधे इत्यादि सर्व पंचभूतात्मक द्रव्य होय. तसे असूनही ज्या महाभूताचे आधिक्य असेल त्या भूताचा उल्लेख केल्याने आकाशीय वायवीय आग्नेय जलीय पार्थिव असा भेद म्हणून पांच प्रकारचे. लक्षणे–गुण–कर्मे. **आकाशभूताधिक**–बुळबुळीत सूक्ष्म मऊ पचनापूर्वी शरीरात पसरणारे स्वच्छ विरळ अव्यक्त रसाचे शब्दबाहुल्याने असणारे. मृदुता हलकेपणा व पोकळी करणारे. **वायुभूताधिक**–सूक्ष्म रुक्षादि गुणाचे व स्वच्छ करणारे. **अग्निभूताधिक**–उष्ण तीक्ष्णादि गुणाचे, पचन

इत्यादी करणारे. **जलभूताधिक**–थंड ओले इत्यादी गुणांचे, स्निग्ध, आनंदी करणारे. **पृथ्वीभूताधिक**– स्थूल घन सरबरीत गुणाचे. स्थैर्य बल इत्यादी करणारे. **प्रकार दोन**–सचेतन अचेतन. पुन्हा(१) समान कारणांनी झालेले गहू इत्यादी. (२) विचित्र कारणांनी झालेले जव इ० **पुन्हा ३ प्रकार**–१ सैंधव तुरटी इ० २ पृथ्वीरूप जमिनीतून वर येणाऱ्या वनस्पति इ० व ३ जीव जंतु प्राणी–स्वेच्छेने चल, असे तीन प्रकार. **आणखी ३ प्रकार**–१ दोषांचे शमन करणारे २ दोषांचा प्रकोप करणारे व ३ स्वस्थ–निरोगी मनुष्याला हितकर. **पुन्हा तीन प्रकार**–१ कोठ्याच्या वरच्या भागातील दोष आमाशयांतून बाहेर काढणारे गेळफळ इ० २ खालच्या भागांतील दोष पक्वाशयातून काढणारे जयपाळ तेड इ० आणि ३ दोन्ही भागातून काढणारे कडु दोडकी शिकेकाई सांखवेल इ० **आणखी ६ प्रकार**– गोड आंबट खारट तिखट कडु तुरट असे सहा प्रकारचे. **द्रव्याचे गुण**–जड मंद थंड स्निग्ध गुळगुळीत सरबरीत मऊ स्थिर सूक्ष्म स्वच्छ हे दहा व यांच्या उलट क्रमाने हलके तीक्ष्ण उष्ण रूक्ष खरखरीत पातळ कठिण चल सूक्ष्म बुळबुळीत हे दहा असे एकंदर वीस गुण. **द्रव्याचे वीर्य प्रकार ८** –जड स्निग्ध थंड मऊ हलके रूक्ष उष्ण तीक्ष्ण. दोन प्रकार–थंड आणि उष्ण. **विपाक ३**–गोड आंबट तिखट. सुश्रुताने दोनच पाक सांगितले, गोड तिखट. यांनाच क्रमाने जड व हलका असेही म्हणतात. **द्रव्याचे कर्म**–वांती रेच बस्ति नाकात औषध घालणे शमनाकरिता व शुद्धिकरितां (च.) बस्ति रेचक वांती डोक्याची शुद्धि व रक्तस्राव ही पांच कर्मे होत (अहृ.) प्रभाव–दोन द्रव्यांचा रस विपाक वीर्य ही सारखी आहेत पण एका द्रव्याचे जर एकादे विशिष्ट कार्य दिसत असले तर ते प्रभावाने होते.

–प्रभाव–पु., **द्रव्यस्य विशेषकर्मकर्तृत्वम्, अत्र द्रव्यप्रभावेन रसक्रमोक्तवीर्यविपाकविपरीतौ वीर्यविपाकौ अपि बौद्धव्यौ इति चक्रपाणिः** (च. वि. १.१२)
द्रव्याचा प्रभाव. द्रव्याचे विशेष कर्मकर्तृत्व, येथे द्रव्यप्रभाव या शब्दानें रस क्रमाने असणाऱ्या वीर्य विपाकांच्या विपरीत असणारे वीर्यविपाक सुद्धा समजावे.

–रसगुणवीर्यविपाकविज्ञानीय–वि., **अध्यायसंज्ञा०** (सुसू. ४०)
अध्यायाचे नाव. यात द्रव्य, रस, गुण, वीर्य व विपाक यांचे ज्ञान आहे.

–विकारप्रभावतत्त्व–न., **द्रव्यविकारयोः प्रभावनिर्णयः** (चवि. १. ११)
द्रव्यांच्या निरनिराळ्या विकारांच्या प्रभावाचे तत्त्व.

–विशेषविज्ञानीय–वि., **अध्यायसंज्ञा०** (सुसू. ४१)
अध्यायाचे नांव. द्रव्याच्या विशेषांबद्दलचे ज्ञान यात आहे.

–संग्रहणीय–वि., **अध्याय०** (सुसू. ३८)
अध्यायाचे नाव. द्रव्यांचा संग्रह यात आहे.

–संभार–पु., **द्रव्याणामेकत्र आहरणं समूहो वा** (असंसू. २५.३)
द्रव्यांचा समूह, संभार, संचय.

द्रव्यापहृत्–पु., **वनस्पति० चोरकः** (र. २२.१६७)
चोरओवा.

द्रव्याभिनिर्वृत्ति–स्त्री., **द्रव्यस्योत्पत्तिः** (सुसू. ४१.३)
द्रव्याची उत्पत्ति.

द्रष्टृ–वि., **दर्शनकर्ता आत्मा** (चशा. ४.८) **रूपज्ञापकः** (सुशा. ३.४)
पहाणारा, आत्मा, रूप व्यक्त करणारा.

द्राक्षा–स्त्री., **फल० महाकषायवर्गे कण्ठ्यगणोक्तमेकं द्रव्यम्** (चसू. ४.१०) **कासहरगणोक्तमेकं द्रव्यम्** (चसू. ४.१६; असंसू. १५.३६) **विरेचनोपगगणोक्तमेकं द्रव्यम्** (चसू. ४.१३; असंसू. १४.४) **ज्वरहरगणोक्तमेकं द्रव्यम्** (चसू. ४.१६; असंसू. १५.३८) **श्रमहरगणोक्तमेकं द्रव्यम्** (चसू. ४.१६; असंसू. १५.३९) **स्नेहोपगगणोक्तमेकं द्रव्यम्** (असंसू. १५.२६) **मधुरफलवर्गे श्रेष्ठा** (सुसू. ४६.३३४) **आसवोपयोगिनी** (असंसू. ६.१३३) **रसवीर्यवृद्धिकरी** (र. ११.३७) **आर्द्रा द्राक्षाऽम्ला गुरुरुष्णवीर्या सरा पित्तकफप्रदा वातघ्नी च** (असंसू. ७०.३०३) **द्राक्षागुणाः–मधुराऽम्ला कषाया स्वादुपाका शीता गुरुः स्निग्धा रुच्या वृष्या सन्तर्पणी पित्तघ्नी रक्तपित्तज्वरश्वासतृष्णादाहक्षयमूत्रदोषहरा च** (ध. ५.५६) **सृष्टमूत्रविट् चक्षुष्याऽनिलतिक्तास्रत्वमदात्ययकासस्वरभेदनुच्च** (सुसू. ४६.१८३-१८४; अहसू. ६.११५-११७)

हिं.–अंगूर, मुनक्का.
म.–द्राक्ष.
गु.–द्राक्ष, धराख.
बं.–मनेक्का, आंगूर. किसमिस.
त.–तिराक्षै.
फ.–किशमिश, आंगूर.
द्राक्ष– घशाला हितकर, खोकला नाशक, रेचक, तापनाशक, श्रमहारक, स्निग्ध, औषधाला मदत करणारे अशा गणांपैकी एक. आसवाला उपयुक्त. पान्याचे वीर्य वाढवणारे, सर्व गोड फळात श्रेष्ठ. ओली द्राक्षे–आंबट, जड उष्ण सारक पित्त व वातनाशक, कफ व पित्तकारक. गुण–गोड आंबट, तुरट, पचल्यावर गोड, जड, थंड, स्निग्ध, रुचकर. शुक्र धातूला व डोळ्यांना हितकर, पौष्टिक मळमूत्र साफ करणारे. रक्तस्राव, ताप, खोकला, श्वास, दाह, क्षय, तोंडाचा कडवटपणा, फुटलेला आवाज चांगला करते.

–रस–पु., **द्राक्षाया रसः, मृदुकोष्ठस्य विरेचनकरः** (चसू. १३.६७)
द्राक्षाचा रस. हलक्या कोठ्याला रेचक होते.

–लेह–पु., **योग० द्राक्षापिप्पलीतवक्षीरीनागरमधुकादिसाधितोऽयं पाण्ड्वाऽऽमयहृद्रोगकामलाहलीमकज्वरगुल्मोदरशोफोदावर्तहरस्तथा विरेकसाध्यव्याधिहरश्च** (असंचि. १८)
द्राक्षावलेह–द्राक्ष, पिंपळी, वंशलोचन, सुंठ, ज्येष्ठमध इ० नी तयार केलेला. रेचकाने बरे होणारे रोग बरे करतो. ताप, गुल्म, उदर, सूज, पोटफुगीहारक.

–सर्पिस्–न., **सिद्धघृत० द्राक्षालशुनादिसिद्धं घृतम्, राजयक्ष्महरमेतत्** (का. राजयक्ष्मचि.)
द्राक्ष, लसूण इ० नी तयार केलेले तूप. क्षयनाशक.

द्राक्षासव–पु., **आसुत० अयं मध्वासवसमः–छेदी तीक्ष्णो मेहपीनसकासजिद्दीपनश्च** (असंसू. ६.१३२)
द्राक्षासव–हे मधाच्या आसवासारखे. हे तीक्ष्ण अग्निदीपक; प्रमेह, पडसे, खोकला जिंकते.

द्राक्षोत्तमा–स्त्री., **फल० गोस्तनी द्राक्षा** (चक. चचि. २०.३३)
गाईच्या स्तनासारख्या आकाराचे द्राक्ष. सर्व द्राक्षात उत्तम.

द्राघिष्ठ–न., **वनस्पति०कतृणम्** (रा.८.१०८)
रोहिस गवत.

द्रामिली–स्त्री., **वनस्पति०एला** (र. २९.१३०)
वेलदोडा.

द्राव–पु., **द्रावणम्, स्त्रीणां कामपूर्तिजन्यं सुरतक्रीडाकालिकं मानभङ्गपुरस्सरवश्यतापादनं शैथिल्यं वा** (र. ११.६५)
स्त्रीला संभोगकाली कामपूर्ति झाल्यावर जे शैथिल्य येते व जो स्राव होतो.

द्रावक–न., **भैषज्य०सिक्थम्** (रा.१३.१७४; ध.३.११९)
मेण.
खनिज० टङ्कणभेदः, श्वेतटङ्कणम् (ध. २.२२; रा. ६.३१) **द्र० 'टङ्कण'** टाकणखार.
एतल्लोहधातुद्रावकम्
कान्तलोहप्रकारेष्वेकम् (र. ५.८९)
कांत जातीच्या लोखंडातील एक प्रकार.
हा धातु पातळ करणारा आहे.

–कन्द्–पु., **वनस्पति० तैलकन्दः** (रापरि. ७.५०)
तेल्या कंद.

द्रावण–न., **संस्कार० कठिनानां धातूनां द्रुतिकरणम्** (र. १०.८२)
कठिण धातूंना पातळ करणे.
लवणबिडम् (ध. २.२८) बिडलोण.

–गण–पु., **लोहादिद्रुतिकरो गणः, गुडगुग्गुलुगुञ्जाघृतमधुटङ्कणानि** (र. १०.९८)
धातूंना पातळ करणारा गट. गूळ, गुग्गुळ तूप, मध, टाकणखार.

–वर्ग–पु., **गुडगुग्गुल्वादिद्रावणगणः** (र. ३.९१)
धातु पातळ करणारा गट. गूळ गुग्गुळ, तूप, मध, टाकणखार.

द्रावणक–पु., **खनिज० टङ्कणक्षारः** (ध. २.२२)
टाकणखार.

द्राविक–न., **लवण० सौवर्चलम्** (रा. ६.३८)
पादेलोण.

द्राविड–पु., **वनस्पति० कर्चूरम्** (ध. ३.९४) कचोरा.

(द्राविडी)–स्त्री., **वनस्पति० एलाभेदः, सूक्ष्मैला** (सुसू. ३८.५४; ध. २.४४) **द्र० 'एला'**
वेलदोडा. लहान वेलची.

द्राविडक–न., **लवण० बिडम्** (रा. ६.३६)
बिडलोण.

द्रावित–वि., द्रुतभावमापादितम् (र. २.३८)
पातळ केलेले.

द्राविन्–पु., खनिज० टङ्कणक्षारः (ध. २.२२)
टाकणखार

द्रावी–स्त्री., पारदसप्तकञ्चुकेष्वेकः, लोहादिद्रावको दोषः (र. ११.२२)
पाऱ्याच्या दोषांपैकी सात कंचुका आहेत त्यांतली एक, धातूंचा दूषित अंश.

द्रुत–वि., द्रुतभूतम् (र. २.३८)
पातळ झालेले.

–गति–वि., शीघ्रविसरणशीलम् (सुनि. १०.५)
लवकर वितळणारे.

–द्राव–वि., शीघ्रद्रवणशीलम् (र. २.९३)
लवकर वितळणारे.

–मति–वि., लक्षण० उद्भ्रान्तमनाः (ड. सुउ. ६०.११) भ्रमिष्ट.

द्रुति–स्त्री., स्वरसः (र. १७.३५) अंगरस.
रसादेः स्थिररूपा द्रवस्थितिः (र. १.१०) औषधाध्मानयोगेन धात्वादिकस्य लोहस्य या द्रवाकारस्थितिः सा द्रुतिः (र. ८.८३) तल्लक्षणम्– निर्लेपत्वं द्रुतत्वं तेजस्त्वं लघुता सूतेनाऽसंयोगश्चेति पञ्चधा श्रेष्ठद्रुतिलक्षणम् (र. ८.८२)
धातूंना काही औषधांच्या सहाय्याने अग्नीवर पातळ केले तर ते द्रवस्वरूपातच रहातात ती द्रुति. तिचे लक्षण– कशालाही न चिकटणे, पातळपणा, तेजस्विता, हलकेपणा, पाऱ्याशी न मिसळणे ही पाच लक्षणे.

–बन्ध– पु.,. पारदबन्ध० रसोपरसधातूनां या बहिर्द्रुतयस्ताभिः पारदस्य जारणं मारणं च। ईदृग्बद्धः पारदो दुःसाध्यरोगहरः (र. ११.८१)
पारा बांधला जाणे. गोळी होणे, रस उपरस धातु यांच्या द्रुतींच्या सहाय्याने पाऱ्याचे जारण मारण करणे, थोडा बद्ध पारा हा दुःसाध्य रोगनाशक आहे.

द्रुपदी–स्त्री., वनस्पति० वृक्षादनी (रा. ५.१४२)
बांडगुळ.

द्रुम–पु., वृक्षः (चसि. ३.७) झाड.

–व्याधी–पु., भैषज्य० लाक्षा (ध. ३.८२) लाख.

द्रुमारुहा–स्त्री., वनस्पति० कैवर्तिका (रापरि. ३.३५)
एक वेल.

द्रुमेश्वर–पु., वनस्पति० ताल. (ध. ५.६८) ताड.

द्रोण–पु., मान० चतुर्गुणः कंसः (चक. १२.९५) षोडशप्रस्थाः (चचि. २९.१०५) आढकचतुष्टयम् (सुचि. ३१.७; असंक. ८) द्वादशाधिकपञ्चशतपलानि (सुउ. ५२.४३) चतुर्विंशत्यधिकसहस्रतोलकानि (र. ११.७-८) एक हजार चोवीस तोळे. चार कंस, चार आढक, सोळा प्रस्थ, ६२ पले.
न., रत्न० वैकुण्ठम् (इन्दु. असंउ. ४२)
एक रत्न.

द्रोणि–स्त्री., भाण्ड० द्रोणी, इयं द्रवस्वेदाद्यर्थमुपयुक्ता (सुचि. ३२. १३)
डोणी. पातळ द्रव्याचा शेक घेण्याला उपयुक्त.

–चुल्ली–स्त्री., द्रोण्याकाराऽङ्गारकोष्ठी (र १६. ६२) डोणीच्या आकाराची भट्टी.

–ज–न., लवण० द्रोणीलवणम् (रा. ६. ४९) एक मीठ.

–लवण–न., लवण० तद्गुणाः–लवणमल्पोष्णमीषत्स्निग्धमविदाहि भेदनमल्पपित्तलं शूलघ्नं च (रा. ६.४९)
एक मीठ. अति उष्ण, थोडे स्निग्ध, जळजळ न करणारे, मळ फोडणारे, थोडे पित्तवर्धक.

द्रोणी–स्त्री., वनस्पति० इन्दीवरी (रापरि. ३.२७)
मंजरी असलेली लंबगोल जोडफळाची वनस्पती.
दारुकृतं नौसदृशं भाण्डम् (ड. सुचि. २.७८; चचि. १(२).१०; असंसू. २६.६) जलक्षेपणी (सुचि. १०.१३) लाकडाचे नावेसारखे भांडे.

–पुष्पी–स्त्री., वनस्पति० तद्गुणाः– कटुरुष्णा रुच्या पथ्या वातकफाऽपहाऽग्निमान्द्यहरा वातरोगाऽपहारिणी (रापरि.५. ४८)
हिं.–गोमा, मधुपाटी.
म.–बहुफूल.
गु.–कुलन्नुफूल.
बं.–दारुणफूला.
ता.–तुंबेकीरी
द्रोणपुष्पी. लांब पानाची वनस्पती. गुण–तिखट, उष्ण, रुचि उत्पन्न करणारी, पथ्यकर, वातकफदोष, वातरोग, अग्निमांद्य नाशक.

द्रौण–न., लवण० द्रोणीलवणम् (रा. ६.४९)
एक मीठ.

द्रौणेय–न., लवण० द्रोणीलवणम् (रा. ६.४९)
एक मीठ.

द्वन्द्व–न., द्विकरूपं मिथुनं द्वयम् (चशा.१.६९) जोडी.

–ज–वि., दोषद्वयाज्जातः (चचि. ३.८९; सुउ. ३९.४६)
दोन दोषांमुळे झालेला.

द्वन्द्वन–न., द्वन्द्वानम् (र. ८.४८) पहा 'द्वंद्वान'

द्वन्द्वान–न., द्रव्यद्वयस्यैकत्रमर्दनेन ध्मानेन चैकत्री-करणम् (र. ८.४८)
दोन द्रव्ये खल करून किंवा अग्नीवर तापवून एकत्र करणे.

द्वान्द्विक–वि., द्विदोषजम् (चनि. १.२९) दोन दोषांपासून झालेला.

द्वारदा– स्त्री; वनस्पतिं० शाकतरुः (चवि. ८.१३९)
एक वनस्पती.

द्वारपक्ष–पु., द्वारस्य पक्षः, द्वारपार्श्वः (चशा. ८.४७; असंउ. १) दाराचे पाखे.

द्वाःस्थ–पु., द्वारपाल (असंसू. ८.६१)
द्वारपाल. रखवालदार.

द्वि–वि., संख्या० (सुनि.१.८)
दोन, संख्या.

–ककुद्– पु., पशु० उष्ट्रः (असंचि. १०)
उंट. दोन वशिंडे असलेला.

–करञ्ज–न., पूतिकरञ्जो नक्तमालश्चेति करञ्जद्वयम् (असंसू. १६.१५)
दोन करंज. करंज व घाणेरा करंज असे दोन.

–कर्ण–वि., द्विकर्णिकम् (असंसू. ३४.१८)
दोन कान असलेले.

–क्षार–न., यवक्षारः स्वर्जिकाक्षारश्चेति क्षारद्वयम्, (र. ११.५०)
जवखार, सज्जीखार. क्षारजोडी.

–गुण–वि., गुणद्वययुक्तम्, यथा शब्दस्पर्शगुणो वायुः (सुनि. १.८)
दोन गुणांचा, जसे शब्द स्पर्श या दोन गुणांचा वायु होय.

–जीरक–न., श्वेतकृष्णजीरकद्वयम् (र. १६.३६)
पांढरे व काळे जिरे. जिऱ्यांची जोडी.

–तालक–न., तालयन्त्र० द्वे ताले नाम प्रदेशौ यस्य तत्, मत्स्यशकलवत् प्रतनुमुखद्विप्रदेशं द्वितालम्, इदं कर्णनासानाडीशल्यानामाहरणार्थमुपयुज्यते (सुसू. ७.१२)
सळई यंत्र. ज्या सळईला दोन्ही टोकाला माशाच्या खवल्यासारखा पसरट भाग असतो ते. हे कान नाक यांच्या नळयातील अडकलेले शल्य खेचून काढण्याकरिता उपयुक्त.

–तिक्ता–स्त्री., कटुका काकतिक्ता च, (अरु.) कटुका करञ्जिका च (असंसू. १६.३४; हे. अहसू. १५.४०) किराततिक्तककटुरोहिणीति, स्तन्यशोधनगणे (चक्र. चसू. ४.१२)
कडु जोडी. कुटकी, काडेचिराईत. अंगावरचे दूध शुद्ध करणाऱ्या वनस्पतींपैकी.

–दल–न.,मुद्गाढकीमसूरादिदलद्वययुक्तं शिम्बीधान्यम् (र. ३.३५) रसलोहानां मारकमिदम् (र. ३०.६३)
डाळ, दलांची जोडी. मूग, तूर, मसूर, इत्यादी दल जोडीयुक्त शेंगांचे धान्य.

–निशा–स्त्री., हरिद्रा दारुहरिद्रा च (असंसू. १६.३४; अहसू. १५.४०; र. २४.८३)
हळद जोडी. हळद व दारुहळद.

–पञ्चमूल–न., दशमूलम्–ह्रस्वपञ्चमूलं बृहत्पञ्चमूलं च (चसि. ३.५९; सुशा. १०.४५)
पंचमुळांची जोडी. दशमुळे. लहान पंचमुळे व मोठी पंचमुळे.

–पञ्चमूलरस–पु., लघुबृहत्पञ्चमूलयोः क्वाथः, निरूहेण सर्वोऽनिलव्याधिहरोऽयम् (चसि. ३.३५)
दोन्ही पंचमुळांचा काढा. याचा निरुहबस्ति सर्ववातव्याधिहर होतो.

–पाद्–वि., मनुष्यमयूरकुक्कुटादिः (इन्दु.) वन-मानुषमर्कटादिः (चक्र.) एतेषां नखदन्तक्षतानि सविषाणि, रागज्वरस्रावरुजान्वितानि शूनानि च भवन्ति (चचि. २३.२१९; असंउ.४६)
दोन पायांचा प्राणी. मनुष्य, मोर, कोंबडा इत्यादी. जंगली मनुष्य वानर इत्यादी. यांच्या नख व दात यांनी झालेल्या जखमा सविष असतात. लाली, सूज, ताप, स्राव, वेदनायुक्त.

–प्रभव–वि., द्वे प्रभवस्थाने यस्य तत् (रक्तपित्तम्) (सुउ. २२.९)
दोन उगमस्थाने ज्याची तो रोग (रक्तपित्त).

–विन्दुक–वि., बिन्दुद्वयमात्रम्, अत्र शेषाद्विभाषेति कप्प्रत्ययो विहितोऽस्ति (अहसू. २०.२९)
दोन थेंबाइतके.

–बृहती–स्त्री., कण्टकारिका महोटिका च (अरु. असंसू. १६.१५; अहसू. १५.२१)
कण्टकारीद्वयम् (र. २९.६५)
दोन बृहती. रिंगणी, डोरली.

–मार्ग–वि., अधरोत्तरमार्गद्वयं यस्य तद् (रक्तपित्तम्) (सुउ. २२.९; चचि. ४.२४)

दोन मार्ग (शरिरातील) खालचा गुद, मूत्रमार्ग हे अधोमार्ग व नाक तोंड हे ऊर्ध्वमार्ग (गट). वरचा व खालचा अशा दोन मार्गाने स्रवणारे रक्तपित्त.

–मुख–वि., कृमि० **मुखद्वययुक्तः, सप्तविधेषु पुरीषजकृमिष्वेकः** (सुउ. ५४.८)
दुतोंड्या–सात प्रकारच्या मळातील कृमीमधील एक. दोन तोंडे असणारा कृमि.

–योनि–वि., **द्विप्रभवम् स्थावरजङ्गमात्मकम्** (चसू. २५.३६)
ज्याला उत्पत्तिकारणे दोन प्रकारची आहेत असा. स्थावर (पार्थिव जलीय वनस्पतिज) व जंगम (प्राणिज).

–रद्–पु., **पशु० गजः** (सुउ. ५७.१०)
दोन दातांचा, द्विदंत, हत्ती.

–रदकिञ्जल्क–पु., **वनस्पति० नागकेसरम्** (र. १२.१२१) नागकेशर.

–रदरदन–पु., **गजदन्तः, अञ्जनस्थापनार्थमस्य पेटिका विधीयते** (असंसू. ८.९६)
द्विदंताचे दांत, हत्तीचे दांत.

–रदाह्वया–स्त्री., **वनस्पति० गजपिप्पली** (र. १२.१२१) गजपिंपळी.

–रेतस् - वि., **षण्ढ० द्विधा स्त्रीत्वपुरुषत्वोपजनकत्वेन स्थितं रेतो बीजं यस्य स द्विरेताः किंवा स्त्रीपुरुषलिङ्गी ।**
नपुंसक. स्त्री व पुरुष दोहोंची चिन्हे असणारा. स्त्रीत्व व पुरुषत्व जनक बीज ज्यात आहे असा.
उपतप्तबीजाच्छुक्रशोणितादेतादृशी संभूतिः (चशा. २.१८)
शुक्र व आर्तव हे दोष दुष्ट झाल्यामुळे असा नपुंसक निर्माण होतो.

–रेफगणसंमता– स्त्री., **वनस्पति० तरणी** (ध. ५.१४५)
भुंग्यांच्या समुदायांना पसंत अशी. काटेशेवती.

–वार्ताकी– स्त्री., **कण्टकारीद्वयम्** (असंउ. २)
रानवांगे जोडी. रिंगणी, डोरली.

–विधोपक्रमणीय– वि., **अध्यायसंज्ञा०** (अहसू. १४.१)
अध्यायाचे नाव. यात नाना प्रकारचे उपचार सांगितले आहेत.

–व्रणीय–वि., अध्यायसंज्ञा० (कासंचि. द्विव्रणीयचि. १)
अध्यायाचे नाव. यात बाहेरच्या आघाताने व शरिरातून झालेला अशा दोन व्रणांची माहिती आहे.

–व्रणीयचिकित्सित– न., **अध्याय०** (चचि. २५; सुचि. १)
अध्यायाचे नाव. यात आघातजन्य व शारीरिक अशा दोन्ही व्रणांचे उपचार आहेत.

–शफ–वि., **पशु० द्वौ शफौ यस्य सः, यथा हरिणगोमहिषादिः** (चचि. १७.११८)
दोन खूर असलेले. दोखूर. जसे हरिण, गाय, म्हैस इत्यादी.

–हृदया–वि., **द्वितीयं हृदयं यस्याः सा–गर्भिणी** (ड. सुशा. ३.१८; असंशा. २.१७)
दुसरे हृदय जिला ती–गर्भिणी.

द्विज–पु., **विद्यासमाप्त्या द्वितीयं जन्म यस्य भवति सः** (चचि. १ (४) .५३)
विद्यार्थ्याची विद्या समाप्त झाल्यानंतर त्याचा दुसरा जन्म होतो. तो द्विज.
द्विर्जन्म यस्य स दन्तः (चसू. १७.६७; अहसू. ६.४०)
दोनदा जन्म होतो तो दात.
वनस्पति० तुम्बरुः (ध. २.४२)
रानकोथिंबीर. तेंदु.

(द्विजा) – स्त्री., **वनस्पति० रेणुका** (ध. ३.५१)
एक सुगंधी द्रव्य.

–कुत्सित–पु., **वनस्पति० श्लेष्मातकः** (ध. ५.९४) भोकर

–प्रिया–स्त्री., **वनस्पति० सोमवल्ली** (धपरि. ४.४)
सोमवल्ली.

–सौम्या (रापरि. ३.२९) सोमवल्ली.

द्विजामय–पु., **दन्तव्याधिः** (असंसू. ३.२९)
दांताचे रोग.

द्विधालेख्य–पु., **वनस्पति० हिन्तालः** (रा. ९.९८)
शिंदी.

द्विपपिप्पली–स्त्री., **वनस्पति० गजपिप्पली** (ध. २.७८; र. २९.८७)
गजपिंपळी.

द्विरन्न–न., **द्वितीयं भोजनम्, अत्र द्विः अन्नमिति पदच्छेदः, तेन क्रियाविशेषणपूर्वपदः कर्मधारयोऽयं बोध्यः, अन्यथा क्रियाविशेषणत्वेन**

समासाभावात् (सुसू. ४६.४९२) दुसरे जेवण.

द्विरुत्तर–वि., पूर्वपूर्वद्रव्याद् उत्तरोत्तरं द्रव्यं द्विगुणम्, द्विरुत्तरं द्विगुणम् (सुउ. ५५.४४) दुप्पट.

द्विष्ट–वि., प्रतिपुरुषाप्रीतिजनकम् (चचि. २०.१८) मनःप्रति घातकम् अरुचिकरत्वात् (सुसू. ४६.४७७)

द्वेष असलेले, अप्रीतिजनक. रुचीला वाईट. मनाला वीटआणणारे.

द्वीप–न., वनस्पति० कङ्कोलम् (ध. ३.३७) कंकोळ.

–कर्पूरज–पु., निर्यास० चीनकर्पूरः (रा. १२.६३) चिनी कापूर.

–खर्जूरी–स्त्री., वनस्पति० पारेवतभेदः, महापारेवतम् (रा. ११.९०; ध. ५.६६) द्र० 'पारेवत' खजूर.

–ज–न., वनस्पति० पारेवतभेदः, महापारेवतम् (रा. ११.९०) द्र० 'पारेवत' खजूर.

द्वीपिका–स्त्री., वनस्पति० हिंस्रा, कण्टकारी (चक. चक. १.२२) रिंगणी.

शतावरी (ध. १.२९१) शतावरी.

द्वीपिन्–पु., हिंस्रपशु० चित्रव्याघ्रः (ड. सुसू. ४६.७२; अहसू. ६.४८; धपरि. ६.६) चित्ता.

वनस्पति० चित्रकः (ध. २.८०; असंसू. ७.१५८; र. २९.८५) चित्रक.

(द्वीपि)–चर्मन्–न., चित्रव्याघ्रस्य चर्म, घृतमिश्रं धूपनोपयोगि (असंउ. ४) चित्त्याचे कातडे.

–नख– पु., भैषज्य० व्याघ्रनखम् (रा. १२.१११) वाघाचे नख.

–पत्र–न., चित्रकपत्रम्, अक्षिरोगे परिषेकार्थम् (काखिल. १३.५९)

चित्रकाचे पान, डोळ्याच्या विकारावर काढा शेकण्याकरिता.

–पित्त–न., भैषज्य० चित्रव्याघ्रस्य पित्तम्, विषहरमिदम् (असंसू. ८.२९) चित्त्याचे पित्त. हे विषहर.

–मद–पु., भैषज्य० हस्तिमदः (रापरि. ६.२०) हत्तीच्या गंडस्थळातील स्राव. माज.

–मुख–न., स्वस्तिकयन्त्रभेदः, चित्रव्याघ्रमुखसदृशं यन्त्रम्, अस्थिनिमग्नशल्योद्धरणार्थमुपयुज्यते। (सुसू. ७.१०)

स्वस्तिकयंत्राचा प्रकार. चित्त्याच्या तोंडासारखे तोंड असलेले यंत्र, हाडामध्ये रुतलेले शल्य काढण्याकरिता योजितात.

–विष–न., चित्रव्याघ्रस्य विषम्, तल्लक्षणम्– कण्डूनिस्तोदवैवर्ण्यसुप्तिक्लेदज्वरभ्रमविदाहरागरुक्पाकशोफग्रन्थिविकुञ्चनानि दंशाऽवदरणं स्फोटाः कर्णिका मण्डलानि च भवन्ति (असंउ. ४६)

चित्त्याचे विष. लक्षणे – खाज, टोचणी, स्पर्श न कळणे, त्वचेचा रंग बदलणे, लाली, ज्वर, भ्रम, घशाशी दाह, वेदना, सूज, ती पिकणे, स्राव होणे, हात पाय ओढणे, दंशाची त्वचा फाटणे, व्रण चरणे, फोड, गाठी, गोल व पसरट चकंदळे.

–शत्रु–स्त्री., वनस्पति० शतावरी (ध. १.२९१) शतावरी.

द्वेष–पु., शत्रुता, (चवि. ४.८) अप्रीतिः, तिरस्कारः (सुशा. १.१७; सुसू. १.२५(३)) शत्रुत्व, तिरस्कार, तिटकारा.

द्वेष्या–वि., शत्रुभूता स्त्री., (सुचि. २४.११५) तिरस्कारार्ह. शत्रु झालेली

द्वैप–वि., द्वीपिनश्चित्रव्याघ्रस्य संबन्धि (चर्मादि) (असंचि. २२; सुचि. ९.१६)

चित्त्याचे चामडे, केस, नखे इत्यादी.

द्वैहृदय्य– न., दौर्हृदम्, द्विहृदयस्य भाव इति द्वैहृदय्यम्, भावार्थकोऽत्र ष्यञ्प्रत्ययः (चशा.४.१५) डोहाळे.

द्व्यङ्गुल–न., अङ्गुलद्वयम् (असंशा. ७.३३) दोन अंगुळे.

द्व्यन्तर–वि., द्वाभ्यामन्तरितम् (असंसू. ९.३४) दोहोंचे अंतर मध्ये असलेला.

द्व्यन्तरीकृत–वि., द्वाभ्यामन्तरीकृतम् (अहसू. ७.४८) दोहोंचे अंतर मध्ये ठेवून केलेले.

द्व्यहग्राहिन्–वि., रोग० विषमज्वरः, मध्येऽह्नी ज्वरयति, आदावन्ते च मुञ्चति। चतुर्थकविपर्ययोऽयम् (चचि. ३.७३; चशा. १.११३)

चौथाऱ्याचा प्रकार. मध्ये एक दिवस येऊन अगोदरचा व नंतरचा एक दिवस नसतो या चतुर्थकाचा दुसरा प्रकार. जो दोन दिवस ज्वर येतो मध्ये एक दिवस नसतो. चौथ्या दिवशी येऊन दोन दिवस राहातो तो.

द्व्याहिक–वि., रोग० यः प्रतिदिनं द्विवारं ज्वरयति सः (र. १२.६३)

जो दररोज दोनदा निघतो व भरतो तो ज्वर.

धत्तूर–पु., वनस्पति० उपविषमेतत्, स च सितनील-कृष्णलोहितपीतभेदात्पञ्चविधः, तत्र कृष्णः श्रेष्ठः, धत्तूरगुणाः– कटुरुष्णः कान्तिकरो भ्रमकृद्व्रण–कुष्ठज्वरत्वग्दोषकण्डूतिखर्जूघ्नश्च, (ध. ४.७; र.१९. ४९) अस्य सेवनेन नरः सर्वं पीतकं पश्यति, अपि च तस्य कम्प--लाला--मद--च्छर्दिस्मृतिभ्रंश-भ्रमादयो भवन्ति (असंउ. ४०)
हिं.–धतूरा.
म.– **धोत्रा, धोतरा.**
गु.–धंतुरो.
बं.–धुत्तूरा.
त.–ऊमत्तै, इलकं.
फा.–तातुलह, कौसाबमात.
धोतरा उपविष. तो पांढरा निळा काळा तांबडा पिवळा असा पाच प्रकारचा. काळा श्रेष्ठ. गुण– तिखट, उष्ण, कांति वाढवणारा, ज्वर, भ्रम, व्रण, कुष्ठ, त्वग्दोष, खाज, खरूज, नाशक. याच्या सेवनाने सर्व पिवळे दिसते, कंप, लाळ गळणे, माज, ओकारी, भ्रम,स्मरणनाश इ० होतात.

धत्तूरक–पु., वनस्पति० धत्तूरः, (असंउ. ४०) धोतरा.

धनञ्जय–पु., वनस्पति० अर्जुनः, (चचि. ४.७५., ध. ५.११४) अर्जुनसादडा.

धनादक्ष–पु., वनस्पति० लताकरञ्जः(रापरि. ८.२४) सागरगोटा.

धनिक–न., वनस्पति० धान्यकम् (रा. ६.९७) धणे, कोथिंबीर.

(धनिका)–स्त्री., वनस्पति० धान्यकम् (असंचि. ११; असंशा. ३.३५) धणे, कोथिंबीर.

धनु-पु., वनस्पति० भल्लातकः (ध. ३.१४३) बिब्बा, भिलावा.

–वृक्ष-पु., वनस्पति० धन्वनः (रापरि.९.२०) लाल फुलाची वनस्पती, धामणी, वेळू.

धनुस्–न., चापः (चवि. ८.४२) धनुष्य.

–स्तम्भ–पु., रोग० अस्मिन् शरीरं वातेन धनुरिव वक्रं भवति । स बाह्याभ्यन्तरभेदाद्द्विधा अङ्गुल्यादिसंश्रितो वेगवान्वायुः शरीरं धनुरिवा-भ्यन्तरं नामयति सोऽभ्यन्तरायामः, बाह्यस्नायु-प्रतानस्थो बली वायुर्देहं धनुरिव बाह्यतो नामयति स बाह्यायामः (सुनि. १.५४-५७)
धनुस्तंभ म्हणजे धनुर्वात. वाताने धनुष्यासारखे शरीर ताठणे वाकडे होते. प्रकार २. आतला व बाहेरचा. आतल्या बाजूला धनुष्याप्रमाणे शरीर वाकडे होते तो आतला अंतरायाम व बाहेरच्या स्नायूत वात दुष्ट होऊन बाहेरच्या बाजूला शरिरास वाकडे करितो तो बाहेरचा (बहिरायाम).

(धनुः)–कम्प–पु., वातरोग० बाह्यायामः, (असंनि. १५.२९) धनुर्वात. बाहेरचा धनुर्वात.

(धनुर्)–द्रुम–पु., वनस्पति० वंशः, (रा. ७.२१५) कळक, बांबू, टोकर.

–लता–स्त्री., वनस्पति० **सोमवल्ली,** (रा. ३.३) सोमवल्ली.
सौम्या, (रापरि. ३.२९) सोमवल्ली.

–वक्र–वि., धनुरिव वक्रम्, (असंशा. ७) धनुष्याप्रमाणे वाकडे.

(–वक्रा)–स्त्री., सूचीभेदः, चापवत्कुटिला सूची, मानतः सार्धद्व्यङ्गुला, पक्वाशयामाशयमर्मसु सीवनोप-योगिनी (अहसू. २६.२९)
धनुष्यासारखी वाकडी सुई. ही अडीच अंगुळे असते. पक्वाशय आमशय आणि मर्म शिवण्याचे उपयोगी.

–वात–पु., वातरोग० धनुःस्तम्भः (र. ३.१५१) धनुर्वातरोग.

(धनुश्)–चल–पु., वातरोग० धनुःस्तम्भः (र. २१.१४१) धनुर्वातरोग.

धनुष्य–पु., वनस्पति० वंशः (रा. ७.२१५) कळक, बांबु, टोकर.

धनेशायतन–न., पर्वत० हिमालयः (चसि. ३.३) कुबेराचे घर, हिमालय.

धनैषणा–स्त्री., धनेच्छा (चसू. ११.३) धनाची इच्छा.

धन्य–पु., वनस्पति० जरणद्रुमः, (रापरि. ९.१२) अश्वकर्ण. एक वनस्पती.

धन्या–स्त्री., वनस्पति० कोशातकीभेदः महाकोशातकी (ध. १.१९०) द्र० ‘ कोशातकी ’. मोठे घोसाळे, दोडके.

धन्व–पु., वनस्पति० वमनोपयोगिद्रव्येष्वेकम् (असंसू. १४.२) पिच्छिलगुणोऽयम् (असंशा. ४.३८)
धामणी, वांती करविणाऱ्या द्रव्यांपैकी एक. हे बुळबुळित असते.

–ज–वि., धन्वस्य काष्ठादि, दन्तधावने निषिद्ध-मेतत् (असंसू. ३.)

धामणीचे लाकूड पाने फुले इत्यादी हे दंतधावनाच्या उपयोगात निषिद्ध आहे.

–भूमि–स्त्री., देश० **जाङ्गलो मरुदेशश्च** (सुशा. १०.१७)
झाडी पाणी कमी असलेला देश, निर्जल देश.

–भूमिजाता–वि., **धन्वभूमौ जातं जननं गर्भमोचनं यस्याः** (सुशा. १०.१७)
निर्जलदेशात जिचा जन्म झाला ती.

–यवास–पु., **वनस्पति० धन्वयासः** (चचि. ७.१४५; असंसू. १५.२९) धमासा.

–यवासक–पु., वनस्पति० **धन्वयासः** (चसू. ४.१४; ध. १.२०) धमासा.

–यास–पु., वनस्पति० **अर्शोघ्नगणोक्तमेकं द्रव्यम्**, (चसू. ४.११;) **तृष्णानिग्रहणगणोक्तमेकं द्रव्यम्** (चसू. ४.१४)
तद्गुणाः – स्वादुस्तिक्तः कटुर्लवणोऽम्लः (रा.) **शीतः उष्णः वातपित्तघ्नो दाहविषमज्वरतृषाच्छर्दिप्रमेहमोहज्वरगुल्मघ्नश्च क्षुद्रधन्वासश्चाम्लमधुरो ज्वरकुष्ठकासश्वासभ्रमघ्नः पारदशुद्धिकरश्च** (ध. १.२०)
हिं.–धमासा.
म.–धमासा.
गु.–धमासो.
बं.–दुरालभा.
त.–काञ्चोरी.
फा.–वादावर्द.
धमासा. मुळव्याध व तहाननाशक गणात असणारे द्रव्य. गोड कडु तिखट खारट आंबट उष्ण वातपित्तघ्न, दाह, विषमज्वर, तहान, ओकारी, प्रमेह, मूर्च्छा, ज्वर, गुल्म नाशक. लहान जात - आंबट, गोड, ज्वर, कुष्ठ, खोकला, श्वास, व भ्रमनाशक.

–यासक– पु., वनस्पति० **धन्वयासः** (अहसू. १०.२९) धमासा.

–रस– पु., **जाङ्गलमांसरसः** (अहसू. १९.५१)
निर्जल प्रदेशातील मांसाचा रस.

धन्वन–पु., वनस्पति० **धनुर्वृक्षः, बदरीसदृशपत्रः,** (ड सुचि. १५.९) **अस्य फलमासवार्थमुपयुक्तम्** (चसू. २५.४९)
धान्वनगुणः– कटुकः कषाय उष्णो दाहशोषकरो ग्राही कफनाशनः कण्ठामयशमनश्च (रापरि. ९.२०)
हिं.—धामिन, धाम्नि.
म.—धामिन, धामण.
गु.—धामण.
बं.—धामनागाछ.
वृक्ष–याचे फळ आसवाकरिता उपयुक्त. गुण–तिखट, तुरट, उष्ण, कफनाशक, मळ घट्ट करणारा, घशाचे रोग नाशक.
धामण.–बोराच्या पानासारखी पाने असणारा.

–मृत्स्न–न., **धनुर्वृक्षपिच्छा** (सुचि. १५.९)
धामणीचा बुळबुळीत भाग.

धन्वन्तरी–पु., देवता० **आदिदेवः, अमराणां जरामृत्युहरः,** (सुसू. १.२१;) ऋषि० **धनुः शल्यशास्त्रम् तस्यान्तं पारमियर्ति गच्छतीति धन्वन्तरिः,** (चशा. ६.२१;) (सुसू. १.३;) **दिवोदासः, सुश्रुतमहर्षेराचार्यः** (सुनि. १.२-३; असंसू. ८.९४)
एक देवता. धनु म्हणजे शल्य काढावयाचे शास्त्र. त्याचे पार जाणारा ते शास्त्र संपूर्ण जाणणारा. दिवोदास, सुश्रुतांचे गुरु.
सिद्धयोग० पारदगन्धकटङ्कणादिनिर्मितो योगः सर्वकुष्ठविनाशकोऽयम् (र. २०.१३७)
औषधियोग. पारा गंधक टांणकखार इत्यादि युक्त सर्वकुष्ठनाशक.

–भाग–पु., रोगिषु **धन्वन्तरिभागस्य दानेनैव वैद्यस्य पाककालहिंसापापमपगतं भवति, तद्यथा–सिद्धरसस्यार्थं तैलघृतलेह्यानां चाष्टमो लोहचूर्णवटकादीनां सप्तमो भागः वैद्याय देयः** (र. ८.२)
रोग्याच्या बाबतीत धन्वंतरीसाठी काढून ठेवलेल्या औषधीचे दान केल्याने औषधे तयार करतांना वनस्पती व प्राणी इ. ची जी हिंसा केली जाते ते पाप नष्ट होते.

धन्विन्–पु., वनस्पति० **अर्जुनः** (रा. ९.१९३)
अर्जुनसादडा.
बकुलः (रा. १०. २६३) बकुळ.

धन्वोत्थरस–पु., **जाङ्गलमांसरसः स्वेदात्पूर्वोऽयमाहार्यः** (असंसू. २५.६३; अहसू. १६.३६)
निर्जल प्रदेशातील मांसाचा रस शेकण्याच्या पूर्वी हा ध्यावयाचा असतो.

धमन–पु., वनस्पति० **नलः** (ध. ४.१४१)
निम्बः (रा. ९.४४)
देवनळ, कडुनिंब.

(धमनी)–स्त्री., नाडी० शोणितवाहिनी नाडी (चनि. ६०.८) नळी, नाडी. रक्तवाहिनी

तन्निरुक्तिः – ध्मानाद्धमनी, रसवहानां स्रोतसां मूलम् ताः संख्यया दश (चवि. ५.८) द्वे धमनीशते (चशा. ७. १४) (काशा.) अन्या एव हि धमन्यः .... शिराभ्यः नाभिप्रभवाश्चतुर्विंशतिर्धमन्यः (असंशा. ६.२८) ऊर्ध्वगा दश, अधोगामिन्यो दश तिर्यग्गामिन्यश्च चतस्रः (सुशा. ९.३.९) ऊर्ध्वगाः शब्दस्पर्शरूपरसगन्धप्रश्वासोच्छ्वासजृम्भितक्षुद्धसितकथितरुदितादीन्विशेषानभिवहन्त्यः शरीरं धारयन्ति । तास्तु हृदयमभिप्रपन्नास्त्रिधा जायन्ते तास्त्रिंशत्, तासां तु वातपित्तकफशोणितरसान् द्वे द्वे वहतस्ता दश, शब्दरूपरसगन्धानष्टाभिर्गृह्णीते शब्दादींश्चतुरः प्रत्येकं द्वाभ्यां द्वाभ्यामित्यष्टाभी रजःप्रवर्तितात्मप्रयत्नप्रबोधमनोऽनुगताभिर्धमनीभिर्गृह्णीते, मनसश्चाणुत्वादेकत्वाच्च तासां युगपत्प्रवृत्तिर्नास्तीति तासां या धमनी मनसाऽनुयुज्यते तयैव रूपादिष्वन्यतममात्मा गृह्णीते, न पुनर्युगपदेव रूपादिकं सर्वं सर्वाभिरिति, स्पर्शग्रहणं च तिर्यग्गाणां कर्म (ड) द्वाभ्यां भाषते, द्वाभ्यां घोषं करोति, द्वाभ्यां स्वपिति, द्वाभ्यां प्रतिबुध्यते, द्वे चाश्रुवाहिन्यौ, द्वे स्तनसंश्रिते स्त्रियाः स्तन्यं वहतः, ते एव शुक्रं नरस्य स्तनाभ्यामभिवहतः । एता ऊर्ध्वनाभेरुदरपार्श्वपृष्ठोरःस्कन्धग्रीवाबाहून्धारयन्ति यापयन्ति च । अधोगमास्तु वातमूत्रपुरीषशुक्रार्तवादीन्यधो वहन्ति तास्तु पित्ताशयमभिप्रपन्नास्तत्रस्थमेवान्नपानरसं विपक्वमौष्ण्याद्विवेचयन्त्योऽभिवहन्त्यः शरीरं तर्पयन्ति अर्पयन्ति चोर्ध्वगानां तिर्यग्गाणां च अन्नपानरसम् । रसस्थानं चाभिपूरयन्ति, मूत्रपुरीषस्वेदांश्च विवेचयन्ति । आमपक्वाशये च त्रिधा जायन्ते तास्त्रिंशत्, तासां वातपित्तकफशोणितरसान् द्वे द्वे वहतस्ता दश, द्वेऽन्नवाहिन्यावन्त्राश्रिते, तोयवहे द्वे, मूत्रबस्तिमभिप्रपन्ने मूत्रवहे द्वे, शुक्रवहे द्वे शुक्रप्रादुर्भावाय, द्वे विसर्गाय ते एव रक्तमभिवहतो विसृजतश्च नारीणामार्तवसंज्ञं द्वे वर्चोनिरसन्यै स्थूलान्त्रप्रतिबद्धे, अष्टावन्यास्तिर्यग्गामिनीनां धमनीनां स्वेदमर्पयन्ति । एताभिर्नाभेरधः पक्वाशयकटीमूत्रपुरीषगुदबस्तिमेढ्रसक्थीनि धार्यन्ते याप्यन्ते च । तिर्यग्गाणां तु धमनीनां चतसृणामेकैका शतधा सहस्रधा चोत्तरोत्तरं विभज्यन्ते तास्त्वसंख्येयाः । ताभिरिदं शरीरं गवाक्षितं विबद्धमाततं च, तासां मुखानि रोमकूपप्रतिबद्धानि, यैः स्वेदमभिवहन्ति रसं चाभितर्पयन्त्यन्तर्बहिश्च, तैरेव चाभ्यङ्गपरिषेकावगाहावलेपनवीर्याण्यन्तःशरीरमभिप्रतिपद्यन्ते त्वचि विपक्वानि, तैरेव च स्पर्शं सुखमसुखं वा गृह्णीते (सुशा. ९.३-९; अहृशा. ३.३९-४०) धमनीक्रिया–धमन्य आकाशादिपञ्चमहाभूतसमुदायसमुत्पन्नाः कर्मपुरुषमिन्द्रियाधिष्ठानेषु पञ्चवारान्भावयन्ति ततश्चेन्द्रियपञ्चकमाकाशादिषु भूतेषु संयोज्य विनाशकाले विनाशं यान्ति (सुशा.९.११) धमनी. पोकळ वाहिनी, रक्तवाहिनी, रसवहस्रोतसांचे मूळ. त्या दहा. धमन्या दोनशे. (च.) घन वातवाहिनी. रक्तवाहिनी शिरापेक्षा निराळी. अन्य धातुघटकांकरिता पोषणार्थ वहन करणारी पोकळ नाडी स्वरूपाची ही नाही. हिच्यात असलेली छिद्रे स्वशरीरपोषणार्थ रससंचयार्थ केवळ आहेत. (सुशा. ९–१०) धमन्या शिरस्थ नाभीपासून निघाल्या त्या चोवीस आहेत. वरच्या शरीरप्रदेशात जाणाऱ्या १०, खालच्या शरीरप्रदेशात जाणाऱ्या दहा. पाय व त्वचेकडे सर्वांगात जाणाऱ्या चार. **कार्ये– ऊर्ध्वभागातील धमन्या**–शब्द स्पर्श रूप रस वास यांचे ग्रहण करितात श्वासोच्छ्वास जांभई भूक हसणे बोलणे रडणे इत्यादि कर्मे करतात. तहान भूक निर्माण करितात व पाणी आणि अन्न यांचे ग्रहण करितात व शरीरधारणाच्या कार्यात सहभागी होतात. या सर्व बेंबीच्या वरचे पोट छाती पाठ, काख, खांदा, मान डोके व हात यांचे धारण पोषण करितात. **खालच्या धमन्या**– मळमूत्र वात शुक्र आर्तवादींना खाली वाहून नेतात. पित्ताशयात असलेल्या त्या तेथल्या अन्नपानाचा पचलेला रस व इतर सारधातु तसेच मूत्र मळ घाम इ. मळ पृथक् करून तो अन्नपानरस रसस्थानाला (हृदयाला) पुरवितात. ऊर्ध्वभागात जाणाऱ्या धमनीच्या व त्वचेकडे जाणाऱ्या धमनीच्या स्वाधीन तो करितात. सर्व शरीराला तृप्त करितात. त्याचे पोषण करितात. या बेंबीच्या खालचे पक्वाशय मलाशय, मळ बस्ति मूत्र गुद मांड्या धारण करितात, त्यांचे पोषण करितात. **तिरक्या धमन्या**–त्वचेकडे

जाणाऱ्या धमन्यांच्या उत्तरोत्तर क्रमाने हजारो शाखा होतात. त्या सूक्ष्म सूक्ष्मतर असंख्य धमन्या सर्व त्वचेवर पसरल्या आहेत. त्यांनी हे सच्छिद्र शरीर विणले आहे व त्या सर्वत्र पसरल्या आहेत. त्यांची तोंडे केसांच्या मुळाशी बांधली आहेत. ज्यांच्याकडून घाम वाहण्याचे काम होते. रस धातू ही ज्यांच्याने शरीर घटकांना आत व बाहेर पुरविला जातो. शरिरावरील त्वचेला अभ्यंग शेक लेप यांच्या घटकाचे त्वचेत पचन होऊन, वीर्य टिकाऊ घटक शरिरात प्राप्त होतात, नेले जातात. त्यांनीच सुखकर वा दुःखदायक स्पर्श घेतला जातो.

उत्पत्ति, कार्य व नाश–आकाशादि पाच महाभूतांपासून उत्पन्न झाल्या. इंद्रियांच्या अधिष्ठानांत पाच प्रकारांनी कार्य करितात तेव्हा त्या पाच इंद्रियांना पाच विषयांशी कार्याकरिता संलग्न करितात व विनाशकाली, हे कार्य करून नष्ट होतात.

वनस्पति० पृश्निपर्णी० (रा. ४.११७)

नलिका (ध. ३.४३) देवनळ

धमनी–(स्त्री.,)**इयं शोणितादिवाहिनी** (चनि. ६.८) रक्त इ० वहन करणारी वाहिनी शिरा.

–जाल–न. **धमनीनां समुदायः** (चसू. २१.१५) धमनीचे जाळे.

–तत–वि., **सिरासन्ततः** (सुशा. ४.६५) शिरा पसरलेल्या असलेला.

लक्षण० सिराव्याप्तः (ड. सुउ. ६२.८) शिरानी व्यापलेला.

–प्रतिचय–पु., **विंशतिश्लेष्मविकारेष्वेकः, धमन्युपलेपः** (चसू. २०.१७; असंसू. २०.१५) कफज वीस विकारांपैकी एक. शिरा लपेटलेल्या असणे.

–प्रविचय–पु., **धमनीप्रतिचयः** (चसू. १६.८४) पहा 'धमनीप्रतिचय.'

–बन्ध–पु., **उपक्रम० विषप्रतिबन्धार्थं मन्त्रादिभिर्धमनीबन्धनम्** (चचि. २३.६१) उपचार–मंत्र म्हणून विषाला प्रतिबंध करण्याला शिरा दोरीने बांधणे.

–मर्मन्–न., **मर्म० कण्ठनाडीमुभयतश्चतस्रो धमन्यः, द्वे नीले द्वे च मन्ये तत्रैकस्मिन्पार्श्वे एका नीला मन्या चैका, एवमपरस्मिन्नपि, जातित एतानि सिरामर्माणि, मानमेषां चतुरङ्गुलमितम् वैकल्यकरमिदं मर्म, तत्र विद्धे मूकता स्वरवैकृत्यमरसग्राहिता च भवति** (सुशा. ६.२७) धमनीमर्म. मर्मस्थान. श्वास व अ... दोन्ही बाजूला एकेका बाजूला ए... एक मन्या, एकूण दोन नीला दोन ... जात शिरा मर्माची. प्रमाण चार ... कापले, दुखावले गेले तर मुकेपणा ... रसज्ञान न होणे ही चिन्हे होतात.

–लेपक–पु., **रोग० विंशतिकफजरोगेष्वेकः** (कासू. ३७.१९-४२) २० कफज विकारांपैकी एक. शिरा ... वाटणे.

–विवृतत्व–न., **धमनीनां विस्तृतत्वम्** ... (सुशा. १०.१४) सिरा विस्तृत होणे.

–व्याकरण–न., **अध्याय०** (सुशा. ९.) अध्यायाचे नाव. धमनीची माहिती यात अ...

धयन्ती–वि., **स्वयं पिबन्ती** (सुचि. २४.९२) स्वतः पिणारी.

धरण–न., **मान० एकोनविंशतिर्मध्यमा...** (सुचि. २२.७५) **पलस्य दशमो भागः** असंचि. २३ **शाणः पादतोलकम्** (र. १... **माषद्वयम्** (र. ११.३) एकदशांश पल. एकोणवीस मध्यम पा... चतुर्थांश तोळा. दोन मासे.

धरणी–स्त्री; **ग्रह० रेवती** (का. बालग्रहचि.) एक बालग्रह रेवतीग्रह.

–कन्द–पु., **वनस्पति० तद्गुणाः–मधुरः क... वक्त्रदोषकुष्ठकण्डूतिनाशनः– कफपित्त...** (रा. परि ७.४२) धरणीकंद, एक लांबट रानकंद. हा गोड, ... नाशक, तोंडाचे विकार, कुष्ठ, खाजनाश...

–धरसार–वि., **धरणीधराः पर्वतास्तेषां स्था... तद्वत्सारो बलं यस्य, 'सारो बले स्थिर... इत्यमरः** (चचि.१.६१) धरणीधर म्हणजे पर्वत त्याचा सार ... धातूप्रमाणे जो सारवान बलवान अ...

धरा–स्त्री., **वनस्पति० मेदा** (ध. १.१२७) मेदा. जीवनदायी वनस्पती.

धराभिध–पु., **वनस्पति० अम्लवेतसः** (रा. ६... अम्लवेतस.

धर्म–पु., ध्रियते लोकोऽनेनेति धर्मः, 'धारणाद्धर्ममित्याहुर्धर्मो धारयते प्रजाः' इति महाभारते, धरतेर्मनिन्प्रत्ययः, (अरु.) (अहृसू. १.२) कायवाङ्मनोभिः सुचरितम् (ड.सुउ. ६०.२०; अहृसू. २.२०) श्रुतिस्मृतिविहितं यज्ञाद्यनुष्ठानम्, (सुशा. १०.५३) पुण्यम्, (सुशा. ३.३६)
ज्याच्याने समाज धारण केला जातो तो धर्म. काया वाचा मनाने चारित्र्यवान आचरण वेद व स्मृति यांनी सांगितल्याप्रमाणे यज्ञकर्म इ. आचरण पुण्यप्रद आहे.

–**द्वार**–न., धर्मशास्त्रम् (चसू. ११.२८) धर्मशास्त्र.

–**पत्तन**–न., वनस्पति० मरिचम्, (ध. २.८८) मिरे.

–**पाद्**–पु., धर्मस्य चतुर्थांशः, (चवि. ३.२५) धर्माचा चवथा भाग.

–**प्रकाशक**–वि., यो धर्मं प्रकाशयति सः (चसू.३०.२९)
धर्माचे प्रकाशन करणारा, धर्म सांगणारा.

–**भृत्**–वि., धार्मिकः धर्मं बिभर्ति आत्मनि धारयति इति धर्मभृत् (सुनि. १.३) धार्मिक.

–**वृक्ष**–पु., वनस्पति० पिप्पलः (रा. ११.११९) पिंपळ.

धर्मिणी–स्त्री., वनस्पति० रेणुका (रा. ६.१००; र. १२.१२१) रेणुकबीज.

धर्मेतरपुरःसर–वि., धर्मेतरोऽधर्मः, स एव पुरःसरः यस्य सः अधर्मपुरस्कृतः अधर्मसहितो वा (सुशा. २.३७) धर्मेतर म्हणजे अधर्म. त्याने पुरस्कृत अधर्मयुक्त, अधार्मिक.

धर्षण–न., धर्षः आक्रमणम् आस्कंदनम् (सुचि. २५.६) आक्रमण.

धव–पु., वनस्पति० इन्द्रवृक्षः (ड. सुचि. ३४.१७) शकटवृक्षः (सुसू. ३७.२८; अहृसू. १५.१९) कुष्ठादिहरप्रदेहे उपयुक्तः (चसू. ३.३) जाङ्गलदेशोद्भवोऽयम् (चक. १.८) दृढशुष्कदारुर्मधुरत्वग्विशिष्टः पाण्डुरवृक्षभेदः (रा. ९.८) धवगुणाः– कषायः कटुः शीतः पित्तलः (रा.) रुच्यो दीपनः पित्तकफघ्नो वातकफघ्नः प्रमेहार्शःपाण्डुघ्नश्च (धपरि. ५.४) कुष्ठमेदोघ्नश्च (सुसू. ३८.८-९; असंसू. १६.१२; अहृसू. १५.१९) गुल्माश्मरीशुक्रदोषनाशनश्च (सुसू. ३८.२०-२१; असंसू. १६.२६; अहृसू. १५.३२) काष्ठमस्य दन्तधावने निषिद्धम् (असंसू. ३.२०) त्वगस्य लेपनेनोपदंशहरा (सुचि. १९.३३) व्रणरोपणी च (सुसू. ३७.२८) बीजमस्य लोहकाठिन्यनाशनवर्गोक्तम् (र. १०.९७)
हिं.–धय, धाउरा.
म.–**धावडा.**
गु.–धावडो.
बं.–धाऊयागाछ.
धावडा. निर्जलप्रदेशातील झाड, याचे वाळलेले लाकूड बळकट असते. साल गोड असते. पांढरट दिसणाऱ्या झाडांपैकी एक. गुण–तुरट तिखट थंड रुचकर अग्निदीपक पित्तकफनाशक वातकफनाशक प्रमेह मूळव्याध पांडु कुष्ठ गुल्म मुतखडा शुक्रदोष व मेदनाशक. याची काडी दात घासण्याला घेऊ नये. साल उगाळून कुष्ठ उपदंश व्रण यावर लेप करावा. बी–धातूंची कठिणता नाहीशी करते. त्या वर्गात आहे.

धवल–पु., भैषज्य० शङ्खः (ध. ३. १७९) शंख. पक्षि० प्रतुदजातीयोऽसौ (धपरि. ६.१२) भक्ष्याला टोचून मारणारा पक्षी. निर्यास० चीनकर्पूरः (रा. १२.६३) चिनी कापूर. वनस्पति० धवः (रा. ९.८) धावडा.

(धवला)–स्त्री., वनस्पति० पाटलाभेदः, काष्ठपाटला (रा ९.१५२;) द्र० 'पाटला'
एक पाडळ. कठिण पाडळ.
सितपाटलिः, (रापरि. १०.१७) पांढरी पाडळ.
न. वनस्पति० मरिचम् (रा ६.१३८) मिरे.

–**यावनाल**–पु., (परिव०) धान्य० जूर्णाभेदः (रा. १६.१६८) एकप्रकारचा जोंधळा.

धवलेक्षुक–पु., वनस्पति० इक्षुभेदः, श्वेतेक्षुः (रा. १४.१८१) द्र० 'इक्षु' पांढरा ऊस.

धवलोत्पल–न., वनस्पति० कुमुदम् (रा. १०.२४६) पांढरे कमळ.

धातकि–स्त्री., वनस्पति० धातकी (असंसू. १५.३१; अहृसू. १५.३८;) धायटी.

धातकी–स्त्री., वनस्पति० महाकषायवर्गे सन्धानीयगणोक्तमेकं द्रव्यम् (चसू. ४.९; असंसू. १५.१०) (अहृसू. १५.३८) अस्याः पुष्पं मूत्रविरजनीयगणोक्तम् (चसू. ४.१५; असंसू. १५.३४

पुरीषसंग्रहणीयगणोक्तम् (चसू. ४.१५; असंसू॰ १५.३१) विषजशोफे प्रच्छिते प्रतिसारणोपयोगि (सुक. १.४९) रक्ताभिष्यन्देऽञ्जनोपयोगि (सुउ. १२.११–१२) आसवकारणम् (चसू. २५.४९) (असंसू. ७.२४३) धातकीगुणाः–कटुरुष्णा मदकृत् गर्भस्थापनी प्रवाहिकातीसारकृमिरक्तविकार-विसर्पव्रणविषघ्नी च (ध. ३.९०) पित्ते हिता व्रणरोपणी च (सुसू. ३८.४७; अहसू. १५.३८;)

हिं.–धायके फूल, धावइ.

म.–धायटीफूल, पुलशायि.

गु.–धावडीना फूल.

बं.–धाइफूल.

त.–तातरिप्पूवु., काट्टात्तिप्पू.

धायटी. गुण–कडु उष्ण माज उत्पन्न करणारी गर्भ स्थापन करणारी पित्त आवरक्त हगवण कृमि रक्तविकार विसर्प व्रण विषनाशक व्रणरोपक, मूत्रदोषनाशक मळ घट्ट करणाऱ्या गणातले हे द्रव्य. विषजन्य सूज फुटल्यास वरून चोळण्यासाठी उपयोगी, रक्ताभिष्यंद नामक डोळ्याच्या विकारात अंजनासाठी उपयुक्त.

धातक्यभिषुत–पु., आसुत॰ धातकीफलासवः, अयं हृद्यो रूक्षो रोचनदीपनश्च (चसू. २७.१८८ असंसू. ६,१२१)

धायटीच्या फळाचे आसव. हे हृदयाला हितकर रूक्ष रोचक व अग्निदीपक.

धातु–पु., आश्रय आधारः (चचि. २१.१५) तन्निरुक्तिः– पुरुषधारणाद्धातुः (चक्र. चशा. १.३) दधतीति धातवः, रसरक्तमांसादयः कफपित्तपुरीषाण्यपि प्राकृतानि स्वकर्मणा दधतीति धातवः; (ड. सुशा. ४.५) शरीरधारणपोषणहेतुः रसरक्तादिरूपः (सुसू. १४.२०) वाताद्विदोषः (चचि. ३.७३) (का. जातिसूत्रीयशा.) वातादिः रसादिश्च (असंसू. १०.७४) सत्त्वबुद्धीन्द्रियादिः, (चक्र. चचि. २४.३६) धातुसंख्या नामानि च– रसादयः सप्त धातवः, ते रसरक्तमांसमेदोस्थिमज्जाशुक्राणि (चचि. १५.१६; सुशा. ५.६) धातूत्पत्तिः– आहाररसाद्रसादिसप्तधातूनामुत्पत्तिः, तत्क्रमः– रसाद्रक्तं ततो मांसं मांसान्मेदो मेदसोऽस्थि ततो मज्जा ततः शुक्रं च (चचि. १५,१६) एवं पूर्वधातोरुत्तरधातुः संभवति क्षीरदधिन्यायेन (चचि. १५.२८–३४; असंसू. १.३१) धातुवृद्ध्यादिक्रमः– पूर्वो वृद्धो धातुः परं वर्धयति क्षीणश्च परं क्षपयति (असंसू. १९.१६–१९) दुष्टाश्च वातादयो दोषा रसैर्धातून् दूषयन्ति (असंसू. १९.१६–१९) धात्वग्नयो नाम धातूष्माणः सप्तसंख्याकाः, रसोष्म-रक्तोष्मेत्यादयः (चक्र. चचि. १५.३८) देहधाताराः सप्त धातवः सप्तभिर्यथास्वमग्निभिः ते च किट्टप्रसाद-रूपं द्विविधं पाकं यान्ति। यथा रसस्य किट्टं कफः प्रसादश्च रक्तमित्यादि (चचि. १५.१५–१८) परिणाममापद्यमानानामयनार्थेन देशान्तरप्रापणेन धातूनामभिवाहीनि स्रोतांसि भवन्ति (चवि. ५.३) तानि च धातुवाहीनि स्रोतांसि सप्त, रसवाहिरक्तवाहीत्यादीनि (चवि. ५.१३–१९) धातुसाराश्च सप्त, त्वग्रक्तमांसमेदोस्थिमज्जशुक्र-भेदेन, सत्त्वेन सत्वसारश्चेत्यष्टौ (चवि. ८.१०२) धातुकर्माणि– रसादिधातूनां क्रमशः प्रीणनं जीवनं लेपः स्नेहो धारणं पूरणं गर्भोत्पादश्चेति कर्माणि (असंसू. १.३३; अहसू. ११.४) धातुमलाः– रसस्य कफः, रक्तस्य पित्तम्, मांसस्य खेषु श्रोत्रमुखादिषु स्रोतःसु जायमानो मलः मेदसः स्वेदः, अस्थ्नां नखरोमाणि, मज्ज्ञोऽ-क्षिपुरीषत्वचां स्नेहश्चेति धातूनां मलाः

धातु. धारक, आश्रय, आधार. पुरुषाचे धारण करणारा तो धातु. रसरक्तमांसादि कफपित्त मळ-मूत्र इत्यादी अविकृत असतांना स्वतःच्या कर्मांनी शरिराचे धारण करतात, म्हणून धातु. रस रक्त इत्यादि धातु शरिराचे धारण पोषण करतात. वातादि दोष शरिराच्या गरजेइतकेच असले तर ते धातु. रसरक्तादि तसेच मन बुद्धि इंद्रिये इत्यादीही धातूच होत. **संख्या व नांवे**– त्रिधातु वात पित्त कफ हे तीन धातु. –सप्त धातु–रस रक्त मांस मेद अस्थि मज्जा शुक्र हे सात धातु. **उत्पत्ति**–आहाररसापासून रसादि सात धातूंची उत्पत्ति. त्यांचा क्रम–रसापासून रक्त, रक्तापासून मांस अशा क्रमाने शुक्रापर्यंत धातु उत्पन्न होतात. अगोदरच्या धातूपासून पुढचा धातु उत्पन्न होतो. दुधापासून जसे दही होते तसे. अगोदरचा धातु पुढच्या धातूला जसा वाढवितो तसा कमीही करतो, क्षीण करतो. आहारातील

रसांनी दुष्ट झालेले दोष धातूना दुष्ट करितात.

धात्वग्नि–सात धातूंचे सात अग्नि असतात. त्यांना रसोष्मा रक्तोष्मा किंवा रसाग्नि रक्ताग्नि असे म्हणतात. रसादि धातु आपापल्या अग्नीने पचत असतात. पचताना किट्ट व प्रसाद–साररूप असे दोन प्रकाराने त्यांचे दोन पदार्थ निराळे होतात. जसे रसाच्या पचनाने तयार झालेले किट्ट कफ व साररक्त होते. पचन होऊन परिणत होणारे धातु पातळ असतात; ते सारखे संचार करित असतात. त्याना वाहून नेणारी स्रोतसे असतात. त्यांना त्या त्या धातूला अनुसरून रसवाही रक्तवाही स्रोतस इत्यादी नावे आहेत. ही स्रोतसे सात धातूंची अशी सात आहेत.

धातुसारत्व–सात धातुसार. त्वचा (रस) रक्त मांस मेद अस्थि मज्जा व शुक्र हे सार असलेले सात व आठवा सत्वसार. धातुकर्म–रसादि धातूंची तृप्ति करणे जीवन चालवणे लेप करणे स्निग्ध ठेवणे शरीर त्याच्या स्वाभाविक आकारात ठेवणे हाडे भरणे व गर्भ उत्पन्न करणे ही क्रमाने कर्मे होत.

धातुमळ–रसाचा मळ कफ, रक्ताचा पित्त, मांसाचा शरिराच्या सर्व पोकळ भागांतून बाहेर येणारा मळ (कान नाक इ०) मेदाचा मळ घाम, हाडांचा नख केश, मज्जेचा डोळे त्वचा मळ यांवरील स्नेह असे मळ होत.

सुवर्णादिखनिजद्रव्यम् (ध. ७.८७; र. १.६४–६५) **'स्वर्णं रूप्यं च ताम्रं च —' इत्यादि–सप्त-धातवः तत्रापि धातुमलस्य मण्डूराभिधायकत्वं पारदसप्तकञ्चुकवाचकत्वं रसशास्त्रेऽतीवप्रसिद्धमेव।** सोने चांदी इत्यादी सात धातु व मंडूर हा लोखंडाचा मळ, सात कंचुका इत्यादी पाऱ्याचे मळ.

खनिज० गैरिकम् (चशा. ५.१२; र. ५.१५; रा. १३.२३१) गेरू काव.

न., **खनिज० माक्षिकम्, स्वर्णमाक्षिकम्** (ध. ३.१४८)सुवर्णमाक्षिक, सोनामुखी.

–कासीस–न., **खनिज० कासीसम्** (ध. ३. १२३) हिराकस.

–क्षय–पु., **रोग० रसादीनां नाशः** (अहसू. १०. १६) रसादि धातूंचा क्षय नाश.

–क्षयकर–वि., **धातुविनाशकम्** (असंनि. १५.८) धातूंचा नाश करणारे.

–ग–वि., **धातुस्थो दोषादिः** (अहसू. १७.२९) धातूत जाणारे, रहाणारे (दोष इ.)

–गति–स्त्री., **रसादीनां पोष्यं धातुप्रति गमनम्** (चसू. १८.४९) रसादि पोषक धातूचे त्याच पोषणार्ह धातूत जाणे

–ग्रहण–न., **धातुवहस्रोतः** (सुसू. १५.२३) **धातवो गृह्यन्तेऽनेन इति धातुग्रहणं नाम धातुवहस्रोतः** धातुवाही स्रोतस.

शरीर० हृदयम्, धातुवहस्रोतसां स्थानत्वात् (ड. सुसू. १५.२३) हृदय. धातूचे ग्रहण करणे, धातूवाही स्रोतसाचे स्थान.

–चूर्ण–न., **कल्प० हरितालपुष्पकासीसरसाञ्जनादि-चूर्णम्, इदमुत्सन्नमांसेषु व्रणेष्ववसादने प्रशस्तम्** (सुसू.३७. ३२-३३) धातूचे चूर्ण हरताल हिराकस रसांजन इ. चे चूर्ण ज्या व्रणाचे मांस वर आले आहे व कडा खाली आहेत असे मांस झरावे, खाली जावे या करिता हे उपयुक्त.

–ज–न., **खनिज० शिलाजतु** (ध. ३.१६५) शिलाजीत.

–पक्तृ–वि., **धात्वग्निः** (चचि. १५. ३८) धातूंचा अग्नि.

–प्रदूषण–वि., **वातादिदोषाणां समत्वेन शरीरधारणा-त्मकानां तथा रसादिधातूनां दूषकं द्रव्यम्** (चसू. १.६७) सम असताना शरीर धारण करणाऱ्या दोषांची व रसादि धातूंची दुष्टि करणारे द्रव्य.

–प्रसादसंज्ञक–वि., **धातूनां प्रसादो धातुप्रसादः, स एव संज्ञा यस्य तत्, पञ्चेन्द्रियद्रव्यम्, अत्यर्थशुद्धे-नैव धातुप्रसादेनेन्द्रियारम्भ इति** (चक्र. चसू. २८.४) धातुप्रसाद म्हटला गेलेला. धातूचा प्रसादरूप अंश. पंचेंद्रियांची उत्पत्ति व पोषण करणारे द्रव्य. हे अतिशय शुद्ध म्हणूनच इंद्रियजनक व परिपोषक.

–भेद–पु., **मूलघटकतत्त्वानां भिन्नत्वम्** (चशा. १.३) मूलघटक तत्त्वांची भिन्नता.

–माक्षिक–न., **खनिज० माक्षिकम्** (ध. ३.१४८) सुवर्णमाक्षिक, माक्षिक.

–राग–पु., **गैरिकमनःशिलादिधातुभिरानीतो वर्णः** (र १.११–१५) गेरू मनशीळ इत्यादी धातूंनी आणलेला उत्पन्न केलेला रंग,

–वर्धन–वि., **रसादिधातून् वर्धयति यत् तत्** (अहृसू. ५.२०)
रस इत्यादी धातूंना वाढविते ते.

–वल्लभ–न., **खनिज० टङ्कणक्षारः** (रा. ६.२९)
टांकणखार.

–वाद–पु., **स्वर्णादिधातूनां शोधनं मारणं च, लोहादिहीनधातुभ्यो हेमाद्युत्कृष्टधातुनिर्माणम्** (र. ७.३४)
सोने इत्यादी धातूंची शुद्धि व भस्म करणे. लोखंड इत्यादी हीन धातूंपासून सोने इत्यादी उत्कृष्ट धातु निर्माण करणे.

–विष–न., **स्थावरविषभेदः, फेनाश्महरितालं च द्वे धातुविषे, अनेन हृत्पीडनं मूर्च्छा तालुदाहश्च भवति** (सुक. २-५.१०; असंउ. ४०)
खनिज विष. सोमल हरताळ ही दोन धातुविषे, यांनी हृदयात वेदना, मूर्च्छा, टाळूची आग होते.

–वैषम्य–न., **वातादिधातूनां स्वमानान्न्यूनत्वम-धिकत्वं वा, विकारः 'विकारो धातुवैषम्यं साम्यं प्रकृतिरुच्यते'** (चसू. ९.४)
वातादि धातूंचे उचित प्रमाणापेक्षा आधिक्य किंवा न्यूनत्व. विकृति. धातुवैषम्य म्हणजे विकार; धातूंचे साम्य म्हणजे प्रकृति म्हणजेच आरोग्य.

–व्यूहन–न., **धातुरचना धातुवहनं च** (चक्र. चशा. ४.१२) धातूंची रचना. धातूंचे वहन.

–संनिभ–वि., **गैरिकसमानम्** (र. २.८८) गेरूसारखे.

–समता–स्त्री., **धातुसाम्यम्, धातु मलोपधातूनां साम्यम्** (सुनि. १-१०)
धातूंचे साम्य. समता. धातु मळ व उपधातु यांचे साम्य.

–सामान्य–न., **धातूनां समानत्वम्, एकविधत्वं च** (अहृसू. ६.६४)
धातूंचे समानत्व, एकप्रकारत्व. समानधर्मत्व.

–साम्य–न., **सर्वधातूनां समप्रमाणत्वम्, आरोग्यम् तल्लक्षणम् – रुगपगमनं स्वरवर्णयोगः शरीरोपचयो बलवृद्धिरभ्यवहार्योऽभिलाषो रुचिराहारकाले-ऽभ्यवहृतस्य चाहारस्य काले सम्यग्जरणं, यथाकालं निद्रालाभो वैकारिकाणां च स्वप्नाना-मदर्शनं सुखेन च प्रतिबोधनं वातमूत्रपुरीषरेतसां मुक्तिः सर्वाकारैर्मनोबुद्धीन्द्रियाणामव्यापत्तिश्चेति** (चवि. ८.८९)
शरीरधारणाला आवश्यक इतके सर्व धातूंचे प्रमाण असणे–समप्रमाणत्व. तेच आरोग्य. त्याचे लक्षण वेदना वा रोगाचे एकूणएक चिन्ह जाणे. चांगला स्वर व नितळ वर्ण येणे. शरीर पुष्ट होणे. बळ वाढणे, अन्नाची अभिलाषा रुचि, जेवणाचे वेळी खाल्लेल्या अन्नाचे योग्य काळात चांगले पचन, योग्य वेळी झोप विकृत स्वप्ने न दिसणे, आनंदाने झोपेतून उठणे वातमूत्र मळ यांचे सुखाने विसर्जन. मन बुद्धि इंद्रिये यात कोणतेही वैगुण्य नसणे.
दोषधातुमलानां साम्यम् (ड. सुसू. ४६. ४६८)
दोष धातु व मळ यांचे शरीरधारणार्थ योग्य तितके प्रमाण. समप्रमाण.

–साम्यकृत्–वि., **धातुसाम्यकरम्** (अहृसू. ६-२७)
विषमधातूंना सम करणारे.

–सार–पु., न., **धातोर्बलम्, धातुसाराणि सप्त, अष्टमं च सत्त्वसारम्, विशुद्धतरो धातुः सारशब्दे-नोच्यते** (चवि. ८. १०२-१०९., सुसू. ३५. १६)
धातूचे बळ सार म्हणजे विशुद्धतर–अधिक विशुद्ध धातु. धातुसार सात. आठवे सत्त्वाचे सार.

–स्थिरत्व–न., **रसादिधातूनां स्थैर्यापादनम्** (सुचि. ३३.२७; अहृसू. १८.६०; असंसू. २७.६५)
रसादि धातूंची स्थिरता.

–हन्–पु., **खनिज० गन्धकः** (ध. ३.१०९)
धातुमारक, गंधक.
रसादिधातवो नित्यं क्षीयमाणाः सन्तोऽशिता-दिजनितधातुमाहार्यैव स्वास्थ्यं जनयन्ति (चसू. २८.३; असंसू. १.३२)
रसादि धातु नित्य क्षीण होत असताना आहारा-पासून बनलेल्या रसादि धातूंना खाऊनच आपले आरोग्य निर्माण करतो. क्षीण घटकांची पूर्ती करून स्वास्थ्य निर्माण करतो.

धातुकि–स्त्री., **वनस्पति० धातकी** (असंसू. १६.३२)
धायटी.

धातुकी–स्त्री., **वनस्पति० धातकी**, (असंसू. १७.४३)
धायटी.

धातूष्मन्–पु., **रसादिधातुगतमौष्ण्यम्, धात्वग्निः** (असंनि. ५.१९) धात्वग्नि. रसादि धातूंतला उष्मा, अग्नि. धात्वग्नि.

धातृ–वि., **धारणकर्ता आत्मा जगतो धारणाद्धाता** (चशा. ४.८) **पञ्चमहाभूताऽऽत्मकशरीरादिसं-योगधारणहेतुः क्षेत्रज्ञः** (ड. सुशा. ३.४)

धारण करणारा. जगाचे धारण करतो म्हणून धाता. पाच महाभूतात्मक शरीर इंद्रिये इत्यादींचा संयोग धारण करण्यास कारणरूप असलेला, क्षेत्रज्ञ, आत्मा.

देवता० **ब्रह्मा, प्रजापतिः** (असंसू. २८.३५)

ब्रह्मदेव प्रजापति.

(धात्री) स्त्री.,–**बालसङ्गोपनार्थं नियुक्ता स्त्री, उपमाता** (चचि. ३०.२२९) **स्तन्यदात्री** (चशा. ८.५२;-कासू. १९) **बालकपोषयित्री** (ड. सुउ. २७.६) **कुमारपरिचारिका** (सुसू. १६.३) **माता, स्तनदायिनी च** (अरु. अहृउ. १.२८–२९) **तल्लक्षणानि–धात्री यथावर्णं नाम समानवर्णा मध्यमप्रमाणा मध्यमवयस्काऽरोगा शीलवत्यचपलाऽलोलुपाऽकृशाऽस्थूला प्रसन्नक्षीराऽलम्बौष्ठ्यलम्बोर्ध्वस्तन्यव्यङ्गाऽव्यसनिनी जीवद्वत्सा दोग्ध्री वत्सलाऽक्षुद्रकर्मिणी कुलवती श्यामा नाम तप्तकाञ्चनवर्णाभा स्त्री च ईदृशी धात्री बालस्याऽऽरोग्यबलवृद्धये भवति** (सुशा. १०.२५; असंउ.१)

दाई. बालकाच्या संगोपनाकरिता नियुक्त स्त्री, बालाचे पोषण करणारी उपमाता, अंगावरचे दूध पाजणारी, स्तन देणारी, माता, कुमारपरिचारिका तिची सुलक्षणे - आईच्या समान वर्णाची. आई ब्राह्मणी तर दाई ब्राह्मणी; ही क्षत्रिय तर ती क्षत्रिय अशी. मध्यम उंचीची, काळी सावळी, पण तापलेल्या सोन्याच्या रंगासारखी, मध्यम वयाची निरोगी कुलवान शीलवान, अचंचल असावी. लालची व्यसनी नसावी, कृश किंवा स्थूल नसावी, लांब ओठांची. लांब व वर झुकलेल्या स्तनांची, क्षुद्रवृत्तीची नसावी, मुलांवर प्रेम असणारी, स्वतःचे मूल जिवंत असलेली. दूध निर्दोष आणि प्रसन्न असलेली असावी, अशी दाई बालाचे आरोग्य बळवाढीला उपयुक्त होते.

यन्त्र० **घर्षणी घर्षो वा** (र. ९.८४)

यंत्र, बत्ता, घोट्या, वरवंटा, वाटा.

वनस्पति० **आमलकी,** (चसू. ४.१८; सुउ. १२.११–१२) (असंसू. १५.४९) **इयं वयःस्थापनी** (चसू. ४.१८) **अस्याः पुष्पाण्यञ्जनार्थमुपयुज्यन्ते** (सुउ. १२.११–१२)

आवळा. तारुण्य कायम ठेवणारी.

हिची फुले डोळ्यात अंजनाकरिता उपयुक्त.

धात्रिका–स्त्री., वनस्पति० **आमलकम्** (रा. ११.३२५)

आवळा.

धात्री–स्त्री., (चसू. .४.१८) दाई.

–चिकित्सित–वि., अध्याय० (का. धात्रीचि.)

अध्यायाचे नाव. यात दाईचे उपचार आहेत.

–द्वेष–पु., लक्षण० **धात्रीविषयेऽप्रीतिः** (कासू. २५.३६) दाईचा द्वेष, तिटकारा.

–पत्र–न., वनस्पति० **तालीसपत्रम्** (रा. ६.८२)

तालीसपत्र.

–परीक्षा–स्त्री., **स्तन्यदात्र्याः परीक्षणम्** (चशा. ८.५२) द्र० ' **धात्री** ' दाईची परीक्षा.

–फल–न., वनस्पति० **आमलकम्** (ध, १.२१५) (सुउ. ४४.२७) आवळा.

–मूल–वि., **धात्री स्तन्यदात्री मूलं कारणं यस्य तत्सुखदुःखादि** (का. धात्रीचि.)

ज्या सुखदुःखाच्या मुळाशी दाई कारण आहे अशी सुखदुःखे.

–यूष–पु., कल्प० **मुद्गामलकनिर्यूहः, अयं पञ्चकर्मसूपयुक्तः** (काखिल. ४.३७)

मूग व आवळा यांचे कढण. पंचकर्मात अन्न म्हणून उपयुक्त.

धात्रेयी–स्त्री., वनस्पति० **आमलकम्** (रा. ११.३२६)

आवळा.

धात्वग्नि–पु., **धातुगतमौष्ण्यम्** (चचि. १५.३८)

धातूचा अग्नि.

धात्वन्तरस्थ–वि., **एकस्माद्धातोरन्यो धातुर्धात्वन्तरं तत्र स्थितो लीनो वा** (सुउ. ३९.६५)

अन्य-दुसऱ्या धातूत असलेला.

धात्वन्तरं नाम कला, तत्र स्थितः (सुउ. ३९.६५)

धात्वंतर म्हणजे कला. तिच्यात असलेला.

धात्ववकाश–पु., **धात्वन्तरम्, स्रोतःसिराधमनीरसायन्यादि** (चवि. ५.९; असंशा. ६.५०)

धातूंचा अवकाश. स्रोतस शिरा धमनी रसायनी इत्यादी.

धात्वाहार–वि., **धातुराहारो यस्य सः (धातुः)**

धातु हा आहार ज्याचा तो (धातु) धातुभक्षक (धातु)

धानक–पु., मान० **माषकः,** (असंक. ८)

वजन. एक मासा.

(धानका)–स्त्री., वनस्पति० **धान्यकम्,** (असंचि. ११) (अहृसू. १५–१६)

धणे, कोथिंबीर, कोथिंबिरीचे फळ,

धाना–स्त्री., भक्ष्य० भृष्टयवादिधान्यम्, तद्गुणाः–लेखनी तर्पणी दुर्जरा च (चसू. २७.२६६) **विष्टम्भिनी रूक्षा गुरुश्च** (अहृसू. ६.३८; चचि. १२.१०; सुचि. १०.५)
लाही. फुटाणे, चुरमुरे. गुण–रूक्ष, दोष घासून काढणारी, तृप्त करणारी पण पचायला जड. मलावरोधक.
भृष्टयवाः लघवः **कफमेदोविशोषणाः** (सुसू. ४६.४१०) **श्वासव्याधिहराः** (सुउ. ५१.३६)
भाजलेले जव. हलके कफ व मेदशोषक; श्वासनाशक.
भृष्टं धान्यम् (अहृसू. ६.३८) भाजलेले धान्य.

धानी–स्त्री., वनस्पति० धान्यकम् (ध. २.६३) धणे.
पीलुः (ध. ५.५१) पीलु.

धानेय–न., वनस्पति० धान्यकम् (रा. ६.९७) धणे.

धानेयक–न; वनस्पति० धान्यकम् (ध. २.६३) धणे.

धान्य–न., आहारद्रव्य० **शूकधान्यं शिम्बीधान्यं शाल्यादिसर्षपान्तम्** (सुसू. ४६.४-५२) **तत्र सर्वमपि नवं धान्यमभिष्यन्दि, संवत्सरोषितं लघु विरूढं विदाहि गुरु विष्टम्भि दृष्टिदूषणं च, अनार्तवं कुङ्कुमादिव्याधिहतमपक्वमभूमिजमूषरोपलकादिसविषभूमिजं नवं च धान्यमगुणवत्, एतद्विपरीतं गुणवत्** (सुसू. ४६.५०-५१; अहृसू. ६.२५) **तत्र रक्तशालिषष्टिकौ यवगोधूमौ च शूकधान्येषु वरौ तथा मुद्गाढकीमसूराश्च शिम्बीधान्येषु प्रवराः** (चसू. २७.२१–२४; सुसू. ४६.३३२)
आहाराचे द्रव्य. कूस तूस असलेले (लोंब्या असलेले) व शेंगा असलेले धान्य. साळीपासून मोहरीपर्यंत धान्य. सर्व नवे धान्य शरीरात स्राव वाढविणारे असते. एक वर्षाचे जुने हलके असते. मोड आलेले धान्य–छातीत, घशात जळजळ करणारे, जड, अवष्टंभक व दृष्टीला घातक. योग्य ऋतूत व जमिनीत न झालेले, रोग झालेले, अपक्व, विषारी किंवा बरड जमिनीत झालेले व नवे धान्य गुणकारक नाही. लाल साळ साठे तांदूळ जव गहूं लोंबीच्या धान्यात श्रेष्ठ. मूग तूर मसूर शेंगांच्या धान्यात श्रेष्ठ व गुणवान् असते.
वनस्पति० धान्यकम् (चसू. ३.८; सुउ. ४७.३०; अहृसू. १४.२५; रा. ६.९७) धणे.
परिपेलम् (अहृसू. १५.२६; रा. ८.१०५) नागरमोथा, दिंडा.

(धान्या)–स्त्री., वनस्पति० धान्यकम् (ध. २.६३ धणे.)
–ज–न., वनस्पति० धान्यकम् (रा. ६.९७) धणे.
–तुम्बुरु–न., वनस्पति० हरित० **धान्यकम्** (चसू. २७.३०७; असंसू. ७.१५६) धणे.
–तुम्बुरुयूष–पु., धान्यतुम्बुरुक्काथः, **सर्वविषापहोऽयम्**, (चक. ४.१५) धण्यांचा काढा.
–नागरसिद्धतोय–न., कल्प० **धान्यकशुण्ठीभ्यां षडङ्गविधिना सिद्धं तोयम्** (चक्र.) **इदं स्नेहाजीर्णं जरयति श्लेष्माणं च भिनत्ति** (चसि. ४.४३)
धणे व सुंठ यांनी तयार केलेले पाणी. हे तेल तूप इ० स्नेहाचे अजीर्ण जिरविते व कफ नाश करते.
–बीज–पु., वनस्पति० धान्यकम्, (रा. ६.९८) धणे.
–माष–पु., मान० **व्रीहिमाषः**, (चशा. ८.१९) **तण्डुलद्वयम्**, (चक. १२.८७–८८) **सुवर्णमाषकस्य द्वादशो भागः** (सुचि. ३१.७)
वजन. दोन तांदूळ भार. सोन्याच्या माशाचा बारावा भाग.
वनस्पति० माषः (ध. ६.९९) मासा.
–मृद्–स्त्री., **धान्यमूलमृत्तिका** (इन्दु.) **इयं काण्डचित्राख्यसर्पविषे प्रलेपोपयोगिनी** (असंउ. ४२)
कोथिंबिरीच्या मुळाची माती. कांडचित्र नावाच्या सर्पाच्या विषावर लेपाकरिता.
–यूष–पु., **धान्यप्रधानो यूषः, अयं प्रवाहिकानाशनः** (चचि. १९.३५)
धणे अधिक घालून केलेले कढण. हे आव रक्ताची हगवण नाशक.
कुलत्थादिधान्यकृतो यूषः, अयं वातविकारिणां हितः (सुचि. ४.१४)
कुळीथ इत्यादि धान्याचे केलेले कढण. हे वातविकार झालेल्यांना हितकर.
अखण्डितानां धान्यानां सर्वेषां समभागिनां माषतिलनिष्पावसर्षपादृते साधितश्चित्रकदाडिमाभ्यां संस्कृतश्च धान्ययूषो भवति । मुख्योऽयं धान्ययूषः (काखिल. ४.४२-४३)
उडीद तीळ पावटे मोहरी यांखेरीज अन्य धान्ये अखंड समभाग घेऊन त्यात चित्रक डाळिंब घालून तयार केलेले कढण. हे मुख्य कढण आहे.
–राज–पु., वनस्पति० यवः (रा. १६.१२४) जव.
–वीर–पु., वनस्पति० माषः (रा. १६.१५४) उडीद.

-श्रेष्ठ-न., वनस्पति० व्रीहिः (रा. १६.८१) तांदूळ.

-स्वेद-पु., उपक्रम० **माषादिकोष्णधान्यस्वेदः, धान्याम्लम्, अयं छिन्नादिषु स्वेदोपयोगी** (सुचि. २.२५) **माषादिशिम्बीधान्येन स्वेदनम्** (ड.) **वमनादिव्यापदि वातशूले स्वेदनार्थमुपयुज्यते** (सुचि. ३४.९) द्र० ' स्वेद '
धान्याचा शेक. उडीद इत्यादी शिजवून त्यांनी शेकणे. अवयव कापला, पिचला इत्यादी आघातानंतर रक्तस्राव अति झाल्याने उत्पन्न झालेल्या वेदनांवर शेकण्यास उपयोगी. रेचक ओकारी इ० उपचारात वात प्रकोप होऊन शूल झाला असता हा शेक चांगला. कांजी.

धान्यक-पु., मान० **चतस्रोऽण्डिकाः, धान्यमाषः** (चक. १२.८९) वजन चार अण्डिका दोन तांदूळ.
न., हरित० **कुस्तुम्बरुधान्यम्** (चसू. ३.८) **शीतप्रशमनगणोक्तमेकं द्रव्यम्** (चसू. ४.१७; असंसू. १५) **तृष्णानिग्रहणगणोक्तमेकं द्रव्यम्,** (चसू. ४.१४) **कण्ड्वादिहरोद्वर्तने उपयुक्तम्,** (चसू. ३.८) **आर्द्रं धान्यकं रोचनं सुगन्धं नातिकटुकं दोषोत्क्लेशकरं च** (चसू. २७.१७३) **धान्यकगुणाः— स्वादु कषायं शीतं स्निग्धं मधुरविपाकि चक्षुष्यं हृद्यं पित्तकफघ्नं तृड्दाहकासच्छर्दिज्वरघ्नं च** (ध. २.६३; असंसू. १६) **रोचनं दीपनं वातकफघ्नं दौर्गन्ध्यनाशनम्** (चसू. २७.३०७) **रुच्यमन्नगन्धहरं च** (असंसू. १२)
हिं—धनिया, कोथुंबुरि,
म.—**धने. कोथिंबीर.**
गु.—धाणा, कोथमीर.
बं.—धने.
ता.—कोत्तुमल्लि, उत्तपरि,
फा.—किश्निज.
हिरवे कच्चे खावयाचे द्रव्य. कोथिंबीर धणे. थंडी तहान खाज नाहीशी करणारे जे पृथक पृथक गण आहेत त्यांतले द्रव्य. खाजेकरिता उटणे लावावे गुण. ओली—किंचित् तिखट रुचकर सुगंधी दोष उचंबळून आणणारी. धणे—गोड तुरट थंड स्निग्ध पचल्यावर गोड रुचकर अग्निदीपक दुर्गंधीनाशक, हृदय व डोळे यांना हितकर कफपित्तवात नाशक. तहान, आग, ओकारी, ताप, खोकला नाशक.

(**धान्यका**)-स्त्री., वनस्पति० **धान्यकम्** (ध. २.६३) धणे,

धान्याक-न., वनस्पति० **धान्यकम्** (र. ११.१२५.) धणे.

धान्याभ्रक-न., **कम्बलवस्त्राऽवगुण्ठितमभ्रकचूर्णं शालियुक्तं दिनमेकं काञ्जिके क्षिप्त्वाऽपरस्मिन्दिने मर्दनेन वस्त्रादायाति तत्** (र. २.१९)
सूक्ष्म अभ्रक. साळींच्या सहाय्याने केलेले सूक्ष्म अभ्रक. अभ्रक कांबळ्यात बांधून एक दिवस पुरचुंडी आंबट कांजीत ठेवावी. नंतर दुसऱ्या दिवशी ती परचुंडी चुरावी, चोळून चोळून परचुंडीतून जे अभ्रक बाहेर येईल ते.

धान्याम्बु-न., **काञ्जिकम्** (चसू. २५.४९) कांजी. **कुस्तुम्बरीफलसिद्धं जलम्, इदं तृष्णासु शस्तम्** (चचि. २२.६१)
धण्याने तयार केलेले पाणी. हे तहानेवर प्रशस्त.

धान्याम्ल-न., आसुत० **काञ्जिकम्** (चक. चक. १.१२) (ध. ६.२४९) **शालीजूर्णाह्वकोद्रवादिकृतं मद्यम्** (सुसू. ४५.२१४)
तत्कृतिः— षष्टिकधान्यस्य प्रस्थं नीरप्रस्थद्वये क्षिप्त्वाऽऽधारभाण्डं संरुध्य भूमिगर्भे संस्थाप्य पक्षाच्च समुद्धृत्य वस्त्रपूतं कारयेत्। जातरसं सत् सर्वकर्मसु योजयेत् (सुसू. ४२.११)
तद्गुणाः— स्पर्शाद्दाहनाशनं गण्डूषधारणात्कफनिर्हरणं मुखवैरस्यदौर्गन्ध्यमलशोषक्लमापहं लघु दीपनं जरणं भेदि हितमास्थापने समुद्राश्रितजनानां सात्म्यं च (सुसू. ४५.२१४-२१६) **कृमिनाशनं च** (सुउ. ५४.२८) **तीक्ष्णोष्णं पित्तकृद्रुच्यं बस्तिशूलनुद्वातकफापहं च** (अहसू. ५.७९) **तदेवालवणं शीतं मुखशोषहरं च** (असंसू. ३१.८-९) **धान्याम्लं माषादेर्वैदलानां तालफलादीनामनुपानम्** (सुसू. ४६.४२७,४३३) **शाकावरान्नेषु चाऽनुपानम्** (असंसू. १०.४६)
वातशोफजव्रणे परिषेकार्थमिदम् (सुचि. १.१७) **दाहाभिभूते ज्वरे परिषेकोपयोगि** (सुउ.३९.२८४) **कुक्षिशूले परिषेचनोपयोगि** (सुउ. ४२.१३०) **अर्शःप्रयुक्तक्षारस्य प्रक्षालनोपयोगि** (सुचि. ६.४) **विरेचनोपयोगिद्रव्येष्वेकम्** (असंसू. १४.४)
कांजी. भात जोंधळा हरीक इत्यादींपासून बनवलेले मद्य. कृति—साठे तांदूळ व त्याच्या दुप्पट पाणी एका मातीच्या भांड्यात घालून ते बंद करून जमिनीत पंधरा दिवस ठेवून काढावे, फडक्या-

तून गाळावे. योग्य रस व चव आल्यावर सर्व कामात ती योजावी. गुण–दाहावर अंगाला लावावी. कांजीने गुळण्या केल्याने तोंडातील कफ जाऊन बेचव दुर्गंधी, मळ, शोष, कमी होतो. थकवा जातो. हलकी, पाचकाग्नि-वर्धक, पाचक, मळ फोडणारी, समुद्राजवळ रहाणाऱ्याना आत्मसात् होणारी. बस्ती देण्यास उपयुक्त. कृमिनाशक. तीक्ष्ण, उष्ण, पित्तकर, रुचकर, वातकफहर, बस्तिशूलनाशक. अनुपान–उडीद इत्यादी डाळी व ताड खोबरे इत्यादी फळे खाल्ल्यानंतर अनुपान म्हणून चांगली. वातसुजेच्या व्रणावर, दाहयुक्त तापात कुशीत शूळ असताना, मूळव्याधीच्या मोडावर क्षार लावल्यावर शिंपडणे धुणे यांसाठी उपयोगी. रेचक म्हणूनही उपयुक्त.

धान्याम्लबीज–न., **धान्याम्लतलस्थं द्रव्यम्** (हे. अहसू. ३०.३३)
कांजीतला गाळ. तळांतले द्रव्य. पुन्हा कांजी करण्याला उपयुक्त.
किण्वम् (असंसू. ३९.१२)
मद्याचा गाळ, तळांतले द्रव्य. जगल.

धान्यासव–पु., **आसुत० धान्यकृत आसवः, सुरासौवीरादिधान्यासवाः षट्** (चसू. २५.४९)
धान्याचे आसव. सुरा सौवीर इत्यादि धान्याची आसवे होत.

धान्योत्तम–पु., **श्रेष्ठो व्रीहिः** (रा. १६.७८)
तांदूळ. चांगला व्रीही जातीचा तांदूळ.

धान्व–वि., **जाङ्गलदेशोद्भवं प्राण्यादि** (असंचि. ४)
निर्जल प्रदेशातील प्राणी वनस्पती इ.

धान्वन–वि., **धन्वनस्य संबन्धि फलादि** (सुसू. ४६.१७०) निर्जल प्रदेशातील फळे इत्यादि.
–**यूष**–पु., **जाङ्गलमांसरसः, अयं पित्तशूले हितः** (सुउ. ४२.१०७)
निर्जल प्रदेशातील प्राण्यांचे मांसरस. हा पित्तज शूळावर हितकर.

धान्वन्तरघृत–न., **घृत० भल्लातकबिल्वपिप्पलीमूलादिसाधितं घृतम्, एतन्मेहश्वयथुकुष्ठगुल्मोदरार्शःप्लीहविद्रधिपिडकानां नाशनम्** (सुचि. १२.५; असंचि. १९.)
एक तूप. भिलावा बेल पिंपळमूळ इत्यादींनी तयार केलेले तूप–हे प्रमेह, मुळव्याध, गुल्म, प्लीहा, उदर, गळवे, पुळ्या, सूज, कुष्ठ नाशक,

धान्वन्तरसर्पिस्–न., **घृत० दशमूलहरीतकीदेवदार्वादिसिद्धं घृतम् । एतत्सर्वप्रमेहपिटिकाकुष्ठविषशोफार्शोगुल्मविद्रधिप्लीहजठरश्वासकासवर्ध्मपाण्डुरोगवातशोणितोन्मादाऽपस्मारहरम्** (असंचि. १४)
एक तूप. दशमुळे हिरडा देवदार इत्यादींनी सिद्ध तूप. हे सर्व प्रमेह त्यातील पुळ्या सूज अंडवृद्धि वातरक्त कुष्ठ गुल्म गळवे प्लीहा उदर श्वास खोकला पांडुरोग विष उन्माद अपस्मारनाशक.

धान्वन्तरीय–वि., **धन्वन्तरितन्त्राध्यायी, शल्यविद्, धन्वन्तरिणा कृतं तंत्रं धान्वन्तरीयं, धान्वन्तरीय. तन्त्रमधीते सःधान्वन्तरीयः** (चचि. ५.४४; असंशा. ५.१००)धन्वन्तरीच्या ग्रंथांचे अध्ययन करणारे, शल्यशास्त्रचिकित्सातज्ञ.

धान्वीरक–पु., **रोग० धनुःस्तम्भः** (का, भोजनक.)
धनुर्वात.

धापयन्ती–वि., **पाययन्ती** (सुचि. २४.९२)
वासराला पाजणारी.

धामक–न., **खनिज० कान्तलोहम्** (रा. १३.२८)
कांतलोह. पोलाद.

धामन्–न., **सारभागः, उत्कृष्टांशः** (चनि. ६.९)
सारभाग. उत्कृष्ट अंश.
स्थानम् (असंसू. २३.४) स्थान.
शारीरं तेजः (अहसू. ७.७६) शरिरातील तेज.

धामार्गव–पु., **ऋषि० बडिशः** (चसू. १२.७)
एक ऋषि. बडिश.
पु.,न., **वनस्पति० पीतघोषकः** (चक. चक.४.३; सुउ. ४७.३७) **राजकोशातकी** (हे.) **कोशफलम्** (अरु. अहक. १.३५) **धामार्गवगुणाः – तिक्तं मधुरमुष्णं पक्वामाशयशोधनं वृष्यं वमनकृद्वातकफघ्नं गरगुल्मोदरकासघ्नं श्लेष्माशयस्थितकण्ठवक्त्रस्थकफजरोगघ्नं व्रणरोपणं च** (चक. ४.४-५; सुसू. ४३.८; अहक. १.३५; ध. १.१८९)
हिं.–घिया तोरई, नेनुआ.
म.–**घोसाळे.**
गु.–गलका.
बं.–हस्तिघोषा, धुन्दुल.
त.–यानैपीर्क्कु.
फा.–खियार.
घोसाळे, गिलके, पिवळे घोसाळे, पिवळे कडु

दोडके. गुण–कडु, गोड, उष्ण, आमाशय व पक्काशय शुद्ध करणारे वांतीकर. वातकफनाशक. कफस्थानांतले, घशातले तोंडातले कफज रोग खोकला गुल्म उदरनाशक व्रणरोपक शुक्र-धातूला हितकर.

–कल्प–पु., **अध्याय०** (चक. ४)
अध्यायाचे नाव. यात कडु घोसाळ्याचे कल्प दिले आहेत.

–फल–न., **पीतघोषकफलम्, वमनद्रव्येष्वेकम्** (चवि. ८.१३५)
पिवळे. कडु दोडके-घोसाळे वांती करणाऱ्या द्रव्यातील एक.

धार–वि., **आन्तरिक्षजलेष्वेकम्, धाराभिः पततीति धारं जलम्, तत्कारतौषारहैमेभ्यः प्रधानतमं लघुत्वात्। तद्गाङ्गसामुद्रभेदेन द्विविधम्। गाङ्गं सर्वदा सेव्यं सामुद्रं त्वाश्वयुजे सेव्यम्** (सुसू. ४५.७)
द्र० 'जाल' धारांचे पाणी. पावसाचे पाणी. आकाशजलांपैकी एक. धारांनी पडणारे पाणी. ते गार बर्फ दव यांच्या पाण्यापेक्षा श्रेष्ठ. कारण ते हलके असते. प्रकार २ गांग व सामुद्र. गांग नेहमी प्यावे. सामुद्र फक्त आश्विनात प्यावे.

(धारा)–स्त्री., **उपक्रम० सेकः** (चचि. १४.२१७)
उपचार. द्रव औषधींचे सिंचन. धार धरणे.
प्रवाहः (सुशा. ८.११) प्रवाह, धार.
शस्त्रधारा, भेदनलेखनव्यधनविस्त्रावणच्छेदनोपयोगि–प्रधाना शस्त्रसंपत्। तत्र शस्त्रधारा भेदनानां मासूरी, लेखनानामर्धमासूरी, व्यधनानां विस्त्रावणानां च कैशिकी छेदनानामर्धकैशिकी च (सुसू. ८.१०)
शस्त्राची धार. फोडणे, खरडणे, विंधणे (भोक पाडणे) स्राव करणे, तुकडा करणे, या कामी उपयुक्त धार. शस्त्राचा एक गुण. फोडण्याला मसुराइतकी, खरडण्याला अर्ध्या मसुराइतकी, भोक पाडणे व स्राव करण्याला केसाइतकी, तुकडे करण्याकरता अर्ध्या केसाइतकी असावी.
वनस्पति० गुडूची (ध. १.१) गुळवेल.

धारण–पु., **स्तम्भः धार्यते गृहोपरि स्थितपटलादि अनेन इति धारणः स्तम्भः** (अहसू. ७.५२) खांब.

धारणी–स्त्री., **विद्या०नेत्ररोगेऽञ्जनमन्त्रः, " नमश्चक्षुःपरिशोधनराजाय तथागतायार्हते सम्यक्सम्बुद्धाय। ॐ चक्षुःप्रज्ञाचक्षुर्ज्ञानचक्षुर्विज्ञानचक्षुर्विशोधय स्वाहा "** (असंसू. ८.९९-१००)
डोळ्याच्या रोगात अंजन करण्याचा मंत्र वर आहे.
न., **ज्ञानस्य बुद्धौ स्थैर्यम्** (चवि. ८.१८)
बुद्धीत ज्ञान स्थिर रहाणे.
इन्द्रियाणां धारणशक्तिः (चशा. ३.१०)
इंद्रियांची धारणशक्ति.
वातकर्म० विधारणम् (सुसू. १५.४ (१)
वाताचे धारणकार्य.
बलदानम् (सुसू. १४.३) बलदान. बल देणे.
वेगावरोधः (अहसू. ४.७)
मळ मूत्र आदि विसर्जनाचा आलेला वेग अडवणे. त्याचा रोध करणे.
अस्थिकर्म० शरीरस्य स्तम्भवद्धारणम् (असंसू. १.२३; अहसू. ११.४)
हाडाचे कर्म. शरीर खांबाप्रमाणे उभे धारण करणे–धरून ठेवणे.
वि., **बीजधारणकारकः** (**संयावः**) (चचि. ३०.१०७)
बीजधारण कारक. (हारोळी, सांजा.)

धारणात्मक–वि., **हृदयगृहीतवस्तूनाममोचकः** (सुशा. ३.२५)
मनाने कांही घेतले की ते कधीही न सोडणारा. कोणाबद्दलही झालेला ग्रह न सोडणारा.

धारणीया–स्त्री., **वनस्पति० धरणीकन्दः** (रापरि. ७.४२)
लांबट, चांगला रानकंद.

धारा–स्त्री., **सेकः** (चचि. १४.२१७)
शेक. सिंचन. शिंपण.

–कदम्ब–पु., **वनस्पति० कदम्बभेदः** (ध. ५.१०५)
द्र० 'कदम्ब' कळंबाचा प्रकार.

–गृह–न., **यदुपरि जलधाराः सततं पतन्ति तत्, अम्बुपूर्णसदनम्** (चचि. ३.२६१; सुउ. ४७.६०) **दाहप्रशमनार्थमत्र निवासः प्रशस्तः** (चचि. ४.१०६; चचि. २४.१५९)
कारंजाचे स्नानगृह. ज्याचेवर सतत जलधारा पडतात. ते. भोवताली दशदिशांना पाणी असलेले घर. यात दाह नाशाकरिता रहाणे चांगले.

–धरात्यय–पु., **शरदृतुः, धाराधरा मेघाः, तेषामत्ययोऽन्तः यस्मिन् सः** (चसू. ६.४४) शरदृतु.

–फल–पु., **वनस्पति० मदनः** (रा. ८.२३०)
गेळफळ.

(-फला)–स्त्री., वनस्पति० कोशातकी (रा. ७.२८८) दोडके, गिलके, घोसाळे.

-फलक–पु., वनस्पति० कर्मारः (रापरि. ११.१३) पिवळे व धारा असलेले फळ.

-संस्थापन–न., शस्त्रधारास्थिरीकरणम् (सुसू. ८.१३; असंसू. ३४.३७) शस्त्राची धार स्थिर करणे.

धारिन्–वि., आयुः शरीरं धारयति पूतितां गन्तुं न ददातीति (चसू. १.४२) शरीरेन्द्रियसत्त्वात्मसंयोगरूपात् शरीरधारणाद्धारि (चसू. ३०.६) आयुष्य. धारक. शरीर धारण करतें, कुजू देत नाही ते. शरीर, इंद्रिय, मन, आत्मा यांच्या संयोगरूपी धारणामुळे धारि.

(धारि)–लोहित–न., जीवशोणितम्, रक्तधातुः (चवि. ४.७) जीव शोणित, विशुद्धरक्त, रक्तधातु.

धारोष्णदुग्ध–न., सद्योदोहनेन गृहीतमसंस्कृतमुष्णस्पर्शं पयः। इदं वातपित्तज्वरहरम् (चचि.३.२३८) पित्तरक्तावृतेऽनिले प्रशस्तम् (चचि. २९.८२) तद्गुणाः– धारोष्णं गोपयो बल्यं शीतं लघ्वमृतोपमं दीपनं त्रिदोषघ्नं च। धाराशिशिरं गोपयस्त्याज्यम् (.भा. प्र.) धारोष्ण दूध. गाईच्या स्तनांतून नुकतेच काढलेले गरम दूध. हे वात पित्त ज्वरनाशक. पित्तरक्तावृत वातावर प्रशस्त. गुण--गाईचे धारोष्ण दूध बलवर्धक थंड हलके अमृतासारखे. अग्निदीपक, त्रिदोषघ्न. धार काढलेले थंड दूध घेऊ नये.

धार्तराष्ट्र–पु., पक्षि० हंसभेदः, तदण्डं क्षीणरेतः कासहृद्रोग क्षतेषु हितं मधुरमविदाहि सद्यो बलकरं च (चसू. २७.८५) हंसाचा प्रकार. त्याचे अंडे क्षीणशुक्र खोकला हृद्रोग व उरःक्षत यांवर हितकर. गोड, छातीत जळजळ न करणारे व त्वरित बलकर.

–पदी–स्त्री., वनस्पति० हंसपादी (रा. ५.१६८) राजहंस.

धावन– न., पार्श्वतो गमनम्. (चक्र. चइं. ३.४) बाजूने जाणे.

उपक्रम० प्रक्षालनम्, धावति शुध्यति इति धावनम् प्रक्षालनम् (सुचि. २२.३१; असंसू. ३८.५३) धुणे, शुद्ध करणे.

(धावनी)– स्त्री., वनस्पति० कण्टकारी (चचि. ३.१८७,–२२४; ध. १.९५) रिंगणी पृश्निपर्णी (ध. १.९०) पिठवण.

धी–स्त्री., प्रज्ञाभेदः यश्च बाह्याध्यात्मिकानां भावानां हिताहितपरिच्छेदविभागकारी, अरुणः (चक्र. चशा. १.९८; अहृसू. १.२६) बुद्धीचा प्रकार. बाह्य आध्यात्मिक भावांचे हितकर व अहितकर असे विभाग करणारी बुद्धि.

धीतिका–स्त्री., शुष्कगोमयादिकृतोऽग्न्याश्रयः (चसू. १४.६१) शेगडी, शेकोटी, गोवऱ्या लाकडे यांनी पेटवलेल्या अग्नीचे आश्रयरूप भांडे.

धीमत्–वि., अनुक्तदुरुक्तोहापोहलक्षणबुद्धियुक्तः (सुसू. ३४.२०) न सांगितलेल्या किंवा विपरीत सांगितलेल्या विधानाबद्दल ऊहापोहात्मक बुध्दि आहे असा. योग्योयोग्य, हिताहितकर भावांचा ऊहापोह करणाऱ्या बुध्दीने युक्त.

धीर–पु., वनस्पति० ऋषभः (ध. १.१२५) अष्टवर्गापैकी एक.

(धीरा)–स्त्री., वनस्पति० शिंशपा (रा. ९.१९८) शिसव. काकोली (रा ३.१६६) कावळी. तेजोवती (रा. ३.३९४) मालकांगोणी, प्रकार.

धुकधुकास्वन–पु., लक्षण० कर्णगतो धुकधुकेति शब्दः (असंशा. १०.८) कानात होणारा धुकधुक असा शब्द.

धुक्षण–वि., अग्निदीपनम्, धुक्ष सन्दीपनक्लेशनजीवनेषु इति भौवादिको धातुः, धुक्ष्यते सन्दीप्यतेऽनेनेति धुक्षणम् अग्निसन्दीपनम्; (चवि. ६.१२) अग्नि प्रदीप्त करणे.

धुन्वत्–वि., विक्षिपत् 'धुञ् कम्पने' इति स्वादौ, (ड. सुउ. ६१.१३) इकडे तिकडे हातपाय (अंगे) हालवणारा.

धुरन्धरी–स्त्री., वनस्पति० धवः (धपरि. ५.४) धावडा.

धुस्तूर–पु., वनस्पति० धत्तूरः (र. २५.९०) धोतरा.

धूप–पु., उपक्रम० धूपनम् (चनि. १.३६) अगुर्वादिधूपः (अहृसू.३.१५) धूपानुधूपप्रतिधूपाश्चेति कर्मभेदात् त्रिविधो धूपः। स च जाङ्गमस्थावराश्रयत्वाद् द्वियोनिः। तद्द्रव्याणि–वचाकुष्ठक्षौमकहिङ्गुघृतसिद्धार्थकसर्पत्वग्देवनिर्माल्यमक्षतादीनि च। रक्षोघ्नचतुरङ्गिकनन्दकश्रीधूपदशाङ्गमाहेश्वरादयो बहुविधा धूपाः (का. धूपकल्प) धूप. धुरी देणे. उपचार. प्रकार ३– धूप अनुधूप

प्रतिधूप. जाति २- वेखंड कुष्ठ इत्यादी स्थावर व सर्पांची कात इत्यादी जंगम, द्रव्ये-वेखंड, कोष्ठ, हिंग, मोहरी, देवांचे निर्माल्य, अक्षता, रेशीम, तूप, सापाची कात, इत्यादी. धूपांची नावें-रक्षोघ्न, चतुरंगिक, नंदक, श्रीधूप, दशांगधूप, महेश्वर इ०

-यन्त्र-न., यन्त्र० **यथोक्तं लौहं पात्रं विधाय तत्कण्ठाधो द्व्यङ्गुले देशे जलाधारं लघुपात्रं निधाय तस्मिन् लोहशलाकास्तिर्यङ् निधाय तत्र स्वर्णपत्राणि स्थापयेत् । तेषामधोभागे धूमद्रव्यं निक्षिपेत् । यन्त्रपात्रमपरेण न्युब्जपात्रेणाऽऽच्छादयेत् । मृदा सन्धिलेपं कृत्वा यन्त्रस्याऽधो वह्निं कुर्यात् । उक्तविधानेन स्वर्णपत्राणि कृष्णानि भवन्ति** (र. ९.६९-७२)
धूपयंत्र-धूप देण्याचे यंत्र. एक लोखंडाचे भांडे घेऊन, त्याच्या गळ्याच्या भोवती व खाली पाणी राहील असे कड्यासारखे भांडे बसवावे. त्यात पाणी टाकावे. आडव्या सळया भांड्याच्या तोंडावर टाकून त्यावर सोन्याचे पत्रे आंथरावे. अगोदरच धूप देण्याची द्रव्ये, भांड्यात घातलेली असावीत. वर झाकण घालून मातकापड करून तोंड बंद करावे. ते यंत्र चुलीवर ठेवून अग्नि द्यावा. म्हणजे सोन्याचे पत्रे काळे होतील.

-वृक्ष-पु., निर्यास० **श्रीवेष्टकः** (ध. ३.१३३)
राळेचा-धूपाचा वृक्ष.

धूपन-न., लक्षण० **धूमायनम् धूपितवत् त्रासः, धूममिवोद्वमनम्** (चसू. १७.५८. १८.७; अहृसू. ३०.४८)
घशातून धूर वर येत आहे असा त्रास. जणू धुराची वांती.
उपक्रम० **धूपनद्रव्यैर्धूमदानम्, ज्वरापस्मारोन्माद-दंशव्रणादिष्वयं विधीयते** (चचि. १०.५१; सुउ. ६२.१६)
तद्रव्याणि-नकुलोलूकमार्जारगृध्रकीटाहिकाकादीनां पुरीषतुण्डपक्षादीनि (चचि. १०.५१) **सुगन्धि-द्रव्याणि च** (चचि. ३.१७६) **नृकेशपीत-सर्षपजीर्णगुडादीनि च** (असंउ. ४३) **तद्गुणा :- कठिनानां व्रणानां शैथिल्यकरं शिथिलानां च कठिनत्वापादकं रुक्स्रावगन्धकृमिहरं शैथिल्य-मार्दवहरं च** (चचि. २५.१०८-१०९)
एक उपचार. धूपाच्या द्रव्यांचा धूप देणे ज्वर अपस्मार उन्माद दंश व्रण इत्यादिकांना धूप द्यावा. द्रव्ये-मुंगुस, घुबड, मांजर, गिधाड, किडे, सर्प, कावळा, इत्यादींचे पख, चोची, विष्ठा इत्यादी. सुगंधी द्रव्ये सुद्धा. मनुष्याचे केश, पिवळ्या मोहऱ्या, जुना गूळ. गुण-कठिण व्रण मऊ करणे, मऊ व्रण कठिण करणे, वेदना, स्राव. दुर्गंध, कृमि, शिथिलता व मृदुता नाशक.

धूपनाङ्ग-न., धूपद्रव्यम्, **श्रीवेष्टकसर्जरससरलदेवदारु-त्वक्सारादीनि धूपद्रव्याणि** (सुचि. १.८०-८१)
धूपाचे द्रव्य. श्रीवेष्टक, राळ, सरळ देवदार, यांची साल नार इत्यादि द्रव्ये.

धूपागरु-न., वनस्पति० **अगरुभेदः, दाहागरु** (रा. १२.४३) द्र० ' **अगरु** '
अगरूचा प्रकार; दाहागरू.

धूपाङ्ग-पु., निर्यास० **श्रीवेष्टकः** (रा. १२.१९३)
राळ, धूपाच्या वृक्षाचा डिंक.

धूपाधिवासित-वि., **धूपितैर्वस्त्रैर्युक्तः** (असंसू. ४.१४)
धूप दिलेले. धूपलेल्या वस्त्रांनी युक्त.

धूपार्ह-न., वनस्पति० **अगरुभेदः, कालेयकम्** (रा. १२.४०) द्र० ' **अगरु** ' अगरूप्रकार.

धूपिताम्बर-वि., **धूपितैर्वस्त्रैर्युक्तः** (अहृसू. ३.४७)
धूप दिलेल्या वस्त्राचा. धुपवलेली वस्त्रे ल्यालेला.

धूप्य-पु., भेषज्य० **नखम्** (रा. १२.१०८) नखला.

धूम-पु., **गृहधूमः** (र. २.१६५) घेरोसा.
भेषजयुक्तं धूम्रस्वरूपं द्रव्यम् (चसू. ५.२६)
औषधीयुक्त धुराच्या स्वरूपाचे द्रव्य.
ग्रहोपक्रम० **अजर्क्षशल्यकोलूकचर्मरोमाणि हिङ्गु-बस्तमूत्रादीनि तद्द्रव्याणि। एतद्धूपनाद्बलव-द्ग्रहोपशमः** (सुउ. ६०.३१)
ग्रहबाधा नाशक उपचार. शेळी अस्वल साळई घुबड यांचे कातडे केश, हिंग बोकडाचे मूत्र इत्यादी.

-कवल-पु., **धूमभागः** (चसू. ५.४७) धुराचा भाग.

-गन्धिक-वि., लक्षण० **उद्गारस्य धूमस्येव गन्धः यस्य यस्मिन्वा तत्** (सुउ. ४०.१७५)
ढेकराला धुराचा वास ज्यात येतो तो.

-ज-न., लवणभेदः **वज्रकक्षारः** (रा. ६.५५)
वज्रकक्षार.

-दर्शिन्-पु., नेत्ररोग० **पैत्तिकोऽयम्, तल्लक्षणम्-शोक-ज्वरायासशिरोभितापैर्नरस्य दृष्टिरभ्याहता सती सधूमकान्भावान्पश्यति । साध्योऽयम्** (सुउ. ७.३९; सुउ. १.३२)

धुरकट दिसणारा रोग. पित्ताचा. लक्षण–शोक ज्वर श्रम डोके तापणे इत्यादिकांनी दृष्टि विकृत होते. धुरकट वस्तू दिसतात.

–धूम्र–वि., धूमवेष्टितमिव धूमेन धूम्रम् मलिनमिति यावत् (सुउ. ७.२२-२३)
जसे धुराने वेष्टिलेले मळकट, धुरकट.

–नस्यकवलग्रहचिकित्सित–न.,अध्याय०
(सुचि. ४०१)
अध्यायाचे नाव. यात धूप नाकात औषध घालणे गुळण्या करणे याबद्दलची माहिती आहे.

–नेत्र–न., धूमपानोपयुक्ता नलिका (चसू. ५.२४) द्र० ' धूम्रपान '
धूम्रपानाची नळी.

–नेत्रक–न., धूमनेत्रम् (अहसू. २१.८)
धुम्रपानाची नळी.

–प–वि., धूमपानं कुर्वाणः
(चसू. ५.३५; अहसू. २१.२२) धूम्रपान करणारा.

–पान–न., उपक्रम० धूम्रस्वरूपस्य भेषजयुक्तस्य द्रव्यस्य जत्रूर्ध्वकफवातोत्थविकाराणामजन्मने जातानामुच्छेदाय च मुखेन घ्राणेन वा सेवनम् । स सेवनीयो धूमः कर्मभेदात्पञ्चविधः । प्रायोगिकस्नैहिकवैरेचनिककासघ्नवामनीयाख्याः पञ्च (चसू. ५.२६; सुचि. ४०.३) दोषभेदात् त्रिविधः स्निग्धो मध्यस्तीक्ष्णश्चेति स्निग्धस्य बृंहणो मृदुश्चेति पर्यायौ (सुचि. ४०.४) मध्यस्य शमनप्रायोगिकौ पर्यायौ (सुचि. ४०.४; असंसू. ३०.४) तीक्ष्णस्य शोधनवैरेचनिकौ पर्यायौ (सुचि. ४०.४) वाते स्निग्धःवातकफे मध्यः, कफे तीक्ष्णश्च (अहसू. २१.२) धूमपानद्रव्याणि— हरेणुकाप्रियङ्गुपृथ्वीकाकेशरनखादीनि प्रायोगिकधूमद्रव्याणि । वसाघृतमधूच्छिष्टजीवकर्षभकादीनि मधुरद्रव्याणि स्नैहिकधूमद्रव्याणि । श्वेताज्योतिष्मतीहरितालमनःशिलाअगरुपत्रादयश्च गन्धा वैरेचनिकधूमद्रव्याणि (चसू. ५.२०–२६) हरिद्रापत्रैरण्डमूलादीनि च (चचि. १७.७७–८०; असंसू. १४.७) भार्गीवचाहिङ्गुवेणुत्वगादीनि कासघ्नधूमद्रव्याणि (सुउ. ५२.२१) धूमपानकालः– प्रायोगिको दन्तप्रक्षालननस्यस्नानभोजनशस्त्रकर्मान्तेषूपयुक्तः। स्नैहिको मूत्रोच्चारक्षवथुहसितरुषितमैथुनान्तेषूपयुक्तः। वैरेचनिकः स्नानच्छर्दनदिवास्वप्नान्तेषूपयुक्तः । (सुचि. ४०.१३) कासघ्नो ग्रासान्तरेषूपयुक्तः सुचि. ४०.१८) प्रायोगिकस्य नाम मध्यस्याऽष्टौ कालाः (चसू. ५.३३) मृदोरेकादश तीक्ष्णस्य च पञ्चकालाः (असंसू. ३०.८)

धूमयन्त्रम् — तन्नेत्रं बस्तिनेत्रद्रव्यभवमग्रमूलयोर्गोपुच्छाकारं कनिष्ठिकाङ्गुष्ठाग्रपरिणाहं राजमाषधूमवर्तिप्रवेशच्छिद्रमृजु त्रिकेशं श्लक्ष्णं शिथिलशलाकागर्भं शमनादिषु क्रमादातुराङ्गुलमानेन चत्वारिंशद्द्वात्रिंशच्चतुर्विंशत्यङ्गुलं कुर्यात् कासघ्ने वमने च दशाङ्गुलं व्रणधूपनार्थेऽष्टाङ्गुलं कुर्यात् । (असंसू. ३०.९)

धूमपानविधि :— आत्मवान् नरः सुखोपविष्टः सुमना ऋज्वधोदृष्टिरतन्द्रितः स्नेहाक्तदीप्ताग्रां धूमद्रव्यनिर्मितां वर्तिं नेत्रस्रोतसि प्रणिधाय धूमं पिबेत् । उरःकण्ठादिरोगेषु मुखेनैव पिबेत् । शिरःकर्णाऽस्थिनासास्थेषु रोगेषु नासातः पिबेत् । विशेषतः प्रायोगिकं घ्राणेन स्नैहिकं मुखनासाभ्यां वैरेचनिकं नासिकया कासघ्नवामनीयौ च मुखेनैव पिबेत् । तदुद्वमनं तु मुखेनैव । नासाकृतमुद्वमनं तु दृग्विघातकृद्भवति (ड. सुचि. ४०.६-९)

धूमोपद्रवाः— अकालपीतो धूमो भ्रममूर्च्छाशिरोरुजो घ्राणश्रोत्राक्षिजिह्वानां दारुणमुपघातं च करोति (सुचि. ४०.१२) तत्सम्यग्योगातियोगायोगाः— सम्यग्योगे हृत्कण्ठेन्द्रियसंशुद्धिः शिरसो लाघवं रोगोपशमश्च, अयोगे अविशुद्धस्वरत्वं सकफकण्ठत्वं मस्तकस्तैमित्यं रोगापशमश्च, अतियोगे तालुगलशोषपरिदाहपिपासामूर्च्छाभ्रममदकर्णक्ष्वेडदृष्टिनासारोगदौर्बल्यानि शिरोभ्रमणमतिरक्तस्रावश्च भवति (सुचि. ४०.१७; असंसू. ३०.१७; चसू. ५.५२-५५)

धूमायोग्याः— अपूर्णाष्टादशवर्षस्य धूमपानं वर्ज्यम् (असंसू. २९.२२) रक्तपित्ताऽर्तिविरिक्तोदरमेहिनस्तिमिरोर्ध्वाऽऽनिलाध्मानार्थाः, क्षीरक्षौद्रस्नेहमत्स्यमद्यदधिविषाशिनो धूमाऽयोग्याः तथा शिरस्यभिहते पाण्डुरोगे निशि जागरिते च धूमो वर्ज्यः (चसू. ५.२७-३२; अहसू. २१.२-३) धूमप्रशस्तिः— धूमपानेन नरः प्रसन्नेन्द्रियवाङ्मना दृढकेशद्विजश्मश्रुः सुगन्धिविशदाननो भवति । तथा श्वासकासपीनसविस्वरत्वानि कर्णास्याऽक्षिस्रावकण्डूर्तिजाड्यानि पाण्डुताहिध्मातन्द्रादय-

श्चैनं न स्पृशन्ति (सुचि. ४०.१५; अहसू. २१.२२) धूम्रपान—उपचार. धूम्रस्वरूपाच्या औषधाचा उपचार. खांद्याच्या वरचे कफवातज विकार उत्पन्न होऊ नये व झाले तर त्यांचा उच्छेद करण्याकरिता तोंडाने किंवा नाकाने धूम्रपान करावयाचे असते. कर्माच्या दृष्टीने पाच प्रकार—१, प्रायोगिक सतत नित्य सेवनीय २ स्निग्ध ३ दोषरेचक ४ खोकला नाशक व ५ घशातील छातीतील कफ बाहेर निघावा या दृष्टीने ५ प्रकारचा. दोषभेदाने तीन प्रकार. स्निग्ध मध्य आणि तीक्ष्ण. स्निग्धाला बृंहण व मृदु, मध्याला शमन प्रायोगिक व तीक्ष्णाला शोधन वैरेचनिक हे पर्याय शब्द आहेत. वातदोषावर स्निग्ध, वातकफावर मध्य, कफावर तीक्ष्ण उपयुक्त. **धूमाची द्रव्ये**—१ प्रायोगिक—रेणुक बीज गव्हला बाफळी केशर नखला इ० २ स्नैहिक—चरबी तूप मेण जीवक ऋषभक इत्यादी गोड द्रव्ये ३ वैरेचनिक—गोकर्णी मालकांगोणी हरताळ मनशीळ अगरुपत्र हळदीचे पान एरंडमूळ इ० ४ खोकलानाशक—भारंगमूळ वेखंड हिंग बांबूचीसाल इत्यादि० **काल**—१ नित्य—दांत घासल्यावर नस्य स्नान भोजन शस्त्रकर्म केल्यावर. २ स्निग्ध—लघ्वी शौच झाल्यावर शिंक हसणे रागावणे संभोग या नंतर. ३ वैरेचनिक—स्नान ओकारी दिवसा झोप झाल्यावर. ४ खोकलानाशक—घासाघासानंतर. प्रायोगिकाचे आठ, मृदूचे अकरा, तीक्ष्णाचे पाच काल आहेत.

धूययंत्र—त्याची नळी बस्तीची नळी ज्यांची बनवतात त्याच द्रव्याची (सोने लाकूड वेळू इत्यादींची) बनवतात. नळीचे टोक व मूळ गाईच्या शेपटाच्या आकाराचे व क्रमाने करंगळी व आंगठा यांच्या टोकाच्या आकाराइतके जाड, तसेच छिद्र चवळीचा दाणा बसेल इतके. धूम्रपानाची वात आत जाईल अशी सरळ तीन पेरांची असावी. शमनादि कार्याकरिता क्रमशः ४०, ३२, २४ अंगुळे लांबी असावी. खोकला वांतीसाठी १० आणि व्रणधूपनासाठी ८ अंगुळे.

धूम्रपानविधि—मनोनिग्रही मनुष्याने बरे वाटेल असे सरळ व खाली दृष्टि ठेवून सावध राहून बसावे. धूम्रपानासाठी योग्य अशा द्रव्यांनी केलेली तूप इत्यादी योग्य स्नेह लावून पेटवलेली वात नळीत खोचून धूर प्यावा. उर कंठ इत्यादी ठिकाणच्या रोगात तोंडानेच. डोके कानाचे हाड नाक यातल्या रोगांवर नाकाने प्यावा. विशेषतः नित्य प्यावयाचा धूर नाकाने, स्निग्ध धूर तोंड व नाक यांनी, रेचक धूम नाकाने. प्यावा आणी खोकला व घसा तोंड साफ करण्याकरिता तोंडानेच प्यावा. प्यालेला धूर तोंडानेच सोडावा. नाकाने प्यावा व सोडला तर दृष्टीला त्रासदायक. अकाली धूर प्याले तर भ्रम मूर्च्छा डोके दुखणे नाक कान डोळे जीभ यांना कठीण विकार होतात. योग्य धूम्रपानाने हृदय घसा इंद्रिये हीं निर्दोष होतात. डोके हलके होते व रोग शांत होतात. योग्य प्रमाणापेक्षा कमी प्रमाणात धूम्रपान केले तर घशात कफ, स्वर अशुद्ध, डोके सुन्न होते व रोगांचे शमन होत नाही. अति प्रमाण झाले तर टाळू गळा सुकतात. आग तहान भ्रम माज मूर्च्छा कानात आवाज दृष्टि व नाक ही दुर्बल होतात. त्यांचे रोग होतात. डोके फिरते व अतिरक्तस्राव होतो.

धूम्रपान कोणी करू नये—अठरा वर्षांच्या आतल्या मनुष्याने धूम्रपान करू नये. रक्तस्राव होत असलेला, रेचक लागू झालेला, उदर प्रमेह दृष्टिरोग ऊर्ध्ववात पोटफुगी दूध मध तूप तेल इत्यादी स्नेह घेतलेला, मासे दही दारू विष खाणारा, तसेच डोक्यावर आघात झालेला पांडुरोगी व रात्री जागरण करणारांनी धूम्रपान करू नये.

धूम्रपानाचे फायदे—धूम्रपानाने मनुष्याची इंद्रिये मन वाचा ही प्रसन्न होतात. केश दांत दाढीमिशा बळकट होतात. तोंडाला सुगंध असतो व तोंड स्वच्छ होते. खोकला पडसे आवाज विकृत होणे कान तोंड डोळे यांची गळ खाज वेदना जड वाटणे पांडुरोग उचकी झापड इत्यादी विकार त्याला स्पर्शही करीत नाहीत.

–पूर्ण–वि., **धूमेन मृतम्, अस्य मांसमभक्ष्यम्** (असंसू. ७.१०५)
धुराने मेलेला. याचे मांस खाण्याला अयोग्य.

–वक्त्रकपान–वि., **मुखेन धूमं पिबन् पुरुषः** (चसू. ५.३२-३३)
तोंडाने धूर पिणारा पुरुष.

–वर्ति–स्त्री., **धूमपानार्थं कृता वर्तिः** (चचि. ३.२५५)
धूर पिण्याकरिता केलेली वात. विडी.

–विभ्रम–पु., **धूमपानजन्यः संक्षोभः** (चसू. ५.४६)
धूर पिण्यामुळे झालेला क्षोभ. विकार.

-वेध-पु., **संस्कार० धूमायमाने वन्हौ अन्तर्मूषान्तस्थः तद्वन्हिमध्ये प्रक्षिप्तोऽयः पारदस्तत्सम्बन्धि धूमस्योर्ध्वस्थापितताम्रादिपत्रे सम्पर्काद् यत् स्वर्णरजतापादनं, स धूमवेधः** (र. ८.९३)
धुराने तांबे इत्यादी मध्ये बदल होऊन त्याचे सोने चांदी होणे या क्रियेला धूमवेध धुराने केलेला वेध म्हणतात. मुशीत संस्कारित पारा ठेवून, तीवर तांब्याचे पत्रे ठेवून मुशीला योग्य अग्नि लावावा. पाऱ्याच्या धुराने वाफेने तांब्याच्या पत्र्यावर परिणाम होऊन त्याचे रुपे किंवा सोने होते. हा धूमवेध.

-सार-पु., **गृहधूमः** (र. २१.१७२)
घेरोसा. चुलीच्या वर आढ्याकड्याला लागलेला- साचलेला धूर. धुराचे कण.

धूमक-पु., चत्वारिंशत्पित्तविकारेष्वेकः, **धूमोद्गमनमिव** (चसू. २०.१४; असंसू. २०.१४)
शिरोग्रीवाकण्ठतालुषु धूमाऽयनम् (असंसू. २०.१६)
चाळीस पित्तविकारांपैकी एक. धुराची वांती होण्यासारखी वेदना. डोके मान घसा टाळू यांत धूर असल्याची वेदना.

(धूमिका)-स्त्री., **पक्षि० प्रतुदजातीयः, धूम्याटः** (चसू. २७.३७; अहसू. ६.५०) काकाकुवा.

धूमपिका-स्त्री., **पक्षि० प्रसहवर्गीयः** (सुसू. ४६.७४) एक पक्षी.

धूमर-पु., **नेत्ररोग० धूमदर्शी** (असंउ. १५)
धुराच्या पलिकडील वस्तु धुरातून जशी दिसते, तसे ज्यात दिसते तो रोग.

धूमागद-पु., **योग० तगरकुष्ठशिरीषपुष्पसर्पशिरांसि घृतेन प्रज्वाल्य कृतो धूमः। विषघ्नोऽयम्।** (चचि.२३.९९)
विषघ्न धूर-तगरकुष्ठ, सिरसाचे फूल, सर्पांचे मुंडके व तूप यांचा धूर-धूप.

धूमागम-पु., **लक्षण० मुखे धूमोपस्थितिवद् वेदनाविशेषः** (च.नि२.६)
तोंडांत धूर असल्यासारखी वेदना.

धूमायन-न., **लक्षण० अङ्गानां धूमोद्गमनमिव** (सुसू. २२.११; सुउ. २९.१४) **कण्ठे धूमवत् करणम्** (असंनि. ५०.१६)
धुमसणे धुमस. घशांत धुराचा त्रास होत आहे अशी वेदना. व्रणांतून धूर बाहेर येत आहे अशी वेदना.

धूमोत्थ-न., **लवणभेदः वज्रकक्षारः** (रा. ६.५५)
एक मीठ. वज्रकक्षार.
गृहधूमः, धूमादुत्थानमुत्पत्तिर्यस्य (र. २९.४४-४९) घेरोसा. धुरापासून उत्पन्न होणारा.

धूमोद्गम-पु., **गृहधूमः** (र. २०.७५) घेरोसा.

धूमोपघात-पु., **धूमपानव्यापत्** (असंसू. ३०.२)
धूम्रपानाने झालेला विकार.

धूमोपघातप्रतीकार-पु., **धूमव्यापच्चिकित्सितम्** (असंसू. ३०.६)
धूम्रपानाने झालेल्या विकाराचे उपचार.

धूमोपहत-वि., **धूमेन प्रपीडितः** (सुसू. १२.२९)
धुराने पिडलेला, त्रस्त, रोगी.

धूम्र-वि., **धूम्रवर्णः** (चचि. १ (४).४६)
धुराच्या वर्णाचा. धुरकट.
पु., **भैषज्य० तुरुष्कः** (ध.३.२२) ऊद. धूप.

-पत्रा-स्त्री., **वनस्पति० तद्गुणाः-तिक्तोष्णा रुच्या दीपनी शोफकृमिकासहरा च** (रापरि. ५.८)
एक वनस्पती. कडु, उष्ण, रुचि उत्पन्न करणारी, अग्निदीपक, सूज, कृमि, खोकला नाशक.

-पवन-वि., **धूम्रवर्णः पवनो यस्मिन्, एतादृशो देशोऽहितः** (चवि. ३.७८३)
धुराच्या रंगाचा वारा ज्या देशांत तो देश. असा देश अहितकर.

-मूलीका-स्त्री., **वनस्पति० शूली** (रापरि. ८.६८)
शूलाकार पानांची फांद्या नसलेली मऊ बुळबुळीत व पाण्याच्या आश्रयाने होणारी.

-वर्ण-पु., **भैषज्य० तुरुष्कः** (ध. ३.२२) ऊद, धूप.

-वृत्तफला-स्त्री.,**वनस्पति० शशाण्डुली** (रापरि.७.१०३)
धुरकट वाटोळी लवयुक्त थोडी आंबट पण पुष्कळ फळे असणारी वनस्पती.

धूम्राह्वा-स्त्री., **वनस्पति० धूम्रपत्रा** (रापरि. ५.८)
द्र० 'धूम्रपत्रा' पहा-धूम्रपात्रा

धूम्रिका-स्त्री., **वनस्पति० शिंशपा** (रा. ९.१९८)
सिसव.

धूर्त- पु.,**वनस्पति० धत्तूरः** (ध. ४.७; र. १२.११२)
धोतरा.
चोरकः (रा. १२.१२७) चोर ओवा.
न., **लवणभेद; बिडम्** (ध. २.२८) बिडलोण.

धूर्तर-पु., **खनिज० पारदः** (रा. १३.४१) पारा.

धूर्धर-पु., **वनस्पति० ऋषभः** (रा. ५.१५७)
अष्टवर्गापैकीं एक.

धूर्य-पु., **वनस्पति० ऋषभः** (रा. ५.१५७)
अष्टवर्गापैकी एक.

धूलिकदम्ब–पु., वनस्पति० **कदम्बभेदः** (ध. ५.१०५)
–द्र० 'कदंब' कळंब प्रकार.

धूलिपुष्पिका–स्त्री., वनस्पति० **केतकी** (रा. १०.१)
केवडा.

धूसर–पु., वनस्पति० **मुद्गभेदः धूसरमुद्गः** (रा. १६.१३०)
–द्र० 'मुद्ग' मूग प्रकार.

(**धूसरा**–)स्त्री., वनस्पति० **पाटली** (रापरि. ५.४४)
पांढरट व पुष्कळ फळांची वाटोळ्या बियांची वनस्पती. पाडळ, पाडळी, लाल रोध्र.

-**पत्रिका**–स्त्री., वनस्पति० **हस्तिशुण्डी** (रापरि. ५.२०)

धृति–स्त्री., **प्रज्ञाभेदः धैर्यम्** (चशा १.९८)
संयमः (चवि. ४.८) **सात्विकगुण० मनसो नियमात्मिका बुद्धिः** (सुशा १.१८) **मनःसंतुष्टिः** (ड. सुसू. २.३)
बुद्धीचा प्रकार. अहितकर विषयाकडे ओढ घेतलेल्या मनाला नियंत्रित करणारी, परावृत्त करणारी बुद्धि. संयम. धैर्य.

-**भ्रंश**– पु., लक्षण० **मनोनियमनकर्त्री बुद्धिःशक्तिर्वा, तस्या भ्रष्टत्वम्** । चशा. १.१००)
मनाचे नियमन–नियंत्रण करणाऱ्या बुद्धीची--धृतीची भ्रष्टता.

धेनुका–स्त्री., सिराव्यधव्यापत्० **सिरा व्यधनप्रदेशस्य शस्त्रपदैर्बहुवारताडनान्मुहुर्मुहुः रक्तं स्रवन्ति। धेनुस्तनैरिव स्रवणात् सा धेनुकेत्युच्यते।** (ड. सुशा. ८.१९)
शिरातून रक्तस्राव करण्याकरिता शीर तोडतांना अनेक ठिकाणी अनेकवेळा कापावे लागल्याने पुन्हा पुन्हा रक्तस्राव होतो. असे कापावे लागणे हा या उपचाराचाच एक रोग झाला म्हणून याला व्यापत्–विपत्ति म्हटले आहे. गाईच्या स्तनातून जसे दूध सारखे स्रवते तसे हे रक्त स्रवते म्हणून या विपत्तीला धेनुका म्हटले आहे.

धेनुजिह्वा–स्त्री., वनस्पति० **गवेधुका** (रा. ४.१८०)
एक गवतीधान्य.

धेनुदुग्ध–न., वनस्पति० **चिर्भटम्** (ध. १.१८०)
चिभडे.

धैर्य–न., धीरता, **मनसो विपद्यप्यदैन्यम्, धैर्यमविषादेन परीक्षेत** (चवि. ४.८)
धैर्य. धीरता. धीर न सुटणे. संकटातही मन न खचणे, विषाद न वाटणे. मन विषण्ण न होणे. धैर्य अविषण्णतेनेच परीक्षावे.

धौत–वि., **संस्कारवशान्निर्मलम्** (अहसू. ५.४७)
धुतलेले, पाण्याने निर्मल केलेले. संस्काराने स्वच्छ झालेले.
न., खनिज० **रौप्यम्** (रा. १३.८) रुपे.
भूनागमृत्तिकां क्षालयित्वा गृहीतं कृष्णवर्णं रज एव धौतम् (र ८.४७)
गांडुळाची माती पाण्याने धुतल्यावर वेचलेले काळे कण धौत होय.

–**माक्षीक**–न., खनिज० **स्वर्णमाक्षीकम्, रौप्यमाक्षीकं वा** (र. १५.५३–५४)
सुवर्णमाक्षिक किंवा रौप्यमाक्षिक.

–**वासस्**–न., **निर्मलं वस्त्रम्** (असंसू. ३.७३)
धौतवस्त्र. निर्मल वस्त्र, धुतलेले वस्त्र.

धौम्य–पु., ऋषि०**रोगापहरणचिन्तनार्थं हिमवतः पार्श्वे समेतेषु महर्षिष्वेकः** (चसू. १.१२)
रोगनाशाबद्दल विचारविनिमयाकरिता हिमालयाच्या उतरणीवर एकत्र जमलेल्या महर्षींपैकी एक.

ध्मान–उपक्रम०–न., **नस्यपञ्चकम्, प्रधमनाख्यं नस्यम्** (अहसू. २०.८)
पाच प्रकारच्या नस्यांपैकी एक नस्य (नाकात औषध घालणे) प्रधमननस्य.
अङ्गारप्रज्वालनार्थं भस्त्रिकादिना प्रध्मानम् (र.२.२९)
विस्तव प्रज्वलित करण्याकरिता फुंकणी भाता यांनी वारा घालणे, फुंकणे.

ध्मापन–न., **चूर्णादीनां नासादिषु प्रक्षेपणम्** (चसि.९.९१)
चूर्ण इत्यादी नाक इत्यादीत टाकणे.

ध्यान–न., लक्षण० **चिन्तनम्** (चनि. ७,६)
चिन्ता (हे अहसू. ११.३९) चिंतन चिंता.
अनवरतकार्याकार्यचिन्तनम् (सुसू.१९.२०)
सातत्याने कार्याकार्य–विचार करणे.

–**चक्षुस्**–न., **ध्यानं समाधिविशेषः समानाकारप्रत्ययसंततिर्ध्यानमिति योगग्रन्थेभ्य उन्नेयम् । तदुपलब्धिसाधनं चक्षुर्ध्यानचक्षुः । ध्यानं चक्षुरिव ध्यानचक्षुः** (चक्र. चसू.१.१७)
ध्यान म्हणजे समाधिप्रकार, ती प्राप्त करण्याचे साधन चक्षु म्हणून ध्यानचक्षु. ध्यान हे नेत्रा- प्रमाणेच आहे म्हणून ध्यानचक्षु.

ध्याम–वि., **ईषत्कृष्णम्** (सुसू.२८.१३) **दग्धेष्टकादिवर्णम्** (सुक.८.१२२)
थोडे काळे; भाजलेली वीट इत्यादिकांचा रंग असलेले.
न., **रोहिषतृणम्,कत्तृणम्** (चचि.२८.१५४)
रोहिषगवत.
गन्धतृणम्, भूतृणम् (सुचि.२२.६९)
रोहिसगवत.

–क्वाथ–वि., **ध्यामो मलिनः क्वाथः क्वाथ्यद्रव्यं यस्मिंस्तद् व्यञ्जनादि** (अरु.अहृसू.७.५)
ध्याम म्हणजे मळकट काढयाची द्रव्ये ज्यात तो काढा. मळकट काढा, चटणी इ०

–मण्डलता–स्त्री., **मलिनं वर्तुलं यत्र तद्वस्त्रादि, तद्भावो मलिनमण्डलता । विषस्पृष्टं वस्त्रमीदृग्वर्णं नाम कृष्णमलिनवर्तुलोपेतं भवति** (अहृसू. ७.११)
मळकट वर्तुळे ज्याच्यावर आहेत ते वस्त्र इत्यादी; भाववाचक मलिनमंडलता. विष लागलेले वस्त्र अशा रंगाचे म्हणजे काळ्या मळकट वर्तुळांनी युक्त असे दिसते.

ध्यामक–न., **वनस्पति० रोहिषतृणम् कत्तृणम्,** (चचि.१२.६६) (सुक. २.५१; ध. १.८०; र.२२.१६७) **प्रायोगिकधूमार्थमुपयुज्यते** (अहृसू. २१.१४;) **गरादिसर्वविषेषूपयुज्यते** (असंउ.४०)
रोहिसगवत. नित्य सेवनीय अशा धूम्रपानात उपयुक्त, कृत्रिम विष इत्यादी सर्व विषांवर योजतात.
गन्धतृणम् (चसू. ५.२१) रोहिस गवत. **क्षौमकम्,** (जजट) (चचि. ३.२६७; अहृचि. १.१३८)

ध्येय–न., **मनोविषयाणामेकम्, भावनाविषयं ज्ञानम्** (चशा. १.२०)
मनाच्या विषयापैकी एक विषय, ध्यान किंवा चिंतन करण्याचा विषय.

ध्रुव–पु., **वनस्पति० वटः** (ध. ५.७६; सुसू. ५.२९)
वड. देवता. तारा. देवता०

(ध्रुवा)–स्त्री., **वनस्पति० शालिपर्णी** (ध.१.८७)
सालवण.
वि., **निश्चितम्** (सुचि. ७.२९) निश्चित.

ध्रुवम्–अव्य., **निश्चितम्, शाश्वतम्** (सुशा. २.३३)
निश्चित, चिरकाल टिकणारे.

ध्वंशी–स्त्री., **मान० त्रसरेणुः, धूलिः** (चक.) (चक. १२.८७)
वजन. त्रसरेणू, धूलि.

ध्वंसक–पु., **रोग० मद्यजोऽयम् । त्यक्तमद्यस्य पुनः सहसाऽनुचितमद्यसेवनेन वातात् कष्टतमोऽसौ व्याधिर्भवति । तल्लक्षणम्–अस्मिन् श्लेष्मप्रसेकः कण्ठास्यशोषः शब्दाऽसहिष्णुता तन्द्रानिद्रातियोगश्च भवति** (चचि. २४.२०१; असंनि. ६.२२.३०)
एक रोग. मद्यपानामुळे होणारा. मद्य सोडल्यावर पुनः एकदम व अयोग्य मद्य सेवन केले तर वातामुळे हा कष्टतम विकार होतो. **लक्षणे**–कफाचा स्राव, थुंकी, घसा, तोंड सुकणे, शब्द सहन न होणे, झापड, अति झोप येणे.

ध्वज–पु., **पताकाया दण्डः** (चइ. १२.२८–३०) (सुसू. २८.१९) पताकेचा दांडा.
लिङ्गम्, पुरुषेन्द्रियम् (चचि. ३०.१५४–१५५) (असंशा. २.४३)
पुरुषाचे लिंग, शिश्न.

–क्षय–पु., **रोग० मेढ्रनाशः** (सुचि. १९.३७)
शिश्नाचा नाश.

–द्रुम– पु., **वनस्पति० तालः** (ध. ५.६८)
ताड.

–भङ्ग–पु., **गुह्यरोग० क्लैब्यकारणेष्वेकम्** (चसू. १९.४ (५)
शूकातिसेवन रेतःप्रतिघातादिभिर्हेतुभिर्ध्वजभङ्गो भवति । स वातपित्तकफरक्तसन्निपातभेदात् पञ्चविधः तत्र वातजे ध्वजभङ्गे मेढ्रे श्वयथुर्वेदना रागश्चोपलक्ष्यते । पित्तजे-तीव्राः स्फोटा जायन्ते लिङ्गपाकश्च भवति । कफजे-मेढ्रे मांसवृद्धिर्भवति व्रणाश्च भवन्ति । पुलाकोदकसङ्काशः श्यावारुणप्रभः स्रावः वलयीभवनं, परिग्रहश्च कठिनो भवति । रक्तजे–ज्वरस्तृष्णा भ्रमो मूर्च्छा छर्दिश्च भवति । नीलमाविललोहितं कृष्णं रक्तं च स्रवति । सन्निपातजे–बस्तौ वृषणयोः सीवन्यां वङ्क्षणेष्वभिदग्धवत् तीव्रो दाहः, पिच्छिलः पाण्डुश्च स्रावो मन्दश्वयथुः श्वयथौ च कृम्युद्भवः क्लेदः पूतिगन्धित्वं मणिमेढ्रमुष्काणां विशीर्णश्च भवति (चचि. ३०.१६३–१७५) र. २७.४९; सुचि. २६.१२)
लिंगाचे उत्थापन न होणे. शिश्नाचा रोग. नपुंसकत्वाचे एक कारण. इंद्रिय जाड व मोठे करण्याच्या उपचाराचे अतिसेवन व शुक्रनाशाच्या कारणांनी हा होतो. वात पित्त कफ रक्त व सन्निपात असे पाच प्रकार. त्या **प्रत्येकाच्या दुष्टीची लक्षणे**—

वातजलिंगभंग-लिंगाचे ठिकाणी सूज, वेदना, लाली.

पित्तजलिंगभंग-मोठे फोड व लिंग पिकणे.

कफजलिंगभंग-लिंगावर मांस वाढणे आणि व्रण होतो, त्यातून मांस धुतल्यासारखा काळसर तांबुस स्राव होतो, लिंग वाकडे होते व जागा कठिण होते.

रक्तजलिंगभंग-ज्वर, तहान, भ्रम, मूर्च्छा, ओकारी, होऊन निळे गढूळ, लाल, काळे, रक्त स्रवते.

सांनिपातिकलिंगभंग-बस्ति आणि वृषणात, शिवणीत, जांघेत अग्नीने जळाल्यासारखा तीव्रदाह, बुळबुळित पांढुरका स्राव, थोडी सूज, सुजेत कृमि उत्पन्न होऊन, घाणेरडी लस वाहते व लिंगाचा मणी आणि अंडकोश झरतात.

-वृक्ष-पु., **वनस्पति० माडः** (ध. ५.७०) ताडाचा प्रकार, नारळ.

-ध्वजोच्छ्राय-पु. **शिश्नोत्थानम्** (सुशा. २.४५) असंशा. २.) शिश्नाचे उत्थापन.

ध्वनिमूल-न., **वनस्पति० आकाशवल्ली, खवल्ली** (र. १०.२२) आकाशवेल

ध्वाङ्क्ष-पु., **पक्षि० काकः, ध्वांक्षति कांक्षति आमिषादिकं मृतपशोरपि इति ध्वांक्षः** (सुसू. ६.२३) कावळा. मृतपशूचेही मांस इत्यादी खाऊ इच्छिणारा.

(-ध्वाङ्क्षी)-स्त्री., **पारददोष० सप्तकञ्चुकेष्वेकः, कालिमा, काकपक्षवत्स्नैग्ध्यकारिणी** (र. ११.२२) पाऱ्यातला एक दोष. सात कंचुकांपैकी एक, कालिमा कावळ्याच्या पंखासारखी काळी व स्निग्धता करणारी.

-जङ्घा-स्त्री., **वनस्पति० काकजङ्घा** (ध. ४.२३) कावळीप्रकार.

-जम्बू-स्त्री., **वनस्पति० जम्बूभेदः काकजम्बूः** (रा. ११.१३२) द्र० 'जम्बू'. एक प्रकारचे जांभुळ.

-तुण्डफला-स्त्री., **वनस्पति० काकनासा** (ध. ४.२५) कावळीचा एक प्रकार.

-तुण्डा-स्त्री., **वनस्पति० काकनासा** (रा. ३.४०) कावळीचा एक प्रकार.

-दन्ती-स्त्री., **वनस्पति० काकादनी** (रा. ३.४४) कावळीचा एक प्रकार.

-नखी-स्त्री., **वनस्पति० काकादनी** (ध. ४.२७) कावळीप्रकार.

-नाम्नी-स्त्री., **वनस्पति० काकोदुम्बरिका** (रा. ११.१४३) लकड्या उंबर, काळा उंबर,

-नाशिनी-स्त्री., **वनस्पति० हपुषा** (ध. २.९) शेरणी.

-नासा-स्त्री., **वनस्पति० काकनासा**, (ध. ४.२५) कावळीप्रकार.

-नासिका-स्त्री., **वनस्पति० काकनासा** (रा. ३.४१) कावळीप्रकार.

-माची-स्त्री. **वनस्पति० काकमाची**, (ध. ४.२१) कावळी.

ध्वाङ्क्षादनी-स्त्री., **वनस्पति० काकादनी** (रा.३.४३) कावळीप्रकार.

ध्वाङ्क्षिका-स्त्री., **वनस्पति० काकोली**, (रा. ३ १६६) कावळी.

ध्वाङ्क्षोलिका-स्त्री., **वनस्पति० काकोली** (ध. १.१३२) कावळी

ध्वाङ्क्षोली-स्त्री. **वनस्पति० काकोली** (रा. ३१६७) कावळी.

नकुल-पु., **प्राणि० भूमिशयोऽसौ** (चसू. २७,३८) **बिलेशयः** (सुसू. ४६.७८; रा. १७.१) **असौ स्थूलपुच्छो रक्तनेत्रो बभ्रुदेहो भुजङ्गशत्रुश्च भवति** (सुशा. ४.७१) **अस्य मांसं शोषे छद्मना केनापि व्याजेन वा देयम्** (सुउ. ४१.३६) **अस्य वामगमनं प्रशस्तम्** (सुसू. २९.३६) **निरग्निस्वेदार्थमस्य चर्मगोण्युपयुज्यते** (सुचि. ४.१७) मुंगुस, बिळात रहाणारा प्राणी. हा पिंगट शरिराचा लाल डोळयांचा जाड शेपटीचा आणि सर्पांचा शत्रू होय. याचे मांस क्षयावर, त्याच्या स्वादासारख्या अन्य प्राण्याचे नाव सांगून किंवा अन्य युक्तीने द्यावे. अग्नीशिवाय घाम काढण्यास याच्या कातड्याची गोणी उपयुक्त. याचे डावीकडे जाणे शुभ.

(नकुला)-स्त्री., **ग्रहमाता०** (असंउ. ४.) एक बालग्रहमाता.

(नकुली)-स्त्री., **वनस्पति० जटामांसी** (र ३०.४८) जटामांसी.

-पित्त-न., **भैषज्य० नकुलस्य पित्तम्, अपस्मारे नकुलपित्तसिद्धतैलं पानाभ्यङ्गेषु प्रशस्तम्** (सुउ. ६१.२४) **इदं हरितालविषे नस्याञ्जनार्थमुपयुज्यते** (असंउ. ४०) **ग्रहचिकित्सायां चोपयुज्यते** (सुउ. ६०.४०) मुंगसाचे पित्त. अपस्मारात फेफऱ्यात व ग्रहबाधेत याच्या पित्ताने सिध्द केलेले तेल पिणे व अभ्यंग

करण्यास प्रशस्त, हरताळ विषाच्या उपद्रवात नाकात व डोळ्यात घालावे.

नकुलाढ्या–स्त्री., वनस्पति० गन्धनाकुली (रा. ७.१५३) मुंसगुवेल.

नकुलान्ध–वि., नकुलान्ध्यवान् (अहृउ. १२.२३–२४) नकुलांध्य विकार झालेला, पहा 'नकुलांध्य'

नकुलान्ध्य–न., नेत्ररोग० सर्वजोऽयम्, तल्लक्षणम्– अस्मिन् नकुलदृष्टिर्विद्योतते। दिवा चित्राणि रूपाणि पश्यति रात्रौ च न किञ्चिदपि पश्यति। असाध्योऽयम् (सुउ. ७.४०; असंउ. १५) त्रिदोषज. यात मुंगुसाच्या दृष्टीसारखी दृष्टि चमकते, रात्री मुळीच दिसत नाही पण दिवसा चित्रविचित्र दिसते. हा रोग असाध्य.

नकुलेष्टा–स्त्री., वनस्पति० गन्धनाकुली (ध. ४.१०५) मुंगुसवेल.

नक्तक–पु., कर्पटावयवः जीर्णं वस्त्रम् (चसू. १४.११) कपडा, जुने विरलेले फाटलेले वस्त्र, फडके, चिंधी.

नक्तम्–अव्य० निशि (अहृसू. २.४७) रात्री.

नक्तंचर–पु., निर्यास० गुग्गुलुः (ध. ३.१२७) गुग्गूळ.

–चारिणी–वि., या रात्रौ चरति सा गर्भिणी (चशा. ८.२१) गर्भिणी.भूत बाधेमुळे रात्री हिंडणारी.

नक्तमाल–पु., वनस्पति० करञ्जः (चसू. ४.११; सुचि. १६.१६; अहृसू. ३०.९; ध. ५. १०७) अस्य क्वाथः स्नानव्याजेन श्वयथावुपयुज्यते (असंचि. १९) अस्य फलं नयनाञ्जनेन ग्रहबाधायामुपयुज्यते (सुउ. ६०.४४) करंज. सुजेवर याच्या काढ्याचे स्नान उपयुक्त. ग्रहबाधा असतांना याची बी उगाळून अंजन करतात.

नक्ता–स्त्री., वनस्पति० कलिकारी (ध. ४.९) कळलावी.

नक्तान्ध–वि., नक्तान्ध्ययुक्तः (सुसू. ४६.२८२) रातआंधळे झालेला.

नक्तान्ध्य–न., नेत्ररोग० तल्लक्षणम्-अस्मिन् सूर्येऽस्तङ्गते स्तम्भमागतास्त्रिषु पटलेषु स्थिता दोषा दृशं स्थगयन्ति, तेन ईदृग्दोषदूषितनयनो रात्रौ न पश्यति। अह्नि दृष्टिपथाद्भ्रष्टा मला व्यक्तदर्शने साहाय्यकमाचरन्ति (सुउ.७.३८; असंउ. १५.) रातआंधळे. यात सूर्यास्त झाल्यावर तिन्ही पटलात असलेले दोष स्तब्ध होतात व दृष्टी झाकून टाकतात म्हणून रात्री दिसत नाही, दिवसा दृष्टिमार्गातून बाजूस गेलेले ते मळ, दोष दिसण्याला सहाय्यक होतात.

नक्ताह्व–पु., वनस्पति० करञ्जः बीजान्यस्य प्रलेपधूपाञ्जननस्यैर्विसूचिकानाशनानि (असंसू. ११.५२) करंज. याच्या बीचा लेप, अंजन, नाकात घालणे व धूप दिल्याने विषूचिका नष्ट होते.

नक्र–पु., मत्स्यभेदः (सुचि. २६.२६; अहृसू. ६.५३) माशाचा प्रकार. मगर.

–रेतस्–न., नक्रस्य शुक्रम् इदं वृष्याणामग्र्यम् (चसू. २५.४०; असंसू. १३.३) मगराचे शुक्र. शुक्रवर्धक सर्वद्रव्यात श्रेष्ठ.

नक्राण्ड– पु. न., नक्रस्याण्डम्, वृष्यमिदम् (चचि. २ (२) २८) मगरीचे अंड. शुक्रवर्धक.

नक्षत्र–न., तारका इयं ज्योतिःशास्त्रीया संज्ञा (चसू. १५.९) क्रान्तिवृत्तस्थसप्तविंशतिनक्षत्राणि अश्विन्यादिरेवत्यन्तानि प्रसिद्धानि (सुसू. २.४) नक्षत्रविशेषे ज्वरादिविशेषरोगाः संभवन्ति (असंनि. १) तारा, तारका. ज्योतिःशास्त्रीय संज्ञा. क्रान्तिवृत्ताचे सत्तावीस नक्षत्रे या रूपाने २७ भाग केले, अश्विनी ते रेवती इत्यादी प्रसिद्ध नक्षत्रे. विशिष्ट नक्षत्रावर ज्वरादिविशेष रोग होतात.

रत्न० मौक्तिकम् (रा. १३.६६) मोती.

–चरित–न., उल्कापातादिभिर्जन्मनक्षत्राऽभिहननम् (सुसू. ६.१९) उल्कापात इत्यादींनी जन्मनक्षत्रपीडित होणे.

–नामन्–न., नक्षत्रदेवतानुकारि नाम (सुशा.१०.२४) नक्षत्रनाव. नक्षत्राला अनुसरून ठेवावयाचे नाव.

–पीडन–न., क्रूरग्रहाणां बाधनम् (ड. सुउ. ३९.४१) क्रूर ग्रहांची बाधा.

–पीडा–स्त्री., नक्षत्राणां पीडा (सुसू. २८.६) नक्षत्रांची बाधा, पीडा.

–शीतल–वि., नक्षत्रसम्बन्धात्शीतम् (अहृसू. ३.३३) नक्षत्रसंबंधाने शीत. नक्षत्रांच्या प्रकाशाने थंड झालेले.

नक्षत्राकृतिविस्तार–पु., वनस्पति० जूर्णाभेदः धवलयावनालः (१६.१६८) जोंधळ्याचा प्रकार; पांढरा जोंधळा.

नख–पु. न. प्रत्यङ्ग० **करजः नखरः**
नख. प्रत्यंग.
तत्सङ्ख्या–विंशतिर्नखाः, (चशा. ७.६) **अस्थ्नो मलः**, (सुसू. ४६.५२९) **अनुयन्त्रेष्वेकम्** (असंसू. ३४.३७; अहृसू.२५.४०) **अनुशस्त्रेष्वेकम्**, (सुसू. ८.१५)
संख्या. वीस नखे. अस्थींचा मल. एक अनुयंत्र व अनुशस्त्र.
न., सुगन्धि० **धूमपानार्थमुपयुज्यते** (चसू. ५.२०) **तद्गुणाः–कटूष्णं कफविषकुष्ठ–कण्डूव्रणभूतपीडाहरं च** (ध. ३.५८;
र. १७.११०–११६)
हिं.–नख.
म.–नखला.
गु.–नखला.
बं.–नखी.
फा.–ताखुनपर्या.
नखला गुण–तिखट उष्ण विषकफकुष्ठ कंडु व्रण भूतपीडा नाशक धूम्रपानाकरिता उपयुक्त

–च्छेदन–न., **नखकर्तनम्**, (सुशा. २.२५)
नखे कापणे. नखे काढणे.

–च्छेद्या–स्त्री., वनस्पति० **मेदा**, (रा. ५.१६०)
मेदा. अष्टवर्गांपैकी एक

–दन्तक्षत–न., **नखदन्तानां व्रणः**, (चचि. २३.२१९)
नखे व दांत यांनी झालेला व्रण.

–दोष–पु., **नखेषु जायमानो विकारः** (चसू. २८.१६)
नखात झालेला विकार.

–द्वय–न., **हस्तिनखं व्याघ्रनखं च** (असंउ. १०)
हत्तीचे व वाघाचे अशी नखाची जोडी.

–पर्णी–स्त्री., वनस्पति० **वृश्चिका** (रापरि. ५.४०)
एक वनस्पती.

–पुष्प–न., **नखे श्वेतचिह्नम् मरणसूचकारिष्टानामेकतममिदम्** (चइ. १२.५५)
नखावर येणारा पांढरा ठिपका.

–(पुष्पी)–स्त्री., वनस्पति० **स्पृक्का** (रा. १२.११४)
पिंडिका. एक सुंगधी वनस्पती.

–पूर्विका–स्त्री., वनस्पति० **निष्पावी** (रापरि. ७.९९)
शेंगांचे गुच्छ येणारी मांडवावर चढणारी वेल.

–प्रिय–पु., वनस्पति० **नीलः** (रापरि. ९.११)
नील या नावाचा वृक्ष.

–भेद–पु., **अशीतिवातविकारेष्वेकः नखानां भेद;** (चसू. २०.११; असंसू. २०.)
ऐशी वातविकारातील एक, नखे फुटणे.

–विष–वि., **नखे विषं यस्य, तादृशाश्च मार्जारश्ववानरमकरमण्डूकपाकमत्स्यगोधाशम्बूकप्रचलाकगृहगोधिकाचतुष्पादकीटा नखविषास्तथा दंष्ट्राविषाः**
(सुक. ३.५)
ज्यांच्या नखात विष ते मांजर कुत्रा वानर मगर व त्याच्या आकाराचा प्राणी, बेडुक, घुबड, पाक नावाचा मासा, घोरपड, शंबूक, प्रचलाक नावाचा सौम्य कीटक पाल इत्यादी व चतुष्पाद किडे. यांच्या दांतातही विष असते.

–वृक्ष–पु., वनस्पति० **नीलः** (रापरि. ९.११)
पहा 'नखप्रिय'.

–शङ्खक–पु., भैषज्य० **क्षुद्रशङ्खः** (रा. १३.२४६)
अगदी लहान शंख.

–शस्त्र–न., शस्त्र० **एतद् एकतो वक्रधारमुखमन्यतश्च ऋजुधारमुखमेवं द्विमुखमिदम् । प्रमाणमस्य नवाङ्गुलम् । इदं सूक्ष्मशल्योद्धृतौ छेदभेदप्रच्छानलेखनेषूपयुक्तम्** (अहृसू. २६.१८) **तस्य फलं द्व्यङ्गुलायाममेकाङ्गुलविस्तृतम्** (डसुसू. ८.४)
नखशस्त्र. याच्या एक टोकाला वाकडी व एका टोकाला सरळ धार असे दुतोंडी शस्त्र असते. नऊ अंगुळे लांब असते (अहृ.) हे सूक्ष्म शल्य काढण्याकरिता, छेदणे, फोडणे, तुंबडी लावणे खरडणे यात उपयुक्त. एक शस्त्र, दोन अंगुळे लांब एक अंगुळ रुंद असते.
एकतोऽश्वकर्णमुखमन्यतो वत्सदन्तमुखं प्रमाणतोऽष्टाङ्गुलं सूक्ष्मशल्योद्धृतावुपयुज्यते (असंसू. ३४.३१)
नखशस्त्राचा आणखी एक प्रकार. आठ अंगुळे लांब एका बाजूला घोड्याच्या कानासारखे व एका बाजूला एका लहान मुलाच्या दातासारखे धारदार टोक असलेले, सूक्ष्म शल्याकरिता.

–शात–पु., लक्षण० **नखपातनम्** (ड. सुक. १.३७; असंसू. ८.२५)
नख गळून पडणे.

–शूल–पु., लक्षण० नखस्य शूलवद्वेदना (चसि. २.१६)
नखात शूळ, वेदना.

–शोष–पु., लक्षण० नखानां शुष्कत्वम् (चसि. २.१६)
नखे सुकणे.

–सन्धि–पु. शारीर० नखानां संधिस्थानम् (सुचि ३.२३)
नखांचे सांध्याचे स्थान.

–स्तम्भ–पु., लक्षण० नखस्य स्तम्भः (चसि २.१६)
नख कडक व ताठर होणे.

नखर–पु., प्रत्यङ्ग० नखम् (चचि. १०.३८)
नख. एक उपांग.

नखराश्व–पु., वनस्पति० करवीरः (रा. १०.२)
कण्हेर.

नखाद–पु., कृमि० शोणितजोऽयम् । नखानत्तीति नखादः। अदृश्योऽयम् (सुउ. ५४.१५)
रक्तज कृमि. नखे खाणारा. हा अदृश्य.

नखान्तर–न., नखानां मध्यः (असंसू. ३९.५)
नखांचा मध्य.

नखालु–पु., वनस्पति० नीलः (रापरि. ९.११)
पहा 'नखप्रिय'.

नग–पु.,वृक्षः न गच्छति अवशीर्यते दृढमूलत्वादिति नगः, (ड. सुउ. ६०.१६)
वृक्ष, झाड.
पर्वतः (सुक.५.७६) पर्वत.

–जा–स्त्री., वनस्पति० क्षुद्रपाषाणभेदः (रा. ५.२१६)
लहान पाषाणभेद.

–जित्–पु., वनस्पति० पाषाणभेदकः (रा. ५.२०९)
पाषाणभेद.

–भिद्–पु., वनस्पति० पाषाणभेदकः (ध.१. १५७)
पाषाणभेद.

–मृत्तिका–स्त्री., पर्वतस्य शोभनगन्धा मृत्तिका, विषहरेयम् (ड. सुक. ५.७६–७८)
पर्वताची चांगल्या वासाची माती, विषहर.

–वृत्तिक–पु., वनस्पति० जिङ्गिनी, (ड.) गुडमजनिका वृश्चिकाली (सुचि. २०.१२) काळी सावरी.

–वृत्तिका–स्त्री., वनस्पति० शल्लकी, (सुचि. १५.९; सुक. ५.७६) साळई.

नगरोत्था–स्त्री., मुस्ताभेदः, नागरमुस्ता, (रा ६.६१)
नागरमोथाप्रकार.

नगाश्रय–पु. वनस्पति० हस्तिकन्दः, (रापरि. ७.३६)
हत्तिकंद, फार मोठा कंद.

नग्नजीव–पु., वनस्पति० पुंसवनविधावुपयुक्तः (असंशा. १.६१)
एक वनस्पती. पुत्रोत्पत्ति–संस्काराचे वेळी उपयुक्त.

नट–पु. वनस्पति० अशोकः (रा १०.२७२)
अशोक.
नलः, (ध. ४. १४१)
नळ, बोरु, वेळू.

(नटी)–स्त्री., वनस्पति० नलिका, (ध. ३.४३)
एक वनस्पती.

–मण्डक–न., खनिज० हरितालम्, (ध ७.११९)
हरताळ.

–मण्डन–न., खनिज० हरितालम् (रा. १३.५८)
हरताल.

नड–पु., वनस्पति० नलः, (ध. ४.१४१)
नळ, वेळू, बोरू.

नत–न., वनस्पति० तगरम् (चसू. ३.२८; ड सुउ. १८.१०३; अहसू. १५.५; ध. ३.५३) तगर.

नद–पु., सिन्धुशोणादिः (ड. सुसू. ४५.४)
सिंधु ब्रह्मपुत्रा हे नद होत.

नदी–स्त्री., गङ्गाद्या (ड.) तत्र शीघ्रवहा नद्योऽमलोदका लघ्व्यः । मन्दगास्तु शैवालच्छन्नाः कलुषाश्च गुर्व्यः । पश्चिमाभिमुखा नद्यो लघूदकत्वात् पथ्याः, पूर्वाभिमुखा गुरूदकत्वादप्रशस्ताः । दक्षिणाभिमुखाः साधारणत्वान्नातिदोषलाः । देशतः, सह्यप्रभवा नद्यः कुष्ठं जनयन्ति । विन्ध्यप्रभवाः कुष्ठं पाण्डुरोगं च, मलयप्रभवाः कृमीन्, महेन्द्रप्रभवाः श्लीपदोदराणि, हिमवद्भवा हृद्रोगशिरोरोगश्वयथुश्लीपदगलगण्डान्, प्राच्यावन्त्या अपरावन्त्याश्चार्शांस्युपजनयन्ति । पारियात्रप्रभवास्तु पथ्या बलारोग्यकर्यश्च । मरुदेशगता नद्यः प्रायेण सतिक्तलवणा लघ्व्यः समधुराः पुरुषाणां हितावहा बले हिताश्च (सुसू. ४५.२१-२३; अहसू. ५.११)
नदी, गंगा इत्यादी, शीघ्र वेगाने वहाणाऱ्या नद्यांचे पाणी निर्मल व हलके. मंद वाहाणाऱ्या नद्यांचे पाणी शेवाळाने झाकलेले गढूळ व जड असते. पश्चिमेकडे जाणाऱ्यांचे हलके म्हणून पथ्यकर.

पूर्वेकडे वाहणाऱ्यांचे जड म्हणून अपथ्यकर. दक्षिणाभिमुख नद्यांचे साधारण असते म्हणून थोडे दोष उत्पन्न करते, सह्याद्रीत उगम पावणाऱ्या नद्यांचे पाणी कुष्ठ उत्पन्न करते. विंध्याच्या नद्या कुष्ठ आणि पांडु. बंगाल माळवा व कोकणातल्या मूळव्याध, जगन्नाथपुरीच्या भोंवतालच्या प्रदेशातील कृष्णेपर्यंतच्या भागातील नद्यांचे पाणी हत्तीपाय, केरळांतल्या कृमि, हिमालयातल्या हृद्रोग, डोक्याचे रोग, सूज, हत्तीपाय, गलगण्ड करतात. अरवली भोवतालच्या बहुधा बल आरोग्य करणाऱ्या. निर्जल प्रदेशातील नद्यांचे पाणी कडवट खारट हलके गोड पौरुष वाढविणारे बलवर्धक असते.

वनस्पति० अग्निमन्थः (रा.९.१३६)

अरणी, पांढरी टाकळी.

नदिज–पु., **धान्य० यावनालः** (रापरि. ८.३८)

ज्वारी, जोंधळा, दादर

नदी–कदम्ब–पु., **वनस्पति० महामुण्डी** (रा. ५.२२०)

मोठी मुंडी.

–कान्त–पु., **वनस्पति० हिज्जुलः** (रापरि. ८.७०)

जलवेतस.

–(कान्ता)–स्त्री., **वनस्पति० काकजङ्घा** (ध. ४.२३)

कावळीप्रकार.

–ज–पु , **वनस्पति० यावनालः** (रापरि. ८.३८)

जोंधळा, ज्वारी.

हिज्जुलः (रापरि. ८,७०) जलवेतस.

निष्पावभेदः कटुनिष्पावः (रा. १६.१७७)

वनस्पति० ' निष्पावः '

कडू वाल, कडवे वाल.

न., **लवण० सैन्धवम्** (सुउ. १७.२७) सैंधव.

खनिज० सुवर्णमाक्षिकम्, एतत् कुम्भकामला–रोगघ्नम् (सुउ. ४४.३१; सुचि. ९.२५)

सुवर्णमाक्षिक. हे कुंभकामलारोगनाशक.

स्रोतोञ्जनं शङ्खो वा यामुनं सौवीरम् (र. २३.४०)

एक सुरमा, शंख. यमुनेत सापडणारा सुरमा.

–जल–न., **नद्या जलम्, तद्गुणाः–रूक्षं वातलं कटुकं च** (असंसू. ६.१३–१४) **मधुरमीषदुष्णं लघु दीपनं पाचनं रुच्यं पथ्यं तृष्णाहरं च** (रा. १४.३२७ ,

नदीचे पाणी. **गुण**–गोड, कडु, रुक्ष, हलके, दीपक–पाचक, रुचकर, पथ्यकर, तहान नाहीशी करणारे, वातूळ.

–जशिम्ब्याद्यञ्जन–न., **अञ्जन० सैन्धवहरितमुद्गादिभिर्निर्मितमञ्जनम्। एतद्दिवान्धानां प्रशस्तम्।** (सुउ. १७.२७)

एक अंजन. नदीज सैंधव इत्यादींचे अंजन. सैंधव, हिरवे मूग इत्यादी द्रव्यांचे अंजन दिवसा अंधत्व असणाऱ्यांना उपयोगी.

–भल्लातक–पु., **भल्लातकभेदः, नदीपिप्पलिका** (ड.) **गण्डोपली** (ड.) **शीतपूतनाजुष्टे परिषेकार्थमुपयुज्यते** (सुउ. ३४.५; का बालग्रहचि.)

१ बिब्ब्याचा प्रकार. शीतपूतना ग्रहाने पछाडलेल्या मुलाच्या आंगावर शिंपडण्याकरिता उपयुक्त.

चुच्च्वादिवर्गोक्तं शाकम्। नन्दीभल्लातकः, अस्याऽऽमानि फलानि पल्लवाश्च शाकत्वेनोपयुक्ताः (सुसू. ४६.२४९)

चंचु इत्यादी वर्गातील भाजी. त्याची कच्ची फळे व पाने भाजी म्हणून उपयुक्त.

–माषक–पु., **शाक० नन्दीमाषकः, वानीरकः, अयं विशदो गुरुः शीतः समभिष्यन्दी च** (चसू. २७.११४)

एक भाजी. पाणवेत. हा दोष स्वच्छ करणारा जड थंड व थोडा स्राव निर्माण करणारा.

–वट–पु., **वनस्पति० वटभेदः, वटी** (रा. ११.११६)

नदी वड. वडाचा प्रकार.

–सर्ज–पु., **वनस्पति० अर्जुनः** (ध. ५.११४)

अर्जुनसादडा.

नद्याम्र–पु., **वनस्पति० आम्रभेदः, समष्टिलः** (रापरि. ४.१)

नदीचा आंबा, जंगली आंबा.

नद्युदुम्बरिका–स्त्री., **वनस्पति० उदुम्बरभेदः** (रा. ११.१४०) **द्र० ' उदुम्बर '**

उंबराचा प्रकार.

नन्द–पु., **सर्प० दिव्यसर्पः** (असंउ. ४१.)

दिव्य सर्प .

(नन्दा)–स्त्री., **वनस्पति० स्नुही** (चक. १०.८)

त्रिधारी निवडुंग.

आरामशीतला (रापरि. १०.५२)

थंड, पित्तशामक, व्रणरोपक वनस्पत

(नन्दी)–स्त्री., **वनस्पति० तुण्डेरिका** (अ

नांदुरखी, वड, आघाडा

नन्दकधूप–पु., धूप० घृतं वचा तरक्षोर्बिड्लोमचर्माणि प्रसहानां पुरीषं च । एतेषां धूपो ग्रहापहः (का. धूपकल्प) धूप. तूप वेखंड तरसाची विष्ठा, केस, चामडे, व आक्रमक पशूची विष्ठा, यांचा धूप; ग्रहबाधा नाशक.

नन्दन–पु., स्थावरविष० विषवृक्षोऽयम्, अस्य फलं त्वक् सारो निर्यासश्च विषमयः । फलेन मुष्कशोफदाहाऽन्नद्वेषा भवन्ति । त्वक्सारनिर्यासैरास्यदौर्गन्ध्यपारुष्यशिरोरुक्कफसंस्रवा भवन्ति (सुक. २.५) विषारी वृक्ष. याचे फळ, साल, नार, व डिंक विषारी. फळाने अंडाला सूज व दाह आणि अन्नाचा द्वेष होतो. सार नार व डिंक यांनी तोंडाला दुर्गंधी रखरखीतपणा डोकेदुखी व कफाचा स्राव होतो.
वि., आह्लादकरम्, हर्षकरम् (चसू. ३०.१५) आल्हाद आनंद हर्ष देणारे.

–ज–न., वनस्पति० हरिचन्दनम् (रा. १२.१९) पांढरे चंदन.

नन्दनक–पु., फलविष० नन्दनः (असंउ. ४०) फलविष.

नन्दिक–पु., वनस्पति० नन्दिवृक्षः (ध. ३.१८) नांदुरखी.

नन्दिकेश्वर–पु., देवता० षष्टिबालग्रहस्य पञ्चमो भ्राता (कां. बालग्रहचि.)
षष्ठी (सटी) नामक बालग्रहाचा पाचवा भाऊ.

नन्दिन्–पु., वनस्पति० गुच्छकरञ्जः (रा. ९.१८४) वावळा करंज.
अपामार्गः (४.३८८) आघाडा.
नन्दिवृक्षः (रा. १२.३१; अहसू. १५.४१) नांदुरखी.
जयवृक्षः (अरु; अहसू. १५.४१; असंसू. १६.३५) नांदुरखी.
मेषशृङ्गी (हे अहसू. ६.७७) मेढशिंगी.
प्राचीनो रसाचार्यः (र. १.५-९; र. ९.६४-६६) प्राचीन रसाचार्य.
रसमण्डपे पूजनीया देवता (र. ६.२५) पाऱ्याचे संस्कार करावयाच्या मंडपात पूजावयाची देवता.

(नन्दिनी)–स्त्री., वनस्पति० हरीतकी (ध. १.२०५) हिरडा.
रेणुका– (ध. ३.५१) रेणुकबी

(नन्दि)–तरु पु., वनस्पति० धवः (ध. परि ५.४) धावडा.

–वारल–पु., मत्स्य० सामुद्रोऽयम् (सुसू. ४६.११८) समुद्रातील एका जातीचा मासा.

–वारलक–पु., मत्स्य० सामुद्रोऽयम् (सुसू. ४६.११८) समुद्रातील मासा.

–वृक्ष–पु., वनस्पति० तद्गुणाः – कटुस्तिक्तः सुगन्धी पुष्टिवीर्यदोऽस्रदाहजिच्छिरोर्तिश्वेतकुष्ठघ्नश्च (ध. ३.१८)
नांदुरखी. **गुण**–कडु, तिखट, सुगंधी, पुष्टि, वीर्यदायक, रक्तस्राव, दाहनाशक, डोकेदुखी, पांढरे कुष्ठनाशक.

नन्दी–स्त्री., वनस्पति० तुण्डेरिका (अरु. अहसू. ६.९२) नांदुरखी, वड, आघाडा.

–माषक–पु., वनस्पति० वानीरकः (हे) वानीरः (अहसू. ६.९२) एक वेत, पाणवेत.

–मुख–पु., पक्षि० प्लवजातीयोऽसौ (चक. १.८) आटीभेदः पत्राटी (सुसू. ४६. १०५) पोहणारा पक्षीप्रकार. आटीचा प्रकार पत्राटी.
व्रीहि० आडीचञ्चुसदृशस्तण्डुलः (सुसू. ४६.१२) एक तांदूळ.

–मुखमुख–न., यन्त्र० स्वस्तिकयन्त्रम्, पत्राटीमुखसदृशम्, इदं शल्योद्धरणार्थमुपयुज्यते (सुसू. ७.१०)
स्वस्तिकयंत्र. पत्राटीच्या तोंडासारखे तोंड असलेले यंत्र. शल्य उपटून काढण्याकरिता उपयुक्त.

–मुखी–स्त्री., जलचरपक्षि० पत्राटी (चसू. २७.४३) पाण्यातला पक्षी. आटीचा प्रकार; पत्राटी.
कुधान्य० मर्कटहस्ततृणभेदः (सुसू. ४६.२१) एक हलके धान्य.
गोधूमभेदः, तद्गुणाः–पथ्या शीता कषायमधुरा लघुश्च (अहसू. ६.१६)
गोड, तुरट, हलका, थंड, पथ्यकर.

–वृक्ष–पु., वनस्पति० प्ररोही गर्दभाण्डः, पार्श्वपिप्पलः, (ड.) न्यग्रोधादिगणोक्ता गुणाः–व्रण्यः सङ्ग्राही भग्नसाधको रक्तपित्तहरो दाहमेदोघ्नो योनिदोषहृच्च (सुसू. ३८.४८–४९;) (असंसू. १६.३२) अम्बष्ठादिगणोक्ता गुणाः –पक्वातीसारनाशनः पित्ते हितश्च (सुसू. ३८.४६–४७; अहसू. १५.३८)

पारोसा पिंपळ, पिंपरी, वडाच्या गणात आहे. गुण– व्रणाला हितकर, मळ घट्ट करणारा, भंगलेले हाड सांधणारा, रक्तस्राव थांबविणारा, दाह, मेद, योनिदोष नाशक, पक्व अतिसारनाशक, पित्तावर हितकर.

काश्मरी (ड. सुसू. ३८.४६–४७) शिवण.

नन्दीश्वर–पु., प्राचीनो रसाचार्यः (र. १५.४४–५२) प्राचीन पारदक्रियातज्ञ.

नन्द्यावर्त–पु., वनस्पति० तगरम् (र. २३.४६) तगर.

नन्द्यास्य–पु., जलचरपक्षि० नन्दीमुखः आटीभेदः (अहसू. ७.८१-८३) जलचर पक्षी, आटीचा प्रकार.

नपुंसक–न., न स्त्री न च पुमान्, क्लीबः (सुशा. ३.५; असंशा. २.३८)

नपुंसक. स्त्री नाही व पुरुष नाही असा.

–कर–वि., नपुंसकत्वव्यञ्जकं चिह्नम् (चशा. ४.१४) नपुंसकत्व व्यक्त करणारे चिन्ह.

नप्तृका–स्त्री., पक्षि० घुड्रुका, इयं विष्किरजातीया हुङ्कारकारिणी पाण्डुरोदराऽल्पा च (सुसू. ४६.५९) उकरुन भक्ष्य मिळविणारा पक्षी. हुंकार शब्द करणारा पांढरट पोट असलेला लहान पक्षी.

नभ–न., वनस्पति० कमलम् (रा. १०–२४३) मास० श्रावणः (चक्र. चसि. ६.५) कमल, श्रावण महिना.

नभस्–पु., कालविभाग० श्रावणः द्वादशमासानामेकतमः (सुसू. ६.६)

बारा महिन्यांतील एक. श्रावण महिना.

–वत्–पु., वायुः (र. १२.१-८) अत्र नभवत्पदं तज्जन्यपक्षवधादिवातरोगाभिप्रायकम्

वात. अर्धांगवात इत्यादी वातविकार.

नभस्य–पु., कालविभाग० भाद्रपदः द्वादशमासानामेकतमः (सुसू. ६.६) भाद्रपद महिना.

–प्रथम–वि., नभस्याद् भाद्रपदात्प्रथमः पूर्वो मासः श्रावणः (चसू. ७.४६)

भाद्रपदाच्या अगोदरचा महिना. श्रावण महिना.

नमस्करी–स्त्री., वनस्पति० लज्जालुः (असंसू. १६.३२; अहसू. १५.३८) लाजाळू.

नमस्कारी–स्त्री., वनस्पती० लज्जालुः (ध. ४.१०९) लाजाळू.

नमेरु–पु., वनस्पति० देवदार. (का. जातिसूत्रीय शा.) देवदार.

सुरपुन्नागः (रापरि. १०.१०) सुरपिण.

नयन–न., शारीर० नेत्रम् नीयते दृष्टिविषयोऽनेन इति नयनम् (असंशा. ९.११) डोळा.

–प्रवेश–पु., लक्षण० नेत्रस्यान्तर्गमनम् (असंसू. २७.३७)

डोळा आत जाणे, गेल्यासारखे वाटणे.

–प्लव–पु., लक्षण० नयनयोरश्रुपूर्णत्वम् (सुउ. ३९.२५)

डोळे पाणावणे, डोळे पाण्याने पूर्ण भरणे.

–बुद्बुद-न., अक्षिगोलकः (सुउ. १.१०) डोळ्याचा गोळा. कवडी. डोळ्याचे बुबुळ.

–संमीलन–न., नेत्रसङ्कोचः (सुसू. ४२.१० (२) डोळे मिटणे.

नयनान्तर–न., प्रत्यङ्ग० नयनयोर्मध्यम् (सुसू. ३५.१२) डोळ्यांचा मधला भाग.

नयनाभिघात–पु., (परिव) नेत्रस्याऽऽघातः (सुउ. १९.१)

डोळ्यांवर होणारा आघात - लागलेला धक्का.

नयनाभिघातप्रतिषेध–पु., अध्याय (सुउ. १९.) अध्यायाचे नाव - डोळ्यावर होणाऱ्या आघाताचा प्रतिकार ज्यात सांगितला आहे असा.

नयनामय–पु., नेत्ररोगः (असंसू. ३२.६) डोळ्याचे रोग.

नर–पु., पुमान्, पुरुषः (सुशा. ४. ९७.) पुरुष.

–कामा–वि., पुंस्यभिलाषवती (स्त्री) (सुशा. ३.७–८.)

पुरुषाची इच्छा असलेली स्त्री.

–चेष्टिता–स्त्री., नारीषण्डः (सुशा. २.४३) पुरुषासारख्या चेष्टा करणारी, स्त्रीषंढ.

–नामन्–पु., वनस्पति० नीलः (रापरि. ९.११) एक वृक्ष.

–वारि–न., नरमूत्रम्, इदं रसकशुद्ध्यर्थमुपयुक्तम्, (र. १३.१–१०)

मनुष्याचे मूत्र. लघ्वी. कलखापरी शुद्ध करण्याकरिता उपयुक्त.

–वाहन–पु., रसवैद्यः, सप्तविंशतिसङ्ख्याकेष्व रससिद्धिप्रदायकः, (र. १.२–५) रससिध्दि असलेल्या सत्तावीस रस

–षण्ड–पु., क्लीबः पुरुषः (चशा. २.१ पुरुषी नपुंसक. नपुंसक पुरुष,

नराधिप–पु.,वनस्पति० **कृतमालः** (ड.) **कर्णिकारः** (सुचि. ३७.११) बहावा.

नरिष्यत्–पु., **मनुपुत्रः** (चचि. १९.४) मनूचा मुलगा.

नरेन्द्र–पु., वनस्पति० **किरमालकः** (ड.) **आरग्वधः** (सुक. ५.६१) बहावा.

प्राचीनो रसाचार्यः (र. १.५–९)
प्राचीन पारदक्रियाकुशल रसाचार्य.

नरेन्द्रद्रुम–पु., वनस्पति० **आरग्वधः** (सुचि. ९.४०) बहावा.

नर्तक–पु., वनस्पति० **नलः** (ध. ४.१४१) नळ. देवनळ.

(**नर्तकी**)–स्त्री., वनस्पति० **नलिका** (ध. ३.४३)
पोकळ दांड्याची वनस्पती. गुलछवू, घेवडा.

नल–पु., वनस्पति० तृण० **धमनः** (सुचि. ५.८) **दूर्वाकाराङ्करोऽन्तःसुषिरस्तृणविशेषः, तृणपञ्चमूलेष्वेकः** (सुसू. ३८.७५) **अस्य मूलं रक्तपित्ते प्रलेपार्थमुपयुक्तम्** (चचि. ४.१०२) **श्वदंशे पानलेपनयोर्हितं** (असंउ. ४६.) **पित्तशोफे प्रलेपार्थमुपयुक्तम्** (सुसू. ३७.४) **नलगुणः – कषायो मधुरः शीतो रुच्यो दीपनो वीर्यवृद्धिकरः पित्तघ्नो मूत्ररक्तपित्तघ्नश्च** (ध. ४.१४१) **वीरतर्वादिवर्गोक्ता नलगुणाः– वातघ्नोऽश्मरीशर्करामूत्रकृच्छ्राघातरुजाहरः** (सुसू. ३८.१०–११; असंसू. १६.१८; अहसू. १५.२४)
हिं.––नरसल, नल.
म.––लघुदेवनळ.
गु.––नडगल, नाळी.
बं.––नल.
त.––कोरुक्के, तण्टरुम्पुल्लु
लघु देवनळ. तृण पंच मूळातील एक. काळा वाळा गणातील एक. **मूळ**–रक्तपित्त व पित्तज सूज यात लेपाकरिता व कुत्र्याच्या दंशावर पिणे व लेप याकरिता. **गुण**–गोड, तुरट, थंड, रुचि करणारा, अग्निदीपक, शुक्रवृद्धिकर, पित्तनाशक, मूत्ररक्तातील पित्तनाशक, वातघ्न, मूतखडा, लघ्वीतील रेव, लघ्वीला त्रास व ती कमी होणे, या व इतर तक्रारी नाहीशा करतो.

(**नली**)–स्त्री., वनस्पति० **नलिका** (ध. ३.४३)
पहा ' नर्तकी. '

न., वनस्पति० **रक्तपद्मम्** (ध. ४.१५२)
तांबडे कमळ.

–द्–न., वनस्पति० **जटामांसी** (चसू. ४.११; सुउ. ३१.४; असंउ. ४५; अहसू. २१.१३)
जटामांसी.

वनस्पति० **उशीरम्** (सुउ. ३९.१७३; असंउ. २८)
काळा वाळा.

उशीरभेदः लामज्जकम् (सुक. ६.१४) वाळा.

(**–दा**)-स्त्री., वनस्पति० **जटामांसी** (ध. ३.४५)
जटामांसी.

नलक–पु. वनस्पति० **कलायः** (ध. ६.१०३)
वाटाणा.

(**नलिका**)–स्त्री., वनस्पति० **इन्दीवरी** (रापरि. ३.२७)
नलिकागुणाः– मधुरा तिक्ता कटुः शीता तीक्ष्णा गुरुर्मलशोधनी रक्तपित्तविषकृमिवातोदरार्शःशूलघ्नी च (ध. ३.४३; चचि. २८.१५२; र. २९.१२१-१२२)
एक वनस्पती. गोड कडु, तिखट, तीक्ष्ण, थंड, जड, मळ शुध्द करणारी. रक्तस्राव, विष, कृमि, वातोदर, मूळव्याध, शूल नाशक. गुलछबु, घेवडा.,

नलकास्थि–न., **अस्थिप्रकार० नलकवदस्थि हस्तपादाङ्गुलितले कूर्चेषु मणिबन्धयोर्बाहुजङ्घाद्वये च नलकास्थीनि भवन्ति** (सुशा. ५.२०; असंशा. ५.७२)
एतानि च भज्यंते (सुनि. १५.१६)
नळीचे हाड, नळीच्या आकाराचे हाड. हाडाचा एक प्रकार. हातपाय, करंगळ्या, तळ हातपाय व मनगटाच्या व घोट्याच्या पुढची हाडे (कूर्चास्थि) मनगट दोन्ही बाहु, दोन्ही मांड्या यांत नळीची हाडे आहेत आघातअपघाताने ती फुटतात, मोडतात.

नलिका–स्त्री., र. ६.४३) नळी.

–यन्त्र–न., यन्त्र० **नलिकायन्त्रम्** (र. ९.४३)
नळीसारखे यंत्र.

नलिकाघटितं तैलादिनिष्पीडनयन्त्रम् (र. २१.७०)
नळी लावलेले तेल इत्यादी पिळण्याचे यंत्र.

नलिन–न., वनस्पति० **रक्तपद्मम्** (चचि. ३.२५८) (सुसू. १३.१४; ध. ४.१५२) तांबडे कमळ.

श्वेतमष्टदलपद्मम् (चक. चसू. २५.४९)
पांढरे आठ पाकळ्यांचे कमळ.

कमलम् (चसू. ४.१५; रा. १०.२४३) कमळ.

फञ्जीचिल्यादिगणोक्तं शाकम्पद्ममृणालम् (चसू. २७.१०१)
फंजी चिली इत्यादी गणातील भाजी, कमळाचे देठ व तंतु.

नलिन-केशर-न., पद्मकेशरम् (सुसू. ३८.४१)
कमळातील केशर.

नलिनी-स्त्री., वनस्पति० पद्मिनी (ध. ४.१५७)
कमळिणी.

-भवपङ्क (परिव०)-पु., पद्मतलकर्दमः (सुचि. २५.२९)
कमळिणीच्या मुळांतला चिखल.

-रुह-न., वनस्पति० बिसम् (ध. ४.१६१)
कमलाचे तंतु.

नलिनीका-स्त्री., फञ्ज्यादिगणोक्तं शाकम्, पद्ममृणालम् (चसू. २७. १०१)
फंजी इत्यादी गणातील भाजी. कमळाचा देठ.

नल्व-पु., मान० द्रोणः (असंउ. ५)
माप, पंचवीसशे साठ तोळे, ½ खंडी, आदमणी.

नल्वण-पु., न., मान० द्रोणः (चक. १२.९५; असंक. ८.; र. ११.८-९)
माप, पंचवीसशे साठ तोळे. आदमणी. १ खंडी

नव-पु., वनस्पति० पुनर्नवाभेदः, रक्तपुनर्नवा (रा. ५.४०८) द्र० ' पुनर्नवा '
पुनर्नवा प्रकार, तांबडा पुनर्नवा.

(नवा)-स्त्री., वनस्पति० पुनर्नवा (र. २६.२४)
पुनर्नवा.

न., खनिज० अभ्रकम् (धपरि. ६.३-४) अभ्रक.

वि., सद्योजातम्, तत्कालाहृतम्, नूतनम्, नातिजीर्णम् (सुउ. २४.१८; सुसू. ४६.३३९)
आताच झालेले, आताच घेतलेले, नवे, थोडे जुने

संख्या० एकोनदश (सुउ. २७.१)
संख्या, दहाला एक कमी, नऊ.

-ग्रहाकृतिविज्ञानीय-वि., अध्यायसंज्ञा. (सुउ. २७)
अध्यायाचे नाव. यात नवग्रहांची माहिती आहे.

-ज्वर-पु., रोग० तरुणज्वरः (चचि. ३.१३८-१३९; र. १२.११०)
नवा ताप, तरुणज्वर.

-ज्वरमुरारि-पु., पारदयोग० पारदगन्धकमनःशिलानां समप्रमाणानां कर्कोटिकारसेन संमर्दनात् सिद्धो रसः शर्करानुपानोऽसौ तण्डुलीयकरसानुपानो वा; नवज्वरनाशनः (र. १२.१६४-१६६)
पाऱ्याचा योग-पारा गंधक मनशील समप्रमाण वांझकर्टोलीच्या रसाने मर्दन करावे. अनुपान साखर किंवा तांदुळज्याचा रस. नवज्वरनाशक.

-ज्वरारि-पु., पारदयोग० प्रत्येकं कर्षसंमितयोः शुद्धपारदगन्धकयोः कृतां कज्जलीमार्द्रकरसेन विमर्द्य गोलकं कुर्यात् । नवमृत्पात्रे तं गोलकं ताम्रपात्रेणाच्छाद्य व्रीहिस्फुटनमात्रं वालुकायन्त्रे विपचेत् । ततः सिद्धोऽयं रस आर्द्रकरसानुपानो नवज्वरविनाशनः (र. १२.१४२-१४७)
सम भाग शुद्ध पारा गंधक यांची कज्जली करून आल्याच्या रसाने मर्दन करून, नव्या मातीच्या मडक्यात तो गोळा ठेवून तांब्याच्या भांड्याने झाकावा. त्यावर साळ ठेवावी. वालुकायंत्रात ते मडके ठेवावे व खाली अग्नि लावावा. साळ फुटेपर्यंत अग्नि द्यावा. आल्याच्या रसातून द्यावा. नवज्वरनाशक.

-द्रु-पु., वनस्पति० प्रियालः (रा. ११.१०२)
चारोळी.

-धान्य-न., न्यूनसंवत्सरोषितं धान्यम् (सुसू. ४६.५१)
एका वर्षाच्या आतले धान्य.
तद्गुणाः - अभिष्यन्दी दोषधातुमलस्रोतसां क्लेदको दोषसञ्जननः पूयवर्धनश्च (सुसू. १९.१७; सुसू. ४६.५१; अहृसू. २९.३९-४०)

-गुण-स्रावी,दोष धातु मळ यांच्या स्रोतसांना आर्द्र करणारा. दोषकारक पू वाढविणारा.

-धान्यादिवर्ग-पु.,न्यूनसंवत्सरोषितानां शालिव्रीहिषष्टिकादीनां माषतिलकलायकुलत्थादीनां च गणः
नव्या धान्यांचा वर्ग. एका वर्षाच्या आतल्या साळ, व्रीहि, साठे इत्यादी व उडीद तिळ वाटाणे कुळीथ.

-ध्वान-पु., देश० कुरुक्षेत्राद्दक्षिणदेशः (काखिल. २५.१२)
कुरुक्षेत्राच्या दक्षिणेकडील देश.

-नीत-न., आहारद्रव्य० तक्रजः स्नेहः ।
ताकातला स्नेह.
तद्गुणाः मधुरं शीतं स्निग्धं मधुरविपाकि हृद्यं रोचनं दीपनं ग्राहि चक्षुष्यं वृष्यं जीवनं बृंहणं वातपित्तघ्नं क्षयारुच्यर्दितप्लीहग्रहण्यर्शोऽक्षिरोगरक्तपित्तविषोन्मादशोफघ्नं च (ध. ६.२२९; र. २३.१९) क्षीरोद्भवनवनीतगुणाः-संग्राहि रक्तपित्ताक्षिरोगजिच्च (सुसू. ४५.९३; असंसू. ६.७३; अहृसू. ५.३६) नवोद्धृतनवनीतगुणाः-संग्राहि दीपनं हृद्यं ग्रहण्यर्शोघ्नमर्दिता-

रुचिनाशनम् (चसू. २७.२३०) **वृष्यमविदाहि क्षयकासव्रणशोषघ्नं पित्तानिलहरं च**
(सुसू. ४५.९२ ; अहृसू. ५.२५; असंसू. ६.७२), लोणी. ताकातला स्नेह, मलई. **गुण**-गोड, थोडे आंबट पचनानंतर गोड, स्निग्ध, रुचकर, अग्निदीपक, मळ घट्ट करणारे शुक्राला डोळ्याला व हृदयाला हितकर, जीवनास उपयुक्त पौष्टिक वातपित्त नाशक, क्षय, बेचव, अर्दित, प्लीहा, ग्रहणी, मूळव्याध, डोळ्याचे रोग, रक्तस्राव विष सूज व उन्माद नाशक. दुधाचे लोणी-मळ बांधणारे रक्तस्राव व नेत्ररोग नाशक. ताजे लोणी-वातपित्त नाशक. मळ बांधणारे अग्नि दीपक हृदयाला हितकर शुक्राला हितकर छातीत जळजळ न करणारे ग्रहणी मूळव्याध अर्दित बेचव नाहींशी करणारे क्षयाचा खोकला व क्षय व्रण नाशक

–नीतक–न., **नवनीतम् नवनीतमेव नवनीतकम्**, (र. २०.२००)
लोणी. नवे (नुकतेच काढलेले)

–नीतज–न., **भैषज्य० घृतम्** (ध. ६.१४४)
तूप, लोण्यापासून झालेले.

–नीतोद्भव–न., **भैषज्य० नवनीतमुद्भवति, अथवा उद्भवति अस्मात् इति उद्भवः कारणम्, नवनीत-मुद्भवः कारणं यस्य तत्, कार्ये कारणोपचारात् दधि** (ध. ६.१८८)
दही, नवनीताचा उद्भव (कारण) असलेले.

–पीनस–पु., **अपक्वपीनसः** (अहृसू. २०.१२)
नवे पडसे, कच्चे पडसे.

–प्रसूता–स्त्री., **नवसूतिका** (सुचि. ३३.३०)
नवी बाळंतीण. ओली बाळंतीण.

–मद्य–न., **अनतीतसंवत्सरं मद्यम्, तद्गुणाः – अभि-ष्यन्दि गुरु वातादिकोपनमनिष्टगन्धि विरसमहृद्यं विदाहि च** (सुसू. ४५.१९२–१९३)
नवे मद्य. नवी दारू. वर्षाच्या आतली दारू. गुण–स्रावी, जड, वाईट वास असलेली, रस चांगला नसलेली, छातीत जळजळ करणारी, वातादिदोषप्रकु-पित करणारी, हृदयाला अनिष्ट.

–मालिका–स्त्री., **पुष्प० वनमल्लिका** (असंसू. २१.४)
रानमोगरी.

–लोचन–वि., **नव लोचनानि यस्य स क्रोधाग्नि-ज्वररूपः** (चचि. ३.२३)
नवी लोचने (डोळे) ज्याची तो. क्रोधाग्नि–ज्वररूप, ज्वर, ताप.

–विध–वि., **नवप्रकारम्** (हे. अहृसू. २३.२५)
नऊ प्रकारचे.
अयं शब्दष्टीकायामेव वरीवर्ति ।

–सार–पु., **सार० नवसादरः, अष्टसु साधारणरसे-ष्वेकः** (र. ३.१३४) **करीरपीलुकाष्ठेषु पच्यमाने-पूद्भतः क्षारः, तद्गुणाः – तीक्ष्णः क्षारः सरो जठराग्निकृन्मांसजारणो रसेन्द्रजारणो लोहद्रावणो गुल्मोदरविष्टम्भशूलप्लीहाऽऽस्यशोषघ्नश्च**
(ध.२.१–४)
नवसागर. आठ साधारण रसांपैकी एक. नेपती, पीलु, यांची लाकडे जाळून निघालेला क्षार. गुण-तीक्ष्ण, सारक, पाचकाग्नि वाढवणारा, मांस पचवि-णारा, पाऱ्याचे जारण व धातूंना पातळ करणारा, गुल्म, उदर, अवष्टंभ, शूळ, प्लीहा, तोंडाचा शोष नाशक.

–सारक–पु., **क्षार० नवसारः** (र. ३.१३४–१३५)
नवसागर.

नवाङ्गिनी–स्त्री., **वनस्पति० कर्कटशृङ्गी** (ध. १.८५)
काकडशिंगी.

नवायसचूर्ण–न., **योग० त्रिफलाचित्रकत्रिकटुविडङ्गमु-स्तानां नव भागाः, तावन्त एव च कृष्णायश्चूर्णस्य भागाः । एतेषां मिश्रणाज्जातं चूर्णम् । कृष्णा-त्रेयेण कथितमेतत् । एतत् पाण्डुरोगहृद्रोगकुष्ठार्शः-कामलापहं तथा दीपनं शोफाविपाककासश्वासप्रमे-हनाशनं च** (चचि. १६.[illegible]–७१;
सुचि. १२.११;असंचि. १४.)
नवायसचूर्ण. हिरडा, बेहडा, आवळा, चित्रक, सुंठ, मिरे, पिंपळी, वावडिंग, नागरमोथा हे समभाग तितकेच लोह भस्म मिळून झालेले. चूर्ण. गुण–अग्निदीपक, पांडुरोग, हृदयाचे रोग, कुष्ठ, मूळ-व्याध, कावीळ, सूज, अपचन, खोकला, श्वास, प्रमेह नाशक.

नवालाम्बु–स्त्री., **वनस्पति० कुम्भतुम्बी** (रा. ७.२३६)
भोपळा. गोल भोपळा.

नवेगान्धारणीय–वि., **अध्याय०** (चसू. ७.)
अध्यायाचे नाव. मळमूत्रांचे वेग अडवू नये या बद्दलची माहिती असलेला.

नवोद्धृत–वि., **सद्यस्कम्** (चसू. २७.२३०)
ताजे, नुकतेच काढलेले.

नवौदन–पु., **नवतण्डुलनिर्मितमन्नम्** (असंसू. ४.१७)
नव्या तांदुळाचा भात.

नव्य–पु., पुनर्नवाभेदः, रक्तपुनर्नवा (रा. ५.४०८) द्र० ' पुनर्नवा ' पुनर्नवाप्रकार. तांबडा पुनर्नवा.

नष्ट–वि., अन्तर्हितम् (सुउ. ४७.१२) नष्ट.

–कर्मक्रियागुण–वि., लक्षण० नष्टानि कर्माणि क्रिया–गुणाः क्रियाफलानि च यस्य (सुउ. ४७.१२) ज्याच्या कर्म व क्रियांचे गुण नष्ट झाले आहेत असा. गुणकर्म नष्ट झालेला. क्रियागुण–क्रियाफळ.

–निद्र–वि., लक्षण० विगतनिद्रः (अहसू. ५.६४) झोप येत नसलेला.

–पिष्ट–वि., बन्ध० नष्टचाञ्चल्यादिरूपः पारदो मूर्तिबद्धरूपः सन् नष्टपिष्टः इत्युच्यते (र. ८.६६) पाऱ्याचे चंचल इत्यादी गुण नष्ट होऊन तो आकार युक्त होऊन पिठासारखा होणे हे नष्टपिष्टलक्षण.

–पिष्टि–स्त्री., नष्टपिष्टत्वम् (र. ८.६६) नष्टपिष्ट होणे, पहा ' नष्टपिष्ट.'

–पुष्पा–वि., विगतार्तवा (काधात्री चि.) रजःस्राव बंद झालेली. पाळी बंद झालेली.

–मानस–वि., लक्षण० अपस्मरणः (ड. सुउ. ४६.१२) स्मरणनाश, स्मृतिनाश झालेला.

–रक्त–न., आर्तवनाशः (सुशा. २.२२) रजःस्राव—पाळी बंद होणे.

–संज्ञ–वि., लक्षण० संज्ञानाशस्वरूपव्याधिलक्षण–विशेषयुक्तः (चसू. १४.१७) संज्ञानाश झालेला, शुद्धीवर नसलेला. विषयग्रहणशक्तिरहितः (सुक. ५.४३) विषय ग्रहण शक्ति नसलेला, शुद्धीवर नसलेला.

–सिर–वि., समुद्धृतसिरासन्ततिः (चक्र. चसि. ३.११) सिरांचे जाळे काढून टाकलेला.

–सूर्य–वि., सूर्यस्यादर्शनं यत्र सूर्यालोकरहितम् (अहसू. ३.२४) सूर्याचे दर्शन होत नाही तेव्हा. ऊन नसताना.

–स्वरता–स्त्री., लक्षण० आत्यन्तिकः स्वराभावः (सुसू. ३२.४) आवाज अगदीच बसणे. आवाज निघू न शकणे.

नस्तस्–(अव्य.,) नासिकांतः, नासिकायां वा नाकात, नाकातून.

(**नस्त**):–**कर्मन्**–न., नस्यकर्म (चसि. ९.८९; चनि. १.३६) नाकात औषध घालणे.

–तर्पण–न., उपक्रम० नस्यम् (चसू. १३.२५) एक उपचार. नाकात औषध घालणे.

–प्रच्छर्दन–न., शिरोविरेचनम् (चसू. १.८५) डोक्याचे रेचक, डोक्याची ओकारी करणारे औषध डोक्याची शुध्दि करणारे औषध.

नस्य–न., उपक्रम० व्रणस्य षष्ट्युपक्रमेष्वेकः, स्नैहिकं नस्यम्, इदं रुजावत्सु वाताऽऽविष्टेषु रुक्षेषूर्ध्वजत्रुजेषु व्रणेषु च देयम् (सुचि. १.१२६) तन्निरुक्तिः— औषधमौषधसिद्धो वा स्नेहो नासिकाभ्यां दीयते इति नस्यम् (चसि. ९.८८; सुचि. ४०.२१; अहसू. २०.१)

तद्विविधम्— शिरोविचनं स्नेहनं च।

तदपि पञ्चविधम्— नावनमवपीडो ध्मापनं धूमः प्रतिमर्शश्च (चसि. ९.८९) तथा–नस्यं शिरोविरेचनं प्रतिमर्शोऽवपीडः प्रधमनं च (सुचि. ४०.२१) तत्र प्रतिमर्शः स्नेहनस्यम्। स मर्शप्रतिमर्शभेदेन द्विधा, कल्कादिभिरवपीडः, तीक्ष्णकल्कादिभिर्मूर्धविरेचनः, विरेचनश्चूर्णो ध्मानम् (अहसू. २०.७) तत् त्रिविधम्— विरेचनं बृंहणं शमनं च (अहसू. २०.२; असंसू. २९.४) तत्र नावनं स्नेहनशोधनभेदेन द्विविधम्, अवपीडः शोधनस्तम्भनभेदेन द्विधा, धूमः प्रायोगिकवैरेचनिकस्नैहिकभेदेन त्रिविधः (चसि. ९.९०–९२) तत्र शिरोविरेचनं स्तम्भसुप्तिगुरुत्वादिश्लैष्मिकशिरोरोगेषु शस्यते (चसि. ९.९३; सुचि. ४०.२३; असंसू. २९. ५; अहसू. २०. २,३) तर्पणं शिरःकम्पार्दितादिवातात्मिकेषु रोगेषु शस्यते (चसि. ९.९४) शमनं च रक्तपित्तादिरोगेषु केशदोषेषु च शस्यते (चसि. ९५; असंसू.२९.७; अहसू. २०.७) बृंहणं वातजशूले तथा सूर्यावर्तस्वरक्षयनासास्यशोषवाक्सङ्गकृच्छ्रोन्मीलनाऽवबाहुकेषु शस्यते (असंसू. २९.७; असंसू. २०.७) विरेचननस्यद्रव्याणि – यथास्वं यौगिकाः स्नेहाः सर्षपतैलादयः, मरिचशुण्ठ्यादिसाधितकल्कक्वाथादयः, मधुसैन्धवमासवाश्च (असंसू. २९.७; अहसू. २०.५) बृंहणद्रव्याणि – धन्वमांसोत्थरसा रुधिरं मोचरसादिर्बृंहणद्रव्यसाधितस्नेहाश्च (असंसू. २९.६; अहसू. २०.६) शमनद्रव्याणि धन्वमांसोत्थरसादीनि शमनौषधसाधितस्नेहादीनि क्षीरोदकान्यणुतैलं च (असंसू. २९.७;

अहृसू. २०.६) दोषभेदान्नस्यद्रव्याणि – केवलवाते वसा, पित्ते सर्पिः, सवाते कफे तैलम् समारुते पित्ते मज्जा च (सुचि. ४०.५६–५७) नस्यकालः – दोषभेदाद्-वातरोगेष्वपराह्णे रात्रौ च, श्लेष्मरोगेषु प्रातः, पित्तरोगेषु च मध्याह्ने नस्यं देयम्. (अहृसू. २०.१३) ऋतुभेदात् – शीते दिनमध्ये ग्रीष्मे सायं वर्षासु च विद्यमाने आतपे नस्यं देयम् (अहृसू. २०.१५) वयोभेदाद् – ऊनसप्ताब्देऽतीताशीतिवत्सरे च नस्यं न देयम् (अहृसू. २०.३०; असंसू. २९.२१) प्रतिमर्शस्त्वाबाल्याद् यावदायुस्तथा तल्पोत्थितादिचतुर्दशसु कालेषु शस्यते (सुचि. ४०.५१) नस्यमात्रा – तत्र मर्शस्य दश बिन्दव उत्कृष्टा मात्रा, अष्टौ बिन्दवो मध्यमा मात्रा, षट् बिन्दवश्च कनिष्ठा मात्रा। प्रतिमर्शाऽवपीडशिरोविरेचनानामुत्तममध्यमकनिष्ठा मात्रा अष्टषट्चतुर्बिन्दवः (सुचि. ४०.३६; अहृसू. २०.१०) नस्यप्रदानविधिः – उत्तानशयानस्य प्राक्कृतावश्यकस्य किञ्चित् प्रलम्बशिरसः किञ्चित् पादोन्नतस्य नरस्य नासापुटे स्नेहं दद्यात्। ग्रीष्मे प्राक्सूर्ये, शीते मध्यसूर्ये च नस्यं दद्यात् (चसि. ९.९८-१००) नस्यान्ते वाक्शतमुत्तानं तिष्ठेत्। अनन्तरं कण्ठशुद्ध्ये धूममुष्णाम्बु कवलांश्च सेवेत (अहृसू. २०-२२) नस्यस्य हीनातियोगादयः– सम्यग्योगे सुखोच्छ्वासः स्वप्नबोधाक्षपाटवानि भवन्ति (सुचि. ४०.३३- असंसू. २९.३८; अहृसू. २०.२३) अतियोगे कण्डूगुरुताप्रसेकारुचिपीनसा इन्द्रियविभ्रमाश्च भवन्ति (सुचि. ४०.३४; अहृसू. २०२३; असंसू. २९.१८) अयोगेऽक्षिस्तब्धता नासास्यशोषो मूर्धशून्यता च भवति (सुचि. ४०.३५)

नस्यव्यापदः– हीनातिमात्रादिभिस्तृष्णोद्गारादयो दोषनिमित्ता दोषक्षयजाश्च व्याधयो भवन्ति। (सुचि.४०.४८)

नस्यायोग्याः – तोयमद्यगरस्नेहपीतानां भुक्तभक्तशिरःस्नातस्तु कामानां स्रुतासृजां दत्तबस्तीनां शुद्धानां च न देयम्। तथाऽनार्तवे दुर्दिनेषु च न देयम् (चसि. २.२०; सुचि. ४०.४७; असंसू. २.१२) नस्येनोर्ध्वजत्रुजा रोगा शाम्यन्ति। इन्द्रियाणां वैमल्यमास्यसौगन्ध्यं च भवति। हनुदन्तशिरोग्रीवात्रिकबाहूरसां बलं वलीपलितखालित्यनाशश्च व्यङ्गानां भवति (सुचि. ४०.५४–५५) नस्यशीलिनो घनोन्नतप्रसन्नत्वक्स्कन्धग्रीवास्य-वक्षसो दृढेन्द्रिय अपलिता भवन्ति (चसू. ५.५७-६२; अहृसू. २०.३९; कासिद्धि. ४) नाका संबंधी. औषध किंवा औषधी स्नेह नाकाने दिले जाणे. दोन प्रकार. डोक्याचे रेचक व डोक्याचे स्नेहन. पुन्हा पाच प्रकार. नावे वर आहेत. प्रकार तीन. विरेचन, बृंहण. शमन, विरेचन-नस्य चटणी (अवपीड) चूर्ण (ध्मान) व धूम अशा तीन प्रकाराने करतात. २ बृंहण–रस (अवपीड) तेल (प्रतिमर्श) धूम (स्नैहिक) या तीन प्रकारांनी. ३ शमन–रस (स्तंभन) स्नेह (प्रतिमर्श) धूम (प्रायोगिक) यांनी करतात. रेचक नस्य–मान डोके जखडणे सुन्न जड असणे डोक्याचे कफाचे विकार यात उपयोगी. बृंहण (पौष्टिक)–डोक्याचा कंप शूल स्वरनाश नाक डोळे यांचे वातज़ रोग अवबाहुक तोंड वाकडे होणे इत्यादी वाताच्या रोगांवर देतात. शामक नस्य–रक्तस्राव इत्यादी व केसाचे दोष यांवर योजतात. रेचक द्रव्ये –रेचक द्रव्यांनी सिद्ध स्नेह, मोहरी इत्यादिकांची तेले,मिरी सुंठ यांची चटणी काढा रस चूर्ण मध सैंधव आसवे. (पौष्टिक) द्रव्ये– रूक्ष देशातील प्राण्यांचे मांसरस रक्त मोचरस इ० पौष्टिक द्रव्यांनी साधित स्नेह. शामक नस्य-वर सांगितलेले मांसरस स्नेह दूध पाणी अणुतेल. दोष दृष्टीने द्रव्ये–केवल वातात वसा. पित्तात तूप. सवातकफात तेल. सवातपित्तात मज्जा. **नस्याचा काळ**–वातरोगात तिसऱ्या प्रहरी रात्री, कफरोगात सकाळी, पित्तरोगात दुपारी, थंडीत दुपारी, उन्हाळ्यात रात्री, व पावसाळ्यात ऊन्ह असताना द्यावे.

वय–सातवर्षांपेक्षा कमी व ऐशी वर्षानंतर नस्य देऊ नये. प्रतिमर्श नस्य मात्र बाल्यावस्थेपासून मरेपर्यंत. तसेच आंथरूणातून उठल्यापासून निजेपर्यंत केंव्हाही द्यावे.

मात्रा–मर्शाची दहा थेंब मोठी, आठ मध्यम, सहा कनिष्ठ मात्रा. प्रतिमर्श अवपीड रेचक यांची क्रमशः आठ, सहा चार बिंदु होय.

विधि—उताणे निजवून डोके मागे खाली करून पाय किंचित वर करून स्नेह द्यावा. १०० अंक मोजून होईतों उताणे पडावे. नंतर घसा साफ करण्यास ऊन पाण्याच्या गुळण्या धूम्रपान करावे.

योग–नस्य योग्य झाले तर सुखाने श्वासोच्छ्वास, झोप, जागे होणे घडते, इंद्रिये तल्लख रहातात. **नस्य अति** झाले तर–खाज, जडपणा, बेचव, तोंडाला पाणी, पडसे, व इंद्रियांना त्रास. **नस्य कमी झाले तर** डोळे स्तब्ध, नाक तोंड सुकतात, डोके सुन्न होते. **आपत्ति**–तहान ढेकरा दोषवृद्धीचे व दोषक्षयाचे नवे विकार. **नस्याला अयोग्य**–पाणी, मद्य, कृत्रिम विष, स्नेहपान केलेला, जेवलेला, स्नान करणारा, व डोक्यावरून केलेला, रक्तस्राव, रेचक वामक बस्ति देऊन शुद्ध झालेला यांना देऊ नये. तसेच ऋतूला विरुद्ध दिवस असताना व सूर्यदर्शन होत नाही अशा दिवशी देऊ नये. **नस्याचे सुपरिणाम**–मान व डोके यांतील विकार शमतात, इंद्रिये निर्मळ, तोंडाला सुगंध, हनुवटी दांत डोके मान खांदा बाहू छाती यांना शक्ति येते, वळ्या, सुरकुत्या, केस पिकणे, टक्कल वांग नाहीसे होतात. नस्य नेहमी सेवन करणाराची छाती, चेहरा, मान, खांदे, भरीव वर आलेले प्रसन्न दिसतात. इंद्रिये बलवान् असतात.

–कर्मन्–न., **नासाद्वारेण भेषजदानम्** (चसू. ५.५७) नाकाने औषध देणे. नाकाने औषधोपचार करणे.

–शीलिन्–वि., **नस्याभ्यासी** (अहृसू. २०.३९) नाकाने तेल इ० औषध नेहमी घेणारा.

नस्यानर्ह–वि., **नस्यायोग्यः** (सुचि. ४०.४७) नस्य घेण्यास अयोग्य मनुष्य.

नहुष–पु., **नृप० सोमवंशीयोऽसौ** (काफकचि.) सोमवंशांतील एक राजा.

न., **वनस्पति० तगरम्** (ध. ३.५३) तगर.

नाकलायक–पु., **वनस्पति० व्रीहि** (रा. १६.१०२) व्रीही जातीचा तांदूळ.

नाकिनी–स्त्री., **ग्रह० रेवती** (का. रेवतीकल्प.) एक बालग्रह रेवती.

नाकुलान्ध्य–न., **नेत्ररोग० नकुलान्ध्यम्** (सुउ. १.३९) डोळ्याचा एक रोग. ज्या आंधळेपणात डोळे मुंगसासारखे चमकतात तो रोग.

नाकुली–स्त्री., **वनस्पति० सर्पसुगन्धा** (जज्जट) (चचि. ३.२६७; इन्दु. असंसू. ४२) मुंगुसवेल. सर्पाला सुगंधी वाटणारी; मुंगुसकांदा, सापसंद, नावळी.

चविका (चक्र. चचि. ३.२६७; इन्दु. असंसू. ४२; र. १७.४३) चवक.

रास्ना (चचि. २३.२१२; इन्दु. असंसू. ४२) रास्ना.

शङ्खिनी (ध. १.२५६) शंखिनी, सांखवेल.

नाकुलीगुणाः– **कटुस्तिक्तोष्णा त्रिदोषघ्नी मूषकविषकृमिघ्नी च** (ध. ४. १०३) **वृश्चिकसर्पविषनाशिनी, व्रणरोपिणी** (र. १८.६२–६३)

हिं.–नकुलकन्द, चन्द्रा.

म.–मुंगुसकांदा, सांपसंद, नावळी.

गु.–नकुलकन्द, नोळवेल.

बं.–नाकुली, चन्द्रा.

त.–चिवन्त, अमल्पोरि.

फा.–विषमुंगरी, छोटाचांद.

गुण–तिखट, कडु, उष्ण, त्रिदोषनाशक, उंदीर; विंचू, सर्प यांचे विषनाशक, कृमिनाशक, व्रणरोपक.

–द्वय–न., **रास्ना तृणरास्ना च** (चचि. ९.४६) रास्ना, गवतीरास्ना.

नाकुलीयक–पु., **वनस्पति० नाकुली** (असंसू. ८.१२२) मुंगुसवेल, सापसंद, नावली.

नाक्षत्रिकनामन्–न., **जन्मनक्षत्रसम्बन्धकृतं नाम** (चशा. ८.५०) जन्माच्या वेळी असलेल्या नक्षत्राला अनुसरून ठेवलेले नाव.

नाग–पु., **खनिज० सीसकम्** (र. १.४१) सिसे.

वनस्पति० नागकेसरः (सुसू. ४५.१२; र. २१.२५–२८) नागकेशर.

ताम्बूलम् (र. २४.१३६) विडा, विड्याचे पान.

एरण्डः (र. २१.२५–२८) एरंड.

सल्लकी (असंशा. ४.३८) साळई.

ग्रह० भुजङ्गमः (सुउ. ६०.३६) एक ग्रह.

देवयोनि० वासुक्यादिः (सुसू. ५.२१) वासुकी इत्यादी देवयोनि.

पशु० गजः (सुचि. २८.२६) हत्ती.

न., **सुगन्धि० नखम्** (इन्दु. असंउ. ८) नखला.

खनिज० सीसकम् (ध. ६.२१) सिसे.

नागकेसरम् (सुसू. ४६.२८७; ध. २.४८) नागकेशर.

वत्सनाभः (ध. ७.१२८) बचनाग.

(नागा)–स्त्री., **वनस्पति० नाकुली** (र. २ मुंगुसवेल.

–कन्द–पु., वनस्पति० **हस्तिकन्दः** (रापरि. ७.३६) हत्तीकंद.

–करण्डक–पु., **हस्तिदन्तविनिर्मितं सिद्धौषधिस्थापनपात्रम्** (र. १७.८३–८४)
हस्तिदंती करंडा. हत्तीच्या दातांचा केलेला. सिध्दौषधि भस्म मात्रा इ० ठेवण्याचा करंडा.

–कर्ण–पु., वनस्पति० **एरण्डभेदः, रक्तैरण्डः** (र. २५.९८; रा. ८.४४६) द्र० '**एरण्ड**' एरंड, तांबडा एरंड.

–किञ्जल्क–न., वनस्पति० **नागकेसरम्** (ध. २.४८) नागकेशर.

–कुमारी–स्त्री., वनस्पति० **गुडूची** (ध. १.२) गुळवेल.

–कुमारीका–स्त्री., वनस्पति० **मञ्जिष्ठा** (रा. ६.१७) मंजिष्ठ.
गुडूची (रा. ३.२) गुळवेल.

–केसर–न., वनस्पति० तद्गुणाः– **तिक्तं अल्पोष्णं लघु कफवातघ्नं बस्तिरुग्विषवातास्रकण्डूशोफकण्ठशीर्षरुग्वरं च** (ध. २.४८)
हिं.—नागकेशर.
म.—**नागकेशर.**
गु.—नागकेशर.
बं.—नागेश्वर.
त.—नाकेचुरं, नाकप्पू.
नागकेशर. **गुण**–कडु, थोडे उष्ण, हलके, कफवातनाशक, बस्ति, घसा, डोके यांचा शूळ, वातरक्त सूज, खाज व विषनाशक.

–गन्धा–स्त्री., वनस्पति० **नाकुली** (रा. ७.१५२) मुंगुसवेल, सापसंद.

–गर्भ–न., खनिज० **सिन्दूरम्** (ध. ३.१०१) शेंदूर.

–चपल–न., **अर्कदुग्धेन मर्दितं त्रिंशत्पलमानं सीसकं तावत्कालं पुटयेद् यावत्कालपर्यन्तं तत् कर्षावशिष्टं स्यात्। एतत् कर्षावशिष्टं सीसकं नागचपलमित्युच्यते।** (र. ८.४२–४३)
नागचपल. शिशाचा एक कृत्रिम प्रकार. एकशे वीस तोळे शिसे रुईच्या चिकात घोटून त्याला पुट द्यावे. पुनःपुन्हा ही पुटे द्यावीत. शिसे जळून कमी होत जाते. एक तोळा शिसे शिल्लक राहीपर्यंत पुट द्यावे ह्या शिल्लक शिशाला नागचपल म्हणतात.

–चम्पक–पु., वनस्पति० **वनचम्पकः**, तद्गुणाः– **कटुरुष्णो वर्ण्यश्चक्षुष्यो वह्निस्तम्भको वातकफघ्नो व्रणरोपी च** (रा. १०.२४२)
रानचाफा, नागचाफा. **गुण**–तिखट उष्ण वर्ण व डोळे यांना हितकर व्रणरोपक वातकफनाशक अग्निनाशक.

–छत्रा–स्त्री., वनस्पति० **नागदन्ती** (रापरि. ५.२६) नागदंती.

–ज–न., खनिज० **सिन्दूरम्** (ध. ३.१०१) शेंदूर.

–जिह्वा–स्त्री., खनिज० **मनःशिला** (ध. ३.९६) मनशीळ.

–तुम्बी–स्त्री., वनस्पति० **भूतुम्बी** (रा. ७.२४१) भुईभोपळा. एक जातीचा भोपळा.

–दन्ती–स्त्री., वनस्पति० **काष्ठपाटला, इयमपस्मारे नावनार्थमुपयुक्ता** (चक्र. चचि. १०.४२)
लकडी पाडळ. ही मिरगीवर नाकात घालण्यास उपयुक्त. सूर्यकमळाचा प्रकार.
दन्तीभेदः (चक्र. चचि. २३.२४१) दातीचा प्रकार.
दन्ती (ड. सुसू. ३८.१६–१७) दाती.
इन्द्रवारुणीभेदः (सुक. ६.३) कवंडळ, इंद्रावण.
पर्वपुष्पिका (अरु.) **पर्वपुष्पी** (हे. अहसू. १५.२८) एक वनस्पती.
श्वेतपुष्पी– (ध. १.२५२; असंसू. १६.२९) मोठ्या कवंडळाचा प्रकार.
नागदन्तीगुणाः– कटुस्तिक्ता रूक्षा मेधाकृत् पाचनी शुभदायिनी वातकफापहा विषदोषघ्नी गुल्मशूलोदरव्याधिकण्ठदोषनिकृन्तनी च (रापरि. ५.२६)
गुण–तिखट, कडु, रूक्ष, पाचक, धारणाशक्ति वाढविणारी, वातकफनाशक, विषदोषघ्न, गुल्म, उदरशूल, घशातील दोषनाशक, शुभदायक.

–दमनी–स्त्री., वनस्पति० **जम्बूः** (रापरि. ५.२४) जांभूळ.
वन्ध्यकर्कोटकी– (ध. १.१८६) वांझकर्टोली.
बलामोटा– (ध.परि. ४.३)
सूक्ष्म मुळांची हिरवी वनस्पती. जयन्ती, ब्राह्मी.
नागदन्ती– (र. २५.१०९) पहा '**नागदन्ती.**'

–पत्नी–स्त्री., वनस्पति० **लक्ष्मणा** (रापरि. ७.५५) पांढरी रिंगणी. चांगला कंद असलेली लक्ष्मणा नावाची वनस्पती.

-पित्त–न., हस्तिनः पित्तम्, **एतत्सिद्धं तैलमपस्मारे पानाभ्यङ्गेषु प्रशस्तम्** (सुउ. ६१.२४-२५)
हत्तीचे पित्त. याने तयार केलेले तेल अपस्मारात पिण्यास व अभ्यंग म्हणून चांगले.

-पुरग–न., खनिज० **सीसकम्** (रा. १३.२०)
शिसे.

-पुष्प–न., वनस्पति० **नागकेसरम्**
(चचि. १४.१६१; सुउ. ४७.३०; सुसू. ३८.४५; ध. २.४८) नागकेशर.
नागकेशरपुष्पसमपुष्पो महातरुः (ड. सुसू. ३८.२४–२५)
नागकेशराच्या फुलांसारखे फूल असलेला मोठा वृक्ष.

-पुष्पफला–स्त्री., वनस्पति० **कूष्माण्डम्**
(रा. ७.२६९) कोहळा.

-पुष्पिका–स्त्री., वनस्पति० **यूथिकाभेदः**
(रा. १०.२५१) द्र० **'यूथिका'**
जुईप्रकार.

-फल–पु., वनस्पति० **पटोलः** (रा. ३.७४)
पडवळ.

-बला–स्त्री., वनस्पति० **क्षतक्षीणे पुष्ट्यायुर्बलाऽऽरोग्यकरी** । (चचि. ११.९१) **पानात्यये शमनार्थं प्रशस्ता** (सुउ.४७.३४) **शोषघ्नी** (का राजक्ष्मचि.)
तद्गुणाः— मधुराम्ला कषाया कटुस्तिक्तोष्णा (बल्या) (अस.) **वातघ्नी (क्षतक्षीणहिता)** (अस.) **कण्डूतिकुष्ठव्रणपित्तविकारघ्नी च** (ध. १.२८४; असंसू. १२.८३; र.२०.१९–२२)
हिं.–गुलसकरी.
म.–**गांगेटी, तुकाटी, खरेटी.**
गु.–गंगेटी, काण्टालोबल.
बं.–गोरखचाकुले, गोरखचाकुलिया.
फा.–शांलेते, दरित.
नागबला. चिकण्याचा प्रकार. उरःक्षतांत पुष्टि बल आरोग्य व आयुष्यवर्धक. क्षयनाशक व मद्यपान-जन्य विकार नाशक. **गुण**–गोड, आंबट, तुरट, तिखट, कडु, उष्ण, वातघ्न, अतिकंडू, कुष्ठ, व्रण व पित्तविकारघ्न.

-बलाप्रयोग–पु., **नागबलारसायनम्, अनेन शोषो नश्यति** (सुउ. ४१.५७)
नागबला-चिकण्याचे रसायन, क्षयनाशक.

-बलाभ्यास–पु., **नागबलायाः सततं शीलनं नाम सेवनम्** (असंसू. १३. ३)
चिकण्याचे (नागबलेचे) सतत सेवन.

-बलारसायन–न., योग० **नागबलाया मूलानां श्लक्ष्णपिष्टचूर्णस्य सततं सेवनम्। रसायनमिदं वयःस्थापनं शतायुःकरं च** (चचि. १(२).११)
चिकण्याचे नागबलेचे रसायन. चिकण्याच्या मुळाचे गुळगुळीत पिष्ट केलेल्या-चूर्णाचे सतत सेवन तारुण्य ठेवणारे व शतायुषी करणारे असते.

-बलासर्पिस्–न., घृत० **पित्तरक्तक्षतक्षयकासघ्नं च** (असंचि. ५)
चिकण्याचे तूप–पित्तरक्त यांचे विकार, उरःक्षत, क्षय व खोकलानाशक.

-बुद्धि–पु., **प्राचीनो रसाचार्यः** (र. ६.४९–५३)
एक प्राचीन रसशास्त्रातला निष्णात.

-बोधि–पु., **प्राचीनो रसाचार्यः, रससिद्धिप्रदायकोऽसौ** (र. १.२–५)
प्राचीन रसशास्त्रातला निष्णात, शिष्याला पारद-कर्मात सिद्धि देणारा.

-बोधिन्–पु., **प्राचीनो रसाचार्यः** (र. १५.५८-६५)
प्राचीन रसशास्त्रतज्ञ.

-भू–स्त्री., वनस्पति० **क्षुद्रपाषाणभेदः** (रा. ५.२१५)
लहान पाषाणभेद.

-मूत्र–न., **हस्तिमूत्रम्** (सुसू. ४५.२२६)
हत्तीचे मूत्र.

-मृत्तिका– स्त्री., वनस्पति० **सल्लकी** (असंशा. ४.३८)
साळई.

-रङ्ग–न., फल० **नारङ्गः** (चसू. २७.१५६; ध. ५.२०)
संत्रे. नारिंगे.

-रेणू–पु., खनिज० **सिन्दूरम्** (रा. १२.१६०)
शेंदूर.

-लता–स्त्री., वनस्पति० **ताम्बूलम्** (र. २७.३४-३६)
विड्याच्या पानाची वेल.

-वधू–स्त्री., पशु० **हस्तिनी** (सुउ. ६४.१२)
हत्तीण.

-वल्ली–स्त्री., लता० **ताम्बूलम्** (र. ११.११०)
विड्याच्या पानाची वेल.

विन्ना–स्त्री., वनस्पति० **इन्द्रवारुणीभेदः** (सुउ. ६२.३१) द्र० **इन्द्रवारुणी**
कवंडळ प्रकार, इंद्रावणप्रकार.
नागदन्ती–श्वेतपुष्पी (इन्दु. असंउ. ९)
मोठ्या कवंडळाचा प्रकार.

–शुण्डी–स्त्री., वनस्पति० **डङ्गरी** (ध. १.१८१) तांबडा भोपळा, डांगर.

–सुंदर—पु., पारदयोग० **पारदगन्धकनागयुक्तः अयमतिसारगुदभ्रंशार्शःप्रवाहिकानाशनः** (र. १६.३६-४१) पारा गंधक व शिसे युक्त योग. हा अतिसार, गुदाचे अंग बाहेर येणे मूळव्याध, आंवरक्त नाशक.

–स्फोता–स्त्री., वनस्पति० **दन्ती** (रा. ६.३३८) दाती.

नागदन्ती (रापरि. ५.२६) मोठ्या कवंडळाचा प्रकार.

–हनु–पु., सुगन्धि० **नखम्** (ध. ३.५८) नखला.

–हन्त्री–स्त्री., वनस्पति० **वन्ध्यकर्कोटकी** (रा. ३.२७३) वांझकर्टोली.

नागर–पु.न., **मुस्ताभेदः पिण्डमुस्तः** (ध. १.४१) नागरमोथाप्रकार. पिंड्यामोथा, गोल मोथा.

वनस्पति० **शुण्ठी** (चसू. २.१८; ध. २.८२; असंसू. १६.२९) सुंठ.

मुस्ता (चक्र. चसू. २.२१) नागरमोथा.

गर्जरम् (ध. ४.६९) गाजर.

–धान्याम्भस्–न., **शुण्ठीधान्यकानां जलम् (क्वाथः)** (अहृसू. १९.३३) सुंठ व धणे यांचे पाणी (काढा.)

–मुस्ता–स्त्री., वनस्पति० **मुस्ता** (रा. ६.६१) नागरमोथा.

नागरादिकाथ–पु., योग० **नागरदीप्यकादिसिद्धोऽयं क्वाथः शूलहरः** (सुउ.४२.१२७) सुंठ ओवा इत्यादींचा काढा, शूलनाशक.

नागरादिघृत–न., घृत० **नागरत्रिफलादिसिद्धं घृतम् सर्वोदरघ्नं दीपनीयं च घृतमिदम्** (चचि. १३.११५–११६) सुंठ त्रिफळा इत्यादी सिद्धतूप. अग्निदीपक सर्व उदरनाशक.

नागराद्यचूर्ण–न., योग० **इदं पित्तग्रहण्यां शस्तम्** (चचि. १५.१२९–१३२) सुंठ इत्यादी वनस्पतींचे चूर्ण पित्तज ग्रहणीत प्रशस्त.

नागराह्व–न., वनस्पति० **शुण्ठी** (रा. ६.१३०) सुंठ.

नागादिवर्ति–स्त्री.,पारदयोग०**नागपारदामलकीमौक्तिकयुक्ता इयं पित्ताभिष्यन्दाधिमन्थादिरोगघ्नी** (र. २३.३९) शिसे पारा आवळा मोतीयुक्त योग वात–पित्ताने डोळे येणे ते अधिक वाढणे यावर उपयुक्त.

नागाराति–स्त्री., वनस्पति० **वन्ध्यकर्कोटकी** (रा. ३.२७३) वांझकर्टोली.

नागारि–स्त्री.,वनस्पति० **वन्ध्यकर्कोटकी** (ध. १.१८५) वांझकर्टोली.

नागार्जुन–पु., **प्रसिद्धो रसाचार्यः** (र. ९.६४–६६) प्रसिध्द पारदशास्त्रातला तज्ज्ञ आचार्य.

नागाह्व–पु., वनस्पति० **नागचम्पकः** (रा. १०.२४२) द्र० ' **चम्पक** ' (ध. ५.१४२) **वनचम्पकः** नागचाफा, रानचाफा.

(नागाह्वा)–स्त्री., वनस्पति० **ताम्बूली** (धपरि. ३.३) विड्याच्या पानाची वेल.

लक्ष्मणा (रापरि. ७.५५) चांगला कंद असलेली लक्ष्मणा नावाची वनस्पती.

न., वनस्पति० **नागकेसरम्** (असंसू. १६.८; अरु. हे. अहृसू. १५.१४) नागकेशर.

नागाह्वय—न., वनस्पति० **नागकेसरम्** (असंसू. १६.३७; अहृसू. १५.४३) नागकेशर.

नागेन्दु—स्त्री., वनस्पति० **सठी** (रा. ६.८७) कचोरा.

नागेन्द्रद्विज—पु., **हस्तिदन्तः** (र. २३.६) हस्तिदंत. हत्तीचा दांत.

नागोदर—पु., रोग० **उपशुष्ककः तस्यसम्प्राप्तिलक्षणम्–उपवासादिव्रतपराया गर्भिण्याःकदाहारेण वातप्रकोपकाहारविहारेण प्रतिमासमार्तवातिस्रवणेन च गर्भो वृद्धिं न प्राप्नोति । कालान्तरमवतिष्ठते । कुक्षिश्च परिहीयते । अस्पन्दनश्च भवति गर्भोऽल्पस्पन्दनो वा** (चशा. ८.२६; असंशा. ४.१३ र. २२.२८) सुकट गर्भ, खुरटा गर्भ, सल. **संप्राप्ति व लक्षणे**– उपवास इत्यादी व्रत आचरणारी कदन्न खाणाऱ्या स्त्रीला वातवृद्धीमुळे प्रत्येक महिन्याला रजःस्राव अतिशय होत असेल तर तिचा गर्भ चांगला वाढत नाही, गर्भ खुरटतो. पुष्कळ काळ गर्भाशयात राहतो. वाढलेली कूस कमीकमी होते. गर्भाचे स्पंदन थोडे होते किंवा मुळीच होत नाही. मात्र कुजत नाही. **सुश्रुते तु, शुक्रशोणितं वायुनोपरुद्धमवक्रान्तजीवं कदाचित्प्रलीयमानमकुथितमवतिष्ठते तस्य नागोदर इति संज्ञा** (सुशा. १०.५७) सुश्रुतात शुक्र व आर्तव यांच्या संयोगानंतर

बनलेला जीवप्रविष्ट गर्भ वायूने वाढण्याऐवजी क्षीण होतो. केव्हा अगदी लहान होतो व न कुजता तसाच गर्भाशयात रहातो तो नागोदर.

नागिनी–स्त्री., **वनस्पति० नागदन्ती** (रापरि. ५.२७; र. ११.९०–९२) नागदंती.

लक्ष्मणा (रापरि. ७.५५)
कंद असलेली या नांवाची वनस्पती

ताम्बूलम् (र.२६.८–१०) विड्याच्या पानांची वेल.

नागीय–न., **वनस्पति० नागकेसरम्** (रा. ६.७३)
नागकेशर.

नाड–पु., **पत्रपुष्पफलानां सुषिरः काण्डः** (चसू.१. ७३)
पाने, फुले, फळे यांचा पोकळ दांडा. पोकळ कांडे.

नाडिका–स्त्री., **काल० नाडयति भ्रंशयति कालं स्वपरिमाणेन इति नाडिका, त्रयोविंशतिः कलाः** (असंसू. ४.५)
एक ठराविक काळ. तेवीस कला.

नाडी–स्त्री., **दन्तनाडी** (सुचि. २२.२६)
दांतातला नाडीव्रण.

नलिका, नालम् (चशा. ६.२३) **ताम्रादिरचितनलिका** (सुसू. २७.१७) तांबे इ० ची केलेली नळी.

वंशादिनलिका (अहसू. १७.१०)
वेळू बांबूची नळी.

प्रणालिका अन्त्रनाडी (सुनि. ७.१७)
आंतडे अंत्र हीच जणू नाडी.

शारीर० स्रोतः (चवि. ५.९; असंशा. ६.५०)
शरिरातील निरनिराळे द्रव, वायु वाहणाऱ्या पोकळ वाहिन्या.

शाक० नाडीचः तद्गुणाः– तिक्तं शीतं कटुंपाकि कफपित्तहरं च (चसू. २७.९७-९८)
एक भाजी. कडु, पचल्यानंतर तिखट, थंड, कफपित्तहर. **वनस्पति० गण्डदूर्वा** (ध. ४.१४५) गांठी दूर्वा.

रोग० नाडीव्रणः (चसू. १३.४६; सुनि. १०.१०)
तन्निरुक्तिः– व्रणान्नाडीवत्-प्रणालीवत् पूयो वहतीति नाडी (सुनि. १०.१०)
तन्निदानं सम्प्राप्तिश्च–पक्वशोफस्या भेदाद्व्रणेऽपथ्यसेविनश्च पूयो मांसादीननुप्रविश्य दूरमभिधावति (असंउ. ३४)

तत्स्थानम् — त्वङ्मांससिरास्नायुसन्ध्यस्थिकोष्ठमर्माणि चेत्यष्टौ स्थानानि (सुनि. १०.९)
तत्सङ्ख्या—वातजा, पित्तजा, कफजा, सन्निपातजा शल्यजा चेति पञ्च (सुनि. १०.१०; असंउ. ३४) **द्वन्द्वजास्तिस्रः वातपित्तजा पित्तकफजा वातकफजेति** (ड. सुनि १०.१०)

तत्र वातजा परुषसूक्ष्ममुखी सशूला विवर्णा रात्रौ अभ्यधिकफेनिलोद्वमा च (सुनि. १०.११; असंउ. ३४) **पित्तजा तृड्ज्वरदाहकृत् पीतोष्णपूतिपूयस्रावा दिवाऽत्यधिकस्राविणी च** (सुनि. १०.११; असंउ. ३४) **कफजा विपुलसान्द्रधवलपिच्छिलस्रावववती स्तिमितरुक् कठिना कण्डूला निश्यभ्यधिकक्लेदा च** (सुनि. १०.१२; असंउ. ३४)
सन्निपातजा दाहज्वरश्वसनमूर्च्छनवक्त्रशोषकारिणी (सुनि. १०.१३; असंउ. ३४)

शल्यजा – अनाहृतमन्तःस्थितं शल्यं नाडीं करोति साऽल्पमुष्णं तनु फेनाऽनुविद्धं सास्रं सरुजं पूयं नित्यं वहति (सुनि. १०.१४; असंउ. ३४)
तत्साध्यासाध्यता-त्रिदोषप्रभवाऽसाध्या शेषाश्चतिस्रः यत्नसाध्याः (सुचि. १७.१७) **भेद्यरोगोऽसौ** (सुसू. २५.५-७)

नाडीव्रण. जखमेच्या आत नळी बनते व तिच्यातून पू येतो तो. **निदान व संप्राप्ति**—पिकलेली सूज फोडली नाही तर व व्रण असताना अपथ्य केले तर पू मांस इत्यादी धातूत खोल जातो व नळी तयार करतो.
स्थान—त्वचा, मांस. शीर, स्नायु, सांधा, हाड, कोठा, व मर्मस्थळ ही आठ स्थाने. **संख्या**-वात, पित्त, कफ, त्रिदोष, व शल्य यांपासून पाच. दोन दोषांचे तीन. दोषजांमध्ये त्या त्या दोषांची चिन्हे असतात अशी नाडी

वातजनाडी– खरखरित, बारीक तोंडाची, शूलयुक्त, फिकट वर्णाची, व रात्री फेस अधिक वाहणारी.

पित्तजनाडी—तहान, ज्वर, दाहकारक, पिवळा, कढत व घाण पुवाचा स्राव करणारी, स्राव दिवसा अधिक.

कफजनाडी—पुष्कळ, घट्ट, पांढरा, बुळबुळित स्राव होणारी, थांबून पीडा होणारी, कठीण, खाजयुक्त, व रात्री अधिक क्लेदवहन करणारी.

संनिपातजनाडी—दाह, ज्वर, श्वास, मूर्छा व तोंड कोरडे पडते अशी.

शल्यज नाडी—बाहेर न काढता आतच शल्य ही नाडी करते. थोडे व उष्ण, पातळ रक्तयुक्त, पीडा करीत करीत नित्य प

साध्यासाध्य–त्रिदोषज असाध्य, इतर यत्नाने साध्य; हा भेद्यरोग आहे.

नाडी-कलाय–पु., **सुवर्चलाभेदः, सकुलाक्षकः, तद्गुणाः – तिक्तं पाके कटुर्ग्राही वातलः कफपित्तजिच्च** (अहृसू. ६.७७) एक भाजी. कडु, पचल्यानंतर तिखट, मळ बांधणारी, वातुळ, कफपित्त जिंकणारी.

–कल्पनविधि–पु, गर्भनाभिनाडीच्छेदनविधिः (चशा. ८.४४) गर्भाची नाळ कापण्याचा विधि–व्यवस्था.

–घ्न–वि., **नाडीहरम्** (सुचि. १७.३८) नाडीनाशक–हारक.

–तिक्त–पु., **वनस्पति० किराततिक्तः** (रा. ९.५२) काडेचिराईत.

–द्वय–न., **नलनालः** एरण्डपत्रनालश्च (सुसू.१६.२९) नाडी जोडी. दोन नाड्या. नळाची व एरंडाच्या पानाची.

–धूम–पु., **उपक्रम० नाड्या गृहीतो धूमः । कासप्रतिश्यायवतां शिरःपीडावतां नासायाः स्रावे हृदि च ताम्यति सति अष्टाङ्गुलोन्मितया दशाङ्गुलोन्मितया वा नाड्या धूमः प्रयोज्यः** (चचि. १८.६५-६६) नाडीने घेतलेला धूर. एक उपचार. खोकला, पडसे, डोकेदुखी, नाकातून स्राव, चक्कर येते तेव्हा आठ अंगुळाच्या किंवा दहा अंगुळाच्या नळीने धूर प्यावा.

–भङ्गशाक–न., **नाडीपल्लवशाकम्** (सुसू. २०.१३) एक भाजी.

–मार्ग–पु., **कण्ठस्रोतोमार्गः कण्ठनाड्यधोमार्गः** (र. १४.५२) घशाच्या खालचा मार्ग, आमाशय व फुप्फुसाकडे जाणारा. असे दोन्ही मार्ग.

–मुखाकृति–वि., **लक्षण० नालिकामुखवदाकृतिमत्** (सुनि.२.१०) नळीच्या तोंडासारखी आकृती असलेला.

–यन्त्र–न., **यन्त्र० सुषिरमेकानेकमुखं स्रोतोगतशल्योद्धरणार्थं रोगदर्शनार्थं क्रियासौकर्यार्थमाचूषणार्थं च स्रोतोद्वारप्रवेशि यथायोगदीर्घं यन्त्रम् विंशतिप्रकारकमिदम्** (सुसू. ७.१३; असंसू. ३४.९; अहृसू. २५.११) एक यंत्र. पोकळ अनेकतोंडांचे. स्रोतसातील रोग पाहण्यास तेथे असलेले शल्य काढण्यास शस्त्रक्रिया सुलभतेने करण्यास व चोखण्यास स्रोतसाच्या द्वारात जाणारे स्रोतसाच्या लांबीरुंदीला अनुसरून यथायोग्य यंत्र प्रकार वीस.

–व्रण–पु., **नाड्या युतो व्रणः** (सुचि. १.४१) नाडीने युक्त व्रण. ज्या व्रणात नळी आहे असा.

–व्रणप्रक्षालनयन्त्र–न., **यन्त्र० तत् षडङ्गुलं बस्तियन्त्राकारं मुखतोऽकर्णिकं मूलमुखयोरङ्गुष्ठकलायप्रवेशस्रोतस्कम्** (असंसू. ३४.१३) नाडीव्रणाची नळी धुण्याचे यंत्र. हे सहा अंगुळे लांब बस्तियंत्राच्या आकाराचे पण चकती नसलेले मुळांत आंगठा व तोंडात वाटाणा बसेल असे पोकळ यंत्र.

–स्वेद–पु., **स्वेद० मूलफलपत्रशुङ्गादीनां मृगशकुनपिशितशिरःपदादीनामुष्णस्वभावानां यथार्थमम्ललवणस्नेहोपसंहितानां मूत्रक्षीरादीनामुत्क्वथितानां स्वेदनद्रव्याणां बाष्पमनुद्वमन्त्यां कुम्भ्यां शरेषीकावंशाद्यन्यतमकृतया गजाग्रहस्तसंस्थानया व्यामदीर्घया व्यामार्धदीर्घया वा व्यामचतुर्भागाऽष्टभागमूलाऽग्रपरिणाहस्रोतसा सर्वतो बिल्वैरण्डादिवातहरपत्रसंवृतच्छिद्रया द्विस्त्रिर्वा विनामितया नाड्या वातहरसिद्धस्नेहाभ्यक्तगात्रो बाष्पमुपहरेत् । अनेन विहतचण्डवेगोऽनृजुगामी बाष्पस्त्वचमविदहन् सुखं स्वेदयति** (चसू. १४.४३; सुउ. २१.७; असंसू. २६.१०) नळीशेक. शेकाची द्रव्ये मुळे फळे पाने डेखे, (अंकुर) हरिणासारखे प्राणी पक्षी यांचे उष्ण स्वभावी मांस, डोके, पाय, आंबट स्निग्ध द्रव्ये मीठ, मूत्र दूध इत्यादींमध्ये उकळावी. भांड्याचे तोंड बंद असावे. बाजूला वेळूची नळी, मध्ये दोन तीन ठिकाणी बांक घेतलेली (नागमोडी) जोडावी. टोक हत्तीच्या सोंडेच्या तोंडासारखे असावे, नळी एक किंवा अर्धा वाव लांब तसेच ¼ वाव मुळाकडे व ⅛ भाग तोंडाकडे घेर असावा. त्यावर सर्व बाजूंनी बेल एरंड इत्यादी वातहर पाने गुंडाळावी, तोंडावरही ती थोडी यावी, वातनाशक द्रव्यांनी सिद्ध केलेल्या तेल तूप इ० नी अभ्यंग करून वाफ यावी. वरच्या प्रमाणे व्यवस्था करून वाफ दिली तर वाफेचा जोराचा वेग कमी होऊन ती थोडी वाकडी अशी अंगावर येईल व त्यामुळे त्वचेला चटका न बसता शेकले जाईल.

–हिङ्गु–न., **निर्यास० तद्गुणाः कटूष्णं दीपनं कफवातघ्नं विष्टम्भविबन्धामदोषानाहघ्नं च**(ध. २.४०)

हिंग—गोंदाचा एक प्रकार. गुण—तिखट, उष्ण, अग्निदीपक कफवातनाशक, वाताचा अवष्टंभ, मलावरोध, आमदोष, पोटफुगी नाशक.

नाथ–पु., **स्वामी, ईश्वरः** (असंसू. २८.३६.)
स्वामी, ईश्वर, नाथ, मालक.

नाद–पु., **रोग० कर्णनादः** (चचि. २६.१२७)
कानातला आवाज.

नादेय– पु., **वनस्पति० वानीरः** (रापरि. ९.१७)
जलवेतस.

काशः (रा ८.२०१) कासगवत.

मुस्ताभेदः, पिण्डमुस्तः (ध. १.४१)
नागरमोथा प्रकार, पिंड्या मोथा, गोलमोथा

(नादेयी) – स्त्री., **वेतसभेदः मेघपुष्पः** (ध. ५.११७)

जलवेतस. वेतसाचा प्रकार.

जम्बूभेदः, काकजम्बूः (ध. ५.८४; रा. ११.१३२)
द्र० ' जम्बू ' लहान जांभूळ.

वनस्पति० अग्निमन्थः (ध. १.१११).
अरणी, पांढरी टाकळी.

मुस्ता (रा. ६.६१) नागरमोथा.

जम्बूभेदः, जलजम्बूः (ड. सुचि. ४.३२)
पाणजांभूळ, जांभूळ प्रकार.

न., लवण० सैन्धवम् (सुउ. ११.१६; ध. २.२५)
सैंधव.

खनिज० अञ्जनम् (रा. १३.२१४) सुरमा.

–जल–न., **नद्या नदस्य वा जलम्; तद्गुणाः–वातलं रूक्षं दीपनं लघु लेखनं च। कासाञ्चन नदीनां जलमभिष्यन्दि मधुरं सान्द्रं गुरु कफावहं च** (सुसू. ४५.७-३१) **वर्षासु नादेयं जलमग्राह्यम्** (अहसू. ५.२०)

नदीचे किंवा नदाचे पाणी. **गुण**—रूक्ष, हलके, अग्निदीपक वातूळ दोष खरडून काढणारे, काही नद्यांचे पाणी स्राव वाढविणारे, गोड, थोडे घनसर जड, कफकर. वर्षाऋतूत नदीचे पाणी उपयोगी नाही.

–मत्स्य–पु., **नदीजो मत्स्यः, रोहितपाठीनपाटलाराजीववर्मिगोमत्स्यकृष्णमत्स्यवागुञ्जारमुरलसहस्रदंष्ट्रप्रभृतयो नादेयाः। तद्गुणाः – मधुरा गुरव उष्णा वृष्याः स्निग्धा अल्पवर्चसो रक्तपित्तकरा मारुतापहाश्च** (सुसू. ४६.११३-११४)
नदीतला मासा. प्रकाराची नावे वर आहेत. **गुण**–गोड स्निग्ध जड उष्ण अल्प मळ निर्माण करणारा शुक्रधातूला हिताचा वातहर रक्तपित्त करणारा.

नाना–अव्य०., **बहुविधम्** (रापरि. ७.२४)
पुष्कळ प्रकारचा, नानाविध.

–कन्द–पु., **वनस्पति० कन्दग्रन्थिः** (रापरि. ७.२४)
गाठाळ गोल लव असलेला. विड्याच्या पानांप्रमाणे पाने असलेला कंद.

–करण–न., **अनेकभेदाभिन्नतापादनम् भेदकरणम्** (सुनि. ६.२६)अनेक भाग करणे.

–त्व–न., **पृथक्त्वम्** (ड. सुउ. २९.१००)
पृथक्पणा. वेगळेपणा.

–द्रव्यात्मकत्व–न., **अनेकद्रव्यसमुद्भूतत्वम् अनेकेभ्यो द्रव्येभ्यो लब्धतद्भावत्वम्** (असंसू. ६.९७)
अनेक द्रव्यांपासून उत्पन्न होणे. अनेक द्रव्यांनी युक्त असणे.

–रुजा–स्त्री., **लक्षण० वातादिकृततोददाहकण्ड्वादिवेदना** (सुनि. १६. ५७)
वात इत्यादी दोषांपासून उत्पन्न होणाऱ्या टोचणी आग खाज इत्यादी नाना प्रकारच्या वेदना.

–रूप–वि., **अनेकप्रकारम्** (अहसू. १२.३०)
अनेक प्रकारचे, नाना प्रकारचे.

–वर्ण–**अनेकविधवर्णः** (सुउ. ४०.८१)
नानावर्णांचे, अनेक प्रकारच्या वर्णांचे.

नानात्मक–वि., **नानास्वभावम्, अनेककारणम्** (हे अहसू. ९.१७)

अनेक प्रकारचे, अनेक स्वभावांचे, अनेक कारणांचे.

नानात्मज–वि., **वातादिभिर्दोषान्तरासम्पृक्तैर्जायमानम्** (चक्र. चसू. २०.१०)
वातादि दोषांबरोबर अन्य दोष संयुक्त असून त्यांनी एकत्र निर्माण केलेले.

नान्दीमुख–न., **फल० मुरजमुखाकृति खर्जूरद्राक्षाऽऽमलकादि, नान्दीमुखश्राद्धाय हितमेतत्** (चशा. ८.३५)

एक फळांचा गट. मृदंगाच्या आकाराची खजूर द्राक्ष आवळा इत्यादी फळे. ही नांदीमुख श्राद्धाकरिता हितकारक.

(नान्दीमुखी)–स्त्री., **धान्य० यविका इयं मधुरा स्निग्धशीतला च** (चसू. २७.२२)
एक कदन्न धान्य. गुण–गोड स्निग्ध व थंड.

नापाक—पु., वनस्पति० पद्मबीजम् (ध. ४.१५९)
कमळाचे बी, कमळबीज.

नाभस—वि., आकाशसम्बन्धि (अहृसू. ९.१०)
आकाशसंबंधी. आकाशाचे.

(नाभसी)—स्त्री., छायाविशेषः इयं निर्मला नीला सस्नेहा सप्रभा च पञ्चच्छायानामन्यतमेयम् (चइ. ७.१०)
आकाशीय छाया-ही निर्मळ निळी स्निग्ध प्रभायुक्त.

–द्रव्य–न., आकाशीयं द्रव्यम् (अहृसू. ९.९)
आकाश महाभूत अधिक असलेले द्रव्य.

नाभसप्रकृति—वि., (परिव०) आकाशभूतप्रकृतिः नाभसप्रकृतिको नरः शुचिश्चिरजीवी च भवति अस्य कर्णनासादिच्छिद्राणि महान्ति भवन्ति (सुशा. ४.८०)
आकाश महाभूत अधिक असलेली प्रकृति. **गुण**–ही व्यक्ति शुचि व दीर्घायुषी असते. यांची कान, नाक तोंड इत्यादी छिद्रे मोठी असतात.

नाभाग–पु., मनुपुत्रः वैवस्वतमनोर्नवमः पुत्रः (चचि. १९.४)
मनूचा मुलगा. वैवस्वत मनूचा नववा मुलगा.

नाभि–स्त्री., शारीर० उदरावर्तः (सुशा. ९.७) असौ मातृजोऽवयवः (चशा. ३.६) पञ्चदशकोष्ठाङ्गेष्वेकम् (चशा. ७.१०) दशप्राणायतनेष्वेकम् (चशा. ७.९) नाभ्यां विशेषेण प्राणा व्यवस्थिताः। यतश्च साऽन्तरग्न्यधिष्ठानम् (सुशा. ७.५; असंशा. ६.२९) चतुर्विंशतिधमनीनां प्रभवस्थानम् (सुशा. ९.३) सिराणां प्रभवस्थानम् (सुशा. ७.३) देहे ज्योतिःस्थानम् (सुशा. ४.५८) विशेषतः पित्तस्य स्थानम् (अहसू. १२.२)
गर्भदेहवर्धनमूलस्थानम्—गर्भिण्या गर्भाशये गर्भनाभिनाडी गर्भस्य नाभ्यां प्रतिबद्धा भवति। नाड्यां चापरा, तया अपराख्यया नाड्या गर्भस्य पोषणं जायते। (सुशा. ३.३२)
बेंबी. उदरावर भोवऱ्यासारखा असलेला खळगा. बेंबीच्या भोवतालचा आंत्रभाग. ग्रहणी, अंतरग्नीचे पाचक पित्ताचे स्थान. चोवीस धमन्याचे उगमस्थान. शिरांचे उगम स्थान. गर्भाच्या शरीर वाढीचे मूळस्थान. गर्भिणीच्या गर्भाशयात गर्भाची नाभि नाडी (नाळ) गर्भाच्या बेंबीशी सांधलेली असते. नाळ वारेशी सांधलेली असते व वार गर्भाशयाशी सांधलेली असते. नाळीने गर्भाचे पोषण होते, हा मातेपासून तयार होतो. पंधरा कोष्ठाच्या अंगापैकी एक अंग. दहा प्राणांच्या स्थानांपैकी एक. नाभीत प्राण विशेषेकरून असतात. प्राण म्हणजे प्राणधारक घटक.

–ग्रह–पु., लक्षण० बस्त्यभिघातजनितो नाभेर्ग्रहः (चसि. ९.६)
बेंबीचा खालचा भाग जखडणे. बस्तीवर आघात झाला असता हे होते.

–ज–वि., नाभौ जातम् (चसू. १७.१०१)
बेंबीत होणारे.
न., सुगन्धि० कस्तूरी (र. २७.११७) कस्तूरी.

–नाडी–स्त्री., नाभिसंसक्ता नाडी (चशा. ६.२३) गर्भस्य नाभिनालः (सुशा. १०.१२)
बेंबीला लागलेली नाडी, नाळ, गर्भाची नाळ.

–नाल–पु., न., नाभिसम्बद्धा नलिका (असंउ. १)
बेंबीला लागलेली नळी, नाळ.

–प्रपीडन–न., उपक्रम० नाभेः पीडनम् (असंउ. २७.१५) बेंबी दाबणे, ओढणे.

–प्रभवा–वि., गर्भनाभिसम्भूता, नाभितः सम्भवो यस्याः सा प्रभवति इति प्रभवः उत्पत्तिः, अथवा प्रभवति अस्मात् इति प्रभवः उत्पत्तिकारणम् (सुशा. ९.३)
गर्भाच्या बेंबीपासून झालेली.

–बन्धन–न.,उपक्रम० गर्भनाभेर्बन्धनम् (चशा. ८.४४)उपचार. गर्भाची बेंबी बांधणे.

–मण्डल–न., नाभिप्रदेशः (सुसू. ५.२६-२७)
बेंबीच्या भोवतालचा भाग.

–मर्मन्–न., मर्म० म्रियते पुरुषो यस्मिन्नभिहते तन्मर्म तत्स्थानम् उदरं, पक्वामाशययोर्मध्ये (सुशा. ६.६-२५) जातितः सिरामर्म (सुशा. ६.७) सङ्ख्ययैकम्, मानतश्चतुरङ्गुलपरिमितम् (सुशा. ६.२९) सद्यःप्राणहरमिदम् (सुशा. ६.९; असंशा. ७.१०)
नाभी मर्म ज्याच्यावर आघात झाला असता मनुष्य मरतो ते मर्मस्थान, उदर.
पक्वाशय व आमाशय यांमध्ये सर्व लहान आंतडी व पक्वाशयापर्यंतचा मोठ्या आतडीचा भाग. हे एक सिरामर्म आहे. प्रमाण चार अंगुळे हे ताबडतोब प्राणहर मर्म आहे.

-यन्त्र–न., यन्त्र० दृढस्थूलविस्तृतमृत्पात्रमध्ये गर्तं कुर्यात्। तत्र पारदं गन्धकं च निदध्यात्। ततो गर्तस्य समन्ततोऽङ्गुलोछ्रायं कुड्याकारं बन्धं कुर्यात्। अनन्तरं तं गर्तं गोस्तनाकारमूषया न्युब्जया पिदध्यात्। तोयमृदाख्यया मृदा संधिं रुद्ध्वा सम्पाद्य वा संशोष्योपरिस्थितमल्लभागमाकण्ठं जलेन पूरयेत्। यन्त्रस्याधस्ताच्च वह्निं प्रज्वालयेत् (र. ९,५९–६१)
बळकट जाड पसरट मातीच्या भांड्यात एक खळगा करावा. त्यात पारा व गंधक ठेवावा. त्या नंतर त्या खळग्याभोवती एक अंगुळ उंच भिंतीसारखी पाळ करावी ती गाईच्या स्तनाच्या आकाराची करावी. मुसेने ती उपडी ठेवून झाकावी. पाण्याला प्रतिबंधक अशा मातीने संधिलेप करावा, व सुकवावे. मुसेच्या वरच्या खळग्यात पाणी भरावे, यंत्राच्या खाली अग्नि लावावा.

-रुज–स्त्री., लक्षण० नाभिप्रदेशे रुजा. (चसि. ७.९) बेंबीपाशी वेदना.

-विद्रधि–पु., रोग० नाभिजो विद्रधिः, तल्लक्षणम् हिक्काऽऽटोपश्च (सुनि. ९.१६–२०)
आंतडीचे गळू. लक्षण–उचकी व गुडगुड पोट फुगणे.

-शूल–पु., लक्षण० नाभिप्रदेशे शूलवद्वेदना (चचि. १३.४१)
बेंबीच्या भागात शूळासारखी वेदना.

-हृदयान्तर–न., नाभिहृदयोरन्तरम्। तच्च द्वादशाङ्गुलम् (सुसू. ३५.१२) इदं दीर्घायुर्ज्ञापकम्
बेंबी व हृदय यांतले अंतर, बारा अंगुळे दीर्घायुष्याचे लक्षण.

[न]क–न., शङ्खनाभिः, शङ्खस्य मध्यगता वर्तुलाकारा नाभिः। इयमक्षिरोगे उपयुक्ता (का. षट्कल्पाध्यायः)
शंखाचा आतला वर्तुळाकार भाग. हा डोळ्याच्या रोगावर उपयुक्त.

[न]भिका)–स्त्री., वनस्पति० कटभी (रापरि. ९.३७)
मालकांगोणी.

[न]यर्ति–स्त्री., लक्षण० नाभिशूलम् (चचि. २०.८)
बेंबीतला शूळ.

[ना]न्–न., अभिधानम् (सुउ. ३९.९; असंउ. १) नाव.

[ना]म)–करण–न., संस्कार० शततमे दिने पूर्णे संवत्सरे वा शिशोर्नामाभिधानं कुर्यात्। तन्नाम पूज्यं त्रिपुरुषानूकमादिघोषवदक्षरमवृद्धं कृतमूष्मान्तं नक्षत्रदेवतायुक्तमनरातिप्रतिष्ठितं मङ्गल्यमन्तरन्तःस्थं निर्दिष्टं च स्यात् (असंउ. १)
नाव ठेवणे. एक संस्कार. शंभराव्या दिवशी किंवा एक वर्ष पूर्ण झाल्यावर मुलाचे नाव ठेवावे.

-कर्मन्–न., नामकरणम् नामकरणसंस्कारसमये क्रियमाणं होमादि कर्म (चशा. ८.५०; ५१)
नाव ठेवणे. नाव ठेवण्याचे वेळी करावयाचे होम इत्यादी कर्म.

नाम्यमान—वि., सङ्कोच्यमानम् (अरु. हे; अहसू. ८.१६; असंसू. ११.३४)
संकुचित आकुंचित.

नारङ्ग—पु., न., वनस्पति० फलविशेषोऽयम्
तद्गुणाः– अम्लं मधुरमुष्णं गुरु दुर्जरं (सु) हृद्यं विशदं भक्तरोचनं रोचनं बलकरं वातहरमामशूलश्रमकृमिशूलघ्नं च (सुसू. ४६.१६१; ध. ५.२०; र. २३.१७-१८)
हिं.—नारंगी.
म.-नारिंग.
बं.–नारंगालेवुक.
गु.–नारंगीलिंबु.
फा.–नारंज.
त.–किचिलि.
नारिंग, संत्रे. गुण–आंबट, गोड उष्ण जड, पचण्याला जड, चविष्ट, जेवणाला चव आणणारे, बलवर्धक हृदयाला हितकर स्वच्छ करणारे, श्रमहर, वातहर शूल, आमशूल, कृमिनाशक.
न., वनस्पति० गर्जरम् (रा. ७.९८) गाजर.

नारद—पु., देवर्षि० रोगापहरणचिन्तनार्थं हिमवतः पार्श्वे समेतेषु महर्षिष्वेकः (चसू. १.८; सुसू. ५.३१)
देवर्षी. रोगनाशाबद्दल विचार विनिमय करण्याकरिता हिमालयाच्या उतरणीवर एकत्र झालेल्या महर्षीपैकी

-कन्दक–न., वनस्पति० गृञ्जनम् (ध. ४.३७)
गाजर.

नाराचक–न., स्थावरविष० त्वक्सारनिर्यासविषम्, इदं प्रसेकास्यदौर्गन्ध्यपारुष्यशिरोवेदनाकरम् (असंउ. ४०; सुक. २.५-९)
एक वनस्पतीविष. साल, नार, डिंक विषारी. हे तोंडाला पाणी सोडणारे, दुर्गंधी, खरखरीतपणा, डोकेदुखी करणारे.
चूर्ण० त्रिफलादन्त्यादिनिर्मितं चूर्णम्। इदमुदावर्तादिरोगभगन्दरार्शोघ्नम् (काउदावर्त चि.)

चूर्ण. त्रिफला दार्ती इत्यादीयुक्त चूर्ण. पोट फुगणे, भगंदर, मूळव्याध इ० नाशक.

नारायण–पु., पारदयोग० **पारदगन्धकगुग्गुल्वादिनिर्मितो रसयोगः । अयं दुःसाध्यकुष्ठक्षयभगन्दरशूलमूलगुल्मपाण्डुताग्रहणीमन्दाग्निनाशनः** (र. २०.११८-१२१) पाऱ्याचा योग. पारा गंधक गुग्गुळ इत्यादीयुक्त योग. हा कष्टाने साध्य होणाऱ्या कुष्ठ, क्षय, भगंदर, शूल, मूळव्याध, गुल्म. पांडु, ग्रहणी, मंदाग्निनाशक.

(नारायणी)–स्त्री.,वनस्पति० शतावरी (रा. ४.४३८) शतावरी.

–**चूर्ण**–न., योग० **गवाक्षीशङ्खिनीतिल्वकादिनिर्मितं चूर्णम्, इदं विशेषेणोदररोगे उपयुक्तम्** (चचि. १३.१२५-१२८) कवंडळ सांखवेल रोध्र इत्यादीयुक्त चूर्ण. उदरात उपयुक्त.

–**तैल**–न., तैल० **शतावरीप्रधानैर्द्रव्यैर्निर्मितं तैलम् । इदं वातव्याधिष्वभ्यङ्गार्थमुपयुज्यते** (र. ११.१३३) नारायण तेल. शतावरी प्राधान्याने असलेले इतर द्रव्ययुक्त तयार केलेले तेल. हे वातव्याधींमध्ये उपयोगी.

–**प्रिय**–न., वनस्पति० **कालीयकम्** (ध. ३.८) चंदन, पिवळे चंदन.

नारिकेल–पुं., न., वनस्पति० फल० **आनूपदेशोद्भवोऽयम्** (चक. १.८) **तद्गुणाः–मधुरं शीतलं गुरु हृद्यं स्निग्धं पित्तकरं (पित्तघ्नम्)** (रा.) **बल्यं मांसदं वृष्यं बृंहणं बस्तिशोधनं तृष्णाशोषघ्नं च** (चसु. २७.१३०; सुसू. ४६.१८०; ध. ५.७४; असंसू. ७.१७५; अहसू. ६.११९; र. १७,४३-४६) **नारिकेलस्य मस्तकमज्जा नाम वृक्षाग्रमज्जा स्वादुरसपाकः शुक्रलः वातघ्नः कफवृद्धिकरः रक्तपित्तहरश्च.** (सु. सू.४६.३१०)

हिं.–नारियल.

म. नारळ, माड.

गु.–नारिएल.

बं.–नारिकेल.

त.–तेंकु.

फा.–शोजहिन्दी; नारीयल.

गुण–गोड, थंड, स्निग्ध, जड, बलकर, हृदय व शुक्र यांना हितकर, मांसवर्धक पौष्टिक, पित्तनाशक, बस्तिशुद्ध करणारे, तहान व शोषनाशक. ह्या झाडाच्या शेंड्याच्या आत जो मज्जा असतो तो रसाने व पचल्यावर सुद्धा गोड, शुक्रवर्धक, वातनाशक, कफकर, आणि रक्तपित्तनाशक असतो.

(नारिकेली)–स्त्री., वनस्पति० **नारिकेलः** (र. १८.१११) नारळ. माडफळ, पाणी व झाडी जास्त अशा प्रदेशात होणारे.

–**तैल**–न., स्नेह०**तद्गुणाः–शीतं गुरु केश्यं श्लेष्मलं वातपित्तहरं च** (ध. ६.१४१., असंसू. ६.१०९.,) **वाजीकरं क्षीणधातुपोषणं मूत्राघातप्रमेहश्वासकासयक्ष्मघ्नं मेधाकृत् क्षतभरणं च** (सुसू. ४५.१२०). नारळाचे (खोबऱ्याचे) तेल. **गुण**–थंड, जड, केसांना हितकर, शुक्रधातुवर्धक, क्षीणधातुपोषक, बुद्धिवर्धक, जखम भरून आणणारे, वातपित्त नाशक, मूत्रनाश, प्रमेह, श्वास, खोकला, क्षय नाशक. कफवर्धक.

–**पाक**–पु., **नारिकेलकल्पः सौश्रुतः तद्विधिः–वाराहीमुसल्योः कन्दौ धत्तूरमहिफेनं धन्वयासं कपिकच्छुफलानि च पृथक् संचूर्ण्य कार्पासफलमज्जजातेन दुग्धेनाऽऽलोड्य सूर्यातपे शोषयेत् । एवं प्रत्येकं सप्तवारं भावयित्वा नारिकेलगर्भं पूरयेत् । तद्द्वारं च रुध्वा द्वात्रिंशद्गुणितदुग्धेनाऽन्तराऽन्तरा दर्व्या संवर्त्य दर्व्योपगमपर्यन्तं भाण्डे पचेत् । शीतं चूर्णीकृतं च घृतेन पचेत् । ततो जातीफललवङ्गैलाचूर्ण तस्मिन्निक्षिप्य गुटिकाः कुर्यात् । पाकोऽयं वातरोगप्रमेहघ्नो बल्यो वृष्यश्च ।** (र. २६.५६.६२)

नारळपाक–डुक्करकंद मुसळी, धोतरा, अफू, धमासा, कवचबीज ही वेगवेगळी चूर्ण करून ते चूर्ण कपाशीच्या बियाच्या दूधात कालवून सूर्याच्या उन्हात सुकवावे. या प्रमाणे सात वेळ करून नारळाच्या गोळ्यास भोक पाडून त्यात भरून भोक बंद करून ३२ पट दुधात शिजवावे, मधून मधून पळीने ढवळावे. घट्ट झाल्यानंतर उतरावे, थंड झाल्यानंतर वाटावे. नंतर तुपात परतावे. नंतर त्यात जायफळ लवंग वेलदोडा चूर्ण घालून गोळ्या कराव्या हा पाक बलकर, शुक्रवर्धक, वात रोग प्रमेह नाशक आहे.

नारिकेलोदक–न., **नारिकेलमध्यगतम् उदकम् तद्गुणाः–स्निग्धं स्वादु हिमं हृद्यं दीपनं वृष्यं बस्तिशोधनं गुरु पिपासाघ्नं च** (सुसू. ४५.४३–४४; ध. ६.३५१., अहसू. ५.१९)

नारळाचे पाणी गोड स्निग्ध थंड, जड, हृदय व शुक्रधातु यांना हितकर, अग्निदीपक, तहाननाशक व बस्ती शुध्द करणारे.

नारिषण्ड–पु., **स्त्रीनपुंसकः** (चशा. २.१७)
नपुंसक स्त्री.

नारी–स्त्री. वनस्पति० **अश्वबला, बल्वजसदृशपत्रा, द्रोणीप्रावेशिकरसायनेऽवेका** (चचि. १ (४)७.)
एक वनस्पती. अश्वबला मेथी ? बल्वजा (मोळ, लव्हाळा) च्या पानासारखी पाने असलेली वनस्पती हिचा रस पिऊन पळसाच्या डोणीत निजण्याचा एक रसायनप्रयोग.

–**दधि**–न., **मानुषं दधि; तद्गुणाः—स्निग्धं मधुरविपाकं बल्यं गुरु सन्तर्पणं चक्षुष्यं दोषघ्नञ्च** (सुसू. ४५.७३—७४)
बाईच्या दुधाचे दही. **गुण**–स्निग्ध, पचल्यावर गोड जड, बलकर, पौष्टिक, डोळ्याला हितकर दोषनाशक.

–**प्रसङ्ग**–पु., **नारीष्वतिशयेन मैथुनार्थं प्रवृत्तिः** (सुउ. २४.३)
स्त्रीशी संभोगाची अतिप्रवृत्ति, अतिसंभोग.

–**स्तन्य**–न., **मानुष्याः (स्त्रियाः) दुग्धम्** (सुसू. ४५.५७—५८)
मनुष्य स्त्रीचे दूध, बाईचे दूध.

नारीष्टा–स्त्री., वनस्पति **मल्लिका** (रा. १०.२२५)
मोगरी.

नाल–पु.,न., **नलिका, दण्डः** (अहसू. ३०-११; र. १०.२४) नळी, नळ, पोकळ दांडा.
नाभिनालः (असंशा. ३ (७) ३४; र. ३.१२५)
नाळ.
स्रोतस् (सुउ. ५८.१५) रसरक्तादि वाहक स्रोतस
मेहनम्–मिह्यते सिच्यते शुक्रमनेनेति मेहनार्थेऽपि नालपदं रूढं, सेचनावस्यन्दनयोरेकार्थत्वात्। (सुउ.३७.११०) लिंग, शिश्न.

(**नाली**) स्त्री., **नाडी** (चचि. २२.६) नळी.
–**पात**–पु., **नाभिनालपतनम्** (असंउ. २)
नाळ पडणे. मुलाची नाळ पडणे.
–**वंश**–पु., वनस्पति० **नलः** (रा. ८.२२२)
नळ. बोरू, बांबु, कळक.

नालक–पु., धान्य० **कलायः** (ध. ६.१०३)
वाटाणा.

नालान्धमूषा– स्त्री., **नालयुक्ता सम्पुटितमूषा गोस्तनाकारमूषा, नालयुक्तांधमूषा** (र. १८.२१-२२)
गाईच्या स्तनाच्या आकाराच्या दोन मुसांच्या पुडात नळी बसवून संधिलेप करून तयार केलेली बंद मूस.

नालाभिबन्धन–न., **नाभिनालस्य निबन्धनम्** (असंउ. १)
नाळ बांधणे. मुलाच्या बेंबीची नाळ बांधणे.

नालिक–न., निर्यास० **बोलम्** (ध. ३.६२ अ)
बोळ.

(**नालिका**)–स्त्री., शाक० **गोनाडीचः** (चसू. २७.१०१) **इयं स्तन्यजननी** (सुशा. १०.३०)
तद्गुणाः–वातला पित्तघ्नी मधुरा च (सुसू. ४६.२७३)
दीर्घनालरूपा कलम्बुसंज्ञा, (अरु.) **नाड्याकारा सूक्ष्मसुषिरा बहुतोयजा श्लक्ष्णा च।** (हे.) **कलम्बादिवर्गोक्ता गुणाः – स्वादुः सलवणा रूक्षा वातश्लेष्मकरी गुरुः शीतला सृष्टविण्मूत्रा विष्टभ्य जरणशीला स्नेहाढ्या सती च नातिदोषला** (अहसू. १०.९३-९५)
एक भाजी. नळीच्या आकाराची सूक्ष्मच्छिद्रे असलेली पुष्कळ पाण्यात होणारी गुळगुळीत भाजी. **गुण**—गोड, थोडी खारट, रूक्ष, जड, थंड, जिरताना पोट फुगते, वात धरतो. शौचास व लघ्वीला साफ करते. वातकफकर तेल अधिक घातले तर थोडा दोष करते.
कङ्कुष्ठभेदः, इयं पीतवर्णा गुरुः स्निग्धा श्रेष्ठा च (र. ३.१२०-१२२)
कंकुष्ठप्रकार. पिवळ्या रंगाची जड स्निग्ध, श्रेष्ठ.

–**यन्त्र**–न., यन्त्र० **वालुकायन्त्रभेदः, तत्र वालुकास्थाने लवणं निक्षिप्य तस्मिन् लोहनालगतस्य निरुद्धसूतस्य पचनं कुर्यात्। अतिमृदुस्वेदोपयोगि यन्त्रमिदम्** (र. ९.४३)
नाडीयंत्र. वालुकायंत्राचा प्रकार. वाळूच्या ऐवजी मीठ टाकून त्यात लोखंडाची नळी, तिच्यात पारा बंद करून पचन करावे. अतिशय मृदु अग्नीच्या शेकाच्या उपयोगी.हें यंत्र आहे.

–**शाक**–न., **नालिका** (सुसू. ४६.२७३)
पहा ' नालिका '.

नालिकेर—पु., वनस्पति० **नारिकेलः** (सुसू. ४५.१२०)
नारळ.
–**तैल**–न., स्नेह० **नारिकेलतैलम्** (सुसू. ४५.१२०; असंसू. ६.१०९) खोबऱ्याचे तेल.

नालिकेरक-पु., वनस्पति० नारिकेलः (धनि. ५.७४) नारळ.

नालिकेरासव-पु., आसुत० नारिकेलासवः अयं गुहाशयमांसभक्षणोत्तरमनुपाने विहितः। (सुसू. ४६.४३३) खोबऱ्याचे आसव. गुहेत राहणाऱ्या प्राण्याच्या मांस भक्षणानंतर अनुपान चांगले.

नावन-न., उपक्रम०नस्यम् (चसू. ५.३९; अहृसू. २.६) उपचार-नाकात औषध घालणे.

नावनिकतैल-न., नस्यार्थमुपयुक्तमणुतैलादिकम् (चचि. ३.२५५) नाकात घालण्याकरिता उपयुक्त, अणुतेल.

नासत्य-पु., देवानांभिषजौ अश्विनीकुमारौ (र. २०.८५) देवाचे वैद्य, अश्विनी कुमार.

नासा-स्त्री., शारीर०शीर्षप्रत्यङ्गम्, नासिका (सुशा. ५.४) नाक. डोक्याचे एक प्रत्यंग, उपांग.
वनस्पति० आटरूषः (रा. ४.२९) अडूळसा.

-गतरोगप्रतिषेध—पु., अध्यायसंज्ञा (सुउ. २३) अध्यायाचे नाव. यात नाकाच्या रोगांचे उपचार आहेत.

-गतरोगविज्ञानीय-वि., अध्यायसंज्ञा० (सुउ. २२) अध्यायाचे नांव. यात नाकाच्या रोगांची माहिती आहे.

-परिशोष-पु., नासारोग० तल्लक्षणम् अस्मिन् घ्राणगतः कफो मारुतपित्ताभ्यां शोषितो भवति। तेन च ऊर्ध्वाधःश्वासोच्छ्वासकर्मण्यतीव क्लेशा भवन्ति (सुउ. २२.१७-१८; र. २४.२०) नाकाचा रोग. **लक्षण**—नाकात दुष्ट झालेला कफ वातपित्तांनी शुष्क होतो, त्या मुळे वर खाली श्वासोच्छ्वास करण्याला फार क्लेश होतात.

-परिस्राव—पु., नासारोग० तल्लक्षणम्-नासातोऽनवरतमविशिष्टवर्णं जलाभमच्छं स्रवति। रात्रौ चाधिकतरं स्रवणं भवति। अस्मिन् रोगे स्रावः शृंगाटकाख्यस्रोतसि प्रविलायितात् कफात् जायते (सुउ. २२.१६-१७) नाकाचा रोग. **लक्षण**—नाकातून पाण्यासारखा स्वच्छ कोणताही रंग नसलेला स्राव सतत स्रवतो. रात्री फार स्रवतो. हा स्राव शृंगाटक नावाच्या स्रोतसात विलीन झालेल्या कफापासून होतो.

-पाक—पु., नासारोग० नासिकापाकः (सुउ. २३.५; र. २४.२०) अस्मिन् रोगे बाह्याभ्यन्तरी क्रिया पित्तहारिणी एव योज्या (सुउ. २३.५.६) नाक पिकणे यावर अंतर्बाह्य उपचार पित्तनाशक सर्व करावे.

-पिटिका—स्त्री., नासारोग० नासापुटकम् तल्लक्षणम्-अन्तर्नासायां शुष्कः श्लेष्मा पिटिकावस्थां प्राप्नोति (र. २४.२०; असंउ. २४) नाकातली पुळी. नाकात सुकलेला कफ पुळी करतो.

-पुट-पु., शारीर० नासिकापुटकः तत्प्रमाणम्-अङ्गुलस्य त्रिभागेन सहाङ्गुलं त्रिभागाङ्गुलम् तावन्मात्रतिर्यङ्ङ्गित एको नासापुटः (ड) संख्यया द्वौ (सुसू. ३५.१२; असंशा. ८.३०) नाकपुडी. तिरकी मोजली तर एक पूर्णांक एक तृतीयांश अंगुळी इतकी एक नाकपुडी असावी.

-पुटभाग-पु., प्रत्यङ्ग० द्वयोर्नासापुटयोर्बहिर्भागः प्रमाणतोऽयं प्रत्येकमङ्गुलद्वयमितः (सुसू. ३५.१२) दोन्ही नाकपुड्यांचा बाहेरचा भाग. प्रत्येक दोन अंगुळे असावा,

-प्रतीनाह-पु., नासारोग० वातेन नासा प्रतिनह्यते बध्यते इव। तल्लक्षणम्-उदानो वायुः कफावृतो भूत्वा स्वमार्गे विगुणः स्थितः स्यात् तदा नासा प्रतिनह्यते बध्यते इव वातेन, सच नासाप्रतीनाहो भवति (सुउ. २२.१५-१६) नाकाचा रोग. वाताने होतो. उदान वायु कफाने आवृत होऊन प्रकुपित होतो व नाक चोंदले जाते. त्याला नासाप्रतीनाह म्हणतात.

-रोग-पु., नासागतो व्याधिः, तत्संख्या-एकत्रिंशन्नासारोगाः। ते इमे-अपीनसः पूतिनस्यं नासापाकः शोणितपित्तं पूयशोणितं क्षवथुर्भ्रंशथुर्दीप्तो नासानाहः परिस्रवो नासाशोषश्चत्वारि नासार्शांसि नासाशोफाश्चत्वारो नासार्बुदानि सप्त प्रतिश्यायाश्च पञ्च। एवमेकत्रिंशन्नासारोगाः (चचि. २६.११०-११६; सुउ. २२.३-५.२०; असंउ. २३; र. २४.२०) नाकाचे रोग. ते एकतीस असून त्यांची नावे वर दिलेली आहेत.

-वंश-पु., शारीर० नासास्थिदण्डः (सुसू. ३२.४; असंशा. ८.३२) नाकाचा दांडा.

-वदनावरोध-पु., उपक्रम० नासावदनयोर्निरोधनम् **तेनान्तःप्रविष्टो वायुः रुद्धस्रोतोविवरणं कृत्वा मूर्छामपहन्ति** (सुउ. ४६.१८)
नाक व तोंड दाबणे. एक उपचार. नाक व तोंड दाबल्याने आत दाबला गेलेला वायु मूर्च्छा करणाऱ्या दोषांनी बंद केलेली स्रोतसे मोकळी करून मूर्च्छा नाहीशी करतो.

-शोष-पु., नासारोग० तल्लक्षणम्-- **क्रुद्धोऽनिलो मूर्ध्नि कफं संशोष्य नासाशृङ्गाटकघ्राणविशोषणं च करोति** (चचि. २६.१११; सुउ. २३.११) **तथा शूकपूर्णाभनासात्वं कृच्छ्रादुच्छ्वसनं च भवति** (असंउ. २३)
नाक सुकणे. लक्षणे—प्रकुपित वायु डोक्यातला कफ सुकवून नाक व कान तोंड घसा यांच्या मार्गांचा संधि सुकवितो. आत कुसळे भरली आहेत अशी वेदना होते व कष्टाने श्वास घेतो.

-श्वयथु-पु., नासारोग० तल्लक्षणम्—**वातादयो दोषा घ्राणाश्रिताऽसृक्प्रभृतीन् प्रदूष्य नासायाः श्वयथुं कुर्वन्ति** (चचि.२६.११५)
नाकाची सूज. वातादि दोष नाकातील रक्तमांस इत्यादी धातूंना दूषित करून नाकात सूज करतात.

-संवेदन-पु., वनस्पति०**काण्डीरः** (ध. ४.६२)
कांडवेल.

-सन्नत्व-(परिव.) न., **नासाया अन्तःप्रविष्टत्वम्,** (सुचि. ३.४३)
नाक आत जाणे, नाक बसणे.

-स्राव-पु., नासारोग० **नासापरिस्रावः** (चसि.२.२१; सुउ. २३.१०) नाक गळणे.

-स्रोतस्-न., शारीर० **नासारन्ध्रम्** (ड. सुचि. ४०.६३; असंसू. २९.१४)
नाक स्रोतस. नाकाचे भोक. पोकळी. नळी.

-स्रोतोभव-वि., **नासास्रोतसि जातः (रोगादिः)** (सुउ. २२.२०)
नाकाच्या पोकळीत होणारा. रोग इ०

-हुण्डन-न., **घ्राणनाशः** (चक्र. चचि.२८.२२)
नाकाला वास न येणे.

नासाग्र-न., शारीर० **नासान्त्यभागः** (असंसू. २९.१४)
नाकाचे अग्र नाकाची बोंडी, टोक.

नासाग्रपाक-पु., लक्षण० **नासाग्रस्य पाकः** (चचि. २६.१०६) नाकाची बोंडी पिकणे.

नासाध्मान-न., लक्षण० **कफावृतत्वाद्वायुना नासिकापूरणम्** (सुउ. ६.१७)
कफाने वायूचा मार्ग बंद केल्यामुळे नाक भरल्यासारखे वाटते, दाटल्यासारखे वाटते.

नासानाह--पु., **नासाप्रतीनाहः** (सुउ. २३.९)
उदानवायु कफाने आवृत होऊन आपल्या स्थानातून नाकाकडे जातो. तेव्हा हा नासानाह किंवा नासाप्रतिनाहरोग होतो.

नासार्बुद-पु., न., **नासारोग० नासाभवोऽर्बुदसदृशो व्याधिः अर्बुदं नाम स्रोतःपथे विपुलं कोषवच्च यत् तत्। सच मांसास्रदोषाद्भवति। असौ सप्तविधः। पृथग्दोषजस्त्रिविधः, द्वन्द्वजस्त्रिविधः सन्निपातजश्चैकः** (चचि. २६.११६; सुउ. २२.१६-२० असंउ. २३)
नाकाचा अर्बुद-नाकाच्या पोकळीत आवाळू होणे. ते मांस रक्त दोषांमुळे होते-सात प्रकार, एकेका दोषाचे तीन. दोनदोन दोषांचे तीन व सर्वदोषांचा एक.

नासार्शस्—न., नासारोग० **नासायां जायमानो मांसाङ्कुरः, स पृथग्दोषात् सन्निपाताच्च चतुर्विधः** (सुउ. २२.१८; असंउ. २३)
नाकातली मूळव्याध. नाकात मांसाचा अंकुर कोंब वाढणे. तो चार प्रकारचा. एकेक दोषाचा असे तीन व त्रिदोषाचा एक असे चार.

नासावभङ्ग--पु., लक्षण० **नासास्रोतोवैगुण्यम्, तच्चानुनासिकवाक्यत्वेन ज्ञेयम्** (ड. सुक. ३.४१)
नाक भेंगणे-नाकाच्या पोकळीत वैगुण्य निर्माण होणे, ते गेंगाणे.-नाकात बोलाण्याने समजावे.

नासिका—स्त्री., **पञ्चेन्द्रियाधिष्ठानेष्वेका, घ्राणम्** (चशा. ७.७) **प्रमाणत इयं चतुरङ्गुला** (चवि. ८.११७) **सा शिरसो द्वारम्, तत्र निषिक्तमौषधं स्रोतःशृङ्गाटकं प्राप्य मूर्धानं नेत्रश्रोत्रकण्ठादिशिरामुखानि च व्याप्योर्ध्वजत्रुगतान् दोषानपकर्षति** (चसि. ९.८८; अहृसू. २०.१) **इयं उदानस्य विचरणस्थानम्, उरःस्थानमुदानस्य नासानाभिगलांश्चरेत्** (अहृसू. १२.५)
नाक. पाच इंद्रियांच्या अधिष्ठानांपैकी एक-प्रमाण चार अंगुळे. ते डोक्याचे द्वार त्यात टाकलेले औषध शृंगाटक स्रोतसात येऊन डोक्यात व डोळे कान घसा इत्यादी ठिकाणच्या शिरांच्या तोंडात पसरून व्यापून

मानेच्या वरच्या दोषांना खेचून बाहेर काढते. हे उदान वायूचे संचार स्थान. उदानाचे स्थान उर. येथून तो वायु नाक ते नाभीपर्यंत संचार करतो.

-गण्डकूटललाटास्थि—न., **शारीर० अस्थि० नासिकागण्डकूटललाटानामस्थि । तत्त्वेकमेकमूलत्वान्नासादीनाम्** (चशा. ७.६)
नाक गाल व कपाळ यांचा अस्थि. ते एकच आहे. कारण नाक गाल इत्यादीचे मूळ एकच आहे.

-पाक—पु., **नासारोग० तल्लक्षणम्-घ्राणस्थितं पित्तं नासायां व्रणान् करोति तीव्रतरः पाकश्च भवति नासायामार्द्रत्वं पूतित्वं च दृश्यते** (सुउ. २२.९)
नाक पिकणे. नाकातील पित्त नाकातले व्रण करते व तीव्र असा पाक होतो. नाक ओले व कुजलेले दिसते.

-मुख—न., प्रत्यङ्ग० **नासाद्वारम्** (सुशा. १०.२५)
नाकाचे दार. नाकाचे तोंड.

-वंश—पु., **नासानलिका** (चइं. ८.१०) नाकाची नळी.

-शोष—पु., रोग० **नासाशोषः** (असंउ. २३)
नाक सुकणे.

नास्तिकवि–., **परलोकादिर्नेति मन्यमानः, नास्ति परलोकादि इति मतिर्यस्य, सः** (चसू. २५.४०)
नास्तिक, परलोक इत्यादि न मानणारा.

नास्तिक्य—न., **तामसगुण० आस्तिक्याभावः। धर्ममोक्षपरलोकादिकं नास्तीति बुध्द्याचरतीति नास्तिकः, तस्य भावो नास्तिक्यम्** (सुशा. १.१८)
तामस गुण. आस्तिकता नसणे. धर्म मोक्ष परलोक इत्यादी नाही असे बुध्दीने मानतो व तसे वागतो तो नास्तिक. त्याचा भाव नास्तिक्य.

-बुद्धि—स्त्री., **नास्त्येव परलोक इति विपर्ययज्ञानम्** (चसू. ११.७)
धर्मादी नाहीच असे ज्ञान. अशी बुध्दि.

नाह—पु., **परिणाहः** (अहसू. २५.१७) घेर.
न., **उपक्रम० बन्धनम् "सैरण्डपत्रया शोफं नाहयेदुष्णया तया"** (सुचि. १.२६)
उपचार. बांधणे. सुजेवर एरंड पत्राने औषधी पोटिस इत्यादी गरम गरम बांधणे.

निःशल्य—वि., **शल्यरहितम्, तल्लक्षणम्—प्रसन्ने व्रणे नातिस्पर्शासहिष्णुषु प्रान्तेषु शोफे तापे चाल्पे सति निःशल्यं ज्ञेयम्** (असंसू. ३७.३९)
शल्य नसलेला व्रण-ओळख-जखम प्रसन्न-स्वच्छ असणे, स्पर्श सहन न होणे हे लक्षण थोड्या प्रमाणात असणे, सूज थोडी व उष्णताही कमी असणे.

(**निःशल्या**)-स्त्री., **वनस्पति०दन्ती** (रा.६.३३८)
दाती.

निःशूक–पु., **वनस्पति० शालिभेदः मुण्डशालिः** (रा. १६.८९). द्र० **'शालि'**
साळीचा प्रकार. मुण्ड साळ.
व्रीहिः (रा. १६.८०) तांदुळाचा एक वर्ग.

निःशेषविषनाशिनी—स्त्री., **वनस्पति०बलामोटा** (ध. परि. ४.३)
बारिक मुळांची हिरवी वनस्पती.

निःश्रेणी–स्त्री., **वनस्पति० खर्जूरी** (ध. ५.५३)
खजूरी.

निःश्रेयस–न., **मोक्षः** (चसू. ११.२७) मोक्ष.

निःश्लेष्मपित्त–वि.,लक्षण० **निर्गते श्लेष्मपित्ते यस्मात् श्लेष्मपित्तरहितः, अतिविरिक्तस्य एकलक्षणम्.** (चसू. १६.१०)
कफ व पित्त ज्याच्या शरीरातून निघाले आहेत असा. कफपित्तरहित. अतिरेच झाल्याचे लक्षण.

निःश्वास–पु., **श्वासप्रवेशः** (हे. चसू. १८.४९)
श्वास, प्रवेश, श्वास घेणे.
फूत्कारः (ड. सुक. ३.४) फूत्कार.

-विष–वि., **निःश्वासे फूत्कारे विषं यस्य दिव्यः सर्पो निःश्वासविषो भवति** (सुक. ३.५)
ज्याच्या फूत्कारात विष असते तो दिव्यसर्प. निश्वासविषी सर्प.

निःसङ्ग–वि., **निर्गतोऽभिघातहेतोः सङ्गः सम्बन्धो यस्य स व्रणः** (सुचि. १.१११)
ज्याचा आघाताच्या कारणाचा संबंध नाहीसा झाला आहे असा (व्रण)

निःसंज्ञत्व–न., **लक्षण० चेतनारहितत्वम्** (ड. सुउ. ५१.१२)
संज्ञा नसणे, चेतना नसणे.

निःसंपात–वि., **उल्लोचसहितं देशादि** (सुसू. ४६.४५८)
छत असलेली जागा. छतामुळे माती, केर, कचरा धूळ अन्नात पडण्याची भीति नसते.

निःसंशय–वि., **संशयरहितम्** (सुशा. ५.४७)
संशयरहित.

निःसार–वि., **लक्षण० अपगतधातुसारः** (चचि. १६.६)
धातूचे सार नाहीसे झाले आहे असा (पांडुरोगी)
निर्गतसारमाहारादि (सुसू. ४६.५२७)

ज्याच्यातले सार अंश काढले गेलेआहे असा पचलेला आहार.

पु., **वनस्पति० टिण्टुकः** (९.१४२) टेटू

(निःसारा)–स्त्री., **वनस्पति० कदली** (ध. ४.७५) केळ.

निःसुखत्व–न., **दुःखम्** (अहृसू. १३.१२) दुःख. सुख नसणे.

निःसृता–वि., **लक्षण० स्थानच्युता बहिरागता** (चसि. ६.५५) बाहेर आलेली, स्वस्थानापासून ढळलेली.

निःस्नेह–वि., **स्नेहरहितम्** (चसू. २७.३१६) स्नेहरहित. रूक्ष.

–फला–स्त्री., **वनस्पति० कण्टकारीभेदः श्वेतकण्टारिका** (रा. ४.१२६) **द्र० ' लक्ष्मणा '** रिंगणीप्रकार, पांढरी रिंगणी,

–सिद्ध–वि., **स्नेहेन विना सिद्धम्** (चसू. २७.३१६) तेल तूप घातल्यावाचून शिजविलेले, सिद्ध केलेले.

निःस्पृह–वि., **उपादित्साजिहासाशून्यः उपादित्सा ग्रहणेच्छा, जिहासा त्यागेच्छा ताभ्यां रहितः, निरिच्छः** (चशा. ५.१७) काही घेण्याची किंवा टाकण्याची इच्छा नसलेला निरिच्छ.

निःस्यन्द–पु., **उपस्नेहः** (सुनि. ३.२३) स्राव, पाझर.

मूत्रम् (ड. सुचि. ७.३३) मूत्र.

निःस्रुतरक्ता–वि., **लक्षण० अतिस्रुतरक्ता (सूतिका)** (काखिल. ११.७१) अतिशय रक्तस्राव झालेली बाळंतीण.

निःस्वन–वि., **निःशब्दम्** (असंसू. ३.२८) निःशब्द.

निकुच–न., **फल० इदं पित्तश्लेष्मप्रकोपि** (चसू. २७.१३२) **फलानामहिततमं च** (चसू. २५.३९) एक फळ. सर्व फळात अहितकर असे फळ.

निकुञ्चन–न., **क्रिया० संकोचनम्** (चसि. १२.१८(१५) संकोचन, आकुंचन.

निकुञ्ज–पु., **अल्पकुञ्जः, लतादिपिहितोदरम्** (चक. १.८) वेलींचा मंडप, जाळी.

निकुञ्जक–पु., **वनस्पति० वेतसः** (ध. ५.११७) जलवेतस.

(निकुञ्जिका)–स्त्री., **वनस्पति० निकुञ्जिकागुणाः— कटुकाऽम्ला वातकफापहा शोफघ्नी च** (रापरि. ८.३५) एक आंबट तिखट वेल. **गुण**—तिखट, आंबट, वातकफनाशक, सूजनाशक.

निकुम्भ–पु., **वनस्पति० दन्ती** (सुउ. ४२.४९; अहृसू. १५.२; र. २९.५६, **कुष्ठादिहरप्रदेहोक्तमेकं द्रव्यम्** (चसू. ३.५) दाती. कुष्ठ इत्यादींवर लेप करण्याचे एक द्रव्य.

वनस्पति० जेपालः (ध. १.२२७) जयपाळ.

(निकुम्भा)–स्त्री., **वनस्पति० जेपालः** (ध. १.२२८) जेपाल. **दन्ती** (ध. १.२२३) दाती.

–कल्क–पु., **कल्प० निकुम्भकल्कोऽयं सशीतजलः कामलापहः** (असंचि. १८) दातीची चटणी थंड पाण्याबरोबर घेतली तर कावीळ नाहीशी करते.

–तैल–न., **निकुम्भक्काथकल्केन सिद्धं तैलम्** (चक्र. चसि. ११.३३) **प्रमेहे शाकसिद्ध्यर्थमुपयुज्यते** (सुचि. ११.६) दातीचा काढा व चटणी यांच्या साह्याने तयार केलेले तेल प्रमेहात भाजीला फोडणी देण्यास उपयुक्त.

–बीज–न., **वनस्पति० जेपालः** (रा. ६.३४४) जयपाळ.

निकुम्भादिविरेचनगण–पु., **द्रव्यगण० निकुम्भकुम्भत्रिफलागवाक्षीस्नुकशङ्खिनीनीलिनीतिल्वकानी, शम्याककम्पिल्लकहेमदुग्धा दुग्धं मूत्रं चेति** (अहृसू. १५.२) दाती इत्यादी रेचकवर्ग.

निकृन्तक–पु., **खनिज० गन्धकभेदः वटसौगन्धिकः** (ध.३.११४) गंधकाचा प्रकार.

निकेत–पु., **शरीरधात्ववकाशः आशयः स्रोतःपदार्थकोऽयं शब्दः** (चवि. ५.९) शरीर धातूत जी पोकळी असते ती. आशय. स्रोतस.

निकोचक–पु., **वनस्पति० अङ्कोटः** (ध. १.२५८., असंचि. २४) अंकोल.

न., **फल० औत्तरापथिकमिदम्, तद्गुणाः— मधुरम् उष्णं स्निग्धं गुरु बलप्रदं वातघ्नं बृंहणं वृष्यं कफपित्तप्रवर्धनं च** (चसू. २७.१५७; सुसू. ४६.१८७)

अंकोलाचे फळ. हे गोड उष्ण स्निग्ध जड बलप्रद पौष्टिक शुक्राला हितकर वातघ्न कफपित्तवर्धक.

निकोचन-वि., **सङ्कोचकः** (अहृसू. १०.३)
संकोची, संकोचक. आकुंचक.

निक्षेपण-न., **यत्र जलं स्थाप्यते तत् पञ्चप्रकारकं —फलकं त्र्यष्टकं मुञ्जवलयं उदकमञ्चिका शिक्यं चेति अत्र निक्षिप्तमुदकं भूम्यादिस्पर्शाभावात् निर्दुष्टं भवति** (सुसू. ४५.१८)
पाणी ठेवण्याचा आधार, फळी तिवयी मोळाची चुंबळ शिंके माचे या ठिकाणी ठेवलेल्या पाण्याला जमीन इत्यादींचा स्पर्श होत नसल्याने ते निर्दोष राहते.

निगद-वि., **निर्मलं स्वच्छं च** (चचि. २६.६८)
निर्मळ, स्वच्छ.

निगम-पु., **नगरम्, बहुवसतिः** (चनि. ६.१३)
शहर, नगर, पुष्कळ वस्तीचे ठिकाण.

निगमन-न., **न्यायावयव० पञ्चानां न्यायावयवानामेकतमोऽयम् अवयवः, यश्च हेत्वपदेशात् प्रतिज्ञायाः पुनर्वचनं निगमनम्** (चवि. ८.३१)
न्यायाच्या पाच अवयवांपैकी एक (शेवटचे) हेतु सांगितल्यानंतर शेवटी प्रतिज्ञा पुन्हा म्हणणे.
हेतुसाधितसाध्यधर्मकथनम्. (चसू. ३०.१८)
हेतूने सिद्ध केलेला साध्याचा धर्म सांगणे.

निगर्भा-वि., **सुषिरा** (चसू. ५.२४) सुषिर, पोकळ.

निगूढरोमन्-वि., **अपरिलक्षितरोमा** (ड. सुनी. १२.७)
केस आंत उत्पन्न झालेली योनि.

निग्रह-पु., **लक्षण० अप्रवृत्तिः** (चसू. १६.८)
वात कोंडणे, न सरणे, वात कोंडला जाणे.

-प्राप्त-वि., **निग्रहणीयत्वेन ज्ञानः** (चवि. ८.५८)
पराभूत होण्यासारखे आहे हे समजलेले.

-भय-न., **जल्पवितण्डोक्तनिग्रहाद् भयम्** (चवि.८.१७)
संधाय संभाषा पद्धतीतील पराभवाची भीति.

-स्थान-न., **वादाङ्ग० पराजयप्राप्तिः विप्रतिपत्तिरप्रतिपत्तिश्च निग्रहस्थानम्, निग्रहस्य पराजयस्य स्थानमिव स्थानं कारणमिति निग्रहस्थानम्** (चवि. ८.६५)
वादात पराजय होण्याचे कारण.

निघण्टु--पु., **कोशः आयुर्वेदोदितौषधीनां पर्यायगुणादिवर्णनपरः कोषविशेषः** (र. ७.२६)
कोश. आयुर्वेदोक्त औषधींचे पर्याय. गुणकर्म इत्यादी वर्णनपर कोश.

निचय--पु., **सन्निपातः** (चनि. ३.३)
सन्निपात, तिन्ही दोषांचा समुच्चय.

-गुल्म--पु., **रोग० सन्निपातजो गुल्मः द्र० गुल्म** (चनि. ३.३) त्रिदोषज गुल्म.

निचयोदरिन्-वि., **सन्निपातोदरयुक्तः** (चचि. १३.१०२)
संनिपातजन्य त्रिदोषजन्य उदर झालेला.

निचित-वि., **संचयं प्राप्तः** (सुउ. ४०.१३८)
संचित. संचित झालेले.
क्षीणम् (चइं. ७.३१) क्षीण.

निचिति-स्त्री., **काष्ठानामौत्तराधर्येणावस्थितिः** (सुसू. ११.११)
लाकडे एकावर एक असे रचून ढीग करणे, चिता रचणे.

निचुल-पु., **वनस्पति० हिज्जलः** (चक्र. चचि. १०.२० रापरि. ८.७०) जल वेतसाची एक जात.
जलवेतसः (ड. सुचि. ३७.४०) **फलमस्य विरेकार्थमुपयुज्यते** (चसू. २.१०)
जलवेतस. याचे फल रेचक म्हणून योजतात.
वेतसः (ध. ५.११६) जलवेतस.
न., **फल० वातामादिवर्गोक्तमिदम् तद्गुणाः—मधुरमुष्णं स्निग्धं गुरु बृंहणं बल्यं वातपित्तकफहरं च** (सुसू. ४६.१८७).
बदाम इत्यादी वर्गातील फळ. **गुण**—गोड उष्ण स्निग्ध जड पौष्टिक बलकर वातपित्तकफर हारक.

--क्षार--पु., **वेतसक्षारः, कुष्ठहरप्रलेपोपयुक्तः** (चचि. ७.८९)
जलवेतसाचा क्षार. कुष्ठहर प्रलेप म्हणून उपयुक्त.

निचुलक-पु., **वनस्पति० जलवेतसः** (ड. सुक. ६.३)
जलवेतस.

निज-वि., **शारीरदोषसमुत्थम् स्वधातुवैषम्यनिमित्तजं च** (चसू. ११.४५)
शरिरातील दोषापासून उत्पन्न झालेला (रोग), शरिरात धातु विषमतेमुळे उत्पन्न झालेला (रोग)
न., **कृत्रिमधातु० कांस्यम्** (ध. ६.२३)
कृत्रिम धातु, कांसे.

-द्राव-पु., **उद्भिज्जादेः स्वरसः** (र. २०.८३)
वनस्पती इत्यादींचा स्वरस, अंगरस.

–विकार–पु., **शरीरान्तर्गतदोषैर्वैषम्यपूर्वकं व्यथां कुर्वद्भिर्जायमानो व्याधिः** (अहसू. ४.३५)
शरीरान्तर्गत दोषांनी होणारा रोग.

निजातिशाणहुल्या–स्त्री., **धान्य० व्रीहिभेदः** (रा. १६.९७) **द्र० ' व्रीहि '**
व्रीहि जातीच्या तांदुळाचा प्रकार.

नितम्ब–पु., **शारीर० कटिपश्चाद्भागः** (सुसू. २३.६)
ढुंगण, कमरेच्या मागचा भाग.
मर्म० अस्थिमर्म श्रोणिकाण्डयोरुपर्याशयाच्छादनौ (सुशा. ६.७; सुशा. ६.२६) **वामदक्षिणभेदेन संख्यया च द्वौ। मानतोऽर्धाङ्गुलपरिमाणौ, कालान्तरप्राणहरौ। तद्विद्धेऽधःकायशोषो दौर्बल्यान्मरणं च** (सुशा. ६.२६)
एक मर्मस्थान. हाडाचे मर्म. माकड हाडाच्या वर आशयांना आच्छादन करणारे डावे व उजवे. मिळून संख्या दोन. प्रमाण अर्धांगुल कालांतराने सात दिवसानंतर मारक, ते विध्द झाले तर खालचे अवयव मांड्या पाय सुकतात. दुबळेपणा येतो व त्यामुळे मरण.

नितम्बास्थि–न., **अस्थि०** (सुशा. ५.१९) **द्र० 'अस्थि'**
ढुंगणाचे हाड.

नितम्बिनी–स्त्री., **नारी** (र. ११.१०८)
ढुंगणे प्रशस्त, आकाराने मोठी असतात ती (स्त्री)

नित्य–वि., **त्रिकालावस्थायि, नोत्पन्नं न विनाशं गच्छतीति** (चशा. १.५९) **भावस्वरूपो ध्वंसाप्रतियोगी यस्य ध्वंसो नास्ति** (सुशा. १.९)
भूत वर्तमान भविष्य कालात असलेला, उत्पत्तिविनाशरहित. नित्य. तिन्ही कालात अस्तित्व असलेला.

–ग–वि., **नित्यं शरीरस्य क्षणिकत्वेन गच्छतीति शरीरेन्द्रियसत्वात्मसंयोगः, तद्रूपश्च आयुः** (चसू. १.४२)
शरीर झिजत असताना शरीर इंद्रिय मन आत्मा यांचा संयोग नेहमी चालू असतो, तो संयोग किंवा तद्रूप आयुष्य.
नित्यं गमनशीलः अहोरात्रादिरूपः कालः (चवि. १.२१-(६)
नित्य गतिशील–जाणारा दिवसरात्ररूप काल.

–भाव–वि., **नित्यस्वरूपम्, आत्मवाय्वादि** (सुनि. १.६)
नित्य स्वरूपाचा. आत्मा, वायु इत्यादी.

–शूला–वि., **लक्षण० नित्यं शूलविद्धावेदनासदृश-वेदनावती** (असंशा. ४.१६)
नित्य शूलासारखी वेदना होणारी, वेदनावती, शूलवती.

नित्यातुर–वि., **लक्षण० नित्यव्याधितः** (असंशा. ८.१९)
नित्यरोगी. नेहमी आजारी असणारा.

नित्योपदिग्ध–वि., **लक्षण० नित्यमुपलिप्तमिवाङ्गं यस्य तादृशः क्लिन्नशरीरः** (चचि. ३०.२४७)
नेहमी ज्याला आपले अंग माखल्यासारखे वाटते तो. ओलसर अंगाचा.

नित्योपयोगिक–वि., **सदोपयोगवान्, नित्योपयोगी** (अहसू. ६.१७२)
नित्योपयोगी. नेहमी ज्याचा उपयोग होतो.

नित्योपसेवन–न., **नियमेन शीलनम्, सतताभ्यास** (अहसू. २०.३२)
नेहमी सेवन करणे. सतत अभ्यास.

नित्योष्मन्–वि., **लक्षण० अवयवगतमुष्माणं नित्यं बिभ्राणः नित्यमूष्मणा सहितोऽवयवो वा** (चइं.३.४...
नेहमी अंग गरम असणारा, कडकी असलेला.

निद्धान–न., **स्थापनम्** (ड.सुचि. ५.१८)
स्थापन. स्थापन करणे.

निदर्शन–न., **युक्तिः** (चवि.३.३६)
युक्ति. युक्तिप्रमाण.
लक्षणम् (काखिल. ११.५८; सुउ. ४२.८६)
लक्षण.
तन्त्रयुक्ति० दृष्टान्तेनार्थः प्रसाध्यते यत्र त... दृष्टान्तव्यक्तिर्निदर्शनम् (सुउ. ६५.३६)
ज्या ठिकाणी दृष्टांत देऊन विधान सिद्ध होऊ शकते...
मूर्खविदुषां बुद्धिसाम्यविषयो दृष्टान्तः, विज्ञात... मृतं यथेति (चक्र. चसि. १२.४४)
अज्ञानी व ज्ञानी या दोघांना पटणारे उदाहर... गोष्ट. उदाहरणार्थ—अमृत.

निदाघ–पु., **ऋतु० ग्रीष्मकालः** (ड. सुउ. ६४.४८)
ग्रीष्म ऋतु. उन्हाळा.

निदान–न., **व्याध्युपलब्धिकारण० हेतुः निदानपंचकेष्वे... कारणम्** (चनि. १.६)
कारण, रोगोत्पत्तीचे कारण, व्याधीचे ज्ञान होण... कारण, निदानपंचकातील एक.
उत्पत्तिहेतुः (सुनि. १.१) उत्पत्तीचे कारण.
ते च – व्यभिचारिदूरनिकटप्राधानिकत्वाच्च... असात्म्येन्द्रियार्थसंयोगपरिणामप्रज्ञापराधात्त्रिध...

रुग्दोषोभयकारणाद्वौ द्वौ व्यञ्जकोत्पादकौ बाह्याभ्यन्तरभेदाच्च (मा. मधु.)

कारणप्रकार—१ व्यभिचारी--शरिरात दोष आहेत पण अबल म्हणून रोगोत्पत्ति करू शकत नाहीत. २ दूरकारण—हेमंतातला कफ वसंतात रोग करतो ३ निकटचेकारण-सकाळी तिखट खाल्ले दुपारी अतिसार झाला. ४ प्राधानिक कारण—विष. ५ असात्म्येंद्रियार्थ संयोग त्या त्या इंद्रियाचा विषयाशी अति मिथ्या किंवा कमी संबंध होणे. ६ परिणाम—ऋतूंचा अति—मिथ्या व कमी संबंध येणे. प्रज्ञापराध—खोटे ज्ञान. मनोनिग्रह नसणे इ० ७ दोषकारण—गोडाने कफ होणे ८ रोगकारण—मातीने पांडुरोग होणे; ९ उत्पादक—हेमंतातला गोड रस कफ करतो १० व्यंजक—वसंतातील सूर्याची उष्णता कफ वाढविते. ११ बाह्य—आहार आचार इत्यादी. व १२ आतले कारण—दोष धातु मळ इत्यादी.

हेतुलक्षणनिर्देशरूपम् (सुनि. १.१)
ज्यात रोगाची कारणे लक्षणे इत्यादी आहेत ते.

–त्याग–पु., **कारणपरिवर्जनम्** (असंसू. १२.६)
रोगकारणाचा त्याग. कारण टाळणे.

–परिवर्जन–न., रोगकारकहेतूनां सर्वतस्त्यागः, पथ्यम् (सुउ. १.२५)
रोगाच्या कारणांचा सर्वस्वी त्याग, पथ्य.

–विपरीत–वि., हेतुविपरीतम् (भेषजादि) (चवि. ३.४२)
कारणाच्या विपरीत (गुणकर्मांचे) औषधे इत्यादी.

–विपर्यय–पु., हेतुविरुद्धत्वम्, यथा-संतर्पणोत्थेऽपतर्पणम् शीतोत्थे उष्णम् (अहृसू. ८.२२)
कारणाच्या विरुद्ध-उलट. शरीर पुष्ट करणाऱ्या कारणांनी उत्पन्न झालेल्या विकारावर शरीर क्षीण करणारे उपचार, थंडीने झालेल्या विकारावर उष्ण उपचार.

–स्थान–न., प्रकरण० हेतुलक्षणप्रतिपादकं स्थानम् (सुसू. ३.१४)
प्रकरण. ज्या प्रकरणात रोगाची कारणे लक्षणे सांगितली आहेत ते.

निदानार्थकर–वि., निदानं रोगहेतुः तस्यार्थः प्रयोजनं व्याधिजननम्, तत्करोतीति निदानार्थकरो नाम व्याधिजनकः । यथा--रक्तपित्ताज्ज्वरो ज्वरसन्तापाच्च रक्तपित्तम् (चनि. ८.१६)
निदान म्हणजे रोगकारण. त्याचा अर्थ (प्रयोजन) रोग निर्माण करणे. ते करणारा म्हणजेच निदानाचे प्रयोजन अर्थात रोग करणारा रोग. व्याधिजनक. व्याधिकर, रोगजनक. रक्तपित्तामुळे ज्वर व ज्वराच्या उष्णतेने रक्तपित्त होते.

निदिग्धिका–स्त्री., वनस्पति० कण्टकारी (चचि. ३.२२०; असंचि. १६; ध. १.९५; सुउ. ५८.३९) रिंगणी.

निद्रा–स्त्री., शयनम् स्वापः, सुषुप्तिः (सुउ. ५५.५) मेध्यानाडीमनःसंयोगाद्देहेन्द्रियाणां सुखभोगः (सुसू. १.२५ (४) निद्राहेतुः–श्लेष्मतमसी च (सुशा. ४.५६) निद्रासंप्राप्तिः–स्रोतःसु श्लेष्मावृतेष्विन्द्रियेषु श्रमात् स्वकर्मभ्य उपरतेषु देहिनं निद्राऽऽविशति (असंसू. ९.५५) मनसि क्लान्ते क्लमान्विताः कर्मात्मानः नाम (इन्द्रियाणि) विषयेभ्यो यदा निवर्तन्ते, तदा मानवः स्वपिति (चसू. २१.३५) निद्राप्रकाराः– त्रिविधेति (ड.) चतुर्विधेति (अरु.) सप्तविधेति (असंशा. ९.६८) तत्र त्रिविधा-तामसी वैकारिकी स्वाभाविकी चेति भेदात् । तत्र तामसी—अनवबोधिनी सा प्रलयकाले भवति । वैकारिकी विकारैः संपद्यते। स्वाभाविकी तु त्रिप्रकारा तमोभूयिष्ठा रजोभूयिष्ठा सत्त्वभूयिष्ठा चेति । प्रथमा तमोभूयिष्ठा नाम अहस्सु निशासु च भवति। रजोभूयिष्ठा रजोभूयिष्ठानामनिमित्तं भवति। अन्त्या च सत्त्वभूयिष्ठानामर्धरात्रे भवति (सुशा. ४.३३) चतुर्धा-अकाले सेविता मिथ्यायोगरूपा, अतिप्रसङ्गात् सेविताऽतियोगरूपा, न च सेविता हीनयोगरूपा, काले सेविता सम्यग्योगरूपा च। तत्र सम्यग्योगरूपा सुखायुषी कुर्यात् । शेषास्तिस्रः सुखायुषी पराकुर्यात् (अहृसू. ७.५४) सप्तधा निद्रा—कालस्वभावा, आमयजा, चित्तखेदोद्भवा, देहखेदोद्भवा, कफोद्भवा, आगन्तुभवा, तमोभवा चेति। एतासु प्रथमा कालस्वभावा शरीरं धारयति। अन्त्या तमोभवा पापा दुष्टा शेषाः पञ्च व्याधिहेतुसमुद्भवाः (असंसू. ९.६) निद्रागुणाः—आहारादिवत् निद्रा देहस्थितिकारिणी तथा सुखदुःखे पुष्टिकार्श्ये बलाबले वृषताक्लीबता ज्ञानाज्ञाने जीवितमरणे च निद्रायत्ते (चसू. २१.३६) रात्रौ जागरणं रूक्षं, दिवा निद्रा ग्रीष्मकालादतेऽन्येष्वृतुषु स्निग्धा कफपित्तकरी च । आसीनप्रचलायिता

निद्राऽरूक्षाऽनभिष्यन्दिनी च (अहसू. ७.५५) **कालशयनात् पुष्टिवर्णबलोत्साहाग्निदीप्त्यतन्द्राधातुसात्म्यानि भवन्ति ।** (सुचि. २४.८८) **अकालशयनात्मोहज्वर स्तैमित्यपीनसशिरोरुक्शोफहृल्लास-स्रोतोरोधाग्निमन्दता भवन्ति** (अहसू. ७.६१) **अहितनिद्रया हलीमकशिरोजाड्यस्तैमित्यमतिभ्रंश-शोफारोचकार्धावभेदककण्डूरुक्कोठपिटिकाकास-गलामयविषवेगप्रवृत्तयश्च भवन्ति**
(असंसू. ९.४९-५१)

झोप. नीज. सुस्ती. मेध्या नाडी व मन यांच्या संयोगाने शरीर व इंद्रिये यांचा सुखभोग. **झोपेचे कारण**-कफ तम हे दोष. **संप्राप्ति**–जेव्हा मन थकते, इंद्रियेही थकतात तेव्हा ही विषयापासून निवृत्त होतात; तेव्हा मनुष्य झोपतो. अशा वेळी स्रोतसे कफावृत होतात. **झोपेचे प्रकार तीन.** १ तामसी निद्रा–हिच्यातून मनुष्य जागा होत नाही, ती मृत्यूच्या वेळी येते. २ वैकारिकी निद्रा-रोगांनी होते ३ स्वाभाविक निद्रा-ही देखील तीन प्रकारची. १ तमोभूयिष्ठा–तमोभूयिष्ठांना येणारी झोप दिवसा रात्री केव्हाही येते. २ रजोभूयिष्ठा-रजोभूयिष्ठांना कारणावांचून येते. ३ सत्वभूयिष्ठांना अर्धरात्री येते **आणखी चार प्रकारची झोप.** (१) अकाली-वाटेल तेव्हा घेणे. हिचा शरिरावर अनिष्ट परिणाम होतो. ही मिथ्यायोगरूपी (२) झोप अति घेणे. ही अतियोगरूपी (३) कमी झोप घेणे ही हीनयोगरूपी (४) योग्य तितकी झोप घेणे ही समयोगरूपी झोप. ही मनुष्यांना आरोग्यसंपन्न-सुखायुषी करते. बाकीच्या तीन प्रकारची झोप आरोग्य नष्ट करते. दुःखायुषी करते; निराळ्या दृष्टीने सात प्रकार १ काल स्वभावी २ रोगज ३ मन खिन्न म्हणून ४ शरीर दुःखी म्हणून येणारी ५ कफोद्भव ६ आगंतुक आणि ७ तमोजन्य यात पहिली कालज शरीर धारक, शेवटची अति वाईट, मधल्या बाकीच्या रोगजन्य. **झोपेचे गुण**–आहाराप्रमाणेच झोप शरिराला आरोग्यदायक व शरीरधारक सुख, दुःख, पुष्टि, कृशता, बलाबलत्व, पौरुष, नपुंसकत्व, ज्ञान, अज्ञान, जीवन; मरण ही योग्यायोग्य झोपेवर अवलंबून आहेत. रात्री जागरण रूक्ष. ग्रीष्म ऋतूशिवाय दिवसा झोप स्निग्ध व कफपित्तकर. बसून डुलक्या घेत घेतलेली झोप थोडी रूक्ष व थोडी स्राव निर्माण करणारी असते. योग्य वेळेची झोप–पुष्टि वर्ण बल उत्साह अग्निदीपक, झापड न येऊ देणारी व सर्व शरीर घटक सम ठेवणारी होय. अवेळी झोप–विचारात गोंधळ. शरीर थिजलेले वाटणे. पडसे, डोकेदुखी, सूज, घशाशी येणे, स्रोतसे दोषांनी भरणे, व अग्निमांद्य होते. अति झोपेने भयंकर कावीळ, डोके जड, शरीर थिजल्यासारखे वाढते. बुद्धिभ्रंश, सूज, तोंड बेचव, अर्धी डोकेदुखी, खाज, वेदना, अंगावर चकंदळे, पुळया, खोकला, गळ्याचे रोग, व विषाची बाधा असल्यास त्याचे वेग अधिक येणे हे विकार होतात.

–कर–वि., निद्राजनकः (सुचि. २४.७०) झोप आणणारा.

–क्षय–पु., लक्षण० **निद्रायाः क्षयः** (चचि. ११.६५) झोपेचा क्षय–नाश. झोप न येणे.

–नाश–पु., लक्षण० **निद्राया नाशः** (चसू. १६.१४) झोपेचा नाश. झोप न येणे.

रोग० निद्राक्षयः तत्कारणानि–कायशिरसो विरेको वमनं रक्तमोक्षणं धूमक्षुत्तृड्व्यथाहर्षशोकाश्चिन्तोत्कण्ठाऽसुखाशय्यारूक्षान्नं कालशीलक्षयोऽनिलपित्तयोर्वृद्ध्यादयश्च (असंसू. ९.५३-५६) **.तज्जन्या रोगाः– अङ्गमर्दशिरोगौरवजृम्भिका जाड्यग्लानिभ्रमापक्तितन्द्रा वातजा व्याधयश्च** (असंसू. ९.५६) **तत्र चिकित्सासूत्रम् -- अभ्यंगो मूर्ध्नि तैलनिषेवणं गात्रस्योद्वर्तनं संवाहनानि शालिगोधूमादिनिर्मितं स्निग्धं मधुरं भोजनं बिलेशयानां विष्किराणां मांसरसा द्राक्षादिफलोपयोगो मनोज्ञशयनासनयानानि च** (सुशा. ४.४२-४६)

झोपेचा नाश. **कारणे**—ओकारी, रेच, डोक्याचे रेच, रक्तस्राव, भूक, तहान, आनंद, शोक, चिंता, उत्कंठा, धूर, त्रासदायक आंथरूण, रूक्ष अन्न, वेळ बदलणे, स्वभावात बदल, वातपित्त यांची वृद्धि, रोग इत्यादी. **झोपेच्या नाशामुळे होणारे रोग**—अंग दुखणे, डोके जड होणे, जांभया, जडपणा, अंग गळून जाणे, अपचन, भ्रम, झापड व वातज रोग. **उपचार**—अभ्यंग, डोक्याला तेल चोळणे, कानात घालणे, उटणे लावणे, अंग रगडणे, गहू–तांदूळ–दूध–साखर यांचे गोड जेवण, बिळातले व उकरून भक्ष्य मिळविणाऱ्यांचे मांसरस, द्राक्षे, बदाम ही फळे, व मन रमेल असे आंथरूण, पांघरूण, वाहन व इतरही विषय.

–निग्रहज–वि., **रोग० उदावर्तभेदः निद्राविधारणाजायमानो (व्याधी)** (अहसू. ४.१२)

झोप आवरली, येत असताना घेतली नाही, मोडण्याची खोड असली तर होणारे विकार.

–प्रणाश–पु., **लक्षण० निद्रानाशः** (असंसू. ५.३३) झोप न येणे. झोप नाहीशी होणे.

–भ्रंश–पु., **लक्षण० निद्रानाशः** (अहृसू. ११.६) झोप नाहीशी होणे.

–विधारणज–पु., **रोग० उदावर्तभेदः, निद्राया विधारणात् जृम्भाऽङ्गमर्दस्तन्द्रा शिरोरोगोऽक्षिगौरवं च भवति** (चसू. ७.२३) **तत्र चिकित्सा—स्वप्न-संवाहनाभ्यङ्गादीनि** (चसू. ७.२३) झोप मोडण्याची खोड असल्यास जांभया, अंग दुखणे, झापड, डोके दुखणे, डोळे जड. **उपचार**—झोप, अंग रगडणे, अभ्यंग इत्यादी.

निद्राघात–पु., **लक्षण० निद्राया विघातः** [सुउ.५५.३५] झोपेचा नाश.

निद्रातियोग–पु., **निद्राया अतिशयेन सेवनम्** (सुशा. ४.४७) झोप अतिशय घेणे, फार झोप घेणे.

निद्राधिक्य–न.,**लक्षण० विंशतिश्लेष्मविकाराणामेकतमः, अतिनिद्रता** (चसू. २०.१७; चनि. १.३३) वीस कफविकारांपैकी एक. अधिक झोप. अति झोप.

निद्राभिघात–पु., **रोग० निद्रावेगविघातः** (सुउ. ५५.१७) झोप मोडणे.

निद्रारि–पु., **वनस्पति० निम्बभेदः नेपालनिम्बः** (रा. ९.५२; ध. १.३५) **द्र० ' किराततिक्त '** निंबाचा प्रकार. काडेचिराईत.

किराततिक्तः (ध. १.३५) काडेचिराईत.

निद्रालु–स्त्री., **वनस्पति० वार्ताकिनी** (ध. १.१०१; रा. ७.१२८) वांगे.

वनबर्बरिका (रा. १०.८८) सुगंधी सूक्ष्म पानांची वनस्पती. शोपु.

–त्व–न., **तामसगुण० सुषुप्सिशीलता** (सुशा. १.१८) तामसगुण. झोपाळू.

निधन–न., **विनाशः, मृत्युः** (सुसू. ३१.३०) मृत्यु, मरण.

जन्मतः सप्तमं नक्षत्रम् (इन्दुः असंनि. १.२१) जन्मनक्षत्रापासून सातवे नक्षत्र.

निपतित–वि. **लक्षण० विकलाङ्गः** (ड. सुउ. ३९.४०) विकलांग, विकल गात्राचा, निपचित.

निपात–पु., **च तु इत्यादीन्यव्ययानि निपातसंज्ञानि** (सुचि. २.९६) च, तु, इत्यादी अव्ययांना निपात म्हणतात.

संयोगः स्पर्शः रसनायोगश्चेति (चक्र.चसू. २६.६६) संयोग, स्पर्श, रसनेशी संपर्क होणे.

निफेन–न., **निर्यास० अफूकम्** (रा. ६.१९१) अफू.

निबन्ध–पु., **निश्रित्य बध्नातीति निबन्धो मूलम्** (ड.) **मूलम्** (सुनि. ९.३०) बंधन, मूळ.

निबन्धन–न., **अधिष्ठानम्** (अहृसू. ११.३७) अधिष्ठान - देह व इंद्रिय मन आत्मा याचा संयोग विबंधन करणारे (ओज).

(निबन्धनी)–स्त्री., **मांसरज्जुः भग्नपर्शुकादिबन्धनार्थ-मुपयुज्यते** (सुचि. ३.२९) मांसाची दोरी. स्नायूची दोरी. वादी. मोडलेल्या फासळ्या इत्यादी बांधण्याला उपयुक्त.

निबर्हण–न., **नाशनम्, विनाशः** (अहृसू. ५.८१) नाश.

निभ–वि., **तुल्यम्**

न., **प्राकाश्यम्, स्वरूपम्, उपदेशः** (सुउ.१३.१०) सदृश. सारखा. तेज, प्रभा.

निभृत–वि., **विनीतः** (चक्र. चवि. ८.८) नम्र, विनयशील.

(निभृता)–स्त्री., **अव्यग्रा** (इन्दु. असंउ. १) व्यग्र नसलेली.

निमग्नरूप–वि., **लक्षण० अंतःप्रविष्टरूपम्, ईषद्दृश्य-रूपम्** (ड. सुउ. ५.४) आत खचलेले, आत गेलेले, थोडे दिसणारे रूप.

निमज्जन–न., **बुडनम्** (चनि. ७.६) बुडणे.

निमि–पु., **राजर्षि० शालाक्यतंत्रकर्ता वैदेहः** (चसू., २६.५) सळईच्या उपयोगाच्या तंत्राचा (शालाक्यतंत्राचा) कर्ता वैदेह.

निमित्त–न., **हेतुः, कारणम्** (सुचि. ३४.३) हेतु, कारण.

चिह्नम्, शकुनः (चइ. १२.२१) चिन्ह, शकुन.

निदानम् (चनि. १.३) निदान.

–विपरीत–वि., **हेतुविपरीतम्** (चवि. ३.१३) हेतूच्या–कारणाच्या उलट गुणकर्मांचे.

निमित्तानुरूपा–वि., **निमित्तमनुसृत्य वर्तते सा । निमित्तसदृशी विकृतिः** (चइ. १.७) कारणासारखी विकृति.

निमिष--पु., नेत्ररोग० वातजोऽयं असाध्यश्च (सुउ. १.२९) डोळ्याचा एक रोग, वातज, असाध्य.

निमीलन-(परिव०) न., संकोचः (सुशा. ४.३२) संकोच, मिटणे.

निमेष--पु., चक्षुषोर्निमीलनम् (चशा. ७.१६; सुशा. १.१७) डोळे मिटणे.

कालविभाग० लघ्वक्षरमकारादि तस्योच्चारणं कण्ठताल्वादिव्यापारेणोदीरणम् तत्प्रमाणो निमेषः (सुसू. ६.४)

अकारादि लघु अक्षर कंठ तालु आदि अवयवांपासून उत्पन्न होऊन उच्चारण्यास लागणारा वेळ. डोळे मिटण्यास लागणारा वेळ.

नेत्ररोग० असौ नेत्रवर्त्मगतः, तल्लक्षणम्—उच्चैः संभाषणाद् वायुर्वर्त्मसंश्रया निमेषणीः सिराः प्रविष्टः सन् वर्त्मानि चालयेत्, स निमेषाख्यो व्याधिः (सुउ. ३.२५) असौ वेदनारहितः (असंउ. ११)

डोळ्याच्या पापणीचा रोग. लक्षण—मोठ्याने बोलण्याने प्रकुपित वायु पापण्यात डोळे मिटणाऱ्या सिरात जाऊन पापण्यात विकार करतो व त्यांची सारखी उघडझाप होते. यात वेदना नसतात.

-काल-पु., सूक्ष्मतमकालविभागः 'अक्षिपक्ष्मपरिक्षेपो निमेषः परिकीर्तितः। द्वौ निमेषौ त्रुटिर्नाम द्वे त्रुटी तु लवः स्मृतः' इत्यग्निपुराणे (चशा. १.५०; सुसू. ६.४)

पापणी मिटण्याला लागणारा काळ. सूक्ष्मतम काळ.

निमेषणी-स्त्री., सिरा० नेत्रवर्त्मस्था सिरा, यद्बलेन निमेषोन्मेषौ स्याताम् (सुउ. ३.२५)

ज्या पापणीतल्या सिराच्या बळाने पापण्यांची उघडझाप होते ती.

निम्न-वि., गम्भीरम् (र. ९.८४) खोल, खाली गेलेले. नीचैस्तनः लीनः, मग्नः (र. १.६७)

बुडालेले, विलीन झालेले, मिसळलेले, खूप खाली गेलेले.

-ग-न., जलम्, निम्नमधस्तनं देशं स्वसमानस्तरावाप्तये गच्छति इति निम्नगं जलम् (रा. १४.३१८)

खालच्या दिशेने जाणारे, पाणी.

-स्थान-न., गर्तकूपवद् गंभीरं स्थलम् (सुशा. १०.४६) आडासारखे खोल स्थान.

निम्ब-पु., वनस्पति० कण्डूघ्नगणोक्तमेकं द्रव्यम् (चसू. ४.११) कुष्ठादिहरप्रदेहोक्तमेकं द्रव्यम् (चसू. ३.३) मण्डूकपर्ण्यादिशाकवर्गोक्तमेकं द्रव्यम्, तिक्तं पित्तकफापहं च तत् (सुसू. ४६.२६२-२७०) निम्बगुणाः--तिक्तः, शीतोऽपक्वशोथपाचनः पक्वव्रणशोधनः कफपित्तघ्नो रक्तकुष्ठकण्डूव्रणकृमिशोफहृदयदाहविषदोषनाशनश्च (ध. १.२९; असंसू. १२.७३)

हिं.—नीम, निम.

बं.—निम, निंब.

म.—**कडुनिंब, कडुलिंब.**

गु.—कडू लिंबडो.

त.—वेंपु.

फा.—दरखहक, दरख्तहक.

निंब, कडुनिंब, कडुलिंब–कंडुघ्न कुष्ठादिहर व मंडूकपर्ण्यादीभाजीवर्गातील एक. **गुण**–कडु, थंड कफपित्तघ्न अपक्व सूज पिकविणारा, व पक्व व्रण शुध्द करणारा रक्तदोष, कुष्ठ, कंडु, कृमि, सूज, हृदयदाह व विषदोषनाशक.

किराततिक्तः (ध. १,३४) काडेचिराईत.

-कषाय-पु., योग० निम्बक्वाथः सुरामेहघ्नः (सुचि. ११.९)

कडुनिंबाचा काढा, सुरामेहनाशक.

-घृत-न., घृत० निम्बत्वक् साधितं घृतम् रक्तपित्तप्रबलेषु कुष्ठेषूपयुक्तम् (चचि. ७.१३५)

कडुनिंबाच्या सालीने तयार केलेले तूप रक्तपित्त अधिक असलेले कुष्ठात उपयुक्त.

-च्छदाद्यञ्जन- न., अञ्जन० कुकूणके उपयुक्तम् (सुउ. १९.१२)

निंबाच्या पानाचे अंजन कुकूणक या रोगावर उपयुक्त.

-तरु-पु., वनस्पति० पारिभद्रः (रापरि. ८.१०) पारिजातक.

-तैल-न., स्नेह० निम्बतैलगुणाः—तिक्तं अल्पोष्णं वातपित्तकफघ्नं, कुष्ठशिरोरोगघ्नं (सुसू. ४५.११५) कृमिघ्नं च (ध. ६.१३५) वल्मीकव्याधौ रोपणार्थमुपयुज्यते (सुचि.२०.५५) (असंउ.३७) रसकर्मण्युपयुज्यते (र. १०.७३.७६)

कडुनिंबाचे तेल–गुण–कडु, थोडे उष्ण, वातपित्तकफघ्न,

क्रमि, कुष्ठ, व डोक्याचे रोग नाशक. वारूळ या रोगाच्या जखमा भरून येण्याकरिता व पाऱ्याच्या प्रक्रियांमध्ये उपयुक्त.

-त्वच्-स्त्री,, **निम्बत्वक्कृतकल्कलेपो व्रणजक्रमिनाशकः** (अहृसू. २९.७६)
कडुनिंबाची साल. हिची चटणी जखमेतील क्रमिनाशक.

-धूप-पु,, **निम्बस्य त्वक्पत्रपुष्पफलमूलानां धूपः सघृतः सर्वारिष्टहरः** (काक.१.३५),
कडुनिंबाची पाने, फुले, फळे, मुळे, यांचा तूप लावून धूप सर्वारिष्ट नाशक.

-निर्यास-पु., **निम्बस्य निर्यासः नेत्ररोगेष्वञ्जनार्थमुपयुज्यते** (सुउ. १२.१३.१४)
कडुनिंबाचा डिंक. याचे डोळ्याच्या रोगांवर अंजन.

-पत्र-न., **निम्बस्य पर्णानि, रक्षोघ्नधूपनद्रव्येष्वेकम्** (सुसू. १९.२८) **कर्णिकापातनोपयोगि** (सुक. ८. १३६)
निंबाची पाने. भूतबाधानाशक, धूपास उपयुक्त. विषारी व्रणातील मांसांकुर पडण्यास.

-पुष्प-न., **निम्बकुसुमं शाकत्वेनोपयुज्यते, कफपित्तहरं कुष्ठघ्नं च** (सुसू. ४६२.८६)
कडुनिंबाची फुले. भाजी-कफपित्त नाशक, कुष्ठघ्न.

-प्रसव-पु., **निम्बपल्लवः, कफजतृष्णायां वमनोपयोगी** (सुउ. ४८.२१)
कडुनिंबाची पाने, कफज तहानेवर, ओकारी करण्यास चांगली.

-फल-न., **निम्बफलगुणाः-रूक्षोष्णं कटुपाकि लघु वातकफघ्नं जन्तुप्रमेहनुच्च** (सुसू. ४६.१९७)
कडुनिंबाची फळे. गुण-कडु पचल्यानंतर तिखट रूक्ष हलके उष्ण. वातकफनाशक, जंतु व प्रमेह नाशक.

-बीज-न., **निम्बस्य बीजम् वमनोपयोगि** चसू. २.७-८) **वातजग्रन्थ्यादिषु लेपार्थम्** (असंउ. ३१)
कडुनिंबाचे बी - वांती करण्याला उपयुक्त. वातजग्रंथि इत्यादीवर लेपाकरिता.
पु., **वनस्पति० राजादनः** (रा. ११.१४६)
खिरणी, चार.

-मूल-न., **निम्बस्य मूलम् वमनार्थमुपयुज्यते** (सुसू. ३९.३)
कडुनिंबाचे मूळ. वांती होण्याकरिता उपयुक्त.

-यूष-पु., **कृतान्न० तद्गुणः दीपनो हृद्यः पित्तघ्नः कफमेदोविशोषी क्रमिकुष्ठज्वरापहश्च** (सुसू. ४६.३७० ३७१)
कडुनिंबाचे कढण. गुण-अग्निदीपक, हृदयाला हितकर, पित्तघ्न, कफ व मेद यांचे शोषण करणारा, क्रमि कुष्ठ ज्वर यांचा नाशक.

निम्बरक-पु., वनस्पति० **महानिम्बः** (ध. १.३१)
मोठा निंब, वकाणा निंब.

निम्बारिष्ट-पु., **आसुत० कुष्ठमेहक्रमिघ्नो ऽयं वरुणेन विनिर्मितः निम्बपंचांगखदिरसारहरितक्यादिसंधितोऽयं** (असंचि. २१)
निंबाचे पंचांग खैराचा नार व हिरडा इत्यादी युक्त अरिष्ट - कुष्ठ प्रमेह क्रमिनाशक.

निम्बुक-न., वनस्पति० **जम्बीरः** (र. १०.८०)
लिंबू, ईडलिंबू.

निम्बूक-पु., वनस्पति० **जम्बीरः** (रा. ११.२२)

निम्बोदक-न., **निम्बक्वाथः, वामकः, स्तन्यदोषहरणश्च** (सुचि. १७.४३)
लिंबू, ईडलिंबू. निंबाचा काढा ओकारी करणारा. स्त्रीच्या दुधाचे दोषनाशक.

नियति-स्त्री., **दैवम्, पूर्वजन्मार्जितौ धर्माधर्मौ, नियतिरेव सर्वस्य कारणमिति नियतिवादिनो जोघुष्यन्ते** (ड. सुशा. १.११)
दैव, पूर्व जन्मी मिळविलेले धर्म, अधर्म.
ज्वरः (सुउ. ३९.९५) मारणारा तापज्वर.

नियन्तृ-वि., **नियामकः, शास्ता,** (चसू. १२.८)
नियंता नियामक, शास्ता, नियंत्रण करणारा.

नियम-पु., **निबन्धनम् पथ्याचरणम् अथर्ववेदोदितचिकित्साविशेषः** (चसू. ३०.२१)
नियम, बंधन, पथ्याने वागणे. संयम.
मनःसंकल्पादिनिरोधः (ड.) **शौचं संतोषस्तपः स्वाध्याय ईश्वरप्रणिधानं च** (सुचि. २९.१०)
मनाने केलेले संकल्प, बंधने, नियम, शुचित्व, संतोष, तप, स्वाध्याय, ईश्वराची उपासना.
शास्त्रोदितो व्रतावस्थामौनादिविधिः (सुसू. ६.३०)
शास्त्राने सांगितलेली आचारपद्धति.
निषेधः (ड. सुचि. ३८.९८) निषेध, नकार.
उपवासादिः (ड. सुचि. ३९.१४)
उपवास इत्यादी,

अक्रोधो, गुरुशुश्रूषाशौचमाहारलाघवमप्रमादश्चेति पञ्च नियमाः (ड. सुचि.१.१३३)
राग सोडणे गुरुसेवा, शुचित्व, थोडा आहार घेणे व अपराध न करणे हे पाच नियम.

नियमन–न., पारदसंस्कार० पारदस्य चाञ्चल्यनिवारणार्थं रोधनसंस्कारानन्तरं विधीयमानः स्वेदनसंस्कारः (र. ८.६२)
पाऱ्याचा एक संस्कार. रोधनसंस्कारानंतरचा संस्कार. पाऱ्याची चंचलता नाहीशी करण्याकरिता करावयाचा. स्वेदनसंस्कार.
पु., वनस्पति० निम्बः (ध.१.२९) निंब.

नियमात्मिका–वि., नियमयुक्ता संयमरूपा (चशा. १.१००)
नियमयुक्त, संयमरूप (धृति) नियमन करणारी.

नियुद्ध–न., बाहुयुद्धम् (ड. सुउ. ६४.३८) बाहुयुद्ध.
निरग्निकः स्वेदः स्वेदोत्पत्तिप्रभविष्णुरयं निरग्निकः स्वेदः (सुचि. ३२. १५)
अग्निवाचून घाम आणणारे साधन. अग्निशिवाय शेक.

नियोग–पु., तन्त्रयुक्ति० इदमेव कर्तव्यमिति नियमो नियोगः, यथा–पथ्यमेव भोक्तव्यम् (सुउ. ६५.३७)
हेच केले पाहिजे हा नियम नियोग होय. जसे पथ्यानेच वागले पाहिजे. पथ्यानेच खाल्ले पाहिजे. हा नियम नियोग होय.

निरग्निकस्वेद–पु., स्वेद० आतपो गुरुप्रावरणं नियुद्धमध्वगमनं भारहरणं व्यायामो निपातोऽमर्षश्चेति साक्षादग्निसम्बन्धराहित्येनाऽयं निरग्निकः स्वेदः (सुचि. ३२.१५; चसू. १४.६४)
(अहृ. सू. १७.१८-२९) द्र० ' स्वेद '
अग्निवाचून शेक-घाम आणणे–जाड लोकरीची पांघरुणे. कुस्ती, मार्गक्रमण, ओझे वाहणे, व्यायाम आपटणे, राग ही कारणे उपकारक.

निरङ्कुणा–स्त्री., वनस्पति० नीरकणा जलपिप्पली रसोपरसशुद्ध्यर्थमुपयुक्ता (र. ३.१३२)
पानपिंपळी, जलपिंपळी. पारा रस व उपरस यांच्या शुध्दीकरिता उपयुक्त.

निरङ्कुश–वि., स्वायत्तः स्वाधीनः निर्नियन्तृकः (असंसू. ८.५)
नियंत्रणरहित. स्वाधीन, स्वतंत्र.

निरत्यय–वि., निर्भयः (चचि. २८.१४४)
निर्भय. निर्दोष. अवगुण नसलेला,
निर्गतव्यापत्, अत्ययो व्यापत्, तद्रहितः (सुशा. ४६.२)
आपत्ति टळलेला. अनिष्ट परिणामरहित.
निर्दोषम् (सुउ. ४७.२९) निर्दोष.
अबाधम् (सुसू. ४६.४६३)
मध्ये अडथळा न येता पचणारे. अडथळा न आणणारे.

निरनुबन्ध–वि., निर्विकल्पम् निःसंज्ञकम् अत्रेदं क्रियाविशेषणत्वेन प्रयुक्तमस्ति (अहृसू. ७.७७)
निःशंक. मनांत काहीही किंतु न आणतां.

निरन्न–वि., परिवर्जितान्नः (सुचि.६.१३)
अन्नरहित. अन्न वर्ज्य केलेला. अन्न न खातां.

निरप–पु., धान्य०व्रीहिः--(रा. १६.७९)
व्रीही जातीचे तांदूळ.

निरपत्य–वि.,सन्तानरहितः, अपत्यहीनः(चचि.२(१)१६)

निरपत्रपा–वि. लज्जाशून्या, अपत्रपा लज्जा, तद्रहिता (सुनि. ८.११) निर्लज्ज लज्जारहित. लाज नसलेली.
निपुत्रिक अपत्यहीन, संततिरहित.

निरपेक्षरूक्षा–वि., अपेक्षारहिता निःस्नेहा च (असंनि. १)
अपेक्षा नसलेली व रूक्ष अंतःकरणाची.

निरवशेषतस्–अव्य., संपूर्णतया (सुचि. २२.३७)
संपूर्णतेने. निःशेष.

निरस्तमुष्क–वि., लक्षण०यस्याण्डकोषौ भिन्नौ तादृशौ भिन्नाण्डकोषो मनुष्यः (सुचि. २.६६)
अंड बाहेर निघालेला. अंडकोष फाटलेला.

निराकरिष्णु–वि., तामससत्त्वलक्षण० निराकरणशीलः (चशा. ४.३९ (१))
निराकरणशील, दिसेल तेनाहीसे करण्याचा स्वभाव असलेला.
–ता–स्त्री., पाशवगुण०निराकरणशीलता स्मृतिहीनता च (सुशा. ४.९५)
निराकरणशीलता, दिसेल ते नाहीसे करण्याचा स्वभाव, स्मरणहीन.

निराबाध–वि., निर्गता बाधा यस्मात् तत्, बाधारहितम् (चसू. १३.४०)
बाधारहित अडथळा नसलेला, निर्वेध.
–गृह–न., धूलिधूमवातातपादिरहितं गृहम् (सुउ. १७.६७)
धूळ, धूर, वारा ऊन इत्यादी रहित घर,

निराम–वि., लक्षण० आमदोष रहितं पक्वं (ज्वरादि) (चचि. ३.१६७.६८)
आम नसलेला, आमरहित. पक्क. (ज्वर इ०)

–ज्वर–पु., परिपक्वज्वरः, तल्लक्षणम्–क्षुत्क्षामता गात्रलघुत्वं ज्वरमार्दवं दोषप्रवृत्तिरष्टाहश्चेति (चचि. ३.१३७)
आम पचलेला किंवा आम नसलेला ज्वर. परिपक्क ज्वर. **लक्षण**–भूक, अवयवांना हलकेपणा वाटणे, ताप कमी, दोष मार्गाला लागणे, व तापाचा आठवा दिवस.

–मल–पु., आमरहितो दोषो वातादिः, निरामलक्षणम्–स्रोतःशुद्धिर्लघुत्वं बलवत्त्वं वायोः सम्यक्संचार उत्साहः पक्तिर्मलप्रवृत्तिरन्नाभिलाषा क्लमाभावश्च (अहसू. १३.२४)
आमरहित मळ. पक्का मळ आमरहित वातादि दोष. **लक्षण**–स्रोतसे शुद्ध, हलकेपणा, बळ प्राप्त होणे, वायूचा व्यवस्थित संचार, उत्साह, पचन, मळांची प्रवृत्ति, अन्न घेण्याची इच्छा व रुचि, झापड नाहीशी होणे.

निरामय–वि., स्वस्थः, व्याधिरहितः (सुसू. ४६.४२९)
निरोगी. स्वस्थ. व्याधिरहित.

निरालम्बा–स्त्री., वनस्पति० आकाशमांसी (रा. १२.९५)
आकाशमांसी. जटामांसीचा प्रकार. पांढरी मांसी.

निराश–वि., निर्गता आशा यस्मात् वितृष्णः (चचि. ६.३)
आशा नष्ट झालेला. आशारहित. ममत्वरहित. निरिच्छ.

निराश्रय–वि., मर्माद्यनाश्रितः, जिह्वादन्तसन्ध्याद्यप्राप्यदेशमनाश्रितो व्रणादिः (सुसू. ५.८)
आश्रयरहित. अवघड जागी नसणारा (व्रण) अवघड आश्रय नसणारा. जीभ, दात, सांधा, मर्मस्थले, इत्यादी ठिकाणी नसणारा (व्रण).

निराहार–वि., कृतोपवासः अभोजी (सुचि. ३८.२२)
निराहार, उपवास केलेला. भोजन न करणारा. लंघन केलेला.

निरिन्द्रिय–वि., इन्द्रियरहितं, तच्च अचेतनम् (चसू. १.४८)
इंद्रियरहित. अचेतन, जड, अजीवी.

निरीश–वि., स्थाय्यात्मरहितः (चशा. १.४७)
ईशरहित, स्थायी आत्म्यावाचून.

निरीह–वि., निश्चेष्टः निर्व्यापारः (असंचि. ८)
निश्चेष्ट, हालचालरहित, स्तब्ध.

निरुच्छ्वासिन्–वि., लक्षण० निरुद्धोच्छ्वासः (ड. सुउ. ४२.८०)
उच्छ्वासास अडथळा होत असलेला.

निरुच्छ्वासिकरण–न., श्वासावरोधात्मकं कर्म (असंशा. ४.३२)
एक उपचार. श्वासाचा रोध करणे,श्वास घेऊ न देणे, नाक तोंड दाबणे.

निरुञ्चिका–स्त्री., ग्रह० रेवतीग्रहसंज्ञाविशेषः (काबालग्रहचि.) रेवती बाळ ग्रह.

निरुत्थ–वि., अपुनर्भवम् लोहादि भस्म (गुडगुञ्जादिकेन ध्मात्वा जातं) रौप्येण सहितं मूषायां ध्मात्वा तेन न लगति चेत् तदा इयं संज्ञा (र. ८.३०).
न उठणाऱ्या जिवंत न होणाऱ्या पूर्ण मेलेल्या धातु इत्यादींचे भस्म, तूप गूळ मध गुंजा टांकणखार यांसह भस्म फुंकले व पुन्हा तो धातु झाला नाही तर ते भस्म निरुत्थ. तसेच चांदी टाकून ते फुंकले असता जर चांदीला ते भस्म लागले नाही तर ते निरुत्थ समजावे.

–लोह–न., अपुनर्भवं लोहभस्म, तत्परीक्षा यथा–षोडशांशस्वर्णमाक्षिकयुते घृतमधुभ्यां मर्दिते कान्ते समप्रमाणं रूप्यं प्रक्षिप्याग्नौ द्रावयित्वा यदि लोहं स्वप्रमाणावशिष्टमेव उपलभेत तर्हि तन्निरुत्थं जानीयात् (र. २८.१७)
न उठणारे लोह. पूर्ण मेलेले लोहकांत, लोहभस्माच्या एकषोडशांश स्वर्णमाक्षिक व समभाग रुपे घालून फुंकले असता आरंभी जितके लोहभस्म होते तितकेच निघाले तर ते निरुत्थ म्हणजे पूर्ण मेलेले कांतलोहभस्म होय.

निरुद्गार–वि., उद्गाररहितः ग्रन्थिरहितः अस्यां अवस्थायां घर्षणसमये भेषजस्य खल्वान्निर्गमनं न भवति (र. ९.८२)
ज्या खलात औषध खलत असता ते बाहेर उडणार नाही असा खल.

निरुद्ध–वि., अवरुद्धः, विबद्धः (चशा. २.८) (सुनि. १३.५४) अडवलेले, रोकलेले.
संकुचितः संकुचित. आकुंचित, लहान, चिंचोळे.

–प्रकश–पु., मेढ्रजक्षुद्ररोग० तल्लक्षणम्—वातोपसृष्टे चर्ममणिं संश्रयते तेन मूत्रस्रोतोरोधो भवति ।

मूत्रमवेदनं मन्दधारं प्रवर्तते। मणिश्च न विदीर्यते (सुनि. १३.५२-५३)
शिश्नाचा रोग. वाताने मण्यावरील कातडी मागे न सरकता मण्यावरच राहते, त्यामुळे मूत्राचा मार्ग अडवला जातो. मूत्राची धार मंद होते. वेदना मात्र होत नाही व मणी फाटत नाही.

–मणि–पु., क्षुद्ररोग० निरुद्धप्रकशः मणेर्विकासरोधश्च भवति (असंउ. ३८) एक क्षुद्र रोग. या रोगात शिश्नाच्या मण्याची अंगशः व गुणशः वाढ खुंटते.

निरुपम–पु., कीट० पञ्चगौधेरकेष्वेकः, सविषोऽसौ, तेन दष्टस्य शोफः दाहरुजौ च भवतः (सुक. ८.२८) पाच गौधेरकातील एक विषारी किडा. काळा सर्प आणि घोरपडीपासून झालेला प्राणी. हा डसला तर सूज, दाह, वेदना होतात.

निरुपस्तम्भ–वि., अनावृतः (चक. चचि. २८.७५) इतर दोषांचा आधार किंवा संबंध नसलेला. आवृत नसलेला. ज्याला दुसऱ्याचे आवरण नाही असा दोष.

निरुल–पु., जलचर० सामुद्रो मत्स्यः (सुसू. ४६.११८) समुद्रातील मासा.

निरूढ–वि., कृतनिरूहबस्त्युपचारः (सुचि. २४.३६) निरुहबस्ति घेतलेला.

(निरूढा)–स्त्री., वनस्पति० मकुष्ठका (ध. ६.९२) मटकी, मठ.

निरूह–पु., उपक्रम० पञ्चकर्मस्वेकम्, बस्तिभेदः आस्थापनेत्यपरपर्यायः, निःस्नेहिकोऽल्पस्नेहो वाऽयम्, तन्निरुक्तिः–शरीररोहणात् दोषनिर्हरणादचिन्त्यवीर्यप्रभावतया चास्मि ह्रासम्भवान्निरूह इति (सुचि. ३५.१८; असंसू. २८.३) तद्गुणाः– वयःस्थापयिता सुखायुर्बलाग्निमेधास्वरवर्णकृत् सर्वार्थकारी शिशुवृद्धयूनां निरत्ययः सर्वगदापहो विट्श्लेष्मपित्तानिलमूत्रकर्षी दार्ढ्यावहः शुक्रबलप्रदो विष्वक्स्थितदोषचयनिरसनः सर्वविकारशामकश्च (चसि. १. २७-२८) तत्कालनियमः– तत्र विरेचनादूर्ध्वमन्नसंसर्गेण दिनानि षट्, ततो मधुरादिरससंसर्गमाचरेत्, स्नेहपानेनापि दिनानि षडतिक्रामेत्, ततो दिनत्रयं लघूष्णं भुञ्जानश्चतुर्थेऽहनि स्नेहाभ्यक्तः स्वेदितश्चास्थापनं सेवेत (सुचि.३६.५१) तत्कल्पनम् – निरूहकल्पनार्थं विंशतिपलानि बस्तिकल्पोक्तं दशमूलादि, अष्टौ मदनफलानि, सामान्यपरिभाषया षोडशगुणं जलं दत्त्वा क्वाथयेत्, चतुर्भागावशेषश्च तत्क्वाथो ग्राह्यः। ततस्तस्मादेवंकृतात् क्वाथाच्चतुर्थांशं स्नेहं वाते प्रकल्पयेत्। पित्तेऽधिके षष्ठांशं कफेऽधिके स्वस्थे च पुरुषेऽष्टमांशं स्नेहं त्रिपलिकं प्रकल्पयेत्। सर्वत्र वाते पित्ते कफे स्वस्थे च, कल्कात् पेष्यद्रव्यादष्टमं भागं त्रीणि पलानि कल्पयेत्, यथा वा बस्तिरत्यच्छोऽतिसान्द्रोऽतिघनो न भवति तथा कल्कः कल्पयितव्यः। पलमात्रं गुडं मधुपट्वादिविशेषं च युक्त्या प्रकल्पयेत् (अहृसू. १९.३८-४०) निरूहयौगिकानि द्रव्याणि – क्षीराण्यम्लानि मूत्राणि स्नेहाः क्वाथा रसा लवणानि फलं क्षौद्रं शताह्वा सर्षपो वचा एला त्रिकटुकं रास्नादीनि मधूलिकान्तानि द्रव्याणि (सुचि.३८.२४-२८; असंसू.१४.५) द्रव्यप्रमाणम्– स्वस्थे पुरुषे क्वाथस्याष्टौ, स्नेहस्य पादोनपञ्च, कल्कस्य त्रीणि। क्रुद्धेऽनिले क्वाथस्याष्टौ, स्नेहस्य षट्, कल्कस्य त्रीणि। क्रुद्धे पित्ते क्वाथस्याष्टौ, स्नेहस्य चत्वारि, कल्कस्य त्रीणि। क्रुद्धे कफे क्वाथस्याष्टौ, स्नेहस्य त्रीणि, कल्कस्य त्रीण्येव पलानि। लवणादीनां प्रमाणं तु दोषभेषजयोः सामान्यविशेषन्यायेन गुणं अवलोक्य सम्यक् प्रकल्पयेत् (सुचि. ३८.२९-३०) वयोऽनुरूपं प्रमाणम्–आद्ये वर्षे प्रसृतार्धं तत आद्वादशादर्धप्रसृताभिर्वृद्धिः द्वादशतः परमष्टादशपर्यन्तं प्रसृताभिवृद्धिः सा चासप्ततेः (चसि. ३.३१-३२) तद्द्रव्यसंयोजनम् माक्षिकं लवणं स्नेहं कल्कं क्वाथमिति क्रमादावपेत्। निरूहाणां संयोजने विधिरयम् (अहृसू. १९.४६) तत्प्रदानविधिः—अथानुवासितमभ्यक्तं सुस्विन्नशरीरं मध्याह्ने शुचौ वेश्मनि योग्यशय्यायां बामपार्श्वशायिनं वामसक्थिप्रसारितं दक्षिणसक्थ्याकुञ्चितं वाग्यतं सुनिषण्णदेहं विदित्वा बस्तिद्रव्यं बस्तौ प्रक्षिप्याशयं बुद्बुदरहितं वातरहितं च कृत्वा बस्तिनेत्रं बस्तौ स्थापयित्वा सूत्रेण द्विस्त्रिर्वाऽऽवेष्ट्याकर्णिकं बध्नीयात्। अत उत्तरं बस्तिप्रणिधानविधिना नातिद्रुतं नातिविलम्बितं सकृदेव बस्तिमवपीडयेत्। नेत्रमपनीयं च मृदुकोष्ठपुरुषापेक्षया त्रिंशन्मात्रामुपेक्षेत (सुचि. ३८.३-६) ततो दत्तमात्रे निरूहे उत्तानस्तन्मनाः कृतोपधानः सञ्जातवेगः सन्नुत्कटकः सृजेत् (अहृसू. १९.४६) तत्पश्चात्कर्म निरूढं वातादिदोषानुसारेण बिल्वयष्ट्याह्वमदनफलतैलैर्यथाक्रममनुवासयेत् (सुचि. ३७.४६ दोषभेदेन-

निरूहसङ्ख्या — **वातघ्नौषधदशमूलादिभद्रदार्वादिनिःक्वाथसैन्धवयुतः स्निग्धः स्वाद्वम्लोष्णरसान्वित एको बस्तिर्वाते हितः । पित्ते च न्यग्रोधादिगणपद्मकादिगणसिद्धौ मधुरशिशिरौ घृतदुग्धेक्षुरसमधुयुक्तौ बस्ती। कफे चारग्वधादिवत्सकादियुता रूक्षाः सक्षौद्रगोमूत्रास्तीक्ष्णोष्णकटुकास्त्रयो बस्तयः** (अहृसू. १९.५६-५९) **निरूहस्यातिशीलनाद्वातवृद्धिर्जायते** (अहृसू. १९.६५) **निरूहयोग्याः-गुल्मानाहखुडप्लीहशुद्धातिसारशूलिनो जीर्णज्वरप्रतिश्यायशुक्रानिलमलग्रहातुरा वर्ध्माश्मरीरजोनाशदारुणानिलपीडिताश्च** (अहृसू. १९.२-३) **दुर्निरूढे मूत्रार्त्यरुचिजाड्यानि भवन्ति** (सुचि. ३८.८-९) **द्र० ' बस्ति '**

निरूह उपचार-शरीर शुध्द करणाऱ्या पाच कर्मांपैकी एक बस्तिप्रकार. दुसरे नाव आस्थापन. यात स्नेह नसतो किंवा थोडा असतो. हा शोधनबस्ति. शरीर रोहणारा (शरीर वाढविणारा)-दोष बाहेर काढतो म्हणून निरुह हे नाव. याचा प्रभाव व वीर्य अचिंत्य असल्यामुळे ऊह-तर्क, अनुमान यांचा संभव नाही म्हणून निरुह. **गुण**-तारुण्य कायम ठेवतो. अग्नि, धारणाशक्ति, स्वर, वर्ण, आयुष्य, शुक्र, बल, सुख निर्माण करतो, बाल तरुण वृध्दांना सर्व इष्ट मिळवून देणारा निरुपद्रवी सर्वरोगशामक व नाशक विष कफ पित्त वात मूत्र यांना ओढून बाहेर काढणारा शरीर दृढ करणारा सर्व शरिरातील संचित दोषांचा निचरा करणारा. **काळाबद्दलचे नियम**-रेचक दिल्या नंतर अन्नाचा जो पेयादिक्रम तो ६ दिवस, नंतर गोड इत्यादी रसाकरिता ६, नंतर स्नेह पिणे याकरिता सहा, नंतर तीन दिवस हलके उष्ण असे अन्न देऊन चवथ्या दिवशी अभ्यंग करून घाम काढून हा शोधक बस्ति द्यावा. रेचकानंतर बावीसाव्या दिवशी निरुह द्यावा. **तयार करण्याची कल्पना**—८० तोळे बस्तिकल्पात सांगितलेले दशमूळ इत्यादी; ३२ तोळे गेळफळ; सोळापट पाणी घालून काढा आटवावा, चवथा हिस्सा ठेवावा. वात अधिक तर चवथा हिस्सा स्नेह, पित्त अधिक तर षष्ठांश, कफ अधिक तर अष्टमांश स्नेह घालावा. निरोगी मनुष्यालाही अष्टमांश—बारा तोळे स्नेह. सर्वत्र वात पित्त कफ व निरोगी अवस्थेत चटणीच्या आठवा हिस्सा बारा तोळे स्नेह घ्यावा. किंवा बस्ति अति पातळ अति दाट अति घट्ट होणार नाही इतपतच औषधांची चटणी घालावी. चार तोळे गूळ मध सैंधव युक्तीने घालावीत. **निरूहाकरिता योग्य द्रव्ये**—दूध, आंबट द्रव्ये, मूत्रे, स्नेह, काढे, रस, मिठे, फळे, मध, बडिशेप, मोहरी, वेखंड, वेलदोडे, सुंठ, मिरे, पिंपळी, रास्नादि द्रव्ये. **द्रव्यांचे प्रमाण**-पल म्हणजे चार तोळे. निरोगीकरिता काढा आठ, स्नेह पावणे पाच, चटणी तीन; वात अधिक तर काढा आठ, स्नेह सहा, चटणी तीन; पित्त अधिक तर काढा आठ स्नेह चार, चटणी तीन; कफ अधिक तर काढा आठ, स्नेह तीन, चटणी तीन पले असावी. सैंधव इत्यादींचे प्रमाण दोष व औषधे यांचे सामान्य विशेष न्यायाने गुण पाहून त्याप्रमाणे ठेवावे. **वयाला अनुरूप प्रमाण**—पहिल्या वर्षी चार तोळे, नंतर प्रत्येक वर्षी चार तोळे वाढवावे. बाराव्या वर्षी ४८ तोळे व पुढे ८ तोळे प्रमाणे प्रत्येक वर्षी वाढवावे. १८ व्या वर्षी ९६ तोळे प्रमाण सत्तराव्या वर्षापर्यंत ठेवावे. **द्रव्याच्या संयोगाचा क्रम**—मध, सैंधव, स्नेह, चटणी व नंतर काढा क्रमाने एकत्र करावा. **निरूह देण्याचा विधि**—प्रथम अनुवासन (स्नेहबस्ति) दिल्यावर घाम काढलेल्या व्यक्तीला, दुपारच्या वेळी स्वच्छ व शुचिर्भूत घरात योग्य शय्येवर डाव्या कुशीवर निजवून डावी मांडी लांब व उजवी मांडी आखडून घेण्यास व बोलणे बंद करण्यास सांगावे. बस्तिद्रव्ये बस्तीमध्ये टाकून यातले बुडबुडे व वात काढून बस्तीला नळी दोरीने कर्णिकेपर्यंत वेष्टून बांधून व्यक्ति व्यवस्थित निजली असताना अति लवकर किंवा अधिक वेळ न लावता एकदम (बस्तीची नळी गुदात घालून) बस्ति दाबावा व तो काढून घ्यावा. तीस अंक मोजेपर्यंत तसेच राहून नंतर व्यक्तीला उताणे होऊन उशीवर डोके ठेवून निजण्यास सांगावे. शौचाचा वेग येताच उकिडवे बसून मळाचे विसर्जन करण्यास सुचवावे. **नंतरचे कर्म** वात पित्त कफ या दोषांप्रमाणे क्रमाने बेल ज्येष्ठमध गेळफळ यांनी सिध्द तेलाचा स्नेहबस्ति द्यावा. **दोषांना अनुसरून निरूहबस्तिसंख्या व द्रव्ये**-वातघ्न औषधे दशमुळे इत्यादी. देवदार इत्यादींचा काढा, सैंधव गोड आंबट रसाने युक्त स्निग्ध व

ऊन एक बस्ति वातावर द्यावा, पित्तावर वड इत्यादी पद्मकाष्ठ इत्यादी गणाने सिध्द तूप, दूध, उसाचा रस, मध इ० गोड घालून दोन थंड बस्ती द्यावे. कफावर बहावा इत्यादी कुडा इत्यादी गणयुक्त, मध गोमूत्र यांनी युक्त तीक्ष्ण उष्ण व तिखट व रूक्ष गुणाचे तीन बस्ती द्यावे, हे शोधनबस्ति अधिक घेतले तर वात वाढतो. **निरूह देण्याला योग्य** – गुल्म पोटफुगी वातरक्त, प्लीहा शुध्द अतीसार, शूल, जीर्णज्वर, पडसे, शुक्र व वातदुष्टि, मलावरोध, अंडवृद्धि, मूतखडा, रजोनाश हे रोग झालेले आणि अतिशय त्रासदायक वाताने पिडलेले रोगी. **निरूहबस्ति नीट दिला नाही तर** – लघवीला त्रास होतो तोंड बेचव होते व जडपणा येतो.

–क्रम–पु., **निरूहस्य क्रमः अनुक्रमविधानम्** (ड. सुचि. ३८.१)
काढ्याच्या (निरूह) बस्तींचा क्रम. अनुक्रमाचे शास्त्र.

–क्रमचिकित्सित–न., **अध्याय०** (सुउ. ३८.१)
अध्यायाचे नाव यात काढ्याचे (निरूह) बस्ति घेण्याच्या क्रमाबद्दल माहिती आहे.

निरूह्य–वि., **निरूहबस्तियोग्यः निरूहितुं योग्यो निरूह्यः** (असंसू. २८.१३)
काढ्याचे बस्ति देण्याला योग्य. याला ते दिल्यानेच चांगले फल दिसते.

निरोजस्–वि., **ओजोहीनः** (सुशा. ३.३०)
ओजोहीन. ओज नष्ट झालेला.

निरोध–पु., **मरणम्** (चसू. ३०.२५) **विनाशः** (चसू. १६.२८) मरण, विनाश.
पारदसंस्कार० निरोधनम्, यत्र पारदं गोऽजाविनरनारीणां मूत्रशुक्ररक्तसैन्धवैश्च मर्दयित्वा कुपिकास्थं कृत्वा भूगर्ते च निधाय तदुपरि त्रिदिनपर्यन्तमेकविंशतिदिनपर्यन्तं वाऽग्निं ददाति, येन स मुखकरो (तीक्ष्णः) भवति । केचन सैन्धवलवणजलेन दोलायन्त्रे दिनमात्रं तस्य स्वेदनं कुर्वन्ति (र. ११.४७)
पाऱ्याचा संस्कार. गाय, शेळी स्त्री, पुरुष, यांचे मूत्र, शुक्र, रक्त, व सैंधव यात पारा मर्दन करून कुपीत घालून जमिनीत खड्डा खणून त्यात कुपी ठेवून त्यावर तीन दिवस किंवा एकवीस दिवस अग्नि देणे. याने पारा तीक्ष्ण, भुकेलेला होतो. कांहीचे मते सैंधव व पाणी यात दोलायंत्राने एक दिवस स्वेद करावा.

निर्ऋति–पु., **रक्षसां पितामहः** (ड.) **देवानुचरगणेष्वेकः** (सुउ. ६०.२५)
राक्षसांचा आजा. देवांच्या सेवकांच्या गणातील एक.

निर्गत–वि., **विश्लिष्टम्** (सुचि. ३.२७)
निघालेला. बाहेर पडलेला, स्थानच्युत.

–त्व–न., **बहिर्निःसरणम्** (सुसू. ३२.४)
बाहेर पडणे.

निर्गद–वि., **निर्दोषम्** (असंचि. १३; अहसू. ३.२२)
निर्दोष, दोषरहित.

निर्गन्ध–न., **वनस्पति० चन्दनभेदः बर्बरः** (ध. ३.९)
चंदनप्रकार.

निर्गुण–वि., **गुणरहितोऽल्पगुणः** (सुशा. ३.३५)
निर्गुण. गुणरहित, अल्प गुणाचा.

निर्गुण्डिका–स्त्री., **वनस्पति० निर्गुण्डी** (र. २.९०)
निर्गुंडी.

निर्गुण्डी–स्त्री., **वनस्पति० कटुस्तिक्तोष्णा वातकफघ्नी, कृमिकुष्ठरुक्प्लीहगुल्मारुचिकण्डूतिशूलहृद्रोग–कासघ्नी च** (ध. ४.८१; चसू. ४.११; चचि. ८.८४)
हिं.—सम्हालू, न्यवारी.
मं.—**काळी निर्गुंडी.**
गु.—नीली नगोड.
बं.—नीलनिशिंदा.
ता.—करुनोच्चिल.
फा.—मिसवान.
निर्गुंडी. गुण—तिखट, कडु, उष्ण, वातकफनाशक, कृमि, कुष्ठ, प्लीहा, गुल्म, अतिशूळ, हृद्रोग, खोकला, अरुचि, खाज घालवते.
निर्गुण्डीभेदः शेफालिनिर्गुण्डी (ध. ४.८३)
निळया फुलांची निर्गुंडी. काळी निर्गुंडी.
नीलसिन्धुवारः (ड. सुउ. ५२.३०)
काळी निर्गुंडी, निळ्या फुलांची.

निर्घात–पु., **वज्रपातः** (चवि. ३.७.३)
वज्राघात. वज्र पडणे.
रोगलक्षण० आघातजपीडावद्दुःखम्, (काखिल. १२.११)
आघाताने होणाऱ्या पीडेप्रमाणे दुःख.

निर्घातन–ज., **चतुर्विंशतियन्त्रकर्मस्वेकम्, इतश्चातश्चालनात्मकं यन्त्रकर्म** (सुसू. ७.१७)
यंत्रांच्या चोवीस कर्मांपैकी एक. शल्य इकडे तिकडे चालवणे, हालवणे.

निर्घृण–वि., **निष्कृपः** (चक्र. चसू. ७.५७)
कृपा दया न करणारा, निर्दय.

निर्घृणित्व–न., **लक्षण० जुगुप्सारहितम्, विगतलज्जत्वम्** (चनि. ६.१३)
आड पडदा न ठेवणे, जे बोलू नये ते बोलणे, लज्जा नसणे.

निर्घोष–पु., **अत्युच्चशब्दः** (चचि. १८.१२)
अतिशय मोठ्याने बोलणे, अतिमोठा शब्द.

निर्जय–पु., **उपशमः** (सुउ.१३.११)
रोग जिंकणे, रोग शमणे.

निर्जरसर्षप–पु., **वनस्पति०देवसर्षपकः** (रा. ९.४३)
देवमोहरी.

निर्जीव–पु., **पारदबन्ध० जीर्णाभ्रको ,जीर्णगन्धो वा पारदो भस्मीभूतः ' चतुर्थांशेन जीर्णवज्राभ्रकसत्वो जीर्णषड्गुणगन्धो वा '** (र. ११.७७)
अभ्रक किंवा गंधक पाऱ्यामध्ये जिरवून भस्म झालेला पारा. सहापट गंधक जिरवलेला किंवा एक चतुर्थांश अभ्रक सत्व जिरवलेला पारा.

निर्णय–पु.,**तन्त्रयुक्ति०पूर्वपक्षस्य यदुत्तरं स निर्णयः** (सुउ. ६५.२६)
पूर्वपक्षाचे (वादात) जे उत्तर तो निर्णय.
विचारितस्यार्थस्य व्यवस्थानम् (चसि. १२.४२)
विचार केलेल्या मुद्यांची व्यवस्था लावणे.

निर्दहन–न., **वेदना० भस्मसात्करणवद् वेदना** (सुचि. १.७) जळण्यासारखी वेदना.
वह्निना निःशेषं दह्यमानत्ववद् वेदना [सुसू. २२.११]
अग्नीने सर्व जळते आहे अशी वेदना.

(निर्दहनी)–स्त्री., **वनस्पति० चित्रकः** (सुउ. ५७.१०) **चित्रक.**
अजमोदा (सुसू. ५७.१०) अजमोदा, ओवा.
मोरटः, मूर्वा, अग्निमन्थः (ड. सुचि. ४.३२)
मोरवेल. अरणी.
गणकारिका (ड. सुउ. ५५.४८) नरवेल.

निर्देश–पु., **तन्त्रयुक्ति० विस्तर-वचनं निर्देशः यथा-शारीरमागन्तुकं चेति शल्यम्** (सुउ. ६५.१३)
विस्तृत–विस्ताराने बोलणे. जसे शल्य दोन प्रकारचे. शरिरातील व आगंतुक.
संख्ययोक्तस्य विवरणम् (चसि. १२.४२)
प्रकारासह विवरण करणे.
विवरणम् (सुशा. ६.१) विवरण.

–कारित्व–न., **आतुरगुण० वैद्योपदिष्टार्थकर्तृत्वम्** (चसू. ९.९) द्र० **' रोगिन् '**
रोग्याचा गुण. वैद्याने सांगितल्याप्रमाणे करणे.
भिषग्वश्यत्वम् इदमातुरगुणानां श्रेष्ठम् (चसू. २५.४०; असंसू. १३.३) द्र० **' रोगिन् '**
हा रोग्याच्या गुणांतील श्रेष्ठ गुण. वैद्य सांगेल तसे करण्याचा गुण. वैद्याला वश होणे.

निर्दोह–पु., **उपक्रम० स्तन्यनिर्हरणम्** (कासू. १९)
एक उपचार. अंगावरचे दूध काढणे.

निर्द्रववर्तित–वि., **अनतिद्रववर्तितं शुष्काख्यं व्यञ्जनादि** (चक्र. चचि. २४.१७३)
फारसे पातळ नसलेली, चटणी इत्यादी द्रव्ये. तोंडी लावणे.

निर्धूनन–(परिव०) न., **आलोडनम्** (सुचि. २.५९)
ढवळणे, मिसळणे, योग्य वळण देणे.

निर्धूम–वि., **विगतधूमावस्थः यथा गन्धकहरितालसोमल-मनःशिलादिकानां ज्वलन-शीलानां विगतधूमा-वस्थायामग्नाववस्थितिः** (र. ९.६१)
गंधक, हरताळ, सोमल, मनशीळ, इत्यादी ज्वाला-ग्राही पदार्थांचा धूर ते अग्नीवर असताना निघत नाही अशी अस्तित्वात असलेली अवस्था. धूर नसलेला.

निर्ध्मापन–न., **उपक्रम० प्रधमनम्, पिप्पलीकट्फलादि-चूर्णस्य नाड्या नासान्तःप्रापणम् अनेनावबद्धशल्यो-द्धरणं विधीयते** (सुसू. २७.४)
फुंकणे. पिंपळी कायफळ इत्यादिकांचे चूर्ण नळीने नाकपुड्यात फुंकावे त्याने नाकात अडकलेले शल्य शिंकेने बाहेर येते.

निर्बन्ध–पु., **संबन्धः** (चशा. ४.१५) संबंध.

निर्बीज–वि., **बीजरहितम्** (ध. ५.५८; रा. ११.७९)
बीजरहित. बी नसलेले–द्राक्ष.
पु., **पारदबन्ध० पादांशसुवर्णजीर्णो, गन्धके च समभागेन क्रमेण पिष्टीकृतः पुटितश्च पारदः** (र. ७८ ११)
पाऱ्याचा एक बंध. (गोळी) एक चतुर्थांश सोने जिरलेला व गंधक समभाग घालून पुट दिलेला पारा.

(निर्बीजा)–स्त्री.,**वनस्पति० द्राक्षाभेदः, काकलीद्राक्षा** (ध. ५.५८; रा.११.७९) द्र० **' द्राक्षा '**

द्राक्ष. बी नसलेले द्राक्ष. पहा 'द्राक्षा'.

निर्भक्त-वि., **आहाररहितम्** (सुउ. ४७.१४)
आहाररहित. न खाता.

निर्भर्त्सन-पु., **रंजनद्रव्य० अलक्तकः** (रापरि. ६.१२)
अळिता.

निर्भुग्न-वि., **अतिकुटिलम्** (चचि. ३.१०४)
अति वेडेवाकडे.
(परिव०) **परिवर्तनम्** , **उत्तानीकरणम्** (सुउ.१३.४)
परिवर्तन; वर करणे.
वक्रीभवनम् (अहसू. २८.४५) वाकडे होणे.

निर्भेद-पु., **लक्षण० शस्त्रेण विदारणवद् वेदना** (सुउ. ६.१२) शस्त्राने कापल्यासारखी वेदना.
(परिव०) **निःसरणम्** (सुनि. ६.४) सरणे. बाहेर पडणे.

निर्मथन-न., **लक्षण० मन्थानविलोडनवद् वेदना**
(सुचि. १.७; सुउ. ४३.६) घुसळल्या सारखी वेदना.

निर्मथ्या-स्त्री., **वनस्पति० नलिका** (ध. ३.४३) नळी.

निर्मन्थन-न., **मंथनम्**, **विलोडनम्** (ड. सुक. ३.२८)
घुसळणे. मंथन.

निर्मल-न., **खनिज० महारसभेदः**, **विमलम्**
(ध. परि. ६.६) महारसांचा एक प्रकार. विमल.
खनिज० महारसभेदः अभ्रकम् (ध. परि. ६.३)
महारसांचा एक प्रकार. अभ्रक.

निर्माल्य-न., **वनस्पति० स्पृक्का** (इन्दु. असंउ. ८)
देवी. पिंडिका.
शिवनिर्माल्यं बिल्वफलम् (र. २३.६)
शंकराचे निर्माल्य. बेलफळ.

(**निर्माल्या**)-स्त्री., **वनस्पति० स्पृक्का** (ध. ३.६२)
देवी, पिंडिका.

निर्मोक-पु., **कन्चुकः**, **सर्पत्वक** (र. २२.१०५;)
(सुचि. २९.२५) सर्पाची त्वचा, कात.

निर्यन्त्रण-लि., **वातातपादिनिषेधरहितो भैषज्यप्रयोगादिः** (सुसू. ४४.५३)
वारा, ऊन इत्यादींचे अपथ्यरहित औषधिप्रयोग.
अपथ्यरहित औषध.

निर्यन्त्रणाशिन्-वि., **निर्यन्त्रणं यन्त्रणारहितं स्वच्छन्दम् अन्नादिकमत्ति इति निर्यन्त्रणाशी** (चक. ७.४९)
खाण्यापिण्यावर नियंत्रण नसणारा. यथेच्छ खाणारा.

निर्यातन-न., **निर्गमनम्**, (र. ८.७७) बाहेर जाणे.

निर्यास-पु., **औद्भिदान्निर्गतोंऽशः** (चसू. १.७३)
निश्च्यूतः वृक्षान्निःस्रवन् श्लक्ष्णश्चिक्कणो घनद्रावः (र. १७.१२१)
झाडांपासून निघालेला चिकण, चिकट, दाट, पातळ, असा स्राव, डिंक.
क्वाथः (र. २५.७१) काढा.
भेषजकल्प० सद्यः समुद्धतप्रक्षालितक्षुण्णस्य तान्तवनिष्पीडितस्य स्वरसः (असंक.८)
नुकताच उपटलेला धूवून वाटलेला व कपड्यातून गाळलेला अंगरस.
वनस्पति० शाल्मली (ध. ५.१२६) सावर.

-**विष**-न., **स्थावरविष० सप्त निर्यासविषाणि अन्त्रपाचककर्तरीयसौरीयककरघाटकरम्भनन्दननाराचकानि** (सुक. २.५)
निर्यासविषेणाऽस्यदौर्गन्ध्यापारुष्यकफसंस्रवा भवन्ति (सुक. २.९) **द्र० ' विष '**
विषारी डिंक. सात. नांवे वर. या विषाने तोंडाला दुर्गंधी रखरखीत पणा कफस्राव, होतो.

निर्यूह-पु., **क्वाथः** (चचि. १.४७. सुचि. २२.३४)
काढा.
षडङ्गविधानसिद्धं जलम् (चचि. १९,५०.)
षडंग जल तयार करण्याच्या पद्धतीने केलेले पाणी.

निर्लेखन-न.; **उपक्रम० पुनःपुनर्लेखनं शस्त्रादिना** (सुचि. १.३९)
पुन्हां पुन्हां खरडणे, घासणे (शस्त्रादिकांनी)

निर्लोह-न., **भैषज्य० बोलम्** (ध. ६२) बोळ.

निर्लोहित-वि., **स्रुतरक्तम्**, **अपनीतरक्तम्**
(अहसू. २८.२५)
रक्त काढलेला. ज्याच्या रक्ताचा स्राव केला आहे असा.

निर्वचन-न., **तन्त्रयुक्ति० निश्चितं वचनम्, यथा- आयुर्विद्यतेऽस्मिन् अनेन वा, आयुर्विन्दतीत्यायुर्वेदः** (सुउ. ६५.३५)
निश्चित वचन, निश्चित विधान. आयुष्य ज्यात आहे किंवा ज्याच्याने आयुष्य जाणतो तो आयुर्वेद.
पण्डितबुद्धिगम्यो दृष्टान्तः यथा-ज्ञायते नित्यगस्येव कालस्यात्ययकारणम् (चसि.१२.४४)
पंडिताच्या बुध्दीला पटणारा दृष्टांत, नित्य जाणाऱ्या कालाप्रमाणे नाशाचे कारण समजते
यथा विविधं सर्पतीति विसर्पः (चसि. १२.४४)
अनेक प्रकारांनी पसरतो, तो विसर्प.

निर्वलीक–लक्षण० वलीरहितम् (चसि. ३.१६, अहसू. २९.२९) वळी नसलेला.

निर्वातशयनस्थित–वि., वातरहिते देशे शय्योपरि वर्तमानः (असंसू. २५.३७)
निवात शय्येवर असलेला. निवाऱ्याच्या अंथरुणावर असलेला.

निर्वाप–पु., तप्तलोहस्य जले प्रक्षेपणम् (र. ८.५६)
तापलेला धातु पाण्यात बुडवणे.

निर्वापन–न., उपक्रम० व्रणस्य षष्ठ्युक्रमेष्वेकः, सेकलेपादिभिर्वेदनोपशमः (सुचि. १.८)
उपचार. व्रणाच्या ६० उपचारांपैकी एक लेप. शिंपडणे इत्यादिकानी वेदना शमविणे.
दाहौष्ण्यशमनम् (चचि. २५.४०)
आग व उष्मा शमणे.
रोपणम् (चसू. ३.२६) व्रण रुझवणारे.
दाहप्रशमनम् (चसू. १३.१४) दाहशामक.
औषधस्य शीतजलस्य वा परिषेकः (चसू. १८.५)
औषधाचे किंवा थंड पाण्याचे शिंपण, शिंपणे, शिंपडणे.
निर्वाहणम्, साध्ये द्रुते लोहे वङ्कनालेनान्यलोहप्रक्षेपणम्, एकीकरणम् (र. ८.२४)
जो धातु आपणाला विशिष्ट प्रकारचा हवा आहे तो पातळ करून त्यात वंकनालाने दुसरा धातू घालणे, एकीकरण.
(जले) निःक्षेपणम् (सुसू. ४५.१२)
पाण्यात घालणे,

निर्वाहण–न., लक्षण० प्रवाहणम् (चचि. १४.९)
कुंथणे.
निर्वापणम्, एकीकरणम् (र. ८.२४)
एक करणे, दोन धातूंचे एकीकरण.

निर्वाहिका–स्त्री., रोग० प्रवाहिका (काखिल ४.८१)
आव. रक्ताची हगवण.

निर्विकार–वि., निर्व्यापारः (सुचि. ७.३१)
हालचाल न करणारा.
नीरोगः (चसू. १.५६) रोग नसलेला निरोगी.

निर्विष–वि., विषरहितः निर्विषाः सर्पा गलगोलीशूकपत्रादयः (सुक. ४.३४. (४) निर्विष सर्प.
गोनसादिः (ड. सुउ. ६२.१७) घोणस इत्यादी
ईषद्विषः (ड. सुक. ४.१००) थोडे विष असलेला.
न., सर्पदंश० अविषं तत् (सुक. ४.१४)
एक प्रकारचा सर्पदंश. निर्विषदंश.

निर्वृत–वि., अपेतदुःखानुबन्धि (अहसू. २३.२८)
दुःखाचा संबंध नाहीसा झालेला. दुःख नाहीसे झालेला.

निर्वृति–स्त्री., सुखम् (चसू. २१.२९) सुख.
शान्तिः (सुसू. ४१.७) सा च पुष्टिकराणां श्रेष्ठा (असंसू. १३) शांति. पुष्टिकर उपचारात श्रेष्ठ.

निर्वृत्त–वि., जातमात्रम् (सुसू. ४३.३)
जन्मतःच, जन्मल्याबरोबर.

निर्वृत्ति–स्त्री., निष्पत्तिः (सुशा. ३.३६)
उत्पत्ति. निर्मीति.
अभिव्यक्तिः (चसू. १.६४)
प्रकट होणे, व्यक्त होणे, निर्मिती.

निर्वेग–वि., निश्चलम् (ड. सुसू. ४५.४०)
निश्चल. वेगरहित, न हालणारे.

निर्वेद–पु., आत्मन्यवज्ञा, आत्मलाघवकल्पना (चइ. १२.८७) आपण लहान आहोत असे समजणे, आपले वैगुण्य पाहणे.

निर्वेधिम-पु., पञ्चदशकर्णबन्धेष्वेकः पीठोपमपालिरुभयतः क्षीणपुत्रिकाश्रितः कर्णबन्धः (सुसू. १६.१०)
दोन्ही पाळ्या नष्ट झालेल्या कानाला त्याचे बाहेरील गोळीसारख्या भागावर वेध घेऊन केलेला बंध.

निर्व्यलीक–वि., त्वक्सङ्कोचरहितम् (सुचि. ७.३०)
वळ्यारहित कातडी.

निर्व्यूढ–वि., धातूनां द्रावणेनैकीकृतम्, धमनद्वारा अन्तःप्रवेशेन ऐक्यमापन्नम् (र. २१.१९४)
निरनिराळे धातू पातळ करून एकत्र केलेला धातू. दोन धातू एकत्र फुंकून एकत्र करणे.

निर्हरण–न., उपक्रम० हरणम् दोषादीनाम् (ड. सुउ. ३९.१२४)
उपचार. दोष इत्यादी बाहेर काढणे, शोधन देणे.

निर्हार–पु,, मलादिनिर्गमः (चक्र. चसि., ११.३०)
मळ इत्यादी बाहेर जाणे.

निर्हृतशल्या–वि., अपहृतशल्या (सुचि. १५.१९)
सल – शल्य बाहेर काढलेली.

निलयन–न., उपवेशनम् (सुसू. ३२.४)
बसणे (डोक्यावर कावळा इ० बसणे)
(परिव०) श्लेषणम् (सुचि. ३३.४०)
चिकटणे, लागणे.

निवात–वि., वायुरहितं स्थानादि (सुचि.२४.८५)
वारा नसलेले ठिकाण इत्यादी.
न., **एकान्तस्थलम्** (चचि. ९.७८)
निवांत जागा – स्थान. एकांत स्थान
पु., **स्वेद० निरग्निकः** (सुचि. ३२.१५) द्र० **'स्वेद'**
अग्निशिवाय घाम काढण्याचा एक उपाय.
–शरण–न., **निर्वातगृहम्** (असंसू. २६.९)
निर्वात घर, निवाऱ्याचे घर,

निवारण–न., **चिकित्सा** (सुउ. ४७.२४) उपचार.

निवासवृक्ष–पु., **आवसतरुः** (चशा.५.१०) एक झाड.

निवृत्त–न., **गुह्यरोग० परिवर्तिका** (असंउ. ३८)
गुह्यभागाचा रोग. मण्याच्या खाली कातडी सुजून खाली लोंबते, गाठीयुक्त असते इत्यादी लक्षणांचा शिश्नाचा विकार.
निर्गतं, परिवृत्तम् (असंउ. ३८) वाटोळे झालेले.
–चर्मन्–न., **क्षुद्ररोग० परिवर्तिका** (सुनि. १३.४८)
शिश्नावरचे सुजलेले चामडे उलटलेले असणे.
–प्रसवा–स्त्री., **यस्या अनुजननकालः षड्भ्यो वर्षेभ्य ऊर्ध्वं, सा** (सुशा. १०.६६)
जिची प्रसूती सहा वर्षांपेक्षा अधिककाळाने झाली अशी स्त्री.
–सन्ताप–वि., **शारीरमानसदुखःरहितः, व्याधिमुक्तः** (सुचि. ३०.३)
शरीर व मन यांचे दुःखरहित. रोगमुक्त.
–सन्तापीय–वि., अध्याय० **निवृत्तसन्तापेतिशब्दमधिकृत्य कृतः** (सुचि. ३०)
अध्यायाचे नाव. यात शारीर व मानसिक रोग नाहीसे करण्याच्या दृष्टीने सांगितलेले रसायनोपचार आहेत.

निवृत्ति–स्त्री., **परावृत्तिः सा च सुखमिति जेगीयते** (चशा. ५.८) निवृत्ति, परावृत्ति, सुख, निवृत्त होणे.
वैराग्यम्, निवृत्तिः पुष्टिकराणां श्रेष्ठा (चसू. २५.४०)
वैराग्य. वैराग्य हे पुष्टि करणाऱ्या सर्व उपचारात श्रेष्ठ.
उपरमः (चइ. ११.७)
शेवट, मरण. थांबणे. विश्रांति.
–काल–पु., **निर्गमनसमयः** (अहसू. १९.२०)
जाण्याचा समय, जाण्याची वेळ.
–लक्षण–न., **निवृत्त्यनुगुणं लक्षणम्** (चवि. ८.८०)
जाण्याचे लक्षण.

निवेश–पु., **स्थापनम्, आश्रयणम्** (असंसू. ८.६)
स्थापन करणे, आश्रय करणे.

निवेशन–न., **गृहम्** (असंसू. ८.७) घर.

निशा–स्त्री., **रात्रिः** (सुसू. ५.२७) रात्र.
वनस्पति० **दारुहरिद्रा** (६.८४) दारुहळद.
हरिद्रा (सुचि. १७.२१; ध. १.५४; र. ११.१०५) हळद.
–कल्कयुक्ताम्भस्–(परिव०) न., **हरिद्राकल्कयुक्तं जलं यच्च जलौकास्थापनार्थमुपयुज्यते जलौकोपक्रमे** (अहसू. २६.४०)
हळद घातलेले पाणी. जळवा ठेवण्याला उपयुक्त.
–चर–पु., **पिशाचः, राक्षसः** (सुसू. ५.२२)
पिशाच्च, राक्षस.
देवादिग्रहः निशाविहारित्वात् असृगादिभोजित्वाच्च राक्षसादय इत्येके (सुउ. ६०.६)
देव इत्यादी ग्रह रात्री संचार करतात म्हणून व रक्तमांस खातात म्हणून त्यांना राक्षसादि ग्रह असेही म्हणतात.
वनस्पति० **चोरकः** (रा. १२.१२७) चोरओवा.
–च्छद–पु., **वनस्पति० शटी** (ड. सुचि. ३८.४३)
द्र० ' सठी ' ' शठी ' कचोरा.
–द्वय–न., **हरिद्रा दारुहरिद्रा च** (अहसू. १५.४०)
हळद व दारुहळद.
–पर्युषित–वि., **निशागमं यावत्स्थापितत्वात् शीतकषायः** (चक्रः चचि. २१.५८)
थंड काढा, रात्रभर ठेवलेला, शिळा काढा.
–वन–पु., **वनस्पति० शणः** (रा. परि. ४.१७) सण.

निशाटक–पु., **निर्यास० गुग्गुलुः** (रा. १२.१८३) गुग्गूळ.

निशान–न., **शस्त्रधाराकरणम्** [सुसू. ८.१३]
शस्त्राला धार लावणे.

(निशानि)–स्त्री., **अनिशितधाराणां शस्त्राणां निशानार्थं माषयूषप्रभा श्लक्ष्णशिला** (असंसू. ३४.३७)
बोथट धारेच्या शस्त्रांना धार लावण्याकरिता उडदाच्या कढणाच्या रंगाचा गुळगुळीत दगड.

निशान्धता–स्त्री., **नेत्ररोग० नक्तान्ध्यम्** (र. २९.१३८)
रातांधळे. रात्री न दिसणे.

निशान्धा–स्त्री., **वनस्पति० जन्तुका** (रा. ३.१२७)
काळी बारीक, गाठाळ व पुष्कळ पानांची खाजकुहिलीच्या फळासारखी पण वाकड्या फळाची वनस्पती. माळव्यात जंतुकारी; हिंदीत पापडी लाख म्हणतात.

निशित–न., खनिज० लोहभेदः तीक्ष्णलोहम् (र. १३.३०) लोखंडाचा प्रकार. पोलाद.

–निस्त्रिंश–पु., तीक्ष्णखड्ग (सुक. ४.३६) तीक्ष्ण तलवार.

निशिस्थित–वि., शीतकषायः (चचि. ३.२०७) रात्री ठेवलेला थंड काढा. शिळा काढा.

निशीथ–पु., अर्धरात्रम् (असंउ. ६.) अर्धी रात्र.

निश्चन्द्र–वि., चन्द्रिकया निर्मुक्तम् (र. २.४५) चंद्र नसलेली रात्र, काळोखी रात्र.

निश्चंन्द्रिक–वि., लक्षण० चन्द्रिकारहितम् (र. २.१४) चंद्रिका नसलेले, चमक नसलेले (भस्म)

निश्चयात्मिका–वि., वस्तुस्वरूपपरिच्छेदात्मिका बुध्द्यादिः (चसू. ८.१२)
वस्तूचे इतरांपेक्षा भिन्न असलेल्या स्वरूपाचे ज्ञान झालेली बुद्धि.

निश्चला–स्त्री., वनस्पति० शालिपर्णी (रा. ४.११४) सालवण.

निश्चारक–पु., रोग० अतीसारस्यावस्थिको भेदः। प्रवाहिकाया अवस्थाभेदोऽपरपर्यायश्च, पुरीषक्षयापरपर्यायः (ड. सुउ. ४०.१४५)
अतीसाराच्या अवस्थांचा एक प्रकार, आव रक्ताचा प्रकार, पुरीषक्षय. मळक्षय हे याला दुसरे नाव.

निश्चेष्टाधरकाय–वि., लक्षण० चलनवलनादिश्चेष्टा, तद्रहितोऽधरकायो यस्य सः (का. फक्कचि.)
खालचे शरीर निश्चेष्ट होणे. खालच्या शरिराचे चलनवलन बंद होणे.

निश्चुतित–वि., परिस्रावितम् (सुचि. ६.१८) परिस्रावित, गाळलेले (तेल).

निःश्रेणिका–स्त्री., वनस्पति० गुणाः– नीरसोष्णा पशूनामबलप्रदा (रापरि. ८.५०)
वनस्पती, **गुण**–रस कमी असणारी. पशूंचे बल कमी करणारी.

निःश्वसित–न., श्वासप्रवेशन (सुशा. २.५५) श्वास घेणे. श्वास आत प्रविष्ट करणे.

निश्वास–पु., श्वासस्याशरीरान्तःप्रवेशनम् (अरु.) श्वासवेशः (हे. अहृसू. ११.१) श्वास शरिरात घेणे.
श्वासनिर्गमः (सुनि. ५.३३) श्वास शारिरातून बाहेर टाकणे.

निषण्ण–वि., उपविष्टम् (सुचि. ३७.१०९) बसलेले.

निषिक्त–वि., निक्षिप्तम् अवसिक्तम् (सुचि. ६.१३) ठेवलेले.

निषूदन–वि., विनाशकः (अहृसू. १५.३१) नाशक.

निषेक–पु., क्षरणम्, रोपणम् (असंसू. ९.७१) शिंपडणे. लावणे (बी), झरणे.

–सात्म्य–न., जन्मसात्म्यम्, निषेको योनौ शुक्रस्थापनं, लक्षणया निषेको जन्म, कारणे कार्योपचारात्। (कासू. २३.३०)
जन्मापासून आत्मसात असलेले.

निषेकाभिमुख-वि., क्षरणाभिमुखम् (असंसू. ९.७१)
स्राव होण्याच्या बेतात असलेला. पुढच्या क्षणी होण्याची तयारी असलेला.

निष्क–पु., मान० शाणः, धरणद्वयं, माषचतुष्टयं तोलकपादश्च (र. ११.३),
चार मासे. एक चतुर्थांश तोळा.
न., खनिज० सुवर्णम् (रा. १३.३) सोने.

निष्कुट–पु., गृहोपवनम्, (ड.) वनगहनम् (सुउ. ३०.८)
घराजवळील बाग.
गृहारामः (इन्दु. असंउ. ५—)
घराजवळचा क्रीडेचा बगीचा. क्रीडेची जागा.

(**निष्कुटी**)–स्त्री., वनस्पति० एलाभेदः सूक्ष्मैला (ध. २. ४४) द्र० 'एला'
वेलदोडा. लहान वेलची.

निष्कुल–वि., निरस्थि, निर्बीजम् (चचि. १.६६).
आठळी नसलेला. निर्बीज, फळांतील हाड नसलेला भाग.

निष्कुलीकरण–न., निष्फलीकरणम् निर्बीजीकरणम् (सुचि. २७.९) आठळी काढणे, बी काढणे.

निष्कोषण–न., दन्तरञ्जकैः पुरुषैर्दन्तनिशानार्थमुपयुज्यमानः सविषः शाणो दन्तकाष्ठं वा (सुसू. २३.८)
दांत कोरणे, सविष धार लावण्याचा दगड किंवा दात घासण्याची काडी. दात रंगविणारे यांचा उपयोग करतात.

निष्क्रमण–न., बहिःक्षेपणम् (अहृसू.१२.९) बाहेर काढणे. बाहेर फेकणे.

निष्क्रियत्व–न., चिकित्साकरणे निर्वर्तनीयत्वम् (चचि. २५.३४)
उपचार न करणे. असाध्यत्व.

निष्काथ–पु., क्वाथः रसकापरपर्यायः (सुशा. १०.१६; र. २२.२०) काढा. कलखापरी.
कल्प० चतुर्भागावशेषः क्वाथः (सुचि. ३१.६)
चतुर्थांश–चवथा हिस्सा उरवलेला काढा.

निष्टनन-(परिव०) न., दुःखोद्गारः प्रवाहणम् कुन्थनम् (कासू. २५.२६)
दुःखाचे उद्गार. कुंथणे, कण्हणे.

निष्ठा-स्त्री., मोक्षः (चशा. ५.२६)
मोक्ष-दुःखाचा अत्यंत नाश.

निष्ठीव-पु., मुखस्थितलालात्यागः (अहसू. १३.२४)
थुंकी थुंकणे, तोंडात साठलेली थुंकी टाकणे. लाळ टाकणे.

निष्ठीवन-न., (परिव०) निष्ठीवः (सुचि. ४०.३०)
थुंकणे.

निष्ठीविका-स्त्री., निष्ठीवनम् (चसू. ८.२१) थुंकणे.

निष्ठुर-पु., खनिज० (कृत्रिमधातुः) पित्तलम् (ध. ६.१९) पितळ.

निष्ठ्यूत-न., ष्ठीवितः उद्वान्तः श्लेष्मा (चइ. ९.१८)
थुंकी, थुंकलेला ओकलेला कफ.

निष्ठ्यूति-(असंचि. ५.२४) थुंकणे, थुंकी.

निष्पतद्यन्त्रसलिल-न., यन्त्रपतितं जलम् (असंसू. ४.३८) यंत्रातून पडणारे पाणी.

निष्पतन-न., स्रावः (चचि. २६.११९) स्राव.

निष्पत्रक-पु., वनस्पति० करीरः (रा. ८.१६.) नेपती.

निष्परीहार-वि., निर्यन्त्रणः (सुसू. ४४.८८)
निर्यंत्रण नसलेले.
अनियत्रणः (अहसू. १९.९६९) निर्यंत्रण नसलेला.

निष्पाव-पु., विदलधान्य० शिम्बीधान्यम्, वल्लो वातपित्तलोऽसौ (चसू. २७.३३) अस्य पयसा सहाभ्यवहरणं विरुद्धम् (चसू.२६.८४) गुणाः- उष्णो गुरुर्मूत्रस्तन्यकरः, सरो विदाही, शुक्रनाशनः शोषशोफकृद्वातघ्नो रक्तपित्तघ्नश्च (ध. ६.११०) मधुरः कषायो रूक्षोऽम्लपाकी वातविबन्धकृद्विषश्लेष्मशोथहृच्च (भाप्र.) कटुनिष्पावो निष्पावभेदः, तद्गुणाः-तिक्तः कटुकः कषायो गुरू रूक्षो वातलोऽस्रप्रदः कफदो त्रिदोषनुच्च (रा. १६.१७६.७७)
हिं.—निष्पाव, भटवांस.
म.—पावटा.
गु.—ओलिया वाल.
बं.—भेटरास सीम.
ता.—वेळवरै.
वाल, पावटा. शेंगातील डाळवर्गीय धान्य. **गुण**— गोड तुरट रूक्ष जड उष्ण पचनानंतर आंबट, सारक, लघ्वी अधिक करणारा, दूध वाढविणारा, शुक्रनाशक, वातघ्न, रक्तपित्तनाशक, सूज व शोष करणारा. **दुसरा**-गोड तुरट रूक्ष पचनाने आंबट वात व अवरोध करणारा विष सूज कफनाश करणारा, **कडुपावटा**-कडु तिखट तुरटजड कफकर वातूळ रक्तवर्धक विषदोष जिंकणारा.
श्वेतशिम्बी (चनि. २.४) पांढऱ्या शेंगेचा पावटा.
शाक० फञ्जीचिल्ल्यादिगणोक्तः अयं मधुरो गुरू रूक्षः शीतवीर्यो विष्टभ्य जरणशीलः पुरीषभेदी च (चसू. २७.१००).
वालाची भाजी, फंजीचिल्ल्यादि-गणातली. ही गोड जड रूक्ष थंड पोटात वात धरून पचन होणारी मळ फोडणारी.
मान० द्विगुञ्जः (र. ११.२) वजन, दोन गुंजा.
धरणस्य एकोनविंशतितमो भागः (सुचि.३१.७).
धरणाचा एकोणविसावा भाग.

(निष्पावि)-स्त्री., वनस्पति० हरिच्छुभ्रभेदादियं द्विविधा, निष्पावीगुणाः—कषायमधुरा सरा मेध्य-दीपनी रुचिकरी कण्ठशुद्धिकरी च। निष्पावीद्वयं समानगुणम्। तत्र शुभ्रा सङ्ग्राहि समवीर्या ईषच्छ्रेष्ठा वर्तते (रा. परि. ७.९९)
पावटाप्रकार, आबई, यात दोन प्रकार. हिरवी व पांढरी. **हिरवी** तुरट गोड अग्निदीपक सारक बुद्धि धारणाशक्तिवर्धक रुचकर कंठ शुद्ध करणारी.
पांढरी थोडी श्रेष्ठ. मळाचा संग्रह करणारी.

निष्पावाम्बु-न., निष्पावोदकम्, निष्पावक्वाथः आमाशयगते विषे वमनाययोगि (असंसू. ८.३८)
पावट्याचे कढण-पाणी आमाशयातले विष वांतीने काढण्यास उपयोगी.

निष्पीडितरस-वि., निर्गतरसम् (अहसू. ६.९३)
ज्याचा रस पिळून काढला आहे. रस काढलेला, नीरस.

निष्पीत-वि., क्षीणम् (चसू. १३.४७) क्षीण.
-कफ-वि., लक्षण० क्षीणकफः (चसू. १३.४७)
क्षीण कफाचा, कफक्षीण.
-मेदस्-वि., लक्षण० क्षीणमेदाः (चसू. १३.४७)
मेद कमी झालेला. मेदःक्षीण. कृश.

निष्पुरीष-वि., लक्षण० क्षीणवर्चाः (ड. सुउ. ४०.१३२)
मळ कमी झालेला. क्षीणमळाचा.

निष्पेष-पु., चूर्णनम्, आघातः घर्षणम् (चचि. ३०.१६६)
चूर्ण करणे, वाटणे, घासणे, आघात करणे, खलणे.

निष्प्रत्यनीक–वि., यस्य प्रत्यनीकः प्रतिपक्षी न विद्यते सः (चचि. ३.५६)
ज्याला प्रतिपक्षी नाही असा. ज्याला शत्रु किंवा विरोधी नाही असा.
निष्क्रियः (सुसू. २१.३०)
निष्क्रिय, कार्य न करणारा.

निष्प्रभत्व–न., लक्षण० प्रभाहानिः (सुसू. १५.७)
कांती नष्ट होणे.

निसर्ग–पु., स्वभावः (सुउ. ६१.२१)
स्वभाव. दूषित करण्याचा स्वभाव. प्रकृति दोष दृष्टीने.

निःसृता–वि., अधःस्त्रस्ता (चचि. ३०.४४)
खाली आलेली, बाहेर आलेली. खाली ढळलेली.

निस्तन्द्र–वि., ग्रहग्रस्तलक्षण० तन्द्रारहितः (सुउ. ६०.८)
ग्रहाने ग्रासलेल्याचे लक्षण. तंद्रारहित, झापड नसलेला.

निस्तलन–न., भर्जनम् (अहसू. ७.३७)
भाजणे, तळणे.

निस्तुष–वि., निर्गततुषम् (असंसू. ७.३९)
निस्तुष. तूस काढलेले, कोंडा, भुसा नसलेले.
पु., वनस्पति० गोधूमः (१६.१५१) गहू.
–यव–पु., तुषरहितो यवः (असंसू. ८.९४)
तूस काढलेला जव. कोंडा - भुसा काढलेला जव.

निस्तोद–पु., वेदना० नियतप्रबन्धप्रवृत्ता रुक्, सैव विच्छिन्ना, शूलमित्युच्यते (अहसू. २९.३)
टोचणी, थोड्या थोड्या नियमित वेळाने येणारी कळ, ठसठस.
लक्षण० सूचीभिर्व्यधनमिव पीडा (सुउ. ३८.११)
सुईने भोसकल्याप्रमाणे पीडा. टोचणी.

निस्तोदन–न., लक्षण० निस्तोदः सूच्येव व्यधनम् (सुउ. ६.६)
सुई भोसकल्याप्रमाणे पीडा. टोचणी.

निस्त्रिंश–पु., खड्गः (सुशा. ४.७२) तलवार.
–पत्रक–पु., वनस्पति० स्नुही (ध. १.२३५; चक. १०.८) त्रिधारी निवडुंग.
(–पत्रिका)–स्त्री., वनस्पति० स्नुही (रा. ८.३५५)
त्रिधारी निवडुंग.
–शिम्बिका–स्त्री., वनस्पति० असिशिम्बी (रापरि. ७.९७)
तलवारीसारखी मोठी जाड शेंग.

निहित–वि., धृतम् स्थापितम् (सुचि. ३०. २९-३०)
धरलेलं, ठेवलेले.

नीच–पु., वनस्पति० चोरकः (रा. १२.१२७)
चोरओवा.
वि., **अपकृष्टो म्लेंच्छादिः** (सुचि. २४.९०)
म्लेंच्छ इत्यादि.
–नखरोमन्–वि., क्लृप्तत्वात् कर्तनप्रसाधननखरः, अल्पं नखरोमादि यस्य सः (सुसू. २.६)
नखे व केश कापलेला. नखे व केश व्यवस्थित कापल्याने थोड्या नखकेसांचा.
–वज्र–न., खनिज० वैक्रान्तम् (रा. १३.५०) वैक्रांत.

नीचैःकदम्ब–पु., वृक्ष० लघुकदम्बः (सुउ. ५१.४०)
लहान कळंब.

नीप–पु., वृक्ष० कदम्बः (चक. १.१४; ध. ५.१०४)
कळंब.
कदम्बभेदः धाराकदम्बः (रा. ९.१७२)
कळंबाचा प्रकार.
कदम्बभेदः धूलिकदम्बः (ध. ५.१०५)
अयं प्रावृषि पुष्पितो भवति (सुसू. ६.३२)
कळंबाचा प्रकार. हा पावसाळ्यात फुलांनी बहरतो.

नीर–न., जलम् (ध. ६.३०२) पाणी.
–कणा–स्त्री., वनस्पति० जलपिप्पलिका (र. ११.५७)
जलपिंपळी.
–ज–न., वनस्पति० नीलोत्पलम् (सुचि. २५.३३)
निळे कमळ.
मणि० मौक्तिकम् (रा. १३.६६) मोती.
पु., वनस्पति० दर्भः (ध. ४.१३३) दर्भ.
–द–पु., वनस्पति० मुस्ता (रा. ६.५८) नागरमोथा.

नीरसा–स्त्री., वनस्पति० निश्रेणिका (रापरि. ८.५०)
एक वनस्पती.

नीरुज–वि., नीरोगः (र. १.६९) निरोगी.
विगतपीडम्, अखण्डितम् (र. १८.२१)
पीडा शांत झालेला, अखंड.
न., वनस्पति० कुष्ठम् (र. १८.२१) कुष्ठ.

नील–पु., वनस्पति० वटः (रा. ११.११४) वड.
वनस्पति०, नीलगुणाः– कटुकः कषाय उष्णो लघुर्वातामयनानाश्वयथुनाशनश्च (रापरि. ९.११)
एक वृक्ष–तिखट तुरट उष्ण हलका वातरोग निरनिराळ्या प्रकारची सूज नाशक.
पशु० गवयः (धपरि. ६.३५) गवा, रानगाय.
न., **नीलाञ्जनम्** (र. २३.८०) नीलांजन, सुरमा.
वनस्पति० तालीसपत्रम् (ध. २.५३)
तालीसपत्र.

खनिज० तुत्थम् (रा. १३.२०५) मोरचूद.
खनिज० अञ्जनम् (रा. १३.२१४) सुरमा.
रत्न० एकच्छायं गुरु स्निग्धं स्वच्छं पिण्डितविग्रहं मृदु मध्यलसज्ज्योतिः सप्तधा नीलमुत्तमं मतम् (र. ४.५४) **नीलगुणाः– दीपनं वृष्यं त्रिदोषघ्नं विषमज्वरदुर्नामश्वासकासघ्नं च** (र. ४.५६)
नीळ. (रत्न). शनीचा खडा. सर्वत्र एक निळ्या रंगाची छाया असावी. जड स्निग्ध स्वच्छ गोल आकाराचा, मऊ खड्याच्या मध्यभागातून प्रकाश किरण पसरणारा अशा सात गुणांचा नीळ उत्तम. **गुण**–अग्नि-दीपक शुक्रधातूला हितकर त्रिदोष-नाशक. विषमज्वर मूळव्याध श्वास खोकला-नाशक.
वि., **नीलवर्णम् सामावस्थायां पित्तस्य वर्णः** (सुसू. २१.११)
निळा, हिरवा रंग. सामावस्थेतील पित्ताचा रंग.

(नीला)–स्त्री., वनस्पति० पिप्पलीभेदः (रा. ६.१०४)
पिंपळीचा प्रकार.
गिरिकर्णी (३.१२५) गोकर्णी.
वार्ताकिनी (रा. ७.१२८) रिंगणीचा प्रकार.
नीलिनी (रा. ४.३४९) काळादाणा.
पुनर्नवाभेदः नीलपुनर्नवा (रा. ४.५१०) द्र० ' पुनर्नवा ' निळा पुनर्नवा.
भैषज्य० लाक्षा (रा. ६.१४२) लाख.
ग्रहमातृ० (असंउ. ४) बालग्रह.
वनस्पति० नीलक्षीरा नीलपुष्पा लताप्रतानबहुला द्रोणीप्रावेशिकरसायनेपूक्ता औषधिः (चचि. १ (४) ७)
एक महौषधी. डोणीत प्रवेश करणाऱ्याच्या सर्वधातु-परिपोषक विधीत सांगितलेली.
धमनी० (असंशा. ७.२१)
गलपार्श्वगतधमनी (चक्र. सुशा. ६.२७)
एक धमनी. गळ्याच्या बाजूची धमनी (सिरा).
ग्रीवापार्श्वस्थितसिरा (अरु. सुशा. ६.२७)
मानेच्या बाजूची शीर.
मर्म० कण्ठनाडीमुभयतः द्वे नीले द्वयोः पार्श्वयोः सिराममर्णी चतुरङ्गुले वैकल्यकारिणी च (सुशा. ६.२७)
मर्मस्थान. घशाच्या नळीच्या दोन्ही बाजूंस दोन नीला नावाच्या शिरा आहेत त्या. एक मर्म. चार अंगुळे. विकलता आणणारे.
सिरा० नीलवर्णैषा, पित्तवाहिनी च (सुशा. ७.१८)
शिरांचा एक प्रकार. निळ्या रंगाच्या. पित्तवाहक.

(नीली)–स्त्री., **वनस्पति० नीलिनी** (रा. ४.३४९; र. २९.३४; र. २०.६८) काळादाणा.
कालाञ्जनी (इन्दु. असंक. २) एक वनस्पती.
वनस्पति० नीलवृक्षः, नीलापराजिता वस्त्ररञ्जनोपयोगिनी, एतद्रसेन नीलाख्यं रत्नं विशुद्ध्यते (र. ४. ६४)
नीळ, निळी, कपडे रंगवण्यास उपयुक्त. हिच्या रसाने नीळमणी–शनीचा खडा शुद्ध होतो.
श्रीफलिका (सुसू. ४४.२२) काळादाणा.
शारदं फलम् श्रीफलम् (ड. सुचि. १९.६८) काळादाणा.
नीलाञ्जनिका (सुक. ६.१५) काळादाणा.

–कटुकी–स्त्री., **वनस्पति० कृष्णवर्णा कटुकी.** (र. ८.६०.६४) काळी कुटकी.
–कण्ठ–पु., **पारदयोग० पारदगन्धकलोहशुल्बादि-साधितोऽयं श्वासादिसर्वरोगहरः** (र. १३.६३)
पाऱ्याचा योग–पारा गंधक लोहभस्म ताम्र इत्यादींनी सिद्ध. श्वासादि सर्वरोगहर.
न., **वनस्पति० मूलकम्** (रा. ७.५०) मुळा.
–कण्ठाक्ष–पु., **वनस्पति० रुद्राक्षः** (रापरि. ११.१५)
रुद्राक्ष.
–कन्द–पु., **वनस्पति० शुभ्रालुः** (रापरि. ७.३३)
विषारी पांढरा कंद.
न., **वनस्पति० मूलकम्** (ध. ४.३३) मुळा.
–कपित्थ–पु., **वनस्पति० राजाम्रः** (ध. ५.११)
उत्कृष्ट आंबा.
–कपित्थक–पु., **वनस्पति० राजाम्रभेदः** (रा. ११.९)
द्र० ' राजाम्र ' उत्कृष्ट आंब्याचा प्रकार.
–कमल–न., **वनस्पति० नीलपद्मम्** (रा. १०.२३९)
निळे कमळ.
–काच–पु., **नेत्ररोग० पैत्तिकोऽयम् याप्यः** (सुउ. १०.३२) काचबिंदु. पित्तप्रधान नेत्ररोग. औषध व पथ्य आहे तोपर्यंत बरा राहतो.
–काचोद्भव–न., **लवण० सामुद्रम्** (रा. ६.४४)
समुद्राचे मीठ.
–कारक–न., **आसुत० सूक्तम्, चुक्रम्** (ध. ६.२४६)
शिरका.

–कुरण्ट–पु., वनस्पति० कुरण्टकभेदः (रा. १०.४१९) द्र० ' कुरण्टक. ' निळी कोऱ्हांटी.

–कुसुमा–स्त्री., वनस्पति० कुरण्टकभेदः (रा. १०.४१९) द्र० ' कुरण्टक ' निळी कोऱ्हांटी.

–केशी–वनस्पति० नीलिनी (रा. ४.३५०) काळादाणा.

–क्रान्ता–स्त्री., वनस्पति० विष्णुक्रान्ता (रा. ५.१७३) विष्णुक्रांता.

–गन्धिन्–न., खनिज० नीलगर्भारुणवर्णं माणिक्यम्, तत् नीलवर्णं गङ्गोदकसमुद्भूतं नीलवर्णान्तरारुणवर्णप्रभायुक्तम् (र. ४.११) एक माणिक. ज्याच्या लालसर वर्णात निळ्या वर्णाची छटा आहे. हे गंगेमध्ये होते.

–ग्रीव–पु., देवता० श्रीशङ्करः (र. १३,३८) शंकर.

–ग्रीवगलालय–न., विषम् (र. १३.३८) विष.

–घृत–न., घृत० असाध्यकुष्ठहरम् घृतमिदं पानाभ्यङ्गयोरुपयुज्यते (सुचि. ९.२९.३२) कावळी, काळाउंबर, इत्यादींनी सिद्ध असे तूप. हे असाध्य कुष्ठावर पिणे. अभ्यंगाकरिता उपयुक्त.

–ज्योतिस्–वि., वनस्पति० भीमलता, एषा बुन्दीसन्निधौ वर्तमाने दुर्गे रात्रौ नीलवर्णेन प्रकाशमाना उपलभ्यते (र. ४.४६) नीलज्योति, भीमलता, ही बुंदीजवळच्या किल्ल्यावर रात्री निळ्या रंगात चमकते. दिव्य वनस्पती. पारा हिच्यात खलला असतां चांगला मूर्च्छित होतो, एकजीव होतो.

नीलदूर्वा, तृणरूपा दिव्यौषधिः (र. १८.४७) निळी दूर्वा, दूर्वाप्रकार.

नीलज्वालाभिधा लता (र. २६,३३) नीलज्योति.

–झिण्टी–स्त्री., वनस्पति० कुरण्टकभेदः (रा. १०.१९) द्र० 'कुरण्टक' निळी कोऱ्हांटी.

–तरु–पु., वनस्पति० नारिकेलः (रा.११.१०४) नारळ, माड.

–ताल–पु., वनस्पति० तमालः (रा. ९.१५) ताड. निळा ताड.

–तुत्थ–न., खनिज० मयूरतुत्थम् (र. १४.२०) मोरचूद.

–दूर्वा–स्त्री., वनस्पति० दूर्वाभेदः (ध. ४.१४३) द्र० ' दूर्वा ' दूर्वाप्रकार.

–द्रुम–पु., वनस्पति० सर्जकभेदः (रा. ९.२०९) द्र० ' सर्जक ' राळेचा वृक्ष. एक प्रकार.

–ध्वज–पु., वनस्पति० तमालः (रा. ९.१५) तमाल. निळा ताड.

–नामा–पु., वनस्पति० व्रीहिः (रा. १६.१०८) तांदळाचा. एक वर्ग.

–निर्यासक–पु., वनस्पति० सर्जकभेदः नीलबीजः (रा. ९.२०९) राळ, राळेचा प्रकार.

–पङ्कज–न., वनस्पति० नीलपद्मम् (रा. १०.२३९) निळे कमळ.

–पत्र–पु., सर्जकभेदः (रा. ९.२०९) द्र० 'सर्जक' राळप्रकार.

गुण्डः (रापरि. ८.६०) लांब व वाटोळ्या कांडाची तीन कोनाची तीन धारेची हिरव्या पानांची पाण्याच्या आश्रयाने होणारी वनस्पती.

दाडिमः (रा. ११.९४) डाळिंब.

–(पत्री)–स्त्री., वनस्पति० नीलिनी (रा. ४.३४९) काळादाणा.

–पद्म–न., वनस्पति० तद्गुणाः–स्वादु शीतं सुगन्धि रुच्यं केश्यं पित्तघ्नं च (ध. ४.१५०) निळे कमळ. गोड, थंड, सुगंधि, रुचि उत्पन्न करणारे, केसांना हितकर, पित्तनाशक.

–पिष्टौण्डी–स्त्री., वनस्पति० नीलाम्ली (रापरि. ४.३८) गोड, रुचकर, वातकफनाशक एक वनस्पती.

–पुनर्नव–पु., वनस्पति० पुनर्नवाभेदः (रा. ५.४१०) द्र० ' पुनर्नवा ' पुनर्नवाप्रकार.

(पुनर्नवा)–स्त्री., पुनर्नवाभेदः (रा. ५.४११) द्र० ' पुनर्नवा ' पुनर्नवाप्रकार.

–पुष्प–पु., वनस्पति० निर्गुण्डी (ध. ४.८१) निर्गुंडी.

भृङ्गराजभेदः (रा. ४.२२) माक्याचा प्रकार.

–(पुष्पा)–स्त्री., वनस्पति० गिरिकर्णी (ध. ४.८५) गोकर्णी.

(–पुष्पी)–स्त्री., वनस्पति० गिरिकर्णी (ध. ४.११५) गोकर्णी.

विष्णुक्रान्ता (ध. ४.११५) विष्णुक्रांता.

नीलिनी (रा. ४.३४९) काळादाणा.

अतसी (ध. ६.११५) अळशी.

–पुष्पिका–स्त्री., वनस्पति० अतसी (रा. १६.१८६) अळशी, आळशी, जवस.

–पोर–इक्षु० अयं वातलः कफपित्तघ्नः सकषायो विदाही च (सुसू. ४५.१५४)

उंसाचा प्रकार. हा तुरट वातूळ कफपित्तनाशक घशाशी आंबट आणणारा.

-फला-स्त्री., वनस्पति० **जम्बूः** (रा. ११.१२८) जांभूळ.

-बीज-पु., वनस्पति० **सर्जकभेदः** (रा. ९.२०९) द्र० ' **सर्जक** ' राळेचा प्रकार.

-भृङ्गराज-पु., वनस्पति० **भृङ्गराजभेदः** (रा. ४.२२) निळा माका.

-मक्षिका-स्त्री., कीट० **मक्षिकाभेदः** (सुसू. ३०.१०) एक माशी, निळी माशी.

-मञ्जरी-स्त्री., वनस्पति० **निर्गुण्डीभेदः शेफाली** (ध. ४.८३) निर्गुंडीचा प्रकार. निळी निर्गुंडी, काळी निर्गुंडी.

-मण्डल-न., वनस्पति० **परूषकम्** (रा. ११, ८४) फालसा.

-मल्लिका-स्त्री., वनस्पति० **कपित्थः** (रा. ११.१५५) कवठ.

-माष-पु., वनस्पति० **राजमाषः** (ध. ६.८४) चवळी.

-मृत्तिका-स्त्री., खनिज० **पुष्पकासीसम्** (ध. ३.१२५) निळा हिराकस. हिरवट हिराकस.

-मेह-पु., रोग० **षट्पित्तजप्रमेहेष्वेकः, तल्लक्षणम्-पित्तस्य परिकोपे चाषपक्षनिभमल्पं मूत्रं मेहति** (चनि. ४.३१) **सफेनमच्छं नीलं मेहति** (सुनि. ६.११; असंनि. १०.२२) पित्तज सहा प्रमेहांपैकी एक. निळा प्रमेह. पित्ताच्या प्रकोपाने चास पक्ष्याच्या पंखाप्रमाणे निळसर आणि थोडी लघ्वी होते. स्वच्छ निळा पण फेसाळ लघ्वी होते.

-लोह-न., खनिज० **वर्तलोहम्** (रा. १३.३४) पांच धातूंचा मिश्रधातु-पंचधातु.

-वर्ण-न., वनस्पति० **परूषकम्** (ध. ५.६२) फालसा (ध. ५.६२) द्र० **जम्बू**. फाळसा.

(**-वर्णा**)-स्त्री., वनस्पति० **जाम्बूभेदः काकजम्बूः** (ध. ५.८४) द्र० ' **जम्बू** ' जांबूळ आकार.

-वर्षाभू-स्त्री., वनस्पति० **नीलपुनर्नवा** (रा. ५.४१०) द्र० **पुनर्नवा** निळा पुनर्नवा.

-वृक्ष-पु., वनस्पति० **नीलः** (रा. ९.११) नीळ, निळी

-वृन्तक-न., वनस्पति० **तूलम्** (ध. ५.६४; रा. ९.८६) निळ्या देठाच्या चांगल्या सुंदर वनस्पती.

-शिग्रु-पु., वनस्पति० **शिग्रुभेदः** (रा. ७.६२) द्र० ' **शिग्रु** ' शेवग्याचा प्रकार. निळा शेवगा. काळा शेवगा.

-शिलाजतु-न., खनिज० **ताम्रपर्वतजन्यं शिलाजतु** (र. २३.८०) तांब्याच्या पर्वतात होणारा शिलाजतु.

-सार-पु., वनस्पति० **तिन्दुकः** (ध. ५.४०) टेंभुरणी. निळ्या-काळया बीची.
सर्जकभेदः (रा. ९.२०९) राळेचा एक वृक्ष.

-सिन्दुक-पु., **निर्गुण्डीभेदः शेफालिका** (रा. ४.११९) निळ्या फुलांची निर्गुंडी; एक प्रकार.

(**सिन्दुका**)-स्त्री., **निर्गुण्डी** (ध. ४.८१) निर्गुडी. निळ्या फुलांची.

-स्पन्दा-स्त्री., वनस्पति० **गिरिकर्णी** (ध. ४.८५) गोकर्णी. निळी गोकर्णी.

नीलक-पु., वनस्पति० **नीली** (र १०.८७) असाणा.
उपविष० कृष्णापत्रो धत्तूरः (र. १०.८७) काळा धोतरा.
असनः (रा. ९.२०७) असाणा.
भृङ्गराजभेदः (रा. ४.२२) काळा माका.

(**नीलिका**)-स्त्री., क्षुद्ररोग० **तत्सम्प्राप्तिलक्षणे-प्रकुपितं पित्तं शोणितं प्राप्य शुष्यति, तस्य नीलिका जायते** (चसू. १८.२५) एक क्षुद्ररोग. दुष्ट पित्त रक्तात येऊन सुकते त्यामुळे निलिका होतात.
शोकक्रोधादिकुपिताभ्यां वातपित्ताभ्यां मुखादन्यत्र गात्रे कृष्णं मण्डलं जायते । तत् वातात् परुषस्पर्शं श्यावं च । पित्तात् ताम्रान्तमानीलं मण्डलम् । कफात् श्वेतान्तं कण्डूमन्मण्डलम् । रक्तात् रक्तान्तमताम्रं सोषं चिमिचिमायमानं मण्डलं भवति (असंउ. ३६) शोक क्रोध इत्यादींनी कुपित झालेले वातपित्त तोंडाखेरीज इतरत्र काळे मंडळ उत्पन्न करितात. त्याला नीलिका म्हणतात. वाताने खरखरीत व काळे, पित्ताने तांबड्या कडेचे निळे, व कफाने पांढरट खाजयुक्त मंडळ होते. रक्तामुळे आग, चिमचिम असलेले लाल कडेचे तांबडे मंडळ असते.
चत्वारिंशत्पित्तविकारेष्वेकः (चसू. २०.१४) चाळीस पित्तविकारांतील एक.
रक्तदोषजरोगेष्वेकः (चसू. २८.१२; असंसू. २०.१४) रक्तदोषापैकी एक.

नेत्ररोग० लिङ्गनाशः तिमिराख्यः काचसंज्ञितो दृष्टिचतुर्थपटलगतः सन् नीलिका भवति (सुउ. ७.१८)
दृष्टीचा रोग. चवथ्या पटलात तिमिर किंवा काच नावाचा रोग गेला की नीलिकारोग होतो.
वनस्पति० नीलिनी (चक्र. ११.१४; ध. १.२३२; र. १०.९४) काळादाणा.
निर्गुण्डीभेदः शेफालिका (रा. ४.११९)
काळी निर्गुंडी.
खनिज० वङ्गम् (ध. ६.१३) कथील.
नीलाञ्जनिका (सुचि. ९.३७)
निळा-काळा-सुरमा.

-काच-पु., **नेत्ररोग० लिङ्गनाशः, चतुर्थपटलगते दोषे काचसंज्ञितस्तिमिरः** (डसु. ७.१८)
दृष्टिविकार. चवथ्या पडद्यात दोष गेल्यावर निळा काच नावाचा रोग उत्पन्न करतात.
स्नेह-पु., **श्रीफलिकास्नेहः, तद्गुणाः-तिक्तः कटुः कषायोऽधोभागदोषहरः क्रिमिकफकुष्ठानिलहरो दुष्टव्रणशोधनश्च** (सुसू. ४५.१२४)
काळ्या दाण्याचे तेल. **गुण**- कडु तिखट तुरट, खालच्या भागातले दोष हारक (रेचक) कफवात-हर, कृमि, कुष्ठनाशक व दुष्टव्रणाची शुद्धि करणारे.

नीलाञ्जन-न., **खनिज० अञ्जनम्** (रा. १३.२१५)
काळा सुरमा.
नीलाञ्जनगुणाः-गुरु, स्निग्धं नेत्र्यं दोषत्रयापहं रसायनं सुवर्णघ्नं लोहमार्दवकारकम् (र. ३.१०८)
गुण-जड स्निग्ध तिन्ही दोषनाशक. डोळ्याला हितकर, सर्वधातुपरिपोषक. धातूला मऊ करणारे. व सोन्याचे भस्म करणारे.

(**नीलाञ्जनी**)-स्त्री., **वनस्पति० कालाञ्जनी** (रापरि. ४.४३) सुरमा. काळा सुरमा.

नीलाण्डग-पु., **पशु० गवयः** (धपरि. ६.३५)
गवा, रानगाय.

नीलाब्ज-न., **वनस्पति० नीलपद्मम्** (रा. १०.२३९)
निळे कमळ.

नीलाभ्र-न., **कृष्णवज्राभ्रकम्, कृष्णाभ्रम्** (र. १७.६७)
काळे अभ्रक, काळे वज्र जातीचे अभ्रक.

नीलाम्बर-न., **वनस्पति० तालीसपत्रम्** (रा. ६.८३)
तालीसपत्र.

नीलाम्लान-पु., **वनस्पति० आर्तगला** (रा. १०.४१७)
निळी कोन्हांटी.

नीलाम्ली-स्त्री., **वनस्पति० तद्गुणाः—मधुरा, रुच्या कफवातहरा च** (रापरि. ४.३८)
एक आंबट **वनस्पति० गुण**—गोड रुचकर कफ-वात नाशक.

नीलालिकुलसङ्कुला-स्त्री., **वनस्पति० कुब्जकः** (ध. ५.१४६) काटेशेवती.

नीलालु-पु., **वनस्पति० तद्गुणाः— मधुरः शीतः पित्तघ्नः पित्तदाहश्रमापहश्च** (रापरि. ७.३२)
काळा अळू. हा गोड थंड पित्तनाशक दाह श्रम नाशक.

नीलाश्मज-न., **खनिज० तुत्थम्** (रा. १३.२०५)
मोरचूद.

नीलाश्मन्-पु., **खनिज० राजावर्तः** (ध. ६.६०)
राजावर्त रत्न. निळी छटा असलेला हिरा.

नीलिनी-स्त्री., **वनस्पति० तिक्ता** (**कटुः**) (रा.) **उष्णा केश्या कफघ्नी** (**वातकफघ्नी** (रा.) **कटिदोषविषोदरवातरक्तकृमिनाशिनी कासामगुल्मज्वरापहा च** (रा.) (ध. १.२३२)
हिं.—नील.
म.—नीळ. गुळी.
गु.—गळी.
बं.—नीलगच्छी.
त.—अवरि, अवुरि.
फा.—दओरो. खाट्-ए-निला.
नीळ. गुळी. कडु, उष्ण, केसांना हितकर, कफनाशक, कंबरेतले दोष, विष, उदर, वातरक्त, कृमि, खोकला, आम, गुल्म, ज्वरनाशक; काळादाणा.
नीलसमाह्वा, नीलबुह्वा (**श्वा**), (**चक्र.**) **अस्याः फलपत्राणि विरेचकानि** (चसू. २.९)
काळादाणा, पाने व फळ रेचक.
नीलाञ्जनिका (चसि. १०.२६; चचि. ३.२९९)
काळादाणा.
नीलपुष्पा, श्रीफलिका (सुचि.३७.१५)
काळादाणा.
नीलाञ्जनिका, शारदं फलम् (ड.) **विरेचने उपयुक्ता** (सुचि. ३१.५) काळादाणा.
रजनिका, शारदफला (ड. सुउ. ६१.३६)
काळादाणा.
पशु० गवयः (ध. परि. ६.३४) गवा, वनगाय.

-घृत-न., **स्नेह० गुल्मप्लीहकुष्ठश्वित्रजठरव्यङ्गशोफज्वरपाण्डुरोगोन्मादहरम्** (असंचि. १६)

नीलिनी तूप–काळादाणा चिकणा इत्यादींनी सिद्ध तूप. गुल्म, प्लीहा, कुष्ठ, कोड, उदर, वांग, सूज, ताप, पांडु, उन्मादनाशक.

नीली–स्त्री., **वनस्पति०** (सुचि. २५.२८) काळादाणा.

–दल–न., **नीलाञ्जनिकापत्रम्** (सुचि. २५.२८) काळ्या दाण्याच्या वेलीचे पान.

–रोग–पु., **क्षुद्ररोग० नीलिका** (सुचि. १३.३५) त्वचेवरचे तीळ किंवा वांग.

नीलोत्पल–न., **वनस्पति० कुमुदम्** (रा. १०.२४८) निळे कमळ.

दाहप्रशमनगणोक्तमेकं द्रव्यम् (चसू. ४.१७) दाहशमनगणातील एक द्रव्य.

कल्कोऽस्य दाहनाशनकवलग्रहणार्थमुपयुज्यते (सुचि. ४०.६७) याची चटणी दाहनाशक गुळण्यांकरिता उपयुक्त.

नीलोत्पलादिप्रलेप–पु., **कल्प० नेत्ररोगेषु प्रलेपनार्थः** (सुउ. १२.७) निळे कमळ इत्यादींचा लेप. नेत्ररोगांवर.

नीलोत्पलादिशतपाकतैल–न., **सिद्धतैल० इदं सर्ववातविकारनुत् शुक्रवर्धनं गर्भदं आक्षेपकहिक्का कासाधिमन्थगुल्मश्वासान्त्रवृद्धिघ्नं च** (सुचि. १५.४५-४७) निळे कमळ इत्यादींचे शंभर वेळा उकळून सिद्ध केलेले तेल. सर्व वातविकार नाशक. शुक्रवर्धक. आचके, उचकी, खोकला, डोळे येण्याचा उपद्रव, गुल्म, श्वास व अंतर्गळ नाशक.

नीलोत्पलिनी–स्त्री., **वनस्पति० कुमुद्वती** (रा. १०.२५०) निळे कमळ.

नीलोद्धतसिरा–स्त्री., **लक्षण० कृष्णोद्धतसिरा** (सुचि. ८.११) निळ्या शिरा वर दिसू लागलेली. वर दिसू लागलेली निळी शीर.

नीवार–पु., **धान्य० उडिका** (चक्र. चचि. २९.५०) **उलिकाधान्यम् तद्द्विविधम्-एकं धान्यसदृशविटपं धान्यक्षेत्रजं द्वितीयं महादलकाण्डंतु सलिलजम् अरण्यशालि-रक्तशूक-प्रसाधिका इति तन्नामानि** (सुसू. ४६.२१; सुसू. २०.५) देवभात. २ प्रकार. एक धान्यासारखे झाड शेतात लावतात व दुसरे पाण्यात मोठी कांडे व पाने असलेले. रानभात. लाल कुसळी ही नावे. वरी, जिरगे भात असेही म्हणतात.

नीवारगुणाः–कषायो मधुरः शीतः स्निग्धः (रा.) **लघुः (पथ्यः)** (रा.) **वातलः शोषणश्च** (चसू. २७.१७; रा. ६.८७)
हिं.—तीनी, नीवार, पुनेरा.
म.—देवभात.
गु.—नानवी. वंटी.
बं.—उडीधान.
गुण–तुरट गोड थंड स्निग्ध हलका पथ्यकर वातूळ व शोषक.

नीहार–पु., **अवश्यायः हिमम्** (चशा. ५.१४) दंव, धुके, बर्फ.

–निलय–पु., **पर्वत० हिमालयः** (र. १.११) हिमालय.
वनस्पति० चोरकः (र. २०.२२२) चोरओवा.

नुर–पु., **नु अपमानं राति ददातीति नुरो रिपुः** (र. २०.२२२) नु म्हणजे अपमान राति म्हणजे देतो तो नुर म्हणजे शत्रु.

नृ–पु., **मनुष्यः** (असंउ. २०) मनुष्य.

–कपाल–न., **शारीर० नरस्य कपालास्थि नेत्ररोगेषु सन्धावादौ उपयुज्यते** (असंउ. २०) मनुष्याच्या कवटीचे हाड. डोळ्याच्या रोगात उपयुक्त. संधाव इ० अंजनप्रकार.

–करोटिका–स्त्री., **मनुष्यस्य कपालास्थि** (र. २३.४७) माणसाचे कवटीचे हाड.

–ग–पु.. **नृप० मनुपुत्रोऽसौ शर्यातिनामा** (चचि. १९.४) एक राजा. हा मनूचा मुलगा. त्याचे नाव शर्याति.

–शंसाभिप्रायता–स्त्री. **लक्षण० हिंसाप्रियता, परापकाररुचित्वम्** (चक्र. चनि. ७.११) हिंसेची आवड असणे. हिंसाप्रियता. दुसऱ्याला अपकार करण्याची आवड.

नृणांतलिङ्गा–स्त्री., **तृतीयप्रकृतिः षण्ढः** (असंशा. २.५१) तृतीयप्रकृति. षंढ, नपुंसक.

नृत्तकौण्डक–पु., **वनस्पति० मर्कटकः** (ड.) **श्वासघ्नोऽसौ** (सुउ. ५१.३४) ओवा, अजमोदा, श्वासनाशक.

नृप–पु., **राजा** (सुक. १.२८) राजा.
वनस्पति० राजादनी (ध. ५.९१) खिरणी. चार.
न., **वनस्पति० तगरम्** (ध. ३.५३) तगर.

-कन्द-पु., वनस्पति० पलाण्डुभेदः राजपलाण्डुः (रा. ७.१०४) द्र० 'पलाण्डु' पांढरा मऊ चवदार कांदा.

-द्रुम-पु., वनस्पति० राजादनः, राजादनी (रा. ११.१४६) खिरणी. चार.

-प्रिय-पु.,वनस्पति० अपर्वदण्डः (रापरि. ८.३६) माळव्यात रामबाण नावाने प्रसिद्ध वनस्पती.
आम्रः (रा. ११.३) आंबा.
पलाण्डुभेदः, राजपलाण्डुः (रा. ७.१०४) द्र० 'पलाण्डु' पांढरा मऊ कांदा.

(**-प्रिया**)-स्त्री., वनस्पति० केतकी (रा. १०.१) केवडी.
व्रीहिः (रा. १६.७८) तांदळाचा प्रकार.
खर्जूरीभेदः,राजखर्जूरी (रा. ११.६८)द्र० 'खर्जूरी' श्रेष्ठ खजूर.

-प्रियफला-स्त्री.,वनस्पति० वार्ताकी (रा. ७.१२८) वांगे.

-बदर-पु., वनस्पति० बदरभेदः राजबदरः (रा. ११.१६०) द्र० 'बदर' मोठे गोड बोर.

-मङ्गल्यक-न., वनस्पति० आहुल्यम् (रापरि. ४.३४) तरवड. तरोटा.

-माष-पु., वनस्पति० राजमाषः (ध. ६.८४) चवळी.

-वर्त-पु., रत्न० राजावर्तः (र. १५.७०) हिऱ्याचा प्रकार.

-वल्लभ-पु., वनस्पति० राजाम्रः (रा. ११.८) उत्कृष्ट आंबा.

(**-वल्लभा**)-स्त्री., वनस्पति० केविका (रापरि. १०.३३) एक वनस्पती.

-वृक्ष-पु., वनस्पति० आरग्वधः, किरमालकः (ड. सुउ. ५७.९) बहावा.
गिरिमालकः (ड. सुउ. ४२.६१) एक वनस्पती.

नृपात्मज-पु., वनस्पति० राजाम्रः (ध. ५.११) उत्कृष्ट आंबा.
राजाम्रभेदः (रा. ११.१०) द्र० 'राजाम्र' एक उत्कृष्ट आंबा.

नृपान्न-न., धान्य० व्रीहिः (रा. १६.८१) तांदळाचा एक वर्ग.

नृपाह्वय-पु., वनस्पति० पलाण्डुभेदः राजपलाण्डुः द्र० 'पलाण्डुः' (रा. ७.१०३) पांढरा मऊ चवदार कांदा.

नृपेष्ट-पु., वनस्पति० पलाण्डुभेदः राजपलाण्डुः द्र० 'पलाण्डु' (रा. ७.१०४) पांढरा मऊ स्वादिष्ट कांदा.
बदरभेदः राजबदरः (रा. ११.१६०) द्र० 'बदर' उत्तम बोर.

नृपोचित- पु., वनस्पति० राजमाषः (ध. ६.८४) चवळी.

नृपोपल-पु., खनिज० राजावर्तः (ध. ६.६०) एक हिरा.

नेकराज-पु., वनस्पति० भृङ्गराजः (काखिल. १३.१९) माका.

नेतृ-पु., वनस्पति० निम्बः (ध. १.२९)कडुनिंब. निंब.
निर्गुण्डी (रा. ४.११७) निर्गुंडी.

नेत्र-न., बस्तिनेत्रम्, उत्तरबस्तिधूमयन्त्रबस्त्यादीनां नेत्रम् (चसि. ११.२१; अहसू. १९.७१) बस्तियंत्राची नळी. धूमयंत्र, उत्तरबस्तियंत्राची नळी.
सङ्ख्यासङ्केतः द्विसङ्ख्यावाचकः (र. २६.५४) संख्येबद्दल एक संकेत. दोन संख्येचा वाचक.
यन्त्रम् (ड. सुचि. ३५.१) यंत्र.
व्रणप्रक्षालनयन्त्रम् (सुचि. २.७३) व्रण धुण्याचे यंत्र.
नलिका, बस्तिनलिका (सुचि. ३५.१२) बस्तीची नळी.
शारीर० ज्ञानेन्द्रियेष्वेकम् चक्षुः, वामदक्षिणभेदेन ते द्वे, शीर्षस्य प्रत्यङ्गे (सुशा. ५.४) तत्रापि नेत्रे श्लेष्मणः प्रसादात् शुक्लमण्डलं तत् पितृजम्। असृजश्च कृष्णमण्डलं तन्मातृजम् मध्ये दृष्टिमण्डलं तदुभयात्मकम् (सुशा. ३.३३) मज्ज्ञः प्रसादादपि नेत्रयोरुत्पत्तिरनुमीयते। नेत्रयोरुपरि मज्ज्ञः सारासारत्वस्य वृद्धिक्षययोश्च इष्टानिष्टपरिणामदर्शनात्। महानेत्रं च मज्ज्ञा (सुसू. ३५.१६) मज्जा नेत्रांगगौरवम् (वासू. ११.११) मज्जानिभ्रमस्तिमिरदर्शनम् (वासू. ११.१९) इत्यादि वचनेभ्यः। पक्ष्मवर्त्मशुक्लकृष्णदृष्ट्याख्यानि पञ्चमण्डलानि। तत्सन्धयश्चत्वारः। द्वौ चापाङ्गकनीनयोः। इति ते षट्। पक्ष्मवर्त्मनोरेकः, वर्त्मशुक्लयोर्द्वितीयः, शुक्लकृष्णयोस्तृतीयः, कृष्णदृष्ट्याख्ययोश्चतुर्थः, नेत्रापाङ्गयोः पञ्चमः, नेत्रकनीनकयोः षष्ठ इति षट्। अपाङ्गः कर्णदिशि, कनीनकं नासादिशि (इन्दु.) तन्मानम्-सार्धमङ्गुलद्वयं नेत्रदैर्घ्यम्।

एतत्-त्रिभागं तु कृष्णमण्डलम्। (सुउ. १.१३) षट् च पटलानि। द्वे वर्त्मनी। बाह्यं च आश्रितमग्न्यम्भसी द्वितीयं मांसं तृतीयं मेदश्चतुर्थमस्थि तेषां बहलता दृष्टेः पञ्चमांशेन। (असंशा. ५.५१-५२) नेत्रबुद्बुदमानम् – स्वाङ्गुष्ठोदरमितं द्व्यंगुलबाहुल्यं सर्वतश्च सार्धद्व्यङ्गुलम् (सुउ.१.१०) तर्पणपुटपाकसेकाश्च्योतनाञ्जनादीनि नेत्ररक्षाकराणि (सुउ. १८.४) हीनतर्पितनेत्रलक्षणम् – रूक्षमाविलमस्राढ्यं – रूपदर्शनासहत्वं व्याधिवृद्धिश्च (सुउ. १८.१५) अत्यर्थतर्पितनेत्रलक्षणम् –गुर्वाविलमतिस्निग्धम् अश्रुकण्डूपदेहयुक्तं दोषसमुत्क्लिष्टं नेत्रं भवति (सुउ. १८.१४८) सम्यक्तर्पितनेत्रलक्षणम् – सुखस्वप्नः सुखावबोधत्वं नेत्रस्य मलाभावः श्वेतत्वादिवर्णस्य यथार्थग्रहणं तात्कालिकं सुखं व्याधिविध्वंसो निमेषोन्मेषादीनां क्रियाणां शीघ्रता च (सुउ. १८. १३) नेत्रपुटपाके हीनयोगः – अश्रु हर्षणं दोषोद्गमश्च (सुउ. १८.३२) नेत्रपुटपाकेऽतियोगः–रुजः शोफः पिडकास्तिमिरोद्गमश्च भवति (सुउ. १८.३२) नेत्रपुटपाके सम्यग्योगः – नेत्रं प्रसन्नवर्णं विशदं वातातपसहं लघु सुखस्वप्नावबोधि च भवति (सुउ. १८.३१) पुटपाककृते तर्पितनेत्रे च वर्ज्यानि – दीपज्वालादितेजांसि सम्मुखवायुराकाशमादर्शआदित्यादीनि भास्वराणि च (सुउ.१८.२९) तर्पणायोग्यः कालः – दुर्दिनात्युष्णशीतेषु कालेषु चिन्तायासभ्रमेष्वशान्तोपद्रवेऽक्ष्णि च तर्पणमप्रशस्तम् (सुउ. १८.१८) मन्दविरिक्तनेत्रलक्षणम् – अक्ष्युदग्रतरदोषवद् भवति (सुउ. १८.७८) अतिविरिक्तनेत्रलक्षणम् – जिह्मं दारुणदुर्वर्णं स्रस्तमतीव रूक्षमतिमात्रशो नेत्रं स्यन्दते (सुउ. १८.७६–७७) सुविरिक्तनेत्रलक्षणम् – विशदं लघु क्रियापटुनास्रावि सुनिर्मलं संशान्तेपद्रवं भवत्यक्षि (सुउ. १८.७५–७६) अतितर्पणनेत्रलक्षणम् – प्रसादनाञ्जनातियोगे चक्षुः किञ्चिद् हीनविकारं स्यात् (सुउ. १८.८१) प्रसन्ननेत्रलक्षणम् प्रसादनाञ्जने सम्यग्युक्ते सति नेत्रं स्नेहवर्णबलोपेतं प्रसन्नं दोषवर्जितं सर्वक्रियाक्षमं भवति (सुउ. १८.७९) अतिविघट्टितनेत्रलक्षणम् – रागाश्रुवेदनास्तम्भहर्षा नेत्रे तादृशे भवन्ति

(सुउ. १७.७७) नेत्ररक्षा– त्रिफला रुधिरस्रुतिर्विशुद्धिर्मनसो निवृतिरञ्जनं नस्यं शकुनाशनता पादपूजा घृतपानं चेति नेत्ररक्षणानि (असंउ. १६) डोळा. शरिराचा अवयव. ज्ञानेंद्रियांपैकी एक. डावा उजवा असे दोन. डोक्याचे प्रत्यंग. डोळा कफ धातूच्या प्रसादरूप अंशापासून झाला आहे. पांढरे मंडल पित्याच्या नेत्र घटकापासून झाले आहे. काळे मंडळ रक्ताच्या प्रसादांशापासून झाले आहे. ते मातेच्या नेत्र घटकापासून. मधले दृष्टिमंडळ— बाहुली माता व पिता यांच्या बाहुलीच्या घटकापासून. पापणीचे केस, पापण्या, पांढरे व काळे बुबुळ आणि बाहुली अशी पाच मंडळे, त्यांचे संधि चार आणि नाकाकडील व कानाकडील एकेक असे एकूण सहा. केस व पापण्या यांचा पहिला संधि, पापण्या व पांढरे मंडळ यांचा दुसरा, पांढरे व काळे यांचा तिसरा, काळे व बाहुली यांचा चौथा, डोळ्याचा अपांगाशी कानाकडचा पाचवा व कनीनिकेशी नाकाकडचा सहावा संधि होय. सहा पडदे. दोन पापण्या. बाह्य पडद्यात अग्नि म्हणजे रक्त व अम्भ म्हणजे रस, दुसऱ्यात मांस तिसऱ्यात मेद व चवथ्यात अस्थि आश्रित आहेत त्याची जाडी बाहुलीच्या एक पंचमांश. डोळ्याचे प्रमाण—आंगठ्याच्या मधल्या भागाच्या लांबीची दोन अंगुळे डोळ्याचा गोल आत असतो. अडीच अंगुळे सर्व बाजूंनी विस्तार असतो. तर्पण पुटपाक सेक आश्चोतन व अंजन इत्यादी उपचार डोळ्याचे रक्षण करणारे आहेत. तर्पण–डोळा भरणे. तूप दूध यात डोळा बुडेल व तो तृप्त होईल असा विधि तर्पण होय. पानांच्या पुटात औषध घालून भाजून त्या रसाचा उपयोग वरीलप्रमाणे करणे पुटपाक होय. द्रव्ये डोळ्यावर शिंपडणे सेक, डोळ्यात औषधांचे थेंब घालणे आश्चोतन, व औषध डोळ्यात सारवणे यास अंजन म्हणतात. **तर्पण कमी झाले असेल तर**—डोळा रूक्ष गढूळ आसूनी भरलेला, पहाणे असह्य व रोगवृद्धि. **अति तर्पण झाले तर**—डोळा जड गढूळ अतिस्निग्ध आंसू खाज मळ युक्त होऊन दोष उचंबळतात. **योग्य तर्पण झाले तर**— सुखाची झोप व सुखाने जागे होणे, मळ नसणे, रंग बरोबर ओळखता येणे लाली नाहीशी होणे व ताबडतोब बरे वाटणे डोळ्याची उघडझाप झटकन् करता येणे,

पुटपाकाचा उपचार कमी झाला तर— आसू स्रवणे, फुरफुरणे, दोष निर्माण होणे. **पुटपाकाचा अति उपयोग झाला तर–** वेदना, सूज, पुळया, आंधळेपणा, वाढत जाणे. **पुटपाकाचा योग्य उपयोग केला तर–** डोळा प्रसन्न त्याचा वर्णही प्रसन्न स्वच्छ वारा व ऊन सहन करणारा हलका, सुखाने झोप येणे व सुखाने जाग येणे. **पुटपाक व तर्पण केले असताना वर्ज्य–** दिवा जाळ इत्यादी, तेजस्वी वस्तु समोरचा वारा, आकाश आरसा, सूर्य इत्यादी तेजस्वी पदार्थ. **तर्पणास अयोग्य काळ–** ढग, पाऊस, वारा सारखा असून सूर्यदर्शन नाही, अतिशय उकडते अति थंडी वाजते अशा दिवशी, चिंता श्रम भ्रम असताना, डोळ्याच्या रोगांचे उपद्रव कमी झाले नाहीत तर तर्पण देऊ नये. **डोळयांची शुद्धि थोडी झाल्यास—**डोळ्यातले दोष अधिक वाढतात. **शुद्धि फार झाली तर—** डोके वाकडे कडक रंग वाईट गळालेले अतिरुक्ष व अतिशय गळतात. **योग्य शुद्धी झाली तर—** डोळा स्वच्छ हलका हालचाल व पहाण्याची क्रिया उत्तम होते. गळ नसते डोळा फार निर्मळ असतो व उपद्रव शांत होतात. **अतितर्पण झालेल्या डोळयांची लक्षणे—**तर्पण योग अति वापरल्याने डोळ्याचा विकार फारसा कमी होत नाही. प्रसन्ननेत्रलक्षण–प्रसादन अंजनाचा योग्य उपयोग केल्याने डोळ्याची स्निग्धता, रंग आणि पाहाण्याची शक्ति चांगली होऊन डोळा निर्दोष होतो व सर्व क्रिया व्यवस्थित होतात डोळ्यात सळईचा उपयोग करताना **डोळा फार चाळवला गेल्यास—**तो लाल होतो आसू स्रवतात वेदना होतात ताठरतो व फडफडतो. **डोळयाचे रक्षण–**रक्तस्राव करणे डोळा शुध्द करणे, मनाची व्यग्रता नाहीशी करणे, अंजन, नाकात औषध घालणे, पायाचे रक्षण व तूप चोळणे, पक्ष्यांचे मांसादिभक्षण. त्रिफळासेवन, व तूप पिणे ही डोळ्याची रक्षक होत.

–कोश–पु., **शारीर० नेत्रपुटकम्** (असंसू. ३३.४) डोळ्याचा कोश, डोळ्याचे पूड, डोळ्याची खोबण.

–गौरव–न., **लक्षण० मज्जावृद्धिजविकारेष्वेकः, अक्षिजाड्यम्** (अहसू. ११.११) डोळ्याचा जडपणा. डोळे जड वाटणे मज्जेची वृद्धि झाल्याचे एक लक्षण.

–तर्पण–न., उपक्रम० **नेत्रपूरणम्** (असंसू. ८.३४) डोळा तूप इत्यादींनी भरणे.

–नाडी–स्त्री., **नेत्ररोग० तल्लक्षणम्–कनीनकसंधौ नेत्रात् दोषयुक्तोऽश्रुस्रावः** (सुउ. २.५) डोळ्याची नाडी–नाकाकडील सांध्यात डोळ्यातून दोषयुक्त आसू गळणे.

मण्डलसंधिस्थानम् (सुशा. ५.२७) मंडळांच्या सांध्याची जागा.

अक्षिविवरम् (चसि. २.२१) डोळ्याचे भोक, खोबण, खाच.

–नैर्मल्यकरी–स्त्री., **खनिज० तुल्यम्** (**ध.** ३.१४६) मोरचूद.

–पटल–न., **नेत्रच्छदः** (असंशा. ५.५९) डोळ्याचा पडदा.

–पाक–पु., **नेत्ररोग० स द्विविधः सशोफजोऽशोफजश्च, तत्र सशोफजनेत्रपाकलक्षणानि–कण्डूरुपदेहपक्वौदुम्बरसन्निभत्वं दाहः संहर्षस्ताम्रत्वं शोफो निस्तोदो गौरवं मुहुः रक्तस्रावः पिच्छिलत्वमुष्णशीताम्बुनः स्रावः क्षुब्धत्वं चाक्षिणि जायन्ते तथाऽक्षि पच्यते** (सुउ. ६.२१-२२) **अशोफजनेत्ररोगे शोफवर्जं एतान्येव लक्षणानि भवन्ति** (सुउ. ६.२२-२३) डोळा पिकणे–हा रोग दोन प्रकारचा. (१) सूजयुक्त (२) सूजविरहित. (१) सूजयुक्त डोळा पिकलेल्या उंबरासारखा दिसतो. खाज मळ, आग, फडफड, ओली टोंचणी जडपणा मधून मधून रक्तस्राव बुळबुळीत ऊन थंड आसूंचा स्राव डोळा अगदी क्षुब्ध होतो व पिकतो. (२) सूज नसते बाकीची हीच लक्षणे.

–पुष्करा–स्त्री., **वनस्पति० रुद्रजटा** (रापरि. ३.२५) चांगल्या सुगंधी पानाची सुगंधी जटा (बारीक-पाळे मुळे) असलेली वनस्पती.

–प्रक्षालन–न., **उपक्रम० नेत्रधावनम्** (सुचि.२४.१६) डोळे धुणे.

–बल–न., **दृक्शक्तिः दर्शन-सामर्थ्यम्** (अहसू.८.४४)डोळ्याची शक्ति सामर्थ्य-बळ-ताकद.

–बस्तिप्रमाणप्रविभागचिकित्सित–न., **अध्याय०** (सुचि. ३५) अध्यायाचे नाव-यात बस्ति, बस्तीची नळी यांचे प्रमाण व इतर माहिति यांना अनुसरून उपचार.

–बस्तिव्यापच्चिकित्सित–न., अध्याय० (सुचि. ३६) अध्यायाचे नाव-यात बस्तींची नळी इत्यादीं-मुळे होणाऱ्या उपद्रवांचे उपचार सांगितले आहेत.

–बस्तिव्यापत्सिद्धि–स्त्री., अध्याय० (सुचि. ५) बस्ति. बस्तीची नळी इत्यादी मुळे होणाऱ्या उपद्रवांचे उपचार.

–बुद्बुद–न., अक्षिगोलकः (सुउ. १.१२) द्र० 'नेत्र' डोळ्याचा गोळा. डोळ्याचा गोलक.

–मीला–स्त्री., वनस्पति० यवतिक्ता (ध. १.२५६) सांखवेल.

–मूल–न., बस्तिनेत्रस्य मूलस्थानम्, बस्तिमुखे बन्धेन योजनीयो नेत्रस्य भागः (सुचि. ३५.१६) बस्तीची नळी बस्तीवर जेथे बसते ते ठिकाण. बस्तीच्या तोंडावरचा भाग. यावरच नळी दोरीने बांधून बसवितात.

–रक्षा–स्त्री., दृग्रक्षणम्, त्रिफलारुधिरस्रुतिर्विशुद्धि-र्मनोनिर्वृत्त्यादिभिर्नेत्ररक्षणं भवति (असंउ. १६) दृष्टीचे-डोळ्याचे रक्षण. त्रिफळासेवन. रक्तस्राव डोळ्याची शुद्धि, मन निर्वृत्त होणे इत्यादींनी होते.

–रोग–पु., रोग० अक्षिरोगः तन्निदानम्–उष्णाभितप्तस्य जलप्रवेशात् दूरेक्षणादिभिः। तथा चन्द्रसूर्योपरागदर्शनात् नेत्रामया भवन्ति (सुउ. १.२६.२७)

तत्सम्प्राप्तिः— अचक्षुष्यैः कुपिताः पित्तानुसारिणो मलाः सिराभिरूर्ध्वं प्रसृताः सन्तो नेत्रावयवं वर्त्म सितं कृष्णं सन्धिं दृष्टिं सर्वमक्षि वाऽऽश्रिता नेत्ररोगान् कुर्युः (सुउ. १. २०.२१; असंउ. ११) तत्सङ्ख्या–चरकमते नेत्ररोगाः षण्णवतिः, वर्त्मस्थाः सप्तविंशतिः, सन्धौ नव, शुक्लस्थास्त्रयोदश, कृष्णभागजाः षट्, दृष्टिस्थाः पञ्चविंशतिः, सर्वगाः षोडश (चचि. २६.१३०) सुश्रुतमते स्थानतः सन्ध्याश्रया नव, वर्त्मजा एकविंशतिः, शुक्लभागे एकादश, कृष्णभागे चत्वारः, सर्वाश्रयाः सप्तदश, दृष्टिजा द्वादश, बाह्यजौ द्वौ, एवं षट्सप्ततिः (सुउ. १.४४.४५) दोषभेदतो वातजा दश, पित्तजा दश, कफजास्त्रयोदश, रक्तजाः षोडश, सर्वजाः पञ्चविंशतिः, बाह्यजौ द्वौ षट्सप्ततिः (सुउ. १.२८) तत्पूर्वरूपाणि—अक्षि शोफाश्रु-कण्डूमलयुतं भवति कफपित्तवातरक्तजनितं गुरू-षातोदरागादि, वर्त्मकोषे शूलः, रूपे क्रियासु चाक्ष्णोर्वर्णहानिनि–मेषोन्मेषादि क्रियाहानिश्च (सुउ. १.२१.२३)

असाध्या नेत्ररोगाः पञ्चदश, पवनप्रभावात्–हत-वर्त्मगम्भीरिकहताधिमन्थनिमिषाश्चत्वारः, पित्तजौ ह्रस्वजाड्यजलास्रावौ द्वौ, कफनिमित्तजः कफस्राव एकः, रुधिरजाः, सव्रणशुक्रशोणितार्शोजकाजातरक्त-स्रावाश्चत्वारः, त्रिदोषजा अलज्यक्षिपाकात्ययना-कुलान्ध्यपूयास्रावाश्चत्वारश्च, सनिमित्तानिमित्ताख्यौ बाह्यजावसाध्यौ याप्यौ वा (सुउ. ८.११)

अशस्त्रकृत्या द्वादश, शुष्काक्षिपाककफविदग्ध-दृष्ट्याम्लाध्युषितक्षतशुक्रकार्जुनपिष्टकाक्लिन्नवर्त्मधूम-दर्शीशुक्तिका प्रक्लिन्नवर्त्मबलासग्रथिताः आगन्त्वामययुग्मेन दूषितदृष्टावपि शस्त्रं नावचारणीयम् (सु. ८.९.१०) भेद्यः पञ्च–श्लेष्मोपना-हलगणबिसवर्त्मकृमिग्रन्थ्यञ्जननामिकाः (सुउ.८.८) लेख्या नव–उत्साङ्गिनीबहलवर्त्मकर्दमवर्त्मश्यावव-र्त्मबद्धवर्त्मक्लिष्टवर्त्मपोथकीकुम्भीकिनीशर्कराः (सुउ. ८.७) याप्याः–सप्त–अरुणो मारुतजः, पीतः पित्तजो, नीलः पित्तजः, सितः कफजो, रक्तो रक्तजः, विचित्ररूपस्त्रिदोषजः, पक्ष्मकोपश्च (सुउ. ८.११)

व्यध्याः पञ्चदश–शिरोत्पातशिराहर्षशोफाशोफयुक्त-पाकान्यतोवातपूयालसानिलविपर्ययहताधिमन्थश्ले-ष्माधिमन्थरक्ताधिमन्थवाताभिष्यन्दपित्ताभिष्यन्द-श्लेष्माभिष्यन्दरक्ताभिष्यन्दाः (सुउ. ८.८.९) छेद्या एकादश–अर्शोवर्त्मशुष्कार्शोऽर्बुदानि वर्त्मगतानि, सिराजा पिडका शुक्लगता, सिराजं जालं शुक्लगतं, प्रस्तार्यर्मशुष्कार्मरक्तार्माधिमांसार्म-स्नाय्वर्माणि शुक्लगतानि, पर्वणिका सन्धिगता च (सुउ. ८.६)

कफजलिङ्गनाशाद्व्यतिरिक्ताः सर्वे लिङ्गनाशा गम्भीरा ह्रस्वजाः चासाध्याः। नकुलान्ध्यं षट काचाश्च याप्याः। शेषा दृग्व्याधयः साध्याः (असंउ. १५) हताधिमन्थाक्षिपाकात्ययौ त्याज्यौ (असंउ. १८) शुक्तिसिराहर्षसिरोत्पातपिष्टकबलास-ग्रथितार्जुनानि भेषजैः साधयेत्। शुक्लार्मशोणिता-र्मप्रस्तार्यर्मस्नावार्माधिमांसार्मसिराजालसिराजपिटिकाः शस्त्रसाध्याः (असंउ.) उपनाहकृमिग्रन्थिपूयाल-

सकपर्वणीः शस्त्रेण साधयेत्। अलजीजलास्राव-रक्तास्रावपूयास्रावान् पञ्च शस्त्रकर्मणि त्यजेत्. (असंउ. १३)

नेत्ररोगे पथ्यतमानि कृष्णसर्पवसा क्षौद्रं धात्रीरसो रसक्रिया च सर्वाक्षिरोगेषु शस्ता (असंउ. १९) **पुराणयवगोधूमशालिषष्टिककोद्रवमुद्गादयो भूरिसर्पिःपरिप्लुता जाङ्गलं मांसं दाडिमं सिता सैन्धवं त्रिफला द्राक्षा पाने नाभसं वारि पदत्राणमातपत्रमभ्यञ्जननावनानि विधिवद्दोषशोधनं च** (असंउ. २०) **दृष्टेरास्थैर्यलाभात् रूपाणि सूक्ष्मदीप्तानि सहसा नावलोकयेत्** (असंउ. १७)

डोळ्याचे रोग. कारण–कडक उन्हाने किंवा उष्णतेने सर्व शरीर तापल्यावर एकदम थंड पाण्यात बुडणे. दूर सूक्ष्म पहाणे इत्यादी तसेच चंद्रसूर्यांचे ग्रहण पाहाणे यांनी डोळ्याचे रोग होतात. संप्राप्ति–पित्तवर्धक डोळ्याला अहितकर पदार्थांनी पित्ताबरोबर दोष शिरांनी वर डोळ्यात येऊन पापण्या, पांढरा काळा भाग, सांधे बाहुली किंवा सर्व डोळा यात आश्रित होऊन रोग करतात. **रोगांची संख्या चरक मताने** ९६— पापण्याचे २७ सांध्याचे ९ पांढऱ्याचे १३ काळ्याचे ६ दृष्टीचे २५ सर्वव्यापी १६ **सुश्रुत मताने** सांध्याचे ९ पापणीचे २१ पांढऱ्याचे ११ काळ्याचे ४ सर्वव्यापी १७ दृष्टीचे १२ बाह्यकारणज २ असे ७६. **दोषभेदाने**— वातज १० पित्तज १० कफज १३ रक्तज १६ सर्वदोषज २५ बाह्यज २ एकूण ७६. **पूर्वरूपे**– डोळ्यास सूज आसूं खाज मळ येतो. कफ पित्त वात रक्त यांची क्रमाने जडपणा आग टोचणी लाली इ. चिन्हें आधिक्याने, पापण्या व डोळा यात शूल. डोळ्याचा वर्ण वाईट होतो व उघडझाप इत्यादी क्रिया कमी होतात. असाध्य रोग १५. वाताचे-वातहत वर्त्मगंभीरिक, हताधिमन्थ व निमिष हे चार. पित्तज–ऱ्हस्व जाड्य जलस्राव हे २, हे कफनिमित्तज कफस्राव १ रक्तज सव्रणशुक्र शोणितार्श अजका व रक्तस्राव हे ४; त्रिदोषज–अलजी डोळा पिकणे नकुलान्ध्य पूयास्राव हे चार. व बाह्यज दोन्ही असाध्य किंवा पथ्य व औषधोपचारापुरते साध्य होत. शस्त्रक्रिया नको असलेले १२. ते वर आहेत. दोन्ही आगंतुरोगाने दृष्टि वाईट झाली असेल तर शस्त्राचा उपयोग नाही.

भेद्य–फोडण्यासारखे श्लेष्मोपनाह, लगण, बिसवर्त्म कृमिग्रंथि आणि अंजननामिका लेख्य. (खरडण्यासारखे) उत्संगिनी, बहलवर्त्म, कर्दमवर्त्म, श्याववर्त्म, बद्धवर्त्म, क्लिष्टवर्त्म, पोथकी, कुंभीकिनी आणि शर्करा ९ याप्य औषधोपचारापुरते बरे असे ७ अरुण, पित्त, नील, रक्त विचित्ररूप आणि पक्ष्मकोप. व्यध्य (भोक पाडून दोष काढण्यासारखे) १५ शिरोत्पात, शिराहर्ष, शोफयुक्त व अशोफयुक्त, पाक, अन्यतोवात, पूय, अलस, अनिलविपर्यय, वाताधिमंथ, श्लेष्माधिमंथ, रक्ताधिमंथ, वाताभिष्यंद, पित्ताभिष्यंद, श्लेष्माभिष्यंद, रक्ताभिष्यंद छेद्य (कापण्यासारखे) ११–अर्शोवर्त्म, शुष्कार्श, वर्त्मगत अर्बुदे, शुक्लगत सिरापिडका, शुक्लगत सिराजाल, प्रस्तारिअर्म, शुष्कार्म रक्तार्म अधिमांसार्म स्नाय्वार्म कफज दृष्टि नाशाखेरीज बाकीचे दृष्टिनाश, गंभीर व ऱ्हस्वज दृष्टिरोग असाध्य. नकुलांध्य व सहा काच रोग याप्य. बाकीचे दृष्टिरोग साध्य. हताधिमंथ अक्षिपाकात्यय हे दोन्ही त्याज्य. शुक्ति सिराहर्ष सिरोत्पात पिष्टक बलासग्रथित अर्जुन हे औषधाने साध्य व शुक्लार्म व उपनाह इत्यादि वर दिलेले रोग रक्तार्म अधिमांसार्म, शुक्लगत, स्नाय्वर्म, आणि संधिगत पर्वणिका, शोणितार्म, प्रस्तारिअर्म, स्नाय्वर्म, अधिमांसार्म, सिराजाल सिराज पिटिका हे विकार शस्त्रसाध्य होत.

उपनाह कृमि, ग्रंथी, पूयालसक, पर्वणी हे सुद्धा शस्त्रसाध्य. पण अलजी, जलास्राव, कफास्राव, रक्तास्राव, आणि पूयास्राव हे पांच विकार शस्त्रकार्याच्या बाबतीत त्याज्य होत.

–रोगहन्–स्त्री., **वनस्पति० वृश्चिकाली** (रापरि. ९.७) विंचवी.

–लेह–वि., **कृमि० कफजोऽयं, नेत्रगतमांसादि च लेढीति नेत्रलेढा** (सुउ. ५४.१४)
कफज कृमि डोळ्यातील मांस इत्यादी खाणारे.

–वर्त्मन्–न., **नेत्रपक्ष्म** (ड. सुसू. ८.१८)
डोळ्याची पापणी.

–विकारजित्–न., **वनस्पति० कतकम्** (ध. ३.१७)
निवळी, डोळ्यांचा रोग जिंकणारी.

–विनाश–पु., **अरिष्ट–लक्षण० दृष्टिनाशः यश्चन्द्रसूर्ययोः पतनं स्वप्ने पश्यति तस्य नेत्रविनाशो भवति** (असंशा. १२.१८)

दृष्टीचा नाश जो स्वप्नांत चंद्र व सूर्य खाली पडतात असे पहातो त्याचे डोळे जातात.

–विष–स्त्री., अक्षिपुरीषम् तच्च मांसस्य मलः (सुसू. ४६.५२७)
डोळ्यांचा मळ तो मांसाचा मळ.

–विभ्रम–पु., लक्षण० नेत्रस्योर्ध्वगमनादि स्वरूपं चलनम् (चसि. ७.४५)
डोळ्यावर खाली इ यादी दिशेने फिरवणे.

–संवेजन–न., लक्षण० नेत्रकम्पनम् (सुचि. ३६.२६)
डोळयाचा कंप फडफडणे डोळा थरथरणे.

–स्तम्भ–पु., लक्षण० अक्षिस्तब्धता (अहसू. २२.२६)
डोळा निश्चल असणे, न हालणे.

नेत्रान्त–पु., नेत्रस्य पर्यन्तः (असंशा. ८.३९)
डोळ्याची कड , कडा.

नेत्राभिष्यन्द–पु., नेत्ररोग० संक्रामकोऽयम् (सुनि. ५.३४)
डोळे येणे. हा एकाचा दुसऱ्यास होतो. म्हणून याला संक्रामक रोग म्हटले आहे.
मज्जदोषजविकारेष्वेकः (सुसू. २४.९)
मज्जेच्या दुष्टीने होणारा एक रोग.

नेत्रामय–पु., नेत्ररोगः (चचि. २६.१३०; अहसू. २.४) डोळ्याचे रोग.

नेत्रायाम–पु., नेत्रदैर्घ्यम् (सुउ. १.१२)
डोळ्याची लांबी.

नेत्रारि–पु., वनस्पति० स्नुही (रा. ८.३५६)
नेत्रशत्रु. डोळ्याचा शत्रु.

नेत्रास्र–न., नेत्रजलम् अश्रु (सुशा. ४.५०)
डोळ्याचे पाणी. आसू. अश्रु.

नेत्रोपदेह–पु., नेत्रमलः (असंशा. ११.३)
डोळ्याचा मळ.

नेत्रौषध–न., खनिज० पुष्पकासीसम् (ध. ३.१२५)
हिराकस.

नेत्र्य–वि., नेत्राय चक्षुषे हितम् (र. ३.१११)
डोळ्याला हितकर.

नेपाल–न., खनिज० ताम्रभेदः नेपालदेशीयखनिलब्धं ताम्रम् (र. ५.५०) नेपाळात सांपडणारा तांब्याचा एक प्रकार.

(नेपाली)–स्त्री., खनिज० मनःशिला (र. ३०.६३; सुउ. ३९.२६३) मनशीळ.
वनस्पति० वनमल्लिका (ध. ५.१४०)
रानमोगरा.

–जा–स्त्री., खनिज० मनःशिला (सुउ. १९.१४)
मनशीळ.

–जाता–स्त्री., खनिज० मनःशिला
ड. सुउ. ११.१६) मनशीळ.

–निम्ब–पु., वनस्पति० किराततिक्तभेदः (रा. ९.५२)
द्र० ' किराततिक्त ' काडेचिराइताचा प्रकार.

नेपालक–न., वनस्पति० जयपालः (र. १२.४७)
जयपाळ.
खनिज० ताम्रम् (रा. १३.११) तांबे.

(नेपालिका)–स्त्री., खनिज० मनःशिला (ध. ३.९६)
मनशीळ.

नेपालाद्यञ्जन–न., सिद्धयोग० एतत् काचार्मनेत्रस्राव-तिमिरशुक्लपिल्लनाशनम् (र. २३.५१)
एक सिध्द औषध. काचबिंदु डोळ्याची गळ तिमिर, शुक्र पिल्ल हे डोळ्याच्या पांढऱ्या भागाचे जुने रोग नाशक

नेपालेक्षु–पु., इक्षु० पौण्ड्रकः (रा. १४.१८३)
द्र० 'इक्षु 'नेपाळातला एक प्रकारचा ऊस.

नेमि–पु., पक्षि० चक्रवाकः (चइ. १.१४)
चक्रवाकपक्षी.

–वृक्ष–पु., वनस्पति० खदिरभेदः, सोमवल्कः (ध. १.२७) द्र० ' खदिर ' खैराचा प्रकार.

–सन्धानक–पु., पञ्चदशकर्णबन्धेष्वेकः चक्रधारावत्सन्धानं अस्य (सुसू. १६.१०)
कान बांधण्याच्या पंधरा बंधन प्रकारापैकी चाकाच्या धारेसारखा एक प्रकार.

नैकान्त–पु., तन्त्रयुक्ति० अन्यतरपक्षानवधारणम्, यथा ये ह्यातुराः केवलाद् भेषजादृते म्रियन्ते न च ते सर्वे एव भेषजोपपन्नाः समुत्तिष्ठेरन् इत्यादि (चसि. १२.४३)
एक तंत्रयुक्ति. कोणत्याही एका पक्षाचे प्रतिपादन नसणारे. जसे जे रोगी केवल औषध नसल्यामुळे मरतात, ते सर्वच औषध मिळाले असता जगतात असे नाही.

नैगमेष–पु., बालग्रह० पितृग्रहेष्वेकः, एतच्चुष्टलक्षणम्-शिशुःफेनोद्वामीमध्यविनामीऊद्वेजितऊर्ध्वेक्षरोदनः क्षीयमाणो वसागन्धिको भवति। सज्वरश्च भवति (सुउ. २७.१६) आध्मानं पाणिपादस्पन्दनं तृट् मुष्टिबन्धोऽतिसारस्स्वरदैन्यं विवर्णता कूजनं स्तननं कासो हिध्मा प्रजागर ओष्ठदंशोऽसङ्कोचस्तम्भो

बस्ताभगन्धता ऊर्ध्वं निरीक्ष्य हसनं मूर्च्छा एकनेत्रशोफश्च इत्यधिकानि लक्षणानि (असंउ. ३)
एक बालग्रह याने धरल्याची **लक्षणे**–बाळ फेस ओकणारा मध्यभागी वाकतो त्रासलेला, वर पहाणारा, रडणारा दिवसेदिवस क्षीण होणारा, व चरबी सारखी घाण येणारा. (सु.) पोट फुगणे, हातपाय थरथरणे, कापणे. मुठी घट्ट वाळलेला. वर्ण वाईट झालेला कण्हणारा शब्द खोल गेलेला कुंथणारा ओठ चावणारा बोकडाच्या अंगाच्या घाणीसारखी घाण येणारा खांदा आखडलेला संकुचित, खोकला तहान उचकी मूर्च्छा एका डोळ्यावर सूज अतिसार व झोप नसणे ही असतात, वर पाहून तो हसतो.

(नैगमेषी)–स्त्री., **बालग्रह० नैगमेषस्त्रीग्रहः** (काइ.)
एक बालग्रह (स्त्री).
–प्रतिषेध–पु., अध्याय० (सुउ. ३६)
अध्यायाचे नांव. नैगमेष ग्रहाचे उपचार यात सांगितले आहेत.

नैचुल–वि., **निचुलस्येदम् फलम् निचुलो वेतसः** (ड. सुचि. २२.२०) जलवेतसाचे (फळ फूल इ.)
–फल–न., (परिव०) **वेतसफलम्**
(ड. सुउ. ५१.२३) जलवेतसाचे फळ.

नैपाल–पु., **वनस्पति० किराततिक्तभेदः, नेपालनिम्बभेदः** (रा. ९.५२) **द्र० 'किराततिक्त'**
काडेचिराइताचा प्रकार.
इक्षु० अयं वातलः कफपित्तघ्नः सकषायो विदाही च (सुसू. ४५.१५४)
एक ऊस-हा वातूळ कफ-पित्तनाशक तुरटसर घशात जळजळ करणारा.

नैपालीज–स्त्री., **खनिज० मनःशिला** (सुउ. १४.४; सुउ. ६०.४९) मनशीळ.

नैर्ऋत–न., **मूलनक्षत्रम्** (इन्दु. असंउ. ४१) मूळ नक्षत्र.
पु., **द्वादशो मुहूर्तः** (इन्दु. असंउ. ४१)
बारावा मुहूर्त.

(नैर्ऋती)–स्त्री., **दिग्विशेषः, दक्षिणपश्चिमयोरन्तरे विद्यनाना उपदिक्, अस्यामेव रसशालानिहितानि शस्त्रकर्मणि निर्वर्त्यानि** (र. ७.२)
एक पोट दिशा. दक्षिण व पश्चिम यांच्या मधली दिशा. नैर्ऋत्य.
–भाग–पु., **राक्षसानां विभागः, गर्भस्य ओजोरूपोंऽशो नैर्ऋतभागः, तत एवाष्टमे मासि जातो न** जीवति (सुशा. ३.३०) **अष्टमे मासे नैर्ऋतभागत्वाद् भूतावसरत्वात् तस्य कालस्य गर्भस्य मरणमाहुः** (इन्दु. असंशा. २)
राक्षसांचा हिस्सा. गर्भाचा ओजरूप अंश, हा राक्षसांचा हिस्सा. तो आठव्या महिन्यात नैर्ऋतग्रह ते खातात म्हणून आठव्या महिन्यात झालेले मूल मरते.
–मारुत–पु., **नैर्ऋतदिग्भवो वायुः, असौ ग्रीष्मेऽसुखो भवति। तदा जन्तवो ज्वरिता इव भवन्ति** (सुसू. ६.२९; असंसू. ४.२८)
नैर्ऋत्येकडचा वारा. हा उन्हाळ्यात सुखाचा नाही. त्यामुळे प्राणी ज्वर आल्यासारखे होतात.

नैषध–पु., **धान्य० शालिभेदः** (चनि. ४.५; ड. सुसू. ४६.४) **द्र० 'शालि'** साळीचा प्रकार.

नैषधक–पु., **शूकधान्य० शालिः** (चसू. २७.१२)
साळ, तांदूळ.

नैष्ठिक–वि., **निष्ठा, निश्चयः, तद्भवं नैष्ठिकम् निश्चयेन कर्तव्यम्** (चक्र. चवि. ८,८०)
निष्ठा, निश्चय. निष्ठेने-निश्चयाने केलेले.

(नैष्ठिकी)–वि., **मोक्षसाधिका (बुद्धिः)**
(चशा. ५.२६) मोक्ष साधणारी बुद्धि.
निष्ठाऽत्यन्तदुःखमोक्षरूपा तदर्थभूता चिकित्सा (चक्र.) (चशा. १.९४)
निष्ठा; अत्यंत दुःखापासून मुक्ति. तिच्यासाठी करावयाची चिकित्सा (उपचार) ती.

नैसर्गिक–वि., **निसर्गोत्सञ्जातं निसर्गदत्तम्** (चसू. २६.७३)
निसर्गापासून झालेले. निसर्गदत्त.

नोदन–(परिव०) (न.,) **प्रेरणम्** (सुउ. ४०.१३७)
प्रेरणा, गति देणे.

नौ–स्त्री., **वनस्पति० शमी** (रा. ८.१५२) शमी.

न्यग्रोध–पु, **वृक्ष० वटः** (ध, ५.७६) वड.

(न्यग्रोधा)–स्त्री., **वनस्पति० द्रवन्ती** (धनि. १.२२९)
उंदीरकानी.

(न्यग्रोधी)–स्त्री., **वनस्पति० द्रवन्ती** (चक्र. १२.३) (धनि. १.२२९) उंदीरकानी ?
वनस्पति० सुतश्रेणी (रा. परि. ४.१६)
एक वनस्पती ?
–पल्लव–न., पु., **शाक० शीतं कषायं स्तम्भनं पित्तातिसारिणां हितम्** (चसू. २७.१०५)
वडाची कोवळी पाने, भाजी. थंड तुरट, स्तंभनव पित्तातिसारीला हितकर.

–पाद्–पु., वटप्ररोहः, (चक्र. चचि. २१.७३)
वडाची पारंबी. अंकुर.

–वर्ग–पु., द्रव्यगण० न्यग्रोधादिगणः पाण्डुरोग-शमनः (सुउ. ४४.२७; सुसू.३७.२९)
वड इत्यादींचा गण. पांडुरोगनाशक.

–शुङ्ग–न., वटस्य कोमलाङ्कुरः गर्भस्थापनोपयोगि (चशा. ८.२४)
वडाचे कोवळे अंकुर. गर्भस्थापनेकरिता उपयोगी.

–न्यग्रोधादि–वि., वटप्रभृतिवर्गः ग्रन्थौ प्रदेहपरिषेकार्थमुपयुज्यते (असंउ. ३५; सुउ. ४०.८५)
वड इत्यादी वर्ग. गाठीवर लेप व काढ्याने शिंपडणे याकरिता उपयुक्त.

न्यग्रोधादिकषाय–पु., कल्प० अयं क्वाथो दह्यमान-प्रमेहेष्वास्थापनार्थमुपयोज्यः (सुचि. ११.७)
वड इत्यादींचा काढा. हा जळजळ होणाऱ्या प्रमेहात शोधनबस्ति देण्याकरिता उपयुक्त.

न्यग्रोधादिगण–पु., द्रव्यगण० न्यग्रोधोदुम्बराश्वत्थप्लक्षमधूककपीतनककुभाम्रकोशाम्रचोरकपत्रजम्बूद्वयपियालमधूकरोहिणीवञ्जुलकदम्बबदरीतिन्दुकीसल्लकीरोध्रसावररोध्रभल्लातकपलाशनन्दीवृक्षाश्चेति ।
अयं व्रण्यः सङ्ग्राही भग्नसाधको रक्तपित्तहरो दाहमेदोघ्नो योनिदोषहरोऽस्ति (सुसू. ३८.४८-४९; असंसू. १६.३५–३६; अहसू. १५.४१)
वड इत्यादींचा गण. वड, उंबर, पिंपळ, पिंपरी, ज्येष्ठमध, आंबाडा, अर्जूनसादडा, आंबाडा रानआंबा, लाखेचा वृक्ष, तमालपत्र, जांभूळ, (दोन्ही) चारोळी, मोहाची फुले, कायफळ, जलवेतनस, कळंब बोर, टेंभुरणी, साळई, रोध्र, शाबररोध्र, भिलावा, पळस पारोसा पिंपळ, हा व्रणाला हितकर अस्थिभंग सांधणारा मळसंग्राहक रक्तस्राव थांबविणारा दाह मेद व योनिदोष नाशक.
पित्तप्रशमनवर्गोक्तो गणः (सुसू. ३९.८)
पित्तशामक वर्गातील गण.

न्यग्रोधादिपल्लव–पु., न., शाक० न्यग्रोधोदुम्बराश्वत्थप्लक्षपद्मादीनां पल्लवाः, इमे कषायाः शीतास्स्तम्भनाः पित्तातिसारिणां हिताश्च (चसू. २७.१०५)
वड इत्यादिकांचीं कोवळी पाने पाले भाजी. वड उंबर , पिंपळ , पिंपरी , कमल , इत्यादींची पाने. ही तुरट थंड मलस्तंभन करणारे पित्तातिसारी रोग्याला हितकर.

न्यग्रोधादिसिद्धसर्पिस्–न., सिद्धघृत० पित्तश्वयथौ पानोपयोगि सुचि. (२३.११; असंचि. १९)
वड इत्यादी द्रव्यांनी सिध्द तूप. पित्तज सुजेवर पिण्यास उपयोगी.

न्यग्रोधिका–स्त्री., वनस्पति० आखुकर्णी (रापरि. ३.२१)
उंदिरकानी.

न्यङ्कु–पु., आनूपमृग० बहुश्रृङ्गः , न्यङ्कुशो हरिणः, (चक्र.चसू. २७.३९) कूलंचरवर्गोक्तः,(सुसू. ४६.९४)
सांबर, अनेक शिंगांचे हरिण. पाण्याच्या काठी चरणाऱ्या प्राण्यांपैकी.
जङ्गाल० तद्गुणाः– पित्तश्लेष्महरः किञ्चिद्वातकरो लघुर्बलवर्धनश्च (धपरि. ६.३-४)
जांघ ज्यांची पुष्ट आहे अशा प्राण्यांपैकी. मांसाचे **गुण**–हलके कफपित्तहारक बलवर्धक किंचित वातकर.

न्यच्छ–न., क्षुद्ररोग० अस्याधिष्ठानं द्वितीयालोहिता त्वक् (सुशा. ४.४) पित्तरक्तान्वितो वायुरस्य कारणम् (गयी सुनि. १३.४४) रक्तदोषज-विकारेष्वेकः (सुसू. २४.९) तल्लक्षणम् – गात्रे महदल्पं वा श्यामं सितं वा सहजं नीरुजं यन्मण्डलं तन्न्यच्छम् (सुनि. १३.४४)
लाञ्छनमिति लोके (ड. सुनि. १३.४४)
लांछन. क्षुद्ररोग. याचे अधिष्ठान दुसरी त्वचा लोहिता. वायु रक्तपित्तान्वित होऊन हा विकार करितो. रक्त दोषज विकार-अवयवावर लहान वा मोठे, काळे वा पांढरे वेदना नसलेले जे मण्डळ जन्मतः वा नंतर दिसते ते.

न्युब्ज–वि., अधोमुखम् (चशा. ८.२९; सुचि. ३५.१६)
खाली तोंड केलेला, उपडा, पालथा.

–शयन–न., (परिव०) अधोमुखशयनम् (काखिल. ११.१८)
खाली तोंड करून झोपणे. उपडे-पालथे झोपणे.

न्यून–न., वाक्यदोष० प्रतिज्ञाहेतूदाहरणोपनयनिगमनानामन्यतमेनापि अवयवेन न्यूनं, रहितमेव न्यूनम् । अथवा बहूपदिष्टहेतुकमेकेन हेतुना साध्यते तन्न्यूनम् (चवि. ८.५४)
रहित, कमी, वाक्यातला दोष. साध्य सिद्ध करताना प्रतिज्ञा हेतु उदारण उपनय निगमन अवयवांपैकी कोणतेही एक कमी असणे किंवा ज्याला पुष्कळ कारणे आहेत ते साध्य एका हेतूने सिद्ध करण्याचा प्रयत्न करणे ते न्यून.

आयुर्वेदीय - शब्दकोशः

प

पक्ति–पु., जाठराग्निः, पच्यते विपाकं जरणं वा नीयते अनया इति पक्तिः यद्वा पच्यते इति पक्तिः, तद्वानपि पक्तिः (सुउ. ४०.१३; चचि. ३.१३०)
ज्याच्याने पचते तो, जठराग्नि. पचणारा, पचविणारा.
अग्निस्थानम्, (ड. सुसू. ४६.४९७)
अग्निस्थान अग्नीचे स्थान, नाभि, पित्ताशय.
पाचनम्, (सुसू. १५.४(२) पचन.

–द्–वि., **पाकोत्पादकम्, पाचकम्** (अहसू. ४.२९)
पाचक, पचन करणारा.

–रस–पु., **आहाररसः तत्प्रमाणम्–नवाञ्जलयः शरीरे**, काश्य.
आहार रस, आहार पचल्यानंतर त्याचा झालेला रस त्याचें शरिरातील प्रमाण - नऊ ओंजळी.

–रुज्–स्त्री., लक्षण० **परिणामशूलो, यश्च भुक्तेऽन्ने पच्यमाने उपजायते** (र. ४.१८)
परिणामशूल. (जो अन्न खाल्ल्यानंतर ते पचत असताना उत्पन्न होतो.)

–शूल–पु.,लक्षण० **पक्तिरुक् भुक्तान्ने जीर्यति जरणं वा गच्छति सति जायमानः शूलः** (र. १८.१४३)
अन्न जिरताना व जिरल्यानंतर होणारा शूळ.
रोग० **परिणामशूलः** (र. ३०.३८)
परिणामशूळविकार.

–स्थान–न.. **अग्निस्थानम्** (सुउ. ३९.१८)
अग्नीचे स्थान, नाभि, पित्ताशय.

–क्तृ–वि., जाठराग्निः (चचि. १५.३९)
जठराग्नि. पाचक [illegible] पाचक पित्त.

–वेग–पु., **अग्निबलम्** (असंसू. ३६.३५)
अग्नीचा पचवण्याचा–वेग–बळ.

पक्त्रिम–वि., **पाकाभिनिर्वृत्तम्** (सुसू. ४२.११)
[illegible]जवून तयार झालेले, मीठ.
(न.,) **फुल्लालवणम्** (ड. सुसू. ४२.११)
मिठाचे नाव, फुलवलेले मीठ.

पक्व–वि., **निरामम्** (चसि. ८.२०; सुउ. ४०.१८)
आमरहित.
पाकमुपगतम् (सुसू. ३१.१२)
पक्व. कालाने पक्व. मृत्युग्रस्त. मरणास टेकलेला.
कालपक्वम् ' **कालः पचति भूतानि कालः संहरते प्रजाः** ' **इति पक्वपदमपि कालपक्वं नाम** [illegible]**तमित्यर्थे प्रकरणवशाद् गृहीततात्पर्यम्** (ड. सू. ६.४६ ड.सुसू. ३१.१२; चइ. ४.२२)
कालाने पक्व, मरणास टेकलेला.
(न.,) **वनस्पति० कुरी** (रा. १६.१७९)
तृणधान्य, गवतीधान्य.

–गुद–पु., लक्षण० **पाकमुपगतं गुदं यस्य सः** (चचि. [illegible].९) ज्याचे गुद पिकले आहे असा.

–जाम्बवप्रकाश–वि., लक्षण० **पक्वजम्बूफलसदृशवर्णम्** (सुचि. ६.४)
पिकलेल्या जांभळाच्या रंगासारखे.

–पीनस–पु., **रोगावस्थापाकप्राप्तः पीनसः** (चचि. २६.१४५)
पिकलेले पडसे, पडश्याची मधली एक अवस्था.

–मूषा–स्त्री., मूषा० **कुलालभाण्डरूपा दृढा परिपाचिता मूषा पक्वा हण्डिका घटो वा सेयं पोट्टल्यादिविपाचनोपयोगिनी** (र. १०-२८)
पक्की भाजलेली मूस. कुंभाराने पक्की केलेली व भाजलेली मूस. भाजलेली हंडी, मडके. पान्याची पोटली इ. पचविण्याकरिता उपयुक्त.

–रस–पु., आसुत० **सीधुभेदः पक्वेनेक्षुरसेन कृतं मद्यसीध्वासवादि** (चचि. ७.४४; अहसू. ५.७४-७५)
उसाचा रस शिजवून केलेले आसव; शिरका दारू इत्यादी.

–लोष्ट–पु., न., **भृष्टमृत्तिका या च दाहप्रशमनबस्त्यर्थे उपयुक्ता** (चसि. ७.१४)
भाजलेले ढेकूळ, माती. ढेकूळ तापवून विझवलेल्या व नंतर स्वच्छ गाळून घेतलेले पाणी दाह नाशनाकरिता व बस्तीकरिता उपयुक्त.